

શ્રીમદ્ “ માવમિશ્ર ” પ્રણીત

માવપ્રકાંશ

(મધ્યખંડ તથા ઉત્તર ખંડ)

મૂળશ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ટીકા.

લખનાર.

અમનરાય સિવશંકર વૈષ્ણવ.

જૂનાગઢ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

ઝવેરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ.

વિશ્વાવર્ધક પુસ્તકાલય-રીચીરોડ, અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

મી જૈન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

સંવત ૧૯૬૧

અને ૧૯૦૫

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતોની રાજ્ય સિવાય છાપું છપા

Jain P. P.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૪૨

૩૨૧૬

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યખંડ-ભાગ પહેલો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
જવરનો અધિકાર.		ઝોછા લંધનનાં લક્ષણો. ૧૦		ઋતુ પ્રભાણે પકાવેલાં	
જવરનો અધિકાર. ... ૧		બહુ લંધનનાં લક્ષણો. ૧૦		જળને ટાંકું કરીને	
જવરની ઉત્પત્તિ. ... ૧		બળ લગતાય તેવું લંધન. ૧૦		પીવા વિશે. ... ૧૫	
જવરની મૂર્તિ. ... ૨		લંધનનો નિષેધ. ... ૧૦		પકાવીને ટાંકું કરેલું જળ	
જવરની (સંખ્યા) સંપ્રાપ્તિ. ૨		આમનું લક્ષણ. ... ૧૧		તથા તેના ગુણો. ... ૧૫	
દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણો. ૩		સામવાયનું લક્ષણ. ... ૧૧		પકાવેલ પાણીના બીજા	
જવરનું સામાન્ય તથા વિ- શેષ પૂર્વરૂપ ... ૩		નિરામ વાયુનું લક્ષણ. ૧૨		ગુણો. ... ૧૬	
હલજનું પૂર્વરૂપ ... ૪		સામપિત્તનું લક્ષણ. ... ૧૨		રાતે કેતું ગરમ પાણી	
ત્રણે દોષથી થતા જવરનું પૂર્વરૂપ. ... ૪		નિરામપિત્તનું લક્ષણ. ... ૧૨		પીતું ... ૧૬	
જવરનું સામાન્ય લક્ષણ. ૪		સામકફનું લક્ષણ. ... ૧૨		ઉજ્જોદકના ગુણો. ... ૧૬	
પરસેનો નહીં થવાનું કારણ. ૫		નિરામ કફનું લક્ષણ. ... ૧૨		રાતે ટાંકું કર્યાવગર ગ-	
જવરની સામાન્ય ચિકિત્સા. ૫		સામવ્યાધિનું લક્ષણ ત- થા આમની ચિકિત્સા. ૧૨		રમ પાણી પીતું. ... ૧૬	
જવરવાળાએ ત્યાગ કરે- લાની વસ્તુઓ. ... ૬		જવરમાં લાંબણમાં પાણી પાણી પીતું ... ૧૨		ટાંકું પાણી પીવા વિશે. ૧૬	
જવર ન કરે તેા દોષ થાય છે. ... ૬		નવા જવરમાં ટાંકું પા- ણી પીતું નહીં ... ૧૩		પાણી પચવા વિશે ... ૧૬	
ત્યાગ કરવાની બીજી બાબતો. ... ૬		પાણી ઉકાળવાનો વિધિ તથા તેના ગુણો. ... ૧૩		જળને સરકાર દેવાવિશે.	
લાંબણ કરવા વિશે. ... ૭		ઉના પાણીનું લક્ષણ તથા ગુણો. ... ૧૪		દિવસે સુતાનો નિષેધ	
લંધન કરવાનું નિયમ ... ૮		ઋતુ પ્રભાણે પકાવેલ જ- ળના બેદ. ... ૧૪		કોણે દિવસે સુતું	
જવરના લંધન થયાનાં લક્ષણો. ... ૮		આરોગ્યાયુ. ... ૧૫		જવરનાં લક્ષણો	
		કષ્ટ કષ્ટ ઋતુમાં કયા કયા દેશનું જળ લેવું ... ૧		જવરની અ- આપદને દોષ તર	

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સામાન્ય જ્વરમાં પાચ- નનાં કવાયો.		રવિસુંદર રસ. ...	૩૪	તર્પણનો પ્રકાર ...	૪૬
નાગરદિ કવાય. ...	૨૪	કળ્પી ...	૩૪	જ્વરો ઉપર, હિતકારી	
સર્વ જ્વરોમાં સામાન્ય		રસપર્પટ્ટી ...	૩૪	પદાર્થો. ...	૪૬
સંશ્લેષનો ...	૨૪	જ્વરવાળાને અન્ન દેવા		જ્વરવાળાના નિયમો ...	૪૬
ફૂધ પકાવવા વિષે ...	૨૫	વિષે. ...	૩૫	જ્વરથી મુક્ત થવાનું	
ગુડાદિ કવાય. ...	૨૫	વિષમ જ્વરવાળાને અન્ન		પૂર્વરૂપ. ...	૪૭
શોષન વિષે. ...	૨૫	દેવાનો સમય ...	૩૮	જ્વરથી મુક્ત થએલાનાં	
સંશોષન—આરોગ્યાદિ		જમવાનું સ્થળ ...	૩૮	લક્ષણો. ...	૪૭
કવાય ...	૨૬	નિર્મળને ભોજન ...	૩૮	જ્વરથી મુક્ત થએલા	
આરોગ્ય પંચક કવાય. ૨૬		પ્રથમ ક્રોધિયા વિષે ...	૩૮	ના નિયમો. ...	૪૮
સારિવાદિ કલક ...	૨૬	જ્વરવાળાને હિતકારી ભો-		વાતજ્વરનો અધિકાર.	
સંશોષન અને શ્લેષ્મન		જન. ...	૩૮	વાતજ્વરની સંપ્રસિ ...	૪૮
આપવા વિષે. ...	૨૭	જ્વરવાળાને હિતકારી		વાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ ...	૪૮
મુદર્શન ચૂર્ણ ...	૨૭	અન્નો. ...	૩૯	વાતજ્વરનું લક્ષણ. ...	
નિર્માદિ ચૂર્ણ ...	૨૮	રોગીનાં અન્નો—મંડ. ૪૦		વાતજ્વરની ચિકિત્સા.	
શટ્યદિ કવાય ...	૨૮	પેયા. ...	૪૦	વાતજ્વરની ચિકિત્સા. ૪૮	
હરીતક્યાદિ ગુટી. ...	૨૮	પ્રમથ્યા ...	૪૦	દશમૂત્રાદિ કવાય ...	૫૦
લાક્ષાદિ તૈલ. ...	૨૯	યુષ. ...	૪૧	બૂહત પંચમૂત્રી કવાય. ૫૦	
ખીજું લાક્ષાદિ તૈલ. ...	૨૯	મગનો યુષ ...	૪૧	કિરાતાદિ કવાય ...	૫૦
ખીજું લાક્ષાદિ તૈલ. ...	૨૯	મગ તથા આળાળાનો યુષ ૪૧		કાલિંગ કવાય. ...	૫૦
તરૂં જ્વરનાં ઉપાયો.		મસૂરનો યુષ. ...	૪૧	વિશ્વાદિ કવાય ...	૫૦
ઉદકમંજરી રસ. ...	૩૦	ચરાગુ ...	૪૨	બૂહત પંચમૂત્ર્યાદિ કવાય. ૫૦	
જ્વરમંજરી રસ. ...	૩૧	વિશેષી ...	૪૨	કણુદિ કવાય ...	૫૧
જ્વરમંજરી રસ. ...	૩૧	ભક્ત (ભાત) ...	૪૨	કલ્પતરૂ રસ ...	૫૧
વટિકા. ...	૩૧	રસાદન. ...	૪૩	મહાજ્વરમંજરી ...	૫૧
૧૨ની જ્વર.		આયુષ મંડ—આદિ પ્રક્રિયા ૪૩		ત્રિપુરભૈરવ રસ. ...	૫૨
...	૩૨	આયુષ સિદ્ધ પેયા ...	૪૩	સ્વેદ—શેક. ...	૫૨
...	૩૨	જ્વરની પેયા. ...	૪૪	વાલુકા સ્વેદ ...	૫૨
...	૩૨	જ્વરના ઉપદ્રવોમાં દે-		કવચ ...	૫૨
...		વાની પેયા ...	૪૪	મોહન શાંત તથા વિ-	
...		પંચ મુદિક યુષ ...	૪૫	રસપણુની ચિકિત્સા. ...	૫૩
...		મગમૂત્ર બંધનો ઉપાય. ૪૫		નિદ્રાનો નાશ થવાનાં	
...		પેયા તથા ચરાગૂનો અ-		નિદાન. ...	૫૩
...		પવાદ ...	૪૫	નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સા ૫૩	
...		તર્પણનું સ્વરૂપ ...	૪૫	દારૂપટક લેપ. ...	૫૪
...		૧ પાણીના ગુણો ૪૬		કાનના અવાજની ચિ-	
				કિત્સા. ...	૫૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સુકીઉધરસની ચિકિત્સા	૫૪
વાતજ્વર ઉપર હિતકા-	
રી અન્નો	૫૪
પિત્તજ્વરનો અધિકાર.	
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ...	૫૪
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો...	૫૫
પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા-	
નો કાળ.	૫૫
તિક્તકાદિ કાયાથ...	૫૫
પર્પુટાદિ કાયાથ. ...	૫૬
દ્રાક્ષાદિ કાયાથ	૫૬
પટોલાદિ કાયાથ. ...	૫૬
ગુડુચાદિ કાયાથ... ..	૫૬
હિમેરાદિ હિમ	૫૬
મૂર્તિઆદિ કાયાથ. ...	૫૬
મહાદ્રાક્ષાદિ કાયાથ ...	૫૭
ધાન્યાક હિમ	૫૭
અમૃતા હિમ... ..	૫૭
વાસા હિમ.	૫૭
ગુડુચાદિ કાયાથ ..	૫૭
પ્રત્યેષ.	૫૭
શીત જનકધારા ...	૫૭
પટ્ટ્યાદિ અવશેષ ...	૫૮
આદ્રવઆવશુકન ...	૫૮
કવચ.	૫૮
અનપાનો	૫૮
ખીજ ઉપચારો. ...	૫૮
કફજ્વરનો અધિકાર.	
કફજ્વરની કારણોપૂર્વક	
સંપ્રાપ્તિ	૫૮
કફજ્વરનું પૂર્વરૂપ ...	૫૮
કફજ્વરનાં લક્ષણો. ...	૫૮
ચિકિત્સાનો કાળ. ...	૫૯
ચિકિત્સા—પિષ્પત્યાદિ	
કાયાથ.	૬૦
પિષ્પત્યાદિ.	૬૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અનુર્ભદ્રિકાવશેષ. ...	૬૦
, ખીજો પ્રકાર. ...	૬૦
અટંગાવશેષ	૬૦
નિર્ગુરી કાયાથ... ..	૬૧
યવન્યાદિ કાયાથ ...	૬૧
વાસાદિ કાયાથ	૬૧
મરિચાદિ કાયાથ ...	૬૧
કંપતર રસ	૬૧
કવચ	૬૧
અનપાનો	૬૧
વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર.	
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૬૧
વાતપિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૬૧
વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો	૬૧
ચિકિત્સા કરવાનો કાળ	૬૨
કિરતાદિ કાયાથ ...	૬૨
પંચમદ્ર કાયાથ. ...	૬૨
ત્રિશકાદિ કાયાથ. ...	૬૨
મધુકાદિ હિમ	૬૨
અનપાનો	૬૨
વાતકફજ્વરનો અધિકાર.	
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૬૩
વાતકફજ્વરનું પૂર્વરૂપ.	૬૩
વાતકફજ્વરનાં લક્ષણો	૬૩
ચિકિત્સાનો કાળ ...	૬૪
પંચકોશ... ..	૬૪
કિરતાદિ કાયાથ ...	૬૪
બૃહજ્વરપિષ્પત્યાદિગણ્યકાયાથ.	૬૫
દશમૂત્રી કાયાથ ...	૬૫
પિષ્પત્તી કાયાથ ...	૬૫
સૂર્યશેખર રસ ...	૬૫
ખરડ	૬૬
રેતીનો શેક	૬૬
કવચ	૬૬
અનપાનો	૬૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પિત્તકફજ્વરનો અધિકાર.	
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૬૭
પિત્તકફજ્વરનું પૂર્વરૂપ...	૬૭
પિત્તકફજ્વરનાં લક્ષણો.	૬૭
ચિકિત્સાનો કાળ. ...	૬૭
મડુચાદિ કાયાથ. ...	૬૭
અમૃતાદિક કાયાથ. ...	૬૭
કંટકપાદિ કાયાથ. ...	૬૭
નાગરાદિ કાયાથ ...	૬૭
કટુકો કંક.	૬૮
વાસા રસ	૬૮
કાયાથ	૬૮
અનપાનો	૬૮
સન્નિપાત જ્વરનો અધિકાર.	
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૬૮
સન્નિપાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૬૮
સામાન્ય લક્ષણો ...	૬૮
સન્નિપાતજ્વરનાં તેર ભેદ. ૭૦	
તેર સન્નિપાતજ્વરનાં નામ	
વાતોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો. ...	૭૦
પિત્તોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો...	૭૧
કફોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો ...	૭૧
વાતપિત્તોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો	૭૧
વાત કફોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો	૭૧
પિત્તકફોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો	૭૧
વાતપિત્તકફોદ્વચ્ચનાં લક્ષણો	૭૨
પ્રવૃદ્ધવાત, મધ્યપિત્ત, હીન	
કફ સન્નિપાત જ્વરનાં	
લક્ષણો
મધ્યવાત પ્રવૃદ્ધપિત્તહીન	
કફ સન્નિપાતજ્વરનાં	
લક્ષણો
હિનવાત પ્રવૃદ્ધપિત્તમધ્ય	
કફ સન્નિપાતજ્વરનાં	
લક્ષણો

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રેક્ષાતદિનપિતમધ્યક-		અનુધાપ	... ૭૬	મૃત સંજીવની નામનીગોળી	૮૮
૫ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૪	ભૂતહાસ	... ૭૬	ત્રિનેત્ર રસ	૮૮
મધ્યવાત હીનપિતપ્રવૃદ્ધ		યંત્રાપીડ	... ૮૦	ભરમેષ્વર રસ	૮૯
કફ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૪	સંન્યાસ	... ૮૦	અગ્નિકુમાર રસ	૮૯
હીનવાત મધ્યપિતપ્રવૃદ્ધ		સંશોધી	... ૮૦	પંચવક્ર રસ	૮૯
કફ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	૭૫	સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો	... ૮૦	અમૃતદિ વટી	૯૦
સન્નિપાત જ્વરનાં ત્રીણં		કરપણું	... ૮૦	શીતજ્વરાદિ રસ	૯૦
તેર નામો	૭૫	અસાધ્ય સન્નિપાત જ્વર	... ૮૦	શીત કેશરી રસ	૯૦
શીતગનાં લક્ષણો	૭૫	રેનું લક્ષણ	... ૮૦	શીતભંજ રસ	૯૦
તદ્રિક	૭૬	સાધ્યાસાધ્યપણું	... ૮૦	શીતભંજ રસ (રસેદ્ર-ચિંતામણિમાં કહેલ)	૯૧
પ્રભાપક	૭૬	સામાન્યસન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	... ૮૧	શીતભંજ રસ (રસેદ્રન પ્રદીપમાં કહેલ.)	૯૧
રક્તજ્વર	૭૬	લંઘનનો અવધિ	... ૮૧	કદરજ્વાલિ પાન	૯૨
ભુજનત્ર	૭૬	શમન કે મરણનું કારણ	૮૨	ઠાઠા જળનાં નિષેધ	૯૨
અભિન્યાસ	૭૬	ધાતુઓ પાકવાનું લક્ષણ	૮૨	સન્નિપાતગોળાને અજ દેવા વિષે	૯૨
જિહ્વક	૭૭	મળો પાકવાનું લક્ષણ	૮૩	વતોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૩
સંધિગ	૭૭	કારણસર પાકકાળનેવાર લાગે તો અવધિ	૮૩	પિત્તોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૩
અંતક	૭૭	પાણી પીવાં વિષે	૮૩	કફોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૩
ગ્રહલ	૭૭	રેતિથી સ્વેદન કરવાવિષે	૮૩	વાતપિત્તોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૪
ચિત્તવિભ્રમ	૭૭	સંધવ આદિ નરય	૮૪	પિત્તકફોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૪
કલ્પિક	૭૭	મધૂકસારાદિ નરયો	૮૪	વાતપીત્તકફોદ્વલ્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૪
કંઠકુજ	૭૮	થુંકાવવા વિષે	૮૪	પાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૪
સાધ્યાસાધ્યપણું	૭૮	અષ્ટાંગ અવસ્થેહ	૮૫	(યોગેશ્વર કથા)...	૯૪
સન્નિપાતજ્વરનાં ત્રીણં		ચતુરંગ અવસ્થેહ	૮૫	પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય તથા હીનરસ આદિથી થએલા સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા	૯૪
તેર નામો	૭૮	શિરીષ બીજાદિ અંજન	૮૫	શીતાંગની ચિકિત્સા	૯૫
લક્ષણો	૭૮	લોહચૂર્ણાદિ અંજન	૮૫		
કુંભીપાકનાં લક્ષણો	૭૮	દંડપાણિએ કહેલું અંજન	૮૫		
સ્વેતાવ	૭૮	જન	... ૮૬		
પી	૭૮	લેપ	... ૮૭		
દાંડી	૭૮	દશમૂર્તિ કથાથ	... ૮૭		
સાત	૭૮	હાદશાંગ કથાથ	... ૮૭		
૧૬	૭૮	ચતુર્દશાંગ કથાથ	... ૮૭		
ગીદાહ	૭૮	અષ્ટદશાંગ કથાથ	... ૮૭		
૬૬	૭૮	અષ્ટદશાંગ કથાથ (બીજા પ્રકારનો)	... ૮૮		

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તંત્રિકની ચિકિત્સા ...	૯૫
પ્રકાશકની ...	૯૬
રક્તપ્રિયે ...	૯૬
શુભ નેત્ર ...	૯૭
અભિન્યાસની ચિકિત્સા	
શ્રુંગપાદિ કથાથ ...	૯૭
છબકકની ચિકિત્સા-કિ-	
રાત કિ કથાથ ...	૯૭
શાલૂરપણું દિ અવરેહ ...	૯૭
શુરદિ તથા વિધાદિ કથાથ ...	૯૭
સંધિકની ચિકિત્સા ...	૯૮
અતકની ...	૯૮
રૂમદાહની ચિકિત્સા (પ-	
ડતાપાનીય.) ...	૯૮
ધાન્યાક કથાથ ...	૯૮
પટ્ટાવરેહ ...	૯૮
લેપ. ...	૯૮
જળધારા ...	૧૦૦
અવગાહન ...	૧૦૦
અપગુહન ...	૧૦૦
અન્ન ...	૧૦૦
દાહના ખીજ કપાયો ...	૧૦૦
ચિત્તભ્રમની ચિકિત્સા ...	૧૦૧
કર્ણકની ચિકિત્સા ...	૧૦૨
કંઠકુખની ચિકિત્સા. ...	૧૦૩
આગંતુજનને અધિકાર.	
આમતુક જનનકનિદાનો ...	૧૦૩
અમિતુક જનરથી કોપ	
પદ્મજા દોષો ...	૧૦૪
આમતુક જનરોનાં લક્ષણો ...	૧૦૪
આગંતુ જનરોની ચિકિત્સા ...	૧૦૫
વિષમજનરનો અધિકાર.	
વિષમજનરની નિદાનપૂર્વક	
સંપ્રેક્ષિ ...	૧૦૭
વિષમજનરના બેદો ...	૧૦૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિષમજનરનું સામાન્ય	
લક્ષણ ...	૧૦૮
સંતતજનરનું લક્ષણ ...	૧૦૮
સંતતજનરનું લક્ષણ ...	૧૦૮
અન્યેદ્યુજનરનું લક્ષણ. ...	૧૦૮
તૃતીય તથા ચાતુર્થિક	
જનરનું લક્ષણ. ...	૧૦૮
દોષ કેવી રીતે જનરોને	
ઉત્પન્ન કરેછે. ...	૧૦૮
જનરોના ખીજ બેદો ...	૧૧૦
દંડજ તૃતીયકનું લક્ષણ. ...	૧૧૧
ચાતુર્થિક જનરનું લક્ષણ ...	૧૧૧
દાહીઓ અને ગરમ લાવ ...	૧૧૨
શીતલાળા તથા દાહવા-	
ળા જનરો ત્રણે દોષોથી	
થાય છે. ...	૧૧૨
ખીજ જનરો. ...	૧૧૩
પ્રત્યેકનું લક્ષણ ...	૧૧૩
વિષમજનરોની ચિકિત્સા ...	૧૧૦
શુક્રમી મોદક ...	૧૧૫
વિષમજનરવાળાઓને માટે	
બોજી ...	૧૧૫
સતત આદિ જનરોની	
ખાસ ચિકિત્સા. ...	૧૧૫
જૂતમેરવ ચૂંચુ. ...	૧૧૮
કાયરચાદિ ધૂપતેજ લેપ ...	૧૧૮
પ્રથમ યતા દાહનું અને	
પછી યતા શીતનું નિ-	
વારણ ...	૧૧૮
પરતક તૈજ ...	૧૧૮
મહાપરતક તૈજ. ...	૧૧૮
પદ્મદાદિ તૈજ ...	૧૧૮
પ્રત્યેકની ચિકિત્સા ...	૧૧૮
માહેશ્વર ધૂપ ...	૧૧૮
દેવપૂજા તથા સ્તુતિ ...	૧૧૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ફાતુગન જનરનો અધિકાર.	
રસમાં રહેલા જનરનાં	
ચિન્હો. ...	૧૨૦
રસમાં રહેલા જનરની	
ચિકિત્સા ...	૧૨૦
રૂધિરમાં રહેલા જનરનાં	
ચિન્હો. ...	૧૨૦
રૂધિરમાં રહેલા જનરની	
ચિકિત્સા ...	૧૨૦
માંસમાં રહેલા જનરનાં	
ચિન્હો ...	૧૨૦
માંસમાં રહેલા જનરની	
ચિકિત્સા ...	૧૨૦
મેદમાં રહેલા જનરનાં	
ચિન્હો ...	૧૨૦
મેદમાં રહેલા જનરની	
ચિકિત્સા ...	૧૨૦
અસ્થિઓમાં રહેલા જન-	
રનાં ચિન્હો ...	૧૨૧
અસ્થિઓમાં રહેલા જન-	
રની ચિકિત્સા ...	૧૨૧
મજ્જામાં રહેલા જનર-	
નાં ચિન્હો ...	૧૨૧
વીર્યમાં રહેલા જનરનાં	
ચિન્હો ...	૧૨૧
જનરનો અધિકાર.	
સામાન્ય લક્ષણ ...	૧૨૧
વાતખર્જામુકનું લક્ષણ ...	૧૨૧
સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૨૧
અરાજ પાણીથી મંજેશા	
જનરની ચિકિત્સા	
હરીતકાદિ ચૂંચુ ...	૧૨૩
શુંડી કથાથ ...	૧૨૪
દુર્લભજેતા રસ ...	૧૨૪
પટ્ટાદિ કથાથ ...	૧૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નિરાતિદિ ચૂંટી ...	૧૨૪
ચૂંટીદિ કલક ...	૧૨૪
આદિકાદિ કલક ...	૧૨૪
સાધના જરૂર લક્ષ્ય ...	૧૨૪
જરૂરના ઉપાયો ...	૧૨૪
ઉપાયોની ચિકિત્સા ...	૧૨૪
જરૂરના સંસની ચિકિત્સા ...	૧૨૪
જરૂરમાં મૂંઝાંની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૬
જરૂરમાં અશ્વિનીચિકિત્સા ...	૧૨૬
જરૂરમાં વખનની ચિકિત્સા ...	૧૨૬
જરૂરમાં તરશની ચિકિત્સા ...	૧૨૬
જરૂરમાં અતિસારની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૭
જરૂરમાં મળખધની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૭
જરૂરમાં હેડકીની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૭
જરૂરમાં ઉત્તરસની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૭
જરૂરમાં દાકની ચિકિત્સા ...	૧૨૮
સુખસાધ્યજરૂર લક્ષ્ય ...	૧૨૮
કષ્ટસાધ્યજરૂર લક્ષ્ય ...	૧૨૮
અનુઓના દોષો ...	૧૨૮
અસાધ્યજરૂર લક્ષ્ય ...	૧૨૮
ગંભીરજરૂર લક્ષ્ય ...	૧૨૮
કાનના મૂળની ગાંઠ ...	૧૩૦
જરૂરવાળાનું અરિષ્ટ ...	૧૩૦
વિષમજરૂરનું અરિષ્ટ ...	૧૩૧
અતિસારનો અવિધાર.	
અતિસારનું નિદાન ...	૧૩૧
વ્યાખ્યા ...	૧૩૨
અતિસારનું પૂર્વરૂપ ...	૧૩૨
અતિસારની સંપ્રાપ્તિ ...	૧૩૩
અતિસારનું સામાન્ય ...	૧૩૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અતિસારની સંખ્યા ...	૧૩૩
અતિસારની ચિકિત્સાનો ક્રમ ...	૧૩૩
આમનું લક્ષ્ય ...	૧૩૪
ચાર પ્રકારના કંચાથો વિગેરે ...	૧૩૪
પક્ષ અતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૩૪
ક્ષેત્રાદિ ચૂંટી ...	૧૩૬
સમંગાદિ, શાસ્ત્રમંત્રી વે- ષકાદિ, આશ્રયવાદિ અને મધુકાદિ એ ચાર ચૂંટી (ગંગાધર કંચાથ) ...	૧૩૬
ગંગાધર ચૂંટી ...	૧૩૬
ગંગાધર ચૂંટી (ખીજ પ્રકારનું) ...	૧૩૬
૧૬ ગંગાધર ચૂંટી ...	૧૩૬
અકોષ કલક ...	૧૩૭
કુટખલકારવેલ ...	૧૩૭
આમલકાકાવણ ...	૧૩૭
પાદિ ચૂંટી ...	૧૩૭
વાતાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૩૭
વાતાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૩૭
પિત્તાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૩૭
મિશ્રવાદિ કંચાથ ...	૧૩૮
રસાંજનાદિ ચૂંટી ...	૧૩૮
રક્તાતિસારનાં લક્ષ્ય ...	૧૩૮
રક્તાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૩૮
કુટખ દાઉઝ કંચાથ ...	૧૩૮
કુટખદિ કંચાથ ...	૧૩૮
તિલ કલક ...	૧૪૦
વત્સકાદિ કંચાથ ...	૧૪૦
કૂંચુચુદાદિ કલક ...	૧૪૦
ગુડ મિશ્ર ...	૧૪૦
જળવાદિ રવરસ ...	૧૪૦
કુટખ ક્ષીર ...	૧૪૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શનાવરી કલક ...	૧૪૦
નવનિતાવલેલ ...	૧૪૦
ચંદન કલક ...	૧૪૦
ગુદાના પાકના ઉપાયો ...	૧૪૦
કક્ષાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૧
કક્ષાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૪૧
ચંચાદ કંચાથ ...	૧૪૧
હિંગવાદિ ચૂંટી ...	૧૪૧
વાયુથી તથા કક્ષી થ- એવા અતિસારની ચિ- કિત્સા ...	૧૪૨
પિત્તથી તથા કક્ષી થ- એવા અતિસારની ચિ- કિત્સા ...	૧૪૨
સમિવાતાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૨
પંચમૂલ્યદિ કંચાથ ...	૧૪૨
ચતુઃસમ મોદક ...	૧૪૩
કુટખ પુટખાક ...	૧૪૩
કુટખવલેલ ...	૧૪૩
અકોટ વટક ...	૧૪૩
શોકાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૩
બયાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૪
શોકાતિસારની તથા બ- યાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૪૪
આમાતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૪
આમાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૪૬
શોથાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૪૬
હર્ષાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૪૬
નિઃસારકની ચિકિત્સા ...	૧૪૬
વિદ્યારો કંચાથવાની ચિ- કિત્સા ...	૧૪૬
મિશ્ર તંત્ર ...	૧૪૭
પ્રવાહિકા અતિસારનું લક્ષ્ય ...	૧૪૮
પ્રવાહિકાનાં રૂપો ...	૧૪૭
મિશ્રવાદિ અવલેલ ...	૧૪૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
માતૃકાદિ ...	૧૪૮
અસાધ્ય અતિસારનાં	
લક્ષણો ...	૧૪૮
અતિસારથી મુક્ત થએ	
લા માણુસનું લક્ષણ	૧૪૯
પ્રસ્થાપન...	૧૪૯
શંખપોટલી ૨૧	૧૪૯
વિજવાયમેહ ...	૧૫૦
અતિવિવાયમેહ ...	૧૫૦

જ્વરતિસારનો અધિકાર.	
જ્વરતિસારનું નિદાન...	૧૫૧
જ્વરતિસારની ચિકિત્સા	૧૫૧
તપસપટક કાચ ...	૧૫૨
ખાદિ કાચ ...	૧૫૨
ગરદિ કાચ ...	૧૫૨
નહદ ગુડ્યાદિ કાચ	૧૫૨
તપસાદિ ચૂણું ...	૧૫૨
ખિસ્વાદિ કાચ. ...	૧૫૨
ગરદિ કાચ. ...	૧૫૨
શમૂલી કાચ. ...	૧૫૨
મહણી રોગનો અધિકાર.	
મહણી રોગની સંપ્રાપ્તિ	૧૫૨
મહણીનું સ્વરૂપ ...	૧૫૨
મહણી રોગનું લક્ષણ	૧૫૩
વાયુથી થએલી મહણી.	
નું નિદાન તથા સં-	
પ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણું ...	૧૫૩
પિત્તથી થએલી મહણી	
નું નિદાન તથા સંપ્ર.	
પિત્તપૂર્વક લક્ષણું ...	૧૫૪
રથી થએલી મહણી.	
નું નિદાન તથા સંપ્ર.	
તપપૂર્વક લક્ષણું ...	૧૫૪
મહણી રોગનોમેહ (સં	
મહણી રોગ) ...	૧૫૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
.. (ઘટી યંત્ર)	૧૫૫
સામાન્ય મહણી રોગની	
ચિકિત્સા ...	૧૫૫
ગાયના દહિના ગુણો...	૧૫૬
બેશના દહિના ગુણો...	૧૫૬
બકરીના દહિના ગુણો...	૧૫૬
છાશના બેદ ...	૧૫૬
કાચી તથા પાકી છાશ	
ના ગુણો ...	૧૫૭
છાશનો નિષેધ ...	૧૫૭
છાશના ગુણોનો ઉત્કર્ષ	૧૫૭
પર્યૂષણ ...	૧૫૮
લાઈ ચૂણું ...	૧૫૮
અતિરક્ષાદિ ચૂણું ...	૧૫૮
ચિત્રકાદિ વટિકા. ...	૧૫૮
ખિસ્વ કદક ...	૧૫૮
વાર્તાકુ ગુટિકા ...	૧૫૯
મુરતકાદિ ચૂણું	૩. ૧૫૯
સર્જસ ચૂણું ...	૧૫૯
બકરીનું દુધ ...	૧૫૯
કડયાણુ ગુડ ...	૧૫૯
મહાકલ્યાણુક ગુડ ...	૧૬૦
કુખાંડકલ્યાણુ ગુડ ...	૧૬૧
ખિસ્વ તેલ. ...	૧૬૧

ભાગ ૨ નો.

અરસનો અધિકાર.

પાસેનાં નિવાનો વગેરે	૧૬૨
વાયુસંબંધી અરસનાં	
દરનાં નિદાનો ...	૧૬૨
પિત્તસંબંધી ...	૧૬૩
કફસંબંધી ...	૧૬૩
તણે દોષસંબંધી,,	૧૬૩
અરસનું પૂર્વરૂપ ...	૧૬૪
અરસનું સામાન્યલક્ષણ	૧૬૪
વાયુસંબંધી અરસનું	

વિષય.	પૃષ્ઠ.
લક્ષણું ...	૧૬૪
પિત્તસંબંધી ...	૧૬૫
રક્તાર્શનાં લક્ષણું ...	૧૬૬
કરની ઉત્કલ્યતાવાળા	
અરસનું લક્ષણું ...	૧૬૭
બે દે. પની ઉત્કલ્યતાવા-	
ળા અરસનું લક્ષણું	૧૬૭
તણે દોષની ઉ. અરસનું	
તથા સ્વાભાવિક અ-	
રસનું લક્ષણું. ...	૧૬૭
સુખસાધ્ય અરસો ...	૧૬૮
કટપાધ્ય " " ૧૬૮	
અસાધ્ય " " ૧૬૮	
અરસાસંબંધી અરિષ્ટ. ૧૬૯	
સિંગ આદિના અરસાનું	
લક્ષણું ...	૧૬૯
અર્મકીસનું લક્ષણું ...	૧૬૯
અરસાની સામાન્ય ચિ-	
કિત્સા ...	૧૭૦
કરંજાદિ ચૂણું ...	૧૭૪
રજની લેપ ...	૧૭૪
પિપ્પલ્યાદિ લેપ ...	૧૭૪
હરિદ્રાદિ લેપ ...	૧૭૪
તિવ્ર બલ્લણું ...	૧૭૪
રશિર આવણું ...	૧૭૫
બૃહત્ કાશીસાધ્ય તેલ. ૧૭૫	
સમશકર ચૂણું ...	૧૭૫
વિજય ચૂણું ...	૧૭૫
લઘુ સરણું મોદક ...	૧૭૫
બૃહત્સરણું મોદક ...	૧૭૫
ગીખાકુશાલ ગુડ ...	૧૭૬
તિલાદિ મોદક ...	૧૭૬
સગુડાબયા... ...	૧૭૬
શંકર લોહ... ...	૧૭૬
લોહી સવનારા અરસો-	
ની ચિકિત્સા, ...	૧૭૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વંદનાદિ કાથ ...	૧૭૯
સૂત્રમાદિ દુગ્ધ ...	૧૭૯
ક્ષારસેત્ર ...	૧૮૯
નાક આદિમાં થએલા	
અરશોની ચિકિત્સા...	૧૭૯
અર્ચકીચની ચિકિત્સા..	૧૭૯
અરશવાળાને પરેશ ...	૧૭૯

જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર.

પાસેનાં નિદાનો સહિત	
વિકારો ...	૧૭૯
મંદ અગ્નિનું લક્ષણ...	૧૮૦
તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ	૧૮૦
વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ.	૧૮૦
સમ અગ્નિનું લક્ષણ...	૧૮૦
ભરમક રોગનું નિદાન	
તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	૧૮૦
ભરમકના ઉપદ્રવો તથા	
અરિષ્ઠ ...	૧૮૧
અગ્નિનું દ્રવ્ય નિદાન	૧૮૧
અગ્નિનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૮૧
અગ્નિના રોદો ...	૧૮૧
આમાગ્નિનું લક્ષણ ...	૧૮૨
વિદગ્ધાગ્નિનું લક્ષણ...	૧૮૩
વિષ્ણુગ્નિનું લક્ષણ.	૧૮૩
રસશોષાગ્નિનું લક્ષણ.	૧૮૩
અગ્નિના ઉપદ્રવો ...	૧૮૩
અત્યંત અગ્નિથી બી.	
બી રોગો થાય છે....	૧૮૩
વિસ્રસ્ટીનો (કોલેરાનો)	
અર્થ ..	૧૮૩
વિસ્રસ્ટીનું નિદાન .	૧૮૩
વિસ્રસ્ટીનું લક્ષણ ...	૧૮૪
વિસ્રસ્ટીના ઉપદ્રવો ...	૧૮૪
અત્રસકનું લક્ષણ ...	૧૮૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિસ્રસ્ટીનું તથા અત્રસ	
કનું અરિષ્ઠ ...	૧૮૪
વિષ્ણુગ્નિનું લક્ષણ ...	૧૮૪
અગ્નિ આહરનું લક્ષણ.	૧૮૫
અગ્નિની ચિકિત્સા ...	૧૮૫
હિંગવટક ...	૧૮૫
બૃહદ્દમિષુખચૂરુ ...	૧૮૬
નૈશ્વતર ક્ષાર.	૧૮૭
ભારકર લવણ ...	૧૮૮
વડવાનળ ચૂરુ ...	૧૮૮
વડવાનળ ચૂરુ (બી-	
બી પ્રકારનું) ...	૧૮૮
સમચર્કર ચૂરુ ...	૧૮૮
અગ્નિ ઉપર રસો ...	૧૮૮
કંઠ્યાદ રસ...	૧૮૯
જવાણનલ રસ ...	૧૮૯
અમિકુમાર રસ ...	૧૮૯
રામખાલુ રસ. ...	૧૮૯
શંખવટી ...	૧૮૯
બૃહત્ શંખવટી ...	૧૮૯
અગ્નિકંટક રસ ...	૧૮૯
કોલેરાની ચિકિત્સા ..	૧૮૯
દારૂપટક ...	૧૮૯
વિષ્ણુગ્નિની તથા અત્ર	
સકની ચિકિત્સા ...	૧૮૯
ભરમકની ચિકિત્સા ...	૧૮૯
અગ્નિમાં પાચનો ...	૧૮૯

કૃમિનો અધિકાર.

કૃમિના ભેદ ...	૧૮૯
કૃમિનાં નિદાનો ...	૧૮૯
બાલ કૃમિનાં રૂપ ...	૧૮૯
બાલ કૃમિ વિકારો ...	૧૮૯
આબ્યંતર કૃમિના નિદાનો	૧૮૯
કૃમિચયાનાં લક્ષણો ...	૧૮૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કરના કૃમિનાં નિદાનો.	૧૮૯
" " લક્ષણો.	૧૮૯
રશિરથી થતા કૃમિ વિષે	૧૮૯
નિશ્વાસી થત. કૃમિ વિષે	૧૮૯
કૃમિની ચિકિત્સા. ...	૧૮૯
કૃમિવાળાને પરેશ ...	૧૮૯

પાંડુરોગ, કમળો તથા હાલીમકો અધિકાર.

પાંડુરોગની સંખ્યા ...	૧૮૯
પાંડુરોગનું નિદાન ...	૧૮૯
પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ ...	૧૮૯
વાયુથી થએલા પાંડુરો-	
ગનું લક્ષણ.	૨૦૦
પિત્તથી " " ૨૦૦	
કફથી " " ૨૦૦	
ત્રણે દોષેથી,, " ૨૦૦	
માટી ખાવાથી થયેલા	
પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ. ૨૦૦	
માટીના પાંડુરોગનું લક્ષણ ૨૦૧	
અસાધ્ય પાંડુરોગનું લ-	
ક્ષણ. ...	૨૦૧
કમળાની સંપ્રાપ્તિ. ...	૨૦૧
કમળાનાં લક્ષણ ...	૨૦૨
કમળાના ભેદ ...	૨૦૨
કોદામાં રહેલા કમળાનું	
લક્ષણ. ...	૨૦૨
કોદામાં રહેલા કમળાનું	
અરિષ્ઠ. ...	૨૦૨
બન્ને કમળાના અરિષ્ઠનું	
લક્ષણ. ...	૨૦૨
હાલીમકનું લક્ષણ ...	૨૦૩
પાંડુરોગની ચિકિત્સા...	૨૦૩
પુનર્નવદિ મંદુર. ...	૨૦૪
નવાયસ ચૂરુ. ...	૨૦૪

કમળાની ચિકિત્સા ...	૨૦૪
હસીમકની ચિકિત્સાનું ...	૨૦૫
ખાંડરોગ, કમળા અને	
હસીમકની સામાન્ય	
ચિકિત્સા...	૨૦૫
ત્ર્યુમચ્છાદિ મંડુર વટિકા	૨૦૫
અષ્ટાદશાંશ ભેદ.	૨૦૬
પથ્ય ભોજન	૨૦૬

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૨૦૬
રક્તપિત્તનું સામાન્ય લ-	
ક્ષયુ. ...	૨૦૬
રક્તપિત્તના વહન માર્ગો	૨૦૭
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ. ...	૨૦૭
હૃદયસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ	૨૦૭
વાયુસંબંધી " "	૨૦૭
પિત્તસંબંધી " "	૨૦૭
માર્ગોનો ભેદ. ...	૨૦૭
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો ...	૨૦૭
સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૨૦૮
સાધ્યનું વિવેચન. ...	૨૦૮
અસાધ્યનું વિવેચન ...	૨૦૮
રક્તપિત્તનું અનિષ્ટ ...	૨૦૮
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા...	૨૦૮
ખંડ કુખાંડકાવશેષ ...	૨૧૪
બૃહત્ કુખાંડકાવશેષ ...	૨૧૪
ખંડ કુખાંડક ...	૨૧૪
ખંડખાત્ર લોહ ...	૨૧૫
ચતુર્ત્રી પાક ...	૨૧૫

અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મ- પિત્તનો અધિકાર.

અમ્લપિત્તનું પ્રાસેનું નિદાન	૨૧૫
અમ્લપિત્તના રોગનું લક્ષણ	૨૧૬

અમ્લપિત્તના ભેદો. ...	૨૧૬
ઉધ્વેગ અમ્લપિત્તનું લ-	
ક્ષણ ...	૨૧૬
અયોગ અમ્લપિત્તનું લ-	
ક્ષણ ...	૨૧૬
અમ્લપિત્તની વિશેષ	
સ્થિતિ ...	૨૧૬
દોષોના સંસર્ગ જાણવા-	
ની જરૂર...	૨૧૭
લક્ષણોમાં ભેદ ...	૨૧૭
સાધ્યાસાધ્યતા ...	૨૧૭
શ્લેષ્મપિત્તનું લક્ષણ ...	૨૧૭
અમ્લપિત્તની ચિકિત્સા	૨૧૮
ખંડ કુખાંડકાવશેષ ...	૨૧૮
નાલિકેર ખંડ ...	૨૧૮
બૃહત્નાલિકેર ખંડ ...	૨૨૦
શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા.	૨૨૦

ક્ષયરોગનો અધિકાર.

ક્ષયરોગનાં નિદાન ...	૨૨૦
ક્ષયના ત્રણ પ્રકારો ...	૨૨૧
ક્ષયરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૨૨૧
ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ. ...	૨૨૨
ક્ષયરોગનું લક્ષણ. ...	૨૨૨
ક્ષયનાં ખીજાં અગીયાર	
લક્ષણો ...	૨૨૩
ક્ષયરોગનું અસાધ્યપણું	૨૨૩
ક્ષયરોગનું અનિષ્ટ ...	૨૨૪
ક્ષયરોગનાં છત્રવતો	
અવધિ ...	૨૨૪
કેવા ક્ષયતાળાની ચિકિ-	
ત્સા કરી ...	૨૨૪
શોષેના ભેદો ...	૨૨૪
વ્યવાય શોષનું લક્ષણ	૨૨૪
શોક શોષનું લક્ષણ ...	૨૨૪
વાર્ધક્ય શોષનું લક્ષણ.	૨૨૫

અધ્ય શોષનું લક્ષણ...	૨૨૫
વ્યાયામ શોષનું લક્ષણ	૨૨૫
પ્રણયશોષનું લક્ષણ ...	૨૨૫
ઉરક્ષત શોષનું નિદાન	૨૨૫
ઉરક્ષત શોષનું લક્ષણ	૨૨૬
ઉરક્ષત શોષની સાધ્યા	
સાધ્યતા ...	૨૨૭
રાજ્યક્ષમાની ચિકિત્સા	૨૨૭
વ્યવાય શોષની ચિકિત્સા	૨૨૮
શોક શોષની ચિકિત્સા.	૨૨૮
વ્યાયામ શોષની ચિકિત્સા	૨૨૮
અધ્ય શોષની ચિકિત્સા	૨૨૮
પ્રણય શોષની ચિકિત્સા	૨૨૮
ઉરક્ષત શોષની ચિકિત્સા	૨૨૮
બ્રહ્મદિ ગુટિકા. ...	૨૩૦
બ્રહ્મદિ ગુટિકા. ...	૨૩૦
બ્રહ્મદિ ધૂત ...	૨૩૦
અમૃતપ્રાશાવશેષ ...	૨૩૧
ઉરક્ષત વાગાઓને પ-	
શાપથ્ય ...	૨૩૧
અમૃતેશ્વર રસ ...	૨૩૨
રાજ્યમૃગાંક રસ ...	૨૩૨
અગ્નિરસ ...	૨૩૨

ઉધરસનો અધિકાર.

ઉધરસનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
લક્ષણ ...	૨૩૨
ઉધરસની સંખ્યા ...	૨૩૨
ઉધરસનું પૂર્વરૂપ ...	૨૩૩
વાયુની ઉધરસનું લક્ષણ	૨૩૩
પિત્તની " "	૨૩૩
હૃદની " "	૨૩૩
ક્ષતની ઉધરસની નિદાન	
પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ...	૨૩૩
ક્ષયથી થએલી ઉધરસનું	
લક્ષણ ...	૨૩૪

ઉધરસની સાધ્યાસાધ્યતા	૨૩૪
ઉધરસના ઉપાય તરત	
કરવા ...	૨૩૫
વાયુસંબધી ઉધરસની	
ચિકિત્સા ...	૨૩૫
પિત્તસંબધી ,, ,,	૨૩૫
કફસંબધી ,, ,,	૨૩૫
ક્ષતથી થએલી ,, ,,	૨૩૬
ક્ષય સંબધી ,, ,,	૨૩૬
ઉધરસની સામાન્ય ચિ-	
કિત્સા ...	૨૩૬
મરિયાદિ ગુટિકા ...	૨૩૮
ભૂચુ હરિતકી ...	૨૩૮
કંટાર્યવસેહ ...	૨૩૮

હેડકીનો આધિકાર.

હેડકીનાં નિદાનો ...	૨૩૮
હેડકીના ભેદ ...	૨૩૯
હેડકીનું સામાન્ય લક્ષણ	૨૩૯
હેડકીનું પૂર્વરૂપ ...	૨૩૯
મનજા હેડકીનું લક્ષણ	૨૩૯
લના હેડકીનું લક્ષણ.	૨૩૯
૧ હેડકીનું લક્ષણ...	૨૪૦
૨ હેડકીનું લક્ષણ	૨૪૦
૩ હેડકીનું લક્ષણ	૨૪૦
સાધ્ય હેડકી ...	૨૪૦
૪ હેડકીનું લક્ષણ...	૨૪૦
હેડકીની ચિકિત્સા ...	૨૪૧

શ્વાસનો આધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન ...	૨૪૨
શ્વાસના ભેદો ...	૨૪૨
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ ...	૨૪૨
શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ ...	૨૪૨
મહાશ્વાસનું લક્ષણ ...	૨૪૨

ઉધ્વશ્વાસનું લક્ષણ ...	૨૪૩
હિન શ્વાસનું લક્ષણ...	૨૪૩
તમક શ્વાસનું લક્ષણ...	૨૪૩
‘પ્રતમક’ શ્વાસ વિશે ...	૨૪૪
હુદ્રશ્વાસનું લક્ષણ ...	૨૪૫
શ્વાસનું સાધ્યાસાધ્યપણું	૨૪૫
શ્વાસની ચિકિત્સા ...	૨૪૫
ભાર્ગી ગુડ... ..	૨૪૭
મહાકટકલાદિ ...	૨૪૭
દશમૂત્ર રસ... ..	૨૪૭
શ્વાસકુહાર રસ ...	૨૪૭

સ્વરભેદનો આધિકાર.

સ્વરભેદનું નિદાન તથા	
લક્ષણ ...	૨૪૭
વાયુથી થએલા સ્વર-	
ભેદનું લક્ષણ ...	૨૪૮
પિત્તથી ,, ,,	૨૪૮
કફથી ,, ,,	૨૪૮
ત્રિદોષથી ,, ,,	૨૪૮
ક્ષયથી ,, ,,	૨૪૮
મેદના સ્વરભેદનું લક્ષણ	૨૪૮
સ્વરભેદની આસાધ્યતા	૨૪૯
સ્વરભેદની ચિકિત્સા ...	૨૪૯
નિર્દિગ્ધકાવસેહ ...	૨૫૦
મૃગનાબ્ય દિ અવસેહ...	૨૫૦
બ્રહ્માદિ અવસેહ ...	૨૫૦

અરોચકનો આધિકાર.

અરોચકનું નિદાન તથા	
લક્ષણ ...	૨૫૦
વાયુથી થએલ અરોચ-	
કનું લક્ષણ... ..	૨૫૦

સાદ બેસીજવા વિશે.
અરોચી.

પિત્તથી ,, ,,	૨૫૦
કફથી ,, ,,	૨૫૧
આગંતુક ,, ,,	૨૫૧
ત્રણે દોષેથી ,, ,,	૨૫૧
અરોચકની ખીજ વિકૃતિ	૨૫૧
વિશેષ વિવેચન ...	૨૫૧
અરોચકની ચિકિત્સા...	૨૫૨
અમ્લીકાપાનક ...	૨૫૩
તક ...	૨૫૩
શિખરિણી (શિખંડ.)	૨૫૩
દાડિમાદિ ચૂર્ણ ...	૨૫૩
લવંગાદિ ચૂર્ણ ...	૨૫૩
યવની ખાંડન ચૂર્ણ ...	૨૫૩

ઉલટીનો આધિકાર.

ઉલટીનું નિદાન તથા	
સંપ્રાપ્તિ...	૨૫૩
ઉલટીનું પૂર્વરૂપ ...	૨૫૪
ઉલટીનાં સામાન્ય લક્ષણ	૨૫૪
વાયુની ઉલટીનું લક્ષણ	૨૫૪
પિત્તની ,, ,,	૨૫૪
કફની ,, ,,	૨૫૪
ત્રણે દોષોની,, ,,	૨૫૫
આગંતુક ,, ,,	૨૫૫
ઉલટીના ઉપદ્રવો	૨૫૫
,, સાધ્યાસાધ્યતા	૨૫૫
ઉલટીની ચિકિત્સા ...	૨૫૫
તરસનો આધિકાર.	

તરસનું નિદાન તથા	
સંખ્યા ...	૨૫૭
તરસનું સામાન્ય લક્ષણ.	૨૫૮
વાયુથી થએલી તરસનું	
લક્ષણ ...	૨૫૮
પિત્તથી ,, ,,	૨૫૮
કફથી ,, ,,	૨૫૮

ક્ષતથી થયેલી તરફનું લંબ ૨૫૯
 ક્ષયથી " " ૨૫૯
 આમથી " " ૨૫૯
 અન્યથી " " ૨૫૯
 તરફના ઉપદ્રવો ૨૫૯
 તરફનું અરિષ્ટ ૨૫૯
 તરફની ચિકિત્સા ૨૬૦
મૂર્છાનો અધિકાર.
 મૂર્છાનું નિદાન સંપ્રાપ્તિ ૨૬૨
 મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ ૨૬૨
 મૂર્છાના બેદો ... ૨૬૨
 મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ ... ૨૬૨
 વાયુની મૂર્છાનું લક્ષણ ૨૬૨
 પિત્તની " " ૨૬૨
 કફની " " ૨૬૨
 ત્રણે દોષની મૂર્છા વિષે ૨૬૩
 રક્તની મૂર્છાનું નિદાન ૨૬૪
 રક્તની મૂર્છાનું લક્ષણ ૨૬૪
 મધની તથા વિપની મૂર્છાનું નિદાન ... ૨૬૪
 મધની મૂર્છાનું લક્ષણ ... ૨૬૪
 વિપની મૂર્છાનું લક્ષણ ૨૬૫
 મૂર્છા, ભ્રમ અને તંદ્રા
 વચ્ચે ભેદ ... ૨૬૫
 તંદ્રાનાં લક્ષણો ... ૨૬૫
 કલમનું લક્ષણ ... ૨૬૫
 નિદ્રાનું લક્ષણ ... ૨૬૬
 સંન્યાસનું લક્ષણ ... ૨૬૬
 સંન્યાસ અને મૂર્છા
 માં ભેદ ... ૨૬૬
 મૂર્છાની ચિકિત્સા ... ૨૬૬
 રક્તની મૂર્છાએટલી
 ચિકિત્સા ... ૨૬૭
 સંન્યાસની ચિકિત્સા ... ૨૬૮
 મૂર્છા ઉપર રસો ... ૨૬૮
 ભ્રમની ચિકિત્સા ... ૨૬૮

તંદ્રા તથા ધણી નિદ્રા
 ની ચિકિત્સા ... ૨૬૯
મદાલયનો અધિકાર.
 મધનો સ્વભાવ ... ૨૬૯
 મધનો મહિમા ... ૨૬૯
 મધપાનનો વિધિ ... ૨૬૯
 મધપાનનું સ્થળ ... ૨૬૯
 મધની માત્રા ... ૨૭૦
 મધપાનનો કાળ તથા
 પ્રકાર ... ૨૭૦
 હિતકારી અનો ... ૨૭૧
 મધની યોગ્યતા ... ૨૭૧
 મધના ગુણો ... ૨૭૧
 સાત્ત્વિક મધનું લક્ષણ ૨૭૩
 રાજસ મધનું લક્ષણ ૨૭૩
 તામસ મધનું લક્ષણ ૨૭૩
 અતિતામસ મધનો લક્ષણ ૨૭૩
 મદ્યવાની યોગ્ય યોગ્યતા ૨૭૩
 મદાલયનાં નિદાનો ... ૨૭૩
 મદ્યના ખીન્ન વિકારો ૨૭૪
 વિકારોનાં કારણો ... ૨૭૪
 મધનાં વિકારો ... ૨૭૪
 મદાલયનું સામાન્ય લક્ષણ ૨૭૫
 વાયુના મદાલયનું નિદાન ૨૭૫
 " " લક્ષણ ૨૭૫
 પિત્તના મદાલયનું નિદાન ૨૭૫
 " " લક્ષણ ૨૭૬
 કફના મદાલયનું નિદાન ૨૭૬
 " " લક્ષણ ૨૭૬
 ત્રણે દોષના મદાલયનાં
 નિદાન તથા લક્ષણો ૨૭૬
 પરમધનું લક્ષણ ... ૨૭૬
 પાનગુણનું લક્ષણ ... ૨૭૬
 પાનવેશનું લક્ષણ ... ૨૭૬
 મદાલયની અસાધ્યતા ૨૭૭
 " ચિકિત્સા ... ૨૭૭

દાહનો અધિકાર.
 પિત્તથી થયેલા દાહવિષે ૨૮૦
 રક્તથી " " ૨૮૦
 કોષામાં રક્ત ભરાયથી
 થતા દાહવિષે ... ૨૮૦
 મધથી થયેલા દાહવિષે ૨૮૦
 તરફ અટકાવવાથી થા
 દાહવિષે ... ૨૮૦
 ધાતુ ક્ષયના દાહવિષે ... ૨૮૦
 મનના મારના દાહવિષે ૨૮૧
 દાહની અસાધ્યતા ... ૨૮૧
 દાહની ચિકિત્સા ... ૨૮૧
 ચંદનાદિ કયાથ ... ૨૮૧
 કાંજિક લેલ ... ૨૮૧
ઉન્માદનો અધિકાર.
 ઉન્માદની નિશ્ચિત ... ૨૮૨
 ઉન્માદની અવસ્થા ... ૨૮૨
 ઉન્માદનાં દૂરનાં નિદાનો ૨૮૨
 ઉન્માદનું પાસેનું નિદાન ૨૮૩
 ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ ... ૨૮૩
 ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ ૨૮૩
 વાયુના ઉન્માદનું નિદાન ૨૮૩
 વાયુના ઉન્માદનું લક્ષણ ૨૮૩
 પિત્તના ઉન્માદનું નિદાન ૨૮૪
 પિત્ત સંબંધી ઉન્માદનું
 લક્ષણ ... ૨૮૪
 કફના ઉન્માદનું નિદાન ૨૮૪
 કફના ઉન્માદનું લક્ષણ ૨૮૪
 સાન્નિપાતિક ઉન્માદનું
 નિદાન ... ૨૮૪
 મનના દુઃખથી થયેલા
 ઉન્માદનું નિદાન ... ૨૮૫
 મનના દુઃખથી થયેલા
 ઉન્માદનું લક્ષણ ... ૨૮૫
 વિપથી થયેલા ઉન્માદનું

લક્ષણ ...	૨૮૫
ઉન્માદનું અરિષ્ટ ...	૨૮૬
દેવ વગેરેએ કરેલા ઉન્માદનું લક્ષણ ...	૨૮૬
દેવના આવેશનાં લક્ષણો	૨૮૬
દૈત્યના " "	૨૮૬
મધર્વના " "	૨૮૬
યક્ષના " "	૨૮૭
પિતૃના " "	૨૮૭
નાગના " "	૨૮૭
રાક્ષસના " "	૨૮૭
અક્ષરાક્ષસના " "	૨૮૭
પિશાચના " "	૨૮૮
હિંસકના વળગાડનું કારણ	૨૮૮
મારવાને પકડેલાનું લક્ષણ	૨૮૮
દેવ આદિનો આવેશ થવાનો સમય ...	૨૮૮
દેવાદિકનો પ્રવેશ નહીં	
દેખાવાનાં કારણ ...	૨૮૮
ઉન્માદની ચિકિત્સા ...	૨૮૯
સિદ્ધાંત ક્યાદિ ...	૨૮૯
ધાર્ત્રી દેખાડવા વિષે	૨૯૧
અપરમારનું	૨૯૧
સારસ્વત ચૂર્ણ ...	૨૯૧
વિશ્વાધ ચૂર્ણ ...	૨૯૧
મહા ચૈતસ ધૂત ...	૨૯૧
દેવ વગેરેના આવેશની ચિકિત્સા ...	૨૯૨
કૃષ્ણાધનન ...	૨૯૨
અક્ષરોમક ધૂપ ...	૨૯૨
ધી ...	૨૯૨
અપરમાર (વાદ) નો અધિકાર.	
અપરમારનાં નિદાન ...	૨૯૩
" સંખ્યા ...	૨૯૩

અપરમારનું સામાન્ય	
લક્ષણ ...	૨૯૩
" પૂર્વરૂપ ...	૨૯૩
વાયુથી થતા અપરમારનું લક્ષણ ...	૨૯૩
પિત્તે કરેલા " "	૨૯૩
કફ કરેલા " "	૨૯૩
ત્રણે દોષોના " "	૨૯૪
અપરમારનું અરિષ્ટ ...	૨૯૪
અપરમારનાં પ્રકોપનો સમય ...	૨૯૪
અપરમારની ચિકિત્સા	૨૯૪
ખાલી ધૂત ...	૨૯૬
કૃષ્ણાધન ધૂત ...	૨૯૬
કથાણુક ચૂર્ણ ...	૨૯૬
અથ બહારનો ઉપાય ...	૨૯૬
શિશ્નવાદિ નરય ...	૨૯૬
અતિદેશ ...	૨૯૬
ભૂતભૈરવ રમ. ...	૨૯૬
વાત વ્યાધીનો અધિકાર.	
વાત વ્યાધિઓનાં નિદાનો	૨૯૬
વાત વ્યાધિઓનાં નામો	૨૯૮
વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૨૯૮
શિશ્નઅહનું લક્ષણ ...	૨૯૮
" ની ચિકિત્સા ...	૨૯૯
ઠંભાનું લક્ષણ ...	૨૯૯
" ની ચિકિત્સા ...	૨૯૯
હનુપ્રહનું નિદાનસહિત લક્ષણ ...	૨૯૯
" ની ચિકિત્સા ...	૨૯૯
પ્રસારણી તૈલ ...	૩૦૦
જિન્હારતનું લક્ષણ	૩૦૧
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૧

મહાગદત, મિનિમતવ તથા મૂકતાનાં લક્ષણો	૩૦૧
" " ચિકિત્સા ...	૩૦૧
સારસ્વત ધૂત ...	૩૦૨
કથાણુકાવરેક ...	૩૦૨
પ્રલાપનું લક્ષણ ...	૩૦૨
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૨
રસાગ્રાહનું લક્ષણ ...	૩૦૨
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૨
કિરાતતિક્તાદિ કદક ...	૩૦૩
અધિર્વ તથા કૃષ્ણનાદ ...	૩૦૩
તદ્વિશ્વત્યતાનું લક્ષણ ...	૩૦૩
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૩
અર્દીતનાં લક્ષણો ...	૩૦૩
અર્દીતની અસાધ્યતા ...	૩૦૪
અર્દીતની ચિકિત્સા ...	૩૦૪
મન્યારતનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ ...	૩૦૫
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૫
આહુશોપનું લક્ષણ ...	૩૦૫
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૫
અપખાહુકનું લક્ષણ ...	૩૦૬
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૬
માપ તૈલ ...	૩૦૬
વિશ્વાચીનું લક્ષણ ...	૩૦૬
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૭
માપાદિ તૈલ ...	૩૦૭
ઊર્ધ્વવાતનું લક્ષણ ...	૩૦૭
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૭
આધમાનનું લક્ષણ ...	૩૦૭
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૭
નારાયણ ચૂર્ણ ...	૩૦૮
દાર્પદક લેપ ...	૩૦૮
મહાનારાય રસ ...	૩૦૮
પ્રત્યાધમાનનું લક્ષણ ...	૩૦૮
" ની ચિકિત્સા ...	૩૦૮

વાતાઞ્જલાનું લક્ષણ ... ૩૦૯
 પ્રત્યઞ્જલાનું લક્ષણ ... ૩૦૯
 વાતઞ્જલાની તથા પ્રત્ય-
 ઞ્જલાની ચિકિત્સા ... ૩૦૯
 હિંદુ દિ યુર્યુ ... ૩૦૯
 તુનીનું લક્ષણ ... ૩૦૯
 પ્રતિતુનીનું લક્ષણ ... ૩૧૦
 તુનીની તથા પ્રતિતુની-
 ની ચિકિત્સા ... ૩૧૦
 ત્રિકશ્નનું લક્ષણ ... ૩૧૦
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૦
 ત્રયોદશાંગ ગુગુલુ ... ૩૧૦
 મુદુર્મૂત્રણનું તથા મૂત્રનિ-
 ચ્છત્તું નિદાનપૂર્વક લ-
 ક્ષણ ... ૩૧૧
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૧
 ગૃધ્રસીનું લક્ષણ ... ૩૧૧
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૨
 રાસના ગુગુલુ ... ૩૧૩
 રાસના સપ્તક કવાય ... ૩૧૩
 પથ્યાદિ ગુગુલુ ... ૩૧૩
 ખંજતા તથા પંગુતાનાં
 લક્ષણ ... ૩૧૪
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૪
 કક્ષાપખંજતાનું લક્ષણ ૩૧૪
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૪
 કોષ્ઠક શીર્ષનું લક્ષણ ... ૩૧૪
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫
 ખડ્ગીનું લક્ષણ ... ૩૧૫
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫
 વાતકંટકનું લક્ષણ ... ૩૧૫
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫
 પાદદાહનું લક્ષણ ... ૩૧૫
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫
 પાદહર્ષનું લક્ષણ ... ૩૧૫
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫

અક્ષેપકનો લક્ષણો ... ૩૧૫
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૧૫
 અંતરાયામનું લક્ષણ ... ૩૧૬
 બાહ્યાયામનું લક્ષણ ... ૩૧૬
 અંતરાયામની તથા બા-
 હ્યાયામની ચિકિત્સા ... ૩૧૬
 ધનુર્વાતનું લક્ષણ ... ૩૧૬
 કુખ્જકનું લક્ષણ ... ૩૧૬
 ધનુર્વાતની તથા કુખ્જ-
 કની ચિકિત્સા ... ૩૧૬
 અપતંત્રનું લક્ષણ ... ૩૧૬
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૨૦
 મરિચ્યાદિ નસ્ય ... ૩૨૦
 હરીતક્યાદિ ... ૩૨૦
 અપતાનકનું લક્ષણ ... ૩૨૦
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૨૦
 પક્ષાઘાતનું લક્ષણ ... ૩૨૦
 પક્ષાઘાતની સાધ્યાસાધ્ય-
 તા માટે ખીજા દ્રોણો-
 દ્વા સંસર્ગનું વિવેચન. ૩૨૧
 પક્ષાઘાતનું સાધ્યાસાધ્ય
 પાણું. ... ૩૨૧
 પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા ... ૩૨૨
 માપાદિ કવાય ... ૩૨૨
 અથિકાદિ તૈલ ... ૩૨૨
 માપાદિ તૈલ ... ૩૨૨
 સર્વોગવાતનું લક્ષણ ... ૩૨૩
 , , ની ચિકિત્સા ... ૩૨૩
 હસ્વકેશત્વથી માંડીને પ-
 રિક્ષાગ પર્યંત વાતબ્યા-
 ધિઓ કે જેઓની લ-
 ક્ષણો સ્થાનકે ઉપરથી
 જ જણાય છે તેઓ-
 વિશે ... ૩૨૩
 હસ્વકેશત્વ વિગેરે વાત-
 બ્યાધિઓની ચિકિત્સા. ૩૨૩

ખીજા પ્રકારના વાતબ્યા-
 ધિઓનું નિરૂપણ ... ૩૨૩
 હેતુઓના બેદોષી વત-
 બ્યાધિઓના વેદોષી
 ચિકિત્સા ... ૩૨૪
 રસ વિગેરે ધાતુઓમાં ર-
 હેલા વાયુઓનાં લક્ષણ. ૩૨૪
 રસ વિગેરે ધાતુઓમાં ર-
 હેલા વાયુઓની ચિકિત્સા ૩૨૫
 કોઠાના વાયુનું લક્ષણ ... ૩૨૬
 કોઠાનું લક્ષણ ... ૩૨૭
 કોઠાના વાયુની ચિકિત્સા ૩૨૭
 આમાશયના વાયુનું લક્ષણ ૩૨૭
 આમાશયનું લક્ષણ ... ૩૨૭
 આમાશયના વાયુની ચિ-
 કિત્સા ... ૩૨૭
 પદ્મરણ યોગ ... ૩૨૭
 પકાશયના વાયુનું લક્ષણ ૩૨૭
 , , ચિકિત્સા ... ૩૨૭
 પેટમાં રહેલા વાયુની
 ચિકિત્સા ... ૩૨૭
 કુખમાં રહેલા વાયુની ચિ ૩૨૮
 ગુદાના વાયુનું લક્ષણ ... ૩૨૮
 , , ની ચિકિત્સા ૩૨૮
 હૃદયના વાયુની ચિકિત્સા ૩૨૮
 કાનઆદિના વાયુનાં લક્ષણ ૩૨૮
 કાન આદિના વાયુની
 ચિકિત્સા ... ૩૨૮
 શિરાના વાયુનું લક્ષણ ... ૩૨૮
 , , ની ચિકિત્સા ૩૨૮
 સ્નાયુના વાયુનું લક્ષણ ૩૨૮
 સાંધાના વાયુનું લક્ષણ ૩૨૮
 , , ની ચિકિત્સા ૩૨૮
 કષ્ટપ્રાપ્ય વાતબ્યાધિઓ ૩૨૮
 વાતબ્યાધિઓના ઉપદ્રવો ૩૨૮
 વાપ્ય વાતબ્યાધિ. ... ૩૨૮

પાંચે પ્રકારના વાયુનું કાર્ય	૩૨૯
વાતવ્યાધિઓનાં સાધાન	
ન્ય ઔષધ	૩૨૯
મહામાપાદિ તૈલ (સ- કટક ઉપરથી)	૩૩૩
મહામાપાદિ તૈલ (શા- કધર ઉપરથી)	૩૩૪
મધ્યમ નારાયણ તૈલ	૩૩૪
મહા નારાયણ તૈલ	૩૩૪
મહાયોગરાજ ગુગ્ગુલુ	૩૩૬
રાસ્નાદિ કાથ	૩૩૭
રસોનકદંક	૩૩૭
રસોનકદંક (શ્રીજા પ્રકા- રનો)	૩૩૭
લક્ષણુ ખાવાનો ત્રીજો પ્રકાર	૩૩૭
રસોનાદક	૩૩૭
ભાતારિસ	૩૩૮
ઉરસ્તંભનો આધિકાર.	
ઉરસ્તંભનાં નિદાનો અને લક્ષણો	૩૩૮
ઉરસ્તંભનું પૂર્વરૂપ	૩૩૮
અસ્થિ	૩૩૯
ઉરસ્તંભની ચિકિત્સા	૩૩૯
કુદાધતૈલ	૩૪૨
અષ્ટકદંતૈલ	૩૪૨
દ્વિપંચમુત્રાદિ તૈલ	૩૪૨
મહાસૈધાદિ તૈલ	૩૪૩
સૈધાદિ તૈલ	૩૪૩
આમવાતનો અધિકાર.	
આમવાતનાં નિદાન	૩૪૩
આમનું સ્વરૂપ	૩૪૪
આમવાતનું સામાન્ય લ- ક્ષણ	૩૪૪
તાંદિક આમવાતનું	

લક્ષણ	૩૪૪
આમવાતના દોષો	૩૪૫
આમવાતની સાધ્યાસા- ધ્યતા	૩૪૫
આમવાતની ચિકિત્સા	૩૪૫
દ્વિપંચમુત્રાદિ ચૂર્ણ	૩૪૧
પિપ્પલાદિ ચૂર્ણ	૩૪૧
પથરાદિ ચૂર્ણ	૩૪૧
રસોનાદિ કાથ	૩૪૧
રાસ્નાપંચકે કાથ	૩૪૨
પીપ્પલાદિ કાથ	૩૪૨
શટપાદિ કદંક	૩૪૨
રાસ્ના સમક કાથ	૩૪૨
ઉપામવાતરો	૩૪૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ	૩૪૨
પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ	૩૪૨
નાગર ચૂર્ણ	૩૪૨
પંચકોલ ચૂર્ણ	૩૪૨
ઐરંડ તૈલ	૩૪૨
ઐરંડ તૈલ હરીતકી	૩૪૨
આરવ્યર્ધપત્ર	૩૪૨
હરીતકનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૩૪૨
અમૃતાદિ ચૂર્ણ	૩૪૩
અલબુપાદિ ચૂર્ણ ૧	૩૪૩
અલબુપાદિ ચૂર્ણ ૨	૩૪૩
અલબુપાદિ ચૂર્ણ ૩	૩૪૩
વૈધાનર ચૂર્ણ	૩૪૩
અરસીનક ચૂર્ણ	૩૪૪
શુંડીધાન્યક ધૂત	૩૪૪
શુંડી ધૂત ૧	૩૪૪
શુંડી ધૂત ૨	૩૪૪
કાંચકાદિ ધૂત	૩૪૪
શુભેત્તાદિ ધૂત	૩૪૪
ધૂતો તથા ઔષધો	૩૪૪
અજગોદાદિ	૩૪૪

યોગરાજ ગુગ્ગુલુ	૩૪૪
પ્રસારણી લેદ	૩૪૫
ખંડશુંડી	૩૪૫
રસોન પિંડ	૩૪૫
પ્રસારણી તૈલ	૩૪૫
દ્વિપંચમુત્રાદિ તૈલ	૩૪૫
બ્રહ્મસૈધવાદિ તૈલ	૩૪૬
નિરદ્ભરિત	૩૪૬
આમવાતની પરેશ	૩૪૬
મધ્યમ રાસ્નાદિ કાથ	૩૪૬
મહારાસ્નાદિ કાથ	૩૪૬
રાસ્ના દશમૂળ કાથ	૩૪૭

પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર.

પિત્તવ્યાધિઓનાં દૂરનાં નિદાનો	૩૪૭
પિત્તથી થતા રોગો	૩૪૭
સ્તેષ્ઠમવ્યાધિઓનો અધિકાર.	

સ્તેષ્ઠમવ્યાધિઓનાં નિદાનો	૩૪૮
કષ્ઠી થતા રોગો	૩૪૮
વાતરક્તનો અધિકાર.	
વાતરક્તનાં દૂરનાં નિદાનો	૩૪૯
વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ	૩૫૦
વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ	૩૫૦
વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ	૩૫૧
શકરની	૩૫૧
પિત્તની	૩૫૧
કદ્ધી અધિકતાવાળા, બે દોષની અધિકતાવાળા તથા ત્રણે દોષની અ- ધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ	૩૫૨
વાતરક્તનું પગ શિયાળું	

ખીજી સ્થાન ... ૩૬૨	અમૃતાધૈત (ગુરુચી	મધુકાધૈત ... ૩૮૦
વાતરક્તના ઉપદ્રવો ... ૩૬૨	ધૃત) ૫... ... ૩૭૭	શતપાક મધુકાધૈત ... ૩૮૦
વાતરક્તની સાધ્યાસા-	ગુરુચી ધૃત ૬ ... ૩૭૭	સહસ્રપાક-બધાં તૈલ ... ૩૮૦
ધ્યતા ... ૩૬૨	મહાગુરુચી ધૃત ... ૩૭૮	પુનર્નવા ગુરુચી ... ૩૮૧
વાતરક્તની ચિકિત્સા ... ૩૬૩	શતાકવાદી તૈલ ... ૩૭૮	શર્કરાસમ ગુરુચી ... ૩૮૧
ગુરુચી વટિકા ... ૩૭૪	મહાપીંડ તૈલ ... ૩૭૮	અમૃતા ગુરુચી ૧ ... ૩૮૧
નવકાર્ષિક ક્રયાથ ... ૩૭૫	પિંડતૈલ ૧ ... ૩૭૮	અમૃતા ગુરુચી ૨ ... ૩૮૧
લાંગીલી ગુટિકા ... ૩૭૬	પિંડતૈલ ૨ ... ૩૭૮	નવો તથા જુનો ગુરુચી ૨૮૨
બસા ધૃત... ... ૩૭૬	મહાપદાક તૈલ ... ૩૭૮	ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ... ૩૮૨
અપરિપિંડ તૈલ ... ૩૭૬	પ્રુકપદાક તૈલ ... ૩૭૮	કૈશોરિક ગુરુચી ... ૩૮૨
પાર્શ્વક ધૃત... ... ૩૭૬	ગુરુચી તૈલ... ... ૩૭૮	ત્રિફલા ગુરુચી ... ૩૮૩
શતાવરી ધૃત ... ૩૭૭	અમૃતાધૈત તૈલ ૧ ... ૩૭૮	સિંહનાદ ગુરુચી ૧ ... ૩૮૩
મધુકાધૈત ધૃત... ... ૩૭૭	મધુકાધૈત મિશ્રક ... ૩૭૮	સિંહનાદ ગુરુચી ૨ ... ૩૮૩
ગુરુચી ધૃત ૧ ... ૩૭૭	ધતૂરાધૈત તૈલ ... ૩૮૦	સિંહનાદ ગુરુચી ૩ ... ૩૮૪
ગુરુચી ધૃત ૨ ... ૩૭૭	નાગબલા તૈલ ... ૩૮૦	ચે.ગસારામૃત ... ૩૮૪
ગુરુચી ધૃત ૩ ... ૩૭૭	જીવકાધૈત મિશ્રક ... ૩૮૦	વાતરક્તમાં પરેજી ... ૩૮૪
ગુરુચી ધૃત ૪ ... ૩૭૭	શતપાકબસા તૈલ ... ૩૮૦	

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યખંડ-ભાગ ત્રીજો.

શૂળનો અધિકાર.	મૃતિકા સ્વેદ ... ૩૯૨	આનાહની ચિકિત્સા ... ૩૯૯
શૂળનું પ.સેનું નિદાન... ૩૮૫	કાર્પાસારથ્યાદિ સ્વેદ ... ૩૯૨	ત્રિકુટુકાધાવર્તિ ... ૩૯૯
વાત શૂળનાં દૂરના નિદાન	કુષ્માંડક્ષાર ... ૩૯૨	ગુદ્મનો અધિકાર.
તથા લક્ષણ ... ૩૮૫	પરિણામશૂળની ચિકિત્સા ૩૯૩	ગુદ્મનાં કારણ તથા
તદ્વ્યત્તા શૂળનું લક્ષણ ૩૮૬	વિડંગાદિ મોદક ... ૩૯૩	લક્ષણ ... ૩૯૯
પડમાના શૂળનું લક્ષણ ૩૮૬	પથ્યાદિ લોહ ... ૩૯૩	આર્તવથી પથ્થુ ગુદ્મ
મૂત્રાશયના શૂળનું લક્ષણ ૩૮૭	નારિકેરક્ષાર ... ૩૯૩	ચાય છે ... ૪૦૦
પિત્ત શૂળનાં દૂરનાં નિદાન,	અત્રદ્રવશૂળની ચિકિત્સા ૩૯૩	ગુદ્મનું સામાન્ય લક્ષણ ૪૦૦
તથા લક્ષણ ... ૩૮૬	ગુડમંડુર ... ૩૯૪	ગુદ્મનું પૂર્વરૂપ ... ૪૦૧
કફ શૂળનાં " " ૩૮૭	ઉદાવર્તનો તથા આ-	વાયુના ગુદ્મનું નિદાન ૪૦૧
બળ્લમે દોષથી થતાં શૂળો-	નાહનો અધિકાર.	" નું લક્ષણ ૪૦૧
નું લક્ષણ ... ૩૮૭	ઉદાવર્તનું નિદાન ૩૯૪	પિત્તના ગુદ્મનું નિદાન ૪૦૧
ત્રણે દોષથી થએલા શૂ-	ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ ૩૯૪	" નું લક્ષણ ૪૦૧
ળનું લક્ષણ ... ૩૮૭	ઉદાવર્તના ભેદ ... ૩૯૪	કફ તથા ત્રણે દોષથી
આમથી થએલા શૂળનું	ઉદાવર્તની અસાધ્યતા ૩૯૬	થએલા ગુદ્મનું નિદાન ૪૦૨
લક્ષણ. ... ૩૮૮	આનાહનું લક્ષણ ... ૩૯૬	કરથી ઉત્પન્ન થએલા
આમશૂળના સ્થાન ભેદ ૨૮૮	આમથી થએલા આના-	ગુદ્મનું લક્ષણ ... ૪૦૨
આમશૂળનાં વિશેષ લ-	હનું લક્ષણ ... ૩૯૬	દંડુર ગુદ્મ વિષે ... ૪૦૨
ક્ષણ. ... ૩૮૮	મૂત્ર બંધથી થએલા ,	ત્રણે દોષના ગુદ્મનું લક્ષણ ૪૦૨
શૂળના ઉપદ્રવો ... ૩૮૮	આનાહનું લક્ષણ ... ૩૯૭	આર્તવના ગુદ્મનાં નિ-
શૂળની સાધ્યાસાધ્યતા ૩૮૯	ઉદાવર્તની ચિકિત્સા ૩૯૭	દાનો તથા લક્ષણ... ૪૦૨
શૂળનું અરિષ્ટ ... ૩૮૯	રસવર્તિ ... ૩૯૮	અસાધ્ય ગુદ્મનાં લક્ષણ ૪૦૪
પરિણામશૂળનું નિદાન તથા	મદનશ્યાદિ વર્તિ ... ૩૯૯	હિંગ્વાદ ચૂર્ણ ... ૪૦૬
લક્ષણ. ... ૩૮૯	નારાય ચૂર્ણ ... ૩૯૯	ક્ષારાદિક... ... ૪૦૬
અત્રદ્રવ શૂળનું લક્ષણ ૩૮૯	ગુડાદિક ... ૩૯૯	વજ્રક્ષાર ... ૪૦૬
શૂળની ચિકિત્સા ... ૩૯૦	શુષ્કમૂત્રકાથ દ્રુત ... ૩૯૯	ગુદ્મવાળા ને તાજાપદાર્થો ૭

શિશી યએલા પુંમ-
ની ચિકિત્સા ... ૪૦૭

મૂલીહ તથા ઇયકૃતનો અધિકાર.

અરલનું સ્વરૂપ ... ૪૦૭
અરલનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા સામાન્ય લક્ષણ ૪૦૮
મોહીથી યએલી અર-
લનું લક્ષણ ... ૪૦૮
પિત્તથી ,, ,, ૪૦૮
કફથી ,, ,, ૪૦૮
વાયુથી યએલી અરલના
રોગનું લક્ષણ ... ૪૦૮
અરલનું અસાધ્યપણું ૪૦૮
ચક્રનું સ્વરૂપ ... ૪૦૮
ચક્રના રોગોવિષે ... ૪૦૮
અરલની ચિકિત્સા ... ૪૦૮
ચક્રની ચિકિત્સા ... ૪૧૦

હૃદ્રોગનો અધિકાર.

હૃદ્રોગનું નિદાન ... ૪૧૦
,, લક્ષણ ... ૪૧૦
વાયુસંબધી હૃદ્રોગનું
લક્ષણ ... ૪૧૦
પિત્તસંબધી ,, ૪૧૦
કફસંબધી ,, ૪૧૧
ત્રણ દોષસંબધી ,, ૪૧૧
કૃમિજ હૃદ્રોગ વિષે ... ૪૧૧
હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો ,, ૪૧૧
,, ની ચિકિત્સા ... ૪૧૧
અગ્નિનું ધૃત ... ૪૧૧
અધાધ ધૃત ... ૪૧૧

* અરસ. ઈ જમણા પ-
ડખાની ગાંઠ. + છાતીનાં દરક.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર.

મૂત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન ... ૪૧૨
મૂત્રકૃચ્છ્રનું સામાન્યલક્ષણ ૪૧૨
વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ ૪૧૩
પિત્તના ,, ,, ૪૧૩
કફના ,, ,, ૪૧૩
ત્રિદોષજ ,, ,, ૪૧૩
શલ્યથી યએલા મૂત્રકૃ-
ચ્છ્રનું લક્ષણ ... ૪૧૩
વિષાના ,, ,, ૪૧૩
વીર્યથી યએલા મૂત્રકૃ-
ચ્છ્રનું લક્ષણ ,, ,, ૪૧૩
પથરીના ,, ,, ૪૧૩
વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિ-
કિત્સા. ... ૪૧૪
પુનર્નવાધ મિશ્રક ૪૧૪
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિ-
કિત્સા. ... ૪૧૫
તૃણ પચ્યમૂળ ૪૧૫
શક્તાવર્યાદિ કવાથ ૪૧૫
ઓર્વાક ધીન્નહિ પાન ૪૧૫
દાન્યોદિ પાન ... ૪૧૫
હરીતક્યાદિ કવાથ... ૪૧૫
શતાવરી ધૃત .. ૪૧૫
ત્રિકટકાધ ધૃત ... ૪૧૫
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિ-
કિત્સા ... ૪૧૬
ત્રણ ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રની
ચિકિત્સા... ૪૧૬
શલ્યના ,, ... ૪૧૭
વીર્યના ,, ... ૪૧૭
વિષાના ,, ... ૪૧૭
પથરીના ,, ... ૪૧૭
મૂત્રકૃચ્છ્રની સામાન્ય
ચિકિત્સા ... ૪૧૭
ચક્રમારક પુનર્નવાધેહ... ૪૧૮

મૂત્રાધાતનો અધિકાર.

મૂત્રાધાતોનાં કારણો ૪૧૮
વાતકુલ્લીકાનું લક્ષણ ૪૧૮
અછીલાનું લક્ષણ ૪૨૦
વાતઅસ્તિનું લક્ષણ ... ૪૨૦
મૂત્રાતીતનું લક્ષણ ... ૪૨૦
મૂત્ર જઠરનું લક્ષણ ... ૪૨૦
મૂત્રોત્સર્ગનું લક્ષણ ... ૪૨૦
મૂત્રક્ષયનું લક્ષણ ... ૪૨૧
મૂત્રઅલીનું લક્ષણ ... ૪૨૧
મૂત્રશુકનું લક્ષણ ... ૪૨૧
ઉનવાનું લક્ષણ ... ૪૨૨
મૂત્રસાદનું લક્ષણ ... ૪૨૨
વિવિધાત્મનું લક્ષણ ... ૪૨૨
અસ્તિ કુલ્લીકાનું લક્ષણ... ૪૨૨
અસ્તિકુલ્લીકાની અસા-
ધ્યતા... ૪૨૩
મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સા... ૪૨૩
ધાન્ય ગોક્ષુરક ધૃત ... ૪૨૬
બદ્રાવહ ધૃત ... ૪૨૬
વિદારી ધૃત ... ૪૨૬
પાન ... ૪૨૭
તામ્ર ચૂવસા તેજ ... ૪૨૭
ક્ષેદ્રાદ્ધમાઝ ધૃત ... ૪૨૭
વર્તિ ... ૪૨૭
ધાન્યગોક્ષુરક ધૃત ... ૪૨૭
અતિદેશ ... ૪૨૭

અશ્મરી (પથરીનો).

અધિકાર.

પથરીનાં નિદાનો ... ૪૨૭
પથરીની સંપ્રાપ્તિ ... ૪૨૭
પથરીનું સ્વરૂપ ... ૪૨૮
પથરીનું સામાન્ય
લક્ષણ ... ૪૨૮

વાયુની પથરીનાં લક્ષણ ૪૨૮
 વાયુનો પથરીનો ચિકિત્સા. ... ૪૨૮
 સુદ્યુતિક કપાય ... ૪૨૯
 એલ્કાલિક કપાય ... ૪૨૯
 વરણાદિ કપાય ... ૪૨૯
 પાપાણુ લેદીય ધૂત ... ૪૨૯
 વીરતવાદિ ગણુ. ... ૪૨૯
 પિત્તની પથરીનું લક્ષણ. ૪૩૦
 પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા ૪૩૦
 કુસાધની ધૂત ... ૪૩૦
 કઠની પથરીનાં લક્ષણ... ૪૩૦
 વરણુ ધૂત... ... ૪૩૦
 વરણાદિ ગણુ ... ૪૩૧
 વીર્યની પથરીનું નિર્દાન ૪૩૧
 વીર્યની પથરીની સં-
 પ્રાપ્તિ. ... ૪૩૧
 વીર્યની પથરીનાં લક્ષણ ૪૩૧
 વીર્યની પથરી તથા કાંકરી ૪૩૨
 કાંકરી થવાનું કારણ... ૪૩૨
 કાંકરીના તથા રેતીના
 ઉપદ્રવો. ... ૪૩૨
 પથરી. કાંકરી અને રે-
 તીનું ચિકિત્સા ... ૪૩૨
 વીર્યની પથરીની ચિ-
 કિત્સા. ... ૪૩૨
 તુણુ પંચમૂલાય ધૂત ૪૩૪
 વરણુ તૈલ... ... ૪૩૪
 કુસાધ તૈલ... ... ૪૩૪
 સર્વ પ્રકરની પથરીઓ
 ની સામાન્ય ચિકિત્સા ૪૩૪
 વરણાથ ચૂર્ણ ... ૪૩૭
 વરણુક ચૂર્ણ. ... ૪૩૭
 કુસાધ ચૂર્ણ ... ૪૩૭
 શરદિ પંચ ચૂર્ણ ધૂત ૪૩૭
 વરણાથ ધૂત ... ૪૩૭

વીરતવાદ તૈલ ૧ ... ૪૩૮
 વીરતવાદ તૈલ ૨ ... ૪૩૮
 પુનર્નવાદ તૈલ ... ૪૩૮
 ઉદન તથા ઉદરણુ... ૪૩૮

પ્રમેહનો અધિકાર.

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો ૪૩૮
 પ્રમેહનાં પાસેનાં નિદાનો ૪૩૯
 પ્રમેહોની સંખ્યા તથા
 સાધ્યઆદિપાણું ... ૪૩૯
 પ્રમેહોમાં દોષો તથા
 દુષ્ટો ... ૪૩૯
 પ્રમેહનું પૂર્વરૂપ ... ૪૩૯
 પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ ૪૩૯
 ઉદકપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 ઇક્ષુપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 સાંદ્રપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 સુરાપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 પિષ્ટપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 શુક્રપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 સિક્તાપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 શીતપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 શનૈર્મહેનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 લાલાપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 ક્ષારપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 નીલપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 દાઘપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 હારિદ્રપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 માંજિદ્રપ્રમેહનું લક્ષણ... ૪૪૦
 રક્તપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 વસાપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 મળમપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૦
 ક્ષારપ્રમેહ (મધુપ્રમેહ) નું
 લક્ષણ ... ૪૪૧
 હસ્તિપ્રમેહનું લક્ષણ ... ૪૪૧

કરના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ૪૪૧
 પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ૪૪૧
 વાત પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ૪૪૧
 પ્રમેહોનું અગ્નિ ... ૪૪૧
 સ્ત્રીઓને પ્રમેહ નહિ
 થવનું કારણ. ૪૪૧
 પ્રમેહની અસાધ્યતા... ૪૪૧
 મધુપ્રમેહ ... ૪૪૨
 પ્રમેહોની ફાક્ષીઓ વિષે ૪૪૨
 ફાક્ષીઓનાં લક્ષણો ... ૪૪૨
 ફાક્ષીઓમાં દોષોનો નિ-
 ર્ણય ... ૪૪૨
 પ્રમેહવિના પણુ એ ફા-
 ક્ષીઓ થાય છે. ... ૪૪૨
 ફાક્ષીઓની અસાધ્યતા ૪૪૩
 ફાક્ષીઓના ઉપદ્રવો... ૪૪૩
 પ્રમેહવળાઓને હિતકા-
 રીપદાર્થો... ... ૪૪૩
 પ્રમેહમાં તજવાના પદાર્થો ૪૪૩
 પ્રમેહની ચિકિત્સા ... ૪૪૩
 રક્ત ત્રિકાદિ કપાય ... ૪૪૮
 ત્રિફલકાથ મોઢ ... ૪૪૮
 યજ્ઞેષાધ ચૂર્ણ ... ૪૪૮
 લોહાદિ ચૂર્ણ અને ગડ-
 ઝી સ્વરસ ... ૪૪૮
 ત્રિફલ ગુટિકા ... ૪૪૮
 દાડિમાય ધૂત ... ૪૪૮
 ગોક્ષુનાદિ ચૂર્ણ તથા ગુ-
 ટિકા ... ૪૪૮
 સિંહામૃત ધૂત ... ૪૪૦
 ધાન્વતર ધૂત ... ૪૪૦
 સારવેહ ... ૪૪૦
 શેષુરાયવેહ ... ૪૪૦
 અસનાદિ યોગ. ... ૪૪૦
 શિલાજીતનો, સેનામખીનો ત-
 થા રૂપમખીનો પ્રયોગ ૪૪૧

પ્રગેહની કો લીઓની ચિ
દિવા. ... ૪૫૨
પ્રમેહ મટયાનાં લક્ષણો ૪૫૨

મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદવૃદ્ધિનાં નિદાનો. ... ૪૫૨
મેદવૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ. ... ૪૫૨
મેદવૃદ્ધિનાં લક્ષણો. ... ૪૫૨
મેદવૃદ્ધિની ચિકિત્સા ... ૪૫૩.
અમૃતાદિ ગુગુલુ. ... ૪૫૬
દશાંગ ગુગુલુ ... ૪૫૬
અમૃતગાદિ ગુગુલુ ... ૪૫૭
લોહ રસાયન ... ૪૫૭
લોહારિષ્ટ ... ૪૫૭
બ્યોપાચ સકતુ પ્રયોગ ૪૫૮
ત્રિરસાચ તેલ ... ૪૫૮
મહાસુગંધી તેલ ... ૪૫૮

કાર્શ્યનો અધિકાર.

દુર્બળાપણાનાં નિદાનો ૪૫૮
કૃશનાં લક્ષણો ... ૪૫૮
કૃશતાના રોગો ... ૪૫૮
કૃશ છતાં બળવાન હો-
વાનું કારણ ... ૪૫૮
જૂડો છતાં નિર્બળ હો-
વાનું કારણ ... ૪૫૮
કર્શ્યની ચિકિત્સા ... ૪૫૮
અશ્વગંધા તેલ ... ૪૫૮
અશ્વગંધા ધૂત ... ૪૬૦
કાર્શ્યની અસાધ્યતા ... ૪૬૦

પસીના તથા દુર્ગંધપણા આદિ મેદસંબંધી રો- ગોનો અધિકાર.

મેદરોગની ચિકિત્સા ... ૪૬૦
મત્રયાનિવ્રણ ૪૬૧

ઉદરના રોગોનો અધિકાર.

ઉદરરોગોનું નિદાન ... ૪૬૨
ઉદરરોગોની સંપ્રાપ્તિ ૪૬૨
ઉદરરોગોનું સામાન્યરૂપ ૪૬૨
ઉદરરોગોની સંખ્યા ... ૪૬૨
વાતોદરનું લક્ષણ ... ૪૬૨
પિત્તોદરનાં લક્ષણ ... ૪૬૩
કફોદરનાં લક્ષણો ... ૪૬૩
સન્નિપાતોદરનું લક્ષણ ૪૬૩
પ્તીહોદરનું લક્ષણ ... ૪૬૪
બદ્ધ ગુદોદરનું લક્ષણ ૪૬૪
ક્ષતોદરનું લક્ષણ ... ૪૬૪
દરોદર (જ્યોદર)નું લ-
ક્ષણ ... ૪૬૫
ઉદરરોગની સંધ્યા-
સંધ્યના ... ૪૬૫
ઉદર રોગોની ચિકિત્સા ૪૬૬
કુષ્ઠાદિ ચૂંચુ ... ૪૬૮
નાગરાદિ તેલ ... ૪૬૮
નાગરાદિ ધૂત ... ૪૬૮
નારાયણ ચૂંચુ ... ૪૬૮
નારાય ધૂત ... ૪૬૮
વજ્ર કદા ... ૪૬૮
પુનર્નવાદિ કઠાય ... ૪૭૦

સોથનો અધિકાર.

સોથનું નિદાન ... ૫૭૦
સોથનાં સામાન્ય લક્ષણ ૪૭૦

વાતીક સોથનાં લક્ષણ ૪૭૧
પિત્તના સોથનાં લક્ષણ ... ૪૭૧
કફના સોથનાં લક્ષણ ... ૪૭૧
દ્વિગ્ધ સોથનાં લક્ષણ ... ૪૭૧
સાન્નિપતિક સોથનાં
લક્ષણ ... ૪૭૧
અભિધાતના સોથનાં
લક્ષણ ... ૪૭૨

ઝરના સોથનાં લક્ષણ ... ૪૭૨
દોષો સોથો ઉત્પન્ન કરેછે ૪૭૨.
સોથના ઉપદ્રવો ... ૪૭૨
સોથની અસાધ્યતા ... ૪૭૩
સોથની કષ્ટસાધ્યતા ... ૪૭૩
સોથની ચિકિત્સા ... ૪૭૩
સોથની સામાન્ય ચિ-
કિત્સા ... ૪૭૪.
ગુડાદિ વટિકા ... ૪૭૫
માતક ધૂત ... ૪૭૫
શુક મુતક તેલ ... ૪૭૫

વૃદ્ધિનો તથા દ્યુભનો અધિકાર.

વધરાજનાં નિદાન તથા
સંખ્યા ... ૪૭૬
વધરાજની સંપ્રાપ્તિ ... ૪૭૬
વાયુની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
પિત્તની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
કફની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
રક્તની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
મેદની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
મુત્રની વધરાજનાં લક્ષણ ૪૭૬
અવધરોગની વધરાજનાં
લક્ષણ ... ૪૭૭
ઉપશાથી પરિણામ ૪૭૭
અસાધ્યતા ૪૭૭
(બદનાં નિદાન તથા લક્ષણ)

ક્ષયુ ...	૪૭૭
ધરાગનીચિકિત્સા ..	૪૭૮
ગ્રસ્નાદિ ક્ષયુ ...	૪૭૯
દક્ષિ આમિકા વટિકા ...	૪૭૯
(બંદ) ની ચિકિત્સા...	૪૮૦

મલગંડ, ગંડમાલા, ગ્રંથો તથા અર્બુદનો આયેકાર.

મલગંડનું લક્ષણ	૪૮૦
મલગંડની સંપ્રતિ	૪૮૦
વાયુના મલગંડનું લક્ષણ	૪૮૦
કફના મલગંડનું લક્ષણ	૪૮૦
મેદના મલગંડનું લક્ષણ	૪૮૧
અસાધ્ય મલગંડ	૪૮૧
ગંડમાલાનું લક્ષણ	૪૮૧
અપચીના લક્ષણ	૪૮૧
અપચીની સાધ્યા-	
અસાધ્યતા ...	૪૮૧
ગ્રંથોનું લક્ષણ ...	૪૮૨
વાયુની ગ્રંથોનું લક્ષણ	૪૮૨
પિત્ત ગ્રંથોનું લક્ષણ...	૪૮૨
કફ ગ્રંથોનું લક્ષણ ...	૪૮૨
મેદ ગ્રંથોનું લક્ષણ ...	૪૮૨
શિરા ગ્રંથોનું લક્ષણ...	૪૮૩
ગ્રંથોની સાધ્ય સાધ્યતા	૪૮૩
અર્બુદનું (રસોળીનું) ...	
સામાન્ય લક્ષણ	૪૮૩
અર્બુદનું નિદાન ...	૪૮૩
રક્તાર્બુદનું લક્ષણ	૪૮૩
માંસાર્બુદની સંપ્રતિ ...	૪૮૪
અપ્રાધ્ય અર્બુદો. ...	૪૮૪
અર્બુદો ન પાકવાનું કારણ	૪૮૪
મલગંડની ચિકિત્સા...	૪૮૪
ગંડમાલાની ચિકિત્સા...	૪૮૫

કાંચનાર ગુગ્ગુલુ.	૪૮૬
ચક્રમર્દ તૈલ. ...	૪૮૬
ગુળ તૈલ ...	૪૮૬
અપચીની ચિકિત્સા....	૪૮૭
ચંદનાદિ તૈલ. ...	૪૮૭
વ્યોષાદિ તૈલ. ...	૪૮૭
ગ્રંથોની તથા અર્બુદની ચિકિત્સા....	૪૮૭

શ્લીપદનો અધિકાર.

શ્લીપદનું દૂરનું નિદાન....	૪૮૮
શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ	૪૮૮
શ્લીપદનાં લક્ષણો. ...	૪૮૮
શ્લીપદની અસાધ્યતા..	૪૮૮
શ્લીપદની ચિકિત્સા ...	૪૮૯

વિદ્રધિનો અધિકાર.

વિદ્રધિનું સામાન્ય લક્ષણ	૪૮૯
વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર ...	૪૯૦
વાયુના વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૪૯૦
પિત્તના વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૪૯૦
કફના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.	૪૯૦
ત્રણે દોષના વિદ્રધિનાં લક્ષણ- ...	૪૯૦
ક્ષતના વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૪૯૧
રક્તના વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૪૯૧
અંદરના વિદ્રધિઓ વિષે	૪૯૧
સ્થાનભેદાનુસારલક્ષણો..	૪૯૧
આવના માગો.	૪૯૨
અંદરના વિદ્રધિઓની સાધ્યસાધ્યતા. ...	૪૯૨
બાહ્યરના વિદ્રધિઓની સાધ્યા સાધ્યતા. ...	૪૯૩
વિદ્રધિની ચિકિત્સા. ...	૪૯૩

વાયુના સોજાને તથા દાઝેલાનો અધિકાર.

વાયુના સોજાનું સામાન્ય રૂપ. ...	૪૯૪
વાયુના સોજાનું વિશેષ રૂપ	૪૯૪
નહીં પાકેલા વાયુના સો- જાનું લક્ષણ...	૪૯૫
પાકવા લાગેલા સોજાનું લક્ષણ. ...	૪૯૫
એક દોષમાં સર્વ દોષો હોવા વિષે...	૪૯૬
સોજા પાકવામાં મતાંતર	૪૯૬
પાકનું સૂચન કહેલું લક્ષણ	૪૯૬
પર ન કાઢવાથી હરકત	૪૯૬
પરીક્ષક વેધનાં ગુણ દોષ	૪૯૬
વાયુના સોજાની ચિકિત્સા	૪૯૭
સોજા હરનારા લેવો...	૫૦૧
સોજાની ઉપર કાચ વ-	
ગેરેમાં સેવનો. ...	૫૦૨
સોજાને યોગીને કરમા-	
વી નાખવાનો પ્રકાર...	૫૦૨
સોજામાંથી લોહી કાઢા ડવા વિષે. ...	૫૦૨
ઉનાં આપવો બાંધીને બાદ દેવા વિષે ...	૫૦૨
શોમાંજનાદિ સ્ત્રેદ ...	૫૦૨
પુનર્નવાદિ લેપ ...	૫૦૨
સોજાને પકવવાની રીત	૫૦૩
મેદનવિધિ ...	૫૦૩
પીડનવિધિ ...	૫૦૩
શોધન વિધિ ...	૫૦૩
વાયુમાં ભેંપ લાવવા વિષે	૫૦૪
વાયુવાળાને ત્યાંજ ...	૫૦૪
આગેતુજ વાયુની ચિ- કિત્સા.	૫૦૫
જાત્યાદિ ધૃત ...	૫૦૬

જાત્યાદિ તૈલ.	... ૫૦૬
વિપરીત મધ તૈલ.	... ૫૦૬
અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ.	... ૫૦૬
અમિથી બળેલાની ચિ.	
કિરસા.	... ૫૦૬
શિકથકાદિ ધૂત.	... ૫૦૭
પટોલાદિ તૈલ.	... ૫૦૭
પ્રજ્વલિત બાંકીની ચિ.	
કિરસા.	... ૫૦૭

ભક્ષણ અધિકાર.

ભક્ષણ બેદો.	... ૫૦૮
સંધિભક્ષણ લક્ષણો.	... ૫૦૮
કાંકભક્ષણ પ્રકારો.	... ૫૦૮
કાંકભક્ષણ સામાન્ય લ.	
ક્ષણ.	... ૫૧૦
ભક્ષણ કષ્ટસાધ્યતા.	... ૫૧૦
ભક્ષણ અસાધ્યતા.	... ૫૧૦
ભક્ષણ અસ્થિઓના પ્રકાર.	... ૫૧૧
ભક્ષણ ચિકિત્સા.	... ૫૧૧

આમા ગુગ્ગુલુ.	... ૫૧૩
બાક્ષાથ ગુગ્ગુલુ.	... ૫૧૩
ગંધ તૈલ.	... ૫૧૩
અવસ્થા પ્રમાણે ભક્ષણ	
શાંત થતું.	... ૫૧૪
વિશેષ ઉપદેશ.	... ૫૧૪
ભક્ષણના પરિણામો.	... ૫૧૪
ભક્ષણ બરોબર સંધા.	
એક જાણવા વિશે.	... ૫૧૫



ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યભેડ-ભાગ ચાથો.

નાડી *વ્રણનો અધિકાર.

નાડીવ્રણની સંપ્રાપ્તિ પૂ.	
બેક નિરૂક્તિ ...	૫૧૬
નાડીવ્રણની સંખ્યા	૫૧૬
વાતજ નાડીવ્રણનું લક્ષણ	૫૧૬
પિત્તા ...	૫૧૭
કફના ...	૫૧૭
ત્રિદોષજ ...	૫૧૭
શરૂપના ...	૫૧૭
સાધ્યાસાધ્યતા ...	૫૧૭
નાડીવ્રણની ચિકિત્સા	૫૧૭
હિંસાધ તૈલ ...	૫૧૮
કેપામા ધૂત ...	૫૧૮
રશ્મિકાથ તૈલ ...	૫૧૮
સૈધવાધ તૈલ ...	૫૨૦
કુન્નિકાથતૈલ ...	૫૨૦
કચુર તૈલ ...	૫૨૦
બહાતકાથતૈલ ...	૫૨૦
રશ્મિકાથ તૈલ ૨ ...	૫૨૦
જાતિદેશ ...	૫૨૧
સમાંગ ગુગુલુ ...	૫૨૧
કેટલીક સચના ...	૫૨૧

ભગંદરનો અધિકાર.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ તથા

* ભરનીગર.

સ્વરૂપ ...	૫૨૧
ભગંદરનો અર્થ ...	૫૨૧
શતપાનકનું લક્ષણ ...	૫૨૧
ઉષ્ટગીવ ભગંદરનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૨૨
પરિભ્રમિ ભગંદરનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૨૨
શંખુકાવર્ત ભગંદરનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૨૨
ઉન્માર્ગી ભગંદરનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૨૨
ભગંદરનું સાધ્યાસાધ્ય-	
પ્રકૃતિ ...	૫૨૩
ભગંદરની ચિકિત્સા ...	૫૨૩
વિખંડન તૈલ ...	૫૨૫
નિશાધ તૈલ ...	૫૨૫
કરતીરાદિ તૈલ ...	૫૨૫
નવકાર્મિક ગુગુલુ ...	૫૨૫
શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો પ્રકાર	૫૨૫
પાછળથી પાળવાની પ-	
રહેણું ...	૫૨૬

ઉપદંશનો અધિકાર.

ચાંદીનાં દૂરનાં નિદાનો

તથા સંખ્યા ... ૫૨૬

ચાંદીનાં જુદાં જુદાં લ.

ક્ષણ ...	૫૨૬
ચાંદીનું અસાધ્યપણું ...	૫૨૭
ચિકિત્સાતુરત કરવા વિશે	૫૨૭
ચાંદીની ચિકિત્સા ...	૫૨૭
વરાદિ ગુગુલુ ...	૫૩૦
કરંજધ ધૂત ...	૫૩૦
ભૂનિંબાધ ધૂત ...	૫૩૦
અતિરેશ ...	૫૩૦
આગરધુમાધ તૈલ ...	૫૩૧
ગોજી તૈલ ...	૫૩૧
જંબવાધ તૈલ ...	૫૩૧
કોશાતકી તૈલ ...	૫૩૧

લિંગના *અરશનો

અધિકાર.

લિંગના અરશનું લક્ષણ	૫૩૧
લિંગના અરશની સા-	
ધ્યતા ...	૫૩૧
લિંગના અરશની ચિ-	
કિત્સા ...	૫૩૧

*કેટલાં દોષનો અધિકાર.

શકદોષનાં નિદાનદિ ... ૫૩૨

* લિંગના મેસા.

x લિંગના વધારવા જતાં

અશ્વગંધાદિ તેલ ...	૫૩૩
શક્ટોષની ભેદો ...	૫૩૩
સર્પપિકાનું લક્ષણ ...	૫૩૩
અષ્ટીલિકાનું લક્ષણ ...	૫૩૩
અચિતનું લક્ષણ ...	૫૩૩
કુમ્ભિકાનું લક્ષણ ...	૫૩૩
અલગનું લક્ષણ ...	૫૩૩
મૃદુલનું લક્ષણ ...	૫૩૩
સમૂહ પિડકનું લક્ષણ ...	૫૩૩
અવમથનું લક્ષણ ...	૫૩૪
પુષ્કરિકાનું લક્ષણ ...	૫૩૪
રમણીકાનિનું લક્ષણ ...	૫૩૪
ઉત્તમાનું લક્ષણ ...	૫૩૪
શતપોતનું લક્ષણ ...	૫૩૪
ત્વકપાકનું લક્ષણ ...	૫૩૪
શોણિવાનું નુ લક્ષણ ...	૫૩૪
માંસાણું નુ લક્ષણ ...	૫૩૪
માંસપાકનું લક્ષણ ...	૫૩૪
વિદ્રધિનું લક્ષણ ...	૫૩૫
તિલકાત્રકનું લક્ષણ ...	૫૩૫
શક્ટોષની અસાધ્યતા ...	૫૩૫
શક્ટોષની ચિકિત્સા ...	૫૩૫
દાર્વિ તેલ ...	૫૩૫
રસાન્નવ લેપ ...	૫૩૫

કોઢનો અધિકાર.

કોઢનાં નિદાનો તથા	
સંખ્યા ...	૫૩૬
સાત મોટા કોઢોનાં નામો	૫૩૭
અગીયાર ક્ષુદ્ર કોઢોનાં	
નામો ...	૫૩૭
ના સાત પ્રકાર હો-	
વારિષે ...	૫૩૭
કોઢનું પુર્વરૂપ ...	૫૩૭
કયા દોષથી કયો કોઢ	

થાયજે. ૩.	૫૩૮
કપાલ નામના કોઢનું	
લક્ષણ ...	૫૩૮
ઔદુગ્ધરનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
મંડલનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
સિંધનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
કાકણનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
પુંડરીકનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
નક્ષત્રિકોઢનાં લક્ષણ ...	૫૩૮
એકકુટ અને ગજઅર્ધનાં	
લક્ષણ ...	૫૩૮
અર્ધદશનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
વિચર્ગિકાનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
વિપાદિકાનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
પામા (ખસ)નાં લક્ષણ ...	૫૪૦
કચ્છનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
દ્વુ (દાદર) નાં લક્ષણ ...	૫૪૦
વિરેકોટકનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
કિટિભનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
અલસકનાં લક્ષણ ...	૫૪૦
શતારનાં લક્ષણ ...	૫૪૧
રસગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
રક્તગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
માંસગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
મેદોગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
અસ્થી તથા મજ્જા-	
ગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
વીર્યગત કોઢનું લક્ષણ ...	૫૪૧
કોઢોમાંના દોષો ...	૫૪૨
કોઢની સાધ્યતા સાધ્યતા ...	૫૪૨
કોઢનું અરિષ્ટ ...	૫૪૨
શિત્રવિષે ...	૫૪૩
શિત્રનાં લક્ષણના ભેદો ...	૫૪૩
શિત્રના સાધ્ય સાધ્યતા ...	૫૪૩
કેદ વગેરે સંસર્ગથી	
પણ થાયજે ...	૫૪૪

કોઢનાં ચિકિત્સામાં કા-	
બુજીની બુજર ...	૫૪૪
કોઢની ચિકિત્સા ...	૫૪૪
પદ્માદિ લેપ ...	૫૫૦
સે. મરાજ્યુર્તન ...	૫૫૦
પંચનિબંધકાવલેહ ...	૫૫૦
સ્વાયંભુવ ગુગ્ગુલુ ...	૫૫૧
એકવિંશતિક ગુગ્ગુલુ ...	૫૫૧
કૈશોર ગુગ્ગુલુ ...	૫૫૧
અમૃત બદ્ધાતકાવલેહ ...	૫૫૧
મહા બદ્ધાતકાવલેહ ...	૫૫૧
લઘુ મંજિષ્ઠાદિ કવાચ. ૫૫૦	
મધ્ય મંજિષ્ઠાદિ કવાચ. ૫૫૨	
બૃહત્ મંજિષ્ઠાદિ કવાચ. ૫૫૨	
લઘુ મરિચાદિ તેલ. ...	૫૫૩
મહા મરિચાદિ તેલ. ...	૫૫૩
તાલકેશ્વર રસ ...	૫૫૩
મન્નિત કુકારિ રસ ...	૫૫૩
સિંધની ચિકિત્સા ...	૫૫૪
અર્ધદશની ચિકિત્સા ...	૫૫૪
પામાની (ખસની) ચિકિત્સા. ૫૫૪	
જીરકાદિ તેલ ...	૫૫૪
આદ્યપાક તેલ ...	૫૫૪
સૈધવાદિ લેપ ...	૫૫૪
કૃત્તની ચિકિત્સા ...	૫૫૪
અકંતેશ ...	૫૫૪
કચ્છરાત્રસ તેલ ...	૫૫૪
કૃતમાલાદિ કંઠક ...	૫૫૪
દાદરની ચિકિત્સા ...	૫૫૫
શિત્રની ચિકિત્સા ...	૫૫૫
સોમરાજ્ય કૃત્ત ...	૫૫૫
શીતપીત, ઉદ્દ કોઢ	
તથા ઉત્કોઢનો અધીકાર.	
શીતપિત વગેરેનાં નિદાનો	
તથા સંપ્રાપ્તિ. ...	૫૫૫

શીતપિત્તનું પૂર્વરૂપ ...	૫૫૨
શીતપિત્તનું લક્ષણ ...	૫૫૨
ઉદ્દનું લક્ષણ ...	૫૫૨
દોઠનું તપા ઉત્કેઠનું લક્ષણ ...	૫૫૨
શીતપિત્તાદિકની ચિકિત્સા ...	૫૫૨
નવકાર્મિક યુગ ...	૫૫૭
આર્દ્રક ખંડક ...	૫૫૭

વિસર્પનો અધિકાર.

વિસર્પનું નિદાન, સંખ્યા	
તથા નિશ્ચિત ...	૫૫૮
વિસર્પના સાત પ્રકારો ...	૫૫૮
વિસર્પમાં દૂધક તથા દુષ્યો ...	૫૫૮
વાયુના વિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૫૮
પિત્તના વિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૫૮
કફના વિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૫૮
સાન્નિપાતિક વિસર્પનું	
લક્ષણ ...	૫૫૮
આગ્નેય વિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૫૮
અધિવિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૫૮
કર્દમક વિસર્પનું લક્ષણ ...	૫૬૦
ક્ષતના વિસર્પનાં લક્ષણ ...	૫૬૦
વિસર્પની ઉપદ્રવો ...	૫૬૦
વિસર્પની સાધ્યાસાધ્યતા ...	૫૬૦
વિસર્પની ચિકિત્સા ...	૫૬૨
દયાંગ લેપ ...	૫૬૨
કરંજ તૈલ ...	૫૬૨

સ્નાયુ(વાળા)નો અધિકાર

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૫૬૨
વાળાની ચિકિત્સા ...	૫૬૨

વસ્કેટકનો અધિકાર.

વસ્કેટકનાં નિદાનો તથા	
સંપ્રાપ્તિ ...	૫૬૩
વસ્કેટકનું સામાન્ય રૂપ ...	૫૬૪

વાયુના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ ...	૫૬૪
પિત્તના " " ...	૫૬૪
કફના " " ...	૫૬૪
કફ તથા પિત્તના વિસ્ફો-	
ટકનું લક્ષણ ...	૫૬૪
વાયુ તથા પિત્તના વિ-	
સ્ફોટકનું લક્ષણ ...	૫૬૪
વાયુ તથા કફના વિસ્ફો-	
ટકનું લક્ષણ ...	૫૬૪
સાન્નિપાતિક વિસ્ફોટકનું	
લક્ષણ ...	૫૬૫
સ્કતના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ ...	૫૬૫
વિસ્ફોટકના ભેદો ...	૫૬૫
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો ...	૫૬૫
વિસ્ફોટકની સાધ્યાસા-	
ધ્યતા ...	૫૬૫
વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા ...	૫૬૬

ફિરંગ રોગનો અધિકાર.

ફિરંગ નામનું કારણ ...	૫૬૭
ફિરંગનું દૂરનું નિદાન ...	૫૬૭
ફિરંગનું સ્વરૂપ ...	૫૬૭
ફિરંગના ઉપદ્રવો ...	૫૬૭
ફિરંગની સાધ્યાસાધ્યતા ...	૫૬૮
ફિરંગની ચિકિત્સા ...	૫૬૮
સમશાન્નિવટી ...	૫૬૯

મસૂરિકાનો અધિકાર.

મસૂરિકાનું નિદાન ...	૫૭૦
મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ ...	૫૭૦
વાયુથી થએલી મસૂરિ-	
કનું લક્ષણ ...	૫૭૦
પિત્તથી " " ...	૫૭૦
શ્વેતથી " " ...	૫૭૦
કફથી " " ...	૫૭૧
ત્રણે દોષોથી " " ...	૫૭૧

રસગત " " ...	૫૭૧
શ્વેતગત " " ...	૫૭૧
માંસગત " " ...	૫૭૧
મેદગત " " ...	૫૭૧
અસ્થિ તથા મજ્જામાં	
રહેલી મસૂરિકાનાં લ-	
ક્ષણ ...	૫૭૨
વીર્યગત " " ...	૫૭૨
દોષોની પરીક્ષા કરતા	
વિષે ...	૫૭૨
ત્વચાગત મસૂરિકાનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૭૨
રોમાંતિકા મસૂરિકાનું લ-	
ક્ષણ ...	૫૭૨
મસૂરિકાની સાધ્યાસાધ્ય-	
તા ...	૫૭૩
મસૂરિકાનું અરિષ્ટ ...	૫૭૩
મસૂરિકા સોજા વિષે ...	૫૭૩
મસૂરિકા વિષે સામાન્ય	
વિચાર ...	૫૭૪
મસૂરિકાની ચિકિત્સા ...	૫૭૪

શીતલાનો અધિકાર.

શીતલાનું નિદાન તથા	
લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
તથા સ્તોત્ર ...	૫૭૬
શીતલાનો પીજો ભેદ ...	૫૭૯
શીતલાનો ત્રીજો ભેદ ...	૫૭૯
શીતલાનો ચોથો ભેદ ...	૫૭૯
શીતલાનો પાંચમો ભેદ ...	૫૮૦
શીતલાનો છઠો ભેદ ...	૫૮૦
શીતલાનો સાતમો ભેદ ...	૫૮૦
શીતલાઓની સામાન્ય	
ચિકિત્સા ...	૫૮૦
શીતલાઓની સાધ્યા	
ધ્યતા ...	૫૮૦

શુદ્ધ રોગોના અધિકાર.

પક્ષિત (વાળોના ઘોળા-
પણા) નું નિદાન તથા

લક્ષણ ૫૮૦

પક્ષિતની ચિકિત્સા ... ૫૮૧

ધંદ્રુલુમ (ઉદરી) નાં

નિદાન, તથા લક્ષણ. ૫૮૧

ધંદ્રુલુમની ચિકિત્સા... ૫૮૧

સ્તુડી દુગ્ધાદિ તેલ ... ૫૮૨

દારણુકનું નિદાન તથા

લક્ષણ. ૫૮૨

દારણુકની ચિકિત્સા... ૫૮૨

શુન્ગાદિ તેલ. ... ૫૮૨

અરૂપિકાનું લક્ષણ. ... ૫૮૨

અરૂપિકાની ચિકિત્સા. ૫૮૩

ત્રિશલાધ તેલ. ... ૫૮૩

ધરિચેલિકાનું નિદાન લક્ષણ ૫૮૩

ધરિચેલિકાની ચિકિત્સા. ૫૮૩

પનસિકાનું નિદાન તથા

લક્ષણ. ૫૮૩

પનસિકાની ચિકિત્સા... ૫૮૩

પાપાણુ ગર્દભનું નિદાન

તથા લક્ષણ. ... ૫૮૩

પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા ૫૮૩

મુખદૂષિકા (ખીસ) નું

નિદાન તથા લક્ષણ ... ૫૮૪

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા. ૫૮૪

વ્યંગનું લક્ષણ ... ૫૮૪

નીલિકાનું લક્ષણ ... ૫૮૫

વ્યંગની તથા નીલિકા-

ની ચિકિત્સા. ... ૫૮૫

કુંકુમાધ તેલ ... ૫૮૬

વદ્ધીકનું નિદાન તથા

લક્ષણ. ૫૮૬

વદ્ધીકની ચિકિત્સા ... ૫૮૬

મનઃશિલાધ તેલ ... ૫૮૭

અસાધ્ય વદ્ધીક ... ૫૮૭

કક્ષા અને ગંધનામાનું

નિદાન તથા લક્ષણ... ૫૮૭

કક્ષા અને ગંધનામાની

ચિકિત્સા ૫૮૭

અમ્બિરોહિણીનું નિદાન

તથા લક્ષણ ... ૫૮૭

અમ્બિરોહિણીની ચિકિત્સા ૫૮૮

વિદારિકાનું લક્ષણ તથા

નિદાન ૫૮૮

વિદારિકાની ચિકિત્સા... ૫૮૮

ચિખ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ ૫૮૮

કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ ૫૮૮

ચિખ્યની તથા કુનખની

ચિકિત્સા ૫૮૮

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા

લક્ષણ ૫૮૯

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા ૫૮૯

અવપાટિકાનું નિદાન ત

થા લક્ષણ ... ૫૯૦

અવપાટિકાની ચિકિત્સા ૫૯૦

નિરૂદ્ધપ્રકાશનું નિદાન ત

થા લક્ષણ ... ૫૯૦

નિરૂદ્ધપ્રકાશની ચિકિત્સા ૫૯૦

સનિરૂદ્ધ ગુદનું નિદાન

તથા લક્ષણ. ... ૫૯૧

સનિરૂદ્ધ ગુદની ચિકિત્સા ૫૯૧

ટપણકૃચ્છ્રનું નિદાન ત-

થા લક્ષણ ... ૫૯૧

ટપણકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા. ૫૯૧

અહિપૂતનનું નિદાન ત

થા લક્ષણ ... ૫૯૧

અહિપૂતનની ચિકિત્સા. ૫૯૨

ગુદભંસ (આમણ) નું

લક્ષણ તથા નિદાન. ૫૯૨

ગુદભંસની ચિકિત્સા... ૫૯૨

મૂપક તેલ... ... ૫૯૨

શકરદંટુનું લક્ષણ ... ૫૯૨

શકરદંટુની ચિકિત્સા... ૫૯૩

અનુશયીનું લક્ષણ ... ૫૯૩

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૩

અલસનું લક્ષણ ... ૫૯૩

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૩

દાદીનું લક્ષણ ... ૫૯૩

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૪

ઉન્મત્ત તેલ ... ૫૯૫

કદર (કપાસી) નું લક્ષણ ૫૯૪

,, ની ચિકિત્સા... ૫૯૪

તિલકાલક (તલ)નું લક્ષણ ૫૯૪

મશક (મસ) નું લક્ષણ ૫૯૫

જતુમણિ (સોખા)નું લક્ષણ ૫૯૫

તિલકાલક, મશક અને

જતુમણિની ચિકિત્સા ૫૯૫

ન્યઝળનું લક્ષણ ... ૫૯૫

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૫

પંક્ષીનીકંટકનું લક્ષણ ૫૯૬

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૬

નિંખાદિ ધૂત ... ૫૯૬

અજગલિકાનું લક્ષણ... ૫૯૬

,, ની ચિકિત્સા ૫૯૬

યવપ્રખ્યનું લક્ષણ ... ૫૯૬

અંત્રાલજનું લક્ષણ ... ૫૯૭

યવપ્રખ્યાની તથા અંત્રા-

લજની ચિકિત્સા ... ૫૯૭

વિટતાનું લક્ષણ ... ૫૯૭

ધંદ્રુલુમનું લક્ષણ ... ૫૯૭

ગર્દભિકનું લક્ષણ ... ૫૯૭

જલગર્દભનું લક્ષણ... ૫૯૭

વિટતા, ધંદ્રુલુમ, ગર્દભિકા

તથા જલગર્દભની ચિ-

કિત્સા ૫૯૭

કચ્છપિકાનું લક્ષણ ... ૫૯૮

કન્થપિકાની ચિકિત્સા	૫૯૮
શર્કરાયુક્તું લક્ષણુ ...	૫૯૮
શર્કરાયુક્તની ચિકિત્સા...	૫૯૮
કેટલાએક વિકારો ...	૫૯૮

શિરોરોગનો અધિકાર.

શિરોરોગનાં નિદાન તથા

સંખ્યા ...	૫૯૯
વાયુના શિરોરોગનું લ-	
ક્ષણુ ...	૫૯૯
પિત્તના ,,	૫૯૯
કફના ,,	૫૯૯
સન્નિપાતિકા ,,	૬૦૦
રક્તના ,,	૬૦૦
ક્ષયના ,,	૬૦૦
કૃમિના ,,	૬૦૦
સૂર્યાવર્તનનું લક્ષણુ ...	૬૦૦
અનંતવાતનું લક્ષણુ	૬૦૧
સંતીકનું લક્ષણુ ...	૬૦૧
અઘ્નવબેદકનું નિદાન ત-	
થા લક્ષણુ...	૬૦૧
શિરોરોગની "ચિકિત્સા	૬૦૨
શિરોઅસ્તિનો વિધિ...	૬૦૨
પરિમિદુ તેજ	૬૦૨
કુમારી તેજ	૬૦૫
પથ્યાદિક વાચ.	૬૦૬
શિરોરોગની સામાન્ય	
ચિકિત્સા ...	૬૦૬

નેત્રના રોગોનો અધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણુ.	૬૦૬
નેત્રના રોગો.	૬૦૬
નેત્રનાં રોગોનાં નિદાનો	૬૦૭
નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ	૬૦૭
કીકીનું લક્ષણુ.	૬૦૭

નેત્રના પટભો.	૬૦૮
પહેલા પટલના દોષ...	૬૦૮
બીજા પટલના દોષો...	૬૦૮
ત્રીજા પટલના દોષો...	૬૦૯
ચોથા પટલના દોષો...	૬૦૯
દષ્ટીરોગોનાં નામો ...	૬૧૦
વાતજન્ય સિંગનાશનું	
લક્ષણુ ...	૬૧૦
પિત્તજન્ય ,,	૬૧૧
કફજન્ય ,,	૬૧૧
સન્નિપાતજન્ય,,	૬૧૧
રક્તજન્ય ,,	૬૧૧
પરિચાધી ,,	૬૧૧
સિંગનાશના બીજા છ	
પ્રકાર ...	૬૧૧
સિંગનાશોથી મંડલનાં	
સ્વરૂપ ...	૬૧૧
દોષોનાં લક્ષણો ...	૬૧૨
પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિનું લક્ષણુ	૬૧૨
કફવિદગ્ધ દષ્ટિનું લક્ષણુ	૬૧૨
ધૂમદર્શનું લક્ષણુ ...	૬૧૩
હસ્ત જાત્યનું લક્ષણુ...	૬૧૩
નકુત્રાધ્યનું લક્ષણુ ...	૬૧૩
મંબીરિકાનું લક્ષણુ ...	૬૧૩
ચરકે કહેલા બેનવા રોગો	૬૧૩
સન્નિમિત્ત સિંગનાશનું	
લક્ષણુ ...	૬૧૪
અનિમિત્ત સિંગનાશનું	
સ્વરૂપ ...	૬૧૪
કાળા ડાળાના રોગોવિષે.	
કાળા ડાળાના રોગોનાં	
નામો ...	૬૧૪
સત્રણશુકનું લક્ષણુ ...	૬૧૪
સત્રણશુકની સાધ્યાસાધ્યતા	૬૧૪
અવણશુકનું લક્ષણુ ...	૬૧૫
અવણશુકની કટસાધ્યતા	૬૧૫

અવણશુકની અસાધ્યતા	૬૧૫
પાકાત્વનું લક્ષણુ ...	૬૧૫
અજકામતનું લક્ષણુ...	૬૧૫
ઘોળા ડાળાના રોગોવિષે.	
ઘોળા ડાળાના રોગોનાં	
નામો ...	૬૧૬
પ્રસ્તાર્યર્થનું લક્ષણુ ...	૬૧૬
શુક્રાર્થનું લક્ષણુ ...	૬૧૬
રક્તાર્થનું લક્ષણુ ...	૬૧૬
અધિમાંસાર્થનું લક્ષણુ	૬૧૬
સ્નાયુર્થનું લક્ષણુ ...	૬૧૬
શુક્રિતનું લક્ષણુ ...	૬૧૭
અર્ધુનનું લક્ષણુ ...	૬૧૭
પિષ્ટકનું લક્ષણુ ...	૬૧૭
શિરાજનનું લક્ષણુ ...	૬૧૭
શિરાજપિડકાનું લક્ષણુ	૬૧૭
બલાસમથિતનું લક્ષણુ	૬૧૭
પાંપણના રોગો વિષે	
પાંપણના રોગોનાં નામો	૬૧૭
ઉત્સંગિનીનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
કુબીકાનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
પોથકીનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
વર્ત્તશર્કરાનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
અશોવર્ત્તનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
શુક્રાર્થનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
અજનનાશિકાનું લક્ષણુ	
બહલવર્ત્તનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
વર્ત્તમંથકનું લક્ષણુ...	૬૧૮
કિર્ત્તવર્ત્તનું લક્ષણુ...	૬૧૮
વર્ત્તકર્ત્તનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
સ્વાવર્ત્તનું લક્ષણુ ...	૬૧૮
પ્રકિરતવર્ત્તનું લક્ષણુ...	૬૧૮
અકિરતવર્ત્તનું લક્ષણુ	૬૨૦
વાતાત્તવર્ત્તનું લક્ષણુ	૬૨૦
વર્ત્તમુદ્નનું લક્ષણુ ...	૬૨૦
નિમેષનું લક્ષણુ ...	૬૨૦

શૈલિતાશનું લક્ષણ ...	૬૨૦
લગણનું લક્ષણ ...	૬૨૦
ભિસવતનું લક્ષણ ...	૬૨૦
કુચનનું લક્ષણ ...	૬૨૧
પાંપણના વાળોના રોગોવિષે.	
પદ્મ રોગોનાં નામ ...	૬૨૧
પદ્મકોપનું લક્ષણ ...	૬૨૧
પદ્મશાતનું લક્ષણ ...	૬૨૧
સાંધાઓના રોગોવિષે.	
સાંધાઓ વિષે ...	૬૨૧
સાંધાના રોગોનાં નામો	૬૨૧
પૂચાલસનું લક્ષણ ...	૬૨૨
ઉપનાહનું લક્ષણ ...	૬૨૨
આનેની સપ્તસિ ...	૬૨૨
પિત્તના આનનું લક્ષણ	૬૨૨
કક્ષસંબંધી " "	૬૨૨
સન્નિપાત " "	૬૨૨
રૂધિરસંબંધી " "	૬૨૨
પર્વણીનું તથા અલઙ્ગનું	
લક્ષણ ...	૬૨૩
જંતુમૃત્યુનું લક્ષણ ...	૬૨૩
સમસ્ત નેત્રરોગો ...	૬૨૩
આંખા નેત્રના રોગોનાં	
નામો ...	૬૨૩
ચાર અભિષ્પદોનાં નામો	૬૨૩
વાતાભિષ્પદનું લક્ષણ	૬૨૩
પિત્તાભિષ્પદનું લક્ષણ	૬૨૪
કશાભિષ્પદનું લક્ષણ	૬૨૪
રક્તાભિષ્પદનું લક્ષણ	૬૨૪
અભિષ્પદથી થતા અ-	
ધિમંથ વિષે ...	૬૨૪
આધમથોનું લક્ષણ ...	૬૨૪
સરોથપાકનું લક્ષણ...	૬૨૫
અરોથપાકનું લક્ષણ...	૬૨૫
હતાધિમંથનું લક્ષણ...	૬૨૫
વાતાપર્વતનું લક્ષણ ...	૬૨૫

શુષ્કક્ષિપાકનું લક્ષણ ...	૬૨૫
અન્યતોવાતનું લક્ષણ...	૬૨૫
અમ્લાદુષિતનું લક્ષણ	૬૨૬
શિરોત્પાતનું લક્ષણ ...	૬૨૬
શિરાહર્ષનું લક્ષણ ...	૬૨૬
નેત્રના સામપણાનું લક્ષણ	૬૨૬
નેત્રની નિરામતાનું લક્ષણ	૬૨૬
નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા	૬૨૭
સેકવિધિ ...	૬૨૭
આશ્રિતન વિધિ. ...	૬૨૮
પિંડીનો વિધિ. ...	૬૨૮
બિડાલકનો વિધિ. ...	૬૩૦
તપણનો વિધિ. ...	૬૩૦
પુટપાકનો વિધિ. ...	૬૩૨
અંજનનો વિધિ. ...	૬૩૨
અંજન શલાકા. ...	૬૩૩
આંજવાની રીતિ. ...	૬૩૩
સ્નેહન વટિકા. ...	૬૩૪
રોપણ વટિકા ...	૬૩૪
ચંદ્રોદયા લેખન ગોળા...	૬૩૪
પુષ્પહરી વર્તિ ...	૬૩૪
સ્નેહન રસક્રિયા. ...	૬૩૪
રોપણ રસક્રિયા. ...	૬૩૫
લેખન રસક્રિયા. ...	૬૩૫
સ્નેહન ચૂર્ણ. ...	૬૩૫
રોપણ ચૂર્ણ. ...	૬૩૫
લેખન ચૂર્ણ. ...	૬૩૫
સામાન્ય અંજન.	
મુકતાદિ મહાંજન ...	૬૩૬
નયનશાણાંજન. ...	૬૩૭
ચંદ્રોદયા વટી ...	૬૩૭
ચંદ્રપ્રભા વર્તિ. ...	૬૩૭
કણા પ્રયોગ તથા મરિ	
ચ પ્રયોગ. ...	૬૩૮
ત્રિફલાદિ ધૂત. ...	૬૩૮
વાસકદિ કર્પૂર. ...	૬૩૮

કાનના રોગોનો અધિકાર.

કાનના રોગોનાં નામો...	૬૪૯
કર્ણશ્વનનું લક્ષણ ...	૬૪૯
કર્ણશ્વનનું આસાધ્યપણું	૬૪૦
કર્ણનાદનું લક્ષણ. ...	૬૪૦
બાધિયનું લક્ષણ ...	૬૪૦
ક્ષેણનું લક્ષણ ...	૬૪૦
કર્ણઆવનું લક્ષણ. ...	૬૪૧
કર્ણકકનું લક્ષણ. ...	૬૪૧
કર્ણગુચનું લક્ષણ. ...	૬૪૧
પ્રતિનાદનું લક્ષણ. ...	૬૪૧
કૃમિકર્ણકનું લક્ષણ. ...	૬૪૧
કાનમાં જીવડાં પેકાનાં	
ચિન્હો. ...	૬૪૧
બન્ને કર્ણ વિદ્રધિઓનું	
લક્ષણ ...	૬૪૨
કર્ણપાકનું લક્ષણ. ...	૬૪૨
પૂતિકર્ણનું લક્ષણ ...	૬૪૨
કાનના સોજા, અશુદ્ધ	
અને અરશનાં લક્ષણો	૬૪૨
કાનના બીજા ચાર રોગો	૬૪૨
વાયુથી થએલા કાનનાં	
રોગનું લક્ષણ ...	૬૪૩
પિત્તથી " "	૬૪૩
કર્ણથી " "	૬૪૩
સન્નિપાતથી " "	૬૪૩
પરિપોટકનું લક્ષણ. ...	૬૪૩
ઉત્પાતનું લક્ષણ. ...	૬૪૩
ઉન્મથનું લક્ષણ. ...	૬૪૩
કુખવર્ધનનું લક્ષણ ...	૬૪૪
પરિભ્રમણનું લક્ષણ. ...	૬૪૪
કાનના રોગોની ચિકિત્સા	૬૪૪
મિલ્ક તેલ....	૬૪૬
કુપ્પાદિ તેલ....	૬૪૬

કૃષ્ણપાલી રોગોની ચિ-

કિત્સા ... ૬૪૬

શતાવરી તૈજ ... ૬૪૬

નાકના રોગોનો

અધિકાર.

નાકના રોગોની સંખ્યા ૬૪૭

પીનસનું લક્ષણ ... ૬૪૭

પૂતનસનું લક્ષણ ... ૬૪૮

નાસાપાકનું લક્ષણ ... ૬૪૮

પૂયશોષિતનું લક્ષણ ... ૬૪૮

ક્ષયનું લક્ષણ ... ૬૪૮

અશયનું લક્ષણ ... ૬૪૯

દીમનું લક્ષણ ... ૬૪૯

પ્રતીનાહનું લક્ષણ ... ૬૪૯

આવનું લક્ષણ ... ૬૪૯

નાસાશોષનું લક્ષણ ... ૬૪૯

પ્રતિશ્યાયવિષે સામાન્ય

નિરૂપણ ... ૬૪૯

સંયોજનક નિદાન ... ૬૫૦

અચાદિ ક્રમજનક નિદાન ૬૫૦

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ ... ૬૫૦

વાયુથી થએલા પ્રતિ-

શ્યાયનું લક્ષણ ... ૬૫૧

ક્ષિતથી થએલા પ્રતિ-

શ્યાયનું લક્ષણ ... ૬૫૧

કેશથી થએલા પ્રતિ-

શ્યાયનું લક્ષણ ... ૬૫૧

સાંભિપાતિક પ્રતિશ્યાયનું

લક્ષણ ... ૬૫૧

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ૬૫૧

રક્ત પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ૬૫૨

પ્રતિશ્યાયોની અસાધ્યતા ૬૫૨

પ્રતિશ્યાયોનાં કૃત્રિમો

શ્લાષ્મણ ... ૬૫૨

પ્રતિશ્યાયોના ઉપદ્રવો ... ૬૫૨

નાકના બીજા રોગો ... ૬૫૨

પીનસનું કાચાપણ ... ૬૫૩

પીનસનું પાકાપણ ... ૬૫૩

નાકના રોગોની ચિકિ-

ત્સા ... ૬૫૩

બોપાદિપદી ... ૬૫૪

બ્યાધી તૈજ ... ૬૫૪

શિશુ તૈજ ... ૬૫૪

મુખના રોગોનો

અધિકાર.

મુખ સ્વરૂપ ... ૬૫૬

મુખ રોગોની સંખ્યા ... ૬૫૬

મુખ રોગોનાં નિદાનો ... ૬૫૬

હોઠના રોગોનાં નિ-

દાન ... ૬૫૬

હોઠના વત રોગનું લક્ષણ ૬૫૬

„ પિત્ત રોગનું ... ૬૫૬

„ કફ રોગનું લક્ષણ ... ૬૫૬

„ ત્રણે દોષથી થએલા

રોગનું લક્ષણ ... ૬૫૬

„ રક્ત રોગનું લક્ષણ ... ૬૫૬

„ માંસરોગનું લક્ષણ ... ૬૫૬

„ મેદોરોગનું લક્ષણ ... ૬૫૬

„ અભિજાતથી થએલા

રોગનું લક્ષણ ... ૬૫૭

હોઠના રોગોની ચિ-

કિત્સા ... ૬૫૭

પ્રતિસારણનો વિધિ ... ૬૫૭

દાંતોના મુજોના

રોગોવિષે.

દાંતોના મુજોના રોગોનાં

નામો ... ૬૫૮

શીતનું લક્ષણ ... ૬૫૮

દાંતપુષ્પટકનું લક્ષણ ... ૬૫૮

દાંતવેદનું લક્ષણ ... ૬૫૮

સૌપિનું લક્ષણ ... ૬૫૮

મહાસૌપિરનું લક્ષણ ... ૬૫૮

પરિદરનું લક્ષણ ... ૬૫૮

ઉપકુશનું લક્ષણ ... ૬૫૮

વેદર્ભનું લક્ષણ ... ૬૫૮

અગ્નિવર્ધનનું લક્ષણ ... ૬૫૮

અધિમાંસનું લક્ષણ ... ૬૫૯

પાંચ દંડનાડીઓનાં ...

લક્ષણો ... ૬૬૦

દાંતવિદ્રધિનું લક્ષણ ... ૬૬૦

દાંતના મુજોના રોગોની

ચિકિત્સા ... ૬૬૦

દાંતના રોગોવિષે.

દાંતના રોગોનાં નામ ... ૬૬૩

દાઝનનું લક્ષણ ... ૬૬૩

કૃમિદાંતનું લક્ષણ ... ૬૬૩

અંજનકનું લક્ષણ ... ૬૬૩

દાંતદર્પનું લક્ષણ ... ૬૬૩

દાંતશર્કરાનું લક્ષણ ... ૬૬૩

કપાલિકાનું લક્ષણ ... ૬૬૪

શ્યાવદાંતનું લક્ષણ ... ૬૬૪

કરાતનું લક્ષણ ... ૬૬૪

દાંતના રોગોની ચિકિત્સા ૬૬૪

લાક્ષણિકતૈજ ... ૬૬૪

જીભના રોગોવિષે

જીભના રોગોનાં નિદાનો

નામો તથા સંખ્યા ... ૬૬૫

જીભના વાતરોગનું લક્ષણ ૬૬૫

„ પિત્ત રોગનું લક્ષણ ૬૬૬

„ કફ રોગનું લક્ષણ ૬૬૫

અત્રાસનું લક્ષણ ... ૬૬૬

ઉપજીવકાનું લક્ષણ ... ૬૬૬

જીભના રોગોની ચિકિત્સા ૬૬૬

તાળવાના રોગોવિષે.

તાળવાના રોગોનાં નામો	૬૬૭
મલચુંડીનું લક્ષણ	૬૬૭
તુંડકરીનું લક્ષણ	૬૬૭
અમરપનું લક્ષણ	૬૬૭
દંડપનું લક્ષણ	૬૬૭
તાન્વર્તુનું લક્ષણ	૬૬૮
આંસ સંધાતનું લક્ષણ	૬૬૮
તાલુપુષ્ટનું લક્ષણ	૬૬૮
તાલુશોષ	૬૬૮
તાલુપાક	૬૬૮
તાળવાના રોગોની	૬૬૮

ચિકિત્સા ... ૬૬૮

ગળાના રોગોવિષે.

ગળાના રોગોનાં નામો	૬૬૯
રોહિણીઓનાં નિદાન	૬૬૯
વાત રોહિણીનું લક્ષણ	૬૬૯
પિત્તની	૬૭૦
કફની	૬૭૦
ત્રણે દોષોની	૬૭૦
રક્તની	૬૭૦
મારી નાખવાનો અવધિ	૬૭૦
કંઠશાલુકનું લક્ષણ	૬૭૦
અધિગ્નિઢિકનું લક્ષણ	૬૭૦
વલયનું લક્ષણ	૬૭૦
ગલાસનું લક્ષણ	૬૭૧
એકદંડનું લક્ષણ	૬૭૧
શતઘનું લક્ષણ	૬૭૧
ગિલચુંનું લક્ષણ	૬૭૧
કંઠવિદ્રધિનું લક્ષણ	૬૭૨
ગિલોધનું લક્ષણ	૬૭૨
સ્વરઘનું લક્ષણ	૬૭૨
આંસતનનું લક્ષણ	૬૭૨
વિદરીનું લક્ષણ	૬૭૨
ગળાના રોગોની ચિકિત્સા	૬૭૨
ગળાના રોગોની સામાન્ય	૬૭૩

સમસ્ત મુખ રોગોવિષે.

સમસ્ત મુખ રોગોનાં	
નિદાનો તથા નામો	૬૭૪
વાયુના મુખરોગનું લક્ષણ	૬૭૪
પિત્તના	૬૭૪
કરના	૬૭૪
અસાધ્ય મુખ રોગો	૬૭૪
આખા મોઢાના રોગોની	
ચિકિત્સા	૬૭૫

ઝેરનો અધિકાર.

ઝેરના બે પ્રકાર	૬૭૬
સ્થાવર ઝેરના દર્શ	
અશ્રયો	૬૭૬
જંગમ ઝેરના સોગ આ	
શ્રયો	૬૭૭

સ્થાવર ઝેરનાં સા.

માન્ય કાર્યો.

મૂળના ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
પાદ્મનાં ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
શૂળનાં ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
કુસનાં ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
હીલસાર તથા ગુંદરના	
ઝેરનાં કાર્યો	૬૭૭
હીરનાં ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
ધાતુનાં ઝેરનું કાર્ય	૬૭૭
એ નવ ઝેરો આરે મા	
રે ?	૬૭૮
કંદના ઝેરનું કાર્ય	૬૭૮
કંદનું ઝેર કયારે મારશે?	૬૭૮
ગિની પરીક્ષા	૬૭૮
ઝેરના દર્શ ગુણો	૬૭૮
ઝેરી શસ્ત્રનું લક્ષણ	૬૭૮
ઝેર ખવાયાની પરીક્ષા	૬૭૯
જંગમ ઝેરનાં સામા-	
ન્ય કાર્યો	૬૭૯

અત્યંત તીક્ષ્ણ સર્પોવિષે	૬૭૯
સર્પદંશનાં લક્ષણો	૬૮૦
દંશનું અસાધ્યપણું	૬૮૦
દૂર્ગંધ સર્પો વિષે	૬૮૦
ગુરત મારનાર ઝેરો	૬૮૦
દૂરીવિષ વિષે	૬૮૧
દૂરીવિષનું કાર્ય	૬૮૧
દૂરીવિષનાં સ્થાન	૬૮૨
દુર્ગંધવિષના પ્રકોપના સ-	
મયો	૬૮૨
પ્રકોપ પામેલા દૂરીવિષ-	
નું પૂર્વરૂપ	૬૮૨
પ્રકોપ પામેલા દૂરીવિ-	
પનું સ્વરૂપ	૬૮૨
દૂરીવિષનાં ચિકારો	૬૮૩
દૂરીવિષનો શબ્દાર્થ	૬૮૩
દૂરીવિષની સાધ્યાસા-	
ધ્યતા	૬૮૩
કૃત્રિમવિષનું નિરૂપણ	૬૮૩
ગરનું કાર્ય	૬૮૩
લૂતા (કરોળીયા) ના-	
મનાં જીવડાં વિષે	૬૮૪
કષ્ટસાધ્ય લૂતાના દંશનું લક્ષણ	૬૮૪
અસાધ્ય લૂતાના દંશનું	
લક્ષણ	૬૮૪
ઉદરના ઝેરનું લક્ષણ	૬૮૫
પ્રાણહર ઉદરનાં ઝેરનું	
કાર્ય	૬૮૫
કાર્કીડાના દંશનું લક્ષણ	૬૮૫
વર્ષીના દંશનું લક્ષણ	૬૮૫
અસાધ્ય વર્ષીના દંશ	
નું લક્ષણ	૬૮૫
કણમના દંશનું લક્ષણ	૬૮૫
યેળના દંશનું લક્ષણ	૬૮૬
ઝેરીદંડાના દંશનું લક્ષણ	૬૮૬
ઝેરીમાછતાના દંશનું લ.	૬૮૬
જળોના ઝેરનું કાર્ય	૬૮૬

દેહમરોગીના ઝેરનું કાર્ય ૬૮૬
 કાનખણ્ડાના ઝેરનું કાર્ય ૬૮૬
 મરના ઝેરનું કાર્ય... ૬૮૬
 અસાધ્ય મરના ઇંડુ
 નું લક્ષણ... ૬૮૬
 માંખીના ઇંડુનું લક્ષણ ૬૮૬
 વાધ વજેરનાં ઝેરાવિષે. ૬૮૭
 વિષ ઉતર્યાનું લક્ષણ... ૬૮૭
 સ્થાવર વિષની ચિકિત્સા ૬૮૭
 જંગમ વિષની ચિકિત્સા ૬૮૮
 મૃતપાશછેદી પૂત ... ૬૮૮

સ્ત્રીઓના રોગોનો અધિકાર.

પ્રદરનો અધિકાર.

પ્રદરનાં નિદાનો તથા
 સંખ્યા ... ૬૮૯
 પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ. ૬૮૯
 ક્ષણ પ્રદરનું લક્ષણ... ૬૮૯
 પિત્તના " ... ૬૮૯
 વાયુના " ... ૬૯૦
 ત્રણે રોગોના " ... ૬૯૦
 રક્તસ્રાવથી થતા ઉપદ્રવો ૬૯૦
 કોની ચિકિત્સા કરવી નહીં ૬૯૦
 શુદ્ધ રજનું લક્ષણ ... ૬૯૦
 પ્રદરોની ચિકિત્સા ... ૬૯૧
 દાર્વાદિ કયાથ ... ૬૯૨

સોમરોગોનો અધિકાર.

સોમરોગનાં નિદાન તથા
 સંપ્રાપ્તિ ... ૬૯૨
 સોમરોગનું લક્ષણ ... ૬૯૨
 સોમરોગની ચિકિત્સા. ૬૯૨
 મૂત્રાતિસાર વિષે ... ૬૯૩
 ચોનીના રોગોનો અધિકાર.
 ચોનીના રોગોનાં નિદાનો. ૬૯૩
 " ૬૯૩

ચોની રોગોનાં લક્ષણ. ૬૯૪
 અસાધ્ય ચોનિરોગો ... ૬૯૫
 ચોનિકંડનું નિદાન ... ૬૯૫
 " લક્ષણ ... ૬૯૬
 ચોનિકંડનાં રૂપો. ... ૬૯૬
 ચોનિનાં રોગોની ચિકિત્સા ૬૯૬
 ગર્ભને ઉત્પન્ન ન થવા
 દેનાર ઔષધો ... ૬૯૬
 સાધ્ય ચોનિરોગો ઉપર
 સામાન્ય ચિકિત્સા... ૬૯૬
 ત્રિફલા પૂત ... ૭૦૦
 ફલપૂત ... ૭૦૦
 ચોનિકંડની ચિકિત્સા... ૭૦૧
 ગર્ભિણીના રોગોની ચિ
 કિત્સા... ૭૦૧
 ગર્ભસ્થાવનું તથા ગર્ભપા
 તનું નિદાન ... ૭૧
 ગર્ભના સ્થાવનું તથા ગ-
 ભના પાતનું પૂર્વરૂપ... ૭૦૨
 સ્થાવનો તથા પાતનો
 અવધિ... ૭૦૨
 ગર્ભપાત થવામાં દૃષ્ટાંત. ૭૦૨
 ગર્ભસ્થાવની ચિકિત્સા... ૭૦૨
 ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો ... ૭૦૩
 ગર્ભ ખીજા સ્થાનમાં જ-
 તાં થતા ઉપદ્રવો ...
 ગર્ભપાતની તથા તેના
 ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા... ૭૦૩
 ગર્ભિણી સ્ત્રીને મહિને મ
 હિને કરવાના ઉપચારો. ૭૦૪
 વાયુથી સુંકાઈ ગએલા
 ગર્ભની ચિકિત્સા ... ૭૦૫
 પ્રસવના મહિનાઓ ... ૭૦૬
 પ્રસવ ન થતાં ગર્ભ પે
 ટમાં રહે તેની ચિકિત્સા. ૭૦૬
 કષ્ટ. અને પ્રસવ પુરત

ન થાય તેની ચિકિત્સા. ૭૦૬
 મૂઠ ગર્ભનું નિદાન તથા
 લક્ષણ... ૭૦૭
 મૂઠ ગર્ભ આવવાના ચા-
 ર પ્રકાર ... ૭૦૮
 મૂઠ ગર્ભ આવવાના આ-
 ઠ પ્રકાર... ૭૦૮
 સુશ્રુતે કહેલા ખીજા આઠ
 પ્રકાર ... ૭૦૯
 મૂઠગર્ભની અસાધ્યતા... ૭૦૯
 મરી ગએલા ગર્ભનું લક્ષણ ૭૦૯
 ગર્ભના મરણનું કારણ. ૭૧૦
 અસાધ્યતાનું ખીજું લક્ષણ ૭૧૦
 મૂઠ ગર્ભની ચિકિત્સા. ૭૧૧
 ગર્ભને કાપવાની રીતિ. ૭૧૧
 પ્રસવ પછીના રોગોની
 ચિકિત્સા... ૭૧૧
 ઝોર પેટમાં રહી જવા
 થી થતા ઉપદ્રવો... ૭૧૨
 પેટમાં રહી ગએલી ઝો-
 રની ચિકિત્સા ... ૭૧૨
 મક્કનું નિદાન લક્ષણ. ૭૧૨
 મક્કનની ચિકિત્સા ... ૭૧૨
 પિપ્પલ્યદિગણ્ય કયાથ... ૭૧૩
 સુવાવડીને દ્વિતકારી પદાર્થો ૭૧૩
 સુવા રોગોનું નિદાન ... ૭૧૩
 સુવા રોગોનાં નામો ... ૭૧૩
 જ્વરાદિ રોગોનું ખીજું નિદાન ૭૧૩
 સુવાવડીના રોગોની ચિ-
 કિત્સા... ૭૧૪
 દેવદાર્વાદિ કયાથ ... ૭૧૫
 પંચશરક કયાથ ... ૭૧૫
 મોભામ્ય સુંકી ... ૭૧૫
 સુવાવડીએ પરહેજ આ-
 મુંધી પાળવી ... ૭૧૫
 સ્તનના રોગોની સંપ્રાપ્તિ. ૭૧૫

સ્તનના રોગોનાં લક્ષણો ૭૧૬
સ્તનના રોગોની ચિકિત્સા ૭૧૬

બાળકના રોગોનો અધિકાર.

બાલ્યકાળનાં નામો	૭૧૭
બાલ્યકાળની ઉત્પત્તિ...	૭૧૭
બાલ્યકાળ બાળકોને પક-	
ડેડ તેનું કારણ.	૭૧૮
બાલ્યકાળના વળગાડનાં	
લક્ષણો...	૭૧૯
વળગાડવાળા બાલકોનાં	
લક્ષણો ...	૭૧૯
વળગાડની સામાન્ય ચિ-	
કિત્સા ...	૭૨૦
અષ્ટમંગલ ધૃત.	૭૨૧
વળગાડની ચિકિત્સા...	૭૨૧
સ્કંદાપરમારની ચિકિત્સા.	૭૨૨
શકુનીના વળગાડની ચિ-	
કિત્સા ...	૭૨૩
રેવતીના	૭૨૫
પૂતનાં	૭૨૫
અંધ પૂતનાના	૭૨૬
શીત પૂતનાના	૭૨૭
મુખમંડિકાના	૭૨૭
વેગમેથના	૭૨૮

બાળરોગોનાં નિદાનો તથા	
લક્ષણો ...	૭૨૬
તાલુકાં (ગળું પડવા-	
નું) લક્ષણ	૭૩૦
મકાપક્ષનું લક્ષણ	૭૩૦
કુકુલ્યકનું લક્ષણ	૭૩૦
તુડીનું લક્ષણ તથા મુદ-	
પાકનું લક્ષણ...	૭૩૧
અહિપૂતનનું લક્ષણ	૭૩૧
અન્નગાલીનું લક્ષણ	૭૩૧
પરિગર્ભિકનું લક્ષણ	૭૩૧
હંતોદ્ભેદક રોગો	૭૩૧
બાલરોગોની ચિકિત્સા	૭૩૧
નાનાં બાલકોના અંદર-	
ના રોગની પરીક્ષા...	૭૩૫
બાલકના જ્વરની ચિકિત્સા	૭૩૫
બદ્રમુસ્તાદિ કવાથ	૭૩૫
ચતુર્ભદ્રિકા ..	૭૩૫
મિથવાદિ કવાથ	૭૩૫
બિસ્વાદિ અવશેષ	૭૩૬
સમજાદિ કવાથ	૭૩૬
વિડંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
મોચરસાદિ યવાચ	૭૩૬
નાગરાદિ કવાથ	૭૩૬
લાળદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
રજન્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
મુસ્તકાદિ સ્વરસ...	૭૩૬

બાપ્રીકેસરાવશેષિકા ...	૭૩૬
ધન્યાદિ પાન ...	૭૩૬
દ્રાક્ષદિ ચૂર્ણ ...	૭૩૬
કુકુલ્ય રોહિણી અવશેષ	૭૩૬
બીજ અવશેષ	૭૩૬
સિંધવાદિ અવશેષ	૭૩૭
સિતાદિ અવશેષ	૭૩૭
કૃસતાનો ઉપાય	૭૩૭
સોળનો	૭૩૭
ક્ષતાદિનો	૭૩૭
કોદવગેરનો	૭૩૭
બાલકોના મુખઆવનો ઉપાય	૭૩૭
મુખપાકનો	૭૩૭
રોવાનો	૭૩૭
તાલુકાંટકનો	૭૩૭
કુકુલ્યકનો	૭૩૭
નાભિના સોળનો ઉપાય	૭૩૭
ગુદપાકનો ઉપાય	૭૩૭
અહિપૂતનો ઉપાય	૭૩૮
પરિગર્ભિક (પાર્શ્વ)નો	
ઉપાય	૭૩૮
દાંત આવવાના રોગોનો	
ઉપાય	૭૩૮
બાલકોને શરીરનું સામર્થ્ય	
આવવાનો ઉપાય	૭૩૮
બાલકોની તરસનો ઉપાય	૭૩૮

इति श्रीं भावप्रकाश मध्यखंमनी अनुक्रमणिका समाप्त.



ભાવપ્રકાશ ઉત્તરખંડની અનુક્રમણિકા.

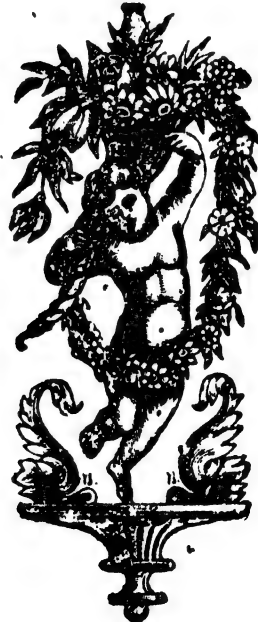
વાજકરણનો અધિકાર.

વાજકરણનું લક્ષણ...	૭૩૯
નપુંસકો વિષે ...	૭૩૯
અમાધ્ય કસૈય ...	૭૪૦
કસૈયની ચિકિત્સા પદ્ધતિ	૭૪૦
વાજકરણનો વિધિ ...	૭૪૦
વાજકરણો ...	૭૪૧
રતિ વર્ધન ...	૭૪૪

મદનમંજરી વટી ...	૭૪૫
અસ્તાંડતથા કચ્છપાંડ...	૭૪૫
સ્ત્રી રતિવશ્ચમ પુગપાક	૭૪૫
કામેશ્વર મોદક ...	૭૪૬
મહાખાંડ કુખાંડ ...	૭૪૬
આત્રપાક ...	૭૪૬
ચંદનાદિ તેજ...	૭૪૬
મધુ પકા હરીતકી ...	૭૪૭

વાનરી વટિકા ..	૭૪૭
આકાર કરમાદિ વટી...	૭૪૭
રસાયનનો અધિકાર.	
રસાયનનું લક્ષણ ...	૭૪૮
રસાયનનાં ક્ષેત્રો તથા વિધિ	
રસાયનનાં ઉદાહરણો ...	૭૪૮
લોહચુગ્ચુડુ ...	૭૪૯
રસાયનનું વિશેષ રંગ...	૭૪૯

इति श्री भावप्रकाश उत्तरखंडनी अनुक्रमणिका समाप्त.



॥ श्री गणेशायनमः ॥

॥ अथ भाव प्रकाशस्य मध्यखंड ॥

भाग १ लो.

१ ज्वरनो अधिकार.

यतः समस्तरेणाणां ज्वरो राजेति
भिद्युतः । अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं
लिख्यते मया ॥

रोग मात्रनो राज ज्वर कडेवाय
छे, भाटे अर्ही हुं प्रथम ज्वरनो अ-
धिकार लखुंछुं.

ज्वरनी उत्पत्ति.

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजःस्पृतः॥
सुश्रुतः ।

अस्यायमर्थः । दक्षकर्तृको योऽपमानस्तेन
संकुद्धो यो रुद्रस्तस्य यो निःश्वासस्तस्मात्सम्भव
उत्पत्तिरस्य स ज्वरः । कुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भूत-
त्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते । यत
उक्तं चरकेण । क्रोधापिपित्तमित्यादि तेन सर्वज्व-
रेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या अत
एव वाग्भटः ॥

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो ना-
स्त्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि
त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥

अधिकमिति । रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरस्य दे-
वतात्मकत्वात्पूजाहर्त्वं चोपदर्शितम् अतएव वैदेहः ।

ज्वरः संपूजनैर्वापि सहसैवोपशाम्यतीति॥

सुश्रुत कडे छे કે—દક્ષ પ્રજાપતિએ
કહેલા અપમાનથી ક્રોધ પામેલા મહા-
દેવના નિઃશ્વાસમાંથી પૃથક્, દ્વંદ્વજ,
સંઘાત અને આગંતુજ વિગેરે આઠ પ્ર-
કારના જ્વર ઉત્પન્ન થયો છે. ક્રોધ પા-
મેલા રૂદ્રના નિઃશ્વાસથી જ્વર ઉત્પન્ન
થયેલો હોવાને લીધે તે સ્વાભાવિક રી-
તેજ પિત્તવાળો છે. કારણ કે ‘ક્રોધથી
પિત્ત થાય છે’ ઇત્યાદિ વચ્ચનેથી ચરક
પણ એમજ કહે છે. માટે સઘળા જ્વ-
રોમાં જેથી પિત્તનો ઉપશમ થાય એવી
ચિકિત્સા કરવી. વાગ્ભટે પણ કહ્યું છે કે
‘પિત્ત વિના ઉનાપણું હોતું નથી અને
ઉનાશ વિના જ્વર હોતો નથી, એટલા
માટે તેમાં પિત્ત વિરૂદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ
કરવો અને કાંઈક વિશેષ પણ કરવું. (વિશેષ
એટલે જ્વર રૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને
લીધે તે દેવતા રૂપ છે માટે તે પૂજવા યોગ્ય
છે), વૈદેહે પણ કહ્યું છે કે સારી રીતે પૂજન
કરવાથી પણ જ્વર તુરંત શાંત થાય છે.

જ્વરની ભૂતિ.

રુદ્રકોપાગ્નિસમ્પ્રતઃ સર્વભૂપ્રતાપનઃ ।
ત્રિપાઞ્ચસ્મમ્હરણસ્ત્રિગિરાઃ સુમહોદરઃ ॥ વૈ-
યાઘ્રચર્ધરસનઃ કપિલો માલ્યવિગ્રહઃ ।
પિત્તેષુનો હસ્તજઙ્ગો વીભત્સો બલવાન્મ-
હાન્ ॥ પુરુષો લોકનાશર્થમસૌ જ્વર इति
સ્થિતઃ । તૈસ્તૈર્નામભિરન્યેવાં સત્ત્વાનાં પ-
રિકીલ્સે ॥ જન્માદૌ નિધને ચૈવ પ્રાયો
વિશતિ દેહિનામ્ । કૃતે દેવમનુષ્યાભ્યાં
નાન્યો વિપદતે હિતમ્ ॥ સુશ્રુતેન ।

રૂદ્રના કોપ રૂપી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પ્રાણી માત્રને તાપ આપનારો જ્વર ત્રણ પગવાળો, ભસ્મ રૂપી શસ્ત્રવાળો, ત્રણ મસ્તકવાળો, બહુ મોટા પેટવાળો, વાઘના ચર્મ રૂપી વસ્ત્રોવાળો, કપિલવર્ણ વાળો, માળા પેઢેરનારો, પીંગળી આંખોવાળો, ટુંકી જંઘાઓવાળો, ખીલત્સ દેખાવ વાળો અને અત્યંત બળવાન છે. આ જ્વર નામનો ૯૩૫ પ્રાણીઓના નાશને માટે સજ્જ રહે છે. મનુષ્ય શિવાય ખીલ્લ પ્રાણીઓનો જ્વર (તાવ) ખીલ્લ નામોથી કહેવાય છે. જન્મ તથા મરણના સમયમાં તે દેહધારીઓના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. અને દેવતાઓ તથા મનુષ્યો વિના ખીલ્લ પ્રાણીઓથી તે સહન કરી શકાતો નથી. (સુશ્રુત)

જ્વરની (સખ્યા) સંપ્રાપ્તિ.

ઞ્વરોઽયંતિ અણ્યં વિવૃણોતિ । પૃથગિતિ
વાતિકઃ પૈત્તિકઃ શ્લેષ્મિકથેતિ ત્રયઃ । દ્વન્દ્વજાશ્ચ
ત્રયઃ વાતપૈત્તિકઃ વાતશ્લેષ્મિકઃ પિત્તશ્લેષ્મિક-
થેતિ । સવાતજઃ સાન્નિપાતિક એકઃ ।

દ્વયુલ્લવૈકોલ્લવૈઃ પદ્ સ્થુર્હીનમધ્યાધિકૈશ્ચ
પદ્ । સમધૈકો વિકારાસ્તે સન્નિપાતાસ્ત્રયોદશ

ત્રયોદશ સન્નિપાતા ઉક્તાસ્તે યથા । વાતો-
લ્લવઃ । પિત્તોલ્લવઃ । કફોલ્લવઃ । વાતપિત્તો-
લ્લવઃ । વાતશ્લેષ્મોલ્લવઃ । પિત્તશ્લેષ્મોલ્લવઃ ।
એવં પદ્ । અધિકવાતો મધ્યપિત્તો હીનકફઃ ।
અધિકવાતો મધ્યકફો હીનપિત્તઃ । અધિકપિત્તો
મધ્યવાતો હીનકફઃ । અધિકપિત્તો મધ્યકફો
હીનવાતઃ । અધિકકફો મધ્યવાતો હીનપિત્તઃ ।
અધિકકફો મધ્યપિત્તો હીનવાતશ્ચેતિ પદ્ ।
ત્રયુલ્લવઃ એકઃ એવં ત્રયોદશ ॥ અત્ર તુ ત્રિદોષ-
જત્વેન સામ્યાસ્તાન્નિપાતિક એક એવ ગણિતઃ
આગન્તુજ इति । અત્રાગન્તુશબ્દેનાભિવાતાદયો
હેતવ ઉચ્યન્તે । કુત્રચિદ્વ્યાપયઃ કાર્યકારણયોર-
ભેદોપચારાત્ આગન્તુજા અભિવાતાદયનેકકારણ-
યે ગાદનેકે ભવન્તિ । તથાપ્યાગન્તુજત્વેન સામ્યા-
દાગન્તુજોઽપ્યેત્રેક એવ ગણિતઃ । નન્વાગન્તુજેઽપિ
ઞ્વરે વાતાઃશ્લેષ્મણદર્શનાદાગન્તુજઃ કથંદોષજા-
દ્વિત્તઃ । ઉચ્યતે । ઉત્તરકાલં દોષોત્પત્તેઃ । તથા
ચ ચરકે । આગન્તુજો હિ વ્યથાપૂર્વં જાયતે પશ્ચા-
દ્વિત્તૈર્જોષૈરનુવચ્યત इति ॥

૧ વાતિક એટલે વાયુથી થયેલો, ૨ પૈત્તિક એટલે પિત્તથી થયેલો, ૩ શ્લેષ્મિક એટલે કફથી થયેલો, ૪ વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો, ૫ વાયુ તથા કફથી થયેલો, ૬ પિત્ત તથા કફથી થયેલો, ૭ સન્નિપાત એટલે વાયુ પિત્ત કફ ત્રણે દોષથી થયેલો અને ૮ આગન્તુજ એટલે વ્યથા વિગેરેથી થયેલો. એ રીતે જ્વરના આઠ પ્રકાર છે.

ચરકે નીચે પ્રમાણે સન્નિપાતના ત્રે લેહ કહેલા છે.

૩ એકોત્પલ્લ—વાતિક, પૈત્તિક, શ્લે-
ષ્મિક.

૩ દ્વયુત્પલ્લ—વાતપૈત્તિક, વાત શ્લે-
ષ્મિક, પિત્ત શ્લેષ્મિક.

૬ હીન મધ્યમાધિક-અધિક, મધ્ય, હીન.

વાત, પિત્ત, કફ.

વાત, કફ, પિત્ત,

પિત્ત, વાત, કફ.

પિત્ત, કફ, વાત.

કફ, વાત, પિત્ત.

કફ, પિત્ત, વાત.

૪૩ ત્રયુત્પલ્લ—ત્રણે દોષોથી સમાન

એ રીતે તેર પ્રકારના સન્નિપાત ક-

હેલા છે, પણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી

ઉત્પન્ન થયેલપણાં સમતાને લીધે સ-

ન્નિપાતને એકજ ગણેલો છે. એજ રીતે

આગંતુજ જવરો ખહાર વાગવા આદિ

ઘણાં કારણોને લીધે ઘણા પ્રકારના થાય

છે, તો પણ નવાં કારણો સમતાને

લીધે તેને એકજ ગણેલો છે. વળી આ-

ગંતુજ જવરમાં પણ વાયુ વગેરે દોષો

જોવામાં આવે છે ત્યારે તેને જુદો કેમ

ગણવો ? એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું

સમાધાન એ કે—આગંતુજ જવરમાં દો-

ષોની ઉત્પત્તિ પાછળથી થાય છે માટે

તેને બીજા જવરોથી ભિન્ન ગણેલો છે.

હુરનાં તથા ચાસેનાં કારણો.

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા હ્યામા-

શયાશ્રયાઃ। વહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિં જ્વરદાઃ

સ્યુ રસાનુગાઃ ॥

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં, અનુચિતાહારચેષ્ટાભ્યાં હે-

તુભૂતાભ્યાં દોષા વાતપિત્તકફાઃ આમાશયાશ્રયાઃ

આમાશયં ગતા રસાનુગાઃ રસદૂષકાઃ વહિર્નિરસ્ય

કોષ્ટાગ્નિં કોષ્ટગતાગ્નેરૂપમાર્ણં । નતુ સમસ્તમાગ્નિં

તદા દોષપાકાસમ્ભવઃ સ્યાત્ । વહિઃ પ્રક્ષિપ્ય

જ્વરદાઃ સ્યુર્ઝરકારિણો ભવેયુરિત્યર્થઃ ॥

અથોગ્ય અહાર વિહારથી આમાશ-

યમાં રહેલા દોષો ખહાર નીકળી રક્ષને

દુષિત કરીને કોઠાના અગ્નિને ફેલાવીને

જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. (એ કોઠાના અ-

ગ્નિને ખહાર કાઢે છે એમ કહ્યું છે પણ

તે અગ્નિની ઉનાશનેજ ખહાર કાઢે છે.

જો અગ્નિ ખહાર નીકળી જાય તો પછી

દોષો પાકે નહીં.)

જવરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વરૂપ.

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં ચૈરસ્યં નયનપ્લ-

વઃ । ઇચ્છા દ્વેષો મુહુશ્રાપિ શીતવાતાન-

પાદિષુ ॥ જૃમ્મોડ્જ્જમદોં મુરતા રોમહર્ષોડ

રુચિસ્તમઃ । અતર્હર્ષશ્ચ શીતં ચં મત્રન્યુ-

ત્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥ સામાન્યતો વિશેષાત્તુ-

મ્માત્યર્થં સમીરણાત્ । પિપ્તાન્નચનયોર્દાહઃ

કફાન્નન્નાધિનન્દનમ્ ॥

શ્રમો વ્યાપારં વિનૈવ અરતિરસ્થસ્થિત્તત્ત્વમ્

વિવર્ણવં મ્થાનનાત્રતા । ચૈરસ્યં મુહુરસ્યોડ્પ્રકૃતર-

સતા । નયનપ્લવઃ નયનયોરશ્રુપૂર્ણત્વમ્ । શીતવા-

તાતપાદિષુ મુહુરિચ્છાદ્દેષો । ઔદિશ્વદ્દાઙ્ગબલને

જલે ચ । યત્ ઉક્તં ચરકેણ ॥

જ્વલનાતપવાચંબુધક્તિદ્વપાવનિશ્ચિતાવિતિ ॥

શયનાદિશ્વિલ્યન્યે અજ્ઞમર્દોડ્જ્જમોતનમ્ ।

મુરતા ગત્રસ્ય ॥ રોમહર્ષઃ રોમાશ્વતા । અરુચિ-

ર્ષોઽયે, તમઃ તમો મમસ્યેવાજ્ઞાનમ્ । અપ્રહર્ષ હ-
ર્ષોભાવઃ । શીતં લગતિ ચક્રાશદ્વલહાનિઃ । ઉ-
પદેશદ્વેષાદયોઽપિ ભવન્તિ । તૃતીયશ્લોકસ્થમ્
સામાન્યત્વં ઇતિ પૂર્વશ્લોકાભ્યાં સમ્બન્ધનાયં । તેન
સામાન્યતો જ્વર ઉત્પત્સ્યતિ ભવિષ્યતિ શ્રમાદયઃ
પૂર્વમેવ ભવન્તીત્યર્થઃ । ઉત્પત્સ્યતીત્યાત્મનેપદિનો-
ઽપિ શતૃભાવ આર્ષત્વાત્ વિશેષાત્ ઉચ્યતે । સ-
મીરણાત્ જ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અતિશયેન જૃમ્ભા ભવ-
તિ । પિત્તજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ નયનયોર્દાહો
ભવતિ । કફજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ નાનાભિન-
ન્દનમ્ અન્નાકાઙ્ક્ષા ન ભવતિ । જૃમ્ભાદયોઽપિ
શ્રમાદિપૂર્વા ભવન્તિ । યતઃ ; સામાન્યધર્માક્રાન્તો
વિશિષ્ટો ધર્મો ભવતિ ॥

જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે થા-
ક, અણુગમ્ભો, વિવર્ણતા, વિરસતા, આં-
ખમાં આંસુ, વારંવાર ટાઢ તડકો તથા
પવનની ઇચ્છા તથા દ્રેષ, બગાસાં, અં-
ગલંગ, શરીરમાં ભારેપણું, ઈવાંટાં ઉભાં
થવાં, અરૂચિ, તમર, હર્ષનો અભાવ,
અને ટાઢ એટલાં વાનાં થાય છે. એ
સામાન્ય પૂર્વરૂપો કહ્યાં. વિશેષ પૂર્વરૂ-
પોમાં-વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા જ્વરમાં
બહુ બગાસાં, પિત્તજ્વરમાં નેત્રોમાં દાહ
અને કફજ્વરમાં અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય
છે. ચરક કહે છે કે-અગ્નિ, તડકો, પવન અને
જળ એમાં વારંવાર ઇચ્છા અને અભાવ
થયા કરે છે. બીજા વેદો પણ કહે છે કે
ઠંડી, વાયુ, તડકો અને શયન વગેરે ઉ-
પર વારંવાર ઇચ્છા-દ્રેષ થયા કરે છે.

દ્વંદ્વજનું પૂર્વરૂપ.

સ્વૈરન્યતરાભ્યાં તુ સંસૃદ્ધંદ્વંદ્વજં વિદુઃ ।

અન્યતરાભ્યાં જૃમ્ભાનેત્રદાહાભ્યામ્ જૃમ્ભાન્ના-
રુચિભ્યાં નેત્રદાહાન્નારુચિભ્યાં વા સંસૃદ્ધૈ રૂપૈઃ શ્ર-
માદિભિઃ દ્વંદ્વજં દ્વિદોષજં પૂર્વરૂપં વિદુઃ ॥

અમ્બે વિશેષ પૂર્વરૂપો સાથે હોય
તો દ્વંદ્વજ કહેવાય છે. એટલે બે બગા-
સાં આવતાં હોય તથા આંખોમાં દાહ
થતો હોય તો વાયુ તથા પિત્તથી તાવ
આવવાનો સમજવો, બગાસાં તથા અન્ન-
ની અરૂચિ હોય તો વાયુ તથા કફથી
તાવ આવવાનો જાણવો, અને આંખોમાં
બગતરા તથા અન્નપર અરૂચિ હોય તો
પિત્ત તથા કફથી તાવ આવવાનો છે એ-
એમ સમજવું.

ત્રણે દોષથી થતા જ્વરનું પૂર્વરૂપ.

સર્વલિક્ષ્મસમવાયઃ સર્વદોષપ્રકોપને ॥

સર્વદોષપ્રકોપને સર્વલિક્ષ્મસમવાયઃ । અ-
તિશયિતજૃમ્ભાનેત્રદાહાન્નારુચિસહિતાનાં શ્રમાદિનાં
સમવાયો ભવતિ ॥

ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને
ત્રિદોષ (સન્નિપાત) કહે છે. તેમાં અત્યં-
ત બગાસાં, નેત્રોમાં બગતરા, અન્નઉપર
અરૂચિ અને તેની સાથે થાક વિગેરે સઘળાં
સામાન્ય પૂર્વરૂપો થાય છે.

જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.

સ્વેદાવરોધઃ સન્તાપઃ સર્વોગ્રહણં તથા ।

યુગપદ્યત્ર રોગે તુ સ જ્વરો વ્યપન્નિશ્યતે ॥

સ્વેદાવરોધઃ પ્રસ્વેદાનિર્ગમઃ નતુ પિત્તજ્વરે સ્વે-
દનિર્ગમાદેનહૃક્ષણં વ્યભિચરતિ । તત્રોત્સર્ગાપિવા-
દમાવાદિતિ જૈજંટકાર્તિકકુંડાદયઃ । અન્યે તુ
સ્થિયતે ઉત્થિયતે અનેનેતિ 'સ્વેદઃ અગ્નિઃ તસ્યાવ-
રોધો દોષૈરાચ્છન્નતા ॥ તાપ ઇતિ વક્તવ્યે સન્તા-

પામિધાનં દેહેન્દ્રિયમનસાં સન્તાપવોધનાર્થમ્ । યત્ત
ઉક્તં ચરકેણ જ્વરવિશેષણમ્ । દેહેન્દ્રિયમનસ્તા-
પીતિ । તત્ર દેહસન્તાપો દેહોષ્ણતા । ઇન્દ્રિયસ-
ન્તાપ ઇન્દ્રિયવૈકલ્યમ્ । યત્ ઉક્તમ્ ।

ઇન્દ્રિયાણાં તુ વૈકલ્યં યત્ર સન્તાપ-
લક્ષણમ્ । વૈચિત્ર્યમરતિર્ગ્લાનિર્મનઃસન્તા-
પલક્ષણમ્ ઇતિ ॥

સર્વોક્તપ્રહગમ્ । સર્વેષામક્ષમાં વેદનયાપ્રહણં
સર્વોપ્યજ્ઞાનિ સ્તમ્ભનગૃહીતાનીવ ભવન્તિ । યુગ-
પદિતિ । મિલિતમેતલ્લક્ષણમ્ । પ્રત્યેકસ્ય વ્યભિ-
ચારાત્ યથા સ્વેદારોધઃ કુટૂર્પૂર્ણરૂપે । તથા
સન્તાપો દાહવ્યાધૌ । તથા સર્વોક્તપ્રહણં સર્વોક્ત-
રોગાહ્યવાતવ્યાધૌ ॥

પરસેવો ન થાય, સંતાપ થાય અને
સર્વ અંગ ઝલાઈ બીજ એ રીતે સામટાં
લક્ષણો થાય તેને જ્વર કહે છે. દેહની
ઉનાશને દેહનો સંતાપ, ઇન્દ્રિયોની વિકૃ-
તિને ઇન્દ્રિયોનો સંતાપ અને એલાન પ-
ણું, નાખુશી તથા ઝલાનિ એ મનના
સંતાપનાં લક્ષણ છે. પિત્ત જ્વરમાં પરસેવો
થાય છે એ તેનું વિશેષ લક્ષણ છે, પણ આ
ઠેકાણે તો જ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો પરસે-
કહેલાં છે. જૈનકાર્તિક અને કુંડવગેરે તો
વાના અવરોધનો અર્થ 'દોષોથી અગ્નિનું
ઢંકાઈ જવું' એવો કરે છે. સંતાપ એ-
ટલે દેહ, ઇન્દ્રિયો ને મન એ ત્રણેને જ્વર
સંતાપ ઉપજાવે છે એમ ચરક કહે છે.
એકલા સ્વેદનો અવરોધ ઠેકાડના પૂર્વ રૂ-
પમાં થાય છે, એકલા સંતાપ દાહના
રોગમાં થાય છે અને એકલું અંગોનું
ઝલાઈ જવું સર્વોગરોગ નામે વાત બ્યા-

ધિમાં થાય છે, માટે એ ત્રણે લક્ષણો જો-
માં સામટાં થાય તેને જ્વર કહે છે.

પરસેવો નહીં, થવાનું કારણ.

રુણદ્વિ ચાપ્યપાં ધાતૂન્ યસ્માત્તસ્માજ્જ્વ-
રાતુરઃ । ભવત્યત્યુષ્ણગાત્રશ્ચ સ્વિચ્છતે ન
ચ સર્વશઃ ॥

યસ્માત્ જ્વરોડપાં ધાતૂનરસધાતૂન્ રુણદ્વિ
તસ્માદ્દેતોર્જ્વરાતુરોડ્યુષ્ણગાત્રો ભવતિ સર્વશઃ
સ્વિચ્છતે ચ ન ॥

રસધાતુને જ્વર રોકી દેછે તેથી રા-
ગીનું શરીર બહુ ગરમ થઈ બીજ છે તે-
થી પરસેવો થતો નથી.

જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા,

અંશાંશં યત્ર દોષાણાં વિવેકું નૈવ
શક્નુયાત્ । સાધારણી ક્રિયાં તત્ર વિદધીત
ચિકિત્સકઃ ॥ સામાન્યતો જ્વરી પૂર્વ નિ-
ર્વાતે નિલયે વસેત્ । નિર્વાતમાયુષો વૃદ્ધિ-
મારોગ્યં કુરુતે યતઃ ॥

વ્યજનાનિલસ્તુ વર્ધત એવં યતઃ

વ્યજનસ્યાનિલસ્તુષ્ણાસ્વેદમૂર્છાશ્રમાપ-
હઃ । તાલવેત્રમત્રો વાતાસ્ત્રિદોષશમનો
મતઃ વંશવ્યજનજઃ સોષ્ણો રક્તપિત્તપ્રકો-
પનઃ । ચામરો વસ્ત્રસમ્પૂતો માયૂરો વેત્ર-
જસ્તથા ॥ એને દોષજિતો વાતાઃ સ્તિગ્ધા
હૃદ્યાઃ સુપુજિતાઃ । નવજ્વરી ભવેચ્છત્નાદુ-
રૂષ્ણવસનાવૃતઃ ॥ યથર્તુપક્ષપાનીયં પિબેત્
કિશ્ચિન્નિવારયન્ । વિનાપિ મેષજૈવ્યાધિઃ
પથ્યાદેવ નિવત્તતે ॥ નતુ પથ્યવિરીનસ્ય
મેષજાનાં શતૈરાપિ ॥

જ્યાં દોષોના અંશાંશ સમગ્ર શ-
કાય બહિઃ ત્યાં વેધે સાધારણ ક્રિયા કર-
વી. સાધારણ રીતે પ્રથમ તો જ્વરવાળા-
એ વાયુ વગરના સ્થાનમાં રહેવું, કેમકે
વાયુ વગરના સ્થાનથી આયુષ્ય વૃધે છે
અને આરોગ્ય આપે છે. તો પણ વીજ-
ણાનો વાયુ તરશ, પરસેવો, મૂર્છા, અને
શ્રમને હરનારો છે. તાડના પંખાથી ત્રણે
દોષોનું શમન થાય છે. બાંસનો પંખો
ગરમ તથા રક્તપિત્તને પ્રકોપાવનાર છે.
આમર, વસૂનો પંખો, મોર પીંછનો
પંખો તથા નેતરનો પંખો, એ વાયુ-
ના દોષને છુટે છે તથા શ્લેષ્મ, મ-
નને ગમે એવો, અને વખાણવા યોગ્ય છે.
નવા જ્વરવાળાએ યત્નથી ગરમ કપડાં
પહેરી રાખવાં, તથા ઋતુ અનુસાર પકા-
વેલ પાણી પણ થોડું પીવું. થોડું પથ્ય પા-
ળવાથી ઔષધ વગર પણ વ્યાધિ મટે છે,
અને પથ્ય ન પાળવાથી સ્નેહકે ઉપાયો
પણ નકામા છે.

જ્વરવાળાએ ત્યાગ કરવાની વસ્તુઓ
પરિષેકાન્ પ્રદેહાંશ સ્નેહાન્ સંજો-
ષનાનિ ચ । દિવા સ્વાપં વ્યયાયશ્ચ વ્યા-
યામં શિશિરં જલમ્ ॥ ક્રોધનવાતમોજ્યાંશ
વર્જયેત્તરુગ્જવરી ।

પરિષેકઃ સ્નાદિઃ । પ્રદેહોડનુકેવના-
મ્યજ્ઞાદિઃ । સ્નેહાન્ । પાનિ । નિષિદ્ધાન્ ।

સુશ્રુત કહે છે કે “સ્નાન વગેરે, લેપો,
સ્નેહો, સંજોષનો, દિવસે શયન, મિથુન,
કસરત, શીતળ જળ, કોષ્ઠ, પવન, અને
લોબન, એટલાનો ત્યાગ તરૂણ જ્વરવા-
ળાએ કરવો જોઈએ.”

ત્યાગ ન કરે તો દોષ થાય છે.

શોષં છર્ષિં મદં મૂર્છાં ભ્રમં તૃષ્ણા-
મરોચકમ્ । પ્રાપ્તેત્યુપદ્રવાનેતાન્ પરિષે-
કાદિસેવનાત્ ॥

આદિશબ્દેન પ્રદેહાદયો ગૃહ્યન્તે । હારીતેન
પ્રત્યેકં દૂષણમુક્તમ્ ।

વ્યાયામાજ્જ્વરસંવૃદ્ધિર્વ્યવાયાત્ સ્તમ્ભ-
મૂર્છર્નમ્ । મૃતિશ્ચ સ્નેહપાનાત્તુ મૂર્છર્ષિ-
ચ્છર્ષિર્મદોડરુધિઃ ॥ ગુર્વજ્ઞમોતનાત્ સ્વ-
માદ્વિષ્મ્મો દોષકોપનમ્ અગ્નિસાદઃ સ્વર-
ત્થં ચ સ્ત્રોતસાં ચાપચર્ચનમ્ ॥

મૃતિરિતિ વ્યયાયાદિત્વત્ સમ્બધ્વતે । સ્વમાત્
દિવાસ્વાપાત્ ।

શોષ, ઉલટી, મદ, મૂર્છા, ભ્રમ, તરશ,
અરુચિ, એ ઉપદ્રવો જ્વરમાં રનાન લેપ-
નાદિકરવાથી થાય છે. “કસરતથી જ્વર
વધે છે; મિથુનથી સ્ત્રોત અને મૂર્છા આવે છે
તથા મરણ, પણ થાય છે; સ્નેહપાનથી
મૂર્છા, ઉલટી, મદ, અને અરુચિ થાય
છે; ભારે અન્ન જમવાથી તથા દિવસે
સૂવાથી બાંધકોષ્ઠ અને દોષોનો કોપ
થાય છે, તથા અગ્નિમાંથી, ખરસટતા,
અને નાડીઓમાં રસાદિનો પ્રવાહ અટકી
જાય છે” એમ હારીત કહે છે.

ત્યાગ કરવાની બીજી વાખતો.

સજ્વરો જ્વરમુક્તો વા વિદાહીનિ
ગુરુણિ ચ । અત્તાત્માજ્ઞાનિ પાનાનિ વિ-
રુદ્ધાન્પશનાનિ ચ તા વ્યાયાગપાતેંવેષ્ટાં
વાડમ્યક્ત્ સ્નાનં ચ વર્જયેત્ । તેન જ્વરઃ શ-
મં યાતિ શાન્તશ્ચ ન પુનર્ભવેત્ ॥

જવરવાળાએ તથા જવરથી સુકત થયેલાએ પણ પિઠાહી, ભારે, તથા વિદુદ્ધ અન્નપાનો છોડી દેવાં. વિદુદ્ધ લોજનો, કસરત, બહુ હરફર, અભ્યાસ, અને સ્નાન કરવાં નહિ. એથી જવર શાંત થાય છે અને પાછો આવતો નથી.

લાંબણ કરવા વિષે.

આમાજ્જવસ્થો રત્નાગ્નિ સામો માર્ગાન્ વિધાપચહ્ । બિદધતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માલ્-
જ્જનમાચરેત્ ॥ યથા । જ્વરાદૌ લઙ્ગનં પ્રો-
ક્તં જ્વરમધ્યે તુ પાચનમ્ । જ્વરાન્તે ભેષજં
દદ્યાજ્જ્વરમુક્તે વિરેચનમ્ ॥ ત્રિવિધં દોષે
તત્સમીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ । દોષેऽલ્પે લઙ્ગનં
પથ્યં મધ્યે લઙ્ગનપાચનમ્ ॥ પ્રભૂતે શોધનં
તચ મૂલાદુન્મૂલયેન્મલાન્ ॥ ચક્રદત્તશ્ચ ।
તરુણં તુ જ્વરં પૂર્વે લઙ્ગનેન ક્ષયં નયેત્ ॥
આમદોષમલિજ્જં વા લઙ્ગયેત્તં યથાવિધિ ॥
[અન્યચ] વાતઃ પચતિ સપ્તાહાત્પિત્તં તુ
દશમિર્દિનૈઃ ॥ શ્લેષ્મી દ્વાદશમિર્ધસૈઃ પ-
ચ્યતે વદતાંવર ॥ લઙ્ગનં લઙ્ગનીયસ્તુ કુર્યા-
દોપાનુરૂપતઃ ॥ ત્રિરાત્રમેકાત્રાત્રં ચાઽહોરા-
ત્રમથવા જ્વરે ॥ નિર્વાતસેવનાત્ રેવેદાલ્-
જ્જનાદુષ્ણવારિણઃ । પાનાદામજ્વરે ક્ષીણે
પશ્ચાદૌષધમાચરેત્ ॥ અત્રિયેણોક્તમ્ ।
જ્વરાદૌ લઙ્ગનં કુર્યાત્ જ્વરમધ્યે તુ પાચ-
નમ્ । જ્વરાન્તે રેચનં દંઘાત્ કોષ્ટશુદ્ધૌ
યથાવલમ્ ॥ દોષશેષસ્ય પાકાર્થમદ્વેઃ સ-
ન્ધુક્ષણાય ચ । લઙ્કિતશ્ચાપ્યદૌપશ્ચેત્ યવા-
ગૂપાનમાચરેત્ । શાલિષટ્કમુદ્રાનાં યુષં
વા શસ્તમાચરેત્ । પશ્ચકોલેન સંસિદ્ધાં

યવાગૂં મધ્યલઙ્ગને ॥ અત્યર્થે લઙ્કિતં દુદ્ધા
તસ્ય સન્તર્પણં દિવમ્ । દ્રાક્ષાદાદિમજ્જૌર-
નિવાદિઃ સપરુષકૈઃ તિર્વણાઈસ્ય કર્તવ્યં
તર્પણં જ્વરશાન્તયે ॥

અત્ર લઙ્ગનશબ્દેનાનશનમુચ્યતે ॥

યત આહ સુશ્રુતઃ ।

આનદ્ઘસ્તિમિતૈર્દૌષૈર્યાવન્તં કાલમાતુરઃ ।
તાવચ્ચનશનં કુર્યાત્તતઃ સંસર્ગમાચરેત્ ॥
આનદ્ઘસ્તિમિતૈર્દૌષઃ સમ્વદ્ધઃ સંસર્ગં ઔષધા-
ન્નાદિ પ્રસજ્ઞમ્

વત આહ ચરકઃ ૫

ચતુઃપ્રકારા સંશુદ્ધિઃ પિપાસા મારુતાતપૌ ।
પાચનાન્યુપવાસશ્ચ વ્યાયામશ્ચેતિ લઙ્ગનમ્ ॥
ચતુઃપ્રકારા સંશુદ્ધિર્ધમનવિરેચનનિરૂદ્ધવસ્તિ-
શિરોવિરેચનાનિ । નધનુવાસનં તસ્ય દૂઢ્ઢણત્વાત્ ।
અત્ર લઙ્ગનં કર્ષણમિત્યર્થઃ ॥

તથા 'ચ સુશ્રુતઃ ।

શરીરલાઘવકરં યદ્દ્રવ્યં કર્મ વાં પુનઃ ।
તલ્લઙ્ગનમિતિ જ્ઞયં વૃદ્ધિર્ન તુ પૃથક્ તતઃ ॥
લઙ્ગનાત્કર્ષણાદન્યત્ શરીરં પોષકમિત્યર્થઃ ॥
નનુ આનદ્ઘસ્તિમિતૈર્દૌષૈરિત્યાદિ પૂર્વોક્તસુશ્રુતવ-
ચનાત્સામાન્યતો જ્વરિણો યથાઽનશનરૂપં લઙ્ગનં
ક્રિયતે । તથા ચતુઃપ્રકારા સંશુદ્ધિરિત્યાદિ ચર-
કવચનાદ્રમનાદિરૂપં લઙ્ગનં સર્વજ્વરિભિઃ કથં ન
ક્રિયતે । તત્રોચ્યતે વમનાદિકમવસ્થાવિશેષેષુ
ક્રિયતે ન તુ સર્વજ્વરેષુ ॥

તથા ચ સુશ્રુતઃ ।

સોત્કેશે વલિને દેયં વમનં શ્લૈષ્મિકજ્વરે ।
પિત્તપ્રાયે વિરેકસ્તુ કાર્યઃ પ્રસિધિલાશયે ॥

સરુદ્ધેડનિલઢે કાર્યં સોદાવર્તે નિરુદ્ધગમ્ ।
 કફાભિપષ્ણે ચિરસિ કાર્યમૂર્ધ્વચિરેચનમ્ ॥
 [અગ્નિચ] સર્વજ્વરિભિઃ પિપાસાનિગ્રહય
 ન કાર્યઃ । ચત આહ દારીતઃ તૃષ્ણાગરી-
 યસી ઘોરા સઘઃ પ્રાણવિનાશિની । તંસ્મા-
 દેયં તૃષાર્ત્તિય પાનીયં પ્રાણધારણમ્ ॥

અતોડવસ્થાવિશેષ એવ પિપાસાસહનં જ્વરિભિઃ
 કાર્યમ્ । સુશ્રુતેન પ્રવાતસેવનસ્ય નિષિદ્ધત્વાત્ ।
 મારુતસેવનમપ્યવસ્થાવશેષ એવ યુક્તમ્ ॥ આત-
 પસેવનં ચાવસ્થાવિશેષ એવ યુક્તમ્ ॥

લઙ્કનામ્બુયત્નગૂર્ભિર્યદા દોષો ન પચ્યતે ॥
 તદા તુ મુખવૈરસ્યતૃષ્ણારોચકનાશનૈઃ ।
 જ્વરઘ્નૈઃ પાચનૈર્હૃદ્યૈઃ કષાયૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

इत्यत्र लङ्कनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्या-
 यामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् ! अवस्था-
 विशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सांડपि
 कर्त्तव्यः ॥

ચરક તથા વાગ્ભટ કહેછે કે “આમા-
 શયમાં રહેલા સામ (વાતાદિ દોષ,) અગ્નિને
 હણીને માર્ગોને રોકી દેછે, તેથી જ્વર થા-
 ય છે, માટે લંઘન કરવું જોઈએ, જ્વરના
 આરંભમાં લંઘન, જ્વરના મધ્યમાં પાચન,
 જ્વરના અંતભાગમાં ઔષધ, અને જ્વર
 મટી ગયા પછી વિરેચન આપવું. ત્રણે દો-
 ષોની વિવિધતા જોઈને પ્રયોગ કરવો, એટલે
 કે અલ્પ દોષમાં લંઘન, મધ્ય દોષ હોય
 તો લંઘન અને પાચન, અને દોષોના
 અત્યંતપણામાં શોધન યોગ્ય છે. શોધન-
 થી મળેા મૂળમાંથી ઉખડી જાય છે.”
 ચક્રદત્ત કહે છે કે—“નવા જ્વરને પ્રથમ
 લંઘનથી ક્ષીણ કરી નાંખવો. દોષ કાચા

હોય કે સમજાતા ન હોય તો પણ વિ-
 ધિવત્ લંઘન કરાવવું.” અન્ય સ્થળે
 કહ્યું છે કે—“વાયુ સાત દિવસમાં પાકે
 છે, પિત્ત દસ દિવસમાં પાકે છે, અને
 કફ બાર દિવસે પાકે છે.” જ્વર હોય
 ત્યારે દોષોને અનુસરીને ત્રણ રાત્રી, એક
 રાત્રી, કે એક રાત્રી દિવસ લંઘણ કરા-
 વવી. વાયુનું સેવન નહિ કરવાથી, પર-
 સેવાથી, લંઘણથી, અને ગરમ પાણી
 પીનાથી જ્વરમાં આમ ક્ષીણ થઈ જવા
 પછી ઔષધ કરવાં. આત્રેયે કહ્યું છે
 કે—“જ્વરના આરંભમાં લંઘન કરવું,
 મધ્યમાં પાચન, અને દોઢાની શુદ્ધિ
 માટે અંતમાં બળના પ્રમાણમાં રેચન
 આપવું, તેથી બાકી રહેલા દોષો પાકી
 જાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.
 લંઘનથી દોષ ટળી જાય તો યવાગૂ પાવી;
 અથવા ચોખ્ખા, સાઠી ચોખ્ખા અને મગનો
 યૂષ પાવો. લંઘન કરાવતી વેળાએ પાં-
 ચકોલ (પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક,
 ચિત્રક” અને સુંડ)થી સિદ્ધ કરેલી
 યવાગૂ પાવી. લંઘન અત્યંત થઈ ગ-
 યેલ હોય તો સંતરપણ હિતકર છે.
 દ્રાક્ષ, દાડમ, બજાર, રાયણ, અને ફા-
 લસાંથી સંતરપણ કરવું; અગ્નિ જ્વરની
 શાંતિ થાય છે.” સુશ્રુત કહે છે કે—“દોષો
 છેક શમી જાય ત્યાં સુધી લંઘન કરવું
 અને પછી ઔષધ દેવું.” ચરક કહે છે
 કે—“તરશ, પવન, તડકો, ચાર પ્રકારની
 સંશુદ્ધિ,^૧ પાચન, ઉપવાસ અને વ્યાયા-

૧. વમન, વિરેચન, નિરુદ્ધગસ્ત્રિ, અને
 શિત્તિરેચન, એ ચાર સંશુદ્ધિ છે. અસ્તિમાં
 અનુવાસનને ગણવું નહિ, કેમ કે તે પોષણ આપનાર
 છે, અને આ તો કર્ષણ કરનાર છે.

મ, એ સર્વે લાંઘનમાં ગણાય છે.” સુશ્રુવ કહે છે કે—“ શરીરને હલકું કરનાર ૬૦૫ અથવા કર્મ લાંઘન કહેવાય છે, અને એથી ઉલટું તે ખુંડણ કહેવાય છે. (તો પણ આ પ્રકરણમાં લાંઘન એટલે ઉપવાસ સમજવો) રોગી બળવાન હોય, કફ જ્વર હોય, અને કફ અડખડતો હોય તો વમન આપવું. કોઠો કઠણ હોય તથા પિત્તજ્વર હોય તો રેચ આપવો. વાતજ્વર તથા ઉદાવર્ત વાળાને નિરૂહખસ્તિ દેવી. કફથી માથું ભારે થયું હોય તો જિર્ધ વિરેચન આપવું. સર્વ જ્વરમાં તરશ રોકવી તે પણ ઠીક નથી.” કેમકે હારીત કહે છે કે—“ તરશ ખડુ ઘોર અને પ્રાણનો નાશ કરનારી છે, માટે તરશ લાગે તો પ્રાણ ધારણ રૂપ પાણી આપવું.” લાંઘન, ગરમ પાણી, અને યવાગૃથી પણ દોષો પાકે નહિ, તો તરશ અને અરૂચિ મટાડનારા, જ્વરનો નાશ કરનારા, પાચન અને ગમે એવા ક્વાથો આપવા.

લાંઘનનું ફળ.

લક્ષ્ણેન ક્ષયં નીતે દોષે સન્ધુક્ષિતેઽનલે ।
વિજ્વરત્વં લઘુત્વં ચ ક્ષુષ્ણવાસ્યોપજાયતે ॥
લક્ષ્ણેન અનશને દોષે પ્રવૃદ્ધે ક્ષયં નીતે ।
જ્વરઘ્નં દીપનં કાક્ષ્ઠ્યરુચિલાઘવકારકમ્ ॥
યત આહ । આહારં પચતિ શિશ્વી દોષાનાહા
રવર્જિતઃ પચતીતિ ॥ સન્ધુક્ષિતેઽનલે આચ્છાદક
દોષે ક્ષીણેઽગ્નौ પ્રદીપ્તે યદીક્ષ્ણસપ્રાપ્તિસામગ્રીવિ-
ષટનાત્ વિજ્વરત્વં શરીરસ્થ ગૌરવાભવેન લઘુત્વમ્
ક્ષુત્ બુધુક્ષા ચ જાયતે इत्यर्थः ॥

અન્યથાહ સુશ્રુતઃ ।

અનવસ્થિતદોષાગ્રેલ્લક્ષ્ણં દોષપાચનમ્ ।

જ્વરઘ્નં દીપનં કાક્ષ્ઠ્યરુચિલાઘવકારકમ્ ॥

અનવસ્થિતદોષાગ્રેઃ સ્વસ્થાનાદિતસ્તતો ‘ગતો’
દોષોઽગ્નિશ્ચ યસ્ય તસ્ય ન્વરિણઃ ક્રાંક્ષા અન્નાભિ-
લાષઃ રુચિઃ લક્ષ્ણેનામપાકાન્મુખશોષાદિનાશે
મુખસ્ય યત્પ્રકૃતત્વં સૈવ રુચિઃ શોભા । રુચિઃ
સ્ત્રી દીપ્તૌ શોભાયામભિષ્વંગાભિલાષયોરિતિ મેદિ-
નીકારઃ ॥

લાંઘનથી દોષનો ક્ષય થઈ અગ્નિ
બધે છે તેથી જ્વર મટે છે, શરીર હલકું
થાય છે, અને ભૂખ લાગે છે. ભોજન
નહિ કરીને લાંઘણ કરવાથી વધેલા દોષ
ક્ષીણ થાય છે, તેથી જ્વર મટે છે, ભૂખ
લાગે છે, રૂચિ થાય છે, અને શરીર હલકું
થાય છે. સુશ્રુતે પણ કહેલું છે કે—“ દોષ
અને અગ્નિ અનવસ્થિત થાય ત્યારે લાંઘ-
નથી દોષો પાકી જાય છે, જ્વર મટે છે.
અગ્નિ દિપ્ત થાય છે, અને રૂચિ થાય છે,
અને શરીરમાં હલકાઈ આવે છે. (રૂચિ એ-
ટલે દીપ્તિ, શોભા, આસક્તિ, અભિલાષા.)

યોગ્ય લાંઘનનાં લક્ષણ.

વાતમૂત્રપુરીષાણાં વિસર્ગે ગાત્રલાઘવે ।
હૃદયોદ્ગારકઠ્ઠસ્યથુદ્ગૌ તન્દ્રાક્રમે ગતે ॥
સ્વેદે જાતે રુષૌ ચાપિ ક્ષુત્પિપાસામહોદ-
યે કૃતં લક્ષ્ણમાદેશ્યંનિર્વ્યથે ચાન્તરાત્માનિ
હૃદયસ્ય શુદ્ધિરનવરોધઃ । ઉદ્ગારશુદ્ધિઃ સધૂમા-
ન્લોદ્ગારાભાવઃ । કઠ્ઠસ્ય શુદ્ધિઃ કફાચ્છલિત્ત્વ-
મ્ । આસ્યશુદ્ધિઃ મુખસ્ય પ્રકૃતરસત્ત્વમ્ । તન્દ્રા-
ક્રમે । તન્દ્રા ચ ક્રમશ્ચ તસ્મિન્તન્દ્રા નિદ્રા ક્રમો-
ઽત્ર ગ્લાનિઃ । ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે । ક્ષુત્પિપાસયોઃ
સહ યુગપદુદયે । અન્તરાત્માનિ મનસિ । ઇત્યાન

લક્ષણાનિમિલિતાન્યેવ સમ્યક્કૃતં લઙ્કુને વોધ-
યન્તિ, નનુ શ્લેષકમ્ ।

લંધન બરોબર થયું હોય તો વાસર,
મૂત્ર, અને મળત્યાગ થોડો રીતે થાય,
શરીર હલકું થાય, છાતી હલકી થાય,
ઓરડાર તથા કંઠ અને મુખ શુદ્ધ
થાય, તંદ્રા અને ઝ્લાનિ મટે છે, પર-
સ્પેશ થાય છે, રૂચિ થાય છે, ભૂખ તરશ
લાગે અને મન વ્યથા રહિત થાય છે.

ઓછા લંધનનાં લક્ષણ.

કફોત્કેશઃ સહલાસઃ ઘ્રીવનં ચ મુહુર્મુહુઃ ।
કળ્ઠસ્ય હૃદયાશુદ્ધિસ્તન્દ્રા સ્યાદ્દીનલઙ્કુને ॥

ઉપસ્થિતવમનત્વમિવ કફોત્કેશઃ । કફસ્ય
વમનાયોપસ્થિતિર્હૃલાસઃ । ઘ્રીવનં હૃદયાત્કાનિર્ગમઃ ॥

કંઠના ઉછાળા થાય, હૃદય ભારે થાય,
વારંવાર કંઠ નીકળ્યા કરે, કંઠ અને છાતી
સાફ ન રહે અને ઊંધના જેવું આલસ્ય
થયા કરે. એ ઓછા લંધનનાં લક્ષણ છે.

બહુ લંધનનાં લક્ષણ.

પર્વમેદોઙ્ગમદેશ્વ કાસઃ શોષો મુશ્વસ્ય
ચ ॥ ધુત્પ્પણાશોઽરુચિસ્તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં શ્રો-
ત્રનેત્રયોઃ ॥ મનસઃ સંભ્રમોઽધીક્ષ્ણમૂર્ધ્વ-
વાતાસ્તમો હૃદિ । દેહાગ્નિવલહાનિથ લઙ્કુ-
નેઽતિકૃતે ભવેન્ ॥

કર્ણનેત્રયોઃ સ્વપિપ્પયગ્રહણાસામર્થ્યમ્ । મનસઃ
સંભ્રમઃ ભ્રાન્તિઃ । ઝર્ષવાતઃ ઉદ્ગારવાહુલ્યમ્ ।
હૃદિ તમઃ અન્વકારપ્રવિષ્ટસ્યેવ જ્ઞાનમ્ ॥

સાંધ્યા વૃદ્ધે, અંગ મરડાયા કરે, ઉધરસ,
મુખશોષ, અમૂળ, અરૂચિ, તરશ, ડાન
તથા આંખની દુર્બળતા, મનમાં ભ્રમણ,
વારંવાર ઓરડાર, હૃદયમાં અધકાર, દેહ

તથા અગ્નિનાં બળની હાનિ, એ સર્વ
અત્યંત લંધનથી થાય છે.

બળ બળવાય તેવું લંધન.

બલાવિરોધિના ચૈનં લઙ્કુનેનોપપાદયેત્ ।
બલાધિષ્ઠાનમારોગ્યં યદર્થોઽયં ક્રિયાક્રમઃ ॥

અયમર્થઃ । એનં રોગિણં બલાવિરોધિના અન-
તિવલક્ષ્યકારિણા લઙ્કુનેનં ઉપપાદયેત્ ઉચ્ચ-
રેત્ । કુત્તરં ચેત્તત્રાહ । યદર્થમસ્મે આરો-
ગ્યાય અયં ક્રિયાક્રમઃ । ચિકિત્સોપક્રમઃ । તત્
આરોગ્યં વલાધિષ્ઠાનં બલાશ્રયમિત્યર્થઃ ॥

શરીરનું બળનાશન પામી જાય એવી
રીતે લંધન કરાવવું, કેમકે જેને માટે
ચિકિત્સા કરાય છે તે આરોગ્યનો મુખ્ય
આધાર બળ જ છે.

લંધનનો નિષેધ.

તદ્દિમારુતતૃષ્ણાધુમુશ્વશોષભ્રમાન્વિતૈઃ ।
કાર્યં ન ગુર્વિણીવાલવૃદ્ધદુર્બલભીરુભિઃ ।
ન ભયાંધ્વશ્રમક્રોધકામશોષચિરજ્વરી ॥

તત્ અનશનં । ઉત્ત્વળમારુતયુક્તેન જ્વરિણા
ન કાર્યં મારુતોઽત્ર નિરામો બોદ્યઃ । સામે
મારુતે લઙ્કુને કાર્યમેવ ॥

યત આહ તન્નાન્તરે ।

અવશ્યમેવ કુર્વીત જ્વરી સામે સમીરણે ।
લઙ્કુને હ્યામપાકાર્થં ન તદૂર્ધ્વં યથા કફે ॥
તદૂર્ધ્વં આમપાકાદૂર્ધ્વં અત્ એવોક્તમ્ ।

કફપિત્તોદ્ધવો ધનૂ સહેતે લઙ્કુને વહુ ।
આમશ્યાદૂર્ધ્વમપિ વાયુર્ન સહેતે ક્ષણમ્ ॥

આમશ્યાદૂર્ધ્વમપિ વાયુર્ન સહેતે ક્ષણમ્ । તથા
મુશ્વશોષભ્રમાવપિ નિરામાવેવ વિવક્ષિતૌ સામયો-
સ્તુ તયોર્લેવનં કાર્યમેવ । ગુર્વિણીવાલવૃદ્ધાદિભિ-

નિર્મિરેવ લંઘનં ન કાર્યમ્ । સામૈઃ પુનસ્તેરપિ
લંઘનં કાર્યમેવ । ક્ષયો ધાતુક્ષયો રાજયક્ષમા ચ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“વાત જવર વા-
ળાને, તરશ્યાને, ભૂખ્યાને, મુખ શોષવા-
ળાને, ભ્રમવાળાને, ગર્ભવતી તથા આળ-
કને, વૃદ્ધ તથા દુર્બળને, ખડીકણને,
ધાતુક્ષય વાળાને, આલવાથી થાકેલાને,
ક્રોધ તથા કામવાળાને, શોષ વાળાને
અને લાંબા કાળના જવર વાળાને લંઘન
કરાવવું નહિ.” તત્રાંતરમાં પણ કહેવું છે
કે “વાત જવરમાં પણ આમ વાત હોય
તો લંઘન અવશ્ય કરવું. એમાં લંઘન આમ
પકાવવા માટે છે, માટે કફની પેઠે વાયુમાં
આમ પાક્યા પછી લંઘન કરાવવું નહિ. કફ
તથા પિત્ત એ બે ધાતુઓ બહુ લંઘન
સહન કરી શકે છે, પણ આમ પાક્યા
પછી વાયુ, ક્ષણ માત્ર પણ લંઘન ખમી
શકતો નથી.” ભ્રમવાળો, મુખનો શો-
ષવાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, આળક અને વૃદ્ધ
એઓ પણ બે આમ વગરનાં હોય તો
લંઘન ન કરવું. પણ બે આમવાળાં
હોય તો કરવું.

આમનું લક્ષણ.

આહારસ્ય રસઃ સારો યો ન પક્વોઽગ્નિ-
લાઘવાત્ ॥ આમસંજ્ઞાં સ લભતે बहुव्या-
ધिसमाश्रयः ॥

तन्प्रान्तरे तु ।

આમમશરસં કેવલ્કેવિષ્ણુ મલસશ્ચયમ્ ।
પ્રથમાં દોષદુષ્ટિં વા કેવિદામં પ્રચક્ષતે ॥
અવિપક્વમસંસક્તં દુર્ગન્ધં बहुपिच्छिलम् ।
સાદનં સર્વગાત્રાણામમ્ ઇત્યભિશબ્દિતમ્ ।

तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः
। तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः ।
स्मृताः ॥

આહારના રસનો સાર થોડા અગ્નિને
લીધે પાકતો નથી તેને બહુ બહુ વ્યાધિઓ
કરનાર આમ કહે છે. તત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે—
“કેટલાક વેદો અન્નરસને, કેટલાક મગન
સમૂહને, અને કેટલાક દોષોનું પ્રથમ બ-
ગડવું તેને આમ કહે છે.” નહિ પાકેલ,
પરસ્પર ચોટે નહિ એવો, દુર્ગંધવાળો, બહુ
ચીકણો, અને સર્વ ગાત્રોમાં પીડા કરનાર
આમ કહેવાય છે. એ આમથી દુષિત થયે-
લા દોષો તથા જેને તે થયેલ હોય તેને
વિદ્વાન વેદો સામ કહે છે.

સામ વાયુનું લક્ષણ.

वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्वकू-
जनैः ॥ वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गा-
नि पीडयेत् ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति
कुपितो भृशम् । स्नेहाद्यैर्दृढिमायाति मेघः
सूर्योदये निशि ॥

વિચરેત્ યુગપત્ વાયુરામથૈકકાલં વિચરેત્
કુપિતઃ સામો વાયુઃ ભૃશમતિશયેન ગૃહ્ણાત્યઙ્ગાની-
ત્યથઃ ॥

સામવાયુ મળ બંધ કરે છે, અગ્નિને
મંદ પાડે છે, ઘેન કરે છે, આંતરડાંમાં બેસે
છે, વેદના તથા સોજા અને શૂળથી અંગને
પીડા કરે છે. કુપિત સામ વાત આમ સહિત
એકદમ આખા અંગમાં ફરી વળે છે, સર્વ
અંગને એકદમ પકડી લે છે, અને સ્નિગ્ધ
પદાર્થોથી તથા વર્ધાક્રતુમાં અને સૂર્યોદય
તથા રાત્રીમાં વધે છે.

નિરામ વાયુનું લક્ષણ.

નિરામો વિશદો રુક્ષો નિર્ગન્ધોઽત્યલ્પવે-
દનઃ । વિપરીતગુણૈઃ શાન્તિં સ્નિગ્ધૈર્ચીતિ
વિશેષતઃ ॥

આમ વગરનો વાયુ સ્વચ્છ, રૂક્ષ, દુર્ગંધ
વગરનો, બહુ થોડી વેદના વાળો, વિપરીત
પદાર્થોથી શાંત થનારો, તથા સ્નિગ્ધ
પદાર્થોથી વધારે શાંત થનારો છે.

સામ પિત્તનું લક્ષણ.

પિત્તં સામં ભવેદમ્લં દુર્ગન્ધં હરિતં મુરુ ।
અમ્લિકા કણ્ઠહૃદાહકરં શ્યામં તથા
સ્થિરમ્ ॥

અમ્લિકા અમ્લિલી તુ ચુકીતિ લોકે ॥

સામ પિત્ત આદુ, દુર્ગંધવાળું, લીલું,
ભારે, આંખડીની પેઠે કંઠ તથા હૃદયમાં
દાહ કરનાર, શ્યામ, તથા સ્થિર હોય છે.

નિરામ પિત્તનું લક્ષણ.

નિરામં પિત્તમાતામ્રપ્રત્યુર્ણં કટુકં સ્પર્શ્મ ।
દુર્ગાન્ધે રુચિક્રદ્વિહ્વલવર્ધનમીરિતમ્ ॥

આમ રહિત પિત્ત કંઠક રાતું, બહુ
ગરમ, તીખું, સારક, દુર્ગંધવાળું, રોચક, અને
દીપન હોય છે.

સામ કફનું લક્ષણ.

આવિલસ્તંતુલઃ સ્થાનઃ કંઠદેશે ચ
તિષ્ઠતિ ॥ સામો વલાસો દુર્મન્થસ્તૃસ્ફુલ્લો-
રુપવાતકૃત્ ॥

સ્થાન સંહતઃ ।

સામ કફ મેલો, તંતુવાળો, ઘાટો,
કંઠ દેશમાં રહેનારો, દુર્ગંધવાળો અને ભૂ-
ખ તરસ નહિ લગાડનારો છે.

નિરામ કફનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મા નિરામો નિર્મધઃ ફેનવાંશ્છેદવા-
મપિ ॥ ભવેત્સંપિંદિતઃ પાંદુરાસ્યધૈરસ્ય-
નાશકૃત્ ॥

આમ વગરનો કફ દુર્ગંધ વગરનો, શી-
લુવાળો, કકકા કકકાવાળો, આંકા બેવો, ધો-
ળો, અને સુખની વિરક્તતા મટાડનારો
હોય છે.

આમ વ્યાધિનું લક્ષણ તથા આમ-
ની ચિકિત્સા.

આલસ્યતન્દ્રા હૃદયાવિશુદ્ધિદોષામૃતવા
વિભૂતતાભિઃ । ગુરુદરત્વારુચિમુત્તા-
ભિરામાન્વિતં વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥ આમ
ઝાયેલ્લઙ્ગનકોળ્લપેયાલઘ્વન્નમૂપૌદન તિક્ત-
યૂષૈઃ । વિરુક્ષગસ્તેદનપાચનૈશ્ચ સંશોધનૈ-
રુર્ધ્વમધસ્તયૈવ ॥

આળસ, ઘેન, હૃદયની અસ્વચ્છતા, મ-
ળબંધ, મૂત્રનું ડાળાપણું, પેટમાં ભાર,
અરુચિ, બેચેની, એટલાં આમ સહિત
વ્યાધિનાં લક્ષણો વૈદ્યોએ કહેલાં છે. લંઘન,
જરા ઊની પેયા, હલકાં અન્ન, દાળ ભાત,
કડવા યૂષો, રૂક્ષ ઉપાયો, સ્વેદન, પાચન, વ-
મન વિગેરે ઉપરનાં સંશોધનો તથા વિરેચ-
નાદિનીચેનાં સંશોધનો, એથી આમ મટે છે.
જવરમાં લંઘનમાં પણ પાણી પીવું.

તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્વિમુ-
ચ્ચતિ । અતઃ સર્વાસ્વસ્થાસુ ન કચિદ્વા-
રિ વર્જયેત્ ॥ હૈરીતિનોક્તમ્ ॥ તૃષ્ણા મ-
રીયસી ઘોરા સન્નઃ પ્રાણવિનાશિની । ત-
સ્માદેયં તૃષાર્ચાય પાનીયં પ્રાણધારણમ્ ॥

અવસ્યં પેયમપિ જલં જ્વરી કિઞ્ચિદ્વાયનં
પિબેત્ ॥

યત આહ સુશ્રુત એવ ॥ જીવિનાં જીવનં
જીવો જગત્સર્વં તુ તન્મયમ્ । અતોડત્ય-
ન્તનિષેધેન ન કચિદ્વારિ વારયેત્ ॥

જીવનં જલં કિઞ્ચિત્તુ વારયેદેવ ॥

તથાચ । જ્વરે નેત્રાપયે કુઠ્ઠે મન્દેડપ્રાતુ-
દરે તથા ॥ અરોચકે પ્રતિદયાયે પ્રસેકે
શ્વયયૌ ક્ષયે । ત્રણે ચ મધુમેહે ચ પાત્રીયં
મન્દમાચરેત્ ॥

પ્રસેકેમુખપ્રસેકે । મન્દમાચરેત્ અલ્પં પિબેત્ ॥

યત આહ । અતિયોગેન સલિલં તૃષ્ય-
તોડપિ પ્રયોજિતમ્ । પ્રયાતિ શ્લેષ્મપિત્તત્વં
જ્વરિતસ્ય વિશેષતઃ ॥

“તૃષાથી મોહ થાય છે અને મોહથી
પ્રાણ બચ છે, માટે સર્વ અવસ્થાઓમાં પા-
ણીનો લ્યાગ તો કરવોજ નહિ.” એમ સુ-
શ્રુત કહે છે હારીત પણ કહે છે કે-“તરસ
મહા ઘેર અને એકદમ પ્રાણ હરનારી છે,
એટલા માટે તરશ્યાને પ્રાણ આપનાર પા-
ણી આપવું.” સુશ્રુત કહે છે કે-“જીવના-
રાઓનું જીવન જીવ છે, અને સર્વ જગત્
તન્મય છે, એટલા માટે પાણીનો અત્યંત
નિષેધ તો કદી પણ કરવો નહિજ.” તો
પણ જ્વર, નેત્રરોગ, કોઠ, મંદાગ્નિ, ઉદર
રોગ, અરૂચિ, સળેખમ, મુખમાં પાણી,
સોજ, ક્ષય, વળુ, અને મધુ પ્રમેહ, એ રોગો-
માં પાણી થોડું થોડું પીવું તરશ્યાને પણ
અહુ પાણી પીવાથી શ્લેષ્મપિત્ત થાય છે,
અને જ્વરવાળાને તો વિશેષ કરીને
શ્લેષ્મપિત્ત થાય છે.

નવા જવરમાં શીતળ જળ પીવું નહિ

નવજ્વરે પ્રતિદયાયે પાર્શ્વશૂકે ગલગ્રહે ।
સઘઃ શુદ્ધૌ તથાધ્માને વ્યાથૌ વાતકફો-
દ્રવે ॥ અરુચિગ્રહણીગુલ્મશ્વાસકાસેષુ વિ-
દ્રવૌ । શિકાયાં સ્નેહપાને ચ ક્ષીતં વારિ
વિવર્જયેત્ ॥ [અન્યથ સ એવ] સેવ્યમાને-
ન શીતેન જ્વરસ્તોયેન વર્ધેતે ॥

અત્ર શીતં જલં અસ્થિતં નિષિદ્ધમ્ । તથા
સતિ કથિતમાયાતમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે-“નવ જવર, સળે-
ખમ, પડખાનું શૂળ, ગલગ્રીટ, શોધન
આબ્યા પછી, અને આરો, તથા વાયુ અ-
ને કફના રોગોમાં, અરૂચિ, મહાણી, ગુદમ,
શ્વાસ, ઉધરસ, વિદ્રધી, હેડકી, અને સ્નેહ
પાન પછી શીતળ જળ પીવું નહિ. શીતળ
જળ પીવાથી જ્વર વધે છે.” માટે ઉકા-
ળીને ટાડું પાડેલું પાણી પીવું.

પાણી ઉકાળવાનો વિધિ તથા તેના ગુણે

કાઠ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં ચ
યદ્ । તત્તોયં કથિતં જ્વેયં દોષઘ્નં પાચનં
લઘુ ॥

નિર્વેગં શતૈઃ । કથિતસ્ય વિધાનમાહ સુશ્રુતઃ ।
વાતશ્લેષ્મજ્વરાત્પાયિ હિતમુષ્ણામ્બુ તૃષ્ય-
તે । દીપનં ચ કફચ્છેદિ દ્વાતપિત્તાનુલો-
પનમ્ ॥ તદ્દિ માર્દવકૃદોષસ્રોતસાં ક્ષીતમ-
ન્યથા । વાગ્મદથ । તૃષ્ણાથી પ્રાસમુષ્ણા-
મ્બુ પિબેદ્વાતકફજ્વરે । તત્કફં વિલવં
નીત્વા તૃષ્ણામાશુ નિવર્તયેત્ ॥ ઉદીર્ય
ચામિં સ્રોતાંસિ મૃદ્કુલ્પ વિશોધયેત્ । વા-
તપિત્તકફસ્વેદશકુન્મુત્રાણિ સારયેત્ ॥

પાણી ઉકળતાં ઉકળતાં શીણ વગરનું તથા નિર્મળ થાય ત્યારે તે પાણી ક્વચિત્ જળ કહેવાય છે.

આ પાણી દોષહર, પાચન અને હલકું છે. સુશુત્ કહે છે કે—“વાયુ, કફ, અને જ્વરવાળાને ઉનું પાણી હિતકારક છે. તે દીપન છે, કફને છેદે છે, તથા વાયુ અને પિત્તનું અનુલોભન કરે છે, તથા દોષો અને નાડીઓને કોમળ કરે છે. શીતળ જળમાં ઉલટા ગુણો છે.” વાગ્ભટ કહે છે કે—“વાત કફ જ્વરમાં તૃષા લાગે તો ગરમ પાણી પીવું. તે કફનો નાશ કરીને તૃષાને મટાડે છે. અગ્નિને વધારીને નાડીઓને કોમળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે. વાત, પિત્ત, કફ, સ્વેદ, મૂત્ર, એની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.”

ઉષ્ણોદકનું લક્ષણ તથા ગુણો.

કાથ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં તથા । અર્ધાવશિષ્ટં યત્તોયં તદુષ્ણોદકમુચ્યતે ॥ જ્વરકાસકફશ્વાસપિત્તજ્વાતામપેદસામ્ । નાશનં પાચનં ચૈવ પશ્યમુષ્ણોદકં સદા ॥

પાણી ઉકાળીને શીણ વગરનું તથા નિર્મળ થાય, તથા અરધું બાકી રહે, ત્યારે તે જળ ઉષ્ણોદક કહેવાય છે. તે જ્વર, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, પિત્ત, વાયુ, આમ, મેદ, એનો નાશ કરીને પાચન કરે છે, તેથી હંમેશાં ઉષ્ણોદક પશ્ય છે.

ઋતુ પ્રમાણે પકવ જળના ભેદ.

ત્રિપાદશેષં સલિલં ગ્રીષ્મે શરદિ શસ્યતે । અન્યે તુ । નિદાયે ત્વર્ધપાદોનં પાદહીનં તુ શરદમ્ । હિમેર્ધશેષં શિશિરે તથા

વર્ષાવસન્તયોઃ । શિશિરે ચ વસન્તે ચ હિમે ચાર્ધાવશેષિતમ્ ॥ અઘ્માંશાવશેષં તુ વારિ વર્ષાસુ શસ્યતે । इति कैचिद्वृत्ताः प्राहुर्भैज्જગમदर्शनात् ॥ કેચિત્ । વસુધ્વંગેષુ વેદેષુ વાણેષુ ત્રિષુ વક્ષ્યોઃ । एषु भागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्वात् ॥

અત્ર દોષાણાં યથોત્ક્રવણતા હીનતા વા તથા વ્યવસ્થા કલ્પનીયા ॥

તત્પાદહીનં પિત્તવ્રમર્ધહીનં તુ વાતનુત્ । ત્રિપાદહીનં શ્લેષ્મઘ્નં સંગ્રાહ્યમિપ્રદીપનમ્ ॥ ત્રિપાદહીનસ્ય તન્ત્રાન્તેર આરોગ્યામ્બુસંજ્ઞા ॥

ગ્રીષ્મ અને શરદમાં પોણો ભાગ રહેલું પાણી સાફ છે. બીજાઓ એમ પણ કહે છે કે ગ્રીષ્મમાં ચારભાગમાંથી દોઢભાગ બળેલું અને શરદમાં એકભાગ બળેલું પાણી સાફ છે. હેમંત, શિશિર, વર્ષા, અને વસંતમાં અરધો અરધ બળેલું પાણી હિતકર છે. જૈનજટાદિના સત પ્રમાણે વર્ષામાં આઠમે ભાગે રહેલું પાણી સાફ છે. કેટલાક વળી એમ કહે છે કે વર્ષાદિ ઋતુઓમાં ક્રમસર ૧ આઠમો ભાગ, છઠો ભાગ, ચોથો ભાગ, ત્રીજો ભાગ, અને બીજો ભાગ, એ રીતે રહેલું પાણી સરસ ગણાય છે. ચોથો ભાગ બળેલું પાણી પિત્તહર છે, અરધે ભાગે રહેલું પાણી વાત હરે છે, અને ત્રીજો ભાગે રહેલું પાણી કફહર તથા આહી અને દીપન છે. બીજા પ્રથમાં બળતાં એક ભાગ રહેલા પાણીને “આરોગ્યામ્બુ” કહેલું છે.

૧ વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ, એ ક્રમે.

આરોગ્યાંબું.

પાદશેષં તુ યતોયમારોગ્યામ્બુ તદુચ્યતે ।
આરોગ્યામ્બુ સદા પથ્યં કાસશ્વાસકફા-
પહમ્ ॥ સઘો જ્વરહરં ગ્રાહિદીપનં પાચનં
લઘુ । આનાહપાણ્ડુશૂલાર્શોગુલ્મશ્ચોથોદ-
રાપહમ્ ॥

બીજતાં ચોથો ભાગ માત્ર વધે તે પા-
ણીને આરોગ્યાંબું કહે છે. તે હંમેશાં પ-
થ્ય છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, તથા કફને
હણે છે. તે જવરને એકદમ મટાડે છે, અને
ગ્રાહી, દીપન, પાચન, તથા હલકું છે. પે-
ડુનો આફરો, પાંડુ, શળ, અર્શી, ગુલ્મ,
સોઝા, ઉદરરોગો, એમને હણે છે.

ઋતુઓમાં ક્રિયા ક્રિયા દેશનું જળ લેવું

હેમન્તે શિશિરે ચામ્બુ સારસં વા તઢા-
ગજમ્ । વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા
નૈર્ઘરં હિતમ્ ॥ નાદેયં વારિ નાદેયં વસ-
ન્તગ્રીષ્મયોર્બુધૈઃ । ત્રિપવત્ પત્રપુષ્પાદિ દુષ્ટ-
નિર્ઘરયોગતઃ ॥ ઔદ્વિદં ચાન્તરીક્ષં વા
કૌપં વા પ્રાવૃષિ સ્મૃતમ્ । શસ્તં શરદિ
નાદેયં નારમંશૂદકં પરમ્ ॥ દિવા રવિક-
રૈર્જુષ્ટં નિશિ શીતકરાંશુભિઃ । જ્વેયમંશૂદકં
નામ સ્તિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ અનભિષ્યન્દિ
નિર્દોષં ચાન્તરીક્ષજલોપમમ્ । બલ્યં રસા-
યનં મેઘ્યં શીતં લઘુ સુધાસમમ્ ॥ અન્ય-
ચ્ચ । શરદ્યગસ્તેરુદ્યાદત્વિલં સલિલં હિ
તમ્ । વૃદ્ધસુશ્રુતઃ । કાર્તિકે માર્ગશીર્ષે ચ
જલમાત્રં પ્રશસ્યતે ॥

હેમંત અને શિશિરમાં સરોવર કે ત-
ળાવનું પાણી લેવું. વસંત અને ગ્રીષ્મમાં

કૂવો, વાવ કે ઝરણાંનું જળ લેવું. ડાહ્યાઓએ
વસંત અને ગ્રીષ્મમાં નદીનું જળ આપવું
નહિ, કેમકે તે ઝેરી પુષ્પપત્ર તણાઈ આ-
વવાથી ઝેરી હોય છે. વર્ષા ઋતુમાં પૃથ્વીમાંથી
ઝરનારું, આંતરિક્ષનું કે કુવાનું જળ ઠીક છે. શ-
રદ ઋતુમાં નદીનું કે અંશુદક ઉત્તમ છે. દ્વિવસે
સૂર્યનાં કિરણોથી અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો-
થી શુદ્ધ થયેલું જળ અંશુદક કહેવાય છે,
તે ત્રણે દોષોને હરનારું તથા સ્તિગ્ધ છે.
તે કફહર, નિર્દોષ, આંતરિક્ષ જળના જેવું
જ, બળ આપનાર, રસાયન, બુદ્ધિ આપ-
નાર, શીતળ, હલકું, અને અમૃત સમાન
છે. શરદમાં અગસ્ત્યના ઉદયથી સર્વ જળો
હિતકર છે, એમ ઘણા કહે છે. વળી સુશ્રુત
કહે છે કે—“કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષમાં સર્વ
જળો હિતકર છે.”

ઋતુ પ્રમાણે પકાવેલ જળને ટાઢું
કરીને પીવા વિધે.

દાહાતીમારપિત્તાસ્રમૂર્છામગ્નિવિષાત્તિષ્ણુ ।
મૂત્રકુચ્છેપાણ્ડુરોમે તૃણાણ્દિશ્રમેષુ ચ ॥
મગ્નપાનસમુદ્ભૂતે ગંગે પિત્તોત્થિતે તથા ।
સન્નિપાતસમુત્થેષુ ઋતં શીતં પ્રશસ્યતે ॥

દાહ, અતિસાર, પિત્ત, રક્ત, મૂર્છા
મગ્ન, વિષ, મૂત્રકુચ્છ, પાંડુરોગ, તરસ, ઉ-
લટી, શ્રમ, મગ્નપાન તથા પિત્તના રોગો,
અને સન્નિપાતમાં પાણી પકાવીને ટાઢું ક-
રેલું હિતકારી છે.

પકાવી ટાઢું કરેલું જળ તથા
તેના ગુણો.

શૃતામ્બુત ત્રિદોષઘ્નં યદન્તર્વાષ્પશીતલમ્ ।
અરુણમનભિષ્યન્દિ ક્રમિત્વજ્વરહલ્લઘુ ॥

ધારાપાતેન વિષ્ટમ્મિ દુર્જરં પવનાહતમ્ ।
 મિનત્તિ શ્લેષમસંચાતં મારુતં ચાપકર્પતિ ॥
 અર્જીર્ણ જરયત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશ્ચિ ॥
 અન્તર્બાષ્પશીતલમ્ પિહિતમેવ શીતલમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“ઉકાળેલા પાણીની
 આફ અરાબર ન નીકળે તેમ ઢાંકી રાખીને
 ઠાડું પાડેલું હોય તો તે ત્રણે દોષોને હથે
 છે. તે રૂક્ષ નથી, કફ કરતું નથી, હલકું છે,
 તથા કૃમિ, તૃષ્ણા અને જ્વરને હરે છે. ધાર
 પાણીને ઠાડું કરેલું જળ વિદ્યોને રોકે છે, તથા
 પવનથી ઠાડું કરેલું જળ પચતું નથી. રાત્રે ઉ-
 ણ્ણોદક પીવાથી તે કફન જથ્થાને તોડે છે
 તથા વાયુને ઓછો કરી અલ્પ મટાડે છે.”

પકાવેલ પાણીના બીજા ગુણો.

દિવા શૃતં પયો રાત્રૌ ગુરુતામધિગચ્છતિ ।
 રાત્રૌ શૃતં દિવા પીતં ગુરુત્વમધિગચ્છતિ ।
 તત્તુ પર્યુપિતં વક્ત્રિમુજોત્સૃષ્ટં ત્રિદોષકૃત્ ॥
 ગુર્વમ્લપાકં વિષ્ટમ્મિ સર્વરોગેષુ નિન્દિતમ્ ।
 શૃતં શીતં પુનસ્તપ્તં તોયં વિષસમં ભવેત્ ॥
 નિર્યૂહોઽપિ તથા શીતઃ પુનસ્તપ્તો વિષોપમઃ ॥

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે ભારે થાય
 છે, અને રાત્રે ઉકાળેલ પાણી દિવસે ભારે
 લાગે છે. રાત્રે ઉકાળેલ પાણી છેક ઠાડું પડે
 તો તે ત્રિદોષ કરે છે. તે ભારે, પાકમાં ખાડું,
 વિદ્યોને બંધ કરનાર, અને સર્વ રોગોમાં
 નિન્દિત છે. ઉકાળેલ પાણી ઠાડું પડ્યા પછી
 પાંદું ગરમ કરવાથી વિષતુલ્ય થાય છે.
 કથાથ પણ ઠાડો થયા પછી પાછો ગરમ
 કરવામાં આવે તો તે વિષતુલ્ય થાય છે.

રાત્રે કેવું ગરમ પાણી પીવું.

અષ્ટમેનાંશશેષે ચતુર્થેન દ્વિકેન વા । અ-

થવા કથમેનૈવ સિદ્ધમુષ્ણોદકં વદેત્ ॥

રાત્રે આઠમો ભાગ, એથો ભાગ, કે બીજો
 ભાગ આકી રહેલ હોય તેમ ઉકાળેલ પાણી,
 અથવા માત્ર ક્વાથની પેઠે બદ બદેલું પાણી
 સિદ્ધ ઉણ્ણોદક કહેવાય છે.

ઉણ્ણોદકના ગુણો.

શ્લેષ્માનિલામમેદાષ્ઠં દીપનં વસ્તિશોધ-
 નમ્ । શ્વાસકાસજ્વરહરં પીતમુષ્ણોદકં
 નિશ્ચિ ॥

રાત્રે ઉણ્ણોદક પીવાથી કફ, વાયુ, આમ,
 મેદ, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, અને જ્વર મટે છે. તે
 દીપન તથા અસ્તિને શુદ્ધ કરનાર છે.

ઠાડું પાડ્યા વગર ગરમજ પાણી

રાત્રે પીવું.

ઉષ્ણં તદ્વક્ત્રિજનનં લઘ્વચ્છં વસ્તિશોધ-
 નમ્ । પાર્શ્વસ્પૃશીષા ધ્યાતં દિક્કાનિલક-
 ફાપહમ્ ॥ શસ્તં તૃદશ્વાસશૂલેષુ સઘઃશુ-
 દ્ધૌ નવજ્વરે ॥

રાત્રે પીધેલું ગરમ પાણી દીપન, હલકું, સ્વચ્છ,
 અસ્તિ શોધન, તથા પડખાંના રોગો, પી-
 નસ, આફરો, હેડકી, વાયુ, કફને હરે છે.
 તૃષ્ણા, શ્વાસ, શૂળ, અને નવ જ્વરમાં બહુ
 લાભ કારક છે.

ઠાડું પાણી પીવા વિષે.

મૂર્છાપિત્તોષ્ણદાહેષુ ત્રિપે-રક્તે મદાત્મયે ।
 ભ્રમશ્રમપરીક્ષેષુ તપ્તકે શ્વયથૌ તથા ॥ ધૂ-
 મોત્તારેઽવિદગ્ધેઽન્ન શોષે ચ મુલકકણ્ઠયોઃ ।
 ઉર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ શીતલામ્બુ પ્રશસ્યતે ॥

શીતલં જલમ્ આમમેવ નતુ કથિતમ્ કથિતં
 તુ શીતં દાહાદિષુ યદુક્તં તત્સજ્વરેષુ । વિજ્વરેષુ
 તુ દાહાદિષ્વામં શીતં પ્રશસ્યત્ત્વમ્ ॥

મુચુત કહે છે કે—“મૂર્છા, પિત્ત, ગર-
મી, હાહ, વિષ, રક્ત, મહાત્યમ, બ્રમ, બ્રમ,
તમકંધાસ, સોભ, ધૂમ, ઓડકાર, નહિ
પચેલ અત્ત, અને મુખ તથા કંઠનો શોષ,
રક્તપિત્ત ઉપર ચઢે ત્યારે શીતળ બળ હિ-
તકારી થાય છે.” ઉકાળીને ટાકું પાડેલું
પાણી જવર સહિત હાહાદિક ઉપર પાકું,
જવર વગરના એકલા હાહ ઉપર તેા કાચું
ટાકું પાણી જ પાકું.

પાણી પચવા વિષે.

આમં જલં પાકમુષૈતિ યામં પક્કં પુનઃ
શીતલર્ધયામમ્ । પક્કં કદુર્ણં ચ તતોડ-
ર્ધકાલં કાલાશ્ચયઃ પીતજલસ્ય પાકે ।

કાચું જળ એક પ્રહરે પચે છે, પાકું
પાણી અરધે પ્રહરે પચે છે, પકાવીને જરા
ગરમ હોય ત્યારે પીવાથી તે પાણી બે
પ્રહરે પચે છે, અને એ રીતે પીધેલા પા-
ણીને પચવાના એ ત્રણ કાળો છે.

જળને સંસ્કાર દેવા વિષે.

પિત્તમયવિષાતેષુ તિક્તકૈઃ શૃતશીતલમ્ ॥

જલં હિતમિતિ શેષઃ । તિક્તાનિ બહુલાનિ તે-
ષ્યો નિશ્ચિત્ય યોગમાહ સુશ્રુતાઃ ॥

મુસ્તપર્પટકોદીચ્યજ્જાલ્યોશીરચન્દનૈઃ ।

શૃતં શીતં જલં દયાતૃદાહજ્વરશાન્તયે ॥

છત્રાડત્ર ધાન્યકઃ । યત આહ નિબટ્ટો ખન્વન્તરિઃ ॥

કુસ્તુમ્બરુઃ સ્વાર્ણિકાચ. છત્રા ધાન્યં વિ-

તુષ્ણકમ્ ॥

શ્યાદિ તદ્ગુણાશ્ચ ॥

ધાન્યકં દીપનં રુચ્યં પાચનં સ્વાદુપાકિ

ષાદોષત્રયતુષાદાહરશાસકાસજ્વરપ્રણુત્ ॥

શ્યાદિ । ચક્રદત્તવજ્રસેનવૃન્દાદયચ્છત્રસ્થાને

નાગરં પઠન્તિ તથથા મુસ્તપર્પટકોશીરચન્દનોદી-
ચ્યનાગરૈઃ નાગરં કટુકમપિ નાત્ર પિત્તજનકં
મધુરપાકિત્વાદિતિ તેષામમિપ્રાયઃ । નાગરં મુસ્ત-
કમિતિ કોચિત્ કચિદેકદેશેન સમુદાયોડવગમ્યતે ।
યથા મીમો મીમસેન ઇતિ । ચન્દનૈરિચ્યત્ર સ્દાર્થે
તૃતીયા । તેન મુસ્તાદિભિઃ ષડ્ભિરામૈરેવ ક્ષુણ્ણેઃ,
સહિતં જલં કેવલજલમેવ યથર્તુપક્કં પશ્ચાત્ચહી-
તહી કૃતં દદ્યાત્ ॥ વજ્રસેનસ્તુ ॥

યદ્વ્યુ શૃતશીતાસુ ષડ્જ્જાલ્યં પ્રયુજ્યતે ।
કર્ષમાત્રં તતો દ્રવ્યં ગ્રાહયેત્પ્રાસ્થિકેડ-
મ્ભસિ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । યદ્વેતોરપ્સુ જલે શૃતશીતાસુ
શૃતાસુ કેવલાસ્ત્રેવ યથર્તુપક્વાસુ શીતાસુ તાસુ
શીતલીકૃતાસુ ષડ્જ્જાદિ દ્રવ્યં પ્રયુજ્યતે આમમેવ
સંક્ષુદ્ર જલે સ્થાપ્યતે તતઃ પ્રક્ષેપ્યત્વાત્ કર્ષમાત્રં
દ્રવ્યં સમુચ્ચિતં ષડ્જ્જાદિ પ્રાસ્થિકેડમ્ભસિ પ્રત્ય-
માત્રે ક્વચિત્શીતલે જલે ક્ષેપું ગ્રાહયેત્ અતઃ
ષડ્જ્જમભિધાય ષડ્જ્જપાનીયમિતિ વજ્રસેનાદિભિરુ-
ક્તમ્ । અસ્મિન્ પક્ષે ચન્દનં શ્વેતમેવ ગ્રાહ્યં નહ
રક્તં તત્કષાયલેપયોરેવ પ્રયોક્તુમુક્તમ્ । યત આહ ॥

કષાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે રક્તચન્દ-
નમિતિ ॥

ષડ્જ્જપાનીયમિદં ષડ્જ્જાદેઃ પાન તુ વિધાતઃ
પ્રક્રિયા, પ્રક્રિયા વિહિતા મહાવજ્રસેનેન ॥

કર્ષમાત્રં તથા દ્રવ્યં ગ્રાહયેત્પ્રાસ્થિકેડ-
મ્ભસિ । અર્ધશૃતં પ્રયોક્તવ્યં પાને પેયા-
દિસંવિધૌ ॥

આદિશબ્દેન યૂષ્યવાગૃથિલેપીભક્તાનિ ગૃહ્યન્તે
પાનપ્રક્રિયાં શાર્ફવરોડ્યેતામેવાહ ॥

લુપ્તં દ્રવ્યં પલં સાધ્યં ચતુઃષ્ટિપલેજ-
લે । અર્ધશિષ્ટં તદેયં પાને પેયાદિસંવિધૌ ॥

પાનપ્રયોગં ચ ષડ્ઙ્ગમુક્તવાન્ । અસ્મિન્ પક્ષે
ચન્દનં રક્તં ગ્રાહ્યમ્ । કષાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે
રક્તચન્દનમ્ । इति वचनात् । तथा रक्तचन्द-
नस्य गुणाः ॥

रक्तं हिमं स्वादु पाकं छर्दिदृष्णासपि-
त्तजित् । तिक्तं नेत्रहितं दृष्यं ज्वरत्रणवि-
षापहम् ॥

પાનસ્યાન્યેઽપિ યોગાઃ સંતિ યથા ॥

श्रीपर्णी चन्दनोशीरसमधूकपरूषकम् ।

श्रीपर्णीपरूषकयोः फलं ग्राह्यं मधुकस्य तु
पुष्पम् ॥

पानं पित्तज्वरं हन्यात् शारिवाद्यं सश-
र्करम् ॥ अन्यच्च । हन्यात्सयाष्टि मधुकं
तथैवोत्पलपूर्वकम् । पाने गृतं जलं किं
वा सोत्पलं शर्करासुतम् ॥

हन्यात्पित्तज्वरमिति शेषः । उत्पलमत्रકનલનિ-
ત્યાદિ ॥

પિત્ત, મધ, અને વિષ વાળાને પાણી-
માં કડવા પદાર્થો નાંખી ઉકાળી ટાઢું પા-
ડીને પાવું. “ મોથ, ખડસલિયો, વાળો,
છત્રા એટલે ધાણા, કાળો વાળો, ચંદન,
એથી પાણી પકાવીને ટાઢું કરી પીનાથી
તૃષા, દાહ, અને જ્વર શાંત થાય છે ” એમ
સુશ્રુત કહે છે. ધન્વંતરીએ કુસ્તુંબરૂ, સ્વ-
ર્ણિકા, છત્રા, ધાન્ય અને વિતુન્નક એટલાં
ધાણાનાં નામ કહ્યાં છે. ધાણા દીપન, રો-
ચક, પાચન, પાકમાં મધુર, અને ત્રિદોષ
હર છે; તથા તૃષા, દાહ, શ્વાસ, ઉધરસ,

અને જ્વરને હણે છે. ચક્રદત્ત, વંગસેન,
વૃંદ, વગેરે તો “ છત્રા ” શબ્દનો અર્થ
“ મોથ ” કરે છે. પણ મોથ પ્રથમ આવે
છે તેથી “ સૂંઠ ” હોય એમ જણાય છે. “ ના-
ગર ” શબ્દ સૂંઠ તથા મોથનો વાચક છે.
પણ મોથ એકવાર આવે છે અને સૂંઠ કર-
તાં અત્ર ધાણા વધારે વાજળી લાગે છે.
વંગસેન કહે છે કે—“ આ ષડંગ નામના
પાનમાં દ્રવ્યો એક તોલો અને પાણી ચો-
સઠ તોલા લેઇને પકાવવું. ” આ પક્ષમાં
ચંદન એટલે ધોળી સુખડ સમજવી, પણ
રતાંજલિ સમજવી નહી. એક તોલો દ્રવ્ય
ચોસઠ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને અરધું
પાણી રહે સારે ટાઢું પાડીને પીવું, એમ
વિધિ છે. ખેયા, ચવાણુ, વિલેપી અને લક્ષ્મ
ખનાવવાનો પણ એજ વિધિ છે. શારંગધરે
પણ કહેલું છે કે—“ ચાર તોલા ખાંડેલાં
દ્રવ્યોને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી અરધું
પાણી રહે તે પાવું. ” આ પક્ષ લેવામાં આવે
તો જાણનો ક્વાથ થયો માટે તેમાં ધોળી
સુખડ નહી નાખતાં રતાંજલિ જ નાંખવી.
રતાંજલિ એટલે રક્તચંદન ટાઢું, પાકમાં
મધુર, કડવું, વૃષ્ય, જ્વરદન, વિષહર, અને
ગણ મટાડનાર છે. તે તૃષા, ઉલટી, રક્ત-
દોષ, અને પિત્તને છૂટે છે, તથા નેત્રને
હિતકારી છે. સીવણનું ફળ, ચંદન, વાળો,
મહુડાં, અને ફાલસાં તથા ઉપલસરીનું
પાન સાકર નાંખીને પીનાય છે, તે પિત્ત
જ્વર મટાડે છે. જેઠીમધ્ન અને કમળ, અ-
થવા કમળ અને સાકરનું પાન પણ પિત્ત
જ્વર મટાડે છે.

દિવસે સૂવાનો નિષેધ.

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતૌઽસૌ સ્યાત્ક-

ફાયદા : ગ્રીષ્મવર્ષેષુ કાલેષુ દિવા સ્વા-
પો નિષિધ્યતે । ઠચિતો હિ દિવા સ્વાપો
નિત્યં યેષાં શરીરિણામ્ ॥ વાતાદયઃ
પ્રકુપ્યન્તિ તેષામસ્વપતાં દિવા ॥

દિવસે સૂવાથી કદ વધે છે માટે કદી પણ
દિવસે સૂવું નહિ. ગ્રીષ્મ સિવાયના સમ-
યોમાં દિવસે સૂવું નહિ જ, પરંતુ જે દેહ-
ધારીઓને દિવસે સૂવાની ટેવ હોય તેઓ
ન સૂવે તો તેમને વાતાદિ દોષો કોપ પામે
છે, માટે તેમણે તો સૂવું જોઈએ.

કોણે દિવસે સૂવું.

વ્યાયાગપ્રમદાધ્વવાહનરતાન્ કાન્તાન-
તીક્ષારિણઃ શૂલક્રવાસવમીતૃષાપરિગતાન્
હિક્કામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષીણાન્ ક્ષીણકફાન્
શિશૂન્મદહતાન્ દૃઢાન્ તથા જીર્ણિનો
રાત્રૌ જાગરિતાન્નરાન્નિરશનાન્ કામં દિવા
સ્વાપયેત્ ॥

કસરત કરનાર, સ્ત્રીમાં આશક્ત, પંથ
કરનાર, મહેનતુ, અતિસાર વાળા, શૂળ
વાળા, શ્વાસ તથા ઉલટીવાળા, તરશ્યા,
હેકકી તથા બાયુથી પીડાતા, ક્ષીણ,
ઓછા કફવાળા, બાળક, મદવાળા, વૃદ્ધો,
અભુજી વાળા, રાત્રે જાગનારા, તથા
ઉપવાસીઓએ ઇચ્છા પ્રમાણે દિવસે સૂવું.

જવર પાકવાનો અવધિ.

વાંતિકઃ સમ્રાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકઃ ।
શ્લેષ્મિકો દ્વાદશાદેન જ્વરઃ પાકમુપૈતિ હિ ॥
રસસ્યામલ્લેડવધિમસ્તિક્રમ્યાપિ જ્વરસ્તિષ્ઠતિ ।
યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

બહુદોષસ્ય મન્દાગ્નેઃ સમ્રાત્રાત્પરં જ્વરે ।
લઘુનામ્બુ યવાગૃભિર્યદા દોષો ન પચ્યતે ॥

તદા તં મુખૈરસ્યતૃષ્ણારોચકનાશનૈઃ ।
કષાયૈઃ પાચનૈર્હૃદૈર્જ્વરઘ્નૈઃ સમુપાચરેદિતિ ॥

વાતજ્વર સાત રાત્રીએ, પિત્ત જ્વર
દશ રાત્રીએ, અને કફ જ્વર બાર રાત્રીએ.
પાકે છે. રસ કાચો હોય તો જ્વર પોતાની
અવધિ ઉપરાંત પણ રહે છે. કારણ કે સુ-
શ્રુત કહે છે કે—“ બહુ દોષવાળા અને મંદ-
દાગ્નિ વાળાને તો સાત રાત્રી ઉપરાંત પણ
જ્વર પાકતો નથી. લંઘન, જળ,
યવાગૃ, વગેરેથી પણ દોષનું પાચન થતું
નથી, ત્યારે તેને મુખનું વિરસપણું, તરશ,
અરુચિ, એનો નાશ કરનાર તથા પાચન, જ્વ-
રઘ્ન અને પ્રિય લાગે એવા કંવાથો આપવા.”

જવરની અવાધ.

આસપ્તરાત્રાત્તરુણં જ્વરમાહુર્મનીષિણઃ ।
દ્વાદશાહમભિવ્યાપ્ય મધ્યં જીર્ણં તતઃ પરમ્ ॥

આસપ્તરાત્રાદિતિ । અત્ર રાત્રિપદાદયં રાત્રિશ-
બ્દો દિવસસ્યોપલક્ષકઃ તેન સપ્તમદિવસાદર્વાગ્જ્વ-
રસ્તરુણં ઇત્યર્થઃ । તન્નાન્તરે ॥

જ્વરે વ્યતીતે ષડ્દે જીર્ણં ઇત્યુચ્યતે બુધ્ધે-
રિતિ । દ્વાદશાહાત્પરં જીર્ણમાહુરન્યે મ-
નીષિણઃ ॥

અત્ત એ જાતૂકર્ણ્યઃ । જીર્ણસ્ત્રયોદશે દિવસ
ઇતિ ।

.વિદ્રાનો કહે છે કે—જ્વર સાત રાત્રી
સૂધી તરુણ, બાર રાત્રી સૂધી મધ્યમ, અને
તે પછી ભુજી કહેવાય છે. (અહીં રાત્રે એ-
ટલે એક રાત્રિ દિવસ સમજવો). તંત્રા-
ન્તરમાં તો છ દિવસ પછી જ્વર ભુજી થાય
છે, એમ કહેલું છે, અને બીજા પંડિતોએ

બાર દિવસ પછી ઊર્ધ્વ કહેલ છે. બળી નાતુ-
કર્ષક એમ કહે છે કે જ્યારે તેર દિવસે
ઊર્ધ્વ થાય છે.

ઔષધનો સમય.

વાતિકે સપ્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈતિકે ।
ઔષ્ધિકે દ્વાદશાદેન ઝવેરે યુક્તીત મેષજમ્ ॥
* સપ્તરાત્રેણયત્ર રાત્રશબ્દો દિવસસ્થોપલક્ષકઃ જાત
પ્રયોક્તમ્ ॥

પાયયેદાતુરં સાઝમૌષધં સપ્તમે દિને ।
શમનેનાથવા દૃષ્ટ્વા નિરામં તમુપાચરેદિ-
તિ ॥ શાર્કધરેણોક્તમ્ । ગુહ્યધીપિપ્પલીમૂ-
લનાગરૈઃ પાચનં શ્રુતમ્ । દયાદ્ વાતઝવેરે
પૂર્ણલિંગે સપ્તમવાસરે ॥ હારીતેનોક્તમ્ ।
પ્રતાં ક્રિયાં પ્રયુક્તીત શ્દ્ધાત્રં સપ્તમેહનિ ।
પિષેત્કષાયસંયોગાત્પેયાં ઝવરવિનાશિનીમ્ ॥

પ્રતાં ક્રિયાં લક્ષ્મીનાદિરૂપાં કષાયસંયોગાદ્ ક-
ષાયેણ સાધિતાં પેયામિત્યર્થઃ । સ્વરનાદેનાપ્યુક્તમ્ ॥

इति श्रद्धात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो
विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे
हितम् ॥

તતો ઝવરમધ્યે કરણીયમિત્યર્થઃ । વાગ્મટશ્ચ ॥

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्बणे न तु ॥

સપ્તાહારસપ્તાહમારમ્બ્યેત્યર્થઃ । અત્ર લ્ઘ્વલોપે ક-
ર્મણિ પચ્છમી । અત્ર ચરકસ્ત્વેવમાહ ॥

ज्वरितं षडहैस्तीति लघ्वन्नं प्रतिभोजि-
तम् । पाचनं पाययेद्द्वयो निरामं सप्तमेह-
नि ॥

સપ્તમેહનિ લઘ્વન્નં દત્ત્વા । અષ્ટમે દિને કષાયં
પાયયેદિત્યર્થઃ । તથા ચ સુશ્રુતઃ ।

सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषध-
मिति ॥

સપ્તરાત્રાત્પરમ્ અષ્ટમેહનીત્યર્થઃ । કેચિન્મન્યા-
ન્યઃ । ચક્રદત્તોઽપિ ॥

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे
दिने ॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्वि-
कल्पः । तत्रापि वयोवृद्धादिदोषतो देशकालोचि-
तं कुर्यात् । मेषजममं च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्या-
दित्याह सुश्रुतः ॥

पैતિકે ચ ઝવેરે દેયમલ્લકાલસમુત્થિતે ।
અચિરઝ્ઞરિતસ્યાપિ મેષજ્યં દોષપાકતઃ ॥

अस्यायमर्थः । अल्पकालसमुत्थितेपैતિકे ज्वरे ।
दोषपाकं दृष्ट्वा मेषज्यं देयं न तु तत्र दशरात्रा-
पेक्षा । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैतिकेतरनव-
ज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा मेषज्यं देयमित्यर्थः ॥

વાત જ્વરમાં સાત રાત્રી પછી, પિત્ત-
માં દસ રાત્રી પછી, અને કફમાં બાર
રાત્રી પછી ઔષધ દેવું. અપકવ જ્વરવાળાને
સાતમે દિવસે દવા આપવી. આમ વગરનો
જોવામાં આવે તો શમનનો ઉપચાર કરવો.
શારંગધરે ગળો, પીપરીમૂળ, અને સુંઠનો
કથાથ પાચન કહેલો છે, તે વાતજ્વર સંપૂ-
ર્ણ ચિન્હવાળો થયો હોય તો પૂરે સાત-
મે દિવસે આપવો. એજ દવા હારીતેપણુ
છ દિવસ જઘને સાતમે દિવસેઆપવાનું
કહેલું છે. તે જ્વરનાશક દવા છે. જ-
રનાદે પણુ એજ ઉપાય છે. રાત્રીનો તથા
પછી પાચન અને શમન દવા દેવાનો
કહેલો છે. વાગ્મટ કહે છે કે સાતમે

દિવસે હલકું અન્ન ખવરાવીને પછી દવા દેવી, અને કેટલાક દસમે દિવસે આપવાનું પણ કહે છે. કેટલાક તો હલકું અન્ન ખાવાનું જ કહે છે. ચરક પણ કહે છે કે વૈદ્યે છ દિવસ ગયા પછી જવરવાળાને લોજનું દેવું, અને સાતમે દિવસે આમ મટયા પછી પાચન આપવું. સુશ્રુત પણ કહે છે કે સાતમે દિવસે ઔષધ આપવું. ચક્રદત્ત પણ કહે છે કે સાતે ધાતુઓના મળેા સાત રાતે પચે છે તેથી આઠમા દિવસથી જવર વિશેષ કરીને આમ રહિત અને છે. આ રીતે મત ભેદ છે, સાતમે અથવા આઠમે દિવસે કાંઠો આપવાનું કહ્યું છે. પરંતુ અવસ્થા, બળ, અગ્નિ, દોષ, દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને વર્તવું. સુશ્રુત કહે છે કે “થોડા સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તજવરમાં દોષ પાકે એટલે ઔષધ આપવું, પણ તેમાં દશ રાત વીતી જવાની રાહ ભેવી નહી. એવી જ રીતે થોડા સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાત જવરમાં તથા કફ જવરમાં પણ દોષ પાકે એટલે ઔષધ આપવું.

દોષ પાક્યાનાં લક્ષણ.

મૃદૌ જ્વરે લઘૌ દેહે પ્રચલેષુ મલેષુ ચ ।
પક્કં દોષં વિજાનીયાજ્વરે દેયં તદૌષધમ્ ॥
જ્વરે મૃદૌ સ્વલ્પીભૂતે । મલેષુ વાતપિત્તકફમૂ-
ત્રપુરીષેષુ પ્રચલેષુ સ્વમાર્ગસચ્ચારિષુ । પક્કં નિરા-
મમ્ । દોષપ્રકૃતિવૈકૃત્યોદેકેષાં પક્કલક્ષણમ્ ।
દોષાણાં દુષ્ટવાતપિત્તકફાનાં પ્રકૃતિઃ જ્વરસ્ય
તદુપદ્રવાણાં ચોત્પાદનમ્ । તસ્યાઃ વૈકૃત્યં વૈપ-
રીત્યં તસ્માદોષપાકજ્ઞાનમ્ ॥ કેષાંચિન્મતે ॥

શુતક્ષામત્વં લઘુત્વં ચ ગાત્રાણાં જ્વરમા-

ર્દવમ્ । દોષપ્રકૃતિકૃત્સાદો નિરામજ્વરલ-
ક્ષણમ્ ॥

દોષપ્રકૃતિઃ દોષાણાં સ્વમાર્ગસચ્ચારઃ ॥

જવર હલકો પડે, હેઠ હલકો થાય, વાત, પિત્ત, કફ, મળ અને મૂત્રનું ચલન થાય, ત્યારે દોષ પાક્યા બાબતે જવરમાં ઔષધ આપવું, આમ સુશ્રુત કહે છે. કૃષ્ણ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ એનો જવરના ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે બદલાઈ ગયાથી દોષોનો પાક થયાનું બાબતું. કેટલાક કહે છે કે ક્ષુધાને લીધે હલકા પણ થાય, હલકાઈ આવે, ગાત્રોમાં જવર હલકો પડે, દોષ પ્રકૃતિ ટળી ઉત્સાહ થાય, ત્યારે તે નિરામ જવરનું લક્ષણ બાબતું.

તરણુ જવરમાં ક્વાથ ન દેવાય.

જ્ઞેયઃ પચ્ચવિધઃ કાલો મૈષઙ્યગ્રહણે નૃ-
ણામ્ । તત્રાનુક્તે પ્રભાતં સ્યાત્કષાયેષુ
વિશેષતઃ ॥ મુખ્યમૈષઙ્યસમ્બન્ધો નિષિ-
દ્ધસ્તરુણજ્વરે । તોયપેયાદિસંસ્કારૈસ્ત્વ-
દોષં તત્ર મૈષજમ્ ॥

મુખ્યમેષજન કાથઃ તસ્ય સમ્બન્ધઃ પાન્નમ્ ।
યત આહ ॥

ન કષાયં પ્રશંસન્તિ નરાણાં તરુણે જ્વરે ।
કષાયેનાકુલીભૂતા દોષા જેતું સુદુસ્તરાઃ ॥
આકુલીભૂતાઃ પ્રવૃદ્ધાઃ સ્વમાર્ગ પરિત્યજ્યંત-
સ્તત્તે ગતાઃ । અત્ર કષાયશબ્દેન કાથો ગૃહ્યતે ।
ઉક્તાશ્ચ કાથસ્ય પર્યાયાઃ ।

ગૃતં કાથઃ કષાયશ્ચ નિર્યુહઃ સ નિગચ-
ત ઇતિ । તોયપેયાદિસંસ્કારૈર્નિર્દોષં તત્ર
મેષજમિતિ ॥

તત્ર તરુણજ્વરે મૈષજમ્ મુખ્યમેષજન ક્વાથરૂપં

તોયપેયાદિસંસ્કારે નિર્દોષં ન તુ કલ્પનમુદ્દિશ્ય

- કષાયઃ પ્રતિષિધ્યત્તેતિ ॥ કલ્પનં તોયપેય-
વાગ્માદિકમ્ । નનુ । *સ્વરસશ્ચ તથા કલ્કઃ
• ક્ષાયશ્ચ દિમ્ફાણ્ટકૌ ॥

જ્ઞેયાઃ કષાયાઃ પચ્ચેતે લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥
इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते
क्षेत्राह ॥

यः कषायः कषायः स्वात्सवर्ज्यस्तरुण-
ज्वरे इति ॥

चतुर्थभागावशेषेणकरणे अष्टमभागशेषकरणे
वा यः कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः
क्वाथः तरुणज्वरे निषिद्धः । क्वाथस्य लक्षणमाह ।

पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोडशगुणां-
भसी । कथितोऽतः षडंगादिर्ननिषिद्धો
नवज्वरे ॥

अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः । क्षपा-
कादर्धपाकाच्चोक्तलक्षणाभावेन कषાયत्वाभावात् ।
अथ तरुणज्वरे कषાયस्य दोषमाह ॥

दोषा वृद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुण-
ज्वरे । स्तम्भ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति
विषमज्वरम् ॥

कषायेण स्તમ્ભિતાઃ પ્રવૃત્તયે નિવારિતાઃ । યત
આહ । કષાયરસગુણાન્ । કષાયઃ સ્તમ્ભનઃ
શીતો રુક્ષઃ પિત્તક્રાપહઃ ઇત્યાદિ । સ્તમ્ભ્યન્તે ।
આત્માન કુર્વન્તિ ન વિપચ્યન્તે । મુલેન ન વિપ-
ચ્યન્તે । દુઃખં દૈશ્વા વિલમ્બેન વિપચ્યન્તે ઇતિ
યાવત્ । અન્યચ્ચ ।

ન ચ્યવંતે ન પચ્યન્તે કષાયૈઃ સ્તમ્ભિ-
તા મલ્લાઃ । તિર્યગ્વિમાર્ગગા વા તે ઘોરં
કુર્વુર્નવજ્વરમ્ ॥

• માણસને દવા ખાવાના પાંચ સમયો
કહેલા છે, જ્યાં ઔષધ દેવાનો સમય
કહ્યો ન હોય ત્યાં સવારનો સમય બાણુવો,
તેમાં ક્વાથ તો વિશેષે કરીને સવારમાં
જ દેવાય છે. પણ તરુણ જ્વરમાં તો
ક્વાથ આપવો નહિ. એમાં તો પાણી
અને પેયા વગેરે સંસ્કારોથી દોષ ટાળ-
વા, એ જ દવા છે. તરુણ જ્વરમાં મા-
ણસને ક્વાથ તો નહિ જ આપવો, કેમકે
ક્વાથથી વૃદ્ધિ પામી કોપેલા દોષોને છ-
તવા બહુ કઠણ થઈ પડે છે. ક્વાથનાં શ્રુત,
કષાય, ક્વાથ, નિર્મૂલ, એ નામો છે.
તરુણ જ્વરમાં જળ, પેયા કે ચવાગૂ સિદ્ધ
કરવાને કષાયનો ઉપયોગ કરવાને કશો
બાધ નથી.

શંકા.

સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હીમ અને ફાંટ
એ પાંચે કષાય કહેવાય છે. તે અનુક્રમે
એક બીજાથી વધારે હલકાં છે. હવે તરુણ
જ્વરમાં કષાય પીવાનો નિષેધ છે, તો
એકલા ક્વાથનો નિષેધ કેમ કહેવાય, પાંચે
કષાયનો કેમ નિષેધ નહીં ?

સમાધાન.

પાણીનો એથો અથવા આઠમો ભાગ
ખાત્રી રહે એવી રીતે ઉકાળવાથી
જે ક્વાથ કષાય રંગનો ને તૂરા સ્વાદનો
થઈ જાય છે તેનો જ તરુણ જ્વરમાં નિ-
ષેધ છે; પણ ષડંગાદિ ક્વાથ તરુણ જ્વ-
રમાં દેવાને હરકત નથી, કેમકે બીલકુલ
નહીં ઉકાળવાથી અથવા અરધું ઉકાળ-
વાથી ષડંગાદિમાં કષાયનો ગુણ આવતો
નથી. કષાય સ્તંભન કરનાર, શીતળ
અને રૂક્ષ છે. તથા તે પિત્ત અને કફને

હરનાર છે. એટલે કષાયમાં દોષોને અટકાવી રાખવાનો શુભ છે. માટે જો તરૂણ જવરમાં કષાય આપવામાં આવે તો વૃદ્ધિ પામેલા દોષોથી પેટનો આક્રેરો ચઢે છે. અને દોષો સુખે પાકતા નથી, પણ દુઃખ દઇને વિલંબે પાકે છે. વળી કહે છે કે-કષાયોએ અટકાવેલા મળો સ્થાનથી બ્રષ્થતા નથી અને પાકતા પણ નથી, પણ તેઓ ઊંચા કે આડે માર્ગે ચાલીને ભય ઉત્પન્ન કરે છે.

તરૂણ જવરમાં વમન કરાવાય નહિ.

અનુપસ્થિતદોષાણાં વમનં તરુણજવરે ।
હૃદ્રોગં શ્વાસમાનાહં મોહં ચ કુરુતે મૃશમ્ ॥

અયમર્થઃ । કફાદિદોષોપસ્થિતો સ્વયમેવ ચેદ્ધ-
વતિ વમનં ન તદ્દોષાય । અનુપસ્થિતદોષાણાં
તરુણજવરે વમનં યત્નકૃતં હૃદ્રોગાદીન્ કરોતી-
ત્વર્થઃ । एतेन वचनेन तरुणज्वरे यत्नाद्धमनं
निषिद्धम् । अवस्थानिशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह ॥

સચો મુક્તસ્ય વા જાતે જવરે સ્વન્તર્પ-
ણોત્થિતે । વમનં વમનાર્હસ્ય શસ્તમિત્યાહ
વાગ્મટઃ ॥

વમનં ચેતિ ત્રિકલ્પો લઙ્કનાપેક્ષયા । વમનાર્હ-
સ્વેત્યનેન ગર્મિણ્યતિક્રશાતિવૃદ્ધાદિનિષેધઃ । અત્ર
વૃદ્ધવાગ્મટઃ ॥

વખિતં લઙ્કયેત્માજ્ઞો લઙ્કિતં ન તુ વામ-
યેત્ । વમનં ક્લેશવાહુલ્યાદન્યાલઙ્કનકર્ષિ
તમ્ ॥ ન કાર્યં ગુર્વિષીવાલવૃદ્ધદુર્બલમી-
રુષિઃ ॥

અનશનમિતિ શેષઃ । અનેનાનશનવચનેન
ગુર્વિણ્યાદીનામનશનનિષેધઃ ॥

કક્ષાદિક દોષોને લીધે પોતાની મેળે ઉલટી
થાય તો હરકત નથી, પણ તરૂણ જવરમાં
અનુપસ્થિત દોષો માટે વમન કરાવવામાં
આવે તો તેથી ઉદ્રોગ, શ્વાસ, પેડુંનો આક્રેરો,
અને બહુ મોહ થાય છે. આવી રીતે નિષેધ
કર્યો છે, તો પણ તુરતના જમેલને સંતર્પણને
લીધે જવર આવે તથા તે વમન કરાવવાને
યોગ્ય હોય (એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રી બહુ
કૃશ કે બહુ વૃદ્ધ ન હોય તો તેને લં-
ધનને બદલે વમન આપવું જોઈએ, એમ
વાગ્મટ કહે છે. વમન કરાવ્યા પછી લં-
ધન કરાવાય છે, પણ લંધન પછી વમન
કરાવવું નહિ, કેમકે વમન બહુ કલેશ
કરાવનાર હોવાથી લંધનથી ક્ષીણ થયેલાને
મારી નાંખે છે. ગર્ભવતી, બાળક, વૃદ્ધ,
દુર્બળ, અને પ્હીકણને પણ વમન કરા-
વવું નહિ. આ ઉપરથી ગર્ભવતીને લંધ-
ન કરાવવાનો પણ નિષેધ છે.

પાચન તથા શમન વિષે.

જવરે સામે પાચનં નિરામે શમનં પશ્ચાન્નમ્ખંડા-
દિકં ચ દદ્યાત્ । પાચનલક્ષણં પશ્ચાત્ ગુણપ્ર-
સ્તાવે બોદ્ધવ્યમ્ ॥

પાચનશમનયોઃ સંપ્રદાનકાલમાહ ।

પાયયેદાતુરં સામં પાચનં સપ્તમે દિને ।
શમનેનાથવા દૃષ્ટ્વા નિરામં તક્ષ્યાચરેત્ ॥
અન્યચ્ચ । કૃશં ચૈવાલ્પર્દોષં ચ શમનીયૈરુ-
પાચરેત્ ॥ નનુ । લાલાપ્રસેકૌ હ્રાસો હ-
દયાશુદ્ધયરોચકૌ । તન્દ્રાલસ્યાવિપાકા-
સ્યવૈરસ્યં ગુરુગાત્રતા ॥ શુક્લાશો બહુમૂત્ર-
ત્વં સ્તબ્ધતા બલવાન્ જવરઃ । આમજવર-
સ્ય લિજ્જાનિ નદદ્યાત્તત્ર મેષજમ્ ॥ મેષજં

આમદોષસ્ય શ્રુયો જનયતિ જ્વરમ્ ॥

શ્રુયો.વાહુર્યેન ॥

અન્યથા ॥ પાચયેદોષહરણં મોહાદામ-
જ્વરે તું વઃ । સ સુતં કૃષ્ણસર્પં તુ કરાગ્રેણ
પરામૃશેત્ ॥

इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात्कथं सामे
ज्वरं पाचनं देयम् ? उच्यते । निरुपद्रवे साम-
ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं
निषिद्धम् तथाच वाग्भटः ।

સસાહાત્પરતોડુષ્ટે સામે સ્યાત્પાચનં જ્વ-
રે । મિરામે જ્વમનં સ્તન્વે સામે નૌવધમા-
ચરેત્ ॥

અદુષ્ટે નિરુપદ્રવે સ્તન્વે સોપદ્રવે ॥

આમવાળા રોગીને સાતમે દિવસે પાચન
આપવું, અને આમ વગરનાને શમન આપવું.
ખીજે કહેલું છે કે કૃશ તથા અદ્ય દોગ-
વાળાને શમન આપવું. એમ કહેલું છે કે
લાળ આવતી હોય, મોળ આવે, હૃદય અ-
શુદ્ધ હોય, અરુચિ હોય, ઘેન, આળસ,
અવિપાક, મુખમાં બિરસતા, ગાત્રો ભારે
હોય, બૂખ ન લાગતી હોય, બહુ મૂત્ર થતું
હોય, સ્તબ્ધતા હોય, અને જ્વર બળવાન
હોય, તો એ આમ જ્વર કહેવાય છે, તેમાં
હવા આપવી નહિ, કેમકે આમવાળાને દ-
વાથી જ્વર બહુ વધે છે. વળી કહ્યું છે કે
આમજ્વરમાં જે મોહથી દોષ હરણુ ઔષધ
પાય છે, તો તે સૂતૈલો કાળો સર્પ જગાડે
છે. આ ઉપરથી આમજ્વરમાં ઔષધ ન
આપવું એ સિદ્ધ થાય છે, તેમ છતાં પા-
ચન દેવાનું કેમ કહ્યું ? એ શંકાનું સમા-
ધાન એ કે જો આમજ્વર ઉપદ્રવ રહિત

હોય તો પાચન આપવું, નહીં તો નહીં.
વાગ્ભટ કહે છે કે જો આમ દુષ્ટ ન હોય તો
જ સાતમે દિવસે જ્વરમાં પાચન દેવું, નિ-
રામમાં શમન દેવું, અને સામ સ્તબ્ધ હોય
તો ઔષધ આપવું જ નહિ.

સામાન્ય જ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

નારાગાદિ ક્વાથ.

અથ સામાન્યજ્વરે પાચનકષાયમાહ સુશ્રુતઃ

નાગરં દેવકાષ્ઠં ચ ધામકં બૃહતીદ્વયમ્ ।

દયાત્પાવનકં પૂર્વં જ્વરિતેભ્યો જ્વરાપહમ્ ।

ધામકં રોહિષં તદ્દલાભાદુશીરં દયાત્ । બૃહ-
તીદ્વયં બૃહત્ફલં બૃહતી સૂક્ષ્મફલં કુદ્રા બૃહતી
ચેતિ કણ્ટકારીદ્વયં દયાત્ કણ્ટકારીદ્વયં શુણ્ઠી
ધામકં મુરદારુ ચેતિ શાર્ફધરેણોક્તત્વાત્ ॥ ના-
ગરાદિઃ ક્વાથઃ ॥

સામાન્ય જ્વરમાં સુશ્રુતે નીચેનો ના-
ગરાદિ ક્વાથ પાચન માટે આપવાનો કહે-
લો છે—“સૂંઠ, દેવદાર, રોહિષ, ઉલી ભોં-
યરીંગણી અને બેઠી ભોંયરીંગણી.” એનો
ક્વાથ પાચન છે, તે નવા જ્વરવાળાને આ-
પવાથી તાવ જાય છે. શારંગધરે પણ એજ
પાંચ ચીજોનો ક્વાથ આપવાનું કહેલું છે.
રોહીષ ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાંખવો.
સર્વ જ્વરોમાં સામાન્ય સંશમનો.
સર્વજ્વરેષુ સામાન્યતઃ સંશમનીયાહ સુશ્રુતઃ ।

અથ સંશમનીયાણિ કષાયાણિ નિષોધ
મે । સર્વજ્વરેષુ દેયાણિ યદનિ વૈધેન જા-
નતા ॥ વૃશ્ચીકવિલંબવર્ષાભૂઃ ષયઃ સોદક-
મેવ ચ પચેત્ ક્ષીરાવશેષં તત્ પેયં સર્વ-
જ્વરાપહમ્ ॥

વૃશ્ચીકઃ શ્વેતપુનર્નવા વર્ષામૂ રક્તપુનર્નવા તથા
ચ મદનપાલઃ ।

પુનર્નવાઃ શ્વેતમૂલો વૃશ્ચીકો દીર્ઘપત્રકઃ ।
પુનર્નવાઽપરા રક્તા વર્ષામૂ રક્તપુષ્પકઃ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“હવે સંશમનીય
કવાજો મારી પાસેથી સાંભળો. ધોળી સા-
ટોડી, ખીલી, રાતી સાટોડી, દૂધ અને પા-
ણી, એને પકાવતાં દૂધ માત્ર રહે તે સર્વ
જવરોમાં જવર હરવા માટે પાવું.” “ધોળી
સાટોડીનું મૂળ ધોળું હોય છે અને તેને
પુનર્નવા અને વૃશ્ચીક તથા દીર્ઘપત્રક કહે
છે. ખીલી રાતી સાટોડી વર્ષામૂ તથા રક્ત
પુષ્પક કહેવાય છે.” એમ મદનપાલમાં
કહેલું છે.

દૂધ પકાવવા વિષે.

પારુષ્કારમાહ ।

ક્ષીરમષ્ટગુણં દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાક્ષીરં ચતુર્ગુણ-
મ્ । ક્ષીરાવશેષં પાતવ્યં ક્ષીરપાકે ત્વયં
વિધિઃ ॥

દ્રવ્યાત્પલપરિમિતાત્ અન્યચ્ચ ॥

ઉદકાદ્વિગુણં ક્ષીરં શિશિપોશીરમેવ ચ ।
તત્ ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥

દ્રવ્યથી દૂધ આડ ગાળું, અને દૂધથી
પાણી ચોગાળું લેવું. બમતાં દૂધ માત્ર રહે
તે પાવું, એમ ક્ષીરપાકનો વિધિ છે. વળી
એમ પણ કહે છે કે—પાણીથી બમણું દૂધ,
તથા તેમાં સીસમ અને વાળો નાંખી પકા-
વતાં દૂધ માત્ર રહે તે પીવાથી સર્વ જવરો
મટી જાય છે.

ગુડુર્યાદિ ક્વાથ.

ગુહ્ચી ધાન્યકારિષ્ઠં પચ્ચકં રક્તચન્દનમ્ ।

૪

एषां काथः सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृ-
तः । दीपनो दाहहृत्तासंतृष्णाछर्द्यरुचीर्हरेत् ।

ગળો, ધાણા, લીમડો, પદમક, અને
રતાંજળીનો ક્વાથ સર્વ જવરને હરનારો
પ્રસિદ્ધ છે. તે દીપન છે, તથા દાહ, મોળ,
તરશ, ઉલટી અને અરુચિને હણે છે.

શોધન વિષે.

संशोधनं तरुणज्वरे निषिद्धम् तदाह सुश्रुतः ॥

छर्दिमूर्छामदश्वासभ्रमवृद्धविषमज्वरान् ।

संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥

निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयम् ।

यत आह ।

रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्यादोषदुર્बलम् ।

तं समीक्ष्य भिषकुर्गादोષप्रच्यावनं મૃદુ ॥

શોધનસાધ્યરોગમાહ ।

सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्देऽग्नावरुचौ तथा ।

स्तन्यरोगे च हृद्रोगે કાસશ્વાસેષુ વામયેત્ ॥

जीर्णज्वरगरछर्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च । शूले

क्षौधे सूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥

દોષદુર્બલં દોષિત્વવિત્તેર્દુર્બલં ન તૂપચાસાદિક્ષ-
શન્ । અતઃ એવ સમીક્ષ્યેતિ । અન્યચ્ચ ।

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेत् तत्र बलं नृ-

णाम् । अव्यापदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा

भवेत् ॥

કલે દોષે મૃદૌ કોષ્ઠે નેક્ષેત્ તત્ર બલં નૃ-
ણામ્ । અવ્યાપદુર્બલસ્યાપિ શોધનં હિ તદા
મવેત્ ॥

कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कयामाह । तदा

तस्यामवस्थायां शोचनं दुर्बलस्यापि दोषदुर्बल-

स्यापि अव्यापद्भवेत् । छर्द्यादिव्याधिकृन्न भवती-

त्यर्थः । बलवतः पुरुषस्य पक्षस्य दोषस्य स्व-

स्थानस्थितस्य शोचनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।

પક્ષોઽપ્પનિર્હતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્મહાત્ય-
યમ્ । વિષમં વા જ્વરં કુર્યાન્દલવ્યાપદમે-
વ વા ॥

પક્ષ: લઙ્કનામ્બુપાનપેયાદિભિઃ અનિર્હતઃ અવો-
મર્ગેણાનુસૃષ્ટઃ મહાત્યયં વિષમં જ્વરં ચાતુર્થિકં
તસ્યૈવ મહાત્યયત્વાદિતિ ગદાધરઃ । ગમ્ભીરમિતિ
કાર્તિકઃ । મહાત્યયં મહાકષ્ટં વા બલવ્યાપદં લ-
લક્ષ્યમ્ ।

તરુણ જ્વરમાં શોધન દવા આપવાથી
ઉલટી, મૂંઠા, મદ, શ્વાસ, ભ્રમ, તૃષ્ણા, અને
વિષમજ્વર થાય છે, આમ છે તો પણ
રોગી દોષોની વૃદ્ધિથી ઘણો પીડાતો હોય
અને રોગ શોધન વિના મટે તેમ ન હોય
તો વેદે ધીરેથી દોષોને સ્થાનબ્રહ્મ કરવા
જોઈએ. તુરતનો જ્વર, વિષ, અર્જુણ, મ-
દાસિ, અરુચિ, સ્તનના રોગ, હરોગ, ઉધ-
રસ, અને શ્વાસમાં ઉલટી આપવી. અર્જુ-
જ્વર, વિષ, ઉલટી, ગોગો:(શુદ્ધ), પ્લીહોદર,
શૂળ, ક્ષોભ, મૂત્રાઘાત અને કૃમિરોગમાં
વિરેચન આપવું. દોષ અક્ષિત હોય, અને
કોઠો મૃદુ હોય, તો નખગાંઠ હોય તો
પણ શોધન આપવું. કેમકે એવી સ્થિ-
તિમાં વૃદ્ધિ પામેલા દોષવાળાને શોધન
દવા દેવાથી ઉલટી વગેરે રોગ થતા નથી.
બળવાન માણસના પાકેલા દોષ સ્વસ્થાને
હોય તેનું સંશોધન ન કરે તો બીજાં દરદ
બેંદા થાય છે. સુશ્રુત કહે છે કે-લંઘનથી,
જગ પીવાથી તથા પેયા વગેરેથી, દોષ
પાકેલા છતાં વિરેચન આપી પાડી નાંખ-
વામાં ન આવે તો તે શરીરમાં રહીને મહા-
ત્યય, વિષમજ્વર અથવા બળનો ક્ષય કરે
છે. મહાત્યય એટલે હાનિકારક આતુર્થિક-

જ્વર (ગદાધર), ગમ્ભીર ઊંડો તાવ (કાર્તિક)
અથવા મોટું કષ્ટ.

સંશોધનો-આરગ્વધાદિ ક્વાથ.

સંશોધનમાહ ।

આરગ્વધગ્રન્થિકમુસ્તતિકાહરીતકીભિઃ
ક્ષયિતઃ કષાયઃ । સામે સશૂલે કફવાત-
પિપ્પે જ્યેરે હિતો દીપનપાચનશ્ચ ॥

इति आरग्वधादिः काथः । अन्यच्च ।

પચ્યારગ્વધતિકાત્રિવિદામલકૈઃ શ્રુતં તો-
યન્ । પાચનસારકમુક્તં મુનિભિર્જીર્ણજ્વરે
સામે ॥

इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ।

અનન્તાં વાલકં મુસ્તં નાગરં કદુરોહિ-
ળીમ્ । પિપ્પા સુશ્રામ્બુના કરકં પાયયેદક્ષ
સંમિતમ્ ॥ કરકઃ સ્વરૂપેન કાલેન હન્યા-
ત્સર્વજ્વરામયાન્ । વિદધ્યાત્કોઠ્ઠસંશુદ્ધિ
દીપયેચ્છ હુતાશનમ્ ॥

અનન્તા સારિવા । इति सारिवादिकल्कः ॥

ગરમાળો, પીપરીમૂળ, મોથ, કડુ
અને હરડેનો ક્વાથ આમસહિત શૂળ,
કદ, વાત, પિત્ત જ્વરમાં હિતકર તથા
દીપન અને પાચન છે.

આરોગ્ય પંચક ક્વાથ.

હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર અને
આમળાનો ક્વાથ આમસહિત અર્જુજ્વરમાં
મુનિઓએ પાચન અને સારક કહેલો છે.

સારિવાદિ કલ્ક.

ઉપલસરી, વાળો, મોથ, સૂંઠ, કડુ,
એને ઉના પાણીમાં વાટીને એક તોલા જે-
ટલું પીવું. આથી થોડા વખતમાંજ સર્વ

અવશે નાશ પામે છે, કેઠોં શુદ્ધ થાય છે.
અને અભિનુ' દીપન થાય છે.

સંશોધન તથા સંશમન ન આપવા
વિષે.

સંશોધનં સંશમનં ચ યેષાં નિષિદ્ધં તાનાહ ।

પીતામ્બુલેઙ્ગનક્ષીણોઽજીર્ણો મુક્તઃ પિપા-
સિતઃ । ન પિથેદૌષથં જન્તુઃ સંશોધનમયે-
તરત્ ॥

પીતામ્બુઃ પીતતિક્તામ્બુઃ મુક્તો મુક્તજાનિત્યર્થઃ ।
અત્રાધ્યવસિતાદૈત્યાત્કર્તરે ક્તત્રલ્પયઃ । ઇતરત્
સંશમનમ્ ।

કડવાં પાણી પીધેલાએ, લંઘનથી
ક્ષીણ થયેલાએ, અશુદ્ધવાળાએ, જમેલાએ
અને તરશ્યાએ સંશોધન કે શમન દવા
પીવી નહી.

સુદર્શન ચુર્ણ.

સુદર્શનચૂર્ણમ્ ।

ત્રિકલા રજનીયુગ્મં કણ્ઠકારીયુગં શટી ।

ત્રિકટુ ગ્રન્યિકં સૂર્વાં ગુહ્યં ધન્વપાસંકઃ ॥

કટુકા પર્યટો મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ વાલકમ્ ।

નિમ્બઃ પુષ્કરમૂલં ચ મધુયત્ની ચ વત્સકઃ ॥

યવાનીન્દ્રયવો ધાર્ત્વી શિશુચીજં સુરાશ્રજા ।

વચાત્ત્વક્ષ્ત્રકોક્ષીરચન્દનાતિવિપાકલાઃ ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી ત્રિડક્કં તગરં તથા ।

ચિત્રકં દેવકાષ્ઠં ચ ચન્પં પત્રં પટોલકમ્ ॥

જીવકર્ષભકૌ ચૈવ લવઙ્ગં વંશલોચનમ્ ।

પુન્ડરીકં ચ કાકોલીપત્રકં જાતિપત્રકમ્ ॥

તાલીસપત્રમેતાનિ સમભાંગાનિ ચૂર્ણયેત્ ।

અર્ધાંશં સર્વચૂર્ણસ્ય કિરાતં પ્રક્ષિપેત્તુચીઃ ॥

एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान्दग्धि नात्र कार्या वि-

चारणा ॥ दोषजागन्तुकांश्चापि धातुस्थान्

विषमज्वरान् । सन्निपातोद्भवांश्चापि मान-

सानपि नाशयेत् ॥ शीतादीनपि दाहादी-

न्मेहं तन्द्रां भ्रમं तृषाम् । कासं श्वासं च

पाण्डुं च हृद्गોगं कामलामपि ॥ त्रिकपृष्ठक-

टीजानुपाश्वशूलं निवारयेत् । शीताम्बुना

पिथेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ सुदर्शनं यथा

चक्रं दानवानां विनाशनम् ॥ तथा ज्वरा-

णां सर्वेषां चूर्णमेतत्प्रणाशनम् ॥

પુષ્કરમૂલાભાવે તુ કુષ્ટમપિ દદ્યાત્ । માર્ગ્ય-

ભાવે કણ્ઠકારીનૂટમ્ । સૌરાષ્ટ્ર્યભાવે સ્ફટિકાં

દદ્યાત્ । તગરાલામે કુટું દેયં જીવકર્ષમયોર-

લામે વિદારીકન્દસ્ય ભાગદ્વયં દદ્યાત્ । પુન્ડરીકં

શ્વેતકમ્લં કાકોલીયભાવે અશ્વગન્ધામૂલં તાલી-

સપત્રકાભાવે સ્વર્ણતાલી પ્રદીયત્ ઇતિ । અથવા

કણ્ઠકારી જટા દેયા ॥ ઇતિ સુદર્શનચૂર્ણમ્ ॥

ત્રિક્ષ્ણાં, હુળદર, દારુહુળદર, ઉભી

તથા બેડી ભોંરીંગણીઓ, કચ્ચેરો, સ્ફંડ,

મરી, પીપર, પીલુડી, પીપરીમૂળ, ગળો,

ધમાસો, કડુ, ખડસલિયો, મોથ, ત્રાયમા-

ણ, વાળો, લીમડો, એરંડાનું મૂળ, જેઠીમધ,

ઈંદ્રજીવ, કડાછાલ, અજમો, ભારંગી, સરગ-

વાનાં બીજ, સોરડી માટી, વજ, તજ, પદ્મકા-

ષ, કાળોવાળો સુખડ, અતિવિષ્ણની કળી, ના-

ગબલા, મોટો સમેરવો, નાનો સમેરવો,

વાવડીંગ, તગર, ચિત્રક, દેવદાર, ચવક, ત-

માલપત્ર, પરવળ, જીવક, કષભક, લવીંગ,

વંશલોચન, ધોળું કમળ, કાકોલીનાં પાંદડાં,

જાવંત્રી અને તાલીસપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. એ સર્વ ચૂર્ણનાથી અડધો-અરધ તેમાં કરિયાતું મેળવવું. આ સુદર્શન નામકું ચૂર્ણ સર્વ દોષોને હરનારું છે. તે સર્વ જ્વરોને હણે છે તેમાં સંશયજ નથી. દોષક, આગંતુજ, ધાતુઓમાં રહેલા અને વિષમ જ્વરો, સંનિપાત જ્વરો, અને માનસ જ્વરોનો પણ તે નાશ કરે છે. શીતાદિ, દાહાદિ, પ્રમેહ, તંદ્રા, જ્વમ, તૃષ્ણા, ઉષ્ણરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, હંદ્રોગ, કમળો, ત્રિકૂળ, પૃષ્ઠશૂળ, કટિશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, ગોઠણતુંશૂળ, એ સર્વ મટાડે છે. સર્વ જ્વરની નિવૃત્તિ અર્થે એ ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમાં પીવું. જેવી રીતે સુદર્શન ચક્ર દાનવોના વિનાશરૂપ છે તેવી રીતે આ ચૂર્ણ સર્વ જ્વરોના વિનાશરૂપ છે. એરંડાનું મૂળ ન મળે તો તેને બદલે કઠ, ભારંગીને બદલે ભોંરીંગ-ણીનાં મૂળ, સોરઠી માટીને બદલે ફટકડી, તગર ન મળે તો કઠ, તાલીસપત્ર ન મળે તો સ્વર્ણતાલી અથવા ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, જીરુ તથા ઋષભકને બદલે વિદારીકંદના એ ભાગ અને કાકોલીને બદલે આસોંદનું મૂળ નાંખવું.

નિંબાદિ ચૂર્ણ.

નિમ્બપત્રવરાઘોષજવાનીલવળત્રયમ્ ।
ક્ષારો દિગ્વહિરામેષુ ત્રિનેત્રકમણોઽશક્તાન્ ।
સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં પ્રત્યુષે મક્ષયેન્નરઃ ।
ફાહિફં દ્વયાર્હિકં ચ તથા ત્રિદિવસજ્વરમ્ ॥
ચાતુર્થકં મહાગ્રોરં સતતં સન્તતં તથા ।
તુસ્થં ચ ત્રિદોષોત્થં જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ ॥

લીમડાનાં પાન ૧૦ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, અજ્ઞા ૫ ભાગ,

સૈંધવ, સંચળ, બિડલુણ ૩ ભાગ, જ્વ-ખાર ૨ ભાગ, આ સર્વનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. એથી એકાંતરો, તરિયો, રોજિયો, ચોથિયો, અને મહાધોર સતત અને સંતત જ્વરો, ધાતુગત જ્વરો, અને ત્રિદોષ જ્વરો અવશ્ય હણાય છે, એમાં સંશય નથી.

શટૂચાદિ ક્વાથ.

શટી નિશાદ્રયં દારુ શુળ્કી પુષ્પરમૂલક-
મ્ । પ્લહા ગુહ્વી કટુકા પર્યટ્થ યવા તકાઃ ॥
ગૃજ્ઞી કિરાતતિત્તં ચ દશમૂલી તથૈવ ચ ।
કાયમેવાં વિવેક્ કોઢગં મિત્થુચૂર્ણમુતં નરઃ ॥
જ્વરાન્ સર્વાન્ દુઃ હન્તિ નાત્ર કાર્યા વિ-
ચારણા । અનુભૂતનિદમ્ ।

કચૂરો, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, સૂંઠ, એરંડાનું મૂળ, એળચી, ગળો, કટુ, ખડસલિયો, જવાસો, કાકડાર્થીંગી, કરિયાતું, અને દશમૂળ, એઓનો ક્વાથ કરી થોડોક ઉનો રહે ત્યારે સૈંધવ નાંખીને પીવાથી સર્વ જ્વરો એકદમ હણાઈ જાય છે, તેમાં સંશય નથી. આ ક્વાથનો અમે અનુભવ કરેલો છે.

હરીતક્યાદિ ગુટી.

હરીતકી ત્રિવૃદ્ધિદ્વારકાળાં પૃથગ્મવેત્ ।
પલદ્રયં કળા શુળ્કી ગુહ્વી ગોશુતી વરી ॥
સદેવેવી ત્રિવૃદ્ધિં ચ પ્રત્યેકં પલમમ્પિતમ્ ।
મયુના વટિકાં કૃત્વા સ્વોદ્જ્વરમપોહતિ ॥
કાપં શ્વાસં મલસ્તમ્બં વહ્નિમાન્ધં નિયચ્છ-
તિ । અનુભૂતમ્ ।

હરડે, નસોતર, નેવરધારો, એ દરેક

આઠ આઠ તોલા; પીપર, સૂંક, ગજો, ગોં-
ખરૂ, શતાવરી, ખપાટ, અને વાવડીંગ,
એ દરેક ચાર ચાર તોલા; એની મધમાં
ગોળી વાળીને જવર મટાડવાને ખાવી. તેથી
ઉધરસ, શ્વાસ, મલસ્તંભ, અગ્નિમાંધ, એ
સર્વ મટે છે. આ ગોળી અનુભવેલી છે.

લાક્ષાદિ તૈલ.

લાક્ષા દશાક્ષા ત્વરુણા પદ્મશા સચન્દનં
લોહિતચન્દનં ચ ॥ ત્વક્પત્રકં વારિસુત્રા
સમુસ્તા પ્રત્યેકમેતાનિ પલોન્મિતાનિ ॥
કિરાતતિક્તાસ્તિવૃતા સતિક્તાઽમૃતાકળાપ-
ર્પટકણ્ઠકાર્યઃ । વિઢઙ્ગવિશ્વામલકાનિ વા-
સારસાનિજાવીરગન્ધિન્દુવારાઃ ॥ एता
नि देवानि पृथक्पलार्थमानानि सर्वाणि
च धेषानि । कल्कानमीषां विदधीत ग-
व्यदुग्धेन वै सार्धमुज्ઞાધિષેત ॥ તૈલં તિ-
લાનાં તુ તુલાનુમાનં તેનૈવ કલ્કેન જનૈઃ
પચેચ । હન્યાજ્જ્વરાંસ્તૈલમિદં સમસ્તાન્
કુર્યાદ્ બલં વીર્યમતીવ પુટ્ટિમ્ ॥ વિમર્દના-
દાથુ પરિશ્રમં શ્રમં જામં નયેત્સંજનયેત્
શુતિં તનોઃ । તથા વ્યથામસ્તિસમુદ્ભવામ-
પિ પ્રહૃત્ય નિદ્રાં સમુપાર્જયેત્સુખમ્ ॥
અરુણા મજ્જિષ્ઠા । વારિ વાલમ્ । રસારાસ્ત્રા
ઈતિ લાક્ષાદિ તૈલમ્ ।

લાખ તોલા ૧૦, મજ્જા ૬,
સુખડ અને રતાંજળી ચાર ચાર તોલા, તજ,
તમાલપત્ર, વાળેડ, મુરામાંસી, મોથ, એ
દરેક પાંચ ચાર ચાર તોલા, કરિયાતું,
નસોતર, કડુ, ગૂજો, પીપર, ખડસલિયો,
બેડી લોરીંગણી, વાવડીંગ, અતિવિષ, આ-
મગાં, અરડૂસી, રાસ્ના, હળદર, વાળાતું

મૂળ, નગડ, એ દરેક બે બે તોલા; આ-
સર્વ ઔષધોના કલ્ક સહિત ૬૦૦ તોલા
ગાયના દૂધને ૪૦૦૦ તોલા તેલમાં પકા-
વવું. એ તેલ સર્વ જવરોને હણે છે તથા
બળ, વીર્ય, અને અત્યંત પુષ્ટી આપે છે.
શરીરે ચોળવાથી શ્રમ અને જામ ટળે છે,
તથા શાંતિ મળીને શરીરની કાંતિ વધે
છે. હાડકાંમાંની પીડા મટે છે, અને નિદ્રા
આવીને સુખ મળે છે.

ખીનું લાક્ષાદિ તૈલ.

લાક્ષારસસમં તૈલં તૈઞાન્મસ્તુ ચતુર્ગુ-
ણમ્ । અશ્વગન્ધાનિશાદારુકૌન્તીકુષ્ઠાન્દ-
ચન્દનૈઃ ॥ સમૂર્વારોહિણીરાસ્ત્રાશતાહ્વામ-
ધુકૈઃ સમૈઃ સિદ્ધં લાક્ષાદિકં નામ તૈલમ-
ભ્યક્ત્તાદિન્ના ॥ સર્વજ્વરક્ષયોન્માદશ્વા-
સાપસ્મારવાતનુત્ । યક્ષરાક્ષસભૂતપ્રં ગ-
ર્ભિણીનાં ચ શસ્યતે ॥

મસ્તુ દધિજલમ્ । કૌન્તી રેણુકા ચન્દનમત્ર
શ્વેતમેત્ર ન તુ રક્તમ્ । રોહિણી કન્દુકા । ઇતિ
લાક્ષાદિ ।

લાખના રસ જેટલુંજ તેલ, અને તે-
લથી ચોળણે મસ્તુ એટલે દહીંનું પાણી
લેવું. પછી આસોંદ, હળદર, દેવદાર, મેંદીનાં
ખીજ, કડ, મોથ, અંદન, મોરવેલ, કડુ,
રાસ્ના, શતાવરી, મહુડાં, એ સર્વ સમભાગે
લેઈ તેલ પકાવવું. એ તેલનો અભ્યંગ કર-
વાથી સર્વ જવરો, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ,
અપસ્માર, અને વાયુ મટે છે. યક્ષ રાક્ષસ,
અને ભૂતને હણે છે, વળી આ તેલ ગર્ભિણી
જીને પણ હિતકારી છે.

ત્રીનું લાક્ષાદિ તૈલ.

લાક્ષા હરિદ્રા મજ્જિષ્ઠા ફેનિલં મધુકં

વલા । લામજ્જકં ચન્દનં ચ ચમ્પકં ની-
 લમુત્પલમ્ ॥ પ્રલેકમેષાં પળુટ્ટીઃ પશ્કા
 તોયે ચતુર્ગુર્થે । ચતુર્ભાગવશેષે જુ મર્ને
 ચૈતસ્માવયેત્ ॥ રેણુજ્ઞા પચતં ચૈવ વા
 જિગન્થા તથૈવ ચ । વેતસં ચીરકં કુટુંદે-
 વદ્ધારુનત્વં ત્વચમ્ ॥ શતપુષ્પા પુણ્ડરીકં
 માંસી મધુકમેવ ચ । ઈમિરસમિતૈઃ કલકૈઃ
 કષાયેષૈવ પેષિતૈઃ ॥ મસ્તુગુક્તારાલાના-
 માદકાંશં સમાવયેત્ । ક્ષીરાદક્તમાપુત્તં
 તૈલપ્રસ્થં વિષાચયેત્ ॥ અભ્યજ્ઞાતૈલોત્પલિ
 શ્ચીઘ્રં દાહમપોહતિ । વ્યપોહતિ તથા વાત-
 પિત્તશ્લેષ્મભવજ્વરમ્ ॥ સપ્રલાયં સતૃપ્ત્યં
 ચ તાલુશોષમ્નમાન્વિતમ્ । ગ્રહોપસ્ટુટા યે
 બાલા રક્ષઃસંદૂષિતાશ્ચ યે ॥ તેષાં વાઘ્રં મ-
 જ્જમયેત્તૈલં લાક્ષાદિકં મહત્ ॥

ફેનિલં બદરી । લામજ્જકમુશીરવત્પીતઠ્ઠવિ
 તુળવિશેષઃ ॥ લામજ્જકં યદા ન સ્યાદુશીરં
 દાયસે તદા• । ચમ્પકમિત્યસ્ય સ્થાને કુત્રાપિ
 ગૈરિકમિતિ પાઠઃ ॥ નીલોત્પલસ્યાલભે તુ કુનુદં
 દેયમિષ્યતે । સમાવયેત્પ્રક્ષિપેદિત્યર્થઃ । ચીરકં
 પ્રત્યિવર્ણસ્ય ભેદો મટિરુર ઇતિ નૈપાલદેશે મ-
 વતિ । તદલાભે પ્રત્યિવર્ણ દેયમ્ । પુણ્ડરીકં
 શ્વેતકમલમ્• । મસ્તુ દધિજલમ્ । શુકં સન્ધ્યાન-
 ભેદઃ । આરનાલઃ સૌડપિ સન્ધ્યાનભેદઃ ॥ ઇતિ
 મહાલાક્ષાદિતૈલમ્ ॥

લાખ, હળદર, મજુક, બોર, મંદુકાં,
 નાગબલા, લામજ્જક, ચંદન, ચંપો અને
 નીલ કમળ, એ દરેક ૨૪ તોલા પ્રમાણે લેઈ
 કદક કરી તેથી યોગળા પાણીમાં પકાવવાં.
 યોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તે પાણી ગા-

ળીને રાખી મૂકવું. પછી મેંદી, પલકાઈ,
 આસોંદ, નેતર, તગર, કડ, દેવદાર, નળગો,
 તજ, સૂકા પુંડરીક (પોણું કમળ), જટા-
 માંચી, અને મંદુકાં એ ચર્બનાં ચૂર્ણો એક
 એક તોલા લેઈ તેને ઉપરના ક્વાથની
 ભાવના દેવી. પછી મસ્તુ, શુક્રા અને આરના-
 લ, એ ત્રણે રપદ તોલા લેઈ તેમાં વાદેલી
 દવા નાંખીને તેમાં ૨૫૬ તોલા દૂધ અને
 ૬૪ તોલા તેલ નાંખીને પકાવવું. આથી
 સિદ્ધ થયેલું તેલ શરીરે યોગવાથી એક-
 દમ દાહ મટી જાય છે. વાત, પિત્ત, અને
 કફના જ્વરો પણ મટી જાય છે. બકવા,
 તરશ, તાલુગોમ, અને જાન પણ મટી
 જાય છે. બાલમ્હ તથા રાક્ષસની ખીડાઓ
 પણ આ મહા લાક્ષાદિ તેલથી મટી જાય
 છે. આમાં લામજ્જક ન મળે તો તેને બદલે
 વાળો, નીલકમળને બદલે પોયણી, ચીર-
 કને બદલે તગર નાંખવું.

તરણુ જ્વરના ઉપાયો.

• ઉદક મંજરી રસ.

અથ નવજ્વરે રક્તાઃ ।

સૂતો ગન્ધપૃક્કગઃ સોપળશ્ચ સર્વૈસ્તુલ્યા
 શર્કરા મત્સ્યપિત્તૈઃ । ધૂયો ધૂયો મર્દયેત્તત્
 ત્રિરાત્રં વલ્લો દેયઃ શૂઢ્રવેરદ્રવેગ । તોયં
 શીતં વ્યંજનૈસ્તક્રમત્કં વૃન્તાકાઢ્યં પથ્ય-
 મેતત્પ્રાદિષ્ટમ્ । અઢ્ઢેઘાંઘ્રં દન્તિસચોજ્જરં તુ
 પિત્તાધિક્યે મૂર્ધ્નિ તૌયં ચ દદ્યાત્ ॥

અસ્ય પ્રક્રિયા પારા શુદ્ધ ભાગ ૧ ગન્ધક
 ભાગ ૧ સોહાગામ્રષ્ટ ભાગ ૧ મરિચ ભાગ ૧
 શર્કરા ભાગ ૪ રોહિતમત્સ્યભિત્ત ભાગ ૪ પ્રતિ-
 દિનં સર્વ દિનત્રયં મર્દયેત્ । રસમિમં રક્તિકાત્ર-

યમિતમાર્દ્રકરસેન દયાત્ । ઓદનં તત્ક વૃત્તો-
કફલં મોક્તું દયાત્ । વ્યજ્જનાયૈઃ શીતતુપ-
ચારં કુર્યાત્ । ઉદકમઝરીરસો નવજ્વરેષુ સર્વેષુ ॥
રસરત્નપ્રદીપ ।

પારો, ગંધક, ટંકણ, મરી, એ દરેક
એક એક ભાગ; સાકર અને માછલાંનાં
પીત્તાં ચાર ચાર ભાગ; એ સર્વ ત્રણ સારી
સૂધી ખૂબ ખરલ કરવું. આ રસ એક વાલ
જેટલો આદાના રસમાં આપવો. ઉપર ટાડું
પાણી પીવું. પાણી નાંખવો. છાશ ભાત
તથા રીંગણાં ખાતો તે પથ્ય છે. એથી ઉચ્ચ
તરૂણનવર તુરત એક દિવસમાં નાશ
પામે છે. પિત્ત બહુ હોય તો માથે ટાડું
પાણી રેડવું. આ રસ સથળા તરૂણ નવરો
ઉપર આલે છે. તે રસ રત્ન પ્રદીપ નામના
શ્રંથમાં કહેલો છે.

નવર ધુમકેતુ રસ.

અચાત્સમં સૂતસમુદ્રફેનં હિઙ્ગૂલગન્ધ પ-
રિમૃચ યામમ્ । નવજ્વરે વલ્લયુગં ત્રિઘસ-
માદ્રામ્ભસાડયં જ્વરધૂમકેતુઃ ॥

અથ પ્રક્રિયા । પારા શુદ્ધગન્ધક શુદ્ધહિઙ્ગૂલ
શુદ્ધ સમુદ્રફેન સમભાગં સર્થયામમેકમાર્દ્રકરસેન
સમર્થ રંજિકાપટ્નમિતમાર્દ્રકરસેન દિનપ્રયં
નવજ્વરી મઝયેત્ । દિનત્રયાન્નવજ્વરો નશ્યેત્ ॥
इति ज्वरधूमकेतुः रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

પારો, સમુદ્રફેન, હિંગળો, અને ગંધક
એ ચારે બીજે શુદ્ધ અને સમભાગે લઈ
એક પ્રહર સૂધી આદાના રસમાં વાટવી. આ
નવર ધુમકેતુ રસ બે વાલ જેટલો આદાના
રસમાં તરૂણ નવર ઉપર આપવો. આ રસ
રસેન્દ્ર ચિન્તામણિ શ્રંથમાં કહેલો છે.

મહા નવરાંકુશ રસ.

શુદ્ધમૂતો વિપં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં શાળસંમિ-
તઃ । ધૂર્તવીરજં ત્રિશણિં સ્યાત્ સર્વેભ્યો દ્વિ-
ગુણા ભવેત્ । દેમાદ્વા કારયેદેષાં મૂક્ષમં ચૂર્ણ
પ્રયક્તઃ ॥ ગમ્બીરજીરકૈર્દેયં ચૂર્ણ શુઙ્ગા-
દ્રપોગ્નિતમ્ । આદ્રિકસ્ય રસેનાપિ જ્વરં
હન્તિ વિદોષગમ્ । એકાદિકં દ્વયાદિકં ચ
ત્રયાદિકં ચ ચતુર્થકમ્ । વિષમં ચ જ્વરં
હન્યાન્નયં જીર્ણં ચ સર્વથા ॥ મહાજ્વરાકુશો
નામ્ના રસોડયં સર્વસંમતઃ ॥

પ્રક્રિયા । શુદ્ધપારા શુદ્ધગન્ધક શુદ્ધવિષ પ્રત્યેકં
ટકું ૧ ધતૂચ્વીજટકું ૩ ચોકટકું ૧૨ સર્વેષાં
ચૂર્ણમતિસૂક્ષ્મં કર્તવ્યમ્ । इति महाज्वराकुशः
सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे ॥

શુદ્ધ પારો, વછનાગ, ગંધક, પ્રત્યેક (૨૪
રતિ) પા પા તોલો; ધતૂરાનાં બીજ પોણો
તોલો; એ સર્વથી બમણી પીળી દારુડી; આ
સર્વના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને બે રતિ જેટલું લીંબું,
જીરું, કે આદાના રસમાં ખાવું. એથી
ત્રિદોષ નવર, રોગલે, એકાંતરિયો, ત-
રિયો, ચોથિયો, વિષમનવર, નવો નવર,
અને જીર્ણનવર અવશ્ય નાશ પામે છે.
આ મહાનવરાંકુશ નામનો રસ સર્વ મા-
ન્ય છે. તે શારંગધર શ્રંથમાં કહેલો છે.

નવરમ્ની વટિકા.

एको भागो रसाच्छुद्धाच्छैलेयः पिप्पली
शिवा । आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन
शोधितः ॥ फलानि चेन्द्रवारण्याश्चतुर्भाग-
मिता अमी । एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवार-

નિકારસૈઃ । માષોન્મિતાં વટીં કૃત્વા દંઘા-
ત્સઘોજ્વરે બુધઃ । હિન્ના રસાનુપાનેન
જ્વરગ્રી વટિકા મતા ॥

• શૈલેયઃ છર ઇતિ લોકે । શિવા હરીતકી ।
આકારક્રમઃ અકરકરા ઇતિ લોકે । ચતુર્ભાગ-
મિતા અમી શૈલેયાદયઃ । ષટ્ સમુદિતા માગ-
ચતુષ્ટયમિતાઃ । જ્વરગ્રી વટિકા શાર્કવરે ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો તથા ચાર ચાર
ભાગ દગદહુલ, પીપર, હરડે, અકલકરો,
સરસીયા તેલથી શુદ્ધ કરેલો ગંધક
અને ચાર ભાગ ઇંદ્રવારુણીનાં ફળ
મેળવીને તે સર્વને ઇંદ્રવારુણીના રસમાં
વાટી એક એક માસાની ગોળીઓ કરી
તરુણ જ્વરમાં ખાતી. આ જ્વરગ્રી વટિકા
ઉપર ગળોના સ્વરસનું અનુપાત્ર હેવું
(શારંગધર.)

બીજા પ્રકારની જ્વરગ્રી વટિકાં.

રસં ગ ધં ચ દરદં જૈપાલં ક્રમવર્ધિતમ્ ।
દન્તીરસેન સંપિપ્પ્ય વટીં ગુજ્જામિતા ભવે-
ત્ ॥ પ્રભાતે સિતયા સાર્ધપશિતા શીતવા-
રિણા । એકેન દિવસેનૈષા નવજ્વરહરી
ભવેત્ ॥ રસરત્નપ્રદીપે ॥

પારો, ગંધક, હિંગળો, અને નેપાળો
એ દરેક અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, અને ચાર
ભાગે લઈ તેઓને નેપાળાના મૂળના રસમાં
વાટીને એક રતીની ગોળી કરી પ્રભાતમાં
સાકર સાથે ટાઢા પાણીમાં ખાતી. તેથી
તરુણ જ્વર એક દિવસમાં નાશ પામે છે.

નવજ્વર હરીવટી.

રસો ગન્ધો વિષં ગુણ્ડીપિપ્પલી મરિચા-

નિ ચ । પથ્યા વિભીતકં ધાત્રી દન્તીવીજં
ચ શોષિતમ્ ॥ ચુર્ણમેષાં સમાંશનાં દ્રોણ-
પુષ્પીરસૈ પુટંત્ । વટીં માષનિભાં કુર્યાન્ન-
ક્ષયેન્નૂવને જ્વરે ॥

પારો, ગંધક, વછનાગ, સૂંઠ, પીપર,
મરી, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, અને શુદ્ધ કરેલાં
નેપાળાનાં બીજ, એ સર્વ સમભાગ ચૂર્ણને
કપાન. રસમાં વાટીને એકેક માસાની
ગોળી કરી તરુણજ્વરમાં ખાવાથી તે
જ્વર નાશ પામે છે.

સર્વ જ્વર અછેત્રીવટી.

એકમાત્રો રસો માત્રદયં શુદ્ધં ચ ગન્ધ-
કમ્ । ગરલસ્ય ત્રયો ભાગા ચતુર્ભાગા હિ-
માવતી ॥ જૈપાલકઃ પચ્ચનાગો નિમ્બુદ્રવ-
વિમર્શિતઃ । કૃમિઘ્નપ્રામેના વઘ્યઃ કાર્યાઃ
સર્વજ્વરચ્છિદ્ધઃ ॥ શૂઢવૈરેણ દાતવ્યા વ-
ટિકૈકા દિનેદિને । જીર્ણે જ્વરે તથા ઝીણ
સામે વા વિષમે તથા ॥ જ્વરં સર્વં નિહ-
ન્તાસૌ દાવો વનમિવાનલઃ ॥

પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, વછ-
નાગ ૩ ભાગ, પીળી દારુડી ૪ ભાગ, ને-
પાળો ૫ ભાગ. સર્વને લીંબુના રસમાં
વાટીને વાવડીંગ જેવડી ગોળી કરીને સર્વ
જ્વરોમાં આપવી. દરરોજ એકેક ગોળી
આદાના રસમાં આપવી. તેથી તરુણ જ્વર
અતરુણ, આમ, વિષમજ્વર, અને સર્વ
જ્વરોનો, જેમ અગ્નિ વનનો નાશ કરે છે
તેમ નાશ કરે છે.

(સામાન્ય જ્વરના ઉપાયો.)

મહા જ્વરાંકુશ રસ.

અથ સામાન્યજ્વરે રસાઃ ।

શૂદ્ધં મૂતં વિષં ગન્ધં ધૃતેવીજં ત્રિભિઃ સ-

૧૫. ચતુર્થો દિગુણ વ્યોષચૂર્ણે ગુજ્જા-
દ્યોન્મિતમ્ ॥ આદ્રકસ્ય રસૈઃકિંવા જમ્બી-
રસ્ય રસૈર્યુતમ્ । મહાજ્વરાક્કુશો નાન્ના
સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ એકાદિકં દ્વયાદિકં
ચ ત્રયાદિકં ચ ચતુર્થકમ્ । વિષમં વા
ત્રિદોષં વા જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ

પ્રક્રિયા । શુદ્ધપારદટુ ૧ શુદ્ધવિષટુ ૧ શુ-
દ્ધગન્ધકટુ ૧ ધતૂરવીજટુ ૩ ત્રિકટુ પ્રત્યે-
કટુ ૪ સર્વેષાં ચૂર્ણમતિસૂક્ષ્મં કર્તવ્યમ્ । इति
મહાજ્વરાક્કુશઃ સર્વજ્વરેષુ ॥

શુદ્ધ પારો, વછનાગ, ગંધક, અને
એ ત્રણેના જેટલાં ધતૂરાનાં ખીજ, એ
આરેથી બમણા સૂંઠ, મરી, પીપર, એ
સર્વનું ચૂર્ણ કરી એ રતિ જેટલું આડું
કે લીંબુનાં રસમાં ખાવું. આ મહાજ્વ-
રાંકુશ નામનો રસ સર્વ જ્વરોનો નાશ
કરનારો છે. રોગિયો, એકાંતરિયો, તરિયો,
ચોથિયો, વિષમજ્વર, અને ત્રીદોષ જ્વ-
રને પણ તે બેશક હણે છે. સર્વ જ્વરો
ઉપર આ રસ આવે છે.

શ્વાસ કુઠાર રસ.

સૂતં ગન્ધં વિષં ચૈવ ટક્કણં ચ મનઃશિ-
લામ્ । एतानि ટક્કમાત્રાણિ મરિચં ત્વષ્ઠ-
ટક્કમ્ । કદુત્રયં ટક્કષટ્કં સ્વલ્લે સિપ્પવા
વિષ્ણયેત્ । રસઃ શ્વાસકુઠારોઽયં સર્વ-
જ્વરહરઃ પરઃ ॥

इति શ્વાસકુઠારો રસઃ । શ્વાસે સર્વજ્વરે રસ-
સ્નાકો ॥

પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, અને

મણુશીલ એક એક ટંક લેવાં; મરી આઠ
ટંક અને ત્રિકટુ છ ટંક લેવાં; આના ચૂર્ણને
શ્વાસકુઠાર રસ કહે છે; તે સર્વ જ્વરો-
ને હણનારો છે. (રસ રત્નાકર)

જ્વરાંકુશરસ.

દારુમૂલાં શિલિગ્રીવાં રસકં ચ પૃથક્
પૃથક્ । ટક્કત્રયાનુમાનેન ગૃહીત્વા કનકદ્ર-
વૈઃ ॥ મર્દયેત્ ત્રિદિનં કાર્યા વટી ચળક-
માત્રયા । મરિચૈરેકવિંશત્યા સપ્તભિસ્તુલ-
સીદલૈઃ ॥ ર્વાદેદ્વટીદ્વયં પથ્યં દુગ્ધમન્તં
સશર્કરમ્ તરુણં વિષમં જીર્ણં હન્યાત્સર્વ-
જ્વરં ધ્રુવમ્ ॥

દારુમૂલા દારુમૂલી । શિલિગ્રીવા તુત્યમ્ । ર-
સકં સ્વપરિઆ પ્રત્યેકં સ્યાત્ । ટક્ક ૩ ધતૂર-
પત્રસ્ય રસેન મર્દયેત્ । इति જ્વરાક્કુશઃ સર્વજ્વરેષુ ॥

દાડમુખા, મોરથૂથ, અને આપરિ-
યાને સમ ભાગે લેઈને ધતૂરાના રસમાં
ત્રણ દિવસ સૂધી વાટીને ચણા જેવડી
ગોળી કરવી. તે ગોળી એકવીસ મુઝીના
દાણા તથા તુલસીનાં સાત પાન સાથે
બે ગોળી ખાવી. દૂધ ભાત અને સાકર
ખાવાં. એથી તરુણજ્વર, વિષમજ્વર,
જીર્ણ જ્વર અને સર્વ જ્વરો નક્કી મટી
જાય છે.

હુતાશનરસ.

નાગરં કર્ષમાત્રં ચ ટક્કણં કર્ષકદ્વયમ્ મ-
રિચં સાર્ધકર્ષં સ્યાત્તાવદ્ગધવરાંટકમ્ ॥
વિષં કર્ષચતુર્થાશં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ । રસો
હુતાશનો નામ્ના સ્વાયો ગુજ્જામિતો જ્વરો ॥

સૂઠ ૧ તોલો, ટંકણ ખાર ૨ તોલો, મરી ૧૫ તોલો, અને ખાળેલી કોડી ૧૫ તોલો, અને ૦૧ તોલો વછનાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ હુતાશનરસ કહેવાય છે, તે જ્વરમાં એક રતિ જેટલો ખાવો.

છૂર્ણ જ્વરધી વટિકા.

શુદ્ધજૈપાલટકું તુ કટ્વીં દક્ષદ્યોન્મિતામ્
ગૈરિકં દક્ષમેકં ચ કન્યા નીરેણ મર્દયેત્ ॥
કલાયસદ્દશી કાર્યા વટિકાતાં ચ ભક્ષયેત્
શીતલેન જલેનૈવ વટી જીર્ણજ્વરાપદા ॥

૦૧ તોલો નેપાળો શુદ્ધ, અરધો તોલો કડુ, ગેરૂ ૦૧ તોલો, એમને કુંવારના રસમાં વાટીને વટાણા જેવડી ગોળી કરી ટાઢા પાણીમાં ખાવાથી છૂર્ણ જ્વર મટે છે.

રવિ સુંદર રસ.

દ્વિભાગતાલેન હતં ચ તામ્રં રસં ચ ગન્ધં
ચ સમીનમાયુ । ત્રિપં સમં ચ દ્વિગુણં ચ
તામ્રં ત્રિઃસપ્તવારેણ દિવાકરાંશૌ ॥ વિમર્ચ
ચારિષ્ટરમેન ચૂર્ણં ગુઝજૈકદત્તં સિતયા
સમેતમ્ । જ્વરાકુશોડયં રવિસુન્દરાખ્યો
જ્વરાન્નિહન્ત્યષ્ટત્રિધાન્ સમસ્તાન્ ॥

અસ્ય પ્રક્રિયા । પારાટકું ૧ ગન્ધટકું ૧ વિપટકું ૧ દ્વિગુણતાલકહતતામ્રટકું ૨ રોહૂમત્સ્યકૈ પિત્તટકું ૧ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયિત્વા નિવપત્રરસૈર્માવયિત્વા ૨૧ ડાળે સંશોધ્ય રક્તિ કામાત્રં ૧ ર્જેતશર્કરયા ભક્ષણી ।મ્ । ઇતિ સર્વજ્વરે રવિસુન્દરો રસઃ ॥

જેવડી હરતાળથી મારેલ ત્રાંખું એ ભાગ અને પારો, ગંધક, મત્સ્યપિસ, અને વછનાગ એ કેક ભાગ; એમના ચૂર્ણને લીમડાનાં પાનના રસની ભાવનાઓ દેધને એકવીસવાર સૂર્યના તડકામાં સૂકવવું. તેમાંથી એક રતિ ભાર ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવું. આ રવિ સુંદર ૧૧મનો જ્વરાકુશ આઠે પ્રકારના સર્વ જ્વરોને હણી નાંખે છે.

કન્નજલી.

શુદ્ધં સૂતં તથા ગન્ધં સ્વલ્લે તાવદ્વિમર્દયેત્ ।
સૂતં ન દૃશ્યતે યાવત્કિન્તુ તત્કજ્જલં ભવેત્ ॥
અપા કજ્જલિકા રૂપાતા બુંદળી વીર્યવર્ધિની ।
નાનાનુપાનયોગેન સર્વવ્યાધિવિનાશિની ॥

શુદ્ધ પારો તથા ગંધક, સમાન લેધને ખરલમાં વાટતાં પારો ન દેખાય અને કાજળ જેવું થઈ જાય તે કન્નજળી કહેવાય છે. તે કન્નજલિકા પૌષ્ટિક અને વીર્ય વધારનારી છે. નાના પ્રકારનાં અનુપાનોના થોગોથી તે સર્વ રોગને મટાડનારી છે. (રસ રત્ન પ્રદીપ)

રસ પર્પટી.

જપાપત્રરસેનાથ વર્ધમાનરસેન ચ । મૃજ્જરાજરસેનાપિ કાકમાચ્યા રસેન ચ ॥
રસં સંશોધયેત્તેન તત્સમં શોધયેદ્વલિમ્ ।
મૃજ્જરાજરસૈઃ પિપ્પા શોષ્ણપેદર્કરશ્મિભિઃ ॥
સપ્તધા વા ત્રિધા વાપિ પશ્ચાચ્ચૂર્ણં તુ કારયેત્ ।
ચૂર્ણયિત્વા સપ્તં તેન રસેન સહ મર્દયેત્ ॥
નપ્તમૂતં યદા ચૂર્ણં ભવેત્કજ્જલસન્નિભમ્ ।
નિર્ધ્રુમવદરાજ્ઞારે દ્રવીકુર્યાત્પ-

યત્નતઃ ॥ તત્ર તં મહિષીવિષ્ણાંસ્થાપિતે ક-
દલીદલે । નિઃક્ષિપેત્તદુપર્યન્યત્પત્રં દત્ત્વા
પ્રપીડયેત્ । શીતલં ચ તતઃ પત્રાત્સમુદ્ઘૃત્ય
વિચૂર્ણયેત્ । एवं સિદ્ધા ભવેદ્વ્યાધિઘા-
તિની રસપર્પટી જ્વરાદિવ્યાધિભિર્વ્યાપ્તં
વિઘ્નં દૃષ્ટ્વા પુરા હરઃ । ચકાર કૃપયા
યુક્તઃ સુધાવદ્રસપર્પટીમ્ । રક્તિકાસંમિતાં
તાવદ્ભ્રષ્ટજીરકસંયુતામ્ । ગુઙ્ગાર્થઞ્ચઘ્નિ-
હ્નવાઢ્યાં ભક્ષયેદ્રસપર્પટીમ્ । રોગાનુરૂપ-
ભૈષજ્યૈરપિ તાં ભક્ષયેદ્બુધઃ । પિવેત્તદનુ
પાનીયં શીતલં ચુલકત્રયમ્ ॥ પ્રત્યહં તસ્ય
ચૈકૈકાં રક્તિકાં વર્ધયેદ્ઘિપક્ । નાધિકાં
દશગુઙ્ગાતો ભક્ષયેત્તાં કદાચન ॥ એકા-
દશદિનારમ્ભાત્તાં તથૈવાપકર્પયેત્ । એવમે-
તાં સમશ્રીયાન્નરો વિંશતિવાસરાન્ ॥
શિવં ગુરૂંસ્તથા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા પ્રણમ્ય
ચ । શ્રદ્ધયા ભક્ષયેદેતાં ક્ષીરમાંસરસાશનઃ ॥
જ્વરં ચ ગ્રહણીં વાપિ તથાતીસારમેવ ચ ।
કામલાં પાણ્ડુરોગં ચ શૂલઘ્નીહજલોદરમ્ ।
એવમાદીન્ ગદાન્હત્વા હૃષ્ટઃ પુષ્ટશ્ચ વીર્યવા-
ન્ ॥ જીવેદ્વર્ષશતં સાગ્રં વલીપલિતવર્જિતઃ ॥

જસુદનાં પાન, ઘોળા એરડાનાં પાન,
ભાંગશે, પીલુડી, એમનાં પાનોના રસોથી
પારાને શુદ્ધ કરવો. પછી ભાંગરાના રસ-
માં પારા જેટલાજ ગંધકને વાટીને તડકે
સૂકવવો. એમ સાત કે ત્રણવાર કરીને
તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે અંનેની ઉપર
પ્રમાણે કળજલી કરવી. તેને ધૂમાડા વગ-
રના બોરડીના અંગારામાં પ્રયત્નથી દ્રવ

રૂપ કરવું. તેને ભેંશના છાણ ઉપર કેળનું
પાન પાથરીને તે ઉપર નાંખી ઉપર ખી-
ળું કેળનું પાન મૂકી દબાવવું. શીતળ
થઈ જાય એટલે તે ચૂર્ણને લેઈ લેવું. એ રસ
પર્પટી સિદ્ધ થઈ કહેવાય છે, અને તે સર્વ
રોગોનો નાશ કરનારી છે, પૂર્વે જગત્ને જ્વર
વગેરે રોગોથી ઘેરાયલું જોઈને દયાની શા-
કરે આ રસ પર્પટી બનાવી છે. એક રતિ
ભાર આ રસ પર્પટીમાં અરધી અરધી રતિ-
ભાર શેકેલું જીરું તથા શેકેલી હિંગ મેળવીને
તે ખાવી. તે તે રોગોને યોગ્ય અનુપાનો-
માં પણ ખવાય છે અને ઉપર ટાકું
પાણી પીવું. વૈદે હંમેશાં આ રસ પર્પટીની
એક એક રતિ વધારતાં જવી, દશ રતિથી
વધારે તો કદી પણ ખાવી નહિ જ. અ-
ગિયારમે દિવસેથી પાછી એક એક રતિ
ઊતરતાં જવી. એ રીતે વીશ દિવસ સૂધી
તે ખાવી, શંકર, ગુરુઓ, તથા વિષ્ણુનું
પુજન કરીને પ્રણામ કરીને શ્રદ્ધાથી તે
ખાવી, અને ઉપર દૂધ તથા માંસરસ ખાવાં.
આ પર્પટી ખાવાથી જ્વર, સંઘડણી, અતિ-
સાર, કમળો, પાંડુ રોગ, શૂળ, ખરલ,
જળોદર એ વગેરે રોગો મટી જઈને હૃદયુષ્ઠ
તથા વીર્યવાન થઈ સો વર્ષ સૂધી જીવે
છે, અને વળિયાં પળિયાં મટી જાય છે.

જ્વરવાળાને અન્ન દેવા વિષે.

અથ જ્વારિણોઽન્નદાનસમયસ્તત્ર ચરકઃ ।
ક્ષુત્સમ્ભવતિ પક્ષેષુ રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિવાઽકાલે સોઽન્નકાલ ઉદા-
હૃતઃ ॥ અન્યથા । આમે પ્રાકં ગતે નૃર્ણાં
યદા ભોજનલાલસા । ભવેત્કાલે જ્વકાલે
વા સોઽન્નકાલ ઉદાહૃતઃ ॥

તત્ર કાલમાહ । જ્વરસ્ય પાકાવસ્થાન્નદાનકાલઃ ।
જ્વરસ્ય પાકકાલશ્ચ ॥

વાતિકઃ સપ્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકઃ ।
શ્લેષ્મિકો દ્વાદશાહેન જ્વરઃ પાકમુપૈતિ હિ ॥

જ્વરસ્ય પાક ઉપશમઃ જ્વરપાકેનૈવ રસપાકો
દોષપાકોઽપિ કથિતો યથા ॥ દોષપાકં વિના જ્વ-
રપાકો ન ભવતિ રસપાકં વિના દોષપાકશ્ચ ન
ભવતિ । નનુ યથા પૈત્તિકજ્વરો દશાહોરાત્રેણ
પાકં યાતિ ॥ એકાદશદિનેઽન્નં દીયતે । તથા
શ્લેષ્મિકો જ્વરો દ્વાદશાહોરાત્રેણ પાકં યાતિ । ત્રયો-
દશે દિવસેઽન્નં દીયતે । તથા વાતિકોઽપિ જ્વરઃ
સપ્તરાત્રેણ પાકં યાતિ અષ્ટમે દિવસેઽન્નં કથં
ન દીયતે । કથં સપ્તમ એવ દિવસેઽન્નં દીયતે
ઇતિ । ઉચ્યતે ॥

કફપિત્તે દ્રવે ધાતૂ સહેતે લઙ્ગનં વહુ ।
આમશ્યાદૂર્ધ્વમપિ વાયુર્ન સહેતે ક્ષણમ્ ॥

ઇતિ વચનાદામરસપાકે જાતે આહારલાભં વિના
વાયુઃ ક્ષણમાત્રમપિ સોઢું ન શક્નોતિ સ આશુ-
કારિત્વાત્ ક્ષણાદાક્ષેપકારીન્ વિકારાન્ સજ્જન-
યતિ । અતો વાતિકે જ્વરે પાકદિનાનામન્તિમે
સપ્તમ એવ દિનેઽન્નં દીયતે ॥ તથા ચ ધન્વન્તરિઃ ॥

જ્વરાભિભૂતઃ પડહે વ્યતીતે વિપક્વદોષઃ
કૃતલઙ્ગનાદિઃ । યો મેષજં શ્વાદતિ વૈચ-
વશ્યો નિઃસંશયં હન્યચિરાત્સ રોગાન્ ॥

જ્વરાભિભૂતઃ વાતજ્વરાભિભૂતઃ વિપક્વદોષઃ પ-
ક્વાતઃ કૃતલઙ્ગનાદિઃ । આદિશબ્દાત્ કૃતપક્વ-
જલપાનનિર્ધાતગૃહવાસગુરુજ્ઞાનવસનધારણાદિઃ મે-
ષજમિત્યનસ્યાપ્યુપલક્ષણમ્ । અતएવાહ ચરકઃ ॥

જ્વરિતં પડહેડતીતે લઘ્વન્નં પ્રતિભોજિતમ્
પાચનં શમનીયં વા કષાયં પાયયેત્તુ તમ્
ઇતિ ॥

જ્વરિતં વાતજ્વરિણમ્ । પડહેડતીતે ઇત્યુપલક્ષ-
ણમ્ । પિત્તજ્વરિણં દશાહેડતીતે । લઘ્વન્નં મો-
જિતં જ્વરિણમ્ ॥

પાચનં શમનીયં વા કષાયં પાયયેત્તુ નઃ ।
શ્લેષ્મજ્વરિણં દ્વાદશાહેડતીતે । સ એવ સ-
ર્વજ્વરિણં દિનાન્તે મોજયેલ્લઘુ ॥

દિનાન્તે અન્તશબ્દોઽત્ર મધ્યવાચી તેનાત્રિશ્ચ
વિભક્તસ્ય દિવસસ્ય મધ્યભાગે પિત્તસ્ય પ્રાધાન્ય-
સમયે । ઉક્તં ચ વાગ્મટેન ॥

તે વ્યાપિનોઽપિ હ્રસ્વાભ્યોરધોમધ્યોઽર્ધ્વ-
સંશ્રયાઃ । વયોઽહોરાત્રમુક્તાનાં તેઽન્તમ-
ધ્યાદિગા ક્રમાત્ ॥

તે વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ પિત્તકાલોઽપિ મધ્યાહ્નાદ-
ર્વાક્ । યત આહ ॥

યામમધ્યે ન મોક્તવ્યં યામયુગ્મં ન લઙ્ગ-
યેત્ । યા મધ્યે રસોત્પત્તિર્ય મયુદમાદ્ધ
લક્ષયઃ ॥

एतत्સંહ્યાપરમિતિ ચેત્તન્ન યત આહ ।

શ્લેષ્મક્ષયે પ્રવૃદ્ધોષ્મા બલવાનનલસ્તદા ।
વેગાપાયેઽન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥

તદા પિત્તપ્રાધાન્યસમયે અન્યથા ઉક્તસમયાદ-
ન્યથા વેગાપાયે જઠરાગ્નિધેગનાશે તદ્ભોજનં જ્વ-
રવેગાભિવર્ધનં ભવતીત્યર્થઃ ॥

ચરક કહે છે કે—“રસ, દોષ, અને
મસો પાકી જાય ત્યારે ભૂખ લાગે છે, માટે
સમય હોય કે ન હોય, તો પણ ભૂખ લાગે
ત્યારે અન્ન આપવું. “બીજે પણ કહ્યું છે કે
—“ જ્યારે માણસને આમ પાકી જાય છે
ત્યારે ભૂખ લાગે છે, માટે સમય હોય કે
ન હોય તો પણ અન્ન આપવું. ” આ

ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે-જ્યારે જવર પાકી જાય ત્યારે અન્ન આપવું- વાત જવર સાત રાત્રિએ, પિત્તજવર દશ રાત્રિ-એ અને કફ જવર બાર રાત્રિએ પાકે છે. પાક એટલે ઉપશમ. જવર પાકે ત્યારે જ રસ અને દોષ પાકે છે. કહ્યું છે કે-રસ પાક્યા વિના દોષ પાકતા નથી અને દોષ પાક્યા વિના જવર પાકતો નથી.

અહીં એમ શંકા થાય કે-જેમ પિત્ત જવર દશ દિવસે પાકે છે અને અગ્નિઆ-રમા દિવસે અન્ન આપવામાં આવે છે; કફ જવર બાર દિવસે પાકે છે અને તેરમા દિવસે અન્ન અપાય છે. તેમ વાતજવર સાત દિવસે પાકે છે તેમાં આઠમે દિવસે અન્ન આપવું જોઈએ, તેને બદલે સાતમે દિવસે અન્ન આપવામાં આવે છે તેનું કારણ શું? તેનું સમાધાન એ કે-કફ અને પિત્ત એ બે દ્રવ રૂપ ધાતુ હોવાથી ઘણા દિવસ સુધી લંઘન સહન કરી શકે છે, પણ વાયુ તો આમ પાક્યા પછી એક ક્ષણ પણ લંઘન સહન કરી શકતો નથી, તેથી જો અન્ન આપવામાં ન આવે તો શરીરને ક્ષીણ કરી વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે માટે વાતજવરમાં તે પાકવાના છેલ્લા દિવસે જ અન્ન આપવામાં આવે છે. ધન્વંતરી કહે છે કે-વાતજવરથી હારી ગયેલો માણસ વેદનાં કહેવા પ્રમાણે લંઘન કરે, ઉકા-ળેલું પાણી પીએ, વાયું વગરના ઘરમાં રહે અને ગરમ કપડાં પહેરે તો વાયુ રૂપી દોષો પાકી જઈ છ દિવસ પછી અ-ન્નનું અને ઔષધનું લક્ષણ કરે છે. તે-નો રોગ થોડા સમયમાં નાશ પામે છે. ચરકપણુ કહે છે કે-વાતજવરવાળાને

૬ દિવસ પછી, પિત્ત જવરવાળાને ૧૦ દિવસ પછી અને કફજવરવાળાને ૧૨ દિવસ વીત્યા પછી હલકું અન્ન ખવરા-વીને પાચન તથા શમન કવાથો આપવા અને અન્ન આપવું તે દિવસના ત્રણ ભા-ગ પાડી મધ્ય ભાગમાં એટલે પિત્તના પ્રાધાન્ય સમયમાં આપવું. વાગ્લટ કહે છે કે-દિવસનો મધ્ય ભાગ પિત્તપ્રાધા-ન્યનો સમય છે. વાત પિત્ત અને કફ સઘળા શરીરમાં વ્યાપી રહેલું છે, તો પણ વાત, હૃદય તથા નાભિના નીચલા ભાગમાં, પિત્ત મધ્ય ભાગમાં અને કફ ઉપરના ભાગમાં વિશેષે કરીને રહે છે. અને તેજ પ્રમાણે અવસ્થાના, દિવસના, રાતના તથા ભોજનના અંત ભાગમાં, મધ્યમાં તથા આદિમાં વાત આદિમાં વાત, પિત્ત અને કફ અનુક્રમે પ્રાધાન્ય રહે છે. પિત્તના પ્રધાન પણાનો સમય બપોરનો છે, તો પણ રોગીને બપોર પેહેલાં અન્ન આપવું. કારણ કે દિવસના એક પોહોરની અંદર જમવું નહી, તેમ બે પોહોર વીતી જતા સુધી જમ્યા વ-ગર રહેવું નહી. એક પોહોરની અંદર જમવાથી રસ ઉત્તમ થાય છે અને બે પોહોર વીતતા સુધી ભૂખ્યા રહેવાથી બ-ળક્ષીણ થાય છે.

શંકા

ઉપરનું વચન, મધ્યાહ્ન પેહેલાં અન્ન આપવાને માટે નથી. પણ તેનો ભાવાર્થ એમ છે કે એક પોહોરમાં બે વાર જ-મવું નહી, અને લાગટ બે પોહોર જ-મ્યા વગર કાઢવા નહી, એમ છે; તેમ છ-તાં બપોર પેહેલાં જ જમવું એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન

‘દિવસનો પેહેલો પોહોર પૂરો થતાં કફનો ક્ષય થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. માટે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તે સમયે અન્ન જમવું જોઈએ; જઠરાગ્નિનો વેગ શાંત થયા પછી અન્ન જમ્યાથી જ્વરનો વેગ વધે છે. માટે ઉપર કહ્યું છે તે યાચારી છે.

વિષમ જ્વરમાં અન્ન આપવાનો સમય.

सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥

સર્વજ્વરેષુ સપ્તાહં માત્રાવલ્લયુ ભોજયેત્ ।
વેગાપાયેઽન્યથા તદ્ધિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥

ચરક કહે છે કે “ સર્વ પ્રકારના વિષમજ્વરમાં જ્વરનો વેગ શાંત થઈ જાય ત્યારે ભોજન આપવું. વેગ મટ્યા વિના જમાડવાથી જ્વરનો વેગ વધે છે. ”

— જમવાનું સ્થાન.

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भि
र्विजने विधेयाः ॥ इति ॥

હાહાર નિર્હાર વિહાર યોગાઃ સદૈવ સદ્ભિ
ર્વિજને વિધેયાઃ ॥ ઇતિ ॥

નિર્મળને ભોજન.

ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ।
निषण्णं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
नीतम् ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“ જ્વરમાં થોડી પણુ હરફર કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, એટલા માટે જ્યાં બેઠેલો હોય ત્યાંજ જમાડવો અને મળમૂત્રનો ત્યાગ પણ ત્યાંજ કરાવવો. ”

પ્રથમ કોળિયા વિષે.

यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्तव्यः कवलग्र-
हः। अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन चाजिह्वा
दन्तान्मुखस्यान्तर्वृष्ट्वा कवलमाचरेत् । मुखे
मलं विगन्यत्वं विरसत्वं च नश्यति । म-
नः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥

જ્વરવાળાએ પ્રથમ દોષોને ટાળે તેવા પદાર્થોના કોળિયા લેવા. તેથી અરુચિ, મુખની વિરસતા, મેલ, દુર્ગંધ, અને લાળ મટે છે. શેકેલું છૂંકું તથા સંધવનું ચૂણું મુખની આંદર ઘસીને પછી કોળિયા લેવો, એથી મુખમાંનો મળ તથા દુર્ગંધ અને વિરસતા નાશ પામી જાય છે, મન પ્રસન્ન થાય છે, અને ભોજન પર રુચિ થાય છે.

હિતકર ભોજન વિષે.

ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भ-
वेत् । अन्नफालेऽप्यभुञ्जानः क्षीयते त्रि-
यतेऽपि च ॥

અયમર્થઃ । યદપિ જ્વરિતસ્ય હિતે મક્ષેઽરુચિ-
ર્ભવેત્ તથાપિ જ્વરિતો હિતમેવાશ્રીયાદિતિ નિયમઃ ।
યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

ગુર્વભિષ્યન્દકાઝે ચ જ્વરી નાઘાત્કથ-
જ્વન । ન તુ તસ્યાહિતં શુક્તમાયુષે વા સુ-
ખાય ચ ॥ આનદઃ સ્તિમિતૈર્દોષૈર્યાવન્તં

કાલમાતુરઃ । તાવસ્કાર્લ સ લઘ્વજમશ્રી-
યાસ્તુવિરક્તવત્ ॥

આનદ્વઃ સ્તિમિતૈર્દૈષેઃ અપકૈર્દૈર્વિર્યાત્ત ઇ
ત્યર્થઃ । નનુ હિતે વસ્તુનિ કથમરુચિઃ સ્યાદત આહા ॥

સાતત્યાત્ સ્વાદ્વભાવાન્ન પથ્યં દ્રેષ્યત્વ-
માગતમિતિ ॥

સાતત્યાદેકસ્યૈવ ભક્ષ્યસ્ય સર્વદોષયોગાત્ સ્વા
દ્વભાવાત્ ભક્ષ્યાન્તરાદપિ વિસ્વાદુતઃ । પથ્યમપ્રિયં
સ્પાત્તથાપિ તદેવ પથ્યમ્ ॥

કલ્પના વિધિમિસ્તૈસ્તૈઃ પ્રિયત્વં ગમયે-
ત્પુનરિતિ ॥

અથ જ્વરિતોઽન્નકાષ્ઠેઽશ્રીયાદિવેતિ દ્વિતીયો નિ
યમઃ । કુત્ત ઇતિ ચેત્ હિ યતો હેતોઃ અમુજ્ઞાનઃ
ક્ષીયતે । પક્વદોષધાતુર્મવતિ તતઃ પ્રિયતેઽપિ ચ ॥

જવરવાળાને હિતકારી ભોજન પર
અરૂચિ હોય છે તો પણ તેણે હિતકારી
ભોજન કરવું જોઈએ. ભૂખ લાગે છતાં
જમ નહિ તો ક્ષીણતા થાય છે, અથવા
તો મરણ થાય છે. સુશ્રુત કહે છે કે—
જવરવાળાએ ભારે કે કફકર અન્ન સમય
વગર કદી ખાવું નહિ, કેમકે તેમ કર-
વાથી આયુષ્યને નુકશાન થાય છે અ-
ને સુખ પણ મળતું નથી. અપકવ હોષો-
થી જ્યાં સૂધી રોગ રહે ત્યાં સૂધી ચે-
રાગીની પેઠે બહુ થોડું અને હલકું ખા-
વું જોઈએ. ” એકનું એક ભોજન ખાધા
કરવાથી તે પથ્ય હોય તોપણ તેના પર
અરૂચિ થાય છે. જવરમાં પથ્ય ઉપર
અપ્રીતિ થાય તો પણ પથ્યજ ખાવું ઉચિત
છે. પથ્ય પદાર્થો અપ્રિય લાગે તોપણ તે

પ્રિય લાગે એવી ગોઠવણ કરવી. વળી
જમવાના સમયે જમવું જોઈએ, તેમ ન-
હી કરવાથી રોગી ક્ષીણ થઈ બચ્ચ છે
અને જઠરના અગ્નિથી દોષો તથા ધા-
તુઓ પાકવાથી મરી પણ બચ છે..

જવરવાળાને હિતકારી અન્નો.

રક્તશાલ્યાદયઃ શસ્તાઃ પુરાણાઃ પશ્ચિકૈઃ
સહ । યવાર્ગ્વોદનલાજાર્થે જ્વરિતાનાં
જ્વરાપહાઃ ॥ મુદ્રાન્મસૂરાંશ્ચળકાન્
કુલ્પાન્ન સમકુષ્ઠકાન્ । યૂપાર્થે યૂપસા-
ત્મ્યાનાં જ્વરિતાનાં પ્રદાપયેત્ ॥ પટોલપત્રં
વાર્ત્તાકું કુલકં કારવેલકમ્ । કર્કોટકં પ-
ર્પટકં ગોજિહ્વાં વાલમૂલકમ્ ॥ પત્રં ગુહ-
ચ્યાઃ શાકાર્થે જ્વરિતાનાં જ્વરાપહમ્ । લા-
વાન્ કપિજ્જલાનેણાન્ હરિણાન્ પૃષતાંછ-
શાન્ ॥ કુરજ્જાન્ કાલપૂચ્છાંશ્ચ તથૈવ મૃગ-
માતૃકાન્ । માંસાર્થે માંસસાત્મ્યાનાં જ્વરિ-
તાનાં પ્રદાપયેત્ ॥ સારસકૌશ્વશિશ્વિનસ્ત-
થા તિત્તિરકુક્કુટાઃ । ગુરુષ્ણત્વાન્નશસ્યેત
કેચિદેવં વ્યવસ્થિત્ત્વાઃ ॥

તિત્તિર ઇત્યન્ત્ર કૃષ્ણતિત્તિરઃ ॥

જ્વરિતાનાં પ્રકોપં તુ યદા યાતિ સ-
મીરણઃ । તદૈતેઽપિ હિ શુસ્યન્તે માત્રાકા-
લોપપાદિતાઃ ॥ નિમ્બુકં દાહિમં ધાત્રીફ-
લમમ્લં પ્રકાંશતે । પ્રદ્યાદમ્લસાત્મ્યાય
કાઙ્ગિકં વા પુરાતનમ્ ॥

એતેષાં ગુણનામાનિ પૂર્વોક્તાનિ ॥

જવરવાળાને જવરહણુનારાં ચવાગૂ, ભા-
ત, અને લાજ માટે જૂના રાતા ચો-
ખા અને સાડી ચોખા સરસ છે. મગ,

મસૂર, ચણા, કળથી, અને મઠના યુષો બનાવીને જ્વરવાળાને આપવા. પરવળની ભાજી, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, કંઠોલાં, ખડસલિયાનાં પાન, લોંપાથરી (ગળજીલી), અને નૂડાના મૂળા તથા ગળોનાં પાન, એ જ્વરવાળાને શાક તરીકે જ્વર મટાડનારાં હેતાં. લાવાં, કપિંજલ, એણું હરિણું, પૃશત્, સસલાં, કુરંગ, કાલપુચ્છ, તથા સર્વ જાતનાં મૃગો, એમનાં માંસો માંસ ભક્ષક જ્વરવાળાને આપવાં. સારસ, ડોંચ, મેર, તેતર, અને કૂકડાં, એ ભારે તથા ગરમ હોવાથી કદી પણ આપવાં યોગ્ય નથી. જ્વરવાળાને કદી વાત પ્રકોપ થાય, તો તેઓ પણ આપવાં યોગ્ય છે. લીંબુ, દાડમ, આમળાં, અથવા જૂની કાંઠા આપવી.

(રોગીનાં અન્ના.)

મંડ

તળુલાનાં સુસિદ્ધાનાં ચતુર્દશગુણે જલે । રસઃ સિઘૈર્વિરહિતો મળ્ડ ઇત્યભિધીયતે ॥ શુળ્કૈર્સૈન્વસંયુક્તો દીપનઃ પાચનશ્ચ સંઃ । અન્નસ્ય સમ્યક્સિદ્ધયાત્ર જ્ઞેયા મળ્ડસ્ય સિદ્ધતા ॥ પેયા યૂષયવાગૂનાં વિલેપીમક્તયોરપિ । મળ્ડો ગ્રાહી લઘુઃ સ્તીતો દીપનો ધાતુસામ્યકૃત્ । જ્વરપ્લસ્તર્પણો વલયઃ પિત્તશ્લેષ્મશ્ચમાવહઃ ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં ચોખા કણી રહિત રંધાય તે રસને મંડ કહે છે. સૂંઠ અને સૈંધવ રહિત મંડ દીપન અને પાચન છે. ચોખા છેક પાકી જાય ત્યારે મંડની સિદ્ધિ થઈ જાય. પેયા, યૂષ, ચવાણુ, વિલેપી, અને જલમાં પાણુ એજ

રીતે જાણવું. મંડ ગ્રાહી, લઘુ, સ્તીતળ, દીપન, ધાતુની સમતા કરનાર, જ્વર, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર, પિત્ત તથા કફહર, અને શ્રમ મટાડનાર છે.

પેયા

ચતુર્દશગુણે નીરે રક્તશાલ્યાદિભિઃ ક્ષતા । દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિક્થા પેયા પ્રોક્તા મિષ્ઘવરૈઃ ॥ સાતિલઘ્વી ગ્રાહિણી ચ ધાતુપુષ્ટિવિધાયિની । તૃજ્જરાનિલદૌર્વલ્યકુસિરોગવિનાશિની ॥ સ્વેદાગ્નિજનની જ્ઞેયા વાતવર્ચોઽનુલોમની । શુળ્કૈર્સૈન્વસંયુક્તા દીપની પાચની ચ સા ॥ આમશૂઢરી રુચ્યા સ્યાદ્વિબન્ધવિનાશિની ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં રાતા ચોખા વગેરે પકાવીને વધારે પાણી વાળી અને થોડી કણીઓ વાળી રાખ બનાવવામાં આવે તેને ઉત્તમ વેચો પેયા કહે છે. તે બહુ જ હલકી, ગ્રાહી, ધાતુ પુષ્ટિ કરનારી, અને તૃષ્ણા, જ્વર, વાયુ, દુર્બળતા, પેટના રોગોને, મટાડનારી છે. પરસેવો અને અગ્નિને વધારનારી, વાયુને તથા વિષ્ટાને યોગ્ય માર્ગે લાવનારી છે. સૂંઠ અને સૈંધવ સાથે તે પાચન અને દીપન છે. આમશૂળને હરનારી, રૂચિકારક, અને મળબંધનો નાશ કરનારી છે.

પ્રમથ્યા.

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યપલાત્કલ્પકીકૃતા જૃતા । તોયેઽષ્ટગુણિતે તસ્વા માનમાદુઃ પલદ્વયમ્ ॥

દ્રવ્ય પાચ્યદ્રવ્ય તસ્યાઃ પલદ્વયશેષાયાઃ ॥

ગુર્ગઃ પ્રમથ્યા પેયાવત્તતો લઘ્વી વિશેષતઃ ॥

ચાર તોલા દ્રવ્યની ચટણી કરી આઠ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી, આઠ તોલા ખાકી રહે તે આઠ તોલા પીવાય છે. આ પ્રમથ્યાના ગુણો પેયાના જેવા જ છે, પણ વિશેષમાં હલકી વધારે છે.

યૂષ.

અષ્ટાદશગુણે નીરે શિર્ષ્વીધાન્યમૃતો રસઃ ।
વિરલાડન્નો ઘનઃ કિશ્ચિત્પેયાતો યૂષ ઉ-
ચ્યતે । ઉક્તઃ સ એવ નિર્ગૂહો રુચિકૃષ્ણ
વિશેષતઃ

કલ્કદ્રવ્યપલં શુળ્લી પિપ્પલી ચાર્ધકા-
વિકી । વારિમસ્થેન વિપચેચઙ્ગવો યૂષ ઉ-
ચ્યતે ॥

અયમર્થઃ । યૂષાન્તં પલમિતં તત્કલ્કી કૃતમ્ ।
શુળ્લી પિપ્પલી ચ સમુદિતાર્ધકર્ષમેતા કલ્કી-
કૃતા । ઉમયમપિ પ્રસ્થમિતેન વારિણા પચેત્ ।
તદ્ભવો યૂષઃ ॥

યૂષો, બલ્લો લઘુઃ પાકે રુચ્યઃ કણ્ઠ્યઃ
કફાપહઃ ॥

અઠાર ગણા પાણીમાં શીંગનાં ધાન્ય
સંધી ક'ઠક ઘાટો રસ થાય (જાડી દા-
ળ) તેને યૂષ કહે છે. તેને નિર્ગૂહ પણ
કહે છે, અને તે વિશેષે રોચક છે. ચાર
તોલા શીંગનાં ધાન્ય, સૂંઠ તથા ખીપર
અરધો અરધો તોલા, એમની બુદી બુદી
ચટણી કરીને એસઠ તોલા પાણીમાં પ-
કાવવું. એ રસ પણ યૂષ કહેવાય છે. તે
બળ આપનાર, પાકમાં હલકો, રોચક,
કંઠ શીથલ અને કફ હરનાર છે.

મગનો યૂષ.

મુદ્દાનાં દ્વિપલં તં પે મૃતમ ઘોઢકોન્મિતે ।
પાદસ્થં મર્દિતં પૂતં દાદિમસ્ય પલેન તત્ ॥
યુક્તં સૈન્ધવવિશ્વાદંધાન્યકૈઃ પાદકાંશકૈઃ ।
કળાજીરકયોશ્વૂર્ણં શનકૈરવચૂર્ણિતમ્ ॥
સંસ્કૃતોમુદ્દયૂષોઽયં પિત્તશ્લેષ્મહરો મતઃ ॥

મુદ્દાનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શીતલો લઘુઃ ।
ત્રણોઽધ્વજનુતુદ્દાદાકફપિત્તજ્વરાસ્રજિવ્ ॥

આઠ તોલા મગ ૧૨૮ તોલા પા-
ણીમાં પકાવતાં ચોથો ભાગ પાણી રહે,
એટલે કપડામાં ચોળીને ગાળી લેવું. તેમાં
ચાર તોલા દાડમનો રસ તથા પા પા તોલા
સૈન્ધવ, ધાણા, અને સૂંઠ નાંખવાં. પછી
તેમાં ખીપર તથા જીરાનો વધાર દેવો.
આ મગનો યૂષ પિત્ત તથા કફને મટા-
ડનારો છે. મગનો ઉત્તમ યૂષ દીપન,
શીતળ, હલકો છે, તથા પ્રણ, કંઠની
ઉપરના આગના રોગો, તૃષા, દાહ, કફ,
પિત્ત, જ્વર, અને રક્તદોષોને મટાડે છે.

મગ તથા આંબળાનો યૂષ.

મુદ્દામલકયૂષસ્તુ મેદી પિત્તાનિલાપહઃ ।
તુદ્દાહસ્યમનઃ શીતો મૂર્છાશ્રમમદાપહઃ ॥

મગ તથા આમળાનો યૂષ લેકક,
પિત્ત કફ હર, અને શીતળ છે. તે તૃષા,
દાહ, મૂર્છા, શ્રમ, અને મહ મટાડે છે.

મસૂરનો યૂષ.

મસૂરયૂષઃ સંત્રાહી વૃંદી સ્વાદુઃ પ્રમેહનુત્ ॥

મસૂરનો યૂષ આહી, પાષ્ટિક, મધુર,
અને પ્રમેહ હરનાર છે.

યવાગૂ.

‘યવાગૂ: ષડ્ગુણે તોયે સંસિદ્ધા ઘનસિ-
ક્થકા । પૃથક્ દ્રવૈસ્તુ વિરલે: સંયુક્તા
જ્વરિણે હિતા ॥ યવાગૂર્દીપની લઘ્વી તૃ-
ણાગ્રી વસ્તિશોભિની । શ્રમગ્લાનિહરી પ-
થ્યા જ્વરે ચૈવાતિસારિકે ॥

છ ગણા પાણીમાં ધાન્યને પકાવતાં
ઘાટી કણીઓ તથા બહુ થોડું પાણી
રહે, તે યવાગૂ કહેવાય છે. તે જ્વર-
વાળાને હિતકારી છે. યવાગૂ દીપન, હ-
લકી, તૃષા મટાડનારી, અને બસ્તિને
શુદ્ધ કરનારી છે. તે શ્રમ અને ગ્લાનિને
હરે છે અને જ્વર તથા અતિસારમાં
પથ્ય છે.

વિલેપી.

‘ચતુર્ગુણામ્બુસંસિદ્ધા વિલેપી ઘનસિક્થ-
કા ॥ પૃથક્ દ્રવેણ રહિતા રૂયાતા શિથિ
લભક્તિકા ॥

સંસિદ્ધા અતીવસિદ્ધા વિલેપી ગિલ્હથી રૂય
લોકે ॥

વિલેપી દીપની વલ્યા હયા સઙ્ગાહિની
લઘુ: । વ્રણાક્ષિરોગિણાં પથ્યા તર્પણી તૃ-
દ્જ્વરાપહા ॥

કુટડા ચોખા ચોગણા પાણીમાં રાંધ-
વા તેને વિલેપી કહે છે. તે દીપન, બળ
આપનાર, મનને ગમે એવી, આહી, હ-
લકી, વ્રણ અને નેત્ર રોગીઓને પથ્ય,
તૃપ્તિ આપનાર, અને તૃષા તથા જ્વરને
મટાડનારી છે.

ભક્ત.

‘જલે ચતુર્દશગુણે તળ્ડુલાજ્ઞાં ચતુષ્પલમ્ ।
વિપચેત્ સ્વાવયેન્મણ્ડં તદ્વક્તંમધુરં લઘુ ।
ચક્રદત્તસ્તુ । અન્નમ્પચ્ચ ગુણે તોયે યવાગૂ
ષડ્ગુણે પચેત્ ॥

તન્નાન્નં ભક્તં તથા ચ । મિસ્તાહ્વી ભક્તમંચે-
ન્નમોદનોડ્છ્રીસદીદિવિરિલ્યમર: ॥

ભક્તં વદ્ધિકરં પથ્યં તર્પણં મૂત્રલં લઘુ ।
સુધૌતં પ્રસુતં ચોષ્ણં વિશદં ગુણવત્તરમ્ ॥
અધૌતમસુત શીતં વૃષ્યં ગુરુ કફપદમ્ । અ-
ત્યુષ્ણં બલહૃદ્વક્તં શીતં શુષ્કચ્ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં દુર્જરં તળ્ડુલાન્વિતમ્ ॥

અતિક્લિન્નં સજલં યત્પર્યુષિતમ્ ॥

મૃષ્ટતળ્ડુલજં રૂયં સુગન્ધિ કફહલ્લઘુ ।
વાતાસ્થાપિતમન્દાગ્નિવિરિક્તાનાં પ્રશસ્યતે ॥

ચોદ ગણા પાણીમાં સોળ તોલા
ચોખા પકાવીને પાણી કાઢી નાંખવાથી
ભક્ત (ભાત) થાય છે, તે મધુર અને
હલકો છે. ચક્રદત્ત તો અન્નને પાંચ
ગણા પાણીમાં અને યવાગૂને છ ગણા
પાણીમાં પકાવવાનું કહે છે. અહીં અન્ન
એટલે ચોખા સમજવા. અમર કોથમાં
ભિસ્તા, ભક્ત, અંધસ, અન્ન, ઓદન
અને દીદિવિ એટલાં ચોખાનાં નામ કહે-
લાં છે. ભાત દીપન, પથ્ય, તૃપ્તિ આપ-
નાર, મૂત્રલ, હલકો છે. સારી રીતે ધો-
એલો, ઓસાવેલો, “ગરમ ભાત શેષક
અને વધારે ગુણો વાળો છે. નહિ ધોએલ
તથા નહિ ઓસાવેલો અને શીતળ ભાત
વૃષ્ય ભારે, અને કફહર છે. બહુ ગરમ ભાત

જળ હરનાર છે, અને શીતળ ભાત સૂકી અને માંડ પચે એવો છે. બહુ દીલો ભાત ગ્લાનિ કરનાર અને માંડ પચે એવો છે. શેકેલા ચોખાનો ભાત રોચક, સુગંધી, કફહર, અને હલકો છે. વાયુવાળા, નિરુદ્ધઅસ્તિવાળા, મંદામિવાળા, પ્રથા રેચવાળાને તે હિતકારી છે.

રસૌદન.

ઘૌસલં સત્વિજં માંસં તથાનસ્થિચ તૈત્તિરમ્ ॥ ચતુઃપલોન્મિતં સૂક્ષ્મઙ્ગલિપતં ક્ષાલિતં જલે ॥ પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલશુળ્કી-જીરકધાન્યકૈઃ । દ્વિશાળૈઃ સંયુતે તોયે કા-ધ્યમર્દ્દાદકોન્મિતે ॥

પાદસ્થિતં જલં તત્ર દર્બા સંકુટિતં હરેત્ । તં રસં મર્દિતં દિગ્બૃષ્ટસૈન્ધવઝીરકૈઃ । સમ્યક્ પ્રધૂપિતં પથ્યં શુદ્ધાનાં શુદ્ધિકાંશિ-નામ્ ॥

રસૌદનો ગુર્લુષ્ણો વલ્યો વાતજ્વરાપહઃ ॥

સાથળનું બહુ માંસ તથા હાડકાં વગરનું તેતરનું માંસ સોળ તોલા લેઈ બીણા બીણા કડકા કરી પાણીમાં ઘોઈ, પીપર, પીપરીમૂળ, સૂક, જીરું, તથા ધાણા અરધો તોલો પાણીમાં નાંખી, તેમાં પેલું માંસ નાંખીને ૧૨૮ તોલા પાણીમાં પકાવવું. એથી ભાગ પાણી રહે એટલે માંસને કડછીથી છદીને રસો કાઢી લેવો. પછી તેને હિંગે, શેકેલા સૈન્ધવ, અને જીરથી વધારી ભાતમાં મેળવવું. એ ભાત રસૌદન કહેવાય છે. શુદ્ધ થયેલા અને શુદ્ધ થનાર માટે તે પથ્ય છે. રસૌદન ભારે, વૃદ્ધ, બળ આપનાર, અને વાતજ્વર હણનાર છે.

ઔષધ મંડાદિ પ્રક્રિયા.

સાધ્યં ચતુઃપલં દ્રવ્યં ચતુઃષષ્ટિપલેઽમ્બુ-નિ । તત્કાર્યેનાર્દશિષ્ટેન મગ્ધપેયાદિ સાં-ધયેત્ ॥ વૃદ્ધવૈદ્યાઃ પલદ્રવ્યં ગ્રાહયંત્યાદ-કેઽમ્મસિ । મેષજસ્યાતિવાહુલ્યાત્કદાચિ-દહચિર્મથેત્ ॥ યૈરઘૈરૌષધૈર્યૈશ્ચ કૃતા મ-ળાદયો બુધૈઃ । વિચાર્ય તદ્ગુણોનતાંસ્ત-દ્ગુણોનવ નિર્દિશેત્ ॥

૨૫૬ તોલા પાણીમાં ૧૬ તોલા દ્રવ્ય પકાવીને ક્વાથ અરધો બાકી રહે એટલે તેમાં મંડ, પેયા, વગેરે બનાવવાં. વૃદ્ધ વૈદ્યા તો ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ચાર તોલા જ દ્રવ્ય પકાવવાનું કહે છે, કેમકે દ્રવ્ય વધારે હોય તો વખતે રોગીને અરુચિ પેદા કરે છે. જે જે અન્નો અને જે જે ઔષધોનાં મંડાદિ બનાવવામાં આવે, તે તેનો વિચાર કરીને તેના ગુણો સમજી લેવા.

ઔષધ સિદ્ધ પેયા.

અન્નકાલે હિતા પેયા યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતાદીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનાં જ્વરાપહા ॥

યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા યથાદેજ પાચનૈઃ કૃતા । યથા ।

પોતાને જેમ પાચન, થાય તે રીતે પેયા બનાવીને જમવામાં લેવાથી હિત કરે છે. તે દીપન, પાચન, હલકી, અને જ્વરને મટાડનારી છે.

જ્વરની પેથા.

પશ્ચમૂલ્યાઃ કષાયન્તુ પાચનં વાતિકજ્વ-
રે । સક્ષોદ્રં પૈત્તિકે સુસ્તકદુકેન્દ્રયૈઃ કુ-
તમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિકષાયન્તુ પાચનં કફજે
જ્વરે । લઘુના પશ્ચમૂલેન પિપ્પલ્યા સહ
ધાન્યયા ॥ મહત્યા પશ્ચમૂલ્યાથ વ્યાઘ્રી
દુઃસ્પર્શગોક્ષુરૈઃ । સિદ્ધાનિ ભિષગન્નાનિ
પ્રયુજ્જીત યથાક્રમમ્ ॥ વાતપિત્તે શ્લેષ્મ-
પિત્તે કફવાતે ત્રિદોષજે ॥

અર્થમર્થઃ । વાતપિત્તેષુ લઘુના પશ્ચમૂલેન સિ-
દ્ધાન્યન્નાનિ ભિષક્ પ્રયુજિત ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી કણ્ટકારીદ્વયં તથા ।
ગોધૂરઃ પશ્ચમઃ પ્રોક્તઃ પશ્ચમૂલમિદં લઘુ ॥
શ્લેષ્મપિત્ત પિપ્પલ્યા સહ ધાન્યયા । કફવાતે
મહત્યા પંચમૂલ્યા ॥

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા મણિકારિકા-
કા । ડયોનાકઃ પશ્ચમઃ પ્રોક્તઃ પશ્ચમૂલમિ-
દં મહત્ ॥

ત્રિદોષજે વ્યાઘ્રીદુઃસ્પર્શગોક્ષુરૈઃ વ્યાઘ્રી કંટ-
કારિકા । દુઃસ્પર્શો યવાસઃ ॥

વાતજ્વરમાં પંચમૂલીનો ક્વાથ પા-
ચન છે. મોથ, કડુ, અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ
મધ નાંખી પિત્તજ્વરમાં પીવાય છે.
કફજ્વરમાં શિષ્પલ્યાદિનો ક્વાથ પાચન
છે. લઘુ પંચમૂળનો ક્વાથ વાતપિત્ત-
જ્વરમાં, પીપર અને ઘાણાનો ક્વાથ કફ
પિત્તજ્વરમાં, અને બૃહત્પંચમૂળનો ક્વાથ
કફવાતજ્વરમાં, તથા ત્રિદોષજ્વરમાં
લોરીંગણી, જવાસો, અને ગોખડનો ક્વાથ,

એ રીતે ક્વાથોમાં પકાવેલી પેથા વીએટ્ટે
આપવાં. મોટો તથા નાનો સમેરવો, અને
જાતની લોરીંગણીઓ, તથા પાંચમો ગો-
ખડ, એ લઘુ પંચમૂળ કહેવાય છે. ખીલી,
સીવણ, કાંકચ, અરણી, અને ટેંદુ, એ
પાંચ બૃહત્પંચમૂલ કહેવાય છે.

જ્વરના ઉપદ્રવોમાં દેવાની પેથાઓ.

પેથાં વા રક્તશાલીનાં વસ્તિપાર્શ્વશિરો-
રુજિ । રવદંષ્ટાકણ્ટકારીભ્યાં સિદ્ધાં જ્વ-
રહરીં પિવેત્ । વિવદ્વર્ચાઃ સયવાં પિપ્પ-
લ્યામરુકૈઃ શૃતામ્ । સર્પિષ્મર્તીં પિવેત્પેથાં
જ્વરી દોષાનુલોમિનીમ્ ॥ કાસી શ્વાસી
ચ હિકી ચ પશ્ચમૂલીશૃતાં પિવેત્ ।

યથોડ્ઝાનં અત્ર પંચમૂલી બૃહતી લઘ્વી ચ હિતા
તથા શૃતાં પેથાં પિવેદિત્યર્થઃ ।

પેથાં મેષજસંયોગાલ્લઘુત્વાચ્ચામિદીપ-
ની । વાતમૂત્રપુરીષાણાં દોષાણાં વાનુલો-
મિકા ॥ સ્વેદનાય ચ સોષ્ણત્વાદ્વત્વાત્તુ-
દસયાય ચ ॥ આહારભાવાત્પ્રાણાય સરત્વા-
લાઘવાય ચ । જ્વરઘ્ની હેતુસામ્યત્વાત્ત-
સ્માત્તાં પૂર્વમાચરેત્ ।

હેતુસામ્યત્વાદ્દેતવઃ વાતપિત્તકફાસ્તેષાં સામ્ય-
ત્વાત્ ॥

ખરિત, પડંખાં, અને માથાના દો-
ગોમાં પેથા રાતા ચોખાની આપવી. ગો-
ખડ અને બેડી લોરીંગણીની પેથા જ્વર
મટાડનારી છે. મળખંધ હોય તો ચવ,
પીપર, અને આમળાના ક્વાથમાં ઘી
સાથે પકાવેલી પેથા પીવી, તેથી જ્વર-
વાળાના દોષ અનુકૂળ ગતિ કરનારા થા.

મ છે. ઉધરસ, શ્વાસ, અને હેડકીમાં પંચમૂલીનો કબાથ પીવો. ઔષધોના સં-યોગવાળી પેયા હલકી, દીપન, તથા વાયુ, મૂત્ર અને મગને સીધા ચલાવનારી છે. ગરમ-હોવાથી સ્વેદ કરનારી છે. અને દ્રવ રૂપ હોવાથી તૃષ્ણાનો નાશ કરનારી છે. ખોરાક રૂપ હોવાથી ભુવાડનારી, અને સારક હોવાથી હલકી છે. હેતુને (વાત, પિત્ત અને કફને) સમ કરનારી હોવાથી જવરને હણનારી છે; એટલા માટે તે પ્રથમ પીવી.

પંચ મુષ્ટિક યૂષ.

યવકોલકુલત્થાનાં મુદ્ગમૂલકગુણ્ડયોઃ ।
 एकैकमुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ પ-
 શ્ચમુષ્ટિકાં ઇત્યેવ વાત પિત્તક્રુકાપહઃ । શૂલે
 પ્રશસ્યતે ગુલ્મે કાસે શ્વાસે ક્ષયે જ્વરે ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूतः ॥

જવ, ખોર, કળથી, મગ, મૂળા, અને સૂંક, એ દરેક એકેક મૂઠી ભર લેઇને આઠ ગણા પાણીમાં પકાવવાં. આ પંચ-મુષ્ટિક યૂષ વાત, પિત્ત, અને કફને હણનારો છે. શૂળ, ગુદમં, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, અને જવરમાં હિતકર છે.

મલ મૂત્ર બંધનો ઉપાય.

रुद्रमूत्रपूरीषस्य गुदे वर्ति निघ्रापयेत् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ।
 पाययेत्तु यवाञ्च वा मारुताद्यनुलोमिनीम् ॥

મલમૂત્ર રોકાયાં હોય તો પીપર, પીપરીમૂળ, અજમો, અને ચવકથી સિદ્ધ કરેલ યવાગૂં પાવી, અથવા ગુદામાં વાટ ખોસવી, તેથી વાયુ સીધો ચાલે છે.

પેયા તથા યવાગૂનો અપવાદ.

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तक्रफोत्थि-
 ते । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता
 ज्वरे ॥ दाहच्छर्द्यर्दितं क्षामं निरञ्जं तृष्ण-
 यान्वितम् । घर्मात्तं मद्यपञ्चापि तोयालो-
 दितशक्तुकम् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं पायये-
 लाजतर्पणम् ।

लाजतर्पणं लांजशक्तरूपं तर्पणम् ॥ तथाच ॥

दाहच्छर्द्यर्दितं क्षामं निરञ્જં તૃષ્ણયાન્વિ-
 તમ્ । ઘર્માત્તં મદ્યપન્ચાપિ તોયાલોદિતશ-
 ક્તુકમ્ ॥ શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયેલાજત-
 ર્પણમ્ । જ્વરાપદૈઃ ફલરસૈર્યુક્તમ્નં હિતં
 કચિત્ ॥

મદાત્યય, મધ પીવાની ટેવ, બિનાજા-
 માં, પિત્ત અને કફ કોપેલ હોય, રક્ત
 પિત્ત બિચું ચઢ્યું હોય, તેવા જવરવાળાને
 યવાગૂં હિતકર નથી. દાહ, બિલટી,
 અર્દિત, દૂર્બળતા, ભૂખ, તરશ, ગરમી,
 અને મધ પીવાની ટેવ, એવા જવરવાળાને
 પેયા કે યવાગૂં નહિ પાતાં ચોખાન્ની ધા-
 ણીનો સાથવો સાકર તથા મધ સહિત
 પાણીમાં પાવો. અંધાંતરમાં કહ્યું છે કે દાહ,
 બિલટી, દુર્બળતા, ભૂખ, તરશ, ગરમી,
 અને મધ પીવાની ટેવવાળાને પાણી
 માં ચોખાની ધાણીનો સાથવો મધ તથા
 સાકર સહિત આપવો. કોઈવાર જવરમાં
 ફળોના રસવાગૂં અન્ન પણ હિતકારી થાય છે.

સંતર્પણ સ્વરૂપ.

द्राक्षादादिमखर्जूरमृदिताम्बु सशर्करम् ।
 लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥

લાજચૂર્ણ દ્રાક્ષાદિ જલશર્કરામધ્વાજ્યસહિત ત-
ર્પણમુક્તિર્થઃ ॥

ધન્વંતરિએ કહેલું છે કે—“ ચોખાની
ધાણીનો સાથવો. દ્રાક્ષ, દાડમ, ખમ્બર,
એમને ચોખીને બનાવેલું પાણી સાકર
નાંખીને, તથા ઘી અને મધ નાંખીને પી-
વાથી તૃપ્તિ થાય છે. ”

ચોખાની ધાણીના ગુણો.

લાજાનાં શક્તવઃ ક્ષોદ્રસિતાયુક્તા વિશેષ-
તઃ છર્થતીસારતૃડદાહવિષમૂર્છાજ્વરાપહાઃ ॥

ચોખાની ધાણીનો સાથવો, વિશેષે
કરીને મધ તથા સાકર સાથે લેવાથી
બિઘ્નટી, અતિસાર, તૃષ્ણા, દાહ, ઝેર, મૂ-
ર્છા, અને જ્વર હટાય છે.

તર્પણનો પ્રકાર.

તત્ર તર્પણમેવાદૌ પ્રદેયં લાજશક્તુભિઃ ।

જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈર્યુક્તં સમયુશર્કરમ્ ॥

દ્રાક્ષાદાદિમલ્લર્જૂરમિયાલૈઃ સારુષકૈઃ ।

તર્પણાર્હસ્ય દ્વાતવ્યં તર્પણં જ્વરનાશનમ્ ॥

પ્રિયાલમત્ર પક્કલં ન તન્મજાગુરુવાત્ । ત-
ર્પણાર્હસ્ય દાહચ્છર્દિતૃપ્તાર્ષત્સ્ય લંઘિતસ્ય ક્ષીણસ્યેત્યર્થઃ ॥

ચરકે કહેલું છે કે—“ જ્વર હરનારાં
ફળોના રસો મધ તથા સાકર સાથે લેઈ
તે સહિત ચોખાની ધાણીનો સાથવો તૃપ્તિ
માટે પ્રથમ દેવાં ” ચરકે જ્વરમ્ન ફળો
કહેલાં છે કે—“ દ્રાક્ષ, દાડમ, ખમ્બર;
રાયણ, એ તૃપ્તિ આપનાર હોવાથી જ્વરના
નાશ માટે આપવાં. ”

જ્વરો ઉપર હિતકારી પદાર્થો.

શ્રમોપવામાનિજ્જે હિતં નિત્યં રસૌદનમ્ ॥

રસોઽત્ર માંસસ્ય રસઃ । તેન સિત્ત ઓદનો ર-

સૌરુતઃ । અન્નેન વ્યજ્જનામિત્યનેન સમાસઃ ॥

મુદ્રયૂપૌદનથૈવ હિતઃ કફત્વમુત્થિતે ।

સ એવ સિતયાયુક્તઃ શીતઃ પિત્તજ્વરે હિતઃ ॥

સ એવ મુદ્રયૂપૌદન એવ ॥

કૃશોઽસ્થદોષો યઃ ક્ષીણક્ર્ફોર્જીર્ણજ્વ-

રાન્વિતઃ । વિવન્ધાસૃષ્ટદોષશ્ચ રૂક્ષપિત્તા-

નિલજ્વરી । પિપાસાર્તઃ સદાહશ્ચ પપ્સા

સમુલ્લી ભવેત્ ॥ અન્યથ અજાદુગ્ધં ગુડો-

પેતં પાતવ્યં જ્વરશાન્તયે । તદેવ તુ પયઃ

પીતં તરુણે હન્તિ માનવમ્ ॥

તરુણે જ્વરે । અન્યથ ॥

જીર્ણે જ્વરે કફે ક્ષીણે ક્ષીરં સ્યાદમૃતો-

પમમ્ । તદેવ તરુણે પીતં વિષવદ્દન્તિમાનવમ્ ॥

શ્રમ, ઉપવાસ, અને વાયુના જ્વરમાં
હિતકારી રસોદન હિતકારી છે. કફ જ્વ-
રમાં મગનો યૂષ અને ચોખા હિતકારી
છે. તેમાં જ સાકર નાંખવાથી તે શીત
હોવાથી વિષમ જ્વરમાં હિતકારી છે. ફળ-
ના, અસ્પષ્ટોષવાળા, ઓછા કફવાળા, ઓછું
જ્વરવાળા, મળ બંધવાળા, દોષવાળા, રૂક્ષ,
પિત્ત અને વાયુના, જ્વરવાળા તરસ્યા,
દાહવાળા, એવાને દૂધ અપાય છે. ખીજે
કહેલું છે કે—ખકરીતું દૂધ ગોળ સાથે
જ્વરની શાંતિ માટે પાવું, પણ તરુણ
જ્વરમાં તે પીવાથી માણસ મરી જાય છે.
વળી કહ્યું છે કે—ઓર્ણજ્વરમાં કફ ક્ષીણ
થયા પછી દૂધ પીવાથી તે અમૃત તુલ્ય
ગુણ કરે છે, પણ જો તરુણ જ્વરમાં પી-
વામાં આવે તો તે ઝેરની પેઠે માણસને
મારી નાંખે છે.

જ્વરવાળાના નિયમો.

ન દિરઘાન્ન પૂર્વાઙ્ગે નાભિષ્પન્દિ કદા-

ચન । ન તીક્ષ્ણન્ન ગુરુપ્રાયં શુઙ્ગીત તરુ-

જવરી ॥ ન જાનુ તર્પયેત્પાજ્ઞઃ સહમા
જ્વરકર્ષિતમ્ । તેન સંશમિતોઽપ્યસ્ય પુન-
રેવ ભવેજ્વરઃ ॥

એ વાર, સહવારમાં, કફ હરનારૂ, તીક્ષ્ણ, અને ભારે અન્ન તરૂણ જ્વરવા-
ળાએ કદી 'પણ ખાવું' નહિ. જ્વરથી નખળાઈ આવી હોય તેમાં એકદમ વેંચે તૃપ્તિ આપવી નહિ; એમ કરવાથી શમી ગયેલો જ્વર પાછો થાય છે.

જ્વર મુક્તિનું પૂર્વરૂપ.

દાહઃ સ્વેદો ભ્રમસ્તૂષ્ણા કમ્પવિદ્ભેદ
સંજ્ઞતાઃ । કૂજનશ્ચાતિવૈગન્ધ્યમાકૃતિર્જ્વર-
મોક્ષણે ॥

વિદ્ભેદો મલપ્રવૃત્તિરત્ર । સમ્પદાદિભ્યો 'ભાવે
ક્ષિપ્ । કૂજનં કુન્થનં અતિવૈગન્ધ્યં ગાત્રસ્ય ।
ઝરમુક્તૌ ભવિષ્યંત્યામે તલ્લક્ષણં ભવતિ । નનુ
દોષક્ષયં વિના ન વ્યાધિનિવૃત્તિઃ ક્ષીણાશ્ચ દોષાઃ
કથમેવંવિધં રૂપં કરિષ્યંતિ । ઉચ્યતે । કશ્ચિત્
ક્ષીણોઽપિ વિનાશકાલે સ્વશક્તિં દર્શયતિ । યથા
નિર્વાણાવસ્થાયાં દીપો વિશેષાત્પ્રજ્વલન્તિ ॥ વાગ્મ-
દોઽપ્યાહ ॥

ધાતૂન્ પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકાલે વિ-
લીયતે । તતો નરઃ શ્વસન્ કૂજન્ વમન્
સ્વિચ્છન્ન ચેષ્ટતિ ॥

ન ચેષ્ટતેઽચેષ્ટઃ સ્યાત્ ॥

ત્રિદોષજે જ્વરે હેતુદન્તર્થે ચ ધાતુગે ।
લક્ષણં મોક્ષકાલે સ્યાદન્યસ્મિન્ સ્વેદદ-
ર્શનમ્ ॥

એતદાહાદિકં લક્ષણં મોક્ષકાલે એતેષ્વેવ ઝરેષુ
સ્યાત્ । કેષુ ત્રિદોષજે અન્તર્થે ચ ધાતુગે જ્વરે ચ ॥
અન્યસ્મિન્ સ્વેદમાત્રદર્શનં ભવતિ ॥

દાહ, સ્વેદ, ભ્રમ, તરશ, કંપ, અને
વિપ્રાનું બેદન, આંતરડાંમાં શુક્રશુક્રાટ,
અને કુર્ગધ, એટલાં જ્વરથી મુક્ત થ-
યાનાં લક્ષણો છે.

શંકા.

દોષોનો ક્ષય થયા વગર રોગ મટતા
નથી, માટે રોગ મટવાના સમયમાં ક્ષીણ
થયેલા દોષો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દાહ
વગેરે ભયંકર રૂપ કેમ પકડે છે ?

સમાધાન.

કેટલાંક ક્ષીણ થયા છતાં પણ અંત
સમયે પોતાનું બળ દર્શાવે છે, જેમકે
દીવો શુલ થતી વખતે પણ વધારે પ્રકા-
શમાન થાય છે. વાગ્લટ કહે છે કે-ધા-
તુઓનો ક્ષોભ કરતો દોષ જ્યારે 'માણ-
સને તણ જવાની તૈયારીમાં હોય છે.
ત્યારે તે વીખરાઈ જવા લાગે છે; તેથી
તે વખતે માણસ હાંફે છે, કણકણે છે,
ઉલટી કરે છે, પરસેવો થાય છે અને
એટલા વગરના થાય છે. ત્રિદોષજ્વર,
ધાતુઓના જ્વર, તથા અંદર ઊંડા વેગ-
વાળો જ્વર, એ મટે છે ત્યારે પણ દાહ-
દિક લક્ષણો થાય છે. અને તે શિવાયના
બીજા પ્રકારના જ્વરોમાં મરતી વખતે
માત્ર પરસેવો જ થાય છે.

જ્વરથી મુક્ત થયાનાં લક્ષણો.

દેહો લઘુર્વપગતરુપ્પ્રમાહતાપઃ પાકો મુ-
લે કરણસૌષ્ઠ્યવમન્યથત્વમ્ । સ્વેદક્ષયઃ પ્ર-
કૃતિ યોગિમનોઽજ્વલિપ્ત્રાકણ્ઢશ્ચ મૂર્ધ્નિ
વિગતજ્વરલક્ષણાનિ ॥ સુશ્રુતોઽપ્યાહ ।
દેહે લઘુત્વં શિરસઃ કણ્ઢઃ પાકો મુલસ્ય
ચ । શ્વપ્રધુશ્ચાન્નકાંક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય
લક્ષણમ્ ॥

દેહ હલકો થાય, ગ્લાનિ મટી જાય, મુખમાં પાક થાય, ઇંદ્રિયોમાં સૌંદર્ય આવે, પીડા ટળે, સ્વેદ મટે, મન સ્વાભાવિક બને, અન્નની ઇચ્છા થઈ જાય, અને માથામાં ચળ આવે, એ જ્વર ગયાનાં લક્ષણો છે. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે—“દેહમાં હલકાઈ, માથામાં ખરજ, મુખમાં પાક, છીંક, અન્નની ઇચ્છા, એ જ્વરથી મુક્તનાં લક્ષણો છે.”

જ્વર મુક્તનાં નિયમો.

વ્યાયામઃ વ્યવાયઃ સ્નાનં ચંક્રમ્પાનિ ચ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો બલવાન્ ભવેત્ ॥ અન્યથ વ્યાયામઃ વ્યવાયઃ પ્રવાતં શિશિરં જલમ્ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો બલવાન્ ભવેત્ ॥ જન્તોર્જ્વરવિમુક્તસ્ય સ્નાનં કુર્યાત્પુનર્જ્વરમ્ । તસ્માજ્વરવિમુક્તોપિ સ્નાનં ત્રિપમિત્વત્યજેત્ ॥ બલવર્ણામિત્વપુષાં યાવન્ન પ્રકૃતિર્ભવેત્ । તાવજ્જ્વરેણમુક્તોઽપિ વર્જનીયાનિ વર્જયેત્ ॥

જ્વરથી મુક્ત થયેલાને જ્યાં સૂધી બળ ન આવે ત્યાં સૂધી કસરત, મૈથુન, સ્નાન, તથા હરફર કરવાં નહિ. ખીજે પણ કહેલું છે કે કસરત, મૈથુન, વાયુ, ટાક, જળ, એટલાં વાનાં જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ અંગમાં બળ આવતાં સૂધી છોડી દેવાં. પ્રાણી જ્વર મટ્યા પછી તુરત સ્નાન કરે છે તો તેને જ્વર પાછો આવે છે, માટે તેણે વિષની પેકે સ્નાનનો ત્યાગ કરવો. પ્રથમના જેવાં બળ, અગ્નિ, વર્ષુ, અને દેહ, વગેરે ન થાય ત્યાં સુધી જ્વર મટ્યો હોય તો પણ ઉપરની બાબતો છોડી દેવી જોઈએ.

વાત જ્વરનો અધિકાર.

વાત જ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

તત્ર વાતજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટકારણકથન-
પૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

**વાતલાહારચેષ્ટાભ્યાં વાયુરામાશયાશ્રયઃ ।
બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટામિં જ્વરકૃત્સ્યાદ્રસાનુભઃ ॥**

વાયુ કરનારા આહાર તથા ચેષ્ટાથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ બહાર નીકળીને કોઠાના અગ્નિને કાઢીને રસને દૂષિત કરીને વાતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

જૃમ્ભાત્યર્થ સમીરણાદિતિ સમીરણજ્વરે ઉત્પત્ત્ય-
તિ इत्यर्थ जृम्भा स्यात् जृम्भा च श्रमादिपूर्विका
भवति ।

વાતજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે શ્રમ વગેરે ઉત્પન્ન થઈને અત્યંત બળ-
સાં આવે છે.

વાતજ્વરનું લક્ષણ.

વેપથુર્વિષમો વેગઃ કण्ઠૌષ્ઠમુલશોષણમ્ ।
નિદ્રાનાશઃ ક્ષવઃ સ્તમ્ભો ગાત્રાણાં રૌદ્ર્યમેવ
ચ ॥ શિરોહૃદ્ગ્રસ્ત્વક્રવૈરસ્યં બદ્ધવિદ્-
કતા શૂલાધ્માને જૃમ્ભણઃ ભવંત્યનિલજે
જ્વરે ॥

જ્વરનાં લક્ષણાં પ્રાયો ભાવિત્વેન સુશ્રુતે નિ-
ર્દિષ્ટાંતિ । ચક્રારાદ્યાન્યપિ ચરકનિદાનોક્તાંતિ
બોદ્ધવ્યંતિ ॥ તામ્યેવ શ્લોકેન પ્રદર્શયંતિ ।

भवन्ति विविधा वातवेदनाः स्यादसुप्त-
ता । पिण्डकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्रगवा-
यता ॥ गात्रसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः स-

નિજાનુનો : । શુષ્કકાસો વમિર્લોમદન્ત-
ર્હર્ષઃ શ્રમશ્રમૌ ॥ અરુણં મૂત્રનેત્રાદિ તુ-
પ્રલાપોષ્ણગાત્રતા ।

વિષમો વેગઃ । શરીરોષ્ણતાદિરૂપો જ્વરવેગો
વિષમો ભવતીત્યર્થઃ । ક્ષવઃ સ્તમ્ભઃ છિક્કાયા
અમાવઃ તથા ચ વાગ્મટઃ ।

હૃષીં રોમાંચદન્તેષુ વેપથુઃ ક્ષવથુર્ગ્રહ इति
ચરકોઽપિ ક્ષવથૂદગારવિનિગ્રહ इति ॥ શિરોદ્ધ-
વાતરુક્ ॥ ગાત્રપદે પ્રયુક્તે શિરોદ્ધચ્છબ્દપ્રયોગઃ
તત્ર તત્ર વિશેષેણ વેદનો બાધનાર્થઃ ॥

કંપ, વિષમ વેગ, કંઠશોષ, હોઠશો-
ષ, મુખશોષ, નિદ્રાનો નાશ, છીંક બંધ,
ગાત્રોમાં રૂક્ષતા, માથું તથા હૃદય અને
ગાત્રોમાં પીડા, મુખમાં વિરસતા, મળ-
બંધ, શૂળ, આક્રોશ, અને બગાસાં, આ-
ટલાં લક્ષણો વાતજ્વરમાં ઘણું કરીને
થાય છે. (આ નિદાનો સુશ્રુતે કહેલાં છે.
ચરકે વિશેષ કહેલ છે કે)-વિવિધ વાયુ-
ની વેદનાઓ થાય છે, નિદ્રાનો નાશ
થાય છે. પીંડીઓમાં કળતર, કાનમાં અ-
વાજ, મુખમાં તૂરાશ, અંગોમાં પીડા,
ડાઢીમાં પીડા, સાંધા તથા ગોઠણોમાં
પીડા, ખાલી ઉધરસ, વમન, રૂવાટાં ઉભાં
થવાં, દાંત અંબાઈ જવા, શ્રમ, ભ્રમ,
મૂત્ર તથા નેત્રાદિનું રાતું થઈ જવું, તરશ,
બકવા, અને ગાત્રોમાં ગરમી, એ સર્વ
થાય છે. (વાગ્લટે કહ્યું છે કે)-રૂવાટાંનું
ઉભું થવું, દાંતનું અંબાઈવું, છીંકનું બંધ
થવું, અને ઓડકાર બંધ થવા, એટલાં
લક્ષણો વાતજ્વરમાં થાય છે,

વાતજ્વરની ચિકિત્સા.

આમાશયસ્યો હત્વાગ્નિં સામો માર્ગાન

પિધાપયન્ । વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્મા-
લ્લઙ્ગનમાચરેત્ ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितगात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधानम् । वातज्वरिणो लङ्घ-
नविधाने विशेषमाह चरकः ।

જ્વરિતં ષડ્હેડતીતે લઘ્વન્નં પ્રતિભોજિ-
તમ્ ! પાચનં શમનીયશ્ચ કપાયં પાયયે-
દ્ધિષ્ક ॥ સુશ્રુતોઽપ્યાહ । વાતિકે સપ્તરા-
ત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકે ॥ શ્લેષ્મિકે દ્વાદશા-
હેન જ્વરે યુજ્જીત મેષજમ્ ।

नन्वन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः । तदन्नं
विना प्राणिभिः कथं स्यादव्यमित्याह ।

દોષાણામેવ સા શક્તિર્લઙ્ગને યા સહિષ્ણુ-
તા । ન હિ દોષક્ષયે કશ્ચિત્સહતે લઙ્ગનં
મહત્ ॥ કરુપિત્તે દ્રવે ધાતૂ સહેતે લઙ્ગનં
વહુ । આમશયાદૂર્ધ્વમપિવાયુનું સહેતે સજમ્ ।

દુષ્ટ થઈ ગયેલો દોષ આમાશયમાં
જઈને અગ્નિને હણીને આમ માર્ગોને
રોકે છે અને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, માટે
લંઘન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આરો-
ગ્ય થતા સુધી બધા જ્વરવાળાએ લંઘન
કરવું જોઈએ. હવે ચરક કહે છે કે “વા-
તજ્વરવાળાને છ દિવસ સુધી લંઘન કરાવી
સાતમે દિવસે હલકું ભોજન આપવું
તથા વેંચે તેને પાચન તથા શમન કપાય
આપવું. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે-“વાત-
જ્વરમાં સાત રાત્રી પછી, પિત્તજ્વરમાં
દશ રાત્રી પછી અને કફજ્વરમાં બાર
રાત્રી પછી જ્વરની દવા આપવી. આ
ઠેકાણે શંકા થાય કે “શ્રુતિમાં કહ્યા પ્ર-
માણે અન્નજ પ્રાણીઓને પ્રાણરૂપ છે,

માટે અન્ન વગર શી રીતે રહી શકે ? તેનું સમાધાન કે- લાંઘન ખમી શકવાની શક્તિ હોયોની છે, હોય ક્ષય થાય તો કહી પણ લાંઘન ખમાય નહિ. કદ અને પિત્ત, એ બે ધાતુઓ દ્રવરૂપ હોવાથી વધારે લાંઘન ખમી શકે છે, પરંતુ આમનો ક્ષય થયા પછી વાયુ ક્ષણભર પણ લાંઘન ખમી શકતો નથી.

દશમૂલાદિ કવાથ.

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રાકામદૂતીચ શોણકઃ ।
તર્કારી ગોક્ષુરઃ ક્ષુદ્રા બૃહતી કલશી સ્થિ-
રા ॥ રાસ્ના કળા કળામૂલં કુઠું શુઠ્ઠી
કિરાતકઃ । મુસ્તા બલા મૃતા બાલં દ્રાક્ષા
યાસઃ શતાદિકા ॥ एषां काथो निहन्त्येव
प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् । सोपद्रवं च योगोऽयं
सर्वयोगवरः स्मृतः ॥

શ્રીફલો ચિલ્વઃ । સર્વતોમદ્રા ગમ્મારી । કામ-
દૂતી પાટલા । શોણકઃ સોનાપાઠા इति लोके ।
તર્કારી ગણિકારી । કલશી પૃશ્નિપર્ણી સ્થિરા
શાલિપર્ણી બલા સુગન્ધવલા દ્રાક્ષા યાસો યર્વા-
સઃ । इति दशमूलदिकाथः ॥

ખીલી, શિવણુ, કાંકચ, અરણી, અર-
લૂ, ગોખરૂ, બંને જાતની લોંરીંગણીઓ,
બંને જાતના સમેરવાઓ, રાસ્ના, પીપર,
પીપરીમૂળ, કઠં, સૂંઠં, કરિયાતું, મોથ,
નાગબલા, ગળો, વાળો, દ્રાક્ષ, જવાસો,
અને શતાવરી, એમનો કવાથ વાતજ્વર-
રને ઉપદ્રવો સહિત હણે છે. આ પ્રયોગ
સર્વ પ્રયોગોમાં ઉત્તમ છે.

બૃહત્પચ્ચમૂલી કવાથ.

સુશ્રુતઃ । પચ્ચમૂલી કષાયન્તુ પાચનં વા-

તિકે જ્વરે इति ॥

અન્ન પચ્ચમૂલી બૃહત્પચ્ચમૂલી અત એવ ત્રિશતી ॥
શ્રીપર્ણીતર્કારીશ્રીફલકુણ્ડકપાટલામૂલૈઃ ।
પાચનમુચિતં મારુતજનિતજ્વરહારિવારિણા
કથિતૈઃ ॥

इति बृहत्पचमूलीकाथः ॥

સુશ્રુત કહે છે કે પચ્ચમૂલીનો કવાથ
વાતજ્વરમાં પાચન છે. સીવણુ, અરણી,
ખીલી, અરલૂ, પાડળ, એ પાંચ મૂળોનો
પાણીમાં કરેલો કવાથ વાતજ્વરમાં ઉત્તમ
પાચન છે.

કિરાતાદિ કવાથ.

કિરાતાદામૃતોદીચ્યબૃહતીદ્વયગોક્ષુરૈઃ ।
ત્રિપર્ણીકલશીચિલ્વૈઃ કાથો વાતજ્વરાપહઃ ॥
ઉદીચ્યં બાલકં ત્રિપર્ણી શાલિપર્ણી કલશી
પૃશ્નિપર્ણી । इति किरातादिकाथः ॥

કરિયાતું, ગળો, વાળો, બંને જાતની
લોંરીંગણીઓ, ગોખરૂ, બંને જાતનો સ-
મેરવો, અને ખીલી, એમનો કવાથ વા-
તજ્વરને હરનારો છે.

કાલિંગ કવાથ.

ગૃહ્ણી પિપ્પલીમૂલનાગરૈઃ પાચનં શૃત-
મ્ । વાતજ્વરવતા પેયં કાલિઙ્ગં સમ્પ્રેમ્હનિ ॥
કાલિઙ્ગં શૃતમિન્દ્રિયવન્તસ્ય શૃતં । ત્રિશતી ॥
ગળો, પીપરીમૂળ, સૂંઠં, એનો કવાથ
પાચન છે. વાતજ્વરવાળાએ એ કવાથમાં
ધંદ્રજ્વ નાંખીને સાતમે દિવસે પીવો.

વિશ્વાદિ કવાથ.

વિશ્વામૃતા ગ્રન્થિકસિદ્ધતોયં મરુજ્જ્વરઃ
સ્યાત્ પિચતઃ કુતોઽયમ્ । કાથોઽય કુસ્તુ-

મ્બુરદેવદારુદ્ધૌષધૈઃ પાચનમત્ર ચારુ ॥

વિશ્વા શુળ્બી કાથઃ પાચનમિતિ વેદાઃ પ્રમા-
નમિતિવત્ ॥

સૂઠ, ગળો, અને પીપરીમૂળનો ક્વાથ
વાતજ્વરમાં પીવામાં આવે તો પછી શું
જ કહેવું ? ધાણા, દેવદાર, ભેંરીંગણી
એ પણ વાતજ્વરમાં સાડાં પાચન છે.

બૃહત્પંચ મૂલ્યાદિ ક્વાથ.

પશ્ચમૂલી બલા રાસ્તા કુલત્યૈઃ સહપૌ-
ષ્કરૈઃ । કાથો હન્યાચ્છિરાકમ્પં પર્વભેદં
મરુજ્જવરમ્ ॥

પશ્ચમૂલી ચિત્વાદિઃ । બૃહત્પશ્ચમૂલ્યાદિકાથઃ ॥

પંચમૂલી, નાગબલા, રાસ્તા, કળથી
અને એરંડાનું મૂળ, એનો ક્વાથ માથાનો
કંપ, સાંધાની પીડા, અને વાતજ્વરને
હજી છે.

કણાદિ ક્વાથ.

કળારસો નાપૃત્વલ્લિવિશ્વાનિદગ્ધિકા-
સિન્ધુકૃમ્મિનિર્મ્મૈઃ । સમુસ્તકૈરાચરિતઃ
કષાયો હિતાશિનાં હન્તિ ગદાનિર્ગાસ્તુ ॥
જ્વરં મરુદુષ્ટિસમુદ્ભવં તથા બલાસર્જં ચાન-
લમન્દતાશ્ચ । કળઠાવરોષં હૃદયાવરોષં
સ્વેદશ્ચ રોમાંચહિમત્વમોહાન્ ॥

इति कणादिक्वाथः ॥

પીપર, લસણ, ગળો, સૂઠ, બેટી ભેં-
રીંગણી, સૈંધવ, કરિયાતું, અને મોથનો
ક્વાથ વાતજ્વર, કફજ્વર, અગ્નિની મંદ-
તા, કંઠનો અવરોધ, હૃદયનો અવરોધ,
સ્વેદ, રોમાંચ, ટાઢ, અને મોહ એટલા
રોગોનો નાશ કરે છે.

કલ્પતૃ ૩ ક્વાથ.

શુદ્ધં શઙ્કરશુક્રમક્ષતુલિતં મારારિનારી-
જસ્તદ્વત્તાત્રદુમાપતિસ્ફુટગલારવસ્તુ-
સ્મૃતમ્ । તાવત્યેવ મનઃશિલા ચ વિમલા
તાવત્તથા ટક્કણં । શુળ્બી દ્વ્યક્ષમિતા કળા
ચ મરિચં દિક્વાલસંસ્થાસકમ્ ॥ ત્રિષા-
દિ વસ્તૂનિ શિલોપરિષ્ટાદિચૂર્ણયેદ્વાસસિ
શોધયેચ્ચ । તત્સ્તુ સ્વલ્પે રસગન્ધકૌ ચ
ચૂર્ણશ્ચ તદ્યામયુર્મં વિમર્ચમ્ ॥ કલ્પતરુ-
નામધેયો યથાર્થનામા રસઃ શ્રેષ્ઠઃ । સમી-
રણશ્લેષ્મગદાન્હરતે ચ માત્રા સ્મૃતાસ્ય ગુ-
ડજૈકા ॥ આર્દ્રકેળ સમમેષ ભક્ષિતો હન્તિ
વાતકફસમ્ભવં જ્વરમ્ । શ્વાસકાસમુલ્લ-
સેકશીતતાવદ્દિમાન્યવિસુચીશ્ચ નાશયેત્ ॥
નસ્યેનાશ્વેવ હરતિ શિરોર્ઽર્તિ કફવાતજામ્ ।
મોહં મહાન્તમપિ ચ પ્રલાપં ક્ષવથુગ્રહમ્ ।
કલ્પતરુરસઃ ॥

શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૧
તોલો, વછનાગ ૧ તોલો, મનશીલ ૧
તોલો, સોનામુખી ૧ તોલો, ટંકણપાર ૧
તોલો, સૂઠ ૨ તોલા, મરી ૧૦ તોલા,
પીપર ૨ તોલા, એ સર્વને પથરપર વા-
ટીને પછી તે ચૂર્ણને બે પોહોર સુધી પારો
તથા ગંધક સાથે ખરલ કરવું. એ કલ્પ-
તૃ નામનો ઉત્તમ રસ થાય છે. તે કફ
તથા વાયુનાં દરદોને હજી છે. તેની માત્રા
એક રતિની છે. તે આદાના રસમાં ખા-
વાથી વાતજ્વર તથા કફજ્વર મટી જાય
છે. શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ, ટાઢ, અગ્નિ-
માંધ, અને કોલેરાનો નાશ કરે છે. તેનું
નામ લેવાથી કફ અને વાયુથી થતું મા-

થાનું દરદ મટે છે. મોહ અને બહુ બક-
બકારો તથા છીકનું બંધ થવું પણ
મટાડે છે.

મહા જંવરાંકુશ.

સામાન્યજ્વરચિકિત્સોક્તો મહાજ્વરાકુશ પ્રદેયો-
ડત્ત ॥

સામાન્ય જ્વરની ચિકિત્સામાં મહા
જંવરાંકુશ કહી ગયા છીએ. તે પણ
વાતજ્વરમાં આપવો.

ત્રિપુરભૈરવ રસ.

વિષમઘૌષ્યમાગધિકોષણચુમનિરક્તકમા-
ર્દ્રકમર્દિતમ્ । ક્રમવિવર્દિતમુદલિતજ્વરાસ્ત્રિ-
પુરભૈરવ एष रसो वरः ॥

ચુમનિ । મારિતં તામ્રં તસ્ય ભાગાઃ પચ્ચ રક્તકં
હિજ્જુલં તસ્ય ભાગાઃ ષડ્ । માત્રાસ્ય રક્તિકાર્દ્દમ્ ।
ત્રિપુરભૈરવો રસઃ ॥

વછનાગ, સૂંઠ, પીપર, મરી, તામ્ર-
ભસ્મ, અને હિંગળો, એ દરેક ક્રમસર
એક, બે, ત્રણ, એમ અડેક તોલો વધુ
વધુ ભાગ લેઈને ચૂર્ણ કરવું તે ઉત્તમ
એવો ત્રિપુરભૈરવ રસ કહેવાય છે, તે સર્વ
જ્વરોનો નાશ કરે છે. એની માત્રા અ-
રધી રતિભાર આપવી.

સ્વેદ-શેક.

વાતશ્લેષ્મજ્વરે સ્વેદં જઘ્નાપાદર્વસ્થિશ્ચ
લિનિ । પીનસન્ધાસવાધિર્યે કારયેતદ્વિ-
ધાતવિત્ ॥ શ્રોતસાં વાદ્યં કુટ્વા નીત્વા
પાત્રકમાશયમ્ । હત્વા વાતકફસ્તમ્મં
સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥

વાતજ્વર તથા કફજ્વરમાં જંઘા,
પડખાં, અને હાડકાંમાં શૂળ હોય; પી-

નસ, શ્વાસ, બેહેરાપણું હોય; ત્યારે વિધિ
પ્રમાણે સ્વેદ આપવો જોઈએ. કારણ કે
સ્વેદ નાડીઓને કોમળ કરી, અગ્નિને
સ્વસ્થાનમાં લઈ જઈને વાયુથી તથા કફથી
થતો દુઃખાવો દૂર કરીને જ્વરને હથે છે.

વાલુકા સ્વેદ.

સ્વર્ણરમ્ભૃષ્પટસ્થિતકાશ્ચિકસંસિક્તવાલુકા-
સ્વેદઃ । શમયતિ વાતકફામયમસ્તકશૂલા-
ન્નમજ્ઞાદીન્ ॥

કમ્પે શિરોદ્વદયગાત્રવ્યથાયામ્ જૃમ્ભાર્યા પાદ-
સુષ્પતાયામ્ । પિષ્ઠિકોદ્વેષ્ટનેડ્જ્જ્વાસાદે હનુસ્તમ્બે
ચ લોમહર્ષે ॥ વાલુકાસ્વેદઃ ॥

રેતીને ઠીકરાની ઠીખમાં શેકીને કપ-
ડાંમાં રાખી કાંજ છાંટીને તેનો શેક કર-
વાથી વાયુ તથા કફનાં દરદો, માથાનું
શૂળ, અને કળતરને શમાવે છે, કંપ,
માથું દુઃખવું, છાતી તથા અંગોમાંની
પીડા, બગાસાં, પગની જડતા, પીડીઓ-
નું કળતર, અંગભંગ, ડાઢીનું દુઃખવું,
અને રૂવાટાં ઉભાં થવાં એ સર્વ ઉપર
આ સ્વેદ કરવો જોઈએ.

કવલ.

વાતુલ્લક્ષ્મફલકેશરોદૃતઃ સિન્ધુજન્મમરિ-
ચાન્વિતો મુલે । હન્તિ વાતકફરોગમાસ્ય-
ગં શોષમાથુ જડતામરોચકમ્ ॥

હતિ કવલઃ કળ્ઠૌષ્ઠમુલશોષે ॥

ખીજોરાના ફળમાંથી કેશરા કાઢી નાં-
ખીને તેનાં સૈંધવ તથા મરી મેળવીને
મુખમાં કેળિયો રાખવાથી મુખમાંના
વાયુના તથા કફના રોગો, શોષ, અને
જડતા તથા અરૂચિ એકદમ મટી જાય છે.

મુખશોષ તથા વિરસપણાની ચિકિત્સા.

શર્કરાદાદિમાખ્યાશ્ચ દ્રાક્ષા દાદિમયો-
સ્તથા । કલ્કં વિદ્યારયેદાસ્યે શોષવૈરસ્ય-
નાશનમ્ ॥ દ્રાક્ષામલકયોઃ કલ્કં સઘૃતં
ઘદને, ક્ષિપેત્ । તેન ઘૃદ્ધા મુલસ્યાન્તઃ કુ-
ર્ધાત પ્રતિસારણમ્ ॥ તેન તાલુગલાન્તસ્થઃ
સંશોષશ્ચૈવ શામ્યતિ । સુરસં જાયતે વક્ત્રં
રુચિર્ભવતિ મોજને ॥

સાકર તથા દાડમ, અથવા દ્રાક્ષ અને
દાડમનો કલ્ક મુખમાં રાખવાથી શોષ
તથા વિરસતા મટી જાય છે. દ્રાક્ષ અને
આમળાનો કલ્ક ઘી સાથે મુખમાં રાખ-
વો. મુખની અંદર ઘસવો, અને લાળ
ઝેરવળી તેથી તાળવું, ગળું, એમાંનો શોષ
શમી જાય છે. મુખમાં સ્વાદ થાય છે
અને ભોજનની રૂચિ થાય છે.

નિદ્રા નાશનું નિદાન.

નાવનં લઙ્ઘનં ચિન્તા વ્યાયામઃ શોક-
ભીરુષઃ । एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मा-
तिसंक्षयात् ॥

નર્ય, લંઘન, ચિન્તા, કસરત, શોક,
ભય, અને કંઈના અત્યંત ક્ષયથી નિદ્રાનો
નાશ થાય છે.

નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સા.

મૃષ્ટન્તુ વિજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ ભક્ષ-
યેત્ । નિદ્રાનાશેઽતિસારે ચ ગ્રહણ્યાં પાવ-
કક્ષયે ॥ ગુઢં પિપ્પલિમૂલસ્ય ચૂર્ણેનાલો-
ઢિતં લિહેત્ । ચિરાદપિ ચ સન્નદ્રાં નિદ્રા-
મામોતિ માનવઃ ॥ વાયસજઙ્ગામૂલં વદં

વા શિરસિ કાકમાખ્યાશ્ચ । વિષ્ટંતં નિદ્રા-
જનકં ત્વક્મૂલં વા શૃતં સગૃહમ્ ॥

પીતમિતિ શેષઃ ।

મૂલન્તુ કાકમાખ્યા વદં સૂત્રેણ મસ્તકે
નિયતમ્ । વિદધાતિ નષ્ટનિદ્રો નિદ્રામાશ્વેવ
સિદ્ધમિદમ્ ॥ શીલયેન્મદાનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમ-
ધરસાન્દાધિ । અભ્યન્નોદ્વર્તનસ્નાનમૂર્દક-
ર્ણાક્ષિતર્પણમ્ ॥

રસં માંસરસમ્ ॥

કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિર્વૃત્તિઃ કૃતકૃત્ય-
તા ॥ મનોનુકૂલા વિષયાઃકામંનિદ્રામુલ્ક-
પ્રદાઃ । રસે શાકે ચમૂપે ચ સર્પિર્યૂષપયઃ
સુ ચ ॥ નિદ્રાં સઙ્ગજનયત્યાશુ પલાણ્ડુરુપ-
યોજિતઃ ॥ રસે માંસરસે ॥

એકલવં પોતકીમાષઃસુરા માંસરસઃ પયઃ ।
ગોધૂમતિલમત્સ્યાશ્ચ નિદ્રાં કુર્વન્તિ દેહિ-
નામ્ । નિદ્રાનાશે ॥

શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધમાં રાખે
ચાટવાથી નિદ્રાનાશ, અતિસાર, મરડો,
અગ્નિમાંધ, એ મટે છે. ગોળ અને પી-
પરીમૂળનું ચૂર્ણ ચાટવાથી માણસને ઘણા
કાળથી નિદ્રા જતી રહી હોય તે પણ
પાછી આવે છે. અઘેડીનું મૂળ માથે
બાંધવાથી, અથવા પીલુડીનું મૂળ માથે
ધારણ કરવાથી નિદ્રા આવે છે. અથવા
પીલુડીની છાલ કે મુળનો ક્વાથ ગોળ
સાથે પીવો. પીલુડીનું મૂળ સૂતરવડે
માથે હંમેશાં બાંધી રાખવાથી નિદ્રાનાશ
મટી જઇને નિદ્રા આવે છે. એ વાત
સિદ્ધ છે. જેને નિદ્રા આછી હોય તેણે
દૂધ, મધ, માંસરસ, દહિં, તેલનો અભ્ય-

ગ, ખરડ, સ્નાન, અન્ને કાન નેત્રાદિનાં તર્યણ કરવાં. સુંદર સ્ત્રીની ખાડુરૂપી લતાના આલિંગનથી સુખ તથા કૃતકૃત્યતા મળે છે. મનને ગમે તેવી વિષય કામના પણ નિદ્રાનું સુખ આપનાર છે. માંસ-રસ, શાક, ફાળ, ઘી, યૂષ, અને દૂધમાં, ડુંગળી ખાવાથી નિદ્રા તરત આવે છે. શેરડી, પોથી, અડદ, મદિરા, માંસરસ, ઘઉં, તલ અને માછલાંનો ઉપયોગ કરવાથી દેહધારીઓને નિદ્રા આવે છે.

દારૂપટક લેપ.

દારૂહૈમવતીકુષ્ઠશતાહાદિકુસૈન્ધવૈઃ । લિ-
મ્પેત્કોષ્ઠૈરમ્લપિષ્ઠૈઃ શૂલાધ્માનયુતોદરમ્ ॥
હૈમવતી શ્વેતવચા । દારૂપટકલેપઃ શૂલા-
ધ્માને ॥

દેવદાર, ધોળીવજ, કઠ, શતાવરી, હિંગ, અને સૈન્ધવ, એમને ખટાઈમાં વાટીને જરા ઊંતું કરીને લેપ કરવાથી શૂળ તથા આક્રો વગેરે ઉદરરોગ મટી જાય છે.

કાર્નના અવાજની ચિકિત્સા.

કટુતૈલં કળાદિક્ષુવચાલશુનસાધિતમ્ ॥
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निःस्वनव्य-
याम् । તૈલં કર્ણસ્વને

પીપર, હિંગ, વજ, અને લસણથી સિદ્ધ કચ્છું સરસિયું તલ જરા ગરમ કરી કાનમાં ટીપાં નાખવાથી કાનમાં થતો અવાજ તથા પીડા મટી જાય છે.

સુક્રી ઉધરસની ચિકિત્સા.

कणा सुगन्धिवचया यवान्या च सम-
न्विता ॥ ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं
मुक्ते धृता । इति शुष्ककासे ।

પીપર, સુગંધીવજ, અજમો, અને નાગરવેલનાં પાન સુખમાં રાખવાથી સુક્રી ઉધરસ મટી જાય છે.

વાતજ્વરનાં અન્નો.

श्रमोपवासां लजेहितो नित्यं रसौदनः ॥
मुद्रामलकयूषस बद्धविदकाय दीयते ।

રસો માંસરસઃ ॥

પેયાં વા રક્તશાલીનાં વસ્તિપાર્શ્વશિરો-
જિ । શ્વેદપ્રાકટકારીભ્યાં સિદ્ધાં જ્વર-
હરીં પિવેત્ ॥ કાસી શ્વાસી ચ દિક્ષી ચ
પञ्चमूलीगृतां पिवेत् ॥

પેયામિતિ શેષઃ ઇતિ વાતજ્વરાધિકારઃ ।

શ્રમ, ઉપવાસ, અને વાતજ્વરમાં હૃદયેશાં રસૌદન હિતકારી છે. મગનો અથવા આમળાનો યૂષ બંધમળને છોડે છે. અથવા રાતા ચોખાની પેયા મુત્રા-
શય તથા પડખા તથા માથાના દુખા-
વાને મટાડે છે. ગોખરૂ અને લોંરીંગણી-
થી સિદ્ધ કરેલી પેયા જ્વરને મટાડનારી છે. ઉધરસ, શ્વાસ, હેઝકી હોય તો પંચ-
મુલીનો કવાથ પીવો.

(પિત્ત જ્વરનો અધિકાર.)

કારણો સહિત સંપ્રાપ્તિ.

पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्र-
यम् । वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्र-
सानुगम् ॥

પિત્તસ્ય પક્વત્વાત્તેન કોષ્ટાગ્નેષ્ઠમા વહ્નિર્નેતું ન શક્યતે । યત આહ ॥

पित्तं पक्वः कफः पक्वः पक्वो मलधातवः ॥
वायुना यत्र नीयते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥
इति ॥

તતોઽત્ર પિત્તં વાતસહાયં બોદ્યવ્યં । યત આહ ।
દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોઽપ્યેકદોષ-
જઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ इतरानपि को-
પयेत् । इति ॥

પિત્ત કરનારા આહાર તથા ચેષ્ટા-
ઓથી આમાશયમાંનું પિત્ત કોઠાના
અગ્નિને ખહાર કાઢીને રસને દૂષિત કરી
જવર કરે છે. પિત્ત પાંગળું છે, કફ પણ
પાંગળો છે, મળો અને ધાતુઓ પણ
પાંગળા છે. તેમને વાયુ જ્યાં લેઈ જાય
છે ત્યાં મેઘની પેઠે તેઓ જાય છે. દ્રવ્ય
એક જ રસ યુક્ત નથી, તેમ એક જ
દોષવાળો રોગ હોતો નથી, પણ એક
દોષ કોપે છે તો તે બીજાઓને પણ
કોપાવે છે.

પિત્તજવરનાં લક્ષણો.

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा
वमिः । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च
जायते । प्रलापो वक्त्रदुता मूर्च्छा दाहो
मदस्तृषा । पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम
एव च ॥

અતીસારઃ પિત્તસ્ય તસ્ય સરત્વાત્સદ્રવમલપ્રવૃ-
ત્તિર્ન ત્વતિસારવત્તસ્ય જ્વરોપદ્રવત્વાત્ । વમિઃ
યદા પિત્તં કફસ્ય સ્થાનં યાતિ તદા બોદ્યવ્યા ।
પ્રલાપોઽનર્થકં વચઃ । મૂર્છા રૂપાદેરજ્ઞાનમ્ ॥
મદઃ પૂગકોદ્રવધતૂરભક્ષણાદિવ મત્તતા । ભ્રમ-
શ્ચક્રારૂઢસ્યેવ જ્ઞાનં. ચકારાદ્રક્તકળાદયો બો-
દ્યવ્યાઃ ॥

જવરનો વેગ તીક્ષ્ણ, અતિસાર, નિ-
દ્રાઓછી, પિત્ત કફના સ્થાનમાં જવાથી

ઉલટી, કંઠ તથા હોઠ અને મુખ તથા
નાકમાં પાક, પરસેવો, બકબકાટ, મુખમાં
તીખાશ, ખૂરછા, દાહ, સોપારી કોહરા
અને ધાતુરો ખાધા જેવી કેફ, તરશ,
વિષ્ટા મૂત્ર અને નેત્રો પીળાં થાય, અને
ભ્રમ, એ પિત્તજવરનાં લક્ષણો છે. પિત્ત-
નો અતિસાર થાય છે, એટલે અતિસા-
રના જેવો પાતળો ઝાડો થતો નથી, પણ
પિત્ત દ્રવરૂપ હોવાથી દ્રવવાળો મળ પડે
છે, એમ સમજવું. કેમકે અતિસાર એ
પણ એક જવરનો ઉપદ્રવ કરનાર છે.

પિત્તજવરની ચિકિત્સાનો કાળ.

आमाशयस्थो हत्वार्मिं सामो मार्गान्
पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मा-
लङ्घनमाचरेत् ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारो-
ग्यदर्शनं लङ्घनाभिधानम् । पित्तज्वरिणो लङ्घ-
नविधाने विशेषमाह । सुश्रुतः ॥

પૈત્તિકે દશરાત્રેજ જ્વરે યુઝ્જીવ મેષજ-
મિતિ ॥

દશરાત્રેજ લઙ્ઘનવતા વ્યર્તાતેનેત્યર્થઃ. । કિં
તદ્દેષજં તદાહ ॥

આમાશયમાંનો આમ અગ્નિને હ-
ણીને માર્ગો રોકી દેઇને જવરને પેદા કરે
છે, એટલા માટે લાંધન કરવું જોઇએ.
આ પ્રમાણે સર્વ જવરમાં લાંધન કરવું.
તેમાં પિત્તજવરમાં દશ રાત્રી લાંધન કર્યા
પછી ઔષધ આપવું, એમ સુશ્રુતનું
કહેવું છે.

તિક્તાદિ કવાથ.

તિક્તા મુસ્તાયવૈઃ પાઠા કદ્દલાભ્યાં સ-

દોદકમ્ । પક્કં સશર્કરં પીતં પાચનં પૈત્તિકે જ્વરે ॥

.કડુ મોથ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાટ અને કાયકળ, એનો ક્વાથ સાકર નાંખીને પીવાથી તે પિત્તજ્વરમાં પાચન છે.

પર્પટાદિ ક્વાથ.

પર્પટો વાસકસ્તિક્તા કૈરાતો ધન્વયાસકઃ ।
પ્રિયજ્ઞશ્ચ કૃતઃ ક્વાથ ઇષાં શર્કરયાં યુતઃ ॥
પિપાસાદાહપિત્તસ્યયુક્તં પિત્તજ્વરં હરેત્ ॥

ખડસલિયો, અરડૂસો, કડુ, કરિયાતું, ધમાસો, કાંગ, એમનો ક્વાથ સાકર નાંખીને, પીવાથી તરશ, દાહ, પિત્ત, રક્ત, એ સર્વ સહિત પિત્તજ્વર હરાય છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તાકડુકાકૃતમાલકઃ ।
પર્પટશ્ચ કૃતઃ ક્વાથ ઇષાં પિત્તજ્વરાપહઃ ॥
મુલશોષમલાપાત્તિદાહમૂર્ચાશ્રમપ્રણુત્ । પિ-
પાસા રક્તપિત્તાનાં શમનો ભેદનો મતઃ ॥

દ્રાક્ષ, હરડે, મોથ, કડુ, ગરમાળો, ખડસલિયો, એમનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે. મુખશોષ, ખકવા, પીડા, દાહ, મૂર્છા, અને શ્રમ મટે છે. રક્તપિત્ત તથા તરશ શમે છે. એ ક્વાથ લેદન છે.

પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલયવધાન્યાકમધૂકં મધુસંયતમ્ । હ-
ન્તિ પિત્તજ્વરં દાહં તૃષ્ણાઞ્ચાતિપ્રમાથિનીમ્ ॥

પરવળ, ઈંદ્રજવ, ધાણા અને મહુડાનો ક્વાથ મધનાં પીવાથી પિત્તજ્વર, દાહ, અને તરશને તરત મટાડે છે.

ગુડુચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુડુચ્યામલકૈર્યુક્તઃ કેવલો વાપિ પર્પટઃ ।
પિત્તજ્વરં હરેત્યૂર્ગં દાહશોષશ્રમાન્વિતમ્ ॥

ગળો, આમળાં, અને ખડસલિયાનો અથવા એકલા ખડસલિયાનો ક્વાથ ભારે પિત્તજ્વર, દાહ, શોષ, અને શ્રમને મટાડી દે છે.

હીબેરાદિ હિમ.

એકઃ પર્પટકઃ શ્રેષ્ઠઃ પિત્તજ્વરવિનાશનઃ ॥
કિં પુનર્યદિ યુજીત ચન્દનોશીરવાલકૈઃ ॥
હીવેરચન્દનોશીરઘનપર્પટસાધિતમ્ । દયા-
સ્તુશીતલં વારિતૃદ્ધર્દિજ્વરદાહનુત્ ॥

પિત્તજ્વરનો નાશ કરવામાં એકલો ખડસલિયોજ ઉત્તમ છે, તેમાં જો ચંદન, કાળોવાળો, અને વાળો મેળવવામાં આવે, તો તો કહેવુંજ શું ? ! કાળોવાળો, ચંદન, વાળો, મોથ, અને ખડસલિયો, એનું હિમ કરીને આપવાથી તૃષ્ણા, ઉલટી, જ્વર તથા દાહને હણે છે.

ભૂનિંબાદિ ક્વાથ.

ભૂનિંબાતિવિચાલોત્રમુસ્તકેન્દ્રયવામૃતા ।
વાલકં ધાન્યકં વિશ્વં કષાયો માશિકા-
ન્વિતઃ ॥ વિદ્મેદશ્વાસકાસાંશ્ચ રક્તપિત્ત-
જ્વરં હરેત્ ॥

કરિયાતું, અતિવિષ, લોહર, મોથ, ઈંદ્રજવ, ગળો, વાળો, ધાણા, અને ખીલી એનો ક્વાથ મધમાં નાંખીને પીવાથી વારેઘડીએ વિદ્ધાનું નીકળવું, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત અને જ્વરને મટાડે છે.

મહાદ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

દ્રાક્ષાચન્દનપદ્માનિ મુસ્તાતિક્કામૃતાપિ
ચ । ધાત્રી બાલમુશીરં ચ લોધ્રેન્દ્રવર્પ-
ટાઃ ॥ પરુષકં પ્રિયકૃશ્ચ યવાસો વાસક-
સ્તથા । મધુકં કુલકશ્ચાપિ કિરાતો ધા-
ન્યકં તથા ॥ ઇષાં કાથો નિહન્ત્યેવ જ્વરં
પિત્તસંમુત્થિતમ્ । તૃણાં દાહં પ્રલાપશ્ચ
રક્તપિત્તં ભ્રમં ક્રમમ્ ॥ મૂર્છાં છર્દિં તથા
શૂલં મુલશોષમરોચકમ્ । કાસં શ્વાસશ્ચ
હૃલ્લાસં નાશયેન્નાત્ર સંશયઃ ॥

દ્રાક્ષ, ચન્દન, કમળ, મોથ, કડુ, ગળો, આમળાં, વાળો, કાળાવાળો, લોદર, ઈંદ્રજીવ, ખડસલિયો, ફાલસાં, કાંગ, જવાસો, અરડૂસો, મહુડાં, કડવાં પરવળ, કરિયાતું, અને ધાણાનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને હણે છે. તરથ, દાહ, પ્રલાપ, રક્ત-પિત્ત, ભ્રમ, ગ્લાનિ, મૂર્છા, ઉલટી, તથા શૂળને પણ તે મટાડે છે. મુખશોષ, અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અને મોળ મટી જાય છે, તેમાં સંશય નથી.

ધાન્યાક હિમ.

સસિતો નિશિ પર્યુષિતઃ પ્રાતર્ધાન્યાક-
જકાથઃ । પીતઃ શમયત્યચિરાદન્તર્દાહં
જ્વરં પૈત્તમ્ । ધાન્યાકહિમમ્ ॥

રાત્રે પાણીમાં ધાણા પલાળી રાખીને સવારે સાકર નાંખીને તે હિમ પીવાથી અંતર્દાહ તથા પિત્તજ્વર તુરંતજ નાશ પામી જાય છે.

અમૃતા હિમ.

અમૃતાયા હિમઃ પ્રાતઃ સસિતઃ પૈત્તિકં
જ્વરમ્ ॥

ગળોતુ હિમ સવારમાં સાકર નાં-
ખીને પીવાથી પિત્તજ્વર મટે છે.

વાસાહિમ.

વાસાયાશ્ચ તથા કાસરક્તપિત્તજ્વરાન્
જયેત્ ॥

અરડૂસીતું હિમ પણ ઉધરસ, રક્ત-
પિત્ત, તથા જ્વરને જીતે છે.

ગુડુચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુડુચી ભૂમિનિમ્બશ્ચ બાલં વીરણમૂલક-
મ્ । લઘુ મુસ્તં ત્રિવૃદ્ધાત્રી દ્રાક્ષાવામા ચ
પર્પટઃ ॥ ઇષાં કાથો હરત્યેવ જ્વરં પિત્ત-
કૃતં દ્રુતમ્ । સોપદ્રવમપિ પ્રાતર્નિષીતો મ-
ધુના સહ । ગુડુચ્યાદિકાથઃ ॥

ગળો, કરિયાતું, વાળો, કાળાવાળા તું
મૂળ, ન્હાની મોથ, નસોતર, આમળાં,
દ્રાક્ષ, અરડૂસી, અને ખડસલિયો એમનો
ક્વાથ પિત્તજ્વરને એકદમ હણે છે. પ્રાતઃ-
કાળમાં મધ નાંખીને પીવાથી ઉપદ્રવો
સહિત પિત્તજ્વરનો તે નાશ કરી નાંખે છે.

પ્રલેપ.

પલાશસ્ય વદર્યા વા નિમ્બસ્ય મૃદુપલ્લવૈઃ ॥
અમ્લપિષ્ઠૈઃ પ્રલેપોડયં હન્યાદાહયુતં જ્વરમ્ ॥

ખાખરાનાં, બોરડીનાં અથવા લીમડાનાં
પાનોને ખટાઇમાં વાટીને શરીરે લેપ કરવા-
થી દાહ સહિત પિત્તજ્વર હણાય જાય છે.

શીત જલધારા.

ઉત્તાનમુપ્તસ્ય ગમીરતામ્રકાંસ્યાદિપાત્રે
નિહિતે ચ નાભૌ ॥ શીતામ્બુ ધારા બહુલાઃ
પતન્તિ નિહન્તિ દાહં ત્વરિતં જ્વરશ્ચ ॥

પિત્તજ્વરવાળાને છતો સ્વાડીને નાભિ ઉપર ત્રાંખાનું કે કાંસાનું ઊંડું વાસણ મુકી, તેમાં ટાઢા પાણીની ધાર પાડવાથી ઢાહ સહિત પિત્તજ્વર તુરત મટી જાય છે.

પથ્યાદિ અવલેહ.

પથ્યાં તૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈર્લિહ્ન દાહજ્વરાપહા-
ન । કાસાસૂક્ષ્મપિત્તવીર્ષપ્રવાસાન્હન્તિ વ-
ર્મીમપિ ॥

તૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈરિત્યત્ર ન સમુચ્ચયસ્તેન કેવલેન
ક્ષૌદ્રેણાપિ લિહ્યાત્ ॥

તેલ, ઘી, અને મધમાં હરડે ચાટ-
વાથી ઢાહવાળો જ્વર મટે છે. ઉધરસ,
રક્તપિત્ત, રતવા, ધ્વાસ, અને ઉલટીને
પણુ તે હણે છે.

આર્દ્રવસ્ત્રાવ ગુંડન.

કાઝિકાર્દ્રપટેનાવગુણ્ડનં દાહનાશનમ્ ।
અથ ગોતકસંસ્વિન્નં શીતલીકૃતવાસસા ॥

કાંજીમાં ભીંજવેલ કપડું ઓઢાડવાથી
ઢાહનો નાશ થાય છે. ગાયની છાશથી
ભીંજીને ટાહું કરેલું લૂગડું પણ ઓ-
ઢાડાય છે.

કવલ.

દ્રાક્ષામલકકલ્કેન કવલોઽત્ર હિતો મતઃ ।
પકદાડિમવીર્જર્વા ધાનાકલ્કેન ચ કચિત્ ॥

इति कवलः । धानात्र धान्यकम् । इति कल्कः ॥

દ્રાક્ષ અને આમળાનો કલ્ક પણ પિ-
ત્તજ્વરમાં હિતકારી છે. પાકેલાં દાડમનાં
ખીંજે અથવા ધાણાનો કલ્ક પણ કવચિત
હિતકારી છે.

અન્નપાનો.

દાહકમ્પાર્દિતં ક્ષામં નિરન્નં તૃષ્ણયાન્વિ-
તમ્ । શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયેલાજતર્પણમ્ ॥

લાજતર્પણમ્ લાજશક્તુરૂપં તર્પણમ્ । સન્ત-
ર્પણસ્વરૂપમુક્તં સામાન્યજ્વરાચિકિંત્સાયમ્ ॥

મુદ્રયૂષૌદનો દેયઃ સિતયા પૈત્તિકે જ્વરે ।

ઢાહ તથા કંપવાળા, દુખેળા, ભૂખ્યા
અને તરશ્યા, એવાને સાકર અથવા મધ
નાંખીને ચોખાની ધાણીનો સાથવો પાવો
અને તૃપ્તિ આપવી. પિત્તજ્વરમાં મગના
યૂષ સહિત ભાત સાકર સાથે આપવો.

ખીજ ઉપચારો.

હર્મ્યે શુભ્રાન્નસક્કાશે શશાઙ્કકરશીતલે ।
મલયોદકસંસિક્તે સુષ્પાત્પિત્તજ્વરી નરઃ ॥
હારાવલી ચન્દનશીતલાનાં સુગન્ધપુષ્પા-
મ્બરભૂષિતાનામ્ । નિતમ્બિનીનાં સુપયોધ-
રાણામાલિક્કનાન્યાશુ હરન્તિ દાહમ્ ॥ આહાદં
ચાસ્ય વિજ્ઞાય ન સ્ત્રીરુપનયેત્પુનઃ । હિતં
ચ ભોજયેદન્નં ન પ્રીતિસુરતં હિતમ્ ॥
વાપ્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગૃહાઃ શુભાઃ
નાર્યશ્વન્દનદિગ્ધાદ્યો દાહદૈન્યહરા મતાઃ ॥
इति पित्तज्वराधिकारः ॥

સ્વચ્છ આકાશવાળા, ચંદ્રની ચાંદની
વાળા અને ચંદનનું જળ છાંટેલા મહે-
લમાં પિત્તજ્વરવાળાએ શયન કરવું. હાર
પહેરેલી, ચંદનથી શીતળ બનેલી, અને
સુગંધી પુષ્પો તથા વસ્ત્રોથી શણગારાયેલી
મુંદર સ્તનવાળી સ્ત્રીઓને આલિંગન દે-
વાથી એકદમ ઢાહની શાંતિ થાય છે.
રાગીને સ્ત્રીના આલિંગનથી આનંદ થ-

ચેલો જણાયા પછી સ્ત્રીને ત્યાંથી ખસેડી
લેવી. હિતકારી ભોજન જમવું, પણ સુર-
તની પ્રીતિ રાગીને હિતકારી નથી. પ્રપુ-
હિત કમળોવાળી વાવો, અને કુવારાઓ-
વાળાં ઘરો સારાં છે. ચંદન ચોપડેલી
નારીઓ દાહ અને દીનતાને હરનારી છે.

કફજવરનો અધિકાર.

કારણો સહિત સંપ્રાપ્તિ.

શ્લેષ્મલાહારચેષ્ટાભ્યાં કફ આમાશયા-
શ્રયઃ । બહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિઃ જ્વરકૃત્સ્યા-
દ્રસાનુગઃ ॥

કફસ્ય કોષ્ઠાગ્નિતેજસો બહિર્નયને પક્ત્વાદાશ-
ક્ષાયાં જાતાયાં પિત્તસ્યેવ સિદ્ધાન્તો બોદ્યઃ ॥

કફ કરનારા આહાર અને ચેષ્ટાઓથી
આમાશયમાં રહેલો કફ રસને કોપાવીને
કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢી જવર ઉત્પન્ન
કરે છે. કફ પાંગળો છે, તે કોઠાના અગ્નિને
બહાર શી રીતે કાઢી શકે? એનો ખુલા-
સો પિત્તજવરના અધિકારમાં આપેલો છે.

કફજવરનું પૂર્વરૂપ.

કફાન્નાન્નામિનન્દનમિતિ કફજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ ।
અજ્ઞાનભિલાષઃ સ્યાત્સ ચ શ્રમાદિપૂર્વકો ભવતિ ॥

કફજવર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે
પ્રથમ થાક લાગીને અન્ન ઉપર અરૂચિ
થાય છે.

કફજવરનાં લક્ષણો.

સ્તૈમિત્યં સ્તિમિતો વેગ આલસ્યં મધુરા-
સ્યતા । શુક્લમૂત્રપુરીષત્વં સ્તમ્ભસ્તુષિરથા-
પિ વા ॥ ગૌરવં શીતમુત્કેદોરોમહર્ષોઽતિ-
નિદ્રતા । પ્રતિશ્યાયોઽરુચિઃ કાસઃ કફજે-
ઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્લતા ॥

સ્તૈમિત્યમજ્ઞાનાં આર્દ્રપટાવગુઠિતત્વમિત્ત્વં । સ્તિ-
મિતો વેગઃ જ્વરસ્ય મન્દો વેગઃ । આલસ્યં સમ-
ર્થસ્યાપિ કર્મણ્યનુસારતઃ । સ્તમ્ભઃ અજ્ઞાનાં અન-
મ્રતા । તૃપ્તિઃ અજ્ઞાનભિલાષઃ સત્યાગપિ ભોજને-
ચ્છાયામ્ ॥ ગૌરવં ગાત્રાણામ્ ॥ શીતં લગતિં
ઉત્કલેદઃ વમનેપસ્થિતિરિતિ ચ । અતિનિદ્રતા
નિદ્રાધિક્યં પ્રતિશ્યાયો નાસારોગવિશેષઃ ॥ અરુ-
ચિઃ ભોજનાનિચ્છા ચકારાત્પિડિકા મુલપ્રસેક-
છર્દિસ્તન્દ્રા હૃદયોપલેપ ઉષ્માભિલાષો વહ્નિમાંચ-
મિતિ । યત ઉક્તમ્ ।

પ્રસેકઃ પિડિકા શીતં છર્દિસ્તન્દ્રોષ્ણકા-
મિતા । કફેન લિપ્તં હૃદયં ભવેદગ્રેશ્વ
મન્દતા ॥

અંગોમાં ભીનાશ, જવરનો મંદ વેગ,
આળસ, મુખમાં મીઠાશ, મૂત્રમળ શ્વેત,
અવયવો સજ્જડ થવા, ગૌરવ, ટાઢ, પર-
સેવો, રૂવાટાં ઉભાં થવાં, બહુ નિદ્રા,
સળેખમ, અરુચિ, ઉધરમ, અને આંગો
ધોળી થવી, એ કફજવરમાં થાય છે. વળી
મુખમાં પાણી, ટાઢ, ઉલટી, તન્દ્રા, ગર-
મીની પ્રીતિ, હૃદય કફથી લિપ્ત, અને
અગ્નિમંદ થાય છે.

ચિકિત્સા કરવાનો કાળ.

આમાશયસ્થો હત્વાગ્નિં સામો માર્ગાન્
વિધાપયન્ । વિદયાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્મા-
લ્લહ્નમાચેત્ ॥

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरमात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधानं श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः ॥

શ્લેષ્મિકે દ્વાદશાહેન જ્વરે યુક્ત્રીતમેષ-
જમિતિ ॥

દ્વાદશાહેન લક્ષ્મણવતા વ્યતીતેનેત્યર્થઃ ॥ કિં
તદ્વેષજં તદાહ ॥

આમાશયમાંનો આમ અગ્નિને હ-
ણીને માર્ગોને ઢાંકી દે છે તેથી જ્વર આવે
છે, માટે લંઘન કરવું જોઈએ, એ સર્વ
જ્વરોમાં સામાન્ય નિયમ છે. કફજ્વર
માં ખાર દિવસ લંઘન કરાવીને પછી
ઓસડ આપવું. (સુશ્રુત.)

ચિકિત્સા—પિપ્પ્લ્યાદિ ક્વાથ.

પિપ્પલ્યાદિકષાયન્તુ કફજે પરિપાચન
મ્ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરીચં ગજપિ-
પ્પલી । નાગરં ચિત્રકં ચવ્યં રેણુકૈલાજ
મોદિકા ॥ સર્ષપો દિહુ માર્ગી ચ પાઠેન્દ્ર-
યવજીરકાઃ મહાનિમ્બશ્ચ મૂર્વા ચ વિષા
તિક્તા વિઙ્ગકમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિગણો શ્લેષ
કફમારુતનાશનઃ । ગુલ્મશૂલજ્વરહરો દી-
પનસ્ત્વામપાચનઃ ॥

પિપ્પલ્યાદિક્વાથઃ ॥

કફજ્વરમાં પાચન કરનારો પિપ્પ-
લ્યાદિ ક્વાથ છે. પીપર, પીપરીમૂળ, મ-
રી, ગજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રક, ચવક,
મેંદી, જોળચી, અજમોદ, સર્ષપ, હિંગ,
ભારંગી, કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ, ભૂર, બકાન
લીમડો, મોરવેલ, અતિવિષ, કડુ, અને
વાવડીંગ, એ પિપ્પલ્યાદિગણ કફ તથા
વાયુનો નાશ કરનારો છે. શુલ્ભ, શૂળ,
અને જ્વર હરે છે. દીપન અને આમનું
પાચન કરનારો છે.

પિપ્પલ્યવલેહ.

ક્ષોદ્રોપકુલ્યાસયોગઃ શ્વાસકાસજ્વરાપ-
હઃ । છીદાનં દન્તિ દિક્ષાશ્ચ બાલાનામપિ
શસ્યતે ॥

મધ અને પીપર ચાટવાથી શ્વાસ,
ઉધરસ, જ્વર, ખરલ, અને હેડકી હણાય
છે, આ અવલેહ બાળકને માટે પશુડીક છે.

ચતુર્ભદ્રિકાવલેહ.

પિપ્પલીં ત્રિફલાં ચાપિ સમભાગાન્
જ્વરી લિહન્ । મધુના સર્પિષા ચાપિ કાસી
શ્વાસી મુર્ચ્ચા ભવેત્ ॥

પિપર અને ત્રિકળાને સમભાગે લે-
ઇને જ્વરવાળાએ મધ અથવા ઘીમાં ચા-
ટવાં, તેથી ઉધરસ અને શ્વાસ યુક્ત કફ
જ્વરવાળાને સુખ મળે છે.

બીજો પ્રકાર.

કદ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી કૃષ્ણા ચ મધુના
સહ । શ્વાસકાસજ્વરહરો લેહોડયં કફ-
નાશનઃ ॥

કાયકળ, એરડાનું મૂળ, કાકડાશીંગી, અ-
ને પીપર મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ, શ્વાસ,
કફ જ્વર, અને કફનો નાશ થાય છે.

અષ્ટાંગાવલેહ.

કદ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી યવાની કારવી
તથા । કદુત્રયશ્ચ સર્વાણિ સમભાગાનિ
ચૂર્ણયેત્ ॥ આર્દ્રકસ્વરસૈર્લિહાન્મધુના વા
કફજ્વરી । કાસશ્વાસારુચિચ્છર્દિદિક્ષાશ્લે-
ષ્માનિલાપહઃ ॥

કાયકળ, એરડાનું મૂળ, કાકડાશીંગી,
અજમો, કાળીભૂરી, અને સૂંઠ મરી ને
પીપર સમભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. કફજ્વ-
રવાળાએ આદાના સ્વરસ અથવા મધમાં
તે ચાટવું; તેથી ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ,
ઉલટી, હેડકી, કફ, અને વાયુ હણાય છે.

નિર્ગુડી કવાથ.

સિન્દુવારદલકાવાયં કળાઢ્યં કળજે જ્વ-
રે । જઙ્ગયોશ્ચ બલે ક્ષીગે કર્ણે ચ પિહિતે
પિવેત્ ॥

કફજ્વરમાં સાથળ નળળી પડી ગઈ
હોય અને કાન બેહેરા થઈ ગયા હોય
તો નર્ગુડનાં પાનનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ
નાંખીને પીવેા.

યવાન્યાદિ કવાથ.

યવાની પિપ્પલી વાસા તથા સ્વાસ્વ-
લ્કલમ્ । एषां कायं पिबेत्काસે स्वासे च
कफने ज्वरे ॥

અજમો, પીપર, અરડૂસી, અને ખસ-
ખસનાં છ'ડાનો કવાથ ઉધરસ, શ્વાસ,
અને કફજ્વરને મટાડે છે.

વાસાદિ કવાથ.

વાસા જુદા મૃતા કવાથઃ સૌદ્રેણ જ્વરકા-
સહત્ ॥

અરડૂસી, ભોરીંગણી, અને ઝળોનો
કવાથ મધ નાંખી પીવાથી કફજ્વર તથા
ઉધરસને મટાડે છે.

મરિચ્યાદિક કવાથ.

મરીચં પિપ્પલીમૂલં નાગરં કારવી કળા ।
વિષ્ણકં કટ્ફલંકુઠં સસુગન્ધિવચા શિવા ॥

કઘ્ઠકારી જટામૃદ્ધી યવાની પિચુમન્દકઃ ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥

મરી, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, કાળીઅરી,
પીપર, ચિત્રક, કાયફળ, કઠ, સુગંધી-
વજ, હરડે, બેઠીભોરીંગણી, જટામાંસી,
કાકડાશીંગી, અજમો અને લીમડો એનો
કવાથ ઉપદ્રવો સહિત કફજ્વરને હરે છે.

કલ્પતરૂ રસ.

કફવાતવ્યાધિહરત્વાદ્વાતાધિકારોક્તકલ્પતર-
સો યોજ્યઃ ॥

વાતજ્વરમાં કહેલો કલ્પતરૂ રસ વાયુ
તથા કફનો નાશ કરનારો છે, માટે તે
કફજ્વરમાં પણ લેવો.

કવલ.

સિન્ધુત્રિકદુરાજીભિરાદ્રકેળ કફે હિતઃ

સૈંધવ, ત્રિકટુ અનેરાઈ, આદાના ર-
સમાં ચાટવાથી કફજ્વરમાં ફાયદો થાય છે.

અન્નપાનો.

મૂદ્રયુષૌદનો દેયો જ્વરે કફસમુત્થિતે ।

કફજ્વરમાં મગના યૂષથી ભીજવેલો
ભાત ખવરાવવો.

(વાતપિત્ત જ્વરનો અધિકાર.)

કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ.

વાતપિત્તકરૈર્વાતપિત્તે આમાશયાશ્રયે ।
बहिर्निरस्य कोष्ठमग्निं रसगे ज्वरकारिणी॥
સ્વાતામિતિ શેષઃ ॥

વાત તથા પિત્ત કરનારા પંદાર્યો
ખાધાથી આમાશયમાંનો વાયુ તથા
પિત્ત રસને દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિને
બહાર કાઢીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતપિત્ત જ્વરનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાશૂપે વાતપિત્તસ્ય ભવતો વાતપૈત્તિકે ।

વાત તથા પિત્ત એ બંનેથી ઉત્પન્ન
થનારા જ્વરમાં વાતજ્વર તથા પિત્તજ્વર એ
બંનેનાં પૂર્વરૂપ થાય છે.

વાતપિત્ત જ્વરનાં લક્ષણો.

તુળા મૂર્છા અમો વાહો ત્રિદાનાસઃ શિ-

રોહજા । કપ્ઠ સ્યન્નોષો વમથૂ રોમહર્ષોઽ-
શ્ચિસ્તમઃ ॥ પર્વમેદશ્ચ જૃમ્ભા ચ વાતપિ-
ત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥

પર્વમેદઃ પર્વાણિ મિચ્ચન્ત સન્ધિષુ વ્યથા ॥

તરશ, મૂછા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ,
માથાનું દુઃખવું, ગળામાં તથા મુખમાં
શોષ, ઉશ્કેટી, રૂવાટાં ઉભાં થવાં, અરૂચિ,
તમર, સાંધાઓમાં કળતર, અને બગાસાં,
એ વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે.

ચિકિત્સા કરવાનો કાળ.

વાતપિત્તજ્વરે દેયમૌષયં પશ્ચમેઽહ્નિ ।

વાતપિત્તજ્વરમાં પાંચમે દિવસે દવા
આપવી.

ચિકિત્સા-કિરાતાદિ ક્વાથ.

કિરાતતિક્તમમૃતાં દ્રાક્ષામામલકં શટીમ્
નિઃકાથય સગુડં ક્વાથં વાતપિત્તજ્વરે પિ
વેત્ ॥ કિરાતાદિક્વાથઃ ॥

કરિયાનું, ગળો, દ્રાક્ષ, આમળાં, અને
કચ્છરને ક્વાથ ગોળ નાંખીને વાતપિત્ત
જ્વરમાં પીવો.

પંચલદ્ર ક્વાથ.

ગુડૂચી પર્પટો મુસ્તં કિરાતો વિશ્વમેષજમ્
વાતપિત્તજ્વરે દેયં પશ્ચમદ્રમિદં ગુમમ્ ॥

પશ્ચમદ્રક્વાથઃ ॥

ગળો, ખડસલિયો, મોથ, કરિયાનું,
અને સૂંઠ, આ શુભ પંચલદ્ર ક્વાથ વા-
તપિત્ત જ્વરમાં આપવો.

ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્વાથ.

ત્રિક્ષ્ણા શાલ્મલી રાસ્ત્રા રાજવૃક્ષાઃ-
રૂષકૈઃ । જૃતમમ્બુ હસ્તયાશુ વાતપિત્તમ્બ-
જ્વરમ્ ॥ ત્રિક્ષ્ણાદિક્વાથઃ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, શેમળો, રાસ્ત્રા, ગરમાળો,
અને અરડસો, આનો ક્વાથ એકદમ વા-
તપિત્ત જ્વરને હરે છે.

મધુકાદિ હિમ.

મધુકં સારિવા દ્રાક્ષા મધુકં ચન્દનોત્પ-
લમ્ । કાશ્મરીફલકં લોઘ્રં ત્રિક્ષ્ણા પદ્મકે-
સરમ્ ॥ પરુષકં મૃગાલશ્ચ ક્ષિરેત્સૈચૂર્ણ-
વારિણિ । નિશોષિતં સિતાક્ષૌદ્રલાજયુક્ત-
ન્તુ તત્પિવેત્ ॥ વાતપિત્તજ્વરં દાહં તૃષ્ણાં
મૂર્છારુચિન્નમાન । શમયેદ્રકપિત્તશ્ચ જીમૂ-
તમિવ મારુતઃ ॥

અત્ર મધુકાદિમૃગાલાન્તં સમુદેતમ્ । પલદ્વય-
પરિમિતં સંચૂર્ણં ક્ષિપેત્ ॥ વારિણિ પદ્મપરિ-
મિતે । મધુકાદિ હિમો દાહે ॥

મહુડાં, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, જેડીમધ,
અંદન, કમળ, શીવણનાં ફળ લોહર ત્રિ-
ક્ષ્ણા, કમળકેશરા, ફાલસાં, કમળનું નાળ,
આના ચૂર્ણને પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી.
સવારે સાકર તથા મધ અને ચોખાની
ધાણીનો સાથવો નાંખીને પીવું. તેથી વા-
તપિત્ત જ્વર, દાહ, તરશ, મૂછા, અરૂચિ,
અને ભ્રમ મટે છે; અને જેમ પવન વાહ-
ળાંને વીજેરી નાંખે છે તેમ તે રક્તપિ-
ત્તને પણ શમાવે છે. ઉપર જે પદાર્થો
કહ્યા તે બધા મળીને આઠ તોલા લેવા,
તેનું ચૂર્ણ ચોવીશ રૂપીઆ ભાર પાણી-
માં રાત્રે પલાળી રાખવું.

અન્નપાનો.

મુદ્રામલકયૂષસ્તુ વાતપિત્તજ્વરે હિતઃ ।
મહાદાહે પ્રદાતવ્યો યૂષશ્ચળકસમ્ભવઃ ॥
દાહિમામલકમુદ્રસમ્ભવો યૂષ ઉક્તઃ ॥

કફ વાતહરા મુદ્ધાઃ કારવેલાદયસ્તથા ।
પ્રાયેગ ન ચ તે દેયા વાતવિત્તોત્તરે જ્વરે ।
દત્તાસ્તુ જ્વરવિષ્ટમ્મશૂલોદાવર્તકારિણઃ ॥
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥

મગ અને આમળાનો યૂષ વાતપિત્ત જ્વરમાં હિતકારી છે. મહાહાહની અંદર અણુનો યૂષ આપવો. મગ કફ તથા વાત હરનાર છે, કારણે આદિ પણ એવાં જ છે, માટે તે વાતપિત્ત જ્વરમાં બહુ કરીને દેવાં નહિ બેઠયે. બે દેવાય છે, તે જ્વરમાં મગખંધ, શૂળ, અને ઉદાવર્ત રોગ કરે છે.

વાત કફજ્વરનો અધિકાર.

કારણો સહિત સંપ્રાપ્તિ.

વાતશ્લેષ્મકરૈર્વાતકફાવામાશયાશ્રયૌ ।
વહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસગો જ્વરકારિણૌ ॥

વાત તથા કફ હરનારા આહારવિહારથી આમાશયમાંના વાત તથા કફ રસને દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને જ્વર કરે છે.

વાત કફજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાગ્રૂપે વાતકફયોઃ સ્યાતાં વાતકફજ્વરે ॥

વાતજ્વર તથા કફજ્વર બંનેનાં પૂર્વરૂપો આમાં જણાય છે.

વાતકફ જ્વરનાં લક્ષણો.

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં ભેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ । શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદા-
પ્રવર્તનમ્ ॥ સન્તાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લે-
ષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥

સ્વેદાપ્રવર્તનં સ્વેદસ્ય આસમન્તાદ્ભવેન પ્રવૃત્તિઃ ।
તથા ચ હારીતઃ ॥

શિરોગ્રહઃ સ્વેદમવશ્ચ કાસો જ્વરસ્ય
લિઙ્ગં કફવાતજસ્યેતિ ॥

સ્વેદમવઃ સ્વેદોત્પત્તિઃ । નનુ સ્વેદઃ પિત્તસ્વ
ધર્મઃ અતઃ એવં પિત્તજ્વરે કળ્થૌષ્ઠમુલ્લનાસાનાં
પાકઃ સ્વેદશ્ચ જાયતે इत्युक्तं । તસ્મત્કથં વાત-
શ્લેષ્મજ્વરે સ્વેદસ્યાતિપ્રવૃત્તિઃ । ઉચ્યતે । વિકૃતિ-
વિષમસમવાયારબ્ધવાન્ન દોષ इति कार्तिकः ।
પ્રકૃતિસમસમવાયસ્ય વિકૃતિવિષમસમવાયસ્ય ચા-
યમર્થઃ । પ્રકૃત્યા હેતુભૂતયા સમઃ કારણાનુરૂપઃ
સમવાયઃ કાર્યકારણભાવસમ્બન્ધઃ પ્રકૃતિસમવાયઃ ।
કારણાનુરૂપં કાર્યમિતિ યાવત્ । યથા પ્રકૃતૈર્ય-
થાસ્યૈતઃ શુક્રૈસ્તન્તુભિઃ સમવાયિકારણૈરાભ્યઃ
પઠઃશુક્લ એવં ભવતિ ॥ તથા પ્રકૃતેન કેવલેન વાતેન
પિત્તેન કફેન સાતજનિતો જ્વરો વાતાદ્યચિતૈર્ધ-
ર્મેર્વેયથુવેગાધિકૃત્તૈભિર્યાદિભિર્યુક્તો ભવતિ । વિ-
કૃતિવિષમસમવાયસ્તુ વિકૃત્યા હેતુભૂતયા વિષમઃ
કારણાનુરૂપઃ સમવાયઃ કાર્યકારણભાવસમ્બન્ધઃ ।
થથા । સંયોગાદ્વિકૃતાભ્યાં હરિદ્રાચૂર્ણાભ્યાં હેતુભૂ-
તાભ્યાં વિષમઃ કારણાનુરૂપો લોહિતો વર્ણો
જાયતે તથા યોગેન વિકૃતાભ્યાં વાતશ્લેષ્મભ્યાં
હેતુભૂતાભ્યાં વિષમઃ કારણાનુરૂપઃ સ્વેદ इति
सिद्धान्तः ॥

અંગમાં બીનાશ, સાંધામાં તૂટ,
નિદ્રા, શરીરનું ભારેપણું, માથું દુઃખવું,
સળેખમ, ઉધરસ, પરસેવો, સંતાપ, અને
જ્વરનો મધ્ય વેગ, એ વાત કફજ્વરનાં
લક્ષણો છે. હારીત પણ કહે છે કે—“મા-
થું દુઃખવું, પરસેવો, અને ઉધરસ, એ
વાત કફજ્વરનાં ચિહ્નો છે.

શંકા.

પિત્તથી પરસેવો થાય છે. માટે પિત્તજ્વરમાં કંઠ, હોઠ, મુખ, અને નાક, પાકી આવે છે અને પરસેવો થાય છે, એમ આગળ કહેલું છે, તેમ છતાં વાત કફજ્વરમાં પરસેવો થવો કેમ સંભવે ?

સમાધાન.

કાર્તિક નામના અંધકારે કહ્યું છે કે- “વિકૃતિ વિષમ સમવાયને લીધે વાત કફ જ્વરમાં પરસેવો થાય છે.” વૈદક શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ સમ સમવાય અને વિકૃતિવિષમ સમવાય, એમ બે જાતના સમવાય એટલે કાર્વ કારણ ભાવ સંબંધ માનેલા છે. જેમ જેમ તંતુઓપી સમવાયી કારણથી બનેલું વસ્ત્ર તે કારણ જેવું જ ધોળું હોય છે, તેવી રીતે કારણના સ્વભાવને અનુસરીને તેને મળતુંજ કાર્ય થાય તેને પ્રકૃતિ સમ સમવાય કહે છે. જેમકે એકલા વાયુથી થયેલો વાતજ્વર વાયુને મળતા કંપ વગેરે સહિત હોય છે, એકલો પિત્તજ્વર પિત્તના ધર્મ તીવ્રતા આદિ સહિત હોય છે અને એકલા કફથી થયેલો કફજ્વર કફને મળતા ધર્મ ભીનાશપણ વગેરે યુક્ત હોય છે. હવે જેમ સંયોગને લીધે વિકાર પામેલાં હજાર અને ચૂનો મળીને તે કારણોને નહીં મળતું રાતા રંગોપી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિકૃતિને લીધે કારણોને નહીં મળતું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, એને વિકૃતિ વિષમ સમવાય કહે છે. આ વિકૃતિ વિષમ સમવાય પ્રમાણે સંયોગને લીધે વિકાર પામેલા વાત અને કફ એ બન્ને-

માંથી તેઓના સ્વભાવને મળતી ન આવે એવી પરસેવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ચિકિત્સા કાળ.

વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધં નન્મેઽહનિ ॥

વાત કફ જ્વરમાં નવમે દિવસે ઔષધ દેવું.

પંચકોણ.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવચિત્રકનાગરૈઃ ।
દીપનીયઃ સ્મૃતોવર્ગોવાતશ્લેષ્મજ્વરાયઃ ॥
કોલમાત્રોપયોગિત્વાત્પચ્ચ કોલમિદં સ્મૃતમ્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફદાહનુત્તમ્ ॥
ગુલ્મપ્લીહોદરાનાહ શૂઝર્ત્ર પિત્તકોપનમ્ ॥

પીપર, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સંઠ, એ દીપનીય વર્ગ કહેવાય છે, તે વાતકફજ્વરને હરનારો છે. આ વર્ગ કોણ (બાર) જેટલી માત્રાથી ખવાય છે, માટે તે પંચકોણ કહેવાય છે તે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાચન, શ્રેષ્ઠ, દીપન, કફ અને દાહને હરનાર છે. ગુલ્મ, બરંદ, ઉદર રોગો, આનાહ, અને શૂળ, એને હણે છે, તથા પિત્તને કોપાવે છે.

કિરાતાદિ કવાથ.

કિરાતવિશ્વાસમૃતચલ્હિસિંહિકાઘ્યાગ્રીક-
નામૂલરસોતસિન્દુકૈઃ । કૃતેઃ કષાયો
વિનિહન્તિ સત્ત્વરં જ્વરં સમીરાત્સકફાત્સ-
મુત્યિતં ॥

કરિયાતું, સૂંઠ, ગજો, બંને જાતની ભોંરીંગણીઓ, પીપરીમૂળ લસણ, અને નગડનો કવાથ વાતકફજ્વરને સત્ત્વર હણી નાંખે છે.

બૃહત્ પિપ્પલ્યાદિ ગણકવાથ.

પિપ્પલ્યાદિગણકાર્ય પિષ્વદ્વાતકફજ્વરી ।
નાતઃ પરં કિચ્ચિદસ્તિ જ્વરેભેષજમુત્તમમ્ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચવ્યચિત્રકનાગરમ્ ।
વચા સાતિવિષા જાજી પાઠા વત્સકરેણુ-
કા ॥ કિરાતતિક્તકો મૂર્વા સર્ષપા મારિ-
ચાનિ ચ । કટ્ફલં પુષ્કરં માર્ગી વિઢઙ્ગ-
કર્કટાદયમ્ ॥ અર્કમૂલં બૃહત્સિંહી ધ્યેયસી-
સદુરાલભા ॥ દીપ્યકશ્વાજમોદા ચ શુક-
નાસા સહિજુકા । एतानि समभागानि
गण एकोऽष्टविंशतिः ॥ एषां क्वाथो नि-
पीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः । हन्ति वातं
तथा शीतं प्रस्वेदमतिवेषथुम् ॥ प्रलापश्चा-
तिनिद्राश्च रोमहर्षारुची तथा । महावाते-
ऽपन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ॥ पिप्पल्या-
दिमहाक्वाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥

અત્ર શ્રેયસી રાસના । વાતશ્લેષ્મજ્વરહરત્વાત્ ॥
इति बृहत्पिप्पल्यादि क्वाथः ॥

વાતકફજ્વરવાળાએ પિપ્પલ્યાદિ ગ-
ણુનો ક્વાથ પીવો. જવરમાં એના જેવું
ખીનું કોઈ ઔષધ ઉત્તમ નથી. પીપર,
પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, વજ,
અતિવિષ, હરિ, કાળીપાડ, ઈંદ્રજવ, મેં-
દી, કરિયાતું, પીલુડી, સર્ષવ, મરી, કા-
ચફળ, એરંડાનું મૂળ, ભારંગી, વાવડીંગ,
કાકડાશીંગી, આકડાનું મૂળ, ઉભી લોરીંગ-
ગણી, રાસના, ધૂમાસો, અજમો, અજ-
મોદ, સીવણુ અને હીંગ, આ અઠાવીશ
પદાર્થો સમભાગે લેતાં ગણુ થાય છે.
એનો ક્વાથ પીવાથી વાતકફજ્વર મટે

છે. વાયુ, શીત, સ્વેદ, કંપ, બકવા, અતિ
નિદ્રા, શેગોદ્ગમ, અરૂચિ, મહાવાત,
અપતંત્ર, સર્વ ગાત્રોની શૂન્યતા, એ હેતુ
છે. પિપ્પલ્યાદિ મહા ક્વાથ સર્વ જવરમાં
સર્વત્ર પૂજિત છે.

દશમૂલી ક્વાથ.

દશમૂલીરસઃ પેયઃ કળાઢ્યઃ કફવાત-
જે । જ્વરે વિષાકે નિદ્રાયાં પાર્શ્વરુક્શ્વાસ-
કાસકે ॥

વાતકફજ્વર, મુખપાક, નિદ્રા, પડ-
ખાંની પીડા, શ્વાસ, અને ઉધરસ ઉપર દશ
મૂળીનો રસ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો.

પિપ્પલી ક્વાથ.

પિપ્પલીભિઃ શૃતં તોયમનભિષ્યન્દિદીપ-
નમ્ । વાતશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સેવિતં ગ્રીહ-
નાશનમ્ ॥

પીપરનો ક્વાથ કફહર અને દીપન
છે. તેના સેવનથી વાતકફજ્વર તથા બ-
રલ મટે છે.

સૂર્યશેખર રસ.

સૂતકં ટક્કણં મૃદ્ધં ગન્ધં શુદ્ધં સમં સમમ્ ।
દ્વિગુણં સૂતકાદેયં જૈપાલં તુષવર્જિતમ્ ॥
સૈન્ધવં મરિચં ચિત્રા ત્વક્ ક્ષારઃ શર્કરા-
પિ ચ । પ્રત્યેકં સૂતતુલ્યં સ્યાજ્જમ્બીરૈર્મદ-
યેદિનમ્ ॥ સૂર્યશેખરનામાયં રસો ગુઝાદ-
યોગ્મિતઃ । મક્ષિતસ્તપ્તોયેન વાતશ્લેષ્મ-
જ્વરાપહઃ ॥

સૂર્યશેખરો રસો વાતશ્લેષ્મજ્વરે શીતજ્વરે ચ
રસપ્રદીપે ।

પારો, શેકેલો ટંકણખાર, અને શુદ્ધ ગંધક સમાન લેઈ, પારાથી બમણો બીજા કાઢી નાંખેલ જોપાળો, તથા સૈંધવ, મરી, આંબલીની છાલ્યનો ક્ષાર, અને સાકર, એ દરેક પારા જેટલાં લેવાં. એ સર્વમે એક દિવસ લીંબુના રસની ભાવના દેવી. સૂર્યશેખર નામનો આ રસ બે રતિભાર ગરમ પાણીમાં ખાવાથી વાતકક્રબ્ધ તથા શીતજ્વર હરાય છે.

ખરડ.

સ્વેદોદ્ગમે મૃષ્ટકુલત્યર્ચૂર્ણનિપાતનં શસ્ત્રમિતિ બ્રુવન્તિ । જીર્ણશક્ત્યોર્લવણસ્ય ભાજનં સંચૂર્ણિતં સ્વેદહરં સુધૂલનાત્ ॥ મરિચં વિપ્પલી ગુણ્ડી પથ્યા લોધ્રઞ્ચ પૌષ્કરમ્ । મૂનિમ્બઃ કટુકા કુષ્ઠં કર્કૂરો લિઙ્ગિકા સટી ॥ એતાનિ સમભાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ । એતદુદ્ધૂલનં શ્રેષ્ઠં સ્ત્રોતોવત્ સ્વેદનિર્ગમે ॥

લિઙ્ગિકા પશ્ચગુરિકા इति लोके ॥

અત્ર સટીગન્ધપલાશી મરિચાદુદ્ધૂલનમ્ । મૂનિમ્બઃ કારવી િકા વવા કટુફલજં રજઃ । એપામુદ્ધૂલનં શ્રેષ્ઠં સતતં સ્વેદસંસ્રવે ॥

મૂનિમ્બાદુદ્ધૂલનમ્ ; પૂર્વોક્તો વાલુકાસ્વેદોઽપ્યત્ર સમુચિતઃ । યદુક્તમ્ ।

પરસેવો થતો હોય તો શેકેલી કળાથીનો ખરડ કરવો પારો છે. ગાયનું બૂનું છાણ અને લવણનું વાસણમાં ચૂર્ણ કરી તેનો ખરડ કરવાથી પણ પસીનો મટે છે. મરી, બીપર, સૂંઠ, હરડે, લોદર,

પુષ્કરમૂળ, કરિયાતું, કહુ, કઠં, કચૂરો, શિવલિંગી, કપૂરકાચરી, એમના સમભાગ ચૂર્ણનો ખરડ કરવો, વળી કરીયાતું, કાળી-છરી, કંક, ધજ અને કાયકળની રજનો ખરડો કરવો. એ પરસેવા માટે બહુ ઉત્તમ ઉપાય છે.

વાલુકા સ્વેદ.

પીનસન્ધાસવાધિયૈ જઙ્ગાપાદ્મસ્થિશ્ચ-લિચિ । વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષ્ઠ્યં તદ્દિ-ધાનવત્ ॥

પીનસ, ધાસ, બેહેરાપણું, તથા જંઘા, પડખાં, અને હાઠકાંમાં શૂળ હોય, અને વાતકક્રબ્ધ હોય, તેમાં આ સ્વેદ વિધિ પ્રમાણે આપવો.

કવલ.

માતુલજ્વલકેશરો ધૃતઃ સિન્ધુજન્મમ-રિચાન્વિતો મુખે । હન્તિ વાતકફરોગમા-સ્યગં શોષમાથુ જઢતામરોચકમ્ ॥

इति कवलः ॥

બીજેરાંના કળના કેશરો, સૈંધવ, અને મરી મુખમાં રાખવાથી મુખમાંના વાતકકરોગો, શોષ, જડતા, અરુચિ એ મટે છે.

અન્નપાનો.

મહત્યા પશ્ચમૂલ્યાન્નં સમ્યક્ સિદ્ધં ચિ-કિત્સકઃ । સપ્તમે દિવસે દયાત્ જ્વરે વાતબલાસજે ॥

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥

બૃહત્પત્ત્યમૂળના કવાથથી પકાવેલ અન્ન વૈદ્યે વાતકક્રબ્ધમાં સાતમે દિવસે આપવું.

॥ इति वात कफ ज्वराधिकार संपूर्णम् ॥

(પિત્તકક્ષ્જવરાધિકાર.)

કારણ તથા સંપ્રાપ્તિ.

પિત્તશ્લેષ્મકરૈઃપિત્તકફાવામાશયાશ્રયૌ ।
બહિર્નિરસ્ય કોઘાગ્નિરસગૌજ્વરકારિણૌ ॥

પિત્ત કક્ષકર પદાર્થોથી કોપ પામીને આમાશયમાંના પિત્ત, કક્ષ તથા રસને દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને જ્વર કરે છે.

પિત્તકક્ષજવરનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાગ્રૂપે પિત્તકફયોઃ સ્પર્શતાં પિત્તકફજ્વરે ।

પિત્ત તથા કક્ષ બંનેનાં લક્ષણો તેમાં હોય છે.

પિત્ત કક્ષ જ્વરનાં લક્ષણો.

લિપ્તતિક્તાસ્યતા તન્દ્રા મોહઃ કાસોઽરુ-
ચિસ્તૃષા । મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં પિત્તશ્લે-
ષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥

આસ્યે તિક્તત્વં પિત્તેન લિપ્તત્વં કફેન તન્દ્રા
અર્દ્ધોન્મીલિતનેત્રત્વં । મોહો મૂર્છા ॥

મુખ લીપાયણું તથા તીખું, તન્દ્રા, મોહ, ઉધરસ, અરૂચિ, તરશ, વારંવાર દાહ, તથા વારંવાર શીત, એ પિત્તકક્ષ જ્વરનાં લક્ષણો છે.

ચિકિત્સાકાલ.

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધં દશમેઽહ્નિ ॥

પિત્તકક્ષજ્વરમાં ઔષધ દશમે દિ-
વસે આપવું.

શુદુઅ્યાદિ ક્વાથ.

શુદ્ધવીનિમ્બધાન્યાકં ચન્દનં કદુરોહિણી ।
શુદ્ધચ્યાદિરયં ક્વાથો પાચનો દીપનઃ સ્મૃ-
તઃ ॥ તૃષ્ણાદાહારુચિછર્દિપિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ

ગળો, લીમડો, ધાણા, ચંદન (રક્ત-
ચંદન એટલે રતાંજલી) કડુ, -આ શુદ્ધ-
અ્યાદિ ક્વાથ પાચન અને દીપન છે.
તરશ, દાહ, અરૂચિ, ઉલટી અને પિત્ત-
કક્ષજ્વરને હણે છે.

અમૃતાષ્ટક ક્વાથ.

અમૃતાકટુકારિષ્ઠપટોલધનચન્દનમ્ । ના-
ગરેન્દ્રયવં ચૈતદમૃતાષ્ટકમીરિતમ્ ॥ કથિતં
સ કળાચૂર્ણં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ । હૃદ્યા-
સારોચકછર્દિતૃષ્ણાદાહનિવારણમ્ ॥

ગળો, કડુ, લીમડો, પરવળ, મોથ, ચંદન, સૂંઠ, અને ઈંદ્રજવ, આ અમૃતા-
ષ્ટક કહેવાય છે. તેનો ક્વાથ પીવરતું
ચૂણું નાંખીને પીવાથી પિત્તકક્ષજ્વર હ-
ણાય છે. મોળ, અરૂચિ, ઉલટી, તરશ,
દાહ, એ પણ મટે છે.

કંટકાર્યાદિ ક્વાથ.

કણ્ટકાર્યમૃતા માર્ગી વિશ્વેન્દ્રયવવાસક-
મ્ । મૂનિમ્બં ચન્દનં મુસ્તં પટોલં કદુરો-
હિણી । વિપાચ્ય પાયયેત્ ક્વાથં પિત્તશ્લે-
ષ્મજ્વરાપહમ્ । દાહતૃષ્ણારુચિછર્દિકાસ-
શૂનિવારણમ્ ॥

બેટી લોરીંગણી, ગળો ભારંગી સૂંઠ, ઈંદ્રજવ, અરડૂસો, કરિયાતું, ચંદન (રતાં-
જલી) મોથ, કડવી ઘીસોડી અને કડુનો
ક્વાથ કરી પીવાથી પિત્તકક્ષજ્વર, દાહ,
તરશ, અરૂચિ, ઉલટી, ઉધરસ, અને શૂળ
મટી જાય છે.

નાગરાદિ ક્વાથ.

નાગરોશીરવિલ્વાદ્ધાન્યમોચારસામ્બુ-

ધિઃ । ક્રુતઃ કાથો ભવેદગ્રાહી પિત્તશ્લેષ્મ-
જ્વરાપહઃ ॥

સૂકું, કાળોવાળો, ખીલી, મોથ, ધાણા,
મોચરસ, અને વાળાનો ક્વાથ ગ્રાહી તથા
પિત્તકફળવરને હરનારો છે.

કટુકી કલ્ક.

શર્કરામધમાત્રાઞ્ચ કટુકાં ચોષ્ણવારિ-
ણા । પીત્વા જ્વરં જયેત્ જન્તુઃ પિત્તશ્લે-
ષ્મસમુદ્ભવમ્ ॥

અત્ર કટુકાયાઃ દ્વાદશમાષાઃ શર્કરાયાશ્ચત્વારો
માષા એવં કર્ષઃ ઇતિ ચરકઃ । વૈદ્યાનાં વ્યવહારે
કટુકાશર્કરયોઃ સમભાગયોરેવ કર્ષઃ ॥ કટુકી
કલ્કઃ ।

એક તોલો સાકર તથા કટુનો કલ્ક
ગરબ પાણીમાં પીવાથી માણસ પિત્તકફ
જ્વરને હુતે છે. ચરક કહે છે કે-આર
માષ કટુ અને ચાર માષ સાકર લઈને
એક તોલો કરવું, પણ વૈદ્ય લોકો તો કટુ
અને સાકર સમભાગે લઈને એક તોલો કરે છે.

વાસા રસ.

સપત્રપુષ્પવાસાયા રસઃ ક્ષૌદ્રસિતાયુતઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સામ્લપિત્તં સકામ-
લમ્ ॥

અત્ર વાસારસોર્ધ્વપલપરિમિતો દેય મધુસિતયોઃ
પ્રત્યેકં ટક્કુઃ પ્રક્ષેષ્વઃ ॥

કુલ તથા પાંદડાં સહિત અરડૂસીનો
રસ, મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી પિત્ત
કફજ્વર, અમ્લપિત્ત, તથા કમળો મટી
જાય છે. આ અરડૂસાનો રસ એ તોલો,
સાકર ૦૧ તોલો અને મધ ૦૧ તોલો
લેવું. આદુ તથા પરવળનો ક્વાથ પીવા-

થી પિત્તકફજ્વર, ઉલટી, દાહ, અને
અળ મટે છે.

કવાથ.

કષાયઃ પરિપીતમ્તુ શૂઘ્રવેરપટોલયોઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરવમી દાહકણ્ડુરો ભવેત્ ॥

આદુ તંથા પરવળનો ક્વાથ પીવા-
થી પિત્તકફજ્વર, ઉલટી, દાહ અને એળ
મટે છે.

અન્નપાનો.

પટોલધાન્યયોર્યૂષઃ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥
ઇતિ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાધિકારઃ ॥

પરવળ અને ધાણાનો યૂષ પિત્તકફ
જ્વર મટાડે છે.

(સંનિપાત જ્વરનો આધિકાર.)

કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ.

ત્રિદોષજનકૈર્વાતપિત્તશ્લેષ્મામગેહગાઃ ।
બહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિરસગા જ્વરકારિણઃ ॥

ત્રિદોષની ઉત્પત્તિ કરનારા પદાર્થો
આધાથી વાત, પિત્ત, અને કફ આમા-
શયમાં જઈને રસને દૂષિત કરીને કોઠા-
માંના અગ્નિને બહાર કાઢીને જ્વર ઉ-
ત્પન્ન કરે છે.

સંનિપાતનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાગ્રૂપાણિ ત્રિદોષાણાં સ્યુસ્ત્રિદોષજ્વરે
વૃણામ્ ॥

માણસને ત્રિદોષ જ્વરમાં ત્રણે દો-
ષોનાં પૂર્વરૂપો જણાય છે.

સામાન્ય લક્ષણો.

ક્ષણે દાહઃ ક્ષણે શીતમસ્થિસન્ધિશિરો-
જા । સસ્રાવે કલુષે રક્તે નિર્મુમેષાપિ લો-
ચને ॥ સસ્વનૌ સરુજૌ કર્ણૌ કણ્ઠઃ શૂ-

કૈરિવાવૃત્તઃ । તન્દ્રા મોહઃ પ્રલાપશ્ચ કાસઃ
શ્વાસોઽરુચિર્નમઃ ॥ પરિદગ્ધા શ્વરસ્પર્શા
જિહ્વા સસ્તાઙ્ગતા પરા । ધ્રીવનં રક્તપિત્ત-
સ્ય કફેનોન્મિશ્રિતસ્ય ચ ॥ શિરસો લો-
ઠનં તૃષ્ણા નિદ્રાનાશો હૃદિ વ્યથા । સ્વે-
દમૂત્રપૂરીષાણાં ચિરાદર્શનમલ્પશઃ ॥ કુ-
શત્વં નાતિગાત્રાણાં સતતં કઠકૂજનમ્ ।
કોટાનાં સ્યાવરક્તાનાં મળ્દલાનાશ્ચ દર્શ-
નમ્ ॥ મૂકત્વં સ્રોતસાં પાકો ગુરુત્વમુદ-
રસ્ય ચ । ચિરાત્પાકશ્ચ દોષાણાં સન્નિ-
પાતજ્વરાક્રુતિઃ ॥

લોચને સાક્ષાત્ સાશ્રુણી કલુષેઽસ્વચ્છે નિર્મુખે
નિર્ગતિકુટિલે ચ । કઠઃ શૂકૈરિવાવૃત્તઃ ધાન્યા-
ગ્રૈરિવાવૃત્તઃ । જિહ્વા પરિદગ્ધા પરિદગ્ધેવ જ્ઞાયતે ।
અથવા પરિદગ્ધા ઇવ કૃષ્ણા દૃશ્યતે સસ્તાઙ્ગતા
શિથિલાઙ્ગતા । ધ્રીવનમિત્યાદિ કફસંયુક્તસ્ય ર-
ક્તપિત્તસ્ય ણ્ઠીવનં શિરસો લોઠનમિતસ્તતશ્ચાલનં
કુશત્વનાતિગાત્રાણામેતિ ગાત્રાણાં અતિશયિતં
કાર્દર્યં ન વ્યાધિપ્રભાવાત્ સતતં નિરન્તરં કોઠઃ ।
'વરટી દંઘ્રુસંસ્થાનં કોઠ ઇત્યભિધીયતે' ય્યાવઃ
કપિશો વર્ણઃ । મૂકત્વમવચનત્વમલ્પવચનત્વં વા
સ્રોતસાં કર્ણનાસાદીનામ્ । નનુ વાતાદયઃ પર-
સ્પરવિરુદ્ધગુણાસ્તેષાં સંભૂયૈકત્ર કાર્યારમ્ભકત્વં
નોપપદ્યતે । પરસ્પરોપઘાતાત્ દહનસલિલયોરિવ ॥
તત્કથં વાતપિત્તકફા મિલિત્વા વિકારોત્પાદકાઃ ॥
અત્ર સમાધાનમુક્તં દૃઢબલેન ।

વિરુદ્ધૈરપિ ન ત્વેતે ગુણૈર્ઘ્નન્તિ પરસ્પરમ્ ।
દોષાઃ સહજસાત્મ્યત્વાદ્વિષં ધોરમહીનિવા ॥
ગદાધરસ્તુ હેતુન્તરમુક્તવાન્ ॥

દૈવારોપસ્વભાવાદ્વા દોષાણાં સન્નિપા-
તિકે । વિરુદ્ધૈશ્ચ ગુણૈસ્તૈશ્ચ નોપઘાતઃ પર-
સ્પરમિતિ ॥

નનુ મિત્રચયપ્રકોપકાલાનાં વાતપિત્તકફાનાં
યુગપદુત્પત્યભાવાત્કથં સંભૂયસન્નિપાતજ્વરામ્ભ-
કત્વમુત્પદ્યતે—ઉચ્યતે । ત્રિદોષજનકનિદાનબલેન
યુગપદેષાં પ્રકોપાદિતિ સિદ્ધાન્તઃ ॥

ક્ષણુમાં દાહ, ક્ષણુમાં શીત, હાડકાં
તથા સાંધાઓ અને માથામાં પીડા, નેત્રો
દુષ્ટ આંસુવાળાં અને રાતાં તથા વાંકાં
થવાં, કાનમાં અવાજ અને પીડા, કંઠમાં
કાંટા, ઘેન, મોહ, બકવા, ઉધરસ, શ્વાસ
અરુચિ, ભ્રમ, બળતરાવાળી તથા ખર-
સટ જીભ, અંગોમાં શિથિળતા, કફ સા-
થે મિશ્ર થયેલ રક્ત પિત્તનું સૂકાવું, મા-
થામાં કંપ, તરસ, નિદ્રાનો નાશ, હૃદય-
માં પીડા, પરસ્પરો તથા મૂત્રમળ બહુ
લાંબે કાળે માંડમાંડ થોડાં ઉતરે, ગાત્રો
બહુ દુર્બળ ન થાય, ગળામાં ચાહુ ઘર
ઘરાટ થયા કરે, પીંગળાં રાતાં મધમાખી
ના ડંખ જેમાં મામઠાં શરીરમાં થાય,
મૂંગાપણું, નાડીઓનું પાકવું, ઉદરમાં ભાર,
બહુ લાંબે કાળે દોષો પાકે, એ સર્વ સં-
નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો છે."

શંકા.

વાત, પિત્ત અને કફ એ પરસ્પર વિ-
રુદ્ધ ગુણુવાળા છે તેથી તેઓ જળ અને
અગ્નિની પેઠે પરસ્પરનો ઘાત કરે છે
તેમ છતાં તેઓ એકઠા મળીને શી રીતે
વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ?

સમાધાન.

આ સંબંધમાં દૃઢબળ નામનો વેદ
કહે છે કે—“એ દોષો વિરુદ્ધ ગુણુવાળા

હોવા છતાં પણ જેમ મોટા સર્પને ઝેર કાંઈ અસર કરી શકતું નથી તેમ તેઓ પરસ્પરને હણતા નથી.” ગદાધર કહે છે કે-દોષો પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળા છતાં પણ સંનિપાત જ્વરમાં દેવગતિથી કે સ્વભાવથી તેઓ ભેળા પ્રકોપ પામી શકે છે.

શંકા.

જેઓના ચયકાળ અને પ્રકોપકાળ જૂદા જૂદા છે, એવા વાત, પિત્ત અને કફની એકી વખતે ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી, તેમ છતાં તેઓ એકઠા મળીન સંનિપાત જ્વર શી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે?

સમાધાન.

ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન કરે એવા અહાર વિહાદિક નિદાનોના બળને લીધે તેઓ એકી વખતે કોપે છે, એ સિદ્ધાંત છે.

સંનિપાતના ભેદો.

एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्वयुल्वणाश्च तथेति षट् । त्रयुल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः॥ प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट् । सन्निपातज्वरस्यैव स्युर्विशेषास्त्रयोदश ॥

તત્ર પ્રવૃદ્ધવાતઃ મધ્યપિત્તો હીનકફઃ ૧ મધ્યવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો હીનકફઃ ૨ હીનવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો મધ્યકફઃ ૩ પ્રવૃદ્ધવાતઃ હીનપિત્તો મધ્યકફઃ ૪ મધ્યવાતઃ હીનપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૫ હીનવાતો મધ્યપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૬ इति पट् ॥

એકોલ્વણ (એકેક દોષના) ત્રણ, દ્વયુલ્વણ (બન્ને દોષોના) ત્રણ, ત્રયુલ્વણ (ત્રણે દોષોના) એક, એમ સાત, તથા પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય, અને હીન, એમ વાત, પિ-

ત્ત, અને કફ છ પ્રકારના, એ રીતે સંનિપાતજ્વરના તેર ભેદ છે.

તેર સંનિપાતોનાં નામો.

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रसंज्ञकः । शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तमः कूटपालकः ॥ संमोहकः पालकश्च याम्यः ककच इत्यपि । ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः ॥

તન્ત્રાન્તરે વિસ્ફારક इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः । बभ्रस्थाने बभ्रुरिति पाठः कुत्रापि बह्व इति पाठः । भल्लुरित्यत्र फल्गुरिति पाठः । याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः । कर्कटक-ककोटक

વિસ્ફારક, આશુકારી, કંપન, બબ્ર, શીઘ્રકારી, ભલ્લુ, કૂટપાલક, સંમોહક, પાલક, યામ્ય, કકચ, અને કર્કટક તથા વૈદારિક, એ તેર નામો ઉપર કહેલા તેર ભેદોનાં ક્રમસર છે. બીજા ગ્રંથોમાં વિસ્ફારકને વિસ્ફોરક, બબ્રને બહુ અથવા બહ્વ, ભલ્લુને ફલ્ગુ, યામ્યને સંગ્રામ અને કર્કટકને કકોટક એ નામો કહેલાં છે.

વાતોલ્વણનું લક્ષણ.

धासः कासो भ्रमो मूर्छा प्रलापो मोहवेपथू । पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ॥ वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः

ધાસ, ઉધરસ, ભ્રમ, મૂર્છા, બકવા, મોહ, કંપ, પડખાંમાં પીડા, બગાસાં, અને મુખમાં તૂરાશ, એ વાતોલ્વણ સંનિપાતનાં લક્ષણો છે. એજ વિસ્ફારક નામનો અતિદારુણ સંનિપાત છે.

પિત્તોદ્વણનાં લક્ષણો.

અતિસારો ભ્રમો મૂર્છા મુખપાકસ્તથૈવ
ચ । ગાત્રે ચ વિન્દવો રક્તા દાહોઽતીવ
પ્રજાયતે ॥ પિત્તોદ્વણસ્ય લિङ્ગાનિ સન્નિ-
પાતસ્ય લક્ષ્યેત્ । મિષગ્નિઃ સન્નિપાતોઽ-
યમાશુકારી પ્રકીર્તિતઃ ॥

અતિસાર, ભ્રમ, મૂર્છા, મુખપાક,
ગાત્રેમાં રાતાં બિંદુઓ, અત્યંત દાહ, એ
પિત્તોદ્વણ સંનિપાતનાં લક્ષણો છે. આ
સંનિપાતને વેદો આશુકારી કહે છે.

કફોદ્વણ સંનિપાતનાં લક્ષણો.

જડતા ગદ્ગદા વાણી રાત્રી નિદ્રા ભવ-
સ્યપિ । પ્રસ્તબ્ધે નયને ચૈવ મુખમાધુર્યમે-
વ ચ ॥ કફોદ્વણસ્ય લિङ્ગાનિ સન્નિપા-
તસ્ય લક્ષ્યેત્ । મુનિભિઃ સન્નિપાતોઽયમુ-
ક્તઃ કમ્પનસંજ્ઞકઃ ॥

જડતા, ગદ્ગદ્વાણી, રાત્રે નિદ્રાનું
આવવું, નેત્રોની સ્તબ્ધતા, અને મુખમાં
મધુરતા, એ કફોદ્વણ સંનિપાતનાં લક્ષણો
છે. આ સંનિપાતને મુનિઓ કમ્પન ના-
મથી કહે છે.

વાતપિત્તોદ્વણનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તાધિકો યસ્તુ સન્નિપાતઃ પ્રકુ-
પ્યતિ । તસ્ય જ્વરો મદતૃષ્ણા મુલશોષઃ પ્રવી-
રુકઃ ॥ આધ્માનારુચિતન્દ્રા ચ કાસશ્વા
સન્નમશ્રમાઃ । મુનિર્ભિર્વશ્નુનામાયં સન્નિપાત
સ્વાહતઃ ॥

વાયુ અને પિત્ત અધિક હોય એવો
સંનિપાત કોપ પામે છે, તે જવરમાં મદ,
તરશ, મુખશોષ, ઘેન, આક્રોશ, અરૂચિ,

તંદ્રા, ઉધરસ, શ્વાસ, શ્રમ, અને શ્રમ
થાય છે. આ સંનિપાતને મુનિઓએ બધુ
નામ આપેલું છે.

વાતકફોદ્વણનાં લક્ષણો.

વાતશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુ-
પ્યતિ । તસ્ય શીતજ્વરો મૂર્છાશુત્તૃષ્ણા-
પાર્શ્વનિગ્રહઃ ॥ શૂલમસ્વિદ્યમાનસ્ય તન્દ્રા
શ્વામશ્ચ જાયતે । અસાધ્યઃ સન્નિપાતોઽયં
શીઘ્રકારીતિ કંધયતે ॥ નહિ જીવત્યહોરા-
ત્રમનેનાવિષ્ટવિગ્રહઃ ॥

વાયુ અને કફ અધિક છે એવો સં-
નિપાત કોપે છે, તે જવરમાં શીત, મૂ-
ર્છા, શુષ્કતા, તૃષ્ણા, પડખાનું ગદાર્ધ જવું,
શૂળ, પરસેવાનો અભાવ, તંદ્રા, અને શ્વાસ
થાય છે. આ અસાધ્ય સંનિપાતને શીઘ્ર-
કારી કહે છે. આ જેને થયો હોય તે એક રા-
ત્રીદિવસ પણ જીવતો નથી.

પિત્તકફોદ્વણનાં લક્ષણો.

પિત્તશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુ-
પ્યતિ । અન્તર્દાહો બહિઃ શીતં તસ્ય તૃષ્ણા
પ્રવર્ધયતે ॥ તુદ્યતે દક્ષિણે પાર્શ્વે ઊરઃશીર્ષગ-
લગ્રહઃ ધ્રીવતિ શ્લેષ્મપિત્તશ્ચ કૃચ્છ્રાત્કો-
ઠશ્ચ જાયતે ॥ વિદ્ભેદશ્વાસહિકા ચ વ-
ર્દ્ધન્તે સપ્રમીલકાઃ । ઋષિર્ભિર્બલ્લુનામાયં
સન્નિપાત ઉદાહૃતઃ ॥

પિત્ત અને કફ અધિક છે એવો સંનિ-
પાત કોપ પામે છે. ત્યારે અંદર દાહ, બ-
હારથી ટાઢ, બહુજ તરશ, જમણા પ-
ડખામાં પીડા થાય છે. છાતી માથું, અને
ગળું પકડાય છે. શ્લેષ્મપિત્ત સૂકાય છે
અને કફ મહેનતથી નીકળે છે. વિદ્વાનું

લેહન, શ્વાસ, હેડકી, અને ઘેન થાય છે. આ સંનિપાતને ઋષિઓએ ભલ્લુ નામ આપેલું છે.

વાતપિત્તકફેશ્વર્યુનાં લક્ષણો.

सर्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्य-
ति । त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि
लक्षयेत् ॥ व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रश-
स्त्राग्निसन्निभः । केवलोच्चासपरमः स्तब्धा-
ङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ त्रिरात्रात्परमेतस्य
जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा
मूढો व्याहरते जनः ॥ धर्षितो राक्षसैर्न-
नमवेलायां चरन्ति ये । अम्बया ब्रुवते
केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥ पिशाचै-
र्गुल्लकैश्चैव तथान्यैर्म્મस्तके हतम् । कुलदे-
वार्चनाहीनं धर्षितं कुलदैवतैः ॥ नक्षत्रपी-
डामपरे गरकर्म્मेति चापरे । सन्निपातमिमं
प्राहुर्भिषजः कूटपालकम् ॥

સર્વદોષો સહિત સંનિપાત કોષ પામે છે ત્યારે તેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાય છે. વજ્ર, શસ્ત્ર, અને અગ્નિ જેવો તે સર્વ વ્યાધિઓમાં મહાદાહુ છે. કેવળ ઊંચો શ્વાસજ આદ્યા કરે છે, તથા અંગો અને નેત્રા સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. તે ત્રણ રાત્રિમાં પ્રાણીના છવનું હરણ કરે છે. તેથી આવી અવસ્થા બેઠીને મૂઠ લોકો કહે છે કે અકાળે ફરતા રાક્ષસે આને પકડેલ છે. કેટલાક દેવીએ પકડયાનું અને કેટલાક બ્રહ્મ રાક્ષસે પકડયાનું કહે છે. કેટલાક પિશાચ, ગુહ્યક, કોઈ ખીનતથી માથામાં મરાયાનું માને છે. કુળદેવતાનું પૂજન નહિ કરવાથી કુળદેવોએ તેને પક-

ડેલ કહે છે. કેટલાક નક્ષત્ર પીડા અને કેટલાક વિષ દેવાયાનું કહે છે. આ સંનિપાતને વેદો કૂટપાલક કહે છે.

પ્રવૃદ્ધવાત મધ્યપિત્ત હીનકફના

સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्चयः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥
प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्छारतिभ्रमाः ।
एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः ॥
एष संमोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥
रोगास्त एवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथावे-
पथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः । दाहतृष्णो-
ष्णतास्वेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्योत्काशना-
सिकामुखप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलाप-
पक्षघातादयो विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः
सज्जरं करिष्यति । पित्तन्तु मध्यं सममिति या-
वत् । तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह ॥

**વાતવસ્તન્મલા દોષાઃ સ્વર્નાશાયાસમા-
સ્તનોઃ । સમાઃ સુત્રાય વિજ્ઞેયા બલાયોપ-
ચયાય ચેતિ ॥**

ઉચ્યતે । અત્ર પિત્તં મધ્યમપિ અપ્રકૃતમેવ યતોઽપ્રકૃતયોર્વાતશ્લેષ્મણોરપેક્ષયા મધ્યં તેન મધ્ય કુપિતામિત્યર્થઃ । નનુ કફઃ ક્ષીણઃ સ કથં જ્વરં કરિષ્યતિ હીનશક્તિત્વાત્ ॥ ઉચ્યતે ॥ દોષાઃ ક્ષીણા અપિ વ્યાધીનું કુર્વંત્યેવ યત આહ ॥

**વાતક્ષયેઽલ્પચેષ્ટત્વં મન્દવાકૃત્ત્વં વિસંજ્ઞ-
તાઃ પિત્તક્ષયેઽધિકઃ શ્લેષ્મા વહિર્મન્દઃ
પ્રભાક્ષયઃ ॥ શિથિલાઃ સન્ધયો મૂર્છા
રૌક્ષ્યં દાહઃ કફક્ષયઃ**

इत्याशङ्कासिद्धान्तश्चात्र परत्रापि ॥

વાયુ અત્યંત પિત્ત એથી ઓછું, અને કફ તેથી ઓછો, એમ કોપે છે, ત્યારે આગળ કહ્યા પ્રમાણે વ્યથા, કંપ, નિદ્રાનો નાશ અને દસ્તની કબજીયત વગેરે વાયુ સંબંધી રોગ પણ થાય છે. દાહ, તરશ, ગરમી અને પરસેવો વગેરે પિત્ત સંબંધી રોગો પણ થાય છે. અને જડતા, અગ્નિમંદ, ખાંસી તથા નાક અને મુખમાંથી પાણી ઝરવું વગેરે કફ સંબંધી રોગો પણ થાય છે. વળી તેઓમાં લેગો બકવા, શ્રમ, મોહ, કંપ, મૂર્છા, અણુગમો, જમ, તથા એક પક્ષનોઘાત વિશેષે કરીને થાય છે. આ સંમોહક નામનો અતિ દારૂણ સંનિપાત છે.

આ ઠેકાણે એમ શંકા થશે કે—“વાયુ વધી જવાથી તે જવર ઉત્પન્ન કરે, પણ પિત્ત મધ્યમ એટલે સમ હોય તે જવર શી રીતે ઉત્પન્ન કરે? કારણ કે ધાતુઓ, મળો અને દોષો બે શરીરમાં સમ ન હોય તો નુકશાન કરે છે અને સમ હોય તો સુખ કરે છે તથા બળ આપે છે.”

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—સન્નિપાત જવરમાં પિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહે છે; તો પણ તે અસલના જેવી સ્થિતિમાં નથી રહેતું, પણ વાયુ તથા કફના બિગાડ કરતાં મધ્ય સ્થિતિમાં રહે છે એટલે મધ્ય રીતે કોપે છે એમ સમજવું.”

વળી શંકા થાય કે—“કફ ક્ષીણ થઈ જવા છતાં તે જવર શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે? કારણ કે જે શક્તિહીન હોય તે કાર્ય કરી શકેજ નહીં.” એનું સમાધાન કે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તો પણ-

તે વ્યાધીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે વાયુનો ક્ષય થાય તો ચેષ્ટાઓ મંદ પડે છે, વાણી અદ્ય થાય છે તથા સંજ્ઞા રહીત થાય છે. અને પિત્તનો ક્ષય થાય તો કફ વધે છે, અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને તેજ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અને કફનો ક્ષય થાય તો સાંધાઓમાં શિથિલતા, મૂર્છા, રૂક્ષતા અને દાહ થાય છે.

આવી શંકાઓ તથા સમાધાન હવે પછીના બીજા બધા સન્નિપાત જવરોમાં સમજ લેવાં.

મધ્ય વાત પ્રવૃદ્ધ પિત્ત હીનકફનાં લક્ષણો.

મધ્યપ્રવૃદ્ધહીનૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્તેવોક્તા યથા દોષબલાશ્રયાઃ ॥
મોહપલાપમૂર્છાઃ સ્યુર્મન્યાસ્તમ્ભઃ શિરોગ્ર-
હઃ । કાસઃ શ્વાસો અમસ્તન્દ્રા સંજ્ઞાનાશો
હૃદિ વ્યથા ॥ સ્વેભ્યો રક્તં વિસ્રજતિ સં-
રક્તસ્તબ્ધનેત્રતા । તત્રાપ્યેતે વિશેષાઃ સ્યુ-
ર્મૃત્યુર્વાક્ ત્રિવાસરાત્ ॥ મિષગ્નિઃ સન્નિ-
પાતોઽયં કથિતઃ પાકલાભિધઃ ॥

પિત્ત અત્યંત, વાયુ મધ્યમ, અને કફ સૌથી ઓછો, એમ કોપે છે, ત્યારે તેને દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો પણ હોય છે. મોહ, બકવા, મૂર્છા, ઓડનું ઝલાવું, માથાનું ઝલાવું, ઉધરસ, શ્વાસ, જમ, તંદ્રા, બેભાની, હૃદયમાં પીડા, ત્વચામાંથી રક્તસ્રાવ, નેત્રો રાતાં તથા સ્તબ્ધતા, આ રીતે થાયતે ત્રણ દિવસમાં મરી જાય છે, વૈદ્યોએ આ સંનિપાતને પાકલ કહેલો છે.

હીનવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત મધ્યકક્ષનાં

લક્ષણો.

હીનપ્રવૃદ્ધમધ્યસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્વયઃ ।
તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથારોગબલાશ્રયાઃ ॥
હૃદયં દહ્યતે चास्य यकृत् स्त्रीहानञ्छुष्कुसाः ॥
पंच्यंतेत्यर्थमूर्ध्वाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः ॥
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना
प्रकीर्तितः ।

પિત્ત અત્યંત, તેથી ઓછો કફ, અને તેથી ઓછો વાયુ હોય તો તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો હોય છે. વળી તે ઉપરાંત હૃદયમાં દાહ થાય છે, તથા યકૃત, ખરલ, આંતરડાં, અને ફેફસાંમાં પાક થાય છે. મુખ અને ગુદામાંથી લોહી તથા પડ્ડ ઝરે છે, દાંતો પડે છે, અને મરણ થાય છે. એ વિશેષ કરીને લક્ષણ છે. વૈદ્યો આ સંનિપાતને યામ્ય કહે છે.

પ્રવૃદ્ધવાત હિનપિત્ત મધ્યકક્ષનાં

લક્ષણો.

પ્રવૃદ્ધહીનમધ્યસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્વયઃ ।
તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથાદોષબલાશ્રયાઃ ॥
प्रलापायाससंमोहः कम्पमूर्छारतिभ्रमाः ॥
मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशे-
षतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कवचः
संप्रकीर्तितः ॥

અન્યંતવાયુ, મધ્યમ કફ, અને ઓછું પિત્ત હોય તો તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થાય છે. તે સિવાય બકવાદ,

પ્રયાસ, સંમોહ, કંપ, મૂર્છા, અણુગમ્યો, ભ્રમ, ઓડનું ઝલાવું, તથા મૃત્યુ થાય છે, આ સંનિપાતને વૈદ્યો કવચ કહે છે.

મધ્યવાત હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કક્ષનાં

લક્ષણો.

મધ્યહીનપ્રવૃદ્ધસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્વયઃ ।
તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથાદોષબલાશ્રયાઃ ॥
अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स
शक्यते । रक्तपालकके नैव लक्ष्यते
मुखमण्डलम् ॥ पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा
हृदयान्न प्रसिच्यते । इषुणेवाहतं पार्श्व
तुच्यते खन्यते हृदि ॥ प्रमीलकः श्वासहि-
का वर्द्धते तु दिने दिने । जिह्वा दग्धा
खरस्पर्शागलः शूकैरिवावृतः ॥ विसर्गना-
भिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव
श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवत्क्रोष्ठतालुकः ॥ त-
न्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाङ्मिहतद्युतिः । न
रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति ॥
आयम्यते च बहुशो रक्तं धीवति चा-
ल्पशः । एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः
सुदारुणः ॥

અતિ કફ, તેથી ઓછો વાયુ, અને તેથી ઓછો પિત્તના સન્નિપાતમાં તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થવા ઉપરાંત મુખ રાતું ચોળ થઈ જાય છે, પિત્તથી ખેંચાતો કફ હૃદયમાંથી બહાર નીકળતો નથી, પડ-ખાંમાં બાણ લોંકાયા જેવાં શૂળ તથા હૃદયમાં જોદાયા જેવી ખીડા થાય છે, આંખો મીંચાતી જાય છે, અને દિવસે દિવસે શ્વાસ તથા હેડકી વધતાં જાય છે.

જીભ ખરસટ તથા બગતરા વાળી થાય છે, ગળામાં કાંટા પડે છે, દસ્ત થયાની ખબર પડતી નથી, ગળામાં હોડાની પેઠે ધૂધવે છે. મોઢું, હોઠ, અને તાળવું અત્યંત કફથી લેપાયેલાં તથા સૂકાં રહે છે, તંદ્રા અને નિંદ્રા બહુ વધે છે, તથા અગ્નિ અને તેજ હુણાઈ જાય છે. કંઈ ગમતું નથી અને વિપરીત ઈચ્છાઓ થાય છે. વારંવાર ઠરડાઈને થોડું લોહી થુંકમાં પડે છે. આ અતિ દારૂણ કઠોટક નામનો સંનિપાત છે.

હીનવાત મધ્યપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કંઈ

સંનિપાત જવરનાં લક્ષણે.

હીનમધ્યપ્રવૃદ્ધેસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્વ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથાદોષવલાશ્રયાઃ ॥
અલ્પશૂલં કટીતોદો મધ્યે દાહો રુજા શ્રમઃ ।
મૃશં ક્લમઃ શિરોબસ્તિમન્યા હૃદયવા-
ગ્રુજઃ ॥ પ્રમીલકઃ શ્વાસકાસહિકાજાલ્યં
વિસંજ્ઞતા । પ્રથમોત્પન્નમેનન્તુ સાધયન્તિ
કદાચન ॥ એતસ્મિન્ સન્નિવૃત્તેતુ કર્ણમૂલે
સુદારુણા । પિડિકા જાયતે જન્તોર્યવાક્ર-
ચ્છેણ જીવતિ । સ વૈદારિકસંજ્ઞોઽયં સન્નિ-
પાતઃ સુદારુણઃ । ત્રિરાત્રાત્પરમેતસ્ય વ્યર્થ-
મૌષિકલયનમ્ ॥

અતિ કંઈ, મધ્યમ પિત્ત, અને ઓછા વાયુમાં તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થાય છે, સિવાય થોડું થોડું શૂળ, કમરમાં પીડા, મધ્યભાગમાં દાહ, પીડા, શ્રમ, બહુ ગ્દાનિ, તથા માથું, મૂત્રાશય, ઓઠ અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. આંખો મીંચાઈ જાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, જ-

ડતા, બેલાની, એ થાય છે. આ સંનિપાત પ્રથમ થાય કે તુરંતજ એ ઉપાય થાય તો તે કદાચ તે મટે છે, પણ તે મટ્યા પછી કાનના મૂળમાં અતિ દારૂણ દોહી થાય છે તેથી માંડ ખચી શકાય છે. આ અતિ દારૂણ સંનિપાત વૈદારિક કહેવાય છે. આ સંનિપાત ત્રણ રાત્રીમાં ન મટે તો ઉપાયો વ્યર્થ છે.

સન્નિપાતમાં બીજાં તેર નામો.

શીતાક્ષ્મિલોદ્ભવંજ્વરગણે તન્દ્રી પ્રલા-
પી તતો રક્તઘ્રીવયિતા ચ તત્ર ગણિતઃ સ-
મ્ભુગ્નેત્રસ્તથા । સામિન્યાસકજિહ્વકથ્થ
કથિતઃ પ્રાક્સાન્ધિગોથાન્તકો રુગદાહઃ
સહચિત્તવિશ્રમ ર્હ દ્વૌ કર્ણકઠગ્રહૌ ॥

તન્દ્રી તેન્દ્રિકઃ પ્રલાપી પ્રલાપકઃ રક્તઘ્રીવયિતા
રક્તઘ્રીવી સંભુગ્નેત્રઃ ભુગ્નેત્રઃ । અમિન્યાસકઃ
અમિન્યાસ કર્ણકઠગ્રહૌ કર્ણગ્રહ કર્ણિકઃ ક-
ઠગ્રહઃ કઠકુબ્જકઃ । અથ તેષાં પ્રત્યેકં
લક્ષણાનિ ।

ત્રિદોષ જવરનાં ગણમાં શીતાંગ, તન્દ્રિક, પ્રલાપક, રક્તઘ્રીવી, ભુગ્નેત્ર, અમિન્યાસ, જિહ્વીક, સાંધિગ, અંતક, રુગદાહ, ચિત્તવિશ્રમ, કર્ણગ્રહ, અને કંઠગ્રહ અથવા કંઠકુબ્જ, એ તેર સંનિપાતો કહેવાય છે.

શીતાંગનાં લક્ષણો.

હિમશિશિરશરીરઃ સન્નિપાતજ્વરી યઃ શ્વ-
સનકસનહિકામોહકમ્પપ્રલાપૈઃ । ક્લમવહુક-
ફવાતાદાહવમ્પજ્જપીડાસ્વેરાયક્રિતિભરાત્તઃ
શીતમાત્રઃ સ ઉક્તઃ ॥

જે સન્નિપાત જ્વરમાં હિમ જેવું ટા-
હું શરીર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, મોહ,
કંપ, બકવા, ગ્લાનિ, બહુ કફ તથા વાયુ,
દાહ, ઉલટી, અંગમાં પીડા અને સ્વર-
ભંગની પીડા થાય તેને શીતગાત્ર સં-
નિપાત કહે છે.

તંદ્રિકનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાતીવ તતસ્તૃપાતિસરણં શ્વાસોઽધિ-
કઃ કાસરુક્ સન્તપ્તાતિતનુર્ગલેશ્વયથુના
સાર્દશ્ચ કણ્ઠક્રુકઃ । સુશ્યામા રસના
ક્ષમઃ શ્રવણયોર્માન્યશ્ચ દાહસ્તથાયાત્ર સ્વા-
ત્સ હિ તન્દ્રિકોનિગદિતો દોષત્રયોત્યો
જ્વરઃ ॥

અત્યંત ઘેન, તૃષા, અતિસાર, બહુ
શ્વાસ, ઉધરસ, શરીર અત્યંત તપ, ગ-
ળામાં સોજો તથા ચળ અને કફ, બહુ,
કાળી જીભ, ગ્લાનિ, શ્રવણશક્તિઓછી,
દાહ, આ સર્વ સહિતના ત્રિદોષજ્વરને
તંદ્રિક કહે છે.

પ્રલાપકનાં લક્ષણો.

યત્ર જ્વરે નિશ્ચિલદોષનિતાન્તરોપજાતે
પ્રલાપવહુલાઃ સહસોત્થિતાશ્ચ । કમ્પવ્ય-
થાપતનદાહવિસંજ્ઞતાઃ સ્યુર્નામ્ના પ્રલાપક
ઈતિ પ્રથિતઃ પૃથિવ્યામ્ ॥

જે જ્વરમાં સર્વ દોષોના અત્યંત
દોષને લીધે બહુ બકવા થાય, કંપ અને
વ્યથા, પછડાવું, દાહ, અને ખેલાની થાય,
તેને પૃથ્વીમાં પ્રલાપક કહેવાય છે.

રક્તપીડીનાં લક્ષણો.

નિષ્ઠીવો રુધિરસ્ય રક્તસદૃશં કૃષ્ણં તનો

મળ્ડલૌહિત્યં નયને તૃષારુચિવમિશ્વાસા-
તિસારમ્રમાઃ । આધમાનશ્ચ વિસંજ્ઞતા ચ
પતનં દિક્કાઙ્ગપીડા મૃશંરક્તપીવિનિ સન્નિ-
પાતજનિતે લિઙ્ગં જ્વરે જાયતે ॥

કફમાં લોહી પડે, શરીરમાં રતાશ-
વાળાં કાળાં મંડળો થાય, નેત્રો લાલ-
ચોળ થાય, તથા તૃષા, અરુચિ, ઉલટી,
શ્વાસ, અતિસાર, ભ્રમ, આદરો, ખેલા-
ની, પછડાટી, હેડકી, અને અંગોમાં બહુ
પીડા, એ રીતે જે જ્વરમાં થાય તે સં-
નિપાતને રક્તપીડી કહે છે.

નેત્રભુગ્ન સંનિપાતનાં લક્ષણો.

મૃશંનયનવક્રતા શ્વસનકાસતન્દ્રા મૃશં
પ્રલાપમદવેપથુઃ શ્રવણહાનિમોહાસ્તથા ।
પુરો નિશ્ચિલદોષજે ભવતિ યત્ર લિઙ્ગં જ્વરે
પુરાતનચિકિત્સકૈઃ સ ઇહ મુગ્ધનેત્રો મતઃ॥

નેત્રો બહુજ વાંકાં થઈ જાય, શ્વાસ,
ઉધરસ, તંદ્રા, બહુ બકવા, મદ, કંપ,
ખેડેરાપણું અને મોહ, એ રીતે જે જ્વ-
રમાં અગાઉથી થાય તે સંનિપાતને
પ્રાચીન વૈદ્યોએ ભુગ્નનેત્ર કહેલ છે.

અભિન્યાસનાં લક્ષણો.

દોષાસ્તીવ્રતરા ભવન્તિ ચલિનઃ સર્વેઽપિ
યત્ર જ્વરે । મોહોઽતીવ્ર વિચેષ્ટતા વિકલતા
શ્વાસો મૃશં મૂકતા । દાહશ્ચિક્ષ્ણમાનનશ્ચ
દહનો મન્દો બલસ્ય ક્ષયઃ સોઽભિન્યાસ
ઈતિ પ્રકીર્ત્તિ ઇહ પ્રાજ્ઞૈર્મિષગ્નિઃ પુરા ॥

જે જ્વરમાં દોષો વધારે તીવ્ર બળવાન
થાય છે, અને અત્યંત મોહ, ચેષ્ટા રહિત
પણું, વિકળતા, બહુ શ્વાસ, મૂંઝાપણું,

દાહ, મોડું ચીકણું, અગ્નિમાંધ, અને બળનો ક્ષય થાય, તેને પૂર્વના વિદ્વાન વેદોએ અભિન્યાસ કહેલો છે.

૭૬ વકનાં લક્ષણો.

ત્રિદોષજનિતે જ્વરે ભવતિ યત્ર જિહ્વાભૃશં વૃતા કઠિનકણ્ઠકૈસ્તદનુ નિર્ભરં મૂકતા । શ્રુતિક્ષતિબલક્ષતિશ્વસનકાસસન્તપ્તયઃ પુરાતનભિષગ્વરાસ્તમિહ જિહ્વકં ચક્ષતે ॥

જે ત્રિદોષજ્વરમાં ૭૬ બહુજ વીંટાયલી રહે અને કાંટાથી ભરાયલી રહે, બહુ મૂંગાપણું રહે, બેહેરાપણું તથા બળનો ક્ષય થાય, શ્વાસ, ઉધરસ, તાપ, દાહ આ બધું હોય તેને પ્રાચીન ઉત્તમ વેદો જિહ્વક કહે છે.

સંધિગનાં લક્ષણો.

વ્યથાતિશયિતા ભવેચ્છયથુસંયુતા સન્ધિષુ પ્રભૂતકફતા મુખે વિગતનિદ્રતા કાસરુક્ । સમસ્તમિતિ કીર્તિતં ભવતિ લક્ષ્મ યત્ર જ્વરે ત્રિદોષજનિતે બુધૈઃ સ હિ નિગચતે સન્ધિગઃ ॥

સાંધ્યાઓમાં સોબ તથા પીડા મુખમાં અત્યંત કફ, નિદ્રાનો નાશ અને ઉધરસની પીડા જે જ્વરમાં આ સર્વ હોય, તે ત્રિદોષ જ્વરને પાંડિતો સંધિગ કહે છે.

અંતકનાં લક્ષણો.

યસ્મિન્ લક્ષણમેતદસ્તિ સકલૈર્દોષૈરુદીતે જ્વરેડજસં મૂર્દ્ધવિધૂનનં સકસનં સર્વાઙ્ગપીડાધિકાં । હિકાશ્વાસસદાહમોહસહિતા દેહેડતિસન્તપ્તતા । વૈકલ્યશ્ચ વૃથા વચ્નાં

સિ મુનિભિઃ સંકીર્તિતઃ સોડન્તકઃ ॥

સર્વ દોષોથી થયેલા જે જ્વરમાં માથું ધૂસ્યા કરે, ઉધરસ, સર્વ અંગમાં ઘણી પીડા, હેડકી, શ્વાસ, દાહ, મોડું, દેહમાં બહુજ સંતપ્તપણું, વિકળતા, અને બકવા, એ હોય તેને મુનિઓએ અંતક સન્નિપાત કહેલ છે.

૩૭ દાહનાં લક્ષણો.

દાહોડધિકો ભવતિ યત્ર તૃષા ચ તીવ્રા શ્વાસપ્રલાપવિરુચિભ્રમમોહપીડાઃ । મન્યાહનુવ્યથનકણ્ઠરુજઃ શ્રમશ્ચ રુદાહસંજ્ઞાનુદિતસ્ત્રિભવો જ્વરોડયમ્ ॥

અત્યંત દાહ, અતિ તરશ, શ્વાસ, બકવાદ, અરૂચિ, ભ્રમ, મોડું, પીડા, ઓડમાં તથા હડપચીમાં પીડા, કંઠરોગ, અને શ્રમ, એ ૩૭ દાહ નામના સંનિપાતમાં થાય છે.

ચિત્ત વિભ્રમનાં લક્ષણો.

ગાયતિ નૃત્યતિ હસતિ પ્રલપતિ વિકૃતં નિરીક્ષતે મુદ્ધેત્ । દાહવ્યથાભયાર્તો નરસ્તુ ચિત્ત ભ્રમે જ્વરે ભવતિ ॥

જેને ચિત્તભ્રમ સંનિપાત થાય છે તે ગાય છે, નાચે છે, હસે છે, બકે છે, વિકૃત દૃષ્ટિથી જુવે છે, મોડું પામે છે; તથા તેને દાહ, પીડા અને ભય થાય છે.

કર્ણિકનાં લક્ષણો.

દોષત્રયેણ જનિતા કિલ કર્ણમૂલે તીવ્રા જ્વરે ભવતિ તુ શ્વયથુર્વ્યથા ચ । કણ્ઠગ્રહો બધિરતા શ્વસનં પ્રલાપઃ પ્રસ્વેદમોહદહનાનિ ચ કર્ણિકારુચે ॥

કર્ણિક ત્રિદોષ થવાથી કાનનાં મૂળમાં જ્વર સહિત પીડાવાળો સોજો થાય છે, તેથી ગળું પકડાઇ જાય છે; બેહેરાપણું, શ્વાસ, બકવા, પરસેવો, મોહ અને દાહ થાય છે.

કંઠ કુખ્જનાં લક્ષણો.

કળઃ શૂકશતાવરુદ્ધવદતિશ્વાસઃ પ્રલા-
પોઽરુચિર્દાહો દેહરુજા તૃષાપિ ચ હનુસ્ત-
મ્ભઃ શિરોત્તિસ્તથા । મોહો વેપથુના સહે-
તિ સકલં લિજ્ઞં ત્રિદોષજ્વરે યત્ર સ્યાત્સ
દિ કળઠકુખ્જ ઉદિતઃ પ્રાચ્યૈશ્ચિકિત્સાબુધૈઃ॥

હજારો કાંટાથી રૂંધાયા જેવો કંઠનો અવાજ નીકળે છે; તથા શ્વાસ, બકવા, અરૂચિ, દાહ, દેહમાં પીડા, તરશ, હનુસ્તંભ, માથું દુઃખવું, મોહ, અને કંપ આટલાં લક્ષણો જે ત્રિદોષ જ્વરમાં થાય છે તેને પ્રાચીન વિદ્વાન્ વૈદ્યોએ કંઠ કુખ્જ કહેલ છે.

સાધ્યાસાધ્યપણું.

સન્ધિગસ્તેષુ સાધ્યઃ સ્યાત્ તન્દ્રિકશ્ચિ-
ત્તવિભ્રમઃ । કર્ણિકો જિહ્વકઃ કળઠકુખ્જઃ
પશ્ચાપિ કષ્ટકાઃ ॥ રુદાહસ્ત્વતિકળ્પેત સં-
સાધ્યસ્તેષુ ભાષિતઃ ॥ રક્તઘ્નીવી ઘુમ્નેત્રઃ
શ્લીતગાત્રઃ પ્રલાપકઃ । અભિન્યાસોઽન્તક-
શ્ચૈતે ષડસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સન્ધિગ સાધ્ય છે; તન્દ્રિક, ચિત્તવિ-
ભ્રમ, કર્ણિક, જિહ્વક, અને કંઠકુખ્જ, એ પાંચ કષ્ટસાધ્ય છે; અને રુદાહ તો અતિશય કષ્ટે સાધ્ય થાય છે. રક્ત-
વીધી, ઘુમ્નેત્ર, શ્લીતગાત્ર, પ્રલાપક, અ-
ભિન્યાસ, અને અંતક, એ છ અસાધ્ય કહેવાય છે.

સંનિપાતજ્વરનાં ત્રીજાં તેર નામો.

કુમ્ભીપાકઃ પ્રોર્ણનાવઃ પ્રલાપી હ્રન્તર્દા-
હો દળ્પટપાતોઽન્તકશ્ચ । ણીદાહશ્ચાય દા-
રિદ્રસંજ્ઞો મેદા એતે સન્નિપાતજ્વરસ્ય ॥
અજઘોષભૂતહાસૌ યન્ત્રાપીઢશ્ચ સન્યાસઃ ।
સંશોષી ચ વિશેષાન્તસ્યૈવોક્તાસ્ત્રયોદશા-
ન્યત્ર ॥

કુંભીપાક, પ્રોર્ણનાવ, પ્રલાપી, અંત-
દાહ, દંડપાત, અંતક, એણીદાહ, હા-
રિદ્ર, અજઘોષ, ભૂતહાસ, યંત્રાપીડ, સં-
ન્યાસ, અને સંશોષી આ તેર વળી સંનિપાતજ્વરના બેદો કહેલા છે.

કુંભિપાકનાં લક્ષણો.

ઘોળાવિવરક્ષરદ્વદ્વશોળાસિતલોહિતં
સાન્દ્રમ્ । વિલુઝ્મસ્તકમભિતઃ કુમ્ભી-
પાકેન પીઢિતં વિદ્યાત્ ॥

નાકમાંથી રાતું કાળું અને ઘાટું લોહી પડે, અને વારંવાર માથું ધૂણ્યા કરે, તે માણસને કુંભીપાકવાળો જાણવો.

પ્રોર્ણનાવનાં લક્ષણો.

ઉત્ક્ષિપ્ય યઃ સ્વપ્નં શિપત્યવસ્તાન્નિતા-
ન્તમુચ્ચસિતિ । તં પ્રોર્ણનાવજુષ્ટં વિવિત્રકણ્ઠં
વિજાનીયાત્ ॥

શરીરને ઉચકી ઉચકીને જે પછડા-
ટી ખાધા કરે, જાહુ જ હાંસી જાય, અને વિચિત્ર રીતે કટાય, તેને પ્રોર્ણનાવ સન્નિ-
પાતવાળો જાણવો.

પ્રલાપીનાં લક્ષણો.

સ્વેદન્નમાઙ્ગમેદાઃ કમ્પો દવથુર્વિવિવેદ્યા
કળ્પે । ગાત્રશ્ચ ગુર્વતીવ પ્રલાપિજુષ્ટસ્ય
જાયતે લિજ્ઞમ્ ॥

જેને પરસેવો, ભ્રમ, સાંધા ટૂટે, કંપ, દાહ, વેમન કંઠમાં પીડા અને શરીર ભારે થાય; એ લક્ષણો પ્રલાપી સન્નિપાતજ્વરનાં છે.

અંતર્દાહનાં લક્ષણો.

અન્હર્દાહઃ શૈલ્યં વહિઃ શ્વપથુરરતિરાપિ તથા શ્વાસઃ । અદ્રમપિ દગ્ધકલ્યં સોઽન્તર્દાહાર્દિતઃ કથિતઃ ॥

અંદર દાહ, બહાર શીતળતા, સોજા, અરૂચિ, શ્વાસ, અને અંગમાં બળતરા થાય તો અંતર્દાહ થયો એમ જાણવું.

દંડપાતનાં લક્ષણો.

નક્તં દિવા ન નિદ્રામુપૈતિ ગૃહ્ણતિ મૂઢર્ધર્નિભસઃ । ઉત્થાય દણ્ડપાતી ભ્રમાતુરઃ સર્વતો ભ્રમતિ ॥

નયસો ગૃહ્ણતિ આકાશત્કિચ્છિદ્ગૃહીતું કરો પ્રસારયતીત્યર્થઃ ॥

જેને દંડપાત સન્નિપાતજ્વર આવ્યો હોય તે માણસ રાતે કે દિવસે ઊંઘતો નથી, બુદ્ધિના મોહને લીધે આકાશમાંથી કાંઈક લેવા વાસ્તે હાથ લાંબા કરેછે અને ભ્રમથી આતુરપણાને લીધે ઉઠી ઉઠીને ચારેકોર ભ્રમ્યા કરેછે.

અંતકનાં લક્ષણો.

સંપૂર્યતે શરીરં ગ્રન્યિભિરભિતસ્તથોદરં મરુતા । શ્વાસાતુરસ્ય સતતં વિચેતનસ્યાન્તકાર્ત્તસ્ય ॥

આખા શરીરમાં ગાંઠાઓ થાય છે, પેટમાં પવન ભરાઈ જાય છે, અને સદા શ્વાસ તથા બેભાની થાય છે; તેને અંતક જાણવો.

એણીદાહનાં લક્ષણો.

પરિધાવતીવ ગાત્રે રૂક્ષપાત્રે શુજગપતગ-

હરિગગનઃ । વેપથુમતઃ સદાહસ્યૈળીદાહ-જ્વરાર્ત્તસ્ય ॥

કંપ તથા બળતરા થાય; અને શરીર ઉપર પીડાસહિત સર્પો, પક્ષીઓ, અને હરણો દોડતાં હોય એમ જાણાય છે. એ એણીદાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણો છે.

હારિદ્રકનાં લક્ષણો.

યસ્યાઽતિર્ધીતમઙ્ગં નયને સુતરાં મલસ્તોઽપ્યધિકમ્ । દાહોઽતિશીતતા વહિરસ્ય સ હારિદ્રકો જ્ઞેયઃ ॥

રૂક્ષપાત્રે પીઢામાજને ગાત્રસ્ય વિશેષણમેતત્ ॥

શરીરમાં અત્યંત પીળાશ, નેત્રોમાં અત્યંત વધારે પીળાશ, અને મળમાં એથી પણ બહુ વધારે પીળાશ, અંદર દાહ અને બહારથી શીતળતા, એ હારિદ્રકનાં લક્ષણો છે.

અજઘોષનાં લક્ષણો.

છગલકસમાનગન્ધઃ સ્કન્ધરૂઝાવાન્નિરુદ્ગલબંધઃ । અજઘોષસન્નિપાતાદાતાપાક્ષઃ પુનાન્ ભવતિ ॥

બકરાં જેવો ગંધ, ખભામાં પીડા, ગળુ' બંધ થઈ જાય, અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય, તેને અજઘોષ સન્નિપાત થયો છે, એમ જાણવું.

ભૂતહાસનાં લક્ષણો.

શદ્ધાદીનાધિગચ્છતિ ન સ્વાન્વિષપાન્ય-દિન્દ્રિયગ્રામૈઃ । હસતિ પ્રલપતિ. પરુષં સ જ્ઞેયો ભૂતહાસાર્ત્તઃ ॥

ઇન્દ્રિયોની શબ્દઅહુણાદિ શક્તિ નાશ

પામી બળ, હસ્યા કરે, અને કઠોર રીતે બક્યા કરે, તેને ભૂતહાસ થયો બાણવો.

યંત્રાપીડનાં લક્ષણો.

येन मुहुर्ज्वरवेगाद्यन्त्रेणैवावपीड्यते गा-
त्रम् । रक्तं पीतञ्च वमेद्यन्त्रापीडः स
विज्ञेयः ॥

ચીચોડાની પેઠે શરીર પીડાતું હોય, અને પીળા લોહીની ઉલટી થતી હોય, તેને યંત્રાપીડ થયો છે એમ બાણવું.

સંન્યાસનાં લક્ષણો.

अतिरागति वमति कूजति गात्राण्यभि-
तश्चिरं नरः क्षिपति । सन्याससन्निपाते
प्रलप्त्युग्राक्षिमण्डलो भवति ॥

ઉલટી થયા કરે, ઘૂઘબ્યા કરે, અંગોને પછાડ્યા કરે, બક્યા કરે, અને પાતળો ઝાડો થયા કરે, અને નેત્રમંડળ ઉગ્ર થઈ બળ, તેને સંન્યાસ થયો બાણવો.

સંશોષીનાં લક્ષણો.

मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलो-
त्सर्गात् । संशोषिणि सितपिङ्कामण्डलयु-
क्तो ज्वरे नरो भवति ॥

ઝાડો થવાથી શરીર કાળું થઈ બળ, નેત્રો અતિ કાળાં થઈ બળ, તથા શરીરમાં ઘોળાં ચકરડાં તથા ફાદોળો થાય, તેને સંશોષી સંનિપાત થયો છે એમ બાણવું.

સંનિપાતોનું ભયંકરપણું.

नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जान्ह-

वीनीरम् । नैरुज्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्ज-
यो ध्येयः ॥

સન્નિપાતજ્વરમાં નારાયણજ વૈદ્ય છે, અને ગંગાજળજ ઔષધ છે, તથા નિરોગી થવાનો હેતુ માત્ર એક મૃત્યુન્જય એટલે મહાદેવ છે, તેનું નિત્ય ધ્યાન કરવું એમ છે.

અસાધ્ય સંનિપાતનાં લક્ષણો.

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

સુદારુણઃ મારકત્વાત્ । યતસ્તેન શોથેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે । જીવિતં ન ત્યજતિ इत्यर्थः

સંનિપાતજ્વરની અંતે કાનના મૂળમાં અતિ દારૂણ રોગો થાય છે, તેથી કોઈકજ બચે છે.

સાધ્યાસાધ્યપણું.

सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे ज-
गुः ॥ दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्ष-
णः ॥ सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्य-
स्ततोऽन्यथा ।

સર્વાણિ દાહશીતાદીનિ સમ્પૂર્ણાનિ આતુરગતાનિ પ્રોક્તાનિ યાવલ્લક્ષણાનિ યસ્ય સઃ । તતોઽન્યથા દોષે પક્કે અગ્નૌ દોષે સ્વલ્પલક્ષણકઃ કષ્ટસાધ્ય इत्यर्थः ॥

કષ્ટસાધ્ય સંનિપાત જ્વરોને પણ કેટલાકોએ અસાધ્ય કહેલા છે, તો પણ દોષોની વૃદ્ધિ અને અગ્નિનો નાશ થવાથી રોગીના શરીરમાં દાહ અને શીત આદિ સઘળાં લક્ષણો સંપૂર્ણ થયાં હોય તો તે સંનિપાતજ્વરને અસાધ્ય બાણવો, અને જો દોષ પાકવાથી તંથા અગ્નિ

મહીસપણાથી થોડાં લક્ષણો હોય તો તેને કષ્ટસાધ્ય સન્નિપાતજ્વર જાણવો.

સામાન્ય સન્નિપાતોની ચિકિત્સા.

સન્નિપાતાર્ણવે મમં યોઽધ્યુદરતિ માન-
વમ્ । કસ્તેન ન કૃતો ધર્મઃ કાશ્ચ પૂજાં
ન સોઽર્હતિ ॥ મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યં સ-
ન્નિપાતં ચિકિત્સતા । યશ્ચ તત્ર ભવેજ્જેતા
સજેતામયસંકુલે ॥ શ્લેષ્મનિગ્રહમેવાદૌ કુ-
ર્યાદ્વ્યાધૌ ત્રિદોષજે । સંસર્ગે યો ગરીયાન્
સ્યાદુપક્રમ્યઃ સ વૈ ભવેત્ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વયં સંસર્ગે ગરીયાન્ બલવત્તરઃ ॥

અંશાંશં યત્ર દોષાણાં વિવેક્તું નૈવ શક્નુ-
યાત્ । ક્રિયાં સાધારણીં તત્ર વિદધીત
ચિકિત્સકઃ ॥ લઙ્કનં વાલુકાસ્વેદો નસ્યં
નિષ્ઠીવનં તથા । અવલેહોઽજ્જનનં ચૈવ પ્રાક્
પ્રયોજ્યં ત્રિદોષજે ॥

જ્વર इति शेषः । ननु क्रियायास्तु गुणालम्भे
क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न
क्रियासङ्करो हितः ॥ इति वचनेन क्रियासङ्कर-
स्य निषिद्धत्वात् कथमत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाज-
नानि युगपद्विधीयन्त इत्याशङ्क्याह ॥

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमि-
ष्यते । भिन्नरूपतया तास्तु नहि कुर्वन्ति
दूषणम् ॥

જે વૈદ્ય સન્નિપાતરૂપી મહાસાગર-
માંથી ડૂબતાને બહાર કાઢે છે, તેણે
કયો ધર્મ ન કર્યો ? અથવા તે કેઈ પૂ-
જાને યોગ્ય નથી ? સન્નિપાતની ચિકિ-
ત્સા કરનાર મૃત્યુની સામે યુદ્ધ કરે છે,

જે તેમાં તે જાતે છે, તો તે સર્વ રોગ
જાતી શકે છે. ત્રિદોષમાં પ્રથમ કફનો
નિગ્રહ કરવો જોઈએ. બે દોષનું ઉલ્લ-
ાપણું હોય તો પ્રથમ જે દોષ વિશેષ
બળવાન હોય તેનો નિગ્રહ કરવો જોઈ-
એ. જ્યાં દોષોના બળની બખર ન પડી
શકે ત્યાં વૈદ્ય સાધારણ ચિકિત્સા કરવી.
લંઘન, રેતીનો શેક, નસ્ય, થુંકાવણું,
અવલેહો, અર્જુનો એ સર્વનો ઉપયોગ
પહેલેથી જ ત્રિદોષમાં કરવો. (અહીં
શંકા થાય કે—“ એક ક્રિયાથી ગુણ ન
થાય તો તેનો વેગ શાંત પાડ્યા પછી
બીજો પ્રયોગ કરવો, પણ એકી વખતે
ઘણી ક્રિયાઓ કરવી નહીં, કેમકે ક્રિયા-
ઓનું સંકરપણું અહિતકારી છે.” આ
ઉપરથી ક્રિયાઓનું સંકરપણું ન થઈ શકે
જોઈએ, તેમ છતાં અહીં સન્નિપાતજ્વરમાં
નસ્ય, અર્જુન, અવલેહ વગેરે ક્રિયા એકી
વખતે કરવાનું કેમ કહ્યું ? તેનું સમાધાન કે:
સમાનરૂપ ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવામાં
આવે તો તે સંકર ક્રિયા ગણાય છે, માટે
ભિન્નરૂપવાળી ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવાથી
કશી હરકત આવતી નથી.

લંઘનનો અવધિ.

ત્રિરાત્રં પञ्चરાત્રં वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्कनं सन्निपातेषु कुर्याद्दારोग्यदर्शनात् ॥

લઙ્કને ત્રિરાત્રાદિવિકલ્પ ઉલ્લખત્વાપેક્ષવા દો-
ષાણાં શીઘ્રમધ્યમદશકિત્વાત્ આરોગ્યદર્શનાદિ-
તિ । યાવદારોગ્યદર્શનં સ્યાત્ તાવદ્વા લઙ્કનં કુ-
ર્યાત્ । एतेन त्रिरात्राद्यवधेर्न नियतत्वं सूचितम् ।
अतएव सुश्रुतः प्राह ॥

સપ્તમે દિવસે પ્રાતે દશમે દ્વાદશેડપિ વા ।
પુનર્ગોરતરો ભૂત્વા પ્રથમં યાતિ હન્તિ વા ॥

ઘોરતર ઇતિ સ્વભાવદેવ તદા ઘોરતરો ભૂત્વેતિ ॥

આરોગ્ય થવાય ત્યાં સુધી અથવા ત્રણ રાત્રી, પાંચ રાત્રી અથવા દશ રાત્રી સુધી, સંનિપાતોને વિષે લંઘન કરવું જોઈએ. વાયુની ગતિ શીઘ્ર છે, પિત્તની મધ્યમ છે અને કફની ગતિ મંદ છે, માટે તે તે દોષની ઉદ્વણતા ઉપર લક્ષ રાખીને ત્રણ, પાંચ અને દશ રાત્રી સુધી લંઘન કરવાનું કહ્યું છે. પણ આરોગ્ય થવાય ત્યાં સુધી લંઘન કરવાનું કહ્યું તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ, પાંચ, દશ રાત્રીની અવધિ નિયમિત છે એમન સમજવું. એટલા માટે જ સુશ્રુત કહે છે કે—“સાત-મો દિવસ, અથવા દસમો કે બારમો દિવસ થાય ત્યારે તો સંનિપાત વધારે ઘોર બનીને કાંતો શમી જાય છે કે કાંતો મારી નાંખે છે.”

શમન કે મરણનું કારણ.

પિત્તકફાનિલવૃદ્ધયા દશદિવસદ્વાદશા-
હસસાહાત્ । હન્તિ વિમુશ્ચત્યથવા ત્રિદો-
ષજો ધાતુમલપાકાત્ ॥

ત્રિદોષજો જ્વર ઇતિ શેષઃ ; ધાતુમલપાકાત્ ।
ધાતુપાકાદ્દન્તિ મલપાકાદ્વિમુશ્ચતીત્યર્થઃ । ધાતુ-
મલપાકે પ્રાકનકર્મેવ હેતુઃ । તત્ર યદિ જીવન-
સંવર્દકં કર્માસ્તિ તદા મલપાકોઽન્યથા ધાતુપા-
કઃ । સ ચ રસાદિ શુક્લાન્તધાતૂનાં પાકો બો-
દ્યવ્યઃ ॥

દસ, બાર, અને સાત દિવસમાં ત્રિદો-
ષજવર પિત્ત, કફ, અને વાયુની વૃદ્ધિ

થવાથી ધાતુઓ પાકી જાય તો મારી નાંખે છે, અથવા જો મલનો પાક થાય તો મટી જાય છે. ધાતુઓ અને મળોનું પાકવું એ પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધધાતુસાર છે. જો આયુષ્ય વધારનારું પ્રારબ્ધ હોય તો મળ પાકે છે અને આયુષ્યનો નાશ કરનારું પ્રારબ્ધ હોય તો ધાતુઓ પીકે છે. ધાતુ એટલે રસથી વીર્ય સુધીના સ-
ધના ધાતુઓ સમજવા.

ધાતુઓ પાકવાનું લક્ષણ.

નિદ્રાનાશો હૃદિ સ્તમ્બો વિષ્ટમ્બો ગૌ-
રવારુચી । અરતિર્વિલહાનિશ્ચ ધાતૂનાં પા-
વલક્ષણમ્ ॥

વિષ્ટમ્બ ઉદરસ્ય ગૌરવં ગાત્રાણામ્ ॥

અન્યથ્ ॥

સંબાધ્યમાનો હૃદિ નાભિદેશે ગાત્રેષુ ષા
પાકરુજાન્વિતેષુ । પીઢાજ્વરાત્તોઽજ્જુલિ-
મિશ્ચ ગચ્છેત્ત ધાતુપાકી કથિતો મિષ-
ગ્મિઃ ॥ અપરશ્ચ । નાભેરુર્ધ્વં હૃદોઽવસ્તા-
ત્પીઢિતે ચેદ્ વ્યથા ભવેત્ । ધાતોઃ પાકં
વિજાનીયાદન્યથા તુ મલસ્ય ચ ॥

નિદ્રાનો નાશ, હૃદયનો સ્તંભ, મળોની રોકત, ભારેપણું, અરુચિ, અણુગમો, અને બળની હાનિ, એ ધાતુઓ પાક્યાનાં લક્ષણો છે. બીજે પણ કહેલું છે કે—“હૃદયમાં, નાભિમાં, અને ગાત્રોમાં આંગળી દબાવતાં પીડા થતી હોય, અને તાવ આવતો હોય, તો તેના ધાતુઓ પાકી ગયા છે, એમ વેદોએ કહેલું છે.” વળી પણ કહેલું કે—“નાભિની ઉપર અને હૃદયની નીચે દબાવવાથી જો દુઃખતું

હોય તો ધાતુઓનો પાક થયાનું, અને તેમ નહિ તો મળોનો પાક થયાનું જાણવું.

મલપાકયાનું લક્ષણ.

દોષપ્રકૃતિવૈકૃત્યં લઘુતા જ્વરદેહરોઃ ।
ઇન્દ્રિયાણાશ્ચ વૈમલ્યં મલનાં પાકલક્ષણમ્ ॥

દોષા વાતાદયઃ તેષાં પ્રકૃતિવે તુ દાહતન્દ્રા-
ગૌરવાદિકરણં તસ્યવૈકૃત્યં વૈપરીત્યં વૈમલ્યંમલરા
હિયમ્ । મલનાં દોષાણાં પાકલક્ષણમ્ । અન્યચ ॥

શ્વશ્વચિન્દ્રિયપશ્ચકસ્ય પટુતા વન્દેશ્ચ
યત્ર ક્રમાત્ । તૃણાદિપ્રશમો જ્વરસ્ય મૃદુતા
તં દોષપાકં વદેત્ હૃન્માખ્યોરતિવેદનાતિ-
સરણં તીવ્રો જ્વરસ્તૃણમદઃ ॥ શ્વાસાધિક્ય-
મરોચકોડરતિરિતિ સ્યાદ્દાહ્યાકાકૃતિઃ ॥

દોષો કે જેનો સ્વભાવ દાહ, ઘેન, બારેપણું વગેરે વિકાર કરવાનો છે, તે પોતાના સ્વભાવથી ઉલટા ચાલતા હોય, શરીર હલકું હોય, દેહમાં જ્વર હલકો હોય, અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય, તો મળનો પાક જાણવો. પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં સામર્થ્ય નિરંતર જણાય, કમસર તૃષાદિકની શાંતિ જણાય, જઠરાગ્નિ વધે, અને જ્વર શાંત પડે, તો તે દોષો પાક્યા જાણવા; અને હૃદય તથા નાભિમાં અતિ વેદના થાય, હસ્ત પાતળો હોય, જ્વર આકરે હોય, અને તરશ અને મઢ તથા શ્વાસનું અધિકપણું, અરૂચિ તથા અમુખ, એ લક્ષણો ધાતુ પાક્યાનાં જાણવાં.

કારણસર પાક કાળને વાર લાગે
તો અવધિ.

સતમી દ્વિગુણા યાવન્નવમ્યેકાદશી તથા ।

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
नवम्येकादशी चागमनादिवसं विहाय बोद्धव्या
तेनागमनदिवसं नीत्वा दशमी द्वादशी तथा ॥
अत्र रात्रिरित्यध्याह्नियते ॥

હારીત કહે છે કે—સંનિપાતજ્વર થયા પછી ચૌદમી, વીસમી અથવા તે ચો-
વીસમી રાત્રી સુધીમાં શાંત થાય છે કે મારી નાંખે છે; માટે સંનિપાતજ્વરની અવધિ એટલી છે.

પાણી પીવા વિષે.

સન્નિપાતજ્વરી પૂર્વે સમ્યક્ લઙ્ઘનમાચ-
રેત્ । શૃતં શીતં પિવેદમ્મઃ સમયે મેષજં
મજેત્ ॥ સન્નિપાતેન તૃણ્યન્તં પાર્શ્વરૂક્તા-
લુશોષિણમ્ । યઃ પાયયેજ્જલં શીતં સ
મૃત્યુર્નરવિગ્રહઃ ॥

શીતં અકાયિતં શૃતં તુ શીતં વિહિતમેવ ।
इति लङ्घनम् ॥

સંનિપાતજ્વરવાળાએ પ્રથમનો સારી રીતે લંઘન કરવું, ઉકાળીને ટાડું કરેલું પાણી પીવું, અને વખત આવે ત્યારે ઓ-
પધ ખાવું. સંનિપાતમાં તરશ્યા માણસને તાલુશોષ અને પડખામાં શૂળ થતું હોય છતાં જે વેદ તેને ઉકાળ્યા વગરનું ટાડું પાણી પાય, તેને માણસના વેષવાળો મૃત્યુ સમજવો.

રેતીનો સ્વેદ દેવા વિષે.

वातश्चेत्प्रकृते स्वेदान् कारयेद्वृत्तिनिर्मि-
तान् । स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना
केवलवातजात् ॥ स्वर्परुष्टपटस्थितका-
ञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः । शमयति वात-

કફામયમસ્તકશૂલાન્નમજ્ઞાદીન્ ॥ સ્ત્રોતસાં
માર્દવં કૃત્વા નીત્વા પાવકમાશયમ્ । હ-
ત્વા વાતકફસ્તમ્ભં સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥

इति बालकास्वेदः ॥

વાયુ અને કફના જ્વરોમાં રૂક્ષ પદ્ધ-
થાનેા સ્વેદ દેવો. કેવળ વાયુ વગરના
જ્વરોમાં સ્નિગ્ધ પદ્ધર્થોનેા સ્વેદ નિષિદ્ધ
જ છે. રેતીને ઠીબમાં શેકી લૂગડામાં
ખાંધીને ઉપર કાંછ છાંટવી. પછી એના
સ્વેદ દેવો. એથી વાયુ તથા કફના રોગો,
માથાનું શૂળ, શરીરનું લાંગુનું, એ વગેરે
દરદો મટે છે. સ્વેદથી નાડીઓ કૃષ્ણી
પડીને જડરાગ્નિને તેના આશયોમાં પહોં-
ચાડે છે. એથી વાયુ તથા કફની સ્ત-
બ્ધતા હરી લેધને જ્વરને મટાડે છે.

सैन्धवादि नस्य.

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठमेव च ।
बस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥
श्वेतमरिचं शिमुर्वाजम् । इति सैन्धवादि
नस्यम् ॥

સૈન્ધવ, ઘોળાં મરી, સર્પપ, અને
કઠ, એઓને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને
તેનું નસ્ય આપવાથી ઘેન મટે છે. આમાં
ઘોળાં મરીને વિકલ્પે સરગવાનાં ખીજ
પણ લેવાય છે.

મધુકસારાદિ નસ્યો.

મધુકસારસિન્ધૂત્થવચોષણકળાઃ સમાઃ ।
શ્લક્ષ્ણં પિષ્ટામ્ભસા નસ્યં દદ્યાત્ સંજ્ઞાપ-
ર્થોદનમ્ ॥

મધુકસારાદિ નસ્યમ્ ॥

માતુલુજ્ઞાર્દ્રકરસં કોષ્ણં ત્રિલવણાન્વિત-
મ્ । અન્યદ્વા સિદ્ધિવિહિતં નસ્યં તીક્ષ્ણં પ્ર-
યોજયેત્ ॥ તેન પ્રભિચતે શ્લેષ્મા પ્રભિચ્ચ
પ્રસિચ્યતે । શિરોહૃદયકળાસ્યપાર્શ્વરુક્
ચોપશામ્યતિ ॥ મોહામયેન મુગ્ધં બોધયિતું
યાદશઃ શક્તઃ । કલ્પતરુનામધેયો રસો
ન તાદૃક પરં કિશ્ચિત્ ॥ इति नस्यम् ॥

મહુડાંનેા સાર, સૈન્ધવ, વજ, મરી,
અને ખીપર સમભાગે લેઈ પાણીમાં વા-
ટીને સૂંઘવાથી બેભાની મટી બગૃત થ-
વાય છે. ખીજેડું તથા આદાના રસને
જરા ગરમ કરીને તેમાં ત્રિલવણ મેળ-
વીને સૂંઘવું; અથવા ખીજ કોઈ સિદ્ધે
બતાવેલું નસ્ય લેવું; તેથી કફ લેદાઈને
બહાર નીકળી જાય છે, અને માથું,
હૃદય, કંઠ, મોઢું, અને પડખાંની પીડા
શાંત થઈ જાય છે. તંદ્રારૂપી રોગથી મૂઠ
જનેલને જાગૃત કરવા કલ્પતરુરસ જેવો
ખીજે કોઈ સમર્થ નથી જ.

થુંકાવવા વિધે.

जिह्वातालुगलक्लोमरुत्पित्तेन दूषितम् ।
तदा सञ्चारयेच्छोषं जिह्वाविरसतां तथा ।
स्फुटनञ्च तदा जिह्वां लेपयेन्मधुपिष्टया ॥
द्राक्षया साज्यया तेन जिह्वा स्यात् सरसा
मृदुः । आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्र-
यम् ॥ आकण्ठाद्वारयेदास्ये निष्ठीवेच्च
पुनः पुनः । तेनास्यतालुकोष्ठांश्चमन्यापा-
श्चेशिरोगलात् ॥ लीनोऽप्याकृष्यते श्ले-
ष्मा लघवं चास्य जायते । पर्वभेदो ज्व-

રોમૂર્છા નિદ્રાશ્વાસગલામયાઃ ॥ મુલ્તાશ્નિ-
ગૌરવં જાઞ્યમુત્કેશશ્ચોપશામ્યાતિ । સકુ-
શ્ચિસ્ત્રિથતુઃ કુર્યાદ્ દૃષ્ટા દોષબલાબલમ્ ।
પ્રતાદિ પરમં પ્રાહુર્મેષજં સન્નિપાતિનામ્ ॥

હતિ કલ્પલપ્રહઃ ॥

જીભ, તાળવું કંઠ, તૃષાનું સ્થાન
કલોમ, એ સર્વ વાયુ તથા પિત્તથી દૂષિત
થાય છે ત્યારે શોષ પડે છે. જીભમાં વિ-
રસતા થાય છે, અને તે કાટે છે. માટે જીભ
ઉપર મધ તથા ઘીમાં વાટેલી દ્રાક્ષ ચો-
પડવી, એટલે જીભ રસયુક્ત તથા કોમળ
થાય છે. આદાના સ્વરસ સાથે સેંધવ,
સૂંઠ, મરી, પીપરને મુખમાં ગળા સુધી
રાખવાં અને વારંવાર થૂંકવું, તેથી મુખ,
તાળવું, કોઠો, એડ, પડખાં, માથું, અને
ગળામાં છાનો રહેલ કફ ખેંચાઈ આ-
વીને હલકાઈ થાય છે, તથા સાંધાનું
તૂટવું, જ્વર, મૂર્છા, નિદ્રા, શ્વાસ, ગ-
ળાના રોગ, મુખનું ભારેપણું, આંખોનું
ભારેપણું જડતા, અને હૃદયમાંની કફની
મુંઝવણ મટી જાય છે. દોષનું ખળાખલ
બેધને આ ઉપાય એકવાર, બેવાર, અને
ચારવાર પણ કરવો. સંનિપાતવાળાઓ માટે
વિદ્વાનોએ આ ઉપાય ઉત્તમ કહેલો છે.

અષ્ટાંગે અવલેહ.

કદ્દાલિ પૌષ્કરં શૃંગી વ્યોષં યાસશ્ચ કા-
રવી । શ્લેષ્મણં ચૂર્ણીકૃતશ્ચૈતન્મધુના સહ
લેહયેત્ ॥ અષ્ટાંગલેહિકા હન્તિ સન્નિપાતં
સુદારુણમ્ । હિકાં શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ ક-
ષ્ટરોગશ્ચ નાશયેત્ ॥ એતદ્યોજ્યં કફોદ્રેકે
ચૂર્ણવાદ્રકજૈ રસૈઃ । (તત્ત્રાન્તરે ચોક્તમ્)

અષ્ટાંગં મધુના લિહ્યાદાદ્રકસ્ય રસેન વા ।
સંમોહં દારુણં હન્યાત્તન્દ્રાકાસસમાશ્વિતમ્ ॥
સર્વેષુ સન્નિપાતેષુ નક્ષૌદ્રમવચારયેત્ । શી-
તોપચારંક્ષૌદ્રં સ્યાચ્છીતં ચાત્ર વિરુદ્ધયેત્ ॥

સન્નિપાતજ્વરેષુ શ્લેષ્મણિપ્રહાર્થં સર્વદા સ્વેદો દ્વિતઃ ।
તત્રાગ્નિસમ્બન્ધેન દેહસ્યોષ્ણતા તિષ્ઠતિ । ઉષ્ણેન
મધુનો વિરોધઃ । ઉક્તં ચ સુશ્રુતેન ॥

ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધયતે સર્વે વિષાન્વયતયા મધુ !
તૃષ્ણાર્તેમુષ્ણૈ રુક્ષશ્ચ તાન્નિહન્તિ યથાવિષ-
મિતિ ॥ શીતોપચારૈઃ ક્ષૌદ્રં સ્યાત્ શીતં
ચાત્ર વિરુદ્ધયતે ॥

શીતશ્ચાત્ર સન્નિપાતેન વિરુદ્ધયતે । અયમવલેહઃ
પ્રાયેણોર્ધ્વજત્રુજરોગહરત્વાત્સાયમુપયુજ્યતે । યત
ઉક્તં ચરકેણ ॥

ઉર્ધ્વજત્રુગદગ્રી યા સા સાયમવલેહિકા ।
અધોરોગહરી યા સા ભોજનાત્ પ્રાક્ પ્ર-
યુજ્યતે ॥

પૌષ્કરં પુષ્કરમૂલં તદલાભે કુષ્ઠં દેયમ્ । શૃંગી
કર્કટશૃંગી । વ્યોષં શુષ્ઠી પિપ્પલી મરિચાનિ ॥
યાસો યવાસઃ । કેચિદ્યાસસ્યાને યવાનીં પ્રક્ષિપ-
ન્તિ । કારવી મજ્જરૈલા ઇતિ લોકે । અષ્ટાંગાવલે-
હિકા ॥

કાયકળ, એરંડાનું મૂળ, કાકડાશીંગી,
ત્રિકટુ, ધમાસો અને કલોંજી એનું
ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. એથી મહા દાકળ
સંનિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, અને
કંઠના રોગો મટે છે. કફ હોય તો આ
ચૂર્ણ આદાના રસમાં ચાટવું. ખીખા અ-
થમાં કહેલું છે કે—“ અષ્ટાંગ ચૂર્ણને મધ

અથવા આદાના રસમાં આટવાથી ઘેન તથા ઉધરસ અને દારૂ ભોહ મટી જાય છે. સર્વ જાતના સંનિપાતમાં મધ વાપરવું નહિ, કેમકે મધ ઉપર શીતોપચારની જરૂર છે, અને સંનિપાતમાં શીતોપચાર વિરુદ્ધ છે. ” સંનિપાત જ્વરોમાં ઠંદ મટાડવા માટે હમેશાં સ્વેદ હિતકર છે, તેથી અગ્નિને લીધે દેહમાં ગરમી રહે છે, અને ગરમીને મધ સાથે વિરોધ છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે વિષન સંબંધને લીધે સર્વ પ્રકારનું મધ ઉષ્ણ પદાર્થોથી વિરુદ્ધ છે. ઉષ્ણ પદાર્થોથી તૃપાવાળા અને રૂક્ષ થયેલા માણસનું મધથી ઝેર ચઢીને મૃત્યુ થાય છે. મધ શીતળ છે અને શીતોપચાર સંનિપાતમાં વિરુદ્ધ છે. ” ધણું કરીને આ અષ્ટાંગાવલેહ ગળાના કાંઠાની ઉપરના રોગોને હણે છે તેથી તેનો ઉપયોગ સાયંકાળે કરવો જોઈએ. ચરક કહે છે કે-“ કંઠના ઉપરના રોગોને હણનારા અવલેહનો ઉપયોગ સાયંકાળે કરવો, અને કંઠની નીચેના ભાગના રોગોને હણનારા અવલેહનો ઉપયોગ બોજન કર્યા પહેલાં કરવો જોઈએ. કેટલાક વૈદ્ય આ અષ્ટાંગ અવલેહમાં ધમાસાને બદલે ચવાન (અજમો નાંખે) છે.

ચતુરંગાવલેહ.

સ્વિન્નમામલકં પિપ્પા દ્રાક્ષ યા સહ મેલયેત્ । ત્રિશ્વખેષજસંયુક્તં મધુના સહ લેહયેત્ ॥ તેનાસ્ય શામ્યતિ શ્વાસઃ કાસો મૂર્છાઽરુચિસ્તથા ॥

इति चतुरङ्गावलेहः ॥

બાફેલાં આમળાંને વાટી દ્રાક્ષ સાથે

મેળવી તેમાં સૂંઠ નાંખી મધમાં આટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, મૂર્છા અને અરૂચિ મટી જાય છે.

શિરીષખીઝટિ અંજન.

શિરીષવીજં ગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધવૈઃ ।
અજ્જનં સ્યાત્પત્રોઘાય સરસોનશિલાવૈઃ ॥
શિરીષવીજાચજ્જનમ્ ॥

સરસડિયાનાં ખીજ, ગોમૂત્ર, પીપર, મરી, સૈંધવ, લસણ, મણુશીલ અને વજનું ચૂર્ણ આંખમાં આંજવાથી ભાન આવે છે.

લોહચૂર્ણાદિ અંજન.

અયોરજઃ શ્વેતલોઘ્રં મરિચં ચાજ્જનં તથા । ગોમૂત્રેણ સમાયુક્તં તન્દ્રાનાશનમુત્તમમ્ । લોહચૂર્ણાચજ્જનમ્ ॥

લોહભસ્મ, શ્વેત લોહર, અને મરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે આંજવાથી ઘેન મટી જાય છે.

દંડપાણીઅંજન.

અજ્જનં સમ્યગારબ્ધં મધુસિન્ધુશિલોપ-
જૈઃ । પ્રમોહદ્રોહિ ભવતિ ભાષતં દણ્ડા-
ણિના । इत्यञ्जनम् ॥

મધ, સૈંધવ, શીલાજીત અને મરીનું ચૂર્ણ આંજવાથી બેલાની મટી જાય છે, એમ દંડપાણીએ કહેલું છે.

લેપ.

સૂતં વિષઞ્ચ મરિચં તુત્થકં નવસાદરમ્ ।
ચૂર્ણિતં સ્વરસૈર્મધ્યં ધૂતપત્રરસોનયોઃ ॥ સ-
ન્નિપાતકૃતે મોહે મૂર્ધ્નિ લિમ્પેત્પદોપરિ ।

અસ્થિગ્વથાસ્ત્રનેનૈવલેપં કુર્યાત્પદોપરિ ॥

પદમ્પાચ્છ ઇતિ લોકે ।

પારો, વછનાગ, મરી મોરથૂથૂ, અને નવસારના ચૂર્ણને ધતૂરાના તથા લસણના રસોમાં વાટીને મર્દન કરવાથી સંનિપાતનો મોહ મટે છે. માથા ઉપર લેપ કરવો, હાડકાં દુઃખતાં હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો.

દશમૂળ ક્વાથ.

વિલ્વઃ શ્યોનાકગમ્ભારી પાટલા ગણિ-
કારિકા । પિત્તગ્રં વાતકફહૃત્પચ્છમૂલમિદં
મહત્ । શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી વૃદ્ધતી કણ્ઠ-
કારિકા ॥ ગોક્ષુર્હવાતપિત્તગ્રં કનીયઃ પ-
ચ્છમૂલકમ્ । ઉભયં દશમૂલં તપિપ્પલી-
ચૂર્ણસંયુતમ્ ॥ સન્નિપાતજ્વરં હન્તિ હૃત્ક-
ણ્ઠગ્રહનાશનમ્ । તન્દ્રાવાતકફાતક્લ્બાસ-
પાશ્વર્તિકાસનુત્ ॥ મહાન્તિ યાનિ મૂ-
લાનિ કાષ્ઠગર્ભાણિ યાનિ ચ । તેષાન્તુ વ-
લ્કલં ગ્રાહ્યં હસ્વમૂલાનિ કૃત્સ્નયઃ ॥

અત્ર વિલ્વાદીનાં પચ્ચાનાં મૂલસ્ય વલ્કલં
પ્રાશ્યમ્ ॥

દશમૂલીકપાયસ્તુ પિપ્પલીપૌષ્કરાન્વિ-
તઃ । સન્નિપાતજ્વરે દેયઃ શ્વાસકાસસમ-
ન્વિતે ॥

ખીલી, અરણુ, સીવણુ, કાંકચ, અ-
રણી, આ બૃહત્પચ્છમૂલ વાત, પિત્ત,
અને કફને હરનાર છે. મોટો અને નાનો
સમેરવો, મોટી અને બેડી લોરીંગણીઓ
અને ગોખરૂ, એ લઘુપચ્છમૂલ વાયુ

તથા પિત્તને હણનાર છે. આ બંને મળીને
દશ મૂળ થાય છે તેમાં પીપરીમૂળનું
ચૂર્ણ મેળવવાથી સંનિપાતજ્વર મટે છે;
તથા હૃદય અને કંઠનું ઝલાઈ જવું મટે
છે; તથા તંદ્રા, વાયુ, કફ, શ્વાસ, પડ-
ખાંની પીડા, અને ઉધરસનો નાશ થાય છે.
બૃહત્પચ્છમૂળમાં મૂળોની છાલ લેવી.

દ્વાદશાંગ ક્વાથ.

ચિરજ્વરે વાતકફોલ્વણે વા ત્રિદોષજે
વા દશમૂલમિશ્રઃ । કિરાતતિક્તાદિગણઃ
પ્રયોજ્યઃ શુદ્ધચર્થિને વા ત્રિવૃતા વિમિશ્રઃ ॥

દશમૂળના ક્વાથમાં પીપર અને
પુષ્કરમૂળ મેળવીને દેવાથી સંનિપાતજ્વર,
શ્વાસ, અને ઉધરસ મટી જાય છે.

ચતુર્દશાંગ ક્વાથ.

કિરાતતિક્તકો મુસ્તં ગુડૂચી વિશ્વમેષ-
જમ્ । કિરાતાદિર્ગણો શ્લેષ ચાતુર્ભદ્રકમિ-
ત્યપિ ॥ ઇતિ ચતુર્દશાઙ્ગઃ ક્વાથઃ ।

દશમૂલી શટી શૃંગી પૌષ્કરં સદુરાલ-
ભમ્ । માર્ગી કુટજત્રીજશ્ચ પટોલં કદુરો-
દિળી ॥ અષ્ટાદશાઙ્ગ ઇત્યેષ સન્નિપાતજ્વ-
રાપહઃ ॥ કાસહૃદ્ગ્રહપાશ્વર્તિશ્વાસહિક્વાવ-
મીહરઃ ॥

લાંળા કાગના અથવા વાયુ, કફ, કે
ત્રણ દોષોના જ્વરમાં દશમૂળ સાથે
કિરાતતિક્તાદિગણનો પ્રયોગ કરવો, અ-
થવા શુદ્ધિને અર્થે તેમાં નસોતર મેળવવું
જોઈએ. કરિયાતું, મોથ, ગળો, અને સૂંઠ,
એ કિરાતતિક્તાદિગણ છે, અને તેને ચા-
તુર્ભદ્રક પણ કહેવાય છે.

અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ.

મૂનિમ્બદારુદશમૂલમહૌષધાઘ્નં તિક્તેન્દ્ર-
બીજધનિકેમ્બકણાકષાયઃ । તન્દ્રાપ્રલાપ-
કસનારુચિદાહમોહશ્વાસત્રિદોષજનિતજ્વર
નાશનઃ સ્યાત્ ॥

દશમૂળ, કચ્છરો, કાકડાશીંગી, પુષ્ક-
રમૂળ, ધમાસો, ભારંગી, ઈંદ્રજવ, પરવળ,
અને કડુ, એ અઠાર પદાર્થોનો ક્વાથ સં-
નિપાતજ્વર, ઉધરસ, ઝલાર્થ જંબું, પડ-
ખાંની પીડા, શ્વાસ, હેડકી, અને ઉલટી-
ને હરે છે. .

બીજ પ્રકારનો અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ.

ઉત્તં ચ વક્ત્રસેનેન । અષ્ટાદશાઙ્ગ ઇત્યેષ મૃત્યુ-
કલ્પં જ્વરં જયેદિતિ ॥

કરીયાતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, મોથ, કડુ ઈંદ્રજવનાં બીજ, ધાણા, અને ગજપીપળ એ અઠાર પદાર્થોનો ક્વાથ તંદ્રાને, પ્રલાપને, ઉધરસને, અરુચિને, દાહને, મોહને, શ્વાસને અને સનિપાત જ્વરને મટાડે છે. વાંગસેને પણ કહ્યું છે કે આ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ મૃત્યુ જેવા જ્વરને પણ હરે છે.

મૃતસંજીવની વટિકા.

વિષં ત્રિકટુકં ગન્ધં ટક્કળં મૃતશુલ્બકમ્ ।
ઘટૂરસ્ય ચ બીજાનિ હિઙ્ગુલં નવમં સ્પૃતમ્ ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।
मर्दयेच्चणकाकारा कर्तव्या वटिकाथ सा ॥
भक्षणीयानुपातव्यो रविमूलकषायकः ।
मृतसंजीवनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ।

इति मृतसंजीवनी वटिका सन्निपातज्वरे रस-
प्रदीपे ॥

વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ગંધક, ટંકણખાર, મારેલું ત્રાંબુ, ઘટૂરમાં બીજ, અને નવમો હીંગળો, એ સમભાગે લેઈ એક દિવસ સુધી તેને ભાંગના ફ-
સમાં મર્દન કરવાં; પછી તેની ચણા જે-
વડી ગોળી કરી ખાવી, અને ઉપર આ-
કડાના મૂળનો ક્વાથ પીવો. આ મૃતસં-
જીવની નામની ગોળી સનિપાતજ્વરનો નાશ કરે છે.

ત્રિનેત્ર રસ.

शुद्धसूतं समं गन्धं सूतांशं मृतताम्रकम् ।
त्रिभिस्तुल्यैर्गवां क्षीरैर्मर्दयेदातपे खरे ॥
मर्दयेद्दिनमेकन्तु निर्गुण्डीशिग्रुजद्रवैः ।
विधाय गोलं तं गोलमन्धमूषागतं पचेत् ॥
त्रियामं बालुकायन्त्रे ततः खल्वे विचूर्ण-
येत् । अष्टमांशं विषं तत्र क्षिपेत् तेनापि
मर्दयेत् ॥ त्रिनेत्रारूपो रसो ह्येष देयो गु-
ञ्जाद्वयोन्मितः । पञ्चकोलकषायेण छा-
गीदुग्धेन वा सह । रसेनानेन भुक्तेन स-
न्निपातज्वरो महान् ॥ संक्षयं व्रजति
क्षिप्रं कर्तव्यो नात्र संशयः ॥

इति त्रिनेत्ररसः । सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ॥

શુદ્ધ પારો તથા ગંધક સમભાગ,
પારો જેટલું મારેલું ત્રાંબુ, એ ત્રણેને
એ ત્રણે જેટલા આયના દૂધમાં તડકામાં
મર્દન કરવાં. પછી એક દિવસ નગડે અને
સરગવાના રસોની ભાવના દેઈ ગોળો ક-
રીને શીશીમાં બંધ કરીને ત્રણ પ્રહર

સુધી વાંલુકાયત્રમાં પકાવવું. પછી ખર-
લમાં તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેના આઠમા
ભાગનો વછનાગ નાંખીને ખરલમાં ઘૂંટવું.
આ ત્રિનેત્ર નામનો રસ બે રતિભાર પં-
ચકોલના કવાથ સાથે અથવા બકરીના
દૂધમાં આપવો. આ રસ ખાવાથી મહાન્
સંનિપાતજ્વર એકદમ નાશ પામી જાય
છે, તેમાં સંશય નથી જ.

ભસ્મેશ્વર રસ.

મસ્મ ષોડશનિષ્કં મ્યાવારણ્યોપલસ-
મ્ભવમ્ । મરિચં નિષ્કમાત્રચ્ચ વિષં નિષ્કં
વિચૂર્ણયેત્ ॥ રસો મસ્મેશ્વરો નામ સન્નિ-
પાતજ્વરાન્તક્રુત્ । એકગુણમિતો મક્ષય
આર્દ્રકસ્ય દ્રવેણદિ ॥

इति मस्मेश्वरो रसः । सन्निपातज्वरे रसेन्द्राचि-
न्तामणौ ॥

જંગલી અડાયાંની ભસ્મ ચાર તોલા,
પા તોલો મરી, અને પા તોલો વછનાગ,
એમનું ચૂર્ણ કરવું. આ ભસ્મેશ્વર નામનો
રસ સંનિપાતજ્વરનો અંત લાવે છે. એક
રતિભાર તે આદાના રસ સાથે ખાવો.

અગ્નિકુમાર રસ.

द्वौ कर्षौ सूतकाश्च ग्राह्यौ गन्धकाश्च द्वौ
तथैव च । यन्त्रतस्तूभयं मर्च्चं दिनं हंस-
दीर्घवैः ॥ कलकस्य वटिकां कृत्वा निसि-
पेत्काचभाजने । कर्षैरुपमृतं तत्र क्षितया
वत्क्रं निरोधयेत् ॥ कूपिकाशः परौ भागौ
वालुकाभिश्च पूरयेत् । सार्धं याददहोरात्रं
तावत् तत्र पचेद्रसम् । दीपमात्रोऽनलो

देयः स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । तोलाद्धपमृतं
तत्र क्षिपेत् तावत्सथोषणम् ॥ भाक्षितो र-
क्तिकामात्रो रसस्त्वभिकुमारकः । सन्नि-
पातज्वरं हन्याद्वातं मन्दाग्नितामपि ॥ शू-
लञ्च ब्रह्मणीं गुल्मं क्षयं जन्तुगर्द तथा । आ-
सकासादिकान् सर्वान् गदानेष विनाश-
येत् ॥

इति अभिकुमारो रसः । सन्निपातज्वरादिषु र-
सेन्द्रचिन्तामणौ ॥

બે તોલા પાશે અને બે તોલા ગંધ-
કને એક દિવસ હંસરાજના રસમાં ખ-
રલ કરવાં. પછી તેની ગોળી બનાવી
કાચના ઠામમાં નાંખી તેમાં આસપાસ
વછનાગ એક તોલો ભરવો. પછી શીશી-
નું મુખ બંધ કરી દેહને તે શીશીને
ખીજા ઠામમાં મૂકી આસપાસ રેતી ભરી
દેવી. પછી ઢોઢ રાત્રીદિવસ સૂધી તેને
દીવા જેવા અગ્નિથી પકાવવું. પછી ટાંડું
પડેથી તેમાં અરધો અરધો તોલો વછ-
નાગ અને મરી મેળવવાં. આ અગ્નિકુ-
માર રસ એક રતિ જેટલો ખાવાથી
સંનિપાત જ્વર, ઉલટી, મંદાગ્નિ, શૂળ,
મરડો, ગોટો, ક્ષય, જંતુના રોગો, અને
શ્વાસ, ઉધરસ વગેરે સર્વ રોગો મટી જાય છે.

પંચવક્ર રસ.

गन्धेशट्कपरिचं विपं धतूरनैर्द्रवैः ।
दिनं संमर्दितं शुष्कं पञ्चवत्क्रो रसो भवे-
त् ॥ आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्ति-
कानितः । सन्निपातज्वरे देयो घोरं तर्षो-
षनाशनः ॥

पञ्चवत्क्रो रसः सन्निपाते रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

પારો, ગંધક, ઠંકણખાર, મરી, અને વછનાગને ધતૂરાના રસની ભાવના એક દિવસ દેઇને સૂકવવાથી પંચવત્ક રસ બને છે. એક રતિ જેટલો તે આઠાના રસમાં આપવાથી સંનિપાત જ્વર ઘોર હોય તો પણ તેના દોષોનો નાશ થાય છે.

અમૃતાદિવટી.

અમૃતચરાટકમરિચૈર્દિવજ્જનવભાગયોજિ-
તૈ રચિતા ॥ વટિકા મુદ્રમમાના કફત્રિ-
દોષાપ્તિમાન્યહરો ॥ અમૃતાદિવટી ।

એ ભાગ વછનાગ, પાંચ ભાગ કોડી, નવ ભાગ મરી, એમની મરી જેવડી ગોળી કરીને ખાવાથી કફ, સંનિપાત, અને અગ્નિની મંદતા મટી જાય છે.

શીતજ્વરારિ રસ.

સૂતકં ગન્ધકઞ્ચૈવ હરિતાલં મનઃશિલા ॥
एकनिष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ।
पञ्चनिष्कं रसैः कारवेल्हयाः सम्यक् प्र-
कल्पयेत् ॥ ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन
कल्केन लेपयेत् । शरावभुंगुटे तानि कृत्वा
तेषामुभर्यपि ॥ दद्यात् तां पिष्टिकां पश्चात्
पुटपाकेन पाचयेत् । ततः संचूर्णयेद्देष्ट
रसः क्षौद्रेण भक्षितः ॥ यवैकमात्रया
हन्ति घोरं शीतज्वरं ध्रुवम् ॥

પારાટક ૧ ગન્ધકટક ૨ હરિતાલટક ૪
મનઃશિલાટક ૫ તામ્રપત્રટક ૧૨ શીતજ્વરાદૌ
રસપ્રદીપે ॥

પારો પા તોલો, ગંધક અરધો તો-
લો, હરતાલ એક તોલો, અને મનશીલ

તોલો સવા, એને કારેલીના રસની ભાવના
દેવી. પછી તેનો કટક એટલાજ વજનનાં
ત્રાંબાનાં પત્રાં ઉપર લેપવો. પછી શરાવ
સંપુટમાં મૂકી પકાવવું. પુટ પાકથી પાકી
જાય એટલે તેનું ચૂર્ણ કરી દેવું. આ ર-
સની જવ જેટલી માત્રા મધમાં ખાવાથી
ઘોર શીતજ્વર પણ તુરત નાશ
પામી જાય છે.

શીતકેશરી રસ.

पारदं गन्धकञ्चैव तुत्यञ्च दरदं विषम् ।
विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विष्वभेषजम् ॥
अश्वगन्धाय विजया कासमर्दः कठिलुकः ।
चतुर्णाञ्च रसैरेतैः शूर्णान्येतानि मर्दयेत्
॥ तुलस्यास्तु दलैः सार्द्धं भक्षितो रक्ति-
कामितः । हन्ति शीतज्वरं घोरं नाज्जायं
शीतकेसरी ॥

શીતકેસરી રસો રસપ્રદીપે ॥

પારો, ગંધક, મેરથૂયુ, હીંગબો, વ-
છનાગ, તથા વછનાગથી આઠગણાં મરી
તથા સૂંઠ, એ સર્વને આસોંઠ, ભાંગ,
કાસુંદરો, અને કારેલીના રસોની ભાવના
દેવી. પછી તુળસીના પાનમાં એક રતિ
જેટલો તે રસ ખાવાથી એ શીતકેશરી
રસ ઘોર શીતજ્વરનો નાશ કરી નાંખે છે.

શીતભંજ રસ.

तालकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोर-
पि । नवमांशञ्च तुल्यं स्यात् मर्दयेत् क-
न्यकाद्रवैः ॥ तच्च संशुष्कमुपलैर्बन्धैर्गज-
पुटे पचेत् । शीतं तच्चूर्णयेद्दर्दगुञ्जामात्रं
सितायुतम् ॥ प्रभाते भक्षयेत्तेन याति

શીતજ્વરઃ સવમ્ । વાન્તિર્ભવતિ કસ્યાપિ
કસ્યચિન્ન મવત્યાપિ ॥

इति शीतभङ्गी रसः ॥

હરતાળ તથા છીપનાં ચૂર્ણો સમભા-
ગે લેઇ તે બંનેના નવમા ભાગનું મોર-
ચૂર્ણ તેમાં મેળવીને તેને કુંવારના રસની
ભાવના દેવી. પછી સૂકાં જંગલી અડા-
યામાં ગજપુટ પકાવવો. ટાકું પડ્યા પછી
તેનું ચૂર્ણ અરધી રતિભાર સાકર સાથે
પ્રભાતમાં ખાવાથી શીતજ્વર નાશ પા-
મે છે. આથી કાઇને ઉલટી થાય છે અને
કાઇને નથી થતી.

रसेन्द्र चिन्तामणिभां कहेलो

शीतलं रसः.

તાલકં તુત્યકં તામ્રં સૂતગન્ધકટકુળમ્ ।
સર્વમેતત્ સર્વં ચૂર્ણં કારવેલીરસદ્રવૈઃ ॥
દિનૈકં મર્દયેત્તેન રસકર્દમકેન તુ । તામ્ર-
સ્ય ભાજનસ્યાન્તર્લિપેદર્દાક્ષુલોન્મિતમ્ ॥
તત્પષ્ટદ્વાલુકાયત્રે યવા યાવત્ સ્ફુટન્તિ
હિ । શીતલં તદ્દિ શુદ્ધીયાત્તામ્રપાત્રોદરા-
ઝિજ્ઞક્ ॥ શીતભઙ્ગી રસો માષમાત્રો મરિ-
ચસંયુતઃ । મશિત્તઃ પર્ણલખ્ણેન નાશયેદિ-
ષમજ્વરાન્ ॥

इति शीतभङ्गी रसः । रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

હરતાળ, મોરચુથુ, ત્રાંબુ, પારો, ગં-
ધક અને ટંકણુ, એ સર્વતું ચૂર્ણ સમ-
ભાગે લેઇને તેને કારેલીના રસની એક
દિવસ ભાવના દેવી. પછી તે કડકનો
ત્રાંબાના કામની અંદર એક એક આં-
ગળનો થર મઢાવીને તેમાં જવનો દાણો

નાંખતાં તે કૂટી જઇને ધાણી કૂટે ત્યાં
સૂધી તેને બાલુકાયત્રમાં પકાવવું. પછી
ટાકું પડે એટલે તે રસને ત્રાંબાના પા-
ત્રમાંથી વેઢે ઉખેડી લેવો. આ શીતલં
રસ એક માસા જેટલો મરી સહિત ના-
ગરવેલનાં પાનમાં ખાવાથી વિષમજ્વર-
રોનો નાશ થાય છે.

रसभट्टीपभां कहेलो शीतलं रसः.

તાલકો દરદોદ્ધુતઃ પારદો ગન્ધકઃ
શિલા । ક્રમાદ્વાગાર્દ્રરહિતં કારવેલ્લચમ્બુ-
મર્દિતમ્ । અનેનાસ્ય પ્રમાણેન તામ્રપાત્રં
પ્રલેપયેત્ । અધોમુર્ચં દ્વદે માળદે તચિરુ-
ધ્યાથં પૂરયેત્ ॥ ચુલ્કયાં બાલુકયા ઘસ-
મર્ણિ પ્રજ્વાલયેદ્ધઃ । શીતં સંચૂર્ણં મા-
ષોઽસ્ય નાગવલીદલે સ્થિતઃ ॥ મશિતો
મરિચૈઃ સાર્દ્ધં સમસ્તવિષમજ્વરાન્ ॥ શી-
તદાહાદિકાન્ હન્તિ પથ્યં શાલ્યોદનં પયઃ ॥

इति शीतभङ्गी रसः । शीतज्वरादिविषमज्वरेषु
रसरत्नप्रदीपे ॥

હરતાળ, હીંગળામાંથી કાઢેલો પારો,
ગંધક અને મણુશીળ, એ એકથી બીજું
અરધું, એ ક્રમથી લેઇને કારેલીના રસની
ભાવના દેવી. પછી તેના કડકનો ત્રાંબાના
પાત્રમાં લેપ કરવો. પછી તે વાસણને
બીજા વાસણમાં ઊંધું મૂકી તેમાં આસ-
પાસ રેતી ભરી બંધ કરવું, અને નીચે
અગ્નિ કરવો. એ ચૂર્ણ ટાકું પડ્યા પછી
એક માસા જેટલું મરી સહિત નાગરવેલનાં
પાન સાથે ખાવાથી સર્વ વિષમજ્વરોનો
નાશ થાય છે, તથા શીત, દાહ, વગેરે
પણ મટે છે. એની ઉપર દૂધ ચોખ્ખા પથ્થ છે.

કટુફલાદિ પાન.

કટુફલં ત્રિકુટા દારુચન્દનં સપરુષક-
મ્ । કટુકા પર્ણકોશીરં વિપચેત્ કર્વકં
જલે ॥ ત્રિદોષદાહતૃણાદ્યનં પાનમાત્રે પ્રપૂ-
જિતમ્ । દીર્ઘકાલજ્વરાત્ત્રીનામેતત્સ્યાદ-
મૃતોપમમ્ ॥

કર્ષે કટુફલાદ્યુશીરાન્તાનાં સમુદિતાનાં જલે
પ્રસ્થમિતે વિપચેત્ । અર્ધશેષં કટુફલાદિપાનં
તૃણાયાં દાહે ચ ॥

કાયકૃણ, ત્રિકૃણા, દેવદાર, ચંદન,
કાલસાં, કટુ, પદ્મક, ઉશીર, એ સર્વ એક
તોલો લેઇને ચોસઠ તોલા પાણીમાં અર્ધુ
પાણી રહે ત્યાં સુધી પકાવવું. આ ક્વાથ
ત્રિદોષ, દાહ, અને તરશ મટાડે છે. સર્વ
પાનોમાં આ પાન ઉત્તમ છે, અને લાં-
બા કાળથી જ્વરથી પીડાતા માણસોને
અમૃત સમાન છે.

ટાઢા જળનો નિષેધ.

સન્નિપાતે તુ દાહાર્ત્તે યઃ સિશ્ચેચ્છીતવા-
રિણા । આતુરઃ સ કથં જીવેન્નિપગ્વા સ
કથં ભવેત્ ॥

एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसेकनिषेधो रु-
ग्दाहादन्यत्र तत्र त्ववगाहनस्याप्युक्तत्वात् ॥

સન્નિપાતમાં દાહ થતો હોય તેના
ઉપર જે વેધ શીતળજળ રહે છે તે મા-
ણસ શી રીતે જીવી શકે? અને તે વેધને
વેધ પણ કેમ કહેવાય? (અહિં ટાઢા
જળનો નિષેધ કયો તે રૂઢાહ સિવાયના
બીજા સન્નિપાત જ્વરોમાં બાણ્યો. રૂઢાહ

સન્નિપાતમાં તો રાગીને જળમાં બેસવા-
નું પણ કહેવું છે.)

સન્નિપાતમાં અન્ન દેવા વિધે.

दुःस्पर्शगोक्षुरक्षुद्रासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणो भि-
षत् ॥

दुःस्पर्शो यवासः आहारमुचितमन्नम् ।

લાજશક્તૂન્ સમશ્રીયાત્ સૈન્ધવેન સમ-
ન્વિતાન્ । તે ચ જીર્યન્ત્યવિઘ્નેન જ્વરી જી-
વેત્તદા ધ્રુવમ્ ॥ इति केचित् ।

રક્તપિત્તે હિતત્વેન તૃષાદાહજ્વરેષુ ચ ।
લાજાનાં શક્તવઃ શીતા નૈવ તેઽત્ર હિતા
મતાઃ ॥ પાવનો દીપનઃ સ્વેદ્યો લાજમ-
ળ્લો યતઃ સ્મૃતઃ । દશમૂલાદિસંસિદ્ધઃ સ-
ન્નિપાતજ્વરે હિતઃ ॥ સન્નિપાતજ્વરી યસ્તુ
કમ્પતે પ્રલપત્યપિ । કિશ્ચિદેવ ન જાના-
તિ ચિકિત્સા તસ્ય કથ્યતે ॥ અભ્યજ્જયે-
ત્પુરાગેન સર્વિષા પૂર્વમેવ તમ્ । ચલારા-
સ્ત્રાગૃહ્ય્યાયૈસ્તૈલૈશ્ચ પરિપેચયેત્ ॥ વર્ત્તકો
વર્તિકા લાવો વાર્તિકસ્તિત્તરિઃ શશઃ ।
કુલિન્દ્રશ્ચ રસેનૈપાં તર્પયેત યથાનલમ્ ॥

વર્તકઃ વટેરિ इति लोके । वर्तिका वटे इति
लोके । वार्तको वातचटकेति निघण्टुः । वगेरा
इति लोके । कुलिङ्गः गवरोआ इति लोके ॥

સન્નિપાતે શુદ્ધાર્ત્તે યો ભોજયેત્પિશિતૌદ-
નમ્ । સ કથં ભિષગાણ્યાં તુ લભતે મ-
નુગાયમઃ ॥

વૈદ્યે ત્રિદોષ જવરવાળાને દોષોની શાંતિ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિને અર્થે ધમાસો, ગોખરૂ, અને ભોરીંગણીથી સિદ્ધ કરેલો ખોરાક આપવો જોઈએ. શાળની ધાણીનો સાથવો સૈંધવ સહિત ખાવાથી પણ હરકત વગર પાચન થઈને જવરવાળો જીવતો રહી શકે છે. રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, અને જવરોમાં હિતકારી હોવાથી શાળની ધાણીનો સાથવો દેવાય છે, પણ તે શીતળ છે તેથી સંનિપાતમાં હિતકારી નથી; તો પણ આ સાથવો પાચન, દીપન, સ્વેદન હોવાથી સંનિપાત જવરમાં પણ દશમૂલાદિથી સિદ્ધ કરેલો હોય તો હિતકારી થાય છે. સંનિપાત જવરવાળો કંપતો હોય તથા બકતો હોય અને બેભાન હોય, તેની ચિકિત્સા કઢીએ છીએ. તેને પ્રથમ તો જીના ઘીનો અભ્યાંગ કરવો, અને બલા, રાસ્ના તથા ગળો વગેરેથી પકાવેલ તેલોનું સેચન કરવું, અને અગ્નિના પ્રમાણમાં તેને ખટાવડાં, વૈયાં, લાવા, વાંતક, તેતર અને કુલિંગના માંસના રસથી તૃપ્ત કરવો જોઈએ. સંનિપાતમાં ભૂખ્યાને જે વૈદ્ય માંસવાળો ભાત જમાડે છે, તે વૈદ્ય કહેવાય નહિ, પણ તે અધમ માણસ કહેવાય છે. વાતોદ્વણ સંનિપાતની ચિકિત્સા.

પશ્ચમૂલીકૃપાયે તુ દદ્યાદ્વાતેલ્યજં જ્વરે । મૃશોષ્ણં વા સુશોષ્ણે વા દદ્વા દોષવ લાવલમ્ ॥ પશ્ચમૂલી મહતી । પ્રથમપ્રાસાયા-સ્થાગે વચનાભાવાત્ ॥

વાતોદ્વણ જવરમાં પંચમૂલીનો ક્વાથ આપવો, તે દોષના બળાબળના પ્રમાણમાં

બહુ કે થોડો ગરમ આપવો. (બૃહત્પંચમૂળ બાણવાં).

પિત્તોદ્વણની ચિકિત્સા.

કિરાતાદિ સમક.

પરુષકથ ત્રિફલાદેવદારુ ચ કટુફલમ્ ॥ ચન્દનં પદ્મકઞ્ચ તથા કટુકરોહિણી । પૃષ્ઠિપર્ણી શૃતં ત્વેમિરુપિતં શીતલં જલમ્ ॥ પિત્તોત્તરે નૃગામેતત્ સન્નિપાતે ચિકિત્સિતમ્ ॥ પરુવાદિઃ કાથઃ ॥

કિરાતતિક્તકં મુસ્તં ગુઢૂચી વિશ્વભેષજ-મ્ । પાઠોદીચ્યં મૃગાલઞ્ચ શૃતં પિત્તાધિકે પિબેત્ ॥ इति किरातादि सप्तकम् ॥

પિત્તોદ્વણ સંનિપાતમાં ફાલસાં, ત્રિફળા, દેવદાર, કાયફળ, ચંદન, પદ્મક, કડુ, નાનો સમેરવો, એનો ક્વાથ ટાઢો કરીને પાવાથી માણસને હિતકર છે. (આને પરુવાદિ ક્વાથ કહે છે.)

કરિયાતું, મોથ, ગળો, સૂંઠ, કાળી પાડ, વાળો, અને મૃણાલનો ક્વાથ પિત્ત જવરમાં પીવો. (કિરાતાદિક્વાથ)

કુદ્દોદ્વણની ચિકિત્સા.

बृहती पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा । वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ बृहत्यादिगणः शस्तः सन्निपाते कफोत्तरं । आसादिषु च सर्वेषु हितः सोषद्रोषापि ॥

ભોરીંગણી, એરડાનું મૂળ, ભારંગી, કચ્ચરો, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ઈંદ્રજવ, પરવળ, અને કડુ, આ બૃહત્યાદિ ગણ

કેશલ્લેષ સંનિપાતમાં હિતકારી છે; અને તે આસ વગેરે ઉપદ્રવોમાં પણ હિતકારી છે.

વાતપિત્તોલ્લેષણી ચિકિત્સા—

આતુર્ભદ્રક ક્વાથ.

કિરાતતિક્તકં મુસ્તં શુદ્ધચી વિશ્વમેષ-
જમ્ । ચાતુર્ભદ્રકમિત્યાદુર્વાતપિત્તોલ્લેષ-
જ્વરે ॥ ચાતુર્ભદ્રકઃ કાથઃ ॥

કરિયાતું, મોથ, ગળો, અને સૂંઠ, આ વાતપિત્તોલ્લેષણ જ્વરમાં આતુર્ભદ્રક કહેવાય છે તે સારો છે.

પિત્તકેશલ્લેષણી ચિકિત્સા.

પર્પટઃ કદ્ફલં કુષ્ઠમુશીરં ચન્દનં જલમ્
॥ નાગરં મુસ્તકં ગૃહ્ની પિપ્પલ્યેષાં ગૃતં
હિતમ્ । તૃણાદાહાગ્નિમાન્દ્યેષુ પિત્તશ્લેષ્મો-
લ્લેષણે જ્વરે ॥

પર્પટાદિઃ કાથઃ । વાતકફોલ્લેષણજ્વરે ચિકિ-
ત્સા નોક્તા । તસ્ય શીઘ્રકારિત્વેનાસાધ્યત્વાત્ ॥

ખડસલિયો, કાયકળ, કઠ, વળો, રતાંજલી, જાળોવાળો, સૂંઠ, મોથ, અને કાકડાશીંગી તથા પીપરનો ક્વાથ પિત્ત-
કેશલ્લેષણ જ્વરમાં હિતકારી છે. (આને પર્પટાદિ ક્વાથ કહે છે). તેથી તરશ, ફાહ, અગ્નિની માંધતા વગેરે મટે છે. (આ સન્નિપાત જ્વરની ચિકિત્સાના પ્ર-
કરણમાં વાત કેશલ્લેષણ સન્નિપાત જ્વરની ચિકિત્સા આપવી જોઈએ, પણ તે નહિ લખવાનું કારણ એ છે કે તે બહુજ શી-
ઘ્રકારી હોવાથી અસાધ્ય છે.)

વાતપિત્ત કેશલ્લેષણી ચિકિત્સા—

યોગરાજ ક્વાથ.

નાગરં ધાન્યકં માર્ગી પથ્થકં રક્તચન્દ-

નમ્ । પટોલઃ વિષુમન્દ્ય ત્રિફલા મધુકં
વલા ॥ શર્કરા કડુકા મુસ્તં ગજાદા વ્યા-
ધિઘાતકઃ । કિરાતતિક્તમૃતા દશમૂત્રી
નિદગ્ધિકા ॥ યોગરાજો નિદ્યત્વેવ સન્નિ-
પાતં ત્રિકોલ્લેષણમ્ । સન્નિપાતસમુત્થાનં
મૃત્યુમપ્યાગતં જયેત્ ॥

ગજાદા ગજપિપ્પલી । વ્યાધિઘાતકિરબાલા
કિરાતતિક્તં દ્વૈગુણ્યાર્થે પૃથક્ પાઠિતમ્ । इति
યોગરાજઃ કાથઃ ॥

સૂંઠ, ધાણા, ભારંગી, પદ્મક, રતાં-
જળી, પરવળ, લીમડો, ત્રિકુળા, જેઠી-
મધ, બળદાણા, સાકર, કડુ, મોથ, ગજ-
પીપર, ગરમાળો, કરિયાતું, ગળો, દશ-
મૂત્રી, અને જેઠી લોરીંગણી, આ યોગ-
રાજ ત્રિદોષજ સંનિપાતનો નાશ કરે છે.
સંનિપાતથી આવેલા મૃત્યુને પચીતે છતે છે.

પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય, હીન વાતાદિ સંનિપા-
તોની ચિકિત્સા.

પ્રવૃદ્ધં કર્શયેદોષં ક્ષીણં સંવર્દયેદ્વિષક્ ।
ચિકિત્સેયં વિઘાતવ્યા શોષયોર્દૃઢીનયોઃ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । પ્રવૃદ્ધં દોષં કર્શયેત્ । તત્ત્રૈ-
વ્યહેતુભિરૌષધાન્નિહારેઃ કૃત્રીકૃત્ય સમીકૃત્યત્ ।
ક્ષીણં દોષં સંવર્દયેત્ । તદ્વૃદ્ધૌ હેતુભિરૌષધાન્નિ-
હારૈર્વર્દયિત્વા સમીકૃત્યોદિત્યર્થઃ ॥

પ્રવૃદ્ધે શમિતે દોષે મધ્યમઃ સ્વયમેવ હિ ।
શાન્તિ યાતિ શમન્તીઽનુબન્ધ્યે ત્વનુબ-
ન્ધવત્ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । વર્ષામુ વાયુરનુબન્ધ્યઃ સંધ્યઃ
પ્રધાનમિતિ યાવત્ । પિત્તશ્લેષ્માણાવનુબન્ધ્યૌ શા-

ચોરુચરો ॥ શરદિ પિત્તમનુબન્ધ્યઃ કફોડનુબન્ધઃ । વસન્તે કફોડનુબન્ધ્યો વાતપિત્તેડનુબન્ધૌ । તત્ર યથાનુબન્ધ્યે પ્રશમં નીતેડનુબન્ધઃ સ્વયમેવ શાન્તિં યાતિ ॥ તથા પ્રવૃદ્ધે દોષે શમિતે હ્રાસ-ક્ષિત્વા સર્મક્રુતે મધ્યમો દોષઃ । હિ નિશ્ચયેન સ્વ-યમેવ શાન્તિં યાતિ પ્રકૃતો ભવતીત્યર્થઃ ॥

વેદે વધેલા દોષોનું કર્ષણ કરવું જો-ઈએ, અને ઘટેલા દોષોને વધારવા જો-ઈએ, આ વૃદ્ધ અને હીન દોષોની ચિકિ-ત્સા કહેવાય છે. વધેલા દોષોને ઘટાડવા થી મધ્યમ દોષો એની મેળેજ શાંત થાય છે અને સમ બને છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન અને પિત્ત તથા કફ તેના દાસ છે, શરદઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન અને કફ તેનો દાસ છે, વસંતમાં કફ પ્રધાન અને વાયુ તથા પિત્ત તેના દાસ છે, તેમ તેમાં પ્રધાન દોષને શાંત કરવાથી તેના અનુચરો પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે. તેમ સન્નિપાત જવરમાં પણ સમજવું.

શીતાંગની ચિકિત્સા.

ભાસ્વન્મૂલં જીરકઘ્યોષભાર્ગી વ્યાધી શુષ્ઠી પુષ્કરજ્ઞોજલેન । સિદ્ધં સત્રયઃ શી-તગાત્રાર્તિમોદસ્વાસ શ્લેષ્મોદ્રેકકાસાન્નિહ-ન્તિ ॥ ભાસ્વન્મૂલં અર્કમૂલમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દજઃકુલત્યાકૃષ્ણાવચાકદ્-ફલકૃષ્ણમીરૈઃ । કિંગતત્તિક્તાનલકદ્ફલા-મ્બુપથ્યાભિરુદ્ધર્તનમત્ર શસ્તમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દરજઃ લેલસામૂલરજઃ ॥

રસવિષમરિચમોદશમિયફલમસ્મૈકભૂત-

તુર્વસુખિઃ । ભાગૈર્મિતમુદૂલનામિદમુદિતં સ્વે-દશૈત્યહરમ્ ॥

(૧) આકડાનું મૂળ, જીરું, ખમણી સૂંઠ, મરી, પીપર, ભારંગી, લોંરીંગણી, અને પુષ્કર મૂળનો ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરી દેવાથી એકદમ શીતગાત્રની પીડા, મોહ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ, અને ઉધરસ હણાઈ જાય છે.

(૨) કંઠોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ, કળથી, પીપર, વજ, કાયકળ, કાળી જીરી, કરિ-યાતું, ચિત્રક, કાયકળ, વાળો, અને હર-ડનો શરીરે ખરડ કરવાથી શીતાંગમાં ઠીક થાય છે.

(૩) એક એક ભાગ પાંચે અને વ-છનાગ, ચાર ભાગ મરી, અને આઠ ભાગ ધંતૂરાનાં ડાડવાંની ભસ્મનો શરીરે ખરડ કરવાથી પરસેવો અને શીતતા મટી જાય છે.

તંદ્રિકની ચિકિત્સા.

હુદ્રામૃતાપૌષ્કરનાગરાણિ શૃતાન્નિ પીતાનિ શિવાયુયાનિ । શુષ્ઠીકણાગસ્તિરસોષણાનિ નસ્યેન તન્દ્રાવિજયોલ્વણાનિ ॥ મરિચકચપ-ચંપચાવચારુક્રિમિહરનાગરશર્વરીગવાક્ષયઃ । છગલકજલકલિકતા નિતાન્તં નસિં નિહિતા નત્રુ તન્દ્રિકં જયંતિ ॥

કચઃ વાસકઃ । પચંપચા દારુહરિદ્રા । રુક્-કુષ્ઠમ્ કૃમિહરઃ વિઙ્ગઃ । સર્વરી હરિદ્રા । ગવા-ક્ષી ઇન્દ્રવારુણી । નસિ નાસિકાયામ્ ॥

તુરજ્જલાલલવણોત્તમેન્દુમનઃશિલામાગ-ધિકામધૂનિ । નિયોજિતાન્વક્ષિણિ નિશ્ચિ-તશ્ચ તન્દ્રાશ્ચ નિદ્રાશ્ચ નિવારયન્તિ ॥

લવણોક્તમં સૈન્ધવં ઇન્દુઃ કર્પૂરઃ નિદ્રાં અતિ-
નિદ્રામ્ ॥

લોરીંગણી, ગળિા, પુષ્કરમૂળ, અને
સૂંઠનો ક્વાથ હરડે સહિત પીવાથી; તથા
સૂંઠ, પીપર, અગધિયાનો રસ, અને મ
રીનું નસ્ય દેવાથી; અથવા મરી, વાગો,
હારુકુળદર, વજ, કઠ, વાવડીંગ, સૂંઠ,
હળદર, અને ઈંદ્રવારણીને બકરાના મૂત્ર-
માં વાટીને તેનું નસ્ય દેવાથી;—તદ્વિક
સન્નિપાત મરી બંધ છે. ઘોડાની લાળ,
સૈંધવ, કપૂર, મણુશીલ, પીપર, અને
મધ આંખમાં આંજવાથી પણ તંદ્રા અને
બહુ નિદ્રાનું નિવારણ થઈ બંધ છે.

પ્રલાપકની ચિકિત્સા.

સંતગરવરતિકરિવતામ્બોદતિકાનઞ્ચદુ-
રગાન્યામારતીહારહૂરાઃ ॥ મલયનદશમૂ-
લીશઙ્ગપુષ્પીમુરકાઃ પ્રલયનપરહન્યુઃ પા-
નતો નાતિદૂરાત્ ॥

વરતિક્કેઙ્ગ પર્યટો ન તુ મહાનિમ્બસ્તન્ત્રાન્ત-
રાનુરોધાત્ । નઞ્ચં લામજકં તરલામાદુશીં
પ્રાણમ્ । ભારતી બ્રાહ્મી વરમ્બી ઇતિ લોકે ।
હારહૂરા દ્રાક્ષા ॥

સાન્ત્વનૈરઞ્જનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્યૈસ્તિમિરસેય-
નૈઃ । સર્વતો વિકૃતં ચિત્તવસ્ય પ્રકૃતિમા-
નયેત્ ॥

તગર, બડસલિયો, ગરમાળો, મોથ,
કડુ, વાળો, આસોંઠ, બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, રતાં
જળી, દશમૂળ, અને શખાવળીનો ક્વાથ
પીવાથી પ્રલાપક સન્નિપાત મટે છે.
પ્રલાપકવાળાને સર્વ રીતે વિકાર
પામેલા ચિત્તને શાંત કરવા માટે અંજ-

નો, તીક્ષ્ણ નસ્યો, અને અંધારાનું સેવન
કરાવીને સ્વસ્થ કરવું બેઠકો.

રક્તપ્રીવિની ચિકિત્સા.

રોહિષઞ્ચવવાસકવાસાપર્પટગન્ધલતાક-
દુક્ષાભિઃ । શર્કરાયા સમમેષ કષાયઃ ક્ષત-
જઘ્નીવિન વચ્ચદુપાયઃ ॥

રોહિષં મુગન્ધવૃગધિરેનઃ । રોહિસ ઇતિ લોકે
॥ ગન્ધઞ્ચા મિયજ્ઞુઃ ॥

પમ્પકચન્દનર્પટમુસ્તં જાતીજીવકચન્દ-
નવારિ । ક્ષોતકનિમ્બયુતં પરિપકં વારિ-
ભ્વેદિહ શોણિવદારિ ॥

વઝીતકં યદ્દી મધુકમ્ । ઇહ રક્તપ્રીવિનિ ॥

મધુકમધૂરુપરુષકપાથશ્ચન્દનપલ્લવદાર-
સનાથઃ । શ્રીપર્ગીકઞ્ચોતકષાયઃ સસિત
ઇહ સ્યાદસ્તજયાય ॥

પલ્લવં પત્રકં । પાથઃ વાલઃ । સનાથઃ સપ્રધા-
નઃ ॥ શ્રીપર્ગી ગમ્મારી ॥

(૧) રોહિષખંડ, ધમાસો, અરડુસો,
ખડસલિયો, ઘર્જીલો અને કડુનો ક્વાથ
સાકર નાંખીને પીવાથી રક્તપ્રીવિ તુરત
મટે છે.

(૨) પમ્પક, ચંદન, ખડસલિયો, મોથ,
બૂધ, ભવક, રતાંજળી, વાળો, જેઠીમધ,
અને લીમડાનો ક્વાથ રક્તપ્રીવિને મટાડે છે.

(૩) જેઠીમધ, મહુડાં, ફાલસાં, વા-
ળો, રતાંજલી, તમાલપત્ર, અને દેવદાર
સહિત શીવચુના ફળનું હીમ કરી પાવાથી
રક્તપ્રીવિમાં રક્તને બતાવે છે.

ભુજનેત્રની ચિકિત્સા.

તુરંગમ્બા લવણોમ્બા મધુકસારોષ-
જમાગત્રીભિઃ । વસ્તામ્બુથુન્ડીલથુનાન્વિ-
તાભિર્નસ્ય કુશં મુમદશં કરોતિ ॥

આસોંદ, સૈંધવ, વજ, મહુડાનો સાર,
મરી, પીપર, અને સૂંઠ તથા લસણ-
ને ખંકરાના મૂત્રમાં વાટીને નસ્ય લેવા-
થી ભુજનેત્ર મટે છે.

અભિન્યાસની ચિકિત્સા.

શૃંગ્યાદિ કવાથ.

શૃંગીભાર્ગ્યભયાજાજીકળાભૂનિમ્વર્પટૈઃ ।
દેવદારુવચાકુષ્ઠયાસકદ્ફલનાગરૈઃ ॥ મુઃ
સ્તધાન્યાકતિક્તેન્દ્રયવપાઠાહરેણુભિઃ । હ-
સ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥
વિશાલારવધારિષ્ઠશટીવાકુચિકાફલૈઃ ।
વિઢજ્જરજનીદાર્વીયવાનીદ્વયસંયુતૈઃ ॥ સમાં-
શૈર્વિદિતઃ કાથો હિંદુગ્વાર્દ્રકરસાન્વિતઃ ।
અભિન્યાસજ્વરં ઘોરં હન્તિ તન્દ્રાશ્ચ તત્ક્ષ-
ણાત્ ॥ પ્રમેહં કર્ણશૂલશ્ચ સન્નિપાતાંસ્ત્ર-
યોદશ । હિકાં શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ તથા
સર્વાન્નુપદ્રવાન્ ॥ इति शृङ्ग्यादि काथः ॥

કાકડાશીંગી, ભારંગી, હરડે, જીરું,
પીપર, કરિયાતું, ખડસલિયો, દેવદાર, વ-
જ, કઠ, ધમાસો, કાયફળ, સૂંઠ, મોથ,
ધાણા, કડુ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાડ, નગડનાં
ખીજ, ગજપીપર, અઘેડો, પીપરીમૂળ,
ચિત્રક, ઈંદ્રવાણી, ગરમાળો, લીમડો,
કચૂરો, ખાપચીનાં ફળ, વાવડીંગ, હળદ-
ર, અજમો, અજમોદ, એ સર્વ સમ ભા-
ગે લેઈ કવાથ કરી તેમાં હિંગ અને આ-

દાનો રસ નાંખી પીવાથી ઘોર અભિન્યા-
સ જવર હણાય છે, અને તંદ્રા પણ તુ-
રત હણાય છે. અને પ્રમેહ, કાનનું શૂળ,
તેર પ્રકારના સંનિપાતો, હેડકી, શ્વાસ,
ઉધરસ, તથા સઘળા ઉપદ્રવોને પણ તે
હણે છે.

જિહ્વકની ચિકિત્સા.

કિરાતાદિ કવલ.

કિરાતતિક્તાકુલકૃત્કુલિજ્જકર્ચૂરકૃષ્ણા-
કદુતૈલયુક્તઃ । અમ્લદ્રવઃ સંશમયેદ્રસજ્ઞા-
દોષાંસ્તુતો દાશરથિર્યથાત્ર ॥

આકુલકૃત્ અકલકરહા ઇતિ લોકે । અમ્લ-
દ્રવઃ બીજપૂરાદિરસઃ । इति किरातादि कवलः ॥

કરિયાતું, અકલકરો, પાનની જુડ,
કચૂરો, પીપર, સરસિયુંતેલ, અને ખાટા
પદાર્થનો રસ, એ પીવાથી, રામચંદ્રજી-
નું નામ લેવાથી જેમ જીભનાં પાપો ના-
શ પામે છે તેમ, જિહ્વક સંનિપાત નાશ
પામે છે.

શાલૂરપર્ણ્યાદિ અવલેહ.

શાલૂરપર્ણી માલૂરમૂલામયમધુપ્લુતા ।
શઙ્ખપુષ્પ્યા ચ સહિતા સેવ્યા વાચાં વિ-
શુદ્ધયે ॥

શાલૂરપર્ણ્યાદિરવલેહઃ । શાલૂરપર્ણી બ્રાહ્મી
માલૂરમૂલં વિલ્વમૂલં આમયઃ કુટુમ્બ ॥

ખીલીનું મૂળ, કઠ, મધ, અને શ-
ખાવળી સહિત બ્રાહ્મીના સેવનથી વાણી-
ની શુદ્ધિ થાય છે.

શુદ્રાદિ કવાથ તથા વિશ્વાદિ કવાથ.

શુદ્રાનાગરપુષ્કરામૃતલતાબ્રાહ્મીવચાસુ-

વ્રતાભર્ગીવાસકયાસતોયમુરસાકાથોજયે-
જિજ્ઞાસુઃ । વિશ્વાવર્માવિભાવરીયુગવરાવ-
ત્સાદનીવારિદવ્યાધીનિમ્બપટોલપુષ્કરજ-
ટારુદારુભિર્વા કૃતઃ ॥

પુષ્કરં પુષ્કરમૂલં તથા ચાનરસિંહઃ । મૂલે
પુષ્કરંકાશ્મીરપદ્મપત્રાણિ પૌષ્કરે ॥ સુવ્રતા
ગન્ધવલાશી કાશ્મીરે પ્રસિદ્ધા । સુરસા તુલસી ।
વિશ્વાદિયોગાન્તરમ્ ॥ વર્મઃ પર્પટઃ વિભાવરીયુગં
હરિદ્રા દારુહરિદ્રા ચ । વરા ત્રિફળા । વત્સાદ-
નો ગુહ્વચી । વ્યાધી કણ્ઠકારિકા ॥

લોંરીંગણી, કમળનું મૂળ, ગળો, બ્રા-
હ્મી, વજ, ગંધપદ્માશી, ભારંગી, અરડૂ-
સો, ધમાસો, વાળો, અને તુળસીનો (શુ-
દ્રાદિ) ક્વાથ જિડ્વક સન્નિપાતને જીતે છે.
સૂંઠ, ખડસલિયો, હળદર, દાડહળદર,
ત્રિકુળા, ગળો, મોથ, લોંરીંગણી, લીમડો,
પરવળ, એરંડાનું મૂળ, જટામાંસી, કઠ
અને દેવદારના (વિશ્વાદિ) ક્વાથથી પણ
જિડ્વક મટે છે.

સંધિકની ચિકિત્સા.

શટીમુરતરુચ્ચમાસ્થવિરદારુરાસ્ત્રાઃ સમાઃ
સનાગરમુધાન્વિતાઃ પિત્ત શતાવરીસંયુતાઃ
। મૃદુજ્વલનપાચિતાઃ સહ પુરેણ સન્ધિગ્ર-
હવ્યથાપહતયે વૃથા શિશિરસેવનં માક્રુથાઃ ॥

ઉત્તમા ત્રિફળા સ્થવિરદારુ વિધારા इति લોકે ।
સુધા ગુહ્વચી પુરો ગુગુલુઃ ॥

વચાકવચકચ્છુરાસહચરામૃતામહુરામુરા
હૃષ્ણનનાગરાસ્તરુણદારુરાસ્ત્રાપુરાઃ । વૃષા-
તરુણભીરુભિઃ સહ ભવન્તિ સન્ધિગ્રહવ્ય-
થોરુજડિમ્લમ્ભ્રમણપક્ષઘાતમુહઃ ॥

કવચઃ પર્પટકઃ કચ્છુરા યવાસઃ । મહુપ
અતિવિષા સુરાહ્નો દેવદારુ । અતરુણદારુ વૃદ્ધદારુ
પુરો ગુગુલુઃ । વૃષા વૃહદન્તી-અરુણવત્પત્રવિટપા
। તદલભે દન્તી ચ પ્રાહ્યા સમાનગુણત્વાત્ ।
તરુણઃ અરુણઃ ભીરુઃ શતાવરી ॥

સુરદારુ શટી મુધાલતા સુવહા શુષ્ક-
મૃતાઃ શૃતા જલે । સપુરઃ શમયન્તિ સૈવિ-
તાઃ સતતં સન્ધિગતં સદાગતિમ્ ॥

સુવહા રાસ્ત્રા ॥

મુસ્તૈરુણપ્રાણદાવાણદારુચ્છિન્ના રાસ્ત્રા-
ભીરુકર્ચૂરતિક્તા । વાસા વિશ્વા પશ્ચમૂ-
લાશ્વગન્ધાહન્યાન્મન્યાસ્તમ્ભસન્ધિગ્રહાક્ષીઃ ॥

પ્રાણદા હરીતકી । બાળઃ નીલપુષ્પસહચરઃ ।
તિક્તા કટુકી ॥

(૧) કચ્છુરો, દેવદાર, ત્રિકુળા, વર-
ધારો, રાસ્ત્રા, સૂંઠ, ગળો, અને શતા-
વરી સમ ભાગે લેઈ ક્વાથ કરી ગૂગળ
નાંખીને પીવો અને શીતળ પદાર્થ સેવ
વા નહિ.

(૨) વજ, ખડસલિયો જવાસો;
કાંટાશરિયો, ગળો, અતિવિષ, દેવદાર,
મોથ, સૂંઠ, વરધારો, રાસ્ત્રા, ગૂગળ, મોટો
નેપાળો, અને શતાવરીનો ક્વાથસંધિગ્રહ,
સાથળની જડતા, ગ્લાનિ, ભ્રમ, અને
પક્ષઘાતને મટાડે છે.

(૩) દેવદાર, કચ્છુરો, અમણીગળો,
રાસ્ત્રા, અને સૂંઠનો ક્વાથ ગૂગળ નાંખી-
ને નિરંતર પીવાથી સાંધાઓમાંના વા-
યુઓને શમાવે છે.

(૪) મોથ, એરંડો, હરડે, કાળો
કાંટાશરિયો, દેવદાર, ગળો, રાસ્ત્રા, શ-

જાવરી, કચ્છરો, કડુ, અરડસો, સૂંઠ, પં-
થમૂળ, અને આસોદનો ક્વાથ ઓડનું
ઝલાઈ જવું. તથા સાંધાના ઝલાઈ જવાની
પીડાને મટાડે છે.

અંતકની ચિકિત્સા.

રૂપાપહાય વ્રતમુળ્યવારિ જ્વરારિયુષા-
દિગદાપહારિ । જ્વરાચ્છદં જીવિતદશ્ચ
નિત્યં મૃત્યુજ્જયચ્છેતસિ ચિન્તયસ્વ ।

રૂપા અન્તકે વૃત્તં લક્ષ્મનાદિ નિયમમ્ ॥

કર્પૂરપ્રકરાવદાતવપુષ્પં સંયોગમુદ્રાજુષં
શશ્વજ્જકજનેષુ ભાવુકજુષં મ્મલસ્ફુરચ-
ક્ષુષમ્ । સમ્પૂર્ણમૃતકુમ્ભસમ્પ્રતકરં શુ-
ચ્રક્ષ્માલાધરં પિક્કોતુજ્જગટાકલાપરુચિરં
ચન્દ્રાર્દ્રમૌલિં સ્તુહિ ॥ મિષગ્મિરિતિ નિ-
ર્ણીતં સન્નિપાતેઽન્તકામિથે । મેષજં જા-
ન્હવીનીરં વૈદ્યો ગોવિન્દ એવ હિ ॥

લંઘન આદિ નિયમોને, જ્વર હર-
નારી દવાઓને, અને રોગ હરનારા યુષ-
વગેરેને છોડી દેઇને મનમાં મૃત્યુજય
(મહાદેવ) નું ચિંતન માત્ર કરવું. ક-
ર્પૂરના સમૂહ જેવા જિજ્ઞા શરીરવાળા,
સંયોગની મુદ્રાથી શોભનારા, લજનો ઉ-
પર હમેશાં ભાવ રાખનારા, કપાળમાં
ચળકતી ચક્ષુવાળા, સંપૂર્ણ અમૃતશ્રી ભ-
રેલ કુંભ લીધો છે એવા હાથવાળા, શુ-
ભ અક્ષમાળા ધારણ કરનારા, અને પી-
ગળા તથા ઊંચા સુંદર જટાકલાપવાળા,
એવા ચન્દ્રાર્દ્રમૌલિની જ સ્તુતિ કરવી.
અંતક નામના સંનિપાત જ્વરમાં વૈદ્યો-
એ એમજ નિશ્ચય કરેલો છે. એમાં તે

ઔષધમાં ગંગાજળ તથા વૈદ્ય માત્ર
ગોવિંદ છે.

રૂપદાહની ચિકિત્સા • પડંગપાનીય.

उशीरचन्दनोदीच्यद्राक्षामलकर्पपटैः ।
मृतं शीतं जलं दद्यात्सहस्रतृज्ज्वरशान्तये ।
पडङ्गपानीयम् ॥

વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, દ્રાક્ષ, આ-
મળાં, અને ખડસલિયો, એનો ક્વાથ
ટાઢો કરી પીવાથી દાહ, તૃષ્ણા, અને જ્વ-
રની શાંતિ થાય છે.

ધાન્યાક ક્વાથ.

ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्दान्याक-
तण्डुलकाथः पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं
ज्वरं पैत्तम् ॥

ધાન્યાકતઙ્ગુલાઃ કળિંદતધાન્યાકચીજાતિ ।
ઇતિ ધાન્યાકકાથઃ ॥

રાત્રે પડાળી સખીને પ્રાતઃકાળમાં
શીતળ થયેલો એવો ધાણા કે એખાંને ક્વા-
થ પીવાથી અંતર્દાહ જ્વર અને પિત્તનું
એકદમ શમન થાય છે.

પથ્યાવલેહ.

पथ्यातैलघृतक्षौद्रैर्लिह्यादाहविनाशिनीम् ॥
पथ्यातैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयः । तेन
केवलेन मधुनापि लिह्यात् । पथ्यावलेहः ॥

તેલ, ઘી, અથવા મધની સાથે હરરે
ચાટવાથી દાહ મટે છે.

લેપ.

प्रशमयति दाहमचिरादधियुक्कन्धुगल-

વૈલેપ: । લેપોદિમકરમલયજનિમ્વદલે-
સ્તકપિપ્પૈર્વા ॥

હિમકરઃ કર્પૂરઃ । તથા ચ ઘનસારશ્વન્દ્રસંજ્ઞ
હ્યમરઃ ॥

બોરડીનાં પાનનો દહિંમાં વાટી લેપ કરવાથી એકદમ દાહ શાંત થાય છે; અથવા લીમડાનાં પાન, કપૂર અને ચંદનનો છાશમાં વાટીને લેપ કરવો.

જલધારા.

ઉત્તાનસુતસ્ય ગમ્भीરતામ્રકાંસ્યાદિપાત્રે
નિહિતે ચ નાભૌ । શીતામ્બુધારા बहुला
पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥
શીતામ્બસા તુ શતશશ્ચ વિલોઢિતેન ગ-
વ્યેન ચન્દનયુતેન ઘૃતેન દિગ્ધ્વા ।

રૂઢાહવાળાને ચત્તો સૂવાડી તેની નાભિ ઉપર ત્રાંબા કે કાસાનું ઊંડું વાસણુ રાખીને તેમાં ઉપરથી શીતળ જળની ધાર પાડવાથી દાહ તથા જ્વરનો તુરંત નાશ થઈ જાય છે.

અવગાહન.

દાહજ્વરી સકમલોત્પલમાલ્યધારી ક્ષિપ્રં
વિશેત્સલિલકોષ્ઠમનલ્યકાલમ્ ॥

ટાઢા જળથી સેંકડો વાર ઘોઝેલા અને ચંદન યુક્ત ગાયના ઘીનો શરીર પર લેપ કરીને કમળ અને ઉત્પલની માળાઓ પહેરીને વિલંબ નહિ કરતાં એકદમ પાણીની કેડીમાં બેસવું. દાહનો નાશ થશે.

અવગુહન.

કાઞ્ઞિકાર્દ્રિપટેનાવગુણ્ઠનં દાહનાશનમ્ ।

અથ ગોતકસંસ્વિન્નશીતલીકૃતવાસસા ॥

કાંજીથી ભીંજેલા કપડા વડે અથવા ગાયની છાશમાં બાફીને ટાઢા પાડેલા કપડા વડે ચારેમેરથી શરીરને ઢાંકી દેવાથી દાહનો નાશ થાય છે.

અન્ન.

દાહવમ્પાર્દિતં ક્ષામં નિરક્ષં તૃણયાન્વિ-
તમ્ । શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયેલ્લાજતર્પ-
ણમ્ ॥ લાજશક્તુરૂપતર્પણમ્ ॥

દાહ તથા ઉલટીવાળા, દુર્બળ થયેલા, અન્ન વગરના બૂખ્યા, તથા તરશ્યા માણુસને સાકર તથા મધમાં ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથવો આપી તૃપ્તિ કરવી.

દાહના ખીજ ઉપાયો.

વાપ્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગૃહાઃ
શુભાઃ । નાર્દ્યશ્વન્દનદિગ્ધાજ્ઞયો દાહે દૈ-
ન્યહરા મતાઃ ॥ મુક્તાવલીચન્દનશીતલા-
નાં સુગન્ધપુષ્પામ્બરભૂષિતાનામ્ । નિત-
મ્વિનીનાં સુપયોધરાણામાલિજ્જનાન્યાશુ
હરન્તિ દાહમ્ ॥ પ્રહ્લાદશ્વાસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ
સ્ત્રીરપનયેત્ષુનઃ । હિતશ્ચ ભોજયેદક્ષં યે-
નામ્નોતિ સુખં મહત્ ॥

પ્રહ્લદં કાયકૃતહર્ષમ્ ॥

કમળોથી શોભિત વાંચો, સુંદર કુવારાવાળાં ઘરો, અને અંગોમાં ચંદનના લેપો કર્યા હોય એવી જુવાન સ્ત્રીઓ દાહ તથા દીનતાને હરે છે. મોતીના હારો અને ચંદનોથી શીતળ બનેલાં અંગોવાળી, સુગંધી પુષ્પો તથા વસોથી શણગારેલી, અને સુંદર સ્તનોવાળી જુવાન સ્ત્રી-

આનાં આલિંગનો દાહને તુરત શાંત કરી દે છે. આ આલિંગન કરવાથી જો કામ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્ત્રીને દૂર કરી દેવી, અને રોગીને હિતકર અન્ન જમાડવું, તેથી તેને ખડુ સુખ થાય છે.

ચિત્તભ્રમની ચિકિત્સા.

કળોષણોગ્રાલવણોત્તમાનિ કરજ્જવીજં
ક્ષણદામલાનિ ; પથ્યાક્ષસિદ્ધાર્થકદિહુ-
શુષ્ઠીયુતાનિ વસ્તામ્બુવિમિશ્રિતાનિ ।
પિષ્ટા ગુટીયં નયને નિધેયા પ્રચેતનેતિ
પ્રથિતાન્વિતાર્થા । ચિત્તભ્રમાપસ્મૃતિભૂત-
દોષશિરોઽક્ષિરોગભ્રમનાશહેતુઃ ॥

વસ્તામ્બુ છાગમૂત્રમ્ ॥

કુમ્ભોદ્ભવતરોરમ્ભો ગુડાવિશ્વકળાન્વિ-
તમ્ । નિહિતં નસિ નૂનં સ્યાચ્ચિત્તભ્રમ-
વિનાશનમ્ ॥

કુમ્ભોદ્ભવતરોરમ્ભઃ અગસ્તિવૃક્ષત્વક્કલ્કરસઃ ॥

મુરમૂર્દ્વજમેઘાહમધૂકમલયોદ્ભવૈઃ । મરુ-
ત્તરુમધૂન્મિશ્રૈઃ પુરપાણિજપાંસુભિઃ ॥ લો-
હલામજ્જકૈલામિર્ધૂગશ્ચિત્તભ્રમાપહઃ । બ્ર-
હ્મદોષહરઃ શ્રીદઃસૌભાગ્યકર ઉત્તમઃ ॥

મુરુ એકાઙ્ગી । મૂર્દ્વજો વાલઃ મરુત્તરુદેવદારુઃ ।
પુરઃ ગુગુલુઃ પાણિજઃ નલ્લઃ પાંશુ પર્પટકમ્
લોહં । અગુરુ । લામજ્જકમ્ ઉશીરવત્પીતતૃણ-
વિશેષઃ । તદલાભે ઉશીરં ગ્રાહ્યમ્ ॥

મૃદ્વીકામરદારુમત્સ્યશકલામુસ્તામલક ચો-
મૃતા પથ્યારેવતરામસેનકરજો રાજીફલૈઃ
સંયુતાઃ । હન્યુશ્ચિત્તરુજોઽય દર્દુરદલાપા-
ઠાપટોલીવયઃ પથ્યાપર્પટરાજવૃક્ષકટુકાશ-

મ્બૂકપુષ્પગૃતાઃ ॥

મૃદ્વીકા દ્રાક્ષાં । મત્સ્યશકલા કટુકી । આરે-
વતઃ આરગ્વધઃ રામસેનકૈઃ કિરાતતિત્તકઃ ।
રજઃ પર્પટકઃ । રાજીફલઃ પટોલઃ । અથ યો-
ગાન્તરમાહ । દર્દુરદલા મષ્ટૂકપર્ણી સા ચ
બ્રાહ્મી । મક્ષિષ્ઠા શોણકશ્ચ તથાપ્યત્ર બ્રાહ્મી ગ્રાહ્યા
। યત ઉત્તં દ્રવ્યગુણગ્રન્થે ॥

બ્રાહ્મી મતિપ્રદા મેઘ્યા જ્વરહન્ત્રી ર-
સાયની ॥

બ્રાહ્મી વરમ્ભીતિ લોકે । પયઃ વાલકમ્ ।
રાજવૃક્ષઃ આરગ્વધઃ । શમ્બૂકપુષ્પી શક્તપુષ્પી ॥

(૧) પીપર, મરી, વજ, સૈંધવ, ક-
રંજળીજ, હળદર, આમળાં, હરડે, બેડાં,
સર્પવ, હિંગ, સૂંઠ, એમને ખકરાના
મૂત્રમાં વાટીને ગોળી બનાવી તે આંખ-
માં આંજવાથી ચેતના મળે છે, માટે એ
ગોળીને પ્રચેતના કહે છે. એથી ચિત્ત-
ભ્રમ, વિસ્મરણ, ભૂતદોષ, માથાદું દરદ,
આંખનું દરદ, અને ભ્રમનો નાશ થઈ જાય છે.

(૨) ગોળ, સૂંઠ, અને પીપર સ-
હિત અગથિયાની છાલ્યના રસકલ્કનું નસ્ય
લેવાથી ચિત્તભ્રમ ટળી જાય છે.

(૩) જટામાંસી, વાળો, મોથ, મ-
હુડાં, ચંદન, દેવદાર, મધ, ગૂગળ, અને
કમળનું ચૂર્ણ; તથા અગર, લામજ્જક
નામનું પીતું ખડ અથવા કાળોવાળેમ,
અને એલચી; આ સર્વનો ધૂપ કરવાથી
ચિત્તભ્રમ મટી જાય છે. શ્રુદોષ મ-
ટીને લક્ષ્મી તથા સૈંભાગ્ય મળે છે. આ
ધૂપ ઉત્તમ છે.

(૪) દ્રાક્ષ, દેવદાર, કડુ, મોથ, આ-
મળાં, હરડે, ગરમાળો, કરિયાનું, ખડસ-
લિયો, અને પરવળનો ક્વાથ; અથવા
પ્રાદ્ધી, કાળીપાટ, કડવી ઘીસોડી, વાળો,
હરડે, ખડસલિયો, ગરમાળો, કડુ, અને
શાંખાવળીનો ક્વાથ પીવાથી ચિત્તશ્રમ
મટી જાય છે. મૂળમાં વર્કુદ્વલ લખ્યું છે
તેનો અર્થ મંડુકપર્ણી થાય છે. મંડુ-
કપર્ણીનો અર્થ પ્રાદ્ધી, મજીઠ, અને અ-
રલુ થાય છે, તોપણ આ ઠેકાણે પ્રાદ્ધી-
જ લેવી. કેમકે પ્રાદ્ધીના ગુણ:-બુદ્ધિ
આપનારી, જ્વરનો નાશ કરનારી અને
રસાયન રૂપ છે.

કર્ણુકની ચિકિત્સા.

પ્રલેપસ્તમસ્તન્નયત્યલ્પમેકઃ સમુદ્રિત-
શ્લોથશ્ચ રક્તાવશેષમ્ । સુવક્ષે ચ શસ્ત્ર-
ક્રિયા પૂર્વજિત્સા વ્રણત્વં ગતે ચોષિતા
તચ્ચિકિત્સા ॥

અર્થઃ । તં કર્ણિકં એકઃ પ્રલેપઃ અસ્ત-
ન્નાશં નયતિ । તચ્ચિકિત્સા વ્રણચિકિત્સા ॥

નિશાવિશાલામયમાગિમન્થદાર્બીજુદીમૂ-
લક્રુતઃ પ્રલેપઃ । પ્રમાકરશીરયુતઃ પ્રમા
વાદ્ વ્યસ્તઃ સમસ્તોઽપ્યથ કર્ણિકાવ્રણઃ ॥
કુલત્થઃ કદ્ફલં શુળ્કી કારવી ચ સર્વા-
શકૈઃ ॥ સુલ્લોઘ્નૈર્લેપનં કાર્યં કર્ણમૂલે
મુહુર્મુહઃ । ગૈરિકં સ્વદિની શુળ્કી કદ્ફ-
લારગ્વધૈઃ સમૈઃ ॥ હઘ્નૈઃ કાષ્ઠિકસંપિટ્ટૈ-
ર્લેપઃ કર્ણકમૂલનુત્ । શિમુરાનિક્તયોઃ
કલ્પકં કર્ણમૂલે પ્રલેપયેત્ ॥ કર્ણમૂલમવઃ
શ્લોથસ્તેનલેપન શામ્યતિ । અશિશિરજલ-

પરિમૃદિતં ઘૃતિત્તગાજીરસિન્ધુજં ત્વરિ-
તમ્ ॥ નસ્યવિધિસેવિતં નનુ કર્ણકરુણા-
શક્રુદ્વદિતમ્ । માર્ગીજયાપૌષ્કરકણ્ઠકારિ-
કદુત્રિકોગ્રાધનકુણ્ડલીમિઃ ॥ કુલીરશ્ન-
જીકિદુકારસામિઃ કૃતઃ કષાયઃ કિલ
કર્ણકવ્રણઃ ॥

માર્ગી વમનેટીતિ લોકે । તદભામે કણ્ઠકા-
રીમૂલં પ્રાહ્યમ્ । જયા ગનિઆરીતિ લોકે । પૌ-
ષ્કરં પુષ્કરમૂલમ્ । ડગ્રા વચા । કુણ્ડલી ગુ-
દૂર્ચી । કુલીરશ્નજી કર્કટશ્નજી રસા રાસ્ના ॥

દશમૂલમત્સ્યશકલાચપલાત્રિફલામહૌ-
ષંધકિરાતયુતમ્ । મરિચં પરિવ્રથિતમાશુ
વલાદપહન્તિ કર્ણરુજઃ સકલાઃ ॥

ચપલા પિપ્પલી ॥

કર્ણુક અર્થ તથા વધારે સોજવાળો
કે લોહીના અવશેષ રહી ગયેલા ભાગ-
વાળો હોય, તો તે નીચે લખેલા પ્રલેપો
મટાડે છે. કર્ણુક પાડ્યો હોય તો શસ્ત્ર
ક્રિયા કરવાથી પડ્ મટે છે, અને જો તે
મળુરૂપ થયો હોય તો મળુની ચિકિત્સા
કરવી જોઈએ.

(૧) હળદર, ઘડવારૂણી, કડુ, સૈ-
ધવ, દેવદાર, અને ઇંગોળિયાના મૂળનો
આકડાના રસ સહિત લેપ કરવાથી કર્ણુ-
ક મટી જાય છે. હળદર વગેરે સર્વ પ-
દાર્થોનો, અથવા તેમાંથી થોડાક પદાર્થો-
નો લેપ કરવાથી પણ કર્ણુક મટે છે.

(૨) કળથી, કાયફળ, સૂંઠ, અને
કાળીજીરી સમ ભાગે લેઈને સહન થાય
તેવાં ગરમ કરીને તેનો કાનના - મૂળમાં

વારંવાર લેપ કરવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૩) ગેરૂ, ખડી, સૂંઠ, કાયફળ, અને ગરમાળો સમ ભાગે લેઈ કાંજીથી વાટી ગરમ કરી લેપ કરવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૪) સરંગવાના તથા રાઈના કંઠકનો કાનના મૂળમાં લેપ કરવાથી કાનના મૂળમાંનો સોજો શાંત થાય છે.

(૫) મરી, પીપર, અને સૈંધવને જિના પાણીમાં વાટીને નસ્ય લેવાથી કર્ણકનો નાશ થાય છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

(૬) ભારંગી, અરણી, પુષ્કરમૂળ, ભોરીંગણી, સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, મોથ, ગળો, કાકડાશીંગી, કડુ, અને રાસ્તાનો ક્વાથ પીવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૭) દશમૂળ, કડુ, પીપર, ત્રિફળા, સૂંઠ, કરિયાતું, અને મરીનો ક્વાથ પીવાથી કર્ણકને તે બળાત્કારથી મટાડે છે.

કંઠકુખ્જનો ચિકિત્સા.

ફલત્રિકચૂષણ મુસ્તકદીકલિજ્જ સિંહાનનશર્વરીભિઃ । ક્વાથઃ કૃતઃ કૃન્તાતિ ક-
ણકુખ્જં કળીરવઃ કુજરમાશુ તદ્વત્ ॥

સિંહાનનો વાસકઃ શર્કરી હરિદ્રા ॥

કિરાતકટુકા કળાકુટ્જકણ્ટકારી શ-
ટીકલિદ્રુકિલિમામયાકટુકકટુકલામ્બો-
ધૈઃ ॥ વિષામલકપુષ્કરાનલકુલીરશુદ્ધીવિ-
ષૈર્મહૌષધસલૈરયં જયતિ કણ્ઠકુખ્જં ગણઃ ॥

શટી કર્ણૂરઃ કલિદ્રુઃ વિમીતકઃ કિલિમં
દેવદારુ કટુક મારિચં વિષા અતીસવૃક્ષઃ વૃક્ષ-

દિભિઃ કિં વિશિષ્ટૈર્મહૌષધસલૈઃ । મહૌષધસ્ય
સલિભિઃ તેન ઇતૈઃ સહિતેન મહૌષધેનેત્યર્થઃ ॥
અયોલ્લવળવાતાદિપ્રવૃદ્ધમધ્યક્ષીણવાતાદિદેતુકાનાં
કુમ્ભીપાક્તાદીનાં ત્રયોદશાનામિવ ત્રિધાતવ્યા ॥
इति सन्निपातञ्जराधिकारः ॥

(૧) હરડાં, ખેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, મોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, અર-
સો, અને હળદરનો ક્વાથ, હાથીને જેમ તુરત સિંહ મારી નાંખે છે તેમ, તુરત-
જ કંઠકુખ્જને હણે છે.

(૨) કરિયાતું કડુ, પીપર, ઇંદ્રજ-
વ, ભોરીંગણી, કચૂરો, ખેડાં, હરડે, દેવ-
દાર, મરી, કાયફળ, મોથ, અતિવિષ, આમળાં, એરડાનું મૂળ, ચિત્રક, કાકડા-
શીંગી, અરડૂસો, અને સૂંઠનો ક્વાથ કંઠ
કુખ્જનો નાશ કરે છે.

કુંભીપાક આદિ તેર સિન્નપાત જવ-
રો કે જેનાં કારણે ઉલ્લસ્ય વાયુ વહેરે
તથા પ્રવૃદ્ધ, મધ્યમ અને હીન વાયુ આદિ
છે, તેઓની ચિકિત્સા પણ ઉપર કહેલા
તેર જાતના સન્નિપાત જવરોની પેઠે કરવી.

(આગંતુક જવરનો અધિકાર.)

આગંતુક જવરોનાં નિદાન.

અભિઘાતાભિષક્ષાભ્યામભિચારાભિશપતઃ
। આગન્તુર્જાયતે દોષૈર્યથાસ્વન્તં વિભાવ-
યેત્ ॥

અભિઘાતઃ શસ્ત્રમુષ્ટિલગુહાદિર્ભિનનમ્ । અ-
ભિષક્ષઃ કામશોકમયક્રોધભૂતાદીનામાવેશઃ ।
અભિચારઃ કૃત્યાચુત્પાદનમ્ । અભિશાપઃ બ્રાહ્મણ-
ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાદિકૃતઃ શાપઃ । તં આગન્તુજ્વરમ્

યથાસ્થં યથાદોષલક્ષણં દોષૈર્વિભાવયેત્ વિજાની-
યાત્ ॥

યે ભૂતવિષ્ણવાદ્યગ્નિસત્ત્વમજ્જાદિસમ્ભવાઃ ।
રાગદ્વેષભયાદ્યૈશ્ચ તે સ્યુરાગન્તરો ગદાઃ ॥

હથિયાર, મુઠ્ઠી કે લાકડી વગેરેના અ-
ભિધાતથી, અથવા શોક ભય કામ ક્રોધ
કે ભૂતાદિકનો આવેશ થવાથી અથવા
મૂઠ વગેરે અભિયાર ક્રિયાથી, અથવા
પ્રાદ્વલ્ય ગુરુ કે વૃદ્ધાદિકના શાપથી આ-
ગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. દોષોનાં લ-
ક્ષણો ઉપરથી તેને જાણી લેવો. જે રોગો
ભૂત, ઝેર, વાયુ, અગ્નિ, ક્ષત કે ભંગ વ-
ગેરેથી તેમજ રાગ દ્વેષાદિકથી ઉત્પન્ન થ-
યેલા છે તે પણ આગંતુજ કહેવાય છે.

આગંતુક જ્વરોથી કોપ પામતા
દોષો વિષે.

કામશોકભયાદ્યાયુઃક્રોધાત્પિતં ત્રયો મ-
લાઃ । ભૂતાભિષજ્ઞાત્ કુપ્યન્તિ ભૂતસામા-
ન્યલક્ષણાઃ ॥

કામશોકભયાત્ । કામશોકભયજાદાગન્તોઃ
વાયુઃ કુપ્યતિ । ક્રોધાત્ તુ ક્રોધજાદાગન્તોઃ
પિત્તં પ્રકુપ્યતિ । ભૂતાભિષજ્ઞાત્ ભૂતાવેશજાદા-
ગન્તોઃ ત્રયો મલો દોષાઃ કુપ્યન્તીત્યર્થઃ । ભૂત-
સામાન્યલક્ષણાઃ । ભૂતસ્ય ભૂતલક્ષણસ્ય સામા-
ન્યં સમાનતા યેષાં તાનિ ભૂતસામાન્યાનિ લક્ષ-
ણાનિ યેષાં તે ભૂતસામાન્યલક્ષણાઃ મલાઃ ॥

કામ, શોક અને ભયથી વાયુ કોપે
છે; ક્રોધથી પિત્ત કોપે છે, અને ત્રણે મ-
ળો ભૂતના આવેશથી કોપે છે, કેમકે તે-
ઓ ભૂતનાં લક્ષણો વાળાજ છે.

આગંતુક જ્વરોનાં લક્ષણો

શ્યાવાસ્યતાવિષકૃતે તથાતીસાર એવ
ચ । મત્કારુચિઃ પિપાસા ચ તોદશ્ચ સહ
મૂર્છયા ॥

વિષકૃતે સ્થાવરજન્મવિષમક્ષગકૃતે ઝરે મુ-
લસ્ય શ્યાવઃ શુક્લઝાનુવિદ્રઃ કૃષ્ણો વર્ણઃ શ્યામ-
વર્ણો વા ॥ અતીસારઃ સ્થાવરવિરોગેવ તસ્માન્નો-
ગામિત્વાત્ । તોદઃ સૂચીવ્યવ્રતેનેવ વ્યથા ॥

ઔષધીગન્ધજે મૂર્છા શિરોરુગ્ધમથુસ્ત-
થા । કામજે ચિત્તવિભ્રંશસ્તન્દ્રાલસ્યમભો-
નમ્ ॥ હૃદયે વેદના ચાસ્ય ગાત્રઞ્ચ પરિ-
શુલ્ભયતિ ॥

કામજે સમીહિતકાન્તાદ્યગ્રાસિનિમિત્તકે ઝરે ।
ચકારાદ્યામટોકાન્યપિ લક્ષણાનિ વોદ્યન્યાનિ
તાનિ યથા । કામાદ્ ભ્રમોડ્ઠચિદ્દાહો જ્ઞાનિદ્રા-
વીષ્ટિત્તિશ્ચય ઇતિ ॥

મૂર્છાજ્વરો તૃનેત્રચાપલ્યં કુચવત્કયોઃ
। સ્વેદશ્ચ હૃદિ દાહશ્ચ સ્ત્રીणां કામજ્વરે
ભવેત્ ॥ વાલકં શતપત્રાણિ ગન્ધસારમુ-
શીરકમ્ । ચોચધાનેયકં માંસી કાથઃ
કામજ્વરાપહઃ ॥ સન્ધ્યાયાં સંસ્તરઃ
કાર્યઃ સુગન્ધઃ કુમુદૈર્ધૃશમ્ । ક્રીડનીયં
સ્વકાન્તેન સહ રાત્રૌ તથા સ્ત્રિયા ॥

ઇદમપિ કુત્રાપિ કથિતમ્ ॥

મયાત્ પ્રલાપઃ શોકાન્ન ભવેત્ કોપાન્ન
વેપથુઃ ॥

મયાત્ મયજે ઝરે પ્રલાપઃ શોકાન્ન ચકારેણ
પ્રલાપ એવાનુક્રુધ્યતે । કોપાન્ન વેપથુર્ભવતિ ।

નનુ વેપથુર્વાતસ્ય ધર્મસ્તત્કથં ક્રોધજે જ્વરે વેપથુઃ ॥
સ્થિતે ! એકઃ પ્રકૃપિતો દોષઃ સ્તરાનપિ કોપયે-
દ્ધિતિ વચનાત્ । પિત્તકોપિતવાતજન્ય એવાત્ર વે-
પથુઃ । ક્રોધદ્વાયુરપિ ભવતિ । યત ઉક્તં વિદેહેન ॥

ક્રોધશ્ચક્રૌ સ્મૃતૌ વાતપિચરક્તપ્રકોપના-
વિત્તિ । શૂતાભિષક્ષાદુદ્વેગો હાસ્યરોદનક-
મ્પનમ્ ॥ કેચિદ્ શૂતાભિષક્ષોત્યં ભ્રુવતે
વિષમજ્વરમ્ ॥

શૂતાભિષક્ષોત્યો વિષમજ્વરો ભવતિ । કદાચિદ્વેગ-
વાન્ । કદાચિચ્છાન્તવેગ इत्यर्थः ॥

અભિચારાભિશાપાખ્યાં મોહસ્તૃષ્ણા ચ
જાયતે ॥ તૃષ્ણા ચેતિ ચકારેણ હારીતાનુવાદિ
વાગ્મટોક્તશ્ચ બોદ્યમ્ । તથા ॥

તન્નાભિચારિકૈર્મન્ત્રૈર્હૃયમાનસ્ય તપ્યતે ।
પૂર્વે મનસ્તતો દેહસ્તતો વિસ્ફોટત્તદ્ભ્રમૈઃ ॥
સદાહમૂર્છાગ્રસ્તસ્ય પ્રત્યહં વર્દતે જ્વર इति ॥

સ્થાવર જંગમ જેર ખાધાથી જ્વર
આવે છે તો મુખ કાળું અથવા જરા સ-
ફેદી યુક્ત કાળું થાય છે, સોયો ભોંકાયા
જેવી પીડા થાય છે, અન્ન પર અરુચિ
થાય છે, તરશ અને મૂર્છા સહિત પીડા
થાય છે. વળી તેમાં અતિસાર થાય છે,
પણ તે સ્થાવર જેર ખાધાથી થાય છે.
ઔષધિના ગંધથી જ્વર આવે છે તો મૂર્છા,
માથામાં દુઃખાવો, અને ઉલટી થાય છે.

કામથી જ્વર આવ્યો હોય તો ચિત્ત-
ભ્રમ, તંદ્રા, આળસ, અભૂખ, હૃદયમાં
બથા, અને ગાત્રો સૂકાય છે. સ્ત્રીઓને
કામ જ્વર આવે છે તો મૂર્છા, અંગ
ભંગ, તરશ, નેત્રમાં અપળતા, સ્તન ત-

થા મુખમાં અપળતા, પરસેવો, અને હૃ-
દયમાં દાહ થાય છે. વાળો, કમળ, અંદન,
કાળોવાળો, તજ, ધાણુ, અને જટામાં-
સીનો કંવાથ કામજ્વરને મટાડે છે. સા-
ચંકાળે અત્યંત સુગંધી પુષ્પોની શાખામાં
સવું, અને રાત્રીએ પોતાના પતિ સાથે ત્યાં
ઢીડા કરવી. ભય અને શોકથી થયેલા જ્વ-
રમાં પ્રલાપ થાય છે, અને કોપથી મજ
થાય છે. ક્રોધ અને શોકથી વાત, પિત્ત,
અને રક્ત કોપ પામે છે. ભૂતજ્વરમાં
ઉદ્વેગ, હસવું, રોવું, અને કંપ થાય છે.
ભૂતથી થતા જ્વરને કેટલાક વિષમજ્વર
ર કહે છે. મંત્રાદિ અભિચારથી તથા
શાપથી થયેલા જ્વરમાં મોહ અને તૃ-
ષા થાય છે. અભિચાર મંત્રોથી હોમ
કરવામાં આવતાં પ્રથમ મન તપે છે
અને વિરશોટકથી તરશ, ભ્રમથી ફેહ,
અ તપે છે, અને દાહયુક્ત મૂર્છાથી
ઘેરાયેલા તે પ્રાણીને દિવસે દિવસે જ્વર
વધતો જાય છે.

આગંતુક જ્વરોની ચિહ્નિત્સા.

આગંતુજે જ્વરે નૈવ નરઃ કુર્વીત લઘ્નનમ્ ।
તથા ચ વાગ્મટઃ । શુદ્ધવાતક્ષયાગંતુજી-
ર્ણજ્વરિણુ લઘ્નનમ્ ॥

નેષ્યત इति संबन्धः । अन्यच्च ॥

લઘ્નનં ન હિતં કામશોકચિન્તાપ્રહારજે ।
મયભૂતશ્રમક્રોધલઘ્નનૈશ્વ કૃતે જ્વરે ॥ કિ-
ન્ત્વમૌ દીપિતે તત્ર દયાત્ માંસરસૌદનમ્ ।
અભિઘાતજ્વરે યુજ્ઞાત્ ક્રિયામુષ્ણવિવ-
ર્જિતામ્ ॥ કષાયં મધુરં સ્નિગ્ધં યથાદો-
ષમથાપિ ચ । અભિઘાતજ્વરો નશ્યેત્પા-

નાભ્યગ્નેન સર્પિષઃ ॥ રક્તાષ્ણસેર્કમધ્યેષ્વતથા
માંસરસૌદનૈઃ ॥ મેધ્યેર્મધાયે હિતૈઃ ॥

ઘ્યધવન્વશ્રમાત્યર્ધ્વમજ્જભ્રંશસમુદ્ભવન્ ।
ઝવરાત્રુપાચરેત્તૂર્વે સ્તીરમાંસરસૌદનૈઃ ॥

વ્યધઃ તાઢનં કર્ગાદિ વેધો વા । મજ્જઃ હેઢ-
મેદાદિકઃ । અંશો વૃક્ષાદિકઃ પતનમ્ ॥

અધ્વ શ્રાન્તેષુ વાભ્યં તં દિવાનિદ્રાઞ્ચ કા-
રયેત્ ॥ ઔષધીગન્ધાવિષજૌ વિષપિત્તપ્ર-
વાધનૈઃ ॥ જંયંતઃપાર્યર્મતિમાન્ સર્વગન્ધ-
કૃતૌર્મિષક્ । સર્વગન્ધમાહ ॥ ચાતુર્જાત-
કર્કપૂરં કક્કોલાગુરુકુકુમમ્ । લવઙ્ગસહિત-
ઞ્ચૈવ સર્વગન્ધં વિનિર્દિશંત્ ॥ ક્રોધજે પિ-
ત્તનિત્કાર્યં ધાર્યં સદ્વાક્યમેવ ચ ॥ આ-
શ્વાસેનેષ્ટલાભેન વાયોઃ પ્રશમનેન ચ હર્ષ-
ણૈશ્ચ શમં યાન્તિ કામક્રોધભયઝ્વરાઃ ॥
કામૈરથ મનોઘ્નૈશ્ચ પિત્તઘ્નૈશ્ચાપ્યુપક્રમૈઃ ।
સદ્વાક્યૈશ્ચ શમં યાતિ ઝ્વરઃ ક્રોધસમુ-
ત્થિતઃ ॥

કામૈઃ કામવિષયૈઃ । મનોઘ્નૈઃ ધિક્કારાદિભિર્ભ-
યજનકવચનૈર્વા ॥

કામાત્ ક્રોધઝ્વરો નશ્યેત્ ક્રોધાત્કામ-
ઝ્વરસ્તથા । ઘાતિતાભ્યામુભાભ્યાઞ્ચ કા-
મક્રોધઝ્વરક્ષયઃ ॥

ઘાતિતાભ્યામુભાભ્યાં મનસિ નિગૃહીતાભ્યાં કા-
મક્રોધાભ્યામ્ ॥

ભૂતવિદ્યાસમુદ્દિષ્ટૈર્વન્ધાવેશનતાઢનૈઃ ॥
જયેઙ્ગતામિષજ્જોત્યં મનઃશાન્ત્યા ચ માન
સમ્ ॥

તાઢનૈરિત્યસ્ય સ્થાને કેચિત્પૂજનૈરિતિ પઢન્તિ ॥

સહદેવાયા મૂલં વિચિન્ત્ય કુળે નિવર્ત-
મપરતિ । એકદ્વિત્રિચતુર્ભિર્દિવસૈર્ભૂતઝ્વરં
પુંસામ્ ॥ અભિચારામિશ્નાપોત્થૌ ઝ્વરૌ હો-
માદિભિર્જયેત્ । દાનસ્વસ્ત્યયનાતિધ્યૈરુત્પા-
તગ્રહદુષ્ટર્ણા । દત્યાગન્તુઝ્વરાધિકારઃ ॥

આગંતુક જ્વરમાં માણસે લંઘન કર-
વું જ નહિ. વાઃભટે કહ્યું છે કે—“ શુદ્ધ
વાતજ્વર, ક્ષયજ્વર, આગંતુકજ્વર,
અનેભુલ્ય જ્વરમાં લંઘન કરવું યોગ્ય
નથી. કામ, શોક, ચિંતા અને પ્રહારથી
થયેલા જ્વરમાં પણ લંઘન હિતકારી
નથી. ભય, ભૂત, શ્રમ, ક્રોધ, અને લં-
ધનથી થયેલા જ્વરોમાં પણ લંઘન કર-
વું નહિ. તેમાં તો અગ્નિ દીપ્ત કરીને
માંસરસ અને ભાત ખાવા બેઠાએ.
અભિઘાત જ્વરમાં ગરમી વગરની ક્રિયા
કરવી, અને દોષના પ્રમાણમાં તૂડ, મધુર,
અને સ્નિગ્ધ આપવું. ધીના પાન તથા
અભ્યંગથી અભિઘાતજ્વર નાશ પામે છે.
લોહી કઠાવવાથી તથા બુદ્ધિનું હિત કર-
નારા માંસરસ અને ભાતના ખોરાકથી
પણ તે મટે છે. માર વાગવાથી, બીધા-
વાથી, શ્રમથી, બહુ પંથ કરવાથી, છેદ
લેદ કે જાંચેથી પડવાથી થયેલા જ્વરો-
માં પ્રથમ દૂધ અને માંસરસ સહિત
ભાત આપવો. પંથ કરવાથી થાકેલાને
અભ્યંગ તથા દિવસે નિદ્રા કરાવવી.
ઓષધિગંધ તથા વિષવાળાને વિષ તથા
પિત્તને હરનારા ક્વાથોથી વેઢે જ્વરને
હતવો.

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, નાગકે-
શર, કપૂર, અણકબાળ, અમર, કેશર,
અને લવંગ, આ બધાંને સર્વજન કહે છે.

ક્રોધથી આવેલા જવરમાં પિત્તને જી-
તવું તથા સદૃશ્ય બોલવાં. આશ્વાસના-
દિથી વાયુ શમે છે તેથી લાલ થાય છે.
કામ, ક્રોધ, અને લયના જવરો હર્ષથી
શાંત થાય છે, ઇષ્ટ વિષયોના પિ-
ત્તારાદિથી, ભયોપાદક વચનોથી, અને
પિત્તહર ક્રિયાથી પણ ક્રોધજવર મટે
છે, અને તે સારાં વાક્યોથી પણ મટે છે.
કામથી ક્રોધજવર મટે છે અને ક્રોધથી
કામજવર મટે છે. કામ તથા ક્રોધ એ
બંનેનો મનમાં નિગ્રહ કરવાથી તે બંને
જવરો નાશ પામે છે. ભૂતથી થયેલ જવ-
રને ભૂત વિદ્યામાં કહ્યા પ્રમાણે કેદખાતું,
બેસાડી રાખવું, અને મારવા વગેરેથી
જીતવો, અને મનના જવરને મનની શાં-
તિથી જીતવો. વિધિ પ્રમાણે ખાટનું
મૂળ કંઠમાં બાંધવાથી માણસોનો ભૂત
જવર એક, બે, ત્રણ, કે ચાર દિવસમાં
મટી જાય છે. અભિચાર કે શાપથી થયેલા
જવરોમાં હોમાદિ ક્રિયાઓ કરવી, અને
હમાત કે ગ્રહદોષથી થયેલા જવરોમાં
દાન, સ્વસ્તિવાચન, અને અતિથિ પૂ-
જનાદિ કરવાં.

(વિષમ જવરનો અધિકાર.)

નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

દોષોઽયોઽહિતસમ્ભૂતો જવરોઽત્સૃષ્ટસ્ય
વા પુનઃ । ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ
વિષમજ્વરમ્ ॥

અયમર્થઃ જવરોઽત્સૃષ્ટસ્ય જ્વરેણ ત્યક્તસ્ય । સ-
ન્નિકૃષ્ટદેહુમાહ । દોષઃ અલ્પઃ જ્વરમુક્તસ્ય સ્વ-
લ્પોઽપિ । વિપ્રકૃષ્ટદેહુમાહ । અહિતમાહારવિહારા-
દિ તેન સમ્ભૂતઃ । સમ્પૂર્ણો જ્વાતઃ ॥ અન્યતમ-
ન્ધાતું રસસ્તાદિકમ્ । પ્રાપ્ય દૂષયિત્વા પુનર્વિષમં
જ્વરં કરોતિ । જવરોઽત્સૃષ્ટસ્ય વેતિ વાશન્દેનેતિ
બોધ્યતે । પ્રથમતોપિ વિષમજ્વરો ભવતિ । યત
ઉક્તમ્ । આરમ્ભાદિષમો યસ્તુ ઇતિ ॥

જવરે છોડી દીધેલા માણસનો બાકી રહી
ગયેલો અલ્પદોષ પણ અયોગ્ય આહાર-
રાદિ થાય તો તે કોઈ પણ ધાતુને પા-
છો દૂષિત કરીને વિષમજ્વર ઉત્પન્ન ક-
રે છે. અલ્પદોષ એ વિષમજ્વરનો પા-
સેનો હેતુ છે, અને અયોગ્ય આહાર વિ-
હાર વગેરે દૂરના હેતુ છે. કેટલાએકને
શરૂઆતથીજ વિષમજ્વર થાય છે, એ-
મ જ્યારે થાય છે ત્યારે તે માણસને
મારી નાંખનાર નીવડે છે.

વિષમજ્વરના ભેદો.

સન્તતં રસધાતુસ્થઃ સતતં રક્તધાતુગઃ ।
દોષઃ ક્રુદ્ધો જ્વરં પુસાં સોઽન્યેષુઃ પિશિ-
તાશ્રિતઃ । મેદોગતસ્તૃતીયેઽન્નિ અસ્યમ-
જ્જાગતઃ પુનઃ ॥ કુર્યાદ્ધાતુર્થિકં ધોરમન્તર્કં
રોગસફરમ્ ॥

અન્તકમિત્ર મારકત્વાત્ ॥

રસ ધાતુનો જવર સતત, રક્તનો
જવર સતત, માંસનો જવર અન્યેષુઃ,
મેદનો જવર તરીકો, અને અસ્થિ તથા
મજ્જાનો જવર રોગોના સમૂહવાળો હો-
ર એવો થોથિયો કહેવાય છે.

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.

યઃ સ્યાદાનિયતાત્ કાલાત્ શીતોષ્ણા-
મ્યાં તથૈવ ચ । વેગતશ્ચાપિ વિષમો જ્વરઃ
સ વિષમઃ સ્મૃતઃ ॥

યસ્ત્વાનિયતાત્ કાલાત્ સ્યાદિત્યસ્યાયમર્થઃ ।
યથા વાતિકો જ્વરઃ સપ્ત દિનાનિ પૈત્તિકો દશ
દિનાનિ શ્લેષ્મિકો દ્વાદશ દિનાનિ દોષાણાં પ્રાઘ-
્વૈર્વાતિકશ્ચતુર્દશ દિનાનિ પૈત્તિકો વિંશતિ દિનાનિ
શ્લેષ્મિકશ્ચતુર્વિંશતિ દિનાનિ સ્યત્ । તથા વિષ-
મજ્વરો નિયતં કાલં વ્યાપ્ય ન સ્યાદિત્યર્થઃ ।
શીતોષ્ણામ્યાં ગુણામ્યાં સ્યાત્ ।

વેગતશ્ચાપિ વિષમઃ કદાચિદતિવેગવાન્ ।

કદાચિચ્છાન્તવેગઃ ॥

અનિયમિત સમયે આવતો હોય,
શીતોષ્ણતાના નિયમ વગરનો હોય, અ-
ને વેગમાં વિષમ હોય, તે વિષમ જ્વર
કહેવાય છે. તે સંતત, સતત, અન્યે-
ધુષ્ટ, તૃતીયક, અને ચાતુર્થીક કહેવાય
છે. જેમ વાતજ્વર, પિત્તજ્વર અને
કફજ્વર અનુક્રમે સાત, દશ અને બાર
દિવસ સુધી રહે છે, અને દોષોની પ્ર-
બળતા હોય તો તે અનુક્રમે ચૌદ, વીશ
અને ચૌવીશ દિવસ સુધી રહે છે, તેમ
વિષમજ્વર નિયમિત કાળ સુધી રહેતો
નથી, કેમકે તેનો વેગ વિષમ છે.

સંતતજ્વરનું લક્ષણ.

સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ
વા । સન્તત્યા યોઽવિસર્ગી સ્યાત્ સન્તતઃ
સ નિગદ્યંત ॥

વિકલ્પો વાતિકાદિભેદાત્ । સન્તત્યા નૈરન્તર્યેણ
અવિસર્ગી અપરિત્યાગી ॥ નનુ મુક્તાનુબંધિત્વં
વિષમત્વામિતિ વિષમલક્ષણમ્ । તદ્વત્ર ન ઘટત
इति कथमयं विषमेषु पठति ॥ घटत एवेति न
दोषः । यत उक्तं चरकेण ॥

વિસર્ગ દ્વાદશે કૃત્વા દિવસે વ્યક્તલક્ષ-
ણમ્ । દુર્લભોપશમઃ કાલં દીર્ઘમેવાનુવ-
ર્તત્ત્વમિતિ ॥

યત્તુ खरनदेनोक्तम् । ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः
पूर्वे सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हिवा ज्ञे-
यास्ते विषमज्वरा इति ॥ तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण ॥

સાત, દસ, કે બાર દિવસો સુધી
નિરંતર અથુ ઊતાર તાવ ચાલુ રહે, તેને
સંતતજ્વર કહે છે. અહીં સાત, દશ અ-
ને બાર દિવસની અવધિ કહી તે વાત,
પિત્ત અને કફના લેહથી સમજવી. ચરક
કહે છે કે બારમે દિવસે જ્વર ઊતરી
જઈને પછી લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યા
કરે તો પછા તે મટવો દુર્લભ થઈ પડે
છે. ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારના વિષમ
જ્વરોમાંના સંતતને છોડી દઈને બાકી-
ના ચારને ખરનાદે વિષમજ્વર ગણેલા
છે, તેનું કારણ એ કે સંતતજ્વર લાં-
બા કાળે મટે છે.

સતતજ્વરનું લક્ષણ.

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥
द्वौ कालौ अहन्येककालं रात्रिवेककालम् । यतो
दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ ॥ सत
उक्तं वाग्भटेन । 'वयोऽहोरात्रिमुक्तानामन्तमभ्या-
दिगाः क्रमात्' इति ॥

રાત્રી દિવસમાં જે વાર તાવ આવે છે તેને સતત (રોજીયો) જવર કહે છે. જે વાર આવે છે એટલે એક વાર દિવસે અને બીજીવાર રાતે તાવ આવે છે એમ સમજવું. કેમકે એક રાત્રિ દિવસમાં પ્રત્યેક દોષ કોપવાના સમય બળે છે. વાગ્લટ કહે છે કે-દિવસના આરંભમાં કંદની, મધ્યમાં પિત્તની અને અંતમાં વાયુની પ્રબળતા રહે છે, તેજ પ્રમાણે અનુક્રમે રાત્રિમાં પણ રહે છે.

અન્યેદુષ્કનું લક્ષણ.

અન્યેદુષ્કસ્ત્વહોરાત્રાદેકકાલં પ્રવર્ત્તે ।
 એકકાલં દોષોપેક્ષ્યા એકકાલમપિ દ્વિતીયમ્ ।
 પ્રથમકાલે હૃદયે દોષસ્થિતે ॥

રાત્રી દિવસમાં એક જ વાર આવે તે તાવને અન્યેદુષ્ક કહે છે. દોષની અપેક્ષાને લીધે તે એકજ વાર આવે છે અને તે દોષ પ્રકોપના પહેલા કાળમાં ન આવતા બીજામાં આવે છે, કેમ કે પહેલા કાળમાં દોષની સ્થિતિ હૃદયમાં જ રહે છે.

તૃતીયક તથા ચાતુર્થક જવરનાં લક્ષણે ।
 તૃતીયકસ્તૃતીયેઽન્હિ ચતુર્થેઽન્હિ ચતુર્થકઃ ॥
 તૃતીયેઽન્હિ ઇત્યાગમનદિનં ગૃહીત્વા । યત
 ઉક્તમ્ ॥

દિનમેકમતિક્રમ્ય યો ભવેત્ સ તૃતીયકઃ ।
 દિનદ્વયન્ત્વતિક્રમ્ય યઃ સ્યાત્ સ હિ ચતુર્થક ઇતિ ॥

બીજે દિવસે આવે તે તૃતીયક (તરિયો), અને ત્રીજે દિવસે આવે તે ચાતુર્થક (ચોથિયો) તાવ કહેવાય છે. એ-

ક દિવસ છોડી બીજે દિવસે આવે તે પણ તૃતીયક (એકાંતરો) છે, અને જે દિવસ છોડી આવે તેને ચાતુર્થક કહે છે. દોષો કેવી રીતે જવર લાવે છે, તે વિષે

કફસ્થાનવિભાગેન યથાસઙ્ગયં કરોતિ
 હિ । સતતાન્યેષુસ્તૃતીયચતુર્થકપ્રલેપકાના ॥
 અહોરાત્રાદહોરાત્રાત્ સ્થાનાત્ સ્થાનં મપ-
 ઘતે । દોષ આમાશયં પ્રાપ્ય કરોતિ વિ-
 ષમજ્વરમ્ ॥

અયમર્થઃ । આમાશયોરઃકણ્ઠશિરઃસન્ધયઃ પચ્ચ
 કફસ્થાનાનિ એષુ તિષ્ઠન્ દોષો યથાસઙ્ગયં સત-
 તાદીન્ કરોતિ ॥ તત્ર આમાશયે સ્થિતો દોષઃ
 સતતં કરોતિ દ્વૌ કાલૌ ॥ અહોરાત્રે કાલદ્વયે
 દોષપ્રકોપત્ ॥

હૃદયે સ્થિતો દોષ આમાશયમાગત્ય અન્યેદુષ્કં
 કરોતિ । એકકાલં એકદૈકસ્મિન્નેવાહોરાત્રે દોષ
 આમાશયમાગત્ય અન્યેદુષ્કં કરોતિ । તત્ર દ્વૌ
 દોષપ્રકોપકાલૌ એકસ્મિન્ કાલે હૃદયે તિષ્ઠત્ય-
 પરિમનામાશય ઇતિ । કણ્ઠે સ્થિતો દોષોઽહોરા-
 ત્રાત્ હૃદયમાયાતિ । તૃતીયે દિને આમાશયમાગત્ય
 સ્વપ્રકોપકાલે તૃતીયકં જ્વરં કરોતિ ॥ એકકાલં
 ન તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વભાવાત્ ॥ એવમેવ શિરઃસ્થિતો
 દોષો અહોરાત્રાત્ કણ્ઠમાયાતિ । તતઃ પુનઃહોરા-
 ત્રાત્ હૃદયમાયાતિ ચતુર્થે દિને આમાશયમાગત્ય
 સ્વપ્રકોપકાલે ચતુર્થકં જ્વરં કરોતિ ॥ એકકા-
 લત્ર તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વભાવાદેવ ॥ નનુ દોષસ્યાગ-
 મનક્રમેણ નિજસ્થાનગમનક્રમાત્ કેથં તૃતીયચ-
 તુર્થદિવસયોર્જ્વરાગમનમ્ । ઉચ્યતે ॥ દોષો હિ પ્ર-
 કોપસમયે વેગં પરિદર્શ્ય લાઘવાત્ સ્વસ્થાનન્તુ વે-
 ગદિન એવ યાતિ । યહ આહ ॥

દોષઃપ્રકોપકાલે હિ વેગવચ્ચેન લાઘ-
વાત્ । વેગવાસર પવાયં સ્વસ્થાનમધિગ-
ચ્છતિ ॥

સન્ધિષુ સ્થિતઃ પ્રલેપકં કરોતિ । સન્ધયશ્વા-
માશયેડપિ સન્તિ તેષુ સ્થિતઃ પ્રલેપકં સર્વદા
કરોતિ ॥

નિવૃત્તઃ પુનરાયાતિ વિષમો નિયતે દિ-
ને । સ્વભાવં કારણં તત્ર મન્યન્તે મુનિ-
પુત્રવાઃ ॥

મુશ્રુત કહે છે કે-“ કહ્નાં સ્થાનો-
ના વિભાગો વડે જવરોના સતત, અન્યે-
ધુષ્, તૃતીય, ચતુર્થક, અને પ્રલેપક,
એવા ભેદો થાય છે. એક એક દિવસે
એક સ્થાનમાંથી દોષ બીજા સ્થાનમાં
બંધ છે અને આમાશયમાં આવીને
વિષમજવરને ઉત્પન્ન કરે છે. આમાશય,
હૃદય, કંઠ, માથું, અને સાંધાઓ, એ
પાંચ કહ્નાં સ્થાનો છે, તેમાં રહેલ દોષ
ક્રમસર સતતાદિ જવરોને ઉત્પન્ન કરે છે.
તેમાં આમાશયનો દોષ બે વાર આવતા
સતતજવરને કરે છે, કેમકે એક રાત્રી
દિવસમાં તે બે વાર કોપ પામે છે. હ-
ૃદયના દોષ આમાશયમાં આવીને રાત્રી
દિવસમાં એક વાર આવનાર અન્યેધુષ્
જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. એક અહો રાત્રી-
માં દોષ બે વાર કોપે છે ખરે, તોપણ
એક વાર હૃદયમાં રહેલો હોવાથી બીજી
વાર આમાશયમાં આવે છે ત્યારે જ એક
વાર જવર ઉત્પન્ન કરે છે. કંઠમાંનો દોષ
એક રાત્રી દિવસમાં હૃદયમાં આવે છે અને
ત્યાંથી બીજા રાત્રી દિવસે આમાશયમાં
આવે છે, તેથી ત્યાં આવીને પ્રકોપ સ

મથે એકવાર જવરને કરે છે, તેથી તે
તૃતીય જવર કહેવાય છે. એજ રીતે મા-
થામાંનો દોષ એક અહો રાત્રે કંઠમાં,
બીજી અહો રાત્રે હૃદયમાં, અને ત્રીજી
અહો રાત્રે આમાશયમાં આવી કોપે છે ત્યા-
રે ચાતુર્થિક જવરને પેદા કરે છે. સાંધા-
માંના દોષ પ્રલેપક નામના જવરને ઉત્પન્ન
કરે છે. આમાશયમાં પણ સાંધાઓ છે
માટે તે પ્રલેપક જવરને કરે છે. અહીં
શંકા થશે કે દોષ જે તે સ્થાનમાંથી
આમાશયમાં આવતાં જેટલી વાર લાગે
છે તેટલી જ વાર તે સ્થળે પાછું જવામાં
લાગવી જોઈએ, તો એ હિસાબે ત્રીજે કે
ચોથે દિવસે જવર ઉત્પન્ન થવો કેમ સ-
ભવે ? તેનું સમાધાન કે- દોષ પોતાના
પ્રકોપના સમયમાં વેગવાન હોવાથી તે ને
તે દિવસે જ ઝડપથી પાછો પોતાના સ્થા-
નમાં આવી પહોંચે છે. નિવૃત્તિ પામેલો
વિષમજવર પાછો નિયમિત દિવસે આ-
વે છે, તેનું કારણ તે દોષનો સ્વભાવ જ
છે, એમ મહામુનિઓએ માનેલું છે.

જવરોના બીજા ભેદો.

સ્વભાવસ્ય કારણત્વેન કપસ્થાનવિમાગનિરપેક્ષા
અતુર્યકાદિવિપર્યયા અપિ ઝરાઃ સ્વસ્વકાલે પ્રમ-
વન્તિ ॥

અધિશેતે યથાભૂમિં વીજં કાલે પ્રરોહ-
યિ । અધિશેતે તથા ધાતુન્ દોષઃ કાલે
પ્રકુપ્યતિ ॥

સુશ્રુતોડપ્યાહ । સચાપિ વિષમો દેહં ન
કદાચિત્ પ્રમુચ્ચતિ । ગ્લાનિગૌરવકાશ્યે-
ભ્યઃ સ યસ્માન્ પ્રમુચ્ચતે । વેગે તુ સમ-

તિક્રાન્તે ગતોડ્યમિતિ લક્ષ્યતે । ધાત્વન્ત-
રેષુ લીનત્વાત્ સૌશ્મ્યાન્નવોપલભ્યતે ॥

દોષોના સ્વભાવનાજ કારણથી ઉપર
કહેલાં કદનાં રથાનકોના વિભાગનાં અ-
પેક્ષા વિના પણ આતુર્યક વિપર્યય વગેરે
ખીબા વિષમજ્વરો પોતપોતાના સમયે
ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ખીબા પૃથ્વી-
માં રહીને સમય આવતાં ઊગી નીકળે
છે, તેવી રીતે દોષ ધાતુઓમાં રહીને
સમય થતાં પ્રકાપ પામે છે. સુશ્રુત પણ
કહે છે કે “એ વિષમજ્વર દેહને ક-
હી પણ મૂકતો નથી, કેમકે વિષમ જ્વર
વાળો માણસ ગ્લાનિ, ભારેપણું, અને
દુર્ભિજ્ઞતાથી મુક્ત થતો નથી. વેગ મટે
એટલે જ્વર જતો રહ્યા જેવું લાગે છે,
પણ જતો નહિ રહેતાં ખીબા ધાતુઓ-
માં છુપાઈ રહીને સક્ષમ હોવાથી પ્રત્યક્ષ
દેખાતો નથી.

દ્વંદ્વજ તતીયકનું લક્ષણ.

કફપિત્તાત્ ત્રિકગ્રાહી પૃષ્ઠાદ્વાતકફાત્મ-
કઃ । વાતપિત્તાચ્છિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્વાત્
તૃતીયકઃ ॥

ત્રિકગ્રાહી વેદનયા ત્રિકં ગૃહ્ણતીત્યર્થઃ । વાત-
કફાત્મકઃ પૃષ્ઠાત્ વ્યથયા પૃષ્ઠં વ્યાપ્ય ભવતીત્ય-
ર્થઃ । લ્યજ્વલોપે કર્મણ્યવિકરણે ચેતિ સૂત્રેણ
પચ્ચમી ॥

કફ તથા પિત્તની હૃદયણુતાથી ત્રિક-
પકડાય છે, વાત તથા કફથી પીઠ પકડાય છે,
અને વાત તથા પિત્તથી માથું ગ્રસ્તાય
છે; એમ તૃતીયક જ્વર ત્રણ પ્રકારનો છે.

આતુર્યક નવરનું લક્ષણ.

ચતુર્થકો દર્શયતિ સ્વભાવં ત્રિવિધં ઉવ-
રઃ ॥ જઙ્ઘામ્યાં શ્લેષ્મિકઃ પૂર્વે શિરસોડ
નિલસમ્ભવઃ । મધ્યકાયં તુ ગૃહ્ણતિ પૂર્વે
યસ્તુ સ પિત્તજઃ ॥

શ્લેષ્મિકઃ શ્લેષ્મોત્ત્વણઃ । તથા અનિલસમ્ભવો
વાતોત્ત્વણઃ સન્તતાદીનાં ત્રિદોષજત્વમ્ । યત ઉત્તં
ચરકે । ‘પ્રાયશઃ સન્નિપાતેન પચ્ચ સ્યુર્ધિષમજ્વ-
રાઃ’ इति । પ્રાયશો પ્રહણાદેકદોષજા દ્વિદોષજા
અપિ ભવન્તીતિ જૈજ્ઞટઃ ॥ પૂર્વે પ્રયમં જઙ્ઘામ્યા-
મ્ । વ્યથયા જઙ્ઘે વ્યાપ્ય પશ્ચાત્ સફલં શરીરં
વ્યાપ્નોતિ । एदमुत्क्षेपद्वातजातः शिरसः पूर्वं
व्यथया शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोती-
त्यर्थः ॥

સ્વભાવથી આતુર્યકજ્વર ત્રણ પ્રકારનો
થાય છે. કફજ્વર જંઘામાં, માથામાં
વાયુ, અને પિત્ત મધ્ય શરીરને પકડે
છે. ચરક કહે છે કે-પાંચે પ્રકારના વિ-
ષમજ્વરો ઘણું કરીને સન્નિપાતથી થા-
ય છે, તેથી તેઓ ત્રણે દોષથી થાય છે
એમ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ જે-
જટ કહે છે, કે-ચરકે ‘ઘણું કરીને’
લખ્યું છે માટે એમ સમજવું કે સંત-
ત આદિ વિષમ જ્વરો એક દોષથી અ-
ને બે દોષથી પણ થાય છે.

આતુર્યક વિપર્યયનું લક્ષણ.

વિષમજ્વર एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः ।
अस्थिमज्जागतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः ॥
जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः ॥

અન્યઃ સન્નતાદિવિષ્ણુકાદપરઃ ચાતુર્થકવિપર્યય-
યાલ્લયો જ્વરઃ સોડપિ વિષમજ્વર એવં વેદ્યેન જ્ઞા-
તવ્યઃ । સર્વિં ધાતુસ્થ ઇન્દ્રિયપેક્ષયામાહ । અસ્થી-
ત્યાદિ । તસ્ય ચાતુર્થકવિપર્યયસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ મધ્યે જ્વરયત્યહી આચન્તે ચ વિમુ-
ચ્ચતિ ॥

ચતુર્થકવિપર્યય ઇન્દ્રિયપલક્ષણમ્ । સન્નતાદિવિપ-
ર્યયોડપિ બોદ્ધવ્યઃ । યથા અહોરાત્ર દ્વૌ કાલૌ મુ-
ચ્ચતિ શેષ સર્વમહોરાત્ર તિષ્ઠતીતિ સતતાવિપર્યયઃ ।
અહોરાત્રે એકકાલં મુચ્ચતિ શેષ સર્વમહોરાત્રે તિ-
ષ્ઠતીતિ અન્યેશુષ્ણકવિપર્યયઃ । એતે વિષમજ્વરોપલ-
ક્ષકાસ્તેન અન્યે રાત્રિજ્વરાદયોડપિ વિષમજ્વરા
બોદ્ધવ્યાઃ । યથા ॥

સમૌ વાતકફૌ યસ્ય ક્ષીણાપિત્તસ્ય દેહિ-
નઃ । રાત્રૌ પ્રાયો જ્વરસ્તસ્ય દિવા હીન-
કફસ્ય તુ ॥ પ્રાયઃ બાહ્યત્વેન ॥

વિષમ જ્વરનો એક બીજો લેદ આ-
તુર્થક વિપર્યય છે. અરિથ અને મનનમાં
રહેલા દોષથી થનારો એ જ્વર છે. વૈ-
દ્યો તેને પણ વિષમજ્વર કહે છે, તે
જ્વર વચમાંના બે દિવસ આવે અને પે-
હેલો તથા છેદલો એકેક દિવસ છોડી દે-
છે. એટલે એકાંતરિયા તાવથી એ વિપ-
રીત પ્રકારનો છે. એજ પ્રમાણે સતત
વિપર્યય અને અન્યેશુષ્ણક વિપર્યય જ્વર
પણ થાય છે. જેમ કે-એક રાત્રિ દિવસ-
માં બે બખત છોડી દે અને બાકીના
સઘળા રાત્રિ દિવસમાં રહે તે સતત વિ-
પર્યય છે, અને એક રાત્રિ દિવસમાં એ-
ક બખત છોડી દે અને બાકીના સઘળા

રાત્રિ દિવસમાં રહે તે અન્યેશુષ્ણક વિપ-
ર્યય કહેવાય છે. બીજો એ ઉપરાંત રાત્રિ
જ્વર આદિ બીજા વિષમજ્વરો પણ છે.
જેમ કે-જે માણસને વાયુ અને કફ સ-
મ હોય પણ પિત્ત ક્ષીણ હોય તેને ઘ-
ણું કરીને રાતે જ્વર આવે છે. અને જે-
ને વાયુ તથા પિત્ત છતાં કફ ક્ષીણ હો-
ય તેને ઘણું કરીને દિવસે જ્વર આવે છે.

ટાઢિથૌ અને ગરમ તાવ.

ત્વક્કરથૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જયન-
તો જ્વરમ્ । તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ પિત્તમન્ત-
દાહં કરોતિ ચ ॥

શીતં શીતસહિતમ્ । પ્રશાન્તયોઃ પ્રશાન્તવેગયોઃ
અન્તઃ અભ્યન્તરે ॥

કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્કરથં દાહમતીવ
ચ । તસ્મિન્ પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શી-
તમન્તતઃ । અન્તતઃ હસ્તપાદાદિતઃ ॥

આમડીમાં વાયુ અને કફ રહેલ હો-
ય તો જ્વરના આરંભમાં ટાઢ આવે છે,
અને તેઓનો વેગ શાંત થાય એટલે પિ-
ત્ત અંદરથી દાહ કરે છે. ત્વચામાં પિત્ત
હોય તો આરંભમાંજ દાહ થાય છે. અ-
ને પિત્ત શાંત થતાં વાત તથા કફ ટાઢ
ઉત્પન્ન કરે છે.

શીત તથા દાહવાળા જ્વરો ત્રણે દો-
ષથી થાય છે.

દ્વાવેતૌ દાહશીતાદી જ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્વ-
તૌ । દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ટઃ સુખસાધ્યતમાડ
પરઃ ॥

સંસર્ગજૌ સાન્નિપાતિકૌ । કષ્ટઃ કષ્ટસાધ્યઃ ॥

શરૂઆતમાં દાહવાળા તથા શરૂઆતમાં શીત(ટાઢ)વાળા જવરો ત્રણે દોષથી એટલે સંનિપાતથી થાય છે. તેઓમાં પ્રારંભમાં દાહ વાળો જવર કષ્ટ સાધ્ય છે, અને આરંભમાં ટાઢ વાળો તાવ સુખસાધ્ય છે.

બીજા જવરો.

વિદગ્ધેઽન્નરસે દેહે શ્લેષ્મપિત્તે વ્યવસ્થિતે । તેનાર્દ્ધે શીતલં દેહમર્દ્દમુષ્ણં પ્રજાયતે ॥

અન્નરસે વિદગ્ધે આહારજે રસે દુષ્ટે દેહે શ્લેષ્મપિત્તે વ્યવસ્થિતે દુષ્ટે સ્થિતે । તેન હેતુના શીતલં કફેન ઉષ્ણં પિત્તેન અર્દ્ધત્વં ચાર્દ્ધનારીશ્વરા-કારેણ નરસિંહાકારેણ વા ॥

કાયે દુષ્ટં યદા પિત્તં શ્લેષ્મા ચાન્તે વ્યવસ્થિતઃ । તેનોષ્ણત્વં શરીરસ્ય શીતત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥ અન્તે હસ્તપાદાદૌ ॥

કાયે શ્લેષ્મા યદા દુષ્ટઃ પિત્તં ચાન્તે વ્યવસ્થિતમ્ । શીતત્વં તેન ગાત્રે સ્યાદુષ્ણત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥

આહારનો રસ દુષ્ટ થતાં કષ્ટ તથા પિત્ત દુષ્ટ થઇ અર્ધનારીશ્વરની પેઠે અથવા નૃસિંહજીની પેઠે બે વેશવાળું એટલે અરધું શરીર શીતળ અને અરધું ગરમ, એવો તાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કાયામાં બે પિત્ત દુષ્ટ હોય અને હાથ પગમાં કષ્ટ દુષ્ટ હોય, તો કાયા ગરમ અને હાથ પગ શીતળ થાય છે.

પ્રલેપકનું લક્ષણ.

પ્રલિપન્નિવ ગાત્રાણિ ધર્મેણ ગૌરવેણ

ચ । મન્દજ્વરવિલેપી ચ સ શીતઃ સ્યાત્ પ્રલેપકઃ ॥

ગૌરવેણ ઉપલક્ષિતઃ । મન્દજ્વરવિલેપી મન્દવેગસ્ય સદા સમ્બન્ધોઽસ્યાસ્તીતિ મન્દજ્વરવિલેપી ॥ અયં વિષમજ્વરઃ । તથા ચ સુશ્રુતઃ ॥ “ પ્રલેપકાલ્યો વિષમઃ શોષિણાં પ્રાણનાશનઃ । જ્વરાશ્ચ વિષમાઃ સર્વે પ્રાયઃ ક્લેશાય શોષિણામ્ ” इति ॥

ગરમી અને ભારેપણાથી ગાત્રો લીપાતાં હોય અને જવર મંદ અને શીતતાવાળો હોય તો તેને પ્રલેપક કહે છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે-સર્વ પ્રકારના વિષમ જવરો ધણું કરીને શોષવાળા માણસને બહુ પીડાકારી છે, પણ તેમાં પ્રલેપક તો તેના પ્રાણજ હરી લે છે.

વિષમ જવરોની ચિકિત્સા.

જ્વરાશ્ચ વિષમાઃ સર્વે સન્નિપાતસમુદ્ભવાઃ । યથોલ્લવણસ્ય દોષસ્ય તેષુ કાર્યં ચિકિત્સિતમ્ ॥ વિષમેષ્વપિ કર્તવ્યમૂર્ધ્વ-આધશ્ચ શોધનમ્ । સ્તિગ્ધોષ્ણૈરઅપાનૈશ્ચ શમયેદ્વિષમજ્વરમ્ । કાલિજ્જકઃ પટોલસ્ય પત્રં કટુકરોહિણી ॥ પટોલં સારિવા મુસ્તં પાઠા કટુકરોહિણી । નિમ્બઃ પટોલં ત્રિ-ફલા મૃદ્વીકા મુસ્તવત્સકૌ ॥ કિરાતતિ-ક્તમમૃતા ચન્દનં વિશ્વભેષજમ્ । ગુહ્ય-ચા-મલકં મુસ્તમર્દ્દશ્લોકસમાપનાઃ ॥ કષાયાઃ શમયન્ત્યાશુ પચ્ચ પચ્ચવિધં જ્વરમ્ ॥

કાલિજ્જકઃ ઇન્દ્રયવઃ વત્સકઃ કુટજઃ । ચન્દનમત્ર રક્તચન્દનમ્ ॥ કષાયાઃ પચ્ચ પચ્ચવિધં સન્તતસતતાન્યેયુક્તતૃતીયકચતુર્થકરૂપમ્ ॥

મહાવલામ્લમહૌષધાભ્યાં કાથો નિહ-
ન્યાદ્વિષમજ્વરં હિ । શીતં સકમ્પં પરિદા-
હયુક્તં વિનાશયેત્ દ્વિત્રિદિનપ્રયોગાત્ ॥
મુસ્તામલકગુફ્ફી વિશ્વૌષધકણ્ટકારિકા
કાથઃ । પીતઃ સકળાચૂર્ણઃ સમધુર્વિપમં
જ્વરં હન્તિ ॥ તિલતૈલલવણયુક્તઃ કલ્કો
લથુનસ્ય સેવિતઃ પ્રાતઃ । વિષમજ્વરમપ-
હન્યાત્ વાતવ્યાધીનશેષાંશ્ચ ॥ કાલાજા
જી તુ સગુહા વિષમજ્વરનાશિની । મધુના
ચામયાલીલા હંત્યાશુ વિષમજ્વરાન્ ॥

કાલાજાજી તુ મહ્નરંજા ઇતિ ચ । સા ચ વિ-
શ્વિદ્મૃષ્ટા ગુહતુલ્યા કર્પમિતા ભક્ષણીયા ।

પીતો મરિચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો રસઃ
॥ દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહન્તિ વિષમ-
જ્વરાન્ । સમગુહમસિતં જીરકમીષ્ણમરિચં
ચ ભક્ષિતં સત્યઃ । વિષમજ્વરં પ્રશમયેત્
સમરેષ્વિવ દાનવાનિન્દ્રઃ ॥ શુષ્કી-જાજી
ગુહં પિષ્ટં પીતમુષ્ણેન વારિણા । જીર્ણમ-
યેન તક્રેણ તીવ્રં શીતજ્વરં જપેત્ ॥

સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્થે જ્વરો
વિષમ છે, માટે દેવ તપાસીને તેની
ચિકિત્સા કરવી. વિષમ જ્વરોમાં પણ
વમન વિરેચનથી યોગ્ય કરવું જોઈએ,
સ્નિગ્ધ તથા ગરમ અન્ન પાનોથી શમન
કરવું જોઈએ.

(૧) ઇંદ્રજવ, પરવળ, તમાલપત્ર,
અને કડુ.

(૨) પરવળ, ઉપલસરી, મોથ, કા-
ળીપાડ, અને કડુ.

(૩) લીમડો, પરવળ, ત્રિકુળા, દ્રા-

ક્ષ, મોથ, અને ઇંદ્રજવ.

(૪) કરિયાતું, ગળો, રતાંજળી,
અને સૂંઠ.

(૫) ગળો, આમળાં, અને મોથ.
આ પાંચ ક્વાથો પાંચ ભતના વિ-
ષમ જ્વરોને મટાડે છે. (પટેળાનો અર્થ
પરવળ કરેલો છે તેને કેટલાક કડવી ઘી
સોડી પણ કહે છે.)

(૬) મહાખળાનું મૂળ અને સૂંઠ-
નો ક્વાથ વિષમ જ્વરને હરે છે. બે કે
ત્રણ દિવસ પ્રયોગ કરવાથી જ શીત, ક'પ
અને દાહ સહિત જ્વરને હણે છે.

(૭) મોથ, આમળાં, ગળો, સૂંઠ,
અને બેડીભોંરાંગણીનો ક્વાથ પીપરનું
ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવાથી વિષમ
જ્વર હરાય છે.

(૮) પ્રાતઃકાળમાં તલનું તેલ, મી-
ઠું, અને લસણનો કદક ચાટવાથી વિ-
ષમ તથા વાત વ્યાધિપણ હણાય જાય છે.

(૯) કાળીજીરી એક તોલો લઈ
જરા શેકીને તેમાં એક તોલો ગોળ મે-
ળવીને ખાવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

(૧૦) મધમાં હરડે ખાવાથી પ-
ણ એકદમ વિષમ જ્વરો હણાય છે.

(૧૧) તુલસીપત્રનો રસ મરીના
ચૂર્ણ સાથે પીવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

(૧૨) મરીનું ચૂર્ણ મેળવેલો કૂખા-
નો રસ પણ વિષમજ્વરોને હણે છે.

(૧૩) કાળીજીરી અને ગોળ સ-
મ ભાગે લઈ તેમાં થોડું મરીનું ચૂર્ણ મે-
ળવીને ખાવાથી (જેમ ઇંદ્ર જૈત્યોનો ના-
શ કરે છે તેમ) તે વિષમ જ્વરના તુ-
રત નાશ કરે છે.

(૧૪) સૂંઠ, હરૂં, અને ગોળ ખાવાથી, અથવા બૂના મધ કે બડી છાશ સાથે સૂંઠ અને હરૂં ખાવાથી પણ શીતલાળો તીવ્ર વિષમજ્વર નાશ પામે છે.

ગુડ્ડચી મોદક.

અમૃતાયાઃ શતં ચૂર્ણં વાસસા પરિશો-
ધિતમ્ ॥ પૃથક્ પોઢશ ભાગાઃ સ્પર્ગુડમા-
શિકસર્પિષામ્ । યથામિ મક્ષયેદેતન્નરો
હિતમિતાશનઃ ॥ નાસ્ય કશ્ચિદ્વેદ્યાધિ-
ર્જ જરા પલિતં ન ચ । ન જ્વરા વિપમા
નૈવ મોહા નાનિલરક્તકમ્ ॥ ન ચ નેત્ર-
ગતા રોગાઃ પરમેતદ્રસાયનમ્ । મેધાકુરં
ત્રિદોષઘ્નં પ્રયોગાદસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥ જીવે-
દર્પશતં સાગ્રં યથૈવાદિતિજસ્તથા ।

इति गुड्डीमोदकः ॥

સો ગળોનું ચૂર્ણ કરી, વસ્ત્ર ગાળ કરી તેના સોળ ભાગ; તથા ગોળ, મધ, અને ધી મેળીને સોળ ભાગ; એ એકત્ર કરીને અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી, તથા હિતકર ભોજન કરવાથી વ્યાધિ, વૃદ્ધતા, શ્વેત કેશો, વિષમજ્વરો, મોહ, વાત રક્ત અને નેત્રરોગો મટી જાય છે. આ ઔષધ મોહુ રસાયન છે, બુદ્ધિ વધારનાર તથા દોષોને હણનાર છે, બુદ્ધિમાન માણસ આ ગુડ્ડચી મોદકના પ્રયોગથી દેવની પેઠે સોથી પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે.

વિષમજ્વરવાળા માટે ભોજન.

તત્રમાસં પયોમાસં દધિમાસમથાપિ વા-
। માષમાસંચ છુજ્જાનો મુચ્યતે વિપમ-
જ્વરાત્ ॥ અગ્નિવેશેનોક્તમ્ । મુરા સમળ્હા

પાનાર્થે મોજને ચરણાયુધાઃ । તિત્તિરા
વિત્તિરાઃ પથ્યાઃ કુકુટા વિષમજ્વરે ॥

गृहकुक्कुटाः वनकुक्कुटाः ॥ विष्किराः । वर्ति-
कालावाचकोरायाः ॥

છાશ અને માંસ, દૂધ અને માંસ, દહિં અને માંસ, અથવા અડદ અને માંસ ખાવાથી વિષમજ્વરો, મટી જાય છે. અગ્નિવેશ કહે છે કે—“પીવામાં મંડ સહિત મદિરા તથા ખાવામાં કૃકડાં, તેતર, બટાકાં, લાવાં અને ચકોર વગેરેનું માંસ વિષમજ્વરમાં પથ્ય છે.”

સતતાદિ જ્વરોની ખાસ ચિકિત્સા.

ત્રાયન્તીકટુકાનન્તાસારિવાભિઃ શૃતં જ-
લમ્ ॥ પટોલાન્દવૃષાતિક્તાસારિવાભિઃ
શૃતં જલમ્ । સતતાશ્ચે જ્વરે દેયં વાતા-
દીનાં નિવૃત્તયે ॥

તૃણ વૃદ્ધન્તી ઇરણ્ઢવત્પત્રવિટપા તદલામે દ-
ન્તી ચ પ્રાણા સમાનગુણત્વાત્ ॥

પટોલેન્દ્રયવાનન્તાપથ્યારિષ્ટમૃતાજલમ્ ॥
વ્યથિતં તજ્જલં પીતં જ્વરં સતતકં જયેત્ ॥

અનન્તા સારિવા । અરિષ્ટઃ નિમ્નઃ । જલં
વાલકમ્ ॥

દ્રાક્ષાપટોલનિમ્બાન્દશકાહત્રિફલાશૃત-
મ્ । જલં જન્તુઃ પિવેચ્છીઘ્રમન્યેષુજ્વર-
શાન્તયે ॥ શક્રહઃ ઇન્દ્રયવઃ ॥

કર્મ સાધારણં ત્યક્ત્વા તૃતીયકચતુર્થ-
કૌ । મિષજા પ્રતિકર્ત્તવ્યૌ વિશેષોક્તચિ-
કિત્સૈતઃ ॥ ડશીરં ચન્દનં મુસ્તં ગુડ્ડચી
ધાન્યનાગરમ્ । અમ્ભસા વ્યથિતં પેયં

शर्करा मधुयोजितम् ॥ ज्वरे तृतीयके
पुंसां तृष्णादाहसमन्विते अपामार्गजटां
कट्यां लोहितैः सप्ततनुभिः । बन्धा वारे
रवेन्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् । स्थिरा-
तामलकीदारुशिवावृषमर्हपत्रैः । सिताम-
धुयुतः क्वाथश्चतुर्थकहरः परः ॥

स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूधत्री शिवा
हरीतकी । वृषो वासः ॥

अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं निहन्ति चा-
तुर्थकमुग्रवीर्यम् । शिरीषपुष्पस्य निशाद्व-
यस्य कल्केन वा तदघृतसंयुतेन ॥

तत् नस्यमिति ॥

ज्वरस्य वेगं कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते
तु यः । तस्यैष्टैरद्भुतैर्वापि विषमैर्वाशये-
त् स्मृतिम् ॥ सन्ततं विषमं चापि सत-
तं सुचिरोत्थितम् । ज्वरं सुभोजनैः प-
थ्यैरिष्टैश्च समुपाचरेत् ॥

सन्ततादिविपर्ययाणां विषमज्वराणां चिकित्सा
सततादीनामिव कर्त्तव्या ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरिं क्रि-
याम् । दाहाभिभूते तु विधिं विदध्यादा-
हनाशनम् ॥ आच्छादनैर्वहुतरैर्गुरुभिः क-
म्बलादिभिः । तूलवत्या महाशीतं शीता-
दिज्वरिणो हरेत् ॥

तूलवती तुरजापि इति लोके ॥

तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुनित-
स्विनी । युवती गाढमालिङ्गेत्तेन शीतं
प्रशाम्यति ॥ कान्ताङ्गसङ्गे सज्जाते तद्वत्
शीते निवारिते । प्रह्लादं चास्य विज्ञाय पृ-

यक्तां कारयेत् स्त्रियम् ॥ ततो दाहे तु स-
ज्जाते पत्रैरैरण्डसम्भवैः । शीतलैर्द्वारितै-
रङ्गे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥ तालकं शुक्ति-
काचूर्णं दत्तं तत्रोभयोरपि । नवमांशञ्च
तुत्थं स्यान्मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ तच्च सं-
शुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत् । शीतं तच्चू-
र्णयेच्चूर्णं गुजामात्रं सितायुतम् ॥ प्रभाते
भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम् । वा-
न्तिर्भवति कस्यापि कस्यचिन्न भवत्यपि ॥
एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् । म-
ध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिण्योदनं तथा ।

इति भूतभैरवचूर्णं शीतज्वरे ॥

कायस्थानाकुलीतिकावयस्थापुरचोरकैः
। सहदेवावचाकुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥
एतैर्वापत्रैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः । साम्लै-
र्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥

कायस्था हरीतकी । नाकुली राम्नामेदः नाइ
इति लोके ॥ वयस्था गुडूची । पुरो गुग्गुलुः ॥
चोरकः भण्डीउर तदलभे गठिवन । सहदेवा
बृहद्वला ॥ क्षारो यवक्षारः । कायस्थादि धूपनं
लेपनं तैलञ्च ॥

एरण्डस्य तु पत्राणि लिप्तभूमौ निधाप-
येत् । दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि
धारयेत् ॥ तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वर-
श्चैवोपशाम्यति । दाहे शान्ते यदा शैत्यं
तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥ जघनचक्रचल-
न्मणिमेखलासरसचन्दनचन्द्रविलेपना । व-
नलतेव तनुं परिवेष्टयेत् प्रबलदाहनिषीडि-
तमङ्गना ॥

ચન્દ્રઃ કર્પૂરઃ ॥

તદ્ગ્રસજ્જસઙ્ગાતશૈત્યૈર્દાહ નિવારિતે । પ્રહા-
દશ્ચાસ્ય વિજ્ઞાય તાં સ્ત્રીપનયેત્ પુનઃ ॥
વર્ષિકાનાગરકુષ્ઠમૂર્વાલાક્ષાનિશાલોહિતય-
ષ્ટિકાભિઃ । સિદ્ધં હરેત્ ષડ્ગુણતત્કપકં તૈલં
જ્વરં દાહસમન્વિતં ચ ॥ ઇતિ ષટ્તકતૈલમ્ ॥
રાક્ષાનાગરકુષ્ઠચન્દનનિશાયષ્ટ્યાદ્કૃષ્ણા
બલાલાક્ષાસૈન્ધવસારિવામધુરસાદેવાદ્દરો-
હીતકૈઃ । સોશીરામ્બુધિફેનરોહિપત્તલૈસ્તૈ-
લં પચેત્ ષડ્ગુણે તક્રે તચ્ચ જયેત્ જ્વરં દ-
ત્તરં દાહાદિ શીતાદિકમ્ ॥

ચન્દનમત્ર શ્વેતમ્ । મધુરસા મૂર્વા રોહીતકઃ
રોહિણીતિ લોકે । રોહિષેતિ રોહિતતૃણવિશેષઃ જ-
લં બાલમ્ । મહાષટ્તકતૈલમ્ ॥

પદ્મકોત્પલકલહારમૃણાલવિપપૌષ્કરૈઃ ।
કુમુદોશીરમઙ્ગિષ્ઠાપદ્મગૈરિકકદ્ફલૈઃ ॥ સા-
રિત્રાદ્યલોધ્રાદ્દશીરીચ્ચર્જૂરમસ્તકૈઃ । ધા-
ત્રીશતાવરીયુક્તઃ કાથે કલ્કે પ્રયોજિતઃ ॥
લાક્ષારસપયઃશુક્તમસ્તુભિઃ સહ કાઙ્ગિકૈઃ ।
પકં તૈલમિદં ત્વચ્યં દાહજ્વરહરં પરમ્ ॥

લાક્ષારસાદિ પૃથક્ તૈલતુલ્યં । ઇતિ પદ્મકા-
દિતૈલમ્ ॥

પ્રલેપકે પ્રયુજ્જીત શ્લેષ્મજ્વરહરીં ક્રિયા-
મ્ । રુદ્રજટાગોશૃંગં વિઢાલવિષ્ઠોરગસ્ય નિ-
ર્મ્મોકઃ ॥ મદનફલભૂતકેશ્યૌ વંશત્વશૂદ્ર-
નિર્મ્મલ્યમ્ । ઘૃતયવમયૂરચન્દ્રકલ્પલક-
લોમાનિ સર્પણાઃ સવચાઃ । દિહુગવાસ્થિ-
મરીચાઃ સમભાગાચ્છાગમૂત્રસંપિષ્ઠાઃ ॥ ધૂ-

પનવિધિના શમયન્ત્યેતે સર્વાન્ જ્વરાન્નિ-
યતમ્ । બ્રહ્માકિનીપિશાચમેતવિકારાનયં
ધૂપઃ ॥

રુદ્રજટા જટાધારી ભૂતકેશી જટામાંસી । રુદ્ર-
નિર્મલ્યં પુષ્પાદે । ઇતિ માહેશ્વરો ધૂપઃ ॥

સોમં સાનુચરં દેવં સમાતૃગણમીશ્વરમ્ ।
પૂજયન્ પ્રયતઃ શીઘ્રં મુચ્યતે વિષમજ્વરાત્ ॥

સોમં ડમયા સહિતં । સાનુચરં નન્ધાદિગણ-
સહિતમ્ । પ્રયતઃ પવિત્રઃ ॥

વિષ્ણું સહસ્રમૂર્દ્ધાનં ચરાચરપતિં વિશ્ણુમ્ ।
સ્તુવન્નામસહસ્રેણ જ્વરાન્ સર્વાન્ વ્યપોહતિ

સહસ્રમૂર્દ્ધાનામિતિ સહસ્રશીર્ષેભ્યાદિ વેદાભિહિતં
નામસહસ્રેણ ભારતોક્તેનેત્યર્થઃ । જ્વરસ્યાપિ દેવ-
ત્વાત્ પૂજા કાર્યા । યત આહ વિદેહઃ ॥

તીર્થાયતનદેવાભિગુરુદ્વદોપસર્પણૈઃ । શ્ર-
દ્ધયા પૂજનૈશ્ચાપિ સહસા શામ્યતિ જ્વરઃ ॥

તીર્થ ઋષિગુહં જલમ્ । આયતનમ્ દેવાધિષ્ઠિતં
પુરુષોત્તમક્ષેત્રશ્રીશૈલાદિ ઇતિ વિષમજ્વરાધિકારઃ ॥

(૧) ત્રાયમાણુ, કડુ, ગળો. અને ઉ-
પલસરીનો ક્વાથ.

(૨) પરવળ, મોથ, મોટો નેપાળો
કડુ, ગળો, અને ઉપલસરીનો ક્વાથ.

આ બે ક્વાથોથી સતતાદિ જ્વરો
તથા વાયુ વગેરે મટે છે.

(૩) પરવળ, ઈંદ્રજવ, ઉપલસરી, હ-
રડે, લીમડો, વાળો અને ગળોનો ક્વાથ
પીવાથી સતતજ્વર મટી જાય છે.

(૪) દ્રાક્ષ, પરવળ, લીમડો, મોથ,
ઈંદ્રજવ, અને ત્રિફળાનો ક્વાથ પીવાથી
અન્યેષુજ્વર શાંત થાય છે.

(૫) તૃતીયક અને ચાતુર્થક જ્વરો-માં વેધે પ્રથમ સાધારણ ક્રિયાઓ કરીને પછી વિશેષ ચિકિત્સા કરવી. તૃપા તથા દાહવાળા તૃતીયક જ્વરમાં વાળો, ચંદન, મોથ, ગળો, ધાણા, અને સૂંકનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર તથા મધ નાંખીને પીવો.

(૬) રવિવારને દિવસે કમરે સાત રાતા તાંતણાથી અઘેડાનું મળ બાંધવું, તેથી તૃતીયકજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

(૭) સમેરવો, ભોંયઆમળી, દેવદાર, હરડે, અરડુસો, અને સૂંકનો ક્વાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી ચાતુર્થક જ્વર મટી જાય છે.

(૮) અગધિયાનાં પાનનું, અથવા સરસડિયો, હુગદર, અને દારૂહુગદરના કદ્દમાં ઘી નાંખીને નસ્ય દેવાથી લયંકર ચાતુર્થજ્વર પણ મટી જાય છે.

(૯) જ્વરના વેગનું તથા જ્વર આવવાના સમયનું સ્મરણ કર્યા કરવાથી પણ તે સમય થયે આવે છે, માટે પ્રિય અદ્ભુત, કે વિષમ પદાર્થોના સ્મરણથી તેને તાવનું સ્મરણ છોડાવી દેવું, એટલે પણ તે આવશે નહિ. લાંબા કાળથી ચાલતા સંતત સતતાદિ સર્વ વિષમ જ્વરોના પણ પથ્ય ભોજનોથી અને ઈષ્ટ પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા. સતત વિપર્યયાદિ બીજા જ્વરોની ચિકિત્સા પણ સતતાદિના જેવીજ કરવી. ટાઢ આવે ત્યારે શીત નિવારણની અને ગરમી થાય ત્યારે તેના નિવારણની ક્રિયાઓ કરવી. ટાઢ ઉડાડવાના ઉપાયોમાં શાલદુશાલા તથા ધાનગા વગેરે ભારે વસ્ત્રો તથા રત્નઘંટો

ઓઢાડવી. પુષ્ટ સાથળો વાળી અને મોટા નિતંબો વાળી જીવાન સ્ત્રી પોતાનાં પુષ્ટ સ્તનોથી ટાઢવાળાને આલિંગન આપે, તો પણ ટાઢ મટી જાય છે. સ્ત્રીના સ્પર્શથી કામ વ્યાપે તો તે સ્ત્રીને દૂર કરી દેવી. પછી દાહ થવા લાગે ત્યારે શરીર ઉપર ચેરડાનાં શીતળ પાનો ઓઢાડવાં, અને દાહનું શમન કરવું.

ભૂતભૈરવ ચૂર્ણ.

હરતાળ તથા છીપનું ચૂર્ણ, અને તે બંનેના નવમા ભાગ જેટલું મોરથુથુ, એ સર્વને કુંવારના રસની ભાવના દેઇને સૂકાય ત્યારે વગડાઉ અડાયાંથી ગજપુટમાં પકાવવું. પછી ટાઢ પડે એટલે ચૂર્ણ કરી પ્રાતઃકાળે સાકર સાથે એક રતિભાર ખાવાથી શીતજ્વરનો નાશ થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કોઇને ઉલટી થાય છે, અને કોઈ નથી પણ થતી. એકજ દિવસમાં આ ચૂર્ણ શીતજ્વરને મટાડે છે. મધ્યાન્હે શીખંડ તથા ચોખાનું પથ્ય ભોજન આ ચૂર્ણ ઉપર કરવું.

કાયસ્થાદિ ધૂપ, લેપ, અને તૈલ.

હરડે, રાસ્ના, કડુ, ગળો, ગૂગળ, ભરૂંઠ (અથવા તગર ગાંઠ) ખપાટ, વજ, અને કંકનો ધૂપ અથવા લેપ કરવાથી શીતનો નાશ થાય છે. એ સર્વને વાટીને તેમાં લવણ, જવખાર, અને લીંબુનો રસ નાંખીને પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી પણ શીતનો નાશ થાય છે.

(૧૨) લીંપેલી ધરતી ઉપર ચેરડાનાં પાન મૂકી પ્રથમથી દાહ સહિત જ્વરવાળાના શરીર પર તે પાન રાખવાં. તેથી

દાહ મટીને જવર શાંત થાય છે. દાહ મટ્યા પછી ટાઢ આવે તો તેને પણ શુદ્ધિથી મટાડવી. પ્રબળ દાહવાળાને નિત્ય ઉપર ચલાયમાન મણિમય કટિમે-ખળાવાળી અને રસયુક્ત કપૂર તથા અં-દનનાં લેપનો વાળી રૂપાળી સ્ત્રીએ, જેમ વૃક્ષને લતા-વળગી જાય છે, તેમ, ખાથ ભરીને ખાઝી પડવું. સ્ત્રીના શરીરની શી-તળતાથી જો રોગીને કામ વ્યાપે, તો તે સ્ત્રીને દૂર ખસેડી લેવી.

પદ્મકૃત તૈલ.

સાજીખાર, સૂંઠ, કઠં, મોરવેલ, લાખ, હળદર, રતાંજળી, અને જેઠીમધ સહિત છ ગણી જાડી છાશમાં પકાવેલ તેલ દાહવાળા જવરને મટાડે છે.

મહાપદ્મકૃત તૈલ.

(૧૪) રારના, સૂંઠ, કઠં, સુખડ, હળદર, જેઠીમધ, પીપર, ખપાટ, લાખ, સેંધવ, ઉપલસરી, મોરવેલ, દેવદાર, રક્ત રોહિડા, વાળો, સમુદ્રકીણુ, રોહિપખડ, અને કાળોવાળો, એની સાથે છ ગણી જાડી છાશમાં પકાવેલું તેલ આરંભમાં દાહ વાળા અગર આરંભમાં શીતવાળા અત્યંત ભારે જવરને પણ મટાડી દે છે.

પદ્મકાદિ તૈલ.

(૧૫) પદ્મકાષ્ઠ, ઉમ્મલ, કલ્હાર, રાતુંકમળ, કમળકંદ, કઠં, વછનાગ, કુમુદ એટલે રાત્રી વિકાસી કમળ, વાળો, મજક, મેતકમળ, સોનાગેરૂં, કાયકળ, ઉપલસરી, લોદર, વેલિયા પીપળાનાં દી-ટિયાં, ખજૂરીનાં દીટિયાં, આમળાં અને

શતાવરીના કલ્કો; લાખનો રસ, દૂધ, અથાણાનો રસ, દહિંતું પાણી, અને કાંજી; એસર્વના ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ આમડીને હિતકારી થાય છે, અને દાહ જવરને હણે છે. લાખનો રસ, અથાણાનો રસ, દૂધ, દહિંતું પાણી, અને કાંજી, એ તેલના વજન જેટલાંજ લેવાં.

પ્રલેપકની ચિકિત્સા.

પ્રલેપક જવર માટે સર્વ ક્રિયાઓ કદ જવરનીજ કરવી.

માહેશ્વર ધૂપ.

વડવાઇ, ગાયતું શીંગડું, ખિલાડાની વિદ્યાં, સર્પની કાંચળી, મીંઢળ, જટામાંસી, વાંસની છાદ્ય, ફૂલ વગેરે મહાદેવનું નિર્માદ્ય, ઘી, જવ, મોરનાં પીંછાંના ચાંદા, સર્પપ, બકરાનાં રૂંવાડાં, વજ, હીંગ, ગાયતું હાડકું, અને મરી, આ સર્વ સમ ભાગે લેઇ, બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેનો ધૂપ કરવાથી સર્વ પ્રકારના જવરો અવ-રૂથ મટે છે. વળી ગ્રહ, ડાકણ, પિશાચ, અને પ્રેતનાં વિકારો પણ એથી જરૂર મટી જાય છે.

દેવ પૂજન તથા સ્તુતિ.

પવિત્ર થઇને પાર્વતી સહિત, નંદી આદિ ગણો તથા માતૃગણો સહિત શંકરનું પૂજન કરવાથી વિષમ જવર નાશ પામે છે. સ્થાવર જંગમના પતિ, સર્વ વ્યાપક, અને સુહૃદ્ગણી વગેરે વેદમાં મંત્રોમાં વર્ણવેલા વિષ્ણુની મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં કહેલા વિષ્ણુ સહ-સ્રહનામ નામના સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરવાથી સર્વ જવરો નાશ પામે છે. જવર પ-

જી દેવરૂપ છે. એટલા માટે તેનું પણ-
પૂજન કરવું. વિદેહે કહ્યું છે કે “ ઋષિ-
ઓથી સેવાયલાં સીર્ય રૂપ જગો, દેવો-
ના નિવાસ રૂપ જગનાથ ક્ષેત્ર, શ્રી શે-
લ વગેરે ક્ષેત્રો, દેવો, અર્જુન, ગુરૂઓ,
અને વૃદ્ધોનો આશ્રય લેવાથી, તથા તે-
મનાં પૂજનો શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવાથી પણ
જવર શાંત થાય છે.

વિષમજવરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

(ધાતુ ગતજવરનો અધિકાર.)

રસ ગત જવરનાં લક્ષણો.

ગુરુતા હૃદયોક્તેશઃ સદનં છર્ચરોચકૌ ।
રસસ્થે તુ જ્વરે લિઙ્ગં દૈન્યં ચાસ્યોપજાયતે ॥

ગુરુતા ગાત્રાણાં હૃદયસ્ય સ્વ દોષસ્યોપચિત્ત્વા-
દ્વમનમિત્ર દૈન્યં ક્લીવચિત્તતા ॥ રસસ્થે રસધાતુ-
ગતે જ્વરે યદ્યપિ રસૈકધાતું પ્રાપ્ય સન્તતશ્ચાયં
તથાપ્યનુક્રમાદ્ધાતુગતકથનાર્થેવાત્ર નિર્દેશઃ ॥

રસમાં જવર હોય તો ભારેપણું,
હૃદયમાં દોષની વૃદ્ધિ, મોળ, ગ્લાનિ,
વમન, અરૂચિ, અને મનની નબળાઈ
થાય છે.

રસગતજવરની ચિકિત્સા.

રસસ્થે તુ જ્વરે તસ્મિન્ કુર્યાદ્વમનલઙ્ગને ॥

રસમાં રહેલા જવરમાં વમન અને
લંઘન કરવાં.

રક્તગતજવરનાં લક્ષણ.

રક્તનિષ્ઠીવનં દાહો મોહહર્દનવિષ્મયૌ ।
પ્રલાપઃ પિડિકા તૃષ્ણા રક્તપાત્તે જ્વરે મૃ-
ણામ્ ॥ મોહો વ્યવચિત્તતાઃ ॥

લોહીના બળખા, દાહ, બેભાની, વ-
મન, વિષ્મય, બકવા, તૃષ્ણા, અને ફેફસી-
ઓ રક્તગતજવરમાં થાય છે.

રક્તગતજવરની ચિકિત્સા.

સેકઃ સંશયનો લેપો રક્તમોક્ષોપ્યસૃગતે ॥

રક્તગતજવરમાં સેચન, સંશયન,
લેપ, તથા લોહી કઢાવવાની ક્રિયાઓ
- વી.

માંસગતજવરનાં લક્ષણ.

પિષ્ઠકોદ્દેષ્ટન તૃષ્ણા સ્પૃષ્ટમૂત્રપુરીષતા ।
ઉષ્ણાન્તર્દાહવિક્ષેપૌ ગ્લાનિઃ સ્યાન્માંસગે
જ્વરે ॥

ઉષ્ણાન્તર્મોહવિશેષાવિતિ પઠન્તિ તત્ર ઉષ્ણા
અન્તઃ વિક્ષેપઃ હસ્તપાદાદિચાલનમ્ ॥

ખીંડીઓમાં ગોઠવી ચઢવી, વિષ્ણુમૂત્ર
બહુ થવાં, તૃષ્ણા, અંતર્દાહ, દાહ, હાથ
પગ પછાડવા, અને ગ્લાનિ, એ માંસગ-
તજવરમાં થાય છે.

માંસગતજવરની ચિકિત્સા.

તીક્ષ્ણં વિરેકઞ્ચ તથા કુર્યાત્ માંસગતે
જ્વરે ॥

માંસગતજવરમાં તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવું.

મેદોગતજવરનું લક્ષણ.

મૃશં સ્વેદસ્તૃષા મૂર્છા પ્રલાપશ્ચર્દિરેવ
ચ ॥ દૌર્ગન્ધ્યાચકૌ ગ્લાનિર્મેદસ્થે ચા-
સહિષ્ણુતા ।

મૃશં સ્વેદઃ મેદોમૂલત્વાત્ ।

મેદોગતજવરમાં બહુ પરસેવો, મૂર્છા,
બકવા, ઉલટી, દુર્ગંધ, અરૂચિ, ગ્લાનિ,
અને અસહનતા થાય છે.

મેદોગતજવરની ચિકિત્સા.

મેદસ્થે મેદસો નાશં ॥

મેદોગતજવરમાં મેદનો નાશ કરવો.

અસ્થિગતજવરનાં લક્ષણ.

મેદોસ્થનાં કૂજનં ક્વાસો વિરેકચ્છર્દિ-
રેવ ચ । વિશેષણજ્ઞ ગાત્રાણાં વિદ્યાદસ્થિ-
ગતે જ્વરે ॥

અસ્થિગતજવર હોય તો હાડકાં તૂટે,
પેટમાં ગુડગુડાટ થાય, શ્વાસ અને ઝાડો
તથા વચન થાય છે, અને આત્રો પછડાય છે.

અસ્થિગત જવરની ચિકિત્સા.

અસ્થિસ્થે તુ જ્વરે કુર્યાદ્વાતનાશનકં વિ-
ધિમ્ । વસ્તિકર્મ પ્રયોક્તવ્યમભ્યક્તોન્મર્દનં
તથા ॥

અસ્થિગત જવરમાં વાયુના નાશનો
વિધિ કરવો. બસ્તિકર્મ, અભ્યંગ, તથા
મર્દન કરવાં.

મજ્જાગત જવરનાં લક્ષણ.

તમઃપ્રવેશનં દિક્કા કાસઃ શૈત્યં વપિસ્ત-
થા । અન્તર્દાહો મહાશ્વાસો મર્મચ્છેદશ્ચ
મજ્જગે ॥

અસાધ્યત્વાન્નાત્ર ચિકિત્સા ।

મજ્જાગત જવરમાં અધારાં આવ-
વાં, હેડકી, ઉધરસ, ટાઢ, ઉલટી, અંત
દાહ, મહાશ્વાસ, અને મર્મચ્છેદન થાય છે.
(મજ્જાગત જવરની ચિકિત્સા, તે અ-
સાધ્ય હોવાથી છે જ નહિ)

વીર્યગત જવરનાં લક્ષણો.

મરણં પ્રાપ્નુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ।
શેફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥

નનુ શુક્રગતે મરણમિત્યુક્તં તત્ત્વ શુક્રં સર્વદેહ-
ગમ્ । નૈવં સ્વાશ્રયસ્થશુક્રગે મરણમ્ ॥

વીર્યગત જવરમાં તો મરણ જ થાય
છે. લિંગ નિર્બળ થઈ વીર્ય બહુ નીક-
ળ્યા કરે છે. (જે મુખ્ય સ્થાનમાં વીર્ય
રહે છે, તેમાં જો જવર પ્રવેશ કરે તો
મરણ થાય છે.)

(જીર્ણજવરનો અધિકાર.)

સામાન્ય લક્ષણ.

યો દ્વાદશેભ્યો દિવસેભ્યઃ કર્દ્વં દોષત્ર-
યેભ્યો દ્વિગુણેભ્યઃ કર્દ્વમ્ । તૃણાં તનોં તિ-
પ્પતિ મન્દવેગો મિષગિમરુક્તો જ્વર एष
जीर्णः ॥

બાર દિવસથી ઊપર અને ત્રણે દો-
ષોના બમણા અવધિથી પણ ઊપર ચાલે
છે અને શરીરમાં મંદ વેગે રહે છે, તેને
વેદો જીર્ણજવર કહે છે.

વાત બલાસકનું લક્ષણ.

નિત્યં મન્દજ્વરો રુક્ષઃ શૂનઃ કૃચ્છ્રેણ
સિધ્યતિ । સ્તબ્ધાન્નશ્લેષમ્ભૂયિષ્ઠો નરો વા-
તબલાસકી ॥

વાતબલાસકી નર ઈદમ્ભવેત્ । શૂનઃ શોથી ।
શ્લેષમ્ભૂયિષ્ઠો બહુશ્લેષમકઃ ॥

વાત બલાસક જીર્ણ જવર થાય તો
વેગમંદ, રુક્ષતા, સોજા, અંગોમાં જડતા,
અને કફ વધારે હોય છે. એ જવર કફ
સાધ્ય છે.

સામાન્ય ચિકિત્સા.

जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्ब-

લી યતઃ ॥ પુરાણેઽપિ જ્વરે દોષા ચ-
પથ્યૈઃ પુનસ્તથા । લઙ્ઘ્યેત્તત્તત્પથ્યાત્
પૂર્વામેવાચરેત્ ક્રિયામ્ ॥ તથા પૂર્વવત્ ॥

નિદિગ્ધિકાનાગરકામૃતાનાં કાથં પિવે-
ન્મિશ્રિતપિપ્પલીકમ્ । જીર્ણજ્વરારોચક-
કાસશૂલશ્વાસાગ્નિમાન્દ્યાદિતપીનસેષુ । હ-
ન્ત્યુર્દ્ધ્વામયં પ્રાયઃ સાયં તેનોપયુજ્યતે ॥

इति त्रिकण्टककाथः ॥

પિપ્પલી મધુસંયુક્તઃ કાથશ્ચિત્તોદ્ભવો-
દ્ભવઃ । જીર્ણજ્વરકફધ્વંસી પશ્ચમૂલકૃતો-
ઽથવા ॥ અમૃતાયાઃ કપાયન્તુ શીતલીકૃ-
તમીરિતમ્ । મધુપાદયુતં પીતં જીર્ણજ્વરહરં
પરમ્ ॥ પિપ્પલીમધુસંમિશ્રં ગુહ્યચીસ્વરસં
પિવેત્ । જીર્ણજ્વરકફપ્લીહકામારોચકના-
શનમ્ ॥ જીર્ણજ્વરેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ શસ્યતે
ગુડપિપ્પલી । કાસાગ્નીર્ગરુચિશ્વાસહૃન્વા-
ણકૃમિરોગનુત્ ॥ દ્વિગુણઃ પિપ્પલીચૂર્ણ-
દ્રુડોઽય મિષજાં મતઃ । પિપ્પલી મધુસં-
યુક્તા મેદઃકફધિનાશિની ॥ શ્વાસકાસ-
જ્વરહરી પાણ્ડુપ્લીહોદરાપહા ॥ આમલંચિ-
ત્રકં પથ્યા પિપ્પલી સૈન્ધવં તથા । ચૂર્ણિ-
તોઽયજ્જુળી જ્ઞેયઃ સર્વજ્વરહરઃ પરઃ ॥ મેદી
રુચિકરઃ શ્લેષ્મહન્તા દીપનપાચનઃ ॥

इति आमलक्यादि चूर्णम् ॥

દ્રાક્ષામૃતા સટી ગૃજ્ઞી મુસ્તકં રક્તચન્દનમ્ ।
નાગરં કટુકા પાઠા મૂનિસ્વઃ સદુરારામઃ ॥
ઝશીરં ધાન્યકં પત્તં બાલકં કણ્ટકારિકા
પુષ્કરં પિત્તુમન્દશ્ચ દશાષ્ટાઙ્ગમિદં સ્મૃતમ્ ॥
જીર્ણજ્વરાશ્વિશ્વાસકાસાયથુનાશનમ્ ॥

द्राक्षादिरष्टादशाङ्गः काथः ॥

ત્રિવૃદ્ધયા પશ્ચવૃદ્ધયા વા સપ્તવૃદ્ધયાથ-
વાપિ વા । ગવ્યસીરેણ સંપિષ્ટાં પિવેદશ-
દિનાનિ હિ ॥ તથૈવાપનયેદેતા એવં વિંશ-
તિ વાસરાન્ । પિવતાં જ્વરશાન્તિઃ સ્યાત્
પાણ્ડુરોગશ્ચ શામ્યતિ ॥ કાસશ્વાસોઽગ્નિ-
માન્દ્યશ્ચ કફાધિક્યશ્ચ નશ્યતિ ॥

त्रयादिवृद्धिर्यथा कफवृद्धिर्दुग्धवृद्धिर्यथामिवृद्धिः ॥

इति वर्द्धमानपिप्ली ॥

વાતશ્લેષ્મજ્વરોક્તા સ્યાત્ ક્રિયા વાતવ-
લાસકે । જીર્ણજ્વરે કફે ક્ષીણે દાહે તૃષ્ણા
રુમન્વિતે ॥ પયઃ પીયૂષસદૃશં તન્નરે તુ
ત્રિષોપમન્ । ચન્દનાદ્યં હિતં તૈલં શોષા-
ધિકારકીર્તિતમ્ ॥ તથા નારાયણં તૈલં
જીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ।

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥

જીર્ણ જ્વર વાળાએ કોઈ વાર પણ
ઉપવાસ કરવો નહિ, કેમકે લંઘનથી
દેહ ક્ષીણ થાય છે તેથી જ્વર બળવાન
થાય છે; તેા પણ અપથ્ય થયાથી દોષો
પૂર્વના જેવા જ પાછા બેઠેકયા હોય,તા
લંઘન કરાવીને પછી જ ક્રિયા કરવી.

(૧) ભોરીગણી, સૂંઠ, અને ગળોનો
કવાથ કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી
પીવાથી જીર્ણજ્વર, અરૂચિ, ઉધરસ,
શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા, અર્દિત, અને
શ્લેષ્મ મટી જાય છે. ઘણું કરીને આ
કવાથ ડોકના કાંડલાથી ઉપરના ભાગના
રોગોને મટાડે છે, તેથી તેનો ઉપયોગ
સાયંકાળે કરવો. આ કવાથ ત્રિકંટક ક-
હવાય છે.

(૨) ગળોઅથવા પંચમૂળનો ક્વાથ પીપરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવાથી જીર્ણજ્વર મટી જાય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે. કફને માટે પણ તે ઠીક છે.

(૩) ગળોના શીતળ કરેલા ક્વાથમાં ચોથે લાગે મધ નાંખીને પીવાથી જીર્ણજ્વર સારી પેઠે મટી જાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

(૪) ગળોના સ્વરસમાં પીપર અને મધ નાંખીને પીવાથી જીર્ણજ્વર, કફ, બરલનો રોગ, ઉધરસ, અને અરૂચિ મટી જાય છે.

(૫) ગળા અને પીપરનું ચૂર્ણ ખાવાથી ઉધરસ, અજીર્ણ, અરૂચિ, શ્વાસ, કૃમિ, અને પાંડુરોગ મટી જાય છે. આ દવા જીર્ણજ્વર તથા અગ્નિમાંધ ઉપર વખણાયલી છે. આ ઉપાય ગુડ પિચ્પલી કહેવાય છે તેમાં પીપરના ચૂર્ણથી ગળા બમણો લેવો, એમ વૈદ્યો કહે છે.

(૬) પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી મેદ, કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ, બરળ તથા ઉદરરોગો મટી જાય છે.

આમલક્યાદિ ચૂર્ણ.

(૭) આમળાં, ચિત્રક, હરડે, પીપર, અને સૈંધવનું ચૂર્ણ ખાવાથી સર્વ જાતના જ્વરો મટે છે, દસ્ત લાગે છે, રૂચિ થાય છે, કફ મટે છે, અગ્નિ દીપ્ત થાય છે, અને પાચન થાય છે. આ ચૂર્ણ આમલક્યાદિ કહેવાય છે.

દ્રાક્ષાદિ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ.

(૮) દ્રાક્ષ, ગળો, કચૂરો, કાકડાશીંગી,

મોદ, રતાંજળી, સૂંઠ, કડુ, કાળીપાડ, કરિયાતું, ધમાસો, વાળો, ઘાણા, કમળ, કાળો વાળો, લોરીંગણી, એરડાતું મૂળ, અને લીમડો, એ અઠાર ચીજોનો ક્વાથ જીર્ણજ્વર, અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અને સોજનો નાશ કરે છે.

વર્દ્ધમાન પિચ્પલી યોગ.

(૯) નિત્ય ત્રણ ત્રણ પાંચ પાંચ, કે સાત સાત વધારીને લીંડી પીપર ગાયના દૂધમાં વાટીને દસ દિવસ સૂધી પીવામાં આવે તો, તથા એજ રીતે બીજા દસ દિવસ સૂધી ઊતરતા જમીને પીવામાં આવે તો જ્વર તથા પાંડુ રોગની શાંતિ થાય છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંધ, કફ, એ મટી જાય છે. કફનો તથા અગ્નિનો વધારો તપાસીને ત્રણ ત્રણ વગેરે પીપરનો વધારો કરવો, અને પીપર વધારવી તેમ તેમ દૂધ પણ વધારતાં જવું.

(૧૦) વાત બલાસક જીર્ણજ્વરની ચિકિત્સા કફ જ્વર પ્રમાણે કરવી.

(૧૧) જીર્ણજ્વર, કફનો ક્ષય, તૃપ્તિ, અને ઢાહ ઉપર દૂધ અમૃત સમાન છે, પણ નવા જ્વર ઉપર દૂધ વિષ સમાન છે.

(૧૨) શોષના અધિકારમાં જે ચંદનાદ્ય તૈલ કહેવામાં આવશે, તથા નારાયણ તૈલ કહેવામાં આવશે, તે પણ જીર્ણજ્વરના ઉત્તમ ઉપાયો છે.

ખરાબ પાણીથી થયેલા જ્વરની ચિ-

કિત્સા-હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ.

હરીતકી નિમ્બપત્રં નાગરં સૈન્ધવોડન-
લઃ । एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जल-
ज्वरशान्तये ॥

ઇતિ હરીતક્યાદિ ચૂર્ણમ્ ।

(૧) હરદે, લીમડાનાં પાન, સૂંઠ, સેંધવ, અને ચિત્રકનુ ચૂર્ણ નિત્ય ખાવાથી ખરાબ પાણીનો જ્વર શાંત થાય છે.

શુઠી કવાથ.

અરુચિમનલમાંય પીનસશ્વાસકાશાનુદ-
રમુદકદોષાનાશુ હન્યાદશેપાન । જનયતિ
તનુકાર્તિ ચિત્તનેત્રપ્રસાદં પલપારિમિતશુ-
ઠ્ઠીસૌદ્રસિદ્ધઃ કષાયઃ ॥

ઇતિ શુઠીકથાઃ ।

(૨) અરુચિ, મંદાગ્નિ, પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરરોગો, જળાના દોષો, એ અર્થે 'આર તોલા સૂંઠનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી છેક નાશ પામે છે. અને શરીર કાંતિમાન તથા ચિત્ત અને નેત્ર સારાં થાય છે.

દુર્જલજેતા રસ.

વિપં ભાગદ્વયં દગ્ધં કર્પદં પશ્ચભાગકંમ્ ।
મરિચં નવભાગં ચ ચૂર્ણં વસ્ત્રેણ શોધયેત્ ॥
આર્દ્રકસ્ય રસેનાસ્ય કુર્યાન્મુદ્ધાનિભાં વટી-
મ્ । વારિણા વટિકાયુગ્મં પ્રાતઃ સાયશ્ચ
ભક્ષયેત્ ॥ અયં રસો જ્વરે યોજ્યઃ સામે
દુર્જલજેડપિ ચ । અઝીર્ણાધ્માનદિષ્ટમ્-
શૂલેષુ શ્વાસકાસયોઃ ॥

ઇતિ દુર્જલજેતા રસઃ ॥

વછનાગ જે ભાગ, જાળેલી કોડી પાંચ ભાગ, અને મરી નવ ભાગ, એનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી જાળીને આદાના રસમાં મગ જેવડી જોળી કરી પ્રાતઃકાળે જે જે જોળી પાણીમાં ખાવાથી આમજ્વર ત-

થા દુર્જલ જ્વર, અભૂણુ, આક્રોશ, વિષ્-
લ, શૂળ, શ્વાસ, અને ઉધરસ મટી જાય છે.

પટોલાદિ કવાથ.

પટોલમુસ્તામૃતવાલ્લિવાસકં સ નાગરં ધા-
ન્યકિરાતતિત્તકમ્ । કષાયમેષાં મધુના
પિવેન્નરો નિવારયેદ્દુર્જલદોષમુલ્વણમ્ ॥

ઇતિ પટોલાદિકથાઃ ॥

(૪) પરવળ, મોથ, ગળો, અરુ-
સી, સૂંઠ, ધાણા, કરિયાતુ, આ કવાથ
મધ નાંખીને પીનારને ખરાબ પાણીની
અસર મટી જાય છે.

કિરાતાદિ ચૂર્ણ.

કિરાતતિત્તાત્રિવૃદમ્બુપિપ્પલીવિઙ્ગવિ-
શ્વાકદુરોદિધીરજઃ । નિહન્તિલીઢં મધુના-
તિસત્ત્વરં મુદુસ્તરં દુર્જલદોષજં જ્વરમ્ ॥
ઇતિ કિરાતાદિચૂર્ણમ્ ॥

(૫) કરિયાતુ, નસોતર, વાળો,
પીપર, વાવડીંગ, સૂંઠ, કડુ, એ ચૂર્ણ મ-
ધમાં ચાટવાથી એકદમ અતિ દુસ્તર
દુર્જલજ્વર હણાય જાય છે.

શુઠ્યાદિ કલક.

ભોજનાગ્રે નરૈર્નિત્યં શુઠીજાજ્યમયો-
ત્થિતઃ । કલકસ્તુ સેવિતો હન્યાન્નાનાદે-
શોદ્ધવં જલમ્ ॥

માણસ નિત્ય ભોજનના આરંભમાં
સૂંઠ, શુઠ, અને હરડેનો કલક ખાવાથી
નાના પ્રકરના દેશોનાં પાણી લાગતાં નથી.

આર્દ્રકાદિ કલક.

સહાર્દ્રકયવક્ષારૌ પીત્વા કોષ્ઠેન વારિ-
ણા । નાનાદેશસમુદ્ભૂતં વારિદોષમપોહતિ ॥

(૭) આદુ અને જવખાર ઊના પાણીમાં પીવાથી ઘણા દેશોનાં પાણી લાગતાં નથી.

સાધ્ય જવરનું લક્ષણ.

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुप-
द्रवः ।

મળવાન માણસને અદપદોષ વાળો અને ઉપદ્રવો વગરનો જવર થાય તે સાધ્ય જાણવો.

જવરના ઉપદ્રવો.

श्वासो मूर्च्छारुचिच्छर्दिस्तृष्णातीसार-
विदग्गहाः । हिकाकासाङ्गदाहाश्च ज्वरस्यो-
पद्रवा दश ॥

શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, ઉલટી, તૃપા, અતિસાર, મળખંધ, હેડકી, ઉધરસ, અને અંગમાં દાહ, એ દશ ઉપદ્રવો જવરના છે.

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા.

सञ्जातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो नस्या-
चिकित्सकैः । व्याधौ शान्ते प्रणश्यन्ति
सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ अतो व्याधिं ज-
येद्यत्नात्पूर्वं पश्चादुपद्रवान् । भिषग् यः
कुशलः सोऽत्र जयेत्पूर्वमुपद्रवम् ॥ तेष्वपि
प्रचुरेषु प्राङ् नाशयेदाशु कारिणम् । मूल-
व्याधिं जयेत्पूर्वं यत्र यो वा भवेद् बली ॥
अविरोधेन कार्या तदुभयोरपि च क्रिया ॥

ઉપદ્રવો સહિત થયેલા રોગને પણ વેધે છોડી દેવો નહિ. રોગ મટે છે તો ઉપદ્રવો પણ મટે છે. માટે યતનથી પ્રથમ રોગને અને પછી ઉપદ્રવોને હતવા. પ્રવીણ વેદ તો વળી રોગ કરતાં ઉપદ્રવને પ્રથમ હતે છે. ઉપદ્રવો ઘણા હોય તો

તેમાંથી જે વધારે ઝડપવાળો હોય તેને પહેલો હતવો. પ્રથમ મૂળ રોગને અથવા જે વધારે બળવાન હોય તેને હતવો, અથવા તો વિશેષ ન આવે તેવી રીતે એ-કજ વખતે બંનેને હતવા.

જવરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા.

દશાંગ પ્રયોગ.

सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली शृङ्गी
पत्रा पुष्करं रोहिणी च । शकं शल्याः
शैलमल्याश्च बीजं श्वासं हन्यात् सन्निपातं
दशाङ्गः ॥

સિંહી વઢીકટૈયા । વ્યાગ્રી લઘુકણ્ઠકારી ॥ તામ્રમૂલી દુરાલભા । રોહિણી કટુકી ॥ શૈલમ-હી કોરૈઆ । દશાંગપ્રયોગઃ ॥

भार्गी निम्बघना भया मृतलता भूनि-
म्बवासा विषा । त्रायन्ती कटुका वचा
त्रिकटुकस्योनाकशक्रद्रुमैः ॥ रास्नायासप-
टोलपाटलशटी दार्वी विशाला त्रिवत् ब्रा-
ह्मी पुष्करसिंहिकादयानिशागव्यक्षदेवदु-
मैः ॥ काथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान्
द्वात्रिंशतां पानतो बुद्धिर्षांनिजतेजसा वि-
जयते सर्पान् गुरुत्मानिव ॥ किञ्च श्वास-
बलासकाशमुदररुहद्रोगहिकामरुन्मन्यास्त-
म्भगलामयार्दितमलाविष्टम्भ्रध्मानपि ॥

વિષા અતીસરશક્રદ્રુમઃ બકુલ ઇતિ લોકે । દે-વદ્રુમઃ દેવદારુઃ । ઇતિ દ્વાત્રિંશકાથઃ ॥

મધુના કુળ્ણાકદફલકર્કટશૃંગીમર્વ ચૂર્ણમ્ । શ્વાસામયે મહોગ્રે લીલા લોકઃ સુ-સ્વી ભવતિ ॥ વન્યોપલામિતાપિત્તાગ્ન્યા-

ઋણ પક્ષે દાહઃ । અપહરતિ શ્વાસામયમ-
સંશયં ભાષિતં મુનિભિઃ ।

ઉભી તથા બેઠી ભોંરીંગણીઓ, ધમા-
સો, કડવી ધીસોડી, કાકડાશીંગી, ભારંગીનાં
મૂળ, એરડાનાં મૂળ, કડુ, કચૂરાનાં પાન, ઈંદ્ર-
જંબ, આ દશાંગ પ્રયોગ શ્વાસને મટાડે છે.

દ્વાત્રિંશ કવાથ.

(૨) ત્રાયમાણુ, કડુ, વજ, ભારંગી,
લીમડો, મોથ, હરડે, ગળો, કરિયાતુ,
અરડૂસી, અતિવિષ, ત્રિકડુ, અરલુ, ઈં-
દ્રજંબ, રાસના, જવાસો, કડવાંપરવળ,
કાકચિયા, કચૂરો, દાડહળદર, ઈંદ્રવાડ-
ણી, નસોતર, બ્રાહ્મી, એરડાતું મૂળ, બિ-
લી તથા બેઠી ભોંરીંગણીઓ, હળદર, આ-
મંળી, બેહેડાં, અને દેવદાર, આ બત્રીસ
ચીજોનો કવાથ, ગરૂડ સ્વપરાક્રમથી જે-
મ સંપોને જીતે છે તેમ સ્વપ્રભાવથી મ-
હા દાડહળ સંનિપાતો. શ્વાસ, કફ, ઉધરસ,
શુદ્ધરોગ, છાતીના રોગ, હેડકીવાયુ, ચો-
ડતું ઝલાઈ જવું, ગળાના રોગ, કટ
કિયો વાયુ, મળખંધ, અને બદનો નાશ કરે છે.

(૩) પીપર, કાયફળ, અને કાકડા-
શીંગીતું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી મહા
ઉગ્ર શ્વાસ રોગ મટે છે.

(૪) અડાયાના અગ્નિથી તપાવેલ
હાતરડાની અણીથી હાડપિંજરમાં ડામ દે-
વાથી શ્વાસ રોગ અવશ્ય મટે છે, એમ
મુનિઓએ કહેલું છે.

જવરમાં મૂર્છાની ચિકિત્સા.

આર્દ્રકસ્ય રસૈર્નસ્યં મૂર્છાયામાચરેન્નરઃ ।
અજ્ઞનઞ્ચ પ્રયુજ્ઞતીત-મધુસિન્ધુશિલોષણૈઃ ॥

જીનામ્ભસાશ્લેષકઃ સુરભિર્ધૂરઃ સુગન્ધિ પુ-
ષ્પઞ્ચ । મૃદુનાલવૃન્તવાતઃ કોમલકદલી-
દલસ્પર્શઃ ॥

મૂર્છા માટે આદાનો રસ સંધવો;
મધ, સેંધવ, મણુશીળ, અને મરી આં-
જવાં; શીતળ ખાણી આંખોમાં છાંટવું;
સુગંધી ધૂપ તથા પુષ્પો સંધવાં, તાડના
પાંખાનો વાયુ નાંખવો, અને કેળનાં પાન
શરીરે અડાડવાં.

જવરમાં અરૂચિની ચિકિત્સા.

અરુચૌ તુ શૃંગ્ગવેરજરસકૈઃ સોષ્ણૈઃ સસિ-
ન્ધુજૈઃ કવલઃ । સિન્ધૂત્થમાતુલુકીફલકૈ-
શરધારણં વક્રે ॥

અરૂચિ માટે આદાના રસને ગરમ
કરીને તેમાં સેંધવ નાંખીને મુખમાં રા-
ખવો. અને બીજોરોના ફળના તંતુઓ ત-
થા સેંધવ મુખમાં રાખવા.

વમનની ચિકિત્સા.

કાયો ગુહ્યચ્યાઃ સમધુઃ સુક્ષીતઃ પીતઃ
પ્રશાન્તિં વમનસ્ય કુર્યાત્ । વિદ્મપક્ષિકાણાં
મધુનાઽવલીઢાસચન્દનાશર્કરયાન્વિતાવા ॥

ગળોનો શીતળ કવાથ મધ નાંખીને
પીવાથી ઉલટી મટે છે. માખીની હળાર
મધ, ચંદન, અથવા સાકર સાથે આટ-
વાથી પણ ઉલટી મટે છે.

તરશની ચિકિત્સા.

દન્કશઠવીજપૂરકદાઢિમવદરૈઃ સચુક-
કૈર્વદને । લેપો જયતિ પિપાસામથ રજત-
ગુદી મુસ્તાન્તઃસ્થા ॥ શીતં પયઃ ક્ષૌદ્રયુતં
નિપીતમાકળ્ઠમાશ્વેવ તદુદમેચ । તર્ષ મ-

હાંતં શમયંદિ વત્ક્રે ઘૃત્વાથ વા સૌદ્રવટા-
ગ્રલાજાન્ ॥

(૧) લીંબુ, બીજેડું, ઢાડમ, ખેર,
અને ચકોનો મુખમાં લેપ કરવાથી તૃષા
મટી જાય છે. .

(૨) મુખમાં રૂપાની ગોળી રાખ-
વાથી તૃષા મટે છે.

(૩) મધ સહિત ટાડું દૂધ ગળા
સૂચી લેઇને એકી કાઢવાથી તૃષા મટે છે.

(૪) મધ, વડનાં અગ્રો, અને શા-
ળની ધાણી મુખમાં રાખવાથી તૃષા મટે છે.

જવરમાં અતિસારની ચિકિત્સા.

લઙ્કનમેકં મુત્ત્વા નાન્યદ્વાસ્તીહ મેષજં
વલિનઃ । સમુદીર્ણદોષનિચયં શમયતિ ત-
ત્પાચ્ચેદાપિ ચ ॥ વત્સાદની વત્સકવારિ-
વાહવિશ્વમ્ભરા નિમ્વવિપાસવિશ્વા । જ્વ-
રેડતિસારં ત્વરિતં જયન્તિ વિશ્વામૃતાવત્સ
કવારિવાહાઃ ॥ વિશ્વમ્ભરા મૂનિમ્ભઃ ॥

પાઠામૃતાપર્પટમુસ્તવિશ્વાકિરાતતિક્તેન્દ્રય-
વાન્ વિપાચ્ય । પિવન્ હરત્યેવ હટેન સ-
ર્વાન્ જ્વરાતિસારાનપિદુર્નિવારાન્ ॥

બળવાન અતિસારનું એપધ કેવળ
લંઘન વિના બીજું નથી, લંઘનથી વધી
ગયેલા દોષોનું શમન થાય છે.

(૧) ગળો, ઇંદ્રજવ, મેથ, કરિયાતું, લી-
મટો, અતિવિષ, સૂંઠ, એથી અતિસાર મટે છે.

(૨) ગળો, ઇંદ્રજવ, મેથ, સૂંઠ, એ-
થી પણ અતિસાર મટે છે.

(૩) કાળીપાડ, ગળો, ખડસલિયો,
મેથ, સૂંઠ, કરિયાતું, અને ઇંદ્રજવનો

કવાથ અનિવાર્ય અતિસારને પણ બળથી
હણી નાંખે છે.

જવરમાં મલબંધની ચિકિત્સા.

વિદ્ગ્રહે વાતચિત્ કર્મ કુર્યાદત્રાનુલોમ-
નમ્ ॥ મલં પ્રવર્તયેદાથુ તીક્ષ્ણાભિઃ ફલ-
વર્તિભિઃ ॥ પથ્યારગ્વષતિક્તા ત્રિવૃદામલં-
કૈઃ ગૃતં તોયમ્ । જીર્ણજ્વરે વિશ્વધે દયા-
દાથેવ વિદ્ગ્રહઃ શામ્યેત્ ॥

જવરમાં દસ્ત ન થાય તો વાયુનું
અનુલોમન કરનારી ક્રિયાઓ કરવી, શુદ્ધા-
માં તીક્ષ્ણ એપધોની વાટો ખોસીને દ-
સ્ત લાવવો. જીર્ણજવરમાં મલબંધ થાય
તો હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર, અને
આમળાંનો કવાથ આપવો, એટલે તેથી-
તરતજ મળ બંધ છૂટશે.

હેડકીની ચિકિત્સા.

નીરેણ સિન્ધૂત્થરજોડતિસૂક્ષ્મં નસ્યેન
નૂનં વિનિહન્તિ દિકામ્ । ગુળ્લી ઇઠાદ વા
સિતયા સમેતા ધૂવોઽથવા દિક્કુસમુદ્રવશ્ચ ॥

(૧) સૈંધવના બહુ બીણા ચૂર્ણનું
પાણી સાથે નસ્ય લેવાથી હેડકી મટે છે.

(૨) સાકર અને સંઠના નસ્યથી પણ
બળથી હેડકી મટી જાય છે.

(૩) હિંગના ધૂપથી પણ હેડકી મટી
જાય છે.

જવરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા.

કાસે કગા કગામૂલં કલિઙ્કકુલં રજઃ ॥
સવિશ્વમેષજં લિહ્યાત્ મધુના વા વૃષાદ્રસમ્ ॥
રજઃ પર્પટકમ્ ॥

પુષ્કરમૂલકટુત્રિકગૃત્તીકદ્ફલયાસક-
કારવિકાભિઃ । મધુલુલિતાભિરયં સ્વલુ
લેહઃ કાસરિપુઃકરોગહરશ્ચ ॥

(૧) જ્વરમાં ઉધરસ માટે પીપર, પીપરી મૂળ, ઈંદ્રજવનું ફળ, ખડસલિયો, અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

(૨) અરડૂસીનો સ્વરસ પીવાથી ઉધરસ મટે છે.

(૩) એરંડાનું મૂળ, ત્રિકટુ, કાકડા-શીંગી, કાયફળ, રાતો ધમાસો, અને ક-લોંછ ૭૩, એનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ તથા કફ રોગો મટે છે.

જ્વરમાં દાહની ચિકિત્સા.

દાહાધિકારે લિખિતં દાહે કુર્યાચ્ચિકિ-
તિસતમ્ । પરં જ્વરે વિરુદ્ધં યન્નોચિતં ત-
ચ્ચિકિતિસતમ્ ॥

દાહના અધિકારમાં કહેલી સર્વ ચિ-
કિત્સા કરવી, પણ તેમાંની જે જ્વરને
વિરુદ્ધ હોય તે કરવી નહીં.

સુખસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

સન્તાપોઽધ્યધિકો વાગ્ને તૃણાદીનાં ચ
માર્દવમ્ । બહિર્વેગસ્ય લિજ્જાનિ સુખસા-
ધ્યત્વમેવ ચ ॥

તૃણાદીત્યાદિશબ્દેનાન્તર્દાહસન્ધ્યસ્થિવ્યથાશ્વા-
સા ગૃહ્યન્તે તેષાં માર્દવમત્પતા । બહિર્વેગસ્ય
જ્વરસ્ય ॥

વર્ષાશરદ્વસન્તેષુ વાતાગ્નૈઃ પ્રાકૃતઃ ક્ર-
માત્ । પ્રાકૃતઃ સુખસાધ્યસ્તુ જ્વરઃ સુર-
મિસમ્ભવઃ ॥ સુરભિર્વસન્તઃ ॥

બહારથી તાપ બહુ લાગે, પણ અં-
દર દાહ, સાંધા તથા હાડકાંનો દુખાવો,
અને શ્વાસ અલ્પ હોય, એ બહારનાં વે-
ગવાળા જ્વરનાં લક્ષણો છે, તે ઉપરથી

એવા જ્વરને સુખસાધ્ય જાણવો.

વર્ષાઋતુમાં વાયુથી, શરદમાં પિત્તથી,
અને વસંતમાં કફથી જ્વર આવ્યો હોય,
તે પ્રાકૃત જ્વર કહેવાય છે, તેમાં વસંતનો
જ્વર સુખસાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાધ્યઃ પ્રાકૃતશ્ચાનિ-
લોદ્રવઃ । અંતર્દાહોધિકા તૃણા પ્રલાપઃ
શ્વસનં ભ્રમઃ ॥ સંધ્યસ્થિશૂલમસ્વેવાસ્તથા
વર્ચો વિનિગ્રહઃ ॥ અંતર્વેગસ્ય લિજ્જાનિ ક-
ષ્ટસાધ્યત્વમેવ ચ ॥

વર્ચો વિનિગ્રહ પુરીષાપ્રવૃત્તિઃ ॥ અન્યઃ પ્રાકૃ-
તાદન્યો વૈકૃતઃ ॥

પ્રાકૃત સિવાયનો બીજો વૈકૃત જ્વર
છે તે કષ્ટસાધ્ય છે. વાયુથી થયેલો પ્રાકૃત
જ્વર પણ અંતર્દાહ, અધિક તૃષ્ણા, બકવા,
શ્વાસ, ભ્રમ, સાંધા તથા હાડકાંમાં શુળ,
પરસેવો નહીં નીકળવો, મળખંધ, એટલાં
અંદરનાં વેગનાં ચિન્હો, તે જ્વર પણ
કષ્ટસાધ્ય છે.

ઋતુઓના દોષો.

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો
જ્વરમ્ । કુર્યાત્ પિત્તશ્ચ શરદિ તસ્ય ચા-
નુબલઃ કફઃ ॥ કફો વસન્તે તમપિ વાત-
પિત્તં ભવેદનુ । તત્પ્રકૃત્યા વિસર્ગાચ તત્ર
નાનશનાદ્રયમ્ ॥

તત્પ્રકૃત્યા તસ્ય પિત્તસ્ય પ્રકૃત્યા સ્વભાવેન ।
યત ઉક્તમ્ । ‘કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ સહેતે લઘુનં
વહુ ।’ इति विस्सर्गाच्च शरदो विस्सर्गकालत्वाच्च ।
યત ઉક્તમ્ । વર્ષાશરદ્દેમન્તા વિસર્ગકાલાસ્તત્રો-
પચિત્તબલાઃ । પ્રાણિનો ભવન્તિ સોમસ્ય બલવત્ત્વો-

દિતિ ॥ તત્ર શરદિ પિત્તજ્વરે અનશનાદ્વયં ન ।
વસન્તે કફજ્વરેડપિ ફક્તપ્રકૃત્યા લક્ષ્ણાદ્વયં ન
ભવતિ । કિન્તુ વસન્તસ્યાદાનકાલત્વાન્નિઃશઙ્ક
ન કર્તવ્યમ્ । યત ઉક્તમ્ । શિશિરવસન્તપ્રી-
ષ્માસ્વાદાનકાલાસ્ત્રાપચિતવલાઃ પ્રાણિનો ભવ-
ન્તિ સૂર્યસ્ય બલવત્ત્વાદિતિ । એતેનેદમુક્તમ્ ।
વર્ષાસુ વાયુઃ પ્રધાનમ્ । પિત્તશ્લેષ્માણાવપ્રધાને ।
શરદિ પિત્તં પ્રધાનમ્ કફોડપ્રધાનઃ વસન્તે શ્લે-
ષ્મા પ્રધાનં વાતપિત્તે અપ્રધાને તત્ર પ્રધાનસ્ય
પ્રાધાન્યેન ચિકિત્સા કર્તવ્યા । સાં ચાપ્રધાને
નિષિદ્ધા ન વિધેયા એવં વૈકૃતેષ્વપિ પ્રધાનસ્ય
પ્રાધાન્યેન ચિકિત્સા કર્તવ્યા । તથા ચોક્તમ્ ॥

સંસર્ગે યો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ સ વૈ
ભવેત્ । શેષદોષાગ્નિરાંધ્રેન સન્નિપાતે તથૈવ
ચેતિ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વયસંસર્ગે ગરીયાન્ પ્રધાનઃ ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન તથા પિત્ત અ-
ને કફ અપ્રધાન છે, માટે વર્ષામાં દુષ્ટ
થયેલો અને પેટામાં પિત્ત કફને રાખે-
લાં છે એવો વાયુ જ્વર લાવે છે. શરદ્-
માં પિત્ત પ્રધાન હોઈને કફ અપ્રધાન
છે, માટે તે ઋતુમાં દુષ્ટ પિત્ત કફને પે-
ટામાં રાખીને જ્વરને લાવે છે. વસંતમાં
કફ પ્રધાન અને વાત તથા પિત્ત અપ્રધાન
હોઈ તેઓ દુષ્ટ કફના પેટામાં રહીને
જ્વરને લાવે છે. પિત્તના સ્વભાવને લીધે
તથા શરદ્ઋતુ વિસર્ગ કાળ (સૂર્યને રસા-
દિ પૃથ્વીમાં મૂકવાનો કાળ) હોવાથી
શરદ્માં થયેલા પિત્તજ્વરમાં લંઘનથી
કંઈ પણ લંચ નથીજ.

બીજા અધોમાં કહ્યું છે કે-વર્ષા, શ-
રદ્ અને હેમંત ઋતુ વિસર્ગ કાળ હો-
વાથી તેમાં અંદ્ર બળવાન રહે છે તેથી
તેમાં સર્વે પ્રાણીઓ વિષે બળ રહે છે.
અને શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ
આદાન (સૂર્યને રસ ખેંચવાનો) કાળ છે
તેથી તેમાં સૂર્ય બળવાન હોવાથી પ્રાણી-
ઓમાં બળ ઓછું રહે છે.

પ્રાકૃત અને વૈકૃત જ્વરોમાં પ્રધાન
દોષની ચિકિત્સા મુખ્યત્વે કરીને કરવી,
પણ તે ચિકિત્સા અપ્રધાન દોષને માટે
નિષિદ્ધ ન હોવી જોઈએ. કહ્યું છે કે-
એ દોષના સંસર્ગમાં અને ત્રણે દોષના
સન્નિપાતમાં પ્રધાન દોષની ચિકિત્સા પ્ર-
ધાન દોષને વિરોધ ન આવે તે ॥ રાતે કરવી.

અસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

જ્વરઃ ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય ગમ્ભીરો દીર્ઘરા-
ત્રિકઃ । અસાધ્યો વલવાન્ યથ્વ કેશસી-
મન્તકુજ્જ્વરઃ ॥

દીર્ઘરાત્રિકઃ વહુરાત્રાનુવન્ત્રી કેશસીમન્તકૃત્ ।
પ્રભાવાત્ કેશેષુ સીમન્તં યઃ કરોતિ ॥

નબળા તથા સોજાવાળાને થયેલો
જ્વર, લાંબા કાળનો જ્વર, બળવાન જ્વર,
અને પોતાની શક્તિથી જે જ્વરે કેશમાં
સે થો પાડી દીધો હોય તે જ્વર, એટલા
જ્વરો અસાધ્ય છે.

ગાંભીર જ્વરનું લક્ષણ.

ગમ્ભીરસ્તુ જ્વરો જ્ઞેયોઽન્તર્દાહેન તૃષ્ણ-
યા । આનદ્વત્વેન ચાત્યર્થ કાશશ્વાસોદ્-
મેન ચ ॥ આનદ્વત્વેન વિવદ્મલત્વેન ॥

અંતર્દાહ, તૃપ્તા, મળખંધ, અને અ-
ત્યંત ઉષ્ણ તથા શ્વાસ, એ ગંભીર
જ્વરનાં લક્ષણો છે.

કાનના મૂળની ગાંઠ વિષે.

જ્વરસ્ય પૂર્વે જ્વરમધ્યનો વા જ્વરાન્તતો
વા શ્રુતિમૂલશોથઃ । ક્રમાદસાધ્યં સ્વલ્પ
કૃચ્છ્રપ્રાધ્યઃ સુત્રેન સાધ્યો મુનિભિઃ પ્ર-
દિષ્ટઃ ॥

જ્વર આવ્યા પહેલાં કાનના મૂળમાં
સોજો થાય તો તે અસાધ્ય છે, જ્વરના મધ્ય-
માં તે સોજો કાનના મૂળમાં થાય તો તે કષ્ટ
સાધ્ય છે, અને જ્વર પછી થાય તેને સુખ-
સાધ્ય જાણવો, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

જ્વરવાળાનું અરિષ્ટ.

રોગિણો મરણં યસ્માત્ અવશ્યમ્ભાવિ
લક્ષ્યતે । તલ્લભણમરિષ્ટં સ્યાદ્દૃષ્ટમપ્યભિધી-
યતે ॥ હેતુર્ભિર્વહુભિર્જાતો વલિભિર્વહુલક્ષ-
ણઃ । જ્વરઃ પ્રાણાન્તકૃદ્યથ શીઘ્રમિન્દ્રિ-
યનાશનઃ ॥

શીઘ્રમિન્દ્રિયનાશનઃ ઉત્પન્નમાત્ર એવ ચિકિત્સ-
માનોડપિ ઇન્દ્રિયાણાં ચક્ષુરાદીનાં શક્તિં યો ના-
શયતિ ॥

વિસંજ્ઞસ્તામ્યતે યસ્તુ શેતે નિપતિતોડપિ
વા । શીતાર્દિતોડન્તરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિય
તે નરઃ ॥

વિસંજ્ઞઃ યિગતજ્ઞાનઃ । તામ્યતે નષ્ટહર્ષઃ શેતે
નિપતિતો વા । અત્રાપિ શાશ્વદ્ એવાર્થઃ । નિપ-
તિત એવ તિગ્રતિ ન ચોત્થાતું સમર્થઃ તથાસન્
શેતે વા । શીતાર્દિતઃ બહિઃ । અન્તરુણ । અ-
ન્તર્દાહવાન્ ॥ અન્યચ્ચ ॥

યો હૃદયોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સજ્ઞાતયુલ-
વાન્ । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિં તં જ્વરોઃ હ-
ન્તિ માનવમ્ ॥

હૃદયોમા રોમાશ્ચવાન્ હૃદિ સંવાતવાન્ સન્નિપા-
તિકશૂલવાન્ । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિનતુ નાસિ-
કયા । અન્યચ્ચ ॥

દિકાશ્વામતૃપાયુક્તં મૂઠં વિશ્રાન્તલોચ-
નમ્ । સન્તતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ
જ્વરઃ ॥ ક્ષપયતિ સમાપયતીત્યર્થઃ । અન્યચ્ચ ॥

હતપ્રમેન્દ્રિય ક્ષામમરોચકનિપીઢિતમ્ । મ-
ગ્મીરતીક્ષ્ણવેગાર્તે જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥

હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ । હતા પ્રમા દીપ્તિર્યેષાં । અથવા
હતા પ્રમા પ્રતિમા વિષયપ્રહણશક્તિર્યેષામ્ તથા-
વિધાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્ય તં હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ ॥
ક્ષામં ક્ષીણમ્ । ગમ્મીરતીક્ષ્ણવેગાર્તે ગમ્મીરઃ ઉ-
ક્તલક્ષણકઃ ॥ તીક્ષ્ણવેગઃ અતિદુઃસહવેગઃ ॥
તામ્યાં આર્તે દુઃખિતમ્ । અન્યચ્ચ ॥

મરણં પ્રાપ્નુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ।
શેષસઃસ્તઙ્ઘતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥
વ્યાख्याતોડયં શ્લોકઃ ॥

જે લક્ષણો ઉપરથી રોગીનું અવશ્ય
મરણ થશે, એમ સમજાય તેને અરિષ્ટ કં
રિષ્ટ કહે છે. ઘણું બળવાન કારણોથી થ-
યેલો, ઘણું લક્ષણો વાળો, અને ઉત્તમ
થતાંજ ઉપાયો કર્યા છતાં પણ અશુ આ-
દિ ઇન્દ્રિયોનો નાશ કર્યો હોય, તે જ્વરને
પ્રાણહારક સમજવો. બેભાન થઇ ગયેલ,
બિલકુલ હર્ષ વગરનો થઇ ગયો હોય,
પડ્યોજ રહે અને ઊઠી શકતો ન હોય,
અશક્તિથી સૂઈજ રહેતો હોય, બહારથી

દાહ અને અંદરથી દાહ થતો હોય, તે માણસ જ્વરથી મરી જવાનો બાબતો. જેનાં રૂંવાડાં બિલાં થઈ જતાં હોય, નેત્રો લાલ થઈ ગયાં હોય, હૃદયમાં સંનિપાતનું શૂળ નીકળતું હોય, અને નાકથી નહિ પણ મુખથીજ શ્વાસ લેવાતો હોય, તો તે માણસને જ્વર મારી નાંખે છે. હેડકી, શ્વાસ, અને તૃષાથી પીડાતો હોય, મૂઠ બનીને ભ્રમિત નેત્રોવાળો થઈ ગયો હોય, જિંઘા શ્વાસો લેતો હોય, અને ન બળે પડી ગયો હોય, તે માણસને જ્વર માર્યા વગર રહેતોજ નથી. જેની કાંતિ તથા ધાત્ર્યોની શક્તિ હણાઈ ગઈ હોય, ક્ષીણતા બહુ આવી હોય, ગંભીર જ્વર આંચો હોય, સડન ન થઈ શકે એવો જ્વરનો વેગ હોય, અને અરૂચિ થઈ હોય, તે જ્વર વાળાને વેંચે છોડી દેવો. જ્વર વીર્યના સ્થાનમાં હોય, તો લિંગ જડ બની વીર્ય બહુ નીકળ્યા કરે છે. આવા જ્વર વાળાનું પણ મરણ જ થાય છે.

વિષમજ્વરનું અરિષ્ટ.

આરમ્ભાદ્ વિષમો યસ્તુ યસ્ય વા દીર્ઘ-રાત્રિકઃ । ક્ષીણસ્ય ચાતિરૂક્ષસ્ય ગમ્भीરો યસ્ય હન્તિ તમ્ ॥

યસ્ય આરમ્ભાદિવિષમઃ । પ્રથમમેવ વિષમઃ ન તુ જ્વરોત્સુષ્ટસ્ય । યસ્ય દીર્ઘરાત્રિકઃ । યસ્ય ક્ષી-ણસ્યાતિરૂક્ષસ્ય ચ ગમ્भीરો ભવતિ ॥ તં વિષ-મો દીર્ઘરાત્રિકો ગમ્भीરશ્ચ હન્તીત્યર્થઃ । इति ज्वराधिकारः ॥

પ્રથમ ખીબ પ્રકારનો જ્વર આંચા વગર પ્રારંભથીજ વિષમજ્વર આંચો

હોય, જ્વર લાંબા કાળનો હોય, ક્ષીણતા બહુ આવી ગઈ હોય, અતિ રૂક્ષતા આવી હોય, અને જ્વરે ગભીર રૂપ પકડ્યું હોય, તો તે જ્વર પણ મારીજ નાંખે છે.

॥ इति ज्वराधिकार संपूर्णम् ॥

૨ અતિસારનો અધિકાર.

અતિસારનું નિદાન.

गुर्वतिसिग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनार्जीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्यैः । शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्व्यर्तुपर्ययैः ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥

ગુરુમાત્રયા સ્વભાવેન સંસ્કારેણ ચ અતિશબ્દઃ સ્થૂળાન્તૈઃ સહ સમ્બદ્ધયતે । સ્થૂલમ્ અસમ્યક્ પિષ્ટં ગોધૂમાદિ ॥ વિરુદ્ધં સંયુક્તં ક્ષીરમત્યાદિ । અધ્યશનમ્ ‘અર્જીર્ણે ભુજ્યતે યત્ તુ તદધ્યશન-મુચ્યતે ॥’ અર્જીર્ણે આમં વિદગ્ધશ્ચ । ‘વહુ સ્તોકમકાલે ચ ભુક્તં યદ્વિષમં હિ તત્ ।’ ભો-જનૈરિતિ ગુર્વાદિભિર્વિષમાન્તૈઃ સર્વૈઃ સહ સમ્બ-યતે સ્નેહાદ્યૈઃ પાનસ્વેદનવમનવિરેચનાનુવાસનનિરૂ-હાન્તૈઃ અતિયુક્તૈર્વારંવારં પ્રયુક્તૈર્મિથ્યાયુક્તૈઃ અવિધિ-પ્રયુક્તૈશ્ચ ॥ વિષેઃ । વિષાણ્યત્ર સ્વાવરાણિ તેપામ-ધાગતત્વાત્ ॥ શોકો બન્ધ્યાદિવિયોગજનિતમનઃ-પીડા । સાત્ત્વ્યર્તુપર્યયૈઃ સાત્ત્વ્યત્રિપરીતૈરસાત્ત્વ્યૈઃ તથા યસ્મિન્ ઋતૌ યદુચિતં તદ્વિપરીતૈ ॥ જલા-ભિરમણૈઃ જલક્રીડાદિભિઃ ॥ વેગવિઘાતૈઃ મૂત્રપુ-શિષાદિદૃઢધારણૈઃ । કૃમિભિઃ પક્વાશયસ્ય દુષ્ટૈઃ ॥ एतानि यथासम्भवं वातादीनां दुष्टैः कारणानि

વોદ્ધવ્યાનિ ॥ નન્વેવં સતિ સ્વહેતુદુષ્ટેન વાતાદિ-
નાતિસારો મવચ્ચેન તાવન્માત્રં વાચ્યં કિમર્થં ગુ-
ર્વાધમિધાનં । ઉચ્યતે ॥ ગુર્વાદિહેતુદૂષિતા એવ
વાતાદયો બાહુસ્થેનાતિસારં જનયન્તિ । ન તુ લ-
ક્ષ્ણમુક્તર્જાગાદિલઘ્વનક્રોધતુષાશ્લુષામિદનનદષ્ટ્યા-
રનાલંબ્યાયામવર્ષાશરદ્વસન્તાદિભિઃ કુપિતાઃ ।
અતો ગુર્વાદિન્યુચ્યન્તે । એવમન્યત્રાપિ વોદ્ધવ્યમ્ ॥

ભારે, અતિ ચીકણાં, રૂક્ષ, ગરમ, દ્રવ,
સ્થૂળ, અતિશીતળ, અને વિરૂદ્ધ લોજ-
નોથી; વિષમ લોજન તથા અશુભ્રથી;
ઘડું સ્નેહાદિકથી; મિથ્યા આહાર તથા
વિષ અને ભયથી; શોક, ખરાબ પાણી,
અને અતિ મધ્યપાનથી; ઋતુના બદલા-
વાથી; જળમાં રમણ કરવાથી; વેગ તથા
વાગવાથી; અને કૃમિ દોષથી; માણસને
અતિસાર થાય છે, તેનાં લક્ષણો કહીએ છીએ.

વ્યાખ્યા:-

જે લોજન માત્રાથી વધારે હોય અ-
થવા સંસ્કારથી ભારે થયેલું હોય તે ‘ગુરુ’
લોજન કહેવાય છે, ઘડું ‘દળેલું’ ઘઉં
વગેરે ધાન્યનું લોજન ‘સ્થૂળ’ કહેવાય
છે, રૂક્ષ અને માછલાં વગેરે સંયુક્ત
પદાર્થોના લોજનને ‘વિરૂદ્ધ’ લોજન
કહે છે. પેટમાં ગયેલું લોજન કાચું ‘ર-
હેલું’ અથવા ખરાબર પાક્યું ન હોય તે
‘અશુભ્ર’ કહેવાય છે, નિયમ કરતાં વ-
ધારે અથવા થોડું અથવા સમય વગર
જમવામાં આવેલું લોજન ‘વિષમ લો-
જન’ કહેવાય છે, સ્નેહપાન, સ્વેદન, વ-
મન વિરેચન, ક્વાથની પીચકારી એ કિ-
યાઓને ‘સ્નેહાદિ ક્રિયાઓ’ કહે છે. આ

પ્રકરણમાં વિષ એટલે જંગમ વિષ નહીં
સમજતાં સ્થાવર વિષ સમજવું, કારણ
કે નીચે જવાનો સ્વભાવ સ્થાવર વિષનો
છે. સંબંધીઓના વિયોગ વિગેરેથી થયે-
લી મનની પીડાને ‘શોક’ કહે છે. ઉપર
ગણાયેલાં કારણો વાયુ વગેરેને બગા-
ડનારાં થાય છે.

શંકા:-

દોષો પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થઈને
અતિસાર કરે છે, તેમાં ગુરુ લોજન વગેરે
કારણો બતાવવાનું કારણ શું ?

સમાધાન:-

ગુરુ લોજન આદિ કારણોથી જ દુ-
ષિત થયેલા દોષો ઘણું કરીને અતિસાર
કરે છે; પરંતુ લંઘન, પચેલું અન્ન, હ-
લકું અન્ન, કોષ, તરશ, ભૂખ, અભિ-
ધાત, દહી, અધાણાં, કસરત, વર્ષા-શરદ્
વસંતઋતુ, ઇત્યાદિથી કોયેલા વાયુ આદિ
દોષો અતિસાર ઉત્પન્ન કરતા નથી, એમ
જણાવવા માટે જ ગુરુ લોજન વગેરેના-
મ આપેલાં છે. બીજે ઠેકાણે પણ જ્યાં
જ્યાં દૂરનાં નિદાનો કહેવામાં આવે ત્યાં
પણ આ રીતેજ સમજી લેવું.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ.

હન્નામિપાર્શ્વોદરકુક્ષિતોદગાત્રાવસાદાનિ-
લસન્નિરોધાઃ । વિદ્મજ્ઞ આધ્માનમથાવિ-
પાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

વિદ્મજ્ઞઃ પુરિત્રાપ્રવૃત્તિઃ । અવિપાકો મુક્તસ્ય
પુરઃસરાણિ । એતાનિ લક્ષણાનિ પૂર્વભાવીનિ ॥

હૃદય, નાભિ, પડખાં, પેટ, અને કુ-
ખમાં પીડા, ગાત્રોમાં ગ્દાનિ, પવનનો

રોધ, દસ્તખાંધ, પેડુનો આક્રોશ, અને અપચો, એ અતિસાર થવાનાં ચિન્હો છે.

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ.

સંશ્લેષ્યાપાં ધાતુરર્થિં પ્રવૃદ્ધો વર્ચોભિશ્ચો
વાયુનાથઃ પ્રણુજઃ । સરત્યતીવાડતિસારં
તમાહુર્વ્યાધિ ધોરં ષડ્વિધન્તં વદન્તિ ॥

અપાં ધાતુઃ અત્ર સમાસાકરણાદ્વૃદ્ધત્વેન ચ રસ-
જલમૂત્રસ્વેદમેદઃ કફપિત્તરક્તાદયો દ્રવધાતવો
ગૃહ્યન્તે । પ્રવૃદ્ધઃ અર્થે સંશ્લેષ્ય શમયિત્વા વર્ચો-
મિશ્રઃ પુરીષયુક્તઃ વાયુના અધઃ પ્રણુજઃ અત્રઃ
પ્રેરિતઃ ॥

રસ, જળ, મૂત્ર, પરસેવો, મેદ, કફ,
પિત્ત, અને રક્ત વગેરે દ્રવરૂપ ધાતુઓ
વધી જઈને અગ્નિને ઠારી નાંખીને, વા-
યુના બળથી વિષ્ટા સહિત નીચે ઉતરે છે.

અતિસારનું સામાન્ય રૂપ.

અતિસારતિ નદીવત્ અતીસારં તમાહુર્વ્યાધિ ધો-
રમિતિ । યો રસાદિ દ્રવધાતુઃ અતીવ સરતીતિ
પ્રકૃતિમતિક્રમ્ય ગુદાધ્વના સરતિ તં વ્યાધિમતી-
સારમાહુઃ । કિંચિદ્ધ ધોરં 'ધોરં મીમં મયાનક-
મ્' इत्यमरः ॥

ષડ્વિધન્તં વદન્તીતિ । ષડ્વિધત્વં વિવૃણોતિ ।
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठः
आमेन चोक्तः ॥

એ ધાતુઓ પાતાની પ્રકૃતિને છોડી-
ને નદીના પ્રવાહની પેઠે પાતળા થઈ ની-
ચે ઊતરી શુદ્ધવાટે બહાર વહે છે, તેને
અતિસાર કહે છે.

અતિસારની સંખ્યા.

आमपक्कमं हित्वा नातीसारे क्रिया यतः।
अतोऽतीसारे सर्वस्मिन्नामं पक्कं च लक्षयेत् ॥

એ અતિસાર છ પ્રકારનો છે. વાત-
થી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થ-
યેલો, ત્રણે દોષથી થયેલો, શોકથી થ-
યેલો અને આમથી થયેલો અતિસાર.

અતિસારની ચિકિત્સાનો ક્રમ.

संस्पृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमप्सु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलश्चामसंज्ञितम्॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवश्च विशेषेण तत्तु पक्कं विनिर्दिशेत्॥
न च संग्राहकं दद्यात् पूर्वमापातिसारिण्यो
अकाले संगृहीतस्तु विकारान् कुरुते बहु-
न् ॥ दण्डकालसकाध्मानं ग्रहण्यर्शोभग-
न्दरान् । शोथपण्ड्यामयप्लीहगुल्ममेहेदर
ज्वरान् ॥ डिम्बस्थः स्थविरस्थश्च वातपि-
त्तात्मकश्च यः । क्षीणधातुबलश्चापि बहु-
दोषोऽतिविस्तृतः ॥ आमोऽपि स्तम्भनीयः
स्यात् पाचनात् मरणं भवेत् । लङ्घनमेकं
मुक्त्वा नान्द्रक्षास्तीह भेषजं बलिनः ॥ स-
मुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पाचये-
दपि च ॥

ધાન્યાંબુઘ્યાં શૃતં તોયં તૃષ્ણાદાહાતિસા-
રિણે । દ્રૌણેશ્શૃંગવેરાઘ્યાં મુસ્તપર્પટકેન
વા ॥ મુસ્તોદીચ્યશૃતં શીતં પ્રદાતવ્યં પિ-
પાસવે । દિનં લઙ્ઘનમેવાદૌ પૂર્વરૂપેઽતિસા-
રિણે ॥ કાર્યં ચાનશ્નનસ્યાન્તે પ્રદ્રવં લઘુ-
ભોજનમ્ । પથ્યાદારુચ્યામુસ્તૈર્નાગરાતિવિ-

પાન્વિતૈઃ । આમાતીસારનાશાય કાયમેભિઃ
પિવેન્નરઃ ॥ इति पथ्यादिकाथः ॥

પાઠાદિજ્ઞાનમોદોગ્રાપશ્ચકોલાદ્વર્જરજઃ ।

उष्णाम्बु पीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धव-
म् ॥ पाठादिचूर्णम् ॥

હરીતકીં સાતિવિષાં દિઙ્ગુ સૌવર્ચલં વ-
ચામ્ । સૈન્ધવશ્ચાપિ સંપિષ્ય પાયયેદુષ્ણ-
વારિણા ॥ આમાતીસારયોગોડયં યદ્યેતેન
ન શામ્યતિ ॥ ન તં યોગશતેનાપિ ચિકિ-
ત્સતિ ચિકિત્સકઃ ॥

इति हरीतक्यादिकल्कः ॥

वत्सकातिविषा विल्वं मुस्तकं बालकं शर्डी।
अतीसारं जयेत्सामं चिरजं रक्तशूलजित्॥
इति वत्सकादिकाथः ॥

एरण्डरससंपिष्टं पक्वामपञ्च नागरम् ।
आमातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥
नागरस्य पुटयाकः कर्कशश्च ॥

ધાન્યબાલકબિલ્વાદ્વનાગરૈઃ પાચિતં જ-
લમ્ । આમશૂલવિવન્ધ્યં પાચનં દીપનં
પરમ્ ॥ इति धान्यादिपञ्चकम् ॥

पिते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति
हि । रक्तेऽपि पित्तसारमर्प्यदेयं धान्यच-
तुष्टयम् ॥

इति धान्यादिचतुष्कम् । इत्यामातीसारचिकित्सा॥

આમ અને પકવ સિવાય બીજી રી-
તે અતિસારની કોઈ ચિકિત્સા જ નથી,
માટે સર્વ અતિસારોમાં આમ અને પ-
કવનો નિશ્ચય કરવો જરૂરનો છે.

આમનું લક્ષણ.

વિષા કાયા દોષ વાળી હોય તો તે

પાણીમાં નાંખતાં ડૂબી જાય છે, બહુ
ગંધાય છે, અને ચીકણી હોય છે. આ
લક્ષણો આમનાં છે.

પકવનું લક્ષણ.

વિષા જિપરનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો
વાળી એટલે પાણીમાં નાંખતાં ડૂબે નહિ,
બહુ દુર્ગંધવાળી ન હોય, ચીકણી ન હો-
ય અને ઘણું કરીને હલકી હોય તો તે
પકવ છે એમ જાણવું.

આમના અતિસારની ચિકિત્સા.

આમવાળાને પ્રથમ જ હસ્તને રોક-
નારી દવા આપવી નહિ, કેમકે એમ
કરવાથી બીજા ઘણા યિકારો થાય છે,
દંડક, અલસક, આક્રોશ, મરડો, અર્શ,
ભગંદર, સોજા, પાંડુરોગ, બરલતું દરદ,
પ્રમેહ, ઉદરરોગો, અને જવર વગેરે હસ્ત
રોકવાથી થાય છે. જે અતિસાર બાળક કે
વૃદ્ધને થયો હોય, વાત પિત્તનો હોય,
ધાતુ તથા બળ ક્ષીણ થયાં હોય, ઘણા
દોષોવાળો કે બહુ સ્વેદો હોય, તે અ-
તિસાર આમરૂપ હોય તો ટૂંકણુ તેને બંધ
કરવો જોઈએ, કેમકે પાચન કરવા જતાં
રોગીનું મરણ થાય છે. બળવાન અતિ-
સારનો ઉપાય લંઘન સિવાય બીજો નથી
જ. લંઘનથી વધેલા દોષો શમે છે અને
પચે છે પણ ખરા, અતિસારવાળાને અસહ્ય
તૃષ્ણા લાગે, તો નીચેના ચાર ક્વાથમાં-
નો કોઈ પણ ક્વાથ પાવો:—

(૧) તરશ અને દાહવાળા અતિ-
સારવાળાને ધાણા અને વાળાનો ક્વાથ ટા-
દો કરી પાવો.

(૨) ધાણા અને સૂંઠનો ક્વાથ ઠંડો
કરીને પાવો.

(૩) મોથ અને ખડસલિયાનો ક્વાથ શીતળ કરીને આપવો.

(૪) મોથ અને વાળાનો ક્વાથ ઠંડો કરીને આપવો.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ દેખાય ત્યાંથી જ લંઘન શરૂ કરવું સારું છે. લંઘનને અંતે હલકું અને પ્રવાહી લોજન આપવું.

પચ્યાદિ ક્વાથઃ—આમાતિસાર મટાડવા માટે હરડે, દારૂડળદર, વજ, મોથ, સૂંઠ, અને અતિવિષનો ક્વાથ પીવો.

પાઠાદિ ચૂર્ણઃ—ઝળીપાડ, હિંગ, અન્ના, વજ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂંઠનું ચૂર્ણ સૈંધવ નાંખી ગરમ પાણીમાં પીવાથી પીડાવળો આમાતિસાર છૂટાય છે.

હરીતક્યાદિ કલ્કઃ—હરડે, અતિવિષ, હિંગ, સંચળ, વજ, અને સૈંધવને વાટીને બના પાણીમાં પીવાથી આમાતિસારમાં પાચન તથા આમનું શમન કરે છે. આ ઉપાયથી આમાતિસાર ન મટે તો વેંચોના બીજા સેંકડો ઉપાયો પણ નકામાજ છે.

વત્સકાદિ ક્વાથઃ—ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ખીલી, મોથ, વાળો, કચૂરો, એ ક્વાથ આમાતિસારને મટાડીને રક્ત તથા શૂળને પણ છૂટે છે.

શુંઠી પુટપાકઃ—એરડાના રસમાં વાટેલી સૂંઠ પકાવીને ખાવાથી તે આમાતિસાર અને શૂળ મટાડીને ઉત્તમ રીતે પાચન તથા હીપન કરે છે.

ધાન્યાદિ પચકઃ—ધણા, વાળો, ખીલી, મોથ અને સૂંઠનો ક્વાથ આમ, શૂળ, મળખંધ, એ મટાડીને ઉત્તમ રીતે પાચન તથા હીપન કરે છે.

ધાન્યાદિ ચતુષ્કઃ—ધણા, વાળો, ખીલી, મોથ, એ ચારનો ક્વાથ આમ, શૂળ તથા મળખંધ મટાડે છે, અને તે ઉત્તમ પાચન તથા હીપન છે, તે પિત્તના સાધર્મ્યને લીધે સમમાં પણ દેવાય છે.

પકવ અતિસારની ચિકિત્સા.

સલોધ્ર ધાતકી ચિલ્વં મુસ્તામ્રાસ્થિ કલિજ્જકમ્ । પિવેન્માહિષતક્રેગ પકાતીસારનાશનમ્ ॥ લોધ્રાદિચૂર્ણમ્ ॥

સમજ્ઞા ધાતકીપુષ્પં મજ્જિષ્ઠા લોધ્રપ્રવચ । શાલ્મલીવેષ્ટકો લોધ્રો દાદિમફલત્ત્વચૌ ॥ આમ્રાસ્થિમધ્યં લોધ્રશ્ચ ચિલ્વમધ્યં પ્રિયજ્ઞુ ચ । મધુકં શૃંગ્વેરશ્ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેવ ચ ॥ ચત્વાર એતે યોગાઃ સ્યુઃ પકાતીસારનાશનાઃ ॥ એતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ સ્યુઃ સ ક્ષૌદ્રાસ્તણ્ડુલામ્બુના ॥

સમજ્ઞા લજ્ઞાદ્ ॥ શામલીવેષ્ટકો મોચરસઃ દાદિમસ્ય દ્રુમફલયોઃ ત્વચૌ ॥ પ્રિયજ્ઞોર્નેપુંસકમત્ર ફલે વર્તમાનત્વાત્ । શૃંગ્વેરમત્ર શુન્ઠી ॥ દીર્ઘવૃન્તઃ સોળાકલ્પસ્ય ત્વચઃ ॥ સમજ્ઞાદીનિ ચત્વારિ ચૂર્ણાનિ ॥

કચ્છટદાદિમજમ્બૂશૃંગાટકપત્રવર્હિષ્ઠમ્ । જલધરનાગસહિતં ગજામપિ વેગવાહિનીં રુખ્યાત્ ॥

કચ્છટચૌરાદ શાકસ્ય ભેદઃ । કચ્છટાદિમિશ્નુર્ભિઃ અત્ર પત્રશબ્દઃ સમ્બ્રવ્યતે ॥ વર્હિષ્ઠં ચાલકમ્ । ગજાધરકાથઃ ॥

મોચરસમુસ્તાનાગરપાટારલુધાતકીકુમ્ભમૈઃ । ચૂર્ણં મયિતસમેતં રુણદ્વિ ગજાપ્રવાહમપિ સઘઃ ॥

અરલુ શોનાપાઠા । મથિતં નિર્જલં દધિ વ-
સ્ત્રપૂતમ્ ॥ इति गङ्गाधरचूर्णम् ॥

મુસ્તાવત્સકર્ષીજં મોચરસાં વિલ્વધાતકી
લોધ્રમ્ । ગુદમથિતસંપયુક્તં ગંગામપિ વેગ-
વહિનીં રુન્ધ્યાન્ ॥

इति द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णम् ॥

મુસ્તારલુકથુળીભિર્ધાતકીલોધ્રચાલકૈઃ ।
વિલ્વમોચરસાંધ્યાશ્ચ પાઠેન્દ્રયવવત્સમકૈઃ ॥
પ્રામ્નવીજસમજ્ઞાતિવિષાયુક્તૈશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ ।
ધ્રુતળ્લપાનીયં પીતં હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥
હન્તિ સર્વાન તીસારાન્ ગ્રહણીં હન્તિ
।ગતઃ । વૃદ્ધગંગાધરં ચૂર્ણં રુન્ધ્યાદ્ ગીર્વા-
ળવાહિનીમ્ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

અફ્ફોલમૂલકલકસ્તળ્લપયસા સમાક્ષિ-
તઃ પીતઃ । સેતુરિવ વારિવેગં ક્ષટિતિ નિ-
રુન્ધ્યાદતીસારમ્ ॥

अफ्फोलः ढेला इति प्रसिद्धः ॥

કુટજત્વક્ તુલામાર્દ્રી દ્રોણનીરે પવેદ્રિ-
ક્ । પાદશેષં શૃન્ગીત્વા વસ્ત્રપૂતં પુનઃ
।વેત્ ॥ લજ્જાલુધાતકી વિલ્વં પાઠા મો-
ચરસસ્તથા । મુસ્તા ચાતિવિષા ચૈવ ચૂ-
ર્ણમેષાં પલં પલમ્ ॥ નિશ્ણિપ્ય વિપવેત્તા-
।ધ્યાવર્ધ્વી પ્રલિપ્યતે । જલેન છાગદુગ્ધેન
।તો મળ્હેન વા જયેત્ ॥ ઘોરાન્ સર્વાન-
।તીસારાન્ નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ । અસ્તુ-
દરં સમસ્તશ્ચ તથાર્શાસિ પ્રવાહિકમ્ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ॥

કુત્વાલવાલં સુદૃઢં પિષ્ટૈરામલકૈર્મિષક્ ।
મર્દ્રકસ્ય રસેનાથુ પૂરયેન્નાભિમળ્હલમ્ ॥

ગદીવેગોપમં ઘોરં પ્રવૃદ્ધં દુર્ધરં તૃણામ્ ।
સઘોડતીસારમજયં નાશયત્યેષ યોગરાદ્ ॥
પાઠા પિષ્ટા ચ મોદધ્રા તથા મધ્યત્વગામ્ર-
જા । અતીસારં વ્યથા દાહં હન્ત્યેવાશુ ન
સંશયઃ ॥

લોધાદિ ચૂર્ણઃ-લોદર, ધાવણી, ખીલી,
મેથ, આંખાની ગોઠલી, અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ
લેશની છાશમાં પીવાથી પકવાતિસાર
નાશ પામેછે.

સમંગાદિ ચૂર્ણ.

રીસામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, મજ્જા,
અને લોદરનું ચૂર્ણ ખવાય છે.

શાલ્મલી વેટકાદિ ચૂર્ણ.

મેથરસ, લોદર, દાડમની છાશ,
અને દાડમના ફળની છાશ.

આમ્રાસ્થ્યાદિ ચૂર્ણ.

આંખાની ગોઠલીનો ગલ્લ, ખીલાનો
ગલ્લ, લોદર, અને ઘઉંલાનું ચૂર્ણ.

મધુકાદી ચૂર્ણ.

જેઠીમધ, સૂંઠ, અને અરલુની છા-
શનું ચૂર્ણ.

આ ચારે યોગો મધ તથા ચોખાના
ધોણુ સાથે લેવાથી પકવાતિસારનાશ પામેછે.

ગંગાધર ક્વાથઃ-ખાટો ચુકો, દાડમ,
જાંબુ, અને શીંગોડાં એ ચારેનાં પાંદડાં;
વાળો, મેથ, અને સૂંઠ; એનો ક્વાથ પી-
વાથી ગંગાના પ્રવાહ જેવો અતિસાર પણ
મટી જાયછે.

ગંગાધર ચૂર્ણઃ-(૧) મેથરસ, મે-
થ, સૂંઠ, કાળીપાડ, અરલુ, અને ધાવ-
ણીનાં ફૂલ, આ ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ગાળેલા

ઠ, ધાવણી, લોદર, વાળો, ખીલી, મોચ-
રસ, કાળીપાડ, ઈંદ્રજવ, કડાછાદ્ય, આં-
ખાની ગોઠલી, રીસામણી, અને અતિવિષનું
ચૂર્ણ મધની અને ચોખાના ધોણુની સાથે
ખાધાથી મરડાનો તુરત નાશ થાય
છે. આવૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ ગંગાના પ્રવાહ
જેવા અતિસારને પણ અટકાવી દે છે.
અંકોલ કટક:—અંકોલના મૂળનો
કટક મધ તથા ચોખાના ધોણુમાં પીવા-
થી, પલથી જળનો વેગ રોકાય છે તેમ અ-
તિસાર તુરત રોકાઈ જાય છે.

કુટબકાવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભાર
લીલી કડાછાદ્યનો ૧૦૨૪ તોલા પાણી-
માં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે
એટલે વઘ્વથી ગાળીને તે પાણીને ફરીથી
પકાવવું, તે વખતે તેમાં રીસામણી, ધાવણી,
ખીલીનો ગર્ભ, કાળીપાડ, મોચરસ, મોથ,
અને અતિવિષનાં ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા
નાંખવાં. કડછાને ચોંટે એવું થાય ત્યારે
તે અંબલેહને ઊતારી પાણી, બકરીનું દૂધ,
અથવા દહિંના મંડની સાથે તે ખાધાથી
વેદના તથા અનેક વર્ણવાળા સર્વ પ્રકાર-
ના ભયંકર અતિસારો, સર્વ પ્રકારના
રક્તપ્રદરો, અર્શો, અને પ્રવાહિકા મટી જાય છે.

આમલકાલવાલ:—આમળાં વાટીને તે-
નો નાભિ ઉપર ક્યારો કરીને તેમાં આ-
દાનો રસ ભરી દેવો. આ ઉત્તમ પ્ર-
યોગથી માણસના ભયંકર, વધી ગયેલા
અને નહિ રોકાય એવા, અને નદીના
વેગ જેવા દુર્બળ અતિસારનો પણ તુરત
નાશ થઈ જાય છે.

પાઠાદિચૂર્ણ:—આંખાની અંતરછાલ
તથા કાળીપાડનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં

વાટીને પીવાથી અતિસાર, વ્યથા, અને
ઠાડ, તુરત મટે છે, એમાં સંશય નથી.
વાયુથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ.

અરુણં ફેનિલં રુક્ષમલ્પમલ્પં મુદુર્મુદુઃ ।
શકૃદામં સરુક્ શદ્દં મારુતેનાતિસાર્યતે ॥

અરુણમીષદ્રક્તમ્ । શકૃત્ પુરીષમ્ । સંરુક્
શબ્દમ્ ॥ શબ્દો ગુદે તત્સાહચર્યાદ્ગુગપિ ગુદ એવ
બોદ્ધવ્યા ।

વાયુથી અતિસાર થાય તો કંઈક રા-
તી, રૂક્ષ, કાચી, ગુદામાં વેદના કરતી,
અને શબ્દ કરીને ગુદામાં આલતી થોડી
થોડી વિષ્ટા વારંવાર નીકળ્યા કરે છે.

વાતાતિસારની ચિકિત્સા.

વચાચાતિવિષામુસ્તં વીજાનિ કૂટજસ્વ ચા
શ્રેષ્ઠઃ કપાય એતેષાં વાતાતીસારશાન્તયે ॥

વજ, અતિવિષ, મોથ, અને ઈંદ્રજવ-
નો ક્વાથ વાતાતિસારને શાંત કરવામાં
ઉત્તમ ઉપાય છે.

પિત્તાતિસારનું લક્ષણ.

પિત્તાત્ પીતં શકૃદ્રક્તં દુર્ગન્ધિ હરિતં કુ-
તમ્ । ગુદપાઠતૃષામૂર્ચ્છાદાહયુક્તં પ્રવર્તતે ॥

પિત્તથી અતિસાર થાય તો પીળી,
રાતી, દુર્ગંધી, લીલી, પાણી જેવી, અને
ગુદાના પાકવાથી, તૃષાથી, ઠાંડથી, અને
મૂર્ચ્છાથી યુક્ત વિષ્ટા નીકળ્યા કરે છે.

પિત્તાતિસારના ચિકિત્સા.

ચિલ્વશક્રયવામ્ભોદબાલકાતિવિષાકૃતઃ
કષાયો હન્ત્યતીસારં સામંપિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥
इति चिल्वदिकाथः ॥

રસાઙ્ગનં સાતિવિષં કુટજસ્ય ફલત્વચ-
મ્ ॥ ધાતર્કી ઝૃઙ્ગવેરઞ્ચ પાયયેત્તણ્ડુલામ્બુ-
ના ॥ નિહન્તિ મધુનાં પીતં પિત્તાતીસાર-
મુલ્વણમ્ । અગ્નિ સંદીપયેદેતચ્છૂલમાશુ નિ-
વારયેત્ ॥

इति रसाङ्गनादि चूर्णम् ॥

ખિદ્યાદિ ક્વાથઃ—ખીલીનો ગર્ભ, ઈ-
દ્રજવ, મેથ, વાળો, અને અતિવિષનો
ક્વાથ ખીવાથી પિત્તથી થયેલો આમા-
તિસાર હણાય છે.

રસાંગનાદિ ચૂર્ણઃ—રસવંતી, અતિ-
વિષ, ઈદ્રજવના ફળની છાલ, ધાવણી,
અને સ્કંદનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના
ધોણુમાં ખીવાથી ભયંકર પિત્તાતિસાર
પણું મટે છે. આ ચૂર્ણ અગ્નિને દીપ્ત કરે
છે, તથા શૂળને તુરત મટાડે છે.

રક્તાતિસારનાં લક્ષણ્ય.

પિત્તાકૃતિં યદાત્યર્થં દ્રવ્યમશ્રાતિ પૈત્તિકે ।
તદાસ્ય જાયતેઽભીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર ઉલ્વણઃ ॥

પિત્તાનિસાર થયા છતાં પિત્તકર પ-
દાર્થો ખાધામાં આવેછે તો તેને વારંવાર લો-
હીવાળો ભયંકર અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે.

રક્તાતિસારની ચિકિત્સા.

વત્સત્વગ્ દાદિમતરુસલાહુફલસમ્ભવા
ત્વક્ ચ । ત્વરયુગલં પલમાનં વિપચેદષ્ટાંશ-
સમ્મિતે તોયે ॥ અઠમભાગં શેષં ક્વાથં મ-
ધુના પિબેત્ પુરુષઃ । રક્તાતિસારમુલ્વણ-
મતિશયિતં નાશયેન્નિયતમ્ ॥

इति कुटजदाडिमक्वाथः ॥

કુટજાતિવિષા મુસ્તા બાલકં લોઘ્રંચન્દ-
નમ્ । ધાતર્કી દાદિમ પાઠા ક્વાથમેષાં સ-
માશિકમ્ ॥ પિષેદ્રક્તાતિસારે તુ દાહશૂલ-
પ્રશાન્તયે । કુટજાદિકષાયોઽયં સર્વાતી-
સારનાશનઃ ॥ इति कुटजादिक्वाथः ॥

કલકાસ્તિલાનાં કૃષ્ણાનાં શર્કરા પચ્ચમા-
ગિકઃ । આજેન પયસા પીત્તઃ સઘોઽતી-
સારનાશનઃ ॥

સવત્સકઃ સાતિવિષઃ સંબિલ્વઃ સોદી-
ચ્યમુસ્તશ્ચ કૃતં કષાયઃ । સામે સશૂલે
સહશોણિતે ચ ચિરપ્રવૃત્તેઽપિહિતોઽતિસારે ॥
કૃષ્ણમૃષ્મધુકં લોઘ્રં કૌટજં તણ્ડુલામ્બુના ।
પીતમેકત્ર સક્ષૌદ્રં રક્તસંગ્રાહણં પરમ્ ॥ ગુ-
હેન મક્ષયેદ્વિલ્વં રક્તાતીસારનાશનમ્ । આ-
મશૂલવિવન્ધ્રં કુશિરોગહરં પરમ્ ॥

इति गुडविल्वम् ।

જમ્બૂઆમલકીનાન્તુ કુટ્ટયેત્ પલ્લવાન્ ન-
વાન્ । સંગૃહ્ય સ્વરસન્તેષામજાક્ષીરેણ યો-
જયેત્ ॥ તત્પીતં મધુના યુક્તં રક્તાતીસાર-
નાશન ॥ इति जम्बूादिस्वरसः ॥

નિકાથ્ય મૂલમમલં ગિરિમલ્હિકાયાઃ સ-
મ્યક્ પલદ્વિતયમ્બુ ચતુઃશરાવે । તત્ પા-
દશેષસલિલં સ્વલુ શોષણીયં ક્ષીરે પલદ્વય-
મિતે કુશલૈરજાયાઃ ॥ પ્રક્ષિપ્ય માષકાનઘૌ
મધુનસ્તત્ર શીતલે । રક્તાતિસારી તત્
પીચ્વા નૈરુજ્યં ક્ષિપ્રમાપ્નુયાત્ ॥

इति कुटजक्षीरम् ॥

પીવા શતાવરીકલકં પયસા ક્ષીરશ્ચક્

जयेत् रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं
घृतं नरः ॥ शतावरीकल्कः ॥

गोदुग्धं नवनीतञ्च मधुना सितया सह ।
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतम् ॥
नवनीतावलेहः ॥

पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातीसारजिद्रूपित्तृडाहमेहनुत् ॥

चन्दनमत्र श्वेतचन्दनम् । इति चन्दनकल्कः ॥

विरेकैर्बहुभिर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादि-
कम् ॥ आदिशब्देन लेपादिग्रहः ॥

पटोलयष्टीमधुककाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनम् ॥
दाहे पाके हितं छागीदुग्धं ससौद्रशर्करम् ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥

गुदस्य दाहपाकयोः ॥

गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदम् ।
अथ गोधूमचूर्णस्य संशृतस्य तु वारिणा ।
साज्यस्यै गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुद-
म् ॥ गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तः प्रवे-
क्षयेत् । प्रविष्टं स्वेदयेत् मन्दं मूषकस्या-
मिषेण हि ॥

मूषकस्यामिषेण काष्ठिकेन स्विन्नेन एरण्डप-
त्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ॥

शम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैलं लवणाञ्चि-
तम् । इषद् घृतेन चाभ्यज्य स्वेदयेत्तेन
यत्नतः गुदभ्रंशममिषेण नानाशयेत् क्षिप्रमेव
च । मूषकस्याथ वसया पार्यु सम्यक् प्र-
लेपयेत् । गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्य-
ति न संशयः ॥ चाङ्गेरी कोलदध्यल्महा-
रनागरसंयुतम् । घृतं विपकं पातव्यं गुद-
भ्रंशगदापहम् ॥

चाङ्गेरी चतुःपत्री अम्ललोणिका तस्याः स्वर-
सः । कोलस्य क्वाथः । दध्यम्लं दधिरूपमम्ल-
म् । एतत् त्रयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणं क्षारनाग-
रयोः क्वाथः । इति चाङ्गेरीघृतम् ॥

कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्कराञ्चि-
तम् । एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुद-
निर्गमः ॥

पद्मिनीपत्रम् संशोष्य संचूर्ण्य शर्करायुक्तं खा-
देत् । अयं तु गुदभ्रंशोऽतीसारं विनापि भवति ।
ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अत्र गुदस्य दाहपा-
कव्यथा प्रसङ्गादभ्रंशोऽपि लिखितः । चिकित्सा
तूभयत्र तुल्यैव ॥

कुटजं हाडिमं क्वाथः—कुडाछाव्य
तथा हाडिमनां कायां इण्णी छादय, आर
आर तोला द्वेष्ट आठगण्ठा पाणीमां प-
डावी आठमो भाग रहे अष्टले ते क्वाथ
मध नांणीने पीवाथी अतिशय लयंकर
रक्तातिसार पणु नरु मटे छे.

कुटजं हि क्वाथः—छंद्रजम्ब, अतिविष,
भाथ, पाणो; दोहर, रतांजली, धावणी,

દાડમ, અને કાળીપાડનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી રક્તાતિસારનો દાડ તથા શૂળ શાંત થાય છે. આ કુટજાદિ ક્વાથ સર્વ અતિસારોનો નાશ કરે છે.

તિલ કલ્ક:—કાળા તલનો કલ્ક તેમાં પાંચમા ભાગની સાકર નાંખીને બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી અતિસારનો તુરત નાશ થઈ જાય છે.

વત્સકાદિક્વાથ:—ઈંદ્રજવ, અતિવિષ, બીલીનો ગર્ભ, વાળો, અને મોથનો ક્વાથ આમ, શૂળ, અને લોહીવાળા, તથા લાંબા કાળના અતિસાર ઉપર હિતકારી થાય છે.

કૃષ્ણમૃદાદિ કલ્ક:—કાળી માટી, જેઠીમધ, અને ઈંદ્રજવનો કલ્ક મધ તથા ચોખાના ઘોણુમાં પીવાથી લોહીવાળો અતિસાર છેક મટી જાય છે.

ગુડબિલ્વ:—બીલીનો ગર્ભ ગોળ સાથે ખાવાથી રક્તાતિસાર, આમશૂળ, મળખંધ, અને કૂખના રોગો સારી રીતે મટી જાય છે.

જંખવાદિ સ્વરસ:—જાંબુ, આંખો, અને આમળાંનાં ફૂળાં પાનોને વાટીને તેનો સ્વરસ મધ તથા બકરીના દૂધમાં પીવાથી રક્તાતિસાર નાશ પામે છે.

કુટજક્ષીર:—ઈંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ આઠ તોલા લેઈ તેનો ૧૨૮ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેને ગાળી તેમાં બકરીનું દૂધ આઠ તોલા નાંખીને પકાવતાં પાણી બળી જઈ દૂધ રહે એટલે તેને ટાડું પાડી તેમાં આઠ માસાભાર

મધ નાંખીને પીવાથી રક્તાતિસાર તુરત મટી જાય છે.

શતાવરી કલ્ક:—શતાવરીનો કલ્ક દૂધમાં પીવાથી, અથવા શતાવરીના કલ્કમાં પકાવેલું ઘી પીવાથી તથા દૂધખાવાથી, અને પથ્થ પાળવાથી, માણસને રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

નવનીતાવલેહ:—ગાયનું માખણ મધ તથા સાકર સાથે ચોટવાથી રક્તાતિસાર છેક નાશ પામી જાય છે.

ચંદન કલ્ક:—સુખડ ઘસીને મધ, સાકર, અને ચોખાના ઘોણુ સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, દાહ, અને પ્રમેહ મટી જાય છે.

ગુદપાકના ઉપાયો:—બહુવાર દસ્ત લાગવાથી ગુદામાં બળતરા થાયકે તે પાકે છે, તો નીચે લખેલા ગુદા ઉપર સેચન, ગુદા ધોવાના, અને લેપના ઉપાયો કરવા.

(૧) કડવી ઘીસોડી અથવા કડવાં પરવળ અને જેઠીમધનો ક્વાથ શીતળ કરીને ગુદાને ધોવી તથા તે ઉપર તેનું સેચન કરવું.

(૨) ગુદદાહ તથા પાકમાં મધ તથા સાકર સાથે બકરીનું દૂધ હિતકારી છે, માટે તેથી ગુદા ધોવી, સેચન કરવું, તથા તે પીવું જોઈએ.

આમણના ઉપાયો—(૧) આમણ નીકળતી હોય તો ખાટી લૂણીથી પકાવેલ ઘીનો ઉપયોગ કરવો તે ઉત્તમ છે.

(૨) બહુ દરતથી ગુદામાં વ્યથા થતી હોય તો ઊંદરના માંસને ખાશીને તેનો શેક ગુદા ઉપર કરવો, અથવા ધી-નું મોણુ દેઈ ઘઉંના લોટની પાણીમાં ખાટી બાંધીને પકાવી ગુદા ઉપર તેનો શેક કરવો.

(૩) આમણુ ઉપર ધી તેલ વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો લગાવીને હાથથી તેને અંદર પેસાડીને પછી કાંજીથી બાફેલ તથા એરડાના પાનમાં વીંટેલ ઊંદરના માંસનો થોડો થોડો શેક કરવો.

(૪) કડાના જીવડાના માંસમાં ધી તથા લૂણુ મેળવીને તે માંસને સારી પેટે બાફીને, ગુદા ઉપર જરા ધી ચોપડીને તે ઉપર તેનો શેક ચત્તથી કરવાથી તુરત આમણુનું દરદ છેક નાશ પામી જાય છે.

(૫) ઊંદરની ચરબીનો ગુદા ઉપર લેપ કરવાથી આમણુ મટે છે, એમાં સંશય નથી.

ચાંગેરીઘૃત:-ખાટી ચાર પાનવાળી લૂણીનો સ્વરસ, ખોરનો ક્વાથ, દહિં તથા જવખાર અને સૂંઠનો ક્વાથ, એમને ધી-થી ચોગણાં લેઈ તેથી પકાવેલું ધી પી-વાથી આમણુ મટે છે. આ ધીને ચાંગેરી ઘૃત કહે છે.

(૭) કોમળ કમળનાં પત્રને સૂકવી ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવાથી માણુસને આમણુનું દરદ ઉભું જ રહેતું નથી, એમ નક્કી કહેવામાં આવ્યું છે.

આમણુનું દરદ અતિસાર સાથે થાય છે તેમ જ અતિસાર વગર પણ થાય છે, માટે તેને કુદ્ર રોગોમાં પણ લખેલું છે, અને ગુદાદાહ તથા પાકના પ્રસંગને લીધે

અહિં પણ લખ્યું છે. બંનેમાં ચિકિ-ત્સા તો એક જ છે.

કફાતિસારનું લક્ષણ.

શ્વેતં સ્નિગ્ધં યનં વદ્ધં શીતલં મન્દવેદ-નમ્ । ગૌરવારુચિસંયુક્તં શ્લેષ્મણા સાર્યતે શક્યત્ ॥

કફાતિસારમાં ઘોળી, સ્નિગ્ધ, ઘાટી, બંધાયલી, શીતળ, અને થોડી પીડાવાળી વિષ્ટા નીકળ્યા કરે છે; તથા ભારેપણું અને અરૂચિપણુ થાય છે.

કફાતિસારની ચિકિત્સા.

શ્લેષ્માતિસારે પ્રથમં હિતં લઙ્ઘનપાચનમ્ ।
યોજ્યશ્ચામાતિસારઘ્નો યથોક્તો દીપનો ગ-
ળઃ ॥ ચવ્યં સાતિવિષામુસ્તં બાલબિલ્વં
સનાગરમ્ । વત્સકત્વક્ ફલં પથ્યા
છર્દિં શ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥ ચવ્યાદિ ક્વાથઃ ॥

હિહુ સૌવર્ચલં વ્યોષમભયાતિવિષાવચા ।
પીતમુષ્ણામ્બુના ચૂર્ણમેષાં શ્લેષ્માતિસાર-
નુત્ ॥ હિંવાદિ ચૂર્ણમ્ ॥

કફાતિસારમાં પ્રથમ લંઘન તથા પાચન આપવાં, અને અગ્નિદીપન ઔ-પધોનોજેગણુ આમાતિસારની ચિકિત્સામાં કહેલો છે, તે હિતકારી છે.

ચવ્યાદિ ક્વાથ:-ચવક, અતિવિષ, મો-થ, કાચી ખીલી, સૂંઠ, કડાછાલ, ઈ-દ્રજવ, અને હરડેનો ક્વાથ કફાતિસાર મટાડે છે.

હિંવાદિ ચૂર્ણ:-હીંગ, સંચળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, અતિવિષ, અને વ-જનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પીવાથી કફા-

તિસાર મટે છે.

વાત ક્ષાતિસારની ચિકિત્સા.

ક્રિમિશુભ્રવાવિલ્વપાઠાધાન્યાકકદ્ફ-
લમ્ । एषां काथं भिषग् दद्यादतीसारे
द्विदोषजे ॥ कदफलं मधुकं लोध्रं त्वक्
दादिमफलस्य च । सत्तण्डुलजलं चूर्णं वात
श्लेष्मातिसारनुत् । वित्रकातिविषामुस्तं
बालविल्वं सनागरम् । वत्सकत्वक् फलं
पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥

इति वातश्लेष्मातिसारे ॥

(૧) વાયુ તથા કફથી થયેલા અ-
તિસારમાં વેધે વાવડીંગ, વજ, ખીલી,
કાળીપાડ, ધાણા, અને કાયકળનો ક્વાથ
આપવો.

(૨) કાયકળ, જેડીમધ, લોદર, અ-
ને દાડમના કળની છાલનું ચૂર્ણ ચોખા-
ના ઘોણમાં પીવાથી વાત ક્ષાતિસાર
મટી જાય છે.

(૩) ચિત્રક, અતિવિષ, મોથ, કા-
ચી ખીલી, સંક, કડાછાલ્ય, ઇંદ્રજવ, અને
હરડેનો ક્વાથ પીવાથી વાતક્ષાતિસાર
મટી જાય છે.

પિત્ત ક્ષાતિસારની ચિકિત્સા.

मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजः
समाः । एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मा-
तिसारनुत् ॥ इति पित्तश्लेष्मातिसारे ॥

મોથ, અતિવિષ, પીલુડી, વજ, અને
ઇંદ્રજવ સમ ભાગે લેઇ તેનો ક્વાથ મધનાં-
ખીને પીવાથી પિત્તક્ષાતિસાર મટી જાય છે.

સંનિપાતાતિસારનાં લક્ષણે.

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्चः कु-
र्यात् नैकरूपं तृषार्त्तः । सर्वोद्भूते सर्वलि-
ङ्गोपगच्छिः कृच्छ्रैः साध्यो बालवृद्धाऽव-
लानाम् ॥

ત્રણે દોષોથી અતિસાર થયો હોય
તે ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો થાય છે; તૃષા,
તાંદ્રા, મોહ, અને ગ્લાનિ થાય છે; મુખ
સૂકાય છે અને અનેક રંગવાળી વિદ્યા
નીકળે છે. આ અતિસાર ખાળક, વૃદ્ધ, કે
નિર્બળ માણસને થાય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે.

સંનિપાતાતિસારની ચિકિત્સા.

पञ्चमूली बलाविल्वगुडचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बवर्हिष्ठकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥
सर्वजं हन्त्यतीसारं ज्वरश्चापि तथा वधि-
म् । स शूलोपद्रवं श्वासं कासं चापि सु-
दुस्तरम् ॥ पञ्चमूली तु सामान्यात् पित्ते
योज्या कनीयसी । वाते पुनर्बलासे च
सा योज्या महती मता ॥

इति पञ्चमूल्यादिकः क्वाथः ॥

અમયા નાગરં મુસ્તં ગુદેન સહ યોજિ-
તમ્ । ચતુઃ સમેયં ગુટિકા સ્યાત્ સર્વાતી-
સારનાશિની ॥ આમાતીસારમાનાઈ સવિ-
બન્ધં વિષુચિકામ્ । કૃમીનરોચકં હન્યાદી-
પયત્યાથુ ચાનલમ્ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ॥

તત્કાલાકૃષ્ટકુટજત્વચં તણ્ડુલવારિણા ।
પિષ્ટા ચતુઃપલમિતાં જમ્બૂપત્રેણ વેષ્ટિતામ્ ।
સૂત્રેણ બંધ્વા ગોધૂમપિષ્ટેન પરિવેષ્ટિતામ્ ।

લિપ્તાશ્ચ ઘનપક્કેન નિર્દેહેન્ ગોમયાગ્નિના ॥
અક્ષરવર્ણાશ્ચ મૃદં દૃષ્ટ્વા વહેઃ સમુદ્ધરેત્ ।
તતો રસં સમાદાય શીતં ક્ષૌદ્રયુતં પિબેત્ ॥
ઉક્તઃ કૃષ્ણાત્રિપુત્રેણ પુટપાકસ્તુ કૌટજઃ ।
જયેત્ સર્વાનતીસારાન્ રક્તજાન્ સુચિરો-
ત્થિતાન્ ॥ ઇતિ કુટજપુટપાકઃ ॥

કુટર્જ ત્વકૃતઃ કાથો વસ્ત્રપૂતો હિમીકૃતઃ ।
સ લીઢોઽતિવિષાયુક્તઃ સ્પાત્ ત્રિદોષાતિ-
સારનુત્ ॥ ઇચ્છત્યત્રાષ્ટમાંશેન ક્વાથા-
દતિવિષારજઃ । પ્રક્ષેપયેત્ ચતુર્થાશમિતિ
કેચિદ્ વદન્તિ હિ ॥ ઇતિ કુટજાવલેહઃ ॥

પલમઙ્કોટમૂલસ્ય પાઠાં દાર્વીશ્ચ તત્સમા-
મ્ । પિષ્ટ્વા તણ્ડુલતોયેન વટકાનક્ષસંમિતા-
ન્ ॥ છાયાશુકાંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્તેષ્વેકં ત-
ણ્ડુલામ્બુના । પેષયિત્વા પ્રદદ્યાત્તં પાનાય
ગદિને મિષક્ ॥ વાતપિત્તકફોદ્ધુતાન્
દ્વન્દ્વજાન્ સાન્નિપાતિકાન્ । હન્યાત્ સર્વા-
નતીસારાન્ વટકોઽયં પ્રયોજિતઃ ॥

ઇતિ અઙ્કોટવટકઃ ॥

પંચમૂલ્યાદિ ક્વાથઃ—પંચમૂળ,
બળદાણા, બીલી, ગજો, મેથ, સૂંઠ,કા-
ળીપાઠ, કરિયાતું, વાળો, કડાછાલ્ય અને
ઇંદ્રજવનો ક્વાથ ત્રિદોષાતિસાર, જ્વર,
ઉલટી, શૂળ, શ્વાસ, અને દુસ્તર ઉધરસ-
ને પણ મટાડે છે. સામાન્ય રીતે પિત્ત
ઉપર લઘુ પંચમૂળ, અને વાયુ તથા કફ
કફ ઉપર બૃહત્પંચમૂળનો ઉપયોગ કરવા-
માં આવે છે.

ચતુઃસમ મોદકઃ—હરડે, સૂંઠ, મેથ,
અને ગોળ સમ ભાગે લેઈ ગોળી બ-

નાવવી. આ ચતુઃસમ નામની ગોળી
સંનિપાતાતિસાર, આમાતિસાર, આક્રોશ,
મળબંધ, કોલેરા, કૃમિ, તથા અરૂચિને
મટાડીને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

કુટજ પુટપાકઃ—સોળ તોલા લીલી
કડાછાલ્યને ચોખાના ઘોણુમાં વાટીને
બાંબુના પાંદડામાં વીંટી દોરો બાંધી ઉ-
પર ફરતો ઘઉંની કણુકનો થર ચઢાવી
દેઇને, ઉપર પાછો બડો માટીનો થર
ચઢાવવો. પછી છાણુના અગ્નિમાં તેને
પકાવી લાલચોળ થઇ જાય ત્યારે ગોળા-
ને અગ્નિમાંથી કાઢી લેઇને કડાછાલ્યના
રસને ટાઢો પાડીને તેમાં મધ નાંખીને
પીવાથી લાંબા કાળથી થયેલા રક્તાતિ-
સાર વગેરે સઘળા અતિસારો મટી જાય
છે. પુનર્વસુ મુનિએ કહેલો આ કુટજ
પુટપાક છે.

કુટબલલેહઃ—કડાછાલ્યનો ક્વાથ વ-
સથી ગાળી, ટાઢો પાડી, તેમાં અતિવિ-
ષ્ટનું ચૂર્ણ નાંખીને ચાટવાથી ત્રણ દોષ-
ના અતિસાર મટે છે. કેટલાક કહે છે કે
ક્વાથથી આઠમા ભાગ જેટલું અતિવિષ્ટનું
ચૂર્ણ નાંખવું

અઙ્કોટવટકઃ—ચાર તોલા અઙ્કોલ-
નાંમૂળ તથા એટલાજ કાળીપાઠ અને
દારૂહળદરને ચોખાના ઘોણુમાં વાટીને
એક એક તોલાની ગોળીઓ બનાવીને
છાંચામાં સૂકવી એક ગોળી ચોખાના ઘો-
ણુ સાથે ખાવાથી ત્રિદોષાતિસાર, દ્વિ-
દોષાતિસાર, તથા એક દોષાતિસાર, એમ
સર્વ અતિસારો મટી જાય છે.

શોકાતિસારનું લક્ષણ.

તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ શોચતોઽલ્પાશનસ્ય બાળ્પો-
ષ્મા વૈ વહ્નિમાવિશ્ય જન્તોઃ । કોષ્ઠં ગત્વા

શોભયેતસ્ય રક્તં તદ્વાપસ્તાત્ કાકળન્તી-
પ્રકાશમ્ । નિર્ગચ્છેદૈ વિદ્વિમિશ્રં અવિદ્વા
નિર્ગન્ધં વા ગન્ધવદ્વાતિસારઃ । શોકોત્પન્નો
દુશ્ચિકિત્સ્યોઽતિમાત્રં રોગો વૈદ્યૈઃ કષ્ટં એવ
પદિષ્ટઃ ॥

અયમર્થઃ । તૈસ્તૈર્ભૈવૈઃ બન્ધુવિત્તક્ષયાદિભિઃ શો-
કતઃ શોકં કુર્વતઃ જન્તોઃ પ્રાગિનઃ બાળોષ્મા
તપ્પઃ દેહોષ્મણા જનિતં નેત્રનાસાંગલાદિષુ જલં
તેન સાહિતઃ । ઉષ્મા શોકજં દેહતેજઃ ॥ સ કો-
ષ્ટક્ત્વા વહ્નિમાવિશ્ય જઠરાગ્નિં મન્દીકૃત્વા । બા-
ળપ્રસાહિત્યાદુષ્મણાપિ વહેર્મન્દીભાવઃ ઇતિ ન દો-
ષઃ ॥ વહેર્મન્દીભાવાદેવ । અલ્પાનસ્યેતિ ॥ જ-
ન્તોર્વિશેષગમ્ । તતસ્તસ્ય જન્તોઃ રક્તં ક્ષો-
ભયેત્ । સ્વસ્થાનાચ્છાલ્યોદિતિ સંપ્રાપ્તિઃ ॥ અથ
લક્ષણમ્ । તત્ત્વ રક્તં અધસ્તાદ્ ગુદાત્ ॥ કાક-
ળન્તીપ્રકાશમ્ । ગુઝાફલસદૃશમ્ ॥ વિદ્વિમિશ્રં
ગન્ધવચ્ચ । અવિટ્ નિર્ગન્ધં વા નિર્ગચ્છેત્ શો-
કોત્પન્નોઽતીસારઃ ॥ અતિમાત્રં દુશ્ચિકિત્સ્યઃ ।
શોકાપનોદનં ત્રિના કેવલેન મેષજેન પ્રતીકતુ-
મશક્યત્વાત્ । એવોઽતીસારઃ કષ્ટસાધ્યઃ કથિતઃ ॥

બંધુઓ કે ધનાદિના નાશથી શોક
થાય છે, તેથી નેત્ર, નાક, અને ગળામાં
દેહની ગરમીથી ઉષ્મન્ન થયેલ જળરૂપ
આંસુ કોઠામાં જઈને જઠરાગ્નિને મંદ
કરી નાંખે છે, તેથી થોડું ખાનાર પ્રા-
ણીના રક્તને પોતાના સ્થાનથી ચલિત
કરે છે; તેથી તે રક્ત ગુદા માર્ગથી વિદ્યા
તથા ગંધવાયું, અથવા તેઓ વગરનું,
ચણાહી જેવું રાતું નીકળે છે. આને શો-
કાતિસાર કહે છે. આ અતિસાર બહુ કષ્ટ

સાધ્ય છે, કેમકે શોક ન મટે ત્યાં સુધી
ઔષધ માત્રથી તે મટતો નથી, માટે શો-
કાતિસાર કષ્ટસાધ્ય ગણાયો છે.

ભયાતિસારનાં લક્ષણો.

ભયેન ક્ષોભિતા દોષા દૂષયન્તિ મલં ય-
દા । તદાતિસાર્યેતે જન્તુઃ સિપ્રમુષ્ણં જલ-
પુત્રમ્ ॥ વાતપિત્તાતિસારસ્ય પ્રાયો લિઙ્ગૈઃ
સમન્વિતમ્ । અભયોપશમાચ્છર્મ યસ્મિન્
સ્યાત્ સ ભયાત્સ્મૃતઃ ॥

પુલ્વતિ પુત્રમ્ । જલે પુત્રમાનમ્ । નનુ ભયાતી-
સારસ્ય કથમાગન્તુજત્વમયમપિ દોષજ એવ । યત્
આહ ॥ ભયેન ક્ષોભિતા દૂષિતા દોષા મલં દૂષ-
યન્તિ તન્મલમતિસરતિ । અત્ર પૂર્વમેવ દોષસમ્બ-
ન્ધઃ ॥ ઉચ્યતે । ‘રાગદ્વેષભયાન્નૈવ તે સ્યુરાગ-
ન્તયો ગદાઃ’ ॥ ઇતિ વચનાદ્ભયાતીસાર આગ-
ન્તુજ એવ । ભયેનૈવ હેતુભૂતેન દોષા વાતપિત્ત-
કફાઃ અતિસારં જનયન્તિ ક્ષોભિતાઃ । સચ્ચાલિ-
તાઃ ન તુ દૂષિતાઃ ॥ ભયેન ત્રયાણામપિ દોષાણાં
દૂષણાસમ્ભવાત્ અતિસર્તુ ચલિતા વાતપિત્તકફા
મલં દૂષયન્તિ તત્સર્વં વાતપિત્તકફમલં ભયેનૈવાતિ-
સાર્યેતે ॥ પશ્ચાદ્વાતસમ્બન્ધેન ભયાદ્વાયુરિતિ વચ-
નાત્ । અતએવ ભયાતિસારે વાતર્હેયંવ ક્રિયા ક-
થિતેતિ સાધુઃ ॥

ભયથી ક્ષોભ પામેલા દોષો બ્યારે
મળને દૂષિત કરે છે, ત્યારે પ્રાણીને તુર-
તજ પ્રાણીમાં તરે એવી ગરમ વિદ્યા ઉ-
ષ્મન્ન કરે છે. તે વાતપિત્તાતિસારના જેવો
જ અતિસાર છે. ભયને શાંત કરવાથી
તે મટે છે માટે તે ભયાતિસાર કહેવાય છે.

શંકા:—

લયથી થયેલા અતિસારને આગંતુજ કેમ કહી શકાય ? કેમકે લયે ક્ષોભ પમાડેલા (દૂષિત કરેલા) દોષો મળને દૂષિત કરીને કાઢે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં પ્રથમજ દોષોનો સંબંધ છે માટે તે દોષજન્ય કેમ ન કહેવાય ?

સંભાધાન.

રાગ, દ્રેષ અને લયથી જે રોગ થાય છે તે આગંતુક કહેવાય છે. માટે લયાતિસાર પણ આગંતુક જ છે. લયે ક્ષોભ પમાડેલા દોષ એટલે લયને લીધે થનાયમાન થયેલા દોષ સમજવા. થનાયમાન થયેલા વાતપિત અને કફ મળને દૂષિત કરીને અતિસાર કરે છે. લયાતિસારમાં પાછળથી દુષ્ટ વાયુનો સંબંધ થાય છે, કારણ કે લયથી વાયુ થાય છે.

શોક લયાતિસારોની ચિકિત્સા.

भयशोकसमुद्रतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्वातहरी कार्यो हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥

વાતાતિસારવત્ વાતાતિસારલક્ષણયોઃ યતોશ્ચિકિત્સા ચ હર્ષણાશ્વાસનપૂર્વિકા વાતહરી કર્તવ્યા ॥

શોક તથા લયાતિસારનાં લક્ષણો વાતાતિસારના જેવાં જ હોય છે, માટે તેમાં હર્ષ ઉપબવવા તથા આશ્વાસના પૂર્વક વાતહર ચિકિત્સા કરવી.

આમાતિસારનાં લક્ષણો.

अमाजीर्णात्प्रदुताः क्षोभयन्तो, दोषाः
कोष्ठे घातुसङ्घान् मलांश्च । नानावर्णान्नै-
कशः सारयन्ति शूलोपेतं पट्टमेनं वदन्ति ॥

અને મુક્ત તદર્જઞ્ઞેતિ કર્મધારયે અનાજીર્ણમ્ તસ્માત્ પ્રદુતાઃ ક્ષોભયન્તઃ ચાલયન્તઃ । નૈકશ ઇત્યત્ર નાકાદિત્વાનાક્ષરવિપર્યયઃ નન્વામેન દોષા દુ- વ્યન્તે ગુર્બાદિમક્ષણાદિભિરિવ તે ચાતીસારમુત્પા- દયન્તિ । નન્વામમતીસારમુત્પાદયન્તિ તેનામાતી- સારોડપિ દોષજ એવ નિમર્થે પૃથગુક્તમ્ । ઉચ્યતે ॥ આમાતીસારસ્ય પૃથક્ ચિકિત્સાર્થ અતીસારેષુ સર્વેષુ એવ સંગ્રાહકમૌષધમુક્તમામાતીસારે તુ પા- હકં નિષિદ્ધમ્ । યત ઉક્તમ્ ॥

નામે સંગ્રાહકં દદ્યાદતીસારે કદાચન ।
સંગૃહીતો બલાદામો વિકારાન્ કુરુતે બહુન્ ।

બલાત્ મેષજબલાત્ વિકારાન્ પ્રહૃણ્યામાનશૂ- લ્મશોથોદરઝરાદીન્ ॥

ગોરાકના અજીર્ણથી ચલિત થયેલા તથા કોઠામાં ઘાતુઓના સમૂહો તથા મળોને ક્ષોભ પમાડતા દોષો શૂળ સહિત અનેક રંગના હસ્તને વારંવાર શુદ્ધ માર્ગે વહેવરાવે છે, તે છઠ્ઠો આમાતિસાર કહેવાય છે.

શંકા:—

જેમ ભારે પદાર્થોનાં ભોજન વિગેરેથી દોષો દૂષિત થાય છે, તેમ આમથી પણ દૂષિત થાય છે. એ દૂષિત થયેલા દોષોથી અતિસાર થાય છે. પણ આમ અતિસારને ઉત્પન્ન કરતો નથી, માટે આમાતિસાર પણ દોષજન્ય જ ગણાવો જોઈએ, તેમ છતાં જો કેમ ગણવો ?

સંભાધાન:—

ખીજ સર્વ પ્રકારના અતિસાર કરતાં આમાતિસાર વિલક્ષણ પ્રકારનો છે, ખીજ

અતિસારોમાં આડો અંધ કરવાનાં ઔષ-
ધો અપાય છે, પણ આમાતિસારમાં તેનો
નિષેધ છે. કહ્યું છે કે-આમાતિસારમાં
દસ્તને રોકનારી દવા આપવાથી ગ્રહણી,
આક્રેશ, શૂળ, ગુલ્મ, સોજા, ઉદરરોગ તથા
જ્વર વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

આમાતિસારની ચિકિત્સા.

વત્સકાતિવિષાશુઠીવિલ્વહિન્ગુચવામ્બુ-
દાઃ । ચિત્રકેળ યુતઃ કાથ આમાતિસાર-
નાશનઃ ॥

ઈદ્રજવ, અતિવિષ, સૂંઠ, ખીલી, હિંગ,
જવ, મોથ, અને ચિત્રકનો ક્વાથ આમા-
તિસારને મટાડે છે.

શોથાતિસારની ચિકિત્સા.

શોથગ્રીન્દ્રયવાઃ પાઠા શ્રીફલાતિવિષા-
ચનાઃ । કથિતાઃ સોષણાઃ પીતાઃ શોથા-
તિસારનાશનાઃ ॥

શોથગ્રી પુનર્નેત્રા । ઉષ્ણં મરિચં ॥ इति शो-
થાતિસારઃ ॥

સાટોડી, ઈદ્રજવ, કાળીપાડ, ખીલી,
અતિવિષ, મોથ, અને મરીનો ક્વાથ પી-
વાથી શોથાતિસાર (સોજાથી થયેલો અ-
તિસાર) મટે છે.

છર્ધતિસારની ચિકિત્સા.

આમ્રાસ્થિમધ્યમાલ્લરફલકાથઃ સમાક્ષિ-
કઃ । શર્કરાસહિતો હન્યાત્ છર્ધતિસારમુ-
લ્વણમ્ ॥

માલ્લરફલં વિલ્વફલમ્ ॥

કષાયો મૃદમુદ્રસ્ય સલાજમધુશર્કરઃ ।

નિહન્યાઞ્છર્ધતિસારં તૃષ્ણાં દાહં જ્વરં ઞ-
મમ્ ॥ इति छर्धतिसारः ॥

(૧) આંખાની ગોઠલીનો ગર્ભ અને
ખીલીનો ક્વાથ મધ અને સાકર નાંખીને
પીવાથી ભયંકર ઉલટીનો અતિસાર મ-
ટી જાય છે.

(૨) શેકેલો મગનો ક્વાથ શાળની
ધાણી, મધ, અને સાકર નાંખી તે પી-
વાથી ઉલટીનો અતિસાર, તરશ, દાહ,
જ્વર, ભ્રમ, એ મટી જાય છે.

નિઃસારકની ચિકિત્સા.

દધ્રા સસારેળ સમાક્ષિકેળ મુઝીત નિઃ-
સારકપીઢિતસ્તુ । સુતસકુપ્પ્યકથિતેન વાપિ
ક્ષીરેળ શીતેન મધુપ્લુતેન ॥

નિઃસારકઃ નિઠાહીતિ લોકે । સુતસકુપ્પ્યક-
થિતેન સુતસસુવર્ણરજતનિર્વાપણકથિતેન મુઝીત
પથ્યમિતિ શેષઃ । નિઃસારકે ॥

ધીરે ધીરે કડકે કડકે દસ્ત આવે
તો તરવાળા દહિંમાં મધ નાંખીને તે સ-
હિત પથ્ય લોજન કરવું, અથવા અત્યંત
તપાવેલ સોનું કે રૂપું ઠરવા નાંખીને
ગરમ કરેલા અને પછી ટાઢા પાડેલા દૂ-
ધમાં મધ નાંખીને તે સહિત પથ્ય લો-
જન કરવું.

વિપ્રાક્ષયની ચિકિત્સા.

દીપ્તાગ્નિર્નિઃપુરીષો યઃ સાર્યતે ફેનિલં
શક્રત્ । સ પિચેત્ ફાગિતં શુઠીદધિ તૈલં
પયો ઘૃતમ્ ॥ બલાવિશ્વાનૃતં ક્ષીરં ગુહતૈ-
લાનુયોજિતમ્ । દીપ્તાગ્નિં પાયયેત્પ્રાતઃ સુ-
સ્વદં વર્ચસઃ ક્ષયે ॥ પુરીષક્ષયે ॥

(૧) દીપ્તાગ્નિવાળા તથા વિદ્યુત્થી રહિત થઈ ગયેલાને ગુદામાંથી ફીણવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય તેણે અરધો પાકેલો રાખ જેવો ગોળ, સૂંઠ, દહિં, તેલ, દૂધ, અને ધી પીવાં.

(૨) દીપ્તાગ્નિ તથા વિદ્યુત્ રહિત માણસે બળદાણા અને સૂંઠથી પકાવેલ દૂધમાં ગોળ અને તેલ નાંખીને પ્રાતઃકાળમાં તે દૂધ પીવું, તેથી સુખ થાય છે.

બિલ્વતૈલ.

તુલાં સકુલ્ય ચિલ્વસ્ય પચેત્ પાદાવશે-
પિતમ્ । સક્ષીરં સાધયેત્તૈલં શ્લક્ષ્ણપિષ્ટૈરિ-
મૈઃ સમૈઃ ॥ ચિલ્વં સધાતકી કુષ્ઠં શુળ્લી-
રાસ્ત્રાપુનર્નવાઃ । દેવદારુ વચા મુસ્તં લો-
ધ્રમોચરસાન્વિતમ્ ॥ ઇમિર્મુદ્ગાગ્નિના પક્વં
ગ્રહણ્યર્શોઽતિસારનુત્ । ચિલ્વતૈલમિતિ
સ્વાતમત્રિપુત્રેણ ભાષિતમ્ ॥

ગ્રહણ્યર્શોઽધિકારે યે સ્નેહાઃ સમુપદર્શિ-
તાઃ । પ્રયોજ્યાસ્તેઽતિસારેઽપિ ત્રયાણાં તુ-
લ્યહેતુના ॥ इति चिल्वतैलम् ॥

૪૦૦ તોલા બીલીના ગર્ભનો ક્વાથ કરી એથો ભાગ રહે એટલે તેમાં દૂધ અને તેલ નાંખી, બીલી, ધાવણી, કઠ, સૂંઠ, રાસ્ના, સાટોડી, દેવદારુ, વજ, મેથ, લોહર, અને મેથરસના ક્લેકોપણ નાંખી-
ને ધીરા અગ્નિથી તેલ પકાવવું, પુનર્વસુ મુનિએ કહેલું આ તેલ બિલ્વતૈલ નામનું છે, તે ગ્રહણી, અર્શ, તથા અતિસારને મટાડે છે.

(૪) ગ્રહણી અને અર્શના અધિકારમાં જે સ્નેહો કહેલા છે. તે સર્વે પણ

અતિસારમાં વપરાય છે; કેમકે એ ત્રણે રોગોના હેતુ સમાન છે.

પ્રવાહિકા અતિસારનું લક્ષણ.

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં ચલાસં નુદત્યધ-
સ્તાદહિતાશનસ્ય । પ્રવાહતોઽલ્પં बहुशो
मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

અસ્યાયમર્થઃ । અહિતાશનસ્ય અતિશયેન વાત-
લમશ્યમોજિનઃ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ પ્રવાહતઃ બલેન
સશબ્દં વાયુમપાનમાર્ગેણ ત્યજતઃ નિચિતં સચ્ચિતં
ચલાસં કફં મલાક્તં પુરીષયુક્તમ્ અલ્પં बहुशः
वारंवारं अधस्ताद् गुदात् नुशति । वैद्याः तां
प्रवाहिकां प्रवदन्ति ॥

અત્યંત વાયુ કરનારા પદાર્થો ખા-
વાથી અત્યંત વધી ગયેલો વાયુ બેર ક-
રીને અધોવાયુ મૂકતી વખતે ગુદામાંથી
વિદ્યુત્થી ખરડાયેલો કદ્દ વારંવાર નીકળ્યા
કરે છે, તે રોગને વૈદ્યો પ્રવાહિકા કહે છે.

પ્રવાહિકાનાં રૂપો.

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા પિત્તાત્ સ-
દાહા સકફા કફાચ્ચ । સશોગિતા શો-
ગિતસમ્મવાચ્ચ તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રમવા મતાસ્તુ ॥

તત્ર રૂક્ષપ્રમવા વાતજ્ઞ સ્નેહપ્રમવા કફજા
તુશબ્દાત્ તીક્ષ્ણોષ્ણપ્રમવા પિત્તજા રક્તજા ચ ॥

તાસામર્તાસારવદાદિશેષ લિજ્ઞં ક્રમં ચા-
મત્રિપક્વતાં ચ ।

વાયુની પ્રવાહિકા શળવાળી હોય છે,
અને તે રૂક્ષ પદાર્થો ખાવાથી થાય છે;
તીક્ષ્ણ અને ગરમ પદાર્થો ખાવાથી દા-
હવાળી પ્રવાહિકા પિત્તની થાય છે; સ્નિ-
ગ્ધ પદાર્થોથી કદ્દની પ્રવાહિકા થાય છે;

તીક્ષ્ણ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલી લોહી-
વાળી રક્તની પ્રવાહિકા કહેવાય છે. આ
પ્રવાહિકાઓનાં ચિન્હો, ચિકિત્સા, તથા
કાયા પાકા પછા વિષે અતિસાર જેવી જ
રીતિ જાણવી.

પ્રવાહિકાની ચિકિત્સા.

બિલ્વાધ વલેહ.

વિલ્વપેશી ગુદં લોધ્રં તૈલં મરિચસંયુતમ્ ।
લીલા પ્રવાહિકાક્રાન્તઃ સત્વરં સુખમાપ્નુ-
યાત્ ॥ વિલ્વાદિઅવલેહઃ ॥

ધાતકીં વદરીપત્રં કપિત્થં રસમાશિકમ્ ।
સલોધ્રમેકતો દધ્ના પિવેન્નિર્વાહિકાર્દિતઃ ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । इति धात-
क्यादेः ॥

બીલીનો ગર્ભ, ગોળ, લોહર, તેલ, અને
મરીનો અવલેહ આટવાથી પ્રવાહિકા વા-
ળાને તુરત સુખ મળે છે.

ધાતકયાદિ.

ધાવણીનાં ફૂલ, બોરડીનાં પાન, કો-
ઈનો રસ, મધ, અને લોહરનું ચૂર્ણ, એ
દહિં સાથે જુદાં જુદાં પીવાથી પ્રવાહિકા
મટે છે.

અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો.

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत् खण्डनिभंतनुम् ।
घृतलैलवसामज्जवेसवारपयोदधि ॥ मांस
धावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् । क-
र्बुरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रिकोपगतं घनम् ॥
कुणपं मस्तुल्लभां सगन्धं क्वथितं बहु ।
तृष्णादाहारुचिश्वासद्विकापार्श्वास्थिशूलि-

નમ્ ॥ સંમૂર્ચ્ચારતિસંમોહયુક્તં પક્વવલી
ગુદમ્ । પ્રલાપયુક્તશ્ચ મિષગ્ વર્જયેદતિ-
સારિણમ્ ॥ અસંવૃતગુદં ક્ષીણં શૂલાધ્માનૈ-
રુપદ્રુતમ્ । ગુદે પક્વે ગતોષ્માણમતિસારિ-
ણમુત્સૃજેત્ ॥

असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमम् । गुदे पक्वे गु-
दपाकारम्भके पित्ते विद्यमानेपि शीतगात्रं नष्ट-
मि वा ॥

શ્વાસશૂલપિપાસાર્ત્તં ક્ષીણં જ્વરનિર્પીડિ-
તમ્ । વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિના-
શયેત્ ॥ શોથં શૂલં જ્વરં તૃષ્ણાં શ્વાસં
કાસમરોચકમ્ । છર્દિં મૂર્ચ્છાં ચ દિકાશ્ચ
દૃષ્ટ્વાતીસારિણં ત્યજેત્ । હસ્તપાદાઙ્ગુલીસ-
ન્ધિપ્રપાકો મૂત્રનિગ્રહઃ ॥ પુરીષસ્યોષ્ણતા-
તીવ મરણાયાતિસારિણઃ । અતીસારી રા-
જરોગી ગ્રહર્ણીરોગવાનાપિ ॥ માંસાગ્નિબલ-
હીનો યો દુર્લભં તસ્ય જીવનમ્ । બાલે
વૃદ્ધે ત્વસાધ્યોઽયં લિઙ્ગૈરૈતૈરુપદ્રુતઃ ॥ અપિ
યૂનામસાધ્યં સ્યાદતિદુષ્ટેષુ ધાતુષુ ॥

જેથી વિષ્ટા પાકેલા જાંબુ જેવી,
ચક્રત્ની ગાંઠ જેવી, સૂક્ષ્મ, ઘી જેવી, તેલ
જેવી, ચરબી જેવી, મજ્જા જેવી, દાળના
પાણી જેવી, દૂધ જેવી, દહિં જેવી,
માંસના ઘોણું જેવી, કાળી, લીલી,
રાતી, કાળરચિત્રી, ચીકણી, મોરખીંછ જે-
વા આંહાઓવાળી, મુડદા જેવા ગંધવાળી,
માથાના મગજ જેવી, ગંધાતી, કે બહુજ
ગરમ હોય, તે રોગીને તૃષ્ણા, દાહ, અ-
રુચિ, શ્વાસ, હેડકી, અને પડખાં તથા
હાડકાંમાં શૂળ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, મોહ,

ગુદાની વળીઓમાં પાક, અને પ્રલાપ ચાલ્યો હોય છે. એવા રોગીને વેઢે છોડી દેવો જોઈએ. જે રોગી ગુદાને ખીડી થ કતો ન હોય, નખળો થઈ ગયો હોય, શૂળવાળો હોય, ગુદા પાક્યા છતાં પણ શીતળ ગાત્રો અને જઠરાગ્નિ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેને વેઢે છોડી દેવો. શ્વાસ, શૂળ, તૃષા, નખળાઈ, જ્વર, અને વિશેષે કરીને વૃદ્ધતાવાળાને અતિસાર મારી નાંખે છે, સોજા, શૂળ, જ્વર, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, ઉલટી, મૂરછા, અને હેડકી, એ લક્ષણોવાળાને પણ છોડી દેવો. સાંધા તથા હાથ પગની આંગળીઓ પાકી ગઈ હોય, મૂત્ર અટકી ગયું હોય, અને વિષ્ટા બહુજ ગરમ નીકળતી હોય, તે અતિસાર વાળો મરવાનો જ છે. અતિસાર, ક્ષયરોગ, અથવા ગ્રહણી રોગવાળો જે કોઈ માંસ અને અગ્નિના બળ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેનું જીવવું દુર્બલ બાળુવું. ઉપરનાં ચિન્હો થયાં હોય, તો બાળક તથા વૃદ્ધને માટે તો અસાધ્ય જ છે, અને ધાતુઓ અત્યંત દુષ્ટ થયાં હોય તો બુવાનોનો અતિસાર પણ અસાધ્ય છે.

અતિસારથી મુક્ત થયાનાં લક્ષણો. યસ્યોચ્ચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુશ્ચ ગચ્છતિ । દીપ્તાગ્નેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તસ્યોદરામયઃ ॥

અગ્નિ વધ્યો હોય, કોઠો હલકો થયો હોય, અને અધોવાયુ વિષ્ટા વગર અને મૂત્ર છૂટી શકતાં હોય, તો અતિસાર મર્યો, એમ બાળુવું.

પૃથ્યાપૃથ્ય.

જ્ઞાનાવગાહમમ્યન્નં ગુરુશ્નિગ્નાદિભોજન-

મ્ । વ્યાયામમમિસન્તાપમતીસારીવિવર્જ-
યેત્ ॥ જ્ઞાનમુદ્રતજલેન । અવગાહં નચાદૌ ॥

અતિસારવાળાએ નંહાવું નહિ, નદી વગેરેમાં પડવું નહિ, ભારે કે ચીકણું ખાવું નહિ, કસરત કરવી નહિ, અને તડકો સેવવો નહિ.

શંખ પોટલી રસ.

પ્રત્યેકં દશગદ્યાણાઃ શુદ્ધસૂતકગન્ધયોઃ ।
વિંશતિં ત્રિદિનં સ્વલ્પે પિષ્ટ્વાં કુર્યાન્ન કજ્જ-
લીમ્ ॥ પશ્ચાર્દકસ્ય દુગ્ધેન પિષ્ટ્વા તાં ક-
જ્જલીં ત્ર્યહમ્ । તતો વજ્રસ્ય દુગ્ધેન પિષ્ટ્વા
તાં કજ્જલીં ત્ર્યહમ્ । આર્દ્રકં ચિત્રકં શ્વેતં
નિઃસહાયશ્ચ મર્દયેત્ ॥ પેષયેત્ તદ્રસૈરેવં
કજ્જલીન્તાં દિનત્રયમ્ । પીતાનાશ્ચ કપ-
દીનાં ચૂર્ણં ગદ્યાણવિંશતિઃ ॥ વિંશતિઃ
શઙ્ખચૂર્ણસ્ય ચત્વારિંશચ મિશ્રિતમ્ । ત્રિ-
દિનં મર્દયેત્ સ્વલ્પે પૂર્વોક્તેન ક્રમેણ ચ ॥
ત્ર્યહમર્કસ્ય દુગ્ધેન વજ્રીદુગ્ધેન ચ ત્ર્યહ-
મ્ । તન્મધ્યે કજ્જલીં સિપ્ત્વા ચિત્રકાર્દ્ર-
રસેન તુ ॥ સ્વલ્પે પિષ્ટ્વા દ્વયોઃ કાર્યા ગત્યો
બદરસમ્મિતાઃ । લિપ્ત્વા દગ્ધ્વાશુ ચૂર્ણેન
પક્કુહરિકાન્તરમ્ ॥ પ્રક્ષિપ્ય ગુટિકાસ્ત્ર
ચૂર્ણલિપ્તપિધીનકમ્ । દત્ત્વા વક્ત્રપ્રદા લિ-
પ્ત્વા ગર્જં હસ્તપ્રમાણકમ્ ॥ તદ્ર્મે કુહરીં
મુક્ત્વા પુટો દેયશ્ચ શાળકૈઃ । પશ્ચાન્નિત્રક-
નીરેણ સ્વાન્નશીતશ્ચ પેષયેત્ ॥ ગુટિકાઃ
પૂર્વરીત્યેવ કૃત્વા દેયઃ પુનઃ પુટઃ । દગ્ધા-
નાં ગુટિકાનાશ્ચ ચૂર્ણં કૃત્વાથ કૃપકે ॥
ક્ષેપ્ય ચૈવં હિ નિષ્પન્નો રસોઽયં શઙ્ખોદ-

લી । આમજ્વરાતિસારે ચ શ્વાસે કાસે તથૈવ ચ ॥ શ્લેષ્મપિત્તામવાતેષુ મન્દાગ્રૌ ગ્રહણીષુ ચ । અપ્પદશ પ્રમેહેષ્વજીર્ણે જીર્ણબલેષુ ચ ॥ દ્વાત્રિંશન્મરિચૈઃ સાકં સમૃતં વહ્નપશ્ચકમ્ । સર્વરોગેષુ દાતવ્યં મરિચા-જ્યં વિના જ્વરે ॥ શાલયો દર્ધિદુગ્ધાદિ-મોજનં મધુરં હિતમ્ । કદ્મલક્ષારતૈલાદ્યા દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ વિધિનાનેન કર્તવ્યો રસોઽસૌ શઙ્ખપોટલી । ક્રમેણ વિનિવર્ત-ન્તે પ્રોક્તરોગા ન સંશયઃ ॥

(૧) પાંચ પાંચ તોલા પારે તથા ગંધકને ત્રેવીસ દિવસ સૂધી ખરલ કરીને તેની કળલલી કરવી. તે પછી તેને ત્રણ ત્રણ દિવસો સૂધી ક્રમસર આકડાના છીરની તથા થોરના છીરની ભાવનાઓ દેવી. પછી આડું તથા શ્વેત ચિત્રકને બુદ્ધાંબુદ્ધાં વા-ટી તેમનો રસ કરી તે રસની ત્રણ દિ-વસ સૂધી તે કળલલીને ભાવના દેવી. તે પછી દસ દસ તોલા પીળી કોડી તથા શંખોના ચૂર્ણોને ત્રણ દિવસ સૂધી ખર-લમાં વાટીને તે ચૂર્ણને ઊપર કહ્યા પ્ર-માણે ત્રણ ત્રણ દિવસો સૂધી આકડા તથા થોરના છીરોની ભાવના ક્રમસર આપવી. પછી એ ચૂર્ણ તથા કળલલીને લેખાં ક-રીને આદાના રસથી વાટીને ઘોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી ડીકરાંની કુદલીને ચૂનો ચોપડીને અગ્નિમાં તપાવવી. ખૂણ તપાવીને તેમાં ગોળીઓ નાંખીને ઊપર ચૂનો ચોપડેલું કોડિયું ઢાંકી ઉપર કપડ મટીથી બંધ કરીને તેને એક હાથ ઊડા, લાંબો, અને પોહોળો, એવા એક ખાડા-માં મૂકી આસપાસ અડાયાં ભરીને પટ-

પકાવવો. છાણું બળી બંધ એટલે કુ-હીમાંથી રસને કાઢીને તેને ચિત્ર-કના રસમાં વાટવો; વળી પાછો ઊપર પ્રણાણે જ કરીને બીજીવાર પુટ પકાવવો. પછી બળી ગયેલી તે ગોળીઓના ચૂર્ણને સાચવી રાખવું. આ શંખપોટલી નામનો રસ જ્વર સહિતનો આમાતિસાર, કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, પિત્ત, આમવાત, મંદા-ગ્નિ, મરડો, અઢાર બતના પ્રમેહો, ન-બળાર્ધ, અને અશ્મળી ઉપર પાંચ વાલ જે-ટલો ખાવો. સર્વ રોગો ઉપર આ રસ બ-ત્રીસ મરીની સાથે ધીમાં ખાવો, પણ જ્વરમાં મરી તથા ધી વગર એકલો જ ખાવો. આ રસ ઉપર ચોખા, ધી, દૂધ, વગેરે મધુર પદાર્થો ખાવા, એ હિતકર છે. આ રસ ખાનારાએ તેલ, તીણું, ખાટું, ખારું, વગેરેને દૂરથી છોડી દેવાં. એ વિ-ધિ પ્રમાણે આ રસનું સેવન કરવામાં આવે તો ઊપર કહેલા રોગો ક્રમે કરીને મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

વિન્યાવલેહ.

ત્રૈલોક્યવિજયા જાતીફલે તુલ્યે કલિ-જ્જકે । મૃદીત્વા દ્વિગુણં શ્રેષ્ઠો લેહઃ સર્વા-તિસારજુત્ ॥

(૨) એક એક ભાગ ભાંગ તથા જ-યફળ, અને બે ભાગ ઈંદ્રજવને મધમાં વાટીને ચાટવાથી સર્વ અતિસારો મટે છે.

અતિવિષાવલેહ.

વિલ્વમોચરસલોધ્રધાતકીપુષ્પચૂતફલવી-જસંયુતામ્ । મક્ષયેદતિવિષાવલેહિકાં સિ-ન્ધુવેગમપિ દુર્ધરં જયેત્ ॥

इत्यतीसाराधिकारः ॥

ખીંડીનો ગર્ભ, મોચરસ, લોદર, ધા-
વણીનાં ફૂળ, આંખાની ગોઠડીનો ગર્ભ,
અને અતિવિષનો અવલેહુ ખાવાથી સમુ-
દ્રની ભરતીના જેવા વેગવાળો પ્રબળ અ-
તિસાર પણ જીતી શકાય છે.

(જ્વરાતિસારનો અધિકાર.)

નિદાન.

જ્વરાતિસારયોરુક્તં નિદાનં યત્ પૃથક્
પૃથક્ । તસ્માજ્વરાતિસારસ્ય નિદાનં
નોદિતં પુનઃ ॥

જ્વર તથા અતિસાર, એ બંનેનાં
નિદાનો જુદાં જુદાં કહેવાઈ ગયાં છે, માટે
એ બંને ભેગાંનું નિદાન અહિં કહેવાની
જરૂર નથી.

જ્વરાતિસારની ચિકિત્સા.

જ્વરાતિસારયોરુક્તં મેષજં યત્ પૃથક્
પૃથક્ । ન તન્મિલિતયોઃ કાર્યમન્યોન્યં વ-
ર્ધયેદ્યતઃ ॥

અયમભિપ્રાયઃ । જ્વરહરમનુલોમનં ભવતિ ।
અતિસારહરં સ્તમ્ભનં ભવતિ । અતઃ પરસ્પર-
વિરુદ્ધતાત્ પૃથગુક્ત મેષજં મિલિતયોર્ન કાર્યમ્ ।
યત આહ । અનુલોમનં જ્વરઘ્નં ગ્રાહકમતિસાર-
હદ્ ભવતિ ॥

પૃથગુક્તમૌષધં તજ્જ્વરાતિસારે વિરુદ્ધમ-
ન્યોન્યમ્ । અતસ્તૌ પ્રતિકુર્વીત વિશેષો-
ક્તચિકિત્સિતૈઃ ॥ લઙ્ગનમેકં મુક્તા ન
ચાન્યદસ્તીહ મેષજં બલિનઃ । સમુદીર્ઘ-
વોષનિચયં શમયતિ તત્ પાચયેદપિ ચ ॥
લઙ્ગનમુષ્ણયોરુક્તં મિલિતે કાર્યં વિશેષતઃ

સ્તદનુ । ઉત્પલષ્ઠકસિદ્ધં લાજકાથાચિકિ-
ત્સકલમ્ ॥

પૃષ્ઠિર્ગીર્વાલાચિલ્વધનિકાનાગરોત્પલૈઃ ।
જ્વરાતિસારયોશ્ચૈવ પિબેત્સામ્લં શૃતં નરઃ ॥

અતિસારે પુરીષાતિપ્રવૃત્ત્યામ્લવશ્ચ દાહિમરસા-
દિના કર્તવ્યમ્ । ઇતિ ઉત્પલષ્ઠકમ્ ॥

કળા કરિકળા લાજકાથો મધુસિતા-
યુતઃ । પીતો જ્વરાતિસારસ્ય તૃણમાશુ
ચિનાશયેત્ ॥

ઇતિ કળાદિ ક્વાથઃ ॥

નાગરાતિવિષામુસ્તામૃતાભૂનિમ્બવત્સકૈઃ ।
કાથઃ સર્વજ્વરાન્ દન્તિ અતિસારં સુવા-
રુણમ્ ॥ ઇતિ નાગરાદિ ક્વાથઃ ॥

ગુહ્યચિતિવિષાધાન્યશુળ્લીચિલ્વાબ્જવાલ-
કૈઃ । પાઠાભૂનિમ્બકુટ્જચન્દનોશીરર્પટૈઃ ॥
પિબેત્કષાયં સશ્ણૌદ્રં જ્વરાતિસારનાશનમ્ ।
હૃલાસારુચિતૃદ્દાહવમીનાશ્ચ નિવૃત્તયે ॥

બૃહદ્ગુહ્યચિતિવિષાધાન્યશુળ્લીચિલ્વાબ્જવાલ-
કૈઃ । પાઠાભૂનિમ્બકુટ્જચન્દનોશીરર્પટૈઃ ॥

ઉત્પલં દાહિમત્વક્ ચ પશ્ચકેશરમેવ ચ ।
પીતં તળુલતોયેન જ્વરાતિસારનાશનમ્ ॥
ઇતિ ઉત્પલાદિચૂર્ણમ્ ॥

ચિલ્વવાલકભૂનિમ્બગુહ્યચીમુસ્તવત્સકૈઃ ।
કષાયઃ પાચનઃ શોથજ્વરાતિસારનાશનઃ ॥
ચિલ્વાદિક્વાથઃ ॥

નાગરાતિવિષાચિલ્વગુહ્યચીમુસ્તવત્સકૈઃ ।
કષાયઃ પાચનઃ શોથજ્વરાતિસારનાશનઃ ॥
ઇતિ નાગરાદિક્વાથઃ ।

દશમૂલીકષાયેણ વિશ્વામક્ષસમાં પિબેત્ ।
જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ શોથે ગ્રહણીગદે ॥

હતિ દશમૂલીકથાથઃ । ઇતિ જ્વરાતીસારાવિ-
કારઃ ॥

જ્વર તથા અતિસારનાં જે ગુદાં
ગુદાં ઔષધો કહેલાં છે, તે જ્વરાતિસારમાં
કરવાં નહિ, કેમકે જ્વરનાં ઔષધો અ-
તિસારને વધારનારાં, અને અતિસારનાં
ઔષધો જ્વરને વધારનારાં હોય છે. ગુદાં
ગુદાં ઔષધો જ્વરાતિસારમાં અન્યોન્યમિ
રૂદ્ધ છે. તેની ચિકિત્સા અહિં બૂદ્ધી ક-
હેલી છે. માત્ર આમાં એક લાંઘનજ ઉ-
ત્તમ ઉપાય છે, જેનીજે ઉપાય એટલા જ-
ળવાનું નથી. વધેલા દોષોના સમૂહને લાં-
ઘન શમાવીને પચાવે છે, માટે જ્વર અને
અતિસાર ભેગાં હોય તો લાંઘન કરાવીને
પછી ઉત્તલ પષ્ટક તથા શાળની ધાણીવા-
ળો કણાદિ ક્વાથ વગેરે ઉપાયો કરવા.

ઉત્પલપષ્ટક ક્વાથઃ—નાનો સમેરવો,
ખળદાણા, ખીલી, ધાણા, સુંઠ, અને કમ-
ળના ક્વાથને ખાટો કરીને પીવાથી જ્વ-
રાતિસાર મટી જાય છે. અતિસારમાં
વિષ્ટા ઘણી જાય છે, માટે દાડમના રસ વ-
ગેરેથી આ ક્વાથને ખાટો કરવો જોઈએ.

કણાદિ ક્વાથઃ—પીપર, ગજપીપર,
અને ચોખાની ધાણીનો ક્વાથ મધ તથા
સાકર નાંખીને પીવાથી જ્વરાતિસાર તુ-
રત મટી જાય છે.

નાગરાદિ ક્વાથઃ—સુંઠ, અતિવિષ,
મોથ, ગળો, કરિયાતું, અને ઇંદ્રજવનો
ક્વાથ સર્વ જ્વરો તથા અતિસારને
મટાડે છે.

બૃહદ્દ્યુડ્યાદિ ક્વાથઃ—ગળો, અ-
તિવિષ, ધાણા, સુંઠ, ખીલી, મોથ, વાળો,

કાળીપાડ, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, રતીંજળી,
કાળોવાળો. અને ખડસલિયાનો ક્વાથ
મધ નાંખીને પીવાથી જ્વરાતિસાર, મોળ,
અરૂચિ, તૃષ્ણા, દાહ, અને ઉલટી મટી જાય છે.

ઉત્પલાદિચુર્ણઃ—કમળ, દાડમની છા-
લ્ય, અને કમળના કેશરાતું ચુર્ણ ચોખાના
ધાણમાં પીવાથી જ્વરાતિસાર નાશ પામે છે.

ખિસ્વાદિ ક્વાથઃ—ખીલી, વાળો, ક-
રિયાતું, ગળો, મોથ, અને ઇંદ્રજવનો
ક્વાથ પાચન છે, અને તે સોજા તથા
જ્વરાતિસારનો નાશ કરે છે.

નાગરાદિ ક્વાથઃ—સૂંઠ, અતિવિષ,
ખીલી, ગળો, મોથ, અને ઇંદ્રજવનો ક્વા-
થ પાચન છે; અને તે સોજા તથા જ્વ-
રાતિસારનો નાશ કરે છે.

દશમૂલી ક્વાથઃ—જ્વરાતિસાર તથા
સોજા યુક્ત ગ્રહણીના રોગોમાં દશમૂળના
ક્વાથમાં એક તોલો સૂંઠ નાંખીને પીવો.



ગ્રહણીરોગનો અધિકાર.

ગ્રહણીની સંપ્રાપ્તિ.

અતિસારે નિવૃત્તેઽપિ મન્દાગ્રેરહિતાશિનઃ।
ભૂયઃ સન્દૃષિતો વાન્દિગ્રહણીમપિ દૃષ્યેત્ ॥
અપિશબ્દાદજાતાતીસારસ્યાપિ ગ્રહણીરોગઃ સ્યાત્ ॥

અતિસાર મટી ગયા પછી મન્દાગ્રિ
તથા અહિતકરભોજનથી અગ્નિ બહુ ઓછો
પામીને તે ગ્રહણીને પશુ દ્રવિત કરે છે.

ગ્રહણીનું સ્વરૂપ.

(ગ્રહણ્યભિધરા કલા । યત આહ ચરકે) ।
અદ્યધિષ્ઠાનમગ્નસ્ય ગ્રહણાઘ્રહણી મતા ।
અપક્વં ધારયત્યન્નં પક્વં ત્યજતિ જાણ્યધઃ ।

ષઠી પિત્તધરાનામ યા કલા પરિકીર્તિતા ।
આમપક્વાશયાન્તસ્થા ગ્રહણી સાભિવીયતે ॥
ગ્રહણ્યા બલમગ્નિર્દિ સ ચાપિ ગ્રહણી મતઃ ।
તસ્માદગ્રૌ પ્રદુષ્ટે તુ ગ્રહણ્યપિ વિદુષ્યતિ ॥

અગ્નિધરા નામની કળાને અહણી કહે છે. ચરક કહે છે કે—“અગ્નિને રહેવાનું સ્થાન અન્નને અહણુ કરે છે, માટે તે અહણી કહેવાય છે. એ અહણી કાચા અન્નને ધારણુ કરે છે અને પાકેલાને નીચે ઉતારે છે.” સુશ્રુત પણ કહે છે કે “આમાશયની તથા પક્વાશયની વચ્ચેમાં રહેલી છઠી પિત્તધરા નામની કળા અહણી કહેવાય છે. અહણીનું બળ અગ્નિ છે. અને તે અગ્નિ પણ અહણી કહેવાય છે; માટે અગ્નિ દૂષિત થયે અહણી પણ દૂષિત થાય છે.

અહણીનાં લક્ષણો.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यन्तमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्व वा स्रजं पूति मुहुर्वदं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥

અતીસારે દ્રવધાતુપ્રવૃત્તિર્ગ્રહણ્યાન્તુ વદ્ધસ્યાપિ મલસ્ય પ્રવૃત્તિરિતિ તયોર્મેદઃ ॥

અત્યંત દૂષિત થયેલા એક એક કે સર્વ દોષોથી દૂષિત થયેલી અહણી ખાધેલા અન્નને ઘણીવાર કાચું જ કાઢી નાંખે છે, અને પાકું પણ કાઢે છે. એ અનાદિક વેદનાયુક્ત, દુર્ગંધવાળું વારંવાર ખંધાયણું, વારંવાર દ્રવરૂપ, એમ પડે છે. આ રોગને આયુર્વેદ બ્રહ્મનારાયણે અહણી રોગ કહે છે. અતિસારમાં દ્રવ ધાતુની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અહણીમાં તે ભજમી પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વાયુની અહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

કટુતિક્તકષાયાતિરૂક્ષશીતલભોજનૈઃ ।
પ્રમિતાનશનાદધ્વવેગનિગ્રહમૈથુનૈઃ ॥ મારુતઃ
કુપિતો વર્નિહ સજ્જાય કુરુતે ગદમ્ । ત-
સ્યાન્નં પચ્યતે દુઃસ્વં શુક્તપાકઃ સ્વરાક્ષતા ॥
કળ્ઠાસ્યશોષઃ શ્વત્ત્વળ્લાતિમિરં કર્ણયોઃ
સ્વનઃ । પાશ્વૈર્સ્વંક્ષણગ્રીવારુગમીક્ષણં વિ-
ષૂચિકા ॥ હૃત્પીઢાકાર્યદૌર્બલ્યં વૈરસ્યં પ-
રિકર્ત્તિકા । ગૃદ્ધિઃ સર્વરસાનાશ્ચ મનસઃ
સદનં તથા ॥ જીર્ણે જીર્મસિ ચાધ્માનં શુક્તે
સ્વાસ્થ્યમુપૈતિ ચ સવાતગુલમહદ્રોગણીદાશ-
ઙ્કી ચ માનવઃ ॥ ચિરાદુઃસ્વં દ્રવં શુષ્કં ત-
ન્વામં શબ્દફેનવત્ । પુનઃ પુનઃ સૃજેદ્વર્ચઃ
કાસથાસાર્દિતોઽનિલાત્ ॥

પ્રમિતં પરિમિતં ગદં ગ્રહણીગદમ્ । શુક્તપાકં અમ્લપાકમ્ ॥

તીખાં, કડવાં, તૂરાં, અતિરૂક્ષ, અતિ-
ટાઢાં, અને વધારે પડતાં ભોજનથી; પંથ
કરવાથી; વિષ્ટાદિને રોકવાથી; અને અ-
ત્યંત મૈથુન કરવાથી કોપેલો વાયુ અ-
ગ્નિને ઢાંકી દેઇને અહણી રોગને ઉત્પન્ન
કરે છે. આ રોગીને અન્ન માંડમાંડ પથે
છે, અન્નનો પાક ખાટો થાય છે. અર્જો
ખરસટ થઇ જાય છે, કંઠ તથા મુખ
સૂકાય છે, ભૂખ તથા તરશ ઘાગે છે,
અધારાં તથા કાનમાં અવાજ થાય છે.
પડખાં, સાંધાળાં, સાંધાળના સાંધાઓ,
અને કંઠમાં પીડા થાય છે. વારંવાર કો-
લેરા જેવું અને હૃદયમાં પીડા તથા શ-
રીર દુર્બળ થઇ જાય છે. બળ ઓછું
થઇ વિરસતા, પેટમાં આંકડી, સર્વ સોર

ખાવાની ઇચ્છા, મનમાં ગ્દાનિ, અન્ન
 'છણિ થતું' હોય કે 'થયું' હોય ત્યારે
 આક્રોશ, અને જમ્યા પછી સ્વસ્થતા થાય
 છે. વાયુનો ગોટો, છાતીનું દરદ, અને
 બરળના દરદની શંકા થયા કરે છે. વાયુ-
 ને લીધે શ્વાસ તથા ઉધરસ થાય છે, અને
 ઘણીવારે માંડમાંડ તથા વારંવાર દ્રવરૂપ
 અથવા સૂકાયેલો પાતળો તથા કાચો અ-
 ને શબ્દ કરતો ફીણવાળો આડો આવે છે.
 પિત્તની ગ્રહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

કટુતિક્તવિદાશ્મલધારાઘૈઃ પિત્તમુલ્વ-
 ણમ્ । આપ્લાવયદ્વન્યનલં જલં તત્તમિવા-
 નલમ્ ॥ સોઽર્જીર્ણ પીતનીલામં પીતામઃ
 સાર્યતે દ્રવમ્ । અત્યમ્લોદ્ગારહૃત્કઠ્ઠદાહ-
 ચ્ચિતૃષાર્દિતઃ ॥

આપ્લાવયત્ મજ્જયત્ નનુ પિત્તમગ્નિગુણયુક્તં
 તત્ કથમગ્નિં હન્તીત્યાહ । જલં તત્તમિવાનલમિ-
 તિ યથા । અગ્નિગુણયુક્તમપિ તત્તં જલમનલં
 હન્તિ તથા પિત્તમપિ હન્તિ । સાર્યતે અન્ન
 પિત્તેનેતિ કર્તૃપદમધ્યાહરણીયમ્ ॥

તીખાં, કડવાં, વિદાહી, ખાટાં, ખારાં,
 વગેરે લોજનોથી ગરમ થયેલું પિત્ત
 જેમ ગરમ જળ અગ્નિને ઠારી નાંખે છે,
 તેમ તે જઠરાગ્નિને ઠારી નાંખે છે, તેથી
 તે માણસ પીળો પડી જાય છે અને તેને
 લીલો, પીળો તથા પાતળો દસ્ત આવે
 છે, અને બહુ ખાટા ઓડકારો તથા હ-
 દય અને કંઠમાં દાહ, તૃષા, અને અ-
 રુચિ થાય છે.

કફની ગ્રહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

ગુર્વતિસ્તિગ્વશતિતાદિમોજિનાદાતિમૈથુના-

ત્ । શુક્રમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાદ્વન્યર્થિ કૃપિતઃ
 કફઃ ॥ તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃસ્વં હૃદાસછ-
 ર્ચરોચકાઃ । આસ્યોપદેહમાધુર્યકાસઘ્નીવ-
 નપીનસઃ ॥ હૃદયં મન્યતે સ્તન્ધમુદરં સ્ત્રિ-
 મિતં ગુરુ । દુષ્ટોમધુર ઉદ્ગારઃ સદનં સ્ત્રી-
 પ્વહર્ષણમ્ ॥ મિત્રામશ્લેષ્મસંશ્લિષ્ટગુરુર્વચઃ
 પ્રવર્તનમ્ । અકૃશસ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલસ્ય-
 ચ્ચ કફાત્મકં ॥

શુક્રમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાત્ શુક્રેત્યત્રાપ્યવાસિતાદિ-
 ત્વાત્ કર્તૃર્થે ક્તઃ । તેન શુક્રવતઃ સઘઃ ક્ષય-
 નાદિત્યર્થઃ । આસ્યોપદેહઃ મુખસ્ય કક્ષેન લિપ્ત-
 ત્વમ્ । સ્ત્રિમિતં વિવદ્દં નિશ્ચલમિતિ યાવત્ ॥
 સ્ત્રીષુ અહર્ષણમ્ રિરંસાયા અભાવઃ । મિત્રં સ્ફુ-
 ટિતમામમપક્વં શ્લેષ્મસંશ્લિષ્ટમ્ । તત્ત એક ગુરુ
 વર્ચઃ પુરિષં તસ્ય પ્રવૃત્તિઃ ॥

ભારે, બહુ સ્નિગ્ધ, શીતળ, વગેરે
 લોજનથી, બહુ મૈથુનથી, અને જમીને
 તુરત સૂઈ રહેવાથી કોપ ખામેલો કફ
 જઠરાગ્નિને હણે છે, તેથી અન્ન માંડમાંડ
 પચે છે, મોળ અરુચિ અને ઉલટી થાય છે, મુ-
 ખમાં મીઠાશ તથા ઉધરસ આવે છે, મોઢામાં
 કફ ચોપડાયેલો રહે છે. થૂકવું પડે છે, સળે-
 ખમ થાય છે, છાતી સ્તબ્ધ થાય છે, પેટ
 ભારે સજ્જડ રહે છે, ઓડકાર ખરાબ તથા
 મીઠા આવે છે, ગ્દાનિ થાય છે, સ્ત્રીની કામના
 થતી નથી, દસ્ત લેદાયેલો કાચો કફ સંહિત
 અને ભારે પણાવાળો નીકળે છે, શરીર દુબળું
 નથી થતું છતાં બળ જતું રહે છે, અને
 આળસ થાય છે.

ત્રણે દોષથી થયેલી ગ્રહણીનાં નિ-
 દાન તથા લક્ષણો.

પૃથગ્ વાતાદિનિર્વિદ્યેતુલિપ્તમાગમે ।

ત્રિદોષં નિર્દિશેદેવં તેષામુક્તં ચ લક્ષણમ્ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોનાં સર્વે કારણે એકઠાં થઈને સર્વે લક્ષણો સાથે દેખાય તે તે ત્રિદોષની ગ્રહણી છે, તેનાં ચિન્હો તથા નિદાન આગળ કહેલાં છે.

ગ્રહણીનો ભેદ સંગ્રહણી રોગ.

દ્રવ્ય ઘનં મિતં સ્તિગ્ધં સકટીવેદનં શકુ-
ત્ ॥ આમં बहुसुपैच्छिल्यं सख्यं मन्दवेद-
न्म ॥ पक्षात् मासादशाहद् वा नित्यश्चा-
पि विमुञ्चति । अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्ब-
ल्यं सदनं भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति
रात्रौ शान्तिं च गच्छति । दुर्विज्ञेया दुर्नि-
बारा चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदा-
मवातेन संग्रहाद् ग्रहणी मता ॥

સ્તિગ્ધં કોહસદશમ્ ॥ દિવા પ્રકોપો ભવતિ રાત્રૌ
શાન્તિં ચ ગચ્છતીતિ વ્યાધેરેવ પ્રમાણઃ ॥

પ્રવાહી, બહુ, થોડું, ઓછું, અને
કમરમાં પીડાવાળું, કાચું, બહુ તંતુઓ
વાળું, શબ્દ કરીને, મંદવેદના સહિત
હસ્ત પખવાડીઆ સુધી માસ સૂધી, કે
હસ દિવસ સૂધી, અથવા નિત્ય પણ, ઉ-
તરે છે. આંતરડાંમાં ગુંડગુંડાટ, આળસ,
દુર્બળતા, અને પીડા થાય છે, દિવસે પ્ર-
કોપ રહે છે અને રાત્રે શાંતિ રહે છે. આ
નહિ સમભય એવી, નહિ મટી શકે એ-
વી, લાંબા કાળ સૂધી રહેનારી આમવા-
તથી થયેલા સંગ્રહણી સંગ્રહણી કહે-
વાય છે. દિવસે પ્રકોપ થવો અને રાત્રે
શાંતિ થવી એ વ્યાધિનોજ પ્રભાવ છે.

ગ્રહણીનો ભેદ ધટીયંત્ર.

પ્રસુતિઃ વર્ષાયોઃ શૂલં તથા જલઘટી-

ઘ્વનિઃ । તં વદન્તિ ઘટીયંત્રમસાધ્યં ગ્રહ-
ણીગદમ્ ॥

પ્રસુતિઃ પ્રકર્ષેણ શયનમ્ ॥ તથા જલઘટીધ્વ-
નિઃ । અત્રોમુખીકૃતાયા જલઘટ્યા જલનિઃસરણે-
યથા ઘ્વનિઃ તથા મલનિર્ગમસમયે ભવતિ ॥ યદા
મદોડયં દેહં વ્યાપ્રોતિ તદા તસ્ય જીવિતં ગચ્છતિ ॥

બહુ શૂલ રહેવાય, ખડખડાંમાં શૂળ
થાય, અને રેંટના ઘડાઓ ઊંધા વળતાં
તેમાંથી ઠલવાતા પાણીનો જેવો અવાજ થાય
છે તેવો અવાજ મળી નીકળતી વખતે
આય, એ ઘટીયંત્ર નામનો અસાધ્ય ગ્ર-
હણી રોગ છે. આ રોગ દેહમાં વ્યાપે
છે ત્યારે પ્રાણ જતા રહે છે.

સામાન્ય ગ્રહણી રોગની ચિકિત્સા.

ગ્રહણીમાશ્રિતં રોમમજીર્ણવદુપાચરત્ ॥
લઙ્ગનૈર્દીપનીયૈશ્ચ સદાતીસારમેષજૈઃ ॥
દોષં સામં નિરામશ્ચ વિશાદત્રાતિસારવત્ ॥
અતીસારોક્તવિધિના તસ્યામશ્ચ ત્રિપાચયે-
ત્ ॥ પેયાદિ પદુ લઘ્વન્નં પચ્ચકોલાદિભિ-
ર્યુતમ્ ॥ દીપનાનિ ચ તક્રં ચ ગ્રહણ્યાં યો-
જયેદ્વિષક ॥ કપિત્થાચિલ્વચાક્ષેરીતક્રદા-
દિમસાધિતા ॥ યવાગુઃ પાચયત્યામં શકુ-
ત્સંવર્તયત્કપિ ॥

સમ્વયર્તયતિ ઘનીકરોતિ ॥

ગ્રહણી રોગની લઘ્વન તથા દીપન
કરનારા અતિસારનાં ઔષધોથી અજીર્ણ-
ની પેટે ચિકિત્સા કરવી. અતિસારની પેટે
રોગનું સામ તથા નિરામપણું બાણીને
અતિસારની પેટેજ આમનું પચન કરવું.

(૧) ગ્રહણી રોગમાં વેદો પચ

કેલયુક્ત ભાતની બાટી કણીયારી આદિ હલકું તથા આરોગ્ય અન્ન, દીપન દ્રવ્યો, અને ચાથા ભાગના પાણી વાળી છાશ આપવી.

(૨) કેઠ, બીલી, ખાટી લૂણી, ચાથા ભાગના પાણીવાળી છાશ, અને દાડ-મથી પકાવેલી યવાગુ આમનું પાચન કરે છે, અને વિષ્ટાને ઘાટી પણુ કરે છે.

(છાશ)

આયના દહિના ગુણો.

ગવ્યં દધ્યુત્તમં વલ્યં પાકે સ્વાદુ સુચિ-
પ્રદમ્ । પવિત્રં દીપનં સ્તિગ્ધં પુષ્ટિકૃત્પવ-
નાપહમ્ ॥ ઉક્તં દધ્નામશેષાણાં મધ્યે ગવ્યં
ગુણાધિકમ્ ॥

ગાયનું દહિં ઉત્તમ, બળ આપનાર, પાકમાં મધુર, રૂચિ આપનાર, પવિત્ર, દીપન, સ્તિગ્ધ, પૌષ્ટિક, અને વાતહર છે. સર્વ દહિં માત્રમાં ગાયનું દહિં અધિક ગુણવાન છે.

ભેંશના દહિના ગુણો.

માહિષં દધિ સુસ્તિગ્ધં શ્લેષ્મલં વાતપિ-
ત્તનુત્ । સ્વાદુપાકમમિષ્યન્દિ વૃષ્યં ગુર્વસ-
દૂષણમ્ ॥

ભેંશનું દૂધ બહુ સ્તિગ્ધ, કફ કરનાર, વાત પિત્ત હરનાર, પાકમાં મધુર, ટાકું, ધાતુ વધારનાર, ભારે, અને દોષ કરનાર છે.

બકરીના દહિના ગુણો.

આજં દધ્યુત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહ-
મ્ । શસ્યતે શ્વાસકાસાર્શઃક્ષયકાર્કશ્યેષુ
દીપનમ્ ॥

ઉત્તમં ગ્રાહિ પ્રહિષ્યામતિશ્લેષ્મિત્યર્થઃ ॥

બકરીનું દહિં ઉત્તમ; ગ્રાહી, હલકું, ત્રિદોષહર, તથા દીપન છે. તે શ્વાસ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, અહણી અને કૃશતાને મટાડે છે.

છાશના ભેદો.

તક્નન્તુ ઘોલં મથિતોદશ્વિત્તક્રપ્રભેદતઃ ।
સુશ્રુતાધૈર્મુનિશ્ચેષ્ટૈશ્વતુર્દા પરિકીર્તિતમ્ ॥
સસરં નિર્મલં ઘોલં મથિતન્ત્વસરોદકમ્ ।
તત્ક્રં પાદજલં પ્રોક્તમુદશ્વિચ્ચાર્ધવારિકમ્ ॥
વાતપિત્તહરં ઘોલં મથિતં કફપિત્તનુત્ ।
ઉદશ્વિત્ કફદં વલ્યં શ્રમગ્નં પરમં મતમ્ ॥
તત્કં ગ્રાહિ કષાયામ્લં મધુરં દીપનં લઘુ ।
વીર્યોષ્ણં બલદં વૃષ્યં પ્રીણનં વાતનાશનમ્ ॥
યાન્યુક્તાનિદધીન્યષ્ટૌતદ્ધુણં તત્ક્રમાદિશેત્ ।
ગ્રહણ્યાદિમતાં તત્કં પથ્યં સંગ્રાહિ લાઘવા-
ત્ ॥ વાતગ્નમ્લસાન્દ્રત્વાત્ સઘસ્કન્ત્વવિ-
દાહિ ચ । કિશ્ચ સ્વાદુવિપાકશ્ચ અન્તે
પિત્તપ્રકોપણમ્ ॥ કષાયોષ્ણવિકાસિત્વા-
દ્રૌઘ્યાચૈવ કફે હિતમ્ ॥

સમુદ્દૃતઘૃતં તત્કં પથ્યં લઘુ વિશેષતઃ ।
સ્તોકોદ્દૃતઘૃતં તત્ક્રમાદ્ ગુરુ વૃષ્યં કફાવ-
હમ્ ॥ અનુદ્દૃતઘૃતં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિબલ-
પ્રદમ્ ॥

વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં પિત્તે સ્વાદમ્લશ-
ર્કરમ્ । પિત્તેત્તત્કં કફે ચાપિ ક્ષારત્રિકટુ-
સંયુતમ્ । હિહુજીરયુતં ઘોલં સૈન્ધવેનાવ-
ધૂલિતમ્ । ગ્રહણ્યર્શોડતિસારગ્નં ભવેદ્વાતહરં
પરમ્ ॥ રોચનં પુષ્ટિદં વલ્યં વસ્તિશૂલવિ-
નાશનમ્ ॥

તક, ઘોલ, મથિત, ઉદશ્વિત, એમ છાશ ચાર પ્રકારની સુશ્રુતાદિ મુનિ શ્રે-

ઘોઝે 'કહેલું' છે. પાણી વગર ચીકાશ સહિત વહોવેલા દહિંની છાશ ઘોળા અથવા ઘોળવું કહેવાય છે, ઉપરની ચીકાશ વગર તથા પાણી નાંખ્યા વગરની છાશ મથિત (મઠો) કહેવાય છે; અરધું પાણી નાંખવાથી ઉદશ્ચિત્ત બને છે; અને ચોથા ભાગના પાણીવાળી છાશ તક કહેવાય છે. ઘોળવું વાયુને તથા પિત્તને હરે છે. મઠો કફ પિત્તહર છે, ઉદશ્ચિત્ત કફકર તથા બળ આપનાર અને શ્રમ મટાડવામાં ઉત્તમ છે. તક દસ્તને રોકનાર, તૂરી, ખાટી, મધુર, દીપન, હલકી, ઉષ્ણવીર્ય, બળ આપનારી, વીર્ય વધારનારી, તૃપ્તિ દેનારી, અને વાતહર છે. આઠ પ્રકારનાં દહિંઓના ગુણો તેની છાશમાં પણ છે. અહણી વગેરે રોગો ઉપર તક પથ્ય છે, તે હલકી છે તેથી દસ્તને રોકનારી છે, ખાટી અને ઘાટી હોવાથી વાયુને હરનારી છે, તાજી હોય તો તે દાહક પણ નથી, પાકમાં મધુર અને અંતે પિત્તને કોપાવનારી છે. તે તૂરી તથા ઉષ્ણ હોવાથી, તથા સાંધાને શિથિલ કરનાર હોવાથી, તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને મટાડનારી છે. જે છાશમાંથી સઘળું ઘી કાઢી લીધું હોય તે પથ્ય છે, તથા વિશેષે કરીને હલકી છે, તેના કરતાં થોડું ઘી કાઢી લીધેલી છાશ ભારે છે, તથા વૃષ્ય અને કફકર છે. ઘી ખીલકુલ કાઢી ન લીધું હોય એવી છાશ ઘાટી, ભારે, પૌષ્ટિક, અને બળ આપનારી છે. વાયુ ઉપર ખાટી તથા સૈંધવ નાંખેલી, પિત્ત ઉપર ખટમધુરી તથા સાકર નાંખેલી, અને કફ ઉપર ખારી તથા સૂંઠ મરી પીપર નાં-

ખેલી છાશ ઉત્તમ છે, હિંગ, જીરું, અને સૈંધવ નાંખેલી ઘોળ છાશ કહેવાય છે. તે અહણી, અર્શ, અને અંતિસારને હરે છે, ઉત્તમ વાતહર છે, રોચક તથા પૌષ્ટિક છે, બળ આપનાર છે, અને મૂત્રશયના શૂળને મટાડનાર છે.

કાચી પાકી છાશના ગુણો.

તક્રમાર્મ કર્ફ કોષ્ઠે હન્તિ કળ્થે કરોતિ ચ । પીનસઙ્વાતકાસાદૌ પક્વમેવ વિશિષ્યતે ॥

કાચી છાશ કોઠામાંના કફને ભેદે છે અને કંઠને શુદ્ધ કરે છે, સળેખમ, શ્વાસ, અને ઉધરસ વગેરે રોગો ઉપર પાકી છાશ વાપરવી સારી છે.

છાશનો નિષેધ.

નૈવ તર્કં ક્ષતે દયાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ।
ન મૂર્ચ્છાન્નમદાહેષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ॥

બિનાળામાં, ક્ષતવાળાને, દુર્બળ તથા મૂર્ચ્છિતને, શ્રમ તથા દાહવાળાને, અને રક્તપિત્તવાળાને છાશ આપવી નહિ.

છાશના ગુણોનો ઉત્કર્ષ.

ન તક્રતેવી વ્યથતે કદાચિન્ન તક્રદગ્ધાઃ
પ્રભવન્તિ રોગાઃ । યથા સુરાણામમૃતં સુ-
સ્વાય તથા સુરાણાં ભુવિ તક્રમાદુઃ ॥

તક નામની છાશ વાપરનાર કદી પીડાતો નથી, તથા તે છાશથી બળી ગયેલા રોગો કદી પાછા થતા નથી, અમૃત જેમ દેવોને સુખ આપે છે, તેમ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોને છાશ સુખ આપે છે.

૫૬૫૫.

મુદ્ગયૂષં રસં તત્કં વાન્યજીરકસંયુતમ્ ।
સૈન્ધવેનાન્વિતં દર્યાત્ પદ્યૂષણમિતીરિતમ્ ॥

રસં લઘુપ્રાદિ માંસરસમ્ । ઇતિ પદ્યૂષણઃ ॥

મગનો યૂષ, હલકો તથા અલ્હી
માંસરસો, અને ધાણા, ભૂરું, તથા એક
સહિત તક નામની છાશ ૫૬૫૫૫ કહે
વાય છે, તે ગ્રહણીવાળાને આપવું.

લાઇ ચૂર્ણ.

કર્ષે ગન્ધકમર્દ્દપારદમુખે કુર્યાચ્છુભાં
કજ્જલીં દ્વયક્ષન્ડ્યૂષણતથ્ પશ્ચ લવણં સા-
ર્દ્ધશ્ચ કર્ષે પૃથક્ । મૃદં હિંગુ ચ જીરકદ્વય
યુતં સર્વાર્દ્ધમજ્જાન્વિતં સ્વાદેત ટક્કમિતં પ્ર-
વૃત્તિગદવાંસ્તક્રેણ ચિલ્વેન વા ॥

ઇતિ લાઇચૂર્ણમ્ ॥

એક તોલો ગંધક તથા અરધો તોલો
પારો, એ બેની સારી કજ્જલી કરવી. તે-
માં ત્રણ તોલા સૂંક, મરી, પીપર; દોઢ
તોલો પંચલવણ, શેકેલી હિંગ, ભૂરું,
શાહભૂરું, એ ત્રણેને ઉપરનાં સર્વથી અ-
રધ ભાગથી નાંખીને એ ચૂર્ણ પા તોલા
જેટલું છાશ અથવા ખીલીના ગર્ભ સાથે ખાવું

ભતિ ફલાદિ ચૂર્ણ.

જાતીફલલવજ્જૈલાપત્રચ્ચન્દનાગકેશરૈઃ ।
કર્પૂરચન્દનતિલત્વક્ષીરીતગરામલૈઃ ॥
તાલીસપિપલીપથ્યાસ્થૂલજીરકચિત્રકૈઃ ।
શુળ્કીવિડફમરિચૈઃ સમભાગં વિચૂર્ણિતૈઃ ॥
ચાવન્ત્યેતાનિ સર્વાણિ દયાદ્વજ્જાશ્ચ તાવ-
તીમ્ । સર્વચૂર્ણં સમં કૃત્વા પ્રદેયા શુભ્ર-

શર્કરા ॥ કર્ષમાત્રનિદં સ્વાદેન્મધુના પ્રા-
વિતં જનઃ । નાશયેદ્ગર્હણીં કાસં ક્ષયં વા-
સમરોચકમ્ ॥ ઇતિ જાતીફલાદિ ચૂર્ણમ્ ॥

બયદ્ગળ, લવંગ, એલચી, તમાકુ-
ત્ર, તજ, નાગકેશર, ભીમસેની કપૂર, ચં-
દન, તલ, વંશલોચન, તગર, આમળાં,
તાલીસપત્ર, પીપર, હરડે, કલોંભુ ભૂરું,
ચિત્રક, સૂંક, વાવડીંગ, અને મરી સમ
ભાગે લેઈ એમાં એ સર્વ જેટલીજ ભાગ
મેળવવી. પછી તેમાં એ સર્વના જેટલી
ખડીસાકર નાંખીને તેમાંથી એક તોલા
જેટલું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી ગ્રહણી, ઉ-
ધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, અને અરુચિનો નાશ
થાય છે.

ચિત્રકાદિ વટિકા.

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં ક્ષારો લવણપશ્ચ-
કમ્ । વ્યોષં હિંગ્વજમોદાં ચ ચન્પશ્ચૈકત્ર
ચૂર્ણયેત્ ॥ વટિકાં માતુલુકસ્ય રસૈર્વા
વાડિમસ્ય ચ । કૃતા વિપાચયત્યામન્દીપ-
યત્યાશુ ચાનલમ્ ॥ અજમોદા યવાનિકા ।

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પંચ-
લવણ, ત્રિકટુ, હિંગ, અજમોદ, અને ચ-
વકનું ચૂર્ણ કરી ખીજેરાના અથવા દાડમના
રસમાં ગોળી કરી ખાવાથી તે આમનું પાચન
કરે છે અને અગ્નિને એકદમ હીપન કરે છે.

પિલ્લ કલક.

શ્રીફલશલાદુમજ્જાનાગરચૂર્ણેન મિશ્રિતઃ
સગુઢઃ । ગ્રહણીગદ્મત્યુગ્રં તત્ક્રુજા શીલિ-
તો જયતિ ॥

શ્રીફલ શલાદુમિત્તરસ્યામ ફલમ્ । ગુઢમામ-

દયમ્ । इति विल्वकल्कः ॥

કાન્થી બીલીનો ગર્ભ, સૂઠનું ચૂર્ણ, અને જાળ મેળવીને ખાવાથી, અને છાશનું લોજન કરવાથી અતિ ઉગ્ર ગ્રહણી પણ અતાય છે.

વાર્તાકુ ગુટિકા.

चतुर्पलं सुशकाण्डं त्रिफला लवणत्रयम्
[वार्ताकोः कुडवश्चार्कमूलाद्विल्वं तथान-
लात् । दग्ध्वा द्रवेण वार्ताकोर्गुटिका भो-
जनान्तरे । भुक्ताभुक्तं पचत्याशु नाशयेद्
ग्रहणीगदम् ॥ कासंश्वासं तथा र्शांसि वि-
षूचीञ्च हृदामयम् । इति वार्ताकुगुटिका ॥

ચારનાં ડીંડલાં, ત્રિફળા, અને ત્રિલ-
વણ મળીને ૧૬તોલા; રીંગણી ૧૬તોલા;
અને ચાર ચાર તોલા બીલીનો ગર્ભ તથા
ચિત્રક એઓને ખાળીને તેની રાખની રીંગ-
ણીના રસમાં ગોળી બનાવીને તે લોજનના
મધ્યમાં ખાવાથી લોજનનું તુરત પચી જાય
છે; ગ્રહણી રોગો નાશ પામે છે; અને ઉ-
ધરસ, શ્વાસ, અર્શ, કાલેરા, છાતીના રો-
ગો, એ સર્વ મટે છે.

मुस्तकादि चूर्ण.

मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णि-
तम् । मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्वजां
जयेत् ॥

કૌટજ ઇન્દ્રયવઃ । इति मुस्तकादिचूर्णम् ।

મોથ, અતિવિષ, બીલી, અને ઇંદ્ર-
જવનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી સર્વ પ્રકારના
ગ્રહણી દોષો અતાય છે.

सर्ज रसचूर्ण.

इवेतो वा यदिवा रक्तः सुपर्को ग्रहणी-
गदः । गुडेनाधिकसर्जैत भक्षितेनाशु न-
श्यति ॥ इति सर्जरसचूर्णम् ।

ગોળમાં ગોળથી વધારે રાગ નાંખીને
ખાવાથી ઘોળો કે રાતો, પણ બહુ
પાકી ગયેલો ગ્રહણીનો રોગ તુરત નાશ
પામી જાય છે.

બકરીનું દૂધ.

विल्वाद्वशक्यववालकमोचसिद्धमाजं प-
यः पिवति यो दिवसत्रयं ना । सोऽतिप्र-
वृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं सागं सशोणित-
मसाध्यमपि क्षिणोति ॥

બીલીનો ગર્ભ, મોથ, ઇંદ્રજવ, વાંળો,
અને મોચરસથી પકાવેલું બકરીનું દૂધ
ત્રણ દિવસ પીવાથી અત્યંત વધેલો,
લાંબા કાળનો, આમવાળો અને લોહીવાળો,
તથા અસાધ્ય ગ્રહણી રોગ પણ મટી
જાય છે.

કલ્યાણ ગુડ.

प्रस्थत्रयं त्वामलकीरसस्य शुद्धस्य द-
त्त्वादितुलां गुडस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजी-
रचव्यव्योषैः स कृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानीपाठाभिधान्यैश्च
पलप्रमाणैः । दत्त्वात्रिवृच्चूर्णपलानि चा-
ष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत् ॥ तं भ-
क्षयेदक्षपलप्रमाणं यथेष्टचेष्टस्त्रिमुगन्धियु-
क्तम् । अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सदा-
सकासास्वरभेदशोथाः ॥ शाम्यन्ति चार्थ

ચિરમન્તરમેહતસ્ય પુંસ્ત્વસ્ય ચ વૃદ્ધિદેતુઃ ।
સ્ત્રીણાન્તુ વન્ધ્યામયનાશનઃ સ્વાત્કલ્યાણ-
કોનામ ગુહઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥ તૈલે મનામ્ ત્રિવૃદ્ધ
મૃદ્ધા ત્રિફળાયાઃ પલત્રયમ્ । સિદ્ધે નિધે-
યામત્રૈવ ગુડે કલ્યાણપૂર્વકે ॥

इति कल्याणगुडः ॥

આમળાનો રસ ૧૯૨ તોલા; ગોળ
તોલા ૨૦૦, અને પીપરીમૂળ, ૭૩,
અવક, સૂંઠ, મરી, પીપર, શાહુ ૭૩,
પલાશી, અજમોદ, વાવડીંગ, સૈંધવ,
ત્રિકલા, અજમો, ઝાળીપાડ, ચિત્રક, અને
ધાણા ચાર ચાર તોલા; નસોતર ૩૨
તોલા; અને ૩૨ તોલા તેલ; એ સર્વને
એળવીને પકાવવું. પછી તેમાંથી એક
અથવા ચાર તોલા ગોળમાં તજ, તમા-
લપત્ર, એલચી નાંખીને તે ખાવો. એથી
અહુષીના સર્વ વિકારો, ઉધરસ, શ્વાસ,
સ્વરમેહ, તથા સોજા મટી જાય છે. ઘણા
દિવસથી જઠરાગ્નિ તથા પુરુષાતન હણાઈ
ગયેલ હોય તે આ ગોળથી પાછાં વૃદ્ધિ-
પામે છે. આ કલ્યાણ નામનો પ્રસિદ્ધ
ગોળ સ્ત્રીનું વાંઝણીપણું મટાડે છે.
આમાં વિહારાદિકની પરહેજ રાખવાની
જરૂર નથી. આ કલ્યાણ ગુડમાં તેલ
સહિત જરા શેકેલી નસોતર તથા ત્રિ-
ફલા નાંખવાં એમ છે.

મહા કલ્યાણક ગુડ.

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्प-
ली । धान्यकश्च विडङ्गानि यवानी मरि-
चानि च । त्रिफला चानमोदा च नीलिनी

जीरकस्तथा । सैन्धवं रोमकञ्चापि सामुद्रं
रुचकं विडम् ॥ आरग्वधश्च त्वक् पत्रं सू-
क्ष्मैलाचोपकुञ्चिका । शुण्ठी शक्रयवाश्चैव
प्रत्येकं कर्षवंमिताः ॥ मृशीकाया पलान्यत्र
चत्वारि कथितानि हि । त्रिवृतायाः पला-
न्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुलां तथा ॥ तिलतैलप-
लान्यष्टावामलक्या रसस्य तु । प्रस्थत्रय-
मिदं सर्वं शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ औदुम्बरं
चामलकं बदरश्च यथावलम् । तावन्मात्र-
मिदं खादेद् भक्षयेद्वा यथानलम् । निखि-
लान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिशयायं दौर्बल्यं वह्निमङ्गलम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्यात् कान्तिं मर्ति
बलम् । पाण्डुरोगान् जवाद्दन्ति रक्तपित्तञ्च
विड्ग्रहम् ॥ धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु
क्षीणः क्षयी च यः । तेभ्यो हितश्च वन्ध्या-
यै महाकल्याणको गुडः ॥

इति महाकल्याणकगुडः ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપી-
પર, ધાણા, વાવડીંગ, અજમો, મરી,
ત્રિકલા, અજમોદ, ગળી, ૭૩, સૈંધવ,
સાંભરલૂણ, દરિયાઈલૂણ, બીડલૂણ, સં-
ચળ, ગરમાળો, તજ, તમાલપત્ર, ઝીણી
એલચી, કલો ૭૭૩, સૂંઠ, અને ઈંદ્રજવ, એ
દરેક એક એક તોલા; દ્રાક્ષ સોળ તોલા;
ખત્રીસ તોલા નસોતર; અને બસો તોલા
ગોળ; ખત્રીસ તોલા તલનું તેલ; અને
૧૯૨ તોલા આમળાનો રસ; એ સર્વને
ધીરા અગ્નિથી પકાવવું. બળને અનુસ-
રીને ઊંઘરાનું ફળ, આમળું, તથા બાર

જેટલો આ ગોળ ખાવો, અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો. એથી અહુણીના સર્વ પ્રકારના રોગો, વીસે પ્રકારના પ્રમેહો, ઉદોષાત, સળેખમ, દુર્બળતા, મંદાગ્નિ, અને સર્વ જ્વરોનો પણ નાશ થાય છે. કાંતિ, મતિ, અને બળ વધારે છે. પાંડુરોગો, રક્તપિત્ત, અને વિદ્અહને ક્ષણ માત્રમાં હણે છે. ધાતુ ક્ષયવાળા, વૃદ્ધો, સ્ત્રીથી ક્ષીણ પડેલા, ક્ષયરોગી, અને વાંઝણી સ્ત્રીને તો આ મહાકલ્યાણક ગુડ હિતકારક છે.

કૂખમાંડ કલ્યાણ ગુડ.

કૂખાણ્ડાનાં સુપકાનાં સ્વિન્નાનાં નિષ્કુલ્ત્વચામ્ । સર્પિઃ પ્રસ્થે પલશતં તામ્રપાત્રે
ક્ષનૈઃ પચેત્ ॥ પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં ચિત્રકં
ગજપિપ્પલી । ધાન્યકાનિ વિઢજ્ઞાનિ ના-
ગરં મરિચાનિ ચ । ત્રિફલા ચાજમોદા ચ
કલિજ્ઞાજાજિસૈન્ધવમ્ । એકૈકસ્ય પલશ્ચૈકં
ત્રિવૃત્તોઽષ્ઠૌ પલ્લાનિ ચ ॥ તૈલસ્ય ચ પલા-
ન્યષ્ઠૌ ગુઢાત્ પશ્ચાદેવ તુ આમલકયા
રસસ્યાત્ર પ્રસ્થત્રયમુદીરિતમ્ તાવત્પાકં
પ્રકુર્વાત મૃદુના વહ્નિતા મિષક્ । યાવદ્-
ઝર્યાઃ પ્રલંપઃ સ્યાત્તદૈનમવતારયેત્ ॥ ઔ-
દુમ્બરં ચામલકં વાદરં વા યથાવલમ્ ।
તાવન્માત્રમિદં સ્વાદેઙ્ગક્ષયેદ્વા યથાનલમ્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન પ્રયુક્તશ્ચ દિને દિને ।
નિહન્તિ પ્રહ્ણીરોગાન્કુષ્ઠાનર્શોભગંદરાન્ ॥
ઘ્વરમાનાહહ્દોગં ગુલ્મોદરત્રિષૂચિકાઃ ।
કામલાં પાણ્ડુરોગશ્ચ પ્રમેહાંશ્ચૈવ વિંશતિમ્ ॥
વાતશોણિતવીર્યપદ્મયક્ષ્મહલીમકાન્ વા-
તપિત્તકફાન્ સર્વાન્ દુષ્ટાન્ શુદ્ધાન્ સમા-
ચરેત્ ॥ વ્યાધિક્ષીણા વયઃક્ષીણાઃ સ્ત્રીષુ
ક્ષીણાશ્ચ યે નરાઃ । તેભ્યો દિતો ગુઢોઽયં

સ્વાદ્વન્ધ્યાનામપિ પુત્રદઃ । વૃષ્ણો વલ્યો
ચુંદ્રગશ્ચ વયસઃ સ્થાપનં તથા ॥

इति कूष्माण्डकल्याणकगुडः ॥

અતીસારાત્રિકારલિખિતં ત્રિલ્વતૈલચાત્રહિતમ્ ॥

સારી રીતે પાકેલાં કોહોળાંની છા-
લ્ય, ખીજ કાઢી નાંખીને તેના ગર્ભને બા-
ફીને તેમાંથી ૪૦૦ તોલા ગર્ભ લેઈને
ચોસઠ તોલા ધીમાં ત્રાંખાના વાસણમાં પ-
કાવવો. પછી તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ,
ચિત્રક, ગજપીપર, ધાણા, વાવડીંગ, સૂઠ,
મરી, ત્રિકુળા, અજમોદ, ઇંદ્રજવ, જીરું,
અને સૈંધવ, ચાર ચાર તોલા ભાર; ૩૨
તોલા નસોતર; ૩૨ તોલા તેલ; ૨૦૦ તો-
લા ગોળ, અને ૧૯૨ તોલા આમળાંનો
રસ નાંખીને વેચે તેનો મંદાગ્નિથી પાક
કરવો. કડછીને ચોંટે એટલે ઊતારી લેવો.
આ કૂખમાંડ કલ્યાણ ગુડ બળ પ્રમાણે ઊં-
ખરાતું ફળ, આમળું, કે ખોર જેટલો;
અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો. એ
વિધિથી આ ગોળ નિત્ય સેવવાથી અહુણી-
ના રોગો; કોડ, અર્શ, ભગંદર, જ્વર,
આક્રો, છાતીનો રોગ, ઉદર રોગો, ગુદમ,
કેલેરા, કમળો, પાંડુરોગ; વીસ બતના
પ્રમેહો; વાતરક્ત, રતવા, દાદર, ક્ષયરોગ
હલીમક, એ સર્વ નાશ પામે છે. દુષ્ટ
થયેલા ત્રણે દોષો આથી શુદ્ધ થાય છે.
વ્યાધિ, અવસ્થા, કે સ્ત્રીથી જે ક્ષીણ થયા
હોય, તેમને તથા વાંઝણીને આ ગોળ
હિતકારી છે. તે વીર્ય તથા બળ વધારે
છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે, અને જીવાનીને
સ્થિર રાખે છે.

ખિલ્વ તૈલ—અતિસારના અધિકાર-
માં કહેલું ખિલ્વ તૈલ આ અહુણી રોગમાં
પણ હિતકારી છે. इति ग्रहणी अधिकार

॥ इति श्री भावप्रकाश भट्टवल्दे प्रथम भाग संपूर्ण ॥

॥ श्री गणेशायनमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

जाग २ जो.

अरशनेो अधिकार.

पासेनां निदानो वगेरे.

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि
च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद् गुद-
वलित्रये ॥

केचित् रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मत-
माश्रित्याह शोणितादिति । सहजानि शरीरे सह-
जातानि । संख्यां चाह । षट्प्रकाराणीति ।
गुदवलित्रये सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य मानम् ॥
तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलयः । शंखावर्तनिभाः
उपर्युपरि सन्ति । तासां नाम प्रवाहणी विसर्ज-
नी सम्बरणी चेति । तत्र गुदोष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमान-
स्तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धकाङ्गुल-
माना द्वितीया । तृतीया च तावती ॥ उक्तञ्च ॥

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
गुदौष्ठादङ्गुलत्रैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥
सार्द्धकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिते ॥

એક એક દોષના, સર્વ દોષોના, ર-
ક્તના, અને સહજ, એમ ગુદાની ત્રણ
વળીઓની અંદર છ પ્રકારના અર્શો થાય
છે. કેટલાક રક્તને દોષ માને છે. સહ-

જર્શ દેહની સાથેજ થયેલા હોય છે. ગુ-
દાનું પ્રમાણ સાડાચાર આંગળનું છે, તે-
માં શંખના આવર્ત જેવી ત્રણ વળીઓ
છે. તેમાં પહેલી પ્રવાહણી, બીજી વિસ-
ર્જની, અને ત્રીજી સંવરણી છે. ગુદાનો
હોઠકે જે અરધા આંગળનો છે, તેની ઉપર
એક આંગળ પ્રમાણની પેહેલી વળી છે,
તેની ઉપર દોઢ આંગળની બીજી છે અને
ત્રીજી વળી પણ દોઢ આંગળની છે.

વાતાર્શનાં દૂરનાં નિદાન.

કષાયકટુતિક્તાનિ રુક્ષશીતલઘૂનિ ચ ।
પ્રમિતાત્પશનં તીક્ષ્ણં મઘં મૈથુનસેવનમ્ ।
લઙ્ગનં દેશકાલૌ ચ શીતૌ વ્યાયામકર્મ
ચ । શોકો વાતાતપસ્પર્શો હેતુર્વાતાર્શસાં
મતઃ ॥

અલ્પશનમપરિમિતં તીક્ષ્ણમિતિ મઘવિશેષણમ્ ।
પિષ્ઠાદિમૃદુમઘસ્ય વાતશમકત્વાત્ । આતપસ્ત્ર-
ણશીર્યોદ્ધુતરૌક્ષ્યાદ્વાતપ્રકોપે હેતુઃ । વાતાર્શસામ્ ।
નન્વર્શાસિસર્વાણિ ત્રિદોષજાનિ યત આહ ॥

પશ્ચાત્મા મારુતઃ પિત્તં કફો ગુદવલિ-
ત્રયે । સર્વ એવ પ્રકુપ્યન્તિ ગુદજાનાં સ-
મુદ્ભવે ॥

તથા કથં વાતાર્શસામિતિ । ઉચ્યતે । તત્તદા-
ધિક્યાદ્યપદેશમેદ ઇતિ ન દોષઃ । અતઃ એવાગ્રે
વક્ષ્યતે વાતોલ્બાનામિતિ । તથા ચ ચરકઃ ॥

અર્શાસિ નામ જાયન્તે નાસન્નિપતિતૈસ્ત્રિ-
ભિઃ । દોષૈર્દોષવિશેષાસ્તુ વિશેષઃ કથ્ય-
તેર્શસામિતિ ॥

તૂરાં, લીખાં, કડવાં, રૂક્ષ, શીતળ, અ-
ને હલકાં લોજનોથી, ખડુ થોડું અથવા
ઝાડું જ મવાથી, તીક્ષ્ણ મધ અને મૈથુન
થી, લંબનથી, શીત દેશકાળથી, કસરત-
થી, શોકથી, ખડુવાયુ તથા તડકો ખમવા-
થી, વાયુ સંખંધી અર્શ થાય છે. લોટ વ-
ગેરેથી ખનાવેલા કોમળ મધથી તો વાયુ
શાંત થાય છે, તેથી તીક્ષ્ણ મધ લંબ્યું
છે, તડકો તો ઉષ્ણવીર્યથી ઉત્પન્ન થયે-
લા રૂક્ષપણને લીધે વાયુ સંખંધી અર-
શોનું નિદાન કરે છે.

ગુદાની વળીઓમાં પાંચ પ્રકારનો
વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો કો-
પીને અર્શ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ છતાં વા-
યુ સંખંધી અર્શ, પિત્ત સંખંધી અર્શ
અને કફ સંખંધી અર્શ કહેવાનું કારણ
એ કે-જે અર્શમાં જે દોષની અધિકતા
હોય તે અર્શને તે દોષ સંખંધી અર્શ
કહે છે. ચરકે પણ કહ્યું છે કે-જે કે
અર્શ ત્રણે દોષના કોપવાથી થાય છે,
તોપણ તેમાં દોષની અધિકતા ઉપરથી
અર્શોનાં નામ પાડેલાં છે.

પિત્તાર્શનાં દ્વરનાં નિદાનો.

કટુમ્લલવગોષ્ણાનિ વ્યાયામાદ્યાતપ-
પ્રમા । દેશકાલાવગિશિરો ક્રોધો મયમ-

સૂચનમ્ ॥ વિદાદિ તીક્ષ્ણમુષ્ણશ્ચ સર્વ
પાનાન્નભોજનમ્ । પિત્તોલ્બાનાં વિજ્ઞેયઃ
પ્રકોપે હેતુર્શસામ્ ॥

ઉષ્ણદ્રવ્યસ્ય સ્પર્શનાદિ બોદ્યમ્ । ઉષ્ણપા-
નભોજનસ્યાગ્રે વક્ષ્યમાણત્વાત્ ॥ અદ્યાતપપ્રમા
અદ્યાતપયોઃ પ્રભ્ન તેજઃ અશિશિરો દેશો મરુઃ
શરદ્ ગ્રીષ્મશ્ચ કાલઃ ક્રોધઃ કોપઃ અસૂચનં મ-
પરસમ્પત્તૌ દ્વેષઃ પ્રકોપે ઉત્પત્તી ॥

તીખાં, ખાટાં, ખારાં, ગરમ, લોજ-
નોથી, કસરતથી, અગ્નિ કે તડકાથી, ગ-
રમ દેશકાળથી, ક્રોધ તથા મધથી, દ્વેષ-
થી, વિદાહી, તીક્ષ્ણ, અને ગરમ અન્નપા-
નોથી પિત્ત સંખંધી અર્શ થાય છે.
મરુ (નિર્જળ) દેશને ઉષ્ણ દેશ સમજવો
અને શરદ તથા ગ્રીષ્મ ઋતુને ઉષ્ણ
કાળ સમજવો.

કફર્શનાં દ્વરનાં નિદાનો.

મધુરસ્નિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરુણિ
ચ । અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નશય્યાસનસુત્તે
રતિઃ ॥ પ્રાગ્વાતસેવાશીતી ચ દેશકાલા-
વચિન્તનમ્ । શ્લેષ્મિકાનાં સમુદિષ્ટમેતત્
કારણમર્શસામ્ ॥

મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ખારાં, ખા-
ટાં, તથા ખારેલોજનથી, કસરત નહિ કરવા-
થી, દિવસે સૂવાથી, સૂવાની તથા બેસી
રહેવાની ટેવથી, પૂર્વ દિવાનો પવન ખા-
વાથી, શીત દેશકાળથી, અને બે ફિકરા-
ઈથી કફ સંખંધી અર્શ થાય છે.

ત્રિદોષાર્શનાં દ્વરનાં નિદાનો.

સર્વોદેતુસ્ત્રિદોષાણાં સહજૈર્લક્ષણં સમમ્ ॥

જનકત્વેન ત્રયો દોષાઃ યેષાં તાનિ ત્રિદોષજા-
નિ । અર્શસાં સર્વો હેતુઃ પૃથગ્વાતપિત્તકફાર્શો-
હેતુઃ ॥ ત્રિદોષાર્શોલક્ષણં શ્વાસરુજાવિવન્ધૈઃ સહ-
જાર્શોભિઃ સમમ્ નનુ ત્રિદોષાણામેતિ વિશેષણં
વ્યર્થમ્ । યતઃ સર્વ એવ વ્યાધયન્ત્રિદોષજાઃ ।
ઉક્તચ્ચ ॥

દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોઽપ્યેકદોષ-
જઃ । એકસ્તુ કુરિતો દોષ इतरानपि
કોપયેત્ ॥

इति युक्तिमप्याह, स्वकारणाद् वृद्धो वायुः शै-
त्यात् कफं द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयत इति ॥ उ-
च्यते । स्वस्वकारणात् त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र
त्रिदोषजव्यपदेश इति न दोषः ॥

‘ત્રિદોષાર્શનાં લક્ષણે સ્વાભાવિકજ
હોય છે. દ્રવ્યમાં એકજ રસ હોતો નથી,
તેમ રોગ પણ એકજ દોષવાળો હોતો
નથી, અક દોષ કોપે છે તો તે ખીન્ન-
ઓને પણ કોપાવે છે. યુક્તિ કહી છે કે-
“ વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ શીતપણથી કફને
અને દ્રવપણથી પિત્તને વધારે છે. ”
માટે એક દોષથી ખીન્ને દોષ કોપે છે.
માટે અરશોને ત્રણ દોષ સંબંધી કહ્યા
છે તેનું કેમ? આનું સમાધાન કે-જે
રોગમાં ત્રણે દોષ એક ખીન્નથી નહીં પણ
પોત પોતાનાં કારણથી ક્રોધ્યા હોય, તે
રોગનેજ ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો
કહેવાય છે.

અરશનું પૂર્વરૂપ.

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव
च । काश्यमुद्गारबाहुल्यं सकृत्तिसादोऽ

સ્પવિદ્કતા ॥ ગ્રહણીદોષપાર્શ્વર્તિઃ પ્રશક્ત્યા
ચોદરસ્ય ચ । પૂર્વરૂપં વિનિર્દિષ્ટપર્શસામ-
ભિવૃદ્ધયે ॥

મળખંધ, હૃબળતા, પેટમાં આક્રુરો,
કૃશતા, બહુ ઓડકાર, સાથળોમાં કળત-
ર, મળની અસ્થિતા, મરડો, પડખામાં ખી-
ડા, અને ઉદરમાં દરદ, આ સર્વ અર્શ
થવાનાં પૂર્વરૂપો છે.

અર્શનું સામાન્ય લક્ષણ.

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संद्रव्य विविधा-
कृतीन् । मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्श-
सि तान् जगुः ॥

त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसमाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।
किञ्चित् साधारणरक्तस्तावणोपदेशात् । आदिश-
ब्देन नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्वन्ति ॥

ત્વચા, માંસ અને મેદને દ્રવિત કરીને
દોષો જુદી આકૃતિના માંસના અંકુરો
ગુદા વગેરેમાં ઉત્પન્ન કરે છે, તે અર્શ
કહેવાય છે. ગુદા શિવાય નેત્ર, નાભિ
અને લિંગમાં પણ અર્શ થાય છે. અર્શમાં
લોહીનું પણ ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે
અર્શના રોગમાં લોહી પણ સ્રવે છે.

૨. “ વગેરે ” શબ્દથી ગુદા, નાક,
નાભિ લિંગ, વગેરે સ્થાનો સમજવાં.

ગાતાર્શનું લક્ષણ.

गुदाङ्गुरा वह्निललाः शुष्काश्चिमिचिपा
न्विताः । म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा
विशदाः परुषाः खराः ॥ मिथो विसदृशा
वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः । विम्बी-
कर्कन्धुखर्जूरकर्कोटिफलसभिभाः ॥ केचित्

કદમ્બપુષ્પાભાઃ કેચિત્ સિદ્ધાર્થકોપમાઃ ।
શિરઃપાર્શ્વાસકટયૂસ્ત્રવંસણાભ્યધિકવ્યથાઃ ।
સવથુદારવિષ્ટમ્બહુદ્રોગારોચકપ્રદાઃ ॥ કા-
સમ્બાસાગ્રિવૈષમ્યકર્ણનાદભ્રમાવહાઃ ॥ તૈ-
રાત્તો ગ્રથિતં સ્તોકં સશબ્દં સપવાહિકમ્ ।
રુક્ષેનપિચ્છાનુગતં વિદ્બદ્મુપવેશ્યતે ॥
કુળ્ણત્વહ્નસ્ત્રવિષ્મૂત્રનેત્રવક્રથ જાયતે ।
ગુલ્મપ્લ્લીહોદરાષ્ટીલાસમ્ભવસ્તત એવ ચ ॥

બહુનિલાઃ વાતોલ્લવણગુદાકુરાઃ । અર્શોસિ ચિ-
મિચિમાન્વિતાઃ ॥ ચિમિચિમા વ્યથાવિશેષાઃ ।
ચરચરા ઇતિ લોકે ॥ તદન્વિતાઃ । શ્યાવારુણાઃ
શ્યાવા ધૂમ્રવર્ણાઃ । અરુણવર્ણા વા । સ્તંબ્યાઃ ક-
ટિનાઃ । વિશદાઃ પિચ્છિલાઃ ॥ પરુષાઃ ગોજિ-
હ્વાવત્ સ્પર્શાઃ ॥ સ્પર્શાઃ કર્કશાઃ કર્કોટીફ-
લવત્ સૂક્ષ્માનેકકણ્ઠકચિતાઃ ॥ ચિમ્યાદિફલસ-
ન્નિભાઃ । આતુલ્યા અત્ર વિકલ્પબોધકં વક્ષ્યમાણં
કેચિત્ કેચિદિતિ પદં પ્રતિસમ્બન્ધનીયમ્ । કદ-
મ્બપુષ્પાભાઃ સ્થિરાનેકસૂક્ષ્મશિખરાઃ । સિદ્ધાર્થકો-
પમાઃ પીતસૂક્ષ્મપિટકાચિતાઃ । તૈરાત્તૈ ઇત્યર્શોભિઃ
પીઢિતઃ । તૈરાત્તૈ વિદ્બદ્મુપવેશ્યતે ઇત્યર્તસ્ય
પ્રયોજ્યકર્તુઃ કર્મતાર્થત્વાત્ ॥ ગ્રથિતં મલગુટિ-
કાગ્રન્થિતં વિઢિત્તિરૂપમ્ । પિચ્છં પિચ્છિલો દ્રવ-
માગઃ । બદ્ધં સંહતમ્ । વિટ્શબ્દો નપુંસકેડપ્ય-
સ્તિ । ઉપવેશ્યતે લ્યાજ્યતે ॥ તત એવ વાતાર્શસ
એવ ગુલ્માદીનાં સમ્ભવઃ । અષ્ટીલા નામેરધોમાને
પાષાણપિષ્ઠિકાશ્વદ્વાતવ્યાધિવિશેષઃ ॥

વાયુથી થયેલા અર્શો સૂકા, અમ-
લ્યમે એવા મ્લેહન, રાતા ધૂમાડા જેવા વર્ણવા-
ળા, કંઠથી, તંતુવાળા, ગાયની બલ જે-
વાં, ખરસટ, ઝીણા કાંટાવાળા, બુઢા બુઢા

આકારના, વાંકા, તીક્ષ્ણ, ફાટેલાં મુખવા-
ળા, થોલાં તથા ધોર અને ખબૂર તથા
કંઠોલાં જેવા, કેટલાકા કંઠખનાં ફૂલની
પેઠે સ્થિર, ઘણા તથા ઝીણાં શિખર-
વાળા હોય છે, કેટલાક સર્પ જેવા
હોય છે. માથું, પડખાં, ખભા, કમર,
સાથળ, સાથળના સાંધા, એમાં અધિક
પીડા થાય છે. છીંક, ઓડકાર, મલસ-
ત્વ, હૃદ્રોગ, અને અરુચિ કરે છે. ઉષ-
રસ, શ્વાસ, અગ્નિની વિષમતા, કાનમાં
અવાજ, અને ભ્રમ કરે છે. તેનાથી ઝીક-
ણા, ગુંથાયલો, થોડો, અવાજ કરતો,
અને પ્રવાહ રૂપ ઝાડો થાય છે, એ ઝા-
ડો પીડાવાળો; ફીણ જેવો, પીછાંવાળો,
અને બંધાયલો નીકળે છે. આમડી, તખ
વિષ્ટા, મૂત્ર, નેત્ર, અને મુખ કાળાં પડે
છે, શુદ્ધ, ખરલ, ઉદરરોગ, અષ્ટીલા, એ
રોગો થાય છે. અષ્ટીલા નામનો રોગ
એક જાતનો વાયુનો રોગ છે, તેમાં ના-
ભિની નીચેના ભાગમાં લાંબા પથરા
જેવું થાય છે.

પિત્તાર્શનું લક્ષણ.

પિત્તોત્તરા નીલમુલા રક્તપીતસિતપ્રભાઃ
। તન્વસ્રસ્રાવિણો વિસ્રાસ્તનવો મૃદવઃ શ્લ-
થાઃ ॥ શુક્રજિહ્વા ચક્રત્સ્વજલૌકોવક્ર-
સન્નિભાઃ ॥ દાહપાકજ્વરસ્વેદતૃણામૂર્ચ્ચ-
રતિપ્રદાઃ । સોષ્માણો દ્રવનીલોષ્ણપીતર-
ક્તામર્ચસઃ ॥ યવમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્ર-
ત્વહ્નસ્વાદયઃ ॥

તનુ અઘનમ્ । શ્લથા શ્લેષ્મિનઃ । સન્નિભા આ-
કૃત્યા । પાકો ગુદસ્ય સોષ્માણઃ । ઉષ્મસ્પર્શઃ ।
હરિચ્છાકર્ણમ્ । પીતં હરિતાલવર્ણમ્ । હારિદ્ર-

હરિત્વર્ણમ્ । આંદિશન્દશન્મલમૂત્રપુરીષાણાં પ્રહનમ્ ॥

પિત્તથી થયેલા અર્થે કાળા મુખ-
વાળા, રાતી પીળી અને ઘોળી કાંતિ વાળા,
અંદરથી પાતળું લોહી આવતા, દુર્ગંધવા-
ળા, ઝીણા, કોમળ, લટકતા, પોપટની
જીભ જેવા, ચક્રતની ગાંઠ જેવા અને
જળોનાં મોઢાં જેવા હોય છે. તેથી-હાહ,
ગુહ પાક, જ્વર, પરસેવો, તરશ, મૂર્છા, અ-
ણુગમો, એ થાય છે. સ્પર્શમાં તે ગરમ
હોય છે તથા વિષ્ટા દ્રવરૂપ, લીલી, ગર-
મ, પીળી, રાતી, અને કાચી થાય છે.
આમડી, નખ, મૂત્ર, અને વિષ્ટા શાક
જેવા લીલા વર્ણનાં તથા હરતાળ અને
હળદર જેવાં ગ્રંથિ જાય છે.

રક્તાર્શનું લક્ષણ.

રક્તોત્ત્વના ગુદે કીલા: પિત્તાકૃતિસમ-
ન્વિતા: । વટપરોહસદૃશા ગુજાશ્ચિકુમસન્નિ-
ભા: ॥ તેત્યર્થં દુષ્ટમુષ્ણં ચ ગાઢવિદત્વપ્રપી-
ઢિતા: । સ્વન્તિ. સદૃશા રક્તં તસ્ય ચા-
તિપ્રવૃત્તિત: ॥ મેકાભ: પીડ્યતે દુ:સ્વૈ:
શોનિતક્ષયસમ્ભવૈ: । હીનવર્ણવલોત્સાહો
હતૌજા: કલુષેન્દ્રિય: ॥ વિદ્ શ્યાવં કઠિ-
નં રુક્ષમધોવાયુર્ન વર્તતે । તનુ ચારુણવર્ણં
ચ ફેનિલં વામૃગર્શસામ્ ॥ કટયૂરુગુદશૂ-
લઞ્ચ દૌર્બલ્યં યદિ વાધિકમ્ । તન્નાનુબન્ધો
વાતસ્ય હેતુર્યદિ ચ રુક્ષણમ્ ॥ શિથિલં
શ્વેતપીતં ચ વિદ્ સ્નિગ્ધં ગુરુ શીતલમ્ ।
યદ્યર્શસાં ઘનં ચાસૃક્ તન્તુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિ-
લમ્ ॥ ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ સ્નિગ્ધં
ચ કારણમ્ । શ્લેષ્માનુબન્ધો વિજ્ઞેયસ્તત્ર

રક્તાર્શસાં બુધૈ: ॥ ગુદે દિ કીલા અર્શસિ
પિત્તાકૃતિસમન્વિતા: ॥

પિત્તાર્શોલક્ષણયુક્તા: । આકારેણ ચ વટપરોહ-
સદૃશા: । દુ:સ્વૈ: રોગૈ: ત્વક્યારુણ્યામ્બુશીતપ્રાર્થ-
નાદિભિ: કલુષેન્દ્રિય: વ્યાકુલસર્વેન્દ્રિય: ॥

તત્રરક્તાર્શસિ અનુબન્ધ: ઉત્ત્વણત્વમ્ । રક્તં
રુક્ષયતીતિ રુક્ષણમ્ । રક્તં દ્રવ્યમ્ । પિત્તોત્ત્વ-
ણસ્ય તુ લક્ષણમ્ । “રક્તોત્ત્વના ગુદે કીલા: પિ-
ત્તાકૃતિસમન્વિતા: ।” इत्यादिनैवोक्तं रक्तपित्तयोः
समानलिङ्गत्वात् ॥

ગુદામાં રક્તથી થયેલા અર્થે પિત્ત
થી થયેલાના જેવાજ આકારવાળા હોય છે.
વડવાઈ જેવા, ચણેાઈ અને પરનાળાં જે-
વા, કઠણુ વિષ્ટાથી હળાયલા તથા ગરમ
અને દુષ્ટ હોય છે. તેની બહુ પ્રવૃત્તિથી
તેમાંથી રૂધિર સંખ્યા કરે છે. ફેડકાં
જેવા અને બહુ દુઃખ આપનારા છે, રૂધિરનો
બહુ ક્ષય થાય છે, તથા બળ તથા વર્ણ
અને ઉત્સાહ ધટી જઈને એજ હણાઈ
જાય છે, તથા ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય
છે, વિષ્ટા કાળી, કઠણુ, અને રૂક્ષ હોય
છે, તથા અધોવાયુ છૂટતો નથી, લોહી
રાતું અને ફીણવાળું હોય છે. કમર,
સાથળ, ગુદા, એમાં શૂળ થાય છે, અને
વાયુ વિશેષ હોય તો દુર્બળતા વધારે
હોય છે. એમ હોયતો રક્ત સાથે વાયુ
પણ છે એમ સમજવું, જે વિષ્ટા શિથિ-
લ, ઘોળી, પીળી, સ્નિગ્ધ, ભારે,
અને શીતળ હોય છે. લોહી ઘાટું તં તુ
મય હોય; પાંડુ વર્ણનું અને ચીકણું
હોય, ગુદા ચીકણી તથા સ્તબ્ધ હોય,
અને ભારે તથા સ્નિગ્ધ નિહાનો હોય.

તા રક્ત સાથે કફનો સંબંધ પણ છે, એમ જાણવું. ગુદામાંના રક્તાર્શોપિત્તના અર્શો જેવાજ હોય છે.

કર્કશનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મોલ્વણા મહામૂલા ઘના મન્દરુજઃ
સિતાઃ । ઉત્સન્નોપચિતાઃ સ્તિગ્ધાઃ સ્તબ્ધ-
વૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥ પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ
શ્લક્ષ્ણાઃ કણ્ઠ્ઠ્યાઃ સ્પર્શનાપ્રિયાઃ કરીર
પનસાસ્થ્યામાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિધાઃ ।
વજ્રક્ષણાનાહિનઃ પાયુવસ્તિનાભિવિકર્ષિણઃ
। સકાસશ્વાસહૃલાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ
મેદકુચ્છશિરોજાઢ્યશિશિરજ્વરકારિણઃ ।
ક્લેબ્યાગ્રિમાર્દિવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥
વસામાસકફપ્રાયપુરીષાઃ સપ્રવાહિકાઃ ।
ન સ્થવન્તિ ન મિચન્તે પાણ્ડુસ્તિગ્ધા-
સ્ત્વગાદયઃ ॥

ઉત્સન્નાઃ ઉન્નતાઃ । ઉપચિતાઃ સ્થૂલાઃ । સ્તિ-
ગ્ધાઃ ક્લેહામ્યક્તાઃ । સ્થિરા નિશ્ચલાઃ । પિચ્છિલાઃ
કફોલ્વણત્વાત્ । સ્તિમિતા આર્દ્રચર્માવગુણિતા
ઈવ । શ્લક્ષ્ણા મણિવન્મસૃગ્નાઃ । કરીરો વંશાક્કુરઃ ।
પનસાસ્થિગોસ્તનાઃ । તદાક્રુતયઃ વજ્રક્ષણાનાહિ-
નઃ વજ્રક્ષણચોરાનાહકારિણઃ । પાચ્ચાદિષ્વાકર્ષ-
ણવત્પીઢાકારિણઃ । કુચ્છ્યં મૂત્રકુચ્છૂમ્ । શિરો-
જાઢ્યં શિરોભાગે શીતાક્રાન્તમિવ । ક્લેબ્યં સ્ત્રી-
ષ્વનિચ્છા । અત્ર છર્દિશબ્દઃ સાન્ત આર્ષત્વાત્ ।
આમપ્રાયવિકારદાઃ । આમવહુલા વ્યાધયોડતી-
સારપ્રહૃણાદયઃ તાન્ દદતિ ॥

કફથી થયેલા અર્શો મ્હોટાં મૂળવા-
ળા, ઘાટા, ઘોળા, અને થોડી પીડાવાળા

હોય છે. તેઓ ઊંચા, જડા, ચીકણા,
અઘડ, ગોળ, ભારે, સ્થિર, પીછાંવાળા,
લીસા, અળવાળા, સ્પર્શથી સાફ લાગે
એવા, કેર તથા ફણસના જેવા, ગાયના
આંચળ જેવા, સાથળનાં મૂળ સબળડ
કરનારા, તથા ગુદા નાભિ અને મૂત્રા-
શયમાં પીડા કરનારા હોય છે. ઉપરસ,
શ્વાસ, મોળ, મુખમાં થૂંક, અરૂચિ,
પીનસ, પ્રમેહ, ફૂળળાપણું, નાડીઓનું
ભારે પણું, ટાઢા, અને જ્વર કરનારા
હોય છે. નપુંસકપણું, અગ્નિમાંધ, ઉ-
લટી, અને આમરોગો કરનારા છે.
વસા જેવા, કફ યુક્ત વિષ્ટાવાળા, અને
પ્રવાહિકાવાળા હોય છે. તેઓ સવતા
નથી અને લેહાતા પણ નથી. અને આ-
મડી વગેરે પાંડુવર્ણની તથા સ્તિગ્ધ
થઈ જાય છે.

ખખળે દોષથી થતા અર્શનાં લક્ષણ.

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यान्द्बोलवणानि च ।

જે દોષનાં નિહાને તથા લક્ષણો સા-
થે જેવામાં આવતાં હોય તે અર્શોને જે
દોષની ઉલ્લસ્યતાવાળા જાણવા.

निदोषं तथा सहजशेनां લક્ષણ.

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानिच ।

સર્વલક્ષણર્વાતપિત્તકફાર્શોલક્ષણેઃ પ્રાગુક્તૈઃ સ-
ર્વાત્મકાનિ સન્તિ । તાન્યર્શોસિ ॥ તથા તૈરેવ
લક્ષણેઃ સહજાન્યર્શોસ્યાહુઃ ॥

અર્શોસિ સહજાતાનિ દારુણાનિ ભવન્તિ
હિ । દુર્દર્શનાનિ પાણ્ડુનિ પરુષાણ્યરુણાનિ
ચ ॥ અન્તર્મુખાનિ તૈરાર્તૈઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણ-
સ્વરો ભવેત્ । ક્ષીણાનલઃ ક્ષીણરેતાઃ શિ-

રાસન્તતવિગ્રહઃ ॥ અલ્પમજ્જાઃ ક્રોધશીલો
મગ્નકાંસ્યસ્વનાન્વિતઃ । શિરોદૃક્કર્ણના-
સામુ રોગી હૃલ્લેપસેકવાન્ ॥

સર્વે દોષોનાં લક્ષણથી સર્વ દોષજ
તથા એજ ચિન્હોવાળા સરન્તશ પણ
હોય છે. સહજ એટલે શરીરની સાથેજ
થયેલા અર્શો દારુણ, ત્રાશદાયક, પાંડુ,
કઠણ, રાતા અને પંદર મુખવાળા હોય છે.
એથી શરીર અને સ્વર તથા અગ્નિ ક્ષીણ થઈ
જાય છે, વીર્ય ક્ષીણ થાય છે, અને શ-
રીરમાં નસો દેખાય છે. એ રોગી અદ્ય
મજ્જવાળો, ક્રોધી, કુટેલા કાંસાના જેવા
શબ્દવાળો, તથા માથું, નેત્ર, કાન, અને
નાકમાં રોગોવાળો હોય છે. છાતી કફથી
ભરેલી અને મુખમાંથી લાળ ઝરે એ-
વો થાય છે.

સુખસાધ્ય અર્શો.

બાહ્યાયાં તુ વલૌ જાતાન્યેકદોષોલ્લવના-
નિ ચ । અર્શોસિ મુલ્લસાધ્યાનિ ન વિરો-
ત્પતિતાનિ ચ ॥

બાહ્યાયાં વલૌ સમ્વરણ્યામ્ । ન ચિરોત્પતિતાનિ
અનતિક્રાન્તસમ્વત્સરાણિ એતાનિ લક્ષણાનિ મિ-
લિતાનિ મુલ્લસાધ્યત્વબોધકાનિ ॥

ખડારની વળીમાં (સંવરણીમાં)
થયેલી, એક દોષવાળા, અને થોડા કાળ-
થીજ થયા હોય, તે અર્શો સુખસાધ્ય છે.
(એક વર્ષ પછી અર્શો ઊર્ણ થયા જાણુવા).

કષ્ટસાધ્ય અર્શો.

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલૌ યાન્યાશ્રિતા-
નિ ચ । કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ તાન્યાહુઃ પરિસ-
મ્વત્સરાણિ ચ ॥

દ્વિતીયાયાં વલૌ વિસર્જન્યામ્ । પરિગતઃ સમ્વ-
ત્સરો યેષાં તાન્યતીતસમ્વત્સરાણીતિ યાવત્ । એતાનિ
પ્રત્યેકં કષ્ટસાધ્યલક્ષણાનિ ॥

બે દોષથી થયેલા, ગુદાની ખીજ
વળી (વિસર્જની) માં થયેલા, અને એક
વર્ષ ઉપરના હોય, તે અર્શોને કષ્ટસા-
ધ્ય જાણુવા.

અસાધ્ય અર્શો.

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાનિ ચાભ્યન્તરાં
વલિમ્ । જાયન્તેડર્શોસિ સંશ્રિત્યતા સા-
ધ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥

અભ્યન્તરાં વલિં પ્રવાહિનીમ્ । એતાન્યપિ પ્રત્યેક-
મસાધ્યાનિ લક્ષણાનિ ॥

શેષત્વાદાપુષ્પસ્તાનિ ચતુષ્પાદસમન્વયે ।
યાપ્યન્તે દીપ્તકાયામેઃ પ્રત્યાહ્યેયાન્યતો-
ડન્યથા ॥

યદ્યાયુઃશેષો વર્ત્તતે ચિકિત્સાયાઃ ચત્વારઃ પા-
દાસ્તે યદા વૈદ્યચચનકારી ધનચાનુદારો જિતે-
ન્દ્રિયો રોગી । શસ્ત્રકર્મણિ કુશલો વૈદ્યઃ ।
અનલસઃ આત્મઃ પ્રિયઃ પરિચારકઃ । નવરસત્રી-
ર્યદિકમૌષધં । એષાં સમન્વયે સમાગમે । અતિ-
દીપ્તકાયામેઃ પુરુષસ્ય તાનિ અર્શોસિ યાપ્યન્તે
ચિકિત્સાયામ્ । અતોડન્યથા પ્રત્યાહ્યેયાનિ ચિ-
કિત્સાહીનાનીત્યર્થઃ ॥

શરીરની સાથેજ થયેલા અર્શો અ-
થવા ત્રણ દોષથી થયેલા અર્શો અથવા
ગુદાની અંદરની છેદલી વળી (પ્રવા-
હિની) માં થયા હોય, તે તેઓ અ-
સાધ્ય છે. રોગીનું આયુષ્ય ખાકી હોય,
ચિકિત્સાના ચારે પાદ સંપૂર્ણ હોય, અને

જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તો તો ચિકિત્સા કરવાની નાજ પાડી દેવી. વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ, પરિચારક આજ્ઞા વગરનો, સત્ય બોલનારો અને લોકપ્રિય હોય, તેમજ રોગી વૈદ્યના કહ્યા પ્રમાણે ચાલનારો, ધનવાન, ઉદાર અને જીતેન્દ્રિય હોય, અને ઔષધ નવીન રસવાળું, તથા વિર્ય વગેરે વાળું હોય તો ચિકિત્સાના આરે પાદ સંપૂર્ણ સમજવા.

અર્શોનું અરિષ્ટ.

હસ્તે પાદે મુખે નાભ્યાં ગુદે વૃષણયો-
સ્યથા । શોથો હૃત્પાર્શ્વશૂલં ચ યસ્યાસા-
ધ્યોઽર્શસો હિ સઃ ॥

અસાધ્યઃ સન્નિહિતમરણો વોદ્યવ્યઃ । અર્શસઃ અ-
ર્શોરોગયુક્તઃ ॥

હૃત્પાર્શ્વશૂલં સંમોહશ્ચર્દિરક્લ્મ્બસ્ય રુગ્જ્વ-
રઃ । તૃષ્ણા ગુદસ્ય પાકશ્ચ નિહન્યુર્ગુદજાતુ-
રમ્ ॥ ગુદસ્ય ચાસ્યમોઘ્નદંશસ્તસ્ય પાકઃ । હૃત્પા-
ર્શ્વશૂલદિસમસ્તં ચારિષ્ટલક્ષણમ્ ॥

તૃગારોચકશૂલાર્ત્તમતિપ્રસ્રુતશોણિતમ્ ।
શોથાતીસારસંયુક્તપર્શ્વસિ ક્ષપયન્તિ હિ ॥

હાથ, પગ, મુખ, નાભિ, ગુદા, અને વૃષણોમાં સોજો હોય, તથા હૃદય અને પડખામાં શૂળ હોય, તેના અર્શ અસાધ્ય જાણવા. તેમાં પણ હૃદય તથા પડખામાં શૂળ હોય, મોહ અને ઉલટી હોય, અંગમાં પીડા તથા જ્વર હોય, તરશ હોય અને ગુદાપાકેલ હોય, તો તે રોગી તુરત મરી જાય છે. તરશ, અર્ચિ, તથા શુળવાળા, અથવા સોજા અને

અતિસારવાળા, અથવા લોહી બહુ ઝરી ગયું હોય, તે રોગી પણ મરી જાય છે.

લિંગાદિના અર્શોનું લક્ષણ.

મેદ્વાદિષ્વપિ જાયન્તે યથાસ્વં નાભિજાનિ
ચ । ગણ્ડપદ્માસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલ્લાણિ મૃ-
દ્વાનિ ચ ॥ નચાત્રોક્તનિદાનપૂર્વે સમ્પ્રાપ્તિલક્ષણં
યુક્તમ્ । તત્રાર્શઃ પદન્તુ માંસાક્કુરસામ્યાત્ । ગણ્ડ-
પદઃ કિચ્છુલકઃ ॥

લિંગ વગેરેમાં તથા નાભિમાં પણ અર્શ થાય છે. તેઓ અણુશિયાના મુખ જેવા, પીછાંવાળા, તથા કોમળ હોય છે.

આ અર્શોને આગળ કહ્યા પ્રમાણે નિદાનોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ લાગુ થતી નથી, તોપણ તે માંસના અંકુર જેવા હોવાથી તેને ‘અર્શ, નામ આપેલું છે.

ચર્મકીલનું લક્ષણ.

વ્યાનો મૃદીત્વા શ્લેષ્માણં કરોત્યર્શસ્ત્વ-
ચો બહિઃ ક્વીલોપમં સ્થિરસ્થરં ચર્મકીલં તુ
તદ્વિદુઃ ॥ સ્થરં કર્કશમ્ ॥

વાંતન તોદપારુષ્યં પિત્તાદસિતરક્તતા ।
શ્લેષ્મણા સ્તિગ્ધતા તસ્ય ગ્રથિતત્વં સર્વર્ણતા ॥
સર્વર્ણતા શરીરસમાનવર્ણતા ॥

વ્યાનવાયુ કફને પકડીને ચામડી બહાર અર્શ ઉત્પન્ન કરે છે, તે અર્શની પેઠે સ્થિર અને ખરસટ હોવાથી ચર્મકીલ કહેવાય છે. વાયુથી થયેલ ચર્મકીલ પીડાવાળો અને કઠણ હોય છે, પિત્તને કાળો તથા રાતો હોય છે, અને કફનો સ્નિગ્ધ તથા ગૂંથાયેલો અને શરીરના જેવાજ રંગનો હોય છે.

अर्शोनी सामान्य चिकित्सा.

यद्वातस्यानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
अर्शसैः अर्शोरोगयुक्तैः ॥

शालिषष्टिकगोधूमयवान्नानि घृतैः सह ।
अजाक्षीरेण वा निम्ब पटोलानां रसेन वा ॥
कान्दैर्वाक्ताकुमूलोत्थै रसैर्मांसरसेन वा ।
जीवन्तुपोदिकाशाकैस्तट्टुलीयकवास्तुकैः ॥
अन्यैश्च सृष्टविणमूत्रमरुद्धिर्वह्निदीपनैः ।
अर्शस्य भिन्नवर्चासि हन्याद्वातातिसार-
वत् ॥ सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलो-
मनम् । न प्ररोहन्ति गुर्जाः पुनस्तक्रस-
माहृताः । तक्राभ्यासोऽर्शसैः कार्यो ब-
लवर्णोऽग्निवृद्धये । स्रोतःसु तक्रगुदेषु स-
म्यक् चलति तद्रसः ॥ तेन पुष्टिस्तथा तु-
ष्टिर्बलं वर्णश्च जायते । वातश्लेष्मविकार-
ाणां शतञ्च विनिवर्त्तते ॥ चिरबिल्वाग्नि-
सिन्धूत्थनागरेन्द्रयवारलुम् । तत्रेण पिब-
तोऽर्शासि निरतन्त्यसृजा सह ॥

चिरबिल्वः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या ।
अरलुः शोणकः । इति करञ्जादिचूर्णम् ॥

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च । अ-
र्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तु चिकित्सकः ॥
पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
सुधादुग्धार्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् ह-
रेत् ॥ हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वि-
तम् । एष लेपो वरः प्रोक्तो हर्षसामन्त-
कारकः ॥

जालिनी कटुतेरु इति लोके ॥

असितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन
च । खादन्तोऽर्शासि शाम्यन्ति दृढा दन्ता
भवन्ति च ॥ शस्त्रैर्वाथ जलौकोभिः प्रोच्छ-
नकठिनार्शसः ॥ शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा इ-
रेत्प्राज्ञः पुनः पुनः । काशीसं सैन्धवं कृ-
ष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ॥ शिलाभिदश्च
मारश्च दन्ती जन्तुघ्नचित्रकम् । तालकं कु-
नटी स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेद्विषक् ॥ तैलं
स्नुह्यर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् । एत-
दभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारेणेव पतन्ति हि ॥ क्षा-
रकर्मकं ह्येतन्न च सन्दपयेद्वलिम् ॥

काशीसङ्क्षौसीस इति लोके । लाङ्गली कारिहा-
रीति लोके । शिलाभित् पाषाणभेदः अश्वमार-
कनैलि इति लोके । स्वर्णक्षीरी चोष इति लोके ।
इति बृहत्काशीसाद्यतैलम् ॥

शुण्ठी कणा मरिचनागदलत्वगेलं चूर्णी-
कृतं क्रमविवादितमूर्द्धमन्त्यात् । खादेदिदं
समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मारुचिश्चसन-
कण्ठहृदामयेषु ॥

तद्यथा एलाबीजमत्र सूक्ष्मं ग्राह्यम् । अत आह
मदन गालः ॥ 'एलासूक्ष्मा कफश्वासकाशार्शोमूत्र-
कृच्छ्रनुत्' इत्यादि तस्या बीजं भागः १ तगभाग
२ दलं पत्रकम् ३ यत आह निघण्टधन्वन्तरिः ।
'नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेसरम्' इत्या-
दि । तस्य भागः ४ मरिच ५ पीपरि ६ सोटि
७ शीनी साकर २८ समशर्करचूर्णम् ॥

त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वयम् ।
चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शक्राकोलवणानि
च ॥ ग्रन्थिविल्वजमोदाच गणोऽष्टाविंश-

तिर्मतः एतानि सगभागानि सूक्ष्मचूर्णानि
कारयेत् ॥ चूर्णं विडालपदकं पिवेदुष्णेन
वारिणा । ऐरण्डतैलयुक्तं वा लिह्याच्चूर्णमिदं
नरः ॥ इत्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभग-
न्दरान् । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं त-
थोदरम् ॥ द्विकां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं
सकामलम् । आमवातमुदावर्तमन्तर्वृद्धिं गुद-
कुमीन् ॥ अन्ये च ग्रहणीदोषाभिषग्भिर्ये
प्रकीर्त्तिताः । विजयो नाम चूर्णोऽयं तान्
सर्वानाशु नाशयेत् ॥ महाज्वरोपसृष्टानां
भूतोपहतचेतसाम् । अप्रजानाञ्च नारीणां
हितमेतद्वि भेषजम् ॥

त्रिकत्रयं त्रिफला । त्रिकटु त्रिसुगन्धीनि । क्षारी
सर्जिका जत्रक्षारश्च । लवणानि पञ्च । ग्रन्थि पि-
प्पलीमूलम् । विडालपदकं कर्षम् । इति विज-
यचूर्णम् ॥

मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं
द्विगुणाः । सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं
मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ज्वलनं ज्वलयति
जाठरमुन्मूलयतीह शूलगुल्मगदान् । निः
शेषयति श्लीपदमर्शांसि विनाशयत्याशु ॥

तद् यथा । मरिचभाग १ । शुण्ठीभाग २ ।
चीताभाग ४ ॥ शूरणभाग ८ । गुडभाग १५ ॥
इति लघुशूरणमोदकः ॥

षोडश शूरणभागा बहेरष्टौ महौषधस्य
स्यात् । अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽ-
पि चार्द्धेन ॥ त्रिफलाकणासमूलाताली
शारुष्करकुमिन्नानाम् । भागा महौषधसमा
दहनांशा तालमूली च ॥ भागः शूरणतु-

ल्यो दातव्यो वृद्धदाराकस्यापि । भृङ्गैले
मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ द्वि-
गुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्र-
कामघनैः । गुरुवृष्यभोजनरतैरितरेषूपद्रवं
कुर्यात् ॥ भस्मकर्मनेन जनितं पूर्वमगस्त्य-
स्य योगराजेन । भीमस्य मारुतेरपि महा-
शनौ तेन तौ जातौ ॥ अग्निबलवर्णहेतुर्न
केवलं शूरणो महावीर्यः । हन्ता शस्त्रक्षा-
रानलैर्विनाप्यर्शसामेषः ॥ इत्यथुश्ली।द-
गदहृद्ग्रहणीं च कफानिलोद्भूताम् । नाश-
यति वलीपलितं मेधां कुरुते जराञ्च हरे-
त् ॥ द्विकां च राजरोगं काशं श्वासं प्रमे-
हांश्च । श्लोहानं च तथोग्रं हन्त्याशु रसाय-
नं पुंसाम् ॥

एषां भागा यथा । शूरणभाग १६ ॥ चीता-
भाग ८ । शुण्ठीभाग ५ ॥ मरिचभाग २ ।
हरैः । बहेरा । अवरा । पीपरि । पिपरामूल ।
तालीश । भेल । तदसह्यत्वे रक्तचित्रकम् । वि-
डङ्गं प्रत्येकं भाग ४ । तालमूलीभाग ३ । वि-
धारा भाग १६ । तजभाग १ । इलाची छोटी
बीजभाग १ । गुडभाग १५० । इति बृहच्छू-
रणमोदकः ॥

तृवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकंशटी ।
गवाक्षीमुस्तविश्वाद्धविडङ्गानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
वृद्धदारात्पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये काथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतं पूतं रसं भूयः काथ्येभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥
मेलयित्वा पचेत्तावद्यावद्वर्षप्रलेपनम् ।

अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापये-
त् ॥ तद्वृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांश-
कान् । एलात्वाङ्गपरिचं चापि नागकञ्जापि
षट्पलम् ॥ द्वाविंशच्च पलान्यत्र चूर्णयि-
त्वा निधापयेत् । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जी-
र्णं क्षीररसाशिनः ॥ कन्दः शूरणः ॥

इत्यादर्शासि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्य-
पि । गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हली-
मकम् ॥ दीपयेदनलं मन्दं यक्षमाणं चाप-
कर्षति । आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसे च
हितो मतः ॥ भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं व-
र्षाण्यनामयाः । दीर्घायुषः प्रजनना वली-
पलितवर्जिताः ॥ गुडः श्रीबाहुशालोऽयं
रसायनवरो मतः । दुर्नामान्तकरो ह्येष
दृष्टो वारसहस्रशः ॥ यावद्वर्षप्रलेपः स्याद-
गुडो वा तन्नुमान् भवेत् । तोयपूर्णे यदा
पात्रे क्षिप्तो न लुवते गुडः । क्षिप्तस्तु नि-
श्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यति । एष पाकः
समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः । सार्द्धं
पलं पलं चार्द्धं भक्षयेद् गुडखण्डयोः । श्रे-
ष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रि-
धा ॥ श्रीबाहुशालो गुडः ॥

तिलभल्लातकौ पथ्या गुडश्चेति समांश-
कैः । दुर्नामश्वासकासघ्नाः प्रीहपाण्डुज्व-
रापहाः ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनी कण्डूकुक्षिरु-
जापहा । गुदजाक्वाशयत्याशु भाक्षिता स-
गुडाभया ॥ प्रणम्य शङ्कर रुद्र दण्डपाणिं
महेश्वरम् । जीवितारोग्यमन्विच्छन्नारदोऽ-
पृच्छद्दीश्वरम् ॥ सुखोपायेन हे नाथ !

शस्त्राक्षाराग्निभिर्विना । चिकित्सांमर्शसां
नृणां कारुण्याद्वक्तुमर्हसि ॥ नारदस्य व-
चः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया । अर्शसां
नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽब्रुवत् ॥ पा-
ण्ड्यवज्रादिलोहानामादायान्यतमं शुभम् ।
कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनठ्या माक्षिकेण
च ॥ पत्तुरमूलकलकेन लिम्पेद्रसयुतेन च ॥

कुनठी मनःशिला माक्षिकं सुवर्णमाक्षिकम्,
पत्तुर पटकार इति लोके । रसः पारदः ॥

वन्धौ निक्षिप्य विधिवत्साराङ्गारेण नि-
र्द्धमेत् । ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफ-
लाया रसेन च ॥ सारः काष्ठासारः ॥

ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनोर्ध्वं समुच्छ्र-
येत् त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु नि-
र्वपेत् ॥ न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव
विधिना पुनः । ध्मातं निर्वापयेत्तस्मिंल्लोह
तत्रिफलारसे ॥ यल्लोहं न मृतं तत्र पाच्यं
भूयोऽपि पूर्ववत् । मारणान्न मृतं यच्च तत्
पक्तव्यमलोहवत् ॥ ततः संशोष्य विधिव-
च्चूर्णयेल्लोहभाजने । लौहं तच्च तथा य-
त्स्याद्दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ कृत्वा लोह-
मये पात्रे मृत्तिकालिप्तरन्ध्रके । रसैः पक्वो-
पमं कृत्वा तं पचेद् गोमयाग्निना ॥ पुटानि
क्रमशो दद्यात्पृथगेभिर्विधानतः । त्रिफला-
द्रकभृङ्गानां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ मान-
कन्दकभल्लातवर्हीनां शूरणस्य च । हस्ति-
कर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥

भृङ्गः भेङ्गरिआ केशराजः केशराग इति ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात्पोषणिकं

पलम् । तन्मात्रं त्रिफलायाश्च पलेनाधिक-
माहरेत् । अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः
पचेद् बुधः ॥ अष्टौ पलानि दत्त्वा च स-
र्पिषो लोहभाजने । ताम्रे वा लोहद्व्या तु
चालयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ततः पाकविधानज्ञः
स्वच्छे चोर्ध्वं च सर्पिषि । मृदुमध्यादिभे-
देन गृहीयात्पाकमाहतः ॥ आरम्भे तद्वि-
धानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः । भ्रामरं घृतसं-
युक्तं विलिह्याद्रक्तिकाक्रमात् ॥

द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाग्निबलं स्यादेत् ॥

वर्द्धमानानुपानश्च गव्यक्षीरेण संयुतम् ।
गव्याभावे त्वजायाश्च स्निग्धवृण्यादिभो-
जनम् ॥ सद्यो वह्निकरश्चैव भस्मकश्च नि-
यच्छति । हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि
विषमज्वरम् ॥ गुल्माक्षिपाण्डुरोगांश्च नि-
द्रालस्यमरोचकम् । शूलश्च परिणामश्च
प्रमेहमपवाहुकम् ॥ श्वयथुं रुधिरस्रावं दु-
र्न्नामानं विशेषतः । बलकुट्टं हणश्चैव का-
न्तिदं स्वरबोधनम् ॥ शरीरलाघवकरमा-
रोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् । आयुष्यं श्रीकरश्चैव
बलतेजस्करं शुभम् ॥ सश्रीकं पुत्रजननं
वलीपलितनाशनम् । दुर्न्नामारिरथं नाम्ना
दृष्टो वारसदृशः ॥ अनेनार्शासि दहन्ते
यथा तूलश्च वह्निता । सौकुमार्याल्पकाय-
त्वान्मद्यसेवी यदा नरः ॥ जीर्णमद्यादिपु-
क्तादिभोजनैः सह दापयेत् । लावतित्तिर-
वर्त्तीरमयूरशशकादयः ॥ चटकः कलवि-
ङ्गश्च वर्त्तका हरितालकः । श्येनकश्च बृह-
ल्लावो वनविष्किरकादयः ॥ पारावतमृगा-
दीनां गांसं जाङ्गलकं शुभम् ॥

वर्त्तीरः वगेरीति लोके । वनचटकः कलविङ्गे
गृहचटकः । वर्त्तका बंटेरि इति लोके । हरि-
तालकः हरिताल इति लोके । विष्किरा वर्त्त-
कादयः ॥

मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेष-
तः । मत्स्यराजा इति प्रोक्ता हितमत्स्याय
देहिने ॥ वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटोलं धू-
हतीफलम् । प्रलम्बा भीरुवेत्राग्रन्ताडकन्त-
ण्डुलीयकम् ।

प्रलम्बा वा लम्बालावूः । भीरुः शतावर्याः प-
त्रं पत्रशाकम् । ताडकं देवदाली अकरकरोति
लोके । तथा च निघण्टे धन्वन्तरिः ॥

जीमूतको देवताडः कृतकोशो गरागरी।
प्रोक्तास्त्रुविषहृद्देणी देवदाली च ताडकः
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोथपाण्डु-
ताः ॥ नाशयेदित्यादि ॥

वास्तूकं धान्यशाकञ्च चित्रकश्चक्रमर्द-
कम् ॥ चक्रमर्दकश्चकथडशाकम् ॥

नालिकेरश्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ।
शृङ्गाटकश्च पकाग्रं द्राक्षातालफलानि च ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत् समभ्रता-
म् । नाश्रीयालुकुचं कौलकर्कन्धूवदराणि
च ॥ जम्बीरं बीजपूरश्च तित्तिडी करम-
र्दकम् ॥

कोलं क्षुद्रवदरम् । कर्कन्धू बृहद्वदरम् ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रका-
णि च । हंससारसदात्युहचापक्रौञ्चबला-
क्रिकाः ॥ मानकन्दं कसेरुणि कतकश्च
कालिङ्गकम् ॥

ક્રકરં કરકરં । દાત્યૂં હાકા । ચાપં નીલ-
કંઠમ્ । કલિંગકં તરબુજમ્ ॥

કૂપ્માળકચ્ચ કઠોટં કમુકચ્ચ વિશેષતઃ ।
કટુકં કાલશાકચ્ચ કુન્દુરં કર્કટીં તથા ।
કકારાદીનિ સર્વાણિ દ્વિદલાનિ ચ વર્જ-
યેત્ ॥ શક્રેણ સમારુયાતો યક્ષરા નાનુકમ્પ-
યા । જગતામુપકારાય દુર્નામારિયં ધ્રુ-
વમ્ ॥ સ્થાનાચલતિ મેરુચ્ચ પૃથ્વી પર્વેતિ
વાયુના । પતન્તિ ચન્દ્રતારાચ્ચ મિથ્યા ચે-
દહમબ્રુવમ્ ॥ બ્રહ્મગ્રાચ્ચ કૃતગ્રાચ્ચ કૂરા
યેઽસત્યવાદિનઃ । વર્જનીયાઃ સર્વેષામિપ-
જા ગુહનિન્દકાઃ । મુનિરસપિષ્ટવિઢક્કં મુનિ-
રસલીઢં ચિરસ્થિતં ધર્મે । દ્રાવયતિ લોહદો-
ષાન્ વદ્ધિર્નિવનીતપિષ્ઠમિવ ॥ મુનિત્રાગસ્યઃ ।

કાલેમલપ્રવૃત્તિર્લાઘવમુદરે ત્રિશુદ્ધિરુદ્ધા-
રે । અજ્ઞેષુનાવસાદો મનઃપ્રસાદોઽસ્પ પ-
રિપાકે । કિમિરિપુત્રૂર્ણં લીઢં સહિતં સ્વ-
રસેન વજ્રસેનસ્ય । ક્ષપયત્યચિરાભિયતં
લોહાજીર્ણોદ્રવં શૂલમ્ ॥

વજ્રસેનસ્ય અગસ્તેઃ ॥

ભવેચ્ચતિસારસ્તુ દુઃખં પીત્વા તુ તં જ-
યેત્ ॥ ગુહ્માદ્વાદશકાદૂર્ધ્વં વૃદ્ધિસ્ય ભયમદ્રા ॥

શક્રપ્રણીતં લોહમ્ । ઇતિ સામાન્યાઃ ક્રિયાઃ ॥

વાયુનું અનુલોભન કરનારાં તથા
અગ્નિને વધારનારાં, એવાં સર્વ અન્નપાન
ઓષધો અર્શોવાળાને આપવાં.

ચોખા, સાડીચોખા, ઘડાં, અને જ-
વનાં ભોજનો ધી સાથે, અથવા બકરીના
દુધ સાથે, લીમડો કે પટોળના રસો સા-
થે, રીંગણીના કંદના રસ સાથે, કે માંસ

રસ સાથે આપવાં, વિષ્ટાનું ભેદન. ન થતું
હોય એવા અર્શોને મીઠી ખરખોડી, પો-
થી, તાંદળજો, અને બથવાનાં શાકોથી,
તથા બીજાં વિષ્ટા, મૂત્ર, અને વાયુને
કાઢનારા અને દીપન પદાર્થોથી મટાડવા.
વાયુ તથા વિષ્ટાને યોગ્ય માર્ગે લાવનાર
ઘાટી છાશ લૂણ સાથે ખાવી. ઘાટી છાશથી
હણાયલા અર્શો પાછા થતા નથી. 'ઘાટી
છાશથી બળ. અગ્નિ, અને વર્ણુ વધે છે,
તેથી નાડીઓ શુદ્ધ થઈને અન્નાદિકનો
રસ સારી રીતે તેમાં આલી શકે છે,
અને તેથી વર્ણુ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ. અને બળ
વધે છે, તથા વાયુ અને કફના સેંકડો
રોગો મટી જાય છે.

કરંભદિ ચૂર્ણુઃ—કરંજના ફળનો ગ-
ર્ભ, ચિત્રક સેંધવ, સૂંઠ, ઈંદ્રજીવ, અરબુ,
એનું ચૂર્ણ છાશમાં ખાનાથી લોહી સ-
હિત અર્શો ખરી પડે છે.

રજની લેપઃ—થોરના દૂધમાં હળ-
દર વાટીને વેઢે અર્શની શાંતિ માટે
લેપ કરવો.

પિપ્પલ્યાદિ લેપઃ—પીપર, સેંધવ,
કઠ, સરસડીયાનું ફળ, એમનાં ચૂર્ણને
થોરના કે આકાના દૂધમાં વાટીને લેપ
કરવાથી અર્શો મટી જાય છે.

હરિદ્રાદિ લેપઃ—હળદર તથા કડવી
બીસોડીનું ચૂર્ણ સરસિયા તેલમાં કાલવીને
લેપ કરવાથી તે અર્શ મટાડવામાં ઉત્તમ
લેપ ગણાય છે.

તિલ ભક્ષણુઃ—આર તોલા કાળા તલ
ટાઢા પાણીમાં ખાવા, તેથી અર્શો શાંત
થાય છે, તથા હાંતો મજા ખૂત થાય છે.

રૂધિર સ્વાવણ:—શસ્ત્રથી કે જળો મૂકીને કઠણ થયેલા લોહી ભરાયલા અ-
શોમાંથી સમજી વેંચે વારંવાર લોહી
કાઢી નાંખવું.

બૃહત્કાશી સાધ્ય તૈલ:—હીરાકસી,
સેંધવ, પીપર, સૂંઠ, કલગારી, પા-
પાણ.ભેદ, કણેર, નેપાળો, વાવડીંગ, ચિ-
ત્રક, હરતાળ, માલકાંકણી, અને દારુડી-
નાં મૂળ, આના કલ્ક સાથે ચોગણા ગો-
મૂત્રમાં, થોરનાદૂધમાં અને આકડાના દૂધમાં
તેલ પકવવું, આ તેલ ચોપડવાથી ક્ષાર-
થી અર્શો પડી જાય છે, આ ક્ષાર કર્મથી
વળીને પણ કંઈ હરકત આવતી નથી.

સમશકરં ચૂર્ણ:—સૂંઠ, પીપર, મરી,
નાગકેશર, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, એ
પ્રત્યેકક્રમ સર સાત, છ, પાંચ, ચાર,
ત્રણ, બે, અને એક ભાગે લેઈને ચૂર્ણ
કરી, અર્શ, અગ્નિમાંધ, ગુદ્મ, અરુચિ,
શ્વાસ, તથા કંઠ અને હૃદયના રોગો ઉ-
પર સમાન સાકર સાથે ખાવું. એલચી
ઝીણી લેવી.

વિજય ચૂર્ણ:—ત્રિક્ષ્ણા, વજ, હિંગ,
કાળીપાઠ, જવખાર, હળદર, દારુહળદર,
ચવક, કડુ, કડાછાલ, ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ,
પંચલત્રણ, પીપરીમૂળ, બીલી, અજ-
મોદ, અને ત્રિચુગંધો, આ અડાવીશ પ-
દાર્શનો ગણ છે. તે સર્વે સમ ભાગે લે-
ઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ એક તો-
લો ગરમ પાણીમાં ખાવું, અથવા તો
એરંડ તૈલમાં કાલવીને ચાટવું. એથી
સર્વ અર્શો, શ્વાસ, શોષ, ભગંદર, હૃદય
શૂળ, પડખાનું શૂળ, વાતરોગ, ગુદ્મ,
ઉદરરોગો, હેડકી, ઉધરસ, પ્રમેહ, પાંડુ

રોગ, કમળો, આમવાત, ઉદાવર્ત, અ-
તર્વદિ, ગુદરોગો, કૃમિઓ, અને બીજા
પણ ગ્રહણીના રોગો જે વેંચોએ કહેલા
છે તે સર્વે મટી જાય છે. તે સર્વેનો ના-
શ એકદમ આ વિજય નામનું ચૂર્ણ
કરી નાંખે છે. મહાજ્વર કે ભૂત વળગા-
ડથી ચિત્ત હરાયું હોય તેને, તથા પ્ર-
જાવગરની નારીને આ ઔષધ હિતકારી છે.

લઘુ સૂરણમોદક:—મરી, સૂંઠ, ચિ-
ત્રક, અને સુરણ, એ એક, બે, ચાર,
અને આઠ ભાગે ક્રમસર લેઈ, તેમા તે
સર્વ જેટલો ગોળ નાખી મોદક બનાવી
ખાવા. તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, ઉદર
રોગો મટાડે છે, શુળ તથા ગુદ્મના રો-
ગો તથા સ્ત્રીપદ અને અર્શોનો તુરંત
નાશ કરી નાંખે છે.

બૃહત્સૂરણમોદક:—સુરણ ૧૬ ભાગ,
ચિત્રક ૮ ભાગ, સૂંઠ ૪ ભાગ, મરી ૨
ભાગ; તથા ચાર ચાર ભાગ ત્રિક્ષ્ણા, પી-
પર, પીપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, ભીલામો,
અને વાવડીંગ; ત્રણ ભાગ કાળી મૂસળી,
૧૬ ભાગ વરધારો, એક એક ભાગ તજ,
અને એળચી; એ સર્વ એકત્ર કરી
ચૂર્ણ કરવું. પછી બમણા ગોળમાં મોદક
બનાવી ઇચ્છાનુસાર ખાવા. ભારે અને
વીર્યવર્ધક ભોજન ખાનારને આ મોદક
ખાવાના છે, બીજાને નુકશાન કરેછે. પૂર્વે
આ મોદકે અગસ્ત્ય મુનિને તથા વાયુના
પુત્ર ભીમસેનને ભસ્મક રોગ ક્યો હતો,
તેથી તેઓ બહુ ખાનારા થયા હતા. આ
મોદકથી માત્ર અગ્નિ, વર્ણ, અને બળ
વધે છે, એટલુંજ નહીં, પણ શસ્ત્રો,
ક્ષારો, અને અગ્નિ વિના અર્શોને તે બા-

ળી નાંખે છે. સોના, સ્ત્રીપદ, તથા કદ્દ અને વાયુથી થયેલા મરડાને તે મટાડે છે. વળિયાં, પળિયાં, તથા વૃદ્ધાવસ્થાને તે હણે છે, બુદ્ધિ વધારે છે, અને હેડકી, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, તથા મહા ઉચ્ચ-ખરલના રોગનો તે નાશ કરી નાંખે છે. આ મોદક પુરૂષોને માટે રસાયન રૂપ છે.

શ્રી બાહુશાલગુરુ:—નસોતર, તેજળળ, નેપાળો, ગોખરૂ, ચિત્રક, કચુરો, ઈંદ્રવા-રુણી, મોથ, સૂંઠ, નાગરમોથ, વાવડીંગ; હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; ભીલા-માં ૩૨ તોલા; વર્ધારો ૩૨ તોલા; સૂરણ ૬૪ તોલા; આ સર્વનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. એથી ભાગ બાકી રહે એટલે ગાળી લેઈને તેમાં સર્વ દ્ર-વ્યોથી ત્રણ ગણો ગોળ નાંખીને પકાવવો. કડછીને ચોટે તેવું થાય એટલે બિતારીને તેમાં નસોતર, તેજળળ, સૂરણ, ચિત્રક, દરેક આઠ આઠ તોલા; તથા એલચી, તજ, મરી, અને નાગકેશર, દરેક ચો-વીસ ચોવીસ તોલા નાંખવાં. આને રાખી મૂકી જીર્ણ થયે ક્ષીર સાથે ખાવો. તે સર્વ અર્થો તથા સર્વ ઉદરરોગોને હણે છે. ગુદમ, પ્રમેહ, પાંડુ, અને હલીમકને પણ મટાડે છે. અગ્નિને વધારે છે, ક્ષયને મ-ટાડે છે. પુષ્કળ વાયુ, સળેખમ, અને પીનસમાં તે હિતકારી છે. આથી પુરુષ સો વર્ષ સધી રોગ રહિત જીવે છે. આ-યુષ્ય વધે છે અને વળિયાં પળિયાં મટે છે. આ બાહુશાલ નામનો ગુરુ પરમ રસાયન છે. હજારોવાર તે અર્થોને હણી નાંખતો જણાયો છે. કડછીને ચોટે અને ગોળના તાર ચાલે, અને પાણીમાં નાં-

ખતાં ડુબે નહિ, ફેંકવાથી ફેલાઈ ન જાય તેમ પડે, અને પડવાથી વેરાઈ જાય નહિ, એ ગોળનો ઉત્તમ પાક જણવો. છ તોલા, ચાર તોલા, અને એ તોલા, એમ ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ મા-ત્રાઓ ગોળ તથા ખાંડની ગણાય છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

તિલાદિ મોદક:—તલ, ભીલામો, હ-રડે, અને ગોળ, સમ ભાગે ખાવાથી અર્થ, શ્વાસ, ઉધરસ, ખરલ, પાંડુ, અને જ્વરને હણે છે.

સગુડાલયા:—ગોળ સાથે હરડે ખા-વાથી અર્થોનો એકદમ નાશ થાય છે.

પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે, તથા ચળ અને ઉદરરોગોને મટાડે છે.

શંકર લોહ:—શંકર-રુદ્ર-દંડપાણિ મહેશ્વરને પ્રણામ કરીને જીવિન આરો-ગ્યને ઇચ્છનારા નારદે ઇશ્વરને પ્રશ્ન કર્યો, કે ‘હે નાથ ! શસ્ત્ર, ક્ષાર, અને અગ્નિ વિના સરલ ઉપાયથી અર્થોની ચિકિત્સા મનુષ્યો કરે તે વિષે કંઈ કૃપા કરીને કહો.’ નારદનું વચન સાંભળીને મનુ-ષ્યોના હિતની ઇચ્છાવાળા શંકરે અર્થો-ના નાશનું ઉત્તમ આપઘનીય પ્રમાણ કહ્યું.

વટ અને ગજવેલનું લોહું લેઈ પ-તંગ પ્રગવી કચરો કાઢી શુદ્ધ કરવાં, પ-છી તેને મણુશીળ, અને સોનામુખી, રતવે-લિયાના મૂળના કદકો તથા પારાનો લેપ કરવો. પછી કોયલાના અંગારા ઉપર મૂ-કી ધમણથી ધમવું, અને તેમાંથી જે જવાળા નીકળે તેને ત્રિકાના રસથી રોકવી. લોહું ગળી જાય એટલે સાણુ-સીથી તેને લેઈને ત્રિકાના રસમાં ઠાર-

વું. વળી જેટલો ભાગ ગળેલો ન હોય તેને પાછો એજ રીતે ગરમ કરીને ત્રિક્ષણના રસમાં ઠારવો. વળી બાકી રહેલ ભાગનું પણુ એમજ કરવું. એમ કરતાં છેવટ જે ભાગ બીલકુલ ન મરે એવો રહે તેને બીજા ધાતુઓની પેઠે મારીને ત્રિક્ષણના રસમાં નાંખવો. પછી ત્રિક્ષણના રસને લડકે સૂકવી નાંખીને લોઢાને લોઢાના વાસણમાં રાખી વાટીને ઝીણું ચુર્ણ કરવું. પછી એ ચુર્ણમાં ત્રિક્ષણનો રસ નાંખી ગારો કરી તે પીંડાને લોઢાના ઠામમાં બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી અડાયાંના ગજપુટમાં પકાવવું. પછી અનુક્રમે ત્રિક્ષણ, આદુ, ભાંગરો, કાળો ભાંગરો, માનકંદ, લીલામો, ચિત્રક, સૂરણ, અને એરડાનાં પાન તથા થોરના પુટો દેઇ દેઇને ગજપુટમાં પકાવવું. એ દરેક પુટ વખતે ચોસઠ તોલા લોહ ચુર્ણમાં અડસઠ તોલા ત્રિક્ષણનો રસ નાંખતાં જવો. (દરેક પુટ દેઇને પચીસ પચીસ ગજપુટો દેવા, એટલે એ રીતે ૨૫૦ દિવસે લોહ સિદ્ધ થઈ, પાણીમાં તરે એવું થાય છે). ત્રિક્ષણનો રસ પ્રથમથીજ ઉકાળીને આઠમે ભાગે રહેલો તૈયાર રાખવો જોઇએ. પછી લોહ કે ત્રાંબાના ઠામમાં બત્રીસ તોલા ઘી નાંખી તેમાં એ લોહને પકાવવું અને કડછીથી હલાવવું. તેનો કોમળ, મધ્ય, કે ખરસટ, જે જાતનો પાક કરવો હોય તેવો કાળજીથી વૈધે કરવો.

આ લોહ પ્રયોગના આરંભમાં ઉત્સવ તથા મંગલ કરવાં. પહેલે દિવસે આ લોહ મધ તથા ઘીમાં એક રતિ ખાવું. બીજે દિવસે બે રતિ ખાવું. એમ રોજ

એકેક રતિ વધારતાં જતે અગ્નિના બળના પ્રમાણમાં બાર રતિ સધી ખાવું. વર્દમાન પિપ્પલીની રીતે તેના ઉપર ગાયનું દૂધ અને ગાયનું દૂધ ન મળે તો બકરીનું દૂધ પીવું. સ્નિગ્ધ અને વૃધ્ય પદાર્થો ખાવાં. આ લોહથી જઠરાગ્નિ વધે છે, ભસ્મક મટે છે, અને વાયુ, પિત્ત, કોડ, વિષમજ્જવર, ગોળો, નેત્રના રોગો, પાંડુરોગ; ઘેન, અરુચિ, શુળ, પરિણામશુળ, પ્રમેહ, અપ બાહુક, સોજા, અને રક્તસ્રાવ મટી જાય છે. વિશેષ કરીને અર્શોને તો હણેજ છે. એથી બળ અને પુષ્ટિ વધે છે, કાંતિ વધે છે, સ્વર સુધરે છે, શરીર હલકું થાય છે, આરોગ્ય તથા પોષણ મળે છે, આયુષ્ય વધે છે, લક્ષ્મી વધે છે. તેજ અને રૂપ વધે છે, પુત્ર થાય છે, અને વળિયાં તથા પળિયાં મટી જાય છે. આ શંકર લોહનું નામ દુર્નામારિ પણ છે, અને તેથી હજારોવાર અર્શોનો નાશ થયેલો દેખાયો છે. જેમ અગ્નિથી ખડ બળી જાય છે, તેમ આનાથી અર્શો બળી જાય છે. રોગી સુકુમાર અને નાનુક હોવાથી મધ પીનારો હોય તો તેને જૂના મધ સાથેના ભોજનમાં આ લોહ આપવું. આ લોહ ખાનારે લાવાં, તેતર, બટાઉડાં, મોર, સસલાં, ચકલાં, વનચકલી, વૈયાં, હારીલ, શકરા. મોટાં લાવાં, જંગલીકુકડાં, કબૂતર, અને મૃગો વગેરે જંગલ પશુ પક્ષીઓનું માંસ ખાવું, એ હિતકારી છે. માછલાં અનુકુળ હોય તો મંચુર અને રોહિત નામના મોટા મત્સ્યો તથા શહેલ મત્સ્ય વિશેષ હિતકારી છે. રીંગણાં, પરવળ, ભોંરીંગણીનાં ડોડવાં, મીઠીબડી,

શતાવરીનાં પાન, નેતરનો અશ્રુ ભાગ, અકલકરો, તાંદળજે, ખથવો, કોથમીર, ચિત્રક, કુંવાડિયો, નાગિયેર, ખજૂર, ઢાડમ, હરદારેવડી, શીંગોડાં, પાકી કેરી, દ્રાક્ષ, તાડકળ, એ સર્વ આ લોહ ખાનારને હિતકારી છે. કણ્ઠ, ચણીબોર, બોર, લીંબુ, બીજેસં, આંબલી, કરમદાં, જળપ્રાય દેશનાં પ્રણીઓનાં માંસો, કલકલિયાનું માંસ, શેરડી, હંસનું માંસ, સારસ તથા બયેયાનાં માંસ, નીલકંઠનું, કુંજનું, બગલીનું માંસ, માનકંદ, સેત્રાં, નિર્મળી, તડખૂજ, પદકોળું, કંટોલાં, સોધારી, કડવાં પરવળ, શરપંગો, કુંદરૂ, કાકડી, તથા આદિમાં ૧ વર્ણ હોય એવા સર્વ પદાર્થો, અને સર્વ દાળો, એ સર્વનો ત્યાગ કરવો.

જગત્ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તથા કુબેર ઉપરની કૃપાથી મહાદેવે સર્વ અશોનો નાશ કરનાર આ દુર્નામારિ નામનું લોહ કહેલું છે. મેરૂ ચલિતં થાય, પૃથ્વી વાયુથી ઊંધી વળી જાય, ચંદ્ર તથા તારાઓ આકાશમાંથી નીચે પડી જાય, તો પણ આ કથન ખોટું નથીજ. જેઓ પ્રલમ્બધાતી, ઉપકાર ઉપર અપકાર કરનાર, દુર, અને ખોટું બોલનારા હોય તેને ધાર્મિક વૈદ્યે આ ઔષધ આપવું નહિ. આ લોહથી કંઈ હરકત થાય તો અગધિયાના રસમાં વાટેલાં વાવડીંગો બહુવાર સૂધી તઠકે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ અગધિયાના રસમાં ચાટવું. અગ્નિ જેમ ધીને પીગાળે છે તેમ આ પ્રયોગ લોહ વિકારને મટાડી દે છે. લોહ પેટમાં પથે છે ત્યારે સમયસર દસ્ત ઊતરે છે, પેટ હલકું થાય છે, ઓડકાર શુદ્ધ આવે છે, ગ્લાનિ મટે

છે, અને આનંદ થાય છે. વાવડીમનું ચૂર્ણ અગધિયાના રસમાં ચાટવાથી લોહના અશ્લેષ્ઠી થતું શૂળ તુરત મટે છે. આ લોહથી અતિસાર થાય તો દૂધ પીવાથી તે મટશે. આ લોહ બાર રતિથી વધારે ખવાય તો તેથી ભય આવી પડે છે. લોહી સ્રવતા અશોની ચિકિત્સા.

રક્તાર્શસામુપેક્ષેત રક્તપાદૌ સ્વસ્નિષ્ક ।
દુષ્ટાસ્રે નિઃસ્રુતે ન સ્વુઃ શૂલાનાહાસ્ટગા-
મયાઃ ચન્દન કિરાતકિક્તક ધન્યથવાસા
સનાગરાઃ કથિતાઃ । રક્તાર્શસાં
પ્રશ્નમના દાર્વીત્વગુણીરનિમ્વાશ્ચ ॥ ચન્દ-
નમત્ર રક્તમ્ । નાગરમત્ર મુસ્તકમ્ ॥ इति च-
ન્દનાદિકાથઃ ॥

નવનીતતિલાભ્યાસાત્ કેશરનવનીતશ-
ર્કરાભ્યાસાત્ દધિસરમથિતાભ્યાસાદુદ-
જાઃ શામ્યન્તિ રક્તવહાઃ ॥ દધ્નસ્તૂપરિ યો
ભાગો ઘનસ્તેહયુતઃ સરઃ ।

મથિતં સરરહિતં નિર્જલં વસ્ત્રપૂતં દત્તિ ॥

સપન્નકેશરસૌદ્રં નવનીતં નવં લિહ્ન ।
શિતાકેશરસંયુક્તં રક્તાર્શસિ મુશ્વી ભવેત્ ॥
પયસા સ્ત્રુતેન યૂષૈઃ સતી નમુદ્ગાઢકી મશ્-
રાણામ્ । ઓદનમગ્ન્યાદમ્લૈઃ શાલિશ્યામા-
કકોદ્રવજમ્ ॥ શશહરિણલાવમાસૈઃ કપિ-
જ્જલૈરેગમાસૈશ્ચ ॥ અમ્લૈરીષત્સુગન્ધૈશ્ચ ॥

સમજ્ઞોત્પલમોચાકતિરીટોત્પલચન્દનૈઃ ।
સિદ્ધં છાગીપયો દદ્યાદ્ગુદજે શોણિ-
તાત્મકે ॥ સમજ્ઞા લજ્જાદ્ધ । મોચાકો મોચરસઃ ।
તિરીટો લોઘ્રઃ ચન્દનં રક્તમ્ । इति समज्ज्ञा-
दिदुग्धम् ॥

માર્ગિતં રજનીચૂર્ણં સુદીક્ષીરૈઃ પુનઃ પુ-
નઃ । વન્ધનાત્સુદર્દં સૂત્રં છિન્નસ્પર્શો મગ-
ન્દરમ્ ॥ इति क्षास्त्रम् ॥

લોહી અવતા અર્શોમાં પ્રથમ તે
વેદો ઉપેક્ષા કરવી, કેમકે ખરાખ. લોહી
અવી ન બળ્ય તે શૂણ, પેડુનો વાયુ, અને
રક્ત દોષો થાય છે.

ચંદનાદિ કવાથઃ—ચંદન (રાતું),
કરિમાતું, ધમ્મસે, મોથ, દારૂળદર, મંઠ,
અજ, વાળો, અને લીમડાનો કવાથ કરીને
પીવાથી રક્તાર્શનું શમન થાય છે.

માખણુ અને તલ ખાવાની ટેવથી;
નાગકેશર, માખણુ, અને સાકર ખાવાથી;
અને દહિંનું ઘોળવું પીવાથી રક્તાર્શ
શાંત થઈ બળ્ય છે. દહિંની તર ચીકણી
હોય તે સારક છે.

કમળના કેશરા, મધ, સાકર, અને
નાગકેશર સાથે તાબું માખણુ ખાવાની
ટેવ રાખવાથી રક્તાર્શ મટી બળ્ય છે. વ-
ટાણા, મગ, મસૂર, અને તુવેરના કંઈક
ખાટા તથા સુગંધી કરેલા ચૂષો સાથે;
ઉકાળેલા દૂધની સાથે; અને સસલાં, હ-
રણુ, લાવાં, તેતર, તથા હરણુનાં માંસો
સાથે; ચોખા, શામો, કે દોદરાનું લોજન
કરવાથી રક્તાર્શ મટી બળ્ય છે.

સમંગાદિદુગ્ધઃ—રીસામણી બેલાગ,
કમળ, મોચરસ, લોદર, રતાંજળી, એમના
કદ્દોથી પકાવેલ બકરીનું દૂધ રક્તાર્શવા-
ળાને પાવું.

ક્ષારસૂત્રઃ—હળદરનું ચૂર્ણ અને ચો-
રના છીરની વારંવાર લાવના દીધેલ દો-
રાથી બાંધવાથી અર્શ તથા ભગંદર ક-
પાઈ બળ્ય છે.

બીજા સ્થાનોના અર્શોની ચિકિત્સા.

નાસાનાભિસમુત્પેષુ તથા મેદાદિજેષ્વણિ ।
ત્રિષ્વપ્પર્શઃ સુ કુર્વીત તર્જ તત્ર યથોચિતમ્ ॥

બીજા સ્થાનોના અર્શોની ચિકિત્સાઃ—
નાક, નાભિ, તેમજ લિંગ આદિમાં થ-
યેલા એ ત્રણે ભતના અર્શોમાં તે તે પ્ર-
કારની યથોચિત ક્રિયાઓ કરવી.

ચર્મકીલની ચિકિત્સા.

ચર્મકીલનુ સંછિદ્ય દદેત્ક્ષારેણ ચા-
મિના ॥

ચર્મકીલની ચિકિત્સાઃ—ચર્મકીલને
કાપીને અગ્નિ અથવા ક્ષારથી ખાળવું.

અર્શોમાં પરહેલ.

વેગાવરોધસ્ત્રીસ્પર્શયાનાન્યુત્કટકાશનમ્ ॥
યથાસ્વં દોષલં ચાક્ષમર્શસઃ પરિવર્જયેત્ ॥
इत्यर्शोऽधिकारः ॥

અર્શોમાં પરહેલઃ—વેગોને અટકા-
વવા, સ્ત્રીનો સ્પર્શ, વાહન બેસવું, અને
ઉભડક બેસવું, તથા તે તે દોષને કરનારાં
અન્ન, એ સર્વ અર્શવાળાએ ત્યજી દેવાં.

જઠરાગ્નિના વિકારોનો

અધિકાર.

પાસેનાં નિદાનો સહિત વિકારો.

કકપિત્તાનિલાધિકયાત્તસામ્યાજ્ઞાઢરો
ડનલઃ । મન્દસ્તીક્ષ્ણોઽથ વિષમઃ સમથે-
તિ ચતુર્વિધઃ ॥

કફની અધિકતાથી જઠરાગ્નિ મંદ
થાય છે, પિત્તની અધિકતાથી તીક્ષ્ણ

થાય છે, વાયુની અધિકતાથી વિષમ થાય છે, અને ત્રણે દોષો સમ રહેવાથી સમસ્થિતિવાળા થાય છે. એ રીતે જડરાગ્નિ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.

મંદાગ્નિનું લક્ષણ.

સ્વલ્પાપિ નૈવ મન્દાગ્નેર્માત્રા શુક્તા વિપચ્યતે । છર્દિઃ સાદઃ પ્રસેકઃ સ્યાછિરો જઠરગૌરવમ્ ॥

જો અગ્નિ મંદ પડે છે તો બહુ થોડું ખાધેલું પણ પચતું નથી, અને ઉલટી તથા ગ્લાનિ થાય છે, લાળ ઝરે છે અને માથું તથા પેટ ભારે થાય છે.

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ.

માત્રાતિમાત્રાપ્યશિતા તીક્ષ્ણાગ્નેઃ પચ્યતે સુખમ્ । અતएव हि केनापि मत्स्तीक्ष्णाभिरुत्तमः ॥

યોગ્ય કે વધારે પડતું ખવાય તો પણ તે તીક્ષ્ણ અગ્નિથી તુરંત પચી જાય છે, તેથી કેટલાક તીક્ષ્ણાગ્નિને ઉત્તમ માને છે.

વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ.

અશિતા સ્વલ્પ માત્રાપિ વિષમાગ્નેસ્તુ દેહિનઃ । કદાચિત્પચ્યતે સમ્યક્કદાચિન્ન વિપચ્યતે ॥ તસ્યાધ્માનમુદાવર્તે શૂલં જઠરગૌરવમ્ । પ્રવાહ્યમતીસારસ્તથા સ્યાદન્ત્રકૂજનમ્ ॥

ખાધેલી યોગ્ય માત્રા પણ વિષમાગ્નિથી કોઇવાર પચી જાય છે. અને કોઇવાર પચતી નથી. એથી આક્રોશ, ઉદાવર્ત, શૂળ, પેટમાં ભાર, પ્રવાહિકા, અ-

ને અતિસાર થાય છે, અને આંતરડાંમાં બળભળાટ થાય છે.

સમ અગ્નિનું લક્ષણ.

સમાસમાગ્નેરશિતામાત્રાસમ્યગ્વિપચ્યતે ॥ સોડગ્નિરુત્તમ एतेषु न तीक्ष्णस्तूतमो मतः ॥

સ ચ મધુરશ્લિષ્ઠાદિભોજ્યઃ સમોગ્નિરુત્તમઃ । તર્હિ કથં તીક્ષ્ણસ્ય વિકારમધ્યે ગણના । उच्यते ॥ સમોડગ્નિઃ ક્ષુધાવિઘાતાદાશ્વેન તથા વિકારં ન કરોતિ । तीक्ष्णस्तुस्वल्पकालमपि क्षुधाविघातादाश्वेन पैत्तिकान् विकारान् कुरुते ॥

તીક્ષ્ણઃ પિત્તસમુત્થાનાન્વિષમો વાતહેતુકાન્ । तथा करोति मन्दाग्निर्विकारान् कफसम्भवान् ॥

સમ અગ્નિવાળાને સમ માત્રાથી ખાધેલું પચી જાય છે. આ સર્વ અગ્નિઓમાં સમ ઉત્તમ છે, પણ તીક્ષ્ણ ઉત્તમ નથી. તીક્ષ્ણાગ્નિ પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષમાગ્નિ વાતવિકારોને પેદા કરે છે, અને મંદાગ્નિ કફ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ હોવાથીજ તીક્ષ્ણ અગ્નિ બરાબર પચાવનારો છતાં પણ તેને વિકાર કરનારો માનેલો છે.

ભસ્મક રોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ.

बहर्त्तिरुक्षान्मभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ । अतिप्रवृद्धः पवनान्वितो ऽग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात् । तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ અને રૂક્ષ અન્ન ખા-
નારા માણસનો કફ ક્ષીણ થઈ વાયુ તથા
પિત્ત વધે છે, તેથી અત્યંત વધેલ વાયુ
અગ્નિ સહિત ખાધેલાને ક્ષણ માત્રમાં
ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેથી તે રોગને ભ-
સ્મક કહે છે. તેની ઉપેક્ષા કરવાથી ધા-
તુઓ, પણ પચવા માંડે છે.

ભસ્મકના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ.

તૃદસ્વેદદાહમૂર્છાદીન્ કૃત્વૈપોડસ્યાગ્નિસ-
મ્ભવાન્ । પક્ત્વાન્નમાણું ધાત્વાદીન્ સ
ક્ષિપ્રં નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ॥

અગ્નિ વધવાથી તૃશ્ના, સ્વેદ, દાહ,
મૂર્છા, વગેરે ભસ્મકથી થાય છે, અને
અન્ન પાકી ગયા પછી તુચ્છ ધાતુઓને
પકાવે છે.

અભૂતનું દરનું નિદાન.

અત્યમ્બુપાનાદિપમાશનાચ સન્ધારણાત્
સ્વપ્નવિપર્યયાચ્ચ । કાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ
ચાપિ શુક્તમન્નં ન પાકં ભજતે નરસ્ય ॥

સન્ધારણાત્ ક્ષુદ્રામૂત્રપુરીષાદીનામ્ । સ્વપ્નવિપ-
ર્યયાત્ દિવાશયનાદ્રાત્રૌ જાગરણાત્ । લઘુ ચા-
પીયપિ શબ્દાત્ સ્નિગ્ધોષ્ણાદિગુણયુક્તમપિ ॥

(અન્યથા) તૃષ્ણાભયક્રોધપરિપ્લુતેન હ-
ઘ્વેન રુદ્ધૈન્યનિપીડિતેન । પ્રદોષયુક્તેન ચ
સેવ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્ પરિપાકમેતિ ॥

પરિપ્લુતેન વ્યાસેન ॥

અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્ભુજન્તેયેડપ્રમાણતઃ ।
રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણ પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥

અનાત્મવન્તઃ । અબુદ્ધિમન્તઃ । રોગાનીકસ્ય
ત્રિષૂઘ્યોદેર્મલં કારણમ્ ॥

(અન્યથા) પ્રાયેનાહારવૈષમ્યાદર્જીર્ણજા-
યતે નૃણામ્ । તન્મૂલો રોગસજ્ઞાતસ્તાદિ-
નાશાદિનશ્યતિ ॥ અર્જીર્ણત્રિનાશાદિનશ્યતિ ।
રોગસજ્ઞાતઃ રોગસમૂહઃ ॥

અત્યંત પાણી પીવાથી, વિષમ ભો-
જનથી, ક્ષુધા તથા મળમૂત્રના વેગો રો-
ગવાથી, દિવસે સૂવાથી તથા રાત્રે જાગવા-
થી, માણસને સમયસર તથા યોગ્ય માત્રાથી
ખાધેલું પ્રકૃતિને અનુકુળ, હૃદય, સ્નિ-
ગ્ધ તથા ઉત્તુ અન્ન પણ પચતું નથી,
ખીજે કહેલું છે કે- તરશ, ભય, ક્રોધ,
લોભ, રોગથી થયેલી દીનતા, અને દ્રેષ-
વાળાને ખાધેલું અન્ન બરોબર પચતું ન
થી. જડ પશુની પેઠે જે માણસ પ્રમાણ
ઉપરાંત ખાય છે, તે પુષ્કળ રોગોને ફેર-
નારા અભૂતનો ભોગી થાય છે. ખીજે
કહેલું છે કે- વિશેષ કરીને વિષમ આ-
હારથી માણસને અભૂત થાય છે. તે ક્ષ-
ણ રોગોનું મૂળ છે, તેથી તે મટેથી
સર્વ રોગ મટે છે.

અભૂતનું સામાન્ય લક્ષણી.

ગ્લાનિર્ગૌરવવિષ્મમ્ભ્રમમારુતમૂઢતા ।
વિવન્ધો વા પ્રવૃત્તિર્ષા સામાન્યાર્જીર્ણલક્ષ-
ણમ્ ॥ મારુતમૂઢતા ધાતોરવરોઃ । વિવન્ધઃ-
મલાપ્રવૃત્તિઃ ॥

ગ્લાનિ, ગૌરવતા, મળસ્તંભ, ભ્રમ,
વાયુ, મૂઢતા, મળબંધ અથવા તેની બ-
હુ પ્રવૃત્તિ, એ અભૂતનાં સામાન્ય લ-
ક્ષણો છે.

અભૂતના ભેદો.

આમં વિદગ્ધં વિષ્ઠ્યં કફપિત્તાનિ-

લૈભિમિઃ ॥ ત્રિમિરિત્યેકશો ન તુ મિહિતૈઃ ॥

અર્જીર્ણ કેચિદીક્ષન્તે ચતુર્થ રસશેષતઃ ॥

કેચિત્તુ સુશ્રુતાદયઃ । રસશેષતઃ । મુક્તસ્ય પક્વસ્ય સારભૂતો યો દ્રવઃ સ રસઃ । સોઽપિ પચ્યતે । મુક્તસ્ય સારભૂતો યો દ્રવઃ સ ચાપક્વો રસશેષઃ તસ્માત્ । ચતુર્થમર્જીર્ણમ્ । નન્વામાર્જીર્ણાદ્રસશેષસ્ય કો ભેદઃ । ઉચ્યતે । આમં મધુ-રતાં ગતમપક્વનન્નમેવં । રસશેષસ્તુ મુક્તસ્ય પક્વસ્ય સારભૂતો યો દ્રવઃ સ ચાપક્વ ઇતિઃ ભેદઃ ॥

અર્જીર્ણ પશ્ચમં કેચિન્નિર્દોષં દિનપાકિં ચ ॥

નિર્દોષં ગૌરવભ્રમશૂલાદિદોષાઽજનકમ્ દિન-પાકિં ચ । અહોરત્રેણ પાકં યાતીતિ સ્વભાવઃ । યત્તુ માત્રાકાલસાત્મ્યાદિદોષાદિનાન્તરે પાકં યાતિ તદિનપાકિ । અતएव । યામમથ્યે ન ભોક્તવ્ય-મિત્યાદિ વચનમ્ ॥

વદન્તિ ષષ્ઠઃ સ્વાર્જીર્ણ પ્રાકૃતં પ્રતિવાસરમ્ ॥

પ્રાકૃતમવિકારકમ્ । પ્રતિવાસરં પ્રતિદિનમા-વિ । મુક્તં યાવન્ન જીર્ણં તાવદર્જીર્ણમિત્યુચ્યતે । एतदभिधानस्य प्रयोजनं पार्कार्थं वामपार्श्वशय नप्रियशब्दादिसेवनादिकम् । न चात्राहारस्य निषेधः । ‘પ્રાતરાશે ત્વર્જીર્ણં તુ સાયમાશે ન દુષ્યતિ’ ઇતિ વચનેન સાયમાશસ્યાવશ્યં કર્તવ્યત્વાત્ ॥

આમાભૂર્ણ કફથી, વિદ્યુધાભૂર્ણ પિ-ત્તથી અને વિષ્ણુધાભૂર્ણ વાયુથી થાય છે. સુશ્રુત વગેરે કહે છે કે—જમ્યા પ-છી પેટમાં પાકી ગયેલો અન્નાદિકના સારરૂપ દ્રવરૂપ રસ પણ પાકતાં પાકતાં તેમાંથી કાચો ભાગ રહી જાય છે તે ‘રસશેષ’ કહેવાય છે, અને તેનાથી રસ શેષાભૂર્ણ નામનું એથા પ્રકારનું અભૂર્ણ

થાય છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે આમાભૂર્ણથી રસશેષાભૂર્ણ શી રીતે જૂ-ડું ગણાય ? તેનું સમાધાન કે—મધુર-પણું પામેલા અપક્વ અન્નથી આમાભૂર્ણ થાય છે, અને અન્નના સારરૂપ દ્રવરસ અપક્વ રહી ગયાથી થયેલું અભૂર્ણ રસ-શેષાભૂર્ણ કહેવાય છે. માટે એ બન્ને અભૂર્ણ પરસ્પર જુદાંજ છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે—શરીરમાં ભારેપણું, ભ્રમ અને શૂળ વગેરે દોષોને નહીં ઉત્પન્ન કરનારા અન્નની માત્રા, કાળ તથા સાત્મ્યાદિ દોષથી તેજ દિવસે પે-ટમાં નહીં પાકતાં બીજે દિવસે પાકે છે, તે પાંચમા પ્રકારનું અભૂર્ણ છે. કે જે અભૂર્ણને માટે ‘જમ્યા પછી એક પો-હારની અંદર ફરીથી જમવું નહીં’ એ વચન કહેલું છે.

વળી કેટલાક કહે છે કે—વિકારોને ઉત્પન્ન ન કરે એવું જમેલું અન્ન જ્યાં સુધી પર્યું નથી, ત્યાં સુધી તેને છઠ્ઠા પ્રકારનું અભૂર્ણ ગણવું જોઈએ. એને અભૂર્ણ ગણવાનું કારણ એજ કે—તેને પકાવવા સાફ ડાબે પકાવે સૂવું, પ્રિય ભાવણુનું શ્રવણ કરવું, વગેરે કરવું, આ અભૂર્ણમાં ખાવાનો નિષેધ નથી, કેમકે સવારે ખાધેલું પર્યું ન હોય તો પણ સાંજે જમવાનું કહેલું છે.

આમાભૂર્ણનું લક્ષણ.

તન્નામે ગુરુતોત્ક્રેશઃ શોથો ગળ્ઠાક્ષિક્ષુદ-ગઃ ॥ ઉદ્ધારશ્ચ યથાશુક્તમન્નિદશ્યં પ્રવર્તતે ॥

ગુરુતા ઉદરાગ્ગ્રયોઃ । ઉત્ક્રેશઃ ઉપશ્લિતવમન-પિત્ત । અક્ષિક્ષુટોઽક્ષિપુટકઃ ॥

ભારેપણું, ઉલટી, લમણા અને આં-
ખો ઉપર સોજો, અને ખાંધેલું નહિ પ-
ચ્યા જેવા ઓડકાર આમાલુર્ણમાં થાય છે.

વિદગ્ધાલુર્ણનું લક્ષણ.

વિદગ્ધે ભ્રમતૃષ્ણમૂર્છાઃ પિત્તાચ્ચ વિવિધા
રુજઃ । ઉદ્ગારશ્ચ સધૂમામ્લઃ સ્વેદો દાહશ્ચ
જાયતે ॥ વિવિધા રુજઃ ડબ્બચોષદાહાદયઃ ।

ભ્રમ, તૃષ્ણા, મૂર્છા, પિત્તના વિવિધ
રોગો, ધૂમાડાવાળા ખાટા ઓડકારો, સ્વેદ,
અને દાહ વિદગ્ધાલુર્ણમાં થાય છે.

વિષ્ટખ્ધાલુર્ણનું લક્ષણ.

વિષ્ટખે શૂલમાધ્માનં વિવિધા વાતવેદ-
નાઃ । મલવાતાડપ્રવૃત્તિશ્ચ સ્તમ્ભોમોહોડ-
ઙ્ગપીઢનમ્ ॥ વાતવેદનાઃ તોદભેદાદયઃ । સ્ત-
મ્ભોડઙ્ગનામ્ । મોહો મૂર્છા ॥

શૂળ, આક્રોશ, વાયુના અનેક રોગો,
મળ અને વાયુનું રોકાવું, સ્તંભ, મોહ,
અને કળતર, એ વિષ્ટખ્ધાલુર્ણનાં લક્ષણ છે.

રસશેષાલુર્ણનાં લક્ષણો.

રસશેષેડબ્ધવિદ્વેષો હૃદયાશુદ્ધિગૌરવૈઃ ।

રસશેષાલુર્ણમાં અન્ન ઉપર અરૂચિ
અને ભારેપણાથી છાતી સાફ હૃદયની
રહેતી નથી.

અલુર્ણના ઉપદ્રવો.

મૂર્છા મલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનં
ભ્રમઃ । ઉપદ્રવા ભવન્ત્યેતે મરણશ્ચાપ્ય-
ર્જીતઃ ॥

મૂર્છા, ખકવાહ, વમન, લાળનોસ્ત્રાવ,
ક્ષાનિ, અને ભ્રમ, એ ઉપદ્રવો, તેમજ

મરણ પણ અલુર્ણથી થાય છે.

**અત્યંત અલુર્ણથી બીજા રોગો
થાય છે.**

આમં વિદગ્ધં વિષ્ટખમિત્યર્જીર્ણં ચહીરિ-
તમ્ । વિસૂચ્યલસકી તસ્માદ્ઘવાપિ વિ-
લમ્બિકા ॥ નાત્ર યથાસંલ્પ્યમ્ । તદા વિષ્ટખા
દ્વિલમ્બિકા ભવિતુમર્હતિ । સા ચ કફવાતામ્બ્યાં
ભવતીત્યેકૈકતોડજીર્ણાદ્વિસૂચ્યાદિત્રયોત્પત્તિઃ ॥

આમ, વિદગ્ધ, વિષ્ટખ, એ અલુ-
ર્ણથી વિસૂચિ (કોલેરા), અલસક, અને
વિલંબિકા, એ રોગો થાય છે. આમાં
દરેક અલુર્ણથી ઉપર કહેલા ત્રણે રોગો
થાય છે, એમ સમજવું.

વિસૂચી (કોલેરા) ની નીરૂપ્તિ.

સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સન્તિષ્ઠતે-
ડનિલઃ । યત્રાજોર્ણેન સા વૈદ્યૈર્વિસૂચીતિ
નિગદ્યતે ॥

જે રોગોમાં અલુર્ણથી ગાત્રોમાં સોષાઓ
ભોંકાતી હોય તેવી પીડા વાયુ કરે છે, તે
રોગને વૈદ્યો વિસૂચી કહે છે. (સૂચી એટ-
લે સે.ય.)

વિસૂચીનું નિદાન.

ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે વિદિતાંગ-
માઃ । મૂઠાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેડજન
લોહુપાઃ ॥ વિદિતાંગમાઃ । જ્ઞાતાયુર્વેદાઃ ॥

મિતાહારી અને આયુર્વેદને બાણના-
રાઓને વિસૂચી રોગ થતો નથી; પરંતુ
મૂઠા મનવાળા, ઇદ્રિયોને વશ નહીં રાખ-
નારા અને ખાઉધર લોકોને તે થાય છે.

વિસૂચીનું લક્ષણ.

મૂર્છાતિસારૈ વમથુઃ પિપાસા શૂલં બ્ર-
મોદ્દેનજૃમ્ભદાહાઃ । વૈવર્ણ્યકમ્પૌહૃદયે રુ-
ર્જશ્ચ ભવન્તિ તસ્યાં શિર્સશ્ચ ભેદઃ ॥ ૭-
દ્વેષનં હસ્તપાદયોઃ ॥

મૂર્છા, અતિસાર, ઉલટી, તરશ, શૂ-
ળ, બ્રમ, કળતર, બગાસાં ઢાહ, વિવર્ણ-
તા, કંપ, હૃદયમાં પીડા, અને માથામાં
દરદ, એ વિસૂચીનાં લક્ષણો છે.

વિસૂચીના ઉપદ્રવો.

નિદ્રાનાશોઽરતિઃ કમ્પો મૂત્રાઘાતો વિ-
સંજ્ઞતા । અમી ઉપદ્રવા ઘોરા વિમૂચ્યાઃ
પશ્ચદારુણાઃ ॥ અમી નિદ્રાનાશાદયઃ ઉપદ્રવાઃ ।
સર્વેષામેવ રોગાણાં ઘોરા મયક્કુરાઃ । વિસૂચ્યાઃ
પશ્ચદારુણાઃ વિસૂચ્યા વિસૂચ્યા સ્તુ પશ્ચાપિ
યદિ સ્યુક્તદા દારુણા પ્રાણમયક્કુરાઃ ॥

નિદ્રાનો નાશ, અણુગમો, કંપ, મૂત્રા-
ઘાત, અને બેભાની, આ પાંચ ઘોર ઉપદ્રવો
વિસૂચી રોગનાં છે.

અલસકનું લક્ષણ.

કુક્ષિરનહ્યતેઽત્યર્થ પ્રતામ્પત્યથ કુજતિ ।
નિરુદ્ધો મારુતથૈવ કુક્ષાવુપરિધાવતિ ॥
વાંતવર્ચોનિરોધશ્ચ યસ્યાત્યર્થ ભવેદપિ ।
તસ્યાલસકમાચષ્ટે તૃષ્ણોદ્ધારો ચ યસ્ય તુ ॥

આનહ્યતે આધ્માયતે । પ્રતામ્પતિ તાડયતિ ।
કૂજતિ આર્તનાદં કરોતિ । કુક્ષૌ અર્જોર્ણેન નિ-
રુદ્ધો મારુતઃ । ઉપર ધાવતિ હૃદયકણ્ઠાદિકં ગ-
જ્જતિ इत्यर्थः ॥

કાશ્યપસ્ત્વાહ । નાથો યાતિ નં ચાપ્યુ-
ર્ધ્વમાહારો યો ન પચ્યતે । કોષ્ઠે સ્થિતો-
ઽલસીભૂતસ્તતોઽસાવલસઃ સ્મૃતઃ ॥

અત્યંત આફરો થઈ હાથ પગ પ-
છડાય, ચીસો પાડે, પેટમાંનો પવન
રોકાઈને છાતી વગેરેમાં ઉપર જતો હોય,
મળ તથા વાયુ બહુજ રોકાઈ ગયાં
હોય, તરશ અને ઓડકાર ઇથયાં કરે,
તેને અલસક થયાનું બાણુવું. કાશ્યપે તો
કહ્યું છે કે—“આહાર ઉપર ન બંધ, નીચે
ન બંધ, પણ કોઠામાં સ્થિર થઈને રહે,
તે રોગ અલસક કહેવાય છે.”

વિસૂચી તથા અલસકનું અરિષ્ટ.

યઃ ક્યાવદન્તોઽનુલ્લેખોઽત્યસંજ્ઞો વમ્પર્દિ-
તોઽધ્યમ્તરયાતનેત્રઃ । ક્ષામસ્વરઃ સર્વવિ-
મુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોઽસૌ પુનરાગમાય ॥

સર્વો વિમુક્તાઃ શિથિલીભૂતાઃ સન્વયોયસ્ય સઃ ॥

દાંત, હોઠ, અને નખ કાળા થઈ
બંધ, અત્યંત બેભાની આવે, ઉલટી થતી
હોય, નેત્રો હાડાં જતાં રહે, સ્વર બેસી
બંધ, અને સર્વ સાંધાઓ ઢીલા પડી
બંધ, તે માણસ અવશ્ય મરી જવાનોજ.

વિલમ્બિકાનું લક્ષણ.

દુષ્ટનુ મુક્તં કફમારુતાભ્યાં પ્રવર્ત્તે
નોર્ધ્વમધ્યથ યત્ર । વિલમ્બિકાન્તાં મૃશ-
દુશ્ચિકિત્સ્યામાચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥

મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યાં પ્રત્યાહ્યેયામનુપચરણીયામ્ ॥
ઇદમસાધ્યચ્છેતિ જેજટઃ ॥

ખરાબ ખાધેલું અન્ન કફ અને વાયુ-
ને લીધે ઉપર કે નીચે જઈ શકતું નથી,

તેને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ વિલખિકાનો રોગ કહ્યો છે. તેની ચિકિત્સા કરવી અશક્ય છે. જોજટ કહે છે કે-વૈદ્યે એ રોગની ચિકિત્સા કરવીજ નહી, અથવા કરવાને ના પાડવી.

૭૭ અહારનું લક્ષણ.

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥

શુદ્ધ ઓડકાર આવે, ઉત્સાહ વધે, વેગો યથોચિત રીતે છુટે. હલકાઈ આવે, અને ભૂખ તરશ લાગે, એ આહાર પચ્યાનાં લક્ષણો છે.

અહર્ણની ચિકિત્સા.

हरीतकी तथा गुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन च । सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥ गुडेन गुण्ठीमथचोपकुल्यां पध्यां तृतीयामथदादियं वा । अमेष्वाजीर्णेषु गुदामयेषु वचोर्विवन्धेषु च नित्यमग्रात् ॥ व्योषंदन्ती त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितम् ॥ तच्चूर्णं गुडसम्मिश्रं भक्षयेत्प्रातस्त्यतः ॥ एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्जनम् । शोथोदावर्त्तशूलघ्नं प्रीहपाण्ड्वामयापहम् ॥ सर्वचूर्णसमो गुडो देयः गुडाष्टकम् ॥

દહનાજમોદસૈન્ધવનાગરમરિચાણિચામ્લતક્રેળ । સપ્તાઘાદગ્રિકર પાણ્ડુર્શોનાશનં પરમમ્ ॥ તત્રામે વમનઙ્કાર્યં વિદગ્ધે લઙ્કનં હિતમ્ । વિષ્ટગ્ધે સ્વેદનં શસ્તં રસશેષે શયીત ચ ॥ વચાલવળતોયેન વાન્તિરામે

प्रशस्यते । कणासिन्धुवचाकलकं पीत्वा वा शिशिराम्भसा ॥

जलमत्र शरावमात्रम् । बचा कर्षार्धमिता । द्वयेऽर्चूर्णमुष्णेन जलेन पिबेत् । कणादिकलकं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते इत्यनेनान्वयः ॥

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमार्जीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥ भवेद्यदा प्रातरजीर्णशङ्का तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्याम् । विचूर्णितां शीतजलेन भुक्त्वा भुज्यादशङ्कं मितमन्नकाले ॥ निदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दन्दह्यते हृच्च गलश्च यस्य । द्राक्षां सितामासिकसम्प्रयुक्तां लीढाभ्यां चापिमुखं लभेत् ॥

હરડે તથા સૂંઠ ગોળ સાથે ખાવાથી, અથવા સૈન્ધવ સાથે ખાવાથી એકદમ અગ્નિદીપન થાય છે. સૂંઠ, પીપર, હરડે, અથવા દાડમ, ગોળ સાથે ખાવાથી આમાહર્ણ, શુદ્ધરોગો અને મળજાંધ મટી જાય છે.

ગુડાષ્ટકઃ—સૂંઠ, મરી, પીપર, નેપાળાનું મૂળ, નસોતર, ચિત્રક, અને પીપરી મૂળનું ચૂર્ણ, તે સર્વના જેટલો ગોળ-મેળવીને પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ખાવું. આ ગુડાષ્ટક બળ, વર્ણ, અને અગ્નિને વધારનારું છે. સોબા, ઉદાવર્ત, શૂળ, ખરલ, પાંડુ રોગ, એમને હણનારું છે.

ચિત્રક, અજમોદ, સૈન્ધવ, સૂંઠ, અને મરીનું ચૂર્ણ ખાટી છાશ સાથે સાત દિવસ સુધી ખાવાથી અગ્નિ વધે છે, તથા પાંડુ અને અર્શનો નાશ થાય છે. આમાહર્ણ

ભૂમાં વમન કરાવવું, વિદગ્ધાભૂમાં લંઘન હિતકર છે. વિદગ્ધાભૂમાં સ્વેદન ઠીક છે, અને રસશેષાભૂમાં નિદ્રા સારી છે. આમાભૂમાં અરધો તોલો વજ અને સંધવ ૩૨ તોલા ઉના પાણીમાં લેઇને ઉસટી કરવી સારી છે. અથવા ટાઢા પાણીમાં પીપર, સેન્ધવ, અને વજનો કડક પીવો. આમાભૂનું શમન કરનાર અને બસ્તિ શોધન ધાણા અને સૂંઠનો કવાથ ડાહ્યા માણસે પીવો. તે શૂળને પણ હણે છે. અને મૂત્રાશયને સાફ કરે છે. જો કદી સવારમાં અભૂજે બેવું જણાય, તો હરડે, સૂંઠ, અને સંધવનું ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમાં જમતી વેળા લેઇને જમવું. જમેલ અન્ન સારી રીતે પચતું ન હોય, અને છાતી તથા ગળામાં બળતરા થતી હોય, તો સાકર તથા મધ સાથે દ્રાક્ષ અને હરડે ચાટવાથી સુખ થાય છે.

અભૂજે ઉપર ચૂર્ણ તથા ક્ષારો.

ત્રિકટુકમજમોદા સૈન્ધવં જીરકે દ્વેસમ-
ધરણધૃતાનામષ્ટમો હિજુભાગઃ ॥ પ્રથમક-
વલ્લભુક્તં સર્વિપા ચૂર્ણમેતત્ જનયતિ જઠ-
રાગ્નિં વાતરોગાંશ્ચ હન્તિ ॥ इति हिङ्गवष्टकम् ॥

દ્વૌ ક્ષારૌ ચિત્રકં પાઠા કરજ્જં લવણાનિ
ચ । સૂક્ષ્મૈલાપત્રકં ભાગ્ગીં કિમિદ્રં હિજુ
પૌષ્કરમ્ ॥ સટી દાર્વીં ત્રિવૃન્મુસ્તં વચા
ચેન્દ્રયવાસ્તથા । વૃક્ષામ્લં જીરકં ધાત્રી
શ્રેયસી ચોપકુશ્ચિકા ॥ અમ્લવેતસમમ્લી-
કા યવાની દેવદારુ ચ । અભયાતિવિષા
શ્યામા હવુષારગ્વધં સમમ્ ॥ તિલમુષ્કક-
શિશૂનાં કોકિલાક્ષપલાશયોઃ ॥ ક્ષારાણિ
લોહકિદ્દશ્ચ તપ્તં ગોમૂત્રસેચિતમ્ ॥ સૂક્ષ્મ-

ચૂર્ણાનિ કૃત્વા તુ સમભાગાનિ કારયેત્ ।
માતુલુક્કરમેનૈવ ભાવયેદિવસત્રયમ્ ॥ દિન
ત્રયન્તુ શુક્તેન તથાદ્રિકરસેન ચ । અત્ય-
ગ્નિકારકં ચૂર્ણં પ્રદીપ્તાગ્નિસમપ્રભમ્ ॥ ઉપ-
યુક્તં વિયાનેન નાશયત્યચિગદ્દાન ॥ અ-
ર્જીર્ણમથ ગુલ્મશ્ચ પ્લીહાનં ગુદજાનિચ । ઉ-
દરાણ્યન્ત્ર વૃદ્ધિશ્ચ અઘ્નીલાં વાતશોષિતમ્ ।
મણુદત્યુલ્લગ્નાન્દોષાન્નધાગ્નિં ચ પ્રદીપયેત્ ॥
દ્વૌ ક્ષારા સ્વર્જિકા યવક્ષારશ્ચ । લવણાનિ પ-
શ્ચ । વૃક્ષામ્લં વિપામિલ ઇતિ લોકે । શ્રેયસી
હરીતકી । અમ્લવેતસમભાવે ચુકં દાતવ્યમ્ ।
શ્યામાપ્રિયજ્ઞુ । મુષ્કકઃ ઘન્ટાપાઠરિ ઇતિ લોકે ।
કોકિલાક્ષઃ કોદ્દલષા ઇતિ લોકે । ઇતિ બૃહદ-
ગ્નિમુખં ચૂર્ણમ્ ॥

સ્તુભર્ક ચિત્રકૈરણ્ડવરુણં સપુનર્નવમ્ ।
તિલાપામાર્ગકદલીપલાશં તિન્તિડી ત-
થા ॥ યૃત્વીત્વા જ્વાલયેદતત્પ્રસ્થં મસ્માસ્તિ-
લં યથા । જલાઢકે વિપક્તઘ્યં ચાવત્પા-
દાવશેષિતમ્ ॥ સુપ્રસન્નં વિનિસ્ત્રાવ્ય લવ-
ણપ્રસ્થસંયુતમ્ । પક્કં નિર્ધૂમકઠિનં સૂક્ષ્મ-
ચૂર્ણીકૃતં પુનઃ । જવાનીં જીરકઘ્નોષસ્થૂ-
લજીરકહિજુભિઃ । શીતોદકેન તત્ત્વચૂર્ણં
પિષેત્પ્રાતર્દિ માત્રયા ॥ તસ્મિન્ જીર્ણેડક્ષ-
મશ્ત્રીયાચૃષૈર્જાજ્જલજૈ રસૈઃ ॥ ઇષદમ્લૈઃ સ-
લવણૈઃ સુલોષ્ણૈર્વહિરીપનૈઃ ॥ એતેનાગ્નિ-
ર્વિવર્દેત વલમારોગ્યમેવ ચ । તત્રાન્નુપાનં
શસ્તં હિ તત્રંવા ભોજને હિતમ્ । મન્દા-
ગ્ન્યર્શોવિકારેષુ વાતશ્લેષ્માપયણુ ચ ॥ સ-
ર્વાજ્જશોથરોગેષુ શૂલગુલ્મોદરેષુ ચ ॥ અ-
શ્વર્યાં શર્કરાગ્નાશ્ચ વિષ્મત્રાનિલરીગિષુ ॥
ઇતિ વૈશ્વાનરક્ષારઃ ॥

સામુદ્રલવણં કાર્યમષ્ટકર્ષમિતં બુધૈઃ ।
સૌર્વર્ચલં પશ્ચકર્ષં વિદસૈન્ધવધાન્યકમ્ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂઠં પત્રકં કૃષ્ણજીરક-
મ્ । તારીશં કેસરં ચવ્યમમ્લવેતસકં
તથા ॥ દ્વિકર્ષમાત્રાણ્યેતાનિ પ્રત્યેકં કાર-
યેત્ બુધઃ । મરિચં જીરકં વિશ્વમેકૈકં
કર્ષમાત્રકમ્ ॥ દાડિમં સ્પાચ્ચતુઃકર્ષં ત્વગે-
લા ચાર્દકર્ષિકા । એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વ-
લવણં ભાસ્કરાભિધમ્ ॥ મક્ષયેચ્છાનમા-
નન્તુ તત્ક્રમસ્તુકકાઙ્ગિકૈઃ । વાતશ્લેષમભવં
શૂલ્પં પ્લીહાનમુદરક્ષયમ્ ॥ અર્શાસિ ગ્રહર્ણી
કુષ્ઠં વિચન્ધશ્ચ મગન્દરમ્ । શૂલં શોથં
શ્વાસકાસામદોષાંશ્ચાપિ હ્રુદ્ગમ્ ॥ અશ્મ-
રિં શર્કરાશ્ચાપિ પાણ્ડુરોગં કૃમીનપિ ।
મન્દામિં નાશયેદેતદીપનં પાચનં પરમ્ ॥
હિતાય સર્વલોકાનાં ભાસ્કરેણ વિનિર્મિ-
તમ્ । હન્યાત્સર્વાણ્યર્જીર્ણાનિ શુક્તમાત્રમ-
સંશયમ્ ॥

અત્ર દાડિમસ્ય બીજાનાં કર્ષચતુષ્ટયમિતં દે-
યમ્ । इति भास्करलवणम् ॥

સૈન્ધવસમૂલમનઘા ચવ્યાનલનાગરં પ-
થ્યા । ક્રમવદ્દમશ્વિટ્વદૌ વડવાનલનામ
ચૂર્ણં સ્યાત્ ॥ इति वडवानलचूर्णम् ॥

પથ્યાનાગરકૃષ્ણાકરજ્જિલ્વાપ્રિભિઃ સિ-
તાતુલૈયઃ । વડવાનલ ઇવ જરયતિ બહુગુ-
ર્વતિમોજનં ચૂર્ણમ્ ॥

इति द्वितीयवडवानलचूर्णम् ॥

एलात्वक् नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविव-
र्दिता । मरिचं पिप्पली शृण्ठी चतुष्पञ्चो-

त्तरोत्तरा ॥ इत्याण्येतानि यावन्ति ताव-
તી સિતશર્કરા । ચૂર્ણમેતત્પ્રયોક્તવ્યમાત્ર-
સન્દીપનં પરમ્ ॥ इति समशर्करचूर्णम् ॥

હિંગ્વપ્તકઃ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અ-
જમેઈ, સૈન્ધવ, જીરું, શાહજીરું તથા
આઠમી હિંગ, એએને સમ ભાગે દોઢ
ચૂર્ણ કરીને ધીમાં કાલવીને જમવાના પ્ર-
થમ ડોળિયામાં ખાવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ-
ત થાય છે, અને વાયુના રોગો હણાય છે.

ખૂદ્દહ્નિમુખ ચૂર્ણઃ—જવખાર, સાજી-
ખાર, ચિત્રક, કાળીપાડ, કરંજ, પં-
ચલવણી, જીણી એલચી, તમાલપત્ર,
ભારંગી, વાવડીંગ, હિંગ, પુષ્કરમૂળ, ક-
ચુરો, દાડહળદર, નસોતર, મેથ, વજ,
ઇંદ્રજવ, કોકમ, જીરું, આમળાં, હરડે,
પીપર, અમ્લવેતસ, આંબલી, અજમેઈ,
દેવદાર, હરડાં, અતિવિષ, કાળું નસો-
તર, અને ગરમાળો; તથા તલ જમરિયો
ખાખરો, સરખો, એ એ એ એ એ એ એ
એ પાંચેના ચારે, એ એ એ એ એ એ એ
ગોમૂતમાં ટાડું પાડેછું લોહાતું કીડું; એ
સર્વ સમભાગે ચૂર્ણ કરીને ખીજેરાંના રસની,
અથાણાના રસની તથા, આદાના રસની
ત્રણ ત્રણ દિવસો સુધી ભાવનાઓ દેવી,
આ અત્યંત અગ્નિ વધારનારું ચૂર્ણ પ્રદીપ્ત
અગ્નિ જેવું પરાક્રમી છે. તેનો યોગ્ય વિધિ-
થી ઉપયોગ કરાય તો તે રોગોને હણી નાંખે
છે. અજીર્ણ, શુદ્ધ, ખરલ, અર્શ રોગો, અ-
ત્રવૃદ્ધિ, અને ઉદરના રોગોને હણે છે,
અગ્નિને વધારે છે. અષ્ટીલા, વાતરક્ત
તથા અત્યંત ઉદવણ દોષોને હણે
છે, અને આઠ અગ્નિઓને પ્રદીપ્ત કરે છે.

વૈશ્વાનર ક્ષારઃ—થોર, આકડો, ચિ-

ત્રક, એરડો, વાયવરણાં, સાટોડી, તલ, અથેડો, કેળ, ખાખરો, અને આંખલીને ખાળીને ચોસડ તોલા ભસ્મ કરવી. તેને રપદ તોલા પાણીમાં પકાવી ચાથો ભાગ પાણી રહે એટલે ગાળી લઇને તેમાં ૬૪ તોલા સૈંધવ નાંખીને પકાવવું. નિર્ધૂમ પાકી બહુ થાય ત્યારે તેનું પાણું ચૂર્ણ કરવું. અજમે, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર કલોંજ જીરું, અને હિંગના ચૂર્ણમાં તે ચૂર્ણ મેળવીને યોગ્ય માત્રાથી ટાઢા પાણીમાં સવારમાં પીવું. તે પછી ગયા પછી કાંઈક ખાટા, ખારા, ગરમ, અને દીપન યુગોની સાથે, તથા જંગલી પ્રાણીઓના માંસરસોની સાથે, ભોજન કરવું, એથી અગ્નિ, બળ, અને આયુષ્ય વધે છે. તેનું અનુપાન તેમજ ભોજનમાં હિતકર છાશ છે. મંદાગ્નિ, અશીના વિકારો, અને વાત તથા કફના રોગોમાં, સર્વાંગ સોજના રોગમાં, શૂળ, શુદ્ધ, ઉદરરોગો, પથરી, અને પેશાબની રેતી, તેમજ વિષ્ટા, મૂત્ર અને વાયુના રોગોમાં પણ તે હિતકર છે.

ભાસ્કર લવણ:-સામુદ્ર લવણ ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, તથા ગિડલૂણ સૈંધવ, ધાણા, પીપર, પીપરી મૂળ, તમાલપત્ર, કાળી જીરી, તાલીશપત્ર, નાગકેશર, ચવક, અમ્લ વેતસ, એ દરેક બે બે તોલા; મરી, જીરું અને સૂંઠ એક એક તોલો; દાડમ ચાર તોલા; તજ તથા એલચી અરધો અરધો તોલો; એ સર્વનું ચૂર્ણ ભાસ્કર લવણ નામનું કહેવાય છે. તે પા તોલો લઈ છાશ, મસ્તુ, અને કાંજ સાથે ખાવું, તેથી વાત કફથી થયેલ શુદ્ધ, ખરલ, ઉદરરોગો,

ક્ષય, અશી, મરડો, કોઢ, મળખંધ, ભગંદર, શુળ, સોજો, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ, દોષો, છાતીના રોગો, પથરી, શર્કરા, પાંદુરોગ, કૃમિ, મંદાગ્નિ, એ સર્વનો તે નાશ કરે છે. તે પરમ દીપન તથા પાચન છે. સર્વ લોહોના હિતને અર્થે ભાસ્કરે (સૂર્ય) તે બનાવ્યું છે, સર્વ અજીર્ણો એ ખાતાં માત્રમાંજ નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી.

વડવાનલ ચૂર્ણ:-સૈંધવ, પીપરીમૂળ પીપર, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, અને હરડે, એક, બે, એમ એક એક તોલો વધતે ભાગે લેઈ ખાવાથી અગ્નિ વધે છે. એ ચૂર્ણ વડવાનલ નામનું છે.

બીજું વડવાનલ ચૂર્ણ:-હરડે, સૂંઠ, પીપર, કરંજ, બીલી, ચિત્રક, તથા એ સર્વ બરોબર સાકર લેવી. આ ચૂર્ણ વડવાનલની પેઠે બહુ ભારે અત્રને પણ પચાવી દેછે.

સમશર્કર ચૂર્ણ:-એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, નાગ કેશર ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, અને સૂંઠ ૬ ભાગ; એ સર્વના જેટલી સાકર લેવી. આ પરમ અગ્નિદીપન કરનારું ચૂર્ણ છે.

અજીર્ણ ઉપર રસ.

દ્વિપલં ગન્ધકં શુદ્ધં પલમેકન્તુ પારદમ્ ।
મૃતલોહં તથા તામ્રં કર્ષદ્વયમિતં પૃથક્ ॥
સચ્ચૂર્ણં સર્વં સમ્મિશ્રં દ્રાવયિત્વામિયોગ-
તઃ । સમ્યક્ દ્રુતં સમસ્તં તત્ પચ્ચાક્ષુલ-
દલે સિપેત્ ॥ પુનઃ સચ્ચૂર્ણં તત્ સર્વં
લોહપાત્રે નિષાપયેત્ । જમ્બીરસ્ય રસં તત્ર

पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥ चुल्यां निवेश्य तद्
यत्नान्मृदुना वह्निना पचेत् । रसे तस्मिन्
घनीभूते तत् संशोष्य विचूर्णयेत् ॥ पञ्च-
कोलकषायस्य चुकेण सहितस्य च ।
भावना तत्र दातव्या पश्चात् संशोषये-
च्छनैः ॥ भृष्टटङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेल-
येत् । मरिचेनापि तुल्येन तदर्धेन त्रिडेन
च ॥ भावयेत् सप्तकृत्वस्तु चणकाम्लज-
लेन च । ततः संशोष्य सम्पिष्य कूपम-
ध्ये निधायेत् ॥ रसः क्रव्यादनामायं
भैरवानन्दयोगिना । उक्तः मिहलराजाय
बहुमांसाशिने पुरा ॥ भक्षयेद्भोजनस्यान्ते
माषद्वयमितं रसम् । भक्षयित्वा रसं पश्चात्
पिवेत्तक्रं ससैन्धवम् ॥ अत्यर्थं गुरु यद्भु-
क्तमतिमात्रमथापि च । तत्सर्वं जीर्यति
क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥ शूलं गुल्मश्च
विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा । रसः क्रव्या-
दनामास्यं विनिहन्ति न संशयः ॥

इति क्रव्यादरसोऽजीर्णं रसेन्द्रचिन्तामणौ
रसरत्नप्रदीपे च ॥

क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं समम् ।
सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्धा शिग्रुजा
जटा ॥ एतत्सर्वं जयाशिग्रुवह्नीनां केवलै-
र्द्रवैः । भावयेत् त्रिदिनं धर्मे ततो लघुपुटे
पचेत् ॥ मार्कवस्य द्रवैर्घृष्टो रसो ज्वाला-
नलो भवेत् । निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽ-
नुगानं गुडनागरम् ॥ हन्त्यजीर्णमतीसारं
ग्रहणीमग्रिमार्दवम् । श्लेष्महृत्तासवमनमा-
लस्यमरुचिं जपेत् ॥

(अथ पञ्चकोलम्) पिप्पली पिप्पली-
मूलचव्यचित्रकनागरैः

जयात्र विजया । मार्कवः भृङ्गराजः । इति
ज्वालानलो रसः । अजीर्णं रसरत्नप्रदीपे ॥

टङ्कणं रसगन्धौ च समभागं त्रयं विषात् ।
कपर्दः स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेष-
जम् ॥ पृथक् पृथक् कर्षमाणं वसुभागमि-
होषणम् । जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्नि-
कुमारकः ॥ विसूचीशूलवातादिवह्निमा-
न्यप्रशान्तये ॥

क्षारो जवक्षारः । अग्निकुमारो विसूच्यामजीर्णं
रसरत्नप्रदीपे । रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन
मिश्रितम् । तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं ति-
न्तिलीफलरसेन मर्दितम् । वह्निमान्यदश-
वक्रनाशनो रामत्राण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकमामवातखरदूषणं
जयेत् ॥ दीयते तु मरिचानुपानतः सद्य
एव जठराग्निदीपनः । रोचनः कफकुला-
न्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥

पारा भाग १ । विष भाग १ । लवङ्ग भाग
१ । गन्धक भाग १ । मरिच भाग २ । जा-
यफल भाग अर्ध । इति रामत्राण रसः । रसे-
न्द्रचिन्तामणौ ॥

(अथ शङ्खवटी) पलश्चिश्वाक्षारं पल-
मितमिदं पञ्चलवणम् । द्वयं सम्यक्पिष्टं भ-
वति लघुनिम्बफुलरसैः ॥ ततः पिष्टे त-
स्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलम् । क्षिपेद्वा-
रान् सप्त द्रवमिह च तेनैव विधिना ॥ प-

સમમાર્ગ કદુકત્રયશ્ચ પલાર્દમાનં વચ્ચિ-
કુમાગઃ । વિષં પલદ્વાદશભાગયુક્તં તાવ-
દ્રસો ગન્ધક એષ ધોક્તઃ । બદરાસ્થિપ્રમા-
ણેન વટીમેતસ્ય કારયેત્ । મક્ષયેત્ સેવયા
સા સ્યાત્ સર્વાર્જીર્ણપ્રશાન્તયે ॥ સર્વોદરેષુ
શૂલેષુ વિસૂચ્યાં વિવિદ્રેષુ ચ । અગ્નિમાન્દ્રેષુ
ગુલ્મેષુ સદા શક્લવટી હિતા ॥

इति शक्लवटीरसः । रसरत्नप्रदीपे ॥

સ્નુર્લક્ષ્મીચિત્રાપામાર્ગરમ્ભાર્તિલપલશિર્જા-
ન । લવણનાદદીતૈષાં પ્રત્યેકં પલમાત્રયા ॥
લવણાનિ પૃથક્પશ્ચ ગ્રાહ્યાણિ પલમાત્રયા ।
સ્વર્જિકા ચ યવક્ષારષ્ટકનં ત્રિતયં પલમ્ ॥
સર્વે ત્રયોદશપલ સૂક્ષ્મં ચૂર્ણં ત્રિયાય ચ ।
નિમ્બફલરસે પ્રસ્થસમ્મિતે તત્ પરિક્ષિપે
ત્ ॥ તત્ર શક્લસ્ય શકલં પલં વહ્નૌ પ્રતાપ્ય તુ ।
વારાભિર્વાપયત્ સપ્ત સર્વે દ્રવતિ તથથા ॥
નાગરં ત્રિપલં ગ્રાહ્યં મરિચન્તુ પલદ્વયમ્ ।
પિપ્પલી પલમાના સ્યાત્ પલાર્દે મૃષ્ટહિ-
ક્ષુતઃ । ગ્રન્થિકં ચિત્રકશ્ચાપિ યવાની જી-
રકં તથા । જાતીફલં લવંગશ્ચ પૃથક્કર્ષદ્-
યોમ્નિતમ્ ॥ રસો ગન્ધો વિષશ્ચાપિ ટક-
ણશ્ચપનઃ શિલા । એતાનિ કર્ષમાત્રાણિ
સર્વં સઙ્ચૂર્ણ્ય મિશ્રયેત્ ॥ શરાવાર્ચનં ત્રુ-
ક્રેળ વટિકાં તસ્ય કારયેત્ । માષપ્રમાણા
સદૈર્ઘ્યૈર્બૃહદ્દશકલવટી સ્મૃતા ॥ સર્વાર્જીર્ણપ્ર-
શમની સર્વશૂલનિવારિણી । વિસૂચ્યલસ-
કાદીનાં સઘો ભવતિ નાશની ॥ इति बृ-
हत्शक्लवटी अर्जीर्णे ॥

टङ्कणकणामृतानां सहिङ्गुलानां सप्त भा-

गम् । मरिचस्य भागयुगलं निम्बूनीरैर्वटी
कार्या ॥ वटिकां कलायसदृशीमेकां द्वे वा
समश्नीयात् । सत्यमर्जीर्णे शान्त्यै बहेष्ट-
द्वयै कफध्वस्त्यै ॥ इति अर्जीर्णकण्टको रसः ॥

કુબ્યાદ રસઃ—શુદ્ધગંધક ૮ તોલા,
શુદ્ધ પારે ૪ તોલા, લોહ તથા તામ્ર ભ્રમ્ભો
બે બે તોલા, આ સર્વના ચૂર્ણને અગ્નિમાં
પીગાળ્યા પછી તેને ઘોળા એરંડાના પાન
ઉપર નાંખવાં, ફરી તેનું ચૂર્ણ કરી તેને
લોહના ઠામમાં નાંખી તેમાં વજ્રથી ગાળેલો
લીંબુનો રસ તોલા ૪૦૦ નાંખી કોમળ
અગ્નિથી પકાવવું. રસ ઘાટો થાય એટલે
તેને સૂકવીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને પંચ
કોલના ક્વાથની તથા ચૂકાના રસની પ-
ચાસ પચાસ ભાવનાઓ આપવી, પછી
તે સૂકાય એટલે તેમાં તે ચૂર્ણના જેટલોજ
શેકેલો ટંકણખાર તથા એટલુંજ મરીનું
ચૂર્ણ મેળવવું, અને તેથી અરધું બિડડણ
મેળવવું. પછી તેને ચણાના ખારની સાત
ભાવનાઓ આપીને સૂકવી વાત્રીને શીશામાં
ભરી રાખવું. ભૈરવાનંદ યોગીએ કુબ્યાદ
નામનો આ રસ પૂર્વે બહુ માંસ ખાનારા
સિંહલદ્વિપના રાજાને કહ્યો હતો. જમીર-
દ્યા પછી બે માસા જેટલો રસ ખાઇને
ઉપર સૈંધવ નાંખેલી છાશ પીવી. અયો-
ગ્ય, ભારે, અને વધારે પડતું જે ખાવામાં
આવ્યું હોય તે સર્વે આ રસ ખાવાથી પચા
બચ છે. શૂળ, શુદ્ધ, મળસ્તંભ, ખરત્ત,
ઉદરરોગો, એ સર્વને આ કુબ્યાદ નામનો
રસ હણી નાંખે છે, તેમાં સંશય નથી.
(આ રસ રસેન્દ્ર ચિંતામણિ તથા રસર-
ત્ન પ્રદીપમાં કહેલ છે.)

जवालीनल रस.

જવાખાર, સાંજખાર, ટંકણખાર, પારે,

ગંધક, અને પંચકોલને સમલાગે લેઇ
એ સર્વની બરોબર શેકેલી ભાંગ. અને
તેથી અરધાં સરગવાનાં મૂળ, એ સર્વના ચૂ
ર્ણને ભાંગ, સરગવો, અને ચિત્રકના ર-
સોની ત્રણ દિવસ સધી તડકામાં ભાવના
દેવી. પછી લઘુપુટથી પકાવવું. પછી ભાં
ગરાના રસમાં વાટવી. આ રસ જવાલા-
નલ બને છે. પા તોલા જેટલો તે મ-
ધમાં ચાટી ગોળ, અને સૂંઠનું અનુપાન
લેવાથી અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો, અ-
ગ્નિમાંધ, કફ, મોળ, ઉલટી, આળસ, અને
અરૂચિ જીતાય છે. પીપર, પીપરીમૂળ,
ચવક, ચિત્રક, અને સૂંઠ, એ પંચકોલ
કહેવાય છે. (રસરત્નપ્રદીપ.)

અગ્નિકુમાર રસ.

ટંકણુખાર, પારો, ગંધક, એક એક
તોલો; વછનાગ ત્રણ તોલા; કોડી, સા-
જીખાર, પીપર, અને સૂંઠ, એ દરેક
એકેક તોલો; મરી આઠ તોલા; આને એક
દિવસ જંબીર (લીંબુ) ના રસમાં ઘુટવાથી
અગ્નિકુમાર રસ થાય છે, તે વિસચી, શૂળ,
વાયુ વગેરે, અને અગ્નિમાંધને શાંત કરે છે.
(રસરત્ન પ્રદીપ તથા રસેન્દ્ર ચિંતામણિ)
માત્રા બે વાલ.

રામબાણુ રસ.

પારો, વછનાગ, લવંગ, ગંધક, એ
એકેક ભાગ, તથા મરી બે ભાગ મેળવીને
તેમાં જાયફળ અરધો ભાગ નાંખીને
આંબલીના રસમાં વાટવું. આ રા-
મબાણુ નામને. અતિ પ્રખ્યાત રસ અ-
ગ્નિમાંધરૂપી રાવણુનો નાશ કરે છે, સં-
ગ્રહણી તથા ગ્રહણીરૂપી કુંભકર્ણ અને

આમવાતરૂપી ખર દૂષણને તે જીતે છે.
મરીના અનુપાનથી આપવામાં આવતાં
એકદમ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે,
રૂચિ ઉપજાવે છે, કફના સમૂહનો નાશ કરે
છે, અને શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, અને જ-
તુઓનો નાશ કરે છે. (રસેન્દ્ર ચિંતામણિ).

શંખવટી.

૪ તોલા આંબલીનો ક્ષાર, અને ચાર
તોલા પંચલવણુ, એમને લીંબુના રસમાં
વાટવાં. તેમાં ૪ તોલા શંખના ટુકડા
સાતવાર તપાવી તપાવીને નાંખવા. પછી
ચાર તોલા ત્રિકટુ, અને બે બે તોલા વજ
તથા હિંગ, ૧૬ તોલા વછનાગ, વછ-
નાગના જેટલોજ પારો અને એટલોજ ગં-
ધક, એ સર્વ તેમાં મેળવીને ખોર જેવડી
ગોળીઓ કરવી. તે ખાવાથી સર્વ અજીર્ણો
શાંત થઇ જાય છે. સર્વ ઉદરરોગો તથા
શુળો અને વિવિધ વિસચી વગેરે, અગ્નિ-
માંધ અને ગુદ્મમાં હંમેશાં આ શંખ-
વટી હિતકારી છે. (રસરત્નપ્રદીપ.)

બૃહત્ શંખવટી.

થોર, આકડો, આંબલી, અઘેડો,
કેળ, તલ, અને ખાખરાના ખારો, દરેક
ચાર ચાર તોલા; પંચ લવણુ વીસ તોલા;
સાજીખાર, જવખાર, અને ટંકણુખાર,
એ ત્રણે મળી ચાર તોલા; એ સર્વનું
ખાવન તોલા ચૂર્ણ કરીને તેને ચોસઠ
તોલા લીંબુના રસમાં નાંખવું. તેમાં ચાર
તોલા શંખના કડકા તપાવી તપાવીને
સાતવાર ઠારવા, એટલે તે દ્રવરૂપ થઇ
જશે. પછી સૂંઠ ૧૨ તોલા, મરી ૮ તોલા,
પીપર ૪ તોલા, શેકેલી હિંગ ૨ તોલા,

પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, છૂંડ, બય-
ફળ, લવીંગ, એ દરેક બે બે તોલા, પારો,
ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, અને મણ્ડીલ,
એ દરેક એક એક તોલો, એ સર્વને મેળવી
હેધને તેની ૧૬ તોલા ચુકાના રસમાં
નાંખીને અડદના દાણા જેવડી
ગોળી બનાવવી, તેને સારા વેધોએ
ખૂટુચ્છખવટી કહેલી છે. તે સર્વ
અભૂણુંનું પ્રશમન કરનારી તથા સર્વ
શૂળોનું નિવારણ કરનારી છે. વિસૂચી અને
અલસકવગેરેનો પણ તે એકદમ નાશ કરે છે.

અભૂણું કંટક રસ.

ટંકણ, પીપર, વછનાગ, તથા હિંગળો
સમભાગે લેધને, તેમાં બે ભાગ મરી
નાંખી લીંબૂના રસમાં ગોળી કરવી. વટા-
ણા જેવડી એ ગોળી એક કે બે ખાવી,
તેથી અભૂણુંની શાંતિ, અભિની વૃદ્ધિ,
અને કફનો નાશ નિઃશંક થાય છે.

કોલેરાની ચિકિત્સા.

જલપીતમપામાર્ગ શૂલં હન્યાદિસૂચિકામ્ ।
સતેલં કારવેલ્યમ્બુ નાશયોદિ વિસૂચિકા-
મ્ ॥ વાલમૂલસ્ય તુ કાયઃ પિપ્પલીચુર્ણ-
સંયુતઃ । વિસૂવીનાશનઃ શ્રેષ્ઠો જઠરાગ્નિ-
વિવર્દનઃ ॥ ચિલ્વનાગરનિકાથો હન્યાચ્છ-
દિંવિસૂચિકામ્ । ચિલ્વનાગરકૈટર્યકાયસ્ત
દધિકો ગુઘૈઃ ॥ કૈટર્ય કટ્ફલમ્ ॥

વ્યોષં કરજ્જસ્ય ફલં હરિદ્રે મૂલં સમાત્રા
પ્ય ચ માતુલકાઃ । છાયા વિથુળકા વ-
ટિકા કૃતા સા હન્યાદિસૂચીં નયનાજ્ઞને
॥ અનુભૂતમિદમ્ ॥

અપામાર્ગસ્ય પત્રાણિ મરિચાનિ સમાનિ

ચ । અશ્વસ્ય લાલયા પિષ્ઠાજ્ઞનાદ્વર્તિ વિ-
સૂચિકામ્ ॥ વિસૂચ્યામતિવૃદ્ધાયાં ત્રેતક્રં દ-
ધિસમં જઞમ્ । નારિકેરામ્બુ પેયાં વા પ્રા-
ણત્રાણાય યોજયેત્ ॥ ત્વક્પત્રકૈરણ્ડકશિ
શુકુષ્ઠૈરમ્લપિષ્ઠૈઃ સવચાશતાઢૈઃ । ઉદ્વર્તનં
સ્વલ્લિવિસૂચિકાગ્નં તૈલં વિપક્વં તદર્થકા-
રિ ॥ કુષ્ઠસૈન્ધવયોઃ કલ્પકં ચુક્રં તૈલં તુ સા-
ધિતમ્ । વિસૂચ્યાં મર્દનં તેન સ્વલ્લી શૂલ
નિવારણમ્ ॥ પિપાસાયાં તથોત્ક્રેણે લવ-
જ્જસ્યામ્બુ શસ્યતે । જાતીફલસ્ય વા પીતં
ગૃતં મદ્રગ્નસ્ય વા ॥

ઉત્ક્રેશસ્ય લક્ષણમ્ । ઉત્ક્રેશ્યાન્નશ્ચ નિ-
ર્ગચ્છેત્પસેકઘ્રીવનેરિતમ્ । હૃદયં પીડ્યતે
ચાસ્ય તમુત્ક્રેશં વિનિર્દિશેદિતિ ॥ સ-
રુગ્વાનદ્વપુદરમ્લપિષ્ઠૈઃ પ્રભયેત્ ! દાહ
દૈમવતી કુષ્ઠશતાહાદિક્ષુસૈન્ધવૈઃ ॥ હૈમવતી
શ્વેતવચા । इति दारुपट्कम् ॥

તક્રેણ યુક્તં યત્ત્વર્ણમુષ્ણં સ ક્ષારપાત્તિં
જઠરે નિહન્યાત્ । સ્વેદો વટૈર્વાપ્પથ વા-
પ્પપૂર્ણૈરુષ્ણૈસ્તથાન્યૈરપિ પિષ્ઠતાપૈઃ ॥

અથેકાને ટાઢા પાણીમાં વાટીને પીવાથી
શુભ તથા વિસૂચી મટે છે. તેલ સાથે કારેલીનો
રસ પીવાથી પણ વિસૂચીકાનો નાશ થાય છે.
વાળાનાં મૂળીયાનો ક્વાથ પીપરના ચુર્ણ
સાથે પીતાં વિસૂચીનો ઉત્તમ રીતે નાશ
કરનારો અને જઠરાગ્નિને વધારનારો છે. ખી-
લી અને સુંઠનો ક્વાથ ઉલટી અને વિસૂચિ-
કાને હણે છે. ખીલી, સુંઠ, અને કાયફ-
ળનો ક્વાથ વિશેષ શુભવાન્ છે. સુંઠ,
મરી, પીપર, કરંજનું ફળ, હળદર, દારુ-

હળદર, અને બીજોરાનું મૂળ એમને વાટી છાયામાં સુકવીને ગોળી કરવી. તે આંખમાં આંજવાથી વિસુચીને હણી નાંખે છે. અઘેડાનાં પાન તથા મરી સમાન લેઈ, ઘોડાની લાળમાં વાટીને આંજવાથી વિસુચી મટે છે. વિસુચી બહુ વધી ગયેલ હોય તો સમાન દહિં તથા પાણીની છાશ અથવા નાળિયેરના પાણીની પેચા જીવાડવા માટે આપવી જોઈએ. તજ, તમાલપત્ર, એરંડો, સરગવો, કઠ, વજ, શતાવરી, એમને ખટાઈમાં વાટીને ખરડ કરવાથી, અગર તેનું તેલ પકાવી ચોળવાથી વિસુચીની ખાલીઓ મટે છે. કઠ અને સૈંધવનો કલ્ક ચૂકાના તેલમાં પકાવી વિસુચીમાં ચોળવાથી ખાલી તથા તથા શૂળ મટે છે. તરશ તથા મોળ માટે લવંગનું જળ પાવું. જાયફળનું અથવા ભદ્રમોથનું જળ પણ પાવું. ઉછાળો આવી ઉલટી થાય તથા મોળ આવીને છાતીમાં દરદ થાય તેને ઉત્કલેશ કહે છે, તેને માટે નીચેનો લેપ ખટાઈમાં વાટીને કરવો:—

દાડ પટક.

દેવદાર, શ્વેતવજ, કઠ, શતાવરી, હિંગ, અને સૈંધવ.

છાશમાં જવનું ચૂર્ણ નાંખી ગરમ કરી અંદર જવખાર નાંખીને પેટ ઉપર ચોપડવાથી જઠરરોગ મટે છે. ગરમ પાણીના શીશા તથા બીજા પિંડરૂપ તાપોથી શેક કરવાથી પણ પેટના વ્યાધિઓ મટી જાય છે.

૨૫

વિલખિકાં તથા અલસકની ચિકિત્સા.

વિલમ્બિકાલસકયોરયમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।
અતएव तयोरुक्तं पृथक् नहि चिकित्सितम् ॥

વિલખિકા તથા અલસકના ઉપાયો પણ વિષૂચિકાના જેવાજ છે, તેથી જૂદા કહેલા નથી.

ભસ્મકની ચિકિત્સા.

तं भस्मकं गुरु स्निग्धसान्द्रमन्दहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥
अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पीषि ।
संसेवेत यवागूं समपिष्टे पयसि सर्पिषा सिद्धाम् ॥
असकृत् पित्तहरणं पायसप्रतिभोजनम् ।
श्यामात्रिवृन्दिपकञ्च पयोदद्याद्विरेचनम् ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥
शिततण्डुलशितकमलं छागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
भुक्त्वा च तेन पुरुषो दशदिवसानुच्छभोजनो भवति ॥

ભારે, સ્નિગ્ધ, ઘાટાં, મંદ, ટાઢાં, અને સ્થિર અન્નપાનોથી ભસ્મકની શાંતિ કરવી, તથા પિત્તહર અને વિરેચનોથી પણ કરવી. અગ્નિ બહુજ વધી ગયો હોય તો ભેંશનાં દૂધ, દહિં, અને ઘીનાં સેવન કરવાં, તથા દૂધ અને ઘીમાં પકાવેલ યવાગૂ આવી. પિત્તહર એવું વારંવાર દૂધપાકનું ભોજન દેવું. કાળી તથા ઘોળી નસોતરથી પકાવેલા દૂધનું વિરેચન આપવું. મધુર, બુદ્ધિવર્ધક, કફકર,

અને ભારે લોભન, તેમજ અતિ અગ્નિ-
ને હિતકર એવું સર્વ જમીને દિવસે
શયન કરવું. ધોળા ચોખા તથા ધોળા
કમળનો બકરીના દૂધમાં દૂધપાક કરીને
જમાડવો, તેથી દસ દિવસમાં એવું જ-
મનાર થવાય છે.

અઝીણીમાં પાચનો.

અલંપનસાકાય ફલં કદલસમ્ભવમ્ ।
કદલસ્ય તુ પાકાય વુઘૈરપિ ઘૃતં હિતમ્ ॥
ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસો હિતઃ ।
નારિકેરફલતાલવીજયોઃ પાચકં સપદિ
તળુકં વિદુઃ ॥ સ્ત્રીરમેવ સદ્ધકારપાચનં
ચારમજ્જનિ હરીતકી હિતા । મધૂકમાલ્દાર-
નૃપાદનાનાં પરુપલ્લવજૈરકાપેત્યકાનામ્ ॥
પાકાય પેયં પિતુમન્દવીજં ઘૃતેઽપિ તક્રે-
ઽપિ તદેવ પથ્યમ્ । સ્વર્જૂરશૃઙ્ગાટકયોઃ પ્ર-
શસ્તં વિશ્વૌષધં કુત્ર ચ ભદ્રમુસ્તમ્ ॥ ય-
જ્ઞાઙ્ગવોધિદ્રુફલેષુ શસ્તં પુષ્પે તથા પર્યુષિ-
તં પ્રતીતમ્ । તળુકલેષુ ચ પયઃ પયઃ સ્વયો
દીપ્યકન્તુ ચિપિટે કળાયુતમ્ ॥ પથિકા
દધિજલેન જીર્યો કર્કટી ચ સુમનેષુ જી-
ર્યતે ॥ સુમનેષુ ગોધૂમેષુ જીર્યતિ ॥

ગોધૂમમાષહરિમન્યવતીનમુદ્ગરાકોભવેઙ્ગ
ટિતિ માતુલપુત્રકેણ ॥ માતુલપુત્રકં ધતૂર
ફલમ્ ॥

સ્વર્જૂરિકાવિશકશેરુશિતામુ શસ્તંશૃઙ્ગાટ-
કે મધુકલેષ્યપિ ભદ્રમુસ્તમ્ ॥ કહુશામા-
કનીવારાઃ કુલત્યાશ્ચાવિલમ્બિતમ્ । દ-
ધ્રો જલેન જીર્યન્તિ દ્વૈદલં કાઙ્ગિકેન તુ ॥
પિષ્ટાન્નં શીતલંવારિકૃશરાં સૈન્ધવં પચેન્

માપેન્દરીનિમ્બુફલં પાયસં મુદ્ગપૂષ્પકઃ ॥
વટાવેસવારાલ્લવક્ત્રેન ફેનીસમં પર્પટઃ શિમ્બુ-
વીજેન યાતિ ॥ કળામૂલતો લઙ્કાપૂષ્પસ-
દ્વાદિપાકો ભવેચ્છલ્લુગ્રીમળડયોશ્ચ ॥

વેસવારો વસગ ઇતિ લોકે । તથા ॥

સ્નેહો નિશાદિહુલ્લવઙ્ગકૈલાધાન્યાકનીરા
દ્રંકનાગરાણિ । અમ્લોષ્ણં સૈન્ધવચૂર્ગમન્ને
યથોચિતં સંસ્કૃતયે પ્રણીતમ્ ॥

ઇતિ સદ્મા સદ્ધકપાનવિશેષઃ । મળ્ડઃ માળ્ડ
ઇતિ લોકે ॥

કિમત્ર ચિત્રં વહુમત્સપ્તમાંપ્રભોજીસુખી
કાઙ્ગિકાનતઃ સ્યાત્ । ઇત્યદ્રુતં કેવલવ-
હ્નિપકો માંસેન મત્સ્યઃ પરિપાકમેતિ ॥ આ
મમાન્નકલં મત્સ્યતદ્વીજંપિશિત હિતમ્ ।
કૂર્મમાંસં યવક્ષારાત્ શીઘ્રં પાકુપૈતિ હિ ॥
કવોતારાવતનીલકળ્ડકપિઙ્ગલાનાં પિ-
શિનાનિ શુસ્ત્વા । કાશસ્ય મૂકં પરિવિષ્ય
પીતં સુખી ભવેન્ના વહુશો હિદૃષ્ટમ્ ॥ માં-
સાનિ સર્વાણ્યપિ યાન્તિ પાકં ક્ષારેણ સ-
વ્યસ્તિલનાલજેન । ચઙ્ગુકસિદ્ધાર્થકવાસ્તુ
કાનાં ગાયત્રિસારકથિતેન પાકઃ ॥

ચઙ્ગુકઃ ચેચૂ ઇતિ લોકે । ગાયત્રી સ્વદિરઃ ॥

પાલક્રિકાકેલુકકારવેલીવાર્તાકવંશાઙ્ક-
રમૂલકાનામ્ । ઉપૌદિકાલાબુપટોલકાનાં
સિદ્ધાર્થકો મેઘરવશ્ચ પક્ત્તા ॥ મેઘરવઃ ચૌરા
ઇતિ લોકે ॥

ત્રિપચ્યતે શૂરણકં ગુડેન તથાલુકં તળુ-
લધાવનેન । પિષ્ટાલુકં જીર્યતિ કોરદૂષા-

ત્ કશેરુપાકઃ કિલ નાગરેણ । લવણસ્ત-
ખ્દુલતૌયાત્ સર્પિર્જમ્બીરકાચમ્લાત્ । મ-
રિચાદપિ તચ્છીઘ્રં પાકં ચાત્યેવ કાઞ્જિકા
ચૈલમ્ ॥ ક્ષીરં જીર્યતિ તક્ષેણ તદ્ભવ્યં કો-
ણમંદકાત્ । માહિષં માણિમન્યેન શઙ્ખચૂ-
ર્ણેન તદ્દયિ ॥ મણ્ડકઃ માઢ ઇતિ લોકે ॥

રસાલં જીર્યતિ વ્યોષાત્ સ્વણં નાગરમ-
ક્ષણાત્ । સિતા નાગરમુસોન તથેષુશ્ચાર્દ્રિ-
કારસાત્ । જરામિરા ગૈરિકચન્દનામ્યા-
મમ્બેતિ શીઘ્રં મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટમ્ । ઉષ્ણે
ન શીતં શિશિરેણ ચોષ્ણં જીર્ણો ભવેત્
ક્ષારગણસ્તથામ્લૈઃ ॥ ૩૫ મદિરા ॥

તત્તં તત્તં હેમ વા તારમયો તોયે ક્ષિપ્તં સ-
પ્તકૃત્વસ્તદમ્ભઃ । પીત્વાડર્શનિર્જનતોયજાતં
નિહન્યાત્તત્ર ક્ષૌદ્રં મદ્રમુસ્તં વિશેષાત્ ॥

તત્ર તોયાર્જર્ગિ । ઇતિ જઠરાગ્નિવિકારઃ ॥

કૃષ્ણસના અજીર્ણતુ' પાચન કેળાં છે,
કેળાં ધીથી પચે છે, અને ધીતુ' પાચન
લીંબુનો રસ કરે છે, એમ વિદ્વાનોએ
કહેલું છે. નાગિયેર કે તાડફળતુ' પાચન
ચોખાથી થાય છે, આંબો દૂધથી પચે
છે, ચારોળી હરડેથી પચે છે, અને મ-
હુડાં, ખીલી, રાયણ, ફાલસાં, ખજૂર,
અને કોઠતુ' પાચન લોમડાનાં ખીજેથી
થાય છે. ધી અને છાશને પણુલીમડાનાં
ખીજ પચાવે છે. ખજૂર અને શીંગોડાંને
સૂંઠ અથવા ભદ્રમોથ પચાવે છે. ઊંબરો,
પીપળો, અને પીપરનાં ફળ ઉપર સૂંઠ સાડું
પાચન છે. ચોખા દૂધથી, દૂધ અજમા-
થી, સાડી ચોખા દહીંના પાણીથી, અને
કાકડી ઘઉંથી પચે છે. ઘઉં, અડદ, ચ-

ણા, વટાણા, તથા મગ એ સર્વ ધાતૂરાના ડો-
ડવાથી પચે છે, ખલેલાં, કમળના મુણાલ,
કસેલાં, સાકર, શીંગોડાં અને પરદેશી
ખજૂરને ભદ્રમોથ પચાવે છે. કાંગ, શા-
મો, નાનવી, અને કળથીને દહિંતુ' પા-
ણી પચાવે છે. દાળતુ' કાંજીથી, લોટતુ' અજ-
શીતળ પાણીથી, ખીચડી સૈંધવથી, અ-
ડદ લીંબુથી, દૂધપાક મગના યૂષથી, અ-
ને વડાં ચોસામણથી પચે છે. પરસૂદી-
ની દેનિકા લવંગથી, પાપડ સરગવાનાં
ખીજથી, અને લાડુ, માલપુવા, સાટા, સુંવાળી,
અને માંડો એ સર્વ પીપરીમૂળથી પચે છે.
(સ્નેહ, હળદર, હિંગ, લવંગ, એલચી,
ધાણા, જીરૂ, આદુ, સૂંઠ, લીંબુ, મરી,
અને સૈંધવતુ' ચૂર્ણ અત્રમાં નાંખવાથી
ચોસામણ બને છે.) બહુ માછલાં ખા-
નાર કાંજીથી સુખી થાય છે. એમાં કંઈ આશ્ચર્ય
નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે એકલા અગ્નિથી
પકાવેલાં માછલાં માંસથી પચો જાય છે. મા-
છલાંને કાચી કેરી બહુ પચાવે છે. માંસને
આંખાની ગોઠલી પચાવી દે છે. કાચ-
ખાતુ' માંસ જવખારથી; હોલા, કબૂતર,
નીલકંઠ, અને તેતરનાં માંસો કાંસડાનાં
મૂળ વાટીને પીવાથી પચી જાય છે, એ
અમે બહુવાર જોયેલું છે. તલના ખારથી
સર્વ માંસો પચે છે. છૂંછ, સર્પપ, અને
બથવો ખેરસારના કવાથથી; અને ટાંકો,
કોળી, કારેલાં, શીંગણાં, વાંસના અંકુર,
મૂળા, પોથી, તૂંડાં, અને પરવળ, એ
સર્પપની અને તાંદળજની ભાજીથી પચે
છે. સૂરણ ગોળથી, બટેટાં ચોખાના ધો-
ણથી, ગોળ બટાકા કોદરાથી, કસેલાં
સૂંઠથી, ક્ષાર ચોખાના પાણીથી, ધી

લીંબુ વગેરે ખાટા રસથી તથા મરીથી, તેલ કાંજીથી, દૂધ છાશથી, ગાયનું દૂધ જરા ઊના દહિંના મંડથી, લેંશનું દૂધ સેંધવથી, લેંશનું દહિં શંખના ચૂર્ણથી, અને આંખો સંઠ, મરી, અને પીપરથી પચી જાય છે. ખાંડ સૂંઠથી, સાકર નાગરમોથથી, શેરડી કોથમીરના રસથી, મદિરા સોનાગેરૂંથી તથા ચંદનથી તરત પચે છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે. શીત પદાર્થ ઉષ્ણ પદાર્થથી અને ઉષ્ણ પદાર્થ શીત પદાર્થથી પચે છે. ક્ષારોનો સમૂહ ખટાઈથી પચે છે. પાણી ન પચ્યું હોય તો સોનું કે રૂપું તપાવી તપાવીને સાતવાર પાણીમાં ડોળી, એ પાણી પીવાથી તે પચે છે. પાણીના અપચા ઉપર મધ અને ભદ્રમોથ વિશેષ ઉત્તમ છે. ઇતિ જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કૃમિનો અધિકાર.

કૃમિના ભેદ.

ક્રમયસ્તુ દ્વિધા પ્રોક્તા બાહ્યાભ્યન્તર્ભેદતઃ ॥

કૃમિઓ બે પ્રકારના છે, બાહ્ય અને આભ્યંતર.

કૃમિનાં નિદાનો.

બહિર્મલક્રુપાસ્ટગ્વિજ્જન્મભેદાચ્ચતુર્વિધાઃ ।
નામતો વિંશતિવિધા બાહ્યાસ્તત્ર મલોદ્ભવાઃ ॥

તત્ર તેષુ બાહ્યાઃ ક્રમયઃ મલોદ્ભવાઃ । ત્વગ્લપ્ત-
બહિર્મલસ્વેદસમ્ભવાઃ ॥

ત્યજ્યાના બહારના પરસેવાથી, કફથી, રક્તથી, અને વિષ્ણી એમ ચાર પ્રકારથી થયેલા બાહ્ય કૃમિઓ છે. તેઓ નાભોથી વીશ પ્રકારના છે.

બાહ્ય કૃમિનાં રૂપો.

તિલપ્રમાણસંસ્થાનવર્ણાઃ કેશામ્બરાશ્રયાઃ ॥

તિલાનામિત્ર પરિમાણા સંસ્થાનવર્ણા યેષાં ॥

વહુપાદાશ્ચ સૂક્ષ્માશ્ચ યૂકાલિક્ષાશ્ચ નામતઃ ॥

તત્ર યૂકા વહુપાદાઃ કૃષ્ણાઃ કેશાશ્રયા લિક્ષાઃ

સૂક્ષ્માઃ શ્વેતા વસ્ત્રાશ્રયાઃ ॥

તલ જેવડા તથા તલ જેવા વર્ણવાળા, કેશ અને વસ્ત્રોમાં રહેનારા કૃમિઓ બહુ પગો વાળા અને સૂક્ષ્મ થાય છે તેને જૂ અને લીખ કહેવાય છે. કાળા રંગની, કેશમાં રહેનારી જૂ કહેવાય છે, અને ઘોળા રંગની વસ્ત્રોમાં રહેનારી લીખ કહેવાય છે.

બાહ્ય કૃમિના વિકારો.

દ્વિધા તે કોઠપિટિકા કણ્ઠગણ્ઠાન્ પ્રકુર્વેતે ॥

ધ્રામઠાં, ફોલી, ચળ, અને ગુમડાં એ બંને પ્રકારના કૃમિ કરે છે.

અભ્યંતર કૃમિનાં નિદાનો.

અર્જીર્ણમોજી મધુરામ્લસેવી દ્રવપ્રિયઃ
પિષ્ટગુડોપમોક્તા । વ્યાયામવર્જી ચ દિબા-
શયી ચ વિરુદ્ધમોજી લભતે કુર્મીશ્ચ ॥

અજીર્ણમાં જમનાર, મધુર અને ખાટું ખાનાર, પીવાના પદાર્થની ઇચ્છાવાળા, ગોળ તથા લોટના મિશ્રિત પદાર્થો ખાનાર, કસરત નહિ કરનારા, દિવસે સ્નાનારા, અને વિરુદ્ધ ભોજન કરનારાને કૃમિઓ થાય છે.

કૃમિ થયાનાં લક્ષણો.

જ્વરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદ્રોગઃ સદનં
અમઃ । મક્તદ્વેષોઽતિસારશ્ચ સજ્જાતકૃમિલ-

ક્ષણમ્ ॥

જ્વર, વિવર્ણતા, શૂળ, હૃદ્રોગ, ગ્દાનિ, બ્રમ, અરૂચિ, અને અતિસાર, એ શરીરમાં કૃમિ થયાનાં લક્ષણો છે.

કંઈના કૃમિનાં નિદાનો.

માંસમાષણુદક્ષીરદવિથુક્તૈઃ કફોદ્રવાઃ ॥

શુક્તં કાલાન્તરેનામ્લીભૂત ઇશુરસાવિકારઃ ॥

માંસ, અડદ, ગોળ, દૂધ, દહિ, અને લાંબા સમયે ખાટો થઇ ગયેલો શેરડી નો રસ ખાવાથી કંઈના કૃમિઓ થાય છે.

કંઈના કૃમિનાં લક્ષણો.

કફાદામાશયે જાતા વૃદ્ધાઃ સર્પન્તિ સર્વતઃ । પૃથુવઘ્રનિભાઃ કેચિત્ કેચિદ્રઙ્ગપદોપમાઃ ॥ રૂઢ્યાન્યાકુરાકારાસ્તનુદીર્ઘાસ્તથાગવઃ । શ્વેતાસ્તામ્રાવમાસાશ્ચ નામતઃ સત્તથા તુ તે ॥ અન્નાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદાં મહાકુહાઃ । ચુરવો દર્ભકુસુમાઃ સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વેતે ॥ હૃલાસમાસ્યસ્રવણમવિપાકમરોચકમ્ । મૂર્છાછર્દિજ્વરાનાહકાસશ્વથુપીનસાન્ ॥

વઘ્રશ્ર્મલતા રૂઢોડકુરિતઃ । તનવઃ પરિણાહેન તથા દીર્ઘાસ્તનુદીર્ઘાઃ ચુરવચ્ચુરુમાનાઃ । તત્કત્ત્વવિકારા હૃલાસાદયઃ ॥

કંઈથી આમાશયમાં ઉત્પન્ન થઇને કૃમિઓ વધી જઇને ચારે ભેર ફરે છે; તેમાં કેટલાક આમડાની દોરી જેવા અને કેટલાક અણુશિયા જેવા હોય છે. કેટલાક ઉગેલાં ધાન્યના અંકુરો જેવા, કેટલાક ઝીણા અને લાંબા, અને કેટલાક ઝીણાજ થાય છે. ધોળા અને રાતા દેખાતા એવા તેઓ

સાત જાતના હોય છે. અન્નાદ, ઉદરાવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહાકુહા, ચુર, દર્ભકુસુમ, અને સુગંધ. આકૃમિઓથી મોળ, લાળ, અપચો; અરૂચિ, મૂર્છા, ઉલટી, જ્વરો, આક્રો, ઉધરસ, છીંક, અને સળેખમ થાય છે.

રક્તના કૃમિઓ વિષે.

રક્તવાહિશિરાસ્થાના રક્તજા જન્તવોડગવઃ । પ્રપાદા વૃત્તતામ્રાશ્ચ સૌક્ષ્મ્યાત્કેચિદર્શનાઃ ॥ કેશાદાલોમવિધ્વંસાઃ રોમદ્વીપા ઉદુમ્બરાઃ । ષદ્ તે કુષ્ઠૈકકર્માણઃ સહ સૌરસમાતરઃ ॥ સૌરસમાતૃમ્યાં સહ વર્તેત્ત્વમિતિ સહસૌરસમાતરઃ ॥

રક્તવાહી શિરાની અંદર રક્તથી થતા ઝીણા કૃમિઓ થાય છે, તેઓ બહુ પંગવાળા, રાતા, અને ગોળ હોય છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી કેટલાક તે દેખાય તેવા પણ હોતા નથી. કેશાદ, લોમવિધ્વંસ, રોમદ્વીપ, ઉદુમ્બર, સૌરસ, અને માતૃ, એમ છ પ્રકારના છે. તેઓ કોઠ ઉત્પન્ન કરનારા છે.

વિષ્ટાથી થતા કૃમિઓ વિષે.

પકાશયે પુરીષોત્થા જાયન્તેડયોવિસર્પિણઃ । વૃદ્ધાસ્તે સ્યુર્ભવેયુશ્ચ તે યદામાશયોન્મુલાઃ ॥ તદાસ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસવિદ્ગન્ધાનુવિધાયિનઃ । પૃથુવૃત્તતનુસ્થૂલાઃ શ્યાવપીતસિતાસિતાઃ ॥ તે પશ્ચનામ્રા કુમયઃ કકેરુકમકેરુકાઃ । સૌસુરાદાઃ સશૂનાલ્યા લોલિહા જનયન્તિ ચ ॥ વિદ્ભેદશૂલવિષ્ઠમ્ભકાર્થપારુણ્યપાણ્ડુતાઃ । રોમહર્ષાગ્નિસદનગુદકણ્ઠર્વિમાર્ગાઃ ॥

વૃદ્ધાસ્તેડધો વિસર્પિણઃ સ્યુઃ યદા તે આમાશ-
યોન્મુખા મયેયુલિચ્ચયઃ । તે વિમાર્ગિનાઃ સન્તો
વિઢ્મેશીન્ જનપન્તિર્દિવ્યઃ ॥

પકવાશયમાં વિષ્ણુમાંથી ઉત્પન્ન થ-
યેલા નીચે ગતિ કરનારા કૃમિઓ થાય
છે. વધીને તેઓ આમાશય સામા થાય
છે, ત્યારે ઓડકાર, નિશ્વાસ, વિષ્ણુ જેવી
ગંધ એ કરે છે. તેઓ પોહોળા,
ગોળ, ઝીણા, જાડા, કાળા, પીળા,
ધોળા, અને બહુ કાળા પણ થાય છે.
તેઓ કકેરૂક, મકેરૂક, સૌસુરાદ, સશૂન,
અને લેલિહ, એ પાંચ જાતોના છે, તેથી વિ-
ષ્ણુભેદ, શૂળ, સ્તંભન, કૃશતા, ખરસટપણું,
પાંડુવર્ણ, રૂવાડાં ઉભાં થવાં, અગ્નિમાંધ,
અને ગુદામાં ચળ કરે છે, અને તેઓ
વિભાગે આગનારા છે.

કૃમિની ચિકિત્સા.

વિઢ્ઙ્ગવ્યોષસંયુક્તમન્નમણઃ પિવેન્નરઃ । રી-
પનં કૃમિનાશાય જટરાશ્વિવિંદ્રવે ॥ પ્રત્ય-
હં કદુર્લભં તિલ્લં ભોજનં કરુનાશનમ્ । કૃ-
મીનાં નાશનં રુચ્યમગ્નિતન્દીવતં પરમ્ ॥
વિઢ્ઙ્ગગૃતપાનીયં વિઢ્ઙ્ગનાવધૂલિતમ્ । પી-
તં કૃમિહરંદૃષ્ટં કૃમિનાં વગદાગ્નિવેત્ ॥
લિહ્યાદ્વિઢ્ઙ્ગચૂર્ણં વા મધુના કૃમિનાશનમ્ ।
પલાશવીજસ્ય રસં પિવન્માશ્નિકસંયુતમ્ ॥
પિવેત્તદ્વીજકલ્પં વા મધુના કૃમિનાશન-
મ્ ॥ કમિલ્લચૂર્ણં કર્પાર્યં ગુડેન સદ્ ભ-
ક્ષિતમ્ । પાતયેચ્ચ કૃમીન્ સર્ગાનુરસ્યાન્ન
સંશયઃ ॥ વિઢ્ઙ્ગં કૌટજં વીજં તથા વીજં
પકાશનમ્ । સન્ધ્યર્ણુસ્ત્રાવેત્ સ્વળ્ડેન કૃમી-
આશયિતુનરઃ ॥ નિમ્બપત્રસમુદ્ભૂતં રસં

કૌટ્યુતં પિવેત્ । ધત્તૂરપત્રજં વાપિ કૃમિ-
નાશનમુત્તમમ્ ॥ રમેન્દ્રેણ સમાયુક્તો રસો
ધત્તૂરપત્રજઃ । તામ્બૂલપત્રજો વાપિ લેપો
યૂકાવિનાશનઃ । ધત્તૂરપત્રકલ્પેન તદ્રસેન્ન-
વ પાચિતમ્ ॥ તૈલમધ્યજ્ઞમાત્રેણયૂકા ના-
શયતિ ક્ષણાત્ । કૃમીનાં વિદુરફોત્થાના-
મેતદુક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥ રક્તજાનાન્તુ સં-
હારં કુર્યાત્ કુષ્ઠચિકિત્સયા ॥

કૃમિના નાશ માટે તથા અગ્નિની
વૃદ્ધિ માટે વાવડીંગ અને સૂંઠ, મરી,
પીપર સહિત મંડ ખાવું. દરરોજ તી-
ખું, કડવું, કકેરૂક, કૃમિનો નાશ કરનાર,
રોચક, અને દીપન લોજન કરવું. કૃમિના
રોગોને છૂતનાર તથા કૃમિઓને સારી
રીતે હણનાર વાવડીંગનો કથાથ વાવડીંગ-
નું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો. અથવા વાવડીંગ-
નું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી પણ કૃમિ મ-
ટે છે. ખાખરાનાં બીજોનો રસ મધમાં
ખાવો, અથવા ખાખરાનાં રાતાં બીજોનો
કડક મધમાં ચાટવાથી પણ કૃમિ મટે છે.
અરધો તોલો કપીલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં
ખાવું, તેથી ઉદરના સર્વ કૃમિઓ પડી
જાય છે, તેમાં અંશય નથી. વાવડીંગ,
ઈંદ્રજય, અને ખાખરાનાં બીજોનું ચૂર્ણ
ખાંડ સાથે ખાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.
લીમડાનાં પાનનો રસ મધ નાંખીને પીવો,
અથવા મધ સહિત ધત્તૂરાનાં પાનનો રસ
પણ ઉત્તમ કૃમિ નાશક છે. પાશે તથા
ધત્તૂરાનાં પાનનો રસ અથવા નાગર વેદ્ય-
નાં પાનનો રસ ચોપડવાથી જૂઓનો નાશ
થાય છે. ધત્તૂરાનાં પાનનો કડક તથા
તેના જ રસમાં પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ

કરવાથી જૂંઓનો નાશ થઈ જાય છે. વિ-
ષ્ટા તથા કફથી થતા કૃમિઓની આચિ-
કિત્સા કહી છે. રક્તના કૃમિઓનો ચાંદર
કોઠના બેવી ચિકિત્સાથી થાય છે.

કૃમિવાયાને પરહેલ.

क्षाराणि मांसानि घृतानि चापि दधीनि
शाकामि च पर्णवन्ति । अल्पञ्च मिष्टञ्च
रसं विशेषात् कुपीन् जिघांसुः परिवर्जय-
द्भि ॥ इति कृम्यधिकारः ॥

દૂધ, માંસ, ઘી, દહિ, પાંદડાંનાં
શાક, અને વિશેષે કરીને ખાટું તથા
મધુર, એટલી ચીજોનો કૃમિનો નાશ ક-
રવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.



પાંડુ રોગ વગેરેનો અધિકાર.

પાંડુરોગની સંખ્યા.

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफै-
स्त्रयः । चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमोभक्षणा-
त् मृदः ॥

નનુ મૃત્તિકાપિ દૂષિતદોષદ્વરેણૈવ પાણ્ડુરોગં
જનયતીતિ મૃદ્ધક્ષણજઃ પાણ્ડુરોગો દોષજાદભિન્ન
एवं फथं पञ्चम इति । उच्यते । अपरकारणकु-
पिता वातादयोऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति । मृ-
त्तिकाभक्षणात् कुपितास्तु वातादयो विशेषतः
પાણ્ડુરોગમેવ જનયન્ત્યેવેતિ વિશેષાચ્ચિકિત્સાવિશે-
ષાચ્ પચ્ચમશ્વરકેણોક્તઃ । તાચ્ચિકિત્સાપરકારણકુ-
પિતદોષજનિતપાણ્ડુરોગચિકિત્સયા ભવતીતિ સુ-
શ્રુતેન મૃત્તિકાજઃ પૃથક્ ન પઠિતઃ ॥

વાત, પિત્ત અને કફથી, થયેલા ત્ર-
ણ, ચોથો સન્નિપાતિક, અને પાંચમો

માટી ખાવાથી થતો, એમ પાંડુરોગ પાં-
ચ જાતનો છે. આમાં “ માટી પોતે ફ-
પિત કરેલા દોષો વડે પાંડુરોગ ઉત્પન્ન
કરે છે, ત્યારે દોષોથી થયેલા પાંડુરોગથી
માટીથી થનારો પાંડુરોગ જુદો કેમ
ગણ્યો? ” એમ શંકા થાય તો તેનું
સમાધાન કે:-બીજાં કારણોથી કોપેલા
દોષો પાંડુરોગ સિવાય બીજા રોગોને પણ
ઉત્પન્ન કરે છે. પણ માટી ખાવાથી કોપે-
લા દોષો તો વિશેષે કરીને પાંડુરોગ જ
કરે છે. વળી માટી ખાવાથી થયેલા પાં-
ડુરોગની ચિકિત્સા જુદી છે, તેથી ચરકે
તેને જુદો ગણ્યો છે, પણ સુશ્રુતે જુદો
ગણ્યો નથી.

પાંડુરોગનું નિદાન.

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवा-
स्वप्नमतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य त्रि-
दूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥
तीक्ष्णं राजिकादि ॥

કસરત, તથા ખાટું ખાઈ, મધ,
માટી, એમનું ભક્ષણ; તથા દિવસે સૂવું,
અને અત્યંત તીક્ષ્ણ ખાનારના દોષો ર-
ક્તને ફપિત કરીને આમડીમાં પાંડુતા કરે છે.

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ.

त्वक्स्फोटनिष्ठोवनगात्रसादमृद्वक्षणप्रेक्ष-
णकूटशोथाः । विण्मूत्रपीतत्वमथाविषाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥

પ્રેક્ષણકૂટશોથ ઇતિ અક્ષિગોલકશોથઃ ॥

આમડીનું ફાટવું, થૂંકનો વધારો,
અંગોમાં જ્વાનિ, માટી ખાવાની ઇચ્છા,
આંખ ઉપર સોજો, વિષ્ટા તથા મૂત્ર પી-

ળાં થઈ અન્નનો અપચો, એટલાં પાંડુ-
રોગનાં પૂર્વ ચિન્હો છે.

વાયુથી થયેલા પાંડુનાં લક્ષણો.

ત્વદ્મૂત્રનયનાદીનાં રુક્ષકૃષ્ણારુણામ-
તા । વાતપાદ્વામયં કમ્પસ્તોદાનાહશ્ચમા-
દયઃ ॥ કૃષ્ણારુણામતા પાણ્ડુત્વં નાતિક્રામતિ
અતएष સુશ્રુતે ‘સર્વેષુ ચૈતેભ્યતિ પાણ્ડુભાથો ય-
તોઽધિકોતઃ સ્વલુ પાણ્ડુરોગ’ ઇતિ । અમાદય
ઇત્યાદિશબ્દાત્ મેદશ્ચાદયઃ ॥

આમડી, મૂત્ર, અને નેત્રા લૂખાં તથા
કાળાશ સહિત રતાં થાય છે. કંપ, પી-
ડા, ભ્રમ, આક્રેશ, ભેદન તથા શૂળ
વગેરે વાતિક પાંડુરોગનાં લક્ષણો છે. આ-
મડીમાં કાળાશથી મિશ્રિત રતાશ વગેરે
થાય છે, તે પાંડુરોગ વગર થતી નથી.
માટે જ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે-સર્વ જાતના
પાંડુ રોગોમાં પાંડુપાણ્ડુ અધિક થાય
છે, માટે જ એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે.

પૈત્તિક પાંડુનાં લક્ષણો.

પીતત્વદ્વનસ્રવિષ્મૂત્રો દાહતૃષ્ણાજ્વરા-
ન્વિતઃ । મિત્રવિટ્કોઽતિપીતાભઃ પિત્ત-
પાણ્ડ્વામયે નરઃ ॥ મિત્રવિટ્કઃ સદ્રવમલઃ ॥

પિત્તના પાંડુમાં આમડી, નખ, વિષ્ટા,
મૂત્ર, એ પીળાં થઈ જાય છે. દાહ, તરશ,
અને જ્વર આવે છે. પાતળો અને પીળા
રંગનો દસ્ત આવે છે.

કફજ પાંડુનાં લક્ષણો.

કફપ્રસેકશ્વયથુતન્દ્રાલસ્યાતિગૌરવૈઃ ।
પાણ્ડુરોગી કફાત્ શુક્લૈસ્ત્વદ્મૂત્રનયનાનૈઃ ॥

કફ પડે છે, સોજો થાય છે, ઘેન
તથા આળસ આવે છે, અત્યંત ભારેપ-
ણું આવે છે; અને આમડી, મૂત્ર, નેત્ર,
તથા મુખ ધોળાં થાય છે.

સાંનિપાતિક પાંડુનાં લક્ષણો.

સર્વાન્નમેધેનઃ સર્વે દુષ્ટા દોષાસ્ત્રિદોષ-
જમ્ । ત્રિદોષલિઙ્ગં કુર્વન્તિ પાણ્ડુરોગં સુ-
દુઃસહમ્ ॥

સર્વ પ્રકારનાં અન્નનો ખાનારના
ત્રણે દોષો દૂષિત થાય તો તેને ત્રણે
દોષોનાં ચિન્હો સાથે દેખાય છે. એ અ-
સહ્ય પાંડુરોગ છે.

માટી ખાવાથી થતા પાંડુની સંપ્રાપ્તિ.

મૃત્તિકાદનશીલસ્ય કુપ્યત્યન્યતમો મલઃ ।
કષાયા મારુતં પિત્તમુષરા મધુરા કફમ્ ॥
કોપયેન્મૃદ્રસાર્દીશ્ચ રૌક્ષ્યાદુકશ્ચ રુક્ષયેત્ ॥
પૂરયત્યત્રિપકૈવ સ્તોતાંસિ નિરુગદ્ધયપિ ।
ઇન્દ્રિયાણાં બલં હત્વા તેજો વીર્યૌજસી
તથા । પાણ્ડુરોગં કરોત્યાશુ બલવર્ણાગ્નિ-
નાશનમ્ ॥

સ્તોતાંસિ શિરામુખાનિ । તેજો દીપ્તિઃ ઓજઃ
સર્વધાતુરસઃ ॥

માટી ખાનારને ત્રણમાંથી એક દોષ
કોપ પામે છે. તૂરી માટી વાયુને કોપા-
વે છે, ખારી માટી પિત્તને કોપાવે છે,
અને મીઠી માટી કફને કોપાવે છે. પોતે
રૂક્ષ હોવાથી તે માટી રસ વગેરેને પણ
રૂક્ષ કરે છે. કાચી માટી સર્વ સ્તોતોને
પુરી દે છે. તથા રોકી દે છે;
તેથી ઇન્દ્રિય બળ, દીપ્તિ, વીર્ય, અ-

ને સર્વ ધાતુઓના બળને હુણી નાંખીને તુરત બળ, વર્ણ, અને અગ્નિનો નાશ કરનારો પાંડુરોગ થાય છે.

માટીના પાંડુનાં લક્ષણ.

મદ્રક્ષણાન્નવેત્પાણ્દુસ્તન્દ્રાલસ્યનિપીઢિતઃ ।
સકાસન્ધાસશૂઝાર્તઃ સદાઽહચિત્તમન્વિતઃ ॥
શૂનાભિઃકૂટગણ્ઢમૂઃ શૂનપાન્નભિમેહનઃ । કુ-
મિકોષ્ઠોઽતિસાર્યેત મઠં સાસુક્રતાન્વિતમ્ ॥

કુમિકોષ્ઠો ઉદરામ્પત્તરસ્યકુમિર્ભેદિત્યનેન સ-
મ્બધ્વતે । અતિસાર્યેત મઠમિતિ કર્મકર્તૃ તત્ક-
ર્મેવત્ મન્તવ્યમ્ ॥ તસ્મિન્ કર્મણ્યર્થેઽત્ર યત્પ્રત્યયઃ ॥

માટી ખાવાથી થતા પાંડુરોગમાં ઘેન અને આળસ થાય છે. ઉપરસ, શ્વાસ, અને શૂળ થાય છે. હમેશાં અરૂચિ રહે છે. આંખનાં ડોડલાં, ગાલ, બ્રમર, પગ, નાભિ, અને કિંગ સૂજી જાય છે. કોઠામાં કૃમિ થાય છે અને લોહી તથા કફનો પાતળો દસ્ત થાય છે.

અસાધ્ય પાંડુનાં લક્ષણો.

જ્વગારોચકુહલાસઝર્તિતૃણાઠ્ઠાન્વિતઃ ।
પાણ્દુરોગી ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્યજ્વઃ ક્ષીણો હતે-
ન્દ્રિયઃ ॥ પાણ્દુરોગશ્ચિરોત્તન્નઃ સ્વરીમૂળો
ન મિદ્ધ્યતિ । કાન્નપ્રકર્ષોન્ શૂઝાઙ્ગો યો
વા પીતાનિ પશ્યતિ ॥ સ્વરીમૂળઃ અતિસ્થિ-
તસર્વધાતુઃ ॥

બદ્ધાલ્પખિદ્ સહરિતં સકર્કં પોડનિર્ના-
તે । દીનઃ સ્વેદાત્તિરિગાઙ્ગઝર્તિમૂર્ઝાતૃવા
ન્વિતઃ ॥ પાણ્દુસ્તનત્રી યસ્તુ પાણ્દુરોગ-
શ્ચ યો ભવેદ્ । પાણ્દુરોગાતદર્શી ચ પા-
ણ્દુરોગી વિનશ્યતિ ॥

પાણ્દુસઙ્ગાતદર્શી પીતવર્ણસ્ય રાશિં પશ્યતિ ॥
અન્તેષુ શૂનં પરિહીનમધ્યં મ્લાનં તથાન્તેષુ
ચ મધ્યશૂનમ્ । ગુદે મુલે શેફસિ મુષ્ક-
યોશ્ચ શૂનં પ્રતામ્યન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥ વિવ-
ર્જયેત્પાણ્દુકિનં યશોઽર્થી તથાતિસારજ્વ-
રપીઢિતશ્ચ ॥

અન્તેષુ હસ્તપાદાદિષુ । મ્લાનં ક્ષીણમ્ । પ્રતા-
મ્યન્તમ્ મ્લાનિં ગચ્છન્તમ્ । અસંજ્ઞકલ્પં મૃતસ-
દશમ્ ।

જ્વર, અરૂચિ, મોળ, ઉલટી, તરશ, અને ગ્લાનિવાળા, અને હુણાયત્રી ઇન્દ્રિ-
યોવાળા ત્રિદોષથી થયેલા પાંડુરોગીને ઓડી દેવો. લાંબા કાળથી થયેલ અને બહુજ રૂક્ષ થયેલા ધાતુઓવાળાનો પંથુ ત્યાગ કરવો જોઈએ. લાંબા કાળથી સૂજે-
લા શરીરવાળો, સર્વત્ર પીગું દેખનારો; બાંધાયેલ થોડી વિદ્યા પડીને પછી પાત-
ળો કફ તથા સહિત લીલો બાડો પડતો હોય; તથા જે દીનતા, પરસેવો, ઉલટી, તરશ, તથા મૂર્છાવાળો હોય; ઘાંત, નખ, નેત્ર, વગેરે પાંડુવર્ણનાં થઈ જઈને જે સર્વ પાંડુ વસ્તુનું જ દેખતો હોય, તે માણસ મરી જાય છે. હાથ પગો સૂજેલા હોય, મધ્ય ભાગમાં સૂકાયેલા તથા સૂજેલા હોય, હાથ પગો સુકાયેલા તથા ગુદા-
લિંગાદિ સૂજેલાં હોય, ગ્લાનિ તથા મૂ-
ર્છા થયા કરે, અતિસાર તથા જ્વરથી પીડા થતી હોય, એવા રોગીને યશની ઇચ્છાવાળા વેચે ઓડી દેવો જોઈએ.

કમળાની સંપ્રાપ્તિ.

પાણ્દુરોગી તુ યોઽત્યર્થ પિત્તલાનિ નિ-

ષેવતે । તસ્ય પિત્તમસ્ટ્ક્રમાંસં દગ્ધ્વા રો-
ગાય કલ્પતે ॥

પિત્તમ્ કર્તુ દગ્ધ્વા સન્દૂષ્ય રોગાય કામલા-
રૂપાય । પાણ્ડુરોગિણ એવાતિશયિતપિત્તલસેવયા
કામલા ભવતિ નાયં નિયમઃ । કિન્તુ કામલા
સ્વતન્ત્રાપિ ભવતિ । યથા રાજયક્ષ્મા કાસાદુપે-
ક્ષિતાદ્ભવતિ નાયં નિયમઃ । કિન્તુ રાજયક્ષ્મા
સ્વતન્ત્રોઽપિ ભવતિ તદ્દેવ ॥

જે પાંડુરોગવાળો અત્યંત પિત્ત કર-
નારા પદાર્થોનું સેવન કરતો હોય તેનું
પિત્ત લોહીને તથા માંસને બાળીને કમ-
ળાનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ ક્ષય
રોગ ઉધરસની ઉપેક્ષાથીજ થાય એ-
વો કાંઈ નિયમ નથી, તેમ પાંડુરોગવાળો
જ પિત્ત કરનારા પદાર્થો ઘણા ખાય તો
કમળો થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી,
પણ સ્વતંત્ર પણ થાય છે.

કમળાનું લક્ષણ.

હારિદ્રનેત્રઃ સુષૃશં હારિદ્રત્વકુન્ડલનનઃ ।
પીતરક્તશકુન્મૂત્રો ભેકવર્ણો હતેન્દ્રિયઃ ।
દાહાવિપાકદર્બિલ્યસદનારુચિકર્ષિતઃ ॥

હારિદ્રં હારિદ્રાવર્ણમ્ । પીતરક્તશકુન્મૂત્રઃ । પીતે
રક્તે વા શકુન્મૂત્રે યસ્ય સઃ । ભેકવર્ણઃ બૃહદ્દે-
કવર્ણઃ ॥

નેત્રો પીળાં હોય; ચામડી, નખ,
અને મુખ અત્યંત પીળાં થયાં હોય;
વિષ્ટા તથા મૂત્ર પીળાં અને રાતાં થયાં
હોય, દેડકાના જેવો વર્ણ થઇને ઇન્દ્રિયો
હુણીઈ ગઈ હોય; દાહ, અપચો, દુર્બ-
ળતા, અને અરૂચિ થઈ હોય; તે કમ-
ળાનાં ચિન્હો છે.

કમળાના ભેદ.

કામલા બહુપિત્તૈષા કોષ્ટશાલાશ્રયા મ-
તા ॥ એકા શોષાશ્રયા । અપરા શાલાશ્રયા ॥

બહુ પિત્તવાળો કમળો કોઠાનો અને
શાખાનો, એમ બે પ્રકારનો થાય છે.

કોઠાના કમળાનું કષ્ટસાધ્યપણું.

કાલાન્તરાત્ સ્ત્રીભૂતા કૃચ્છ્રા સ્યાત્
કુમ્ભકામલા ॥

કોઠાનો કમળો કુંભકામલા કહેવાય
છે, તે ઘણા કાળનો હોય તો કષ્ટસાધ્ય
થઈ જાય છે.

કોઠામાંના કમળાનું અરિષ્ટ.

છર્ચરોચકહૃલ્લાસજ્વરક્રમનિર્ણિતઃ । ન-
શ્યતિ શ્વાસકાસાર્ત્તો વિદ્ભેદી કુમ્ભકા-
મલી ॥

કોઠામાં રહેલા કમળાવાળાને ઉલટી,
મોળ, અરૂચિ, જ્વર, અને ગ્લાનિ હોય,
તથા શ્વાસ અને ઉધરસ હોય, અને
વિષ્ટા વારંવાર થતી હોય, તે મરી જાય છે.

બંને કમળાના અરિષ્ટનું લક્ષણ.

કૃષ્ણપીતશકુન્મૂત્રો મૃગં શૂનશ્ચ માનવઃ ।
સરક્તાશ્મિમુલ્લહિર્દિવિષ્ણુમૂત્રો યશ્ચ તામ્ય-
પિ । દાહારુચિતૃષ્ણાનાહતન્દ્રામોહસમન્વિતઃ ।
નષ્ટામિસંજ્ઞઃ ક્ષિપ્રં હિ કામલાવાન્વિપચતો ॥

વિષ્ટા મૂત્ર કાળાં પીળાં થયાં હોય,
બહુ સોજો થયો હોય, તથા આંખ, મુખ,
ઉલટી, વિષ્ટા, અને મૂત્ર રાતાં થયાં હોય;
તેમજ ગ્લાનિ, દાહ, અરૂચિ, આશ્રુ, તંદ્રા,
અને મોહ થયો હોય; અશ્મિ અને સંજ્ઞા
નાશ પામ્યાં હોય. તે માણસ મરી જાય છે.

હલીમકનુ લક્ષણ.

યદા તુ પાણ્ડોર્વજઃ સ્યાદ્દરિતશ્યાવપી-
તકઃ । બલોત્સાહશ્ચયસ્તન્દ્રા મન્દામિત્વં મૃ-
દુજ્વરઃ ॥ સ્ત્રીષ્વહર્ષોઽન્નમર્દશ્ચ શ્વાસતૃષ્ણા-
રુચિન્ન્રમાઃ । હલીમકં તદા તસ્ય વિદ્યાદ-
નિહ્લપિત્તતઃ ॥ પાણ્ડોઃ પાણ્ડુરોગિણઃ ॥

પાંડુરોગીનો વર્ણુ હીલો, કાળો, અને
પીળો થઇ જાય; બળ તથા ઉત્સાહ નાશ
પામી જાય; નિદ્રા જેવું આજસ અને
અગ્નિ મંદ પડી જાય; ઝીણો તાવ આવે
તથા સ્ત્રીપર પ્રીતિ ન થાય; અંગો ભાંગે
અને શ્વાસ, તૃષ્ણા, અરુચિ, જ્વર એ
થયા કરે; ત્યારે વાતપિત્તથી થયેલો હ-
લીમક રોગ જાણવો.

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

સપ્તરાત્રં નવાં મૃતૈર્ભાવિતશ્ચાયસો રજઃ ।
પાણ્ડુરોગપ્રશાન્ત્યર્થં પયસા પ્રપિબેશ્વરઃ ॥
ગોમૂત્રસિદ્ધં મળ્દૂરચૂર્ણં સગૃહમશ્નતઃ । પા-
ણ્ડુરોગઃ ક્ષયં યાતિ પક્તિશૂલશ્ચ દારુણમ્ ।
આયોમલં સુસન્તપ્તં મૃયો ગોમૂત્રસાધિતમ્ ॥
મધુસર્પિર્યુતં લીઢ્વા પાણ્ડુરોગી સુખી ભવેત્ ॥
પુનર્નવાત્રિવૃત્ વ્યોષં વિઢઙ્ગં દારુચિત્રકમ્ ।
કુષ્ઠં હરિદ્રા ત્રિફલા દન્તી ચવ્યં કલિન્ન-
કમ્ ॥ કડુકા પિપ્પલીમૂલં મુસ્તં મૃત્તી ચ
કારવી । યવાની કદ્દલશ્ચેતિ પૃથક્ પ-
લમિતં સમમ્ ॥ મળ્દૂરં દ્વિગુણં ચૂર્ણાન્નોમૂ-
ત્રેઽષ્ટગુણે પચેત્ । ગુદેન વટકાન્ કૃત્વા
તન્નેજાલોઽથ તાન્ પિબેત્ । પુનર્નવાદિમળ્દૂ-
રષટ્કોઽન્નિવિનિર્મિતઃ ॥ પાણ્ડુરોર્ગનિહ-

ન્યાશુ કામલાશ્ચ હલીમકમ્ । શ્વાસં કા-
સં ચ યક્ષ્માણં જ્વરં શોથં તથોદરમ્ ॥
શૂઝં પ્લીહાનમાધ્માનમર્શોસિ ગ્રહ્ણીં કૃમીન્ ।
વાતરક્તશ્ચ કુષ્ઠશ્ચ સેવનાન્નાશયેત્ ભુવમ્ ॥
અત્ર પુનર્નવાદિ ૨૩ પ્રત્યેક પલ ૧ । લોહ-
કિટ્તચૂર્ણ પલ ૪૯ । ગોમૂત્ર પલ ૧૮૪ । પુ-
નર્નવાદિમંદૂરઃ ॥

ત્ર્યૂષણં ત્રિફલા મુસ્તં વિઢઙ્ગં ચિત્રકં ત-
થા । એતાનિ નવભાગાનિ નવભાગા હતા-
યસઃ । એતદેકીકૃતં ચૂર્ણં નરોઽષ્ટાદશર-
ત્તિકમ્ ॥ પ્રલિહ્વાત્ મધુસર્પિર્યુતં પિવેત્ત-
ક્ત્રેણ વા સહ ॥ ગોમૂત્રેણ પિવેદ્વાપિ પાણ્ડુ-
રોગં વિનાશયેત્ । શોથં હૃદ્રોગમુદરં કૃમિં
કુષ્ઠં ભગન્દરમ્ । નાશયેદમિમાન્ધશ્ચ દુર્ના-
મકમરોચકમ્ ॥ આર્દ્રકસ્ય રસેનાપિ લિ-
હ્વાત્ કફસમૃદ્ધિમાન્ અત્ર નવામસલોહં તત્ત-
રત્તિકાપરિમિતં મક્ષણીયમ્ । યત્ ઉત્તં રસમદીપેત્ ॥

ગુહ્યામેકાં સમારભ્ય યાવત્ સ્પુર્નવ ર-
ત્તિકાઃ । તાવત્ લોહં સમશ્રીયાત્ યથા
દોષાનલં નરઃ ॥ એવં સતિ પ્રથમદિને ત્ર્યૂષ-
ણાદિસહિતં રત્તિકાદયમિતમ્ । પ્રતિદિનં રત્તિ-
કાદયં દ્વયં વર્ધયેત્ । યાવત્ ત્ર્યૂષણાદિસહિત
અષ્ટાદશ રત્તિકાઃ સ્યુઃ । તતસ્તાઃ પ્રતિદિનં
શ્લાદેત્ । ઇતિ નવાયસં ચૂર્ણમ્ ॥

સાત રાત્રિ સૂધી ગોમૂત્રની ભાવના
હીધી હોય એવા લોહાનુ યથુ પાંડુરોગ
મટાડવા માટે માણસે દ્રવ્ય સાથે ખાવું.

ગોમૂત્રમાં પકાવેલ લોહાનુ યથુ ગોળ
સાથે ખાવાથી પાંડુરોગ તથા પિત્તનુ
શૂળ મટે છે.

લોહાના કીટાને અત્યંત તપાવીને પછી તેને ગોમૂત્રમાં પકાવી મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

પુનર્નવાદિ મંદુર.

સાટોડી, નસોતર, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, કઠ, હળદર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, નેપાળો, ચવક, ઈંદ્રજીવ, કડુ, પીપરીમૂળ, મોથ, કાકડા-શીંગી, કલોલજીર, અજમો, અને કાય-કૃળ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં; એ સર્વ ચૂર્ણથી બમણું મંદુર લેવું; અને તે સર્વને આઠગણુ ગોમૂત્રમાં પકાવવું. પછી તેની ગોળમાં ગોળી વાળીને છાશ સાથે ખાવી. આ પુનર્નવાદિ મંદુરવટક અશ્વિ-ની કુમારોએ બનાવેલ છે. તે પાંડુરોગ કમળો, હલીમક, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, જ્વર, સોજા, ઉદરરોગો, શૂળ, બરલ, આક્રોશ, અર્શો, મરડો, કૃમિઓ, વાતર ક્રાંત, અને કોદનો નાશ કરી નાંખે છે.

નવાયસ ચુર્ણ.

સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રક, આ સર્વ એક એક ભાગ થઈને નવ ભાગ લેવાં; તથા લોહલસ્મ નવ ભાગ લેવી. એમને મેળવીને અઢાર રતિ જેટલું મધ તથા ઘીમાં ચાટવું, અથવા છાશમાં પીવું, અથવા ગોમૂત્રમાં પીવું; એથી પાંડુરોગ, સોજા, છાતીના રોગ, ઉદરરોગ, કૃમિ, કોદ, લગ્નદર, અગ્નિમાંધ, અને અર્શનો નાશ થાય છે. તે રૂચિ કરે છે, જેને કફ વધારે હોય તેણે તે આદાના રસ સાથે ચાટવું. (આ ચૂર્ણ નવ રતિભાર પણ ખા-

વાનું રસ રત્ન પ્રદીપમાં કહેલું છે.) નવરતિ-ભાર થાય ત્યાં સુધી રોજ બપોરે રતિ-ભાર ચઢતે જવું. એટલે નવમે દિવસે અઢાર રતિભાર થાય, તે ખાઈને પછી રોજ અઢાર રતિભાર ખાવું. એમ દોષ અને અગ્નિના પ્રમાણમાં તે ખાવું.

કમળાની ચિકિત્સા.

ત્રિફલાયા ગુહ્યયા વા દાર્વ્યા મરિચ-કસ્ય વા । કાયો માક્ષિકસંયુતઃ શ્રીતલઃ કામલાપહઃ ॥ અઙ્ગે કામલાર્તાનાં દ્રોણ-પુષ્પીરસો દિતઃ । ગુહ્યોપત્રકલ્કં વા વિ-વેત્તક્રેણ કામલી ॥ ધાત્રીલોહરજોવ્યોષ-નિશાક્ષૌદ્રાજ્યચર્કરાઃ । લીલા નિવારય-ન્યાશુ કામચામુદ્રતામપિ ॥ કુમ્ભાલ્યકા-મલાયાં તુ દિતઃ કામલિકો વિધિઃ ॥ ગો-મૂત્રેગ પિબેત્ કુમ્ભકામલાવાન્ શિલાજ-તુમ્ । દગ્ધાક્ષકાષ્ઠૈર્મલમાયસન્તુ ગોમૂત્રનિ-ર્વાપિતમષ્ટવારાન્ । ત્રિચૂર્ણ લીલં મધુના ચિરેણ કુમ્ભાદયં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ ॥ અઘરાતિ કામલાર્તિ નસ્યેન કુમારિકા-જલં સઘઃ ॥

ત્રિકૃળા, ગળો, દારૂહળદર, અથવા મરીનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી કમળો મટે છે. કમળાવાળાને અંજનમાં કુળાનાં પાનનો રસ હિતકારી છે. કમળાવાળો-એ વળી ગળોનાં પાનનો કલ્ક છાશ સાથે ખાવો. આમળાં, લોહલસ્મ, સૂંઠ, મરી, પી-પર, હળદર, મધ, ઘી, સાકર આ સર્વને ચા-ટવાથી ઉદ્ધત કમળો પણ મટી જાય છે. કુલકામલામાં પણ કમળાની જ ચિકિત્સા હિતકારી છે. કુલકામલાવાળાએ ગોમૂત્રમાં શિલાજીત પીવે. લોહાના કીટાને બેહેડાંમાં લાકડાંથી બાળી બાળીને આઠવાર ગોમૂત્રમાં

હારી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી ઘણે કાળે કુંભકામલા મરી જાય છે. કુંવારના રસનું નસ્ય કમળાને એકદમ હણે છે.

હલીમકની ચિકિત્સા.

મારિતંત્રાયમશ્ચૂર્ણ મુક્તાચૂર્ણન સંયુતમ્ ।
સ્વદિરસ્ય કપાયેગ વિવેદ્યતું હલીમકમ્ ॥
સિતાંલિલવલાયષ્ઠીત્રિફલારજનીયુગૈઃ । લો
હં લિહ્યાત્સમધ્વાજ્યં હલીમકનિવૃત્તયે ॥
અમૃતલતારસકલં પ્રસાધિતં તુરગવિદ્વિપઃ
સર્પિઃ । ક્ષીરે ચતુર્ગુણે તદ્વિતરેષ્વ હલીમકા-
ર્ષેભ્યઃ ॥ અમૃતલતાય ધૃતમ્ ॥

મધુરૈરન્નાનૈસ્તં વાંતપિત્તહરૈર્હરેત્ । કા-
મલાપાણ્ડુગોક્તાં ક્રિયાં ચાત્રોપયોજયેત્ ॥

મારેલા લોહાનું ચૂર્ણ તથા મોથનું ચૂર્ણ ખેરના ક્વાથમાં પીવાથી હલીમક મરી જાય છે, સાકર, તલ, બગદાણા, જેડીમધ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, હળદર, દારૂહળદર, તથા લોહભસ્મ એ સર્વ ઘી તથા મધમાં આટવાથી હલીમક મટે છે. ગળોની લ-
તાના રસનો કલ્ક નાંખી તેનાજ રસમાં ચોગણા દૂધ સાથે પકાવેલું લેંશનું ઘી ખાવાથી હલીમક મરી જાય છે. (આને અમૃત લતાય ધૃત કહે છે.) મધુર અન્ન પાને તથા વાતાપિત્તહર પદાર્થો કમળો તથા પાંડુરોગવાળાને આપવાં.

સામાન્ય ચિકિત્સા.

ફલત્રિકામૃતા વાસા તિક્તામૂનિમ્બનિ-
મ્બજઃ કાથઃ । ક્ષૌદ્રયુતોડયં દન્યાદ્દલીમકં
પાણ્ડુકામલારોગમ્ । ત્ર્યુષણં ત્રિફલા
મુસ્તં વિદઙ્ગં ચન્યચિત્રકમ્ । દાર્વીત્ત્વમા-

સિકો ધાતુર્ગ્રન્થિકો દેવદારુ ચ ॥ एषां
द्विषलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृ-
थक् । मण्डूरचूर्णं दिगुणं शुद्धमञ्जनसन्धि-
भम् ॥ मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन् तत्प-
क्षिपेन्नरः । उदुम्बरसमाकारान् वटकास्ता-
न् यथाग्नि च ॥ उपयुञ्जीत तन्नेण जीर्णे
सात्म्यञ्च भोजनम् । मण्डूरवटिका खेषा
प्राणदा पाण्डुरोगिणाम् ॥ कुष्ठानि जठरं
शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् । अर्शोसिका-
मलां मेहं प्रीहानं शमयन्ति च ॥

ત્ર્યુષણાદિમણ્ડૂરવટિકા ॥

કિરાતતિક્તા સુરદારુદાર્વી મસ્તા ગુદ્ગચી
કટુકા પટોલમ્ । દુરાલભા પર્યટકં સનિ-
મ્બં કરુત્રિકં વહિફલત્રિકશ્ચ ॥ ફલં ત્રિ-
ફલસ્ય સમાંગકાનિ સર્વૈઃ સમં ચૂર્ણમથાય-
સથ । સર્પિર્મધુખ્યાં વટિકા વિધેયા તક્ષા-
નુપાનાત્ મિષજા પ્રયોજ્યા ॥ નિહન્તિ પા-
ણ્ડશ્ચ હલીમકશ્ચ શોથં પ્રમેહં ગ્રહીરુત-
શ્ચ । શ્યાસશ્ચ કાસશ્ચ સરક્તપિત્તમર્શસિ-
થો વાગ્ગ્રહમામવાતમ્ । વ્રણાશ્ચ ગુલ્માન્
કફવિદ્રવિશ્ચ વિવ્રશ્ચ કુષ્ઠશ્ચ તતઃ પ્રયો-
ગાત્ ॥ इत्यष्टादशाङ्गलौहम् ॥

ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, અરડુસો, કડુ, કરિ-
યાતું, અને હીમડો, એમનો ક્વાથ મધ
નાંખી પીવાથી હલીમક, કમળો, તથા
પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

ત્ર્યુષણાદિ મંડુર વટિકા.

સૂંઠ મરી, પીપર, હરડાં ખેડાં, આ-
મળાં, મોથ, વાવડંગ, ચવક, ચિત્રક, દારૂ-
હળદર, તજ, સોનામુખી ધાતુ, પીપરીમૂળ,

અને દેવદાર, એ દરેકનાં આઠ આઠ તોલા ચૂર્ણ બુદાં બુદાં કરીને તેમાં શુદ્ધ આંજણ જેવું મંદુરનું ચૂર્ણ એ સર્વથી બમણું મેળવીને તે સર્વને આઠગણા ગો-મૂત્રમાં પકાવવું. તેની ઊંબરાના ક્ષણ જે-વડી ગોળીઓ કરીને છાશ સાથે ખાવી અને તે પચી ગયા પછી હિતકર ભોજન કરવું. પાંડુરોગીને આ મંદુર વટિકા પ્રાણ આપનારી છે. તે કોઠ, ઉદર રોગ, સોન, ઉરુસ્તંભ, કફના રોગો, અર્શો, કમળો, પ્રમેહો, અને બરલને પણ મટાડી દે છે.

અષ્ટાદશાંગલોહ.

કરિયાતું, દેવદાર, દારુહળદર, મોથ, ગળો, કડુ, પરવળ, ધમાસો, ખડસલિયો લીમંડો, ત્રિકટુ, ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણા, અને વાવડીંગનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેમાં તે સર્વ જેટલું લોહ ચૂર્ણ મેળવવું. તેની ઘી અને મધમાં ગોળી વાળીને તે છાશમાં ખાવી. તેથી પાંડુરોગ, હલીમક, સોન, પ્રમેહ, મરડો, ઉદરસ, શાસ, રક્તપિત્ત, અર્શો, બાલતાં અટકવાનો રોગ, આમવાત, વ્રણો, શુદ્ધ, કફ રોગો, વિદ્રધિ, શિત્ર, અને કોઠો સઠી નય છે.

પથ્ય ભોજન.

યવગોધૂમશાલ્યઘૈ રસૈર્જાફલજૈર્હિતૈઃ ॥
મુદ્રાદકીમસૂરાદૈરેષુ ખોજનમિષ્યતે ॥

एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु । इति पाण्डु
रोगकामलाहलीमकाधिकारः ॥

જવ, ધડો, અને ચોખાનાં અન્નો, તથા બાંગવમાંસો, તુવેર, મગ, અને મસૂરનાં ભોજનો આપવાં.

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

धर्मव्यायामशोकाध्वन्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥

તીક્ષ્ણં મરિચાદિ । ઉષ્ણમગ્નિતાપાદિ ॥ ક્ષારો
યવક્ષારાદિઃ । વિદગ્ધં દૂષિતમ્ । સ્વગુણૈઃ સ્વ-
કારણૈર્ગુણૈસ્તીક્ષ્ણાદિભિઃ । ગુણૈરિતિ બહુત્વેન
તીક્ષ્ણામ્લલવણકટૂષ્ણઘર્માદયો ગૃહ્યન્તે । વિદહ-
તિ દૂષયતિ ॥

ધામ, કસરત, શોક, પથ, અને
મૈથુન બહુ સેવવાથી, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
ખારાં, ખાટાં, અને તીખાં અન્નાદિકથી
દૂષિત થયેલું પિત્ત, પોતાના ગુણોથી
એકદમ લોહીને દૂષિત કરી નાંખે
છે. (તીક્ષ્ણ એટલે મરી વગેરે પદાર્થો,
ઉષ્ણ એટલે અગ્નિનો તાપ વગેરે, ક્ષાર
એટલે જવખાર વગેરે.)

રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वश्चाधो द्विधापि वा ।
अत्र रक्तमित्युलक्षणम् । तेन संसृष्टं पित्तञ्च ।
अतएव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति
सुश्रुतः । रक्तञ्च तत्पित्तं चेति कर्मधारयश्च ।
कारणत्रयात् रागत्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युच्यते
इति उभयत्रापि न दोषः ॥

કારણત્રયમાહ । સંયોગાત્ દૂષણાત્ તત્તુ
સામાન્યાદ્વન્ધવર્ણયોઃ । રક્તં પિત્તં સમા-
રુચાતં રક્તપિત્તં મનીષિભિઃ ॥

એ પ્રમાણે પિત્તથી દૂષિત થયેલું દોહી ઉપર તથા નીચે ગતિ કરે છે, તે રક્તપિત્ત કહેવાય છે. સુશ્રુતે રક્ત (દોહી) અને પિત્ત એ બન્નેનું જે વેહેવું તેને 'રક્તપિત્ત' કહેલું છે. પણ બીજાઓ તો એમ કહે છે કે—“રક્ત એટલે રાતા રંગનું પિત્ત વહે છે તે રક્તપિત્ત કહેવાય છે.” ત્રણ કારણથી રંગાયેલું પિત્ત તે રક્તપિત્ત છે, માટે એ બન્ને રીતે બેતાં કશો દોષ નથી. રુધિર અને પિત્તના સંયોગથી, પિત્તથી રક્ત દૂષિત થવાથી, અને એ બન્નેના ગંધ તથા વર્ણની સમાનતાથી, તે રક્ત અને પિત્ત બે હોવાથી વિદ્વાનોએ તેને રક્તપિત્ત કહેલું છે.

રક્તપિત્તના વહન માર્ગો.

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेंद्रीयોनिगुदैरधः।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ॥
कुपितं पित्तम् ॥

ઉર્ધ્વ પિત્ત નાક, કાન, નેત્ર, તથા મુખમાંથી; અને અધોપિત્ત શિશ્ન, યોનિ, અને ગુદામાંથી; તેમજ કોપ પામે છે તો સર્વ રૂવાડાંનાં છિદ્રોમાંથી પણ તે બહાર વહે છે.

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः।
लोहगन्धश्च निःश्वासो भवत्यास्मिन् भविष्यति ॥

શ્વાસિ, શીતતાની ઇચ્છા, ગળામાં ધુવાડા જેવું વમન, લોહાના જેવો ગંધ, અને નિઃશ્વાસ, એ રક્તપિત્તમાં પ્રથમથી થાય છે,

કે સંબંધી રક્તપિત્તનું લક્ષણ.
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ॥

આ પિત્ત ઘાટું, પીંગળું, ચીકણું, અને તંતુવાળું નીકળે છે.

વાતિક રક્તપિત્તનું લક્ષણ.

इषावारुणं सफेनञ्च तनुरुक्षञ्च वातिकम् ॥

આ પિત્ત કાળું, રાતું, શીથળાળું, પાતળું, અને રૂક્ષ નીકળે છે.

પિત્ત સંબંધી રક્તપિત્તનું લક્ષણ.

रक्तपित्तं कषायामं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम्।
मेचकाङ्गारधूमाभमञ्जनाभश्च पैत्तिकम्॥
मेचकम् चिकणं कृष्णवर्णम्। अञ्जनं स्रोतो-
ञ्जनं तदामम् ॥

આ પિત્ત કવાથ જેવું, ચીકણા કાળા રંગનું, ગોમૂત્ર જેવું, કે.યદા જેવું, અંગારાના ધુમાડા જેવું, અને આંજન જેવું નીકળે છે.

માર્ગના ભેદ.

संसृष्टलिङ्गसंसर्गाद् त्रिलिङ्गं सामिपातिकम्।
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत्प्रवर्त्तते॥

બે બે દોષના સંસર્ગોથી ત્રિલિંગ ચિન્હો, અને ત્રણે દોષથી સર્વ ચિન્હો બન્યા છે. કફથી રક્તપિત્ત ઉચે માર્ગે બાય છે, વાયુથી નીચે બાય છે, અને કફ તથા વાયુથી તે બંને માર્ગે બાય છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुतादाहमूर्छा शुक्ले घोरो विवाहस्त्वष्टि-

રપિ સદા હ્યુર્યા ચ પીડા । તૃષ્ણા કો-
ઘસ્ય મેદઃ શિરસિ ચ તત્રાં પૂર્ણા ઈવન-
શ્ચ દ્વેષો મક્તઽવિષાકો ત્રિકૃતિરપિ મવેદ્રક્ત-
પિત્તોપમર્ગાત્ ॥ વિકૃતિઃ માંસપ્રક્ષાલનામતાદિઃ ॥

રક્તપિત્તથી દુર્બળતા, શ્વાસ, ઉધરમ્,
જ્વર, ઉલ્લી, મઠ, પાંડુતા, દાહ, મૂર્છા,
જન્મ પછી ભયંકર દાહ, અગ્નીરતા હં-
મેશાં હૃદયમાં પીડા, તૃષ્ણા, કોઠામાં લે-
દાહ, માથામાં તાપ, ચૂંકમાં પરુનું પડવું,
અત્ર ઉપર દ્વેષ, અપચો, અને માંસના
ધોણુ જેવું, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્યપણું.

एकरोषानुगं साध्यं द्विरोषात् याप्यमु-
च्यते । यन्निरोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरति-
वेगवत् ॥ ऊर्ध्वं साध्यमग्नौ याप्यमपाच्यं
युगपद्रवम् । व्याधिभिः क्षीगदेहस्य वृद्ध-
स्याऽनश्नतस्तु यत् ॥

એક દોષથી હોય તો તે સાધ્ય છે
બે દોષથી હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે, અને
ત્રણે દોષથી હોય તો તે અસાધ્ય છે અને
તે મંદાગ્નિ વેગથી થાય છે. ઉપર જનારૂં
સાધ્ય છે, નીચે જનારૂં કષ્ટસાધ્ય છે, અને
અંતે માર્ગે જનારૂં અસાધ્ય છે. વ્યાધિ-
ઓથી ક્ષીયુ થઈ ગયેલા દેહવાળાને,
વૃદ્ધને, અને નહિ જમી શકનારને થાય,
તો તે અસાધ્ય છે.

સાધ્યનું વિવેચન.

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नयोल्लितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रव-
म् ॥ सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥

એકમાર્ગ જનારૂં હોય, બળવાનને
થયું હોય, બહુ વેગ વગરનું હોય, તુર-
તનું જ થયેલું હોય, હેમંત અને શિશિર
ઋતુના સંબંધવાળું હોય, અને ઉપદ્રવો
વગરનું હોય, તો તે રક્તપિત્ત સાધ્ય છે.

અસાધ્યનું વિવેચન.

માંસપ્રક્ષાલનામં કથિતમિત્થ ચ યત્ કર્દ-
માંમોનિમં વા મેદઃ પૂર્ણાસંકલં યઠાદિવ
યદિ વા પક્વજમ્બૂફલામમ્ । યત્કૃષ્ણં યચ્ચ
નીર્જં શૃંગમપિ કુગપં યત્ર ચોક્તા વિકારા-
સ્તદ્વર્જ્યં રક્તપિત્તં સુરપતિધનુષાં યચ્ચ તુલ્યં
વિમાતિ ॥ ઉક્તા વિકારા દૈર્ભલ્યાદયઃ । સૂર-
પતિધનુષા તુલ્યં નાનાવર્ગમ્ ॥

येन चेपहतो रक्तं रक्तवितेन मानवः ।
पश्येद् भृशं विषच्चापि तदसाध्यमसंशयम् ॥

येन रक्तवितेनोपहतः मनुष्यः दृशं घट्टाशदितं
रक्तं पश्यति स नश्यति विषच्चापि अदृश्यमरीर्यः ॥

માંસના ધોણુ જેવું, ઉકાળા જેવું,
ગારાના પાણી જેવું, અને મેઠ પર અ-
થવા લોડી જેવું, જમણા પડખાની ગાંઠ
જેવું કે પાકેલા જાંબુ જેવું, કાગું, મોરના
કંઠ જેવું, કે મુડદાના જેવી ગંધવાળું,
અથવા પૂર્વે કહેલા ઉપદ્રવોવાળું, અને ઈદ્ર
ધનુષ્યના જેવા વિવિધ રંગોવાળું હોય,
તો તે રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે. રક્તપિત્તવાળો
જે માણસ ઘડો કે વસ્ત્રાદિ દૃશ્ય પદાર્થો-
ને તથા આકાશાદિ અદૃશ્ય પદાર્થોને
અત્યંત રાતાં દેખે છે, તેનું રક્તપિત્ત
પણ અસાધ્ય છે, તેમાં સંશય નથી.

रक्तपित्तनुं अरिष्टः

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः॥
लोहितोद्गारदर्शी च भ्रियते रक्तपैत्तिकः॥
लोहितोद्गारदर्शी व्याभिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं
पश्यतीत्यर्थः ॥

आंभोभां भुङ्क्षु रताश आवी गध
डोयं, डलटीभां डोडी पडे, अने ओड-
कार पशु रता डेअतो डोय, तो ते भा-
षुस भरी नय छे.

रक्तपित्तनी चिकित्सा.

पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो
यतः । हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरा-
दिकृत् ॥ शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रसा-
धिकाः । श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं
रक्तपित्तनाम् ॥ प्रियङ्गुः कङ्गुः ॥

मग्नरमुद्रचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्ति-
नाम् ॥ दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थश्चापि
दापयेत् । पटोलनिम्बन्यग्रोधपुष्पवेतसप-
ल्लवाः ॥ शाकार्थे शाकसात्म्यानां तण्डु-
लीयादयो हिताः । पारावतान् कपोतांश्च
लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ॥ शशान् कपिञ्ज-
लानेगान् हरिणान् काल पुच्छकान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसास्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतघृष्टान् ससैन्यवान् ॥
कफानुगे यूषशकान् दद्याद्वातानुगे रसम् ।
पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लजसक्तुभिः ॥
धान्याकषात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं उबरं दाहं वृष्णां शोषश्च नाशयेत् ॥
धान्यकादिहिमः ॥

ह्रिबेरमुत्पलं चैव चन्दनं यष्टिकामृता ।
उशीरश्च त्रिवृच्चैषां कथं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं वृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृथ्विपर्णी प्रियङ्गु-
का । जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्या-
त् रक्तपित्तनाम् । वासापत्रसमुद्भूतो रसः
समधुशर्करः ॥ काथो वा हरते पीतो र-
क्तपित्तं सुदारुणम् । पिष्टानां वृषपत्राणां
पुटपाकरसो हिमः ॥ समधुर्हरते रक्तपित्तं
कासज्वरक्षयान् । उत्पलं कुमुदं पद्मं क-
ल्हारं लोहितोत्पलम् ॥ मधुकञ्जोति पित्ता-
सकृद्वृष्णाछर्दिहरो गणः । वासायां वि-
द्यमानायामाशां जीवितस्य च । रक्तपित्ती
क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ आटरू-
षकमृद्रीकापथ्याकाथः सशर्करः । क्षौद्रो-
द्व्यः सकलश्वासरक्तपीत्तनिवर्हणः ॥ दूर्वा
सोत्पलीकञ्जल्कमञ्जिष्ठा शैलवालुका ।
शीता शीतमुशीरश्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥
विपचेत् कार्ष्णिकैरैतैराजं प्रस्थमिमं घृतम् ।
तण्डुलानां जलं छागीक्षीरं दद्याच्चतुर्गुण-
म् ॥ तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिका-
गते । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ
प्रपूरयेत् ॥ चक्षुः स्रवति रक्तञ्चेत् पूरये-
त्तेन चक्षुषी । मेदूपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु
योजयेत् ॥ रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गं
प्रयोजयेत् । सर्वेषु रक्तपित्तेषु तस्मात्
श्रेष्ठमिदं घृतम् ॥ इति दूर्वाघं घृतम् ॥

मृद्रीकां चन्दनं लोघ्रं प्रियङ्गुश्च विचूर्ण-
येत् । चूर्णमेतत् पिबेत् क्षौद्रवासारससम-

न्वितम् । नासिकामुखपायुभ्यो योनिमे-
द्रादि वेगितम् । रक्तपित्तं स्रवदन्ति सिद्ध-
एष प्रयोगराद् ॥ यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं
तिष्ठति वेगतः । तदप्येतेन चूर्णेन तिष्ठत्ये-
वावचूर्णितम् ॥ इक्षूणां मध्यकाण्डानि स-
क्रन्दं नीलमुत्पलम् । केशरं पुण्डरीकस्य
मोचामधुकपवकैः ॥ वटप्ररोहसुङ्गाश्च
द्राक्षाखर्जूरमेव च । एतानि समभागानि
कषायं सम्प्रकल्पयेत् ॥ उषितं मधुसंयुक्तं
पाययेच्चर्कान्वितम् । सप्रमेहं रक्तपित्तं
क्षिप्रमेताच्चियच्छति ॥ द्राक्षया फलिनी-
भिर्वा मियालमधुकेन वा । श्वदंष्ट्रया श-
वावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ पकोदु-
म्बाकादमर्यः पथ्याः खर्जूरगोस्तनाः ।
मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्
पृथक् ॥ अत्र कादमर्योः फलमेव ग्राह्यं फलसा-
हचर्यात् ॥

अतिनिष्ठुतरक्तो वा सौद्रयुक्तं पिबेद-
सृक् ॥ सकृद्वा भक्षयेदाज्यं मांसं वा पि-
त्तसंयुतम् । नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्ल-
क्ष्णपिष्टमामलकम् ॥ सेतुरिव तोयवेगं रु-
णद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ घ्राणप्रवृत्ते जलमाधु
पेयं सशर्करं नासिकया पयो वा । द्राक्षा-
रसं क्षीरयुतं पिबेद्वा सशर्करश्चक्षुरसं हि-
ताय ॥ नस्ये दाडिमपुष्पस्य रसो दूर्वा-
भवोऽपि वा । आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा
नासिकासावि रक्तजित् । पुराणं पीनमा-
नीय कूष्माण्डस्य फलं बृहत् ॥ तद्वीजा-
धारबीजत्वक् शिराशून्यं समाचरेत् । तत-

स्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाद्वये ॥
तस्मिन्नीरेऽर्धशिष्टे तु यत्नतः शीतलीकृते ॥
तानि कूष्माण्डखंडानि पीडयेद्दृढवाससा ।
यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धार-
येत् । कूष्माण्डं शोषयेद्धर्मं ताम्रपात्रे ततः
क्षिपेत् । क्षिप्त्वा तत्र घृतं प्रस्थ कूष्माण्डं
तेन भर्जयेत् । मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं
तत्र निःक्षिपेत् ॥ सितायाश्च तुलां तत्र
क्षिप्त्वा तलेहवत् पचेत् । सुपके पिप्पलीधु-
ण्डीजीराणां द्विपलं पृथक् ॥ पृथक् प-
लार्धं धान्याकं पत्रैलामरिचत्वचम् । चूर्ण-
मेषां क्षिरेत्तत्र घृतार्धं क्षौद्रमाचरेत् । एत-
त्पलमितं स्वादेदथवाग्निबलं यथा ॥ ख-
ण्डकूष्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ।
पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रहरं कुशतां वमिम् ॥
कासं श्वासञ्च हृद्गोमं स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
नाशयत्येव वृद्धिञ्च बृंहणो बलवर्द्धनः ॥

इति खण्डकूष्माण्डालेहः ॥

पुराणं पीनमानीय कूष्माण्डस्य फलं
दृढम् । तद्वीजाधारबीजत्वक् शिराशून्यं
समाचरेत् ॥ ततोऽतिसूक्ष्मखण्डानि कृत्वा
तस्य तुलां पचेत् ॥ गोदुग्धस्य तुलामध्ये
मन्देऽग्नौ विपचेच्छनैः ॥ शर्करायास्तुलां
सार्धं गोघृतं प्रस्थमात्रकम् । प्रस्थार्धं मा-
क्षिकश्चापि कुडवं नारिकेरतः ॥ मियल-
फलमज्जानं द्विपलं तिखुरी पलम् । क्षिपे-
देकत्र विपचेत्लेहवत्साधु साधयेत् ॥ भि-
षक् सुपकमालोक्य ज्वलनादवतारयेत् ।
कोष्णे तत्र क्षिपेदेषां चूर्णं तानि वदाम्य-

इम् ॥ एकोऽक्षः शतपुष्पाया अथ क्षीरी
यवानिका । गोक्षुरः क्षुरकः पथ्या कपि-
कच्छफलानि च ॥ सप्तमी त्वक् च सर्वे-
षामक्षयुग्मं पृथक् पृथक् । धान्यकं पिप्प-
ली मुस्तमश्वगन्धा शतावरी ॥ तालमूली
नागत्रला बालकं पत्रकं शटी । जातीफलं
लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला बृहदेलिका ॥ शृङ्गाटकं
पर्पटकं सर्वे पलमितं पृथक् । चन्दनं ना-
गरन्धात्रीफलञ्चापि कशेरुकम् ॥ प्रत्येकं
पञ्च कर्षाणि चत्वार्येतानि निःक्षिपेत् ।
पलद्वयमुशीरस्य मषाणस्योषणस्य च ॥
कूष्माण्डस्यावलेहोऽयं भक्षितः पलमात्र-
या । किं वा यथावद्विलं भुक्त्वा रोगान्
विनाशयेत् ॥ रक्तपित्तं शीतपित्तमम्लपि-
त्तमरोचकम् । वह्निमान्द्यं सदाहञ्च तृष्णां
प्रदरमेव च ॥ रक्ताशोऽपि तथा छर्दि पा-
ण्डुरोगञ्च कामलाम् । उपदंशं विसर्पञ्च
जीर्णञ्च विषयं ज्वरम् ॥ लेहोऽयं परमो
वृष्यो बृंहणो बलवर्द्धनः । स्थापनीयः
प्रगत्नेन भाजने मृण्मये नवे ॥

इति बृहत्कूष्माण्डावलेहः ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसं पलानां शतमात्र-
या । रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पला-
ष्टकम् ॥ मृदग्निना पचेत्तावद्यावद्भवति पि-
ण्डवत् । धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्धं
लेहयेदनु ॥ खण्डकूष्माण्डकं ह्येतत् भुक्त-
मभ्यासतो हरेत् । रक्तपित्तमम्लपित्तं दाहं
तृष्णाञ्च कामलाम् ॥ इति खण्डकूष्माण्डकम् ॥

शतावरी छिन्नरुहा वृषोमुण्डतिकाबलाः ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वच-
स्तथा ॥ भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च
फलानि च । जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागा-
वशेषितम् ॥ दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षि-
केण हतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्म-
लोहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं घृतं देयं
पलं षोडशकं बुधैः " पचेत्ताम्रमये पात्रे
गुडपाको मतो यथा ॥ प्रस्यार्धं मधुनो
देयं शुभाश्व जतुकस्य च । शृङ्गी कृष्णा
विडङ्गञ्च शृण्थ्यजाजी पलं पलम् ॥ त्रि-
फला धान्यकं पत्रं कणा मरिचकेशरम् ।
चूर्णं दत्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधा-
पयेत् ॥ यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालमन्द-
मात्रकम् । गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यो मां-
सरसः पयः । गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्ध-
मांसादिबृंहणम् । रक्तपित्तं क्षयं कासं पा-
र्श्वशूलं विज्ञेयतः ॥ वातरक्तं प्रमेहञ्च शी-
तपित्तं वर्मं कृमम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च
कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥ आनाहं मूत्रसंज्ञाव-
मम्लपित्तं निहन्ति च । चक्षुष्यं बृंहणं
वृष्यं मङ्गलं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ आरोग्यपुत्रदं
श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघव-
ञ्चैव खण्डत्वाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ छागंपारा-
वतं मांसं तित्तिरिः क्रकरः शशः । कुरङ्गः
कृष्णसारश्च मांसमेषां प्रयोजयेत् ॥ नारि-
केरपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् । शु-
ष्कमूलकजीवाण्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥
वार्त्ताकं पक्वमात्रञ्च खर्जूरं स्वादु दाडिः ।

મમ્ । કકારપૂર્વકં યજ્ઞ માંસજ્ઞામૂપસમ્મ-
વમ્ । વર્જનીયં વિશેષેણ खण्डखाद्यं सम-
શ્રતા ॥ લોહાન્તરવદન્નાપિ પુટનાદિ કિ-
યેષ્યતે । ન પુનર્માસિકેણૈવ શિલયૈવ હિ
મારણમ્ ॥

માર્ગી વમનેટી । દિવ્યૌષધી મનઃશિલા । રુ-
ક્મલૌહં અજવેલી इति લોકે । સુનિષ્ણણઞ્ચૌપત્રી-
શાકવિશેષઃ । જીવન્તી જીવ इति શાકવિશેષઃ ।
કકારપૂર્વકં કટુકઃ કાલશાકં કૂમાણ્ડં કર્કટી
કર્કોટકકલિક્કર્કન્ધુકરમર્દકકરીરકતકકશે-
રુકાજિક્કાદિ વર્જનીયમ્ । इति खण्डखाद्यं
લોહમ્ ॥

શતાવરી મૂલકલકં કલ્કાત્ ક્ષીરં ચતુ-
ર્ગુણમ્ । ક્ષીરતુલ્યં ઘૃતં ગવ્યં સિતયા ક-
લ્કતુલ્યયા ॥ ઘૃતશેષં પચેત્તપ્તપલાર્ધં લે
હ્યેત્ સદા । રક્તપિત્તં જ્વમ્લપિત્તં ક્ષયં શ્વા-
સજ્ઞ નાશયેત્ ॥ શતાવરીપાકઃ । इति रक्त-
पित्ताधिकारः ॥

ખળવાન્ માણસને થયેલા રક્તપિત્તને
એકદમ અટકાવવું નહિ, કેમ કે તેમ
કરવાથી છાતીનો રોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણી
રોગ, ખરલનો રોગ, ગુદમરોગ અને
જ્વર વગેરે થાયછે. રક્તપિત્તવાળાને ચોખ્ખા,
સાડીચોખ્ખા, નાનવી, કોદરા, પ્રસાધિકા
નામનો ભાત, શામો અને કાંગનું લોજન
આપવું. દાળ તથા યૂષમાં મસૂર, મગ,
ચણા, મઠ અને તુવેર આપવી. ખટાઇમાં
દાડમ અને આમળાં આપવાં. શાક જો
અનુકૂળ પડે તો પરવળ, લીમડો, વડ
તથા પીવળાનાં ફળો, નેતરનાં પાન અને

તાંદળજો વગેરે આપવાં. માંસમાં કંબૂતર,
હોલા, લાવાં, પાડા, ખટાઉડાં, સસલાં,
તેતર, કાળિયાર, હરણુ અને કાલપુચ્છપ-
ક્ષીના માંસના રસાઓ આપવા, કેમકે
તે રક્તપિત્તને હરનારા છે. કંકનું રક્તપિત્ત
હોય તો કંઈક ખાટા કે ખટાઇ વગરનાં,
ધીમાં તળેલાં સેંધવવાળાં શાકો અને યૂષો
આપવાં. વાયુવાળાને વટાણાના યૂષની
સાથે અને ચોખ્ખાની ધાણીના સાકર નાં-
ખેલા સાથવા સાથે માંસરસ આપવો.

ધાન્યકાદિ હિમઃ—ધાણા, આમળાં,
અરડુસો, દ્રાક્ષ, અને ખડસલિયાતું હિમ
પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા, અને
શોષનો નાશ થાય છે. આને ધાન્યકાદિ
હિમ કહે છે.

વાળો, કમળ, ધાણા, ચંદન, જેઠીમધ,
ગળો, કાળો વાળો, અને નસોતરનો ક્વાથ
મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી રક્ત-
પિત્તનો તુરત નાશ થાય છે.

પદ્મ તથા ઉત્પલના કેસરાઓ ઉગ્ર
રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, અને જ્વરને મટાડે છે.

નાનો સમેરવો અને ઘઉંલાનો ક્વાથ
કરી તેમાં પકાવેલી પેથા રક્તપિત્ત માટે
સારી છે.

અરડૂસીનાં પાનનો સ્વરસ અથવા
ક્વાથ મધ અને સાકર નાંખીને પીવાથી
દારુણ રક્તપિત્ત પણ મટી જાય છે.

અરડૂસીનાં પાનનો પુટપાક પકાવી
કરેલો રસ અથવા તેના હિમમાં મધનાં-
ખીને પીવાથી રક્તપિત્ત, ઉધરસ, જ્વર,
અને ક્ષયનો નાશ થાય છે.

ઉત્પલ, પોચણાં, પદ્મ, કંદુર, તથા

રાતું કંમળ, તથા જેઠીમધ, એ ગણુ-રક્ત-પિત્ત, તૃષા, અને ઉલટીને મટાડે છે.

અરડૂસી હયાત છે અને જીવવાની આશા પણ છે તો પછી રક્તપિત્ત, ઉધ-રસ, અને ક્ષય શું કરી શકે તેમ છે ?

અરડૂસી, દ્રાક્ષ, અને હરડેનો ક્વાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી સર્વ પ્ર-કારના શ્વાસો અને રક્તપિત્ત મટી જાય છે.

હર્વાચ ધૃત—ધરો, કમળકેસરા, મજીઠ, ચણકબાળ, બળદાણા, કપૂર, વાળો, મોથ; ચંદન, અને પદ્મક, એ દરેક એક એક તો-લો લેઈ તેના કડકથી ચોગણુ ચોખાના ઘોણુ તથા બકરીના દૂધથી બત્રીસ તોલા ભાર બકરીનું ધી પકાવવું. લોહીની ઉ-લટી થતી હોય તો એ ઘી ખાવું, નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તેનું નસ્ય દેવું, કાનમાંથી લોહી પડતું હોય તો કાનમાં પૂરવું, નેત્રોમાંથી રક્ત પડે તો નેત્રોમાં નાંખવું, લિંગ કે ગુદામાંથી લોહી નીક-ળતું હોય તો તેમાં એ ઘીની પીચકારી મા-રવી, અને રૂવાડાંમાંથી લોહી સવતું હોય તો આ ઘીનો અભ્યંગ કરવો. સર્વ પ્રકા-રનાં રક્તપિત્તો ઉપર આ ઘી ઉપયોગી છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. એને હર્વાચ ધૃત કહે છે.

દ્રાક્ષ, ચંદન, લોહર અને ઘઉંલાનું ચૂર્ણ મધ તથા અરડૂસીના રસની સાથે પીવાથી મુખ, ગુદા, યોનિ, અને લિંગ વગેરેમાંથી વેગ સહિત જીવતું રક્તપિત્ત મટે છે. આ ઉપાય સિદ્ધ અને ઉત્તમ છે. હથિયારથી થયેલા જખમમાંથી નીકળતા લોહીનો વેગ અટકતોજ ન હોય, તે પણ

તેની ઉપર આ ચૂર્ણ ભરભરાવવાથી એક દિન બંધ થાય છે.

શેલડીની વચલી કાતિળીઓ, કંદ સ-હિત નીલકમળ, કમળકેસરા, જેઠીમધ, કેળાં, કડ, વડવાઈના અગ્રભાગ, દ્રાક્ષ અને ખજૂરને સમભાગે લઈ તેમનું હિંમ કરી મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ર-ક્તપિત્ત અને પ્રમેહ તુરત મટી જાય છે.

દ્રાક્ષ તથા ઘઉંલો, અથવા રાયણુ અને જેઠીમધ, અથવા ગોખરૂ અને શતાવ-રીથી પકાવેલું દૂધ રક્તપિત્તને મટાડે છે.

ઊંબરાનાં પાકાં ફળ, અથવા સીવ-ણનાં ફળ, અથવા હરડે, ખજૂર કે દ્રાક્ષને મધ સાથે આટવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

જેનું લોહી ઘણુંજ સ્વી ગયું હોય તેણે મધ સહિત લોહી પીવું, અથવા મધ સહિત ઘી ખાવું, અથવા પિત્તનાં સ-હિત માંસ ખાવું.

નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો આ-મળાંને ખૂબ વાટી, ઘીમાં શેકી, તેને માથા ઉપર લેપ કરવો, તેથી જેમ પા-ળથી પાણીનો વેગ રોકાય છે, તેમ લો-હીનો વેગ અટકી જશે.

નાકમાંથી લોહી પડે તો તુરત સા-કરનું પાણી પીવું, અથવા નાકેથી દૂધ પીવું, અથવા દૂધ અને દ્રાક્ષનો રસ પી-વો, અથવા સાકર સાથે શેરડીનો રસ પીવો, તેથી ઠીક થાય છે.

ઢાડમનાં ફૂલ, ધરોનો રસ, આંખાનીં ગોઠલીનો રસ, અથવા ડુંગળીના રસનું નસ્ય દેવાથી નાકમાંથી ઝરતું લોહી બં-ધ પડે છે.

ખંડકૂખમાંડાવલેહ—જૂના, જડા, અને મોટા કોહોળામાંથી ખીજ, ખીજનાં સ્થાનો, છાદ્ય અને નસો કાઢી નાંખીને માત્ર તેનો ગર્ભ ૪૦૦ તોલાભાર લેવો. તેને ૮૦૦ તોલાભાર પાણીમાં બાફવો. બફાતાં અરધું પાણી રહે એટલે ટાઢું પાડીને કપડાં-માંથી પાણી નીચેવી કાઢવું. પાણી જુદું રાખી મૂકવું, અને ગર્ભને તડકે સૂકવીને એક ત્રાંખાના વાસણમાં ભરી ૬૪ તોલાભાર ઘીમાં તળવો, તળતાં જ્યારે રંગ મધ જેવો થાય ત્યારે તેમાં પેલું રાખી મૂકેલું પાણી ૪૦૦ તોલાભાર સાકરનાંખી પાક કરવો. શીરા જેવું પાકી જાય એટલે તેમાં આઠ, આઠ તોલાભાર પીપર, સૂંઠ અને જીરું; બે બે તોલાભાર ધાણા, તમાલપત્ર, એળચી, મરી તથા તજ; તથા ખત્રીસ તોલાભાર મધ નાંખવું. આ ખંડ કૂખમાં ડાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. તેમાંથી નિત્ય ચાર તોલાભાર અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી રક્તપિત્ત, શીત પિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિની મંદતા, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ચાંદી, વિસર્પ, જીર્ણ જ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહથી મૈથુનશકિત બહુજ વધે છે, ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે, અને બળ વધે છે. આ અવલેહને પ્રયત્નથી માટીના નવા વાસણમાં રાખવો જોઈએ.

બૃહત્કૂખમાંડાવલેહ—જૂના, જડા મજબૂત કોહોળામાંથી ખીજ, ખીજનાં સ્થાનો, છાદ્ય અને નસો કાઢી નાંખીને રહેલા ગર્ભ માત્રના ઝીણા ટુકડા કરીને તેને ૪૦૦ તોલાભાર લેઈ ૪૦૦ તોલાભાર દુધમાં મંદઅગ્નિથી પકાવવા. પાકી જાય એટલે તેમાં ૬૦૦ તોલાભાર સાકર, ૬૪ તોલાભાર ગાયનું ઘી, ૩૨ તોલાભાર મધ, ૧૬ તોલાભાર ટોપડું, આઠ તોલાભાર

ચારોળીનાં ફળનો ગર્ભ અને ચાર તોલા ભાર તપખીર નાંખીને પકાવવું. શીરા જેવું પાકી જાય એટલે ઉતારીને તેમાં જરા ઉનું હોય ત્યારેજ એક તોલો સૂત્રા; બે બે તોલા વંશકોચન. અજમા, ગોખરૂ, એ-ખરો, હરદે, કૈયાનાં ફળ, અને તજ; ચાર ચાર તોલા ધાણા, પીપર, મોથ, આસોંદ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, બગદાણા, વાળો, તમાલપત્ર, કચ્છરો, જાયફળ, લવંગ, ઝીણી તથા મોટી એળચી, શીંગોડાં, અને ખંડસલિયો; પાંચ પાંચ તોલા ચંદન, સૂંઠ, આમળાં અને કસેલાં; અને આઠ આઠ તોલા કાળો વાળો, મખાના અને મરી નાંખવાં; એટલે બૃહત્કૂખમાંડાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. તે ચાર તોલાભાર અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે નિત્ય ખાવાથી રક્તપિત્ત, શીત પિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિની મંદતા, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ચાંદી, વિસર્પ, જીર્ણ જ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહથી મૈથુનશકિત બહુજ વધે છે, ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે, અને બળ વધે છે. આ અવલેહને પ્રયત્નથી માટીના નવા વાસણમાં રાખવો જોઈએ.

ખંડકૂખમાંડક—૪૦૦ તોલાભાર કોહોળાનો સ્વરસ, ૪૦૦ તોલાભાર ગાયનું દૂધ, અને ૩૨ તોલાભાર આમળાંનું ચૂર્ણ. એમને ઘીમાં અગ્નિથી પકાવવાં. પિંડા જેવું થાય એટલે તેમાં ૩૨ તોલાભાર સાકર મેળવવી. એ ખંડકૂખમાંડક કહેવાય છે. તે રોજ બે તોલાભાર ખાવાથી રક્ત-પિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તરશ, અને કમળો મટી જાય છે.

ખંડખાદ્ય લોહ—શતાવરી, ગળો, અ-
રડસી, ગોરખમુંડી, બળદાણા, કાળી મૂ-
સળી, ખેરસાર, હરડેની છાલ્ય, બેડાંની
છાલ્ય, આમળાંની છાલ્ય, ભારંગી, અને
કઠ, એ દરેક વીસ વીસ તોલાભાર લેઈ
તેનો ૧૦૨૪ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ
કરવો. પાણી બળી આઠમા ભાગનું રહે
એટલે તેમાં મણુશીલ અથવા સોનામુ-
ખીથી મારેલું ૪૮ તોલાભાર ગજવેલનું
ચૂર્ણ, ૬૪ તોલાભાર સાકર અને ૬૪ તો-
લાભાર ઘીનાંખીને ત્રાંખાના વાસણમાં ગો-
ળના જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં ૩૨
તોલા મધ, ૩૨ તોલા ઉત્તમ શિલાજિત,
તથા ચાર ચાર તોલાભાર કાકડાશીંગી,
પીપર, વાવડીંગ, સઠ, જીરું, ત્રિકુળા, ધા-
ણા, તમાલપત્ર, કાળીજીરી, મરી, અને
કેસર મેળવીને મથીને એક રીઠા વાસ-
ણમાં તે રાખવું. આને ખંડખાદ્ય લોહ
કહે છે. સમયાનુસાર આ દવા એકતોલા
જેટલી નિત્ય ગાયના દૂધ સાથે ખાવી,
અને ઉપરથી માંસરસ, દૂધ, ભારે અને
મૈથુનશકિત વધારનારાં અન્નો, તથા પૌ-
ષ્ટિક સ્નિગ્ધ માંસાદિક ખાવાં. તેથી રક્ત-
પિત્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી, ગ્લાનિ,
સોજા, પાંડુરોગ, કોઠ, બરલનો રોગ,
ઉદરરોગ, આક્રોશ, બહુ મૂત્રતા, અને
અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ લોહ
નેત્રને હિતકારી છે, પૌષ્ટિક છે, પુરુષાતન
આપનાર છે, મંગળરૂપ, પ્રસન્ન કરનાર,
આરોગ્ય આપનાર, પુત્ર આપનાર, શ્રેષ્ઠ,
કામદેવ તથા અગ્નિને વધારનાર, લક્ષ્મી
આપનાર, અને શરીરમાં હલકાઈ લાવ-
નાર છે. આ લોહ ઉપર બકરું, કબૂતર,

તેતર, કલકલિયા, સસલું, હરણ, અને
કાળિયાર એઓનાં માંસો ખાવાં. આ લોહ
ખાનારાએ નાળિયેરનું પાણી, મુનિસરણકનું
શાક, બથવો, સૂકા મૂળા, ખરખોડી, પ-
રવળ, લોંરીંગણીનાં ફળ, રીંગણાં, પાકી
કેરી, ખજૂર, અને મીઠાં દાડમનો ત્યાગ
કરવો જોઈએ. જેમનાં નામોનો પ્રથમ
અક્ષર ફેં હોય એવા પદાર્થો, અને જળ
પ્રાય પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસોનો પણ
વિશેષ કરીને ત્યાગ કરવો. આ લોહને મ-
ણુશીલ કે સોનામુખીથી મારવાનું કહેલું
છે તે ઉપરથી લોહ મારવાની ખીજ કિ-
યાઓ ન કરવી, એમ સમજવાનું નથી.

શતાવરી પાક—શતાવરીના મૂળનો
કલક, તેથી ચોગણું દૂધ, દૂધજેટલું ગા-
યનું ઘી, અને કલક જેટલી સાકર, એ
સર્વને માત્ર ઘીજ બાકી રહે ત્યાં સૂધી
પકાવવી. તે ઘી તોલા જેટલું નિત્ય ચા-
ટવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, અને
શ્વાસનો નાશ થાય છે.

અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મ પિત્તનો અધિકાર.

અમ્લપિત્તનું પાસેનું નિદાન.

વિરુદ્ધદુષ્ટામ્લવિદાહિ પિત્તપ્રકોપિ પા-
નાન્નમ્મજો વિદગ્ધમ્ । પિત્તં સ્વહેતૂપચિતં
પુરા યત્તદમ્લપિત્તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥

દુષ્ટં વ્યાપન્નમન્નમ્ । પિત્તપ્રકોપીત્યુક્તેડપિ અ-
મ્લવિદાહીતિ વિશેષાર્થમ્ । પિત્તપ્રકોપિ પાનં
તત્રકુસુરાદિ । અન્નં માષાદિ । સ્વહેતૂપચિતં પુરા

યદ્ વર્ષાસ્વમ્લવિપાકૈર્જલૈરોપધીમિશ્ર તાદૃશીમિ-
રુપચિત્તમ્ સશ્ચિતં પિત્તં તદમ્લપિત્તં વદન્તિ અ-
મ્લપિત્તાદ્યં રોગં વદન્તિ ॥

વિરૂદ્ધ, દુષ્ટ, ખાટાં, વિદાહી, અને
પિત્તને કોપાવનારાં અન્નપાનો ખાવાથી
ખાટું અને લુપ્ત પિત્ત પ્રથમ વર્ષાઋતુમાં
ખાટા વિપાકવાળાં જળો તથા તેવી ઔ-
ષધિઓથી જમા થયેલું હોય છે, તેને
મહાત્માઓ અમ્લપિત્ત કહે છે.

ખાટાં અને દાહ કરનારાં કહેવાનું
કારણ એ કે તેનાથી પિત્ત વધારે કોપે છે.
છાશ, મદિરા, વગેરે પાનો અને અડદ
વગેરે અન્નો પિત્તને કોપાવનારાં છે.

અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

અવિપાકમ્લમોત્કેશતિક્તામ્લોદ્ગારગૌરવૈઃ।
હૃત્કંઠદાહાઽરુચિભિરમ્લપિત્તં વદેદ્વિષકૃ ॥

અપચો, ગ્લાનિ, ઉલટીનો ઉછાળો,
કડવા અને ખાટા ઓડકારો, શરીરમાં
ભાર, હૃદય તથા કંઠમાં દાહ, અને અ-
રુચિ, એ અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો છે.

અમ્લપિત્તના ભેદો.

અમ્લપિત્તં દ્વિધા પ્રોક્તમધોગશ્ચ તથો-
ર્ધ્વગમ્ ॥

નીચે જનાર અને ઉપર જનાર, એમ
અમ્લપિત્ત બે પ્રકારનું છે.

ઉર્ધ્વગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

વાંતં હરિત્ પીતમનીલકૃષ્ણમારુતરક્તા-
ધમતીવ ચાચ્છમ્ । મત્સ્યોદકાભન્ત્વાતિ-
પિચ્છલામં શ્લેષ્માનુયાતં સહિતં રસેન ॥

આરુત્તમ્ ર્ષ્ણોહિતમ્ । રક્તામં વા ॥ અતીવ
ચાચ્છં નિર્મલમ્ । રસેન લવણકટુતિત્તરૂપેણ ॥

લીલા તથા પીળા રંગવાળી, નીલ
તથા કાળા રંગ વગરની, થોડી કે બહુ
રાતી, અત્યંત નિર્મળ, માછલાંના ધોણુ
જેવી, અતિ ચીકણી, કડવાળી અને ખારી,
તીખી તથા કડવી ઉલટી થાય, તે તે ઉપર
જનાર અમ્લપિત્ત બાણું.

અધોગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

તદ્દાહમૂર્છાશ્રમમોહકારિ પ્રયાત્યધો વા
વિવિધપ્રકારમ્ । હૃણાસકોઠાનલસાદર્શ-
સ્વેદાક્ષીતત્વકરં કદાચિત્ ॥

મૂર્છા સર્વદા જ્ઞાનશૂન્યતા । મોહો વિપરીતં જ્ઞા-
નમ્ । અધો વેતિ વા શબ્દ ઊર્ધ્વગાવેક્ષયા । વિ-
વિધપ્રકારં હરિદ્રાવર્ગયોગાત્ । કદાચિત્ હૃણાસા-
દિકરં ચ ભવતિ ॥

તૃષા, દાહ, મૂર્છા, શ્રમ અને વિ-
પરીત જ્ઞાન, હળદર જેવા વર્ણને લીધે
અનેક પ્રકારનું અને કોઈ વખતે મોળ, ધ્રા-
મઠાં, અગ્નિની મંદતા, રૂવાડાં ઉભાં થવાં,
પરસેવો; અને અંગોમાં પીળાપણું તથા
ગુદાથી પિત્ત વહેતું હોય તે તે નીચે
જનાર અમ્લપિત્ત બાણું.

અમ્લપિત્તની વિશેષ સ્થિતિ.

મુક્તે વિદગ્ધેઽપ્યથવાપ્યમુક્તે કરોતિ તિ-
ક્તામ્લવર્મિં કદાચિત્ । ઉદ્ગારમેવંવિશ્રમેવ
કણ્ઠહૃત્કુક્ષિદાહં શિરસોરુજઞ્ચ ॥ કરચ-
રણદાહમૌષ્ણ્યં મહતીમરુચિં જ્વરં ચ કફ-
પિત્તમ્ । જનયતિ કણ્ઠમण्डलपिडिका श-
तनिचितरोगचयम् ॥

મુકો વિદગ્ધે તિક્ત્વામ્લન્નમિં કરોતિ તથા વદારં
 દર્શનમેવ તિક્ત્વામ્લમેવ કરોતિ । તથા કણ્ઠ-
 દુઃખિદાદં શિષ્યેકલં ન કરોતિ તથા કસ્તૂર-
 નદાદિકં જનયતિ । તથા કંડુમળલપિડકા-
 વ્યાપ્તગાત્રે રોગચયં કરોતિ । અન્નવિપાકક્રમા-
 દિકં જનયતિ । અથવા કદાચિત્ અમુક્તેડપિ
 તિક્ત્વામ્લવાન્તિ કરોતિ ॥

અમ્લપિત્તથી આપ્તેલા આનાદિકનો
 ફિરકા કાઢી આતાં કડવી અને ખાટી ઉ-
 લટી થાય છે, કડવા અને ખાટા કાઠ-
 કાર આવે છે, કંઠ તથા છાતી અને પે-
 ટમાં બળતરા થાય છે, આંખમાં ખીડા
 અને હાથ મગમાં અણતરા કરે છે, ગરમી
 તથા બહુ આરુચિ થાય છે, કંઈ જમવા તથા
 પિત્તજ્વર થાય છે, તથા ગાત્રોમાં ચળ, ગો-
 ળ ચકરડાં અને ફાલીઓ થઈને અત્તનો વિ-
 રૂદ્ધ પાક તથા ગ્લાનિ અને અનેક રોગો
 ઉત્પન્ન થાય છે. કેાઈ વાર વગર ખાધે
 પણ હલટી થાય છે.

દોષ સંસર્ગ બાણુવાની ૪૩૨.

સાનિકં સાનિકલકાં સકપં તથા લક્ષ-
 યેત્ । દોષમિત્તેન મતિમાન્ મિષદ્મોહકરં
 દિશત્ ॥ ઊર્જાભઃપ્રવૃત્ત્યા કર્ચતીસારામ્યાં તુ-
 ત્યસ્યા વૈષમ્યાન્તિકૃત્ ॥

માથુ આપ્તવા કંઈક કે બેકલા કંઈક અ-
 મ્લપિત્ત છે, તે સુદ્ધિમાત્ર વેદો દોષોના સં-
 સર્ગો તેનાં ચિન્હોભરથી બાણી લેવા બોધાયે,
 કેમ કે ઉચ્ચે ગતિવાળા અમ્લપિત્તથી ઉ-
 લટી જેવું અને નીચે ગતિવાળાથી અતિ-
 સાર જેવું હોવાથી વૈષમ્યાન્તિમાં પડે છે.

લક્ષણ ભેદ.

કમ્પપ્રલાપમૂર્છાશ્મિચિમિગાત્રાવસાદ-
 ગ્લાનિ । તપસો દર્શનવિષ્મયમપ્રમોહહર્ષા-
 સ્થાનિલેન યુતે ॥ ક્રફાનિષ્ઠીવત્તગૌરવજ-
 હતારુચિશીતસાદૃશિલેપાઃ । દંદનચ્છલહા-
 નિકણ્ઠનિદ્રાચિહં કપ્તામુગે ભવતિ ॥ ઉ-
 મયમિદમેત્ર ચિહં મારુતક્રફતમ્ભવેન્નલ-
 પિષ્તે સ્થાત્ ॥

શ્મિચિમિ ગિમિશિતીતિ લોકે દર્શ્યો રોમાશ્ચ ॥
 ધાયુમે સંસર્ગ હોય તો કંપ, પ્ર-
 લાપ, મૂર્છા, અણુઅણી, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ,
 અસાર, જમ, મોહ અને રોમોદ્ભવ
 થાય છે; કંઈતો સંસર્ગ હોય તો કંઈક
 થુક, દેહમાં ભાર, જડતા, અરુચિ, શીત,
 ગ્લાનિ, વમન, મુખ તથા છાતીમાં કંઈ,
 અગ્નિની મંદતા, ચળ અને નિદ્રા આવે
 છે; તથા કંઈ અને વાયુ બંનેનો સંસર્ગ
 હોય તો એ બંને લક્ષણો લેખાં બાણાય છે.

સાધ્યાસાધ્યતા.

રોગોડયમમ્લપિત્તારુચો યત્નાત્સંસાધ્યતે
 નવઃ । ચિરોત્થિતો ભવેદ્યાપ્યઃ કુચ્છસા-
 ધ્યઃ સ કસ્યચિત્ ॥

કસ્યચિત્ હનાહારાચારશીલસ્ય ॥

થોડા વખતથી જ આ રોગ થયો હોય
 તો તે ઔષધોથી સાધ્ય થાય છે, લાંબા સ-
 મયથી થયો હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે, અને
 કુચ્છ કરનારાને તો તુરતનો રોગ થયેલો
 હોય તો પણ તે કષ્ટસાધ્ય હોય છે.

શ્લેષ્મપિત્તનું લક્ષણ.

તપો મૂર્છારુચિશ્ચિહંસલસ્યં ચ શિરોરુ-

जा । प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य
लक्षणम् ॥

अंधारां, भूच्छ, अश्चि, उलटी,
आणस, माथुं दुःखं, लाण पडवी अने
मुभभां भीकाश, अश्लेष्मपित्तनां लक्षणोऽछे.

अम्लपित्तनी चिकित्सा.

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
कारयेन्मदनैः क्षौद्रैः सैन्धवैश्च तथा भि-
षक् ॥ विरेचनं त्रिवृच्छूर्णमधुधात्रीफलद्र-
वैः । ऊर्ध्वगं वमनैर्विद्वानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥

अम्लपित्तमिति शेषः ॥

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
यथा स्वं लाजशक्त्वा सितामधुयुतान्
पिबेत् ॥ निस्तुषयववृषधात्रीकथितं सलि-
लं त्रिगन्धमधुयुक्तम् । द्रुततरमपहरति वमिं
सञ्जनितामम्लपित्तेन । छिन्नोद्भवान्निम्ब-
पटोलपत्रं क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपम् ॥
सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तं यथाशनिस्ता-
लतरुं प्रवृद्धम् ॥ वासामृतापपटकानिम्बभू-
निम्बमार्कवैः । त्रिफलाकुलकैः काथः स-
क्षौद्रश्चांम्लपित्तहा ॥ पाठापटोलयवचन्द-
नधान्यधात्रीवासावराजदलनागकणाभया-
भिः । लेहः सिताज्जमधुभिः शिवपाल-
पिण्डी हन्त्यम्लपित्तमरुचिज्वरदाहशोषा-
न् ॥ हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखा-
लित्यमेहशिशिरव्रणशुक्रदोषान् । भुक्त्वा
नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोप्यनेन हि
भवेत्तरुणो रिरिसुः ॥ कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः
पलानां शतमात्रकम् ॥ रसतुल्यं गर्वा क्षीरं
धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् । धात्रीतुल्या सिता

योज्या गव्यमाज्यं पलद्वयम् ॥ मन्दाग्निना
पचेत् सर्वं यावद्भवति पिण्डितम् ॥ पलाष्ट-
पलमेकं वा प्रत्यहं भक्षयेदिदम् । खण्डकू-
ष्माण्डकं ख्यातमम्लपित्तापहं परम् ॥

इति खण्डकूष्माण्डकोऽखलेहः ॥

कुडवं नारिकेरस्य जले मृदग्निना पचेत् ।
नारिकेरजलालाभे गव्ये पयासि तत्पचेत् ॥
धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णि-
तम् ॥ प्रत्येकं द्रव्यमात्रं तु शीते तस्मिन्
विनिःक्षिपेत् । पलमात्रस्तदर्धोऽपि भक्षितः
प्रत्यहनैरः । नारिकेरखण्डोऽयं पुंस्त्वनि-
द्रावलप्रदः ॥ अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च
परिणामजम् । क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं
दावानलो यथा ॥

पलमात्रगव्यघृतेन नारिकेरस्य भर्जनं कर्तव्य-
मिति सम्प्रदायः । इति नारिकेरखण्डः ॥

प्रस्थन्तु नारिकेरस्य सूक्ष्मं द्रव्यं पेषि-
तम् । निष्कुलीकृतकूष्माण्डखण्डानामर्ध-
माढकम् ॥ तद्द्रव्यं भर्जयेद्गव्ये घृते तु कु-
डवोन्मिते ॥ ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्ध-
श्चाढकोन्मितम् । तत्रैव निःक्षिपेद्गव्यां
सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् । पचेत् सर्वाणि
चैकत्र मृदुना वह्निना भिषक् ॥ सुपके
शीतले तत्र चूर्णोक्त्य विनिःक्षिपेत् ॥
सूक्ष्मैलां धान्यकं धात्रीं पपटजलदं जल-
म् ॥ उशीरं चन्दनं द्राक्षां शृङ्गाटञ्च कशे-
रुकम् । त्वक्पत्रकं सकर्पूरं कर्षयुग्मं पृथक्
पृथक् ॥ सर्वं संमिश्रयेद्गव्यं भाजने मृण्मये
नवे । पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथान-

લ્પ્ત્વમ્ ॥ એતદ્વિષેવિતં હન્તિ રોગાનેતાભ
સંશયઃ । અમ્લપિત્તં જ્વરં પિત્તં રક્તપિત્ત-
મરોચકમ્ ॥ વાતરક્તં તૃષ્ણં દાહં પાણ્ડુ-
રોગશ્ચ કામલામ્ । ક્ષયં ક્ષપયતિ ક્ષિપ્રં
શૂલશ્ચ પરિણામજમ્ ॥ નારિકેરસ્ય સ્વ-
ષ્ઠોઽયમશ્વિભ્યાં ભાષિતઃ પુરા । વર્ણદો
ઘૃંહણો વૃષ્યઃ પુંસ્ત્વનિદ્રાવલપ્રદઃ ॥

इति बृहन्नारीकेरखण्डः ॥

અમ્લપિત્તમાં કડવાં પરવળ, લીમડો,
અરડૂસો, મીંઠળ, મધ, અને સૈંધવથી
વમન કસવવું; અને નસોતરનું ચૂર્ણ,
મધ અને આમળાંના રસનું વિરેચન
આપવું. ઊંચેના અમ્લપિત્તમાં વમન દેવું,
અને નીચેનામાં વિરેચન આપવું.

તીક્ષ્ણ વધાર વગેરે કર્યા વગરના જવ
અને ઘઉંનાં ચૂષો અને સાકર તથા મધ
સહિત ચોખાની ધાણીનો સાથેયો દોષની
યોગ્યતા પ્રમાણે ખાવો.

ફાતરાં વગરના જવ, અરડૂસી અને
આમળાંનો ક્વાથમાં તજ, તમાલપત્ર, એ-
ળચી અને મધ નાંખીને પીવાથી અમ્લ-
પિત્તની ઉલટી તુરત મટી જાય છે.

ગળો, લીમડાનાં પાન, અને કડવાં
પરવળનાં પાન વાટીને મધ સહિત પી-
વાથી, વજ્રથી મોઠો તાડ નાશ પામે તેમ
અનેક રૂપવાળું મહા દાડૂણ અમ્લપિત્ત
નાશ પામે છે.

અરડૂસી, ગળો, ખડસણિયો, લીમડો,
કન્યાતું, લાંગરો, ત્રિફળ અને કડવાં
પરવળનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી
અમ્લપિત્ત મટી જાય છે.

કાળીપાડ, પરવળ, જવ, ધાણા, આ-
મળાં, અરડૂસી, જડી તજ, તમાલપત્ર,
નાગકેસર, પીપર, હરડો, સાકર, કમળા,
અને મધનો અવલેહુ શિવપાલપિંડી
કહેવાય છે, તે અમ્લપિત્ત, જ્વર, અરૂચિ,
દાહ અને શોષને મટાડે છે.

નિત્ય આમળાંના રસ સહિત લોજન
કરવાથી અમ્લપિત્ત, વમન, અરૂચિ, દાહ,
મોહ, ટાલ, પ્રમેહ, શીત, વ્રણ અને
વીર્ય દોષો મટી જાય છે, અને વૃદ્ધ હોય
તો પણ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરવાની
ઈચ્છા પ્રાપ્ત થાય છે.

ખંડકુખમાંડકાવલેહુ—કોહોળાનો રસ
૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા,
આમળાંનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, સાકર ૩૨
તોલા અને ગાયનું ઘી ૮ તોલા, એ સ-
ર્વને એકઠાં મંદાગ્નિથી પકાવી પિંડો ક-
રવો. આ ખંડકુખમાંડકાનામનો પ્રસિદ્ધ
અવલેહુ બે કે ચાર તોલા જેટલો ખાવાથી
સારી રીતે અમ્લપિત્ત મટી જાય છે.

નાલિકેર ખંડ.

૧૬ તોલાભાર ટોપરાને નાળિયેરના
પાણીમાં અથવા તો દૂધમાં પકાવી ટાકું
પડે એટલે તેમાં ધાણા, પીપર, મોથ,
તજ, તમાલપત્ર, એળચી અને નાગકે-
શર, એ દરેકનાં ચૂર્ણ પા પા તોલો નાં-
ખીને નાલિકેરખંડ બનાવવું. આ નિત્ય
બે કે ચાર તોલા જેટલું ખાવાથી પુરુષત્વ,
નિદ્રા, અને બળ આવે છે; અને અમ્લ-
પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પરિણામ શુભ-
જેમ દાવાનળથી સુકું વળતાથ પામે છે તેમ
તુરત નાશ પામે છે. આ ઔષધ બના-

વતાં પ્રથમ ચાર તોલાભાર ગાયના ધી-
માં ટોપરાને શેકી લેવું જોઈએ.

બૃહન્નાલિકેર ખંડ.

બીપર ઉપર બીણું વાટેલું ૧૪ તો-
લાભાર ટોપર અને છાલ્ય તથા બીજ
વગરના ૧૨૮ તોલાભાર કેળાંના કડકાને
૧૬ તોલાભાર ગાયના ધીમાં શેકીને તેમાં
૨૫૬ તોલાભાર ગાયનું ચોખું દૂધ તથા
૧૨૮ તોલાભાર ચોખી સાકર નાંખીને,
એ સર્વને કોમળ અગ્નિથી પકાવી શીતળ
કરીને તેમાં બીણી એળચી, ધાણા, આ-
મળાં, ખડસલિયો, મોથ, વાળો, કાળો
વાળો, અંદન, દ્રાક્ષ, શીંગોડાં, કસેલાં,
તજ, તમાલપત્ર અને બીમસેની કપૂર
એ દરેક એ એ તોલાભાર ચૂર્ણ મેળવવાથી
બૃહન્નાલિકેર ખંડ થાય છે. માટીના નવા
વાસણમાં તે રાખીને નિત્ય ચાર તોલા
જેટલું અથવા પચે એટલું સવારમાં
ખાવાથી અમ્લપિત્ત, જ્વર, પિત્ત, રક્ત-
પિત્ત, અરોચક, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ,
પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, અને પરિણામ
શૂળ, એ તુરત નાશ પામે છે. પૂર્વે અ-
શ્વિની કુમારોએ કહેલ આ ઉપાય શરી-
રના વર્ષુને સારો કરે છે, ધાતુપુષ્ટી કરે
છે, અને કામી લોકોને હિતકર છે. તે
પુરૂષાતન, નિંદ્રા અને બળ આપે છે.

શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા.

અમયા પિપ્પલી વ્રાક્ષા સિત્તા ધાન્ય-
વાસકમ્ ॥ મધુના કઠ્ઠદાદ્યં પિત્તશ્લે-
ષ્મહરં પરમ્ ॥ પટોલયવધાન્ધાકપિષ્પલ્યા-
મલકાનિ ચ । ઇષાં સૌદ્રયુતઃ કાચઃ પિ-

તશ્લેષ્મહરઃ પરઃ ॥ પિત્તશ્લેષ્મવમીકન્ઠ-
કોઠવિસ્ફોટદાહનુત્ । દીપવઃ પાવનઃ
કાકઃ ગૃજ્જવેરપટોલયોઃ ॥ પિપ્પલી સ્વદ-
પથ્યામિસ્તુલ્લામિમૌદકઃ કુતઃ । પિત્ત-
શ્લેષ્મહરો મુક્તો વદિમાન્ધ્રઃ માત્રયેત્ ॥
શ્લેષ્મપિત્તશ્લેષ્મપિત્તાધિકારઃ ॥

હરડે, પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, ધાણા,
અને જવાસાનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી
શ્લેષ્મપિત્ત તથા ગળામાંનો દાહ મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, જવ, ધાણા, પીપર
અને આમળાંનો ક્વાથ મધ નાંખીને પી-
વાથી શ્લેષ્મપિત્ત સારી પેઠે મટી જાય છે.

આદુ તથા કડવાં પરવળનો ક્વાથ
પીવાથી અગ્નિ દીપે છે, પાચન થાય છે
અને શ્લેષ્મપિત્ત, ઉલટી, ચળ, પ્રામહાં,
ફાહા તથા દાહ મટી જાય છે.

પીપર, ખાંડ અને હરડે સમભાગે
લેઈ તેના લાડુ કરીને ખાવાથી શ્લેષ્મપિત્ત
અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

॥ અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મપિત્તનો અધિ-
કાર સંપૂર્ણ ॥



ક્ષયરોગનો અધિકાર.

ક્ષયરોગનાં નિદાનો.

વેગરોધાત્ ક્ષયાચૈવ સાહસાદિક્ષયશ્ચક્ષત્
ત્રિદોષો જાયતે યદ્મા ગદો હેતુચતુષ્ટયાત્ ॥
વેગરોધાત્ ક્ષયાદિનાં વેગવરણાત્ । ‘ક્ષતમ્-
ત્રપુરીષાણિ નિગૃહ્ણતિ યદા નરઃ’ ॥ इति क्ल-
વચचनात् । ક્ષયાત્ ક્ષીયતેઽનેનેતિ ક્ષયઃ । તેના-
તિવ્યવાયાનશનેર્વાદયો ક્ષાયપ્રવૈતવઃ ક્ષયશ-

ઘટેનોવ્યન્તે ॥ સાહસાત્ વલ્લ્વતા સમમ્ મહ્યુ-
દ્વાદિતઃ । વિષ્ણુશનાત્ ‘વહુસ્તોકમકાલે વા
મુક્તે તદ્વિષ્ણુશનમ્’ । તસ્માત્ ત્રિદોષઃ સાન્નિ-
પાતિકઃ । હેતુચતુષ્ટયાત્ । અન્યેડપિ હેતવો હે-
તુચતુષ્ટય એવાન્તર્ભવન્તિ ॥

વેગોને રોકવાથી, ક્ષીણતાથી, અક-
સ્માત્ વિષ ખાવાથી, ત્રિદોષ થઇને ય-
દ્ધમરોગ આર પ્રકારથી થાય છે. ચરક
કહે છે કે—“માણસ જો વાયુ, મૂત્ર
અને માસ વગેરેના વેગોને રોકે છે,
તે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. મેથુન,
ઉપવાસ અને ધર્ષા એ અત્યંત કર-
વાથી ધાતુઓનો ક્ષય થઇને ક્ષયરોગ
થાય છે. બળવાનની સાથે મલકુસ્તી કરવી
વગેરે આહસથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે.
અત્યંત, અલ્પ અને કસમયે બોજન
કરવાથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે. ક્ષયરો-
ગનું પાસેનું કારણ ત્રણે દોષો છે, તે
ઉપર કહેલાં આર દૂરનાં નિદાનોથી થાય
છે. ક્ષયરોગનું ખીજાં પણ હેતુઓ છે, તેનો
સમાસ એ આર હેતુઓમાં થાય છે.

ક્ષયના આર પ્રકારો.

વૈદ્યો વ્યાધિમતાં યસ્માત્ વ્યાધિર્યત્નેન
યક્ષ્યતે । સ યક્ષ્મા પ્રોચ્યતે લોકે શઙ્ગશાસ્ત્ર
વિશારદૈઃ ॥ યક્ષ્યતે પૂજ્યતે ॥

રાજ્યચંદ્રમસો યસ્માદ્બૂદેષ કિલામયઃ ।
તસ્માર્ષ રાજયક્ષ્મેતિ પ્રવદન્તિ મનીષિનઃ ।
ક્રિયાસંયમકરત્વા સુ સય ઇત્યુચ્યતે વૃષ્ટૈઃ ॥
સંશોષણાદસાદીનાં શોષ ઇત્યભિધીયતે ॥

વૈદ્ય વ્યાધિધાનાના વ્યાધિને યતનથી
જુતે છે, માટે ક્ષયરોગને શબ્દશાસ્ત્રી-

ઓએ યક્ષ્મા નામ આપેલું છે. ચંદ્રમા
સખા છે તેને આ રોગ થયો છે, તેથી
વિદ્વાનોએ તેને રાજચંદ્રમા પણ કહેલ છે.
ક્રિયા માત્રનો એ રોગ કસ કરે છે માટે
તેને ડાહ્યાઓ ક્ષય કહે છે. રસ વગેરેનું
શોષણ કરે છે માટે તેને શોષ પણ કહે છે.

ક્ષયરોગની સંપ્રાપ્તિ.

કફપ્રધાનૈર્દોષૈસ્તુ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ । અ-
તિવ્યવસિનો વપ્તિ ક્ષીણે રેસસ્થાનતરાઃ ॥
ક્ષીયન્તે ધાવતઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥

કફપ્રધાનૈર્દોષૈઃ રસવર્ત્મસુ રુદ્ધેષુ અનન્તરા
સર્વે ધાવતઃ ક્ષીયન્તે । તતો માનવઃ શુષ્યતિ ।
કારણભૂતસ્ય રસસ્ય ક્ષયે કાર્યણાં રક્તાદીનામ-
નુક્રમેણ ક્ષીયમાણત્વાત । માર્ગાવિરોધં રસક્ષય-
તુમાહ ચરકઃ ॥

રસઃ સ્રોતઃસુ રુદ્ધેષુ સ્વસ્થાનસ્થો વિદ-
યતે । સ ઉર્ધ્વ કાસવેગેન વહુરુપઃ પ્રવર્તતે ॥
સ્વસ્થાનસ્થઃ હૃદયસ્થઃ કાસં વિનાપિ રસક્ષય-
મવતિ । માર્ગાવિરોધકુપિતવાતેન રસસ્ય શોષ-
ણાત્ ॥ ઉક્તચ્ચ ‘ત્રાયોર્દ્રાતુક્ષયઃ કોપાન્માર્ગ-
સ્થાવરણેન ચ’ ॥

અસિ વ્યવસિનો ના રેતસિ ક્ષીણે પ્રતિલોમક-
મેણાનન્તરાઃ સર્વે ધાતવો રસપર્યન્તાઃ ક્ષીયન્તે ।
તદ્યથા શુક્રે ક્ષીણે મજ્જા ક્ષીયતે ॥ મજ્જાનિ
ક્ષીણે અસ્થિ ક્ષીયતે એવં પૂર્વં પૂર્વં ક્ષીયતે । નનુ
કાર્યસ્ય શુક્રસ્ય ક્ષયે કયં કારણભૂતાનાં મજ્જા-
દીનાં ક્ષયઃ । ઉચ્યતે । શુક્રક્ષયદ્વાયઃ કુપ્યતિ ।
સ વાયુઃ સન્નિધ્યાત્ ક્રમેણ મજ્જાદીન્ સર્વાન્
શોષયતિ । તતસ્તદનન્તરં માનવઃ શુષ્યતિ ॥

કદ જેમાં મુખ્ય છે એવા ત્રણે દોષો થી રસના માર્ગો ખંધ થવાથી રસની પછીના બધા ધાતુઓ નબળા પડી જાય છે, તેથી માણસ નબળું પડે છે. ચરક કહે છે કે—“માર્ગો ખંધ થવાથી રસ પોતાના સ્થાનમાં અટકી રહીને બળવા માંડે છે, અને તેથી ઉધરસ થઇને તેની સાથે એ રસ ઉપર ચઢી બહાર આવે છે.” આને અનુલોમ ક્ષય કહે છે. સર્વ ધાતુના કારણરૂપ રસનો ક્ષય થાય તો ખીન્ન ધાતુઓનો પણ થાયજ. ઉધરસની સાથેજ ક્ષય થાય છે એમ કંઈ નથી, તે વિના પણ માર્ગરોધથી રસનો ક્ષય થાય છે. હવે મૂળ કારણરૂપ રસના ક્ષયથી જેમ ખીન્ન ધાતુઓ ક્ષય પામે છે, તે અનુલોમ ક્ષય છે, તેમજ છેવટ કાર્યરૂપ વીર્યના ક્ષયથી કારણરૂપ ધાતુઓનો ક્ષય પણ થાય છે, તેને પ્રતિલોમ ક્ષય કહે છે. વીર્ય ક્ષયથી વાયુ કોષીને મજબૂત વગેરે નજીકના કારણરૂપ ધાતુઓને શોષે છે અને એવી સર્વ ધાતુઓ શોષાઇને ક્ષય થાય છે. જેમ કે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી મજબૂત ક્ષીણ થાય છે. મજબૂતની તીક્ષ્ણતાથી અસ્થિ ક્ષીણ થાય છે, અસ્થિની ક્ષીણતાથી મેદની, મેદની ક્ષીણતાથી માંસની, માંસની ક્ષીણતાથી રક્તની અને રક્તની ક્ષીણતાથી રસની પણ ક્ષીણતા થાય છે.

અહીં શંકા થશે કે કાર્યરૂપ વીર્યનો ક્ષય થવાથી કારણરૂપ મજબૂત વગેરેનો ક્ષય કેમ થાય છે? તેનું સમાધાન કે વીર્યના ક્ષયથી વાયુ કોષીને મજબૂત આદિ સઘળા ધાતુઓનું અનુક્રમે શોષણ કરે છે, અને તેથી માણસનું શરીર ક્ષીણ થઇ જાય છે.

ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ.

આસાદકફસંસ્રવતાલુશોષવમ્યમિ-
સાદમદપીનસકાસનિદ્રાઃ । શોષે ભવિષ્ય-
તિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ શુક્લેક્ષ્ણો ભ-
વતિ માંસપરો રિરંસુઃ ॥ સ્વપ્નેષુ કાકશુ-
કશલ્લકિનીલકણ્ઠગૃધ્રાસ્તથૈવ કપયઃ કૂ-
કલાસકાશ્ચ । તં વાહ્યન્તિ સ નદીર્વિજ-
લાશ્ચ પશ્યેચ્છુકાંસ્તરૂન્ પવનધૂમદવા-
ર્દિતાંશ્ચ ॥

આસ, અંગ ભંગ, કફસ્રાવ, તાલુ શોષ, ઉલટી, મંદાગ્નિ, મદ, સળેખમ, ઉધરસ, નિદ્રા, એટલું ક્ષય થવાના આ-
રંભમાં થાય છે; અને રોગી ઘોળી આં-
ખોવાળો, માંસ લક્ષણ તથા રમણ કર-
વાની ઇચ્છાવાળો થાય છે. કાગડા, પોપટ,
શેઠાઈ, નીલકંઠ, ગીધ, વાંદરા અને કા-
કિંડાઓ તેને સ્વપ્નમાં જેથી જતા દેખાય
છે; અને પાણી વગરની નદી, સૂકાં વૃક્ષો
પવન, ધુમાડો અને દવ વગેરે તેને દેખાય છે.

ક્ષયરોગનું લક્ષણ.

અંસપાર્શ્વાભિતાપશ્ચ સન્તાપઃ કરપાદયોઃ॥

જ્વરઃ સર્વાન્નિકશ્ચેતિ લક્ષણં રાજયક્ષિમણઃ॥

અંસયોઃ પાર્શ્વયોશ્ચાભિતાપઃ પીડા । અત્ર સક-
લધાતુક્ષયપૂર્વકઃ સકલશરીરશોષો બોદ્યવ્યઃ ।
एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरके-
णोक्तानि ॥ સુશ્રુતેન યક્ષ્મણિ ષડ્ લક્ષણાન્યુક્તાનિ॥

મક્ટદેષો જ્વરઃ આસઃ કાસઃ શ્લેષ્મિત-
દર્શનમ્ । સ્વરભેદશ્ચ જાયન્તે પદ્જાતે રા-
જયક્ષ્મણિ ॥

ખલા તથા પડખાંઓમાં પીડા, હાથ
પગોમાં સન્તાપ અને સર્વ અંગોમાં જ્વર

એ ત્રણ ક્ષય રોગનાં લક્ષણો ચરકે કહેલાં છે. આ રોગમાં સઘળા ધાતુઓના ક્ષય સહિત આખા શરીરનો શોષ થાય છે. “અન્ન ઉપર દ્વેષ, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્ત-દર્શન અને સ્વર ભેદ તથા જ્વર એ છ લક્ષણો રાજ્યહમાનાં છે.” એમ સુ-શ્રુત કહે છે.

ક્ષયનાં બીજાં અગીયાર લક્ષણો.

સ્વરભેદોઽનિલાચ્છલં સઙ્કોચશ્વાંસપાર્શ્વ-યોઃ । જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥ શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમમક્તછન્દ એવ ચ । કાસઃ કઠ્ઠસ્ય ચ ધ્વંસો વિઙ્ગેયઃ કફકોપતઃ ॥ અનિલાત્ ઉલ્વણાત્ । એવં પિ-ત્તાત્ કફાન્ન । યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

એક એવ મતઃ શોષઃ સન્નિપાતાત્મકો ગદઃ । ઉદ્રેકાત્તત્ર લિઙ્ગાનિ દોષાણાં નિ-પતન્તિ હિ ॥

વાયુની ઉલ્વણુતા હોય તો સ્વરભેદ, શૂળ અને ખલા તથા પડખાંનો સંકોચ થાય છે; પિત્તની ઉલ્વણુતા હોય તો જ્વર, દાહ અને અતિસાર હોય છે અને પિ-તથી રક્ત પણ પડે છે; કફની ઉલ્વણુ-તાથી માથામાં ભાર, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ઉધરસ, અને કંઠનો ધ્વંસ થાય છે. સુ-શ્રુત કહે છે કે—“ક્ષયરોગ ત્રણે દોષોથી થાય છે તેથી એક પ્રકારનોજ ગણાય છે, તો પણ તેમાં દોષોના કોપના પ્રમાણમાં તે તે દોષનાં લક્ષણો ભેદમાં આવે છે.”

ક્ષયની અસાધ્યતા.

एकादशभिरेभिर्वा षडभिर्वापि समन्वि-
तम् । त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासास-

गामयैः ॥ जहाच्छोषादितं जन्तुमिच्छन्
सुविमलं यज्ञः ॥

सर्वैरर्थैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलस्ये ।
युक्तो वर्ज्यश्चित्स्वस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽ-
न्यथा ॥ सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः अर्द्धैः षड्भिः
त्रिभिर्ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसबले
सति सर्वरूपोऽपि न प्रत्याह्वयेयः ॥ किन्तु चि-
चित्स्वः ॥

महाशनं क्षીयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूलमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥

મહાશનં ક્ષીયમાણમિત્યેકમસાધ્યં લક્ષણમ્ ।
અતીસારનિપીડિતામિતિ દ્વિતીયમ્ ॥ યત ઉક્તમ્
‘મલાયત્તં બલં પુંસાં શુક્રાયત્તં ચ જીવિતમ્ ।
તસ્માત્ યત્નેન સંરક્ષેત્ યક્ષ્મિણાં મલ્લરેતસી’ ॥
શૂલમુષ્કોદરમિતિ તૃતીયમ્ ॥

અગિયાર, અથવા છ અથવા જ્વર ઉધરસ તથા લોહીની ઉલટી એ ત્રણ લ-ક્ષણોવાળા ક્ષયરોગીને કીર્તિની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યે છોડી દેવો જોઈએ; પરંતુ જે ક્ષય રોગીના માંસનો તથા બળનો ક્ષય થયો ન હોય તો એ સઘળાં લક્ષણો છતાં પણ તેની ચિકિત્સા કરવી. બહુ ખાનાર તથા ક્ષીણ થતા જનાર ક્ષયરોગીને તો અવશ્ય છોડી દેવો જોઈએ. વૃષણ અને પેટ સૂજી ગયાં હોય તેને પણ છોડી દેવો જોઈએ. વળી અતિસારથી પીડાતા ક્ષયરોગીની પણ ચિકિત્સા ન કરવી. કહ્યું છે કે—“મા-ણસનું બળ મળને આધીન છે અને આ-યુધ્ય વીર્યને આધીન છે માટે એ બેનું યત્નથી રક્ષણ કરવું.

શુભાસમગ્રદેશરમૂર્ધ્વાસાનિષ્ઠિતઃ ।

કુચ્છમેવ વદ્ય મેહનંતં યદમાદ્યતીદ માનવમ્ ॥

મેહનંતં શુક્રં ક્ષરન્તમ્ । શુભાક્ષયોયેકકશોઽ-
રિષ્ઠલક્ષણમાહુઃ ॥

આંખો ધોળી થઈ ગઈ હોય, અન્ન ઉપર રૂપ થયો હોય ઉંચા શ્વાસથી પી-
ડાતો, હોય, અને બહુ કષ્ટથી વીર્ય અર્થા કરતું
હોય, તે માણસ જરૂર મરી જાય છે.

ક્ષયરોગમાં શુભાના અવાધ.

પરં દિનસહસ્રં તુ યદિ જીવતિ માનવઃ ।

સુમિષગ્નિમરુપક્રાન્તસ્તરુણઃ શોષપીડિતઃ ॥

શોષપીડિતો માનવશ્વેત્તરુણો ભવતિ । સુમિષગ્નિમરુ
પક્રાન્તો ભવતિ તદા । પરં દિનસહસ્રં યદિ દ્વિતીયદિ
નસહસ્રંજીવતિ તત્ર જીવનવિકલ્પ इत्यર્થઃ । એતેન શો-
ષપીડિતો માનવશ્વેત્તરુણો ભવતિ । સદૈર્ઘ્યશ્ચિકિ-
સ્તિતો ભવતિ તદા પ્રથમદિનસહસ્રં જીવેદેવેત્યુક્તમ્ ॥

ક્ષયરોગી સારા વૈદ્યથી ઉપચાર પામતો
હોય અને જીવાન હોય, તો તે એક
હજાર દિવસ સુધી જીવે છે, તે ઉપરાંત
બીજા હજાર દિવસ સુધી તો કવચીતજ
જીવે છે.

કેવા ક્ષયવાળાની ચિકિત્સા કરવી.

જ્વરાનુબન્ધરહિતં બલવન્તં ક્રિયાસહ્યમ્ ।

ઉપક્રમેદાત્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમક્રુશં નરમ્ ॥

આત્મવન્તં યત્નવન્તં ધૃતિવન્તં વા ॥

તાવ ન હોય, બળવાન હોય, ચિ-
કિત્સા ખતી શકે તેમ હોય, યત્ન ત-
થા ધીરજવાળો અને પ્રહીષ્ઠ અગ્નિવાળો
હોય, તથા કૃશ થઈ ગયો ન હોય, તે-
વા ક્ષય રોગીની જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

શોષના બેસ.

અવવાયશોષી શુક્રસ્ય ક્ષયલિપ્તરૂપદુતઃ ।
તામ્ । પ્રગોરઽતતસંજ્ઞો ચ શોષિણો લક્ષણૈઃ
મૃણુ ॥ વ્રણશોષી ઊરઃક્ષતશોષી ચ ॥

વ્યવયા, શોક, વાર્ધક્ય, વ્યાધાન,
અથ, વ્રણ, અને ઉરઃક્ષત, એ શોષના
બેસ છે, હવે તેનાં લક્ષણો સાંભળો.

વ્યવાય શોષનાં લક્ષણો.

વ્યવાયશોષી શુક્રસ્ય ક્ષયલિપ્તરૂપદુતઃ ।

પાણ્ડુદેહો યથા પૂર્વે ક્ષીયન્તે चास्य धातवः ॥

શુક્રસ્ય ક્ષયલિપ્તૈઃ સુશ્રુતોક્તૈઃ । તાનિ યથા,

શુક્રક્ષયે મેદવૃષણવેદના વ્યવાયે चाशक्तिः ।

ચિરાદ્વા પ્રસેકઃ । પ્રસેકોઽપ્પશુક્રદર્શનમિતિ ।

યથા પૂર્વે ક્ષીયન્તે चास्य धातवः પ્રથમં શુક્રં

ક્ષીયતે पश्चाच्छुक्रक्षयजनितवयुमाम्जादयोऽपि

धातवो યથા પૂર્વે ક્ષીયન્તે ॥

વીર્યનો ક્ષય થાય અને લિંગમાં ત-
થા વૃષણમાં પીડા થાય, શરીર પીળું પ-
ડતું જાય, અને એક પછી બીજો એમ
સર્વ ધાતુઓ ક્ષય પામતા જાય, એ વ્ય-
વાય શોષનાં લક્ષણો છે. (બહુ મેથુન
કરનાથી આ શોષ થાય છે.

શોક શોષનાં લક્ષણો.

પ્રધ્યાનશીલઃ સસ્તાઃ શોકશોષ્યાપિ

તાદૃશઃ । વિના શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકારૈરુપલ-

ક્ષિતઃ ॥ પ્રધ્યાનશીલઃ યસ્યાભાવેન શોકો જ-

નિતસ્તદયાનપરઃ । સસ્તાઃ પ્રાધિચ્છાઃ । તા-

દૃશઃ વ્યવાયશોષિસદૃશઃ ॥ તેમ શુક્રાદિસર્વધા-

તુક્ષયમુક્તો ભવતિ । પરં શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકારૈર્મે-

દવૃષણવેદનાદિર્ભિર્જિતો ભવતિ વ્યાધિસ્વભાવાત્ ॥

ધ્યાનમાં ચિત્ત ડુબી જાય, અંગે શિથિલ બની જાય, અને વ્યવાય શોષ જેવાં લક્ષણો થાય, પણ વીર્યનો ક્ષય થયા છતાં લિંગમાં પીડા થતી નથી; એ શોક શોષનાં, લક્ષણો છે. (દીલગીરીથી આ રોગ થાય છે).

• વાર્ધક્ય શોષનાં લક્ષણો.

જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિવલેન્દ્રિયઃ
કમ્પનોઽરુચિમાન્ મિત્રકાંસ્યપાત્રહતસ્વ-
રઃ ॥ ધ્રીવતિ શ્લેષ્મણા હીનં ગૌરવારુચિ-
પીડિતઃ । સંપ્રસ્નુતાસ્યનાસાક્ષઃ શુષ્કરુક્ષ-
મલચ્છવિઃ ॥ મન્દશબ્દઃ સ્વર્પાર્થઃ । શુષ્કરુ-
ક્ષમલચ્છવિઃ શુષ્કરુક્ષે મલચ્છવી યસ્ય સઃ ॥

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શોષ થાય છે તેનું અંગ કૃશ થતું જાય છે તથા વીર્ય, બુદ્ધિ, બળ અને ઇન્દ્રિયો મંદ પડી જાય છે. કંપ, અરુચિવાળો અને ભાંગેલા કાંસાના વાસણ જેવા અવાજવાળો તે થઈ જાય છે. કફ વગરનું થુંક્યા કરે છે, તથા શરીરમાં ભાર અને અરુચિવાળો થઈ જાય છે. મુખ, નેત્ર અને નાકમાં પાણી આવ્યા કરે છે. અને વિષ્ટા તથા વર્ષુ રૂક્ષ તથા સૂકો થઈ જાય છે.

અધ્વશોષનાં લક્ષણો.

અધ્વપ્રશોષી સસ્તાઙ્ગઃ સમ્પ્રજ્વરુપચ્છવિઃ
પ્રસુપ્તગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્લોમગલ્લલનઃ ॥

સમ્પ્રજ્વરુપચ્છવિઃ સમ્પ્રજ્વરુપ પરુષા છવિર્ય-
સ્ય સઃ । પ્રસુપ્તગાત્રાવયવઃ સ્પર્શઙ્ગઃ । ક્લોમ
વિપાસાસ્યાનં ॥

પંથ કરવાથી જેને અધ્વશોષ થયો હોય છે તે શિથિલ અંગોવાળો, અમિથી બળેલા જેવી કાંતિવાળો, શરીર અને અવયવો જડ જેવાં થઈ ગયેલા, અને કલોમ, ગળું તથા મુખ સૂકાઈ ગયાં હોય એવો થઈ જાય છે.

વ્યાયામ શોષનાં લક્ષણો.

વ્યાયામશોષી મૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમન્વિતઃ ।
લિઙ્ગૈરુરઃક્ષતકૃતૈઃ સંયુક્તશ્ચ ક્ષતં વિના ॥

એમિરેવ સ્વસ્તાઙ્ગત્વાદિભિરધ્વશોષિલક્ષણૈરેવ મૂ-
યિષ્ઠં ઇત્યર્થમ્ ॥

કસરતથી થયેલા વ્યાયામ શોષવાળાને ઉપરનાંજ ઘણાં ખરાં ચિન્હો થાય છે, તથા ક્ષત ન થાય છતાં ઉરઃક્ષત શોષનાં ચિન્હોવાળો થાય છે.

ત્રણ શોષનાં લક્ષણો.

રક્તક્ષયાદ્વેદનાભિસ્તથૈવાહારયન્ત્રણાત્ ।
ત્રણિતસ્ય ભવેચ્છોષો સ ચાસાધ્યતમઃ
સ્મૃતઃ ॥

રક્તક્ષયથી, આહાર ન મળવાથી, પીડાથી, અને ત્રણવાળાને જે શોષ થાય છે, તે રોગ અસાધ્ય છે.

ઉરઃક્ષત શોષનાં નિદાનો.

ધનુષા યસ્યતોઽત્યર્થં ભારમુદ્ગતો ગુરુ-
મ્ । યુદ્ધયમાનસ્ય બલિભિઃ પતતો વિષ-
મોચ્છતઃ ॥ દૃષ્યં હૃદયં વા ધાવન્તં દમ્ભ્યં ચા-
ન્યં નિશ્કૃતઃ ॥ શિલાકાષ્ઠાશ્માનિર્ધાતાન્
ક્ષિપતો નિગ્રતઃ પરાન્ । અધીયાનસ્ય
ચાત્યુષ્ઠૈર્દૂરં વા વ્રજતો દુતમ્ ॥ મહાનર્દી

વા તરતો હૈયેથી સહ ધાવતઃ । સહસો-
ત્પતતો દૂરં તૂર્ણં ત્રાપિ પ્રનૃત્યતઃ ॥ તથા-
ન્યૈઃ કર્મભિઃ કૂરૈર્ઘૃશમભ્યાહતસ્ય વા ।
સ્ત્રીષુ ચાતિપ્રસક્તસ્ય રુક્ષાલપ્રમિતાશિનઃ॥
વિક્ષતે વક્ષસિ વ્યાપિર્બલવાન્ સમુદીર્યતે ॥

આયસ્યતઃ આયાસં કુર્વતઃ અન્યં ગજોદ્દિ-
કમ્ । શિલા દીર્ઘપાષાણઃ । અસ્મા પ્રસ્તરખણ્ડઃ ।
નિર્ઘાતોઽન્નવિશેષઃ । વ્યાધિઃ ડરઃક્ષતાહ્યઃ ॥

ધનુષ્યવડે બહુ શ્રમ કરવાથી; મોટો
ભાર ઉપાડવાથી; બળવાનની સાથે યુદ્ધ
કરવાની; વિષમ કે બાધી જગોએથી પ-
ડવાથી; દમવા યોગ્ય હાથી, ઘોડો, બટ,
વગેરેથી પાછળ દોડવાથી; છીપર, લાકડાં,
પથ્થર કે અસ્ત્રોના ધા ફેંકવાથી; બીજાને
મારવાથી; બહુ જોસથી બોલવાથી; દૂર
દોડવાથી તથા મ્હોટી નદી તરવાથી; ઘોડા
દોડાવવા તથા ઠેકવાથી; નાચવાથી; અને
એવાં બીજાં સાહસોથી; જેને અત્યંત
અભિધાન થયો હોય તેને; સ્ત્રીઓમાં
અત્યંત આસક્તિ રાખનારાને; અને ડક્ષ,
અદ્ય, તથા દુષ્ટ જમનારાને છાતીમાં
ક્ષત થઇને જે શોષ થાય છે, તે ઉરઃક્ષત
શોષ છે.

ઉરઃક્ષત શોષનાં લક્ષણો.

ઉરો વિરુજ્યતેઽત્યર્થ મિચ્છતંઽથ વિમ-
જ્યતે । પ્રપીડ્યતે તથા પાશ્વે શુષ્યત્યન્નં
પ્રકમ્પતે ॥ ક્રમાદીર્યં બલં વર્ણો રુચિર-
ગ્નિશ્ચ હીયતે । જ્વરો વ્યથા મનોદૈન્યં વિ-
દ્ભેદોઽગ્નિવધસ્તથા ॥ દુષ્ટશ્વાવઃ સદુર્ગ-
ન્ધઃ પીતો વિગ્રન્થિતો બહુઃ । કાસમાનસ્ય
ચામીક્ષ્ણં કફઃ સાસ્ટુક પ્રવર્તતે ॥ સક્ષતઃ

ક્ષીયતેઽત્યર્થ તથા શુક્રૌજસોઃ ક્ષયાત્ ॥
વિરુજ્યતે પીડ્યતે । મિચ્છતે ત્રિદાર્યતે ઇવ ।
વિમજ્યતે દ્વિધા ક્રિયતે ઇવ । સક્ષતઃ સ પુરુષઃ
ક્ષતઃ ડરઃક્ષતવાન્ । અત્યર્થ ક્ષીયતે ક્ષીણો ભવતિ ॥

ઉરોરુક્ શોણિતચ્છર્દિઃ કાસાં વૈશેષિકઃ
ક્ષતે । ક્ષીણે સરક્તમૂત્રત્વં પાર્શ્વપૃષ્ઠકટીગ્રહઃ ॥

ક્ષતે ડરઃક્ષતવાતિ ઉરોરુક્ શોણિતચ્છર્દિઃ કાસો
વૈશેષિકઃ વિશેષતઃ ભવત્યેવાસ્મિન્ ડરઃક્ષતવાતિ
સાસ્ત્રકફશુક્રૌજસાં ક્ષયાત્ ક્ષીણે સરક્તમૂત્રત્વં
પાર્શ્વપૃષ્ઠકટિપ્રહશ્ચ ભવતિ ॥

વ્રણારોધાત્ ક્ષયાચ્ચૈવ કોષ્ઠાત્ પ્રતિમલા-
ત્તથા । ક્ષતોરસ્કસ્યાન્નપાકે નિઃશ્વાસો
વાતિપૂતિકઃ ॥ ક્ષયાત્ ધાતુક્ષયહેતોરતિવ્ય-
વાયાદિતઃ કોષ્ઠાત્ પ્રતિમલાત્ । કોષ્ઠાત્ પ્રતિ-
લોમવાતેન પ્રતિલોમમલાત્ પૂતિકઃ દુર્ગંધઃ ॥

છાતીમાં અતિશય પીડા થાય છે,
લેદાય છે, લાંગી ગયા જેવી વ્યથા થાય છે,
પડખાંઓમાં પીડા થાય છે, અંગે સૂકાય
તથા કંપે છે. ક્રમે કરીને વીર્ય, બળ, વર્ણ,
રૂચિ અને અગ્નિ નાશ પામતાં બીજાં છે.
જ્વર, વ્યથા, મનનું દીનપણું, વિષ્ટાનો
લેદ, અગ્નિનો નાશ; તથા ઉધરસ આ-
વીને દુર્ગંધી, પીળો, દુષ્ટ, કાળો, ઘણો
અને રક્ત સહિત કફ વારંવાર પડયા
કરે છે. અને વીર્ય તથા ઓજના ક્ષયથી
આ માણસ અત્યંત નિર્બળ થઈ બીજાં છે.
(ઉરઃક્ષત શોષનાં આ સામાન્ય લક્ષણો
છે). છાતીમાં પીડા, રક્તની ઉલટી, અને
ઉધરસ, એ આ રોગમાં વિશેષ લક્ષણો
છે. મૂત્ર પણ ક્ષીણ અને લોહીવાળું
આવે છે, તથા પડખાં અને કમર બલાઈ

બાધ છે. વળુની ભારે હરકતથી, ધાતુ-
ઓનો ક્ષય કરનારાં અતિ મૈથુનાદિથી, અ-
થવા કોઠામાં વાયુની ઉલટી ગતિથી,
અને મળની ઉલટી ગતિથી, જેની છાતી
ધવાઈ હોય, તેનો શ્વાસ અત્ન પથે છે
ભારે દુર્ગંધવાળો નીકળે છે.

ઉરઃક્ષત શોષની સાધ્યાસાધ્યતા.

અલ્પલિઙ્ગસ્ય દીપ્તાગ્રેઃ સાધ્યો વલવતો
નવઃ । પરિસમ્વત્સરો યાપ્યઃ સર્વલિઙ્ગે તુ
વર્જયેત્ ॥

રોગનું બળ ઓછું હોય અને અગ્નિ
મંદીત હોય તો આ રોગ સાધ્ય છે. બ-
ળવાનું શરીર હોય અને રોગ તુરતનો
થયો હોય, તો પણ તે સાધ્ય છે. એક
વર્ષ પછી આ રોગ કષ્ટસાધ્ય થાય છે.
સઘળાં લક્ષણોવાળો રોગ હોય તો તેને
અસાધ્ય ગણીને છોડી દેવો.

રાજ્યક્ષમાની ચિકિત્સા.

બલિનો बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कार-
येत् ॥ यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं
स्यादिषोषमम् । मलायत्तं बलं पुंसां शु-
क्रायत्तं च जीवितम् ॥ तस्माद्यत्नेन संर-
क्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी । शालिषष्ठिकगोधू-
मयवमुद्गादयो हिनाः ॥ मद्यानि जाङ्गला
पक्षिग्राः पथ्या विशुष्यताम् । सपिप्प-
लीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडि-
मामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् । तेन
सर्वे निवर्जन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादस्थं संસ્કૃતં चाज્યે षडङ्गयूष उच्यते ॥

તથા યવ પલ ૧ । કુલ્થ પલ ૧ । છાગ-
માંસ પલ ૪ । જલ પલ ૪૮ । શેષ પલ
૧૨ । તતઃ પલમિતે ઘૃતે સંસ્કરણીયમ્ । તત્ર
કર્ષમિતં સૈન્ધવં દેયમ્ । સૌરભાર્થં હિન્દુ દેયમ્ ।
પિપ્પલી નાગરં ચ પૃથક્ માપમિતં કલ્કીકૃત્ય
દેયમ્ । ષડ્ઙ્ગયૂષઃ ॥

કકુભત્વગ્ નાગબલા વાનરિબીજં વિચૂ-
ર્ણિતં પયસાઃ પીતં મધુઘૃતયુક્તં સસિતં
યક્ષ્માદિકાસહરમ્ ॥ છાગમાંસં પયઃછાગં
છાગં સર્પિઃ સનાગરમ્ । છાગોપસેવા
શયનં છાગમધ્યે તુ યક્ષ્મનુત્ ॥ મધુતા-
પ્યવિઢઙ્ગાશ્મજતુલોદ્ઘૃતાભયાઃ । પ્રન્તિ
યક્ષ્માણમત્યુગ્રં સેવ્યમાના હિતાશિનઃ ॥
તાપ્યં સુવર્ણમાક્ષિકમ્ ॥

શર્કરામધુસંયુક્તં નવનીતં લિહન્ ક્ષયીઃ
ક્ષીરાશી લભતે પુષ્ટિમતુલ્યે चाज्यमाक्षिके ॥
સિતોપલા તુગાક્ષીર્ણી પિપ્પલી बहुला
त्वचः । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणिताञ्चूर्णिता
मधुसर्पिषा ॥ लेहयेद्राजरोगार्त्तं कासश्वा-
सज्वरातुरम् । पार्श्वशूलिनमल्पं त्रिं सुत-
जिह्वं रुचिच्युतम् ॥ हस्तपादाङ्गदं च
ज्वरे रक्ते तथाध्वगे ॥ सितोपला मिश्री ।
बहुला सूक्ष्मैला । इति सितोपलदिवेहः ॥

जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिलाः ॥
तालीसं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गमुपकुञ्चिका ॥
कर्पूरश्चाभया धात्री मरिचं पिप्पली तुगा ।
एषां त्र्यक्षसमा भागाश्चातुर्जातं रुसं युताः ॥
पलानि सप्त भृङ्गानाः सिता सर्वसमा ग-

તા । ચૂર્ણમેતત્ ક્ષયં કાસં શ્વાસં ચ ગ્રહ
ળીગદમ્ ॥ અરોચકં પ્રતિશ્યાયં તથા
ચાનલમન્દતામ્ । एतान् रोगान्निहत्येव
वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति ज्ञातीफलाद्यं चूर्णम् ॥

ચાલરોગાધિકારોક્તં તૈલં લાક્ષાદિ યો-
જયેત્ । અભ્યક્તે યક્ષ્મિણો નિત્યં વૃદ્ધવૈદ્યો
વિશેષતઃ ॥ વાસકસ્ય રસપ્રસ્યં માનિકા-
સિતશર્કરાઃ । पिप्पल्या द्विपलं तावत्
सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥ तस्मिन् लेहत्वमा-
याते शीते क्षौद्रपलाष्टकम् । दत्त्वावतारये-
द्वैद्यो लीढो लेहोऽयमुत्तमः ॥ हृत्येव रा-
जयक्ष्माणं कासं श्वासं च दारुणम् । पा-
र्श्वशूलं च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥

वासावलेहः ॥

રોગી બળવાન તથા ઘણા દોષોવાળો
હોય તો વમનાદિ પાંચકર્મો કરવાં, પણ જો
રોગી નબળો હોય તો પાંચકર્મો તેને
ઝેર સરખાં થાય છે, કેમ કે માણસનું
બળ મળોને આધીન છે તથા જીવન વી-
ર્યને આધીન છે, માટે ક્ષયવાળાના વીર્ય
તથા મળની ચત્નથી રક્ષા કરવાની જરૂર
છે. ક્ષયવાળાને ચોખા, સાડી ચોખા, ઘ-
ઉં, જવ, તથા મગ વગેરે ધાન્યો, મધો,
અને જાંગલમાંસો પથ્ય છે.

ચાર ચાર તોલાભાર જવ તથા ક-
ળથી અને સોળ તોલા બકરાનું ચીકણું
માંસ એનો આઠગણા પાણીમાં ક્વાથ
કરી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને
ચાર તોલા ઘીમાં વઘારી તેમાં એક તોલા

સૈંધવ નાંખીને સુગંધ અર્થે થોડી હિંગ,
દાડમનો રસ, તથા આમળાંનો રસ નાં-
ખીને એ પડંગયૂષ નામનો માંસરસ
પાવો, તથા પીપર અને સૂંઠનો છ રતિ
ભાર કડક બવરાવવો, આથી શ્લેષ્મ વગેરે
સર્વ વિકારો મટી જાય છે.

આસુંદરાની છાદ્ય, કૌચાનાં ખીજ,
અને બપાટને દૂધમાં વાટી મધ, ઘી તથા
સાકર નાંખીને પીવાથી ક્ષયરોગ તથા
ઉધરસ વગેરે મટી જાય છે.

બકરાનું માંસ, બકરીનું દૂધ, સૂંઠ
નાંખેલું બકરીનું ઘી, બકરાનું સેવન,
તથા બકરાનાં ટોળામાં ચુંબું, એથી ક્ષ-
યરોગ મટે છે.

મધ, સોનામખી, વાવડીંગ, શિલાજિત્
લોહભસ્મ, ઘીઅને હરડેના સેવનથી અને
પથ્ય લોજનથી અત્યંત ઉગ્ર ક્ષયરોગ
પણ મટી જાય છે.

સાકર તથા મધ સહિત માખણ ચા-
ટવાથી તથા દૂધનું લોજન કરવાથી, અ-
થવા મધ અને ઘી વિષમ ભાગે મેળવીને
ચાટવાથી ક્ષયરોગીને પુષ્ટિ મળે છે.

સિતોપલાદ્યવલેહઃ—૧ ભાગ તજ,
૨ ભાગ જીણી એળચી, ૪ ભાગ પીપર,
૮ ભાગ વંશલોચન અને ૧૬ ભાગ સા-
કરનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સહિત ચાટ-
વાથી ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર તથા
પડખાનું શૂળ મટે છે. અદપામિ, જીલની
જડતા અને અરૂચિ પણ મટે છે. હાથ,
પગ અને આંગોનો દાહ, જ્વર કે ઉપ-
રના માર્ગોથી નીકળતું લોહી, આ ચૂર્ણ
ચાટવાથી મટે છે.

ભરીકલાય:-ભયકળ, વાવડીંગ, ચિ-
ત્રક, તગર, તલ; તાલીસપત્ર, અંદન,
સંઠ, લવંગ, કલોંજી, ભીમસેની ક-
પૂર, હરડે, આમળાં, મરી, પીપર, વ-
શલોચન, તજ, તમાલપત્ર, એળચી,
નાગકેશર, આ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા;
અને ૨૮ તોલાભાર ભાંગ; અને એ સ-
ર્વની ખરોખર સાકર લેવી. જેમ ઈંદ્રનું
વજ્ર વૃક્ષને હણે છે તેમ આ ચૂર્ણ ક્ષય,
ઉધરસ, શ્વાસ, ગ્રહણી, અરૂચિ, શ્લેષ્મ,
અને મંદાગ્નિને હણે છે.

લાક્ષાદિ તૈલ—ખાળ રોગના અધિ-
કારમાં લાક્ષાદિ તૈલ કહેવામાં આવશે,
તેનો ઉપયોગ વૃદ્ધ વૈદ્યે ક્ષયરોગીને અ-
ભ્યંગ કરવામાં વિશેષ કરવો.

વાસાવલેહુ:—અરડસીનો રસ ૬૪
તોલા, સાકર ૩૨તોલા, અને પીપર તથા
ધી આઠ આઠ તોલા, એનો પાક કરવો.
શીરા જેવો થાય એટલે ટાઢો પાડીને
તેમાં ૬૨ તોલા મધ નાંખવું. આ વાસા-
વલેહુ નામનો ઉત્તમ અવલેહુ ચાટવાથી
ક્ષય, ઉધરસ, દારૂણ શ્વાસ, પડખામાં
શૂળ, છાતીમાં શૂળ, રક્તપિત્ત અને જ્વર
મટી જાય છે.

વ્યવાય શોષની ચિકિત્સા.

તત્ર, વ્યવાયશોષિણં ક્ષોણરસમાંસાજ્યેભ-
જનૈઃ । સુકૃલૈર્મધુરૈર્હૃદૈર્જીવનીયૈરુપાચરેત્ ॥

રસઃ માંસરસઃ સુકૃલૈર્હૃતૈઃ ॥

ક્ષીણ થયેલા વ્યવાય શોષવાળાને
માંસરસ તથા ઘીનું ભોજન; તથા અનુ-
કળ, મધુર અને પ્રિય એવા જીવનીય
પદાર્થો આપવા.

શોક શોષની ચિકિત્સા.

હર્ષણૈઃ શ્વનનૈઃ ક્ષીરૈઃ સ્નિગ્ધૈર્મધુરંશીતલૈઃ ।
દીપનૈર્લઘુભિશ્ચાન્નૈઃ શોકરોગમુપાહરેત્ ॥

પ્રસન્ન રાખવાથી; આશ્વાસનથી; તથા
હૃદય અને સ્નિગ્ધ, મધુર, શીતળ, દીપન
તથા હલકા પદાર્થોથી શોક શોષના ઉ-
પચારો કરવા.

વ્યાયામ શોષની ચિકિત્સા.

વ્યાયામશોષિણં સ્નિગ્ધૈઃ ક્ષતક્ષયહૃતૈર્હિ-
મૈઃ । ઉપાચરેન્જીવનીયૈર્વિધિનાશ્લૈષ્મિકેનતુ ॥

સ્નિગ્ધ અને ઉરઃક્ષતના ઉપાયો, ટાઢા
અને જીવનીય ઉપાયો, કફની રીતે એ-
ટલે કે ખુંદણુ ઉપાયો, વ્યાયામ શોષ
વાળાને કરવા.

અધ્વ શોષની ચિકિત્સા.

આસ્યાસુવૈર્દિવાસ્વમ્નઃ શીતૈર્મધુરંશીતલૈઃ ।
અન્નમાંસરસાહારૈરધ્વશોષમુપાચરેત્ ॥

અધ્વ શોષવાળાને ખેસાડી રાખવો,
દિવસે સૂવાડવો, તથા શીતળ મધુર પૈ-
ષ્ટિક અન્નો અને માંસરસના ખોરાકો
આપવા.

ત્રણ શોષની ચિકિત્સા.

ત્રણશોષં જયેત્સ્નિગ્ધૈર્દીપનૈઃ સ્વાદુશીતલૈઃ ।
ઈપદમ્લૈરનમ્લૈર્વા યૂષમાંસરસાદિભિઃ ॥

સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, શીતળ અને
કંઈક ખાટા અગર ખટાઈ વગરના યૂષોથી
અને માંસરસથી ત્રણ શોષને જીતવો.

ઉરઃક્ષત શોષની ચિકિત્સા.

વલાશ્વગન્વાશ્રીપર્ણીવહુપુત્રીપુનર્નવા ।
પયસા નિત્યમભ્યસ્તાઃ શમયન્તિક્ષતક્ષયમ્ ॥

શ્રીપર્ણા મમ્ભારી । મહુપત્રી સતાવરી । इति
बलादिचूर्णम् ॥

एलापत्रत्वचोर्द्धाक्षा पिप्पलयर्दपलं पृ-
थक् । सितामधुकवर्जूरमृद्रीकाश्च पलो-
न्मिताः । सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता वटिकाः
सम्प्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्ष-
येत्तु दिने दिने ॥ क्षतं क्षयं ज्वरं कासं
स्वासं हिकां वमिं भ्रमम् । मूर्छां मदं तृषां
शोषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ प्लीहानमाढ्य
वातञ्च रक्तपित्तं स्वरक्षयम् । एलादि
गुटिका हन्ति वृष्या सन्तर्पणी परा ॥

इति एलादिगुटिका ॥

द्राक्षायाः प्रस्थमेकन्तु मधुकस्य पलाह-
कम् । पचेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन
तु ॥ पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णा पल-
द्वयम् । प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे
चतुर्गुणे । सिद्धे शીते पलान्यष्टौ शर्करायाः
प्रदारयेत् । एतत् द्राक्षाष्टुं सिद्धं क्षतक्षी-
णसुखावहम् ॥ वातं पित्तं ज्वरं श्वासं वि-
स्फोटकहलीमकान् । प्रदरं रक्तपित्तञ्च ह-
न्यान्मांसबलप्रदम् ॥ इति द्राक्षादिघृतम् ॥

क्षીरे धાત્રી ચ મઝિષ્ઠા ક્ષીરિણ્યાશ્ચ તથા
રસૈઃ । પચેત્સપ્તૈર્ઘૃતં પ્રસ્થં મધુરૈઃ કર્ષણ
મ્પિતૈઃ ॥ દ્રાક્ષા દ્વિચન્દ્રનોશીરૈઃ શર્કરો-
ત્પલપન્નકૈઃ । મધૂકકુસુમાન્તાકાશ્મરી-
તુણસંજ્ઞકૈઃ ॥ પ્રસ્થાર્દ મધુનઃ શીતે શર્ક-
રાર્દતુલાં તથા । પલાર્ધિકાંશ્ચ સજ્જૂર્ણ
ત્વગેલાપત્રકેશરોન્ ॥ વિનીય તત્ર સંલિ-
હ્યાન્માત્રાં નિત્યં સુગન્ધિતઃ । અમૃતપ્રાશ-

मित्येतदधिभ्यां परिकीर्तितम् । क्षीरमा-
साक्षिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ तृ-
ष्णारुचिश्वासकासछर्दिमूर्छाप्रमदनम् । मू-
त्रकुञ्जज्वरघ्नञ्च बल्यं क्षीरतिवर्दनम् ॥
अमृतप्राशावलेहः ॥

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि दितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं स्यात् क्षतक्षीणैः सुखा-
र्थिभिः ॥ शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च त्य-
जेदुदारान्विषयान् भजेच्च । तथा द्विजा-
तीस्त्रिदशान् गुरुंश्च वाचश्च पुण्याः शृणु-
याद्द्विजेभ्यः ॥

પદાદિ ચૂર્ણ—ખળદાણા, આસોંદ, સી-
વણનાં ફળ, શતાવરી, અને સાટોડી, આને
દૂધમાં વાટીને નિત્ય પીવાની ટેવ રાખ-
વાથી ઉરઃક્ષત શોષ શાંત થાય છે.

એલાદિ ગુટિકા—અરધો અરધો તોલા
એળચી, તમાલપત્ર અને તજ; બે તોલા
ખીપર; ચાર ચાર તોલા સાકર, જેઠીમધ,
ખજૂર અને દ્રાક્ષ; આના ચૂર્ણની મધમાં
એક એક તોલાભારની ગોળીઓ કરીને
નિત્ય એક ગોળી ખાવાથી ઉરઃક્ષત શોષ,
જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી, ઉલટી, ભ્રમ,
મૂર્છા, મદ, તરશ, શોષ, પડખાનું શુળ,
અરુચિ, ખરલનો રોગ, ઉરસ્તંભ, રક્ત-
પિત્ત અને સ્વરભેદ મટી જાય છે. આ
ગોળી કામી લોકોને બહુ હિતકારી તથા
તૃપ્તિ આપનારી છે.

દ્રાક્ષાદિ ઘૃત—દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, જે-
ઠીમધ ૨૨ તોલા, અને ૨૫૬ તોલા પાણી;
આનો ક્વાથ કરીને એથો ભાગ રહે એ
ટલે તેમાં ચાર ચાર તોલા જેઠીમધ અને
દ્રાક્ષ, આઠ તોલા ખીપર, અને ૬૪ તોલા

ધી નાંખીને યોગજ્ઞા દ્વધમાં પકાવવું. પા-
છી રહ્યા પછી થંડું કરીને તેમાં ૩૨
તોલા સાકર નાંખવી, એટલે દ્રાક્ષાદિ ધૃત
થાય છે. આથી ઉરઃક્ષતશોષ, વાયુ, પિ-
ત્ત, જ્વર, શ્વાસ, વિસ્ફોટક, હલ્લીમક,
પ્રદર તથા રક્તપિત્તને હથે છે; ને માંસ
તથા બળને વધારે છે.

અમૃતપ્રાશાવલેહ—ધીમાં આમળાં,
મજ્જા અને વિદારીકંદનો રસ સમભાગે
નાંખીને, એક એક તોલો જીવનીય ગણના
પદાર્થો, દ્રાક્ષ, ચંદન, રતાંજળી, કાળો
વાળો, કઠ, કમળ, સાકર, મહુડાંનાં ફૂલ,
ઉપલસરી, સીવણનાં ફળ, તથા રોહિસ
ખડ નાંખીને તે ધીને દ્વધમાં પકાવી,
ઠંડું પાડીને, તેમાં ૩૨ તોલા મધ, ૨૦૦
તોલા સાકર અને બે બે તોલાભાર તજ,
એળચી, કમળકેસરા નાંખવાથી અશ્વિની
કુમારોએ કહેલ અમૃત પ્રાશાવલેહ થાય
છે. જિતેન્દ્રિય રહીને યોગ્ય માત્રાથી તે
નિત્ય ખાવાથી, અને દ્વધ તથા માંસનું
ભોજન કરવાથી ઉરઃક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત,
તૃષ્ણા, અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, મૂ-
રછી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને જ્વરનો નાશ થાય
છે. સ્ત્રીઓમાં રતિ તથા બળ પણ વધે છે.

ઉરઃક્ષતવાળાને પથ્યાપથ્ય.

ઉરઃક્ષતક્ષયવાળાને સુખની ઇચ્છા
હોય તો તેણે તૃપ્તિ આપનારાં અન્નપાનો,
શીતળ, વિદાહ નહિ કરનારાં, હિતકર
તથા હલકાં ભોજનો કરવાં. શોક, સ્ત્રીઓ
ક્રોધ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરવો. સારા વિ-
ષયોનું સેવન કરવું. વિપ્ર, દેવો અને
ગુરૂની ભક્તિ કરવી, તથા પ્રાક્ષણો પા-
સેથી પાવન કરનારી કથાઓ સાંભળવી.

રાજયક્ષ્મા ઉપર રસો.

રસમસ્મામૃતાસત્ત્વં લોહં મધુઘૃતાન્વિતમ્
અમૃતેશ્વરનામાયં પદ્મગુજોરાજયક્ષ્મણિ ॥

રસમસ્મ મારિતો રસઃ । અમૃતાસત્ત્વ ગુહ્વીસ-
ત્ત્વમ્ । લોહં મારિતમ્ । અમૃતેશ્વરરસો રાજયક્ષ્મ-
ણિ રસેન્દ્રચિન્તામણૌ ॥

ત્રયોઽશા મારિતાત્ સૂતાદેકોઽશો હેમ-
મસ્મતઃ । ઈકોઽશો મૃતતામ્રસ્ય શિલાગ-
ન્ધશ્ચ તાલકમ્ ॥ પ્રત્યેકં ભાગયુગ્મં સ્યા-
દેતત્ સર્વં વિચૂર્ગયેત્ । વરાટીઃ પૂરયેત્તેન
છાગીક્ષીરેણ ટક્કણમ્ ॥ પિષ્ટ્વા તેન મુખં
રુદ્ધ્વા મૃદ્ધાગ્ધે તાશ્ચ ધારયેત્ । તતઃ પચેત્
ગજપુટે સ્વાજ્ઞશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥ રસો રાંજ-
મૃગાક્ષોઽયં ચતુર્ગુણઃ ક્ષયાપહઃ । મરિચૈરુ-
નર્વિંશત્યા કળાભિર્દશભિસ્તથા ॥ મધુના
સર્પિષા ચાપિ દદ્યાદેતં રસં ભિષક્ । અ-
નેન નશ્યતિ ક્ષિપ્તં વાતશ્લેષ્મભવઃ ક્ષયઃ ॥

इति राजमृगाक्षो रसो राजयक्ष्मणि रसेन्द्रचि-
न्तामणौ ॥

શુદ્ધં સૂતં દ્વિધા ગન્ધં કુર્યાત્ સ્વલ્પેન ક-
જ્જલીમ્ । તયોઃ સમં તીક્ષ્ણચૂર્ણં મર્દયેત્
કન્યકાદ્રવૈઃ ॥ દ્વિધામમાતપે ગોલં તામ્ર-
પાત્રે નિધાયેત્ । આઝાદ્યૈરણ્ડપત્રેણ
સ્યાદુષ્ણં યામગુમતઃ ॥ ધાન્યરાશૌ ન્યસે-
ત્પશ્ચાદષ્ટરાત્રાત્તદુદ્ધરેત્ । સન્નૂર્ણં ગાલ-
યેદ્વલૈઃ સત્યં વારિતરં ભવેત્ ॥ ત્રિકદુત્રિ-
ફલૈલાભિર્જાતીફલલવઙ્ગકૈઃ । નવમાગો-
ન્પિતૈરેભિઃ સમૈરેષ રસો ભવેત્ ॥ નિષ્ક-

દ્વયમિતં નિત્યં મધુના સહ લેહયેત્ । અ-
મગ્નિરસો નાન્ના કાસજ્વહરઃ પરઃ ॥

इति अग्निरसः शर्द्धि'धरे । इति राजयक्ष्माधि-
कारः ॥

(૧) અમૃતેશ્વર રસ.

મારેલો પારો, ગળોનું સત્ત્વ અને લોહલસ્મ
મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી રાજયક્ષ્મા મટે
છે. આ અમૃતેશ્વર નામનો રસ છ રતિ
ભાર ખવાય છે.

(૨) રાજમૃગાંકરસ.

ત્રણ ભાગ પારો, એક ભાગ યુવણ
લસ્મ, એક ભાગ તામ્રલસ્મ અને બે બે
ભાગ મણ્ડુશીલ, ગંધક અને હરતાળ, એ
સર્વનું ચૂર્ણ કોડીઓની પોલમાં ભરીને તે
પોલને બકરીના દૂધમાં વાટેલા ટંકણ-
ખારથી બંધ કરવી. પછી એ કોડીને
માટીના વાસણમાં રાખી તે વાસણને ક-
પડમટ્ટીથી બંધ કરી દેઇને ગજપુટમાં
પકાવવું. પછી ટાઢો પાડીને રાજમૃગાં
કરસમાંથી ચાર રતિભાર ખાવાથી ક્ષય-
રોગ મટે છે. એગણીસ મરી તથા દસ
પીપર સહિત એ રસ મધ તથા ઘીમાં
ચાટવાથી વાત અને શ્લેષ્મનો ક્ષય એકદમ
મટી જાય છે. (રસેન્દ્ર ચિંતામણિ)

(૩) અગ્નિરસ.

એક ભાગ પારો, બે ભાગ ગંધક,
એઓની કજ્જલી કરવી. તે બંને જેટલી
લોહલસ્મ તેમાં મેળવીને બે પ્રહર સૂધી
કુંવારના રસની તેને તડકે ભાવના દેવી.
પછી ગોળો કરીને ત્રાંખાના વાસણમાં
મૂકી એરડાનાં પાનથી ઢાંકીને તડકે મૂ-
કવો. બે પ્રહર સૂધીમાં તે ગરમ થઇ

જાય એટલે તે ગોળાને ધાન્યના ઢગલામાં
આઠ રાત્રી સૂધી દાટી રાખવો. પછી એ
ચૂર્ણના નવ ભાગ અને નવ ભાગમાં ત્રિ-
કંડુ, ત્રિક્ષણા, એળચી, જાયફળ, અને લ-
વંગનાં ચૂર્ણો મેળવી દેવાં, એટલે અગ્નિ-
રસ થાય છે. આ રસ નિત્ય અરધો તો-
લો મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ અને ક્ષયનો
અત્યંત નાશ થાય છે. (શારંગધરસંહિતા)

इति क्षयरोगाधिकारः ॥

ઉધરસનો આધિકાર.

ઉધરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા
લક્ષણો.

ધૂમોપઘાતાદ્રજસસ્તયૈવ વ્યાયામરુક્ષાન્ન-
નિષેવણાચ્ચ । વિમાર્ગગત્વાદપિ ભોજનસ્ય
વેગાવરોધાત્ક્ષવથોસ્તયૈવ ॥ પ્રાણો હ્રુદા-
નાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ સ મિન્નકાંસ્યસ્વનતુલ્ય-
ઘોષઃ । નિરેતિ વક્ત્રાત્સહસા સદોષો મ-
નીષિભિઃ કાસ इति પ્રદિષ્ટઃ ॥

સદોષઃ તાદૃક્ પ્રાણાનિલરૂપઃ ॥

ધૂમાડો ખાવાથી, રજ ખાવાથી, અ-
તિ કસરતથી, રૂક્ષ અન્નો બહુ ખાવાથી
લોજન અવળે માર્ગે જવાથી, વેગો તથા
છીંકને રોકવાથી, દુષ્ટ થયેલો પ્રાણવાયુ
ઉદાનવાયુની સાથે મળી જઇને ભાંગેલા
કાંસાના વાસણ જેવા અવાજ સહિત મ-
ખમાંથી બેર કરી નીકળે છે, તેને ઉધ-
રસ કહે છે.

ઉધરસની સંખ્યા.

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्त श्लेष्मक्षत-
क्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्त-
रोत्तरम् ॥ ક્ષયાય રાજયક્ષ્મણે ॥

વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયથી થયેલી એમ પાંચ પ્રકારની ઉધરસો છે. ક્ષયથી ઉત્તરોત્તર ઉપર ઉપરની ઉધરસો ઓછી બળવાન છે.

ઉધરસનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપં ભવેત્તેષાં શૂકપૂર્ણગલાસ્યતા ।
કળ્ઠે કળ્ઠશ્ચ મોઝ્યાનામવરોધશ્ચ જાયતે ॥
મોઝ્યાનામવરોધઃ કવલગિલને કળ્ઠવ્યથા ॥

ગળું તથા મુખ કાંટાથી ભરાયા જેવું લાગે છે. ગળામાં ચળ થાય છે, અને કોળિયો ઉતારતાં ગળામાં પીડા થાય છે.

વાયુની ઉધરસનાં લક્ષણો.

હૃચ્છહ્ણપાશ્વોદરમૂર્દ્ધશૂલી ક્ષામાનનઃ ક્ષી-
ણબલસ્વરૌજાઃ । પ્રસક્તવેગસ્તુ સમીરણેન
ભિન્નસ્વરઃ કાસતિ ગુણ્કમેવ ॥ શઙ્ખો લ-
ઠાઉકદેશઃ શુષ્કં શ્લેષ્માદિરહિતમ્ ॥

વાયુથી ઉધરસ થાય છે તો છાતી, લમણાં, પડખાં, પેટ અને માથામાં શૂ-
ળ નીકળે છે; મોઢું દૂબળું થાય છે; અને બળ, સ્વર તથા ઓજ ક્ષીણ થઈ જાય છે. સ્વરભેદ થઈને કફ વગર ખેં ખેં થયા કરે છે.

પિત્તની ઉધરસનાં લક્ષણો.

ઉરોવિદાહજ્વરવત્ક્રશોષૈરભ્યર્દિતસ્તિ-
ક્તમુખસ્તૃષાર્તઃ । પિત્તેન પીતાનિ વમેત્ક-
દ્ભિનિ કાસેત્સપાણ્ડુઃ પરિદહ્યમાનઃ ॥

સપાણ્ડુઃ પાણ્ડુરોગયુક્તઃ ॥

પિત્તની ઉધરસ થાય તો છાતીમાં બળતરા, જ્વર, મુખશોષ, મુખમાં ક-
ડવાશ, તૃષા અને પીળી તથા તીખી ઉ-

લટી થાય છે. અને તથા પાંડુરોગ દાહ થઈ ઉધરસ આવ્યા કરે છે.

કફની ઉધરસનાં લક્ષણો.

પ્રલિપ્યમાનેન મુખેન સીદન્ શિરોરુજા-
ર્તઃ કફપૂર્ણદેહઃ । અમક્તરુક્ સંભૃતકળ્ઠુ-
યુક્તઃ કાસેદ્ મૃશં સાન્દ્રકફઃ કફેન ॥

પ્રલિપ્યમાનેન મુખેન શ્લેષ્મલિપ્તેન મુખેનોપલ-
ક્ષિતઃ । અમક્તરુક્ ન મુક્તે રુક્ રુચિર્યસ્ય સ
કળ્ઠુકળ્ઠ એવ ચ ॥

કફની ઉધરસમાં મુખ કફથી ચો-
પડાયલું, વ્યથા, માથું દુઃખવું, શરીર-
માં કફ, અરુચિ, ગળામાં ચળ, અને ઘાટા
કફના ખડખડાટ તથા બડા બળબાવાળી
ઉધરસ બહુ આવ્યા કરે છે.

ક્ષતની ઉધરસનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

અતિવ્યવાયધારાધ્વયુદ્ધાશ્વગજનિગ્રહૈઃ ।

રુક્ષસ્યોરઃક્ષતં વાયુર્ઘ્નીત્વા કાસમાવહેત્ ॥

અશ્વગજયોર્નિગ્રહો દમનમ્ ॥

સ પૂર્વે કાસતે શુષ્કં તતઃ ધ્રીવેત્સશો-
ણિતમ્ । કળ્ઠેન કૂજત્યત્યર્થં વિભગ્નેવ
ચોરસા ॥ સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુચમા-
નેન શૂલિના । દુઃસ્પર્શેન શૂલેન ભેદ-
પીઢાભિતાપિના ॥ પર્વભેદજ્વરશ્વાસતૃ-
ણાવૈસ્વર્યપીઢિતઃ । પારાવત ઇચાકૂજન
કાસવેગાત્ ક્ષતોદ્ભવાત્ ॥ કળ્ઠેન વ્યવહાર-
તૃતીયા એવમુરસેતિ ॥

અતિ મૈથુન, અતિ ભાર વહન

તિ પંથ, અતિ યુદ્ધ, અને ઘોડા વગે
પકડવાથી રૂક્ષ માણસની છાતીમાં ક્ષત
થઈને વાયુથી ઉધરસ થાય છે. એ ઉધ-

રસ થાય તે માણસ પ્રથમ સૂકી ઉધરસ ખાય છે, અને પછીથી બળખામાં લોહી પડે છે. ગળું બહુ ઘુઘવે છે, છાતી ભાંગી જતી હોય તેમ તેમાં તીક્ષ્ણ સોઘઓ ભોંકાય છે, છાતીમાં શૂળ તથા તે જગોએ અડતાં બહુ દુઃખે છે. લેહાયા જેવી પીડા તથા અભિતાપ બહુ થાય છે. સાંધાઓ તૂટે છે; અને શ્વાસ, જ્વર અને તૃષા લાગે છે. અવાજ ખેસી જાય છે, અને ઉધરસ કબૂતરની પેઠે ઘુઘવે છે.

ક્ષયથી થયેલી ઉધરસનું નિદાન.

વિષમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યવાયાદ્રેગનિગ્રહાત્ । ઘૃણિનાં શોચતાં નૃણાં વ્યાપન્નેઽગ્રૌ ત્રયો મલાઃ ॥ કુપિતાઃ ક્ષયણં કાસં કુર્યુર્દેહક્ષયપદમ્ ॥

વિષમ, અને અહિતકર, લોજનથી; અતિ મૈથુનથી; મૂત્રાદિ વેગોને રોકવાથી; અત્યંત દયા ઉપજવાથી તથા શોંક કરવાથી; જઠરાગ્નિ બગડી જઈને ત્રણે દોષો કોપ પામીને ક્ષય કરનારી ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષયની ઉધરસનાં લક્ષણો.

સગાત્રશૂલજ્વરમોહદાહપ્રાણક્ષયઞ્ચોપલમેત્સ કાસી । શુષ્કં વિનિષ્ઠીવતિ નિર્બલસ્તુ પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં પ્રપૂયમ્ । તં સર્વલિફ્નં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥

ક્ષયથી થયેલી ઉધરસવાળાને શરીરમાં શૂળ, મોહ, દાહ અને જ્વર થાય છે; ઇંદ્રિયો નબળી થાય છે; સુકું થુંક પડે છે; અને

બળ તથા માંસ ક્ષીણ થઈને ઘણા પરવાળું લોહી મુખમાંથી નીકળે છે. આ ક્ષયની ઉધરસ જો સર્વ પૂરાં લક્ષણોવાળી હોય તો તેની ચિકિત્સા અત્યંત અશક્ય છે, એમ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે.

ઉધરસની સાધ્યાસાધ્યતા.

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः । बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् ॥

નવૌ કદાચિત્ સિધ્યેતામપિ પાદગુણાન્વિતૌ । સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ સર્વો યાપ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ વૃદ્ધાનાં યઃ કાસો ભવતિ સ જરાકાસસંજઃ સ સર્વેવ વાતજાદિરપિ યાપ્યઃ ॥

ત્રીન્ પૂર્વાન્ સાધયેત્ સાધ્યાન્ પથ્યૈર્યાપ્યાંસ્તુ યાપયેત્ ॥

ક્ષત તથા ક્ષયની ઉધરસો નબળા માણસને થાય તો તે અસાધ્ય છે, અને બળવાનને થઈ હોય તો તે સાધ્ય છે અથવા કષ્ટસાધ્ય છે. વૈદ્ય, ઔષધ અને ચાકરી કરનાર સારા હોય, રોગી પણ ધીરજવાળો હોય, અને ક્ષત કે ક્ષયની ઉધરસ તરતનીજ થયેલી હોય તો તે ઉધરસ નબળાને થઈ હોય તો પણ કદાચ સાધ્ય થાય છે. (વૃદ્ધાવસ્થાની ઉધરસ કે જે 'જરાકાસ' કહેવાય છે તે તો કષ્ટસાધ્ય છે.) વાત, પિત્ત અને કફ એમ ત્રણ પ્રકારની થયેલી ઉધરસો સાધ્ય છે, માટે તેને ચિકિત્સાથી મટાડવી; અને ક્ષત તથા

ક્ષયની ઉધરસો કષ્ટસાધ્ય હોવાથી પથ્ય આપીને કાલક્ષેપ કરાવ્યા કરવો.

ઉધરસના ઉપાય તુરત કરવા.

જ્વરારોચકહૃલાસસ્વરભેદક્ષયાદયઃ । મ-
વન્ત્યુપેક્ષયા યસ્માન્નસ્માન્ન ત્વરયા જયેત્ ॥

ઉધરસની ઉપેક્ષા કરવાથી જ્વર, અ-
રુચિ, મોળ, સ્વરભેદ અને ક્ષય વગેરે
થાય છે; માટે ઉધરસના ઉપાય તુરતજ
કરવા બેધએ.

વાયુની ઉધરસની ચિકિત્સા.

વાસ્તુકો વાયસીશાકં શૂલકં સુનિષ્ણ-
કમ્ । સ્નેહાસ્તૈલાદયો મહ્યાસ્તથેશ્વરસ-
ગૌડિકાઃ ॥ દધ્યારનાલામ્લફલં પ્રસન્ના-
પાનમેવ ચ । શસ્યતે વાતકાસેષુ સ્વાદમ્લ-
લવણાનિ ચ ॥

વાયસીશાકં માચીકવૈયા इति लोके । सुनिष-
ण्णकं सिरुआ इति लोके । शाकविशेषः ॥

चाङ्गेरीसदृशं पत्रैः सुनिषण्णं चतुर्दलम् ।
शाकं जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥

चौपत्तीया इति लोके ॥

ग्राम्यान्પોદકૈઃ શાલિયવગોધૂમષઢિકા-
ન્ રસૈર્માષાત્મગુણાનાં યૂષૈર્વામોજયેદ્વિષક ॥

ग्राम्यान्पोदकै रसरित्यन्वयः । आत्मगुणा क-
वाच इति लोके ॥

દશમૂલીકૃતા શ્વાસકાસહિકારુચાપહા ।
યવાગૂર્દીપની વૃષ્યા વાતરોગવિમાશિની ॥
રસઃ કર્કટકાનાં વા છૃતમૃષ્ટઃ સનાગરઃ ।
વાતકાસપ્રશમનઃ શૃંગો મત્સ્યસ્ય વા પુનઃ ॥

વાયુની ઉધરસ ઉપર અથવો, પીલુ-
ડી, મૂળા, સુનીસરણુક, તેલ વગેરે સ્નિગ્ધ
પદાર્થો; શેરડીનો રસ, ગોળના પદાર્થો,
દહિં, ફેતરાં વગરના કાચા કે પકાવેલા
ઘઉંનો આથો, ખાટાં ફળો તથા મધુઅ-
મ્લ અને ખારા પદાર્થો, તેમજ મદિરાની
ઉપરનો ભાગ, એ સર્વ હિતકારી છે.
ચાંગોરી જેવું આકારનું ચાર પાનવાળું
જળમય દેશોમાં થનારું ચતુષ્પત્રી નામનું
શાક સુનીસરણુક કહેવાય છે.

વાયુની ઉધરસ વાળાને ગામઠી, જળ-
મય દેશના, તથા જળચર પ્રાણીઓના
માંસના રસોની સાથે; અથવા અડદ કે
કોચાંના યૂષોની સાથે; ચોખા, ઘઉં, જવ
અને સાડીચોખા આપવા.

દશમૂળ સહિત બનાવેલી યવાગૂ-
શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી તથા વાતરોગોને
મટાડે છે. તેથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે
અને મૈથુનશક્તિ વધે છે.

કુડચલ જાતનાં માછલાંનો રસ ઘીમાં
શેકીને સૂંઠ નાંખીને પીવાથી વાયુની ઉ-
ધરસ મટી જાય છે.

પિત્તની ઉધરસનો ચિકિત્સા.

કણ્ટકારીયુગદ્રાક્ષાવાસાકર્ચૂરવાલકૈઃ ।
નાગરેણ ચ પિપ્પલયા કથિતં સલિલં પિ-
બેત્ ॥ શર્કરા મધુસંયુક્તં પિત્તકાસહરં પરમ્ ॥

ઉલી તથા બેઠી લોંરીંગણીઓ, દ્રાક્ષ
અરડૂસી, કચૂરો, વાળો, સૂંઠ અને પીપ-
રનો ક્વાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પી-
વાથી પિત્તની ઉધરસ મટી જાય છે.

કફની ઉધરસનો ચિકિત્સા.

પિપ્પલી કદ્દફલં શુન્ઢી શૃંગી માર્ગી ત-

અષ્ણમ્ । કરવી કણ્ઠકારી ચ સિન્દુવા-
ગં યમાનિકા ॥ ચિત્રકો વાસકશ્વૈષ્ણં ક-
ષાયં વિધિવત્ કૃતમ્ । કફકાસવિનાશાય
પિવંત્કૃષ્ણારજોયુતમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિકાથઃ ॥

પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ—પીપર, કાયકૃળ,
સૂંઠ, કાકડાશીંગી, ભારંગી, મરી, કેલો-
ભૂંડ, ભોરીંગણી, નગડ, અજમા,
ચિત્રક, અને અરડ્ડસીના ક્વાથ પીપરનું
ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી કફની ઉધરસ
મટી જાય છે.

ક્ષતની ઉધરસની ચિકિત્સા.

ઇક્ષિશ્વલિકાપદ્મમૃણાલોત્પલચન્દન-
મ્ । મધુકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા લાક્ષા શૃઙ્ગી
શતાવરી ॥ દ્વિગુણા ચ તુગાક્ષીરી સિતા
સર્વચતુર્ગુણા । લિહ્યાત્તન્મધુસર્પિઃપ્રિયાં ક્ષત-
કાસનિવૃત્તયે ॥ ઇક્ષુવાલિકા ઇક્ષુમેદઃ । ચન્દ્ર
ઇતિ લોકે । પદ્મ પદ્મકાષ્ઠં મૃણાલં વિસમ્ ઉત્પ-
લં કમલં ચન્દનમત્ર ધવલં ચૂર્ણત્વાત્ । શૃઙ્ગી ક-
ર્કટશૃંગી તુગાક્ષીરી વંશરોચના સાચેક્ષોર્દ્વિગુણા ॥

શેરડી, ઇક્ષુવાલિકા, પદ્મકાષ્ઠ, કમળ-
મૃણાલ, કમળ, સુખડ, જેડીમધ, પીપર,
દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી, શતાવરી, શે-
રડીથી બમણું વંશરોચન તથા સર્વથી
બોગણી સાકરનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં
ચાટવાથી ક્ષતની ઉધરસ મટી જાય છે.

ક્ષયની ઉધરસની ચિકિત્સા.

ચૂર્ણં કાકુભમિષ્ઠં વાસકરસભાવિતં વહૂન્
વારાન્ । મધુવૃત્તસિતોપલાભિર્લેહ્યં ક્ષયકા-
સરક્તહરમ્ ॥ કાકુભચૂર્ણં કકુભચૂર્ણમ્ ॥

આસોંદરાનું ચૂર્ણ અરડ્ડસીના રસની

ભાવના આપીને મધ, ઘી અને સાકર
સાથે ચાટવાથી ક્ષયની ઉધરસ મટી જાય છે.

ઉધરસની સામાન્ય ચિકિત્સા.

તાપ્યમાનસ્ય કાસેન નાનાસ્રાવે સ્વરે
જડે । ક્ષવથૌ ગન્ધનાશે ચ ધૂમપાનં પ્રયો-
જયેત્ ॥ મનઃશિલાલપરિચમાંસીમુસ્તેજુદૈઃ
પિવેત્ । ધૂમં ત્ર્યહશ્ચ તસ્યાનુપયશ્ચ સગુડં
પિવેત્ ॥ એષ કાસાન્ પૃથક્ દ્વન્દ્વસર્વદો-
પસમુદ્ધવાન્ । શતૈરપિ પ્રયોગાનામસાધ્યા-
ન્ સાધયેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ આલં હરિતાલમ્ ॥

વદરીદલમાલિનં શિલયાતપશોષિતમ્ ।
તદ્ધૂમપાનં સક્ષીરં મહાકાસનિવારણમ્ ।
કણ્ઠકારીકૃતઃ કાથઃ સકૃષ્ણઃ સર્વકાસ-
હા ॥ કણ્ઠકાર્યાઃ કળાયાશ્ચ ચૂર્ણં સમધુ-
કાસહૃત્ । લવઙ્ગજાતીફલપિપ્પલીનાં ભા-
ગાન્ પ્રકલ્પ્યાલસમાનમેવામ્ ॥ પલાદ્દેમાનં
મારિચં પ્રદેયં પલાનિ ચત્વારિ મદૌષધસ્ય ।
સિતાસપસ્તેન સમાય ચૂર્ણં રોગાનિમાના-
શુ વ્લાન્નિહન્તિ ॥ કાસઞ્જ્વરારોચકમેહગુ-
લ્વશ્વાસાગ્નિવાન્યગ્રહણીવિકારાન્ ॥

સમશર્કરં ચૂર્ણં વટિકા વા ॥

કુતટી સૈન્ધવં વ્યોષં વિડઙ્ગામયહિજ્જુભિઃ ।
લેહઃ સાઞ્ગ્યમધુઃ કાસશ્વાસહિકાનિવાર-
ણઃ ॥ હરીતકી કળા શુઠી મારિચં ગુહ-
સંયુતમ્ । કામશ્લેષ્માપહં પ્રોક્તં પરં વહેઃ
પ્રદીપનમ્ । કર્ષઃ કર્ષાંશપલં પલદ્વયં સ્યા-
ત્તતોડ્દર્કર્ષશ્ચ ॥ મારિચસ્ય પિપ્પલીનાં
દાદિમગુડયાવશૂકાનામ્ । સર્વૌષધિભિર-

સાધ્યાઃ કાસા યે વૈદ્યનિર્મુક્તાઃ ॥ અપિ
પૂયં હર્દયતાં તેષામિદમૌષધં પરમમ્ ॥

કર્ષીશોઽત્ર કર્ષદ્વયમ્ ॥

મરિચં કર્ષમાત્રં સ્યાત્પિપ્પલી કર્ષસમ્મિ-
તા । અર્દ્ધકર્ષો યવક્ષારઃ કર્ષયુગ્મશ્ચ દા-
ડિમમ્ । એતચ્ચૂર્ણીકૃતં યુઙ્ગ્યાદષ્ટકર્ષગુડેન
હિ ॥ શાળપ્રમાણાં ગુટિકાં કૃત્વા વત્કે
વિધારયેત્ । અસ્યાઃ પ્રભાવત્ સર્વેઽપિ
કાસા યાન્ત્યેવ સંશયમ્ ॥ દાડિમફલત્વક
પ્રાહ્યા ॥ ઇતિ મરિચાદિગુટિકા ॥

સમૂલવલ્કલ્લદકણ્ટકાર્યાસ્તુલાન્તતો દ્રો-
ણમિતં જલશ્ચ । હરીતકીનાં શતમેકપાત્રે
ત્રિપાચ્ય કુર્યાચ્ચરણામ્બુશેષમ્ ॥ તસ્મિન્
કષાયે તનુવસ્ત્રપૂતે હરીતકીભિઃ સહિતાં
ગુડસ્ય । તુલાં વિનિશ્લિપ્ય પચેત્સુપકમેત-
ત્સમુત્તાર્ય સુશીતલશ્ચ । પલં પલશ્ચાપિ
કટુત્રયશ્ચ તથા ચતુર્જાતપલં ત્રિચૂર્ણ્ય ।
પલાનિ પદ્ પુષ્પરસસ્ય ચાપિ વિનિશ્લિપે-
ત્તત્ર વિમિશ્રયેચ્ચ । પ્રયુજ્યમાનો વિધિનૈષ
લેહો યથાવલશ્ચાપિ યયાનલશ્ચ । વાતા-
ત્મકં પિત્તકૃતં કફોત્થં દ્વિદોષજાતાનાપિ
ચ ત્રિદોષમ્ । ક્ષતોદ્ભવશ્ચ ક્ષયજશ્ચ કાસં
શ્વાસશ્ચ હન્યાત્સહ પીનસેન । યક્ષમાળમે-
કાદશરૂપમુગ્રં હરીતકી યા મૃગુણોપદિષ્ટા ॥

પુષ્પરસો મધુ । ઇતિ મૃગુહરીતકી ॥

કણ્ટકારી તુલાં નીરદ્રોણે પક્ત્વા કષાય-
કમ્ । પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તત્ર ચૂર્ણાનિ
દાપયેત્ । પૃથક્ પલાંશાન્યેતાનિ ગુઢૃચી
ચવ્યચિત્રકૌ ॥ મુસ્તં કર્કટશૃઙ્ગી ચ ત્ર્યૂ-

ષણં ધન્વયાસકઃ । માર્ગી રાક્ષા સટી
ચૈવ શર્કરા પલવિંશતિઃ ॥ પ્રત્યેકં ચ પ-
લાન્યષ્ઠૌ પ્રદદ્યાત્ વૃત્તતૈલયોઃ । પચ્ચકા-
લેહૃત્વમાનીય શીતે મધુ પલાષ્ટકમ્ ॥ ચ-
તુર્ભાગન્તુ ગોક્ષીર્યાઃ પિપ્પલી ચ ચતુઃપલમ્
શ્લિપ્ત્વા નિદિધ્યાત્સુદ્ધે મૃષ્મયે માજને
શુભે ॥ લેહોઽયં હન્તિ દિકાર્ષિકાસસ્વા-
સાનશેષતઃ ॥

કણ્ટકાર્યવલેહઃ । ઇતિ કાસાધિકારઃ ॥

ઉધરસ સાથે નાકે ઝરતું હોય, સાદ
બેન્ડી ગયો હોય, છીંકો આવતી હોય,
અંને ગંધ પારખવાની શક્તિ જતી રહી
હોય તો ધૂન્નપાન કરવું. મણુશીલ, હર-
તાલ, મરી, જટામાંસી, મોથ અને ઇંગો-
રિયાના ચૂર્ણની બીડી કરીને પીવી, અને
તેની ઉપર ગોળ નાંબીને દૂધ પીવું,
તેથી એક દોષ, બે દોષો અને સર્વ દો-
ષોથી થયેલી, સેંકડો ઉપાયોથી પણ ન
મટે એવી ઉધરસો મટી જાય છે.

બોરડીનાં પાનને ચારેબેર મણુશીલ
ચોપડીને તડકે સૂકવી તેની બીડી કરી
પીવાથી ભારે ઉધરસ પણ મટી જાય છે.

ભોરીંગણીનો કવાથ પીપર નાંબીને
પીવાથી સર્વ જાતની ઉધરસો મટે છે.

ભોરીંગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં
ચાટવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

એક એક તોલાભાર લવીંગ, બચકળ,
પીપર; બે તોલા મરી; સોળ તોલા સૂંઠ;
અને એ સર્વની બરોબર સાકર મેળવી
ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરી ખાવાથી ઉધરસ,
જ્વર, અરૂચિ, પ્રમેહ, શુદ્ધ, શ્વાસ, મં-

દાગ્નિ અને ગ્રહણી વિકારો બળાત્કારે તુરત મટી જાય છે.

મણ્ડશીલ, સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, કઠ અને હિંગનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ, શ્વાસ તથા હેડકી મટી જાય છે.

હરડે, પીપર, સૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી ઉધરસ અને કફ મટી જાય છે, અને સારી પેટે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

મરી ૧ તોલા, પીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, ગોળ ૮ તોલા અને જવખાર અરધો તોલા એનો અવલેહ ખાવાથી ભારે ઉધરસો મટી જાય છે. સર્વ દવાઓથી પણ નહિ મટેલી, અને વેઘોએ છોડી દીધેલી ઉધરસો પણ આથી મટી જાય છે. પડ્ડની ઉલટીવાળી ઉધરસો માટે પણ આ પ્રયોગ સર્વોત્તમ છે.

મરિચાદિ ગુટિકા—મરી અને પીપર એક એક તોલા, જવખાર અરધો તોલા અને દાડમના ફળની છાલ એ તોલા, આ ચૂર્ણને ૮ તોલા ગોળમાં કસણીને પા પા તોલાની ગોળીઓ બનાવીને તે ગોળી મુખમાં રાખી રસ ઉતારવાથી સર્વ ઉધરસો અવશ્ય નાશ પામે છે.

ભૃગુહરીતકી—મૂળ, છાલ અને પાન સહિત ૪૦૦ તોલા ભોંરીંગણી અને ૧૦૦ નંગ હરડે, એમનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો, ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી લેઈને તેમાં પેલી બાદેલી ૧૦૦ હરડે અને ૪૦૦ તોલાભાર ગોળ નાંખીને પકાવવું. પાકી જાય એટલે

ઊતારી શીતળ કરીને તેમાં ચાર ચાર તોલા સૂંઠ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર તથા ચોવીસ તોલાભાર મધ નાંખવું. આ અવલેહ શરીરના બળ તથા અગ્નિને અનુસરીને વિધિથી ખાવાથી વાત, પિત્ત, કફ, બે બે દોષો, ત્રણ દોષો, ક્ષત અને ક્ષયની ઉધરસો; તથા શ્વાસ, શ્લેષ્મ અને અગિયાર રૂપોવાળો ઉચ્છયરોગ નાશ પામે છે. આ પ્રયોગ ભૃગુમુનિયે કહેલો છે તેથી તે ભૃગુહરીતકી કહેવાય છે.

કંટકાર્યવલેહ—૪૦૦ તોલા ભોંરીંગણીનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરીને ચોથો ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળી લેઈને તેમાં ચાર ચાર તોલા ગજો, ચવક, ચિત્રક, મેથ, કાકડાશીંગી, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધમાસો, ભારંગી, રાસ્ના, કચૂરો, ૮૦ તોલાભાર સાકર, ૩૨ તોલાભાર ઘી, અને ૩૨ તોલાભાર તેલ નાંખીને પકાવવું. શીરા જેવું થાય એટલે ટાઢું પાડીને તેમાં ૩૨ તોલા મધ, ૮ તોલા વંશલોચન અને ૧૬ તોલાભાર પીપર નાંખીને એ અવલેહ સારા નવા ઠીકરાના વાસણમાં રાખવો. એથી હેડકી, ઉધરસ, અને શ્વાસ, એ છેક મટી જાય છે.

॥ इति उधरसनो अधिकार समाप्त ॥



હિકકા (હેડકી)નો અધીકાર.

હેડકીનાં નિદાનો.

विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्ताभिष्यन्दिभोज-
नैः ॥ शीतपानाशनस्नानरजोधूमात्तथानि-

લૈઃ । વ્યાયામકર્મભારાધ્વેગાઘાતાપતર્પ-
ણૈઃ ॥ હિક્કા શ્વાસથ્ર કાસથ્ર નૃણાં સમુ-
પજાયતે ॥ અપતર્પણમનશનાદિ ॥

દાહક, ભારે, મળ બંધ કરનારાં, રૂ-
ક્ષ તથા શીતળ લોજનોથી; શીતળ પાનો
તથા સ્નાન કરવાથી; રજ, ધૂમાડો, પવન,
બહુ કસરત અને ભાર ઉપાડવાથી; પંથ
કરવાથી; વિષ્ટાદિ વેગોને રોકવાથી; અને
ઉપવાસ વગેરેથી હેડકી, શ્વાસ અને ઉ-
ધરસ થાય છે.

હેડકીના ભેદો.

વાયુઃ કફેનાનુગતઃ પશ્ચ હિક્કાઃ કરોતિ
હિ । અન્નજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્ભીરાં મહ-
ર્તાં તથા ॥

કફને અનુસરનાર વાયુ પાંચ પ્રકા-
રની હેડકી કરે છે. અન્નજા, યમલા, ક્ષુદ્રા,
ગંભીરા અને મહતી.

હેડકીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

મુહુર્મુહુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો યકૃત્પ્રિહા-
ન્ત્રાણિ મુખાદિવાક્ષિપન્ । સદોષવાનાશુ-
હિનસ્યસૂન્યતસ્તતસ્તુ હિક્કેત્યભિધીયતે બુધૈઃ ॥

બાયુરત્ર સોદાનપ્રાણો બોદ્યવ્યઃ । ઉદેતિ ઝર્ચ-
યાતિ । સસ્વનઃ હિગિતિ શબ્દવાન્ । ઝર્ચ ગમનં
ત્રિશિનાષ્ટિ યકૃદિત્યાદિ પ્લીહ ઇતિ શબ્દોઽપ્યસ્તિ
દીર્ઘવાચિકલપાત્ । મુખાદિતિ લ્યબ્લોપે પચ્ચમી ।
તેન યકૃત્પ્લીહાન્ત્રાણિ મુખમાનીય આક્ષિપન્ નિઃ-
સારયન્નિવેલ્યર્થઃ । વાયુઃ દોષવાન્ દોષોઽત્ર કફઃ
તદ્વાન્ વાયુઃ કફેનાનુગત ઇતિ । સમ્પ્રાપ્તિઃ હિ-

નસ્તીતિ હિક્કા । પૃષોદરાદિત્વાદ્રૂપસિદ્ધિઃ । હિ-
ગિતિ શબ્દં કરોતીતિ ॥

હિક્ક હિક્ક શબ્દો કરતો અને જાણે
યકૃત્ તથા બરલને અને આંતરડાંને મુ-
ખમાં લાવતો હોય એવો ઉદ્ધાન સહિત
પ્રાણવાયુ ઉંચે જઈને કફને અનુસરીને
માણસના જીવનનો નાશ કરે છે, તેને
હેડકી કહે છે, આ રોગમાં હિક્ક હિક્ક
શબ્દ થતો હોવાથી અને હિક્કા પણ કહે છે.

હેડકીનું પૂર્વરૂપ.

કળ્ઠોરસોર્ગુરુત્વશ્ચ વદનસ્ય કષાયતા ।
હિક્કાનાં પૂર્વરૂપાણિ કુક્ષેરાટોપ એવ ચ ॥
વદનસ્ય કષાયતા વાતાત્ ॥

ગળું તથા છાતીનું ભારેપણું, વાયુને
લીધે મુખમાં તુરાશ અને પેટમાં આ-
ક્રમે એ હેડકી થવાનાં લક્ષણો છે.

અન્નજા હેડકીનું લક્ષણ.

પાનાન્નૈરતિસંયુક્તૈઃ સહસા પીઢિતોઽનિ-
લઃ ॥ હિક્કયત્યુર્ધ્વગો ભૂત્વા તાં વિદ્યાદ-
ન્નજાં ભિષક્ ॥ અનિલઃ પ્રાણો વાયુઃ ॥

બહુ ભિષ્મ અન્નપાનોથી એકદમ દ-
બાયલો પ્રાણ વાયુ ઉંચો ચઢીને હેડકી
કરે છે, તેને વૈદ્યો અન્નની હિક્કા કહે છે.

યમલા હેડકીનું લક્ષણ.

ચિરેણ યમલૈર્વૈર્ગૈર્યા હિક્કા સમ્પ્રવર્ત્તતે ।
કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવાં યમલાં તાં વિમિ-
ર્દિશેત્ ॥

વેગના જોસથી ધણીવારે થતી, તથા
માથું અને ડોકને કંપાવતી હેડકી યમ-
લા કહેવાય છે.

કુદ્રા હેડકીનું લક્ષણ.

વિકૃષ્ટકાલૈર્યા વૈર્ગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ।

કુદ્રિકા નામ સા હિકા જન્મૂલં પ્રધાવતિ ॥

વિકૃષ્ટકાલૈઃ ચિરેણ । જતુઃ કક્ષોરસોઃ સન્ધિઃ ॥

ઘણીવારે મંદ વેગથી આવતી હેડકી કુદ્રા કહેવાય છે, અને તે ઝાકના કાંઠાના મૂળ ઉપર હોડે છે.

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

નાભિપ્રવૃત્તા યા હિકા ઘોરા ગમ્ભીરના-
દિની । અનેકોપદ્રવકરી ગમ્ભીરા નામ
સા સ્મૃતા ॥ અનેકોપદ્રવવતી તૃષ્ણા જ્વરાદિ-
યુક્તા ॥

નાભિથી ઉઠતી, ભયંકર, ગંભીર ગ-
ર્જના કરતી, તૃષા તથા જ્વર વગેરે સ-
હિત થતી હેડકી ગંભીરા કહેવાય છે.

મહતી હેડકીનું લક્ષણ.

મર્માણિ પીડયન્તીવ સતતં યા પ્રવર્તતે ।
મહાહિક્કેતિ સા જ્ઞેયા સર્વગાત્રપ્રકમ્પિની ॥

મર્માણિ વસ્તિહૃદયશિરઃપ્રમૃત્તીનિ ॥

માર્ગોને ભેદતી હોય એવી ઉપરા
ઉપર થઈને સર્વ ગાત્રોને કંપાવતી હેડકી
મહતી કહેવાય છે.

અસાધ્ય હેડકી.

આકમ્પતે હિક્કતો યસ્ય દેહો દૃષ્ટિશ્ચોર્ધ્વ
તામ્યતે નિત્યમેવ । ક્ષીણોઽન્નદ્વિદ્ ભૌતિ
ચશ્ચાતિમાત્રં તૌ દ્વૌ ચાન્ત્યૌ વર્જયેદ્દિક્કવ-
ન્તૌ ॥ આકમ્પતે વિસ્ફૂર્યત ઇવ તૌ દ્વાવિતિ ।
આકમ્પત ઇત્યાદિના મિથ્યમેવેત્યનેનૈકો હિક્કમાનઃ ।
ક્ષીણ ઇત્યાદિનાતિમાત્રમિત્યન્તેનાપરઃ તૌ દ્વૌ અ-

ન્યૌ ચ ગમ્ભીરયા મહત્યા હિક્કયા ચ હિક્કમાનો
વર્જયેત્ ॥

(અપરશ્ચ) અતિસશ્ચિત્તદોષસ્ય ભક્તદે-
ષકૃશસ્ય ચ । વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્યવૃ-
સ્યાતિવ્યવાયિનઃ ॥ આયાસાચ્ચ સમુત્પન્ના
હિક્કા હન્ત્યાશુ જીવિતમ્ । યમિકા ચ પ્ર-
લાપાર્તિમોદતૃષ્ણાસમન્વિતા ॥

હેડકી આવતાં કંપ થતો હોય તથા
નેત્રો બાંધે ચઢીને ગ્લાનિ પામેલ હોય,
તે હેડકીવાળાને વેંચે છોડી દેવો. અત્યંત
ક્ષીણતા, અન્ન ઉપર અરુચિ, અને છીંકો
બહુ આવતી હોય, તેને પણ વેંચે છોડી
દેવો. ગંભીરા અને મહતી હેડકીવાળા-
નો પણ વેંચે ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેના
દોષો અત્યંત સંચિત થયા હોય, અન્ન
ઉપર દ્રેષ થવાથી દુર્બળતા આવી હોય,
વ્યાધિઓથી નબળાઈ આવી હોય, વૃદ્ધ
હોય, અને જે બહુ મૈથુન કરતો હોય,
તેને થયેલી હેડકી તેના જીવિતને તુરત
હણી નાંખે છે. પરિશ્રમથી થયેલી હેડકી
પણ તુરત મારી નાંખે છે. બકવા,
પીડા, મોહ, અને તૃષા સહિત યમલા
હેડકી હોય, તો તે પણ મારી નાંખે છે.

યમલાની સાધ્યતા.

અક્ષીણસ્યાપ્યદીનસ્ય સ્થિરધાત્વિન્દ્રિય-
સ્ય ચ । તસ્ય સાધયિતું શક્યા યમિકા
હન્યતોઽન્યથા ॥

ક્ષીણતા અને દીનતા ન હોય અને
ધાતુઓ તથા ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય તો
યમલા હેડકી સાધ્ય છે, પણ એથી ઉ-
લટું હોય તો તે અસાધ્ય છે.

હેડકીની ચિકિત્સા.

યત્કિશ્ચત્કફવાતદ્વયુષ્ણં વાતાનુલોમનમ્ ।
મેષજં પાનમર્ચં વા હિકાસ્વાસેષુતદિતમ્ ॥
હિકાસ્વાસાતુરે પૂર્વે તૈલાકે સ્વેદ ઇષ્યતે ।
ઘર્વાધઃ શોધનં શસ્ત્રં દુર્બલે શમનં મતમ્ ॥ પ્રા-
ણાવરોધતર્જનવિસ્માપનશીતવારિપરિષેકૈઃ ।
ચિત્રૈઃ કથાપ્રયોગૈઃ શમયેદિક્કાં મનોઽધિ-
ઘાતૈશ્ચ ॥ હિકાર્તસ્ય પયચ્છાગં હિતં ના-
ગરસાધિતમ્ ; મધુસૌવર્ચલોપેતં માતુલુક-
રસં પિબેત્ ॥ મધુકં મધુસંયુતં પિપ્પલી
શર્કરાન્વિતા । નાગરં ગુડસંયુતં હિક્કાઘ્નં
નાવનં ત્રયમ્ ॥ પ્રવાલશઙ્ખત્રિફલાચૂર્ણં મ-
ધુઘૃતપ્લુતમ્ । પિપ્પલી ગૈરિકઞ્ચેતિ લેહો
હિક્કાનિવારણઃ ॥ નૈપાલ્યા ગોવિષાણાઘ્ના-
કુષ્ઠાત્સર્જરસસ્ય વા । ધૂમં કુશસ્ય વા ક-
ત્વા પિબેદિક્કોપશાન્તયે ॥ નૈપાલી મનઃશિલા ॥

નિર્ધૂમાઙ્ગારનિઃક્ષિપ્તદિહુમાષરજોભવઃ ॥
હિક્કાઃ પશ્ચાપિ હન્યાશુ ધૂમઃ પીતો ન
સંશયઃ ॥ હરેણુકકળાનાશ્ચ કાથો દિહુ
સમન્વિતઃ હિક્કાપ્રશમનઃ શ્રેષ્ઠો ધન્વન્તરિ-
વચો યથા ॥ ચન્દ્રશૂરસ્ય વીજાનિ ક્ષિપે-
દઘ્નુષ્ણે જલે ॥ પદા મૃદ્નિ મૃદ્વીયાત્તતો
વાસસિ ગાલયેત્ ॥ હિક્કાતિવેગવિકલસ્ત-
જ્જલં પલમાત્રયા । પિબેત્ પિબેત્ પુનશ્ચાપિ
હિક્કાવશ્યં પ્રશામ્યતિ ॥ ચન્દ્રશૂરસઃ । ઇતિ
હિક્કાધિકારઃ ॥

કેકેહર તથા વાતહર અન્નપાનો તથા
ઔષધો, ઉષ્ણ તથા વાયુનું અનુલોમન
કરનારાં ઔષધો વગેરે, હેડકી તથા શ્વાસ

ઉપર હિતકારી છે. હેડકી તથા શ્વાસવા-
ળાને પ્રથમ તેલનો અભ્યંગ, સ્વેદન,
વમન અને વિરચેન દેવાં, એ ઠીક છે;
પણ એ રોગી નબળો હોય તો તેને
શમન જ દેવું તે સાફ છે. શ્વાસને રોકીને,
તિરસ્કાર કરીને, વિસ્મય પમાડીને, શ-
રીર ઉપર ટાકું પાણી છાંટીને, વિચિત્ર
વાતો કરીને અને મનોભંગ કરીને પણ
હેડકીને શાંત કરવી.

સૂડ નાંખીને પકાવેલું બકરીનું દૂધ
હેડકી ઉપર હિતકારી છે.

મધ તથા સંચળ નાંખીને બીજે-
રાનો રસ પીવાથી હેડકી મટી જાય છે.

મધમાં જેઠીમધનું, સાકર સાથે પી-
પરનું, અને ગોળ સાથે સૂડનાં નસ્યો
લેવાથી હેડકી મટે છે.

પરવાળાં, શંખ, ત્રિકુળ, પીપર અને
ગેરુનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી
હેડકીનું નિવારણ થાય છે.

મણશીલ, ગાયનું શીંગડું, કઠ અ-
થવા દર્ભનો ધૂમાડો પીવાથી હેડકી શાંત
થાય છે.

હિંગ અને અડદના ચૂર્ણને ધૂમાડો
વગરના અગારા ઉપર નાંખીને તેની ધૂ-
માડી લેવાથી પાંચે બતની હેડકીઓ
તુરત મટે છે, એમાં સંશય નથી.

નગડના બીજ અને પીપરનો ક્વાથ
હિંગ નાંખીને પીવાથી ઉત્તમ રીતે હેડકી
શાંત થાય છે, એમ ધન્વન્તરીએ કહેલું છે.

અશેગિયાનાં બીજને આઠગણા પા-
ણીમાં પલાળી, એાળીને વચ્ચથી પાણી
ગાળી લેઈને વારંવાર ચાર તોલાભાર એ

પાણી પીધા કરવાથી હેડકીની ભારે હે-
રાનગતિ પણ શાંત થઈ જાય છે. આ
પ્રયોગને ચંદ્રશૂરરસ કહે છે.

॥ હિકાધિકાર સંપૂર્ણ. ॥

શ્વાસનો અધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન.

યૈરેવ કારણૈર્હિકા દેહિનાં સમ્પર્વતે ;
તૈરેવ बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते॥

હેડકી થવાનાં જે કારણો છે તે બહુ
વધારે હોય તો શ્વાસ નામનો ભયંકર
વ્યાધિ થાય છે.

શ્વાસના ભેદો.

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
मिथ्येते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥

એકજ શ્વાસનો વ્યાધિ મહાશ્વાસ,
ઉર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને
ક્ષુદ્રશ્વાસ, એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે.

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ.

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च॥

શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં
પીડા, શૂળ, આક્રોશ, પેડુની જડતા, મુ-
ખમાં વૈરસ્ય અને લમણામાં પીડા થાય છે.

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ.

यदा स्रोतांसि संरुद्ध मारुतः कफपूर्व-
कैः । विष्वग्ब्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं क-
रोति सः ॥ विष्वक् ब्रजति सर्वतो विमार्गान्

याति । संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः ॥

કફ વગેરેથી જ્યારે પવન સ્રોતોને
રોકીને અવળે માર્ગે ચોતરફ ફરવા માંડે
છે, ત્યારે કફથી માર્ગ બંધ હોવાથી શ્વા-
સ થાય છે.

મહા શ્વાસનાં લક્ષણો.

ऊर्ध्वायमानवातो यः शब्दबहुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वासिति सन्नद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताक्षयाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।
दीनस्य श्वासितश्चास्य दूराद्विज्ञायते भृश-
म् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥

ઉર્ધ્વાયમાનવાતઃ ઊર્ધ્વ નીયમાનો વાતો યસ્ય
સઃ શબ્દવત્ સશબ્દં યથા સ્યાત્ । કીટક્ સ-
શબ્દસ્તદ્બોધયિતુમાહ । મત્તર્ષભ ઇવ । ઉચ્ચૈઃ શ્વ-
સિતીત્યન્વયઃ । સન્નદ્ધઃ આનદ્ધઃ આનાહયુક્ત ઇતિ
યાવત્ । જ્ઞાનં શાસ્ત્રમ્ । વિજ્ઞાનં તદર્થવિનિશ્ચયઃ ।
વિશીર્ણવાક્ । સ્વલિતવચનઃ । દીનઃ ગ્લાનઃ ।
મારકશ્વાયં મહાશ્વાસઃ ॥

જોયે આલતો મોટા શબ્દોવાળો શ્વાસ
લેવાય છે, આક્રોશો મોટા બળદની પેટે
નિરંતર જોયા અવાજથી હાંફ્યા કરાય
છે, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તથા તેના અર્થનું જ્ઞાન
નાશ પામી જાય છે, આંખો ભમ્મા કરે
છે, આંખ તથા મોઢું ફાટેલાં રહે છે,
મૂત્ર અને વિષ્ટા બંધ થાય છે, જીભ
તોતડાય છે, રાંક થઈ જવાય છે, અને
શ્વાસનો શબ્દ દૂરથી સંભળાય છે. આ
મહાશ્વાસવાળો માણસ તુરંત મરી જાય
છે. આ શ્વાસ મારી નાંખનારો છે.

• ઉર્ધ્વ શ્વાસનાં લક્ષણો.

ઉર્ધ્વ શ્વાસિતિ યોડત્યર્થ ન ચ પ્રત્યાહર-
ત્યથઃ । શ્લેષ્માવૃત્તમુખસ્રોતઃ કુદ્ગન્ધવ-
હાર્દિતઃ । ઊર્ધ્વદાષ્ટિર્વિપશ્યંસ્તુ વિશ્રાન્તાક્ષ
ઇતસ્તતઃ । પ્રમુહ્યન્વેદનાર્તશ્ચ શુષ્કાસ્યોડર-
તિપીડિતઃ । ઊર્ધ્વશ્વાસે પ્રકુપિતે શ્વાઃશ્વા-
સો નિરુદ્ધયતે । મુહ્યતસ્તામ્યતશ્ચોર્ધ્વ શ્વાસ-
સ્તસ્ય નિહન્ત્યસૂન્ ॥

સર્વેષુ શ્વાસેષુ ઊર્ધ્વશ્વાસોડર અત્યર્થમિતિ વિ-
શેષઃ । ન ચ પ્રત્યાહરત્યથઃ ન શ્વાસમવઃ કરો-
તિ । શ્લેષ્માવૃત્તેત્યાદિશ્લેષ્મણાવૃત્તં યન્મુખં સ્રોતાંસિ
ચ તૈઃ કુદ્ધો યો ગન્ધવહસ્તેનાર્દિતઃ । વિપશ્યન્
ઇતસ્તતો વિકૃતં યથા સ્યાદેવં પશ્યન્ । અધઃશ્વા-
સો નિરુદ્ધયતે શ્વાસો નાધઃ પ્રવર્તતે इत्यर्थः ।
મુહ્યતો મોહં પ્રાપ્નુવતસ્તામ્યતો ગ્લાનિં પ્રાપ્નુવતશ્ચ
ઊર્ધ્વશ્વાસઃ અસૂન્ પ્રાણાન્ હન્તિ ॥

શ્વાસ બહુ ઊંચો ચાલે છે, નીચે બે-
સતોજ નથી, મુખ અને સ્રોતો કફથી
ભરાઈ જવાથી કોપેઢો વાયુ બહુ પીડા
કરે છે, નેત્રો ઊંચાં ચઢીને ચકરવકર થતાં
આરેખેર વિકૃત રીતે બેસી કરે છે, મોહ
તથા વેદના થાય છે, મુખ સૂકાય છે,
અને કંઈ ગમતું નથી. આ ઉર્ધ્વશ્વાસ
કોપે છે ત્યારે નીચે ઉતરતોજ નથી, અને
મારી નાંખે છે. સર્વ શ્વાસોમાં આ શ્વાસ
બહુજ ઊંચો ચાલે છે એ વિશેષ છે.

છિન્ન શ્વાસનાં લક્ષણો.

યસ્તુ શ્વાસિતિ વિચ્છિન્નં સર્વપ્રાણેન પી-
ડિતઃ । ન વા શ્વાસિતિ દુઃસ્વાર્તોર્મર્મચ્છેદ-
રુજાર્દિતઃ । આનાહસ્વેદમૂર્છાર્તો દહ્યમાનેન

વસ્તિના । વિપ્લુતાક્ષઃ પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ન-
તૈકલોચનઃ । વિચેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિ-
વર્ણઃ પ્રલપન્નરઃ । છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ
સ શીઘ્રં વિજહાત્યસૂન્ ॥

વિચ્છિન્નં સવિચ્છેદં સર્વપ્રાણેન સર્વબલેન મર્મ-
ચ્છેદરુજાર્દિતઃ હૃદયશિરચ્છેદવેદનયૈવ પીડિતઃ ।
દહ્યમાનેન વસ્તિના ઉપલક્ષિતઃ । વિપ્લુતાક્ષઃ
અશ્રુપૂર્ણનેત્રઃ । વિચેતાઃ ઉદ્વિગ્નચિત્તઃ છિન્નશ્વાસેન
વિચ્છિન્નઃ યસ્તુ શ્વાસિતિ વિચ્છિન્નમિત્યાદિલક્ષણ-
યુક્તો યઃ સ નરઃ છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ પીડિ-
તો બોદ્યવ્યઃ મારકશ્વાયં છિન્નશ્વાસઃ ॥

રહી રહીને શ્રમથી શ્વાસ લેવાય છે,
મર્મસ્થળો છેદાતાં હોય એવી પીડા
થાય છે, હૃદય તથા માથું બેદાઈ બંધ
છે, વખતે શ્વાસ લેવાતો પણ નથી. પે-
ડુનો આફરો, પરસેવો, મૂર્છા તથા મૂ-
ત્રાશયમાં બળતરા થાય છે. નેત્રો આંસુ
થી ભરાયલાં રહે છે અને નબળાઈ બહુ
આવે છે. હાકોટો તથા ચિત્ત ઉદ્વેગવાળું
રહે છે. બકવા, મુખમાં શોષ, વર્ણ બ-
ગડી જવો, તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય
છે. આ છિન્નશ્વાસવાળો તુરંતજ મરી જાય
છે. તે મારી નાંખનારોજ છે.

તમક શ્વાસનાં લક્ષણો.

પ્રતિલોમો યદા વાયુઃ સ્રોતાંસિ પ્રતિપ-
ચ્યતે । ગ્રીવાં શિરશ્ચ સંગૃહ્ય શ્લેષ્માણં સમુ-
દીર્યં ચ । કરોતિ પીનસં તેન કળે પુષ્પ-
રકં તથા । અતીવ તીવ્રવેગચ્ચ શ્વાસં પ્રા-
ણપ્રગીઢકમ્ । પ્રતામ્યતિ સર્વેગેન ત્રસ્યતે
સન્નિહ્યતે । પ્રમોહં કાસમાનશ્ચ સ ગચ્છ-

તિ મુહુર્મુહુઃ । શ્લેષ્મણા મુચ્યમાનેન મૃત્ત
ભવતિ દુઃખિતઃ । તસ્યૈ વ ચ વિમોક્ષાન્તે
મુહુર્તે લભતે સુખમ્ । તથાસ્યોદ્ધૃસતે કઠઃ
કુચ્છાચ્છક્રોતિ ભાષિતુમ્ । ન ચાપિ નિદ્રાં
લભતે શયનઃ શ્વાસપીડિતઃ । પાદૈર્વે ત-
સ્યાવગૃહ્ણતિ શયનસ્ય સમીરણઃ । આ-
સીનો લભતે સૌખ્યમુષ્ણઞ્ચૈવાભિનન્દતિ ।
ઉચ્છ્રિતાક્ષો લલાટેન સ્વિચ્છતા મૃત્તમાર્તિ-
માન । વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃશ્વાસો મુહુઃશ્વૈવા-
વધમ્યતે । મેવામ્બુશીતપ્રાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ
વિવર્દ્યતે । સ યાપ્યસ્તમકઃ શ્વાસઃ સાધ્યો
વા સ્યાન્નવોત્થિતઃ ॥

સંગૃહ્ય વ્યથયા સમુદીર્ય વર્ધયિત્વા । પીનસં
નાસાત્માત્રં તેન શ્લેષ્મણા પુરુરં પુરુરશબ્દં પ્રાણ-
પ્રપીડકમ્ । પ્રાણાધિષ્ઠાનહૃદયપ્રપીડકમ્ । પ્રતા-
મ્યતિ તમસિ પ્રવિશતીવ વેગેન શ્વાસવેગેન સન્નિ-
રુધ્યતે નિશ્ચેષ્ટો ભવતિ । इति चरकः । સન્નિર-
ુધ્યતે શ્વાસ इति जैज्जटः । શ્લેષ્મણા મુચ્યમાનેન
સુખં સુખમિવ ઉદ્ધવંસતે વ્યથિતો ભવતિ । શયનઃ
શયનનિહિતાંગઃ અવગૃહ્ણતિ પીડયતિ । ઉષ્ણઞ્ચૈ-
વાભિનન્દતિ ઇલ્યનેન તમકો વાતકફારબ્ધ इति
बोद्धव्यः । ઉચ્છ્રિતાક્ષઃ શૂનાક્ષઃ । લલાટેન
સ્વિચ્છતા ઉપલક્ષિતઃ અવધમ્યતે ગજારૂઢસ્યેવ સ-
ર્વગાત્રજ્જ્વાલ્યતે ॥

પ્રતિલોભ થયેલો વાયુ સ્રોતોમાં ભ-
રાય છે ત્યારે ડોક તથા માથાને પકડીને
કફને વધારીને નાકમાં સળેખમ, કંઠમાં
ધુધવાટી અને હૃદયમાં પીડા કરનારા તી-
વ્ર વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ
શ્વાસ થાય ત્યારે અધારાં આવે છે, ત્રાસ

થાય છે, શ્વાસના વેગથી ચેષ્ટા જતી રહે
છે, ઉધરસથી બેભાની વારંવાર આવે છે,
માંડ માંડ બોલાય છે, સૂતાં છતાં પણ
પીડાથી નિદ્રા આવતી નથી. સૂવાથી પ-
ડખાંમાં વાયુ પીડા કરે છે, બેસવાથી
ઠીક રહે છે, ગરમ વસ્તુની ઇચ્છા થાય
છે, આંખો સૂએ છે, પીડા બહુ થાય છે,
કપાળમાં પરસેવો આવ્યા કરે છે, 'મુખ
સૂકાય છે, શ્વાસ વારંવાર આવ્યા કરે છે,
હાથી ઉપર બેઠેલાની પેઠે શરીર હાલ્યા
કરે છે. મેઘ, જળ, ટાઢ, ઉગમણો પવન
અને કફકર પદાર્થોથી દરદ વધે છે. આ
તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્યજ છે, પણ નવો
થયો હોય તો તે સાધ્ય છે. 'શ્વાસના
વેગને લીધે ચેષ્ટા વગરનો થઈ જાય છે'
એમ ચરકનું કહેવું છે: પણ જૈજ્જટ કહે
છે કે- 'તે માણસનો શ્વાસ રોકાઈ જાય
છે. તમકશ્વાસવાળાને ગરમ પદાર્થોની ઇ-
ચ્છા થાય છે, એમ એનાં લક્ષણમાં કહ્યું
છે. તો એ ઉપરથીજ સમજવું કે-તમક
શ્વાસ વાયુથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રતમક શ્વાસ વિષે.

ઞ્વરમૂર્છાપરીતશ્ચ વિદ્યાત્ પ્રતમકં મિષક્ષ્ ।
ઉદાર્વર્તરજોઽર્જીર્ણક્લિન્નકાયનિરોધજઃ ।
તમસા વર્દ્યતેઽલ્યર્થે શીતલૈશ્ચ પ્રશામ્યતિ ।
મજ્જતસ્તમસીવાસ્ય વિદ્યાત્ પ્રતમકન્તુ તમ્ ॥

ઉદાર્વર્તો રોગવિશેષઃ રજો છૂલિઃ । અત્રાઞ્જી-
ર્ણમામાદિક્લિન્નં વિદગ્ધં કાયનિરોધઃ અજ્ઞયોગાનાં
નિરોધઃ તસ્માદુત્પન્નઃ । અથવા ક્લિન્નકાયઃ વૃદ્ધ-
નરઃ નિરોધઃ વેગાનાન્તુ સત્તદશવિધઃ ॥

તમકશ્વાસની સાથે તાવ તથા મૂર્છા
પણ હોય તો તેને વેદો પ્રતમકશ્વાસ કહે

છે. ઉભવર્તથી, રજથી, આમાલુર્ણથી, વિઘ્નાલુર્ણથી, અંગોના યોગોને અટકાવવાથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી કે મૂત્રાદિકના સત્તર પ્રકારનાં વેગોને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલો, અધકારમાં વધનારો, શીતળ પદાર્થોથી શાંત થનારો અને અધારાં આણુનારો શ્વાસ પ્રતમક બાણવો.

હુદ્ર શ્વાસનું લક્ષણ.

રુક્ષાયાસોદ્ભવઃ કોષ્ઠે હુદ્રવાત ઉદીરયન્ । હુદ્રશ્વાસો નસોડ્યર્થદુઃસ્વેનાઙ્ગપ્રવાધકઃ । હિનસ્તિ ન ચ ગાત્રાણિ ન ચ દુર્લ્ભયથેતરે । ન ચ ભોજનપાનાનાં નિરુણદ્વયુચિતાં ગતિમ્ । નેત્રિયાણાં વ્યથાશ્વાપિ કાશ્ચિદુત્પાદયેદ્ગજમ્ । સ સાધ્ય ઉક્તો બલિનઃ સર્વે ચાવ્યક્તલક્ષણાઃ ॥

હુદ્રઃ અલ્પનિદાનલિઙ્ગઃ ઉદીરયન્ ઊર્ધ્વં ગચ્છન્ દુઃખઃ દુઃખપ્રદઃ । ઇતરે ચત્વારઃ શ્વાસાસ્તથા નાયમ્ । સર્વે મહાશ્વાસાદયોડપિ અવ્યક્તલક્ષણાઃ સન્ત સાધ્યાઃ ॥

રુક્ષથી તથા શ્રમથી થયેલો, એટલે જેનાં નિદાન અને લક્ષણો અલ્પ હોય, એવો કેઠામાં ઉંચે ગતિ કરતો હલકો વાયુ શ્વાસરૂપે નીકળે છે, તેને હુદ્રશ્વાસ કહે છે. તે બીજા મહાશ્વાસાદિ શ્વાસોની જેમ અંગોમાં બહુ હરકત કરતો નથી; ગાત્રોને ક્ષીણ કરતો નથી કે બહુ દુઃખદાયી નથી. અન્નપાનોની યોગ્ય ગતિઓને તે રોકતો નથી, ઇન્દ્રિયોમાં પીડા કે વેદના કરતો નથી; અને તે સાધ્ય છે. મહાશ્વાસાદિ બીજા ચાર અપ્રકટ લક્ષણોવાળા હોય તો તેઓ પણ સાધ્ય છે.

શ્વાસોની સાધ્યાસાધ્યતા.

હુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે । ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્બલસ્ય ચ ॥ કામં પ્રાણહરા રોગા બહવો ન તુ તે તથા । યથા શ્વાસશ્ચ હિકા ચ હરતઃ પ્રાણમાશુ વૈ ॥ બહવો જ્વરાદયઃ ॥

પાંચે શ્વાસોમાં હુદ્રશ્વાસ સુખ સાધ્ય છે, તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે, અને બીજા ત્રણ શ્વાસો અસાધ્ય છે. તમકશ્વાસ પણ નળના માણસને થયો હોય તો તે અસાધ્ય છે. જ્યારે વજેરે બીજા ઘણા રોગો પ્રાણ લેનારા છે, પણ શ્વાસ અને હેડકીના જેવા તુરંત પ્રાણ લેનાર બીજા કેઈજ નથી.

શ્વાસની ચિકિત્સા.

શ્વાસહિક્કાતુરં પ્રાયઃ સ્તિગ્ધૈઃ સ્વદૈરુપાચરેત્ । યુક્તૈર્લવણતૈલાભ્યાં તૈરસંગ્રથિતે કપે । શ્વાસો વિલયમાયાતિ મારુતશ્વોપશામ્યતિ । સ્વિન્નં જ્ઞાત્વા તતશ્ચૈનં ભોજયેચ્ચ રસૌદનમ્ । સ્વરસં શૃંગ્ગવેરસ્ય માક્ષિકેણ સમન્વિતમ્ । પાયયેત્ શ્વાસકાસઘ્નં પ્રતિશ્યાયકફાપહમ્ ॥ શૃંગ્ગવેરમાર્દ્રકમ્ ॥

પ્રસ્થં વિખીતકાનામસ્થિવિના સાધયેદજામૂત્રે । અયમવલેહો લીઢો મધુસહિતઃ શ્વાસકાસઘ્નઃ । દેવદારં બલાં માંસીં પિષ્ઠાવર્તિ પ્રકલ્પયેત્ । તાં ઘૃતાક્તાં પિબેદ્ધૂમં શ્વાસં હન્તિ સુદારુણમ્ । દશમૂલી શટી રાસ્ત્રા પિપ્પલી વિશ્વપૌષ્કરૈઃ । શૃંગ્ગી તામલકી ભાર્ગી શુઙ્ગી નાગરાગ્નિભિઃ । યવાર્ગુ વિધિના સિદ્ધાં કષાયં વા પિબેચ્ચરઃ । શ્વાસહૃદ્ગ્રહપાશ્વર્તિહિક્કાકાસપ્રશાન્તયે ॥ તામલકી મૃયામલકી ॥

દશમૂલસ્ય વા કાયઃ પૌષ્કરેણાવચ્-
ર્જિતઃ । શ્વાસકાસપ્રશમનઃ પાર્શ્વશૂલાનિ-
વારણઃ । રમ્ભાકુન્દશિરીષાણાં કુસુમં
પિપ્પલીયુતમ્ । પિપ્પ્લા તપ્પુલતોયેન પીત્વા
શ્વાસમપોહતિ । શૃંગી મહૌષધકળાઘનપૌ-
ષ્કરાણાં ચૂર્ણં શરીરમરિચયોશ્ચ સિતાવિ-
મિશ્રમ્ । કાથેન પીતમમૃતા વૃષપશ્ચમૂલયાઃ
શ્વાસં ત્ર્યહેણ વિનિહંતિ હિ ધોરરૂપમ્ ।
પશ્ચમૂલી તુ સામાન્યા પિત્તે યોગ્યા કની-
યસી । મહતી મારુતે દેયા સૈવ દેયા કફા-
ધિકે । કૂષ્માણ્ડકાસિફાચૂર્ણં પીતં કોળ્ળેન
વારિના । શીઘ્રં શમયતિ શ્વાસં કાસશ્ચાપિ
સુદારુણમ્ । હરિદ્રાં મરિચં દ્રાક્ષાં કળાં
રાક્તાં શરીં ગુદમ્ । કદુતૈલં લિહન્ હન્યાત્
શ્વાસાન્ પ્રાણહરાનપિ । શતં સંગઘ્ન ભાગ્યા-
સ્તુ દશમૂલ્યાસ્તથા શતમ્ । શતં હરીત-
કીનાશ્ચ પચેત્તોયે ચતુર્ગુણે । પાદ્માવશેષે
તસ્મિન્સ્તુ રસે વસ્ત્રિનિપીઢિતે । આલોઙ્ય
ચ તુલાં પૂતાં ગુદસ્ય ત્વમયાસ્તતઃ । પુનઃ
પચેત્તુ મૃદ્વશૌ યાવલ્લેહત્વમેતિ તત્ । શીતે
ચ મધુનસ્તત્ર પદ્મપ્લાનિ વિનિઃક્ષિપેત્ ।
ત્રિકદુ ત્રિસુગન્ધશ્ચ પલમાત્રં પૃથક્ પૃથક્ ।
યવક્ષારં કર્ષયુગ્મં સઙ્ચૂર્ણ્ય પ્રક્ષિપેત્તતઃ ।
મક્ષયેદમયામેકાં લેહસ્વાર્થપલં તથા ।
શ્વાસં સુદારુણં હન્તિ કાસં પચ્ચવિત્રં તથા ।
અંશીસ્યરોચકં ગુલ્મં શકૃદ્દેદં ક્ષયં તથા ।
સ્વરવર્ણપ્રદો હ્રેષ જઠરાગ્નેશ્ચ દીપનઃ । ના-
ન્ના ભાર્ગીગુડઃ રુચાતો મિષગ્મિઃ સક-
લૈર્મતઃ ॥ ભાર્ગીગુડઃ ॥

અષ્ટાઙ્ગચૂર્ણસંયુક્તં છાગશીરં પ્રયોજયેત્ ।
શ્વાસં કાસાન્વિતં ધોરં હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥

મહાકટ્ફલાદિઃ ॥

દશમૂલરસં દેયં શ્વાસનિર્મૂલશાન્તયે ।
અવદ્યમરણીયો યો જીવેદ્વર્ષશતં નરઃ ।
રસો ગન્ધો ત્રિપજ્ઞાતિ ટક્કુળચ્ચ મનઃશિ-
લા । એતાનિ કર્ષમાત્રાણિ મરિચં ચાંદ્રક-
ર્ષકમ્ । કદુત્રયં કર્ષયુગ્મં પૃથગત્ર વિનિઃ-
ક્ષિપેત્ । રસઃ શ્વાસકુઠારોઽયં સર્વશ્વાસ-
નિવારણઃ ॥ इति श्वासकुठाररसः ।

इति श्वासाधिकारः ॥

શ્વાસ અને હેડકીવાળાને તથા કફ ખ-
ધાઈ ગયો હોય તેને લવણ અને તેલ
સહિત સ્નિગ્ધ સ્વેદનથી વિશેષે કરીને
ઉપચાર કરવા, એથી શ્વાસ મટે છે અને
વાયુ પણ શમે છે. સ્વેદન બરાબર થયા
પછી માંસના રસયુક્ત ભાત જમાડવો, તથા
મધ સહિત આદાનો રસ આપવો, તેથી
શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વેધ્મ તથા કફ હણાઈ
જાય છે.

ઠગિયા વગરનાં ૬૪ તોલા બેડાંને બ-
કરીના દ્વધમાં પકાવી મધમાં ચાટવાથી
શ્વાસ તથા ઉધરસ મટી જાય છે.

દેવદાર, બળદાણા, જટામાંસી, એની
વાટ કરી ધીમાં બોળીતેની ધૂમાડી પી-
વાથી મહા દાઙ્ગુ શ્વાસ પણ મટી જાય છે.

દશમૂળ, કચૂરો, રાસના, પીપર, અ-
તિવિષ, એરંડાનાં મૂળ, કાકડાશીંગી, ભોં-
આમળી, ભારંગી, સૂંઠ, ગળો અને ચિ-
ત્રકમાં વિધિવત્ પકાવેલી યવાણુ અથવા
કવાથ પીવાથી શ્વાસ, છાતીની પકડ, પ-

ડખાંની પીડા, હેડકી અને ઉધરસ શાંત થાય છે.

દશમૂળનો ક્વાથ એરંડાના મૂળનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી શ્વાસ, ઉધરસ અને પડખાંનું શૂળ મટી જાય છે. કેળાનાં ફુલ, બટમોગરાનાં ફુલ, સરસડિયાનાં ફુલ અને પીપરનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોણુ સાથે પીવાથી શ્વાસ મટી જાય છે.

કાકડાશીંગી, સૂંઠ, પીપર, મોથ, કઠ, કચૂરો અને મરીનું ચૂર્ણ સાકર નાંખીને બળો, અરડૂસી તથા પંચમૂલીના ક્વાથ સાથે પીવાથી ભયંકર શ્વાસ પણ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે. પિત્ત ઉપર લઘુ પંચમૂલી અને વાયુ તથા કફ ઉપર બૃહત્પંચમૂલી સમજવી.

કોહોળાના મૂળનું ચૂર્ણ થોડા ઊના પાણી સાથે પીવાથી શ્વાસ અને દારૂણ ઉધરસ પણ મટે છે.

હળદર, મરી. દ્રાક્ષ, પીપર, રાસ્ના, કચૂરો અને ગોળને સરસિયા તેલમાં ચાટવાથી પ્રાણહર શ્વાસો પણ મટી જાય છે.

ભાર્ગીશુડ.

૪૦૦ તોલા ભારંગી, ૪૦૦ તોલા દશમૂળી અને ૪૦૦ તોલા હરડેને ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં ૪૦૦ તોલા ચોખો ગોળ ડાઘને તેમાં બાફેલી હરડે પણ નાંખીને કોમળ અગ્નિથી ફરીથી પકાવવું. શીરા જેવું થાય ત્યારે ટાડું પાડીને તેમાં ૨૪ તોલા મધ તથા ચાર ચાર તોલાભાર સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચી અને બે તોલા જવ-ખાર નાંખીને પછી નિત્ય પકાવેલી એક હરડે અને બે તોલાભાર એ અવલેહ બાવાથી મહા દારૂણ શ્વાસ, પાંચ પ્રકારની

રની ઉધરસો, અર્શ, અરૂચિ, ગોળો, અતિસાર અને ક્ષય મટી જાય છે. આ ભાર્ગીશુડ નામનો પ્રખ્યાત અવલેહ સ્વર તથા વર્ણને સારાં કરે છે, અગ્નિ વધારે છે, એમ સર્વ વૈદ્યોનો મત છે.

મહાકદ્ફલાદિ.

અષ્ટાંગ^૧ ચૂર્ણ સાથે બકરીનું દૂધ પીવાથી ઉધરસ સહિત ભયંકર શ્વાસ નક્કી મટે છે તેમાં સંશય નથી.

દશમૂલરસ.

શ્વાસના રોગનું મૂળ કાઢી નાંખવા માટે દશમૂળીનો રસ વાપરવો; એથી અવશ્ય મરી જવાનો હોય તે માણસ પણ સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

શ્વાસકુઠારરસ.

એક એક તોલા પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણખાર અને મણશીલ; તથા આઠ તોલા મરીનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બે બે તોલા સૂંઠ, મરી, અને પીપરનાં ચૂર્ણો મેળવવાથી શ્વાસકુઠારરસ થાય છે. આ રસ બે રતિ જેટલો નાગરવેદ્યના પાનમાં ખાવાથી સર્વ પ્રકારના શ્વાસો મટી જાય છે.

इति श्वासाधिकार संपूर्ण ॥

સ્વરભેદનો અધિકાર.

સ્વરભેદનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु । स्रोतःसु ते

૧ કચડળ, એરંડાનાં મૂળ, કાકડાશીંગી, અજમો, ડાળીજરી, સૂંઠ, મરી અને પીપર, આ અષ્ટાંગ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

સ્વરબોધે ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં હન્યુઃ સ્વરં ભવતિ
ચાપિ દિ પદ્ધિઃ સઃ ॥

અધ્યયનમુદ્ધેદાદિપાઠઃ । અભિધાતઃ કણ્ઠા-
દિદેશે લગુદાદિભિઃ । ઇતૈરત્યુચ્ચભાષણાદિભિશ્ચતુ-
ર્ભિઃ સંદૂષણૈરન્યૈરપિ નિજૈર્દુષ્ટહેતુભિઃ સ્રોતઃસુ-
સ્વરબોધે ચતુર્ણાં પ્રતિષ્ઠાં સ્થિતિ ગતાઃ સ્વરં હન્યુ-
રિતિ લક્ષણં સ સ્વરભેદઃ પદ્ધિઃ । વાતાપિત્ત-
કફસન્નિપાતક્ષયમેદોમવભેદઃ ॥

ખહુ ઉંચે સાહે બોલવાથી, ઝેર ખાવાથી,
ઉંચેસ્વરેભણવાથી, કંઠમાં પ્રહાર વાગવાથી
અને ખીજાં દુષ્ટ કારણોથી પ્રકુપિત વાયુ
વગેરે દોષો સ્વર ચલાવનારાં સ્રોતોમાં
ભરાવાથી સ્વર હણાય છે, એને સ્વરભેદ
કહે છે. વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદો-
ષથી, ક્ષયથી અને મેદથી થનારા એમ
છ પ્રકારના આ રોગ છે.

વાયુના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

વાતેન કૃષ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ચાભિન્નં શનૈ-
ર્વદતિ ગર્દભવત્સ્વરજ્વ ॥

વાયુથી સ્વરભેદ થાય તો ગધેડા જેવા
સ્વરથી ત્રુટક વાક્યો બોલાય છે, અને
નેત્ર, મુખ, મૂત્ર અને વિષ્ટા કાળાં થઈ
જાય છે.

પિત્તના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ચા બ્રૂયાદ્ભલેન
સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥

ગલદાહો વચનસમય એવ બોલ્લવ્યઃ ॥

પિત્તથી સ્વરભેદ થાય તો બોલતાં
ગળામાં ખળે છે, તથા નેત્ર, મુખ, વિષ્ટા
અને મૂત્ર પીળાં થઈ જાય છે.

કફના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

શ્વ્યાત્ક્રુફેન સતત કફરુદ્ધકણ્ઠઃ સ્વર્યં
શનૈર્વદતિ ચાપિ દિવાવિશેષાત્ ॥

દિવા સૂર્યરશ્મિભિઃ કફસ્યાલ્પીભાવાત્ ॥

કફના સ્વરભેદમાં કફથી રોકાયેલ કંઠ
થઈને થોડુંક ધીરથી બોલાય છે, અને
એમ દિવસે કાંઈક વધારે બોલાય છે.

ત્રિદોષના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

સર્વાત્મિકે ભવતિ સર્વવિકારસમ્પત્તઃ
પ્યસાધ્યમૃપયઃ સ્વરભેદમાહુઃ ॥

ત્રિદોષના સ્વરભેદમાં ત્રણે દોષોનાં
સર્વ લક્ષણો હોય છે, અને તેને ઋષિ-
ઓએ અસાધ્ય કહેલો છે.

ક્ષયના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

ધૂમ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમાપ્નુયાચ્
સ્યાદેવ ચાપિ હતવાક્ પરિવર્જનીયઃ ॥

વાક્ ધૂમ્યેત સધૂમેવ નિઃસરતિ ક્ષયં વાપ્નુયા-
દ્વાગેવ ॥

ક્ષયથી સ્વરભેદ થાય તો ધૂમાડા જેવી
વાણી ક્ષીણ નીકળે છે. આવી વાણીને અ-
સાધ્ય સમજીને વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કર-
વીજ નહિ.

મેદના સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

અન્તર્ગલં સ્વરમલ્યપદં ચિરેણ મેદોઽ-
ન્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલસ્તૃષાર્તઃ ॥

અન્તર્ગલં ગલસ્ય મધ્ય એવ સ્વરં વદતિ ॥ દિ-
ગ્ધગલઃ મેદસા શ્લેષ્મણા ચ લિપ્તગલઃ ॥

મેદથી થયેલ સ્વરભેદમાં ઘણીવાર
ગળાના મધ્યમાંજ ન સમજાય એવા ય-

દોઢાળાં સ્વર નીકળે છે, ગળામાં મેદ તથા કંક ભરાઈ રહે છે, અને તૃપા લાગે છે.

સ્વરભેદની અસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્ય વૃદ્ધસ્ય કૃશસ્ય चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः मेदस्त्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो नैव स सिद्धिमेति ॥

ક્ષીણસ્ય ક્ષયરોગિણઃ કૃશસ્ય અપુષ્ટસ્ય ॥

ક્ષીણ, વૃદ્ધ, અપુષ્ટ, એવા માણસને થયેલો; તથા લાંબા વખતથી કે જન્મથી થયેલો; મેદવાળાને કે ત્રિદોષથી થયેલો; એટલા સ્વરભેદો અસાધ્ય છે.

સ્વરભેદની ચિકિત્સા.

વાતાદિજનિતશ્વાસકાસઘ્ના ये मकीर्तिताः । योगास्तानत्र युञ्जीत यथा दोषं चिकित्सकः । वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् । कफे सक्षारकटुकं सौद्रं कवल इष्यते । गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः । तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति । आद्ये कोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा घृतरसौदनम् । क्षीराम्बुपानं पित्तोत्थे पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः । पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् । पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंलये । निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदर्धं ग्रन्थिकस्य तु । तदर्धं चित्रकस्यापि दशमूलञ्च तत्समम् । जलद्रोणद्वये काश्यं गृहीयादाढकं ततः । पूते सिपेचदर्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च । सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत्साधु साधयेत् । अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा ।

મરિચસ્ય પલં ચૈકં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણિતમ્ । મધુનઃ કુઢયં દત્ત્વા તદશ્રીયાદ્યથાનલમ્ । નિદિગ્ધિકાવલેહોઽયં ભિષગ્ભિર્મુનિર્ભિર્મતઃ ॥ સ્વરભેદહરો મુખ્યઃ મતિશ્યાયહરસ્તથા । કાસશ્વાસાગ્નિમાન્ધ્યાદીન્ શુભ્રમેહગલામયાન્ । આનાહસૂત્રકુઘ્રાગ્નિ હન્યાત્ ગ્રંથ્યર્બુદાનિ ચ ॥ નિદિગ્ધિકાવલેહઃ ॥

મૂળનાભિઃ સમૂક્ષમૈલાલવજ્રકુસુમાનિ ચ । ત્વક્ક્ષીરી ચેતિ લેહોઽયં મધુસર્પિઃસમાયુતઃ । વાક્સ્તમ્ભમુગ્રં જયતિ સ્વરભ્રંશસમન્વિતમ્ ॥

મૃગનામ્યાદિરવલેહઃ ॥

બ્રાહ્મી વચામયા વાસા પિપ્પલી મધુસંયુતા । અસ્ય પ્રયોગાત્સત્તાહાત્કર્ષરૈઃ સહ ગીયતે ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ॥

વાતાદિથી થયેલ શ્વાસના તથા ઉધરસના જે ઉપાયો કહેલા છે તે ઉપાયો વેધે દોષોને અનુસરીને સ્વરભેદમાં પણ કરવા.

વાયુના સ્વરભેદમાં હુણ અને તેલ, પિત્તથી થયેલ હોય તો મધ અને ઘી, કંકથી થયેલ હોય તો ખારા તથા તીખા પદાર્થો સહિત મધ, એમના કોગળા કરાવવા. કવલથી ગળું, તાળવું, જીભ, અને દાંતનાં મુળોમાં રહેલો કંક ખેંચાઈ આવીને સ્વર તુરત સુધરે છે.

વાયુના સ્વરભેદમાં માંસ રસ તથા ભાત જમીને જરા ઉતું પાણી પીવું; પિત્ત હોય તો આળસ છોડી દેઈને દૂધ અ-

ને પાણી સાથે ઘી પીવું; અને કફમાં પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, અને સૂંઠવું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં પીવું.

નિદિગ્ધિકાવલેહ.

૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી, ૨૦૦ તોલા પીપરીમૂળ, ૧૦૦ તોલા ચિત્રક, અને ૧૦૦ તોલા દશમૂળનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૨૫૬ તોલા પાણી રહે ત્યારે તેને વસ્ત્રથી ગાળીને તેમાં ૧૨૮ તોલા જુનો ગોળ મેળવીને શીરા જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, અને એળચી, એ ત્રણે મળીને ૩૨ તોલા, ચાર તોલા મરી અને ૧૬ તોલા મધ નાંખવું. આ નિદિગ્ધિકાવલેહ અગ્નિનાળળ પ્રમાણે ખાવાથી સ્વરલેહનો ઉત્તમ રીતે નાશ થાય છે, અને સલેખમ પણ મટે છે, એમ વેદ મુનિઓનો મત છે. આ અવલેહ ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, ગોળો, પ્રમેહ, ગળાના રોગો, મળખંધ, પેડુનો આક્રોશ, મૂત્રકૃચ્છો, ગાંઠો અને અર્બુદોને મટાડે છે.

મૃગનાભ્યાદિ અવલેહ.

કસ્તુરી, ઝીણી એળચી; લવીંગ, અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ખાવાથી સ્વરલેહ અને જીભનું અટકવું મટી જાય છે.

પ્રાહ્યાદિ અવલેહ.

પ્રાહ્લી, વજ, હરડે, અરડૂસી અને પીપરને મધમાં ચાટવાથી સાત દિવસોમાં કિન્નરોની સાથે ગાઈ શકાય છે.

અરોચક (અરૂચિ)નો અધિકાર.

અરોચકનું નિદાન તથા લક્ષણો.

વાતાદિભિઃ શોકમયાત્તિલોભક્રોધૈર્મનો-
દ્દનાશનરૂપગન્ધૈઃ । અરોચકાઃ સ્યુઃ પરિ-
હૃષ્ટદન્તઃ કષાયવત્ક્રશ્ચ મતોઽનિલેન ॥

અરોચકાઃ ન ભોજને રુચિમુત્પાદયન્તીત્યરો-
ચકા વ્યાધયઃ પચ્ચ વાતાદિભેદૈઃ ॥

વાયુ આદિ, શોક, ભય, પીડા, લોભ, ક્રોધ, મનોભંગ કરનારાં લોભન તથા રૂપો અને ગંધોથી અત્ત ઉપર અરૂચિ થાય છે. તે વાયુની, પિત્તની, કફની, ત્રિ-
દોષની, શોકની, અને આગંતુકથી થયેલી એમ પાંચ પ્રકારની થાય છે.

વાતારોચકનાં લક્ષણો.

પરિહૃષ્ટદન્તઃ અમ્લમક્ષણેનેવ પરિહૃષ્ટો દન્તો
યસ્ય સઃ । તથા કષાયવત્કઃ કષાયરસં વક્ત્રં
યસ્ય સઃ ॥

જો વાયુથી અરૂચિ થઈ હોય તો જાણે ખાટી વસ્તુ ખાધી હોય તેમ દાંત અંખાઈ જાય છે અને મુખ તુરં થઈ જાય છે.

પિત્તારોચકનાં લક્ષણો.

કટુમ્લમુષ્ણં વિરસશ્ચ પૂતિ પિત્તેન વિદ્યા-
લવણશ્ચ વક્ત્રમ્ ॥

કટુમ્લમિત્યાદિના વિદ્યાદિત્યનેન પૈત્તિકસ્ય લ-
ક્ષણમાહુઃ ॥

જો પિત્તથી અરૂચિ થઈ હોય તો મુખમાં તીખાશ, ખટાશ, ગરમી, વિર-
સતા અને દુર્ગંધી થઈ જાય છે.

કર્કારોચકનાં લક્ષણો.

યતો વિદગ્ધઃ શ્લેષ્માસ્ય લવણભાવમુ-
પૈતિ તતો લવણશ્ચ વચ્ચક્રમ્ । તથા । માધુ-
ર્યપૈચ્છિલ્યગુરુત્વચૈત્યાસ્તિગ્ધત્વદૌર્ગન્ધયુતં
કફેન ॥

પૈચ્છિલ્યં મુલ્યસ્યામ્યન્તરે ક્ષિગ્ધત્વં બહિઃ ॥

જો કર્કથી અરૂચિ થઇ હોય તો વિ-
દગ્ધ કર્ક ખારો થવાથી મુખમાં ખારાશ
તથા કર્કથી મીઠાશ, મુખ અંદર તાંતણા
જેવું અને ખડારથી ચીકણું, ભારે, શી-
તળ, અને દુર્ગંધી થઇ જાય છે.

આગંતુકારોચકનાં લક્ષણો.

અરોચકે ક્રોધમયાતિલોભક્રોધાચ્છદ્યા-
શુચિગન્ધજે સ્યાત્ । સ્વાભાવિકશ્વાસ્યમ-
ચારુચિશ્ચ ત્રિદોષજેનૈકરસં ભવેશ્ચ ॥

ક્રોધાદિત્યાદિશબ્દેનાઢ્યયોરશનરૂપયોર્મહળં સ્વા-
ભાવિકશ્ચ અવિઠ્ઠતરસમ્ ॥

શોક, ભય, અતિ લોભ, ક્રોધ અને
અણુગમતાં લોજન, રૂપ કે ગંધથી અ-
રૂચિ થાય તો મુખ સ્વાભાવિક રીતે અ-
વિકૃતિ રસવાળું રહે છે.

ત્રિદોષારૂચિનાં લક્ષણો.

નકૈરસમ્ અનેકરસમાસ્યં સ્યાત્ ॥

ત્રણે દોષથી અરૂચિ થઇ હોય તો
મુખ અનેક રસોવાળું થઇ જાય છે.

અરોચકની ખીછ વિકૃતિઓ.

હૃદ્ગૂળપીડનયુતં પચનેન પિત્તાત્ વદદા-
હચોષવહુલં સકફપસેકમ્ । શ્લેષ્માત્મકં
વહુરુચં વહુભિશ્ચ વિદ્યાદૈગુણ્યમોદજડતાભિ-
રથાપરશ્ચ ॥

હૃદ્ગૂળપીડનયુતં હૃદિ શૂલેન પીડનં તેન યુ-
તમ્ । દોષઃ પાર્શ્વસ્થિતાગ્નિનેષ સન્તાપઃ બહુભિઃ
ત્રિભિર્દોષૈઃ બહુરુજમ્ યુક્તવાતાદિરોગયુક્તં વૈગુ-
ણ્યં મનસો વ્યાકુલત્વં જડતા શૂન્યતા અરં
આગન્તુજમ્ ॥

હૃદયમાં પીડાકારક શૂળ વાયુથી થાય
છે; તૃષ્ણા, દાહ, ચોષ, એ પિત્તથી થાય છે,
કર્કથી મુખમાં થુંક આવ્યા કરે છે; ત્રણે
દોષથી સર્વ ચિન્હો ભેળાં હોય છે; અને
આગંતુકમાં મનની વ્યાકુળતા, શૂન્યતા,
અને ભાહ થાય છે.

વિશેષ વિવેચન.

મક્તદેવમક્તછન્દૌ ચરકસુશ્રુતાભ્યામરો-
કચત્વેનૈવ સંગૃહિતૌ । હૃદ્બોજસ્તેષાં લ-
ક્ષણાનિ પૃથગાહ ।

મક્ષિત્તન્તુ મુલે ચાર્ક્ષં યત્ર નાસ્વાદતે ન-
રઃ । અરોચકઃ સ વિજ્ઞેયો મક્તદેવમતઃ
ગૃણુ ॥

આસ્વાદતે બ્રજસ્ય મિષ્ટતાં ન પ્રાપ્નોતિ । તદર્ક્ષં
મિષ્ટં ન લગતીતિ યાવત્ ॥

ચિન્તયિત્વા તુ મનસા દૃષ્ટ્વા સ્પૃષ્ટ્વા તુ
ભોજનમ્ । દ્વેષમાયાતિ યો જન્તુર્મક્તદેવઃ
સ ઉચ્યતે । ક્રુપિતસ્ય મયાર્તસ્ય તથા ય-
ક્તિનિરોધિનઃ । યત્ર નાભે ભવેચ્છ્રદા સ
મક્ત્ત્વચ્છ્રદ ઉચ્યતે ॥

પૃથ્થ લોજ કહે છે કે—“મુખમાં નાં-
ખેલ અત્ત મીઠું ન લાગે તે અરોચક
છે. લોજનની ઇચ્છા થયા છતાં લોજનને
નજરે જોવાથી કે સ્પર્શ કર્યાથી તે ઉપર

દેષ થાય તે ભક્તદેષ કહેવાય છે, અને કોપભયાદિ પીડાથી કે શ્રેમના રોધથી અન્ન ઉપર અશ્રદ્ધા થાય તેને ભક્તાચ્છંદ કહે છે.” આ સર્વને ચરક તથા સુશ્રુત તે અરોચકમાં જ ગણે છે.

અરોચકની ચિકિત્સા.

મોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકમક્ષણ-
મ્ । રોચનં દીપનં વહેર્જિહ્વાકણ્ઠવિશોધન-
મ્ ॥ શૂક્રવેરસં વાપિ મધુના સહ યોજ-
યેત્ । અરુચિશ્વાસકાસર્ધનં પ્રતિશ્યાયક-
ફાપહમ્ । પકામ્લીકા સિતા શીતવારિણા
વસ્ત્રગાલિતા । દલા લવણકર્પૂરમરિચૈરવધૂ-
લિતા । પાનકસ્યાસ્ય ગણ્ઢ્યં ધારયિત્વા
મુલે મુદ્ધુઃ । અરુચિં નાશયત્પેષ પિતં પ્રશ-
મયેત્તથા ॥ અમ્લીકાપાનમ્ ॥

રાજિકાજીરકૌ મૃદ્ધૌ મૃદ્ધં હિઠ્ઠુ સનાગ-
રમ્ । સૈન્ધવં દાધિ ગોઃ સર્વં વસ્ત્રપૂતં પ્રક-
લ્પયેત્ ॥ તાવન્માત્રં ક્ષિપેત્તત્ર યથા સ્યા-
દ્બુચિરુત્તમા । તત્રમેતદ્ભવેત્સદ્યો રોચનં વ-
હિવર્ધનમ્ ॥ તત્રન્તુ ગવ્યમ્ ॥

સમ્યગાવર્તિતં દુગ્ધં નિવલ્લં દધિમાદિષ-
મ્ । ઈકીકૃત્ય પંટે ઘૃદ્ધં શુભ્રશર્કરયા સ-
મમ્ ॥ દલાલવણકર્પૂરમરિચૈશ્ચ સમન્વિતમ્ ।
નામ્ના શિશ્વરિણી કુર્યાદ્બુચિં સકલવલ્લભા-
મ્ । દ્વે પલે દાહિમામ્લસ્ય સ્વણં દદ્યાત્
પલત્રયમ્ । ત્રિસુગન્ધિ પલં ચૈકં ચૂર્ણમેક-
ત્ર કારયેત્ ॥ તત્ચૂર્ણં માત્રયા બ્રુત્તપરોચ-
કહરં પરમ્ । દીપનં પાચનञ્ચ સ્યાત્પીન-
સજ્વરકાસજિત્ ॥ દાહિમાદિચૂર્ણમ્ ॥

લવણકઢ્ઢોલમુશીરચન્દનં ન તં સનીલો-
ત્પલકૃષ્ણજીરકમ્ । જલં સકૃષ્ણા ગુરુમૃ-
ક્કેસરં કળા ચ વિશ્વા નલદં સહેલયા ॥
તુષારજાતીફલવંશરોચનાઃ સિતાર્દ્રભાગા
સકલં વિચૂર્ણિતમ્ । સુરોચનં તર્પણમપિ-
દીપનં બલપ્રદં દૃષ્યતમં ત્રિદોષચિત્ ॥ ઉ-
રોવિવન્ધં તમકં ગલપ્રદં સકાસદિકારુચિ-
યક્ષ્મપીનસમ્ । ગ્રહણ્યતીસારમુરઃક્ષતં તૃણં
તથા પ્રમેહાન્નિલિલાન્નિહન્તિ ॥

કઢ્ઢોલં સુગન્ધવિશેષઃ । નતં તગરમ્ । જલં
બાલકં મૃદ્ધં ત્વક્ નલદમુશીરમ્ તુષારઃ કર્પૂરઃ ।
લવણાદિચૂર્ણમ્ ॥

ચવાની દાદિમં શુળી તિન્તિરીકામ્લવે-
તસૈઃ । બદરામ્લં ચ કુર્વાત ચતુઃશાળમિ-
તાનિ ચ । સાર્ધદ્વિશાળં મરિચં પિપ્પલી
દશશાળિકા । ત્વક્સૌવર્ચલધાન્યાકજી-
રકં દ્વિદિશાળિકમ્ । ચતુઃષષ્ઠિમિતૈઃ શાળૈઃ
શર્કરામત્ર યોજયેત્ । ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર ચ-
વાનીસ્વાણ્ડવાભિધમ્ । ચૂર્ણં જયેત્પાણ્ડુરોગં
હૃદ્રોગં ગ્રહણીજ્વરમ્ । હર્દિશોષાતિસારાંશ્ચ
પ્લીહાનાહવિવન્ધતામ્ । અરુચિં શૂલમન્દા-
ગ્નિમર્શોજિહ્વાગલામયાન્ ॥

ચવાની સ્વાણ્ડવં ચૂર્ણમ્ । ઇત્યરોચકાધિકારઃ ॥

ભોજનના આરંભમાં, હોમેશમાં લવણ
અને આદુ ખાવું તે સાચું છે. એથી અ-
ગ્નિદીપ્ત થાય છે, રૂચી ઉપજે છે, અને
જીભ તથા કંઠ સાફ થાય છે.

મધ અને આદાનો રસ પીવાથી અ-
રૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, સળેખમ અને કફનો
નાશ થાય છે.

અમ્લિકાપાનક—પાકેલી આંબલી અને સાકરને ટાઢા પાણીમાં ઘોળી, વસ્રમાં ગાળી, તેમાં એળચી, લવીંગ, કપૂર, અને મરીનાં ચૂર્ણ નાંખીને તેનો કેાગળો મુખમાં વારંવાર રાખવાથી અરૂચિનો નાશ થઈ પિત્તનું પ્રશમન થઈ જાય છે.

રાઈ, જીરું, હિંગ, સૂંઠ, એને શેડીને સૈંધવ સહિત ગાયના દહિંમાં મેળવીને વસ્રથી ગાળીને તેમાં એટલીજ ઘાટી છાશ નાંખવી. આ છાશ તુરતજ રૂચિ તથા જઠરાગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિખરિણી—સારી પેઠે ખાળેલ દૂધ તથા વસ્રમાં ખાંધીને પાણી વગરનું કંદેલું ભેંશનું દહિં, એ બેને એકઠાં કરીને તેમાં સ્વચ્છ સાકર નાંખી વસ્રથી ચોળીને ગાળવું. પછી તેમાં એળચી, લવીંગ, ભીમસેની કપૂર અને મરી નાંખવાં. આ શિખંડ પ્રિયકર તથા રોચક છે.

દાડિમાદિ ચૂર્ણ—દાડમનાં ખીજ આઠ તોલા; ખાંડ ખાર તોલા; અને તજ, તમાલપત્ર, તથા એળચી એ ત્રણે મળીને એક તોલો, આ ચૂર્ણ યોગ્ય માત્રાથી ખાવાથી રૂચિ ઉપજે છે, અગ્નિ વધે છે, પાચન થાય છે, અને શ્લેષ્મ, જ્વર તથા ઉધરસ મટી જાય છે.

લવંગાદિ ચૂર્ણ—લવીંગ, મરિચકંઠાલ, બે ભાગ કાળો વાળો, ચંદન, તગર, નીલકમળ, કાળીજીરી, વાળો, અગર, તજ, નાગકેશર, પીપર, સૂંઠ, એળચી, ભીમસેની કપૂર, બાયફળ, વંશલોચન અને એ સર્વેથી બમણી સાકરનું ચૂર્ણ ખાવાથી રૂચિ, તૃપ્તિ, અગ્નિ, પ્રદિપ્ત બળ, પુષ્ટિ, એ

મળેછે; ત્રિદોષ; છાતીની ભીંસ, તમકાસ, કંઠનો રોધ, ઉધરસ, હેડકી, અરૂચિ, ક્ષયરોગ, શ્લેષ્મ, ગ્રહણી, અતિસાર, ઉરઃક્ષત તથા સર્વ પ્રમેહો મટી જાય છે.

યવાનિખાંડવ ચૂર્ણ—અજમો, દાડમ, સૂંઠ, આંબલી, અમ્લવેતસ અને ખોરનો સૂકો ગર્ભ, એ દરેક એક એક તોલો; મરી દશ આનીભાર; પીપર અઢી તોલા અને તજ, સંચળ, ધાણા અને જીરું એ દરેક અરધો અરધો તોલો; અને સાકર સોળ તોલા; આ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી લે ખાવાથી પાંડુરોગ, છાતીનું દરદ, ગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, ખસલનો રોગ, પેડુનો આક્રોશ, મળખંધ, અરૂચિ, શૂળ, મંદાગ્નિ, અર્શો, જીભના રોગો અને ગળાના રોગો મટી જાય છે.

ઉલટીનો અધિકાર.

ઉલટીનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

અતિદ્રવૈરતિસ્તિગૃૈરહૃદૈર્લવૈરપિ । અકાલે ચાતિમાત્રૈશ્ચ તથાઽસાત્મૈશ્ચ મોજનૈઃ ।
આમાઙ્ગયાત્તથોદ્દેગાદ્જીર્ણાત્ કૃમિદોષતઃ ।
નાર્યાશ્ચાપન્નસત્વાયાસ્તયાતિવ્રુતમશ્રુતઃ ।
વીમત્સ્યૈર્હેતુમિશ્ચાન્યૈર્થુક્તમુત્લિશ્યતે વલાત્ ॥

અમાત્ અસપ્ત્યક્ પક્વાદસાત્ અજીર્ણાશ્ચાસ્થિ-
તાદ્વ્રુક્તાત્ આપ્નસત્વાયાઃ પ્રાપ્તગર્ભાયાઃ ॥

દુષ્ટદૈવૈઃ પૃથક્ સર્વેર્ધામત્સ્યાલોકના-
દિધિઃ । હૃદયઃ પશ્ચ વિજ્ઞેયાત્તોસાં છત્ત-
નમુચ્યતે ॥

અન્યેર્બીમત્યૈર્વિકૃતેર્હેતુમિષ્ટૃર્ણાકારિભિઃ । અનિ-
ષ્ટશ્રવણસ્પર્શનદર્શનમક્ષણપાનૈઃ ઉત્ક્રિયન્તે ॥

અતિ દ્રવ્યરૂપ, અતિ સ્નિગ્ધ, અણુ-
ગમતાં, તથા ખારાં તેમજ સમય વ-
ગર. વધુ પડતાં અને ભારે ભોજનોથી;
આમ, અજીર્ણ, ભય, ઉદ્રેગ, અને કૃમિ
દોષથી; ગર્ભાધાનથી તથા ઉતાવળું જમ-
વાથી; દુષ્ટ વાત, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષથી;
ગ્લાનિ પમાડનાર પદાર્થ નજરે પડવાથી;
જમેલું અન્ન બળાત્કારથી પાછું વળવાથી
પાંચ પ્રકારની ઉલટીઓ થાય છે, તેનાં
લક્ષણો કહીશું.

ઉલટીનું પૂર્વરૂપ.

હૃણાસોદ્ધારસંરાષ્ઠૌ પ્રસેકોલવળાસ્યતા ।
દ્વેષોઽન્નપાને ચ મૃશં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

ભોજન, ઓડકારનો સંશોધ, મુખમાં
પાણી, મુખમાં ખારાશ, અને અન્ન ઉપર
પૂરો દ્વેષ, એ ઉલટીનાં પૂર્વરૂપો છે.

ઉલટીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

હ્રાદયજ્ઞાનનં વેગૈરર્દયક્ષમ્ભજનૈઃ । નિ-
રુચ્યન્તે છર્દિરિતિ દોષો વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ ॥

હ્રાદયન્ પૂરયન્ અક્ષમજ્ઞનૈઃ અક્ષમેદૈઃ અર્દયન્
અક્ષાનિ પીડયન્ વક્ત્રં પ્રધાવિતો દોષસ્છર્દિરિ-
ત્યુચ્યતે ॥

વેગોથી મુખને પૂરી દેતો, મરડાટ-
થી અંગોને ખીડતો, અને હોડીને મુખમાં
ખેંચતો દોષ ઉલટી કહેવાય છે.

વાયુની ઉલટીનાં લક્ષણો.

હૃત્પાર્શ્વપીડામુલ્લશોષશીર્ષનાભ્યર્તિકાસ-
સ્વરમેદતોદૈઃ । ઉદ્ધારશબ્દપ્રચલ્લસફેનં વિ-

ચ્છિન્નકૃષ્ણં તનુકં કષાયમ્ । કુષ્ઠેગ ચા-
લ્પં મહતા ચ વેગેનાર્ચોઽનિલાચ્છર્દયતીવ
દુઃખમ્ ॥

કષાય કષાયરસમ્ । દુઃખમિવ છર્દયતિ ॥

છાતીમાં તથા પડખામાં પીડા, મુખ
શોષ માથામાં તથા નાભિમાં પીડા, ઉધરસ,
સ્વરબેદ, અંગમાં ભોંકાયાની પીડા, અને
હીબકાના શબ્દથી પ્રબળ, શીથિલાળું, તૂ-
ટેલું, કાળું, પાતળું, તૂડું, તથા થોડું
વમન કષ્ટથી માંડમાંડ કરે છે.

પિત્તની ઉલટીનાં લક્ષણો.

મૂર્છા પિપાસા મુલ્લશોષમૂર્દતાલ્વક્ષિસ-
ન્તાપતમોન્નમાર્ષઃ । પીતં મૃશોષ્ણં હરિત-
શ્ચ તિલ્તં ધૂમ્રશ્ચ પિત્તેન વમેત્સદાહમ્ ॥

મૂર્છા, તૃષ્ણા, મુખશોષ, તાળવામાં તથા
નેત્રમાં સંતાપ, અને અધારાં તથા ભ્રમ, એ
થાય છે; અને પીળું, લીલું, બહુ ગરમ.
કડવું, ધુમાડા જેવું, અને દાહ કરનાર
વમન પિત્તની ઉલટીથી થાય છે.

કફની ઉલટીનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાસ્થમાધુર્યકફપ્રસેકસન્તોષનિદ્રારુ-
ચિગૌરવાર્ષઃ । સ્નિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ કફાદિ
શુક્લં સલોમહર્ષોઽત્પરુજં વમેત્તુ ॥ સન્તો-
ષસ્તૃતિઃ ॥

તન્દ્રા, મુખમાં મીઠાશ, કફ નીકળવો,
તૃપ્તિ, નિદ્રા, અરૂચિ, તથા ભારેપણું થાય
છે. રૂવાડાં ઉભાં થાય છે તથા સ્નિગ્ધ,
ઘાડું, મીઠું, ઘોળું, અને થોડી વેદનાવાળું
વમન કફની ઉલટીથી થાય છે.

ત્રણે દોષની ઉલટીનાં લક્ષણો.

શૂલાવિપાકારુચિદાહતુળાશ્વાસપ્રમોહ-
પ્રવલા પ્રસક્તા । છર્દિસ્ત્રિદોષાલ્પવણામ્લ-
નીલસાન્દ્રોષ્ણરક્તં વમતાં તૃણાં સ્યાત્ ॥

શૂળ, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તૃષ્ણા,
શ્વાસ, પ્રમોહ, અને ત્રિદોષોમાં આસક્તિ,
એ થાય છે; તથા ત્રિદોષની ઉલટી ખા-
રી, ખાટી, લીલી, ઘાટી, ગરમ, અને
લોહીવાળી હોય છે.

આગંતુક ઉલટીનાં લક્ષણો.

અસાત્મ્યજા ચ કૃમિજામજા ચ વીમ-
ત્સજા દૌર્હદજા ચ યા હિ । સા પશ્ચ-
મી તાશ્ચ વિભાવયેચ્ચ દોષોચ્છ્રયેણૈવ ય-
થોક્તમાદૌ ॥

પ્રતા: પચ્ચાપ્યાગન્તુજત્વેન સાત્મ્યાદેકૈવ ।
અતएव सागन्तुजा पश्चमी विभावयेत् अनुब-
न्धयेत् ॥

અહિતકર આહાર, કૃમિ, આમ, દુષ્ટ
પદાર્થોનાં દર્શનાદિ, અને ગર્ભ રહેવાથી,
એમ પાંચ પ્રકારની આગંતુક ઉલટી થાય
છે, તેને પાછળથી દોષોનો સંબંધ થાય છે.

ઉલટીના ઉપદ્રવો.

કાસઃ શ્વાસો જ્વરસ્તુળા દિક્કાવૈચિ-
ત્યમેવ ચ । હ્રોગસ્તપકશ્ચૈવ ત્રેયાશ્છર્દેરુ-
પદ્રવાઃ ॥

वैचिल्यं विकृतचित्तत्वं तमकोऽत्र तमः । श्वा-
सपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तेः ॥

ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, તૃષ્ણા, હેડબી,
ચિત્તશ્રમ, છાતીનું દરદ અને અધારાં
આવવાં, એ ઉલટીના ઉપદ્રવો છે.

સાધ્યાસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્ય યા છર્દિરતિપ્રસક્તા સોપદ્રવા
શોણિતપૂયયુક્તા । સચન્દ્રિકાં તાંપ્રવદન્ત્ય-
સાધ્યાં સાધ્યાશ્ચિકિત્સ્યેભિરુપદ્રવાં ચ ॥

सचन्द्रिकां मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ताम् ॥

જે ઉલટી નખળા માણસને બહુજ થઈ
હોય, ઉપદ્રવોવાળી હોય, લોહી તથા
પડવાળી હોય, મોરપીંછના ચાંદલા જેવી
હોય, તે ઉલટી અસાધ્ય છે. એથી ઉલટી
લક્ષણ વાળી હોય તો તે સાધ્ય છે.

ઉલટીની ચિકિત્સા.

આપાશયોત્કેશભવા હિ સર્વાશ્ચર્યો મ-
તાલઙ્ગનમેવ તસ્માત્ । વિધીયતે મારુતજાં
વિના તુ સંશોધનં વા કફપિત્તહારિ । હ-
ન્યાત્ ક્ષીરોદકં પીતં છર્દિ પવનસંભવામ્ ।
મુદ્રામલકયૂષોવા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥

क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ॥

ગુરૂચી ત્રિફલા નિમ્બપટોલૈઃ કાયિતં
જલમ્ । પિબેન્મધુયુતં તેન છર્દિર્નિશ્ચયતિ પિ-
ત્તજા ॥ હરીતકીનાં ચૂર્ણન્તુ લિહ્યાન્માસિક-
સંયુતમ્ । અધોમાર્ગીકૃતે દોષે છર્દિઃ શીઘ્રં
નિવર્તતે । વિદગ્નત્રિફલાવિશ્વાચૂર્ણં મધુયુ-
તં જયેત્ । વિદગ્નપ્લવશુળીનાં ચૂર્ણં વા ક-
ફજાં વમિમ્ ।

पुत्रं कैवर्त्तमुस्तकं गुडतजी इति श्लोके ॥

પિટ્ટા ધાત્રીફલે લાજાન્ શર્કરાશ્ચ પ-
લોન્મિતામ્ । દત્ત્વા મધુપલશ્ચાપિ કુટ્વં સ-
લિલસ્ય ચ ॥ વાસસા ગાલિતં પીતં હૃદિ
છર્દિ ત્રિદોષજામ્ । ગુરૂચ્યા રચિતં હૃદિ

હિમં મધુસમન્વિતમ્ । દુર્નિવારામપિ છર્દિં
ત્રિદોષજનિતાં વલાત્ । પ્લાલવક્ષગજકે-
સરકૌલમજ્જાલાજામિયજ્જુવનવન્દનપિપ્પ-
લીનામ્ ॥ ચૂર્ણાનિ માક્ષિકસિતાસહિતાનિ
લીઢ્વા છર્દિં નિહન્તિ કફમારુતપિત્તજાતામ્ ॥

પ્લાલિચૂર્ણમ્ ॥

અમ્ભત્યવકુલં શુષ્કં દગ્ધં નિર્વાપિતં જ-
લે । તજ્જલં પાનમાત્રેણ છર્દિં જયતિ દુ-
ર્જયામ્ । પથ્યાત્રિકદુધાન્યાકજીરકાળાં
રજો લિહન્ । મધુના નાશયેચ્છર્દિમરુચિચ્ચ
ત્રિદોષનામ્ । વિલ્વત્વચો ગુરૂચ્યા વા
કાયઃ સૌદ્રેણ સંયુતઃ । છર્દિં ત્રિદોષજાં
હન્તિ પર્વટઃ પિત્તજાં તથા । આન્નાસ્થિવિ-
લ્વનિર્યૂઠઃ પીતઃ સમધુશર્કરઃ । નિહન્યા-
ચ્છર્દ્યતીસારં વૈશ્વાનર ઇવાહુતિમ્ ॥

નિર્યૂઠઃ કાયઃ ॥

જહ્વામ્નપલ્લવઘૃતં લાજરજઃ સંયુતં શીત-
મ્ । શમયતિ મધુના યુક્તં વમિમતિસારં
તૃષામુગ્રામ્ । વીખત્સજાં હૃદયતમૈરિષ્ટદૌર્હિ-
દજાં ફલૈઃ । લઙ્ગનૈરામજાં છર્દિં જયેત્
સાત્મ્યૈરસાત્મ્યજામ્ । કૃમિહૃદ્રોગવદ્દન્યા-
ચ્છર્દિ કૃમિસમુદ્રવામ્ । તત્ર તત્ર યથાદોષં
ક્રિયાં કુર્યાચ્ચિકિત્સકઃ । સોદ્ધારાયાં મૃશં
છર્દ્યાં સૂર્વાયા ધાન્યમુસ્તયોઃ । સમધૂકા-
શ્ચનં ચૂર્ણં લેહ્યેન્મધુસંયુતમ્ । સૌવર્ચ્છમ-
જાજી ચ શર્કરા મરિચાન્નિ ચ । સૌદ્રેણ
સહિતં લીઢં સઘચ્છર્દિનિવારણમ્ ॥

ઇતિ છર્દ્યધિકારઃ ॥

આમાશયના ઉછાળાથી સર્વ ભાતની
ઉલટીઓ થાય છે, માટે એમાં લઘન
અથવા તેા કફ અને પિત્તનું સંશોધન
કરવું, પરંતુ વાયુની ઉલટીમાં એમ કરવું
યોગ્ય નથી.

દહિં નાંખીને ફેણી નાંખેલ દૂધનું
પાણી પીવાથી, અથવા ઘી અને સેંધવ
સહિત મગનો તથા આમળાનો યૂષ પી-
વાથી વાયુની ઉલટી મટી જાય છે.

ગળેા, ત્રિકુળા, લીમડો અને કડવાં
પરવળનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી
પિત્તની ઉલટી મટી જાય છે.

હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી દોષ
ગુઢા તરફ વળે છે, તેથી એકદમ ઉલટી
ખંધ થાય છે.

વાવડીંગ, ત્રિકુળા અને સંઠનું ચૂર્ણ
મધમાં ચાટવાથી, અથવા વાવડીંગ, કેવડી
મોથ અને સંઠનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી
કફની ઉલટી છૂતાઈ જાય છે.

આમળાં, ચોખાની ધાણી અને ચાર
તોલાભાર સાકરના ચૂર્ણમાં ચાર તોલાભાર
મધ અને સોળ તોલાભાર પાણી નાંખી
વજ્રથી ગાળીને પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી
હણાય જાય છે.

ગળેાનું હિમ મધ નાંખીને પીવાથી
ત્રિદોષની ઉલટી ન મટે તેવી હોય તેા પણ
ખળાત્કારે મટે છે.

એલાદિ ચૂર્ણ—એળચી, લવંગ, ના-
ગકેશર, ખોરનો ગંભ, ચોખાની ધાણી,
ઘઉંલો, મોથ, ચંદન અને પીપરનું ચૂર્ણ
મધ તથા સાકરમાં ચાટવાથી ત્રિદોષની
ઉલટી મટી જાય છે.

પીમળાનાં કૂપળિયાં તથા બોલસરીનાં કુલને સૂકવી બાળીને તેની રાખ પાણીમાં ડાળીને પીવાથી ન જીતાય એવી ઉલટી પણ તુરત જીતાઈ જાય છે.

હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા અને જીરું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ત્રણે દોષોની ઉલટી તથા અરૂચિ મટી જાય છે.

ખીલીની છાલ્ય અથવા ગળોનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી મટી જાય છે.

ખડસલિયો વાટીને પીવાથી પિત્તની ઉલટી મટી જાય છે.

આંખાની ગોઠલી અને ખીલીનો ક્વાથ મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી, જેમ અગ્નિથી આહૂતિનો નાશ થાય છે તેમ ઉલટી સહિત અતિસારનો નાશ થાય છે.

આંખાનાં તથા જાંબુનાં પાનના ક્વાથમાં ચોખાની ધાણીનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવાથી ઉલટી અતિસાર તથા ઉગ્ર તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

ખીલત્સ પદાર્થોના દર્શનથી થયેલી ઉલટીને અત્યંત પ્રિય પદાર્થોના ઉપયોગથી જીતવી; ગર્ભથી થયેલી ઉલટીને પ્રિયદ્રવ્યોના ઉપયોગથી જીતવી; આમથી થયેલી ઉલટીને લંઘનોથી જીતવી; અને અહિત પદાર્થોથી થયેલી ઉલટીને હિતકર પદાર્થોથી જીતવી.

કૃમિથી થયેલી ઉલટીને વૈદ્યે કૃમિથી થતા છાતીના દરદની ચિકિત્સાઓથી જીતવી, અને તે તે પ્રકારોમાં તે તે દોષોને અનુસરીને ક્રિયા કરવી.

ખડુ ઓડકારવાળી ઉલટીમાં પીલુડી,

ધાણા, મોથ, જેડીમધ અને રસવંતીનું ચૂર્ણ મધ કાલવીને ચટાડવું.

સંચળ, જીરું, સાકર અને મરીનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઉલટી તુરત મટી જાય છે.



તરશનો અધિકાર.

તરશનું નિદાન તથા સંખ્યા.

મયશ્રમામ્બ્યાં બલસંક્ષયાદા ઝર્વાર્ચિતં પિત્તવિવર્ધનૈશ્ચ । પિત્તં સવાતં કુપિતં ન-
રાણાં તાલુપ્રપન્નં જનયેત્પિપાસામ્ । સ્ત્રોતઃ
સ્વર્ણાં વાહિષ્ઠુ દૂષિતેષુ દોષૈશ્ચ તદ્ સમ્મ-
વતીહ જન્તોઃ । તિલ્લઃ સ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજા-
ચતુર્થી ક્ષયાચયાન્યામસમુદ્ભવાચ । શુક્તો-
દ્ભવાસપ્તમિકેતિ તાસાં મિશ્રોષ લિઙ્ગાન્ય-
નુપૂર્વશસ્તુ ॥

નરાણાં પિત્તં સ્વસ્થાન એવ સચિતં પિત્તં સ-
વાતં પિત્તવિવર્ધનૈઃ કદૃમ્લોષ્ણાદિભિઃ કુપિતં પિત્તં
મયશ્રમામ્બ્યાં બલસંક્ષયાદુપવાસાદેશ્ચ વાતઃ કુ-
પિતઃ તદ્દ્વયં ઝર્વં પ્રાપ્તં ઝર્વશત્ પિપાસાં જ-
લવાહિસ્ત્રોતઃસ્વપિ । અત આહ । સ્ત્રોતઃસ્થિત્યાદિ
નન્વત્રં બહુવચ્ચનં ન યુક્તં યતો જલવહે દ્વે સ્ત્રો-
તસી સુશ્રુતેનોક્તે । ઉચ્યતે । તયોરેવાનેકપ્રતાન-
યોગાન્ન દોષઃ । અપાં વાહિષ્ઠુ સ્ત્રોતઃસ્થિતિ મિઙ્ગા-
દેરપ્પુપલક્ષણમ્ । યંત આહ ચરકઃ “ રસવા-
હિનીશ્ચ ધમનોર્જિહ્વાહૃદયગલતાલુક્ક્રમેસંશોષાન્
નૃણાં દેહેષુ કુસ્તસ્તૃષ્ણામતિશ્ચ્છાં પિત્તાનિલાશિ-
તિ । ” સંખ્યામાહ । તિલ્લ ઇત્યાદિ ॥

પોતાના સ્થાનમાંજ સંચય થયેલું

પિત્ત તેને વધારનારા તીખા, ખાટા, અ-
ને ગરમ પદાર્થોથી કોપ પામે છે; અને
પોતાના સ્થાનમાંજ સંચય થયેલો વાયુ
ભય, શ્રમ, અને બળનો ક્ષય કરનારા
ઉપવાસ વગેરેથી કોપ પામે છે; એ બંને
કોપ પામીને જાંચે ચઢી તાળવાને દૂષિ-
ત કરીને તરશ લગાડે છે. જળને વહન કર-
નારાં સ્નાતો પણ દૂષિત થવાથી તરસ લાગે છે.

શંકા—જળનું વહન કરનારાં બે
સ્નાત છે, તેમ છતાં આ ઠેકાણે ‘સ્નાતો’
એમ બહુ વચન શાથી કહ્યું ?

સમાધાન—સ્નાતો તો બે છે, પણ
તેને ઘણા તંતુઓનો યોગ છે, માટે બહુ
વચન આપવામાં કાંઈ દોષ નથી.

‘સ્નાત’ એ શબ્દમાં જીભ વગેરેનું
પણ ગ્રહણ કરવું; કારણ કે ચરકે કહ્યું
છે કે—પિત્ત અને વાયુ રસનું વહન કર-
નારી નાડીઓના, જીભના, ગળાના, તા-
ળવાના અને તરશ લાગવાના સ્થાનનું
શોષણ કરીને માણસને તરશ ઉત્પન્ન કરે છે.

વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત, ક્ષય, આમ,
અને અન્નથી થયેલી, એમ સાત પ્રકાર-
ની તરશોનાં ક્રમસર લક્ષણો કહિયે છિયે.

તરશનું સામાન્ય લક્ષણ.

તાલ્વોષ્ઠકળ્ઠાસ્યવિશોષદાહૌ સન્તાપમોહો
ભ્રમવિપ્રલાપૌ । સર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ
તસ્યામુત્પત્તિકાલે તુ વિશેષતો હિ ॥

તાળવું, હોઠ, કંઠ, મુખ, એમાં શો-
ષ, દાહ, સંતાપ, મોહ, અને ભ્રમ તથા
બકવા, એ સર્વ તરશનાં લક્ષણો છે. તર-
શની ઉત્પત્તિ વખતે વિશેષે કરીને આ
લક્ષણો જણાય છે.

વાયુની તરશનાં લક્ષણો.

શ્વામાસ્યતા મારુતસમ્ભવાયાન્તોદસ્તથા
શક્તશિરઃસું ચાપિ । સ્તોતોનિરોધો વિરસશ્ચ
વક્ત્રં સીતાભિરદ્વિશ્ચ વિદૃદ્ધિમેતિ ॥

શક્તશિરઃશુ શક્તયોઃ શિરાસિ ચ સ્તોતોનિરોધઃ
રસામ્બુવાહિનીધમનીનિરોધઃ ॥

મુખ પાતળું થાય છે, લમણા અને
માથું ડુબે છે, રસ તથા જળની વાહક
શિરાઓ રોકાઈ જાય છે, મુખ વિરસ
થાય છે, અને શીતળ જળથી તૃષ્ણા વધે છે.

પિત્તની તરશનાં લક્ષણો.

મૂર્ચ્છાન્નવિદ્રેષવિલાપદાહા રક્તેક્ષણત્વં
પ્રતતશ્ચ શોષઃ । શીતામિનન્દા મુશ્વતિક્તતા
ચ પિત્તાત્મિકાયાં પરિધૂપનશ્ચ ॥

વિલાપઃ પ્રલાપઃ પ્રતતશ્ચ શોષઃ અવિરતઃ શોષઃ
શીતામિનન્દા શીતેચ્છાપરિધૂપનં કળ્ઠાધૂમનિર્ગમ
ઈતિ ॥

મૂર્ચ્છા, અન્ન ઉપર દ્રેષ, બકવા, બ-
ળતરા, નેત્રોમાં રતાશ, અને નિરંતર
શોષ થાય છે. શીતની ઇચ્છા, મુખમાં
કડવાશ, અને કંઠમાં ધુમાડો નીકળે છે.

કફની તરશનાં લક્ષણો.

બાષ્પાવરોધાત્ કફસંવૃત્તેઽગ્રૌ તૃષ્ણા વ-
લાસેન ભવેન્નરસ્ય । નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરા-
સ્યતા ચ તયાદિતઃ શુષ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥

અગ્રૌ જઠરાગ્રૌ કફસંવૃત્તે સ્વકારણકુપિતેન ક-
ફેનોપરિષ્ઠાચ્છાદિતે બાષ્પાવરોધાત્ અગ્નેરુષ્માવરો-
ધાત્ અવરુદ્ધાનલોષ્મણામ્બુવહસ્રોતઃશોષણાત્ વ-
લાસેન કફેન નરસ્ય તૃડ્ ભવેત્ । તયા તૃષ્ણ-
યાદિતઃ પીડિત શુષ્યતિ કુશો ભવતિ ॥

જઠરાગ્નિ ઉપરના ભાગોમાં પોતાનાં કારણથી કેપ પામેલા કદથી ઢંકાઈ જવાથી જઠરાગ્નિની ગરમી રોકાવાથી તે અગ્નિ જળવહન કરનારી શિરાઓનું શોષણ કરે છે, તેથી કદથી તરશ લાગે છે; તેથી માણસ બહુ કુશ થઈ ભય છે, નિદ્રા વધે છે, ભારેપણું થાય છે, અને મુખ મીઠું થઈ ભય છે.

ક્ષતની તરશનાં લક્ષણો.

ક્ષતસ્ય રક્તશોણિતનિર્ગમામ્ભાં તૃણા ચ તુર્યાં સતત્રા મતા તુ ॥

ક્ષતસ્ય શસ્ત્રાદિક્ષતયુક્તસ્ય રક્ત પીડા ॥

જખમી થયેલા માણસને પીડા તથા લોહી નીકળવાથી તરશ લાગે છે, તે ક્ષતથી થયેલી તરશ કહેવાય છે.

ક્ષયની તરશનાં લક્ષણો.

રસક્ષયાઘ્રા ક્ષયસમ્ભવા સા તયાભિયુ-
તસ્તુ નિશાદિનેષુ । પેપીયતેઽમ્ભઃ સમુલ્લ-
ન યાતિ તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ।
રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ તસ્યામશેષેણ
ભિષગ્વ્યવસ્યેત્ ॥

રસક્ષયલક્ષણાનિ સુશ્રુતેનોક્તાનિ । રસક્ષયે દ-
ત્પીઢો કમ્પઃ શોષઃ શૂન્યતા તૃણા ચેતિ વ્યવ-
સ્યેત્ જાનીયાત્ ॥

રસના ક્ષયથી લાગતી તરશ ક્ષયની કહેવાય છે. એથી રાત દિવસ પાણી પીવાયા કરે છે તેથી પણ મુખ થતું નથી. કેટલાક આ તરશને ત્રિદોષથી થવાનું કહે છે, પણ રસના ક્ષયનાં જે લક્ષણો સુશ્રુતે કહેલાં છે તે સઘળાં આ તરશમાં હોય છે, એમ વૈદ્યોએ જાણવું. સુશ્રુત કહે છે કે-રસનો ક્ષય થાય ત્યારે હૃદયમાં પીડા, કંપ, શોષ, જડતા અને તરશ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમની તરશનાં લક્ષણો.

ત્રિદોષલિજ્જામસમુદ્રવા ચ હૃદ્ચ્છલનિષ્ઠી-
વનસાદકર્ત્રી ॥

આમની તરશમાં લણે દોષોનાં લક્ષણો ભેળાં જણાય છે; અને હૃદયમાં શૂળ, થૂંક, તથા ઝ્વાનિ થાય છે.

અમની તરશનાં લક્ષણો.

સ્તિગ્ધં તથામ્લં લવણઞ્ચ મુક્તં મુર્ચનમે-
વાશુ તૃષાં કરોતિ ॥

લવણઞ્ચેતિ ચકારાત્ કદુ ચ ॥

સ્તિગ્ધ, ખાડું, ખાટું, તીખું, અને ભારે અન્ન ખાવાયા વારંવાર તરશ લાગ્યા કરે છે.

તરશના ઉપદ્રવો.

હીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્દીનાનનહૃદયશુ કગ-
લતાલુઃ । ભવતિ સ્વલુ સોપસર્ગા તૃણા
સા શોષિણી કષ્ટા ॥

શોષિણી ધાતુશોષિણી ॥

સાદ બેસી જવે, ઝ્વાનિ, મુખ તથા હૃદયમાં દીનતા, કંઠ તથા તાલુમાં શોષ, આટલા ઉપદ્રવોવાળી તરશ ધાતુઓનું શોષણ કરે છે તેથી તે ખરાબ છે.

તરશનું અરિષ્ટ.

જ્વરમેહક્ષયકાસશ્વાસાદ્યુપસૃષ્ટદેહાનામ્ ।
સર્વા ત્વતિપ્રસક્તા રોગકૃક્ષાનાં વમિપ્રસ-
ક્તાનામ્ । ધોરોપદ્રવયુક્તા તૃણા મરણાય
વિજ્ઞયા ॥

આદિશબ્દાદતીસારાદીનાં મહાનમ્ । અતિપ્રસક્તા
નિતરાં જાતા ધોરોપદ્રવયુક્તા અતીવ મુશ્કેલો
દિયુક્તા ॥

नवर, प्रमेड, क्षय, उधरस, श्वास, अने अतिसार वगेरे रोगोभां; रोगोधी क्षीण थण गयेला अने उलटीवाणाने; शोषादि घोर उपद्रवो सङ्घितनी सर्व प्रकाशनी तरशो भरणु नीपणवेछे, अमळणुपुं.

तरशनी चिकित्सा.

वातघ्नमग्नपात्रं मृदुलघुशीतञ्च वाततृष्णायाम् । तृष्णायां पवनोत्थायां सगुदं दधि शस्यते । स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् । मुस्तपर्पटकोदीच्यञ्च शारुयोशीरचन्द्रनैः शृतं शीतं जलं । दद्यात्तृदाहज्वरशान्तये ॥

छत्रा धान्यकं किंचिद्वात्री च दद्यात् । चन्दनमत्र धवलं तस्यातितृष्णाहरत्वात् शतमर्धपक्वमत्र कर्तव्यम् ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडाविमर्दितम् । काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत्तृष्णादितो नरः ॥ आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रवासः स्यात् । तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोऽपि देहिनां नियतम् ॥ गोस्तनीक्षुरस-क्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः । नियतं नासिकापीते तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखे जलम् । तृष्णा दाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि निधापयेत् ॥ केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् । दाडिमं बदरं लोघ्रं कपित्थं बीजपूरकम् ॥ पिष्ट्वा मूर्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः । वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ॥ पा-

ययेद्दामयेच्चाथ तेन तृष्णा प्रशाम्यति । प्रातः शर्करयोपेतः काथो धान्याकसम्भवः ॥ जयेत्तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् । आमलं कमलं कुण्टलाज्जाश्च वटरोहकम् ॥ एतचूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे । तृष्णां प्रवृद्धां हत्येषा मुखशोषं च दारुणम् । क्षतोद्भवां रुग्निनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः । क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मासोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां जयेत्कषायैरथ दीपनानाम् । गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च क्षयं विना सर्वकृतां च तृष्णाम् ॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः ॥

स्निग्धेऽप्ये भुक्ते या तृष्णा स्यातां गुडा-म्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्बलानां तृष्णां शमयेन्नपामिहाशु पयः ॥

पयोऽत्र दुग्धम् ॥

मूर्च्छाछर्दितृषानाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः । पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुनः । तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ तृषा पूर्वमपक्षीणो न लभेत जलं यदि । मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्वरितं नरः । तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कचिद्धारि वारयेत् ॥ अभेनापि विनाजन्तुः प्राणान्धारयते चिरम् । तोयाभावात्पिपासार्तः क्षणात्प्राणैर्विमुच्यते ॥

इति तृष्णाधिकारः ॥

વાયુંની તરશમાં વાતહર, કોમળ, હલકાં, અને શીતળ અન્નપાનો આપવાં; તથા ગોળ અને દહિં આપવાં એ ઉત્તમ ઉપાય છે. મધુર, કડવા, પ્રવાહી, અને શીતળ પદાર્થોથી પિતની તરશ મટે છે.

વડંગપાન—મેથ, ખડસલિયો, વાળો, ધાણા, કાળો વાળો, અને ચંદનનો ક્વાથ ટાઢો પાડીને આપવાથી તરશ, દાહ, અને જ્વર શાંત થાય છે. એમાં થોડાંક આમળાં પણ નાંખવા.

ચોખાની ધાણીના શીતળ પાણીમાં મધ, ગોળ, સીવણનાં ફળ, તથા સાકર નાંખીને પીવાથી તરશ મટી જાય છે.

ભીનું વસ્ત્ર ઓઢવાથી તથા તેમાં સૂવાથી તરશ તથા ઉગ્રદાહ પણ છેક શાંત થઈ જાય છે.

શેરડીનો રસ તથા દૂધ મેળવીને તેમાં દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, મધ, અને કમળનો રસ મેળવીને તે સર્વ નાકથી પીવાથી દારુણ તરશ શાંત થઈને સુખમાં શુદ્ધિ અને અમી આવે છે.

મધનો કોગળો સુખમાં રાખવાથી તૃષ્ણા અને દાહ શાંત થાય છે.

જીલ, તાળવું, ગળું, અને તૃષ્ણાનું સ્થાન ક્લોમ સૂકાતાં હોયતો ખીજેરાના કેસરાઓને ઘી તથા સૈંધવમાં વાટીને માથા ઉપર રાખવા.

દાહમ, ખેર, લોહર, કોઠ, અને ખીજેરાને વાટીને માથા ઉપર લેપ કરવાથી તરશ તથા દાહ નાશ પામે છે.

મધ અને ટાકું પાણી ગળા સુધી પીને કાઢી નાંખવાથી તૃષ્ણા મટી જાય છે.

સવારમાં, સાકર નાંખીને ધાણાનો ક્વાથ પીવાથી તરશ તથા દાહ મટી જાય છે, અને સ્નેહો શુદ્ધ થાય છે.

આમળાં, કમળ, કંઠ, શાળની ધાણી, અને વડવાઈના અગ્રના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી સુખમાં રાખવાથી મહા ઉગ્ર તરશ અને સુખનો દારુણ શોષ પણ મટી જાય છે.

જખમથી થયેલી તરશ મટાડવા માટે જખમ મટાડવો, રસો પાવા, અને લોહી પાવું.

રસના ક્ષયની તરશ મટાડવાને દૂધ તથા પાણી, માંસ અને પાણી, તથા મીઠું પાણી પાવાં.

ખીલીના ગર્ભ તથા વજ સહિત દીપન પદાર્થોના ક્વાથો પીવાથી આમની તરશ મટે છે.

કફને ઉગ્રેડનારા પદાર્થોથી અન્નથી થયેલી તરશ મટે છે, અને ક્ષય સિવાયની તમામ તરશો પણ એથી મટી જાય છે.

ગોળનું પાણી પીવાથી સ્નિગ્ધ લોજનથી થયેલી તરશ મટે છે. અતિશય રોગોથી નિર્જળ થઈ ગયેલાની તરશ દૂધથી શાંત થાય છે.

મૂંઠા, ઉલટી, તરશ, આક્રેશ, સ્ત્રી પ્રસંગ, અને મદ્યથી દુઃખ પામતાને શીતળ જળ પાવું. રક્તપિત્ત તથા મહાત્વયમાં હૃતકારી અન્નો તથા ઔષધોથી તરશ મટાડવી. તરશ મટ્યા પછી ખીજ રોગોની ચિકિત્સા થઈ શકે છે.

તરશને તુરત પાણી ન મળે તે તુરત મરણ અથવા ખીજ રોગો થાય છે.

તરશ્યા માણસને બેભાની થઇને મરણ થાય છે, માટે કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેને પાણીની અટકાયત કરવી નહિ. અન્ન વગર પણ કેટલોક સમય જીવી શકાય છે, પણ પાણી વગર તો ક્ષણમાં મરણ થાય છે.

મુર્ચ્છાના અધિકાર.

મુર્ચ્છાનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः।
वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः।
करणायतनेषुग्रा ॥ बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति
मानवाः ॥

बहुदोषस्याधिकदोषस्य न त्वनेकदोषस्य। तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात्। तथैवास्तु को दोषः ? तत्र पृथक् दोषजानां मूर्च्छाणां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघातात् मलादेः अभिघातात् लगुडादिना, हीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य, अर्थादधिकतमोगुणस्य। यत उक्तं मूर्च्छां पित्ततमः प्रायेति, करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्वस्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु आभ्यन्तरेषु बुद्धिन्द्रियेषु ॥

નળના, બહુ દોષોવાળા, વિરુદ્ધ ભોજન કરનારા, મળાદિ વેગોને રોકનારા, માર પડેલા અને થોડા સત્ત્વગુણવાળાને મનના સ્થાનરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં અને કર્મેન્દ્રિયોમાં દોષો પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને મુર્ચ્છા આવે છે. બહુ દોષવાળા એટલે અધિક દોષોવાળા, ત્રણે દોષોવાળા નહિ. અદ્ય સત્ત્વ ગુણવાળા એટલે અધિક તમોગુણવાળા

સમજવા, કારણ કે મુર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ વિશેષ હોય છે.

મુર્છાનાં સામાન્ય લક્ષણો.

संज्ञावहासु नाडीषु पीडितास्वनिलादिभिः। तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखख्यपोहकृत् ॥ सुखदुःखख्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्। मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥

તમોગુણઃ અજ્ઞાનહેતુઃ। અભ્યુપૈતિ આગચ્છતિ સુખદુઃખવ્યપોહકૃત્। સુખદુઃખજ્ઞાનનાશકરં। નષ્ટે સુખદુઃખજ્ઞાને નરઃ કાષ્ટવત્પતતિ તાં મોહો મૂર્ચ્છેતિ પ્રાહુરિત્યન્વયઃ। મૂર્ચ્છાયા મૂર્ચ્છાઓડપિ પર્યાયઃ। યત ઉક્તમ્। “સંજ્ઞોપઘાતો મૂર્ચ્છાયો મૂર્ચ્છા સ્યાન્મૂર્ચ્છનં તથા। કદમલં પ્રલયો મોહઃ સંન્યાસસ્તુ મૃતોપમઃ।” ઇતિ ॥

સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાડીઓમાં વાયુ ભરાવાથી સુખ દુઃખના જ્ઞાનનો નાશ કરનાર તમોગુણ થવાથી માણસ કાષ્ઠની પેઠે પડી જાય છે, એ રોગને મુર્ચ્છા કે મોહ કહે છે. જે મુર્ચ્છાથી માણસ મુકદા જેવો થઈ જાય છે તે મુર્ચ્છાને સંન્યાસ કહે છે. મુર્છા છ પ્રકારની છે.

મુર્ચ્છાના ભેદો.

वातादिभिः शोणितेन मयेन च विषेण च। षट्स्वप्नेतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥
यत उक्तम्। मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति।

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, મધ અને વિષથી થયેલી એમ મુર્છાના છ પ્રકાર છે. તે સર્વમાં પિત્ત પ્રધાન હોય છે.

• મુર્છાનું પૂર્વરૂપ.

હૃત્પીઠા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાનાશો બ-
લક્ષયઃ । સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વં તાં
વિભાવયેત્ ॥

હૃદયમાં વ્યથા, ખગાસાં, ગ્લાનિ,
સંજ્ઞાનો નાશ અને નિર્બળતા એ સર્વ
મુર્છાઓનાં પૂર્વરૂપો છે. દરેક પ્રકારની
મુર્છાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

વાયુની મુર્છાનાં લક્ષણો.

નીલં વા યદિ વા કૃષ્ણમાકાશમથવારુ-
ણમ્ । પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ શીઘ્રશ્ચ પ્રતિ-
બુદ્ધ્યતે । વેપથુશ્ચાક્ષમર્દશ્વપ્રવીઠા હૃદયસ્ય
ચ । કાર્શ્યં શ્યાવારુણા ઞ્છાયા મૂર્ચ્છાયે
વાતસમ્ભવે ॥

નીલં નીલવર્ણં કૃષ્ણં કજ્જલામં અરુણં અલ-
ક્તરાગં । તમઃ પ્રવિશતિ મૂર્ચ્છતિ શ્યાવારુણા
છાયા ગાત્રસ્ય ॥

આકાશ લીલું, કાળું કે રાતું દેખા
ઇને અંધારાં આવીને મુર્છા આવે છે. એ
મુર્છા તુરંતજ મટે છે. શરીરમાં કંપ,
અંગલંગ, હૃદયમાં પીડા, દેહમાં કુશતા
અને શરીર કાળાશ સહિત રાતું થઈ જાય છે.

પિત્તની મુર્છાનાં લક્ષણો.

રક્તં હરિતવર્ણં વા ત્રિવૃત્તીતમથાપિ વા ।
પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદઃ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥
સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપિત્તાકુલેક્ષણઃ ।
સમ્ભિજ્જવર્ચાઃ પીતામ્બો મૂર્ચ્છાયે પિત્તસમ્ભવે ॥

આકાશ રાતું, લીલું કે પીળું દેખા-
ઇને મુર્છા આવે છે. પરસેવો થઇને ચેતન

આવે છે ત્યારે તૃષ્ણા, સંતાપ, નેત્રોમાં
રાતાશ અને પિત્તની વ્યાકુળતા થાય છે;
અને હસ્ત આવે છે તથા શરીર પીળું
થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પિત્તની મૂર્છામાં
થાય છે.

કફની મુર્છાનાં લક્ષણો.

મેઘસઙ્કાશમાકાશં તમોભિર્વા ઘનૈર્ઘૃતમ્ ।
પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ ચિરાશ્ચ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ।
ગુરુભિઃ પ્રાઘૃતૈર્ઙ્ગૈર્યથાર્દ્રેણ ચર્મણા । સ-
પ્રસેકઃ સહજાસો મૂર્ચ્છાયે કફસમ્ભવે ॥

મેઘસઙ્કાશં શુભ્રમેઘસઙ્કાશમિત્યર્થઃ । યત આહ
સુશ્રુતઃ ॥

કફેન પશ્યેદ્વૂપાણિ શ્વેતાન્નપ્રતિમાનિ તુ ॥
ઘનૈર્નિમ્નિઢૈસ્તમોભિઃ ગુરુભિર્ઙ્ગૈરુપલક્ષિતઃ મૂ-
ર્ચ્છાયઃ ષડ્વિધ ઉક્તઃ સુશ્રુતેન ॥

આકાશ વાદળાં જેવું અને ઘાટા અ-
ધકાર જેવું દેખાઇને મુર્છા આવે છે. ઘ-
ણીવારે ચેતન આવે છે, ત્યારે આળાં
આમડાંથી વીંટાયા જેવું શરીર ભારે જ-
ણાય છે, મુખમાં પાણી તથા મોળ આ-
વ્યા કરે છે. આ લક્ષણો કફનાં છે. (વા-
દળાં જેવું એટલે ધોળાં વાદળાં જેવું
સમજવું, કારણ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે—
કફથી ધોળાં વાદળાં જેવાં રૂપ દેખાય છે.

ત્રણે દોષની મુર્છા વિષે.

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર ઇવાગતઃ ।
સ જન્તું પાતયત્યાશુ વિના વીમત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥
અપસ્માર ઇવાગતસ્તેન મહતાભિષતેન પતતિ
ચિરેણ પ્રતિબુદ્ધ્યતે તર્હિ તયોઃ કો મેદ ઇત્યત
આહ ॥

સાન્નિપાતિકમૂર્છાઓ વિના બીખતસચ્ચે-
ષ્ટિતૈઃ ॥ સફેનવમનદન્તઘટનાક્ષિવિક્રયાદિભિ-
ર્વિના પાતયતિ ॥

ત્રણે દોષોનાં ચિન્હોત્પાળી, વાઈ આ-
બ્યા જેવી અને ઘણીવારે ચેતન આવનારી
ત્રિદોષની પણ મુર્છા થાય છે, એમ ચ-
રકનો મત છે. ચરક કહે છે કે વાઈમાં
ફીણગ્રાણું વમન, દાંતોતું ખીડાઈ જવું અને
આંખોમાં વિકૃતિ વગેરે ચેષ્ટાઓ થાય છે.
પણ આ સાન્નિપાતિક મુર્છામાં તેમ થતું
નથી, એટલેજ એ બેમાં તફાવત છે.

રક્તની મુર્છાનાં નિદાનો.

પૃથિવ્યમ્બસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધસ્તદન્વયઃ।
તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્ચ્છન્તિ ભુવિ માનવાઃ॥

તમોરૂપં તમોબદ્ધં માનવાશ્ચ યે તામસાઃ ।
ન તુ સાત્વિકા રાજસાશ્ચ । અત્રૈકે વદન્તિ । નૈવ
યુક્તિઃ સમીચીના તર્હિ ચમ્પકાદિગન્ધેનુપિ મૂ-
ર્છા પ્રસજ્યેત તત્રાપિ ગન્ધસ્ય પાર્થિવત્વાત્ ।
અત આહ ॥

દ્રવ્યસ્વભાવા ઇત્યેકે દૃષ્ટા યદતિમુચ્યતિ॥
(અત્રાહ મોજઃ ।) : દર્શનાદસૃજસ્તજ્ઞા-
દ્રન્ધાચૈવ પ્રમુચ્યતિ ।

પૃથ્વી અને જળમાં તમોગુણનો અંશ
ઘણો છે, અને પૃથ્વી અને જળમાંથી
ગંધ અને રક્ત બને છે, માટે માણસો
રક્તના ગંધથી મુર્ચ્છિત થાય છે. કેટલાક
કહે છે કે રક્તના ગંધથી નહિ, પણ
રક્તને જેવાથી મુર્છા થાય છે, તે રક્ત-
નોજ સ્વભાવ છે. ભોજ તો કહે છે કે-
“રક્તના દર્શન તથા ગંધથી મુર્છા થાય છે.

રક્તની મુર્છાનાં લક્ષણો.

સ્તબ્ધાક્રયષ્ટિસ્ત્વસૃજા ગૂદોચ્છ્વાસશ્ચ મૂ-
ર્ચ્ચિતઃ ॥

રક્તની મુર્છામાં શરીર સ્તબ્ધ અને
શ્વાસ ગૂઢ થઈ જાય છે.

મધ તથા વિષની મુર્છાઓનાં નિદાન-
ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિષમદ્ય-
યોઃ । ત એવ તસ્માત્તાભ્યાં તુ મોહૌ સ્યા-
તાં યથેરિતૌ ॥

યે ગુણાઃ લઘુરૂક્ષાશુવિશદવ્યવાયિતીક્ષ્ણવિકા-
શિસૂક્ષ્મોષ્ણાનિર્દેશ્યરસત્વાદયઃ તૈલાદૌ દ્રવ્યે વ્ય-
સ્તાસ્તીવાશ્ચ સન્તિ । ત એવ ગુણાઃ વિષમદ્યોસ્તુ
તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાઃ । તત્રાપિ ભેદઃ ॥

ત એવ મદ્યે દૃશ્યન્તે વિષેષુ બલવત્તરા ઇતિ॥

લઘુતા, રૂક્ષતા, શીઘ્રતા, વિશદપણું,
વ્યવાયિતા, તીક્ષ્ણતા, વિકાશીપણું, સૂ-
ક્ષ્મતા, ઉષ્ણતા અને નિરૂપણ ન થઈ શકે
એવા રસવાળાપણું, ઇત્યાદિ જે ગુણો
તેલ વગેરે પદાર્થોમાં જુદા જુદા રહેલા
છે અને તીવ્ર છે, તે ગુણો વિષ તથા
મધમાં બહુ તીવ્રતાથી રહેલા છે. મધ
કરતાં પણ વિષમાં વધારે તીવ્ર હોય છે.
આમ હોવાથી મધ તથા વિષથી પણ
મુર્છા આવે છે.

મધની મુર્છાનાં લક્ષણો.

મદ્યેન પ્રલપન્ શેતે નષ્ટવિભ્રાન્તમાનસઃ ।
ગાત્રાણિ વિક્ષિપન્ ભૂમાજરાં યાવજ્ઞ યાતિ
તત્ ॥ નષ્ટવિભ્રાન્તમાનસઃ નષ્ટ સર્વથા સ્મૃતિદીર્ઘં
વિભ્રાન્તં રઝ્ઞાં સર્પજ્ઞાનયુક્તં માનસં યસ્ય સઃ ।
જરાં જીર્ણતાં । તન્મયમ્ ॥

મધથી સુતાં સુતાં બકવા થાય છે, મન બેભાન થઈ જાય છે, જમીનપર હાથ પગ પછડાય છે, અને દોરીને સર્પ જેવું સમજાય છે. એ પ્રમાણે મધ પચે ત્યાં સૂધી થયા કરે છે.

વિષની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

વેપથુસ્વપ્નવૃણાઃ સ્યુસ્તમશ્ચ વિષમૂર્ચ્છિતે ।
વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્વં વિષલક્ષણૈઃ ॥

વિષસ્ય મૂલકન્દફલપત્રક્ષીરાદિમેદમિત્રસ્ય ય-
થાસ્વં લક્ષણમુક્તં શુશ્રુતે કલ્પસ્થાને તદ્વક્ષણં
મવાપેક્ષ્યા તીવ્રતરં વેદિતવ્યં ન તુ સંજ્ઞાનાશેન
સામ્યધર્માત્ ॥

કંપ, નિદ્રા, તૃષ્ણા, અને અંધકાર, એ વધારે ઉચ્ચ રીતે લક્ષણો થાય તો તે મૂર્છા વિષની જાણવી. વિષના મૂળ, કંદ, ફળ, પાંદડાં અને છીર વગેરે જેજે ભેદ છે તે પ્રત્યેકનાં લક્ષણો મધના તે તે લક્ષણો કરતાં વધારે તીવ્ર છે, સંજ્ઞાને નાશ કરવાનો શુભ મધમાં તથા વિષમાં સરખો છે, માટે તે બન્નેનાં લક્ષણો પણ સરખાં હશે એમ ન સમજવું.

મૂર્છા, ભ્રમ, અને તંદ્રાં વચ્ચે ભેદ.

મૂર્ચ્છા પિત્તતમઃપ્રાયા રજઃ પિત્તાનિલા-
દ્રુમઃ । તમો વાતક્રુફાત્તન્દ્રા નિન્દ્રા શ્લેષ્મ-
તમોભવા ॥

રજઃપિત્તાનિલાદ્રુમ ઇતિ નાત્ર સમુચ્ચયઃ । કે-
વલપિત્તઞ્ચરે ભ્રમસ્યોક્તત્વાત્ ભ્રમશ્ચ ચક્રારૂઢસ્યૈવ
ભ્રમદ્રસ્તુજ્ઞાનં સ્વદેહસ્ય ભ્રમત ઇવ જ્ઞાનં ચ ॥

મૂર્છામાં પિત્ત તથા તમો શુભ પ્ર-
ધાન હોય છે; ભ્રમમાં પિત્ત વાયુ, અને

રજોશુભ પ્રધાન હોય છે; તંદ્રામાં વાયુ, કફ, અને તમોશુભ પ્રધાન હોય છે; અને નિદ્રામાં કૈવળ તમોશુભ પ્રધાન હોય છે.

ભ્રમ રજોશુભ, પિત્ત તથા વાયુના સમૂહાયથી થાય છે એમ ન સમજવું, કારણ કે એકલા પિત્તજ્વરમાં પણ ભ્રમ થાય છે. જેમ ચક્રડોળ ઉપર બેઠેલા માણસને સઘળી વસ્તુઓ ભમતી દેખાય છે. તેમ ભ્રમવાળાને પણ સઘળી વસ્તુઓ અને પોતાનો દેહ પણ ભમતો જણાય છે.

તંદ્રાનાં લક્ષણો.

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्तस्यैव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥

इन्द्रियार्थानामर्थः प्रयोजनं येषु । अर्थाद्विषयेषु
असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम् इति इन्द्रियार्थ स-
म्यक् ज्ञानादि निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावस्तन्द्रा-
यां तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥

કંઈક બેભાની, ભારેપણું, બગાસાં, અને ક્લમ, એ તંદ્રાનાં લક્ષણો છે. નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી ક્લમ નથી હોતો, પણ તંદ્રામાંથી જાગ્યા પછી તે રહે છે, એટલો એ બેમાં ભેદ છે.

ક્લમનું લક્ષણ.

योनायासः भ्रमो देहे प्रवृद्धः श्वाससङ्क-
तः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवा-
धकः । इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रि-
याणां च ॥ अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य
प्रबाधकः प्रावत्येन बाधकः ॥

શ્રમવગર ઉત્પન્ન થયેલા, શ્વાસથી યુક્ત, અને ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનને બાધ કરનાર દેહમાં જે શ્રમ થાય છે તેને કલમ કહે છે.

નિદ્રાનું લક્ષણ.

યદા તુ મનસિ ક્લાન્તે કર્માત્માનઃ કલ-
માન્વિતાઃ । વિષયેભ્યો નિવર્તન્તે તદા
સ્વપિતિ માનવઃ ॥ ક્લાન્તો ગ્લાનઃ । શ્રાન્ત
इति यावत् । કર્માત્માનઃ કલમાન્વિતાઃ કર્મેન્દ્રિ-
યાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ શ્રાન્તાનિ ॥

મન કલમ થવાથી ઇન્દ્રિયો પણ
કલમ પામી જાય છે તેથી વિષયોને ત્ર-
હણ કરી શકતી નથી, તેથી માણસ
સૂઈ જાય છે.

સંન્યાસનું લક્ષણ.

વાગ્દેહમનસાં ચેષ્ટામાક્ષિપ્યાતિબલામલાઃ ।
સંન્યસ્યન્ત્યબલં જન્તું પ્રાણાયતનમાશ્રિતાઃ ।
સ ના સંન્યાસસંન્યસ્તઃ કાષ્ટીભૂતો મૃતો-
પમઃ । પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે શીઘ્રં મુચ્ક્વા સઘઃ
ફલાં ક્રિયામ્ ॥

આક્ષિપ્ય વિનાશ્ય સંન્યસ્યન્તિ મૂર્છયન્તિ પ્રા-
ણાયતનં હૃદયં સન્યસ્તઃ મૂર્છિતઃ કાષ્ટીભૂતઃ ક્રિ-
યારહિતઃ અતएव મૃતોપમ इति सद्यः फलां क्रियां
સૂચીવ્યધનાં જનાવપીડકપિક્ષુર્ધર્ષણવૃથિકાદિ-
દંશનાદિરૂપાં ॥

હૃદયમાંના અતિ બળવાન મનો વા-
ણી, દેહ, તથા મનની ચેષ્ટાનો નાશ
કરીને નિર્બળ માણસને મુર્ચ્છિત કરે
છે, ત્યારે તેને સંન્યાસ કહે છે. કાષ્ટની
પેટે ક્રિયા રહિત તથા મુઠ્ઠા જેવા થ-
યેલા તેના શરીરમાં સોઈ ભોંકવી, તી-

ક્ષણ અંજનો તથા નરયો આપવાં,
કોચાં ઘસવાં, વીંછી કરડાવવો, વગેરે
કરવું; નહિ તો તે માણસ તુરત મરી
જાય છે.

સંન્યાસ તથા મુર્ચ્છામાં ભેદ.

દોષેષુ મદમૂર્છાયા ગતવેગેષુ દેહિનઃ ।
સ્વયમપ્યુપશામ્યન્તિ સંન્યાસો નૌષધૈર્વિનો ॥
મદમૂર્છાયાઃ મદઃ અપ્રવૃદ્ધ ઉન્માદઃ । મૂર્છા-
યાઃ મૂર્છાઃ ॥

દોષોના વેગ મટે એટલે મુર્ચ્છા ત-
થા નહિ વધેલ ઉન્માદ એની મેળે શાં-
ત થાય છે, પણ સંન્યાસ તો ઔષધો
વિના શાંત થતોજ નથી.

મુર્ચ્છાની ચિકિત્સા.

સેકાવગાહા મળયઃ સહારાઃ શીતાઃ પ્ર-
દેહા વ્યજનાનિલાશ્ચ । શીતાનિ પાનાનિ
ચ ગન્ધવન્તિ સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવારિતાનિ ॥

મળયશ્ચન્દ્રકાન્તાદયઃ હારા મુક્તાદિહારાઃ શીતાઃ
પ્રદેહાઃ સર્કપૂરચન્દનાનુલેપનાનિ ॥ શીતાનિ
પાનાનિ સિતામલકાદિપાનકાનિ ॥ ગન્ધવન્તિ
કર્પૂરાદિસુગન્ધવન્તિ સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવારિતાનિ ।
અસ્યાયમભિપ્રાયઃ । સેકાદીન્યન્યાસુ મૂર્છાસુ હિ-
તાન્યેવ કિં તુ વાતશ્લેષ્મજાસ્વપિ ન નિવારિતાનિ
તત્રાપિ પિત્તસ્ય પ્રાધાન્યત્વાત્ ॥

સિદ્ધાનિ વર્ગે મધુરે પયાંસિ સદાદિમા
જાજ્જલજા રસાશ્ચ । યથા યવાલોહિતશા-
લયશ્ચ મૂર્છાસુ પથ્યાઃ સસતીનમુદ્ગાઃ ॥

સતીનઃ કલપઃ ॥

કોલમજ્જોષ્ણોશીરકેસરં શીતવારિણા ।

પીતં મૂર્છાં જયેલીદ્વા કૃષ્ણાં વા મધુસં-
યુતામ્ ॥ શીતેન તોયેન વિસં મૃણાલં કૃ-
ષ્ણાં ચ પથ્યાં મધુનાવલિહ્યાત્ । કુર્યાંચ
નાસાવદનાવરોધં ક્ષીરં પિવેદ્વાપ્યથ માનુ-
ષીણામ્ ॥ દ્રાક્ષા તિતા દાદિમલાજવન્તિ
કદારનીલોત્પલપદ્મવન્તિ । પિવેત્કષાયાણિ
ચ શીતલાનિ પિત્તજ્વરં યાનિ ચ યાપય-
ન્તિ ॥ શિરીષર્જીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધ-
વૈઃ । અઙ્ગનં સ્યાત્ પ્રબોધાય સરસોનશિ-
લાવૈઃ ॥

(અન્યચ્ચ ।) અઙ્ગનં સમ્યગારબ્ધં મધુ-
સિન્ધુશિલોષ્ણૈઃ । પ્રમોદદ્રોહિ ભવતિ ભા-
ષિતં મિષજાં વરૈઃ ॥

શિલા મનઃશિલા । ઊષ્ણં મરિચઃ ॥

મધૂકસારસિન્ધૂત્થવચોષણકૃષ્ણાઃ સમાઃ
શ્લક્ષ્ણં પિષ્ઠામ્ભસા નસ્યં કુર્યાત્ સંજ્ઞાપ્ર-
બોધનમ્ ॥

રક્તજાયાં તુ મૂર્છાયાં હિતઃ શીતક્રિ-
યાત્રિયિઃ । મગ્નજાયાં પિવેન્મયં નિદ્રાં સે-
વેત વા સુખમ્ ॥ વિષજાયાં વિષઘ્નાનિ
મેષજાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

શીતળ જળનાં સેચનો, શીતળ, જળ-
નાં અવગાહનો, ચંદ્રકાંત મણિઓ, મોતીના
હારો, કર્પૂરચંદનના લેપો, સાકર સહિત
તથા કર્પૂર સહિત સુગંધી આમળાંના
રસ વગેરેનાં પ્રપાનકો, અને પંખાના
વાયુ, આ ઉપાયો બીજા બધા પ્રકારોની
મુર્છાઓમાં લાભકારક છે, એટલું જ ન-
હિ, પણ વાયુ અને કફની મુર્છાઓમાં
પણ તે કરવા યોગ્ય છે, કેમકે એ મુ-

ર્છાઓમાં પણ પિત્તતુંજ પ્રાધાન્ય હોય છે.
મધુર વર્ગમાં પકાવેલાં દૂધો, હાડમ-
ના રસ સહિત જાંગલમાં સરસો, જવ,
રાતા ચોખા, વટાણા, અને મગ સર્વ
મૂર્છાઓમાં હિતકારી છે.

બોરનો ખર્લ, મરી, વાળો, અને ના-
જકેશરને વાટી ટાઢા પાણીમાં પીવાથી
મૂર્છા મટે છે.

પીપરતું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી મૂ-
ર્છા મટે છે.

કમળતું બિસ તથા મૃણાલ, પીપર,
અને હરડેને વાટી મધમાં ચાટવાથી
મૂર્છા મટે છે.

નાક તથા મુખના શ્વાસને રોકવાથી
પણ મૂર્છા મટે છે.

સ્ત્રીઓતું ધાવણ પીવાથી મુર્છા મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર હાડમ, ચોખાની ધાણી,
દહિંની તર, નીલકમળ, અને શ્વેત કમ-
ળ, અને શ્વેત કમળના શીતળ કરેલા
ક્વાથો, તથા પિત્તજ્વર મટાડનારા
ક્વાથો પીવા.

સરસડિયાનાં બીજ, પીપર, મરી,
સૈંધવ, લસણ, મણુશીળ, અને વજને
ગોમૂત્રમાં વાટીને નેત્રમાં આંજવાથી
જાતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

મધ, સૈંધવ, મણુશીલ, અને મરી
સારી રીતે આંજવાથી મૂર્છાનો મોહ
મટી જાય છે, એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

મહુડાંનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી,
અને પીપર સમ ભાગે પાણીમાં વાટીને
તેતું નસ્ય લેવાથી ભાન આવે છે.

રક્તની મુર્છાની ચિકિત્સા.

રક્તની મુર્છામાં શીતળ ઉપચારો

કરવા; મધથી મુઝી હોય તો બીજું
મધ પાતું, અથવા નિદ્રા કરાવી દેવી;
અને વિપની મુઝી હોયતો વિપહર
ઔપધો દેવાં.

સંન્યાસની ચિકિત્સા.

પ્રભૂતદોષસ્તમસોઽતિરેકાત્સમ્યુર્ચ્છિતો
નૈવ વિવુચ્યતે યઃ । સંન્યસ્તસંગઃ સ હિ
દુશ્ચિકિત્સ્યો નરોભિપગ્નિઃ પરિકીર્તિતોઽ-
સૌ ॥ અજ્ઞાન્યવર્ણાદાશ્ચ ધૂમાઃ પ્રથમના-
નિ ચ । મૂચીભિસ્તોદનં શસ્તં દાહપીઢા
નશ્વાન્તરે ॥ લુશ્ચનં કૈશલોમ્નાં ચ દન્તૈ-
ર્દશનમેવ ચ । આત્મગુપ્તાવર્ષશ્ચ હિતસ્ત-
સ્ય પ્રવોધને ॥

અવપીઢઃ કલ્કીકૃતૌષધરસસ્ય નાસાપુટે દાનમ્ ।
પ્રથમનં ઔષધચૂર્ણસ્ય દ્વિમુલ્યા નાડિકયા મુલ-
વાતેન નાસાપુટે દાનં । તસ્ય સંન્યસ્તસ્ય ॥

ધણા દોષોવાળો માણસ અત્યંત તમો
ગુણનેહીધે મૂર્ચ્છિત થઈને પાછો પોતાની
મેળે બંધત ન થાય, તેને સંન્યાસ રોગ
છે, એમ વેદો કહે છે, અને તે કષ્ટ સા-
ધ્ય છે. તેને અંજનો આંજવાં, કલ્કોનાં
નસ્યો દેવાં, ધુમાડા દેવા, બે મુખની
નળીમાં ઔષધતું ચૂર્ણ ભરીને એક છેડે-
થી કુંક ભારીને ચૂર્ણ નાકમાં ચઢાવી દેવું,
શરીરમાં સોઘાઓ ઘોચવી, નળ મધ્યે
દાહ કરવો, કેશ તથા રૂંવાડાં તોડવાં,
દાંતથી બટકાંઓ ભરવાં, શરીરપર કોચાં
ઘસવાં; આ ઉપાયોથી તેને ભાન આવે છે.

મુઝી ઉપર રસો.

કળામધુયુતં સૂતં મૂર્છાયાં પ્રાશયોદ્ધિ-

પક્ । શીતસેકાવગાદાદીન્ સર્વાન્ પી-
ડનં હઠાત્ ॥ સૂતં મારિતમ્ ॥

તામ્રચૂર્ણસમોઽવીરં કેશરં શીતવારિણા ।
પીતં મૂર્છાં દ્રુતં હન્યાદ્વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥
તામ્રચૂર્ણં મારિતામ્રચૂર્ણમ્ ॥

વેદો મુઝી મટાડવાને પીપર અને મધ
સાથેમારેલો પારો ચટાડવો. શીતળ સેચ-
નો, અવગાડનો કરવાં, અને હઠથી સર્વ
અંગો ચોળવા.

તામ્રભસ્મ, વાળો, અને નાગકેશર
સમભાગે ટાઢા પાણીમાં પીવાથી. વીજ-
ળીથી વૃક્ષની પેઠે મુઝી તુરત હણા-
ઇ બાય છે.

ભ્રમની ચિકિત્સા.

પિત્તેદુરાલભાકાર્યં સઘૃતં ભ્રમશાન્તયે ।
પથ્યાકાર્યેન સંસિદ્ધં ઘૃતં ધાત્રીરસેન વા ॥
શુળ્કીકૃષ્ણાશતાદ્વાનાં સામયાનાં પલં પ-
લમ્ । ગુહસ્ય ષડ્પલાન્યેષા ગુટિકા ભ્રમ-
નાશિની ॥ તામ્રં દુરાલભાકાર્યઃ પીતં તુ
ઘૃતસંયુતમ્ । નિવારયેદ્ધમ્ શીઘ્રં તદ્યથા
શમ્ભુમાપિતમ્ ॥

રાતા ધમાસાનો કવાથ ધી નાંખીને
પીવાથી ભ્રમ મટે છે.

હરડેનો કવાથ અથવા આમળાંના
રસથી પકાવેલ ધી પીવાથી ભ્રમ મટે છે.

ચાર ચાર તોલા સૂંઠ, પીપર, સૂવા,
અને હરડેની ૨૪ તોલા ગોળમાં ગોળી
કરીને ખાવાથી ભ્રમ મટી બાય છે.

તામ્રભસ્મ ધીમાં કાલવી રાતા ધમા-
સાના કવાથ સાથે પીવાથી ભ્રમ તુરત
મટે છે, એમ મહાદેવજીએ કહેલું છે.

તંદ્રા તથા યણી નિદ્રાની ચિકિત્સા.
તુરજ્જલાલાલ્વણોત્તમેન્દુમનઃશિલામાગ-
ધિકામધૂનિ । નિયોજ્ય તાન્યક્ષિણ વિનિ-
શ્ચિતાનિ તન્દ્રાં સનિદ્રાં વિનિવારયન્તિ ॥

इन्दुः कर्पूरः ॥

સૈન્ધવં શ્વેતમારિચં સર્ષપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ।
વસ્તમૂત્રેણ સમ્પિપ્લું નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥
શ્વેતમારિચં શિષ્ટુવીજમ્ ।

શુઠ્ઠીક્રણોગ્રાલવણોત્તમાનિ નસ્યેન ત-
ન્દ્રાવિજયોલ્લવણાનિ । હુદ્રામૃતાપૌષ્કરના-
ગરાણિ ભાર્ગીશિવાભ્યાં કથિતાનિ પાનાત્ ॥
શિવા હરીતકી । ઇતિ મૂર્છીભ્રમનિદ્રાતન્દ્રાસં-
ન્યાસાધિકારઃ ॥

ઘોડાની લાળ, સૈન્ધવ, કપૂર, મણ-
શીલ, પીપર, અને મધ આંખમાં આં-
જવાથી તંદ્રા અને નિદ્રા મટી જાય છે.

સૈન્ધવ, સરગવાનાં બીજ, સર્ષપ,
અને કઠને બકરાનાં મૂત્રમાં વાટીને તેનું
નસ્ય દેવાથી તંદ્રા મટી જાય છે.

સૂંઠ, પીપર, વજ, અને સૈન્ધવનું
નસ્ય અવશ્ય તંદ્રા મટાડે છે.

ભોંરીંગણી, કઠ, ગળો, સૂંઠ, ભારંગી,
અને હરડેનો કવાથ પીવાથી તંદ્રા મ-
ટી જાય છે.

મહાત્યયનો અધિકાર.

મધનો સ્વભાવ.

મઘં સ્વભાવતઃ પ્રાજ્ઞૈર્યથૈવાન્નં તથા સ્મૃ-
તમ્ । અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુક્તં
રસાયનમ્ ॥

યુક્તિમાનોએ કહેલું છે કે સ્વાભા-
વિક રીતે મધ અન્ન સમાન છે. યુક્તિ
વગર વાપરવાથી રોગ થાય છે, પણ યુ-
ક્તિથી વપરાય તો રસાયન રૂપ છે.

મધનો મહિમા.

પ્રાણાઃ પ્રાણમૃતામન્નં તદયુક્તયા નિહ-
ન્ત્યમૂન । વિષં પ્રાણહરં તચ્ચ યુક્તિયુક્તં
રસાયનમ્ ॥ વિધિના માત્રયા કાલે હિતૈ-
રન્નૈર્યથાવલમ્ । પ્રહૃષ્ટો યઃ પિબેન્મઘં તસ્ય
સ્યાદમૃતં તથા ॥

પ્રાણીઓના પ્રાણ રૂપ અન્ન છે, પણ
તેનો ઉપયોગ અયોગ્ય રીતે થાય તો તે
પ્રાણ હરે છે; ઝેર પણ પ્રાણહર છે છતાં
યોગ્યતાથી વપરાય તો રસાયન રૂપ છે;
તેમ વિધિ વડે યોગ્ય માત્રાથી સમયસર
હિતકારી અન્નોની સાથે હર્ષથી મધ પી-
વામાં આવે તો તે અમૃત રૂપ થાય છે.

મધપાનનો વિધી.

કૃતશરીરસંસ્કારઃ શુચિરુત્તમગન્ધવાન્ ।
ઉદામગન્ધિભિઃ સ્ફીર્તૈર્મૃદુભિર્વસનૈર્વૃતઃ ॥
વિચિત્રવિવિધસ્રગ્વી રક્તાભરણભૂષિતઃ ।
સાનન્દઃ સાવધાનશ્ચ પિબેન્મઘં શનૈઃ શનૈઃ ॥

શરીરને શુદ્ધ કરીને, પવિત્ર બનીને,
ઉત્તમ સુગંધી ધારણ કરીને, સુગંધી
સારાં વસ્ત્રો પહેરીને, વિચિત્ર સુંદર મા-
ળાઓ તથા રાતાં આભરણો પહેરીને,
આનંદી બનીને સાવધાનીથી ધીરે ધીરે
મધ પીવું.

મધપાનનું સ્થળ.

उपवनेषु सुरभिषुरङ्गमुपनः समूहमनो-

દરેપુ મઙ્ગુગુઙ્ગન્મધુકરનિકરેપુ કૂજત્ક-
લકળેપુ સુભિશિશિરમધુરમર્મરેપુ મંદિ-
રેપુ સુશાશુષ્ત્રેપુ સુધૂપધૂપિતેપુ સૂપધાનેપુ
સંસ્તીર્ણવિહિતેપુ શયનાશનેપુ । ઉપવિષ્ટો-
ઽથવા તિર્યક્ ભૃશં હૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્ ॥
સૌવર્ણે રાજતૈઃ પાત્રૈઃ પિવેન્મણિમયૈરાપિ ॥
રૂપયૌવનમત્તાર્ભિર્વલ્લભાભિર્વિશેષતઃ । વ-
સ્ત્રાભરણમાલયૈશ્ચ ભૂપિતાભિર્યથર્તુકૈઃ ॥
દાયમાનં મૃગાક્ષીભિઃ પિવેન્મયં મુદાન્વિતઃ ॥

ઉત્તમ રંગોવાળાં સુગંધી પુષ્પોનો
મનહરણુ કરનાર સમૂહ હોય. જમરોતું
ટોળું મધુર ગુંબરવ કરતું હોય, કોયલ
ટહુકા કરતી હોય, અને સુગંધી અને
શીતળ મધુર વાયુ વાતો હોય, એવા
જગીચામાં, કળીચૂનાથી ઘોળા કરેલા, મ-
ધુર વાયુ તથા ધુપોથી સુગંધવાન કરેલા
જંગલામાં સારાં ઝોશીકાંઓ સહિત
સારી રીતે બિછાવેલા પલંગો ઉપર અ-
થવા આસનો ઉપર બેસીને કે આડે પ
ડખે થઇને જહુજ આનંદથી મદિરાપાન
કરવું. રૂપ તથા યૌવનથી મત્ત થયેલી,
જહુજ ખ્યારી, ઋતુઓને અનુસરતાં વસ્ત્રો
પહેરેલી, આભરણો અને પુષ્પોથી શણ-
ગારેલી, અને હરણુ ॥ જેવાં નેત્રોવાળી
ઝીઓએ સોનું, રૂપું, કે રત્નના ખ્યા-
લામાં ભરીને મધ વારંવાર આપવું, અ-
ને પુરૂષે તેનું પાન પ્રીતિથી કરવું.

મધની માત્રા.

માત્રયેતિ । માત્રા તન્ત્રાન્તરે કથિતા ॥

શુદ્ધકાયઃ પિવેન્મયં સોપદંશં પલદ્વયમ્ ।
મધ્યાહ્ને દિગુણં તથ સુસ્તિગ્ધં મક્ષયેદનુ ॥

મદોપેઽષ્ટપલં તદ્દન્માત્રા મધરસાયને । અ-
નેન વિધિના સેવ્યં મયં નિત્યમતન્દ્રિતૈઃ ॥

શુદ્ધકાયઃ સ્વસ્થમલમૂત્રઃ । પલદ્વયં પારિશે-
ધ્યાત્ પૂર્વાહ્ને વ્રોદ્ધવ્યમ્ ॥ અતન્દ્રિતૈઃ માત્રયા
સાવધાનૈઃ । અન્યે ત્વાહુઃ ॥

શુદ્ધચાદયો ગુણા યાવદ્લભન્તિ નિરત્ય-
યાઃ । માત્રેયં વિહિતા મધપાને ન્યારોગ-
જન્મને ॥

શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળાએ જોપાર પ-
લદ્વાં અથાણું સાથે આઠ તોલા મધ
પીવું, મધ્યાહ્ને સોળ તોલા પીવું તથા
તે પછી સ્નિગ્ધ ભોજન કરવું, અને સા-
યંકાળે તે જત્રીસ તોલા પીવું. મદિરા-
ની આ માત્રાઓ રસાયન રૂપ છે, માટે
તેમાં ભૂલ નહિ કરતાં પુરૂષોએ નિત્ય
એ વિધિથી પીવી.

બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે—“જ્યાં
સૂધી બુદ્ધિ આદિક ગુણો અબાધિત રીતે
પ્રપુલ્લિત રહે ત્યાં સૂધીની માત્રા પીવી.
તે ઉપરાંત પીવાથી રોગ થાય છે.”

મધપાનનો કાળ તથા પ્રકાર.

કાલ ઇતિ યસ્મિન્ કાલે યાદૃશં મધમુચિતં
તસ્મિન્સાદૃશં પેયમ્ ॥

ગ્રીષ્મે મયં હિમં સ્વાદુ માધ્વીકાદિસુખ-
પદમ્ ॥ પ્રશસ્યતે હિ શીતેઽઉષ્ણતીક્ષ્ણં ગૌડિ-
કપૈષ્ટિકાદિ ॥

જે મધ જે કાળમાં યોગ્ય હોય તે
પીવું. ગ્રીષ્મમાં શીતળ અને મધુર મા-
ધવી નામનું મધ પીવું, અને શીતકા-
ળમાં ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ગૌડિક નામનું

તથા પૌષ્ટિક નામનું મધ હિતકારી
ગણાય છે.

હિતકારી અન્નો.

મધાનુકૂલૈર્વિવિધૈઃ ફલૈર્વર્ણમનોહરૈઃ ।
સુગન્ધૈર્લવણૈર્હૃદૈર્મૃષ્ટૈર્માસૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥
સ્તિગ્ધૈરન્નૈશ્ચ મધ્યૈશ્ચ સહ મધ્યં પિબેન્નરઃ ॥

અન્નૈઃ સિદ્ધૈરોદનપર્પટકાદિભિઃ । મધ્યૈઃ લઙ્કુ-
કફેનિકાદિભિઃ ॥

અમ્યજ્ઞોત્સાદનસ્નાનવાસોધૂપાનુલેપનૈઃ ।
સ્તિગ્ધોષ્ણેસ્તાદૃશૈરન્નૈર્વાતપ્રકૃતિકઃ પિબેત્ ॥
શીતોપચારૈર્વિવિધૈર્મધુરસ્તિગ્ધશીતલૈઃ । ફ-
લૈરન્નૈઃ સહ નરઃ પિત્તપ્રકૃતિકઃ પિબેત્ ॥
શ્લેષ્મિકો જાત્તલૈર્માસૈર્મરિચૈર્મદિરાં પિબેત્ ॥

મધનેઅનુકુળ પડે એવાં અને વિવિધ
વર્ણોથી મન હરણુ કરે એવાં ફળો સ-
હિત સુગંધી અને પ્રિય લવણાદિક સાથે
બુદી બુદી રીતે સેકેલાં માંસો, ભાત,
પાપડ, સ્નિગ્ધ અન્નો, લાડુ, સૂત્રફેણી,
વગેરેની સાથે મધપાન કરવું. વાયુની
પ્રકૃતિવાળાએ સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અભ્ય-
ંગો, ચૂર્ણાદિના અંગ લેવો, સ્નાન, વસ્ત્ર,
ધૂપ, વગેરે ઉપચારો કરાને ઉપર લખેલાં
અન્નોની સાથે મદિરા પીવી; પિત્તવાળાએ
અનેક પ્રકારના શીતોપચારો કરીને મ-
ધુર, સ્નિગ્ધ, અને શીતળ ફળો, અને
અન્નો સહિત મદિરા પીવી; અને કફ
પ્રકૃતિવાળાએ જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસો
તથા મરી સાથે મધ પીવું.

મધની યોગ્યતા.

પ્રાક્ પિબેત્ શ્લેષ્મિકો મધ્યં મક્તસ્યોપરિ

પૌષ્ટિકઃ ॥ વાતિકસ્તુ પિબેન્મધ્યે સમદો-
ષો યથેક્ષતે । વાતિકસ્તુ પિબેન્મધ્યં પ્રાયો
ગૌઢિકપૌષ્ટિકમ્ ॥ કફપિત્તાત્મકો યસ્તુ
માધ્વીકં માધવં પિબેત્ । વિધિર્વપુષ્પતામેષ
કથિતશ્ચરકાદિભિઃ ॥ યથોપપત્તિકં વાપિ
પિબેન્મધ્યં હિ માત્રયા ॥

કફવાળાએ જમ્યા પેહેલાં, પિત્ત વા-
ળાએ જમ્યા પછી, વાયુવાળાએ લોજન-
ની મધ્યમાં, અને સમાન દોષોવાળાએ
રૂચિ માફક મધ પીવું.

ધણું કરીને વાયુવાળાએ ગોળ અને
લોટનું, અને કફ તથા પિત્તવાળાએ સાકર
વગેરે મીઠા પદાર્થોનું મધ પીવું. આ પ્ર-
કાર ધનવાન લોકોને માટે છે, નિર્ધન
માણસે તો જેવું મળે તેવું પીવું.

મધના ગુણો.

રસવાતાદિમાર્ગાનાં સત્ત્વબુદ્ધીન્દ્રિયાત્મનામ્
પ્રધાનસ્યૌજસશ્ચૈવ હૃદયં સ્થાનમુચ્યતે ॥
મધ્યં હૃદયમાવિશ્ય સ્વગુણૈરોજસો ગુણાન્
દશભિર્દશસંક્ષોભ્ય ચેતો નયતિ વિક્રિયા-
મ્ ॥ લઘૂષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મામ્લવ્યવાયાથુકરં
તથા । રૂક્ષં વિકાશિ વિશદં મધ્યં દશગુણં
સ્મૃતમ્ । ગુરુ શીતં મૃદુ સ્તિગ્ધં સાન્દ્રં સ્વાદુ
સ્થિરં તથા । પ્રસન્નં પિચ્છિલં સૂક્ષ્મમોજો
દશગુણં સ્મૃતમ્ ॥ ગૌરવં લાઘવાચ્છૈત્યમૌ-
ષ્ણ્યાદમ્લસ્વભાવતઃ । માધુર્યમાર્દવં તૈક્ષ્ણ્યા-
ત્ પ્રસાદં ચાશુભાવનાત્ ॥ રૌક્ષ્યાત્ ક્ષેદં
વ્યવાયિત્વાત્ સ્થિરત્વં સૂક્ષ્મતામપિ । વિ-
કાશિભાવાત્પૈચ્છિલ્યં વૈશ્યાત્સાન્દ્રતાં ત-
થા ॥ સૌક્ષ્ણ્યાન્મધ્યં નિહન્ત્યેવમોજસઃ સ્વ-

ગુણૈર્ગુણાન્ । સત્ત્વં તદાશ્રયં ચાશુ સંક્ષો
 મ્ય કુરુતે મદમ્ ॥ હૃદિ મયગુણો વિષ્ણો
 હર્ષસ્તર્પો રતિઃ સુખમ્ । વિકારાશ્ચ યથા
 સત્ત્વં ચિત્રા રાજસતામસાઃ ॥ જાયન્તે મો-
 હનિદ્રાન્તા ઇત્યેતન્મદલક્ષણમ્ । હર્ષમોજો
 બલં પુષ્ટિમારોગ્યં પૌરુષં તથા ॥ યુત્તપા
 પીતં કરોત્યાશુ મયમદસુખમદમ્ । રોચનં
 દીપનં હૃદ્યં સ્વરવર્ણપ્રવાદનમ્ ॥ પ્રીણનં
 બૃહ્ણં વલ્યં મયશોકશ્રમાપહમ્ । સ્વાપનં
 નષ્ટનિદ્રાણાં મૂઠાનાં વાગ્વિશોધનમ્ ॥ ના-
 શનં ચાતિનિદ્રાણાં વિવદ્ધાનાં વિવન્ધનુત્ ।
 વધ્રવન્વપરિક્લેશદુઃખાનાં ચાપ્યવોદકમ્ ॥
 અપિ પ્રયયસાં મયમુત્સર્ગાન્મોદકારકમ્ ।
 બહુદુઃખલક્ષતસ્યાસ્ય શોકૈરુપહતસ્ય ચ ॥
 વિશ્રામો જીવલોકસ્ય મયં યુત્તપા નિ-
 પેષિતમ્ ॥

સ તથા વાયુ વગેરેના મોર્ગો, બુ-
 દ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, અહંકાર, અને શરીરમાં
 પ્રાધાન્ય ધરાવનાર ઓજાનું મૂળ સ્થાન
 હૃદય છે. હૃદયમાં જઈને પોતાના દશ
 ગુણો વડે મધ ઓજાના દશ ગુણોને
 ક્ષોભ પમાડીને ચિત્તને વિકૃત કરે છે.
 મધ હલકું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ. ખાટું,
 સર્વ શરીરમાં વ્યાપી ગયા પછી પચ-
 નાડું, ઝડપવાળું, રૂક્ષ, સાંધાનાં બંધનોને
 શિથિલ કરનાડું, અને ભીનાશને મટા-
 ડનાડું, એ રીતે દશ ગુણોવાળું છે. ઓજા
 ભારે, શીતળ, કોમળ, સ્નિગ્ધ, ઘાટું, મ-
 ધુર, સ્થિર, પ્રસન્ન, ચીકણું, અને સૂક્ષ્મ,
 એ દશગુણોવાળું છે. મધ હલકું છે તેથી
 ઓજાના ભારેપણુને, ગરમ હોવાથી શી-

તળતાને, તીક્ષ્ણ હોવાથી કોમળતાને,
 સૂક્ષ્મ હોવાથી ઘાટાપણુને, ખાટું હો-
 વાથી મધુરતાને ઝડપવાળું હોવાથી પ્ર-
 સન્નતાને, રૂક્ષ હોવાથી સ્નિગ્ધતાને, પ્ર-
 થમ શરીરમાં વ્યાપાને પછી પાકનાડું
 હોવાથી સ્થિરતાને, સાંધાને શિથિલ ક-
 રનાર હોવાથી સૂક્ષ્મતાને, અને આર્દ્રતા
 મટાડનાડું હોવાથી મધ ઓજાની ચીકા-
 શનેહણી નાંખે છે. એ રીતે મધ પો-
 તાના દશ ગુણોથી ઓજાના દશ ગુણોને
 ક્ષોભ પમાડનાડું છે. એ રીતે ઓજાના
 ગુણોને, ચિત્તને, અને ચિત્તના સ્થાનને
 પણ ક્ષોભ પમાડીને તે મધ મદ ઉત્પન્ન
 કરે છે. મધના ગુણોથી હૃદય ઘેરાઈ જ-
 વાથી હર્ષ, તૃષ્ણા, રૂચિ, સુખ, અને પ્ર-
 કૃતિને અનુસરીને મોહથી નિદ્રા સુધીના
 રત્નેગુણ તથા તમો ગુણના વિચિત્ર વિ-
 કારો કરે છે. મધનું આ સ્વરૂપ છે. મદ
 આપનાર મધ જો યુક્તિથી પીવાયતો તુ-
 રતજ હર્ષ, ઓજા, બળ, પુષ્ટિ, આ-
 રોગ્ય, અને પુરૂષાતન આપે છે. તે રૂચિ
 ઉપજાવે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે,
 હૃદયને પ્રિય લાગે છે, સ્વર તથા વર્ણ
 સુધારે છે, તૃપ્તિ આપે છે, ધાતુઓને
 પુષ્ટ કરીને બળ વધારે છે, ભય તથા
 શોક અને શ્રમને મટાડે છે. નિદ્રા ન
 આવતી હોય તેને નિદ્રા લાવે છે, મૂંગા-
 ની વાણી સુધારે છે, અત્યંત નિદ્રાનો
 નાશ કરે છે, મળબંધ મટાડે છે, અને
 દુઃખોની બખર પડવા દેતું નથી. તે
 સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધોને પણ આનંદ આ-
 પે છે, અને બહુ બહુ દુઃખોથી ઘવાય-

લા તથા શોકથી પીડાતા એવા આ જીવલોકને તે વિશ્રામ આપનાર છે.

સાત્વિક મદનાં લક્ષણો.

બુદ્ધિસ્મૃતિપ્રીતિકરઃ સુખશ્ચ પાનાન્નનિ-
દ્રારતિવર્ધનશ્ચ । સમ્પાઠગીત સ્વરવર્ધનશ્ચ
પ્રોક્તોઽતિરમ્યઃ પ્રમથો મદોદિ ॥

પ્રીતિઃ પરેણ મૈત્રી । સુખઃ સુખયતીતિ સુખઃ
સુખકર इत्यर्थः । પાનેત્યાદિ પાનાદિષ્વનુપજ્ઞવર્ધ-
નઃ અતિરમ્યઃ મનોવિકારિત્વેઽપિ ન દુઃખકરઃ
પ્રથમગુણવિકારિત્વાત્ પ્રથમઃ एवं દ્વિતીયસ્તૃતી-
યશ્ચ ॥

પહેલા પ્રકારનો મદ સત્વ ગુણી છે, તે મદ
બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, તથા ખીજા ઉપરની પ્રી-
તિ આપે છે. સુખ, અન્નપાન, અને
નિદ્રાની ઇચ્છા કરે છે; ભણવામાં તથા
ગાયનમાં સ્વરને વધારે છે; અને મનને
વિકૃત કરતો છતાં દુઃખદાયી થતો નથી.

રાજસ મદનાં લક્ષણો.

અવ્યક્તબુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિચેષ્ટઃ સોન્મત્તલી-
લાકૃતિરપ્રશાન્તઃ । આલસ્યનિદ્રાભિહતો
મુદ્દુશ્ચ મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥

અવ્યક્તેત્યત્ર ઈષદર્થેન નન્ । વિચેષ્ટઃ વિરુદ્ધ-
ચેષ્ટઃ ઉન્મત્તસ્ય લીલાકૃતિમ્યાં સહિતઃ ॥

રાજસ મદવાળો વિરુદ્ધ ચેષ્ટાઓ કરે
છે, ઉન્મત્તના જેવી રમતો કરે છે, આ-
કાર પણ ઉન્મત્ત જેવો થઈ જાય છે,
વારંવાર આળસ તથા નિદ્રાથી ઘેરાય છે.
તેની બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને વચનો બરા-
બર સ્પષ્ટ હોતાં નથી.

તામસ મદનાં લક્ષણો.

ગચ્છેદગમ્યાં ન ગુરુશ્ચ મન્યેત્ સ્વાદેદ-
મરૂયાણિ ચ નષ્ટસંજઃ । બ્રૂયાચ્ચ ગુણાનિ
હૃદિ સ્થિતાનિ મદે તૃતીયે પુરુષોઽસ્વતન્ત્રઃ॥
મન્યેદિતિ પરસ્મૈપદમાર્ષત્વાત્ । અસ્વતન્ત્રઃ મ-
દપરવશઃ ॥

ત્રીજા પ્રકારના મદવાળો પરવશ થઈ
જાય છે, ગમન નહિ કરવા યોગ્ય સ્ત્રીમાં
ગમન કરે છે, માત પિતાદિક ગુરુઓને
માનતો નથી, અલક્ષ્ય લક્ષણ કરે છે,
ભાન ભૂટી જાય છે, અને છાની વાતો
પ્રસિદ્ધ કરી દે છે.

અતિ તામસ મદનાં લક્ષણો.

ચતુર્થે તુ મદે મૂઢો ભગ્નદારિવ નિષ્ક્રિ-
યઃ । કાર્યાકાર્યવિભાગાજ્ઞો મૃતાદપિ પરા
મૃતઃ ॥ મૂઢો મોહયુક્તઃ ॥

કો મદં તાદર્શં ગચ્છેદુન્માદમિવ ચાપરમ્ ।
વહુદોષમિવામૂઢઃ કાન્તારં સ્વવશઃ કૃતી ।
અમૂઢઃ વિચારબહુલઃ ॥

ચોથા પ્રકારના મદવાળો મોહ પામે
છે, ભાંગેલા કાષ્ટ જેવો ક્રિયા વગરનો
થઈ જાય છે, મુઠ્ઠા કરતાં પણ વિશેષ
નકામો થઈ જાય છે, અને તેને કાર્યા
કાર્યની ખબર રહેતી નથી. આ ચોથા
પ્રકારનો મદ ખીજા ઉન્માદ જેવો જ છે.
તેને વિચારશીળ, સ્વતંત્ર, અને વિચક્ષણ
પુરુષ કેમજા પ્રાપ્ત થાય ? (આ ચોથો
મદ સુશ્રુતે કહેલો છે).

મદ થવાની યોગ્યાયોગ્યતા.

નાતિમાંચન્તિ વલિનઃ કૃતાદારા મહાશ-

નાઃ । ક્ષિપ્તઃ સત્ત્વવયોયુક્તા મધનિત્યા-
સ્તદન્વયાઃ મેદઃ કફાધિકામન્દવાતપિત્તા
દ્વામયઃ । વિપર્યયેડતિમાદ્યન્તિ વિષ્ટઘ્નાઃ
કુપિતાશ્ચ યે । મધેન ચામ્લરુક્ષેણ સાજી-
ર્ણે બહુનાપિ ચ ॥

બળવાન, જમેલો, બહુખાનાર, સ્નિ-
ગ્ધ, ધૈર્યવાળો, બુવાન, નિત્ય મધ પી-
વાની ટેવવાળો, મધ પીનારાના કુળમાં
જન્મેલો, અધિક મેદ તથા કફવાળો,
વાયુ તથા પિત મંદ હોય એવો, અને
સારા અગ્નિવાળો, એવા પુરૂષને બહુ મદ
થતો નથી; પણ એથી વિપરીત ગુણો-
વાળા, મળખંધવાળા, કે કોંધી હોય,
તેને મદ બહુ ચઢે છે. ખાટું કે રૂક્ષ
મધ પીવાથી, અભૂર્ણમાં મધ પીવાથી,
અથવા વધારે મધ પીવાથી પણ બહુ
મદ ચઢે છે.

મદાત્યયનાં નિદાનો.

વિષસ્ય યે ગુણા દૃષ્ટાઃ સન્નિપાતપ્રકો-
પનાઃ । ત એવ મધે દૃશ્યન્તે વિષે તુ બલ-
વત્તરાઃ ॥ તસ્માદવિધિ પીતેન તથા મા-
ત્રાધિકેન ચ । યુક્તેન ચાહિતૈરનૈરકાલે
સેવિતેન ચ । મધેન સ્વલુ જાયન્તે મદા-
ત્યયમુસ્વા ગદાઃ ॥

ત્રણે દોષોને કોપાવનારા જે ગુણો
વિષમાં હોય છે તેજ મધમાં પણ બે-
વામાં આવે છે, તોપણ મધના કરતાં
વિષના ગુણો વધારે બળવાન છે. મધમાં
વિષના જેવાજ, પણ ઓછા ગુણો છે,
સાટે વિધિ રહિત પીધેલા, અયોગ્ય મા-
ત્રાથી પીધેલા, અહિત અન્નોની સાથે

પીધેલા, અને અયોગ્ય સમયે પીધેલા
મધથી નહીં મદાત્યયાદિ રોગો થાય છે.

મધથી થતા બીજા વિકારો.

નિર્મક્તમેકાન્તત એવ મધ્યં નિષેવ્યમાણં
મનુજેન નિત્યમ્ । ઉત્પાદયેત્કષ્ટતમાન્વિ-
કારાનુત્પાદયેચાપિ શરીરમેદમ્ ॥

એકાન્તતો નૈરન્તર્યેણ વિકારાન્મદાત્યયાદીન્ ।
શરીરસ્ય મેદં નાશમ્ ॥

અન્ન વગરનું અને હુમેશાં પીવામાં
આવતું મધ મહા દુઃખદ મદાત્યય વગેરે
વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને શરીરનો પણ
નાશ કરી નાંખે છે.

વિકારોનાં કારણો.

ક્રુદ્ધેન મીતેન પિપાસિતેન શોકાભિત-
તેન બુદ્ધક્ષિતેન । વ્યાયામભારાધ્વપરિશ્ન-
તેન વેગાવરોધાભિદતેન ચાપિ । અત્યમ્લ-
રુક્ષાવતતોદરેણસાજીર્ણયુક્તેન તથાઽવલે-
ન । ડષ્ણાભિતતેન ચ સેવ્યમાનં કરોતિ
મધ્યં વિવિધાન્ વિકારાન્ ॥

ક્રોધ કે ભય પામેલ, તૃષ્ણાતુર, શો-
કથી પરિતાપ પામેલ, બૂઝ્યો, કસરત
અથવા ભાર કે પંથથી ક્ષત પામેલ, મ-
ળોના વેગોને રોકનાર, અતિ ખાટા તથા
રૂક્ષ પદાર્થો ખાનાર, અભૂર્ણમાં જમ-
નાર, નિર્બળ, અને ગરમીથી તપ થયેલો
મધ પીએ તો તેને અનેક પ્રકારના વિકારો
ઉત્પન્ન થાય છે.

મધના વિકારો.

પાનાત્યયં પરમદં પાનાર્જીર્ણમથાપિ ચ ।
પાનવિશ્રમમત્યુગ્રં તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

મધથી મહાત્યય, પરમહ, પાનાલ-
ણ, અને અત્યંત ઉચ્ચ પાન વિશ્વમ, એ
વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં લક્ષણો કહીશું.

મહાત્યયનાં સામાન્ય લક્ષણો.

શરીરદુઃસ્વં બલવત્પ્રમેહો હૃદયવ્યથા ।
અરુચિઃ પ્રતતં તુષ્ણા જ્વરઃ શીતોષ્ણલ-
ક્ષણઃ । શિરઃ પાશ્વસ્થિસન્ધીનાં વેદના-
વિક્ષતે યથા । જાયતેઽતિવલા જૃમ્ભા
સ્ફુરણં વેપનં શ્રમઃ ॥ ઉરોવિવન્ધઃ કાસ-
શ્ચ દિક્ષા શ્વાસાઃ પ્રજાગરઃ શરીરકમ્પઃ
કર્ણાક્ષિપ્તુલ્લરોગાસ્ત્રિકગ્રહઃ । છર્દિવિદ્ભેદ
ઉત્કલેશો વાતપિત્તકફાત્મકઃ । શ્રમઃ
પ્રલાપો રૂપાણામસતાશ્ચૈવ દર્શનમ્ । તુળ-
ભસ્મલતાપર્ણપાંશુમિશ્રાવપૂરણમ્ । પ્રઘર્ષણં
વિદ્વૈશ્ચ ભ્રાન્તચેતાઃ સ મન્યતે । વ્યાકુ-
લાનામશસ્તાનાં સ્વપ્નાનાં દર્શનાનિ ચ ।
મહાત્યયસ્ય રૂપાણિ સર્વાણ્યેતાનિ લક્ષયેત્ ॥

શરીરમાં પીડા, બળવાન પ્રમેહ, હૃ-
દયમાં વ્યથા, અરુચિ, તૃષ્ણા, જ્વર, શીત
તથા ઉષ્ણ જ્વર, માથું તથા પડખાં
અને અસ્થિના સાંધાઓમાં વેદના, બહુ
બગાસાં :જેરથી આવવાં, સ્ફુરણ, ધ્રુજ,
અને શ્રમ લાગે છે. છાતી ભીંસાય છે
અને ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, અનિદ્રા,
દેહકંપ, કાન તથા નેત્ર અને મુખના
રોગો, બરડો અલાર્ધ જવો, ઉલટી, વિષ્ણ
લેહન, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફના ઉછા-
ળા થાય છે. શ્રમ, બકવા, નઠારાં રૂપોનાં
દર્શન, એ થાય છે. ખડ, રાખ, લતા,
પાંદડાં, અને ધુળથી બરડાતો હોય, તથા
પક્ષીઓથી બેગાતો હોય, એમ તેને

શાંતિથી જણાય છે. વ્યાકુળતાથી અમ-
ગળ સ્વપ્ના આવે છે. આ સર્વ લક્ષણો
મહાત્યય રોગનાં છે.

વાયુના મહાત્યયનાં નિદાન.

શ્લોકમયભારાધ્વકર્મભિર્યોઽતિકર્ષિતઃ ।
રુક્ષારૂપપ્રવિતાશી ચ યઃ પિચત્યતિમાત્ર-
યા । રુક્ષં પરિણતં મથ્યં નિશિ નિદ્રાં નિ-
હત્ય ચ । કરોતિ તસ્ય તચ્છોઘ્રં વાતપ્રાયં
મહાત્યયમ્ । તત્ મથમ્ ॥

મૈથુન, શેક, ભય, ભાર, પંથ, કે
શ્રમથી કર્ષિત થયેલો અને રૂક્ષ તથા
બહુ થોડું જમનારો જે મથ બહુ પીએ
છે તો તેને તે મથ પેટમાં પરિણામ
પામીને રાત્રીની નિદ્રાને હુણીને વાયુનો
મહાત્યય કરે છે.

વાયુના મહાત્યયનાં લક્ષણો.

દિક્ષાશ્વાસશિરઃકમ્પપાશ્વશૂલપ્રજાગરૈઃ ।
વિદ્યાદ્ધુપ્રલાપસ્ય વાતપ્રાયં મહાત્યયમ્ ॥

હેડકી, શ્વાસ, માથાનો કંપ, પડ-
ખાનું શૂળ, અનિદ્રા, અત્યંત બકવા, એ
વાયુના મહાત્યયનાં લક્ષણો છે.

પિત્તના મહાત્યયનાં નિદાન.

તીક્ષ્ણોષ્ણમથમમ્લં ચ યોઽતિમાત્રં નિષે-
વતે । અમ્લોષ્ણતીક્ષ્ણભોજી ચ ક્રોધનો-
ઽજ્ઞાનવાહરઃ । તસ્યોપજાયતે તીવ્રઃ પિ-
ત્તપ્રાયો મહાત્યયઃ ॥

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અને ખાટા મથનું
બહુ સેવન કરનાર જે ખાટાં, તીખાં અને
તીક્ષ્ણ ભોજનો કરે, તથા ક્રોધાં અને

અહાન હોય, તો તે પુરૂષને તીવ્ર એવો
પિત્તનો મહાત્યય થાય છે.

પિત્તના મહાત્યયનાં લક્ષણો.

તૃષ્ણાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીસારવિભ્રમૈઃ ।
વિદ્યાદ્ધરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, પરસંવો, મોહ, અતિસાર, વિભ્રમ, અને લીલો વર્ણ, એ પિત્તના મહાત્યયનાં લક્ષણો છે.

કફના મહાત્યયનાં નિદાન.

મધુરાસ્તિગ્ધર્વાશી યઃ પિવત્યતિમાત્ર-
યા । અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નશય્યાસનસુખે
રતઃ ॥ મદાત્યયં કફપ્રાયં સ નરો લભતે
ધ્રુવમ્ ॥

મધુર, અસ્તિગ્ધ, અને ભારે લોભન કરનાર એ વધુ પડતું મધ પીએ છે; અને કસરત કરે નહિ, દિવસે સૂવે, અને સૂઈ બેસી રહેનારને અવશ્ય બહુ કફ વાળો મહાત્યય પ્રાપ્ત થાય છે.

કફના મહાત્યયનાં લક્ષણો.

હૃદયોચકહૃદ્લાસતન્દ્રાસ્તૈભિત્યગૌરવૈઃ ।
વિદ્યાઞ્છીતપરીતસ્ય કફપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

ઉલટી, અરૂચિ, મોળ, તંદ્રા, અંગોમાં લીનાશ તથા ભારેપણું. અને શીતની વ્યાપ્તિ, એ કફના મહાત્યયનાં લક્ષણો છે.

ત્રિદોષના મહાત્યયનાં નિદાન તથા લક્ષણ

ત્રિદોષો હેતુભિઃ સર્વૈઃ સર્વૈર્લક્ષ્યૈર્મદાત્યયઃ ॥

ઉપર કહેલાં સર્વ નિદાનોથી સર્વ લક્ષણોવાળો મહાત્યય થાય તેને ત્રિદોષનો મહાત્યય બાણવો.

પરમદનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મણ્યોઙ્ગુરુતા વિરસાસ્યતા ચ
વિષ્મૂત્રસક્તિરયતન્દ્રિરોચકશ્ચ । લિઙ્ગં
પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞાસ્તૃષ્ણા
રુજા શિરસિ સન્ધિષુ ચાપિ મેદઃ ॥

તન્દ્રિસ્તન્દ્રા ॥

કફનો ક્ષય, અંગોનું ભારેપણું, મુખમાં વૈરસ્ય, ત્રિષ્ટા તથા મૂત્રનો રોધ, તંદ્રા, અરૂચિ, તરશ, માથામાં તથા સાંધાઓમાં પીડા, એ લક્ષણો વિદ્વાનોએ પરમદનાં કહેલાં છે.

પાનાબ્જીવનું લક્ષણ.

આધ્માનમુગ્રપથવોદ્ધિરણં વિદાહઃ પાને
ત્વર્જીર્ણમુપગચ્છતિ લક્ષણાનિ ॥ જ્ઞેયાનિ
તત્ર મિષજા સુવિનિશ્ચિતાનિ પિત્તપ્રકોપ-
જનિતાનિ ચ કારણાનિ ॥ ઉદ્ધિરણં વોતિ-
રુદ્ધારો વા । પીયત ઇતિ પાનં મયમ્ ॥

મધનું અબ્જી થાય તો બહુજ આક્રો, વમન, ઓડકાર, બળતરા, તથા પિત્તપ્રકોપનાં સર્વ લક્ષણો જણાય છે. આમ થાયતો વેદે પાનાબ્જી થયાનું બાણવું.

પાન વિભ્રમનાં લક્ષણ.

હૃદ્રાત્રતોદકફસંસ્ત્રવકળ્ઠધૂમમૂર્ચ્છાવમી-
મદશિરોરુજનપ્રદેહાઃ । દ્વેષઃ સુરાન્નવિકૃ-
તેષુ ચ તેષુ તેષુ તં પાનવિભ્રમમુશન્ત્યસ્થિ-
લેષુ ધીરાઃ ॥ કળ્ઠધૂમઃ કળ્ઠાદૂમનિર્ગમ ઇવ
પ્રદેહઃ કફેન લિપ્તાસ્યતા દ્વેષઃ સુરાન્નવિકૃતેષુ
ચ તેષુ તેષુ સુરાવિકારેષ્વન્નવિકારેષુ ચ દ્વેષઃ
અસ્થિલેષુ મદ્યવિકારેષુ ॥

હૃદય તથા ગાત્રોમાં ખીડા, કંકણ, અરબુ, કંઠમાં ધૂમાડા જેવું; તથા મૂર્ચ્છા, વમન, મદ, અને માથાનું દરદ થાય; મુખમાં કંક તથા મધ અને અત્તના તે તે પ્રકારે ઉપર દ્રેષ થાય; તે બાણુ કે મધ સંબંધી સર્વ વિકારોમાં આ વિકાર પાન વિશ્રમ નામનો છે, એમ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

મદાત્યયની અસાધ્યતા.

હીનોત્તરોષ્ઠપ્રતિશીતમમ્દદાહં તૈલપ્રભાસ્યમતિપાનહતં ત્યજેચ્ચ । જિહ્વોષ્ઠદન્તમસિતંત્વથવાપિ નીલં પીતે ચ यस્ય નયને રુધિરપ્રમે ચ । દિક્કા જ્વરો વમથુવેપથુ પાર્શ્વશૂલાઃ કાસમ્પ્રમાવાપિ ચ પાનહતં ત્યજેત્તમ્ ॥

ઉપલો હોઠ ટુંકો હોય, અત્યંત શીત થતું હોય, દાહ બહુ થતો હોય, અને મોઢું તેલ જેવા વર્ણનું થઈ ગયું હોય, તેની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહિ. બુભ, હોઠ, અને દાંત કાળાં અથવા લીલાં થઈ ગયાં હોય, નેત્રો પીળાં કે લોહી જેવા વર્ણનાં થઈ ગયાં હોય; અને હેડકી, જ્વર, વમન, કંપ, પડખામાં શૂળ, ઉધરસ, તથા ભ્રમ થયેલ હોય, તેની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહિ.

મદાત્યયાદિની ચિકિત્સા.

મદ્યોત્યાનાશ્ચ રોગાણાં મધમેવ હિ મેષજમ્ । યથા દહનદગ્ધાનાં દહનં સ્વેદનં હિતમ્ । મિથ્યાતિહીનમધેન યો વ્યાધિરુપજાયતે । સમેનૈવ નિપીતેન મધેન સહિ શામ્યતિ । બીજપૂરકઘ્નશામ્લકોલદાદિમ

સંયુતમ્ । યવાનીહવુષાજાજીઘ્નવેરાવચૂર્ણિતમ્ । સસ્તૈઃ શક્તુભિર્યુક્તમુપદશૈશ્વિરોત્થિતમ્ । દદ્યાત્સલવણં મધં વાતપૈત્તિકશાન્તયે । મધં સૌવર્ચલઘોષયુક્તં કિશ્ચિજ્જલાન્વિતમ્ । જીર્ણમદ્યાય દાતવ્યં વાવ્યં વાતપાનાત્યયાપહમ્ । ચવ્યં સૌવર્ચલં હિજુપૂરકં વિશ્વદીપકમ્ । ચૂર્ણં મધેન પાતવ્યં પાનાત્યયરુજાપહમ્ । લાવતિત્તિરદક્ષાણાં રસૈશ્ચ શિશિનામપિ । પક્ષિણાં મૃગમત્સ્યાનામાનૂપાનાં તથૌદનૈઃ । સ્તિગ્ધોષ્ણલવણામ્લૈશ્ચ વેશવારૈર્મુસ્વાપૈઃ । સ્તિગ્ધૈર્ગોધૂમકૈરૈર્નાતપ્રાયમદાત્યયમ્ । નારીણાં યૌવનોષ્માણાં નિર્દયૈરુપગૂઢનૈઃ । શ્રોણ્યુરુકચભારૈશ્ચ સંરોધોષ્ણસુસ્વપદૈઃ । શયનાચ્છાદનૈરુષ્ણેશ્ચાન્તર્ગૈઃ સુસ્વપદૈઃ । મારુતૈઃ પ્રબલૈઃ શીઘ્રં પ્રશામ્યતિ મદાત્યયઃ । પિત્તપાનાત્યયે યોજ્યાઃ સર્વતશ્ચ ક્રિયા હિમાઃ । સિતામાશ્લિકસંયુક્તં મધમર્ધોદકં પિબેત્ । મધં સ્વર્જૂરમૂદ્રીકાપરુષ્કરસૈર્યુતમ્ । સદાદિમરસં શીતં શક્તુભિશ્ચાવચૂર્ણિતમ્ । સર્કરં વા માધ્વીકં સંયુક્તમથવાપરમ્ । દદ્યાદ્ બહુદકં કાલે પાતું પિત્તમદાત્યયે । શશાન્ કપિજ્જલાનેણાહ્વાનસિતપુચ્છકાન્ । મધુરામ્લાન્ પ્રયુજીત ભોજને શાલિપટ્ટિકાન્ । પટોલયૂષમિશ્રં વા હાગલં કલ્પયેદ્રસમ્ । સતીનમુદ્રમિશ્રં વા દાદિમામલકાન્વિતમ્ । દ્રાક્ષામલકસ્વર્જૂરપરુષ્કરસેન ચ । કલયેત્તર્પણાન્ યૂષાન્ રસાંશ્ચ વિવિધાત્મિકાન્ । શીતાનિ ચાન્નપાનાનિ

શીતશય્યાસનાનિ ચ । શીતવાતજલસ્પર્શાઃ
 શીતાન્યુપવનાનિ ચ । ક્ષૌમપશ્ચોત્પલાનાશ્ચ
 મળીનાં મૌક્તિકસ્ય ચાચન્દનોદકશીતાનાં
 સ્પર્શાશ્ચન્દ્રાંશુશીતલાઃ । રુક્ષતર્પણસંયુક્તં
 યવાનીવ્યોષસંયુતમ્ । યવગોધૂમકશ્ચાન્નં
 રુક્ષયૂષેણ ભોજયેત્ । કુલત્થકાનાં શુષ્કા-
 નાં મૂલકાનાં રસેન વા । પ્રભૂતકટુસંયુક્તં
 યવાન્નં વા પ્રદાપયેત્ । છાગમાંસરસં રુક્ષ-
 મમ્લં વા જાઙ્ગલં રસમ્ । વ્યોષયૂષમનાગ-
 મ્લં પિબેત્ કફમદાત્યયે । સ્થાલ્યામય ક-
 પાલે વા મૃદ્ધં કૃત્વા તુ નીરસમ્ । કટુમ્લ-
 લવણં માંસં ત્વાદેત્ કફમદાત્યયે । વામ-
 કદ્રવ્યયુક્તેન મધેનોલ્લેખનં મતમ્ । મદાત્યયે
 કફોઙ્ગુતે લઙ્ગુનશ્ચ યથાઘ્રલમ્ । યદિદં કર્મ
 નિર્દિષ્ટં વાતપિત્તકફાન્ પ્રતિ । સર્વજે સ-
 ર્વમેવેદં પ્રયોક્તવ્યં ચિકિત્સકૈઃ ॥

જેવી રીતે બળેલાના ઉપાયમાં ડામ
 તથા સ્વેદન હિતકર છે, તેવી રીતે મ-
 દોથી થયેલા રોગોમાં મધજ ઔષધ રૂપ
 છે. મિથ્યા, અત્યંત, અને ઓછું મધ
 પાન કરવાથી જે વ્યાધિ થાય છે, તે મધ
 પાન સમતાથી કરવાથીજ શમન પામે છે.

લવણ, બીજેડું, કેકમ, બેર, હાડમ,
 અજમો, પલાશી. જીરું, અને સૂંઠનું
 ચૂર્ણ નાંખીને જીનું મધ સ્નેહવાળા સા-
 થવા સાથે અને અથાણાં સાથે પીવાથી
 વાયુ તથા પિત્તના અથ રોગો મટે છે.

પ્રથમ પીધેલ મધ જીર્ણ થયા પછી
 સંચળ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને
 પાણી નાંખેલ મધ પાણું પાવાથી વાયુનો
 મદ મટી જાય છે.

ચવક, સંચળ, હિંગ, બીજેડું, સૂંઠ,
 અને અજમાતું ચૂર્ણ નાંખીને મધ પી-

વાથી મદાત્યય મટી જાય છે.

લાવાં, તેતર, કુકડાં, મેર, જળમય
 દેશોના મૃગો, અને માછલાંનાં માંસ ર-
 સોમાં ભાત તથા સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, ખારા,
 ખાટા, અને મુખને પ્રિય લાગે એવા
 મશાલાઓ નાંખીને, સ્નિગ્ધ ઘઉંનાં અ-
 ળોખ વધી વાયુની પ્રબળતાવાળો મદાત્યય
 તુરત શાંત થાય છે.

જીવાનીની ગરમી વાળી આંખોનાં નિર્દય
 આલિંગનો; દબાણથી સુખ આપનારા નિ-
 તંબ, સાથળ તથા સ્તનો; ગરમ શય્યાઓ.
 ગરમ ઓછાડો, અને સુખ આપનારાં અંદર-
 નાં ઘરોમાં રહેવાથી વાયુની પ્રબળતાવાળો
 મદાત્યય તુરત શાંત થાય છે.

પિત્તના મદાત્યયમાં સર્વ શીતળ
 દ્રિયાઓ કરવી.

મધમાં અરધો અરધ પાણી નાંખીને
 તેમાં સાકર અને મધ નાંખીને પીવાથી
 પિત્તનો મદાત્યય મટી જાય છે.

ખજુર, દ્રાક્ષ, ફાલસા, અને હાડ-
 મના રસમાં સાકર તથા સાથે નાંખી
 શીતળ કરેલું માધ્વીક નામનું મધ, અ-
 થવા એઓ સહિતનું બીજું કોઈ મધ
 ઝાડું પાણી નાંખીને સમયસર પીવાથી
 પિત્તનો મદાત્યય મટી જાય છે.

પિત્તના મદાત્યયમાં સસલાં, તેતર,
 કાળિયાર, લાવાં, તથા કાલપુચ્છનાં માં-
 સો ખાવાં. મીઠા તથા ખારા ચોખા,
 તથા સાઠી ચોખા ખાવા. પરવળનો યુષ
 અથવા વટાણા અને મગ, અથવા હાડમ
 અને આમળાના રસ સાથે બકરાના
 માંસનો રસ ખાવો.

પિત્તના મદાત્યયમાં તૃપ્તિ કરનારા
 યૂષો, જાત જાતના રસો, શીતળ અન્ન-
 પાનો તથા શીતળ શયનો, શીતળ આસનો
 તથા શીતળ વાયુઓ, શીતળ જળ તથા
 શીતળ બગીચા અને ચંદ્રનાં કિરણોનો
 ઉપયોગ કરવો.

કફના મદાત્યયમાં રૂક્ષ તર્પણવાળું તથા અજમા, સૂંઠ, મરી, પીપર સહિત જવ અને ઘઉંનું અન્ન રૂક્ષ યૂષની સાથે ખાવું; અથવા કળથી કે સૂકા મૂળાના રસ સહિત બહુ તીખાશવાળું જવનું અન્ન ખાવું.

કફના મદાત્યયમાં રૂક્ષ દ્રવ્યો સાથે બકરાના માંસનો રસ, અથવા ખાટો કરેલો બાંગલ પ્રાણીનાં માંસોનો રસ, અથવા કંઈક ખાટો ત્રિકલુનો યૂષ પીવો.

માંસને હાંડલીમાં શેકી રસ વગરનું કરી તેમાં તીખા, ખારા, ખાટા પદાર્થો મેળવીને ખાવાથી કફનો મદાત્યય મટે છે.

ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યો નાંખીને મધ પાઇને કફને ઉખેડવો, તથા બની શકે તેટલી લાંઘણો કરવી, તેથી કફનો મદાત્યય મટે છે.

વાત, પિત્ત, અને કફની જે જે જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ ઉપર કહી, તે સર્વ વૈદ્યોએ સાંનિપાતિક મદાત્યયમાં કરવી.

કોદરના મદની ચિકિત્સા.

સગુહઃ કૂષ્માણ્ડરસઃ શમયતિ મદમાશુ કોદ્રવજમ્ । ધતૂરજઞ્જ દુઘ્નં સશર્કરચ્ચાશુ પાનેન । સચ્છર્દિમૂર્છાતીસારં મદં પૂગફલોદ્ભવમ્ । સઘઃ પ્રશમયેત્પીતમાતૃષ્ઠે વારિ શીતલમ્ । વન્યકરીષ્ણાણાજ્જલપાનાલ્લર્વણમક્ષણાદપિ ચ । શામ્યતિ પૂગફલોદ્ભવમદઃ સશૂલઃ સશર્કરાત્કવલાત્ । તત્ક્ષણાન્મૃદિતં ચૂર્ણં સમાગ્રાતં પ્રણાશયેત્ । તાંમ્બૂલોત્થં મદં પુંસામેકમેવ સ્વભાવતઃ । જાતીફલમદં શીઘ્રં હન્તિ પથ્યા નિષેવિ-

તા । શીતતોયાવગાહશ્ચ શર્કરા દધિયોજિતા । વિભીતમદશાન્ત્યર્થમેતદેવ મતં પુનઃ । મઘં પીત્વા યદિ ના તત્ક્ષણમવલોદિ શર્કરાં સઘૃતામ્ । જાતુ ન મદયતિ મઘં મનાગપિ પ્રથિતવીર્યમપિ ॥ ઇતિ પાનાત્યયપરમદપાનાર્જીર્ણપાનવિષ્ણમાધિકારઃ ॥

કોદરા ખાવાથી થયેલા મદને ગોળ તથા કોહોળાનો રસ તુરત શમાવી દે છે. ધતૂરો ખાવાથી થયેલો મદ સાકર નાંખી હૃદય પીવાથી તુરત મટે છે.

સોપારી ખાવાથી થયેલો ઉલટી, મૂર્છા, તથા અતિસાર સાથેનો મદ તૃપ્તિ પર્યંત ટાડું પાણી પીવાથી શમે છે. સોપારીથી થયેલો મદ વગડાઉ અડાયાં સુધવાથી મટે છે. એમ પાણી પીવાથી અને લવણ ખાવાથી પણ મટી જાય છે. સોપારીનો મદ શુળ સહિત હોય તો સાકરવાળો કવલ લેવાથી મટી જાય છે.

નાગરવેદ્યના પાનથી થયેલો મદ યૂનો ચોઝીને સુધવાથી મટે છે. યૂનાનો એવો સ્વભાવજ છે.

હરડેનું સેવન કરવાથી, ટાઢા પાણીમાં ખેસવાથી, અથવા દહિં સાકર ખાવાથી, જાયફળનો મદ તુરત હણાય જાય છે.

જાયફળના મદના ઉપાયજ ખેડાંના મદને માટે પણ કરવા.

મધ પીને તુરંતજ ધી અને સાકર ચાટે તો પ્રબળ શક્તિવાળું મધ પણ તેને મત્ત બનાવી શકતું નથીજ.

ઇતિ મદાત્યયાદિ અધિકાર સંપૂર્ણ.

દાહનો અધિકાર.

પિત્તના દાહ વિષે.

પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તદાહઃ સ્યાત્તસ્ય સ ક્રમઃ ॥

દાહ ઉષ્માત્મકો વ્યાધિઃ પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તજ્વરલક્ષણયુક્તઃ પિત્તજ્વરે ત્વામાશયદુષ્ટદાહો જ્વરોઽધિક્વિત્તિ મેદઃ । તસ્ય દાહસ્ય પિત્તજ્વરોક્તક્રમવિકિત્સા ॥

પિત્તજ્વર જેવોજ પિત્તનો દાહ પણ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા એક સરખીજ છે દાહ એ ગરમી રૂપ વ્યાધિ છે. પિત્તજ્વરમાં દુષ્ટ થયેલા આમાશયને લીધે દાહ તથા જ્વર થાય છે, અને આ વ્યાધિમાં એકલો દાહ થાય છે, એટલો એ બેમાં ભેદ છે.

રક્તના દાહ વિષે.

કૃત્સ્નદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દહતિ ધ્રુવમ્ । સન્ધૂપ્યતે ચૌષ્યતે ચ તામ્રામસ્તામ્રલોચનઃ । હેમગન્ધાઙ્ગવદનો વહ્નિનેવાવકીર્યતે ॥

ઉક્તમ્ અતિરક્તં સત્ દહતિ દાહાલ્પ્યં વ્યાધિ કરોતિ સન્ધૂપ્યતે અગ્નિના દહ્યત્ત્વમ્ ઉષ્યતે સમીપસ્યેનેવ વહ્નિના તાપ્યતે ચૂષ્યત્ત્વમ્ ઇતિ પાઠાન્તરેણ આચૂષ્યેનેવ પીડામનુભવતીર્થઃ । વહ્નિનેવાવકીર્યતે શરીરોપરિ વહ્નિઃ પ્રક્ષિપ્યત્ત્વમ્ ॥

આખા દેહમાં રહેલું રક્ત વધી જાય તો દાહ કરે છે. તેથી તાપ તથા શરીર ચુસાતું હોય એમ લાગે છે, ત્રાંખા જેવી કાંતિ તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે. અને અંગ તથા મોઢું લોહાના જેવા ગંધવાળું થાય છે.

કેડામાં રક્ત ભરાવાથી થતા

દાહ વિષે.

અસૃજા પૂર્ણકોષ્ટમ્ય દાહોઽન્યઃ સ્યાત્ત્વમ્ સુદુસ્તરઃ ॥ અસૃજા શસ્ત્રાદિક્ષતાન્નિઃસ્નુતરક્તેના ॥

શસ્ત્રો વિગેરે વાગવાથી કેડામાં લોહી ભરાઈ જઈને અતિ દુસ્તર દાહ થાય છે, એ લીઝ પ્રકારનો દાહ છે.

મધના દાહ વિષે.

ત્વચં પ્રાપ્તઃ સપાનોષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂર્ચ્છિતઃ । દાહં પ્રકુરતે ધોરં પિત્તવત્તત્ર મેષજમ્ । સપાનોષ્મા મધપાનજનિત ઉષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂર્ચ્છિતઃ ॥ પિત્તરક્તામ્યાં વર્ધિતઃ ॥

મધની ગરમી ત્વચામાં આવીને પિત્ત અને રક્તથી વધીને ભયંકર દાહ કરે છે, તેની ચિકિત્સા પિત્તના જેવી કરવી. તરશ અટકાવવાથી થતા દાહ વિષે.

તૃષ્ણાનિરોધાદન્યાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુદ્ભવત્ । સવાહ્યાભ્યન્તરં દેહં પ્રદેહ્યન્મન્દચેતસઃ । સંશુષ્કગલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કાસ્ય વેપતે ॥ અન્યાતૌ રસે ક્ષીણે ક્ષયં પ્રાપ્તે તેજઃ સમુદ્ભવત્ત્વમ્ મન્દચેતસઃ અલ્પબુદ્ધેઃ યતસ્તેન તૃષ્ણાનિરોધઃ કૃતઃ ॥

તૃષ્ણા અટકાવવાથી જળમય ધાતુ ક્ષીણ પડીને અગ્નિ વધે છે, તેથી દેહની બહાર તથા અંદર દાહ મંદ બુદ્ધિવાળાને કરે છે. ગળું, તાળવું, હોઠ, અને જીભ સૂકાય છે, અને જીભ બહાર કાઢીને તે કંપે છે.

ધાતુક્ષયના દાહ વિષે.

ધાતુક્ષયોત્થો યો દાહસ્તેન મૂર્ચ્છાતૃષ્ણા-

ન્વિત । ક્ષામસ્વર ક્રિયાહીનઃ સ સીદેત્
મૃશ્મપીઢિતઃ ॥ સીદેત્ મ્રિયેત ॥

ધાતુક્ષયથી જે દાહ થાય છે તેમાં
મૂર્છા, તૃષ્ણા, સાદનું બેસવું, અને ક્રિયા
હીનતા થાય છે, અને અંતે મરી જાય છે.

મર્મના મારના દાહ વિષે.

મર્માભિઘાતજોડપ્યસ્તિ સોડસાખ્યઃ સપ્ત-
મો મતઃ । મર્માણિ શિરોહૃદયવસ્ત્યાદીની ॥

સાતમો દાહ મર્મમાં વાગવાથી થાય
છે, તે અસાધ્ય છે. મસ્તક, હૃદય, અસ્તિ
વગેરે મર્મો છે.

દાહની અસાધ્યતા.

સર્વ એવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાત્રસ્ય
દેહિનઃ ॥

જેનાં ગાત્રો ટાઢાં હોય એવા માણુ-
સના આ સાતે પ્રકારના દાહો અસાધ્ય છે.

દાહોની ચિકિત્સા.

શતધૌતઘૃતામ્યક્તં લેપં વા યવશ્વકુમ્ભિઃ ।
કોલામલકયુક્તૈર્વા ધાન્યાઽમ્લૈરપિ બુદ્ધિ-
માન ॥ ધાન્યામ્લં કાષ્ઠિકક્રમેદઃ ॥

છાદયેત્તસ્ય સર્વાન્નમારનાભ્રાદ્રવાસસા ।
લામજ્જકેન યુક્તેન ચન્દનેનાનુલેપયેત્ । ચ-
ન્દનામ્બુ કળાસ્યન્દિતાલદૃતોપવીજનૈઃ ।
સુપ્યાદાહાર્દિતોઽમ્બોજકદલીદલસંસ્તરે ।
પરિષેકાવગાદેષુ વ્યજનાનાશ્ચ સેવને । શ-
સ્યતે શિશિરં તોયં દાહતૃષ્ણોપશાન્તયે ।
ફાલિની લોધ્રસેવ્યામ્બુહેમપત્રં કુટન્નટમ્ ।

કાલીયકરસોપેતં દાહે શસ્તં પ્રલેપનમ્ ॥

ફાલિની પ્રિયક્ષુઃ સેવ્યં ઠશીરં અમ્બુ વાલકં-
હેમપત્રં નાગકેશરપત્રં કુટન્નટં વિતુનકં ગુડતજી
ઇતિ લોકે ક્વચિત્ ચમ્પાવતી ઇતિ નામ । કા-
લીયકં કલમ્બક ઇતિ લોકે ॥

દ્વીવેરપશ્ચકોશીરચન્દનામ્બુજવારિણા ।
સમ્પૂર્ણામવગાહેત દ્રોણીં દાહાર્દિતો નરઃ ।
વાપ્પઃ કમલહાસિન્યો જલયંત્રગૃહાઃ શુભાઃ ।
નાર્યશ્ચન્દનદિગ્ધાક્ષ્યો દાહદૈન્યહરામતાઃ ।
પાશયેત્કમલસ્યામ્ભઃ શર્કરામ્ભઃ પયોડપિ
ચ । ક્ષીરમિશ્રુરસશ્ચાપિ કારયેત્પિત્તજિદ્વિ-
ષિમ્ । પટીરપર્પટોક્ષીરનીરનીરદનીરજૈઃ ।
મૃણાલમિસિધાન્યાકપશ્ચકામલકૈઃ કૃતઃ ।
અર્ધશિષ્ઠઃ સિતાશીતઃ પીતઃ સૌદ્રસમન્વિ-
તઃ । કાથો વ્યપોહયેદાહં નૃણાશ્ચ, પરમો-
લ્બણમ્ ॥ પટીરં ચન્દનમ્ । ઇતિ ચન્દનાદિ
કાથઃ ॥

ચિત્તતૈલં ભવેત્પ્રસ્થં તત્ષોડશગુણે શનૈઃ ।
કાષ્ઠિકે વિપચેત્તત્સ્યાદાહજ્વરહરં પરમ્ ॥
ઇતિ કાષ્ઠિકતૈલમ્ । ઇતિ દાહાધિકારઃ ॥

દાહવાળાના શરીરમાં ડાહ્યા વેધે સો
વાર ધોએલું ઘી ચોળવું. અથવા જવનો
આથવો કે ઘોર તથા આમળાં સહિત
ધાન્યામ્લનો લેપ કરવો.

જેતરાં વગરના ડાહ્યા કે પાકા ધ-
જના આથાથી ભીજવેલ વસ્ત્ર દાહવાળા-
ના આખા શરીરપર ઓઢાડવું, તથા શ-
રીર ઉપર ખીળો વાળો તથા ચંદનનો
લેપ કરવો.

કમળપત્ર તથા કેળનાં પાનોની પ-
થારીમાં દાહવાળાને સૂવાડવો, તથા અં-
દનના પાણીની ઝણુ ઊઠે એવા પંખાથી
તેને પવન નાંખવો.

દાહ તથા તરશ મટાડવા માટે ધા-
રા, અવગાહન, અને પંખામાં શીતળ
જળજળ વાપરવું.

ઘઉંલો, લોહર, વાળો, કાળોવાળો,
નાગકેસરનાં પાન, કેવડીમોથ; અને
પીતચંદનના રસનો લેપ દાહવાળાને
હિતકારી થાય છે.

વાળો, પદ્મક, કાળોવાળો, અંદન,
અને કમળના જળથી ભરેલી કોઠીમાં
ગળાં મુધી દુધીને દાહવાળા માણસે બેસવું.

ખીલેલાં કમળોવાળી વાવો, પુવા-
રાવાળાં સુંદર ઘરો, અને સર્વ અંગોમાં
અંદનના લેપવાળી સ્ત્રીઓ દાહની શાં-
તિ કરે છે.

કમળનું અને સાકરનું પાણી, સાકર
તથા દૂધ, એકલું દૂધ, અથવા શેરડીનો
રસ દાહવાળાને પાવો, તથા એવાજ
પિત્તહર પ્રયોગો કરવા.

અંદનાદિ ક્વાથ—અંદન, ખડસલિ-
યો, વાળો, કાળોવાળો, મોથ, કમળનું
મૃણાલ, કમળ, વરિયાળી, ધાણુ, પદ્મ-
કાષ્ઠ, અને આમળાંનો ક્વાથ કરી, અરધું
પાણી રહે ત્યારે ટાઢો પાડી તેમાં સાકર
તથા મધ નાંખીને પીવાથી અત્યંત ઉચ્ચ
દાહ પણ મટી જાય છે.

કાંજિક તૈલ—સોળગણી કાંજીમાં
ધીરે ધીરે પકાવેલું તલનું ૬૪ તોલા
ભાર તેલ દાહના સંતાપને નક્કી મટાડે છે.

ઉન્માદનો અધિકારં.

ઉન્માદની નિરૂક્તિ.

મદયન્ત્યુદ્ગતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમા-
શ્રિતાઃ । માનસોડયમતો વ્યાધિરુન્માદ
इति कीर्तितः ॥ અયમર્થઃ । યસ્માદ્દેતોરુદ્ધતાઃ
પ્રવૃદ્ધાઃ દોષાઃ ઉન્માર્ગમાશ્રિતાઃ મદયન્તિ ચિત્તં
વિક્ષિપન્તિ । અસ્મિન્ સોડયમુન્માદ इति कीर्त्ति-
तः । સ ઉન્માદઃ માનસો વ્યાધિઃ મનોવૈકલ્યકા-
રણાત્ ॥

વધેલા દોષો અવળે માર્ગે જઈને
ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરે છે તેથી એ રોગ
ઉન્માદ કહેવાય છે. આ રોગ મનને વિ-
કૃત કરે છે, માટે માનસિક રોગ ગણાય છે.

ઉન્માદની અવસ્થા.

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्ति च ॥

સ ઉન્માદઃ તરુણો નવીનઃ ॥

ઉન્માદ વધ્યો ન હોય અને નવોજ
થતો હોયતો તે મદ કહેવાય છે.

ઉન્માદનાં દરનાં નિદાનો.

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रघर्षणं देव-
गुरुद्विजानाम् । उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो
मनोऽभिघातो विषमा च चेष्टा ॥

દુષ્ટ ધતૂરબીજાદિસહિત અશુચિ રજસ્વલાસ્પૃશ્ય-
દિ પ્રઘર્ષણમાભિભવઃ વિષમા ચેષ્ટા બ્રહ્મદ્વિપ્ર-
હાદિઃ ॥

વિરૂદ્ધ, દુષ્ટ, અને અપવિત્ર ભોજ-
નો; દેવ, ગુરુ, અને બ્રાહ્મણોનું અપ-
માન; ભય કે હર્ષથી મન ઉપર થયેલી
અસર; અને વિષમ ચેષ્ટાઓથી ઉન્મા-
દ થાય છે.

ઉન્માદનાં પાસેનાં નિદાનો.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ।
विषाद्वति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ॥

એક એક તથા સર્વે દોષોના અતિ પ્રકોપથી, તથા મન દુઃખ અને વિષથી એમ છ પ્રકારથી ઉન્માદ થાય છે, માટે તે તે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

ઉન્માદની સ પ્રાપ્તિ.

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं
हृदयं प्रदूष्य । स्रोतांस्याधिष्ठाय मनोवहा-
नि प्रमोहयन्त्याथ नरस्य चेतः ॥

અल्पસત્ત્વસ્ય અર્પસત્ત્વગુણસ્ય મલા વાતાદયઃ
બુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્યેતિ એતનાશ્રયસ્ય દુષ્ટયા
તદાશ્રિતાયાઃ બુદ્ધેરપિ દુષ્ટિરુક્તા મનોવહાનિ સ્ત્રો-
તાંસિ હૃદયા શ્રિતાનિ દશ એતાનિ વિશેષતો બોદ-
વ્યાનિ ॥ ચરકેણ તુ સકલશરીરસ્ત્રોતાંસ્યેવ મ-
નોઽધિષ્ઠાનત્વેનોક્તાનિ પ્રમોહયન્તિં વિકૃતિં કુ-
ર્વન્તિ ॥

અહ્ય સત્ત્વવાળા દોષો બુદ્ધિના સ્થા-
નરૂપ હૃદયને દૂષિત કરીને મનનાં વિ-
ચાર ચલાવવાનાં સ્રોતોને બંધ કરીને
માણસના ચિત્તને પ્રમોહ કરી દેછે.

આ ઠેકાણે મનના વિચારનું વહન
કરનારાં દશ સ્રોતો કહ્યાં છે, પણ ચરકે
તો શરીરમાંના સર્વ સ્રોતોને મનના અ-
ધિષ્ઠાન રૂપ કહેલા છે.

ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ.

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला

दृष्टिधीरता च । अवद्धवाक्यं हृदयश्च
शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥

ધીવિભ્રમઃ શુક્તિકાયાં રજતજ્ઞાનમ્ । સત્ત્વપ-
રિપ્લવઃ સત્ત્વં મનસ્તસ્ય ચાશ્ચલ્યમ્ ॥ અવદ્ધવા-
ક્યં અસંઘદ્ધમાધિત્વમ્ । શૂન્યં સ્મૃતિશૂન્યમ્ ॥

બુદ્ધિમાં ભ્રમ, મનનું ચાંચલ્ય, દ-
ષ્ટિની વ્યાકુળતા, અધીરતા, અસંબદ્ધ
ભાષણ, અને હૃદયમાં જડતા, એ ઉન્માદ
રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

વાતોન્માદનાં નિદાન.

रूक्षोष्णशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैर-
निलोऽतिवृद्धः । चिन्तादिदृष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥

પ્રદૂષ્ય પ્રકર્ષેણ દૂષયિત્વા ॥

રૂક્ષ, ગરમ, તથા ટાઢા અન્નથી;
વિરેચન, ધાતુક્ષય, અને ઉપવાસોથી; બહુ
વધેલો વાયુ ચિન્તાદિકથી દુષ્ટ થયેલા
હૃદયને વધારે દૂષિત કરીને એકદમ બુ-
દ્ધિ તથા સ્મૃતિને હણી નાંખે છે.

વાતોન્માદનાં લક્ષણો.

अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेप-
णरोदनानि । पारुण्यकाश्यारुणवर्णताश्च
जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम् ॥

અસ્થાનેહાસ્યસ્મિતનૃત્યગીતવાગંગ્ગવિક્ષેપ-
ણરોદનાનિ । પારુણ્યકાશ્યારુણવર્ણતાશ્ચ
જીર્ણે બલંચાનિલજસ્ય રૂપમ્ ॥

વગર કારણે હસવું, સ્મિત કરવું,
ગાવું, બોલવું, અંગ વિક્ષેપ કરવા, ર-
ડવું, ગાળો દેવી, દુર્બળ થવું, વર્ણ રાતો
થવો, અને આહાર છૂટું થાય ત્યારે

રોગનો વધારો, થાય, એ સર્વ વાતો-ભાદનાં લક્ષણો છે.

પિત્તો-ભાદનાં નિદાન.

અર્જીર્ણકટુમ્લવિદાહશીતૈર્મોઝ્યૈશ્ચિત્તં પિત્તમુર્દાર્ણવેગમ્ । ઉન્માદમત્યુગ્રમનાત્મકસ્ય હૃદિ સ્થિતં પૂર્વવદાશુ કુર્યાત્ ॥

હૃદિસ્થિતં પિત્તં ચિત્તં સઙ્ગિતં પુનઃ અર્જીર્ણ-કટુમ્લવિદાહશીતૈર્મોઝ્યૈર્હૃદાર્ણવેગં સત્ ઉન્માદં કુ-ર્યાત્ પૂર્વવદ્ધૃદયં પ્રદૂષ્યેત્યર્થઃ ॥

અશુર્ણથી; તીખાં; ખાટાં દાહક, અને ગરમ બોજનોથી; હૃદયમાં મળેલું પિત્ત કોપ પામીને હૃદયને દૂષિત કરીને અતિ ઉગ્ર ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તો-ભાદનાં લક્ષણો.

અમર્ષસંરમ્ભવિનમ્રભાવાઃ સન્તર્જનાભિદ્રવણૌષ્ણયરોષાઃ । પ્રચ્છાગચીતાજનલાભિલાષાઃ પીતાસ્યતા પિત્તકૃતસ્ય લિજ્જમ્ ॥

અમર્ષોઽસહિષ્ણુતા સંરમ્ભ આરમ્ભટો આહમ્ભર ઇતિ યાવત્ । સન્તર્જનં પરિત્રાસનં અભિદ્રવણં પલાયનં ઔષ્ણ્યં ગાત્રે ચોષ્ણો દાહવિશેષઃ પ્રચ્છા-ય ઇત્યાદિ છાયાયાં શીતયોજ્જ્વાલજલયોરભિલાષઃ ॥

અસહનશીલપણું, ખડુ આડંબર, નાગા થઇ જવું, ખીબાને ત્રાસ આપવો, નાંસી જવું, ગાત્રોમાં દાહ, શીતની ધ્રુષ્ટિ, શીતળ જળ તથા શીતળ અજની ધ્રુષ્ટિ, અને મુખપર પીળાશ, એ પિત્તો-ભાદનાં લક્ષણો છે.

કફો-ભાદનાં નિદાન.

સંપૂરણૈર્મદવિચેષ્ટિતસ્ય સોષ્મા કફો મ-

ર્મણિ સંપ્રવૃદ્ધઃ । બુદ્ધિં સ્મૃતિશ્ચાણ્યુપહન્તિ ચિત્તં પ્રમોહયન્ સંજનયેદિકારમ્ ॥

સંપૂરણૈઃ મોજનાદિભિઃ મન્દવિચેષ્ટિતસ્ય વ્યા-યામરાહિતસ્ય સોષ્મા કફ ઇતિ કફોઽપ્યુન્માદં કરિષ્યન્ પિત્તાસાહાય્યમપેક્ષતે યાધિસ્વભાવાત્ મર્મણિ અત્ર મર્મશબ્દેન હૃદયમુચ્યતે વિકારમુન્મા-દરૂપમ્ ॥

કસરત નહિ કરનારને બોજનોથી પિત્તસહિત કફ મર્મમાં વધીને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને ચિત્તને હુણીને મોહ કરે છે, તથા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. (કફ ઉન્માદ કરવાનો થાય છે ત્યારે તેને પિત્તની સહાયતા લેવી પડે છે.)

કફો-ભાદનાં લક્ષણો.

વાક્ચેષ્ટિતં મન્દમરોચકશ્ચ નારી વિવિ-ક્તપ્રિયતા ચ નિદ્રા । છર્દિશ્ચલાલા ચ બલ-શ્ચમુક્તે નચાદિ શૌરુચ્યશ્ચ કફાત્મકે સ્યા-ત્ ॥ વાક્ચેષ્ટિતં મન્દં વચનમલ્પં નારીવિવિ-ક્તપ્રિયતા નારીપ્રિયતા વિજનપ્રિયતા ચ મુક્તે સતિ બલં વ્યાધેઃ ॥

અલ્પભાષણ, અર્થ, સ્ત્રી ઉપર પ્રી-તિ, એકાંતની ધ્રુષ્ટિ, નિદ્રા, ઉલટી, લાળ ઝરવી, જમ્યા પછી વ્યાધિનું વધવું, અને નખો વગેરે વધારે શ્વેત થવા, એ કફો-ભાદનાં લક્ષણો છે.

સાંનિપાતિકો-ભાદનાં નિદાન.

યઃ સન્નિપાતપ્રમથોઽતિધોરઃ સર્વૈઃ સમ-સ્તૈઃ સ તુ હેતુભિઃ સ્યાત્ । સર્વાણિ રૂપા-ણિ વિભક્તિં તાદૃક્ વિરુદ્ધમૈષઙ્યવિધિર્વિ-વર્જ્યઃ ॥ સ સાંનિપાતિક ઉન્માદઃ સાંનિપાતપ્રહ-

એનેવ સર્વાત્મકત્વ લબ્ધ પુનઃ સર્વેરિતિ યત્કૃતં તદ્રજસ્તમઃપ્રાપનાર્થે તેન રજસ્તમોમિલિતા રૂપ-
ર્યઃ । તેન વાતાદયો રજસ્તમોભિર્મનોદોષૈર્મિલિતાઃ ।
સમસ્તૈશ્ચ નિદાનૈઃ કુપિતા ઉન્માદં જનયન્તિ ॥
સર્વેર્હેતુભિઃ સમસ્તૈર્મિલિતૈઃ સ્યાત્ યતોડ્યો વ્યા-
ધિઃ સર્વેર્હેતુભિર્મિલિતૈરેવ ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિઃ
અયં તુ વ્યાધિપ્રભાવાત્સર્વેર્હેતુભિર્મિલિતૈઃ સ્યાત્ ।
તાદૃગુન્માદઃ વિરુદ્ધમૈષ્યવિધિરિતિ કોડ્યઃ ॥

ત્રિદોષજે પ્રત્યેકં વાતાદેઃ પ્રત્યનીકા ચિકિત્સા
કાર્યા । સા ચ પરસ્પરવિરોધિની ત્રિદોષં હન્તિ
કિંચિદેવ દ્રવ્યં આમલકાદિ નચાત્ર યૌગિકં
વ્યાધિપ્રભાવાદત एव विवर्ज्यः न चिकित्स्य इ
त्यर्थः ॥

સર્વે દોષોના હેતુઓ સહિત અતિ
સાંનિપાતિક ઉન્માદ છે, તેમાં સર્વે લ-
ક્ષણો પણ ભેળાં જણાય છે, માટે તેના
ઉપાયો વિરૂદ્ધ પડે છે તેથી તે કરવાજ નહિ.

ત્રિદોષથી થનારા બીજા વ્યાધિઓ-
માં પ્રત્યેક દોષ મટાડનારી ચિકિત્સા કર-
વામાં આવે છે અને તે ચિકિત્સા એક
બીજા દોષથી વિરૂદ્ધ હોય છે. પરંતુ આ
ઉન્માદ રોગમાં તે ત્રણે દોષની પ્રબળતા
સરખી હોવાથી એક બીજાથી વિરૂદ્ધ ચિ-
કિત્સા કામ આવતી નથી. ત્રણે દોષને
મટાડનારાં દ્રવ્યમાં આમળાં વજેરે કાષ્ઠ-
કજ દ્રવ્ય છે, પણ તે આ ઉન્માદના રો-
ગની ચિકિત્સામાં ઉપયોગી નથી. માટે
સાંનિપાતિક ઉન્માદની ચિકિત્સા કરવી
વ્યર્થ છે.

મન દુઃખ જન્યોન્માદનાં નિદાન.

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासित-

स्य धनवान्धवसंसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मन-
सि च प्रियया रिरसोर्जायेत चोत्कटतरो
मनसो विकारः ॥ अन्यैः हिंसादिभिः गाढ-
मतिशयेन क्षतेऽभिहते प्रियया प्राप्तुमशक्यया
रिरसोः पुरुषस्य विकार उन्मादरूपः ॥

ચોર, રાજાના અમલદારો, શત્રુઓ,
કે બીજાઓથી; અથવા ધન અને આંધ-
વોના નાશથી; ત્રાસ પામેલાના મનમાં
ગાઢ જખમ થવાથી; અથવા ન મળી શકે
એવી પ્રિયારીની સાથે રમવાની ઇચ્છાથી;
અતિ પ્રબળ ઉન્માદ થાય છે.

મન દુઃખ જન્યોન્માદનાં લક્ષણો.

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ॥

ચિત્રમાશ્વર્ય મનોડનુગતં ગોપ્યમપિ વિસંજ્ઞો વિ-
રુદ્ધજ્ઞાનઃ । અતીવ મૂઢઃ અતીવ જ્ઞાનશૂન્યઃ ।
અત્ર વિકલ્પો બોદ્યવ્યઃ ॥

મનના દુઃખથી ઉન્માદ થયો હોય
તો વિપરીત જ્ઞાનવાળો થઈને અથવા અ-
તિ મૂઢ બનીને વિચિત્ર પ્રકારનું બંધે છે,
મનમાંની વાત છાની હોય તે કહી દે છે,
ગાય છે, હસે છે, અને રડે છે.

વિષોન્માદનાં લક્ષણો.

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्या-
वाननो विषकृते तु भवेत्परासुः
परासुः मृतः ॥

આંખો રાતી થઈ જાય છે; બળ, ઇન્દ્રિયો,
અને કાંતિ હણાઈ જાય છે; બહુ
દીનતા આવીને મોઢું કાળું પડી જાય છે;
અને પરવશ થવાય છે. આ લક્ષણો એ-

રથી થયેલા ઉન્માદનાં છે.

ઉન્માદનું અરિષ્ટ.

આવાદ્મુલ્લસ્તૂનુમુલ્લો વા ક્ષીણમાંસ વ-
લોનરઃ । જાગરુકો હસન્દેહમુન્માદેન વિ-
નશ્યતિ ॥

મુખ નીચું અથવા ઊંચું રહેતું હો-
ય, માંસ અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય,
અને બહુત રહ્યા કરતો હોય, તે માણસ
ઉન્માદથી નક્કી મરી જાય છે.

દેવાદિકથી થયેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો.

અમર્ત્યવાગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ઠો જ્ઞાનાદિવિજ્ઞા-
નબલાદિયુક્તઃ । પ્રકોપકાલો નિયતશ્ચ यस્ય
દેવાદિજન્મા મનસો વિકારઃ ॥ અમર્ત્યવા-
ગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ઠઃ ન મર્ત્યસ્યેવ વાગાદયો યત્ર સઃ
વિક્રમઃ પરાક્રમઃ વીર્યં શૌર્યં જ્ઞાનાદિવિજ્ઞાનબલા-
દિયુક્તઃ જ્ઞાનં બુદ્ધિઃ આદિપદેન તદ્વેદાઃ
મેધાવિચારણાસ્મૃત્યાદયો ગૃહ્યન્તે । વિજ્ઞાનં શિલ્પા-
દિવિષયકં જ્ઞાનં બલં ચેષ્ટાપાટવમ્ । આદિપદેના-
ભિમાનાદિ ગૃહ્યતે નિયતઃ વક્ષ્યમાણતિથ્યાદિભિઃ
મનોવિકાર ઉન્માદઃ ॥

જેના મનમાં દેવાદિકે વિકાર કર્યો
હોય તેનાં ભાષણ, પરાક્રમ, શૌર્ય, અને
ચેષ્ટા માણસ જેવાં હોતાં નથી; તેમજ
તેમાં બુદ્ધિ, વિચાર તથા ધારણાશક્તિ,
કારીગરી, સ્મૃતિ, વગેરે પણ અભિમાન
યુક્ત હોય છે. આ ઉન્માદ થવાનો સમય
પણ નિયમિત હોય છે.

દેવના આવેશનાં લક્ષણો.

સન્તુષ્ટઃ શુચિરાતિદિવ્યમાલ્યગન્ધો નિ-

સ્તન્દ્રોપ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રભાષી । ભેજસ્વી
સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા બ્રહ્મણ્યોભવતિ ન-
રઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥ અતિદિવ્યમાલ્યગન્ધઃ । અ-
તિશયેન દિવ્યસ્ય માલ્યસ્યેવ ગન્ધો યસ્ય સઃ ।
નિસ્તન્દ્રો નિદ્રારહિતઃ અવિતથં સત્યં બ્રહ્મણ્યઃ
બ્રાહ્મણમક્તઃ ॥

સંતોષ, પવિત્રતા, દિવ્ય પુષ્પોના
જેવી સુગંધવાળો હેહ, બહુતપણું, સ-
ત્યસંસ્કૃત ભાષણની શક્તિ, તેજ, નેત્રની
સ્થિરતા, અને વરદાન દેવાની શક્તિ, તથા
બ્રાહ્મણોની ભક્તિ, એ દેવોના આવેશવા-
ળાને થાય છે.

દૈત્યના આવેશનાં લક્ષણો.

સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા જિહ્વાક્ષો
વિગતભયો વિમાર્ગદૃષ્ટિઃ । સન્તુષ્ટો ભવતિ
નચાન્નપાન જાતૈર્દુષ્ટાત્મા ભવતિ સ દેવ-
શત્રુજુષ્ટઃ ॥ વિમાર્ગદૃષ્ટિઃકુમાર્ગરતઃ દુષ્ટાત્મા
દુષ્ટસ્વભાવઃ ॥

પરસેવો, બ્રાહ્મણ ગુરુ દેવ વગેરેની
નિંદા, વાંકાં નેત્રો, નિર્ભયતા, કુમાર્ગમાં
રૂચિ, અન્નપાનોથી અસંતોષ અને દુષ્ટ
સ્વભાવ, એ દૈત્યના આવેશવાળાનાં લ-
ક્ષણો છે.

ગંધર્વના આવેશનાં લક્ષણો.

હૃષ્ટાત્માપુલિનવનનાન્તરોપસેવી સ્વાચારઃ
પ્રિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ । નૃત્યન્ વૈ પ્રહસ-
તિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં ગંધર્વગ્રહપરિપીઢિતો
મનુષ્યઃ ॥ હૃષ્ટાત્મા હૃષ્ટીવાત્મા પુલિનં તેષાં-
ત્થિતં તદ્દ વનનાન્તરં વનમધ્યન્તયોઃ સેવો ચારુ
ચાલ્પશબ્દમિતિ હસમક્રિયાવિશેષણમ્ ॥

અંતઃકરણમાં પ્રસન્નતા, જળાશયોના કિનારાનું અને વનનું સેવન, સારી રીતિ, ગાન સુગંધી તથા પુષ્પાદિ ઉપર પ્રેમ, તથા નૃત્ય સહિત થોડા શબ્દોનું સુંદર હાસ્ય, એ ગંધર્વના આવેશ વાળાનાં લક્ષણો થાય છે.

યક્ષના આવેશનાં લક્ષણો.

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી ગમ્ભીરો દ્રુતગતિરત્પવાક્ સહિષ્ણુઃ । તેજસ્વી વદતિ ચ કિં દદામિ કસ્મૈ યો યક્ષગ્રહપરિપીઢિતો મનુષ્યઃ ॥

ગંભીરતા, નેત્રો રાતાં, પ્રિય ઝીણું રંગિત વસ્ત્રોની ઇચ્છા, ઝડપવાળી ચાલ, થોડું બોલવું, સહનશીલતા, તેજ, અને માણુસની ઢાઝબળી દયા આવવી, એ લક્ષણો યક્ષના આવેશ વાળાનાં હોય છે.

પિતૃના આવેશનાં લક્ષણો.

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિણ્ડાન્ શાન્તાન્મા જલમપિ ચાપસવ્યવસ્ત્રઃ । માંસેષ્પુસ્તિલગુહપાયસાભિલાષી તદ્ભક્તો ભવતિ પિતૃગ્રહાભિજુષ્ટઃ ॥

પ્રેતાનાં મૃતાનાં પિતૃનાં દિશતિ દદાતિ । અપસવ્યવસ્ત્રઃ દક્ષિણસ્કન્ધકૃતોત્તરીયઃ ॥

પિતૃના વળગાડવાળો પોતાના મરી ગયેલા પૂર્વજોને દર્બાદિ પાથરીને તે ઉપર પિંડાદિ અર્પે છે, અપસવ્ય કરીને પૂર્વજોને જળ અર્પે છે, શાંત અંતઃકરણ વાળો હોય છે, અને માંસ તથા તલ અને ગોળ અને દૂધપાક ખાવાને ઇચ્છે છે, તથા પિતૃની ભક્તિ કરે છે.

નાગના આવેશનાં લક્ષણો.

યસ્તૂર્વ્યાં પ્રસરતિ સર્પવત્કદાચિત્ સુક્લિપ્યૌ મુદુરપિ જિહ્વાવલેદિ । ક્રોધાલુર્ધૃતમધુદુગ્ધપાયસેષ્પુર્વિજ્ઞેયઃ સ સ્વલુભુજઙ્ગમેન જુષ્ટઃ ॥ પ્રસરતિ સ સર્પવત્ ઊરસા ચલતિ સુક્લિપ્યૌ ઓષ્ઠપ્રાન્તૌ ॥

નાગના આવેશવાળો કોઇવાર સર્પની પેટે પૃથ્વીપર પેટે ચાલે છે, જીભથી ગલોફાં વારંવાર ચાટ્યા કરે છે, કોધી હોય છે, તથા મધ અને ઘી તથા દૂધપાકની ઇચ્છાવાળો થાય છે.

રાક્ષસના આવેશનાં લક્ષણો.

માંસાસુક વિવિધ સુરા વિકાર લિપ્તુર્નિર્લજ્જો મૃશમતિનિષ્ઠુરાડતિશૂરઃ । ક્રોધાલુર્વિવિધચ્છોનિશાવિહારી શૌચદ્વિદ્ ભવતિ સ રાક્ષસૈર્ગૃહીતઃ ॥ અતિનિષ્ઠુરો નિર્દયઃ ॥

રાક્ષસના વળગાડવાળો માંસ, લોહી અને અનેક જાતનાં મદ્યોની ઇચ્છા રાખે છે; અત્યંત નિર્લજ્જ, નિર્દય, શુરવીર, કોધી, અને બળવાન હોય છે; રાત્રે ફરનારો તથા પતિવ્રતાનો દ્વેષી થાય છે.

બ્રહ્મરાક્ષસના આવેશનાં લક્ષણો.

દેવવિપ્રગુરુદ્વેષી વેદવેદાન્નિન્દકઃ આત્મપીઢાકરોઽર્હિસ્તો બ્રહ્મરાક્ષસસેવિતઃ ॥

અર્હિસ્તઃ અર્હિસાશીલઃ ॥

બ્રહ્મરાક્ષસના આવેશવાળો દેવો, બ્રાહ્મણો, તથા ગુરૂનો દ્વેષ કરે છે; વેદ તથા વેદાંગોની નિંદા કરે છે, અને બીજા કોઇને મારતો નથી, પણ ક્રોધ પોતાના શરીર ઉપર ઉતારે છે.

પિશાચના આવેશનાં લક્ષણો.

ઉદ્વજ્જઃ કુશપરુષો વિરુદ્ધભાષી દુર્ગન્ધો
મૃશમશુચિસ્તથાતિલોલઃ । વહાણી વિજ-
નવનાન્તરોપસેવી વ્યાચેષ્ટસ્તપિ રુદન્ પિ-
શાચજુષ્ઠઃ ॥ ઉદ્વજ્જઃ નગ્નઃ દિગમ્બર ઇતિ વિદે-
હવચનાત્ કુશો નિર્માસઃ । પરુષો રુક્ષઃ અતિ-
લોલઃ સર્વસ્મિન્નનપાનાદૌ લોલપઃ વ્યાચેષ્ટન્ વિ-
રુદ્ધમાચેષ્ટન્ ॥

પિશાચ વળગે છે તે માણસ નાગો
થાય છે, માંસ રહિત થાય છે, બિરુદ્ધ
ખાલે છે, બહુજ અપવિત્ર રહે છે, રુક્ષ
થાય છે, સર્વ અન્નપાનોમાં લાંપટ થાય
છે, બહુ ખાય છે, નિર્જન સ્થાનો તથા
વનને સેવે છે, અને વરુદ્ધ એટલાઓ
કરતો અને રડતો ત્રાસ પામ્યા કરે છે.

હિંસકના વળગાડનાં કારણ.

અશુચિં ભિન્નમર્યાદં ક્ષતં વા યદિ વા ક્ષ-
તમ્ । હિંસાહિંસાવિહારાર્થં સત્કારાર્થમથા-
પિ વા ॥ ગૃહ્ણતીતિ શેષઃ ॥

અપવિત્ર રહી મર્યાદા તોડનાર મા-
ણસ ધવાયલો કે નહિ ધવાયલો હોય
તો પણ રાક્ષસ વગેરે હિંસક જાતિઓ
તેને માટી નાંખવા માટે, અથવા તેની
પાસેથી પૂજન પામવા માટે તેને પકડી લે છે.

મારવાને પકડાયેલાનાં લક્ષણ.

સ્થૂલાક્ષો દ્રુતમટનઃ સફેનવામી નિદ્રાલુ-
પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોજતિ । યશ્ચાદ્રિદિર-
દનગાદિવિચ્યુતઃ સ્યાત્ સોઽસાધ્યો ભવ-
તિ તથા ત્રયોદશેઽન્દે ॥

યશ્ચાદ્રિ ઇત્યાદિ યઃ પર્વતાદિપતિતઃ સ પ્રહૈર્ગુ-

હ્યત ઇત્યર્થઃ । આદેશન્દેન મિત્તિપ્રાસાદાદયો
ગૃહ્યન્તે તથા ત્રયોદશેઽન્દે સર્વ એવ દેવાદિગૃહી-
તા અસાધ્યાઃ ॥

પર્વત, હાથી, વૃક્ષ, કે ભીંત વગેરે
ઉપરથી કે મેડીએથી પડી ગયેલા માણ-
સને રાક્ષસ વગેરે હિંસક જાતિઓ પ-
કડે છે, ત્યારે તે માણસ મોટી આંખો
વાળો, વેગથી ચારેબેર ફરનારો, ક્ષીણવાળું
વમન કરનારો, અને ઊંઘનારો થાય છે.
તે પડી જાય છે અને બહુ કષ્ટ પામે છે.
આ ઉન્માદ અસાધ્ય છે. દેવાદિક સર્વના
આવેશો વાળાનો ઉન્માદ તેરમે વર્ષે અ-
સાધ્ય થાય છે.

દેવાદિ આવેશના સમયો.

દેવગ્રહાઃ પૌર્ણમાસ્યામસુરાઃ સન્ધ્યયોર-
પિ । ગંધર્વાઃ પ્રાયશોઽષ્ટમ્યાં યક્ષાશ્ચ પ્રતિપ-
ત્તિયૌ । પિતરઃ કૃષ્ણપક્ષે ચ પશ્ચમ્યામપિ
ચોરગાઃ । રક્ષઃ પિશાચા રાત્રૌ ચ ચતુર્દ-
શ્યાં વિશન્તિ હિ ॥

કૃષ્ણપક્ષેઽમાવાસ્યાયાં પ્રાયશઃ ષડન્યત્રાપિ ।
તિથ્યભિધાનપ્રયોજનં લક્ષણાર્થં તત્રતિથૌ ચ બ-
લિદાનાર્થમ્ ॥

ધણું કરીને દેવો પૂર્ણિમાને દિવસે,
દેવો અને સંધ્યાકાળમાં, ગંધર્વો આઠ-
મને દિવસે, યક્ષો પડવાને દિવસે, ધણું ક-
રીને પિતૃઓ કૃષ્ણ પક્ષની અમાવાસ્યાને
દિવસે, સર્પો પાંચમને દિવસે, અને રા-
ક્ષસ તથા પિશાચો ચૌદશની રાત્રે પકડે છે.
દેવાદિકનો પ્રવેશ નહિ દેખાવાનાં

કારણ.

દર્પણાદીન્ યથા છાયા શીતોષ્ણં પ્રાણિ-

નો યથા । સ્વમણિ ભાસ્કરાચિંશ્ચ યથા દેહે
ચ દેહધૃક્ ॥ વિશન્તિ ચ ન દૃશ્યન્તે પ્રહાસ્ત-
ત્ત્વચ્છરીરિણાં દર્પણાદીનિત્યાદિશબ્દેનાન્યદપિ નિ-
ર્મલદ્રવ્યં જલતૈલાદિદ્રવ્યશ્ચ ગૃહ્યતે છાયા પ્ર-
તિબિમ્બં સ્વમણિઃ સૂર્યમણિઃ દેહધૃક્ જીવાત્મા ॥

જેમ હર્ષણ, જળ, કે તેલ આદિ પદાર્થોમાં
છાયા પ્રવેશ કરે છે, પણ તે પ્રવેશ ક-
રતી દેખાતી નથી, જેમ ટાઢ તથા ગરમી
માણસના દેહમાં પેસે છે તે દેખાતી
નથી. જેમ સૂર્યનું તેજ આગિયા કાચમાં
પ્રવેશ કરે છે તે દેખાતું નથી, અને જેમ
જીવ શરીરમાં આવે છે તે આવતાં દે-
ખાતો નથી, તેમ દેવાદિક દેહમાં પેસતા
દેખાતા નથી.

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

વાતિકે સ્નેહપાનં પ્રાક્ વિરેકઃ પિત્તસ-
મ્ભવે । કફજે વમનં કાર્યં પરોષસ્ત્યાદિ-
કઃ ક્રમઃ । યદ્વોપવીક્ષ્યતે કિચ્ચિદપસ્મારે
ચિકિત્સિતમ્ । ઉન્માદે તત્ત્વ કર્તવ્યં સા-
માન્યં દોષદૂષ્યયોઃ જલાગ્નિદ્રુમશૈલેભ્યો વિ-
ષમેભ્યશ્ચ તં સદા । રક્ષેદુન્માદિનં યત્નાત્
સદ્યઃ પ્રાણહરં હિ તત્ ॥ તજલાદિ ॥

બ્રાહ્મી કૂષ્માણ્ડી ફલવીજરજઃ શઙ્ખપુષ્પિ-
કાસ્વરતાઃ । દૃષ્ટા ઉન્માદહતઃ પૃથગેતે કુષ્ઠ-
મધુમિશ્રાઃ ॥

અયમર્થઃ । બ્રાહ્મી રસઃ તેલા ૪ કુષ્ઠચૂર્ણ માષ-
૨ મધુ અઘૈ માષાઃ ૮ પેયાઃ । શ્યેકો યોગઃ ।
કૂષ્માણ્ડવીજચૂર્ણમાષા ૮ કુષ્ઠચૂર્ણમાષૌ ૨ અઘં
દ્વિતીયો યોગઃ । શઙ્ખપુષ્પી સ્વરસં પલૈકં ૧ ક

ષ્ઠચૂર્ણ માષદ્વયં ૨ મધુનઃ અઘૈ માષાઃ । પેયાઃ ।
તૃતીયયોગઃ ॥

સિદ્ધાર્થકો હિહુવચા કરઙ્ગો દેવદારુ
ચ । મહિષ્ઠા ત્રિફલા શ્વેતા કટમીત્વક્
કદુત્રયમ્ ॥ સર્પાંશાનિ પ્રિયહ્ણશ્ચ શિરીષો ર-
જનીદ્વયમ્ । વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટોડ્યમગદઃ પા-
નમઙ્ગનમ્ । નસ્યમાલેપનશ્ચૈવ સ્નાનમુદર્ચનં
તથા । અપસ્મારત્રિષોમાદકૃત્યાડલક્ષ્મી-
જ્વરાપહમ્ । ભૂતેભ્યશ્ચ ભયં હન્તિ રાજદ્વારે
ચ શસ્યતે । સર્પિરેતેન સંસિદ્ધં સગોમૂત્રં ત-
દર્થકૃત્ ॥ સિદ્ધાર્થકાદિ ॥

બ્રૂયાદિષ્ટવિનાશશ્ચ દર્શયેદન્નુતાનિ ચ ।
વદ્ધં સર્પપતૈલાત્તં રક્ષેદુત્તાનમાતપે ॥ કપિક-
ચ્છાથવા તૈલૈર્હૈતૈલજલૈઃ સ્પૃશેત્ । કશ્મા-
ભિસ્તાદયેત્તં વા મુષદ્ધં વિજને ગૃહે । સર્પે-
ળોદ્ધૃતદંતેન દંશેત્ સિંહૈર્ગજૈશ્ચ તમ્ । ત્રા-
સયેત્ શશ્વદસ્તૈશ્ચ શત્રુભિસ્તસ્કરૈસ્તથા ।
અથવા રાજપુરુષા બહિર્નીત્વા મૃસંયતમ્ ।
ત્રાસયેયુર્વધૈરેન તર્જયન્તો નૃપાણ્યા । દેહ
દુઃસ્વભયેભ્યોહિયતઃ પ્રાણભયં ભવેત્ । તત-
સ્તસ્ય શમં યાતિ સર્પતો વિહુતં મનઃ । ઇષ્ટ-
દ્રવ્યવિનાશેન મનોયસ્યાભિહન્યતે । તસ્ય
તત્સદૃશપ્રાપ્ત્યા જ્ઞાત્વાશ્વાસૈઃ શમયેત્ ।
ત્ર્યૂષણં હિહુ લવણં વચા કદુકરોહિણી ।
શિરીષસ્ય કરઙ્ગસ્ય વીજં ગૌરાશ્ચ સર્પપાઃ ।
ગોમૂત્રપિષ્ટૈરેભિસ્તુ વર્તિર્નત્રાઙ્ગને હિતા ।
હન્ત્યુન્માદમપસ્મારં તથા ચાતુર્થર્કજ્વરમ્ ॥
ત્ર્યૂષણમઙ્ગનમ્ ॥

કુષ્ઠાશ્વગન્ધે લવણાજમોદે દ્વે જીરકે ત્રી-
ણિ કટૂનિ પાઠા । માત્રલ્યપુષ્પી ચ સમા-
ન્યમૂનિ સર્વઃ સમાનાશ્ચ વર્ચાં વિચૂર્ણ્ય ।
બ્રાહ્મીરસેનાશ્ચિલમેવ ભાવ્યં વારત્રયં શુ-
ષ્કમિદં હિ ચૂર્ણમ્ । અક્ષપ્રમાણં મધુના ઘૃ-
તેન લિહ્યાન્નરઃ સપ્ત દિનાનિ ચૂર્ણમ્ ॥

માત્રલ્યપુષ્પી શક્તુપુષ્પી શક્ત્વા હુલીતિ લોકે ॥

સારસ્વતમિદંચૂર્ણં બ્રહ્મણા નિર્મિતં પુરા ।
દિતાય સર્વલોકાનાં દુર્મેધાનાં વિચેતસામ્ ।
પતસ્યાભ્યાસતઃ પુંસાં બુદ્ધિર્મેધા ધૃતિઃ
સ્મૃતિઃ । સમ્પત્તિઃ કવિતાશક્તિઃ પ્રવર્દ્ધે-
ષ્ચોત્તરોત્તરમ્ ॥ સારસ્વતઞ્ચૂર્ણમ્ ॥

વિશ્વાજમોદરજનીદ્રયસૈન્ધવોગ્રાયષ્ટ્યાદ-
કુષ્ઠમગધોદ્રવજીરકાણામ્ । ચૂર્ણં પ્રભાતસ-
મયે લિહતઃ સસર્પિર્વાદ્ધેવતા નિવસતિ સ્વ-
યમેવ વક્ત્રે ॥ વિશ્વાદ્યઞ્ચૂર્ણમ્ ॥

કાથે વિચૂર્ણિતે ક્ષિપ્ત્વા તત્ ષોડશગુણં
જલમ્ । પાદશેષં પ્રકર્ત્તવ્યમેષ કાથવિધિઃ
સ્મૃતઃ । દશમૂલી તથા રાસ્ત્રા વાતારિશ્ચિ-
વૃતાં બલા । મૂર્વા શતાવરી ચેતિ કાથ્યૈ-
સ્તુ કુઢવૈઃ પૃથક્ । કૃતૈઃ કાથ્યૈર્ઘૃતપ્રસ્થદ્રવ્યં
મૃદગ્નિના પચેત્ કલ્કીકૃતૈર્વશ્યમાણદ્રવ્યૈઃ
સમ્યક્ પુનઃ પચેત્ । વિશાલા ત્રિફલા કૌ-
ન્તી દેવદાર્વલબાલુકમ્ । સ્થિરાઽનન્તા ર-
જન્યૌ દ્વે પ્રિયદુઃ સારિવાદ્રયમ્ । નીલોત્પ-
લૈલા મઙ્ગિષ્ઠા દન્તી દાહિમકેસરમ્ ।
વિહંગ્ગં હામ્પિત્રી ચ કુષ્ઠં ચન્દનપદ્મકે ॥

અમ્પિત્રી અગ્નિનૌતીતિ લોકે અગિયા ઇતિ ચ ॥

તાલીશપત્રં બૃહતી માલતીકુસુમં નવમ્ ।
આશ્વિંશતિભિઃ કલ્કૈરેતૈઃ કર્ષમિતૈઃ પૃથ-
ક્ । ચતુર્ગુણં જલં દત્વા પિષ્ટૈસ્તદ્વિપચેત્
ઘૃતમ્ । મહાચેતસનામેદં સર્વચેતોવિકાર-
નુત્ । અપસ્મારે મહોન્માદે મન્દેઽધૌ ઝવર-
કાસયોઃ । વાતરક્તે પ્રતિશ્યાયે શોષે કા-
ર્શ્યે તૃતીયકે । મૂત્રકૃચ્છ્રે કટીશૂલે વિસ-
ર્પાભિહતેષુ ચ । પાણ્ડ્યામયે તથા કણ્ઠ્યાં વિષે
મેહે ગરેઽપિ ચ । દેવાદિહતચિત્તાનાઙ્ગદ્વદા-
નામચેતસામ્ શસ્તં સ્ત્રીણાશ્ચ વન્ધ્યાનાં
ધન્યમાયુર્બલપ્રદમ્ । અલક્ષ્મીપાપરક્ષોઘ્નં સ-
ર્વગ્રહનિવારણમ્ । હન્તિ ભ્રમં મદં મૂર્છાં
મેધાસ્મૃતિમાતિપ્રદમ્ ॥ મહાચેતસં ઘૃતમ્ ॥

વાયુના ઉન્માદમાં પ્રથમ સ્નેહન, પિત્તના
ઉન્માદમાં વિરેચન, અને કફમાં પ્રથમ વમન
આપી તે પછી પિચકારી વગેરે ક્રિયાઓ
કરવી. અપસ્મારમાં દોષો તથા દૂષિત
ધાતુઓ માટે જે ઉપાયો કહેલા છે, તે
સર્વે ઉન્માદમાં પણ કરવા. ઉન્માદવાળાને
જળ, અગ્નિ, વૃક્ષ, પર્વત, તથા ખીજાં
વિષમ સ્થળોથી ચત્તથી બચાવવો, કેમકે
એવાં સ્થળો તુરત મરણ નીપજાવે છે.

બ્રાહ્મીનો સ્વરસ તોલા ચાર, કઠનું
ચૂર્ણ બાર રતિભાર, અને અરધો તોલો
મધ એ ત્રણનું મિશ્રણ પીવાથી ઉન્માદ
મટી ગયાનું જોવામાં આવ્યું છે.

કોહોળાનાં ખીજનું ચૂર્ણ તોલો અરધો
અને બાર રતિભાર કઠનું ચૂર્ણ મધમાં
ચાટવાથી ઉન્માદનો નાશ થયેલો જોવા-
માં આવેલો છે.

શંખાવળીનો સ્વરસ તોલો ચાર અને ખાર રતિભાર કંઠનું ચૂર્ણ, તથા અરધો તોલો મધ મેળવીને ખાવાથી ઉન્માદનો નાશ થયેલો જોવામાં આવેલો છે.

સિદ્ધાર્થકાદિ—સર્પપ, હિંગ, વજ, કાકચિયા, દેવદાર, મજીઠ, ત્રિક્ષ્ણા, કટકડી, માલકાંકણી, તજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘઉંલો, સરસડિયો, હળદર, અને દારૂહળદર સમ ભાગે લેઈ ખકરાના મૂત્રમાં વાટીને ખાવાથી, આંજવાથી, સૂંઘવાથી, લેપ કરવાથી, સૂંઘાવાથી, અને શરીરે ચોળવાથી, અપસ્માર, વિષ, ઉન્માદ, અભિચાર, અલક્ષ્મી, જ્વર, અને વળગાડ મટી જાય છે. આ ઔષધ વાપરનારને રાજ્યમાંથી લાભ મળે છે. આ ઔષધથી પકાવેલું ઘી ગોમૂત્ર સાથે વાપરવાથી પણ એ સર્વ લાભો મળે છે.

ઉન્માદવાળાને તેના કોઈ પ્રિયનો નાશ થયાનું કહેવું, તેને અદ્ભુત દેખાવો દેખાડવા, સરસિયું તેલ શરીરે ચોપડીને તેને ખાંધીને ચત્તો તડકામાં સૂવાડવો, શરીરે કૈયાં ચોળવાં, તપાવેલાં લોઢાં કે તેલ કે જળથી દઝાડવો, નિર્જન સ્થાનમાં ચાળૂકથી ખુબ મારવો, ઝેર કાઢી લીધેલ સર્પ કરડાવવો, સિંહ અને હાથીઓથી ભય પમાડવો, શત્રુ તથા ચોરોનો ભય દેખાડવો, અને રાજાની રજા લઈને તેને ગામ બહાર લેઈ જઈને ખાંધીને તેનો ખુબ તિરસ્કાર કરવો અને મારી નાંખવાનો ભય આપવો. ભય તથા મારથી તેને મરવાનો ભય થાય છે, ત્યારે તેને ગયેલી પ્રિય વસ્તુ જેટલી જીજી આપીને પછી તેના મનને

આશ્વાસન કરવું. એથી બગડેલું તેનું મન શાંત થાય છે.

ચૂષણાંજન—સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, લવણ, વજ, કડુ, સરસડિયાનાં બીજ, કાકચિયા, અને ઘોળા સર્પપને ગોમૂત્રમાં વાટી વાટ કરીને તે વાટ નેત્રમાં આંજવાથી ઉન્માદ, અપસ્માર, અને તરિયો તાવ મટી જાય છે.

સારસ્વત ચૂર્ણ—કઠ, આસોંદ, સૈંધવ, બોડી અજમોદ, જીરું, શાહજીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, કાળીપાડ, અને શંખાવળી, તથા એ સર્વ જેટલી વજ લઈને એ સર્વનું સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને પ્રાક્ષીના સ્વરસની ત્રણ ભાવના દેવી. તે સૂકાય એટલે એક એક તોલા ભાર મધ તથા ધીમાં સાત દિવસ સૂધી ચાટવાથી બુદ્ધિ, ધારણા શક્તિ, ધીરજ, સ્મરણશક્તિ, સંપત્તિ; અને કવિત્વશક્તિ ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે. આ સારસ્વત ચૂર્ણ પૂર્વે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને ગાંડા થઈ ગયેલા લોકોને માટે બ્રહ્માએ બનાવેલું છે.

વિશ્વાધ ચૂર્ણ—સૂંઠ, બોડી અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, સૈંધવ, વજ, જેઠી-મધ, કઠ, પીપર, અને જીરાનું ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને પ્રભાતમાં ચાટવાથી સાક્ષાત સરસ્વતી દેવી મુખમાં નિવાસ કરે છે.

મહા ચૈતસધૃત—દશમૂળ, રાસ્ના, એરડો, નસોતર, બળદાણા, મોરવેલ્ય, અને શતાવરી, એ દરેક સોળ સોળ તોલા લેઈ, તેના બુદ્ધા બુદ્ધા કવાથો કરવા. એ કવાથો સોળગણા પાણીમાં કરી ચોથો ભાગ રહે તેમ કરવું. પછી એ

બધા ક્વાથોથી ૧૨૮ તોલા ભાર ધી
ધીમે ધીમે પકાવવું. પછી મુરામાંસી,
ત્રિકુળા, નગડનાં બીજ, દેવદાર, ચણક-
બાળ, સમેરવો, રાતો ધમાસો, હળદર,
ઠાડુહળદર, ઘઉંલો, બે બતની ઉપલસ-
રી, નીલકમળ, એળચી, મજુઠ, નેપાળો,
ઠાડમના કેસરા, ખાજવણી, વાવડીંગ, કઠ,
રતાંજળી, પદ્મકાષ્ઠ, તાલીસપત્ર, ભોંરીંગ-
ણી, અને માલતીપુષ્પ, એ દરેક એક
એક તોલો લેઈ ચોગણા પાણીમાં તેના બુદા
બુદા કઢકો કરી તેનાથી પેલા ધીને સારી
રીતે પકાવવું. આ મહા ચૈતસ નામનું
ધા ચિત્તના સર્વ વિકારોને મટાડે છે.
અપરમાર, મોટો ઉન્માદ, મંદાગ્નિ, જ્વર,
ઉધરસ, વાતરક્ત સજેખમ, શોષ, કૃશતા,
એકાંતરો તાવ, મૂત્રકૃચ્છ, કમરનું શૂળ,
રતવા, વિસર્પ, પાંડુરોગ, ચળ, વિષ,
પ્રમેહ, તથા સ્થાવર વિષોને પણ તે
મટાડે છે. દેવાદિકના આવેશથી થયેલ
ઉન્માદ, વાણીની ગર્જદતા, અને ભાવ
વગરનાપણું પણ તે મટાડે છે. વાંઝણીને
પુત્ર આપે છે. ધન તથા આયુષ્ય આપે
છે, અને બળ આપે છે. અલક્ષ્મી, પાપ,
તથા રાક્ષસોને હણે છે. સર્વ પ્રકારના
વળગાડો, ભ્રમ, મદ, અને મૂર્છાને મ
ટાડે છે. ધારણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, તથા
સમજશક્તિને વધારે છે.

દેવાદિકના આવેશોની ચિકિત્સા.

પૂજાવલ્યુપહારોષ્ટિહોમમન્ત્રાન્નનાદિભિઃ ।
જયેદાગન્તુસ્તુમાદં યથાવિધિ શુચિર્મિષક્ ।
કૃષ્ણામરિચિસિન્ધૂત્યમધુગોરોચનાકૃતમ્ ।
અન્નજનં સર્વદેવાદિકૃતોન્માદહરં પરમ્ ॥

કૃષ્ણાચન્નમ્ ॥

ઋક્ષજમ્બુકલોમાનિ શલ્લકી લસુનં તથા ।
દિહ્નુ મૂત્રશ્ચ વસ્તસ્ય ધૂમપસ્ય પ્રયોજયેત્ ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
ઋક્ષલોમકો ધૂમઃ ॥

કલ્યાણકશ્ચ યુઝ્જીત મહદ્રા ચૈતસં ઘૃ-
તમ્ । તૈલં નારાયણં વાય મહાનારાયણં
તથા । કૃતે પિશાચાદન્યેષુ પ્રતિકૂલં નવા-
ચરેત્ । રોગિણાં ભિષજં યત્તે કુદ્રા હન્યુ-
ર્મહૌજસઃ ઇત્યુન્માદાધિકારઃ ॥

દેવાદિકના આવેશમાં પવિત્ર વૈદ્યે-
યથાવિધિ પૂજનો, બળિદાનો, નૈવેદ્યો,
ઇષ્ટિ, હોમ, મંત્રો, અને અંજન, વગેરે
ક્રિયાઓ કરાવવી.

કૃષ્ણાદિ અંજન—પીપર, મરી, સૈંધ-
વ, મધ, અને ગોરોચના આંજવાથી દેવા-
દિકના સર્વ ઉન્માદો મટી જાય છે.

ઋક્ષલોમક ધૂપ—રીંછ, શિયાળ, અ-
ને શેઠાઈની સળી, લસણ, હાંંગ, અને
બકરાનું મૂત્ર; એમના ધૂપથી પ્રબળ
વળગાડપણુ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

ઘૃતો—દેવાદિકના આવેશવાળાને ક-
દ્યાણુક, મહાચૈતસ, એ ઘૃતો; તથા ના-
રાયણ અને મહાનારાયણ તૈલો; આપવાં.

પિશાચ વગરના બીજા વળગાડોમાં
વૈદ્યે પ્રહાર તથા ખરાબ ધૂપ વગેરે પ્ર-
તિકૂલ ક્રિયાઓ કરવી નહિ, કેમકે તેમ
કરવાથી મહા સામર્થ્યવાન્ દેવ વગેરે
તો વેદને પણ મારી નાખે છે.

॥ इति उन्मादाधिकार संपूर्ण ॥

અપસ્માર (વાઈ) નો અધિકાર.

અપસ્મારનાં નિદાન.

ચિન્તાશોકાદિભિર્દોષાઃ ક્રુદ્ધા હૃત્સ્રોત-
સિ સ્થિતાઃ । કૃત્વા સ્મૃતેરપધ્વંસમપસ્મારં
પ્રકુર્વતે ॥

ચિન્તા તથા શોકાદિકથી દોષો કો-
પીને હૃદયનાં સ્રોતોમાં ભરાઈને સ્મૃતિને
હણે છે, તેને અપસ્માર કહે છે.

અપસ્મારની સંખ્યા.

વાતાત્પિત્તાત્કફાત્સર્વદોષૈઃ સ સ્યાચ્ચતુ-
ર્વિધઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, અને ત્રિદોષથી,
એમ અપસ્માર ચાર પ્રકારના થાય છે.

અપસ્મારનાં સામાન્ય લક્ષણ.

તમઃ પ્રવેશઃ સંરમ્ભો દોષોદ્રેકહૃત સ્મૃતિઃ ॥
અપસ્માર ઇતિ જ્ઞેયો ગદો ધોરતરો હિ
સઃ ॥ સંરમ્ભઃ નેત્રવિકૃતિહસ્તપાદાદિવિક્ષેપણાદિ-
કમ્ ॥

અંધારાં આવવાં, નેત્રાદિકના વિકાર,
અને દોષોના કોપથી સ્મૃતિનો નાશ, અને
હાથ પગ પછડાવવા એ લક્ષણોવાળો અ-
પસ્માર નામનો રોગ બહુ ઘોર છે.

અપસ્મારનું પૂર્વ રૂપ.

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂર્છા પ્ર-
મૂઢતા । નિદ્રાનાશશ્ચ તસ્મિંશ્ચ ભવિષ્યતિ
ભવન્ત્યથ । શૂન્યતા હૃદયસ્યેવ । ધ્યાનં વિસ્મા-
પનં મૂર્છા મનોમોહઃ પ્રમૂઢતા ઇન્દ્રિયમોહઃ । મ-
વિષ્યતિ ભાવિનિ તસ્મિન્નપસ્મારે ॥

હૃદયમાં કંપ, જડતા, પરસેવો, ધ્યાન-
ન, મૂર્છા, મૂઢતા, અને નિદ્રાનો નાશ,
એવું થાય તો બાણુવું કે અપસ્માર થ-
વાનો છે; અને પછી તે થાય છે.

વાયુથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

કમ્પતે પ્રદશેદન્તાન્ ફેનોદ્વામી શ્વસિત્ય-
પિ । અભિતોઽરુણવર્ણાનિ પશ્યેદ્વાણિ ચા-
નિલાત્ ॥

વાયુના અપસ્મારથી કંપ થાય છે, હાંતો
કરડાય છે, શીથળી ઉભટી થાય છે, શ્વાસ
આલે છે, અને આરંભે રાતાં રૂપો દેખાય છે.

પિત્તથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

પીતફેનાઙ્ગવક્ત્રાક્ષઃ પીતાસૃપ્રપદર્શનઃ ।
સ તૃષ્ણોષ્ણાનલઘ્યાત્લોકદર્શી ચ પૈત્તિકો ॥

પીતસ્યાસૃપ્રપરય વા વસ્તુનો દર્શનં યસ્ય સ
તાપિસૃપ્રપદર્શનઃ ॥

પિત્તના અપસ્મારથી અંગ, મુખ, અને
નેત્ર વગેરેમાંથી પીળાં શીથળ આવે છે; પીળાં
કે લોહી જેવાં રૂપો દેખાય છે; અને તેને
સર્વલોક તૃષ્ણા, અરમી, અને અગ્નિમય
દેખાય છે.

કફથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

શુક્લફેનાઙ્ગવક્ત્રાક્ષઃ શીતો હૃષ્ટાઙ્ગો ગુરુઃ ।
પશ્યેદ્ચક્ષુઃકાનિ રૂપાણિ શ્લેષ્મિકે મુચ્યતે
ચિરાત્ ॥

શીતઃ શીતાઙ્ગ હૃષ્ટાઙ્ગો હૃષ્ટોભો ગુરુઃ ગુરુ-
માત્ર ॥

કફના અપસ્મારથી અંગ, મુખ, અને
નેત્રાદિમાંથી ધોળાં શીથળ આવે છે, અંગોમાં
શીતળતા, રોમોર્જન, અને ભારેપણું થાય

છે, અને એ ત રૂપો દેખાય છે. તે માંડ માંડ મટે છે.

ત્રણે દોષથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

સમસ્તૈર્લક્ષણૈરેતૈર્વિજ્ઞાતવ્યસ્ત્રિદોષજઃ । અ-
પસ્મારઃ સ ચાસાધ્યે યઃ ક્ષીણસ્યા નવ-
શ્ચ યઃ ॥

સ ચ ત્રિદોષજઃ અસાધ્યઃ તથા ક્ષીણસ્ય અ-
નવશ્ચ એકદોષજોઽપ્યસાધ્ય ઇત્યર્થઃ ॥

ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો
લેખ્યાં જોવામાં આવે તો તે અપસ્માર
ત્રિદોષનો જાણવો, અને તે અસાધ્ય છે.
ક્ષીણ માણસને તથા ઘણા દિવસનો હોય
તો તે પણ અપસ્માર અસાધ્ય છે.

અપસ્મારનું અરિષ્ટ.

પ્રસ્ફુરન્તશ્ચ बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम्
नेत्राभ्याश्च विकूर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

પ્રસ્ફુરન્તં ગાત્રસ્ફુરણયુક્તં નેત્રાભ્યાશ્ચ વિકુર્વાણં
નેત્રે વિકૃતે કુર્વંતમ્ ॥

ગાત્રોનું સ્ફુરણ, નખજાઇ, બ્રમરો
ફરકતી હોય, અને નેત્રા વિકૃત થઇ
ગયાં હોય, તો તેને અપસ્માર મારી
નાંખે છે.

અપસ્મારના પ્રકોપનો સમય.

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता म-
लाः । अपस्मारं प्रकुर्वन्ति वेगं किञ्चिद-
थान्तरम् ॥

પક્ષાત્ પિત્તં દ્વાદશાહાદ્યાયુર્માસાત્ કફઃ । અપ-
સ્મારં કરોતીત્યર્થઃ । વેગં કિંચિદથાન્તરં કિંચિ-
ત્ સ્વલ્પં વેગં આન્તરમ્ ઉક્તકાલાનામન્તરાલેઽપિ
કુર્વન્તિ ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि का-
निचित् । शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्या-
धिसमुच्छ्रयः ॥ अयमर्थः यद्योत्पत्तिकारणसा-
दृयां सत्यामपि वास्तुकादिबीजानि स्थभावाच्छर-
देव प्ररोहन्ति । तथा हेतुभूतेषु दोषेषु विद्यमा-
नेष्वपि स्वभावादपस्मारो द्वादशाहादिष्वेव वेगं
करोतीत्यर्थः ॥

પંદર દિવસ, બાર દિવસ, અથવા
એક માસમાં કોપ પામેલા મળેા અપ-
સ્માર કરે છે, એમ વેગમાં ફેર છે. (પં-
દર દિવસ પિત્તના, બાર દિવસ વાયુના,
અને એક માસ કફનો સમજવો). અપ-
સ્મારના કારણ રૂપ દોષો વિદ્યમાન હોય
અપસ્મારનો કોપ સર્વદા નહિ થવાનું
કારણ જેમ મેઘ વરસ્યા છતાં પણ કેટલાંક
ખીજ શરદઋતુમાં ઉગે છે, તેમ વ્યાધિ-
ઓ પણ આરંભ પછી મોડા દર્શન દે છે.

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

तैलेन लसुनः सेव्यः पयसा च शताव-
री । ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेष-
जम् । चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथ-
वापि तैः । गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलैः शा-
म्यत्यपस्मृतिः । सिद्धार्थशिग्रुकदङ्गकिणि-
हीभिः प्रलेपनम् । चतुर्गुणगवां मूत्रे
तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

કદ્દજ્ઞઃ શોનાપાઠા કિણિહી ચિરચિરી ॥

નિર્ગુણ્ડી ખવવ-દાકનાવનસ્ય પ્રયોગતઃ ।
ઉપૈતિ સહસા નાશમપસ્મારો મહાગદઃ ।
મનોહા તાક્ષ્યાવિષ્ટા ચ શકૃત્પારાવતસ્ય
ચ । અઙ્ગનાદ્યન્ત્યપસ્મારમુન્માદશ્ચ વિશે-
ષતઃ ॥ મનોહા મનઃશિલા શક્રદ્વિષ્ટા ॥

યઃ સ્વાદેત્ ક્ષીરભક્તાશી માસિકેણ વ-
ચારજઃ । અપસ્મારં મહાત્રારં ચિરોત્થં સ
જયેદ્ધ્રુવમ્ ॥ વચ્ચા વોડવચ્ચ ॥

કૂષ્માણ્ડક ફલોત્થેન રસેન પરિપેષિતમ્ ।
અપસ્મારવિનાશાય યષ્ઠ્યાહ્નં સ પિબેત્
ઝ્યહમ્ ॥

ઝ્યહમિતિ એતસ્ય પાનાદિવસત્રયેનૈવાપસ્મારો-
પશમો ભવતીત્યભિપ્રાયઃ ॥

બ્રાહ્મીરસવચાકુષ્ઠશઙ્કપુષ્પીશૃતં ઘૃતમ્ ।
પુરાણં સ્યાદપસ્મારોન્માદગ્રહરં પરમ્ ॥

એતસ્ય પ્રક્રિયા । પુરાણં ગોઘૃતં પ્રસ્થમિતમ્
વચાકુષ્ઠશઙ્કપુષ્પીનાં સમુદિતાનાં કુડવમિતાનામ્
કલ્કેન પ્રસ્થમિતબ્રાહ્મીરસપિષ્ઠેન પચેત્ । બ્રાહ્મી-
ઘૃતમ્ ॥

કૂષ્માણ્ડકરસે સર્પિરષ્ટાદશગુણે પચેત્ ।
યષ્ઠ્યાહ્નકલ્કં તત્પાનમપસ્મારવિનાશનમ્ ॥

કૂષ્માણ્ડકઘૃતમ્ ॥

હૃત્કમ્પોઽક્ષિરજા યસ્ય સ્વેદોહસ્તાદિ-
શીતતા । દશમૂલીજલે તસ્ય કલ્યાણારૂપ્યં
પ્રયોજયેત્ । પશ્ચકોલં સમરિચં ત્રિફલા
વિઢસૈન્ધવમ્ કૃષ્ણાવિઢઙ્ગપૂતીકયવાનીધા-
ન્ધર્જારિકમ્ । પતિમુષ્ણામ્બુના ચૂર્ણં વ્રાત
શ્લેષ્મામયાપહમ્ । અપસ્મારે તથોન્માદેઽપ્ય-
ર્શસાં ગ્રહણીગદે । એતત્ કલ્યાણકં ચૂર્ણં
નષ્ટ્યાગ્રેશ્ચ દીપનમ્ ॥ પ્રંથબાહ્યમ્ ॥

દ્વૌ કીટમેદ્વૌ વિધિવદાનીય રવિવાસરે ।
કળ્પે શુજે વા સન્ધ્યાર્ય જયેદુગ્રામપસ્મૃતિમ્ ॥
અયન્તુ કીટો નદીતીરે સિકતામધ્યેતિષ્ઠતિ ॥

શિશુકુષ્ઠજલાજાજીછાલસુનવ્યોષહિઙ્ગભિઃ
વસ્તમૂત્રે શૃતં તૈલં નાવનં સ્યાદપસ્મૃતૌ ॥

જલં વાલકં અજાજી જીરકઃ વસ્તઃ છાગ ના-
વનં નસ્યમ્ ॥

ઉન્માદેષુ યદુદિષ્ટં પથ્યં નસ્યાજ્ઞનૌષ-
ધમ્ । અપસ્મારેઽપિ તત્સર્વં પ્રયોક્તવ્યં ભિ-
ષગ્વરૈઃ । મૃતસૂતાશ્નલોહશ્ચ શિલાગન્ધશ્ચ
તાલકમ્ । રસાઙ્ગનશ્ચ તુલ્યાંશં નરમૂત્રેણ
મર્દયેત્ । તત્ત્રોલદ્વિગુણં ગન્ધં લોહપાત્રેક્ષણં
પચેત્ । પશ્ચગુઙ્ગોન્મિતં મહ્યમપસ્મારહરં
પરમ્- । વ્યોષં સૌવર્ચલં હિઙ્ગુ નરમૂત્રેણ
સર્પિષા । પિબેત્કર્ષમિતં પશ્ચાદ્રસોઽયં ભૂત-
ભૈરવઃ ॥ ભૂતભૈરવનામા રત્નઃ કલ્પપસ્મારાધિકારઃ ॥

તેલ સાથે લસણુ, દૂધ સાથે શતા-
વરી, અને મધની સાથે બ્રાહ્મીના સ્વર-
સના સેવનથી સર્વ જાતના અપરમા-
રો મટે છે.

સર્પપ, સરગવો, અરણુ, અને અધે-
ડાનું ચૂર્ણુ ખાવાથી; અગર તેને ગોમૂત્ર-
માં વાટીને લેપ કરવાથી અપરમાર મટી
જાય છે.

સર્પપ, સરગવો, અરણુ, અને અધે-
ડાના કલ્ક સાથે યોગણા ગોમૂત્રમાં પ-
કાવેલા તેલના અભ્યંગથી અપરમારમાં
ઠીક થાય છે.

નગડના ઝાડ ઉપર થયેલા બીજ વૃક્ષ
ના રસનું નસ્ય દેવાથી અપરમારનો
મહારોગ તુરત નાશ પામે છે.

ગરૂડ તથા પારેવાંની ચરકો તથા
મણુશીળને આંજવાથી અપરમાર અને
ઉન્માદ અવશ્ય મટી જાય છે.

ઘોડાવજનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી, અને દૂધ ભાત જમવાથી, લાંબાકાળનો મહા ઘોર અપરમાર પણ મટી જાય છે.

જેઠીમધને કેહોળાના રસમાં વાટીને પીવાથી ત્રણ દિવસમાંજ અપરમાર મટે છે.

બ્રાહ્મીધૂત—વજ, કઠ, અને શંખાવળી મળીને સોળતોલા લેઈ ચોસઠ તોલા બ્રાહ્મીના રસમાં વાટી તે કલ્કથી પકાવેલ ગાયના ચોસઠ તોલા જૂના ઘીથી અપરમાર અને ઉન્માદ છેક મટી જાય છે.

કેહોળાના અઢારગણુ રસમાં જેઠી મધના કલ્ક સાથે પકાવેલ ઘી પીવાથી અપરમારનો નાશ થાય છે.

કલ્યાણક ચૂર્ણ—હૃદયમાં કંપ, નેત્રોમાં વ્યથા, પરસેવો, અને હાથ પગમાં શીતળતા હોય તો હશમૂલીના ચૂર્ણમાં કલ્યાણકચૂર્ણ મેળવીને ખવરાવવું. પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, ત્રિકુળા, બિડલૂણ, સૈંધવ, શાહુભૂંડ, વાવડીંગ, અજમે, કાકચિયા, ધાણુ, અને જીરાનું ચૂર્ણ કલ્યાણક કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ હશમૂલીના ઉના કવાથ સાથે પીવાથી વાયુ તથા કફના રોગો, અપરમાર, ઉન્માદ, અર્શ, અને મરડો મટી જાય છે; અને નાશ પામેલો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અથ બહારનો ઉપાય—નદીના કિનારે રેતીમાં રહેનારા એક જાતના કીડાનાં બેલિંગ રવિવારે લાવીને ગળામાં અથવા હાથમાં બાંધી રાખવાથી ઉગ્ર અપરમાર પણ મટી જાય છે.

શિગ્રાદિ નસ્ય—સરગવો, કઠ, વાળો, ભૂંડ, લસણ, સૂંઠ, મરી, પીપર, અને હિંગના કલ્કથી બકરાના મૂત્રમાં પકાવેલા તેલના નસ્યથી અપરમાર મટી જાય છે.

જે જે પથ્ય, નસ્ય, અંજનો, અને ઔષધો ઉન્માદો માટે કહેવાય છે, તે સર્વે ઉત્તમ વૈદ્યોએ અપરમારમાં પણ વાપરવાં.

ભૂતભૈરવરસ—પારો, અબ્જકલસ્મ, લોહલસ્મ, મણુશીળ, ગંધક, હરતાળ, અને રસવંતી સમ ભાગે લેઈ માણુસના મૂત્રમાં વાટી ગોળો કરી તેની આસપાસ બમણો ગંધક ભરીને એક લોઢાના વાસણમાં ક્ષણમાત્ર પકાવવાથી ભૂત ભૈરવ રસ થાય છે. તે પાંચ રતિભાર ખાવાથી અપરમારનો તે ઉત્તમ ઉપાય છે. આ રસ ખાઈને સૂંઠ, મરી, પીપર, અને હિંગ મળીને એક તોલો લેઈ માણુસના મૂત્રની તથા ઘીની સાથે પીવાં.

॥ इति अपस्माराधिकार संपूर्णः ॥

વાત વ્યાધિનો અધિકાર.

વાત વ્યાધિઓનાં નિદાનો.

कपायकदुत्तिकप्रमितरुक्षलवृक्षतः पुरः
पवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमाद-
नशनात्तथा निधुवनाच्च धातुक्षयान्मलादि-
परिधारणान्मदनशोकचिन्ताभयैः । अति-
क्षतजमोक्षणाद्द्रक्तातिमांसक्षयादतीव व-
मनाच्चृणामतिविरेचनादामतः । पयोदसमये

दिनक्षणदयोस्त्वृतीयांशयोजरामतिगते शिते
शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे स्तोतांसि
रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति
विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥

अमितं अत्र वैपरीत्येनोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वाळ्वन्नम् । अ-
तिपुराण शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवाम्यपि
वातज्ञानि । यत आह गुणरत्नमालायाम् ॥

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकश्यामाकमुद्गा-
ढको निष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटा मङ्गल्यकः
कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका-
तीनीति लोके त्रिपुटः खेसारी सतीनः कलायः ।
निष्पावो राजमापः वोडा इति लोके । मकुष्टकः
मोठ इति लोके । वरटा वरटिका वरै इति लोके
मङ्गल्यः मसूरी । पुरः पवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गाव्रणात् । यत उक्तम् । वायोर्धातु-
क्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति । पयोदसमये
वर्षासु । जरामतिगते शिते भुक्तेऽतीवजीर्णतां
गते देहे स्तोतांसि इत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता कषा-
यादिभिर्हेतुभिः । वर्षादिसमये हेतुभूते बली अ-
निलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् ते
रोगाः कथ्यन्ते ॥

शिरोग्रहोऽल्पकेशताजृम्भात्यर्थं हनुग्रहः ।
निह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्त्वश्च मूक-
ता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञ-
ता । बाधिर्यं कर्णनादश्च स्पर्शाज्ञत्वं यथा-
र्दितम् । मय्यास्तम्भोऽत्र गणितो बाहुशो-
षोऽपबाहुकः । वर्णिता चैव विश्वाची

उर्ध्ववात उदीरितः । आध्मानश्च प्रत्या-
ध्मानं वाताष्टीला प्रत्यष्टीला । तूनी च प्र-
तितूनी च वह्नैवैषम्यमेव च । आटोपः
पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलं तथैव च । मुहुश्च
मूत्रणं मूत्रनिग्रहो मलगाढता । पुरीषस्या-
प्रवृत्तिश्च गृध्रसी च ततः परा । कलाय-
स्वञ्जता वापि स्वञ्जता पङ्कता तथा ।
कोष्ठुशीर्षिकखल्यौ च वातकंटक एव च ।
पादहर्षः पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डापतानकः ।
अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः ।
आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुञ्जकः ।
अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातो खिलाङ्गकः ।
कम्पः स्तम्भो व्यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं
तथा । रौक्ष्यं कार्श्यश्च कार्ण्यश्च शैत्यं
लोम्नाश्च हर्षणम् । अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः
शिरासङ्कोच एव च । अङ्गशोषश्च भीरुत्वं
मोहश्च चलचित्ता । निद्रानाशः स्वेदना-
शो बलहानिस्तथैव च । शुक्रक्षयो रजो-
नाशो गर्भनाशः परिभ्रमः । एतएवाशी-
तिसंख्या रोगा योगेन रूढितः । वात-
व्याधीति नामानो मुनिभिः परिकीर्तिताः ॥

एत एव शिरोग्रहादय एव योगेन वाताद्व्या-
धिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि
प्रसङ्गः स्यादत आह । रूढितः प्रसिद्धितः शि-
रोग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाप्रसिद्धा न तु
वातज्वरादयः ॥

तूरां तीष्ठां, ऋष्यां, प्रभाषु वगैरनां
इक्ष, अक्ष, अने अहु अनुनां अत्र आ-

વાથી, પૂર્વદિશાનો પવન, જાગરણ, પા-
ણીમાં તરવું, વાગવું, અને શ્રમથી; ટાઢ,
ભૂખ, અતિ મૈથુન, ધાતુક્ષય, અને મળા-
દિન રોકવાથી; કામ, શોક, ચિંતા, ભય,
બહુ લોહી .જતું રહેવું, અને રોગને
લીધે થયેલા માંસના અત્યંત ક્ષયથી;
ઉલટી, બહુ વિરેચન, અને આમથી;
વર્ષાઋતુમાં રાત્રી તથા દિવસના ત્રીજા
ભાગોમાં, અત્ત જીર્ણ થયા પછી, અને
શિશિર ઋતુમાં; પ્રબળ થયેલા વાયુ શ-
રીરનાં ખાલી પડેલાં સ્ત્રોતોમાં ભરાઈને
આખા શરીરના કે શરીરના એકાદા ભા-
ગના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ગુણ રત્નમાળા નામના ગ્રંથમાં ક-
હેલું છે કે—“ નાનવી, મકાઈ, વટાણા,
ચણા, સામો, મગ, તુવેર, વાલ, મઠ,
કમુખાનાં બીજ, મસૂર, અને કોદરા, એ
ધાન્યો વાયુને વધારનારાં છે; આમથી
માર્ગનું આવરણ થાય છે, માટે આમથી
પણ વાયુના રોગો ઉત્પન્ન થવાનું ક-
હ્યું છે. બીજા ગ્રંથોમાં લખે છે કે—ધા-
તુના ક્ષયથી અને માર્ગના આવરણથી
વાયુ કોપે છે.

વાત વ્યાધિઓનાં નામો.

શિરોગ્રહ, અદ્યકેશતા, જૃંભા, હ-
નુગ્રહ, જિર્ણસ્તંભ, ગદ્ગદત્વ, મિન્મિ-
નત્વ, વાચાલતા, પ્રલાપ, રસાનભિન્નતા,
બાધિર્ય, કર્ણનાદ, સ્પર્શાક્ષત્વ, અર્દિત,
મન્યાસ્તંભ, બાહુશોષ, અપબાહુક, વિ-
શ્વાચી, ઉર્ધ્વવાત, આધ્માન, પ્રત્યાધ્માન,
વાતાષ્ઠીલા, પ્રત્યષ્ઠીલા, તૂની, વન્હિ વૈષ-
મ્ય, આટોપ, પાર્શ્વશુન્ન, ત્રિકશુલ, મુહુ-

મૂત્રણ, મૂત્રનિગ્રહ, મલગાઢતા, પુરીષા
પ્રવૃત્તિ, ગૃધ્રસી, કલાપખંજતા, ખંજ-
તા, પંચુતા, કોષ્ટુશીર્ષક, ખઢી, વાતકં-
ટક, પાદહર્ષ, પાદઢાહ, આક્ષેપકંટક,
વાત પિત્ત કૃતાક્ષેપ, કંડાપતાનક, અભિ-
ધાત કૃતાક્ષેપ, અંતરાયામ, બાહ્યાયામ,
ધનુર્વાત, કુખજક, અપતંત્ર, અપતાન, પ-
ક્ષાધાત, સર્વોગક, કંપ, સ્તંભ, વ્યથા,
તોદ, લેદ, સ્ફુરણ, રૌક્ષ્ય, કાર્શ્ય, કાર્ણ્ય,
શૈલ્ય, લોમહર્ષણ, અંગમર્દ, અંગવિભ્રંશ,
શિરાસક્રોચ, અંગશોષ, ભીડત્વ, મોહ,
ચલચિત્તા, નિદ્રાનાશ, સ્વેદનાશ, બલ-
હાનિ, શુક્રક્ષય, રક્તનાશ, ગર્ભનાશ,
પરિભ્રમ; આટલા એંશી રોગો યોગથી
થાય છે, તેને મુનિઓએ વાતવ્યાધિ
નામ આપેલ છે.

ઉપર કહેલા ૮૦ રોગોજ વાતવ્યા-
ધિમાં ગણાય છે; વાતજ્વરાદિ વ્યાધિને
વાતવ્યાધિમાં ગણવા નહી.

વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

મધુરલવણસામ્લક્ષિગ્ધનસ્યોષ્ણનિદ્રાગુ-
રુરવિકરબસ્તિસ્વેદસન્તર્પણાનિ । દહનજ-
લદરોષાભ્યક્કસંમર્દનાનિ પ્રક્રુપિતપવમાનં
શાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥

મધુર, ખારા, ખાટા, સ્નિગ્ધ, નર્ય,
ઉષ્ણ, નિદ્રા, ગુરૂ, તડકો, બસ્તિ, સ્વેદ,
સંતર્પણો, ડામ, વર્ષાદ, કોષ, અભ્યંગ,
અને સંમર્દન, વગેરે કોપ ખામેલા પવ-
નને શાંત કરે છે.

શિરોગ્રહનું લક્ષણ.

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃકુર્યાન્મૂર્દધરાઃ શિરાઃ

રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ સોડસાખ્યઃ સ્યા-
ચ્છિરોગ્રહઃ । મૂર્ધધરાઃ પ્રીવાગતાઃ સ પવનઃ
શિરોગ્રહઃ સ્યાદિત્યન્વયઃ । સ ચાસાખ્યઃ ॥

૨૪૮માં પેસીને વાયુ ડોકની શિરા-
ઓને રૂક્ષ, વેદનાવાળી, તથા કાળી કરી
નાંખે છે. આ શિરોગ્રહ અસાધ્ય છે.

શિરોગ્રહની ચિકિત્સા.

શિરોગ્રહે તુ કર્તવ્ય શિરાગતમરુત્ક્રિયા ।
દશમૂલીકષાપેણ માતુલુક્કરસેન ચ । શૃતેન
તૈલેનામ્બજઃ શિરો વસિતશ્ચ યુજ્યતે ॥

શિરોગ્રહ માટે શિરામાં પેટેલા વા-
યુની ક્રિયા કરવી. દશમૂલીનો ક્વાથ
અને બીજેશના ૨૪૮માં પકાવેલા તેલનો
અભ્યંગ તથા શિરોબસ્તિ દેવી.

જૃંભાનું લક્ષણ.

પીત્વૈકં શ્વાસમનિલઃ પુનસ્ત્યજતિ વેગ-
વાન । આલસ્યનિદ્રાયુક્તશ્ચ સ જૃમ્ભ ઇતિ
કથ્યતે ॥ જૃમ્ભશબ્દસ્ત્રિલિપ્તઃ તથા ચ જૃમ્ભસ્તુ
ત્રિપુ જૃમ્ભમિત્યમરઃ ॥

એક શ્વાસને પીને વાયુ તેને વે-
ગથી પાછો મૂકી દે છે, તે આળસ અને
નિદ્રા સહિત જૃંભા (બગાસાં) કહેવાય છે.

જૃંભાની ચિકિત્સા.

શુષ્કં વિપ્પલ્યૂષણં દીપ્યકશ્ચ સિન્ધુઞ્જ-
તં ચેતિ સર્વં પૃથગ્વા । તદ્રૂપં વા સૂક્ષ્મચૂ-
ર્ણીકૃતં વા જૃમ્ભારમ્ભસ્તમ્ભકૃત્ સ્યાત્તદેવા
જૃમ્ભાવેગે સમુત્પન્ને શોભને શયને નરમ્ ।
સ્વાપયેત્તેન નિગમાઞ્જૃમ્ભાવેગઃ પ્રજ્ઞામ્યતિ
જૃમ્ભાવેગઃ ક્ષયં યાતિ કદુતૈલેન મર્દનાત્ ॥

ભોજનાત્ સ્વાદુ ભોજ્યાનાં તથા તામ્બૂલ-
ભક્ષણાત્ ॥

સુંઠ, પીપર, મરી, અજમો, અને
સેંધવને બુદાં બુદાં અથવા લેળાં; આ-
ખાં પાખાંવાટીને અથવા ઝીણું ચૂર્ણ કરીને
તે ખાવાથી બગાસાં તુરત મટે છે.

બગાસાં શરૂ થાય કે તુરત સુંઠર
શયનમાં સૂઈ જવાથી તે શાંત થઈ
જાય છે.

સરસિયાં તેલના મર્દનથી, તથા મી-
ઠાં લોળનો જમવાથી, તથા નાગરવેલ્ય-
નાં પાન ચાવવાથી બગાસાં મટી જાય છે.

હનુગ્રહનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

જિહ્વાનિર્લેખનાચ્છુષ્કભક્ષણાદભિઘાતતઃ ।
કુપિતો હનુમૂલસ્યઃ સંસયિત્વાડનિલો હ-
નુમ્ । કરોતિ વિવૃતાસ્યત્વમથવા સંવૃતા-
સ્યન્નામ્ । હનુગ્રહઃ સ તેન સ્યાત્ કુચ્છા-
શ્ચર્વણભાષણમ્ ॥ સંસયિત્વા અથઃ કૃત્વા વિ-
વૃતાસ્યત્વં વ્યાત્તમુક્તવમ્ । નિર્લેખનં ઘર્ષણમ્ શુ-
ષ્કં જ્વળકાદિ સંવૃતાસ્યત્વં દન્તલગ્નતામ્ ॥

જીભ ઘસાવાથી, શુષ્ક પદાર્થો ખા-
વાથી, અને વાગવાથી કુપિત વાયુ હડ-
પચીના મૂળમાં રહીને હડપચીને નીચી
કરી નાંખીને મુખને બંધ કરી દે છે,
અથવા ખુદ્બુજ રાખી મૂકે છે; એથી
માંડ ચાવી તથા બોલી શકાય છે. આ
રોગને હનુગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

હનુગ્રહની ચિકિત્સા.

સંવૃતં ચિબુકં સ્તિગ્ધં સ્વિન્નમુન્નમયેદ્વિષ-
ક્ । વિવૃતં નમયિત્વા તુ કુર્યાત્પ્રાણામિહ

ક્રિયામ્ । પિપ્પલીમાર્દ્રકઞ્ચાપિ સશ્ચર્ય ચ મુદુર્મુદુઃ । નિષ્ઠિવેત્તતોયેન શોધયેદ્વદના-
ન્તરમ્ । નિષ્કુલ્યલસુનં સમ્યક્ સંશુચ તિલતૈલવત્ । સૈન્ધવેનાન્વિતં શ્વાદેદ્વદનુસ્ત-
મ્ભાર્દિતો નરઃ । રસોનગુટિકામાષવિદલં પરિપેષ્યઃ ચ । યોજયેત્ પિષ્ટિકાન્તાઞ્ચ
સૈન્ધવાર્દ્રકહિહુભિઃ । તતસ્તુ વટકાન્ કૃ-
ત્વા તિલતૈલે પચેચ્છનૈઃ । પક્ષયેતાન્યથા
વહિર્દેનુસ્તમ્ભાત્ સુત્રી ભવેત્ । અભ્યુજ્ય
પક્તૈલેન સ્વેદયેન્મૃદુનામિના । વસ્તિ વિ-
ધારયેન્મૂર્ધ્નિ તૈલેન પરિપૂરિતમ્ । સમૂલપ-
ત્રશાલાયાઃ પ્રસારણ્યાઃ શતં પલમ્ । સ-
મ્યક્ સંશુચ સલિલે દ્રોણમાત્રે પચેદ્ધિષક્ ।
સલિલસ્ય ચતુર્થાંશં કાર્યં સમવશેષયેત્ ।
તતઃ પલશતે તં કષાયં પુનઃ પચેત્ । પચે-
ત્પલશતં મસ્તુ કાઞ્ચિકં મસ્તુનઃ, સમમ્ ।
તતઃ શુદ્ધં પચેદ્ દુગ્ધં ગવ્યં તૈલાન્નનુર્ગુણ-
મ્ । ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં મધુકં સૈન્ધવં વ-
ચા । શતપુષ્પા દેવદારુ રાસ્ત્રાચ ગજપિ-
પ્પલી । પ્રસારણીભવં મૂલં માંતી રક્તઞ્ચ
ચન્દનમ્ । તથા વાતારિમૂલઞ્ચ લલામૂલઞ્ચ
નાગરમ્ । તૈલસ્ય ચાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્કા-
નિ સાધયેત્ । નામ્ના પ્રસારણીતૈલં વિ-
રુચ્યાતં તત્પ્રયુજ્યતે । પાને નસ્યે શિરોવસ્તૌ
મર્દને સ્વેદને તથા । પ્રયુક્તં વાતજાન્ રો-
ગાન્ સર્વાનપિ વિનાશયેત્ । વિશેષતો હ-
નુસ્તમ્ભં જિઘ્ઘાસ્તમ્ભં તથાર્દિતમ્ । ગદ્ગદ-
ત્વઞ્ચ વિશ્વાર્ચી મન્યાસ્તમ્ભાપચાહુતૌ ।
ત્રિકશૂલં ગૃધ્રસીઞ્ચ સ્વજતાં પદ્મુતાં તથા ।

કલાયસ્વજતાં સ્વજતં સ્તમ્ભં સક્લોચભેવ
ચ । આન્તરં વાહ્યમાયામં તથા દંડાપતાન
કમ્ । ધનુર્વાતઞ્ચ કુઙ્ગત્વં વ્યપોહતિ ન
સંશયઃ । ક્ષીણાનાં સ્થિરાણાઞ્ચ વાતસ-
ક્લોચિતાત્મનામ્ । પ્રસારયેન્નતોઽન્નામિ તદુ-
ક્તૈષા પ્રસારણી ॥ પ્રસારણીતૈલમ્ ॥

મુખ બીડાઈ ગયું હોય તો સ્નેહન
તથા સ્વેદનથી હડપચીને ળચી કરવી,
અને મુખ ખુલ્લું હોયતો નીચી કરવી.

ખીપર તથા આદુ યાવી યાવીને
થુંકવું, તથા ગરમ પાણીથી મુખ ધોવું.

ફેતરાં કાઢીને લસણુને કચરીને
તલવું તેલ તથા સૈન્ધવ સાથે ખાવાથી
હનુગ્રહ મટી જાય છે.

અડદની પલાળેલી દાળ તથા લસ-
ણુની કળીને વાટીને તેમાં સૈન્ધવ, આદુ,
તથા હિંગ નાંખીને તેનાં વડાં કરી ત-
લના તેલમાં પકાવી, અગ્નિના બળ પ્ર-
માણે ખાવાથી હનુગ્રહ મટી જાય છે.

પાકા તેલનો અભ્યંગ કરી કોમળ
અગ્નિનો શેક કરીને માથા ઉપર તેલથી
ભરેલી બસ્તિ ધારણ કરવાથી હનુગ્રહ
મટી જાય છે.

પ્રસારણી તૈલ—મૂળ, પાન તથા શાખા
સહિત ૪૦૦ તોલા પ્રસારણી એટલે નારીને
કચરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ
પકાવી, ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં ૪૦૦
તોલા તેલ પકાવવું. પછી એ તેલને
કમસર ૪૦૦ તોલા દહિના પાણીમાં
તથા ૪૦૦ તોલા કાંજીમાં પકાવવું.
પછી ચોખ્ખા ગાયના દૂધમાં એ તેલને

પકાવવું. પછી ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જે-
લીમધ, સૈંધવ, વજ્ર, સૂવા, દેવદાર,
રાસ્ના, ગજપીપર, નારીનાં મૂળ, જટા-
માંસી, રતાંજળી, એરડાનાં તથા ખપાટનાં
મૂળો, અને સુંઠ, એ સર્વ મળીને તેલના
આઠમા ભાગ જેટલાં લેઈ, તેમનાં કઢક-
થી તે તેલને પકાવવું. આ પ્રસારણી
તૈલ પીવામાં; નસ્યમાં, માથાના બસ્તિ-
માં, મર્દનમાં, અને સ્વેદનમાં વાપરવાથી
સર્વ વાતવ્યાધિઓ નાશ પામે છે. વિ-
શેષે કરીને હુતુચ્છ્ર, જિઘ્રાસ્તંભ, અર્દિત,
ગર્જદત્વ, વિશ્વાચી, મન્યાસ્તંભ, અપઘા-
હુત, ત્રિકશૂલ, ગૃધ્રસી, ખંજતા, પંચુ-
તા, કલાપખંજતા, ખંજ, સ્તંભ, સં-
કેય, અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, દંડાપ-
તાનક, ધનુર્વાત, અને કુખજત્વનો નાશ
કરે છે, એમાં સંશય નથી. વાયુથી
અંગમાં સંકેય પામેલા, ક્ષીણ થયેલા,
અને વૃદ્ધ માણસોનાં અંગોને આ તેલ
સંકેય વગરનાં કરેછે, એટલા માટે
આ પ્રસારણી તૈલ કહેવાય છે.

જિઘ્રાસ્તંભનાં લક્ષણ.

વાગ્વાહિની શિરાસંસ્થો જિઘ્રાં સ્તમ્ભ-
યતેડનિલઃ । જિઘ્રાસ્તમ્ભઃ સતેનાન્નપાન-
વાક્યેષ્વનીશતા ॥ અનીશતાડસામર્થ્યમ્ ॥

વાણીને ચલાવનારી શિરામાં રહીને
વાયુ જીભને જડ કરી દે છે, એ જિ-
ઘ્રાસ્તંભથી ખાવા, પીવા, તથા બોલવામાં
હરકત થાય છે.

જિઘ્રાસ્તંભની ચિકિત્સા.

જિઘ્રાસ્તમ્ભે યથાવસ્થં વાતવ્યાધિચિ-

કિત્સિતમ્ । સામાન્યોક્તા ક્રિયા ચાત્રા-
ર્દિતસ્યાપિ હિતા મતા ॥

જિઘ્રાસ્તંભમાં અવસ્થાદિકને અનુસ-
રીને વાતવ્યાધિઓની જે સામાન્ય ચિકિ-
ત્સાઓ છે તે કરવી, તથા અર્દિતની
ચિકિત્સા પણ કરવી તે હિતકારી છે.

ગર્જદત્વ, મિન્મિનત્વ, તથા મૂકતા-
નાં લક્ષણો.

આવૃત્ય વાયુઃ સક્રફો ધમનીઃ શદ્ધવા-
હિનીઃ । નરાન્ કરોત્યવચનાન્ મૂકમિ-
ન્મિનગદ્ગદાન્ ॥ અવચનાન્ અત્ર ઈપદર્થે નજ્ઞ-
તેન ઈપદ્વચનાન્ સ એવ વાયુઃ પ્રવલ્લેષત્તદા મૂ-
કાન્ અવચનાન્ મિન્મિનાન્ સાનુનાસિકવચનાન્
ગદ્ગદાન્ હૃતપદવ્યઞ્જનામિધાયિનઃ કરોતીત્ય-
ન્વયઃ । એવાં સમાનાધિકારણત્વેડપિ દુષ્ટેરનુક-
ર્ષાદિના અદૃષ્ટવશાદ્વા ભેદો बोधव्यः ॥

શબ્દવાહિની ધમનીને કફ સહિત
વાયુ વીંટી વળીને માણસને ગર્જદ, ગુ-
ગણું બોલનાર, અને મૂંગાં કરી નાંખે
છે. (પદોનો તથા વ્યંજનનો લોપ થઈ
જાય એવું જે બોલવું તે ગદ્ગદ કહે-
વાય છે. ગુગણું એટલે નાકમાંથી બો-
લવું.) એ સઘળા ઉપદ્રવ થવાનું સ્થાન
એકજ છે; પણ દોષની અધિકતા પ્રમા-
ણે અથવા પ્રારબ્ધયોગથી રોગોના
લેહ થાય છે.

ગર્જદત્વાદિકની ચિકિત્સા.

પ્રસ્થં ઘૃતસ્ય પલિકૈઃ શિશુવચાલવળ-
ધાતકીલોઘ્રૈઃ । આજે પયસિ સપાઠૈઃ સિ-
દ્ધં સારસ્વતં નામ્ના । વિધિવદુપયુજ્યમાનં

જહગદ્દમૂકતાં ક્ષણાજિત્વા । સ્મૃતિમતિ-
મેધાપ્રતિભાઃ કુર્યાત્ સુસ્પષ્ટવાગ્મવતિ ॥

સારસ્વતે ધૃતમ્ ॥

સદશિદ્રાં વચાં કુપ્તં પિપ્પલી વિદ્યવમેષ-
જમ્ । અજાતી વાજમોદા ચ યદ્દીપધુરુ-
સૈન્ધવમ્ । એતાનિ સમભાગાનિ સૂક્ષ્મચૂ-
ર્ણાનિ કારયેત્ । તત્ત્વચૂર્ણં સર્પિષા લેપ્યં
પ્રત્યહં ભક્ષયેન્નરઃ । એકવિંશતિરાત્રેણ
મયેચ્છુતિધરો નરઃ । મેઘદુન્દુભિર્નિર્વૌષો
મત્તકોફિલનિસ્વનઃ ॥ કલ્યાણકાવલેહઃ ॥

સારસ્વત ધૃત--સરગવો, વજ્ર, સૈન્ધ-
વ, ધાવણી, લોહર. અને કાળીપાડ એ ચાર
ચાર તોડા લેઈ કડક કરી તે સાથે બક-
રીના દૂધમાં પકાવેલું દૂધ તોડા ધી
આરંભેન ધૃત કહેવાય છે આ ધીના
યોગ્ય વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગથી જડતા, ગ-
દ્ગદ્ વાળી, અને મૂંગાપાણુ; ક્ષણ-
માત્રમાં હણાઈ જાય છે; વાળી સ્પષ્ટ
થઈને સ્મૃતિ, મતિ, મેધા અને તર્કશક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે.

કલ્યાણકાવલેહઃ--હળદર, વજ્ર, ક-
ડ, પીપર, સૂંઠ, જીરું, જોડીઅજમોદ,
જેઠીમધ, અને સૈન્ધવનું મમલાગે જા-
રીક ચુર્ણ કરી તે નિત્ય ધીમાં ચાટવાથી
માણસ એકવીસ રાત્રી ઉપરની કહેલી
વાત પણ ન ભૂલે એવો, મેઘ તથા દુ-
હિ જેવા શબ્દવાળો, અને મદોન્મત્ત
કોયલાના જેવા શબ્દવાળો થાય છે.

પ્રલાપનું લક્ષણ.

સ્વહેતુકુપિતાદાતાદસંબદ્ધાન્નિર્ઝર્યકમ્ ।
વચનં યજ્ઞરોઽબ્રૂતે સ પ્રલાપઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી કુપિત થયેલા વાયુને
લીધે માણસ અસંખ્ય અને અર્થ રહિત
બકે છે, તેને પ્રલાપ કહે છે.

પ્રલાપની ચિકિત્સા.

સતગરવગતિકારેવતામ્બોદતિકાનલદ્વુ-
રગન્ધાભારતીઘારહૂરાઃ । મલયજદશમૂર્તી
શઙ્ખપુણ્યઃ સુપક્વાઃ પ્રલપનમપહન્યુઃ પાનતો
નાતિદૂરાત્ ॥ વણિકોડર પર્વટઃ નલદમુશીરં
ભારતી બ્રાહ્મી । હારહૂરા દ્રાક્ષાઃ ॥

તગર, ખડસલિયો, ગરમાળો, મેથ,
કડુ, કાળોવાળો, અ.સોંઠ, બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ,
ચંદન, દશમૂર્તી, અને શંખાવળીનો
ખડુ પરિપકવ કવાથ કરીને પીવાથી પ્રલાપ
તુરંત મટી જાય છે.

રસાજ્ઞાનનું લક્ષણ.

ભુજ્ઞાનસ્ય નરસ્યાન્નં મધુરપ્રમૃતીન્ રસા-
ન્ । રસજ્ઞા યન્ન જાનાતિ રસાજ્ઞાનં તદુ-
ચ્યતે ॥

અન્ન ખાતાં માણસને મધુર વગેરે
રસોનું જ્ઞાન જીભ પારખી શકતી નથી,
તેને રસાજ્ઞાન કહે છે.

રસાજ્ઞાનની ચિકિત્સા.

ઘર્ષેઞ્જિઘ્ઞાજ્ઞાનં સિન્ધુચૂર્ણઃ સામ્લ-
વેતસૈઃ । અમ્લવેતસકાભાવે ચુક્રં દાત-
વ્યપીરિતમ્ । કિરાતતત્ત્વકાકટ્ટી કુટજ-
મ્ય ફલં વચા । બ્રાહ્મીફલશ્ચ પાલાશં
સર્જિકા કૃષ્ણજીરકમ્ । પિપ્પલી પિપ્પ-
લીમૂલં ચિત્રં નાગરમૂષળમ્ । એપાં કલ્કૈ-
ર્મુદુર્ધર્ષેઞ્જિઘ્ઞિકામાર્દિકારસૈઃ । તેન સ-
મ્યગ્નિજ્ઞાનાતિરસના સકલાન્ રસાન્ ॥

કલ્કઃ* કિરાતતિક્તાદિર્જિહ્વાયાઃ શૂન્યતાં
હરેત્ ॥ બાધિર્યકર્ણનાદયોર્લક્ષણં ચિકિત્સાં ચ
તદધિકારે વક્ષ્યામઃ ॥

સૈંધવ, સુંઠ, મરી, પીપર અને અ-
મ્ભવેતસને જીભ ઉપર ધસવાં. અમ્ભવે-
તસ ન મળે તો ચૂકો લેવો.

કિરાત તિક્તાદિ કલ્ક.

કરિયાતું, કડુ, ઇંદ્રજીવ, વજ, પ્રાક્ષી,
ખાખરાનાં ફળ, સાજીખાર, કાળીજીરી,
પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સુંઠ, અને
મરીનો આદાના રસમાં કલ્ક કરીને જીભ
ઉપર વારંવાર ધસવાથી સારી રીતે સર્વ
રસોની ખબર જીભને પડી શકે છે. આ
કિરાતતિક્તાદિ કલ્ક જીભની જડતાને
મટાડે છે.

(ખાધિર્ય અને કર્ણનાદ વિષે કાનના
રોગોમાં કહેવામાં આવશે.)

ત્વકશૂન્યતાનાં લક્ષણ.

સ્પૃશ્યમાના ત્વચા યા તુ શીતોષ્ણં મૃદુ-
કર્કશમ્ । ન જાનાતિ બુધૈસ્ત્વક ચ શૂ-
ન્યેતિ પરિકીર્તિતા ॥

શીત, ઉષ્ણ, કોમળ, કઠણુ, વગેરે
સ્પર્શથી ત્વચાને ખબર ન પડે, તો વિ-
દ્વાનોએ તેને ત્વકશૂન્યતા કહેલ છે.

ત્વકશૂન્યતાની ચિકિત્સા.

સુસ્રવાતે ત્વમૃદુમોક્ષં કારયેદ્દુશોભિષક્
દદ્યાન્ન લવણાન્નારધૂમૈતલસમન્વિતઃ ॥

ચામડી જડ થાય તો વૈદ્યે રોગીનું
લોહી કઢાવી નાંખવું, તથા તેલ અને
સૈંધવ અગ્નિ ઉપર નાંખીને તેનો
ધૂમાડો દેવો.

અર્દિતનાં લક્ષણો.

ઉચ્ચૈર્વાહરતોડત્યર્થે સ્વાદતઃ કઠિનાનિ
ચ । હસતો જૃમ્ભતો મારાદિષમાચ્છયના-
સનાત્ । શિરોનાસૌષ્ઠિવિંકુલલાટેક્ષણસ-
ન્નિગઃ । અર્દયત્યનિલોવકમર્દિતં જનયે-
ત્તતઃ । વક્રીભવતિ વક્ષાર્દે ગ્રીવા ચાપ્ય-
પર્વસેતે । શિરશ્ચલતિ વાક્સજ્જો નેત્રાદી-
નાશ્ચ વૈકૃતમ્ । ગ્રીવાચિબુકદન્તાનાં ત-
સ્મિન્ પાર્શ્વે ચ વેદના । તમર્દિતમિતિ પ્રા-
હુર્વ્યાર્થિ વ્યાધિવિશારદાઃ ॥ વ્યાહરત વ-
દતઃ કઠિનાનિ પૂગફલાદીનિ વિષમાત્ શયના-
સનાત્ ગ્રીવાદિવૈપરીયેન શયનાદાસનાશ્ચ અર્દયતિ
પીડયતિ તતસ્તદન્તરમ્ અર્દિતં જનયત્ અર્દિતે
જાતે કિં સ્યાત્તદાહા વક્રીભવતિ ઇત્યાદિ અપર્વસેતે
વક્રી ભવતિ ચલતિ કમ્પતે વાક્સજ્જઃવાક્ નિરોધઃ
નેત્રાદીનામિત્યાદિશબ્દેન ભ્રૂગૂળનાભિકાદીનાં પ્ર-
હણમ્ વૈકૃત્યં વેદનાસ્ફુરણવ્રક્તવાદિ યસ્મિન્ પા-
ર્શ્વેડર્દિતં તસ્મિન્ પાર્શ્વે ગ્રીવાદીનાં વેદના ॥

વાતપિત્તાત્ક્રફાશ્ચ સ્યાત્ત્રિવિધં તત્સમા-
સતઃ । લાલાસાશ્ચો વ્યથા કમ્પઃ સ્ફુરણં
હનુવાગ્ગ્રહઃ । ઓષ્ઠયોઃ ક્વચિથુઃ શૂલચ્ચા-
ર્દિતે વાતજે ભવેત્ । પીતમાસ્યં જ્વરસ્ત-
ષ્ણા પિત્તજે મોહધૂપને । ગળ્ડે શિરસિ
મગ્ધાયાં શોથસ્તમ્ભઃ કફાત્મકે ॥

ઉચ્ચેશ્વરે બાલવાથી, કઠણુ પદાર્થો
ખાવાથી, ખડુજ હસવાથી, ખડુ ખગાસાં
ખાવાથી, ભાર ઉપાડવાથી, ડોક મરડીને
વિષમ રીતે સ્વાથી, અને વિષમ રીતે
બેસવાથી, માથું, નાક, હોઠ, હડપચી,
લલાટ, તથા નેત્રોના સંધિઓમાં રહેલ

વાયુ મોઢાને પીડે છે, તેથી અડદિયો વા થાય છે. એથી અરધું મોઢું વાંકું થઈ જાય છે, ડોક વાંકી થઈ જાય છે, માથું કંપે છે, બાલતાં અટકાય છે, અને નેત્ર, બ્રમર, ગાલ, અને નાકમાં પીડા, સ્ફુરણ, તથા વાંકાપણું થાય છે. જે બાળુએ વા નીકળે છે તે બાળુએ ડોક, હડપચી, તથા હાંતોમાં દરદ થાય છે. વ્યાધિ ઓળખવામાં પ્રવીણ વૈદ્યો આ રોગને અર્ધિત કહે છે. વાત, પિત્ત, અને કફ, એમ સાધારણ રીતે ત્રણ પ્રકારનો આ રોગ છે. વાયુથી અર્ધિત થયો હોય તો લાગ ઝરે છે, પીડા થાય છે, શિરાઓ ફરકે છે, હડપચી ઝડારી જાય છે, બાલતાં અટકાય છે, હોડ સૂજે છે, અને શુગ નીકળે છે. પિત્તથી અરદીત થયો હોયતો મોઢું પીશું પડે છે, જ્વર તથા તરશ અને મોહ થાય છે, અને ગરમી થાય છે. કફથી થયો હોયતો ગાલ, માથું, અને કંઠની બાળુની શિરાઓમાં સોજો થાય છે, અને તે અછડ થઈ જાય છે.

અર્ધિતની અસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્યાનિમિયાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તભાવિનઃ । ન સિધ્યત્યર્ધિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ॥ નિમિષાક્ષસ્ય નિમેષાસમર્થચક્ષુષઃ પ્રસક્તં પ્રકર્ષેણ લગ્નમ્ અવ્યક્તમ્ ભષિતું શીલં યસ્ય તસ્ય અર્ધિતં ન સિધ્યતિ ત્રિવર્ષં અતીતવર્ષત્રયમ્ । અથવા ત્રયાણાં ચક્ષુર્નાસામુચ્ચાનાં વર્ષઃ સ્ત્રાત્રો યત્ર તત્ર વેપનસ્ય કમ્પનશીલસ્ય તસ્ય ગાઢમતિશયેન ન સિધ્યતીત્યન્યયઃ ॥

નબળાઈ હોય, નેત્રો મટકાં મારી શકતાં ન હોય, અસ્પુટ, અને અવ્યક્ત ભાવ-

ણ થતું હોય, કંપ થયો હોય, રોગ ત્રણ વર્ષનો જૂનો હોય, અને નેત્ર, નાક તથા મોઢું સ્વતાં હોય તો તે અર્ધિત મટતોજ નથી.

અર્ધિતની ચિકિત્સા.

સ્નેહપાનાનિ નસ્યજ્ઞ મોઝ્યાન્યનિલવસ્તિ ચ । ઉપનાહાશ્ચ શસ્યંતે નાવનં વસ્ત્યોડિદંતે ॥ બલિત્ર શિરોવસ્તિરેવ ॥

દશમૂલકપાયેણ માતુલજ્ઞસેન વા । બલયા પશ્ચમૂલ્યા વા ક્ષીરં વાતાત્મકે હિતમ્ । પિષ્ઠં માંસઘૃતં જગ્ધ્વા નવનીતેન સોડિદંતી । ક્ષીરમાંસરસૈર્ધૃત્ત્વા દશમૂલીરસં પિવેત્ । અર્ધિતે પિત્તજે શીતાન્ સ્નેહાંશ્ચૈવ વિનિર્દિશેત્ । ઘૃતવસ્તિપ્રસેકશ્ચ ક્ષીરમેકં તથૈવ ચ । તિલ્લીભૂતાનનો મૂકો દાહવાન્ યોડિદંતો મંચેત્ । કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયાં તસ્ય વાતપિત્તવિનાશિનીમ્ । શ્લેષ્મભાગે ક્ષયં નીતે બૃહ્મણેઃ સમુપાચરેત્ । અર્ધિતે શોથસંયુક્તે વપનં ચ પ્રશસ્યતે । રસોનકલકં તિલતૈલમિશ્રં સ્વાદેન્નરો યોડિદંતરોગયુક્તઃ । તસ્યાર્ધિતં નાશમુપૈતિ શીઘ્રં વૃન્દં ઘનાનામિવ વાયુવેગાત્ ॥

અરદીતવાળાને સ્નેહપાનો, નસ્ય, વાતહર લોજનો, શિરોબસ્તિ, તથા વાતહર બંધારણો, એ સર્વ ઉત્તમ ઉપાયો છે.

વાતાર્ધિતમાં દશમૂલીના ક્વાથથી, બીજેરાના રસથી, અથવા ખપાટના કે પંચમૂલીના ક્વાથથી પકાવેલું દુધ પાવું તે સારું છે.

માંસ તથા ઘીને માખણ સાથે

ખાઇને દૂધ તથા માંસ રસનું ભોજન કરવું, અને પછી દશમૂલીનો રસ અર્દિતવાળા-એ પીવો જોઇએ.

પિત્તાર્દિકમાં શીતળ રનેહો દેવા, મા-થામાં ધીની બરતી દેવી, તથા વિશેષે કરીને તેને દૂધ આપવું.

અર્દિતમાં મુખ વાંકું થઇ ગયું હોય, દાહ થતો હોય, અને મૂંગો થઇ ગયો હોય તો તેને વાતપિત્તહર ઉપચારો કરવા.

કર્કાર્દિતમાં કફનો નાશ કરીને પછી પૌષ્ટિક પદાર્થો આપવા.

અર્દિત સાથે સોજા હોય તો ઉલટી કરાવવી એ સારી છે.

અર્દિતવાળાએ તલના તેલમાં લસ-ણનો કડક ખાવો. વાયુના વેગથી જેમ વાદળાં નાશ પામે છે. તેમ એનાથી અર્દિત રોગ તુરત નાશ પામે છે.

મન્યાસ્તંભનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

દિવાસ્વપ્નાસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ।

મન્યાસ્તમ્ભં પ્રકુરુતે સ એવ શ્લેષ્મણાવૃતઃ॥

આસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ। આસનેન સ્થા-નેન વાતિશયેન વિકૃતં ગ્રીવાદિવિકૃતં યથા સ્થા-દેવં ઉપરિ ભાગે યન્નિરીક્ષણં તેન સ એવ કુપિતો વાતઃ શ્લેષ્મણાવૃતઃ મન્યાસ્તમ્ભં કરોતિ ગ્રીવાયાઃ પશ્ચાદ્ભાગે ચતુર્દશ શિરા મન્યાસંજ્ઞાઃ તથા ચામ-રસિંહઃ। પશ્ચાત્ગ્રીવાશિરા મન્યા ઇતિ તાસાં સ્ત-મ્ભ કરોતિ ચ ॥

દિવસે સૂવાથી, વિષમ આસનાદિકથી, અને વિપરીત રીતે ઉઠ્યું જોવાથી, કફથી વીંટાયેલો વાયુ ડોકના પાછલા ભાગમાંની મન્યા નામની ચઉદશિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે. એ મન્યાસ્તંભ કહેવાય છે.

મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા.

દશમૂલીકૃતં કાયં પશ્ચમૂલયાપિ કલ્પિ-તમ્। રુક્ષં સ્વેદં તથા નસ્ય મન્યાસ્તમ્ભે પ્રયોજયેત્। તૈલેનાઝ્યેન વાગ્રીવામભ્યઝ્યા-ર્કદલૈરથ। एरण्डपत्रैर्वाछाय स्वेदयेद् ब-हुशो भिषक्। कुकुटाण्डद्रवैरुष्णैः सैन्धवा-ज्यसमन्वितैः। ગ્રીવાં સમ્પર્દયેત્તેન મન્યા-સ્તમ્ભઃ પ્રશામ્યતિ ॥

દશમૂલી કે પંચમૂલીનો ક્વાથ, રુક્ષ સ્વદેન, અને નસ્ય દેવાથા મન્યા-સ્તંભ મટી જાય છે.

ડોક ઉપર તેલ કે ધીનો અભ્યંગ કરીને આકડો કે એરડાનાં પાન ડોક ઉપર વીંટીને ઘણીવાર શેક કરવાથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે.

કુકડાંના ઈંડાના રસને જીનો કરી તેમાં સૈન્ધવ તથા ધી નાંખીને ડોકને ચોળવાથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે.

બાહુશોષનાં લક્ષણ.

અંસદેશે સ્થિતો વાયુઃ શોષયેદંસબન્ધ-નમ્। અંસબન્ધનશોષાત્ સ્યાદ્ બાહુશોષઃ સહેદનઃ ॥

ખભાના ભાગમાં રહેલો વાયુ ખભા-ના બન્ધનને સૂકવે છે, એથી કરીને વે-દનાવાળો બાહુશોષ (બાહુનું સૂકાવું) થાય છે.

બાહુશોષની ચિકિત્સા.

બાહુશોષે પિબેત્ મુક્ત્વા સર્પિઃ કર્ણાણકં મદત્। બલ્લામૂલમૃતં તોયં સૈન્ધવેન સમ-ન્વિતમ્। બાહુશોષકરે વાતે મન્યાસ્તમ્ભે ચ શસ્યતે

ખાહુશોષમાં જમ્યા પછી મહાક-
લ્યાણક ધૃત* પીવું.

ખાહુશોષમાં ખપાટના મૂળનો કવા-
થ સૈંધવ નાંખીને પીવો. મન્યાસ્તંભ
માટે પણ આ ઉપાય ઉત્તમ છે.

અપખાહુકનાં લક્ષણ.

શિરાઃ સક્ષોષ્ય બાહુસ્થાઃ સ કુર્યાદપવા-
હુકમ્ ॥ સવાયુઃ બાહુસ્થઃ શિરાઃ બાહુસ્થશિરાઃ ।

ખાહુમાંનો વાયુ ખાહુની શિરાઓને
સંકોચીને અપખાહુક નામનો રોગ ઉ-
ત્પન્ન કરે છે.

અપખાહુકની ચિકિત્સા.

પરમૌષધમપવાહુકમન્યાસ્તમ્ભોઽર્ધ્વજન્તુ-
ગતરોગે । શીતલજલેન નસ્યંતદુપશ્ચમે જિ-
ક્ષિની ચ પુરઃ । મૂલં બલાયાસ્ત્વથ પારિ-
મદ્રજં તથાત્મગુપ્તા સ્વરસં પિવેદ્વા । યુક્તીત
યો માષરસેન નસ્યં ભવેદસૌ વજ્રસમાન-
બાહુઃ ॥ બલાયા મૂલં કરકીકૃતં પિવેત્તથા પા-
રિમદ્રમૂલજ્વ । પારિમદ્રોઽત્ર ફરહદં વાતહરત્વાત્ ॥

માષાતસીયવકુરળકકળટકારીગોકળટદુ-
ળટકજટાકપિકચ્છુતોયૈઃ । કાર્પાસકાસ્થિ-
શળશીજકુલત્યકોલકાયેન વસ્તાપિશિતસ્ય
રસેન ચાપિ । શુષ્કા સમાગધિકયા શત-

* જે ભતની ઉપલસરી, નાનો તથા મો-
ટો સમેરવો, હળદર, દારૂહળદર, તગર, કપૂર
ભોરીંગણી, દાડમસાર, તાલીસપત્ર, નેપાળો,
ત્રિકુળા, ઉદ્રવારણાં, પશ્ચકાષ્ઠ, એળચી, નીલકમળ,
દેવદાર, મહાક, ચલુક્યાળ, વાવડીંગ, નાગકેશર,
નગડનાં ખીજ, ધકલો, અન્નમો, વજ, મોથ,
અને ચમેલીની કળીઓથી પકાવેલું ધી કલ્યાણક
ધી કહેવાય છે.

એપદેવરાતક.

પુષ્પવા ચ સૈરળદમૂલકપુનર્નવયા સરળ્યા ।
રાસ્નાબલામૃતલતા કદુકૌર્વિપકં માષાલ્ય-
મેતદવબાહુરંદિ તૈલમ્ ॥ માષતૈલમ્ ॥

ઠોકના કાંઠાની ઉપરના ભાગોના
રોગમાં, અપખાહુકમાં, અને મન્યાસ્તં-
ભમાં, ટાઢા પાણીનું નસ્ય દેવું, અને
તે શાંત થયા પછી જીંગિની તથા ગૂ-
ચળ આપવાં, એ ઉત્તમ ઉપાય છે.

ખપાટ અથવા પારિભદ્રનાં મૂળનો
કલ્ક, અથવા કોચાંનો સ્વરસ પીવાથી,
અને અડદના રસનું નસ્ય લેવાથી ખા-
હુઓ વજ જેવા થાય છે.

માષતૈલ—અડદ, જળસી, જવ, કાંટા-
શરિયો, ભોરીંગણી, ગોખરૂ, અરલુનાં
મૂળ, કોંચાં, વાળો, કપાશિયા, શણનાં
ખીજ, કળથી, અને મરી એ સર્વનો કવાથ;
ખકરાના માંસનો રસ; સૂંઠ, પીપર, સ-
વા, એરડાનાં મૂળ, સાટોડી, નારી, રા-
સ્ના, ખપાટ, ગળો, અને કકુ; આ સ-
ર્વથી પકાવેલું તેલ માષતૈલ કહેવાય છે,
અને તે અપખાહુકને મટાડે છે.

વિશ્વાચીનું લક્ષણ.

તલં પ્રત્યજ્જુલીનાં યા કળ્હરા બાહુપૃષ્ઠતઃ ।
બાહોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચી સા નિગચતે ॥

કળ્હરા મહાસ્નાયુઃ તલં હસ્તસ્યોપરિભાગં તલ-
શબ્દોઽત્ર ઉપરિવાચકઃ યથા ભૂમિતલમિતિ તેના-
યમર્થઃ । બાહુપૃષ્ઠતઃ બાહોઃ પૃષ્ઠં બાહુપૃષ્ઠમારમ્ય
તલં પ્રતિહસ્તતલં યાવત્લક્ષીકૃત્ય અજ્જુલીનાં ક-
ળ્હરાસ્તાઃ સન્દ્રૂપ્ય બાહોઃ પ્રસારણાકુશ્વનાદિકર્મ-
ક્ષયકરી ભવતિ સા ઇહ વાતવ્યાધિષુ વિશ્વાચી-
ત્યુચ્યતે બાહોરિતિ દ્વિત્વં સમ્ભવપરમ્ એકસ્મિન્નપિ
બાહૌ વિશ્વાચી ભવતિ ॥

ખાહુના પૃથ્વી તે હાથના ઉપરના ભાગ સૂધીની આંગળીઓની બહી નસોને દૂષિત કરીને અને ખાહુઓને લાંબા ડુંકા કરવામાં હરકત લાવનાર રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે.

વિશ્વાચીની ચિકિત્સા.

દશમૂલીબલામાષકાયતૈલાજ્યમિશ્રિતમ્ ।
સાયં શુક્ત્વા પિવેન્નસ્યં વિશ્વાચ્યામપવાહુ-
કે । માષસિન્ધુબલારાક્ષા દશમૂલકઠિફ્ફ-
ભિઃ । વચાશિવજટાહ્યાભિઃ સિદ્ધં તૈલં
સનાગરમ્ । ઉર્ધ્વં ભક્તાશનાદન્યાદ્વાહુ-
શોષાપવાહુકૌ । વિશ્વાચીમુદ્ગતાશ્ચાપિ પ-
ક્ષાઘાતં તથાર્દિતમ્ ॥ માષાદિતૈલમ્ ॥

દશમૂળી, બળદાણા, અડદ, એના ક્વાથમાં તેલ તથા ઘી મેળવીને, સાંજે જમીને તે ઉપર એનું નસ્ય લેવાથી વિશ્વાસી, આમ, અને અપખાહુક મટી જાય છે.

માષાદિ તૈલ—જમ્યા પછી અડદ, સૈંધવ, બળદાણા, રાસ્ના, દશમૂળ, હિંગ, વજ, અને બીલીનાં મૂળ, એથી પકાવેલ તેલ સૂંઠ સાથે લેવાથી ખાહુશોષ, વિશ્વાચી બહુ વધી ગયેલ હોય તે પણ, અને અપખાહુક, પક્ષાઘાત, અને અર્દિ-તનો નાશ થઈ જાય છે.

ઉર્ધ્વ વાતનાં લક્ષણ.

અધઃ પ્રતિહતો વાયુઃ શ્લેષ્મણા મારુતેન
ષ । કરોત્યુદ્ગારવાહુલ્યમૂર્ધ્વવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥

વાયુઃ સમાનવાયુઃ મારુતેનાપાનવાયુના સ્વહેતુ-
દુષ્ટેન અધઃ પ્રતિહતઃ અધો નિરુદ્ધઃ ॥

કંઈ તથા અપાનવાયુ સહિત દુષ્ટ થયેલો સમાનવાયુ પુષ્કળ ઓડકાર લા-
વે છે, તેને ઉર્ધ્વવાત કહે છે.

ઉર્ધ્વવાતની ચિકિત્સા.

માગા દશ વિશ્વાયાસ્તત્તુલ્યો વૃદ્ધદાર-
કસ્યાપિ । ત્રય एव च पथ्यायाश्चतुरंશं
हिજુ સંમૃષ્ટમ્ । एकः सैन्धवभागस्तत्तुल्यं
चित्रकश्चात्र । संबुद्धमूर्ध्वातं हन्त्येतच्च-
र्णितं शुकतम् ॥ अथ वृद्धदारकालाभे त्रिवृन्मूलं
ग्राह्यम् ॥

સૂંઠ ભાગ ૧૦, વરધારો અથવા નસોતરનું મૂળ ભાગ ૧૦, હરડે ભાગ ૩, શેકેલી હિંગ ભાગ ૪, સૈંધવ અને ચિત્રક એક એક ભાગ, એ ચૂર્ણ ખાવા-થી ઉગ્ર ઉર્ધ્વવાત પણ મટી જાય છે.

આધ્માનનું લક્ષણ.

સાટોપમત્યુગ્રજમાધ્માતમુદરં મૃશમ્ । આ-
ધ્માનમિતિ જાનીયાત્ ધોરં વાતનિરોધજ-
મ્ ॥ આટોપો ગુઢગુઢાશ્વદઃ મૃશમાધ્માતં વાત
પૂર્ણમત્ત્રાવત્ વાતનિરોધજં અધોવાતાનિરોધજમ્ ॥

અધોવાયુ છુટી નથી શકતો તો ગડ ગડાટ સહિત પવનથી ભરાયેલી ધમણની પેઠે પેટ બહુ ફુલી જાય છે; એ બચકર રોગ આધ્માન કહેવાય છે.

આધ્માનની ચિકિત્સા.

આપ્માને લક્ષ્મં પૂર્વે દીપને પાચનં તતઃ ।
ફલવર્તિક્રિયાં કુર્યાદ્વસ્તિકર્મ ચ શોધનમ્ ।
કર્ષમાત્રા ભવેત્ કૃષ્ણા ત્રિવૃતા સ્યાત્ પ-
લોન્મિતા । સ્વઘ્નાદપિ પલં ગ્રાહ્યં ચૂર્ણમે-

કત્ર કારયેત્ । મધુના ક્ષમિતં લિહ્યાચ્ચૂ-
ર્ણમાધ્માનનાશનમ્ ॥ નારાયણચૂર્ણમ્ ॥

દારુરૈમવતીકુષ્ઠગતાહાદિદુસૈન્ધવૈઃ લિમ્પે-
દુષ્ણૈરમ્લપિષ્ઠૈઃ શૂલાધ્માનયુતો દરમ્ ॥

હૈમવતી ષ્ઠા । દારુષ્ટકલેપઃ ॥

અમયાગ્વથો ધાત્રી વન્તી તિક્તતા સ્નુહી
ત્રિવૃત્ । મુસ્તા પ્રત્યેકમેતાનિ ગ્રાણાનિ પ-
લમાગ્રયા । તાનિ સકુટય સર્વાણિ જલા-
ઢકયુગે પચેત્ । તત્ર તોયેઽષ્ટમં ભાગં ક-
ષાયમવશેષયેત્ । નિસ્ત્વક્ જૈપાલત્રીજાનિ
નવાનિ પલમાગ્રયા । તનુવસ્ત્રધૃતાન્યેવ
તસ્મિન્ કાયે ક્ષનૈઃ પચેત્ । ઉવાલયે-
દનલં મન્દં યાવત્ કાયો ઘનો ભવેત્ ।
તતઃ સ્વચ્છે ક્ષિપેન્દ્રાગાનઘૌ જૈપાલત્રીજિતઃ ।
ભાગાન્ શ્રીભાગરાત્ દ્વૌ ચ મરિચાદ્દ્વૌ
ચ પારદાત્ । ગન્ધકાદ્દ્વૌ ચ તાનીહ
યાવદ્યામં વિમર્દયેત્ । રસો નારાચ-
નામાયં ભક્ષિતો રક્ષિતકામિતઃ । જલેન શી-
તલેનૈવ રોગાનેતામ્ વિનાશયેત્ । આધ્મા-
નં શૂલયાનાહં પ્રત્યાધ્માનં તથૈવ ચ । ઉ-
દાવર્તં તથા મુશ્મમુદરાણિ હરત્યસૌ । ધેમે
શાન્તે તુ યુજીત શર્કરાસરિતં દધિ । તત-
સ્તત્ સૈન્ધવેનાપિ તત્તો દધ્યોદનં મનાક્ ॥

મહાનારાય્ણો રસઃ ॥

આધ્માન માટે પ્રથમ લંઘન, પંછી
દીપન અને પાચન દેવાં. શુદ્ધામાં યોગ્ય
ઔષધોથી ખરડેલી વાટ ખોસવી, પીચ-
કાશી મારવી, અને શોષન દેવું.

નારાયણ ચૂર્ણ—એક તોલા . પીપર,
ચાર તોલા નસોતર, ચાર તોલા ખાંડતું ચૂ-
ર્ણ કરીને મધમાં એક તોલા જેટલું ચાટવાથી
આધ્માન (આક્રે) તુરત મટી જાય છે.

દારુષ્ટક લેપ—દેવદાર, વજ, કઠ,
સવા, હિંગ, અને સૈન્ધવને છાશમાં
વાટી ગરમ કરીને ચોપડવાથી પેટનું
શુળ તથા આક્રે મટી જાય છે.

મહાનારાય રસ—હરડે, ગરમાળો,
આમળાં, નેપાળો, કડુ, થોર, નસોતર
અને મોથ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા
લેઈ ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી,
આઠમા ભાગનું પાણી રહે એટલે તેમાં
છાદ્ય વગરનાં નવા નેપાળાનાં ખીજ
ચાર તોલા લઈ ઝીણા વસ્ત્રની પોટલીમાં
ખાંધીને ધીરે ધીરે પકાવવાં. ક્વાથ ધા-
ટો થાય ત્યારે ખરલમાં નાંખી તેમાં
આઠ ભાગ નેપાળાનાં ખીજ, ત્રણ ભાગ
સુંઠ, બે ભાગ મરી, બે ભાગ પારો,
અને બે ભાગ ગંધક નાંખીને એક પ-
હોર સૂધી ખલવાં. આ મહાનારાય રસ
ટાઢા પાણીમાં એક રતિભાર ખાવાથી
આધ્માન, શૂળ, આનાહ, પ્રત્યાધ્માન,
ઉદાવર્ત, શુદ્ધમ, તથા ઉદરના રોગો
મટી જાય છે. રોગનો વેગ મટી ગયા
પછી રોગીને દહિ અને સાકર તથા
સૈન્ધવ નાંખીને દહિં ભાત ખવરાવવો.

પ્રત્યાધ્માનનું લક્ષણ.

વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયોસ્થિતમ્ ।
પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્ કફવ્યાકુલિતા-
નિલમ્ ॥ વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં પાર્શ્વહૃદયે વિહાય

જાતં તદ્વાધ્માનં કફવ્યાકુલિતાનિલં કફેનાવ-
રુદ્ધવાતમ્ ॥

પડખાં તથા હૃદય સિવાય આમા-
શયમાંથી શરૂ થયેલું, કફ અને વાયુ
રોકાઈ ગયો હોય એવું આધ્માનજ પ્ર-
ત્યાધ્માન કહેવાય છે.

પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા.

પ્રત્યાધ્માને સમુત્પન્ને કુર્યાદ્વમનલક્ષ્ણે ।
દીપનાદીનિ યુક્તીત પૂર્વવદ્વસ્તિકર્મ ચ ॥

પ્રત્યાધ્માનમાં વમન, લંઘન, અને
દીપન, તથા પીચકારી દેવી.

વાતાષ્ટીલાનાં લક્ષણ.

નાભેરધસ્તાત્ સજ્જાતઃ સચ્ચારી યદિવા
ચલઃ । અષ્ટીલાવદ્ધનો ગ્રન્થિરૂર્ધ્વમાયત
ઉન્નતઃ । વાતાષ્ટીલાં વિજાનીયાદ્વહિર્માર્ગ-
નિરોધિત્રીમ્ ॥

અષ્ટીલા વર્તુલઃ પાષાણલ્ખણ્ડઃ આયતઃ દીર્ઘઃ
વાતાષ્ટીલેતિ સ્વરૂપપરં ન તુ વિશેષપરં વ્યાવર્ત્યા-
માવાત્ । વહિર્માર્ગનિરોધિનીં શિશ્ર્મભગગુદનિરો-
ધિનીં તેન મૂત્રમરુમલાવરોધઃ સૂચિતઃ ॥

નાભિની નીચે ગોળ પથ્થર જેવી
ઘાટી, હંચી, ઉપરના ભાગમાં લાંબી,
સ્થિર અથવા ચંચળ વાતાષ્ટીલા નામની
ગાંઠ થાય છે, તેથી લિંગ, યોનિ, અને
ગુદા રોકાઈ જાય છે, તેથી વિષ્ટા, મૂત્ર,
અને પવન અટકે છે.

પ્રત્યષ્ટીલાનું લક્ષણ.

एतामेव रुजा युक्तां वातविण्मूत्ररोधिनी
म् । प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थि-

ताम् ॥ एतामेव अष्टीलामेव जठरे तिर्यगुत्थि-
तामिति भेदः ॥

વેદના વાળી અને વાયુ તથા વિષ્ટા,
અને મૂત્રને રોકનારી ગાંઠ પેટમાં આડી
થાય છે, તે પ્રત્યષ્ટીલા કહેવાય છે.
વાતાષ્ટીલા તથા પ્રત્યષ્ટીલાની ચિકિત્સા.

अष्टीलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तर-
विद्रवेः । चूर्णं हिंवादिकञ्चात्र पिवेदुष्णे-
न वारिणा ॥

હિંજીગ્રન્થિકધાન્યનીરકવચાચઘ્યામિપા-
ઠાશટી વૃક્ષામ્લં લવણત્રયં ત્રિકટુકં ક્ષાર-
દ્વયં દાહિમમ્ । પથ્યા પૌષ્કરવેતસામ્લહ-
પુષા યોજ્યં તદેભિઃ કૃતં ચૂર્ણં ભાવિતમે-
તદાર્દ્રકરસૈઃ સ્યાદ્દીજપૂરદ્રવૈરિતિ ॥

ગુલ્મ તથા આંતર્વિદ્રધિની જે ચિ-
કિત્સા છે, તેજ અષ્ટીલામાં પણ કરવી,
અને હિંજવાદિ ચૂર્ણ ઉના પાણીમાં પીવું.

હિંજવાદિ ચૂર્ણ—હિંગ, પીપરીળ,
ધાણા, જીરું, વજ, અવક, ચિત્રક, કા-
ળીપાક, કચૂરો, કોકમ, ત્રિલવણ, ત્રિકટુ,
જવખાર, સાજીખાર, દાડમ, હરડે, એર-
ડાનાં મૂળ, અમ્લવેતસ, અને પલાશીનું
ચૂર્ણ આદું તથા બીજેરાંના રસોની ભા-
વના દેઇને તે ખાવું.

તુનીનું લક્ષણ.

अथो या वेदना याति वर्षोमूत्राश्रयो-
त्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी
नामतो मता ॥ उपस्थं शिश्रं भगञ्च ॥

ગુદા તથા મૂત્રાશયમાંથી ઉઠતી અને
લિંગ, ગુદા તથા યોનિને ભેદી નાંખતી

હોય એવી વેદના નીચે જતી હોય તેને તૂની કહે છે.

પ્રતિતૂનીનું લક્ષણ.

ગુદોપસ્થાંત્રિતા સૈવ પ્રતિલોમં વિધાવિ-
તા । વેગૈઃ પક્ષાશયં યાતિ પ્રતિતૂનીતિ
સોચ્યતે ॥

અધસ્તાદુપ્થિતોર્ધ્વગામિની વેગૈર્વેદનાવેગૈર્મુહુર્મુહુઃ
ઉત્પસ્યુપશમોપલક્ષિતૈઃ સા નામતઃ પ્રતિતૂની ॥

શુદ્ધ તથા ઉપસ્થમાંથી ઉઠીને અવ-
ળી દોડીને ઉઠતા તથા ખેસતા વેગોવાળી
વેદના પક્ષાશયમાં જતી હોય, તે પ્રતિ-
તૂની કહેવાય છે.

તૂની તથા પ્રતિતૂનીની ચિકિત્સા.

તૂન્યાશ્ચ પ્રતિતૂન્યાશ્ચ પ્રશસ્તાઃ સ્નેહવસ્ત-
યઃ । પિવેદ્રા સ્નેહલવણં પિપ્પલ્યાદિમથા-
મ્બુના । ઉષ્ણેન રામઠક્ષારં પ્રગાઢમથવા
ઘૃતમ્ ॥

તૂની કે પ્રતિતૂનીમાં સ્નેહની પિ-
ચકારી મારવી, અથવા તેલ અને સૈંધવ
પીવાં, અથવા પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ પીવો,
અથવા હિંગ અને જવખાર ઉના પા-
ણીમાં પીવાં, અથવા સારી પેઠે ઘી પીવું.

ત્રિકશુલનું લક્ષણ.

સ્ફિગસ્થનોઃ પૃષ્ઠવંશાસ્થનોર્યઃ સન્ધિસ્ત-
ત્રિકં મતમ્ । તત્ર વાતેન યા પીડા ત્રિક-
શૂલં તદુચ્યતે ॥

કુલાનાં બે તથા ખરડાનાં બે અસ્થિ-
ઓનો જે સંધિ છે, તે ત્રિક કહેવાય
છે, તેમાં વાયુની પીડા થાય છે, તે ત્રિક
શૂલ કહેવાય છે.

ત્રિકશુલની ચિકિત્સા.

કારયેદ્વાલુકાસ્વેદં ત્રિકશૂલે પ્રયત્નતઃ ।
યદ્વાધસ્તાત્ કરીષામિ ધારયેત્ સતતં ન-
રઃ । આભાશ્વગન્ધાહપુષા ગુહ્ચી શતાવરી
ગોધુરકશ્ચ રાસ્ના । શ્યામા શતાહા ચ
શટી યવાની સનાગરા ચેતિ સમં વિચૂર્ણ્ય ।
સર્વૈઃ સમં ગુગ્ગુલુમત્ર દદ્યાત્ ક્ષિપેદિદ્ધા-
જ્યઙ્ચ તદર્દ્ધભાગમ્ । તદ્ગ્રક્ષયેદર્દ્ધપિચુપ્ર-
માણં પ્રભાતકાલે પયસાથ યૂષૈઃ । મધેન
વા કોષ્ણજલેન ચાથ ક્ષીરેણ વા માંસર-
સેન વાપિ । ત્રિકગ્રહે જાનુહનુગ્રહે ચ વાતે
મુજસ્થે ચરણસ્થિતં ચ । સન્ધિસ્થિતે ચા-
સ્થિગતે ચ તસ્મિન્ મજ્જાસ્થિતે સ્નાયુગતે
ચ કોષ્ઠે । રોગાન્દ્વરેદ્વાતકફાનુવિદ્વાન્ વા-
તેરિતાન્ હૃદ્ગ્રહયોનિદોષાન્ । ભગ્નાસ્થિવિ-
દ્ધેષુ ચ સ્વજ્જતાયાં સમૃધ્સીકે સ્વલુ પક્ષ-
ઘાતે । મર્દાષધં ગુગ્ગુલુમેતમાહુસ્ત્રયોદશાન્
ભિષજઃ પુરાણાઃ ।

આમા બબ્બૂલઃ । તથા ચ । આમા બબ્બૂલપ-
ર્યાયઃ કાથિતઃ કોવિદૈરિહેતિ । इति त्रयोदशाङ्गो
ગુગ્ગુલુઃ ॥

ત્રિકશૂલ ઉપર પ્રયત્નથી રેતીનો શેક
કરવો, અથવા પદાંગ નીચે અડાયાંનો
અગ્નિ રાખીને અવિચ્છિન્ન શેક કરવો.

ત્રયોદશાંગ ગુગ્ગુલુ—ખાવળ, આસોં-
દ, પલાશી, ગળો, શતાવરી, ગોખરૂ,
રાસ્ના, નસોતર, સૂવા, કચ્છરો, અજમે,
અને મૂંડ સમભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરીને તેમાં
તે સર્વ ખરોખર ગૂગળ નાંખવો, અને
ગૂગળથી અરધું ઘી નાંખવું. આ ગૂગળ

સવારમાં- ઉઠીને દૂધ, યૂષ, મધ, ઉતું પાણી, સાદું પાણી, અથવા માંસરસ સાથે અરધા તોલા ભાર ખાવાથી ત્રિક-શલ, ગોઠણતું ઝલાઈ જવું, હનુશ્ચક્ર, જીભમાંનો વાયુ; તેમજ પગ, સાંધા, અસ્થિ, મનન, સ્નાયુ, અને કોઠામાંના વાયુઓ; વાત કફ તથા વાયુના રોગો, સ્તંભ, ચેનિદોષ, ભાંગેલાં અસ્થિનો રોગ, વીંધાયાનો રોગ, ખંજતા, ગૃધ્રસી, અને પક્ષાઘાત મટી જાય છે. પ્રાચીન વૈદ્યોએ આ ત્રયોદશાંગ ગુગુલુને વાયુના રોગો ઉપર મહોપધ તરીકે ગણેલ છે.

મુહુર્મૂત્રણ તથા મૂત્ર નિગ્રહનાં

નિદાન તથા લક્ષણો.

મારુતેઽવિગુણે વસ્તૌ મૂત્રં સમ્યક્ પ્રવર્તેતે । વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ તસ્મિન્ દુષ્ટે ભવન્તિ હિ ॥ અવિગુણે અનુલેમે વિકારાઃ વિવિધાઃ મુદ્ધઃ મુદ્ધર્મૂત્રાનિપ્રહાયઃ ॥

વાયુ દુષ્ટ ન થયો હોયતો મૂત્રાશય-માંથી મૂત્ર સારી રીતે નીકળી શકે છે, પણ વાયુ દુષ્ટ થાયતો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાયછે. (મુહુર્મૂત્રણ એટલે વારંવાર મુતરવું અને મૂત્રનિગ્રહ એટલે મૂત્રની અટકાયત.)

મુહુર્મૂત્રણ તથા મૂત્ર નિગ્રહની ચિકિત્સા.

बलामूर्वात्वचं चूर्णं ससितं कर्षसंपितम् ।
पिवेत् कुडवदुग्धेन मुहुर्मूत्रणशा तये । प-
थ्याविभीतधात्रीणां चूर्णं चूर्णं मृतायसः ।
मधुना सह संलीढं मुहुर्मूत्रणशान्तिकृत् ।
यवक्षारस्य चूर्णन्तु संयोज्य सितया सह ।
भक्षयेन्नियतं तस्य प्रशमेन्मूत्रानिग्रहः । कू-

ष्माण्डस्य तु बीजानि बीजानि त्रिपुसस्य
च । वस्तौ सन्धारयेत् तेन प्रशाम्येन्મૂત્રનિ-
ગ્રહઃ । આમલકયાશ્ચ કલ્કેન વસ્તિભાગં પ્ર-
લેપયેત્ । તેન પ્રશામ્યતિ ક્ષિપ્રં નિયમાન્મૂ-
ત્રનિગ્રહઃ । મેહનસ્યાથ યોનેર્વા મુત્રસ્યા-
મ્યન્તરે શનૈઃ । ઘનસારયુતાં વર્તિ ધાર-
યેન્મૂત્રનિગ્રહે ॥

ખળદાણુ, મોરવેલ્ય, અને તજતું ચૂર્ણ સાકર નાંખીને સોળ તોલા ભાર દૂધ સાથે એક તોલા જેટલું ખાવાથી મુહુર્મૂત્રણ (વારંવાર નીકળતું ખડું મૂત્ર) મટે છે.

ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ તથા લોહભસ્મ મધ માં ચાટવાથી મુહુર્મૂત્રણ મટે છે.

જવખાર અને સાકર ખાવાથી મૂત્ર-નિગ્રહ (મૂત્રની અટકાયત) અવશ્ય મટી જાય છે.

કોહોળાનાં ખીજ તથા કાકડીનાં ખીજ પેડુ ઉપર રાખવાથી મૂત્ર નિગ્રહ મટી જાય છે.

આમલીનો કલ્ક પેડુ ઉપર ચોપડવાથી મૂત્ર નિગ્રહ નક્કી તુરત મટી જાય છે.

લિંગ કે ચોનિના મુખમાં ધીરે ધીરે કપૂરની વાટ ખોસવાથી મૂત્ર નિગ્રહ મટી જાય છે.

ગૃધ્રસીનું લક્ષણ.

स्फिक्पूर्वोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घपदं क्रमात् ।
गत्रसीस्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफाभ्यां साविज्ञेया द्विविधा पु-
नः । वातजायां भवेच्चोदो देहस्यातीव व-
क्रता । जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्त-

બ્યતા મૃશમ્ । વાતશ્લેષ્મોદ્વવાયાન્તુ ગૌરવં
વહ્નિમાર્દવમ્ । તન્દ્રા મુખપ્રસેકશ્ચ ભક્તદ્વેષ-
સ્તથૈવ ચ ॥

ગૃધ્રસી સ્ફિગાદિપદાન્તમ્ સ્તમ્બરુક્તોદૈર્ગ્હાતિ
ક્રમાત્ વૃદ્ધિક્રમાત્ । તેન યથા યથા વર્દ્ધતે તથા
તથા સ્ફિગાદીન્યાક્રામતિ નાત્ર પ્રહ્ણે નિર્દેશકમ-
નિયમઃ । તથા મુહુઃ સ્પન્દતે સ્ફિગાદિષુ શિરા-
કમ્પં કરોતીત્યર્થઃ ॥

કુલાના સાંધાઓ, સાથળ, કમર, વાં-
સો, ગોઠણ, પીડીઓ, અને પગમાં સ્ત-
બ્ધતા; સોય લોંકાયા જેવી વેદના થાય;
અને કુલાનાં સાંધાઓની શિરાઓ વા-
રંવાર કંપ્યા કરે; એ રોગ ગૃધ્રસી કહે-
વાય છે. આ રોગ વધે છે તેમ કુલા
વગેરે સાંધાઓને તે વધારે દબાવે છે.
બાયુની તથા વાતકફની, એમ બે પ્રકારની
ગૃધ્રસી છે. વાયુનીમાં સોય લોંકાયા જેવી
પીડા થાય છે, દેહ બહુ વાંકો થઈ જા-
ય છે, અને પીડીઓ તથા સાથળ અને
ગોઠણના સાંધાઓની શિરાઓ બહુ કંપે
છે તથા ઝલાઈ જાય છે. વાતકફની
ગૃધ્રસી હોય તો ભારેપણું તથા મંદાગ્નિ
થાય છે. તન્દ્રા તથા મુખમાં પાણી આ-
વ્યા કરે છે, અને અન્ન ઉપર અરૂચિ
થાય છે.

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા.

ગૃધ્રસ્વાર્તે નરં સમ્યક્ રેકેન વમનેન વા ।
જ્ઞાત્વા નિરાયં દીપ્તાગ્નિં વસ્તિભિઃ સમુપા-
ચરેત્ । નાદૌ વસ્તિવિધિં કુર્યાદ્યાવદૂર્ધ્વં ન
શુદ્ધયતિ । સ્નેહોનિરર્થકઃ સ સ્યાદ્વસ્મન્યેવ
હુતં યથા । તૈલમૈરણ્ડજં પ્રાત્રર્ગોમૂત્રેણ પિ-

વેચ્ચરઃ । માસમેકં પ્રયોગોડયં ગૃધ્રસ્યુરુધ્ર-
દાપદઃ । તૈલં વૃતશ્ચાર્દ્રિકમાતુલ્યરસં સચુ-
ક્રં સગુદં પિવેદા । કટ્યુરુપૃષ્ઠત્રિકશૂલગુ-
લ્મગૃધ્રસ્યુદાવર્ત્તહરઃ પ્રયોગઃ । નિષ્કુષ્પૈર-
ણ્ડવીજાનિ પિપ્પા ક્ષીરે વિપાચયેત્ । સ-
ત્પાનન્તુ કટીશૂલે ગૃધ્રસ્યાં પરમૌપધમ્ ।
પરણ્ડમૂલં વિલ્વશ્ચ બૃહતી કણ્ઠકારિકા ।
કષાયોરુવકોપેતઃ પીતો વંક્ષણ વસ્તિજમ્ ।
ગૃધ્રસીજં હરેત્ શૂલં ચિરકાલાનુબન્ધિ ચ ॥
રુચકં સૌવર્ચલમ્ ॥

ગોમૂત્રૈરણ્ડતૈલાભ્યાં કૃષ્ણાચૂર્ણં પિવેચ્ચરઃ ।
દીર્ઘકાલોત્થિતાં હન્તિ ગૃધ્રસીં કફવાત-
જામ્ । સિંહાસ્યદન્તી કૃતમાલકાનાં પિવેત્
કષાયં રુવૃતૈલમિશ્રમ્ । યો ગૃધ્રસીનષ્ટગતિઃ
પ્રસુતઃ સ શીઘ્રગઃ સ્યાદ્ધિકિમત્ર ચિત્રમ્ ।
બૃહન્નિમ્બતરોઃ સારો વારિણા પરિપેષિતઃ ।
સ પીતો નાશયેત્ ક્ષિપ્રમસાધ્યામપિ ગૃધ્ર-
સીમ્ । શેફાલિકાદલૈઃ કાથો મૃદ્ધમિપરિ-
પાચિતઃ । દુર્વારં ગૃધ્રસીરોગં પીતમાત્રઃ
પ્રણાશયેત્ ॥ इति शेफालिका निर्गुण्डी ॥

રાસ્તાયાસ્તુ પલઞ્ચૈકં પશ્ચકર્ષાણિ ગુગ્ગુ-
લુઃ । સર્પિષા વટિકાં કૃત્વા ભક્ષયેત્ ગૃ-
ધ્રસીહરીમ્ ॥ રાક્ષા ગુમ્ફુલઃ ॥

રાસ્તામૃતારગ્વધદેવદારુત્રિકણ્ઠકૈરણ્ડપુન
ર્નવાનામ્ । કાથં પિવેન્નાગરચૂર્ણમિશ્રં જ-
હ્નોરુપૃષ્ઠત્રિકપાર્શ્વશૂલી ॥ इति राक्षससप्तककाथः ।
પથ્યાભિષીતામલકીફલાનાં શતં ક્રમેણ
દ્વિગુણાભિવૃદ્ધમ્ । પ્રસ્થેન યુક્તં ચ પલંક-
વાણાં દ્રોણે જલે સંસ્થિતમેકરાત્રમ્ । અ-

દ્વાવશિષ્ટં કથિતં કષાયં માણ્ડે પચેત્તત્ પુ-
નરેવ લૌહે । અમૂનિ વહેરવતાર્યં દયાહ-
વ્યાણિ સંચૂર્ણં પલાર્દકાનિ । વિદક્ષ્વ-
ન્ત્રિફાગુદ્વીકૃષ્ણાત્રિવ્રજાગરકોષણા
નિ ! યથેષ્ટચેષ્ટસ્ય નરસ્ય શીઘ્રં હિમામ્બુપા-
નાનિ ચ મોજનાનિ । નિષવ્યમાણો વિ-
નિહન્તિ રોગાન્ સગૃધ્રસીં નૂતનસ્વજાતાઞ્ચ ।
પ્લીહાનમુગ્રં જઠરાગ્નિગુલ્મં પાણ્ડુત્વકણ્ઠવામિ-
વાતરક્તમ્ । પથ્યાદિકો ગુગ્ગુલુરેષ નાર્મના
રુચાતઃ ક્ષિતાવપ્રમિતપ્રમાદઃ । વલેન ના-
ગેન સમં મનુષ્યં જવેન કુર્યાત્ તુરગેન તુ-
લ્યમ્ । આયુઃ પ્રકર્ષં વિદધાતિ ચક્ષુર્બલં
તથા પુષ્ટિકરો વિષદ્યનઃ । ક્ષતસ્ય સન્ધાન-
કરો વિશેષાદ્રોગેષુ શસ્ત્રઃ સકલેષુ તજ્જ્ઞૈઃ॥
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥

ગૃધ્રસીવાળાને સારી પેઠે વમન વિ-
શ્યનો આપીને આમરહિત તથા દીપ્તા-
ગ્નિવાળો કરવો. પછી રનેહની પિચકારી-
ઓ મારવી. જ્યાં સુધી અસ્તિક્રિયાથી
શુદ્ધ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી રને-
હની પિચકારીઓ રાખમાં હોમની પેઠે
વ્યર્થ જાય છે.

એક મહિના સુધી ગોમૂત્રમાં એરં-
ડિયું તેલ સવારમાં પીવાથી ગૃધ્રસી
તથા સાથળોનું જલ્લાવું મટી જાય છે.

તેલ, ઘી, આદાનો રસ, તથા ખીજે
રાના રસને મેળવીને તેમાં ચૂકાનો રસ
અથવા ગોળ નાંખીને પીવાથી કેડ, સા-
થળ, વાંસા, અને ત્રિકનાં શૂળો, ગુલ્મ,
ગૃધ્રસી, તથા ઉદાવર્ત, એ મટી જાય છે.

એરંડીને ફેલી, વાટી, દુધમાં પકા-

વીને પીવાથી કમરનાં શુળ તથા ગૃધ્રસી
ઉપર તે મહૌષધ રૂપ છે.

એરંડાનાં મૂળ, ખીલી, ખંને જાતની
ભોંરીંગણીઓ, એનો ક્વાથ સંચળ નાંખીને
પીવાથી સાથળોના સાંધાઓનાં તથા
મૂત્રાશયનાં શૂળો, અને ગૃધ્રસીનું શૂળ,
લાંબા કાળથી થયેલ હોય, તેપણુ તે
મટી જાય છે.

ગોમૂત્ર તથા એરંડિયા તેલમાં પી-
પરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી લાંબા કા-
ળની અને કદ્દ બાતે કરેલી ગૃધ્રસી હ-
ણાઈ જાય છે.

ગૃધ્રસીથી ચાલી નહી શકતો અને જડ
થઈ ગયેલો માણસ અરંડસી, નેપાળો,
અને ગરમાળાનો ક્વાથ એરંડિયું તેલ
નાંખીને પીએ તો તે અત્યંત જડપથી
ચાલનારો થાય છે, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

બકાનની અંતરછાદ્ય પાણીમાં વા-
ટીને પીવાથી અસાધ્ય ગૃધ્રસી પણ તરત
મટી જાય છે.

કોમળ અગ્નિથી પકાવેલ નગડનાં
પાનનો ક્વાથ પીવાથી અસાધ્ય ગૃધ્રસી
પણુ તુરતજ મટી જાય છે.

રાસ્નાગુગ્ગુલુ—ચાર તોલા રાસ્ના
અને પાંચ તોલા ગૂગળની ઘીમાં ગોળી
વાળીને ખાવાથી ગૃધ્રસી મટી જાય છે.

રાસ્નાસપ્તક ક્વાથ—રાસ્ના, ગળો,
ગરમાળો, દેવદાર, ગોખરૂ, એરંડો, અને
સાટોડીનો ક્વાથ; સંકનું ચૂર્ણ નાંખીને
પીવાથી પીંડીઓ, સાથળો, વાંસો, અને
પડખાંનાં શૂળો મટે છે.

પથ્યાદિ ગુગ્ગુલુ—૧૦૦ હરડે, ૨૦૦

બેડાં, ૪૦૦ આમળાં, અને ૬૪ તોલા ભાર ગૂગળને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખીને સવારે તેનો ક્વાથ કરી અરધું પાણી રહે એટલે તેને લોઢાના વાસણમાં પાછો ખીજવાર પકાવેા. પછી ઉતારીને તેમાં વાવડીંગ, નેપાળો, ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, નસોતર, પીપર, સૂંઠ, મરી, એનાં બે બે તોલા ભાર ચૂર્ણ નાંખવાં. આ પથ્યાદિ ગુગુલુ ખાનારે મન ગમતો વિહાર કરવો. તે ખાઇને ઉપર ટાઢું પાણી પીવું તથા લોજન કરવું. એથી ગૃધ્રસી, તુરતની ખંજતા, ઉગ્ર ખરલનો રોગ, શુલ્ભ, પાંડુરોગ, ચળ, ઉલટી, અને વાતરક્ત હણાઇ જાય છે. પૃથ્વી ઉપર પથ્યાદિ ગુગુલુ એ નામથી પ્રસિદ્ધ અપાર શક્તિવાળો આ ગૂગળ માણસને બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો કરે છે. આયુષ્ય વધે છે, નેત્ર બળવાન થાય છે, પુષ્ટિ થાય છે, ઝેર હણાય છે, ભાંગેલ સંધાય છે, અને વિશેષ કરીને તે સર્વ રોગો ઉપર ઉત્તમ ઉપાય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

ખંજતા તથા પંગુતાનાં લક્ષણો.

વાયુઃકઠ્યાશ્રિતઃ સક્થનઃ કઢરામાક્ષિપેશદા । **સ્વજ્ઞસ્તદા ભવેજ્જનતુઃપઙ્કુઃ સક્થનોર્દ્વયોર્વધાત્ ॥** સક્થનઃ કઠ્યાદિગુલ્ફાંતસ્ય કઢરાં મહાન્નાયું આક્ષિપેત્ । ગમનાદૌ કમ્પયેત્ વધાત્ ગમનાદિક્રિયાઘાતાત્ ॥

કમરમાં રહેલ વાયુ કમરથી ઘૂંટી સૂધીના ભાગના મોટા સ્નાયુને ખેંચે છે ત્યારે માણસ લાંગડો થઇ જાય છે. ક-

મરથી ઘૂંટી સૂધી ખંને સાધજોની ચાલવા વગેરેની ક્રિયા અટકે છે તેને પાંગળો કહે છે.

ખંજતા તથા પંગુતાની ચિકિત્સા.

उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्कमथापि च ।
विरेकास्थापनस्वेदगुग्गुलुस्नेहवस्तिभिः ॥

રોગ તુરતનો હોય તો વિરેચન, નિરૂહ અસ્તિ, સ્વેદનો અને સ્નેહનો કરીને, તથા ગુગળો ખવરાવીને મટાડવો.

કલાપ ખંજતાનું લક્ષણ.

कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते । **कलापखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥** ગમનારમ્ભે કમ્પતે એતસ્ય સ્વજ્ઞાદયમેવ ભેદઃ કલાપખજ્જ ઇતિ શાસ્ત્રે રૂઢા સંજ્ઞા ન તુ યૌગિકી ॥

ચાલતાં પગો ધ્રુજે અને સંધિખંધનો શિથિલ થાય, તે રોગ કલાપ ખંજતા કહેવાય છે.

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા.

क्रमः कलापखञ्जस्य खञ्जपङ्गोरिव स्मृतः । **विशेषात् स्नेहनं कर्म कार्यमत्र विचक्षणैः ॥**

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા ખંજતા અને પંગુતાના જેવીજ કરવી, વિચક્ષણ વૈદ્યે આ કલાપ ખંજતામાં વિશેષ કરીને સ્નેહન કરવું.

કોષ્ઠકશીર્ષનું લક્ષણ.

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्ठकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्ठकशीर्षवत् ॥
કોષ્ઠઃ શૂગલઃ ॥

વાયુ તથા રક્તથી ગોઠણના મધ્યમાં શિયાળના માથા જેવો બડો અને બહુ પીડાવાળો સોજો કોષ્ટકશીર્ષ કહેવાય છે.

કોષ્ટકશીર્ષની ચિકિત્સા.

ગુग्ગુલું ક્રોધુશીર્ષે તુ ગુદ્ગુચીત્રિફલામ્ભ-
સા । ક્ષીરેણૈરણ્ડતૈલં વા પિબેદ્વા શુદ્ધદાર-
કમ્ ॥

ગુગ્ગુલું શુદ્ધ કર્ષમિતં ગુદ્ગુચીત્રિફલામ્ભસા ।
ગુદ્ગુચીપથ્યાત્રિભીતામલકૈઃ સમુદિતૈશ્વતુઃકર્ષમિતૈઃ
પ્રસ્યમિતેન જઞેન પત્તકાકાથેનોષ્ણેન પલદ્વયમિ-
તેન ગુગ્ગુલું પિબેત્ । ઇરણ્ડતૈલં કર્ષમિતં ક્ષીરેણ
ગમ્યેન પલપરિમિતેન પિબેત્ શુદ્ધદારકચૂર્ણ વા
દુગ્ધેન ગમ્યેન પલચતુષ્ઠયમિતેન પિબેત્ ॥

રસૈસ્તિત્તિરમાસસ્ય પીતૈર્ગુગ્ગુલુંસંયુતૈઃ ।
વાતરક્તક્રિયાભિશ્ચ જડેજ્જમ્બૂકમસ્તકમ્ ॥

કોષ્ટકશીર્ષ થાયતો ચાર તોલા ત્રિ-
ફળાને ગળોના ક્વાથમાં શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ
પીવો; અથવા એરંડિયું તેલ દુધમાં પીવું.
અથવા વરધારે દૂધમાં પીવો. (એરંડિ-
યું પીવું હોયતો એક રૂપીઆ ભાર અ-
ને ગાયનું દૂધ ચાર રૂપીઆ ભાર લેવું.
વરધારાના ચૂર્ણ સાથે ૧૬ તોલા ગાયનું
દૂધ પીવું.)

તેતરના માંસનો રસ ગૂગળ સાથે
પીવો, અને વાતરક્તના ઉપાયો કરીને
કોષ્ટકશીર્ષને છૂટી લેવો.

ખડ્ગીનું લક્ષણ.

ખડ્ગી તુ પાદજહ્વોરુકરમૂલાવમોટિની ॥
અવમોટિની પરિવર્તનશીલા ॥

પગ, પીંડીઓ, સાથળ, અને હાથ-

નાં મૂળ ઠરડાઇ બાય છે તેને ખડ્ગી અ-
ડી કહેવાય છે.

ખડ્ગીની ચિકિત્સા.

કુપ્પસૈન્ધવયોઃ કલ્કશ્રુકતૈલસમન્વિતઃ । સુ-
સ્વોષ્ણો મર્દને યોજ્યઃ સ્વહ્લીશૂલનિવારણઃ ॥

કઠ અને સૈન્ધવના કલ્કમાં ચૂકો તથા
તેલ નાંખી જરા ગરમ કરીને શરીરે
ચોળવાથી ખડ્ગી ઉતરી બાય છે.

વાતકંટકનું લક્ષણ.

રૂપાદે વિષમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયો
યદા । વાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાહુર્વાતક-
ષ્ટકમ્ ॥

પગ વિષમ રીતે મૂકાઇ જવાથી કે
શ્રમથી ધુંટીમાં વાયુ પીડા કરે છે તે
વાતકંટક કહેવાય છે.

વાતકંટકની ચિકિત્સા.

રક્તાવસેચનં કુર્યાદમીક્ષ્ણં વાતકણ્ટકે ।
પિબેદેરણ્ડતૈલં વા દહેત્ સૂચીભિરેષ ચ ॥
અમીક્ષ્ણં પુનઃપુનઃ ॥

વાત કંટકમાં વારંવાર લોહી કઢા-
વવું અથવા એરંડિયું તેલ પીવું, અ-
ગર સોયના ડામ દેવા.

પાદદાહનું લક્ષણ.

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાશ્લક્ષ્મહિનોઽ-
નિલઃ । વિશેષતશ્ચંક્રમણે પાદદાહં તમાદિ-
શેત્ ॥

પિત્ત અને રક્તસહિત વાયુ પગમાં
દાહ કરે છે, અને ચાલતી વેળા વિશેષ
દાહ થાય છે. તેને પાદદાહ કહે છે.

આક્ષેપકના ચાર લેદો—પિત્ત સહિત વાયુથી, કફ સહિત વાયુથી, એકલા વાયુથી અને ચોથો અભિધાતથી, એમ ચાર પ્રકારોથી આક્ષેપક થાયછે.

દંડકાક્ષેપનું લક્ષણ—હાથ, પગ, માથું, વાંસો, તથા ઠાકું વાયુથી સ્તબ્ધ થઈ જઈને આપું શરીર લાકડી જેવું અઢકડ થઈ જાય, તે દંડકાક્ષેપ કહેવાય છે, અને તે વાયુથી થયેલો આક્ષેપક છે.

દંડાપત્તાનકાક્ષેપનું લક્ષણ—કફથી વીંટાયેલો વાયુ જ્યારે ધમનીઓમાં ફરે છે, ત્યારે તે ધમનીઓને દંડની પેઠે સ્તબ્ધ બનાવી દેછે, તેને દંડાપત્તાનકાક્ષેપ કહેછે.

આક્ષેપકોની ચિકિત્સા.

बलामूलकषायस्य दशमूलीशृतस्य च ।
यवकोलकुलत्थानां कायस्य पयसस्तथा ॥
अष्टावष्टौ स्मृता भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।
पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
तथा गुरुं सज्ज्वरसं सरलं देवदारु च ।
मज्जिज्ઢાં પચ્ચકં કુષ્ઠમેલાં કાલાઞ્ચ સારિ-
વામ્ ॥ માંસીં શૈલેયકં પત્રં તગરં સારિવાં
વચામ્ । શતાવરીમશ્વગન્ધાં શતપુષ્પાં પુ-
નર્નવામ્ ॥ તત્સાધુ સિદ્ધં સૌવર્ણે રાજતે મૃ-
ગ્મયેડપિ વા । પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્
સ્વન્નુગુતં નિધાપયેત્ ॥ એતન્મહાબલાતૈલં
પ્રયુક્તમવિલમ્બિતમ્ । સર્વાનાક્ષેપકાર્દીંસ્તુ
વાતવ્યાધીન્ વ્યપોહતિ ॥ દિક્કાં શ્વાસમ-
ધીમન્થં ગુલ્મં કાસં મુદુસ્તરમ્ । ષળ્માસા-
દુપયુક્તં તદન્નવૃદ્ધિઞ્ચ નાશયેત્ ॥ યથાબ-
લમલં માત્રાં સૂતિકાયૈ ચ દાપયેત્ । યા

च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
क्षीणवाते ममहते ह्यभिघातहते तथा । भग्ने
श्रमाभिपन्ने च सर्वथैतत् प्रयुज्यते ॥ एत-
द्धि राज्ञा कर्तव्यं कर्तव्यं राजपूजितैः ।
मुखिभिः सुकुमारैश्च धनिभिर्मानवैः सदा ॥

एकतः एकत्र आवाप्य प्रक्षिप्य ॥ इति महाब-
लातैलम् ॥

મહાબલા તૈલ—બળદાણુનાં મૂળનો કવાથ તથા દશમૂળનો કવાથ, એ દરેકના આઠ આઠ ભાગો; જવ, મરી, અને કળથીનો કવાથ આઠ ભાગ; આઠ ભાગ દુધ; અને એક ભાગ તેલ; એ સવને એક વાસણમાં નાંખીને તેમાં જીવનીય ગણના પદાર્થો, સૈન્ધવ, અગરૂ, રાળ, શરૂ, દેવદાર, મજૂઠ, પદ્મકાષ્ઠ, કઠ, એલચી, કાળી ઉપલસરી, જટામાંસી, શિલાજિત્, તમાલપત્ર, તગર, ઘોળી ઉપલસરી, વજ, શતાવરી, આસોંદ, સુવા, અને સાટોડી નાંખીને તે તેલને પકાવવું. આ મહાબલા તૈલને સોનું, રૂપું, અથવા માટીના વાસણમાં સારા બાંદોળસ્તથી રાખવું. આ તેલથી આક્ષેપક વગેરે સર્વ વાત રોગોનો નાશ થાયછે. હેડકી, શ્વાસ, અધિમંથ, ગુદમ, તથા ઉગ્ર ઉધરસનો પણ એથી નાશ થાય છે. છ માસમાં અંત્રવૃદ્ધિ પણ મટી જાય છે. બળ તથા દોષોને અનુસરીને સુવાવડી સ્ત્રીને પણ આ તેલની માત્રા દેવી. સ્ત્રીને ગર્ભ રાખવો હોય, અને વીર્યશય મટાડવો હોય, તેમને પણ આ તેલ સારો ઉપાય છે. ક્ષીણવાત, મર્મ સ્થળમાં વાગવું, ખીજ અભિધાતો, ભાંગેલા ઉપર, થાક ઉપર,

એ સર્વમાં પણ સર્વ રીતે આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે. રાજા, તેના માનપાત્ર લોકો, સુખી લોકો, તથા સુકુમાર અને ધનવાન લોકોએ હમેશાં આ તેલ કરી રાખવું જોઈએ.

અંતરાયામનું લક્ષણ.

અઙ્ગુલીગુલ્ફજઠરદ્વક્ષોગલસંશ્રિતઃ ।

સ્નાયુપ્રતાનમાનિલસ્તદાક્ષિપતિ વેગવાન ॥

વિષ્ટ્વાક્ષઃ સ્તબ્ધહનુર્મગ્નપાર્શ્વઃ કર્પં વમન ॥

અભ્યન્તરે ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ॥

યદા સોઽભ્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો બલી ॥

યદા સ બલી મારુતોઽભ્યન્તરાયામં કુરુતે તદ-
કુલ્પાદિસંશ્રિતોઽનિલઃ સ્નાયુરત્રોપલક્ષણં શિરાક-
ળયોરપિ પ્રહણમ્ । આક્ષિપતિ કમ્પયતિ તદા
સ માનવઃ વિષ્ટ્વાક્ષઃ સ્તબ્ધનેત્રઃ ભગ્નપાર્શ્વઃ ભગ્ન-
મિવ પાર્શ્વઃ યસ્ય સઃ ॥

બળવાન વાયુ અંતરાયામ કરેછે ત્યારે આંગળીઓ, ઘુંટી, પેટ, હૃદય, છાતી, અને કંઠમાંનો વેગ કરીને સ્નાયુઓ, શિરાઓ, તથા કંઠને પણ કંપાવે છે, એથી નેત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, દાઢી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પડખું ભાંગ્યા જેવું થઈ જાય છે, કફની ઉલટી થાય છે, અને માણસ છાતીએથી કમાનની પેઠે વળીને નમી જાય છે.

બાહ્યાયામનું લક્ષણ.

મહાહેતુર્બલી વાયુઃ સશિરાઃ સ્નાયુકળ્દ-
રાઃ । મન્યાઃ પૃષ્ઠાશ્રિતાઃ સંશોષ્યા-
નામયેદ્ભદ્રિઃ । યત્ર તં બહિરાયામં પ્રવદન્તિ

મિષગ્વરાઃ । તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહર્વક્ષઃક-
ટયૂરુમજ્જનમ્ ॥

વક્ષઃકટયૂરુમજ્જનમ્ તત્રાપિ યો વક્ષઃકટયૂરુન્ મુનક્તિ સંમર્દયતિ તમસાધ્ય પ્રાહુઃ ॥

મહાન કારણોથી પ્રબળ થયેલો વાયુ શિરા, સ્નાયુ, કંઠરાઓ, ઓડ તથા વાંસામાં હોય છે, તેમને સૂકવીને માણસને પીઠમાં ખાડો પાડીને વાંકોવાળી કમાનની પેઠે નમાવી દે છે, એ રોગને ઉત્તમ વૈદ્યોએ બાહ્યાયામ કહેલો છે. આ રોગ અસાધ્ય છે, અને છાતી, કમર, તથા સાથળનું મર્દન થતું હોય તો તે અત્યંત અસાધ્ય છે.

અંતરાયામ તથા બાહ્યાયામની

ચિકિત્સા.

બાહ્યાયામેઽન્તરાયામે વિધેયાર્દિતવત્
ક્રિયા ॥

અંતરાયામ તથા બાહ્યાયામની ચિકિત્સા અર્દિતના જેવી કરવી.

ધનુર્વાતનું લક્ષણ.

ધનુસ્તુલ્યો નમેદ્યસ્તુ સ ધનુઃસ્તમ્ભસંશ્લિ-
તઃ । વિવર્ણબદ્ધવદનઃ સ્વસ્તાક્ષો નષ્ટચેતનઃ ।
પ્રસ્વિદ્યંશ્ચ ધનુઃસ્તમ્ભો દશરાત્રં ન જીવતિ ॥

અન્તરાયામેઽઙ્ગુલ્યાદિષ્વાક્ષેપઃ સ્તબ્ધાક્ષત્વાદિકચ્ચ
ભવતિ । ધનુઃસ્તમ્ભે તુ ધનુર્વત્ નમનમાત્રમિલે-
તયોર્મેદઃ । વિવર્ણબદ્ધવદનઃ બંધોઽત્ર ચિબુકસ્ય
જ્ઞેયઃ ॥

ધનુષ્યની પેઠે નમી જવાય છે તેને ધનુઃસ્તંભ કહે છે. તેમાં ત્રિવર્ણ અને સુખ નમેલી હડપચીવાળું થાય છે, પર-

રેવાથી ભીંજાઈ જવાય છે, તથા બેભાની અને અંગોતું શિથિલપણું થાય છે. આ રોગવાળો દશ રાત્રીની અંદર મરી જાય છે.

અંતરાયામમાં આંગળીઓ વગેરે ખેંચાય છે અને આંખો સ્તબ્ધ થાય છે, પણ ધનુર્વાતમાં તો ફક્ત કમાનની પેઠે ઝળવું થાય છે. એટલો એ બેમાં ભેદ છે.

કુખજકનું લક્ષણ.

હૃદયં यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरूक् ।
कुक्षो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमा-
दिशेत् ॥

यदेत्युक्त्वा यदि वेति विकल्पार्थस्तेन न पुन-
रुक्तिदोषः । ननु अन्तरायामः क्रोडनतो भवति ।
बहिरायामः पृष्ठतो भवति ताम्यामस्य को भेदः ॥
उच्यते । अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवा-
न्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य च नमनमत्र तु हृदयं
गृष्टं वा शरीराद्वहिर्भवतीति भेदः ॥

ક્રમસર હૃદય અથવા પીઠને ઉંચાં કરી વેદના કરે છે તેવા રોગને કુખજ કહે છે. (કોઈ કહેશે કે છાતીમાંથી નમી જવાય છે તે અંતરાયામ અને વાંસામાંથી નમી જવાય છે તે બાહ્યાયામ એ બન્ને કરતાં કુખજમાં શી જુદાઈ છે ? તેનું સમાધાન કે-અંતરાયામ અને બાહ્યાયામમાં શરીર જેમનું તેમજ રહે છે. અને છાતીથી તથા વાંસામાંથી નમે છે, પરંતુ કુખજમાં તો છાતી અથવા વાંસા શરીરના ભાગથી બહાર નીકળી જાય છે. ધનુર્વાત તથા કુખજકની ચિકિત્સા. વાહ્યાયામેન્તરાયામે ધનુઃસ્તમ્ભે ચ કુ-

ब्जके । योज्यं प्रसारणीतैलं तेन तेषां श-
मो भवेत् । वातव्याधिषु सामान्या याः
क्रियाः कथिताः पुरा । कर्त्तव्या एव ताः
सर्वास्तैलमेतद् विशेषतः ॥

બાહ્યાયામ, અંતરાયામ, ધનુર્વાત, અને કુખજકમાં પ્રસારણી તૈલનો ઉપયોગ કરવાથી તેઓ મટે છે. વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા જે પ્રથમ કહેલી છે, તે સર્વે કરવી, અને તેમાં વિશેષમાં આ તૈલ છે.

અપતન્નનું લક્ષણ.

कुष्ठः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रप-
द्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ
च पीडयन् । धनुर्वभमयेद्रात्राण्याक्षिपेन्मो-
हयेत्तथा । स कृष्णादुच्छ्वसेदुच्चैः स्तब्धा-
क्षोऽथ निमीलकः । कपोत इव कृजेऽथ
निःसङ्गः सोऽपतन्त्रकः ॥

સ્થાનાત્ પકાશયાત્ ઊર્ધ્વં શિર ઉડિસ્ય આ-
ક્ષિપેત્ ચાલયેત્ અથ નિમીલકઃ । અથવા
નિમીલિતાક્ષઃ યત્રૈતાનિ ભવંતિ સોઽપતન્નકઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી કોપ પામેલ વાયુ સ્વસ્થાનથી જાયો ચઢે છે, અને હૃદયમાં જઈને ત્યાં તથા માથું અને લમણાંમાં પીડા કરીને ધનુષ્યની પેઠે ગાત્રોને ન-
માવી દે છે, તથા આક્ષેપ અને મોહ કરે છે; તેથી કષ્ટથી જાયો શ્વાસ ચાલે છે અને નેત્રો સ્તબ્ધ અને મિચીલિત થઈ જાય છે. કપોતની પેઠે ફૂજન કરે છે, તથા સંજારહિત થાય છે. આને અપતન્ન કહે છે.

અપતંત્રની ચિકિત્સા.

અથાપતન્ત્રકેનાર્તમાતુરં નાપતર્પયેત્ ।
નિરુદ્ધવસ્તિ વમનં સેવયેન્ન કદાચન ॥ શ્વ-
સનાઃ કફવાતાભ્માં રુદ્ધાસ્તસ્ય વિમોક્ષ-
યેત્ । તીક્ષ્ણૈઃ પ્રથમનૈઃ સંજ્ઞાં તામૃ મુવતા-
મુ વિન્દતિ ॥ શ્વસનાઃ પ્રશ્વાસોઽશ્વાસવદ્ધા ધમનીઃ ॥

મરિચં શિશુર્બીજાનિ વિદગ્નઞ્ચ ફળિજ્જ-
કમ્ । एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्यात् शीर्ष-
विरेचने ॥

ફળિજ્જકો મરુચકઃ ॥ ઇતિ મરીચાદિ નસ્યમ્ ॥
હરીતકી વચા રાસ્ના સૈન્ધવં સામ્લવેત-
સમ્ । घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतन्त्रकनाशनम् ॥
आम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यभीरितम् ॥

અપતંત્રવાળાને તૃપ્તિ વિરૂદ્ધ ક્રિયા-
ઓ કરવી નહિ, અને નિરૂદ્ધ બસ્તિ કે
વમન તો કદી કરાવવું નહિ; પણ કફ
તથા વાયુથી રોકાયેલી શ્વાસ ચલાવનારી
નાડીઓને તીક્ષ્ણ નસ્યો આપીને છુટી
કરવી, તેમ થવાથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

મરિચાદિ નસ્ય.

માથાને ખાલી કરવા માટે મરી,
સરગવાનાં ખીજ, વાવડીંગ, અને મરવાનું
ખારીક ચૂર્ણ સંધાડવું.

હરીતકયાદિ.

હરડે, વજ, રાસ્ના, સૈન્ધવ, અમ્લ-
વેતસ અથવા ચૂકો, ઘી, અને આદાના
રસથી અપતંત્રનો નાશ થાય છે.

અપતાનકનું લેક્ષણ.

દૃષ્ટિં સંસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ હત્વા કળ્થેન કૂ-

જતિ । हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति
माहावृते पुनः । वायुना दारुणं प्रादुरેके
तमपतानकम् । गर्भजातनिमित्तश्च शोणि-
तातिस्रवाश्च यः । अभिघातनिमित्तश्च न
सिध्यत्यपतानकः ॥

દૃષ્ટિં રૂપગ્રહણશક્તિ સંસ્તમ્ય નાશયિત્વા ॥

દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ જઈને સંજ્ઞારહિત
થઈ જવાય, કંઠમાં ઘોંઘાટ થાય, અને હૃદય
છૂટું થાય ત્યારે જરા સ્વસ્થતા થાય,
પણ પાછો તુરત મોહ થાય છે, આ વા-
યુનું દરદ અપતાનક કહેવાય છે. ગર્ભ
રહેવાથી, લોહી બહુ જવાથી, અને મા-
રથી થયેલ અપતાનક અસાધ્ય ગણાય છે.

અપતાનકની ચિકિત્સા.

અથાપતાનકે નાર્તમસુતાક્ષમવેપનમ્ ।
અત્વટ્પાપાતિનં ચૈવ ત્વરયા સમુપાચરેત્ ।
અપતાનકિને શસ્તં દશમૂલીઘૃતં જલમ્ ।
પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં જીર્ણે માંસરસૌદનમ્ ।
તૈલેન મર્દનં ચૈવ તથા તીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।
સ્ત્રોતોવિશોધનં પશ્ચાત્ સર્પિઃપાનં હિતં સ્મૃ-
તમ્ । હન્ત્યશ્ચક્તવતા પીતમમ્લં દધ્યપતા-
નકમ્ । મરિચેન સમાયુક્તં સ્નેહવસ્તિરથા-
પિ વા ॥

અપતાનકવાળાને નેત્રમાંથી પાણી
ઝરતાં ન હોય, કંપ થયો ન હોય, અને
ખાટલે પડ્યો ન હોય, તે પહેલાંથીજ
તેની ચિકિત્સા તુરત કરવી.

અપતાનકવાળાને દશમૂલીનો ક્વા-
થ પીપર નાંખીને પાવો. એ ક્વાથ પ-

ચી ગયા પછી માંસના રસા સહિત ભાત ખવરાવવો, તેલ ચોળવું, તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવું, અને પછી ઘી પાવું, એટલે સોતો સાફ થઈ જાય છે.

જમ્યા પહેલાં મરીનું ચૂર્ણ નાંખીને ખાટું દહિં પીવાથી અપતનક મટી જાય છે. રોગની પિચકારી મારવાથી પણ અપતનક મટી જાય છે.

પક્ષાઘાતનું લક્ષણ.

ગૃહીત્વાર્થ તનોર્વાયુઃ શિરાઃ સ્નાયુર્વિશો-
વ્ય ચ । પક્ષમન્યતમં હન્તિ સન્ધિચન્ધ્રાન્
વિમોક્ષયન્ ॥ કૃત્સ્નોઽર્ધકાયસ્તસ્ય સ્યાદ-
કર્મણ્યો વિચેતનઃ । एकाङ्गवातं तं केचिद-
न्ये पक्षवधं विदुः ॥

અર્ધમ્ અર્ધનારીશ્વરવત્ પક્ષં બાહુવાર્થોરુજઙ્ગાદિ-
ભાગમ્ । અન્યતમં વામં દક્ષિણં વા વિમોક્ષયન્
શિથિલીકુર્વન્ અર્કર્મણ્યઃ કર્માસગર્થઃ વિચેતનઃ
ઈપત્ સ્પર્શાદિ જ્ઞાનયુક્તઃ ॥

વાયુ શરીરનાં અરધા ભાગને પકડીને શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને સૂકવી નાંખીને, સંધિ બંધનોને ઢીલાં કરી નાંખીને, જમણા કે ડાબા પડખાને હણી નાંખે છે, તેથી અરધી કાયા તમામ રીતે કામ કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે, અને સ્પર્શ વગેરેનું જ્ઞાન પણ અલ્પ થઈ જાય છે, આ રોગને કેટલાક પક્ષાઘાત કહે છે, કેટલાક એકાંગવાત કહે છે, અને કેટલાક પક્ષવધ કહે છે.

દોષોના સંસર્ગનું વિવેચન.

દાહસન્તાપમૂર્છાઃ સ્યુર્વાયૌ પિત્તસમન્વિ-

તે । શૈત્યશોથગુરુત્વાનિ તસ્મિન્નેવ કફાવૃતે ॥

દાહો બાહ્યઃ સન્તાપઃ આમ્યન્તરઃ । एतल्लक्षण-
મન્યત્રાપિ વાતવ્યાધૌ બોદ્યવ્યં સામાન્યતો વાયા-
વિતિ નિર્દિષ્ટવાત્ ॥

જો વાયુ પિત્તસંયુક્ત હોય તો દાહ, સંતાપ, અને મૂર્છા થાય છે. તેમાં કફ હોય તો શીત, સોજ, અને ભારેપણું હોય છે.

પક્ષાઘાતની સાધ્યાસાધ્યતા.

શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કુરુમ્સાધ્યતમં વિદુઃ ।
સાધ્યમન્યેન સંયુક્તમસાધ્યં ક્ષયહેતુકમ્ ॥

શુદ્ધઃ કેવલઃ । અન્યેન પિત્તેન કફેન વા ।
ક્ષયહેતુકં ક્ષયો ધાતુક્ષયસ્તત્કુપિતવાતાનીભિત્તકમ્ ॥

ગર્ભિણીસૂતિકાચાલવૃદ્ધક્ષીણેષ્વસૃક્ષયે ।
પક્ષાઘાતં પરિહરેદ્વેદનારહિતો યદિ ॥

વેદનારહિતો યદીતિ મિત્તમસાધ્યલક્ષણમ્ ॥

એકલા વાતથી જ પક્ષાઘાત થયેલો હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે, બીજા દોષોના સાધ્ય છે, અને ક્ષય સહિત હોય તો તે અસાધ્ય છે. ગર્ભિણી, સુવાવડી, બાળક, વૃદ્ધ, નબળો, તથા રક્તક્ષમવાળાનો પક્ષાઘાત પણ અસાધ્ય છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. વેદના વગરના પક્ષાઘાતની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા.

માષાદિ કવાથ.

માષાત્મગુણાવાતાંરિવાઘ્યાલકજટામૃતમ્ ।
દિહુસૈન્ધવસંયુક્તં પક્ષાઘાતં ત્રિનાશયેત્ ॥ મા-
ષિકે દિહુસિંધુત્યે જરણાઘાસ્તુ શાણિકાઃ ॥

માષાદિકાથઃ ॥

પ્રત્યિકામિકળાશુષ્કીરાસ્ત્રાસૈન્ધવક-
લિકતમ્ । માષકાથઘૃતં તૈલં પક્ષાઘાતં વ્ય-
પોહતિ ॥ પ્રત્યિકાદિતૈલમ્ ॥

માષાત્મગુપ્તાતિવિષારૂઘ્નકરાસ્ત્રાશ્નતાહાલ-
વર્ણેઃ સુપિષ્ટૈઃ । ચતુર્ગુણે માષવલાકપાયે
તૈલં ઘૃતં હન્તિ હિ પક્ષઘાતમ્ ॥

इति माषादितैलम् ॥

અડદ, કૌચાં, એરડો, અને મહાબલા
નાં મૂળનો ક્વાથ હિંગ તથા સૈન્ધવ નાં-
ખીને પીવાથી પક્ષાઘાત મટી જાય છે.
હિંગ તથા સૈન્ધવ પાંચ પાંચ રતિભાર
તથા ૭૩ વગેરે હોય તો તે ચોવીસ
રતિભાર લેવાં.

અંથિકાદિતૈલ.

પીપરીમૂળ, ચિત્રક, પીપર, સૂંઠ,
રાસ્ના, અને સૈન્ધવનો કલ્ક નાંખીને અ-
ડદના ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતને
મટાડી દે છે.

માષાદિતૈલ.

અડદ, કૌચાં, અતિવિષ, એરડો રા-
સ્ના, સૂવા, અને સૈન્ધવનો કલ્ક નાંખીને
અડદ તથા બળદાણાના ચોગણા ક્વાથ-
માં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતને હણી નાંખે છે.

સર્વાંગવાતનું લક્ષણ.

સર્વાંગપવને ક્રુદ્ધે ગાત્રસ્ફુરણમ્જ્જને । વે-
દનાભિઃ પરીતાશ્ચ સ્ફુટન્તીવાસ્ય સન્ધયઃ॥
સન્ધયો વેદનાપરીતા યુતાઃ સ્ફુટન્તીવ ॥

આખા દેહમાં વાયુ ફોખે હોય તો
સર્વ શિરાઓ કંપે છે, ગાત્રો ભાંગી જા-
ય છે, અને વેદના યુક્ત સાંધાઓ ફાટી

પડતા જણાય છે. આ રોગ સર્વાંગવાત
કહેવાય છે.

સર્વાંગવાતની ચિકિત્સા.

સર્વાંગગતમેકાંગગતશ્ચાપિ સમીરણમ્ । તૈ-
લાવંગાહનં હન્તિ તોયવેગમિવાચલઃ ॥

પાણીના વેગને જેમ પર્વત હણે છે,
તેમ તેલની કોઠીમાં બેસવાથી સર્વાંગ-
વાત અને પક્ષાઘાત હણાઈ જાય છે.

ખાકીના વાતવ્યાધિઓ વિષે.

સ્થાનનામાનુરૂપૈશ્ચ લિઙ્ગૈઃ શેષાન્ વિનિ-
ર્દિશેત્ । સર્વેષ્વેતેષુ સંસર્ગ પિત્તાગ્નૈરુપલ-
ક્ષયેત્ । પ્રથમં હસ્વકેશત્વંતતો વાચાલતા-
પિ ચ । આટોપઃ પાર્શ્વશૂલશ્ચ પુરીષસ્યા-
તિગાઢતા । તથા મલાપ્રવૃત્તિશ્ચ કમ્પઃ સ્ત-
મ્બશ્ચ રૂક્ષતા । કાર્શ્ય કાષ્ણ્યશ્ચ શૈત્યશ્ચ
લોમહર્ષો વ્યથા તથા । તોદો ભેદઃ શિરા-
સ્ફૂર્તિરક્ષમર્દોઽન્ગશુષ્કતા । સઙ્કોચશ્ચાન્નવિ-
ભ્રંશો મોહશ્ચશ્ચલચિત્તતા । નિદ્રાનાશઃ સ્વે-
દનાશો બલહાનિશ્ચ ખીરુતા । શુક્રક્ષયો ર-
જો નાશો ગર્ભનાશઃ પરિશ્રમઃ ॥

આટોપો ગુડુગુડાશબ્દઃ । તોદઃ સૂચીવ્યધનેનેવ
પીડા । ભેદો વિદારણેનેવ વ્યથા । અન્નવિભ્રંશઃ અ-
ન્નસ્ય સ્થાનત્યાગેન સ્વલનં । નિદ્રાનાશો નિદ્રા-
ત્પત્ત્વમપિ । ગર્ભનાશઃ આમગર્ભપાતઃ ગર્ભશય્યા-
યાં વાતાધિષ્ઠાનાદ્ર્મર્માબ્રહ્મણમિતિ જૈજ્ઞટઃ । પરિ-
શ્રમઃ આયાસં વિના શ્રમઃ ॥

સ્થાન તથા નામો પ્રમાણે લક્ષણોથી
ખાકીનાવાત વ્યાધિઓને જાણી લેવા. એ

સર્વમાં પિત્ત વગેરેનો સંસર્ગ પણ સમજ લેવો. પ્રથમ હસ્વકેશત્વ, પછી વાચાલતા, આટોપ (પેટમાં ગડગડાટ થાય તે), પાર્શ્વશૂળ, પુરીષાતિગાઢતા (વિષ્ણાનું કઠણપણું), મલાપ્રવૃત્તિ (ઝાડાની કબજીયત), કંપ, સ્તંભ (શરીર અકડાઈ જાય તે), રૂક્ષતા, કાર્શ્ય (દુબળા પણું), કાષ્ઠ્ય (કાળા પણું), શૈત્ય (શીતળતા), લોમહર્ષ (રોમ ઉભાં થાય છે), વ્યથા, તોદ (શરીરમાં સોય લોકાયા જેવી પીડા), લેદ (શરીર ચીરાવા જેવી પીડા), શિરાસ્ફૂર્તિ, અંગમર્દ, અંગશુષ્કતા, સંકેચ, અંગવિભ્રંશ, મોહ, અચળચિત્તતા, નિદ્રાનાશ, સ્વેદનાશ, બલહાનિ, ભીરૂતા, શુક્લશય, રક્તનાશ, ગર્ભનાશ, અને પરિશ્રમ એટલા છે.

ખાડીના વાત વ્યાધિઓની ચિકિત્સા.

સામાન્યવાતરોગાણાં યા ચિકિત્સા પ્રવક્ષ્યતે । एषां सैव विधातव्या तयैते यान्ति संक्षयम् ॥

સામાન્ય વાતરોગોની જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તેજ આમાં પણ કરવાથી તેઓ શમે છે.

ખીજ પણ વિશેષ ભેદો.

एवं विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनेलः । हेतुस्थानविशेषेण भवेद्रोगविशेषकृत् ॥
एवंविधानि रूपाणि शिरोग्रहादीनि अशीतिः ॥

એ રીતે કોપ પામેલો વાયુ એંશી રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં હેતુ અને સ્થાન વિશેષથી ખીજ પણ રોગો થાય છે.

હેતુભેદો પ્રમાણે વાત વ્યાધિના ભેદ.

उदाने पित्तसंयुक्ते दाहो मूर्च्छा भ्रमः । अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता च कफावृते । प्रागे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते । दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यश्च कफावृते ॥ प्राणो हृदयाश्रयो वायुः ॥

સ્વેદો દાહસ્તૂપા મૂર્ચ્છા સમાને પિત્તસંયુતો કફેન સક્તે વિષ્મૂત્રે ગાત્રહર્ષશ્ચ જાયતે ॥

કફેન સંયુક્તે સમાને વિષ્મૂત્રે સક્તેડવરુદ્ધે મવતઃ । ગાત્રહર્ષો રોમાશ્ચઃ ॥

अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता । अधःक्राये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते ॥

ગુદાશ્રયોડપાનઃ ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः । स्तम्भोऽथ दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ दण्डक आक्षेपकभेदः ॥

પિત્ત સાથે ઉદાનવાયુ મળવાથી દાહ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, અને ગ્લાનિ, થાય છે; કફ સાથે મળવાથી પરસેવાનો નાશ, રોમહર્ષ, મંદાગ્નિ, અને શરીરમાં શીતતા થાય છે; પિત્ત સાથે પ્રાણવાયુ મળવાથી ઉલટી અને દાહ થાય છે; કફ સાથે મળવાથી દુર્બળતા, ગ્લાનિ, તંદ્રા, અને વૈરસ્ય થાય છે. પિત્ત યુક્ત સમાન વાયુથી સ્વેદ, દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા, એ થાય છે; કફ સહિત હોય તો વિષા મૂત્રની અટકાયત અને રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે. પિત્ત સાથે અપાન વાયુ મળે છે તો દાહ, ઉબ્બટા, અને મૂત્રમાં રક્તતા, એ થાય છે; કફ હોય તો નીચેના

શરીરમાં ભારેપણું તથા શીતપણું આવે છે. પિત્ત સાથે વ્યાનવાયુ હોય તો દાહ, હાથ પગ પછાડવા, અને ગ્લાનિ થાય છે; કફ સાથે હોય તો સ્તંભ, દંડકાક્ષેપ, શૂળ, અને સોજે હોય છે.

હેતુઓના ભેદોના વાત વ્યાધિઓની ચિકિત્સા.

વાતે સપિત્તે કુર્વીત વાતપિત્તહરીં ક્રિયામ્ । સકપ્તે તત્ર કુર્વીત વાતશ્લેષ્મહરીં ક્રિયામ્ ॥

પિત્ત સહિત વાયુમાં વાત પિત્ત હર ઉપાયો કરવા, અને કફ સહિત હોય તો વાત કફ હર ક્રિયાઓ કરવી.

સ્થાન ભેદો વિષે રસ વગેરે ધાતુઓમાં રહેલા વાયુનાં લક્ષણ.

ત્વગ્ રુક્ષા સ્ફુટિતા સુષ્પા કૃશા કૃષ્ણા ચ તુચ્ચતે । આતન્યતે સરાગા ચ સર્વરુક્ ત્વગ્મતેડનિલે ॥ સર્વરુક્ સત્ત્વગ્ન્યથા ત્વગ્મતે ત્વક્શબ્દેનાત્ર રસ ઉચ્યતે । ત્વગાવાર્યત્વાત્ તેન રસગતેત્યર્થઃ ॥

રુજસ્તીવ્રાઃ સસન્તાપો વૈવર્ણ્ય કૃશતા રુચિઃ ॥ માત્રે ચારુપિ મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસુગ્મતેડનિલે ॥ અરુચિ વ્રણાનિ મુક્તેત્યત્રાધ્યવસિતાદિત્વાત્ કર્તારિત્તઃ તેન મુક્તવતઃ સ્તમ્ભઃ સન્તર્પણેન રક્તદ્વદેઃ ॥

ગુર્વન્નં તુચ્ચતે સ્તબ્ધં દળ્ઘમુદિહંતં યથા । સરુક્ સ્તિમિતમત્યર્થ વાતે માંસસમાશ્રિતે ॥ દળ્ઘમુષ્ટિતાહિતામિત્ર તુચ્ચતે સ્તિમિતં નિશ્ચલમે-

ત્યર્થઃ । માંસમેદસોર્ગતવાતયોરેકાદિજ્ઞત્વમ્ અદૂરાન્તરેણ । પ્રત્યાસત્તેરાશ્રયપ્રમાવાત્ ॥

તથા મેદાશ્રિતઃ કુર્યાત્ ગ્રન્થીન્ મન્દરુજો વ્રણાન્ ॥ તથા મેદાશ્રિતઃ માંસગતવત્ । દરેણ પ્રત્યાસત્તેરાસિ રૂપાયા મેદાન્ન કુર્યાદ્ ગ્રન્થીનિત્યાદિર્વિશેષઃ ॥

મેદોડસ્થિર્વર્ણાં સન્ધિશૂલં માંસબલક્ષયઃ । અસ્વપ્નઃ પ્રવલા રુક્ ચ વાતે દુષ્ટેડસ્થિસંસ્થિતે । વાતે મજ્જાગતે પીડા ન કદાચિત્ પ્રશામ્યતિ ॥ મજ્જાગતેડસ્થિગતવત્ સ્યાત્ અયં વિશેષઃ પીડેતિ ॥

ક્ષિપ્રં મુચ્ચતિ વધ્નાતિ શુક્રં ગર્ભમથાપિવા । વિકૃતિં જનયેચ્ચાપિ શુક્રસ્થઃ કુપિતોડનિલઃ ॥ શુક્રં વધ્નાતિ સ્થલયસ્યેવ ન ગર્ભે ક્ષિપ્રં મુચ્ચતિ । આમેવ પાતયાતિ વધ્નાતિ મૂઢં કરોતિ ચ વાતદુષ્ટા શુક્રારબ્ધત્વાત્ વિકૃતિં શુક્રસ્ય વર્ણાન્તરત્વાદિરૂપામ્ ગર્ભસ્ય વિકૃતાન્ત્વાદિરૂપાં જનયતિ ॥

વાયુ રસમાં રહેલ હોય તો ચામડી રૂક્ષ, ફાટેલી, જડ, પાતળી, કાળી, સોઘથી ભોંકાયા જેવી, પીડાવાળી, લડખડતી, અને રતાશવાળી થાય છે; અને સાતે ત્વચાઓમાં પીડા થાય છે. વાયુ રક્તમાં રહેલ હોય તો તીવ્ર પીડા, સંતાપ, વર્ણતું બગડી જવું, દુર્બળતા, અરુચિ, શરીરમાં પ્રણો, અને જમ્યા પછી તૃપ્તિથી રક્ત વધવાથી સ્તબ્ધપણું થાય છે. વાયુ માંસમાં રહેલ હોય તો અંગતું ભારેપણું, લાકડી કે મુઠીના પ્રહાર જેવી વેદના, સ્તબ્ધત

માંસમાં વ્યથા, તથા તે નિશ્વળ થઈ જાય છે. વાયુ મેદમાં રહેલો હોય તો માંસમાં રહેલ વાયુના જેવાં જ લક્ષણો હોય છે, અને થોડી પીડાવાળી ગાંઠો અને ઘણો થાય છે. અસ્થિનો વાયુ દુષ્ટ હોય તો હાડકાંના સાંધાઓમાં ભેદ, સાંધાઓમાં શળ, માંસ અને બળનો ક્ષય, નિદ્રા ન આવવી, બહુ પીડા, એ થાય છે. મજ્જાના વાયુની પીડા કદી પણ મટતી જ નથી. વીર્યના વાયુના કોષથી વીર્યપાત થતો નથી, કાચા ગર્ભને પાડી નાંખે છે તથા મૂઠ કરી નાંખે છે, વીર્યનો વર્ણ બદલાવી નાંખવો વગેરે વિકાર કરે છે અને ગર્ભમાં અંગો બગાડી નાંખવાનો વિકાર કરે છે. વાયુથી દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેનો પાત કરે છે.

આ ભેદોની ચિકિત્સા.

વાયૌ ત્વગાશ્રિતે સ્નેહાભ્યંજનં સ્વેદશ્ચ કારયેત્ । રક્તસ્થે શીતલાન્ લેપાન્ વિરેકં રક્તમોક્ષણમ્ । માંસમેદોગતે વાતે સવિરેકં નિરુહણમ્ । અસ્થિમજ્જાગતે સ્નેહં વહિરન્તશ્ચ યોજયેત્ । કેતકનાગબલાતિબલાનાં યદ્દુલેન રસેન વિપક્વમ્ । તૈલમનલ્પતુપોદકસિદ્ધં મારુતમસ્થિગતં વિનિહન્તિ ॥

इति केतकादि तैलम् ॥

हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥

રસમાં રહેલા વાયુ માટે સ્નેહનો અભ્યંગ અને સ્વેદન કરવું; રક્તના વાયુ માટે શીતળ લેપો, વિરેચન, અને લોહી કઢાવવાનું કરવું; માંસ તથા મેદના વાયુ

માટે વિરેચન સહિત નિરૂદ્ધ અસ્તિ દેવી; અસ્થિ અને મજ્જામાંના વાયુ માટે બહાર તથા અંદર સ્નેહ આપવો.

કેતકાદિતૈલ—કેવડો, નાગબલા, તથા અતિબલાના ઘણા સ્વરસથી, અને ઘણા તુષોદકથી પકાવેલું કેતકાદિતૈલ વાપરવાથી અસ્થિમાં રહેલો વાયુ હણાઈ જાય છે. વીર્યમાં રહેલા વાયુ ઉપર આનંદ રાખવો, તથા બળ અને વીર્ય વધારનાર પ્રયોગો કરવા.

બીજા સ્થાન ભેદો.

વાતે કોષ્ટાશ્રિતે દુષ્ટે નિગ્રહો મૂત્રવર્ચસોઃ । બ્રધ્મહૃદ્દોગગુલમાર્ગઃ પાદર્શુલશ્ચ જાયતે ॥

(કોષ્ટલક્ષણમાહ) સ્થાનાન્યામાગ્નિપક્વાં મૂત્રસ્ય રુધિરસ્ય ચ । હૃદુન્દ્રકઃ ફુન્ફુસશ્ચ કોષ્ટં ઇત્યભિધીયતે ॥

उन्द्रकः पोठ इति लोके । एतेन कोष्ठशब्देन सर्व एवाशयाः कथ्यन्ते । तथापि विशेषार्थमामाशयादिगतवातलक्षणान्यपि पृथक् वक्ष्यन्ते ॥

(અથ તસ્ય ચિકિત્સા) પાચનીયૈ રસૈર્ધુક્તૈરન્યૈર્વા પાચયન્મલાન્ । વિશેષતઃ પિબેત્ ક્ષીરં નરઃ કોષ્ટગતેઽનિલે ॥

(અથામાશયગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ—) હૃત્પાદર્શોદરનાભીરુક્તૃષ્ણોદ્ધારવિમ્બવિકાઃ । કાસઃ કળ્ઠસ્ય શોષશ્ચ શ્વાસશ્ચામાશયેઽનિલે ॥

(આમાશયસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ) । નાભિસ્તનાન્તરં જન્તોરાદુરમાશયં બુધાઃ ॥ ઇતિ ॥

(અથ તસ્ય ચિકિત્સા) આમાશ-

यस्थे स्त्वनिले प्रशस्तं प्राग् लङ्घनं
दीपनपाचनञ्च । प्रच्छर्दनं तीक्ष्णविरचनं
वा मुद्रा यवाः शालियुताः पुराणाः ।
भूतीकपथ्यासटिपुष्कराणि विल्यामृतादा-
रुक्तागराणि । उग्रा विषा मागधिकावि-
डानि काथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥

भूतीकः रोहिषः सुगन्धतृणविशेषस्तदलाभे उ-
शीरं ब्राह्मम् । पुष्करं पुष्करमूलम् । दारुकं दे-
वदारु । उग्रा वचा । विषा अतिविषा । चित्र-
केन्द्रयवौ पाठाकटुकातिविषाऽभया ॥

आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बु-
ना । योगेऽस्मिन् भिषजा ब्राह्माः षण्णां
षट् धरणाः पृथक् । दिनेषु षट्सु दातव्या-
स्तेन षट्धरणः स्मृतः ॥

अत्र षण्णां समुदितानां षट्धरणमितानां चूर्णां
कृतानामेकस्मिन् हनि एकटङ्को देयः ॥

आमाशयगते वाते छर्दिश्चापि यथाक्रमम् ।
देयः षट्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥

अयमर्थः । प्रथमादिवसे वमनं कारयितव्यं ततो
द्वितीयदिनमारभ्य षट्दिनपर्यन्तं पाठक्रमेणैकैक-
स्य चूर्णं टङ्कमितं देयमित्यर्थः । इति षट्धरणो
योगः ॥

(अथ पकाशयगतस्य वातस्य लक्षणमाह)
पकाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति
च । कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥

आटोपो वातस्य क्षुब्धत्वम् । न तु गुडुगुडा-
शब्दस्तस्यान्वकूजनोक्तत्वात् ॥

वह्नेः संवर्धनं कार्यं कर्मोदावर्त्तकं तथा ।
देयः स्नेहविरेकश्च पकाशयगतेऽनिले । वाते
जठरगे दद्यात् क्षारचूर्णादिदीपनम् । शु-
ष्ठीकुटजबीजाग्निचूर्णं कंष्णाम्बु कुक्षिगे ॥

ग्रहो विष्णुमूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्क-
राः । जङ्घोरत्रिकपाश्चात्स्यपृष्ठरोगो गुदेऽनि-
ले ॥ रोगोऽत्र रुग्णा पीडितेति यावत् ॥

वाते गुदगते दुष्टे कर्मोदावर्त्तकं हितम् ॥
हृदयानिलनाशाय गुडूर्चं मरिचान्विता-
म् । पिषेत्पातः प्रयत्नेन सुखतप्ताम्भसा
सह । पिबेदुष्णाम्भसा पिष्टमाश्वगन्धं वि-
भीतकम् । गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलना-
शनम् । देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषि-
तम् । हृद्रातवेदनायुक्तः पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात् कुष्ठः समीरणः ।

श्रोत्रादिष्वनिल दुष्टे कार्यो वातहरः क्र-
मः । स्नेहाभ्यङ्गावगाहाश्च मर्दनालेपना-
नि च ॥

कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरण-
म् । स बाह्याभ्यन्तरायामं खलीं कुब्जत्व-
मेव च ॥

कुञ्चनं सङ्कोचः बाह्यायामं पृष्ठेन नतं अभ्य-
न्तरायामं क्रोडेन नतं शूलं शिरायामेव पूरणं
स्थूलत्वम् ॥

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहश्च मर्दनालेपनानि च ।
वाते शिरागते कुर्यात् तथा चासृग्निमो-
क्षणम् ॥

શૂલભક્ષેપકઃ કમ્પઃ સ્તંભઃ સ્ત્રાવ્યનિ-
લાન્નૈવેત્ ॥

સ્વેદોપનાહાશિકર્મવચ્ચનોન્મર્દનાનિ ચ ।
કુદ્દે સ્નાયુગતે વાતે કારયેત્ કુશલો મિષક્ ॥
હન્તિ સન્ધિગતઃ સન્ધીન્ શૂલશોથૌ ક-
રોતિ ચ ॥ હન્તિ વિશ્લેષયતિ ॥

કુર્યાત્સન્ધિગતે વાતે દાહસ્ત્રેહોપનાહનમ્ ।
દ્વંદ્વવારુણિકામૂલં માગધીગુડસંયુતમ્ । મ-
ક્ષયેત્કર્ષમાત્રં તત્સન્ધિવાતં વ્યપોહતિ ॥

કોઠામાં રહેલ વાયુ હુદ્દ થાય તો
વિદ્યા મૂત્ર અંધ થાય છે; તથા બ્રહ્મ, હિ-
દ્રોગ, ગુહમ, અર્શ, અને પડખાંનું શૂ-
ળ થાય છે.

કોઠાનું લક્ષણ—અજનનું, અગ્નિનું, પકવ
અજનનું, મૂત્રનું, અને રક્તનું, સ્થાન હુદ્દય,
પીઠ, ફેફસાં, એ સ્થાનો કોઠો કેહેવાય છે.

કોઠાના વાયુની ચિકિત્સા—પાચન
કરનારા રસો તથા બીજા ઉપાયોથી મ-
ળોને પકાવવા, અને કોઠાના વાયુ ઉપર
માણુસે વિશેષે કરીને દૂધ પીવું.

આમાશયના વાયુનું લક્ષણ—આમા-
શયમાં વાયુ હોય તો હુદ્દય, પડખાં, અ-
ને ઉદરમાં પીડા; નાભિમાં દરદ; તૃષા,
ઓડકાર, કોલેરા; કંઠનો શોષ, ઉધરસ,
અને શ્વાસ થાય છે. એમ ચરકનું કહેવું છે.

આમાશયનું લક્ષણ—વિદ્વાનોએ મા-
ણુસને નાભિ અને સ્તનોની વચ્ચે આમા-
શય છે, એમ કહેવું છે. એમ ચરક કહે છે.

આમાશયના વાયુની ચિકિત્સા—આ-
માશયમાં વાયુ હોય તો પ્રથમ લંઘન,
દીપન, પાચન, ઉલટી, તીક્ષ્ણ વિરેચનો,

તથા બુના મગ, જવ, અને ચોખા આપવા.

રોહિસખડ, હરડે, કચૂરો, અને પુ-
ષ્કરમૂળનો; બીલી, ગળો, દેવદાર, અને
સંઠનો; તથા વજ, અતિવિષ, પીપર, અ-
ને બીડલૂણનો; એ ત્રણ કવાથો આમ સહિ-
ત વાયુને હણે છે.

પદ્ધરણુયોગ—સારા પાણીમાં આમાશ-
યના વાતને હણનારું ધૂર્ય ખાવું. આ ધૂ-
ર્યને છ વસ્તુના ગ્રહણને લીધે વૈદ્યોએ
પદ્ધરણુ યોગ કહેલો છે. તે છ દિવસ
સૂધી દેવાય છે માટે પણ પદ્ધરણુ કહે-
વાય છે. ચિત્રક, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, કડુ,
અતિવિષ, અને હરડે, એ પદ્ધરણુ યોગ
કહેવાય છે, તે એક દિવસે પાપા તોલો
પ્રમાણે છ દિવસ સૂધી દેવું. અથવા એ
યોગ આમાશયના વાયુ ઉપર ઉલટી વ-
ગેરે પ્રથમથી કરાવીને પછી સાત રાત્રી
સૂધી કમસર દેવો. (પહેલે દિવસે ઉ-
લટી કરાવવી, બીજે દિવસે પા તોલો
ચિત્રક, બીજે દિવસે પા તોલો ઇંદ્રજવ,
એમ અનુક્રમે એક એક પદાર્થ છ દિવસ
સૂધી ખવરાવવા).

પકવાશયના વાયુનાં લક્ષણ—પકવા-
શયમાં રહેલો વાયુ હોય તો આંતરડાંમાં
ગુડગુડાટ, શૂળ, આટોપ મૂત્ર તથા મળ મુ-
શ્કેલીથી નીકળવાં, પેડુનો આક્રોશ, અને
ત્રિકમાં વેદના થાય છે.

પકવાશયના વાયુની ચિકિત્સા—જઠરા-
ગ્નિને વધારવો, ઉદાવર્તની ક્રિયાઓ કરવી,
અને સ્નેહ યુક્ત વિરેચન, એ પકવાશયના
વાયુમાં દેવાં. જઠરમાંના વાયુ ઉપર ક્ષાર
ચૂર્ણાદિ દીપનો દેવાં; તથા સૂંઠ, ઇંદ્રજવ,

અને ચિત્રકતું ચૂર્ણ બિના પાણીમાં કૂખ-
માંના વાયુ ઉપર દેવું.

ગુહાના વાયુનું લક્ષણ—ગુહાના વાયુમાં
વિષ્ટા, મૂત્ર, અને અધોવાયુ બંધ થાય
છે, અને શૂળ, આક્રેશ, પથરી, અને રે-
તી થાય છે; તથા જંઘા, સાથળ, ત્રિક, પડખાં, ખભા, અને પીઠમાં પીડા થાય છે.

ગુહાના વાયુની ચિકિત્સા.

ગુહાનો વાયુ હુષ્ઠ થાય તો ઉઠાવર્ત-
ના ઉપાયો હિત કરનારા થાય છે.

હૃદયના વાયુની ચિકિત્સા—હૃદયના
વાયુના નાશ માટે પ્રાતઃકાળમાં મરી સ-
હિત ગળેા સહજ ગરમ પાણીમાં પીવી.
સહજ ગરમ પાણી સાથે આસોદ તથા
બેહેડાં ગોળ સાથે પીવાથી પણ હૃદયનો
વાયુ નાશ પામે છે. દેવદાર અને સૂંઠ વાટીને
બિના પાણીમાં પીવાથી હૃદયનો વાયુ પીડા
સહિત મટી જઈને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રોત્રાદિના વાયુનાં લક્ષણો—શ્રોત્રાદિ
કર્માનો વાયુ કોપે છે તો તે ઇન્દ્રિય શક્તિનો
નાશ કરે છે.

શ્રોત્રાદિના વાયુની ચિકિત્સા—શ્રોત્રા-
દિનો વાયુ કોપે છે તો વાતહર ક્રિયા
કરવી. સ્નેહયુક્ત અભ્યંગ, સ્નાન, મર્દન,
અને લેપો કરવા.

શિરાના વાયુનું લક્ષણ—શિરાગત
વાયુ શૂળ, શિરાનો સંકોચ, પૂરણ, તથા
બાહ્યાયામ અને અંતરાયામ, બાલી તથા
કુખજત્વ કરે છે.

શિરાના વાયુની ચિકિત્સા—સ્નેહા-
ભ્યંગ, ઉપનાહસ્વેદ, સ્નેહયુક્ત મર્દન
અને લેપનો, અને લોહી કઢાવવું. એ
શિરાગત વાયુમાં કરવું.

સ્નાયુના વાયુનું લક્ષણ—સ્નાયુના વા-
યુથી શૂળ; આક્ષેપક, કંપ, સ્તંભ, એ થાય છે.

સ્નાયુના વાયુની ચિકિત્સા—ઉપનાહાદિ-
સ્વેદ, અગ્નિકર્મ, (ડામ દેવા બંધન, મર્દન, એ
બધું કુશળ વૈદ્યે સ્નાયુનો વાયુ કોપે તો કરવું.

સાંધાના વાયુનું લક્ષણ—સંધિગત
વાયુ સંધીઓને હણે છે તથા શૂળ અને
સોજા કરે છે.

સાંધાના વાયુની ચિકિત્સા—સંધિગ-
ત વાયુમાં દાહ, સ્નેહ, ઉપનાહ, એ કર-
વાં; તથા ઇન્દ્રિયારણાંનું મૂળ પીપર અને ગોળ
સાથે એક તોલો ખાવું; એથી સંધિવાત
મટી જાય છે.

કષ્ટસાધ્ય વાતવ્યાધિઓ.

હનુસ્તમ્ભાર્દિતાક્ષેપપક્ષાઘાતાપતાનકાઃ ।
કાલેન મહતા યત્નાત્ સિધ્યન્તિ યદિ વા
ન વા ॥ શતેષ્વેકઃ કશ્ચિન્મુચ્યત્ ઇત્યર્થઃ । પ-
રંકઃ સિધ્યતિ યસ્તરુણો ભવતિ તથા બલવાનુપ-
દ્રવરહિતશ્ચ ॥

હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપ, પક્ષાઘાત,
અને અપતાનક એઓ વખત જતાં ભ-
યંકર થઈ પડે છે, આવા રોગવાળા સે-
કડોમાંથી થોડા જ બચે છે, તેમા પણ જો
બુવાન, બળવાન તથા ઉપદ્રવ વિનાના
હોય તે જ બચે છે.

વાતવ્યાધિઓના ઉપદ્રવો.

વિસર્પદાહરુગ્મજ્ઞમૂર્છારુચ્યગ્રિમાર્દવૈઃ ।
ક્ષીણમાંસવલં વાતા ઘ્નન્તિ પક્ષવધાદયઃ ॥

વાતા વાતવિકારાઃ । કાર્યકારણયોરભેદોપચારા-
ત્ । વાતાદિતિ પાઠે વાતાત્ પક્ષવધાદય ઇતિ યો-
ગ્યમ્ ॥

વિસર્પ, દાહ, વ્યથા, ભંગ, મૂર્છા અરુચિ, મંદાગ્નિ, માંસ તથા બળનો ક્ષય, અને પશુવધ, વગેરે કરનાર વાયુ મારી નાંખે છે.

પાંચ વાત વ્યાધિઓ.

શૂનં સુપ્તત્વચં મ્હાનં કમ્પાપ્માનનિપીડિ-
તમ્ । રુજાર્તિમન્તશ્ચ નરં વાતવ્યાધિર્વિના-
શયેત્ ॥

સોબ, આમડીની જડતા, બ્હાનિ, કંપ, આક્રોશ, અને વેદના વાળાને વાત વ્યાધિ અંતે મારી નાંખે છે.

પાંચ વાયુનાં કર્મે.

અવ્યાહતગતિર્યસ્ય સ્થાનસ્થઃ પ્રકૃતૌ સ્થિ-
તઃ । વાયુઃ સ્યાત્સોઽધિકં જીવેદ્વાતરોગઃ
સમાશતમ્ ॥

અપ્રતિહત ગતિવાળો અને પોતાનાં સ્થાનોમાં રહેલો સમસ્થિતિનો વાયુ રોગ વગર સો વર્ષ સૂધી જીવવા દે છે.

વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

માસ્યાર્ધાઢકં દેયં તુલાર્ધં દશમૂલતઃ ।
પલ્લાનિ છાગમાંસસ્ય ત્રિશ્લદ્દ્રોગેઽમ્ભસઃ
પચેત્ । ચતુર્ભાગવશેષં તં કષાયમવતારયે-
ત્ । પ્રસ્થે દ્વે તિલતૈલસ્ય પયો દધ્યાન્નચતુ-
ર્ગુણમ્ । જીવનીયાનિ મજ્જિષ્ઠા ચઠ્યં ચિ-
ત્રકકદ્ફલમ્ । સઘ્વોષં પિપ્પલીમૂલં રા-
સ્નામરુકગોશુરમ્ । આસ્મગુપ્તા તથૈરખઢઃ શ-
તાહા લઘ્વગત્રયમ્ । દેવદાર્વમૃતા કુષ્ઠમશ્વ-
ગન્ધાવચા શટી । एतैરક્ષમિતૈઃ કરુકૈઃ પા-
ચયેન્મૃદુનાગ્નિના ॥ પક્ષાઘાતાદિતે પુંસિ

હનુસ્તમ્બાદિતે તથા । કર્ણશૂલે શિરઃશૂ-
લે તિમિરે ચ ત્રિદોષજે ॥ પાણિપાદશિરો-
ગ્રીવાશ્વજે મન્દ એવ ચ । કલાપસ્વજ્જે
પક્ષૌ ચ શુષ્કસ્યામપવાહુકૈ । પાને વસ્તૌ
તથાશ્વજે નસ્યે કર્ણાદિપૂરજે । તૈલમેતત્
પ્રશંસન્તિ સર્વવાતવિકારનુત્ । મહામાષા-
દિનામેદં ભાષિતં મુનિભિઃ પુરા ॥

इति महामाषादितैलम् । चक्ररत्नात् ॥

માષા યવાતસી શુદ્ધા મર્કટી ચ કુરુષ્ટકઃ ॥
ગોકળ્તાષ્ટુષ્ટકશ્ચૈર્ષા પ્રત્યેકં પલસપ્તકમ્ ।
ચતુર્ગુણામ્બુના પચ્કા પાદશેષં શૃતં નયેત્ ॥
કાર્પાસકાસ્થિબદરં જાળવીજં કુલત્થકમ્ ।
પૃથક્ ચતુર્દશપલં ચતુર્ગુણજલે પચેત્ ॥
કષાયં તથ શૂક્ષ્મીયાચતુર્થાશાવશેષિતમ્ ।
પ્રસ્થશ્ચ છાગમાંસસ્ય ચતુઃષષ્ઠિપલે જલે ॥
પ્રાક્ષિપ્ય પાચયેદ્દીમાન્ પાદશેષં રસં નયેત્ ।
તૈલપ્રસ્થે તતઃ કાયાન્ સર્વાસ્તાન્ ક્રમશઃ
પચેત્ ॥ કરુકદ્રવ્યૈઃ પચેદેભિરમૃતાકુષ્ઠસૈ-
ન્ધૈઃ । રાસ્ના પુનર્નૈવૈરખઢૈઃ પિપ્પલયા શ-
તપુષ્પથા ॥ બલાપ્રસારિણીશ્ચ માંસ્યા
કદુકયા તથા । પૃથક્કર્ષમિતૈરેતૈઃ સાધયે-
ન્મૃદુનાગ્નિના ॥ હન્યાતૈલમિદં શીઘ્રં વાત-
વ્યાધીનશેષતઃ । આક્ષેપકં પક્ષઘાતમૂરુ-
સ્તમ્બાપવાહુકૌ ॥ હસ્તકમ્પં શિરઃકમ્પં
વિશ્વાધીમદિતં તથા ॥

इति द्वितीयं माषादितैलम् । शार्ङ्गधरात् ॥

અશ્વગન્ધાં બલાં વિલ્વં પાટલાં બૃહતીદ-
યમ્ । શ્વદંષ્ટાતિથલે નિમ્બં શ્યોનાકશ્ચ પુ-
નર્નૈવામ્ ॥ પ્રસારિણીપશ્ચિમન્થં કુર્યાત્ દશ-

पलं पृथक् । चतुर्दशे जले पक्कापादशेषं
 शृतं नयेत् । तैलाहकेन संयोज्य शतावर्या
 रसाढकम् । पक्षिपेक्षत्र गोक्षीरं ततस्तैला-
 क्षतुर्गुणम् ॥ पृथक् पलमितैः कलैर्द्रव्यैरेभिः
 पचेद्भिषक् । वचाचन्दनकुष्ठलामांसीशैले-
 यसैन्धवैः ॥ अश्वगन्धाबलारास्नाशतपुष्पै-
 द्रदारुभिः । पर्णी चतुष्टयेनैव तमरेण प्र-
 साधयेत् ॥ ततैलं भोजनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ
 च योजयेत् । पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तं-
 भं गलग्रहम् । कुब्जत्वं बधिरत्वञ्च गतिभङ्गं
 कटिग्रहम् । गात्रशोषेन्द्रियध्वंसं शुक्रनाशं
 ऽवरक्षयान् ॥ अन्त्रवृद्धिं कुरण्डञ्च दन्तरोमं
 शिरोग्रहम् । पार्श्वशूलञ्च पङ्क्तुत्वं बुद्धिना-
 शञ्च गृध्रसीम् ॥ अन्याश्च विविधान् वातान्
 हरेत् सर्वाङ्गसंश्रयान् । अस्याः प्रभावाद-
 न्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ यथा नारा-
 यणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः । तथेदं वा-
 तरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ॥

इति मध्यमनारायणतैलम् ॥

(अथ महानारायणतैलम्) तिलतैलं
 समादाय चतुराढकसम्मितम् । प-
 ञ्चपलवल्कलेन शोधयेत् दोषशान्तये ॥
 तत्राजं दुग्धमथवा गव्यं तैलसमं पचेत् ।
 शतावरीरसञ्चापि तैलतुल्यं पचेद्भिषक् ॥
 दशमूलीबलारास्नाशिग्रूत्पलपुनर्नवा । शे-
 फालिका नागबला बला चैव प्रसारिणी ॥
 अश्वगन्धा सहवरो दर्भमूलं करञ्जकः ।
 खदिरं चन्दनं लोधं वचाशनपलाशकम् ॥
 बकुलैरण्डवरुणशालयुगमकटम्भराः । शि-
 रीषः शिखरी वासा हिंसा जम्बू विभीत-

कम् ॥ काञ्चनारः कपित्थश्च पारिभद्रः
 प्रियालकम् । पाषाणभेदशम्याकदुग्धिका
 दाडिमीफलम् ॥ उदुम्बरः सप्तश च क-
 न्यका मालतीत्वचम् । मागधीनलमूलञ्च
 यषकोलकुलत्थकम् । आत्मगुप्तार्ककापांसवी
 जं वत्सादनी स्नुही ॥ केतकीमूलपञ्चूर-
 लाङ्गलीगर्दभाण्डकम् । चित्रकञ्च महानिम्बं
 पञ्चवल्कलमेव च ॥ मुण्डी ठेकारि मुसली
 हंसपादी विशल्यकम् । एषां दशपलान्
 भागान् वारिण्यष्टगुणे पचेत् । पादशेषं
 परिस्त्राव्य तत्र तैलं पुनः पचेत् । छागो
 मेषश्च हरिण एणश्च बहुशृङ्गकः ॥ शशः
 शल्यः शिवा गोधा सिंहो व्याघ्रश्च भल्लु-
 कः ॥ वन्यो वराहः खट्वा च महिषो घो-
 टकस्तथा ॥ कपिर्वभ्रूर्विडालश्च मूपकश्चो
 रुदर्दुरः । वर्तीकस्तित्तिरिल्वः खञ्जरी-
 टश्चकोरकः ॥ उल्लूको नीलकण्ठश्च वनकुक्कुट
 एव च । गृध्रश्च गरुडो हंसश्चक्रः कारण्ड-
 वोऽपि च ॥ कपोतः सारसः क्रौञ्चो वन्यः
 पारावतस्तथा । रोहितो मद्गुरश्चापि शिली-
 न्ध्रः शृङ्गकस्तथा ॥ इलीसो गर्गरी बर्भिः
 कथः काकः पिकापि च । महामत्स्यः क-
 च्छपश्च शिशुमारश्च साङ्गुचिः ॥ मकरो घ-
 ण्टिकाकारस्तदलाभे तु गोधिका । यथाला-
 भममीषाञ्च काथं तैलसमं पचेत् ॥ रास्ना-
 श्वगन्धा मिसिदाक्कुष्ठपर्णी चतुष्का गुरुके-
 सराणि । सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च शै-
 लेयकं चन्दनपुष्करञ्च ॥ एलासयष्टीतग-
 राब्दपत्रं भृङ्गोऽष्टवर्गस्तु वचा पलाशी ।

स्थौणेयवृश्चिकचोरकालं मूर्वात्तचं कद-
फलपञ्चकञ्च ॥ मृणालजातीफलकेतकालं
सनागपुष्पं सरलं मुरा च । जीवन्तिको-
शीरवरास्तथैव दुरालभा वानरिका नखञ्च ॥
कैवर्त्तमुस्तार्जुनतित्तकञ्च ॥ वातामखर्जूर-
कतुम्बराञ्च ॥ स धातकीग्रन्थिकर्पटाञ्च
पटोलहेमावहजयन्तिकाञ्च ॥ त्रायन्तिकाल-
म्बुषशकवीजं रसाञ्जनाभा त्रिवृत्तारुणा
च । द्राक्षा कणाद्रोणपुनर्नवाञ्च कौंती कृ-
मिघ्नो हयमारकञ्च ॥ नीलोत्पलं पञ्चक-
कारवीभ्यां रम्भानलो गोक्षुरकः क्षुरञ्च ।
कङ्कोलकालेयकुसुम्भपुष्पन्तुरप्ककाश्मीर
कतिकथकच ॥ लवङ्गकर्पूरसालकाण्डीक
स्तूरिकावालकमम्बरञ्च ॥

दारु देवदारु । पर्णीचतुष्कं शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी
मुद्गपर्णी मापपर्णी । केशरः पुष्पागस्तस्य पुष्पं प्रा-
ह्यम् । तदलाभे नागकेसरं प्राह्यम् । शैलेयकं च्छरीला
चन्दनमत्रश्चेतं पुष्करं पुष्करमूत्रम् । 'तगरस्याप्य-
लाभे तु कुष्ठे दद्याद्विषग्वरः' भृङ्गस्त्वक् । अष्टव-
ग्रीलाभे शतावरी विदार्यश्चगन्धावाराहीर्दिगुणा
दद्यात् । वाराहिगेष्टे इतिलोके । पालाशी कर्चू-
रभेदः गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । तद-
लाभे कर्चूर एव देयः । स्थौणेयो गढिवनभेदः
ईषत् सुगन्धि धुनेरइति लोके । वृश्चीवः श्वेत-
मूला पुनर्नवा चोरकः ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः भडि
उरइति नेपालदेशे प्रसिद्धः । केतकस्य मूत्रं पु-
ष्पञ्च दद्यात् । कैवर्त्तमुस्ता केवटी मोथा गुड-
तजी इति च नाम । तित्तकः किराततित्तकः
धातामं वाताम । हेमावहं धतूरस्य फलं मूत्रं

पत्रञ्च जयन्तिका जैतित्वक् । त्रायन्तिका अत्र
लभ्यत एव न । अलम्बुषा लम्बालभेदः । प-
ञ्चाङ्गः । आभा बव्वूलः तस्य त्वक् । अरुणा
मज्जिष्ठा द्रोणः द्रोणु मारुक् पञ्चाङ्गः । पुनर्नवा
रक्तपुष्पा । हयमारकः करवीरस्तस्य मूलम् । प-
ञ्चकं नीलोत्पलादन्योत्पलम् । पञ्चकाष्ठमुक्तमेव ।
कारवी गगरीलाः । रंभायाः कन्दम् । क्षुरस्य क-
लानि रसालकाण्डम् । आण्डी सुगन्ध द्रव्यम् ॥

कलकानमीपां विपचेत् सुवैद्यः पृथक् पृ-
थक् कर्पयुगान्मितानम् । शुभे च नक्षत्र-
मुहूर्त्तलघ्ने सन्तोष्य विप्रांश्च भिषग्वर्गाञ्च ॥
सम्पूज्य नारायणनामधेयं देवं त्रिनेत्रं ज-
गतामधीशम् । पात्रे तु हेमनः खलु राजते
वा ताम्रेऽथवा लोहमयेऽपि रक्षेत् ॥ अभ्य-
ञ्जनेऽञ्जने नस्ये निरुद्धे चावगाहने । पाने
चैतद्यथाव्याधि प्रदुञ्जीत चिह्नित्सकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन तैश्चेतत् प्रयोजितम् । अ-
वश्यं वातजान् व्याधीनशीतिमपि नाशये-
त् ॥ एतस्याभ्यासतो जन्तोर्जरा जातु न
जायते । पतन्ति बलयो नैव पलितञ्च न
जायते । 'नेत्रं तेजस्वि नितरां गरुडस्येव
जायते ॥ नीचैः श्रुतिर्न वारिथि कर्णनादौ
न जायते । पाणिकम्पः शिरःकम्पः प्रला-
पश्च न जायते ॥ बुद्धिभ्रंशो न जायेत त-
स्मान्कर्मसु पाटवम् । यथा जलेन सित-
स्य शाखिनः पल्लवादयः ॥ वर्धन्ते धात-
वस्तद्वदेहिनोऽनेन नित्यशः ॥ आपं गर्भ-
न्त्यजेद्यातु मृतिका रुग्णता च या ॥ या
च दुःपसवस्तीणा ताभ्य एनादितं परम् ।

बन्ध्या च लभते पुत्रं गर्भपातो न जायते ॥
 योनिरोगाः प्रणश्यन्ति प्रदरश्च प्रक्षाम्यति ।
 अस्मात्तैलवरादन्यत् कुत्रचिन्नास्ति भेषज-
 म् ॥ बल्यं वृष्यं बृंहणं च रसायनमिदं म-
 हत् । पुरा देवासुरे युद्धे दैत्यैरभिहतान्
 सुरान् ॥ भिन्नान् भग्नास्थिकान् विद्धान्
 पिचितान् व्यथयार्दितान् । दृष्ट्वा हिताय दे-
 वानां नराणाञ्चाब्रवीदिदम् ॥ तैलं नारा-
 यणो देवो महानारायणाभिधम् ॥ इति म-
 हानारायणतैलम् ॥

नागरं पिप्पलीमूलञ्चव्यमूषणचित्रकम् ।
 भृष्टं हिङ्ग्वज्रमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥
 रेणुकेन्द्रगवौ पाठा विडङ्ग गजपिप्पली । क-
 दुकातिविषा भार्ज्जी वचा मूर्वा च पत्रकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्ध-
 वम् । एला त्रिफलकं पथ्या धान्यकञ्च वि-
 भीतकम् । धात्री च त्वग्गुशीरञ्च यवक्षा-
 रोऽखिलान्यपि ॥ एतानि समभागानि सू-
 क्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चू-
 णानि तावन्नेवात्र गुग्गुलुः ॥ संमर्द्य स-
 र्पिषा पश्चात् सर्पं संमिश्रयेच्च तत् । एतं
 पिण्डञ्च तत् कृत्वा धारयेत् घृतभाजने ॥
 गुटिका टङ्कमात्रास्तु खादेत्तास्तु यथोचि-
 ताः ॥ दोषकालापेक्षया ॥

आदौ शाणोन्मितं खादेत् सार्धं शाणन्ततः
 परम् । तदग्रे कर्षमर्दन्तु पूर्णं कर्षं ततः प-
 रम् ॥ गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महामुख्यो र-
 सायनम् । मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र
 विद्यते ॥ अर्शासि ग्रहणीरोगं ष्ठीहगुल्मोद-

रानपि । आनाहं मन्दमग्निश्च श्वासं कास-
 मरोचकम् ॥ प्रमेहं नाभिशूलञ्च कृमिक्षय-
 मुरोग्रहम् ॥ सर्वान् वातामयान् हन्यादा-
 मवातमपस्मृतिम् ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा
 दुष्टव्रणानपि । शुक्रदोषं रजोदोषमुदावर्त-
 भगन्दरं ॥ रास्नादिकायसंयुक्तः सर्ववा-
 तामयान् हरेत् । काकोल्यादिशृतात्पित्तं क-
 फमारग्वशादिना ॥ दार्दीगृतेन मेहांश्च गो-
 मूत्रेण च पाण्डुताम् । मधुना मेदसो वृद्धिं
 कुष्ठं निम्बशृतेन च ॥ छिन्नाकाथेन वातासं-
 शोथं मूलकजातं शृतात् । पाटलाकाथस-
 हितो विषं मूषकसम्भवम् ॥ त्रिफलाकाथ-
 संयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् । पुनर्नवादि-
 क्वाथेन हन्ति सर्वोदराण्यपि ॥

रास्ना पुनर्नवा शृण्ठी गुह्यच्येरण्डजं शृ-
 तम् । सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गोऽपि
 चेत् ॥ इति महायोगराजगुग्गुलुः ॥

युक्तः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन सि-
 न्धुना । वातरोगान् हरेत्सर्वान् ज्वरांश्च वि-
 षमानपि ॥

क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि मांसेन सार्धं
 लघुनानि खादेत् । शाल्योदनेनापि च ष-
 ष्टिकेन पलार्धवृद्ध्या दिवसानि सप्त ॥ वा-
 तोत्थरोगान् विषमज्वरांश्च शूलान् सगु-
 ल्मान् दहनस्य मान्यम् । ष्ठीहानमुग्रं भुजपा-
 र्श्वशूलं शिरोव्यथां कृन्ताति ॥ शुक्रदोषान् ।

रसोनकल्कः ॥

अन्नप्रकारैः पलप्रकारैर्गोघूमकैर्वा य-
 वसक्तुभिर्वा । दुग्धेन तैलेन घृतेन वापि

યુક્તાનિ શીતે લઘુનાનિ સ્વાદેત્ ॥ સંવર્ત-
કૈર્લાવ કપિજ્જલૈર્વા મૃગ્યાઃપલૈર્વાપ્યથ કૌ-
કુટેર્વા । વરાહવાર્ત્તીરકહારિણૈર્વા સુસંસ્કૃ-
તૈરગ્નિવલં સમીક્ષ્ય ॥ રસોનપક્વકન્દસ્ય
ગુલિકા નિસ્તુષીકૃતાઃ । પાટયિત્વા ચ મ-
ધ્યસ્થં દૂરીકુર્યાત્ તદ્ઙુરમ્ ॥ નિશ્પુગ-
ન્ધનાશાય દધ્વા સન્ધાય રક્ષયેત્ । તતઃ પ્ર-
ક્ષાલ્ય સંશોષ્ય શિલાયાં પરિપેષયેત્ ॥ કલ્ક-
સ્ય પશ્ચમં ભાગં ચૂર્ણમેષાં વિનિઃક્ષિપેત્ ॥
ગૌવર્ચલં યવાનીં ચ ભર્જિતં દિઙ્ગુ સૈન્ધવ
મ્ ॥ કટુત્રિકં જીરકશ્ચ સમભાગાનિ ચૂ-
ર્ણયેત્ । તિલતૈલંચ કલ્કસ્ય તુર્યાંશં તત્ર
મિશ્રયેત્ ॥ સ્વાદેત્કર્પિતં પ્રાતઃ કિં વા
દોષાઘપેક્ષયા । અનુપાનં પ્રકૃર્વાત વાતા-
રિશૃતમન્વહમ્ ॥ સર્વાઙ્ગકાઙ્ગજં વાતમર્દિત-
શ્ચાપતન્મકમ્ । અપસ્મારં તથોન્માદમૂરુસ્ત-
ન્મજ્જ ગૃધ્રસીમ્ ॥ ઊરઃ પૃષ્ઠકટીપાર્શ્વકુક્ષિ-
પીઢાં કૃમીન્ હરેત્ । મઘં માંસં તથામ્લજ્જ
રસં સેવેત નિત્યશઃ ॥ આયાસમાતર્પ રોષ-
ગતિનીરં ગુદં સ્ત્રિયમ્ । રસોનમશ્નન્ પુરુષ-
સ્ત્યજેદેતભિરન્તરમ્ ॥ વર્જયેત્તદતીસારી
પ્રમેહી પાણ્ડુરોગવાન્ । અરોચકી ગર્ભિણી
ચ મૂર્છાશોરોગસંયુતઃ ॥ રક્તપિત્તી ચ
શ્લેષી ચ યક્ષ્મી છર્ણદિતો નરઃ । પિત્તે તુ
પથ્યશુક્ર કુર્યાત્ પ્રયોગાન્તે વિરેચનમ્ ॥ અ-
ન્યથા તસ્ય જાયન્તે કુષ્ઠપાણ્ડુવામયાદયઃ ।
સ્ત્રીસ્તન્યે ત્વરિતં દદ્યાદ્ઘ્રાલાનામપ્યનિચ્છ-
તામ્ ॥ તથા ચ લભતે સિદ્ધિમહાવીર્યાદ્ર-
રસોનતઃ ॥ રસોનાષ્ટકમ્ ॥

(અથ વાતવ્યાધિપુરુસાઃ)

રસો ગન્ધો વરા વહ્નિર્ગુગ્ગુલુઃ કમ્પવર્ધિતઃ ।
તત્રૈકભાગઃ સૂતઃ સ્યાદ્ગ્રંથકો દ્વિ-
ગુણઃ સ્મૃતઃ । ત્રિભાગા ત્રિફલા યો-
ગ્યા ચતુર્ભાગસ્તુ ચિત્રકઃ । ગુગ્ગુલુઃ પશ્ચભાગઃ
સ્યાદ્ગુગ્ગુલેન મર્દિતઃ । ક્ષિપ્ત્વા તત્રોદિતં
ચૂર્ણં તેન તૈલેન મર્દયેત્ । ગુટિકા કર્ષમા-
ત્રાન્તુ ભક્ષયેત્પ્રાતરેવ હિ ॥ નાગરૈરળ્હમૂ-
લાનાં કપાયં પ્રપિબેદનુ । અબ્દયૈરળ્હ-
તૈલેન સ્વેદયેત્ પૃષ્ઠદેશકમ્ ॥ વિરેકપરિ-
ણામેં તુ સ્ત્રિગ્રમુષ્ણજ્જ ભોજયેત્ । વાતા-
રિસંજ્ઞકો શ્લેષ રસો નિયતસેવિતઃ ॥ માસેન
મરુતો રોગાન્ હરેત્ સુરતવાર્જિનઃવાતારિસઃ ॥

મહાભાષાદિ તૈલ—અડઢ ૧૨૮ તો-
લા. દશમૂળ તોલા ૨૦૦, અને ૧૨૦
તોલા બકરાનું માંસ, એનો ૧૦૨૪ તો-
લા પાણીમાં ક્વાથ કરીને ચોથા ભાગનું
પાણી રહે એટલે ઉતારીને તેમાં ૧૨૮ તોલા
તલનું તેલ, તેલથી ચોગણું દૂધ, અને
જીવનીયગણુ, મજ્જા, ચવક, ચિત્રક,
કાયફળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ,
રાસ્ના, આમળાં, ગોખરૂ, કોથાં, એરડો,
સૂવા, ત્રિલવણુ, દેવદાર, કઠં, ગળો, આ-
સોંઠ, વજ, તથા કચરાનાં એક એક તો-
લાભાર કદકો નાંખીને કોમળ અગ્નિથી
પકાવવું. ચક્રદત્તે કહેલું આ મહાભાષા-
દિ તૈલ પક્ષાઘાત, હનુમંદ, કર્ણશળ,
આથાનું શળ, ત્રિદોષનું તિમિર; તેમજ
હાય, પગ, માથું, ડોક, અને કાનનું
મંદપણું; તથા કલાપખજ, પંચુતા, ગૃ-
ધ્રસી, અને અપખાદુકને મટાડી દે છે.
આ તૈલ પીવાથી, ખિચકારીથી, નસ્યથી,

અને કાન જાણેમાં પૂરવાથી સર્વ વાત વિકારો મટી જાય છે. આ મહામાયાદિ તેલ પૂર્વે ઝુનિઓએ કહેલું છે.

ખીજપ્રકારનું માયાદિ તેલ—અડદ, જવ, અળસી, ભોંરીંગણી, કૈયાં, કાંટાશરિયો, ગોખરૂ, અને પીંગો લોદર, એ દરેક અઠાવીશ અઠાવીશ તોલાભાર લેઈ ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથો ભાગ રહે એટલે તે ક્વાથ ઊતારીને જૂદો રાખવો. પછી કપાશિયા, ખેર, શણનાં ખીજ, અને કળથી, એ દરેક છપન છપન તોલા ભાર લેઈ ચોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથો ભાગ રહે એટલે તે ક્વાથને ઉતારી જૂદો રાખવો. પછી ચોસઠ તોલા બકરાના માંસનો બે સો છપન તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે ઉતારી લેવો. પછી કમસર એ દરેક ક્વાથમાં ચોસઠ તોલાભાર તેલ પકાવવું. પછી ગજોં, કઠ, સૈંધવ, રાસ્ના, સાટોડી, એરડો, પીપર, સૂવા, બળદાણા, નારી, જટામાંસી, અને કડુ, એ દરેકના એક એક તોલાભાર કડકો સાથે એ તેલને પાણું પકાવવું. શારંગધરે કહેલું આ માયાદિ તેલ આશ્લેષક, પશ્ચાદાત, ઊરુસ્તંભ, અપંગાહુક, હાથ તથા માથાના કંપ, વિધાચી, અર્જિત, તથા સર્વ વાતવ્યાધિઓને તુરત મટાડી દે છે.

મધ્યમ નારાયણ તેલ—આસોંદ, બળદાણા, ખીલી, કાંકચ, ઉલી તથા બેઠી ભોંરીંગણીઓ, ગોખરૂ, ખપાટ, લીમડો, અરલુ; સાટોડી, નારી, અને અરણી, એ દરેક ચાળીસ ચાળીસ તોલાભાર લેઈને ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી

ચોથો ભાગનું પાણી રહે, એટલે ગાળી લેવો. પછી એ ક્વાથમાં રપદ તોલા તેલ, રપદ તોલા શતાવરીનો રસ, અને ૧૦૨૪ તોલા ગાયનું દૂધ નાંખીને વજ, રતાં જળી, કઠ, એળચી, જટામાંસી, પથ્થર પુલ, સૈંધવ, આસોંદ; બળદાણા, રાસ્ના, સૂવા, તેલિયો દેવદાર, નાનો તથા મોટો સંભરવો, જંગલી મગ તથા અડદ, અને તગરના ચાર ચાર તોલાભાર કડકો પણ તેમાં નાંખીને વૈદ્યે મધ્યમ નારાયણ તેલ પકાવવું. આ તેલ ભોજન, અભ્યંગ, પીવું, પિચકારી, એમાં વાપરવાથી પશ્ચાદાત, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, કુખજતા, બહેરાપણું, ગતિભંગ, કમરનું ઝડાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઈંદ્રિયધ્વંસ, વીર્યનાશ, જ્વર, ક્ષય, અંતઃક્રિયા, પુરંડ, હંતરોગ, માથાનું ઝડાઈ જવું, પડખાંનું શ્વેદ, પંચુતા, બુદ્ધિનાશ, શુદ્ધસી, અને ખીજ પણ શરીરમાં રહેનારા અનેક પ્રકારના સઘળા વાયુ રોગો મટી જાય છે. આ તેલના પ્રભાવથી વાંઝણીને પુત્ર થાય છે. જેમ દુષ્ટ દૈત્યોનો નાશ નારાયણદેવ કરે છે તેમ આ ઉત્તમ નારાયણ તેલ વાતરોગોનો નાશ કરે છે.

મહાનારાયણ તેલ—૧૦૨૪ તોલા તલનું તેલ લેઈ તેને દોષની શાંતિ માટે પંચ પદ્ધતિના કલ્કથી શુદ્ધ કરવું. પછી તેમા ૧૦૨૪ તોલા બકરી કે ગાયનું દૂધ અને ૧૦૨૪ તોલા શતાવરીનો રસ પકાવવો. પછી દશમળ, બળદાણા, રાસ્ના, સરગવો, નીલકમળ, સાટોડી, નગડ, બળદાણા, નાગબલા, નારી, આસોંદ, કાંટાશરિયો, દર્ભનાં મૂળ, કરંજ, ખેર, રતાં-

જળી, લોદર, વજ, ખીખલો, ખાખરો, ખોલસરી, અરડો, વાયવરણાં, સાલ, મોટો ગજ, કડુ સરસડિયો, અઘેડો, અરડસી, જટામાંસી, જાંબુ, બેહેડાં, કાંચનાર, કોઠ, લાંમડો, ચારોળી, પાપાણુલેદ, ગરમાજો દૂધેલી, દાડમનાં ફળ, ઉંબરો, કંટાળો થોર, હાથલો થોર, કુંવાર, માલતી, તજ, પીપર, ખરૂનાં મૂળ, જવ, બોર, કળથી, કૌચાં, આકડો, કપાશિયા, ગળો, થોર, ચિત્રક, કેવડાનાં મૂળ, ધંતૂરો, કલગારી, પીપરનું ઝાડ, બકાન, પંચવલ્કલ, ગોરખમુંડી, ઠેકારી, મુશળી, રાતી રીસામણી, અને ઇંદ્રવારણાં, એ દરેક ચાળીસ ચાળીસ તોલાભાર લેઈ આઠ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી, ચાથો ભાગ રહે એટલે ગાળીને તેમાં ઉપરનું તેલ પાછું પકાવવું. પછી બકરો, ઘેટો, હરણ, કાળિયાર, સાબર, સસલો, શીળો, ફચાઉડી, ઘો, સિંહ, વાઘ, રીંછ, જંગલી સુવર, ગેંડો, પાડો, ઘોડો, વાંદરો, નાળિયો, ઉદર, મોટો દેડકો, બટાઉડાં, તેતર, લાવાં, ખંજન, ચકોર, ધ્રુવડ, નીલકંઠ, જંગલી કુકડો, ગીધ, ગરૂડ, હંસ, ચકવાં, બતક, હોલો, સારસ, કુંઝ, જંગલી કબૂતર, રોહિતમત્સ્ય, મદ્ગુરમત્સ્ય, શિર્લીષમત્સ્ય, શુંગકમત્સ્ય, ઇલીસમત્સ્ય, ગર્ગરમત્સ્ય, વર્મિમત્સ્ય, કવચ, કાગડો, કોયલ, મહામત્સ્ય, કાચબો, શિશુમાર, સાકુંચિ, ઘંટા જેવો મગર અથવા તે ન મળે તો ચંદન ઘો, આ સર્વમાંથી મળે તેટલાંનાં માંસોના ૧૦૨૪

તોલાભાર રસમાં ઉપરનું તેલ ફરીથી પકાવવું. પછી રાત્ના, આસોંદ, સેવા, દેવદાર, જાંને સમેરવા, જંગલી અડદ અને જંગલી મગ, કઠ, અગરૂ, પુત્તાગપુષ્પ અથવા નાગકેશર, સૈંધવ, જટામાંસા, હળદર, દારૂહળદર, છડિલો, સુખડ, પુષ્કરમૂળ, જેઠીમધ, તગર અથવા કઠ, એળચી, મોથ, તમાલપત્ર, તજ, અષ્ટક વર્ગનાં ઔષધો અથવા તેને બદલે બમણાં બમણાં શતાવરી, વિદારીકંદ, આસોંદ, અને વારાહીકંદ; વજ, ગંધપલાશી અથવા કચૂરો, ભરોંઠ, ઘોળી સાટોડી, ભટીઉર, પીલુડીની છાદ્ય, કાયફળ, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનું મૃણાલ, બાયફળ, કેવડાનાં મૂળ તથા ફુલ, નાગકેશર, શરૂ, મુરામાંસી, ગળો, વાળો, ત્રિકૂળા, ધમાસો, કૌચાં, કેવડીમોથ, નખલો, આસોંદરો, કરિયાતું, બદામ, ખજૂર, તુંબરૂ ફળ, ધાવણી, પીપરીમૂળ, ખડસલિયો, પરવળ, ધંતૂરાના ડોડવા, અરણી, ત્રાયમ્બાણ, અલંબુષા નામની રીસામણીનાં પાંચે અંગો, ઇંદ્રજવ, રસવંતી, બાવળની છાદ્ય, નસાતર, મજૂઠ, દ્રોણ, દ્રાક્ષ, લીંડી, પીપર, રાતી સાટોડી, નગડનાં બીજ, વાવડીંગ, કણ્ઠેરનું મૂળ, નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, કાળીજીરી, કેળાનોકંદ, ચિત્રક, ગોખરૂ, એખરાનાં ફળ, ચણકબાબ, કસંબાનાં ફળ, શિલારસ, કેશર, મીણ, લવંગ, કપૂર, આંખાનું કાંડ, જખાદિયાં, કર્તૂરી, વાળો, અને અંબર, આ સર્વે બે બે તોલા લેઈ તેમના કલકોથી પણ એ તેલને પાછું પકાવવું. નક્ષત્ર, લક્ષ્મ, તથા મુહુર્ત શુભ બેઠને વેઢે વિષે

તથા ઉત્તમ વૈદ્યાનું પૂજન કરીને, જગત્ પતિ અને ત્રિગુણના પ્રવર્તક શ્રી નારાયણનું પણ પૂજન કરીને આ મહાનારાયણ તૈલ સોનાના, રૂપાના, ત્રાંબાના, કે લોહના પાત્રમાં રાખવું; અને રોગને અનુસરીને વૈદ્યે તેનો અભ્યંગ, અંજન, નસ્ય, નિરૂહખરિત, અવગાહન, તથા પાન કરાવવું. બહુ કહેવાની જરૂર નથી, માટે દુકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે-આ તેલ એંશી પ્રકારના વાત વ્યાધિઓનો અવશ્ય નાશ કરે છે. આ તેલનો અભ્યાસ રાખવાથી વળીયાં પડતાં નથી, વાળ ઘોળા થતા નથી, નેત્રો ગરૂડના જેવાં તેજસ્વી થાય છે. ઊંચ કત્તાપણું, બેહેરાપણું, તથા કર્ણનાદ થતો નથી. હાથ માથું કંપતાં નથી, બકવા થતો નથી, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થતી નથી, અને કામો કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પાણી સ્ત્રિઆવાથી જેમ વૃક્ષનાં પલ્લવાદિ વધે છે, તેમ આ તેલના સ્ત્રિઆવાથી શરીરના સર્વ ધાતુઓ વધે છે. સ્ત્રીને કાચો ગર્ભ પડી જતો હોય તો તેને, સૂવાવડીને, અને કસૂવાવડથી નબળી થઈ ગયેલીને આ તેલ હિતકારી છે. આ તેલથી વાંઝણીને પુત્ર થાય છે, ગર્ભપાત કે યોનિરોગો થતા નથી, અને પ્રદર મટી જાય છે. આ ઉત્તમ તેલના કરતાં વધારે બળવાળું, વૃષ્ય, અને ધાતુષૈષ્ટિક બીજું કોઈ ઔષધ નથીજ. આ તેલ મહા રસાયન છે. પૂર્વે દેવો તથા દૈત્યોના યુદ્ધમાં મારથી વાગેલા અને હાડકાંઓ ભાંગી ગયેલા, વીંધાયેલા, છુંદાયેલા, અને પીડા પામતા

દેવોને જોઈને તે દેવો તથા મનુષ્યોના હિતને માટે નારાયણ ભગવાને આ મહાનારાયણ નામનું તેલ કહ્યું હતું.

મહાયોગરાજ ગુગુલુ—સૂંઠ, પીપ્પરીમૂળ, ચવક, મરા, ચિત્રક, શેફેલી હિંબ, બોડીઅન્નમોહ, સર્ષપ, જીરું, શાહજીરું, નગડનાં બીજ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાડ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગી, વજ, પીલુડી, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીપર, કઠ, રાસ્ના, મોથ, સૈંધવ, એળચી, ગોખરૂ, હરડે, ધાણા, બેહડાં, આમળાં, તજ, વાળો, અને જવખાર સમ ભાગે લેઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી, તે સર્વની બરોબર ગૂગળ તેમાં મેળવીને તે સર્વને ઘીમાં મર્દન કરીને પીંડો બનાવવો, અને તેને ઘીના વાસણમાં રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી પાપા તોલાની (૨૪ રતની) ગોળીઓ કરી દોષ તથા કાળ વગેરેને અનુસરીને ખાવી. પ્રથમ થોડા દિવસ સૂધી એક એક ગોળી ખાવી, પછી દોઢ દોઢ ગોળી ખાવી, પછી અરધા તોલા જેટલી (બે બે ગોળી) ખાવી, અને પછી એક તોલા જેટલી (ચાર ચાર) ગોળીઓ ખાવી. આ યોગ રાજ ગૂગળ અત્યંત મુખ્ય રસાયન છે. એ ખાનારને મૈથુન કે અન્નપાનનો કંઈ નિયમ રાખવાની જરૂર નથી. આ ગુગળ ખાવાથી અર્શ, ગ્રહણી, બરલ, ગુદ્મ, ઉદરરોગો, પેડુનો આક્રોશ, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિનું શ્વળ, કૃમિ, ક્ષય, છાતીની પકડ, સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિઓ, આમવાત, અપરમાર, દુષ્ટ વ્રણો, કોદ, વીર્યના દોષો, રજના દોષો, ઉદાવર્ત, અને ભગંદર, એ રોગોનો નાશ થઈ જાય છે.

મહાયોગરાજ ગુગુલુનાં અનુપાનો—
આ ગૂગળ રાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે ખાવાથી
સર્વે વાતવ્યાધિઓ મટે છે; કાકોલ્યાદિ
ક્વાથ સાથે પીવાથી સર્વ પિત્તરોગો મટે
છે; આરગ્વધાદિ ક્વાથ સાથે પીવાથી
સર્વ કફરોગો મટે છે; દારુહળદરના
ક્વાથ સાથે પીવાથી સર્વે પ્રમેહો મટે છે;
ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી પાંદુરોગ મટે છે;
અને મધ સાથે ખાવાથી મેહોવૃદ્ધિ મટે
છે. લીમડાના ક્વાથ સાથે તે કોઢને, ગ-
ળોના ક્વાથ સાથે વાતરક્તને, મૂળાના
ક્વાથ સાથે સોજાને, કાંકચના ક્વાથ સાથે
જિંદરના ઝેરને, ત્રિક્ષ્ણના ક્વાથ સાથે
નેત્રરોગોને, અને પુનર્નવાદિ ક્વાથ સાથે
પીવાથી સર્વ ઉદરરોગોને મટાડે છે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ—રાસ્ના, સાટોડી,
સૂંઠ, ગળો, અને એરડાનો ક્વાથ રાસ્નાદિ
કહેવાય છે, તે ધાતુગત વાતો, આમવાત
અને સર્વોગગતવાતને પણ મટાડે છે.

રસોનકલ્ક—લસણનો કલ્ક તલના
તેલ તથા સૈંધવ સહિત ખાવાથી સર્વ
વાતરોગો તથા વિષમજ્વરો મટી જાય છે.

અથવા દૂધ, તેલ, ઘી, માંસ, ભાત
અથવા સાઠીચોખાની સાથે દરરોજ બે બે
તોલાભાર વધારીને લસણનો કલ્ક સાત
દિવસ સૂંધી ખાવાથી વાતરોગો, વિષમ-
જ્વરો, શ્વેત, ગુલ્મ, મંદાગ્નિ, ઉષ્ણખરલનો
રોગ, હાથ તથા પડખાંનું શ્વેત, માથું
દુઃખવું, અને વીર્યના દોષો મટી જાય છે.

અન્નો, માંસો, ઘઉં, જવનો સાથવો,
દૂધ, તેલ, ઘી, બટાઉડાં તથા લાવા અને
તેતરનાં માંસો, હરણી તથા કુકડો અને
સુવરનાં માંસો, વૈયાં તથા હરણનાં માંસો

એ સાથે અગ્નિના બળ પ્રમાણે શીતકા-
ળમાં લસણ ખાવું. એ પદાર્થોને વધાર
દેધને સારા બનાવવા.

રસોનાષ્ટક—લસણના પાકા કંદની
ફાતરાં વગરની કળીઓને ચીરી અંદરના
અંકુરોને દૂર કરીને તેનો ઉષ્ણ ગંધ કા-
ઢવા માટે તેને રાત્રે દહિંમાં પલાળી
રાખવી. સવારે કાઢી સૂકવીને છીપર ઉપર
વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્કમાં સ-
મભાગે સંચળ, અજમો, શેકેલી હિંગ,
સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને જીરાનાં
ચૂર્ણ લેધને સર્વ કલ્કના પાંચમા ભાગ
જેટલું મેળવી દેવું, અને કલ્કના ચોથા
ભાગ જેટલું તલનું તેલ પણ તેમાં મે-
ળવી દેવું. પછી નિત્ય પ્રાતઃકાળે તેમાંથી
એક તોલા જેટલું, અથવા દોષાદિક ઉપર
ધ્યાન આપીને યોગ્ય માત્રાથી ખાવું.
ઉપર એરડાના ક્વાથનું અનુપાન કરવું.
આથી સર્વોગવાત, એકાંગવાત, અર્દિ-
ત, અપતંત્રક, અપસ્માર, ઉન્માદ, ઊરુ-
સ્તંભ અને ગૃધ્રસીને મટાડે છે. છાતી,
પીઠ, કમર, કુખ તથા પડખાંની પીડા,
અને કૃમિઓને પણ તે મટાડે છે. રસો-
નાષ્ટકનું નિત્ય સેવન કરનારાએ મધ, માં-
સ તથા ખટાઈ ખાવી; અને શ્રમ, તડકો,
રોષ, બહુજળ અને મૈથુનનો તો ત્યાગજ
કરવો. અતિસાર, પ્રમેહ, પાંદુરોગ, અ-
રુચિ, મૂરછા, અર્શ, રક્તપિત્ત, શોષ,
મહા ક્ષયરોગ કે ઉલટીવાગાએ; તેમજ
ગર્ભવતી સ્ત્રીએ લસણ ખાવું નહિજ. પિ-
ત્તવાગાએ નિત્ય પથ્ય જમીને આ રસો-
નાષ્ટક લેધ તેની અતિ વિરેચન લેવું. વિ-
રેચન ન લેવાથી કોઢ કે પાંદુરોગ થાય

છે. રસોનાદકને નહિ ઇચ્છનારાં બાળકોને પણ તે માતાના ધાવણની સાથે દેવું. આમ કરવાથી મહા પ્રભાવવાળું લસણ સિદ્ધિ આપે છે.

વાતારિ રસ—પારો એક ભાગ, ગંધક એ ભાગ, ત્રિકુળા ત્રણ ભાગ, ચિત્રક ચાર ભાગ, અને એરડિયા તેલથી મર્દન કરેલો ગૂગળ, પાંચ ભાગ એ સર્વને એળવીને તેને પણ એરડિયાતેલની ભાવના દેઇને ગોળી કરવી. નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક તોલા જેટલી ખાઇને ઉપર સૂંઠ અને એરડાનાં મૂળનો ક્વાથ પીવો, અને તે પછી રોગીના વાંસામાં એરડિયું તેલ ચાપડીને શેક કરવો. જો કદી રેચ લાગે તો સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્ન ખાવું. આ રસ નિયમિત ખાવાથી, અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવાથી, એક માસમાં વાયુના રોગો મટી જાય છે.

इति वातव्याधिना अधिकार समाप्त.

ઉરસ્તંભનો અધિકાર.

ઉરસ્તંભનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णै तथा याससङ्गोभस्वप्नजागरैः॥
स श्लेष्ममेदाः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
अभिभूयेतरं दोषगुरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ स-
कृत्पस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमिते-
न सः । तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शी-
तावचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरु स्याताम
तिशयेन तौ । ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्रा-
च्छर्धरुचिज्वरैः ॥ संयुतं पादसदनकृच्छ्रो-

द्धरणसृप्तिभिः तमूहस्तम्भामित्याहुराढ्य-
वातमथापरे ॥

जीर्णाजीर्णै કિચ્ચિર્જીર્ણૈ કિચ્ચિદર્જીર્ણૈ શીતાદિ-
ભિર્નિષેવિતૈઃ મુક્તૈઃ સંક્ષોભેણ સંચલનેન દિવાસ્વ-
પ્નેન રાત્રૌ જાગરણેન અભિમૂય દૂષયિત્વા इतरं
દોષં કફં પિત્તચ્ચ । સ્તિમિતેન આર્દ્રેણ વૃત્તેનેતિ
યાવત્ । નતુ ઘનેન । સ પવનઃ તદા ऊर्ध्वं स्त-
મ્બેન અચેતનૌ શૂન્યૌ પરકીયાવિવ । અક્રિયા-
વિત્યર્થઃ । ધ્યાનમ્ મૂઢતા । પાદસમ્બન્ધિનીભિઃ
સદનકૃચ્છ્રોદ્ધરણસુપ્તિભિશ્ચ સંયુક્તં અયં સુશ્રુતેન
મહાવાતવ્યાધિષુ પઠિતઃ ॥

કંઈક જીર્ણ અને કંઈક અજીર્ણ હોય
તેમાં શીત, ઉષ્ણ, દ્રવ, શુષ્ક, ભારે, અને
સ્નિગ્ધ લોજનોથી; શ્રમ, શરીરનું ચલન,
દિવસે શયન તથા રાતે ઉજાગરો; એ
સર્વથી કફ અને મેઢ સહિત વાયુ, આ-
મવાળા તથા બહુ એકઠા થઈ ગયેલા
કફ તથા પિત્તને દુષિતકરીને સાથળમાં
આવે છે, અને અંદર વીંટાયલા કફથી
સાથળનાં હાડકાંને પૂરી દેઇને જડ કરી
દે છે. એથી સાથળ અઘડ, શૂન્ય, બહુ
ભારે અને પરાયાની પેઠે કામ કરવાને
અશક્ત થઈ જાય છે. આ રોગમા મૂઢ-
તા, અંગભંગ, તંદ્રા, ઉલટી, અરુચિ,
જ્વર, પગની ગ્લાનિ, પગોનું માંડ માંડ
ઉપડવું, અને પગોની જડતા થઈ જાય
છે. આ ઉરસ્તંભ રોગ કહેવાય છે, અને
તેને આઢ્યવાત પણ કહે છે. સુશ્રુતે આ
રોગને મહા વાતવ્યાધિઓમાં ગણેલો છે.

ઉરસ્તંભનું પુર્વરૂપ.

પ્રામૂખ્યં તસ્ય નિદ્રાતિધ્યાનં સ્તિમિતતા

જ્વરઃ । રોમહર્ષોઽરુચિશ્છર્દિર્જઙ્ગોર્વોઃ સ-
દનં તથા ॥

નિંદ્રા, અતિ ધ્યાન; ક્રિયા રહિતતા,
જ્વર, રૂવાંડાંનું ઉભું થવું. અરુચિ, ઉલ-
ટી, અને પીડીમાં તથા સાથજોમાં પીડા
એ ઉરુસ્તંભનાં પૂર્વરૂપો છે.

ઉરુસ્તંભનું રૂપ.

વાતશક્તિભિરજ્ઞાનાત્ તત્ર સ્યાત્ સ્નેહના-
ત્પુનઃ । પાદયોઃ સદનં સુપ્તિઃ કૃચ્છ્રાદુદ્ધ-
રણં તથા । જઙ્ગેરુગ્લાનિરત્યર્થં શશ્વદ્વા
દાહવેદના । પાદશ્ચ વ્યથતે ન્યસ્તઃ શી-
તસ્પર્શં નવેત્તિ ચ । સંસ્થાને પીડને ગત્યાં
ચાલને ચાપ્યનીશ્વરઃ । અન્યનેયૌ હિ સ-
મ્ભગ્નાવૂરુપાદૌ ચ મન્યતે ॥

અજ્ઞાનાત્ અનિશ્ચયાત્ । સ્તંભસુતિકર્મ રહિત-
પાદદર્શનેન વાતશક્તિભિઃ વાતવ્યાધિશક્તિભિઃ ।
તત્ર ઋસ્તંભે સ્નેહનાત્ સ્નેહદનાત્ । સ્નેહાદિના
સ્નેહન્યા ચિકિત્સયા પાદસદનાદયઃ ॥ ઊર્વોર્ભમ્નો
પમત્વાત્ તે વિકારાઃ સ્યુઃ જઙ્ગેર્ગોર્ગમનાદાવશ-
ક્તિઃ । અદાહવેઃના રૂપદાહેન સહ વેદના । અ-
ન્યનેયૌ અન્યચાલ્યૌ ભવતઃ ॥

વાયુની શંકાથી જે ભૂલથી સ્નેહન કર-
વામાં આવે તો પગમાં પીડા તથા જડતા
આવે છે. પગમાંડમાંડ ઉપડે છે, પીડીઓ
તથા સાથજોમાં ગ્લાનિ, અને જરા જરા
દાહવાળી વેદના, એ વધારે થાય છે. પગ
મૂકતાં હોય છે, ટાઢા સ્પર્શની ખબર પ-
ડતી નથી, અને બેસવા તથા દબાવવા
અને ચાલવા હાલવામાં અશક્તિ આવે
છે. સાથજો તથા પગ ભાંગી ગયાં હોય

એમ જણાય છે, અને તેને બીજો કોઈ
ઉપાદે તોજ ઉપડા શકે છે.

ઉરુસ્તંભનું અરિષ્ઠ.

યદા દાહાર્તિતોદાર્તો વેપનઃ પુરુષો મ-
વેત્ । ઋસ્તંભસ્તદા હન્યાત્ સાધયેદન્ય-
થા નવમ્ ॥

અન્યથા દાહાશુપદ્રવરહિતં તમપિ નવમ્ ઉત્પન્ન-
માત્રં સાધયેત્ ॥

પુરુષને જે દાહ, પીડા, શૂળ, અને
કંપ થાય છે, તો તે ઉરુસ્તંભ મારી
નાંખે છે, પણ તેમ ન હોય અને તુરતનો
થયેલ હોય તો તે સાધ્ય છે.

ઉરુસ્તંભની ચિકિત્સા.

સ્નેહાસક્તસાવવમનં વસ્તિકર્મ વિરેચનમ્ ।
વર્જયેદાઘ્યવાતે તુ યતસ્તૈસ્તસ્ય કોપનમ્ ॥
તસ્માદત્ર સદા કાર્યં સ્વેદલઙ્ગનરૂક્ષણમ્ ।
આમમેદઃકફાધિક્યાન્મારુતં પરિરક્ષતા ॥
યત્સ્યાત્ કફમશ્મનં ન તુ મારુતકોપનમ્ ।
તત્સર્વં સર્વેદા કાર્યમૂરુસ્તંભસ્ય મેષજમ્ ॥
સર્વો રૂક્ષઃ ક્રમઃ કાર્યસ્તત્રાદૌ કફનાશ-
નઃ । પશ્ચાદ્ગતવિનાશાય વિધાતવ્યાશ્વિલા
ક્રિયા । મોજ્યાઃ પુરાણાઃ ક્યામાકકોદ્ર-
વોદાલશાલયઃ ॥ જાઙ્ગલૈરઘૃતૈર્મૈસૈઃ શાકૈ-
શ્ચાલવૈર્નૈરિતૈઃ । શાકૈરલવૈર્નૈર્દ્યાજ્જલતૈ-
લાજ્યસાન્નિતૈઃ ॥ સુતિષ્ણકનિમ્બાર્કઙ્ગ-
તારગ્વથપલ્લવૈઃ । વાયસીવાસ્તુકાર્યૈશ્ચ સા-
ન્નિતૈઃ શાકમૂલકૈઃ ॥ શાકૈરલવૈર્નૈર્યુક્તં
જીર્ણેશાલ્યોદનં મિષક્ । રૂક્ષણાદ્વાતકો-
પથેન્નિદ્રાનાશર્તિપૂર્વકઃ ॥ સ્નેહસ્વેદક્રમ-

स्तत्र कार्यो वातामयापहः । प्रतारयेत् प्र-
तिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ॥ सरश्च
विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनःपुनः । यथा-
विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ॥
शरीरबलमग्निश्च कार्यैषा रक्षता क्रिया ।
स क्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षान्पुत्सादनानि च ॥
कुर्याद्वाहे च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्पपैः ।
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा भि-
षक् ॥ पिचुमंदस्य वा मूलैरथवा देवदा-
रुणः । क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिष-
क् ॥ गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे सवेद-
ने । दन्ती द्रवन्ती सुरसा सर्पपैश्चापि बु-
द्धिमान् ॥ तर्कारीसुरसाशिग्रुवचावत्सक-
निम्बकैः । पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च
सेवनम् ॥ भल्लातकाऽमृताशुण्ठीदारुपथ्या-
पुनर्नवाः । पञ्चामूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्त-
म्भनिर्बहणाः ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं भ-
ल्लातकफलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा
ऊरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ रास्नाश्यामाकप-
थ्यामरिचमिसिशिवा वेल्लशठ्यश्वगन्धा ।
यासच्छिन्नाजमोदा सुमुषमतिविषा वृद्धदा-
रीवृहत्यौ ॥ शुण्ठी तिक्ता यवानी सहचर-
चविकैरण्डदाव्याजकर्ण्य । ऊरुस्तम्भाम-
वातं कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्युः ॥

इति रास्नादिकाथः ॥

ग्रन्थिकारुक्कृष्णानां काथं क्षौद्रान्वितं
पिवेत् । लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण क-
डुकायुतम् ॥ सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं
पङ्घरणं नरः । पिप्पलीवर्द्धमानं वा मा-

क्षिकेण गुडे न वा । ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति
गण्डीरारिष्टमेव च । शिलाजतुं गुग्गुलुं वा
पिप्पलीमथ नागरम् । ऊरुस्तम्भे पिबेन्मू-
त्रैर्दशमूलैरसेन वा । त्रिफला पिप्पली
मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ॥ लिह्याद्वा म-
धुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः । घृतं सौ-
रेश्वरं दद्यादूरुस्तम्भे कफोत्तरे । दद्यात्
शुण्ठी घृतं वापि वैश्वानरमथापि वा । सै-
न्धवाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥
कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यशरलं दारुकेशरम् । अ-
जगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्पपं पचेत् ।
सक्षौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भादितः पिबेत् ॥
इति कुष्ठायं तैलम् ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूलान्नागरादष्टकद्वरम् ।
तैलप्रस्थं समं दद्याद् गृध्रस्यूरुग्रहापहम् ॥
सस्नेहदधिसम्भूतं तक्रं कद्वरमुच्यते । अ-
ष्टकद्वरतैले च तैलं सार्पपिष्यते । पिप्प-
लीमूलगुण्ड्यांश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥

इति अष्टकद्वरं तैलम् ॥

द्विपञ्चमूली त्रिफला चित्रकं देवदारु च ।
एकाष्टीलात्वपामार्गश्रेयसी वायसी शुभा ॥
बला भार्गी पृथक्पर्णी सुवहा मदयन्तिका ।
विशालोशीरकाश्मर्यस्तिस्रो देयास्तथाग्री-
कः ॥ चिरविल्वो ह्यशोकश्च कलश्यंशुमती
तथा । पयस्या पीलुपर्णी च गुडूची च
शतावरी ॥ एषां पञ्चपलान् भागान् ज-
लद्रोणेषु सप्तसु ॥ अष्ट भागावशेषेण पचे
सैलाढकं शतम् ॥ कुष्ठञ्च शतपुष्पा च ज्यु-
पणं चित्रकं वरा । देवदार्वगुरुश्रेष्ठं विडङ्गं
मुस्तमेव च ॥ अश्वगन्धा स्थिरा पाठा

મૂલી ક્યુમાકમેવ ચ । પિપ્પલ્યઃ શૃંગ્ગવે-
રશ્ચ દન્તી દિગ્ગ્ગવમ્લવેતસમ્ ॥ અનેન ગ-
ર્ભેણ મિષક્ કષાયેણ ચ સાધયેત્ । સિ-
દ્ધશીતશ્ચ પૂતશ્ચ ક્ષૌદ્રેણ સહ સંસૃજેત્ ॥ ત-
દસ્ય નસ્યપાનાર્થ તદેવાભ્યઞ્જને ભવેત્ ।
ઊરુસ્તંભશિરોદ્ભૂતસ્તૈલેન નેન શામ્યતિ ॥
આમવાતં શીતવાતં ક્ષુદ્રવાતશ્ચ નાશયેત્ ॥
इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ॥

સિન્ધુરુશ્વિશ્વજા સોગ્રા માર્ગી યષ્ઠી સ્થિ-
રા ફલૈઃ । દારુશ્વિશ્વશટીધાન્યકૃષ્ણાકદ્-
ફલપૌષ્કરૈઃ ॥ દીપ્યકાતિવિષ્ણેરણ્ડનીલી-
નીલામ્બુજૈઃ પચેત્ । તૈલં સંકાઞ્જિકં દ-
ન્તિ પાનાભ્યઞ્જનનાવનૈઃ ॥ આમવાતં કૃ-
મીન્ ગુલ્માન્ પ્રીહોદરશિરોરુજઃ । મન્દાગ્નિ
પક્ષસન્ધ્યણ્ડવાતસ્તંભગદાનાપિ ॥

इति महासैन्धवाद्यं तैलम् ॥

દ્વે પલે સૈન્ધવાતપશ્ચ શુભ્રા ગ્રન્થિકચિ-
ત્રકાત્ । દ્વે દ્વે મહાતકાસ્થીનિવિંશતિ દ્વૈ
તથાડઢકે ॥ આરનાલાતપશ્ચ પ્રસ્થં તૈલસ્યૈ-
રણ્ડજસ્ય ચ । શુભ્રસ્યૂરુગ્રહાસ્યાર્તિસર્વવા-
તવિકારનુત્ ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् । इति ऊरुस्तम्भनिदान
चिकित्साधिकारः ॥

સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, વમન, ખસ્તિ
કર્મ, અને વિરેચન, એથી વાયુ કોપે છે,
માટે ઊરુસ્તંભમાં એ કંઈ કરવાંજ
નહિ; માટે અત્ર તો સ્વેદન, લંઘન અને
રૂક્ષણ જ હું મેશાં કરવાં. આમ, મેદ,
અને કફ વધારે હોવાથી વાયુનું રૂક્ષણ
કરવામાં કફને શમાવનારાં અને વાયુને

નહિ કોપાવનારાંજ ઔષધો કરવાં જોઈએ.
ઊરુસ્તંભના ઉપાયમાં એ રીતે સર્વ કરવું
જોઈએ. સર્વ રૂક્ષ ક્રિયાઓમાં પ્રથમ ક-
ફનો નાશ કરીને પછી વાતહર ક્રિયાઓ
કરવી. જૂનો સામો, કોદરા, ઉદાલ, ચોખા;
ધી વગરનાં જાંગલ માંસો, અને મીઠા
વગરનાં શાકો હિતકારી થાય છે. મીઠું
નાંખ્યા વગરનાં અને જળ તથા તેલથી
રાંધેલાં શાકો આપવાં. સુનીષરણુક, લી.
મડાનાં પાન, આકડાનાં દોંટિયાં, ગર-
માળાનાં તથા અઘેડીનાં પાન, બથવો, અને
મૂળા, વગેરે લવણ વગરનાં શાકો આપવાં.
ખાધેલું જીણું થયા પછી વેંધે રોગીને લ-
વણ વગરનાં શાકો સાથે રાતા ચોખાનો
ભાત ખવરાવવો. રૂક્ષક્રિયાથી નિંદ્રાનો નાશ
અને વાતપ્રકોપ થાય તો વાતહર, સ્નેહન
તથા સ્વેદન ક્રિયા કરવી; ટાઢા જળવાળી
સુંદર નદીમાં રોગીને પ્રવાહની સ્થામે
ચલાવવો; અને નિર્મળ, શીતળ, તથા
સ્થિર જળવાળા તળાવમાં વારંવાર ચ-
લાવવો. શરીરનાં બળનું તથા અગ્નિનું ર-
ક્ષણ કરતાં કફ સૂકાઈને ઊરુસ્તંભ મટે
એ રીતે ક્રિયા કરવી. ક્ષારો તથા મૂત્રો
સંયુક્ત પદાર્થોનું સ્વેદન કરવું, તથા રૂક્ષ
પદાર્થોથી સાથળોને ચોળવી. દાહ હોય
તો મૂત્ર વગેરેથી; અથવા કરંજના ફળ
સહિત સર્ષપોથી; અથવા આસોંદ, આકડો,
લીમડો, અને દેવદાર એઓનાં મૂળોથી
સાથળો ચોળવી. વેદનાવાળા ઊરુસ્તંભમાં
ઉપરના પદાર્થોને મધ, રાફડાની માટી,
અને સર્ષપ સહિત સાથળ ઊપર ચોળવાં.
ઊરુસ્તંભના રોગમાં ડાહ્યા વેંધે નાનો
તથા મોટો નેપાળો, કાળી તુળસી, અને

સર્પપથી સાથળ ચોળવી. અરણી, કાળી તુળસી, સરગયો, વજ, અરડૂસી, અને લી-મડો, -એમનાં પાન, મૂળ, તથા ફળનો ક્વાથ ઊનો ઊનો પાવો.

ભીલામાં, ગળો, સૂંઠ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી, અને દશમૂલીના સેવનથી ઊર-સ્તંભ મટી જાય છે.

પીપર, પીપરીમૂળ, તથા ભીલામાંનાં ફળનો કઢક મધમાં ચાટવાથી ઊરસ્તંભ મટે છે.

રાસ્ના, સામો, હરડે, મરી, સુવા, હ-ળદર, વાવડીંગ, કચૂરો, આસોંઠ, જવાસો, ગળો, ખેડીઅજમોઠ, સુમુખ નામની તુળમી, અતિવિષ, વરધારો, ઊભી તથા ખેડી લોંરીંગણીઓ, કડુ, સૂંઠ, અજમો, કાંટાશરિયો, ચવક, એરંડો, ઠાડુંળદર, અને રાળનો ક્વાથ ઊરસ્તંભ, આ-મવાત, કફના રોગો, વાતરોગો અને હં-ડકાક્ષેપને તુરત હણી નાંખે છે. આ ક્વાથ રાસ્નાદિ ક્વાથ તરીકે ઓળખાય છે.

પીપરીમૂળ, ભીલામો, અને પીપરનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી ઊરસ્તંભ મટે છે.

ત્રિકૂળા તથા કડુતું ચૂર્ણ મધમાં ચા-ટવાથી ઊરસ્તંભ મટી જાય છે.

વાતવ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કહેલ પ-રુધરણ્યોગ સ્હેવાતા ઊના પાણીમાં પી-વાથી ઊરસ્તંભ મટી જાય છે.

મધ અથવા ગોળની સાથે વધતી જતી પીપર ખાવાથી ઊરસ્તંભ મટી જાય છે.

ઊરસ્તંભમાં કડવા સ્વરુપનો આસવ પશુ ખહુ વખાણાય છે.

મૂત્રા અથવા દશમૂલીના રસથી સાથે શિલાજિત્, યૂગળ, પીપર, કે સૂંઠ પીવા-થી ઊરસ્તંભની પીડા મટી જાય છે.

ત્રિકૂળા, પીપર, મોથ, ચવક, અને કડુતું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઊરસ્તંભ મટે છે.

કફની અધિકતાવાળો ઊરસ્તંભ સૌ-રેશ્વરઘૃત, વૈશ્વાનર ચૂર્ણ, શુઠીઘૃત, સૈ-ધવાદિતેલ, અથવા અમૃતાગુગુલથી પશુ મટી જાય છે.

કુષ્ઠાધતૈલ.

કઠ, લોખાન, વાળો, શરૂ, દે-વદાર, નાગકેશર, જંગલી તુળસી, અને આસોંઠના કઢકથી પકાવેલું સરસિયું તેલ યોગ્યમાત્રાથી મધ સાથે પીવાથી ઊર-સ્તંભ મટી જાય છે.

અષ્ટકટ્વરતૈલ.

આઠ આઠ તોલા પીપરીમૂળ તથા સૂંઠ, તરવાળા દહિની ઘાટી છાશ ચો-સઠ તોલા, અને ચોસઠ તોલા દહિમાં પકાવેલ ચોસઠ તોલા સરસિયું તેલ અ-ષ્ટકટ્વર તૈલ કહેવાય છે. એનાથી ઊરસ્તંભ મટી જાય છે.

દ્વિપંચમૂલાધતૈલ.

દશમૂલી, ત્રિકૂળા, ચિત્રક, દેવદાર, મોટી બેલસરી, અથેડો, ગજપીપર, રા-તી અથેડી, તપખીર, બળદાણા, ભારંગી, મોરવેલ, નગડ, ચંબેલી, ઈદ્રિવારૂણી, વાળો, સીવણ, રક્તચિત્રક, કરંજ, આ-સોપાલવ, નાનો સમેરવો, ક્ષીરકાકોલી, પીલુડી, ગળો, અને શતાવરી—વીશ વીશ તોલા ભાર લેઈને તેને ૭૧૯૬

તોલા પાણીમાં પકાવી; આડમા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે પાણીમાં ૨૫૬૦૦ તોલા તેલ પકાવવું. પછી કઠં, સૂંઠ, મરી, પીપર બમણી, ચિત્રક, ત્રિકૂળા, દેવદાર, ઉત્તમ અગર, વાવડીંગ, મોથ, આસોંદ, સમેરવો, કાળીપાડ, મૂળા, શામો, આદુ, નેપાળો, હિંગ, અને અમ્લવેત-સના ક્વાથ તથા કલ્કોથી એ તેલને ફરીથી પકાવવું. પછી ટાદું પડેથી ગાળી લેઈને તે તેલમાં મધ નાંખવું. આના નસ્ય, પાન અને અભ્યંગથી લાંબા કાળનો ઊંડસ્તંભ પણ મટી જાય છે. આ તેલ આમવાત, ક્ષુદ્રવાત, અને શીતવા-તનો પણ નાશ કરે છે.

મહાસૈંધવાદતૈલ.

સૈંધવ, કઠં, લઘુશતાવરી, વજ, ભારંગી, જેડીમધ, સમેરવો, જાયફળ, દેવદાર, સૂંઠ, કચ્છરો, ધાણા, પીપર, કાય-ફળ, પુષ્કરમૂળ, અજમો, અતિવિષ, એરંડો, ગળી, અને નીલકમળથી પકાવેલું તેલ કાંઈ સાથે પીવાથી તથા અભ્યંગ અને નસ્ય લેવાથી આમવાત, કૃમિ, ગુ-દ્ધો, બરલનો રોગ, ઉદરરોગ, માથાના રોગો, મંદાગ્નિ, પક્ષાઘાત, સંધિવાત, વૃ-ષણના રોગ, તથા વાયુથી ઝલાઈ જ-વાનો રોગ નાશ પામે છે.

સૈંધવાદતૈલ.

સૈંધવ આઠ તોલા, સૂંઠ વીશ તોલા, અને આઠ આઠ તોલા ચિત્રક અને પીપરીમૂળ, એશી તોલા ભીલામાના ઠ-ળિયા, અને ૫૧૨ તોલા આરનાલથી ૩૨૦ તોલા એરંડિયું તેલ પકાવવું. આ

સૈંધવાદતૈલથી ગૃધ્રસી, ઊંડસ્તંભ, મુખની પીડા, તથા સર્વ વાતબ્યાધિઓ મટી જાય છે.

૨૨. આમવાતાધિકાર.

આમવાતનાં નિદાન.

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટાભ્યાં મન્દાગ્નેર્નિશ્ચલસ્ય ચ ।
સ્તિગ્ધં મુક્તવતો હ્યન્નં વ્યાયામં કુર્વતસ્ત-
થા ॥ વાયુના પ્રેરિતો હ્યમઃ શ્લેષ્મસ્થાનં
પ્રધાવતિ । તેનાત્યર્થમપક્વોઽસૌ ધમનીભિઃ
પ્રપચ્ચતે ॥ વાતપિત્તકફૈર્ભૂયો દૂષિતઃ સોઽન્ન-
જો રસઃ । સ્ત્રોતાંસ્યભિષ્યન્દયતિ નાનાવ-
ર્ણોતિઽપિચ્છિલઃ ॥ જનયત્યામિદૌર્બલ્યં હૃદ-
યસ્ય ચ ગૌરવમ્ । વ્યાધીનામાશ્રયો શ્લેષ
આમસંજ્ઞોઽતિદારુણઃ ॥

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટસ્ય । વિરુદ્ધાહારઃ ક્ષીરમત્સ્યાદિઃ ।
નિશ્ચલસ્ય નિર્વ્યાયામં પરસ્ય ॥ સ્તિગ્ધં મુક્તવતો
હ્યન્નં વ્યાયામં કુર્વત ઇતિ મિલિતો હેતુઃ । શ્લેષ્મ-
સ્થાનમ્ આમાશયસન્ધ્યાદિ તેન શ્લેષ્મસ્થાનગમ-
નેન । અત્યન્તં અપક્વઃ । પિત્તસ્થાનગમનેન પક્વો
ભવિષ્યતીત્યભિપ્રાયઃ । અસૌ આમઃ ધમનીભિઃ
પ્રપચ્ચતે । ધમનીમાર્ગેશ્ચલતિ ભૂયો દૂષિતઃ અતિ-
શયેન દૂષિતઃ । સોઽન્નજો રસ આમઃ સ્ત્રોતાંસિ
અભિષ્યન્દયતિ સંશ્રિલ્ય રસવહશિરાવરોધં કૃત્વા
સ્ત્રોતાંસિ ગુરુષ્ણિ કુર્યાત્ । નાનાવર્ણઃ વાતાદિજ-
નિતવર્ણભેદાન્નાનાવર્ણઃ ॥

અર્જીર્ણાદ્યો રસો જાતઃ સશ્ચિતો હિ
ક્રમેણ વૈ । આમસંજ્ઞાં સ લભતે શિરોગા-
ત્રરુજાકરઃ ॥ અર્જીર્ણાદ્યુક્તાદર્જીર્ણાત્ ॥

વિરૂદ્ધ આહાર તથા એષ્ટાઓથી, હં-
મેશાં મંદાગ્નિવાળો છતાં જમે તોપણ
ખાવામાં ગૂંચાયા કરવાથી, કસરત નહિ
કરવાથી, વાયુથી પ્રેરિત આમ ક-
ફના સ્થાનમાં જાય છે. તેથી નહિં પા-
કેલો એવો તે ધમનીઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે.
એ રીતે વાત, પિત્ત, તથા કફ, એ ત્ર-
ણેથી દૂષિત થઇને સ્ત્રોતોમાં રહીને રસનું
વહન કરનારી શિરાઓને રોકીને સ્ત્રોતોને
ભારે કરી દે છે. વાયુ વગેરેને લીધે અ-
નેક રંગોવાળો અને ચીકણો પીછાવાળો
એ આમ અગ્નિને મંદ કરી નાંખીને હ-
દયને ભારે કરી મૂકે છે. આ મહા દા-
રૂણ એવો આમ વ્યાધિઓનાં સ્થાન-
રૂપ છે.

આમનું સ્વરૂપ.

નહિ પચેલા અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થ-
ઇને કમસર એકઠો થઇ ગયલો રસ
આમ કહેવાય છે, તે માથામાં તથા અં-
ગોમાં પીડા કરે છે.

આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ.

યુગપત્કુપિતાવેતૌ ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકૌ ।
સ્તબ્ધશ્ચ કુરુતો ગાત્રમામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥
एतौ वातकफौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति
बोद्धव्यम् ॥

(અન્યચ) અજ્ઞમર્દોઽરુચિસ્તૃષ્ણા આલસ્યં
ગૌરવં જ્વરઃ । અપાકઃ શૂન્યતાઙ્ગાનામામ-
વાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥ વિશેષાર્થમસ્ય સંગ્રહઃ ॥

એકી વખતે કોપ પામેલા વાયુ તથા
આમ વેદનાથી ઢાંઢાના સાંધાઓમાં પ્રવેશ
કરીને ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરી દે છે એ રોગ

આમવાત કહેવાય છે. અંગમર્દ, અરૂચિ,
તૃષ્ણા, આળસ, ગૌરવતા, જ્વર, અપચો,
અંગોની શૂન્યતા, એ આમવાતનાં લ-
ક્ષણો છે

વાતાધિક આમવાતનું લક્ષણ.

સ કષ્ઠઃ સર્વરોગાણાં યદા પ્રકુપિતો મ-
વેત્ । હસ્તપાદશિરોગુલ્ફત્રિકજાનૂરુસ-
ન્ધિપુ ॥ કરોતિ સરુજં શોથં યત્ર દોષઃ
પ્રપચ્ચતે । સ દેશો રુજ્યતેઽત્યર્થ વ્યાવિદ્ધ
इव वृश्चिकैः ॥ जनयेत्सोऽग्निदैर्बल्यं प्रसे-
कारुचिगौरवम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दा-
हश्च बहुमूत्रताम् ॥ कुक्षौ कठिनतां शूलं
तथा निद्राविपर्ययम् । तृद्वर्दिभ्रममूर्च्छाश्च
हृद्ग्रहं विद्विबद्धताम् ॥ जाड्यान्त्रकूनमा-
नाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥

યદા પ્રકુપિતો મવેત્ પ્રકર્ષેણ કુપિતઃ સ્યાત્
તદા વક્ષ્યમાણાનુપદ્રવાન્ કરોતિ । હસ્તેત્યાદિ
યત્ર દોષઃ દુષ્ટઃ આમઃ પ્રપચ્ચતે ગચ્છતિ । તા-
નાહ જાડ્યમ્ । અકર્મણ્યત્વં ; અન્યાનુપદ્રવાન્ ।
કલાપલક્ષ્મણાદીન્ ॥

સર્વ રોગોમાં અત્યંત દુષ્ટ એવો એ
આમવાત થાય છે ત્યારે હાથ, પગ,
માથું, ઘૂંટી, ઢાંડું, ગોઠણ, સાથળ, અને
સાંધાઓમાં પીડાકારક સોજા થાય છે,
જે ભાગમાં એ દુષ્ટ આમ જાય છે ત્યાં
વીંછી જેવી વેદના કરે છે, જઠરાગ્નિ
મંદ પડે છે, મુખમાં થુંક આવે છે, અ-
રૂચિ તથા શરીરમાં ભારેપણું થાય છે,
ઉત્સાહ જતો રહે છે, વૈરસ્ય અને દાહ
થાય છે, મૂત્ર બહુ નીકળે છે, પેટ કઠણ
થાય છે, શૂળ આવે છે, નિદ્રા જતી રહે

છે, તરસ લાગે છે, મરઘા અને ઉલટી થાય છે, છાતી ઝલાય છે, મળ બંધ અને જડતા આવે છે, આંતરડાંમાં અવાજ થાય છે, પેટુ ચઢી આવે છે, અને ખીજા પછુ કલાપખજતા વગેરે દુઃખ-દેણ રોગો થાય છે.

આમવાતના દોષો વિષે.

પિત્તાત્ સદાહરોગઞ્ચ સશૂલં પવનાત્મક-
મ્ । સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઢૂકં કફજુષ્ટં તમાદિ-
શેત્ ॥ ગુરુકણ્ઢૂકમ્ બહુકણ્ઢૂકમ્ ॥

આમવાત પિત્તથી હોય તો બળતરો અને રતાશ હોય છે, વાયુથી શૂળ હોય છે, અને ચળ તથા જડતા કફથી હોય છે.

આમવાતની સાધ્યાસાધ્યતા.

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो चाप्य उ-
च्यते । सर्वदेहचरैः शोथैः स कष्टः सा-
न्निपातिकः ॥

એક દોષનો આમવાત સાધ્ય છે, બે દોષનો હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે. અને ત્રણે દોષોથી હોય તો સોજા થાય છે અને તે અસાધ્ય છે.

આમવાતની ચિકિત્સા.

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि
च । विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयश्चाममास्ते ॥
रुक्षः स्वेदो विधातव्यो बालुकापुटकैस्त-
था । उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविव-
र्जिताः ॥ आमवाताभिभूताय पीडिताय
पिपासया । पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं
हितमुच्यते । शुष्कमूलकयूषं वा यूषं वा

पाञ्चमौलिकम् । रसकं काञ्जिकं वापि शु-
ण्ठीचूर्णवचूर्णितम् ॥ सौवीरं श्विभवात्ता-
कं तथा तिक्तफलानि च । वास्तूकशाकं
सारिष्टं शाकं पौनर्नवं हितम् ॥ पटोलं
गोक्षुरञ्चैव वरुणं कारवेल्लकम् । यवान्नं
कोरदूषान्नं पुराणं शालिषाष्ठिकम् ॥ लाव-
कानां तथा मांसं हितं તક્રેણ સંસ્કૃતમ્ ।
હિતશ્ચ યૂષઃ કૌલત્યઃ કાલાયથળકસ્ય
ચ ॥ રુચ્યં દદ્યાદથા સાત્મ્યમામવાતહિ-
તશ્ચ યત્ । શતપુષ્પા વચા વિશ્વશ્વદંડ્યા-
વરુણત્વચઃ ॥ પુનર્નવા સદેવાહસટીમુળિ-
તિકાઃ સમાઃ । પ્રસારણી ચ તર્કારીફલશ્ચ
મદનસ્ય ચ ॥ શુક્તકાઞ્જિકપિષ્ઠા ચ કો-
ણ્ણા ચ લેપને હિતા ॥ અર્હિસ્ત્રા રુચુકા-
ન્મૂલં શિશુર્બલ્મીકમૃત્તિકા । મૂત્રપિષ્ઠૈશ્ચ ક-
ર્તવ્યમુપનાહઃ પ્રલેપનમ્ ॥ ચિત્રકં કદુકા
પાઠા કલિજ્ઞાતિવિષામૃતા ! દેવદારુચ્ચા
મુસ્તનાગરાતિવિષામૃતા । પિવેદુષ્ણામ્બુના
નિત્યમામવાતસ્ય મેષજમ્ । શટી શુઠચ-
મૃયા ચોગ્રા દેવાહાતિવિષામૃતાઃ ॥ કષા-
યમામવાતસ્ય પાચનં રુક્ષભોજનમ્ । પુર્તે-
ર્નવા ચ વૃહતી વર્દમાનફળિજ્જકૈઃ ॥ ક-
લ્પયેત્ કાથમામે તુ મૂર્વાશિશુદ્રમૌર્મિપક્ ।
સેષનશ્ચામવાતસ્ય રુચૂકપયસાપિ વા ॥
લિહ્યાત્ પથ્યાં સવિદ્યાં વા મૂત્રૈર્વા ગુગ્ગુ-
લું પિવેત્ । વિશ્વાલમ્બુષયોઃ કલ્કમદ્યાદ્વા
તિલવિશ્વયોઃ ॥ વિશ્વપથ્યા મૃતા કાથં
કવોળ્લં કૌશિકાન્વિતમ્ । કટીજઙ્ગોરુપૃષ્ઠા-
નાં રુજં પીતં નિવર્તયેત્ ॥ હિંગુ ચવ્યં વિઢં

शुण्ठी कृष्णाजाजी सपुष्करम् । भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्वेत् ॥

इति हिंवाय चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् । चव्यचित्रकतांलीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसर्वचलस्य च । मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ दाडिमात् कुडवश्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥ सर्वमेकत्र संधुच्यो जयेत् कुशलो भिषक् ॥ पिप्पल्याद्यमिति ख्यातं नष्टस्याग्रेष्व दीपनम् । अर्शांसि ग्रहणी गुल्ममुदरं सभगन्दरम् ॥ कृमिकण्डूचूर्णीर्हन्त्यात् सूरयोष्णोदकेन वा । नातः परतरं किञ्चिदामवातस्य भेषजम् ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ॥

पथ्याविश्वयवानीभिस्तुल्याभिर्णितं पिबेत् । तक्केणोष्णोदकेनापि काञ्जिकेनाथवा पुनः ॥ आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि । पीनसङ्कासहृद्रोगं स्वरभेदमरोचकम् ॥ इति पथ्याद्यं चूर्णम् ॥

रसोनविश्वनिर्गुण्डीकाथमामार्दितः पिबेत् । नातः परतरं किञ्चिदामवातस्य भेषजम् ॥ इति रसोनादिकषायः ॥

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारुमहौषधम् । पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जे ॥ इति रास्नापञ्चकः ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । कथितं वारि तत् पेयमामवातविनाशनम् ॥ इति पिप्पल्यादिकषायः ॥

शटी विश्वौषधीकलकं वर्षाभूकवाथसंयुत-

म् । सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ इति शब्दादिः ॥

रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिफण्डकैरण्डपुनर्नवानाम् । क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जघोत्पाश्वत्रिकपृष्ठशूली ॥

इति रास्नासप्तकः ॥

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् । खादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविषाभयाः । आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥ पुनर्नवामृता शुण्ठी शताह्वा वृद्धदारकम् । शटीमुण्डितिकाचूर्णमारनालेन पाययेत् ॥ आमवातं निहन्त्याशु गृध्रसीमुद्धतामपि ॥ इति पुनर्नवादिचूर्णम् ॥

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा । आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ पञ्चकोलकचूर्णन्तु पिबेदुष्णेन वारिणा । मन्दाग्निशूलगुल्मामकफारोचकनाशनम् ॥ आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एव निहन्त्याशु एरण्डस्नेहकेसरी ॥ एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् । आमनिलार्तियुक्तो गृध्रसि वृद्धयार्दितो नियतम् ॥ आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः । आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं भक्तावृतानि च ॥ वायुः कट्याश्रितः शुद्धसामो वा जनयेद्गुणम् । कटीग्रहः स एवोक्तः पञ्जसक्थनोर्दयोर्वधात् ॥ शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातःप्रातर्निषेवितः । सामे वातकटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनम् ॥ यव-

क्षारसमायुक्तं मूत्रकुच्छविनाशनम् । दश-
मूलीकषायेण पिबेद्वा नागरम्भसा ॥ कटी-
शूलेषु पातव्यं तैलमेरण्डसम्भवम् । महौ-
षधगुड्योश्च काथं पिप्पलिसंयुतम् । पि-
बेदामे सरुकोष्ठे कटीशूले विशेषतः । वि-
शोधयैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचये-
त् ॥ तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौ-
षधम् । सर्पिस्तैलं गुडं शुक्तं पञ्चमं वि-
श्वभेषजम् ॥ पीतमेतद्भवेत्सद्यस्तर्पणं
कटिशूलनुत् । न हि चैतत् समं किञ्चि-
भिरामे कटिमारुते ॥ सुरतरुवल्कलसहितं
गोमूत्रं स्थापितन्तु सप्ताहम् । हिङ्गुवचाश-
तपुष्पासैन्धवयुक्तैर्न तेनाथ ॥ तत्पुटपकं
हन्यात् कटीरुजं दारुणं पुंसाम् । आममे-
दोवृद्धिभवान् विकारां श्रानिलोद्भवान् ॥
अमृतानागरक्षोक्षुरमुण्डातिकावरुणकैःकृत
चूर्णम् । मस्त्वारनालपीतं सामानिलना-
शनं रूपातम् ॥ इति अमृताद्यं चूर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृताः।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णञ्च तत्स-
मम् ॥ पिबेन्मस्तु सुरा तत्र काञ्जिकोष्णो-
दकेन वा । आमवातं जयस्याशु सशोथं
वातशोणितम् ॥ त्रिकजानूरुसन्धिस्थज्व-
रारोचकनाशनम् । अलम्बुषादिकं चूर्णं रो-
गानीकविनाशनम् ॥ इति अलम्बुषादिचूर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत् ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेयं बिडालपदमात्रकम् ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोयममृतोपमः ॥

इति अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं गुडूची वृद्धदारुकम् ।
पिप्पली त्रिवृता मुस्ता वरुणं स पुनर्नव-
म् ॥ त्रिफला नागरञ्चेति सूक्ष्मचूर्णानि
कारयेत् । मस्त्वारनालतक्रेण पयोर्मांसर-
सेन वा ॥ आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं
सन्धिसंस्थितम् । इति अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥

माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तद्वदेव
तु । भागास्त्रयोऽजमोदायां नागराद्भागप-
ञ्चकम् ॥ दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मं
चूर्णीकृतं शुभम् । मस्त्वारनालतक्रेण स-
र्पिषोष्णोदकेन वा ॥ पीतञ्जयस्यामवातं
गुल्मं हृदयस्तिजान् गदान् । प्लीहानं ग्रन्थि-
शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ विबन्धं जा-
ठरान् रोगान् कटीबस्तिसमुत्थितान् ।
वातनूलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥
इति वैश्वानरचूर्णम् ॥

असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वरा-
ही गजकर्णशुण्ठीः । समा घृताः कृत्स्नमि-
दन्तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयुषैः ॥ त-
क्रे रसैर्मद्यसमस्तुभिर्वा यथेष्टचेष्टस्य च
भोजनस्य । अबाहुकं गृध्रसिखञ्जवातं
विश्वाचितूनीप्रतितूनीरोगान् ॥ जङ्गाम-
वातार्दितवातरक्तं कटीग्रहं गुल्मगुदामयञ्च ।
सक्रोष्ठकं पाण्डुगरोग्रशोफं हन्यादुरुस्तम्भ-
मुदीर्णवेगम् ॥ इति असीतकं चूर्णम् ॥

शुण्ठीनां षट्पलं पिष्टं धान्याकं द्विपलं
तथा । चतुर्गुणं जलं दत्वा घृतमस्थं विपा-
चयेत् ॥ वातश्लेष्मामयान् हन्यादधिवृद्धि-

करं परम् । दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णा-
शिवर्धनम् ॥ इति शुण्ठीधान्यकघृतम् ॥

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसं-
ग्रहे । दीपनार्थं मतिमता मस्तुता च प्रकी-
र्तितम् ॥ सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरं तच्च-
तुर्गुणम् । सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं
परम् ॥ इति शुण्ठीघृतम् ॥

नागरकाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाच-
येत् । चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेन जलेन
वा । वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
नागरं घृतमित्युक्तं कटीशूलामनाशनम् ॥
इति शुण्ठीघृतम् ॥

हिङ्गुत्रिकदुकं चव्यं माणिमन्थं तथैवचा
कल्कान् कृत्वा तु पलिकान् घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जि-
ठरापहम् । शूलं विबन्धमानाहमामवातक-
टीग्रहम् ॥ नाशयेद्ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेदीपनं
परम् ॥ इति काञ्जिकाद्यं घृतम् ॥

शृङ्गवेरयवक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ।
पिप्पला विपाचयेत्सर्पिरारनाले चतुर्गुणं ॥
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ।
नाशयेद् ग्रहणीदोषमग्निसन्दीपनं परम् ॥
इति शृङ्गवेराद्यं घृतम् ॥

पिबेद्विन्दुघृतं वापि धान्वतरमथापिवा ।
महाशुण्ठीघृतंवापि आमवाते पुनःपुनः ॥
यत् किञ्चिद्वेखनं सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च य-
त् । तत् सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तु
षट्पलम् ॥ अजमोदमरिचपिप्पलिविडङ्ग-
सुरदारुचित्रकशताहाः । सैन्धवपिप्पलि-
मूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शु-

ण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति
वृद्धदारस्य । पथ्यापलानि पञ्च च सर्वा-
ण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ समगुडवटकानद-
तश्चूर्णं वाकोष्णवारिणा पिवतः । नश्य-
न्त्यामाश्वनिलजाः सर्वे रोगाः सुकष्टाश्च ॥
प्रतितूनीविश्वाचीरोगाश्चान्येऽपि गृध्रसी
चोग्रा ॥ कटिपृष्ठगुदस्फुटनं स्फुटनञ्चैवा-
तिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥ श्वयथुश्च सर्वसन्धिषु
ये चान्येष्यामवातसम्भूताः । सर्वे प्रयान्ति
नाशन्तम् इव सूर्याशुविध्वस्तम् क्षुद्रोधम-
रोगित्वं स्थिरयोवनमथ बलीपलितनाशम् ।
कुरुते च तथाभ्यासाद्गुणानधान्यास्तथा
सुबहून् ॥ इति अजमोदादिः ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानीं कारवीं
तथा । विडङ्गमजमोदाश्च जीरके सुरदारु
च ॥ चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं रास्ला गोक्षुर-
धान्यकम् । त्रिकला सुस्तकं व्यापन्त्वगु-
शीरं यवाग्रजम् ॥ ताळीसपत्रं पत्रञ्च सू-
क्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्वेतानि
चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् । संमर्द्य
सर्पिणा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
अतो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारधानपि ॥
अग्निमान्यामवातादीन् किमिदुष्टव्रणानपि ।
प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्न्मानि विनाशयेत् ।
अग्निश्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतानपि ॥
इति योगराजगुग्गुलुः ॥

प्रसारण्याढककाथे प्रस्थो गुडरसोमतः ।
पक्वः पञ्चोषणरजोयुक्तः स्यादामवातहा ॥
इति प्रसारणीलेहः ॥

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिम्।
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं खण्ड स्याद्दशतं पचेत्॥
व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम्।
निदध्याच्चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति॥
आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविवर्धनम्। ब-
ल्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम्।
आमवात प्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥
इति खण्डशुण्ठी ॥

पलं शतं रसोनस्प तिलस्य कुडवं तथा
। हिङ्गुत्रिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि
च ॥ शतपुष्पा निशा कुष्ठं पिप्पलीमूल
चित्रकौ। आजमोदा यवानी च धान्यक
ञ्चापि बुद्धिमान् ॥ प्रत्येकञ्च पलश्चैषां
श्लेष्मणचूर्णानि कारयेत्। घृतभाण्डे दृढे
चैव स्थापयेद्दिनषोडशम् ॥ प्रक्षिप्य तैल-
मानीञ्च प्रस्थार्धं काञ्जिकस्य च। खा-
देत् कर्षमाणान्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ आ-
मवाते रक्तवाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते। अप-
स्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
सोन्मादे वातभग्रे च शूले जन्तुषु शस्यते ॥
इति रसोनपिण्डः ॥

प्रसारण्या रससिद्धं तैलमेरण्डजंपिबेत्।
सर्वदोषहरञ्चैव कफरोगहरं परम् ॥ इति
प्रसारणीतैलम् ॥

द्विपञ्चमूलिनिर्यासफलदध्यम्लकाञ्जि-
कैः। तैलं कट्यूरुपाश्वर्तिकफवातामयान्
ब्रह्मन् ॥ हन्ति बस्तिप्रदानेन करोत्यग्निब-
लं महत् ॥ इति द्विपञ्चमूलार्थं तैलम् ॥

सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवा-

निका। स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौ-
वर्चलं विडम् ॥ वचाजमोदा जरणः पौ-
ष्करं मधुकं कणा। एतान्यर्द्धपलांशानि
सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ प्रस्थमेरण्डतैलस्य
प्रस्थन्तु शतपुष्पजं। काञ्जिकं द्विगुणं द-
त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ एतत्सम्भृत्य
सम्भारं शनैर्मृदाग्निना पचेत्। सिद्धमेतत्
प्रयोक्तव्यमामवातहरं परम् ॥ पानाभ्यञ्ज-
नयस्तौ च कुरुतेऽग्निबलं भृशम्। वातार्ति-
व क्षणे शसं कटिजानूरुसन्धिजे। शूले
हृत्पाश्वर्जे तद्वत् वृद्धे श्लेष्मणि पीडिते।
वाह्यायामार्दितानाहैरन्वष्टादिनिपाडिते।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु
देहिनाम् ॥ इति बृहत्सैन्धवार्यं तैलम् ॥

स्वल्पप्रसारणी तैलं तैलं वा सैन्धवादि-
कम्। दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रश-
स्यते ॥ तैलस्य द्विपलं दद्यात् काञ्जिकस्य
चतुःपलम्। दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्च
पलानि तु ॥ वचा मदनवाट्या वा शता-
हा कुष्ठसैन्धवैः। पिप्पल्यतिविषा मुस्त-
रास्ना कट्फलपौष्करैः ॥ अक्षीशिकैश्च
तत् सर्वं मन्थयीत त्रिचक्षणः। प्रस्थार्धं
प्रथमं देयो वस्तिर्भिरभिशङ्कितः ॥ द्वितीये
च तृतीये च वर्जयेत् प्रसृतद्वयम्। सर्ववा-
तविकारेषु मेहेषु वृणामये ॥ कुक्षौ हृत्-
पृष्ठपाश्वर्षेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे। विबन्धा-
नाहरोगेषु शर्कराश्मरिपीडिते। भग्नविश्लि-
ष्टगात्रेषु पिच्छितेषु क्षतेषु च। एतन्निरुहवान्
प्राज्ञो निरायासो महागुणः ॥ दधिमत्स्य-

ગુડસીરં પોતકી માષપિષ્ટકમ્ । વર્જયેદા-
મવાતાર્તો માંસમાનૂપમમ્ભવમ્ । અભિષ્ય-
ન્દકરા યે ચ યેચાન્યે ગુરુપિચ્છિન્નાઃ ॥
વર્જનીયાઃ પ્રયત્નેન આમવાતાર્દિતૈર્નરૈઃ ।
રાસ્ત્રૈરણ્ડશતાવરીસહચરાદુસ્પર્શવાસામૃતાઃ
દેવાહાતિવિષાભયાગ્રનસટીશુળીકૃષાયઃ
કૃતઃ ॥ પીતઃ સોરુચ્ચતૈલ ણ્યત્રિહિતઃ સા-
મે સગૂલેડનિલે । કચ્ચુરુત્રિકૃપૃષ્ઠકોષ્ઠજઠર-
ક્રોઢેષુ ચામાર્તિજિત્ ॥

इति मध्यमरास्त्रादિકાथः ॥

રાસ્ત્રાવાતારિમૂલચ્ચ વાસકચ્ચ દુરાલભમ્
સટીદારુચ્ચલામુસ્તનાગરાતિવિષાભયાઃ ॥
શ્વદંષ્ટ્રાવ્યાધિઘાતશ્ચ મિસિધાન્યપુનર્નવાઃ
અશ્વગન્ધામૃતા કૃષ્ણા વૃદ્ધદારશ્ચતાવરી ॥
વચા સહચરશ્ચૈવ ચવિકાઘૃહતીદ્વયમ્ । સ-
મભાગાન્વિતૈરૈ રાસ્ત્રાદિગુણભાગિકૈઃ ॥
કૃષાયં પાયયેત્ સિદ્ધમષ્ટભાગાવશેષિતમ્ ।
શુળીચૂર્ણસમાયુક્તમામાગ્રેન યુતં તથા ॥
અલમ્બુષાદિસંયુક્તમજમોદાદિસંયુતમ્ ।
યથાદોષં યથાવ્યાધિ પ્રક્ષેપં કારયેત્ ભિ-
ષક્ ॥ સર્વેષુ વાતરોગેષુ સન્ધિમજ્જાગતેષુ
ચ । આનાહેષુ ચ સર્વેષુ સર્વગાત્રાનુકમ્પ-
ને ॥ કુઞ્જકે વામને ચૈવ પક્ષાઘાતે તથા-
ર્દિતે । જાનુજઙ્ગાસ્થિપીડાસુ ગૃધ્રસ્યાં ચ
હનુગ્રહે ॥ પ્રશસ્તં વાતરક્તે સ્યાદૂરુસ્તમ્ભે
તથાર્શસિ । વિશ્વાચી ગુલ્મહૃદ્રોગવિષૂચી
ક્રોધુર્શર્ષકે ॥ અન્નવૃદ્ધૌ શ્લીપદે ચ યો-
નિશુક્રામયે તથા । પુંસાં મેદૂગતે રોગે સ્ત્રી-
ણાં વન્ધ્યામયે તથા ॥ યોષિતાં ગર્ભદં મુ-

ख्यं नास्ति किञ्चिदतःपरम् । सर्वेषां पा-
चनानान्नु श्रेष्ठमेतद्धि पाचनम् ॥ महारा-
स्त्रादिकं नाम प्रजापतित्रिनिर्मितम् ॥

इति महारास्त्रादिकाथः ॥

રાસ્ત્રાવિશ્વાવિદઙ્ગાનિ રુચુકં ત્રિફળ તથા
દશમૂલં પૃથક્ કયાપાકાથો વાતામયાપઢઃ ॥
અર્થાવભેદકે ત્વચ્ચે અર્દિતે વાતવજ્જકો
નેત્રરોગે શિરઃગૂલે જ્વરાપસ્મારયોસ્તથા ॥
મનોમ્રંશે ચ વિવિધે કથિતશ્ચ શુભમદઃ ॥
इति रास्त्रादशमूलम् । इति आमवातनिदान-
चिकित्साधिकारः ॥

આમવાત થાય તો લંઘન, શેક, ક-
ડવા પદાર્થોનું ભક્ષણ, દીપન તીખા પ-
દાર્થોનું ભક્ષણ, વિરેચન, સ્નેહન, અને
બસ્તિ કર્મ કરવાં.

રેતીની પોટલીનો રૂક્ષ શેક કરવો
અને રોગની જગાએ ઔષધો બાંધવાં તે
ધી તેલ વગરનાં જ બાંધવાં.

આમવાત વાળાને તરશ લાગતી હો-
ય તો પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્ર-
ક, અને સૂંઠથી પકાવેલું પાણી આપવું
તે સાચું છે.

આમવાત વાળાને સૂકા મૂળાનો અ-
થવા પંચમૂળનો યૂષ, અથવા સૂંઠનું
ચૂર્ણ નાંખીને કાંજીનો રસ આપવો.

આથેલા જવનું પાણી, બાફેલાં રીં-
ગણાં, કડવાં ફળો, બથવો, લસણવાળું
સાટોડીનું શાક, પરવળ, ગોખરૂ, વાયવ-
રણાં, કારેલાં, જવનું અન્ન, કેદારા, જુના
રાતા ચોખા તથા સાઠી ચોખા, છાશ સ-
હિત લાવાંનું માંસ, કળથી તથા વટા-

ણા અને ચણાના ચૂષો, એ આમવાતવા-
ળાને હિતકારી છે. આમવાતવાળાની પ્ર-
કૃતિ સમજીને તેને જેવું સદે તેવું અને
આમવાતમાં હિતકારી થાય તે હેવું.

સૂરા, વજ, સૂંઠ, ગોખરૂ, વાયવર-
ણાની છાલ્ય, સાટોડી, દેવદાર, કચૂરો,
અને ગોરખમુંડી સમ ભાગે લેઈ વાપ-
રવાથી આમવાતમાં તે હિતકારી થાય છે.

નારી, અરણી, અને મીઠાળતું ફળ
એએને અથાણાના પાણીમાં તથા કાંજી-
માં વાટી ગરમ કરીને લેપ કરવો તે આ-
મવાતમાં હિતકારી છે.

ભૂંગળીઓ કંટાળો, એરડાનું મૂળ,
સરગવો, અને રાફડાની માટીને મૂત્રમાં
વાટીને દરદ ઉપર બાંધવાં તથા લેપ કર-
વો, તે હિતકારી છે.

ચિત્રક, કડુ, કાળીપાઠ, ઇંદ્રજવ, બ-
મણું અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, વજ, મો-
થ, સૂંઠ, અને હરડેનું ચૂર્ણ નિત્ય ઊના
પાણીમાં પીવાથી આમવાત મટી જાય છે.

કચૂરો, સૂંઠ, હરડે, વજ, દેવદાર,
અતિવિષ, અને ગળો, એનો કવાથ પીને
રુક્ષ લોજન કરવાથી આમવાત મટી જાય છે.

સાટોડી, લોંરીંગણી, એરડો, મરવો,
પીલુડી, અને સરગવાના પંચાંગનો કવાથ
કરી વેંધે આમવાતવાળાને પાવો.

આમવાત ઉપર એરડાના પાણીનું
સેવન કરવું; અથવા સૂંઠ અને હરડે
ખાવી; અથવા મરવો સાથે ગૂગળ પીવો;
અથવા સૂંઠ અને ગોરખમુંડીનો કદક
ખાવો; અથવા તલ અને સૂંઠનો કદક
ખાવો; અથવા સૂંઠ, હરડે અને ગળોનો
કવાથ ગૂગળ નાંખીને કંઈક ઊનો પીવો.

આથી કમર, પીડીઓ, સાથળ, તથા પી-
ઠમાં થતી પીડા મટી જાય છે.

હિંગ્વાદચૂર્ણ.

હિંગ, ચવક, બિડલૂણ, સૂંઠ, કાળી-
જીરી, એરડાનાં મૂળ, એને એક એકથી
બમણાં લેઈને ચૂર્ણ કરી ખાવાથી આમ-
વાત મટી જાય છે.

પિપ્પલ્યાદ ચૂર્ણ.

પીપર, પીપરીમૂળ, સૈંધવ, કાળી-
જીરી, ચવક, ચિત્રક, તાલીસપત્ર, અને
નાગકેશર, એ દરેક આઠ આઠ તોલા;
સંચળ પાંચ તોલા; મરી, જીરું, અને
સૂંઠ ચાર ચાર તોલા; દાડમસાર સોળતો-
લા; અને આમલવેતસ આઠ તોલા; પ્ર-
વીણ વેંધે આ ચૂર્ણ રોગીને ઊના પાણી
કે મધ સાથે હેવું, તેથી નાશ પામેલો
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને અર્શ,
ગ્રહણી, ગુદમ, ઉદરરોગો, ભગંદર, કૃમિ,
ચળ, તથા અરૂચિ મટી જાય છે. આમ-
વાતનું કોઈપણ ઔષધઆથી અધિક નથી.

પથ્યાદચૂર્ણ.

સમ ભાગે હરડે, સૂંઠ, અને અજ-
માનું ચૂર્ણ ઘાટી છાશ, ઊનું પાણી, અ-
થવા કાંજી સાથે પીવાથી આમવાત, સોજો,
જઠરાગ્નિની મંદતા, સળેખમ, ઉધરસ,
છાતીની પીડા, સ્વરભેદ, અને અરૂચિ તુ-
રત હજીયાઈ જાય છે.

રસોનાદિ કપાય.

આમવાળાએ લસણ, સૂંઠ, અને ન-
ગડનો કવાથ પીવો; તેનાથી અધિક આમ-
વાતનું બીજું કોઈ પણ ઔષધ નથી.

રાસ્તના પચક ક્વાથ.

સર્વાગવાત, આમવાત, અધિવાત, કે અસ્થિ અથવા મન્નતમાં વાત હોય તો રાસ્તના, ગળો, ઐરડો, દેવદાર, અને સૂંઠનો ક્વાથ પીવો.

પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂંઠનો ક્વાથ પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

શટયાદિ કંદક.

કચુરો અને સૂંઠનો કંદક સાટોડીના ક્વાથ સાથે સાત દિવસ પીવાથી આમવાતનો નાશ થઈ જાય છે.

રાસ્તના સમક ક્વાથ.

રાસ્તના, ગળો, ગરમાળો, દેવદાર, ગોખરૂ, ઐરડો, અને સાટોડીનો ક્વાથ સૂંઠ નાંખીને પીવાથી પીંડો, સાથળ, પડખાં, ઢાંઢાં, તથા પીઠનાં શુળો મટી જાય છે.

ઉપામવાતરોગ.

પીપરનું ચુર્ણ નાંખીને દશમૂલીનો ક્વાથ, અથવા સૂંઠ અને હરડે, અથવા ગળો અને સૂંઠ ખાવાથી આમવાત મટી જાય છે.

ચિત્રકાદિ ચુર્ણ.

ચિત્રક, ઇંદ્રજવ, કાંળીપાડ, કડુ, અતિવિષ, અને હરડેનું ચુર્ણ જરા ઉના પાણીમાં ખાવાથી આમાશયનો વાયુ મટી જાય છે.

પુનર્નવાદિ ચુર્ણ.

સાટોડી, ગળો, સૂંઠ, સુવા, વરધારો,

કચુરો, અને ગોરખમુંડીનું ચુર્ણ આમવાતની સાથે ખાવાથી આમવાત તુરંત હણાઈ જાય છે, તથા ભયંકર ગૃધ્રસી પણ તુરંત હણાય છે.

નાગર ચુર્ણ.

એક તોલો મુંડનું ચુર્ણ કાંચ સાથે નિત્ય પીવાથી આમવાત શાંત થાય છે. કફ તથા વાયુ હરવામાં આ ચુર્ણ ઉત્તમ છે.

પંચકોલ ચુર્ણ.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂંઠનું ચુર્ણ ઉના પાણીમાં પીવાથી મંદામિ, શુળ, આમ, ગુદમ, કફ, અને અરોચકનો નાશ થાય છે.

ઐરડૈલ.

શરીરરૂપી વનમાં ફરનાર આમવાતરૂપી મોટા હાથીને ઐરડિયા તેલરૂપી સિંહ તુરંતજ મારી નાંખે છે.

ઐરડૈલ હરીતકી.

આમવાત, ગૃધ્રસી, અને વધરાગવાળાએ હરડેનું ચુર્ણ ઐરડિયા તેલ સાથે વિધિપુર્વક જરૂર ખાવું જોઈએ.

આરગ્વધપત્ર.

સરસિયા તેલમાં શેકેલાં ગરમાળાનાં પાન સાચંકાળે ખાઈને પછી જમવાથી આમ હણાઈ જાય છે.

કટિગ્રહનુંલક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

શુદ્ધ અથવા આમ સહિતનો વાયુ કમરમાં રહીને પીડા કરે છે, એ રોગને કટિગ્રહ કહે છે, જાને સાથળોને નકામા કરે છે તો તે રોગ પંચુરોગ કહેવાય છે. નિત્ય પ્રાતઃકાળે સૂંઠ અને ગોખરૂનો

કવાથ પીવાથી આમસહિત વાયુનું કટિશુળ મટી જાય છે, અને આમનું પાચન થાય છે. એરડિયા તેલમાં જવખાર નાંખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે. દશમૂળ અથવા સુંઠના કવાથની સાથે એરડિયું તેલ પીવાથી કટિશુળ મટી જાય છે. આમ, કોઠાની પીડા, અને વિશેષે કરીને કટિગ્રહ ઉપર સુંઠ તથા ગળોનો કવાથ પીપર નાંખીને પીવો. એ રડીનાં ખીજેને સાફ કરી વાટીને દૂધમાં પકાવીને તે દૂધપાક ખાવાથી કટિગ્રહ તથા ગૃધ્રસી મટી જાય છે. કટિગ્રહ તથા ગૃધ્રસી ઉપર આ મોટો ઉપાય છે. ઘી તેલ, ગોળ, અથાણાનું પાણી, અને સુંઠ મેળવીને પીવાથી તુરત તૃપ્તિ થાય છે, અને કટિગ્રહ મટી જાય છે. આમ વગરના કટિગ્રહ ઉપર આના જેવું ખીજું કોઈ પણ ઔષધ નથી. દેવદારની છાંયને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખવી, પછી તે તથા હિંગ, વજ્ર, સુવા, અને સૈંધવને વાટીને પુટપાક પકાવીને વાપરવાથી દારૂણ કટિગ્રહ પણ મટી જાય છે; તેમજ આમ, મેદ, તથા વાયુની વૃદ્ધિથી થયેલા તમામ વિકારો પણ મટી જાય છે.

અમૃતાધયુર્ણ.

ગળો, સુંઠ, ગોખરૂ, ગોરખમુંડી, અને વાયવરણાનું ચુર્ણ મસ્તુ તથા આરનાલની સાથે પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

૧. અલંબુપાદિ ચુર્ણ.

ગોરખમુંડી ૧ ભાગ, ત્રિક્ષ્ણા ૨ ભા-
૪૫

ગ, સુંઠ ૪ ભાગ, ગળો ૫ ભાગ, અને નસોતર ૧૫ ભાગ, આ ચુર્ણ, મસ્તુ, મદિરા, કાંલુ, કે ઉના પાણી સાથે પીવાથી આમવાત, સોજવાળું વાતરક્ત, ઢાંઢામાં રહેલો જ્વર, ગોડણ તથા સાથળના સાંધાની પીડા, તથા અરૂચિનો નાશ થાય છે. આ અલંબુપાદિ ચુર્ણ રોગોના સૈન્યનો નાશ કરી નાંખે છે.

૨. અલંબુપાદિ ચુર્ણ.

ગોરખમુંડી, ગોખરૂ, વાયવરણાનાં મૂળ, ગળો, અને સુંઠનું સમભાગે ચુર્ણ કરી, તે એક તોલો કાંલુ સાથે પીવાથી વધી ગયેલા આમવાત ઉપર તે અમૃતરૂપ થાય છે.

૩. અલંબુપાદિ ચુર્ણ.

ગોરખમુંડી, ગોખરૂ, ગળો, વરધારો, પીપર, નસોતર, મોથ, વાયવરણાં, સાટોડી, ત્રિક્ષ્ણા, અને સુંઠનું ચુર્ણ-મસ્તુ, આરનાલ, ઘાટી છાશ, દૂધ, કે માંસરસ સાથે પીવાથી આમવાત તુરત હણાઈ જાય છે, અને સાંધામાંનો સોજો પણ હણાઈ જાય છે.

વૈશ્વાનર ચુર્ણ.

સૈંધવ તથા અજમા બે બે ભાગ, અજમોદ ત્રણ ભાગ, સુંઠ ચાર ભાગ, અને હરડે બાર ભાગ; આ ચુર્ણ મસ્તુ, આરનાલ, ઘાટી છાશ, ઘી, કે ઉના પાણીમાં પીવાથી આમવાત, શુદ્ધ, છાતીના રોગો, મૂત્રાશય તથા ખરલના રોગો, ગાંઠો, શુળ વગેરે, પેદુનો આફરો, અર્શ, મળખંધ, જઠરના રોગો, અને કંમર

તથા મૂત્રના રોગોનો નાશ થાય છે. આ વૈશ્વાનર યુર્જુ વાયુને યોગ્ય માર્ગે લાવે છે.

અસીતક યુર્જુ.

કાળીમરણી, પીપર, ગળો, નસોતર, વારાહીકંદ, એરડો, સૂંઠ, એનું સમભાગ યુર્જુ ઉનું પાણી, મંડ, યુષ, ઘાટીછાશ, માંસરસ, મધ, કે દહિંની સાથે પીવું; અને આહાર વિહાર યથેચ્છ કરવા. એથી અપખાદુક, ગૃધ્રસી, ખંજતા, વિશ્વાચી, તૂની, પ્રતિતૂની, પીંડીના રોગો, આમવાત, અર્દિત, વાતરક્ત, કટિગ્રહ, ગુદ્મ, અર્શ, ક્રોષ્ટકુશીર્વ, પાંડુરોગ, વિષ, ઉગ્ર સોજા, અને પ્રબળ વેગવાળો ઉરસ્તંભ, મટી જાય છે.

શુઠી ધાન્યક ધૃત.

૨૪ તોલા સુઠ અને આઠ તોલા ધાણુનો કલ્ક નાંખીને ચોગણા પાણીમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવીને વાપરવાથી અગ્નિ તથા બળ વધે છે. વર્ણ સુધરે છે, વાયુ તથા કફના રોગો અને અર્શ મટે છે, અને શ્વાસ તથા ઉધરસ પણ મટે છે.

૧. શુઠી ધૃત

ચોગણા સોવીરમાં સૂંઠના કલ્ક સાથે પકાવેલું ઘી ઉત્તમ દીપન અને આમવાતને મટાડનાર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. દૂધમાં પકાવાય તો તે પૌષ્ટિક છે. મૂત્રની અટકાયત તથા મળખંધ મટાડવા માટે તેને દહિંમાં પકાવવું; અને દીપન માટે તને વિદ્વાન્ વૈદ્યે દહિંના મસ્તુમાં પકાવવું.

૨. શુઠીઘત.

ચોગણા સૂંઠના ક્વાથમાં અથવા એકલા પાણીમાં સૂંઠના કલ્ક સાથે ચોસઠ તોલા ઘી પકાવવું. તે વાયુ તથા કફને મટાડે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, અને કટિગ્રહ તથા આમને મટાડે છે.

કાંજિકાધૃત.

હિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, અને સૈંધવના એક એક તોલા ભાર કલ્કો સાથે ૬૪ તોલા ઘી ૨૫૬ તોલા કાંજમાં પકાવવું. તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે; તથા શુળ, ઉદરરોગો, મળખંધ, પેડુનો આક્રોશ, આમવાત, કટિગ્રહ, અને ગ્રહણી દોષનો નાશ કરે છે.

શૃંગવેરાધૃત.

આદુ, જવખાર, પીપરીમુળ, અને પીપરના કલ્ક સાથે ચોગણા આરનાલમ પકાવેલું ઘી અગ્નિને બહુ પ્રદીપ્ત કરે છે; તથા શુળ, મળખંધ, પેડુનો આક્રોશ, આમવાત, કટિગ્રહ, અને ગ્રહણીના દોષોનો નાશ કરે છે.

ધૃતો તથા ઔષધોનો ઉપયોગ.

આમવાતવાળાએ બિંદુધૃત, ધાન્વંતરધૃત, અથવા મહાશુઠીધૃત વારંવાર પીવું. કફને ઉખેડનાર, દીપન અને આમનું પાન કરનારાં તમામ ધૃતોનો ઉપયોગ આમવાતમાં કરવો. અથવા ચોવીશ તોલા મસ્તુનો ઉપયોગ કરવો.

અજમોદાદિ.

અજમોદ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, સ્રવા, સૈંધવ, અને પીપરીમૂળ ચાર ચાર તોલા; સૂંઠ અને વરધારો ચાળીસ ચાળીસ તોલા ભાર; અને હરડે વીશ તોલા; એ સર્વના ચૂર્ણ જેટલો જ તેમાં ગોળ મેળવીને થેપલી બનાવીને ખાવાથી, અથવા એ ચૂર્ણ જીના પાણીમાં ખાવાથી, જેમ સુર્યનાં કિરણોથી અંધકાર નાશ પામે છે તેની પેઠે આમવાત સંખંધી સર્વ દુઃખ દેણુ દરદોનો નાશ થઈ જાય છે. આથી તૂની, પ્રતિતૂની, વિશ્વાચી, બીજા રોગો, તથા ઉગ્રગૃધ્રસી પણ નાશ પામે છે. કમર, વાંસો, ગુદા, તથા પીંડીઓનું

તીવ્ર ક્ષાત્રું; સર્વ સાંધાઓમાંનો સોજો; અને આમ તથા વાયુના ખીજ પણ રોગો આથી નાશ પામે છે. આના સેવનથી મુખ જાત થાય છે, આરોગ્ય રહેવાય છે, ચૌવન મળે છે, વળીયાં તથા પળીયાંનો નાશ થાય છે, અને ખીજ પણ ઘણા ઘણા ગુણો થાય છે.

યોગરાજગુગળ.

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, અજમો, સુવા, વાવડીંગ, અજમોદ, જીરું, શાહજીરું, દેવદાર, ચવક, એળચી, સૈંધવ, કઠરાસ્ના, ગોખરૂ, ધાણા, ત્રિકુળા, મોથ, તજ, વાળો, સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, તાલીસપત્ર, અને તમાલપત્ર, તથા એ સર્વ જેટલા ગુગળને ઘીની લાવના દેઇને તેને ઘી વાળા વાસણમાં રાખવો. મન ગમતો આહાર કરતાં છતાં પણ આ ગુગળ માત્રા પ્રમાણે ખાવાથી મંદાગ્નિ, ઉદરરોગો, પેડુનો આક્રોશ, અર્શ, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમિ, દુષ્ટ વ્રણ, બરણનો રોગ, એ સર્વ નાશ પામે છે, અને અગ્નિ વધે છે, તેજ તથા બળ પણ વધે છે. સાંધા તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુના રોગોને પણ આ ગુગળ મટાડે છે.

પ્રસારણીલેહ.

૨૫૬ તોલા નારીના ક્વાથમાં ૬૪ તોલા ગોળ પકાવીને તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, ચિત્રક, અને ચવકનું ચુર્ણ નાંખીને પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

ખંડશુઠી.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ

૧૨૮ તોલા, અને ખાંડ ૨૦૫ તોલાનો પાક કરી, તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, એ દરેક ચાર ચાર તોલા મેળવીને એ ખંડશુઠી અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી આમવાત શાંત થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ વધે છે, આયુષ્ય અને ઓજ વધે છે, અને ઉત્તમ સૌભાગ્ય મળે છે.

રસોનપિંડ.

લસણ ૪૦૦ તોલા; તલ ૧૬ તોલા; અને ચાર ચાર તોલા હિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, સાજખાર, પંચલવણ, પીપરીમૂળ, સુવા, હળદરકઠ, ચિત્રક, અજમોદ, અજમા, અને ધાણા; એ સર્વના ચુર્ણમાં ૩૨ તોલા તેલ તથા ૩૨ તોલા કાંજી નાંખીને ઘી વાળા વાસણમાં રાખવું. સોળ દિવસ રાખી મુક્યા પછી તેમાંથી એકતોલો લઇ જળ અને મધના અનુપાત સહિત ખાવાથી આમવાત, વાતરક્ત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અપરમાર, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, શ્વાસ, વિષ, ઉન્માદ, વાતલગ્ન શ્વળ, અને કૃમિઓ મટી જાય છે.

પ્રસારણી તૈલ.

નારીના રસથી પકાવેલું એરડિયું તેલ પીવાથી સર્વ દોષો તથા વિશેષે કરીને કફ રોગો મટી જાય છે.

દ્વિપંચમુલાઘતૈલ.

દશમુળી, શુદર, ભયફળ, દહિં, અને ખાટી કાંજીમાં પકાવેલ તેલની પીચકારી દેવાથી કમર, સાથળ, પડખાં, કફ, તથા વાયુનાં દરદો, તથા ઝલાઈ જવાનો રોગ,

નાશ પામીને અગ્નિનું બળ બહુ જ વધે છે.

બૃહત્સૈંધવાધતૈલ.

સૈંધવ, હરડે, રાસ્ના, સુવા, અજમા, સાજીખાર, મરી, કઠ, સૂંઠ, સંચળ, બિડલૂણ, વજ, અજમોદ, જીરું, એરડાનું મૂળ, જેઠીમધ, અને પીપર બે બે તોલા લઈ તેનો કડક કરી તે સાથે ૬૪ તોલા તેલ, ૬૪ તોલા સૂવા, ૧૨૮ તોલા કાંજી, ૧૨૮ તોલા દહિંનું મસ્તુ, એ સર્વને પકાવવું. પીવામાં, અભ્યંગમાં, અને પિચકારીમાં આ તેલ વાપરવાથી આમવાત છેક મટી જાય છે; આ તેલ અગ્નિને અત્યંત વધારીને સાથળના મૂળની પીડા, કટિગ્રહ, ગોઠણનું દરદ, સાથળનો વાયુ, સંધિવાત, હૃદય તથા પડખાંનાં શ્વેતો, કફની વૃદ્ધિ, બાહ્યાયામ, અર્દિત, પેદુનો આક્રોશ, અંત્રવૃદ્ધિ, તથા પ્રાણીઓના બીજાં પણ વાયુના રોગો તુરંત નાશ પામી જાય છે.

નિરૂહબસ્તિ

નાનું પ્રસારણી તૈલ, સૈંધવાધ તૈલ, કે દ્વિપંચ મૂલાધ તૈલની પિચકારી આમવાતમાં હિતકારી છે. એ પિચકારીમાં તલ આઠ તોલા, કાંજી ૧૬ તોલા, દશ મૂળનો રસ ૨૦ તોલા, અને મૂત્ર ૨૦ તોલા લેવું. પછી તે સર્વને મિશ્ર કરીને વજ, મીઠળ, બળદાણા, સૂવા, કઠ, સૈંધવ, પીપર, મોથ, અતિવિષ, રાસ્ના, કાયકળ, અને એરડાનાં મૂળ, એ એક એક તોલા લેઈ, તે સર્વને બપોરનાં તેલ વગેરે સર્વને એકઠું કરી મેળવી દેવું. પ્રથમ

તેની ડર તોલા દ્રવની પીચકારી નિઃશંક બનીને દેવી. બીજી અને ત્રીજી વાર ચોવીસ ચોવીસ તોલાની દેવી. સર્વ જાતના વાત વિકારો, પ્રમેહો, વૃષણના રોગો, કુખ તથા હૃદયની પીડા, પડખાંની પીડા, ગોઠણનો વાયુ, પીડાનું ઝડાવું, કટિગ્રહ, મળબંધ, પેદુનો આક્રોશ, આક્રોશ, સાકર કે પથરીનો રોગ, અને ગાત્રો ભાંગીને છુટાં પડી ગયાં હોય કે પીચાયાં હોય કે ઘવાયાં હોય, તે સર્વ ઉપર આ નિરૂહબસ્તિ બહુ શુભકારી છે, અને થોડો શ્રમ આપનારી છે.

આમવાતની પરહેજી.

આમવાત વાળાએ દહિં, માછલાં, ગોળ, દૂધ, પોથી, અડદનાં વડાં, અને અનુપ દેશનાં પ્રાણીનાં માંસો છોડી દેવાં જોઈએ. શરદી કરનારા, ભારે, તથા ચીકણા પદાર્થોનો પણ યત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ.

મધ્યમરાસ્નાદિકવાથ.

રાસ્ના, એરડો, શતાવરી, કાંટાશરિયો, ધમાસો, અરડૂસી, ગજો, દેવદાર, અતિવિષ, હરડે, મોથ, કચૂરો, અને સૂંઠનો કવાથ એરડિયું તેલ નાંખીને પીવાથી આમ તથા શુળ સહિત વાયુ, કટિગ્રહ, ઊરૂસ્તંભ, ઢાંઢાની પીડા, પીઠનું ઝડાવું, કોઠા તથા ઉદરની પીડા કે જે આમથી થાય છે તે, સર્વ નાશ પામી જાય છે.

મહારાસ્નાદિકવાથ.

રાસ્ના, એરડાનું મૂળ, અરડૂસી, ધમાસો, કચૂરો, બળદાણા, મોથ, અતિવિષ, હરડે, ગોખરુ, ગરમાળો, વરિયાળી, ધાણા,

સાટોડી, આસોદ, ગળો, પીપર, વરધારો, શતાવરી, વજ, કાંટાશરિયો, ચવક, અને ઊંચી તથા ખેડી ભોંરીગણીઓ, આ સર્વમાં રાસ્ના ખે ભાગ અને ખીજાં ખધાં એક એક ભાગ લેઈ, તેનો ક્વાથ કરી આઠમે ભાગ પાણી રહે એટલે વૈદ્યોએ વ્યાધિને અનુસરીને તેમાં શુંડીચૂર્ણ, કે આલા-ધચૂર્ણ અથવા અલખુષાદિચૂર્ણ, અથવા અજ-મોદાદિ ચૂર્ણ નાંખવું. આ ક્વાથ પીવાથી સર્વ વાત રોગો, સંધિવાત, મજ્જામાંનો વાયુ, સંધળી જાતના આક્રમણો, સર્વ ગાત્રોનો કંપ, કુખજક, વામન, પક્ષાઘાત, અર્દિત, ગો-ઠણ તથા પોંડીઓની વ્યથા, અસ્થિની પીડા, ગૃધ્રસી, હનુચ્છદ, વાતરક્ત, ઊર-સ્તંભ, અર્શ, વિશ્વાસી, ગુદમ, છાતીના રોગ, કોલેરા, કોબ્ડશીર્ષ, અંત્રવૃદ્ધિ, હી-પદ, યોનિના તથા વીર્યના અને લિંગના રોગો, વંધ્યાપણું, એ સર્વ નાશ પામે છે. સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપનારૂં આનાથી ઉત્તમ ખીજું એ છે એવા ઐશ્વર્ય નથી. પ્રજાપતિએ યનાવેલો આ મહારાસ્નાદિ ક્વાથ સર્વ પાચનોમાં ઉત્તમ પાચન છે.

રાસ્ના દશમુલ કન્થાય.

રાસ્ના, સૂંઠ, વાવડીંગ, એરડો, ત્રિક્ષ-ળા, દશમૂળ અને નસોતરનો ક્વાથ પી-વાથી વાયુના રોગો, આધાશીશી, ઊર-સ્તંભ, અર્દિત, ખંજતા, નેત્રરોગો, મ-સ્તકશુળ, જ્વર, અપસ્માર, અને જુદા જુદા પ્રકારનાં મન ફરેલપણું મટી જઈ-ને શુભ થાય છે.

॥ इति आमवाताधिकार समाप्त ॥

૨૩-પિત્તરોગાધિકાર.

પિત્તવ્યાધિઓનાં દુરનાં નિદાનો.

કદ્મલોષ્ણવિદાહિતીક્ષ્ણલવણક્રોષોપ-વાસાતપસ્ત્રાસમ્ભોગતૃષ્ણાશુધાભિહનનઠ્યાયામમદ્યાદિભિઃ । મધ્યે ચાપિ હિ ભોજનસ્ય જરતા મુક્તેન મધ્યક્ષણે મધ્યાહ્ને રજની ત્રિ-દાઘશરદોઃ પિત્તં કરોત્યામયાન્ ॥

મદ્યાદિભિરિત્યાદિશબ્દેન દાધિમત્સ્ય માષતિલા-તસીકાઞ્જિકાદીનિ સંગૃહ્યન્તે । તીક્ષ્ણં રાજિકા-દિ । મધ્યે ચાપિ હિ ભોજનસ્ય યાવત્ કાલેન મુદ્ધક્ટે તસ્ય કાલસ્ય મધ્યમભાગે । જરતા મુ-ક્તેન મુક્તસ્ય જરણકાલમધ્યે મધ્યન્દિને । રજની ત્રિધા વિમત્તસ્ય દિવસસ્ય મધ્યાંશે તથા રાત્રે-ર્મધ્યમેંડ્રશે ।

તીખાં, ખાટાં, ગરમ, દાહક, તીક્ષ્ણ, અને ખારાં ભોજનોથી; ક્રોધ, ઉપવાસ, તડકો, સંભોગ, તૃષ્ણા, શુધા, માર, કસ-રત, અને મધ વગેરેથી; દહી, માછલાં, અડદ, તલ, અળસી તથા કાંજીનું સેવ-ન કરવાથી; જમતાં લાગતા વખતના મધ્ય ભાગમાં, પાચન કાળના મધ્ય ભા-ગમાં, ત્રણ ભાગે વેહેચાયલા દિવસના મ-ધ્ય ભાગમાં, રાત્રિના મધ્ય ભાગમાં, અને ગ્રીષ્મ તથા શરદ ઋતુઓમાં પિત્તરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તના રોગો.

અકાલપલિતં નેત્રરક્તત્વં તસ્ય પીતિમા । તદ્વૃન્મૂત્રસ્ય પીતત્વં મલસ્યાપિ ચ પીતતા ॥ ન-સ્નાનામામરક્તત્વં તેષામપિ ચ પીતતા । દ-

ન્તાનાઙ્ચાપિ પીત્તત્વં પીત્તત્વં વપુષસ્તથા ॥
તમસો દર્શનઙ્ચાપિ તથા ચ વદનામ્લતા ।
ઉચ્છ્વાસસ્યોષ્ણતા યાપિ ધૂમોદારસ્તથૈવ ચ
॥ ધ્રુમઃ ક્લમસ્તથા ક્રોધો દાહો મેદસમ-
ન્વિતઃ । તેજોદ્વેષશ્ચ શીતેચ્છા જ્વરાગ્નિરતિ-
સ્તથા ॥ મક્ષિતસ્ય વિદાહશ્ચ જઠરાનલતી-
ક્ષ્ણતા । રક્ત પ્રવૃત્તિર્ધિદમેદઃ પુરીષસ્યો-
ષ્ણતા તથા ॥ મૂત્રોષ્ણતા મૂત્રકૃચ્છ્રશુક્રાલ-
ત્વં તનૂષ્ણતા । સ્વેદસ્ય યાપિ દૌર્ગન્ધ્યં
દેહપાવરણં તથા ॥ શરીરસ્યાવસાદશ્ચ
પાકશ્ચ વપુષસ્તથા । ચત્વારિંશદમી પિત્ત-
વ્યાધયો મુનિર્મિતાઃ ॥

एषां चिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या । इति
पित्तव्याध्यधिकारः ॥

અકાળે કેશનું ધોળાપણું, નેત્રની
રતાશ તથા પીળાશ થવી, મૂત્ર તથા મ-
ળનું પીળાપણું, નખોમાં કાચી રતાશ
તથા પીળાશ, દાંતો તથા શરીરની પી-
ળાશ, આંખે અંધારાં, મુખમાં ખટાશ,
ઉશ્વાસ ગરમ, ઓડકાર ધુમાડા જેવા,
જામ, ગ્દાનિ, ક્રોધ, દાહ, મેદ, તેજનો
દ્વેષ, શીતળતાની ઇચ્છા, અતૃપ્તિ, અણુ-
ગમો, જમ્યા પછી વિદાહ, જઠરાગ્નિની
તીક્ષ્ણતા, રક્તક્ષય, વિષ્ટા ભેદ, મળ તથા
મૂત્રની ઉષ્ણતા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વીર્યનું અલ્પ-
ત્વ, શરીર ગરમ, પરસેવાનું ગંધાવું, શ-
રીરનું કાટવું, શરીરમાં પીડા તથા પાક
થવો, આ યાળીસ રોગો મુનિઓએ પિ-
ત્તના કહેલા છે.^૧ (એની ચિકિત્સા તે ત પ્ર-
કરણોમાં કહેલી છે) .

૧. ગણતાં ૩૫ થાય છે તેથી શ્લોકો પડ્યા હશે
એમ કાગે છે. શારંગધરમાં નિદ્રાની અલ્પતા, શરીર-
માં પીળાં ચક્રડાં, મુખ તથા ગુદમાંથી પિત્તનું
પડવું, મુખની કડવાશ, અને આંધળાપણું, એ પાંચ
વધુ છે, તે ગણતાં ૪૦ થઈ રહે છે.

શ્લેષ્મ (કફ) ના રોગો

અધિકાર.

શ્લેષ્મ વ્યાધિઓનાં નિદાનો.

ગુરુમધુરરસાદિસ્નિગ્ધમન્દોદરાગ્નિા દ્રવદ-
ધિદિનનિદ્રાશીતનિશ્ચેષ્ટિતાદ્યઃ ॥ પ્રથમદિ-
વસમાગે મુક્તમાત્રે વસન્તે । ભવતિ હિ ક-
ફરોગો રાત્રિમાગેઽપિ યાત્રે ॥

મધુરરસાદિ ઇત્યાદિશબ્દેનામ્લવર્ણો ગૃહ્યેતે ।
નિશ્ચેષ્ટિતાનિ કાયિકવ્યાપારાકરણમ્ પ્રથમદિવસ-
માગે ત્રિધાવિમક્તસ્ય દિવસસ્યાયમાગે મુક્તમાત્રે
મુક્તસ્ય પાકકાઠસ્ય ત્રિધાવિમક્તસ્ય પ્રથમકાલે
કફરોગો ભવતિ ॥

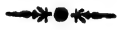
ભારે પદાર્થો, મધુર રસવર્ગેરે, તથા સ્નિગ્ધ
ભોજનોથી; મંદાગ્નિથી; દ્રવ તથા દહિં-
થી; દિવસે શયન કરવાથી; શીતતા સેવવાથી;
અને કામકાજથી શરીરનું હલન ચલન
નહી કરવાથી; દિવસના પ્રથમ ભાગમાં,
પાચનના આરંભ કાળમાં, રાત્રિના પ્રથમ
ભાગમાં, અને વસંત ઋતુમાં કફરોગ
થાય છે.

કફના રોગો.

પ્રથમં મુલમાધુર્યં તથૈવ મુલચિત્તા ।
મુલપ્રસેકશ્ચ તથા નિદ્રાધિક્યં તથૈવ ચ ॥
કળ્થે ઘુર્ધુરતા યાપિ કદુકાંક્ષોષ્ણકામિતા ॥
બુદ્ધિમાન્દ્યમચૈતન્યમાલસ્યં તૃત્તિરેવ ચ ॥
અગ્નિમાન્દ્યં મલાધિક્યં મલશૈલ્યં તથૈવ ચ ॥
મૂત્રાધિક્યં મૂત્રશૌલ્યં શુક્લાધિક્યં તથૈવ
ચ ॥ સ્તૈમિત્યં ગૌરવં શૈત્યમેત એવ હિ
વિંશતિઃ । યોગતો રુદિતઃ પ્રોક્તા મુનિભિઃ
શ્લેષ્મિકા ગદાઃ ॥

एषां चिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या । इति
श्लेष्मव्याध्यधिकारः ।

મુખમાં મધુરતા, મુખમાં ચીકાશ, મુ-
ખમાં થૂંક, અધિક નિંદ્રા, કંઠમાં ધુધુ-
રતા, તીખાશ ઉપર પ્રીતિ, ઉષ્ણતા ઉપર
પ્રીતિ, બુદ્ધિની મંદતા, અચેતન, આળસ,
તૃપ્તિ, અગ્નિની મંદતા, મળની અધિકતા,
મળ ટાઢો, મૂત્ર અધિક તથા ધોળું, વીર્યની
અધિકતા, શરીરમાં લીનાશ તથા ભારે-
પણું અને શીતળતા, એટલા વીશ રોગો
મુનિઓએ યોગરૂઢીથી કહ્યા છે કે (આની ચિકિત્સા તે તે પ્રકરણોમાં કહેલી છે).



વાતરક્ત (રક્તપિત્ત)નો

અધિકાર.

વાતરક્તનાં દુરનાં નિદાનો.

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णजीर्णभोज-
नैः । क्लिन्न शुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याक-
मूलकैः ॥ कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपलले-
क्षुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रमुरासवैः ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नातिजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणा-
म् ॥ स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वात-
शोणितम् । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्वतश्चावि-
दाहन्नं सविदाहाशनस्य ।

ક્ષારા યવક્ષારાદયઃ । અર્જીર્ણભોજનૈઃ । અતિ-
માત્રભોજનૈરિત્યર્થઃ ; ક્લિન્નાદીનિ માંસવિશેષાણિ ।
શુષ્કમાતપે શોષિતમ્ અમ્બુજં મત્સ્યાદિ માંસમ્ ।
આનૂપં ગૌડાદિ પૂર્વદેશજમ્ । પિण्याકં તિલલ-

लिः मूटकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः वोडा । शाकं
पत्रशाकम् । आदिशब्देन वृन्ताकादीनि । फल-
शाकादीनि गृह्यन्ते ॥ पलम् मांस । दोषरहितम-
पि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् । क्लिन्नादितु
मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आर-
नालसौवीरशुक्तानि सन्धानभेदाः । तक्रम् चतुर्थी-
शजलयुक्तम् । वस्त्रपूतं दधि ॥ मुरा सन्धानभे-
दः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् । 'अ-
र्जीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।' अति-
जागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकुमारा-
णाम् । अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथच मि-
थ्याहारविहारिणाम् स्थूलानां सुखिनां च रक्तवृ-
द्ध्या । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतो यतो वायुर्वर्धते रुधिरं
च अधो गच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि । प-
दभ्यामपि चलतः अश्वतश्च विदाहन्नम् । विदाहि
निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । सविदाहाशनस्य
सविदाहि अशनं यस्य । भक्ते विदग्धे तदुपरि
भुञ्जानस्थेत्यर्थः ॥ अध्यशनमुक्त्वाप्येतद्वचनं विद-
ग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । एतेषां
कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिद्रक्तं केनचि-
दुभयमपि प्रकुप्येत् ।

ખારાં, ખાટાં, તીખાં, કડવાં, જવખાર
વગેરે ખારવાળાં, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અને
અભૂષિતમાં જમનારને; સડેલાં, શુષ્ક, અ-
નૂપદેશનાં પ્રાણીનાં માંસો, ખેળ, મૂળા,
કળથી, અડદ, વાલ, પાંદડાંનાં તથા ફળશા-
કો, શેરડી, દહિં, આરનાલ, સૌવીર,
શુક, તક, મુર, આસવો, અને ભરૂદ
લોજનોથી; ક્રોધ, દિવસનું શયન,
અને બહુ બગરણથી; વિશેષ કરીને સુ-
કુમાર લોકોને, મિથ્યા આહારવિહાર

કરનારને, જાડા શરીરવાળાને, અને સુખી લોકોને, વાયુ તથા રક્ત પ્રકોપ પામે છે. હાથા, અથ્થ અને ઊંટ ઉપર બેસનારને; તથા બહુ ચાલનારને; અને વિદાહી અને ખાનારને; પણ તે થાય છે. આમાંનાં કેટલાંક કારણોથી વાયુ કોપે છે કેટલાંકથી રક્ત કોપે છે. અને કેટલાંકથી બન્ને કોપે છે.

વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ.

કૃત્સ્નં રક્તં વિદેહત્યાશુ તચ્ચ દૃષ્ટં સ્વસ્તં પાદયોશ્ચીયતે તુ । તત્સમ્પૃક્તં વાયુના દૂષિતેન તત્ પ્રાવલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ॥

પૂર્વોક્તૈર્હેતુભિઃ કૃત્સ્નં સમસ્તમ્ । અધોગતમ્ । પાદયોઃ ચીયતે સાચિતં મગ્નિ, તત્ રુધિરં દૂષિતેન સ્વહેતુભિર્વાયુના સમ્પૃક્તં નિલિતમ્ વાતરક્તમ્ ડચ્યતે । નનુ ચૈતસ્ય સમ્પ્રાપ્તિરક્તા સુશ્રુતેન ।

શીઘ્રં રક્તં દુષ્ટિમાયાતિ તચ્ચ વાયોર્માર્ગ સંરુણઙ્ગ્યાશુ યાતઃ । કુદ્વોડસ્યર્થ માર્ગરોધાત્ સ વાયુરત્યુદ્રિકતં દૂષયેદ્રક્તમાશુ ॥

અત્ર પ્રથમં રક્તસ્ય દુષ્ટિરતો રક્તવાતમિતિ વ્યપદેષ્ટુમુચિતં ભવતિ । તત્રાહ । તત્ પ્રાવલ્યાદિતિ । તસ્ય વાતસ્ય દોષત્વેન પ્રાધાન્યાદ્વાતરક્તમિતિ વ્યપદિશ્યતે ।

લોહી બગડી જઈને નીચે જઈ બંને પગોમાં એકડું થાય છે. એ લોહી બગડેલા વાયુ સાથે મળે છે, તેમાં વાયુની પ્રબળતા હોવાથી તે રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે. સુશ્રુત કહે છે કે—“ તુરત બગડી જઈને રક્ત શીઘ્ર ગતિવાળા વાયુના માર્ગને રોકી દે છે. માર્ગ રોકાવાથી કોપ પામેલ વાયુ રક્તને વધારે બગાડે છે. ” આમ હોવાથી કોઈને શંકા

થશે કે “ ત્યારે આ રોગનું નામ ‘ રક્ત વાત ’ કેમ ન કહેવું ? તેનું સમાધાન કે-દોષત્વને લીધે આ રોગમાં વાયુ પ્રધાન પણે હોય છે, માટે તેને વાતરક્ત કહે છે.

વાતરક્તનું પુર્વરૂપ.

સ્વેદોડસ્યર્થ ન વા કાર્થ્ય સ્પર્શજ્ઞત્વં ક્ષતેડતિરુક્ । સંન્ધિ શૈથિલ્યમાલસ્યં સદનં પિઢકોદ્રમઃ ॥ જાનુજઙ્ગેરુકઙ્ગ્યસહસ્તપાદાક્કસન્ધિષુ । નિસ્તોદઃ સ્ફુરણં મેદો ગુરુત્વં સુપ્તિરેવ ચ ॥ કણૂઃ સંન્ધિષુ રુક્કદાહો ભૂત્વા નશ્યતિ ચાસકૃત્ । વૈવર્થ્ય મળ્ડલોત્પત્તિર્વાતાસૃક્ પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

ઘર્માગમનમત્યર્થમ્ભવતિ ન વા સર્વથા ભવતિ એ-તચ્ચ વ્યાધિમહિમ્ના બોધવ્યમ્ । ક્ષતેડતિરુક્ યદિ ક્ષતં સ્યાત્ તદા તત્રાતિરુક્ । સદનં સુપ્તિઃ અજ્ઞાનાં પિઢિકા પ્રાદુર્ભાવઃ જામ્વાદિષુ નિસ્તોદઃ પીઢાવિશેષઃ । વૈવર્થ્ય ત્વક્ કાન્તિક્ષયઃ ॥

પરસેવો બહુ થાય છે કે બિલકુલ થતો નથી, દુર્બળતા, સ્પર્શનું અજ્ઞાન, જખમમાં બહુ પીડા, સાંધા ઢીલા થાય છે, આળસ અને અંગોમાં જડતા થાય છે, અને ફેફસાઓ થાય છે. ગોઠણ, પીડી, સાથળ, કમર, ખભા, હાથ, પગ, તથા અંગોના સાંધાઓમાં લોંકાયા જેવી પીડા થાય છે. અંગો ફરકે છે, મેદ વધે છે, ભારેપણું થાય છે. ગ્લાન, મળ, અને સાંધાઓમાં વ્યથા થાય છે. વારંવાર બળતરા થઈને મટે છે, તંથા ચામડીની કાંતિ નાશ પામે છે, અને અંગોમાં ચકરડાં ઉત્પન્ન થાય છે. આટલાં વાતરક્તનાં પૂર્વ રૂપો છે, અત્યંત પરસેવો થયો

અથવા, બીલકુલ ન થયો એ રોગોનો મહિમા છે.

વાયુ આધક એવા વાત રક્તનાં લક્ષણો.

વાતેડધિકે તત્ર શૂલં સ્ફુરણં તોદનં તથા । શોથસ્ય રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં ક્યાવતા વૃદ્ધિહાનયઃ ॥ ધમન્યજ્જુલિસન્ધીનાં સક્કોચોઽગ્રહોડતિરુક્ । શીતદ્રેષાનુપશયૌ સ્તમ્ભવેપથુસુપ્તયઃ ॥

તત્ર પાદયોઃશૂલાદિકમ્ । યત આહ સુશ્રુતઃ । સ્પર્શોદ્વિગ્રો તોદભેદપ્રશોષસ્વાપોપેતૌ વાતરક્તેન પાદાવિતિ । તથા શોથસ્ય રૌક્ષ્યાદિકં વૃદ્ધિહાનયન્ન વિજ્ઞેયાઃ । સુતિઃ સ્પર્શોઽજ્ઞતા ॥

વાતરક્તમાં વાયુ અધિકહોયતો શૂળ, કંપ, પીડા, રૂક્ષતાવાળો સોળે, તથા કાળો કે થોડો કાળો સોળે થાયછે તથાતેમાં કાળાશની વધવટ થયા કરેછે. આંગળીઓના સાંધાઓની ધમનીઓ સંકેત આઈ જાયછે, અને આંગ ઝલાઈ જઈને બહુ પીડા થાય છે. શીતતાનો દ્રેષ થાય છે તથા શીતપદાર્થો સહતા નથી, સ્તંભ અને કંપ થાયછે, અને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી. (આમાં શૂળ તથા કંપ થવાનું કહ્યું તે પગમાંજ થાય છે એમ સમજવું. કેમકે સુશ્રુત કહેછેકે-વાતરક્તથી બન્ને પગમાં સ્પર્શને લીધે ઉદ્વિગ્નપણું, વ્યથા, બેદન, સોળ તથા જડતા થાય છે.)

રક્તોધિક વાતરક્તનાં લક્ષણો.

રક્તે શોથોડતિરુક્ તોદસ્તાન્નશ્ચિમિચિમાયતે । સ્તિગ્ધરુક્તૈઃ શર્મ નૈતિ કણ્ઠકલેદસમન્વિતઃ ॥

રક્તેડધિકે ક્ત્યનુવર્તનીયમ્ एवं વક્ષ્યમાણપિત્તાદિષ્વપિ । એતચ્ચારમ્ભકરક્તાદિક્તાન્તારં બોદ્ધવ્યમ્ । રક્તમપિ રક્તાન્તરદૂષકં ભવતિ । અતિરુક્તોદઃ યત્ર સઃ શોથઃ ચિમિચિમાયતે । ચિમિચિમેતિ કણ્ઠભેદઃ સ્પર્શપ્રિયતેતિ યાવત્ । ચુહચુહાઇતિ લોકે તથુક્તઃ । કલેદસમન્વિતઃ કલેદ આર્દ્રતા તથુક્તઃ ॥

વાતરક્તમાં રૂધિર અધિક હોય તો બહુ પીડા કારક સોળે થાય છે, હુઝથાય છે. અને સોળે રાતો તથા અમચમાટકરતો થાય છે. એ સોળે સ્તિગ્ધ કે રૂક્ષ પદાર્થોથી શાંત થતો નથી, પણ તે બળ અને બીનાશ યુક્ત હોયછે.

પિત્તાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણો.

પિત્તે વિદાહઃ સંમોહઃ સ્વેદો મૂર્છા મદસ્તૃષા । સ્પર્શસહત્વં રુગ્દાહઃ શોથઃ પાકો મૃશોષ્ણતા ॥

પિત્તે અધિકે વિદાહઃ વિશેષેણ દાહઃ । વિદાહાદયશ્ચ પાદયોરેવ બોદ્ધવ્યાઃ યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

પિત્તાસૃગ્મ્યામુગ્રદાહૌ ભવેતામત્યર્થોઽંગૌ રક્તશોથૌ મૃદ્ ચ ।

પાદાવિતિ શેષઃ । સંમોહ આતુરસ્ય । સ્વેદઃ પાદયોઃ મૂર્છા પાદયોઃ સમુચ્છાયઃ । શોથ ઇતિ યાવત્ । નતુ મૂર્છા મોહઃ । સંમોહસ્યોક્તત્વાત્ ॥

વાતરક્તમાં પિત્ત અધિક હોય તો દાહ, મોહ, સ્વેદ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, સ્પર્શની અસહનતા, આમડીમાં દાહ, સોળે, પાક, અને બહુજ ગરમી જણાયછે. પિત્ત અને રક્ત બે હોયતો પગની આમડીમાં દાહ, અત્યંત ગરમી, રાતો સોળે અને કુણાશ થઈ જાયછે, આમ સુખત કહેછે.

કફાધિક, દ્વંદ્વજ, કે ત્રિદોષજ વાત
રક્તનાં લક્ષણો.

કફે સ્તૈમિત્યગુરુતાસુતિસ્તિગ્ધત્વશીતતાઃ।
કણ્ઠૂર્મન્દા ચ રુદ્વન્દ્રે સર્વલિઙ્ગં ચ સફ્ફરે ॥
કફે અધિકે સ્તૈમિત્યમ્ શરીરસ્યાર્દ્રચર્માવગુણિ-
તત્ત્વમિવ । ગુરુતાદયઃ પાદયોરેવ । યત આહ
સુશ્રુતઃ । ‘કણ્ઠૂર્મન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોથૌ પીનૌ
સ્ત્રબ્ધૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે ।’ પાદાવિતિ શેષઃ ।
અધિકદ્વિદોષમ્ અધિકત્રિદોષં ચ તદાહ । દ્વન્દ્રે
સર્વલિઙ્ગં ચ સફ્ફરે ત્રિદોષસંસર્ગે ॥

કફ અધિક હોયતો શરીર આળુ, ભા-
રે, જડ, સ્નિગ્ધ, શીત, થોડી થોડી ચળ,
તથા પીડાવાળું થાય છે. એએદોષોહોયતો
એ દોષોનાં, અને ત્રણે દોષ હોયતો ત્રણે
દોષોનાં લેણાં લક્ષણો દેખાયછે. (આ-
માં ભારે તથા જડપણું થવાનું કહ્યું તે
પગમાં થાયછે એમ સમજવું. કેમકે સુ-
શ્રુત કહેછે કે-કફથી રૂધિર દૂષિત થયું હો-
ય તો પગ ધોળા, ટાઢા, સોજવાળા, બ-
ધા, સ્તબ્ધ તથા ચળવાળા થાયછે.

વાતરક્તનું પગ સિવાયનું બોળું
સ્થાન.

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્વસ્તયોરપિ।
આર્થોર્વિષમિવ ક્રુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ ॥

આર્થોર્મૂલકસ્ય । આર્થોર્વિષમિવેત્યનેન મન્દત્રિ-
સર્પત્વં બોધિતમ્ । દેહમનુસર્પતિ અપ્રતિક્રિયા-
ગામ્ ॥

પગના મૂળમાં અને કોઈવાર હાથોના
મૂળમાં આવીને ઉંદરના ઝેરની પેઠે તે
કોપેલું વાતરક્ત આખાદેહમાં ફરીવળેછે.

વાત રક્તના ઉપદ્રવો.

અસ્વમારોચકશ્વાસમાંસકોથ શિરોગ્રહઃ।
મૂર્છાં ચામંદદ્વક્તૃષ્ણાજ્વરમોહપ્રવેપકાઃ।।
હિકાપાજ્જુલમવીર્સર્પપાકતોદભ્રમવલમાઃ ।
અજ્જુલીવક્રતાસ્ફોટદાહમર્મગ્રહાર્બુદાઃ ॥

માંસકોથો માંસગલનમ્ । મૂર્છાંતદક્ષ્ણસમુચ્છા-
યઃ । અમન્દરૂક્ પીડાબાહુલ્યં પ્રવેપકઃ કમ્પઃ ।
પ્રવેપનં પ્રવેપઃ તતઃ સ્વાર્થે કઃ ॥

અનિદ્રા, અરૂચિ, શ્વાસ, માંસનું સ-
ડીને ખરી પડવું, શિરોગ્રહ, મૂર્છા, નેત્ર
ની આંખ, તૃષા, જ્વર, મોહ, કંપ, હેડ-
કી, પાંગળાપણું, વિસર્પ, પાક, પીડા,
ભ્રમ, ગ્લાનિ, આંગળીઓ વાંકી થઈ જ-
વી, ફેડલાઓ, દાહ, મર્મલેહ, અને અ-
લાઈ જવું તથા અર્બુદ, એ ઉપદ્રવો વા-
તરક્તથી થાયછે.

વાતરક્તની સાધ્યાસાધ્યતા.

एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापितम् ।
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरूप-
द्रवम् ॥

મોહેનૈકેનેતિ વચનમસ્વપ્નાદિભિઃ સમસ્તૈરસાધ્ય-
ત્વં બોધયતિ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोष-
जम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्यु-
रुपद्रवाः ॥

નવં સંવત્સરાદર્શીચીનં તત્સાધ્યમ્ ॥

आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रसृतं च
यत् । उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणिमांसक्षयादि-
भिः । वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्स-
रोत्थितम् ॥

આજાનુપ્રદ્ધાં જાનુપર્યન્તં યદ્ભ્યાંતિ તદસાધ્યં
સ્યાત્ । સ્ફુટિતં યચ્ચ ત્વહ્માત્રે શાંતેનૈવ કિશ્ચિ-
દ્વિદીર્ગમ્ । પ્રભિન્નમ્ અધિકવિદીર્ગમ્ । પ્રસૂતમ્
બહત્ ॥

વાતરક્તમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપદ્ર
હોય, તોપણ તે વાતરક્ત અસાધ્ય છે; થોડા
ઉપદ્રવો હોયતો તે કષ્ટસાધ્ય છે; અને ઉપદ્રવો
હોય, અગર તેમાંનો એક મોડજવો બિલકુ-
લ ન હોયતો તે સાધ્ય છે. એક દોષથી થયે-
લું અને તુરતનું થયેલું વાતરક્ત સાધ્ય છે,
બેદોષથી થયેલું કષ્ટ સાધ્ય છે, અને ત્રણે
દોષોથી થયેલું અને ઉપદ્રવો વાળું અસાધ્ય
છે, ગોઠણ સ્થી પહેંચેલું, ચામડીથી ફાટેલું
અને લોહી વેહેતું હોય એવું વાતરક્ત બ-
ળ અને માંસનો ક્ષય કરીને ઉપદ્રવો સહિ-
ત થયું હોયતો તે અસાધ્ય છે, પણ તેને જો
એક વર્ષ થઈ ગયું ન હોયતો કષ્ટસાધ્ય છે.

વાતરક્તની ચિકિત્સા.

વાતશોણિતિનો રક્તં સ્તિગ્ધસ્ય બહુશો
હરેત્ । અલ્પાલ્પં રક્ષયેદ્વાયું યથાદોષં
યથાબલમ્ ॥

રક્ષયેદ્ વાયું યથા વાયુર્ન વર્ધતે તથા રક્તં
હરેદિત્યર્થઃ ॥

ઉગ્રાઙ્ગદાહતોદેષુ જલૌકોભિર્વિનિર્હરેત્ ।

ગુદ્ધૈર્નૈવં ચિમિચિમા કણ્ઠ રુગ્વેપનાન્વિતમ્ ॥

પ્રચ્છાનેન શિરાભિર્વા દેશોદેશાન્તરં વ્રજત્ ॥

નિર્હરેન્નિકાસયેત્ ચિમિચિમા ચુહચુરાવ

ઇતિ લોકે । પ્રચ્છાનં પચ્છન્ના ઇતિ લોકે વ્રજ-

દિતિ રક્તવિશેષણમ્ ॥

અન્ને મ્લાને તુ ન સાવ્યં રક્ષેદ્વાતોત્તરં ચ

યત્ । ગમ્भीરં ક્વયયું સ્તમ્ભં કમ્પવાયુ-

શિરામયાન્ ॥ ગ્લાનિમન્યાંશ્ચ વાતોત્થાન્

કુર્યાદ્વાયુરમૃક્ષયાત્ । સ્વજ્ઞાદીન્ વાતપ્રે-

ગાંશ્ચ મૃત્યું ચાનવશ્ચેષિતમ્ ॥ કુર્યાત્તસ્માત્

પ્રમાણેન સ્તિગ્ધાદ્રક્કં વિનિર્હરેત્ । વિરેચ્યઃ

સ્નેહયિત્વાદૌ સ્નેહયુક્તૈર્વિરેચનૈઃ ॥ રૂક્ષૈર્વા

મૃદુભિઃ શસ્ત્રમસકૃદ્ઘ્નસ્તિકર્મ્મ ચ । નહિ

વસ્તિસમં કિશ્ચિદ્વાતરક્તચિકિત્સિતમ્ ॥

બાહ્યમાલેપનાભ્યઙ્ગપરિષ્કોપનાહનૈઃ । વિ-

રેકાસ્થાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્ભીરમાચરેત્ ॥ દિ-

વાં સ્વપ્નં સસન્તાપં વ્યાયામં મૈથુનં તથા ।

કટૂળ્લગુર્વામિષ્યન્દિ લવણામ્લૌ ચ વર્જ-

યેત્ ॥ પુરાણાં યવગોધૂમા નીવારાઃ શા-

લિપષ્ટિકાઃ । મોજનાર્થે રસાર્થે તુ વિષ્કિ-

રાઃ પ્રતુદા હિતાઃ ॥ આઢ્યશ્વળકા મુદ્રા

મમૂરાઃ સકુલત્યકાઃ । યૂષાર્થે બહુસર્પિષ્કાઃ

પ્રશસ્તા વાતશોણિતે ॥ સુનિપણ્ણકવેત્રાપ્રે

કાકમાચી શતાવરી । વાસ્તુકોપોદિકાશા-

કં શાકં સૌવર્ચલં તથા ॥ ઘૃતમાંસરસૈ

મૃદું શાકસાત્મ્યાય દાપયેત્ ॥

સુનિપણ્ણઃ ચાઙ્ગેરીસદૃશં ચતુઃપત્રશાકં સજલે

સ્થલે ભવતિ । સૂસુન ઇતિ લોકે ધત્રલી ચિત્ત્મી

ઇતિ કાચિત્ ।

સર્પિસ્તૈલવસાપજ્ઞાપાનાભ્યઙ્ગનવસ્તિ-

ભિઃ ॥ સુસ્વોળ્ણૈરુપનાદૈશ્ચ વાતોત્તરમુળ-

ચરેત્ । હિતો ગોધૂનચૂર્ણૈશ્ચ છાગક્ષીરઘૃતા-

પ્લુતૈઃ ॥ લેપસ્તદ્વાતિલા મૃષ્ટાઃ પિષ્ટા પયાસિ

નિઘૃતાઃ । ક્ષીરપિષ્ટાતસીલેપો વર્ધમાનફ-

લેન વા । ઉપે શતાહે મધુકં બલાં ચ પિ

યાલકં ચાપિ કસેરુકં ચ । ઘૃતં ત્રિદારીં ચ

सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥
 रास्ना गुडची मधुकं बले द्वे सजीवकं स-
 र्षभकं पयश्च । घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
 रक्तानिलार्ते प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ वासागुड-
 चीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।
 क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं
 विकारम् ॥ दशमूली घृतं क्षीरं सद्यः शू-
 लनिवारणम् । परिषेकोऽनिलप्राये तद्व-
 त्कोष्णेन सर्पिषा ॥ पटोलकडुकाभीरुत्रि-
 फलामृतसाधितम् । काथं पीत्वा जयेज्जन्तुः
 सदाहं वातशोणितम् ॥ त्रिवृद्धिदारीक्षुरक-
 काथो वातास्रनाशनः । अमृताकफवातघ्नी
 कफमेदोविशोषिणी ॥ वातरक्तप्रशमनी क-
 ण्डूवीसर्पनाशिनी । गुडच्याः स्वरसं कल्कं
 चूर्णं वा काथमेव च ॥ प्रभूतकालमासे-
 व्यमुच्यते वातशोणितात् ॥ अमृतानागर-
 धान्यककर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् । ज-
 यति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥
 वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रि-
 तः । समीरणं समायुक्तं शोणितं संप्रणाश-
 येत् ॥ तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या जग-
 ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् । तद्वातरक्तं श-
 मयत्युदीर्णमाजानुभिन्नच्युतमप्यवश्यम् ॥
 गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्राक्षा सुङ्गरसेन वा ॥
 त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिकाः कोलसंमि-
 ताः । भक्षयेद्मधुनालोढ्य शृणु कुर्वन्ति यत्
 फलम् ॥ पादस्फोटं महाघोरं स्फुटत्सर्वा-
 ङ्गसंचयम् । तत् सर्वं नाशयत्याशु वातं चैव
 सशोणितम् ॥

इति गुग्गुलुगुटिका ॥

माहिषं बवनीतं तु बलिना परिमिश्रितम्
 । गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥
 सर्दकत्र समालोढ्य वह्निना भावयेच्छनैः ॥
 गात्रमुद्धर्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ घृतेन
 वातं सगुडाविवन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना
 कफं च । वातासृगुग्गं रुबुतैलमिश्रा शु-
 ण्ड्यामवातं शमयेद्गुडची ॥ सिंहास्यपञ्च-
 मूली छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकाथः । एरण्डतैल-
 रामठसैन्धवचूर्णान्वितः पीतः । प्रशमयात्
 वातरक्तं तथा मवातं कटीशूलम् । मूत्रपु-
 रीषविवन्धं अध्मविकारं सुदुर्वारम् ॥ ग-
 न्धर्वहस्तवृषगोक्षुरकामृतानां मूलं बलेक्षुर-
 कयोश्च पचेत्तु धीमान् । वातासृगाशु
 विनिहन्ति चिरप्ररूढं आजानुगं स्फुटित-
 मूर्ध्वगतं तु तीव्रम् ॥ कफपित्तप्रशमनं क-
 च्छूवीसर्पनाशनम् । वातरक्तप्रशमनं हृद्यं
 गुडघृतं स्मृतम् ॥ पिप्पली वर्धमानं वा से-
 व्यं पथ्या गुडेन वा । कोकिलाक्षामृताकाथे
 पिबेत् कृष्णां यथाबलम् ॥ पथ्यभोजी त्रि-
 सप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ मधुकाद्वि-
 गुणं तेलं तैलादाजं पयो भवेत् ॥ तद्यथा-
 शिवलं पेयं वातरक्ततरुजापहम् । अगस्ति-
 पुष्पचूर्णेन माहिषे जनयेदधि ॥ तदुत्थन-
 वनीतेन देहजं स्फुटनं जयेत् । त्रिफलानि-
 म्बमज्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ॥ वत्सादनी
 दारुनिशाकषायो नवकार्षिकः । वातरक्तं
 तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ॥ कण्डू-
 कपालिका कुष्ठं पाना देवापकर्षति । पञ्च-
 रक्तिक्रमापेण कषायो नवकार्षिकः ॥ किं-

चैवं साधिते काथे योम्या मात्रा प्रदीयते।
कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं
जलम् ॥ ततस्तु कुडवं यावत्तुयमष्टगुणं भ-
वेत् चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं भ-
वेत् ॥ विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्ति-
भिः । लेपनं शाल्मलीकलकमविक्षीरेण सं-
युतम् ॥ रक्तोत्तरे क्षीरघृतमधुकोक्षीरचा-
रिभिः । सेचनं चात्र कर्तव्यमविक्षारैः
क्षणं क्षणम् ॥ सहस्रशतधौतेन घृतेन रुधि-
रोत्तरे । लेपनं सुष्ठुशीतेन घृतसर्जरसेन वा
॥ शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं ज-
येत् । सरागे सरुजे दाहे रक्तं विश्राव्य
लेपयेत् । तिलाः पियालं मधुकं बिसमूलञ्च
वेतसम् ॥ सघृतं पयसा पिष्टं प्रलेपो दाह-
रोगनुत् । पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षारगव-
धचन्दनैः ॥ मधुकक्षीरकाकोलीयुक्तैः काथं
सुशीतलम् । शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्तेपिबे-
न्नरः ॥ धारोष्णं मूत्रसंयुक्तं क्षीरं दोषा-
नुलोमनम् । पिबेद्वैसात्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्ता-
वृत्तानिले ॥ क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण
पिबेन्नरः । बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षी-
रोदनाशनः ॥ पटौलं त्रिफला भीरुगुडूची
कटुरोहिणी । काथः पित्ताधिके शस्तः श-
र्करामधुसंयुतः ॥ तिक्तस्य सर्पिषः पानं ब-
हुशश्च विरेचनम् । वमनं मृदुनात्यर्थं स्ने-
हपानं विलङ्घनम् ॥ कोष्णाः सेकाश्च श-
स्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे । तैलमूत्रसुराशु-
क्तैः परिषेकाः सदा हिताः । गौरसर्षपक-
ल्केन प्रदेहो वा रुजापहः ॥ शिग्रुः सव-
रुणः कलकं धान्याम्लेनानिलार्तिजिल्लेपा-

त् । भवति न वेति विकल्पो न विषेयः
सिद्धयोगेऽस्मिन् ॥ कलकः श्लेष्मोत्तरे ले-
पो बाजिगन्धातिलोद्भवः । लेपः सर्षपनि-
म्बार्कहिंसाक्षारतिलैर्हितः ॥ श्रेष्ठः सक्तुघृ-
तक्षारकपित्त्यत्वग्भिरेव च । मसूरशिग्रो-
स्तद्भीजं हितं धान्याम्लसंयुतम् । मुहूर्ता-
ल्लिप्तमलैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ मुस्ता-
मलकनिशाभिः क्वथितं तोयं समाक्षिकं
पेयम् । जयति सदागतिरक्तं सकफं वा
सततयोगेन ॥ हरिद्रामृतकक्वाथं मधुना
मधुरीकृतम् । पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं वात-
रक्ते कफाधिके ॥ हरीतकीं वा तक्त्रेण पा-
ययेदुदकेन वा । गृहधूमो वचाकुष्ठं शताह्वा
रजनीद्वयम् प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातक-
फोत्तरे । अमृता कटुका यष्टी शुण्ठीकल्कं
वासमाक्षिकम् ॥ गोमूत्रपित्तं जयति सकफं
वातशोणितम् । धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं
समाक्षिकम् ॥ लाङ्गल्यास्त्वमृतातुर्यं क-
न्दमुद्धृत्य यन्नतः । योजयेत् त्रिफलाली-
हरजस्त्रिकटुकैः समैः ॥ गुग्गुल्वमृतवल्लीभि-
र्द्राक्षाशुङ्गरसेन वा । त्रिफलाया रसैर्युक्ता
गुटिकाः कोलसंमिताः ॥ भक्षयेन्मधुनालो-
ब्ध गृणु कुर्वन्ति यत् फलम् । पादस्फुटितं
दुर्भयं जानुमांसं च यज्जवेत् ॥ यच्च देहो-
द्रतं रक्तं यच्चासाध्यं प्रकीर्तितम् । घ्नन्त्येता
भक्षमाणस्य प्रबलं वातशोणितम् ॥

लाङ्गलीगुटिका ॥

बलासतिवर्ली मेदस्यमृतागुतां शतावरीम् ॥
काकोली क्षीरकाकोली रास्नां मृदां च

पेषयेत् । घृतं चतुर्गुणे क्षीरे तैः सिद्धं वा-
वरक्तनुत् । हृत्पाण्डुरोगवीर्यकामलादा-
हनाशनम् ॥

इति बलाघृतम् ॥

बला स्थिरा नगबला गुडूची शतावरी
कल्ककषायसिद्धम् । तैलं विदध्यादनुवा-
सनेषु तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णम् ॥

अपरपिण्डतैलम् ।

त्रायप्तिका चामलकी द्विधाकोली शता-
वरी । कसेरूकाकषायेण कल्कैरेभिः पचे-
दघृतम् ॥ उभे परुषके द्राक्षा काश्मर्यसमु-
रुद्भमान् । पृथग्विदार्याः स्वरसं तथा क्षीरं
चतुर्गुणम् ॥ एतदायोजितं सर्पिः पारुषक-
मिति स्मृतम् । वातरक्ते क्षते क्षीणे विसर्पे
पैत्तिके ज्वरे ॥

पारुषकं घृतम् ।

शतावरी कल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरं तुल्यं घृतं सिद्धं वातशोणितनाशनम् ॥
इति शतावरीघृतम् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिकाजीवकैः स-
मैः । सिद्धं ऋषभकं सर्पिः सक्षीरं वातर-
क्तनुत् ॥

अत्र क्षीरं चतुर्गुणम् । इति ऋषभघृतम् ।

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृ-
तम् । हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति
दुस्तरम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौष-
धात् । सुदृग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं

परम् ॥ आमवाताल्यवातादीन् कृमिकुष्ठ-
व्रणानपि । अशीसि गुल्मांश्च तथा नाशये-
दाशु योजितम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ॥

अमृतास्वरसविषकं सर्पिस्तत् कल्कसा-
धितं पीतम् । अपहरति वातरक्तमुत्तानं
चावगाढं च ॥

इति गुडूचीघृतम् ॥

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेवशोधितम् ।
घृतमस्थं विषक्तव्यं कल्कादशौपलानि च ॥
चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।
कामलापाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृता मधुकद्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासारग्वधश्चक्षीव देवदारु त्रिकण्टकम् ॥
कटुका रोहिणी कृष्णा काश्मर्यस्य फला-
नि च । रास्नाक्षुरकगन्धर्ववृद्धदारुघनो-
त्पलैः ॥ कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः
प्रस्थं विपाचयेत् । धात्रीरसः सभो देयो
वारि त्रिगुणसंयुतः ॥ सम्यक् सिद्धं च
विज्ञाय भोज्ये पाने च शस्यते । बहुदो-
षोत्थिते वाते रक्तेन सह मूर्च्छिते ॥ उ-
त्ताने चापि गम्भीरे त्रिकण्ड्वोरुजानुके ।
क्रोष्टुर्शर्पे महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥
दाहरोगोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तरां ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तं प्रमेहं विषमज्वरान् ॥
एतान् सर्वान् निहत्याशु वातपित्तकफो-
त्थितान् । सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्वलव-

धनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतद-
नुत्तमम् ॥

इति अमृताद्यं घृतम् ।

गुडची स्वरसे सर्पिर्जीवनीयैश्च साधितम् ।
कल्काच्चतुर्गुणैः क्षीरैः सिद्धं वाप्यस्त्रवात-
नुत् ॥ गुडबीघृतम् ॥

अमृतायाः शतं प्रास्य जलद्रोणे विपाच-
येत् । चतुर्भागावशिष्टं तु घृष्टप्रस्थं विपा-
चयेत् ॥ क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्मतिमा-
नं भिषक् । कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथा-
वदनुपूर्वशः ॥ काकोली क्षीरकाकोली
जीवकर्षभकौ च यत् । शतावरी पयस्यां
च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ अश्वकन्दस्य
मूलानि स्थिरां च कटुरोहिणीम् । ऋद्धिं
इद्धिं तथा मेदे श्वदंष्ट्रां बृहतीयम् ॥ गुड-
चीं पिप्पलीं रास्नां वासकं चापि संहरेत् ।
तदेकस्थं समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु परिषेके च दापयेत् ।
वातरक्तं सशोषाढ्यं सदाहं कोष्ठशीर्षकम् ॥
खञ्जोरुस्तम्भवातं च वातरक्तं सुदारुण-
म् । बहूदितं वातकृच्छ्रं गृध्रसीं वातकण्ट-
कम् ॥ नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो
यथा ॥ इति महागुडबीघृतम् ॥

काथेन शतपुष्पायाः कुष्ठस्य मधुकस्य
च । एकैकं साधयेत्तैलं वातरक्तरुजापहम् ॥

इति शताह्लादितैलम् ॥

सारिवारिष्टकूष्माण्डपोतकीभस्मजाम्बुना।
गुडचीमन्यदुग्धाभ्यां कर्मरङ्गरसेन च ॥
विपचेत्तिलजं तैलं दत्तवैतानि भिषग्वरः ।

काकोलयौ जीवकं मेदे शताह्ला क्षीरिणीयु-
तैः ॥ जिह्वी सिक्था मृतानन्ता सार्जसै-
न्धवचन्दनैः । हन्याद्वातास्रजं योरं स्फुटि-
तं गलितं तथा ॥ चर्मदलाख्यं पामादींस्त्व-
ग्दोषं च विपादिकाम् । कुष्ठान्यशीसि
वीसर्पं व्रणशोधं भगन्दरम् ॥ न सोऽस्त्रि
वातरक्तस्य विकारो योऽभिवर्धितः । यन्न
हन्यात् प्रसह्यैतत्पिण्डतैलं महत् स्मृतम् ॥

इति महापिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जमञ्जिष्ठायाष्टीसैक्यैः पयो-
न्वितैः । तैलं पक्वं प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं
वातशोणिते ॥ पिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जयष्ट्याहमधुसैक्यैः पयोन्वि-
तैः । सिद्धमेरण्डजं तैलं वातरक्तरुजापहम् ॥
अपूतमथितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥
इति पिण्डतैलम् ॥

पद्मकेशरयष्ट्याहफेनिलापन्नकोत्पलैः ।
पृथक् पञ्चपलैर्दत्तैर्वलाकिशुकचन्दनैः ॥
जले शृते पचेत् तैलं प्रस्थं सौवीरसंमितम् ।
लोध्रकाकोलिकोक्षीरजीवकर्षभकेशरैः ॥
मदयन्तिलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः । प्रपौण्ड-
रीककालीयमेदमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ कुङ्कुमै-
र्द्विगुणैः कर्षैर्मञ्जिष्ठायाः पलेन च । महा-
पद्ममिदं तैलं वातास्रगज्वरनाशनम् ॥

इति महापद्मकं तैलम् ॥

पद्मकोक्षीरयष्ट्याह्रजनीकवाथसाधितम् ।
स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिच-
न्दनैः ॥ खुड्वाकपद्ममिदं तैलं वातास्र-
पित्तनुत् ॥ इति खुड्वाकपद्मकतैलम् ॥

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडच्याः पादशेषि-
तम् ॥ क्षीरद्रोणं तु ताभ्यां च पचेत् तैला-
ढकं शनैः । कल्कैर्मधुकमज्जिष्ठार्जवनीय-
गणोत्थितैः ॥ कुष्ठैलागुरुमृद्रीकामांसी व्या-
घ्रनखं नखी । हरेणुश्रावणी व्योषशताहा
शृङ्गिसारिवे ॥ त्वक्पत्रा गुरुविक्रान्ता स्थि-
रा तामलकी तथा । नतकेशरह्विरं पद्म-
कोत्पलचन्दनम् । सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पा-
नाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ सेव्यं वातास्रजान्
हन्तिस्त्रोतोधात्वन्तराश्रितान् । धन्यं पुंस-
वनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥ खेदक-
ण्डूजायामशिरःकम्पामयार्दितान् । हन्या-
त् व्रणकुतान् दोषान् गुडचीतैलमुत्तमम् ॥
इति गुडचीतैलम् ॥

गुडची मधुकं ह्रस्वपञ्चमूलं पुनर्नवा ।
रास्नामेरण्डमूलं च जीवनीयानिलाभतः ॥
पलानां शतिकैर्भागैर्बला पञ्चशतं भवेत् ।
कोलं बिल्वं यवान्माषान् कुलत्थांश्चाढको
न्मितान् ॥ काश्मर्याणां च शुष्काणां द्रोणं
द्रोणशतेऽम्भसः । साधयेज्जर्जरं पूतं चतु-
र्द्रोणं च शेषयेत् ॥ तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा
पञ्चगुणं पयः । पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव च-
न्दनोक्षीरकेशरम् ॥ पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं
मधुयष्टिका । मज्जिष्ठार्धबलं चैव तत्सिद्धं
सर्वयोगिकम् ॥ वातरक्ते क्षते क्षीणे भारा-
त् क्षीणरेतसि । वेपिना क्षिप्तभग्नानां सर्वै-
काङ्गजरोगिणाम् ॥ योनिदोषमपस्मारमु-
न्मादं विषमज्वरम् । हन्यात्पुंसवनं चैव
तैलाद्रयममृताह्वयम् ॥

इति अमृताह्वयतैलम् ॥

मृणालोत्पलशाल्कसारिवोदीक्ष्यकेशरैः ।
चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥ पटो-
लकटुकानन्तागुन्द्रापर्पटवासकैः । पिष्ट्वा तैलं
घृतं पक्वं तृणमूलरसेन च । क्षीरद्विगुणसं-
युक्तं वस्तिर्कर्मसु योजितम् ॥ नस्याभ्य-
ञ्जनपानैर्वा हन्यात् पित्तगदानिदम् ।

इति मृणालाद्यो मिश्रकः ॥

कनकशिररिमानक्षारसंसिद्धतोये कुसु-
मलवणयुक्ते सर्जनीयासपूर्णे । विधिशृत-
तिलतैलं कल्कयुक्तं निहन्ति प्रचुरतरमि-
दानीमिन्द्रलुप्तास्रवातम् ॥

धतूराद्यं तैलम् ॥

शुद्धां पचेन्नागबलां तुलां तु जलार्पणे
पादकषायसिद्धम् । विस्राव्य तैलाढकमत्र
देयमजापयस्तैलविमिश्रितं तु ॥ नतं स-
यष्टिं मधुकं च कल्कं दत्त्वा पृथक् पञ्च-
पलं विपक्वम् । तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं व-
स्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ दशाहयोगम-
करोत्यरोगं पित्तं च तैलोत्तममद्विनोक्तम् ॥
इति नागबलातैलम् ॥

जीवकर्षभकं कोला ऋष्यप्रोक्ता शता-
वरी । मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव
च ॥ मुद्गमाषाख्यपर्णी च दशमूलं पुनर्न-
वा । बलामृता विदारी च साश्वगन्धाश्म-
भेदकौ ॥ कुर्यात् कल्कं कषायं च ताभ्यां
तैलं घृतं पचेत् । लाभतश्च वसा मज्जा
मांसं प्रतुदविष्किरात् ॥ चतुर्गुणेन पयसा
तत् सिद्धं वातशोणितम् । सर्वदेहाश्रितान्
हन्ति व्याधीन् घोरांश्च वातजान् ॥

इति जीवकाद्यो मिश्रकः ।

बलाकषायकलकाभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुण-
म् । शनपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तनुत् ॥
धन्यं पुंसवनं चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥

इति बलातैलं शतपाकम् ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कलकैः पलोन्मितैः ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः । स्थि-
राहंसपदीमांसीद्विषेदामधुपर्णिभिः ॥ का-
कोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिपत्रकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखचालकैः ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्दुवितुन्नकैः ।
वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥

इति मधुकाचं तैलम् ।

मधुयष्ट्या पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शं वारान् तदेव मधुकान्वि-
तम् ॥ सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद् वातासृ-
ग्वांसकासनुत् । धन्यं पुंसवनं चैव काम-
ला दाहनाशनम् ॥

इति मधुकृतैलं शतपाकम् ।

बलाकषायकलकाभ्यां तैलं क्षीरसप्तं प-
चेत् । सहस्रसंख्यपाकं तत् वातासृग्वात-
रक्तनुत् ॥ रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां
प्रसादनम् । जीवनं बृहत्स्वर्यं शुक्रासृग्-
दोषनाशनम् ॥

बलातैलम् । सहस्रेषु पत्तया पाकः सहस्रपाकः ।

पुनर्नवा मूलशतं विशुद्धं रूक्षमूलं च
तथा प्रयोज्य । दत्त्वा पलं षोडशकं च
गुण्ड्याः सकुट्य सम्यग्विपचेद् घटेऽगाम् ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण
पुनः पचेत् । एरण्डतैलं कुडवं च दद्याद्-
त्वा तृष्टचूर्णपलानि पञ्च ॥ निकुम्भचूर्ण-
स्य पलं गुडच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं-
प्रति । फलत्रयव्यूषणचित्रकाणि सिन्धू-
त्यभल्लातविडङ्गकानि ॥ कर्षं तथा माक्षि-
कधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।
चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्य शीते खादेन्नरः
कर्षसमप्रमाणम् ॥ वातासृजं वृद्धिगदांश्च
सप्त जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रर्षी च । जङ्घो-
रुपृष्ठत्रिकवास्तिजं च तथामवातं प्रबलं च
हन्ति ॥

इति पुनर्नवागुग्गुलुः ॥

यावत्शूकसुरदारुसैन्धवं मुस्तकत्रुटिवचा-
यवानिकाः । व्योषदीप्यकनिशाफलत्रिकं
जीरकद्वयविडङ्गचित्रकम् ॥ कार्षिकं सुम-
सृगं सुयोजितं संयुतं पुरपलैश्च पञ्चभिः ।
शर्करां पुरसमां सुषेधेत्तप्तसर्पिषि विनि-
क्षिपेत्ततः ॥ वातरक्तमुदरं भगन्दरं प्रोह्य-
क्ष्मविषमज्वरं गरम् । शिवत्रकुष्ठमाखिलत्र-
णानयं चित्तविभ्रमगदांश्च दारुणान् । ग-
ध्रर्षी च गुदजाग्रिमन्दतां हन्ति कोष्ठजनि-
तं महागदम् ॥ वज्रभिन्द्रकरतो यथा च्युतं
प्रौढशैलकुलमुत्तनं द्रुतम् । अन्नगानपरिहा-
रवर्जितं सर्वकालसुखदाभिरत्ययम् ॥ से-
व्यमानमिदमश्विनिर्भित्तं गुग्गुलोहि वटिका
रसायनम् । चत्वारो माषका ह्रीने मध्यम-
ऽष्टौ च माषकाः । श्रेष्ठा द्वादशकाः प्रोक्ताः
कोष्ठं विज्ञाय दापयेत् ॥ संसनत्वात् गुड-
त्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥

इति शर्करासमगुग्गुलुः ।

प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च अर्धप्रस्थं च गुग्गु-
लोः ॥ प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं
विनिर्दिशेत् ॥ सर्वमेकत्र संकुट्य काथये-
दुल्वणेऽम्भसि ॥ पादशेषं परिस्त्राव्य क-
षायं ग्राहयेद्विषक् । पुनः पचेत् कषायं तु
यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥ दन्तीव्योषविड-
ङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ ततश्चार्धपलं
चूर्णं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति । कर्षं तु त्रिवृ-
तायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । तस्मिन् सुसिद्धं
विज्ञाय कबोष्णं प्रक्षिपेत् बुधः ॥ ततश्चा-
ग्निबलं मत्वा खादेत् कर्षप्रमाणतः । वात-
रक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ दु-
ष्टव्रणं प्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम् । ना-
ड्याढ्यवातं श्वयथुं सर्वानेतान् व्यपोहति ॥

इति अमृतागुग्गुलुः ॥

त्रिप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकं तु गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ।
सर्वमेकत्र संकुट्य साधयेदुल्वणेऽम्भसि ॥
पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागत-
म् । दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वफ-
लत्रिकम् ॥ गुडूचीत्वक् विडङ्गानां प्रत्ये-
कार्धं पलं मनम् । त्रिवृता कर्षमेकन्तु स-
र्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ सिद्धे उष्णे क्षिपेत्तत्र
अमृता गुग्गुलुं परम् । अतो यथाबलं खा-
देदल्पपिप्ती विशेषतः ॥ वातरक्तं तथा
कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् । दुष्टव्रणं प्रमेहां-
श्च आमवातं भगन्दरम् ॥ नाड्याढ्यवातं
श्वयथुं हन्यात् सर्वाभ्यांस्तथा । अश्विभ्यां

निर्मितश्चायममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥

इति अमृतागुग्गुलुः ।

स्त्रियः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोप-
मः । नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु
पिच्छिलः ॥ शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्य-
त्वमुपागतः । पुराणः स तु विज्ञेयो न स
देयस्तु रोगिणे ॥

इति गुग्गुलोर्नवपुराणत्वस्य लक्षणम् ।

कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्य-
भूनिम्बाः । मागधिमूलं मुस्तं शटी वचा
धातुमाक्षिकं चैव ॥ लवणक्षारनिशायुक्-
कुस्तुम्बुरुगजकणाः सहातिविषाः । कर्षी-
शिकान्येव समानि कुर्यात् पलाष्टकञ्चाश्म-
जतु प्रदद्यात् ॥ निःपत्र शुद्धस्य पुरस्य
धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव । सिताच-
तुष्कं पलमत्र वास्यात् निकुम्भकुम्भत्रिसु-
गन्धियुक्तम् ॥ पृथक्पलं चूर्णमथावपेच्च च-
न्द्रप्रभेयं गुटिका विधेया । ज्वरातिसारश्च-
हणीविकारांश्चाशीसि निर्नाशयते षडेव ॥
भगन्दरान् कामलपाण्डुरोगान् निर्नष्टवहेः
कुरुते च दीप्तिम् । हन्त्यामयान् पित्तकफा-
निलोत्थान् नाडीगते मर्मगते व्रणे च । क्ष-
तक्षये गृध्रसियक्ष्मरोगे मेहे गजाख्ये प्रबले
प्रयोज्या ॥ शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शु-
क्रप्रवाहेऽप्युदरामये च । शम्भुं सम्भ्य-
र्च्य कृतप्रसादं प्राप्ता गुटी चन्द्रमसा प्रश-
स्ता ॥ न पानभोज्ये परिहारवादो न शी-
तवातातपमैथुनेषु । भक्तस्य पूर्वं सततं प्र-
योज्या तक्रानुपानाप्यथ मस्तुपाना ॥ अ-

जारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा
शीतजलानुपानम् । शुक्रदोषाग्निहन्त्यष्टौ
प्रवेहांश्चापिर्विशतिम् ॥ वलीपलितनिर्मृत्को
वृद्धोऽपि तरुणायते । गिरिजतुगुग्गुल्लो-
हान्येकीकृत्याथ भावयेद् बहुशः ॥ काथै-
स्तद्व्याधिहरैस्तदनु च चूर्णीकृतं मिलितम् ॥
इति चन्द्रप्रभागुटेका ॥

वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गु-
लोः प्रस्थम् । प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलां
च यथोक्तपरिमाणम् ॥ द्वात्रिंशत्छिन्न-
हापलानि देयानि यत्नेन । विपचेत्तदप्रमत्तो
द्वय्या संघर्षयन्मुहुर्यावत् ॥ अर्धक्षयितं तोयं
जातं ज्वलनस्य संपर्कात् । अवतार्य वस्त्र-
पूतं पुनरपि संसाधयेदयःपात्रे ॥ सान्द्रीभूते
तस्मिन्नवतार्य हिमोपलस्पर्शे । त्रिफलाचू-
र्णाधिपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥
कूमिरिपुचूर्णाधिपलं कर्षं कर्षं त्रिवृहन्त्योः ।
पलमेकं तु गुडूच्या दत्त्वा संचूर्ण्य यत्नेन ॥
उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धि स-
लिलं च । इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य
सर्वकालमिदम् । तनुरोधि वातशोणितमे-
कद्विगुल्लेखनं चिरोत्थमपि । मप्रक्षुतपरिशु-
ष्कं दीर्घं चाजानु यच्चापि ॥ व्रगकासकु-
ष्ठगुल्मश्चयथुङ्गरपाण्डुमेहांश्च । मन्दाग्निं च
विवन्धं प्रमेहपिडकांश्च नाशयत्यागु ॥ स-
ततं निषेव्यमाणः कालवशाद्वन्ति सर्वग-
दान् । अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरिकं
रूपम् ॥ प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्यो जलश्चाढक-
माढकम् । गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्वेय-
स्तु विशेषतः ॥

इति कैशोरिकगुग्गुलुः ॥

त्रिफलातिविषादारुदावीमुस्तापरुषकैः ।
खदिराशननक्ताहगुडूचीनृपपादपैः ॥ भूनि-
म्बनिम्बकटुका कलिङ्गकुलकैः समैः ।
काथं कृत्वा ततः पूनं गृतमष्टगुणेऽम्भासि ॥
गुडूच्यास्तत्र सुक्रुं चूर्गमये तु वारिणि ।
क्षिप्वा सुनूतने भाण्डे वासयेद्रजनीगतम् ॥
सोमोपेतेन पूनं कौशिकं परिभावयेत् ।
षड्गुणेन तु सप्ताहं शिलाजतुसमन्वितम् ॥
शुक्तस्य तु पलान्यष्टौ समावाप्यविचक्षणः ।
ताप्यचूर्णं पलञ्चैकं द्वे पले मधुसर्पिषोः ॥
एकीकृत्य समं सर्वं लिह्यात्पुत्रिफलाम्बुना ।
तनुना मुद्रयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत पुराणं शालिषष्टिकम् ॥
यथारोगं यथासात्म्यं रसैर्यूषैश्च संस्कृतैः ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेन वातरक्तं सुदारुणम् ॥
निहन्ति वीर्यतः क्षिप्रं कुपुरोगान् व्रणानरि ।
छिन्नं भिन्नञ्च सन्धत्ते त्रिफलास्यो हि
गुग्गुलुः ॥

इति त्रिफलागुग्गुलुः ॥

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णित-
म् । सौगन्धिकं पलचैकं कौशिकस्य पल-
त्रयम् ॥ कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय य-
त्नतः । पावयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहपये
दंडे ॥ हन्ति वातं तथा पित्तं श्लोष्माणं
खज्जपङ्गुताम् । इमांसं सुदुर्जयं हन्ति काशं
पञ्चविधं तथा ॥ कुष्ठानि वातरक्तं च गुल्मं
शूलोदराणि च । आमवातं जयत्येतदपि
वैद्यविवर्जितम् ॥ सर्वदास्योपयोगेन जरा-

पलितनाशनम् । सर्पिस्तैलरसोपेतमश्राया-
च्छालिषष्टिकम् ॥ सिंहनाद इति ख्यातो
रोगवारणदर्पहा । बहेदीप्तिकरः पुंमाम्भा-
षितो दण्डपाणिना ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ॥

अष्टौ पलान्यत्र पलं कषायाः प्रस्थौ पृ-
थक् शुद्धफलत्रयस्य । दत्त्वा पचेत् द्रोण-
युगे जलस्य पादावशेषं पुनरेव वैद्यः ॥
दन्तीत्रिवृत्र्युषणवारुणीनां विडङ्गमुस्तात्रि-
फलामृतानाम् । कन्दोग्रगन्धालुकमानका-
नां सगन्धकानां च सपारदानाम् ॥ पला-
र्द्धमानप्रमितं सचूर्णं दद्याद्विपके पुनरेव तत्र
॥ फलानि सचूर्ण्य च कानकानि स-
हस्रसंख्याकलितानि पश्चात् । स्वादेदि मा-
षद्वितयं प्रतप्तं तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
आमानिलं सन्धिगतं सशूलं शिरोगतं जा-
नुकटीस्थितञ्च ॥ अर्शोऽतिवृत्तिं वि-
षमज्वरार्तिप्रमेदकुष्ठानि भगन्दरं च । ह-
न्याक्षराणाभिति सिंहनादो मेदोमरुत्श्लेष्म-
गदान् पुरोऽयम् । दाहोत्यन्तप्रवृत्तिर्वा वि-
कारोऽन्योपि चेद्बहुः ॥ तत्कृतस्तु तदा तत्र
तक्रभक्तं हितं भवेत् । उर्द्धत्तनं शीतजल
स्नानं च शयनं तथा ॥ विरेकातिशयं कु-
र्यात् सिंहनादो यतः सुधीः । ज्ञात्वा बलं
शरीरे तु दद्यादेवं नवा भिषक् ॥ तोयार-
नलगोक्षीरैः क्रमात् पक्वं विशुध्यति । फ-
लं कनकसंज्ञं तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥
इति द्वितीयः सिंहनादगुग्गुलुः ।

पिचितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैले पलाष्टके ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं सार्द्धद्रोणे जले पचेत्
॥ पादशेषं सुपूतं च पुनरग्रावधिश्रयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गामलकानि च ॥
गुडूज्यमित्रिवृद्धन्तीवचामूरणमानकम् । क-
स्तूरीरसमृतांशं प्रत्येकं शुक्तिमम्पितम् ॥
सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निःक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा विवेतस्रजरादिकम् ॥
अग्निं च कुरुते शीघ्रं बडवानलसन्निभम् ।
धातुवृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥
आमवातं शिरोवातं ग्रन्थिवातं भगन्दरम् ।
जानुजङ्घाश्रितं वातं सकटीग्रहवेदनम् । अ-
श्मरी मूत्रकृच्छ्रे च भग्ने च तिमिरोदरे । अ-
म्लपित्तं तथा कुष्ठं प्रमेहं गुदनिर्गमम् ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं क्षयं च विषमज्व-
रम् । प्लीहानं श्लेष्मदं गुल्मान् पाण्डुरोगं
सकामलम् ॥ शोथान्नवृद्धिशूलानि गुद-
जानि विनाशयेत् । मेदःकफामसञ्जातरो-
गवारणदर्पहा ॥ सिंहनाद इति ख्यातो
योगोऽयममृतोपमः । भिषग्विबर्जिते रोगे
भाषितो दण्डपाणिना ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ॥

शतावरी नागवला वृद्धदारकमुच्चटा । पु-
नर्नवामृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥
पृथग् दशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कार-
येत् । तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्हयेत्
बुधः ॥ स्थापयेत् सुदृढे भण्डे मध्वर्द्धाढक-
संयुतम् । घृतप्रस्थेन वालोढ्य त्रिमुगन्ध-
पलेन च ॥ तं स्वादेदिष्टपानान्नो यथाव-
द्विलं नरः । वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्य-

પિત્તાસ્રસમ્ભવમ્ ॥ વાતપિત્તકફોન્ધાંશ્વ રો-
ગાનન્યાંશ્વ તત્કૃતાન્ । હત્વા કરોતિ પુરુષ
હત્વા સર્વામયાન્ દુતમ્ ॥ વલીપલિતનિ-
ર્મુક્તં મેષા સ્મૃતિવિભૂષિતમ્ । કરોતિ પુરુષ
ધનં પશ્ચર્વણશતાયુષમ્ ॥ યોગસારામૃતો
નામ લક્ષ્મીકીર્તિવિવર્દનઃ ।

इति 'योगसारामृतः' ।

વ્યાયામં મૈથુનં કોપમુષ્ણામ્લલવગં ર-
સમ્ । દિવાસ્વપ્નમભિષ્યન્દિગુરુચાન્યાદિ
વર્જયેત્ ॥

इति वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાતરક્તવાળાને સ્નેહ પાનાદિથી
સ્નિગ્ધ કરીને, તેના દોષ તથા બળને અ-
તુ સરીને, ઘણીવાર તેનું થોડું થોડું લો-
હી કઢાવવું; પરંતુ લોહી વાયુ ન વધી જ-
ાય તેવી રીતે કઢાવવું, ભારે બળતરા કે
લોકાયાની વેદના થતી હોય તો જળો-
લગાડીને લોહી કઢાવવું. ચમચમાટી, ચ-
ળ, વ્યથા, તથા કંપ હોય તો શીંગડાથી
લોહી કઢાવવું- વાતરક્ત જે એક ભાગમાં
થી બીજા ભાગમાં જતુ હોય તો ટોચા-
મારીને લોહી કઢાવવું, શરીર ગ્લાનિ પા-
મે તો લોહી કઢાવવું નહિ, અને વાયુ
વધે નહિ એ રીતે લોહી કઢાવવું. લોહી ઓ-
છું થાય તો વાયુ વધે છે, અને એમ થાય
તો ગંભીર સોજો, અશ્લકતા, કંપ, શિરા
ના રોગો, ગ્લાનિ, તથા બીજા પણ વાયુ-
ના રોગો થાય છે. લોહી જે જોઈએ તેથી
વધુ નીકળી જાય છે, તો બંજતા વગેરે વા-
ત રોગો તથા મરણને પણ લાવે છે; એ-
ટલા માટે વાતરક્ત વાળાને સ્નિગ્ધ કરી
ને પછી યોગ્ય પ્રમાણથી લોહી કઢાવવું.

વાત રક્તવાળાને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ
કોમળ વિરેચનો આપીને મળોથી ખાલી
કરવો.

વાતરક્ત વાળાને વારંવાર પિચકા-
રીઓ મારવી પણ સારી છે. વાતરક્તનો
એના જેવો બીજો એકે ઉપાય નથી.

વાતરક્ત બહાર હોય તો લેપો, અ-
ભ્યંગો, સેચનો, તથા ઔષધો બાંધવા-
ના ઉપાયો કરવા; પણ જો તે ઊંડું હો-
ય તો વિરેચન, નિરૂહણસ્તિ, તથા સ્નેહ-
પાનોથી ચિકિત્સા કરવી.

વાતરક્તવાળાએ દિવસે સુવું, તડકો,
કસરત, મૈથુન, કડવો રસ, ઉષ્ણ તથા ભારે
પદાર્થ, શરદી કરનારા પદાર્થો, ખારોરસ,
અને ખાટોરસ, એટલાનો યાગ કરવો
જોઈએ.

વાતરક્તમાં જુના જવ, તથા ઘઉં,
નાનવી, રાતા ચોખા, તથા સાડીચોખા એ
હિતકારી લોજનોછે; અને રસોમાં વિ-
ષ્કર તથા પ્રતુદોનાં માંસો હિતકારી છે.

વાતરક્તમાં તુવેર, ચણા, મગ, મ-
સૂર, અને કળથીના બહુ ઘી વાળા યુષો
હિતકારી થાય છે.

શાકો સદતાં હોય તો વાતરક્તમાં સુ-
નિસરણુક, નેતરના અન્ન, અઘેડી, શતાભ-
રી, અથવો, પોથી, અને બ્રાહ્મીનાં શાકો
ઘી તથા માંસરસમાં શેકીને આપવાં.

ઘી, તેલ, ચરબી, અને તેજળ પીવી,
અભ્યંગ કરવો, પિચકારીઓ દેવી, અને
સ્કંધાય તેવાં ગરમ બંધારણો વાયુવાળા
વાતરક્તમાં કરવાં.

બકરીના ઘી કે દૂધમાં ઘઉંના લોટને
કાલવીને લેપ કરવાથી વાતરક્તમાં તે હિ-
તકારી થાય છે.

તલને શેકી, વાટી, દૂધમાં હાળીને
લેપ કરવો; અગસ્ટીને દૂધમાં વાટીને લે.

પ કરવો; અથવા એરંડીઓને વાટીને તેનો લેપ કરવો; તે હિતકારી છે.

સૂવા, વરિયાળી, જેઠીમધ, બળદાણા, ચારોળી, કસેલાં, વિહારીકંદ, તથા સાકરને ઘીમાં વાટીને લેપ કરવાથી વાતરક્ત મટી જાય છે.

રાસ્ના, ગળો, બળદાણુ, ખપાટ, ભવક, ઋષભક, દૂધ, અને ઘીને લેખાં પકાવી તેમાં મીણુ મેળવીને તેનો જાડો લેપ કરવાથી વાતરક્તની પીડા મટી જાય છે.

અરડૂસી, ગળો, અને ગરમાળાનો ક્વાથ એરંડીયું તેલનાંખીને પીવાથી આખા શરીરમાં થયેલ વાતરક્તનો વિકાર અનુક્રમે છેક મટી જાય છે.

વાયુના વાતરક્તમાં દશમૂલીથી પકાવેલ દૂધ વાપરવાથી, તથા રહેવાય તેવા ઊના ધીના સેચનથી, શ્વેતુ નિવારણુ તુરત થાય છે.

કડવાં પરવળ, કડુ, શતાવરી, ત્રિક્ષ્ણા. અને ગળોનો ક્વાથ પીવાથી દાહ સહિત વાતરક્ત છૂટાઈ જાય છે.

નસોતર, વિહારીકંદ, અને ગોખરૂનો ક્વાથ પીવાથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ગળો કફ તથા વાતને હરનારી છે, કફ તથા મેદને સૂકાવનારી છે, વાતરક્તને શમાવનારી છે, અને ચળ તથા વિસર્પનો નાશ કરનારી છે. માટે ગળોના સ્વરસનું, કલ્કનું, ચુર્ણનું અથવા ક્વાથનું લાંબા કાળ સૂધી સેવન કરવાથી વાતરક્તથી છૂટાય છે.

એક એક તોલો સૂંઠ, ગળો, અને ધાણુનો ક્વાથ પીવાથી વાતરક્ત, આમવાત, અને સર્વ પ્રકારના કોઠો મટી જાય છે.

ગળોનો ક્વાથ ગૂગળનાંખીને પીવાથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ત્રણ કે પાંચ હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી, અને ઉપર ગળોનો ક્વાથ પીવાથી ગોઠણુ સૂધી પહેંચેલું અને સ્વેતુ લયંકર વાતરક્ત પણ નક્કી મટી જાય છે.

ગુગ્ગુલુ વટિકા.

ગૂગળ અને ગળોની દ્રાક્ષના દીંટિયાના રસથી અથવા ત્રિક્ષ્ણના રસથી ખોર જેવડી ગોળી કરી તે મધ સાથે ખાવાથી મહા ઘોર અને સર્વ અંગોને તાડીનાંખનાર પાદરક્ષેટ નામનો રોગ તથા વાતરક્ત તુરત મટી જાય છે.

લેંશના માળણુને ગંધક ગોમૂત્ર, દૂધ, અને સૈંધવ સાથે મેળવીને જરા ગરમ કરી ને શરીરે ચોળવાથી અંગોનું ફાટવું મટી જાય છે.

ગળો ઘી સાથે ખાવાથી વાયુ, ગોળ સાથે ખાવાથી મળખંધ, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્ત, મધ સાથે ખાવાથી કફ એરંડીયા તેલ સાથે ખાવાથી ઉગ્ર વાતરક્ત, અને સૂંઠ સાથે ખાવાથી આમવાત મટે છે.

અરડૂસી, પંચમૂલી, ગળો, એરડો, અને ગોખરૂનો ક્વાથ, એરડીયું તેલ, હિંગનું ચૂર્ણ, અને સૈંધવ નાંખીને પીવાથી વાતરક્ત, આમવાત, કટિશૂળ, મળમૂત્રની અટકાયત, અને મટોજ ન હોય તેવો બદનો રોગ, અત્યંત શાંત થઈ.

એરડો, અરડૂસી, ગોખરૂ, ગળો, બળદાણુ, અને એખરો, એમનાં મૂળોનો ક્વાથ પીવાથી ઘણા કાળનું અને ગોઠણુ સૂધી પહેંચેલું, ફાટેલું, અને જાંચે ચાલેલું, ઉગ્ર વાતરક્ત પણ તુરત મટી જાય છે.

ગોળ અને ઘીનું મિશ્રણ કફને તથા પિત્તને શમાવેછે, ખસ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે, વાતરકતને શાંત કરેછે, અને ખાવામાં પ્રિય લાગેછે.

વર્ધમાન વિષ્પક્ષી અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી વાતરકત મટેછે.

એખરો તથા ગળોનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી, અને અગ્નિના બળને અનુસરીને પથ્ય લોજન કરવાથી વાતરકત એકવીસ દિવસમાં મટી જાયછે.

જેઠીમધ, તેથી બમણું તેલ, અને તેલથી બમણું બકરીનું દૂધ મેળવીને અગ્નિના બળ પ્રમાણે પીવાથી વાતરકત મટી જાયછે.

અગધિયાનાં કુલનું ચૂર્ણ નાંખી લેંશનું દૂધ જમાવીને કરેલા દહિમાંથી કાઢેલું માંખણ વાપરવાથી શરીરનું ક્ષાટનું મટી જાયછે.

નવકાર્ષિક કવાથ.

ત્રિક્લા, લીમડો, મજ્જા, વજ, કડુ, ગળો, તથા દારૂળદર એક એક તોલો લેઈ તેનો કવાથ કરી પીવાથી વાતરકત, કોઢ, ખસ, રાતાં પ્રાંમઠાં, ચળ, અને કપાલિકાનો નાશ થઈ જાયછે. સોળ માસાનો એક તોલો ગણાય છે, તેમાં અહિયાં પાંચ રતિનો એક માસો ગણવો, આ કવાથ નવકાર્ષિક કહેવાય છે, તેમાંથી યોગ્ય માત્રા દેવી. કવાથ કરવામાં એકથી ચાર તોલા જેટલા ઔષધમાં તેથી સોળગણું પાણી નાંખવું; ત્યાર પછીથી તે સોળ તોલા સૂધીનાં ઔષધમાં આઠગણું પાણી નાંખવું; અને સોળ જીપરથી ચોસઠ તોલા

સૂધીના ઔષધમાં ચોગણું પાણી નાંખવું વિરેચનોથી, ઘી તથા દૂધ પીવાથી, સેચનોથી અને પિચકારીઓથી વાતરકત મટી જાયછે.

રક્તજન્ય વાતરકત હોય તો દૂધ, ઘી, જેઠીમધનું પાણી, તથા ગાડરના દૂધથી વારંવાર સેચન કર્યા કરવું.

સો વાર અથવા હજારવાર ઘોચેલું ઘી અત્યંત શીતળ થાયછે, તેથી, અથવા ઘી અને રાળ મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી રક્તનું વાતરકત મટી જાયછે.

રક્ત તથા પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરકતમાં પણ શીતળ સેચનો કરવાં.

રતાશ તથા પીડા વાળો દાહ થતો હોય તો લોહી કઢાવીને પછી તેલ, ચારોળી, જેઠીમધ, કમળનાં મૂળ, અને નેતરને દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાંખીને તેનો જડો લેપ કરવાથી દાહની પીડા મટી જાય છે.

પિત્તના વાતરકતમાં સીવણનાં ફળ, દ્રાક્ષ, ગરમાળો, રતાંજલિ, જેઠીમધ, અને ક્ષીરકાકોલીનો કવાથ કરી તેને ખુબ ટાઢો પાડી સાકર તથા મધ નાંખીને પીવો.

દોષોનું અનુલોમન કરનાર શેડ કઢયું દૂધ તથા મૂત્ર મેળવીને તેમાં નસોતરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી પિત્તની અધિકતાવાળું વાતરકત મટી જાય છે.

બહુ બહુ દોષોવાળા માણસે દૂધમાં એરડિયું તેલ પીવું, અને તેપચ્ચા પછી દૂધ ભાત જમવા.

કડવાં પરવળ, ત્રિક્લા, શતાવરી, ગળો, અને કડુનો કવાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી પિત્તનું વાતરકત શાંત થઈ જાયછે.

કફના વાતરક્તમાં કફનાં આયુષ્યો-
થી પકાવેલું ધી પાવું, બળુવાર રેચ લેવા,
દોમળ થોડુંક વમન કરવું, રોમેડપાન
તથા લંઘન કરવું, અને રહેવાતા ગરમ
દ્રવ્યોનાં સેચનો કરવાં, તે હિતકારી થાયછે.

તેલ, મૂત્ર, મધ, અને અથાણાનું પા-
ણી સ્ત્રીવાથી લાભ થાય છે.

શ્વેતસાર્પપના કફનો જાડો લેપ કરવા-
થી પીડા મટી જાયછે.

સરગવો તથા વાયવરણાનો ધાન્યા
મ્લમાં કલ્ક કરીને તેનો લેપકરવાથી વા-
તરક્તની પીડા મટી જાયછે. આ સિદ્ધિયો
ગ છે, માટે તેની સફળતામાં કશે સં-
શય રાખવોજ નહિ.

આસોંદ અને તલના કલ્કનો લેપ ક-
રવાથી કફનું વાતરક્ત શાંત થઈજાયછે.

સર્પપ, લીમડો, આકડો, જટામાંસી,
જવખાર, અને તલનો લેપ કફના વાત-
રક્તમાં હિતકારીછે.

સાથવો, ઘી, જવખાર, અને કોઠની
છાંચનો લેપ કફવાતરક્તમાં હિતકારીછે.

મસૂરની દાળ અને સરગવાનાં બીજ
ને ધાન્યામ્લમાં વાટીને લેપ કરી, એ-
લેપ બે ઘડી રાખીને ખટાઈનાં સેચન ક-
રવાથી વાયુ તથા કફનું વાતરક્ત મટેછે.

મોથ, આમળાં, અને હળદરનો કા
થ મધ નાંખીને નિત્ય પીવાથી વાતરક્ત
તથા કફનું વાતરક્ત પણ મટી જાયછે.

હળદર તથા ગળો અથવા ત્રિફળાનો
કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફનું વાત-
રક્ત મટી જાય છે.

ઘાટી છાશ કે પાણીમાં હરડેનું ચૂર્ણ પી-
વાથી કફનું વાતરક્ત મટી જાયછે.

ધૂમાડાની મેસ, જવ કદ, ગુવા, હળ-
દર, અને દારૂદળદરનો લેપ કરવાથી વા-
યુ તથા કફના વાતરક્તનું ગળા મટી જાયછે.

ગળો, કદુ, જેડી મધ, અને ચૂંડ એઓનો
કલ્ક મધ સહિત ગોમૂત્રમાં પીવાથી કફ
નું વાતરક્ત મટી જાયછે.

લાંગલી ગુટીકા.

કલગારીનો કંદ તથા ગળો સમ ભા-
ગે લેઈ, તેમાં ત્રિફળા, મંદુર, અને ત્રિ-
કદુ સમ ભાગે મેળવીને, ગુગળ તથા ગ-
ળોના સ્વરસથી અથવા દ્રાક્ષના દીપ્તિયા-
ના કે ત્રિફળાના રસથી બોર જેવડી ગોળી
કરી, તે મધસાથે ખાવાથી પ્રબળ વાતર-
ક્ત પગમાં ફાટેલું હોય, ખરાબ રીતે અ-
વયવોને લાંગતું હોય, ગોઠણ સૂધી પહો-
ચ્યું હોય, અને અસાધ્ય હોય, તેને તથા
દેહમાંથી નીકળતા રક્તને મટાડે છે.

બલા મૃત.

બલા, અતિબલા, મેદા, કૈયાં, શ-
તાવરી, ક્ષીરકાકોલી, કાકોલી, રસના, અને
દ્રાક્ષ એઓના કલ્ક સહિત ચોગણા દૂધમાં
પકાવેલું ધી વાતરક્ત, છાતીના રોગ, પાં-
ડુ રોગ, વિસર્પ, કમળો તથા દાહને મટાડેછે.

અપરપિંડ તૈલ.

બળદાણા, સમેરવો, નાગબલા, ગળો,
અને શતાવરીનો કલ્ક નાંખી, તેમનાજ
કવાથમાં પકાવેલ તેલનો પિચકારીથી પ્ર-
બળ વાતરક્ત પણ શાંત થઈ જાયછે,

પાર્ષક મૃત

ત્રાયમાણ, આમળાં, કાકોલી, ક્ષીર
કાકોલી, શતાવરી, અને કસેલાંના કવાથ
માં; બે જાતનાં, ફાલસાં દ્રાક્ષ, સીવળા

ફળ, તથા દેવદારનો કલ્ક નાંખીને વિદારીકંઠના સ્વરસસહિત ચોગણા દૂધમાં પકાવેલું પાણકધૃત વાપરવાથી વાતરક્ત, ક્ષીણતા, ક્ષત, વિસર્પ, અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

શતાવરી ધૃત.

ચોગણા શતાવરીના સ્વરસમાં શતાવરી નો કલ્ક નાંખીને દૂધ તથા ઘી સમભાગે પકાવવાં. આ શતાવરી ધીથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ઋષભક ધૃત.

ગોરખમુંડી, ક્ષીરકકોલી, વંશલોચન, અને જીવકનો સમભાગે કલ્ક કરી, તે સહિત ચોગણા દૂધમાં પકાવેલું ઋષભક ધૃત વાતરક્તને મટાડે છે.

ગુડૂચી ધૃત.

ચોગણા દૂધમાં ગળોના ગ્વાથ તથા કલ્ક સહિત પકાવેલ ઘી વાતરક્ત તથા દુસ્તર કોઠને પણ જીતે છે.

ખીજ પ્રકારનું ગુડૂચી ધૃત.

ગળોના ગ્વાથમાં સૂંઠના કલ્ક સાથે કોમળ અગ્નિથી પકાવેલું ઘી વાતરક્તને અત્યંત મટાડે છે, અને આમવાત તથા જિડ્ડસ્તંભ વગેરે વાતરોગોને, કૃમિ, કોઠ, ત્રણો, અર્શો, તથા ગુલ્મોનો પણ તુરત નાશ કરી નાંખે છે.

ત્રીજ પ્રકારનું ગુડૂચી ધૃત.

ગળોના સ્વરસમાં ગળોનાજ કલ્ક સાથે પકાવેલ ઘી પીવાથી છીછડું તથા જિંડું વાતરક્ત પણ તુરત મટી જાય છે.

ચોથા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૃત.

૪૦૦ તોલા ગળોનો ૧૦૨૪ તોલા

પાણીમાં ક્વાથ કરી તેમાં ગળોનો અત્રીસ તોલા કલ્ક નાંખી ચોગણા દૂધમાં પકાવેલું ઘી વાતરક્ત, કોઠ, કમળો, પાંદુરોગ, ખરલનો રોગ, ઉધરસ, તથા જ્વરનો નાશ કરે છે.

પાંચમા પ્રકારનું અમૃતાષ ધૃત.

ગળો, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ત્રિકુળા, સંઠ, બગદાણા, અરડૂસી, ગરમાળો, ધોળી સાંટોડી, દેવદાર, ગોખરૂ, કડુ, મજીઠ, પીપર, સીવણનાં ફળ, રાસ્ના, એખરો, એરડો, વરધારો, મોથ, અને નીલકમળ સમભાગે લેઈ કલ્કો કરી તે કલ્કો નાંખીને ૬૪ તોલા આમળાંના રસમાં તથા ત્રણગણા પાણીમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવી ખાવા તથા પીવાથી ઘણા દોષોથી થયેલ વાતરક્ત વ્યાપ્ત થયું હોય, છીછડું કે જિંડું હોય, તે પણ મટી જાય છે. ઠાંડું, પીંડી, ગોઠણ, તથા સાથળમાંના વાતરોગ ઉપર; કોબ્દુકશીર્ષ, મહાશળ, અને મહાઢાણુ આમવાત જિપર; પણ આ ઘી વખણાય છે. દાહની અતિ દુસ્તર પીડા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદાવર્ત, પ્રમેહ અને વિષમજ્વરો, એ સર્વ ત્રણે દોષોથી થયેલા રોગોને પણ આ ઘી તુરત હણી નાંખે છે. અશ્વિનીકુમારોએ બનાવેલા આ ઉત્તમ ઘીનો સર્વદા ઉપયોગ કરવાથી પણ કાંતિ, આયુષ્ય, તથા બળ વધે છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૃત.

ગળોનો સ્વરસ તથા જીવનીયગણના કલ્ક સાથે ચોગણા દૂધમાં પકાવેલ ઘી પણ વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

મહાગુડ્યુ ધૃત.

૪૦૦ તોલા ગળોનાં ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરીને ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તે ક્વાથમાં ૬૪ તોલા ધી; ચોગણું દૂધ; અને કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, શતાવરી, વિદારીકંદ, જેડીમધ, નીલકમળ, આસોંદનું મૂળ, સમીરવો, કડુ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેઢા, મહામેઢા, ગોખરૂ, જીલી તથા બેડી ભોંરીંગણીઓ; ગળો, પીપર, રાસ્ના અને અરડૂસી સમભાગે લેઈ, તેમનાં કડકો કરી એ સર્વને ઠોમળ અગ્નિથી પકાવવું. ધન્યંતરિએ કહેલું આ મહાગુડ્યુ ધૃત પીવાથી, અભ્યંગથી, નસ્યથી, તથા સેચન કરવાથી શોષ તથા હાડયુક્ત વાતરજ્જ, કોષ્ઠકશીર્ષ, ખંજતા, ઊરસ્તંભ, હાડણુ વાતરજ્જ, બહુવાત રોગ, ગૂધ્રસી, અને વાતકંટક, એ સર્વ નાશ પામે છે.

શતાકવાદિ તૈલ.

સૂવાના ક્વાથથી, પછી કઠના ક્વાથથી, અને પછી જેડીમધના ક્વાથથી પકાવેલું તેલ વાતરજ્જની પીડાનો નાશ કરે છે.

મહાપિંડ તૈલ.

ઉપલસરી, લીમટો, કોહોળું, અને પોથીની ભસ્મના પાણીથી; ગળોના ક્વાથથી; ગાયના દૂધથી; કર્મરંગ નામના લીંબુના રસથી; અને કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, મેઢા, મહામેઢા, સૂવા, રાયણુ, મજી, મીણુ, ગળો, ઉપલસરી, રાળ, સૈંધવ, અને રતાંજળીના કડકથી; પકાવેલા મહાપિંડ તૈલથી ફાટેલું તથા ગળતું ભયંકર વાતરજ્જ, ચર્મદળ, ખસ વગેરે આ-

મડીના દોષો, વિપાદિકા, કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મણુનો સોજો, તથા ભગંદર નાશ પામે છે. વાતરજ્જનો કોઈ પણ પ્રબળ-વિકાર એવો નથી, કે જેને આ મહા પિંડ તૈલ બળાત્કારથી નથી મટાડતું.
પિંડ તૈલ.

ઉપલસરી. રાળ, મજી, જેડીમધ, અને મીણુના કડકો સાથે ચોગણા દૂધમાં પકાવેલ પિંડતૈલ વાતરજ્જ ઉપર વપરાય છે.

ખીજ પ્રકારનું પિંડતૈલ.

ઉપલસરી, રાળ, જેડીમધ, અને મીણુના કડક સાથે ચોગણા દૂધમાં પકાવેલ એરંડિયું તેલ વાતરજ્જને મટાડે છે.

મહાપદ્મક તૈલ.

કમળકેસર, જેડીમધ, હાથલો; પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, બળદાણા, કેસુડાં, અને રતાંજળી, એ વીસ વીસ તોલા લેઈ ક્વાથ કરી, તેમાં લોદર, કાકોલી, વાળો, જીવક, ઋષભક, નાગકેસર, ઠોલર, તમાલપત્ર, પદ્મકેસર, પદ્મકાષ્ઠ, પ્રપૌંડરીક, હાડજી-દર, મેઢા, જટામાંસી, અને ઘઉંલાના એક એક તોલાભાર કડકો નાંખીને તેમાં કેસર તોલા બે, મજી તોલા ચાર, એમના કડકો પણ નાંખીને ૬૪ તોલા સૈંધવીર નાંખવું. પછી એ સર્વમાં ૬૪ તોલા તેલ પકાવવું, તે મહાપદ્મક તૈલ વાતરજ્જ અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

ખુણકપદ્મક તૈલ.

પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, જેડીમધ, અને હજીરનો ક્વાથ રાળ, મજી, મહાશતાવરી, કાકોલી, અને રતાંજળીના કડકો નાંખીને

તેમાં પકાવેલ ખુફાકપદ્ધત તેલ વાતરક્તનો નાશ કરી નાંખે છે.

ગુડુચી તૈલ.

૪૦૦ તોલા ગળોનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં ૧૦૨૪ તોલા દૂધ; અને જે-ઠીમધ, મજુઠ, જીવનીયગણનાં ઔષધો, કઠ, એળચી, અગર, દ્રાક્ષ, જટામાંસી, થોર, નખલો, નગડનાંબીજ, ગોરખમુડી, સૂંઠ, મરી, સૂવા, પીપર, કાકડાર્શીંગી, ઉપલસરી, તજ, તમાલપત્ર, અગર, અરણી, સમેરવો, ભોંઆમલી, તગર, નાગકેશર, વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, અને રતાંજળીના કદકો એક એક તોલો; એ સર્વમાં ૨૫૬ તોલા તેલ નાંખી ધીરેથી પકાવવું, આ ગુડુચી તૈલ પીવાથી, અભ્યંગથી, પિચકારીથી, વગેરે રીતના સેવનથી સોતોતથા ધાતુમાં રહેલ વાતરક્તના વિકારો નાશ પામે છે. આ ઉત્તમ ગુડુચી તૈલ ધન, દીકરા, અને સ્ત્રીને ગર્ભ આપે છે. તે વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે. તે પરસેવો, ચળ, વ્યથા, આચામ, માથાનો કંપ, અર્દિત, તથા વ્રણોના વિકારોને મટાડી નાંખે છે.

અમૃતાદ્રવ્ય તૈલ.

ગળો, જેઠીમધ, લઘુપંચમૂળ, સાંટોડી, રાસ્ના, એરંડમૂળ, અને મળે તેટલાં જીવનીયગણનાં ઔષધો, એ દરેક ચારસો ચારસો તોલા ભાર લેવાં; જળદાણુ બે હજાર તોલા ભાર લેવા; ખોર, ખીલાં, જવ, અડદ, અને કળથી એ દરેક બસોછપન તોલા ભાર લેવા; સૂકેલાં સીવણનાં ફળો ૧૦૨૪ તોલા ભાર લેવાં,

આ સર્વને કુટીને તેનો ૧૦૨૪૦૦ તોલા ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરતાં, પાકીને નરમ થાય ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી તેને પાછો પકાવી પાણી ૪૦૬૬ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવો. પછી તેમાં પાંચગણું દૂધ નાંખવું; તથા બાર બાર તોલા રતાંજળી, નાગકેસર, અને વાળાના કદકો નાંખવા; લમાલપત્ર, એલચી, અગર, કઠ, તગર, જેઠીમધ, તથા મજુઠના કદકો બે બે તોલા નાંખવા. આ સર્વમાં ૧૦૨૪ તોલા ભાર તેલ પકાવવું, આ અમૃતાદ્રવ્ય તૈલ વાતરક્ત, ક્ષત, ક્ષીણતા, ભારની પીડા, વીર્યક્ષય, કંપ, પછાડ, ભાંગેલું, સર્વાંગવાત, અને એકાંગવાત ઉપર ઉપયોગી છે. તેથી ચોનિદોષ, અપસ્માર, ઉન્માદ, અને વિષમજ્જવર મટી જાય છે; અને સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

મૃણાલાદ્ય મિશ્રક.

કમળનાળ, નીલકમળ, કમળકંઠ, ઉપલસરી, વાળો, નાગકેશર, રતાંજળી, સુખડ, કરિયાતું, કમળખીજ, કસેલાં, કડવી ઘીસોડી, કડુ, કાળી ઉપલસરી, ગોંદરો નામતું ખડ, ખડસલિયો, અને અરડુસીના કદકો નાંખીને તૃણપંચમુલના ક્વાથમાં બમણા દૂધ સાથે દૂધ તથા ઘી પકાવવાં. આ મૃણાલાદ્ય મિશ્રકની પિચકારી, નસ્ય, અભ્યંગ, તથા તે પીવાથી પિત્તના રોગો મટી જાય છે.

ધંતુરાદ્ય તૈલ.

ધંતુરો, અથોડો, અને માનકંઠની ભસ્મોના ક્વાથમાં લવીંગ, સૈંધવ, અને રાણના કદકો નાંખીને વિધિપૂર્વક પકાવે-

લ તલનું તેલ એ કલ્ક સાથે વાપરવાથી ઘણું કરીને વાતરક્ત તથા ઉંઢરીને મટાડે છે.

નાગબલા તૈલ.

૪૦૦ તોલા નાગબલાનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે તે ગાળી લેઈને, તેમાં તગર અને જેડીમધના કલ્કો વીસ વીસ તોલા નાંખીને, બકરીના ચોગણા દુધ સાથે ૨૫૬ તોલા તેલ પકાવવું. અશ્વિની કુમારોએ કહેલા આ નાગબલા તૈલની પિચ્ચકારી મારવાથી વધી ગયેલું વાતરક્ત સાત રાત્રીમાં મટી જાય છે, અને તે તેલ પીવાથી વાતરક્ત દશ દિવસમાં મટી જાય છે.

જીવકાષ મિશ્રણ.

જીવક, ઋષભક, કંકોડી, ખપાટ, શંભાવરી, જેડીમધ, ગળો, કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, સાટોડી, દશમુળ, બળદાણા, હરડે, વિહારીકંદ, આસોંદ, અને પાપાણુલેહના કલ્કો નાંખીને તેમનાજ ક્વાથમાં ચોગણા દુધ સાથે, મળી શકે તેટલાં પ્રતુદ અને વિષ્કિરોનાં માંસ, ચરબી, અને મજ્જા નાંખીને તેમાં ઘી તથા તેલને પકાવવાં, આ જીવકાષ મિશ્રક વાતરક્ત તથા દેહમાં રહેલા સર્વ ભયંકર વાતરોગોને હણી નાંખે છે.

શતપાક બલાતૈલ.

બળદાણાના ક્વાથમાં તેનોજ કલ્ક નાંખીને ચોગણા દુધ સાથે તેલ પકાવવું, પાક્યા પછી બીજીવાર એજ રીતે પાછું પકાવવું. એ રીતે સોવાર પકાવ્યાથી શતપાક બલાતૈલ થાય છે, તે ભાગ્ય વધારી

પુત્ર આપે છે, વીર્ય વધારી વીર્યના રોગો તથા ચેનિ વિકારોને હણે છે. વાયું, પિત્ત તથા વાયુના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

મધુકાષ તૈલ.

૪૦૦ તોલા જેડીમધનો ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં સુવા, શંતાવરી, પીલુડી, વિહારીકંદ, અગર, રતાંજળી, સમેરવો, હંસરાજ, જટામાંસી, મેદા, મહામેદા, ગળો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ભોંઆમલી, ઋદ્ધિ, પદ્મકાષ, જીવક, ઋષભક, ખરખોડી, તજ, તમાલા પત્ર, નખલો, વાળો, પ્રપૌંડરીક, મજુક, ઉપલસરી, આસોંદરો, અને મેરથુથુના ચાર ચાર તોલા કલ્કો નાંખીને તેમાં ૨૫૬ તોલા દુધ તથા ૨૫૬ તોલા તેલ નાંખીને પકાવવું. આ મધુકાષ તૈલથી બળ તથા કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને વાતરક્ત, પિત્ત, દાહ, તથા જ્વરનો નાશ થાય છે.

શતપાક મધુકતૈલ.

ચાર તોલા જેડીમધનો કલ્ક નાંખીને ચોગણા દુધમાં ૧૪ તોલા તેલ પકાવી, એ રીતે બીજીવાર પકાવવું; એમ સોવાર પકાવ્યાથી શતપાક મધુક તૈલ થાય છે, તે ભાગ્ય વધારી પુત્ર આપે છે; તથા વાતરક્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો, અને દાહને મટાડે છે. એ તેલ ત્રણે દોષોના પ્રકોપોમાં પણ અપાય છે.

સહસ્રપાક બલાતૈલ.

બળદાણાના ક્વાથમાં તેનોજ કલ્ક સાથે એટલુંજ દુધ નાંખીને તેમાં તેલ પકાવવું, એમ એક હજાર વાર એજ રીતે પકાવવાથી સહસ્રપાક બલાતૈલ થાય છે,

તે વાયુ, રક્તદોષો, વાતરક્ત, તથા વીર્ય દોષને મટાડે છે. તે ઉત્તમ રસાયન છે; તથા ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરે છે. જીવનને વધારે છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે, અને સ્વરને સુધારે છે.

પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ.

૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ, ૪૦૦ તોલા એરંડાનાં મૂળ, અને ૬૪ તોલા સુંકને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી, આઠમો ભાગ પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળીને તેમાં ૩૨ તોલા ગુગળ પકાવવો. તે પાકતો હોય તેવામાં તેમાં ૧૬ તોલા એરંડિયું તેલ, ૨૦ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા નેપાળાનું ચૂર્ણ, દશ તોલા ગજોનું ચૂર્ણ, અને ચાર ચાર તોલા હરડે, બેડાં, આમળાં, સુંક, મરી, પીપર, ચિત્રક, સૈંધવ, લીલામો, વાવડીંગનાં ચૂર્ણો; તથા એક એક તોલા બાર સોનામખી તથા સાટોડીનાં ચૂર્ણો નાંખીને ઉતારી લેઈ ટાઢો પાડવો. તેમાંથી એક એક તોલા ખાવાથી વાતરક્ત, સાત પ્રકારની વધરાળ, ગૃધ્રસી, પીંડીનું દરદ, સાથળ તથા પીઠ અને ઢાંઢાંમાંનો તથા મૂત્રાશયમાંનો વાયુરોગ, તથા બળવાન આમવાત અવશ્ય મટી જાય છે.

શર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ.

જવખાર, દેવદાર, સૈંધવ, મોથ, એલચી, વજ, અજમા, સૂંક, મરી, પીપર, અજમોઢ, હળદર, હરડે, બેડાં, આમળાં, જીરું, શાહજીરું, વાવડીંગ, અને ચિત્રકના ચૂર્ણમાં વીશ વીશ તોલા ગૂગળ તથા સાકર મેળવી દેઇને ગરમ ઘીમાં તે નાંખવું. જેમ ઇંદ્રના હાથથી

છૂટેલ વજ્ર મહા પર્વતોને તોડી નાંખે છે, તેમ આ શર્કરાસમગુગ્ગુલુ વાતરક્ત, ભગંદર, ઉદરરોગો, ખરલ, ક્ષય, વિષમજ્વર, ઝેર, શિત્ર, સર્વ જાતના વ્રણો, દારૂણ ચિત્તવિશ્વમરોગ, ગૃધ્રસી, અર્શ, મંદામ્બિ, અને કોઠામાંના મહા રોગને તોડી નાંખે છે. અશ્વિનીકુમારોએ બનાવેલી આ ગૂગળની ગોળીરૂપી રસાયનનાં સેવનથી સર્વ કાળ નિર્બાધ સુખ મળે છે. એમાં અન્નપાનની કંઈ પરહેજની જરૂર નથી. હીન કોઠાવાળાએ ચાર માસા, મધ્યમ કોઠાવાળાએ આઠ માસા, અને ઉત્તમ કોઠાવાળાએ બાર માસા આ ગૂગળ ખાવો. ગૂગળ સંસન તથા ભારે છે, માટે તે ખાવાનો આ ક્રમ છે.

અમૃતાગુગ્ગુલુ.

ગજો ૬૪ તોલા, ગૂગળ ૩૨ તોલા, હરડે ૬૪ તોલા, ૬૪ તોલા બેડાં, અને ૬૪ તોલા આમળાં, એઓનો ક્વાથ કરી એથી ભાગ પાણી રહે એટલે ગાળીને પાછો અગ્નિ ઉપર ચઢાવવો. ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં નેપાળો, સૂંક, મરી, પીપર, વાવડીંગ, ગજો, હરડે, બેડાં, આમળાં, અને તજનાં ચૂર્ણો બે બે તોલા, અને એક તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ નાંખી પાકી જાય એટલે હેઠે ઉતારી જરા ગરમ હોય ત્યારે ગૂગળને ઢાળી દેવો. પછી અગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી એક તોલા ખાવો; તેથી વાતરક્ત, કોઠ, અર્શ, મંદામ્બિ, દુષ્ટવ્રણ, પ્રમેહો, આમવાત, ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઊરુસ્તંભ, અને સોજ મટી જાય છે.

બીજ પ્રકારનું અમૃતાગુગ્ગુલુ.

૧૬૨ તોલા ગજો, ૬૪ તોલા ગૂગળ,

૬૪ તોલા હરડાં, ૬૪ તોલા બેહેડાં, ૬૪ તોલા આમળાં, અને ૬૪ તોલા સાટોડીનો ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ગાળીને પાછું અગ્નિપર ચઢાવવું. ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં નેપાળાનાં તથા ચિત્રકનાં મૂળો, પીપર, સૂંઠ, ત્રિકુળા, ગળો, તજ, અને વાવડીંગ બે બે તોલા ભાર; તથા નસોતર એક તોલો નાંખી, સર્વ પાકી જાય એટલે ઊતારી ગુગળને ઢાળી દેવો. આ અમૃતાગુગળ વિશેષે કરીને અમ્લપિત્તવાળાએ અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો. અશ્વિની કુમારોએ ખનાવેલ આ ગુગળ વાતરક્ત, કોઠ, અર્શ, મંદાગ્નિ, દુષ્ટવ્રણ, પ્રમેહો, આમવાત, ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઊરુસ્તંભ, સોજા, તથા સર્વ રોગોને મટાડે છે.

નવો તથા જૂનો ગુગળ.

સ્નિગ્ધ, સોનાના જેવી તથા પાકેલા જાંબુના જેવી સુગંધવાળો; અને ચીકણો ગુગળ નવો જાણવો, તથા સૂકાયેલો, દુર્ગંધવાળો, અને રંગ બદલાઈ ગયો હોય તે ગુગળને જૂનો જાણવો. રોગીને જૂનો ગુગળ આપવો નહિ.

ચંદ્રપ્રભાગુટિકા.

વાવડીંગ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેડાં, આમળાં, દેવદાર, ચવક, કરિયાતુ, પીપરીમૂળ, મોથ, કચૂકો, વજ, સોનામુખી, સૈંધવ, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ધાણા, ગજપીપર, અને અતિ-વિષનાં ચૂંણા, એક એક તોલો; ૩૨ તોલા શિલાજિત; આઠ તોલા શુદ્ધ ગુગળ, મંદુર, આઠ તોલા; ૧૬ તોલા સાકર; નસોતર, નેપાળો, તજ, તમાલપત્ર, તથા એલ-

ચીનાં ચૂંણા ચાર તોલા ભાર; આ સર્વની ગોળી બનાવવી. આ ચંદ્રપ્રભા ગોળી જ્વર, અતિસાર, ગ્રહણીના રોગો, છ પ્રકારના અર્શો, ભગંદર, કમળો, તથા પાંદુરોગને મટાડે છે. અગ્નિને તે બહુજ વધારે છે; ત્રણે દોષોના રોગો, નાડીવ્રણ, ક્ષત, ક્ષય, ગૃધ્રસી, ક્ષતનો ક્ષય, પ્રબળ હાથી જેવો પ્રમેહ, વીર્યક્ષય, પથરી, મૂત્રકૃમ્હ, વીર્યપ્રવાહ, અને ઉદરરોગોને પણ તે સારા કરે છે. પ્રસન્ન થયેલા શંકરનું પૂજન કરીને ચંદ્રમાએ આ ઉત્તમ ગોળી મેળવી છે, તે ખાનારાને અન્ન, પાન, મૈથુન, ટાઢ, તડકો, પવન, એ કશાની પરહેજ રાખવાની જરૂર નથી. જમ્યા પહેલાં ઘાટી છાશ, મસ્તુ, બકરીના માંસનો રસ, જંગલી પ્રાણીનાં માંસનો રસ, દૂધ, કે ટાઢ પાણીના અનુપાનથી હંમેશાં આ ગોળી ખાવી; તેથી વીર્યના આઠ પ્રકારના દોષો, વીરો પ્રકારના પ્રમેહો, વળીયાં પળીયાં વગેરે મટે છે; અને વૃદ્ધ પણ જીવાન જેવો થઈ જાય છે.

કૈશોરક ગુગ્ગુલુ.

ઉત્તમ પાડાનાં નેત્ર તથા પેટના જેવા વર્ણવાળો ઉત્તમ ગુગળ ૬૪ તોલા; તથા ચોસઠ ચોસઠ તોલા હરડે, બેહેડાં, આમળાં; અને ૩૨ તોલા ગળો; એ સર્વનો ક્વાથ કરવો. અરધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી તેને હલાવ્યા કરવું. પછી ઉતારી વસ્ત્રથી ગાળીને પાછો લોઢાના વાસણમાં નાંખીને ચૂલે ચઢાવવો. ઘાટો થાય એટલે ઊતારી ટાઢો પાકીને તેમાં બે બે તોલા હરડે, બેહેડાં, આમળાં; છ છ તોલા સૂંઠ, મરી, પીપર; બે તોલા વાવડીંગ; એક

એક તેલો નસોતર તથા નેપાળો; અને ચાર તોલા ગળોનાં ચૂર્ણ મેળવી દેવાં. કોઈ રીતની આહાર વહારની પરહેજ નહિ રાખતાં આ કૈશોરક ગુગળ યુષ, દુધ, કે સુગંધી જળના અનુપાન સાથે ખાવાથી એક, બે, કે ત્રણે દોષોનું, શરીરને રોકનારું, લાંગેલું, ઝરતું, સૂકાયલું ગોઠવણ સુધી ફાટેલું, અને લાંબા કાળનું વાતરક્ત પણ નાશ પામે છે. આ ગુગળ વ્રણ, ઉધરસ, કોઢ, સોજ, ઝેર, પાંદુરોગ, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, મળજંઘ, અને પ્રમેહની ફેલીઓને તુરત મટાડી દે છે, એટલુંજ નહિ, પણ હમેશાં તેનું સેવન કરવાથી લાંબે કાળે સ્વચ્છતા દોષોને મટાડીને, તથા વૃદ્ધાવસ્થાનો પરાભવ કરીને યુવાવસ્થા જેવું રૂપ આપે છે. ક્વાથનું પાણી પાંચ તોલા લેવું, અને ગુગળનો પાક વિશેષે કરીને ગોળ જેવો કરવો.

ત્રિક્ષ્ણ ગુગુલુ.

ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ, દેવદાર, દારૂહળદર, મોથ, ફાલસાં, ખેર, આસોંદરો, કરંજ, ગળો, ગરમાળો, કરિયાતું, લીમડો, કડુ, ઇંદ્રજવ, અને ઝેરકોચલાં સમલાગે લેઈ, તેનો આઠગણ પાણીમાં ક્વાથ કરી અરધું પાણી રહે એટલે તેને વસ્ત્રથી ગાળીને તેમાં ગળોનું ચુર્ણ નાંખીને નવા વાસણમાં આખી રાત રાખવું. પછી તેમાં રતાંજળીનું ચુર્ણ નાંખી ગાળી લેઈને એ છગણ પાણીથી સાત દિવસ સુધી શિલાજિત તથા ગુગળને ભાવનાઓ દેવી, પછી તેમાં અથાણાનું પાણી ૩૨ તોલા, અને ચાર ચાર તોલા સોનામખીનું ચુર્ણ, મધ, અને ઘી મેળવીને તે ગુગળ ત્રિક્ષ્ણાનું પાણી, મગનો પાતળો યુષ, અથવા જંગલી પ્રાણીના માંસના રસ સાથે ચાટવો; તે જીણે થયા પછી રોગ

તથા પ્રકૃતિને અનુસરીને સસ્કાર આપેલા રસો તથા યુષોની સાથે જુના રાતાચોખા કે સાઠીચોખા ખાવા. આ ત્રિક્ષ્ણ ગુગળ એકવીસ દિવસ ખાવાથી મહાદારૂણ વાતરક્ત, કોઢ, અને વ્રણ, એને બળથી તરત નષ્ટ કરી દેછે, અને લાંગેલાં શરીરને સાંધી દેછે.

સિંહનાદ ગુગુલુ.

બાર બાર તોલા હરડે, બેહેડાં, આમળાંના ચુર્ણોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ચાર તોલા ગંધક, બાર તોલા ગુગળ, અને સોળ તોલા એરંડિયું તલ નાંખી સર્વને લોઢાના વાસણમાં પકાવવાં, આ સિંહનાદ ગુગળ વાત, પિત્ત, કફ, ખંજતા, પંગુતા, માંડ મટે તેવો શ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસો, કોઢ, ગુદમ, શુળ, ઉદરરોગો, અને વેદોએ છોડી દીધેલા આમવાતને પણ મટાડે છે. હમેશાં આ ગુગળ સેવવાથી વૃદ્ધાવસ્થા તથા ધોળા કેશનો નાશ થાય છે. આ ગુગળ ઉપર ઘી, તેલ, અને માંસરસ સહિત રાતા ચોખા કે સાઠી ચોખાનું પથ્ય લોજન કરવું. રોગોરૂપી હાથીઓના ગર્વને તોડનાર આ સિંહનાદ નામે પ્રખ્યાત ગુગળ પુરૂષના જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરેછે, અને તે મહાદેવજીએ બનાવેલો છે.

બીજ પ્રકારનો સિંહનાદ ગુગુલુ.

૩૨ તોલા ગુગળ, ૧૨૮ તોલા હરડે, ૧૨૮ તોલા બેહેડાં, અને ૧૨૮ તોલા આમળાંનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તેમાં નસોતર, નેપાળો, સુંઠ, મરી, પીપર, ભોંઆમલી, વાવડીંગ, મોથ, ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, કડવું સુરણ, વજ, બટેટા, માનકંદ, ગંધક, અને પારો, એમનાં બે બે તોલા બાર ચુર્ણો નાંખીને ફરીથી પકાવવો. પાકી ગયા પછી તેમાં ધંતુરાનાં ૧૦૦૦ ડોડવાંનું ચુર્ણ નાંખવું. આ સિંહનાદ ગુગળમાંથી બાર

રતિ ભાર ઉના પાણી સાથે ખાવાથી અ-
ર્શો, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, કોઠ ભગંદર,
મેઢોરોગ, તથા વાયુ અને કફના રોગો
હજારો જાય છે. આ ગુગળ ખાવાથી બ-
ળતરા, અતિમાર, કે કોઈ બીજો વિકાર
જણાય તો ઘાટી છાશ તથા ભાત ખાવો.
શરીર ચોળવું, ટાઢે પાણીએ નહાવું, તથા
સુઈ જવું, તે હિતકારી છે. આ ગુગળથી
બહુ રેચ લાગે છે, માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્ય
રોગીના બળને અનુસરીને બાર રતિની
કે તેથી પણ ઓછી માત્રા આપવી- ધં-
તુરાનાં ડોડવાંને પ્રથમ પાણીથી, પછી
આરનાલથી, અને પછી ગાયના દુધથી
પકાવીને શુદ્ધ કરવાં, અને પછી તેનું
ચુર્ણ વાપરવું, એમ પકાવવાથી તે ડોડવાં
શુદ્ધ થાય છે.

સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ.

૩૨ તોલા ગુગળ, તથા ચોસઠ ચો-
સઠ તોલા ભાર હરડે, બેડાં, આમળાં,
૩૨ તોલા ભાર સરસિયું તેલ, એ સર્વનો
૧૫૩૬ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથો
ભાગ રહે એટલે ગાળી લેઈને ફરીથી તેને
અગ્નિ ઉપર ચઢાવી દેઈને તેમાં ત્રિકટુ,
ત્રિકૂળા, મોથ, વાવડીંગ, આમળાં, ગળો,
ચિત્રક, નસોતર, નેપાળો, વજ, સુરણ,
માનકંદ, કર્તુરી, રસવંતી, અને પારાનાં
બે બે તોલા ચૂર્ણ નાંખવાં. પાકી ગયા
પછી તેમાં જળ, આરનાલ, અને ગાયના
દુધથી પકાવીને શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં એક
હજાર ડોડવાંનું ચુર્ણ નાંખવું. આ સિં-
હનાદ ગુગળ ઉના પાણીમાં બાર રતિ
ભાર ખાવો. એથી જઠરાગ્નિ વડવાનગ જેવો
પ્રદીપ થાય છે. ધાતુઓ, જીવન, અને બહુ
ઝાઝું બળ વધે છે. આમવાત, માથાનો વાયુ,
અધિવાત, ભગંદર, ગોઠણ કે પીંડીમાંનો
વાયુ, કમરનું ઝડાઈ જવું, પથરી, મૂત્ર કૃચ્છ,

લગ્ન, તિમિર, ઉદર રોગો, અમ્લપિત્ત,
કોઠ, પ્રમેહ, આમણ, ઉધરસ, પાંચ ભતનો
શ્વાસ, ક્ષય, વિષમજ્વર, ખરલનો રોગ,
મ્લીષક, ગુદ્મ, પાંડુરોગ, કમળો, સોજા,
અંત્રવૃદ્ધિ, શુળ, અને અર્શો, આ ગુગળથી
નષ્ટ થાય છે. મેઢ, કફ, અને આમના
રોગોરૂપી હાથીઓના મદને જીતનારો આ
સિંહનાદ ગુગળ નામનો પ્રખ્યાત અમૃત-
યોગ છે, તે વૈદ્યોએ છોડી દીધેલા અસાધ્ય
રોગો ઉપર વિજય મેળવે છે. અને ત દંડ
પાણીએ કહેલો છે.

યોગસારામૃત.

શતાવરી નાગબલા, વરધારો, ભોં-
આમલી, સાટોડી, ગળો, પીપર, આસોંદ,
અને ગોખરૂ ચાળીસ તોલા ભાર લેઈ બા-
રીક ચુર્ણ કરી તેમાં અરધો અરધ સાકર
મેળવવી. પછી ખુબ મર્દન કરીને ૧૨૮
તોલા મધ અથવા ૬૪ તોલા ઘીમાં મેળવવું.
પછી ચાર ચાર તોલા તજ, તમાલપત્ર અને
એળચીનું ચુર્ણ મેળવીને તે મજબુત વા-
સણમાં વૈદ્ય રાખી મૂકવું. પોતાના અ-
ગ્નિના બળ પ્રમાણે માણસે આ યોગસા-
રામૃત તથા મન ગમતાં અન્નપાન ખાવાં,
લક્ષ્મી તથા કીર્તિને વધારનાર આ યોગ-
સારામૃત વાતરકત, ક્ષય, કોઠ, કૃશતા,
પિત્ત તથા રૂધિરના રોગો, તથા ત્રણે દો-
ષોથી થતા બીજાં પણ સર્વ રોગોનો તુરત
નાશ કરી દેઈને પુરૂષને વળીયાં પળિયાંથી
રહિત કરે છે, તર્કશક્તિ તથા સ્મરણશક્તિ
સહિત શૌભાયમાન તથા ભાગ્યશાળી કરે છે,
અને તેને પાંચસો વર્ષના આયુષ્યવાળો કરે છે.

વાતરક્તમાં પરહેજ.

વાતરક્તવાળાએ કસનત, મૈથુન, ક્રોધ,
ઉજ્જ્વળતા, ખાદું ખાડું ખાવું, દિવસનું સૂવું,
અને શરદી કરનાર કે ભારે પદાર્થોનું સેવન
કરવું નહિ.

इति वातरक्ताधिकार समाप्त.

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंड ॥

भाग ३ जो.

शूलानो अधिकार.

शूलानुं पासेनुं निदान.

दोषैः पृथक् समस्तामद्वैः शूलोऽप्यु-
भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः
प्रभुः ॥

એક એક દોષથી થયેલા, બેબે દો-
ષોથી થયેલ, સર્વ દોષોથી થયેલ, અને
આમથી થયેલ, એમ આઠ પ્રકારનાં શૂળ
થાય છે, તે સર્વમાં વિશેષે કરીને વાયુ
મુખ્ય હોય છે.

વાતશૂળાનું દુરનું નિદાન તથા લક્ષણ.

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छी-
तजलातिपानात् । कलायमुद्राढकिकोरदू-
षादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ कषाय-
तिकातिविरूढजान्नविरूद्धवल्लूरकशुष्क-
शार्कैः । धिदशुकमूत्रानिलसन्निरोधाच्छो-
कोपवासादतिहास्यभाषात् ॥ वायुः प्रवृ-
द्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्ति-
देशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते
च कोर्षं समुपैति गाढम् ॥ मुहुर्मुहुश्चोप-
शमप्रकोपौ विण्मूत्रसस्तम्भनतोदभेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभो-
ज्यैश्च शमं प्रयाति ॥

વ્યાયામો મલયુદ્ધાદિઃ । યાનં તુરગરથાદિ ।
મૈથુનં સ્ત્રીસેવા । પ્રજાગરો રાત્રી । ઇષામતિયો-
ગાત્ શીતલજલપ્રભૂતપાનાત્ કલાયસ્ત્રિપુટઃ ।
આઢકી તુવરી કોરદૂષઃ કોદ્રવઃ અતિરૂક્ષદ્ર-
વ્યસેવા અધ્યશનં મુક્તસ્યોપરિ ભોજનમ્ અભિ-
ઘાતો લોષ્ટાદિભિઃ કષાયસ્તિક્તરસસેવા । વિરૂ-
ઢજાન્નમ્ ; વિરૂઢમઙ્ગુરિતમન્નમ્ । કલાયચળ-
કાદિ તઞ્જમન્નમમધ્યમ્ । વલ્લૂરકં શુષ્કમાંસ-
મ્ । તસ્ય શૂલસ્ય દેશમાહ । હૃદાદિષુ ॥ તત્ર
હચ્છૂલસ્ય પૃથગપિ લક્ષણં પઠન્તિ ।

कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्द्धितः ।
हृत्स्थः प्रकुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधक-
म् । स हच्छूल इति ख्यातो रसमारुत-
कोपजः ॥

કફં નિગૃહ્ય પવનઃ સૂચીભિરિવ નિસ્તુ-
દન્ । પાર્શ્વસ્થઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં કુર્યા-
દાધ્માનસંયુતમ્ ॥ તેનોચ્છ્વાસિતિ વક્ત્રેણ
નરોઽન્નશ્ચ ન કાઙ્ગતિ । નિદ્રાશ્ચનાપ્નુયા-
દેવ પાર્શ્વશૂલઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

સંરોધાત્ કુપિતો વાયુર્વસ્તિ સંશ્રિત્ય
તિગુતિ । વસ્તેરધ્વનિ નાદીષુ તતઃ શૂ-
લોઽસ્ય જાયતે ॥ વિષ્મૂત્રવાતસંરોધી વ-
સ્તિશૂલઃ સ ઉચ્યતે ।

પ્રકૃતમનુસરતિ જીર્ણે મૂક્ટે । પ્રદોષે રાઝ્યાગમે
રાત્રિભવશીતેન । વાતપ્રકોપાત્ । ઘનાગમે વ-
ર્ષાસુ મેઘોદયે ચ ।

કસરત, આલવું, અતિ મૈથુન, જા-
ગરણુ, અને અત્યંત શીતળ જળ પીવાથી;
તેમજ વટાણા, મગ, તુવેર, કોદરા, તથા
અત્યંત રૂક્ષ લોજન કરવાથી, અભિઘાતથી;
તૂરાં, કડવાં, અતિ વિરૂદ્ધ, તથા રૂક્ષગા-
વાળાં અન્ન, સુકું માંસ, અને સૂકાં શાક-
થી; વિષ્ટા, વીર્ય, મૂત્ર, અને વાયુના
વેગને રોકવાથી, તથા શોક, ઉપવાસ,
અને અતિ હસવાથી કે બોલવાથી; વાયુ
વધીને હૃદય, કમર, પડખાં, પીઠ, અને
બસ્તિના ભાગોમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.
ખાધેલું અન્ન પર્યા પછી, પ્રદોષકાળે,
વર્ષાદના આરંભમાં, અને ટાઢમાં અત્યંત
પ્રકોપ થાય છે, ત્યારે શૂળ વારંવાર થાય
છે અને મટે છે. તેથી વિષ્ટા અને મૂત્ર
રોકાય છે, પીડા થાય છે, અને અંગો
લેદાય છે. શોક વગેરે સ્વેદન, અબ્યંગ,
મર્દન, તથા સ્નિગ્ધ અને ગરમ અસોધી
એ શૂળ શાંત થાય છે.

ખીજા અંગોમાં શૂળના લેદ પ્રમાણે
લક્ષણ કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—

હૃદયના શૂળનું લક્ષણ.

કફ તથા પિત્તથી રોકાયેલો અને
રસથી વધેલો વાયુ હૃદયમાં ભરાવાથી
શ્વાસ રોકાઈ જાય એવું શૂળ ઉત્પન્ન કરે

છે. તે રસ અને વાયુના કોપથી થતું
હૃદયશૂળ કહેવાય છે.

પડખાંના શૂળનું લક્ષણ.

કફને રોકીને સોધ્યો લોકતો હોય
એવો પડખાંમાંનો વાયુ આક્રમ સાથે
પડખાંમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. એથી મા-
ણસ માત્ર મોઢેથી ઊંચેથી જ શ્વાસ લેઈ
શકે છે, અને જમવાની ઇચ્છા થતી નથી,
અને નિદ્રા પણ આવતી નથી, આને પાર્શ્વ
શૂળ કહે છે.

મૂત્રાશયના શૂળનું લક્ષણ.

વેગ રોકાવાથી કોપેલો વાયુ બસ્તિ-
માં રહીને મૂત્રાશયની નાડીઓમાં શૂળ
કરે છે. તેથી વિષ્ટા, મૂત્ર, અને વાયુ રો-
કાય છે. આ બસ્તિશૂળ કહેવાય છે.

પિત્તશૂળનું દરનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ક્ષારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિતૈલનિષ્પાવ-
પિણ્યાકકુલત્થયૂષૈઃ । કદ્દમ્લસૌવીરસુરા-
વિકારૈઃ ક્રોધાનલાયાસરવિપ્રતાપૈઃ ।
ગ્રામ્યાતિયોગાદશનૈર્વિદગ્ધૈઃ પિત્તં પ્રકુપ્યાથ
કરોતિ શૂલમ્ । તૃષ્ણમોહદાહાર્તિકરં હિ
નાભ્યાં સંસ્વેદમૂર્ચાભ્રમશોષયુક્તમ્ ॥
મધ્યંદિને કુપ્યાતિ ચાર્દરાત્રે નિદાઘકાલે
જલદાત્યયે ચ । શીતે ચ શીતૈઃ સમુપૈતિ
શાન્તિ સુસ્વાદુશીતૈરતિભોજનૈશ્ચ ॥

ક્ષિપ્તબો રાજમાષઃ । સૌવીરં સન્ધાનમેદઃ ।

સુરાવિકારૈઃ ‘ પરિપક્વાસન્ધાનસમુત્પન્ના સુરા

મતા । ’ તસ્યાઃ પ્રકારૈઃ । રવિપ્રતાપઃ આતપઃ ।

ગ્રામ્યાતિયોગો મૈથુનાધિક્યમ્ । વિદાહીત્યુક્ત્વાપિ

અશનૈર્વિદગ્ધૈરિતિ બોધયતિ । અવિદાહિવસ્તુનો-

ડપિ પિત્તવશાદિદાહિત્વં ભવતિ । જલદાલયે
શરદ્ધિ । શીતૈર્વૈતાદિભિઃ ॥

ખારાં, અતિ તીક્ષ્ણ, ગરમ, દાહક,
તેલ, ચોળા, ખોળ, અને કળથી ચૂપોથી;
તીખા ખાટા પદાર્થોથી, જવના આયાના
પાણીથી; વિકારી મદ્યોથી; તથા ક્રોધ,
અગ્નિ, પરિશ્રમ, તડકો, અતિ મૈથુન,
અને અત્યંત આશ્વિમાંસોથી; પિત્ત
પ્રકોપ પામીને શુળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી
તરશ, મોહ, દાહ, સ્વેદ, મૂર્છા, ભ્રમ,
અને શોષ સહિત નાભિમાં ખીડા થાય છે.
મધ્ધાન્ડે મધ્યરાત્રીએ ગરમીના દિવસમાં
બહુ વર્ષાદમાં, તે વધારે કોપે છે. શીત
કાળમાં અને શીતળ ઉપચારોથી શાંતિ
થાય છે, અને સુસ્વાદુ તથા શીતળ ભો-
જનથી શાંત થાય છે.

કર્કશુળનું દુરંતં નિદાન તથા લક્ષણ.

આનૂપવારિજકિલાટપયોવિકારૈર્માસે-
ધુપિષ્ઠકશરાતિલગ્નકુલીભિઃ : અન્યૈર્વ-
લાસજનકૈરપિ હેતુભિશ્ચ શ્લેષ્મા પ્રકોપ-
મુપગમ્ય કરોતિ શૂલમ્ ॥ હૃલાસકાસ-
સદનારુચિસંપ્રસેકૈરામાશયે સ્તિમિતકો-
ષ્ટશિરોગુરુત્તૈઃ । મુક્તે સદૈવ હિ રુજં કુ-
રુતેડતિમાશ્ચ સૂર્યોદયેડય શિશિરં કુસુમા-
ગમે ચ ॥

આનૂપં વહુલજલદેશજ્ઞં મક્ષ્યમ્ । વારિજં
શાલ્કાદિ ।

પક્કં દધ્વા સમં સ્તીરં વિજ્ઞેયા દધિકૂર્ચિ-
કા । તત્રકેળ તત્કૂર્ચકં સ્યાત્તસ્ય પિષ્ઠઃ
કિલાટકઃ ।

પયોવિકારઃ પાદસાદિઃ । પિષ્ઠં માષાદિ । અ-
ન્યૈર્ગુર્વાદિભિઃ । સ્તિમિતમાર્દ્રપટાવગુણિતમિત્ર
ચત્કોષ્ઠં શિરશ્ચ તયોર્ગુરુત્તૈઃ સહ । સૂર્યોદય ઇતિ ।
ત્રિધા ત્રિભક્તદિવસપ્રથમભાગસ્યોપલક્ષણમ્ ।
શિશિરે તત્ર કપસ્પતિસચ્ચાત્ । કુસુમાગમે
વસન્તે ।

બહુ જળવાળા દેશોમાંનાં અન્નો તથા
કમળકંદ વગેરે પદાર્થોથી; માંસ; શેરડી,
અડદ, ખીચડી, દુધના પદાર્થો, અને ત-
લની પૂરીથી, તથા ખીજ પાણુ કફ કર-
નારા પદાર્થોથી કફ પ્રકોપ પામીને શુળ
કરે છે. મોળ, ઉધરસ, ગ્લાનિ, અરૂચિ,
લાળ, તથા આમાશયમાં શુળ અને માથું,
કોઠો, વગેરે ભારે થઈ જાય છે. જમ્યા પછી
તુરત ખીડા થાય છે, અને સૂર્યોદય, શી-
તકાળ, તથા વસંત ઋતુના આરંભમાં
કફનો સંચય થવાથી ખીડા થાય છે.

અબ્જે દોષથી થતા શુળનાં લક્ષણો.

દ્વિદોષલક્ષણૈરૈર્વિદ્યાન્નૂલં દ્વિદોષજમ્ ।

અબ્જે દોષોનાં લક્ષણો ભેગાં હોય
તો દ્વંદ્વજ શુળ થયેલું જાણવું.

ત્રણે દોષથી થયેલા શુળનાં લક્ષણો.

સર્વેષુ દેશેષુ ચ સર્વલિઙ્ગં વિદ્યાન્નિષક
સર્વભવં હિ શૂલમ્ । સુકષ્મેનં વિષવજ્ર-
કલ્પં વિવર્જનીયં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

સર્વેષુ દેશેષુ હૃષ્ણપાર્શ્વત્રિકવસ્તિનામ્યામાશયે-
ષુ । સર્વભવં ત્રિદોષજમ્ ।

હૃદય, પીઠ, પડખાં, ખભા તથા કંઠ-
ના સંધિઓમાં, મૃત્તાશય, નાભિ અને
આમાશય એ સર્વ સ્થળોમાં અને સર્વ

પ્રકારનાં ચિન્હો હોય તો વેદે ત્રણે દો-
પથી થયેલું શળ જાણવું. એ બહુ પીડા
કરનાર, વિપત્તિ, વળગેલું, અને ચિ-
ત્તિસા કરવાને અયોગ્ય છે, એમ વેદાએ
જાણેલું છે.

આમથી થયેલા શુળનું લક્ષણ.

**આદોપહૃણાસવમીગુરુત્વસ્તૈમિત્યકાના-
હકફપસેર્કઃ । કફસ્ય લિજ્જેન સમાન-
લિજ્જમામોદ્ભવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥**

કફસ્ય કફશૂલસ્ય । આમોદ્ભવં આમાદુદ્ભવો
યસ્ય તં । અત્રામશૂલે જાતે પશ્ચાદ્ દોષસમ્બન્ધઃ
અતઃ પ્વાસ્ય શૂલસ્પાદમત્વમુક્તમ્ । સ ચ પ્ર-
થમમામાશયે ભવતિ પશ્ચાત્ સમ્બન્ધિર્મિદોષૈર્વ-
સ્તિનામિહ્ત્વાર્શ્વકુક્ષિષ્ઠ ભવતિ તથા દોષસમ્બન્ધઃ ।

**વાતાત્મકં વસ્તિગતં વદન્તિ પિત્તાત્મક-
આપિ વદન્તિ નાભ્યામ્ । હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી ક-
ફમન્નિવિષ્ટં સર્વેષુ દેશેષુ ચ સન્નિપાતાત્ ।**

હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી હૃત્પાર્શ્વમ્યાં સહિતે કુક્ષી । કફ-
સન્નિવિષ્ટં કફનાવિષ્ટમ્ ।

**વસ્તૌ હૃત્કટિપાર્શ્વેષુ સશૂલઃ કફવાતિ-
કઃ । કુક્ષી હૃન્નાભિમધ્યે તુ સશૂલઃ કફ-
પૈત્તિકઃ ॥ દાહજ્વરકરો ઘોરો વિજ્ઞેયો વા-
તૈત્તિકઃ ।**

**અતિમાત્રં યદા ભુક્તં પાવકે મૃદુતાજ્ઞતે ।
સ્થિરીકૃતન્તુ તત્કોષ્ટે વાયુરાવૃત્યાતિષ્ઠતિ ॥
યદાત્રં ન ગતં પાર્કં તત્ચૂલં કુરુતે મૃશમ્ ।
મૂર્છાધ્માનં વિનાઠાંશ્ચ હૃત્કેશં સવિલમ્બિ-
કમ્ ॥ કમ્પં વાન્તિમતીસારં પ્રમેહં જનયે-
દપિ । અવિપાકોદ્ભવં શૂલમેતમાહુર્મનીપિ-
ણઃ ॥ અવિપાકોદ્ભવં આમોદ્ભામિત્યર્થઃ ।**

આફરો, મોળ, ઉલટી, ભારેપણું,
દુઃખારો, પેડુનું ચઢવું, અને કફની લાળ,
તેમજ તમામ કફના જેવાં જ ચિન્હો
થાય, તેને આમશળ કહે છે. આમશળ
થયા પછી તેમાં દોષોનો સંબંધ થવાથી
તેના નીચે પ્રમાણે ભેદ થાય છે.

આમશુળના સ્થાન ભેદ.

વાતશળ બરિતમાં, પિત્તશળ નાભિમાં,
અને કફશળ હૃદય, પડખાં, તથા પેટમાં
થાય છે. ત્રિદોષ શળ એ સર્વ સ્થાનોમાં
થાય છે. કફનું તથા વાયુનું શળ બસ્તિ,
હૃદય, કમર, અને પડખાંમાં થાય છે. કફનું
તથા પિત્તનું શળ ઉદર, હૃદય, અને ના-
ભિમાં થાય છે. વાયુનું તથા પિત્તનું શળ
ભયંકર દાહજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ શુળનાં વિશેષ લક્ષણો.

બહુ ખાવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડી જા-
ય ત્યારે કોઠામાં વાયુ સ્થિર થઈને ચારે
તરફ વીંટી લઈને રહે છે, તેથી અન્ન
પચતું નથી, તેથી બહુ શળ થાય છે,
તેથી મૂર્છા, આફરો, પેડુનો વાયુ, હૃદય-
માં પીડા, વિલાંબિકા (એક જાતનો કો-
લેરા), કંપ, ઉલટી, અતિસાર, અને
પ્રમેહ ઉત્પન્ન કરે છે. વિદ્વાનોએ તેને
નહિ પચવાથી થતું શળ કહેલું છે.

શુળના ઉપદ્રવો.

**વેદનાતિતૃષા મૂર્છા આનાદો ગૌરવા-
રુચી । કાસઃ શ્વાસો વમિર્હિક્કા શૂકસ્થો-
પડ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥**

અત્યંત વેદના, તૃષા, મૂર્છા, પેડુનું
ચઢવું, ભારે પણું, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ,
અને હેડકી, એટલા શળના ઉપદ્રવો છે.

શુળની સાધ્યાસાધ્યતા.

एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रादायोद्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

એકેક દોષનું શુળ સાધ્ય છે, અને ત્રિદોષ જ શુળ અસાધ્ય હોઈ ધણા ઉપદ્રવો કરે છે.

શુળનું અરિષ્ટ.

वैदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कूशत्वं च बलहानिस्तथैव च ॥ उपद्रवा दर्शयैते यस्य शूलेषु नास्ति सः ।

વેદના, અતિ તરશ, મૂર્છા, મળખંધ, ભારેપણું, ગૌરવ, જ્વર, ભ્રમ, અરુચિ, કૂશતા, અને િબળતા, આ દશ ઉપદ્રવો, જે શુળવાળાને હોય તે કદી જીવતો નથી. પરિણામ શુળનાં નિદાન તથા લક્ષણ.

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्गुली ॥ भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्त । भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् । समावृत्य व्याप्य ॥

तस्य लक्षणमध्येतत् समासेनाभिधीयते । आध्मानाटोपविष्मूत्रविवन्धारतिवेपैः । स्निग्धोष्णोपश्चमप्रायं वातिकं तद्वेदेत् भिषक् ॥ तृष्णादाहारतिस्वेदकृद्गूललवणोत्तरम् । गूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेत् बुधः ॥ छर्दिहृत्लाससंमोहस्त्वल्परुक् दीर्घ-

सन्ततिः । कटुतिकोपशान्ती च विज्ञेयं च कफात्मकम् ॥ सस्पृष्टक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसवलानलम् ॥

પોતાનાં નિદાનોથી કોપ પામેલો પાસે રહેલો બળવાન વાયુ જ્યારે કફ અને પિત્તમાં વીંટાય છે, ત્યારે તે બળવાન શુળ કરે છે. એ શુળ ખાધેલું પચવા ટાણે થાય છે. તેને પરિણામ શુળ કહે છે. તેનાં લક્ષણો પણ અત્ર દુકાંમાં કહેવાય છે. આફરો, ગડગડાટ, વિષા મૂત્ર બંધ થવાં, અણુગમો, અને કંપ થાયછે. રિનગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી ઠીક થાય છે, તેને વાયુનું શુળ કહે છે. તરશ, દાહ, અણુગમો, પરસેવો, તીખું, ખાદું, અને ખાર્ ગમે, અને શીતળતાથી ઠીક થાય, તેને પિત્તનું શુળ કહે છે. ઉલટી, મોળ, મોહ, થોડી પીડા, લાંબો વખત ટકે, તથા તીખા કડવા પદાર્થોથી ઠીક થાય, તેને કફનું શુળ કહે છે. બે દોષોનાં લક્ષણો હોય તો દ્વંદ્વજ, અને ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળાને ત્રિદોષજ શુળ કહેછે. ત્રિદોષજ શુળ અસાધ્ય હોઈને માંસ, બળ તથા અગ્નિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે.

અન્નદ્રવ શુળનું લક્ષણ.

जीर्णे जीर्यति चाप्यग्ने यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥ न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥

અન્ન પચતી વેળા તથા પચી ગયા પછી જે શુળ નીકળે છે, તથા પથ્ય અ-પથ્ય ભોજન કે અભોજન, એ સર્વથી તે

શાંત થવાનો કંઈ નિયમ રહેતો નથી,
તે અન્નદ્રવ થળ કહેવાય છે.

શુળની ચિકિત્સા.

વમનં લઙ્કનં સ્વેદઃ પાચનં ફલવર્તયઃ ।
ક્ષારશૂર્ણાનિ ગુટિકાઃ શસ્યન્તે શૂલશાન્તયે ॥
વિજ્ઞાય વાતશૂલં તુ સ્નેહસ્વેદૈરુપાચરેત્ ।
સ્વલ્પશૂલાકુલસ્ય સ્યાત્ સ્વેદ એવ સુશ્વા-
વહઃ ॥ મૃત્તિકાં સજલાં પાકાદ્ધનીભૂતાં
પટે ક્ષિપેત્ । કૃત્વા તત્પોટલીં શૂલીં યથા
સ્વેદં વિધાપયેત્ ॥ મૃત્તિકાસ્વેદઃ ।

કર્પાસાસ્થિ કુલત્થકાતિલયવૈરેરણ્ડ મૂ-
લાતસી વર્ષાશુશળ વીજકાઞ્ચિકયુર્તેરકીકૃ-
તૈર્વા પૃથક્ । સ્વેદઃ સ્યાદથ કૂર્પરોદરશિરઃ
સ્પિગજાનુપાદાઙ્ગુલી ગુલ્ફસ્કન્ધકટીરુજો
વિજયતે નિઃશેષવાતાત્તિહા ॥

ઇતિ કાર્પાસાસ્થ્યાદિસ્વેદઃ ।

તિલૈશ્ચ ગુટિકાં કૃત્વા ભ્રામયેજ્જઠરોપરિ ।
શૂલં સુદુસ્તરં તેન શાન્તિં ગચ્છતિ સત્ત્વરમ્ ।
નાભિલેપાજ્જયેચ્છૂલં મદનં કાઞ્ચિકાન્વિ-
તમ્ ॥ મદનં મયનફલં ।

વિશ્વમેરણ્ડજં મૂલં કાથયિત્વા જલં
પિષેત્ । હિઙ્ગુસૌવર્ચલોપેતં સઘ્નઃ શૂલનિ-
વારણમ્ ॥ ગુડં શાલિર્યવક્ષારઃ સર્પિઃપાનં
વિરેચનમ્ । જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મેષજં
પિત્તશૂલિનામ્ ॥ મળીરજતતામ્રાણાં ખા-
જનાનિ ગુરુણિ ચ । તોયેન પરિપૂર્ણાનિ
શૂલસ્યોપરિ ધારયેત્ ॥ વિરેચનં પિત્તહરં
પ્રશસ્તં રસાશ્ચ શસ્તાઃ શશલાવક્ત્રાનાં । સ-
ગુડાં ઘૃતસંયુક્તાં બક્ષયેત્ વા હરિતકીમ્ ।

પ્રલિહાચ્છૂલશાન્ત્યર્થં ધાત્રીચૂર્ણં સમાશ્નિ-
કમ્ ॥ શાલ્યઞ્ચં જાઙ્ગલં માંસપરિષ્ઠં કઠુ-
કીરસમ્ । મધુના જીર્ણગોધૂમં કફગૂલે પ્ર-
યોજયેત્ ॥ અરિષ્ઠં મેષજં વારિકાથસિદ્ધં મયમ્ ।

લવણત્રયસંયુક્તં પશ્ચકોલં સરામઠમ્ ।
સસુલ્લોષ્ણામ્બુના પીતં કફગૂલં પ્રણાશયેત્ ।
આમગૂલે ક્રિયા કાર્યા કફગૂલપ્રણાશિની ॥
સેવ્યમામહરં સર્વમપ્રેમન્દસ્ય વર્ડનમ્ । તી-
ક્ષ્ણાયાશ્ચૂર્ણસંયુક્તં ત્રિફલાચૂર્ણમુત્તમમ્ ॥
પ્રયોજ્યં મધુસર્પિર્ભ્યાં સર્વશૂલનિવારણમ્ ।
તીક્ષ્ણાયાશ્ચૂર્ણં રાજિકાદિચૂર્ણમ્ ।

દારુહૈમવતી કુપ્તશતાદ્વાદિહુસૈન્ધવૈઃ । અ-
મ્લપિષ્ઠૈ સુલ્લોષ્ણંશ્ચ લિમ્પેચ્છૂલયુતોદરમ્ ।
મૂલં વૈલ્લં તથૈરણ્ડં ચિત્રકં વિશ્વમેષજમ્ ।
હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુક્તં સઘ્નઃ શૂલનિવારણમ્ ॥

વાતરોમાન્તર્ગતાધ્માનચિકિત્સાયાં લિખિતો ના-
રાચનામા રસોડન્યઞ્ચ વિરેચનં શૂલે હિતમ્ ।

કૂષ્માણ્ડં તનુકૃત્વા તુ ક્ષિપ્ત્વા ઘર્મે વિ-
શોષયેત્ । સ્થાલ્યાં નિશ્પિપ્ત્ય તત્ સર્વં પિ-
ધાનેન પિધાય ચ ॥ ચુલ્હયાં નિવેશ્ય વહ્નિ-
ચ જ્વાલયેત્ કુશલો જનઃ । યથા તન્ન ભ-
વેદ્ઝસ્મ કિન્ત્વજ્ઞારો દટ્ઠો ભવેત્ ॥ તદા નિ-
ર્વાપયેચ્છીતં સર્વથા ચૂર્ણિતન્તુ તત્ । માષ-
દ્વયમિતં તાવત્ શુળ્લીચૂર્ણેન મિશ્રિતમ્ । જ-
લેન બક્ષયેન્નિત્યં મહાશૂલાકુલે નરઃ ॥ અ-
સાધ્યમપિ યચ્છૂલં તદપ્યેતેન્ શામ્યતિ ॥

ઇતિ કૂષ્માણ્ડક્ષારઃ ।

લઙ્કનં પ્રથમં કુર્યાત્ વમનં સવિરેચનમ્ ।
પક્તિશૂલોપશાન્ત્યર્થં તત્ર વાન્તે વિવિર્યથા

॥ पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठं मदनकाथसंयुतम् ।
कान्तारकस्य पीण्डस्य कोशकारस्य वा
रसम् ॥ कषायो वाथ निम्बस्य कटुतुम्बी-
रसोऽथवा । यथाविधि बमेद्धीमान् पक्ति-
गूलादितो जनः ॥ त्रिवृता च तथा दन्त्या
तैलेनैरण्डजेन वा । दत्तं विरेचनं सद्यः
पक्तिगूलनिवारणम् ॥ विडङ्गतण्डुलव्योष-
त्रिवृदन्ती सचित्रकम् । सर्वाण्येतानि सं-
हृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ गुडेन मो-
दकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा । ज-
येत् त्रिदोषजं गूलं परिणामसमुद्भवम् ।

विडङ्गादिमोदकः ।

नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः
युमान् लिह्यात् । उग्रं परिणतिगूलं नश्ये-
त्तस्य त्रिरात्रेण ॥ पीतं शम्बूकजं भस्म
जलेनोष्णेन तत्क्षणात् । पक्तिजं नाशय-
त्येव गूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ लोहपथ्या-
कणा शुष्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा । विलिहन्
विनिहन्त्येव गूलं हि परिणामजम् ॥

पथ्यादिलोहम् ।

नारिकेरं सतोयं च लवणेन सुपूरितम् ।
मृदाववेष्टितं शुष्कं पक्कं गोमयवह्निना ॥ पि-
प्पल्या भक्षितं हन्ति गूलं हि परिणाम-
जम् । वातिकं पैतिकं चापि श्लैष्मिकं सा-
न्निपातिकम् ॥ नारिकेरक्षारः ।

अन्नद्रवारुणे गूले तु न तावत् स्वास्थ्य-
मश्रुते । यावत्कटुकापित्ताम्लमन्नं न छर्द-
येद्भ्रुवम् ॥ जातमात्रं जरत्पित्तं गूलमाशु
विनाशयेत् । पित्तार्तं वमनं कृत्वा कफा-

र्तश्च विरेचनम् ॥ अन्नद्रवे च तत्कार्यं ज-
रत्पित्ते यदीरितम् । जरत्पित्तञ्चपि तत्
पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत् ॥ आमपकाशये
शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् । मषिण्डरीं सल-
वणां सुस्विष्णां तैलपाचिताम् ॥ तादृशीं
सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः । धात्रीफ-
लभवं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम् ॥ यष्टी-
चूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् शौद्रेण तद्रदे ।
श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डु-
लैः ॥ प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं सहितं
हितम् ॥ प्रियङ्गुः कङ्गुविशेषः ।

गौडिकं सौरणं कन्दं कूष्माण्डमपि भक्ष-
येत् । कलाययत्रशक्तून्वा शक्तून् वा ला-
जसम्भवान् ॥ गौडिकं गुडेन संस्कृतं पक्वानम् ॥
कुलत्थशक्तून्थवा दध्नाऽद्यादाधिकं तथा ।
चणकानामथो शक्तून् कोद्रवस्योदनं तथा
॥ दाधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तं महेरी इति लोको ॥

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ॥
ससितं शीतदुग्धेन मृदितं कथितं हितम् ।
अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ॥
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ।
अन्नद्रवे जरत्पित्ते बहिर्मन्दो भवेद्यतः ॥
तस्मादत्रान्नपानानि मात्राहीनानि कार-
येत् । कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः को-
रदूषकाः ॥ राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः
कङ्गुशालयः । दधिलुप्यरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं
समाहिषम् ॥ वास्तुकं कारवेल्ली च कर्को-
टकफलानिच । बहिर्णो हरिणो मत्स्यारो-
हिताद्याः कपिञ्जलाः ॥ एतास्मिन्नामये
शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ।

દધિભ્રુવસં દદ્ધાં લુપ્તઃ રસઃ પ્રકૃતો રસોયસ્ય
તત્ । ક્ષીરં દત્તેયુક્ત ક્ષીરમિત્યર્થઃ ।

ગુદામલકપથ્યાનાં ચૂર્ણં પ્રત્યેકશઃ પલમ્
। ત્રિપલં લોહકિટ્વસ્ય તત્સર્વં મધુસર્પિષા ॥
સમાલોચ્ય સમશ્રીયાદક્ષમાત્રપ્રમાણતઃ ।
આદિમધ્યાવસાનેષુ મોજનસ્ય નિહન્તિ તત્
। અષ્ટદ્રવં જરાત્વિત્તમ્મલપિત્તં સુદારુણમ્ ।
ગુદમગ્ધૂરમ્ ।

વ્યાયામં મૈથુનં મયં લવણં કનુકં રસમ્ ।
વેગરોધં શુચં ક્રોધં વૈકલ્યં ગૂલવાંસ્ત્ય-
જેત્ ॥ इति शूलविकारः ॥

શુળની શાંતિ માટે વમન, લંઘન,
સ્વેદન, પાચન, ફલવર્ત્તિઓ, ક્ષાર, ચુર્ણો,
ગોળીઓ, એ હિતકારી છે. વાત શુળમાં
સ્નેહ અને સ્વેદ આપવા. સહજસાજ શુળ
હશે તો તો સ્વેદ (શેક)થી જ મટી જાય છે.

મૃતિકા સ્વેદ.

પાણીમાં માટીને પકાવમાં બાંધી થાય
એટલે તે માટીને વસ્ત્રમાં વીંટીને પોટલી
કરી શુળ વાળાને સ્વેદ આપવો.

કાર્પાસાસ્થ્યાદિ સ્વેદ.

કપાશિયા, કળથી, તલ, જવ, એરંડાનાં
સુગ, અળસી, રાતી સાટોડી, શણખીજ,
અને કાંજી, એ સર્વ એકઠાં, અથવા તો
એ દરેક એકેકને લેઈ, હાથની ભુજ,
માથું, ઉપરની કીચ, ગોઠણ, પગ, આંગ-
ળીઓ, ઘુટી, ખસા, કમર, એ સર્વના
રોગો સ્વેદ કરવાથી મટી જાય છે. અને
વાતરોગ તો છેક મટી જાય છે.

તલ વાટીને ગોળી કરી ઉપર ઉપર ફેરવ-
વાથી ભારે શુળ પણ શાંત થઈ જાય છે.

કાંજીમાં મીઠાળ વાટીને નાલિ ઉપર લેપ
કરવાથી પણ શુળ મટે છે.

સૂક તથા એરંડાના ચળનો કવાથ
પીવો. તેમાં હિંગ અને સંચળ નાંખીને
તે પીવો. એથી એકદમ શુળ મટી જાય છે.
ગોળ, ચોખા, જવખાર, અને ઘીનું
વિરેચન દેવું, પિત્તશુળ વાળાને જાંગલ
માંસો લાલકારક છે. મણીનાં રૂપાનાં, અને
ત્રાંખાનાં પાત્રોમાં પાણી ભરીને શુળ ઊ-
પર મૂકવાં, વિરેચનથી પિત્ત હરાય છે
અને સસલાં તથા લાવાનાં માંસો પણ
સારાં છે. ગોળ અથવા ઘી સાથે હરડે
ખાવી. શુળની શાંતિ માટે આમળાંતું ચૂર્ણ
માક્ષિક (મધ) માં ખાવું. ચોખા, જા-
ંગલ માંસો, લીમડો, તથા કડુનો રસ,
તેમજ મધ સાથે જુના ઘઉં, એ કદ શુળ
માં આપવાં.

સૈંધવ, સંચળ, જિડવણ, પંચકોલ, અને
હિંગ જરા ઊના પાણીમાં પીવાથી કદ
મટી જાય છે. કદશુળ મટાડનારી ક્રિયા
આમશુળ માટે પણ કરવી. સર્વ આમ
મટાડનાર તથા અગ્નિને વધારનાર ક્રિયા-
ઓનું સેવન કરવું. રાઈ તથા ત્રિક્ષણાનું
ચૂર્ણ ઉત્તમ છે, તે મધ અને ઘી સાથે
ખાવાથી સર્વ શુળોનો નાશ કરે છે.

દેવદાર, ઘોળીવજ, કઠ, શતાવરી,
હિંગ, અને સૈંધવને ખટાઈમાં વાટીને
જરા ગરમ પાણી સાથે પેટના શુળ ઉપર
લેપ કરવો. બીલી, એરંડ, ચિત્રક, અને
સૂંઠનાં મૂળો હિંગ અને સૈંધવ સહિત
એકદમ શુળને મટાડે છે.

કૃષ્માંડ ક્ષાર.

કાળાના ઝીણા કડકા કરીને તડકે સ-

કવી હાંડલીમાં નાંખી બંધ કરીને પકાવવા. મજબૂત કોવલા થાય, પણ કોહોળાની ભસ્મ ન થઈ જાય તેમ પકાવવું. પછી નીચે ઊતારી ટાકું પડે એટલે તેનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. તે બે માસા જેટલું સૂંકતા ચૂર્ણ સાથે મહા કુશળ માણસે હંમેશાં પાણી સાથે ખાવું. તેથી અસાધ્ય શળ પણ શાંત થાય છે.

પરિણામ શુળની ચિકિત્સા.

પ્રથમ લંઘન, પછી વમન, અને વિરેચન કરવું, પરિણામ શળની શાંતિ આર્થે વમનનો વિધિ એવો છે કે મીઠોળનો ક્વાથ કે ધોળી શેરડી કે પોટા શેરડીના રસ સાથે, અથવા લાંમડો કે કડવી તૂંબડીના ક્વાથ સાથે કંઠ સૂધી દૂધ પીવું. એથી પંક્તિ શળવાળાને યથાવિધિ વમન થાય છે. નસોતર તથા નેપાળો, એરંડાનું મૂળ, એનું વિરેચન આપવાથી પરિણામ શુળ નાશ પામી જાય છે.

વિડંગાદિ મોદક.

વાવડીંગનાં બીજ, ચોખા, સૂંઠ, મરી, પીપર, નસોતર, નેપાળાનું મૂળ, તથા ચિત્રક, એ સર્વનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને તેના ગોળમાં મોદક બનાવીને ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી ત્રિદોષજ પરિણામ શળ હણાય જાય છે.

સૂંઠ, તલ, અને ગોળનો કડક દૂધમાં વાટીને પીવાથી ત્રણ દિવસમાં જ ઉગ્ર પરિણામશળ પણ મટી જાય છે. ઉના પાણીમાં શંખની ભસ્મ પીવાથી તેજ ક્ષણે, જેમ વિષ્ણુ અસુરને હણે છે તેમ, પરિણામ શળ હણાય જાય છે.

પથ્યાદિ લોહ.

લોહભસ્મ, હરડે, પીપર, સૂંઠ, એનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી પરિણામ શુળ હણાય જાય છે.

નારિકેરક્ષાર.

અંદરના પાણી સહિત ટોપરામાં લવણ નાંખીને માટીથી વીંટી બંધ કરીને સૂકવીને અડાયાના અગ્નિથી પકાવવું. પછી એ ટોપડું પીપર સાથે ખાવાથી પરિણામ શુળ, વાતશળ, પિત્તશુળ, કફશળ, તથા સંનિપાતનું શળ મટી જાય છે.

અન્નદ્રવશુળની ચિકિત્સા.

જ્યાં સૂધી તીખાં, ઉંઠાં, ખાટાં અન્નોથી બહુ ઉલટી ન થાય ત્યાં સૂધી અન્નદ્રવ નામના શળમાં સુખ થતું નથી. પરિણામ શળ થાય કે તુરત જો તે પિત્તનું શળ હોય તો ઉલટી કરાવવી, અને કફનું હોય તો વિરેચન આપવું. અન્નદ્રવ શળમાં પણ એજ રીતે કરવું, પરિણામ શળમાં જે પથ્ય છે તેજ આમાં પણ છે. આમાશય અને પંચાશય શુદ્ધ થાય તો અન્નદ્રવ શળ મટે છે. હિંગ, મીઠું, ભૂડું, તથા આદુ નાંખીને અડદના લોટની ઝીણી વડીઓ કરી ખાણીને તેલમાં તળવી અને ઘીમાં ખાવાથી અન્નદ્રવ શળ મટે છે. આમળાં તથા લોહભસ્મ જેઠીમધના ચૂર્ણ સાથે કે મધ સાથે ખાવું. શામો અને ચોખા, અથવા કોદરા અને ચોખા, અથવા કાંગ અને ચોખાથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકારક છે. ગોળનું પંચાન્ન, સરણ અને કોહોળું ખાવાં. વટાણા, જવ, કે

ચોખાની ધાણીનો સાથવો આવો. કળ-
થીનો સાથવો દહિં સાથે આવો, દહિં
ભાત ખાવાં, ચણાનો સાથવો અથવા
કોદરાનો ભાત આવો, એ પણ હિતકારી છે.

ઘઉંના માંડામાં ઘી, ગોળ, અને સા-
કર નાંખીને ટાઢા દૂધમાં આવો, એ પણ
અન્નદ્રવશળ ઉપર હિતકારી છે. અન્ન-
દ્રવશળ બહુ મટાડવું કઠણ છે અને તેની
દવા બરોબર જણાઇ નથી, એટલા માટે
તેના શમન માટે બહુ ચતનની જરૂર છે.
અન્નદ્રવ અને પરિણામ શૂળમાં બે અ-
ગ્નિમંદ હોય, તો માત્રા નહીં કર્યા વગર
અન્નપાનો દેવાય છે. વટાણા, જવ, સામે,
કોદરા, ચોળા, અડદ, કળશી, કાંગ, ચો-
ખા, ખીર, ગાયનું ઘી તથા ભેંસનું
ઘી, બથવો, કારેલાં, કંટોલાં, મોર, હરણ,
મત્સ્ય, રોહિતાદિ, કપિંજલ, એ સર્વ લા-
ભકારક ખોરાકો છે, એમ મુનિઓએ
કહેલું છે.

ગુડમંદુર.

ગોળ આમળાં, અને હરડેનું ચૂર્ણ
દરેક ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેવું;
અને લોઢાનું કીટું તોલા બાર લેવું; એ
સર્વને મધ અને ઘીમાં એકતોલા જેટલું
ખાવું, ભોજનના આદ્ય, મધ્ય, અને અં-
તમાં તે ખાવાથી અન્નદ્રવ, પરિણામશૂળ,
અમ્લપિત્ત, વગેરે ભારે હોય તે પણ
નાશ પામે છે.

વ્યાયામ, મૈથુન, મધ, ખારા તીખા રસ,
વેગનું રોધન, શોક, ક્રોધ, વિકળતા, એટ-
લાંનો ત્યાગ શળવાળાએ કરવો બેઇએ.

॥ इति शूळाधिकार संपूर्ण ॥



ઉદાવર્તનો તથા આનાહનો અધિકાર.

ઉદાવર્તનું નિદાન.

તत्र उदावर्तस्य त्रिप्रकृष्टनिदानमाह ॥

વાતવિળ્મૂત્રજૃમ્ભાશ્રુક્ષવોદારવમીન્દ્રિયૈઃ ।
ક્ષુત્તૃષ્ણોચ્છ્વાસનિદ્રાણાં ધૃત્યોદાવર્તસમ્ભવાઃ ।
इन्द्रियमत्र शुक्रम । अत्र तृतीया सहार्था ।
ધૃત્યા વેગવિષાતેન ।

વાયુ, વિષ્ટા, મૂત્ર, બગાસાં, આંસુ,
છીંક, ઓડકાર, ઉલટી, વીર્ય, ક્ષુધા, તૃષ્ણ,
ઉચ્છવાસ, નિદ્રા, એમના વેગોને રોકવા-
થી ઉદાવર્ત થાય છે.

ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

यत्रोर्ध्वं जायते वायोरावर्तः स चिकि-
त्सकैः । उदावर्त इति प्रोक्तो व्याधिस्त-
त्रानिलः प्रभुः ॥ આવર્તો બ્રમઃ ।

જેમાં વાયુનો વીટો બંધો ચઢે છે
તેને વૈદ્યો ઉદાવર્ત કહે છે, અને તેમાં
મુખ્ય વાયુ હોય છે.

ઉદાવર્તનાભેદો.

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रु-
जा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वात-
निग्रहात् ॥ सङ्गः अप्रवृत्तिः । ध्मानमाध्मानम् ।
क्लमोऽनायासः । भ्रमः रुजा जठरे । अन्ये तो-
दशूलगुल्मादयः ॥

આટોપશૂલી પરિકર્તિકા ચ સંગઃ પુરી-
ષસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ । પુરીષમાસ્યાદયવા
નિરેતિ પુરીષવેગેઽભિદતે નરસ્ય ॥

પુરીષવેગે ધારિતે સતિ આટોપઃ સરુઃ ગુદ્ગુ-
હાશબ્દઃ શૂલમિતિ પક્ષાશયે પરિકર્તિકા ગુદે
કર્તનવત્ પીઢા ઊર્ધ્વવાત ઉદ્ધારઃ ।

વસ્તિમેહનયોઃ શૂનં મૂત્રકૃચ્છં શિરોરુજા ।
વિનાભો વંક્ષગાનાહઃ સ્યાલ્લિઙ્ગં મૂત્રનિગ્રહે ॥

વિનામઃ વ્યથયા વપુષો નમનમ્ । વંક્ષગાનાહઃ ।
વંક્ષણયોરાકર્ષણવદ્ વ્યથા ।

મન્યાગલસ્તમ્ભશિરોવિકારા જૃમ્ભોપ-
ઘાતાત્ પવનાત્મકાઃ સ્તુઃ । તથાક્ષિનાસા-
વદનામયાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃસહ કર્ણરોગૈઃ॥

આનન્દજં વાપ્યથ શોકજં વા નેત્રોદકં
પ્રાપ્તમુચ્ચતો હિ । શિરોગુરુત્વં નયનામ-
યાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ।

મન્યાસ્તમ્ભઃ શિરઃશૂલમર્દિતાર્ધાવભેદ-
કૌ । ઇન્દ્રિયાણાશ્ચ દૌર્બલ્યં સ્વથોઃ સ્યા-
દિધારણાત્ ॥

કળ્ઠાસ્યપૂર્ણત્વમતીવ તોદઃ કૂનથ વા-
યોરથવાડપ્રવૃત્તિઃ । ઉદ્ધારવેગેડમિહને ભવ-
ન્તિ જન્તોર્વિકારાઃ પવનપ્રસૂતાઃ ॥

કળ્ઠાસ્યપૂર્ણત્વં કલ્પેનૈવ । તોદો દ્વયામાશયે
ચ । કૂજોડવ્યક્તશબ્દઃ । ઉદ્ધારે વાયોરપ્રવૃત્તિઃ ।
ઉચ્છ્વાસાદિનિરોધાત્ ॥ પવનપ્રસૂતાઃ પવનાજ્ઞાતા
વિકારા હિક્કાદયઃ ॥

કળ્ઠકોટારુચિવ્યક્તશોથપાણ્ડામયજ્વરાઃ
કુષ્ઠહાસ્યવીસર્પાશ્ચૈર્નિગ્રહજા ગદાઃ ॥

મૂત્રાન્નયે વૈ ગુદમુક્કયોથ શ્લેથો રુજા ॥
મૂત્રવિનિગ્રહશ્ચ । શુક્રાશ્મરી તત્સવળ મવેષ્
તેતે વિકારા વિહને તુ શુક્રે ॥

તત્સવળં શુક્રાશ્વઃ તે તે વિકારાઃ વાતકુણ્ડ-
લિકાદયઃ ।

તન્દ્રાક્ષમર્દાવરુચિઃ શ્રમશ્ચ ક્ષુધાવિઘાતાત્
કૃશતા ચ દૃષ્ટેઃ ।

કળ્ઠસ્ય શોથઃ શ્રવણાવરોધસ્તૃણાવિ-
ઘાતાદૃદયે વ્યથા ચ ।

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેન હૃદ્રોગમો-
હાવથવાપિ ગુલ્મઃ ।

જૃમ્ભાક્ષમર્દાત્તિશિરોડતિજાઙ્ઘ્યં નિદ્રાવિ-
ઘાતાદથવાપિ તન્દ્રા । અતિજાઙ્ઘ્યં ગૌરવમ્ ।
શિરોગાત્રાક્ષિ ગૌરવમિતિ તન્ત્રાન્તરે પાઠાત્ ।

વાયુની, મૂત્રની, તથા વિષ્ટાની અટકાયત,
આક્રે, થાક, ઉદરમાં વ્યથા, અને શુગ વગેરે
ખીજ વાત રોગો અધોવાયુ રોકવાથી થાયછે.
આક્રે, શુગ, ગુદામાં વેદના, મળખંધ, ઉર્ધ્વ
વાત, મુખેથી વિષ્ટાનું નીકળવું, એ મળ
રોકવાથી થાયછે. મૂત્રાશય તંથા ક્ષિંગમાં
શુગ, મૂત્રકૃચ્છ, માથું દુઃખવું, સાથળનાં
મૂળોમાં વ્યથા, એ મૂત્રરોકવાથી થાયછે.
ઓડ અને ગળાનું ઝડાઇ જવું, મા-
થામાં વાયુના રોગો, આંખ નાક અને
મુખના રોગો, એ બગાસું રોકવાથી થા-
યછે. આનંદથી અથવા હીલગીરીથી આંસુ
ઓને રોકવાથી માથું ભારે થાયછે, ને-
ત્રાના રોગો અને તાંત્ર પીનસ થાયછે.
ઓડનું ઝડાઇ જવું, માથામાં શુગ અર્દિત,
આધાશીશી, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા, એ છીં-
ક રોકવાથી થાયછે. કંઠ અને મુખ ભરાઇ
ગયા જેવાં થાય, વાયુનો ગુડગુડાટ તથા તે
બહુ છૂટે નહિ, અને હેડકી વગેરે વાયુનાં
દરદો પ્રાણીને ઓડકાર રોકવાથી થાયછે.
ચળ, પ્રામહાં, અગ્નિ, વ્યંગ, સોજો, પાંડુરોગ,

જવરો, કોઠ, મોળ, વિસર્પ, એ ઉલટીને રોકવાથી થાયછે. મૂત્રાશયમાં અને ગુદામાં તથા વૃષણમાં સોજે, રોગો, મૂત્રની અટકાયત, પથરી, વગેરે દરદો વીર્યનો વેગ રોકવા થી થાયછે. તંદ્રા, અંગલંગ, અરૂચિ, શ્રમ, અને દષ્ટિની કૃશતા, એ ભૂખને રોકવાથી થાયછે. કંઠમાં સોજે, બેહેરાપણું, અને હૃદયમાં પીડા, એ તરશ રોકવાથી થાયછે. શ્રમ કરીને શ્વાસ રોકવાથી હૃદ્રોગ, મોહ, કે ગુદમ થાયછે. બગાસાં, અંગતું ભાંગવું, તંદ્રા, અને માથામાં ભાર, એ નિદ્રા રોકવાથી થાયછે.

વાયુના ઉદાવત્ત વિષે.

વાયુઃ કોષ્ટાનુગો રુક્ષૈઃ કવાયકદુતિક્તકૈઃ । મોજનૈઃ ક્રુપિતઃ સચ્ચ ઉદાવર્તે કરોતિ ચ ॥ વાતમૂત્રપુરીષાશ્ચુક્રફમેદો વહાનિ વૈ । સ્ત્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિ પુરીષં ચાતિવર્તયેત્ ॥ તતો હૃદાસ્તિશૂલાર્તો હૃદાસારતિપીડિતઃ । વાતમૂત્રપુરીષાણિ કૃચ્છ્રેણ લભતે નરઃ ॥ શ્વાસકાસમતિશ્યાયદાહમોહતૃષાજ્વરાન્ । વમિહિકાશિરોરોગમનઃ શ્રવણાવિભ્રમાન્ ॥ વહૂનન્યાંશ્ચ લભતે વિકારાન્ વાતકોપજાન્ ॥

ઉદાવર્તયતિ વાયુરુર્ધ્વભ્રમેણૈવ વાતાદિવહાનિ સ્ત્રોતાંસિ નિરુગાદિ નતુ વિઢાદિન્ અધોગમયતિ । મનોવિભ્રમઃ રજ્જૌ સર્પજ્ઞાનમ્ । શ્રવણાવિભ્રમઃ અન્યથાશ્રવણમ્ ।

રૂક્ષ, તૂરાં, તીખાં, અને કડવાં ભોજનોથી કોઠામાંનો વાયુ કોપ પામીને એકદમ ઉદાવત્ત કરેછે. વાયુ, મૂત્ર મળ, આંસુ, કફ, અને મેદ વહન કરનારી ના-

ડીઓ રોકાઈ જઈને મળ વગેરેની ઉલટી ગતિ કરેછે. તેથી હૃદય અને ખસ્તિમાં શૂળ થાયછે, મોળ આવેછે, અને અણુગમો થાયછે. તે માણસને વાયુ, યત્ર, અને મળ માંડ માંડ ઊતરેછે. શ્વાસ, ઉધરસ, સળેખમ, દાહ, મોહ, તૃષા, જ્વરો, ઉલટી, હેડકી, માથાનો દુઃખાવો, મન તથા કાનમાં વિભ્રમ, અને બીજાં પણ વાયુના કોપથી થનારા ઘણાં વિકારો થાયછે.

ઉદાવર્તની અસાધ્યતા.

તૃષ્ણાછર્દિપરિક્ષિપ્તં ક્ષીણં શૂલૈરુપદ્રુતમ્ ।
શકૃદ્વમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્સજેત્ ।
પરિક્ષિપ્તં ક્લેશસંયુક્તમ્ ।

તરશ તથા ઉલટીની પીડા થતી હોય, નબળાઈ આવી ગઈ હોય, શૂળ થતું હોય, અને વિષ્ટાની ઉલટી થતી હોય, તો તે ઉદાવર્તવાળાની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

આનાહનુલક્ષણ.

આમં શકૃદ્વા નિચિતં ક્રમેણ ભૂયો વિવદ્દં વિગુણાનિલેન । પ્રવર્તમાનં ન યથાસ્વપ્નેનં વિકારમાનાહમુદાહરાન્તિ ॥

આમં અપકમાહારસારમ્ । શકૃત્ પુરીષં વા ક્રમેણ નિચિતં સચ્ચિતમ્ । ભૂયો વિગુણાનિલેન દુષ્ટવાયુના વિવદ્દં શોષિતં વા યથાસ્વં પૂર્વવદપ્રવર્તમાનમ્ । એનં વિકારમાનાહમાહુઃ ॥

આમ અથવા મળ સંચય થઈ દુષ્ટ વાયુથી બંધાઈ જઈને અથવા સૂકાઈ જઈને બરોબર ગતિ ન કરે તે રોગને આનાહ કહેછે.

આમથી થયેલા આનાહનુલક્ષણ,
તસ્મિન્ ભવત્યામસમુદ્ભવે તુ તૃષ્ણા પ્ર-

નિશ્વાસિરોવિદાહાઃ । આમાશયે શૂલ-
મયો ગુરુત્વં હૃસ્તમ્ભ ઉદ્ધારાવિઘાતનચ્ચ ॥
વિઘાતનમ્ અપ્રવૃત્તિઃ ॥

આમથી આનાહ થાય તો તરશ, સ-
લેખમ, માથામાં દાહ, અને આમાશયમાં
શુળ, ભાર, હૃદયનો સ્તંભ થાય છે, અને
ઓડકાર બંધ થાય છે.

મળબંધથી થતા આનાહનું લક્ષણ.

સ્તમ્ભઃ કટીપૃષ્ઠપુરીષમૂત્રે શૂલોઽથ મૂ-
ર્ચા શક્રુતો વામિશ્ચ । શ્વાસશ્ચ પકાશયજે
भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥

પકાશયજે શક્રુતસશ્ચયજે આનાહે । સ્તમ્ભશદ્ધઃ
કટીપૃષ્ઠયોઃ સ્તબ્ધતાવાચી પુરીષમૂત્રયોરપ્રવૃત્તિ-
વાચી । અલસોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ । આધ્માન-
વાતવિઘાતાદીનિ ।

કમર અને વાંસો ઝલાઈ જાય છે, મળ
મૂત્રમાં શુળ થાય છે, મૂર્ચા તથા વિદ્વાની
ઉલટી થાય છે, શ્વાસ થાય છે, અને અલ-
સકના જેવાં ચિન્હો થાય છે.

ઉદાવર્તની ચિકિત્સા.

અધોવાતનિરોધોત્યે ઉદાવર્તે દિતં મતમ્ ।
સ્નેહપાનં તથા સ્વેદો વર્તિર્વસ્તિર્દિતો મતઃ ॥
વિદ્વિઘાતસમુત્યે તુ વિદ્ભેદ્યજં તથૌષ-
ધમ્ । વર્ચ્યમ્બજાવગાહાશ્ચ સ્વેદો વસ્તિ-
ર્દિતો મતઃ ॥ વર્તિઃ ફલવર્તિઃ ॥

મૂત્રાવરોધજનિતે ક્ષીરવારિષ્ઠાં પિવેત્ ।
દુઃસ્પર્શસ્પરસં વાપિ કષાયં કકુભસ્ય ચ ॥
દુઃસ્પર્શ કઠ્ઠકારી દુરાલભાચ તુલ્યગુણત્વાત્ ।

एवम्वीजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतम् ।
सितामिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षां यष्टीं यथापि वा

॥ सर्वथैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ।
जृम्भाभिघातजे स्नेहं स्वेदं वापि प्रयो-
जयेत् ॥ अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरण-
हरान्विधीन् । नेत्रनीरावरोधोत्थे मुञ्चेद्वा-
पि दृशोर्जलम् ॥ स्वप्यात् सुखेन तस्याग्रे
कथयेच्च कथाः प्रियाः । छिक्काविघातजे
तीक्ष्णघ्राणनस्यार्कदर्शनैः ॥ प्रवर्तयेत् क्षुतं
सक्तं स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।

તીક્ષ્ણં મરિચરાજિકાદિ ॥

ઉદ્ધારસ્યાવરોધે તુ સ્નેહિકં ધૂમમાચરેત્ ।
છર્દિનિગ્રહસજ્જાતે વમનં લઙ્ઘનં હિતમ્ ॥
વિરેચનશ્ચાત્ર મતં તૈલેનાભ્યઞ્જનં તથા ।
વસ્તિશુદ્ધિકરૈઃ સિદ્ધં ચતુર્ગુણજલં પયઃ ॥
આવારિનાશાત્ કથિતં પીતવન્તં પ્રકામતઃ ।
રમયેયુઃ પ્રિયાનાયઃ શુક્રોદાવાર્તિતં નરમ્ ॥
તસ્યાભ્યજ્ઞોઽવગાહશ્ચ મદિરાચરણાયુધાઃ ।
શાલિઃ પયોનિરૂહશ્ચ હિતં મૈથુનમેવ ચ ॥
ક્ષુદ્રિઘાતસમુદ્ધતે સિદ્ધમુષ્ણં તથા લઘુ ।
રુચગલ્પં હિતં મધ્યં પુષ્પં સેવ્યં સુગન્ધિ-
યત્ । તૃષ્ણાવિઘાતસમ્બ્રુતે શીતઃ સર્વો વિ-
ધિર્દિતઃ ॥ કર્પૂરશિશિરં સ્વલ્પં પિવેત્તોય-
શનૈઃ શનૈઃ । શ્રમે શ્વાસે શૃતૌ શસ્તૌ વિ-
શ્રામાસરસૌદનૌ ॥ નિદ્રાવેગવિઘાતોત્યે પિ-
વેત્ ક્ષીરં સિતાયુતમ્ । સંવાહનં સુશય્યાત્ર
હિતઃ સ્વપ્નઃ પ્રિયાઃ કથાઃ ॥

હિહુમાક્ષિકાસિન્ધૂત્યૈઃ પિષ્ટૈર્વર્તિં વિનિર્મિ-
તામ્ । શૃતાભ્યક્તાં ગુદે ન્યસ્યેદુદાવર્તવિ-
નાશિનીમ્ ॥ ફલવર્તિઃ ।

મદનં પિપ્પલી કુષ્ઠં વચગૌરાશ્ચ સર્ષપાઃ ।
ગુડક્ષીરસમાયુક્તં ફલવર્તિરિહોદિતા ॥

મદનફલાદિફલવર્તિ: ॥

સ્વળ્લપંલં ત્રિવૃતાક્ષઃ કૃષ્ણાકર્ષોદ્યોશ્ચૂર્ણ-
મ્ । પ્રાગ્ભોજનસ્ય મધુના વિદાલાદકં
નરો લિહ્યાત્ ॥ એતદ્દાદ પુરીષેદયં
વિઙ્ગેરુદાવર્તે । મધુરં નરપતિયોગ્યં ચૂર્ણં
નારાચક્રં નામ્ના ॥ ઇતિ નારાચચૂર્ણમ્ ।

સઘ્વોષપિપ્પાલીમૂર્તં ત્રિવૃદન્તી ચ ચિત્ર-
કમ્ । તચ્ચૂર્ણં ગુડસંમિશ્રં મક્ષયેત્ પ્રાત-
રુત્થિતઃ ॥ એતદ્ગુડાષ્ટકં નામ્ના વલવર્ણા-
શિવર્દનમ્ । ઉદાવર્તણીહગુલ્પશોથપાણ્ડ્યામ
ચાપહમ્ ॥ ઇતિ ગુડાષ્ટકમ્ ॥

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં વા વર્ષાભૂઃ પચ્ચમૂલ-
કમ્ । કૃતમાલફલં ચાપ્તુ પક્ત્વા તેન
ઘૃતં પચેત્ ॥ તત્પીતં જમયેત્ ક્ષિપ્રમુદાવ-
ર્ત્તમશ્લેષતઃ । પચ્ચમુલકમત્ર વૃહત્ । ઇતિ શુ-
ષ્કમુલકાઘં ઘૃતમ્ ॥

અધોવાયુ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોય તો સ્નેહપાન, શેક, ગુદામાં વાટ, અને
ખસ્તિ હિતકારી છે. વિષ્ટા રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયેલ હોય તો વિષ્ટાને ભેદનાર અન્ન તથા
ઔષધો દેવાં બેઠાં, તથા વાટ, અભ્યંગ,
સ્નાન, સ્વેદ, અને ખસ્તિ હિતકર છે. મૂત્ર
રોકવાથી ઉદાવર્ત થાય તો દુધ, પાણી, અને
વજ્ર પીવી. અથવા ભોરીંગણીનો સ્વરસ
પીવો. કાકડીનાં બીજનું હિમ મીઠું નાંખીને
પીવું. અથવા સાકર, શેરડીનો રસ, દુધ,
દ્રાક્ષ, અથવા જોડીમધ પીવાં. સર્વથા
મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીના વિધિઓ કરવા.
ખગાસાં રોકવાથી ઉદાવર્ત થાય તો સ્નેહ
કે સ્વેદ આપવો, તથા બીજા પણ વાટ
હર ઉપચારો કરવા. આંસુ રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયેલો હોય તો ખુબ રડીને આંસુ કાઢવાં,

સુખેથી સૂઈ જવું, અને તેની પાસે પ્રિયવા-
તો કરવી. છીંક રોકવાથી થાયતો તીક્ષ્ણ
નસ્યો દેવાં તથા સૂર્ય સામું બેવું, વગેરે કરવું.
ને છીંક આવે તેમ કરવું. તથા સ્નેહ અને
સ્વેદ પણ દેવાં. ઓડકાર રોકવાથી થાય
તો સ્નેહનો ધુમાડો લેવો. ઉલટી રોકવાથી
ઉદાવર્ત થાય તો વમન અને લંઘન હિતકર
છે. વિરેચન અને તૈલાત્યંગ પણ હિતકર
છે. ખસ્તિની શુદ્ધિ માટે ચોગણા પાણી
થી સિદ્ધ કરેલું દુધ પાણી બાળી નાંખી
ને પીવું, પછી પ્રિય નારીઓની સાથે
રમણ કરવું, તેથી વીર્ય રોકવાથી થયેલ
ઉદાવર્ત મટે છે. વળી તેણે અભ્યંગ સ્નાન,
મદિરાપાન, કુકડાંનું માંસ, ચોખ્ખા, દુધ,
નિરૂહખસ્તિ, અને મૈથુન પણ કરવાં
બેઠાં. ભૂખ રોકવાથી થાયતો સ્નિગ્ધ,
ગરમ, હલકું, રૂચિકર, અને થોડું ભો-
જન કરવું, તથા સુગંધી પુષ્પોનું સેવન
કરવું. તરશ રોકવાથી થયેલ હોયતો સર્વ શી-
તળ વિધિ હિતકારી છે, અને ભીમસેની કપૂ-
રથી શીતળ કરેલું જળ ધીરે ધીરે પીધા કરવું.
શ્રમથી તથા શ્વાસ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોયતો વિશ્રામ તથા રસોદન લાભકારક છે.
નિદ્રાનો વેગ રોગવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય
તો સાકર નાંખીને દુધ પીવું. સારાં
વાહન, શય્યા, શયન, અને પ્રિય વાતો
હિતકારી છે.

ફલવર્તિ.

રૂક્ષાદિ ભોજનથી કોપ પામેલ વાયુ
ને લીધે ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો હિંગ,
મધ, અને સૈંધવથી ઘીમાં ભીંજવેલી
વાટ ગુદામાં રાખવી. આ ઉપાયને ફલ-
વર્તિ કહે છે.

• મદન ફલદિવર્તિ.

મીઠાળ, પીપર, કઠ, વજ, અને ઘો-
ળા સર્પવને ગોળ અને દુધમાં વાટી વાટ
કરીને ગુદામાં ખોસવી.

નારાય ચૂર્ણ.

ખાંડ તોલા ચાર, નસોતર તોલો એક,
અને પીપર તોલો એક, એ લોળન કરતા
પેહેલાં માણસે મધમાં એક તોલો ચાટવા-
થી કંઠણ દસ્ત તથા ઉદાવર્ત મટેછે. આ
નારાયક નામનું ચૂર્ણ રાજને યોગ્ય છે.

ગુડાષ્ટક.

સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમળ,
નસોતર, નેપાળો અને ચિત્રક એ સર્વનું
ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવીને સવારમાં ખાવું
તેથી બળ, કાંતિ, તથા અગ્નિ વધેછે, અને
ઉદાવર્ત, ખરણ, ગુદમ, સોજ તથા પાંડુરોગ
મટેછે.

શુષ્ક મુલકાધૃત.

લીલા કે સૂકા મૂળા અથવા સાટોડી,
બૃહત્પંચ મૂલ, અને ગરમાળાના ફળને
કવાથ કરી તેમાં ઘી પકાવવું. તે પીવા
થી એકદમ ઉદાવર્ત છેક શમી જાય છે.

અનાહની ચિકિત્સા.

તુલ્યકારણકાર્યત્વાદુદાવર્ત્તહરીં ક્રિયામ્ ।
આનાહેષુ ચ કુર્વીત વિશેષશ્ચાભિધીયતે ॥
ત્રિવૃત્કૃષ્ણાહરીતકયો દિવતુઃપચ્ચમાગિકાઃ ।
ગુદેન તુલ્યા મુટિકા હરત્યાનાહમુલ્લવગમ્ ॥
વર્તિસ્ત્રિકદુકતૈન્નવસર્ષપગૃહધૂમકુપમદન-
ફલૈઃ । મધુનિ ગુદે વા પકૈર્વિહિતા સાઙ્ગ-
પ્રસંખિતા વિઙ્ગૈઃ ॥ વર્તિરિયં દૃષ્ટફલા સ્તનૈઃ

પ્રગિહિતા ગુદે ઘૃતામૃત્તા । આનાહમુદર-
જાર્તૈ શમયતિ જઠરં તથા ગુલ્મમ્ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्तिः । इत्युदावर्तानाहनिदा-
नचिकित्साधिकारः ।

કાર્ય કારણ એક સરખાં હોવાને લીધે
ઉદાવર્તનીજ ક્રિયા આનાહમાં પણ કરવી,
અને વિશેષ છે તે કહેવાય છે:—નસોતર,
પીપર, હરડે, એ દરેક અનુક્રમે બે ચાર,
અને પાંચ ભાગ પ્રમાણે લેઈને તે બધાંના
જેટલા ગોળમાં ગોળી કરવી, તે ઉગ્ર
આનાહને હરેછે.

ત્રકટુકાધાવર્તિ.

સૂંઠ, મરી, પીપર, સૈંધવ, સર્પવ,
ધરનો ધૂમાડો, કઠ, અને મીઠાળ, આને
મધ અથવા ગોળમાં પકાવીને તેની અ-
ગુદા જેવી વાટ કરી ઘી ચોપડીને ધીરે
ધીરે તેને ગુદામાં ખોસી રાખવી. તેથી
આનાહ, ઉદરની પીડા, જઠર રોગ, તથા
ગુદમ શમેછે. આનું ફળ વિદ્વાન લોકોએ
પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે.

॥ इति उदावर्त तथा आनाह्नो

अधिकार समाप्त ॥

ગુહમનો અધિકાર.

કારણ તથા લક્ષણો.

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ।
दुष्टाः स्वकारणैः । मिथ्याहारोप्यशनादिः ।
मिथ्याविहारो बलवद्विप्रहादिः । पञ्चधेति वात-

પિત્તક્રમશઃપ્રાતરક્તમાઃ એવ પચ્ચન્દ્રકાસ્તુ
પ્રકૃતિભવેત્તવાત્ પૃથક્ ન ગમ્યતે । અર્શોવત્ ।
ખોષ્ઠાન્તઃ હૃદયાદ્વસ્તિપર્યન્તં કોષ્ઠસ્તસ્ય મધ્યે
કુત્રાપિ ગ્રન્થિરુપિગમ્ ગુટિકાકારમ્ ।

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિચો-
ચ્છિન્નૈઃ । પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં રક્તજશ્વો-
પજાયતે ॥

આર્તવાદપિ ગુરુઃ સ્યાત્ સ તુ સ્ત્રીણાં
મજાયતે । અન્યસ્ત્વસ્ટુગ્મવઃ પુંસાં તથા
સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે ॥

તસ્ય પચ્ચવિધં સ્થાનં પાર્શ્વેહૃન્નાભિવસ્તયઃ ।

હૃન્નાભ્યોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સચ્ચારી યદિ વા-
ઽચલઃ વૃત્તશ્ચોપચયવાન્ સ ગુલ્મ ઇતિ
કીર્તિતઃ ॥

નાભિશઢેન* બસ્તિર્બોધ્યઃ સામીપ્યાદેવ યથા
ગઙ્ગાયાં ઘોષ ઇતિ બસ્તેરપિ ગુલ્માશ્રયત્વેનોક્ત્વા-
ત્ ॥ અન્યે હૃદ્યસ્યોરેયં પાઠાન્તરં પઠન્તિ । અન્યે
તુ વસ્તૌ વિદ્રધિઃ સ્યાત્ ન ગુલ્મ ઇતિ તન્ન ।
બસ્તેરપિ ગુલ્માશ્રયત્વેનોક્ત્વાત્ । તથા ચ ચરકે ॥

‘પચ્ચસ્થાનાનિ ગુલ્મસ્ય પાર્શ્વેહૃન્નાભિવસ્તયઃ ।’

ઇતિ ॥ સચ્ચારી ચલનશીલઃ અચલઃ સ્થિરઃ વૃ-
ત્તો વર્તુલો ચોપચયવાનિતિ કદાચિચ્છીયતે વૃ-
દ્ધિ ગચ્છતિ કદાચિદપચીયતે હીનો ભવતિ ।

એતલ્લક્ષણં સામાન્યોક્તમપિ વાતિકે વ્યવતિષ્ઠત
ઇતિ જૈઞઙટઃ ॥ ગગદાસસ્તુ સામાન્યમેવાહ સર્વ-
ગુલ્માનાં વાતમૂલત્વાત્ ।

મિથ્યા આહાર અને વિહારથી હૃદય
થયેલા વાતાદિ દોષો કોઠાની અંદર ગાંઠ
રૂપી પાંચ પ્રકારના ગુલ્મો ઉત્પન્ન કરેછે.

તે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષો
અને રૂધિરથી થયેલા એમ પાંચ પ્રકારના
થાયછે. જો બખ્તે દોષથી થયેલા ગુલ્મો
ગણીએ તો સંખ્યા વધારે થાયછે; પરંતુ
તે પોતાના નિદાનરૂપ વાતપિત્તાદિકથી
યુક્ત હોયછે, માટે અર્શનાં પેટે તેઓને
બુદ્ધ ગણ્યા નથી.

આર્તવથી પણ ગુલ્મ થાયછે.

આર્તવ(રજ)થી પણ ગુલ્મ થાય છે, પણ તે
સ્ત્રીને થાય છે. પુરુષ તથા સ્ત્રીને બીજી રીતે
રક્તથી પણ તે થાય છે. જે પડખાં, હૃદય,
દય, નાભિ, અને મૂત્રાશય, એ તેનાં પાં-
ચ સ્થાનો છે.

ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણો.

હૃદય અને નાભિમાં* ચલિત અથવા
તો અચલિત એવી ગાંઠ થાયછે, તે ગો-
ળ હોયછે તથા ઘડીકમાં ન્હાની મ્હોટી
થનારી હોયછે. ઉપર કહેલું લક્ષણ સામા-
ન્ય રીતે કહેલું છે. પણ તે લક્ષણ વાયુથી
થતા ગુલ્મમાંજ મળતું આવેછે એમ જો-
જજટનું કહેલું છે. પણ ગણુદાસનું કહેલું
એમ છે કે એ લક્ષણો સઘળા ગુલ્મોને
માટે સાધારણ છે, કારણ સર્વ ગુલ્મનું
મૂળ વાયુજ છે.

* ટીકાકાર કહેછે કે—અત્ર નાભિ શબ્દથી
મૂત્રાશય સમજવું. કેટલાક પૈથો હૃદય તથા
મૂત્રાશયની મધ્યના ભાગને કહેછે. કેટલાક કહેછે કે
મૂત્રાશયમાં વિદ્રધિ થાય છે, પણ ગુલ્મ થાય નહિ,
પણ એ વાત ખરી નથી, કેમકે ચરકે કહેલાં
ગુલ્મરૂપ તો હૃદય, પડખાં, નાભિ અને મૂત્રાશય છે.

ગુદ્મનું પૂર્વરૂપ.

રક્તરવાહુલ્ય પુરીષબન્ધ તૃપ્ત્યક્ષમત્વાન્ન
વિકૂજનનિ ॥ આટોપમાધ્માનક્ષપક્તિશૂલ-
માસજગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિહ્નમ્ ॥ અરુચિ
કૃચ્છ્રવિષ્મૂત્રવાતત્વં ચાન્નકૂજનમ્ । આ-
નાહં ચોર્ધ્વવાતશ્ચ સર્વગુલ્મેષુ લક્ષયેત્ ॥

આડકાર બહુ થાય છે, દસ્ત બંધ
થાય છે, અમૂખ તથા બેચેની થાય છે,
આંતરડાંમાં ગુડગુડાટ તથા પેટ ચઢે છે,
આક્રોશ તથા પંક્તિશળ થાય છે. આ સર્વ
ગુદ્મ થવાનાં ચિન્હો છે. અરૂચિ, મૂત્ર
કૃચ્છ્ર, મગ તથા વાયુ બંધ, આંતરડાંમાં
ગુડગુડાટ, આનાહ, ઉર્ધ્વવાત, એ સર્વ
ગુદ્મનાં ચિન્હો છે.

વાયુના ગુદ્મનું નિદાન

રુક્ષાન્નપાનં વિષમાતિમાત્રં વિચેષ્ટનં વેગ-
વિનિગ્રહશ્ચ । શોકાભિઘાતોઽતિમલક્ષયશ્ચ
નિરન્નતા ચાનિલગુલ્મહેતુઃ ॥

વિચેષ્ટનં વિરુદ્ધા ચેષ્ટા બલવદ્વિપ્રહાદિ । શોકા-
ભિઘાતઃ શોકેન મનોવિષ્ટાનસ્ય હૃદયસ્યાભિ-
ઘાતઃ । અતિમલક્ષયઃ ત્રિરેકાદિના । નિરન્નતા
ઉપવાસઃ ॥

રૂક્ષ, વિષમ, તથા વધુપડતાં અન્નપા-
નોથી, વેગોને રોકવાથી, અયોગ્ય ચે-
ષ્ટાઓથી, શોક તથા અભિઘાતથી, અને
મળના અત્યંત ક્ષય અને ભુખથી વાત-
ગુદ્મ થાય છે.

વાયુના ગુદ્મનું લક્ષણ.

યઃ સ્થાનસંસ્થાનરુજાં વિકલ્પં વિદ્વા-
તસજ્ઞં ગલવક્રશોષમ્ । શ્વાવાહુણત્વં શિ-

શિરઞ્જ્વરં ચ હૃત્કુક્ષિપાર્શ્વાક્ષિરોરુજશ્ચ ॥
કરોતિ જીર્ણેઽત્યધિકં પ્રકોપં મૃતૃત્વં
સમુપૈતિ યશ્ચ । વાતાત્ સગુલ્મો ન ચ તત્ર
રુક્ષઃ કષાયતિક્તં કદુનોપસેવેત્ ॥

શ્વાવાહુણત્વં શરીરસ્ય । શિશિરઞ્જ્વરમ્ શીતજ્વ-
રમ્ । જીર્ણે આહારે પ્રકુપ્યતિ મુક્તે ચ શાન્તિ
ગચ્છતિ સ વાતિકો ગુલ્મઃ । રુક્ષઃ આહારઃ
॥ કષાયતિક્તકદુરસાઃ । તત્ર તસ્મિન્ વાતગુ-
લ્મે નોપસેવેત્ ન સુખયતિ ॥

બુદાં બુદાં સ્થાનોમાં દરદ થાય છે,
વિષ્ટા તથા અધોવાયુ અટકે છે, ગળું અને
મુખ શોષાય છે, શરીર કાળું રાતું થાય
છે, શીતજ્વર આવે છે; અને હૃદય, ઉદર,
પડખાં, અંગો, અને માથામાં પીડા થાય
છે, અન્ન પર્યાપ્ત પછી દરદ વધે છે, અને
જમ્યાથી જરા શાંત થાય છે. આ વાત-
ગુદ્મમાં રૂક્ષ, કષાય, કડવું, અને તીષ્ણ
ખાવું નહિ.

પિત્તના ગુદ્મનું નિદાન.

કદ્વમ્લતૌક્ષ્ણોઽવિદાહિરુક્ષક્રોધાઽતિમ-
દ્યાર્કહુતાશસેવા ॥ આમોઽભિઘાતો રુધિ-
રશ્ચ દુષ્ટં પૈત્તસ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તમુક્તમ્ ।

વિદાહિ વંશકરીરાદિ । અતિશબ્દો મચાદિ
યોગ્યઃ । આમોઽત્ર વિદગ્વાજીર્ણમ્ । અભિઘાતો
લગુડાદિના ॥

તીખાં, ખાટાં, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિદાહી,
રૂક્ષ, અતિ ક્રોધ, મદાર્ક, અગ્નિનું સેવન.
નિદગ્ધઅભુજ્જી * અભિઘાત, રક્તદોષ, એ
પિત્તગુદ્મનાં કારણ છે.

પિત્તના ગુદ્મનું લક્ષણ.

જ્વરઃ પિપાસા સદનાઙ્ગરાગઃ ગૂઢં મહ-

* અન્ન વસ્તુ કોતેશના પ્રકરણમાં કહ્યું છે તે જોવું.

જીર્યતિ ભોજને ચ । સ્વેદો વિદાહો વ્રણ-
વચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥
અક્ષરાગઃ દેહસ્ય લૌહિયમ્ । જીર્યતિ ભોજને
ચ વિદાહો વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ ॥

જ્વર, તરશ, ગ્દાનિ, શરીરનુ રાતું થવું,
પાચન થતાં શુભ થાય, સ્વેદ, બિઠાહ,
પ્રભુની પેઠે સ્પર્શ સહન ન થાય એવો
ગુદ્મ, એ પિત્તગુદ્મનાં લક્ષણો છે.

કફ તથા ત્રણે દોષના ગુદ્મનું નિદાન.

શીત ગુરુ સ્તિગ્ધમચેષ્ટનઞ્ચ સંપૂર્ણ પ્ર-
સ્વપનં દિવા ચ । ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફસમ્ભ-
વસ્ય સર્વેસ્તુ દિષ્ટો નિચયાત્મકસ્ય ॥

સમ્પૂર્ણ ઉદરપૂર્ણમ્ । નિચયાત્મકસ્ય સાન્નિ-
પાતિકસ્ય । સર્વો હેતુઃ વાતપિત્તકફાનાં હેતુઃ ॥

શીતળ, ભારે, અને સ્નિગ્ધ અન્નો;
બેઠાબુપણું, દિવસે સુવું, એ કફગુદ્મ કરે
છે, સર્વ દોષોનાં લેળાં ચિન્હ ત્રિદોષ
ગુદ્મનું કારણ થાય છે.

કફના ગુદ્મનું લક્ષણ.

સ્તૈમિત્યશીતજ્વરગાત્રસાદહુલ્લાસકાસારુ
ચિગૌરવાણિ । કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ
તાનિ ભવન્તિ ગુલ્મે કફકોપજાતે ॥

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ વેદનાલ્પતા વહ્નિમાન્યાદીનિ ।
સાન્નિપાતિકે સર્વો હેતુરુપલક્ષણમ્ ।

શરીરમાં બીનાશ, શીતજ્વર, ગાત્રોમાં
ગ્દાનિ, મોળ, ઉધરસ, અરૂચિ, ભારેપણું,
અને અદ્યપચેદના તથા અગ્નિમાંથી વગેરે
કફનાં ચિન્હો કફ ગુદ્મમાં થાય છે.

દ્વંદ્વજ ગુદ્મ વિષે.

વ્યામિશ્રલિઙ્ગાનવરાંસ્તુ ગુલ્માંસ્ત્રીનાદિશે-
દૌષધકલ્પનાર્થમ્ ।

બે બે દોષનાં ચિન્હો લેળાં હોય તો
દ્વંદ્વજ ગુદ્મો થાય છે, તે ત્રણ જાતના થાય
છે તેની તે તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

ત્રણે દોષના ગુદ્મનું લક્ષણ.

મહારુજં દાહપરીતમશ્મવત્ ઘનોઞ્જતં શી-
ઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ ॥ મનઃ શરીરાગ્નિવ-
લાપહારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિ-
શેત્ ।

અત્યંત પીડા, બળતરા, પથરા જેવો
જાડો અને જાંચો ગુદ્મ થાય છે, મન,
શરીર, અગ્નિ, અને બળ હરાઈ જાય છે.
આ ત્રિદોષજ ગુદ્મ અસાધ્ય ગણાય છે.
આત્તવ ગુદ્મનું નિદાન તથા લક્ષણો.

ધાતુરુપરક્તજસ્યાપિ વિપ્રકૃષ્ટનિદાનાનિ લક્ષ-
ણાનિ ચ પૈત્તિકસ્યેવ બોદ્યવાનિ । પરમત્રાભિ-
ઘાતાદિહેતુર્વિશેષતઃ ।

નવપ્રસૂતાઽહિતભોજના યા યા ચામગર્ભે
વિસૃજેત્ ઋતૌ વા । વાયુર્હિ તસ્યાઃ પરિ-
ગ્ધ રક્તં કરોતિ ગુલ્મં સરુજં સદાહમ્ ॥
પેત્તસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગં વિશેષણંચાપ્ય-
પરં નિબોધ । યઃ સ્પન્દતે પિષ્ઠિત એવ
નાઙ્ગૈશ્ચિરાત્ સ શલઃ સમગર્ભલિઙ્ગઃ ॥ સ-
રૌધિરઃ સ્ત્રીભવ એવ ગુલ્મો માસે વ્યતીતે
દશમે ચિકિત્સ્યઃ ।

નવપ્રસૂતા પ્રકૃતાગ્નિબલ્વર્ણમાંસહીના । અહિત-
ભોજના । યા ચામગર્ભે વિસૃજેત્ નવમમાસાદર્વા-
ક્ પ્રસૂયતે સામ્યહિતભોજના । ઋતૌ વા આર્ત-
વપ્રવૃત્તિકાલેઽહિતભોજના અપધ્યાચરણાત્ વા
વાયુઃ રક્તં પરિગૃહ્ય ગુટિકાકારં ગર્ભાશય ગુલ્મં
કરોતિ । ભોજનપદં વિહારસ્યાપ્યુપલક્ષણમ્ ।

યતશ્ચાહ ચરકઃ । ઋતાવનાહારતયા મ-
યેન વિરુક્ષણંવેગવિનિગ્રહૈશ્ચ । સંસ્તમ્બનો-
લેશ્વનયોનિદોષેર્ગુલ્મઃ સ્ત્રિયા રક્તમ્બોઽ-
મ્યુપૈતિ ॥

ચિરાત્ સ્પન્દતે ચલતિ નાઙ્ગૈઃ ન હસ્તપાદાદૈઃ
। સમગર્ભલિઙ્ગઃ । અત્ર સમશબ્દઃ સર્વશબ્દાર્થઃ
તૈન સમાનિ સર્વાણિ ગર્ભલિઙ્ગાનિ આર્તવપ્રવૃત્તિ-
કાલે આર્તવાદર્શનમુલ્ખપીતતાસ્તનમુલ્ખકૃષ્ણતાદો-
હદાદાનિ યત્ર સઃ । એતે ચ વ્યાધિપ્રભાવાત્ ।
યથા યક્ષ્મિણે રિરંસા । સરૌધિર આર્તવરૂપરક્ત-
જઃ સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે ઇતિ । ગર્ભસમાનાર્લેઙ્ગત્વે
વિશેષજ્ઞાનાર્થમાહ । માસે વ્યતીતે દશમે ચિકિ-
ત્સ્યઃ નવમદશમમાસયોઃ પ્રસવકાલત્વાદિત્યેકે ।
તત્ત્વ ॥ યઃ સ્પન્દતે પિણ્ડિત એવ નાઙ્ગૈરિત્યાદિનૈવ
સંશયસ્ય નિરાકૃતત્વાત્ ॥ ગર્ભઃ પ્રત્યઢૈઃ નિર-
ન્તરં નિઃશૂલં સ્પન્દતે ગુલ્મ ઐતદ્વિપરીત ઇતિ ।
કિઞ્ચ નવમે દશમે પ્રસૂયત ઇત્યુત્સર્ગો ન તુ નિ-
યમઃ । તદધિકકાલેઽપિ પ્રસવદર્શનાદાગમાચ્ચ ।
યત આહ ચરકઃ । ‘ તં સ્ત્રી પ્રસૂતે સુચિરેણ ગ-
ર્ભે પુઢં યદા વર્ષગૈરપિ સ્યાત્ ’ । તસ્માન્માસે-
વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્ય ઇતિ ન સંશય વ્યવ-
ચ્છેદાર્થ કિન્તુ તદા સુલેન ચિકિત્સાર્થ । યત
ઉક્તમ્ ।

રક્તગુલ્મે પુરાણત્વં સુલ્લસાધવસ્ય લ-
ક્ષણમ્ ।

પુરાણતા ચાસ્ય દશમાસાતિક્રમેણૈવ ભવતિ ।
ઝેઝજટેનાપ્યુક્તમ્ । દશમાસોપરિપિણ્ડિતે ગુલ્મે
સ્રેહાદિનોપસ્કૃતદેહાયા ન ગર્ભાશયશક્તિમાદવાતિ
રક્તમેદનમિતિ ।

તુરત જલ્પુ' હોય એવી સ્ત્રી અથો-
ગ્ય આહાર વિહાર કરે તો, અથવા તો
કસૂવાવડ થયા પછી અથોગ્ય આહાર
વિહાર કરે તો, તેના રક્તને વાયુ પકડી
લેઇને ગર્ભાશયમાં પીડાકારક અને બળ-
તરાવાળો ગોળી જેવો ગુદ્મ કરે છે. તેનાં
ચિન્હ પિત્ત ગુદ્મ જેવાંજ હોય છે. ચ-
રક કહે છે કે—“ ઋતુકાળમાં ઉપવાસ
કરવાથી, ભયથી, રૂક્ષ પદાર્થોથી, મૂત્ર
વગેરે વેગોને રોકવાથી, સ્તંભનથી, યોનિ
છોલાવાથી, અને ખીબ યોનિના દોષોથી
સ્ત્રીઓને રૂધિરથી થનારો ગુદ્મ થાય
છે. ”

આ ગુદ્મ રોગમાં ખીબુ' એ વિશેષ છે
કે—ગર્ભ રહ્યાનાં ચિન્હો (રજ પડતી વ-
ખતે રજતુ' ન દેખવું; મોઢાની પીળાશ
સ્તનની ડીંટડીઓ કાળી, ખાવા પીવામાં
ભાવ અભાવ ઇત્યાદિ) વ્યાધિના પ્રભાવને
લીધે જે ગુદ્મનાં જોવામાં આવે (જેમ
કે ક્ષય રોગીને સ્ત્રીની સાથે સંલોગ ક-
રવાની ઇચ્છા રોગના પ્રભાવથી થાય છે
તેમ આ પ્રકારના ગુદ્મવાળી સ્ત્રીને ગર્ભ
રહ્યાનાં ચિન્હો રોગના પ્રભાવથી થાય
છે), વળી જેમાં ગર્ભના હાથ પગ વગેરે
અંગતુ' ફરકવું નહીં થતાં કેવળ પિંડા-
કારતુ'જ ફરકવું થતું જણાય છે, તથા
જેમાં શૂળ નીકળે છે તેને રજરૂપ રૂધિ-
રથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુદ્મ સમજવો. આ
ગુદ્મની ચિકિત્સા સ્ત્રીને દશમે મહિનો
થયા પછી કરવી. દશમે મહિનો વીત્યા
પછી ચિકિત્સા કરવાનું કારણ ગર્ભનો
સંશય ટાળી નાંખવા વાસ્તે નથી, પણ
દશમે મહિને સુગમતાથી ચિકિત્સા થઇ

શકે છે, માટે એમ કહું છે. રક્ત સંબંધી ગુલ્મ જૂનો હોય તો તેને ગુપ્તસાધ્ય બાણુવો.

અસાધ્ય ગુલ્મનું લક્ષણ.

મહારુજં દાહપરીતમશ્વવદ્ધનોન્નતં શી-
ઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ । મનઃશરીરાગ્નિવલા-
પહારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિશેત્ ॥

દાહપરીતં દાહેન વ્યાતસકલદેહમ્ । શીઘ્રવિદા-
હિ શીઘ્રવિદગ્ધાઝીર્ણકરમ્ ॥ દારુણં મારકમ્ ।
મનોપહારિણં મનોવૈકલ્યકારકમ્ । શરીરાગ્નિવલા-
પહારિણં શરીરસ્ય કાર્શ્વકરમ્ ॥

સશ્ચિતઃ ક્રમશો ગુલ્મો મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ
। કૃતશૂલઃ શિરાનદ્ધો યદા કૂર્મ ડ્વોન્નતઃ
॥ દૌર્બલ્યારુચિહૃલાસકાસચ્છર્ધરતિજ્વરૈઃ
। તૃષ્ણાતન્દ્રાપ્રતિશ્યાયૈર્થુજ્યતે ન સ સિ-
ધ્યતિ ॥

મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ વ્યાપકતયા મૃદાત્ સ્થલં મૃ-
હ્ણતિ । ગુચ્યતે યુક્તો ભવતિ ॥

ગૃહીત્વા સ જ્વરદ્વાસં હર્ષયતીસારપી-
ડિતમ્ । હન્નાભિહસ્તપાદેષુ શોથઃ કર્ષતિ
ગુલ્મિનમ્ ॥ કર્ષતિ મારણાય કર્ષતિ ॥

શ્વાસઃ શૂલં પિપાસાન્નવિદ્વેષો ગ્રન્થિમૂઢ-
તા । જાયતે દુર્બલત્વઞ્ચ ગુલ્મિનો મરણાય
વૈ ॥ પ્રથિમૂઢતા ગ્રન્થિરૂપસ્ય ગુલ્મસ્યકસ્માદ્વિ-
લયનમ્ ॥

બહુ પીડા કરનાર, દાહ કરનાર, પ-
થ્થર જેવો ઘાટો અને મોટો શીઘ્રવિદા-
હી, દારૂણ, મન તથા શરીર અને અગ્નિ-
નાં બળોને હરી લેનાર, અને ત્રણે દો-
ષોથી શ્વેલો ગુલ્મ અસાધ્ય હોય છે.

ક્રમસર એકઠો થઇને મોટા ભાગમાં ફે-
લાયલો, શુભ કરનાર, શિરાઓથી બંધા-
ઇને કાચબા જેવો ઉચો થયો હોય, દુ-
ર્બળ કરી નાંખીને મોળ તથા અરૂચિ,
ઉલટી, મોળ, જ્વર, શ્વાસ, ઉલટી,
અણુગમો, જ્વર, તૃષ્ણા, ઘેન, તથા સળે-
ખમ કરનાર ગુલ્મ પણ અસાધ્ય છે, એમ
બાણુવું. જ્વર, શ્વાસ, ઉલટી, અતિસાર,
એથી પીડાયલાને પકડીને ગુલ્મ તેનાં
હૃદય, નાભિ, હાથ, અને પગોમાં સોજ
કરીને મારવા માટે ખેંચે છે. શ્વાસ, શુભ
તૃષ્ણા, અત્તનો દ્રેષ, ગુલ્મનું અદૃશ્ય થવું
અને દુર્બળતા, આ ચિન્હો મરણનાં બા-
ણુવાં.

ગુલ્મની ચિકિત્સા.

વાતારિતૈલેન પયોયુતેન પથ્યાસમેતેન
વિરેચનં હિ । સંસ્વેદનં સ્ત્રિગ્ધમતિપ્રગસ્તં
પ્રમજ્જનક્રોધકૃતે ચ ગુલ્મે ॥ સ્વર્જિકા
કુષ્ઠસહિતઃ ક્ષારઃ કેતકસમ્ભવઃ । પીતસ્તૈ
લેન શમેયદ્ ગુલ્મં પવનસમ્ભવમ્ ॥ તિત્તિ-
રાંશ્ચ મયૂરાંશ્ચ કુકુઠાન્ ક્રૌંશ્ચવર્તકાન્ ।
સર્પિઃ શાલીં પ્રસન્નાઞ્ચ વાતગુલ્મે પ્રયોજ-
યેત્ ॥ પિત્તગુલ્મે ત્રિવૃત્તૃર્ણ પાતવ્યં ત્રિફ-
લામ્બુના । વિરેકાય સિતાયુક્તં કમ્પિલ્લં
વા સમાશ્લિકમ્ ॥

ત્રિફલમ્બુના ત્રિફલાકાથેન । કમ્પિલ્લક કપિ-
ટા ઇતિ લોકે ॥

અમયાં દ્રાક્ષયા સ્વાદેત્ પિત્તગુલ્મે ગુલ્મેન
વા । યોગેશ્ચ વાતગમોક્તૈઃ શ્લેષ્મગુલ્મમુપા-
ચરેત્ ॥ અપરૈશ્ચ વલાસઘ્નૈર્યુક્તિયુક્તૈઃ શર્મ
નયેત્ ॥ દિગ્ગુગ્રન્થિફયાન્યજીરકવચાચવ્યા

મિપાઠા શટી વૃક્ષામ્લં લવણત્રયં ત્રિકદુકં
ક્ષારદ્વયં દાહિમમ્ । પથ્યાયૌષ્કરવેતસામ્લ
હપુષાજાજ્યસ્તદેભિઃ કૃતં ચુર્નં ભાવિતમેત
દાર્દ્રકરસૈઃ સ્યાદ્દીજપૂરદ્રવૈઃ ॥ ગુલ્માધ્મા-
નગુદાશ્ચૂરણપ્રહણિકોદાવર્તસંજ્ઞં ગદમૂપત્યા
ધ્માનગરોદરાશ્મરિપુતાં સ્તૂનીદ્વિયારોચકાન્
॥ ઉરુસ્તમ્ભમતિશ્રમં ચ મનસો વાધિર્યમ-
ષ્ટીલિકાં પ્રત્યષ્ટીલિકયા સહાપહરતે દ્રાક્ષ-
પીતમુષ્ણામ્બુના ॥ હૃત્કુક્ષિવજ્જ્વળકટીજઠ-
રાન્તરેષુ વસ્તિસ્તનાંસફલકેષુ ચ પાશ્ચર્યો-
શ્ચ । શૂલાનિ નાશયતિ વાતવલાસજાનિ
હિંવાદ્યમાદ્યભિદમાશ્વિનસંહિતોક્તમ્ ॥

इति हिंवाद्यं चूर्णम् ॥

ધીમાનુપચરેદ્ ગુલ્મં પ્રત્યેકં ચ ત્રિદોષ-
જમ્ । સન્નિપાતોત્થિતે ગુલ્મે ત્રિદોષગ્નો
વિધિર્હિતઃ ॥ શરપુલ્કસ્ય લવણં પથ્યાચૂર્ન-
સમં દ્વયમ્ । શાળપ્રમાણમશ્રીયાચ્ચૂર્નં ગુ-
લ્મગદાપદમ્ ॥ સ્વર્જિકાશાળમાના સ્યા-
ત્તાવદેવ ગુદં ભવેત્ । ઉભયોર્વટિકાં સ્વાદેત્
ગુલ્મામયવિનાશિનીમ્ ॥ પલાશવજ્રિશિખ-
રીચિશ્ચાર્કતિલનાલજાઃ । યવજઃ સ્વર્જિ-
કા ચેતિ ક્ષારા અઘ્નૌ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ એતે
ગુલ્મહરાઃ ક્ષારા અર્જીર્ણસ્ય ચ પાચકાઃ ।

ક્ષારાષ્ટકમ્ ॥

સામુદ્રં સૈન્ધવં કાચં યવક્ષારઃ સુવર્ચલ-
મ્ ॥ ટક્કણં સ્વર્જિકા ક્ષારસ્તુલ્યં ચૂર્ણ-
પ્રકલ્પયેત્ । વજ્રક્ષીરૈરવિક્ષીરૈરાતપે ભાવ-
યેત્ક્રયમ્ વેષ્ટયેદર્કપત્રેણ રુદ્ધાભાળે પુનઃ

પચેત્ । તત્ ક્ષારં ચૂર્ણયેત્પશ્ચાત્ ક્રયુષણં
ત્રિકલા તથા ॥ યવાનો જીરકો વહેશૂર્ણ-
મેષાં ચ કારયેત્ । સર્વચૂર્ણસમં ક્ષારં
સર્વમેકત્ર કારયેત્ ॥ તદ્ચૂર્ણં ટક્કયુગલં
સલિલેન પ્રયોજયેત્ । ગુલ્મે શૂલે તથા
જીર્ણે શોથે સર્વોદરેષુ ચ ॥ મન્દે વહાવુદા-
વર્તે પ્રીહિ ચાપિ પરં હિતમ્ । વાતેઽધિકે
જલૈઃ કોષ્ઠૈર્હિતં પિત્તેઽધિકે ઘૃતૈઃ ॥ ગો-
મૂત્રેણ કફાધિક્યે કાઙ્ગિકેન ત્રિદોષજે ॥
વજ્રક્ષાર ઇતિ રુચ્યાતઃ પ્રોક્તઃ પૂર્વ સ્વયમ્બુ-
વા ॥ સેવિતો હરતે જીર્ણં તથા જીર્ણમ-
વાન્ગદાન્ । ઇતિ વજ્રક્ષારઃ ॥

સુવર્ચિકા ટક્કમિતા તત્સમાનાર્દ્રિકાપિ
ચ । ઉભે ઘુઝીત યુગપદુલ્મામયનિવૃત્તયે ॥

સુવર્ચિકા સેરા ઇતિ લોકે ॥

ગુલ્મી કુમારિકા માંસં કર્ષાર્થં ગોઘૃતા-
ન્વિતમ્ । ગિલેદ્વ્યોષા મયાસિંધુસુક્ષ્મચૂર્ણા-
વધૂલિતમ્ । શુક્તિચૂર્ણસ્ય ગુટિકાં ટક્કમાત્રાં
સુવેષ્ટયેત્ । ગુડેન શાળમાનેન તાં લિહેદ્ગુલ્મ-
રોગવાન્ ॥

વાયુના ગુદમમાં દૂધ અને હરડે સ-
હિત એરંડીયા તેલનું લવચન, તથા
અગ્ધ પદાર્થોનું સ્વેદન કરવું, એ બહુ
સારું છે.

સાજીખાર, કઠ, અને કેવડાની રાજ
તેલમાં મેળવીને પીવાથી વાતગુદમ શાંત
થઈ જાય છે.

તેતર, મોર, કુકરો, કુંઝ, અને વૈ-
યાનાં માંસો; તથા ધી, રાતા ચોખા,
અને મદિરાની આછ, એ સર્વ વાતગુદમ-
માં આપવાં.

પિત્તગુદ્મમાં વિરેચન માટે ત્રિકુળાના ક્વાથમાં નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું, અથવા મધમાં કપીલો ખાવો.

પિત્તગુદ્મમાં દ્રાક્ષ અથવા ગોળ સાથે હરડે ખાવી તે બહુ સારી છે.

કફગુદ્મમાં વાતગુદ્મ વાળાજ ઉપાયો કરવા, તથા બીજાં પણ યુક્તિથી બનાવેલા ઉપાયો કરવા.

હિંગ્વાદ ચુર્ણ.

હિંગ, ધાણા, પીપરીમૂળ, વજ, ચવક, ચિત્રક, જીરું, કાળીપાક, કચુરો, કોકમ, સૈંધવ, સંચળ, બિડલુણુ, સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, સાલુખાર, દાડમ, હરડે, પુંડરમૂળ, અમ્લવેતસ, હળુપા, અને ઘોળું જીરું, આ સર્વના ચુર્ણને આદાના તથા બીજેરાના રસોની ભાવનાઓ દેવી, આ ચુર્ણથી ગુદ્મ, આફરો, અર્શો, ખરડો, ઉદાવર્ત, પ્રત્યાધ્માન, ગરોદર, પથરી, તુની, તથા પ્રતિતુની મટી જાય છે. તે રૂચિ ઉપજાવે છે તથા ઉરસ્તંભ, મતિ તથા મનનો જ્વમ. બેહેરાપણું, અષ્ઠીલિકા, અને પ્રત્યષ્ઠીલિકાને પણ ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી મટાડે છે. હૃદય, કુખ, વંક્ષણ, કમર, અને જઠર તથા આંતરડાંઓમાં, બસ્તિ, સ્તન, ખલા, અને પડખાંઓમાં વાયુ તથા કફથી નીકળતાં શ્વેતોમો પણ આ અધિનીકુમારોએ કહેલા હિંગ્વાદ નામના ચુર્ણથી નાશ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક દોષથી થયેલા કથા ત્રિદોષથી થયેલા ગુદ્મોની ચિકિત્સા બુદ્ધિમાનોએ તે તે પ્રમાણે કરવી. સાંનિપાતિક ગુદ્મની ચિકિત્સા ત્રિદોષહર ક-

રવી. શરપુખાનો ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ સમભાગે લેધને પા (૦) તોલા જેટલું ખાવાથી ગુદ્મ મટે છે.

સાલુખાર તથા ગોળ સમભાગે લેધ તેની ગોળી કરીને ખાવાથી ગુદ્મનો નાશ થઈ જાય છે.

ક્ષારાષ્ટક.

ખાખરો, થોર, અઘેડો, આંબલી, આકડો, તલ, જવખાર, અને સાલુખાર, એ આઠ ક્ષારો કહેવાય છે. આ ક્ષારો ગુદ્મ તથા અજીર્ણને હરનારા તથા પાચન કરનારા છે.

વજ્રક્ષાર.

સાદું મીઠું, સૈંધવ, બિડલુણુ, જવખાર, સંચળ, ટંકણુખાર, સાલુખાર, એમનું સમભાગ ચૂર્ણ કરવું. તેને ત્રણ ત્રણ દિવસ સૂધી આકડા તથા થોરના છીરોની ભાવનાઓ દેવી. પછી તેને આકડાના પાનમાં વીંટીને હાંદીમાં બંધ કરીને પકાવવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેડાં, આમળાં, અજમો, જીરું, ચિત્રક, એમનું ચૂર્ણ ક્ષારોના ચૂર્ણ જેટલું જ લધને મેળવી દેવું. આ ચૂર્ણ અરધો તોલો લઈ પાણી સાથે ખાવું. ગુદ્મ, શળ, અજીર્ણ, સોજા, સર્વ ઉદર રોગો, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત, અને બરલમાં આ ચૂર્ણ બહુ ફાયદો કરે છે. વાયુ વાળાએ બિના પાણીમાં, પિત્તવાળાએ ધીમાં, કફવાળાએ ગોમૂત્રમાં, અને ત્રિદોષ વાળાએ કાંજી-જીમાં ખાવું. આ પ્રસિદ્ધ વજ્રક્ષાર પૂર્વે પોતે પ્રજ્ઞાએ કહેલ છે, તે અજીર્ણ તથા તેથી થયેલા સર્વ રોગોને જીતે છે.

સુરોખાર તથા આદાનું ચૂર્ણ પાપા

તોલો. મેળવીને ખાવાથી ગુદમનો નાશ થઈ જાય છે.

અરધો તોલો કુંવારનો ગલ્લ ગાયના ધીમાં મેળવી તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, અને સૈંધવનાં ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી ગુદમ મટે છે.

પાપા તોલો ગોળ તથા છીપનું ચુર્ણ મેળવી ગોળી કરીને ખાવાથી ગુદમનો નાશ થાય છે.

ગુદમવાળાને ત્યાજ્ય પદાર્થો.

चल्लूरमूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् । न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥

વૈદલાનાં નિષેવેડપિ માપકુલત્થયોર્નોત્ર નિષેધ इति सुश्रुतटीका ॥

સૂંઠ, માંસ, મગા, માછલાં, સૂકાં શાકો, દાળ્યો, અને આલુક, એ કંઈ ગુદમ વાળાએ ખાવાં નહિ, તેમ મધુર ફળો પણ નહિ ખાવાં.

રક્ત ગુદમની ચિકિત્સા.

स्विन्नस्निग्धश्चरीरस्य योज्यं स्नेहवિरेचनम् । शताह्वाचिरविल्वत्वग्दारुभार्ङ्गिकणोद्भवः॥ कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलकायेन रक्तजम् । तिलकायो गुडव्योषवृतभार्ङ्गीयुक्तो भवेत् ॥ योनिरक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पेषु योषिताम् । पीतो घात्रीरसो युक्तो मरिचैश्चास्त्रगुल्मनुत् ॥ मुंडीरोचनिकाचूर्णं शर्करामासिकान्वितम् । विदधीतास्त्रगुल्मिन्यामलसंरेचनाय च ॥ विशेषमपरं चाशु शृणु रक्तमभेदनम् । पलाशक्षारतोयेन स-

पिं: सिद्धं पिबेच्च सा सक्षारं त्र्यूषणं सर्पिः प्रापिबदस्त्रगुल्मिनी ।

રૂધિરના ગુદમવાળાને પ્રથમ સ્નેહન અને પછી સ્વેદન આપીને પછી સ્નેહનું વિરેચન આપવું.

શતાવરી, કરંજની છાલ, દેવદાર, ભારંગી, પીપર, એમનો કટક તલના કવાથ સાથે પીવાથી રક્ત ગુદમ મટી જાય છે.

તલના કવાથમાં ગોળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધી, અને ભારંગી નાંખીને પીવાથી યોનિના રક્તથી થયેલ, કે નષ્ટાર્તવથી થયેલ સ્ત્રીનો ગુદમ મટી જાય છે.

આમળાંના રસમાં મરી મેળવી ખાવાથી રક્ત ગુદમ મટી જાય છે.

ગોરખમુંડી, વંશલોચન, એનું ચૂર્ણ સાકર અને મધ સાથે ખાવાથી રક્ત ગુદમ મટી જાય છે. અને, વિરેચનની જરૂર રહેતી નથી. રક્ત ગુદમ ખાટે શિથેષ પણ કહેવાય છે.

ખાખરાના ક્ષારથી સિદ્ધ કરેલું દ્રવ્ય રક્ત ગુદમ વાળી સ્ત્રીએ પીવું. સૂંઠ, મરી, પીપર, ધી અને ક્ષાર રક્ત ગુદમ વાળી સ્ત્રીએ ખાવું.

ગુલ્મનો અધિકાર સમાપ્ત.

બરલ તથા જમણા પડખાની ગાંઠનો અધિકાર.

બરલ (પ્લીહ)નું સ્વરૂપ.

शोणिताज्जायते ग्रीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिसिराणां स मूलं क्ख्यातो महर्षिभिः ॥

હૃદયની નીચે લોહીમાંથી બરલની ગાંઠ બનેલી છે. તેને મધુર્પિઓએ રક્ત વાહિની શિરાઓનું મૂળ કહેવું છે.

નદાન, સંપ્રપિ, તથા સામાન્ય લક્ષણુ.

વિદાહ્યમિષ્યન્દિરત્ય જન્તોઃ પ્રદુષ્ટમત્યર્થમસૂક્ષ્મકફઃ । પ્લીહામિટ્ટદિં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધૌ તં પ્લીહસંજ્ઞં ગદમામનન્તિ ॥ ગામે સપાર્શ્વે પરિટ્ટદિમેતિ વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોડય । મન્દજ્વરાગ્નિઃ કઠપિત્તલિજ્જૈરુપદ્રુતઃ ક્ષીણવલોડતિવાણુઃ ॥

વિદાહિ કુદ્યમાવસર્પનાશાકાદિ । અમિષ્યન્દિ માહિષં દધ્યાદિ કફપિત્તલિજ્જૈરુપદ્રુત इत्यर्थः । પ્રદુષ્ટમત્યર્થમસૂક્ષ્મકફઃ સમ્પ્રાપ્તિઃ અસૃજઃ પિત્તસ્ય ચ સમાનવર્ત્તવાત્ ।

ઢાહક તથા કફ કરનારા પદાર્થોનું રોવન કરનારનાં રક્ત તથા કફ અત્યંત દુષ્ટ થઇને વધે છે તેથી બરલ વધે છે તેને બરલનો રોગ કહે છે. એ બરલ ડાબી બાજુએ વધીને વિશેષ પીડા કરે છે. ઝીણો તાવ લાવે છે. અગ્નિને મંદ પાડે છે, કફ તથા પિત્તના જેવી પીડા થાય છે, બળ ઘટી જાય છે, અને શરીર પાંડુ વર્ણનું થઇ જાય છે.

લોહીથી થયેલી બરલનું લક્ષણુ.

ક્ષ્મો બ્રમો વિદાહશ્ચ વૈવર્ણ્યં ગાત્રગૌરવમ્ । મોહો રક્તોદરત્વં ચ જ્ઞેયં રક્તજલક્ષણમ્ ।

ગ્લાનિ, બ્રમ, ઢાહ, વિવર્ણતા, ગાત્રોમાં ભારેપણું, મોહ, અને પેટની રતાશ, એ રક્તથી થયેલી બરલનાં લક્ષણો છે.

પિત્તથી થયેલી બરલનાં લક્ષણુ.

સજ્વરઃ સ્પિયામશ્ચ સદાદ્યો મૌહમંયતઃ । પીતગાત્રો વિશેષેન પ્લીહાવૈષ્ણિક ઉચ્યતે ॥

જ્વર, તૃષ્ણા, મોહ, ઢાહ, અને વિશેષેકરીને ગાત્રોનું પીળાશપણું, એ પિત્ત બરલનાં લક્ષણો છે.

કફથી થયેલી બરલનાં લક્ષણો.

પ્લીહા મન્દવ્યથા સ્થૂલઃ કઠિનો ગૌરવાન્વિતઃ । અરોચકેન સંયુક્તઃ પ્લીહા કફજ ઉચ્યતે ॥

મંદપીડા વાળી, પણુ જાડી, કઠણુ, અને ભારે તથા અરૂચિ કરનાર બરલ કફની થાય છે.

વાતિક બરલનાં લક્ષણો.

નિત્યમાનદ્વકોષ્ઠઃ સ્વાન્નિસોદાવર્તપીઢિતઃ । વેદનામઃ પરીતશ્ચ પ્લીહા વાતિક ઉચ્યતે ॥

કોઠાનું સજ્જડપણું, નિત્ય ઉદાવર્તની પીડા, અને વેદનાથી વ્યાપ્ત બરલ, વાયુથી થયેલ જાણવી.

બરલનું અસાધ્યપણું.

દોષત્રિતયહ્યાગિ પ્લીન્દ્રસાધ્યે ભવન્ત્યપિ ।

ત્રણે દોષોથી થયેલ બરલનો રોગ અસાધ્ય છે.

જમણા પડખાની ગાંઠ (યદૃત)નું સ્વરૂપ.

અગ્રો દક્ષિણતથાપિ હૃદયાગ્રકૃતઃ સ્થિતિઃ । તત્તુ રક્તકપિત્તસ્ય સ્થાનં શોણિતજં મતમ્ ॥

હૃદયની નીચે જમણી મેર કંઈક નીચે ચક્રતની ગાંઠ છે. તે રંજક પિત્ત નું અનેલી મનાય છે.

ચક્રતના રોગ વિષે.

હ્રીહામયસ્ય હેત્વાદિ સમસ્તં ચક્રદામયે ।
કિન્તુ સ્થિતિસ્તયોર્જ્વેયા વામદક્ષિણપા-
ર્શ્વયોઃ ॥

ખીહાના રોગનાં કારણ વગેરે છે તેજ ચક્રતના રોગનાં પણ છે, તો પણ બરલ ડાબી મેર અને ચક્રત જમણી મેર હોયછે, એટલો ફેર છે.

બરલની ચિકિત્સા.

પાતવ્યો યુક્તિઃ ક્ષારઃ ક્ષીરેણોદધિશુ-
ક્તિજઃ । તથા દુગ્ધેન પાતવ્યાઃ પિપ્પલ્યઃ
પ્રીહશાન્તયે ॥ અર્કપત્રં સલવણં પુટદગ્ધં
સુચૂર્ણિતમ્ । નિહન્તિ મસ્તુના પીતં પ્રીહા-
નમતિદારુણમ્ ॥ હિહુત્રિકદુકં કુર્ષ્ટં યવ-
ક્ષારં ચ સૈન્ધવમ્ ! માતુલુક્કરસોપેતં પ્રીહ-
શૂલહરં ભવેત્ ॥ પલાશક્ષારતોયેન પિપ્પ-
લી પરિભાષિતા । પ્રીહગુલ્માર્તિશમની વ-
હિમાંચહરી મતા ॥ રસેન જમ્બીરફલસ્ય
શઙ્ગનાભીરજઃ પીતમવશ્યમેવ । શાળપ્રમાણં
શમયેદશેષં પ્રીહામયં કૂર્મસમાનમાશુ ॥ શ-
રપુંસ્રમૂલકલ્પસ્તક્રેણાલોઢિતઃ પીતઃ ।
પ્રીહાનં યદિ ન હરતિ શૈલોઽપિ તદા જલે
પ્રવતે । સુપક્કસહકારસ્ય રસઃ ક્ષૌદ્રસમ-
ન્વિતઃ । પીતઃ પ્રશમયત્યેવ પ્રીહાનં નેહ
સંશયઃ ॥ સુસ્વિર્ઞ શાલ્મલીપુષ્પં નિશા-
પર્યુષિતં નરઃ । રાત્રિકાચુર્ણસંયુક્તં ત્વાદે-
ત્પ્રીહોપશાન્તયે ॥ યત્નાનિકાચિત્રકયાવશુ-

કપહૃગ્નિધિદન્તીમગધોદ્રવાનામ્ । ચુર્મે હ-
રેત્પ્રીહગદં નિપીતમુષ્ણામ્બુના મસ્તુરસા-
સવૈર્વા ॥

બરલની શાંતિ માટે યુક્તિથી સમુ-
દ્રની છીપનો ક્ષાર દૂધમાં પાવો, તથા
પીપરનું ચૂર્ણ દૂધસાથે આપવું.

લૂણ સાથે આકડાનાં પાનને પુટ-
પાકથી પકાવીને તેનું ચૂર્ણ દહિના પાણી
સાથે પીવાથી દાડણુ બરલ પણ મટે છે.

હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કક, જવ
ખાર, અને સૈન્ધવનું ચૂર્ણ કરી ખીજેરાના રસ
સાથે ખાવાથી બરલનું શ્વગ મટે છે.

ખાખરાના ખારના કવાથની ભાવના
આપેલી પીપરથી બરલ અને ગુદમની
પીડા મટે છે, અને અગ્નિની મંદતા
પણ મટે છે.

શંખની નાલિનું ચૂર્ણ લીંબુના રસ-
માં અવશ્ય પીવું. પા તોલો ખાવાથીજ
કાચખા જેવી બરલ એકદમ શમી જાયછે.
શરપુંખાના મૂલનો કદક છાશમાં પીવા-
થી બરલ તો શું, પણ પર્વત પણ જળ-
માં ડુબી જાયછે.

સારીરીતે પાકેલ આંખાનો રસ મધ
સાથે પીવાથી નિઃસંશયરીતે બરલ મટેછે.

સારી રીતે બાફેલ શેમળાના પુષ્પને
રાતવાસી શખીને રાધના ચૂર્ણ સાથે ખા-
વાથી બરલની શાંતિ થાય છે.

અજમો, ચિત્રક, જવખાર, પીપરીમૂ-
ળ, નેપાળો, અને પીપરનું ચૂર્ણ ગરમ
પાણીમાં પીવાથી અથવા છાશમાં પીવા-
થી બરલના રોગો દુરાય છે.

યકૃતની ચિકિત્સા.

પ્રીહોદિષ્ટાઃ ક્રિયાઃ સર્વા યકૃદ્રોગે સમા-
ચરેત્ । કાર્યં ચ દક્ષિણે બાહૌ તત્ર શોણિ-
તમોક્ષણમ્ ॥ ક્ષારં વિઢક્કૃષ્ણાભ્યાં પૂતી-
કસ્યામ્બુનિ શૃતમ્ । પિબેત્પાતર્યથાવહિ ય-
કૃત્પ્રીહપશાન્તયે ।

પૂતીકઃ કરજ્જઃ । इति प्रीहकृदधिकारः ।

યકૃતના રોગમાં ખરલમાં ખતાવેલી
સર્વ ક્રિયાઓ કરવી, અને જમણી ખામ્બુ-
ની નસ ખોલાવીને લોહી કઢાવવું. વા-
વડીંગ તથા પીપરની ભસ્મ જઠરાગ્નિના
ખગ પ્રમાણે સવારમાં કરંજના રસની
સાથે પીવાથી યકૃત તથા ખરલની શાં-
તિ થાય છે.

બરલ તથા યકૃતનો અધિકાર સમાપ્ત.

હૃદ્રોગ (છાતીનાં દરદ)નો અધિકાર.

હૃદ્રોગનું નિદાન.

અત્યુષ્ણગુર્વ્મલકષાયતિક્તશ્રમાભિઘાતા-
ધ્યશનપ્રસક્તઃ । સશ્ચિન્તનૈર્વેગવિધારણૈશ્ચ
હૃદામયઃ પञ्चविधः प्रदिष्टः ॥

પ્રસક્તઃ સતતં સેવા । સાચ્ચિન્તનમ્ અતિચિન્તા ।
રાજમયાદિકમિતિ યાવત્ । હૃદામયઃ સ પञ्चविधः
ધઃ । વાતિકઃ પૈત્તિકઃ શ્લૈષ્મિકઃ સાન્નિપાતિકઃ
કૃમિજશ્ચેતિ ।

ખડુ ગરમ, ભારે, ખાટું, તૂડું, કડવું
ખાવાથી; શ્રમ, અભિઘાત, અને ઉપરા

ઉપરી ખડુ ખાવાથી તથા વેગોને રોક-
વાથી; વાયુ સંબંધી, પિત્ત સંબંધી, કફ
સંબંધી, ત્રણે દોષ સંબંધી અને કૃમિથી
થનારાં, એમ પાંચ પ્રકારનાં છાતીનાં
દરદ થાય છે.

હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયક્ષતાઃ
। હૃદિ વાયાં પ્રકુર્વાન્તિ હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતો ॥
વિગુણાઃ દુષ્ટાઃ । વાયાં દોષભેદેન નાનાવિધાં
વ્યથામ્ । મજ્જત્પીઢામિતિ ગણદાસઃ ।

દુષ્ટ થયેલા દોષો હૃદયમાં રહીને
રસને દૂષિત કરીને હૃદયમાં ખાધ કરેછે,
તેને હૃદ્રોગ કહેછે.

વાતિક હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુચ્ચતે તથા ।
નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોચ્યતે પાચ્યતે-
ઽપિ વા ॥

મારુતજે હૃદ્રોગ इति शेषः । આયમ્યતે વ્યથ-
યા વિસ્તાર્યતે ઇવ । તુચ્ચતે સૂચીભિરિવ । વિદ્ય-
તે નિર્મથ્યતે મન્યનેનેવ દીર્યતે । કરપત્તેણ દ્વિ-
ધાક્રિયત ઇવ । સ્ફોચ્યતે અસ્ત્રેણેવ । પાચ્યતે
કુઠારેણ બહુધાક્રિયત ઇવ ।

વાયુથી હૃદય વિસ્તાર પામતું હોય
તેમ પીડાય છે, મથાય છે, ચીરાયછે, તથા
ફડાતું હોય તેમ થાય છે, અને કપાય છે.

પૈત્તિક હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

તૃણોષ્ણદાહચોષાઃ સ્પુઃ પૈત્તિકે હૃદયે
ક્ષમઃ । ધૂમાયનં ચ મૂર્ચ્છાં ચ સ્વેદઃ શો-
ષો મુખસ્ય ચ ॥

શીતવાતામિલાષહેતુઃ કિઞ્ચિદન્તરૌષ્ણ્યમ્ ।
દાહઃ પાર્શ્વસ્થેન વહ્નિનેવ દુઃખહેતુર્ગાત્રસ્ય સન્તાપઃ ॥

ચોષઃ ચૂષણેનેવ પીડા । હૃદયેક્લમઃ હૃદયાકુઠ-
ત્વં ર્લાનિવાદિલર્યઃ । ધૂમાયનમ્ કળ્ઠાદ્ધૂમાનેર્ગમઃ ।
સ્વેદઃ કિઙ્ચિદ્દુર્ગન્ધઃ શટિત ઇવ ।

પિત્તથી છાતીનાં દરદ થાયતો તૃષા,
ગરમી, ઠાહ, ચોષ, ગ્લાનિ, ધૂમ જેવું,
મૂર્ચ્છા, સ્વેદ, અને મુખમાં શોષ થાય છે.

કફના હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

ગૌરવં કફસંસ્રાવોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમા-
ર્દવમ્ । માધુર્યમપિ चास्यस्य बलासावतते
हृदि ॥ बलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते ।
गौरवं हृदयस्य । स्तम्भो जडता । मार्दवं जठ-
प्लुतमिव । माधुर्यं मुखे ।

કફથી રોગ થાય તો ગૌરવતા, કફનો
સ્રાવ, અરુચિ, સ્તંભ, જઠરાગ્નિ ભીંજતો
હોય તેવો કુણો, અને મુખમાં મધુરતા થાય છે.

ત્રિદોષજ હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

विद्याविदोषमप्येवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् ।

ત્રણ દોષોથી રોગ થાયતો ત્રણ દો-
ષોનાં લક્ષણો જણાય છે.

કૃમીજ હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

अत्र कृमयो जायन्ते अस्मिन्निति कृमिज इति
निरुक्तिः ।

त्रिदोषहेतु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिलक्ष्णीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति । संक्ले-
दात् कृमयश्चास्य पतन्त्युपहतात्मनः ॥

મર્મૈકદેશે હૃદયૈકદેશે સંક્લેદં શટિતત્વં રસ ઉ-
પગચ્છતિ । સંક્લેદાત્ રસસ્ય શટિતત્વાત્ । ઉપ-
હતાત્મનઃ દૂષિતહૃદયસ્ય ।

उत्क्लेदः घृिवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः ।
अरुचिः श्यावनत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥

उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यक्ष्मा ।
त्रिदोषधी यथेष्टा हृद्रोगमां ने कोष्ठ भूर्भ-
तल, रूध, गोण, वगेरे आयछे, तो तेथी
गांठ अ'धाय छे, तेथी ચીકાશ થઇને
તેમાંથી કૃમિઓ પડેછે. તેથી મોળ, શુ'ક,
બ્યથા, અ'ધારાં આવવાં, વગેરે થાયછે.
અરુચિ, નેત્રો કાળાં થવાં, અને શોષ
પણ થાય છે. આ રોગ કૃમિથી ઉત્પન્ન
થાયછે, તેથી તેનું 'કૃમિજ' નામ રાખેલું છે.

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો.

क्लोन्नः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामु-
पद्रवाः । कृमिजे तु कृमिणां ये श्लैष्मिकाणां
हिते मताः ॥

વલોન્નઃ પિપાસાસ્થાનસ્ય સાદઃ શોષઃ । શોષો
મુલસ્ય । તેષાં હૃદ્રોગાનાં કૃમિજે તુ 'હૃદ્રોગે' શ્લે-
ષ્મિકાનાં કૃમીનામ્ । યે ઉપદ્રવા હૃલ્લાસસ્ય સ્વ-
ળાદયસ્તે મતાઃ ।

તૃષા, શોષ, ભ્રમ, એ તેના ઉપદ્રવો
છે, કૃમિના રોગમાં કફની પેઠે મોળ અ-
ને શુ'ક વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं
ककुभत्वचो ये । हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ हरीतकी वचा
रास्ना पिप्पलीनागरोद्धवम् । शटीपुष्कर-
मूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ पुर-
दग्धं मृगशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिवतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमापि ॥
तैलाज्यगुडापिकं चूर्णं गोधूमाथेत्यम् ॥

પિબતિ પયોમુક્ત સ ભવતિ ગતસકલહૃદા-
મયઃ પુરુષઃ ॥

પાર્થઃ કૌહૈતિ લોકે ।

ગોધૂમકકુમ્ભચૂર્ણ પક્વમજાક્ષીરગન્ધસર્પિ-
ર્ધ્યામ્ ॥ મધુશર્કરાસમેતં શમયતિ હૃદ્રોગ-
મુદ્દતં પુંસામ્ ॥ પાર્થસ્ય કલ્પકેન રસેન
સિદ્ધં શસ્ત્રં ઘૃતં સર્વહૃદામયેષુ ।

ઇતિ અર્જુનઘૃતમ્ ।

ઘૃતં લલાનાગલાર્જુનાનાં કાથેન કલ્પકેન
ચ યષ્ટિકાયાઃ । સિદ્ધં તુ હન્યાત્ હૃદયામયં
હિ સવાતરક્તક્ષતરક્તપિત્તમ્ ॥

ઇતિ લલાચં ઘૃતમ્ ॥

આસોદરાની છાદ્યનું ચુર્ણ ધી, દૂ-
ધ, અથવા ગોળના પાણી સાથે પીવાથી
હૃદ્રોગ, જીર્ણવર, અને રક્તપિત્ત હરા-
યછે, અને આયુષ્ય વધેછે.

હરડે, વજ, રાસ્ના, પીપર, સૂંઠ, ક-
ચુરા, અને પુષ્કરમૂળનું ચુર્ણ હૃદ્રોગનો
નાશ કરે છે.

પુટથી પકાવેલ મૃગનું શીંગડું વા-
ટીને ગાયના ધી સાથે પીવું, તેથી હૃ-
દયનાં અને પીડનાં શળ તથા પીડા એક
દમ શાંત થાય છે.

ઘઉં તથા આસોદરાના ચુર્ણને તેલ,
ધી, તથા ગોળ સાથે પકાવીને દૂધમાં
પીવાથી, તથા દૂધ ખાવાથી, સર્વ હૃદ્રો-
ગો મટી જાય છે.

ઘઉં તથા આસોદરાના ચુર્ણને બક-
રીના દૂધમાં તથા ગાયના ધીમાં પકાવી
મધ અને સાકર સાથે ખાવાથી અત્યંત
વધી ગયેલો હૃદ્રોગ પણ મટી જાય છે.

અર્જુનઘૃત.

આસોદરાના સ્વરસ તથા કલ્કથી પ-
કાવેલ ધી સર્વ હૃદ્રોગને મટાડે છે.

બલાધઘૃત.

બળદાણુ, ખપાટ, અને આસોદરો,
એના કવાથમાં બેઠી મધના કલ્કથી પ-
કાવેલ ધી હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, ક્ષત, અને
રક્તપિત્તને મટાડે છે.

ઇતિ હૃદ્રોગનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર.

મુત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન.

વ્યાયામતીક્ષ્ણૌષધરૂક્ષમધ્યપ્રસન્નનૃત્યદ્રુત-
પૃષ્ઠયાનાત્ । આનૂપમત્સ્યાધ્યશનાદ્જીર્ણા-
ત્સ્યુર્મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ નૃણાં તથાષ્ઠૌ ॥

તીક્ષ્ણૌષધમ્ રાજિકાદિકયુક્તમ્ । રુક્ષેતિ મધ-
વિશેષણમ્ । પ્રસન્નઃ સન્તતં સેવા । નૃત્યં નર્ત-
નમ્ । નિત્યેતિ દ્વિતીયઃ પાઠઃ । દ્રુતપૃષ્ઠયાનાત્
અશ્વાદિના ગમનાત્ । આનૂપઃ પ્રચુરજલદેશસ-
મ્ભવમત્સ્યઃ ॥ અષ્ઠૌ વાતિકપૈત્તિકલૈધ્મિકસાન્નિ-
પાતિકશલ્યજપુરીષજશુક્રજાશ્મરીજાનિ ॥

વ્યાયામ, તીક્ષ્ણ ઔષધ, રૂક્ષમધ,
નાચવાથી, તથા ઘોડા વગેરે ઉપર બેસી
ઢોડવાથી, બહુ જળ વાળા દેશનાં માછ-
લાં ખાવાથી, અજીર્ણથી, બહુ જ-
મવાથી, એમ આઠ કારણથી પુરૂષને મૂ-
ત્રકૃચ્છ્ર થાય છે.

મુત્રકૃચ્છ્રનું સામાન્ય લક્ષણ.

પૃથક્કલાઃ સ્વૈઃ કુપિતા નિદાનૈઃ સર્વેઽથ-
વા કોપમુપેત્ય વસ્તૌ । મૂત્રસ્ય માર્ગ પરિ-

પીઠયન્તિ યદા તદા મૂત્રયતીહ કુચ્છાત્ ॥

પોતપોતાનાં નિહાનોથી કોપ પામે. લ એક એક મળ અથવા સઘળા મળે. કોપપામીને મૂત્રાશયના મૂત્રમાર્ગને રોકી દેછે, ત્યારે મૂત્ર કષ્ઠથી ઊતરે છે.

વાતિક કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

ત્રીત્રા ચ રુગ્વંક્ષણવસ્તિમદ્રે સ્વલ્પં મુદુ-
મૂત્રયતીહ વાતાત્ ॥ ત્રીત્રા મારણાત્મિકા વંક્ષણા
ઝરુમેદ્વાણામમ્યન્તરાલસન્ધિઃ ॥

સાથળના મૂળમાં, મૂત્રાશયમાં, અને લિંગમાં ત્રીત્ર પીડા થાય છે, અને માંડ માંડ થોડું મૂત્ર નીકળે છે, તે વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રથી થાય છે.

પીત્તકૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

પીતં સરક્તં સરુજં સદાહં કુચ્છં મુદુર્મૂ-
ત્રયતીહ પિત્તાત્ ॥ કુચ્છમિતિ ક્રિયાવિશેષણં ॥

પીળું, લોહીવાળું, પીડાકારક, દાહયુક્ત, અને મુશ્કેલીથી વારંવાર મૂત્ર નીકળ્યા કરેતે પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રથી થાય છે.

કંકૃકૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

વસ્તેઃ સલિજ્જસ્ય ગુરુત્વશોથૌ મૂત્રં સ-
પિચ્છં કફમૂત્રકુચ્છે । સપિચ્છં પિચ્છિલં ॥

મૂત્રાશય તથા લિંગમાં ભાર લાગે તથા સોજ થાય છે અને મૂત્ર ચીકણું નીકળે છે, તે કંકના કૃચ્છ્રથી થાય છે.

ત્રિદોષજ કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

સર્વાણિ રૂપાણિ તુ સન્નિપાતાન્નવન્તિ
તત્ કુચ્છ્રત્તમં હિ કુચ્છ્રમ્ ॥

ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો ભેળાં હોયતો તે સન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર બાબતું, અને તે બહુ દુઃખદાયી છે.

શલ્યથી થયેલા કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

મૂત્રવાહિષુ શલ્યેન સતેષ્વાભિહતેષુ ચ ।
મૂત્રકુચ્છં તદાઘાતાજ્ઞાયતે મૃશદારુણમ્ ॥
વાતકુચ્છેણ તુલ્યાનિ તસ્ય લિજ્ઞાનિ નિર્દિશેત્ ॥

મૂત્રવાહિષુ સ્રોતઃસુ શલ્યેન કણ્ઠકેન ક્ષતેષુ સુક્ષતીકૃતેષુ । અથવા અભિહતેષુ મુષ્ટયાદિભિરભિ-
હતેષુ તદાઘાતાત્ મૂત્રમાર્ગાઘાતાત્તકુચ્છં જ્ઞા-
યતે મૃશદારુણં મારકમ્ તસ્ય શલ્યજસ્ય ॥

મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતોમાં અ-
ભિઘાત થાય, અથવા શલ્યથી ક્ષતવાળાં
થાય તો મૂત્રમાર્ગમાં આઘાત થવાથી
મરણ તુલ્ય મહાદાહણ મૂત્રકૃચ્છ્ર કરે છે.
તેનાં લક્ષણો વાતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર જેવાં હોય છે.

પુરીષજ કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

શકૃતસ્તુ પ્રતીઘાતાદ્યાયુર્દિગુણતાં ગતઃ ॥
આધ્માનં વાતશૂલં ચ મૂત્રસંગં કરોતિ ચ ॥

વિદ્વાનો પ્રતિઘાત થવાથી દુષિત થ-
યેલ વાયુ પેટમાં આક્રમે કરીને વાત
જળ કરીને મૂત્રને અટકાવે છે.

શુક્રજ કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

શુક્રદોષૈરુપહતે મૂત્રમાર્ગે વિધારિતે । સ-
શુક્રં મૂત્રયેત્ કુચ્છ્રાઙ્ગસ્તિમેહનશ્ચલવાન્ ॥
ઉપહતે દૂષિતે ।

વીર્યના દોષથી મૂત્ર માર્ગ સાંકડો થ-
વાથી મૂત્ર માંડ માંડ નીકળે છે. મૂત્ર સા-
થે વીર્ય નીકળે છે, અને મૂત્રાશય તથા
લિંગમાં જળ નીકળે છે.

પથરીથી થયેલા કૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

અશ્મરીહેતુકં ચાપિ મૂત્રકુચ્છ્રમુદાહતમ્ ॥

સુશ્રુતે । શર્કરાજમપિ મૂત્રકૃચ્છ્રમુક્તમત્ર તુ તસ્ય
અણ્સંહ્યાનિયમાર્થમશ્મરિશર્કરયોઃ સામ્યાચ્ચ ન
તત્ પૃથગ્ગણ્યતે ।

અશ્મરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યસમ્ભવલક્ષણે ।
વિશેષણં શર્કરાયાઃ શૃણુ કીર્તયતો મમ ॥

સમ્ભવઃ કાળમ્ ।

પચ્યમાનાશ્મરી પિત્તાઞ્છોષ્યમાણા ચ
વાયુના । વિમુક્તકફસન્ધાનાત્ ક્ષરન્તી
શર્કરા મતા ॥

પ્રથમે પિત્તેન ઇન્ધનકર્મેણ પચ્યમાના પથ્થાદ્વા-
તેન શોષિતા કફેનાશ્લિષ્ટા મૂત્રશુક્લેષ્મસંહતિર-
શ્મરી સૈવ વિમુક્તકફસન્ધાના ત્યક્તકફાશ્લેષા સ-
તી શર્કરારૂપા મૂત્રમાર્ગાત્ ક્ષરન્તી શર્કરા મતા ।
एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥

હત્પીઠા વેપથુઃ શૂલં કુક્ષાવગ્નિશ્ચ દુર્બલઃ ।
તથા ભવતિ મૂર્ચ્ઙા ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ દારુગમ્ ।

પથરી થવાથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય
છે. પથરી અને શર્કરાની મૂત્રકૃચ્છ્ર એક-
જ જાતિની છે. શર્કરાની મૂત્રકૃચ્છ્ર વિષે
વિશેષ કહું છું તે સાંભળો. પથરી પિત્તથી
પાકે છે અને વાયુથી સૂકાય છે, કફથી બ-
નેલી છે, તે કફથી છુટીપડીને મૂત્ર ભેળી
નીકળે છે તેને શર્કરા (કાંકરી) કહે છે.
હૃદયમાં પીડા, કંપ, શૂળ, અગ્નિની મંદ-
તા, મૂર્ચ્ઙા, દારૂણ મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વ શ-
ર્કરાથી થાય છે.

વાતિક મુત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

અભ્યક્તનસ્રેહનિરૂહવસ્તિસ્વેદોપનાહોત્ત-

રવસ્તિસેકાન્ સ્થિરાદિભિર્વાતહરૈશ્ચ સિ-
દ્ધાન્દ્યાદતાંશ્વાનિલમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ અમૃતા
નાગરં ધાત્રી વાગિગન્ધા ત્રિકુણ્ડકૈઃ । પ્ર-
પિવેદાતરોગાર્તઃ શૂલવાન મૂત્રકૃચ્છ્રવાન ॥
પુનર્નવૈરણ્ડશતાવરીભિર્ધતૂરવૃશ્ચીવવલાશ્મ-
ભિદ્ધિઃ । દ્વિપશ્ચમૂલેન કુલત્થકેન યવૈશ્ચ
તોયોત્કથિતે કષાયે ॥ તૈલં વરાહર્ક્ષવસા-
ઘૃતં ચ તૈરેવ કલકૈર્લવળૈશ્ચ સિદ્ધમ્ । ત-
ન્માત્રયાત્ર પ્રતિહન્તિ પીતં શૂલાન્વિતં મા-
રુતમૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥

इति पुनर्नवाद्यो मिश्रकः । इति वातकृच्छ्रम् ।

વાયુથી મુત્રકૃચ્છ્ર થાય તો વૈદે રા-
ગીને અભ્યંગ, સ્નેહન, નિરૂહબસ્તિ, ઉ-
ત્તરબસ્તિ દેવી, બંધારણો, ઘી આદિનાં
સેચન કરવાં, અને વાતહર પદાર્થોથી
પકાવેલા રસો ખવરાવવા.

ગળો, સુંઠ, આમળાં, આસોંદ, અને
ગોખરૂનો કવાથ પીવાથી વાતરોગો, શુળ
અને મુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

પુનર્નવાદ્ય મિશ્રક.

સાટોડી, એરંડો, શતાવરી, પતંગ,
ધોળી સાટોંડી, બળદાણા, પાષાણુભેદ, દ-
શમુળ, કળથી, અને જવનો કવાથ કરી
તેમાં તેજ પદાર્થોના કલકો સહિત, તથા
સેંધવાદિ લવણો સહિત તેલ, સવરની ચરણી,
રીંછની ચરણી, અને ઘી પકાવી, યૌગ્ય
માત્રાથી પીવાથી શુળસહિત વાયુના મુ-
ત્રકૃચ્છ્રનો નાશ થઈ જાય છે.

પીત્તથી થયેલા મુત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

મેકાવગાહાઃ શિશિરાઃ પ્રદેહાઃ ગ્રૈષ્મો
વિધિર્વસ્તિપયોવિકારાઃ । દ્રાક્ષા વિદારી-
શુરસૈર્ઘૃતૈશ્ચ કૃચ્છ્રેષુ પિત્તપ્રભવેષુ કાર્યાઃ ।
કુશઃ કાશઃ શરઃ શાલિરિશુશ્ચેતિ તૃણો-
દ્ધવમ્ ॥ પિત્તકૃચ્છ્રહરં પચ્ચમૂલં વસ્તિવિ-
શોધનમ્ । ઇતિ તૃણપચ્ચમૂલમ્ ।

શતાવરીકાશકુશશ્વદંષ્ટાવિદારિશાલીશુ-
ક્કસેરુકાણામ્ । કાર્યં સુશીતં મધુશર્કરા-
ભ્યાં યુક્તં પિબેન્ પૈત્તિકમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ઈર્વા-
રુચીર્જ મધુકં ચ દાર્વી પૈત્તે પિબેત્તણ્ડુલધા-
વનેન । દાર્વી તથૈવામલકીરસેન સપાક્ષિ-
કાં પિત્તકૃતે તુ કૃચ્છ્રે ॥ હરીતકીગોશુર-
રાજવૃક્ષપાષાણમિદ્ધન્વયવાસકાનામ્ । કાર્ય-
થં પિબેન્માક્ષિકસંપ્રયુક્તં કૃચ્છ્રે સદાદે સ-
રુજે વિવન્ધે ॥ શતાવરીકાશકુશશ્વદંષ્ટા-
વિદારિકેશ્વામલકેષુ સિદ્ધમ્ । સર્પિઃ પયો
વા સિતયા વિમિશ્રં કૃચ્છ્રેષુ પિત્તપ્રભવેષુ
યોજ્યમ્ ॥ ઇતિ શતાવરીઘૃતમ્ ।

ત્રિકણ્ટકૈરણ્ડકુશાચમીરુકર્કારુકેશુસ્વર-
સેષુ સિદ્ધમ્ । સર્પિર્ગુહાર્દાશયુતં પ્રયોજ્યં
કૃચ્છ્રાશ્મરીમૂત્રવિઘાતદોષે ॥ અયં વિશેષેણ
પુનર્વિધેયઃ સર્વાશ્મરીણાં પ્રવરઃ પ્રયોગઃ ॥
ઇતિ ત્રિકણ્ટકાર્યં ઘૃતમ્ । ઇતિ પિત્તકૃચ્છ્રમ્ ।

શીતળ જળધારાઓ, થંડા લેપો,
થંડા પાણીમાં બેસવું, શ્રીખન્નતુને લગતા
ઉપચારો કરવા, અને દ્રાક્ષનો રસ, વિદારી
કંદનો રસ, શેરડીનો રસ, તથા ઘીની

પિચકારીઓ મારવી, તથા એજ પદાર્થો
સહિત દૂધની ચીજો આપવી. તેથી પિ-
ત્તની મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

તૃણપચ્ચમુળ.

દર્ભ, કાંસડો, પાનખાજરીઉં, રાતા ચોખા,
અને શેરડી, એ તૃણપચ્ચમુલો પિત્તની મુત્ર-
કૃચ્છ્રને મટાડે છે, અને બસ્તિને શુદ્ધ
કરે છે.

શતાવર્યાદિ કવાથ.

શતાવરી, કાંસડો, દર્ભ, ગોખરૂ, વિ-
દારીકંદ, રાતાચોખા, શેરડી, અને ભદ્ર
મોથનો કવાથ ટાઢો પાડીને તેમાં મધ
અને સાકર નાંખીને પીવાથી પિત્તની મુ-
ત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

એર્ધાઝ બીજાદિ પાન.

કાકડીનાં બીજ, જેઠીમધ, અને દારૂ
હળદરને ચોખાના ઘોણુમાં વાટીને ચો-
ખાના ઘોણુ સાથેજ પીવાં, તેથી પિત્તની
મુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

દાંડ્યાદિ પાન.

દારૂહળદર તથા આમલીના રસમાં વાટી
મધ નાંખી પીવાથી પિત્તની મુત્રકૃચ્છ્ર
મટી જાય છે.

હરીતક્યાદિ કવાથ.

હરડે, ગોખરૂ, ગરમાળો, પાષાણુ લેદ,
અને ધમાસાનો કવાથ મધ નાંખીને પી-
વાથી બળતરા તથા વેદના સહિત મુત્ર-
કૃચ્છ્ર મટી જાય છે, અને મળબંધ પણ મટે છે.

શતાવરીઘૃત.

શતાવરી, કાંસડો, દર્ભ, ગોખરૂ, વિ-
દારીકંદ, શેરડીનો રસ, અને આમળાં
સહિત દૂધ અથવા ઘી પકાવીને તમાં
સાકર નાંખીને પિત્તની મુત્રકૃચ્છ્રમાં પીવું.

ત્રીકંટકાધૃત.

ગોખરૂ, એરંડો, તૃણપંચમુળ, શ-
તાવરી, કાકડીનાં બીજ, અને શેરડીના
રસમાં ઘી પકાવીને તેમાં અરધો અરધ
ગોળ નાંખીને ખાવાથી મુત્રકૃચ્છ્ર, પથરી
અને મુત્રવિઘાત મટી જાય છે. સઘળા
પ્રકારની પથરીઓ ઉપર તો આ ઉત્તમ
પ્રયોગ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

કફની મુત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

ક્ષારોણ્ણતીત્રોષધમન્નપાનં સ્વેદો યવાન્નં
વમનં નિરુદ્ધઃ । તક્રં ચ તિક્તોષણસિદ્ધત-
લાન્યભ્યક્તપાને કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ મૂત્રેણ સુ-
રયા વાપિ કદલીસ્વરસેન વા । કફકૃ-
ચ્છ્રવિનાશાય સૂક્ષ્મં પિષ્ટા ઘૃતિં પિબેત્ ॥ ત-
ક્રેગ યુક્તં સિતિવારકસ્ય વીજં પિબેન્મૂ-
ત્રવિઘાતહેતોઃ । પિબેત્તથા તણ્ડુલધાવનેન
પ્રવાલચૂર્નં કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ત્રિકટુ ત્રિફલા
મુસ્તં ગુગુલું ચ સમાશ્લિકમ્ । ગોધુરકા-
થસંયુક્તાં ગુટિકાં મક્ષયેદ્ બુધઃ ॥ પ્રમેહં
મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ મૂત્રાઘાતં તથૈવ ચ । અશ્મરી
પ્રદરં ચૈવ નાશયેદવિકલરતઃ ॥

इति कफकृच्छ्रम् ।

જવખાર, ઉણુ અને તીવ્ર ઔષધો,
ઉણુ તથા તીવ્ર અન્નપાનો, સ્વેદન, જ-
વનું ભોજન, વમન, નિરૂદ્ધખસ્તિ, છાશ,
તથા કડવા પદાર્થોથી, અને મરીથી પ-
કાવેલ તેલનો અભ્યંગ તથા પાન કરવાથી
કફની મુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

ઝીણી એળચીને મુચ, મરિચ, કે કે-
ળના રસમાં વાટીને પીવાથી કફની મુત્ર-
કૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

લાંપડીનાં બીજોને છાશમાં વાટીને
પીવાથી કફની મુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

પરવાળાંની ભસ્મને ચોખાના ઘોણુ-
માં પીવાથી કફની મુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.
સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિક્ષ્ણા, મેથ,
ગુગળ, અને મધની ગોળી ગોખરૂના ક્વાથ
સાથે ખાવાથી પ્રમેહ, પ્રદર, મુત્રકૃચ્છ્ર,
મુત્રાઘાત, અને પથરીનો નાશ થાય છે,
તેમાં કંઈ સંશય નથી.

ત્રિદોષજ મુત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

सर्वे त्रिदोषप्रभवे यथा च कृच्छ्रं बलं कर्म
समीक्ष्य कार्यम् । तत्राऽधिके प्राग्बमनं कफं
स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ बृ-
हती धावनी पाठा यष्टी मधुकलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रोपत्रयापहः ।
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटुष्णं कामतः पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥
इति त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

ત્રિદોષની મુત્રકૃચ્છ્ર થઈ હોય તો
રોગીના બળને અનુસરીને વિચારીને ત્રણે
દોષોની ચિકિત્સા કરવી. કફ મુખ્ય હોય
તો પ્રથમ દમન કરાવવું, પિત્ત મુખ્ય
હોય તો પ્રથમ વિરેચન દેવું, અને વાયુ
મુખ્ય હોય તો પ્રથમ પિચકારી દેવી.

બૃહત્યાદિ.

ભોરીંગણી, ધાવણી, કાળીપાડ, બેઠી-
મધ, અને ઈંદ્રજવનો ક્વાથ બૃહત્યાદિ
કહેવાય છે, તે પીવાથી ત્રિદોષજ મુત્ર-
કૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

દૂધમાં ગોળ મેળવીને જરા ગરમ
કરીને ઈંછા પ્રમાણે પીવાથી સર્વ પ્રકાર-
ની મુત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, અને વાયુ સંબંધી
રોગો મટી જાય છે.

શય્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

મૂત્રકૃચ્છ્રેઽભિઘાતોત્યે વાતકૃચ્છ્રક્રિયા મ-
તા । મયં પિબેદ્વા સસિતં સસર્પિં શૃતં પયો-
વાર્દસિતાપ્રયુક્તમ્ ॥ ધાત્રીરસં ચેશ્ચુરસં
પિબેદ્વા કૃચ્છ્રે સરક્તે મધુના વિમિશ્રમ્ ॥

મૂઠી વગેરે વાગવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ
હોયતો વાયુની મૂત્રકૃચ્છ્ર પ્રમાણે ક્રિયાઓ
કરવી. રતાશ કે લોહી વાળા મૂત્ર ઉપર
ધી, સાકર, અને મધ સહિત મધ પીવું;
અથવા ઉકાળેલા દૂધમાં મધ તથા અર-
ધો અરધ સાકર નાંખીને પીવું. અથવા
આમળાં અને શેરડીના રસો એકત્ર કરીને
તેમાં મધ નાંખીને પીવા.

વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

લેહઃ શુક્રવિવન્ધોત્યે સશિલાજતુમાશ્લિ-
કમ્ । છલાહિદ્ગુયુતં ક્ષીરં સર્પિર્મિશ્રં પિવે-
ન્નરઃ ॥ મૂત્રદોષપ્રશુદ્ધયર્થં શુક્રદોષહરં ચ
તત્ । વૃણ્યઘ્નં હિતઘાતોશ્ચ વિધેયાઃ પ્રમદો-
ત્તમાઃ ॥ શુક્રવિવન્ધોત્યકૃચ્છ્રમ્ ।

શિલાજિત્ તથા મધ ચાટવાથી વી-
ર્યની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાયછે.

દૂધમાં એળચી, હિંગ અને ઘી નાં-
ખીને પીવાથી મૂત્રના તથા વીર્યના દોષો
સાફ થઈ જાયછે. વીર્ય દોષના મૂત્રકૃચ્છ્ર
વાળાને વૃણ્ય પદાર્થોથી વીર્ય વધારીને
પછી ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો સંગ કરાવવો.

વિષ્ણુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

સ્વેદચૂર્ણક્રિયાભ્યન્નવસ્તયઃ સ્યુઃ પુરીષ
જે । ક્ષાથો ગોશુરબીજસ્ય યવક્ષારયુતઃ સ-
દા ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રં શકૃજ્જન્મ પીતઃ શીઘ્રં નિ-

ચક્ષતિ । (શકૃજ્જં કૃચ્છ્રમ્) ।

આ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં સ્વેદન દેવું, યોગ્ય
ચુર્ણો આપવાં, તેલાદિનો અભ્યંગ કરવો,
અને પિચકારીઓ મારવી. ગોખરૂનાં
ખીજોનો ક્વાથ કરીને તેમાં જવખાર
નાંખીને નિત્ય પીવાથી વિષ્ણુની મૂત્રકૃચ્છ્ર
તુરત મટી જાયછે.

પથરીથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની
ચિકિત્સા.

સપ્તચ્છદારગ્વધકેતુકૈલા નિમ્બઃ કરજ્જઃ
કુટજો ગુહ્ણચી । સાધ્યા જલે તેન પચેન્ન-
વાગું તિર્દ્ધં કષાયં મધુસંયુતં વા ॥ ઈર્વા-
ર્વાજકલ્કશ્ચ શ્લક્ષ્ણપિષ્ઠોઽક્ષસંમિતઃ । ધા-
ન્યામ્લલવર્ણૈઃ પેયો મૂત્રકૃચ્છ્રવિનાશનઃ ॥
ત્રિકણ્ઠકારગ્વધદર્મકાશદુરાલભાપર્વતભેદ
પથ્યાઃ । નિઘ્નન્તિ પીતા મધુનાશ્મરીજં સં-
પ્રાપ્તમૃત્યોરપિ મૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥

સાત્વિન, ગરમાળો, સોપારી, એળચી,
લીમડો, કરંજ, ઇંદ્રજવ, અને ગળોનો
ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી, અથવા એ
ક્વાથમાં રાંધેલી ચવાગૂ ખાવાથી પથ-
રીની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાયછે.

કાકડીનાં ખીજોનો એક તોલો કલ્ક
કાંજ અને સંધવ સાથે પીવાથી મૂત્ર
કૃચ્છ્ર મટેછે.

ગોખરૂ, ગરમાળો, દલો, કાંસડો, ધમા-
સો, પાપાણુલેહ, અને હરડેનો કલ્ક
મધ સાથે પીવાથી મરણુ તોલ મૂત્રકૃચ્છ્ર
પણ મટી જાયછે.

મૂત્રકૃચ્છ્રની સામાન્ય ચિકિત્સા.

નિદિગ્ધકાયાઃ સ્વરસં કુટ્વં મધુર્મમિ

તમ્ । મૂત્રદોષહરં પીત્વા નરઃ સમ્પદ્યતે સુ-
 સ્ત્રી ॥ કષાયોઽતિબલામૂલસાધિતોઽશેષકૃ-
 ચ્છજિત્ । પીતં ચ ત્રપુસીબીજં સતિલા-
 ઙ્ગ્યપયોન્વિતમ્ ॥ મિફલાયાઃ સુપિષ્ઠાયાઃ
 કલ્કં કોલસમીશ્વતમ્ । વારિણા લવણી-
 કૃત્ય પિવેત્ મૂત્રરૂઝાપહમ્ ॥ યવોરુબૂકટ-
 ણપચ્છમૂલીપાષાણભેદૈઃ સજ્જતાવરીભિઃ ।
 કૃચ્છ્રેષુ ગુગ્ગુલ્વભર્યાવિમિશ્રૈઃ કૃતઃ કષાયો
 ગુડસંપયુક્તઃ ॥ મૂલાનિ કુશકાશેષુ શરાણાં
 ચેષુવાલિકા । મૂત્રાઘાતાશ્મરીકૃચ્છ્રે પઙ્ચ
 મૂલી તૃણાત્મિકા ॥ ગુડમામલકં તૃષ્યં શ્ર-
 મઘ્નં તર્પણં પ્રિયમ્ । પિત્તાસ્રગ્દાહશૂલઘ્નં મ્
 ત્રકૃચ્છ્રનિવારણમ્ ॥ સિતાતુલ્યો યવક્ષારઃ
 સર્વકૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ । દ્રાક્ષાસિતોપલાકલ્કં
 કૃચ્છ્રઘ્નં મસ્તુના યુતમ્ ॥ વિદારી સારિ-
 વા લાગયુક્તીવત્સાદની નિશા । કૃચ્છ્રં પી-
 ત્વાઽચિરાદ્ધન્તિ વહ્નિજં પચ્છમૂલકમ્ ॥ એ
 લાશ્મભેદકશિલાજતુ પિપ્પલીનામેર્વારુચી-
 જલવણોત્તમકુક્કુમાનામ્ । ચૂર્ણાનિતળુલ-
 જલે લુલિતાનિ પીત્વા પ્રત્યગ્રમૃત્યુરપિ જી-
 વતિ મૂત્રકૃચ્છ્રી ॥ અયોરજઃ સૂક્ષ્મપિષ્ઠં મ-
 ધુના સહ યોજિતમ્ । મૂત્રકૃચ્છ્રં નિહન્ત્યાથ
 ત્રિભિર્લેહૈર્ન સંશયઃ ॥ પુનર્નવા મૂલતુલાં દ-
 ર્ભમૂલં શતાવરીમ્ । ચલાં તુરંગ્ગન્ધાં ચ તૃ-
 ણમૂલં ત્રિકણ્ટકમ્ ॥ વિદારિકન્દનાગાહ-
 ગુહ્યતિબલાસ્તથા । પૃથગ્ દશ પલાન્
 ભાગાનપાં દ્રોણે વિપાચયેત્ ॥ તેન પાદા-
 વશેષેણ ઘૃતસ્પાર્થાદકં પચેત્ । મધુકં શૃ-
 ઙ્ગવેરં ચ દ્રાક્ષાં સૈન્ધવપિપ્પલીમ્ ॥ દ્વિપ-

લાંશાન્ પૃથગ્દત્વા યવાન્યાઃ કુઢવં તથા ।
 ત્રિશદ્ ગુડપલાન્યત્ર તૈલસ્યૈરઘ્નજસ્ય ચ ॥
 એતદીશ્વરપુત્રાણાં પ્રાગ્ ભોજનમનિશ્ચિતમ્
 । રાક્ષાં રાજસમાનાનાં વદુસ્ત્રીપતયશ્ચ યે ॥
 મૂત્રકૃચ્છ્રે કટિસ્તસ્તે તથા ગાદપુરીષિણામ્
 । મેદસ્વંક્ષણશૂલે ચ યોનિશૂલે ચ શસ્યતે ॥
 યથોક્તાનાં ચ ગુલ્માનાં વાતશ્ચોણિતિનશ્ચ
 યે । ચલ્યં રસાયનં શ્રીદં સુકુમારકુમારકમ્ ॥
 સુકુમારકુમારઃ પુનર્નવાલેહઃ । સામાન્યવિધિઃ ।
 મૂત્રાઘાતવિધાનમપ્યત્ર કાર્યમ્ । ઇતિ મુત્રકૃચ્છ્રી-
 નિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ।

બેઠી ભોરીંગણીનો સ્વરસ ૧૬ તોલા લ-
 ઈ તેમાં મધ નાંખીને પીવાથી મૂત્રના દોષો
 મટી જઈને માણસને સુખ થાય છે.

અતિબલા (ખપાટ) નાં મૂળિયાંનો
 ક્વાથ પીવાથી સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાય છે.

કાકડીનાં ખીજ અને તલ ઘી તથા
 દૂધમાં વાટીમે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રો મટે છે.

હરડે, બેડાં, અને આમળાંના કલ્ક-
 માં બેરનો ગલ્લ અને સૈન્ધવ નાંખીને
 પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાય છે.

જવ, એરડો, તૃણપંચમૂલ, પાપાણુ-
 લેહ, શતાવરી, ગૂગળ, અને હરડેનો ક્વાથ
 ગોળનાંખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાય છે.
 દલ, કાંસડો, શેરડી, અને કસઈનાં મૂળોને
 વાટીને પીવાથી મૂત્રાઘાતો, તથા પથરીની
 મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

ગોળ અને આમળાં ખાવાથી પુરુષાતન
 વધે છે, થાક મટે છે, તૃપ્તિ મળે છે, રૂચિ થા-
 ય છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, દાહ, તથા શ-
 ણનો નાશ થાય છે. સાકર નાંખીને જવખાર
 પીવાથી સર્વ પ્રકારની મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

દ્રાક્ષના અને સાકરના કલ્ક દહિના પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

વિહારીકંદ, ઉપલસરી, મરડાર્શીંગી, ગજો, હળદર, વાવડીંગ, અને તૃણપંચ મૂલને વાટાને પીવાથી તુરતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

એળચી, પાપાણ્બેદ, શિલાજીત, પીપર, કાકડીનાં બીજ, સૈંધવ, અને કે-શરનું ચુર્ણ ચોખાના ઘોણુમાં ડાળીને પીવાથી મરણુ તુલ્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર પણ મટે છે.

લોહ મંડુરને ત્રણ દિવસ સૂધી મધ માં ચાટવાથી તુરતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

સુકુમાર કુમારક પુનર્ન વાલેહ.

સાટોડીનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા; અને દર્ભનાં મૂળ, શતાવરી, બળદાણા, આ-સોદ, તૃણપંચમૂલ, ગોખરૂ, નાગકેસર, ગજો, અને બપાટ, એ દરેક ચાળીસ ચા-ળીસ તોલા લઈ, સર્વનો ૧૦૨૪ તોલા પાણી માં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળીને તેમાં ૧૨૮ તોલા ધી પકાવવું. પછી તે ધીમાં જેઠીમધ, આ-હ, દ્રાક્ષ, સૈંધવ, અને પીપરનાં ચુર્ણા આઠ આઠ તોલા; ૧૬ તોલા અજમા; ૧૨૦ તોલા ગોળ; અને ૧૨૦ તોલા એ રડિયું તેલ; એ સર્વ નાંખવાં. આ અવ-લેહ ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમરનું ઢીલું પડવું, વિષ્ટાનું કંઠણપણું, લિંગનું શ્વળ, સાધળના સાંધાનાં શ્વળ, મોનિનું શ્વળ, અને સર્વ પ્રકારના ગુદ્મો, તથા વાત રક્તાનો નાશ થઈ જાય છે. રાજાઓ, રાજા જેવા ગ્રહસ્થો, ધનાવંત લોકોના પુત્રો તથા પુત્રીઓ, તથા ઘણી સ્ત્રીઓ વાળા

પતિઓએ આ અવલેહ ખાવો. તેથી બ-ળ વધે છે, લક્ષ્મી મળે છે, અને બાળકો સુકુમાર રહે છે.

હવે પછી કહેવાશે તે મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સાઓ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર કરાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર સમાપ્ત.

મૂત્રાધાતનો અધિકાર.

મૂત્રાધાતોનાં કારણો.

જાયન્તે કુપિતૈર્દૈર્મૈર્મૂત્રાધાતાસ્ત્રયોદશ ।
પ્રાયો મૂત્રવિધાતાધૈર્વાતકુણ્ડલિકાદયઃ ॥

દોષોના કોપવાથી તેર જાતના મૂત્રાધા-તો થાય છે. મૂત્રનો વેગ રોકવાથી ઘણું કરીને તેઓ વાતકુંડલિકા વગેરે થાય છે.

વાતકુંડલિકાનું લક્ષણ.

રૌક્ષ્યાદ્રેગવિધાતાદ્વા વાયુર્વસ્તૌ સવેદનઃ ।
મૂત્રમાવિશ્ય ચરતિ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥
મૂત્રમલ્પાલ્પમથવા સરુજં સંપ્રવર્તતે ।
વાતકુણ્ડલિકાં તીવ્રાં વ્યાધિં વિધાતુ સુ-
દારુણમ્ ।

રૌક્ષ્યાત્કાચસ્ય । વેગવિધાતાત્ મૂત્રાદિ વેગનિ-રોધાત્ । આવિશ્ય આવૃત્ય મૂત્રમિતિ રૌક્ષ્યાદિભિ-વેગવિધાંતાદિમિથ વિગુણઃ દુષ્ટઃ કુણ્ડલીકૃતઃ વાતાવર્તો વસ્તાવેવ ભ્રમંસ્તિષ્ઠતિ । કુણ્ડલીમૂત્રો વાયુઃ વસ્તૌ મૂત્રાશયે ચરતિ પ્રધાવતિ । આબદ્ધ-ત્વાદ્ ભ્રમંસ્તિષ્ઠતિ ।

રૂક્ષથી, વેગોના રોકવાથી, દુષ્ટ થ-યેલો વાયુ કુંડળી જેવો થઈને મૂત્રને વીંટી લેઈને વેદના કરતો મૂત્રાશયમાંજ ભમ્યા કરે છે, અને તેમાં બંધાઈ રહે

છે. એથી થોડું થોડું મૂત્ર પીડાથી ની-
કળ્યા કરે છે. આ તીવ્ર અને 'મહાદાડ-
ણુ' રોગ વાતકુંડલિકા કહેવાય છે.

અષ્ઠીલાનાં લક્ષણો.

આધ્માપયન્વસ્તિગુદં રુધ્વા વાયુશ્વલો-
ન્નતામ્ । કુર્યાત્તીવ્રાત્તિમષ્ટીલાં મૂત્રવિષ્મા-
ર્ગરોધિનીમ્ ॥ વાતઃ વસ્તિગુદં રુધ્વા અર્થાત્ત-
દન્તર્ગતં મૂત્રં મલં ચ નિરુધ્ય વસ્તિ ગુદં ચ
આધ્માપયન્ આધ્માનં કુર્વન્ અષ્ટીલાં અષ્ટીલા-
તુલ્યાં પ્રાપ્તિ કુર્યાત્ । ચલોન્નતાં ચલામુન્નતાં ચ ।

વાયુ મૂત્ર તથા મળને રોકીને
મૂત્રાશય તથા શુદ્ધાને કુલાવીને અંબળ,
ઊંચી, તીવ્ર પીડાવાળી, અને મૂત્ર તથા
વિષ્ટાના માર્ગને રોકી લેનારી ગાંઠ ઉ-
ત્પન્ન કરે છે, તે રોગને અષ્ઠીલા કહે છે.

વાતબસ્તિનાં લક્ષણો.

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્યાકુશલોનરઃ ।
નિરુણદ્ધિ મુખં તસ્ય વસ્તેર્વસ્તિગતોઽનિ-
લઃ ॥ મૂત્રસજ્જો ભવત્તેનઃ વસ્તિકુક્ષિનિપી-
ઢિતઃ । વાતવસ્તિઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ
કુચ્છપ્રસાધનઃ ॥

અકુશલો મૂર્ખઃ । તસ્ય પુરુષસ્ય વસ્તેર્મુખં નિ-
રુણદ્ધિ વસ્તિગતો વાયુઃ તેન વાયુના મૂત્રસંગો
ભવતિ । વસ્તિકુક્ષિનિપીઢિતઃ इति વસ્તો કુક્ષો
નિપીઢિતઃ સંપીઢિતો વાયુરિતિ સમ્બન્ધઃ । મૂત્ર-
સજ્જઃ મૂત્રાવરોધઃ ।

મૂત્રના વેગને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં
રહીને મૂત્રાશય તથા પેટમાં ફળાયલો
વાયુ મૂત્રના મુખને બંધ કરી દે છે, તેથી
મૂત્ર અટકે છે. આ રોગને વાત બસ્તિ
કહે છે, તથા તે કષ્ટસાધ્ય છે.

મૂત્રાતીતત્વં લક્ષણુ.

ચિરં ધારયતો મૂત્રં ત્વરયા ન પ્રવર્તતે ।
મેહમાનસ્ય મન્દં વા મૂત્રાતીતઃ સ યચ્યતે ॥

મેહમાનસ્ય મૂત્રમુત્સૃજતઃ મન્દં વા અલ્પં વા ।

ઘણી વારથી હાજત લાગ્યા છતાં
મુત્ર તુરત નીકળે નહિ અને માંડ માંડ
થોડું થોડું મુતરાય, એ રોગ મુત્રાતીત
કહેવાય છે.

મુત્ર જઠરનાં લક્ષણો.

મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે તદુદાવર્ત્તહેતુકઃ ।
અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂરયેદ્ મૃશમ્ ॥
નાભેરધસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ।
તન્મૂત્રજઠરં વિન્ધ્યાદધોવસ્તિનિરોધજમ્ ॥

તદુદાવર્ત્તહેતુક इति મૂત્રવેગધારણગણિતોદાવ-
ર્ત્તનિદાનમાધ્માનં કુર્યાત્ । અધોવસ્તિનિરોધનમ્ ।
વસ્તેરધોદેશે વિબન્ધકારકમ્ ।

મુત્રના વેગને રોકવાથી કોપ પામેલ
અપાનવાયુ પેટમાં ભરાઈને નાભિની
નીચે આક્રમણેવી વેદના કરે છે, તેથી
મુત્રાશયના માર્ગને રોધ થઈ જાય છે.
આ રોગને મુત્રજઠર કહે છે.

મુત્રોત્સર્ગનાં લક્ષણો.

વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વાયસ્ય
દેહિનઃ । મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજ્યેત સરક્તં વા
પ્રવાહતઃ ॥ સ્વવેચ્છનૈરલ્પમલ્પં સરુજં વા-
પ્યનીરુજમ્ । વિગુણાનિલજો વ્યાધિઃ સ
મૂત્રોત્સર્ગસંજ્ઞિતઃ ॥

નાલે મેદૂ મળૌ મેહનપ્રત્યૌ સજ્યેત નિરુદ્ધ
સ્યાત્ સરક્તં પ્રવાહતઃ ક્ષ્ણદ્વલેન સશદ્ધં મૂત્ર-

મુરીષ્વાણાનામધઃ પ્રેરણં પ્રવાહણં તેન કુપિતેન
વાયુના વસ્ત્યાદિભેદાત્ સરક્તં મૂત્રં સ્વેદિત્યર્થઃ ।

અલાવવા માંડેલું મુત્ર મુત્રાશય,
લિંગ, અથવા લિંગના મુખમાં અટકી
રહેછે, અને કંઠ તથા નહ્યના બળથી
કરાંઝીને મુત્ર તથા વિષ્ટાને અધોવાયુના
માર્ગમાં પરાણે ઊતારવામાં આવેછે, તેથી
કોપ પામેલા વાયુ મુત્રાશયાદિને ભેદે
છે, તેથી પીડા કે પીડાવગર થોડું થોડું
લોહીવાળું મુત્ર ધીરે ધીરે નીકળે છે.
એ રોગ મુત્રોત્સંગ કહેવાય છે, અને
તે દુષ્ટ થયેલા વાયુથી થાયછે.

મુત્રક્ષયનાં લક્ષણો.

રૂક્ષસ્ય ક્લાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થો પિત્તમા-
રુતૌ । મૂત્રક્ષયં સરુદાહં જનયેતાં તદાહ-
યમ્ ॥

ક્લાન્તદેહસ્ય મ્લાનદેહસ્ય । તદાહ્યં મુત્રક્ષય-
સંજ્ઞમ્ ।

રૂક્ષ થયેલા તથા ગ્લાનિ પામેલા
શરીર વાળાના મુત્રાશયમાં રહેલા પિત્ત
તથા વાયુ મુત્રનો ક્ષય કરીને વેદના તથા
દાહ ઉત્પન્ન કરેછે. એ રોગ મુત્રક્ષય
કહેવાય છે.

મુત્રગ્રંથિનાં લક્ષણો.

અન્તર્વસ્તિમુખે વૃત્તઃ સ્થિરોઽલ્પઃ સહ-
સા ભવેત્ । અશ્મરીતુલ્યરુગ્રન્થિર્મુત્રગ્રન્થિ-
સ ઇચ્ચતે ॥

અન્તર્વસ્તિમુખે વસ્તુમ્યન્તરે અલ્પઃ ક્ષુદ્રામલ-
કપ્રમાણઃ । નન્વસ્યાશ્મર્યા સહ કો ભેદઃ । ઇ-
ચ્ચતે । અશ્મરી ક્રમશઃ સંચયેન સ્યાદ્યં તુ સ-
હસા ભવેદિતિ ભેદઃ । અપયો ભેદઃ અશ્મર્યા પિ-

તમધિકં અત્ર તુ રક્તમેવ । યત ઉક્તં તન્માન્તરે
' રક્તં વાતકફાદિષ્ટં વસ્તિદ્વારે સુદારણં । ગ્રન્થિ
કુર્યાત્ સકુચ્છેણ સુજેન્મૂત્રં તદાવૃતમ્ ।'

એકદમ ગોળાકાર, સ્થિર, નાના
આમળા જેવડી અને પથરીના જેવી પી-
ડા કારક ગાંઠ મુત્રાશયમાં થાયછે, તેને
મુત્રગ્રંથિ કહેછે, અહીં કોઈને શંકા થશે
કે મુત્ર ગ્રંથીમાં અને પથરીમાં શો ત-
ફાવત છે ? તેનું સમાધાન કે પથરી તો
મુત્ર વગેરેના સંચયથી થાયછે, અને આ
ગાંઠ તો સહસા થાયછે. વળી પથરીમાં
પિત્ત અધિક હોયછે, અને આ ગાંઠમાં
તો લોહી અધિક હોયછે. વાયુ તથા કફ-
થી બગડેલા લોહીની મુત્રાશયના દ્વારમાં
અતિદારૂણ ગાંઠ બાંધેછે તેથી ઘણા કષ્ટ-
થી મૂતરી શકાયછે, તે મુત્ર લોહીવાળું
નીકળે છે.

મુત્રશુકનાં લક્ષણો.

મૂત્રિતસ્ય સ્ત્રિયં યાતો વાયુના શુક્રમુદ્ર-
તમ્ । સ્થાનાત્ ચ્યુતં મૂત્રયતઃ પ્રાકપથાદ્વા
પ્રવર્તતે ॥ ભસ્મોદકપ્રતીકાશં મૂત્રશુકં
તદુચ્યતે ।

મૂત્રિતસ્ય મૂત્રવેગયુક્તસ્ય શુક્રં સ્થાનાત્ ચ્યુતં
પથાદ્ વાયુના ઉદ્ભૂતં ઝર્ષ્ય નીતં ભસ્મોદકપ્રતી-
કાશં ભસ્મસંહિતજલસદૃશં મૂત્રશુકં તદુચ્યતે ।

હાજત છતાં મુત્રને રોકીને સ્ત્રીસંગ
કરવાથી સ્થાનબ્રષ્ટ થઈને વાયુથી ઊંચે
ચઢેલું વીર્ય મુત્રવાની પ્રારંભમાં અગર
પછી ત્રાણેલીવાળા પાણી જેવું નીકળે
છે, તે રોગને મુત્રશુક કહેછે.

ઉત્પવાત (ઉનવા)નાં લક્ષણો.

ઠગ દામ ધ્વાતૈઃ પિત્તં વસ્તિ પ્રાપ્યાનિ-
લાહ મ્ । વસ્તિ મેદં ગુદં ચૈવ પ્રદહન્ સ્વા-
વયેદધઃ । મૂત્રં હારિદ્રમથવા સરક્તં રક્તમેવ
વા ॥ કૃષ્ણાત્ પુનઃ પુનર્જન્તોરુષ્ણવાતં
વદન્તિ તમ્ । સરક્તં ર્ષ્ણોહિતં ।

કસરત, પંથ, અને તડકો સેવવાથી
મુત્રાશયમાં જઘને પિત્ત વાયુથી વીંટાળેને
મુત્રાશય, લિંગ, યોનિ, અને ગુદામાં
દાહ કરીને ઘણા કટ્ટે વારંવાર હળદર
જેવા રંગવાળું તથા કંઈક રાતું લોહી
વાળું મુત્ર કરાવે છે, એ રોગને ઉષ્ણ
વાત (ઉનવા) કહેવામાં આવે છે.

મુત્ર સાદનાં લક્ષણો.

પિત્તં કફો દ્વાવપિ વા સંહન્યેતેઽનિલેન
ષેત્ ॥ કૃષ્ણાન્મૂત્રં તથા પીતં રક્તં શ્વેતં
ઘનં સ્ત્રવેત્ । સદાઈ રોચનાશ્ચૂર્ણવર્ણ
ભવેચ્ચ તત્ । શુષ્કં સમસ્તવર્ણં વા મૂત્રસાદં
વદન્તિ તમ્ । સંહન્યેતે ઘનીક્રિયેતં । શુષ્કં અ-
લં સમસ્તવર્ણં ઉત્તસકલ્પર્ણયુક્તં ॥

પિત્ત, કફ, અથવા એ બંને, વાયુથી
ઘાટાં થવાથી માંડ માંડ પીણું, રાતું,
ધીણું, અથવા શંખના ચુર્ણ જેવું કે ગો-
રાચનના ચુર્ણ જેવું, અથવા એ સર્વ
રંગો વાળું, ઘાટું બળતરાવાળું, અને
થોડું થોડું મુત્ર ઊતરે છે, એ રોગને
મુત્રસાદ કહેવામાં આવે છે.

વિવિધાતનાં લક્ષણો.

રુક્ષદુર્બલયોર્વાતેનોદાવર્તે શકૃષ્ણદા । મૂ-
ત્રસ્રોતોઽનુપદ્યેત વિદમંસ્ટુષ્ઠં તદા નરઃ ॥

વિદગન્ધં મૂત્રયેત્ કૃચ્છ્રાન્ વિદ્વિધાંત
વિનિર્દિશેત્ ॥

ઉદાવર્તે ઉર્ધ્વે નીતં વિદગન્ધં વા । વાશદ્વોઽન્ન
યોજનોયઃ ।

રૂક્ષ કે દુર્બળ માણસની વિદાને વાયુ
ઉર્ધ્વે ચઢાવી દેશે તો તે મૂત્રનાં ઓતોમાં
ભરાવવાથી મૂત્ર વિદાવાળું તથા વિદાનાં-
ગંધ વાળું માંડ માંડ ઊતરે છે; એ રો-
ગને વિદ્વિધાત કહે છે.

અસ્તિ કુંડળનાં લક્ષણો.

દ્રુતાધ્વલજ્વનાયાસૈરભિઘાતાત્ પ્રપીડના-
ત્ । સ્વસ્થાગાન્ વસ્તિરુદ્વૃત્તઃ સ્થૂલસ્તિષ્ઠ-
તિ ગર્ભવત્ ॥ શૂલસ્પન્દનદાહાર્તો વિન્દુ
વિન્દુ સ્વપ્ત્યપિ । પીડિતસ્તુ સ્ત્રેદારાં સં-
સ્તંભોદ્વેષ્ટનાત્તિમાન્ ॥ વસ્તિકુણ્ડલમાહુસ્તં
ધોરં શસ્ત્રવિષોપમમ્ । પવનપ્રવલં પ્રાયો દુ
ર્નિવારમ્બુદ્ધિભિઃ ॥ તસ્મિન્ પિત્તાન્વિતે
દાહઃ શૂલં મૂત્રવિવર્ણતા । શ્લેષ્મણા ગૌરવં
શોથઃ સ્નિગ્ધં મૂત્રં ઘનં સિતમ્ ॥

દ્રુતાધ્વલજ્વનં શીઘ્રં માર્ગચલનં । ઉદ્વત્તઃ ઉ-
ત્થિતઃ । સ્પન્દનં કિષ્કિચ્ચલનં । ધોરં મારકં શ-
સ્ત્રવિષોપમં શસ્ત્રં ચઙ્ગાદિ તદ્વચ્છીઘ્રં મારકં ।
વિષમત્ર ગરલસ્તદ્વદિલમ્બ્ય મારકં । એતાવતા
મારકસવશ્યં શીઘ્રં વિલંબેન વા ।

શ્લેષ્મરુદ્ધાવિલો વસ્તિઃ પિત્તોદીર્ઘો ન
સિદ્ધયતિ । અવિભ્રાન્તવિલઃ સાધ્યો ન ચ
યઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥ સ્યાદ્વસ્તૌ કુણ્ડલીશૂતે
તૃપ્પોહઃ શ્વાસ એવ ચ ।

વિલં વસ્તિમુલગ્રં । પિત્તોદીર્ઘઃ પિત્તેનોદ્વતઃ ।
અવિભ્રાન્તવિલઃ કફેનાનાદ્રુતાવિલઃ । ન ચ યઃ

કુણ્ડલીકૃતઃ સ સાધ્યઃ । एतेन कुण्डलीभूतोऽ-
साध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । तुडित्यादि
। कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन बिलावरोधात्
तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥

વેગથી ખહુ :પંથ કરવાથી, ખહુ
પરિશ્રમ અથવા અભિધાત થવાથી, અ-
થવા દબાણથી, મુત્રાશયની થેલી પોતા-
ના સ્થાનમાંથી ખસીને ગર્ભના જેવું બ-
હુ થઈ બળ્યછે, તથા તેમાં શળ થાયછે,
અને તે અલિત થયા કરે છે. બળતરાની
પીડા થાય છે, અને માંડ માંડ મુત્રનાં
ટીપાં પડયા કરે છે. દબાવવાથી મુત્ર વ-
ધારે નીકળે છે, પણ તેમ કરવાથી સ-
જ્જડ થઈને ગોટલી અથવા જેવી પીડા
થાય છે. આ રોગ ખસ્તિકુંડળ કહેવાય
છે. એ રોગ લયંકર હોઈને ખર્જૂની પેઠે
તુરત મારી નાંખે છે, અને ઝેરની પેઠે
લાંબે કાળે પણ મારી નાંખે છે. એમાં
વાયુ પ્રબળ હોય છે અને મુખ લોકોથી
એ રોગ ન મટાડાય તેવો છે. આ રોગમાં
પિત્ત મુખ્ય હોય તો બળતરા, શળ અને
મુત્રનો રંગ ખરાબ હોયછે; અને કફ હોયતો
ભારેપણું, સોજો, અને મુત્ર ચીકણું ઘાટું
અને ઘોળું નીકળે છે; એકંદરે આ રોગ
વહેલાં કે મોડાં, પણ મારી નાંખનારો
તો છેજ.

ખસ્તિકુંડળની અસાધ્યતા.

મુત્રાશય પિત્તથી સ્થાનબ્રષ્ઠ થઈને
મુખ કફથી ઢંકાયું હોય, તો તે રોગ
અસાધ્ય છે. તેનું મુખ કફથી ઢંકાયું ન
હોય અને તેમાં વાયુકુંડલાકારે રહે
ન હોય, તો એ રોગ સાધ્ય છે. તેમાં

વાયુ કુંડલાકારે રહેો હોય, તો તૃષા,
મોહ, અને શ્વાસ થાયછે, એ લક્ષણો
બીપરથી વાયુ કુંડલાકારે રહેલા છે કે
કેમ ? તે સમજી શકાય છે.

મુત્રાધાતોની ચિકિત્સા.

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहवિरेचनम् ।
दद्यादुत्तरवर्तीश्च मूत्राधाते सवेदने ॥ न-
लकुशकाशेषुबलाकाथं प्रातः सुशीतलं स
सितम् । पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह-
त्युवाच कविः ॥ गोजानान्नो मूलं पल-
मेकं कथितशेषितं पीतम् । क्षिप्त्वा मधु च
सितां च प्रणुदति मूत्रस्य संरोधम् ॥ गोधा
पद्मामूलं कथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।
पीतं निरुद्धमचिरात् भिनत्ति मूत्रस्य सङ्घा-
तम् ॥ पिबेच्छिलाजतुकाथे गण्डे वीरतरा-
दिजे । रसं दुरालभाया वा कषायं वास-
कस्य वा ॥ काथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरो-
सफलस्य च ॥ पिबेन्मधुसितायुक्तं मूत्रक-
च्छूरुजापहम् । घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवर्ति-
शनेःशनैः ॥ मृण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मू-
त्ररोधं जहाति तम् । सदा भद्राश्मभिन्मूल
शतावर्याः सचित्रकम् ॥ रोहिणी कोकि-
लाक्षी च वचाशैलत्रिकण्टकम् । श्लक्ष्ण-
पिष्टः सुरापीतो मूत्राघातप्रबाधनः ॥ पिबे-
द्दहिंशिलामूलं दुग्धमुक्तंदुलाम्भसा । व-
स्तिमुत्तरवस्ति वा सर्वेषामेवदापयेत् ॥
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रमिभि-
तम् ॥ जले कुङ्कुमकरकं वा सप्तौद्रमुपितं
निशि ॥ सतैलं पाटलाभस्मपारं मध्वक् प-

रिक्तम् । त्रिकण्डकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं
पयो वा तृणपञ्च मूलं । गुडप्रगाढं सघृतं
पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ शि-
ताक्षारान्वितं मूलं वायवीतैलकूटयोः । को-
पकाररसैः पीतं बस्तिकुण्डलजिह्वेत् ॥
शृङ्गीरपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना
। पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते
॥ शिलोद्भिदेरण्डशमीस्थिरादि पुनर्नवाभी-
रुसेषु सिद्धम् । तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं
रोगेषु कृच्छ्रादिषु संप्रयोज्यम् ॥

इति शिलोद्भदादितैलम् ।

धान्या गोक्षुरकाथकलकपुक्तं घृतं हितम् ।
मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषे च दारुणे ॥
इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अम्बुष्ठा पाटला चैव वर्षाभूद्वयमेव च ।
विदारीकन्दकाशश्च कुशमोरटगोक्षुराः ॥
पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा
। भल्लातकं शिरोषस्य मूलमेषामथाहरेत् ।
समभागानि सर्वाणि काथयित्वा विचक्ष-
णः । पादशेषकषायेण घृतप्रस्थं विपाच-
येत् ॥ कल्कं दत्वाथ मतिमान् गिरिजं म-
धुकं तथा । नीलोत्पलं च काकोलीं बीजं
ज्यपुसमेव च ॥ कूष्माण्डं च तथैवार्कस-
म्भवं च समं भवेत् । उष्णवातं निहत्येतद्
घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारी वृषको यूथी मातुलङ्गी च भूस्त-
णम् । पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वसि-
रोऽनलः ॥ पुनर्नवा वचा रास्ना बला चा-
तिबला तथा । कशेरुविषगृङ्गादनामलक्यः

स्थिरादयः ॥ शरेशुदर्भमूलं च कुशः का-
शस्तथैव च । पलद्वयं तु संहृत्य जलद्रोणे
विपाचयेत् ॥ पादशेषे रमे तस्मिन् घृतप्र-
स्थं विपाचयेत् । शतावरीस्तथा धान्याः
स्वरसो घृतशस्मितः ॥ षट्पलं शर्कराया
श्च कार्पिकान्यपराणि च । यष्ट्याहं पिष्ट-
ली द्राक्षा काश्मर्यं मपरूपकम् । एलां दु-
रालभा कौन्ती कुङ्कुमं नागकेशरम् । जी-
वनीयानि चाष्टौ च दत्वा च द्विगुणं पयः
॥ एतत् सर्पिर्निपक्तव्यं शनैर्मृद्वग्निना बुधैः
। मूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात् पित्तजेषु च ।
॥ शर्कराश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।
हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च
॥ कासश्वाशक्षतोरस्कं धनुः स्त्रीभारकर्पि-
ते । तृष्णाच्छर्दिमनःकम्पशोणितच्छर्दिने त-
था ॥ रक्ते यक्ष्मण्यपस्मारे तथोन्मादे शिरो-
ग्रहे । योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरा-
मये ॥ एतत् स्मृतिकरं वृष्यं वाजीकरणमु-
त्तमम् । पुत्रदं बलवर्णाढ्यं विशेषाद्वातना-
शनम् ॥ पानभोजननस्येषु न क्वचित् प्र-
तिहन्यते । विदारीघृतमित्युक्तं रसायनम-
नुत्तमम् ॥ इति विदारीघृतम् ।

पिष्टाखुमूलष्मुणेन चारनालेन पीयते ।
वद्धमूत्रं निहत्याशु तथैव करभीभवम् ॥
स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
नेथुनोपरमश्वास्य बृंहणीयो विधिर्हितः ॥
ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरबास्तिषु । स्व-
गुप्ता फलपृद्रीकाकृष्णेक्षुरसितारजः ॥ स-
मांशमर्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च । स-

ર્થે સમ્યગ્વિવમધ્યાક્ષમઞ્ચ લીઢ્વા પયઃ પિ-
બેત્ ॥ હન્તિ શુક્રક્ષયોત્થાંશ્ચ દોષાન્ વ-
ન્ધ્યામુતપદમ્ । ક્ષૌદ્રાર્ધભાગઃ કર્તવ્યો
ભાગા તુ ક્ષીરસર્પિષોઃ શર્કરાયાશ્ચ ચૂર્ણ
ચ દ્રાક્ષાચૂર્ણં ચ તત્સમમ્ । સ્વયંયુક્તાફલં
ચૈવ તથૈવેશ્વરકસ્ય ચ । પિપ્પલીનાં તથા
ચૂર્ણં સમભાગં પ્રદાપયેત્ । તદૈકધ્યં સમા-
નીય સ્વજ્ઞેનાતિવિમધ્ય ચ ॥ તસ્ય પાણિ-
તલં ભાગં લિહેત્ ક્ષીરં તતઃ પિબેત્ । એ-
તન્ સર્પિઃ પ્રયુજ્ઞાનો યોનિદોષાત્ પ્રમુચ્ય-
તે ॥ ઇતિ ક્ષૌદ્રાદ્યભાગં ઘૃતમ્ ।

કર્પૂરરજસા યુક્તા વસ્ત્રવર્તિઃ શનૈઃશનૈઃ
। મેદૂમાર્ગાન્તરે ન્યસ્તા મૂત્રાઘાતં વ્યપોદ્ધતિ
॥ ધાન્યગોશ્વરકકાથકલ્કસિદ્ધં ઘૃતં દિ-
તમ્ । મૂત્રાઘાતે મૂત્રકૃચ્છ્રે શુક્રદોષે ચ
દારુણે ॥ ધાન્યગોશ્વરકં ઘૃતમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રેઽશ્વરીરોગે મેષજં યત્પ્રકીર્તિ-
તમ્ । મૂત્રાઘાતેષુ સર્વેષુ તત્ કુર્યાદેશકા-
લવિત્ ॥ ઇતિ મુત્રાઘાતાધિકારઃ ।

વેદનાવાળો મુત્રાઘાત હોયતો સ્નેહન
તથા સ્વેદન કર્યા પછી સ્તિગ્ધ વિરેચન
દેવું, અને પછી ઉત્તરબસ્તિઓ દેવી,
તે હિતકારી છે.

ખરૂં, દર્ભ, કાંસડો, શેરડી, અને ઝી-
પટો, એનો ક્વાથ સારી પેટે ટાઢો પા-
ડી તેમાં સાકર નાંખીને પ્રાતઃકાળમાં
પીવાથી મુત્રાઘાત જરૂર મટે છે, એમ
શુક્રાચાર્યે કહેલું છે.

ચાર તોલા લોપાથરીનાં મુળનો
ક્વાથ મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી
મુત્રરોધ મટે છે. કાળી મૂસળીનાં મુળના
ક્વાથ ઘી, તેલ, અને દહિં નાંખીને પીવા-
થી રોકાયેલું મૂત્ર તુરત છૂટે છે.

પથરીની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવશે
તે વીરતરાદિગણનો ક્વાથ શિલાન્જિત
નાંખીને, અથવા ખમાસો કે અરડુસીનો
ક્વાથ નાંખીને પીવાથી મુત્રાધાતો મટી
જાય છે.

પાન, ફળ, તથા મુળ સહિત ગો-
ખરૂંનો ક્વાથ મધ તથા સાકર નાંખીને
પીવાથી મુત્રરોગો મટી જાય છે.

કપુરના ચુર્ણથી ખરડેલી વસ્ત્રની વાટ-
ને ધીરેથી લિંગમાં ખોસવાથી મુત્રરોધ
મટી જાય છે.

રાત્રી શીવણ, પાષાણભેદ, શતાવરીનું
મુળ, ચિત્રક, કડુ, એખરો, વજ, શિલાન્જિત,
અને ગોખરૂં એઓને ઝીણું વાટીને મદિરા
સાથે પીવાથી મુત્રરોધો મટી જાય છે.

ભોરશિખાના મુળને વાટીને ચોખા-
ના ઘોણમાં પીવાથી, તથા દૂધ જમ-
વાથી, મુત્રાધાતો મટી જાય છે.

સર્વ મુત્રાધાતોમાં ખસ્તિ તથા ઉ-
ત્તરબસ્તિઓ તો દેવીજ જોઈએ.

ભોંરીંગણીનો સ્વરસ ઘાટી છાશમાં
પીવાથી મુત્રાધાતો મટી જાય છે.

કેસર અને મધનો કંકડ રાતવાસી
રાખીને પીવાથી મુત્રાધાતો મટી જાય છે.

કાકચીઆની રાખ તેલમાં નાંખી
વસ્ત્રથી ગાળીને તે તેલ પીવાથી મુત્રા-
ધાતો મટે છે.

ગોખરૂં, એરડો, અને શતાવરીનો
ક્વાથ પીવાથી મુત્રાધાતો મટી જાય છે.

તૃણપંચમુળનો ક્વાથ પીવાથી મુત્રા-
ધાતો મટી જાય છે.

ગોળ અને ઘીને બહુ એકત્ર કરી તેમાં
દૂધ ભેળવીને પીવાથી મુત્રદૃશ્યોદિ રોગો
મટે છે.

માલકાંકણીનાં મુળને વાટીને તેમાં સાકર તથા જવખાર મેળવીને નડી શેરડીના રસની સાથે પીવાથી મુત્રાઘાતો મટી જાયછે.

મુખડને ઘસી તેમાં સાકર નાંખીને તે ચોખાના ઘોણુની સાથે પીવાથી, અને પછી ઉકાળીને ટાઢા પાડેલા દૂધનીસાથે અન્ન જમવાથી, લોહીવાળો ઉષ્ણવાત મટી જાયછે.

પાષાણુભેદ, એરડો, ખીજડી, સ્થિરાદિ ઔષધોનો ગણ, સાટોડી, અને શતાવરીના કવાથથી પકાવેલ તેલ દૂધના અનુપાતથી પીવાથી મુત્રકૃચ્છ્રાદિ રોગો શાંત થઈ જાય છે.

ધાન્ય ગોખુરક ધૂત.

ઘાણા તથા ગોખરૂના કવાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી ખાવાથી મુત્રવા દોષો, અને વીર્યના દારૂણ દોષો મટી જાયછે.

લદ્રાવહ ધૂત.

કાળીપાડ, કાંકચ, રાતી સાટોડી, ઘોળી સાટોડી, વિદારીકંદ, કાંસડો, દર્ભ, શેરડીનાં મુળ, ગોખરૂ, પાષાણુ ભેદ, વારાહીકંદ, રાતા ચોખાનાં મુળ, પાનખાજરિયું, ભીલામો, અને સરસડિયાનું મુળ, એ સર્વ સમ ભાગે લેઈ કવાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેમાં શિલાજિત્, જેઠીમધ, નીલકમળ, કાકોલી, ત્રપુસનાં ખીજ, કોળાંનાં ખીજ, અને કાકડીનાં ખીજે સમ ભાગે લેઈ તેનો કલ્ક કરી નાંખવો. પછી તેમાં ઘી ૬૪ તોલાભાર પકાવવું. આ લદ્રાવહ નામનું ઘી ઉષ્ણવાતને મટાડે છે.

વિદારી ધૂત.

વિદારીકંદ, અરડસી, જૂંધ, ખીજેરૂં, ભૂસ્તુણખડ, પાષાણુભેદ, કસ્તુરી, સાંભરલૂણ, દરિયાઇલવણ, ચિત્રક, સાટોડી, વજ, રાસ્ના બળદાણા, ખપાટ, કસેલાં, હીરામેળ, શીંગોડાં, ભોંઆમલી, સ્થિરાદિગણનાં ઔષધો, પાનખાજરિયાનાં મુળ, શેરડીનાં મુળ, દર્ભનાં મુળ, દર્ભ, અને કાંસડો, એ દરેક આઠ આઠ તોલા લેઈ, તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે તેમાં શતાવરી તથા આમલીના સ્વરસો ૬૪ તોલા, ૨૪ તોલા સાકર, અને એક એક તોલો જેઠીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, સીવણનાં ફળ, ફાલસાં, એળચી, ધમાસો, નગડના ખીજ, કેસર, જીવનીયગણનાં ઔષધો, અને ૧૨૮ તોલાભાર દૂધ નાંખીને તેમાં ૬૪ તોલાભાર ઘી ધીરે ધીરે અગ્નિથી પકાવવું. આ વિદારીધૂત સર્વ પ્રકારના મુત્રાઘાતો, વિશેષે કરીને પિત્તના રોગો, કાંકરી, પથરી, શળ, લોહીના બગાડો, છાતીનાં દરદો, પિત્તનો ગુદમ, વાયુ તથા રક્ત અને પિત્તના વ્યાધિઓ, ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, ધનુષ્ય ઉપાડવાથી કર્ષિત થયું હોય તે, મૈથુન તથા બોબ્બથી થાકવું, તરશ, ઉલટી, મનના રોગો, કંપ, લોહીની ઉલટી, ક્ષયરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, શિરોગ્રહ, ચોનિ તથા રજનાં દોષો, વીર્યના દોષો, સ્વરભંગ વગેરે સ્વરના રોગો, એ સર્વની ઉપર આ ઘી વાપરવું. આ ઘી સ્મરણ તથા મૈથુનશક્તિ વધારે છે, પુત્ર આપેછે, વાજકરણ છે, બળ આપેછે, વર્ણ સુધારે છે, અને વિશેષે કરીને વાયુના રોગોનો નાશ કરેછે. પીવા,

ખાવા, તથા નસ્યમાં આ ધી સર્વત્ર ઉપયોગી છે. આ વિદારી ધૃત બહુ ઉત્તમ રસાયન છે.

પાન.

ઉદરકર્ણીનાં મુળ અથવા ધોળી ગરબીનાં મુળને વાટીને ગરમ આરનાલમાં પીવાથી મુત્રનો રોધ તુરત મટી જાય છે.

તામ્ર ચડવસા તૈલ..

અતિ મૈથુનથી મુત્રમાં લોહી પડતું હોય તો તેને મૈથુનથી અટકાવીને ધાતુ વધારનારા ઉપાયો કરવા, તથા કુકડાની ચરબી સાથે તેલ મેળવીને ઉત્તરખસ્તિ દેવી, એ સારી છે.

કૌદ્રાદ્ર્ધભાગ ધૃત.

કૌચાનાં કૃળો, દ્રાક્ષ, કાળી શેરડીનો રસ, અને ગળીતું ચુર્ણ સમ ભાગે લેઈ ને તેમાં દૂધ, મધ, અને ધી અરધ અરધ ભાગનાં લેઈને મેળવી મથીને તેમાંથી એક તોલો ચાટીને ઉપર દૂધ પીવાથી વીર્યક્ષયને લીધે થયેલા રોગો મટી જાય છે, અને વધ્યાને પણ પુત્ર આવે છે. અથવા, દૂધ અને ધી એક એક ભાગ, મધ અરધો ભાગ, અને એક એક ભાગ સાકર, દ્રાક્ષ, કૌચાનાં કૃળ, એળરો, અને પીપરનાં ચુર્ણોને મેળવીને રવાઈથી ખુબ મથીને તેમાંથી એક તોલો ચાટી ઉપર દૂધ પીવાથી યોનિના દોષો મટી જાય છે.

વંતિ.

કર્પૂરના ચુર્ણથી ખરડેલી વસ્ત્રની વાટ લિંગના માર્ગમાં ખોસી રાખવાથી મુત્રાધાત મટી જાય છે.

ધાન્યગોક્ષુરક ધૃત—ધાણા અને ગોખરૂના કવાથમાં તથા કલકમાં પકાવેલું ધી મુત્રાધાત ઉપર, મુત્રકૃચ્છ ઉપર અને વીર્યના દારૂણ દોષ ઉપર હિત કારી છે.

મુત્રકૃચ્છ ઉપર જે જે ઉપાયો કહેલા છે, તથા પથરી ઉપર જે જે ઉપાયો કહેવાશે, તે સર્વનો ઉપયોગ પણ દેશ કાળને અનુસરીને સર્વ મુત્રાધાતો ઉપર પણ કરવો.

મૂત્રાવાતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અશ્મરી (પથરી) નો

અધિકાર.

પથરીનાં નિદાનો

વાતપિત્તકફૈસ્તિસ્રથતુર્થા શુક્રંજા મતા ।
પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્વા અશ્મર્યઃ સ્વૃય-
મોષમાઃ ॥

શ્લેષ્માશ્રયાઃ શ્લેષ્મસમવાયિકારણાઃ શુક્રંજા વિના । શુક્રંજાયાસ્તુ શુક્રસ્યૈવ સમવાયિકારણ-
ત્વાત્ । અન્યે તુ શુક્રાશ્મર્યામપિ ક્લષ્ણકારણત્વ-
મિચ્છન્તિ । પ્રાયઃશદ્દશ્ચાત્ર વિશેષાર્થઃ । યમોગમાઃ
ચિકિત્સાં વિના ।

વાત, પિત્ત, કફ, અને ચોથી વીર્યની પથરી થાય છે, અને તે સર્વમાં કફનું કારણ-
પણું હોય છે, પણ વીર્યની પથરીમાં તો વીર્યનું જ કારણપણું હોય છે એ પથરીઓ યમ રાજ જેવી છે.

પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

વિશેષયેદ્દસ્તિગતં સશુક્રં મૂત્રં સપિષં

પવનઃ કર્ફં વા । યદા તદાશ્મર્યુપજાયતે
તુ ક્રમેણ પિત્તેષ્વિવ રોચના ગોઃ

પવનો બસ્તિગતં સશુક્રં મૂત્રં સપિત્તં કર્ફં વા
શોષમુપનયેત્ યદા તદાઽશ્મરી નવતિ ક્રમેણ
ક્રમશો વર્ધમાના । ગોઃ પિત્તેષુ રોચનેભ્યન્વયઃ ।

જ્યારે વીર્ય સહિત મુત્રને અને પિત્ત
સહિત કફને બસ્તિમાં ગયેલ વાયુ સૂકવે છે,
ત્યારે ગાયના પિત્તમાં જેમ ગોરોચન
વધે છે તેમ તેની પથરી વધતી જાય છે.

પથરીનું પુર્વરૂપ.

વસ્ત્યાધ્માનં તદાસન્નદેશેષુ પરિતોઽતિરુ-
ક્ ॥ મૂત્રે વસ્તસમન્ધત્વં મુત્રકૃચ્છ્રં જ્વરો-
ઽરુચિઃ । વસ્તઃ છગલકઃ ।

મુત્રાશય કુલે છે, તેની આસપાસ
ચારેબેર વેદના થાય છે, બકરાના જેવા
ગંધવાળું મુત્રકૃચ્છ્ર તથા જ્વર અને
અરુચિ થાય છે.

પથરીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

નાભિસામાન્યલિલ્લં રુગ્ સેવનીવસ્તિમુ-
ર્દેષુ ॥ વિશીર્ણધારં મુત્રં સ્યાત્તયા માર્ગ-
નિરોધને । તદ્વ્યપાયાત્ સુખં મેદેદચ્છં
ગોમેદકોપમમ્ ॥ તત્ સંક્ષોભાત્ ક્ષતે સા-
સ્તમાયાસાચ્ચાતિરુગ્ ભવેત્ ।

બસ્તિમૂર્છા નાભેરબોદેશઃ । વિશીર્ણધારં સચિ-
ચ્છેદધારં । તયાશ્મર્યા માર્ગઃ મૂત્રવાહિ સ્રોતઃ
તદ્વ્યપાયાત્ । કદાચિત્ વાયુનાશ્મર્યા મૂત્રમાર્ગો-
દન્યત્ । ગમનાત્ સુખં મેહેત્ મૂત્રયેત્ । ગોમેદ-
કોપમં ગોમેદકો મણિઃ કિશ્ચિલ્લોહિતસ્તદ્વર્ણં તત્
સંક્ષોભાત્ તસ્યા અશ્મર્યાઃ સશ્ચારાત્ ઘર્ષણેન

મૂત્રવહે સ્રોતસિ ક્ષતે જાતે સાસ્ત્રં સરત્તં મેહેત્ ।
આયાસાત્ પ્રવાહનાદિ જનિતત્ ।

નાભિ, સેવની, અને નાભિની નીચેના
ભાગ, એમાં પીડા થાય છે. મુત્રનું વહન
કરનારાં સ્રોતોમાં અટકાયત થતાં મુત્રની
ધાર વચ્ચેથી છેદાઈ જાય છે. મુત્ર માર્ગ
પાસેથી કોઈવાર પથરી દૂર જતી રહે છે
તો ગોમેદમણિ જેવા રંગનું પાતળું મુત્ર
સુખથી ઊતરે છે. પથરીના સંચારથી મુત્ર
માર્ગ ઘસાઈને છવાઈ જતાં જોર કરવાથી
લોહીવાળું મુત્ર અત્યંત વેદના સહિત
નીકળે છે.

વાયુની પથરીનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતાઙ્ગશં ચાર્તો દન્તાન્ સ્વાદતિ
વેપતે । મૃદ્ધાતિ મેહનં નાભિ પીડયત્યનિશં
કળન્ । સાનિલં મુશ્ચતિ શકૃન્મુહુર્મેહતિ
વિન્દુશઃ ॥ શ્યાવા રુક્ષાશ્મરી સા સ્યાત્
સશ્ચિતા કળ્પકૈરિવ ।

વાયુની પથરીથી બહુ પીડા થાય છે,
દાંતો કરડાય છે. કંપ થાય છે, લિંગને
ચોળ્યા કરવું પડે છે, નાભિમાં દબાવવું
પડે છે, કણકણાટ થયા કરે છે, અધોવાયુ
ની સાથે વિષ્ટા પડે છે, વારંવાર ટીપે ટીપે
મુત્રાય છે. આ પથરી કાળાશ વાળી, રૂક્ષ,
અને જાણે કાંટાઓ વાળી હોય એવી થાય છે.

વાયુની પથરીની ચિકિત્સા.

તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ સ્નેહાદિક્રમ ઇષ્યતે ॥
ગુણ્યગ્નિમન્યપાષાણશિશુર્વરુણગોધુરૈઃ ।
કાશ્મર્યાર્ગવધફલૈઃ કાર્યં કૃત્વા વિચક્ષ-
ણઃ ॥ રામઠશારલવળચૂર્ણં દત્વા પિબેન્ન-
રઃ । અશ્મરી મૂત્રકૃચ્છ્રં દીપનં પાચનં

પરમ્ ॥ હન્યાત્ કોષ્ઠાશ્રિતં વાતં કટચૂર-
ગુદમેહજમ્ । ઇતિ ગુળ્મયાદિકષાયઃ ।

एलोपकुल्यामधुकाशभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रा-
वृषकोरुबूकैः । शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं
सशर्करं चाश्मरिमुत्रकृच्छ्रे ॥ इति एलादि-
काथः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां गुળીगोक्षुरसंयुता-
म् । यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिबे-
द्धितम् ॥ अश्मरीं वातजां हन्ति चिरका-
लानुबन्धिनीम् । इति वारुणादિકષાયः ।

पाषाणभेદો वसुको वशीरोश्मन्तकस्तथा ।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका
॥ कपोतवङ्कात्तगलकाश्चनोशीरगुन्द्रकाः ।
वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम्
॥ यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फ-
लानि च । उपकादिप्रतीवापनेषां काथे
शृतं घृतम् ॥ भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं
सिप्रमेव तु ।

इति पाषाणभेदाद्यं घृतम् ।

क्षારान् यवागूः पेयांस्तु कषायांश्च पयां-
सि च । भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन्
वातनाशने ॥ वीरवृक्षोऽग्निमन्थश्च काशवृ-
क्षादनीकुशाः । मोरटेन्दीवरः सूर्यभक्ता
गोक्षुरुदुण्डुकाः ॥ वसुकोवशिरो दर्भशैरी
यावश्मभेदकः । गुन्द्रो नलः कुरुष्टश्च गणो
वीरतरादिकः ॥ अश्मरीशर्कराकृच्छ्रमारु-
तार्तिहरो मतः ॥ इति वाताश्मरी ॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપ દેખાય કે તુરત રોગે-
નાદિ પ્રયોગો કરવા.

શુઠંયાદિકષાય.

સૂઠ, અરણી, પાષાણભેદ, સરગવો,
વાયવરણાં, ગોખરૂ, અને સીવણ તથા
ગરમાળાનાં ફળોનો ક્વાથ લિંગ, જવખાર,
અને સૈંધવ નાંખીને પીવાથી પથરી, મુત્ર-
કૃમ્મ, કોઠાનો વાયુ; તથા કમર, સાથળ,
ગુદા, અને લિંગમાંના વાયુઓ મટી જાય
છે. દીપન તથા વમન પણ સારી રીતે
થાયછે.

એલાદિ ક્વાથ.

એળચી, પીપર, જેડીમધ, પાષાણભેદ,
નગડનાંખીજ, ગોખરૂ, અરડુલી અને
એરડાનો ક્વાથ કરી તેમાં સારીરીતે પકા-
વેલ શિલાજિત તથા સાકર પીવાથી પ-
થરી અને મુત્રકૃમ્મ મટી જાયછે.

વરુણાદિક્વાથ.

વાયવરણાંની સારી છાદ્ય, સૂઠ, ગો-
ખરૂ, જવખાર, અને ગોળનો ક્વાથ પી-
વાથી વાતાશ્મરી લાંબા વખતની હોય તો
પણ મટેછે.

પાષાણભેદાઘઘૃત.

ખમણો પાષાણભેદ, સાંભરલુણ, ઠરિ-
યાઈલવણ, શતાવરી, ગોખરૂ, જીલી તથા
ખેડી ભોંરીંગણીઓ, આદ્દી, કાંટાશરિયો,
કાંચનાર, વાળો, ગુંદ્રખડ, અન્યવૃક્ષ; ટી-
ખરૂ, વાયવરણાં, સાગનુંફળ, જવ, કળથી,
ખેર, અને નિર્મળીનાં ફળ, એનો ક્વાથ કરી
તેમાં ઉષકાદિ ગણનાં ઔષધો નાંખીને, તેમાં
પકાવેલું ઘી ખાવાથી વાયુની પથરી ભે-
દાઈ જાયછે.

વીરતર્વાદિગણ.

આસોદરો, અરણી, કાંસડો, અન્યવૃક્ષ,

દર્ભ, શેરડીનું મુળ, શ્યામકમળ, સૂર્યમુખી, ગોખર, અરણ, સાંભરણ, સાદુણ, એક જાતનો દર્ભ, કાંટાશરિયો, પાપાણભેદ, ગુદ્રખડ, ખર, ઘોળો કાંટાશરિયો, એ વીરતવીઠગણ કહેવાયછે. એથી પથરી, કાંકરી, મુત્રકૃચ્છ, અને વાયુનારોગો મટેછે; માટે તેમાં કારો, ચવાગૂઓ, પેચાઓ, ક્વાથો, દૂધો, અને અન્નો પકાવીને દેવાથી પથરી વગેરે વાતરોગો મટી જાયછે.

પિત્તની પથરીનાં લક્ષણો.

પિત્તેન દઘ્નતે વસ્તિઃ પચ્યમાન ઇવોષ્મ-
ણા । મહાતકાસ્થિસંસ્થાના રક્તા પીતા
સિતાશ્મરી ॥ કુશઃ કાશઃ શરો ગુન્દ્ર ઉ-
ત્કટો મોરટાશ્મભિત્ । દર્ભો વિદારી વા-
રાહી શાલિમૂલં ત્રિકણ્ટકઃ ॥ મલ્લૂકઃ
પાટલા પાઠા પત્ત્રોડથ કુરુણ્ટિકા । પુન-
ર્નવા શિરીષથ કથિતાસ્તેષુ સાધિતમ્ ॥
ઘૃતં શિલાહમધુકૈર્બાજૈરિન્દીવરસ્ય ચ ।
ત્રપુસૈર્વારુકાદીનાંં બીજૈશ્વાવાપિતં શુભમ્ ॥
ભિનાત્તિ પિત્તસમ્ભૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ ચ ।

इति कुशाद्यं घृतम् ।

પિત્તની પથરી બીલામાના ઠગિયા જેવી, રાતી, તથા પીળી અને ઘોળીપણ હોયછે. એથી મુત્રાશયમાં પિત્તથી અગ્નિ જેવી બળતરા થાયછે.

પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા.

કુશાદ્ય ઘૃત.

ક્ષારાન્યવાગૂં પેયાં ચ કષાયાંશ્ચ પયાંસિ
ચ ॥ મોજનાનિ ચ કુર્વીત વર્ગેડસ્મિન્
પિત્તનાશને । વર્ગત્વેન યથાભમં પરિભા-
પા પ્રવર્તતે । इति पित्ताशमरी ।

કારો, ચવાગૂઓ, પેચાઓ, ક્વાથો અને દૂધો તથા ભોજનો કુશાદ્યગણના* ધીમાં પકાવીને ખાવાથી પિત્તની પથરી મટે છે.

કફની પથરીનાં લક્ષણો.

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गु-
रुः । अश्वरी महती इलक्षणा मधुवर्णाथ-
वा सिता॥ एता भवन्ति बालानां तेषामेव
तु भूयसा ।

કફની પથરી લીસી, મોટી, મધ જેવા રંગની, અથવા ઘોળી હોય છે. એથી મુત્રાશયમાં સોષયો ભોંકાય છે, અને કફને લીધે તે કારો અને શીતળ લાગે છે. આ પથરી વશેષે કરીને ખાળકોનેજ થાય છે.

કફની પથરીની ચિકિત્સા—વરુણઘૃત

आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणादरणे सुखाः॥
गणे वरुणकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।
कुण्डभद्राहमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥
एतैः सिद्धमजासर्पी रूपकादिगणे वा ।
भिनात्ति कफसम्भूतामश्वरीं क्षिप्रमेव च॥
शय्यादिस्तेन चात्रेष्टो गणः श्यामादिको
बुधैः ॥ इति वरुणघृतम् ।

* કુશાદ્ય ગણ—દર્ભ, કાંસડો, પાનખાજ-રિયું, ગુદ્રખડ, ઉટકટારો, શેરડીનાં મુળ, પાપાણભેદ, બીજા જાતનો દર્ભ, વિદારીકંદ, વારાહીકંદ, રાતીશાળનાં મુળ, ગોખર, ટીખર, કાંકર, કાળીપાડ, પતંગ, ઘોળો કાંટાશરિયો, સાટોડી, અને સરસડિયો, આ કુશાદ્યગણ છે.

આ ગણના ક્વાથમાં ધી પકાવી તેમાં શિલા-જિત, જેઠીમધ, ઇંદીયર કમળનાં બીજ, કાકડીનાં બીજ, અને ત્રપુસનાં બીજનું ચુર્ણ નાંખીને તે ધી ખાવાથી તુરંતજ પિત્તની પથરી હણાય જાયછે.

વરુણર્ત્તગલો શિશુસ્તર્કારીનક્તમાલકૌ।
મોરટારણિવિલ્વાશ્ચ વિમ્બીવમુકચિત્રકાઃ।
શૈરીયો વશિરઃ ક્ષૌદ્રમજશૃઙ્ગો શતાવરી ।
દર્ભો બૃહતિકા વ્યાઘ્રી મુનિભિઃ પરિકી-
ર્તિતઃ ॥ વરુણાદિગણો હ્યેષ કફભેદોનિ-
વારણઃ । વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલ્માભ્ય-
ન્તરવિદ્રધીન્ । ઇતિ વરુણાદિગણ ।

ક્ષારાન્યવાંગૂન્પેયાંશ્ચ કષાયાંશ્ચ પયાંસિ
ચ । ભોજનાનિ ચ કૂર્વીત વર્ગોઽસ્મિન્ક્રફ
નાશને । ઇતિ કફાશ્મરી ।

વરુણાદિગણ (નીચે કહેવાશે) તેમાં
ગૂગળ, એળચી, રેણુકાખીજ, કઠ, અંદન,
મરી, ચિત્રક, અને દેવદાર નાંખીને; અ-
થવા ઉપ્પકાદિગણનાં ઔષધો નાંખીને;
તેમના કવાથમાં પકાવેલું ખડકરાતું ઘી ખા-
વાથી કફની પથરીનો તુરતજ નાશ થાય
છે. શટચાદિગણ કે શ્યામાદિગણના કવા-
થમાં પકાવેલ ઘીથી પણ કફની પથરી
મટી જાય છે, એમ ગણિતો માને છે.

વરુણાદિગણ.

વાયવરણાં, કાંટાશરિયો, સરગવો,
અમણી અરણી, કરંજ, શેરડીનાં ફળ,
ખીલી, કડવી ઘોલી, સાંભરવણ, ચિત્રક,
પીળો કાંટાશરિયો, લૂણ, મધ, મરડાશીંગી,
શતાવરી, હર્લ, જીલી તથા બેડી લોંરીંગણીઓ,
આટલાનો વરુણાદિગણ કહેવાય છે. તે કફ
તથા મેદને મટાડેછે; અને માથાનું શ્વેદ,
ગુદમ, તથા અંદરના વિદ્રધિને મટાડે છે,
કફનાશક આ ગણમાં પકાવેલ ક્ષારો, ય-
વાગ્રઓ, પેયા, કષાયો, દુધ, અને લો-
જનો પણ દેવાં.

વીર્યની પથરીનાં નિદાનાદિ.

શુક્રાશ્મરી તુ મહતાં જાયતે શુક્રવાર-
ણાત્ ।

અવ્યયાનામનેકાર્થત્વાત્ તુશ્ચ્ચોઽત્રાવધારણા-
ર્થ । તેન મહતામેવ ન તુ બાલાનાં વક્ષ્યમાણસ-
મ્પ્રાપ્તેરસમ્ભવાત્ । નતુ શુક્રાભાવો વાચ્યઃ શુક્ર-
ધારણાત્ વહમાનસ્ય ધારણાત્ ।

આ પથરી મોટી અવસ્થામાંજ થાય
છે, બાળકને નથી થતી. જો કે બાળકોને
પણ વીર્ય હોયછે, તોપણ વીર્યની પથરી-
ની સંપ્રાપ્તિ કહેવામાં આવશે તે બાળકો
ને હોવાનું સંભવતું નથી. સ્થાનબદ્ધ થ-
ઈને પ્રવર્તેલા વીર્યનો અટકાવ થવાથીજ
વીર્યની પથરી થાયછે.

વીર્યની પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

સ્થાનાચ્ચ્યુતમમુક્તં હિ મુષ્કયારન્તરેઽ-
નિલઃ । શોષયત્યુપસંહત્ય શુક્રં તચ્છુક્ર-
મશ્મરી ॥

અનિલઃ મૈથુનવેગેન સ્થાનચ્યુતં શુક્રં મૈથુનવે-
ગનિવારણેન ઘૃતં શુક્રં મુષ્કયોઃ મેદૂસહિતયોઃ
મેદૂવૃષ્ણયોરન્તર ઇતિ સુશ્રુતવચનાત્ । તેન મે-
દૂવૃષ્ણમધ્યગતવાસ્તિમુલે ઉપસંહત્ય એકીકૃત્ય શો-
ષયતિ તચ્છુક્રશ્મરી તથાભૂતં શુક્રમેવાશ્મરી ।

મૈથુનના વેગથી સ્થાનબદ્ધ થયેલવીર્ય,
અથવા મૈથુન અટકવાથી બહાર નીકળી
ન શકે, તો તે વીર્યને વાયુ લિંગ તથા
વૃષણના મધ્યે રહેલા સુત્રાશયમાં રાખીને
સૂકવેછે, તેથી પથરી બંધાય છે.

વીર્યની પથરીનાં લક્ષણો.

વસ્તિરુક્કૃચ્છ્રમૂત્રત્વં મુષ્કશ્વયથુકારિ-

ળી । તસ્યામુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ વિ-
લીયતે ॥ પીડિતે ત્વચકાશેઽસ્મિન્નરમયેવ
ચ શર્કરા ।

તસ્યાં શુક્રાદમર્યાં ઉત્પન્નમાત્રાયાં યદા સા કથ
મપિ વિલીયતે વિલયં યાતિ તદા શુક્રં એતિ મૂ-
ત્રમાર્ગાત્ પ્રવર્તતે । પીડિતે ત્વચકાશેઽસ્મિન્ ।
તુશદ્વોઽવધારણે તેનાસ્મિન્ને અવકાશે સ્થાને મે-
દૃશ્યવર્ણયોરન્તરે પીડિતે સતિ સા વિલીયતે અન્ત
ર્છીના ભવતિ । અવસ્થા મેદાદમરી શર્કરાસેક
તા ભવતિ ત્યાહ । અદમર્યેવ ચ શર્કરા । ચકા
રાત્ સિકતા ચ ભવતિ શર્કરાસિકતાયોશ્ચ મેદો
મહત્વાલ્પત્વાભ્યાં ચોદ્વચ્ચ : ॥

ખસ્તિમાં પીડા, મુત્રકૃચ્છ્ર, અને વૃ-
ષણોમાં સોજો થાયછે. લિંગ તથા વૃષણ-
ની વચ્ચેનો ભાગ દબાવતાં અંદરની પથરી
લીન થઈ જાયછે. જે વીર્યની પથરી બંધા-
યછે, તેજ સ્થિતિભેદથી કાંકરી કહેવાયછે.
જે મોટી કણીઓ જેવી હોય તેને કાંકરી
કહેછે, અને જે ઝીણી ઝીણી કણીઓ જે-
વી હોય તેને રેતી કહેછે.

વીર્યની પથરી તથા કાંકરી વિષે.

સા મિત્રમૂર્તિર્વાતેન શર્કરેત્યભિધીયતે ।
સાઽમરી ॥

વીર્યની પથરી વાયુથી ભુકેા થઈજાય
છે ત્યારે તે કાંકરી કહેવાયછે.

કાંકરી થવાનું કારણ.

અણુશે વાયુના મિત્રા સા તસ્મિન્નનુ-
લોમગે ॥ નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિ-
વધ્યતે । મૂત્રસ્રોતપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યા-
દુપદ્રવાન્ ॥

અમરી તસ્મિન્નાત્રયે સા શર્કરા સક્તા લગ્ના
સતી ॥

વાયુથી વિખાયલી પથરી વાયુની ગ-
તિની સાથે મુત્રવાટે બહાર ઝરેછે. વાયુ
ઉલટો હોય તો અટકી જાયછે. મુત્રમાર્ગમાં
આવ્યા પછી ત્યાંજ અટકી જાય તો તે
રેતીનો ઉપદ્રવ કહેવાયછે.

કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો.

દૌર્બલ્યં સદનં કાર્શ્યં કુક્ષિરોગમથારુચિ
મ્ । પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણાં હૃત્પીડ-
નં વપિમ્ ॥ લ્ષ્ણવાત મૂત્રાવાતવિશેષમ્ ।

કાંકરી તથા રેતીથી દુર્બળતા, ગ્લાનિ,
કૃશ્યતા, કંખના રોગ, અરૂચિ, પાંડુરોગ,
ઊનવા, તૃષ્ણા, હૃદયમાં પીડા, અને ઉલટી,
એટલા ઉપદ્રવો થાય છે.

પથરી, કાંકરી અને રેતીનું અરિષ્ટ.

પ્રશૂનનાભિવૃષ્ણં વદ્મમૂત્રં રુજાતુરમ્ । અ-
મરી ક્ષપયત્યાશુ શર્કરા સિકતાન્વિતા ।
શર્કરાસિકતેતિ નામદ્વયમન્વર્યમ્ ।

પથરી, કાંકરી, કે રેતાવાળાને નાભિ
તથા વૃષણમાં સોજા હોય, મુત્ર અટક્યું
હોય, પીડા થતી હોય તે માણસ તુરત
મરી જાય છે.

વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા.

શુક્રાદમર્યાં તુ સામાન્યો વિધિરશ્મરિના-
શનઃ । યવક્ષારગુડોન્મિશ્રં રસં પુષ્પફલો-
દ્રવમ્ ॥ પિબેન્મૂત્રવિવચ્ચઘ્નં શર્કરાસ્મરિના-
શનમ્ । તિલાપામાર્ગકદર્ભપલાશયવચિ-
લ્વજઃ ॥ કાથઃ પેયોઽવિમૂત્રેણ શર્કરાસ્મ-
રિનાશનઃ । કેબુકાઙ્ગોલકતકશાકેન્દીવર-
જૈઃ ફલૈઃ ॥ પીતમુષ્ણામ્બુ સગુહં શર્કરાં
પાત્વત્યથઃ । પાપાણમિદ્ધોભુરકોલ્લૂકૌ

દ્વૌ કણ્ટકાર્યો ધુરુકાઢૂલમ્ ॥ દધના નિ-
વેત્ ક્ષીરચુપિષ્ટમેત્ સ્થાઢ્વેદનાર્થં ત્રિકના
શ્મરીનામ્ ॥ યઃ પિવેદ્રજનીં સમ્યક્ સગુ-
ઢાં તુષનારિગા । તસ્યાથુ દિરગૂઢાપિ યા
ત્યસ્તં મેદૂનર્કરા ॥ પિવતઃ કુટ્જં દધના
પથ્યમન્નં ચ સ્વાદતઃ । નિપતન્ત્યચિરાદસ્ય
નિયતં મેદૂનર્કરાઃ ॥ ડ્યપુત્તવીજં પયસા
પીતં વા ખાલિકેરજં કુમ્ભમ્ ॥ ના મૂત્રશ-
ર્કરાવાન્ ભવતિ સુત્વી કતિપર્યેદિવસૈઃ ।
સ્વદંષ્ટા વરુગઃ શુળ્બીકાયં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્
।' શર્કરાશ્મરિશૂલઘ્નં મૂત્રકુચ્છહરં પરમ્ ।
કૂમાણ્ડકરસો દિશ્યુવશ્વારત્તમાયુતઃ ॥ વ-
સ્તૌ મેદૂ સ શૂઢ્ઘ્નાં મૂત્રકુચ્છહરઃ પરઃ ।
પુનર્નવાયોરજનીશ્વદંષ્ટાફલા પ્રચાલથ સ-
ર્ધમ્પત્રઃ ॥ ક્ષીરાન્નમગ્રેશ્વરસપિષ્ઠઃ પેથો
ભવેદશ્મરિશર્કરાસુ । વરુણત્વક્ શિલાભે-
દશુળ્બીગોશ્વરકૈઃ કૃતઃ । કષાયઃ ક્ષારસંયુ-
ક્તઃ શર્કરાથ મિનત્યપિ । પશ્ચમૂલ્યાસ્તૃ-
ણાલ્યાયાસ્તથા ગોશ્વરકસ્ય તુ ॥ પૃથગ્
દશપલાન્ ભાગાન્ જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ।
ગુડગોશ્વરવીજં ચ કલકં તત્ર પ્રદાપયેત્ ।
તત્ સિદ્ધં મૂત્રદોષેષુ શર્કરાશ્વશ્મરીષુ
ચ ॥ સ્નેહને ભોજને ચૈવ પ્રયોજ્યં સર્પિ-
રુત્તમમ્ । ઇતિ તૃણપશ્ચમૂલ્યાઘં જૂતમ્ ।

ત્વક્પત્રફલમૂલસ્ય વરુણસ્ય ત્રિકણ્ટકા-
ત્ । કષાયેણ પચેત્ તૈલં વસ્તિના સ્થાપને-
ન ચ ॥ શર્કરાશ્મરિશૂલઘ્નં મૂત્રકુચ્છાત્પ-
મુચ્યતે । ઇતિ વરુણતૈલમ્ ॥

કુશાગ્નિમન્યશૈરીયનરુદર્પેશુગોશ્વરાઃ ॥
કપોતઝઢ્ઢાવસુકવીસરેદીવરીશ્મરાઃ ॥ ધાન-

વપરલુરન્દાકાઃ કર્ણપૂરાશ્વભેદકાઃ ॥ ષ્ણાં
કલકકષાયાભ્યાં સિદ્ધં તૈલં પ્રયોજયેત્ ।
પાનાભ્યઙ્ગજનયોગેન વસ્તિનોત્તરવસ્તિના ॥
શર્કરાશ્મરિરોમેષુ મૂત્રકુચ્છે ચ દારુણે ।
પ્રદરે યોનિશૂલે ચ શુક્રદોષે તથૈવ ચ ॥
વન્ધ્યાગર્ભપ્રદં પ્રોક્તં તૈલમેત્ કુશાદિકમ્ ॥
ઇતિ કુશાઘં તૈલમ્ । શુક્રાશ્મરી ।

ખીજ પથરીઓની ચિકિત્સાઓ કહેલી
છે તે વીર્યની પથરીમાં પણ આવે છે.

કોળાના રસમાં જવખાર તથા ગોળ
નાંખીને પીવાથી મુત્રકુચ્છ, વીર્યની પથ-
રી, તથા કાંકરી નાશ પામી જાય છે.

તલ, અથેડો, કેળ, ખાખરો, જવ,
અને ખીલીનો કવાથ ખકરાના મુત્રમાં
પીવાથી કાંકરી તથા વીર્યની પથરીનો
નાશ થાય છે.

સોપારી, અંકોલ, નિર્મળીનાં ફળ,
સાગનાં ફળ અને ઇંદીવર કમળનાં ફળ,
એનો કવાથ ગોળ નાંખીને પીવાથી કાંકરી
નીચે પડી જાય છે.

ખાખાણ્ણેદ, ગોખરૂ, એરડો, બીલી
તથા બેઠી ભોરીંગણીઓ, અને એખરાના
મુળને દૂધમાં વાટીને દહિં સાથે પીવાથી
પથરી તથા કાંકરીઓ ભેદાઈ જાય છે.

હળદર અને ગોળ તુષોઢકની સાથે
પીવાથી લિંગની કાંકરી લાંબાકાળથી ગૂઢ
હોય તો પણ નાશ પામી જાય છે.

ઇંદ્રજવનો કચ્ક દહિંમાં પીવાથી,
અને પથ્ય અન્ન જમવાથી લિંગની કાંકરી
નક્કી તુરન્ત પડી જાય છે.

કાકડીનાં ખીજ અથવા નાગિયેરીનાં
ફલને વાટીને દૂધમાં પીવાથી કેટલેક

દિવસે સુત્ર તથા કાંકરીનાં દરદોવાળો સુખી થાયછે.

ગોખરૂં, વાયવરણાં, અને સૂંઠનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પથરી, કાંકરી, શળ, તથા સુત્રકૃચ્છ્ર છેક મટી જાયછે.

કોળાનાં રસમાં હિંગ તથા જવખાર નાંખીને પીવાથી સુત્રાશય તથા લિંગનાં શળો, પથરી, તથા સુત્રકૃચ્છ્ર અવશ્ય મટી જાય છે.

સાટોડી, લોહલસમ, હળદર, ગોખરૂં, ચમકદુધેત્રી; પ્રવાલલસમ, અને હીરાબોળને દૂધ, આંખાનો રસ, મધ, અને શેરડીના રસમાં વાટીને પીવાથી વીર્યની પથરી તથા કાંકરી મટી જાયછે.

વાયવરણાંની અંતઃકાથ્ય, પાપાણુલેદ, સૂંઠ, અને ગોખરૂંનો કવાથ જવખાર નાંખીને પીવાથી કાંકરીઓ લેદાઈ જાયછે.

તૃણપંચમુલાધૃત.

તૃણપંચમુળ અને ગોખરૂં ચાળીસ ચાળીસ તોલા ભાર લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, ચોથો ભાગ રહે એટલે ગોળ તથા ગોખરૂંનો કડક નાંખીને તેમાં ૬૪ તોલાભાર ઘી પકાવી, તેનું સ્નેહન તથા લોબન કરવાથી સુત્રાશયની અડચણો, પથરી, અને કાંકરી મટી જાયછે.

વરૂણતૈલ.

છાદ્ય, પાન, ફળ, અને મુળ સહિત વાયવરણાં તથા ગોખરૂંના કવાથમાં પકાવેલ તેલની નિરૂહખસ્તિ દેવાથી પથરી, કાંકરી, શળ, તથા સુત્રકૃચ્છ્ર મટી જાયછે.

કુશાધતૈલ.

દર્ભ, અરણી, કાંટાશેરિયો, ખીજ

બતનો દર્ભ, ખરૂં, શેરડી, ગોખરૂં, બ્રાહ્મી, સાંભરણુ, શતાવરી, પાનખાજરિયું, ધાવણી, અરણુ, ગૂંદી, આસોપાલવ, અને પાપાણુલેદના કવાથ તથા કડકથી પકાવેલ કુશાધનામનું તેલ અભ્યંગ ખસ્તિ, ઉત્તરખસ્તિ, અને પીવામાં વાપરવાથી કાંકરી, પથરી, દારૂણ સુત્રકૃચ્છ્ર પ્રદર, યોનિનું શળ, અને વીર્યના દોષો મટી જાય છે. ને વાંઝણીને ગર્ભ આપેછે.

સર્વ પ્રકારની પથરીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

નાગરવલ્લુગક્રોશ્નુરુપાણમિત્કપોતઙ્ક-
જઃ કાયઃ । ગુડયવશૂકધિમિશ્રઃ પીતો દ-
ત્યશ્મરીમુગ્રામ્ ॥ ત્રિકણ્ડકસ્ય વીજાનાં
ચૂર્ણ માસિકસંયુતમ્ ॥ અવિસરેગ સપ્તાહં
પેયમશ્મરિનાશનમ્ । પિવેદ્વલ્લગ્નં મૂલં કા-
થં તત્કલ્કસંયુતમ્ ॥ કાયશ્ચ શિપુમૂળો-
ત્યઃ કદુળ્લોડશ્મરિનાશનઃ । શૃંગ્વેરયવ-
ક્ષારપથ્યાકાશ્લીયકાન્વિતઃ ॥ દધિમળ્લો
મિનત્યુગ્રામશ્મરીમાશુ પાનતઃ । પાપાણધે-
દવારુમ્લોશ્નુરુપોત્તવલ્લગ્નઃ કાયઃ ॥ ગિ-
રિજતુગુડમ્લઃ કર્કટિત્ત્વાત્રપુષ્પવીજયુતઃ ।
પેયોડશ્મરીમવશ્યં દુર્ભેદામિમિનતિ યો-
ગવરઃ ॥ શિલ્લરિણમિવ શતકોટિઃ શતમ-
ન્યોર્દશ્નનિર્મુક્તઃ । શ્રીપર્ણીફલવીજં પિષ્ટં
મથિતેત ચઃ હુમાનચાત્ ॥ સાકમશિતપ-
થવાસ્વાદ્ધવાદ્રોગાશ્મરીપીડામ્ । શ્વદંષ્ટૈર-
ળ્લવીજાનિ નાગરં વલ્લગ્નત્વચઃ ॥ એતન્
કાયવરં પ્રાતઃ પિવેદ્વશ્મરિનાશનમ્ । રક્તો-
દ્રવે રુક્ષમૃગાલતાલકાસંજુવાલીશ્નુકુશોદ-

कानि । पिबेत् सिताक्षद्रुतानि स्वादेदि-
दारिमिश्रपुसानिचैव ॥ पलान्यष्टौ तु
कुर्वीत क्षाराणां वरुणत्वचम् ॥ तदर्थं या-
वमूकं तु ततोऽप्यर्थं गुडात् स्पृतम् । ए-
कीकृत्य विष्टयैतत् स्वादेत् कर्षप्रमाणतः ॥
यर्मान्बुपानतोऽवश्यं कृच्छ्राशपरिविनाश-
नम् । वरुणकप्रस्परिसुतसलिलं तच्चू-
र्णयावशूकयुतम् ॥ कथनीयं तत्तावद्याव-
च्चूर्णत्वमाप्नोति तद् । गुडयुक्तं हन्यात् त-
दुक्षाराश्रमरीं घोराम् । स्त्रीहानं गुल्मवरं
श्रोण्यां कुक्षौ रुजां तीव्राम् ॥ आमचयं
वसिनादान् कृच्छ्रं वा वातजं घोरम् ।
स्त्रीहानं गुल्मवरं श्रोण्यां कुक्षौ रुजां तीव्राम् ॥
वह्निमदनं स्रुष्टपदनमयीमश्रमरीं चाशु ॥

इति वरुणाद्यं चूर्णम् ॥

नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं
शुचिस्थानजं । घस्त्रे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं
छित्त्वा तुलां ग्राहयेत् । संगृह्याशु चतुर्गु-
णाप्यु विपचेत् पादावशेषं जलं । तत्तुल्येन
गुडेन वै हृदये भाण्डे पचेत्तत्पुनः ॥ ज्ञा-
त्वेवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेषां पलं ।
शुण्ठ्युर्गुरुकवीजगोक्षुरुकणापापाणभिच्छी-
तलाः ॥ कूष्माण्डत्रपुसाक्षवीजकुनटीवास्तू-
कसौभाञ्जनद्राक्षैलागिरिजाभयाकृमिहतां
चूर्णीकृतानां भिषेत् ॥ पथ्यार्शा प्रतिवासरं
गूढममुं योग्यप्रमाणं नरः । स्वादेत्तस्य सम-
स्तदोषजानेतांशपर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलस्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्करं शीत-

लयावसूकम् । बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुरा-
भ्यां घृतं पचेत् तद्वरुणस्य तोये ॥ दुःसा-
ध्यसर्वाश्रमरीमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातं च
समूत्रबन्धम् । आमूलमेतानि निहन्ति
शीघ्रं प्ररुद्धवृक्षानिव वज्रपातः ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेत्
घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकलकेन सिद्धमद्यात्
सशर्करम् ॥ अश्रमरीमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्ग-
रुजापहम् । इति शरादिपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपा-
चयेत् । पादशेषं परित्स्नान्य घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ वरुणं कदलीं बिल्वं तृणजं
पञ्चमूलकम् । अमृता चाश्रमभेदं च बीजं
च त्रपुसस्य च ॥ शतपर्वा तिलक्षारं पा-
लाशक्षारमेव च । यूथिकायाश्च मूलानि
कार्षिकानि समावयेत् ॥ अस्य मात्रां पि-
बेज्जन्तुर्दशकालव्यपेक्षया । जीर्णे चास्मि-
न् पिबेत् पूर्वं गुडं जीर्णं च मस्तु च ॥
अश्रमरीं शर्करां चैव मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेत् ।

इति वरुणाद्यं घृतम् ।

सैन्धवाद्यं तु यत्तैलमृपिभिः परिकीर्ति-
तम् ॥ तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्दीरतरादि-
ना ॥ कथेन पूर्वकलकेन साधितं तु भि-
षग्वरैः । एतत्तैलवरं श्रेष्ठमश्रमरीणां निवा-
रणम् ॥ मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे विक्षिते मथिते
तथा । भये श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव मद्य-

સ્યેત ॥ इति वीरतर्वायं तैलम् ।

ધીરવૃક્ષાશ્મબેદાગ્નિમન્યસ્યોનાકપાટલઃ ।
 વૃક્ષાદનીસદૈરળ્ઘ્યભલ્લુહોશીરપજ્જકમ્ ॥ કુ-
 શ્વાકાશશરેભૂનામાસ્ફોનાકોક્તિઝાક્ષયોઃ ॥
 શતાવરીશ્ચ દંણા ચ સોતકટાદ્યવજ્જુલાઃ ॥
 કપોતવજ્જા શ્રીપર્ણિકાશ્મરીમૂલવંયુતા ।
 एतैः कषायैः कलकैश्च तैलं धीरो विपाच-
 येत् ॥ वातपित्तविकारेषु वस्ति दद्याद्देव-
 क्षणः । शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविना-
 शनम् ॥ इति वीरतर्वायं तैलम् ।

પુનર્નવામૃતાભીરુસક્ષારલવળત્રયૈઃ । શ-
 ટીકુપ્તવચામુસ્તરાસ્ત્રાકદ્ફલપૌષ્કરૈઃ ॥ ય-
 વાનીહ્રુષાદિહુશતાદ્વાસાન્નમોદકૈઃ । વિ-
 ઢઙ્ગાતિવિપા યષ્ઠી પચ્ચકોલકમંયુતમ્ ॥
 एतैरक्षसमैः कलकैस्तैरुपरथं विपाचयेत् ।
 गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्ठिकं तद्देव तु ॥
 पुनर्नवाग्रमित्येतत्तैलं पात्रेन यस्तिना ।
 शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥
 कफवातामश्नुषं मन्त्रद्वयेन नाशनम् ॥

इति पुनर्नवाग्रं तैलम् ।

બ્રહ્માધિકારાનિર્દિષ્ટં સૈન્ધવાગ્રમિદેવ્યતે ॥
 सर्वथैवोपयोग्यस्तु गगो वीरतरादिकः ॥
 शृतैस्तथा कषायैश्च क्षीरैश्चोत्तरवस्तिभिः ।
 बलवन्त्यो न शाम्यन्ति प्रत्याख्याय समु-
 द्धेत् ॥ यद्दृढया मूत्रवर्गमायान्त्यस्त्व-
 न्तराश्रिताः । स्रोतस्रोपहरोच्छित्त्वा बडि-
 श्चेनाथ चोद्धरन्तु ॥

इति अश्वरीरोगनिदानविक्रित्ताधिकारः ।

સૂંઠ, વાયવરણું, ગોખરૂં, પાપાણુલેદ, અને પ્રાણીના ક્વાથમાં ગોળ તથા જવ-

ખાર નાંખીને પીવાથી ઉગ્ર પથરી પણ મટી જાયછે.

ગોખરૂંનાં ખીજનું ચૂર્ણ મધમાં કાલ-
 વીને બકરીના દૂધ સાથે સાતદિવસ સૂધી
 પીવાથી પથરીનો નાશ થાયછે.

વાયવરણુંના મુળના ક્વાથમાં એ
 મુળનોજ કડક નાંખીને પીવાથી પથરી-
 નો નાશ થઈ જાયછે.

સરગવાનાં મુળનો ક્વાથ જરા ઊનો
 ઊનો પીવાથી પથરીનો નાશ થાયછે.

આદુ, જવખાર, હરડે, અને દાડ-
 હળદરનું ચૂર્ણ દહિના મંડની સાથે પીવા-
 થી ભયંકર પથરી પણ તુરત લેદાઈ
 જાયછે.

પાપાણુલેદ, વાયવરણું, ગોખરૂં, અને
 પ્રાણીના ક્વાથમાં શિકાજિત, ગોળ, કા-
 કડીનાં ખીજ, અને ત્રપુસનાં ખીજ નાંખીને,
 આ ઉત્તમ ઉપાય પીવાથી ન લેદાઈ શ-
 કે એવી પથરી પણ નક્કી લેદાઈ જાય
 છે. ને ઇંદ્રના હાથમાંથી છુટેલું વજ્ર જેમ
 પર્વતને લેદી નાંખેછે, તેમ આ પ્રયોગ પ-
 થરીને લેદી નાંખેછે.

સીવણુંનાં ખીજોને પાણી વગરની ઘાટી
 છાશમાં વાટાને ખાવાથી, અથવા સાગ-
 નાં ફળ ખાવાથી પથરી મટી જાયછે.

ગોખરૂં, એરડાનાં ખીજ, સૂંઠ, અને
 વાયવરણુંની છાંયનો ઉત્તમ ક્વાથ પ્રાતઃ
 કાળમાં પીવાથી પથરીનો નાશ થઈ જાયછે.

પથરીથી મૂત્રમાં લોહી આવતું હોયતો
 સૂકાયણ કમળનું નાળ તાડફળ, કાંસડો,
 એખરો, શેરડી, અને દર્ભને પાણીમાં
 વાટાને તેમાં મધ તથા સાકર નાંખીને

પીવું, તથા વિદારીકંદ, શેરડી, અને કાકડી ખાવાં.

વાયવરણાંની છાંયની ડર તોલા ભસ્મ, ૧૬ તોલા જવખાર અને ૮ તોલા ગોળને એકત્ર મેળવીને તેમાંથી એક તોલા ખાઈને ઊપર ઊનું પાણી પીવાથી મુત્રકૃચ્છ તથા પથરીનો નાશ થઈ જાય છે.

વરૂણાધ ચુર્ણ.

વાયવરણાંની ભસ્મને પાણીમાં ડોહીને વસ્ત્રથી પાણી ગાળી લેઈ, તેમાં જવખાર નાંખીને ઊકાળવું. પાણી બગી જઈ ચૂર્ણ રહે, એટલે તેને ગોળમાં ખાવાથી મોટી ભયંકર પથરી, બરલનો રોગ, ભારે ગુસ્સ, ઠાઠાં તથા પેટની ભારે પીડા, આમસંચય, મૂત્રનારોગો, ભયંકર વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ મહાદુઃખદાયી મંદાન્નિપણું, અને પથર જેવી મજબુત પથરી પણ તુરત નાશ પામી જાય છે.

વરૂણકગુડ.

કીડાએ ખાધાવગરનું, બહુ તાનું, સ્નિગ્ધ, અને પવિત્ર જમીનમાં ઊગેલું, એવા વાયવરણાના ઝાડને સારે દિવસે સારે ચોઈડિયે કાપી લાવીને તેમાંથી ૪૦૦ તોલા ભાર લઈતેનો ચોગણ પાણીમાં ક્વાથ કરી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે, એટલે તેમાં તેના જેટલોજ ગોળ નાંખીને મજબુત વાસણમાં પાક કરવો. ગોળ પાકી ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં સૂંઠ, કાકડીનાં બીજ, ગોખરૂં, પીપર, પાંચાંબુલેદ, પદ્મકાષ, કોળાનાં બીજ, ત્રપુસનાં બીજ, ખેડેડાનાં બીજ, મણશીલ, બથવો, સરગવો, દ્રાક્ષ, એળચી, શિકાન્જિત, હરડે,

અને વાવડીંગ; દરેકનાં ચાર ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ નાંખીને, એ વરૂણક ગુડ પચ્ય લોજનનો નિત્ય નિયમ રાખીને ચોગ્ય પ્રમાણસર ખાવાથી સર્વ દોષોની પથરીઓ તુરત પડી જાય છે.

કુલત્યાધ ધૂત.

વાયવરણાંના ક્વાથમાં કળથી, સૈંધવ, ચોળા, વાવડીંગ, સાકર, પદ્મકાષ, જવખાર, કોળાનાં બીજ, તથા ગોખરૂંનાં બીજોનો કલ્ક નાંખીને પકાવેલા કુલત્યાધ ધૂતથી, જેમ મજબુત મૂળવાળાં વૃક્ષો વજૂ-પાતથી તૂટી જાય છે તેમ, સર્વ પ્રકારની કષ્ટસાધ્ય પથરીઓ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાઘાતો, અને સર્વ પ્રકારના મૂત્રરોગોને મૂળમાંથી તોડી નાંખે છે.

શરાદિપંચમૂલાધ ધૂત.

પાનખાજરીયાં વગેરે પંચમૂલના ક્વાથનાં ગોખરૂંના કલ્ક સાથે ૬૪ તોલા પકાવેલ ઘી સાકર નાંખીને ખાવાથી પથરી તથા મૂત્રકૃચ્છ હણાઈ જાય છે, અને વીર્યના માર્ગના પણ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

વરૂણાધ ધૂત.

૪૦૦ તોલા વાયવરણાંને કૂટીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં તેનો ક્વાથ કરી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે વસ્ત્રથી ગાળીને તેમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. તેની સાથે વાયવરણાં, કેળ, બીલી, તૃણપંચમૂલ, ગંગો, પાંચાંબુલેદ, કાકડીનાં બીજ, ઘોળીવજ, તલનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, અને જૂંધનાં મુળ, એ દરેકના કલ્ક એક એક તોલા ભાર નાંખવા. દેશ કાળને

અનુસરીને આ ધીની માત્રા પીવી, અને તે પચી ગયા પછી પ્રથમ જીનો ગોળ તથા દહિંનું પાણી પીવું, એથી પથરી, કાંકરી, અને મૂત્રકૃમ્મનો નાશ થઈ જાય છે.

વીરતર્વાધ તૈલ.

અપિઓએ કહેલા સૈંધવાધ તૈલમાં બમણું દૂધ મેળવીને, પ્રથમ કહેલા વીરતર્વાદિગણના ક્વાથ તથા તેનાજ કદક સહિત ઉત્તમ વેદે પકાવવું, એટલે વીરતર્વાધ તૈલ થાય છે. આ તેલથી પથરી-ઓનું નિવારણ સારી પેઠે થાય છે. મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃમ્મ, પીચાયલા ઉપર, મથાયલા તથા ભાંગેલા ઉપર, અને બહુ શ્રમ ઉપર પણ તે હિતકારી થાય છે.

બીજા પ્રકારનું વીરતર્વાધ તૈલ.

આસોદરો, પાપાણભેદ, અરણી, અરણુ, કાંકચ, અન્યવૃક્ષ, નખલો, એરડો, ટીંબડ, વાળો, પકાવાણ, દર્ભમ્મનાં બ, કાંસડાંનાં મૂળ, પાનખાજરિયાના મૂળ, ગરણીનાં મૂળ શેરડીનાં મૂળ, એળરાનાં મૂળ, શતાવરી, ગોખરૂ, બે જાતનો ઉંટકંટારો, આસોપાલવ, ખાક્ષી, નાનીસીવણ, અને સીવણનાં મૂળના ક્વાથમાં એમનાજ કદકોથી પકાવેલા તેલની વિચક્ષુ વેદેવાયુ તથા પિત્તના વિકારો ઉપર પિચકારીઓ મારવી. આ તેલથી કાંકરી, પથરી, શુળ, અને મૂત્રકૃમ્મે મરી જાય છે. (આ બીજું વીરતર્વાધ તૈલ કહેવાય છે).

પુનર્નવાધ તૈલ.

સાટોડી, ગળો, શતાવરી, જવખાર, ત્રિલવણ, કચુરો, કઠ, વજ, મોથ, રાસ્ના, કાંચકળ, પુષ્કરમ્મ, અજમો, પલાશી,

હિંગ, સૂવા, અજમોદ, વાવડીંગ, અતિ-વિષ, જેડીમધ, અને પંચકોલના એક એક તોલા ભાર કદક સાથે ૬૪ તોલા ભાર તેલ બમણા ગોમૂત્ર તથા બમણી કાંજીમાં પકાવવું. આ પુનર્નવાધ તૈલ પીવાથી તથા તેની પિચકારીથી કાંકરી, પથરી, શુળ, મૂત્રકૃમ્મ, કફ, વાયુ, આમ-શુળ, અને અંતઃપ્રદોષના નાશ થાય છે.

પથરી, કાંકરી, તથા રેતી ઉપર બદના અધિકારમાં કહેલું સૈંધવાધ તૈલ વાપરવું. આ દરદો માટેનાં ઘી, કવાથો, દૂધો, અને ઉત્તરખસ્તિમાં વીરતર્વાદિ ગણનાં ઔષધોનો ઉપયોગ સર્વથા કરવોજ.

છેદન તથા ઉદ્ધરણ.

બળવત્તર પથરીઓ કોઈ પણ ઔષધથી મટતીજ નથી, એમ થાય તો ઉપાય કરવાની રોગીને ના પાડવી, અને તેમ છતાં તેનો બહુ આગ્રહ જણાય તો યંત્ર વગેરેથી લિંગમાંથી પથરી કાઢી લેવી. અંદરની પથરી એની મેળેજ મૂત્ર માર્ગમાં આવતી હોય તો તેને કાપીને કાઢવી, અને માછલાં પકડવાના ગળ જેવા યંત્રથી પકડીને પણ કાઢી લેવી.

પથરીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રમેહનો અધિકાર.

પ્રમેહનાં દુરનાં નિદાનો.

आस्यामुखं स्वप्नमुखं द्यूनि ग्राम्योद-
कान्तरसः पर्यासि । नवान्नपानं गुडवैकृतं
च प्रमेहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥

બેસી રૂહેવાનાં તથા નિદ્રાનાં સુખો, દહિં, આમ્ય પ્રાણીનાં માંસો, જળચરનાં માંસો, જળપ્રાય દેશોનાં પ્રાણીઓનાં માંસો, દુધ, નવાં અન્નપાનો, ગોળ, ગોળના પદાર્થો, અને સર્વ કફકારી પદાર્થોથી પ્રમેહ થાય છે.

પ્રમેહનાં પાસેનાં નિદાનો.

મેદશ્ચ માંસં ચ શરીરજં ચ કલેદં કફો
વસ્તિગતં પ્રદૂષ્ય । કરોતિ મેહાન્ સમુદી-
ર્ણમુષ્ણેસ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય चापि ॥
ક્ષીણેષુ દોષેષ્વવકૃષ્ય ધાતૂન્ સંદૂષ્ય મેહાન્
કુરુતેડનિલશ્ચ ।

મેદ, માંસ, શરીરનો ક્લેદ, એમને અસ્તિમાં ગયેલો કફ દુષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષ્ણ પદાર્થોથી વધેલું પિત્ત પણ સૌમ્યધાતુ કફ વગેરેનો ક્ષય થયાથી એજ મેદાદિ પદાર્થોને દુષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. કફ વગેરે સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થયાથી વાયુ પણ ધાતુઓને દુષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રમેહોની સંખ્યા તથા સાધ્યત્વાદિ.

સાધ્યાઃ કફોત્યા દશ પિત્તજાઃ પદ-
યાપ્યા ન સાધ્યાઃ પવનાચ્ચતુષ્કાઃ । સમ-
ક્રિયત્વાદ્વિષમક્રિયત્વાન્મહાત્પત્ત્વાચ્ચ ય-
થાકર્મ તે ।

કફથી થતા દશ પ્રકારના પ્રમેહો સાધ્ય છે, પિત્તના છ પ્રકારના પ્રમેહ યાપ્ય છે, વાયુના ચાર પ્રકારના પ્રમેહ અસાધ્ય છે. સમક્રિયત્વ, વિષમક્રિયત્વ, અને મહાત્પત્ત્વથી યથાક્રમે એ રીતે થાય છે.

પ્રમેહમાં દોષો તથા દુષ્યો વિષે.

કફશ્ચ પિત્તં પવનશ્ચ દોષા મેદોડસથ-

કામ્બુવસાલમીકાઃ ॥ મજ્જારસીજઃ પિશિતં
ચ દૂષ્યાઃ પ્રમેહિણાં વિંશતિરેવ મેહાઃ ॥

કફ, પિત્ત, અને વાયુ, એ દોષોથી મેદ, રક્ત, વીર્ય, રસ, વસા, જળ, ચી-
કણો પદાર્થ, મજ્જા તથા ઓજ દુષિત થાય છે તેથી તેઓ દુષ્ય કહેવાય છે. એમ પ્રમેહો કુલ વીશ પ્રકારના છે.

પ્રમેહનું પુર્વરૂપ.

દન્તાદીનાં મલાદ્યત્વં પ્રાગ્મૂપં પાણિપા-
દયોઃ ॥ દાહથિજ્જગતા દેહે તદ્ સ્વાદાસ્યં
ચ જાયતે ।

દાંતો વગેરેમાં મેદ વધે છે, હાથ પ-
ગમાં બગતરા થાય છે, શરીરમાં ચીકાશ થાય છે, તૃષા લાગે છે, અને મુખમાં ચી-
કાશ થાય છે, આ પ્રમેહનાં પુર્વરૂપો છે.

પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ.

સામાન્યં લક્ષણં તેષાં પ્રભૂતાવિલમૂત્રતા ।
દોષદ્વિશેષેડપિ તત્ સંયોગવિશેષતઃ । મૂ-
ત્રવર્ણાદિભેદેન મેદો મેહેષુ કલ્પયતે ॥

મૂત્રનું બહુપણું અને મેદાપણું એ પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ છે, દોષો તથા દુષ્યો એનાં એ છતાં તેના સંયોગની અ-
નેકતાનેલીધે મુત્રના વર્ણાદિમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ઉપરથી પ્રમેહના ભેદો કલ્પ-
વામાં આવેલા છે.

પ્રમેહના ભેદો.

અચ્છં बहुतरं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥
इक्षो रसनिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्रीभवत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥

સુરામેહી સુરાતુલ્યમુર્ચચ્છમયો વનમ્ ॥
સંહૃષ્ટોમા પિષ્ટેન વિષ્ટમ્બહલં તિતમ્ ॥
શુક્રામં શુક્રમિથ્રં વા શુક્રમેહી પમેદાને ।
મૂત્રાણુન્ સિકતામેહી સિક્તારૂપિણો
મલાન્ ॥

શીતમેહી સુવદ્વગ્નો મધુરં મૃતશીતલમ્ ।
શનૈઃ શનૈઃ શનૈર્મેહી મન્દં મન્દં પ્રમેહતિ ।
લાલાતન્તુયુતં મૂત્રં લાલામેહેન પિચ્છિ-
લમ્ ॥

ગન્ધવર્ણરસસ્પર્શૈઃ ક્ષારેણ ક્ષારતોયવત્ ।
નીલમેહેન નીલામં ।
કાલમેહી મસીનિભમ્ ।
હારિદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રાસન્નિમં દદત્ ॥
વિસ્તં માઙ્ગિષ્ઠમેહેન મઙ્ગિષ્ઠાસલિલોપમમ્ ।
વિસ્તમુષ્ણં સલવણં રક્તામં રક્તમેદિનઃ ॥
વસામેહી વસામિથ્રં વસામં મૂત્રયેન્મુદ્ગઃ ॥
મજ્જામં મજ્જમિથ્રં વા મજ્જમેહી મુદ્ગુર્મુદ્ગઃ ।
કપાયં મધુરં રુક્ષં ક્ષૌદ્રમેહં વેદત્કુપઃ ॥
હસ્તી મત્ત ઇવાજસં મૂત્રયેગવિવર્જિતમ્ ।
સાલસીકં ત્રિવદ્નં ચ હસ્તિમેહી પમેદતિ ॥

(૧) ઉદકમેહ—એમાં મુત્ર આણું, બહુ
ધણું, ટાડું, પાણી જેવું, અને કંઈક મેડું
તથા ચીકણું આવેછે.

(૨) ઇષુમેહ—ઇષુમેહમાં ચેરડીના
રસ જેવું મીડું અને બહુ મુત્ર નીકળે છે.

(૩) સાંદ્રમેહ—સાંદ્રમેહમાં મુત્ર રાત
વસી રહેતાં બહુ થઈ જાય છે.

(૪) સુરામેહ—એમાં મુત્ર મદિરા જેવું,
ઉપરથી આણું અને નીચેથી બહુ નીકળેછે.

(૫) પિષ્ઠમેહ—પિષ્ઠમેહમાં મુત્ર ની-

કળતાં રવાડાં ઉભાં થાયછે, અને લોટ
જેવું આણું ધોળું મુત્ર નીકળેછે.

(૬) શુક્રમેહ—શુક્રમેહમાં વીર્ય જેવું
અથવા વીર્યસહિત મુત્ર નીકળેછે.

(૭) સિક્તામેહ—આમાં મુત્રમાં રેતી
જેવી ઝીણી અને છુટી છુટી કણની ક-
ણીઓ નીકળેછે.

(૮) શીતમેહ—એમાં ઘણીવાર મીડું
અને ટાડું મુત્ર નીકળેછે.

(૯) શનૈર્મેહ—એમાં ધીમે ધીમે મંદ
મંદ મુત્ર નીકળેછે.

(૧૦) લાલામેહ—લાલના તાંતણા
વાળું ચીકણું મુત્ર નીકળેછે.

(૧૧) ક્ષારમેહ—ક્ષારમેહમાં ખારા પાણી
જેવા ગંધ, વર્ણ રસ અને સ્પર્શવાળું મુત્રાયછે.

(૧૨) નીલમેહ—નીલમેહમાં નીલ
જેવું મુત્ર નીકળેછે.

(૧૩) કાલમેહ—કાલમેહમાં આંજણ
જેવું કાળું મુત્ર નીકળેછે.

(૧૪) હારિદ્રમેહ—હારિદ્રમેહમાં તી-
ખું, હળદર જેવું અનદાહ કરનારું મુત્ર
નીકળેછે.

(૧૫) માંજિષ્ઠમેહ—માંજિષ્ઠમેહમાં
કાચા પદાર્થ જેવા ગંધવાળું અને મજ્જ-
કના પાણી જેવા રંગવાળું મુત્ર નીકળેછે.

(૧૬) રક્તમેહ—રક્તમેહમાં કાચા પ-
દાર્થ જેવા ગંધવાળું, ગરમ, ખારું, અને
લોહા જેવા રંગવાળું મુત્ર નીકળેછે.

(૧૭) વસામેહ—વસામેહમાં વસાથી
મિશ્રિત વસા જેવા રંગનું વરંવાર મુત્રાયછે.

(૧૮) મજ્જામેહ—મજ્જામેહમાં મ-
જ્જાથી મિશ્રિત અને મજ્જા જેવા રંગનું
મુત્ર વારંવાર નીકળે છે.

(૧૯) ક્ષૌદ્રમેહ (મધુમેહ)—ક્ષૌદ્રમેહ-માં. તુરં, મીઠું, અને રૂક્ષ મુત્ર નીકળેછે, એમ હાહ્યાઓ કહેછે.

(૨૦) હસ્તીમેહમાં—મત્ત હાથી-ની પેઠે નિરંતર રસી જેવા પદાર્થવાળું, વેગ વગરનું, અને અટકાયતવાળું મુત્ર નીકળે છે.

કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

અવિપાકોઽરુચિશ્છર્દિર્નિદ્રાકાસઃ સપી-
નસઃ । ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાંકફજ-
ન્મનામ્ ॥

કફના પ્રમેહથી અન્નનું નહિ પચવું, અરૂચિ, ઉલટી, નિદ્રા, ઉધરસ, અને સળેખમ થાયછે.

પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

વસ્તિમેહનયોસ્તોદો મુષ્કાન્નદરણંજ્વરઃ
। દાહતૃણામ્લિકામૂર્છાવિદ્મેદઃ પિત્ત-
જન્મનામ્ ॥

પિત્તના પ્રમેહથી મુત્રાશયમાં તથા
વિંગમાં શળ, 'વૃષણોતું' ફાટવું, જ્વર,
ખળતરા, તરશ, ખટાઈ, મુઠા, અને
પાતળો દસ્ત થાયછે.

વાત પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

વાતજાનામુદાવર્તકમ્પહૃદ્ગ્રહલોલતાઃ ।
શૂલમુશ્નિદ્રતા શોષઃ શ્વાસઃ કાસશ્ચ જા-
યતે ॥

વાત પ્રમેહથી ઉદાવર્ત, કંપ, છાતી-
ની પકડ, શળ, ચપળતા, નિદ્રાનાશ,
શોષ, શ્વાસ, અને ઉધરસ થાયછે.

પ્રમેહનું અરિષ્ટ.

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિશ્ચુતમેવ ચ । પિ-
ઠકાપીઢિતં ગાદં પ્રમેહો હન્તિ માનગમ્ ।
મૂર્છાશ્ચર્દિજ્વરશ્વાસકાસવીર્સર્પગૌરવૈઃ ॥
ઉપદ્રવૈરુપેતો યઃ પ્રમેહી દુઃપ્રતિક્રિયઃ ।

પ્રમેહવાળાને ઉપરના ઉપદ્રવો થયા
હોય, મુત્ર બહુ થતું હોય, ફાટકીઓની
પીડા થતી હોય, તો તે માણસ મરી
જાયછે. મૂર્છા, ઉલટી, જ્વર, શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, વિસર્પ, અને ભારેપણું હોય, તો
પણ આપધ માંડ માંડ લાગુ પડેછે.

શ્રીઓને પ્રમેહ ન થવાનું કારણ.

રજઃ પ્રવર્તતે યસ્માન્ માસિ માસિ વિ-
શોધયેત્ ॥ સર્વાન્ શરીરદોષાંશ્ચ ન પ્રમે-
હન્ત્યતઃ સ્ત્રિયઃ ।

મહિને મહિને રમેદર્શન થાય છે
તેથી શરીરના સર્વ દોષો શુદ્ધ થાયછે,
તેથી શ્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

પ્રમેહની અસાધ્યતા.

જાતપ્રમેહી કુલમેહવાન્વા ન સાધ્યરોગઃ
સ હિ बीजदोषात् । ये चापिकेचित्कुल-
जा विकारा भवन्ति तांश्चापि वदन्त्यसा-
ध्यान् ॥ सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रीति-
कारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसा-
ध्या भवन्ति च ॥ मधुमेहो मधुनिर्भो जा-
यते स किल द्विधा । कुदे धातुक्षयाद्वायौ
दोषावृतपथेऽथवा ॥ आवृतो दोषलिङ्गानि
सोऽनिमित्तं प्रदर्शन ॥ क्षीणः क्षणात् क्षणा-
त् पूर्णो भजते कुच्छसाध्यताम् ॥

જેને જન્મથી પ્રમેહ હોય, પ્રમેહવાળા

કુળમાં જન્મ થયો હોય, તો ખીજ દોષ નેલીધે તેનો પ્રમેહ સાધ્ય નથી. ખીજ પણ જેને કુળના વિકારો હોયછે, તેને પણ અસાધ્ય પ્રમેહ થાયછે. સર્વ પ્રમેહો કેટલેક કાળે પ્રતીકાર ન પામે તો તેમાંથી મધુમેહ થાય છે, તે પણ અસાધ્ય છે. મધના જેવો મેહ જે પ્રકારનો થાયછે. ધાતુક્ષયથી વાયુના થતા ફોપથી, અથવા દોષોથી વાયુનો માર્ગ રોકાવાથી, તે થાયછે. વાયુરોકાવાથી દોષનાં ચિહ્ન દેખાડીને મુત્રાશયને ખાલી કરી, વળી ક્ષણમાત્રમાં પાછું ભરી દેછે. એ પ્રમેહ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેછે.

મધુમેહ વિષે.

મધુરં યચ્ચ સર્વેષુ પ્રાયો મધિવચ મેહતિ ।
સર્વેઽપિ મધુમેહાદ્યા માધુર્યાચ્ચ તનોરતઃ ॥

વિશેષે કરીને સર્વ પ્રમેહોમાં મુત્ર મધ જેવું મધુર હોયછે, તેથી એ મધુરતાનેલીધે સર્વ પ્રમેહોને મધુમેહ નામજ મોગ્યછે.

પ્રમેહની ફેક્ષીઓ વિષે.

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતાલજી । મસૂરિકા સર્ષપિકા પુત્રિણી સ-
વિદારિકાઃ ॥ વિદ્રધિશ્ચેતિ પિઢકાઃ પ્રમે-
હોપેક્ષયા દશ । સન્ધિર્મર્મસુ જાયંતે માંસ-
લેષુ ચ ધામસુ ॥

શરાવિકા, કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, અલજી, મસૂરિકા, સર્ષપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા, અને વિદ્રધિ, એ દશજાતની પિડકાઓ પ્રમેહોની ઉપેક્ષા કરવાથી થાયછે. તેઓ સંધિ, મર્મો, અને બહુ માંસવાળા ભાગોમાં થાયછે.

ફેક્ષીઓનાં લક્ષણો.

અન્તોક્ષતા શ્યાવરૂપા નિમ્નમધ્યા શરા-
વિકા । ગૌરસર્ષપસંસ્થાના તત્પ્રમાણાતુ
સર્ષપી ॥ સદાહા કૂર્મસંસ્થાના જ્ઞેયા ક-
ચ્છપિકા બુધૈઃ । જાલિની તીવ્રદાહા તુ
શિરાજાલસમાવૃતા ॥ અષગાઢરુજોત્કંદા
પૃષ્ઠે વાપ્તુદરેઽપિ વા । મહતી પિઢકા ની-
લા સા બુધૈર્વિનતા સ્મૃતા ॥ મહત્યલ્પચિ-
તા જ્ઞેયા પિઢકાપિ ચ પુત્રિણી । મસૂરદ-
લસંસ્થાના વિજ્ઞેયા તુ મસૂરિકા ॥ રક્તા
સિતાસ્ફોટચિતા વિજ્ઞેયા ત્વલજી બુધૈઃ ।
વિદારીકન્દવદ્વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા
॥ વિદ્રધેર્લક્ષણૈર્યુક્તા જ્ઞેયા વિદ્રધિકા તુ સા ॥

અંતમાં ઊંચી, મધ્યમાં કાળી, ન-
મેલી, એવી શરાવિકા થાયછે; ધોળી સ-
ર્ષપના પ્રમાણ જેવી થાયછે તે સર્ષપી
છે; દાહવાળી તથા કાચળા જેવીને વિદાનો
કચ્છપિકા કહેછે; શિરાઓની જાળથી
વીંટાયેલી અત્યંત દાહવાળી જાલિની છે;
પીક અથવા ઉદર ઉપર ગાઢ પીડા કા-
રક અને નીલવર્ણની ફેલ્લીને પડિતો
વિનતા કહેછે; ઓછી ઓછો ફેડકીઓથી
બ્યામ અનેખીજ મોટી ફેલ્લીઓ થાયછે, તેને
પુત્રિણી કહેછે, મસૂરની દાળજેવી મસૂરિકા
થાયછે; રાતી કાળી તથા પુટેલી એવીને
પડિતો અલજી કહે છે; વિદારીકાની
પેઠે ગોળ એવી વિદારિકા છે; અને વિદ્ર-
ધિનાં લક્ષણો વાળી વિદ્રધિ કહેવાયછે.

ફેક્ષીઓમાં દોષોનો નિર્ણય.

યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેષામેનાસ્તુ ત-
ન્મયાઃ ॥

જે પ્રમેહ જે દોષવાળો હોય તેમાં તેજ દોષવાળી ફેણી પણ હોય છે.

પ્રમેહ વિનાપણ ફેણીઓ થાય છે.

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैत्ता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥

બગડેલા મેદવાળા માણસને પ્રમેહ વિના પણ ફેણીઓ થાય છે. એ ફેણીઓ જ્યાં સુધી પોતાના સ્થાનને બરોબર પકડતી નથી ત્યાં સુધી તેઓ દેખાતી નથી.

ફેણીઓની અસાધ્યતા.

गुदे हृदि शिरस्यंशे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः । सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥

ગુદા, હૃદય, માથું, ખભા, પીઠ, મર્મસ્થળો, એમાં થયેલી ઉપદ્રવો વાળી ફેણીઓ જે દુર્બળ જઠરાગ્નિ વાળાને થઈ હોય તો તે અસાધ્ય છે.

ફેણીઓના ઉપદ્રવો.

तृदश्वासमांससङ्कोचमेहहिकामदज्वराः ॥
विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ।

તૃષા, શ્વાસ, માંસનો સંકોચ, બહુ મુત્ર, હેડકી, મેદ, જ્વર, વિસર્પ અને મર્મસ્થાનોનું રોધન, એ ફેણીઓના ઉપદ્રવો છે.

પ્રમેહ વાળાને હિતકારી પદાર્થો.

इयमाककोद्रवोदालगोधूमाश्चणकास्तथा।
आढकाश्च कुलत्थाश्च पुराणा मेहिनां हिताः॥
मेहिनां तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणाण्ड-
जाः ॥ यवाज्विकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालि-
षटिकाः ।

શ્યામો, કેદરા, કેરડ, ઘઉં, ચણા, તુવેર, કળથી, એ જૂનાં ધાન્યો પ્રમેહ વાળાને હિતકારી છે. કડવાં શાકો, જંગલી હરણો તથા પક્ષીઓ, જવ, મગ, રાતર ચોખા, અને સાહીચોખા, એ પ્રમેહવાળાને હિતકારી છે.

પ્રમેહમાં તજવાના પદાર્થો.

सौवीरकं सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ॥
अम्लेक्षुरसपिष्टान्नान् यमांसानि वर्जयेत् ।

સૌવીર, સુરા, છાશ, તેલ, દૂધ, ઘી, ગોળ, અટાઇ, શેરડીનોરસ, અને લોટના પદાર્થો, અને જળમય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો પ્રમેહવાળાને અહિતકારી છે.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

तत्रादित एव प्रमेहिनमुपास्निग्धं प्रियङ्गवाद्यन्य-
तमसिद्धेन तैलेन वामयेत् प्रगाढं विरेचयेच्च ।
विरेचनादनन्तरं सुरसादिकषायेणास्थापयेत् ।
महौषधभद्रदारुमुस्तावापने मधुसैन्धवयुक्तेन । द-
ह्यमानं वा न्यग्रोधादिकषायेण निस्तैलेन ।

તાતોત્કટેષુ મેહેષુ સ્નેહપાનં વિશેષતઃ ॥
पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रिणांपृथक् ॥
पाठायाश्चागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च ।
जलेक्षुमद्यसिकता शनैर्लवणपिष्टकान् ॥
सान्द्रमेहान् क्रमात् घ्नन्ति काथाश्चाष्टौ म-
माक्षिकाः । हरीतकीकटफलमुस्तलोघ्रा
पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनश्च । उमे हरिद्रे त-
गरं विडङ्गं कन्दं त्रिशालार्जुनदीपकाश्च ॥
दार्वी विडङ्गः खदिरो धन्वश्च सुराह-
कुष्टागुरुचन्दनानि । दार्व्यभिपन्यौ त्रिफला
वचा च पाठा च मूर्शी च तथा इदं प्रोच्यते ॥

वक्त्रा सुशीराण्यभया गुडूची वृषं शिवा-
चित्रकसप्तपर्णाः । पादैः कषायाः कफमेह-
विज्ञैर्दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ उशीर-
लोध्रार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्तमलकाभया-
नाम् । पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ता-
भयामुष्ककटुकानाम् ॥ लोधाप्रकाली-
यकधातकीनां विश्वार्जुनैलातिविषोत्पला-
नाम् । शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गु-
पत्रोत्पलकिंशुकानाम् ॥ अश्वत्थपाठासन-
वेतसानां कटुहृदयुत्पलमुस्तकानाम् । पै-
त्सेषु मेहेषु दशोपदिष्टाः कषाययोगा मधु-
संप्रयुक्ताः ॥ कफमेहहरकाथसिद्धं सर्पिः
कफे हितम् । पित्तमेहघ्ननिर्गुहसिद्धं पित्त-
हरं घृतम् ॥ कम्पिलसप्तच्छदशालजानि
वैभीतरौहीतकौटजानि । पटोलकालीय-
गदागुलीणं क्षौद्रेण लिङ्गात् कफपित्तमेही ॥
दूर्वाकसेरूपूतीककुम्भीकप्लवङ्गबलम् । ज-
लेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ त्रि-
फलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः । पीतो
निहन्ति फेनाभं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥
मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूद्भवम् ।
लोहजम्बाभयोत्थं वा लिङ्गेन्मेहानिवृत्तये ॥
कटुहृदरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः । सिद्धः
कषायः पातक्यः प्रमेहानां विनाशनः ॥
फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तां च
निःकाथ्य निशां सकल्कम् । पिबेत् कषायं
मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुच्छेदेषु ॥

इति फलत्रिकादिकायः ।

गोभक्षितान् यवान् मूत्रभावितान्केवला-

नपि । चित्रकोदशिवता खादेभिस्तुमुहरसे-
न वा ॥ भक्षयिताम्बुना मासं प्रमेही, य-
वपिष्टकम् । श्लेदोघ्ना वद्धमूत्राश्च समाः स-
र्वेषु धातुषु ॥ यवास्तस्माद् विशिष्यन्ते
प्रमेहेषु विशेषतः । त्रिकटु त्रिफला पाठा
मूलं सौभागजनस्य च ॥ विडङ्गतण्डुला
हिङ्गु तथा कटुकरोहिणी । बृहती कण्टका-
री च हरिद्रे द्वे यवानिका ॥ केवूकं शाल-
पर्णी च तथातिविषचित्रकौ । सौवर्चलं
जीरकं च हबुषा धान्यमेव च ॥ एषां क-
र्षप्रमाणं च श्लक्ष्णचूर्णं च कारयेत् । यव-
सक्तुपलानां च नवतिः द्वितयाधिकाम् ॥
घृततैलमधूनां च प्रत्येकं च पलानि षट् ।
एभिः कर्षप्रमाणं च प्रत्यहं मोदकं सुधीः ॥
भक्षयेन्नाशयेदुग्रान् प्रमेहानतिदारुणान् ।

इति त्रिकटुकायो मोदकः ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्योनाकारग्वधासन-
म् । आम्रं कपित्थं जम्बू च प्रियालं क-
कुभं धवम् ॥ मधूकं मधुकं लोध्रं बरुणं
पारिभद्रकम् । पटोलमेषशृङ्गी च दन्ती चि-
त्रकपादकी ॥ करञ्जत्रिफलाशक्रभल्लातक-
फलानि च । एतानि समभागानि सूक्ष्म-
चूर्णानि कारयेत् ॥ न्यग्रोधाद्यभिर्दं चूर्णं
मधुना सह योजयेत् । पलत्रयरसं चानु
पिबेन्मूत्रं विशुद्ध्यति ॥ एतेन विंशतिर्मेहा
मूत्रकृच्छ्राणि यानि च । प्रशमं यान्ति
योगेन पिडका न च जायते ॥

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

चूर्णानि लोहत्रिफलासितानां क्षौद्रेण

विज्ञाप्य पृथक् समं वा । मेहान् समस्तान-
पि नाशयन्ति पीतः कदाचित् स्वरसो
गुह्यः ॥ त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुं
च समाश्लिष्य ॥ गोक्षुरकाशसंयुक्तं गुटिकां
कारयेद्ब्रधः ॥ दोषकालबलापेक्षी भक्षये-
द्यातुलोमिकाम् । न चात्र परिहारोऽस्ति
कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥ प्रमेहान् वातरो-
गाश्च वातशोणितमेव च । मूत्राघातं मूत्र-
दोषं प्रहरं चाशु नाशयेत् ॥

इति त्रिकटुगुटिका ।

दाडिमस्य च बीजानि कुमिन्नस्य च त-
ण्डुलाः । रजनी चविका जाजी नागरं
त्रिफला कणा ॥ त्रिकण्टकस्य च फलं
यवानीधान्यकं तथा । वृक्षालचविकालो-
ध्रस्तिन्धूद्वयसमाहितैः ॥ कलकैरक्षसमैरेभि
घृतप्रस्थं विपाचयेत् । भोज्ये पाने प्रदा-
तव्यं सर्वरूपेषु च मात्रया ॥ प्रमेहान् वि-
श्रुतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् । कृच्छ्रं
सुदाहरणं चैव हन्यादेव न संशयः ॥ वि-
षन्धानाहशूलघ्नं कामलाज्वरनाशनम् ।
दाडिमाद्यं घृतं चैतद्विषयां परिकीर्तितम् ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुह्वी फल्गुप-
ल्लवाः । दर्भाङ्कुरास्तु गण्डीरी रोहिषस्य
च पल्लवाः ॥ काला पुनर्नवा श्यामा शा-
रिवा देवदारु च । पिप्पली शृङ्गेरं च
विडङ्गं मरिचानि च ॥ पाठा कम्पिलुकं
भाङ्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका । एरण्डमूलं
दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ एतानि स-

मभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । याव-
न्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तावत्स्यादयोरजः ।
ततो विटालपदकं पिबेदूष्णेन वारिणा ।
अलाभे चापि मयानां प्रमेहान् हन्ति वि-
श्रुतिम् ॥ इत्यथुं च तथार्थासि पाण्डुरोगं
हलीमकम् । उदराण्यथ शूलानि प्लीहानं
चापकर्षति ॥ एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकाः
कारयेद्विषक् । रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्ब-
लमांसविवर्दनाः ।

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुह्ययाश्च संहरेष्वतं शतम्
॥ संकुट्योदसले विट्वांशुर्दोषेऽभ्रसः प-
चेत् । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाच-
येत् ॥ त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ
चित्रकम् । काश्मर्याणां च मूलानि पूतिक
स्य त्र्यगेव च ॥ कलिङ्ग शर्तं सर्वाणि सू-
क्ष्मपिष्टानि कारयेत् । अक्षमात्रां पिबेत्पा-
ङ्गः शालिभिः पयसा हितैः ॥ प्रमेहं मधु-
मेहं च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् । आलस्यं चा-
न्त्रवृद्धिं च कुष्ठरोगं विशेषतः ॥ क्षयं चैव
निहन्त्येतन्नाम्ना सिंहामृतं घृतम् ।

इति सिंहामृतं घृतम् ।

दक्षमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी
। वर्षाभूर्वरुगो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥
सुधानीपकदम्बाश्च विट्वां भल्लातकानि च
। शटी पुष्करमूलं च पिप्पलीमूलमेव च
॥ पृथग् दक्षपलान् भागानेतांस्तु शर्म-
णे पचेत् । यत्रकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थं
विपाचयेत् ॥ तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं प-

चैवैषकं । निचूलं त्रिफला भार्गवी रोहिणं
मज्जिपिपली ॥ शुक्लवेरविहङ्गानि चव्यं क
म्पिल्लकं तथा । गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाव-
येतु यथाबलम् ॥ एतद्धान्वन्तरं नाम वि-
ख्यातं सर्पिरुत्तमम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मांश्च श्व-
यर्थुं वातशोणितम् ॥ प्लीहोदराणि चार्शो-
सि त्रिद्रिधि पिडकाश्च याः । अपस्मारं त-
थोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसास
मञ्जिष्ठैः । भल्लातकागुरुघनैः सगदानल-
चन्दनोशीरैः गोक्षुरकसोमबल्कैर्नवैः पटोलै
हरिद्रया त्रिफला । अश्मन्तकार्जुनाभ्यां
दीप्यक युक्तेन चैव लोप्रेण मञ्जिष्ठातिवि-
षाभ्यां कलरुक्षायैः पचेत्तैलम् । कफवा-
तोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥

इति अर्जुनाद्यं घृततैलम् ।

सारवर्गकषायं चतुर्थांशवशिष्टमवतार्य परित्वा-
व्य पुनरपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकको-
धप्रियङ्गुदन्तीकृष्णायसताम्रचूर्णान्वायेत् । तदेत
ददधं लेहीभूतमवतार्यानुगुप्तं निदध्यात् । ततो
यथायोगमनुगुञ्जीत । एष लेहः सर्वमेहानपहन्ति
। इति सारलेहः ।

गोकण्टकं सदलमूलकलं गृहीत्वा संकुट्टि-
तं पलशतं कथिं तु तोये । पादस्थितेन
सलिलेन पलानिदत्वा पञ्चाशतं तु विपचे-
दय शर्करायाः ॥ तस्मिन् घनत्वमुपगच्छ-
ति चूर्णितानि दद्यात्पलद्वयमितानि सुभा-
जनानि । गुण्डीकणामरिचनागदलत्रगला
जातीयकोषककुम्भत्रपुसीपलानि ॥ मांजी-

पलाष्टकमिह मणिषाय नित्यम् लेहं कृत्वा
द्वयमृत्तं पलसम्मितं तु । हन्त्याशु मूत्रव-
रिदाहिविषवन्धुक्रकृच्छ्रादपरी कथिस्मेहमकु-
प्रमेहान् ॥

इति गोक्षुरकाद्यवलेहः ।

असनं च प्रियालं च शालं खदिरकं त-
था । शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चैतद्विचक्ष-
णैः ॥ मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः पारव-
र्जितम् । योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिनमुपा-
चयेत् ॥ मासि शुके शुचौ वापि शैलाः स-
ूर्याशुतापिताः । जतुप्रकाशं स्वरसं शिला-
भ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ शिलाजत्विति वि-
ख्यातं महाव्याधिनिवारणम् । तत्सर्वति-
क्तकटुककृन्नायानुरसंसरम् ॥ कटुपाक्युण-
वीर्यं च शोषणं छेदनं तथा । तत्र यत् ल-
घु कृष्णामं स्निग्धं निःशर्करं च यत् ॥ मो-
मूत्रगन्धि नीलं वा तत्प्रधानं प्रचक्षते । त-
द्भावितं सारगणैर्हृतदोषं यथोदितम् । पिबे-
त्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलम् । जा-
ह्वलेन रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णेतु भोजनम् ।
उपयुज्य तुलामेकाममृतस्यास्य जन्मतः ॥
विजित्य मधुमेहाख्यमातङ्गं रोगकारकम् ।
वपुर्वर्णवलोपेतः शतं जीवत्यनामयः । शतं
शतं तुलायां तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ भ-
ल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः । मे-
हे कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लेष्मदं परम् । शो-
षं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम्
॥ व्यपोहत्यचिरात् कालाच्छिलाजतु नि-
पेयितम् । न सोऽस्ति रोगोयं वापि न नि-

હવાચ્છિલાજતુ ॥ સર્કરાં ચિરસંભૂતાં મિ-
નસિ ચ તથાશ્મરોમ્ । ભાવનાલોહને ચા-
સ્ય કર્તવ્યે મેષજૈર્હિતૈઃ ॥ એવં ચ માક્ષિકં
ધાતું તાપીજમમૃતોપમમ્ । મધુરં કાશ્વના-
માસમમ્લં વા રજતપ્રભમ્ ॥ વ્યપોહતિ જ-
રાકુષ્ઠમેહપાણ્ડવામયક્ષયાન્ । તત્સેવકઃ કુ-
લત્થાંશ્ચ કપોતાંશ્ચ વિવર્જयेત્ ।

इति शिलाजतुमाक्षिकयोः प्रयोगः ।

પ્રમેહ વાળાને પ્રથમથીજ કાંગ કે
સર્ષપાદિથી પકાવેલા તેલ વડે સ્નિગ્ધ
કરીને પછી સારીપેઠે વમન તથા વિરેચ-
નો આપવાં. તે પછી સુરસાદિ ક્વાથમાં
સૂંઠ, દેવદાર, તથા મોથનાં ચૂર્ણો તથા
મધ અને સૈંધવ નાંખીને તે વતી
નિરૂહબસ્તિ દેવી. જો બળતરા થતી હોય
તો તેલ વગરના ન્યગ્રોધાદિ ક્વાથની નિ-
રૂહબસ્તિ દેવી.

વાત પ્રમેહવાળાને વિશેષે કરીને
સ્નેહપાન કરાવવું.

રક્તરોહિડાનો ક્વાથ મધ નાંખીને
પીવાથી ઉદક મેહ મટી જાયછે.

લીલી ઘ્રોનો અથવા અરણીનો ક્વાથ
મધ નાંખીને પીવાથી ઇશ્તુમેહ મટી
જાયછે.

લીમડાનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી
સુશમેહ મટી જાયછે.

ચિત્રકનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવા-
થી સિકતા મેહ મટી જાયછે.

ખેરનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી
શનેર્મેહ મટી જાયછે.

કાળીપાડનો ક્વાથ મધનાંખીને પી-
વાથી ક્ષારમેહ મટી જાયછે.

અગરૂનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી
પિષ્ટમેહ મટી જાયછે.

જો જાતની ઉપલસરીનો ક્વાથ મધ
નાંખીને પીવાથી સાંદ્રમેહ મટી જાયછે.

હરડે, કાયકળ, મોથ, લોહર, જો
ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટી જાયછે.

કાળીપાડ, વાવડીંગ, આસોંદરો, અને
ધામણાંનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી
કફપ્રમેહ મટી જાયછે.

હળદર, દારૂહળદર, તગર, અને વાવ-
ડીંગનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટેછે.

કઠંબ, સાલ, આસોંદરો, અને ચિ-
ત્રકનો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટેછે.

દારૂહળદર, વાવડીંગ, ખેર, ધાવડો,
જો ક્વાથ મધનાંખીને પીવાથી કફ પ્રમે-
હ મટેછે.

દેવદાર, કઠ, અગરૂ અને સુખડનો
ક્વાથ કરી તેમાં મધનાંખીને પીવાથી
કફના પ્રમેહ મટી જાયછે.

દારૂહળદર, અરણી, ત્રિકળા, અને
વજનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટેછે.

કાળીપાડ, મોરવેલ, અને જોખરૂનો
ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટેછે.

વજ, વાળો, કાળોવાળો, હરડે, અને
ગળોનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટેછે.

અરડૂસી, હરડે, ચિત્રક, અને સપ્ત
પર્ણીનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટેછે.

વાળો, લોહર, આસોંદરો, અને ચ-
દનનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત
પ્રમેહ મટેછે.

વાળો, મોથ, આમળાં, અને હરડેનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

કડવાંપરવળ, લીમડો, આમળાં. અને ગળોનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

મોથ, હરડે, અને જધરિયા ખાખરાનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટે છે.

લોહર, આંખો, દારૂહળદર, અને ધાવણીનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટે છે.

સૂંઠ, આસોદરો, ઝેળચી, અતિવિષ, અને કમળનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

સરસડિયો, ધાણા, આસોદરો, અને બોલસરીનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

પીરજો, કાળીપાડ, ખીખલો, અને નેતરનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટે છે.

ઘઉંલો, કેસડાં, તથા સ્વેત કમળ અને રક્તકમળોનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટે છે.

દારૂહળદર, રક્તકમળ, અને મોથનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

કફ પ્રમેહ મટાડનારા કવાથોથી પકાવેલ ઘી પિત્ત પ્રમેહને મટાડી દે છે.

કપીલો, સપ્તપર્ણી, સાલ, બેડાં, રક્ત રોહિડો, ઇંદ્રજવ, કડવાંપરવળ, દારૂહળદર, કઠ, અને અગરતુ યુષ્ઠ મધમાં કાલવીને ચાટવાથી કફ તથા પિત્તના પ્રમેહો મટી જાય છે.

ધ્રો, મોથ, કરંજ, કાયફળ, પીળો-વાળો, અને શેવાળનો ક્વાથ પીવાથી શુક્રમેહ અવશ્ય મટી જાય છે.

ત્રિકુળા, ગરમાળો, અને દ્રાક્ષનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી ક્ષીણજેવો પ્રમેહ અવશ્ય મટી જાય છે.

ત્રિકુળાનું અથવા શિલાજિતનું, લોઠાનું, અથવા હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

ફલત્રિકાદિ ક્વાથ.

ત્રિકુળા, દારૂહળદર, મુરામાંસી, મોથ અને હળદરના ક્વાથમાં એજ પદાર્થોના કલ્કો તથા મધ નાંખીને પીવાથી વધી ગયેલા સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો પશ્ચ મટી જાય છે. આ ક્વાથ ફલત્રિકાદિ કહેવાય છે.

જવ ખાઈને ગાય તેનું જે છાણુ કરે, તે છાણુમાંથી જવને કાઢીને તેને ગોમુત્રની ભાવના આપીને, અથવા ભાવના આપ્યા વિનાજ ચિત્રક તથા અરધાપાણી વાળી છાશ સાથે, અથવા લીમડાના અને મગના રસોની સાથે ખાવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

એક માસ સૂધી જવનો લોટ પાણીમાં ખાવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે. જવ મેહોને મટાડે છે, મૂત્રને ખાંધે છે, તથા સર્વ ધાતુઓને સમ કરનારા છે; માટે પ્રમેહો ઊપર જવ વિશેષ કરીને ખડુ હિતકારી છે.

ત્રિકટુકાથ મોહક.

ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, કાળીપાડ, સરગવાનાં મૂળ, વાવડીંગ, હિંગ, કડુ, બિલી તથા બેડી લોરીંગણીઓ, હળદર, દારૂહળદર, અજમેલ, સોપારી, સમેરવો, અતિ-

વિષ, ચિત્રક, સંચળ, જીરું, પલાશી, અને ધાણા, એ પ્રત્યેક એક એક તોલા ભાર લેઈ, તેજનું ચુર્ણ કરી તેને ૩૬૮ તોલા ભાર જવ નાંખીને તેમાં ચોવીસ તોલા ઘી, તથા ચોવીસ ચોવીસ તોલા તેલ અને મધ નાંખીને તેના એક એક તોલા ભારના લાડુ વાળવા. નિત્ય એક એક લાડુ ખાવાથી અત્યંત દારૂણ પ્રમેહો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ન્યયોધાદ્ય ચુર્ણ.

વડ, જીંબરો, પીપળો, અરલુ, ગરમાળો, ખીખલો, આંખો, કોઠ, જાંબુ, ચારોળી, આસોદરો, ધાવડો, મહુડાં, જેઠીમધ, લોદર, વાયવરણાં, કડવો લીમડો, કડવાં પરવળ, મરડાશીંગી, નેપાળો, ચિત્રક, તૂવેરની દાળ, કરંજફળ, ત્રિક્ષ્ણા, ઈંદ્રજવ, અને લીલામાનાં ફળ સમભાગે લેઈ ખારીક ચુર્ણ કરીને તે મધમાં ખાઈને, ઊપર ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ પીવાથી મૂત્ર સાફ થઈ જાય છે, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો અને મૂત્રકૃચ્છો સાફ થઈ જાય છે, અને પ્રમેહની ફાલ્લીઓ પણ મટી જાય છે.

લોહાદિ ચુર્ણ.

લોહું, ત્રિક્ષ્ણા, અને સાકરનું ચુર્ણ મધમાં આટવાથી; અથવા એ ત્રણેનાં ચુર્ણો એકલાં એકલાંજ મધમાં આટવાથી; સર્વ પ્રમેહો નાશ પામે છે.

ગુડુચી સ્વરસ.

ગળોનો સ્વરસ પીવાથી પણ કોઈ વખતે પ્રમેહો મટી જાય છે.

ત્રિકટુ ગુટિકા.

ત્રિક્ષ્ણા તથા ત્રિકટુ સમ ભાગે લેઈ,

તેમાં એક ભાગ ગોળ મેળવીને તેની ગોખડના ક્વાથમાં ગોળીવાળીને રાખવી. વાયુનું અનુલોભન કરનારી આ ગોળી દોષ, કાળ, તથા શરીરના બળને અનુસારી ને ખાવાથી પ્રમેહો, વાતરોગો, વાતરક્ત, મૂત્રદોષ, તથા પ્રદર તુરત નાશ પામે છે. આ ગોળી ખાનારાએ ઇચ્છા પ્રમાણે કામો કરવાની છૂટ છે, અને કંઈ પરહેજ પાળવાની પણ જરૂર નથી.

દાડિમાદ્યધૂત.

દાડમનાં બીજ, વાવડીંગ, હળદર, ખમણો ચવક, જીરું સૂંઠ, ત્રિક્ષ્ણા, પીપર, ગોખડનાં ફળ, અન્નમા, ધાણા, કોકમ, લોદર, અને સૈંધવ દરેકનાં એક એક તોલા કંક્રોમાં ચોસઠ તોલા ઘી પકાવવું. અશ્વિનીકુમારોએ કહેલું આ દાડિમાદ્યધૂત સર્વઋતુઓમાં યોગ્ય માત્રાથી ખાવા પીવાથી વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, મૂત્રાઘાતો પથરી, મહાદારૂણ મત્કૃચ્છ, મળખંધ, પેડુનો આફરો, શુળ, કમળો, તથા જવરનો અવશ્યનાશ થઈ જાય છે.

ગેંધુરાદ્યચુર્ણ.

ગોખડ, પીપર, મોથ, ગળોનાં કોમળપાન, દલેના અંકુર, મજીઠ, રોહિસખડનાં પાન, કાળી નસોતર, સાટોડી. કસ્તુરી, દેવદાર, પીપર, આદુ, વાવડીંગ, મરી, કાળીપાક, કપીત્રો, ભારંગી, હળદર, દારૂહળદર, લોંરીગણો, એરડનાં મૂળ, નેપાળો, ચિત્રક, અને કડુ, એમનું સમ ભાગે ખારીક ચુર્ણ કરી તે સર્વથી બમણું લોહ ચુર્ણ તેમાં મેળવી દેઈને કરેલું ગેંધુરાદ્યચુર્ણ મધ અથવા ઊના પાણીમાં પીવાથી વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, સોઝ

અર્થ, પાંડુરોગ, હૃલીમક, સર્વપ્રકારના ઉદરરોગો, શુગ્રો, તથા બરલનો રોગ નાશ પામી જાય છે.

ગોક્ષુરાદિગટિકા.

ઉપરના ગોક્ષુરાદિચુર્ણની ગોમૂત્રમાં ગોળી વળે છે. તેપણ ઉપરના સર્વ રોગો મટાડવામાં ઉત્તમ છે, તથા બળ અને માંસને વધારે છે.

સિંહામૃત ધૃત.

સો સો તોલા ભોંરીંગણી તથા ગળોનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં કવાથ કરીને ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, રાસ્ના, વાવડીંગ, ચિત્રક, સીવણમૂળ, કરંજની છાદ્ય, અને ઈંદ્રજવનાં બારોક ચૂર્ણ પણ નાંખીને પકાવવું. આ ઘી એક તોલા જેટલું પીને દૂધ ભાત ખાવાથી પ્રમેહો, મધુમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, ભગંદર, આળસ, અંત્રવૃદ્ધિ, કોઠ, અને ક્ષય મટી જાય છે. આ ઘીને સિંહામૃત નામ આપેલું છે.

ધાન્વંતર ધૃત.

દશમૂત્રી, કરંજ, ખૂલીકરંજ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી, વાયવરણાં, નેપાળો, ચિત્રક, બીજીવાર સાટોડી, રાજકઢંબ, સમેરવો, કઢંબ, બીલી, ભીમાલો, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, અને પીપરીમૂળ, આ દરેકનાં ચૂર્ણ આળીસ આળીસ તોલાભાર, તથા ચોસઠ ચોસઠ તોલાભાર જવ, મરી અને કળથી, એ સર્વનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, ચોથો ભાગપાણી રહે એટલે, તેમાં લીમડો, ત્રિક્ષ્ણા, ભારંગી, રોહિસખંડ, ગજપીપર, સુંક, વા-

વડીંગ, ચવક, અને કપીલાનાં ચૂર્ણો સહિત ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. આ ધાન્વંતર ધૃત શરીરના બળને અનુસરીને પીવાથી કોઠ, પ્રમેહ, ગુદમ, સોજો, વાતરક્ત, બરલનો, રોગ, ઉદરરોગ, વિદ્રધિ, પ્રમેહની ફેલ્લીઓ, અપસ્માર, તથા ઉન્માદ, એ સર્વનો નાશ થઈ જાય છે.

અર્જુનાઘધૃત.

આસોંદરો, કડવાં પરવળ, લીમડો, વજ, અજમો, રાસ્ના, મજીઠ, ભીલામો, અગર, મોથ, કઠં, ચિત્રક, ચંદન, વાળો, ગોખર, અને કાયકળના કવાથમાં કડવાં પરવળ, હળદર, ત્રિક્ષ્ણા, પાષાણભેદ, આસોંદરો, અજમો, લોદર, મજીઠ, અતિવિષના કલકો નાંખીને તેમાં પકાવેલું અર્જુનાઘનામનું ઘી વાપરવાથી પિત્તનો પ્રમેહ મટે છે.

અર્જુનાઘ તૈલ.

ઉપરનાજ કવાથ તથા કલકોમાં તેલ પકાવવાથી તે કફ તથા વાયુના પ્રમેહોને મટાડી દે છે.

સારલેહ.

સારવર્ણનાં ઔષધોનો કવાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ગાળી લઈને તેને પાછું પકાવવું. ઉકળવા લાગે ત્યારે તેમાં આમળાં, લોદર, ઘઉંલો, નેપાળો, લોહુલસ્મ અને તામ્રલસ્મ નાખી બળી ન જતાં શીરા જેવું થાય એટલે ઉતારી સારા બૂચવાળી ખાટલીમાં રાખીને તેના ચોગ્યરીતે ઉપયોગ કરવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટી જાય છે.

ગોક્ષુરકાઘવલેહ.

પત્ર, મૂળ, તથા ફળસહિત ૪૦૦

તોલા ગોખરૂને કુટી પાણીમાં ક્વાથ કરી, એ.થા ભાગનું પાણી રહે એ-ટલે તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખીને પા-છો પકવવો, પાણી ઘાટું થાય ત્યારે તે-માં સૂંઠ, પીપર, મરી, સૂકાં નાગરવે-લ્યનાં પાન, તજ, એળચી, જાયફળ, મરિ-ચ કંકોલ, આસોંદરાનાં ફળ, એ દરેકનાં આઠ આઠ તોલા ચૂર્ણ, તથા ખત્રીસ તો-લા વંશકાચનનું ચુર્ણ, એ સર્વ નાં-ખીને ઉતારી લેવું. આ અમૃત સમાન ગો-ક્ષુરકાઘલેહ નિત્ય ચાર તોલા જેટલો ચા-ટવાથી મૂત્રની ખગતરા, મગખંધ, વીર્ય દોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, રક્તમેહ, અને મધુ પ્રમેહ મટી જાય છે.

અસનાદિયોગ.

ખીખલો, ચારોળી, સાગ, ખેર, અને સારવર્ગનાં ઔષધોનો યોગ પ્રમેહવાળા ને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આપવાથી પ્રમેહમાં-થી મધુમેહ થઈ ગયો હોય અને વૈદ્યોએ જેની ચિકિત્સા મૂકી હીધી હોય તેવો પ્ર-મેહ પણ મટી જાય છે.

શિલાજીતનો, સોનામખીનો, તથા રૂપામખીનો યોગ.

જેકે કે અગ્રાડ માનમાં સૂર્યનાં કિર-ણોથી તપી ગયેલા પર્વતો પોતાની શિલા-ઓમાંથી લાખ જેવા રસને સ્રવે છે. તે રસ શિલાજીત કહેવાય છે. અને તે મહારો-ગોને મટાડનાર છે. સર્વ જાતનું શિલાજી-ત તીષ્ણું, કડવું, તૂરા રસના સંબંધવાળું, મળને ઉતારનાર, પાકમાં તીષ્ણું, ઉષ્ણવી-ર્ય, કલેદને સુકાવનારૂં, અને મળોને છે-દનાર છે. હલકું કાળું, કે નીલું. સ્નિગ્ધ, કાંકરી વગરનું, અને ગોમુત્ર જેવા ગંધવાળું

હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ખીખલો કે ખેર વિગેરે સા-રગણનાં ઔષધોની ભાવના આપેલું અ-ને શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત લેઈને તેને ખા-રિક વાટીને શરીરના ખળ વગેરેને અનુ-સરીને સારગણના ક્વાથ સાથે પીવું, અ-ને તે પચી ગયા પછી જંગલી પ્રાણી-ઓના માંસરસો સહિત ભોજન કરવું. જન્મથીજ અમૃત જેવું આ શિલાજિત ૪૦૦ તોલા ખાવાથી માણસ મહાપીડાકારક મધુમેહ નામના હાથીને જીતીને સો વર્ષ જીવે છે, અને તેનું શરીર, વર્ણ, અને ખળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. ૪૦૦ તોલાની એ-ક તુલા કહેવાય છે, એવી એક એક તુલા ખાવાથી સો સો વર્ષ આયુષ્ય વધે છે, અને દશ તુલા ખાવાથી દશ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ભીલામો ખા-વામાં જે પહરેજી રાખવી પડે છે, તે ખ-ધી શિલાજિત ખાવામાં પણ પાળવી જો-ઈએ. શિલાજિત ખાવાથી પ્રમેહ, કોઠ, અપસ્માર, ઉન્માદ, શ્લીપદ, ક્ષય, સોજા, અર્શ, ગુદ્મ, પાંડુરોગ, અને વિષમજ્વરનો તુરંતજ નાશ થઈ જાય છે. જેને શિલાજિત હણી ન શકે એવો કોઈ રોગજ નથી. લાંબા કાળથી થયેલી પથરી કે કાંકરીને પણ શિલાજિત તોડી નાંખે છે. હિતકારા ઔષધોની શિલાજિતને ભાવ દેવી, ત-થા તેવાંજ ઔષધમાં તેને ઘોળવું જોઈએ.

શિલાજિતની પેઠેજ સોનામખી તથા રૂપામખી પણ અમૃત સમાન છે, તેને પણ સારગણની ભાવના આપીને સારગ-ણના ક્વાથ સાથે પીવાથી વૃદ્ધાવસ્થા, કોઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, તથા ક્ષયનો નાશ પામે છે. મધુર તથા સોનાજેવા રંગવાળી

સોનામખી, અને ખારી અને રૂપાબેવા રંગવાળી હોય તે રૂપામખી, ઉત્તમ ગણાયછે. તેમને શુદ્ધ કરવી. આ બન્નેનું સેવન કરનારાએ કળથી તથા હોલાના માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રમેહ પિડકાની ચિકિત્સા.

પ્રમેહપિડકાનાં પ્રાકાર્યં રક્તાવસેવનમ્ ॥
પાટનં ચ વિપક્વાનાં તાસાં વૈદ્યઃ પ્રશસ્ય-
તે । કાયો વનસ્ય તૈર્વસ્તમુત્રં તીક્ષ્ણં ચ
શોધનમ્ ॥ एलादिकेन कल्केन तैलं च
व्रगरोपणम् । आरग्वधादिना कायं कु-
र्यादुद्वर्तनानि च । शालसारादिना सेकान
भोज्यादींश्चणकादिना ।

પ્રમેહની ફેલી થાય તો પ્રથમ તેમાં થી લોહી કઢાવવું, અને પાકી ગઈ હોય તો તેને શસ્ત્રથી ચીરવી એ સાફ છે. ઔષધિઓના ક્વાથો, બકરાનું મૂત્ર, અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી ફેલીની જગ્યા શુદ્ધ કર્યા પછી એળચી વગેરેથી પકાવેલું તેલ લગાડવું, તેથી ઘણાં ભાં ભાં આવેછે. ફેલીવાળાને આરગ્વધાદિ ક્વાથપાવો, શરીરે ચોગ્ય પદાર્થો ચોળવા, અને શાલસારાદિગણના ક્વાથનું સેવન કરવું. ફેલીવાળાને ભોજનમાં ચણા વગેરે આપવાં.

પ્રમેહ મટયાનાં લક્ષણો.

પ્રમેહિનો યદા મૂત્રમનાવિલમ્પિચ્છિલમ્
વિશદં તિક્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રવક્ષતે ॥

इति प्रमेहपिडकानिदानचिकित्साधिकारः ॥

પ્રમેહવાળાનું મૂત્ર સ્વચ્છ, ચીકણાશ વગરનું તથા ડોળાપણા વગરનું, કડવું, અને તીખું થાય ત્યારે રોગ મટ્યો જાણવો.

॥ પ્રમેહનો અધિકાર સંપૂર્ણ. ॥

મેદ વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદવૃદ્ધિનાં નિદાનો.

अव्यायामादिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः
मधुराऽन्नरसप्रायः स्नेहान्मेदोविवर्द्धते ॥

કસરત નહિ કરવાથી, દિવસે સૂવાથી, કફ કરનારા તથા મધુર ભોજનથી, મધુર રસોથી અને ઘી વગેરે સ્નેહનોથો મેદ વધી જાયછે.

મેદવૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

मेदसावृत्तमार्गत्वात् पुण्यन्त्यन्ये न धा-
तवः । मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्व-
कर्मसु ॥

મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે ખીજ-ધાતુઓને પોષણ નહિ મળવાથી મેદ વધતો જાયછે; તેથી કામો કરવાની અશક્તિ આવેછે.

મેદવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

धुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ॥
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथु-
नः ॥ मेदस्तु सर्वभूतानामुदरे हि व्यव-
स्थितम् । अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मे-
दस्विनो भवेत् ॥ मेदसावृत्तमार्गत्वात् वा-
युः कोष्ठे विशेषतः । चरन् सन्भ्रूक्षयत्य-
ग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ तस्मात् स शीघ्रं
जरयत्याहारं चापि काङ्क्षति । विकारांश्चा-
श्रुते घोरान् कांश्चिद् कालविपर्ययात् ॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादभिमाहृतौ । एतौ
हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥
मेदस्यतीव्र संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

વિકારાન દારુણાન કૃત્વા નાશયન્ત્યાશુ
જીવિતમ્ । મેદોમાંસાતિવૃદ્ધત્વાચ્છલત્સ્ફિ-
શુદ્રસ્તનઃ ॥ અયથોપચયન્મેદાન્નરોડતિસ્થૂ-
લ ડચ્યતે । સ્થૂલે સ્યુર્દુસ્તરાઃ કુષ્ઠા વિ-
સર્પાઃ સભગન્દરાઃ ॥ જ્વરાતીસારમેહાર્શઃ
શ્લીપદાપચિકામલાઃ મેદસઃ સ્વેદદૌર્ગ-
ન્ધાજ્ઞાયન્તે જન્તવોડગવઃ ॥

હુદ્રધાસ, તૃષા, મેહ, સ્વપ્ન, પીડા,
ગ્લાનિ, ક્ષુધા, પરસેવો, અને દુર્ગંધીપણું,
અદ્યશક્તિ તથા અદ્યમૈથુનશક્તિ,
ઉદર મેદુથનું એમ મેદની વૃદ્ધિ થાય
છે. મેદ (ચરબી) થી માર્ગે પૂરાઈ જ-
વાને લીધે વિશેષે કરીને કોઠામાં ફરતો
વાયુ અગ્નિને વધારે છે તથા આહારનું
શોષણ કરે છે, તેથી પાચન જલદી થઈ
જઈને ભૂખ લાગ્યા કરે છે. કેટલોક કાળ
ગયા પછી ઘેર એવા વિકારો ઉત્પન્ન થવા
લાગે છે. એ રીતે અગ્નિ અને વાયુ બે
મળીને વિકારો કરે છે અને તેઓ, જેમ
દાવાનળ વનને બાળે તેમ તે બડા મા-
ણસને બાળી નાંખે છે. એકદમ મેદ વ-
ધવાથી વાયુ આદિ ધાતુઓ એકદમ ફા-
ટી વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને તુરત જી-
વનનો નાશ કરી નાંખે છે. મેદ તથા
માંસ બહુ વધી જવાથી માણસના કુલા,
મેટ, અને સ્તનો હાદ્યા કરે છે. અયોગ્ય
રીતે મેદ વધે છે તે માણસ બહુ બડો
કહેવાય છે. બડા માણસને કોઠ, વિસર્પ,
ભગંદર, જ્વર, અતિસાર, પ્રમેહ, અર્શ,
બ્લીપદ, અપચી, અને દુસ્તર કમળો થઈ
જાય છે. મેદથી પરસેવો દુર્ગંધી વાળો થાય છે
તેથી તેમાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાં પણ થાય છે.

મેદવૃદ્ધિનીચિકિત્સા.

પુરાણાઃ શાલયો મુદ્રાઃ કુલત્યોદાલકો-
દ્રવાઃ ॥ લેવના વસ્તયથૈવ સેવ્યા મેદસ્વિ-
ના સદા । ધૂમપાનં તથા ક્રોધો રક્તમોક્ષ-
ણમેવ ચ ॥ જીર્ણે ચ ભોજનં કાર્યં યવ-
ગોધૂમયોઃ સદા । ઉપવાસોડપુત્વા શયમા
સત્વૌદાર્યં તમોજઃ ॥ સન્તર્પણકૃતૈર્દોષૈઃ
સ્થૌલ્યાદ્યુક્ત્યા વિમુચ્યતે । શ્રમચિન્તા-
વ્યવાયાધ્વસૌદ્રજાગરણપ્રિયઃ ॥ હન્ત્યવ-
શયમતિસ્થૌલ્યં યવશ્યામાકભોજનઃ । સ-
ચવ્યજીરકવ્યોપહિંસૌર્વર્થલાનલાઃ ॥ મ-
સ્તુના સક્તવઃ પીતા મેદોઘ્ના વહ્નિદીપનાઃ
પલત્રયં ત્રિકટુકં સતૈલં લવણાન્વિતમ્ ॥
ષળમાસાદુપયોગેન કફમેદોડનિલાપહમ્ ॥
વિઢઙ્ગં નાગરં ક્ષારઃ કાલલોહરજો મધુ ॥
યવામલકચૂર્ણં તુ યોગોડતિસ્થૌલ્યનાશનઃ ।
મૂલં વા ત્રિફલાચૂર્ણં મધુયુક્તં મધૂદકમ્ ॥
વિલ્વાદિપચ્ચમૂલસ્ય પ્રયોગઃ સૌદ્રસંયુતઃ ।
અતિસ્થૌલ્યહરઃ પ્રોક્તો મળ્ડલં સેવિતો
ધ્રુવમ્ ॥ કર્કશદલવાહિસલિલં શતપુષ્પા-
હિંસુસંયુક્તમ્ । ઉદરે નિહન્તિ નિયતં સ-
ર્વભવાં મેદસાં દૃદિમ્ ॥ ક્ષારં વાતારિપ-
ત્રસ્ય હિંસુયુક્તં પિષેચર । મેદોવૃદ્ધિવિના-
શાય મક્તં મળ્ડસમન્વિતમ્ ॥ ગવેષુકાનાં
પિષ્ટાનાં યવાનાં ચાથ સક્તવઃ । સક્ષૌદ્રાત્રિ-
ફલાકાથઃ પીતો મેદોહરો મતઃ ॥ ગુહ્યે
ત્રિફલા કાથસ્તથા લોહરજોડન્વિતઃ ।
અશ્વમજં મહિષાશં વા તેનૈવ વિધિના પચે-
ત્ । અતિમુક્તાવીજમપ્યં મનુલીઢં હસ્તુર-

रवृद्धिम् ॥ मधुना चित्रकमूलं तथैव हि-
तर्भाजनो भुंक्ते । यद्वोरुबूकमूलं मधुदिग्धं
स्थाप्यते निशां सकलाम् ॥ तस्य सलि-
लस्य पानाज्जठरे वृद्धिः शमं याति । प्रा-
तर्धुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ॥
उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् कृशतनुर्भवे-
त् । बदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधि-
ता ॥ स्थौल्यनुत्स्यादग्निमन्थरसकाशः शि-
लाजतु । शैलेयकुलागुरुदेवदारुकौन्ती समु-
स्तान्यथ पञ्चत्रैः ॥ श्रीवासपृक्काखरपुष्प-
देवपुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य । धुतूरप-
त्रस्य रसेन गाढमुद्वर्तनं स्थौल्यहरं प्रदि-
ष्टम् । अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्या-
मलकानि गुग्गुलुः । क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं
पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥

इति अमृतादिगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादन् सर्वाञ्जयेद्द्व्याधीन् मेदः श्लेष्माम-
वातजान् ॥ इति दशाङ्गो गुग्गुलुः ।

त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवचाभिर्भक्षयन् समघृ-
तं महिषाक्षम् । आशु हन्ति कफमारुतमेदी
दोषजान् बलवतोऽपि विकारान् ॥ गुग्गु-
लुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वृषम् ।
त्रिवृतालम्बुषा शुण्ठी निर्गुण्डी चित्रकस्त-
था ॥ एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चा-
ढके पवेत् । पादशेषं ततः कृत्वा कषाय-
मवतारयेत् ॥ पलद्वादशकं देयं, रुक्मलोहं
सुचूर्णितम् । पुराणमर्षिः प्रस्थं शर्करा-
ष्टपलान्वितम् ॥ पचेत्ताम्रये पात्रे सुशीते

चावतारिते । प्रस्थार्द्धं माक्षिकं देयं शि-
लाजतु पलद्वयम् ॥ एलात्वचः पञ्चार्धं च
विडङ्गानि पलत्रयम् । मरीचाञ्जनकृष्णार्ण-
द्विपलं च फलान्वितम् ॥ पलद्वयं तु का-
सीसं सूक्ष्मचूर्णाकृतं बुधैः । चूर्णं दत्त्वा
सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ततः
संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् । अनुपानं
पिवेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ वात-
श्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् । कामलां
पाण्डुरोगं च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ मू-
र्छामोहविषोन्मादगराणि विषमाणि च ।
स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम् । ना-
श्रीयात् कदलीकन्दं काञ्जिकं करमर्दकम् ॥
करीरं कारवेल्लं च ककरादिं विवर्जयेत् ।

इति लोहरसायनम् ।

शालसारादिनिर्युद्धं चतुर्थांशवन्नेषितम् ।
परिस्नुतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥
फाणितीभायमापत्रं गुडे शोधितमेव च ।
सूक्ष्मपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्थ-
च ॥ ऐकध्यमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृत-
भाविते । पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते
चान्तरे शुचौ ॥ श्लेष्मणानि तीक्ष्णलोहस्य
तनुपत्राणि बुद्धिमान् । खदिराङ्गारतप्तानि
बहुशः प्रक्षिपेद् बुधः ॥ त्रुपिधानंततः कृत्वा
यवपल्लवे निधापयेत् । भासांस्त्रींश्चतुरोऽंश-
ानि यावद् वा लोहसंज्ञयात् ॥ ततो

જાતરસં જન્તુઃ પ્રાતઃપ્રાતર્યથાવલમ્ । ઉ-
પયુજ્ઞાચર્યાયોગ્યમાહારં ચાસ્ય કલ્યાણેત્ ॥
एष स्थूलं समाकषेन्नष्टस्याग्नेः प्रशोधनः ।
शोधयन्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्डूनायापहः ॥
प्रीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः ।
अभिष्यन्दापहरणे लोहारिष्ठो महागुणः ॥
इति लोहारिष्ठः ॥

વ્યોષચિત્રકશિશૂગિ ત્રિફલાં કદુરોદિ-
ળીમ્ । બૃહત્યૌ દ્વે હરિદ્રે ચ પાઠામતિવિષાં
સ્થિરામ્ ॥ દિગ્દુર્લેષૂકમૂળાનિ યવાની ધા-
ન્યચિત્રકમ્ । સૌવર્ચલમજાગીં ચ હ્રુષાં
ચેતિ ચૂર્ગમેત્ ॥ ચૂર્ગનૈલઘૃતશ્નોદ્રધાગાઃ
સ્તુર્માનતઃ સમાઃ । સક્તૂનાં શોઢશગુણે
ભાગે સન્તર્પણં વિવેત્ ॥ પ્રયોગાસ્વસ્ય
શામ્યન્તિ રોગાઃ સન્તર્પણોત્થિતાઃ । પ્ર-
મેહા મૂઢવાતાશ્ચ કુષ્ઠાન્યર્શાસિ કામલાઃ ॥
પ્રીહા પાણ્ડુવામયઃ શોથો મૂત્રકુચ્છમરોચકઃ ॥
હૃદ્રોગો રાજયક્ષ્મા ચ કાસસ્વાસૌ ગલ-
ગ્રહઃ ॥ કૃમયો ગ્રહણીદોષઃ શ્વૈત્યં સ્થૌ-
ર્યમપતીવ ચ । નરાણાં દીપ્યતે વહ્નિઃ સ્મૃ-
તિર્બુદ્ધિવર્દતે ॥ વ્યોષાદ્યઃ શક્તુપયોગઃ ।

ત્રિફલાતિવિષામૂર્વાતૃચિત્રકવાસકૈઃ ।
નિમ્બારગ્વથપદ્મગ્રન્થાસપ્તપર્ણનિશાહયૈઃ ॥
ગુરૂચીન્દ્રાસુરાકુળ્ણાકુષ્ઠસર્પનાગરૈઃ । તૈ-
લભેભિઃ સમૈઃ પક્કં સુરાસાદિરસપ્લુતમ્ ॥
પાનાશ્કજનગણ્ઢપનસ્યવાસ્તિષુ યોજિત-
મ્ । સ્થૂલતાલસ્ય પાણ્ડવાદીન્ જયેત્
કફકૃતાન્ ગદાન્ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

ચન્દનં કુકુમોશીરમિયુર્બુદિરોચનાઃ ।
તુરુષ્કાગુલ્કસ્તૂરી કર્પૂરા જાનિપત્રિકા ॥
જાતીકઢ્ઢોલપૂગાનાં લવણસ્ય ફલાનિ ચ ।
નલિકા નલદં બુઢ્ઢં હરેણુ તગરં પુવમ્ ॥
નવવ્યાગ્રત્ત્વં સ્પૃષ્કા બોલો દમનકં તથા ।
સ્થૌર્ગેયકં ચોરકં ચ શૈલેયં શૈલચાલુકમ્ ॥
સરલં સપ્તપર્ણં ચ લાક્ષા તામલકી તથા ।
લામજ્જકં પદ્મકં ચ ધાતકયાઃ કુસુમાનિ
ચ ॥ પ્રપૌંડરીકં કર્ચૂરં સમાંશૈઃ શાળમા-
ત્રકૈઃ । મહાસુગન્ધમિત્યેતત્તૈલપ્રસથેન સાધ-
યેત્ ॥ પ્રસ્થેદમલદૌર્ગન્ધ્યકણ્ઢકુષ્ઠરં પરમ્ ।
અનેનાશ્મક્તગાત્રસ્તુ વૃદ્ધઃ સપ્તીકોડિ
વા ॥ યુત્રા ભવતિ શુક્રાઢ્યઃ સ્ત્રીણામત્ય-
ન્તવલ્લભઃ । સુભગો દર્શનીયશ્ચ ગચ્છેચ્ચ
પ્રમદાશતમ્ ॥ વન્ધ્યાપિ લભતે ગર્ભે વ્ષટ્ટો-
ડપિ પુરુષાયતે અપુત્રા પુત્રમપ્નોતિ જીવે-
ચ્ચ શરદાં શતમ્ ॥ ઇતિ મહાસુગન્ધિતૈલમ્ ।
इति मेदोरोगाधिकारः ।

જૂના ચોખા, મગ, કળથી, કોરડ, કોહરા,
તથા લેખનખસ્તિતુ' સેવન મેદવાળાએ
કરવું બેઠએ, ધૂમાડો પીવો, કોધ કરવો
અને લોહીકઢાવવું છેક પચી ગયા પછીજ
જવ તથા ઘઉન' લોજન કરવું. ઉપવન
સો, આશુગમતાં શયનો, મનની ઉદારતા
અને નિદ્રા વગરના થવાથી બડાપણું મ-
ટીબયછે અત્યંત તૃપ રહેવાથી બડાપણું
થાયછે. માટે એ તેના ઉપાયેછે. શ્રમ, મૈ-
થુન, પંથ, મધતથા રાતના બાગરણુ ચિ
તા, જવ તથા શામાનું લોજન, કરનારનું
બડાપણું મટી બય છે.

અવક, ભૂંડ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ સંચળ અને ચિત્રકનું ચુર્ણ નાંખીને દહિ ના પાણીની સાથે સાથે વાવાથી મેઢા ચરખી હણાઈ જાય છે. અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ત્રિક્ષણા, ત્રિકટુ, તેલ, અને સૈંધવ છ માસ સુધી વાવાથી કફ, મેઢા, અને વાયુ હણાઈ જાય છે.

વાવડીંગ, સૂંઠ, જવખાર, લોહભસ્મ મધ, જવ, તથા આમળાંતું ચુર્ણ વાવાથી અત્યંત જડાપણું મટી જાય છે.

ત્રિક્ષણાના મૂળનું ચુર્ણ અથવા ત્રિક્ષણાનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું. મધ અને પાણી મેળવીને પીવું, કૃદ્ધતપચ મુલનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું આ પ્રમાણે ચાળીસ દિવસ સુધી કરવાથી અત્યંત જડાપણું અવશ્ય મટી જાય છે.

કડવાંપરવળ અને ચિત્રકનો ક્વાથ સૂવા તથા હિંગનું ચુર્ણ નાંખીને પીવાથી પેટમાંથી સર્વ રીતે થરેલી ચરખીની વૃદ્ધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

એરડાના પાનની રાખમાં હિંગ નાંખી ખાઈને ઉપરના જડા રગડા સહિત ભાત વાવાથી ચરખીની વૃદ્ધિનો નાશ પામી જાય છે.

થેગી તથા જવને દળીને કરેલો સાથવો તથા ત્રિક્ષણાનો મધ નાંખેલો ક્વાથ પીવાથી મેઢની વૃદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે.

ગજો તથા ત્રિક્ષણાનો ક્વાથ લોહભસ્મ નાંખીને પીવાથી મેઢની વૃદ્ધિ મટી જાય છે.

ગજો તથા ત્રિક્ષણાના ક્વાથમાં શિલાજિત્ અથવા ગૂગળ પકાવીને વાવાથી મેઢની વૃદ્ધિ મટે છે.

માધવી લતાનાં બીજોનાં ગર્ભ મધ-

માં ચાટવાથી પેટનો વધારો મટી જાય છે. પથ્યજમવાનો નિયમ રાખીને ચિત્રક મૂળનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવાથી મેઢવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

એરડાનાં મૂળને મધમાં રાત્રે પકાવી રાખીને સવારે પીવાથી પેટનો વધારો મટે છે.

પ્રાતઃકાળમાં નિત્ય મધ અને પાણી મેળવીને પીવાથી જડાપણું મટી જાય છે.

રાંધેલા અન્ન ઉપરનો જડો રમડો ઉનો ઉનો પીવાથી શરીર પાતળું થાય છે.

ખેરડીનો પાનનો કઠ્ક નાંખીને કાંજીમાં પકાવેલી પેયાથી મેઢવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

અરણીનો ક્વાથ શિલાજિત્ નાંખીને પીવાથી જડાપણું મટે છે.

શિલાજિત્, કઠં, અગરૂ, દેવદાર, રેણુકળીજ, મોથ, નાકછીંકણી, લોખાન, કપૂરીમધુરી, રામતુળસી, અને લવીંગને ધંતુરાના પાનના રસમાં વાટીને શરીરે ચોળવાથી જડાપણું મટી જાય છે.

અમૃતાદિગુગુલુ.

ગજો એક ભાગ, એળચી બે ભાગ, વાવડંગ ત્રણ ભાગ, ઈંદ્રજવ ચાર ભાગ, પાંચ ભાગ ખેડાં, છ ભાગ હરડે, સાત ભાગ આમળાં, આઠ ભાગ ગુગળ, આમને મધમાં ચાટવાથી ફેાલીઓ, જડાપણું, અને ભગંદરનો નાશ થાય છે.

દશાંગગુગુલુ.

ત્રિક્ષણા, ત્રિકટુ, મોથ, અને વાવડીંગ, તથા એ સર્વ જેટલો ગુગળ, મેળવીને વાવાથી મેઢ, કફ, આમ વાયુ તથા તેજ ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા રોગો મટી જાય છે.

ચૂષણાદિ ગુગુલુ.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, મોથ, અને વજનું ચૂષુ ગૂગળમાં નાંખીને તેમાં ગૂગળ જેટલું જ ધી મેળવીને ખાવાથી વાયુ તથા મૈદથી થયેલા પ્રબળ વિકારો પણ તુરંત મટી જાય છે.

લોહ રસાયન.

ગૂગળ, કાળી વસણી, ત્રિફલા, જેર, અરુણી, નસોતર, મોરખમુંડી, સૂંઠ, નમ્મદ, અને ચિત્રક આળીસ આળીસ તોલાભાર લેઈ તેનો ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં કથાય કરવો. બાથા ભાગનું પાણી રહે એટલે જીતારી ગાળીને તેમાં ૪૮ તોલા ભાર કાંતલોહની ભસ્મ, ૬૪ તોલા જૂનું ધી, અને ૩૨ તોલા ભાર સાકર નાંખીને તેને પાણુ ત્રાંખાના વાસણમાં પકાવવું. ટાકું પાડીને તેમાં ૩૨ તોલા મધ, આઠ તોલા શિલાજિત, ૭૨ તોલા એળચીની છાલ, બાર તોલા વાવડીંગ, આઠ તોલા મરી, આઠ તોલા રસવંતી, ચાર તોલા પીપર, આઠ તોલા હીરાકમી, નાંખી ખુબમથીને એક સ્નિગ્ધાસણમાં રાખવું. વમન, વિરેચનાદિથી દેહશુદ્ધિ કરીને આ લોહ રસાયનમાંથી એક તોલા જેટલું ખાઈને જીપર દુધ તથા ભંગલ માંજીને રસ પીવો. આ રસાયન શ્રેષ્ઠ છે; અને તે વાયુ, કફ, કોહ, પ્રમેહ, ઉદર રોગો, કમળો, પાંડુરોગ, સોજા, ભગંદર, ખૂર્છા, મોહ, જેર, ઉન્માદ, અને વિવિધ રોગોને પણ મટાડી દે છે. બડાઓને પાતળા કરનાર આ ઉત્તમ રસાયન છે; મૈદ વાળાને મહોપધ રૂપ છે; પાતળા જેવા થયેલા મોટા પેટને પાતળું કરી

નાંખે છે, બળ તથા ખુદ્ધિ આપે છે, તથા ઉત્તમ વાલુકરણ છે; લક્ષ્મી તથા પુત્રો આપે છે; અને વળીયાં તથા પળિયાંનો નાશ કરનાર છે. આ રસાયન વાપરનારાઓ કેળ્યનો કંઠ, કાંછ, કરમદાં, કેરડાં કારેલાં, અને જેનાં નાભોમાં પ્રથમ અક્ષર ક આવતો હોય એવા સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

લોહારિષ્ટ.

શાલ સારા દિગણનાં ઔષધોનો ક્વાથ કરી થોથો ભાગ પાણી રહે એટલે વસ્થી ગાળી ટાકો પાડવો. પછી તેમાં મધ, ગોળનો રાગ જેવો પાક, અને પિચ્પદ્યા દિગણનાં ઔષધોનાં ચુર્ણો, એ સર્વને મેળવીને ધી ભરવાના રીઠા થયેલા, સ્વચ્છ અને પીપરના ચૂર્ણથી તથા મધથી લીપેલા ઘડામાં ભરવું. પછી વિદ્વાન્ વેદે ગજવેલનાં ઝીણું, પાતળાં, અને લીસાં કરેલાં પત્રાંઓને ખેરના ટાંડાઓથી વારંવાર તપાવી તપાવીને એ ઘડામાં ઠારવાં. પછી તે ઘડાનું મુખ સારી રીતે બંધ કરીને ત્રણ કે ચાર માસ સૂધી, અથવા તે સર્વ લોહું ગળી જાય ત્યાં સુધી, તે ઘડાને જવના ઢગલામાં દાટી મૂકવો. આ હર લોહું રસરૂપ થાય છે તે લોહારિષ્ટ કહેવાય છે. શરીરાદિ બળને અનુસરીને પ્રભાતકાળમાં લોહારિષ્ટ ખાઈને જીપર યોગ્ય લોજન કરવામાં આવે તે બહુ શરીર પાતળું થાય છે; નાશ પામેલ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને સોજા, કોહ, પ્રમેહ, શુદ્ધ, પાંડુ, ખરલ તથા ઉદરના રોગો, અને અભિપ્પદનો નાશ થાય છે. વિવિધ જ્વર તુરંત મટે છે, તથા ઘણા શુભો કરે છે.

(२४) व्येसाधिसंकु प्रयोग.

મંડ, મરી, પીપર, ખમ્બો. ચિત્રક,
સરગવો, ત્રિકુળા, કડુ, અને જાતની લોરીંગ-
ણીઓ, હળદર, ઠાઠુહળદર, કાળીપાક, અ-
તિવિષ, સમેરવો, ઢિંગ, સોપારીનાં મૂળ,
અજમા, ખાણુ, સંચળ, છૂંદ, અને પ-
લાશીનાં ચૂંદ, ધી, તમા, મધ, એ સર્વ
સમ ભાગે લેઈને સોળગણાં સાથવામાં
નાંખીને તે સાથવો ખાવાથી તૃપ્તિ થી થ-
યેલા રોગો, પ્રમેહો, મૂઠવાત, કેઠ, અ-
ર્શ, કમળો, ખરલરોગ, પાંડુરોગ, સોજો,
મૂતકુમ્ભ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, ક્ષય-
રોગ, ઉષ્મરસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ, કૃમિઓ,
ગ્રહણી, ખડુ ઘોળાપણું, અને ખડુ જા-
ડાપણું, એ સર્વ નાશ પામેછે; અમિ
પ્રદીપ્ત થાયછે. અને બુદ્ધિ વધેછે.

(२५) त्रिङ्गुणाद्य तैलः

ત્રિકુળા, મોરવેલ્ય, નસોતર, ચિ-
ત્રક, અરડુસી, લીમડો, ગરમાળો. વજ,
સાત્વિન, હળદર, ગળો, ઘંદ્રવાદ્ધણી
પીપર, કઠં, સર્પવ, અને સંકંના સમ લાગ
કદ્દોમી પકાવેલું સુરસાદિગણના ક્વાથ
સાથે તેલ પીવાથી, અલ્પચંદ્ર અને કોગ-
ળા કરવાથી, તથા નસ્ય અને પિત્તકારી
લેવાથી, જડાપણું, આળસ, પાંડુ, અને
કંકના, રોગો મટી જાય છે.

મહાસુગંધી તૈલ.

ચાંદન, કેસર, વાળો, ઘઉંલો, એ-
ળમી, ગોરોચના, ચાંદ્રસ, અગર, કરતુ-
રી, કપૂર, ભવંત્રી, ભયંકુળ, મરિચક-
કેલ, સોપારી, લવીંગ, ગુલસુખો, જટા-
માંસી, કઠ, રેણુકળીજ, નવા નખલા,

તગર, કપૂરી મણ્ડરી, હીમચીર, દમરો,
ભરૂં, અંધિયણું, શિલાજિત, ચણદળ,
દેવકાન, સાત્તિન, લાખ, લોચનામણી,
લામળજક, પાંકાઇ, ખાલણીનાં ફૂલ,
પ્રયોદનીક, અને કચરો એ રૂંદેક પા પા
તોલો લેઇ, તેની સાથે ચોસક તોલ, તે-
લ પમાવવું. આ મદકા મુઝાંબી તેલથી પ-
રસેલો મણ્ડરું દુર્ગંધીપણું, ચળ, તથા
કેલ સારી પેઠે મટી જાય છે. આ તેલનો
અભયંગ કરવાથી ચિત્તેર વર્ષનો વૃદ્ધ પણ
જીવાન, ઘણા વીર્યવાળો, સ્ત્રીઓને બ-
હુજ પ્રિય, ભાગ્યશાળી, રૂપાળો, અને
સો સ્ત્રીઓને રમ્માડી થકે એવો થાય છે.
આ તેલથી વાંઝણીને ગર્ભ રહે છે, નપુંસક
મદ એવો થાય છે, અપુત્ર સ્ત્રી પુત્રવાળી
થાય છે, અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે.

मेदनीवृद्धिजो अधिकार संपूर्ण.

કાર્યાધિકાર - (શરીરનું ખાતજાપણું)

इष्यन्त्यप्युतां विद्वान्।

दातो रक्षाभयानमनि लङ्घनं प्रक्षिताश-
नम् । क्रियातियोगः श्लोकश्च वेगनिद्रादि-
निग्रहः ॥ नित्यं रोगो रतिर्नित्यं व्यायासो
भोजनाल्पता । भीतिर्धनादिचिन्ता च
कार्श्यकारुण्यभीरितम् ॥

लङ्कनमुखासः । प्रमितकान्तं । निप्रतिपद्यः
वसनविरक्तव्यतिविधमं वेगनिद्राविनिमयः निद्रा-
निग्रहो विशेषाय ॥

वायु, इक्ष अन्नपानो, वायु, अक्ष

સોમન, કિશોરનો અતિસોમ, ચોક, મેમોનું મેમનું, વિદ્યાને રોકવી, નિત્યરાગ, નિત્ય ચેકન, નિત્ય કસરત, લોનન ચોડું મળવું, ભય, ધન વગેરેની ચિંતા, એ સર્વથી શરીર પાતળું પડી જાય છે.

કૃશનાં લક્ષણાં.

શુષ્કસ્થિશ્વરશ્રીનો ધમનીજાલસન્તતિઃ ।
સ્વિગસ્યિશ્વોડતિકુંઘ્રઃ સ્થૂલપર્વીનમો મતઃ ॥

કુલા, પેટ, અને ડોક સૂકાયલાં હોય; મેસોની બળ દેખાતી હોય, ચામડી તથા હાડકાંજ દેખાતાં હોય, સાંધાઓ તથા શુભ્ર બડાં હોય, તે કૃશ કહેવાય છે.

કૃશતાના યોગો.

કૃશકાસત્તયધ્વાસગુરુમર્શસ્પુકરાણિ ચ ।
કૃશં કૃશં પ્રધાવન્તિ શેનાથ ગ્રહનીમુલાઃ ।

પત્રકનો યોગ, ઉચ્ચરત્ર, કમ, ધ્વાસ, મુદ્ધમ, અશી, ઉચ્ચર રોગો, અને ગ્રહણી વગેરે રોગો દ્રબજાને થાય છે.

કૃશ છતાં બળવાન હોવાનું કારણ.

કમિશન્યઃ કુશોડ્ધીવ ચલવાન દશ્યતે તદા ॥

જાપાનસમયે યસ્ય શુક્રભાગોઽધિકો ભવેત્ । મેદોભાગસ્તુ હીનઃ સ્વાત્ સકુશોઽપિ મદશ્ચક્રઃ ॥ યસ્યાજાનસમયે જનયિતુઃ શુક્રસ્યાધિક્યં ભવતિ । મેદસોઽસ્પતા તસ્ય કુશસ્યાપિ લઘુલભિર્ભયઃ ॥

કેટલાક બહુ દ્રબજા હોય તો યશ્વ બળવાન હોય છે, તેનું કારણ એ છે કે ગેદોમાન સમયે એ વીર્ય અધિક હોય અને મેદ જોડો હોવાનો નો કૃશ છતાં યશ્વ બળવાન હોય છે.

બડો છતાં નિર્બળ હોવાનું કારણ. કસ્યચિત્ સ્પૃશસ્વાપિ તાલ્પલં ન દશ્યતે ।

મેદસસ્ત્વચિકો યસ્ય શુક્રભાગોઽધિકો ભવેત્ ॥ સ સ્તિગ્વોઽપિ સુપુષ્ટોઽપિ ચલ-
હીનો વિલોક્યતે । મ્યાહ્યાનં પૂર્વવત્ ॥

કેટલાક બડા માણસ નિર્બળ હોય છે, તેનું કારણ એ છે કે જેને મેદ વધુ હોય અને વીર્ય જોડું હોય, તે સ્તિગ્ધ અને પુષ્ટ છતાં યશ્વ બળહીન હોય છે.

કાર્યની ચિકિત્સા.

સ્નાનાદિયમિતે તુ કૃષે યુજીત મેષ-
જમ્ । વૃદ્ધાં ચલકુદ્વૃદ્ધય તથા વાગીકરં
ચ યત્ ॥ પીતાદવગન્ધા પયસાર્દમાસં ઘૃ-
તેન તૈલેન સુત્વામ્બુના ધા । કૃષેસ્વ પુષ્ટિ
વપુષો વિધતે ચાલસ્ય જસ્યસ્ય યથામ્બુ-
દૃષ્ટિઃ ॥ અશ્વગન્ધસ્ય કરકેન કાથે તસ્મિ-
ન્ પયસ્યપિ । સિદ્ધં તૈલં કુશાજ્ઞાનામશ્વ-
જ્ઞાદન્નપુષ્ટિદેમ્ ॥ इति अश्वगन्धातैलम् ।

પુષ્ટિકુદ્બાલરોગોક્તમશ્વગન્ધાઘૃતં મજેત્ ।
વાગીકરોદિતં તદ્વદવગન્ધાઘૃતાદિકમ્ ॥

ફક્ષ કાન્નાદિકથી દ્રબજાપણું આંગુ હોય તો તેને બળ આપનારાં ધાતુ યોષ્ટિક, પૃષ્ઠ, અને ચાલકરણો આપનાં. ફક્ષ, પી, તેલ, કે કરા ગરમ આળી સાથે આસોદનું ચણીએક પખવાડિયા સૂધી પીવાય, તો જેમ બળથી પાન્ય પુષ્ટ થાય છે તેમ શરીર પુષ્ટ બને છે.

અશ્વગન્ધા તૈલ.

આસોદના સ્વાદમાં આસોદનાજ ફ-

છે સાથે દૂધમાં પકાવેલ તેલના અભ્યંગ થી કૃશ માણસનું શરીર પુષ્ટ થાયછે.

અશ્વગંધા ધૂત.

આબ રોગોના પ્રકરણમાં કહેલ અશ્વગંધા ધૂત, તથા વાલુકરણના પ્રકરણમાં કહેલ અશ્વગંધા ધૂત, વગેરે પણ યોષ્ટિક છે.

કાર્થની અસાધ્યતા.

સ્વભાવાદતિકાર્યો યઃ સ્વભાવાદલપ-
પાવકઃ । સ્વભાવાદબલો યશ્ચ તસ્ય ના-
સ્તિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ કાર્થચિકિત્સા ।

સ્વભાવથીજ અતિ દુખળો હોય, સ્વ-
ભાવથીજ અગ્નિમંદ હોય, અને સ્વભાવ-
થીજ નિર્બળ હોય, તેનો ઉપાય નથી.

કાર્થનો અધિકાર સંપૂર્ણ.



મેદરોગનો અધિકાર.

મેદો રોગની ચિકિત્સા.

વાસાદલરસો લેપાચ્છદ્ધચૂર્ણેન સંયુતઃ ।
વિલ્વપત્રરસો વ્રાપિ ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ॥
અલમ્બુષાભવં ચૂર્ણં પીતં કાઙ્ગિકસંયુતમ્ ।
દૌર્ગન્ધ્યં નાશયત્યાથુ દૃષ્ટં મેદોભવં નૃણા-
મ્ ॥ વિલ્વશિવા સમભાગા લેપાદ્ધુજમૂ-
લગન્ધમપહરતિ ॥ ચિશ્ચાપત્રસ્વરસં અશ્નિ-
તકલ્કાદિયોજિતં જયતિ ॥ દુગ્ધહરિદ્રોદ-
ર્તનમચિરાશ્ચિરદેહદૌર્ગન્ધ્યમ્ । શિરીષલા-
મઙ્ગકહેમલોઘ્રેસ્ત્વગ્દોષસંસ્વેદહરઃ પ્રઘર્ષ-
પત્રામ્બુલૌહાભયચન્દનાનિ શરીરદૌર્ગન્ધ્ય
હરઃ પ્રદેહઃ ॥ દિલ્લોચિરસો યુક્તશૂર્ણેરુ-

દધિકેનજૈઃ પ્રલેપેન હરત્વાશુ દેહદૌર્ગન્ધ્ય
મુત્કટમ્ ॥ હરીતકીં તુ સમ્પિપ્પ્ય ગાત્રમ્-
દ્વર્તયેન્નરઃ॥ પશ્ચાત્ સ્નાનં પ્રકુર્વીત દેહસ્વે-
દમશ્નાન્તયે ॥ હરીતકી લોઘ્રમરિષપત્રં ચૂ-
તત્ત્વચો દાઢિમવલ્કલં ચ । ઇષોઙ્ગરાગઃ
કથિતોઙ્ગનાનાં જમ્બવાઃ કષાયસ્તુ નરા-
ધિપાનામ્ ॥ ગોમૂત્રપિષ્ટં વિનિહન્તિ કૃષ્ણં
વર્ણોઙ્ગજ્વલઃ ગોપયસા ચ યુક્તમ્ । ક-
ષ્ઠાદિદૌર્ગન્ધ્યહરં પયોભિઃ શસ્તં વશીકૃદ્ર-
જનીદ્વયેન ॥ વન્મૂલસ્ય દલૈઃ સમ્યગ્વારિ-
ણા પરિપેષિતૈઃ । ગાત્રમુદ્વર્તયેતાશ્ચાહરીત-
કયા સુપિષ્ટયા ॥ ખૂય જ્વર્તનં કૃત્વા પ-
શ્ચાત્ સ્નાનં સમાચરેત્ । પ્રસ્વેદાત્ મુખ્યતે
શીઘ્રં તતસ્ત્વેવં સમાચરેત્ ॥ પથ્થવા નસ્ત્રી-
ચન્દનકુણ્ઠસજૈઃ પુનઃપુનઃશાણુસ્થર્કશામ્યા-
મ્ । ધુપો જનાનાં હૃદયાપહારી વિષ્ણવાલ-
નામા મલયાનિલોઙ્ગયમ્ ॥ ચળ્હાલ્પયા તિ-
લૈર્લોઘ્રશિરીષોશ્ચીરકેશરૈઃ । વદ્વર્તનં ભવેત્
ગ્રીષ્મે સ્વેદકર્મનિવારણમ્ ॥ સુરયા સમ-
મભયાફલચૂર્ણં મધુના વિલિષ્ઠ પ્રત્યુષે ।
સ્વેદાન્ હત્વા લભતે પુરુષોઙ્ગ્યત્યન્તસૌર-
ભ્યમ્ ॥ મલીકુસુમાભયકરિલેપો ધર્મે વિ-
ચર્ચિકાદાહે । વિચકિલપત્રહરિદ્રે પર્કદિ-
પત્રં ચ દૂર્વયા સહિતમ્ ॥ સમ્પિપ્પ્ય ગાત્ર
લેપાદ્ ધર્મવિચર્ચી શર્મં યાતિ । હસ્તપા-
દસુતૌ યોઙ્ગ્યં ગુગ્ગુલોઃ પશ્ચતિત્કમ્ ॥
અશક્તૌ પશ્ચતિત્કં વા પક્કં સ્વાદેદતન્દ્રિતઃ ।

इति मेदोरोगाधिकारः ॥

અરૂસીનાં પાનના રસમાં શાખરૂ

ચુર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધ મટી જાય છે.

બીલીપત્રના રસમાં શંખનું ચુર્ણ વાટીને લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધ મટે છે.

ગોરખમુંડીનું ચુર્ણ કાંજમાં પીવાથી મેઢની દુર્ગંધ મટી જાય છે એ સિદ્ધવાત છે.

સમભાગે બીલીપત્ર તથા હરડેને વાટીને લેપ કરવાથી કાખની ગંધ મટે છે.

આંબલીનાં પાનના રસમાં ઠોંઠાં સારા કઢકનાં ખીને લેપ કરવાથી દુર્ગંધ મટે છે.

હળદરને દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવાથી લાંબાકાળની દુર્ગંધ પણ મટી જાય છે.

સરસઠિયો, પીળોવાળો, નાગકેશર, અને લોહરનું ચુર્ણ શરીરે ઘસવાથી આમડીના ઢોપ તથા પરસેવો મટી જાય છે.

બીલીપત્ર, વાળો, કાળો અગરૂ, કાળો વાળો, અને ચંદનને વાટી શરીરે ચોપડવાથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી જાય છે.

ગ્રાહીના રસમાં સમુદ્રકીણનું ચુર્ણ વાટીને લેપ કરવાથી શરીરનું લોરે દુર્ગંધીપણું તુરત મટી જાય છે.

હરડે વાટીને શરીરે ચોળીને ન્હાવાથી પરસેવો મટી જાય છે.

હરડે, લોહર, લીમડાનાં પાન, આંબાની તથા દાડમની છાલ્યો, એઓને વાટીને શરીરે લેપ કરવાથી સ્ત્રીઓના શરીરની દુર્ગંધ નાશ પામે છે.

જાંબુનાં પાનના કઢકનો લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધ મટી જાય છે, આ ઉપાય રાજાઓને દેવાયોગ્ય છે.

હરડે, લોહર, લીમડાનાં પાન, આંબાની તથા દાડમની છાલ્યો, એમને ગોપત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી ઠોંઠાં મટે છે. ગાયના

દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી વર્ણ ઉજળો થાય છે, પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી દુર્ગંધ મટે છે, અને હળદર તથા દાડ હળદર સાથે વાટીને લેપ કરવાથી બીજા લોકો વશ થાય છે.

મલયાનિલ ધૂપ.

આવળનાં પાનને ખૂબ પાણીમાં વાટીને શરીરે ચોળવાં, પછી પાણીમાં હરડેને ખૂબ વાટીને શરીરે ચોળવી; એ રીતે બીજાવાર કરીને પછી ન્હાઇ લેવું, એથી પરસેવો મટી જાય છે. નાદાપછી હરડે, નાનો નખલો, ચંદન, કઠ, રાળ, અગરૂ, અને સાકરનો મલયાનિલ નામનો ધૂપ વારંવાર કરવો. એથી શરીરમાં સુગંધ થઇ માણસોનું મન હરાય છે.

દાડહળદર, તલ, લોહર, સરસઠિયાની છાલ્ય, વાળો અને કેશરને વાટીને શરીરે ચોળવાથી ઉનાળામાં પરસેવો થતો નથી.

હરડેના ચુર્ણમાં મંદિરા તથા મધ નાંખીને પ્રાતઃકાળમાં ચાટવાથી પરસેવો મટી જઇને બહુ સુગંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધામ થતો હોય અને અજાઇઓ મટી હોય તો ડાહરનાં પાન, કાળોવાળો, અને નાગકેશરનો લેપ કરવાથી પીડા શાંત થાય છે.

ડાહરનાં પાન, હળદર, રતવેલિયાનાં પાન, અને ધીને વાટી શરીરે લેપ કરવાથી અજાઇઓ મટી જાય છે.

હાથ પગ ઓગળતા હોય તો ગૂળળ તથા પંચતિક્ત નામનું ધી ચોળવું. શરીરમાં શક્તિ ન હોય તો પંચતિક્ત ધી કાળજીથી ખાવું.

મેઢ સંધી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉદરરોગનો અધિકાર.

ઉદરરોગનાં નિદાન.

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્રૌ સુતરામુદરા-
ણિ ચ ॥ અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાન્નૈર્જાયંતે મ-
લસશ્ચયાત્ ॥

અગ્રૌ મન્દે સર્વે રોગાઃ જાયન્તે કિન્તુ સુતરામ્
અતિશયેન હદરાણિ જાયન્તે । (અપરાનપિ હે-
તુન્નાહ) અજીર્ણાત્ । મલિનૈશ્ચાન્નૈઃ અત્યન્તદોષ-
જનકૈઃ । મલસશ્ચયાત્ । મલાનાં દોષાણાં પુ-
રીષસ્ય ચાતિશ્લેષેઃ અત્રોદરશબ્દેનોદરસ્થો રોગ
ઉચ્યતે ।

(ચત આહ) અથ તો ધર્મતાસ્થયાશ્ચાં
તત્સ મીપતયાપિ ચાતત્સાહચર્યાચ્છબ્દાનાં
હસિરુક્તા ચતુર્વિધા ॥

રોગો સર્વે જઠરાગ્નિ મંદ થવાથી થાય
છે, પણ તેમાં ઉદરરોગો વિશેષ થાય છે.
અલ્પ, મલીન અને મળનો સં-
ખ્ય થવાથી ઉદરરોગો થાય છે.

ઉદરરોગોની સંખ્યા.

રૂદ્ધા સ્વેદામ્બુવાહીનિ દોષાઃ સ્રોતાંસિ
સશ્રિતાઃ । પ્રાણાદ્યાનપાન્ સંદુષ્ય જન-
યન્ત્યુદરં નૃણામ્ ॥

સ્ત્રોતોમાં એકત્ર થયેલા દોષો પરસ્પે-
શ તથા જળની વાહિનીઓને રોકી ર-
ધને પ્રાણવાયુ, અગ્નિ, તથા અપાન
વાયુને દૂષિત કરેછે, તેથી પ્રાણસને ઉદ-
રરોગો થાય છે.

ઉદરરોગોનાં સામાન્ય રૂપ.

આધ્માનં ગમનેઽશક્તિર્દૈર્બલ્યં દુર્બલ્યાયિ-

તા । શ્લેષઃ સદનમજ્જાનાં સન્નોષાતપુરીષ-
યોઃ ॥ દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવ-
ન્તિ હિ ।

આક્રોશ, ચાલવાની અશક્તિ, નિર્ભ-
જતા, મંદાગ્નિ, સોજો, અંગોમાં પીડા,
વાયુ તથા મળનો અટકાવ, દાહ, અને
તંદ્રા, એ સર્વ ઉદરરોગોમાં થાય છે.

ઉદરરોગોની સંખ્યા.

પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ પ્તીહ્વદ્દક્ષતોદકૈઃ ।
સમ્ભવન્ત્યુદરાણ્યઘ્નૌ તેષાં લિઙ્ગં વૃષક્ નૃણામ્ ॥

એક એક દોષથી, ત્રણે દોષો-
થી, બેસ વધવાથી, ગુદાના રોગથી, આં-
તરડાંના ક્ષતથી, અને પેટમાં પાણી ભ-
રાવાથી, એમ આઠ પ્રકારના ઉદરરોગો છે.
તેમનાં જુદાં જુદાં નામો સાંભળો.

વાતોદરનાં લક્ષણ.

તત્રવાતોદરે શ્લેષઃ પાણિપાન્નામિકુસિષ્ણુ ।
કુક્ષિપાર્શ્વોદરકટીપૃષ્ઠરુક્ પર્વભેદનમ્ ॥
શુષ્કકાસોઽન્નમર્દશ્ચ ગુરુતા મલસંગ્રહઃ ।
શ્યાવારુણત્વગાદિત્વમકસ્માદ્દાસહદિમંત્રે ॥
સતોદભેદમુદરં તન્નુકૃણ્ણશિરાતતમ્ । આ-
ધ્માતદ્દતિષ્ઠચ્છબ્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ ॥ વા-
યુશ્ચાત્ર સરુક્ષ્ણંદો વિચરેત્ સર્વતોગતિઃ ।

પાણિપાદિત્યત્ર વ્યજ્જનાન્તપાચ્છબ્દ અર્ષત્વાત્ ।
કુક્ષિપાર્શ્વોદરેત્યત્ર કુક્ષિશબ્દ ઉદરસ્ય વામદક્ષિ-
ણભાગદ્વયવાચી । સર્વતોગતિ સકલકોષ્ટે સશ્ચરન્ ॥

વાતોદર થાય તો હાંથ, પગ, નાભિ,
અને કુખમાં સોજો થાય છે. પેટ, પડખાં-
ઓ, કમર, અને પીઠમાં પીડા તથા સાં-
ધાઓમાં ત્રુટ થાય છે. સૂકી ઉપરમ,

અંગોનું ભાંગવું, બારેપણું, મળનો સં-
યમ, ચામડી વગેરેમાં કાળાશ તથા રક્ત-
શ થાય છે, અને હરદ બડીમાં વધે છે
અને બડીમાં ઘટે છે. પેટમાં આં-
કડી આવે છે, પેટમાં ઝીણી ઝીણી કાળી
નસો દેખાય છે, પેટ ઠોકવાથી વાયુ બ-
રેલી ધમણ જેવો અવાજ થાય છે, અને
વાયુ આખા કોઠામાં પીડા તથા અવાજ
કરતો કરે છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ.

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્ચ્છા દાહસ્ત્રદકડકા-
સ્યતા । અમોતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાતાવુ-
દરં હરિત્ ॥ પીતતામ્રં શિરાનદં સસ્વેદં
સોષ્મ દશ્યતે । ધૂમાયતે મુદુસ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં
પ્રદ્યતે ॥

શાકવર્ણો હરિત્ । સોષ્મઃ અન્તસ્તાપયુક્તમ્ ।
દશ્યતે બહિર્દોહ્યુક્તમ્ । ધૂમાયતે ધૂમમિવોદ્ગમતિ ।
ક્ષિપ્રપાકં ક્ષિપ્રપાકાજ્જલોદરં જાયતે । પ્રદ્યતે
ન્યયતે ।

પિત્તોદર થયો હોયતો જ્વર, મૂર્છા, ઠાહ,
તૃષા, મુખમાં તીખાશ, બમ, અતિસાર,
તથા પીળાશ થાયછે, પેટ લીલું થાય છે,
પેટ ઉપર પીળી રાતી શિરાઓ અંધાયલી
દેખાય છે, અને પરસેવો તથા ગરમી
અને ઠાહ બળે છે. ધુમાડો નીકળતો હો-
ય જોવું, અને તુરત પાકે જોવું પેટ થાય
છે. તુરત પાકી જવાથી તેમાંથી જોહ-
ર થાય છે.

કફોદરનાં લક્ષણ.

શ્લેષ્મોક્ત્વેજ્જસવનં અમણુર્મૌર્ધ્વં તથા ।
તન્પ્રોત્તેજોઽરુચિઃ સ્વાદઃ કાકઃ શૌચત્વં

ત્વગાદિષુ ॥ ઉદરં સ્તિમિતં ક્ષિપ્રમં મુક્ત-
રાજીતતં મહત્ । ચિરત્ત્રિહૃદિકવિનં ક્ષીત-
સ્પર્શં ગુરુ સ્થિરમ્ ॥

સ્વાપઃ સ્પર્શક્રિતા । ગૌરવમ્જ્વાલમ્ । તન્મ-
નિપ્રાનાહુલ્યમ્ । કલ્કેશો દશ્યાકઃ । શુક્લમંજીતતં
શુક્લશિસન્યાસમ્ ।

કફોદરમાં અંગોમાં પીડા, સોજ, બા-
રેપણું, તંદ્રા, ઉત્કલેશ, અરુચિ, તિદ્રા,
ઉષરસ, ચામડી વગેરેમાં ધોળાશ, અને
ઉદર સજ્જડ તથા સ્તિગ્ધ થાય છે, વળી
પેટ ધોળી નસોથી વ્યાપ્ત, મોડું, લાંબે કા-
ળે વધનારું, કઠણુ, ટાડું, બારે, અને ગ-
ડગડાટવાળું થાયછે.

સંનિપાતોદરનાં લક્ષણ.

સ્ત્રિયોઽમપાનં નવલોમમૂત્રવિહાર્તવૈર્ધુ-
ક્તમસાધુવૃત્તાઃ । યસ્મૈ પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગ-
રાંશ્ચ દુષ્ટામ્બુદ્ધૃષીવિષસેવનાશ્ચ ॥ તસ્યાથુ
રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ કુર્યુઃ સુધોરં જઠરં
ત્રિલિંગમ્ । તચ્છીતત્રાતે મૃગદુર્દિને ચ વિ-
શેષતઃ કુપ્યાત્રિ દશ્યતે ચ ॥ સ ચાતુ-
રો મૂર્ચ્છતિ શિ પ્રસક્તં પાણુઃ કુષઃ શુષ્ય-
તિ તૃષ્ણયા ચ । દૃષ્યોદરં કીર્તિશ્ચેતદેક-
પ્રીહોદરં કીર્તિશ્ચેતો નિશ્ચેષ ॥

સ્ત્રિયમ્બુદ્ધૃષીવિષસેવનાશ્ચ ॥ તાશ્ચ
સ્વપ્નોભાગ્યમિચ્છન્ત્યઃ । વિદ્માર્કરાલીનામ્ । આ-
ર્તવં રજઃ । અરયો વા નરાન્ । સંયોગમ્બિ નિ-
પાશિ । દુષ્ટમસ્ય સક્ષિપ્તસત્પ્રમર્ષાસિદ્ધમ્ ।
દૃષ્યમિત્તં વિષમેવાભ્યાયુપચાતેન સ્વપ્નપ્રભાસમ્ ।

(યત રક્તમ્) ગીર્ણં વિષમોષીકર્મિર્તે
વા દાશ્યશિવાત્તપ્રત્યોષિકં ચ ॥ સ્વપ્નપ્રભાસમ્

વા ગુણવિપ્રયુક્તં વિષં હિ દૂષીવિવતામુપૈતિ॥

ગુણવિપ્રયુક્તં ગુણવિયુક્તમ્ । તદુદરં શીતાદિષુ કુપ્યતિ । તત્ર દૂષીવિષસ્ય પ્રકોપાત્ । મૂર્છતિ વિષયોગાત્ । પ્રસક્તં નિરન્તરમ્ । એતદેવ સન્નિપાતો-દરમ્ । તન્નાતરે દૂષ્યોદરં કીર્તિતમ્ । અથવા પરસ્પરં દૂષયન્તીતિ દોષા એવ દૂષ્યાસ્તૈઃ કૃતમુદરં દૂષ્યોદરમ્ ।

કુદ્ધ સ્ત્રી વશીકરણથી પુરૂષને વશ કરવા માટે નખ, રોમ, મૂત્ર, બિલાડાં વગેરેની વિષ્ણુ, કે રજસ્વલાનું લોહી પુરૂષને અન્નમાં ખવરાવે, તો-અગર હરકોઈને એ ખવરાવે, તો; અથવા શત્રુઓ સંયોગથી જેણે ખવરાવે; જેની માછલાં, જેની ખડ, કે જેની પાંદડાંવાળું પાણી પાય; અથવા તો હલકાં જે ખાવામાં આવે, તો કોપ પામેલું લોહી તથા કોપેલા દોષથી અતિ ભયંકર ઉદરરોગ થાયછે. ઠંડી હવામાં અને વાદળાંના વખતમાં આ રોગ વધારે કોપે છે, તથા બળતરા અને ખૂચી કરે છે. આ રોગથી પાંડુતા, કુશતા, તથા તૃષ્ણા રહ્યા કરેછે. આ રોગને કેટલાક દૂષ્યોદર પણ કહેછે. હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ સાંભળો.

પ્લીહોદરનાં લક્ષણ.

વર્ધતે પ્લીહૃદ્વજ્યા યદ્વિચાત્પ્લીહોદરં હિતત્ । તદ્વામે વર્ધતે પાર્શ્વે નિમિત્તં તત્ર તસ્ય યત્ ॥ પ્રવૃદ્ધે પ્લીહિ લિગ્નાનિ યાન્યુક્તાનિ ભિષગ્વરૈઃ । પ્લીહોદરેડપિ દૃશ્યન્તે તાનિ સર્વાણિ દેહિનામ્ ॥ પ્લીહોદરસ્યૈવ ભેદો યકુદાલ્યુદરં તથા ।

(વિશેષકમાહ) સઘ્યાન્યપાર્શ્વે યકૃતિ પ્રવૃ-

દ્ધે જ્ઞેયં યકુદાલ્યુદરં તદેવ ।

યકુદાલ્યતિ દોષૈર્ભિનસીતિ યકુદાલ્યુદરમ્ । તદેવ ઉદરમેવ ।

ખરલ વધવાથી પેટ વધે છે તેને પ્લીહોદર કહેછે, તેમાં ડાબી બાજુએ ગાંઠ વધેછે. ઉત્તમ વેદોએ ખરલની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહેલાં છે તે સર્વે આ રોગમાં પણ થાય છે. પ્લીહોદરનો લેહજ યકુદાલ્યુદર છે, તે જમણી બાજુએ વધેછે.

ખદ્ધ શુદોદરનું લક્ષણ.

યસ્યાન્નમન્નૈરુપલેપિભિર્વા બાલાશ્મભિર્વા પિહિતં યથાવત્ । સશ્ચીયતે યસ્ય મલો નરસ્ય શનૈઃશનૈઃ સંકરવચ્ચ નાડ્યામ્ ॥ નિરુદ્ધયતે તસ્ય શુદે પુરીષં નિરેતિ કુચ્છા-દપિ ચાલ્પમલ્પમ્ હન્નાભિમધ્યે પરિવૃદ્ધિ-મેતિ તસ્યોદરં વદ્ધશુદં વદન્તિ ॥

ઉપલેપિભિઃ શાકશાલ્કાદિભિઃ બાલાશ્મભિઃ ચાલુકામિઃ કર્કરૈર્વા યથાવત્ તસ્ય ભવતિ । મલઃ પુરીષં સંકરવત્ સંમાર્જનીક્ષિતતૃણધુલ્યાદિવત્ । નાડ્યામ્ અન્નનાડ્યાં હન્નાભિમધ્યે હન્નામ્બેર્મિધ્યે ।

અન્ન, શાક, કમળકંદ, રેતી, કે કાંકરીથી આંતરડું છંદાઈ જાય, તેથી ખડ કે ધૂળ વગેરે ફેંકાયલા કચરાની પેઠે આંતરડાંની નાડીમાં મળ એકઠો થઈ રહીને માંડ માંડ થોડો નીકળે, તેથી હૃદય તથા નાભિવચ્ચે પેટનો વધારો થાય, તે ખદ્ધ શુદોદર કહેવાય છે.

ક્ષતોદરનાં લક્ષણ.

શલ્યં તથાક્ષોપહિતં યદન્ન ધુક્તં ભિનસ્યા-ગતમન્યથા વા । તસ્માત્સુતોડન્નાત્સાલિલ-

પ્રકાશઃ સ્વાવઃ સ્વેદૈ ગુદતસ્તુ ભૂયઃ ॥
નાભેરધશ્વોદરમેતિ વૃદ્ધિં નિસ્તુચ્યતે દાલ્યતિ
ચાતિમાત્રમ્ । એતત્પરિસ્થાવ્યુદરં પ્રદિષ્ટ
દકોદરં કીર્તયતો નિવોચ ॥

શલ્યં કપ્ઠકર્કરાદિ । અન્નોગ્રહિતં મુકં યત્
અન્નં મિનતિ તથા । અન્યથા આગતં મોજનં
વિના કપ્ઠકાદિયુક્તમપિ યદન્નં મિનતિ તત્
ઉપલક્ષણમ્ । જૃમ્ભણમલ્યશનં વા યદન્નં મિનતિ ।
યત ઉક્તં ચાકે । “ શર્કરા તૃણકાષ્ઠાશ્ચિકપ્ઠ-
કૈરન્ત્રસંયુતૈઃ । મિચેતાન્નં યદા મુકે જૃમ્ભયાલ-
શનેનચેત્ ॥” તસ્માદ્વિન્નાદન્નાત્ ગુદતસ્તુ ભૂયઃ
અન્નાત્સંસ્ત્રય પુનર્ગુદતઃ સ્વેદિત્યર્થઃ । દાલ્યતિ
વિદાર્યતિ એવ । પદસિદ્ધિર્વાર્ષત્વાત્ । એતત્ ક્ષતો-
દરં તન્નાન્તરે પરિસ્થાવ્યુદરં પ્રદિષ્ટમ્ ।

શલ્ય કે અન્નથી આંતરડું ભેદાઈ
જતાં ભેમાંથી આવતો પાણી જેવો પદાર્થ
શુદ્ધવાટે આવે, અને નાભિની નીચેનો ભા-
ગ વધેછે, તેથી ચીરાયા જેવી પીડા થાય
છે, આને ક્ષતોદર કહેછે. હવે ઉદકોદર વિષે
સાંભળો.

ઉદકોદર(જળોદર)નાં લક્ષણ.

યઃ સ્નેહપીતોઽપ્યનુવાસિતો વા વાન્તો
વિરિક્તોઽપ્યથ વા નિરુઢઃ । પિષેજ્જલં શી-
તલમાથુ તસ્ય સ્નોતાંસિ દૂષ્યન્તિ હિ તદ્-
હાનિ ॥ સ્નેહોપલિપ્તેવથવાપિ તેષુ દકોદરં
પૂર્વવદ્ભ્યુપૈતિ । સ્તિર્થં મહત્તરિવૃત્તના-
મિ સમન્તતઃ પૂર્ગમિવામ્બુના ચ ॥ યથા
દતિઃ ક્ષુમ્ભયતિ કમ્પતે ચ શબ્દાયતે વાપ્યુ-
દકોદરં તત્ ।

સ્નેહપીતઃ પીત इत्यत्राप्यनुવાસિતાदિત્વાત્કર્તરિ ક્તઃ

પશ્ચાત્સ્નેહપીત इति तत्पुनरार्षः तेन स्नेहं पीत-
वानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृहीतानुवासनव-
स्तिः । वान्तः । अत्रापि पूर्ववत् कर्तरि क्तः । तेन
वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्तवान् । त-
था निरुद्धः गृहीतनि रुद्धवस्तिः स चेदाशु शी-
तञ् जलं पिबेत् । तस्य तद्वहानि जलवहानि ।
स्નોतांसि दूषयन्ति । जलवहेषु स्नोतःसु दुष्टेषु स-
त्सु । जलं अन्नसोपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृत्यो-
दरमायाति । ततोपि जले बहिर्निःसृते दकोदर-
मायाति तदुदरम् परिवृत्तनामि समन्ततः जलम-
पयाति सर्वतः । यथा दतिः चर्ममयं जठहरण-
पात्रं क्षुम्भयति । अन्तर्जठदालनेन सम्प्लवति ।
कम्पते बहिः शब्दायते कम्पमानं सत् शब्दं
કરોતિ ।

સ્નેહપાન કરીને, અનુવાસન બલિત
લેઇને, વમન લેઇને, વિરેચન કરીને, કે
નિરૂઢ બલિત લેઇને, ટાકું પાણી પીવાથી
જળવાહક સ્નોતો દૂષિત થઇને તે
જળ જેમ સંધેલા અન્ન ઊપર ધી
તરી આવેછે તેમ—અન્નમાંથી જૂડું પડી
ને પેટમાં આવેછે, અને પછી શુદ્ધ માર્ગે
બહાર નીકળવા માંડેછે, તે રોગને ઉદકો-
દર કહેછે; એથી પેટ ઉથલેલી નાભિ
વાગું થાયછે, અંદર જળ આમ તેમ ખ-
ડખડેછે, પાણીના ચાલવાથી પખાલની
પેટે ક્ષોભ પામ્યા કરેછે, અને હલ્લી હલ્લીને
બહાર અવાજ કરેછે.

ઉદરરોગની સાધ્યાસાધ્યતા.

જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃ કુચ્ચૂતમં મતમ્
વલિનસ્તદજાતામ્બુ યત્નસાધ્યં નવોદિય-
તમ્ । બલિનઃ અજાતમ્બુ નવોદિયત ચ યત્ન-

સાધ્યમિત્યન્વયઃ ।

પક્ષાદ્દગ્ધુદં તૂર્ધં સર્વં જાતોદકં તથા ।
પ્રાયો ભવત્યભાવાય લિદ્રાન્નં ચોદરં નૃગામ્
શરાદિતા શ્લિદ્રમન્ત્રં યસ્ય તદુદરમ્ । અમા-
વાય ભવતિ ।

પયઃ પૂર્ણા દતિરિવ ક્ષોભે શબ્દકરં મૃદુ ।
અપચ્ચક્તશિરં શૂનં નીરાર્તમુદરં મદત્ ॥
આલસ્યમાસ્યવૈરસ્યં મૂનં बहुशकृद्द्रुतम् ।
જાતોદકસ્ય લિદ્રં સ્યાન્મન્દાગ્નિઃ પાણ્ડુતા-
પિ ચ ॥ શૂનાક્ષં કુટિલોપસ્યમુશ્નિન્નતનુ-
સ્વચમ્ । વલશોણિતમાંસાગ્નિપરિક્ષીણં ચ
વર્જયેત્ ॥

કુટિલોપસ્યમ્ વ્રુમેહનમ્ । ઉપકિલ્બતતનુસ્વચમ્
ઉપરિ આર્દ્રા તન્વી ત્વગૂ યસ્ય તં ઉદરિણમ્ ।

પાર્શ્વભક્ષાન્નત્રિદેવશોફાતીસારપીડિતમ્ ।
થિરિક્તં ચાપ્પુદરિણં પૂર્યમાણં વિવર્જયેત્ ॥
થિરિક્તમપિ પૂર્યમાણં પૂર્યમાણોદરં ઉદરિણં
વિવર્જયેત્ ।

જનમથીજ હોયતો સર્વે ઉદર રોગો
નિયોષે કરીને કષ્ટસાધ્ય હોયછે. બળ-
વાન હોય, જળ ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યું ન હો-
ય, અને નવો રોગ હોય, તો તે ચતુ-
ર્થો સાધ્ય થાયછે, બદ્ધ શુદોદર એક પ-
ખવાડિયા ઉપર આડે, અગર સર્વ ઉદર
રોગોમાંજે પાણી ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યું હોય
તો તેઓ મારીજ નાંખે છે. પેટમાં પાણી
ભરાયાનાં લક્ષણ ચરક કહેછે કે—
“પેટ મોટું થયું હોય, ક્ષોભ પામવાથી
પાણીથી ભરેલી પખાલના જેવો અવાજ
કરતું હોય, કૂણું થયું હોય, અને મોટું

થવાથી અસ્પૃટ શિરાઓ વાળું થયું હોય,
તો બાણવું કે તેમાં પાણી ઉત્પન્ન થઈ
ચુક્યું છે. અબજ, મુખની વિરક્તતા, મધુ-
મૂત્ર, વિષ્ટા પાતળી, મંદાગ્નિ, અને શરીર
પાંડુ વર્ણનું થાય, તો પેટમાં પાણી ઉત્પન્ન
થઈ ચુક્યું છે, એમ બાણવું.” નેત્રો સૂઝે,
કિંગ વાંકું થઈ જાય, આમડી પાતળી
અને આર્દ્ર થઈ ગઈ હોય, અને બળ
તથા રક્ત અને માંસ તથા અગ્નિ નબ-
ળાં થઈ ગયાં હોય, તો તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. ઉદર રોગીનાં પડખાં ભાં-
ગી ગયાં હોય, અન્ન ઉપર દ્રેષ થયો
હોય, સોજા તથા અતિસાર થયેલ હો-
ય, અને વિરેચન આપ્યા છતાં પણ પેટ
વધતું જતું હોય, તેની પણ ચિકિત્સા
કરવી નહિ.

ઉદરરોગોની ચિકિત્સા.

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रि-
फलारसो वा । निहन्ति वातोदरशोथशूलं
काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ कुष्ठं दन्ती
यवक्षारो व्योषं त्रिलवणं वचा । अजाजी
दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिका चव्यचित्रकम् ॥
शुण्ठी चोष्णाम्भसा पीता वातोदररुजा-
पहा । कुष्ठानि चूर्णम् ।

લશુનસ્ય તુલામેકાં જલદ્રોણે ત્રિપાચયે-
ત્ । ત્રિકટુ ત્રિફલા દન્તી હિંજુસૈન્ધવચિં-
ત્રકમ્ ॥ દેવદારુ વચા કુષ્ઠં મધુ શિષ્ણુ પુ-
નર્નવા । સૌવર્ચલં ત્રિદશાનિ દીપ્યકો ગ-
જપિપ્પલી ॥ એતેષાં પલિકાન્ ભાગાન્
વિઘટતઃ પરપ્રકાનિ ચોષિષ્ઠા કષાયેણા-
નેન તૈલં મૃદ્ધિના પચેત્ ॥ તતિષ્ઠેત્ પ્રા-

तत्स्थितिं यथाशिवमात्रया ॥ निहन्ति स-
कलान् रोगानुदराणि विशेषतः ॥ मूत्र-
कुच्छमुदावर्तमन्त्रहृदि गुदकृमीन् । पार्श्व-
कुक्षिभवं शूलमामशूलमरोचकम् ॥ यकु-
क्षीलिकानाहान् घ्नीहानं चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अशीतिर्वीतजा गदाः ।
इति लघुनैलम् ।

पित्तोदरे तु धूलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिवृत्कलकै रुचुकस्य शृतेन च ।
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्वि-
पक् ॥ नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदग्निदृ-
क्ष्ये । नागरत्रिफलाकलैर्दध्यम्बुपरिरे-
षितैः ॥ पाचितं तैलमाज्यं वाः पिबेत् स-
र्वोदरेषु च ।

नागरादि तैलम् नागरादि घृतं च ।

शालिषट्किगोधूमयवनीवारभोजनानि नि-
रुहो नेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ आ-
नूपमौदकं मांसशाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥
व्यायामाध्वदिवास्वप्नस्नेहपानानि वर्जयेत् ।
तथोग्रलवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि
च ॥ नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं च वर्-
जयेत् । उदराणां मलादयत्त्वाद्बहुशः शो-
थनं हितम् ॥ क्षीरमेरण्डजं तैलं पिबेन्
मूत्रेण वा सकृत् । वातोदरी पिबेत्तक्रं पि-
प्पलीलवणान्वितम् ॥ शर्कराभिरिचोषितं
स्वादु पित्तोदरी पिबेत् । यवानी हृषुषा
जाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ॥ सन्निपातो-
दरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ यवानी
हृषुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका । का-

रवी पिप्पलीमूलं अजगन्धा शरी वचा ।
शताह्व जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी च वि-
त्रकम् ॥ द्वौ क्षारौ पौष्करं मूत्रं कुष्ठं लव-
णपञ्चकम् । विटङ्गं च समांशानि दन्त्या
भागत्रयं भवेत् ॥ त्रिगुदिशाला द्विगुणा
शातला स्याच्चतुर्गुणा । एष नारायणो
नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ॥ एनं प्राप्य
निवर्तन्ते रोगा विष्णुभिवासुराः तक्रणो-
दरिभिः पेयो गुल्मिभिवेदराम्बुना ॥ आ-
नद्धवांते सुरया वातरोगे प्रसन्नया । द-
धिपण्डेन विट्पेदे दाडिमाम्बुभिरर्क्षसि ॥
परिकर्तिषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ।
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुब्जे मन्देश्चले ज्वरे ।
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥
यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेय मेतद्विरेचनम् ।

उपकुञ्चिका कारवी च वृहज्जीरकः मङ्गलैला
इति लोके । विशाला इन्द्रवारुणी । शातला से-
ड्डा इति प्रसिद्धः । परिकर्तिः गुदे परिकर्तन-
वत् पीडा । इति नारायणचूर्णम् ॥

सुक्ष्मीरदन्ती त्रिफलाविटङ्गसिंही त्रि-
वृक्षत्रिकर्षकर्मम् । घृतं विषकं कुडवप्र-
माणं तोयेन तस्याक्षमथार्थकर्मम् ॥ पी-
तोष्णमम्भोऽनुपिवेद्विरेके पेयां रसं वा
प्रपिवेद्विधिज्ञः । नागचमेतज्जठराभयानां
युक्तयोपयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥

इति नाराचघृतम् ।

वज्रयाः कर्पमात्रायाः कलकं दध्यादि
वेष्टितम् । त्रिगुलेद्वारिणा नित्यमुद व्या-

પિચ્ચાન્તયે ॥ વજ્રાણ્ડીતિ વનસૂર્યેતિ લોકે ।

પુનર્નવા દારુનિશા સતિક્તા પટોલપ-
ધ્યાપિષ્તુમન્દમુસ્તા । સનાગરચ્છિન્નસહેતિ
સર્વઃ ક્રુતઃ કષાયો વિધિના વિધિઃ ॥
ગોમૂત્રયુક્ ગુગુલુના ચ યુક્તઃ પીતઃ પ્ર-
ભાતે નિયતં નરાણામ્ । સર્વાશ્વશોધોદર-
પાણ્ડુશ્વસાસાદિકં રોગગળં નિહન્તિ ॥
પુનર્નવાદિઃ ક્ષાયઃ ॥ શ્વદરરોગનિદાનચિકિ-
ત્સાધિકારઃ ॥

એરંડિયું તેલ, દશમૂળનું ચુર્ણ, અ-
ને ગોમૂત્ર મેળવીને પીવાથી વાતોદર,
સોજા, તથા શળ મટી જાય છે.

ત્રિકૂળાનો રસ પીવાથી વાતોદર, સો-
જા, અને શળ મટી જાય છે.

દશમૂળનો ક્વાથ ગોમૂત્ર નાંખીને
પીવાથી વાતોદર, સોજા, તથા શળ મટી
જાય છે.

કુકાદિયુષ્ઠ.

કઠં, નેપાળો, જવખાર, ખમણી સૂંઠ,
મરી, પીપર, સૈંધવ, સાંભર લુણ, સંચળ,
વજ, જીરું, અજમા, હિંગ, સાંજળા-
ર, ચવક અને ચિત્રકનું ચુર્ણ ઊનાપાણી-
માં પીવાથી વાતોદર મટી જાય છે.

લશુનતેલ.

ચારસો તોલા લસણનો ૧૦૨૪ તો-
લા પાણીમાં ક્વાથ કરી, તેમાં ચાર
ચાર તોલા ત્રિકટુ, ત્રિકૂળા, નેપાળો,
હિંગ, ચિત્રક, સૈંધવ, દેવદાર, વજ, કઠં,
જેઠીમધ, સરગવો, સાટોડી, સંચળ,
વાવડીંગ, અજમા, અને ગજપીપરના કડકા
તથા ચોવીશ તોલા નસોતરનો કડક પણ

નાંખીને કામળ અગ્નિથી પકાવેલું તેલ
સવારમાં અગ્નિ તથા ખજાને અનુસરી-
ને યોગ્ય માત્રાથી પીવાથી સઘળા રોગો,
અને વિશેષે કરીને ઉદરરોગો તે અવશ્ય
મટી જાય છે. મૂત્રકૃમ્હ, ઉદાવર્ત, અંત્ર-
વૃદ્ધિ, ગુહાના કૃમિઓ, તથા પડખાંનાં અને
પેટનાં શળો, આમથળા, અરૂચિ, યકૃતનું
દરદ, અષ્ઠીલિકા. આનાહ, ખરલનો રોગ,
અને અંગોની વેદના પણ આ તેલથી
મટી જાય છે. એક માસ સુધી આ તે-
લના સેવનથી એંશી પ્રકારના વાતરોગો મટી
જાય છે.

ખળવાન રોગીને પિત્તનો ઉદરરોગ
હોય તો તેને પહેલેથીજ દુધ, નસોતરનો
કડક, અને એરડાના ક્વાથનું વિરેચનદેવું.

કફોદર મટાડવા માટે રોગીને નિત્ય
પથ્ય જમવાનો નિયમ રખાવીને વૈદ્યે પિ-
પ્પલ્યાદિ ગણથી પકાવેલું તેલ પાવું.

નાગશાદિ તૈલ.

હરડે, ખેડાં, આમળાં, અને સુંડનો
દહિંના પાણીમાં વાટી કડક કરી તેમાં
પકાવેલું તેલ પીવાથી સર્વ પ્રકારના
ઉદરરોગો મટી જાય છે.

નાગરાદિ ધૂત.

ઉપર પ્રમાણેજ તેલને બદલે ઘી પ-
કાવાય છે.

રાતા ચોખા, સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ,
તથા નાનવીનું ભોજન; નિરૂહખસ્તિ;
અને વિરેચન; એ સર્વ પ્રકારના ઉદરરો-
ગોમાં હિતકારી છે.

ઉદરરોગવાળાએ જળપ્રાય દેશોનાં પ્રા-
ણીઓનાં માંસો, જળચરોનાં માંસો, શાક,
લોટનાં પદાર્થો, તલ, કસરત, પંચ, દિ-

વસતું સુવું, અને સ્નેહપાનોનો ત્યાગ કરવો, ઉદરરોગીએ ઉચ્ચ પદાર્થો, ખારા, ઉના, ને દાહક પદાર્થો, અને ભારે પદાર્થો પણ ખાવા નહિ તથા પાણી પણ પીવું નહિ.

આ રોગમાં પેટમાં મળનો જથ્થો ભરાઈ રહે છે, માટે બહુ બહુવાર વિરચનોથી શોધન કર્યા કરવું, એ હિતકારી છે. દૂધમાં એરંડિયું તેલ મેળવીને, અથવા ગોમુત્રમાં ડોળીને ગાયતું છાણ પીવું.

વાતોદરમાં પીપર તથા સૈંધવ નાંખીને ઘાટી છાશ પીવી.

પિત્તોદરમાં સાકર તથા મરી નાંખીને મીઠી છાશ પીવી.

કફોદરમાં અજમા, પલાશી, ભૂંડ, સુંઠ, મરી, તથા પીપર નાંખીને ઘાટી છાશ પીવી.

સંનિપાતોદરમાં સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, અને સૈંધવ નાંખીને ઘાટી છાશ પીવી.

નારાયણ ચુર્ણ.

અજમા, પલાશી, ધાણા, સુંઠ, મરી, પીપર, કાળીજીરી, કલોંજીભૂંડ, પીપરીમૂળ, બોડી અજમોદ, કચૂરો, વજ, શતાવરી, ભૂંડ, સુંઠ, મરી, પીપર (એકજ દવા બેવડી આવે ત્યાં તે બમણી લેવી), દાડૂડી, ચિત્રક, જવખાર, સાંભાર, એરડાનાં મૂળ, કઠ, પંચતલવણ, અને વાવડીંગ સમભાગે લેવાં; નેપાળો ત્રણ ભાગ અને નસોતર બે ભાગ લેવાં; ઇંદ્રવારણાં બે ભાગ અને થોર ચાર ભાગ લેવાં; આ સર્વતું ચૂર્ણ નારાયણ ચૂર્ણ કહેવાય છે, તે રોગોના સમૂહને હ-

ણી નાંખે છે. જેમ વિષ્ણુની શક્તિ આગળ દૈત્યો નાસી જાય છે, તેમ આ ચૂર્ણની શક્તિથી રોગો નાસી જાય છે. આ ચુર્ણ ઉદરના રોગોવાળાએ ઘાટી છાશ સાથે, ગુદમવાળાએ બોરના પાણી સાથે, આનાહવાળાએ મદિરા સાથે, વાતરોગો વાળાએ મદિરાની આછ સાથે, દસ્તના રોગીએ દહિંના મંડ સાથે, અર્શ વાળાએ દાહમના જળ સાથે, ગુદામાં પીડા થવાના રોગ વાળાએ કોકમના પાણી સાથે, અને અલ્પવાળાએ ગરમ પાણી સાથે પીવું જોઈએ. ભગંદર, પાંડુરોગ, ઉખરસ, શ્વાસ, ગત્તગ્રહ, હૃદ્રોગ, ગ્રહણીરોગો, કુખત્વ, મંદાગ્નિ, જ્વર, દાહતું ઝેર, ઝાડતું ઝેર, અને અકૃત્રિમ ઝેર સાથે મળેલું કૃત્રિમ ઝેર, એ સર્વમાં પ્રથમ કોઠાને સ્તિગ્ધ કરીને પછી યોગ્ય પદાર્થોની સાથે વિરચન કરનારૂં નારાયણ ચૂર્ણ પીવું.

નારાયણ મૂત.

થોરતું છીર, નેપાળો, ત્રિકૂળા, વાવડીંગ, લોરીંગણી, નસોતર, અને ચિત્રક એક એક તોલાભાર લેઈ તેમના કઢકથી સોળ તોલા ધી પકાવીને વિરચન માટે પાણીની સાથે એક કે અરધા તોલા જેટલું પીને ઉપર ઉતું પાણી પીવું. વિધિ બાલુનારાએ આથી વિરચન લાગ્યા પછી તેને વાળવા માટે યોગ્ય પેચાકે રસ પીવો. નિશાનને જેમ બાણુ તોડી નાંખે છે, તેમ યુક્તિથી વાપરેલું આ ધી પણ ઉદર રોગોને તોડી નાંખે છે, એમ સારા વેદોએ કહેલું છે.

વજ્રકંક.

જંગલી કડવા સુરણનો એક તોલા.

કષ્ઠ દહિંમાં મેળવીને નિત્ય પાણીથી
અળી જવાથી ઉદરના રોગો શાંત થાય છે.

પુનર્નવાદિ કવાથ.

સારોડી, ઠાકુદગર, ઠકુ પરવળ,
હરડે, મુંઠ, લાંમડો, મોથ, અને ઝગોનો
વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરીને તેમાં ગોમત્ર
તથા શુગળ નાંખીને પ્રભાતમાં પીવાથી સર્વ
અંજોના સોજા, ઉદરરોગ, પાંડુ રોગ, શુગળ
અને આમ, વગેરે રોગોના સન્નિહો અવ-
સ્થ નાશ પામી જાય છે.

હિ ઉદરરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શેાથાધિકાર.

સોજનાં નિદાનો.

શુદ્ધ્યામયામક્તકૃશાવલાનાં સારામ્લ-
તીક્ષ્ણોષ્ણગુરુસેવા । દધ્યામમૃચ્છાકવિ-
રોષિ પિષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નનિષેવણં ચ । અર્શી
સ્વષ્ઠેષા વપુષો શુદ્ધિર્મર્માભિધાતો વિષમા
પ્રસૂતિઃ ॥ મિથ્યોપચારઃ પ્રતિકર્મણાં ચ
નિજસ્ય હેતુઃ શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

શુદ્ધિર્મનવિરેકાદિઃ । આમયાઃ પાણ્ડુરોગાદયઃ
। અમક્તમ્ અમોજનમ્ । આમઃ અઙ્કો મુક્તસ્ય
રસઃ । વિષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નમ્ પિષ્ટે યો ગરઃ સંયો-
ગજં વિષં તેન સંસૃષ્ટમન્નમ્ । વપુષો હાશુદ્ધિઃ શો-
ધનાર્હસ્ય વપુષોઽશોધનમ્ । મર્મોપવાતઃ દોષકૃત
એવ જ્વેયઃ । બાહ્યહેતુકૃતસ્તુ મર્મોપવાત આગન્તુ-
જશોથહેતુરેવ । વિષમા પ્રસૂતિઃ આમગર્ભપતના-
દિકા । પ્રતિકર્મણાં વમનાદિ પઞ્ચ કર્મણામ્ ।
મિથ્યોપચારઃ અસમ્યક્કરણમ્ । શ્વયથોઃ શોથસ્ય
નિજસ્ય આત્મીયસ્ય હેતુર્વાત્તાત્મકસ્યોક્તઃ ।

શોધનેથી, રોગોથી, અને કૃશતાથી

નિર્બળ લોકોને સોજ થાય છે. આરા,
ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કે બારે પદાર્થોના
સેવનથી સોજ થાય છે. દહિં, આમ,
માટી, શાક, વિરુદ્ધ પદાર્થો, સંયોગો જે
વાળું અન્ન, અર્શી, શરીરને શ્રમ ન આ-
પવો, શોધન કરવાની જરૂર છતાં તે નહિ
કરવું, મર્મ સ્થળનો ભાર, વિષમ પ્રસવ, તથા
પાંચકર્મ (વમનાદિ) અયોગ્ય રીતે થાય,
તો તેથી વાયુવજેરે દોષોના સોજ થાય છે.

સોજનાં સામાન્ય લક્ષણ.

રક્તપિત્તકફાન્ વાયુર્દુષ્ટો દુષ્ટાન્ વાહિઃ
શિરાઃ । નીત્વા રુદ્ધગતિસ્તૈર્હિ કુર્યાત્વક્કમા-
સસંશ્રયમ્ ॥ ઉત્સેધં સંહતં શોથં તમાહુ-
નિચયાદતઃ સગૌરવં સ્યાદનવસ્થિતત્વં
સોત્સેધમૂપમાથ શિરાતનુત્વમ્ । સલોગર્હ્ય
ચ નિર્વર્ણતા ચ સામાન્યલિજ્જં શ્વયથોઃ પ્ર-
દિષ્ટમ્ ।

ઉત્સેધં ઉન્નતત્વમ્ । કિંચિદિષ્ટમુત્સેધમતઃ પૂ-
ર્વોક્તાત્ નિચયાત્ રક્તપિત્તકફાનાં સમુદાવાત્ ।
સંહતં ઘનમ્ । તમુત્સેધં શોથમાહુરિત્યન્વયઃ ।
તસ્ય શોથસ્ય કિં સ્યાદિત્યાકાંશ્ચાયામાહ । અન-
વસ્થિતત્વં સ્યાત્ । અનિયતા સ્થિતિઃ સ્યાદિયર્થઃ
। ચિકિત્સાવ્યતિરેકેણાપિ નિવૃત્તેઃ । તત્ત્વાનવસ્થિ-
તત્વં સગૌરવં સ્યાદ્ગૌરવમ્પ્યનવસ્થિતં સ્યાત્ ।
અથ ચ સોત્સેધઃ સ્યાત્ । ઉન્નતત્વમ્પ્યનવસ્થિતં
સ્યાદિત્યર્થઃ ।

દુષ્ટ થયેલા રક્ત, પિત્ત, અને કફને
દુષ્ટ થયેલા વાયુ બહારની શિરાઓમાં
લેઈ જઈને, પોતે તેથી રોકાઈને, આમ-
ડીમાં તથા માંસમાં રક્ત, પિત્ત, તથા કફના
સમુદયથી ઘાટાપણા વાળી ઉંચાઈલાવે છે

તેને સોજો કહે છે. એ સોજો અનિયમિત હોય છે. કેમકે વળતે તે વગર ઉપાયે પણ મટી બ્ધ છે. એ અનિયમિતતા બારેપણી વાળી હોય છે તેથી બારેપણું પણ અનિયમિત થાય છે, તેથી સોજની ઉંચાઈ પણ અનિયમિત થાય છે. સોજથી ઉનાશ, શિરાઓનું પાતળાપણું, રોમ ઉભાં થવાં, અને વર્ષુ બહુદાઈ જવો, એ તેનાં લક્ષણો છે.

વાતિક સોજનાં લક્ષણ.

ચરસ્તનુત્વક્ પરુષોઽરુગોઽસિતઃ સમુ-
તિર્હર્ષાર્તિયુતો નિમિત્તતઃ । પ્રશામ્યતિ પ્રો-
ક્ષમતિ પ્રપીઢિતો દિવાવલી સ્યાન્નૃષ્ણુઃ
સમીરણાત્ ॥

ચરઃ સજ્જારી । પ્રસુતિઃ સ્પર્શજ્ઞતા । હર્ષોઽત્ર
કિનિકિની રોમાઞ્ચો વા । આર્તિઃ પીડા । એત-
યુતઃ દિવાવલીઃ ત્રિફલિતિવિષમસમવાયારબ્ધત્વાત્ ।
અત એવોક્તં ચરકેન । “ સ્નેહોળ્ળવમનાયૈર્યઃ પ્ર-
શમ્યેત્ સ તુ વાતિકઃ । યશ્ચાપ્યરુગવર્ણઃ સ્યા-
ન્છોધો નક્તં પ્રશામ્યતિ ” ॥

વાયુનો સોજો સંચરણુવાળો, પાતળી
ચામડીવાળો, કઠણુ, સતો, કાળો, સ્પર્શના
અજ્ઞાન અને અણુઅણીવાળો, રોમાંચ તથા
પીડાવાળો, કારણુ વગર પણ શાંત થઈ
જનારો, દિવસે બળવાળો, અને દબાણથી
વધનારો હોય છે.

પિત્તના સોજનાં લક્ષણ.

મૃદુઃ સગન્ધોઽસિતપીતરાગવાન્બ્રમજ્વર-
સ્વેદતૃષામદાન્વિતઃ ॥ યસ્તુષ્યતે સ્પર્શસ-
હોઽક્ષિરાગવાન્સ પિત્તશોથો મૃશદાહા-
કવાન્ ॥

ઉષ્યતે સન્તપ્યતે । મૃશદાહાકવાન્ મૃશ દા-
હો યઃ પક્વસ્તયુકઃ ॥

મૃદુ, દુર્ગંધવાળો, કાળ તથા પીળા રંગનો,
બ્રમ તથા જ્વર અને પરસેવાવાળો, તૃષા
કરનારો, મદ કરનારો, તપતો, સ્પર્શનું સ-
હન કરે તેવો, નેત્રો રાતાં કરનારો, અને
પાક સમયે બહુજ બળતરા કરનારો સોજો
પિત્તનો બાણુવો.

કફના સોજના લક્ષણ.

ગુરુઃ સ્થિરઃ પાણ્ડુરોચકાન્વિતઃ પ્રસે-
કનિદ્રાવમિવાદ્વિમાન્ધકૃત્ ॥ સકુચ્છજમ્બ-
પ્રશમો નિપીઢિતો ન ચોચનેદ્રાત્રિવલી
કફાત્મકઃ ।

બારે, સ્થિર, પીંગળો, અરૂચિ તથા
નિદ્રા લાવનારો લાળ ઝેરવાનારો, ઉલટી
કરાવનારો, અગ્નિને મંદ પાડનારો, દ-
બાણુથી ઉચો નહીં થતો, અને જેની ઉત્પત્તિ
તથા શાંતિ બહુ દુઃખદાયી હોય તે સોજો
કફનો બાણુવો.

દ્વંદ્વજ સોજનાં લક્ષણ.

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાત્ જ્ઞેયઃ શોથો દ્વિશેષજઃ ॥

જે જે દોષોનાં કારણો તથા લક્ષણો
લેખાં હોય તે સોજો જે દોષોનો બાણુવો.

સાંનિપાતિક સોજનાં લક્ષણ.

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોથો વ્યાપિ-
શ્રલક્ષણઃ ।

વ્યાપિશ્રલક્ષણ ઇત્યુક્તે સર્વાકૃતિરિતિ ઉક્તવા-
તજાદિશોથસકલલક્ષણનિયમાર્થમ્ ।

સર્વે દોષોનાં ચિન્હો લેખાં હોય તે
તે સોજો સાંનિપાતિક કહેવાય છે.

અભિધાતના સોજાનાં લક્ષણ.

અભિધાતેન શસ્ત્રાદિચ્છેદમેદપ્રતાદિભિઃ।
દિપાનિલો દધ્યનિલૈર્મહાતકપિકચ્છુજૈઃ॥
રસૈઃ શૂકૈશ્વ સંસ્પર્શાચ્છુપથુઃ સ્યાદિસર્વ-
વાન્ । મૃશોષ્મલોહિતાભાસઃ પ્રાયસઃ
પિત્તલક્ષણઃ ॥

છેદઃ લઙ્ગાદિના । મેદઃ પાષાણાદિના । ક્ષતં
શરાદિના । આદિશબ્દેન લગુડપ્રહારાદિ ગૃહ્યતે ।
મહાતાજૈ રસૈઃ કપિકચ્છુજૈઃ શૂકૈઃ વિસર્પવાન્ ।
પ્રસરણશીલઃ પિત્તલક્ષણઃ પૈત્તિકશોથલક્ષણઃ ।

શસ્ત્રાદિકથી છેદ લેદ થયાથી કે ક્ષ-
તથી અભિધાત થવાથી કે પ્રહાર વાગવા
વગેરેથી, ભીલામાનો રસ કે કોચાંની અ-
ભીના સ્પર્શથી, ફેલાતો જતો, અત્યંત
ઉનાથવાળો, રતો અને ઘણું ભાગ પિ-
ત્તના સોજાં જેવો સોજો અભિધાતથી
થયેલો બહુવો.

વિષના સોજાનાં લક્ષણ.

ત્રિપજઃ સત્રિષપ્રાણિપરિસર્પણમૂત્રણાત્ ।
દંષ્ટ્રાદન્તનિશ્વાસાદત્રિષપ્રાણિનામપિ । વિ-
ષમૂત્રથુક્રોપહતમલવદ્વસ્તુસક્કરાત્ ॥ વિષ-
તૃસાનિલસ્પર્શાદ્રરયોગાવર્ચૂર્ણનાત્ । મૃદુશ્વ-
લોઽવલમ્બી ચ શીઘ્રો બહુરુજાકરઃ ॥

પરિસર્પણાત્ શરીરોપરિ સચ્ચરણાત્ । દંષ્ટ્રાદિ-
ગુણીકૃતા દન્તાવાલિઃ । ચોહંતિ । દન્તાઃ અગ્રે
ભવાઃ । અત્રિષપ્રાણિનાં દંષ્ટ્રાદિ ત્રિષં શોથવ્યથા-
દિકરં ભવતીતિ વિશેષઃ । વિષ્મૂત્રેયાદિ । વિ-
હાચુપહતં મલિનં ચ યદ્વસ્તુ । તથા સક્કરઃ સં-
માર્જનંભિઃ ક્ષિપ્તો ધૂન્યાદિઃ તેષાં સમ્પર્કાત્ । ગ-
રયોગાવર્ચૂર્ણનાત્ । ગરઃ સંયોગજ ત્રિષં તસ્ય

યોગો યસ્ય તેન વસ્તુનાઽવધૂલનાત્ । અવલમ્બી
લમ્બમાનઃ । અપમપ્યાગમ્નુજસ્તથાપિ સમમ્પ-
ગમ્નુજશોથચિકિત્સાતોઽસ્ય વિશિષ્ટચિકિત્સાભિ-
ધાનાત્ પૃથક્ પઠિતઃ ।

શરીર ઉપર ઝેરી પ્રાણીના ફરવા કે
સુતરવાથી, વગર ઝેરી પ્રાણીઓના કરડવા
વગેરેથી, વિષ્ટ્રા અથવા મુત્ર કે વીર્યથી
ઉપહત થયેલી વસ્તુના સંસર્ગથી, ધુન
કે કચરના સંબંધથી, ઝેરી ઝડ કે ઝેરી
પતનના સ્પર્શથી, અને સંયોગી વિષેના
સ્પર્શથી થતો સોજો વિષનો સોજો સમજવો.
આ સોજો કોમળ, ચલિત, લટકતો, તુરત
થનારો, અને બહુ વેદનાવાળો હોય છે.

દોષો સોજો કરે છે તે વિષે.

દોષાઃ શ્વપથુમૂર્ધ્વં હિ કુર્વન્ત્યાપાશ્ચયે
સ્થિતાઃ । પિત્તાશયસ્થા મધ્યે તુ વર્ચઃ
સ્થાનગતાસ્ત્વથઃ ॥ કૃત્સ્નં દેહમનુપ્રાપ્ય
કુર્યુઃ સર્વસરાસ્તથા ।

ઉર્ધ્વમ્ ઊરઃપ્રમુત્યૂર્ધ્વમ્ । મધ્યે ઊરઃપક્વાશયમ-
ધ્યે । અથઃ પક્વાશયાદધઃ

આમાશયમાંના દોષો છાતીની ઉપર
ના ભાગમાં, પિત્તાશયમાંના દોષો છાતી
તથા પક્વાશયની વચમાં, મલાશયમાંના
દોષો પક્વાશયની નીચેના ભાગમાં, અને
સધળે રહેલા દોષો આખા શરીરમાં સો-
જાને ઉત્પન્ન કરે છે.

સોજાનાં ઉપદ્રવો.

હર્દિઃ શ્વાસોઽરુચિસ્તૃષ્ણાઽવરોઽતીસાર
પ્રથ ચ । સમ્પાકશ્વાતિર્દૈર્બલ્યં શાય પ્તે
ઉપદ્રવાઃ ॥

ઉત્તરી, શ્વાસ, અરુચિ, તૃષ્ણા, અવરો

અતિમાર, અત્યંત પાક, અને અતિ ન બગાડ, એ સોભના ઉપદ્રવો છે.

સોભની અસાધ્યતા.

શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિશ્ચ દૌર્બલ્યં જ્વર
एव च । यस्य चाग्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं
तं विचर्जयेत् ॥

શ્વાસ, તુષા, ઉલટી, દુર્બળતા, અને જ્વર, તથા જેને અન્ન ઉપર રુચિ ન હોય, એવા સોભવાળાને છોડી દેવો.

સોભની કષ્ટસાધ્યતા.

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गश्च
यः। अर्धाङ्गोरिष्टभूतः स्याद्यश्वोर्ध्वं परिसर्पति
मध्यदेशे उरःपक्वाशयमध्ये सर्वाङ्गः सकलश-
रीरव्यापी । सर्वाङ्गज इति वा पाठः । सान्निपा-
तिकः । अर्धाङ्गे अर्धनारीश्वराकारः । यश्वोर्ध्वं
परिसर्पतीति पुरुष विषयः । तथा च ।

उर्ध्वगामी नर पद्भ्यामधोगामी तथास्त्रि-
यम् । उभयं वस्ति संजातः शोथो हन्ति
न संशयः ॥

ઉર્ધ્વગામી મુલગામી । તથાચ ત વ્રાન્તરે ।
“ પાદપ્રવૃત્તઃ શ્વયથુર્નૃણાં યઃ પ્રાપ્નુયા મુલ્લં ”
ઇતિ સ ન સિષ્યતીતિ શેષઃ । અધોગામી પદ-
ગામી । તથા ચ તન્ત્રાન્તરે । “ સ્ત્રીણાં વક્રાત્
પદં યાતિ વસ્તિજશ્ચ ન સિધ્યતિ ” ઇતિ । ઉ-
ભયં નરં નારીં ચ । અપરં ચ । અનન્યોપદ્રવકૃતઃ
શોથઃ પાદસમુત્થિતઃ । પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુ-
લ્લજ્જો વસ્તિજો દ્વયમ્ ” । અયમર્યઃ પાદસમુત્થિ-
તઃ પાદભ્યામુત્થિતો મુલ્લગામીતિ યાવત્ । શોથઃ
પુરુષં હન્તિ । સ કિંચિશિષ્ટઃ અન્યોપદ્રવકૃતઃ
શોથાદન્યે વ્યાગ્રવેડતીસાર પ્રહૃણ્યર્શઃ પ્રમૃતં વસ્તે-
પામુપદ્રવૈઃ કૃતઃ તદુપદ્રવત્વેન જાત ઇત્યર્થઃ । ન

અન્યોપદ્રવકૃતઃ અનન્યોપદ્રવકૃતઃ । અર્થાત્ સ્વ-
હેતુભિરેવ જાતઃ । દ્વયમ્ પુરુષં નારીં ચ હન્તિ
સોડ્યનન્યોપદ્રવકૃત એવ ॥

છાતી અને પકવાશય વચ્ચેના મધ્ય ભાગમાં, તથા આખા શરીરમાં વ્યાપેલો સોભે કષ્ટસાધ્ય છે. અર્ધાંગમાં થયેલો સોભે મારી નાંખે છે. અને તે જાંચે જાંચે ચઢે છે. પગથી ઉપર ઉપર ચઢતો સોભે પુરુષને અને મુખથી નીચે નીચે જતો સોભે સ્ત્રીને, તથા બસ્તિમાં થયેલો સોભે સ્ત્રી પુરુષ બંનેને અવશ્ય મારી નાંખે છે. અર્ધાંતરમાં કહ્યું છે કે-ઉપર કહેલા સોભ જે અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ ખીભ રોગના ઉપદ્રવરૂપે ન થયા હોય, અર્થાત્ નિદાનોથીજ થયા હોય તો મારી નાંખે છે.

સોભની ચિકિત્સા.

भुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलीशृतं जलम् ।
चातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥
पटोलत्रिफलारिष्टदार्वाकाथः सगुग्गुलुः ।
तद्वत्पित्तकुतं शोथं हन्ति श्लेष्मोद्धवं तथा ॥
मिश्रे मिश्रकरं कुर्यात्सर्वजे सर्वमेव हि ।
विल्वपत्ररसं पूर्वं सोषणं त्रिभवे पिवेत् ॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्यात्सेकलेपादि शीत-
लम् । भल्लातक्या हरेत् शोथं सतिला क-
ण्णमृत्तिका ॥ मण्डिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीत-
समन्वितैः । तिलैर्लेपः शमं याति शोथो
भल्लातकोत्थितः । पिष्टी दुग्धतिलैर्लेपो न-
वनीतेन संयुतः । शोथमारुण्करं हन्ति चूर्णं
शालदलस्य च ॥

િષજશોથચિકિત્સાતુ વિષચિકિત્સાયાં દ્રઢધ્વા

સુદ, સાટોડી, એરંટો, અને બૃહત્ય અમૂળનો ક્વાથ પીવાથી તથા લોભનમાં

પણ તેનોજ ઉપયોગ કરવાથી વાયુનો સો-
જો મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, ત્રિકુળા, લીમડો, અ-
ને દાફીલગરનો ક્વાથ ગૂગળ નાંખીને
પીવાથી પિત્ત તથા કફના સોજાઓ મ-
ટી જાય છે.

એ દોષથી થયેલા સોજા ઉપર મિશ્ર
ચિકિત્સા કરવી, અને ત્રણે દોષોથી થ-
યેલા સોજા ઉપર ખીલીપત્રનો રસ
ગાળીને તેમાં ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાંખીને
પીવો; એથી સાંનિપાતિક સોજો મટી
જાય છે. એમાં ત્રણે દોષોની મિશ્ર ચિ-
કિત્સા કરવી.

અભિઘાતથી સોજો થયો હોયતો તે
ઉપર શીતળ સેચન તથા લેપન વગેરે
કરવાં.

તલ તથા કાળી માટીને વાટીને
ચોપડવાથી લીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

ભેંશના દૂધમાં તલ વાટીને તેમાં
ભેંશનું માખણ મેળવીને ચોપડવાથી લી-
લામાનો સોજો મટી જાય છે.

જેડીમધ, દૂધ, તલ, અને માખણ-
નો લેપ કરવાથી લીલામાનો સોજો મ-
ટી જાય છે.

સાલોયાનાં પાનના ચુર્ણથી પણ લીલા-
માનો સોજો મટી જાય છે.

ઝેરના સોજાની ચિકિત્સા ઝેરના પ્ર-
કરણમાં કહેવાશે, માટે ત્યાં જોઈ લેવી.

સોજાની સામાન્ય ચિકિત્સા.

મહિષ્યા નવનીતં વા લેપાદુગ્ધતિલાગ્નિ-
તમ્ । અત્ર દુગ્ધં ચ મહિષ્યા એવ ।

પથ્યા નિશાભાર્ગ્યમૃતામિદાર્વીપુનર્નવા-
દારુમદૌષધાનામ્ । કાયઃ પ્રસહોદરપાણિ-

પાદમુલાભિતં હન્યચિરેણ શોથમ્ ॥ इति
पथ्यादिक्वाथः ।

ફલત્રિકોદ્ભવં કાયં ગોમૂત્રેગૈવ સાધિત-
મ્ । વાતશ્લેષ્મોદ્ભવં શોથં હન્યાત્ત્વૃણસમ્ભ-
વમ્ ॥ વૃશ્ચીવદેવદ્રુમનાગરેર્વા દન્તીત્રિવૃદ્ય-
ષણચિત્રકૈર્વા । દુગ્ધં સુમિદ્ધં વિધિનાનિ-
પીતં ગીતં પરં શોથહરં મિષગ્મિભઃ ॥ વૃ-
શ્ચીવઃ શ્વેતવર્ષામૂઃ ।

સેકસ્તથાર્કવર્ષાધૂનિમ્બકાથેન શોથહત્ ।
ગોમૂત્રેણાપિ કુર્વીત સુસ્વોષ્ણેનાવસેચનમ્ ॥
પુનર્નવા દારુ શુળ્કી શિશુઃ સિદ્ધાર્થકસ્ત-
થા । અમ્લપિષ્ઠઃ સુસ્વોષ્ણોઽયં પ્રલેપઃ સ-
ર્વશોથહત્ ॥ ગુદાર્દ્રકં વા ગુદનાગરં વા
ગુદાભયાં વા ગુદપિપ્પલીં વા । કર્ષાભિ-
વૃદ્ધ્યા ત્રિપલપ્રમાણં સ્વાદેભરઃ પક્ષમથાપિ
માસમ્ ॥ શોથમતિશ્યાયગલાસ્પરોગાન્
સશ્વાસકાસારુચિપીનસાદીન્ । જીર્ણજ્વ-
રાશોઽગ્રહ્ણીવિકારાન્ હન્યાત્તથાન્યાન્ ક-
ફજ્વાતરોગાન્ ॥ વિશ્વં ગુદેન તુલ્યં વૃશ્ચી-
વરસાનુયાનમભ્યસામ્ । વિનિહન્તિ સર્વ-
શોથં યનવૃન્દં ચળદવાયુરિવ ॥ કગા ના-
ગરજં ચૂર્ણં સગુહં શોથનાશનમ્ । આમા-
જીર્ણમશમનં શૂલઘ્નં વસ્તિશોધનમ્ ॥ ગુ-
દાત્પલત્રયં ગ્રાહ્ય ગૃજ્જ્વેરપલત્રયમ્ । ગૃજ્જ્વે-
રસમા કૃષ્ણા લોહવિદતિલયોઃ પલમ્ ॥
ચૂર્ણમેતન્ સમુદિષ્ટં સર્વશ્વયથુનાશનમ્ ।
इति गुडादिक्वाटिका ।

માનકકાથકરકાભ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચ-
યેત્ । એકજં દ્વન્દ્વજં શોથં ત્રિદોષં ચ વ્ય-

પોહતિ ॥ इति मानकधृतम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः। प-
कमभ्यञ्जनं तैलं सशूलं श्वयथुं हरेत् ॥

इति शुष्कमूलकतैलम् । इति शोथनिदानचि-
न्तिसाधिकारः ।

લેશના દૂધ તથા માખણમાં તલ વા-
ટીને લેપ કરવાથી પણ સોજ મટે છે.

હરડે, હળદર, ભારંગી, ગજો, ચિત્રક,
દાડહળદર, સાટોડી, દેવદાર, અને સૂંઠ-
નો ક્વાથ પેટ, હાથ, પગ, તથા મુખ-
માંના સોજને બળાત્કારથી તુરતજ હ-
ણી નાંખે છે. (પથ્યાદિ ક્વાથ.)

ત્રિકુળાના ક્વાથ સાથે ગોમુત્ર બિઠા-
ળીને પીવાથી વૃષણમાંનો વાયુ તથા ક-
ફના સોજ મટી જાય છે.

ધોળી સાટોડી, દેવદાર, અને ચિત્રક;
અથવા નેપાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિ-
ત્રક; એથી બહુ પકાવેલું દૂધ યોગ્ય ત્રિ-
ધિથી પીવાથી સોજે અવશ્ય મટી જા-
ય છે, એમ વૈદો કહે છે.

આકડો, સાટોડી, અને લીમડાનો
ક્વાથ સોજ ઉપર સીંચવાથી તે મટી
જાય છે.

ગોમુત્રને કંઈક ગરમ કરી સોજ
ઉપર સીંચવાથી સોજે મટી જાય છે.

સાટોડી, દેવદાર, સૂંઠ, સરગચો, અ-
ને સર્પપને ખાટા રસમાં વાટીને જરા
ગરમ કરીને ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના
સોજ મટી જાય છે.

ગોળ તથા આદુ, અથવા ગોળ અને
સૂંઠ, અથવા ગોળ અને હરડે, અથવા

ગોળ અને પીપર, એ નિત્ય એક એક
તોલો વધીને બાર તોલા સૂધી ચઢીને,
તે પ્રમાણે એક પખવાડિયું કે મહિના
સૂધી ખાવાથી સોજ, સળેખમ, ગળાના
રોગો, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, પ્રતિક્ષાય,
જીર્ણીકર, અર્શ, ગ્રહણીરોગ, અને બી-
જા પણ કફ તથા વાયુના રોગો મટી જાય છે.

સૂંઠ અને ગોળ સમભાગે ખાધને
ઉપર ધોળી સાટોડીનો રસ પીવાની ટેવ
રાખવાથી, જેમ પ્રચંડવાયુ વાદળાંને તોડે છે
તેમ, સર્વ પ્રકારના સોજ હણાઈ જાય છે.

સૂંઠ અને પીપરનું ચુર્ણ ગોળ સાથે
ખાવાથી સોજ, આમાજીર્ણ, અને શળ
મટી જાય છે, અને મૂત્રાશય સાફ થાય છે.

ગુડાદિવટિકા.

બાર બાર તોલા ગોળ, સૂંઠ, અને
પીપર; તથા ચાર ચાર તોલા મંદુર અને
તલ; એ ચુર્ણ ખાવાથી સર્વ પ્રકારના સોજ
મટી જાય છે.

માનકધૃત.

માનકધૃતના ક્વાથમાં એનોજ કંઈક
નાંખીને ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. એ મા-
નકધૃત ખાવાથી એક, બે, કે ત્રણ દોષોના
સોજ પણ મટી જાય છે.

શુષ્કમૂલકતૈલ.

સૂકાયેલ મૂળ, સાટોડી, દેવદાર, રા-
સ્ના, અને સૂંઠથી પકાવેલું તેલ શુષ્ક
મૂળક તેલ કહેવાય છે. તેનો અભ્યંગ
કરવાથી સોજ તથા શુળને મટાડે છે.

॥ इति सोथानो अधिकार ॥

વૃદ્ધિ (વધરાજ) નો તથા બદનો અધિકાર.

વધરાજનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

દોષાસ્રવેદોમૂત્રાન્ત્રૈઃ સંવૃદ્ધિઃ સપ્તયાગદઃ ।
મૂત્રાન્ત્રજાવપ્પનિલાદેતુમેદસુ કેવલઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, મેદ, મુત્ર, અને આંતરડાંથી, એમ સાત પ્રકારની વધરાજ થાય છે. મુત્ર અને આંતરડાંની વધરાજ વાયુથીજ થાય છે, તોપણ હેતુભેદથી જૂદી ગણાય છે.

વધરાજની સંપ્રાપ્તિ.

વૃદ્ધિં કરોતિ કોષસ્થો ફલકોષાભિવા-
હિનીઃ ॥ રુધ્વા કુદગતિર્વાયુર્ધમર્નાર્મુલ્ક-
ગામિનીઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી કેાપ પામેલો વાયુ વૃષણોમાં રહીને તેની શિરાઓને રોકીને વૃષણોની ગોળી તથા તેની ત્વચાની વૃદ્ધિ કરે છે.

વાયુની વધરાજનાં લક્ષણ.

વાતપૂર્ણદૃતિસ્પર્શો રુક્ષો વાતાદહેતુરુક્ ॥

અહેતુરુક્ । અત્રેપદર્થે નજ્ । તેન સ્વભાવપિ વિપ્રકૃષ્ટાત્ કારણાત્ રુક્ પીડા યત્ર સઃ ।

વાયુથી ભરેલી ધ્રમણના જેવા સ્પર્શ-વાળી, રુક્ષ તથા છેટેનાં અસ્પર્શ કારણોથી પણ પીડા કરનારી વધરાજ વાયુની હોય છે.

પિત્તની વધરાજનાં લક્ષણ.

પક્વોદુમ્બરસદ્ધાશઃ પિત્તાદાહોષ્મશકવાન્

દાહઃ આમ્યન્તરઃ । ઊષ્મા બહિસ્તસતા ।

પાકાં બિંબરાનાં ફળ જેવી અને પિત્તથી દાહવાળી અને ગરમ વધરાજ પિત્તથી થાય છે.

કફની વધરાજનાં લક્ષણ.

કફાચ્છીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ કણ્ઠમાન્ ક-
ઠિનોડલ્પરુક્ ।

કફની વધરાજ શીતળ, ભારે, સ્નિગ્ધ, ચળવાળી, કઠણ, અને થોડી પીડાવાળી હોય છે.

રક્તની વધરાજનાં લક્ષણ.

કૃષ્ણસ્ફોટાદૃતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિજ્જશ્વરક્તજઃ ।

લોહીની વધરાજ કાળી, ફેણીઓથી વીંટાયેલી અને પિત્તની વધરાજના જેવાં લક્ષણોવાળી હોય છે.

મેદની વધરાજનાં લક્ષણ.

કફવન્મેદસોઃ વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમઃ ।

નીલવર્તુલ ॥

મેદની વધરાજ કફની વધરાજ જેવી, પણ મૃદુ અને તાડનાં ફળ જેવી નીલ તથા ગોળ હોય છે.

મૂત્રની વધરાજનાં લક્ષણ.

મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સતુ ગચ્છતઃ ।

અમ્બોભિઃ પૂર્ગદૃતિવત્ ક્ષોભં યાતિ સ-
રુદ્ધ મૃદુઃ ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રવધઃ કુર્યાત્ સચ્ચલન્
ફલકોષયોઃ । સચ્ચલન્ ફલકોષયોરવધઃ । મૂ-
ત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રેણ વ્યથાં કુર્યાદિયર્થઃ ।

મુત્ર અટકાવવાથી મુત્રની વધરાજ થાય છે. તે ચાલતી વેળાં પાણીની પચાલની પેઠે ફોલ પામે છે તથા પીડા કરે છે. તે ફોમળ મૂત્રના કણવાળી, અને ગોળીઓની નીચે લટકતી હોય છે.

અંત્ર વૃદ્ધિનાં લક્ષણ.

વાતકોષિભિરાહરૈઃ શીતતોયાવગાહનૈઃ ।
ધારણે રણભારાધ્વવિષમાક્ષપ્રવર્તનૈઃ ॥ ક્ષોભનેઃ
ક્ષોભિતેઽન્યથ શુદ્ધાન્નાવયવં યદા । પવનો
વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદ્ધો નયેત્ ॥ કુર્યાદ્
વંક્ષણસન્ધિસ્થો ગ્રન્થપાથં શ્યયં તદા ।

ધારણે ઉપસ્થિતસ્ય વેગસ્ય । ઈરણં અનુપસ્થિ-
તસ્ય વેગસ્ય પ્રેરણમ્ । વિષમાક્ષપ્રવર્તનં ચક્ત્વે-
નાક્ષમોઠનમ્ । અન્યાનિ ક્ષોભણાનિ બલવદ્વિપ્રહ-
કઠોરધનુરાકર્ષણાદાનિ તૈઃ ક્ષોભિતઃ સન્દૂષ્ય
સશ્ચલિતઃ પવનઃ યદા શુદ્ધાન્નાવયવં વિગુણીકૃત્ય
સ્વનિવેશાદ્ધો નયેત્ । તદા વંક્ષણસન્ધિસ્થઃ સન્
વંક્ષણસન્ધૌ પ્રતિયરૂપં શ્યયં કુર્યાદિત્યર્થઃ ।

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય મરુદિવૃદ્ધિમાધ્માનરુક્ત-
સ્મવર્તે સકુર્યાત્ । પ્રપીડિતોઽન્તઃસ્વનવાન્
પ્રયાતિ પ્રધમાપયન્નેતિ પુનશ્ચ મુક્તઃ ॥

તત્રાધ્માનમુદરે રુગ્ । વૃદ્ધયોર્મુષ્કયોઃ સ્તમ્ભો
ગત્રે તથા કં કુર્યાદિત્યર્થઃ । મોજેઽવ્યાહ ।
“ અન્ત્રં વિગુણમાદાત વાતો નયતિ વંક્ષણમ્ ।
વંક્ષણાત્તદ્રુજાયુક્તં ફલકોર્ષં પ્રપચેતે ” ઇતિ ॥

વાયુ કોષે એવા આહારોથી, ટાંકે
પાણીએ નહાવાથી, સારવહન કરવાથી,
પંથથી, અંગની વિષમ પ્રવૃત્તિથી, ક્ષો-
ભથી, ક્ષોભ પામેલો વાયુ આંતરડામાં
આવીને તેમને દૂષિત કરીને નાનાં આં-
તરડાને પોતામા સ્થાનથી નીચે ઊતારે
છે, તેથી વૃષણના સાંધામાં ગાંઠ જેવું
થાય છે. (આને અંત્રવૃદ્ધિ કે સારણ
ગાંઠ કહે છે.

અંત્ર વૃદ્ધિની ઉપેક્ષાથી પરિણામ.

અંત્રવૃદ્ધિની ઉપેક્ષા કરવાથી આ-
દરો, વધેલાં વૃષણોમાં પીડા, અને અંગ
ગદાઈ જાય છે. આ વધરાળને હાથથી
દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને અં-
ત્ર પેસા જાય છે, અને દબાણ કરી દે-
વાથી પાછી બહાર પુલી આવે છે.

અંત્ર વૃદ્ધિની અસાધ્યતા.

યસ્યાન્નાવયવાશ્ચેષો મુષ્કયોર્વાતસશ્ચ-
યાત્ ॥ અન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોઽયં વાતવૃદ્ધિસ-
માકૃતિઃ ॥

વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિરિતિ યે ઽન્ત્રવૃદ્ધિરોગઃ સોઽ-
સાધ્યો વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિઃ ।

વાયુના સંચયને લીધે બંને વૃષ-
ણોમાં આંતરડાના ભાગનેા સંબંધ થયેા
હોય છે એવી એ વધરાળ બે વાયુની
વધરાળ જેવી થઈ જાય, તો તે અસા-
ધ્ય થાય છે.

બદનાં નિદાન તથા લક્ષણ.

અત્યમિષ્યન્દિગુર્વન્ન શુષ્કપૂત્યામિષાન્ન-
નાત્ । કરોતિ પ્રતિયવજ્ઞોયં દોષો વંક્ષણ-
સન્ધિષુ ॥ ઉચ્ચરશૂલાન્નસાદાર્થ્યં તં વ્રષ્પે-
તિ વિનિર્દિશેત્ ।

અતિ શરદી કરનારાં અને ભારે
અન્નો, સૂકાયેલું અને ગંધાયેલું માંસ,
એ ખાવાથી કોષ પામેલ દોષ સાચળના
સાંધામાં ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી
જવર, શળ, અને ગદાનિ બહુ થાય છે.
આ ગાંઠને બદ કહે છે.

વધરાગની ચિકિત્સા.

કુઠાવલ્લભનં માર્ગમુપવાસં ગુરુણિ ચ ।
 વેગાયાતં પૃથુયાનં વ્યાયામં મૈથુનં ત્યજેત્ ॥
 વાતવૃદ્ધૌ પિષેત્ સ્નિગ્ધં યથાપ્રાપ્તં વિરેચ-
 નમ્ । સક્ષીરં ચ પિષેતૈલં માસમેરણ્ડસમ્બ-
 વમ્ ॥ ગુગુલુમેરણ્ડજં તૈલં ગોમૂત્રેણ પિષે-
 જ્ઞરઃ । વાતવૃદ્ધિં જયત્યાશુ ચિરકાલાનુ-
 વન્ધિનીમ્ ॥ પિત્તગ્રન્થિક્રમેણૈનં પિત્તવૃદ્ધિ
 મુપાચરેત્ । જલૌકાભિહેરદ્રક્તં વૃદ્ધૌ પિત્ત-
 સમુદ્ભવે ॥ ચન્દનં મધુકં પદ્મમુક્ષીરં ની-
 લમુત્પલમ્ । ક્ષીરપિષ્ટં પ્રલેપેન દાહશોથ-
 રુઝાપહમ્ ॥ ત્રિકટુત્રિફલાકાથં સક્ષાર-
 લવણં પિષેત્ । વિરેચનમિદં શ્રેષ્ઠં કફવૃ-
 દ્ધિવિનાશનમ્ ॥ લેપનાઃ કટુતીક્ષ્ણોષ્ણાઃ
 સ્વેદનં સૂક્ષ્મમેવ ચ । પરિષેકોપનાહૌ ચ
 સર્વમુષ્ણમિહેષ્યતે ॥ મુહુર્મુહુર્જલૌકાભિ
 શોણિતં રક્તજે હરેત્ । પિષેદ્વિરેચનં વાપિ
 શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥ શીતમાલેપનં શસ્તં
 સર્વં પિત્તહરં તથા । પિત્તવૃદ્ધિક્રમં કુર્યા-
 દામે પક્ક ચ રક્તજે ॥ સ્વિઞ્જં મેદઃસમુ-
 ત્થં તુ લેપયેત્ સુરસાદિના । શિરો વિ-
 રેચનદ્રવ્યૈઃ સુલ્લોષ્ણૈર્મૂત્રસંયુતૈઃ ॥ સંસ્વે-
 ઘ મૂત્રમમત્તં વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્ટયેત્ । સી-
 વન્યા પાર્શ્વતોડયસ્તાદિષ્વેત્ વ્રીહિમુલેન વૈ
 । મુષ્કકોશમગ્નચ્છન્દ્યામન્ત્રવૃદ્ધૌ વિચક્ષણઃ
 ॥ વાતવૃદ્ધિક્રમં કુર્ધાત્ સ્વેદં તત્રાગ્રેના
 હિતમ્ । વ્રીહિમુલેન શસ્ત્રવિશેષેન । અગ્નચ્છ-
 ન્યાં અસ્તવન્ધ્યામ્ ।

તૈલમેરણ્ડજં પીત્વા બલાસિદ્ધિં યથોક્તિમ્

॥ આત્માનશૂલોપચિતામન્ત્રવૃદ્ધિં જયેન્માન
 । રાસ્નાયષ્ટ્યમૃતૈરણ્ડવલારગ્વધગોષ્ઠૈઃ ॥ પ-
 ટોલેન દુષેનાપિ વિધિના વિહિતં શૃતમ્ ।
 રતુતૈલેન સંયુક્તમન્ત્રવૃદ્ધિં વ્યપોહતિ ॥ હિત
 રાસ્નાદિકાથઃ ॥

ગન્ધર્વહસ્તતૈલેન ક્ષીરેણ વિહિતં શૃતમ્ ।
 વિશાલામૂલજં ચૂર્ણં વૃદ્ધિં હન્તિ ન સંશયઃ ॥
 વિશાલા ઇન્દ્રવાહની ।

વચાસર્પપક્લેકેન પ્રલેપઃ શોથનાશનઃ ।
 શિશુત્વક્સર્પપૈર્લેપઃ શોથશ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥
 શુદ્ધમૂતં તથા ગન્ધં મૃતાન્યેતાનિ યોજયેત્ ।
 લોહં રજ્જં તથા તામ્રં કાંસ્યં ચાથ વિશો-
 ધિતમ્ ॥ તાલકં તુત્થકં ચાપિ તથા શઙ્ગ-
 વરાટકમ્ । ત્રિકટુ ત્રિફલા ચઘ્યં વિઙ્ગ
 વૃદ્ધદારકમ્ ॥ કર્ચૂરં માગધીમૂલં પાઠાં સ-
 હપુષાં વચામ્ । એલાવીજં દેવકાષ્ઠં તથા
 લવણપશ્ચકમ્ ॥ એતાનિ સમભાગાનિ ચૂ-
 ર્ણયેદથ કારયેત્ । કપાયેણ હરીતકયા વ-
 ટિકાં ટક્કસંભિતામ્ ॥ એકાં તાં વટિકાં
 યસ્તુ નિર્ગિલેદ્વારિણા સહ । અન્ત્રવૃદ્ધિરસા-
 ધ્યાપિ તથ્યં નશ્યતિ સત્ત્વરમ્ ॥ હિત વ-
 દ્ધિવધિકા વટિકા ।

વધરાગવાગાએ બહુ ભોજન, પચ, ઉપવાસ, ભારે ભોજન, મૂત્રાદિ વેગોનો રોધ, ઘોડા વગેરે ઉપર બેસીને આલવું, કસ-રત, શ્રમ, અને મૈથુન, કરવાં નહિ.

મળી આવે તેવું સ્નિગ્ધ વિરેચન લે-વાથી વાયુની વૃદ્ધિ મટી જાય છે.

દૂધ અને એરડિયું તેલ એક માત્ર

મૂંઝી પીવાથી વાયુની વધરાજ મટી જાય છે.

એરડિયુ' તેલ તથા ગુણ ગોખરમાં પીવામાં વાયુની વધરાજ લાંબા કાળની હોય તો પણ મટી જાય છે.

પિત્તની ગાંઠની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે, તેજ ચોગ્ય રીતે કરવાથી પિત્તની વધરાજ પણ મટી જાય છે.

જળો લગાડી લોહી કઢાવવાથી પિત્તની વધરાજ મટી જાય છે.

રતાંજળી, જેડીમધ, કમળ, વાળો, અને નીલકમળને દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી પિત્તની વધરાજનો સોજો તથા બળતરા મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણા અને ત્રિકટુનો ક્વાથ કરી તેમાં જવખાર અને સૈંધવ નાંખીને પીવાથી કફની વધરાજ મટી જાય છે. આ વિરેચન કફની વધરાજ મટાડવાને ઉત્તમ છે.

તીખાં, તીક્ષ્ણ, અને ગરમ લેપનો; જરા જરા સ્વેદન; અને સર્વ ગરમ સેચનો તથા ઉનાં બંધારણો કફની વધરાજ ઉપર કરવાં.

રક્તની વધરાજમાં વારંવાર જળો મૂકી લોહી કઢાવવું, અને સાકર તથા મધ સાથે વિરેચન આપવું.

મેઢની વધરાજ ઉપર શેક કરીને સુસ્નાદિગણનાં ઔષધોનો લેપ કરવો.

મૂત્રની વધરાજમાં માથે, દોષોથી ખાલી કરનારાં ઔષધો ગોમૂત્રમાં નાંખી જરા ગરમ કસીને તેનો શેક કરી વચ્ચનો પાટો બાંધવો.

આંતરડાંની વધરાજ (સારણ) સવતી ન હોય તો ડાહ્યા વેંધે સેવનીની

બાબુએ નીચેના ભાગમાં ત્રીહિયુખ નામના ચક્ષુથી વીંધ પાડવો, અને પછી વાયુની વધરાજના જેવી ચિકિત્સા કરવી. અંત્રવૃદ્ધિ ઉપર અગ્નિનો શેક હિતકારી થાય છે.

બળદાણાના કલકથી પકાવેલું એરડિયુ' તેલ ચોગ્યરીતે પીવાથી આક્રા વાળી તથા ચળવાળી આંતરડાંની વૃદ્ધિ (સારણ ગાંઠ) મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્ના, જેડીમધ, ગળો, એરડો, બળદાણા, ગરમાળો, ગોખર, કડવાં પરવળ, અને અરડુસીનો વિધિવત્ કરેલો ક્વાથ એરડિયુ' તેલ નાંખીને પીવાથી અંત્રવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

એરડિયુ' તેલ, દૂધ, અને ઇંદ્રવારણનાં મુળનો ક્વાથ પીવાથી વધરાજ નક્કી મટી જાય છે.

વજ તથા સર્પપના કલકનો લેપ કરવાથી વધરાજનો સોજો નાશ પામે છે.

સરગવાની છાલ્ય અને સર્પપનો લેપ કરવાથી વધરાજનો સોજો, કફ તથા વાયુ મટી જાય છે.

વૃદ્ધિબાધિકા વટિકા.

મારેલો શુદ્ધ પાટો, ગંધક, લોહભસ્મ, કથીરભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંચ ભસ્મ, મેઢી હરતાળ, મોરથુથુ, શંખ ભસ્મ, ઠોડીની ભસ્મ, સુઠ, મરી, પીપર, ત્રિક્ષ્ણા, અવક, વાવડીંગ, વરધારો, કચુરો, પીપરીમુળ, કાળીપાડ, પલાશી, વજ, એળચીનાં બીજ, દેવદાર, અને પંચલવણું સમ ભાગ ચુર્ણ કરી તેની હરડેના ક્વાથથી પાપા

તોલાની ગોળીઓ કરી એક એક ગોળી પાણીની સાથે ગળી જવાથી અસાધ્ય અત્રવૃદ્ધિ પણ તુરત નાશ પામેછે, એ નિઃસંશય છે.

બદની ચિકિત્સા.

મૃદુચૈરણદતૈલેન સમ્યકરકોઽભયાભવઃ ।
કૃષ્ણસૈન્યવસંયુક્તો વ્રમ્પરોગહરઃ પરઃ ॥
અજાતી હપુષા કુષ્ઠં ગોમેદવદરાન્વિતમ્ ।
કાઙ્ગિકેન તુ સંપિષ્ટં નહેયો વ્રમ્પજિત્ પરઃ ॥
ગોમેદં પત્રકમ્ । તથા નિવળ્લો ધન્વન્તરિઃ ।
“ પત્રં દલાહ્વયં રાસં ગોમેદં વસમાહ્વામ્ ”
इति । इति वृद्धिव्रमरोगनिदानचिकित्साधिकारः ।

હરડેના કદકને એરડિયા તેલમાં શે-
કીને પીપર તથા સૈંધવ સાથે ખાવાથી
બદ અવશ્ય મટી જાયછે.

જીરું, પલાશી, કઠ, તમાલ પત્ર,
અને બેરને કાંજીમાં વાટીને લેપ કરવા-
થી બદ અવશ્ય મટી જાયછે.
વૃદ્ધિનો તથા વ્રમ્પનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ગલગંડાદિ આધિકાર.

ગલગંડનું લક્ષણ.

નિવદ્ધઃ શ્વયધુર્સ્વ મુષ્કવલ્લમ્બતે ગલે ।
મહાન્ વા યદિ યા હસ્વો ગલગંડં ત-
માદિશેત્ ॥

નિવદ્ધઃ દદઃ અચલો વા મુષ્કવત્ અણ્ડવત્ ।
ગલે ઇતિ હનુમન્યયોરુપલક્ષણમ્ । તથાચ મે જઃ ।
“ મહાન્તં શોથમહો વા હનુમન્યાગાગ્રથમ્ ।
મુષ્કવલ્લમ્બાન તુ ગલગંડં વિનિર્દિશેત્ ” ॥

ગળામાં મોટો કે નાનો દદ, અને
અવિચળ સોજો વૃષણની પેઠે લટકતો
હોય તેને ગલગંડ કહેછે.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ.

વાતઃ કફશ્વાપિ ગલે પ્રદુષ્યૌ મધ્યે તુ સં-
સૃત્ય તથૈવ મેદઃ । કુર્વન્તિ ગળ્દં ક્રમઃ ।
સ્વલિઙ્ગૈઃ સમાચિતં તં ગલગળ્દમાહુ ॥
સ્વલિઙ્ગૈઃ વાતકફમેદોલક્ષણૈઃ ।

દુષ્ટ થયેલા વાયુ, કફ, અને મેદ
ગળામાં મધ્યે આવીને અનુક્રમે પોતપો-
તાનાં લક્ષણો વાળો સોજો કરેછે, તે રોગ
ગલગંડ કહેવાય છે.

વાયુના ગલગંડનાં લક્ષણ.

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્દૈઃ રૂપૈવારુણો
વા પવનાત્મકસ્તુ । પારુષ્યયુક્તશ્ચિરવૃદ્ધય-
પાકો યદ્દચ્છયા પાકમિયાત્કદાચિત્ ॥
વૈરસ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા
તાલુનલપ્રશોષઃ । ત્રિવૃદ્ધ્યપાકઃ ચિરેણ વુદ્ધિઃ
અપાકશ્ચ યસ્ય સઃ ॥

લેંકાયા જેવી પીકા વાળો. કાળી
શિરાઓથી અંધાઇને કાળા રાતા રંગ
વાળો, કડચુ, લાંબે કાળે વધનારો, ન-
હિ પાકનારો તથા કોઈક વાર વળી
પાકી જનારો એવો ગલગંડ વાયુનો
જાણવો. તેથી મુખમાં વિરસપણું અને
તાળણું તથા ગળામાં શોષ થાયછે.

કફના ગલગંડનાં લક્ષણ.

શિરઃ સર્વર્ગો ગુરુરપ્રકણ્ડઃ શીતો મહા-
શ્વાપિ કફાત્મકસ્તુ । સ્નિગ્ધાસ્યતા તસ્ય
મયેચ જન્તોર્ગલેન શબ્દં કુરુતે ચ નિત્યશ્ચ ॥

॥ ચિરાંચ દૃઢિં ભજતે ચિરાદ્વા પ્રપચ્યતે
મન્દરુજઃ કદાચિત્ । માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ
તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રલેપઃ ॥

કદાચિત્પ્રપચ્યતે વા પાકોડપિ ચિરાદ્ભવતિ પ્ર-
લેપઃ ક્ષેમણા ।

જે ઠેકાણે થયો હોય તે સ્થળના જેવા
જ વર્ણુ વાળો, સ્થિર, ભારે, અતિશય
ચળવાળો, શીતળ, મોટો, લાંબે કાળે વ-
ધનારો તથા કોઈક વાર લાંબે કાળે
પાકનારો, અને વેદના વાળો ગલગંડ
કફનો બાણુવો. તેથી મુખમાં સ્નિગ્ધતા
અને મધુરતા રહેછે, ગળામાં ખડખડાટ
રહેછે, અને તાળવું તથા ગળું કફથી
ખરડાયેલું રહેછે.

મેદના ગલગંડનાં લક્ષણ.

સ્નિગ્ધો મૃદુઃ પાણ્ડુરનિષ્ઠગન્ધો મેદોડન્વિ-
તઃ કણ્ડુયુતો રુજશ્ચ । પ્રલમ્બતેલાબુવદ-
લ્પમૂલો દેહાનુરૂપક્ષપટ્ટદ્વિયુક્તઃ ॥ સ્નિ-
ગ્ધાસ્યતા તસ્ય ભવેચ્ચ જન્તોર્ગલેન શબ્દં
કુરુતે ચ નિત્યમ્ ।

સ્નિગ્ધ, કોમળ, પીંગળો, ગંધાતો,
પીડા તથા ચળવાળો, તુંબડાની પેઠે લ-
ટકતો, અલ્પ મુળવાળો, ઢેહના સાથેજ,
ક્ષય તથા દૃઢિ પામનારો ગલગંડ મેદ-
નો બાણુવો. તેથી મુખમાં ચીકાશ અને
કંઠમાં હુમેશાં ખડખડાટ રહેછે.

અસાધ્ય ગલગંડ વિષે.

કૃચ્છ્રાચ્છસન્તં મૃદુ સર્વગાત્રં સંવત્સરાતી-
તમરોચકાર્તમ્ । ક્ષીણં ચ વૈદ્યો ગળગણ્ડ-
યુક્તં ભિન્નસ્વરં નૈવ નરંચિકિત્સેત્ ॥

શ્વાસ માંડ માંડ લેઈ શકાય, સર્વ
અંગો કોમળ થયાં હોય, અરૂચિ અને

નબળાઈ થઈ હોય, સાદ જોસીગયો હોય,
અને ગલગંડ એક વર્ષનો જૂનો થયો હોય,
એવા ગલગંડની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

ગંડમાલાનું લક્ષણ.

કર્કન્ધુકોલામલકપ્રમાણૈઃ કક્ષાંશમન્યા-
ગલવૃક્ષેષુ । મેદઃકફાભ્યાં ચિરમન્દપા-
કૈઃ સ્યાદ્ગણ્ડમાલા બહુભિશ્ચ ગણ્ડૈઃ ॥

કર્કન્ધુઃ ક્ષુદ્રવદરઃ । કોલં વૃહદ્વદરમ્ । ચિ-
રમન્દપાકૈઃ ચિરેણ મન્દોડલ્પઃ પાકો યેષાં તૈઃ ।

કાખમાં, ખભાઓમાં, ઓડમાં, ગ-
ળામાં તથા સાથળના મૂળમાં મેદ તથા
કફને લીધે ચણીબોર જેવડી, મોટાં બોર
જેવડી, આમળાં જેવડી ગાંઠો થઈ હોય
તે ગંડમાલા કહેવાય છે, તે લાંબાકાળે
થોડી થોડી પાકે છે.

અપચીનાં લક્ષણ.

તે ગ્રન્થયઃ કેચિદ્વાસપાકાઃ સ્વન્તિ ન-
શ્યન્તિ ભવન્તિ ચાન્યે । કાલાનુબન્ધં ચિ-
રમાદધાતિ સૈત્રાપચીતિ પ્રવદન્તિ કેચિત્ ॥

તે ગ્રન્થયઃ ગણ્ડમાલાયા એવ । ગણ્ડાઃ કેચિ-
દ્વાસપાકાઃ સન્તઃ સ્વન્તિ કેચિન્નશ્યન્તિ અન્યે
ભવન્તિ ચ ॥ કાલાનુબન્ધં ચિરમાદધાતિ યા
ગલગણ્ડમાલા ચિરં તિષ્ઠતિ સૈત્રાપચીતિ કેચિદ્
વદન્તિ ॥

જે ગાંઠોમાંથી કેટલીક પાકીને સ્વ-
વતી હોય, કેટલીક મટી જતી હોય, કે-
ટલીક નવી થતી હોય, એમ લાંબા ક-
ળ સખી આપ્યા કરે તો તેને કેટલાક અ-
પચી કહેછે.

અપચીની સાધ્યા સા યતા.

સાધ્યા સ્મૃતા પીનસપાર્શ્વશૂલકાસજ્વર
ચ્છદિયુતા ત્વસાધ્યા ॥

સળેખમ, પડખામાં શળ, ઉધરસ,
જવર, ઉલટી, એ સહિત હોય તે અપચી
અસાધ્યછે, અને ત વગરની સાધ્ય છે.

અંથિનાં લક્ષણ.

વાતાદયો માંસમસ્યમદુષ્ટાઃ સન્દૂષ્ય મે-
દશ્ચ તથા શિરાશ્ચ । વૃત્તોન્નતં વિગ્રથિતં તુ
શોથં કુર્વન્ત્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

વિગ્રન્થિતં ગ્રન્થિરૂપં અતएव ગ્રન્થિઃ સ પશ્ચ-
ધા, વાતિકઃ પૈત્તિકઃ ક્લેષ્મિકો મેદોજઃ શિરા-
જશ્ચેતિ ।

વાત, પિત્ત, કફ, મેદ, અને શિરા-
ઓમાંથી તથા રક્તને દૂષિત કરીને ગો-
ળ, ઉંચો, અને ગુંથાયલો સોળે કરે છે.
તે અંથી કહેવાય છે. ઉપર પ્રમાણે તેના
પાંચ ભેદ છે.

વાત અંથિનું લક્ષણ.

આયમ્યતે વૃશ્ચતિ તુચ્ચતે ચ પ્રશ્નસ્યતે મ-
ન્યતિ મિચ્ચતે ચ । કૃષ્ણો મૃદુર્બસ્તિરિવા-
તતશ્ચ મિશ્રઃ સ્વેચ્છાનિલજોઽસ્તમચ્છમ્ ॥

આયમ્યતે આકૃષ્ય દીર્ઘ ક્રિયત इव વૃશ્ચતિ
આશ્રયં છિન્તતીવ । પ્રશ્નસ્યતે સ્વલતીવ મિચ્ચતે
વિદાર્યત इव । આતતઃ વિસ્તારિત इव । મૃદુઃ
નત્વન્યન્તકઠિનઃ । અસ્તં રુધિરમ્ । અચ્છં પ્રકૃ-
તમ્ સ્વેદિત્યર્થઃ ।

એંચાણવાળો; કપાઈ પડતો, પીડા
કરતો, ધસી પડતો હોય એવો, મથાતો.
ભેદાતો, કાળો, કોમળ, અને ભેદાતી વેળા
આછા રક્તનો આવ કરનારો અંથિ હોય,
તે વાયુનો બાણવો.

પિત્ત અંથિનું લક્ષણ.

દન્દહ્યતે ધૂપ્યતિ ચૂષ્યતે ચ પાપચ્યતે વા
જ્વલતીવ ચાપિ । રક્તઃ સપીતોઽપ્યથવા-
પિ પિત્તાદ્મિશ્રઃ સ્વેદુમતીવચાસ્રમ્ ॥

દન્દહ્યતે મૃશં દાહં કરોતિ સફલશરીરે । ધૂ-

પ્યતિ અન્તસ્તાપં કરોતિ । ચૂષ્યતે શૂન્નેવ પા-
પચ્યતે મૃશં પાકં કરોતિ । પ્રજ્વલતીવ અગ્નિરિવ
જ્વાલાયુક્ત इव મવતિ ગ્રન્થિઃ । અસ્તં રુધિરમ્ ।
અતીવ દુષ્ટં કૃષ્ણતાદિયુક્તં મજ્જાયુક્તં ચ ।

બળતરા કરનારો, અંદર તાપ કરતો,
થોપ લેનારો, પાકનારો, બળી જતો હોય
એવો, રાતો; પીળાશવાળો, અથવા પિત્તથી
ભેદાય છે ત્યારે અત્યંત દુષ્ટ રક્તને આવે છે.

કફ અંથિનું લક્ષણ.

શીતોઽવિવર્ણોઽલ્પરુજોઽતિકણ્ઠ્ઠઃ પાષા-
ળવત્સંહનનોપપન્નઃ । ચિરાભિવૃદ્ધિશ્ચ ક-
ફપ્રકોપાદ્મિશ્રઃ સ્વેચ્છુલ્કયનં ચ પૂયમ્ ॥

અવિવર્ણઃ પ્રકૃતિવર્ણઃ પાષાળવત્ સંનહનોપપન્નઃ
સંહતતાયુક્તઃ ।

શીતળ, વિવર્ણ વગરનો, થોડી પીડા
વાળો, બહુ ચળ વાળો, પથ્થરની પેઠે
ઘાટો, લાંબે કાળે વધનારો, ભેદાયાથી
ધોળું અને ઘાટું પડે આવે એવો અંથિ
કફનો છે.

મેદ અંથિનું લક્ષણ.

શરીરવૃદ્ધિશ્ચ વૃદ્ધિહાનિઃ સ્તિગ્ધો મહા-
ન્કણ્ઠ્યુતોઽરુજશ્ચ । મેદઃકૃતો ગચ્છતિ
ચાત્ર મિત્તે પિપ્પ્યાકસર્પિઃ પ્રતિમં તુ મેદઃ ॥

તિલસદૃશં ઘૃતસદૃશં વા મેદઃ ગચ્છતિ સ્વ-
તીત્યર્થઃ ।

શરીર વધવાથી વધનાર અને શરીર
ક્ષીણથવાથી ક્ષીણથનાર, સ્તિગ્ધ, મોટો,
ચળવાળો, પીડા વગરનો, અને ભેદાય
ત્યારે બોળ કે ધી જેવો મેદનો આવ
કરનારો મેદનો અંથિ હોય છે.

શિરા અંથિનું લક્ષણ.

ઘ્યાયામજાતૈરબલસ્ય તૈસ્તૈરાક્ષિપ્ય વાયુશ્ચ શિરામતાનમ્ । સક્ષોચ્ય સમ્પીઢ્ય વિશ્લોપ્ય ચાપિ ગ્રન્થિ કરોત્યુચ્ચતમાશુ વૃત્તમ્ ॥

નિર્બળ માણસ કસરત કરે તેથી કોષ પામેલ વાયુ શિરાઓને દૂષિત કરીને તેને સંકેચીને પીડે છે, અને તેને સૂકવીને એકદમ ગોળ બંધો અંથિ કરે છે.

અંથિની સાધ્યાસાધ્યતા.

પ્રન્થિઃ શિરાજઃ સ તુ કુચ્છસાધ્યો મ્વેદ્યદિં સ્યાત્ સરુજશ્ચલશ્ચ । અરુક્ સ પ્વાપ્યચલો મહાંશ્ચ મર્મોત્થિતશ્ચાપિ વિવર્જનીયઃ ॥

તૈસ્તૈર્બલવદ્વિપ્રહાદિભિઃ આક્ષિપ્ય ચાલયિત્વા । સમ્પીઢ્ય સંહતીકૃત્ય । અરુજત્વાદિયુક્તા અન્યેઽપિ ગ્રંથયોઽસાધ્યાઃ । તથાચ મોજઃ । “પચ્ચૈતાનરુજો ગ્રન્થીન્ મર્મજાનચલાંસ્ત્યજેત્ । કપોલગલમન્યાસુ દુશ્ચિકિત્સ્યા હિ સન્ધિષુ ”

શિરા અંથિ ચલિત અને પીડા વાળો હોય તો તે અંથિ કષ્ટસાધ્ય છે. પીડા વગરનો, અચળ, મોટો, અને મર્મસ્થાનમાં થયો હોય, તો તે અંથિ અસાધ્ય છે.

અર્ધુદનું સામાન્ય લક્ષણ.

ગાત્રપ્રદેશે કચિદેવ દોષાઃ સંમૂર્ષિહતા માંસમસૃક્ પ્રદૂષ્યં ॥ વૃત્તં સ્થિરં મન્દરુજં મહાન્તમનલપમૂલં ચિરવૃદ્ધ્યપાકમ્ । કુર્વન્તિ માંસોચ્છ્રમત્યગાથં તદર્બુદં શાસ્ત્રવિદો વદન્તિ ॥

મહાન્તં ગ્રન્થ્યપેક્ષયા । ચિરેણ વૃદ્ધિઃ અપાકશ્ચ યસ્ય તત્ ચિરવૃદ્ધ્યપાકમ્ । અપાકમિતિ ગ્રન્થેઃ સકાશાદસ્ય મેદજ્ઞાપકમ્ । અત્યગાથં દૂરાનુપવિષ્ટમ્ ।

ગાત્રોમાં રહેલા દોષો કોઈવાર કોષ પામીને માંસ તથા રક્તને દૂષિત કરીને ગોળ, સ્થિર, મંદ વેદના વાળો, મોટો, અદ્ય મૂળ વાળો, અને લાંબે કાળે વધનાર તથા પાકનાર, અતિ અગાધ ટેકરો માંસનો કરે છે, તેને શાસ્ત્ર બાણુનારાઓ અર્ધુદ (રસોળી) કહે છે.

અર્ધુદનું નિદાન.

વાતેન પિત્તેન કફેન ચાપિ રક્તેન માંસેન ચ મેદસા ચ । તજ્ઞાયતે તસ્ય ચ લક્ષણાનિ ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ॥

ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ વાતિકપૈતિકકૈષ્મિકમેદોજ્ઞાનામર્બુદાનાં લક્ષણાનિ તુલ્યાનિ ભવન્તિ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, માંસ, અને મેદથી, એમ છ પ્રકારની રસોળી થાય છે, તેનાં લક્ષણો હમેશાં અંથિના જેવાં જ હોય છે.

રક્તાર્ધુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દોષઃ પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાશ્ચ સક્ષોચ્ય સંપીઢ્ય તતસ્સ્વપાકમ્ । સાસ્રાવમુચ્ચતિ માંસપિષ્ઠં માંસાક્કુરગાદ્યમાશુ વૃદ્ધિમ્ ॥ સવત્યજસ્રજં રુધિરં પ્રદુષ્ટમસાધ્યમેતપ્રધિરાત્મકં તુ ॥ રક્તક્ષયોપદ્રવપીઠિતસ્વાત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુદપીઠિતસ્તુ ।

દોષોડ્ર પિત્તમ્ । રુધિરં શિરાશ્ચ સક્ષોચ્ય સંપીઢ્ય સંહતીકૃત્ય માંસાસૃજો સર્વેષ્વર્બુદેષુ વૃ-

ષ્મત્વમ્ . રક્તજે તુ વિશેષતો રક્તદુષ્ટિઃ । एवं
માંસાર્બુદે વિશેષતો માંસદુષ્ટિર્बोद्धव्या । ततो मां-
सपिण्डम् उन्नहति उद्धतं करोति । अपाकम्
ईषत्पाकं यथास्यादेवामिति क्रियाविशेषणम् । ई-
षत्पाकश्चैकदेशपाकेन रक्तक्षयोपद्रवा सुश्रुतोक्ता-
स्तैः पीडितत्वात् । अर्बुदपीडितः रक्तार्बुदपीडितः ।

કોપ પામેલ દોષ રક્ત તથા શિરા-
ઓને સંકોચી તથા પીડીને ત્વચામાં પા-
ક કરેછે; તેથી સ્ત્રાવ થઇને માંસનો પિં-
ડ ઉત્પન્ન કરેછે. એ પિંડ માંસના અં-
કુશથી વીંટાયેલો તુરત બધી બચે, અ-
ને બહુ દુષ્ટ રક્તનો સ્ત્રાવ કરેછે. આ
રક્તાર્બુદ અસાધ્ય છે. રક્તના ક્ષય તથા
ઉપદ્રવની પીડાથી તે અર્બુદ વાળાને પાં-
ડુ રોગ થાય છે.

માંસાર્બુદની સંપ્રિમિ.

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्र-
करोति शोथम् । अवेदनं स्निग्धमनन्यव-
र्णमपाकमङ्गोपममप्रचालयम् ॥ .

માંસં પ્રદુષ્ટં વાતેન । અવેદનં વેદનારહિતમી-
ષદ્વેદનં વા । અપાકં પાકરહિતમીષત્પાકં વા ।

મુષ્ટીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડાતાં
વાયુથી દુષ્ટ થયેલું માંસ પીડા વગરના અ-
થવા થોડી પીડાવાળા, સ્નિગ્ધ, અલિન્ન વ-
ર્ણવાળા, પાકે નહીં એવા અથવા જરા પા-
કનારા, પથ્થર જેવા કઠણ અને ચળે નહીં
એવા સોજા ઉત્પન્ન કરે છે.

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढगेतश्चवेमांस-
परायणस्य ॥

માંસાશનાભ્યાસેન યઃ પ્રદુષ્ટમાંસસ્તસ્યૈતદ્ભવતી-
ત્યર્થઃ ॥

બહુ ખરાબ માંસ ખાનારા પુરુષને
દુષ્ટ અર્બુદ થાયછે.

અસાધ્ય અર્બુદો.

માંસાર્બુદં ત્વેતદસાધ્યમાહુઃ સાધ્યેષ્વપી

मानि विवर्जयेच्च । सम्प्रसृतं मर्मसु यच्च
जातं स्रोतःसु वा यत्तु भवेदचालयम् ॥

સાધ્યેષ્વીય વાતજાદિષ્વપિ હમાનિ વક્ષ્યમાણાનિ
વિવર્જયેચ્ચ । સમ્પ્રસ્રુતાદીનિ ।

यज्जायतेऽन्यत्सदलु पूर्वजाते ज्ञेयं तद-
ध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः । यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमा-
द्वा द्विर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥

માંસાર્બુદતો અસાધ્યજ છે, સાધ્ય
અર્બુદોમાં પણ જે મર્મમાં થયેલો હોય
અને સ્રવતો હોય, અથવા સ્રોતોમાં થ-
યેલો તથા અચળ હોય, તે અસાધ્ય છે.
પ્રથમ થયેલા અર્બુદમાં જે બીજો થાયછે
તેને અધ્યર્બુદ કહેછે, તે એક વેળાએ
અથવા અનુક્રમે થયેલ હોય, તો પણ જે
તે બે દોષોથી થયેલ હોય તો અસાધ્ય છે.

અર્બુદો નહિ પાકવાનું કારણ.

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहु-
त्वाच्च विशेषतस्तु ॥ दोषस्थिरत्वाद्ग्रथना-
च्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ।

પ્રથનાત્ ગ્રન્થિરૂપત્વાત્ । નન્વપચ્યાં કફમેદ-
સોરાધિક્યેડપિ પાકો દૃશ્યતે । તથા અત્ર કથં
ન પાક ઇત્યાહ । નિસર્ગાત્ સ્વભાવાત્ ।

કફ તથા વિશેષે કરીને મેદની અ-
ધિકતા હોવાથી, તેમજ દોષોની સ્થિરતા
અને અંથાયલા હોવાને લીધે, સંઘળા
અર્બુદો પાકતાજ નથી.

ગલગંડની ચિકિત્સા.

सर्षपान् शिशुबीजानि शणबीजातसीय-
वान् । मूलकस्य च बीजानि तक्रेनाम्ले-
न पेषयेत् ॥ गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थ-
यश्चैव दारुणाः । प्रलेपादेव नश्यन्ति वि-

હયં યાન્તિ સત્ત્વરમ્ ॥ રક્ષોઘ્નતૈલયુક્તેન
જલકુમ્ભીકભસ્મના । લેપનં ગલગણ્ડસ્ય
ચિરોત્થસ્યાપિ શસ્યતે ॥

રક્ષોઘ્નઃ સર્ષપઃ ॥

શ્વેતાપરાજિતામૂલં પ્રાતઃપિષ્ઠા પિબેન્નરઃ
। સર્પિષા નિયતાહારો ગલગણ્ડપ્રશ્નાન્તયે ॥
તિક્તલાઘૂફલે પક્કે સપ્તાહમુષિતં જલમ્ ।
સઘઃ સ્યાદ્ગલગણ્ડઘ્નં પાનાત્પથ્યાન્નસેવિ-
નામ્ ॥ તૈલં પિબેદ્વામૃતવલ્લિનિમ્બાર્દ્રિસ્રાભ-
યાવૃક્ષકપિપ્પલીભિઃ । સિદ્ધં બલાભ્યાં
સહ દેવદારુણાહિતાય નિત્યં ગલગણ્ડ-
રોગી ॥

વૃક્ષકોડત્ર તૂળિઃ । ઉક્તં ચ નિઘન્ટૌ ધન્વન્ત-
રિણા । “તુળિસ્તૂળીકર્પીતશ્ચ નન્દિવૃક્ષશ્ચ વૃક્ષકઃ”
इति ॥ બલાભ્યાં બલાતિવ્રલાભ્યામ્ । અમૃતાદિ-
તૈલમ્ ॥

યવમુદ્ગપટોલાદિકદુરુક્ષાન્નભોજનમ્ । વ-
મનં રક્તમોક્ષં ચ ગલગણ્ડે પ્રયોજયેત્ ॥
દાપયેત્પ્રચ્છનાન્યત્ર ગણ્ડગોપાલિકોદ્રવઃ
। પ્રલેપસ્ત્વનુભૂતોડ્યં बहुधा बहुभिर्जनैः ॥

પ્રચ્છનાનિ પક્ષના ઇતિ લોકે । ગણ્ડગોપાલિ-
કા ગણ્ડગુચારીતિ ચ પ્રસિદ્ધા । આન્નવાટિકા-
યાં સુલભઃ કીટવિશેષો ભવતિ ।

લવણં જલકુમ્ભ્યાસ્તુ કણાચૂર્ણેન સંયુ-
તમ્ ॥ પ્રખાતે નિત્યમશ્રીયાદ્ગલગણ્ડપ્રશ્ના-
ન્તયે ॥

સર્ષવ, સરગવાનાં બીજ, શણુનાં બીજ,
અળસી, જવ. અને મૂળાનાં બીજોને ઘાટી
છાશમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ગલ-

ગંડ, ગંડમાલા, અને દારુણુ અધિઓ
પણુ તુરત નાશ પામેછે, અને ગળી
જાય છે.

શેવાળની ભસ્મ સરસિયા તેલમાં કા-
લવીને તેનો લેપ કરવાથી લાંબા કાળને
ગલગંડ પણ મટેછે.

ઘોળીગરણીનાં મુળને વાટીને પ્રાતઃકા-
ળમાં ઘી સાથે પીને પથ્ય આહાર કર-
વાથી ગલગંડ મટેછે.

કડવી તુંબડીના પાકા ફળમાં સાત
દિવસ સુધી ભરી રાખેલ પાણી પીવાથી
તથા પથ્ય ભોજન કરવાથી ગલગંડ તુ-
રત મટી જાયછે.

ગળો, લીમટો, કંટાળો., હરડે, વે-
લિયો પીપળો, પીપર, બલા, અતિબલા,
અને દેવદારના કલ્કથી પકાવેલું તેલ પી-
વાથી ગલગંડ મટી જાયછે. આને અમૃ-
તાદિ તેલ કહેછે.

ગલગંડ વાળાએ જવ, મગ, કડવાં
પરવળ, તથા તીખાં અને રૂક્ષ ભોજનો
જમવાં; ઉલટી કરવી; અને લોહી કઢાવવું.

ગલગંડ ઉપર શસ્ત્રથી ટોચા મારીને
તે ઉપર ગંડ ગોપાલિકા નામના કીડા
(આંખાવાડિયાંમાં આ કીડો બહુ રહેછે)
નો લેપ કરવાથી ગલગંડ મટી જાયછે.
આ લેપથી ગલગંડ ઘણી વાર મટી જ-
યાનો ઘણા લોકોને અતુ ભવ બહુ થ-
યેલો છે.

શેવાળની ભસ્મમાં પીપરનું ચૂર્ણ મે-
ળવી નિત્ય સડવારમાં ખાવાથી ગલગંડ
મટી જાયછે,

ગંડમાલાની ચિકિત્સા.

કાશ્ચનારત્વચઃ કાથઃ શુઠ્ઠીચૂર્ણેન

સંયુત । માસિકાઢ્યઃ ॥ સકૃત્પીતઃ કાથો
 વરુણમુલજઃ ॥ ગણ્ડમાલો હરત્યાશુ ચિ-
 રકાલાનુબન્ધિનીમ્ । પલમર્ધપલં વાપિ પિષ્ટં
 તણ્ડુલવારિણા ॥ કાશ્ચનારત્વચં પીત્વા
 ગણ્ડમાલો વ્યપોહતિ । કાશ્ચનારસ્ય ગૃ-
 હ્નીયાસ્વચં પશ્ચપલોન્મિતામ્ । નાગરસ્ય
 કળાયાશ્ચ મરિચસ્ય પલં પલમ્ । પથ્યા-
 વિમીતધાત્રીણાં પલમર્ધં પૃથક્ પૃથક્ ॥
 વરુણસ્યાક્ષમેકં ચ પત્રકૌલાત્વચાં પુનઃ ।
 ટકું ટકું સમાદાય સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥
 યાવચ્ચૂર્ણમિદં સર્વં તાવાનેવાત્ર ગુગુલુઃ ।
 સંકુઢ્ય સર્વમેકત્ર પિષ્ટં કૃત્વા વિભારયેત્ ॥
 ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કૃત્વા પ્રમાતે ભક્ષયેન્નરઃ ॥
 ગલ્લગણ્ડં જયત્યૂગ્રમષવીર્મર્બુદાનિ ચ ॥
 ગ્રન્થીન્ વ્રણાનિ ગુલ્માંશ્ચ કુષ્ઠાનિ ચ ભગ-
 ન્દરમ્ । પ્રદેયશ્ચાનુપાનાર્થ કાથોઃ સ્તુષ્ઠિ-
 તિકાભવઃ ॥ કાથઃ સ્વદિરસારસ્ય કાથઃ
 કોષ્ણોભયાભવઃ ॥

इति काशचनारगुग्गुलुः ॥

चक्रमर्दकमूलस्य पलकल्के विपाचयेत् ।
 केशरागरसे तैलं कटुकं मृदुनामि ॥ पा-
 दांशिकं विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
 एतत्तैलं निहन्त्यागुगण्डमालां सुदारुणाम् ।
 केशरागो यक्षराजः । इति चक्रमर्दतैलम् ॥

गुज्जामूलफलैस्तैलं विपकं द्विगुणाम्भसा ॥
 हरेदेभ्यङ्गनस्याम्बां गण्डमाला सुदारुणाम् ॥

इति गुज्जातैलम् ॥

કાંચનારની છાદ્યનો કવાથ સુંઠતું
 ચૂર્ણ નાંખીને તે એકવાર પીવાથીજ ગંડ

માલાનો નાશ થઈ જાયછે.

વાયવરણનાં મુળનો કવાથ મધ નાં-
 ખીને તે એકવાર પીવાથીજ લાંબા કા-
 લની ગંડમાલા પણ તુરત મટી જાયછે.
 ચાર કે બે તોલા ભાર કાંચનારની
 છાદ્યને ચોખાના ઘોણુમાં વાટીને પીવા-
 થી ગંડમાલા મટી જાયછે.

કાંચનાર ગુગુલુ.

કાંચનારની છાદ્ય ૨૦ તોલા; ચાર
 ચાર તોલા સુંઠ, મરી, અને પીપર. વા-
 યવરણું એક તોલા, પાપા તોલાભાર ત-
 માલપત્ર, એળચી, અને તજ; આ સ-
 ર્વના ચૂર્ણમાં તે સર્વ જેટલોજ ગુગળ નાંખી
 પાપા તોલાની ગોળીઓ કરીને પ્રાતઃકા-
 લમાં ખાવાથી અત્યુગ્ર ગલગંડ, અપચી,
 અર્બુદ, ગ્રંથિઓ, વ્રણો, ગુદ્દો, કોઢ,
 તથા ભગંદરનો નાશ થાયછે. આના ઉ-
 પર જરા જરા ભિનો ગોરખમુંડીનું,
 ખેરસારનું અથવા હરડેના કવાથનું અ-
 નુપાન દેવું.

ચક્રમર્દ તૈલ.

ચાર તોલા કુંવાડિયાનાં મુળનો કલ્ક નાં-
 ખી ભાંગરાના રસમાં કોમળ અગ્નિથી પ-
 કાવેલું સરસિયું તેલ ચોથા ભાગનું સિંદૂ-
 રનાંખીને રાખવું. આ તેલના અભ્યંગથી
 બહુજ દારૂણ ગંડમાલા પણ તેથી ના-
 શ પામી જાયછે.

ગુજ્જા તૈલ.

ચણોઠીનાં મૂળ તથા ફળોના કલ્ક
 સાથે જમણા પાણીમાં પકાવેલ તેલના
 અભ્યંગથી અથા નસ્યથી મહા દારૂણ
 ગંડમાલા પણ મટી જાયછે.

અપચીની ચિકિત્સા.—ચંદનાદિ તૈલ.

ચન્દનં સામયા લાક્ષા ષ્ણા કટુકરોહિ-
ળી । एतच्चैलं शृतं पीत्वा समूलामपर्ची ह-
रेत् ॥ चन्दनादितैलम् ॥

ઘ્યોષં વિહજં મધુકં સૈન્ધવં દેવદારુચ ।
તૈલમેભિઃ શૃતં નસ્યાત્સુકૃચ્છ્રામર્ષી હરેત્
ઘ્યોષાદિતૈલમ્ ॥

ચંદન, હરડે, લાખ વજ, કડુ, એ-
ના ક્વાથમાં પકાવેલ તેલ પીવાથી મુળ
સહિત અપચી મટી જાયછે.

ઘ્યોષાદિ તૈલ.

સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, જેઠી-
મધ, સૈન્ધવ, અને દેવદારના ક્વાથમાં પ-
કાવેલ તેલના નસ્યથી ભયંકર અપચી પ-
થુ નાશ પામેછે.

અંથિ તથા અર્ધુદની ચિકિત્સા.

स्वर्जिका मूलकक्षारः शंखचूर्णसमन्वितः।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थि तथा र्बु-
दम् ॥ ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन नि-
ष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन । जात्यादि-
पक्वेन घृतेन वैद्यो द्रवणेन चान्येन च स-
ञ्चिकित्सेत् ग्रन्थिमुद्धृत्य तत्रापि द्रवणोक्तं
क्रममाचरेत् । शिरामन्थि विहायान्यैः शेषे
शस्त्रं प्रयुज्यते ॥

અન્યે આચાર્યાં इति कथयन्ति ॥

ग्रन्थ्यार्बुदानां न यतो विशेषः प्रदेशे-
त्वाकृतिदोषदृष्यैः । अतश्चिकित्सेद्विषग-
र्बुदानि विधानवित् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥
हरिद्रालोघ्रपत्राङ्गुष्ठधूमपनःशिलाः । मधू

प्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥ मू-
लकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बद्धं वटस्य पत्रेण ।
अध्यस्थि सप्तरात्रान्महदप्युपशान्तिमर्बुदै-
गच्छेत् । शिमूगुलकयोर्बीजं रक्षोघ्नं सुर-
सायवम् ॥ तत्रेणाश्वरिपोः पिष्ट्वा लिम्पे
दर्बुदशात्तये ॥

રક્ષોઘ્નં સર્ષપમ્ । સુરસા તુલસી । યવં ઇન્દ્ર-
યવમ્ । અશ્વરિપુર્મહિષી । इति गलगण्डगण्डमा-
लाग्रन्ध्यर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः ॥

સાજીખાર, મુળાની ભસ્મ, અને શં-
ખતું ચુર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી
અંથિ તથા અર્બુદ મટી જાયછે.

જે અંથિ ઔષધથી નાશ ન પામ-
તો હોય તેને શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે શસ્ત્રથી ક
પાવી નાંખીને વૈદ્યે જાત્યાદિ ઘૃત તથા
ખીજાં મધુમાં ઊપયોગી ઔષધોથી સારી
રીતે તેથી ચિકિત્સા કરવી.

ગાંઠ કઢાવી નાંખ્યા પછી તે ઉપર
મધુની ચિકિત્સા કરવી. કેવળ શિરા સં-
બંધી અંથિવિના ખીજાં સર્વ પ્રકારના અં-
થિઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી. એમ પણ
કહેવાય છે કે—“ગાંઠો તથા અર્બુદોના
પ્રદોશો, નિહાનો, આકારો, દોષો, કે જૂ-
ખ્યોમા કેંઈ તફાવત નથી હોતો, માટે
શસ્ત્રશ વૈદ્યે અર્બુદોમાં પણ ગાંઠોની ચિ-
કિત્સા કરવી.”

હળદર, લોદર, પતંગ, ધુમાડાની મે-
શ, અને મણ્ડશીલને મધમાં કાલવીને
લેપ કરવાથી મેદના અર્બુદ મટી જાયછે.

મુળા તથા હળદરની ભસ્મ અને શંખનું ચુર્ણ વાટીને લેપ કરવાથી અર્બુદ મટે છે. અર્બુદ માટે આ ઉપાય સિદ્ધ છે.

વડનું છીર, કઠ, અને સાંભરલુણનો લેપ અર્બુદ ઉપર કરીને ઉપર વડનું પાન બાંધવાથી હાડકાં ઉપર થયેલ મોટો અર્બુદ પણ સાત દિવસમાં શાંત થઈ જાય છે.

સરગવા તથા મુળાનાં બીજો, સર્પવ, તુળસી, અને ઇંદ્રજવને લેંશની છાશમાં વાટીને લેપ કરવાથી અર્બુદ મટી જાય છે.



શ્લીપદાધિકાર.

શ્લીપદનું દરદં નિદાન.

પુરાણોદકભૂયિષ્ઠાઃ સર્વર્તુષુ ચ શીતલાઃ । યે દેશાસ્તેષુ જાયન્તે શ્લીપદાનિ વિશેષતઃ ॥

વિશેષતઃ એવું વચનેનાન્યદાપિ શ્લીપદમ્ભવતીતિ બોધ્યતે ॥

જે દેશમાં જુનું પાણી પુષ્કળ હોય નિરંતર ટાઢ રહેતી હોય અને તે દેશમાં વિશેષે કરીને શ્લીપદ થાય છે.

શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ.

યઃ સજ્વરોઃ વંક્ષણજો મૃશાર્તિઃ શોથો નૃણાં પાદગતઃ ક્રમેણ । તચ્છ્લીપદં સ્યાત્કરકર્ણનેત્રાશિશ્રૌષ્ઠનાસાસ્થપિ કોચિદાહઃ ॥ તન્નિવિધમ્ । વાતિકં પૈત્તિકં શ્લૈષ્મિકં ચેતિ ।

માણુસોને સાથળના મુળમાં જ્વર તથા અત્યંત પીડા વાળો સોજો થઈને તે પગમાં પહોંચે છે. તેને શ્લીપદ કહે છે. કે

ટલાક કહે છે કે તે હાથ, કાન, નેત્ર, લિંગ, હોઠ, અને નાકમાં પણ થાય છે. (તે વાત, પિત્ત, અને કફ, એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે).

શ્લીપદોનાં લક્ષણો.

વાતજં કૃષ્ણરુક્ષં હિ સ્ફુટિતં ત્રિવેદનમ્ અનિમિત્તરુજં ચાસ્ય વહુશો જ્વર एव च ॥ પિત્તજં પીતસંકાશં દાહજ્વરયુતં મૃશમ્ । શ્લૈષ્મિકં તુ ભવેત્ સ્તિગ્ધં તથા પાણ્ડુલ્પવેદનમ્ । ત્રીણ્યપેતાનિ જાનીયાત્ શ્લીપદાનિ કફોચ્છ્રયાત્ । ગુરુત્વં ચ મહત્ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ વિના કફાત્ ॥

વાયુનો શ્લીપદ કાળો રૂક્ષ, કુટેલો, ત્રિવેદના વાળો, અને અકસ્માત પીડા તથા જ્વર સાથે પિત્ત જેવોજ હોય છે; અને કફનો શ્લીપદ સ્નિગ્ધ, પીંગળો થાય છે, કફના આશ્રયવાવા હોવાથી આ ત્રણે શ્લીપદો ભારે અને મહત્ત્વ વાળા હોય છે, તેથી તે કફ વગર થતાજ નથી.

શ્લીપદની અસાધ્યતા.

વર્ત્માકમિવ સજ્ઞાતં કન્ટકૈરુપચીયતે । અઘ્નદાત્મકં મહત્તત્તુ વર્જનીયં ત્રિશેષતઃ ॥ યચ્છ્લૈષ્મિકાહારવિહારજાતર્જાતં તથા મૂરિકાફસ્ય પુંસઃ । સાસ્ત્રાવમત્યુન્નતસર્વાલિજ્ઞં સકણ્ડુકં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

રાક્ષા જેવો, ઘણા કાંટાઓ વાળો, મોટો, અને એક વર્ષનો જુનો શ્લીપદ અસાધ્ય છે. કફકર આહાર વિહારથી થયેલો, ઘણા કફ વાળાને થયેલો, સાવવાળો, અત્યંત બીચો, ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો વાળો, અને ચળ વાળો શ્લીપદ અસાધ્યજ છે.

• પ્લીપદની ચિકિત્સા.

લક્ષ્નાલેપનસ્વેદરેચનૈ રક્તમોક્ષણૈઃ ॥

પ્રાયઃ શ્લેષ્મહરૈરુષ્ણૈઃ શ્લીપદં સમુપાચરેત્ ।
સિદ્ધાર્થશોભાઙ્ગનદેવદારુચિશૌષધૈર્મૂત્રયુતૈઃ
પ્રલિમ્પેત્ । પુનર્નવાનાગરસર્ષપાણાં કલ્કે-
ન વા કાઙ્ગિકમિશ્રિતેન ॥

શ્લીપદમિતિ શેષઃ ॥

ધતૂરૈરણ્ડનિર્ગુઢીવર્ષાશુશ્રિગ્રુસર્ષપૈઃ । પ્ર-
લેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્થમપિ દારુણમ્ ॥
અસાધ્યમપિ યાત્યસ્તં શ્લીપદં ચિરકાલ-
જમ્ ॥ મૂલેન સહદેવાયાસ્તાલમિશ્રેણ લે-
પમાત્ ॥

તાલસ્ય ફલરસો ગ્રાહ્યઃ ॥

સપ્તતામ્બૂલપત્રાણાં કલ્કં તપ્તેન વારિણા
સંસૃષ્ઠં લવણોપેતં સેવિતં શ્લીપદં હરેત્ ॥
શાસ્ત્રોટ્વલ્કલકાથં ગોમૂત્રેણયુતં પિબેત્ ।
શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે ॥
રજનીં ગુહસંયુક્તાં ગોમૂત્રેણં પિબેન્નરઃ । વ-
ર્ષાશુશ્રિફલાતુર્ણં પિપ્પલ્યા સહ યોજિતમ્ ॥
સક્ષૌદ્રં શ્લીપદે લિઘ્યાત્ ચિરોત્થં શ્લીપદં
જયેત્ । ગન્ધર્વતૈલસિદ્ધાં હરીતકીં ગોઽમ્બુ
ના પિબેન્નિત્યમ્ ॥ શ્લીપદબન્ધવિમુક્તા મ-
વત્યસૌ સત્તરાત્રેણ ।

ગન્ધર્વતૈલમ્ ઇરણ્ડતૈલે । ગોઽમ્બુ ગોમૂત્રમ્ ।
ઇતિ શ્લીપદનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ।

લંઘન, લેપન, સ્વેદન, વિરેચન, ર-
ક્તસ્રાવ, અને વિશેષે કરીને કદ્દ હરનારાં
ઉષ્ણ આષધોથી પ્લીપદની ચિકિત્સા
કરવી.

સર્ષપ, સરગવો, દેવદાર, અને સૂંઠ
ને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી પ્લીપ-
દ મટેછે.

સાટોડી, સૂંઠ, અને સર્ષવના કદ્દકનો
કાંછ સાથે લેપ કરવાથી પ્લીપદ મટી
જાયછે.

ધંતુરો, ઐરડો, નગડ, સાટોડી, સ-
રગવો, અને સર્ષવના લેપથી ઘણા કાળ-
નો દારૂણ શ્લીપદ પણ મટી જાયછે.

ખપાટ અથવા શેરડીના મૂળને તાક-
શ્ણના રસમાં વાટીને લેપ કરવાથી લાં-
બાકાળનો અસાધ્ય શ્લીપદ પણ નાશ
પામે છે.

નાગરવેદ્યનાં સાત પાનનો કદ્દક સૈ-
ધવ નાંખીને ઉના પાણીમાં પીવાની ટેવ
રાખવાથી શ્લીપદ મટી જાય છે.

સાગની છાલ્યનો ક્વાંથ ગોમૂત્રમાં
નાંખીને પીવાથી શ્લીપદોનો વિનાશ અને
મેઢના દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે.

હળદર તથા ગોળને ગોમૂત્રમાં ઘુંટીને
પીવાથી શ્લીપદ મટી જાય છે.

સાટોડી, ત્રિકુળા અને પીંપરનું ચુ-
ર્ણ મધમાં ચાટવાથી લાંબાકાળનો પ્લીપદ
મટી જાય છે.

ઐરડિયા તેલમાં પકાવેલી હરડે ગો-
મૂત્ર સાથે પીવાથી સાત દિવસમાં શ્લી-
પદ મટી જાય છે.

વિદ્રધિનો અધિકાર.

વિદ્રધિનું સામાન્ય લક્ષણ.

ત્વગ્રક્તમાં સમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિ-

તાઃ । દોષાઃ શીથં શનૈર્વોરિંજનયન્ત્યુચ્છિ-
તા મૃશમ્ ॥ મહામૂલં રુજાવન્તમલ્પં વાપ્ય-
યવાયતમ્ । સ વિદ્રધિરિતિ રુયાતો વિ-
દ્રેયઃ ષડ્વિધશ્ચ સઃ ।

અસ્થિસમાશ્રિતા દોષા इति વદ્યમાણશોથાદિ-
દ્રધેર્મેદાર્થમ્ । યતો વ્રણશોથે દોષાણામાસ્થિસમા-
શ્રયનિયમો નાસ્તિ । ઘોરં દારુણમ્ । આયતં દી-
ર્ઘમ્ ।

હાડકાંમાં રહેલા દોષો ત્વચા, માંસ,
રક્ત, અને મેદને દૂષિત કરીને ધીરે ધીરે
નાના અથવા મોટા મૂળવાળો લાંબો વેદના
વાળો ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેને
વિદ્રધિ કહે છે, અને તે છ પ્રકારનો થાય છે.

વિદ્રધિના છ પ્રકારો.

यथा दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा त-
था । पण्णां तेषां तुल्यमेव लक्षणं सम्प्र-
चक्षते ॥

એક એક દોષથી થયેલા, ત્રણ દોષોથી;
અને ક્ષતથી થયેલા તથા રક્તથી થયેલા
એમ છ ભતના વિદ્રધિ છે, તેનાં લક્ષણો
કહેવાય છે.

વાયુના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

कृष्णोऽरुणो वा विषमो मृशमत्यर्थवेद-
नः । चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातस-
म्भवः ।

વિષમો મૃશમ્ । ક્ષણમરૂપઃ ક્ષણં મહાન્ ચિરો-
ત્થાનપ્રપાકઃ ચિરાદિલ્લૈવાદુદ્ગમપ્રપાકા यस્ય સઃ ।
કાળો, શતો, વિષમ, એકદમ અત્યંત

વેદના કરનારો, લાંબે કાળે ઉઠનાર, અને
પાકનાર, એવો વિદ્રધિ વાયુથી થાય છે.

પિત્તના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

पकोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदा-
हवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पि-
त્तसम्भवः ॥

પાકો ઉંખરાના ક્ષણ જેવો, કાળો, કે
જ્વરવાળો અને દાહવાળો, એકદમ ઉઠ-
નાર તથા પાકનાર વિદ્રધિ પિત્તથી થાય છે.
તેનો આવ પીળો હોય છે.

કફના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

शरावसद्रशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवे-
दनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफस-
म्भवः । तनुपीता सिताश्चैषामास्त्रावाः क्र-
मशो मताः ॥

કોડિયા જેવો, પીંગળો, શીતળ, સ્નિ-
ગ્ધ, થોડી પીડાવાળો, અને લાંબે કાળે
ઉઠનાર તથા પાકનાર વિદ્રધિ કફથી થાય
છે. આ વિદ્રધિ પીળો તથા તેનો આવ
ધોળો હોય છે.

સાંનિપાતિક વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

नानावर्णरुजास्त्रावो घाटलो विषमो महा-
न् । विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सा-
न्निपातिकः ॥

નાના અનેકવિધા વર્ણાઃ કૃષ્ણરક્તપાણ્ડુરૂપાઃ ।
રુજા તોદદાહકવૃદ્ધાદિરૂપાઃ સ્ત્રાવાઃ તનુપીતસિતાઃ
યસ્ય સઃ । ઘાટલઘાટા કોટિઃ સાસ્યાસ્તીતિ ઘા-
ટલઃ । અત્યુચ્છિતાપ્ર इत्यर्थः । વિષમઃ નિન્નો-

જતઃ વિષમં પચ્યતે વાપિ ચિરાચિરગમ્भीરોક્તા-
નોઽર્જ્જ્વનૃર્વમેદેન વિષમં યથા સ્યાત્તથા પચ્યતે ।

નાના પ્રકારના વર્ણવાળો, પીડાકારક,
ઘાટા આવ વાળો, વિષમ, મહાન્
અને વિષમ રીતે પાકનારો વિદ્રધિ સાં-
નિપાતિક જાણવો.

ક્ષતના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

તૈસ્તૈર્ભવૈરભિહતેક્ષતે વાઽપચ્યકારિણામ્
। ક્ષતોષ્મા વાયુવિસૃતઃ સ રક્તં પિત્તમીર-
યેત્ ॥ ઝવરસ્તૃષા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય
દેહિનઃ । આગન્તુર્વિદ્રધિર્જેષ પિત્તવિદ્ર-
ધિલક્ષણઃ ॥

તૈસ્તૈર્ભવૈઃ કાષ્ઠલોષ્ટપાષાણાદિભિઃ । અભિહતે
યથા રક્તક્ષાયો ભવિષ્યતિ તથા ક્ષતે કૃતે ક્ષતો-
ષ્મા । અપ્રાક્ષતશબ્દેન હતમાત્ર ઉચ્યતે । તેના-
મિહતક્ષતયોરભયોરપ્યુષ્મા વાયુના વિસૃતઃ । અ-
ભિહતે અભિઘાતાત્ । ક્ષતે રક્તક્ષયાત્ કુપિતેન
વાયુના પ્રસૃતઃ ફેરયેત્ કોપયેત્ ।

કંઈ પણ વાગવા વગેરેથી થયેલા
ક્ષતમાં પણ અપચ્ય કરવામાં આવે તો
વાયુથી ગરમી વિસ્તાર પામીને રક્ત તથા
પિત્તને કુપિત કરે છે; તેથી માણસને
જ્વર, તરશ, અને ઠાંડ થાય છે. આ
વિદ્રધિ આગન્તુ છે, અને તેનાં લક્ષણ
પિત્તના વિદ્રધિના જેવાં હોય છે.

રક્તના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

કુષ્ણસ્ફોટાદૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુજાઝ્વરઃ ॥
પિત્તવિદ્રધિલિજ્જસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥

કાળા ફેફસાઓથી વીંટાયેલો, કાળો,

તીવ્રવેદના અને ઠાંડ તથા જ્વર કરના-
રો, પિત્તના વિદ્રધિ જેવાં લક્ષણોવાળો,
રક્તનો વિદ્રધિ થાય છે.

અંદરના વિદ્રધિઓ વિષે.

આખ્યન્તરાનતસ્તૂર્ધ્વં વિદ્રધીન્ પરિચક્ષતે ।
ગુર્વસાત્મ્યવિરુદ્ધાન્નશુષ્કશાકામ્લભોજનૈઃ
॥ અતિવ્યવાયામવેગાઘાતાત્યુષ્ણવિદાહિભિઃ
। પૃથક્ સંભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂ-
પિણમ્ ॥ વલ્મીકવત્સમુજ્જ્વલમન્તઃ કુર્વન્તિ
વિદ્રધિમ્ । ગુદે વસ્તિમુખે નાભ્યાં કુક્ષૌ વં-
ક્ષણયોસ્તથા । કક્ષયોઃ પ્તીહ્ની યકૃતે હૃદિ
વા ક્લોન્નિ ચાપ્યથ ॥ एषां लिङ्गानि जा-
नीयाद्वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥

સંભૂય વા મિલિત્વા વા । સમુજ્જ્વલ સમન્તા-
દુન્નતમ્ ।

ભારે, સહે નહિ તેવાં, પરસ્પર વિ-
રુદ્ધ, એવાં ભોજનોથી; સૂકાં શાકો, ખા-
ટા પદાર્થો, અત્યંત મૈથુન, આમ, અને
વેગે રોકવાથી; તથા અત્યંત ગરમ અને
બળતર કરનારા પદાર્થોથી, બુદા બુદા
અથવા બધા મળીને કોપ પામેલા દોષો
ગુદા, મૂત્રાશય, મુખ, નાભિ, પેટ, સાથ-
ળના સાંધા, કાખ, બરલ, યકૃત, હૃદય,
કે તુવાના સ્થાનની અંદર રાફડા જેવો
આરે મેરથી ઉઘો ગુદમ સરખો વિદ્રધિ
ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાં લક્ષણો બહારના
વિદ્રધિઓ જેવાંજ હોય છે.

સ્થાન ભેદાનુસાર લક્ષણો.

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કુચ્છાલ્પમૂત્ર-
તા । નાભ્યાં હિકાનૃમ્બણે ચ કુક્ષૌ માઢ-

તેકોપનમ્ ॥ કટિપૃષ્ઠગ્રહસ્તીત્રો વંક્ષણોત્થે
તુ વિદ્રઘૌ । કક્ષયોઃ પાર્શ્વસંક્રોચઃ પ્તીન્ધુ-
ચ્છાસાવરોધનમ્ ॥ સર્વાંગપ્રગ્રહસ્તીત્રો હૃદિ
કાસશ્ચ જાયતે । શ્વાસો યદ્વતિ દિક્કા ચ
ક્ષોન્નિ પેપીયતે પયઃ ॥

વાયુ અટકાવવાથી ગુદામાં, માંડમાંડ
થોડા મૂત્રાશયમાં, હેડકી અને બગાસાં
રોકવાથી નાલિમાં, વાત પ્રકોપથી પેટમાં,
કમર તથા પીઠનું તીવ્ર ઝલાઈ જવું થ-
વાથી, સાથળના સાંધાઓમાં, પડખાંના સં-
કોચથી કાખમાં, ઉચ્છવાસ રોકવાથી બ-
રલમાં, સર્વ અંગના ઝલાવાથી હૃદયમાં
ઉધરસ સહિત, અને યકૃતમાં થવાથી
શ્વાસ અને હેડકી થાય છે, તથા તર-
શના સ્થાનમાં થાય તો પાણી બહુ પી-
વાય છે.

સાવના માર્ગો.

નાભેરુપરિજાઃ પક્વા યાન્ત્યુર્ધ્વમિતરેત્વધઃ ।
કક્ષાદિજાતાઃ યાન્તિ સ્ત્રવન્તિ । ઊર્ધ્વ મુખા-
ત્ । ઇતરે વસ્ત્યાદિજાઃ અધઃ ગુદાત્ । નામિજ-
સ્તૂમામ્યાં માર્ગામ્યામ્ । તથા ચ હારીતઃ “ઊર્ધ્વ
પ્રભિન્નેષુ મુખાન્નરાણાં પ્રવર્તેતેડસુક્ સહિતો હિ
પૂયઃ । અધઃ પ્રભિન્નેષુ તુ પાયુમાર્ગાદ્દ્રામ્યાં પ્રવૃત્તિ
સ્તિહ નામિજેષુ ॥” ઇતિ ॥

નાલિની ઉપરના ભાગમાં (કાખમાં)
થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે
તેનો સાવ મુખમાંથી થાય છે, અને ના-
લિની નીચેના ભાગ (મૂત્રાશય) ના વિદ્ર-
ધિઓ પાકે ત્યારે તેનો સાવ ગુદામાંથી
થાય છે. નાલિનો અંદરનો વિદ્રધિ ન
પાકે ત્યારે તેનો સાવ મુખ તથા ગુદા

એ બન્નેમાં થાય છે. હારીત પણ કહે છે
કે ઉપર પ્રમાણે વિદ્રધિઓ પાકે છે તો
લોહી સહિત ખરૂં આવે છે.

આંત વિદ્રધિની સાધ્યાસાધ્યતા.

અધઃ સ્તુતેષુ જાંવેતુ સ્તુતેષૂર્ધ્વ ન જીવતિ

હજામિવસ્તિવર્જેષુ તેષુ મિન્નેષુ વાહ્યતઃ ॥
જીવેત્કદાચિત્ પુરુષો નેતરેષુ કદાચન ।

હજામિવસ્તિવર્જેષુ પ્રોહક્ષ્માદિજાતેષુ । મિન્નેષુ
ન જાંવેત્ । દ્વાદાનાં મર્મત્વાત્ । અતએવ મોજઃ
“અસાધ્યો મર્મજો જ્ઞેયઃ પક્વોડપકશ્ચ વિદ્રધિઃ ।
સન્નિપાતોઘ્નિતોપ્યેવં પક્વ એવં હિ વસ્તિજઃ ॥ ત્વ
મ્જો નાંભેરધોજશ્ચ સાધ્યો યશ્ચ સમીપજઃ । અ-
પક્વશ્ચેવ પક્વશ્ચ સાધ્યો નોપરિનામિતઃ ॥ આ-
ધ્માનં વદ્વનિસ્પન્દં છર્દિદિક્કાતૃષાન્વિતમ્ । રુજા-
શ્વાસસમાયુક્તં વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥

નીચેના (ગુદાના) સાવવાળો જીવે છે અને
ઉપરના (મોઢાના) સાવવાળો જીવતો નથી.
હૃદય, નાલિ, અને મૂત્રાશય એ ઠેકાણાં સિવા-
ય બીજે ઠેકાણે થયેલા વિદ્રધિઓ ને બહાર
કુટે છે તો માણસ જીવે છે, પણ હૃદય,
નાલિ અને મૂત્રાશયના વિદ્રધિઓ બહાર
પુટે તો તે માણસ કદી જીવતો નથી;
કેમકે એ મર્મસ્થળો છે, લોજ કહે
છે કે-મર્મ સ્થળનો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે,
તેમજ ત્રણ દોષથી થયેલો પણ અસાધ્ય
છે. મૂત્રાશયનો વિદ્રધિ પાકો હોય તો
અસાધ્ય છે. જે વિદ્રધિ ત્વચ્ચામાં થયો
હોય, નાલિની નીચે અથવા તેની પાસે
થયો હોય તે સાધ્ય છે. નાલિની ઉપરનો
અસાધ્ય છે. વિદ્રધિવાળાને આક્રૂશ, અ-
શક્તિ, વમન, હેડકી, તરશ, પીડા તથા

શ્વાસ થયાં હોય તો તે માણસ નિશ્ચે મરેજ છે.

આદ્ય વિદ્રધિઓની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યા વિદ્રધયઃ પશ્ચ વિવર્જ્યઃ સન્નિ-
પાતિકઃ । આમપક્વિદગ્ધત્વં તેષાં જ્ઞેયં ચ
શોથવત્ ॥ શોથવત્ વક્ષ્યમાણવ્રણશોથવત્ ।

સન્નિપાત સિવાયના પાંચે વિદ્રધિઓ
સાધ્ય છે. તેનું કાચાપણું, પાકાપણું,
અને પાક થવા લાગે છે તે સંબંધમાં
વ્રણના સોજા પ્રમાણે સમજવું.

વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

જલૌકાપાતનં શસ્તં સર્વસ્મિન્નેવ વિદ્રધૌ ।
રેકો મૃદૂર્લઘ્વનં ચ સ્વેદઃ પિત્તોત્તરં વિના ॥
અપકે વિદ્રધૌ યુજ્જ્યાદ્ । વ્રણશોથવદૌષ-
ધમ્ ॥ વાતઘ્નમૂલકલ્કૈસ્તુ વસાતૈલઘૃતા-
ન્વિતૈઃ । સુસ્વોષ્ણૈર્બહૈર્લેપઃ પ્રયોજ્યો વા-
તવિદ્રધૌ ॥ યવગોધૂમમુદ્રૈશ્ચ પિષ્ટૈરાજ્યેન
લેપયેત્ । વિલીયતે ક્ષણેનૈવ દ્વાવિપક્વસ્તુ
વિદ્રધિઃ ॥ પૈત્તિકં વિદ્રધિં વૈશ્યઃ પ્રદિદ્ધાત્
સર્પિષા યુતૈઃ । પયસ્યોશીરમધુકચન્દનૈર્દુ-
ગ્ધપોષિતૈઃ ॥

પયસ્યાડનેકાર્થત્વાદત્ર ક્ષીરકાકોલી ગુણાધિ-
વ્યાત્તસ્યા અલાભે અશ્વગન્ધા ગ્રાહ્યા ।

પશ્ચવલ્કલકલ્કેન ઘૃતમિશ્રેણ લેપયેત્ ।
પિષ્ટદ્વાત્રિફલાકાર્યં ત્રિવૃત્કલ્કાક્ષસંયુતમ્ ॥
શ્લિકા સિકતા લોહાકિટ્ટા ગોશકૃતા સહ ।
મૂત્રૈઃ સુસ્વોષ્ણૈર્લેપેન સ્વેદયેત્ શ્લેષ્માવિદ્ર-
ધિમ્ ॥ દશમૂલીકષાયેણ સસ્ત્રેહેન રસેન
ચા । શોથવ્રણં વાકોષ્ણેન સ નુનં પરિષે-
ચયેત્ ॥ પિત્તવિદ્રધિવત્ સર્વાઃ ક્રિયા નિ-

રવશેષતઃ । વિદ્રધૌ કુશલઃ કુર્યાન્નકાગ-
ન્તુનિમિત્તયોઃ ॥ રક્તચન્દનમણિષ્ઠાનિશા-
મધુકગૈરિકૈઃ । ક્ષીરેણ વિદ્રધૌ લેપો રક્તા
ગન્તુનિમિત્તકે ॥ પીતા હ્યેતે દ્રુતં ઘ્નન્તિ વિ-
દ્રધિં કોષ્ઠસમ્ભવમ્ । કૃષ્ણાજાજી વિશા-
લા ચ ધામાર્ગવફલં તથા । ધામાર્ગવફલં
કોશાતકીફલમ્ ।

શ્વેતવર્ષાશુભો મૂલં મૂલં વા વરુણસ્ય
ચ । જલેન કથિતં પીતમન્તર્વિદ્રધિહૃત્પરમ્ ॥
ગાયત્રી ત્રિફલા નિમ્બકટુકા મધુકં સ-
મમ્ । ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં ચત્વારોઽશ્વાઃ
પૃથક્ પૃથક્ ॥ મસૂરાન્નિસ્તુષાન્ દયાદેષ
કાથો વ્રણાન્ જયેત્ । વિદ્રધીગુલ્મવીસર્પ-
દાહમોહજ્વરાપહઃ ॥ તૃણમૂર્ચ્છાછર્દિહૃદ્રોગ-
પિત્તાસ્રક્કુષ્ઠકામલાઃ । શિશુમૂલં જલે-
ધૌતં પિષ્ટં વસ્ત્રેણ ગાલયેત્ । તદ્રસં મધુના
પીત્વા હન્ત્યન્તર્વિદ્રધિં નરઃ ॥ શોભાઙ્ગન-
કનિર્ગૂહો દિહુસૈન્ધવસંયુતઃ । હન્ત્યન્તાર્વિ-
દ્રધિં શીઘ્રં પ્રાતઃ પ્રાતર્વિશેષતઃ ॥

इति विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः ॥

સર્વ જાતના વિદ્રધિઓમાં જો -
કાવળી, કોમળ વિરેચન દેવું, અને લંઘન
કરાવવું, એ સાડું છે. પિત્ત સિવાયના
વિદ્રધિઓમાં સ્વેદન દેવું તે પણ સાડું છે.
પાક્યો ન હોય એવા વિદ્રધિ ઉપર
હવે પછી કહેવાશે તે વ્રણના સોજાની
ચિકિત્સા કરવી.

રાતા એરડાના મૂળનો કલ્ક, ચરણી,
તેલ, તથા ધીનો જરા ગરમ કરેલો બઢો
લેપ કરવાથી વાતવિદ્રધિ મટી જાય છે.
જવ, ઘઉં, અને મગનો ધીમાં વા-

ટીને લેપ કરવાથી કાચો વિદ્રધિ ક્ષણ માત્રમાં અવશ્ય નાશ પામી જાય છે.

ક્ષીરકાકાલી, વાળો, જેઠીમધ, અને રતાંજળીને દૂધમાં વાટીને ઘી મેળવીને તેનો જાડો લેપ કરવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

પંચવલ્કલનો કદક ઘી મેળવીને લેપ કરવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

ત્રિકૂળાનો ક્વાથ એક તોલો નસોતરનો કદક નાંખીને પીવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટે છે.

ઈંદુનું ચૂર્ણ, રેતી, લોહકીટ, અને ગાયનું છાણ, ગોમૂત્રમાં વાટીને તેનો જરા ગરમ લેપ કરવાથી તે સ્વેદનથી કદક વિદ્રધિ મટી જાય છે.

દશમૂલીના ક્વાથનું અથવા તેના રસમાં ઘી મેળવીને તેનું જરા ગરમ કરીને સેચન કરવાથી વિદ્રધિ તથા વ્રણનો સોજો મટી જાય છે.

રક્તના વિદ્રધિ અથવા ક્ષતના વિદ્રધિમાં વૈધે રતાંજળી, જેઠીમધ, મજીક, હળદર, અને સોનાગેરનો દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો. વિદ્રધિ મટાડનારી સર્વ ક્રિયાઓ પશુ કરવી.

કાળીજીરી, ઈંદ્રવારણાં, અને કડવી ઘીસોડીનાં ફળ વાટીને પીવાથી કોઠામાંનો વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે.

ઘોળી સાટોડી અથવા વાયવરણાંનાં મૂળનો ક્વાથ પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

ખેર, ત્રિકૂળા, લીમડો, કડુ, અને જેઠીમધ સમ ભાગે લેવાં, નસોતર તથા

કડવાં પરવળનાં મૂળો ચાર ચાર ભાગ લેવાં. પછી તે સર્વનો ક્વાથ કરીને તેમાં ફેતરાં વગરની મસૂરની દાળ પકાવવી. એથી વ્રણો, વિદ્રધિઓ, ગુદ્મો, વિસર્પ, દાહ, મોહ, જ્વર, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, છાતીનાં દરદો, રક્તપિત્ત, કોહ, અને કમળો હણાય જાય છે.

સરગવાનાં મૂળને પાણીમાં ઘોષ પાણીમાં વાટીને વચ્ચથી ગાળીને તે રસ મધ નાંખીને પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

સરગવાનો ક્વાથ હીંગ તથા સૈંધવ નાંખીને વિશેષ કરીને સવારમાં પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

પ્રણુના સોજનો તથા દાઝેલાનો અધિકાર.

પ્રણુના સોજનું સામાન્ય રૂપ.

પૃથક્ સમસ્તદોષોત્થા રક્તજાગન્તુજૌ તથા । વ્રણશોયાઃ પટેતે સ્યુઃ સંયુક્તાઃ શોથલક્ષણૈઃ ॥ શોથલક્ષણૈઃ પૂર્વોક્તૈઃ ।

બુદા બુદા દોષોથી, તથા વ્રણે દોષો એકઠાથી, તેમજ રક્તથી અને આગંતુક, એમ સોજનાં લક્ષણોયુક્ત છ પ્રકારના વ્રણો થાય છે.

પ્રણુના સોજનું વિશેષ રૂપ.

વિષમં પચ્યતે વાતાત્ પિત્તોત્થચાચિરં-ચિરમ્ ॥ કફજઃ પિત્તવચ્છોથો રક્તજાગન્તુસમુદ્ભવૌ ॥

વાયુના સોજનો પાક વિષમ છે, પિ

પનો તરત પાકે છે, કફનો ખડુ મોઠો પાકે છે, તથા રક્ત અને આગંતુક સો-
ખાઓ ખંને પિત્તના પ્રભુ જેવા છે.

નહિ પાકેલા પ્રણુનું લક્ષણ.

મન્દોષ્મતાઽલ્પશોથત્વં કાઠિન્યં ત્વક્સ-
ર્ષર્ણતા । મન્દવેદનતા ચાઽપિ શોથસ્યામ-
સ્ય લક્ષણમ્ ॥

ગરમી થોડી, સોળે અલ્પ, કઠણતા,
આમડીના જેવો વર્ણ, મંદવેદના, એ કાચા
સોળનાં લક્ષણો છે.

પાકવા લાગેલા પ્રણુનું લક્ષણ.

દક્ષતે દહનેનેવ ક્ષારેણેવ પ્રપચ્યતે । પિ-
પીલિકાગણેનેવ દશ્યતે છિદ્યતે તથા ॥
મિદ્યતે ચૈવ શસ્ત્રેણ દળ્દનેવ ચ તાહ્યતે ।
પીડ્યતે પાણિનૈવાન્તઃ સૂચીભિરિવ તુદ્યતે ॥
ઊષ્ણચોષી વિવર્ણઃ સ્યાદક્ષુલ્લેવાવપીડ્યતે ॥
આસને શયને સ્થાને શાન્તિં વૃથિકવિદ્-
વત્ । ન ગચ્છેદાતતઃ શોથો ભવેદાધ્માત-
ચસ્તિવત્ । જ્વરતૃષ્ણાઽઘ્નિચૈતત્પચ્યમાન-
સ્ય લક્ષણમ્ ॥

છિદ્યતે દિધાક્રિયત ઇવ । મિદ્યતે વિદાર્યત ઇવ ।
ઊષો દાહઃ । ચોષઃ પાર્શ્વસ્થાગ્નિનેવ સન્તાપઃ
તામ્યાં યુક્તઃ આત્તતઃ ત્વક્સન્નોચરહિતઃ । બ-
સ્તિર્મૂત્રાશયશ્ચર્મપુટો વા ।

અગ્નિથી ખળતો હોય એવો, પુષ્કળ
ક્રીડીઓથી કરડતો હોય એવો, છેદાતો
તથા શસ્ત્રથી હેઠાતો હોય એવો, લાક-
ડીથી મરાતો હોય એવો, સાંધાઓથી
બોંકાતો હોય એવો, રોકાતો હોય એવો,
વર્ણ બદલાઈ ગયેલો, આંગળીઓથી પી-

ડવામાં આવતો હોય એવો, બિઠતાં બે-
સતાં કે સૂતા પછી કરડતો હોય એમ
થેન ન પડે એવો, કુલેલા આમડાની પેઠે
ત્વચાના સંકેત વગરનો, જ્વર તથા ત-
રશવાળો, અને અરૂચિ કરનારો સોળે
પાકવા લાગેલાનાં લક્ષણો છે.

પાકેલા સોળનું લક્ષણ.

વેદનોપશમઃ શોથો લોહિતોઽલ્પો ન ચો-
ન્નતઃ । પ્રાદુર્ભાવો વલીનાં ચ તોદઃ કણ્ઠ-
ર્મુદુર્મુદુઃ ॥ ઉપદ્રવાણાં પ્રશમો નિમ્નતા
ત્ફુટનં ત્વચામ્ । વસ્તાવિવામ્બુસંચારઃ
સ્યાઽહોથેઽક્ષુલિપીડિતે ॥ પૂયસ્ય પીઢયે-
દેકમન્તમન્તે । ચ પીડિતે । બુધુક્ષા વ્રણશો-
થસ્ય ભવેત્ પક્કસ્ય લક્ષણમ્ ॥

વેદનોપશમઃ દાહાદિદુઃખોપશમઃ અલ્પો લોહિ-
ત ઇલ્યન્વયઃ । ન ચોન્નતઃ પચ્યમાનાપેક્ષયા ।
ઉપદ્રવાણાં જ્વરાદીનામ્ નિમ્નતા સ્વરૂપતોઽક્ષુલિ-
પીડનાદ્વા અવનતત્વમ્ । સ્ફુટનમ્ । કિશ્ચિદ્વિ-
દારણમ્ । વસ્તાવિવેલ્યાદિ શોથેઽક્ષુલિપીડિતે સ-
તિ । અક્ષુલિપીડિતાદેશાદન્યાસ્મિન્ દેશે અમ્બુસ-
ચ્ચારઃ કિશ્ચિત્ વસ્તો ચર્મપુટકે । एवं અન્યે
એકદેશે પીડિતે એકમન્તમપરમન્તમાપૂર્ણ પીડયતિ

વેદના શાંત પડી જાય, સોળે રાતો
હોય, અલ્પ હોય, ખડુ ઉંચો ન હોય,
અંદર કરચલી પડવા લાગે, પીડા તથા
ચળ વારંવાર આવ્યા કરે, ઉપદ્રવો શાંત
થાય, નીચો નમે, ત્વચા ફાટવા લાગે,
આંગળીથી દબાવતાં પાણીની થેલી જેવો
લાગે, દબાવવાથી પડે એક જગાએથી ખીણ
જગાએ જતું દેખાય, અને ભૂખ લાગવા

-માંડે, એ ત્રણનો સોજો પાકી ગયાનાં લક્ષણ છે.

એક દોષમાં સર્વ દોષો હોવા વિશે.

કૃતેઽનિલાદુગ્રથિના ન પિત્તં પાકઃ કફં
ચાપિ ત્રિના ન પૂયઃ । તસ્માદ્દિ સર્વે
પરિપાકકાલે પચન્તિ શોફાસ્ત્રિભિરેવ
દોષઃ ॥

પચન્તિ પાકં પ્રાપ્નન્તિ । एषशब्दोऽत्राव्यर्थः ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥

વાયુ વિના વેદના ન હોય, પિત્ત
વિના પાક ન થાય, અને કફ વિના પડ
ન થાય, માટે સર્વે સોજા પરિપાક
સમયે ત્રણે દોષોથી પાકે છે.

સોજાના પાકમાં મતાંતર.

કાલાન્તરેણાભ્યુદિતં તુ પિત્તં કૃત્વા વશે-
વાતકફો પ્રસજ્ય । પચત્યતઃ શોણિતમેષ
પાકો મતઃ પરેપાં વિદુષાં દ્વિતીયઃ ॥

વશે કૃત્વા હીનીકૃત્ય શોણિતં કર્મ પૂર્વત્ર કફા-
ત્ । પુયોઽત્ર શોણિતાત્ પુય્વ ઇતિ ભેદઃ ॥

કાળાંતરથી એકડું થતું પિત્ત વાયુ
તથા કફને ઓછા કરીને બળાત્કારથી
લોહીને પકાવે છે, એમ બીજાઓનો
મત છે.

પાકનું સુશ્રુતે કહેલું લક્ષણ.

કફજેષુ ચ શોથેષુ ગમ્ભીરં પાકમે-
ત્યસૃક્ । પક્કલિજ્ઞં તતઃ સ્પષ્ટં યતઃ સ્યા-
ચ્છોથશીતતા । ત્વક્સાવર્ણ્યં રુજોઽલ્પત્વં
ઘનસ્પર્શત્વમશ્નવત્ ॥

કફજેષુ ચ શોથેષુ ગમ્ભીરમસૃક્ પાકમેતિ ।

તત્ર કથં પાકજ્ઞાનમિત્યાહ । તત્ર તતઃ કારણાત્
પક્કલિજ્ઞ સ્પષ્ટમ્ । યતઃ પચ્યમાનાવસ્થાન્તર્ગતરા-
ગદાહવ્યથાગ્નનન્તરં શોથશીતાદયો ભવન્તિ । ઘ-
નસ્પર્શત્વ સ્પર્શોઽવ્યથત્વમ્ ॥

કફના સોજામાં લોહીનો પાક ગંભીર
થાય છે, તેથી સોજો શીતળ થાય છે, તે
ઉપરથી પાક્યાની બળર પડે છે. ચામડી
રાતાવર્ણની થાય છે, પીડા મટે છે, અને
પથ્થર જેવો ઘન સ્પર્શ થાય છે.

પડ ન કાઢવાથી હરકત.

કર્ષં સમાસાદ્ય યથૈવ વદ્ધિર્વાતેરિતઃ સ-
ન્દહતિ પ્રસજ્ય । તથૈવ પૂયો હાવિનિઃસૃતસ્તુ
માંસં શિરાઃ સ્નાયુમપીહ સ્વાદેત્ ॥

કર્ષં તૃણવનમ્ ।

વાયુથી ઉસ્કેરાયલો અગ્નિ જેમ બળથી
બડના વનને બાળે છે, તેવી રીતે નીક-
ળેલું પડ માંસ, શિરા, તથા સ્નાયુઓને
બાઈ બાંધે છે.

પરીક્ષક વૈદના ગુણ દોષો.

આમં વિદહ્યમાનં ચ સમ્યક્પક્કં તુ યો બિ-
ષક્ । જાનીયાત્ સ ભવેદ્વૈદ્યઃ શેષાસ્તસ્ક-
રવૃત્તયઃ ॥

વિદહ્યમાનં બિપચ્યમાનમ્ । તસ્કરવૃત્તયઃ તેષાં
તસ્કરાણામિવ દ્રવ્યલાભમાત્રપ્રયોજનં ભવતિ ।
નતુ ધર્મયશોમૈત્રીલાભઃ ॥

યાકિંચનત્યામમજ્ઞાનાશ્ચ પક્કમુપેક્ષતે । ચ-
પચાવિવ વિજ્ઞેયૌ તાવનિશ્ચિત્યકારિણૌ ॥

સોજાને કાચો, પાકવા માંડેલો, અને
પાકેલો સમજી શકે તેજ વૈદ બરા છે,
બીજાઓને તો ચોર સમજવા જે વૈદ

ચોરોના જેવી ઘત્તિવાળા બાણવા; કેમકે તેઓને ધર્મ, યશ કે મિત્રતા મેળવવાનું પ્રયોજન હોતું નથી, પણ કેવળ ધન મેળવવાનું જ પ્રયોજન હોય છે. જે વૈદ્ય અજ્ઞાનથી કાચા સોજને કાપે છે અને પાકેલાને કાચા કે ઉપાય કર્યા વગરને રહેવા દે છે, તે બંનેને આંડાળ જેવા સમજવા.

પ્રણના સોજની ચિકિત્સા.

આદૌ શોથહરો લેપસ્તતસ્તુ પરિષેચન-
મ્ । વિમ્લાયનમસૃક્ષ્મોક્ષસ્તતઃ સ્યાદુપના-
હનમ્ ॥ પાચનં મેદનં પશ્ચાત્ પીડનં શો-
ધનં તથા । રોપણં વર્ણકરણં વ્રણસ્યૈતે
ક્રમા સ્મૃતાઃ ॥

ક્રમઃ ચિકિત્સાઃ । સુશ્રુતે વ્રણસ્ય પષ્ટિરુપક્રમા
લિખિતાઃ સન્તિ તે સર્વેઽત્ર વિસ્તરભયાત્ર
લિખિતાઃ ॥

યથા પ્રજ્વલિતે વેદ્યમન્યમ્ભસા પરિષેચ-
નમ્ । ક્ષિપ્રં પ્રશમયત્યાગ્નિમેવમાલેપનં રુજઃ ॥
વીજપૂરજટાહિંસાદેવદારુમહૌપધમ્ । રા-
રાસ્ત્રાગ્નિમંથૌ લેપોઽયં વાતશોથવિનાશનઃ ॥
દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ પદ્મકાષ્ઠં ચ કેશરમ્ ॥
ઉશીરં બાલકં પન્નં લેપોઽયં પિત્તશોથહા ।
ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપુલ્કવેતસવલ્કલૈઃ ॥
સસર્પિષ્કૈઃ પ્રદેહ સ્યાચ્છોથે પિત્તસમુદ્ભવે ।
આગન્તુજે રક્તજે ચ લેપ ષ્ણોઽભિપૂજિતઃ ।
અજગન્ધાજશૃંગી ચ મઙ્ગિષ્ઠાં સરલસ્ત-
થા ॥ એકૈષિકાંશ્વગન્ધા ચ લેપોઽયં શ્લે-
ષ્મશોથહા ॥

અજશૃંગી મેઢાશિંગી । એકૈષિકા શ્યામપનિ-
રશોથા ॥

કૃષ્ણા પુરાણપિણ્યાકશિશુત્વક સિકતા
શિવા । મૂત્રપિષ્ઠઃ સુસ્વોષ્ણોઽયં પ્રલેપઃ
શ્લેષ્મશોથહા ॥ ન રાત્રૌ લેપનં દદ્યાદત્તં
ચ પતિતં તથા । ન ચ પર્યુષિતં શુષ્યમાણં
તત્તૈવ ધારયેત્ ॥

દત્તમેવ પુનર્ન દદ્યાત્ । પતિતં દીયમાનં સ-
દ્યોક્તાત્પતિતં । પર્યુષિતમ્ । લેપનદ્રવ્યં કલ્પકૃતં
યત્ પર્યુષિતમ્ ॥

તમસા પિહિતોઽત્યૂષ્મા રોમકૂપમુખોત્થિ-
તઃ । વિના લેપેન નિર્યાતિ રાત્રૌ નાલેપયે-
દતઃ ॥ રાત્રાવપિ પ્રલેપસ્તુ વિદ્યાતવ્યો
વિચક્ષણૈઃ । અપાકિશોથે ગમ્ભીરે રક્તપિ-
ત્તસમુદ્ભવે ॥

યથામ્બુભિઃ સિચ્યમાનઃ શાન્તિમગ્નિર્હિ
ગચ્છતિ । દોષાગ્નિરેવ સહસા પરિષેકેણ
શામ્યતિ ॥ [તથા] વાતગ્રીવધનિઃકા-
થૈસ્તૈર્લૈર્માસરસૈર્ઘૃતૈઃ । ડબ્બૈઃ સંસેચયેચ્છોથ
વાતિકં કાઝિકેન ચ ॥ પિત્તરક્તાભિઘાતોર્થ
શોથં સિચ્ચેત્ સુશીતલૈઃ । ક્ષીરાજ્યમધુસ્વ-
પ્હેષ્ઠુરસૈઃ પિત્તહરૈઃ શૃતૈઃ ॥ કફઘ્નોષધ-
નિઃકાથૈઃ શીતૈસ્તુ પરિષેચયેત્ । તૈલક્ષારા-
મ્બુમૂત્રૈશ્ચ શોથં શ્લેષ્મસમુદ્ભવમ્ ॥

જાતસ્ય કઠિનસ્યાસ્ય કાર્યં વિમ્લા-
પનં શનૈઃ ॥

અસ્ય શોથસ્ય ॥

અભ્યજ્ય સ્વેદયિત્વા તુ વેણુનાઙ્યા
શનૈઃ શનૈઃ । વિમર્દયેદ્વિષ્ણ્વપન્દં તલેના-
જુષ્ટકેન વા ॥

વેણુનાઙ્યા વંશનલિક્ષ્યા સ્વેદયિત્વા ડબ્બસ્વેદ
કૃત્વા ॥

वेदनाभासार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अधिशोत्पतिते शोथे शोभितस्त्रावणं चरेत् ॥
चरेत् कुर्यात् ॥

एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तयोक्षणमेकतः ॥
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति
रक्तं । विषाणैश्च विशेषेण जलौकभिः
पदैरपि ॥

शोणितस्त्रावणं चरेदित्यनेनान्वयः । अथोपनाहः
स्वेदः तस्य विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित
एवास्ति ।

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव
च ॥ शोथानां स्वेदनं कार्यं ये च, प्येवंवि-
धा व्रणाः । शोथानां सामान्यानाम् व्रणाः व्रण-
शोथाः तेषामपि स्वेदनं कार्यम् ।

शोथयोरुपनाहं च दद्यादामविदग्धयो ॥
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पक्वतां व्रजे-
त् । आमविदग्धौ अपक्वपाकोन्मुखो यथा ।

शोभाज्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्व-
भेषजम् । शणकापीसयोर्बीजमतसी च
कुलत्थिका ॥ तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठे-
रो मूलकं भित्तिः । यथाप्राप्तैरमीभिस्तु
द्रव्यैरम्लेन संयुतैः ॥ कल्कीकृतैः सुखो-
ष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवच्छनैः । अनेन प्रशमं
याति वातशोथो न संशयः ॥ कुठेरः कृ-
ष्णवर्वरी । इति शोभाज्जनादिरुपनाहः ।

पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव
च । अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व-
शोथहा ॥ इति पुनर्नवादिः ।

न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधा-
नतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रो-
पनाहने ॥

शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः
अतसीशक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यं च पाच-
नम् ॥ शणफलादनिमित्तस्यन्तानां शक्तवः क-
र्तव्याः । किण्वं सूरावीजम् । यवगोधूमधान्या-
दिप्रकारः अन्यच्चोष्णं द्रव्यं व्रणस्य पाचनं भ-
वति ।

अन्तःपूयेष्ववक्रेषु तथा चोत्सङ्गवत्स्व-
पि । गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं सम्प्र-
युज्यते ॥ उत्सङ्गवत्सु । कोटरवत्सु । गतिम-
त्सु नाडीव्रणेषु भेदनम् । शस्त्रमौषधं कर्म च ।

रोगे व्यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं निधाय दोषास्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥

बालवृद्धासहशीणभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥

चिरभिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमा-
रकः । कपोतकाकगृध्राणां मललेपने भेद-
नम् ॥

क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्ति-
तः । क्षारद्रव्यमपामार्गादि । क्षारस्वार्जिका यव-
क्षारादिः ।

हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रप्रलेपितः ।
अत्यर्थकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥

द्रव्याणां पिच्छिन्नानां तु त्वङ्मुलानि प्र-
पीडनम् । यवगोधूममाषाणां चुर्णानि च
समासतः ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड-
नम्प्रति । न चापि मुखमालिम्बेत्तथा दो-
षः प्रसिच्यते ॥

पीडनप्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति। पीडनद्रव्यलेपं शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य मुखलेपं विना प्रस्रवति ।

व्रणस्य तु विधुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः। पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्वत्रैव प्रयुज्यते॥ वातिके दशमूलानां क्षीरीणां पित्तिके व्रणे। आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवतसजं स्मृतम् । व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात्स्मृतम् ॥ तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुगैः । ब्रह्मदूतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् । निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिवृतसैन्धवमाक्षिसम् ॥ दुष्टव्रणप्रशमनो लैपः शोधनकेशरी । शोधनप्रेष्ठः ।

लेपाभिम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः। भक्षणाच्छर्दिमन्दाग्निपित्तश्लेष्मकमीन् हरेत्॥ व्रणाग्निशोधयेद्दत्तार्वा सूक्ष्मान् हि सन्धिर्मजान् । अभयात्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥ निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्वामधुकसंयुतैः । वर्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्गोपयेद्व्रणम् ॥

अपेतपूतिमांसानां मागस्थानामवरोहतांश्च कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो मधुसंयुतः॥ अश्वगन्धा रुहा लोभ्रं कटफलं मधुयष्टिका। समञ्जा घातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ रुहा रोहिणी ॥

मधुयुक्ता सुरा पुंसां सर्वव्रणविरोपणी ।

सुषवीपचघृतूरबलामोटाकुठेरकाः ॥ पृथगेतैः प्रलेपस्तु गम्भीरव्रणरोपणः ।

सुषवीपत्रमगौरलापत्रा बला मोटा अस्मात् तदैव नाम पुस्तकघृतम् । कुठेरः कृष्णवर्षी ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकटफललोभ्रजैः। त्वक्चूर्णैर्धूलिताः क्षिप्तं संरोहन्ति व्रणाभुवम् ॥ प्रियङ्गुघातकी वृष्यं यष्टी मधुजतुनि च। सूक्ष्मचूर्णाकृतानि स्यू रोपणान्वबधूलनात् । यवचूर्णं समधुकं सतैल सहसर्पिषा ॥ दंघ्यादलेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये । करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्वाद्द्रवणकुमीन् ॥ लथुनस्त्राथवा लेपो हिक्का निम्बकृतोऽथवा । अरिष्टो निम्बः ।

निम्बपत्रवचादिद्रुसर्पिलवणसर्षपैः । धूपनं स्याद्व्रणे रुक्षकृमिकण्डूरुजापहं ॥ वेलेदपाकस्तुतिगन्धवन्तो व्रणाग्निरुत्थाः स तताश्च शोथाः । प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलासूतेन ॥ पटोलनिम्बाशनसारधात्रीपथ्याक्षनिर्घुह महर्षुखेषु । पिवेषुतं गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रंजनीहयम् । प्रलेपः सघृतः क्षौद्रस्त्वचः सावर्ण्यकृत् स्मृतः ।

जीर्णशाल्योदनं म्लिग्धमल्पमूर्ष्यं द्रवान्तरम् । भूजानो जाङ्गलैर्मसैः क्षीघ्रं व्रणमपोहति ॥ तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तूकसुनिषण्णकैः । वातमूलकवार्ताकपटीलैः

कारवेष्टकैः ॥ सदादिभिः सामलकैर्धृतभ्र-
ष्टैः ससैन्धवैः । अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्रा-
दीनां रसेन वा ।

एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भूञ्जानः शीघ्रं त्र-
णमपोहति इत्यन्वयः ।

अम्लं दधि च शाकं च मांसमानूपमौद-
कम् । क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणे च प-
रिवर्जयेत् ॥ व्रणे श्वयथुरायासात् स च
रागश्च जागरात् । तौ च रुक् च दिवा-
स्वापाताश्च मृत्युश्च मथुनात् ॥

कुदे सद्यो व्रणे कुर्यादुर्ध्वं चाधश्च शो-
धनम् । क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपि-
त्तोष्मनाशिनी ॥ लङ्घनं च बलं ज्ञात्वा
भोजनं चास्त्रमोक्षणम् । वृष्टे विदलिते चैव
सुतरामिष्यते विधिः ॥ छिन्ने भिन्ने तथा
विद्धे क्षते वास्रगतिः सवेत् । रक्तक्षयात्त-
त्र रुजः करोति पवनोभृशम् ॥ स्नेहपानं
परोषेकं लेपं तत्रोपनाहनम् । कुर्वन्ति स्ने-
हवस्ति च रुजाघ्नं चौषधं पृथक् ॥ खङ्गा-
दिछिन्नगात्रस्य तत्काले पुरितो व्रणः ।
गङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्व्रतवेदनः ॥

गङ्गेरुकी नागबला गुलसकराति लोके ।

कषाया मधुनाः शीताः क्रियाः सर्वाः प्र-
योजयेत् ॥ सद्योव्रणानां समाहान्पश्चात्पू-
र्वोक्तिमाचरेत् । आमाशयस्थे रुधिरं विद-
ध्याद्व्रणं नरः ॥ तस्मिन् पक्षाशयस्थे तु
प्रकुर्वीत विरेचनम् । काथो वंशत्वगैरण्ड-
श्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः ॥ हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः को-

ष्ठस्थं स्रावयेदसृक् । यवकोलकुलत्थानां
निःस्नेहेन रसेन च ॥ भूञ्जीतांश्च यवागुं
वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् । जातीनिम्बपटो-
लपत्रकटुकादावीनिशा सारिवामञ्जिष्ठा-
यसिक्थतूत्यमधुर्कनकाह्वानैः समैः ॥ सर्पिः
तिद्धमनेन सूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्य-
न्ति रोहन्ति च ॥ वृद्धवैद्योपदेशेन पार-
म्पर्योपदेशतः । जातीघृते तु संसिद्धे क्षेप्त-
व्यं सिक्थकं बुधैः इति जात्यादिघृतम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्ल-
वाः । सिक्थकं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटु-
रोहिणी ॥ मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोध-
त्वङ्नीलमुत्पलम् । सारिवा तूथकं चा-
पि नक्तमालफलं तथा ॥ एतानि समभा-
गानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः । तिलतैलं प-
चेत् सम्यग्वैद्यः पाकविचक्षणः ॥ विषव्रणे
समुत्पन्ने स्फोटके कक्षरोगिणि । दद्रुवी-
सर्परोगेषु कीटदोषेषु सर्वथा ॥ सद्यः शस्त्र-
प्रहारेण दग्धविद्धेषु चैव हि । नखदन्त-
क्षते देहं दुष्टमांसापकर्षणे ॥ अक्षणेन हितं
तैलमिदं शोधनरोपणम् । तैलं जात्यादि-
नाम्रैतत् प्रसिद्धं भिषगादृतम् ॥
इति जात्यादितैलम् ॥

चित्रकरसोनरामठशरपूङ्खालाङ्गलीकसि-
न्दूरैः । सविषैस्तथा सकुष्ठैः कटु तैलं सा-
धु सम्पकम् ॥ विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्ट-
वर्णं तथा नाडीम् । बहुभेषजैरसाध्यामप-
थ्यभोक्तृश्च निस्तूदति ॥ इति विपरीतमल्ल

તૈલમ્ ।

અમૃતાપટોલમૂલાત્રિફલાત્રિકદુક્રિમિઘ્ના-
નામ્ । સમભાગાનાં ચુર્ણં સર્વસમોગુગ્ગુ-
લોર્ભાગઃ ॥ પ્રતિવાસરમેકૈકાં ગુટિકાં શ્વા-
દેહિત્સુપારિમાણામ્ । જેતું વ્રણવાતાસ્રગુ-
લ્મોદરશોથવાતરોગાંશ્ચ ॥

इति अमृतादि गुगुलुः ।

પ્રથમ સોજને હરનારો લેપ કરવો, પછી ક્વાથ વગેરેનું સેવન કરવું, પછી ચોળીને કરમાવી નાંખવો, પછી તેમાંથી લોહી કાઢવું, તે પછી તે ઉપર જરા જરા ગરમ ઔષધો કપડામાં બાંધીને બાફ દેવી, તે પછી તેને પકાવવાના ઉપચારો કરવા, પછી શસ્ત્ર કે ઔષધથી સોજને ભેદી નાંખવો, તે પછી તેને દબાવીને પડ કાઢી નાંખવા માટે તે ઉપર ઔષધોના બડા લેપો કરવા, તે પછી ક્વાથ વગેરેથી ઘોંઘેને સાફ કરવો, તે પછી ભોંય લાવવી, અને તે પછી એ જગોનો વર્ણુ શરીર જેવો લાવવો. એ રીતે વ્રણ ઉપર અગિયાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કરવી. સુશ્રુતે તો તે વ્રણ ઉપર સાઠ ક્રિયાઓ લખી છે, પણ વિસ્તારના લયથી તે સર્વ અહીં લખી નથી.

સોજને હરનારા લેપો.

સળગતા ઘરને જેમ પાણી ઠારી નાંખે છે તેમ લેપોથી પીડા તુરત શાંત થઈ જાય છે.

બીજેરાનું મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુન્દ, રાસ્ના, અને અરણીના લેપથી વા-
યુનો સોજો મટી જાય છે.

મો, બરૂનાં મૂળ, પદ્મકાષ, કેસર, વાળો, પીળો વાળો, અને કમળના લેપથી પિ-
ત્તનો સોજો મટી જાય છે.

વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળ, અને નેતરની છાલ્યોનો ધીમાં કાલવીને લેપ કરવાથી પિત્તનો સોજો મટી જાય છે.

ઉપરનો વડ વગેરેની છાલ્યોવાળો ઉ-
પાય રક્ત તથા આગંતુજ સોજો ઉપર પણ હિતકારી છે.

મરડારીંગી, જંગલી તુળસી, મજીઠ, દેવદાર, કાળીનસોતર, અને આસોંદના લેપથી કફનો સોજો મટી જાય છે.

પીપરબુનો ખોળ, સરગવાની છાલ રેતી અને હરડેને ગોમૂત્રમાં વાટી જરા ગરમ કરીને લેપ કરવાથી કફ સંબંધી સોજો મટી જાય છે.

રાતે લેપ ન કરવો. લેપ કરતાં લે-
પનો જે ભાગ શરીર ઉપરથી પડી જાય તેનો ફરીથી લેપ ન કરવો, જેનો એક-
વાર લેપ કર્યો હોય તેને લેપને બીજી-
વાર લેપ ન કરવો, લેપ કરવાનાં રાતવા-
સી કલ્કનો લેપ ન કરવો, લેપ સુકાઈ
જવા માંડે એટલે તેને શરીરપર રાખવો
નહી, એવી રીતે લેપનવિધિ છે. અ-
ધારાથી ઠંકાયેલી ભારે ગરમી જો લેપ ન
કર્યો હોયતો રૂબાડાંનાં છીદ્રોનાં મોઢામાંથી
બહાર નીકળે છે, તે જો લેપ કર્યો હોય
તો બહાર નીકળી શકતી નથી, માટે
રાતે લેપ ન કરવો. પાકે નહીં એવો સો-
જો, ઉડો સોજો અને રૂધિરથી કે પીત્ત-
થી થયેલો સોજો એઓની ઉપર અતુર-
વૈદ્યોએ રાતે પણ લેપ કરવો.

સોજ ઉપર કવાથ વગેરેનાં સેચન.

જળ છાંટવાથી જેમ અગ્નિ શાંત થાય છે તેમ કવાથ વગેરે વડે સેચન કરવાથી દોષરૂપી અગ્નિ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

વાતહર કવાથો, તેલો, માંસરસાઓ, ઘી અને કાંજીને ગરમ કરીને તેવડે વાયુ સંખંધી સોજ ઉપર સેચન કરવું.

જો પિત્તથી, રક્તથી કે ક્ષતથી સોજ થયો હોય, તો તેના ઉપર શીતળ દવાઓના રસથી, દૂધથી, ઘીથી, મધથી, ખાંડથી, શેરડીના રસથી, અને પિત્તહર કવાથોથી સેચન કરવું.

જો કફનો સોજો હોય તો તેના ઉપર કફહર દવાના શીતળ, કવાથ, તેલ, ક્ષાર, જળ અને મૂત્રવડે સેચન કરવું.

સોજને ચોળીને કરભાવી નાંખવાનો પ્રકાર.

ઉપડેલા કઠણ સોજને ધીરે ધીરે કરભાવી નાંખવો. એની રીત વિષે સુશ્રુત કહે છે કે—“વેવે સોજ ઉપર અભ્યંગ કરી બાફ દઈને ધીમે ધીમે વાંસની નળીથી અથવા હાથના તળીયાથી અથવા અંગુઠાથી ધીમે ધીમે ચોળવો જોઈએ.

સોજમાંથી લોહી કાઢવા વિષે.

તુરતના ઉત્પન્ન થયેલા સોજમાંથી વેદનાની શાંતિ માટે અને તેને નહીં પાકવા દેવા માટે તેમાંથી લોહી કઢાવવું જોઈએ. એક બાજુ બીજી બધી ક્રિયાઓ છે અને બીજી બાજુ લોહી કઢાવવાનો પ્રકાર છે, એટલે બીજી બધી ક્રિયાઓવડે

સોજ ઉપર જેટલી અસર થાય છે તેટલી એક લોહી કઢાવવાની ક્રિયાથી થાય છે. વેદના થવાનું મૂળ લોહીજ છે, જો લોહી ન હોય તો વેદના થાય જ નહીં. ઘણું કરીને શીંગડાંથી, જળો મૂકવાથી અને છેરા દેવાથી લોહીનું આવણ કરવું. ઉનાં ઔષધો સોજ ઉપર બાંધીને બાફ દેવા વિષે.

આ વિધિવિષે “ઉપનાહ સ્વેદ”નામના મથાળા નીચે પ્રથમખંડમાં કહેવાઈ ગયું છે. જે સોજ વેદનાવાળા, ઉગ્ર અને સખત હોય, તેની ઉપર બાફ દેવો, અને પ્રણ સંખંધી સોજ પણ એવા હોય તો તેને પણ બાફ દેવો. જે સોજો કાચો હોય અથવા પાકવા માંડ્યો હોય તેની ઉપર ઉપનાહ સ્વેદ કરવો. તેથી જો સોજો કાચો હોય તો તે મટી જાય છે, અને પાકવા લાગ્યો હોય તો તુરત પાકી જાય છે.

શોભાંજના દિસ્વેદ

સરગવો, પીપર, સૈંધવ, સુંઠ, શણનાં બીજ, કપાશિયા, અળસી, કળશીથી, તલ, જવ, સર્પવ, કાળીતુળસી, મૂળા, અને સૂવામાંથી જેટલાં મળી શકે તેટલાંને ખાટા રસમાં વાટી કઢક કરી જરા જરા ગરમ તેને લુગડાંમાં બાંધીને ધીરે ધીરે સોજ ઉપર વિધિ પૂર્વક બાફ દેવે એથી વાયુનો સોજો શાંત થઈ જાય છે, તેમાં સંશય નથી.

પુનર્નવાદિ લેપ

સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો, અને સર્પવને ખટાઈમાં વાટીને સહેવાય તેવો

ગરમ લેપ કરવાથી પણ સર્વ જાતના સો-
જા મટી જાય છે.

સોજને પકવવાની રીત.

પ્રલેપ વગેરેથી જે સોજા શાંત ન થાય
તેના ઉપર પકાવવાના પદાર્થો બાંધવા,
શણનાં ફળ, મૂળાનાં ખીજ, સરગવાનાં
ફળ, તલ, સર્પવ, અળસી, સાથવો, મ-
દિશાનું ખીજ, અને ખીજ ગરમ પદાર્થો
પકવનારા છે.

ભેદન વિધિ.

સોજામાં પડે હોય, વાંકો ન હોય, અને
કેતર વાળો હોય, તે સોજા તથા નાડી-
મણોનું શસ્ત્ર કે ઔષધોથી ભેદન કરવું.
શસ્ત્રથીજ વીંધવા યોગ્ય હોય તેને યોગ્ય
ઠેકાણે પ્રમાણસર શસ્ત્ર ઘોચીને તેમાંથી
ઢોષોને સંવાવી નાંખવા. આ પ્રકાર સુશુ-
તાદિએ કહ્યા પ્રમાણે કરવો. બાળક,
વૃદ્ધ, શસ્ત્ર સહન ન કરીશકે તે, ક્ષીણ,
ખીકણ અને સ્ત્રીઓને તેમજ મર્મસ્થળોમાં
નાં વૃણોનું ભેદન શસ્ત્રથી નહિ કરતાં
ઔષધોથી કરવું.

કરંજ, રાતો ચિત્રક, નેપાળો, ચિ-
ત્રક, કણુર, હોલાનાં ચરક, તથા કાગડા
અને ગરજની ચરકોનો લેપ કરવાથી
મણુ ભેદાઈ જાય છે.

અથેડો વગેરે ક્ષારવાળા પદાર્થો, જ-
વખાર, અને સાજખાર, વગેરેના લેપથી
પણ મણુ ચીરાઈ જાય છે.

હાથી દાંતને પાણીમાં વાટીને તેનો
એક ધિંદુ જેટલો લેપ કરવાથી અત્યંત
કઠણ સોજો પણ અવશ્ય ભેદાઈ જાય છે.

પિડન વિધિ.

ચીકણી ઔષધિઓનાં મૂળ તથા છા-
લ્યોને વાટીને ઔષધવાથી સોજો દબાય
છે. જળ, ઘઉં, અને અડદની લોપરીઓ
બાંધવાથી સોજો દબાય છે. સોજાને ક-
બાવના માટે કરેલા લેપને મુકાવા દેવો,
પણ તે લેપને સોજાના મોઢા ઉપર કરવો
નહિ. આથી સોજામાંથી ઢોષો જેવાં ધોષો
નીકળી જાય છે.

શોધન વિધિ.

મણુમાંથી પડે નીકળી ગયા પછી
પરવળ તથા લીમડાનાં પાનોના કવાથથી
તેને ઘોવાથી તે સાફ થઈ જાય છે. આ
કવાથ સર્વ મણુ ઉપર ઉપયોગી છે.

વાયુના મણુને કશમૂલીના કવાથથી
પિત્તના મણુને વડ વગેરે છીરવાળાં વૃ-
ક્ષોના કવાથથી, અને કફના મણુને આ-
રગ્વધાદિ ગણુના કવાથથી ઘોવાથી તે તે
મણુ શુદ્ધ થાય છે.

પીપળો, ઉંખરો, પીપર, વડ, અને
નેતરના કવાથથી ઘોવાથી મણુના સોજા-
ઓ તથા ચાંદીનો નાશ થાય છે.

તલ, સંધવ, જેઠીમધ, લીમડાનાં પા-
ન, હળદર, દારૂહળદર, અને નસોતરને
વાટી ઘી મેળવી લેપ કરવાથી મણુ સાફ
થઈ જાય છે.

એકલા ઉપલસરીના મૂળનો લેપ
કરવાથી સર્વ જાતના મણુ સાફ થઈ
જાય છે.

લીમડાનાં પાન, તલ, નેપાળો, ન-
સોતર, સંધવ, અને મધનો લેપ હૃદય

વ્રણોને શાંત કરે છે, તથા સાફ કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

લીમડાનાં પાનના કઢકનો લેપ કરવાથી વ્રણ શુદ્ધ થાય છે તથા તેમાં રતી લાવે છે, અને તે કઢક ખાવાથી ઉલટી, મંદાગ્નિ, પિત્ત, કફ, તથા કૃમિને હથે છે. લીમડાનાં પાનના કઢકની વાટ કરી વ્રણના મુખમાં ખોસવાથી સાંધાઓ તથા મર્મસ્થળોમાં થયેલા ઝીણા વ્રણો સાફ થઈ જાય છે.

હરડે, નસોતર, નેપાળો, કલગારી, ખમણું મધ, સીંધવ, લીમડાનાં પાન, ઘી, દારૂહળદર, અને જેઠીમધની વાટ કે કઢક વ્રણને સાફ કરીને તેમાં ધરતી લાવે છે.

વ્રણની ભોંય લાવવા વિષે.

જે વ્રણ માંસના જથ્થામાં થવાથી તેમાંથી સડી ગયેલું માંસ નીકળી ગયા છતાં પણ રૂઝાતો ન હોય, તેની ઉપર તલના કઢકમાં મધ મેળવીને લગાવવું, નેથી તેણું રૂઝ આવી જાય છે.

આસોંદ, કડુ, લોધર, કાયકૃળ, જેઠીમધ, મજીડ, અને ધાવણીનાં ફુલનો કઢક ચોપડવાથી વ્રણમાં ભોંય આવી જાય છે.

મધ તથા ગંધનો લેપ કરવાથી સર્વ જાતના વ્રણો રૂઝાઈ જાય છે.

ઝીણી એલચીનાં પાનનો, અથવા ધંતુરાનો, અથવા બલા મોટાનો, અથવા કાળી તુલસીનો લેપ કરવાથી ઉંડા વ્રણને પણ રૂઝવી જાય છે.

આસોંદરો, ઉંખરો, પીપળો, જાંબુ.

કાયકૃળ, અને લોદરની છાલનાં ચૂર્ણ વ્રણ ઉપર લભરાવવાથી વ્રણો અવશ્ય રૂઝાઈને ભોંય આવે છે.

ઘઉંલા, ધાવડીનાં પુલ, જેઠીમધ, અને લાખનું ચૂર્ણ વાટી ઝીણું કરીને વ્રણ ઉપર લભરાવવું.

જવ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ તેલમાં તથા ઘીમાં મેળવી ઉતું કરીને લેપ કરવાથી વ્રણનો દાહ તથા શળ થટીજાય છે.

કરંજ લીંમડો અને નગડનો લેપ કરવાથી વ્રણમાં પડેલા કીડાનો નાશ થાય.

લીંમડો અને હીંગનો લેપ કરવાથી વ્રણમાંના કીડા નાશ પામે છે.

લીમડાનાં પાન, વજ, હીંગ, ઘી, સેંધવ અને સર્પવ, એઓની ધુમાડી દેવાથી વ્રણતી રૂક્ષતા, કીડા, ચળ, તથા પીડા મટી જાય છે.

જે વ્રણ પાકીને સ્વતા હોય, ગંધવાળા હોય, લાંબા વખતથી થયેલા હોય, અને જે સોજા હમેશના હોય તે ત્રિકુળાના રસમાં ગુગળ મેળવીને પીવાથી તે મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, લીંબડાની અંતરછાલ, ખીખલાનો સાર. આમળાં હરડાં અને બેહેડાંનો કડવાથ કરી તેમાં ગુગળ મેળવીને નિત્ય સવારમાં પીવાથી રતવા, વિસ્ફોટક, તથા દુષ્ટ વ્રણો મટી જાય છે.

મણુશીલ, મજીડ, લાખ હળદર અને દારૂહળદરનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં મેળવીને ચોપડવાથી તે વ્રણની જગ્યાની આમડીનો રંગ અસલ જેવો થઈ જાય છે.

મણુવાળાને ભોજન આપવા વિષે.

ભંગલમાંસોના રસો, તાંદળજો, મીઠી ખરખોડી, બથવો, સુનિસરણક, નાના મૂળા, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, ઢાડમ, તથા આમળાં એ સર્વને ઘીમાં તળી સીંધવ નાંખીને તેઓની સાથે, અથવા એવાજ ગુણુવાળા ખીજ પદાર્થોની સાથે જરા ઉંજો, સિંગ, અને પાતળો જુના રાતા ચોખ્ખો ભાત ખાવાથી મણુ તુરત મટી જાય છે.

ખાટું ફહિં, ખાટાં શાક, જળમય દેશનાં કે જળચર પ્રાણીઓનાં માંસો, ફષ, અને બારે અન્નો, મણુવાળાએ ખાવાં નહિ.

મણુવાળાને ત્યાજ્ય.

મણુવાળો શ્રમ કરે તો સોજો ચડેછે; ઉભગરો કરે તો સોજો તથા રતાશ થાય છે, દિવસે સુવાથી સોજો, રતાશ, અને વેદના, એ ત્રણે થાય છે; અને મૈથુનથી તો એ ત્રણે તેમજ મૃત્યુ પણ થાય છે.

આગંતુજ મણુની ચિકિત્સા.

આગંતુજ મણુ કેપ પામે તો વમન વિરેચનથી શોધન કરવું; તથા રક્ત, પિત્ત, અને ગરમીનો નાશ કરનારી શીતલ ક્રિયાઓ કરવી. બળ પ્રમાણે લંઘન કરાવવું તથા ભોજન કરાવવું, અને યોગ લાગે તો લોહી પણ કઢાવવું. આગંતુજ મણુ ઘસાઈ કે ફાટી જાય તોપણ એજ ક્રિયાઓ યોગ્યતા ભેધને કરવી.

અંગ છેદાઇ, લોહાઇ, વિંધાઇ, કે ધંધાઈ જવાથી લોહી નીકળે, અને તેથી

લોહીની ક્ષીણતા આવે તો વાયુ અત્યંત પીડા કરે છે. એમ થાય તો સ્નેહપાન, સેચન, લેપન, ઉપનાહ સ્વેદ, સ્નેહની પિચકારીઓ, અને પીડા શામક ઉપાયો પણ કરવા.

તરવાર વગેરેનો જખમ થાય તો તેજ વખતે તે મણુમાં ગંગેટીનાં મૂળનો રસ ભરવો, એટલે વેદના ચાંત થઈ જાય છે.

આગંતુજ મણુમાં પ્રથમ સાત દિવસ સૂષી તો સર્વ તરી, મધુર, અને શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. પછી આઠમે દિવસેથી ખીજ મણુ માટે જે ક્રિયાઓ ઉપર કહેવાઇ ગઇ છે તે કરવી.

આમાશયમાં રૂધિર રજ્જુ હોય તો વમન, અને પક્વાશયમાં રજ્જુ હોય તો વિરેચન દેવું.

વાંસની છાશ, એરડો, ગોખરૂ, અને પાપાણુસોદનો કવાથ હિંગ તથા સૈંધવ નાંખીને પીવાથી કોઠામાંનું લોહી સ્ત્રવી જાય છે.

આગંતુજ મણુવાળાએ જવ, મીઠાં મોટાં ખોર, અને કળથીના સ્નેહ વગરના રસની સાથે ભોજન કરવું; અથવા સૈંધવ નાંખીને ચવાગૂ પીવી.

જાત્યાદિ ધૃત.

અમેલી, લીમડો, પરવળ કે કડવી ધીસોડીનાં પાંદડાંઓ; કડુ, ઢાડુલગદર, ઉપલસરી, મજ્જા, કાળો વાળો, મીણુ, મારથુથુ, જેઠીમધ, અને કરંજનાં ખીજ સમભાગે લેઇ, તેઓના કઢકથી પકાવેલ જાત્યાદિ ધી લગાડવાથી ખીજા મુખવાળા મર્મોમાં રહેલા, આવવાળા, ઉંડા, વેદના વાળા, અને અંગોમાં ગતિ કરનારા મ.

જો સાફ થઇ જઇ તેમાં ધરતી આવીને
ફાઇ જાય છે. આમાં મીણુ નાંખવાનું
કહેલું છે તેમાં વદ્ધ વેદોનો એમ મત
છે કે તે ધી પાકી ગયા પછીજ તેમાં
નાંખવું.

ભત્યાદિ તૈલ.

અમેલી, લીમટો, કડવાં પરવળ અ-
થવા કડવી ધીસોડીનાં પાનો, કરંજનાં
પાન, મીણુ, જેઠીમધ, કઠાહળદર, દારૂહળ
દર, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, કડુ, હરડે, નીલક-
મળ, લોહરની છાશ્ય, ઉપલસરી, મોરથુ-
યુ, અને કરંજનાં ફળને સમ ભાગે લેઈ
પાક બાજુનારા વેદો તેમના કચ્કથી તલ-
ના તેલને પ્રયત્નથી પકાવીને લગાડવાથી
વિષમય વ્રણ, વિસ્ફોટક, કબ્બ, દાહર, ર-
તવા, કીકાનો ડંખ, શસ્ત્રનો તુરતનો જ-
ખમ, બળવું, વીંધાવું, નખ તથા દાંતના
ધા મટી બાયછે. વ્રણમાંથી સડેલ માંસ
કાઢી નાંખવામાં આ તેલ ઉત્તમ છે. વે-
દોએ આદર પૂર્વક સ્વીકારેલ આ તેલ પ્ર-
સિદ્ધ તથા વ્રણોને સાફ કરનાર અને
સારી પેટે રૂઝવનાર છે.

પિપરીત મક્ષ તૈલ.

ચિત્રક, લસણ, હિંગ, શરપુંજો,
કલગારી, સિંદૂર, વછનાગ, અને કઠના
કચ્કથી સારી રીતે પકાવેલ સરાસયું તે-
લ લગાડવાથી દુષ્ટ વ્રણો તથા ઘણી દ-
વાઓથી પણુ નહિ મટતાં અસાધ્ય નાડી
વ્રણો પણુ મટી બાયછે. અપચ્ચ જમતાં
છતાં પણુ આ તેલ દુષ્ટ અને નાડી વ-
્રણોને મટાડ્યા વગર રહેતુંજ નથી.

અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ.

ગળો, કડવાં પરવળ અથવા કડવી
ધીસોડીનાં ગ્રાણ, સૂંક, મરી, ત્રિકુળા, પી-
પર, અને વાવડીંગનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી
તેને તેટલાજ વજનના ગૂગળમાં મેળવી
યોગ્ય માત્રાની ગોળીઓ કરી નિત્ય એક
એક ખાવાથી વ્રણ, વાતરજા, ઉદર દો-
ગો, સોબ, અને વાતરોગો છતાય છે.

અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા.

પુષ્ટસ્યામિષ્ણુ તપનં કાર્યમુષ્ણં તથૌષધ-
મ્ ॥ સમ્યક્ સ્વિભે શરીરે તુ સ્વિર્જનં બ-
વાતિ શોષિતં ॥ પ્રકૃત્યા સલિલં શીતં
સ્કન્દયત્યતિશોષિતમ્ । તક્ષાત્ સુત્રયતિ
મુષ્ણં નતુ શીતં કદાચન ॥ સ્કન્દયતિ શો-
ષયતિ ॥

શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાત્તતઃ
પુનઃ । ઘૃતાભેપનસેકાસ્તુ શીતાનેવાસ્ય
કારયેત્ ॥ સમ્યગ્દગ્ધે તુગાક્ષીરીપુલ્કચન્દ-
નગૈરિકૈઃ । સામૃતૈઃ સાર્પિષા યુક્તૈરાલેપં કા-
રયેઽગ્નિષક્ ॥ ગ્રામ્યાનૃપૌદકૈર્માસૈઃ પિષ્ટૈરેનં
પ્રલેપયેત્ ! અતિદગ્ધે વિશીર્ણાનિ માંસ-
ન્યુદૃત્ય શીતલં ॥ ક્રિયાં કુર્યાત્તતઃ પશ્વા-
ચ્છાલિતણ્ડુલકણ્ઠનૈઃ । તિન્દુવ્યાસ્ત્વક્ષા-
યૈર્વા ઘૃતમિથૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥ સર્વેષામગ્નિદ-
ગ્ધાનામેતદ્રોષણમુત્તમમ્ । સિક્ષ્યકર્કશ્મ-
જીરકમધુપધ્યાસર્જમિભિતં લેપાત્ । મઘ્યં
ઘૃતમપહરતિ વિપાકઞ્જનિતં વ્રણં સઘઃ ॥

इति सिक्थकादि घृतम् ।

સિદ્ધં કષાયકલ્કાભ્યાં પટોલ્યાઃ કડુતૈ-

લકમ્ । દમ્બ્રગ્જગ્જાસ્રવદાહવિસ્ફોટના-
જ્ઞનમ્ ॥ इति पटोलादितैलम् ।

સ્વાભાવિક વર્ષ બદલાઈને બળતરા થાય તથા ફેફસા ન જીંડે તે બળવાને પુષ્ટ કહે છે, અને તેમાં અગ્નિનો શેક તથા ગરમ દવાઓ કરવી; સમગ્ર શરીરને સ્વેદન થાય તો રક્ત પણ સ્વેદ પામે છે, અને જળ સ્વભાવથી શીતળ હોવાથી તે લોહીને શોષીને ઠારી દે છે; એટલા માટે ગરમ ઉપચારોથી સુખ વળે છે, પણ શીતળથી તો નહિ.

તીવ્ર ફેફસા જીંડી જે આણ, વેદના, બળતરા, રતાશ, પાક, અને સખાકા નીકળે, તથા તે લાંબે કાળે મટે એવા હોય, તો તે હાઝેશને દુર્દગ્ધ કહે છે; એના ઉપર શીતળ તથા ગરમ બંને ઉપાયો થઈ શકે છે, તો પણ તેના ઉપર ધી વગેરે લેપ તથા સેચન કરવાં, તે તો શીતળજ કરવાં.

દાહનું મૂળ જિંડું મયું ન હોય, પાકા તાડકળ જેવો રંગ હોય, દાહમાં જિંડો કે નીચો વગેરે દોષો ન હોય. અને આમડીમાં દાહનાં ચિન્હો હોય, તો તેને સમ્યગ્દગ્ધ કહે છે, એમાં વંશલોચન, પીપર, રતાંજળી, સોનાગેરૂં, અને ગળોને વાટીને ધી સાથે મેળવીને લેપ કરવો, તથા થોડા વગેરે ગ્રામ્યપશુઓનાં માંસો, કાચળા વગેરે જળચરોનાં માંસો, અને સુવર વગેરે જળપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસોને વાટીને લેપ કરવા.

માંસ લટકી મયું હોય; માત્ર વીંખાઈ ગયેલ હોય; શિરા, સ્નાયુ, તથા

સાંધાઓમાં અને હાડકાંઓમાં તૂટકાટ થઈને જવર, દાહ, તરશ, અને મૂર્ચ્છા, વગેરે ઉપદ્રવો હોય, તો તે અતિદગ્ધ કહેવાય છે. એમાં લટકેલા માંસને કાઢી નાંખીને વૈદે શીતળ ઉપચારો કરવા, અને પછી રાતા ચોખાનો લોટ બભરાવવો, અથવા દીંબરવાની છાદ્યના ચુર્ણનો ધીમાં વાટીને લેપ કરવો.

સિંકુથકાદિ પૂત.

મીણ, કાદવ, છૂંડું, મધ, હરડે, રાળ, તથા ગાયનું ધી ચોપડવાથી બળવાથી થયેલા મધુ મટી બય છે. ચારે પ્રકારના બળેશને લોંચ લાવીને રૂઝવવાનો એજ ઉત્તમ ઉપાય છે,

પટોલાદિ તૈલ.

કડવી ધીસોડીના ગ્રાથ તથા કંકથી પકાવેલ સરસિયું તેલ હાઝવાથી થયેલ મધુ, વેદના, આવ, દાહ, અને ફેફસાનો નાશ કરે છે.

મધુની માંડની ચિકિત્સા.

वातास्रम्लतं दुष्टं सन्नोथं ग्रथितं व्रगम् ।
कुर्यात् सदाहं कण्ठादयं व्रणग्रन्थिस्तु स
स्मृतः ॥ कम्पिलुकं बिडङ्गानि त्वचं दा-
ठ्यास्तथैव च । पिष्ट्वा तैलं पचेत्तसु व्रण-
ग्रन्थिहरं परम् ॥

इति व्रणशोथामिदग्वनिदानचिकित्साधिकारः ।

વાયુ તથા લોહીથી મધુ આવ વગરનો, દુષ્ટ સોજ વાળો, ગુંથામલો, અને બળતરા તથા ચળ વાળો થઈ બય છે. આ મધુ મધુગ્રંથિ કહેવાય છે. તેના ઉપર કપીલો, વાવડીંગ, અને દારૂકળકર

ની છાયાના કણથી પકાવેલ તેલ ઉપ-
યોગી થાય છે. એમાં શક નથી.

— * —

ભગ્ન (હાડકું ભાગવું) નો અધિકાર.

ભગ્નના ભેદો.

ભગ્ન સમાસાત્ દિવિધં હુતાશકાળે ચ
સન્ધાવપિ તત્રસન્ધૌ । ઉત્પિષ્ટવિશ્લિષ્ટવિ-
વર્તિતાનિ તિર્યગ્ગતં ક્ષિત્તમથશ્ચ ભગ્નમ્ ॥

અત્ર માવેડર્યે ક્ષપ્રત્યયસ્તેન ભગ્નં ભક્તઃ સ ચાત્ર
વિશ્લેષોડમિપ્રેતઃ । તેન ભગ્નમાત્રાસ્થિવિશ્લેષલક્ષ-
ણમ્ । સમાસાત્ સંક્ષેપાત્ । હુતાશ હે અગ્નિવેશ ।
યતશ્ચક્રે । અગ્નિવેશસ્ય હુતાશેતિ નામાન્તરમુક્ત-
મ્ । કાળે સન્ધિપર્યન્તે એકલખળે । અસ્થિસ-
ન્ધૌ દ્વયોરસ્થોઃ સસ્થાનસન્ધાને તત્ર સન્ધૌ ।
ઉત્પિષ્ટાદિભેદૈઃ પટ્પ્રકારકં ભગ્નં ભવતિ ॥ સ્વ-
રૂપવત્કવ્યત્વેન સન્ધિભગ્નસ્યાદૌ વિવરણમ્ । ઉ-
ત્પિષ્ટેત્યાદિ । અધઃ અધોભગ્નમ્.

ચરકમાં પુનર્વસુ મુનિએ પોતાના
શિષ્ય અગ્નિવેશને કહ્યું છે કે-ભગ્નના સં-
ક્ષેપથી બે પ્રકારો છે, એક કાંડભગ્ન
અને બીજો સંધિભગ્ન. ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ,
વિવર્તિત, તિર્યગ્ગત, ક્ષિત્ત. અને અધો-
ગત, એમ સંધિભગ્નના છ ભેદો છે.

સંધિભગ્નનાં સામાન્ય ચિન્હ.

પ્રસારણાકુશ્ચનવર્તનોગ્રારુક્ષસ્પર્શવિદેપણ-
મેતદુક્તમ્ । સામાન્યતઃ સન્ધિગતસ્ય લિઙ્ગમ્ ॥

પ્રસારવામાં, સંકોચવામાં તથા ફેર-
વવામાં તીવ્ર ધીમા થાય અને સ્પર્શ

પ્રદત્ત ન થાય એ સંધિભગ્નનાં સામા-
ન્ય ચિન્હો છે.

સંધિભગ્નોનાં લક્ષણો.

ઉત્પિષ્ટસન્ધેઃ જયયુઃ સમન્તાત્ ॥ વિચ્છે-
પતો રાત્રિમવા રજા ચ વિશ્લિષ્ટકેતૌ ચ
રજા ચ નિત્યમ્ ।

ઉત્પિષ્ટસન્ધેઃ ઉત્પિષ્ટઃ દ્વામ્યામસ્થિમ્યાં પિષ્ટઃ સંધિ
ર્યસ્ય તસ્ય સમન્તાત્ ઉભયભાગયોઃ શોથો ભવતિ
વિશ્લિષ્ટમાહ । વિશ્લિષ્ટ ઇત્યાદિ તૌ ઉભયતઃ રા-
ત્રિશોથૌ રજા ચ નિત્યમ્ । સદા રજાધિકા ભ-
વતીતિ ઉત્પિષ્ટભેદઃ ।

વિવર્તિતે પાર્શ્વરજશ્ચ તીવ્રાસ્તિર્યગ્ગતે તી-
વ્રરજો ભવન્તિ । ક્ષિપ્તેડતિશૂલં ત્રિપદં ર-
જશ્ચ ક્ષિપ્તે ત્વધોરુગ્નિવિઘટશ્ચ સન્ધેઃ ॥

વિવર્તિતે સન્ધાવમુક્તે અસ્થિરૂપે પરિવર્તિતે પા-
ર્શ્વરજઃ । સન્ધિસ્થિતાસ્થિલગ્નદ્વયપાર્શ્વયો રજઃ ।
તિર્યગ્ગતે એકસ્મિન્નસ્થિન સન્ધિસ્થાનં ત્યક્ત્વા તિ-
ર્યગ્ગતે । ક્ષિત્તે એકસ્મિન્નસ્થિ પરસ્માદસ્થ ઉપરિ-
ગતે આતિશૂલમ્ । તત્ર ત્રિપદં કદાચિદ્ધિકં
કદાચિન્ન્યૂનમ્ । અધઃ ક્ષિત્તે સન્ધિગતે એકસ્મિ-
ન્નસ્થિ । અધોગતે રુક્ સન્ધિવિઘટનં ચ ।

જે હાડકાંઓના પરસ્પર ઘસાવાથી
સંધિ દબાઈને બંને ભાગોમાં સોજે
થાય છે, અને તેમાં રાત્રે વધારે વેદના
થાય છે, એ ઉત્પિષ્ટ કહેવાય છે. બંને
ભાગમાં સોજે તથા નિરંતર વેદના હોય,
તો તે વિશ્લિષ્ટ કહેવાય છે. સંધિ જૂદો
ન પડે. પણ તેનાં બંને હાડકાંઓ વાંકા
થઈ જાય. અને તેથી તેમાં તીવ્ર વેદના
થાય. તેને વિવર્તિત કહે છે. સંધાનાં

એ અસ્થિઓમાંથી એક સંધિસ્થાનને ઇપીને વાંકું થઇ જાય, અને તીવ્ર વેદના થાય, તેને તિથગત કહે છે. સાંધામાં બે અસ્થિઓમાંનું એક ખીભ ઉપર ચઢી જાય, તેથી તેમાં વિષમ અને ભારે શ્વ થાય છે. તથા વેદના થાય છે, તેને ક્ષિપ્ત કહે છે. કોઈ વાર ઓછાપણુ તે શ્વનું વિષમપણુ જાણવું. સાંધાનાં બે અસ્થિમાંનું એક ખીભની નીચે જાય, અને વેદના થઇ સાંધા બૂદો પડે, તેને અધોગત ભગ્ન કહે છે.

કાંડભગ્નના પ્રકારો.

ભગ્નં તુ કાળે બહુધા પ્રયાતિ વિશેષતો નામધિરેવ તુલ્યમ્ ।

ભગ્નમ્ કાળે કાળવિષયે બહુધા બહુભિઃ પ્રકારૈઃ પ્રયાતિ । અત્ર બહુવિધત્વમ્ દ્વાદશવિધત્વં બોદ્યમ્ । બહુવિધસ્ય કાળભગ્નસ્ય પૃથગ્લક્ષણં નોક્તમ્ । કિન્તુ નામધિરેવ તુલ્યમ્ । કર્કટકાદિનામાનુરૂપમેવ લક્ષણં બોદ્યમ્ ।

કાળે ત્વતઃ કર્કટકાશ્વકર્ણો વિચૂર્ણિતં પિચિતમસ્ય સ્થિતમ્ । કાળેષુ ભગ્નં અતિપાતિતં ચ મજ્જાગતં વિસ્ફુટિતં ચ વક્રમ્ ॥ છિન્નં દ્વિશ દ્વાદશઽપિ કાળે સામાન્યમગ્રે કિલ તસ્ય લિઙ્ગમ્ ।

અતઃ સન્ધિમગ્નનન્તરં કાળે કાળભગ્નમ્ । તદાહ । કર્કટકઃ અસ્થિવિક્લેગ્નર્થકો મધ્યે પ્રોચતઃ પાર્શ્વયોરવનતઃ કર્કટતુલ્યરૂપત્વાત્ કર્કટઃ । અશ્વકર્ણઃ અશ્વકર્ણવદિપુલાસ્થિર્નિર્ગમાદશ્વકર્ણઃ । વિચૂર્ણિતમ્ ચૂર્ણિતમસ્ય તથા શઃસ્પર્શાગ્ન્યાં બોદ્યમ્ । પિચિતમ્ નિયન્ત્રિતં બહુશોધમ્ ।

સ્થિતં પિચિતમસ્યનીચુતં । કાળેષુ ભગ્નમ્ કાળભગ્નમ્ । યથાપિ કર્કટકાદિ સર્વમેવ કાળભગ્નમ્ । તથાપિ હ્યં કાળભગ્નસંજ્ઞાવિશિષ્ટા । અત્ર ભગ્નં મજ્જાગતેન સર્વથા ત્રુટિમ્ । પૃથગ્ભૂતં ત્વચિ સ્થિતં યત્કાળભગ્નમ્ ॥ અતિપાતિતં અશોષેણ છિત્વા પાતિતમસ્ય । મજ્જાગતમ્ । અસ્થ્યવયવોઽસ્થિ મધ્યે પ્રવિશ્ય મજ્જાનં ગતઃ । વિસ્ફુટિતમ્ સ્તોકં વિદીર્ણમ્ । વક્રમ્ સ્થાનં લક્ત્વા કુઞ્જીભૂતમ્ । છિન્નં દ્વિશા એકં વિદીર્ણં સંલગ્નમ્ અપરં વિદીર્ણં દ્વિધાભૂતં ॥ દ્વાદશઽથા ચ કાળે ઇતિ કર્કટકાદિકાળે ભગ્નં દ્વાદશોધત્યન્વયઃ । તત્ત્વોક્તમેવ ॥

કાંડભગ્નના ઘણા પ્રકારો છે, અને તેમનાં લક્ષણો વિશેષ કરીને તેમનાં નામો ઉપરથીજ સમજાય તેમ છે. કર્કટક, અશ્વકર્ણ, વિચૂર્ણિત, પિચિત, અક્ષિત, કાંડભગ્ન, અતિપાતિત, મજ્જાગત, વિસ્ફુટિત, વક્ર, અદ્યપિચિત, અને બહુછિત, એ બાર ભેદો છે, તેનાં લક્ષણો સામાન્યજ છે.

૧ અસ્થિ છટાં પડી વચ્ચેથી ઉપસે તેને કર્કટક કહે છે, ઘેડાના કાનની પેઠે જાયું થાય તેને અશ્વકર્ણ કહે છે, બૂડા થઇ જાય તો વિચૂર્ણિત કહેવાય છે, સોજાં થઇ અસ્થિ પીચાઇ ગયું હોય તેને પિચિત કહે છે, ઢીલું પડીને અસ્થિ ચતુ થઇ જાય તેને અક્ષિત કહે છે, તુટીને ચામડીમાં પડ્યું હોય તેને કાંડભગ્ન કહે છે, એક છેદાઇ ગયું હોય તો અતિપાતિત કહેવાય છે, અસ્થિનો ભાગ અસ્થિમાં પેસી જઇને મજ્જા સંધી મથો હોય તે મજ્જાગત કહેવાય છે, પ્રોડું શટ્ટું અસ્થિ વિસ્ફુટિત કહેવાય છે, વાંકું થાય તો તે વક્ર અને ફાટીને ચોટી રહ્યું હોય તો અદ્યપિચિત કહેવાય છે, તથા ફાટીને બહુ પડે તો બહુછિત કહેવાય છે.

કાંડલગ્નનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સ્વસ્તાશ્રિતા શોથરજાતિવૃદ્ધિસ્થાવ્યથા
દ્વિરતીવ નિત્યમ્ । સમ્પ્રીયમાને ભવ-
તીહ શબ્દઃ સ્પર્શાસૌ સ્પન્દનતોદશૂલાઃ ॥
સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન શર્મલાભો મગ્નસ્ય કા-
ળે સ્વલુ ચિદ્ભવેતત્ ।

સ્પર્શાસહમિતિ કાળમગ્નસ્ય વિશેષણમ્ । સ્પ-
ન્દનં નાડીનાં સ્ફુળમ્ । શૂક્રેનેત્ર ચ વ્યથા ।
રજા સામાન્યવીડા સર્વાસ્વવસ્થાસુ શયનાદિયુ ।

અંગોમાં શિથિલતા, સોજ તથા વેદ-
નાની વૃદ્ધિ, શ્વળની પીડા વધતી જાય,
હવાવતાં અવાજ કરે, સ્પર્શ ખમી ન
શકાય, નાડીઓ ફરકે, સોષણો બોંકાયા
જેવી પીડા થાય, અને બીજકુલ એન ન
પડે, એ લક્ષણો કાંડલગ્નનાં છે.

ભગ્નની કષ્ટસાધ્યતા.

અરુણાગ્નિનોડનાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મક-
સ્ય ચ । ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય મગ્નઃ કુચ્છેગ
સિદ્ધયતિ ॥ અનાત્મવતઃ રોગપ્રતીકારે યત્નરહિ-
તસ્ય । વાતાત્મકસ્ય વાતપ્રકૃતેઃ । ઉપદ્રવૈઃ ઝવ-
રાપ્માનમોહમૂઝપુરુષસજ્જાદિમિઃ ।

થોડું જન્મનાર, અશ્રદ્ધાળુ, અને વાત
પ્રકૃતિવાળાને અને જ્વર, આક્રોશ, મોહ
તથા મળમત્રની અટકાયત વગેરે ઉપદ્રવો
સહિત ભગ્ન થયું હોય, તો તે કષ્ટ
સાધ્ય છે.

ભગ્નની અસાધ્યતા.

મિષ્ણ કપાલં કચ્ચાં તુ સન્નિષ્ણુતં તથા-
ચ્યુતમ્ । જયનં પ્રતિપિષ્ઠં ચ વર્જયેતુ ચિ-
કિત્સકઃ

કપાલમ્ જાનુનિતમ્બાંસગળ્ડતાલુશક્ત્વજ્ઞગારી.

રોડસ્યીનિ કપાલાનિ । તથાચ્યુતમ્ । અઃ શ્વિ-
તમ્ । પ્રતિપિષ્ઠમ્ ઉપિષ્ઠમ્ ।

અસંશ્લિષ્ટકપાલં ચ લલાટે ચૂર્ણિતં ચ
યત્ । મગ્નં સ્તેન ગુદે પૃષ્ઠે શ્લે મૂર્દનિ
વર્જયેત્ ॥

અસંશ્લિષ્ટકપાલમિતિ મગ્નવિશેષણમ્ । સ્તેને
સ્તનયોરન્તરે । મૂર્દનિ ચૂડાસ્થાને ।

સમ્યક્સંહિતમપ્યસ્યિ દુર્ન્યાસાદુષ્ટબન્ધ-
નાત્ । સંસોભાદ્વાપિ ચદ્રચ્છેદિક્રિયાં તથા
વર્જયેત્ ॥

સમ્યક્ સંહિતમપિ સમ્યક્ યોજિતમપિ । અ-
સ્યિ દુર્ન્યાસાત્ દુઃસ્થાપનાત્ । સુન્યસ્તમપિ દુષ્ટ-
બન્ધનાત્ । સુબદ્ધમપિ સંક્ષોભાત્ । અભિઘાતઃ-
દિનાં સંચલનાત્ । વિક્રિયાં ગચ્છેત્ વિકૃતં મ-
વતિ તદ્વર્જયેત્ ।

ગોઠણ, કમર, ખભા, ગાલ, તાળુ,
લમણા, સાથળના સાંધા, અને માથાનાં
હાડકાંઓ કપાલાસ્થિ કહેવાય છે, તે ભાંગે
છે તો; તેમજ કમરમાં અધોક્ષિતાવ અને
પેડુમાં ઉત્પિષ્ઠ નામનાં સંધિભગ્ન થાય
તો પણ તેમની ચિકિત્સા કરવી નહિ.
કપાલાસ્થિઓ છુટાં પડી જાય; લલાટમાં
વિચૂર્ણિત ભગ્ન થયું હોય, તેમજ સ્તન-
મધ્ય, ગુદા, પીડ, લમણા, અને મૂર્દાનાં
ભગ્નો હોય, તો પણ તેઓની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. અસ્થિને સાંધ્યા પછી જો
તે બરોબર ન ચૂકાયાથી વિક્રિયા કરે,
અને ઠીક રીતે ભાંધ્યા છતાં પણ વિક્રિયા
કરે, કે ગમે તે કારણથી પણ તે વિક્રિયા
કરે, તો તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ભાગ્યસ્થિઓના પ્રકારો.

તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે મિથ્યન્તે નલકાનિ
તુ । કપાલાનિ વિભજ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચ-
કાનિ ચ ॥

તરુણાસ્થીનિ પ્રાણકર્ણાક્ષિણદેષુ કોમલાસ્થીનિ
નમ્યન્તે વક્રીભવાન્તિ તેનાત્ર યક્રતાલક્ષણ મયં ।
નલકાનિ નાડીવત્સરન્દ્રાપ્યસ્થિપર્વાણિ મિથ્યન્તેઽ
સ્થ્યન્તરાનુપ્રવેશાદિદાર્યન્તે । કપાલાનિ જાનુનિ-
તશ્ચાસગણ્ડતાલશસ્ત્રવંક્ષણશિરોઽસ્થીનિ વિભજ્ય-
ન્તે । સ્ફુટન્તિ ત્રુચ્ચન્તિ । રુચકા દન્તાઃ સ્ફુ-
ટન્તિ । અસ્થીનિ ચ તરુણનલકકપાલરુચકવ-
લયભેદાત્પચ્ચવિધાનિ । તત્ર રુચકાનિ ચેતિ ચ-
કારાદ્વલયાન્યપિ ત્રુટન્તીતિ બોદ્યમ્ ॥

પાપ્નોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠે વક્ષોજઠરપાયુષુ ।
પાદયોરપિ ચાસ્થીનિ વલયાનિ વિભષિરે ॥

૧ તરુણાસ્થિઓ નમી ભય છે, નલ-
કાસ્થિઓ ભાંગી ભય છે, કપાલાસ્થિઓ
ભૂકાં પડી ભય છે, અને રુચકાસ્થિઓ
ત્રુટી ભય છે. વલયાસ્થિઓ પણ ત્રુટે છે.

ભગ્નની ચિકિત્સા.

આદો ભગ્નં વિદિત્વા તુ સેચયેષ્છીતલા-
મ્બુના । પક્ષેનાલેપનં કાર્યવન્ધનં ચ કુશા-
શ્વિતમ્ ॥ અવનામિતમુખશ્લેદુશ્વતં ચાવપી-
ઢયેત્ । આચ્છેદાતિ ક્ષિત્તમધો ગતં ચોપારિ-
વર્તયેત્ ॥ મધુકોદુશ્વરાશ્વત્યકદમ્બનિચુ-
લત્વચઃ । વંશસર્જાજુનાનાં ચ કુશાર્યમુપ-

સંહરેત્ ॥ પટસ્યોપરિ વન્ધીયાચ ગાદં ક્ષિ-
યિત્વં ન ચ । સતતસતદિનાચ્છીતે ઘર્મે દુ-
શ્ચેત્ શ્યહાત્ શ્યહાત્ ॥ સાધારણે તુ પચ્ચા-
હાત્ ભગ્નદોષવચ્ચેન વા । આલેપનાર્થે મ-
ક્ષિજઘ્ના મધુકં ચામ્બુપેષિતમ્ ॥ ક્ષતધોત-
શ્ચુતોન્મિથં શાલિપિષ્ઠં ચ લેપનમ્ । સઘોઽ
મિથાતજાનિતા આગન્તુશ્યયવઃ પ્રશ્યામ્ય-
ન્તિ ॥ પિષ્ઠકલવળાલેપાદમ્લીકા ફલર-
સામ્બ્યાં વા । આમ્રાતકજટામ્લીકાફલપ-
ત્રાણિ શિયુજમ્ ॥ મૂલં પૌનર્નવં મૂલં મા-
નસ્યાપિ ચ કેવુકાત્ । સર્વં સંધુચ તક્ષેણ
કાઙ્ગિકેન તથૈવ ચ ॥ પાચયિત્વા ચરેત્
શ્રેષ્ઠ તેન પીઢા પ્રણયતિ । શોથશ્ચાસ્થિ
ચ શીઘ્રેણ સન્ધાનં યાતિ વૈ મુવમ્ ॥ ગ્ય-
પ્રોધાદિકષાયં તુ સુશીતં પરિષેચને । પચ્ચ-
મૂલીકષાયં સક્ષીરં દધાસસેદને ॥ સુલ્લો-
ળમવચાર્યં વા ચુકતૈલં નિજાનતા । અ-
વિદાહિભિરશ્નૈશ્ચ પિષ્ઠકૈઃ સમુપાચરેત્ ॥
ગ્લાનિર્હિં નિયતા તસ્ય સન્ધિવિશ્લેષકા-
રિકા । માસં માંસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્યુવઃ સ-
તીનજઃ ॥ કુંદુણં ચાક્ષપાનં ચ દેયં મગ્નાય
જાનતા । ઘૃષ્ઠીક્ષીરં સસર્પિષ્કં મધુરૌષધ-
સાધિતમ્ ॥ શીતલં લાક્ષયા યુક્તં પ્રાતર્ધ-
મઃ પિષેશ્વરઃ સઘૃતેનાસ્થિસંહારં લાક્ષાગો-
ધૂમમર્જુનમ્ ॥ સન્ધિયુક્તેઽસ્થિસમ્મથે પિ-
ષેત્ ક્ષીરેણ વા પુનઃ । રસોનમધુલાક્ષા-
જ્યસિતાકલ્કં સમન્નતા ॥ છિન્નમિશ્નચ્યુ-
તાસ્થીનાં સન્ધાનમચિરાન્નવેત્ । ચૂર્ણં પુ-
રેણ સંયોજ્ય ઘૃતેનાર્જુનલાક્ષયોઃ ॥ મયઃ

૧. અસ્થિના ભેદો પૂર્વે ખડમાં કહેવાય
મયા છે.

સ્થાનમાયતિ લીટં સ્તીરધૃતાશ્ચિના । મૂર્લ
 શૃંગાલભિમાયાઃ પીત્વા માંસરસેન તુ ॥
 ચૂર્ણીકૃત્ય ત્રિસપ્તાહાદસ્થિભગ્નમપોદતિ ।
 આભાચૂર્ણ મધુયુતમસ્થિભગ્નમયદં પિબેત્ ॥
 પીતે આસ્થિ ભવેત્ સમ્યગ્વજ્રસારનિર્ધ
 દ્દમ્ । અમ્લીકાફલકરકઃ સૌવીરસૈલભિ-
 શ્રિતઃ સ્વેદાત્ ॥ આભાફલત્રિકઠ્યોપૈઃ
 સર્વેરેતૈઃ સમાશિકૈઃ । તુલ્યં ગુગ્ગુલુના યો-
 જ્યં ભગ્નસન્ધિપ્રસાધનમ્ ॥ ઇતિ આભાગુગ્ગુલઃ ।

લાક્ષાસ્થિસંહૃત્ કકુભોઽન્નગન્ધા ચૂર્ણી-
 કૃતો નાગચલાપુરશ્ચ । સંભગ્નમુક્તાસ્થિરુર્જ
 નિહ્યાદદ્ધાનિ કુર્યાત્ કુલિશોપમાનિ ॥

ઇતિ લાક્ષાધો ગુગ્ગુલઃ ।

રાત્રૌ રાત્રૌ તિલાન્ન કૃષ્ણાન્ વાસયેદસ્થિ-
 રે જલે । દિવા દિવા શોષયિત્વા ગર્વાં
 સ્તીરેણ ભાવયેત્ ॥ તૃતીયં સપ્તારત્રં તુ ભાવયે-
 ન્મધુકામ્બુના । તતઃ સ્તીરં પુનઃ પીતાન્ શુ-
 પ્કાન્નમૂષ્માન્ વિચૂર્ણયેત્ । કાકોલ્યાદિશ્વ-
 દંદ્રાદાં મજ્જિષ્ઠાં સારિવાં તથા ॥ કુષ્ઠં સર્જરસં
 માંસી સુરદારુ સચન્દનમ્ । શતપુષ્પાં ચ
 સન્ધ્યૂર્ણ તિલચૂર્ણેન યોજયેત્ ॥ પીઢનાથે
 તુ કર્તવ્યં સર્વં ગન્ધૈઃ શૃતં પયઃ । ચતુર્ગુ-
 જેન પયસા તત્તૈલં પાચયેત્પુનઃ ॥ યષ્ઠીમં-
 શુમતીં પત્રં જીવકં તગરં તથા । રોધં પ્ર-
 પોષ્ઠરીકં ચ તથા કાલાનુસાર્યકં ॥ સૈ-
 રેયકં સ્તીરશુક્લામનન્તાં સમધૂલિકામ્ ।
 પિષ્ઠા શૃંગાટકં ચૈવ પ્રાગુક્તાન્યૌષધાનિ
 ચ ॥ એભિસ્તદ્વિપચેતૈલં શાસ્ત્રવિન્ધુદુના-
 નિનના । એતત્તૈલં સદા પથ્યં ભગ્નનાં સ-

ર્વકર્મસુ ॥ આસેપકે પક્ષ્યાતે તાલુશોષે
 તથાદિતે । મન્યાસ્તમ્યે શિરોરોગે કર્ણશૂ-
 કે શિરોગ્રોદે ॥ વાધિર્યે તિમિરે ચૈવ યે ચ
 સ્ત્રીષુ સયંગતાઃ । પશ્ચં પાને તથામ્યક્તે ન-
 સ્યે વસ્તિષુ ભોજને ॥ ગ્રીવાસ્કન્ધોરસાં
 વદિરેતેનૈવ પ્રજાયતે । મુખં ચ પદ્મપ્રતિમં
 સુસુગન્ધિ સમીરણમ્ ॥ રાજાર્હમેતત્કર્તવ્યં
 રાજામેવ ચિકિત્સકૈઃ । તિલચૂર્ણસમં તત્ર
 મિલિતં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥ ઇતિ ગન્ધતૈલમ્ ।

ભગ્ન થાય કે તુરત તે ઉપર શીતળ
 જાતું સેચન કરવું. પછી કાઢવનો લેપ
 કરીને પાટો બાંધવો. હાડકું નમી ગયું
 હોય તો ઉંચું કરવું અને જીંચું થયું હોય
 તો ઢબાવીને બેસાડવું. ફર થયું હોય
 તો સમીપ લાવવું અને નીચે ગયું હોય
 તો ઉપર ચઢાવવું. મહુડો, જીંબરો, પી-
 પળો, કદંબ, નેતર, વાંસ, રાળતું ઝાડ,
 અને આસોંદરો એની છાલોની પટીઓ
 બનાવી રાખવી, પાટા ઉપર તે બાંધવી. તે
 બહુ સખત કે પોચી પણ ન બાંધવી.
 શીતકાળમાં સાત સાત દિવસે પાટો છો-
 ડવો, ઉષ્ણકાળમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે, અને
 સાધારણ કાળમાં પાંચ પાંચ દિવસે નવો
 પાટો બદલવો; અથવા ભગ્નના દોષને
 અનુસરીને મુફતે પાટા છોડવા. મજ્જા
 તથા મહુડાને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.
 રાતા ચોખાના લોટમાં સોવાર ઘોચેલું
 ઘી મેળવીને લેપ કરવો. તેથી અભિધા-
 તથી થયેલું આગંતુજ ભગ્ન મટે છે.

જંગલી આંખનાં મૂળ, આંખલીનાં
 ફળ તથા પાન, સરગવો, તથા સાટોડીનાં
 મૂળ, તથા માનકંદ અને સોપારીનાં મૂળ,

એ સર્વને કુટીને છાશ તથા કાંજમાં પ-
કવીને લેપ કરવાથી પીડા તથા સોજો
મટી જઈ અસ્થિ પણ સંધાઈ જાય છે,
તેમાં શક નથી.

ન્યગ્રોધાદિ ગણના ક્વાથને ઠંડો પા-
ડીને ભગ્ન ઉપર સેચન કરવું. પીડા થતી
હોય તો પંચગણના ક્વાથમાં દૂધ નાં-
ખીને સેચન કરવું, અથવા ચૂકાના તેલને
ગરમ કરીને ભગ્નની ઉપર રેડવું.

ઠાહ કરનારાં ન હોય તેવાં અન્નેની
લોપરીઓ ભગ્ન ઉપર બાંધવી.

સાંધાઓ જુદા પડવાને લીધે રોગીને
અવશ્ય ગ્લાનિ થાય છે, માટે તેને સ-
મજુ વૈદે માંસ, માંસરસ, દૂધ, વટાણાનો
ચૂષ, અને ધાતુ પૌષ્ટિક અન્નપાનો આપવાં.

સંધિભગ્ન કે કાંડભગ્ન થાય તેણે
પહેલવેતરી ગાયના દૂધમાં ઘી તથા જી-
વનીયગણનાં ઔષધો નાંખીને પકાવી,
શીતળ કરીને, તેમાં લાખનો રસ નાંખીને
સવારમાં પીવો.

હાડસાંકળ, લાખ, ઘઉં, અને આસુ-
ંદરાને વાટીને ઘી કે દૂધ સાથે પીવાથી
સંધિભગ્ન તથા કાંડભગ્નો મટી જાય છે.

લસણ, મધ, લાખ, ઘી, અને સા-
કરનો કલ્ક ખાવાથી તો છેદાઈ લેદાઈ
ગયેલાં કે ખસી ગયેલાં હાડકાંઓ પણ
તુરત સંધાઈ જાય છે.

આસુંદરો તથા લાખનું ચૂર્ણ ઘી તથા
ગુગળ સાથે ચાટીને દૂધ તથા ઘી જમવાથી
ભાંગી ગયેલું હાડકું તુરત સંધાઈ જાય છે.

નાના સમેરવાના મૂળનું ચૂર્ણ માંસ-
રસ સાથે પીવાથી એકવીશ દિવસમાં
અસ્થિભાગ મટી જાય છે.

ત્રણ દિવસ સુધી ખાવળનું ચૂર્ણ મ-

ધમાં ચાટવાથી હાડકું વજ જેવું મજબુત
થઈ જાય છે.

આંબલીના ફળનો કલ્ક, સૌવીર, અને
તેલને ગરમ કરી તેનું સ્વેદન દેવાથી
ભગ્ન તથા અભિઘાતની પીડા મટી જાય છે.

આભાગુગ્ગુલુ.

સુંઠ, ખાવળ, પીપર, ત્રિકુળા, મરી,
એ સર્વ સમભાગે લેઈ તેમાં તે સર્વના
જેટલો ગુગળ મેળવીને વાપરવાથી ત્રુટેલા
સાંધાઓ સંધાઈ જાય છે.

લાક્ષાધગુગ્ગુલુ.

લાખ, હાડસાંકળ, આસુંદરો, આ-
સોંદ, અને બળદાણાનું ચૂર્ણ ગુગળ નાં-
ખીને લેવાથી છુટાં થઈ ગયેલાં તથા
ભાંગી ગયેલાં અસ્થિઓની પીડા મટી
જઈને અંગે વજ જેવાં દૃઢ થાય છે.

ગંધતૈલ.

કાળા તલને નિત્ય રાત્રે વહેતા પા-
ણીમાં ભીંજવી રાખીને દિવસે સૂકવવા,
એમ સાત દિવસ સૂધી કરવું. બીજા
સાત દિવસ સુધી તેને ગાયના
દૂધની અને ત્રીજા સાત દિવસ સૂધી
જેઠીમધના રસની ભાવનાઓ દેવી. પછી
પાછા તે તલને દૂધમાં ભીંજવી સૂકવીને
વૈદે તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કાકોલીઆદિ
ગણ, જેઠીમધ, મજીઠ, ઉપલસરી કઠ, રાળ,
જટામાંસી, દેવદાર, સુખડ, અને સવાનું ચૂર્ણ
તથા એ સર્વ ચૂર્ણ જેટલું પેલા તલનું
ચૂર્ણ, એ સર્વને મેળવી દેવું. પછી સુ-
ગંધી પદાર્થો નાંખેલા દૂધમાં એ ચૂર્ણ
નાંખીને પીલાવીને તેનું તેલ કઢાવવું.
પછી સુગંધી પદાર્થો નાંખેલા અને પકા-
વેલા ચોગણા દૂધમાં એ તેલને પકાવવું.

પછી એળચી, સમેરવો, તમાલપત્ર, છ-
વક, તગર, લોહર, પક્ષકાષ્ઠ, પીળું ચંદન,
ધોળોકાંટાશરિયો, દૂધ જેવી ધોળી ધ્રો,
ગરછી, શીંગોડાં, અને કાકોલીઆદિ ગ-
ણનાં ઔષધો, એ સર્વના કદક સાથે એ
તેલને ફરીથી પકાવવું. આ ગંધતેલ ભગ્ન
ઉપરની સર્વ ક્રિયાઓમાં હંમેશાં પથ્ય
છે. આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, તાલુશોષ, અ-
ર્દિત, ઓડનું ઝલાવું, માથાનો રોગ, ક-
ષ્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, ખેડેરાપણું, તિમિર,
અને અત્યંત મેથુનથી થયેલો ક્ષયરોગ,
એ સર્વમાં એ તેલ પીવું, અભ્યંગ કરવો,
નસ્યલેવું, પીચકારી મારવી, અને લોભ-
નમાં ખાવું. આ તેલથી કોટ, કાંધ, તથા
છાતી વધે છે, અને મુખ પણ અતિ
સુગંધીમય 'વાસવાળું' તથા કમળ જેવું
થાય છે. આ તેલ રાત્રીએ માટેજ યોગ્ય
છે, માટે વૈદ્યે તે રાત્રીએ માટેજ કરવું.
અવસ્થા પ્રમાણે ભગ્નનું શાંતથત્વું.

पूर्वे वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशे-
त् । अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले च शि-
शिरात्मके ॥ प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्
सन्धिः स्थिरो भवेत् । मध्यमे द्विगुणात्
कालादन्तिमे त्रिगुणात्तथा ॥

પ્રથમ અવસ્થાનું ભગ્ન બહુ સાધ્ય છે,
અદ્ય દોષ વાળાનું ભગ્ન સાધ્ય છે, અ-
ને શિયાળામાં થયેલ ભગ્ન પણ સાધ્ય
છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તૂટેલો સાંધો એક
મહિને મજબૂત થાય છે, મધ્યાવસ્થા-
માં તુટેલો સાંધો બે મહિને મજબૂત
થાય છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તુટેલો સાં-
ધો ત્રણ મહિને દૃઢ બને છે.

ભગ્નની વિશેષ સંભાળ..

नैति पाकं तथा भग्नं तथा यत्नेन रक्ष-
येत् । पक्वं हि स्यात् शिरास्नायु तद्विकृच्छ्रेण
सिध्यति ॥

ભગ્ન પાકે નહિ તેને માટે તેની ય-
ત્નથી સંભાળ રાખવી, બે તે પાકે છે,
તો શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને બગાડે છે.
તથા તે કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

વિશેષ ઉપદેશ.

पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
शीतान् सेकान् प्रदेहंश्च भिषक् तस्याव-
चारयेत् ॥ सत्रणस्य तु भग्नस्य घ्रणं स-
र्पिर्मधूत्तरैः । प्रतिसार्यकषायैश्च शेषं भग्न-
वदाचरेत् ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्ने-
हांस्तत्रापि योजयेत् ।

પડવા કે વાગવાથી અંગ સૂઝી જા-
ય અને તે ઘણુ વગરનું હોય, તો તેના
ઉપર વૈદ્યે શીતળ સેચનો તથા શીતળ
લેપો જાડા જાડા કરવા. ભગ્ન ઘણુવાળું
હોય, તો તે ઘણુને ધી તથા મધ્યુક્ત
ઝવાથોથી ધોઈને પછી ભગ્નની બીજી ક્રિ-
યાઓ કરવી; એના ઉપર વાયુ સંબંધી
રોગોમાં કહેલી સ્નેહોની યોજનાઓ પણ
કરવી.

ભગ્ન વાળાની પરહેઝ.

लवण कटुकक्षारमलमायासमैथुनम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षाक्षमेव च ।

સંધિ કે કાંડ ભગ્નો વાળાએ ખાઈ,
તીષ્ણ, ક્ષાર, કે ખાટું છોડી દેવું; મૈથુ-

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंड ॥

भाग ४ थो.

नाडीव्रण (भरनीगर) ने

अधिकार.

नाडीव्रणनी संप्राप्ति पूर्वक निश्चिन्ति.

यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽङ्गो यो वा व्रणं प्रचुरपूयसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्बहति तेन मता च नाडी ॥

उपेक्षते तस्य शोथस्य मुखं न कारयति यो वा अयमाम इति मत्वा पक्वं व्रणं चोपेक्षते । शोधनैर्न शोधयति । प्रचुरपूयमिति शोथस्य व्रणस्यापि विशेषणम् । असाधुवृत्तः अहिताहारविहारः । सपूयः ततस्तदनन्तरम् । तस्य पूर्वविहितानि स्थानानि सुश्रुतोक्तानि त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि प्रविदार्य सच्छिद्राणि कृत्वा अभ्यन्तरं प्रविशति । तस्य पूयस्यातिमात्रगमनादभ्यन्तरे दूरप्रवेशात् गतिरिष्यते सर्वदा स्त्राव इष्यते । इति संप्राप्तिः । अथ निरुक्तिः ।

अयं व्रणो नाडीवत्सरन्ध्रनलादि नाडीव यद्बहति तेन नाडी मता ॥

पङ्क थड पाडी गथेला सोलने लू-
लथी काथो लल्लुने तेने भुण करवाभां
अथवा पङ्कवाणा पाडेला सोलने काथो
समलने तेने शुद्ध करवाभां आवे नडि,
अडितकर आडार विडार करे, तो ते
पङ्क त्वया, मांस, शिरा, स्नायु, सांधा,
हडकां, केडो, तथा भर्मस्थानोभां छि-
द्र पाडीने तेनां पेसी नय छे. अंदर
गडु दूर पेठाथी ते पङ्क हुमेशां स-
व्या करेछे, तेने नाडी व्रणनी संप्राप्ति
लल्लुवी. वांसवगेरे पोलीनणीओनी पे-
ठे तेभांथी पङ्क सव्या करेछे, भाटे ते
नाडी व्रण पणु कडेवाय छे.

नाडी व्रणनी संप्रया.

दोषैस्त्रिभिर्भवात् सा पृथगेकश्च संमू-
च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥

अडेक दोषोथी, व्रणे दोषोथी, तथा
शल्यथी, એમ નાડી વ્રણના પાંચ પ્રકાર
છે.

વાતજ નાડી વ્રણનું લક્ષણ.

તત્રાનિલાત્મરુચ્ચક્ષુસ્મુખી સશૂલા ફેના

નુવિદ્યમધિકં સ્વતિ ક્ષપાસુ ॥

ઝીણા કઠણુ મુખ વાળો, શળ વાળો, અને રાત્રે શીણ જેવો આવતો તે નાડીત્રય વાયુથી થયેલા બાણુવો.

પિત્તજ નાડીત્રયનું લક્ષણ.

પિત્તાત્તુ તૃદ્જ્વરકરી પરિદાહયુક્તા પીતં સ્વલ્પઅધિકમુષ્ણમહઃસુ ચાપિ ॥

તરશ, જ્વર, દાહ, અને દિવસે પીળો ગરમ આવ થતો હોય, તે નાડીત્રય પિત્તથી થયેલો બાણુવો.

કફજ નાડીત્રયનું લક્ષણ.

જ્ઞેયા કફાદ્રહુધનાર્જુનપિચ્છિલાસા સ્ત-
બ્ધા સકળ્ડુકરુજા રજનીપ્રવૃદ્ધા ॥

અસ્તં રક્તં તત્ત્વોપલક્ષણં । પૂયાદિશ્ચ વોદ્ધવ્યઃ ।
સકળ્ડુકરુજા કળ્ડુપ્રધાનવેદનાયુક્તા ॥

બહુ ઘાટો, ઘોળા તથા ચીકણા સાવ વાળો, અછડ, બહુ ચળ સાથે વેદના વાળો, અને રાત્રે વધારે કફમય થતો હોય, તેને કફથી થયેલો નાડીત્રય બાણુવો.

ત્રિદોષજ નાડીત્રયનું લક્ષણ.

દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનવસ્ત્રકશોષા યસ્યાં
ભવન્ત્યભિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ । તામા-
દિશેત્પવનપિત્તકફપ્રકોપાદ્ધોરામસુક્ષયક-
રમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥

કાલરાત્રિં યમરાત્રિમિવ ।

દાહ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્છા, અને મુખશોષ, એ લક્ષણો જેને બાણુતાં હોય, તે નાડીત્રય ત્રણે દોષોથી થયેલો તથા ઘોર કાળ રાત્રી જેવો ભારી નાખનારો બાણુવો.

શલ્યજ નાડી ત્રયનું લક્ષણ.

નષ્ટં કથંચિદણુમાત્રમુદીરિતેષુ સ્થાનેષુ
શલ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ । સા ફેનિલં
મથિતમુષ્ણમસૃગ્વિમિત્રં સ્ત્રાવં કરોતિ સહ-
સા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥

ઉદીરિતેષુ સ્થાનેષુ ત્વક્માંસાદિષુ કથાશ્ચિનષ્ટં
અદૃશ્યમાનં શલ્પમ્ । કિંચિશિષ્ટમ્ અણુમાત્રમ્
અતઃ પવાદૃશ્યમાનમ્ । સા ગતિઃ અચિરેણ શીઘ્રં
સ્ત્રાવં કરોતિ । સા શલ્યનિમિત્તા નાડી । મથિતં
મથિતમિવ સ્ત્રાવં કરોતિ સ્ત્રાવશ્ચ પ્રસારણાકુચ-
નાદૌ શલ્યસશ્ચલનેન ભવતિ ।

ત્વચા, માંસ, સ્નાયુ, સાંધા, અસ્થિ,
કોઠો, મર્મસ્થળ અને શિરા વગેરે અ-
દરના ભાગમાં શુભ થઈ ગયાને લીધે કા-
ઠી ન શકાયું હોયતો તે શલ્યથી નાડી
ત્રય થાય છે. તે કીણ વાળો; મથાયલો,
ગરમ, રક્તયુક્ત સાવવાળો, અને નિત્ય
પીડા કરનારો છે. અંગો લાંબાં ટુંકાં
કરતી વખતે શલ્યનું ચલન થવાથી આવ
થાય છે.

સાધ્યાસાધ્યતા.

નાડી ત્રિદોષપ્રભવા ન સિદ્ધચેદન્યાશ્ચ-
તસ્રઃ સ્વલુ યત્નસાધ્યાઃ ।

ત્રિદોષજ નાડીત્રય અસાધ્ય છે. બીજા
સર્વ નાડીત્રય યત્નથી સાધ્ય છે.

ચિકિત્સા.

તત્રાનિલોત્થામુપનાદ્ય પૂર્વમશેષતઃ પૂયગ-
તિં વિદાર્ય । ફલૈરપામાર્ગભૈઃ સુપિષ્ટૈઃ સ-
સૈન્ધૈઃ સંપરિપૂર્ય બન્ધેત્ ॥ પ્રક્ષાલને વા-
પિ સદા વ્રગસ્ય યોજ્યં નહ્યત્ સ્વલુ પ-

शमूलम् । हिंसा हरिद्रा कटुकां वचां च
गोजिहिकां चापि सबिल्वमूलाम् । संहृत्य
तैलं विपचेद् व्रणस्य संशोधनं पूरणरोप-
णं च ॥ इति हिंसायं तैलम् ।

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह धीमानुत्कारि-
काभिः सपयोघृताभिः । निपात्य शस्त्रं ति-
लनागदन्तीमजिष्ठकल्कैः परिपूरयेच्च ॥ प्र-
क्षालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः
कुशलेन नित्यम् । श्यामाभिभण्डीत्रिफला-
सुसिद्धं हरिद्रया तिलवकटुककेण ॥ घृतं
सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्यादति कोष्ठगतापि
या स्यात् । इति श्यामाघृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाह पूर्वं कुलत्थसि-
द्धार्थकसक्तुबिल्वैः । मृदूकृतामेष्यगतिं वि-
दित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ दद्या-
द्ब्रणे निम्बतिलामिदन्तीसुराष्टजाः सैन्धव-
संप्रयुक्ताः । प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्ब-
जात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥ स्वर्जि-
कासिन्धुदन्त्यग्रियूथिकाजलनीलिका ।
स्वरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥

स्वर्जिकायं तैलम् ।

सैन्धवार्कमरिचज्वलनाल्यैर्मार्कवेण रज-
नीद्वयसिद्धम् । तैलमेतदचिरेण निहन्त्या-
दूरगामपि फलानिलनाडीम् ॥

इति सैन्धवायं तैलम् ।

नाडीं तु शल्यप्रभवं विदार्य निष्कास्य
शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् । बन्धेत् व्रणं सौ-
द्रघृतप्रगाढनिम्बैस्तिलै रोध्यवरोपयेच्च ॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनां च
शलादुवर्गे । कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैल-
मावाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ सौगन्धि-
कं मोचरसाहिपुष्पं लोघ्रानिदध्यात् खलु
धातकीं च । एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी
रोहेद्ब्रणो वा सुखमाशु चैव ॥

इति कुम्भिकायं तैलम् ।

स्नुहार्कदुग्धदार्वाणां वर्ति कृत्वा प्रपूरये-
त् । एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात्प्रयो-
गराद् ॥ आरग्वधनिशाकाला चूर्णाज्य-
क्षौद्रसंयुता सूत्रवर्तिव्रणे योज्या शोधनी
गतिनाशिनी ॥ वर्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा । दुष्टव्रणे य-
द्विहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु ह-
न्ति ॥ जात्यर्कशंपाककरञ्जदन्तीसिन्धू-
त्यसौवर्जलयावशुकैः । वर्तिः कृता हन्त्य-
चिरेण नाडीं स्नुवक्षीरपिष्टा तु सचित्रके-
ण ॥ विभीतकाम्रास्थिवटप्रवालहरेणुका-
शङ्खिवीजमिश्रं । वाराहकन्दश्च तथा प्रदेयो
नाडीषु तैलेन विमिश्रयित्वा ॥ मेषरोमम-
षीतुम्ब्या कटुतैलं विपाचितम् । नाडीव्रणं
चिरोद्भूतं जयेत्तु तूलसङ्गमात् ॥ कर्चूरक-
स्य स्वरसे कटुतैलं विपाचयेत् । सिन्दूर-
कलिकृतं नाडी दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ कर्चू-
रकरसे तैलं पुरसिन्दूरकलिकृतम् । पामां
दुष्टव्रणं नाडीं हन्यात्सर्वव्रणान्तकृत् ॥

इति कर्चूरतैलम् ।

भल्लातकार्कमरिचैलवणोत्तमेन सिद्धं वि-
डङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च । स्यान्मार्कवस्य च

રસેન નિહન્તિ તૈલં નાડીં કફાનિલકૃતા-
મ્પર્ચીં વ્રણાંશ્ચ ॥ મહાતકાચં તૈલમ્ ।

સ્વર્જિકા સૈન્ધવં દન્તી નીલીમૂલં ફલં
તથા । મૂત્રે ચતુર્ણે સિદ્ધં તૈલં નાડીવ્ર-
ણાપહમ્ ॥ સ્વર્જિકાચં તૈલમ્ ।

સર્વો વ્રણક્રમઃ કાર્યઃ શોધનારોપણાદિ-
કઃ ગુગુલુત્રિફલાવ્યોષૈઃ સમાંશૈરાજ્યયો-
જિતૈઃ ॥ અક્ષપ્રમાણાં ગુટિકાં સ્વાદેદેકા-
મતન્દ્રિતઃ । નાડીદુષ્ટવ્રણં શૂલમુદાવર્તે મ-
ગન્દરમ્ ॥ ગુલ્મં ચ ગુદજાનુ દન્યાત્પાક્ષિ-
રાદ્વપ્નગાનિવ ॥ ઇતિ સત્તાગ્નિગુગુલુઃ ।

કૃશદુર્બલભીરુણાં નાડીં મર્માશ્રિતામપિ ।
ક્ષારસૂત્રેણ તાં હિન્દ્યાન્ન શસ્ત્રેણ કદાચના ॥
ષ્ણપ્યા ગતિમન્વિષ્ય ક્ષારસૂત્રાનુસારિણી-
મ્ । સૂચીં નિદધ્યાદ્રત્યન્તે પ્રોક્ષામ્યાશુ
વિનિર્હરેત્ ॥ સૂત્રસ્યાન્તં સમાનીય ગાદં
બન્ધનમાચરેત્ । તતઃ ક્ષારવલં વીક્ષ્ય સૂ-
ત્રમન્યત્પ્રવેશયેત્ ॥ ક્ષારાક્તં પ્રતિમાન્ વૈદ્યો
યાવન્ન હિંચતે ગતિઃ । મગન્દરેષ્વેષ વિધિઃ
કાર્યો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥ અર્બુદાદિષુ ચો-
ત્ક્ષિપ્ય મૂલે સૂત્રં નિધાપયેત્ । સૂચીભિર્યવ-
વસ્ત્રાભિરાચિતં વા સમન્તતઃ ॥ મૂલે સૂ-
ત્રેણ વધ્રીયાન્છિન્ને ચોપચરેદ્રણમ્ ॥

ઇતિ નાડીવ્રણરોગાનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ।

વાયુનો નાડીવ્રણુ હોય તો પ્રથમ
તેને આપધોના પાટા બાંધીને પછી શ-
સ્ત્રથી પડ વાળા ભાગને ચીરવો, અને
તેમાં સૈંધવ સાથે અધેડાનાં ફળો
નું ઝીણું ચૂર્ણ ભરી દેઇને ઉપર પાટો

બાંધવો. બહુપંચમળના ક્વાથથી નિત્ય
વ્રણને ધોવો જોઇએ.

હિંસધ તૈલ.

કંટાળો થોર, હળદર, કડુ, વજ,
ભોંપાથરી, અને બીલીનું મૂળ, એમના
કદકથી પકાવેલ તેલ વ્રણને શુદ્ધ કરેછે.
અનેતેમાં ધરતી અને રૂઝ પણ લાવેછે.
પિત્તનો વ્રણ હોય તો પ્રથમ દૂધ અ-
ને ધી સહિત ઘઉંની લોપરી બાંધીને
પછી શસ્ત્રથી કાપીને તેમાં તલ, નેપા-
ળો, અને મજીઠના કદકો ભરવા. હરદર,
રતાંજળી, અને લીમડાના ક્વાથથી નિ-
ત્ય આ વ્રણને ધોવો જોઇએ.

રથામાધત.

કાળીનસોતર, ધોળીનસોતર, ત્રિકુળા,
હળદર, અને લોહરના કદકથી પકાવેલ
ધીમાં દૂધ મેળવી વ્રણમાં પૂરવું, તેથી
આવ મટી જાય છે. કોઠામાં રહેલ પિત્ત
સંબંધી નાડીવ્રણુ પણ મટેછે, તો બીજા
મટે તેમાં તો શુંજ કહેવું ?

નાડીવ્રણુ કદકથી થયેલ હોય તો
પ્રથમ કળથી, સર્પવ, સાથવો, તથા બી-
લીના ગર્ભનો પાટો બાંધવો. તેથી તે
કુણો પડે એટલે પડનો ભાગ કાપી નાં-
ખવો. પછી લીમડો, તલ, ચિત્રક, ને-
પાળો, ફટકડી, અને સૈંધવનું ચૂર્ણ તેમાં
ભરીને પાટો બાંધવો.

એ વ્રણને નિત્ય કરંજ, લીમડો, ચ-
મેલી, આકડો, અને પીલુના સ્વરસોથી
ધોવો જોઇએ.

સ્વર્જિકાચંતૈલ.

સાજીઆર, સૈંધવ, નેપાળો, ચિત્રક,
જૂઈ, શેવાળ, અને અધેડાનાં બીજના

કલ્કથી ચોમૂતમાં પકાવેલું સ્વર્ગિકાદ્ય નામનું તેલ લેઈ, તેથી વ્રણને તૃપ્ત કરવાથી દુષ્ટ વ્રણ તથા કફનો નાડીવ્રણ મટી જાય છે.

સૈંધવાદતૈલ.

સૈંધવ, આકડો, મરી, ચિત્રક, ભાંગરો, હળદર, અને દાડહળદરના કલ્કોથી પકાવેલ સૈંધવાદ તૈલથી વ્રણને તૃપ્ત કરવામાં આવે તો કફ તથા વાયુનો નાડી વ્રણ બહુ દુર પહોંચ્યો હોય તો પણ સાફ થઈ જાય છે.

શલ્યનો નાડીવ્રણ હોય તો તેને કાપીને શલ્ય કાઢી નાંખવું, અને પછી માર્ગ સાફ કરીને તેમાં મધ તથા ઘીમાં વાટેલાં લીમડાનાં પાનનો કલ્ક ચોપડવો, એટલે તે વ્રણ રૂઝાઈ જાય છે.

કુંભિકાદ્ય તૈલ.

નેપાળો, ખજૂર, કેઠ, ખીલી, અને વડનાં ફળોનો કવાથ કરી તેમાં મોથ, ઘઉંલા, દેવદાર, રોહિસખંડ, મોચરસ, નાગકેશર, લોદર, અને ધાવણીનાં ચૂર્ણો નાંખી, તેમાં તેલ પકાવવું. તેથી શલ્યનો નાડીવ્રણ રૂઝાઈને એકદમ સુખ વળે છે.

થોર તથા આકડાનાં છીર અને દાડહળદરથી ખરડેલી વાટ અંદર ખોસવાથી સર્વાંગના નાડીવ્રણો હણાય જાય છે. આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે. ગરમાળો, હળદર, નસોતર, એમના ચુર્ણમાં ઘી તથા મધ નાંખી તેથી ખરડેલી વાટ વ્રણમાં ખોસવાથી વ્રણ સાફ થઈને પડ મટી જાય છે. સૈંધવ અને મધથી ખરડેલી સુતરની વાટ ખોસવાથી પણ નાડીવ્રણ મટી જાય છે.

દુષ્ટ વ્રણની ઉપરકહેવાયલા તેલથી પણ વ્રણનું પડ મટી જાય છે. ચમેલી, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, નેપાળો, સૈંધવ, સંચળ, જવખાર, ચિત્રક, એમને થોરના છીરમાં વાટીને તેથી ખરડેલી વાટ ખોસવાથી નાડીવ્રણ તુરત મટી જાય છે. ખેડાં, આંખાની ગોઠલો, વડનાં કુંપળિયાં, હરેણુકા, સરસડિયાનાં ખીજ, અને વારાહીકંદ, એમને તેલમાં વાટી કલ્ક કરી નાડીવ્રણ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરત મટી જાય છે. ગાડરનાં રૂવાટાંની ભસ્મ, અને કડવી તૂંબડીને સરસિયા તેલમાં પકાવીને તેથી ખરડેલી વાટ ખોસવાથી લાંબા કાળનો નાડીવ્રણ પણ મટી જાય છે.

કર્ચૂરતૈલ.

કચૂરાના સ્વરસમાં સિંદૂર મેળવી તેમાં પકાવેલ સરસિયું તેલ નાડીવ્રણ, દુષ્ટવ્રણ, અને રતવાને મટાડી દે છે.

ખીનું કર્ચૂર તૈલ.

કચૂરાના સ્વરસમાં ગુગળ તથા સિંદૂરનો કલ્ક નાંખીને પકાવેલું સરસિયું તેલ ખસ, દુષ્ટવ્રણ, નાડીવ્રણ તથા ખીનું પણ સર્વ પ્રકારનાં વ્રણો મટાડે છે.

ભક્ષાતકાદ્ય તૈલ.

લીલામું, આકડો, મરી, લવણ, બાવડીંગ, હળદર, દાડહળદર, અને ચિત્રકના કલ્કથી ભાંગરાના રસમાં પકાવેલ ભક્ષાતકાદ્ય તૈલ લગાડવાથી કફ તથા વાયુનાં નાડીવ્રણો તથા અપચી મટી જાય છે.

સ્વાર્જિકાદ્ય તૈલ.

સાજખાર, સૈંધવ, નેપાળો, તથા

ગળીનાં મૂળ તથા ફળના કલકથી ચોગણા ગોમૂત્રમાં પકાવેલ સ્વર્જિકાદ્ય તેલથી નાડીત્રણ મટી જાય છે.

અતિદેશ.

આફ કરવાની તથા રૂઝવાની જે જે ક્રિયાઓ ત્રણે માટે કહેલી છે તે તે સર્વે નાડીત્રણ ઉપર પણ કરવી.

સમાંગ ગુગ્ગુલુ.

ગુગ્ગુળ, ત્રિક્ષ્ણા, સૂંઠ, મરી, પીપર, સમ ભાગે લેઈ ઘીમાં ગોળી કરી એક તોલા જેટલી ખાવી; તેથી નાડીત્રણ, દુષ્ટત્રણ, શળ, ઉદાવર્ત, ભગંદર, શુદ્ધ, અને ગુદરોગો-ગરૂડ સર્પોને હણે તેમ-હણાઈ જાય છે.

કેટલીક સૂચના.

કૃશ, દુર્બળ, અને ખડીકણને તથા મર્મસ્થળમાં થયેલ નાડીત્રણને ક્ષારમાં ભીંજવેલા દોરાથી કાપવો, પણ શસ્ત્રથી કદી કાપવો નહિ. શોષી કાઢવાના એ-પણી નામના સાધનથી ગતિને શોષી કાઢીને તેમાં ક્ષારથી ભીંજવેલા દોરાવાળી સોઈ નાંખવી. ગતિના છેડામાં એ સોઈને ઊંચી કરીને તુરત બહાર કાઢી લેવી. દોરાનો છેડો પકડીને તેથી નાડીત્રણને મજબુત બાંધવો. પછી બુદ્ધિમાન વૈદે ક્ષારના બળ ઉપર ધ્યાન દેઈને ક્ષારથી ભીંજવેલો બીજો દોરો ત્રણમાં નાંખવો, જેથી ઉપરના ભાગમાં રૂઝાઈને પડ્ડી ગતિ બંધ ન પડે. સમજી વૈદે ભગંદરમાં પણ એજ રીતે કરવું. રસોળી વગેરે રોગોમાં તે રોગોને ઊંચા કરીને તેમના મળમાં ક્ષારથી ભીંજવેલો દોરો બાંધવો;

અથવા ત્રણને જવા જેવા મુખવાળી સો-યથી ચારે મેર ટોચા મારીને તેના મૂળમાં દોરો બાંધવો. ત્રણ છેદાઈ ગયા પછી બીજા ઉપચારો કરવા.

ભગંદરનો અધિકાર.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ તથા સ્વરૂપ.

કટીકપાલનિસ્તોદદાઢકણ્ઢૂજાદયઃ ।
ભવન્તિ પૂર્વરૂપાણિ ભવિષ્યતિ ભગંદરે ॥
ગુદસ્ય દ્વચક્રુલેક્ષેત્રે પાર્શ્વતઃ પિડકાર્તિકૃત્ ।
મિત્ત્રા ભગંદરો જ્ઞેયઃ સ ચ પશ્ચવિગો ભ-
વેત્ ॥ આર્તિકૃત્ પીડાકૃત્ । પશ્ચવિધઃ વાતિ-
કપૈત્તિકલ્લૈષ્મિકસાન્નિપાતિકશલ્યજભેદૈઃ ।

ભગંદર થવાનો હોય ત્યારે કમરનાં હાડકાંઓમાં ભોંકાયા જેવી પીડા, બળ-તરા, ચળ, વગેરે થાય છે. ગુદાની આ-સપાસ બે આંગળની જગામાં પીડા કરનારી અને ફાટેલી ફાટી થાય છે, તેને ભગંદર કહે છે. તે વાયુથી, પિત્તથી કદ્ધી, ત્રણે દોષથી અને શલ્યથી થયેલ, એ રીતે તેના પાંચ પ્રકાર છે.

ભગંદરનો અર્થ.

ભગંદરઃ સપન્તાચ્ચ ગુદં વર્તિતયૈવ ચ ।
મગવહારયેચ્ચ સ્માત્તસ્પાદેષ મગંદરઃ ॥

ચારેમેરથી ગુદા અને બસ્તિને ચો-નિની પેઠે ફાડી નાંખે છે માટે તેને ભગંદર કહે છે, એમ ભોજ કહે છે.

શતપોનકર્ત્ત્વં લક્ષણ.

કપાયરુક્ષૈરતિકોમિતોઽનિઢસ્ત્વગાનદેશે
પિડકાં કરોતિ યામ્ । ઉપેક્ષણાતાકમુપૈતિ

દારુણં રુજાં ચ મિત્તારુણફેનવાહિની ॥
તત્રાગમો મૂત્રપુરીપરેતસાં વ્રગૈરનેકૈઃ શત-
પોનકં વદેત્ ।

વ્રગૈરનેકૈઃ સૂક્ષ્મમુલૈઃ । શતપોનકં શતપોન-
કશ્ચાલની તત્તુલ્યમ્ ।

કષાય અને રૂક્ષ પદાર્થોથી બહુ કોષ પામેલ વાયુ શુદ્ધાના પ્રદેશમાં ફેલાઈ કહે છે. તેની દરકાર ન કરવાથી તે પાકીને મહા-પીડા કરે છે, અને તેમાંથી લેદાઈને રાતું શીથુ નીકળે છે. તેમાં મૂત્ર, વિષ્ટા, અને વીર્ય આવે છે. તેમાં ઝીણું મુખવાળાં અનેક વ્રણો થાય છે. તેનો દેખાવ ચાળણી જેવો થવાથી તેને શતપોનક કહે છે. (આ વાત ભગંદર છે).

ઉષ્ટ્રપ્રીવનું લક્ષણ.

પ્રકોપૈઃ પિત્તમતિપ્રકોપિતં કરોતિ રક્ત્તાં
પિડકાં ગુદે ગતામ્ । તદાશુપાકાં હિમપૂ-
તિવાહિનીં ભગન્દર ચોષ્ટશિરોધરં વદેત્ ॥

આશુપાકાં હિમપૂતિવાહિનીં શીપ્રપાકામુષ્ટદુર્ગન્ધ
વાહિનીં ચ । તદા ભગન્દરમુષ્ટશિરોધરં વદેત્ ।
ઉષ્ટ્રપ્રીવસંજ્ઞા ચ પિડકાગલેન વક્ત્રતયોષ્ટ્રપ્રીવાક-
રત્વેન ।

પ્રકોપ કરનારા પદાર્થોથી પિત્ત અત્યંત પ્રકોપ પામવાથી શુદ્ધામાં રાતી ફેલાઈ થાય છે. તે તુરંત પાકે છે અને પાકીને ઉંટના માંસ જેવી ગંધાય છે, તે ભગંદરને ઉષ્ટ્રશિરોધર કહે છે. (આ પિત્ત ભગંદર છે.)

પરિસ્ત્રાવિનું લક્ષણ.

કણ્ઠ્યનો વનસ્ત્રાવિ કઠિનો મન્દવેદનઃ ।

શ્વેતાવભાસઃ કફજઃ પરિસ્ત્રાવિ ભગન્દરઃ ॥
કઠિનઃ પિડકાવસ્થાયाम્ । પરિસ્ત્રાવો નિરંત-
રાસ્તવશીલઃ ।

કફ સંબંધી પરિસ્ત્રાવિ નામનો ભગંદર ચળવાળો, ઘાટો રસ સ્વનારો, કઠણુ, મંદ વેદના વાળો, અને શ્વેત દેખાવનો હોય છે.

શંખૂકાવર્તનું લક્ષણ.

વહુવર્ણરુજાસ્રવા પિડકાગોસ્તનોપમા ।
શમ્બૂકાવર્તં ગતિકઃ શમ્બૂકાવર્તકોમતઃ ॥
વહુવર્ણરુજાસ્રવા વહુશબ્દો વર્ણાદિભિઃ પ્રત્યેકં
સમ્વધ્યતે । ગતિસ્ત્રાવમાર્ગઃ ।

અનેક વર્ણવાળી, પીડાવાળી, અને સ્રાવવાળી ગાયના આંચળ જેવી ફેલાઈ, શંખના આવર્ત જેવી શંખૂકાવર્ત નામની થાય છે. (આ ત્રિદોષજ ભગંદર છે.)

ઉન્માર્ગીનું લક્ષણ.

ક્ષતાદ્રતિઃ પાયુગતા વિવદ્ધેતે હુપેક્ષના-
ત્સ્યુઃ ક્રમયો વિદાર્યતે । પ્રકુર્વતે માર્ગમને-
કધામુર્ચવ્રણાસ્તમુન્માર્ગિભગન્દરં વદેત્ ।

ક્ષતાત્ કણ્ઠકાદિના નલેન કણ્ઠ્યનાદિના વાડ મિઘાતાત્ । ગતિઃ સ્ત્રાવઃ ઉન્માર્ગિભગન્દરમ્ ।
એતસ્ય તિર્યક્કૃતમાર્ગઃ પુરીષાદિર્નિર્ગમાદુન્માર્ગિસંજ્ઞા ॥

વાગવાથી ક્ષતથઈને શુદ્ધામાં ફેલાઈ થઈને વધે છે. તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમાં કૃમિઓ થઈને તેને ફાડે છે; તેમાં અસંખ્ય વ્રણો થઈને ઘણા માર્ગો થઈ જાય છે, તેને ઉન્માર્ગી ભગંદર કહે છે. (આ શલ્યજ ભગંદર છે.)

ભગંદરનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઘોરા: સાધયિતું દુઃખા: સર્વ એવ ભગ-
ન્દરા: । તેવસાધ્યસિદ્ધોષોત્થ: ક્ષતજશ
વિશેષત: ॥ વાતમૂત્રપુરીષાણિ શુકં ચ
ક્રમયસ્તથા । ભગન્દરાત્ સવન્તસ્તુ નાશ-
યન્તિ તમાતુરમ્ ॥

સધળા ભગંદરો ઘોર અને કષ્ટસા-
ધ્ય છે. ત્રિદોષનો તથા વિશેષે કરીને ક્ષતજ
ભગંદર તો અસાધ્ય છે, બે વાયુ, મૂત્ર, મળ,
વીર્ય, અને કૃમિઓ ભગંદરમાંથી આવે છે
તો તે રોગીને મારી નાંખે છે.

ભગંદરની ચિકિત્સા.

અથાસ્ય પિઢકામેવ તથા યત્નાદુપાચ-
રેત્ । શુદ્ધયસ્રભુજેસેકાયૈર્યથા પાકં ન ગ-
ચ્છતિ ॥ વટત્રેષ્ટકાશુળીસગુહ્વીપુનર્નવા:
સુપિષ્ઠ: પિઢકાવસ્થે લેપ: શસ્તો ભગન્દરા ॥
પિઢકાનાનપકાનામપતર્પણપૂર્વકમ્ । કર્મ
કુર્યાદિરેકાન્તં મિત્ત્રાનાં વક્ષ્યતે ક્રિયા ॥
એષળીપાટનક્ષારવહ્નિદાહાદિકં ક્રમમ્ । વિ-
ધાય વ્રણવત્કાર્યં યથાદોષં યથાક્રમમ્ ॥
પય:પિષ્ઠેસ્તિલારિષ્ઠમધુકૈશ્વ સુશીતલ: । ભ-
ગન્દરે પ્રશસ્તોડયં સરક્તે વેદનાવતિ ॥ સુ-
મના વટપત્રાગિ ગુહ્વી વિશ્વમેષજમ્ । સ-
સૈન્ધવસ્તકપિષ્ઠો લેપો હન્તિ ભગન્દરમ્ ॥
ત્રિટ્ટતિલા નાગદન્તી મઞ્જિષ્ઠા સહ સર્પિષા ।
ઉત્સાદનં ભવેદેતત્સૈન્ધવક્ષાદ્રિસંયુતમ્ ॥ સ્વ-
દિરામ્બુરતો ભૂત્વા કષાયં ત્રૈફલં પિબેત્ ।
મહિષાક્ષવિઢ્ઢાનાં ભગન્દરાવિનાશનમ્ ॥
શમ્બૂકમાંસં શુન્ગીત પ્રકારૈર્વર્જ્યનાદિ-

નિ: । અઝીર્ણવર્જી માસેન મુચ્યતે તુ ભ-
ગન્દરાત્ ॥ ન્યગ્રોગાદર્ગળો યસ્તુ હિત:
શોધનરોપણ: । તૈલં ઘૃતં વા તત્પકં ભગ-
ન્દરાવિનાશનમ્ ॥ તિલા જ્યોતિષ્મતી કુષ્ઠં
લાઙ્ગલી ગિરિકર્ણિકા । શતાકાતૃવૃતાદત્ય:
શોધનાશ્ચ ભગન્દરે ॥ તિલામયા લોધ્રમરિ-
ષ્ટપત્રં નિશે ચલા લોધ્રમગારધૂમમ્ । ભગ-
ન્દરે ચાપ્પુપદંશયોશ્ચ દુષ્ટવ્રગે રોપણશોધ-
નાય ॥ સ્તુભ્યર્કદુગ્ધદાર્વીર્ભિર્વર્તિ કૃત્વા વિ-
ચક્ષણ: । ભગન્દરગતિં જ્ઞાત્વા પૂરયેત્તાં
પ્રયત્નત: ॥ એષા સર્વશરીરસ્થાં નાહીં હ-
ન્યાન્ન સંશય: । ત્રિફલારસસંયુક્તં વિઢા-
લાસ્થિપ્રલેપનમ્ ॥ ભગન્દરં નિહત્યાશુ
દુષ્ટવ્રણહરં પરમ્ । ત્રિટ્ટત્તેજોવતીદન્તીકલ્કો
નાહીવ્રણાપહ: ॥ જ્યોતિષ્મતીલાઙ્ગલકી
શ્યામાદન્તીત્રિવૃત્તિલા: । કુષ્ઠં શતાઘ્વા ગો-
લોમી વર્ગ: શોધનં શ્વયતે ॥ મધુતૈલયુતા
વિઢ્ઢસારત્રિફલામાગધિકાકળાશ્ચ લીઢા:
કૃમિકુષ્ઠભગન્દરપ્રમેહાન્ ક્ષયનાહીવ્રણરોપ-
ણા ભવન્તિ ॥ ચિત્રકાર્કી ત્રિવૃત્તપાટે મલ-
પૂહયમારકૌ । સુધાં વચાં લાઙ્ગલકીં હરિ-
તાલં સુવાર્ચકામ્ ॥ જ્યોતિષ્મતીં ચ સંહ-
ત્ય તૈલં ધીમાન્ વિપાચયેત્ । એતદ્વિષ્યન્દનં
નામ તૈલં દયાઢ્ઢગન્દરે ॥ શોધનં રોપણં
ચૈવસર્વર્ણકરણં તથા ।

इति विष्यन्दनतैलम् ।

નિશાર્કશીરાસિંધૂત્યપુરાશ્વરવત્સકૈ: ।
સિદ્ધમભ્યજનં તૈલં ભગન્દરહરં પરમ્ ॥
इति निशाचं तैलम् ।

કરવીરનિશાદન્તીલાઙ્ગલીલવળાગ્નિભિઃ
માતુલુકકવત્સાદૈઃ પવેત્તૈલં મગન્દરે ॥

इति करवीरादितैलम् ।

ત્રિફળા પુરકુળ્ણાનાં ત્રિપશ્ચૈકાંશયોજિ-
તા । ગુટિકા શોથગુલ્માર્શોભગન્દરવતાં
દ્રિતા ॥ નવકાર્પિકો ગુગુલુઃ ।

નાડ્યન્તરે વ્રણાન્ કુર્યાદ્વિષક્તુ શતપો-
નકે । તતસ્તેષ્વવસ્થુ શેષા નાડીરુપાચરે-
ત્ ॥ વ્યાધૌ તત્ર વહુચ્છિદ્રે ભિપજા તુ વિ-
જાનતા । અર્દ્વલાઙ્ગલકાન્હેદઃ કાર્યો લા-
ઙ્ગલકોઽપિ વા ॥ સર્વતોભદ્રકો વાપિ કાર્યો
ગોતીર્થકોઽપિ વા । દ્વાભ્યાં સમાભ્યાં
પાર્શ્વાભ્યાં હેદો લાઙ્ગલકો મતઃ ॥ હ્રસ્વ-
મેકતરં યત્તુ સોઽર્ધલાઙ્ગલકઃ સ્મૃતઃ । સે-
વર્ની વર્જયિત્વા તુ ચતુર્થા દારિતે ગુદે ॥
સર્વતોભદ્રકં હેદમાહુન્હેદવિદો જનાઃ ।
પાર્શ્વાદાગતશસ્ત્રેણ હેદો ગોતીર્થકો મતઃ ॥
સર્વાનાસ્ત્રાવમાર્ગાસ્તુ દહેદૈવસ્તથાગ્નિના ।
અથોષ્ઠ્રીવમેપિત્વા છિત્વા ક્ષારં નિપાતયે-
ત્ ॥ પૂતિમાંસવ્યપોહાર્યમાગ્રિરત્ર તુ પૂજિતઃ ।
ઉત્કૃત્યાસ્ત્રાવમાર્ગં તુ પરિસ્ત્રાવિણિ બુદ્ધિ-
માન્ ॥ ક્ષારેણ વા સ્ત્રાવસગતિં દહેદુતવહેન
વા । ગતિમન્વિષ્ય શસ્ત્રેણ છિન્વાત્ સ્વર્જૂર-
પત્રકમ્ ॥ ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં ચ સૂચીમુલ્ક-
મષાદ્મુલ્કમ્ । છિત્વાગ્નિના દહેત્ સમ્યગેવં
ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥ ઇષાં તુ શસ્ત્રપતનાદેદ-
ના યત્ર જાયતે । તત્રાશુ તૈલેનોષ્ઠેન પરિ-
ષેકઃ પ્રશસ્યતે ॥ આગન્તુજે ભિષગ્નાડીં શ-
સ્ત્રેણોત્કૃત્ય યત્નતઃ । જંબોષ્ઠેનાભિવર્ણેન

તસ્યા વા શલાકયા ॥ દહેદ્યયોક્તં મતિ-
માન્ તં વ્રણંસુસમાહિતઃ ।

ભગંદરની ફેફાલી ઉપરજ એવા ઉપ-
ચારો યત્નથી કરવા કે તે પાકે નહિ.
શોધન, રક્તપ્રવાહ, સેચન, વગેરે ઉપચા-
રોથી તે પાકતી નથી.

વડનાં પાન, ઇંટ, સૂંઠ, ગળો, અને
સાટેડી, એને વાટીને ભગંદર ઉપર લેપ
કરવો. ફેફાલી પાકી ન હોય ત્યાં સૂધીમાં
લંઘનથી વિરેચન સૂધીની ક્રિયાઓ કર-
વી. ફેફાલી ફૂટ્યા પછીની ક્રિયાઓ હવે
કહેવાશે. એપણી નામના શસ્ત્રવડે ફા-
ડવાની, ક્ષાર મુકવાની, તથા ડામ દેવાની
ક્રિયાઓ કરીને દોષ તથા ક્રમ અ-
નુસાર વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી. લો-
હી તથા પીડકારક ભગંદર ઉપર તલ,
લીમડાનાં પાન; અને જેડીમધને દધમાં
વાટીને તેનો અત્યંત શીતળ લેપ કરવો
તે ઉત્તમ છે. ચમેત્રી તથા વડનાં પાનો,
ગળો, સૂંઠ, અને સૈંધવને છાશમાં વા-
ટીને લેપ કરવાથી ભગંદર મટી જાય છે.

નસોતર, તલ, નેપાળો, મજીડ, અને
સૈંધવને ઘી તથા મધમાં વાટી લેપ કરવા-
થી ભગંદર મટે છે. ત્રિકુળાનો ગ્રાથ તથા
ખેરસારનું પાણી પીધા કરવું. લેંસા ગુગળ
અને વાવડીંગ પણ ભગંદરનો નાશ કરે છે.
શાક વગેરે સાથે શંખડાનાં જીવડાંનું
માંસ ખાતાં અજીણ થવા દેવામાં ન
આવે તો એક માસમાં ભગંદર મટી જાય છે.

શોધન તથા રોપણ કરનાર ન્યથો-
ષાદિગણમાં પકાવેલ તેલ અથવા ઘી
ભગંદરનો નાશ કરનાર છે.

તલ, માલકાંકણી, કઠ, કલગારી, ગ-

રણી, સૂવા, નસોતર, અને નેપાળો, એ-
મનો કવાથ ભગંદરનું શોધન કરેછે.

તલ, હરડે, લોદર, લીમડાનાં પાન,
હળદર, દાડહળદર, બગદાણા, પટીઆલોદર,
ધૂમાડાની ધુંસ, આ સર્વભગંદર, ઉપદંશ,
અને દુષ્ટ વ્રણોમાં શોધન અને રોપણ છે.

ભગંદરના સાવના માર્ગને શોધાં કા-
ઠીને વિચક્ષણ વૈદ્યે થોર તથા આકડાનાં
છીરો, દાડહળદર, એની વાટ કરીને તે
માર્ગમાં પૂરી દેવી, આ પ્રયોગ સર્વ શ-
રીરમાં રહેલા નાડીવ્રણને પણ મટાડેછે
તેમાં સંશય નથી.

ત્રિકૂળાના રસમાં બિલાડાનાં હાડકાંને
વાટીને લેપ કરવાથી ભગંદર અને દુષ્ટ
વ્રણો તુરત મટી જાયછે.

નસોતર, તેજબળ, અને નેપાળાના
કંકથી ભગંદર તથા નાડીવ્રણ મટી
જાય છે.

માલકાંકણી, કલગારી, નસોતર, નેપાળો,
ધોળી નસોતર, તલ, કડ, સૂવા, અને વજ, આ
વર્ગ ભગંદર વગેરેને શુદ્ધ કરેછે.

વાવડીંગનો ગલ્લ, ત્રિકૂળા, બે ભાગ
પીપર, એનું ચુર્ણ મધ તથા તેલમાં આ
ટવાથી કૃમિ, કોઢ, પ્રમેહ, તથા ક્ષય મ-
ટી જાયછે; અને ભગંદર તથા નાડીવ્રણ
સારી રીતે રૂઝાઈ જાયછે.

વિષ્યંદન તૈલ.

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, કાળીપાડ,
કાળોજીબરો, ધોળીકણેર, થોર, વજ, ક-
લગારી, હરતાળ, સાજીખાર, અને માલ-
કાંકણીના કંકથી પકાવેલ તેલ વિષ્યંદન
કહેવાય છે. તે ભગંદરને સાફ કરેછે, ધ

રતી લાવી રૂઝ લાવેછે, અને વર્ણને સુ-
ધારે છે.

નિશાધ તૈલ.

હળદર, આકડાનું છીર, સૈંધવ, ગુ-
ગળ, કણેર, અને ઈંદ્રજવના કંકથી પ-
કાવેલ તેલના અભ્યંગથી સારી રીતે ભ-
ગંદર મટેછે.

કરવીરાદિ તૈલ.

કણેર, હળદર, નેપાળો, કલગારી,
સૈંધવ, અને ચિત્રક, તથા બીજેરૂં, અને
ઈંદ્રજવનું તેલ ભગંદરમાં વપરાય છે.

નવકારિક ગુગ્ગુલુ.

ત્રિકૂળા ત્રણ તોલા, ગુગળ પાંચ તોલા,
અને એક તોલા પીપરની ગોળી ખા-
વાથી ભગંદર મટી જાયછે. સોજ, ગુદમ,
અને અર્શ જીપર પણ આ ગોળી સારી છે.

શસ્ત્રક્રિયાનો પ્રકાર.

શતપોનક નામના ભગંદરમાં તેની
નળીમાં શસ્ત્રવતે વ્રણો કરીને તે વ્રણો
રૂઝાય ત્યારે બીજી નળીઓના ઉપચાર
કરવા. ઘણાં છિદ્રોવાળા શતપોનકમાં
હાથા વૈદ્યે અર્દ્ધલાંગલક, લાંગલક,
સર્વતોલદ્રક, અથવા ગોતીર્યક છેદ ક-
રવો. જેમાં પડખાં સરખાં રાખવામાં આ-
વે એ છેદને લાંગલક કહેછે, અને એક
પડખું હુંકું રાખવામાં આવે તે છેદને
અર્દ્ધલાંગલક કહેછે. સેવનીને છોડી દે-
ઇને ચાર પ્રકારે ગુદાને ચીરવામાં આવેછે
તેને સર્વતોલદ્રક કહેછે, અને પડખેથી
શસ્ત્ર નાંખીને છેદ કરવામાં આવે તેને
ગોતીર્યક કહેછે. એ રીતે છેદ કર્યા પછી
વૈદ્યે શતપોનકના સર્વ સાવના માર્ગોને
અગ્નિથી ડાંમવા.

ઉપ્પ્રીયક નામના ભગંદરમાં પડ્ડની ગતિને શોધીને તેને શસ્ત્રથી કાપીને તેમાં ક્ષાર મુકવો, અને સડેલ ગંધાતું માંસ કાઢી નાંખવા માટે અગ્નિના ડામ દેવા એ પણ ઠીક છે.

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરમાં તો બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે સ્નાવના માર્ગને કાપીને ક્ષાર અથવા અગ્નિથી સ્નાવની ગતિને બાળી નાંખવી.

શંખુકાવર્ત નામના ભગંદરમાં સ્નાવના માર્ગને શોધીને શસ્ત્રથી ખર્બુરપત્રક ચંદ્રાર્ધ, ચંદ્રવક્ર, સૂચીમુખ, અથવા અવાડ-મુખ નામનો છેદ મૂકવો. પછી અગ્નિ અથવા ક્ષારથી સારી પેઠે તેને બાળવો. શસ્ત્ર નાંખતાં વ્યથા થાય ત્યારે તુરત ગરમ તેલ રેડવું એ ઉત્તમ છે.

શલ્યના ભગંદરમાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે યત્નથી તેની નળીને શસ્ત્રથી કાપીને, તપાવવાથી અગ્નિ જેવા વર્ણવાળા જાંબોટ નામના પથરાથી અથવા તપાવેલી સળીથી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ડામ દેવો.

પાછળથી પાળવાની પરહેઝ.

વ્યાયામં મૈથુનં યુદ્ધં પૃષ્ઠયાનં ગુરુણિ
ચ । સંવત્સરં પરિહરેદુષ્કૃદ્વ્રજો નરઃ ॥

इति भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः ।

ત્રણમાં ધરતી આવીને તે રૂઆયા પછી એક વર્ષ સુધી તે માણસે કસરત, મૈથુન, કે યુદ્ધ કરવું નહિ; ઘોડા ઉપર બેસવું નહિ, તથા ભારે અન્નપાનો ખાવાં નહિ.

ઉપદંશ (ચાદી)નો અધિકાર.
ચાંદીનાં દરનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

हस्ताभिघातात्मखदन्तघातादधावनाद्रत्यु
पसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्रे
पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥

હાથ તથા નખ કે દાંતના અભિઘા-તથી, નહિ ઘેાવાથી, મૈથુન બહુ કરવાથી, અને દુષ્ટ યોનિના સંગથી વિવિધ પ્રકારની પાંચ જાતની ચાંદીઓ લિંગમાં થાય છે.

ચાંદીનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

सतोदभेदाफुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्वैव-
स्वेत्पवनोपदंशम् । पीतैर्वहुक्लेदयुतैः सदाहैः
पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः ॥ सकण्डुकैः
शोथयुतैर्महाद्भिः शुक्लैर्वनैः स्रावयुतैः कफेना
नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्य माहुस्त्रि-
लोपदंशम् ॥

સોઘથી ભોંકાયા જેવી વેદનાવાળી, શસ્ત્રથી ભેદાયા જેવી પીડાવાળી, ચલન-વાળી, અને કાળાશવાળી ફેદ્દીઓ હોય, તો ચાંદી વાતજન્ય જાણવી. પીળી, બહુ કચકચતી, બળતરા અને રતાશ-વાળી, અને માંસ જેવા દેખાવની ફેદ્દી હોય તો તે પિત્તની જાણવી. ખરજ, સોજ, ઘાટા ઘોળા સ્નાવવાળી, એવી ફેદ્દી હોય તો તે કફની જાણવી. અનેક પ્રકારના સ્રાવ તથા પીડાવાળી ફેદ્દીઓ હોય, તો તે ત્રણે દોષોની જાણવી, અને તે અસાધ્ય છે. ફેદ્દી કાળી હોય, લોહી બહુ નીકળતું હોય, પિત્તનાં ચિન્હો દેખાતાં હોય, અને બળતરા સહિત જવર

તથા શોષ હોય, તો રક્તની ચાંદી બ-
ણવી, આ ચાંદી કોઈવાર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

ચાંદીઓનું અસાધ્યપણું.

પ્રતીર્ણમાસં કૃમિભિઃ પ્રજગ્મં મુષ્કાવશેષં
પરિવર્જનીયમ્ ।

માંસ વિખાઈ જઈ કીડાથી ખવાઈ
ગયું હોય અને કેવળ વૃષણજ ખાકી
રહ્યાં હોય, તો તે ચાંદીની ચિકિત્સા
કરવી નહિ.

ચિકિત્સા તુરત કરવા વિષે.

સજ્ઞાતમાત્રેણ કરોતિ મૂઢઃ ક્રિયાં નરો
યો વિષયે પ્રસક્તઃ । કાલેન શોથકૃમિદા-
હપાકૈઃ પ્રતીર્ણશિશ્રો ઝ્રિયતે સતેન ॥

વિષયી મૂઢ મનુષ્ય ચાંદી થતાંજ
તુરત ઉપાય કરતો નથી તો કાળે કરીને
સોબ, કીડા, બળતરા, અને પાકથી લિંગ
ખરી પડીને તે મરણ પામે છે.

ચાંદીની ચિકિત્સા.

ઉપદંશેષુ સાધ્યેષુ સ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દેહિ-
નઃ । મેદૂમધ્યે શિરાં વિધ્યેત્ પાતયેદ્રાજ-
લૌકસઃ ॥ હરેદુભયતશ્ચાપિ દોષાનત્યર્થમૂ-
ર્ચ્છિતાન્ । સઘો નિર્હૃતદોષસ્ય રુક્શોથા-
વુપશામ્યતઃ ॥ યદિ વા દુર્બલો જન્તુર્ન વા
દુર્બલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તવિરચનઃ । નિરુદ્ધે-
ણ હરેત્ તસ્ય દોષાનત્યર્થમૂર્ચ્છિતાન્ ॥
પાકો રક્તયઃ પ્રયત્નેન શિશ્નક્ષયકરો હિસઃ
પ્રપૌન્દરીકયષ્ઠ્યાહસરલાગુરુદારુભિઃ ॥ સ-
રાસ્ત્રાકુષ્ઠપૃથ્વીકૈર્વાતિકે લેપસેચને । નિ-
ચૂલૈરળ્હવીજાનિ યવગોધૂમસક્તવઃ ॥ ૯-

તૈશ્વ વાતજે સ્તિગ્ધૈઃ સુસ્વોષ્ણૈઃ સંપ્રલેપયેત્
। ગૈરિકાઞ્જનમઞ્જિષ્ઠામધુકોશીરપમકૈઃ ॥
સચન્દનોત્પલૈઃ સ્તિગ્ધૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયે-
ત્ । પદ્મોત્પલમૃણાલૈશ્વ સસર્જાર્જુનવેતસૈઃ ॥
સર્પિઃસ્તિગ્ધૈઃ સમધુકૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ ।
સેચયેષ્ઠ ઘૃતક્ષીરશર્કરેશુમધૂદકૈઃ ॥ અથ
વાપિ સુશીતેન કષાયેણ વટાદિના । શા-
લાજકર્ણાશ્વકર્ણવચાત્વગ્નિઃ કફોત્થિતમ્
॥ મુરપિષ્ઠાભિરુષ્ણાભિઃ સતૈલાભિઃ પ્ર-
લેપયેત્ ।

અજકર્ણઃ શાલભેદઃ । અશ્વકર્ણો ગજહઃ ।

આરગ્વધાદિકાયેન પરિપેકં ચ દાપયેત્
। નિમ્વાર્જુનાશ્વત્થકદમ્બશાલજમ્બૂવટોદુ-
મ્બરેવેતસૈશ્વ । પ્રક્ષાલનાલેપકૃતાનિ કૂર્યા-
તૂર્ણં સપિત્તાસ્રમવોષદંશે ॥ ત્વચો દારુહ-
રિદ્રાયાઃ શઙ્ખનાભીરસાઞ્જનમ્ । લાક્ષાગો-
મયનિર્યાસસ્તૈલં ક્ષૌદ્રં ઘૃતં પયઃ ॥ ૧૦-
સ્તુ પિષ્ઠેસ્તુલ્યાંશૈરુપદંશં પ્રલેપયેત્ । વ્રણા-
શ્ચ તેન શામ્યન્તિ શ્વયથુર્દાહ એવ ચ । ઉ-
પદંશદ્વયે શેષે પ્રત્યાઝયાયાચરેત્ ક્રિયામ્ ।
એતેષામેવ યા યોગ્યા વોક્ષ્ય દોષબલાબલ-
મ્ ॥ શસ્ત્રેણોલ્લેખયેત્ કાપિ પાકમાગતમાથુ
વૈ । તમપોહ્ય તિલૈઃ સર્પિઃ ક્ષૌદ્રયુક્તૈઃ પ્ર-
લેપયેત્ ॥ વટપરોહાર્જુનજમ્બુપથ્યા લોધ્રં
હરિદ્રા ચ હિતા પ્રલેપે । તથોપદંશેષ્વવરો-
હણાર્થં ચૂર્ણં ચ કાર્યં વિમલાઞ્જનેન ॥ ત્રિ-
ફલાયાઃ કષાયેણ મૃજ્જરાજરસેન વા । વ્ર-
ણપ્રક્ષાલનં કાર્યમુપદંશપ્રશાન્તયે ॥ જયા-
જપાશ્વમારાર્કં શમ્પાકાનાં દલૈઃ

क्रमात् । कृतं प्रक्षालनं काथं मेढपाके
प्रयोजयेत् ॥ शम्पाकनिम्बत्रिफला कि-
रातकाथं शिवेदा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदं-
शापहरः प्रयोगः ॥ नीलोत्पलानि कुमुदं
पद्मसौगन्धकानि च । उपदंशेषु चूर्णानि
प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ बन्धूकदलचूर्णेन दा-
ढिमत्वग्रजोऽथवा । गुण्डनं वृषणे शस्तं
लेपः पूगफलेन वा ॥ सौराष्ट्री गैरिकं
तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवम् । लोभ्रं रसाञ्जनं
चापि हरितालं मनःशिला ॥ हरेणुकैलेपे
तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् । तच्चूर्णं क्षौद्र-
संयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ॥ पुटदग्धं कृतं
भस्म हरितालं मनःशिला । उपदंशविषर्पा-
णामेतद्दानिकरं परम् ॥ दहत् कटाहेत्रिफ-
लां तामर्षी मधुसैन्धवम् । उपदंशे प्रले-
पोऽयं सद्यो रापयति व्रणम् ॥ तिरीटा-
ञ्जनवज्राख्यकोविदारभेकेशरैः । लेपनं
पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ रसा-
ञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वाङ्गगदापहम् ॥
भार्ङ्गीसम्भवशिखरिजमूलं भद्राश्रियः सु-
सम्पिष्टम् । मनसः शिला च मधुना शम-
यत्युपदंशमचिरेण ॥ शतधौतं प्रयत्नेन
लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् । रोगं कासीसचूर्णे-
न पुरुषः सुखमाप्नुयात् ॥ करवीरस्य मू-
लेन परिपिष्टेन वारिणा । असाध्यापि व्रज-
त्यस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् । वरा-
निम्बार्जुनाश्वत्थखदिरासनवासकैः । चू-

र्णितैर्गुग्गुलुमर्षैर्वटका अक्षसम्पिताः ॥ क-
र्तव्या नाशयन्त्याश्च सर्वान् लिङ्गसमुत्थि-
तान् । उपदंशानसृग्दोषान् तथा दुष्टव्रणा-
नपि ॥ वरादिगुग्गुलुः ।

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः
कल्ककपायविद्धम् । सर्पिर्निहन्त्यादुपदंश-
दोषं सदाहपाकसुतिरागयुक्तम् ॥ इति कर-
ञ्जायं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जवा-
त्रीखदिरासनानाम् । सतोयकलकैर्वृतमाशु
पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ इति भूनि-
म्बायं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुण्डे नाडीव्रणे
व्रगे । उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जन
भोजनैः ॥ आगारधूमो रजनी सुराकिटं
च तैस्त्रिभिः । यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशो-
थरुजापहम् ॥ शोधं रोपणं चैव उपदंश-
हरं परम् ॥ आगारधूमश्च तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्वोपदंशेषु तैलं रोपणमिष्यते ॥

इति गोजीतैलम् ॥

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।
नक्तपालस्य पत्राणि तद्वत्पत्रोत्पलानि च ॥
एला चातिविषाग्नस्थि मधुकं च प्रियङ्गवः ।
लाक्षाकालीयकं लोभ्रं चन्दनं त्रिवृताह्वया ॥
एतान्येकीकृतान्येव वस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
अक्षमात्रैरिमैर्द्रव्यैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
सर्वव्रणहरं तैलमेतत् सिद्धं विपाचयेत् उप-
दंशहरं श्रेष्ठं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

યસ્ય લિઙ્ગસ્ય માંસં તુ શીર્યતે મુષ્કશેષ-
તઃ । તિક્તકોશાત કીલમ્વાવીજનાગરસા-
ધિતમ્ ॥ તૈલં રત્નપિશેષેણ વ્રણં દુષ્ટમનેકથા
इति कोशातकतैलम् ।

સેવેન્નિત્યં યવાન્નં ચ પાનીયં કૌપમેવ ચ ।
અર્શસાં ચ્છિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયાં ચાત્ર પ્રયો-
જયેત્ ॥ इति उपदेशनिदानचिकित्साधिकारः ॥

ચાંદી સાધ્ય હોય તો સ્નેહન તથા
સ્વેદન કરીને પછી લિંગની મધ્યની શિ-
રાને વીધવી, અથવા ચાંદી ઉપર જળો
મૂકવી. વમન તથા વિરેચન આપીને પછી
અતિ વધી ગયેલા દોષોનું શમન કરવું.
દોષોનું હરણ તુરત થાય તો સોજે તથા
પીડા શાંત થઈ જાય છે. ચાંદીવાળો મા-
ણસ નબળો હોય અને વિરેચન આપ-
વાને યોગ્ય ન હોય તો વધેલા દોષોનું
હરણ નિરૂહણસ્થિતી કરવું. જેમ અને
તેમ પ્રયત્ન કરીને પછી ચાંદીને પાકવા
દેવીજ નહિ, કેમકે પાકવાથી લિંગનો
નાશ થાય છે.

વાયુ સંબંધી ચાંદી હોય તો પ્રપૈં-
ડરીક, જેઠીમધ, તેલિયો દેવદાર, અગરૂ,
કક, દારૂહળદર, રાસ્ના, કક અને એળચીના
કલ્કનો લેપ તથા તેનાજ રસનું સેચન કરવું.

લીમડો, એરડાનાં બીજ, અને જવ
તંથા ઘઉંના સાથવાને વાટીને ઘી સાથે
જરા ગરમ કરીને લેપ કરવાથી વાયુની
ચાંદી મટે છે.

ચેતકમળ, રક્તકમળ, કમળના કે-
સરા, રાળના ઝાડની છાલ્ય, આસોંદરાની
છાલ્ય, નેતર, અને જેઠીમધનો ઘી સાથે
લેપ કરવાથી પિત્તની ચાંદી મટે છે.

ધી, દુધ, સાકર, શેરડી, મધ અને
જળનું સેચન કર્યા કરવાથી પિત્તની ચાં-
દી મટે છે.

ન્યથોધાદિગણુનો ક્વાથ ટાઢો પાડી
ને સેચન કરવાથી પિત્તની ચાંદી મટે છે.

સાલની, અજકલ્પની, નાના રાળના ઝાડની,
અને વજની છાલ્યોને મદિરામાં વાટી ગ-
રમ કરીને તેલ નાંખીને લેપ કરવાથી કફ-
ની ચાંદી મટી જાય છે.

આરગ્વધાદિગણુના ક્વાથનું સેચન
કરવાથી કફની ચાંદી મટે છે.

લીમડો, આસોંદરો, પીપળો, કદંબ,
સાલ, જાંબુ, વડ, જિંબરો, અને નેતરની
છાલ્યોના ક્વાથથી ધોવાથી; તથા તેમનાજ
કલ્કનો લેપ કરવાથી પિત્ત તથા રક્તની
ચાંદી મટે છે.

દારૂહળદરની છાલ્ય, શંખની નાલિ,
રસવંતી, લાખ, ગાયનું છાણ, શુંદર, તે-
લ, ઘી, અને દૂધ સમભાગે વાટીને લેપ
કરવાથી મલ્લો, સોજો, અને ચાંદીની બ-
ળતરા શાંત થાય છે.

ત્રિદોષ કે રક્તની ચાંદી હોય તો તે અ-
સાધ્ય હોવાથી ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ ના
પાડવી, અને રોગીનો આશ્રય હોય તો દો-
ષોના બળાબળને તપાસીને ઘટતી ચિકિ-
ત્સા કરવી.

ચાંદી પાકેલી હોય તો સમયસર તુ-
રત શસ્ત્રથી કાપી કાઢીને મધ તથા ઘી
માં વાટેલા તલનો લેપ કરવો.

ફણી વડવાઈ, આસોંદરાની છાલ્ય,
જાંબુડાની છાલ્ય, હરડે, લોદર, અને હ-
ળદરનો લેપ કરીને રૂઝાવવા માટે રસવં-

તીનું ચૂર્ણ ભભરાવવામાં આવે તો તેથી ચાંદી મટી જાય છે.

ત્રિકુળાના ક્વાથથી કે ભાંગરાના રસથી પ્રણેને ધોવાથી પણ ચાંદી મટે છે.

અરણી, બસૂદ, કણેર, આકડો, અને ગરમાળાનાં પાનોના ક્વાથથી અનુક્રમે ધોવાથી લિંગનો પાક મટી જાય છે.

ગરમાળો, લીમડો, ત્રિકુળા, અને કરિયાતાના ક્વાથમાં ખેરસાર તથા ખીખલાનો સાર નાંખીને, અથવા ગુગળ કે ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ નાંખીને, તે પીવાથી સર્વ જાતની ચાંદીઓ મટી જાય છે.

નીલકમળ, રાત્રીવિકાસીકમળ, શ્વેતકમળ, અને રક્તકમળનાં ચૂર્ણોને વાટીને બડો લેપ કરવાથી ચાંદીઓ મટી જાય છે.

ખપોરિયાનાં પાન અથવા દાડમની છાલ્યનું ચૂર્ણ વૃષણ ઉપર સારી પેઠે દાખવાથી, અથવા સોપારીના કલ્કને લેપ કરવાથી, ચાંદી મટી જાય છે.

ફટકડી, સોનાગેડું, મોરચૂ, હીરાકસી, સૈંધવ, લોદર, રસવંતી, હરતાળ, મણુશીળ, હરેણુકા, અને એળચીના સમભાગ ચૂર્ણને મધમાં વાટીને લેપ કરવાથી ચાંદીઓ મટી જાય છે.

હરતાળ અને મણુશીળની પુટપાકથી ભસ્મ કરીને તેનો લેપ કરવાથી ચાંદીઓ તથા વિસર્પો સારી રીતે મટી જાય છે.

ત્રિકુળાને કઢાઈમાં ખાળીને તેની ભસ્મ, મધ, અને સૈંધવનો લેપ ચાંદી ઉપર કરવાથી તુરત વળુ ફૂઝાઈ જાય છે.

લોદર, રસવંતી, તગર, કાંચનાર, અને નાગકેશરને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ચાંદી મટી જાય છે.

રસવંતી અને સરસડિયાની છાલ્ય, અથવા રસવંતી અને હરડેના ચૂર્ણોનો મધમાં વાટીને લેપ કરવાથી જાંઘાં અંગોમાં વ્યાપેલ ચાંદી પણ મટી જાય છે.

ભારંગી તથા અઘેડાનાં મૂળ તથા ચંદનનો લેપ કરવાથી ચાંદી મટી જાય છે.

મણુશીલને મધમાં વાટીને લેપ કરવાથી ચાંદી તુરત શાંત થાય છે.

ચાંદીને પ્રયત્નથી સોંવાર ધોઈને ઉપર હીરાકસીનું ચૂર્ણ ભભરાવવાથી તે મટી જાય છે.

કણેરનાં મૂળને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી લિંગનો રોગ અસાધ્ય હોય તો પણ મટી જાય છે.

વરાદિ ગુગ્ગુલુ.

ત્રિકુળા, લીમડો, આસોંદરો, પીપળો, ખેર, ખીખલો, અને અરડુસાનું ચૂર્ણ, અને તે સર્વ જેટલો ગુગળ, એકત્ર કરી તેની એક એક તોલા જેટલી ગોળીઓ કરીને ખાવાથી લિંગમાંની સર્વ પ્રકારની ચાંદીઓ, લોહીના ખગાડો, અને દુષ્ટ પ્રણેનો નાશ થઈ જાય છે.

કરંજનું ઘૃત.

કરંજ, લીમડો, ખીખલો, સાલ, જાંબુડો, અને વટાદિગણના ક્વાથમાં એમનાજ કલ્કથી પકાવેલું ઘી ખળતરા, પાક, સાવ, તથા રતાશ વાળી ચાંદીઓને હણી નાંખે છે.

ભૂનિંખાઘ ઘૃત.

કરિયાતું, લીમડો, ત્રિકુળા, કડવાં પરવળ, કરંજ, આંમલી, ખેર, અને ખીખલાને પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી, તેથી

પકાવેલું, ધી તુરત સર્વ પ્રકારની ચાંદી
ઓને મટાડે છે.

કોઠ, નાડીવ્રણ, અને વ્રણો ઉપર ક-
હેલાં સર્વ ધીના સેચન, અભ્યંગ, અ-
ને લોજનથી ચાંદીઓ મટી જાય છે.

આગાર ધુમાઘ તૈલ.

ઘરના ધુમાડાની મેસ એક ભાગ,
બે ભાગ હુળદર, અને ત્રણ ભાગ કિણ્વક
થી પકાવેલું તેલ ખરજ, સોબ, અને
ચાંદીને સારી પેઠે મટાડે છે. આ તેલથી
વ્રણો સાફ થઈને તેમાં ઘરતી આવીને
રૂઝાઈ જાય છે.

ગોળ તૈલ.

ભોંપાયરી, વાવડીંગ, અને જેઠીમધ,
તથા ચંદનાદિ સર્વ સુગંધી પદાર્થોથી
પકાવેલું તેલ સર્વ પ્રકારની ચાંદીઓને
ઘરતી લાવીને રૂઝાવે છે.

જંખવાઘ તૈલ.

જાંબુ, નેતર, આમળાં, અને કરંજ-
નાં પાંનો; શ્વેત અને રક્ત કમળો; એળ-
ચી, અતિવિષ; આંખાની ગોઠલી, જેઠી-
મધ, ઘઉંલો, લાખ, પીતચંદન, લોદર,
ચંદન, અને નસોતર, એક એક તોલો
લેઈ બકરાના મૂત્રમાં વાટીને, તેના કલ્ક
થી ૬૪ તોલા તેલ પકાવીને, વાપરવાથી
સર્વ પ્રકારનાં વ્રણો તથા ચાંદીઓનો ઉ-
ત્તમ રીતે નાશ થાય છે, એમ મુનિઓએ
કહેલું છે.

કોશાતકી તૈલ.

કડવી ધીસોડી તથા કડવી તૂંબડીનાં
ખીંજે અને સૂંઠના કલ્કથી પકાવેલું તેલ

અનેક પ્રકારનાં હુષ્ટ વ્રણોને સરખી રીતે
મટાડે છે. લિંગનું સઘળું માંસ ખરી
જઈને માત્ર વૃષણજ રહ્યાં હોય, તોપણ
એ ચાંદી આ ઉપાયથી શાંત થઈ જાય છે.

**લિંગના અર્થ (લિંગના
મસા)નો અધિકાર.**

લિંગાર્થનું નિદાન.

અકુરૈરિવ સજ્જાતૈરુપર્યુપરિ સંસ્થિતૈઃ ।
ક્રમેણ જાયતે વર્તિસ્તાન્નચૂડશિખોપમા ॥
કોશસ્યાખ્યન્તરે સન્ધૌ પર્વસન્ધિગતાપિ
વા । લિજ્જવર્તિરિતિ રુયાતા લિજ્જાર્થે इति
ચાપરે ॥

એક ખીંજની ઉપર રહેલા એવા સૂ-
ક્ષ્મ અંકુરો વધીને લિંગ, સાંધા, કે
લિંગના ટોચકા ઉપર કૂકડાના માથા ઉ-
પરની કલગી જેવા જગી નીકળે છે, તે
લિંગવર્તિ કે લિંગાર્થ કહેવામાં આવે છે.

લિંગાર્થની સાધ્યતા.

સવેદના પિચ્છિલા ચ દુશ્ચિકિત્સ્યા ત્રિ-
દોષજા ॥

વેદનાવાળા પિચ્છિલ, અને ત્રિદોષ-
થી થયેલા અર્થો અસાધ્ય છે.

લિંગાર્થની ચિકિત્સા.

સારેણ પ્રદોષેષ્ટિત્વા લિજ્જવર્તિમશેષતઃ ।
ત્રણવચ્ચાચરેત્ સમ્યક્ ચૂર્ણલેપાણુપક્રમૈઃ ॥
સ્વાર્જિકાતુત્થશૈલેયમજ્જનં સરસાજ્જનમ્ ॥
મનઃશિલાલે ચ સમં ચૂર્ણ માંસાકુરાપદમ્ ॥

હરતિ વૃતકુમારીપત્રમાવેષ્ટનેન ગ્રથનવિધિ-
વિશેષાંશ્વર્મકીલાંસ્તૃતીયે । અહનિ ગુરુતરા-
નપ્યક્કલઘ્વપ્રતિષ્ઠાન્ વિધિરિવ વિપરીતઃ
પૌરુષસ્ય પ્રકારાન્ ॥ શુભે તુ ચારટીમૂલં
વૃષમૂત્રેણ પેષયેત્ । ચર્મકીલાન્નિહન્ત્યાશુ
પ્રલેપાત્ સાધનોઙ્ગવાન્ ॥

इति लिङ्गांशसां उपक्रमः

(૧) આ અર્શને શસ્ત્રથી સંપૂર્ણ
ઝાળી નાંખીને ક્ષારથી બાળવો, અને પ-
છી ત્રણની પેઠે લેવું, ચૂર્ણ, વગેરે ઉપ-
ચારો કરવા.

(૨) સાજીખાર, મોરથુથુ, શિલા-
જિત, રસવંતી, સુરમો, મણુશીળ, અને
હરતાળ, સમભાગે લેવું, તેનું ચૂર્ણ લિં-
ગાર્શને મટાડે છે.

વિપરીત દૈવ પ્રબળ પુરુષાર્થને પણ
હણી નાંખેછે, તેમ કુંવારનું લક્ષ્મી બાંધ-
વાથી અત્યંત પ્રબળ, અંગમાં જામી ગ-
યેલા, અને ગુંથાયલા જેવા લિંગાર્શને
ત્રિજે દિવસેજ હણી નાંખેછે.

(૪). શુભ દિવસે જાણી ભોંરીંગ-
ણીનાં મૂળ લાવીને તેને બળદના મુત્રમાં
વાટીને ચોપડવાથી લિંગના અર્શો તુરત
હણાઈ જાય છે.

शुक दोषनो अधिकार.

शुक दोषनां निदानादि.

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति
मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चा-
ष्टौ च शूकजाः ॥

અક્રમાત્ અનુચિતવૃદ્ધિક્રમાત્ । અનુચિતા ચ
વૃદ્ધિર્મૂરિકારજનકસ્ય યોગેન શૂકજાઃ । શૂકો
જલશૂકઃ સવિષો જલજન્તુવિશેષઃ સ તુ જલ-
મલોદ્ભવઃ । અલ્પહુન્દુમ ઇત્યાદિકઃ । તથા શૂ-
કપ્રધાનો લિંગપ્રધાનો લિંગવૃદ્ધિકરો વાતસ્યાય-
નાયુક્તો યોગઃ શૂક ઉચ્યતે । યથા

મહાતકાસ્થિજલશૂકમથાઙ્ગપત્રમન્તર્વિ-
દાશ્ચ મતિમાન્ સહ સૈન્ધવેન । એતદ્વિરૂઢવૃ-
હતીફલતોયપિષ્ટામલેપિતં મહિષવિઢ્વિમલી-
કૃતેઽન્ગે ॥ સ્થૂલં મહદ્દરતુલ્યં શેફઃ કરો-
ત્યભિમતં ન હિ સંશયોઽત્રેત્યાદિ ।

યત્તુ જલશૂકરહિતમશ્વગન્વાદિતૈલં તદુચિતમેવ
લિંગવર્ધનમ્ । યથા

અશ્વગન્ધાવરીકુપ્તં માંસીસિંહીફલાન્વિ-
તમ્ । ચતુર્ગળેન દુગ્ધેન તિલતૈલં વિપાચ-
યેત્ ॥ તતૈલં મેદવક્ષોજકર્ણપાલિવિવર્ધનમ્ ॥

જે મુઠ બુદ્ધિવાળો અયોગ્ય રીતિથી
લિંગને વધારવાને ઇછેછે, તેને વીર્ય સં-
બંધી અઠાર જાતના વ્યાધિઓ થાયછે.
વાતસ્યાયને કહેલું છે કે—“ ભીલામાના
ઠગિયા, શકનામનો પાણીનો કીડો, અને
કમળપત્ર એ ત્રણેને બાળીને તેની ભસ્મમાં
સૈંધવ મેળવીને મોટી ભોંરીંગણીના ફળના
રસમાં વાટીને, લિંગને પાડાના છાણથી
ઘોઘને તે ઉપર, એ કલક ચોપડવાથી
લિંગ મનમાનતું અને ઉત્તમ ઘોડાના
લિંગ જેવું મોટું થાયછે, એમાં સંશય
નથી, ઇત્યાદિ.” (આ ઉપાયથી રોગો
થાય છે, માટે સારો ઉપાય નીચે આ-
પીએ છિયે):—

લિંગ વધારવાનો ઉપાય-અશ્વ ગંધાદિ તૈલ.

આસોદ, શતાવરી, કઠ, જટામાંસી, અને ભોરીંગણી મોટીના ડોડવાના કડક સાથે ચોગણા હ્રદમાં પકાવેલું તલનું તેલ અશ્વગંધાદિ કહેવાયછે. તે લિંગ, સ્તનો, અને કાનની ખૂટોને મોટાં કરેછે.

શુક્રદોષના ભેદો.

સર્પપિકા, અષ્ઠીલિકા, અથિત, કુંભિકા, અલજી, મૃદિત, સંમૂઢ, પિડકા, અવમથ, પુષ્કરિકા, સ્પર્શહાનિ, ઉત્તમાશતપોનક, ત્વક્પાક, શોષિતાર્બુદ, માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ, અને તિલકાલક, એ અઠાર ભેદો શુક્રરોગના છે.

સર્પપિકાનાં લક્ષણ.

ગૌરસર્પપસંસ્થાના શૂકદુર્ભગહેતુકા । પિડકા - શ્લેષ્મવાતાભ્યાં જ્ઞેયા સર્પપિકા તુ સા ॥

શૂકદુર્ભગહેતુકા શૂકાનિમિત્તા દુષ્ટયોનિનિમિત્તા ચ ॥

શુકથી અથવા દુષ્ટ યોનિના સંસર્ગથી થયેલી ધોળા સર્પપ જેવી ફેદલી કક્ર તથા વાયુથી થાયછે- તે સર્પપિકા કહેવાયછે.

અષ્ઠીલિકાનાં લક્ષણ.

• કઠિના વિષમૈર્ધુમૈર્વાયુનાષ્ઠીલિકાભવેત્ ॥

અષ્ઠીલાલોહકારસ્ય માળ્ડવિશેષઃ । નિહાર ઇતિ લોકે । તતઃ કઠિનેત્યષ્ઠીલિકવિષમૈર્ધુમૈરિતિ વક્ષ્યમાણશૂકવિશેષણમ્ । વિષમૈર્હસ્વદીર્ઘૈઃ । મુઘ્રૈઃ વક્રૈઃ ॥

લાંબા વાંકા કાંટાઓ વાળી તથા કઠણ ફેદલી વાયુથી થાયછે, તેને અષ્ઠીલિકા કહેછે.

અથિતનું લક્ષણ.

શૂકૈર્ચત્ પૂરિતં શબ્દગ્રથિતં નામ તત્ક્રફાત્ યલ્લિઙ્ગં સદા શૂકૈઃ પૂરિતં તદ્ ગ્રથિતત્વાદ્ ગ્રથિતમ્ ।

જવની અણીઓ જેવા કાંટાથી લિંગપૂરાઈ જાય તે અથિત કહેવાયછે, અને તે કક્રથી થાય છે.

કુંભિકાનું લક્ષણ.

કુમ્ભિકા રક્તપિત્તાત્સ્યાજ્ઞામ્વચાસ્થિનિમા સિતા ॥

કુમ્ભિકા કુમ્ભીફલતુલ્યત્વાત્ ॥

રક્ત તથા પિત્તથી જાંબુના ઠળિયા જેવી કુંભિકા નામની ધોળી ફેદલીઓ થાયછે.

અલજીનું લક્ષણ.

અલજી સ્યાત્તથા યાદૃક્ પ્રમેહપિડકા તથા । સા ચ રક્તાડિતિ સ્ફોટા ચિતા ચ કથિતા બુધૈઃ ॥

અથ રક્તપિત્તનિમિત્તા જ્ઞેયા ।

પ્રમહપિડકાના જેવીજ અલજી થાય છે, તે રાત્રી તથા કાળી ફેદલી રક્ત અને પિત્તથી થાયછે.

મૃદિતનું લક્ષણ.

મૃદિતં પીડિતં યત્તુ સંરબ્ધં વાતકોપતઃ । શૂકદોષે જાતે પીડિતં સચ્ચસંરબ્ધં સશોથં ભવતિ તલ્લિઙ્ગં મૃદિતમુચ્યતે ॥

વાયુના કોપથી લિંગ દબાવાથી સોજા સાહત મૃદિત થાયછે.

સંમૂઢ પિડકાનું લક્ષણ.

પાણિભ્યાં મૃગસંપિષ્ઠે સંમૂઢપિડકા ભવેત્ ॥

શૂકદોષે જાતે પાણિભ્યાં મૃગસંપિષ્ઠે લિઙ્ગે ॥

અત્રાપિ વાતકોપાત્ इत्यनुवर्त्तते ॥

હાથવતે લિંગને ચોળવાથી આ ફેદલી
ઓ થાયછે. એ વાયુ કોપવાથી થાય છે.

અવમંથનું લક્ષણ

दीर्घा बहयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यत-
स्तु याः । सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेद-
नारोमहर्षकृत् ॥

दीर्घા दीર્ઘાક્રુરાઃ ।

ઘણી અને લાંબા અકુરોવાળી મધ્યમાં-
થી ફાટેલી અને વેદના કરનારી ફેદલી-
ઓ રોમોર્ફમ કરનારી અવમંથ કહેવાય-
છે. તે કફ અને રૂધિરના કોપથી થાયછે.

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ

पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भ-
वा । पञ्चकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करि-
केति सा ॥

પિડકાવ્યાપ્તા પાર્શ્વતઃ ક્ષુદ્રપિડકાવ્યાપ્તા । અત
એવ પન્ચકર્ણિકસંસ્થાના ॥

બાજુઓમાં ન્હાની ફેદલીઓ વાળી
અને કમળની ડોડીના જેવા આકારની ફેદલી
પિત્ત તથા રક્તના કોપથી થાયછે, તે
પુષ્કરિકા કહેવાય છે.

સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ

स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।

અત્ર સ્પર્શસહત્વમેવ લક્ષણમ ।

શુકકોપથી બગડેલું લોહી સ્પર્શહા-
નિ ઉત્પન્ન કરેછે.

ઉત્તમાનું લક્ષણ

मुद्रमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या ।
एषोत्तमाख्यपिडका शूकाजीर्णसमुद्भवा ॥

મગ કે અડદ જેવી, રક્ત તથા પિ-
ત્તથી થતી, એવી ઉત્તમા નામની ફેદલી
શુકના અભ્રુથી થાય છે.

શતપોનકનું લક્ષણ

छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यत्तु समन्ततः ।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः॥
શતપોનકશ્ચાલની તત્તુત્વવાચ્છતપોનકઃ ।

ઝીણું ઝીણું મુખોવાળું છિદ્રોથી
લિંગ વ્યાપ્ત થઈ જાયછે, તે વાયુ અને ર-
ક્તનો વ્યાધિ શતપોનક કહેવાય છે.

ત્વક્પાકનું લક્ષણ

पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ।
पित्तं तथा रक्तं च यतो त्वक्पाक
જ્વર અને દાહને કરે છે.

શોણિતાર્બુદનું લક્ષણ

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्नि-
पीडितम् । लिङ्गं वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छो-
णितार्बुदम् ॥

વાસ્તુરુજઃ સ્ફોટપિડકાધિષ્ઠાનવેદનાઃ ।

કાળી અને રતાશ વાળી ફેદલીઓની
વેદના થાય તથા લિંગ પીડાય છે, તેને
શોણિતાર્બુદ કહેછે.

માંસાર્બુદનું લક્ષણ

मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम् ।

માંસ લિંગ ઉપર દુષ્ટ થવાથી માંસના
માંસાર્બુદ થાય છે.

માંસપાકનું લક્ષણ

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वे-
दनाः विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं
भिषक् ॥

શીર્યન્તે ગલન્તિ । સર્વાશ્ચ વેદનાઃ વાતાપિ-
ત્તકફજાઃ ॥

લિંગનું માંસ ખરી પડતાં જે વેદ
ના થાયછે તેને વૈદો સર્વ દોષોથી થયેલ-
માંસપાક કહેછે.

વિદ્રધિનું લક્ષણ.

વિદ્રધિં સન્નિપાતેન યથોક્તમભિનિર્દેશેત્ ।

ઉક્તસાન્નિપાતિકવિદ્રધિતુલ્યં કથયેત્ ।

સ નિપાતથી વિદ્રધિ થાય છે તેનાં
લક્ષણો પ્રમેહના દિદ્રધિ જેવાંજ હોયછે.

તિલકાલકનું લક્ષણ.

કૃષ્ણાણિ ચિત્રાણ્યથા શુક્લાણિ સવિષા-
ણિ તુ । પતન્તિ પાતયન્ત્યાશુ મેદું નિરવશે-
ષતઃ કાલાણિ ભૂત્વા માંસાણિ શીર્યન્તે યસ્ય
દેહિનઃ । સન્નિપાતસમુત્પાદ્યાશ્ચ તાન્ વિદ્યા-
ત્તિલકાલકાન્ ॥

ચિત્રાણિ નાનાવર્ણાણિ । શુક્લાણિ શુદ્ધવર્ણાણિ ।
મઝ્જાઃ ક્રોશન્તીતિવત્ । સવિષાણિ સવિષશૂકા-
મ્યજન્તુવિશેષકૃતત્વાત્ । શીર્યન્તે ગલન્તિ ।
કૃષ્ણતિલતુલ્યત્વાત્તિલકાલકાઃ ।

કાળાં, અનેક રંગોવાળાં, અથવા ધો-
ળાં શુક નામનાં પ્રાણીઓ ઝેરી હોયછે,
તેમી ભસ્મથી થાયછે તેથી ઝેરયુક્ત માંસ
લિંગમાંથી ખરવા માંડેછે. એમ લિંગને
સંપૂર્ણ રીતે પાકી નાંખીને કાળાં થઇને
વીખાતાં બધાં એ તિલકાલક કહેવાય છે.

શુક દોષોની અસાધ્યતા.

તત્ર માંસાર્બુદં યચ્ચ માંસપાકશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ।

વિદ્રધિશ્ચ ન સિધ્યન્તિ યે ચ સ્વુસ્તિલકા-
લકાઃ ॥

આ અદારે દોષોમાં માંસાર્બુદ, માં-
સપાક, વિદ્રધિ, અને તિલકાલક, એ
ચાર રોગો અસાધ્ય છે,

શુક દોષોની ચિકિત્સા.

શૂકદોષેષુ સર્વેષુ વિષદ્રીં કારયેત્ ક્રિયા-
મ્ । જલૌકાભિર્હેરેદ્રક્તં રેચનં લઘુ ભોજયેત્ ॥
ગુગુલું પાયયેચ્છાપિ ત્રિફલાકાથસંયુતમ્ ।
ક્ષીરેણ લેપસેકાશ્ચ શીતેનૈવ હિ કારયેત્ ॥
દાર્વીસુરસયષ્ટ્યાદૈર્ઘ્યદૂધમાનિશાયુતૈઃ । સમ્પ-
કં તૈલમભ્યક્તાન્મેદૂરોગં હિ નાશયેત્ ॥

સુરસસ્તુલશી ॥ ઇતિ દાર્વીતૈલમ્ ।

રસાઙ્ગનં સાહયમેકમેવ પ્રલેપમાત્રેણ ન-
યેત્પ્રશાન્તિમ્ । સપૂતિપૂયત્રણશેથકણ્ડશૂલા-
ન્વિતં સર્વમનરૂરોગમ્ ॥

સાહ્યમિત્યનરૂરોગસ્ય વિશેષણમ્ । અનરૂરો-
ગસ્ય નામાપિ દૂરીકરોતીત્યર્થઃ ॥ ઇતિ શૂકદો-
ષનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ॥

સઘળા શુક દોષોમાં વૈદો વિષદ્રી ક્રિયા
ઓ કરવી, જળો મુકી ઝેર હરી લેવું,
વિરેચન દેવું, હલકું લોજન આપવું,
અને ત્રિકળાના ક્વાથની સાથે ગુગળપા-
વો. ટાઢા દૂધનો લેપ કરવો અને તેનું
સેચન પણ કરવું.

દાર્વી તૈલ.

હારુ હળદર, તુળસી, જેઠીમધ, ધુમાડાની,
ધૂસ, અને હળદરના કંકડોથી પકાવેલું તે-
લ દાર્વીતૈલ કહેવાયછે. તેના અભ્યંગથી

લિંગના રોગો મટી જાયછે.

રસાંજન લેપ

એકલી રસદંતીજ લેપમાત્રથી લિંગના તમામ રોગોને એવી રીતે મટાડી દેછે, કે તેનું નામ પણ રહી શકતું નથી. હુગ્ધી પરુ, વ્રણ, સોજા, ખરજ, તથા શુળવાળા લિંગના રોગને પણ રસવંતીનો લેપ મટાડી દેછે.

કોઠનો અધિકાર.

કોઠનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિરોધીન્યન્નપાનાનિ દ્રવસ્તિગ્ધગુરુણિ ચ ।
ભજતામાગતાઞ્છર્દિ વેગાંશ્ચાન્યાન્ પ્રતિગ્ન-
તામ્ ॥ વ્યાયામમગ્નિતાપં ચાપ્યતિશુક્ત્વા
નિપેવિનામ્ । શીતોષ્ણલઙ્કુનાહારાન્ ક્રમં
મુક્ત્વા નિપેવિનામ્ ધર્મશ્રમભયાર્તાનાં દ્રુતં
શીતામ્બુસેવિનામ્ । અર્જીર્ણાધ્યાશિનાં ચાપિ
પશ્ચ કર્માપચારિનામ્ ॥ નવાન્નદધિમત્સ્યા-
દિલવણામ્લનિપેવિનામ્ । માપમૂલકપિષ્ઠા-
ન્નતિલક્ષીરગુડાશિનામ્ ॥ વ્યવાયં ચાપ્ય-
ર્જીર્ણેઽન્ને દિવા નિદ્રાં નિપેવિનામ્ । વિપ્રાન્
ગુરુન્ ધર્ષયતાં પાપં કર્મ ચ કુર્વતામ્ ॥ વા-
તાદયસ્ત્રયો દોષાસ્ત્વગ્રક્તં માંસમમ્બુ ચ ।
દૂપયન્તિ સકુષ્ઠાનાં સપ્તકો દ્રવ્યસંગ્રહઃ ॥
અતઃ કુષ્ઠાનિ જાયન્તે સપ્તઐકાદશૈવ ચ ।

વિરોધીન્યન્નપાનાનિ ક્ષીરમત્સ્યાદીનિ । દધિદુગ્ધા-
દીનિ । વ્યાયામમિત્યાદિ । અતિશુક્ત્વા વ્યાયામ
અપ્રેસન્તાપમ્ । અગ્નિરુપલક્ષણં । સૂર્યાદિસન્તાપં

ચ નિપેવિનામિતિ કૃદન્તસ્ય યોગે ષષ્ઠી પ્રાપ્તા ।
દ્વિતીયા તુ મુનિવચનાત્ । એવમપ્રેઽપિ શીતોષ્ણં
લઙ્કુનાહારાનિત્યાદિષ્વપિ દ્વિતીયા । ક્રમં વિધિ ।
ધર્મિત્યાદિ । ધર્મર્તત્વે સતિં દ્રુતમાધિશ્રમ્ય પાને સ્નાને
શીતામ્બુસેવિનામ્ । અર્જીર્ણાધ્યાશિનાં મુક્તેઽર્જીર્ણે
મુક્તાનામ્ । પશ્ચ કર્માપચારિણાં પશ્ચ કર્માણિ વમ-
નવિરેકનસ્યનિરૂહાનુવાસનાનિ તેષુ કૃતેષુ અપચા-
રિનામ્ । નવાન્નદધિમત્સ્યાદ્યાહાસેવિનામ્ । વ્યવા-
યમિત્યાદિ । અન્ને અર્જીર્ણે વિદગ્ધાદિરૂપે સતિ ।
વ્યવાયં મૈથુનં નિપેવિનામ્ । દિવાનિદ્રાનિપેવિના-
મિતિ મિત્રો હેતુઃ । ધર્ષયતામ્, અભિભવતામ્ ।
દોષદૂષ્યસંગ્રહાર્થમાહ । વાતાદય ઇત્યાદિશબ્દેન ત્રિ-
ષ્વપિ પ્રતીતેષુ ત્રય ઇતિ પદં સર્વેષુ કુષ્ઠેષુ ત્રયાણા-
મપિ વાતાદીનાં દુષ્ટત્વબોધનાર્થમ્ । ત્વક્ રસઃઅમ્બુ
લસીકા । અથ સંખ્યામાહ । અતઃ કુષ્ઠાનામિત્યા-
દિ । અતઃ પૂર્વોક્તદોષદૂષ્યસમુદયાત્ । સપ્તઐકા-
દશથેતિ સંખ્યાવિચ્છેદપાઠેનં સપ્તાનાં મહાકુષ્ઠત્વમે-
કાદશાનાં ક્ષુદ્રકુષ્ઠત્વં બોધયતિ ।

દૂધ તથા માછલાં વગેરે વિશ્દ્ધ
અન્નપાનોથી, પ્રવાહી, ચીકણાં, અને ભારે
પદાર્થોના સેવનથી; ઉલટીના વેગને રોક
વાથી; મૂત્રવિષ્ઠાદિકના વેગોને રોકવાથી;
ખડુજમીને કસરત તથા અગ્નિ કે સૂર્ય
નો તાપ ખાવાથી; વિધિ રહિત શીત,
ઉષ્ણ, લંઘન, તથા ભોજન કરવાથી; ધા-
મ, શ્રમ, ભયથી પીડિત છતાં વિસામો
લીધા વગર શીતળ જળવડે સ્નાન કર-
વાથી તથા પીવાથી, ખાધાના અભૂણ્ણમાં
ખીણું ખાવાથી; વમન, વિરેચન, નસ્ય

નિરૂપિત, અને અનુવાસન ખસ્તિ, એ પંચકર્મોમાંનું કોઈ પણ કર્યું પછી વર્તનના પ્રકારોમાં ભૂલ કરવાથી; નવાં અન્ન, દહિં, માછલાં, ખારા ખારા પદાર્થો અડદ, મૂળા, વાટેલાં અન્નો, તલ, દૂધ તથા ગોળ, અને વિદગ્ધાદિ અશુભમાં મૈથુન, વગેરેના સેવનથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી; આદ્યો તથા શુદ્ધોનાં અપમાન કરવાથી, અને પાપ કર્મોથી; આ-સર્વથી કોઠ નીકળે છે. વાતાદિક ત્રણ દોષો ત્વચા, લોહી, માંસ, અને જળને દૂષિત કરીને સાત ભતના મોટા કોઠો ઉત્પન્ન કરે છે, તથા બીજા અગિયાર ભતના કુદ્ર કોઠો પણ થાય છે.

સાત મહા કોઠનાં નામો.

પૂર્વ ત્રિકં તથા સિધ્ધ તતઃ કારુણકં ત-
યાપુણ્ડરીકર્ણજિહ્વાકે મહાકુષ્ઠાનિ સપ્ત ચ ॥

પૂર્વ (કપાલ), ત્રિક (ઔઠુંગર), સિધ્ધ, કાકણુક, પુંડરીક, કર્ણજિહ્વક, અને મંડ-
લ, એ સાત મહા કોઠો છે.

અગિયાર કુદ્ર કોઠનાં નામો.

एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम्
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥
विपादिकाभिधा सैव पामाकच्छस्ततः
परम् । दद्रुविस्फोटकिटिभालसकानि च
वेष्टितम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि
भिषग्वरैः ॥

નનુ દદ્રુઃ કથં કુદ્રકુષ્ઠેષુ ગણિતા ? સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષૂક્તત્વાત્ । ઉચ્યતે અસિતાન્નગાઢમૂલા દદ્રુઃ સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષુ ઉક્તા અસિનેતગાડનવ-

गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विवाया दद्रु-
श्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक्-
द्वैः समा-
गतैः सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिक-
स्ततः ॥

એકકુષ્ઠ, ગજચર્મી, ચર્મદલ, વિ-
ચર્ચિકા, વિપાદિકા, પામા, કપ્પુ, દદ્રુ,
વિસ્ફોટ, કિટિભા, અલસક, અને સતારુ,
આ અગિયારને ઉત્તમ વેદોએ કુદ્ર
કોઠો કહેલા છે. (સુશ્રુતે દદ્રુને મો-
ટા કોઠમાં ગણેલ છે, તેમ છતાં અહીં તે-
ને કુદ્ર કોઠમાં ગણેલ છે, તેનું કારણ એ કે
કાળી ઉંડાં મૂળવાળી દદ્રુને સુશ્રુતે મોટા કો-
ઠમાં ગણેલ છે, તે સીવાયની બીજી દદ્રુને
કુદ્ર કોઠમાં ગણેલી છે. ચરકે પણ એ-
મજ ગણેલું છે.

એક એક દોષ, એમે દોષો, અને સ-
ર્વ દોષો, એમ દોષો ઉપરથી પણ કો-
ઠો સાત ભતના ગણાય છે.

કોઠોનું પૂર્વરૂપ.

अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्ण-
ताः । दाहः कण्डूस्त्वनि स्वापस्तोदः को-
ठोन्नतिः क्लमः ॥ व्रणानामधिकं शूलं शी-
घ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रुग्णानामतिरुद्धत्वं
निमित्तेऽप्येऽपि कोपनम् ॥ रोमहर्षोऽष्ट-
जः कार्ण्यं कुष्ठरक्षणमग्रजम् ॥

અતિશ્લક્ષ્ણઃ અતિમૃદુઃ । સ્વેદઃ ઘર્માદિપ્રસ-
ન્નેઽપિ સ્વેદાભાવઃ । ત્વચિ સ્વાપઃ સ્પર્શજ્ઞતા ।
શીઘ્રોત્પત્તિઃ વ્રણાનામ્ ।

દૂષયન્તિ શ્ચ કૃત્ય નિષ્કલ્પાન્તિસ્ત-

તઃ । ત્વચઃ કુર્વન્તિ ચૈવર્ણ્ય દોષાઃ કુઠ-
મુચ્ચન્તિ તમ્ ॥

અત્યંત કોમળ અને અત્યંત ખરસ-
ટ સ્પર્શો, પરસેવો, ધામ થયા છતાં પ-
ણ પરસેવાનો અભાવ, બળતરા, ચાળ,
ચામડીમાં જડતા, સોઇ લોંકાયા જેવી
વેદના, બિંચાં ધ્રામકાં, ગ્લાનિ, બહુ ચાળ,
તુરત વ્રણની ઉત્પત્તિ, વ્રણોની લાંબી
સ્થિતિ, રૂઆયલાં વ્રણોનું બહુ રૂક્ષપણ, વ્ર-
ણોનો પ્રકોપ, રોમોદ્ગમ, અને લોહીનું કાગું
પડવું એટલાં કોઢોનાં પૂર્વરૂપો છે. દોષો નિ-
શ્ચળ હોવાથી ચામડીને શિથિલ કરીને
ચારેમેરથી તેના રંગને બદલાવી નાંખે છે
તે કોઢ કહેવાય છે.

કયા દોષથી કયો કોઢ થાય છે
તે વિષે.

વાતેન કુષ્ઠં કાપાલં પિત્તેનૌદુશ્વરં કફા-
ત્ ॥ મण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वा-
तपित्ततः ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्माल-
सविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तक-
फाद्द्रव्यशतारुपी ॥ सपुण्डरीकं विस्फोटं
पामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोल्बणैर्दोषैराहुः
काकणकं बुधाः ॥

विचर्ची च कफादित्यन्वयः ।

પુણ્ડરીકં સવિસ્ફોટં પામા ચર્મદલં તથા ।
પિત્તકફાદિત્યન્વયઃ ।

વાયુથી કપાલ; પિત્તથી ઔદુંબર,
મંડલ, અને વિચર્ચિકા; વાત તથા પિત્તથી
ઋક્ષાજિહ્વ; વાત અને કફથી ગજચર્મ, એક
કુષ્ઠ, કિટિભ, સિધ્ધ, અલસક, અને વિ-
પાદિકા; પિત્ત તથા કફથી દદૃશતારુ, પુંડ-

રીક, વિરોદ્ધ, પામા, તથા ચર્મદલ; અને
વ્રણો દોષોથી કાકણક કોઢ ઉત્પન્ન થાય છે.

કપાલ નામના કોઢનું લક્ષણ.

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूपं पुरुषं तनु ।
कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ।

કિશ્ચિત્કૃષ્ણાઃ કિશ્ચિદ્રુણાઃ યે કપાલાઃ સ્ફુ-
ટિતમૃતત્વાત્રણ્ડાઃ સ્વપરા ઇતિ યાવત્ તદ્વર્ત્તનં
પરુષં સ્વસ્પર્શમ્ । તનુ તનુત્વક કપાલમ્ ક-
પાલસંજ્ઞં વિષમં દુશ્ચિકિત્સ્યમ્ ।

કંઈક કાળા રાતા માટીના ભાંગેલા
વાસણના જેવા વર્ણનો, રૂક્ષ અને ખરસટ
સ્પર્શવાળો, પાતળી ચામડી તથા બહુ
પીડા વાળો કષ્ટસાધ્ય કપાલ નામનો
કોઢ થાય છે.

ઔદુંબરનાં લક્ષણો.

उदुश्वरफलाभासं कुष्ठमौदुश्वरं वदेत् ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥
औदुश्वरफलाकारम् ॥

બિંબરાના રૂળ જેવો કોઢ ઔદુંબર
કહેવાય છે, તે રૂઘ્દાહ, રાતો, ચળવાળો,
અને પીંગળાં રૂવાડાંવાળો હોય છે.

મંડલનાં લક્ષણો.

श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नम-
ण्डलम् । कुच्छ्रूमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्ड-
लमुच्यते ॥

શ્વેતરક્તં સ્થિરં સ્ત્યાનં સ્નિગ્ધમુત્સન્નમ-
ણ્ડલમ્ । કુચ્છ્રૂમન્યોન્યસંસક્તં કુષ્ઠં મણ્ડ-
લમુચ્યતે ॥

મિલિતમ્ ।

કંઈક ઘોળો તથા રાતો, સ્થિર, ઉ-
પાય વગર નહિ મટનારો, સિગ્ધ, પર-
સેવા વાળો, જીએ નીકળેલાં મંડળો વાળો,
અને પરસ્પરથી મળેલો કેઠ મંડલ ક-
હેવાય છે. આ કેઠ કષ્ટસાધ્ય છે.

સિંધનાં લક્ષણો.

શ્વેતં તામ્રં ચ તનુ યત્ રજોઘૃષ્ટં વિમુશ્ચ-
તિ । પ્રાયેગોરસિ તત્ સિંધમલાલુકુમ્-
મોપમમ્ ॥

શ્વેતતામ્રં શ્વેતં તામ્રમ્ । તનુ તનુત્વકુ । પ્રાયે-
ગોરસિ । પ્રાયશબ્દાદન્યત્રાપિ બોદ્યમ્ ॥

ઘોળાશ સહિત રાતો, પાતળી ત્વચાવાળો,
ધસવાથી ધુળ જેવી ઝીણી કણીઓ ખર-
તી હોય, અને તુંબડીનાં પુલ જેવો કેઠ
સિંધમ કહેવાય છે.

કાકણિકનાં લક્ષણો.

યત્કાકણન્તિકાવર્ણમપાકં તીવ્રવેદનમ્ ।
ત્રિદોષલિઙ્ગં તત્ કુષ્ઠં કાકણં નૈવ સિધ્યતિ ॥

કાકણંતી ગુઝા । ગુઝાવર્ણત્વેન મધ્યે કૃષ્ણમ-
ન્તે રક્તમ્ । અથવા મધ્યે રક્તં મધ્યાન્તે કૃષ્ણમ્
। અપાકં સ્વભાવાત્ । ત્રિદોષલિઙ્ગમ્ । સર્વેષાં
કુષ્ઠાનાં ત્રિદોષજત્વેડપિ ઉલ્બળદોષત્રયલિઙ્ગમ્ ॥

અણીડી જેવા રંગ વાળો, નહિ પાકનારો,
તીવ્ર વેદના કરનારો, ત્રણે દોષોથી થના-
રો, તે કેઠ કાકણિક કહેવાય છે અને તે
અસાધ્ય છે.

પુંડરીકનાં લક્ષણો.

તત્ શ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુન્ડરીકદલોપમમ્ ।

સરાગં ચૈવ સોત્સેધં પુન્ડરીકં કફો-
લ્બળમ્ ॥

પુન્ડરીકદલોપમે પુન્ડરીકં શ્વેતકમલં તત્પત્રો-
પમમ્ । સરાગં ચૈવ । અત એવ શ્વેતં રક્તપર્યન્તં
અન્તે રક્તમ્ । સરાગમિતિ । અન્તે લોહિત્યાધિક્ય-
બોધનાર્થમ્ । સોત્સેધમ્ ઉદ્રતમ્ ।

ઘોળો અને અંતમાં રાતો થઇ જતો,
શ્વેતકમળનાં પત્ર જેવો, બહુ રાતો, ઉં-
ચો, અને કઠ્ઠી થતો કેઠ પુંડરીક કહે-
વાય છે.

ઋક્ષજિહ્વકનાં લક્ષણો.

કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃશ્યાવં સન્દનમ્ ।
યદક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમૃક્ષજિહ્વં તદુચ્યતે ॥

રક્તપર્યન્તં અન્તેરક્તં અન્તઃશ્યાવં મધ્યે ધૂત્રવ-
ર્ણમ્ । ઋક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્ । ઋક્ષો મહૂકસ્તસ્ય
જિહ્વાકૃતિ ॥

કઠણુ, છેડેથી રાતો, મધ્યમાં ધુત્ર
વર્ણનો, વેદનાવાળો, અને રીંછની જીભ
જેવો કેઠ ઋક્ષજિહ્વક કહેવાય છે.

એકકુષ્ઠ તથા ગજચર્મનાં લક્ષણો.

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મતસ્યશકલોપમ-
મ્ । તદેકકુષ્ઠં ચર્માલ્યં બહલં ગજચર્મવત્ ॥

મહાવાસ્તુ મહાસ્થાનમ્ । મતસ્યશકલોપમમ્ । અત્ર
શકલશબ્દેન લક્ષણયા ત્વગુચ્યતે । તેન ચક્રા-
કારમશ્રકપત્રસદૃશં ભવતિ । એકકુષ્ઠમિતિ ક્ષુદ્ર-
કુષ્ઠેષુ મુલ્યત્વાત્ । ચર્માલ્યં ગજચર્માલ્યમ્ । બહલં
સ્થૂલમ્ ગજચર્મવત્ રુક્ષં કૃષ્ણં ચ ।

પરસેવા વગરનો, મોટો ઘેરાવાવાળો,
માછલાંની આમડી જેવો કેઠ એકકુષ્ઠ

તથા હાથીના જેવી ચામડીવાળો ગજચર્મ કહેવાય છે.

ચર્મદલનાં લક્ષણો.

રક્તં સશૂલં કણ્ઠમત્સસ્ફોટં દલયત્યપિ
તચ્ચર્મદલમાસ્થાતં સ્પર્શસ્વાસહનં ચ યત્ ॥

દલયત્યપિ વિદાયત્યપિ । ચર્મેતિ શેષઃ ॥

રાતો, શુભવાળો, ચળવાળો, ફેલાવાળો, અને સ્પર્શ સહન કરી ન શકાય એવો, ચામડીને ફાડી નાંખનારો ચર્મદલ નામનો કેટલો છે.

વિચર્યિકાનાં લક્ષણો.

સ કણ્ઠઃ પિડકા શ્યાવા बहुसावा वि-
चर्यिका ।

ચળવાળી, કાળી, ફેલીઓ બહુ આવતી હોય, તેને વિચર્યિકા કહે છે.

વિપાદીકાનાં લક્ષણો.

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥

પાણિપાદસ્ફુટનં પાણ્યોઃ પાદયોશ્ચ સ્ફુટનં વિ-
દારણં યેન તત્ ॥

તીવ્ર વેદના સહિત હાથ પગ ફાટે છે તેને વિપાદિકા કહે છે.

પામા (ખસ)નાં લક્ષણો.

सूक्ष्मा बाह्याः स्नावन्त्यः प्रदाहाः पामे-
त्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः ॥

પિડકાઃ પીડયન્તીતિ પિડકા ઇતિ ક્ષિપકાદિ-
ત્વાત્ નિપાત્યતે ॥

સાવવાળી, બહુ બળતરાવાળી, ઝી-
ણીઝીણી, ચળવાળી, બહુરની ફેલીઓ
થાય છે, તે પામા (ખસ) કહેવાય છે.

ચળવાળી પિડકા પણ તે કહેવાય છે.

કચ્છુનાં લક્ષણો.

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः
कच्छुरग्रा स्फिजोश्च ॥

સૈવ પામાસ્ફોટૈઃ મહદ્દિઃ । સ્ફિજૌ પ્રોથૌ ॥

દદુ (દાદર)નાં લક્ષણો.

सकण्डुरागपिडकं ददूर्मण्डलमुद्गतम् ।

દદુમણ્ડલરૂપેણોત્પતિતં ઉદ્ગતમ્ ઉચ્છનમ્ ॥

તીવ્ર બળતરા કે ફેલીઓ, અને થ
તાંજ બાંધાધવાળું જે મંડળ થાય છે,
તેને દદુ કહે છે.

વિસ્ફેટનાં લક્ષણો.

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः
स्युस्तनुत्वचः ।

કાળાશ મારતા, રાતા, પાતળી ત્વચા
વાળા ફેલીઓને વિસ્ફેટક કહે છે.

કીટીભનાં લક્ષણો.

श्यामं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभंसमृतम्
किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत्
कर्कशस्पर्शम् । परुषं रूक्षम् ॥

સૂકાયલા પ્રણના સ્થળ જેવી, ખરસ-
ટ, કાળી. અને રૂક્ષ કીટીઓ થાય છે,
તે કિટિભ કહેવાય છે.

અલસકનાં લક્ષણો.

कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरुलसकं चितम्
गण्डैः महापिडकाभिः चितं वेष्टितम् ।

ચળ વાળાં રતાશવાળાં મોટાં ગડો થા-
ય તે અલસક કહેવાય છે.

શતારનાં લક્ષણો.

રક્તશ્યાવં સદાહાર્તિ શતારુઃ સ્યાત્ વ-
હુવ્રણમ્ ।

શતાં કાળાં દાહની પીડાવાળાં બહુ
પ્રણુ થાય તેને શતાર કહે છે.

ધાતુગત કોઠો.

રસગત કોઠનાં લક્ષણો.

ત્વક્સ્યે વૈવર્ણ્યમક્ષેપુ કુષ્ઠે રૌક્ષ્યં ચ જા-
યતે । ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષથ સ્વેદસ્યાતિ-
પ્રવર્તનમ્ ॥

ત્વક્શબ્દેનાત્ર રસ ઉચ્યતે । ધાતુપ્રસ્તાવાત્
ત્વક્સ્વત્વાચ્ચ । ત્વક્સ્વાપઃ સ્પર્શજ્વલમ્ । ત્વક્-
સ્વાપ રસ્યાદિકં કૌચિદ્રક્તગતસ્ય લિજ્જં મન્યન્તે ॥

રસમાં કોઠ હોય તો અંગનો વર્ણ
ખરાબ અને રૂક્ષ થાય છે, આમડીને સ્પ-
ર્શની ખેંચર પડતી નથી, રૂવાડાં ઊભાં
થાય છે, પરસેવો બહુજ આવે છે.

રક્તગત કોઠનાં લક્ષણો.

કણ્ઠૂર્વિપૂયકથૈવ કુષ્ઠે શોણિતસમ્ભવે ।

ત્રિપૂયકઃ વિશેષેણ પૂયઃ ।

રક્તગત કોઠમાં ચળ તથા પડ વધારે
થાય છે.

માંસગત કોઠનાં લક્ષણો.

બાહુલ્યં વચ્ક્રશોષં ચ કાર્કશ્યં પિઢકો-
દ્રમઃ । તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે
માંસસમાશ્રિતે ॥

બાહુલ્યં કુષ્ઠસ્ય પુષ્ટિઃ । પિઢકોદ્રમઃ ક્ષુદ્રપિઢ-
કોદ્રમઃ સ્ફોટઃ વૃદ્ધપિઢકા । સ્થિરત્વમ્ અસ-

ચ્ચારિત્યમ્ ॥

માંસગત કોઠનું પુષ્ટ પાણું બહુ હોય
છે. મુખમાં શોષ પડે છે. ખરસટતા તથા
ફાટીઓ થાય છે, સોઈ લોંકાયા જેવી
વેદના અને મોટા ફાટા પણ થાય છે.
આ કોઠ એક ઠેકાણે સ્થિર થાય છે.

મેદોગત કોઠનાં લક્ષણો.

કૌણ્યં ગતિશ્ચયોઽજ્ઞાનાં સમ્ભેદઃ ક્ષતસ-
ર્પણમ્ । ક્ષતપ્રસારો લિજ્જાનિ પૂર્વમુક્તાનિ
યાનિ ચ ॥ મેદસ્થાનગતે લિજ્જ પ્રાગુક્તાનિ
તથૈવ ચ ॥

કૌણ્યં હસ્તનાશઃ । અજ્ઞાનાં સમ્ભેદઃ અજ્ઞમજ્ઞઃ
। ક્ષતસર્પણં ક્ષતપ્રસરણં । પૂર્વાક્તાનિ રક્તમાંસ-
ગતલિજ્જાનિ ॥

મેદમાંના ફાટમાં હાથ ડુંડા થાય,
ગતિ નાશ પામે, અંગો ભાંગે, ક્ષત ફે-
લાય, અને રક્ત તથા માંસગત કોઠનાં
લક્ષણો પણ દેખાય છે.

અસ્થિ તથા મજ્જાગત

કોઠનાં લક્ષણો.

નાસામજ્જોઽક્ષિરાગશ્ચ ક્ષતેષુ કિમિસમ્ભવઃ
સ્વરોપઘાતઃ પીડા ચ ભવેત્ કુષ્ઠેઽસ્થિ-
મજ્જગે ॥

હાડકાં અને મજ્જામાં રહેલા કોઠો-
માં નાક ચીંબુ થાય, નેત્રો લાલ થાય,
ક્ષતોમાં કીડા ઉત્પન્ન થાય, સ્વરનો ઉપઘાત
થાય, અને પીડા થાય છે.

વીર્યગત કોઠનાં લક્ષણો.

દમ્પત્યોઃ કુષ્ઠબાહુલ્યાત્ નુષ્ટશોણિતશુ-

ક્રયોઃ । યદપત્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં તદપિ
કુષ્ઠિતમ્ ॥

નનુ શુદ્ધશોણિતશુક્રયોરેવ દમ્પત્યોર્ગર્ભસમ્ભવઃ
। દુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ કથં અપત્યોત્પત્તિઃ ? યત
આહ સુશ્રુતઃ ‘કામાન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિત-
શુક્રજઃ । ગર્ભઃ સજ્જાયતે નાર્યાઃ સ જાતો
બાલ ઉપ્પતે ॥ અથાન્યચ્ચ । ‘વાતાદિદુષ્ટરેત
સોડાસ્યોત્પાદનેડસમર્થા’ इति । उच्यते । गर्भो-
ऽत्र शुद्धोबोद्धव्यः । अशुद्धगर्भो दुष्टशोणितशुक्र
યોરપિ ભવતિ । ગતકર્ણાન્ધવધિરાદીનાં સમ્ભવા-
ત્ । શોણિતમાર્તવમ્ । કુષ્ઠિતં કુષ્ઠં સજ્જાતમસ્યે-
તિ તારકાદિત્વાદિતચ્ શુક્રાર્તવગતં કુષ્ઠમપ-
ત્યેન વ્યગ્યતે इति तात्पर्यम् ।

ધણા કોઠને લીધે જેનાં વીર્યં તથા રજ
રૂપિત થયાં હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષોના
સમાગમથી ઉત્પન્ન થતાં સંતાનને કોઠ
થાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે
કે જેઓનાં રજ તથા વીર્ય બગડેલ, હોય
છે એવાં સ્ત્રી પુરૂષોને અશુદ્ધ ગર્ભ થાય
છે. જેમકે કાન વગરના, આંધળા, બેહેરા
વગેરે ગર્ભોની ઉત્પત્તિ.

કોઠામાંના દોષો વિષે.

સ્વરં શ્યાવારુણં રૂક્ષં વાતકુષ્ઠં સવેદનમ્
। પિત્તાત્મકુપિતં દાહરાગસ્ત્રાવાન્વિતં મત-
મ્ ॥ કફાત્ ક્લેદં ઘનં સ્નિગ્ધં સકણ્ઠશૈલ્ય-
ગૌરવમ્ । દ્વિલિંગં દ્વન્દ્વજંકુષ્ઠં ત્રિલિંગં સા-
ન્નિપાતિકમ્ ॥

સ્વરં કર્કશમ્ । શ્યાવારુણં શ્યાવં વા અરુણં વા ।
પ્રકુપિતં પ્રતિભેદબહુલમ્ । ક્લેદમ્ આર્દ્રતાયુક્તમ્ ।

ઘનં પુષ્ટમ્ ।

વાયુનો કોઠ ખરસટ, અથવા કાજો રા-
તો, રક્ષ. અને વેદનાવાળો હોય છે; પિત્તનો
કોઠ દાહવાળો, રાતો, અને આવવાળો હોય
છે; કફનો કોઠ આર્દ્ર, ઘન, સ્નિગ્ધ, ખર-
જ વાળો, શીતળતાવાળો, અને બારે
પણાવાળો હોય છે, બે બે દોષોનાં લક્ષ-
ણો હોય તો તે દ્વંદ્વજ, અને ત્રણેનાં
હોય તો સાંનિપાતિક કોઠ કહેવાય છે.

કોઠની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યં ત્વગ્રવતમાંસસ્થં વાતશ્લેષ્માધિકં
ચ યત્ । મેદોગં દ્વન્દ્વજં યાપ્યં વર્જ્યં મજ્જા
સ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ કૃમિકૃદ્વાહમન્દાભિસંયુક્તં
યત્ ત્રિદોષજમ્ ।

વાતશ્લેષ્માધિકં ચ યત્ । एतेन सिद्धैककुष्ठ-
गजचर्मविपादिकाकिटिभालसक्तानि साध्यानि ।
મજ્જાગતં શુક્રગતમધ્યસાધ્યમ્ । કૃમિકૃદ્ વાહ્વા-
મપિ વર્જ્યં इत्यन्वयः ।

રસગત, રક્તગત, માંસગત, વાયુનો,
અને કફનો, એ કોઠો સાધ્ય છે; મેદો-
ગત અને દ્વંદ્વજ કોઠો યાપ્ય છે; અને
મજ્જા તથા અસ્થિગત કોઠો અસાધ્ય છે.
બળતરા, દાહ, અગ્નિને મંદ કરનારો,
અને કીડા કરનારો ત્રિદોષથી થતો કોઠ
પણ અસાધ્ય છે.

કોઠનું અરીષ્ટ.

પ્રભિન્નં પ્રસુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હતસ્વરમ્ ।
પશ્ચકર્મગુણાર્તિતં કુષ્ઠં હન્તીહકુષ્ઠિનમ્ ॥

પ્રભિન્નં વિદીર્ણમ્ । હતસ્વરં ઘર્ષરસ્વરમ્ પશ્ચક-
ર્મગુણાર્તિતમ્ અસજ્જાતવમનાદિપશ્ચકર્મગુણમ્ ।

ફાટેલાં અને સવતાં અંગો, રાતાં નેત્રો, સ્વરનું હણાઈ જવું, અને પંચ કર્મોના ગુણો લાગુ ન થઈ શકે એવો કોઠ રોગીને મારી જ નાંખે છે.

કોઠના ભેદ શ્વિત્ર વિષે.

કુષ્ઠૈકં સમ્ભવં શ્વિત્રં કિલાસં ચારુણં મ-
વેત્ । નિર્દિષ્ટમપરિસ્ત્રાવિ ત્રિધાતુદ્ભવસંશ્ર-
યમ્ ॥

કુષ્ઠૈકસમ્ભવં કુષ્ઠેન સહ સમ્ભવો નિદાનં યસ્ય તત્ । અથ શ્વિત્રસ્ય ભેદમાહ । કિલાસં ચારુણં મવેત્ શ્વિત્રમેવ રક્તમાંસાશ્રયાત્કિલાસમરુણં ચ મવેદિત્યર્થઃ । નનુકુષ્ઠસ્ય શ્વિત્રસ્ય ચ કો ભેદ इत्यત આહ । નિર્દિષ્ટમપરિસ્ત્રાવીતિ શ્વિત્રમપરિસ્ત્રાવીમવાતિ કુષ્ઠંતુ સ્ત્રાવિ ॥ અથ ચ ત્રિધાતુદ્ભવસંશ્રયમિતિ શ્વિત્રં ત્રયો ધાતવો વાતંપિત્તકફાસ્તેભ્યઃ પૃથગ્ ભૂતેભ્ય ઉદ્ભવો યસ્ય તત્ । અથ ત્રયો ધાતવો રક્તમાંસમેદાસિ સંશ્રયોઽવિષ્ટાનં યસ્ય તત્ । કુષ્ઠંતુ સાન્નિપાતિક સર્વધાતુગતં મવતીતિ ભેદઃ ॥

કોઠનાં જે નિદાનો છે તેજ નિદાનોથી શ્વિત્ર પણ થાય છે. તેને રક્તનો આશ્રય હોવાથી તેજ કિલાસ પણ કહેવાય છે, અને માંસના આશ્રયથી અરૂણ કહેવાય છે. કોઠમાં આવ હોય છે અને તે ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે, પણ શ્વિત્ર તો એક એક દોષથી અને આવ વગરનો થાય છે. કોઠ સાતે ધાતુઓમાં રહે છે, અને શ્વિત્ર તો રક્ત, માંસ, અને મેદમાંજ રહે છે.

શ્વિત્રના ભેદો.

વાતાદ્રક્ષારુણં પિતાત્ તામ્રં કમલપત્ર-
વત્ । સદાહં રોમવિધ્વાંસિકફાત્ શ્વેતં ઘનં
ગુરુ ॥ સકળ્દૂકં ક્રમાદ્રક્તમાંસમેદઃસુ ચા-
દિશેત્ । વર્ણેનૈવેદ્યગુભયં કષ્ટં તચોત્તરોત્તરમ્ ॥

અરુણમીષલોહિતમ । કમલપત્રવાદિત્યનેન મધ્યે
શ્વેતમન્તે લોહિતં બોધયતિ ઘનં પુષ્ટમ્ । ક્રમાદ્ર-
ક્તમાંસમેદઃસુ ચાદિશેત્ । તથાચ ચરકઃ ‘ અ-
રુણં રક્તગં વાતે તામ્રં પિત્તે પલં ગતં । શ્વેતં
શ્લેષ્મણિ મેદસ્થં ગુરુ તચોત્તરોત્તરમિતિ ’ ॥
ઉભયં દ્વિવિધમપિ શ્વિત્રં વર્ણેન ईदગેવ । અરુણં
તામ્રં શ્વેતં ચ દોષભેદાત્ । દ્વિવિધં દોષજં વ્રણજં
ચ । તથાચ મોચઃ ‘ શ્વિત્રંતુ દ્વિવિધં વિદ્યાદોષજં
વ્રણજં તથેતિ ’ ।

વાયુથી થયેલો શ્વિત્ર રૂક્ષ તથા કુંઠક લાલ;
પિત્તથી તામ્રવર્ણનો, કમળપત્ર જેવો, અને
દાહ સહિત રૂવાડાનો ધ્વાંસ કરનાર;
કફથી શ્વેત, ઘાટો, ભારે, અને અળવાળો
હોય છે, અને તે ક્રમસર રક્ત, માંસ,
અને મેદમાં રહે છે; અને વર્ણ તથા
કષ્ટ આપવામાં પણ ક્રમસર એકેકથી
વધારે ખરાબ છે.

શ્વિત્રની સાધ્યાસાધ્યતા.

અશુક્લરોમા બહલમસ્ટગ્યુક્તવથો નવમ્ ।
અનગ્નિદગ્ધજં સાધ્યં શ્વિત્રં વર્જ્યમતોઽન્યથા ॥
અવહલં તનુ । અન્યથ ॥
ગુહ્યપાણિતલૌષ્ટેષુ જાતમપ્યચિરન્તનમ્ ।
વર્જનીયં વિશેષેણ કિલાસં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥
ગુહ્યં મેહનં ભગં ચ । તલમત્ર પદતલં । અ-
પ્પાચિદન્તનં નવમપિ ॥

જે શ્વિત્ર ચેત રામ વગરનો; પાતળો, લોહીવાળો, અને તાજો હોય; અને અગ્નિથી બળ્યા વગર થયો હોય તો તે સાધ્ય છે. એ સિવાયનો શ્વિત્ર અસાધ્ય છે. શ્વિત્ર ગુહ્ય સ્થળમાં, હાથ પગનાં ત્રણાંમાં, કે હોઠમાં થયેલ હોય, તેને યશની ઇચ્છાવાળા વેદે ચિકિત્સા કરવી છોડી જ દેવી.

સંસર્ગથી પણ કોઠ થાય છે.

પ્રસન્નાદ્રાવસંસ્પર્શાન્નિઃવાસાત્ સહમોજનાત્ ।

પ્રસન્નો મૈથુનમ્ ।

એકશય્યાશનાન્નાપિ વસ્ત્રમાલ્યાનુલેપનાત્ । કણ્ઠકુપ્ઠોપદંશાચ્ચ ભૂતોન્માદવ્રણજ્વરાઃ । ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રમન્તિ નરાશ્ચરમ્ ॥

મૈથુન, શરીર સ્પર્શ, નિઃશ્વાસ, અને સાથે ભોજન કરવાથી પણ તે રોગીનો રોગ આવે છે. એક શય્યા તથા આસનથી, વસ્ત્ર, ગાળા અને અનુલેપનોથી; ચળ, કોઠ, અને ઉપદંશથી; ભુત, ઉન્માદ, પ્રભુ, જ્વરો, અને સંસર્ગી બીજા રોગોથી પણ એક માણસના રોગ બીજાને થાય છે. કોઠની ચિકિત્સામાં કાળજીની જરૂર.

ત્રિયતે यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकातेतम् ॥

एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न तु उपेक्षणीयम् । इति कुष्ठनिदानाधिकारः ॥

કોઠનો રોગ થયાપછી કદી કોઇમરી બાય છે તો તે પાછો ફરી જન્મે છે ત્યારે પણ કોઠ

વાળો જન્મે છે, માટે કોઠનો રોગ પરમ કષ્ટરૂપ જ છે. માટે તે કાળજીથી મટાડવો જોઇએ.

કોઠની ચિકિત્સા.

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरे कुष्ठेषु । पित्तोत्तरेषु लेपः सेको रक्तस्य मोचनं श्रेष्ठम् ॥ पथ्याकरजसिद्धार्थनिशावल्लुज-सन्धैवः । विडङ्गसहितः पिष्टुर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत् ॥

અવલ્લુજઃ વાકુચીતિ લોકે । ઇતિ પથ્યાદિલેપઃ ॥

सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम् । उर्द्वर्तनभिदं हन्ति कुष्ठमुग्रं कृतास्पदम् ॥

સોમરાજી વાકુચીતિ લોકે । ઇતિ સોમરાજ્યુર્દ્વર્તનમ્ ॥

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् । मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्वैत्तप्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च । संगृह्य पित्तुवन्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥ द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् । त्रिफला ज्यूपणं ब्राह्मी श्वदं-प्लारुष्कराग्रयः ॥ विडङ्गसारिवाराहीलौहचूर्णं स्मृताः समाः । निशादयावल्लुजकं व्याधिघातः सशर्करः ॥ कुष्ठभिन्द्रयवा पाठा चूर्णमेषां तु संयुतम् । खदिरासननिम्बानां घनकायेन भावयेत् ॥ सप्तधा पञ्चनिम्बं तु मार्कवस्य रसेन च । स्निग्धः शुद्धतनु-र्धीमान् योजयेत् तत् शुभे दिने ॥ मधुना तिक्वविषा खदिरासनवारिणालेहमुष्णा-

म्भसा वापि कोलद्वया पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समभ्यायात् स्निग्धं लघु हि-
तं च यत् । विचर्विकोदुम्बरपुण्डरीकक-
पालदद्रूकिटिभालसादिकम् । शतारवि-
स्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं त्रिविधं कि-
लासम् ॥ भगन्दरश्लोपदवातरक्तजडान्ध-
नाडीव्रणशीर्षरोगान् । सर्वान् प्रमेहान् प्र-
दरांश्च सर्वान्दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकशोदरः स्यात् सुश्लिष्टस-
न्धिर्मधुनोपयोगात् । सदोपयोगादपि ये
दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाधु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शोभेन्नरश्च-
न्द्रसमानकान्तिः ॥

अस्यायमर्थः । निम्बस्य पुष्पफलत्वक्पत्रमूलानि
सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि शृङ्ग-
राजस्वरसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि
पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदि-
रासननिम्बकाथेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य
पञ्चादिनाबलिह्यात् । इति पञ्चनिम्बकावलेहः ॥

शशिलेखा पञ्चपलं तावाद्रिरिजस्य गु-
ग्गुलोस्तु दश । ताप्यस्य पलात्रितयं द्वे
लोहस्रावणीकयोश्च पले ॥ त्रिफलाकरञ्ज
पल्लवखदिरगुह्वीत्रिहृत्यः । मुस्ताविड-
ङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निशम्याकाः ॥ ए-
ते रचितां वटिकां मधुसंमिश्रां गिलेत्प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदत्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्चित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मां-
श्च । नाशयति बलीपलितं योगः स्वाय-
म्भुवो नाम्ना ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ।
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । स्रावणी कामुण्डी इति
लोके । इति स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥

चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी
वचा । सैन्धवातिविषाकुष्ठं चण्डैला च य-
वासकम् ॥ विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चा-
मरदारु च । यावन्त्येतानि सर्वाणि ताव-
न्मानं तु गुग्गुलोः ॥ सकृद्य सर्पिषा सार्धं
गुटिकां कारयेद्विषक् । प्रातर्भोजनकाले च
खादेदग्निबलं तथा । हृत्यष्टादश कुष्ठानि
क्रिमिदुष्टव्रणानि च । ग्रहण्यर्शोविकारांश्च
मुखामयगलग्रहान् ॥ गृध्रसीमथ भग्नं च
गुल्मं चापि नियच्छति । व्याधीन्कोष्ठगतान्-
श्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ।

वातरक्ताविकारोक्तः पुरः कैशोरकाभि-
धः । कुष्ठानां वातरक्तानां नाशनं परमौ-
षधम् ॥

कैशोरगुग्गुलुः ॥

भल्लातकप्रस्थयुगं छित्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुह्व्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षि-
पेत् ॥ चतुर्थ्यावावशेषं तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये तु वक्ष्यमाणं विनिक्षिपेत् ॥
शरावमात्रकं सर्पिर्दुग्धं स्यादाढकं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात्प्रस्थार्धं माक्षिकं
क्षिपेत् ॥ सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्नि-
ना शनैः । सर्वद्रवे घनीभूते पावकादवता-
रयेत् ॥ तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विस्व-
विषामृता । बाकुची चाय दद्रुघ्नः पिचुमन्दो

हरीतकी ॥ असौ धात्री च मञ्जिष्ठा मा-
रिचं नागरं कणा । यवानी सैन्धवं मुस्तं
त्वगेला नागकेशरम् ॥ पर्पटं पत्रकं बाल-
मुष्ठीरं चन्दनं तथा । गोक्षुरस्य च बीजा-
नि कर्षूरो रक्तचन्दनम् ॥ पृथक् पलार्ध-
मानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् । पलमात्रमिदं
प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥ नाशयेदेव
लेहोऽयं पश्यान्पश्यानि खादतः । कुष्ठानि
वातरक्तानि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥ व्या-
याममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातकीं
त्यजेत् ॥

इति अमृतभल्लातकाऽवलेहः ॥

निम्बगोपाख्या कट्ठी त्रायन्ती त्रिफला
घनम् । पर्पटाफलगुजानन्तावचाखदिरचन्द-
नम् ॥ पाठशुण्ठीशटीभागिवासाभूनिम्बव-
रसकम् । श्यामेन्द्रवासी मूर्वाविडङ्गेन्द्रयवा-
नलम् ॥ हस्तिकर्णामृताद्रेकापटोलरजनी-
द्वयम् । कणारग्वधशशाहृतृद्वेत्रोच्चटाफल-
म् ॥ मञ्जिष्ठालाङ्गलीरास्त्रानक्तमालपुनर्न-
वाः । दन्तीबीजकसारं च भृङ्गराजं कुर-
ण्टकम् ॥ अङ्गोटकं च शाखोटं द्विपलांशं
पृथक् पृथक् । गृहीयात्तानि सर्वाणि जल-
द्रोणे पचेच्छनैः ॥ अपुमांशावशेषं तु कषा-
यमवतारयेत् । विधाय वाससा पूतं स्था-
पयेज्जाजने हृदे ॥ भल्लातकसहस्राणि छि-
त्वा तु त्र्यर्षणाम्भसि । पचेदष्टावशेषं त-
त्कषायमवतारयेत् ॥ तं च वस्त्रेण संशोध्य
द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् । गुडं शतपलं दत्वा

लेहवचस्पचेच्छनैः ॥ भल्लातकसहस्रस्य
मज्जनं तत्र निःक्षिपेत् । त्रिकटु त्रिफला मु-
स्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ सैन्धवं चन्दनं
कुष्ठं दीप्यकं च पलं पृथक् । सौगन्ध्यार्धं
क्षिपेत् तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥ महा-
भल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः । प्राणि-
नां हितकामेन जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥
विषमौदुम्बरं दम्बमृक्षजिह्वं तु काकणम् ।
पुण्डरीकं सचर्मार्ख्यं त्रिस्फोटं रक्तमण्डल-
म् ॥ कण्टं कपालकं कुष्ठं पामानं च त्रिपा-
दिकाम् । वातरक्तं षडर्शांसि पाण्डुरोगव्र-
णान् कृमीन् ॥ रक्तपित्तमुदावर्तकासं श्वासं
भगन्दरम् । सदाभ्यासेन पलितमामवातं
सुदुस्तरम् ॥ निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहारा-
हारमैथुने । कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं
जठरानलम् अनुपानं प्रयोक्तव्यं च्छिन्ना-
तोयं पयोऽथवा । भोजने तु सदा त्याज्य-
मुष्णमम्लं विशेषतः ।

गोपा श्वेतसाव इति लोके । अरुणा अतिविषा
अवरगुजः सोमराजी बाकुची अनन्ता दुरा-
लभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्ग्या अलाभे कण्ठका-
रीमुलं गृहीयात् । श्यामा कृष्णसांश्च हस्तिकर्ण
हथिकन्द । सप्ताहाछतिम् । द्रेका वकाइन् ।
कृष्णवेतजलवेतस उच्चटाफलं श्वेतगुञ्जाफलम् ।
कुरण्टककटसरैश्च अंकोढढेला इति लोके ।
शाखोटं सहोर इति लोके । दीप्यकयवादुनी म-
हाभल्लातकः ॥

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनि-
शामयाः । निम्बश्वैषकृतः काथसर्वकुष्ठः

विनाशयेत् ॥ वातरक्तं तथा कण्डू पामानं
रक्तमण्डलम् । दम्बुं विसर्पं विस्फोटं पाना-
भ्यासेन नाशयेत् । लघुमज्जिष्ठादिक्वाथः ।

मज्जिष्ठा बाकुची चक्रमर्दश्च पिचुपर्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यष्टी मधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुहूची रक्तचन्दनम् ॥
मज्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः
परः । वातरक्तस्य संहर्ता कण्डूमण्डलना-
शनः ॥ मध्यमज्जिष्ठादिक्वाथः ॥

मज्जिष्ठा कुटजा मृता घनवचा शुण्ठी ह-
रिद्रादयं क्षुद्रारिष्टपटोलतित्तकटुकाभांगी
विडङ्गाम्लिकम् ॥ मूर्वादारुकलिङ्गभृङ्गमग-
धात्रायन्ति पाठावरी गायत्री त्रिफलाकि-
रातकमहानिम्बासनारग्वधाः ॥ श्यामा व-
ल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्तीकशाखोटकं वा-
सा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
जलम् ॥ मज्जिष्ठाप्रथमं कषायमिति यः
संसेवेत् तस्य तु त्वग्दोषाः सुचिरेण यान्ति
विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥ नाशं गच्छति
वातरक्तमखिला नश्यन्ति रक्तामया वी-
सर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशा-
म्यन्ति च ॥

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्ग इन्द्रयवः । भृङ्गः मे-
गरीया । वरी शतावरी । गायत्री खदिरा । आ-
सनं विजयसारः ॥ श्यामा पियङ्गुः । चन्दनमत्र
रक्तं प्राङ्गम् । सारिवा सांड । अनन्ता दुरालभा ।
निशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला । इति बृह-
न्मज्जिष्ठादि क्वाथः ।

मरिचं त्रिवृता मुस्तं हरितालं मनः शि-
ला । देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दन-
म् ॥ विशाला करवीरं च क्षीरमर्कसमुद्भव-
म् । गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षल-
मितम् ॥ विषस्यार्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं
कटु । पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे त-
था ॥ मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठना-
शनम् । एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं त-
त्क्षणाद्भवेत् ॥ तैलमेतज्जयेत् कण्डू पामां
सिध्मं विचर्चिकाम् । पुण्डरीकं तथा दम्बुं
शून्यतां नित्यसेविनाम् ।

इति लघुमरिचादितैलम् ॥

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमर्कं शकृद्रसः ।
देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला ।
श्वित्रकं लाङ्गली मुस्तं विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥
शिरापः कुटजो निम्बः सप्तपर्णो मृता स्नु-
ही । श्यामाको नक्तमालश्च खदिरा बाकुची
वचा ॥ ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विप-
लिकं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं
च चतुर्गुणम् । मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनै-
र्मृद्वग्निना पचेत् । मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मु-
निभिरीरितम् ॥ भिषगेतेन तैलेन अक्षये-
त्कोष्ठिकान् व्रणान् । पामाविचर्चिकादमूक-
ण्डूविस्फोटकानि च ॥ बलयः पलितं छाया
नीलं व्यङ्गं तथैव च । अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति
सौकुमार्यं च जायते ॥ प्रथमे वयसि स्त्राणां
यासां नस्यं प्रदीयते । तासामपि जरां
प्राप्य न स्यातां स्वलितौ स्तनौ ॥ बली-

वर्दस्तुरङ्गो वा गजो वायुप्रपीडितः । त्रि-
भिरभ्यपञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः ॥

उयोतिष्मती डडमीजीनी मालकंगुनीति लोके ।
इति महामारिचायं तैलम् ।

तालताप्यशिलासूतटङ्कणाः सिन्धुसंयुताः ।
गन्धको द्विगुणः सूतात् शङ्खचूर्णं च तत्सम-
म् ॥ जम्बीराज्जिदिनं घृष्टा त्रिंशदंशं विषं
क्षिपेत् । अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसं-
युतम् मध्वाज्यैर्बाकुचीबीजकर्षं लिप्तात् ततः
परम् । तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥
तालकेश्वरो रसः ॥

रसो बलिस्तान्नमयः पुरोऽग्निः शिलाजतु
स्याद्विषतिन्दुकश्च । वरा च तुल्यं मगनं च
सर्वैः करञ्जबीजांश्चतुष्टयं च ॥ समर्घं
सर्वं मधुना घृतेन घृतस्य पात्रे निहितं प्र-
यत्नात् । कर्षं भजेत्प्रत्यहमस्य पथ्यं शा-
ल्योदनं दुग्धमधुत्रयं च ॥ त्रिशीर्णकर्णाङ्गुलि-
नासिकोऽपि भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः । दा-
रापरित्याग इह प्रदिष्टो जलौदनं तत्र नि-
बद्धमूले ॥

तान्नमयः मारितं पुरो गुग्गुलुः । अग्निश्चित्रक-
म् । विषतिन्दुकः कुचिञ्च । वरात्रिफला । रसा-
दित्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनमन्नकम् । कर-
ञ्जबीजं च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् । गलितकु-
ष्ठैरिसः ॥

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुवः सर्षपास्तथा
रज्जनी । एतत्केशरषष्ठं निहन्ति चिरकालं

सिन्धुम् ॥ इति केशरषट्कम् ॥

शिवरिरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः
सिन्धुम् । सारेण वा कदल्या रजनीभिश्चे-
ण नाशयति ॥ दार्वीमूलकबीजानि तालकं
सुरदारु च । ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्ष्णि-
काणि पृथक् पृथक् ॥ शङ्खचूर्णं तु शाणं
स्यात् सर्वाण्येकत्र वारिणा । प्रलेपयेत् प्र-
लेपोऽयं सिन्धुनाशन उत्तमः ॥

सिन्धुस्य चिकित्सा ॥

सलिले चान्नपेशी तु किञ्चित् सैन्धवसं-
युता । तान्नपात्रे विनिर्गृष्टा लेपाच्चर्मदला-
पहा ॥ आन्नपेशी आमचुर ॥

सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफ-
लानि च । लेपनात् मुखमाप्नोति नरश्चर्मद-
लान्वितः ॥

जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्धालं तथा ।
कटुतैलं पवेदाभ्यां सर्वपामाहरं परम् ॥

जीरकायं तैलम् ॥

मञ्जिष्ठात्रिफालाक्षालाङ्गुली रात्रिगन्ध-
कैः । चूर्णितैस्तलमादित्य रात्रं पामाहरं परम् ॥

आदित्यपाकतैलम् ॥

सैन्धवं चक्रमर्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामाकण्डूहराः पराः ॥

अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् । ना-
शयेत् सर्षपं तैलं पामाकच्छत्रिचर्चिकाः ।

अर्कतैलम् ॥

मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्म सिन्धुज-
म् च । स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुष्ठीकुष्ठं

च मागधी ॥ लाङ्गली करवीरं च दद्रुघ्नं
क्रिमिहानलः । दन्ती निम्बदलं चैभिः पृथ-
कर्षमितैर्भिषक् ॥ कल्कीकृत्य पचेतैलं कटु-
प्रस्थद्वयोन्मितम् । अर्कसेहुण्डदुग्धेन पृथक्
पलमितेन च । गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद-
ग्निना पचेत् अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छदुःसा-
ध्यतामपि ॥ पामानं च तथा कण्डूं त्वग्न्या-
धिरुधिरामयान् । कच्छराक्षसनामेदं तैलं
हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छराक्षसनामतेलम् ॥

कृतमालस्य पत्राणि नक्तमालदलानि च ।
द्रोणपुष्पीपलाशानि सर्पपाराजिका निशा ॥
कुटजो मधुकं मुस्तं नागरं रक्तचन्दनम् ।
धात्री यवानिका दारु कल्क एष प्रकल्पि-
तः ॥ उद्धर्तनादयं कल्कः कटुतैलसमन्वितः ।
कण्डू पामां हरत्येव शीतपित्तादिकान् ग-
दान् ॥

कुष्ठं क्रिमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्ष-
पाः । अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिषूद-
नः ॥ ॥ दूर्वा निशा सैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः
काञ्जिकतक्रपिष्टाः त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्ध-
मूलं दद्रुं च कुष्ठं च विनाशयन्ति ॥

कुठेरकः बावची इति लोके ।

गण्डिलकारुण्यं तृणमपि सिद्धार्थश्च सुही-
पत्रम् । त्रयमपि समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु
दद्रुघ्नः ॥ अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रकृतानि
सन्दध्यात् । दिवसत्रितयाध्वं सम्यग्नि-
ष्वेषयेत्तानि ॥ बन्धोपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेप-

येत्तेन । सप्ताहल्लेपोऽयं दद्रुमचिराद्विनाश-
यति ॥

इति दद्रुचिकित्सा ॥

विभीतकत्वङ्मलगूजटानां काथेन पीतं
गुडसंयुतेन । अवलगुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम् ॥

मलयूः काकोदुम्बरिका । अवलगुजं सोमराजी ॥

कुडवमवलगुजबीजं हरितालचतुर्थभाग-
सम्मिश्रम् । मनःशिला तोलकार्थं गुष्ठा-
फलमग्निमूलं च ॥ मूत्रेण गवां पिष्टं सब-
र्णताकारकं श्वित्रे । श्वेतं कुष्ठं व्रजत्यस्तं प-
क्षार्धेनाधिकेन वा ॥ गिरिकर्ण्यास्तू कृष्णा-
या मूलेन परिलेपितम् ॥

गिरिकर्णी नीला अपराजि । ।

काथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः
। शङ्खेन्दुकन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हरेत् ॥
मथितेन पिष्टेचूर्णो काकोदुम्बर्यवलगुजम् ।
तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तकाशी श्वित्रहृद्भवेत् ॥

मथितं निर्जलं विलोडितं दधि । तक्रं चतुर्थी-

शजलयुतं वस्त्रपूतं दधि ॥

चतुःपलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा
। पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणा दुरालभा
॥ कल्कार्थं कटुकं चापि कार्पिकान् सूक्ष्म
पेषितान् । पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र
प्रदापयेत् ॥ सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्याद-
म्भं इवानलम् । अष्टादशानां कुष्ठानां परमं
चैतदौषधम् ॥ सोमराजीघृतं नाम निर्मितं
ब्रह्मणा पुरा । लोकानामुपकाराय श्वित्रकु-

ઘાદિરોપિણામ્ ॥ સોમરાજીવૃત્તમ્ ॥

इति कृष्णिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાયુના કોઠમાં ધીનો ઉપયોગ કરવો; કફમાં વમન; અને પિત્તમાં લેપ, સેચન, તથા રક્તસ્નાવ કરાવવો, એ ઠીક છે.

પથ્યાદિ લેપ.

હરટે, કરંજ, સર્પવ, હળદર, ખાવચી, સૈંધવ, અને વાવડંગને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી કોઠ મટી જાય છે.

સોમરાજ્યુદ્વર્તન

ખાવચી તથા આદાને વાટીને લેપ કરવાથી ઉગ્ર અને જામી ગયેલો કોઠ પણ હજીયું જાય છે.

પંચનિષકાવલેહ.

અનેક રોગોનો નાશ કરનારું - ઘ્રાહ્વા એ કહેલું રસાયન કહું છું, માર્કંડેયાદિ મહામુનિઓએ પણ તેનો ઉપયોગ કરેલો છે. લીમડાનાં ફળ, કુલ, છાંદ્ય, મૂળ, અને પાન સમ ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરી તેને ભાગરાના સ્વરસની સાત ભાવનાઓ દેઈ ત્રિકુળા, ત્રિકલ, ગ્રાહ્વી, ગોખરૂ, લીલામો, ચિત્રક, વાવડંગનો સાર, લોહચૂર્ણ, વારાહીકંદ, હળદર, દારુહળદર, ખાવચી, ગરમાળો, સાકર, કડ. ઇંદ્રજવ, અને કાળીપાડને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવાં, અને તેને ખેર, ખીખડો, અને લીમડાના ઘાટા કવાથની ભાવના દેવી. પછી આ ત્રિકુળાદિ ચૂર્ણનો એક ભાગ, અને લીમડાના પંચાંગના ચૂર્ણના બે ભાગ એકઠા કરીને તેને મધ અથવા પંચ નિ-

લ નામના ધીમાં, અથવા ખેર અને ખીખડાના કવાથમાં, અથવા, જિના પાણીમાં શુભ દિવસે ચાટવું. રોજ અરધો અરધો તોલો વધતા જઈ ચાર તોલા બેટલો થાય ત્યાં મુઘી આ અવલેહ ચાટવો. પથમ વિરેચનાદિથી શરીરને શુદ્ધ કરવું, પછી સ્નેહનક્રિયાથી શરીરને સ્નિગ્ધ કરવું, અને પછી બુદ્ધિમાને આ અવલેહ વાપરવો. આ અવલેહ પચી ગયા પછી સ્નિગ્ધ, હલકું, અને હિતકારી અન્ન જમવું. એથી વિચર્ચિકા, ઝૌદુંખર, પુંડરીક, કપાલ, દૂ, કિટલ અલસક, શતાંરૂ, વિરેકાટક, વિસર્પ, ગંડમાલા, કફપ્રકોપ, ત્રણ પ્રકારના શિતો, ભંગદર, રલી. પદ, વાતરક્તા જડતા, અંધત્વ, નાડીવ્રણ, માથાના રોજો, સર્વે પ્રમેહો, સર્વે પ્રદરો, દાઢતું ઝેર, અને બનસ્પતિતું ઝેર હજીયું જાય છે. આ અવલેહ મધમાં ચાટવાથી જડા પેટવાળો માણસ સિંહના જેવા પાતળા પેટવાળો થાય છે, તથા મજબુત સાંધાઓ વાળા થાય છે. હમેશાં આ અવલેહ વાપરનારને જો સર્પ વગેરે કરડે છે તો તે સર્પ વગેરેજ તુરત મરી જાય છે, આ અવલેહથી લાંબા કાળ સૂધી જીવાય છે. વ્યાધિઓ તથા વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં નથી. અને ચંદ્રના જેવી કાંતિ થવાથી શરીરની શોભા પણ બહુ વધી જાય છે.

સ્વાયંભુવ ગુગ્ગુલુ.

વીસ વીસ તોલા ખાવચી તથા શિલાજિત્ત ચાળીસ તોલા ગુગળ, ખાર તોલા સોનામુખી, બે તોલા લોહભરમ, અને બે બે તોલા ગોરખમુંડી, વાવડંગ, મોથ, ત્રિકુળા, કરંજનાં પાન, ખેર, ગળો,

નસોતર, નેપાળો, હુળદર, કડાછાલ્ય, લીમડો, ચિત્રક, અને ગરમાળો, એની ગોળી મધ સાથે પ્રાતઃકાળમાં ગોમૂત્રમાં ખાવાથી કોઠ અને વાતરકત તુરત મટી જાય છે. આ સ્વાયંભૂવ ગુગળથી વળિયાં, ધિત્ર, પાંડુરોગ, ઉદરના વિષમ રોગો, પ્રમેહો, શુદ્ધો, પશુ નષ્ટ થાય છે.

એકવિંશતિક ગુગ્ગુલુ.

ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકડુ, જીરું, કલોંજી જીરું, વજ, સંધવ, અતિવિષ, કંક, ચવક, એળચી, જવાસો, વાવડંગ, અજમોઢ, મોથ, અને દેવદાર, તથા એ સર્વના જેટલા ગુગળને ઘીમાં વાટી ગોળી વાળવી. પ્રાતઃકાળે ભોજનના સમયમાં આ ગોળી અગ્નિના બળને અનુસરીને ખાવાથી અઢારે પ્રકારના કોઠો, કૃમિઓ, દુષ્ટ વસ્તુ, ગ્રહણી, અર્શના વિકારો, મુખના રોગો, ગલગ્રહ, ગૃધ્રસી, ભગ્ન, અને શુદ્ધનો નાશ થઈ જાય છે. વિષ્ણુ અસુરોને જીતે છે તેમ આ ગુગળ ઉપરના વ્યાધિઓને, તથા કોઠામાં રહેલા વ્યાધિઓને પણ જીતે છે.

કૈશોર ગુગ્ગુલુ.

વાતરકતાધિકારમાં કહેલો કૈશોરક ગુગ્ગુલુ ખાવાથી કોઠ અને વાતરકત અત્યંત મટી જાય છે.

અમૃત ભક્ષાતકાવલેહ.

૧૨૮ તોલા ભીલામો તથા ૧૨૮ તોલા ગળોને ફટીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્રાથ કરવો. ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળીને તેમાં ૩૨

તોલા ઘી, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૬૪ તોલા સાકર, અને ૩૨ તોલા મધ નાંખીને કોમળ અગ્નિથી ધીરેથી પકાવવું. ઘાટું થાય એટલે ઉતારીને તેમાં બીલી, અતિવિષ, ગળો, ખાવચી, કુંવાડિયો, લીમડો, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકડુ, મજીક, અજમા, સંધવ, મોથ, તજ, એળચી, નાગકેશર, ખડસલિયો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં બીજ, કચૂરો, અને રતાંજળી એ સર્વ એ જે તોલા જેટલાં નાંખવાં. આ અમૃત ભક્ષાતકાવલેહ પ્રાતઃકાળે ચાર તોલા જેટલો પાણી સાથે નિત્ય ખાધને પચ્ય અન્નજમવાથી કોઠ, વાતરકત, અને સર્વ જાતના અર્શો નષ્ટ થઈ જાય છે. ભીલામો ખાનારે કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખટાઈ, માંસ, દહિં, મેથુન, તૈલાભ્યંગ, અને પંથનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

મહા ભક્ષાતકાવલેહ.

લીમડો, ઘોળી ઉપલસરી, અતિવિષ, ખાવચી, કડુ, ત્રાયમાણુ, ત્રિક્ષ્ણા, મોથ, ખડસલિયો, રાતો ધમાસો, વજ, ખેર, ચંદન, કાળીપાડ, સૂંક, કચૂરો, ભારંગી અથવા ભોંરીગણીનું મુળ, અરડુસી, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, ઇંદ્રવારણાં, પીલુડી, વાવડંગ, કડાની છાલ્ય, ચિત્રક, હસ્તીકંદ, ગળો, ખકાન, કડવાં પરવળ, હુળદર, દારૂહુળદર, પીપર, ગરમાળો, સાત્વિન, નસોતર, જળજાંખવાં, ઘોળી ચણોડીનાં ફળ, મજીક, ગજપીપર, રાસ્ના, કરંજ, સાટોડી, નેપાળો, બીજલાનો સાર, ભાંગરો, કાંટાશરિયો, અંકે

લા, અને સાગ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા લેઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી, એથો ભાગ પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેઈને તે ક્વાથને જૂડો રાખી મુકવો. પછી ૧૦૦૦ બીલામાં લેઈને તેનો ૩૦૭૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી આઠમે ભાગે પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી બંને ક્વાથોને ભેળા કરી દેઈને તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખીને પાક કરવો. શીરા જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૦૦૦ બીલામાનો ગર્ભ, તથા ત્રિક્ષણ, ત્રિકટુ, મોથ, વાવડંગ, ચિત્રક, સૈંધવ, ચંદન, કઠ, અને અજમાનાં ચૂણો ચાર ચાર તોલાભાર નાંખવાં. પછી સુગંધ માટે ચાર ચાર તોલા તજ, તમાલપત્ર, એળચી, અને નાગ કેશરનાં ચૂણો નાંખવાં. પ્રાણીઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી મહાદેવજીએ આ મહાલક્ષ્મીતકાબલેહ કહેલોછે, તે ખાવાથી શિત્ર, ઔદુંબર, દાદર, ઋક્ષજિર્ણ, કાકળુક, પુંડરીક, ચર્મદલ, ગજચર્મ, વિરુદ્ધાટક, રક્તમંડળ, ચળ, કપાલક, પામા, વિપાદિકા, વાતરક્ત, છ પ્રકારના અર્શો, પાંડુરોગ, વ્રણ; કૃમિ, રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, અને ભગંદર તુરત મટી જાય છે. હમેશાં આ અવલેહના સેવનથી વળિયાં, તથા અતિ ભયંકર આમવાત પણ મટી જાય છે. આ અવલેહ ખાનારને આહાર, વિહાર, કે મૈથુનની પરહેજ રાખવાની જરૂર નથી. તે કાંતિ તથા જઠરાગ્નિને વધારે છે. આ અવલેહ બપોર ગળોના હિમનું કે દૂધનું અનુપાન કરવું, તથા ભોજનમાં વિશેષ કરીને ખટાઈ તથા ગરમ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો.

લઘુ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજીઠ, ત્રિક્ષણ, કટુ, વજ, દારૂહળદર, કઠ, અને લીમડો; આનો ક્વાથ નિત્ય પીવાથી સર્વ જાતના કોઠો નાશ પામી જાય છે. એ પીવાથી વાતરક્ત ચળ, ખસ, રક્તમંડળ, દાદર, વિસર્પ, અને વિરુદ્ધાટકનો પણ નાશ થઈ જાય છે.

મધ્યમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજીઠ, ખાવચી, કુંવાડીચો, લીમડો, હરદેહળદર, આમળાં, અરડુસી, શતાવરી, બગદાણા, નાગબલા, જેઠીમધ, ગોખરૂ, પરવળની લતા, વાળો, ગળો, અને રતાંજળીનો ક્વાથ પીવાથી કોઠ; વાતરક્ત, ચળ, અને મંડળનો અત્યંત નાશ થઈ જાય છે.

બૃહન્મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજીઠ, ખમણા ઇંદ્રજવ; ગળો, મોથ, વજ, સૂંઠ, હળદર, દારૂહળદર, ભોંરીંગણી, પરવળ, લીમડો, કટુ, ભારંગી, વાવડંગ, જળ જાંબવાં, પીલુડી, દેવદાર, ભાંગરો, પીપર, ત્રાયમાણ, કાળીપાડ, શતાવરી, ખેર, ત્રિક્ષણ, કરિયાતું, બકાન, બીબલો, ગરમાળો, ઘઉંલો, ખાવચી, રતાંજળી, વાયવરણાં, નેપાળો, સાગ, ખડસલિયો, ઉપલસરી, અતિવિષ, રાતો ધમાસો, ઇંદ્રવારણાં, અને વાળો; આનો ક્વાથ પીવાની ટેવ રાખવાથી લાંબા કાળના ચામડીના દોષો, અઠારે પ્રકારના કોઠો, વાતરક્ત, સર્વ રક્તરોગો, વિષર્પ, ચામડીની જડતા, અને નેત્રરોગો નાશ પામી જાય છે.

લઘુ મરિચાદિ તૈલ.

મરી, નસોતર, મોથ, હરતાળ, મ-
ણુશીળ, દેવદાર હળદર, દારૂહળદર, જટા
માંસી, ચંદન, ઇંદ્રવાણી, કણુર, આક-
કાનું છીર, અને ગાયના છાણુનો રસ,
એ દરેક એક એક તોલા, વછનાગ એ
તોલા, અને સરસિયું તેલ ૬૪ તોલા;
આ સર્વને ચોગણુ પાણીમાં તથા ખમણુ
ગોમુત્રમાં પકાવી, એ તેલનો અભ્યંગ
કરવાથી કોઠનો નાશ થાય છે, ચિત્રનો
વર્ણુ તુરતજ બદલાઈ જાય છે. આ તેલ
ના નિત્ય સેવનથી ચળ, ખસ, સિધ્ધમ,
વિચરિકા, પુંડરીક, દાદર, અને શૂન્યતા
મટી જાય છે.

મહામરિચાદ તૈલ.

મરી, નસોતર, નેપાળો, આકકાનું
છીર, છાણુનો રસ, દેવદાર, હળદર, દારૂ
હળદર, જટામાંસી, કઠ, ચંદન, ઇંદ્ર
વાણી, કણુર, હરતાળ, મણુશીળ, ચિત્રક,
કલગારી, મોથ, વાવડંગ, કુંવાડિયો, ઇંદ્ર
જવ, લીમડો, સાત્વિન, ગળો, ચોર, શા-
મો, કરંજ, ખેર, ખાવચી, વજ, અને
માલકાંકણી, એ ચાર ચાર તોલા ભાર, વછ
નાગ આઠ તોલા ભાર; સરસિયું તેલ
૨૫૬ તોલા ભાર; અને સર્વથી ચોગણું
ગોમુત્ર, આને લોઢાના કે માટીના વાસ-
ણુમાં પકાવી, મુનિઓએ કહેલા આ મ-
હામરિચાદ તૈલનો લેપ વેઢે કોઠનાં
પ્રભો ઉપર કરવો. આ તેલના અભ્યંગથી
ખસ, વિચરિકા, દાદર, ચળ, વિસ્ફોટક,
વળીઆં, પળિયાં, છાયા, તિલ તથા વ્યં-
ગ મટી જાય છે. તથા સુકુમારતા આવે

છે. જે સ્ત્રીને પ્રથમાવસ્થામાં આં તેલનું
નર્ય આપવામાં આવે છે, તેનાં સ્તનો
વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લચી જતાં નથી. બળદ,
ઘોડો, કે હાથીને પણ વાયુ થયેલ હોય
તો તેને આ તેલનો ત્રણવાર અભ્યંગ ક-
રાવવાથી તે વાયુના જેવા વેગથી ચાલનાર
થાય છે.

તાલકેશ્વર રસ.

હરતાળ, સોનામખી, મણુશીળ, પારો,
ટંકણુ, સૈંધવ, પારાથી ખમણો ગંધક,
અને એટલુંજ શંખનું ચૂર્ણ એક દિવસ
સૂધી લીંબુના રસમાં વાટીને તેમાં તેના
ત્રીસમા ભાગ જેટલો વછનાગ નાંખવો.
આ તાલકેશ્વર રસ લેંશના ધીમાં ખાર
રતિભાર ખાધને ઉપર એક તોલા ભાર
ખાવચીનાં ખીજ મધ તથા ધીમાં ચાટ-
વાથી સઘળી જાતના કોઠો મટી જાય છે.

ગલિત કુષ્ઠારિ રસ.

પારો, ગંધક, તામ્રભસ્મ, લોહ
ભસ્મ, શુગળ, ચિત્રક, શિલાજિત્, ઝેર-
કોચલાં, ત્રિકુળા એ સર્વ સમભાગ; અને
અશ્વક તથા કરંજનાં ખીજે પારાથી ચો-
ગણું લેવાં; આ સર્વને મેળવીને ધી તથા
મધની ભાવનાઓ આપીને ધીના વાસણમાં
પ્રયત્નથી રાખવાં. આ ગલિત કુષ્ઠારિ રસ
નિત્ય એક તોલા ભાર ખાધને રાતા ચો-
ખા, દૂધ, અને મધનું પથ્ય કરવાથી કા-
ન, આંગળી, નાક, એ ગલિત થઈ ગયાં
હોય, તે માણસનું શરીર પણ કામદેવ
જેવું થાય છે. આ રસ ખાનારાએ મે-
થુન છોડી દેવું, અને કોઠ જોઈ મુજ

વાળો થઈ ગયો હોય તો આ રસ ઉપર જળ તથા ભાતનું જ પથ્ય કરવું.

સિંધમની ચિકિત્સા.

કઠં, મુળાનાં બીજ, કાંગ, સર્પવ, હ-જાદર, અને નાગકેશર, એ છ પદાર્થોનો લેપ કરવાથી ઘણા કાળનો સિંધમ પણ, મટી જાય છે. આ લેપને કેસરપટ્ટ કહે છે.

અઘંડાનો રસ, હજાદર, કેળો, ક્ષાર, અને મુળાનાં બીજોને વાટીને લેપ કરવાથી સિંધમનો નાશ થાય છે.

દારૂહજાદર, મુળાનાં બીજ, હરતાળ, દેવદાર, અને નાગરવેદ્યનાં પાન, એ દરેક એક એક તોલા ભાર; તથા શંખનું ચૂર્ણ પા (૦૧) તોલાભાર લઈ; એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી સિંધમનો નાશ થઈ જાય છે. સિંધમનો નાશ કરવામાં આ પ્રલેપ ઉત્તમ છે.

ચર્મદલની ચિકિત્સા.

આંખાની ગોઠલીને ત્રાંખાના વાસણ ઉપર ઘસીને તેમાં જરાક સેંધવ નાંખીને ચોપડવાથી ચર્મદલ મટી જાય છે.

સૂકાં આમળાંને પાણીમાં ઘસીને ચોપડાથી ચર્મદલ વાળાને સુખ મળે છે.

પામાની ચિકિત્સા-હરકાદ તૈલ.

ચાર તોલા વાટેલું જીરું તથા બે તોલા સિંદૂરને સરસિયા તેલમાં પકાવીને ચોપડવાથી સઘળી ખસ છેક મટી જાય છે.

આદિત્યપાક તૈલ.

મજીઠ, ત્રિક્ષ્ણ, લાખ, કલગારી, હજાદર, અને ગંધકનાં ચૂર્ણોથી પકાવે-

લું તેલ આદિત્યપાક કહેવાય છે, તેથી ખસ છેક મટી જાય છે.

સેંધવાદિ લેપ.

સેંધવ, કુંવાડિયો, અને સર્પવ, તથા પીપરને આરનાલમાં વાટીને ચોપડવાથી ખસ તથા ચળ છેક મટી જાય છે.

કચ્છની ચિકિત્સા.-અર્કતૈલ.

આકડાનાં પાનના રસમાં હજાદરના કડક સાથે પકાવેલું સરસિયું તેલ ખસ, કચ્છ, અને વિચચિકાને નષ્ટ કરી નાંખે છે.

કચ્છરાક્ષસ તૈલ.

મણુશીળ, હરતાળ, હીરાકસી, ગંધક, સેંધવ, દારૂડી, સૂંઠ, પાપાણુભેદ કઠં, પીપર, કલગારી, કણુર, કુંવાડિયો, વાવડંગ, ચિન્તક, નેપાળો, અને લીમડાનાં પાન એક એક તોલો લેઈ, તેમના કડક સાથે ૧૨૮ તોલા સરસિયું તેલ પકાવવું. પછી તેને પાણું ચાર તોલા આકડાના છીરમાં, ચાર તોલા થોરના છીરમાં, અને ૨૫૬ તોલા ગોમુત્રમાં પકાવવું, આ કચ્છરાક્ષસ તૈલ ના અભ્યંગથી અસાધ્ય કચ્છ પણ મટી જાય છે. હારીત મુનિએ કહેલું આ તેલ ખસ, ચળ, ચામડીના રોગો, અને લોહીના રોગોને પણ મટાડે છે.

કૃતમાલાદિ કડક.

ગરમાળાનાં, કરંજનાં અને, કૃષ્ણાનાં પાન, સર્પવ, રાઈ, હજાદર, ઇંદ્રજવ, જેઠીમધ, મોથ, સૂંઠ, રતાંજળી, આમળાં, અજમા, અને દેવદારના કડકને સરસિયા તેલમાં કાલવીને સારીપેઠે ચોળવાથી ચળ, ખસ, અને શીતપિત્તાદિક રોગો અવશ્ય મટી જાય છે.

દાદરની ચિકિત્સા.

કઠં, વાવડંગ, કુંવાડિયો, હળદર, સૈંધવ, અને સર્પપને લીંબુના રસમાં વાટીને ચોપડવાથી દાદર તથા કોઢ મટી જાય છે.

ત્રેા, હળદર, સૈંધવ, કુંવાડિયાનાં બીજ, અને ખાપચીને કાંજી તથા ઘાટી છાશમાં વાટીને ત્રણવાર લેપ કરવાથી દૃઢ મુળ વાળી દાદર તથા કોઢ નાશ થઈ જાય છે.

ગંડિલક નામનું ખડ, સર્પપ, અને ચોરનાં પાન સમ ભાગે લેઈ, તે સર્વથી બમણેા કુંવાડિયો, અને સર્વથી આઠગણી ઘાટી છાશ, એ સર્વને મેળવી રાખી ત્રણ દિવસ સુધી આથી મૂકવું. પછી તેને ખુબ વાટીને, અડાયાથી દાદરને ઘસીને તેની ઉપર લેપ કરવાથી સાત દિવસની અંદર દાદરનો નાશ તુરત થઈ જાય છે.

ચિત્રની ચિકિત્સા.

બેડાંની છાલ્ય તથા કાજા બિંબરાનો કવાથ, ખાપચીનાં બીજોનો કલ્ક તથા ગાજા નાંખીને પીવાથી કષ્ટકારી ચિત્ર (ધોળા કોઢ) તથા પુંડરીક પણ નાશ પામી જાય છે.

ખાપચીનાં બીજ સોળ તોલા, હરતાળ ચાર તોલા, તથા અરધો તોલો મણ શીંગ, ચિત્રક, અને ચણાહી, એ સર્વને ગોમુત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી ચિત્ર મટી જઈને ચામડી પાછી મુળ રંગની થઈ જાય છે.

કાળી ગરણીનાં મુળનો કલ્ક ચોપડવાથી આઠ દિવસે કે કંઈક વધારે દિવસે ધોળા કોઢ મટી જાય છે.

આમળાં તથા ખેરસારનો કવાથ બાંપચીનું ચૂર્ણ નાંખીને નિત્ય પીવાથી શંખ, ચંદ્ર, અને ડોલરના જેવો ધોળાકોઢ મટી જાય છે.

કાજા બિંબરો તથા ખાપચીનું ચૂર્ણ પાણી વગર વલોવેલા દહિંની સાથે પીવાથી તથા તેલનો અભ્યંગ કરવાથી, તડકો સેવવાથી, અને ચોથો ભાગ પાણી નાંખીને વસ્રથી ગળેલી છાશ ખાવાથી ચિત્ર (ધોળા કોઢ) મટી જાય છે.

સોમરાજ ધૂત.

ખાપચી સોળ તોલા, ખેરસાર ચાર તોલા, અને એક એક તોલો કડવાં પરવળનાં મુળ, હરડે, બેડાં, આમળાં, ત્રાયમાણ, રાતોધમાસો, અને કડુને ઝીણું વાટીને તેમાં આઠ તોલા શુદ્ધ શુગળ મેળવી દેવો. પછી એ કલ્કથી પકાવેલ સોમરાજ ધૂત, જેમ પાણી અગ્નિને હણે છે તેમ તે ચિત્રને હણી નાંખે છે. અઢારે પ્રકારના કોઢોનું આ ઉત્તમ આપધ છે. ચિત્ર તથા કોઢવાળાનું હિત કરવાની ઈચ્છાથી આ સોમરાજ ધૂત પૂર્વે બ્રહ્માએ બનાવ્યું છે.

શીતપિત્તનો અધિકાર.

શીતપિત્તનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

શીતમારુતસમ્પર્કાત્પ્રવૃદ્ધૌ કફમારુતૌ ।

પિત્તેન સહ સમ્ભૂય બહિરન્તર્વિસર્પતઃ ॥

શીતમારુતસમ્પર્કાત્ પિત્તેન સ્વહેતુદુષ્ટેન સમ્ભૂય સક્લમ્ય બ્રહ્મિઃ ત્વચિ અન્તઃ રુવિરાદો વિસર્પતઃ પ્રસરતઃ ॥

ટાઠા પવનના સંપર્કથી વધેલા કફ અને વાયુ પિત્તની સાથે મળીને બહાર અને

અંદર પ્રસરે છે. તેથી શીતપિત્ત થાય છે.

શીતપિત્તનું પુર્વરૂપ.

પિપાસારુચિહૃદાસદેહસાદાક્કૌરવમ્ ।
રક્તલોચનતા તેષાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્ ॥

તરશ, અરૂચિ, મોળ, દેહમાં પીડા, અંગોમાં ભાર અને નેત્ર રાતાં, એ શીત-પિત્તનાં પૂર્વ રૂપો છે.

શીતપિત્તનું લક્ષણ.

વરટીદષ્ટસંસ્થાનઃ શોથઃ સજ્ઞાયતે વ-
હિઃ । સકળ્હૂતોદવહુલચ્છર્દિઞ્જ્વરવિદાહ-
વાન્ ॥ વાતાધિકતમં વિચાચ્છીતપિત્તમિમં
ભિષક્ ॥

ભમરીના ડાંખ જેવો, ચળ તથા પીડાવાળો, ઊલટી તથા જ્વરવાળો, બ-
ળતરાવાળો બહાર સોજો થાય છે તેને શીતપિત્ત કહે છે, અને તે વાયુની અધિકતાવાળો હોય છે.

ઉદર્દનું લક્ષણ.

સોત્સજ્જૈશ્વ સરાગૈશ્વ કળ્હમદ્ધિશ્વ મળ્ડ-
લૈઃ । શૈશિરઃ શ્લેષ્મવહુલ ઉદર્દ ઇતિ કી-
ર્તિતઃ ॥ સોત્સજ્જૈઃ મધ્યનિઞ્ઞૈઃ । શૈશિરઃ
શિશિર્તુભવઃ ॥

મધ્યમાં નમેલાં, રતાશવાળાં, અને ચળવાળાં મંડળોવાળો સોજો શિશિર ઋ-
તુમાં થાય છે, તે ઉદર્દ કહેવાય છે, અને તેમાં કફની અધિકતા હોય છે.

ડોઠ તથા ઉલોઠનાં લક્ષણ.

અસમ્યગ્વમનોદીર્ઘપિત્તશ્લેષ્માન્નિગ્રહૈઃ
। મળ્ડલાનિ સકળ્હૂનિ રાગવન્તિ વ-
હૂનિ ચ ॥ સ કોઠઃ ॥

સાનુવન્ધસ્તુ સ પ્રાજ્ઞૈરુત્કોઠ ઇતિ ક-
થ્યતે ॥

બરોબર ઊલટી ન થઇ શક્યાથી પિત્ત તથા કફ વધવાથી ઉછળેલું અન્ન રોકાઈ જતાં ચળ અને રતાશવાળાં ઘ-
ણું મંડળો થાય છે, તેને ડોઠ કહે છે. એક પ્રામઠાં મટીને બીજાં થતાં આવે તેને ઉલોઠ કહે છે.

શીતપિત્તાદિકની ચિકિત્સા.

શીતપિત્તે તુ વમનં પટોલારિષ્ટવાસકૈઃ ।
ત્રિફલાપુરકુળ્ણાભિવિરેકશ્ચ પ્રશસ્યતે ॥
અમ્યક્કઃ કદુતૈલેન સેકથ્રોષ્ણેન વારિણા
। ત્રિકલાં શૌદ્રસંપુક્તાં શ્વાદેષ્ચ નવકા-
ર્ષિકમ્ ॥

ત્રિફલાપુરકુળ્ણાનાં ત્રિપષ્ઠૈકાંશયોજિ-
તા । ગુલિકા શીતપિત્તાશોભગન્દરવતાં
હિતા ॥ સિતાં ત્રિકદુસંયુક્તાં ગુડમામલ-
કૈઃ સહ । યવાનીં શ્વાદેયેષ્વાપિ સવ્યોષ-
ક્ષારસંયુતામ્ ॥ આર્દ્રકસ્ય રસઃ પેયઃ પુ-
રાણગુડસંયુતઃ । શીતપિત્તાપહઃ શ્રેષ્ઠો વ-
હ્નિમાન્યવિનાશનઃ ॥ સિદ્ધાર્થરજનીકલકૈઃ
પ્રપુન્નાટતિલૈઃ સહ । કદુતૈલેન સંમિશ્રમેત
દુર્ઘર્તનં હિતં ॥ સગુહં દીપ્યકં યસ્તુ શ્વા-
દેત્પથ્યાન્નશુક્લ નરઃ । તસ્ય નશ્યતિ સત્તા
હાદુર્દઃ સર્વદેહજઃ ॥ ઘૃતં પીત્વા મહાતિ-
ક્તં શોણિતં ભોક્ષ્યેત્તથા । સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય
સંશુદ્ધિમાદૌ કોઠે સમાચરેત્ ॥ ઉત્કોઠે
શુદ્ધદેહસ્ય કુષ્ઠગ્રીં કારયેત્ ક્રિયામ્ । નિ-
મ્મસ્ય પચ્ચાણિ સદા ઘૃતેન ધાત્રીવિમિશ્રા-

ખિ નરઃ પ્રયુજ્યાત્ ॥ વિસ્ફોટકણ્ઠક્રિમિ-
શીતપિત્તમુદર્દકોઠૌ ચ કર્કં ચ હન્યાત્ ।
આર્દ્રકં પ્રસ્થમેકં સ્યાદ્દોષૃતં કુઢવદ્રયમ્ ॥
ગોદુગ્ધં પ્રસ્થયુગલં તદર્થં શર્કરા મતા ।
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલ મરિચં વિશ્વમેષજમ્
॥ ચિત્રકં ચ વિઢઙ્ગં ચ મુસ્તકં નાગકેશ-
રમ્ । ત્વગેલાપત્રકર્ચૂરં પ્રત્યેકં પલમાત્ર-
કમ્ ॥ વિધાય પાકં વિધિવત્ સ્વાદેત્તત્પલ-
સમ્મિતમ્ । इदमारद्रकखण्डारूपं प्रातर्भुक्तं
व्यपोहति ॥ शीतपित्तमुदर्दं च कोठमु-
त्कोठमेव च । यक्ष्माणं रक्तपित्तं च कासं
श्वासमरोचकम् ॥ वातगुल्ममुदावर्तं शोथं
कण्डूं क्रिमीनपि । दीपयेदुदरे वह्निं बलं
वीर्यं च वर्धयेत् ॥ वपुः पुष्टं प्रकुरुते त-
स्मात्तेव्यभिदं सदा ॥

इत्यार्द्रकखण्डम् । इति शीतपित्तोदर्दकोठोत्को-
ठचिकित्सा ॥

કડવાં પરવળ, લીમડો, અને અરડુ-
સીનું વમન; તથા હરડે, ખેડાં, આમ-
ળાં, ગુગળ, તથા પીપરનું વિરેચન દેવું;
એ શીતપિત્તમાં ગુણકારી થાય છે.

સરસિયા તેલનો અઘ્યંગ, બિના
પાણીનું સેચન, મધ સાથે ત્રિકૂળા ખા-
વાં, તથા નવકાર્પિક ગુગ્ગુલુ ખાવાથી
શીતપિત્ત મટી જાય છે.

નવકાર્પિક ગુગ્ગુલુ.

ત્રિકૂળા ત્રણ ભાગ, ગુગળ પાંચ ભાગ,
અને એક ભાગ પીપર એએની ગોળી
શીત, અર્શ, અને ભગંદરમાં હિતકારી છે.

ત્રિકટુ, અને સાકર, આમળાં અને

ગોળ, ત્રિકટુ અને જવખાર સહિત અ-
જમા ખાવાથી શીતપિત્ત મટી જાય છે.

આદાના રસમાં જૂનો ગોળ ખાવાથી
શીતપિત્ત છેક મટી જાય છે, તથા મંદા-
ગ્નિપણું મટે છે.

સર્ષપ, હળદર, કુંવાડિયો, અને તલ
નો કઢક સરસિયા તેલમાં મેળવીને ચોળવા
થી શીતપિત્ત મટી જાય છે.

મહાતિક્તક ઘી પીને લોહી કઠાવવાથી
ઉદર્દ મટી જાય છે.

ગોળ સહિત અજમા ખાઈને પથ્થ
જમનારને આખા શરીરમાં થયેલ ઉદર્દ
પણુ સાત દિવસમાં મટી જાય છે.

કોઠ વાળાને પ્રથમ સ્નેહન તથા
સ્વેદન કરીને પછી વિરેચનથી શોધન કર-
વું, અને ઉત્કોઠ હોયતો વિરેચનથી શો-
ધન કરીને પછી કોઠની ચિકિત્સાઓ
કરવી.

લીમડાનાં પાન તથા આમળાં વાટી
ને નિત્ય ઘી સાથે ખાવાથી વિસ્ફોટક,
ચળ, કૃમિ, શીતપિત્ત, ઉદર્દ, અને કફનો
નાશ થાય છે.

આર્દ્રક ખંડક.

આડું તોલા ૬૪, ગાયતું ઘી તોલા
૩૨, ગાયતું દૂધ તોલા ૧૨૮, અને
સાકર તેથી અરધી; પીપરીમુળ, મરી,
સૂંઠ, ચિત્રક, વાવડંગ, મોથ, નાગકેશર,
તજ, એળચી, તમાલપત્ર, અને કચૂરો,
ચાર ચાર તોલા; આનો વિધિવત્ પાક
કરવો. આ આર્દ્રક ખંડક સવારમાં ચાર
તોલા ખાવાથી શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ, ઉ-
ત્કોઠ, ક્ષય; રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ,

અડચિ વાતુદ્ભ, ઉદાવર્ત, સોબો, ચળ, અન કૃમિઓનો નાશ થાય છે; જઠરાગ્નિ વધે છે; બળ તથા વીર્ય વધીને શરીર પુષ્ટ થાય છે; માટે આ પ્રયોગનું હિમેશાં સંવન કરવું જોઈએ.

વિસર્પનો આધિકાર.

નિદાન, સંખ્યા, તથા નિરૂક્તિ.

લવણામ્લકટૂણાદિસેવનાદોષાક્રોપતઃ ।

વિસર્પઃ સમથા જ્ઞેયઃ સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ ॥

આદિશબ્દાચ્છરકોત્કહરિતશાકશણ્ડાકીપ્રમૃતીનાં પ્રહણમ્ ॥

ખાડું, ખાદું, તીખું, ગરમ, વગેરે સેવવાથી દોષ ક્રોપે છે, તેથી ચારે કોર ફરી વળે છે. એવા સાત પ્રકારના વિસર્પો થાય છે. ચરક કહે છે કે લીલાં શાક અને શિંડાકીથી પણ વિસર્પ થાય છે.

વિસર્પના સાત પ્રકારો.

વાતિકઃ પૈત્તિકશ્ચૈવ કફજઃ સાન્નિપાતિકઃ । ચત્વાર एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजा स्त्रयः ॥ આગ્રેયો વાતપિત્તાભ્યાં ગ્રંથ્યાશ્ચયઃ કફવાતજઃ । યસ્તુ કર્દમકો ઘોરઃ સ પિત્તકફસમ્ભવઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત, તથા ત્રણ દ્વંદ્વજ, એટલા વિસર્પો છે, વાતપિત્તનો વિસર્પ આગ્રેય, કફવાતનો અંથાખ્ય, અને પિત્તકફનો ઘોર એવો કર્દમક કહેવાય છે.

વિસર્પમાં દુષક તથા દુષ્યો.

રક્તં લસીકાત્વદ્માંસં દૂષ્યં દોષાસ્ત્રયો મલાઃ । વિસર્પાણાં સમુત્પત્તૌ હેતવઃ સસ-
ધાતવઃ ॥

ત્રયો મલાઃ વાતપિત્તકફાઃ દોષા દૂષકા इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनश्चिदोषो लभिष्यते ॥

રક્ત, લસીકા, આમડી, અને માંસ દૂષિત થાય છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષો દૂષિત કરે છે; માટે વિસર્પોની ઉત્પત્તિનાં કારણમાં સાત ધાતુઓ છે.

વાયુના વિસર્પનાં લક્ષણ.

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।

श्लोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामાતિર્હર્પવાન ॥

પરીસર્પો વિસર્પઃ । વાતજ્વરસમવ્યથઃ શિરોદ્વન્ત્રોદરશૂલાદિયુક્તઃ । ભેદઃ વિદારણેનેવ વ્યથા આયામઃ આકર્ષણેનેવ વ્યથા ॥

વાયુનો વિસર્પ થાય તો વાતજ્વર જેવી પીડા થાય છે; તથા સોબ, સ્ફુરણ, વ્યથા, બેદન, આયામ, વેદના, અને રોમોર્જીમ થાય છે.

પિત્તના વિસર્પનાં લક્ષણ.

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलो-
हितः ॥ દ્રુતગતિઃ શીઘ્રપ્રસરણશીલઃ ॥

પિત્તના વિસર્પમાં ઝડપવાળી ગતિ હોય છે, તથા પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો સહિત બહુ રોતો વિસર્પ હોય છે.

કફના વિસર્પનાં લક્ષણ.

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥

કફથી ચળવાળો સ્નિગ્ધ અને કફજ્વર જેવી પીડાવાળો વિસર્પ હોય છે.

સાંનિપાતિક વિસર્પનાં લક્ષણ.

सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः ॥

સાંનિપાતિક વિસર્પમાં સર્વ ચિન્હો જણાય છે.

આગ્નેય વિસર્પનાં લક્ષણ.

વાતાપિત્તાજ્વરચ્છર્દિમૂર્ચ્છાતીસારવૃદ્-
અમૈઃ । અસ્થિભેદોઽગ્નિસદનતમસારોચકૃ-
ર્યુતઃ ॥ કરોતિ સર્વમજ્જં ચ દીપ્તાજ્જારાવ-
કીર્ણવત્ । યં યં દેશં વિસર્પશ્ચ વિસર્પતિ
ભવેત્સ સઃ ॥ શીતાજ્જારાસિતો નીલો રક્તો
વાયુપચીયતે । અગ્નિદગ્ધ ઇવ સ્ફોટૈઃ શી-
ઘ્રગત્વાદ્દૃતં ચ સઃ ॥ મર્માનુસારી વીસર્પઃ
સ્યાદ્વાતાતિવલસ્તતઃ । વ્યથેતાજ્જં હરેત્સંજ્ઞાં
નિદ્રાં ચ શ્વાસમીરયેત્ ॥ હિઘ્માં ચ સ ગ-
તોઽવસ્થામીદૃશીં લભતે ન સઃ । કચિચ્છ-
ર્મારતિગ્રસ્તો ભૂમિશઞ્ચાસનાદિપુ ॥ ચેષ્ઠ-
માનસ્તતઃ ક્ષિપ્તો મનોદેહસમુદ્ભવામ્ । દુઃન-
વોધોઽશ્રુતે નિદ્રાં સોઽગ્નિવીસર્પ ઉચ્યતે ॥

સ્ફોટૈઃ ઉપચીયત્ત્વ ઇત્યન્વયઃ । મર્માનુસારી ઉ-
દરહૃદયાનુસારી હરેદ્વિસર્પ ઇત્યન્વયઃ । હિઘ્માં
હિક્કામ્ । ઈરયેત્ ઉપર્યુપરિ પ્રેરયેત્ । મનોદેહસ-
મુદ્ભવાં નિદ્રાં મરણરૂપામ્ । અશ્રુતે પ્રાપ્નોતિ ॥

વાત પિત્તના વિસર્પથી જ્વર, ઉલટી,
મૂર્ચ્છા, તૃષ્ણા, ભ્રમ, અતિસાર, હાડકાં, મંદા-
ગ્નિ, તમસ, અરોચક, અને સર્વ અંગો
માં બળતા અંગારા જેવું થાય છે.
વિસર્પ જે જે અંગમાં જાય છે તે ભાગ
લીલો, રાતો, કે ઠરી ગયેલા કોયલા
જેવો કાળો થઈ જાય છે, અને અગ્નિથી
બળેલા જેવા જાળજળીયા ફાટ્યા ઉઠે છે.
એ વિસર્પ તુરંતજ ઉદર તથા હૃદયમાં
જાય છે, તેથી વાયુના પ્રબળતાજો ગણાય

છે. એ વિસર્પથી અંગમાં પીડા, સંજ્ઞાનું
હરણ, નિદ્રા, ઉતાવળો શ્વાસ, અને ઉ-
પરા ઉપર હેડકી થાય છે. આથી કયાંય
સુખ બળતું નથી અને પૃથ્વી, પલંગ
કે આસન વગેરેમાં પણ ચેન પડતું નથી;
તરફે છે, કલેશ પામે છે, કેમે કરી
બગતો નથી અને અંતે મ મુ પામે છે.
આ આગ્નેય વિસર્પ કહેવાય છે.

ગ્રંથી વિસર્પનાં લક્ષણ.

કફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્ત્વા તં बहुधा क-
फम् । रक्तं च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्तायु-
मांसगम् ॥ दूषयित्वा तु दीर्घाणां वृत्त-
स्थूलखरात्मनाम् । ग्रन्थीनां कुरुते मालां
रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥ श्वासकासाति-
सारंश्च शोषहिकावभिभ्रमैः । मोहवैवर्ण्य-
मूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥ इत्ययं ग्रन्थि
वीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥

કફેન સ્વહેતુદુષ્ટેન । પવનોઽપિ સ્વહેતુદુષ્ટઃ ।
તેનાયં વાતશ્લેષ્મિકઃ । તં કફં बहुधा मित्त्वा
રક્તં વા દૂષયિત્વેત્યન્વયઃ । ત્વગાદિગમિતિ રક્ત-
સ્ય વિશેષણમ્ ॥

કફથી રોકાયેલો પવન તે કફને બહુ
રીતે બેઢીને વધેલા લોહીવાળાનાં ત્વચા,
શિરા, માંસ, અને સ્નાયુમાં ગયેલા સ-
ક્તને દૂષિત કરીને લાંબી, ગાળ, સ્થૂળ,
અને ખરસટ ગાંઠોની માળા ઉત્પન્ન કરે
છે, તેથી તીવ્ર વેદના, જ્વર, શ્વાસ, ઉધ-
રસ, અતિસાર, શોષ, હેડકી, ઉલટી,
ભ્રમ, મોહ, વિવર્ણતા, મૂર્ચ્છા, અંગભંગ,
અગ્નિની પીડા થાય છે. આ વાયુ તથા
કફના પ્રકોપથી થયેલો ગ્રંથી વિસર્પ છે.

કર્દમક વિસર્પનાં લક્ષણ.

કફપિત્તાજ્જ્વરઃ સ્તમ્ભો નિદ્રાતન્દ્રાશિ-
રોરુજાઃ । અજ્ઞાવસાદવિક્ષેપપ્રલાપારોચક-
ભ્રમાઃ ॥ મૂર્ચ્છાગ્રિહાનિર્ધેદોઽસ્થનાં પિપાસે-
ન્દ્રિયગૌરવમ્ । આમોપવેશનં લેપઃ સ્ત્રોતસાં
ચ વિસર્પતિ ॥ પ્રાયેણામાશયં ગૃહ્ણન્નેકદેશં ન
ચાતિરુક્ । પીઠકૈરવકીર્ણોઽતિ પીતલો-
હિતપાણ્દુરૈઃ ॥ સ્તિગ્ધોઽસિતો મેચકામો
મલિનઃ શોફવાન્ ગુરુઃ । ગમ્भीરપાકઃ
પ્રાગ્જ્યોષ્માસ્પૃષ્ઠઃ ક્લિન્નોઽવદીર્યતે ॥ પક્ષ્-
ત્વક્ષીર્ણમાંસશ્ચ સ્પૃષ્ઠસ્નાયુશિરાગણઃ । શવ-
ગન્ધી ચ વીસર્પઃ કર્દમારુપમુશન્તિ તમ્ ॥

સ ચ સર્પતિ એકદેશમિત્યન્વયઃ । પઙ્કિકૈઃ
પીઠાકારિભિઃ । અવકીર્ણઃ વ્યાસઃ । અસિતઃ
કૃષ્ણઃ । મેચકઃ રુક્ષકૃષ્ણઃ । પ્રાગ્જ્યોષ્મા પ્રચુ-
રોષ્મા । સ્પૃષ્ઠઃ ક્લિન્નોઽવદીર્યતે સ્પૃષ્ઠઃ સન્નાદિ-
ભવતિ વિદીર્યતે । પક્ષ્ત્વક્ કર્દમવર્ણા ત્વક્ યત્ર
સઃ । શીર્ણમાંસઃ ગલિતમાંસઃ । અત એવ સ્પૃષ્ઠ-
સ્નાયુશિરાગણઃ ॥

કફ તથા પિત્તથી જ્વર, સ્તબ્ધતા, નિદ્રા,
ઘેન, માથું દુઃખવું, અંગોમાં પીડા, વિશેષ,
પ્રલાપ, અરોચક, ભ્રમ, મુરછા, મંદાગ્નિ,
હાડભંગ, તૃષ્ણા, ઇન્દ્રિયોનું ભારેપણું, ક-
સ્તમાં આમનું પડવું, અને સ્ત્રોતોનું લેપ-
ન થાય છે. એક પ્રદેશનું ઘણું કરીને
ગ્રહણ કરતો કરતો આ વિસર્પ આમાશ-
યમાં ફેલાય છે. બહુ પીડા થતી નથી,
પણ ફેલા પીળા, રાતા, અને ઘોળા હો-
ય છે. સ્તિગ્ધ, કાળો, મેલો, સોજવાળો,
ભારે, ઊંડા પાકવાળો, બહુ ઊનાશવાળો,

સ્પર્શથી ભીનો થનારો, ચીરાતો, આમડી
ને કાઢવ જેવી કરનારો, માંસને ખેરવના-
રો, અને શિરા તથા સ્નાયુનો સ્પર્શ ક-
રીને શબ જેવા ગંધવાળો બનતો આ
વિસર્પ છે, અને તેને કર્દમક કહે છે.

આડમા ક્ષતના વિસર્પનાં લક્ષણ.

વાહ્યહેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધઃ સરક્તં પિત્તમી-
રયન્ । વિસર્પ મારુતઃ કુર્યાત્ કુલન્થસ-
દૃશૈશ્વિતમ્ ॥ સ્ફોટૈઃ શોથજ્વરરુજા દાહા-
લ્યં શ્યાવશોણિતમ્ ।

વાહ્યહેતોઃ શસ્ત્રપ્રહારવ્યાલદન્તેન સ્વાયાગન્તુ-
હેતોઃ । શ્યાવશોણિતં કૃષ્ણવર્ણરક્તમ્ ॥

બહારનાં કારણોથી થયેલા ક્ષતથી
કેાપપામેલ વાયુ રક્ત તથા પિત્તને પ્રેરીને
વિસર્પ કરે છે, તે કળથી જેવા ફેલાવાળો,
કાળા રક્તવાળો, અને સોજ તથા જ્વર
ની વેદના અને બગતરાવાળો હોય છે.

વિસર્પના ઉપદ્રવો.

જ્વરાતિસારૌ વમથુસ્ત્વદ્માંસદરણક્લમાઃ ।
અરોચકવિપાકૌ ચ વિસર્પાણામુપદ્રવાઃ ॥

જ્વર, અતિસાર, ઉલટી, આમડી ત-
થા માંસનું ફાટવું, ગ્લાનિ, અરૂચિ,
અને પાકવું એ વિસર્પોના ઉપદ્રવો છે.

વિસર્પની સાધ્યાસાધ્યતા.

સિદ્ધયન્તિ વાતકફપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ
સર્વાત્મકઃ ક્ષતકૃતશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ । પિ-
ત્તાત્મકોઽજ્ઞનવપુશ્ચ ભવેદસાધ્યઃ કૃત્ત્વાશ્ચ
મર્મસુ ભવન્તિ હિ સર્વે એવ ॥

પિત્તાત્મકોઽજ્ઞનવપુઃ પિત્તજઃ સ ચ કમ્બલ-

ર્ગઃ । સર્વ એવ સાધ્યા અપિ । ઇતિ વિસર્પનિ-
દાનમ્ ॥

વાત, પિત્ત અને કફના વિસર્પો
સાધ્ય છે; ત્રણે દોષના તથા ક્ષતના વિ-
સર્પો અસાધ્ય છે; પિત્તનો વિસર્પ કાળા
રંગનો હોય તો તે અસાધ્ય છે; અને
સાધ્ય વિસર્પો બે મર્મસ્થાનોમાં થયા
હોય તો તેઓ કષ્ટસાધ્ય હોય છે.

વિસર્પની ચિકિત્સા.

વિરેકવમનાલેપમેચનાસ્રવિમોક્ષનૈઃ ॥ ૩.
પાચરેચયાદોર્ષઃ વિસર્પાનવિદાંહિભિઃ ॥
રાક્ષા નીલોત્પલં દારુ ચન્દનં મધુકં વછા
। ઘૃતક્ષીરયુતો લેપો વાતવીસર્પનાશનઃ ॥
ચન્દનમત્ર રક્તં પ્રયોજ્યમ્ ॥

કસેરુજ્જાટકપદ્મગુન્દૈઃ મસૈવલૈઃ સોત્પ-
લ્લકર્દમૈથ । વસ્ત્રાન્તરૈઃ પિત્તકુતે વિસર્પે લે-
પો વિષેયઃ સઘૃતઃ સુશીતઃ ॥ ત્રિફલાપ-
ચકોશીરસમજ્જાકરવીરકમ્ । નલમૂલમન-
ન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્માવિસર્પકે ॥

સમજ્જા લજ્જાદઃ ॥

વાતપિત્તમશ્મનમગ્નિવીસર્પણે હિતમ્ । વા-
તશ્લેષ્મહરં કર્મ ગ્રાન્થિવીસર્પણે હિતમ્ ॥ પિ-
ત્તશ્લેષ્મપ્રશ્મનં હિતં કર્દમસંજ્ઞકે । ત્રિદો-
શ્મને ક્રિયાં કુર્યાદિસર્પે ત્રિતયાપહામ્ ॥
શિરીષયષ્ઠીનતચન્દનૈલામાંસીહરિદ્રાદ્રવ્યકુ-
શ્વલૈઃ લેપો દન્નાઙ્ગઃ સઘૃતઃ પ્રયોજ્યો
વિસર્પકુષ્ઠજ્વરગ્રોથહારી ॥

નતં તગરમ્ । ચન્દનં રક્તં પ્રાણમ્ । ઇતિ દ-
ન્નાઙ્ગો લેપઃ ॥

પરિષેકઃ પ્રલેપાશ્ચ શસ્યન્તે પશ્ચવલ્ક-
લૈઃ ॥ પચકોશીરમધુકૈશ્વન્દનૈર્વા વિસર્પણે
શૂનિમ્બવાસાકટુકાપટોલીફલત્રયં ચન્દ-
નનિમ્બસિદ્ધઃ । વિસર્પદાહજ્વરગ્રોથકળ્મ-
વિસ્ફોટતૃષ્ણાવમિહત્કષાયઃ ॥ કુષ્ઠેષુ યાનિ
સર્પીષિ વ્રણેષુ વિવિધેષુ ચ । વિસર્પે તાનિ
યોજ્યાનિ સેકાલેપનયોજનૈઃ ॥ કર્જ્જસ
મ્પચ્છદલાક્ષ્મીકસ્તુર્ણકદુગ્ધાનલધૃજ્જરાજૈઃ
તૈલં નિશામૂત્રવિષૈર્વિપકં વિસર્પવિસ્ફોટ-
વિચર્ચિકાઘ્નમ્ ॥

ઇતિ કાર્જ્જતૈલમ્ ।

કુષ્ઠામયસ્ફોટમસૂરિકોત્તચિકિત્સયાપ્યાશુ
હરોદ્વિસર્પાન્ સર્વાન્વિપકાન્પરિશોધ્ય ધીમાન્
વ્રણક્રમેણોપચરેચયોક્તમ્ ॥

ઇતિ વિસર્પચિકિત્સા ॥

બળતરા ન થાય તેવાં વિરેચનો, વ-
મનો, લેપનો, સેચનો, અને લોહી ક-
ઢાવવાના ઉપાયો વિસર્પોના દોષો સમ-
જીને કરવા.

રાક્ષા, નીલકમળ, દેવદાર, રતાંજળી,
જેઠીમધ, અને બળદાણાને વાટીને ધી
તથા દ્રવ સાથે લેપ કરવાથી વાયુથી થ-
યેલ વિસર્પ મટી જાય છે.

કસેલાં, શીંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, ગોંદરોખડ,
શેવાળ, અને કાઠવને વાટી ધી સાથે મેળવી
આડું લૂગડું રાખીને થંડો લેપ કરવાથી
પિત્તથી થયેલ વિસર્પ મટી જાય છે.

ત્રિકુળા, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, રીસામણી
કથુર, બડનાં મૂળ; અને રાતો ધમાસો,

એના લેપથી વિસર્પ કફનો હોય તો મટી જાય છે.

વાયુ તથા પિત્તનું શમન કરવું તે આગ્નેય વિસર્પમાં હિતકારી છે.

વાયુ તથા કફનું શમન કરવું તે અધિ વિસર્પમાં હિતકારી છે.

પિત્ત તથા કફનું શમન કરવું તે ક-
ર્મિક વિસર્પમાં હિતકારી છે.

ત્રિદોષના વિસર્પમાં ત્રણે દોષના શ-
મનની ક્રિયાઓ કરવી.

સરસડિયાની છાદ્ય, જેઠીમધ, તગર, રતાંજળી, એળચી, જટામાંસી, હળદર, દાઢહળદર, કઠ, અને વાળો, એ દશેને વાટીને ઘી સાથે લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઠ, જવર, અને સોજા મટી જાય છે. આ “દશાંગલેપ” કહેવાય છે.

પંચવલ્કલ, સુખડ, અથવા પંદ્રકાષ્ઠ, વાળો, અને જેઠીમધનાં સેચનો તથા જાડા લેપો કરવાથી વિસર્પો મટી જાય છે.

કરિયાતું, અરડુસી, કડુ, કડવાં પર-
વળ, ત્રિકુળા, રતાંજળી, અને લીમડાનો ક્વાથ પીવાથી વિસર્પ, ખળતરા, જવર, સોજો, ચળ, વિરદ્દેટક, તરશ, અને ઉ-
લટી મટી જાય છે.

કરંજતૈલ.

કરંજ, સાત્વિન, કલગારી, થોર તથા આંકડાનાં છીરો, ભાંગરો, ચિત્રક, હળ-
દર, વછનાગ, અને ગોમૂત્રથી પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી વિસર્પ, વિરદ્દે-
ટક, અને વિચરિકા મટી જાય છે.

સ્નાયુ(વાળા)નો અધિકાર.

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

શાસ્ત્રામુ કુપિતો દોષઃ શોયં કૃત્વા વિ-
સર્પવત્ । મિત્રૈવ તં ક્ષતે તત્ર સોષ્મમાંસં
વિશોષ્ય ચ ॥ કુર્યાત્તન્તુનિષં સૂત્રં તત્પિ-
ળેસ્તકસક્તુજૈઃ । શ્નૈઃ શ્નૈઃ ક્ષતાદ્ યા-
તિ છેદાત્ત્કોપમાવહેત્ ॥ તત્પાતાચ્છોય-
શાન્તિઃ સ્યાત્પુનઃ સ્થાનાન્તરે ભવેત્ । સ
સ્નાયુરિતિ વિખ્યાતઃ ક્રિયોક્તાત્ર વિસર્પ-
વત્ ॥ વાહોર્યદિ પ્રમાદેન ઋદ્યતે જઙ્ઘયો-
રપિ । સક્કોચં સ્વજ્જતાં ચાપિ છિન્નો નૂનં
કરોત્યસૌ ॥

સ્નાયુરોગનિદાનમ્ ॥

શાખાઓમાં કોપેલો દોષ વિસર્પના જેવો સોજો કરીને તેને ભેદીને ક્ષતમાં ગરમ માંસને સૂકવીને તાંતુમય દોરો ઉત્પન્ન કરે છે તેને વાળો કહે છે. છાશ માં વાટેલા સાથવાની લોપરીઓ બાંધવા થી એ વાળો ધીરે ધીરે બહાર નીકળે છે. તે કપાઈ જાયતો સોજો કરે છે અને બધો નીકળી જાય તો સોજો શાંત થઈ જાય છે. આ રોગ એક જગોએ મટીને વળી બીજી જગોએ પણ થાય છે. આની ચિકિત્સા વિસર્પ જેવી કરવી. એ વાળો બાહુમાં કે પગની પીંડીમાં તૂટી જાય છે તો હાથને ડુંકો અને પગને લૂલો કરી નાંખે છે.

વાળાની ચિકિત્સા.

સ્નેહસ્વેદપ્રલેપાદિ કર્મ કુર્યાથથોચિતમ્

। રામટં, સ્ત્રીતોયેન પીતં સ્નાયુકરોગજુત્ ॥
સ્વેદાત્સ્નાયુકમત્યુગ્રં મેકઃ કાઙ્ગિકસા-
ધિતઃ।તદ્ગમ્બૂલજં વીજં પિષ્ટં હન્તિ પ્રલે-
પનાત્ ॥ ગચ્ચં સર્પિલયદં પીત્વાનિર્ગુણ્ડી-
સ્વરસં ગ્ર્યહમ્ । પિવેત્સ્નાયુકમત્યુગ્રં હન્ત્ય-
વશ્યં ન સંશયઃ ॥ મૂલં સુષ્ક્યા હિમવા-
રિપિષ્ટં પાનાદિદં તન્તુકરોગમુગ્રમ્ । જ્ઞા-
ન્તિ નયેત્ સ વ્રણમાશુ પુંસાં ગન્ધર્વગ-
ન્ધેન ઘૃતેન પીત્વા ॥

ગન્ધર્વગન્ધેન । ગન્ધર્વગન્ધોડ્ડ્યાસ્તીતિ સ
ગન્ધર્વગન્ધઃ અશ્વગન્ધઃ તેન ॥

અતિવિષમુસ્તકમાર્જીં વિષૌષધપિપ્પલી-
વિમીતકયઃ । ચૂર્ણમિદં તન્તુગ્રં પુંસામુષ્ણે-
ન વારિણા પીતમ્ ॥ શિશુમૂલદલેઃ પિષ્ટૈઃ
કાઙ્ગિકેન સસૈન્ધવૈઃ । લેપનં સ્નાયુકઠ્યા-
ધેઃ જ્ઞમનં પરમં મતમ્ ॥ અર્હિસામૂલક-
લ્કેનૈ તોયપિષ્ટેન યજ્ઞતઃ । લેપસમ્બન્ધના-
શ્ચન્તુનિઃસરેન્નૈવ સંશયઃ ॥

સ્નાયુકત્ય ચિકિત્સા ॥

આ રોગ ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન, અ-
ને જડા લેપો કરવા. ટાઢા પાણીમાં વા-
ટેલી હિંમ પીવાથી વાળો મટી જાયછે.
ડેડકાંને કાંજીમાં પકાવીને તેનો શેક
કરવાથી વાળાનું ઉગ્ર દરદ પછુ મટી
જાયછે.

બાવળનાં ખીજે વાટીને લેપ કરવાથી
પછુ વાળો મટી જાય છે.

ત્રણ દિવસ સૂધી ગાયનું ધી પીને
પછી ખીજ ત્રણ દિવસ સૂધી નગડનો

રસ પીવાથી અત્યંત ઉગ્ર વાળાનો રોગ
પછુ જરૂર મટી જાયછે, તેમાં સંશય નથી.

કારેલીનાં મૂળને ટાઢા પાણીમાં વા-
ટીને આસોંદથી પકાવેલા ધીની સાથે
પીવાથી ત્રણ સહિત ઉગ્ર વાળાનો રોગ
તુરત શાંત થાય છે.

અતિવિષ, મેથ, ભારંગી, સૂંઠ, પી-
પર, અને બેડાંનું ચૂર્ણ બિના પાણીમાં
પીવાથી માણસનો વાળો મટી જાય છે.

સરગવાનાં મુળ તથા પાનને સૈન્ધવ
સહિત કાંજીમાં વાટીને ચોપડવાથી વા-
ળો અવશ્ય શાંત થઇ જાય છે.

કંટાળાનાં મુળને પાણીમાં વાટીને
તેનો ચત્તથી લેપ કરવાથી વાળો નીકળી
જાય છે, તેમાં કંઈજ સંશય નથી.

વિસ્ફોટકનો અધિકાર.

વિસ્ફોટકનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

કટુમ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદારિલ્પસપ્તારેરજીર્ણા-
ધ્યશનાતપૈશ્વ । તથર્તુદોષેણ વિપર્યયેણ
કુપ્યન્તિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ત્વચમા-
શ્રિત્ય તે રક્તં માંસાંસ્થીનિ પ્રદૃષ્ય ચ ।
ઘોરાન્ કુર્વન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ ઝવર-
પુરઃસરાન્ ।

ઋતુદોષેણ ઋતુદેતુકશીતોષ્ણાદીનામાતિયોગેન।
વિપર્યયેણ ઋતુચિતાહારાધિહારવૈપરીયેન । ત્વચ-
માશ્રિત્ય ત્વચિ વિસ્ફોટાન્ કુર્વન્તીત્યર્થઃ । ઝવર-
પુરઃસરાન્ ઝવરપૂર્વાન્ ॥

તીખાં, ખાટાં, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, દાહક, રૂક્ષ, અને ખારાં, તથા અભ્યુષ્ણમાં ખાવાથી; તડકે તથા ઋતુના અતિયોગથી, અહાર વિહારના વિપરીતપણાથી, વાયુ આદિ દોષો ક્રોધ પામે છે, તેથી તેઓ ત્વચામાં રહીને માંસ, રક્ત, અને હાડકાંને દૂષિત કરીને સર્વ જ્વરો સહિત ઘોર વિસ્ફોટકો ઉત્પન્ન કરે છે.

વિસ્ફોટકનું સામાન્ય રૂપ.

અભિદગ્ધા इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । कश्चित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥

રક્તપિત્તજાઃ । एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा श्लेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः 'यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वच्चि अग्निदग्धनिभान्स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्' ॥

રક્ત અને પિત્તથી અગ્નિથી બળેલા ના જેવા ફાટાઓ જ્વરો સહિત થાય છે. કોઈવાર તે ફાટાઓ આખા શરીર ઉપર પથ્થુ થાય છે. જેમ સઘળા પ્રકારનાં યજ્ઞોમાં વાયુની પ્રાધાન્યતા હોય છે તેમ સઘળા પ્રકારના વિસ્ફોટકોમાં રૂધિર તથા પિત્તની પ્રાધાન્યતા છે. વળી ભોજ કહે છે કે- રૂધિર અને પિત્તને વાયુનો સંબંધ થાય છે ત્યારે શરીરના એક અંગની અથવા આખા શરીરની ચામડીમાં અગ્નિથી દાઝેલાના જેવા ફાટા ઉઠી આવે છે.

વાયુના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

शिरोरक्तामूलभूयिष्ठं ज्वरतृदपर्वभेदनम् ।

सकृण्वर्जता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥

શરૂં તોદરૂપમ્ ॥

માથું દુઃખવું, ભોંકાયા જેવી પીડા, જ્વર, તરશ, સાંધાનું ભેદાવું, અને કાળા વર્ણના ફાટા, એ વાયુના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ છે.

પિત્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

ज्वरदाहकृजापाकस्त्रावतृण्णासमान्वितम् । पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥

જ્વર, દાહ, વેદના, પાક, આવ, તરશ સહિત પીળા રાતા રંગના ફાટા થાય, એ પિત્તનું લક્ષણ છે.

કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

छर्द्यरोचकजाठ्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । यस्मिन्नरुक् चिरात् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः ॥ नाभ्यं जडत्वमङ्गनाम् ॥

ઉલટી, અરૂચિ, અંગોની જડતા, ચળ, કઠણતા, પાંડુતા, વેદના ન થવી, અને લાંબે કાળે પાકવું, એ કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ છે.

કફ તથા પિત્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

कण्डूदाहो ज्वरच्छर्दिरेतैश्च कफपैथिकः ॥

ચળ; દાહ, જ્વર, ઉલટી, એ કફ-પિત્તના વિસ્ફોટકથી થાય છે.

વાત તથા પિત્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्यात्पीत्रवेदना ॥

વાતપિત્તનો હોય તો વેદના બહુ થાય છે.

વાત તથા કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्फक्वातिकम् ॥

અળ, અંગેની જડતા, અને ભાર પછી, એ વાત તથા કદથી થાય છે.

સાંનિપાતિક વિરોધાટકનું લક્ષણ.

મધ્યે નિજોજતાન્નથ કઠિનઃ સ્વલ્પવા-
કવાન્ । દાહરાગતૃષામોહછાદિમૂર્ચ્છારૂઝા-
જ્વરાઃ । પ્રલાપો વેપથુર્મૂર્ચ્છા સોડ્સા-
ધ્યથ ત્રિદોષજઃ ॥

મોહો વિપરીતં જ્ઞાનમ્ । મૂર્ચ્છા સર્વથા જ્ઞાન-
શૂન્યતા ॥

મધ્યમાં નમેલ, અંતમાં ઊંચાઈ, ક-
ઠણતા, થોડો પાક, ઢાહ, રતાથ, તૃષા,
મોહ, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, વેદના, જ્વર, બ-
કવા, કંપ, મૂર્ચ્છા, એવો ત્રણે દોષોનો
વિરોધાટક અસાધ્ય છે.

રક્તના વિરોધાટકનું લક્ષણ.

વેદિતથ્યાથ રક્તેન પૈત્તિકેન ચ હેતુના ।
ગુહ્યાફલસમારક્તા રક્તસ્રાવા વિદાહિનઃ ॥
ન તે સિદ્ધિં સમાયાન્તિ સિદ્ધૈર્યોગિશતૈરપિ ।
પૈત્તિકેન હેતુના પિત્તસ્ય હેતુના કદ્વાદિના ર-
ક્તપિત્તસ્ય તુલ્યસ્વાત્ સિદ્ધૈર્યોગિશતૈરપિ તે સિદ્ધિં
ન સમાયાન્તિ ॥

પિત્ત જેથી કોપ પામે છે તેજ કા-
રણથી રક્ત પછી કોપ પામે છે. એ ર-
ક્તના વિરોધાટકો ચણાડી જેવા રાતા, રાતા
આવવાળા, અને ઢાહ કરનારા છે. આ
વિરોધાટક સિદ્ધા કે સેકડો યોગીઓથી
પછી મટતા નથી.

વિરોધાટકના બેદો.

પ્રતે વાણવિધા વાસા આન્તરોડિપિભવે-

દયમ્ । તસ્મિન્નન્તર્યયા તીવ્રા જ્વરયુક્તા-
મિજાયતે ॥ યસ્મિન્ બહિર્ગતેસ્વાસ્થ્યં ન
વાતસ્ય બહિર્ગતિઃ । તત્ર વાતિકવિસ્ફો-
ટક્રિયા કાર્યા વિજાનતા ॥

ઉપર કહ્યા તે આઠ પ્રકારના વિરોધા-
ટકો બાહ્યારના છે, નવમો અંદર પછી થાય
છે, તેથી અંદર તીવ્ર બધા અને સાથે
જ્વર પછી હોય છે. એ વિરોધાટક એ બ-
હાર નીકળે તોજ સ્વસ્થતા થાય છે, પછી
વખતે તે બહાર નથી નીકળતો તો તેની
ચિકિત્સા સમજી વેધે વામુના વિરોધાટકના
જેવી કરવી.

વિરોધાટકના ઉપદ્રવો.

તૃદશ્વાસમાસસંકોચદારહિકામદજ્વરાઃ ।
વિસર્પમર્મસંરોધાસ્તેવામુક્તા ઉપદ્રવાઃ ॥

માસસંકોચઃ માસસ્ય શતિતત્ત્વમ્ । મર્મસંરોધો
મર્મવ્યથા ॥

હિકા શ્વાસોઽરુચિસ્તૃષ્ણા સાત્રમર્દો હ-
દિ વ્યથા । વિસર્પજ્વરહૃદ્યાસા વિસ્ફોટા-
નામુપદ્રવાઃ ॥

તૃષા, શ્વાસ, માસનો સંકોચ, ઢાહ,
હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ, મર્મસંરોધો,
એ વિરોધાટકના ઉપદ્રવો છે. બીજા કેટ-
લાક કહે છે કે-હેડકી, શ્વાસ, અરુચિ,
તરથ, અંગમાં મરડાટ, હૃદયમાં પીડા,
વિસર્પ, જ્વર, અને મોળ, એ વિરોધાટકોના
ઉપદ્રવો છે.

વિરોધાટકની સાધ્યાસાધ્યતા.

एकदोषोत्थितः साध्यः कुच्छसाध्यो द्वि-
दोषजः । सर्वरूपान्वितो घोरो त्रिसाध्यो

ભૂયુપદ્મઃ ॥ વિસ્ફોટનિદાનમ્ ॥

એક એક દોષથી થયેલ વિસ્ફોટક સાધ્ય છે, બે બે દોષના કષ્ટસાધ્ય છે, અને ત્રણે દોષોનો વિસ્ફોટક ઉપદ્રવો-વાળો અને ઘોર એવો અસાધ્ય છે.

વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા.

વિસ્ફોટે લઘુર્ન કાર્યં વપનં પથ્યમ્બોજ-નમ્ ॥ યથાદોષબલં વીક્ષ્ય યુક્તમુક્તં વિરે-ચનમ્ ॥ જીર્ણશાલિયવા મુદ્દા મસૂરાશ્વા-ઢકી તથા । ઇતાન્યન્માનિ વિસ્ફોટે હિ-તાનિ મુનયોઽશ્નુવન્ ॥ દ્વે પશ્ચમૂલ્યૌ રાસ્તા ચ દાર્બ્યુશીરં દૂરાલભા । ગુહ્વી ધાન્યકં મુસ્તમેષાં કાથ પિત્તેશ્વરઃ ॥ વિસ્ફોટાન્મા-શ્ચયત્યાશુ સમીરણનિમિત્તકાન્ ॥ દ્રાક્ષાકા શ્મર્યત્તર્જૂરપટોલારિષ્ટવાસકૈઃ ॥ કડુકાલા-ખદુઃશ્પષ્ઠૈઃ સિતાયુક્તં તુ પૈત્તિકે । મૂનિ-મ્બસવચાવાસા ત્રિફલેન્દ્રજવત્સકૈઃ ॥ વિ-શુર્મર્દપટોલાભ્યાં કફજે મધુયુક્તં શૃતમ્ ॥ કિરાતતિત્તકારિષ્ટયષ્ટ્યાક્ષમ્બુદવાસકૈઃ ॥ પટોલપર્પટોશીરત્રિફલાકૌટજાન્વિતૈઃ ॥ કથિ-વૈદ્દાદશાન્તં તુ સર્વવિસ્ફોટનાશનમ્ ॥ વિ-સ્ફોટવ્યાધિનાશાય તણ્ડુલામ્બુપ્રયોજિતૈઃ ॥ વીજૈઃ કુટજવૃક્ષસ્ય લેપઃ કાર્યો વિજાનતા ॥ છિન્ના પટોલમૂનિમ્બવાસકારિષ્ટપર્પટૈઃ । સ્વદિરાન્દયુતૈઃ કાથો હન્તિ વિસ્ફોટકજ્વ-રમ્ ॥ ચન્દનં નાગપુર્ણં ચ સારિવા તણ્ડુ-લીયકમ્ ॥ શિરીષવલ્કલં જાતીલેપઃ સ્વા-દાહનાશનઃ ॥ હત્પલં ચન્દનં લોધ્રમુશીરં સારિવાદ્રયમ્ ॥ જલાપિષ્ટેન લેપેન સ્ફોટ-દાહાર્તિનાશનમ્ ॥ પુત્રજીવસ્ય મજ્જાનં

જલે પિષ્ટ્વા પ્રલેપયેત્ ॥ કાલસ્ફોટં વિષ-સ્ફોટં સથો હન્તિ સવેદનમ્ ॥ કક્ષગ્રાન્થિ ગલગ્રાન્થિ કર્ણગ્રાન્થિ ચ નાશયેત્ ॥ इत्याद्य स्फोटकं ताम्रं पुत्रजीवो विलेपितः ॥

इति विस्फोटस्य चिकित्सा ।

દોષનું બળ બેધને વિરેચનદેહું તે હિતકારી છે.

જૂના રાતા ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, અને તુવેર વિસ્ફોટકવાળાને હિતકારી છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

બૃહત્પંચમૂલ, લઘુપંચમૂલ, રાસ્તા, ઠાઠ્ઠળદર, ગળો, વાળો, રાતો ધમાસો, ધાણા, અને મોથનો ક્વાથ પીવાથી વા-યુના વિસ્ફોટકોનો તુરત નાશ થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ, સીવણ, ખજૂર, પરવળ, લીમડો, અરડુસી, કડુ, શાળની ધાણી, અને ધ-માસાનો ક્વાથ સાકર નાંખીને પીવાથી પિત્તના વિસ્ફોટકો મટી જાય છે.

કરિયાતું, વજ, અરડુસી, ત્રિકુળા, ઇંદ્રજવ, ઘોળા ઇંદ્રજવ, લીમડો, અને ક-ડવાં પરવળનો ક્વાથ મધ નાંખીને પી-વાથી કફના વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

દ્વાદશાંગ ક્વાથ.

કરિયાતું, લીમડો, જેઠીમધ, મોથ, અરડુસી, કડવાં પરવળ, ખડસહિયો, વાળો, ત્રિકુળા, અને ઇંદ્રજવ, એ બાર વાનાંનો ક્વાથ પીવાથી સર્વ પ્રકારના વિ-સ્ફોટકોનો નાશ થઈ જાય છે.

ઇંદ્રજવનાં બીજને ચોખાના ધોણુમાં વાટીને લેપ કરવાથી વિસ્ફોટક નાશ પામે છે.

कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो बह्वेध म-
न्दता । भस्विन्नोष्णेऽस्थिवक्रत्वं फिक्त्रोम-

દ્રવ્યં જની ॥

દૃશતા. બળનો ક્ષય, નાકનું બેસી જવું, અગ્નિની મંદતા, અમે હાડકાંઓનું થોપણ તથા વાંકાં વળી જવું, એ ફિરંગના ઉપદ્રવો છે.

ફિરંગની સાધ્યાસાધ્યતા.

બહિર્ભવો ભવેત્ સાધ્યો નવીનો નિરુપદ્રવઃ । આશ્યન્તરસ્તુ કષ્ટેન સાધ્યઃ સ્યાદયમામયઃ ॥ બહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ ક્ષીણસ્યોપદ્રવૈર્યુતઃ । ગ્યાપ્તો વ્યાધિરસાધ્યોઽયમિત્યાહુર્મુનયઃ પુરા ॥ ફિરંગનિદાનમ્ ॥

નવો થયેલો તથા ઉપદ્રવો વગરનો બાહ્યફિરંગ સાધ્ય છે. આશ્યન્તર ફિરંગ પીડાવાળો અને કષ્ટસાધ્ય છે; ઉપદ્રવો સહિત નબળા માણસને થયેલ વ્યાપ્ત પીડાવાળો બાહ્યઅશ્યન્તર ફિરંગરોગ પૂર્વના ઝુનિઓએ અસાધ્ય કહેલો છે.

ફિરંગની ચિકિત્સા.

ફિરંગસંજ્ઞકં રોગં રસઃ ફર્પૂરસંજ્ઞકઃ । અવશ્યં નાશયેદતદુચુઃ પૂર્વચિકિત્સકાઃ ॥ સ્થિરયતે રસકર્પૂરપ્રાશને વિધિરુત્તમઃ । અનેન વિધિના સ્વાદેન્મુલે શોથં ન વિન્દતિ ॥ ગોધૂમચૂર્ણં સર્જીય વિદધ્યાત્ સૂક્ષ્મકુપિકામ્ । તન્મધ્યે નિઃક્ષિપેત્સૂતં ચતુર્ગુજ્ઞામિતં ભિષક્ ॥ તતસ્તુ ગુટિકાં કુર્યાદયથા ન દૃશ્યતે બહિઃ । સૂક્ષ્મચૂર્ણે લવણસ્ય તાં વટીમવધૂલયેત્ ॥ દન્તસ્પર્શો યથા ન સ્યાત્ તથા તામમ્ભસા ગિલેત્ ॥ તામ્મૂલં ભક્ષયેત્પચ્છાન્નાકામ્લલવણાસ્ત્યજેત્ ॥ શ્રમમાતપચ્છાન્નં વિશેષાત્ સ્ત્રીનિષેવણમ્ ॥

इति कर्पूररसः ॥

પારદદૃઢમાનઃ સ્યાત્ સ્વદિરદૃઢસંધિઃ । આકારકરમશ્વાપિ ગ્રાહ્યદૃઢયોન્મિતઃ ॥ દૃઢત્રયોન્મિતં ક્ષૌદ્રં સ્વસ્થે સર્વે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥ સંપર્ચ્ય તસ્ય સર્વસ્ય કુર્યાત્ સપ્તવટીર્ભિષક્ ॥ સ રોગી ભક્ષયેત્પ્રાતરેકેકામમ્બુના વટીમ્ । વર્જયેદમ્લલવણં ફિરંગસ્તસ્ય નશ્યતિ ॥ સતશાલિવટી ॥

પારદઃ કર્ષમાત્રઃ સ્યાત્તાવાનેન શિંગ્ધકઃ । તણ્ડુલાશ્વાત્માત્રાઃ સ્યુરેષાંકીર્તિતકજ્જલીમ્ ॥ તસ્યાઃ સપ્ત વટીઃ કુર્યાન્નાભિર્ધૂમં પ્રયોજયેત્ । દિનાનિ સપ્ત તેન સ્યાત્ ફિરંગાન્તો ન સંશયઃ ॥ ધૂમપ્રયોગઃ ॥

પીતપુષ્પવલાપત્રરસૈષ્ટકમિતં રસમ્ । હસ્તાભ્યાં મર્દયેન્નાવધાવત્ સૂતો ન દૃશ્યતે ॥ તતઃ સંસ્વેદયેદ્દસ્તાવેવં વાસરસપ્તકમ્ । ત્યજેલ્લવણમ્મૂલં ચ ફિરંગસ્તસ્ય નશ્યતિ ॥ ચુર્ણયેન્નિમ્બપત્રાણિ પથ્યાનિમ્બાષ્ટમાંશિકા । ધાત્રી ચ તાવતીરાત્રી નિમ્બષોડશભાગિકા ॥ શાળમાનમિદં ચુર્ણમમ્ભીયાદમ્ભસા સહ । ફિરંગં નાશયત્યેવ વાલ્મીકી-ન્તરં તથા ॥ ચોપચીનીમ્બં ચૂર્ણં શાળમાનં સમાશ્લેષકમ્ । ફિરંગવ્યાધિનાશાય ભક્ષયેલ્લવણં ત્યજેત્ ॥ લવણં યદિ વા ત્યક્તું ન શક્નોતિ યદા જનઃ । સૈન્ધવં સ હિ શુદ્ધીત મધુરં પરમં હિતમ્ ॥ પારદઃ કર્ષમાત્રઃ સ્યાત્ તાવન્માત્રં તુ ગન્ધકમ્ । તાવન્માત્રસ્તુ સ્વદિરસ્તેષાં કુર્યાત્ તુ કજ્જલીમ્ ॥ રજનીકેશરં ત્ર્યયૌ જીરયુગ્મં યવા-

નિકા । ચન્દનદિતયં કુળ્લા વાસી માંસી
 ચ વચ્ચકમ્ ॥ અર્ધકર્ષમિતં સર્વં ચૂર્ણયિત્વા
 ચ નિઃશ્લિપેત્ । તત્સર્વં મધુસર્પિર્ન્યાં દ્વિપ-
 લાભ્યાં પૃથક્ પૃથક્ ॥ મર્દયેદથ તત્સ્વા-
 દેદર્ધકર્ષમિતં નરઃ । વ્રણઃ ફિરંગરોગોત્થ-
 સ્તસ્યાવશ્યં વિનશ્યતિ ॥ અન્યોઽપિ ચિ-
 રજ્ઞાતોઽપિ પ્રજ્ઞામ્યતિ મહાવ્રણઃ । एतद्भ-
 क्षमतः शोथो मुखस्यान्तर्न जायते ॥ व-
 र्जयेदत्र लवणमेकविंशति वासरान् ॥

ફિરંગસ્ય ચિકિત્સા ॥

ફિરંગરોગ રસકપૂર ખાવાથી અવ-
 સ્ય મટી જાય છે, એમ પૂર્વનાવેદોએ ક-
 હેલું છે. રસકપૂર ખાવાનો ઉત્તમવિધિ
 એવો છે કે, જે પ્રમાણે તે ખાવામાં
 આવે તો મુખમાં સોજે ન થાય. ઘઉંના
 લોટની પાણીમાં કણક ખાંધીને તેની કુરલી
 કરીને તેમાં ચાર રતિભાર રસકપૂર ભરી
 કુરલી ગોળ કરી બંધ કરી દેવી. પછી તે
 ગોળીને લવંગના ચૂર્ણમાં ખરડીને ઢાંતને ન
 અડે એવી રીતે પાણીથી ગળી જવી, ઉ-
 પર નાગરવેલનું પાન ખાવું. રસકપૂર
 ખાનારાએ શાકો, ખાંડ, ખાટું, શ્રમ,
 તડકો, પંથ, અને મૈથુન એનો ત્યાગ કરવો
 એધયે.

સપ્તશાલિ વટી.

પા તોલો પારો, પા તોલો કાથો, અ-
 રધો તોલો અકલકરો, અને પોણા તોલો
 મધ, એ સર્વને મર્દન કરીને વેદ્ય તેની
 સાત ગોળીઓ કરવી. એક એક ગોળી
 સવારમાં પાણીથી ખાવી તથા ખાંડ
 ખાટું ન ખવાય તો ફિરંગરોગ મટી
 જાય છે.

એક એક તોલો પારો, ગંધક, અને
 ચોખાની કળજલી કરીને તેની સાત ગો-
 લી બનાવીને સાત દિવસ સુધી તેનો
 ધુમાડો પીવાથી ફિરંગરોગ મટી જાય છે.
 એમાં સંશય નથી.

પા તોલો પારાને પીળા ફૂલવાળી
 બલ્લાનાં પાનના રસમાં પારો અદૃશ્ય
 થાય ત્યાં સુધી હાથવતે ચોળીને પછી
 બંને હાથોને અગ્નિમાં શેકવા. આમ
 સાત દિવસ સુધી કરવાથી, તથા ખટાઇ,
 ખારાશ છોડી દેવાથી ફિરંગરોગનો નાશ
 થઈ જાય છે.

લીમડાનાં પાનના ચૂર્ણમાં તેથી આ-
 ઠમે ભાગે હરડેનું ચૂર્ણ, આઠમે ભાગે આ-
 મળાંનું ચૂર્ણ, તથા સોળમે ભાગે હળદરનું
 ચૂર્ણ નાંખીને, તે ચૂર્ણ નિત્ય પા (૧) તોલો
 જેટલું પાણીમાં ખાવાથી બહારનો તથા
 અંદરનો ફિરંગ રોગ મટી જાય છે.

પા તોલો ચોપચીનીનું ચૂર્ણ મધમાં
 ચાટવાથી, તથા લવણ નહિ ખાવાથી,
 ફિરંગનો નાશ થઈ જાય છે. લવણ વ-
 ગર નજ આલે તો સંધવ આવો, કેમકે
 તે સ્વાદિષ્ટ તથા બહુ હિતકારી છે.

એક એક તોલાભાર પારો, ગંધક,
 અને કાથાની કળજલી કરીને તેમાં હ-
 ગદર, નાગકેશર, ઝીણી એળચી, બડી
 એળચી, જીરું, શાકજીરું, અજમા, ચં-
 દન, રતાંજળી, પીપર, વંશલોચન, જ-
 ટામાંસી, અને તમાલપત્રનું ચૂર્ણ અ-
 રધો તોલો મેળવવું. પછી એ સર્વને આઠ
 તોલા મધમાં ખૂબ વાટીને પછી આઠ
 તોલા ઘીમાં વાટવું, પછી તેમાંથી અ-
 રધો અરધો તોલો ખાવાથી ફિરંગનાં

મણે જરૂર મટી જાય છે. લાંબા કાળથી થયેલાં ખીબ પ્રકારનાં મણે પણ આથી મટી જાય છે. આ હવા ખાનારને મુખમાં સોજે થતો નથી. આ ઔષધ એકવીસ દવસ ખાવું. અને ત્યાં સુધી લૂણનો ત્યાગ કરવો.

મસૂરકાનો આધિકાર.

મસૂરકાનું નિદાન.

કદ્મલલવણક્ષારવિરુદ્ધાધ્યશનાશનૈઃ ।
દુષ્ટનિષ્પાવશાકાયૈઃ પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ॥ કૂ-
રપ્રહેક્ષણાચ્ચાપિ દેશે દોષસમુદ્ભવાઃ । જાય-
ન્તે હિ શરીરેઽસ્મિન્ દુષ્ટરક્તેન સંગતાઃ ॥
મસૂરાકૃતિસંસ્થાનાઃ પિટ્તકાઃસામસૂરિકા॥
ક્ષારો યવક્ષારાદિઃ । વિરુદ્ધાશનૈઃ કદ્મલાદિ-
વિરુદ્ધાન્નાશનૈઃ । અથચ અધ્યશનાશનમ્ અધિ-
કમશનમધ્યશનમ્ । દુષ્ટનિષ્પાવશાકાયૈઃ દુષ્ટૈ-
ર્નિષ્પાવશાકમ્ આચશન્દાન્મખ્વાલુકાદિ તૈઃ ।
પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ સવિષકુસુમાદિસંસર્ગાત્ । ક્રુદ્ધ-
પ્રહેક્ષણાચ્ચાપિ દેશેદેશે કૂરપ્રહા રાહુશનૈશ્ચરાદ-
યસ્તેષામીક્ષણાદદૃષ્ટેઃ । યસ્મિન્ દેશે કૂરપ્રહદષ્ટિ-
સ્તત્રાપિ મસૂરિકોત્પત્તિરિત્યર્થઃ । મસૂરાકૃતિસં-
સ્થાનાઃ મસૂરસ્ય યા આકૃતિસ્તદ્વત્સંસ્થાનમાકૃ-
તિર્યાસાં તાઃ ॥

તીખું, ખાટું, ખાડું, ક્ષાર, અને વિરુદ્ધ ભોજનોથી; ખગડેલા વાલ વગેરે શાકોથી; ખરાળ પવન તથા પાણીથી; અને દેશમાં આવેલા કુરપ્રહોથી પણ દોષો ઉત્પન્ન થઈને આ શરીરની અંદર દુષ્ટ રક્તમાં મળીને મસૂર જેવા આકાર

રની ફાહોઓ કરે છે, તેને મસૂરિકા કરે છે.

મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ.

તાસાં પૂર્વે જ્વરઃ કણ્ઠર્ગાત્રમત્ક્રોડરતિ-
ર્ભ્રમઃ । ત્વચિ શોથઃ સવૈવર્ણ્યો નેત્રરાગ-
સ્તથૈવ ચ ॥

મસૂરિકા થવાની હોય તે પહેલાં જ્વર, ચળ, ગાત્રભંગ, અણુગમો, ભ્રમ, વિવર્ણતા સહિત આમડીમાં સોજો, અને નેત્રામાં રતાશ થાય છે.

વાતિક મસૂરિકાનું લક્ષણ.

સ્ફોટાઃ કૃષ્ણારુણા રુક્ષાસ્તીવ્રવેદનયા-
ન્વિતાઃ । કઠિનાશ્ચિરપાકાથ ભવન્ત્યનિ-
લસમ્ભવાઃ ॥

વાયુની મસૂરિના ફાહોઓ કાળા, રાતા, રૂક્ષ, તીવ્ર વેદનાવાળા, કઠણ, અને લાંબે કાળે પાકનારા થાય છે.

પિત્તની મસૂરિકાનું લક્ષણ.

સન્ધ્યાસ્થિપર્વણાં ભેદઃ કાસઃ કમ્પોડર-
તિર્ભ્રમઃ । શોષસ્તાલ્વોષ્ઠજિહ્વાનાં તૃષ્ણા
ચારુચિસંયુતા॥ રક્તાઃ પીતાઃ શિતાઃસ્ફો-
ટાઃ સદાહાસ્તીવ્રવેદનાઃ । ભવન્ત્યચિરપા-
કાથ પિત્તકોપસમુદ્ભવાઃ ॥

પર્વો, અસ્થિઓ, તથા સાંધાઓમાં તુટ; ઉધરસ, કંપ, અણુગમો, ભ્રમ; તા-
ળવું, હોઠ, અને જીભમાં શોષ; તરશ અને અરુચિ; અને રાતી, પીળી, શીતળ, દાહ તથા તીવ્ર વેદનાવાળી, અને તુરત પાકનારી ફાહોઓ; એ પિત્તથી થાય છે.

રક્ત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

વિદ્ભેદશ્ચાન્નમર્દશ્ચ દાહતૃષ્ણારુચિસ્તથા

મુત્રપાકોઽક્ષિપાકથ જ્વરસ્તીવ્રઃ મુદા-
રણઃ ॥ રક્તજાયાં ભવન્ત્યેતે વિકારાઃ
પિત્તલક્ષણાઃ ॥

વિષ્ટાનો લેદ, અંગભંગ, દાહ, ત-
રસ, અરૂચિ, મુખ અને નેત્રાનો પાક,
અને તીવ્ર અતિદારૂણ જ્વર. આ પિત્તના
લક્ષણના વિકારો રક્તની મસૂરિકામાં થાય છે.

કફની મસૂરિકાનું લક્ષણ.

શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધા મૃદાં સ્થૂલા કણૂરા મ-
ન્દવેદનાઃ મસૂરિકાઃ કફોઽુતાશ્ચિરપાકાઃ
પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ઘોળી, ચીકણી, અત્યંત જાડી, અળ-
વાળી, અને મૃદ વેદનાવાળી મસૂરિકા ક-
ફની છે, અને તે લાંબે કાળે પાકે છે.

ત્રિદોષની મસૂરિકાનું લક્ષણ.

નીલાશ્ચિપિટવિસ્તીર્ણા મધ્યે નિન્ના મહા-
કજઃ । પૂતિસ્રાવાશ્ચિરાત્પાકાઃ પ્રભૂતાઃ
સર્વદોષજાઃ ॥

તીલી, અપટી, વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાંથી
નમેલી, ખડું પીડાવાળી, માંસના આવ-
વાળી, અને લાંબે કાળે પાકનારી મસૂરિકા
ત્રણે દોષની જાણવી.

રસગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

મસૂરિકાસ્ત્વચં પ્રાપ્તાસ્તોયશ્ચુદુદસન્નિભાઃ ।
સ્વલ્પદોષાઃ પ્રજાયન્તે મિત્તાસ્તોયં સ્વ-
ન્તિ ચ ॥ ત્વચં પ્રાપ્તાઃ । ત્વકશ્વેદનાત્ર
રસ ઉચ્યતે રસપ્રયત્વાત્ ॥

રસમાં રહેલી મસૂરિકા પાણીના પ-
રપોટા જેવી, અદ્યપદોષવાળી, અને અ-
દરથી પાણીને સવનારી હોય છે.

રક્તગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

રક્તસ્થા લોહિતાકારાઃ સ્નિગ્ધપાકાસ્ત-
નુત્વચઃ । સાધ્યા નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ મિત્તા
રક્તં સ્રવન્તિ ચ ॥

સાધ્યા રક્તસ્થા इत्यर्थः । નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ અ-
ત્યર્થ દુષ્ટશોણિતાઃ પુનર્ન સાધ્યાઃ કિન્તુ કષ્ટ-
સાધ્યાઃ ॥

રક્તમાં રહેલી મસૂરિકા લોહીના રંગ-
જળેવી, તુરંત પાકનારી, પાતળી આમલી-
વાળી, લેદાયાથી રક્તનો આવ કરનારી
છે, તેમાં જો રક્ત અત્યંત દ્રવિત થયું
ન હોય તો તે સાધ્ય છે.

માંસગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

માંસસ્થાઃ કઠિનાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચિરપાકાસ્ત-
નુત્વચઃ । ગાત્રશૂલાઽનિશં કણૂમૂર્ચ્છાદા-
હતૃષાન્વિતાઃ ॥

માંસમાં રહેલી મસૂરિકા કઠણુ, સ્નિ-
ગ્ધ, મોટી પાકનારી, પાતળી ત્વચાવાળી,
ગાત્રોમાં શૂળ તથા નિરંતર અળવાળી,
અને મૂર્ચ્છા તથા દાહ અને તૃષ્ણ કરનારી
હોય છે.

મેદોગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

મેદોજા મળ્દલાકારા મૃદવઃ કિચ્ચિદુષ્-
તાઃ । ધોરજ્વરપરીતાશ્ચ સ્થૂલાઃ સ્નિગ્ધાઃ
સવેદનાઃ ॥ સંમોહાઽરતિસન્તાપાઃ કથિ-
દામ્બ્યો વિનિસ્તરેત્ ॥

મેદમાં રહેલી મસૂરિકા મંડળના આ-
કારની, કોમળ, કઠંક ઉંચી, ધોર જ્વર-
વાળી, સ્થૂલ, સ્નિગ્ધ, વેદનાવાળી, સંમોહ

તથા અણુગમો કરનારી, અને સંતાપ આપનારી હોય છે; તેથી કાંઈકજ બચી શકે છે. અસ્થિ મજ્જાગત મસૂરિકાનાં લક્ષણ.

શુદ્ધા ગાત્રસદા રુક્ષાચિપિટાઃ કિચ્ચિદુન્નતાઃ । મજ્જોત્યા મૃન્નસંમોહા વેદનારતિસંયુતાઃ ॥ અમરેણેવ વિદ્વાનિકુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ । છિન્દાન્તિ મર્મધામાનિ પ્રાણાનાશુ હરન્તિ ચ ॥

ગાત્રસમાઃ ગાત્રતુલ્યવર્ણાઃ । ચિપિટાઃ ચિપિટાકારાઃ : મજ્જાપ્રહણેનાસ્થનોડપિ ગ્રહણં તદાધારત્વાત્ । અત એવાગ્રે ‘અમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ’ इति ॥ મર્મધામાનિ મર્મસ્થાનાનિ ॥

શુદ્ધ, ગાત્રજેવા વર્ણુવાળી, રૂક્ષ ચપટી, કંઈક ઊંચી, તથા મોહ અને વેદના કરનારી અને અણુગમો કરનારી અસ્થિગત તથા મજ્જાની મસૂરિકાઓ હાડકાંને ભમરાઓથી વીંધાયાં જેવાં કરી નાંખે છે, અને મર્મસ્થળોને છેદીને પ્રાણ તુરત લેઇ લે છે.

વીર્યગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

પક્ષાભા પિટકાઃ સ્તિગ્ધાઃ શ્લક્ષ્ણાશ્ચાત્યર્થવેદનાઃ । સ્તૈમિત્યાડરતિસંમોહદાહોન્માદસમન્વિતાઃ ॥ શુક્ળગાયાં મસૂર્યાં તુ લક્ષણાનિ ભવન્તિ હિ । નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિદ્દં જીવનં ન તુ દૃશ્યતે ॥

પક્ષાભાઃ પક્ષાકારા ન તુ પક્ષાઃ । શ્લક્ષ્ણાઃ કોમલાઃ । નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિદ્દં ન ત્વસ્થાશ્ચિકિત્સા યુક્તા । યતો જીવનં ન દૃશ્યતે ॥

પાકેલી જેવા દેખાવની, સ્તિગ્ધ, કોમળ, અત્યંત વેદના વાળી, સ્તબ્ધતા તથા અણુગમો કરનારી, સંમોહ અને હાહ કરનારી, અને ઉન્માદ કરનારી ફાહીઓ વીર્યમાંની મસૂરિકામાં થાય છે. આ ચિન્હો થાય તો તે કદી પણ જીવવા દેતી નથીજ.

દોષોની પરીક્ષા કરવા વિષે.

દોષમિશ્રાસ્તુ સમૈતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણૈઃ ।

દોષોથી મિશ્ર એવી આ સાત પ્રકારની મસૂરિકાઓની દોષનાં લક્ષણો ઉપરથી પરીક્ષા કરી લેવી.

ત્વચ્ચાગત મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.

કઠરોધોડરુચિસ્તન્દ્રા પ્રલાપાડરતિસંયુતાઃ । દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિષ્ટાઃ પિટકાશ્ચર્મસંશ્રિતાઃ ॥

કંઠનોરોધ, અરૂચિ, તંદ્રા, ખકવા, અને અણુગમો સહિત ત્વચ્ચામાંની મસૂરિકાઓની ચિકિત્સા ખડુ કષ્ટસાધ્ય છે.

રોમાંતિકા મસૂરિકાનાં લક્ષણ.

રોમકૂપોન્નતિસમા રાગિણ્યઃ કફપિત્તજાઃ । કાસારોચકસંયુક્તા રોમાશ્ચ જ્વરપૂર્વિકાઃ ॥

પ્રથમ જ્વર આવીને રૂંવાડાં ઊભાં થઇ જાય એવી, રૂંવાડાંના ખાડા જેટલી ઊંચી, રતાશવાળી, અને ઉધરસ તથા અરૂચિ કરનારી મસૂરિકા રૂંવાડાંના અંત સુધી પહોંચેલી જાણવી; તે કફ અને પિત્તથી થાય છે.

મસૂરિકાની સાધ્યાસાધ્યતા.

સ્વગતા રક્તગાથૈવ પિત્તજાઃ શ્લેષ્મજા-

સ્તથા । શ્લેષ્મવિત્કૃતાશ્ચેવ મુલસાધ્યા
મસૂરિકાઃ ॥ એતા વિનાપિ ક્રિયયા પ્રસા-
મ્યન્તિ શરીરિણામ્ । ત્વગ્ગતા રસગતાઃ ॥

વાતજા વાતપિત્તોત્થા વાતશ્લેષ્મકૃતાશ્ચ
યાઃ । કષ્ટસાધ્યાઃ સ્મૃતાસ્તાસ્તુ યત્નાદેતા
ઉપાચરેત્ ॥

અસાધ્યાઃ સન્નિપાતોત્થાસ્તાસાં વક્ષ્યા-
મિ લક્ષણમ્ । પ્રવાલસદૃશાઃ કાશ્વિત્કા-
શ્ચિજ્જમ્બૂફલોપમાઃ ॥ લોહજાલસમાઃ કા-
શ્ચિદ્તસીફલસન્નિમાઃ । આસાં વહુવિધા
વર્ણા જાયન્તે દોષભેદતઃ ॥

પ્રવાલસદૃશા इत्यादि । આસાં પ્રવાલજમ્બૂફલ-
લોહગુટિકાતસીફલસાદૃશ્યં વર્ણેન । અનુક્તવર્ણ-
ગ્રહાર્થમાહ ! આસાં વહુવિધા વર્ણા इति ।

કાસો હિકા પ્રમેહશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદા-
રુણઃ । પ્રલાપારતિમૂર્છાશ્ચ તૃષ્ણા દાહો-
ડતિઘૂર્ણતા ॥ દાહોતિઘૂર્ણતા इत्यस्य स्थाने
દૌર્ગન્ધ્યઘૂર્ણતે इति च पाठः ।

મુલેન પ્રસવેદ્રક્તં તથા ઘ્રાણેન ચક્ષુષા ।
કણ્ઠે ઘુર્ધુરકં કૃત્વા શ્વસિત્યત્યર્થદારુણમ્
॥ મસૂરિકાભિભૂતસ્ય યસ્યૈતાનિ ભિષગ્વ-
રૈઃ । લક્ષણાનીહ દૃશ્યન્તે ન દેયં તસ્ય
મેષજમ્ ॥ અતિઘૂર્ણતા અતિનિદ્રા ॥

ત્વચામાંની, રક્તની, પિત્તની, કફની,
અને કફપિત્તની મસૂરિકાઓ સુખસા-
ધ્ય છે; એ વિનાની પણ ઉપાયોથી મટે
છે ખરી. વાયુની, વાતપિત્તની, અને વાત
કફની મસૂરિકાઓ કષ્ટસાધ્ય છે; તેના
ઉપાયો યત્નથી કરવા. સન્નિપાતની મસૂ-

રિકા અસાધ્ય છે, તેનાં લક્ષણો કહું છું,
તેમાંની કેટલીક પરવાળાં જેવી, કેટલીક
બાંધુ જેવી, કેટલીક લોહજાળ જેવી, અને
કેટલીક અગસીના ફળ જેવી, એમ દોષ
લેહથી તેના ધણા વર્ણો હોય છે, ઉખરસ,
હેડકી, પ્રમેહ, તીવ્ર અને અતિ દારૂણ
જ્વર, પ્રલાપ, અણુગમો, મુર્છા, તરશ,
દાહ, અને કંઠમાં બહુ ધુરધુરાટ, સુખમાં
થી રક્ત નીકળતું હોય, નાક તથા નેત્રો
માંથી પણ લોહી પડતું હોય, અને કંઠ
માં ધુરધુરાટ કરીને કષ્ટથી શ્વાસ ચાલતો
હોય, તો આ સર્વ લક્ષણો જોઈને વેદે
તે મસૂરિકાવાળાને કંઈ ઉપાય કરવા નહિ.

મસૂરિકાનું અરિષ્ટ.

મસૂરિકાભિભૂતો યો મૃશં ઘ્રાણેન નિઃશ્વ-
સેત્ । સ મૃશં ત્યજતિ પ્રાણાન્ તૃષ્ણાવા-
ન્વાયુદ્ધૃષિતઃ ॥ વાયુદ્ધૃષિતઃ અપતાનકાદિવા-
તવ્યાધિદ્ધૃષિતઃ ।

મસૂરિકા વાળો નાકથી ઊતાવાળો
શ્વાસ લેતો હોય, તરફથી રહેતો હોય,
અને વાયુ દ્ધૃષિત હોય, તોતે તુરત પ્રાણ
ત્યાગ કરેછે.

મસૂરિકાના સોજા વિષે.

મસૂરિકાન્તે શ્લોથઃ સ્યાત્ કૂર્પરે મણિવ-
ન્ધકે । તથાસફલકે વાપિ દુશ્ચિકિત્સ્યઃ
સુદારુણઃ ॥ દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સુદારુણઃ । દુશ્ચિકિ-
ત્સ્યઃ કષ્ટસાધ્યઃ । દુઃશન્દ્રોડત્ર નિવેધાર્થસ્તેના-
સાખ્ય इत्येके ।

હાથની ઠાણી તથા કાંડા ઊપર મ-
સૂરિકાની અતે સોજો થાય છે, તથા અ-
ભા ઊપર પણ થાય છે. તે અતિદારૂણ

હોવાથી માંડ માંડ ચિકિત્સા થઇ શકે તેવી હોય છે.

મસુરિકા વિષે સામાન્ય વિચાર.

કાશિદ્વિનાપિ યત્નેન સિધ્યન્ત્યાશુ મસુરિકાઃ । દૃષ્ટાઃ કુચ્છતરાઃ કાશિત્ કાશિત્ સિદ્ધયન્તિ વા ન વા ॥ કાશિન્નૈવ તુ સિધ્યન્તિ સાધ્યમાનાઃ પ્રયત્નતઃ ।

इति मसुरिकानिदानम् ॥

કેટલીક મસુરિકાઓ વગર ઉપાયે પણ મટે છે, કેટલીક વધારે કઠસાધ્ય પણ થાય છે, અને કેટલીક તો ખડુ યત્નથી પણ નજ મટે તેવી હોય છે.

મસુરિકાની ચિકિત્સા.

મસુરિકાયાં કુષ્ઠેષુ લેપનાદિક્રિયા હિતા । પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા ચાત્ર પ્રશસ્યતે ॥ શ્વેતચંદનકલકાઢ્યં હિલમોષીભવં દ્રવમ્ । પિવેન્મસુરિકારમ્ભણ્વ વા કેવલં રસમ્ ॥ હિલમોષિકા શાકવિશેષઃ । હરદુરેતિ લોકે ॥

દે પશ્ચમૂલયૌ રાસ્ના ચ ધાત્ર્યુર્શીરં દુરાલભા । સામૃતં ધાન્યકં મુસ્તં જયેદ્વાતમસુરિકામ્ ॥ મઙ્ગિષ્ઠાવહુપાત્પ્લખશિરીષોદુમ્બરત્વચઃ । વાતજાયાં મસૂર્યાં સ્પાત્ પ્રલેપઃ સર્વતો હિતઃ ॥ બહુપાદ્વટઃ ॥

ગુડ્ડી મધુકં દ્રાક્ષા મોરટં દાડિમૈઃ સહ । પાકકાલે પ્રદાતવ્યં મેષજં ગુડસંયુતમ્ ॥ તેન કુપ્યતિ નો વાયુઃ પાકંયાન્તિ મસુરિકાઃ । મોરટં એક્ષવં મૂલમ્ ।

મસુરિકાસુ શુઙ્ગીત શાલીન્મુદ્રમસુરિ-

કાન્ । રસં મધુરમેવાઘાત્ સૈન્ધવં ચાલ્પમાત્રકમ્ ॥ પટોલમૂલં કથિતં મોરટસ્પર્શં તથા ॥

પટોલમૂલં કથિતમિત્યત્ર પટોલં કથિતં ચૈવેતિ વા પાઠઃ ॥

આદાવેવ મસૂર્યાં તુ પિત્તજાયાં પ્રયોજયેત્ । નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલશ્ચન્દનદ્રવમ્ ॥ ઊર્શીરં કટુકા ધાત્રી તથા વાસા દુરાલભા । એષાં પાનં શૃતં શીતમુત્તમં શર્કરાન્વિતમ્ ॥ મસૂર્યાં પિત્તજાયાં તુ પ્રયોક્તવ્યં વિજાનતા । દાહે જ્વરે વિસર્પે ચ વ્રણે પિત્તાધિકેઽપિ ચ મસૂર્યાં રક્તજા નાશં યાન્તિ શોણિતમોક્ષણૈઃ વાસામુસ્તકમૂનિમ્બત્રિફલેન્દ્રયવાસકમ્ ॥ પટોલારિષ્ટકં ચાપિ કાયયિત્વા સમાશ્લિકમ્ । પિવેત્તેન પ્રશામ્યન્તિ મસૂર્યઃ કફતમ્બવાઃ ॥

इन्द्र इन्द्रयवः ॥

શિરીષોદુમ્બરત્વગ્મ્યાં સ્વદિરારિષ્ટજૈર્દલૈઃ । કફોત્થાસુ મસૂરીષુ લેપઃ પિત્તોત્થિતાસુ ચ ॥ નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલઃ કટુરોહિણી । ચંદને દ્વે ઊર્શીરં ચ ધાત્રી વાસા દુરાલભા ॥ એષ નિમ્બાદિકઃ કાયઃ પીતઃ શર્કરયાન્વિતઃ । મસૂરીં સર્વજાંહન્તિ જ્વરવીસર્પસંયુતામ્ ॥ ઉત્થિતા પ્રવિશેષ્યા ચ તાં પુનર્બાહ્યતો નયેત્ । કાશ્ચનારત્વચઃ કાયસ્તાપ્યચૂર્ગાવિચૂર્ણિતઃ ॥

ताप्यं सुवर्णमाक्षिकम् ।

ધાત્રીફલં સમધુકં કથિતં મધુસંયુતમ્ । મુત્રે કળે વ્રણે જાતે ગણ્ડુષાર્થં પ્રશસ્યતે ॥ અક્ષ્ણોઃ સેકં પ્રશંસન્તિ ગવેધુમધુકામ્બુના ॥

ગવેર્ધનવેષુકા । ગવડુયા इति लोके ।

મધુકં ત્રિફલા મૂર્વા દાર્વી ત્વક્નીલમુ-
ત્પલમ્ । ડશીરલોધ્રમઙ્ગિષ્ઠાઃ પ્રલેપાક્રયો-
તને હિતાઃ ॥ નશ્યન્ત્યનેન દગ્ધજાતા મસૂર્યો
ન ભવન્તિ ચ । પ્રલેપં ચક્ષુષોર્દઘાઙ્ગદ્વા-
રસ્ય વલ્કલૈઃ ॥ પચ્ચવલ્કલચૂર્ણેન ક્લેદિ-
નીમવધૂલયેત્ । મસ્મના કેચિદિચ્છન્તિ
કેચિદ્રોમયરેણુના ॥ સુષવીપત્રનિર્યૂઠં હરિ-
દ્રાચૂર્ણસંયુતમ્ ॥ રોમન્તીજ્વરવીસર્પવ્રણાનાં
જ્ઞાન્તયે પિવેત્ ॥

ઠોઠો ઉપર કહેલાં લેપનો વગેરે ચિ-
કિત્સાં મસુરિકામાં પણ હિતકારી થાયછે.

પિત્ત તથા કફથી થતા વિસર્પની જે
ચિકિત્સા કહેલી છે, તે મસુરિકામાં પણ
કરવી.

મસુરિકા શરૂ થાય ત્યાંજ હિલ્ભો
ચિકાનો સ્વરસ સુખડનો કઢક નાંખીને
પીવો; અથવા એકલો એ સ્વરસજ પીવો.

બૃહત્ પંચમૂળ તથા લઘુપંચમુળો, રાસ્ના,
આમળાં, વાળો, રાતો ધમાસો, ગળો,
ધાણા, અને મોથને વાટીને પીવાથી વા-
યુની મસુરિકા મટી જાય છે.

મજ્જા, વડ, મોટી પીપર, સરસડિયો,
અને જાંબરાની છાલ્યો વાટીને તેનો લેપ
કરવાથી વાયુની મસુરિકામાં ફીક થાયછે.

મસુરિકા પાકવા માંડે ત્યારે ગળો,
જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શેરડીનાં મુળ, અને દા-
ડમને વાટીને તેમાં ગોળ નાંખીને પીવા-
થી વાયુ પ્રકોપ નહિ પામતાં મસુરિકા
પાકી જાય છે.

મસુરિકા વાળાએ રાતા થોખા, મજ્જા,
મસુર, મધુરરસ, અને થોડોક સેંધવ ખાવો.

પિત્તની મસુરિકા હોમતો પ્રથમથીજ
કડવાં પરવળનાં મુળનો કવાથ, અથવા એ
કવાથમાં શેરડીનાં મુળનો સ્વરસ નાંખી-
ને પીવો.

લીમડો, ખડસલિયો, કાળીપાડ, કડ-
વાં પરવળ, સુખડ, રતાંજળી, વાળો, કડુ,
આમળાં, અરડુસો, અને રાતા ધમાસાને
વાટીને તેમાં સાકર નાંખીને શીતળ પાન
પીવાથી પિત્તની મસુરિકા મટી જાય છે;
તથા દાહ, પિત્તજ્વર, પિત્તવ્રણ, અને
પિત્ત વિસર્પ ઉપર પણ સમજી વેવે આ
ઉપાય કરવો.

લોહીની મસુરિકા લોહી કઢાવવાથી
મટે છે.

અરડુસો, મોથ, કરિયાતું, ત્રિકુળા,
ઈંદ્રજવ, જવાસો, કડવાં પરવળ, અને લી-
મડો, એમનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
કફની મસુરિકા શાંત થઈ જાય છે.

સરસડિયાની તથા જાંબરાની છાલ્યો,
અને ખેર તથા લીમડાનાં પાનોનો લેપ
કરવાથી કફ તથા પિત્તની મસુરિકાઓ
મટી જાય છે.

લીમડો, ખડસલિયો, કાળીપાડ, કડવાં
પરવળ, કડુ, સુખડ, રતાંજળી, વાળો,
આમળાં, અને અરડુસી, તથા રાતા ધ-
માસાનો કવાથ સાકર નાંખીને પીવાથી
સર્વ દોષોથી થયેલી અને જ્વર તથા વિ-
સર્પવાળી મસુરિકા પણ હજીવઈ જાય છે.

મસુરિકા બહાર નીકળ્યા પછી પાછી
શરીરમાં પેસી જાય તો કાંચનારની છાલ્યો

કવાથ સ્વર્ણમાશિક (સોનામુખી) નાંખીને પીવાથી તે પાછી બહાર નીકળે છે. મુખકે બળામાં મળુ થયેલ હોય તો આમળાં અને જેઠીમધનો કવાથ મધ નાંખીને તે ના કોગળા કરવાથી તે હિતકારી થાય છે.

થેગી અને જેઠીમધનું પાણી આંખોમાં છાંટવાથી મસુરિકાને લીધે બગડેલી આંખો સારી થાય છે.

જેઠીમધ, ત્રિકૂળા; મોરવેલ્ય અથવા પીલુડી, ઠાડુહળહળની છાલ્ય, નીલકમળ, વાળો, લોહર, અને મજીઠનો લેપ નેત્રોઉપર કરવાથી; અથવા તેનાં ટીપાં આંખોમાં નાંખવાથી; નેત્રોમાં થયેલી મસુરિકા નાશ પામી જાય છે, અને તે પછી કદી પણ થતી નથી.

આંખોમાં મસુરિકા થાય તો ગુંદીની છાલ્યને વાદીને જાડો લેપ કરવો.

મસુરિકામાં ક્લેદ થયો હોય તો તે ઉપર પંચ વલ્કલનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. કેટલાક વૈદો તેના ઉપર ભસ્મ ભભરાવવાનું, અને કેટલાક વૈદો છાણાનું ચૂર્ણ ભભરાવવાનું પણ કહે છે.

કારેલીનાં પાનનો કવાથ હળદરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી રૂવાડાં સૂધી પહોંચેલી મસુરિકા, જ્વર, વિસર્પ, અને મળુ મટી જાય છે.

શીતળાનો અધિકાર.

શીતળાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દેહ્યા શીતલયાક્રાન્તા મધુર્યેવ હિ શીતલા । જ્વરયેષ્ઠ યયામૂતાધિશ્લિતો વિષમજ્વ

રઃ ॥ સા ચ સપ્તવિધાલ્યાતા તાસાં મેદાન્ પ્રચક્ષ્મહે । જ્વરપૂર્વા બૃહત્સ્ફોટૈઃ શીતલા બૃહતી ભવેત્ ॥ સપ્તાહાભિઃસરત્યેવ સપ્તા- હાત્પૂર્ણતાં વ્રજેત્ । તતસ્તૃતીયે સપ્તાહે શુ- ણ્યતિ સ્વલતિ સ્વયમ્ ॥ તાસાં મધ્યે યદા કાચિત્ પાકં ગત્વા સ્ફુટેત્ સ્ખવેત્ । તન્ના- વધૂલનં કુર્યાદ્વનગોમયમસના ॥ નિમ્બ- સત્પત્ર શાખાભિર્મલિકામપસારયેત્ । જલં ચ શીતલં દઘાજ્જ્વરેડપિ ન તુ તત્પચેત્ ॥ સ્થાપયેત્તં સ્થુલે પૂતે રમ્યે રહસિ શીત- લે । નાશુચિઃ સંસ્પૃશેત્તત્તુ ન ચ ત- સ્યાન્તિકં વ્રજેત્ ॥ બહવો મિષજો નાગ મેષજં યોજયન્તિ હિ । કેચિત્પયોજન્ત્યેવ મતં તેષામથ બ્રુવે ॥ યે શીતલેન સલિલેન વિપિણ્ય સમ્યક્નિમ્બાક્ષબીજસહિતાં રજનીં પિબન્તિ । તેષાં ભવન્તિ ન કદાચિદપીહ દેહે પીઠાકરા જગતિ શીતલિકાવિકારાઃ ॥ મોચારસેન સહિતં સિતચન્દનેન વાસારસેન મધુકં મધુકેન ચાથ । આદૌ પિબન્તિ સુમ- નાસ્વરસેન મિશ્રં તેનાપ્નુવન્તિ શ્રુતિ શીત- લીકાવિકારાન્ ॥

મોચારસેન કદલીસ્તમ્બજલેન । મધુકેન ચાથ અથવા મધુના । આદૌ પૂર્વરૂપે જ્વરાગમનમાત્રે । સુમનાસ્વરસેન જાતીપત્રસ્વરસેન ॥

શીતલામુ ક્રિયાકાર્યા શીતલા રક્ષયા- સહ । વધ્રીયાભિમ્બપત્રાણિ પરીતો મવમા- ન્તરે ॥ કદાચિદપિ નો કાર્યમુચ્છિષ્ટસ્ય પ્રવેશનમ । સ્ફોટેષ્વપિ સદાદેશુ રક્ષારેણુત્ક-

રો હિતઃ ॥ તેન તે શોષમાયાન્તિ પ્રપાકં
ન ભજન્તિ ચ ॥ રક્ષારણૂકરઃ । શુષ્કગોમ-
યમસ્મર્ચૂર્ણપ્રક્ષેપઃ ।

ચન્દનં વાસકો મુસ્તં શુદ્ધીં દ્રાક્ષયા
સહ । एषां શીતકષાયસ્તુ શીતલાઞ્જર-
નાશનઃ ॥

(શીતકષાયો હિમઃ) ॥

જપહોમોપહારૈશ્ચ દાનસ્વસ્ત્યયનાર્ચનૈઃ ।
વિપ્રગોશ્મશ્ચગૌરીનાં પૂજનૈસ્તાં શમં નયે-
ત્ ॥ સ્તોત્રં ચ શીતલાદેવ્યાઃ પઠેચ્છીતલિ-
કાન્તિકે । બ્રાહ્મણઃ શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તેન શા-
મ્યન્તિ શીતલાઃ ॥ (સ્કંદઉવાચ)

ભંગવન્દેવદેવેશ્ચ શીતલાયાઃ સ્તવં શુભમ્ ।
વક્તુમર્હસ્યશેષેણ વિસ્ફોટકભયાપહમ્ ॥

(ઈશ્વર ઉવાચ)

ધ્યાનમ્ ॥ વન્દેઽહં શીતલાં દેવીં રાસ-
મસ્થાં દિગમ્બરામ્ । યામાસાઘ નિર્વર્તેત
વિસ્ફોટકભયં મહત્ ॥ અસ્ય શ્રીશીતલા-
સ્તોત્રસ્ય । મહાદેવ ઋષિઃ । અનુષ્ઠુપ્ છ-
ન્દઃ । શીતલા દેવતા । શીતલોપદ્રવશા-
ન્ત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ ॥ શીતલે શીતલે
ચેતિ યો શ્રુયાદાહપીઢિતઃ । વિસ્ફોટક-
ભયં ધોર સિખં તસ્ય પ્રજાન્યતિ ॥ યસ્ત્વા-
શ્લુદકમધ્યે તુ ધૃત્વા સંપૂજયેન્નરઃ । વિસ્ફો-
ટકભયં ધોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ શી-
તલે ઞ્જરદગ્ધસ્ય પૂતિગન્ધગતસ્ય ચ । પ્ર-
જાન્યતુષઃ પુંસસ્ત્વામાહુર્જીવિતૌષધમ્ ॥
નમામિ શીતલાં દેવીં રાસમસ્થાં દિગમ્બ-
રામ્ । નાર્ત્તનીકલશોપેતાં સૂર્પાલંકૃતમસ્ત-
કામ્ ॥ શીતલે તનુજાન્ રોગાનૃણાં હરસિ

દુસ્તરાન્ । વિસ્ફોટકવિશીર્ણાનાં ત્વમેકા-
મૃતવર્ષિણી ॥ ગલગણ્ઢગ્રહા રોગા યે ચા-
ન્યે દારુણા નૃણામ્ । ત્વદનુધ્યાનમાત્રેણ
શીતલે યાન્તિ તે ક્ષયમ્ ॥ ન મન્ત્રં નૌષધં
કિશ્ચિત્પાપરોગસ્ય વિઘ્નતે । ત્વમેકા શી-
તલે ધાત્રી નાન્યાં પશ્યામિ દેવતામ્ ॥
મૃણાલતન્તુસદૃશીં નાભિહૃન્મધ્યસંસ્થિતા-
મ્ । યસ્ત્વાં સશ્ચિન્તયેદેવિ તસ્ય મૃત્યુર્ન
જાયતે ॥ અષ્ટકં શીતલાદેવ્યા યઃ પઠેન્મા-
નવઃ સદા । વિસ્ફોટકભયં ધોરં કુલે
તસ્ય ન જાયતે ॥ શ્રોતવ્યં પઠિતવ્યં ચ
નરૈર્ભક્તિસમન્વિતૈઃ । ઉપસર્ગવિનાશાય પ્ર-
સ્વસ્ત્યયનં મહત્ ॥ શીતલાષ્ટકમેતદ્દિ ન
દેયં યસ્ય કસ્યચિત્ । કિં તુ તસ્મે પ્રદા-
તવ્યં ભક્તિશ્રદ્ધાન્વિતો હિ યઃ ॥

इति काशीखण्डे शीतलास्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

શીતલાદેવીથી મસ્તુરિકા થાય તો તે
રોગ શીતલા કહેવાય છે. ભૂતના આવે-
શથી આવેલા વિષમજ્જ્વર જેવો જ્વર
શીતલામાં આવે છે. એ શીતલાના સાત
ભેદો આગળ કહેવાશે. પ્રથમ જ્વર આ-
વીને પછી મોટા ફાટલા નીકળેલા હોય
તો તેને બૃહત્ શીતલા (મોટી શીતલા)
કહે છે. એ રોગ પહેલા સાત દિવસમાં
નીકળી રહે છે, બીજા સાત દિવસમાં
ભરાઈ જાય છે, અને ત્રીજા સાત દિવ-
સમાં સૂકાઈને ખરી પડે છે.

શીતળાની ચિકિત્સા.

કોઈ શીતલા પાકીને ફાટે છે તથા
અવે છે તો તે ઉપર અડાયાની રાખ ભ-
ભરાવવી, તથા લીમડાનાં સારાં પાંદડાં.

એવાળી શાંખાઓયડે ઉપરથી માખીઓને ઉઠાડવી. જવર હોય તો પણુ શીતળ જ-
ળજ પાણું, પણુ ઉનું પાણું નહિ. રોગીને
પવિત્ર, રમણીય, એકાંત, અને શીતળ
સ્થળમાં રાખવો, તથા કોઈ અપવિત્ર
માણુસનો તેને સ્પર્શ થવા દેવો નહિ,
અને તેની પાસે પણુ જવું નહિ. ઘણા
વેળે શીતલાના રોગમાં ઔષધ આપતા
જ નથી અને કેટલાક અવશ્ય આપે છે.
એ ઔષધ આપનારા વેળેના મત પ્રમાણે
શીતલાની ચિકિત્સા કહું છું.

જગતમાં જે લીમડાનાં તથા ખેડાનાં
ખીજ અને હળદરને ટાઢા પાણીમાં ખૂળ
વાટીને પીએ છે, તેના શરીરમાં પીડા ક-
રનારા શીતલાના વિકારો કઢીપણુ થતા નથી.

પ્રથમથી જેવો જવર આવે કે તુર-
તજ જેઓ કેળનું પાણી, મુખડનો રસ,
અરડૂસીનો રસ, જેઠીમધનો રસ, અંબે-
લીનાં પાનનો રસ, એમાંની કોઈપણ એક
વસ્તુ મધ નાંખીને પીએ, તેને શીતલાના
વિકારો થતા જ નથી.

શીતલામાં સર્વ શીતળ ઉપચારોજ ક-
રવા, મંત્રાદિકથી ભૂતાદિકનાં નિવારણુ પણુ
કરવાં, અને ઘરની અંદર આરેમેર લી-
મડાનાં પાનો ખાંધવાં. તે ઘરમાં ઉચ્છિષ્ટ
નો પ્રવેશ કઢી થવા દેવો નહિ.

શીતલાના ફોક્ષામાં બળતરાયતી હોય તો
પણુ તેમાં છાણાંની રાખ ભભરાવવી તે
હિતકારી છે. એથી ફોક્ષા સૂકાઈ જઈને
પાકતા પણુ નથી.

રતાંજળી, અરડૂસી, મેથ, ગળો, અને

દ્રાક્ષનું હિમ પાંવાથી શીતલાનો જવર
નાશ પામે છે.

જપ, હોમ, બલિદાનો, દાન, સ્વ-
સ્તિવાચનો, પૂજનો, અને પ્રાશ્નણુ, ગાય,
તેમજ સદાશિવ અને જગદંબાનાં અ-
ર્ચનો કરવાથી શીતલા શાંત થાય છે.

શીતલાવાળા પાસે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાશ્નણુ
સ્તોત્ર પાઠ કરવો, તેથી પણુ શીતલા
શાંત થાય છે.

(શીતળા સ્તોત્ર.)

સ્કંદ પૂછે છે—હે સર્વ દેવોના સ્વામિ!
હે મહારાજ, હે દેવ, વિરોદ્ધકના ભયને
મટાડનાર શીતલાનું સ્તોત્ર મને આપે
સંપૂર્ણ રીતે કહેવું બેઠાં.

ઈશ્વર કહે છે—“ ગધેડા ઉપર બેઠેલાં
નગ્ન શીતલાદેવીને કું વંદન કરું છું,
કેમકે એની કૃપાથી વિરોદ્ધકનો મહા-
ભય મટી જાય છે. ” એમ પ્રથમ ધ્યાન
કરવું. “ આ શ્રી શીતલા સ્તોત્રના ઋષિ
મહાદેવ છે, અનુષ્ટુપ છંદ છે, શીતલા
દેવતા છે, તે કું શીતલાનો ઉપદ્રવ શાંત
થવા માટે જપું છું. દાહથી પીડાતો જે
કોઈ ‘હે શીતલે, હે શીતલે,’ એમ
બોલે છે, તેનો વિરોદ્ધકનો ઘોર ભય
નાશ પામે છે, હે શીતલે, જે તમને જ-
ળમાં પધરાવીને તમારું પૂજન કરેછે, તેના
કૃળમાં વિરોદ્ધકનો ભય ઉત્પન્ન થતો નથી.
જવરથી બળી જતા, દુર્ગંધીવાન બની ગયેલા,
અને જેનાં નેત્રો નાશ પામ્યાં છે, એવા
માણુસના જીવનનું ઉત્તમ ઔષધ; હે શી-
તલે, તમેજ છો, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

અડુ કાઢવાનો સાવરણો અને કળશ ધારણ કરનારાં તથા સૂપડાંથી શોભનારાં મસ્તકવાળાં અને ગધેડા ઉપર નખ બેઠેલાં શીતલા દેવીને નમુંકું. હે શીતલે, માણસોના દેહોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુસ્તર રોગોને તમે હરી લ્યો છો. વિરોધકથી અતિશય દુઃખી થતા લોકો ઉપર અમૃતનો વર્ષાદ વર્ષાવનારાં તમે એકજ છો. હે શીતલે, લોકોના શરીરમાં ગડગુમડાં વગેરે બીજાં પણ દારૂણ રોગો જે જે થાય છે તેઓ તમારા ધ્યાનમાત્રથી નાશ પામે છે. આ દુષ્ટ રોગનું બીજું કાંઈપણ ઔષધ કે મંત્રાદિ નથી. હે શીતલે, આ રોગથી બચાવનારાં તમે એકજ છો. તમારા વિના આ રોગથી બચાવનાર બીજો કોઈપણ દેવ જોવામાં આવતો નથી. હે દેવ, કમળના નાળામાંના તાંતુ જેવાં અને નાભિ તથા હૃદયના મધ્યમાં રહેલાં તમારું જે કોઈ ચિંતન કરે છે તેનું મરણ થતું નથી. જે કોઈ શીતલાદેવીના આ આઠ શ્લોકોનો સર્વદા પાઠ કરે તેના કુળમાં વિરોધકનો તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. આ શીતલાસ્તોત્ર ઉત્તમ છે અને મહા કલ્યાણકારી છે તેનો દુઃખના વિનાશ અર્થે ભક્તિભાવ સહિત પાઠ કરવો, તથા તેનું શ્રવણ કરવું. આ શીતલાષ્ટક નામનું સ્તોત્ર જેને તેને આપી દેવું નહિ પણ ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાવાળાનેજ આપવું. ”) એ રીતે કાશીખંડમાં કહેલું શીતલાષ્ટક સ્તોત્ર છે.)

શીતળાનો બીજો બેદ.

વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતા કોદ્રવા કોદ્રવાકૃતિઃ ।
તાં કથિત્યાહ પકેતિ સા તુ પાર્કં ન ગચ્છતિ ॥

જલશૂક શ્વાજ્ઞાનિ સા વિખ્યતિ વિશેષતઃ ।
સસાહાદા દંશાહાદા શાન્તિ યાતિ વિનોષ-
ધમ્ ॥ યદિ વા ભેષજં દદ્યાત્ ત્વદિરાષ્ટકાનિ-
ર્મિતમ્ । કષાયં હિ તદા દદ્યાત્ કોદ્રવાયાઃ
પ્રશાન્તયે ॥

કોદ્રવા કોદ્રવા इति लोके ।

વાત તથા કફથી કોદરના જેવો શીતળાનો રોગ થાય છે તેને કોદ્રવા કહે છે. એને કોઈ પાકેલ સમજે છે, પણ તેનો પાક થતોજ નથી. આ શીતળા પાણીના શક નામના કીડાની પેઠે શરીરને વીંધી નાંખે છે, અને તે સાત કે દશ દિવસે વગર ઔષધેજ શાંત થઈ જાય છે. જો દવા કરી હોય તો કોદ્રવાની શાંતિ માટે અદિરાષ્ટક કવાથ આપવો.

શીતળાનો ત્રીજો બેદ.

ऊष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डः स्पर्शनमि-
या । नास्त्रां पाणिसमाख्याताससहाच्छु-
ष्यति स्वयम् ॥

ऊष्मजारूपा षडूष्मजा राजिकाः । अभीरी इति
लोके वदन्ति तद्रूपा । पाणिसहा पनिसहा इति
लोके ।

ગરમીને લીધે રાઇ જેવા આકારની, ચળવાળી, તથા સ્પર્શથી ઠીક લાગે એવી શીતળાને પાણીસહા કહે છે. તે સાત દિવસે શાંત થાય છે.

શીતળાનો ચોથો બેદ.

चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी ।
नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाम्यङ्गमत्र विवर्जयेत् ॥
आथी सर्षवना आकारनी, पीजा स-

પંપના જેવા વર્ણુ વાળી સર્પપિકા નામની શીતળા છે, તેમાં અવ્યંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શીતળાનો પાંચમો ભેદ.

કિશ્ચિદૂષ્મનિમિત્તેન જાયતે રાજિકાકૃતિઃ । एषा भवति बालानां मुखे शुष्यति च स्वयम् ॥

एषा दुःखकोद्रवा इति लोके ख्याता ॥

કંઈક ગરમીને લીધે રાઈના જેવા આકારની શીતળા થાય છે, તે બાળકોના મોઢા ઉપર થાય છે, અને તે એનીએણે સુકાય છે.

શીતળાનો છઠો ભેદ.

कोठवज्जायते षष्ठी लोहितोन्नतमण्डला ।
ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ताज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम् ॥

एषा मगधदेशे दाम इति प्रसिद्धा ।

છઠી શીતળા કોઠ રોગ જેવી અને રાતાં ઊંચાંમંડળો વાળી થાય છે, તેમાં પ્રથમ જ્વર અને પીડા થાય છે. જ્વર ત્રણ દિવસ રહે છે. મગધદેશમાં એને 'દામ' કહે છે.

શીતળાનો સાતમો ભેદ.

स्फोटानां मिलनादेशा बहुस्फोटाऽपि दृश्यते ॥

एकस्फोटे च कृष्णा च बोद्धव्या चर्मजाभिधा ॥

चर्मजाभिधा चरगोटि इति लोके ।

ફોટાઓના મળી જવાથી બહુ ફોટાઓ થાય છે. એક ફોટામાં કાળી ફોટી થાય છે તેને ચર્મજા કહે છે.

શીતળાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

एताः सप्तापि बोद्धव्याः शीतलादेव्याधि-

ष्टिताः । शीतलोचितमाचारमाशु, सर्वासु वा चरेत् ॥

આ સાતે શીતળાઓમાં શીતળા દેવીનું અધિષ્ઠાન હોય છે, માટે તે સર્વમાં શીતળ ઉપચારો કરવા જોઈએ.

શીતળાઓની સાધ્યાસાધ્યાતા.

काश्चिदिनापि यत्नेन मुखं सिद्ध्यन्ति शीतलाः । दृष्टाः कष्टतराः काश्चित् कश्चित् सिद्ध्यन्ति वा नवा ॥ काश्चिन्नैव तु सिद्ध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ।

इति शीतलाधिकारः ।

કેટલીક શીતળાઓ વગર ઉપાયે 'પણુ' સુખસાધ્ય થાય છે, કેટલીક કષ્ટસાધ્ય હોય છે, કેટલીક સાધ્ય પણ હોય છે અને અસાધ્ય પણ હોય છે, અને કેટલીક યત્નો કર્યા છતાં પણ અસાધ્યજ હોય છે.

ક્ષુદ્રેગોનો અધિકાર.

પલિતનું નિદાન તથા લક્ષણ.

क्रोधशोकश्रमकुतः शरीरोष्मा शिरो-
गतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥

શરીરોષ્મા દેહાગ્નિઃ પિત્તં ચ બ્રાજકાર્ણ્ય તદ્ શિરોગતં ક્રોધાત્કુપિતં પિત્તં પચતિ । શોકેન શ્રમેણ ચ કુપિતો વાયુઃ શરીરોષ્માણં શિરો નયતિ । એકઃ પ્રકુપિતો દોષઃ ઇતરાન્નપિ કોપયેદિતિ વચનાદ્વાતપિત્તામ્યાં શ્લેષ્મા ચ કોપિતઃ । સ એવ કેશાનાં શૌર્યં કરોતિ । એવં ત્રયોઽપિ દોષાઃ પલિતસ્ય હેતવઃ પલિતં કેશસ્ય શુક્લતા ॥

કોષ, શોક, અને શ્રમથી શરીરની ગરમી માથે ચઢી જઇને પિત્ત કોષીને માથાના કેશોને ઘોળા કરી નાંખે છે.

પલિતની ચિકિત્સા.

લોહચૂર્ણસ્ય કર્પે તુ દશાર્ધં ચૂતમજ્જતઃ ।
ધાત્રીફલદ્વયં પથ્યા દ્વે તથૈકં વિમીતકમ્ ।
પિષ્ટ્વા લોહમયે માળે સ્થાપયેન્નિશિ વાસ-
યેત્ । લેપોઽયમચિરાંદ્ધન્તિ પલિતં નાત્ર
સંશયઃ ॥

દશાર્ધં પશ્ચકર્ષાણિ ॥

કાશ્મર્યા મૂલમાદૌ સહચરકુસુમં કેતક-
સ્યાપિ મૂલં । લૌહં ચૂર્ણં સપૃઙ્ગં ત્રિફલંપલ-
યુતં તૈલમેભિઃ પચેદ્યઃ । કૃત્વા લૌહસ્ય
માળે ક્ષિતિતલનિહિતં સ્થાપયેન્માસમેકં ।
કેશાઃ કાશપ્રકાશા અપિ મધુપનિખા અસ્ય
યોગાદ્ભવાન્તે ॥ ત્રિફલા નીલિકાપત્રં મૃદ્ધ-
રાજાયસોત્ત્ત્વઃ । અવિમૂનેષુ સંપિષ્ટું લેપાત્
કુચ્છીકરં પરમ્ ॥

એક તોલો મંદુર (લોહભસ્મ), પાંચ તોલા
આંખાનો ગર્ભ, બે તોલા આમળાં, બે તોલા
હરડે, અને એક તોલો બેઢેડાંને વાટી લો-
હાના વાસણમાં રાતવાથી રાખીને તેનો
લેપ કરવાથી તુરતજ કેશો ઘોળા મટી
કાળા થાય છે, તેમાં સંશય નથી.

સીવણનાં મૂળ, આંખાનો ભાર, કાંટા
શરિયાનાં મૂળ, કેતકીનાં મૂળ, મંદુર, ભાંગરો,
અને ચાર તોલા ત્રિક્ષ્ણાના કલ્કથી તેલ
પકાવવું. એ તેલને લોહાના વાસણમાં ભરીને
એક માસ સૂધી જમીનમાં દાટી રાખવું. એ
તેલ લગાડવાથી કાંસડાનાં ફૂલ જેવા ઘોળા

કેશ પણ ભમરાના જેવા કાળા થઇ જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણા, ગળીનાં પાન, ભાંગરો, અને
મંદુરને ગાડરના મૂત્રમાં વાટીને લેપ ક-
રવાથી ઘોળાવાળા કાળા થઇ જાય છે.

ઈંદ્ર લુપ્તનું નિદાન તથા લક્ષણ.

રોમકૂપાનુગં રક્તં પિત્તેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ।
પ્રચ્ચાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સશો-
ણિતઃ ॥ રુણાદિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેષા-
મસમ્ભવઃ । તદિન્દ્રલુપ્તં સ્વાલિત્યં રુચ્યેતિ
ચ વિભાવયેત્ ॥

રૂંવાડાંનાં છિદ્રોમાંનું લોહી પિત્ત-
સહિત કોપ પામીને રૂંવાડાંને ખેરવી
નાંખે છે, અને પછી તેમાં રક્ત સહિત
કદ્ધ ભરાઇ રહીને ખીબા કેશ ઉગવા દેતો
નથી. આ રોગને ઈંદ્રલુપ્ત (ઉંઢરી), આ-
લિત્ય, અને રૂંખા કહે છે.

ઈંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સા.

તિક્તપદોલીપત્રસ્વરસૈર્વૃદ્ધા શર્મ યાતિ ।
ચિરકાલજાપિ રુચ્યા નિયતં દિવસત્રયે-
ણાપિ ॥ ગોમુરાસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મ-
ધુસર્પિષી । શિરઃ પ્રલેપિતં તેન કેશૈઃ સ-
મુપચીયતે ॥ હસ્તિદન્તમષી કૃત્વા છાત્રી-
દુગ્ધ રસાઙ્ગનમ્ । લોમાન્યેતેન જાયન્તે
લેપાત્ પાણિતલેષ્વપિ ॥ ચઘીન્દીવરમૃદ્ધી
કાતૈલાઙ્ગ્યક્ષીરલેપનૈઃ । ઇન્દ્રલુપ્તં શર્મ યાતિ
કેશાઃ સ્યુશ્વ યના દદાઃ ॥ જાતીકરઙ્ગવ-
રુણકરવીરામિપાચિતમ્ । તૈલમભ્યઙ્ગના-
દન્યાદિન્દ્રલુપ્તં ન સંશયઃ ॥ સ્તુરીપયઃ
પયોર્કસ્ય લાઙ્ગલી માર્કવો વિષ્ણુ । અ-

જામૂત્રં સગોમૂત્રં રક્તિકા સેન્દ્રવારુણી ॥
સિદ્ધાર્યકસ્તીક્ષ્ણગન્ધા સમ્યગેભિર્વિપાષિ-
તમ્ । તૈલં ભવતિ નિયમાત્ સ્વાલેત્યઘ્યા-
ધિનાશનમ્ ॥' इति स्नुहीदुग्धादितैलम् ।

કડવાં પરવળનાં પાનનો રસ ઘસ-
વાથી દીર્ઘકાળની ઉંઢરી પણ ત્રણ દિવ-
સમાં નક્કી શાંત થઈ જાય છે.

ગેખરૂ, તેલનાં ફૂલ, તથા સરખા
વજનનાં ધી અને મધનો લેપ માથા ઉ-
પર કરવાથી માથામાં વાળ બહુ વધે છે.

હાથીઠાંતની ભસ્મ, ગાડરનું દૂધ,
અને રસવાંતીના લેપથી હાથેળીમાં પણ
વાળ ઉગે છે.

જેઠીમધ, શ્યામ કમળ, દ્રાક્ષ, તેલ,
દૂધ, અને ધીના લેપથી ઉંઢરી મટી જ-
ઈને ઘણા તથા મજબુત કેશો ઉગી આવે છે.

ચમેલી, કરંજ, વાયવરણાં, કણેર,
અને ચિત્રકના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લ-
ગાડવાથી ઉંઢરી ઘણાઈ જાય છે, એમાં
કંઈપણ શંકા નથી.

સ્નુહી દુગ્ધાદિ તૈલ.

થોર તથા આકડાનાં દૂધો, કલગારી,
ભાંગરો, બછનાગ, બકરી તથા ગાયનાં
મૂત્રો, ચણેાડી, ઇંદ્રવારણાં, સર્પપ, અને
ધોળી વજના કલ્કથી પકાવેલા તેલના
અભ્યંજથી માથાની ટાલ્ય અવશ્ય
મટી જાય છે.

દારુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દારુણા કણ્ડુરા રુક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રજા-
યતે । મારુતશ્લેષ્મકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ

તત્ ॥ દારુણાઃ કર્કશા દારુણકં લોકે ક્સીતિ
સ્વાતમ્ ।

વાત અને કફના કોપથી દારૂણ ચળવાળી
અને રૂક્ષ કેશભૂમિ થઈ જાય છે, તેને
દારૂણક કહે છે.

દારૂણકની ચિકિત્સા.

કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ।
પ્રિયાલબીજમધુકકુષ્માવૈઃ સસૈન્યૈઃ ॥ આ-
ન્નવીજં તથા પથ્યાદ્યં સ્યાન્માત્રયા સમમ્ ।
વુગ્ધેન પિષ્ટ તલ્લેપો દારુણં હન્તિ દારુણમ્ ॥
દુગ્ધેન સ્વાસ્વસં વીજં પ્રલેપાદારુણં હરેત્ ।
ગુઝાફલૈઃ ગૃતં તૈલં મૃજ્જરાજરસેન ચ ॥ ક-
ણ્ડદારુણહૃતકુષ્ઠકપાલવ્યાધિનાશનમ્ ॥

ગુઝાદિતૈલમ્ ॥

ચારોળીનાં ળીજ, જેઠીમધ, કઠ, અ-
ડદ, અને સૈંધવને મધમાં વાટીને મા-
થામાં જાડો લેપ કરવાથી દારૂણક
મટી જાય છે.

આંખાની ગોઠલી તથા હરડેને સમ
ભાગે લેઈ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી
ઉગ્ર દારૂણક પણ મટી જાય છે.

ખસખસને દૂધમાં વાટીને જાડો લેપ
કરવાથી દારૂણક મટી જાય છે.

ગુંબદિ તેલ.

ચણેાડીના કલ્ક અને ભાંગરાના રસમાં
પકાવેલ તેલથી ચળ, દારૂણક, કાઠ, અને
ખોપરીના રોગોનો નાશ થઈ જાય છે.

અરંશીકાનું લક્ષણ.

અરંશિં વહુવક્રાણિ વહુલ્લેદીનિ મૂર્ધનિ ।
કફાશ્લક્ષ્મિકોપેન તાનિ વિદ્યાદરુ-
ણિકામ્ ॥

કફ, રક્ત, અને કૃમિના દોષથી બ-
હુભાવાળાં તથા ક્ષેદવાળાં ઘણાં માથામાં
થાય છે, તેને અરૂંધિકા કહે છે.

અરૂંધિકાની ચિકિત્સા.

નીલોત્પલસ્ય કિઞ્જલ્કો ધાત્રીફલસમ-
ન્વિતઃ ॥ યષ્ઠીમધુકયુત્તશ્ચ લેપાદન્યાદરૂંધિ-
કામ્ ॥ ત્રિફલાયોરજોયષ્ઠીમાર્કવોત્પલસા-
રિભાઃ । સૈન્ધવં પક્ષ્મતૈસ્તુ તૈલં હરગ્યાદ-
રૂધિકામ્ ॥

ત્રિફલાયં તૈલમ્ ॥

નીલકમળના કેસરા, આમળાં, અને
જેઠીમધના લેપથી અરૂંધિકા હણાય જાય છે.
ત્રિકૂલાય તૈલ.

ત્રિકૂળા, અંદુર, જેઠીમધ, કમળ, ઉ-
પલસરી, અને સૈંધવના કદકથી પકાવેલું
તેલ અરૂંધિકાને હણી નાંખે છે.

ધરિવેદ્લીકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પિટ્કામુત્તમાશ્વસ્યાં વૃત્તામુગ્રજાઞ્જ્વરામ્ ।
સર્વાત્મિકાં સર્વલિપ્તાં જાનીયાદિરિવેલ્લિ-
કામ્ ॥

માથામાં ગોળ, ઉગ્ર વેદના વાળી, જ્વર
વાળી, અને ત્રણે દોષોથી થયેલી ફાદલી-
આને ધરિવેલ્લિકા કહે છે.

ધરિવેદ્લીકાની ચિકિત્સા.

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ચા ચિકિત્સા પ્ર-
કીર્તિતા । તયૈવ ભિષગેતાં ચ ચિકિત્સેદિ
રિવેલ્લિકામ્ ॥ .

પિત્તના વિસર્પની ચિકિત્સા કહેલી છે
તે જ ત્રેણે ધરિવેલ્લિકા માટે પથ્ય કરવી
જોઈએ.

પનસિકાનું નીદાન તથા લક્ષણ.

કર્ણસ્યાખ્યન્તરે જાતાં પિટ્કામુગ્રવેદના-
મ્ । સ્થિરાં પનસિકાં તાં તુ વિષાદ્વાતક-
ફોત્થિતામ્ ॥

વાત તથા કફથી કાનની અંદર ઉગ્ર
વેદના વાળી, અને સ્થિર ફાદલી થાય છે,
તેને પનસિકા કહે છે,

પનસિકાની ચિકિત્સા.

ભિષક્ પનાસિકાં પૂર્વે સ્વેદયેદથ લેપયે-
ત્ । કલ્કૈર્મનઃશિલાકુણિશાતાલકદાર-
ભિઃ ॥ પક્કાં વિજ્ઞાય તાં મિત્વા ત્રણવત્
સમુપાચરેત્ ।

પનસિકામાં પ્રથમ વેદે સ્વેદ આ-
પીને પછી મનશીળ, કઠ, હગદર, હર-
તાળ, અને દેવદારના કદકનો લેપ કરવો.
પાકેલી જણાય એટલે તેને ફાદીને તેની
ચિકિત્સા ઘણી પેટે કરવી.

પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વાતશ્લેષ્મસમુક્ષ્તઃ શ્વયર્થુર્હનુસન્નિવજઃ ।
સ્થિરો મન્દરુજઃ સ્નિગ્ધો જ્ઞેયઃ પાપાણ-
ગર્દભઃ ॥

સ્થિરઃ કઠિનઃ ॥

વાતકફથી હડપચીના સંધિમાં સ્થિર,
થોડી પીડાવાળી, અને સ્નિગ્ધ સોઝાવાળી
પાપાણુગર્દભિકા થાય છે.

પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા.

પાપાણગર્દભં પૂર્વે સ્વેદયેત્ કુશ્લો ભિષ-
ક્ । તતઃ પનાસિકામોક્તૈઃ કલ્કૈરુષ્ણૈઃ પ્રલે-
પયેત્ ॥ વાતશ્લેષ્મિકસોથગ્નૈઃ કલ્કૈરન્યૈશ્ચ
લેપયેત્ । પરિપાકગતં મિત્વા ત્રણવત્સમુ-

પાચરેત્ ॥ જલૌકોભિર્દેતે રક્તે સ શામ્ય-
તિ વિનોપચમ્ ॥ એતત્સ્થલેષુ વહુષુ પ્રોક્ષિતં
લિખિતં તતઃ ॥

(૧) કુશળ વેધે પાપાણુ ગર્દભમાં
પ્રથમ રવેદ આપવો અને પછી પનસિકા
માટેના કદેલા કદકોના ગરમ લેપો કરવા.

(૨) ખીબા વાયુ અને કદ્દ હરનારા
કદકોના પથુ લેપો કરવા.

(૩) પાકી ગયા પછી તેને ફાડીને
મથુની ચિકિત્સાઓ કરવી.

(૪) જળો મૂકીને લોહી કઢાવવાથી
તે વગર ઔષધેજ મટે છે, એમ બહુ
સ્થળે જોવામાં આવ્યું છે તેથી અહિં
લખ્યું છે.

મુખદૂષિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

શારમલીકણ્ઠકપ્રલયાઃ કફમારુતરક્તજાઃ
જાયન્તે પિઢકા યૂનાં જ્ઞેપાસ્તા મુખદૂષિકાઃ ॥

પ્રલયાઃ સદૃશાઃ । એતા યૂનામેવ મુખે ભવન્તિ
સ્વભાવાત્ ॥

કદ્દ, વાયુ, અને રક્તથી થયેલી શે-
મળાના કાંટા જેવી ફાડકીઓ જીવાન મા-
ણુસોના ચેહરા ઉપર થાય છે, તેને મુખ
દૂષિકા (ખીલ) કહે છે.

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.

અજ્ઞસ્ય ચતુર્થાંશો મુખલેપો વિધીયતે ।
મધ્યમસ્તુ ત્રિભાગઃ રયદુત્તમોઽર્ધાક્ષુલો
મવેત્ ॥ સ્થિતિકાલો નશુષ્કત્વં શુષ્કો
દુષ્યતિ ત્વચમ્ ॥

મુખલેપમાત્રા ॥

સ્થિતિકાલોઽપિ તસ્યોક્તો યાવત્કલ્કો ન
શુષ્યતિ । શુષ્કસ્તુ તૃણહીનઃ સ્વાત્તથા દુષ-
યતિ ત્વચમ્ ॥

આંગળના ચોથા ભાગ જેટલો
લેપ કનિષ્ઠ કહેવાય છે, આંગળના ત્રીજા
ભાગ જેટલો બીડો લેપ મધ્યમ ગણાય
છે; અને અરધો આંગળ બીડો લેપ ઉ-
ત્તમ ગણાય છે. એ લેપ સૂકાય નહિ તે
ટલો વખતજ રાખવો જોઈએ, કેમકે સૂ-
કો લેપ નકામો અને મુખને બગાડી નાં-
ખનારો છે.

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.

લોધ્રધાન્યવચાલેપસ્તરુણ્યાપિઢિકાપદ્ઃ ।
તદ્દત્તોરોચનાયુક્તં મરિચં મુખલેપિતમ્ ॥
સિદ્ધાર્થકવચાલોધ્રસૈન્ધવૈશ્વ પ્રલેપનમ્ ।
વમનં ચ નિહન્ત્યાશુ પિઢકાં યૌવનોદ્ભવા-
મ્ । કેવલાઃ પયસા પિષ્ઠાસ્તીક્ષ્ણાઃ શાલ્મ-
લિકણ્ઠકાઃ । આલિપ્તં ત્ર્યહમેતેન ભવેત્પ-
ચોપમં મુખમ્ ॥

લોદર, ધાણુ, અને વજનો લેપ જી-
વાનીના ખીલોને મટાડે છે.

ગોરોચન અને મરીનો લેપ જીવા-
નીના ખીલોને મટાડે છે.

સર્પપ, વજ, લોદર, અને સૈંધવનો
લેપ જીવાનીના ખીલો મટાડે છે.

ઉલટી કરવાથી જીવાનીના ખીલ મ-
ટી જાય છે.

શેમળાના તીક્ષ્ણ કાંટાઓને દૂધમાં
વાટીને તેનો ત્રણ દિવસ સૂધી લેપ ક-
રવાથી ખીલો મટી જઈને ચેહરા કમળ
જેવો સુંદર થાય છે.

વ્યંગનું લક્ષણ.

ક્રોધાયાસપ્રકૃપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ।

મુસમાગત્ય સહસા મળ્ડલં પ્રસૂજત્યતઃ ॥
નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુલે વ્યજ્જમાદિશેત્ ॥
વ્યજ્જં છાઈં હિતિ લોકે ।

કેાધ તથા શ્રમથી કેાપેલો વામુ પિત્ત સાથે મળીને એકદમ મુખમાં આવીને મ'ડલો ઉત્પન્ન કરે છે, તે મ'ડલો પીડા વગરનાં, પાતળાં, અને કાળાં મુખપર થાય છે, તેને વ્યંગ કહેવામાં આવે છે.

નીલિકાતું લક્ષણ.

કુળ્ળમેવંગુળં વક્ત્રે ગાત્રે વા નીલિકાં વિ-
દુઃ । એવંગુળં નીરુજં । તનુકં મળ્ડલમ્ ॥

વેદના વગરનું કાળું પાતળું મ'ડળ ગાત્રમાં કે મુખમાં થાય છે, તેને નીલિકા કહે છે.

વ્યંગ તથા નીલિકાની ચિકિત્સા.

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈશ્વ તથાભ્યજ્ઞૈરુગાચરેત્ ।
વ્યજ્જં ચ નીલિકાં વાપિ ન્યચ્છં ચ તિલ-
કાલકમ્ ॥ વટાકુરા મસૂરાશ્ચ પ્રલેપાદ્ય-
જ્ઞનાશનમ્ । વ્યજ્ઞે મઙ્ગિષ્ઠયા લેપઃ પ્રશસ્તો
મધુયુક્તયા ॥ અથવા લેપનં શસ્તં શ્વશ્ય
રુધિરેણ ચ । વ્યજ્ઞહૃદ્ગુણત્વક્ સ્યાદજા-
મૂત્રેણ પેષિતા ॥ જાતીફલસ્ય લેપસ્તુ હ-
રેદ્યજ્ઞં ચ નીલિકામ્ । અર્કસીરહરિદ્રા-
ભ્યાં મર્દયિત્વા પ્રલેપનાત્ ॥ મુલકાણ્યે
શ્વમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ । મસૂરૈઃ
સીરસંપિદૈર્લિપ્તમાસ્યં ઘૃતાન્વિતૈઃ ॥ સત્તરા-
શ્ચાન્નવેત્સત્યં પુન્ડરીકદલોપમમ્ ॥ વટસ્ય
પાણ્ડુપત્રાણિ માલતીરક્તચન્દનમ્ ॥ કુષ્ઠં
કાલીયકં લોધ્રમેભિર્લેપં પ્રયોજયેત્ । યુ-
ક્તસ્ય પિષ્ટિકાનાં તુ વ્યજ્ઞાનાં તુ વિનાશ-

નમ્ ॥ સ્યાદેતેન મુલં ચાપિ વર્જિતં ની-
લિકાદિભિઃ । કુકુમં ચન્દનં લોધ્રં પત્રં
રક્તચન્દનમ્ । કાલીયકમુશીરં ચ મઙ્ગિ-
ષ્ઠા મધુયાષ્ટિકા ॥ પત્રકં પત્રકં પત્રં કુષ્ઠં
ગોરોચના નિશા । લાક્ષા દારુહરિદ્રા ચ
ગૈરિકં નાગકેશરમ્ ॥ પલાશકુસુમં ચાપિ
પ્રિયકુશ્વ વટાકુરાઃ । માલતી ચ મધુચ્છિદ્રું
સર્પપાઃ સુરભિર્વચા ॥ ચતુર્ગુણપયઃ પિષ્ટૈ-
રેતૈરક્ષપિતૈઃ પૃથક્ । પચેન્મન્દાધિના વૈદ્ય-
સ્તૈલં પ્રસ્યદ્યોન્મિતમ્ ॥ વદનાભ્યજ્ઞના-
દેતદ્યજ્ઞં નીલિકયા સહ । તિલકં માશકં
ન્યચ્છં નાશયેન્મુલદ્વાષિકામ્ ॥ પથિનીક-
ણ્ટકં ચાપિ હરેજ્જતુમાર્ણિ તથા । વિદધ્યા-
દ્વદનં પૂર્ણચન્દ્રમળ્ડલસુન્દરમ્ ॥

પત્રકં વકમં હિતિ લોકે । કાલીયકં કદ-
મ્બકં સુરભિર્વચા । મહામરી હિતિ લોકે । હિતિ
કુકુમાદ્યં તૈલમ્ ॥

નસ ખોલવવાથી અને લેપો તથા
અભ્યંગોથી વ્યંગ, નીલિકા, ન્યચ્છ, તથા
તિલકાલકની ચિકિત્સાઓ કરવી.

વડના અંકુર તથા મસૂરનો લેપ
વ્યંગને મટાડે છે.

મળ્ડ તથા મધના લેપથી વ્યંગ
મટી જાય છે.

સસલાના લોહીના લેપથી વ્યંગ મ-
ટી જાય છે.

વાયવરણાંની છાદ્યને ખકરીના મૂ-
ત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વ્યંગ
મટે છે.

જાયફળના લેપથી વ્યંગ તથા ની-
લિકા મટી જાય છે.

આકાશના છીરમાં હુળદર વાટી ચો-
ળીને તેનો લેપ કરવાથી લાંબા કાળથી
થયેલી મોઢાની કાળાશ પણ અવશ્ય
મટી જાય છે.

દૂધમાં વાટેલી મસૂરમાં ઘી મેળવીને
લેપ કરવાથી સાત દિવસમાં મોઢું કમ-
ળપત્ર જેવું થઈ જાય છે, તેમાં સં-
શય નથી.

વડનાં પીળાં પાન, માલતી, રતાંજ-
ળી, કઠં, પીતચંદન, અને લોદરનો લેપ
કરવાથી ખીલ તથા વ્યંગનો નાશ થા-
ય છે. આથી મુખ દાઝી ગયું હોય તે
પણ મટી જાય છે.

કુંકુમાદ્ય તૈલ.

કેસર, ચંદન, લોદર, પતંગ, રતાં-
જળી, દાડહુળદર, વાળો, મજીઠ, જેઠીમ-
ધ, તમાલપત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, કમળ, કઠં, ગો-
રોચન, હુળદર, લાખ, પીતચંદન, સોના-
ગેરૂ, નાગકેશર, કેસડાં, ઘઉંલો, વડના
અંકુરો, માલતી, મીણુ, સર્પપ, અને પા-
નની જડ, એક એક તોલો લેઈ; ચોગણા
દૂધમાં વાટીને તેના કલકથી વેઢે ૧૨૮
તોલા તેલ મંદાગ્નિથી પકાવવું. આ કું-
કુમાદ્ય તૈલ મુખ ઉપર ચોપડવાથી,
વ્યંગ, નીલિકા, તિલ, મશક, ન્યમ્બ,
મુખદૂષિકા, પશ્ચિનીકંટક, અને જતુ-
મણિનો નાશ થાય છે, અને પૂનેમના
ચંદ્રમંડલ જેવું સુંદર મુખ થાય છે.

વલ્મીકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ગ્રીવાંસકસાકરપાદદેશે સન્ધૌ ગલે વા
ત્રિભિરેવ દોષૈઃ । ગ્રન્થિઃ સવલ્મીકવદક્તિ-
યાણાં જાતઃ ક્રમેણૈવ ગતઃ પ્રવૃદ્ધિમ્ ॥

મુલ્કૈરનેકૈઃ સ્તુતિતોદવદ્ધિર્વિસર્પવત્ સર્પતિ
ચોન્નતાગ્રૈઃ । વલ્મીકમાહુર્ભિષજો વિકારં
નિષ્પ્રત્યનીકં ચિરજં વિશેષાત્ ॥

ગ્રીવા કુકાટિકા । અંસઃ સ્કન્ધઃ । કક્ષા
વાહુમૂલ્મ વલ્મીકવદિત્યનેન પ્રચુરશિખરત્વમુચ-
ત્વમવગાદમૂલત્વં ચ સૂચ્યતે । નિષ્પ્રત્યનીકં ડ-
પચારાયોગ્યમ્ ।

કંઠ, ખલા, કાખ, હાથ, અને પગો-
માં, સાંધાઓ તથા ગળામાં રાફડા જેવો
ઘણું શિખરોવાળો જાંચો અને જાંડાં મૂળ
વાળો અંધિ થાય છે. ઉપાય કરવામાં ન
આવે તો તે વધીને આવ, વ્યથા, અને
જાંચી અણીઓ વાળાં અનેક મુખોથી
વિસર્પની પેઠે ફેલાવ પામે છે. આ રોગ
ને વેદો વલ્મીક કહે છે. આ રોગ લાંબા
કાળનો હોય તો ઘણું કરીને તેને ઉપાય
લાગુ પડતા નથી.

વલ્મીકની ચિકિત્સા.

શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય વલ્મીકં સારાભિધ્યાં વ-
સાધયેત્ । વિધાનેનાર્બુદોક્તેન શોધયિત્વા
ચ રોપયેત્ ॥ વલ્મીકં તુ ભવેદસ્ય નાતિ-
દૃઢમર્મજમ્ । તત્ર સંશોધનં કૃત્વા શો-
ણિતં મોક્ષયેદ્ધિષક્ ॥ કુલત્થકાનાં મૂલૈશ્વ
શુદ્ધચ્યા લવણેન ચ । આરવેતસ્ય મૂલૈશ્વ
દન્તિમૂલૈસ્તથૈવ ચા ॥ શ્યામામૂલૈઃ સપલ્લૈઃ
સક્તુમિશ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ । સુક્તિથૈશ્વ સુલ્લોષ્ણ-
શ્ચ ભિષક્ તમુપનાહયેત્ ॥ પક્ષે તત્ર વિ-
જાનીયાદ્રતીઃ સર્વા યથાક્રમમ્ । અભિજ્ઞાય
ગતીશ્ચિહ્ત્વા પ્રદિશ્વાન્મતિમાન્ ભિષક્ ॥
સંશોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ મતિસારયેત્ ॥

વ્રણં વિથુદં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમાન્નિષક્ત્ ॥
મનઃશિલાલમ્બાતસૂક્ષ્મૈલાગુરુચન્દનૈઃ ।
જાતીપલ્લવતન્ત્રૈશ્ચ નિમ્બતૈલં વિપાચયેત્ ॥
વલ્મીકં નાશયેત્તદ્દિ બહુચ્છિદ્રં બહુવ્રણમ્ ॥

વલ્મીકને શસ્ત્રથી કાપીને ક્ષાર તથા
અગ્નિથી મટાડવો. અર્ધુદની ચિકિત્સામાં
કહેલી રીતિથી તેને સાફ કરીને રૂઝાવવો.

વલ્મીક બહુ ગ્ધેલો ન હોય તો અ-
ને મર્મસ્થાનમાં થયો ન હોય તો વૈદ્યે
સંશોધન કરીને તેમાંથી લોહી કઢાવવું.

કળથીનાં મુળ, ગળો, સૈંધવ; ગરમા-
ળો, નેપાળો, અને નસોતરનાં મુળો;
માંસ તથા સાથવો; એમનો લેપ વલ્મીક
ઉપર કરીને તેની ઉપર સ્નિગ્ધ પદાર્થો
જરા ગરમ કરીને તેનો પાટો ખાંધવો.
વલ્મીક પાકી જાય એટલે તેના પડની
સર્વ ગતિઓ ક્રમસર જાણી લેખને તેને
શસ્ત્રવડે છેદ કરીને યુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે લેપો
કરવા. બગડેલા માંસને સાફ કરીને પછી
ક્ષાર મુકીને પ્રતિસારણ કરવું. વ્રણ સાફ
થાય એટલે તેમાં ધરતી લાવીને રૂઝ
લાવવી.

મનઃશિલાલ તૈલ.

મણુશીળ, હરતાળ, બીલામો, ઝીણી
એળચી, અગરૂ, ચંદન, ચંબેલીનાં પાન,
અને છાશ સાથે પકાવેલ લીમડાનું તેલ
ઘણું છિદ્રો તથા વ્રણો વાળા વલ્મીકનો
નાશ કરે છે.

અસાંધ્ય વલ્મીક.

પાણિવાદોપરિણાતુ છિદ્રૈર્વહુભિરાવૃત્તમ્ ।
વલ્મીકં યત્ સંશોફં સ્યાદ્વર્જ્યં તદ્દિ વિ-
જ્ઞાનતા ॥

શ્વિત મનઃશિલાલં તૈલમ્ ।

હાથ કે પગ ઉપર વલ્મીક ઘણું
છિદ્રોવાળો હોય તથા તેમાં સોજો હોય,
તો તેની ચિકિત્સા સમજી વૈદ્ય કરવી નહી.

કક્ષા તથા ગંધનામાનાં નિદાન

તથા લક્ષણ.

બાહુકક્ષાંસપાર્શ્વેષુ કૃષ્ણસ્ફોટાં સવેદ-
નામ્ । પિત્તપ્રકોપસમ્ભૂતાં કક્ષાં તામિતિ
નિર્દિશેત્ ॥ એકાં તુ તાદૃશીં દ્રષ્ટ્વા પિઠકાં
સ્ફોટસન્નિભામ્ । ત્વગ્જાતાં પિત્તકોપેન
ગન્ધનામાં પ્રચક્ષતે ॥

તાદૃશીં બાહ્યાદિષુ કૃષ્ણાં સવેદનાં ચ ॥

બાહુ, કાખ, ખભા, અને પડખાંઓમાં
પિત્ત પ્રકોપથી વેદના વાળા કાળા ફેફસા
થાય છે, તેને કક્ષા (કખ) કહે છે. એજ
સ્થળોની ત્વચામાં પિત્તથી કાળી તથા વેદના
વાળી ફેફસાઓ થાય છે, તેને ગંધનામા
કહે છે.

કક્ષા તથા ગંધનામાની ચિકિત્સા.

કક્ષાં ચ ગન્ધનામાં ચ ચિકિત્સતિ ચિ-
કિત્સકઃ । પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયમા
પૂર્વમુક્તયા ॥

પિત્તના વિસર્પની ચિકિત્સા કહેલી
છે તે વૈદ્યે કક્ષા અને ગંધનામા ઉપર
પણ કરવી.

અગ્નિ રોહણીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

કક્ષાભાગેષુ વિસ્ફોટા જાયન્તે મૃશદાર-
ણાઃ । અન્તર્દોહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસન્નિ-
ભાઃ ॥ સત્તાહાદ્વા દશાહાદ્વા પક્ષાદ્વા ઘ્નન્તિ
માનવમ્ । તામિરોહિણીં વિદ્યાદસાધ્યાં
સાન્નિપ્રાતિકીમ્ ॥

સત્તાદિ વાતપિત્તકફાપેક્ષયા બોદ્યમ્ । પ્ર-
ત્યક્તિપ્રકાન્તાઃ । ઉપક્રાન્તાસ્તુ સાધ્યા એવ ।
ચરકેનામિરોહિણ્યાં ચિકિત્સાયા ઉક્તત્વાત્ ॥

કાખના ભાગોમાં અત્યંત બળતરા
તથા જ્વર વાળા પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા
દાઢણુ દેહી થાય છે, તેને અગ્નિરોહિ-
ણી કહે છે. વાયુથી આ રોગ હોય તો
તે માણસને સાત દિવસમાં મારી નાંખે
છે; પિત્તથી હોય તો દશદિવસમાં, અને
કફથી હોય તો પંદર દિવસમાં મારી નાંખે
છે. ત્રણે દોષોથી થાય તો તે અસાધ્ય છે.
ચિકિત્સા કરવાથી આ રોગ સાધ્ય થાય છે.

અગ્નિ રોહિણીની ચિકિત્સા.

પિત્તવીર્યવિધિના સાધ્યેદમિરોહિણીમ્
। રોહિણ્યાં લક્ષ્ણં કુર્યાદ્રક્તમોક્ષણરુક્ષણમ્
। શરીરસ્ય ચ સંશુદ્ધિં તાન્તુ દૃઢાં પરિ-
ત્યજેત્ ॥

અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા પિત્ત
વિસર્પના જેવી કરવી. તેમાં લંઘન, રક્ત
આવ, અને વિરેચનથી કરવાં. શરીરની
સંશુદ્ધિ કરવી, અને રોગવધી ગયો હોય
તો ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વિદારિકન્દવદ્દૃઢાં કક્ષાવંક્ષણસન્ધિષુ ।
રક્તાં વિદારિકાં વિદ્યાત્સર્વજાં સર્વલક્ષ-
ણામ્ ॥ અત્ર પિઙ્ગભિતિ વિશેષ્યપદમધ્યાહર-
ણીયમ્ ॥

કાખ તથા સાથળના સાંધાઓમાં વિ-
દારીકંદના જેવી બંધાયેલી રાતી દેહી
સર્વ દોષોનાં લક્ષણોવાળી થાય છે, તે વિ-
દારિકા કહેવાય છે.

વિદારિકાની ચિકિત્સા.

વિદારિકાયાં પ્રથમ જલોકોયોજનં કિ-
તમ્ । પાટનં ચ વિપકાયાં તતો વ્રણવિધિ-
સ્મૃતઃ ॥

વિદારિકામાં પ્રથમ જળો મૂકવી તે
હિતકર છે. પાક્યા પછી દેહીને વણની
પેઠે તેની ચિકિત્સા કરવી.

ચિપ્ચનું નિદાન તથા લક્ષણ.

નલ્પમાંસમધિષ્ઠાય વાતઃ પિત્તં ચ દેહિ-
નામ્ । કરોતિ ક્ષયપાકૌ ચ તં વ્યાધિ
ચિપ્ચમાદિશેત્ ॥

ચિપ્ચો વેઢવા ઇતિ લોકે ॥

વાયુ અને પિત્ત નખના માંસમાં
રહીને પાક તથા નખનો ક્ષય કરે છે, તેને
ચિપ્ચ કહે છે.

કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અભિઘાતાત્ પ્રદુષ્ટો યો નલ્પો રુક્ષઃ સિ-
તઃ સ્વરઃ । ભવેત્ તં કુનલ્પં વિદ્યાત્ કુલીરં
વાભિધાનતઃ ॥ અભિધાનતઃ નામતઃ ।

વાગવાથી દોષ પામીને નખ રુક્ષ,
ધોળો, અને ખરસટ થઈ જાય છે, તેને
કુનખ અથવા કુલીર કહે છે.

ચિપ્ચ તથા કુનખની ચિકિત્સા.

ચિપ્ચં રુધિરમોક્ષેણ શોધનેનાપ્યુપાચરેત્
। ગતોષ્માણમયૈર્નં તુ સેચયેદુષ્ણવારિણા ॥
શસ્ત્રેણાપિ યથાયોગ્યમુચ્છિધં સ્નાવયેત્તતઃ
। વ્રણોક્તેન વિધાનેન રોપયેત્તં વિચક્ષણઃ
સ્વરસેન હરિદ્રાયાઃ પાત્રે કૃત્વાયસેભયામ્
। ઘૃષ્ટા તજ્જેન કલ્કેન લિમ્પેત્ ચિપ્ચં મુ-

નમ્યુતઃ ॥ કાશમર્યાઃ સસ્રભિઃ પત્રૈઃ કોમ-
લૈઃ પરિવેષ્ટિતઃ । અહુલીવેષ્ટકઃ પુંસાં ધ્રુ-
વમાથુ પ્રસામ્યતિ ॥ શ્લેષ્મવિદ્રધિકલ્પેન
કુનલ્લં સમુપાચરેત્ । નલ્લકોટિપ્રવિષ્ટેન ટ-
ક્કળેન ન શામ્યતિ ॥ કુનલ્લશ્ચેત્તદા શૈલઃ
સલિલે પ્રવતેડપિ ચ ।

ચિખ્મ માટે લોહી કઢાવવું તથા શો-
ધન કરવું. એમાંથી ઉનાશ જતી રહે એ-
ટલે ઉનાપાણીનું સેવન કરવું.

વિદ્વાન વેદે તેને શસ્ત્રથી કાપીને લોહી
કઢાવવું, અને પછી ત્રણની રીતે ચિકિ-
ત્સા કરીને રૂઝાવીને નવો નખ લાવવો.

લોહાના વાસણમાં હળદરના રસમાં
હરડેને પલાળીને તે હરડેને એજ રસમાં
ધસીને તેનો ચિખ્મ ઉપર વારંવાર લેપ
કર્યો કરવો.

સીવણનાં કોમળ સાત પાંદડાંઓ
ચિખ્મ ઉપર વીટી રાખવાથી તે શાંત
થાય છે, એ વાત નિઃસંશય છે.

કફના બિદ્રધિની ચિકિત્સા કહેલી છે
તે કરવાથી કુનખ મટી જાય છે.

એ પર્વત પાણીમાં તરે તોજ ટંકણ-
ખારથી કુનખ મટી જાય નહીં.

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ તથૈવાપ્યભિષાતતઃ
। મેદૂર્ચ્મ યદા વાયુર્મજતે સર્વતશ્ચરન્ ॥
તદા વાતોપસૃષ્ટં તુ તર્ચ્મ પરિવર્તતે । સ-
વેદનં સદાહં ચ પાર્કં ચ વ્રજતિ કવિત્ ॥
મળેરધસ્તાત્કોષસ્તુ ગ્રન્થિરૂપેણ લમ્બતે ।
માસ્તાગન્તુસમ્પૂર્તાં વિદ્યાતાં પરિવર્તિકા-

મ્ ॥ સકળ્દુઃકઠિના ચાપિ સૈવ શ્લેષ્મસ-
મન્વિતા ।

અસ્યાં વાતજાયામપિ પિતાનુબન્ધો બોદ્યો
દાહપાકાભાવાત્ । કોષઃ ચર્મકોશઃ ।

સર્વ શરીરમાં ફરતો વાયુ ચોળાવા,
દબાવા, કે વાગવાથી લિંગની ત્વચામાં
આવે છે તેથી વાયુથી દૂષિત થઇને ચા-
મડી અવળી થઇ જાય છે, તેથી વેદના,
ખળતરા, અને કોઈવાર પાક પણ થાય
છે, આમ થવાથી લિંગના ટોચકાની
નીચે એ ચામડી ગાંઠની પેઠે લટકે છે.
વાયુ તથા વાગવા વગેરે આગંતુ કાર-
ણથી આ રોગ થાય છે તે પરિવર્તિકા
કહેવાય છે, તેમાં કફનો પણ સંબંધ
હોય તો ચામડીમાં ચળ તથા કઠણતા
પણ હોય છે.

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા.

પરિવર્તિ ઘૃતામ્બકતાં મુસ્તિન્નામુપનાહ-
યેત્ । ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં ચ વાતઘ્નૈઃ શાલ્વ-
ળાદિભિઃ ॥ તતોઽમ્યજ્ય જનૈશ્ચર્મ ચાનયેત્
પીડયેન્મણિમ્ । પ્રવિષ્ટે ચર્મણિ મળૌ સ્વેદ-
યેદુપનાહનૈઃ ॥ દદ્યાદ્વાતહરાન્વસ્તીન્ સ્નિ-
ગ્ધાન્યજ્ઞાનિ ભોજયેત્ ।

પરિવર્તિકાને ઘી ચોપડીને સારી પેઠે
શેક દેઇને ત્રણ કે પાંચ ગત્રી સૂધી વા-
તહર શાલ્વણાદિ કલકોનો પાટો બાંધવો,
પછી ચામડીને ઘી ચોપડીને ધીર ધીરે
લાંબી કરીને લિંગના ટોચકાને દબાવવું.
ટોચકું ચામડીની અંદર પેસે એટલે
પાટાઓથી સ્વેદન કરીને વાતહર પિચ-
કારીઓ દેવી, તથા રોગીને સિનગ્ધ અ-
ન્નો જમાડવાં.

અવપાટીકાણું નિદાન તથા લક્ષણ.

અલ્પીયસીં યદા હર્ષાદ્દલાદ્દચ્છેત્ સ્ત્રિયં
નરઃ । હસ્તાભિઘાતાદયવા ચર્મણ્યુદ્વર્તિતે
બલાત્ ॥ મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગા-
ભિઘાતતઃ । યસ્યાવપાઘ્યતે ચર્મતાં વિદ્યા-
દવપાટિકામ્ ॥ વાતેન કર્કશા રુક્ષા સ્ત-
ક્ષ્મા કુષ્ણા રુગન્વિતા । પિત્તેન પીતા ર-
ક્તા વા દાહતુષ્ણાસમન્વિતા ॥ શ્લેષ્મણા
કઠિના સ્તિગ્ધા કણ્ઠમત્યલ્પવેદના ।

અલ્પીયસીમ્ અલ્પતરં યોનિચ્છિદ્રં યસ્યાઃ તા-
મ્ । અવપાઘ્યતે વિદીર્યતે ।

અતિ કામાતુર થઇને અત્યંત સાં-
કડા બની ગયેલા યોનિના મુખમાં બળા-
ત્કારથી ગમન કરવાથી, કર્મૈથુન વગેરે
કરવાથી, અથવા વાગવાથી, તેની ચામડી
અવળી થઇ જવાથી, અથવા દબાવાથી કે
વીર્યના દબાણથી લિંગની ચામડી ચીરાઈ
જાય છે, એ અવપાટિકા કહેવાય છે. આ
રોગ વાયુથી થયો હોય તો તે ખરસટ, રૂક્ષ,
સૂક્ષ્મ, કાળી, તથા પીડા યુક્ત હોય છે,
પિત્તની હોય તો પીળીકે રાતી અને દાહ
અને તરશવાળી હોય છે; અને કફની
હોય તો કઠણ, સ્તિગ્ધ, ચળવાળી, તથા
થોડી પીડાવાળી હોય છે.

અવપાટિકાની ચિકિત્સા.

ક્લેહસ્વદૈરિમાં વૈદ્યશ્રિકિત્સ્યેદવપાટિ-
કામ્ ।

આ અવપાટિકાની ચિકિત્સા વૈદ્યે
રોગો તથા સ્વેદોથી કરવી.

નિરુદ્ધ પ્રકશનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વાતોપસદ્ધે મેદં તુ ચર્મ સંશ્રયતે મણિમ્ ।
મણિશ્ચર્મોપનદ્દસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુગદિ ચ ॥
નિરુદ્ધપ્રકશે તસ્મિન્ મન્દધારમવેદનમ્ ।
મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રિયતે ન ચા ॥ નિ-
રુદ્ધપ્રકશં વિદ્યાત્ સરુજં વાતસમ્ભવમ્ ।

નિરુદ્ધપ્રકાશ ઇત્યસ્ય સ્થાને નિરુદ્ધપ્રકાશપદમા-
ર્થત્વાત્ ।

લિંગમાં વાત પ્રકોપ થવાથી ચામડી
ફૂલની આડે આવી જાય છે, તેથી મઠાઇ
ગયેલું ફૂલ મુત્રને રોકે છે. આ રોગને
નિરુદ્ધ પ્રકશ કહે છે. તેમાં મુત્રમંદ મંદધા-
રથી વગર પીડાએ નીકળે છે, અને ફૂલ
ખુલ્લું થતું નથી. આ રોગ વાયુથી થાય છે.

નિરુદ્ધ પ્રકશની ચિકિત્સા.

નિરુદ્ધપ્રકશે નાદીં લૌહીમુખયતો મુત્રી-
મ્ । દારવીં વા જતુકતાં ઘૃતાક્તાં સમ્પ્રવેશ-
યેત્ ॥ પરિવિશ્વેદસામજ્ઞાં શિશુમારવરાહ-
યોઃ । ચુકૃતૈલં તથા યોજ્યં વાતપ્રદ્રવ્યસં-
યુતમ્ ॥ ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ સ્થૂલતરાં સમ્યક્
નાદીં પ્રવેશયેત્ । સ્રોતો વિવર્ધયેદેવં સ્તિ-
ગ્ધમન્નં ચ ભોજયેત્ । મિત્વા વા સેવનીં
મુક્ત્વા સઘ્નઃ ક્ષતવદાચરેત્ ॥

આ રોગમાં બંને તરફથી ખુલાં મુ-
ખવાળી ઘી ચોપડેલી લોઢાની, લાકડાની, કે
લાખની નળી નાંખવી, ને પછી તે ઉપર
શિશુમાર તથા સુવરની ચરખી તથા મ-
જ્જનું સેચન કરવું, તથા વાતહર પ-
દાર્થો સહિત ચૂકાના તેલનું પણ સેચન
કરવું. ત્રણ ત્રણ દિવસે નળી વધારે વધારે
જડી ખોસતાં જવી. એથી માર્ગ પહોંચે

આ છે, આ સર્વ કરીને રોગીને સ્નિગ્ધ
અન્ન જમાડવું. સેવનીને છોડી દેઇને શ-
સ્ત્રવડે લેદીને તુરત ક્ષતના જેવી ચિકિત્સા
કરવાથી પણ નિરૂદ્ધપ્રકશ મટી જાય છે.

નિરૂદ્ધગુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વેગસંધારણાદ્યાયુર્વિહિતો ગુદસંશ્રિતઃ ।
નિરુણદિ મહત્સ્ત્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચા ॥
માર્ગસ્ય સૌક્ષ્મ્યાત્ કૃચ્છ્રેણ પુરીષં તસ્ય ગ-
ચ્છતિ । સનિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુ-
દુસ્તરમ્ ॥

વેગને રોકવાથી હુણાયલો વાયુ ગુદા-
માં શરીરને તેના મોટા દ્વારને રોકીને ના
કરી દે છે. આથી માર્ગ સાંકડો થતાં
વિદ્યા માંડ માંડ નીકળે છે. આ અતિદુ-
સ્તર એવો સનિરૂદ્ધગુદ નામનો રોગ
કહેવાય છે.

સનિરૂદ્ધગુદની ચિકિત્સા.

સનિરુદ્ધગુદે તૈલૈઃ સેકો વાતહરૈર્હિતઃ ।
તથા નિરુદ્ધપ્રકશક્રિયાઽપિ કથિતાઽથવા ॥

વાતહર તેલોના સેચનથી અથવા
નિરૂદ્ધપ્રકશની ચિકિત્સા કહેવામાં આવી
છે તે કરવાથી પણ સનિરૂદ્ધગુદ મટી
જાય છે.

વૃષણકચ્છુનું નિદાન તથા લક્ષણ.

સ્નાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો વૃષણસંસ્થિ-
તઃ । પ્રક્ષિયતે તદા સ્વેદાત્કણ્ડં જનયતે
તદા ॥ તતઃ કણ્ડયનાત્ શિષં સ્ફોટઃ સ્ના-
વથ જાયતે । પ્રાકુટવૃષણકણ્ડં તાં શ્લેષ્મરક્ત-
પ્રકોષજામ્ ॥

ઉત્સાદનં ઉદ્વર્તનં । મલઃ મૈલિ ઇતિ લોકે ।
પ્રક્ષિયતે આર્દ્રો ભવતિ ॥

નહિ ન્હાવાથી તથા શરીર સાફ ન-
હિ રાખવાથી વૃષણ ઉપરનો મેલ પરસે-
વાથી પલળીને ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને
ખણવાથી ફેાફી થાય છે તથા આવ થાય
છે. આ રોગને વૃષણકચ્છુ કહે છે; અને
તે કફ તથા રક્તના કોષથી થાય છે.

વૃષણકચ્છુની ચિકિત્સા.

સર્જાઢકુષ્ઠસૈન્ધવસિતસિદ્ધાર્થૈઃ પ્રકલ્પિ
તો યોગઃ । ઉદ્વર્તનેન નિયતં જ્ઞમયતિ વૃષ-
ણસ્ય કણ્ડૂતિમ્ ॥ મિષક્ વૃષણકચ્છું તુ
ચિકિત્સેત્પામરોગવત્ । અહિપૂતનનિર્દિષ્ટ-
ક્રિયાયાપિ ચ તાં હરેત્ ॥

રાગ, કઠ, સૈન્ધવ, અને ચેત
સર્પય મેળવીને તેનું ચૂર્ણ વૃષણ ઉપર
ધસીને યોગવાથી વૃષણકચ્છુ અવશ્ય
શાન્ત થઈ જાય છે.

વેદે વૃષણકચ્છુની ચિકિત્સા ખ-
સની પેઠે અથવા અહિપુતના જેવી
કરવી.

અહિપુતનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

શકૃન્મૂત્રસમાયુક્તેઽધૌતેઽપાને શિશોર્ભવે-
ત્ । સ્વિન્નસ્યાસ્નાપ્યમાનસ્ય કણ્ડ રક્તક-
ફોદ્રવા ॥ કણ્ડયનાત્તતઃ શિષં સ્ફોટઃ
સ્નાવથ જાયતે । એકીભૂતં વ્રણૈર્ધોરં તં વિ-
દ્યાદહિપૂતનમ્ ॥

વિદ્યા વગેરે વાળી ખાળકની ગુદા બરાબર
સાફ નહિ કરવાથી, તથા પરસેવો વળ્યા
છતાં ખાળકને નહિ નવરાવાથી રક્ત તથા

કદના પ્રકોપથી ચળ થાય છે, અને તેને ખણવાથી તુરત ફેડકી તથા આવ થાય છે. એમાંથી થતાં વ્રણો એકઠાં થવાથી ભયંકર થઇ પડે છે, એ રોગને અહિપૂતન કહે છે.

અહિપૂતનની ચિકિત્સા.

તત્ર સંશોધનૈઃ પૂર્વ ધાત્રીસ્તન્યં વિશોધ-
યેત્ । ત્રિફલાત્વાદિરકાયૈર્વ્રણાનાં ક્ષાલનં
દિતમ્ ॥ શક્તસૌવીર્યધ્યાદૈર્લેપઃ કાર્યો-
દિપૂતને ॥

અહિપૂતન થાય તો પ્રથમ સંશોધ-
નોથી માતાના દૂધને સુધારવું. ત્રિફળા
તથા કાયાના ક્વાથથી વ્રણોને ધોવાં, અને
શંખચૂર્ણ, સૌવીર, અને જેઠીમધનો લેપ
કરવો.

ગુદબ્રંશ(આમણુ)નું નિદાન તથા લક્ષણ.

પ્રવાહનાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં ચ-
દિઃ રુક્ષદુર્બલદેહસ્ય ગુદબ્રંશં તમાદિશેત્ ॥
રૂક્ષ તથા દુર્બળ શરીર વાળાની ગુદા દરત
સમયે બેર કરવાથી અતિસારથી બહાર
નીકળી આવે છે, તેને ગુદબ્રંશ (આ-
મણુ) કહે છે.

ગુદબ્રંશની ચિકિત્સા.

ગુદબ્રંશે ગુદં સ્વિન્નં સ્નેહેનાક્તં પ્રવેશયે-
ત્ । પ્રવિષ્ઠં રોધયેત્ યત્નાત્ ગવ્યસચ્છિ-
દ્રર્ચમણા ॥ પશ્ચિન્યાઃ કોમલં પત્રં યઃ સ્વા-
દેચ્છર્કેરાન્વિતમ્ । એતન્નિશ્ચિત્ય નિર્દિષ્ટં ન
તસ્ય ગુદનિર્ગમઃ ॥ મૂષિકાણાં વસાભિર્વા
ગુદબ્રંશે પ્રલેપનમ્ ॥ સુસ્તિન્નમૂષિકામાંસે-
નાથવા સ્વેદયેત્ ગુદમ્ ॥ વૃક્ષામ્લાનલવા-

જેરી ચિલ્વપાઠાયવાગ્રજમ્ । તક્રેણ શીલ-
યેત્ પાયુઞ્ચંશર્તોઽનલદીપનમ્ ॥ મૂષિકા
દશમૂલાનિ ગૃહ્ણીયાદુભયં સમમ્ । તયોઃ
કાયેન કર્લકેન પચેત્તૈલં યથોદિતમ્ ॥ અ-
ભ્યક્તાત્તસ્ય તૈલસ્ય ગુદબ્રંશો વિનશ્યતિ ।
વિનશ્યતિ તથાનેન ગુદશૂલં ભગન્દરમ્ ॥
મુષકતૈલમ્ ।

ગુદાને શેક દેધને ધી અથવા તેલ ચો-
પડીને અંદર હાથથી પેસાડી દેધને પછી
છિદ્રોવાળા ગાયના આમડાથી યત્ન પૂર્વક
તેને રોકી દેવી.

કમલિનીનાં કોમળ પાન સાકર સાથે
ખાનારને આમણુ નીકળતી બંધ પડી જાય
છે, એ નક્કી છે.

આમણુ ઉપર ઊંદરની ચરખી ચોપડ-
વાથી કે ઊંદરના ખાફેલા માંસનો શેક
કરવાથી આમણુ નીકળતી બંધ પડી જાય છે.

આમણુવાળાએ કોકમ, ચિત્રક, ખાટી
લુણી, ખીલાનો ગર્ભ, અને જવખાર છાશ
માં વાટીને પીવાની ટેવ રાખવી. આથી
અગ્નિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.

મુષક તૈલ.

ઉંદર તથા દશમૂળનો સમભાગે ક્વાથ
કરી તેમાં તેનાજ કદક સાથે પકાવેલા
તેલના અભ્યંગથી આમણુનો રોગ મટી
જાય છે, અને ગુદચંદ્ર તથા ભગંદર પણ
મટી જાય છે.

સદાહો રક્તપર્યન્તસ્ત્વક્પાકી સીઘ્રવેદનઃ
। કણ્ઠમાન્ જ્વરકારી ચ સ સ્યાચ્છકરદં-
ટ્રકઃ ॥ સઃ ગુદબ્રંશઃ ॥

રતા છેડાવાળો, હાડવાળો, પાકેલી
ત્વચાવાળો, તીવ્ર વેદનાવાળો, અને અળ
તથા જ્વરવાળો શુકરદંડ નામનો રોગ
હોય છે.

શુકરદંડની ચિકિત્સા.

શુક્રરાજકમૂલસ્ય રજન્યા સહિતસ્ય ચ ।
ચૂર્ણં તુ સહસા લેપાત્ વારાહદિજનાશનમા ।
રાજીવમૂલકલ્કઃ પીતો ગવ્યેન સર્પિષા
પ્રાતઃ । જમયતિ શુકરદંડં દંદ્રોઘ્નતં જ્વરં
ઘોરમ્ ॥ રજનીમાર્કવં મૂલં પિષ્ટં શીતેન વા-
રિણા । તલ્લેપાદ્દન્તિ વીસર્પે વારાહદશના-
હયમ્ ॥

હળદર તથા ભાંગરાના મૂળના ચૂર્ણનું
લેપન કરવાથી શુકરદંડ તુરંતજ મટી જાય છે.
પ્રાતઃકાળે કમળનાં મૂળનો કલ્ક ગાયના
ધી સાથે ખાવાથી શુકરદંડ તથા તેથી
થયેલો ઘોર જ્વર પણ શાંત થઈ જાય છે.

હળદર અને ભાંગરાના મૂળને ટાઢા
પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી વિસર્પ
અને શુકરદંડ મટી જાય છે.

અનુશયીનું લક્ષણ.

ગમ્भीરામલ્પશોથાં ચ સર્વર્ણામુપરિસ્થિ-
તામ્ । પાદસ્યાનુશયીં તાં તુ વિદ્યાદન્તઃપ્ર-
પાકિનીમ્ ॥ અત્ર પિષ્ટિકામિતિ વિશેષ્ય-
પદમધ્યાહ્નિયમ્ । ગમ્ભીરાન્તઃપાકેન ।

ગંભીર તથા થોડા સોજવાળી, વર્ષુ બ
હુલા વગરની પગ ઉપર ફેલાઈ થાય છે,
તે અંદર પાકવાળી અનુશયી કહેવાય છે.

અનુશયીની ચિકિત્સા.

હેરેદનુશયીં વૈષઃ ક્રિયયા શ્લેષ્મવિદ્રવેઃ ।

વૈષે કંક વિદ્રધિની ક્રિયાઓથી અનુ-
શયીનું હરણ કરવું.

અલસનું લક્ષણ.

ક્ષિમાજ્જલ્યન્તરૌ પાદૌ કણ્ઠદાહસમન્વિ-
તૌ । દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શદલસં તં વિભાવયેત્ ॥
અલસં કન્દર્દૈ રિતિ લોકે ।

ખરાબ કાઢવના અડવાથી પગની
આંગળીઓ વચ્ચે કલેદ, અળ, અને હાડ
થાય છે, તેને અલસ કહે છે.

અલસની ચિકિત્સા.

પાદૌ સિક્તવારનાલેન લેપનં ત્વલસે હિ-
તમ્ । પટોલકુનટીનિમ્બરોચનામરિચૈસ્તિ-
લૈઃ ॥ શુદ્ધાસ્વરસસિદ્ધેન કદુતૈલેન લેપયે-
ત્તાતતઃકાસીસકુનટીતિલચૂર્ણૈર્વિચૂર્ણયેત્ ॥
વિચૂર્ણયેદવધૂલેયત્ ।

કરજ્જવીજં રજનીકાસીસં પચ્ચકં મધુ ।
રોચના હરિતાલં ચ લેપોડયમલસે હિતઃ ॥
આરનાલનું પગ ઉપર સેચન કરીને
લેપ કરવો, એ અલસ ઉપર હિતકારી છે.

કડવાં પરવળ, મણુશીલ, લીમડો,
ગોરોચન, મરી, તલ, અને લોંરીંગણીના
સ્વરસથી પકાવેલ તેલ અલસ ઉપર ચો-
પડીને પછી તે ઉપર હીરાકસી, મણુ-
શીલ, અને તલનું ચૂર્ણ ભભરાવવું.

કરંજખીજ, હળદર, હીરાકસી પણ
કાષ, મધ, ગોરોચન, અને હરતાળનો
લેપ કરવાથી અલસ મટી જાય છે.

દારીનું લક્ષણ.

પારિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્યર્થરુક્ષયોઃ ।
પાદયોઃકુરુતે દારીં સરુજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥

દારી વિવાર્ઙ્ગ ॥

બહુ હરફર કરવાથી અત્યંતરૂક્ષ બની ગયેલા પગોનાં તળામાં વાયુ બહુ ઉચ્ચ વેદના વાળી ફાટ (ચીર) ને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને દારી કહે છે.

દારીની ચિકિત્સા.

પાદદાર્યા શિરાં પ્રાજ્ઞો મોચયેત્તલશોધિ-
નીમ્ । સ્નેહસ્વેદોપપન્નો તુ પાદૌ વા લે-
પ્યેન્મુહુઃ ॥ મધુચ્છિષ્ટવસામજ્ઞાઘૃતૈઃ ક્ષા-
રવિમિશ્રિતૈઃ ॥

અત્ર વસા મજ્ઞા ચ સામાન્યતરજ્ઞાગાદીનાં વિ-
શેષાનભિધાનતઃ । ઉક્તં ચ 'મેદોમજ્ઞા વસા જ્ઞે-
યા ગ્રામ્યાનપૌદકોદ્ગ્રાઃ' । इति मदनपालः ॥
વસા શુદ્ધમાંસભવઃ સ્નેહઃ ।

સ્નેહોઽસ્થનઃશુચિરેવ સ્યાત્સમજ્ઞા કથિ-
તો બુધૈઃ ॥ ક્ષારો યવક્ષારઃ ॥

સર્જાહસિન્ધુઞ્ચયોશ્વૂર્ણ ઘૃતમધુદ્રુતમ્ ।
નિર્મથ્ય કટુતૈલાકં હિતં પાદપ્રમાર્જને ॥
મધુસિન્ધુકગૈરિકઘૃતગુડમાહિષાક્ષશાલાનિ
ર્યાસૈઃ । ગૈરિકસહિતૈર્લેપઃ પાદસ્ફુટનાપહઃ
સિદ્ધઃ ॥

મધુસિન્ધુકં મેળ । પ્રથમં ગૈરિકં શિલાજતુ
। દ્વિતીયં ગૈરિકં ગેરુ ઇતિ લોકે । શાલનિર્યા-
સઃ રાલઃ ॥

ઉન્મત્તકસ્ય બીજેન માનકક્ષારવારિણા ।
ત્રિપક્કં કટુતૈલં તુ હન્યાદારીં ન સંશયઃ ॥
ઉન્મત્તતૈલમ્ ॥

પગમાં દારી થાય તો સમજી વેચે

પગના તળાને સાફ કરીને નસ ખોલી
લોહી કઢાવવું.

પગોતું સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને મધ, બ-
કરાવગેરેની ચરબી, મજ્જા, અને જવખારનો
લેપ વારંવાર કરવાથી દારી મટી જાય છે.

રાજ તથા સૈંધવના ચૂર્ણને ઘી તથા
મધમાં ખૂબ મથીને તેમાં સરસિયું તે-
લ નાંખીને પગમાં ઘસવાથી દારી
મટી જાય છે.

મીણુ, શિલાજિત્, ઘી, ગોળ, લે-
સોગૂગળ, રાજ, અને સોનાગેરના લે-
પથી પગનું ફાટવું અવશ્ય મટી જાય છે.

ઉન્મત્ત તૈલ.

ધંતૂરાનાં બીજો તથા માનકંદની ભ-
સ્મના જળથી પકાવેલ સરસિયા તેલથી
પગનું ફાટવું મટે છે, એમાં સંશય નથી.

કદરનું લક્ષણ.

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ।
ગ્રાન્થિઃ કોલવદુત્સન્નો જાયતે કદરસ્તુ સઃ ॥
શર્કરાત્ર વાલુકા । કોલવત્ ક્ષુદ્રવદરવત્ ।
ઉત્સન્નઃ ઉદ્રતઃ ।

રેતીમાં આલ્યાથી કે કાંટા વાગવાથી
પગમાં નાના બોર જેવડી ઉંચી ગાંઠ
થાય છે, તે કદર કહેવાય છે.

કદરની ચિકિત્સા.

દહેત્કદરમુદ્ઘૃત્ય તૈલેન દહનેન વા ।

કદર (કપાશિયા)ને કાપીને ઉના તેલથી
કે અગ્નિથી ખાળી નાંખવી.

તિલકાલકનું લક્ષણ.

કૃષ્ણાનિ તિલમાત્રાણિ નીરુજ્ઞાનિ સમા-

નિ ચ । વાતપિત્તકફોદ્રેકાત્તાન્વિદ્યાત્તિ-
લકાલકાન્ ॥ સમાનિ અનુદ્રતાનિ । અયં
તિલ ઇતિ લોકે ।

કાળાં, તલ જેવડાં, વેદના વગરનાં, સ-
મં, વાત, પિત્ત તથા કફથી થયેલાં ચાકાંને
તિલકાલક (તલ) કહે છે.

મશક (મસ)નું લક્ષણ.

અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યત્તુ ગાત્રે પ્રદૃશ્યતે ।
માષવત્ કૃષ્ણમુત્સન્નં મલિનં મશકં દિ-
શેત્ ॥ સ્થિરમચલમ્ । અવેદનં વેદનારહિતમ્
મશક ઇતિ લોકે ।

વેદના વગરનો અને સ્થિર તથા
અડદ જેવો કાળો અને ઉંચો શરીરમાં
મેલો મસ થાય છે.

જતુમણિ (લાખા)નું લક્ષણ.

સમમુત્સન્નમરુજં મળ્ડલં કપરક્તજમ્ ।
સહજં લક્ષ્મચૈકેષાં લક્ષ્યો જતુમણિશ્ચ સઃ ॥
કૃષ્ણસ્તિગ્ધો જતુમણિર્જેયઃ શ્લેષ્મોત્તરૈસ્ત્રિ-
ભિઃ । અરુજં ત્વપરે રક્તં લક્ષ્મેત્યાદુર્ભિ-
ષગ્વરાઃ ॥

સમં સમવર્ણમ્ । ઉત્તન્નં કિશ્કિદુત્તન્નં સહજં
શરીરેણ સહ જાતમ્ । એવંવિધં યન્મળ્ડલં સ
જતુમણિર્લક્ષ્યઃ લક્ષ્મચૈકેષામિતિ એકેષામાચાર્યાનાં
મતે તન્મળ્ડલં લક્ષ્મસંજ્ઞ ચ લક્ષ્મ લગુન ઇતિ
લોકે । અપરે પુનર્જતુમણિલક્ષ્મણોર્ભેદકં લક્ષણ-
માદુઃ કૃષ્ણા દૂત્યાદિ ।

શરીરના જેવા વર્ણવાળું, કંઈક ઉંચું,
કફ અને રક્તથી થયેલું, સહજ થયેલું,
અને કેટલાક જેને લક્ષ્મ (લાખુ) કહે

છે, તે મંડળ જતુમણિ કહેવાય છે. કફાદિ
ત્રણે દોષોથી તે જતુમણિ કાળું અને સ્નિગ્ધ
થાય છે. અને પીડા વગરનું તથા રાતું
હોય છે તેને કેટલાક લક્ષ્મ કહે છે.

તિલકાલક, મશક, અને જતુમ-
ણિની ચિકિત્સા.

કર્મકીલં જતુમાણિ મશકાંસ્તિલકાલ-
કાન્ । ઉત્કૃત્ય શસ્ત્રેણ દહેત્ ક્ષારામિભ્યા-
મશેષતઃ ।

ચર્મકીલ, જતુમણિ, મસ, અને તિ-
લકાલકને કાપીને ક્ષાર તથા અગ્નિથી
છેક બાળી નાંખવાં.

ન્યચ્છલં લક્ષણ.

મળ્ડલં મહદરુપં વા શ્યાવં વા યદિ વા
સિતમ્ । સહજં નીરુજં ગાત્રે ન્યચ્છં તદ-
ભિધીયતે ॥

મોટું કે નાનું, કાળું કે ધોળું, સ-
હજ, પીડા વગરનું, જે મંડળ શરીરમાં
થાય છે, તેને ન્યચ્છ કહે છે.

ન્યચ્છની ચિકિત્સા.

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈશ્ચ તપઃન્યજ્ઞૈરુપાચરેત્ ।
ન્યચ્છં લિમ્પેત્પયઃપિષ્ટૈઃ કાલકૈઃ ક્ષીરતરુ-
ઙ્ગવૈઃ ॥ ત્રિશુવનવિજયાપત્રં મૂલં સ્થવિર-
સ્ય શિશિપાચૈભિઃ । ઉદ્વર્તનં વિરચિતં ન્ય-
ચ્છવ્યક્તપાપહં સિદ્ધમ્ ॥

સ્થવિરસ્ય વૃદ્ધદારકસ્ય ।

શિરાને વિંધ, પ્રલેપો, અને અભ્ય-
ંગોથી ન્યચ્છમા ઉપચારો કરવા.

ઝાડમાંથી અરતાં દૂધો સાથે ૧ કેલા

કલ્કોના લેપોથી ન્યચ્છ મટી જાય છે.

ભાંગનાં પાન, વરધારાનાં મૂળ અને શીશમને વાટીને તે વડે ચોળવાથી તથા લેપ કરવાથી ન્યચ્છ તથા વ્યંગ મટી જાય છે.

પદ્મિની કંટકરૂં લક્ષણુ.

કણ્ઠકૈરાચિતં વૃત્તં કણ્ઠપત્પાણ્ડુમળ્લ-
મ્ । પદ્મિનીકણ્ઠકપ્રલ્લયૈસ્તદાલ્યં કફવા-
તજમ્ ॥

આચિતં વ્યાસં પદ્મિનીકણ્ઠકપ્રલ્લયૈઃ પદ્મિનીના-
લકણ્ઠકસદૈશસ્તદાલ્યં પદ્મિનીકણ્ઠકનામૈવ ।

કાંટાઓથી વ્યાસઃ ગોળ, ચળવાળું,
અને પીંગળું મંડળ પદ્મિની કંટક કહે-
વાય છે, અને તે કફ અને વાયુથી થાય છે.

પદ્મિની કંટકની ચિકિત્સા.

પદ્મિનીકણ્ઠકે રોગે છર્દયેન્નિમ્બવારિણા
તેનૈવ સિદ્ધં સંસૌદ્રં સર્પિઃ પાતું પ્રદાપયેત્
॥ નિમ્બારગ્વધકલ્કૈર્વા મુદુરુદતર્તનં હિતમ્ ॥
ચતુર્ગુણેન નિમ્બોત્થપત્રકાગ્નેન ગોઘૃતમ્ ।
પચેત્તતસ્તુ નિમ્બસ્ય કૃતમાલસ્ય પત્રજૈઃ ॥
કલ્કૈર્ભૂયઃ પચેત્ સિદ્ધં તત્ ત્રિવેત્પલસંમિ-
તમ્ । પદ્મિનીકણ્ઠકાદ્રોગાન્મુક્તો ભવતિ
નાન્યથા ॥ નિમ્બાદિઘૃતમ્ ।

પદ્મિનીકંટકના રોગમાં લીમડાના પા-
ણીથી ઉલટી કરવી, તથા તેનાજ પાણીથી
પકાવેલું ઘી મધ સાથે પીવું-

લીમડાના તથા ગરમાળાના કલ્કે વા-
રવાર ચોળવાથી પદ્મિનીકંટક મટી જાય છે.

નિખાદિ ઘૃત.

ચોગણા લીમડાનાં પાનના કવાથથી
ગાયના ઘીને પકાવીને પાછું તે ઘીને

લીમડાનાં પાન અને ગરમાળાનાં પાન-
ના કલ્કોથી પકાવવું. એ ઘી ચાર ચાર
તોલા પીવાથી પદ્મિનીકંટક નિઃસંશય
મટીજ જાય છે.

અજગલ્લિકાનું લક્ષણુ.

સ્તિગ્ધા સવર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુદ્રસ-
ન્નિભા । કફવાતોત્થિતા જ્ઞેયા બાલાનામ-
જગલ્લિકા ॥

ગ્રથિતા ગુપ્તિતેવ । મુદ્રસન્નિભા મુદ્રાકૃતિઃ ।

મૂળ વર્ણુવાળી, સ્તિગ્ધ, ગૂંથેલી, પીડા
વગરની, મગ જેવી, અને કફ તથા વા-
યુથી થયેલી બાળકોને થનારી ફેફસીઓ
અજગલ્લિકા કહેવાય છે.

અજગલ્લિકાની ચિકિત્સા.

તન્નાજગલ્લિકાં સામાં જલૌકોભિરુપાચ-
રેત્ । શુક્તિસૌરાષ્ટ્રિકાક્ષારકલ્કૈર્બાલેપયે-
ન્મુદુઃ ॥ કાઠિનાં ક્ષારયોગેન દ્રાવયેદજગ-
લ્લિકામ્ ॥

કાચી અજગલ્લિકા ઉપર જળો મૂકા-
વવી, અને છીપની ભસ્મ, ગોપીચંદન, અને
ક્ષારના કલ્કોનો લેપ વારંવાર કરવો. અ-
જગલ્લિકા કઠણ હોય તો તેને ક્ષારથી
પીગાળવી.

યવપ્રખ્યાતું લક્ષણુ.

યવાકારા પ્રકાટિના ગ્રથિતા માંસસંશ્ર-
યા । પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં યવપ્રલયેતિ
સોચ્યતે ॥

યવાકારા મધ્યે સ્થૂળા પ્રાન્તે કૃશા ।

જવના જેવા આકારની, કઠણ, ગૂંથે-
લી, માંસમાં રહેલી, અને વાયુ તથા ક-
ફથી થયેલી ફેડકીને યવપ્રખ્યા કહેવાય છે.

અત્રાલજીનું લક્ષણ.

ઘનામવક્રાં પિડકામુ તાં પરિમળલા-
મ્ । અન્ત્રાલજીમલપૂર્ણાં તાં વિદ્યાત્ ક-
ષવાતજામ્ ॥ ઘનાં કાઠિનામ્ । પરિમળલાં
વર્તુલાં અલપ્પૂયામ્ ।

ઘાટી, કાચી, વાંકી, ઉંચી ગોળ
થોડા પડવાળી, અને કફ તથા વાયુથી
થતી ફેડકી અત્રાલજી કહેવાય છે.

યવ પ્રખ્યા તથા અત્રાલજીની

ચિકિત્સા.

અન્ત્રાલજીયવપ્રણયૌ પૂર્વે સ્વેદૈરુપાચ-
રેત્ ॥ મનઃશિલોદેવદારુકુટ્તકૈઃ પ્રલે-
પયેત્ ॥ પક્વાં વ્રણવિધાનેન યથોક્તેન પ્ર-
સાધયેત્ ॥

યવપ્રખ્યા તથા અત્રાલજીમાં પ્રથમ
સ્વેદો આપવા; મણુશીલ દેવદાર, અને
કઠના કલ્કનો લેપ કરવો; પાકે ત્યારે
મણુની રીતે ક્રિયા કરવી.

વિવૃતાનું લક્ષણ.

વિવૃતાસ્યાં મહાદાહાં કોદુમ્બરસન્નિ-
ભામ્ । વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિતો-
ત્યાં પરિમળલામ્ ॥ પરિતઃ શોથવતીમ્ ।

ફાટેલા સુખવાળી, ખડુ ઢાહવાળી,
પાકા ઉબરાના ફળ જેવી, ગોળ, સોળવાળી,
અને પિત્તથી થનારી ફેડલીને વિવૃતા
કહેવાય છે.

ઈદ્રવૃક્ષાનું લક્ષણ.

પક્ષ્મર્ણિકવન્મધ્યે પિડકાં પિડકાચિત્તા-
મ્ । ઇન્દ્રવૃક્ષાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિ-
તાં મિષક્ ॥

પક્ષિનીકર્ણિકવત્ પક્ષ્મફલાધારોપમાં પિડકાચિ
તાં કિઞ્ચલ્કવલ્લયુ પિડકાચિતા ॥

મધ્યમાં કમળ કર્ણિકા જેવી, ખીજી
નાની ફેડ્લીઓના સમૂહવાળી, અને વાત-
તથા પિત્તથી થતી ફેડ્લીને વેધે ઈદ્રવૃક્ષ
જાણવી.

ગર્દભિકાનું લક્ષણ.

મળદલં વૃત્તગુત્સન્નં સુરક્તં પિડકાચિત્તા-
મ્ । રુજાકરીં ગર્દભિકાં તાં વિદ્યાદ્વાતપિ-
ત્તજામ્ ॥

ગોળ, ઉંચું, ખડુ રાતું, પીડા કર-
નારું, ફેડ્લીઓ વાળું, વાત તથા પિત્તથી થ-
નારું મંડળ ગર્દભિકા કહેવાય છે.

જલગર્દભનું લક્ષણ.

વિસર્પવત્સર્પિતિ યઃ શોથસ્તનુરુપાકવાનાં
દાહજ્વરકરઃ પિત્તાત્ સ જ્ઞેયો જાલગર્દભઃ ॥

અપાકવાન્ રૂષ્ણાકવાન્ । પિત્તકૃતત્વેન સ-
ર્વથા પાકાભાવસ્યાયુક્તત્વાત્ । અયમગ્નિવાત્ ઇતિ
હ્યાતઃ ॥

વિસર્પની પેઠે ફેલાતો, વાતજો, થોડા
પાકવાળો, ઢાહવાળો, અને જ્વરવાળો સોળો
પિત્તથી થાય છે, તેને જલગર્દભ કહે છે.

વિવૃતા, ઈદ્રવૃક્ષ, ગર્દભિકા, તથા

જલગર્દભની ચિકિત્સા.

વિવૃત્તામિન્દ્રવૃક્ષાં ચ ગર્દભીં જાલગર્દભ-
મ્ । નૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધ-
યોઽગ્નિષક્ ॥ પાકે તુ રોપયેદાઞ્ચૈઃ પર્કમધુ-
રભેષજૈઃ ॥

વિવૃતા, ઈદ્રવૃક્ષ, ગર્દભિકા, અને

બલગર્દભની ચિકિત્સા વૈવ ચિત્તના વિસય જેવી કરવી. પાકે એટલે મધુર આપધો-થી પકાવેલા ઘીથી તેનું રોપણ (રૂઆવણું) કરવું.

કચ્છપિકાનું લક્ષણ.

ग्रन्थयः पञ्च वा षट् दादारुणाः कच्छ-
पोन्नताः । कफानिलाभ्यां पिडका सा
स्मृता कच्छपी बुधैः ॥

કચ્છપોન્નતાઃ મધ્યે પ્રોન્નતાઃ પ્રાન્તે નતાઃ ॥

કાચખાના જેવી જાંચી પાંચ કે છ દારૂ અથિઓ વાળી કફ તથા વાયુથી જે ફેડકીઓ થાય છે, તેને કાઢ્યાઓ કચ્છપિકા કહે છે.

કચ્છપિકાનું લક્ષણ.

कच्छपीं स्वेदयेत् पूर्वं तत एव प्रलेपयेत् ॥
कल्कीकृतैर्निष्ठाकुष्ठसितातालकदाक्षभिः ॥
तांपकां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रजचिकित्सया ॥

કચ્છપીકાને પ્રથમ સ્વેદન કરીને પછી હળદર, કઠ, સાકર, હરતાળ, અને દેવ-દારના કલકોનો લેપ કરવો; અને પછી પાકે ત્યારે વૈદ્યે તુરત વ્રજની ચિકિત્સા કરવી.

શર્કરાબુદનું લક્ષણ.

प्राप्य मांसशिरास्नायुमेदःश्लेष्मा तथा-
निलः । ग्रन्थि कुर्वत्यसौ भिन्नो मधुसर्पि-
र्वसानिभम् ॥ स्रवति स्नावमत्यर्थं तत्र वृद्धि-
गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां श-
र्करां जनयेत्पुनः ॥ दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं
नानावर्णं ततः शिराः । स्रवन्ति सहसा
रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥

શર્કરા વાલ્કાતુલ્યા ॥

કફ તથા વાયુ માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અને મેદમાં રહીને મધ; ઘી, તથા વસા ના જેવા સ્નાવ વાળી અથિ ઉત્પન્ન કરે છે. ખડુ સ્નાવ થઇને વધેલો વાયુ માંસને સૂકવીને પછી તેમાં કાંકરી ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગુથેલી હોય છે; તેથી શિરામાંથી દુર્ગંધી, ચીકણું, ઘણું, કલેદવાળું, અને ઘણું વર્ણવાળું ખડુ લોહી બેઢવરાવે છે. આ રોગને શર્કરાબુદ કહે છે.

શર્કરાબુદની ચિકિત્સા.

मेदोर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥

શર્કરાબુદની ચિકિત્સા મેદના અબુદના જેવી કરવી.

विविध विकारे.

शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते।
अस्वस्थं चिन्तयात्यर्थमरतिः कथ्यते
बुधैः ॥ उत्क्रियान्नं च निर्गच्छेत्प्रसेकणी-
वनेरितम् । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्रेशं
विनिर्दिशेत् ॥ वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयो-
द्वेष्टनं भ्रमः । न चान्नं रोचते यस्मै ग्लानिं
तस्य विनिर्दिशेत् । ग्लानेरोजःक्षयाद् दुः-
खादजीर्णाच्च श्रमोद्भवात् । उदानकोपा-
दाहारसुस्थितत्वाच्च यद्भवेत् ॥ पवनस्यो-
र्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते । अटोपो गुड-
गुडाशब्दः प्रोक्तो जठरसम्भवः ॥ तमः-
स्थस्येव यत् ज्ञानं तत् तमः कथ्यते बुधैः ॥

इति क्षूद्ररोगाधिकारः ॥

શરીરમાં શક્તિ છતાં કામકાજનો ઉત્સાહ ન રહે તેને આલસ્ય કહે છે.

ચિંતાથી થતા અત્યંત અસ્વસ્થપણાને અરતિ કહે છે. મોળ તથા શુકથી પ્રેરિત અ બહુ મુંઝવણ સાથે નીક , તથા છાતી ભથરડાય, તેને ઉત્કલેશ કહે છે, મુખમાં મીઠાશ, તંદ્રા, છાતીનું ભીંસાવું, જ્વર, અને અન ઊપર અરુચિ એ ગ્લાનિ નાં લક્ષણો છે. ગ્લાનિ, ઓઝનો ક્ષય, દુઃખ, અસ્થિ, તથા શ્રમથી પેલા ઉદાન વાયુથી; તથા આહાર જગોએ બે સવાથી; પવનની ગતિ બંધી થાય છે, તેને ઉર્જાર (ઓડકાર) કહે છે. પેટમાં થતા ગડગડાટને આટોપ કહે છે. અંધારામાં રથા જેવું જ્ઞાન થાય છે તેને પંડિત વૈદો તમ કહે છે.

શિરોરોગનો અધિકાર.

શિરોરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

શિરોરોગાંસ્તુ જાયન્તે વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ । સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેન ક્રિમિભિસ્તથા ॥ સૂર્યાવર્તાનન્તવાતશઙ્કાર્થાવભેદકાઃ । એકાદશવિધસ્યાસ્ય લક્ષણાનિ પ્રચક્ષતે ॥

શિરોરોગાઃ । અત્ર શિરોરોગજા શૂલરૂપા રુગ-ભિધીયતે વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ । નનુ વાતપિત્ત-કફૈરિત્યુક્તૈસ્ત્રિભિરિતિ પદઃ વાતપિત્તકફાનાં પૃથક્ કારણત્વં બોદ્યવ્યં । ક્ષયે-ળ રસાદિક્ષયેળ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત, રક્ત, ક્ષય, કૃમિ, એઓથી, તથા સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, શંખક, અર્ધાવલેદક, એમ

કુલ અગિયાર પ્રકારના માથાના રોગો છે. તેનાં લક્ષણો કહેવાય છે.

વાતના શિરોરોગનું લક્ષણ.

યસ્યાનિયત્તં શિરસો રુજશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રા નિશિ ચાતિમાત્રમ્ । બન્ધોપતાપૈઃ પ્ર-શમો ભવેવ શિરોઽભિતાપઃ સ સમીરણેના ॥

અનિમિત્તં અતર્કિતવિપ્રકૃષ્ટનિમિત્તં નિશિ ચા-તિમાત્રં રાત્રૌ શૈત્યેન વાયોરાધિક્યાત્ । ઉપતાપઃ સ્વેદનં । શિરોઽભિતાપઃ શિરઃપીડા ॥

ન સમઝાય એવા કોઈ દૂરના કારણ-થી માથામાં પીડા થાય, તથા તે રાત્રે બહુ વધારે થાય, અને તે માથું બાંધ-વાથી કે શેકવાથી શાંત થતી હોય, તો તે માથાનો રોગ વાયુથી થયો છે, એમ બહુ લેવું.

પિત્તના શિરોરોગનું લક્ષણ.

યસ્યોષ્ણમદ્ધારચિત્તં યથૈવ ભવેચ્છિરો દહતિ ચાક્ષિનાશમ્ । શીતેન રાત્રૌ ચ ભવેત્ ક્ષમશ્ચ શિરોઽભિતાપઃ સ તુ પિત્ત-કોપાત્ ॥ દહતીત્યર્થત્વાત્ ॥

અંગારાથી વ્યાપ્ત થયાની પેઠે માથું ગરમ થઈ જાય, નેત્ર તથા નાક બળ્યા કરે, અને રાત્રે શીતને લીધે વેદના ઓછી થાય, તે શિરોરોગ પિત્તનો બહુવો.

કફના શિરોરોગનું લક્ષણ.

શિરો ભવેત્ યસ્ય કફોપદિગ્ધં ગુરુ પ્ર-તિષ્ઠ્ઠમયો દિમ્બં ચ । શૂનાભિકૂટં વદનંચ યસ્ય શિરોભિતાપઃ સ કફમકોપાત્ ॥

ક.પોષદિગ્ધં અન્તઃકફલિતં પ્રતિષ્ઠ્ઠ્ઠં તત્ત્વ
શિરઃ ।

માથું અંદર કફથી ખરડાયલું, બારે,
સ્તબ્ધ, અને ટાડું થઈ ગયું હોય; તથા ને-
ત્રાના ડોડલા અને મુખ સૂએલ હોય; તો તે
રોગ કફથી થયેલો જાણવો.

સંનિપાતિક શીરો રોગનું લક્ષણ.

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે સર્વાણિ લિ-
ંગાનિ સમુદ્ભવન્તિ ।

ઉપરનાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો લેખાં
હોય તો તે શિરો રોગ સંનિપાતનો છે,
એમ જાણવું.

રક્તના શિરોરોગનું લક્ષણ.

રક્ત્તાત્મકઃ પિત્તસમાનલિઙ્ગઃ સ્પર્શસહત્વં
શિરસો ભવેચ્ચ ।

પૈત્તિકાદ્વેદમાહ શિરસઃ સ્પર્શસહત્વ મિતિ ॥

લોહીનો શિરોરોગ પિત્તનાં લક્ષણો
વાળો હોય છે, તથા માથાને સ્પર્શ થાય તે
સહન થઈ શકતો નથી.

ક્ષયના શિરોરોગનું લક્ષણ.

વસાવલાસતસમ્ભવાનાં શિરોગતાના-
મતિસંત્રયેણ । ક્ષયઃ પ્રવૃત્તઃ શિરસોભિતા-
પઃ કષ્ટો ભવેદુગ્રજ્ઞોઽતિમાત્રમ્ ॥

ક્ષતસમ્ભવં રુધિરમ્ ॥

સંસ્વેદનચ્છેદનધુમ્પાસ્યૈઃ સુગ્નિષ્ઠૈઃ શ્વેત
વૃદ્ધિમોક્ષ । અર્ધે અર્ધાત તુલ્યેત શિરો-
આન્તનેત્રતા । મૂર્છા ગાત્રાવસાદશ્ચ શિ-
રોરોગ ક્ષયાત્મિકે ॥ કષ્ટઃ કષ્ટસાધ્યઃ ॥

ચરબી, કફ, અને રક્તના ક્ષય-
થી માથામાં રોગ થાય છે ત્યારે માથા-
માં અત્યંત અભિતાપ. કષ્ટ, અને ઉગ્ર
વેદના થાય છે. એ રોગ સ્વેદન, વમન,
ધુમાડો, નસ્યો, અને લોહી કઢાવવાથી
વધે છે. અંગ ભમે છે, માથું દુખે છે,
નેત્રા વિશ્વાંત થઈ જાય છે, મુચ્છા તથા
ગાત્રોમાં પીડા થાય છે. એ સર્વ ક્ષયથી
થયેલા શિરોરોગમાં થાય છે.

કૃમિના શિરોરોગનું લક્ષણ.

નિસ્સૃજ્યતે यस્ય શિરોઽતિમાત્રં સમ્મશ્ય-
માણં સ્ફુરતીવ ચાન્તઃ । ઘ્રાણાચ્ચ ગચ્છે-
દુધિરં સપૂયં શિરોઽભિતાપઃ કિમિભિઃ
સ ધોરઃ ॥

સમ્મશ્યમાણં । કિમિભિરિતિ શેષઃ । ઘ્રાણાચ્ચ-
તિ ચકારેણ કિમિનિર્ગમોઽપિ બોધ્યતે ॥

માથામાં અત્યંત પીડા થાય છે કી-
ડા ખાતો હોય એમ અંદર સળગાળાટ
થાય છે, નાકમાંથી પડસહિત લોહી નીકળે છે,
અને માથામાં તાપ વાય છે. આ સર્વ
કૃમિથી થાય છે.

સૂર્યાવત્તનું લક્ષણ.

સૂર્યોદયં યા પ્રતિબન્દનમન્દમભિષ્ણુરોક્ષકં
સમુપૈતિ ગાઢમ્ । વિવર્ધ્યતે ચાંશુમતા સુત-
ત્તૈવ સૂર્યાપવૃત્તૌ વિનિવર્તતે ચ ॥ શાંત-
શાન્તિ લભતે કદાચિદ્દુષ્ણેન જન્નુઃ સુર-
માપ્નુયાદ્વા । સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારં ॥ ૭
એવર્તે તમુદાહરન્તિ ॥

સૂર્યોદયં પ્રતિ લક્ષીકૃત્ય આરમ્ભેતિયાવર્ત-
સૂર્યસ્યાપવૃત્તૌ સૂર્યસ્યાધોગતૌ ॥

સૂર્યોદય થાય ત્યારથી નેત્ર તથા બ્ર મરોમાં મંદમંદ પીડા થતે થતે આકાશ માં સૂર્ય ઊંચો આવે તેમ તેમ એ પીડા અત્યંત વધતી જાય, અને સૂર્ય નમતો જાય તેમ તેમ પીડા પણ શાંત થતી જાય, અને કોઈવાર શીતગતાથી તથા કોઈવાર ઉષ્ણતાથી પણ પીડા શાંત થતી હોય, એ રોગ સૂર્યાવર્ત કહેવાય છે. અને તે બહુજ કષ્ટસાધ્ય છે તથા તે ત્રણે દોષોથી થાય છે.

અનંત વાતનું લક્ષણ.

દોષાસ્તુ દુષ્ટાસ્ત્રય एव मन्यां सम्पीड्य गाढं स्वरुजां सुतीव્રम्। कुर्वन्ति सोऽक्षिण भ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेष-
તસ્તુ ॥ ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે તુ કરોતિ કમ્પં
હનુગ્રહં લોચનજાન્ વિકારાન્ । અનન્ત-
વાતં તમુદાહરન્તિ દોષત્રયોત્થં શિરસો
વિકારમ્ ॥

एवशब्दोऽत्राप्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ।
स्वरुजां स्वस्वरूपां रुजां । व्यथादाहगौरवादिरू-
पां दोषाः कुर्वन्ति ॥ अनन्तवातः अक्ष्यादिषु
स्थितिं करोति । विशेषतः गण्डपार्श्वे स्थितिं क-
रोति । पीडायाः स्थितिं कृत्वा कम्पादींश्च करोति ॥

દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષો ઓડને પકડીને અત્યંત તીવ્ર અને ગાઢપીડા કરે છે. એ પીડા આંખ, બ્રમર, અને લમણામાં સ્થિ-
તિ કરે છે, અને વિશેષ કરીને ગાલનાં
પડખાંઓમાં રહીને કંપ, હનુગ્રહ, તથા
નેત્રરોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણેદોષોથી
થતો આ રોગ અનંતવાત કહેવાય છે.

શંખકનું લક્ષણ.

पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छि-
ताः । तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति
दारुणम् ॥ सशिरोविषवद्देगाभिरुद्धयाशु
गलं तथा । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको
नाम नामतः ॥ त्र्यहं जीवति भैषज्यं प्र-
त्याख्यायास्य कारयेत् ॥

पित्तरक्तानिलाः । अत्र कफोऽपि योज्यः । कृ-
तानुयात्रः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । वि-
मूर्च्छिताः प्रवृद्धाः सशोथः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रम-
भ्ये मारयति इति यावत् ॥

દુષ્ટ થયેલ પીત્ત, રક્ત, અને વાયુ
લમણાંમાં રહીને તીવ્ર વેદના અને દાહ
વાળો દાણુ રાતો સોજે કરે છે. વિષ
જેવા વેગથી તે માથાને તથા ગળાને રોકી
દેઇને ત્રણ રાત્રિમાં જીવિતનો નાશ કરે
છે. આ રોગનું નામ શંખક છે. ત્રણ
દિવસ જીવાય છે, માટે વૈદે પ્રથમ ના
પાડીને પછી તેની ચિકિત્સા કરવી.

અર્ધાવ ભેદકનું નિદાન તથા લણ .

रुक्षाशनाद्यध्यशनावश्यमाग्वातमैथुनैः ।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः
॥ केवलः स कफो वार्धं गृहीत्वा शिरसो
बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटाधेषु वे-
दनाम् ॥ शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सो-
र्ध्वावभेदकः । नयनं वाथवा श्रोत्रमभिवृद्धौ
विनाशयेत् ॥

अवश्यः अवश्यायः । आयासः प्रतिचलनभा-
रोद्धहनादिः । व्यायामः मलुश्रमः । शस्त्राशनि-
निभां शस्त्रघातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम् ॥

રક્ત તથા વધુ પડતું જમવાથી, હિ
મ તથા પૂર્વ દિશાના પવનથી, મૈથુનથી,
બેગોને રોકવાથી, અત્યંત આહવા તથા
ભાર ઉપાડવાથી, કસરત તથા પરિશ્રમથી,
કેપેલો બળવાન વાયુ એકલો અથવા ક-
ફની મદદથી અરધા માથાને પકડીને
ઓડ, ભમર, ભમણા, કાન, આંખ અને
કપાળના અરધા ભાગને શસ્ત્રધાતના જેવી
તથા વજ્રપાતના જેવી તીવ્ર વેદનાથી
પીડેછે. આ રોગ અર્ધાવલોદક(આધાશીશી),
કહેવાય છે, તે વધેછે તો નેત્રનો અથવા
કાનનો વિનાશ કરી નાંખે છે.

શિરોરોગોની ચિકિત્સા.

વાતજાતશિરોરોગે સ્નેહસ્વેદં વિઘર્ષણમ્ ।
પાનાહારોપનાદાંશ્ચ કુર્યાદ્વાતામયાપહાન્ ॥
કુષ્મરેન્દ્રમૂલં ચ નાગરં તક્રપેપિતમ્ ।
કદુર્ણં શિરસઃ પીઢાં ભાલે લેપનતો હ-
રેત્ ॥ રસઃ શ્વાસકુઠારો યસ્તસ્ય નસ્યં
વિશેષતઃ । શિરઃશૂલં હરત્યેવ વિધેયો ના-
ત્ર સંશયઃ ॥

વાયુના શિરોરોગ ઉપર સ્નેહન, સ્વે-
દન, તથા તેલો વગેરે ચોળવાની ક્રિયાઓ
કરવી; અને પાન, આહાર, તથા દવાના
પાટા વગેરે પણ વાતહર કરવાં. કઠ, એર-
ડાતું મૂળ, અને સૂંઠને ઘાટી છાશમાં વા-
ટીને જરા ગરમ લેપ કપાળમાં કરવાથી
વાયુનો શિરોરોગ મટી જાય છે. શ્વાસ
કુઠારરસ કહેવામાં આવ્યો છે તેના નસ્યથી
માથાતું શળ અવશ્ય મટી જાય છે, માટે
વાયુના શિરોરોગ ઉપર તે અવશ્ય દેવું
જોઈએ.

શિરોબ્ધિસ્તિ વિધિ.

આશિરો વ્યાયતં ચર્મ ષોઢશાકુલમુ-
ચ્છિતમ્ । તેનોવેષ્ટય શિરોઽપસ્તાન્માષક-
લ્કેન લેપયેત્ ॥ નિશ્ચલસ્યોપવિષ્ટસ્થતેભેઃ
કોષ્ઠૈઃ પ્રપૂરયેત્ । ધારયેદાવજઃ શાતૈ-
ર્ચર્મ વામાર્ધમેવ વા ॥ શિરોબ્ધિસ્તિહરત્યેવ
શિરોરોગં મરુદ્રવમ્ । હનુમન્યાક્ષિકર્ણાતિ-
મર્દિતં મૂર્ધકમ્પનમ્ ॥ વિનાભોજનમેવૈષ
શિરોબ્ધિસ્તિઃ પ્રયુજ્યતે । દિનાર્નિ પશ્ચ વા
સપ્ત રુચિતોઽગ્રે તતોઽપિચ ॥ તતોઽપની-
તલ્કેહસ્તુ મોચયેદ્ધસ્તિબન્ધનમ્ । શિરોલ-
લાટવદનગ્રીવાંસાદીન્ વિમર્દયેત્ ॥ સુત્તો-
ળ્લેનામ્ભસા ગાત્રં પ્રક્ષાલ્યાશ્નાતિ યદ્ધિત-
મ્ ॥ આમિષં જાક્વલં પથ્યં તત્ર શાલ્પા-
દયોઽપિ ચામુદ્રમાષાન્ કુલત્થાંશ્ચ સ્વાદેદ્વા
નાશિ કેવલાન્ । કદુકોષ્ઠાન્ સસર્પિષ્કા-
નુષ્ણં ક્ષીરં પિબેત્તથા ॥ પિત્તાત્મકે શિરોરોગે
શીતાનાં ચન્દનામ્ભસા । કુમ્બદોત્પલપદ્મા-
નાં સ્પર્શાઃ સેવ્યાશ્ચ મારુતાઃ ॥ સર્પિષઃ
શતધૌતસ્ય શિરસા ધારણં હિતમ્ । રસઃ
શ્વાસકુઠારોઽલ્પઃ કર્પૂરઃ કુકુમં નવમ્ ॥
સિતા ચ્છાગીપયઃ સર્વં ચન્દનેનાનુઘર્ષયે-
ત્ । તસ્ય નસ્યં મિષગ્દધાત્ પિત્તજાત્ર્યાં
શિરોરુજિ ॥ કિં તુ મસ્તકગૂલેષુ સર્વેષ્વેવં
હિતં મતમ્ । ગુહનાગરકલ્કસ્ય નસ્યં મ-
સ્તકગૂલનુત્ ॥ રક્તજે પિત્તવત્સર્વં ભોજ-
નાલેપસેચનમ્ । કાર્થં મિષગ્દરૈસ્તત્ર વિશેષો
રક્તમોક્ષણમ્ ॥ કફજે લઙ્ગુનં સ્વેદો રુ-
શોળૈઃ પાવકાત્મકૈઃ । સભિપાતભવે કાર્યો

समिरातहरी क्रिया ॥ पुराणसर्पिषः पानं
विशेषेण दिशन्ति हि ॥ एरण्डमूलं तगरं
शताह्व जीवन्तिका रास्त्रिका सैन्धवं च ।
भृङ्ग विडङ्ग मधुयष्टिका च विश्वौषधं कु-
ष्णातिलस्य तैलम् ॥ अजापयस्तैलाविमि-
मितं च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपकम् । षड्-
भिन्दवो नासिकया प्रदेयाः सर्वाभिहृद्युः
शिरसो विकारान् ॥ द्युतांश्च केशान् प-
तितांश्च दग्ताभिर्बन्धमूलान् प्रकटीकरोति ।
सुपर्णघृघ्नप्रतिमं च चक्षुः कुर्वन्ति बाहोर-
धिकं बलं च ॥ जीवन्तिकाप्र हरीतकी
शार्कविशेषश्च । इति षड्भिन्दुतैलम् ॥

अयजे अयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैर्धृतम् ॥
क्रिमिजे व्योषनक्ताहशिधुबीजैश्च नावनम् ।
अजामूत्रयुतं नस्यं कर्तव्यं कृमिनुत्परम् ॥
सूर्यावर्ते विघातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।
कुमार्याः स्वरसे प्रस्वे भृङ्गरस्य रसे त-
था ॥ भृङ्गराजस्य च रसे प्रस्यद्वयसमा-
युते । चतुःप्रस्यमिते क्षीरे तैलप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ कर्कशैर्मधुकक्षीबैरमज्जिष्ठाभद्र-
मुस्तकैः । नखकर्पूरभृङ्गैलाजीवन्तीपञ्च-
कुङ्कैः ॥ मार्कवासकतालीससर्जनिर्वास-
पत्रकैः विडङ्गशतपुष्पाश्वगन्धागन्धर्वहस्त-
कैः ॥ ग्यग्रीवनालिकेराभ्यां कर्षमानैर्वि-
पाचिते । उच्चार्य वस्त्रपूतं तु शुभे भाण्डे
सुधूपिते ॥ त्रिरात्रमथ गुप्तं च धारयेद्वि-
धिवद्विषक् । ततस्तु तैलमभ्यङ्गे मूर्ध्नि
क्षेपे नियोजयेत् ॥ शमयेददितं गाढमन्या-

स्तम्भशिरोरोगदान् । तालुनासाक्षियातु
श्लोषं मूर्च्छाहलीमकम् ॥ हनुम्रहगदत्वं वा
बाधिर्यं कर्णभेदनाम् ॥

इति कुमारीतैलम् ॥

योजयेत् सगृहं सर्पिर्धृतपूयांश्च भक्षयेत् ।
नावनं क्षीरसर्पिर्धर्मा पानं च क्षीरसर्पि-
षोः ॥ क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च
शस्यते । भृङ्गराजरसश्छागीक्षीरतुल्योऽर्क
तापितः सूर्यावर्ते निहन्त्याशु नस्येनैव प्र-
योगराट् । अर्धवभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि
भेषजम् ॥ विरेकः कायशुद्धिश्च धूपः स्नि-
ग्धोष्णभोजनम् । विडङ्गानि तिलान् कु-
ष्णान् समान् पिष्टान् विलेपयेत् ॥ नस्यं
चाप्याचरेत्तस्मादर्धभेदं व्यपोहति । पिबेत्
सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेरजम् ॥ शु-
शीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः ॥

नस्ततः नासिकया पिबेदित्यन्वयः । तयोः
सूर्यावर्तार्धभेदयोः ।

अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः ।
शिरोवेधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च प्रदातव्यो दातवित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयाषघृतपूयो विशेषतः ॥

संयाषः पक्वानविशेषः । पेरकिया इति लोको
स च मधुमस्तकः मधुनोपलितः घृतपूयः पूया ॥

पथ्याक्षधात्री रजनी मुहूर्ची भूनिम्ब-
निम्बैः सगृहः कषायः । भृङ्गशर्णाक्षि-
शिरोऽर्धशूलं निहन्ति नासानिहितः क्ष-
णेन ॥ इति पथ्यादिकाधः ॥

દાર્ષીં હરિદ્રા મઙ્ગિઘ્ઘા સનિમ્બોશીરપદ્મ-
કમ્ । एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशा-
न्तये ॥ શીતતોયાભિષેકશ્ચ શીતલક્ષીર
સેવનમ્ । कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खके ले-
पनं हितम् ॥ સર્વેષુ શિરોરોગેષુ ॥

यष्टीमधुकमाषः स्यात्तुर्पाशं तु विषं भवे-
त् । तयोश्चूर्णं सुसूक्ष्मं स्यात्तच्चूर्णं स-
र्षपोन्मितम् ॥ नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं सर्वा
शीर्षव्यथां हरेत् । दृष्टप्रयोगो योगोऽयम-
नुभाविभिराहतः ॥ आर्द्रं यच्छुक्तिकाचू-
र्णं चूर्णितं नवसादरम् । उभये योजिते
तस्य गन्धान् नश्यति शीर्षरूक् ॥

इति शिरोरोगाधिकारः ॥

માથાને પૂરૂં થાય એવડું લાંબું
અને સોળ આંગળ ઊંચું ચામડું લેઇ
માથા ઉપર વીંટીને તે ચામડાની નીચે
અડદના કલ્કનો લેપ કરવો. પછી રોગીને
સ્થિર બેસાડીને જરાક ગરમ તેલ માથા
ઉપર એ ચામડામાં ભરવું. વેદના મટે
ત્યાં સૂધી, અથવા એક પહોર કે ચાર-
ઘડી સૂધી એ રીતે રાખવું. આથી વા-
યુનો શિરોરોગ, હુતુગ્રહ, ઓડતું ઝલા-
વું, નેત્રની પીડા, કાનની પીડા, અર્દિત;
અને માથાનો કંપ મટે છે. આ બસ્તિ
જમ્યા પહેલાં દેવો. પાંચ, સાત દિવ-
સ, કે અનુકુળતા પ્રમાણે વધુ દિવસો
સૂધી આ ક્રિયા કરવી. એકપહોર, ચાર ઘડી,
કે વેદના શાંત થઇ જાય, એટલે બસ્તિ
છોડી લેવી, અને માથું, કપાળ, મોઢું,
ઠોક, તથા બલા વગેરેને ચોળવાં. પછી
રહેવાતા ગરમ પાણીથી શરીર ધોઇ નાં-

ખીને હિતકારી અન્ન જમવું. જાંગલ પ-
શુનાં માંસો અને રાતા ચોખા વગેરે પણ
આ બસ્તિ ઉપર હિતકારી છે. રાત્રે મગ,
અડદ, અને કળથી રાંધી ઘી નાંખી રં-
ધાવી તેમાં તીખા પદાર્થો પણ નાંખવા
અને તે ગરમા ગરમ ખાવી. અને તે ઉપર
ભિતું દૂધ પીવું.

પિત્તના શિરોરોગમાં અંદનના જ-
ળથી શીતળ કરેલ પોચણાં, રક્ત કમળ,
અને શ્વેત કમળનો સ્પર્શ કરવો, તથા
શીતળ પવન સેવવો.

સો વાર ધોએણું ઘી માથે ઘસવાથી
પિત્તનો શિરોરોગ મટી જાય છે.

થોડોક આસકુઠાર રસ, કપૂર, નવું
કેશર, સાકર, અને બકરીતું દૂધ, એ
સર્વને સુખડના જળ સાથે માથે ઘસવાથી
તથા તેતુંજ નસ્ય લેવાથી પિત્તનો શિ-
રોરોગ મટી જાય છે.

માથાનાં સર્વ જાતનાં શૂળોમાં પણ
ઉપરનો પ્રયોગ હિતકારી મનાયો છે.

ગોળ અને સૂંઠના કલ્કતું નસ્ય લે-
વાથી પણ માથાતું શૂળ મટી જાય છે.

રક્તના શિરોરોગમાં પિત્તના શિરો-
રોગના જેવી સર્વ લોજન, લેપન, અને સે-
ચનની ક્રિયાઓ ઉત્તમ વૈધે કરવી, અને
વિશેષે કરીને લોહી કઠાવવાની ક્રિયા
પણ કરવી.

કફના શિરોરોગમાં લંઘન તથા ગ-
રમી ભરેલા રૂક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોના
સ્વેદો આપવા.

સંનિપાતના શિરોરોગમાં સંનિપાત
મટાડનારી ક્રિયાઓ કરવી, અને વિશેષે

કરીને જૂનું ઘી પાવું; એમ વૈધકાયા-
ચોએ કહેલું છે.

પડ્ધિંદુ તૈલ.

એરડાનું મૂળ, તગર, શતાવરી, હ-
રડે અથવા મીઠી ખરખોડી, રાસ્ના, સૈ-
ધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સૂંઠ,
કાળા તલનું તેલ, અને તેલ તથા બક-
રીનું દૂધ, એ સર્વને ચોગણા ભાંગરાના
રસમાં પકાવી તેનાં છ ટીપાં નાકમાં નાં-
ખવાથી સર્વ પ્રકારના શિરોરોગો મટી
જાય છે, કેશ તથા દાંત ગયા હોય તો
તે પાછા અત્યંત મગ્ન્યૂત ઉગી નીકળે
છે, નેત્રા ગરૂડ તથા ગીધના જેવાં પ્રળ
શક્તિવાળાં થાય છે, અને બાહુઓમાં
અધિક બળ આવે છે.

ક્ષયના શિરોરોગમાં ક્ષયનો નાશ ક-
રવા માટે ગંડણુ પ્રયોગો કરવા, તથા
વાતહર પદાર્થોથી પકાવેલ ઘી પાવું તથા
તેનું નસ્યપણુ દેવું.

કૃમિના શિરોરોગમાં સૂંઠ, મરી,
પીપર, કરંજ, અને સરગવાનાં બીજને
બકરીના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્યદેવું,
એથી કૃમિઓનો અવશ્ય નાશ થઈ જાય છે.

સૂર્યાવર્તમાં નસ્ય વગેરેની ચિકિત્સા
કરવી.

કુમારીતૈલ.

ચોસઠ તોલા કુંવારનો સ્વરસ, ચો-
સઠ તોલા ધંતુરાનો રસ, ૧૨૮ તોલા
ભાંગરાનો રસ, અને ૨૫૬ તોલા દૂધ,
એમાં એક એક તોલા જેઠીમધ, વાળો,
મજૂક, ભદ્રમોથ, નખલો, કપૂર, ભાંગરો,
એળચી, હરડે, પદ્મકાષ, ઘાળો ભાંગરો,

કઠં, અરડૂસો, તાલીસપત્ર, રાજા, તમાલ-
પત્ર, વાવડીંગ, સૂવા, આસોદં, એરડો,
વડ, અને નાળિયેરના કદકો નાંખીને તેમાં
ચોસઠ તોલા તેલ પકાવવું. પછી અગ્નિપરથી
તેલને ઊતારી વસ્ત્રથી ગાળી લેઇને ધૂપ
દીધેલા સારા વાસણમાં ભરીને, વિધિ.
પૂર્વક ત્રણ રાત્રિ સૂધી વૈદે જમીનમાં
દાટી મૂકવું. આ તેલના અભ્યંગથી અ-
ર્દિત, ઓડનું ઝલાવું, શિરોરોગો, તાળ-
વાનો સોજો, નાક તથા આંખના સોજા,
મૂર્છા, હલ્લીમક, હનુચ્છ, બેહેરાપણું,
અને કાનની વેદનાનો નાશ થાય છે.

ગોળ અને ઘી ખાવાથી, ઘીના મા-
લપુવા ખાવાથી, દૂધ અને ઘીના નસ્યથી,
દૂધ તથા ઘી પીવાથી, અને દૂધમાં વા-
ટેલાં તલ તથા જીવનીયગણનાં ઔષ-
ધોના શેકથી સૂર્યાવર્ત મટી જાય છે.

ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સ-
મભાગે મેળવી તડકે ગરમ કરીને તેનું
નસ્ય લેવાથી સૂર્યાવર્ત મટી જાય છે. સૂ-
ર્યાવર્ત માટે આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે.

આધા શીશીમાં પ્રથમ સ્નેહન, સ્વે-
દન, ગિરેચન, બીજી રીતે પણ દેહનું
સંશોધન, ધુપ, અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ
ભોજનોરૂપી ઉપચારો કરવા.

વાવડીંગ તથા કાળા તલને સમભાગે
દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી, તથા તે-
નું જ નસ્ય દેવાથી આધાશીશી મટી જાય છે.

સાકર નાંખેલ દૂધ નાકેથી પીવાથી,
અથવા નાળિયેરનું પાણી કે ટાંડું પાણી
નાકેથી પીવાથી, અથવા ઘી સંધવાથી
સૂર્યાવર્ત તથા આધાશીશી મટી જાય છે.

અનંત વાતની ચિકિત્સા સૂચીવર્તના જેવીજ કરવી તે હિતકારી છે.

અનંતવાતને શાંત કરવા માટે નસ બીંધીને લોહી કઢાવવું, તથા વાતહર અને પિત્તહર ઔષ્ઠ લેવો.

બીથી ચૂનાં અને મધ નાખેલ ચૂરમું, શીશા, અને માલપુવા વગેરે વિશેષે કરીને ખાવાં.

પથ્યાદિ ક્વાથ.

ત્રિકુળા, હળહર, ગળો, કરિયાતું, અને લીમટો, એનો ક્વાથ ગોળ નાંખીને તેનું નસ્ય લેવાથી ક્ષણ માત્રમાં જમર, જમણા, કાન, નેત્ર, અને અરધું માથું, એનાં શુભો મટી જાય છે.

શંખકમાં ઠાડુહળહર, હળહર, મજીઠ, લીમટો, વાળો; અને પ કાષ્ઠનો લેપ કરવો.

ટાઢા પાણીનું સેવન; ટાઢા દૂધનું સેવન, અને છીરવાળાં વડ વગેરે વૃક્ષોના કલ્કોનું લેપન, એથી શંખક મટી જાય છે.

શિરોરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

જેઠીનખ છ રતિભાર તથા તેથી થોડા ભાગનો વછનાગ, એનું બારીક ચૂર્ણ એક સર્પવ જેટલું નાકમાં નાંખવાથી સર્વ પ્રકારની માથાની પીડા મટી જાય છે, આ પ્રયોગ મોટા અનુભવી વૈદ્યોએ સ્વીકારેલો છે, તથા અમે પણ અનુભવેલો છે.

છીપનું બીનું ચૂર્ણ તથા નવસારનું ચૂર્ણ મેળવીને તેની વાસના લેવાથી માથાની વેદના મટી જાય છે.

॥ इति शिरोरोग आर्धहार ॥

નેત્રરોગનો આધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણ.

विद्याद्द्वयङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् । द्वयङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषक् नयनमण्डलम् ॥

द्वयङ्गुलबाहुल्यं द्वयङ्गुलप्रमाणस्यैतत् यस्य तत् अङ्गुलीनां स्थौल्यस्य वैषम्यात्पुनराह । साङ्गुष्ठोदरसम्मितं द्वयङ्गुलं सर्वतः सार्धं दैर्घ्येण ॥

નેત્રમંદળ એ આંગળ જાડું અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના ઉદર જેટલું જાડું, અને કરતું એ આંગળની લંબાઈવાળું છે, એમ વેદે સમજવું.

નેત્રના રોગો.

द्वादश व्याधयो दृष्टौ तत्रैवान्यौ गदाबुभौ । कृष्णमार्गे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागजाः ॥ वर्त्मन्येको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्तितौ । नवसन्धिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः ॥ एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः ॥

તત્ર દૃષ્ટૌ અન્યૌ ચરકોક્તૌ સુશ્રુતોક્તષ્ટસપ્તતિસંખ્યેભ્યોઽધિકૌ ॥

बातादश तथा पिप्तात्कफाच्चैव त्रयोदश । रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः च दससतिः स्मृताः ॥

દૃષ્ટિરોગો બાર, કાળા ડોળાના ચાર, ઘોળા ડોળાના અગિયાર, પાંપણના એકવીસ, રોગોના એ, સાંધાઓમાં નવ, અને આખા નેત્રના સપ્તર રોગો છે, એ બીજા

દષ્ટિના રોગો સુશ્રુતે નથી કહ્યા પણ ચ-
રકે કહ્યા છે તે એમ કુલ નેત્રરોગો અ-
ઠાત્તેર છે. સુશ્રુતના ૭૬ રોગોમાં ૬૨
વાયુના, ૬૨ પિત્તના, તેર કફના, સોળ
રક્તના, અને પચીસ આખા નેત્રના, તથા
બે નેત્રની બહારના ભાગના, એમ છે.
તેર રોગો છે.

નેત્રરોગોનાં નિદાનો.

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरक्षणात् स्व-
प्रविपर्ययाच्च स्वेदाद्गन्धोधूमनिषेवणाच्च छ-
र्देष्वિવાતાद्गमनातिथोगात् ॥ शृक्कारनाला-
म्बकुलस्थमाषादिमूत्रवातागमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोऽभिघाताद-
तिक्कीघ्रयानात् ॥ तथा ऋतूनां च विपर्य-
येण क्लेशाभितापादतिमैथुनाच्च । बाष्प-
ग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारं ज-
नयन्ति दोषाः ॥

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् । आतपादिजनि-
तोष्मणा सह बहिर्भूतस्य नयनतेजसो जलावगा-
हनेनाभिभवात् । दूरक्षणात् दूरस्थद्रव्यदर्शनात् ।
स्वेदात् स्थितेऽनेनेति स्वेदाऽग्न्यादिस्तस्मात् ।
रन्ध्रोधूमनिषेवणात् नेत्रेण । शोकतापात् शोकज-
नितासन्तापात् । शिरोऽभिघातात् शिरसि પ્રહ-
રાત્ । રૂતૂનાં વિપર્યયેણ ઋતૂત્કચર્યાવિપરીતાચર-
ણેન । ક્લેશાભિતાપાત્ ક્લિષ્ટયતેઽનેનેતિ ક્લેશઃકામ-
ક્રોધાદિદુઃખં તેનાભિતાપઃ પીઠા । તતઃ બાષ્પપ્ર-
હાત્ અશ્રુમેગાદિઘાતાત્ ॥

ગરમ તાપ ખમીને જળમાં પ્રવેશ
કરવાથી, દૂર નજર કરી જોવાથી, સમ-
યસર નિદ્રા નહીં કરવાથી, સ્વેદથી, રજા અને

ધુમાડાના સેવનથી, ઉલટી રોકવાથી, બ-
હુજ ઉલટી થવાથી, શુદ્ધ કે આરનાભ
અને ખટાઈ કે કળથીના સેવનથી, ક-
ળથી અને અકઠથી, વિષ્ટા મૂત્રવાતાદિના
રોકાવાથી, રોકેલા રૂદન તથા શોક અને
તાપથી, માથામાં વાગવાથી, ઝડપથી ચા-
લતા વાહનથી, અને ઋતુઓના બદલા-
વાથી, કલેશના તાપ તથા બહુ મૈથુનથી,
ડુસકાં ખાવાથી, અને ઝીણી નજરે જોવાથી,
નેત્રની અંદર દોષો (વિકાર) ઉત્પન્ન કરે છે.

નેત્રરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

શિરાનુસારિભિદોષૈર્વિગુणैरुर्वમાभितैः ।
जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥

નેત્રભાગેષુ નેત્રસ્ય દષ્ટ્યાચવયવેષુ ॥

શિરાઓમાં રહેલા દોષો બગડવાથી
તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા નેત્રના ભા-
ગોમાં પરમ હાણુ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

દષ્ટિ (ડીકી) નું લક્ષણ.

मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्य-
यैः ॥ आवृता पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवरा-
कृतिम् । शीतसात्म्यामृणां दृष्टिमाहुर्नयन-
चिन्तकाः ॥

મસૂરદલમાત્રાં નેત્રગતકૃષ્ણમળ્લમભ્યસ્થમસૂ-
રદ્વિદલપ્રમાણાં પંચભૂતપ્રસાદજામ્ પ્રસન્નપંચભૂ-
તાત્મિકામ્ યદ્યોતવિસ્ફુલિંગાભાં નિમેષૈઃ કદાચિત્
ચદ્યોતામાં નિમેષાભાવે ત્રિયોતમાનત્વાદ્વિસ્ફુલિંગા-
માં અવ્યયૈશ્ચિરસ્થાયિભિસ્તેજોભિઃ સિદ્ધાં હત્યનાં
વિવરાકૃતિં સચ્છિદ્રામ્ અક્ષ્ણોઃ બાહ્યેન પટલેન
રસજ્વાલધારમૂલેન આવૃતામ્ ॥

ઠાળા ઠોળાની મધ્યમાં મસૂરની ઠાળ જેવડી, પાંચબૂતોની બનેલી, ખદોત અને અગ્નિના તણખા જેવી, તેજથી સિદ્ધ થયેલી, છિદ્રવાળી, જેને શીતળતા અનુકુળ છે એવી, અને રક્ત તથા રક્તના આધારવાળા નેત્રના બાહ્ય પટલથી વિંટાયેલી દૃષ્ટિને નેત્રવૈષો માણસોની કીકી (દૃષ્ટિ) કહે છે.

નેત્રનાં પટલો.

તેજો જલાશ્રિતં વાણં તેષ્વન્યત્પિશિતાશ્રિતમ્ । મેદસ્તૃતીયં પટલમાશ્રિતં ત્વાસ્થિચાપરમ્ ॥ પશ્ચમાંશસમં દૃષ્ટેસ્તેષાં વાહુર્યમિષ્યતે ॥

તત્ર તેજો રક્તં જલ રસઃ તેન રસરક્તાધારમિત્યર્થઃ । તેષુ પટલેષુ અપરં ચતુર્થં સ્વાક્ષ્ણોદરસ્થૂલસ્ય નેત્રસ્ય પશ્ચમાંશસમં તેષાં ચતુર્ણાં પટલનાં મિલિતાનાં વાહુર્યં સ્થૈત્યં ઇષ્યતે ॥

તેજ (રક્ત) અને જળ (રસ) ના આશ્રયવાળું બાહ્યપડ છે, ણીબું માંસનું છે, ત્રીબું મેદનું, અને ચોથું અસ્થિના આશ્રયવાળું પડ છે. તે બધાંની બહાઇ નેત્રની દૃષ્ટિના પાંચમા ભાગ જેટલી છે.

પ્રથમ પટલના દોષો.

પ્રથમે પટલે यस્ય દોષો દૃષ્ટેઽવસ્થિતઃ । અવ્યક્તાનિ સ્વરૂપાણિ કદાચિદથ પશ્યતિ ॥

પ્રથમે પટલે પૂર્વાભ્યન્તરે ન તુ બાહ્યે । ‘દૃષ્ટેઽભ્યન્તરે દોષોઃ પટલેસમધિષ્ઠિતાઃ ॥ एकैकमनुपયन्ते पर्यायात्पटलान्तरम्’ इति विदेहवचनात् । व्यवस्थितઃ સ્થિતઃ । અવ્યક્તાનિ રૂપદ્વયક્તાનિ ॥

અથ કદાચિત્પશ્યતિ વ્યક્તાન્યેવેતિ શેષઃ । દો-પાત્પતયા ॥

જેને દૃષ્ટિના પ્રથમ પટલમાં દોષો રહેલા હોય છે, તેને અસ્પષ્ટરૂપો દેખાય છે, અને કોઈવાર સ્પષ્ટ પણ દેખાય છે.

બીજા પટલના દોષો.

દૃષ્ટિમ્નંશ વિહ્વલતિ દ્વિતીયે પટલે ગતે । મક્ષિકામશકાન્ કેશાન્ જાલકાનીંવ પ-શ્યતિ ॥ મण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च । परिप्लवांश्च विविधान् वर्पमन्त्रं तमांसि च ॥ दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः । समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ यन्वानापि चात्यर्थं सूचीच्छिद्रं न पश्यति ॥

વિહ્વલતિ રૂપં સમ્યક્ કૃત્વા ગૃહીતું ન શક્નો-તિ । વિહ્વલત્વમેવ વિવૃણોતિ । મક્ષિકાદોન્ જા-લકાનીંવ મર્કટરચિતજાલાનીંવ પશ્યતિ મण्डला-दीनि असन्यपि सन्तीव पश्यति ॥ कुण्डलानि कुण्डलानीંવ વિદ્યોતમાનાનિ કિશ્ચિત્ પશ્યતિ । પરિપ્લવાંશ્ચ વિવિધાન્ પ્રતિચ્છાયાદીનાં સજ્જારાત્ ઝર્ષાધસ્તિર્યગ્મતાન્ નાનાવિવાન્ પશ્યતિ । વર્પ-વૃષ્ટિ અન્નં મેઘં વર્ષાદીનિ અસન્યપિ સન્તીવ પ-શ્યતિ । ગોચરવિભ્રમાત્ ગોચરોઽત્ર રૂપં તત્ર-ભ્રમઃ અયથાગ્રહણં તસ્માત્ ॥

બીજા પટલમાં દોષો હોય તો દૃષ્ટિ રૂપોનું ગ્રહણ સારી રીતે કરી શકતી

૧. છેક અંદરથી પ્રથમ પટલ લેવાનું છે, અને છેક બહારનું તે ચોથું ગણવું; એમ વિ-દેહ કહે છે.

નથી. માખીઓ, મચ્છરો, તથા કેશો ક-
રોગિયાની બળો જેવાં દેખાયછે; મંડળો
પતાકાઓ અને કિરણો ન હોય તો પણ
તેઓ હોય એવાં, અને કુંડળની પેઠે કં-
ઈક પ્રકાશતાં જેવામાં આવે છે; પડછાયા
વગેરેના સંચારો જાયે, નીચે, તથા આડા
રહેલા અનેક પ્રકારના દેખાય છે; વરસાદ
વાદળાં અને અધકાર ન હોય તો પણ
હોય એમ દેખાય છે; દૃષ્ટિ યથાર્થ દર્શન
નાહિ કરી શકતી હોવાથી દુરનાં રૂપો
સમીપ જણાય છે, અને સમીપનાં રૂપો
દુર જણાયછે, અને અત્યંત યતન કર્યા છતાં
પણ સોઈતું નાકું જેવામાં આવતું નથી.

ત્રીજા પટલના દોષો.

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते।
सुमहान्त्यपि रूपाणि छादितानीव चाम्ब-
रैः । कर्णनासाक्षियुक्तानि विकृतानि च
पश्यति । यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे
बलीयसि ॥ अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं
चोपरि स्थिते । पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पार्श्व-
स्थानि न पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे
सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यस्थिते दोषे
महद्भ्रस्वं च पश्यति ॥ दोषे दृष्टिस्थिते ति-
र्यगेकं वा मन्यते द्विधा । द्विधा स्थिते त्रिधा
पश्येद्बहुधा चाऽनवस्थिते ॥

ऊर्ध्वं पश्यति । ऊर्ध्वमपि यादृक् पश्यति ता-
दृगाह । सुमहान्ત્યાદિ । અમ્બરૈઃ વસ્ત્રૈઃ અધઃ-
સ્થે તુ સમીપસ્થં ન પડ્યતીત્યમ્બવઃ । તથા ઉપરિ
સ્થિતે દોષે દૂરસ્થં ન પડ્યતિ । સમન્તતઃ ઉપ-
ર્યધઃ પાર્શ્વેષુ સંકુલાનિ ભિન્નાનિ અપિ રૂપાણિ

મિશ્રિતાનીવ પડ્યતિ । અનવસ્થિતે અનિયતાવ-
સ્થાને બહુધા વહુનિ પડ્યેત ॥

ત્રીજા પટલમાં દોષો હોય તો ઉચ્ચ-
નું દેખાય છે પણ નીચેનું દેખાતું નથી.
જાયેનાં રૂપો અત્યંત મોટાં હોય તો પણ
તેઓ વસ્ત્રથી ઢંકાયલાં જેવાં દેખાયછે. કાન,
નાક, અને નેત્રો વાળાં શરીરોને તે અવયવ
વગરનાં, અથવા તે કાન વગેરે વિકાર
વાળાં દેખાય છે. જો દોષ ખગવાનું હોય
તો દૃષ્ટિ દોષના સ્વભાવથી રંગાઈ જાય
છે. દોષ નીચેના ભાગમાં હોય તો નજી-
કના પદાર્થો દેખાતા નથી અને ઉપરના
ભાગમાં દોષ હોય તો દૂરના પદાર્થો દે-
ખાતા નથી. પડખાંમાં દોષ હોય તો
પડખાના પદાર્થો દેખાતા નથી. દોષ ચારે
મેર રહેલ હોય તો ચારેમેરના પદાર્થો
જુદા જુદા હોય છતાં જોળા થયેલા દેખાય
છે. દોષ જો દૃષ્ટિના મધ્યમાં હોય તો મોટા
પદાર્થો નાના દેખાય છે, અને દોષ આ-
ડા હોય તો એક પદાર્થ બે જેવો દેખાય
છે. દોષ બે ભાગમાં રહેલ હોય તો એક
પદાર્થના ત્રણ દેખાય છે, અને દોષ અ-
નિયમિત રહેલ હોય તો એક પદાર્થના
ઘણા પદાર્થો દેખાય છે.

ચોથા પટલના દોષો.

तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं ग-
तः । कण्ठि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति
कचित् ॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे
महागदे । चन्द्रादित्यौ सनसत्राण्यन्तरिक्षे
च विद्युतः ॥ निर्मलानि च तेजांसि भ्रा-
जिष्णूनीव पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु
नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥

યો દીપ્તિઃ । દોષોઽત્ર રોગઃ ચતુર્થ પટલે બાહ્ય
પટલે ગતઃ સ તિમિરાદ્યઃ તિમિરદર્શનેન તિમિ-
રમત્યાસ્તીતિ તિમિરઃ । અર્શ આદિત્વાત્ અચ ।
તસ્ય લક્ષણમાહ । ક્ષણદ્વીત્યાદિ સર્વતઃ સર્વત્ર લિ-
ક્ષ્ણનાશ इति કાચિત્ । તન્ત્રાન્તરે લિક્ષ્ણનાશસંજ્ઞઃ ।
તસ્ય નિરુક્તિશ્ચ લિગ્યતે જ્ઞાયતેઽનેનેતિ લિક્ષ્ણ
દૃષ્ટિતેજઃ તસ્ય નાશોઽસ્મિન્નિતિ લિક્ષ્ણનાશઃ ।
અસ્મિન્નપિ તિમિરેઽપિ તમોભૂતે તમસ્તુલ્યે ।
અત્ર ભૂતશબ્દસ્તુલ્યાર્થઃ । ‘ભૂતં પ્રાણ્યતીતે સમે
ત્રિધ્વિત્યમરાત્’ નાતિરુદ્ધે અપ્રૌઢે નવે ચન્દ્રાદિત્યૌ
નક્ષત્રાણિ ચ પश्यति અન્તરિક્ષે અન્તરિક્ષસ્ય
પ્રકાશસમયત્વેન તમોઽભિભાવાત્ તેજાસિ અગ્ન્યા-
દેઃ આજિઘ્ણૂનિ રત્નસુવર્ણાદીનિ અસ્મિન્ પ્રૌઢે
ચિરજે ચન્દ્રાદીન્યાપિ ન પश्यतीत्याશયઃ । ની-
લિકાકાચસંજ્ઞિતઃ નીલિકા કાચેતિ નામાન્તરા-
યાં યુક્તઃ ।

એથી પટલના દોષ તિમિર કહેવાય
છે તે ચારેમેરથી દૃષ્ટિને રોકી દેછે, એ
ને કેટલાક લિંગનાશ કહે છે. અંધકાર
મય આ મહા રોગ હજી નવો હોય તો
અંતરિક્ષમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, અને વી-
જળીને દેખે છે; અગ્નિ વગેરે નિર્ભળ
તેજને પણ દેખે છે. આ રોગને લિંગ
નાશ કહે છે તેમ નીલિકા અને કાચ
પણ કહેવાય છે.

(દૃષ્ટિરોગો.)

દૃષ્ટિ રોગોનાં નામો.

દૃષ્ટ્યાશ્રયાઃ षट् च षडेव रोगाः षट्

લિક્ષ્ણનાશા हि भवन्ति तत्र । वातेन पिबे-
न कफेन सर्वे रक्तात्परिभ्लादयमिषय
षष्ठः ॥

દૃષ્ટ્યાશ્રયા રોગાઃ षट् षट् । દ્વાદશેત્યર્થઃ । તત્ર
લિક્ષ્ણનાશાઃ પટ્ તાન્ વિવૃણોતિ વાતેનેત્યાદિ ॥

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદાહિઃ કફેન ચા-
ન્યસ્ત્વથ ધૂમદર્શી । યો હ્રસ્વજાત્યો મકુ-
લાન્ધસંજ્ઞો ગમ્भीરસંજ્ઞા ચ તથૈવ દાહિઃ ॥

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટ્યાદયશ્ચ षट् ॥

તત્રૈવાન્યૌ ગદૌ વદ્ધૌ સનિમિત્તાનિમિ-
ત્તકૌ ॥

દૃષ્ટિના બાર (ચરકના મત પ્રમાણે
અઉઠ) રોગોમાં છ લિંગનાશ કહેવાય
છે; તેઓ, વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત,
રક્ત, અને પરિભ્રાતી, એ છે. બીજા
છ રોગો પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ, કફવિદગ્ધ
દૃષ્ટિ, ધુમદર્શી, હ્રસ્વજાત્ય, નકુલાન્ધ,
અને ગંભીરિકા, એ છે, ચરકના મતમાં
જે જે વધારે છે તેઓ સનિમિત્તક અને
અનિમિત્તક લિંગનાશો છે.

વાતજન્યલિંગનાશાનુ લક્ષણ.

વાતેન સ્વલ્પ રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ ચ પश्य-
તિ । આવિલાન્યરૂપાભાનિં વ્યાવિહાનીત
માનવઃ ॥ આવિલાનિ કલુષાનિ અરૂપાભાનિ
અવ્યક્તલૌહિયયુક્તાનિ । આદિત્યાદિનાં ગુણાન્
રૂપાણિ ॥

વાયુને લીધે સર્વ પદાર્થો ભ્રમતા હો-
ય એમ દેખાય છે, તથા મેલા અસ્પષ્ટ
તથા રાતા દેખાય છે, તથા માણસો ફે-
રવીને ફેંકાયા જેવાં દેખાય છે.

પિત્તજન્યલિંગનાશનું લક્ષણ.

પિત્તેનાદિત્યસ્વચોતશ્ચક્રાપતદિદ્ગુગાન
। શિલિર્વર્ધિચિત્રાણિ નીલકુળ્ણાનિ પ-
શ્યતિ ॥

પિત્તથી સૂર્ય, પતંગિયો, ઇંદ્રધનુષ્ય,
અને વીજળીનાં રૂપો ચોરખીંછ જેવાં
વિચિત્ર, લીલાં, અને કાળાં દેખાય છે.

કંકજન્યલિંગનાશનું લક્ષણ.

કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ સ્નિગ્ધાનિ ચ સિતા-
નિ ચ । સલિલપ્તાવિતાનીવ જાલકાનીવ
માનવઃ ॥

કંકથી રૂપો સ્નિગ્ધ, ઘોળાં, પાણીમાં
ડુબેલા જેવાં, અને કરોળિયાનાં બળાં
જેવાં દેખાય છે.

સંનિપાતિકં લિંગનાશનું લક્ષણ.

સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનિ ચ પ-
શ્યતિ । બહુધાપિ દ્વિશ્વા વાપિ સર્વાણ્યેવ
સમન્તતઃ ॥ હીનાધિકાક્લાન્યથવા ડ્યોર્તી-
વ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥

ચિત્રાણિ નાનાવર્ણાનિ વિપ્લુતાનિ વિપરીતાનિ ।

વૈપરીત્યં ત્રિવૃત્તોતિ બહુધેત્યાદિ ॥

સંનિપાતથી વિચિત્ર અને ડુબેલાં
રૂપો દેખાય છે. ઘણાં, બે, અથવા ચારે
મેર દેખાય છે. અંગો પણ હીન, અધિક,
કે તેજેમય દેખાય છે.

રક્તજન્યલિંગનાશનું લક્ષણ.

પશ્યેદ્રેક્ષેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિધાનિ
ચ । હરિતાન્યથ કુળ્ણાનિ પીતાન્યપિ ચ
માનવઃ ॥

રક્તથી રૂપો રાતાં, અધકાર જેવાં,
વિવિધ, લીલાં, કાળાં, પીળાં, એમ દે-
ખાય છે.

પરિમ્લાયીનું લક્ષણ.

રક્તેન મૂર્ચ્ઝિતં પિત્તં પરિમ્લાયિનમાચુરે-
ત્ । તેન પીતા દિશ્વઃ પશ્યેદુચન્તમિવ શ્વા-
સ્કરમ્ ॥ વિકીર્યમાણાન્ સ્વચોતૈર્દૃષ્ટાંસ્તે-
જોભિરેવ દિ ॥ વિકીર્યમાણાન્ વ્યાપ્તમાનાન્
તેજોભિઃ અગ્ન્યાદિભિરિવ ॥

રક્તથી ટોપ પામેલ પિત્ત પરિમ્લા-
યી લિંગનાશ કરે છે, તેમાં સર્વ દિશા-
ઓ પીળી દેખાય છે, સૂર્ય જગતો હોય
એવો દેખાય છે, અને વૃક્ષો ખડોત તથા
અગ્નિના તેજથી યુક્ત દેખાય છે.

લિંગનાશના બીજા છ પ્રકારો.

વાતાદિ જનિતૈર્નેત્રવર્ણેરપિ ચ શ્લેષ્મઃ ।
લિજ્જનાશો નિગદિતો વર્ણવાતાદિતો યથા ॥
રાગોઽરુણો મારુતતઃ પ્રદૃષ્ટો મ્લાયી તુ ની-
લશ્ચ તથૈવ પિત્તાત્ । કફાત્સિતઃ શોણિ-
તતઃ સરક્તઃ સમસ્તદોષપ્રભવો વિચિત્રઃ ॥

વાયુ વગેરેથી નેત્રના વર્ણો પણ છ
પ્રકારના થઈ જાય છે, તેથી વાતાદિથી
થતા એ વર્ણ પ્રમાણે લિંગનાશો પણ
થાય છે. વાયુથી નેત્રનો રંગ કંઈક રાતો
થાય છે, પિત્તથી તથા પરિમ્લાયીમાં નીલ
વર્ણ થાય છે, કંકથી ઘોળો, રક્તથી કેવ-
ળ રાતો, અને સર્વ દોષોથી વિચિત્ર રંગ
થઈ જાય છે.

લિંગનાશથી મંડલનાં રૂપો.

અરુણં મળ્દલં વાતાચ્છલં પરુષં તથા ।

પિત્તતો મળ્દલં નીલં કાંસ્યામં વા સપી-
તકમ્ ॥ શ્વેતપીતં વા કથમેતત્ વ્યાધિપ્રમાવાતા

શ્લેષ્મણા બહુલં ક્ષિગ્ધં શક્કુન્દેન્દુપાણ્ડુ-
રમ્ ॥ ચલત્પશ્પપલાશસ્યઃ શુક્લો વિન્દુરિ-
વામ્બસઃ । મૃદ્યમાને તુ નયને મળ્દલં ત-
દિસર્પતિ ॥ બહુલં સ્થૂલમ્ ।

મળ્દલં તુ ભવેશ્ચિત્રં લિઙ્ગનાશે ત્રિદોષજે ।
પ્રવાલપશ્પપત્રાર્ભં મળ્દલં શોણિતાત્મકમ્ ॥
ચિત્રં વાતાદિવર્ણમ્ ॥

રક્તજં મળ્દલં દૃષ્ટૌ સ્થૂલકાચારુણપ્રભમ્ ।
પરિમ્લાયિનિ રોગે સ્યાત્ મ્લાનં નીલમ-
યાપિ વા ॥ દોષક્ષયાત્ સ્વયં તત્ર કદાચિ-
ત્સ્યાત્તુ દર્શનમ્ ॥

રક્તજં પિત્તાનુગામિ રક્તજં સ્થૂલકાચારુણપ્રભં
સ્થૂલકાચસ્યૈવારુણા પ્રમા યસ્ય તત્ । एतेन
સ્થૂલ્યમારુણત્વં ચ બોધ્યતે । દોષક્ષયાદિત્યાદિ
તત્ર પરિમ્લાયિનિ કલાન્તરેણ દોષક્ષયાત્ કદા-
ચિત્ સ્વયમેવ દર્શનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી નેત્રમંડળ કઇંક રાતું, ચં-
ચળ, અને કઠણુ થાય છે; પિત્તથી મંડ-
ળ નીહું, કાંસા જેવું, કે ઘોળાશ વાળું
પીળું થાય છે, કફથી તે બહુ, સ્નિગ્ધ,
શંખ જેવું ઘોળું, ડાલર જેવું શ્વેત, ચંદ્ર
જેવું ઊજળું, અને કંપતી કમળની પાં-
ખડી ઉપરના જળના બિંદુ જેવું થાય છે.
નેત્રને ચોળવાથી તે મંડળ પ્રસરે છે.
ત્રણે દોષોમાં સર્વ વર્ણનું વિચિત્ર મંડળ
થાય છે. રક્તના લિંગનાશમાં એ મં-
ડળ કુંપળિયાં કે કમળપત્ર જેવું થાય છે.
પિત્ત તથા રક્ત બે હોય તો મંડળ બહુ

રાતા કાચ જેવું થાય છે. પરિમ્લાયીમાં
મ્લાન કે નીલ વર્ણનું થાય છે. દોષોનો
ક્ષય થાય છે ત્યારે એની મેળેજ તે ચોખ્ખું
થઇ જાય છે.

દોષોનાં લક્ષણો.

યથાસ્વં દોષલિઙ્ગાનિ સર્વેષ્વેવ ભવન્તિ હિ ॥

સર્વ પ્રકારના લિંગનાશમાં દોષોનાં
પોતપોતાનાં ચિહ્નો હોય છે.

પિત્તવિદગ્ધ દ્રષ્ટિનું લક્ષણ.

પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દૃષ્ટિં પીતા ભવેચ્ચસ્ય
નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । પીતાનિ રૂપાણિ ચ તેનં
પश्येत्સ वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

પિત્તેન ગતેન દૃષ્ટિ દૃષ્ટાવપિ પ્રથમાદિતીયપટલ-
ગતેનેતિ બોધવ્ય ॥

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં તુ દોષે દિવા ન પ-
श्येन्निशि वीक्षते सः । रात्रौ स शीतानु-
गृहीतदृष्टिः पित्तालपभावात्सकलानि पश्ये-
त् ॥ દોષેડત્ર પિત્તે ॥

દુષ્ટ પિત્તથી દ્રષ્ટિ પીળી થઇ ગઇ
હોય, તો તે માણસને સર્વ વસ્તુઓ પીળી
જ દેખાય છે. એને પિત્તવિદગ્ધ દ્રષ્ટિ કહે
છે. ત્રીજા પટલમાં પિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો
તે માણસ દિવસે નહિ દેખતાં રાત્રે દેખે
છે, કેમકે રાત્રે શીતતાથી પિત્ત શમન
થઈ જાય છે તેથી દેખાય છે.

કફવિદગ્ધ દ્રષ્ટિનું લક્ષણ.

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शु-
क्लानि हि मन्यते तु ।

તત્રાપિ શ્લેષ્મણો દૃષ્ટૌ પ્રથમાદિતીયપટલગતસ્યૈ-

તલ્લિં બોદવ્યમ્ ॥

ત્રિષુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો નક્તાન્ધ્ય-
માપાદયાતિ પ્રસન્ન । દિવા સ સૂર્યાનુગૃહી-
તદૃષ્ટિઃ પश्यેત્ તુ રૂપાણિ કફાલ્પભાવાત્ ॥

દોષોઽત્ર કફસ્તસ્યોપક્રાન્તત્વાત્ નક્તાન્ધ્યસ્ય
ક્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટાવન્તર્ભૂતત્વાન્ન પૃથગ્ગણના ।

એજ રીતે કફ વિદગ્ધ દૃષ્ટિમાં સઘ-
ળું ઘોળું દેખાય છે. ત્રણે પટલોમાં કફ
રહો હોય તો તે બળાત્કારથી રતાંધળા
પણું કરે છે, દિવસે સુર્યના અનુગ્રહથી
તે રૂપોને કફ ઓછો થવાથી દેખી શકે છે.

ધુમદર્શીનું લક્ષણ.

શ્લોકજ્વરાયાસશિરોઽભિતાપૈરભ્યાહતા
યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । ધૂમાંસ્તુ યઃ પश्यતિ
સર્વભાવાન્ સ ધૂમ્નદર્શીતિ નરઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

શિરોઽભિતાપઃ શિરસિ ઘર્ગાદીનાં સન્તાપૈઃ
તસ્ય પિત્તદોષો બોદવ્યઃ ।

શોક, જ્વર, આયાસ, માથાપરનો તાપ
એથી હણાયલી માણસની દૃષ્ટિ સર્વ પદા-
ર્થોને ધુમાડા જેવા દેખે છે, તેને ધુમદર્શી
કહે છે. આ રોગ પિત્તદુષિત થવાથી થાય છે.

હ્રસ્વજાત્યું લક્ષણ.

યો વાસરે પश्यતિ કષ્ટોઽથ રૂપં મહ-
ન્નાપિ નિરીક્ષતેઽલ્પમ્ । રાત્રૌ પુનર્યઃ પ્ર-
કૃતાનિ પश्यેત્ સ હ્રસ્વજાત્યો મુનિભિઃ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

દિવસે માંડ માંડ અને મોટી વસ્તુ
પણ નાની જે જુવે છે, અને રાત્રે વસ્તુ-
ઓ જેવી હોય તેવીજ જુવે છે, તેને મુ-

નિઓ હ્રસ્વજાત્ય કહે છે.

નકુલાંધ્યનું લક્ષણ.

વિદ્યોતતે યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિર્દોષાભિપષ્ણા
નકુલસ્ય યદ્વત્ । ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિ-
વા ચ પश्यેત્ સ वै विकारो नकुलान्ध्य-
संज्ञः ॥

દોષોને લીધે જે માણસની દૃષ્ટિ નો-
ળિયાની દૃષ્ટિ જેવી ચળકે છે. અને દિ-
વસે વિચિત્ર રૂપો દેખે છે, તે વિકારને
નકુલાંધ્ય કહે છે.

ગંભીરિકાનું લક્ષણ.

દૃષ્ટિર્વિરૂપા શ્વસનોપસૃષ્ઠા સકુચ્યતેભ્ય-
ન્તરતઃ પ્રયાતિ । રુજાવગાઢા ચ તમશિરો-
ગં ગમ્ભીરિકેતિ પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

વિરૂપા ચિત્રતા । શ્વસનોપસૃષ્ઠા વાતોપહતા ।
રુજાવગાઢા ગમ્ભીરવેદનામ્વિતા ॥

વાયુથી હણાયલી દૃષ્ટિ વિરૂપ થાય,
અને સંકોચાધને અંદર જતી રહે છે,
તથા જાડી ખીડા થાય છે, તો તે દાદને
ધીર પુરુષો ગંભીરિકા કહે છે.

ચરકના કહેલા બે નવા રોગો.

વાહ્યો પુનર્દ્રાવિહ સમ્પ્રદિષ્ટૌ નિમિત્ત-
શ્રાપ્યનિમિત્તત્ત્વ । નિમિત્તત્ત્વસ્ત્ર શિરો-
ઽભિતાપાત્ જ્વેયસ્ત્વભિષ્યન્દનિર્દર્શનૈઃ સઃ ॥
વાહ્યો મુશ્નુત્ત્વોક્તદ્વાદશસંસ્થેભ્યોઽધિકૌ ।

બીજા બે રોગો વળી બાહ્ય કહેલા
છે, તે નિમિત્તથી તથા અનિમિત્તથી,
એવા છે. નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ
થાય છે તેથી તે અભિધ્વંદનમાં પણ ગ-
ણાય છે.

સનિમિત્ત લિંગનાશનું લક્ષણ.

શિરોડમિતાપઃ શિરોડમિતપ્યતે યેન । વિષકુ-
સુમગ્ધવહપવનસ્પર્શેન શિરોડમિતાપઃ તસ્માત્ ।
અભિષ્યન્દનિદર્શનૈઃ રક્તાભિષ્યન્દલિઙ્ગૈરિતિ ગદા-
ધરઃ । સન્નિપાતાભિષ્યન્દલિઙ્ગૈરિતિ કાર્તિકઃ ॥

ઝેરી પુષ્પના ગંધવાળા વાયુના સ્પર્શથી નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ સહિત લિંગનાશ થાય છે, તેને સનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. તેનાં ચિન્હો અભિષ્યન્દ જેવાં હોય છે.

અનિમિત્ત લિંગનાશનું લક્ષણ.

સુરર્ષિગન્ધર્વમહોરગાણાં સન્દર્શનેનાપિ
ષ માસુરાણામ્ । હન્યેત દૃષ્ટિર્મનુજસ્ય ત-
સ્ય સ લિઙ્ગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજ્ઞઃ ॥

અનુપલમ્બમાનાનાં સુરાદીનાં નિમિત્તમપિ અનિમિત્ત મન્યતે ॥

તત્રાક્ષિત્રિસ્પષ્ટમિત્રાવભાતિ વૈદૂર્યવર્ણા
વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ । વિદીર્યતે સીદતિ હી-
યતે વા નૃણામભીયાતહતા તુ દૃષ્ટિઃ ॥

ત્રિસ્પષ્ટં યોતિર્યુક્તમ્ । વૈદૂર્યવર્ણા શ્યામા ।
વિમલા નિર્મલા ॥

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મોટા નાગો, કે બીજા તેજસ્વી પદાર્થના દર્શનથી માણસની દૃષ્ટિ હણાય છે, તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. તે થાય તો આંખોમાં તેજ ભરાઈ જાય છે, કીકી કાળી અને નિર્મળ હોય છે, તે તેજથી ફાટી જઈને ઓછી તથા પીડાવાળી થાય છે.

(કાળા ડોળાના રોગો.)

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામો.

યત્સવ્રણં શુક્રમથાવ્રણં ચ પાકાત્યયશ્ચા-
પ્યજકા તથૈવ । ચત્વાર एते नयनामया-
स्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥

સવ્રણશુક્ર, અવ્રણશુક્ર, પાકાત્યય, અને અજકાન્ત, એ ચાર રોગો નેત્રના કાળા ડોળામાં થાય છે.

સવ્રણ શુક્રનું લક્ષણ.

નિમગ્નરૂપં તુ भवेद्धि कृष्णे सूक्ष्मेव विद्धं
प्रतिभाति यद्वै । स्त्रावं स्त्रवेदुष्णमतीव चा-
पि तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥

નિમગ્નરૂપમિતિ શુક્રવિશેષણમ્ । સૂક્ષ્મેવ વિદ્ધમિતિ શુક્રસ્ય વર્તુલત્વં વ્યથાયુક્તં ચં બોધયતિ । સ્ત્રવેદિત્યનેનૈવ સ્ત્રાવો બોધિતઃ । સ્ત્રાવપદા નિરન્તરં સ્ત્રાવઃ ॥

કાળા ડોળામાં ડૂબેલા રૂપવાળું, સોંધથી વિધાયા જેવું, ગોળ તથા પીડાવાળું, અને હંમેશાં ઉનાં પાણી પાડનારું કુલું સવ્રણશુક્ર કહેવાય છે.

સવ્રણ શુક્રની સાધ્યાસાધ્યતા.

દૃષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેતુ યચ્ચ ન ચાવગાઠં
ન ચ સંસ્ત્રવેદ્ યત્ । અવેદનં યજ્ઞ ચ યુ-
ગ્મશુક્રં તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિદેવ ॥

ન ચાવગાઠમ્ એકત્વગતમ્ । ન ચ સંસ્ત્રવેત્
इत्यर्थः । अवेदनमीषद्वेदनम् । न च युग्मशुक्रम्
अयुग्मशुक्रं एकमित्यर्थः । एवंविधं कदाचित्
सिध्यति एतद्विपरीतं न सिध्यति ॥

દૃષ્ટિની નજીકમાં નહિ થનાર, ઉંડું નહિ હોનાર, આવ નહિ કરનાર; વે-
ઠના વગરનું, અને ખેવડું નહોય એવું
કુંકું કઠાચ સાધ્ય થાય છે. (એથી ઉ-
લડું હોય તે અસાધ્ય છે.)

અમણુ શુકનું લક્ષણ.

સ્વન્દાત્મકં કૃષ્ણગતં તુ શુક્રં શજ્જેન્દુકુ-
ન્દપ્રતિમાવભાસમ્ । વૈહાયસાન્નપ્રતનુપ્ર-
કાશમયાત્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥

સ્વન્દાત્મકં અભિવ્યન્દહેતુકં સર્વેષામક્ષિરોગા-
નામભિવ્યન્દહેતુકાવે અસ્ય નિયમબોધનાર્થં સ્વ-
ન્દાત્મકમિતિ । શજ્જેન્દુકુન્દપ્રતિમાવભાસં શજ્જે-
ન્દુકુન્દસદશમવભાસતે । एतेन શુક્રત્વં બોધ્યતે
। વૈહાયસાન્નપ્રતનુપ્રકાશમ્ આકાશસ્થમેઘવત્તતુ
યથા સ્યાદેવં પ્રકાશતે યત્ ॥

અનિબ્યંદથી થયેલું કાળા ડાળામાંનું
પુલું આકાશમાંના મેઘની પેઠે થોડું
થોડું પ્રકાશતું હોય, તથા શંખ, અંદ્ર,
કે ડાલરના પુખ્ત જેવું હોય છે, અને તે
ખડું સાધ્ય છે. એ અમણુ શુક કહેવાય છે.

અમણુ શુકની કષ્ટસાધ્યતા.

ગમ્भीરજાતં બહલં ચ શુક્રં ચિરોત્થિતં
ચાપિ વદન્તિ કુચ્છમ્ ॥

ગમ્भीરજાતં દ્વિત્રિવગ્ગતમ્ । બહલં પુષ્ટમ્ ॥

ઉંડું તથા જડું તથા લાંબાકાળનું
પુલું કષ્ટસાધ્ય છે.

અમણુ શુકની અસાધ્યતા.

વિચ્છિન્નમધ્યં વિશિષ્ટાદૃતં ચ વલં શિ-
રાસૂતમદાષ્ટિકુચ્છ । દ્વિત્રિવગ્ગતં લોહિતમન્ત-

તશ્ચ ચિરોત્થિતં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

વિચ્છિન્નમધ્યં વિશીર્ણમાંસત્વાન્નિન્નમધ્યમ્ । શિ-
રાસૂતં શિરાયાં જાતમ્ । અદાષ્ટિકુત્ દર્શનામા-
વક્રત્ । દ્વિત્રિવગ્ગતં પટલદ્વયગતમ્ । एताद्विચ્છિન્ન-
મધ્યત્વાદિલિङ્ગસાહિતમસાધ્યં ન તુ કેવલં ગમ્भीર
જાતસ્ય કષ્ટસાધ્યત્વાભિધાનાત્ । एवं ચિરોત્થિ-
તમપિ ॥

उष्णाश्रुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन्-
वेन्मुद्रनिभं च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रव-
दन्ति कैचिदन्ये तु तत्तित्तिरिपक्षतुर्यम् ॥
मुद्रनिभं च शुक्रं आकारेण तत् नेत्रम् । तित्ति-
रिपक्षवच्छदनम् ॥

વીખાયલા મધ્ય ભાગવાળું, માંસથી
વીંટાયલું, ચલિત, શિરામાં થયેલું, જેવા
નહિ દેનાર, બે ત્વચામાં થયેલું, છેડે-
થી રાતું, અને લાંબાકાળનું હોય, તે તે
પુલું અસાધ્ય છે.

આંસુ ઉનાં પડે નેત્રમાં ફેલી
થાય, અને તેમાં મગ જેવું પુલું
હોય, તે તેને પણ કેટલાક અસા-
ધ્ય કહે છે; અને વળી કેટલાક તે કહે
છે કે નેત્રની પાંપણ તેતર પક્ષીની પાં-
ખો જેવી થઈ હોય તે પણ તે અસાધ્ય છે.

પાકાત્યયનું લક્ષણ.

શ્વેતઃ સમાક્રામતિ સર્વતો હિ દોષેણ ચ-
સ્યાસિતમખ્દલે તુ । તમક્ષિપાકાત્યયમક્ષિ-
કોપં સર્વાત્મકં વર્જયિતવ્યમાહુઃ ॥

यः श्वेतः दोषेण कृत इति शेषः । तमक्षि-
कोपम् अक्षिपाकात्ययमाहुः । अत्र पाकोऽपि
स्यात् अत एव सुश्रुतः 'शोफाश्रुपाकार्तियुते च
नेत्रे' इति ॥

આખા કાળાડોળામાં દોષને લીધે ધોળાશ પથરાઈ જાય તેને અક્ષિ પાકાત્યય કે અક્ષિકોપ કહે છે; અને તે ત્રણે દોષોથી હોય તો અસાધ્ય છે.

અજકાળતનું લક્ષણ.

અજાપુરીષપ્રતિમો રુઝાવાન્ સલોહિતો
લોહિતપિચ્છિલામ્નુઃ । વિગૃહ્ય કૃષ્ણં પ્રચયો
મ્યુપૈતિ તં યાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥

વઃ પ્રચયઃ ઉચ્છ્રાયઃ સ ચ મેદસો બોદ્યઃ ।
યત્ એતસ્યોત્પત્તિઃ વિદેહેન તૃતીયપટલે કથિતા ।
અલોહિતઃ રૂપલોહિતઃ વિગૃહ્ય કૃષ્ણમમ્યુપૈતિ
મહત્ત્વેન સમસ્તં કૃષ્ણભાગં ગ્રાહયિત્વા આયાતિ ।
વ્યવસ્યેત્ જાનીયાત્ ॥ इति कृष्णमण्डलजा
રોગાઃ ॥

ખકરીની લીંડી જેવી, પીડાકારી, રાતી,
અને લાલ ચીકણું આંસુવાળી, જે જાંઘ
પ્રસરીને કાળા ડોળાને પકડી બેઠે, તે
અજકાળત કહેવાય છે.

(ધોળા ડોળાના રોગો.)

ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો.

પ્રસ્તારિશૂક્લસતજાધિમાંસસ્નાય્વર્મસંજ્ઞાઃ
સ્વલુ પચ્ચ રોગાઃ । સ્વાચ્છુત્તિકાચાર્જુન-
પિષ્ઠકૌ ચ જાલં શિરાણાં પિઠકાશ્ચ યાઃ
સ્યુઃ ॥ રોગા બલાસગ્રથિતેર્ન સાર્દમેકાદ-
શાશ્વતોઃ સ્વલુ શુક્લભાગે ॥

પ્રસ્તાર્યર્મ, શુક્લાર્મ, રક્તાર્મ, અધિ-
માંસાર્મ, અને સ્નાય્વર્મ, એમ પાંચ
રોગો છે, અને ખીજા શુદ્ધિ, અર્જુન,
પિષ્ઠક, શિરાબલ, શિરાજપિડકા, અને

બલાસગ્રથિત, એ મળીને કુલ અગિ-
યાર રોગો નેત્રના ધોળા ડોળામાં થાય છે.

પ્રસ્તાર્યર્મનું લક્ષણ.

પ્રસ્તાર્યર્મ તનુ સ્તીર્ણં શ્યાવં રક્તનિર્મ
સિતમ્ ॥

ખાતળું, વિસ્તીર્ણું, કાળું, રાતું, અથવા
ધોળું પ્રસ્તાર્યર્મ થાય છે.

શુક્લાર્મનું લક્ષણ.

મુશ્વેતં મૃદુ શુક્લાર્મ શુક્લે તદ્વર્ધતે ચિરાત્ ॥

ધોળું અને કોમળ, શુક્લાર્મ ધોળા
ડોળામાં થાય છે, તે લાંબા કાળે વધે છે.

રક્તાર્મનું લક્ષણ.

પચ્ચામં મૃદુ રક્તાર્મ યન્માંસં ચીયતે સિતે ॥

પચ્ચામં વર્ણેન રક્તમિત્યર્થઃ । ચીયતે ઉપચીયતે ॥

કમળ જેવું કોમળ રક્તાર્મ થાય છે
તેમાં માંસ ધોળા ડોળામાં વધે છે.

અધિમાંસાર્મનું લક્ષણ.

પૃથુ મૃદ્વધિમાંસાર્મં બહલં ચ યઠાન્નિભમ્ ॥

પૃથુ વિસ્તીર્ણં યઠાન્નિર્મં રૂપં કૃષ્ણલોહિતમ્ ।
બહલં પુષ્ટમ્ ॥

પોહોળું, કોમળ, અને જડું અધિ
માંસાર્મ યદૃત્ જેવું થાય છે.

સ્નાય્વર્મનું લક્ષણ.

સ્થિરં પ્રસારિ માંસાદ્યં શુષ્કં સ્નાય્વર્મ
પચ્ચમમ્ ॥

સ્થિરં કઠિનમ્ । શુષ્કં સ્ત્રાવરહિતમ્ ॥

સ્થિર, પ્રસરેલ, પુષ્કળ માંસ-
વાળું, અને સુંકું સ્નાય્વર્મ પાંચમું છે.

શુક્તિનું લક્ષણ.

इयावां स्युः पिशितानेभाश्च बिन्दवो ये
शुक्तिर्वा सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ॥

ધોળા ડોળામાં કાળાં, માંસ જેવાં કે
છીપ જેવાં ખિંડુઓ થાય છે, તે શુક્તિ
કહેવાય છે.

અર્બુનનું લક્ષણ.

एको यः शशरुधिरप्रभस्तु बिन्दुः शुक्ल-
स्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥

इयावां इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः ॥

સસલાંના લોહી જેવું એકજ ખિંડુ
ધોળા ડોળામાં થાય છે, તેને અર્બુન
કહે છે.

પિષ્ટકકનું લક્ષણ.

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नत-
म् । पिष्टवत्पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शस-
न्निभम् ॥ पिष्टवत् श्वेतम् ॥

કફ તથા વાયુના કોપથી ધોળા ડો-
ળામાં માંસ જાંચું આવે છે, તે લોટ
જેવું ધોળું અને મેલા અરીસા જેવું હો-
ય છે, તેને પિષ્ટક કહે છે.

શિરાજલનું લક્ષણ.

जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां
संतानो भवति शिरादिजालसंज्ञः ॥

શિરાજાલસંજ્ઞઃ ॥

ધોળા ડોળા ઉપર બળ જેવો કઠણ
રાતી શિરાઓ વાળો શિરાઓનો સમુહ
થાય છે, તેને શિરાજાલ કહે છે.

શિરાજ પિડકાનું લક્ષણ.

शुक्लस्थाः सितपीठिकाः शिरावृता या-
स्ता विद्या दसितसमीपजाः शिराजाः ॥

ધોળા ડોળા ઉપર ધોળી ફેદફેદીઓ
શિરાઓથી વિટાયલી કાળા ડોળાની ન-
જકમાં થાય છે, તે શિરાજ કહેવાય છે.

બલાસપ્રથિતનું લક્ષણ.

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो वि-
ज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥

કાંસ્યામઃ શ્વેત इत्यर्थः । अमृदुः कठिनः ।
वारिबिन्दुकल्पः । एतेन मनाक् उन्नतत्वं बोध्य-
ते । बलाससंज्ञः बलासप्रथितसंज्ञः । क्वचिदेक-
देशेनापि समुदायावगमात् । यथा भीमो भीम-
सेन इति । अतएव सुश्रुते नामसंग्रहे बलासप्र-
थितपदं निर्दिष्टम् ॥ इति शुक्लभागजा रोगाः ॥

કાંસા જેવો, કઠણ, અને જળના
ખિંડુ જેવો જરા ઊંચો ખિંડુ ધોળાડોળા
ઉપર થાય છે, તે બલાસપ્રથિત કહે-
વાય છે.

(પાંપણોના રોગો.)

પાંપણના રોગોનાં નામો.

उत्सङ्गिन्वथ कुम्भीका पोथकयो वर्त्मश-
र्करा । तयार्शोवर्त्मशुष्कार्क्षस्तथैवाञ्जनदू-
षिका ॥

તત્ર વર્ત્મની દ્વે યત આહ । વર્ત્મની નયનચ્છ-
દાવિતિ ॥

बहलं वर्त्म यद्यापि तयान्यो वर्त्मबन्ध-
कः । क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्दमः इयावव-

ર્ત્મ ચ ॥ પ્રક્લિન્નવર્ત્મ ચાક્લિન્નવર્ત્મ વાત-
દ્ધતં ચ તત્ । વર્ત્માર્બુદં નિમેષશ્ચ શોણિતા-
ર્શસ્તથેવ ચ ॥ લગ્નો વિસવર્ત્માપિ કુચ્ચ
નં નામ તત્પરમ્ । એકવિંશતિરિત્યેતે વિ-
કારા વર્ત્મસંશ્રયાઃ ॥

ઉત્સંગિની, કુંભીકા, પોથકી, વર્ત્મ
શર્કરા, અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અંજન ના-
મિકા, બહુલવર્ત્મ, વર્ત્મખંધક, કિલ્લવર્ત્મ
વર્ત્મકર્કશ્મ, સ્થાવવર્ત્મ, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ,
અક્લિન્નવર્ત્મ, ચાતુલતવર્ત્મ, વર્ત્માર્બુદ, નિમે
ષ, શોણિતાર્શ, લગ્ન, બિસવર્ત્મ, અને
કુંચન, એ એકવીશ રોગો પાંપણના છે.

ઉત્સંગિનીનું લક્ષણ.

અભ્યન્તરમુખી તામ્રા બાહ્યતો વર્ત્મસંશ્ર-
યા । સોત્સજ્ઞોત્સજ્ઞપિડિકા રક્તજા સ્થૂ-
લકણ્ડુરા ॥

અભ્યન્તરમુખી વર્ત્મનોઽભ્યન્તરે મુખં યસ્યાઃ
સા । વર્ત્મનો બાહ્યતસ્તામ્રા । સોત્સજ્ઞા અન્તઃ પૂ-
યા । ઉત્સજ્ઞપીડિકા ઉત્સજ્ઞેક્રોદો બહુચઃ પીડિ-
કા યસ્યાઃ સા । સ્થૂલકણ્ડુરા સ્થૂલા કણ્ડુરા
ચેતિ કર્મધારયઃ । ણ્ણા અધરવર્ત્મજા બોદ્ધવ્યા ।
વર્ત્મોત્સજ્ઞેઽધરે જન્તેરિતિ વિદેહવચનાત્ ॥

પાંપણનીઅંદર મુખ વાળી, તામ્રરંગની, બ-
હારથી પાંપણને લાગેલી, અંદર પડવા-
ળી, પુષ્કળ રક્તની ફેડકીઓ બાડી અને
ચળવાળી થાય છે. તેને ઉત્સંગિની કહે છે.

કુંભીકાનું લક્ષણ.

વર્ત્માન્તે પીડિકા ધ્વાતા મિથ્યન્તે ચ સ્ત-
વન્તિ ચ । કુમ્ભીકાવીજસદૃશાઃ કુમ્ભી-
કાઃ સંનિપાતજાઃ ॥

કુમ્ભીકાવીજસદૃશાઃ કુમ્ભીકા કઠોરદેશે દા-
ડિમાકારફલા લતા તદ્વીજતુલ્યાઃ ॥

પાંપણને છેડે સુઝેલી, ભેદાતી, સવ-
તી, કુંભીકાલતાનાં બીજ જેવી ફેડકી
થાય છે, તે સંનિપાતથી થતી કુંભીકા
કહેવાય છે.

પોથકીનું લક્ષણ.

સ્રાવિણ્યઃ કણ્ડુરા ગુર્વ્યો રક્તસર્પપસ-
ન્નિભાઃ । રુજાવત્યશ્ચ પિડિકાઃ પોથક્ય
ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥

સવતી, ચળવાળી, ભારે, રાતા સર્પ
જેવી, અને પીડા કરનારી ફેડકી પોથ-
કી કહેવાય છે.

વર્ત્મ શર્કરાનું લક્ષણ.

પીડિકાભિઃ સુસૂક્ષ્માભિર્ધનાભિરભિસંઘ-
તા । પીડિકા યા સ્વરા સ્થૂલા વર્ત્મસ્થા
વર્ત્મશર્કરા ॥

અતિ સૂક્ષ્મ ફેડકી ઘાટી ફેડકીઓ
થી વિંટાયેલી ખરસટ અને સ્થૂલ પાંપ-
ણમાં થાય છે, તે વર્ત્મ શર્કરા કહેવાય છે.

અર્શોવર્ત્મનું લક્ષણ.

ઉર્વારુવીજપ્રતિમાઃ પીડિકા મન્દવેદનાઃ
। શ્લક્ષ્ણાઃ સ્વરાશ્ચ વર્ત્મસ્થાસ્તદર્શોવર્ત્મ
કીર્ત્યંતે ॥

ઉર્વારુઃ કર્કટી । સ્વરાઃ તીક્ષ્ણાગ્રાઃ ॥

કાકડીનાં બીજ જેવી, મંદ વેદના
વાળી, લીસી, તથા તીક્ષ્ણ અણીવાળી
ફેડકી પાંપણમાં થાય છે તે અર્શોવર્ત્મ
કહેવાય છે.

શુષ્કાર્શનું લક્ષણ.

દીર્ઘાક્ષરઃ સ્વસ્તબ્ધો દારુણોઽભ્યન્તરો-
ઙ્ગવઃ ॥ વ્યાધિરેષોઽભિવિરુપાતઃ શુષ્કા-
ર્શો નામ નામતઃ ॥

દીર્ઘ, ખરસટ, સ્તબ્ધ, દારુણ, લાં-
બો, અછડ અંકુર પાંપણમાં થાય છે,
તેને શુષ્કાર્શ કહે છે.

અંજન નામિકાનું લક્ષણ.

દાહનોદવતી તામ્રા પીડિકા વર્ત્તમંભ-
વા । મૃદ્વી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્ઞેયા સાંજન-
નામિકા ॥

દાહ અને પીડાકારી રાત્રી ફેડકી
પાંપણમાં કોમળ થાય છે તેમાં પીડા
મંદ અને સૂક્ષ્મ હોય છે, તેને અંજન
નામિકા (આંજણી) કહે છે.

બહુલ વર્ત્તમનું લક્ષણ.

વર્ત્તોપચીયતે यस્ય પીડિકાભિઃ સમન્ત-
તઃ । સવર્ણાભિઃ સ્થિરાભિશ્ચ વિદ્યાદ્વહલં-
વર્ત્તમ તત્ ॥

પાંપણ ઉપર ચારેમેર મૂળ વર્ણ
વાળી ફેડકીઓ સ્થિર થાય છે, તેને બ-
હુલ વર્ત્તમ કહે છે.

વર્ત્તમ બંધકનું લક્ષણ.

કષ્ટરેણાપ્લુતોદનં વર્ત્તમશોફેન માનવઃ ।
ન સમં છાદયેદક્ષિ યત્રાસૌ વર્ત્તમબંધકઃ ॥

પાણીથી ભરેલ અને ચળ વાળા પાં-
પણના સોજાથી માણસ ખરોખર આંખ
મીચી શકતો નથી, તેને વર્ત્તમ બંધક
કહે છે.

કિલ્લિષ્ટ વર્ત્તમનું લક્ષણ.

મૃદ્વલ્પવેદનં તામ્રં યદ્વર્ત્તમ સમમેવ ચ ।
અકસ્માચ્ચ ભવેદ્રક્તં ક્લિષ્ટવર્ત્તમેતિ તદ્વિદુઃ ॥
एतत् कफजुष्टरक्तजम् ॥

કોમળ, અલ્પ વેદના વાળું, રાતું,
અને એકદમ રતાશ આવી જાય તેને
કિલ્લિષ્ટ વર્ત્તમ કહે છે.

વર્ત્તમ કંઠમનું લક્ષણ.

ક્લિષ્ટં પુનઃ પિત્તયુત્તં શોણિતં વિદેહ-
યદા । તદા ક્લિષ્ટત્વમાપન્નમુચ્યતે વર્ત્તમક-
ર્દમઃ ॥ ક્લિષ્ટત્વં આર્દ્રત્વમ્ ॥

કિલ્લિષ્ટ વર્ત્તમનાં લક્ષણો ઉપરાંત પિત્ત
સહિત લોહી બળે છે, ત્યારે કલેહ થાય
છે, તેને વર્ત્તમ કંઠમ કહે છે.

શ્યાવ વર્ત્તમનું લક્ષણ.

યદ્વર્ત્તમં બાહ્યતોઽન્તઃશ્ચ શ્યાવં શૂનં સવેદ-
નમ્ । સકળદ્રુકં પરિક્લેદિ શ્યાવવર્ત્તમેતિ
તન્મતમ્ ॥

જે પાંપણ બહાર તેમજ અંદરથી
કાળી, સૂજેલી, વેદના યુક્ત, ચળવાળી,
અને કલેહવાળી રહે તેને શ્યાવ વર્ત્તમ
કહે છે,

પ્રકિલ્લિષ્ટ વર્ત્તમનું લક્ષણ.

અરુજં બાહ્યતઃ શૂનં વર્ત્તમં यस્ય નરસ્ય
હિ । પ્રકિલ્લિષ્ટવર્ત્તમં તદ્વિદ્યાત્ ક્લિષ્ટમત્યર્થમ-
ન્તતઃ ॥ અરુજમ્ ર્શવદ્વયથમ્ ॥

વેદના સહિત, બહારથી સૂજેલી પાં-
પણ જે માણસની હોય, તેને છેડેથી અ-
ત્યંત કલેહ વાળી હોવાથી પ્રકિલ્લિષ્ટ વ-
ર્ત્તમ કહે છે.

અકિલન વર્ત્મનું લક્ષણ.

યસ્ય ધૌતાન્યધૌતાનિ સમ્બધ્યન્તે પુનઃ
પુનઃ । વર્ત્માન્યપરિપક્વાનિ વિદ્યાદક્લિન્નવ-
ર્ત્મ તત્ ॥

ધોયા છતાં કે નહિ ધોયાથી પાંપણે
સામસામી મળી જાય છે, અને કા-
થી રહે છે, તેને અકિલન વર્ત્મ કહે છે.

વાતહત વ લક્ષણ.

વિમુક્તસંધિ નિશ્ચેષ્ટં વર્ત્મ યસ્ય નિમી-
ચયતે ॥ એતદ્વાતહતં વિદ્યાત્ સરુજં યદિ
વારુજમ્ ॥

વિમુક્તસંધિ સ્વસ્થાનચ્યુતસંધિ । નિશ્ચેષ્ટં નિમે-
ષોન્મેષાદિરહિતમ્ ॥

ઠેકાણેથી ખસી ગયેલા સંધિવાળી,
ખંધજીઘાડ ત થઈ શકે એવી, અને વેદના
વાળી કે વેદના વગરની પાંપણ સંકેત્યા-
ઈ જાય, તેને વાતહત વર્ત્મ કહે છે.

વર્ત્માર્બુદનું લક્ષણ.

વર્ત્માન્તરસ્થં વિષમં ગ્રન્થિભૂતમવેદનમ્ ।
આચક્ષીતાર્બુદમિતિ સરક્તમવલમ્બિ ચ ॥

વિષમમ્ અવર્તુલં । ગ્રન્થિભૂતં । કઠિનમ્ । અ-
વેદનમીષદ્વેદનમ્ સરક્તં રૂપલ્લોહિતમ્ અવલમ્બિ
અન્નસ્તમ્ ॥

પાંપણની અંદર વર્તુલાકાર નહિ એ
વો, વેદના વાળો, જરાક રાતો, અને ચોંટી
રહેલો, કઠણ ગાંઠો થાય છે તે વર્ત્માર્બુદ
કહેવાય છે.

નિમેષનું લક્ષણ.

નિમેષિણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટોવર્ત્મસં-

શ્રયઃ । સંચાલયાતિ વર્ત્માનિ નિમેષઃ સ ન
સિધ્યતિ ॥

પાંપણને ઉઘાડ અડકાવ કરનારી શિ-
રાઓને એ જગોનો વાયુ પાંપણને ચલા-
યમાન કરે, તે નિમેષ કહેવાય છે, અને તે
અસાધ્ય છે.

શોણિતાર્શનું લક્ષણ.

વર્ત્મસ્થો યો વિવર્ધેત લોહિતો મૃદુ રક્ત-
રઃ । તદ્રક્તજં શોણિતાર્શશિષ્ણં છિન્નં વિ-
વર્દ્ધતે ॥

પાંપણમાંનો કેમળ અંકુર વધ્યા કરે
એ શોણિતાર્શ કહેવાય છે. આ રોગ લો-
હીથી થાય છે, અને જેમ કપાય છે તેમ
વધતો જાય છે.

લગણનું લક્ષણ.

અપાક્ષી કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્થિર્વર્ત્મભવો-
રુજઃ । સકળ્ઢુઃ પિચ્છિલઃ કોલપ્રમાણો
લગણઃ સ્મૃતઃ ॥

પાક વગરનો, કઠણ, મોટો, થોડો
વેદના તથા ચળવાળો, ચીકણો, બેર
જેવડો ગાંઠો પાંપણમાં થાય છે, તે
લગણ કહેવાય છે.

વિસવર્ત્મનું લક્ષણ.

ત્રયો દોષો વાહિઃ શોથં કુર્યુશ્ચિદ્રાણિ
વર્ત્મનોઃ । પ્રસ્રવત્યન્તરુદકં વિસવદ્વિસવ-
ર્ત્મ તત્ ॥

છિદ્રાણિ અન્તશ્ચિદ્રાણિ ચ કુર્યુરિત્યન્વયઃ ।
વિસવદ્વદ્વિસવત્વાત્ ॥

પાંપણમાં બહાર સોજો ઉત્પન્ન

થઈ અંદર છિદ્રોને ઉત્પન્ન કરીને કમ-
ળનાં બિસની પેઠે તેમાંથી જળ સળ્યા
કરે છે, તેને બિસ્વર્ત્મ કહે છે.

કુંચનનું લક્ષણ.

વાતાદ્યા વર્ત્મસંકોચં जनयन्ति मलाय-
दा । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम
तद्विदुः ॥ इति वर्त्मरोगाः ॥

વાતાદિ દોષો પાંપણને સંકોચી દે-
છે તેથી જોઈ શકાતું નથી, તેને કુંચન
કહે છે.

પક્ષ્મ (પાંપણના વાળના) રોગો.

પક્ષ્મરોગોનાં નામો.

पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसं-
श्रयौ ॥

પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાત એ બે
રોગો પાંપણના વાળના છે.

પક્ષ્મકોપનું લક્ષણ.

प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्याक्षि विश-
न्तिहि । घृण्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं ज-
नयन्ति च ॥ पक्ष्माण्याक्षिलोमानि । संरम्भं
• शोधम् ॥

અસિતે સિતભાગે ચ મૂલકોશાત્પતન્ત્ય-
પિ ॥ પક્ષ્મકોપઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ પર-
મદારુણઃ ॥

યત્પક્ષ્મ દેહલીં મુક્ત્વા વર્ત્મનોઽન્તઃ પ્ર-
જાયતે ॥ ઘર્ષિત્ પક્ષ્મ સિતે શ્વેતે પક્ષ્મકો-
પઃ સ ઉચ્ચતે ॥

વાયુથી અલિત થયેલા પાંપણના વાળો નેત્ર
માં પેસેછે, અને નેત્રમાં વારંવાર ઘસાઈ

ને કાળા કે ઘોળા ડોળા ઉપર સોજે કરે
છે, તથા મૂળસ્થાનથી પડી પણ બંધ છે.
આ રોગને પક્ષ્મકોપ (પરવાળાં) કહે
છે, અને તે બહુ દાણુછે. બીજા અંધમાં પણ
કહેલું છે કે—“વાળ થવાની જગોને છો-
ડીને પાંપણોની અંદર વાળો જો છે,
તેઓ કાળા તથા ઘોળા ડોળામાં ઘસાયા
કરે છે; તેને પક્ષ્મકોપ કહે છે.

પક્ષ્મશાતનું લક્ષણ.

वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्तं लोमानि शा-
तयेत् ॥ कण्ठं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं-
दादिशेत् ॥

શાતયેત્ સ્વલયેત્ ॥ इति पक्ष्मरोगौ ॥

પાંપણના વાળોના સ્થાનમાં રહેલું
પિત્ત વાળોને ખેરવી પાડે છે, અને ચળ
તથા બળતરા કરે છે, તેને પક્ષ્મશાત
કહે છે.

(સંધિ રોગો.)

સાંધાઓ વિષે.

पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः॥
शुक्लकृष्णगतश्चान्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च॥
मतः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गसंश्रितः ॥

પાંપણોના વાળોમાં તથા પાંપણોમાં
એક, બીજા પાંપણોમાં તથા ઘોળા ડોળામાં,
ત્રીજા ઘોળા ડોળા તથા કાળા ડોળાઓમાં,
ચોથા કાળા ડોળા તથા કીકીમાં, પાંચમો
કીકીમાં, અને છઠો સાંધા નેત્રના છેડા-
માં છે.

સંધિના રોગોનાં નામો.

पूयालसः सोपनाहः स्नावाश्चत्वार एव

ચ । પર્વણીકાલજીજ્ઞાનુપ્રત્યિઃ સંન્ધૌ ન-
વામયાઃ ॥

પૂયાલસ, ઉપનાહ, ચાર પ્રકારના
આવો (પિત, કફ, સંનિપાત, અને રક્ત
આવ) પર્વણી; અલણ, અને જંતુગ્રંથિ,
એ નવ રોગો સાંધાના છે.

પૂયાલસનું લક્ષણ.

પક્ષઃ શોથઃ સંધિજઃ સંસ્રવેચઃ સાન્દ્રં પૂ-
યં પૂતિ પૂયાલસારુયઃ ॥

સન્ધિજઃ કનીનકસંધિજો વૌદ્વગ્યઃ । ‘ પૂયા-
લસં તુ તં વિદ્યાત્સંધૌ કાનીનકે નૃણામિતિ ’
વચનાત્ ॥

કીકીના સાંધામાં થઇને પાકેલો,
દુર્ગંધી, અને ઘાટા પડેને સ્વનારો સોજો
પૂયાલસ કહેવાય છે.

ઉપનાહનું લક્ષણ.

ગ્રન્થિર્નાલ્પો દૃષ્ટિસ્તન્ધાવપાકી કણ્ઠૂપા-
યો નીરુજશ્ચોપનાહઃ ॥

નાલ્પઃ મહાન્ । અપાકી રૂપત્પાકી । નીરુજઃ
રૂપદ્વેદનઃ ‘અરુણં કઠિનં ગ્રન્થિં જનયસ્યલ્પવેદન-
મિતિ’ વિદેહવચનાત્ ॥

મોટો ગાંઠો, થોડા પાકવાળો, ઘણીચળ
વાળો, કઠણ, રોતો અને પીડા વગરનો દૃષ્ટિના
સાંધામાં થાય છે, તેને ઉપનાહ કહે છે.

આવોની સંપ્રાપ્તિ.

ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ કુર્યુઃ સ્ત્રા-
વૌલ્લક્ષણૈઃ સ્વરુપેતાન્ । તં હિ સ્ત્રાવં નેત્ર-
નાડીતિ ચૈકે તસ્યા લિઙ્ગં કીર્તયિષ્યે ચતુર્ધા ॥
સંધીનિતિ બહુવચનેન સર્વં એવ સંવયો ગૃહ્ય-

ન્તે । એકે વદન્તીતિ શેષઃ । વાતિકસ્ત્રાવો ન
ભવતિ । કેવલેન વાતેન તદસંભવાત્ ॥

દોષો આસુતા માર્ગેથી સંધિઓમાં
જઈને પોતપોતાનાં લક્ષણોથી આવ કરે
છે. તે આવને કેટલાક નેત્રનાડી કહે છે,
અને તે ચાર પ્રકારના છે, તેનાં લક્ષણો
કહું છું.

પિત્તસ્ત્રાવનું લક્ષણ.

હારિદ્રામં પીતમુષ્ણં જલં વા પિત્તસ્ત્રાવઃ
સંસ્રવેત્ સન્ધિમધ્યાત્ ॥

હરિદ્રામં પીત્તરક્તમ્ । પરતઃ પીતશબ્દપ્રયોગા-
ત્ । જલં વેતિ વા શબ્દો હરિદ્રામં પીતં વેસ્યત્ર
સંવચ્યતે । પિત્તસ્ત્રાવઃ પિત્તાત્ સ્ત્રાવઃ । એવં શ્લે-
ષ્મસ્ત્રાવાદયઃ ॥

હળદર જેવા પીળા ગરમ જળનો
આવ સંધિમાંથી થાય છે. તેને પિત્તનો આવ
બાણવો.

કફસ્ત્રાવનું લક્ષણ.

શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં ચઃ સ્રવેતુ શ્લેષ્મસ્ત્રા-
વોઽસૌ વિકારઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

શ્વેત, ઘાટો, પીછાં વાળો જે
આવ થાય છે તેને કફનો આવ કહે છે.

સંનિપાત આવનું લક્ષણ.

શોથઃ સન્ધૌ સંસ્રવેચસ્તુ પક્ષઃ પૂયં સ્ત્રાવઃ
સર્વજઃ સંમતઃ સ્યાત્ ॥

સંધિમાંથી પાકેલા સોજામાંથી પડે
સ્રવે છે તે સર્વ દોષથી થાય છે. એમ સર્વ
માને છે.

રક્તસ્ત્રાવનું લક્ષણ.

રક્તસ્ત્રાવઃ શોણિતાદ યો વિકારો ગ-
ચ્છેદ્દૂષ્ણં તત્રરક્તં પ્રભૂતમ્ ॥

ગરમ સાવમાં લોહી પણ પડતું હોય તે વિકાર રક્તનો છે, એમ જાણવું.

પર્વણીનું તથા અલજીનું લક્ષણ.

તામ્રા તન્વી દાહપાકોપપન્ના રક્તાઝ્ઝેયા પર્વણી વૃત્તશોફા । જાતા સંધૌ કૃષ્ણશુક્લે-
ડલજી સ્યાત્તસ્મિન્નેવ વ્યાહતા પૂર્વલિઙ્ગે: ॥

અલજીમાહ । અલજી સ્યાદિત્યાદિ । તસ્મિન્નેવ કૃષ્ણશુક્લયોરેવ સંધૌ । મેદાર્થમાહ । પૂર્વલિઙ્ગે: પ્રમેહાધિકારલિખિતૈ: 'રક્તા સિતા સ્ફોટચિતા દારુણાત્વલજી ભવેત્' इति वचनैर्व्याहृता कथिता॥

કાળા તથા ઘોળા ડોળાના સાંધામાં ગોળા, સોજવાળી, રાતી, ઝીણી, અને દાહ વાળી ફેડકી થાય છે, તેને પર્વણી કહે છે, તે રક્તના કોપથી થાય છે. પુર્વ પ્રમેહના પ્રકરણમાં લખેલી રાતી ઘોળી ફેડલીઓથી વ્યાસ દારૂણ ફેડલી એજ કાળા ઘોળા ઘોળા ઓના સાંધામાં થાય છે, તેને અલજી કહે છે.

જંતુઅંધિનું લક્ષણ.

जन्तुग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूकुर्युर्ज-
न्तवः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्ला-
न्तसन्धौ गच्छन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥

વર્ત્મન: પક્ષ્મણશ્ચ સન્ધિજાતા इत्यन्वयः॥ इति सन्धिजा रोगाः ॥

પાંપણના તથા તેના વાળોના સાંધામાં ઉત્પન્ન થઈને જંતુઓ ચળ કરે છે, અને તે પાંપણ તથા ઘોળા ડોળાના સંધિમાં જઈને અંદર નેત્રને દૂષિત કરી નાંખે છે, તેને જંતુઅંધિ (તાપોડિયાં) કહે છે.

(સમસ્ત નેત્ર રોગો.)

આખા નેત્રના રોગોનાં નામો.

स्यन्दाश्चतुष्का इह संप्रदिष्टाश्चत्वार एवेह
तथाधिमन्थाः । पाकः सशोथः स च शो-
थहीनो इताधिमन्थोऽनिलपर्ययश्च॥ शुष्का-
क्षिपाकस्त्वह कीर्तितश्च तथान्यतो वात
उदीरितश्च । दृष्टिस्तथाऽम्लाध्युषिता शिरा-
णामुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥ एवं समस्त-
नेत्रे स्युरामया दश सप्त च । तेषामिह पृ-
थक् वक्ष्ये यथावलक्षणान्यपि ॥

ચાર અભિપ્ચંદ, ચાર અધિમંથ, સશોથપાક, અશોથપાક, હતાધિમંથ, વાતપર્યય, શુષ્કાક્ષિપાપાક, અન્યતો વાત, અમ્લાધ્યુષિત, શિરોત્પાત, અને શિરાહર્ષ, એ સત્તર રોગો આખા નેત્રમાં થાય છે, તેમનાં સંપૂર્ણ રીતે જુદાં જુદાં લક્ષણો કહું છું.

ચાર અભિપ્ચંદોનાં નામો.

वातात् पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्वि-
धः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्राभयंकरः॥

વાત, પિત્ત, કફ, અને રક્ત, એમ, ચાર અભિપ્ચંદો થાય છે; તે આખા નેત્રનો મહા ભયંકર રોગ છે.

વાતાભિપ્ચંદનું લક્ષણ.

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षारुण्य-
शिरोऽभितापाः । विशुष्कभावः शिशिरा-
श्रुता च वाताभिपन्ने नयन भवन्ति ॥

સંઘર્ષ: કરકટીકા । શિરોઽભિતાપ: શિરસો વ્યથા । વિશુષ્કભાવ: દુષ્ક્રિત્રાહિત્યમ્ । વાતા-
ભિપન્ને વાતેનોપદ્રુતે ॥

ભોંકાંચા જેવી પીડા, જઠતા, રોમો
ફગમ, ચળ, રૂક્ષતા, માથામાં પીડા, અને
ચીપડાં વગર શીતળ આંસુઓ, એ વાતા
ભિષ્યંદનાં લક્ષણો છે.

પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

દાદ્યપાકઃ શિશિરાભિનન્દા ધૂમાયનં
વાષ્પસમુદ્રવશ્ચ । ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા
ચ પિત્તાભિષ્ણે નયને ભવન્તિ ॥

શિશિરાભિનન્દા શીતલેષ્ટા । ધૂમાયનં નેત્રા-
શ્મુમોદ્રમ ઇવ । વાષ્પસમુદ્રવઃ અશ્રુસ્ત્રાવઃ ॥

દાહ, પાક, શીતતાની ઇચ્છા, નેત્રમાં
થી ધુમાડાનું નીકળવું, ગરમ આંસુ, અ-
ને નેત્રોનું પીળાપણું, એ પિત્તાભિ-
ષ્યંદનાં ચિન્હો છે.

કફાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

ઉષ્ણાભિનન્દા ગુરુતાક્ષિશોથઃ કણૂપદે-
હાવતિશીતતા ચ । સ્ત્રાવો મુદ્ધુઃ પિચ્છિલ
एव चापि कफाभिषण्णे नयने भवन्ति ॥

ઉપદેહઃ દૂષિકયા લિસતા ॥

ઊના પદાર્થની ઇચ્છા, ભારેપણું, સો-
જે ચળ, ચીપડાંઓ, બહુ શીતતા, અને
વારંવાર ચીકણો આવ, એ કફાભિષ્યંદનાં
લક્ષણો છે.

રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ રાજ્યઃ સ-
મન્તાદતિલોહિતાશ્ચ । પિત્તસ્ય લિજ્જાનિ ચ
યાનિ તાનિ રક્તાભિષ્ણં નયને ભવન્તિ ॥

અમુક્તસંગ્રહાર્થમાહ । પિત્તાલિજ્જાનિ પિત્તાભિષ્ય-
ન્દલિજ્જાનિ ॥

આંસુ તથા નેત્રો અને નેત્રની તમા-
મ રેખાઓ રાત્રી થવી તથા પિત્તાભિ-
ષ્યંદનાં સર્વ લક્ષણોથી રક્તાભિષ્યંદ
બાણવો.

અભિષ્યંદમાંથી અધિમંથોનું લક્ષણ.

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥

ઉપાય ન થવાથી માણસનો અભિ-
ષ્યંદ વધી બળ્ય છે તો નયનમાં તીવ્ર
વેદના વાળા અધિમંથો થાય છે.

અધિમંથોનું લક્ષણ.

उत्पाद्यत इवात्यर्थ तथा निर्मध्यतेऽपि
च । शिरसोऽर्थं तु तं विद्यादधिमन्थं स्व-
लक्षणैः ॥

સ્વલક્ષણેઃ યથોક્તવાતાદિકૃતાભિષ્યન્દલક્ષણેઃ
અધિમન્થં વિદ્યાતૂ । અભિષ્યંદેભ્યોઽધિમન્થાનાં
ભેદાર્થમાહ । શિરસોઽર્ધમુત્પાટયત ઇવ । તથા
નિર્મધ્યતેઽપિ ચેતિ ચતુર્ધ્વધિમન્થેમુ બોદ્યં શી-
રસોઽર્ધવેદના વ્યાધિપ્રભાવાતૂ ॥

ह्रन्यादृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्राद्योऽधीम-
न्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्रात्राद्वा वा-
तिको वै निह्रन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः स-
द्य एव ॥

સ ચાધિમન્થો યદાત્મકો યાવતા કાલેન મિ-
થ્યાચારાદ્દૃષ્ટિં હન્તિ તાં ચ તમાહ । હન્યાદિતિ
અત્ર સદ્યઃશન્દેન ત્રિરાત્રમુચ્યતે તન્નાન્તરે ત્રિરાત્રવ
ચનાતૂ

અરધુનું માથું તૂટી જતું હોય તેમ
થાય છે તથા મથન થતું હોય એવી

પીડા વધારે થાય છે. આને અધિમંથ કહે છે. 'કદાધિમંથ સાત રાત્રીમાં, રક્તાધિમંથ પાંચ રાત્રીમાં, વાતાધિમંથ છ રાત્રીમાં, અને મિથ્યાચાર્યો થયેલો પિતાધિમંથ તુરતજ દૃષ્ટિને હણી નાંખે છે.

સશોથપાકનું લક્ષણ.

કણ્ઠપદેહાશ્રુયુતઃ પક્વોદુમ્બરસન્નિભઃ ।
સંરમ્ભી પચ્યતે યસ્તુ નેત્રપાકસશોથકઃ ॥

પક્વોદુમ્બરસન્નિભઃ લોહિતત્વાત્ ॥

નેત્રમાં ચીપડાં, આંસુ, તથા ચળથઈને તે ઊંખરાના કળ જેવાં રાતાં થઈ જાય છે, તથા સોજા અને પાક વાળાં થાય, તેને સશોથપાક કહે છે.

અશોથપાકનું લક્ષણ.

શોફહીનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકે ત્વશોથજે ॥

ઉપરનાં લક્ષણોમાંથી માત્ર સોજા ન હોય તો તે અશોથપાક કહેવાય છે.

હતાધિમંથનું લક્ષણ.

ऊपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वाताधिकः
शोषयति प्रसह्य । रुजाभिरुग्राभिरसाध्य
एव हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥

શોષયતિ શોષયિત્વા નાશયતિ । અતઃ એવ વિદેહઃ 'તત્પચ્ચમિવ સંશુષ્કમવસીદતિ લોચનમિતિ' ॥

અધિમંથનો ઉપાય ન થાય તો તેમાંથી હાથુ વધીને આંખને સૂકવી નાંખીને લેથ વેદના વધારે છે તે અસાધ્ય જેવો હતાધિમંથ રોગ કહેવાય છે.

વાત પર્યયનું લક્ષણ.

वारं वारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः । रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ पर्येति पर्यायेण याति । कदाचिद्भ्रुवौ कदाचिन्नेत्रे ॥

જામર તથા નેત્રામાં વાયુ વારંવાર ફર્યા કરીને તીવ્ર વેદના કરે છે તેને વાત પર્યય કહે છે

શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ.

यत्कृणितं दारुणरूक्षवर्त्म सद्दृश्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥

કૃણિતં સંકોચિતં । મુદ્રિતમિતિયાવત્ । દારુણરૂક્ષવર્ત્મ દારુણં વિકૃતં રૂક્ષં ચ વર્ત્મ યસ્ય તત્ । હ્રદમક્ષ્ણોર્વિશેષણમ્ । સદ્દૃશ્યતે સદાહં મન્યતિ । આવિલદર્શનં આવિલસ્ય અનવસ્ય દર્શનં યેન તત્ । તત્પ્રતિબોધને ઉદ્વાચ્ય સુદારુણં અતિશયેન િકૃતમ્ ॥

પાંપણો દારૂણ, રૂક્ષ, તથા વીંચાયલી રહી જળતરા કરે, દેખાવું સર્વ મેલું હોય; અને આંખ ઉઘાડતાં વિકૃત પદાર્થો દેખાય, તેને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે.

અન્યતો વાતનું લક્ષણ.

यस्यावदूर्णशिशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्भ्रुजोऽति भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥

અવદૂર્ણ શિશિરોહનુસ્થો મન્યાગતો વાપ્યનિલોઽન્યતો વા । કુર્યાદ્ભ્રુજોઽતિ ભ્રુવિ લોચને ચ તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥

અવદૂર્ણ ઘાટ ઇતિ મૈથિલાદિલોકાઃ । અન્તો વા પૃષ્ઠાદિદેશં ચાગતઃ અન્યતોવાતઃ અન્યત્ર સ્થિતોઽન્યત્ર રજં કરોતિ દ્યવન્દતોગતઃ । વિદેહેનાં

પ્યુક્તમ્ । ‘મન્યાનામન્તરે વાયુરુત્થિતઃ પૃષ્ઠતોડપિ
વા । કરોતિ મેદં નિસ્તોદં શક્તે વાક્ષ્ણોર્ધ્રુવસ્તથા
તમાહુરન્યતોવાતં રોગં દૃષ્ટિવિદો જનાઃ ॥

ધાંટી, કાન, માથું, ડાઢી, ઓડ, કે
વાંસા વગેરે ખીન્ન સ્થળોમાં ઊઠેલો વાયુ
જમર અને નેત્રોમાં વેદના કરે છે, તેને
અન્યતોવાત કહે છે.

અમ્લાધ્યુષિતનું લક્ષણ.

શ્યાવં લોહિતપર્યન્તં સર્વમક્ષિ પ્રપચ્યતે ।
સદાહશોયં સાસ્ત્રાવમમ્લાધ્યુષિતમમ્લતઃ ॥

અમ્લતઃ અમ્લભોજનાત્ । તથાચ સુશ્રુતઃ ‘અ-
મ્લેન મુક્તેને’ત્યાદિ ॥

ખટાઈ ખાવાથી નેત્રા કાળાં, રાતા
છેડા વાળાં, અળતરા તથા સોળ વાળાં,
અને આવવાળાં થાય છે, તેને અમ્લાધ્યુ-
ષિત કહે છે.

શિરોત્પાતનું લક્ષણ.

અવેદના વાપિ સવેદના વા યસ્યાક્ષિરા-
જ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ । મુહુર્વિરજ્યન્તિ
ચ યાઃ સગન્તાદ્વ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

અક્ષિરાજ્યઃ અક્ષિશિરાઃ । વિરજ્યન્તિ વિકૃત-
વર્ણા ભવન્તિ ॥

વેદનાવાળી કે વેદના વગરની નેત્રની
શિરાઓ રાતી થઈને વારંવાર આરેકેર વિકૃત
વર્ણુવાળી થઈ જાય, તેને શિરોત્પાત કહે છે.

શિરાહર્ષનું લક્ષણ.

મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ જાયેત રો-
ગઃ સ શિરામહર્ષઃ । તામ્રાક્ષિતા સ્નાવયતિ

પ્રગાઢં તથા ન શકનોત્યભિવીક્ષિતું ચ ॥

ભૂલથી શિરોત્પાતનો ઉપાય કરવા
માં ન આવે તો તેમાંથી આંખો રાતી થ
ઈ જઈ અત્યંત આવ થઈ બેઈ શકાતું
નથી, તેને શિરાહર્ષ કહે છે.

નેત્રના સામપણાનું લક્ષણ.

ઉદીર્ણવેદનં નેત્રં રાગોદ્રેકસમન્વિતમ્ ।
ઘર્ષનિસ્તોદશૂલાશ્રુપ્યુક્તમામાશ્વિતં વિદુઃ ॥

ઉદીર્ણવેદનં ઉદ્ભટવેદનમ્ । ઘર્ષઃ કરકટિકા ।
એતલ્લક્ષણં લઙ્કુનાદિવિધાનાર્થમજ્ઞનાનિષેધાર્થં ચો-
ક્તમ્ । તથા ચ તન્ત્રાન્તરે । ‘તત્રોદિતાનિ ચન્વા-
રિ લઙ્કુનં મોજને રસઃ । સ્વાદુ તિક્તશ્ચ લેપશ્ચ
બાષ્પસ્વેદનમેવ ચ । એતાનિ નેત્રરોગાણાં સામા-
ન્યાચરણાનિ હિ । અજ્ઞનં સાર્પિષઃ પાનં કષાયં
ગુરુભોજનમ્ । નેત્રરોગેષુ સામેષુ જ્ઞાનં ચ પરિવ-
ર્જયેત્’ ॥

‘નેત્રમાં અસહ્ય વેદના થાય, ખંડુજ
રતાશ વધી ગઈ હોય, ચળ તથા લોકા-
યા જેવી પીડા અને શળ થતાં હોય, અને
આંસુ પડ્યા કરે, તે નેત્ર આમ વાળાં
બાળવાં.

નેત્રની નિરામતાનું લક્ષણ.

મન્દવેદનતા કણૂ સંરમ્ભાશ્રુપ્રશન્તતા ।
પ્રસન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોર્નિરામેક્ષણલક્ષણમ્ ॥
સંરમ્ભઃ શોથઃ । ઇતિ સમસ્તનેત્રજા રોગાઃ ॥

વેદના, ચળ, સોળ, અને આંસુ શાં
ત હોય; તથા વર્ણુ નિર્મળ હોય; તો ને-
ત્ર આમ વગરનાં છે, એમ બાળવું.

નેત્ર રોગોની ચિકિત્સા.

દ્વે પાંદમધ્યે પૃથુસન્નિવેશે શિરોગતે તે
બહુધા હિ નેત્રે । તાઃ પ્રોક્ષણોત્સાદનલેપ-
નાદીન્ પાદપ્રયુક્તાન્ નયનં નયન્તિ ॥

પ્રોક્ષણં સેચનં । ઉત્સાદનમુદ્વર્તનમ્ ॥

મલોષ્મસઙ્કટનપીઢનાથૈસ્તા દૂપયન્તે નય-
નાનિ દુષ્ટાઃ ભજેત્સદા દૃષ્ટિહિતાનિ તસ્મા-
દુપાનદમ્પ્યઙ્ગનધાવનાનિ ॥

મલં ધૂન્યાદિ । મલાદિભિઃ દુષ્ટાઃ તાઃ શિરાઃ
નયનાનિ દૂષયન્તે इत्यन्वयः ॥

જીભુષ્યાઃ શાલયો મુદ્રા યવા માંસં તુ
જાઙ્ગલમ્ । પક્ષિમાંસં વિશેષેણ વાસ્તૂકં
તળ્હલીયંકમ્ ॥ પટોલકર્કોટકકારવેલ્લુફ-
લાનિ સર્પિઃપરિપાચિતાનિ । તથૈવ વાર્તા-
કફલં નવીનમક્ષ્ણોર્હિતઃ સ્વાદુરથાપિ તિ-
ક્તઃ ॥ કદ્દમ્લગુરુતીક્ષ્ણોષ્ણમાપાનિષ્પાવ-
મૈથુનમ્ । મધ્યવલ્લૂરપિપ્પયાકમત્સ્યશાકવિ-
રુઢજમ્ ॥ વિદાહીન્યન્નપાનાનિ ન હિતા-
ન્યક્ષિરોગિણે । સેક આશ્રોતનં પિષ્ઠી વિ-
દાલસ્તર્પણં તથા ॥ પુટપાકોઽઙ્ગનં ચૈભિઃ
કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥

પગની મોટા કઢની બે શિરાઓ મા-
થામાં ગયેલી છે, તથા ઘણી શિરાઓ
નેત્રામાં ગયેલી છે, માટે પગ ઉપર કરવા
માં આવતા સેચન, મર્દન, અને લેપનની
અસર નેત્રામાં તથા માથે પહોંચે છે.
મેલ, અરમી; સંઘટ્ટન, તથા દબાણ વ-
ગેરેથી દુષ્ટ થયેલી શિરાઓ નેત્રને બગા-
ડે છે, માટે બેડા પહેરવા તથા પગે અ-

બ્યંગ અને સ્નાન હમેશા કરવું બેઘર્યું.
તેથી નેત્રાનું હિત થાય છે.

રાતા ચોખા, મગ, જવ, જંગલી પ-
શુઓનાં તથા પક્ષીઓનાં માંસ, તથા
વિશેષે કરીને બથવો, તાંદળબે, પરવળ,
કંટેલાં, અને નવાં રીંગણાંને ધીમાં પ-
કાવીને ખાવાથી નેત્રાનું હિત થાય છે.
મધુર અને કડવો રસ પણ નેત્રાને હિત
કારી છે.

તીખા, ખાટા, ભારે, તીક્ષ્ણ, અને
ઉષ્ણ પદાર્થો; તથા અડદ, ચોળા, મધ,
મૈથુન, માછલાં, સૂકું માંસ, ખોળ, અં-
કુર વાળાં ધાન્યો, તથા દાહક પદાર્થોનું
લોજન નેત્રરોગીને હિતકારી નથી.

સેક, ટીપાં નાંખવાં, લોપરી, લેપ,
ભરણ, પુટપાક, અને અંજન, એટલી
ક્રિયાઓથી નેત્રરોગોના ઉપચારો કરાય છે.

સેકવિધ.

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારાભિઃ સર્વસ્પિક્ષ્યનેહિ-
તઃ । મીલિતાક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેશશ્ચતુરઙ્ગ-
લઃ ॥ સ ચાપિ સ્નેહનો વાતે પિત્તે રક્તે
ચ રોપણઃ । લેખનસ્તુ ક્રમે કાર્યસ્તસ્ય
માત્રાભિધીયતે ॥ ષડ્ભિર્વાર્ચાશૈઃ સ્નેહે
ચતુર્ભિસ્તૈસ્તુ રોપણે । તૈસ્ત્રિભિર્લેખને કાર્યં
સેકો નેત્રપ્રસાદને ॥ નિમેષોન્મેષણં પુસા-
મજ્જ્યા છોટિકાથવા । ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા
વાહ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥

છોટિકા ચુટ્કીં હિત લોકે ॥

સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રૌ ચાત્યન્તિકં
ગદે ॥ સ યથા ॥ અગ્નિદલમૂલત્વકૃતમા-

જં પયો હિતમ્ । સુલોષ્ણં નેત્રયોઃ સિત્તં
 વાતાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥ પથ્યાક્ષામલસ્વા-
 સ્વસવલકલકલકેન સૂક્ષ્મવસ્ત્રેણ । કૃત્વા
 પોટલિકાં તામહિકેનોત્પદ્રવેણ સંયુક્તામ્ ॥
 નિદધીત લોચને સ્યાત્સર્વાભિષ્યન્દસંશયઃ
 શીઘ્રમ્ । યોગોડયમૃષિભિરુક્તો જગત્પકા-
 રાયકારુણિકૈઃ ॥ શ્રુત્વા પાણિતલં ઘૃ-
 ઘ્ના ચક્ષુર્ધોર્યદિ દીયતે । અચિરેણૈવ તદ્વા-
 રિ તિમિરાણિ વ્યપોહતિ ॥ સ્નાનં કૃષ્ણ-
 તિલૈશ્ચાપિ ચક્ષુષ્યમનિલાપહમ્ । આમલૈઃ
 સતતં સ્નાનં પરં દૃષ્ટિવલાવદમ્ ॥ ત્રિફલા-
 યાઃ કપાયસ્તુ ધાવનાશ્ચેત્રરોગજિત્ । ક-
 વલાન્મુષ્ણરોગઘ્નઃ પાનતઃ કામલાપહઃ ॥

રોગીનાં નેત્રા વીચાવીને તેની ઉ-
 પર ચાર આંગળ જાણી જીણી જીણી
 ધારાઓ કરવી, એ આખા નેત્રના રોગો
 ઉપર બી વજેરે રિનશ્ચ પદાર્થોની ધારા
 કરવી, તેને રનેહન સેક કહે છે; પિત્ત કે
 રક્તના રોગો ઉપર હરડે વગેરેના રસની
 ધારા કરવી, તેને શેપણુ સેક કહે છે; કફ
 રોગ ઉપર અથ ઉખેડનારાં સૂંઠ વગેરે-
 ના રસની ધારા કરવી, તેને લેખનસેક
 કહે છે. હવે એ સેકોની માત્રા કહીએ
 છીએ. રનેહન સેક છસો માત્રા સૂધી,
 શેપણુ સેક આસો માત્રા સૂધી, અને
 લેખન સેક ત્રણસો માત્રા સૂધી કરવો,
 તેથી નેત્રો સાફ થઈ જાય છે. માણસ
 આંખનું એક મટકું મારે, અથવા આં-
 ગળીની એક ચપટી વગાડાય, અથવા એક
 ગુરૂ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરાય, એટલા સમયને
 એક માત્રા કહે છે. સેક દિવસેજ કરવો,
 પણ બહુ પીડા હોવાથી જરૂર જણાય તો

રાત્રે પણ કરવો.

એરડાનાં પાન, મૂળ, અને છાંચના
 કઢકથી પકાવેલ બકરીનું દૂધ જરા ગરમ
 હોય ત્યારે નેત્રમાં રેડવાથી હિતકારી થઈ
 વાતાભિષ્યંદ મટાડી દે છે.

ત્રિક્ષ્ણા તથા અશ્રીણુના ડોડવાના ક-
 ઢકમાં અશ્રીણુનો રસ નાંખી જીણા લુગડા-
 ની પોટલી કરી નેત્રોને લગાડવાથી સર્વ
 પ્રકારના અભિષ્યંદો તુરત નાશ પામે છે.
 જગતના ઉપકાર માટે દયાળુ મુનિઓએ
 આ પ્રયોગ કહેલો છે.

જમ્યા પછી હાથનું બીનું તથા ઘસી-
 ને નેત્ર ઉપર અડાડવાથી તુરતજ તિમિ-
 રો ક્ષય પામે છે.

કાળા તલ ચોળીને નહાવાથી નેત્રો
 સાફ થઈ જઈને વાયુના રોગો મટી
 જાય છે.

નિત્ય આમળાંનો કઢક ચોળીને નહા-
 વાથી દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ બળ આવે છે.

ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથથી નેત્રો ધોવાથી નેત્ર-
 ના સર્વ રોગો મટી જાય છે; ત્રિક્ષ્ણાના
 કઢકના કવલથી મુખના રોગો મટી જાય
 છે; અને ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ પીનાથી કમ-
 જો મટી જાય છે.

આશ્વોતનવિધિ.

કાથસૌદ્રાસવસ્ત્રેહચિન્દનાં યત્તુ પાતનમ્
 દ્વયજ્જુલોમીલિતે નેત્રે પ્રોક્તમાશ્વોતનં હિ
 તત્ ॥ ચિન્દવોડઘૌ લેખનેષુ રોપણે દસ
 ચિન્દવઃ । સ્નેહને દ્વાદશ પ્રોક્તાર્તે શીતે
 કોષ્ણરૂપિણઃ ॥ ઉષ્ણે તુ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ
 સર્વેત્રવૈષ નિશ્ચયઃ । વાતં તિત્તં તથા ક્ષિ-

ગ્ધં પિત્તે મધુરશીતલમ્ । કફે તીક્ષ્ણોષ્ણ-
રુક્ષં સ્યાત્ ક્રમાદાશ્ચોતનં હિતમ્ ॥ આ-
શ્ચોતનાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાકૃશતોન્મિ-
તા ॥ આશ્ચોતનં ન કર્તવ્યં નિશાયાં કેન-
ચિત્ કચિત્ । તથથા । વિલ્વાદિપશ્ચમૂ-
લેન બૃહત્યેરણ્ડશિશુભિઃ ॥ કાથ આશ્ચોતને
કોષ્ણો વાતાભિષ્યન્દનાશનઃ । ત્રિફલા-
શ્ચોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥

એ આંગળીઓથી રોગીની આંખો
ઉઘાડી રાખી તેમાં ઝવાથ, મધ, કે રનેહ
નાં ટીપાં પાડવાં, તેને આશ્ચોતન કહે છે,
અને તે નેત્રને હિતકારી છે. મળ ઉખેડવા
હોય તો આઠ, ભરતી કરવી હોય તો દસ,
અને રનેહન કરવું હોય તો બાર ટીપાં
નાંખવાં, શીતકાળમાં કંઈક ગરમ તથા
ઉષ્ણકાળમાં ટાઢાં ટીપાં નાંખવાં. આ-
શ્ચોતનની સર્વ ક્રિયામાં એ સિદ્ધાંત છે.
વાયુ ઉપર કડવાં અને સ્નિગ્ધ, પિત્તમાં
મધુર અને શીતળ, અને કફમાં તીક્ષ્ણ
તથા ગરમ અને રૂક્ષ ટીપાં હિતકારી
થાય છે. સર્વ આશ્ચોતનોની માત્રા સો
ગુરૂ વર્ણાચ્ચાર જેટલા કાળની બાણવી.
કોઈ પણ રોગ ઉપર કોઈ પણ વેદે ને-
ત્રામાં રાત્રે ટીપાં નાંખવાં નહિ.

ખીલી વગેરે પંચમૂળ, ભોરીંગણો,
એરડો, અને સરગવાનાં રહેવાય તેવાં ગ-
રમ ટીપાં નાંખવાથી વાતાભિષ્યન્દનો નાશ
થાય છે.

ત્રિકુળાન્ઝ ઝવાથનાં ટીપાં નાંખવાથી
સર્વ પ્રકારના અભિષ્યન્દનો નાશ થાય છે.

પિંડીવિાધ.

યુક્તમેષજકલકસ્ય પિંડી કવલમાત્રયા

વસ્ત્રલ્પદેન સંવદ્ધા નેત્રાભિષ્યન્દનાશિની ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણા પિંડિકા વાતે પિત્તે સા શી-
તલા મતા । રુક્ષોષ્ણા શ્લેષ્મણિ પ્રોક્તા
વિધિરુક્તો બુધૈરયમ્ ॥ સા યથા ॥ ત્ર-
ણ્ડપત્રમૂલત્વદ્નિર્મિતા વાતનાશિની । ધા-
ત્રીવિરચિતા પિત્તે શિશુપત્રકૃતા કફે ॥
નિમ્બપત્રકૃતા પિંડી પિત્તશ્લેષ્મહર્ત્રી ભવેત્ ।
શુણ્ઠીનિમ્બદલૈઃ પિંડી સુસ્વોષ્ણા સ્વલ્પ-
સૈન્ધવા ॥ ધાર્યાં નેત્રેડનિલકફે શોથક-
ણ્ડપત્રાહરી । ત્રિફલાપિંડિકા નેત્રે વા-
તપિત્તકફાપહા ॥ પથ્થાક્ષામલસાસ્ત્રસવ-
લ્કલકલ્કોડિફેનજલયુક્તાઃ તેન વિરચિ-
તા પિંડી શમયતિ સકલાભિષ્યન્દાન્ ॥

યોગ્ય દવાઓના કડકની ડોળિયા જે-
વડી થેપલી નેત્રપર મૂકીને પાટો બાંધવા-
થી અભિષ્યન્દનો નાશ થાય છે.

વાયુના રોગ ઉપર સ્નિગ્ધ તથા ગર-
મ ઔષધોની થેપલી મુકવી, પિત્ત ઉપર
શીતળ ઔષધોની, અને કફ ઉપર ઉષ્ણ
તથા રૂક્ષ ઔષધોની થેપલી મુકવી, એમ
ત્રિકાનો કહે છે.

એરડાનાં પાન, મુળ, તથા છાદ્યની
થેપલીથી વાયુનો રોગ મટે છે; આમળાં-
ની થેપલીથી પિત્તનો રોગ મટે છે, અને
સરગવાનાં પાનની થેપલીથી કફનો રોગ
મટે છે.

લીમડાનાં પાનની થેપલીથી પિત્ત
તથા કફનો નાશ થાય છે.

સૂંઠ તથા લીમડાનાં પાનને વાટીને
તેમાં સેંધવ નાંખીને તેની જરાક ગરમ
થેપલી બાંધવાથી વાયુ તથા કફના રોગો

મટે છે; અને સાંભ, અળ, તથા પીડાને નાશ થાય છે.

ત્રિકુળાની થેપલી નેત્ર ઉપર આંધવા થી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ ત્રણે સં-ખધીના નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

ત્રિકુળા અને અક્રીણના ડોડવાના ક-લકમાં અક્રીણનો રસ નાંખી તેની થેપલી આંધવાથી સર્વ પ્રકારના અભિપ્યંહો મટી જાય છે.

ખિડાલકવિધિ.

વિડાલકો બહિર્લેપો નેત્રે પક્ષ્મવિવર્જિતે ।
તસ્ય માત્રા પરિજ્ઞેયા મુખાલેપવિધાનવત્ ॥
મુખલેપો યથા । અજુલસ્ય ચતુર્થાંશો મુ-
ખલેપઃ કનિષ્ઠકઃ । મધ્યમસ્તુ ત્રિભાગઃ
સ્પાદુત્તમોડર્ધાજુલો ભવેત્ ॥ સ્થિતિકા-
લોડપિ તસ્યોક્તો યાવંત્ કલ્કો ન શુષ્ય-
તિ । શુષ્કસ્તુ ગુણહીનઃ સ્યાત્તથા દૂપયતિ
ત્વચમ્ ॥ સ યથા ॥ યદ્દીગૈરિકાસિન્ધૂત્ય-
દાર્વીતાક્ષ્યૈઃ સમાંશકૈઃ । જલપિષ્ટૈર્બહિર્લેપઃ
સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥ તાક્ષ્ય રસાન્જનમ્ ॥

રસાન્જનેન વા લેપઃ પથ્યાવિલ્વદલૈર-
પિ । વચાહરિદ્રાવિશ્વૈર્વા તથા નાગરગૈરિકૈઃ ॥

પાંપણના વાળો સિવાય નેત્રના બ-હારના ભાગમાં લેપ કરવો, તેને ખિડાલક કહે છે. મોઢા ઉપર લેપ કરવાની જે માત્રા કહી છે તેજ માત્રા ખિડાલકની પચુ વાપ-રવી. મુખલેપની માત્રામાં આંગળના ચોથા ભાગ જેટલો લેપ કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે, આંગળના ત્રીજા ભાગ જેટલો જાડો થર મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે. અને અરધા આંગળ જેટલો જાડો લેપ ઉત્તમ માત્રા છે. કલ્ક સૂકાય નહિ ત્યાં સૂધીજ લેપને

રાખવો. સૂકાયલો લેપ શુભ રહિત નિર-થક થાય છે અને ત્વચાને ખરાબ કરી નાંખે છે.

જેઠીમધ, સોનાગેરૂ, સૈંધવ, દાડુહળ-દર, અને રસવંતીને સમભાગે જળમાં વા-ડીને નેત્રના બહારના ભાગોમાં લેપ કર-વાથી નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

રસવંતીનો, અથવા હરડે અને ખી-લીનાં પાનનો; અથવા વજ, હળદર, અને સૂંઠનો; અથવા સૂંઠ અને સોનાગેરૂનો લેપ કરવાથી નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

તર્પણવિધિ.

વાતાતપરજોહીને વેશ્મન્પુત્તાનશાયિનઃ ।
આધારૌ માત્રચૂર્ણેન ક્ષિન્નેન પરિમળ્દલૌ ॥
સમૌ દઢાવતંધાનો કર્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ।
પૂરયેત્ ઘૃતમળ્દેન વિલીનેન મુખોદકૈઃ ॥
સર્પિષા શતધૌતેન ક્ષીરજેન ઘૃત્તેન વા ।
નિષ્પ્રાન્પક્ષિપક્ષમાણિ યાવદ્ સ્વસ્તાવદેવ
હિ ॥ પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત ઉન્મીલયેચ્છ
નૈઃ । મિષગિમરેષ કથિતઃ પુરાણૈસ્તર્પણો વિ-
ધિઃ । યદ્રક્ષં પરિશુષ્કં ચ નેત્રં કુટિલમા-
વિલમ્ । શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકૃચ્છ્રોન્મીલ-
નસંયુતમ્ ॥ તિમિરાર્જુનશુકાચૈરભિષ્યન્દા-
ધિમન્યકૈઃ શુષ્કાક્ષિપાકશૌથાભ્યાંયુતં પ-
વનપર્યયૈઃ ॥ તન્નેત્રં તર્પયેત્સમ્યક્ નેત્રરોગ
વિશારદઃ । તર્પણં ધારયેદ્દર્ભરોગે વાચાં
શતં બુધઃ ॥ સ્વસ્થે ક્રમે સન્ધિરોગે વાચાં
પચ્ચ શતાનિ ચ । પિત્તે શતાનિ ષઠ્ઠકુળરોગે
સપ્તશતાનિ હિ ॥ દષ્ટિરોગે શતાન્યષ્ટાવાધિ-
મન્યે સહસ્રકમ્ । સહસ્રં વાતરોગેષુ ધાર્યમેવ

હિ તર્પણમ્ ॥ તર્પણે નાગતસ્ત્રેહં સ્નાવયિ-
ત્વાક્ષિ શોષયેત્ । સ્વિજ્ઞેન યવપિષ્ટેન સ્ત્રે-
હવીર્યેરિતં તતઃ ॥ યથાસ્વં ધૂમપાનેન ક-
ફમસ્ય વિરેચયેત્ । એકાહં વા ત્ર્યહં વા-
પિ પચ્ચાહં વાપિ તર્પયેત્ ॥ તર્પણે તૃપ્તિલિ-
જ્ઞાનિ નેત્રસ્થૈતાનિ લક્ષયેત્ । સુખસુપ્તાવ-
બોધત્વં વૈશદ્યં દૃષ્ટિપાટવમ્ ॥ નિર્વૃત્તિર્વ્યા-
ધિશાન્તિશ્ચ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥

ક્રિયાલાઘવં નેત્રસ્ય ક્રિયાયાં નિમિષોન્મેષાદૌ
લઘુતામ્ ॥

ગુર્વાબિલમતિસ્તિગ્ધમશ્રુકણ્ડૂપદેહવત્ । વ-
ર્ષતોદયુતં નેત્રમતિતર્પિતમાદિશેત્ ॥ આ-
સ્નાવશોફરોગાઢ્યમુપદેહસમાકુલમ્ । રુ-
ક્ષમન્તાવિ પરુષં નેત્રં સ્યાદ્દીનતર્પિતમ્ ।
અનયોર્દોષિવાહુલ્યાત્ પ્રયતેત ચિકિત્સિતે
। રુક્ષસ્તિગ્ધોષચારાભ્યામનયોઃ સ્થાત્ પ્ર-
તિક્રિયાં ॥

અનયોઃ અતિતર્પિતહીનતર્પિતયોઃ ॥

દુર્દિનાત્યુણ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાં સંભ્રમેષુ
ચ । અશાન્તોપદ્રવે વાક્ષિ તર્પણં ન પ્રશ-
સ્યતે ॥ સંભ્રમોઽજ મયમ્ ॥

વાયુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા
ધરમાં રોગીને ચત્તો સવાડીને અડદના
લોટની સરખી, મજબુત અને સાંકડી
નહિ એવી ફસ્તી પાળો બંને નેત્રો ઉપર
કરવી. પછી આંખો વીંચાવીને તે પાળના
ખાડામાં ઉના પાણીથી પાતળું કરેલું ઘી,
અથવા પાંખીથી સો વાર ઘોએલું ઘી, અથવા

દ્વધમાંથી બારેબાર કહેલું ઘી પાંપણના
વાળો ડુબી બાય એટલું ભરવું. ભરી
રહ્યા પછી ધીરે ધીરે રોગીની આંખો
ઉઘડાવવી. આ તર્પણવિધિ પ્રાચીન વૈ-
દ્યોએ કહેલો છે. નેત્રે રક્ત, સ્ત્ર કાં, વાંકાં
અને મેલાં થઇ ગયાં હોય; પાંપણના
વાળો ખરી પડતા હોય અને શિશોત્પાત
થતો હોય; આંખો માંડ માંડ ઉઘડતી
હોય અને તિમિર, અર્બુન, પુલાં, અ-
ભિષ્યંદો, અધિમંથ, શુષ્કાક્ષિપાક, સોળે
કે વાતપર્યય થયેલ હોય તો ઉત્તમ નેત્ર
વૈદ્યે નેત્રોનું સારી પેઠે તર્પણ કરવું જો-
ઈએ. પાંપણના રોગમાં સો ગુરુ વર્ણના-
ઉચ્ચારના કાળ સુધી એ તર્પણ નેત્ર ઉપર
રહેવા દેવું, સ્વસ્થતા, કફ, તથા સાંધાના
રોગોમાં પાંચસો ગુરુ વર્ણોચ્ચારના કાળ
સુધી તર્પણ રહેવા દેવું; પિત્તરોગ હોય
તો છસો, કાળા ડોળાના રોગમાં સાતસો,
કીકીના રોગમાં આઠસો, અધિમંથમાં
એક હજાર અને વાયુના રોગોમાં પણ
એક હજાર ગુરુ વર્ણોચ્ચાર થતાં સુધીના
કાળ સુધી તર્પણ નેત્રો ઉપર રહેવા દેવું.
તર્પણ પુરું થઇ રહે એટલે ઘીને નેત્રનાં
પૂછડીને માર્ગેથી બહાર બહેવરાવી દેઇ,
સેકેલા જખના લોટથી નેત્રોને સાફ કરી
નાંખવાં. પછી ઘીના જોરથી કફ વધ્યો
હોય તેને ચથાચોગ્ય ધુમપાન કરાવીને
દૂર કરવો. એક, પાંચ કે સાત દિવસ
સુધી તર્પણ કરવું. બરાબર તર્પણ થાય
છે તો નિદ્રા સુખથી આવે છે, સુખથી
જગાય છે, નેત્રો સ્વચ્છ થઇ તેની શક્તિ

વધે છે, સુખ મળે છે, દરદ મટે છે, અને ઉઘાડવા મીઠવા વગેરે કામોમાં નેત્રા હલકાં થાય છે. આ ઉપરથી તર્પણ બરોબર થયાનું જાણવું. તર્પણનો અતિ યોગ થાય તો નેત્રા ભારે, મેલાં અને અતિશય ચીકણાં થઈ જાય છે; આંસુ, ચાળ અને ચીપડાં આવે છે; અને તેમાં ઘર્ષણ કે ભેંકાયા જેવી પીડા થાય છે. તર્પણ ઓછું થયું હોય તો નેત્રમાંથી પાણી ઝરે છે, સોજો થાય છે, પીડા થાય છે, ચીપડાં આવે છે, રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને કઠણ થઈ જાય છે. અતિયોગ કે હીનયોગ થયો હોય તો બહુ હરકત થાય છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવામાં કાળજી રાખવી, અતિયોગ ઉપર રૂક્ષ, તથા હીનયોગ ઉપર સ્નિગ્ધ ઉપચારો કરવા. વાદળાં, અત્યંત ગરમી, તથા અત્યંત ઠંડીના સમયોમાં; ચિંતા અને સંભ્રમ હોય ત્યારે, અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પહેલાં; તર્પણ કરવું યોગ્ય નથી.

પુટપાકવિધિ.

દ્વે બિલ્વે સ્નિગ્ધમાંસસ્ય પરં દ્રવ્યં પલં મતમ્ । દ્રવસ્ય કુડવોન્માનં સર્વમેકત્ર પેષ-
યેત્ ॥ તદેકત્ર સમાલોઢ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિ-
તમ્ । પુટપાકવિધાનેન તત્પક્તવા તદ્રસં બુ-
ધઃ ॥ તર્પણોક્તેન વિધિના યથાવદ્વિનિયો-
જયેત્ । દષ્ટિમધ્યે નિષેક્તવ્યો નિત્યમુત્તાન-
શાયિનઃ ॥ તેજાંસ્પનિલમાકાશમાતપં ભા-

વકરસ્ય ચ । નેક્ષેત તર્પિતે નેત્રં યશ્ચ વા
પુટપાકવાન્ ॥

સ્નેહ વાળું માંસ આઠ તોલા, બીજાં આપઘો ચાર તોલાભાર અને દ્રવ પદાર્થો સાત તોલા નાંખી, એ સર્વને વાટીને તેનો લોંદો કરી પાંદડાંઓથી ખુબ વીંટીને પુટપાક પકાવવો. પછી તેમાંથી રસ નીચોવી લેઇને તે રસનો તર્પણ ની રીતે નેત્રામાં ઉપયોગ કરવો, રોગી ને ચત્તા સુવાડી તેની આંખોમાં નિત્ય એ રસ નાંખવો. તર્પણ કે પુટપાક વિધિ કર્યા પછી રોગીએ તેજસ્વી પદાર્થો, પવન, આકાશ, કે સુર્યના તાપને સેવવો નહિ.

અંજનવિધિ.

અથ સંપક્કદોષસ્ય પ્રાપ્તમઞ્જનમાચરેત્ ।
અઞ્જનં ક્રિયતે યેન તદ્દવ્યં ચાઙ્ગનં મતમ્ ॥
તદ્યથા । વટિકારસચ્ચુર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યઞ્જ-
નાનિ હિ ॥ કુર્યાન્નલાકયાક્ષુલપા હીનાનિ
સ્પુર્યથોત્તરમ્ ॥ સ્નેહનં રોપણં ચાપિ લેખ-
નં તત્ ત્રિધા પૃથક્ । મધુરં સ્નેહસમ્પન્નમ-
ઞ્જનં સ્નેહનં મતમ્ ॥

તત્ ત્રિવિધમ્ । પૃથગિતિ તત્ વટિકારસચ્ચૂર્ણ-
રૂપં પૃથક્ પ્રલેકં ત્રિધા સ્નેહનં રોપણં લેખનં
ત્રેતિ ॥

કષાયાતિકરસયુક્ત સ્નેહં રોપણં સ્મૃત-
મ્ । અઞ્જનં ક્ષારતિક્તામ્લરસૈર્લેખનમુચ્યતે ॥
હરેણુમાત્રાં કુર્વીત વટીં તીક્ષ્ણાઞ્જનને ભિષ-

ક ॥ પ્રમાણ મધ્યમે સાર્થે દ્વિગુણં તુ મૃદૌ
ભવેત્ ॥ રસક્રિયા તૂત્તમા સ્યાત્ ત્રિવિદ-
ક્ષમિતા મતા । મધ્યમા દિવિદક્ષા સા હીના
ત્વેકવિદક્ષિકા ॥ શલાકા સ્નેહને ચૂર્ણે
ચત્તસ્રઃ પ્રાહુરઙ્ગને । રોપણે તાસ્તુ તિસ્રઃ
સ્પુસ્તે ઉપે લેખને સ્મૃતે ॥ મુલયોઃ કુઞ્ચ
તા ક્ષુદ્રા શલાકાઘ્રાકુલોન્મિતા । અરંમ-
જા પાતુજા વા સ્વાત્કલાયપરિમળલા ॥
અમે કલાયવત્ પરિવર્તુલા ॥

મુવર્ણરજતોદ્ધતા શલાકા સ્નેહને સ્મૃતા ।
તામ્રલોહાસ્મસંજાતા શલાકા લેખને મતા
। અંજલી તુ મૃદુત્વેન રોપણે કથિતા મુધૈઃ ॥

હોપો પાકી ગયા પછી અંજન આંજવું.
જે વસ્તુ નેત્રમાં આંજવામાં આવે છે તેને
અંજન કહે છે. ગોળી, રસ, અને ચૂર્ણ રૂપ;
એમ ત્રણ પ્રકારનાં અંજનો હોય છે, અને
તે સળી કે આંગળીથી અંજાય છે. ગોળી
કરતાં રસરૂપ અને રસરૂપ કરતાં ચૂર્ણરૂપ
અંજન નિર્મળ છે. અંજનોના પણુ રને.
હન, રોપણુ, અને લેખન, એવા ત્રણ ત્રણ
લેદો છે. ક્ષાર, કડવા, અને ખાટા રસ
વાળું અંજન લેખન છે; તૂરું, કડવું,
અને સ્નેહન વાળું અંજન રોપણુ છે;
અને મધુર તથા સ્નેહ વાળું અંજન
સ્નેહન છે. તીક્ષ્ણ અંજનની ગોળી વટા
ણા જેવડી, મધ્યમ હોય તો દોઢ વટાણા
જેવડી, અને ક્રોમળ હોય તો બે વટાણા
જેવડી ગોળી કરવી. રસરૂપ અંજન
ત્રણ વાવડીંગના દાણા જેટલું નાંખવું તે
ઉત્તમ, જે વાવડીંગ જેટલું મધ્યમ, અને

એક વાવડીંગ જેટલું. કનિષ્ઠ માત્રા છે;
ચૂર્ણરૂપ અંજન સ્નેહનનું હોય તો તેની ચાર
સળીઓ આંજવી, રોપણુ હોય તો ત્રણ
સળીઓ આંજવી, અને લેખન હોય તો
બે સળીઓ આંજવી. આંજવાની સળી
બંને છેડેથી પાતળી, લીસી, આઠ આં-
ગણી લાંબી, વટાણા જેવી ગોળ, અને
પથ્થર કે ધાતુની બેઠએ. સ્નેહના અંજન
માટે સોનાની કે રૂપાની, લેખન અંજન માટે
ત્રાંબાની, લોહાની કે પથ્થરની સળી બે-
ઠએ, અને રોપણુ અંજન માટે તો ક્રોમ-
ળ હોવાથી આંગળીજ વાપરવી એ થો-
ડ્ય છે.

અંજન શલાકા.

દૃષ્ટિપ્રસાદના.

ત્રિકલામૃદ્ધશુન્દીનાં રસૈસ્તદ્વચ સર્વિષા ॥
ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિત્તો નાગઃ પ્રતા-
પિતઃ । તચ્છલાકા હરત્યેવ સકલાન્નેત્ર-
જાન્ ગદાન્ ॥

શુદ્ધ સીસાંને વારંવાર તપાવી તપા-
વીને ત્રિકુળાના રસમાં, ઘીમાં, ગોમૂત્રમાં,
મધમાં, અને બકરીના દૂધમાં ટાંકુંપાડી,
તેની સળીઓ બનાવીને તે નેત્રમાં ફેર-
વવાથી નેત્રના સર્વ રોગો નાશ પામે છે.

આંજવાની રીતિ.

કૃષ્ણભાગાદયઃ કુર્યાત્ યાવભયનમન્જન-
મ્ । હેમન્તે શિશિરે ચાપિ મધ્યાહ્નેઙ્ગન-
મિષ્યતે ॥ પૂર્વાક્ષે વાડપરાક્ષે વા ગ્રીષ્મે શ-
રદિ ચેષ્યતે ॥ વર્ષાસ્વનન્નેનાત્યુષ્ણે વસન્તે
તુ સદૈવ હિ ॥ પ્રાતઃ સાયં તુ તત્કુર્યાન્

ચ કુર્યાત્સદૈવ હિ । શ્રાન્તે પ્રસુદિતે પ્રીતે
પીતમથે નવજ્વરે ॥ અજીર્ણે વેગધાતે ચ
નાજ્જન સંપ્રશસ્યતે ॥

કાળા ડોળાની નીચેના ભાગમાં આંખના છેડા સૂધી અંજન આંજવું. હેમંત અને શિશિરમાં મધ્યાહ્ને આંજવું, ગ્રીષ્મ અને શરદમાં પૂર્વાહ્ન અથવા અપરાહ્ન સમયે આંજવું, વર્ષામાં વાઢળાં ન હોય તથા બહુ ગરમી ન હોય ત્યારે આંજવું, અને વસંત ઋતુમાં ગમે ત્યારે આંજવું. અંજન સવારે તથા સાંજરે આંજવું, પણ તે હંમેશા નહિ. થાકેલો, બહુ રોયો હોય, ખીધેલો, બહુ ઠાડૂ પીધેલો નવા જવર વાળો, અલ્પ વાળો, અને દસ્ત રોકાયો હોય, એવાએ અંજન આંજવું નહિ.

સ્નેહન વટિકા.

પથ્યાક્ષધાત્રીવીજાનિ એકદ્વિત્રિગુણાનિ
ચા પિષ્ટામ્બુના વર્તી કુર્યાદ્જનં દ્વિહરેણુ-
કમ્ ॥ નેત્રસ્રાવં હરતાશુ વાતરક્તરુજં તથા ॥

હરડે, ખેડાં, અને આમળાંનાં ખીજે એક, બે, અને ત્રણ ભાગે ક્રમસર લેઇ, પાણીમાં વાટીને ગોળી કરવી. અને તે બે વટાણા જેટલી આંજવાથી નેત્રસ્રાવ ને એકદમ હરી લેછે, તથા વાતરક્ત રોગોને પણ હરે છે.

રોપણ વટી.

રસાજ્જનં હરિદ્રે દ્વે માલતીનિમ્બપલ્લવાઃ
॥ ગોશઙ્ગદ્રસસંયુક્તા વટી નક્તાન્ધ્યનાશિ-
ની । એતસ્યાશ્વાજ્જને માત્રા પ્રોક્તા સાર્ધ-
હરેણુકા ॥

રસાંજન, હળદર, ઠાઠુહળદર, માલતીનાં પાન, અને લીમડાનાં પાંદડાં, એમને વાટીને ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરવી, તે રતાંધળાપણું મટાડે છે. તેની માત્રા ઢોઢ વટાણા જેટલી હોય છે.

અંદ્રોદયાનેખની વટી.

શઙ્ખનાભિર્બિમીતસ્ય મજ્જા પથ્યા મનઃ-
શિલા ॥ પિપ્પલી મરિચં કુષ્ઠં વચાચેતિ
સમાંશકમ્ ॥ છાગક્ષીરેણ સંપિષ્ય વર્તી
કુર્યાદ્યવોન્મિતામ્ । હરેણુમાત્રાં સંઘૃષ્ય જ-
લેનાજ્જનમાચરેત્ ॥ તિમિરં માંસવૃદ્ધિં ચ
કાચં પટલમર્બુદમ્ । રાઙ્યન્ધં વાર્ષિકં પુ-
ષ્પં વટી ચન્દ્રોદયા જયેત્ ॥

શંખની નાલિ, ખેડાંનો ગર્ભ, હરડે, મનશીળ, પીપર, મરી, કઠ, અને વજને સમ ભાગે લઇ, બકરીના દૂધમાં વાટીને જવ જેવડી ગોળી કરવી. એક વટાણા જેટલી તે પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી તિમિર, માંસવૃદ્ધિ, કાચ, પડળ, અર્બુદ, રતાંધળાપણું, અને એક વર્ષના પુલાંને આ અંદ્રોદયા છૂતી લેછે.

પુષ્પહરિવર્તિ.

પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્વહુશઃ પરિભાવિતમ્ ।
કરઙ્ગજીર્ણં તદ્વર્તિદષ્ટેઃ પુષ્પં વિનાશયેત્ ॥

ખાખરાનાં પુષ્પો (કેસડાં) નો રસની બહુ બહુ ભાવના દીધેલ કરંજનાં ખીજેની વાટ બનાવીને આંજવાથી કૂલાં નો નાશ થઇ બચે છે.

સ્નેહન રસક્રિયા.

કતકસ્ય ફલં ઘૃષ્ણા મધુનાનેત્રમજ્જયેત્ ॥

ઈષ્ટકર્પૂરસહિતં તત્સ્યાન્નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥

નિર્મળીના કળને ધસીને મધ સાથે તેમાં જરાક કપૂર મેળવીને નેત્રમાં આંજવાથી નેત્રને તે સ્વચ્છ કરી નાંખે છે.

રોપણ રસક્રિયા.

રસાઙ્ગનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃશિલા ॥ સમુદ્રફેનં લવણં ગૈરિકં મરિચં તથા ॥ एतत्सर्मांशं मधुना पिष्टुं प्रक्षिप्तवर्त्मनि। अङ्गनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्रस्त्रावं च सर्पिषा। पुष्पं तैलेन तिમिरं काञ्जिकेन निशान्धताम् ॥ पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा। बबूलदलानिः काथो लेहीभूतस्तदङ्गनात् । नेत्रस्त्रાવો વ્રજેચ્છોષં મધુયુક્તાન્ન સંશયઃ ॥

‘રસાંજન, રાળ, બદામીનું ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફેન, સૈંધવ, સોનાગેરૂં, અને મરીને સમ ભાગે મધમાં ગાટીને આંજવાથી પ્રક્ષિપ્ત વર્ત્મનાં કલેદ તથા ચળ મટી જાય છે. અને પાંપણના વાળ જીગે છે.

સાટોડીને તેલમાં વાટીને આંજવાથી તિમિર મટે છે, કાંજીમાં વાટીને આંજવાથી રતાંધળાં પણું મટી જાય છે; જેમ સૂર્ય અંધારાને મટાડે છે તેમ સાટોડી તિમિર તથા રતાંધળાં પણાને મટાડે છે.

બોવળનાં પાનનો ક્વાથ શીરા જેવો કરી તેમાં મધ નાંખીને આંજવાથી નેત્રોનો આવ નિઃસંશય સૂકાય જાય છે.

લેખન રસક્રિયા.

વટ્સીરેણ સંયુક્તો મુખ્યકર્પૂરજો રજઃશક્ષિ-
પ્રમઙ્ગનતો હન્તિ કુસુમં તુ દ્વિમાસિકમ્ ॥
ક્ષૌદ્રાશ્વલાલાસંઘર્ષ્ટમરિચૈર્નેત્રમઙ્ગનાત્। અ-
તિનિદ્રા શમં યાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ॥

લીમસેની કપુરના ચૂર્ણને વડના છી-
રમાં મેળવીને આંજવાથી બે માસનું ફૂ-
લું તરત નાશ પામી જાય છે.

મધ તથા ઘોડાની લાળમાં મરી
વાટીને આંજવાથી, જેમ સૂર્યોદયથી અં-
ધકાર નાશ પામે છે તેમ, મોઢું ઘેન શાં
ત થઈ જાય છે.

સ્નેહન ચુર્ણ.

અગ્રિતપ્તં હિ સૌવીરં નિર્વિચેત્ ત્રિફલા-
રસૈઃ । સત્ત્વેલં તથા સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં સિર્ક્તં
વિચૂર્ણિતમ્ ॥ અઙ્ગયેત્ તેન નયને પ્રત્યહં
ચક્ષુષોર્હિતમ્ । સર્વાનક્ષિવિકારાસ્તુ હન્યા
દેતન્ન સંશયઃ ॥

ઘોળા સુરમાને તપાવી તપાવીને
સાત સાત વાર ત્રિકળાના રસ તથા સ્ત્રી
ઓના ધાવણમાં ઠારીને તેનું ચૂર્ણ કરી
નિત્ય આંજવાથી બેશક નેત્રના સર્વ
વિકારો મટી જાય છે. આ સુરમાનું ચૂર્ણ
નેત્રોને હિતકારી છે.

રોપણ ચુર્ણ.

શિલાયાં રસકં પિષ્ટ્વા સમ્યગાપ્તાવ્યવા-
રિણાગૃહ્ણીયાત્તઙ્ગલં સર્વે ત્યજેન્ચુર્ણમધો-
ગતમ્ ॥ શુષ્કં ચ તઙ્ગલં સર્વે પર્યટીસન્નિધિ-
મ્ભવેત્ ॥ વિચુર્ણ્ય ભાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિ-

ફલારસૈઃ ॥ કર્પૂરસ્ય રજસ્તત્ર દશમાંશેન
નિઃસિપેત્ । અઙ્ગયેષ્યને તેન નેચાશિલ
મદશ્ચિદા ॥

કલખાપરિયાને શિલાપર વાટીને
પાણીમાં મેળવી દેવો. પછી તે પાણીની
આછ લઈ લેવી અને તળે મેઠેલા ચૂર્ણને
નાંખી દેવું. એ પાણી સ્કાય છે ત્યારે
તેની પાપડી થઈ જાય છે. તેનું ચૂર્ણ ક-
રીને ત્રણવાર તેને ત્રીકાના રસની ભા-
વના દેવી. પછી તેમાં તેના દશમા ભા-
ગનું :કપુરનું ચૂર્ણ મેળવીને આંજવાથી
નેત્રના સર્વ રોગો છેદાઈ જાય છે.

લેખન ચુષ્ણ.

દક્ષાણ્ડત્વક્શિલાકાચશઙ્ખચન્દનસૈન્ધવઃ
। ચુર્ણિતૈરઙ્ગનં પ્રોક્તં પુષ્પાદીનાં નિકુન્ત
નમ્ ॥

કુકડાંના ઇંડાંની છાલ, મણુશીળ,
કાચ, શંખ, ચંદન, અને સૈન્ધવનું ચૂર્ણ
આંજવાથી કૂકડાં વગેરે કપાઈ જાય છે.

સામાન્ય અંજનો.

મુક્તાદિ મહાંજન.

મુક્તાકર્પૂરકાચાગુરુમરિચકણાસૈન્ધવં ચૈ-
લવાલં । શુળ્લીકં લોલકાંસ્યત્રપુરજનિશિ
લાશઙ્ગનામ્યન્નતુત્યમ્ । દક્ષાણ્ડત્વક્ ચ
સાક્ષં ક્ષતજમથ શિવા ક્ષીતકં રાજવર્તે ।
જાતીપુષ્પં તુલસ્યાઃ કુસુમમાભિનવં વીજકં
સ્યાત્તથૈવ ॥

ઇલાવાલં ઇલાવાલકનાન્ના પ્રસિદ્ધમ્ । કઙ્કોલમ્
સુગન્ધદ્રવ્યં સુગન્ધકોકિલેતિ પ્રસિદ્ધા તદલાભે

જાતીપુષ્પં ગ્રાહ્યમ્ । તસ્યાપ્યલાભે લવઙ્ગં કાસ્ય
તથ મારિતં ગ્રાહ્યમ્ । પ્રપુ રજ્જં તથ મારિતં મા-
હ્યમ્ । શિલા મનઃશિલા । અન્નમન્નકં તથ પા-
રિતં ગ્રાહ્યમ્ । દક્ષાણ્ડત્વક્ દક્ષઃ કુકુટઃ તસ્યા-
ણ્ડત્વક્ અર્ધં વિમીતફલમ્ । ક્ષતજમત્ર કુકુમ્બ
શિવા હરીતકી । ક્ષીતકં યદીમધુ । રાજવર્તે
રાવટી ઇતિ લોકે ॥

પૂતીકનિમ્બાર્જુનમદ્રમુસ્તં સતામ્રસારં ર-
સગર્ભયુક્તમ્ । પ્રત્યેકમેષાં સ્વલુ માષકૈકં
યત્નેન વિષ્યેન્મધુનાડતિસૂક્ષ્મમ્ ॥

પૂતીકઃ ઘોરાકરઙ્ગ ઇતિ લોકે । અઙ્ગનં સુ-
રમા ઇતિ લોકે । મદ્રમુસ્તં નાગરમુસ્તમ્ । સા-
મ્રસારં ચ મારિતં ગ્રાહ્યમ્ । રસગર્ભે રસાઙ્ગનમ્ ॥

भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमा-
त्रोपचिताश्च तेषाम् । विधीयते शान्तिरव-
श्यमेव मुक्तादिनानेन महाङ्गेन ॥

इति मुक्तादि महाङ्गनम् ॥

મોતી, કપૂર, બિડલુણ, મરી, પીપર,
સૈન્ધવ, અણુકખાખ, સુંક, મરિચકંડોલ
અથવા જાઈનાં પુષ્પ, કાંચભરમ, કથીર
ભરમ, હળદર, મનશીળ, શંખની નાભિ,
અશ્મકભરમ, મોરથુથુ, કૂકડાંનાં ઇંડાંની
છાલ, ખેડાં, કેશર, હરડે, જેઠીમધ, રા-
જવર્ત, જાઈનાં પુષ્પ, તુળસીનાં તાબા
માંજર, ઘોળા સરગવા તથા પુતીકરંજનાં
ખીજો, લીમડો, આસોંદરો, નાગરમોથ,
તામ્રભરમ, લોહભરમ, અને રસ-
વંતી, એ દરેક છ છ રતિભાર જેઠ મ-
ધમાં ઝીણું વાટીને આંજવાથી નેત્રના
સર્વ રોગો અવશ્ય શમી જાય છે.

નયન શાશ્વજન.

કળા સંલવણેકળા સદરસાઝના સા-
ન્નમાં સરિત્પતિકફઃ સિતા સિતધુનર્નવા
વાપિદિ । રજ્યરુણચન્દનં મધુ ચ તુત્ય-
પથ્યા શિલા અરિષ્ઠદલશાબરસ્ફટિકશ-
ક્તનામીન્દવઃ ॥

લવણં સૈન્ધવં । અઙ્ગનં સુરમા । સરિત્પતિ-
કફઃ સમુદ્રફેનમ્ । શિલા મનઃશિલા । શાબરો
લોધઃ । સ્ફટિકઃ ષટ્કરી । ઇન્દુઃ કર્પુરઃ ॥

શ્માની તુ વિચુર્ણયેન્નિવિઢવાસસા શોધ-
યેત્તથાયસિ વિમર્દયેત્સમધુ તામ્રલખ્ડેન
તત્ । 'ઈદં મુનિભિરીરિતં નયનશોણનામા-
ઙ્ગનં કરોતિ તિમિરક્ષયં પટલપુષ્પનાશં
વલાત્ ॥

તિમિરે નૂતનકુસુમે નૂતનપટલે ચ । ઇતિ ન-
યનશોણાઙ્ગનમ્ ॥

પીપર, સૈન્ધવ, મરી, રસવાંતી, સુર-
મા, સમુદ્રકીણુ, સાકર, ઘોળી સાટોડી,
હળદર, રતાંજળી, જેડીમધ, હરડે, મણુશીલા,
લીમડાનાં પાન, લોદર, ફટકડી, શંખની
નાલિ, અને કપૂરતું ચૂર્ણ બાડા લુગડાથી
આળીને તેમાં મધ મેળવીને લોઢાના વાં-
સણમાં ત્રાંખાના કટકાથી ખુબ વાટવું.
મુનિઓએ કહેલું આ અંજન તાણું તિ-
મિરં, તાણું પડળ, અને પુલાનો બળા-
ત્કારથી નાંશ કરી નાંખે છે.

અંદ્રપ્રભાવટી.

હરતિકી વચાં કુષ્ઠં પિપ્પલી મરિચાનિ
ચ । વિમીતકસ્ય મઙ્ગા ચ શક્તનાભિર્મનઃ
શિલા ॥ સર્વમેતત્સમં કૃત્વાગન્યક્ષીરેણ

પેષયેત્ । નાશયેત્ તિમિરં કણ્ઠપટલાન્વ-
ર્તુદાનિ ચ ॥ અપિ ત્રિવાર્ષિકં શૂકં માસે-
નૈકૈન નાશયેત્ ॥ અધિકાનિ ચ માંસાનિ
રાત્રાવન્નત્વમેવ ચ ॥

પુષ્પે તિમિરે । ઇતિ ચન્દ્રોદયાવટી ॥

હરડે, વજ, કઠ, પીપર, મરી, બેહેડાંની
મળબ(ગર્ભ), શંખની નાલિ અને મનશીળ
સમ ભાગે મેળવી ગાયના દુધમાં વાટીને
આંજવાથી તિમિર, ચળ, પડળો, અર્ધુદો,
ત્રણ વર્ષનું કુલું, એમને એક માસમાં
મટાડી દે છે. વિશેષમાં માંસદુદ્ધી તથા
રતાંધળાપણુને પણ મટાડે છે.

અંદ્રપ્રભાવર્તિ.

રજની નિમ્બપત્રાણિ પિપ્પલી મરિચાનિ
ચ । વિઢજ્ઞં મદ્રમુસ્તં ચ સતમીત્વભયા
સ્મૃતા ॥ અજામૂત્રેણ સંપિષ્ય છાયાયાં
શોષયેદ્વટીમ્ । વારિણા તિમિરં હન્તિ ગો-
મૂત્રેણ તુ પિષ્ટકમ્ ॥ મધુના પટલં હન્તિ
નારીક્ષીરેણ પુષ્પકમ્ । एषा चन्द्रप्रभा
वर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता । कणा छाग-
यकुन्मध्ये पत्तवा तद्रसपेषिता । अचिरा-
हन्ति नक्तान्ध्यं तद्रसक्षौद्रमूषणम् ॥

હળદર, લીમડાનાં પાન, પીપર, મરી,
વાવડંગ, ભદ્રમૌથ, અને સાતમી હરડે
ને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને છાયામાં સૂ-
કવી ગોળી કરવી, પાણીમાં ઘસીને તે
આંજવાથી તિમિર મટાડે છે, ગોમૂત્રમાં
આંજવાથી પીષ્ટક મટે છે, મધમાં આં-
જવાથી પડળ મટે છે, ચીના દુધમાં
ઘસીને આંજવાથી કુલું મટે છે, આ
અંદ્રપ્રભાવર્તિ પોતે શંકરે બનાવેલી છે.

કણા પ્રયોગ.

બકરીની લીંડી મધ્યે પીપરને પકાવીને એને લીંડીના રસમાં વાટીને આંજવાથી તુરતજ રતાંધળાપણું મટી જાય છે.

મરિચ પ્રયોગ.

ઉપરની પીપરની પેઠેજ મરીનાં પ્રયોગથી પણ રતાંધળાપણું મટી જાય છે.

ત્રિફલાધ ધૂત.

ત્રિફલાયા રસં પ્રસ્થં પ્રસ્થં મૃદ્ધરજસ્ય ચ । વૃષસ્ય ચ રસં પ્રસ્થં શતાવર્યાશ્ચ તત્સમમ્ ॥ મૃદ્ધરજઃ મૃદ્ધરાજઃ ॥

ગુરૂચ્યા આમલક્યાશ્ચ રસં છાગીપયસ્તથા । પ્રસ્થં પ્રસ્થં સમાહૃત્ય સર્વૈરભિઘ્નૃતં પચેત્ ॥ કલ્કઃ કળા સિતા દ્રાક્ષા ત્રિફલા નીલમુત્પલમ્ । મધુકં ક્ષીરકાકોલી મધુપર્ણા નિદિગ્ધિકા ॥

ક્ષીરકાકોલ્યા અભામેડશ્વગન્ધામૂલં ગ્રાહ્યમ્ । મધુપર્ણા અત્ર યદ્દીમધુ ચક્ષુષ્યત્વાત્ ॥

તત્ સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શુભે ખાળે નિધાપયેત્ । ઊર્ધ્વં પાનમધઃ પાનં મધ્યે પાનં ચ શસ્યતે ॥ યાવન્તો નેત્રરોગાઃ સ્યુસ્તાન્પાના દપકર્ષતિ ॥ સુરક્તે રક્તદુષ્ટે ચ રક્તે વા વિસ્રુતે તથા ॥ નક્તાન્ધ્યે તિમિરે કાચે નીલિક્ષાપટલાર્બુદે । અભિષ્યન્દેડધિમન્થે ચ પક્ષ્મકોપે સુદારુણે ॥ નેત્રરોગેષુ સર્વેષુ દોષત્રયકૃતેષ્વાપિ । પરં હિતમિદં પ્રોક્તં ત્રિફલાધં મહાઘૃતમ્ ॥

ત્રિફળાનો રસ ૬૪ તોલા, જાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, અરડુસીનો રસ ૬૪ તોલા, શતાવરીનો રસ ૬૪ તોલા, ગળોનો રસ ૬૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા, અને બકરીનું દુધ ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકઠાં કરીને તેમાં પીપર, સાકર, દ્રાક્ષ, હરડે, ખેડાં, આમળાં, નીલકમળ, બમણું જેઠીમધ, આસોંદનું મૂળ, અને લોંરીંગણીના કદકો નાંખીને તેમાં ઘી પકાવવું. પાકે ત્યારે તેને સારા વાસણમાં રાખી મૂકવું. લોજન પહેલાં, કર્ચા પછી, અને મધ્યમાં આ ઘી ખાવાથી નેત્રના સર્વ રોગો મટી જાય છે. બહુ રતાશ, રક્તદોષો, રક્તસ્રાવો. રતાંધળાપણું, તિમિર, કાચ, નીલિકા, પડા, અર્બુદ, અભિષ્યંદ, અધિમંથ, મહાદારૂણ પક્ષ્મકોપ, અને ત્રણે દોષોએ કરેલા નેત્રના રોગો બપોરે તે અત્યંત હિતકારી છે.

ત્રિફલાધ ધૂત.

શતમેકં હરીતક્યા દ્વિગુણં ચ વિમીતકમ્ । ચતુર્ગુણં ત્વામલકં વૃષમાર્કવયોઃ સમમ્ ॥ ચતુર્ગુણોદકં દસ્વા શનૈર્મૃદ્ધગિના પચેત્ ॥ ભાગં ચતુર્થં સંરક્ષ્ય કાથં તમવતારયેત્ ॥ શર્કરા મધુકં દ્રાક્ષા મધુયદ્દી નિદિગ્ધિકા । કાકોલી ક્ષીરકાકોલી ત્રિફલા નાગકેસરમ્ ॥

કાકોલીયુગલાડલામેડશ્વગન્ધામૂલં દ્વિગુણંગ્રાહ્યમ્ ॥

પિપ્પલી ચન્દનં મુસ્તં ત્રાયમાણા તથોત્પલમ્ । ઘૃતપ્રસ્થં સમં ક્ષીરં કલ્કૈરૈતૈઃ શનૈઃ પચેત્ ॥ હન્યાત્ સતિમિરં કાચં નક્તાન્ધ્યં મુકમેવ ચ ॥ તથા સ્નાવં ચ કન્ક

ચ શ્વયં ચ કષાયતામ્ ॥ કલુષત્વં ચ
નેત્રસ્ય ચિન્દ્રમ્ પટલાનિ ચ । મહુનાત્ર કિ-
મુક્તેન સંવાસેત્રામયાન્ હરેત્ ॥ યસ્ય ચોપહતા
હૃદિઃ સૂર્યાગ્નિભ્યાં પ્રપચ્યતઃ ॥ તસ્યૈતજ્જે-
ષણં પ્રોક્તં મુનિભિઃ પરમં હિતમ્ ॥
માર્જિતં દર્પણં યદ્વત્પરાં નિર્મલતાં વ્રજેત્ ।
તદ્દેતેન પીતેન નેત્રં નિર્મલતામિયાત્ ॥

હરડે તોલા ૧૦૦, બેહેડાં તોલા ૨૦૦,
આમળાં તોલા ૪૦૦, અરડુસો તથા ભાંગરો
૪૦૦ તોલા, એમનો ચોગણા પાણીમાં
કેમળ અગ્નિથી ધીરેથી ક્વાથ કરવો.
ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે બિતારી
તેમાં સાકર, બમણું જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ભેં
રીંગણી, બમણું આસોંદનું મુળ, ત્રિકુળા,
નાગકેશર, પીપર, રતાંજળી, નાગરમોથ,
ત્રાયમાણુ, અને રક્તકમળના કદકે નાં-
ખીને, તેમાં ધીરે ધીરે ૬૪ તોલા ધી
અને ૬૪ તોલા દૂધ પકાવવું. કેવળ ધી
રહે એટલે બિતારવું. આ ધી તિમિર,
કાથ, રતાંધળાપણું, કૂટું, સાવ, ચળ,
સોળે, કષાયતા, મલીનતા, ખિંડુ, અર્મ,
અને પડળનો નાશ કરી નાંખે છે. બહુ
ઠહેવાથી શું ? દુઃકામાં એટલુંજ કહેવા
નું કે આ ધી નેત્રના સર્વ રોગોને મટા-
ડે છે. સુર્ય કે અગ્નિ સામે જોવાથી જે-
ની દૃષ્ટિ હણાઈ ગઈ હોય તેને માટે આ
ધી સર્વોત્તમ છે, એમ મુનિઓએ કહેલું
છે. જેમ વજ્રવડે લુછવાથી દર્પણ અત્યંત
સ્વચ્છ થાય છે તેમ આ ધી પીવાથી ને-
ત્રે અત્યંત નિર્મળ થાય છે.

વાસકાદિ ક્વાથ.

વાસાવિશ્વામૃતાદાર્વરિત્તચન્દનચિત્રકૈઃ ।

મૂનિમ્બનિમ્બકદુકાપટોલત્રિફલામ્બુદૈઃ ॥
નિશાકલિન્નકુટજૈઃ કાથઃ સર્વાશિરોગહા ।
વૈસ્વર્ય પીનસં શ્વાસં કાસં નાશયતિ મુષમ્ ॥
इति नेत्ररोगाधिकारः ॥

અરડુસી, મુંઠ, ગળો, દારૂહળદર,
રતાંજળી, ચિત્રક, કરિયાતું, લીમડો, કડું,
કડવાં પરવળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોથ,
હળદર, પીપર, અને ધંદ્રજવનું ક્વાથ
પીવાથી નેત્રના સઘળા રોગો, સ્વરભંગ,
સળેખમ, શ્વાસ, અને ઉધરસનો નાશ
અવશ્ય થઈ જાય છે.

કાનના રોગોનો અધિકાર.

કાનના રોગોનાં નામો.

કર્ણશૂલઃ કર્ણનાદો વાધિર્યં ક્ષ્વેદઃ एव
च । कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूषस्तथैव ।
च ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्द्विविध-
स्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतु-
र्विधः ॥ तथाक्षुब्धं सप्तविधं शोफश्चापि च-
तुर्विधः । एते कर्णगतां रोगा अष्टाविं-
शतिरीरिताः ॥

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, વાધિર્ય, ક્ષ્વેડ, કર્ણસ્રાવ,
કર્ણકંડુ, કર્ણગૂષ, પ્રતિનાહ, કૃમિકર્ણ, ક્ષત
કે અભિઘાતથી થયેલો વિદ્રધિ, દોષોથી
થયેલો વિદ્રધિ, કર્ણપાક, પુતિકર્ણ, ચાર
પ્રકારના સોળ, ચાર પ્રકારના અર્શ, અને
સાત પ્રકારના અર્જુદ, એમ કાનના અઠા-
વીશ રોગો છે.

કર્ણશૂળનું લક્ષણ.

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः
शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथा

સ્વમાવૃત્તઃ સ કર્ણશૂલઃ કથિતા દુરાચરઃ॥
અન્યથાચરન્ સમન્તતઃ પ્રતિભેદમ્ ચરન્ ! દોષૈઃ
પિત્તકફરક્તેઃ । રક્તસ્પાવિ રજાદિકર્તૃત્વેન દોષ-
સામ્યાત્ દોષત્વમત્ર । યથા સ્વ આત્મીયાનિદાન-
કુપિતૈઃ અથ વા યથાસ્વમિતિ શૂઠાવિશેષણ । દુ-
રાચરઃ દુરુપચારઃ ।

કાનમાં આરેભેર ફરતો અને દોષ
પામેલાં પિત્ત, કફ, અને રક્તથી વિંટા-
એલો વાયુ કાનમાં તે તે દોષોથી યુક્ત
શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્ણશૂલ કહેવાય
છે, અને તે કષ્ટસાધ્ય છે. રક્ત પશુ વેદના
વગેરે કરનાર હોવાથી દોષો જેવુંજ ગણાય
છે, માટે તેને દોષની પદ્ધતિમાં અત્ર ગણ્યુ છે.

કર્ણશળની અસાધ્યતા.

મૂર્છા દાહો ઝવરઃ કાંસઃ શ્વાસોડય
વમથુસ્તથા. । ઉપદ્રવાઃ કર્ણશૂલે ભવન્ત્યે-
તે મરિપ્યતઃ ॥

મૂર્છા, દાહ, ઝવર, ઉધરસ, શ્વાસ,
અને વમન, આ ઉપદ્રવો કર્ણશૂલ સાથે
હોય તો તે માણસ મરી જાય છે.

કર્ણનાદનું લક્ષણ.

કર્ણસ્રોતઃ સ્થિતે વાતે શૃણોતિ વિવિધા-
સ્વનાન્ । મેરીમૃદક્કશક્કાનાં કર્ણનાદઃ
સ ઉચ્યતે ॥

મેરીમૃદક્કશક્કાદીનામિત્યુપલક્ષણમ્ । તેન મૃ-
ક્કાદિકૃતશબ્દાનાં પ્રહણમ્ ।

કોંપ પામેલ વાયુ કાનની શબ્દવાહક
નાડીમાં ભરાયાથી ભેરી, મૃદંગ, શંખ,
અને જમર વગેરેના જેવા વિવિધ પ્રકાર

ના શબ્દો સંભળાય છે, તેને કર્ણ-
નાદ કહે છે.

બાધિર્યનું લક્ષણ.

યદા સ્વદ્વહો વાયુઃ સ્રોત આવૃત્ત્ય સિ-
પ્તિ । શુદ્ધિઃ શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વાધિ-
ર્યે તેન જાયતે ॥

વાધિર્ય વાલ્લવૃદ્ધોત્થં ચિરોત્થં ચ વિ-
વર્જયેત્ ॥

કફ સાથે મળેલો અથવા એકલો વાયુ
જ્યારે શબ્દવાહક નાડીને વિંટાઈ રહે છે
ત્યારે બહેરાપણું થાય છે. બાળકનું, વૃદ્ધનું,
કે લાંબા કાળનું બહેરાપણું અસાધ્ય છે.

ક્ષેડનું લક્ષણ.

વાયુઃ પિત્તાદિભિર્યુક્તો વેણુઘોષસમં સ્વ-
નમ્ । કરોતિ કર્ણયોઃ ક્ષેદનં કર્ણક્ષેદનઃ
સ ઉચ્યતે ॥

ક્ષેડશબ્દાર્થં વ્યનક્તિ । વેણુઘોષસમં સ્વન-
મિતિ । યત ઉક્તમ્ । ક્ષેડનં વેણુઘોષવત્ત્વં ઇતિ ।
નનુ કર્ણનાદકર્ણક્ષેડયોઃ કોભેદઃ । ઉચ્યતે ।
કર્ણનાદઃ કેવલેન વાતેન જાયતે । તત્ર નાના-
શબ્દાંશ્ચ શૃણોતિ । કર્ણક્ષેડસ્તુ પિત્તાદિયુક્તેન
વાતેન જન્યતે । તત્ર નિયમેન વેણુઘોષમેવ શૃ-
ણોતીતિ ભેદઃ ॥

પિત્ત વગેરેની સાથે મળેલો વાયુ
કાનમાં વાંસના જેવો નાદ કરે છે તેને
ક્ષેડ કહે છે. કર્ણનાદ કેવળ વાયુથી થાય
છે તથા ભેરી વગેરે જેવા અનેક શબ્દો
તેમાં થાય છે, અને ક્ષેડમાં પિત્ત વગેરેથી
મળેલો વાયુ હોઈને તેમાં વાંસ જેવોજ
શબ્દ થાય છે, એટલો એ જ રાગોમાં
તફાવત છે.

કર્ણઆવનું લક્ષણ.

શિરોઽભિગાતાદય વા નિમગ્નતો જલે
પ્રવાહાદય વાગિ નિદ્રાયેઃ । સર્વેદિ પૂર્વ
અવગોઽનિલાદિતઃ સ કર્ણસંસ્રાવ ઇતિ
પ્રકીર્તિતઃ ॥

પૂર્વ ક્ષયપલક્ષણમ્ । જલં રસં ચ સ્ત્રવેત્ । શ્ર-
વણશબ્દો પુંલિન્નેઽપ્યસ્તિ ॥

માથામાં વાગવાથી, પાણીમાં ડુબવા-
થી, અથવા પાકવાથી કે વિદ્રધિ થવાથી
વાયુથી પીડાતો કાન પડેનો આવ કરે,
અથવા તેમાંથી રસ કે જળનો આવ થા-
ય, તેને કર્ણઆવ કહે છે.

કર્ણકંડુનું લક્ષણ.

મારુતઃ કફસંયુક્તઃ કર્ણે કળ્પં કરો-
તિ હિ ॥

કફ સાથે મળેલો વાયુ કાનમાં ચળ
ઉત્પન્ન કરે છે.

કર્ણગુથનું લક્ષણ.

પિત્તોઽમ્શોષિતઃ શ્લેષ્મા કુરુતે કર્ણગૂ-
થકમ્ ॥

કર્ણે ગૂથયતે યસ્માત્ સ કર્ણગૂથો વ્યાધિઃ ॥

પિત્તની ગરમીથી સૂકાયેલો વાયુ
કાનમાં મેલ ઉત્પન્ન કરે છે તેને કર્ણગુથ
કહે છે.

પ્રતિનાહનું લક્ષણ.

સ કર્ણગૂથો દ્રવ્યમ્ યદા ગતો વિલાપિ-
તો પ્રાણમુલ્લં પ્રપદ્યતે । તદા સ કર્ણપ્રતિ-
નાહસંક્ષિતો ભવેદિકારઃ શિરસોઽર્ધભેદકૃત્ ॥

પ્રાણં ચ મુલ્લં ચ પ્રાણમુલ્લમ્ । એકસં દન્દ્વે ।
શિરસોઽર્ધભેદકૃત્ અર્ધાવભેદકાણ્યશિરોરોગકૃત્ ॥

કાનનો મેલ પીગળીને નાક કે મુખ-
માં જાય છે તે પ્રતિનાહ કહેવાય છે,
તેથી આધાશીશી નામનો માથાનો રોગ
પણ થાય છે.

કૃમિકર્ણકનું લક્ષણ.

યદા તુ મૂર્ચ્ચત્યથવા તુ જન્તૈવઃ સ્વજ-
ન્ટ્યપત્યાન્યથવાપિ મક્ષિકાઃ તદજ્જનત્વા-
ચ્છ્વણો નિરુચ્યતે મિષગિમરાયૈઃ કૃમિક-
ર્ણકો ગદઃ ॥

તદજ્જનત્વાત્ કૃમિલક્ષણત્વાત્ । શ્રવણે ક્રિ-
મિકર્ણકો ગદૌ નિરુચ્યત ઇત્યન્યયઃ ॥

પતંગિયાં વગેરે જીવો કાનમાં પેરે
છે, અથવા માખીઓ પોતાનાં ખન્ટ્ય
કાનમાં મુકે છે ત્યારે કાનમાં કીડા થાય
છે, તેને કૃમિકર્ણક રોગ કહે છે.

કાનમાં જીવડાં થયાનાં ચિન્હો.

પતંગાઃ શતપથશ્ચ કર્ણશ્રોત્રં પ્રવિશ્યાહિ ।
અરતિં વ્યાકુલત્વં ચ મૃશં કુર્વન્તિ વેદ
નામ્ ॥ કર્ણો નિસ્તુચ્યતે તત્ર તથા ફરફરા-
યતે । કીટે ચલતિ રક્ત્ તીવ્રા નિસ્પન્દે મ-
ન્દવેદના ॥ નિસ્પન્દઃ નિશ્ચલઃ ॥

પતંગિયાં કે કાનખજૂરા કાનમ
પ્રવેશ કરે છે તો અણુગમો, વ્યાકુળતા
અને અત્યંત વેદના થાય છે. કાનમ
પીડા થાય છે, અંદર ફરફરાટ થાય
છે, અને કીડા ચાલે છે ત્યારે અત્યંત
વેદના થાય છે અને નથી ચાલતો ત્યાં
વેદના ઓછી થાય છે.

બંને કર્ણ વિદ્રધિઓનું લક્ષણ.

ક્ષતાભિઘાતપ્રભવસ્તુ વિદ્રધિર્ભવેત્તથા દોષકૃતો પરઃ પુનઃ ॥ સ રક્તપીતારુણમસ-
વેત્પ્રતોદધૂમાયનદાહચોષવાન ॥

ક્ષતપ્રભવોઽભિઘાતપ્રભવશ્ચ તયોર્દયોરપ્યાગન્તુ-
જત્વાદૈવ્યમ્ । અસં આસ્રાવમિત્યર્થઃ ॥

કાનમાં ક્ષત, અભિઘાત, કે દોષથી વિદ્રધિ થાય છે, તેમાંથી રાતો પીળા આવ થાય છે, અને વ્યથા તથા ધુમાડા નીકળવા જેવું થાય છે. બળતરા તથા અગ્નિ જેવો તાપ થાય છે. આને કર્ણ વિદ્રધિ કહે છે. વિદ્રધિ ક્ષતથી કે અભિઘાતથી થયો હોય, તો પણ તે આગ-તુકજ હોવાથી તેને એકજ ગણવામાં આવેલો છે.

કર્ણપાકનું લક્ષણ.

કર્ણપાકસ્તુ પિત્તેન કોથવિક્લેદકૃદ્ભવેત્ ॥
કોથઃ પૂતિમાવઃ । વિક્લેદ આદ્રતા ॥

પિત્તથી કાન સડી દુર્ગંધી અને કચ કચતો થાય તેને કર્ણપાક કહે છે.

પૂતિકર્ણનું લક્ષણ.

કર્ણવિદ્રધિપાકેન કર્ણે વા વારિપૂરના-
ત્ । પૂયં સ્તવતિ યઃ પૂતિ સ જ્ઞેયઃ પૂતિક-
ર્ણકઃ ॥ કર્ણસ્ત્રાવાદ્દેદાર્થમાહ । પૂતિતિ નિયમેન
પૂતિર્યથા સ્યદેવં સ્તવતિ ॥

કર્ણવિદ્રધિ પાકવાથી કે કાનમાં પાણી ભરાવાથી તેમાંથી દુર્ગંધી આવ થાય છે, તે પૂતિકર્ણ કહેવાય છે. આમાં નિયમિત રીતે દુર્ગંધી આવજ થાય છે. એટલો કર્ણસ્ત્રાવમાં અને તેમાં ભેદ છે.

સોળ, અર્બુદ, અને અર્શીનાં લક્ષણો.

કર્ણશોથાર્બુદાર્શીસિ જાનીયાદુક્તલક્ષ-
ણૈઃ । કર્ણશોથાશ્ચ ચત્વારો વાતાપિત્તક-
ફાસ્રજાઃ ॥

એવમર્શોઽપિ ચતુર્વિધમ્ । અન્યેષાં શોથાનામ-
ર્શસાં ચાસમ્ભવઃ । આધારપ્રમાવાત્ । અર્બુદં સ-
ત્ત્રિધં વાતાપિત્તકફરક્તમાસમેદઃશિરાજમ્ । એતે
કર્ણરોગા અષ્ટાવિંશતિઃ સુશ્રુતોક્તાઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, અને રૂધિરથી થયેલ એમ કાનના સોળ ચાર પ્રકારના છે; તેમનાં લક્ષણો સોળના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં.

વાયુ, પિત્ત, કફ અને રૂધિરથી થયેલ એમ કાનના અર્શી ચાર પ્રકારના છે. તેમનાં લક્ષણો અર્શીના પ્રકરણમાં કહ્યાં પ્રમાણે સમ-
જી લેવાં. કાનમાં આ ચાર પ્રકાર વિના ખીજ અર્શી થતા નથી તે એ સ્થાનનોજ પ્રભાવ છે.

વાયુ, પિત્ત, કફ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અને શિરાથી થયેલા એમ સાત પ્રકારના અર્બુદો કાનમાં થાય છે, અને તેમનાં લક્ષણો અર્બુદના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણેનાં સમ-
જી લેવાં.

સુશ્રુતે કહેલા કાનના અઠાવીશ રોગોનાં લક્ષણો ઉપર કહેવાયાં છે, હવે ચરકે કહેલા ચાર રોગો વિષે કહેવાય છે,

કાનના ખીજ ચાર રોગો.

વાતાપિત્તકફસન્નિપાતકૃતમાહ ॥

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતે કરેલા એમ ચાર પ્રકારના રોગો છે.

વાત કર્ણરોગનું લક્ષણ.

નાવોઽતિરુક્ કર્ણતલે તુ શોથઃ સ્વા-
સ્તનુશ્રાવણં ચ વાતાત્ ।

કાનમાં નાદ, અતિ વેદના, સોળે,
પાતળો સ્વાવ, અને બેહેરાપણું થાય, તો
તે વાયુથી થયેલ કાનનો રોગ બહુવો.

પિત્ત કર્ણરોગનું લક્ષણ.

શ્લોથઃ સરામો દરણં વિદાહઃ સપૂતિપી-
તસ્રવણં ચ પિત્તાત્ ।

સ્તાશ વાળો સોળે, ફાટવું, દાહ
અને દુર્ગંધવાળો પીળો સ્વાવ થાય, તો તે
રોગ પિત્તનો બહુવો.

કફથી થએલા કર્ણરોગનું લક્ષણ.

વૈશ્રુત્યકણ્ઠસ્થિરશ્લોથશુક્લઃ સ્નિગ્ધઃ સ્નુ-
તિઃ સ્વલ્પરુજઃ કફાત્ ॥

વૈશ્રુત્યં અન્યથા શ્રવણમ્ ॥

વિપરીત શ્રવણ, ચળ, સોળે, ચેત
ચીકણો સ્વાવ, અને વેદના થોડી હોય,
તો તે કફથી થયેલ રોગ બહુવો.

સાંનિપાતિકકર્ણરોગનું લક્ષણ.

સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્ સ્વાવ-
ચ તત્રાધિકદોષવર્ણઃ ॥

કર્ણપાલ્યાઃ કર્ણાવયવત્વાત્તદ્વિકારમપ્યત્રૈવાહ ॥

ઉપરના ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો સાથે
હોય, અને જે દોશો અધિક હોય તેનો
સ્વાવ થતો હોય, તો તે રોગ ત્રણે દો-
શોનો બહુવો.

કર્ણપાળીના રોગો.

પરિપોટકનું લક્ષણ.

સૌકુમાર્યાચિરોત્સૃષ્ટે સહસૈવાતિવર્ધિતે ।

કર્ણે શોથો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટ-
વાન્ ॥ કૃષ્ણારુણનિષસ્તઃ સ વાતા-
ત્પરિપોટકઃ ॥ પરિપોટવાન્ મનાક્ વિદારણ-
વાન્ ॥

સુકુમારતાથી લાંબા કાળ સૂધી
ધરણું ધાલવામાં નહિ આવીને પછી તે
કાનને વધારવામાં આવે છે તો તે કાનની
પાળમાં વેદના વાળો, જરાક ફાટેલો,
કાળાશ સહિત રતાશ વાળો, અને સ્ત
પ્ધતા વાળો સોળે વાયુથી થાય છે, તેને
પરિપોટક કહે છે.

ઉત્પાતનું લક્ષણ.

ગુર્વાભરણસંયોગાત્ તાઢનાત્ ઘર્ષણાદ-
પિ । શ્લોથઃ પાલ્યાં ભવેત્ ક્યાવો દાહપા-
કરુજાન્વિતઃ । રક્તો વાં રક્તપિત્તાભ્યામુ-
ત્પાતઃ સગદઃ સ્મૃતઃ ॥

ભારે ધરણું પહેરવાથી, વાગવાથી,
કે ધસાવાથી કાનની પાળમાં કાળાશ કે
રતાશ વાળો, દાહ તથા પાક વાળો,
અને વેદના વાળો સોળે રક્ત તથા પિત્ત
બંનેના પ્રકોપથી થાય છે, તેને ઉત્પાત
કહે છે.

ઉન્મથકનું લક્ષણ.

કર્ણં વલાદર્ધયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્પ-
તિ । કફં સંયુજ્ય કુરુતે શોથં સ્તરુધમવેદ-
નમ્ । ઉન્મથકઃ સકણ્ઠકો વિકારઃ ક-
ફવાતજઃ ॥ અવેદનમ્ ર્જ્વદેદનમ્ ॥

કાનને અળાત્કારથી વધારવા જતાં
પાળમાં વાયુનો કોપ થવાથી કફની મ-
દદથી તે વાયુ સ્તપ્ધતા વાળો, ચળ

અને થોડો વેદના વાળા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગ વાત અને કફથી થયેલો ઉન્મથક રોગ કહેવાય છે.

દુઃખ વર્ધનનું લક્ષણ.

સંવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે કણ્ઠદાહરજાન્વિતઃ ।
શોથો ભવતિ પાકથ ત્રિદોષો દુઃસ્વર્ધનઃ ॥
સંવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે । કર્ણે રિતિ શેષઃ ।

અયોગ્ય રીતે વીંધાયેલો કાન વધે છે ત્યારે અળ, દાહ, અને પીડા વાળો સોજો તથા પાક થાય છે, તે ત્રણે દોષોથી થતો દુઃખવર્ધન રોગ કહેવાય છે.

પરિલેહિનું લક્ષણ.

કફાસક્રુકમયઃ ક્રુદ્ધાઃ સર્ષપામા વિસારિણઃ ।
કૂર્વન્તિ પિડિકાઃ પાલ્યાં કણ્ઠદાહસમન્વિતાઃ ॥
કફાસક્રુકમિસમ્ભૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ ।
લિહ્યાત્સ શ્વક્ષૂર્લી પાલીં પરિલેહી ચ સ સ્મૃતઃ ॥

સપિડિકાત્મકઃ પરિલેહિસંજ્ઞો ગદઃ ।
લિહ્યાત્ નિર્મોસીકર્યાત્ ॥

કફ, રક્ત, અને કૃમિઓ પ્રકોપ પામીને ફેલાતી, અળવાળી, તથા દાહવાળી સર્પપ જેવી ફેડકીઓ પાળમાં ઉત્પન્ન કરે છે, આ રોગ ફેલાઈને કાનના છિદ્ર તથા પાળને માંસ વગરનાં કરી નાંખે છે. કફ, રક્ત, અને કૃમિથી થતો આ રોગ પરિલેહિ કહેવાય છે.

કર્ણરોગોની ચિકિત્સા.

કર્ણશૂલે કર્ણનાદે બાધિર્યે ક્ષ્વેદ એવ ચ ।
ચતુર્ધર્વપિ ચ રોગેષુ સામાન્યં ભેષજં

સ્મૃતમ્ ॥ શુક્રવેરં સહમધુ સૈન્ધવં તૈલમેવ ચ ।
કદુર્ણં કર્ણયોર્ધાર્યમેતત્સ્યાદેદનાપ-
હમ્ ॥ લઘુનાદ્રિકશિયુગાં વારુણ્યા મૂલ-
કસ્ય ચ । કદલ્યા સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુર્ણઃ
કર્ણપૂરણે ॥ વારુણી વરુણઃ ॥

અર્કાકુરાનમ્લાપિષ્ઠાન્ સતૈલલવણાન્વિ-
તાન્ । સંનિદધ્યાત્સુધાકાણ્ઠે કોરિતે મૃ-
ત્સ્ત્યાહતે ॥ પુરપાકક્રમાત્ સ્વિન્નં પીચ-
દારસાગમાત્ । મુલોષ્ણં તદ્ગતં કર્ણે વસિ-
ષેષ્છૂલદ્વાન્તયે ॥ અર્કસ્ય યત્ર પરિણામ-
ધીતમાજ્યેન લિપ્ત શિલિયોગતત્તમ્ । આ-
પીચ્ય તસ્યામ્બુ મુલોષ્ણમેવ કર્ણે નિ-
વિત્તં હરતે હિ શૂલમ્ ॥ તીવ્રશૂલાતુરે
કર્ણે મશ્નદે ક્ષેદવાહિનિ । છાગમ્બ્રં
પ્રશંસન્તિ કોષ્ણં સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
તૈલં શ્વેતાર્કમૂલેન મદેઽગ્રૌ વિધિના કૃત-
મ્ । હરેદાણુ ત્રિદોષોત્થં કર્ણશૂલં પ્રપૂ-
રણાત્ ॥ હિન્દુસૈન્ધવશુઠીભિસ્તૈલં સર્ષપસ-
મ્ભવમ્ । વિપક હરતેઽવશ્યં કર્ણશૂલં પ્રપૂ-
રણાત્ ॥ કર્ણશૂલે કર્ણનાદે બાધિર્યે ક્ષ્વેદ
એવ ચ । પુરણં ક્રદુતૈલેન હિતં વાતગ્નમૌ-
ષધમ્ ॥ શિશ્વરિશ્તારજવારિણિ તત્કૃતક-
લ્કેન સાધિતં તૈલમ્ । અપહરતિ કર્ણનાદ
બાધિર્યં ચાપિ પુરણતઃ ॥

શિશ્વરી અપામાર્ગઃ ॥

ગવાં મૂત્રેણ વિલ્વાનિ પિષ્ટ્વા તૈલં વિષા-
ચયેત્ । સજલં ચ સદુગ્ધં ચ તદ્વાર્ધિર્યહરં
પરમ્ ॥

इति बिल्वतैलम् ॥

કર્ણસ્રાવે પૂતિકર્ણે તથૈવ કપિકર્ણકે ।

સામાન્યં કર્મ કુર્વીત યોગાન્વૈશેષિકાનપિ॥
સ્વર્જિકાંચૂર્ણસંયુત્તં બીજપૂરરસં ક્ષિપેત્ ।
કર્ણસ્રાવરુજોદાહાસ્તે નશ્યન્તિ ન સંશયઃ॥
આમ્નજમ્બૂપ્રવાલાનિ મધૂકસ્ય વટસ્ય ચ ।
શ્મિસ્તુ સાધિતં તૈલં પૂતિકર્ણગદં હરેત્ ॥
જાતીપત્રરસૈસ્તૈલં વિપકં પૂતિકર્ણમિત્ ।
પિષ્ટં રસમ્બનં નાર્યાઃ ક્ષીરેણ ધૌદ્રસંયુતમ્॥
મધુસ્મૃતે ચિરીત્યે તત્ સ્નાત્કે પૂતિકર્ણકો
કુષ્ઠાદિત્વપાદાચ્છતાદાવિન્ધસૈન્ધવૈઃ ॥ પૂ-
તિકર્ણાપદૈ તૈલં વસ્તુમૂત્રેણ સાધિતમ્ ॥

કુષ્ઠાદિ તૈલમ્ ॥

જમ્બૂકસ્ય તુ માંસેન કટુ તૈલં વિપાચ-
યેત્ । તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાદી પ્રશા-
મ્યતિ ॥ ચૂર્ણેન ગન્ધકશિલારજનીભવેન
મુષ્ટપંશકેન કટુતૈલપલાઠકં તુ । ધતૂરપ-
ત્રરસતુલ્યમિદં વિપકં નાર્દી જયેશ્વિરમવા-
મપિ કર્ણજાતામ્ ॥ મુષ્ટિઃ પલમ્ ॥

કૃમિકર્ણવિનાશાય ક્ષિમિઘ્નીં કારયેત્
ક્રિયામ્ । વાર્તાકધૂમશ્ચ દિતઃ સાર્પપસ્ત્રેહ
પથ ચ ॥ પૂરણં હરિતાલેન ગવ્યમૂત્રયુતેન
ચ । ધૂપને કર્ણદૌર્ગન્ધ્યે મુગ્ગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ડ-
શ્યતે ॥ ચિકિત્સાં કર્ણશોથાનાં તથા ક-
ર્ણર્શસામપિ । કર્ણાર્બુદાનાં કુર્વીત શો-
થાર્શોર્બુદચાન્નિષક ॥

કર્ણશુલ્લ, કર્ણનાદ; આધિર્ય, અને કવે-
ડ ઉપર તે. એકજ ઔષધ કરવામાં
આવે છે.

સૂંઠ, મધ, અને સૈન્ધવનો કદક નાં-
ખીને કાઠંગેલ સહેવાય તેવા ગરમ તેલનાં

કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી કાનની વેદના
મટી જાય છે.

લસણ, આદુ, સરગવો, વાયવરણાં,
મુળા, અને કેળનો સ્વરસ સહેવાય તે-
વો ગરમ કરી તેનાં ટીપાં કાનમાં નાંખ-
વાથી કાનની વેદના મટી જાય છે.

આકડાના અંકુરોને ખટાઈમાં વાટી-
ને તેમાં તેલ તથા સૈન્ધવ મેળવી તેને
ચોરની બાડી ડાંખળીને મધ્યમાંથી કોરીને
તેના પોલાણમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી પુઠ-
પાકની રીતે પકાવી રસ નીકળે ત્યાં સુધી
તે ડાંખળીને નીચોવીને રસ કાઢી લેવો.
એ રસ સહેવાય તેવો ગરમ કરી કાનમાં
ટીપાં નાંખવાથી થળ મટી જાય છે.

પાકીને પીળાં થયેલાં આકડાનાં પાન
ને ઘી ચોપડીને અગ્નિથી તપાવી રસને
નીચોવી લેઈ તેનાં સહેવાય તેવાં ગરમ
ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી કર્ણશુળ મટી
જાય છે.

કાનમાં શુળ, અવાજ, અને આવ થતો
હોય, તો બકરાના મુત્રમાં સૈન્ધવ નાંખી
જરા ગરમ કરી ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી
તે પીડા મટી જાય છે.

ઘોળા આકડાનાં મુળના કદકથી મં-
દાગ્નિથી વિધિવત્ પકાવેલા તેલનાં કાનમાં
ટીપાં નાંખવાથી ત્રણે દોષોથી થયેલ
કર્ણશુલ્લ પણ તુરત મટી જાય છે.

હિંગ, સૈન્ધવ, અને સંકના. કદકથી
પકાવેલું સરસિયું તેલ કાનમાં નાંખવાથી
કર્ણશુળ, અવશ્ય મટી જાય છે.

કર્ણશુળ, કર્ણનાદ, આધિર્ય, અને કવેડ,

એ ચાર રોગોમાં કાનમાં સરસિયું તેલ નાંખવું, તથા વાયુને હજીનાર આવધો કરવાથી હિત થાય છે.

અઘેડાની ભસ્મ પાણીમાં અઘેડાનાજ કદક સાથે નાંખીને તેમાં પકાવેલ તેલ કાનમાં નાંખવાથી કર્ણનાદ અને બહેરા પણું મટી જાય છે.

ખિલ્વતૈલ.

ખીલીનાં ફળોને ગોમુત્રમાં વાટી તે-
નોજ કદક નાંખીને પાણીમાં તથા દૂધમાં
પકાવેલ તેલ કાનમાં નાંખવાથી બેહેરા
પણું અવશ્ય મટી જાય છે.

કર્ણભ્રાવ, પુતિકર્ણ, અને કૃમિકર્ણ ઉ-
પર ઉપર કહેલી સામાન્ય ક્રિયાઓ કરવા
ઉપરાંત નીચેની વિશેષ ક્રિયાઓ પણ
કરવી:—

સાજીખારતું ચૂર્ણ નાંખીને ખીજેરાંનો
રસ કાનમાં નાંખવાથી કર્ણભ્રાવ, પીડા,
અને દાહ નિઃસંશય મટી જાય છે.

આંખો, બાંધુ, મહુડાં, અને વડનાં
ફળાં ફળાં પાનોના કદકથી પકાવેલું તેલ
કાનમાં નાંખવાથી પુતિકર્ણ મટી જાય છે.

ચમેલીનાં પાનના સ્વરસથી પકાવેલ
તેલ કાનમાં નાંખવાથી પુતિકર્ણ મટી
જાય છે.

સીના ધાવણમાં રસવંતીને વાટીને
તેમાં મધ નાંખીને કાનમાં તે રસ નાં-
ખવાથી લાંબા કાળનો કર્ણભ્રાવ તથા પુ-
તિકર્ણ મટી જાય છે.

કુંટાદિ તૈલ.

કડ, હીંગ, વજા, દેવદાર, સુવા, સૂ

ક, અને સૈંધવના કદક સહિત બકરાના
મુત્રમાં પકાવેલ તેલ કાનમાં નાંખવાથી
પુતિકર્ણ મટી જાય છે.

છીપના જીવડાના માંસના કદકમાં
પકાવેલ સરસિયું તેલ કાનમાં નાંખવાથી
કર્ણભ્રાવ તુરંતજ મટી જાય છે.

ગંધક, મણુશીળ, અને હળદરના ચા-
ર તોલાભાર ચૂર્ણના કદક સહિત બત્રીસ
તોલા ધંતુરાના સ્વરસમાં પકાવેલ બત્રી-
સ તોલા સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં
નાંખવાથી લાંબા કાળનો કર્ણભ્રાવ પણ
મટી જાય છે.

કૃમિને હજીનારી દવાઓથી કૃમિકર્ણ
રોગ નાશ પામે છે.

રીંગણાનો ધુમાડો, સરસિયું તેલ,
અને ગોમુત્રમાં વાટેલી હરતાળનો રસ
કૃમિકર્ણ ઉપર હિતકારી થાય છે.

કાનના દુર્ગંધપણા ઉપર શુગળનો
ધુપ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વેધે કાનના સોજાઓની ચિકિત્સાં
સોજા પ્રમાણે, અર્શોની ચિકિત્સા અર્શો
પ્રમાણે, અને અર્બુદોની અર્બુદો પ્રમાણે
કરવી.

કર્ણપાલી રોગોની ચિકિત્સા.

પાલીસંશોષણે કુર્યાદાતકર્ણસ્ત્રઃ ક્રિયામ્
સ્વેદયેદ્યત્તસ્તાં ચ સ્વિન્નાં સંવર્ધયેત્તિલૈઃ॥
શતાવરીવાજિગન્ધાપવસ્યૈરણ્ડવીજકૈઃ ।
તૈલં વિપકં સક્ષીરં પાલીં સંવર્ધયેત્ સુત્વમ્॥
પયસ્યાત્ર ક્ષીરકાકોલી ।

જીવનીયસ્ય કલ્કેન તૈલં દુગ્ધેન પાચ-

યેત્ । ચિકિત્સ્યેત્તેન તૈલેન હતાસં પરિપો-
ટકમ્ ॥ શીતલેપૈર્જલૌકાભિકૃત્પાતં સમુપ-
ચરેત્ । હલિનીમુરસાભ્યાં ચ ગોધાકઙ્ક-
વસાન્વિતમ્ ॥ તૈલં ચ પક્વમભ્યક્તા-
દુન્મન્યં નાશયેદ્ધુમ્ । દુઃસ્વર્ધનકં સિ-
ક્ત્વા જઙ્ગાન્નિલ્વપત્રજૈઃ ॥ કાર્યૈસ્તૈલેન
સુસ્તિગ્ધં તચ્ચૈર્ગૈશ્વાવધૂલયેત્ । બહુશો ગોમ-
યૈસ્તપ્તૈઃ સ્વેદિતં પરિલેહિતમ્ ॥ ઘનસારૈઃ
સમાલિમ્પેદજામૂત્રેણ કલ્પિતૈઃ ॥

કર્ણરોગાધિકારઃ ॥

કાનની પાળ સુકાઈ જતી હોય તે
વાયુનું કર્ણરોગોની ચિકિત્સા કરવી, ત-
થા પ્રયત્નથી તે પાળને શેકવી, અને શે-
ક દેવાયા પછી તલનો કલ્ક ચોપડીને તેને
વધારવી.

શતાવરી તૈલ.

શતાવરી, આસોંક, હીરકાકોલી, તથા
એરંડીનું કલ્કથી દૂધમાં પકાવેલ તેલ
ચોપડવાથી કાનની પાળ સહજ વધે છે.
પરિપોટક માટે પ્રથમ લોહી કઢા-
વીને પછી જીવનીયગણુનો કલ્ક નાખીને
દૂધમાં પકાવેલું તેલ લગાડવું.

ઉત્પાત માટે શીતળ લેપો તથા જળો
સુકાવવી.

કલગારી તથા શતાવરીના કલ્કો ત-
થા અંદનબો અને કંક પક્ષીની અરબીઓ
માં પકાવેલ તેલ ચોપડવાથી ઉન્મથ તુ-
રત નાશ પામે છે.

દુઃખવદ્ધનમાં બાંબુ, આંબો, અને
ખીલીનાં પાનોના કવાથોનું સેચન કરી
તેલથી સાંરી પેટે સ્નિગ્ધ કરીને તે

ઉપર બાંબુ વગેરેનાં પાનોનાં ચૂર્ણો ભ-
ભરાવવાં.

પરિલેહિ ઉપર તપાવેલ છાણાંનો શે-
ક વારંવાર કરીને બકરીના મુત્રમાં વાટેલ
કપૂરનો લેપ કરવો.

કાનના રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

નાકના રોગોનો અધિકાર.

નાસારોગોની સંખ્યા.

આદૌ ચ પીનસઃ પ્રોક્તઃ પૂતિનસ્યસ્તતઃ
પરમ્ । નાસાપાકોઽત્ર ગણિતઃ પૂયશોનિ-
તમેવ ચ ॥ ક્ષવથુર્ઘ્નશ્ચુર્દીપ્તિઃ પ્રતીનાહઃ
પરિસ્તવઃ । નાસાશોષઃ પ્રતિશ્યાયાઃ પચ્ચ-
સપ્તાર્બુદાનિ ચ ॥ ચત્વાર્યર્ચાસિ ચત્વારઃ
શોથાશ્ચત્વારિ તાનિ ચ । રક્તપિત્તાનિ ના-
સાર્યાં ચતુર્લિંગપ્રદાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પીનસ, પુતિનસ્ય, નાસાપાક, પુચ્ચ-
શોષિત, ક્ષવથુ, દીપ્તિ, પ્રતીનાહ, પરિ-
સ્તવ, નાસાશોષ, પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યા-
ય, સાત પ્રકારના અર્બુદો, ચાર પ્રકારના
અર્શ, ચાર પ્રકારના સોબ, ચાર પ્રકારનાં
રક્તપિત્ત, એમ ચોત્રીસ રોગો નાકના થાય છે.

પીનસનું લક્ષણ.

આનહ્યતે શુષ્યતિ યસ્ય નાસા પ્રક્લેદમા-
યતિ તુ ધૂપ્યતે ચ । ન વેતિ યો ગન્ધર-
સાંથ જન્તુર્જુષ્ટં વ્યવસ્યેત્તમપીનસેન ॥

આનહ્યતે શ્વાસશોષિતકપ્પેન વપ્યતે । અવંશ્યત
इति यावत् । પ્રક્લેદ આર્દ્રતાં ગચ્છતીતિ યાવત્ ।
ધૂપ્યતે સન્તાપ્યતે । ગન્ધરસાન્ ગન્ધાન્ મુરમાન

અસુરર્મીશ્ચ ન વેત્તિ । નાસાયા આનદ્રત્વં તત્ર હે-
તુઃ । તથા રસાન્ મધુરાદીશ્ચ ન વેત્તિ । નાસા-
રોગારમ્ભકદોષેણ રસનાયા અપિ દુષ્ટેઃ । વ્યવ-
સ્યેત્ જાનીયાત્ । અપીનસપીનસૌ દ્વાવપિ શદ્ધૌ
સ્તઃ ‘અવાપ્યોક્તં સન્નદ્વાદિત્વાદિવ’ इति सूत्रेण
વિકલ્પેનાકારલોપાત્ ॥

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रति-
श्यायसमानलिङ्गम् ॥

તં વિકારં પીનસં પ્રતિશ્યાયસમાનલિંગં વાતશ્લે-
ષ્મિકપ્રતિશ્યાયતુલ્યલક્ષણમ્ ॥

વાયુથી સુકાયલા કફથી નાક રોગાઈ
જઈને બીનું, ગરમ, અને સુગંધ કે દુર્ગંધ
ન પારખી શકે તેવું થાય અને એ ના-
કના રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષને લીધે
જીભ પણ બગડી જઈ મધુરાદિ રસોને
સમજી શકે નહિ તેવી થઈ જાય, તે
રોગ પીનસ કહેવાય છે. વ્યાકરણના નિ-
યમ પ્રમાણે આ રોગનાં નામો પીનસ
તથા અપીનસ પણ છે. વાયુ તથા કફથી
થતા આ રોગનાં બીજાં લક્ષણો વાયુ ત-
થા કફથી થતા પ્રતિશ્યાય જેવાં જ હોય છે.

पूतिनस्य च लक्षणम्.

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले सन्दूषितो यस्य
समीरणस्तु । निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥

દોષેઃ પિત્તકફરક્તૈઃ । અત્ર રક્તસ્યાપિ દોષ-
ત્વં દોષસાહચર્યાત્ । વિદગ્ધૈઃ દુષ્ટૈઃ સંદૂષિતઃ પૂ-
તિભાવં સીતઃ । પૂતિનસ્યં નાસાયાં ભવો નસ્યઃ
વાયુઃ । પૂતિર્નસ્યો યત્ર સં પૂતિનસ્યઃ ॥

કંઠ તથા તાળવાના મુલમાં બગડેલા
પિત્ત, રક્ત, અને કફથી દૂષિત થઈને દુર્ગંધી
બનેલો વાયુ મુખ તથા નાકમાંથી નીક-
ળે છે, તેને પૂતિનસ્ય કહે છે. દોષોની
સાથે રહેવાને લીધે રક્ત પણ દોષ કહે
વાય છે. પૂતિ એટલે દુર્ગંધ વાળો, અને
નસ્ય એટલે નાકનો વાયુ, એ ઉપરથી
આ રોગ પૂતિનસ્ય કહેવાય છે.

नासापाक च लक्षणम्.

घ्राणाश्रितं पित्तमरुंषि कूयाद्यस्मिन् बि-
कारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाकमि-
ति व्यवस्येद्वિક્લેदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥

વિક્લેદ આર્દ્રતા । કોયઃ પૂતિભાવઃ ।

નાકમાંનું પિત્ત મરુણને ઉત્પન્ન કરે તે-
થી નાક બહુ પાકે, બીનું રહે, અને દુ-
ર્ગંધવાળું થાય, તેને નાસાપાક કહે છે.

पुयशोश्चित्तं लक्षणम्.

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तार्ललाददेश-
अभिहतस्य तैस्तैर्नासा स्तवेत् पूयममृग्वि-
मिश्रं तं पुयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

દોષોના પ્રકોપથી અથવા લલાટમાં
અભિધાત થવાથી નાકમાંથી લોહી વા-
ળું પરુ આવે છે, તેને પુયશોશ્ચિત્ત કહે છે.

क्षयधु च लक्षणम्.

घ्राणाश्रिते मर्षणि सम्पदुष्टो यस्यानि-
लो नासिकया निरेति । कफानुयातो ब-
हुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षयधुं गदह्मा ।

ઘ્રણાશ્રિત મર્ષણિ સમ્પદુષ્ટો
યસ્યાનિલો નાસિકયા નિરેતિ । કફાનુયાતો બ-
હુશોઽતિશબ્દસ્તં રોગમાહુઃ ક્ષયધું ગદહ્મા ॥

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિગ્રતો વા ભાવાન્
કટૂનર્કનિરીક્ષણાદા । સૂત્રાદિભિર્વા તરુ-
ણાસ્થિમર્મણ્યુદ્ધર્ષિતેઽન્યઃ સ્વથુનિરેતિ ॥

તીક્ષ્ણોપયોગાદ્રાજિકાદિમક્ષણાત્ । અર્કનિરી-
ક્ષણાત્ સૂર્યદર્શનાત્ । તેન કફવિલયનાત્ તરુ-
ણાસ્થિમર્મણિ નાસાવંશાસ્થિમર્મણિ ચઙ્ગાટકે ।
અન્યઃ આગન્તુજઃ ॥

નાકના તરૂણાસ્થિ અથવા શૃંગાટક
મર્મમાં રહેલો વાયુ હુષ્ક થઈ કફ સહિત
છીંકોલાવે છે, તે રોગને વૈદો ક્ષવથુ (છીં-
ક) કહે છે. રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોના
ઉપયોગથી, અથવા તીખા પદાર્થ સૂંઘ-
વાથી, અથવા સૂર્ય સામે જોવાથી કફ
પીગળવાથી, અથવા દોરા વગેરેથી નાક-
ના તરૂણાસ્થિ નામના મર્મસ્થળનું ઘર્ષણ
થવાથી પણ છીંકો આવે છે, તેને વૈદો
આગન્તુજ છીંકો કહે છે.

શ્રંશથુનું લક્ષણ.

પ્રમ્નશ્યતે નાસિકયા તુ યસ્ય સાન્દ્રો વિ-
દગ્ધો લવણઃ કફસ્તુ । પ્રાક્ સશ્ચિતો મૂ-
ર્ધનિ પિત્તતપ્તે તં શ્રંશથું વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥

માથામાં પ્રથમજ એકઠો થઈને હુષ્ક,
ઘાટો, તથા ખારો કફ, ગરમીથી માથું
તપવાથી પીગળીને નાકેથી નીકળવા લાગે
છે, તેને વૈદો શ્રંશથુ કહે છે.

દીપ્તનું લક્ષણ.

ગ્રાણે મૃશં દગ્ધસમન્વિતે તુ વિનિઃસરેદુઃ
શ્વેદ વાયુઃ । નાસાપ્રંદીતેષ્વ ચ યસ્ય જ-
ન્તોર્વ્યાધિ તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥

પ્રદીતેષ્વ દ્રગ્ધાલિતેષ્વ ॥

નાકમાંથી ઠાહુ સહિત ધુમાડા જેવો
વાયુ નીકળે છે તેથી નાક બળે છે, તે
રોગને દીપ્ત કહેવામાં આવે છે.

પ્રતીનાહનું લક્ષણ.

ઉચ્છ્વાસમાર્ગે તુ કફઃ સવાતો રુઢ્યાત્
પ્રતીનાહમુદાહરેત્તમ્ ॥

વાયુ સહિત કફ આસમઝીને રોકે
છે, તેને પ્રતીનાહ કહે છે.

આવનું લક્ષણ.

ગ્રાણાદ્યનઃ પીતસિતસ્તનુર્વા દોષઃ સત્ત્વેત્
સ્રાવમુદાહરેત્તમ્ ॥

નાકમાંથી પીળો, ઘાળો, ઘાટો, કે
પાતળો દોષ આવે છે, તે આવ કહે-
વાય છે.

નાસાશોષનું લક્ષણ.

ગ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્માણિ મારુતેન પિત્તેન ગાઢં
પરિશેપિતં ચ । કૃચ્છ્રાત્ શ્વસિત્યુર્ધ્વમધ્ય
જન્તુર્યસ્મિન્ સ નાસાપરિશેષ ઉક્તઃ ॥

વાયુ તથા પિત્તથી બહુ સૂકાઈ જઈ
ને નાકમાંનો કફ જાંઘા નીચા આસને
કરે છે, તેને નાસાશોષ કહે છે.

પ્રતિશ્યાયનું સામાન્ય નિરૂપણ.

તસ્ય નિદાનં દ્વિવિધં । એકં સઘોજનક તત્પ્ર-
બલવે ક્રમં નાપેક્ષતે । યત ઉક્તમ્ ‘ ન કંઠલં
ચયં પ્રાપ્ય દોષાઃ કુપ્યન્તિ દોહિનામ્ । અન્યદાપિ
હિ કુપ્યન્તિ હેતુબાહુલ્યતોરણાત્ ’ ॥ હેતુબાહુલ્ય-
તોરણાત્ હેતૂનાં બાહુલ્યેન ત્વરાકરણાત્ । અતરં
ચ યત્ક્રમણ જનક ચયાદિક્રમો યથા નિદાનાત્
સશ્ચાયઃ સશ્ચયાત્પ્રકોપઃ પ્રકોપાત્પ્રસરઃ પ્રસરાત્
સ્યાનસશ્ચયઃ તતો વ્યાપ્તઃ તતો ભેદ ઇતિ ॥

સન્ધારણાઽઙ્ગીર્ણરજોઽતિભાષ્યકોઘર્તુવૈ-
ષમ્યશિરોઽભિતાપૈઃ । સંજાગરાતિસ્વપના-
મ્બુશીતાવશ્યાયકૈર્મૈથુનવાષ્પસેકૈઃ ॥ સં-
સ્ત્યાનદોષે શિરસિ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ પ્રતિ-
શ્યાયમુદીરયેત્તુ ॥

સંધારણં મૂત્રપુરિષધારણમ્ । રજો ધૂલિઃ તત્ત્વ
નાસાપ્રવિષ્ટં-દેતુઃ । ઋતુવૈષમ્યં ઋતુચર્યાવિપરીતા-
ચરણમ્ । શિરોઽભિતાપઃ શિરસોઽભિતાપો યેન
ધૂમાદિના સઃ । અવશ્યાવસ્તુપારઃ । વાષ્પસેકો
રોદનમ્ । સંસ્ત્યાનદોષશિરસિ સંહતકફે ॥

ચયં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃ પૃથક્ સ-
મસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ॥ પ્રકોપ્યમાણા
વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈસ્તતઃ પ્રતિશ્યાયકરા
ભવન્તિ ।

શ્વપ્રવૃત્તિઃ શિરસોઽભિપૂર્ણતા સ્તમ્ભોઽ
ક્રમર્દઃ પરિહૃષ્ટોમતા । ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે
પૃથગ્વિધા નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શિરસોઽભિપૂર્ણતા શિરસો મારેણેવ વ્યાપ્તિઃ ।
અપરે પૃથગ્વિધાઃ ઘ્રાણભૂમાયન્તલાલુવિદરણનાસા-
મુક્તલાવાદયો વિદેહોક્તા બોદ્ધવ્યાઃ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં નિદાન એ પ્રકારનાં છે,
એક સ્થોળનક (તુરત ઉત્પન્ન કરનારાં)
અને બીજું અયાદિકમજનક (ધીરે ધીરે
ઉત્પન્ન થનાર) છે. એમાં સ્થોળનક નિ-
દાન પ્રબળ હોઈને કમની ગરજ વાળું
હોતું નથી. કહ્યું છે કે—“પ્રાણીઓના
વાતાદિ દોષો સંચિત થાય ત્યારેજ તે કે-
વળ કોપ પામે છે એમ નથી, પણ તે
દોષોનાં કારણો પુષ્કળ હોય તો તેના
બળને લીધે દોષો સમંય પ્રાપ્ત થયા વ-

ગર પણ એકદમ કોપ પામી જાય છે.
બીજા અયાદિકમજનક નિદાનમાં પ્રથમ
નિદાનથી દોષોનો સંચય થાય છે, પછી
તેઓ પ્રકોપ પામે છે, તેથી તેઓ ફેલાવ
પામે છે, તેથી સ્થાન સંશ્રય (રોગોતું
તે તે સ્થળોમાં આવવું) થાય છે, તેથી
વ્યક્તિ (રોગ દર્શન) થાય છે, અને
પછી લેદ (રોગોના પ્રકાર) થાય છે.

સ્થોળનક નિદાન.

મૂત્ર વિષ્ટાદિના વેગોને રોકવાથી,
અભૂષિથી, નાકમાં રજ જવાથી, અત્યંત
ખોલવાથી કે ક્રોધથી, ઋતુચર્યાદિના નિ-
યમોનો ભંગ કરી વિપરીત આચરવા-
થી, ધુમાડા આદિથી માથામાં સંતાપ
થવાથી, ઉભગરો કે બહુ નિદ્રા કરવાથી,
જળ કે અતિ શીતળ પદાર્થોના સેવનથી,
તુષાર કે અતિ ઐથુનથી, અને અત્યંત ર-
ડવાથી માથામાં કફનો એકદમ જમાવ
થઈને વાયુ વધવાથી પ્રતિશ્યાય થાય છે.

અયાદિકમજનક નિદાન.

વાત, પિત્ત, કફ, ત્રણેદોષ, અથવા
રક્તના સંચયથી તે કોપ પામીને તે તે
નિદાનોથી પ્રતિશ્યાય કહે છે.

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ.

અતિશય છીંકો, માથામાં ભાર
તથા જડતા, અંગોની સ્તબ્ધતા તથા
ભાંગવું, રૂંવાડાંનું ઉભું થવું, અને બીજા
અનેક ઉપદ્રવો પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય
ત્યારે પ્રથમથી થાય છે, નાકમાંથી ધુ-
માડા નીકળવા જેવું લાગે, તાળવામાં
ફાટ તથા મુખ અને નાકમાંથી આવ
થાય, એ પણ પૂર્વરૂપો વિરેહ કહેલાં છે.

વાત પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

આનદા પિદિતા નાસા તનુસ્રાવપ્રસેકિ-
ની । ગલતાલ્વોષ્ઠશોષથ નિસ્તોદઃ શ્વયો-
સ્તથા ॥ ભવેત્ સ્વરોપઘાતશ્ચ પ્રતિશ્યાયેઽ
નિલાત્મકે ॥

આનદા સ્તન્ધા । પિદિતા આચ્છાદિતા । અત-
ર્થ તનુસ્રાવપ્રસેકિની ॥

નાક ખંધ કે સ્નનડ થઈ જાય,
ખાતળો આવ થયા કરે, અને ગળું, તા-
ળવું, અને હોઠ સૂકાય, લમણા ડુઝે,
અને સ્વર તૂટતો જાય, એ વાયુના પ્ર-
તિશ્યાયનાં લક્ષણો છે, એમ જાણવું.

પિત્તપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્વાવો ગ્રાણાત્ સ્વવતિ
પૈષિકે । કુશોઽતિપાણ્ડુઃ સન્તતો ભવે-
ત્પુષ્પાભિપીઢિતઃ ॥ નાસયા તુ સખ્માર્ષિ-
વર્ણીય સ્વાનમઃ ।

સપીતકઃ રૂક્ષપીતકઃ ॥

નાકમાંથી ગરમ અને કંઈક પીળો
આવ થાય, શરીર દુઝળ થઈને પાંડુ વ-
ર્ણનું તથા સંતત થઈ જાય, તૃષા બહુ
લાગ્યા કરે, અને નાકમાંથી ધુમાડા સ-
હિત અગ્નિ નીકળતો હોય એમ લાગે, તે
શ્વ પિત્તથી થાય છે.

કફપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

ગ્રાણાત્ કકકુતે શ્વેતો કફઃ શીતઃ સ્વે-
દ્રદ્રુઃ શુભાવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેત્ગુરુશ્ચિરા-
નરઃ ॥ ગલતાલ્વોષ્ઠશિરસાં કણૂભિરાતિ-
પીઢિતઃ ॥

ધોળો, શીતળ, અને ઘણો કફ નાક

માંથી આવે, દેહ ધોળો થઈ જાય, આંખો
સૂણી જાય, માથું ભારે થાય, અને ગળું,
તાળવું, હોઠ, અને માથામાં ચળની પીડા બહુ
થાય, એ લક્ષણો કફના પ્રતિશ્યાયનાં છે.

સંનિપાતિક પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

ભૂત્વાભૂત્વા પ્રતિશ્યાયો યોઽકસ્માત્ સ-
ન્નિવર્તેતે । સંપક્ષો વાગ્યપક્ષો વા. સ ન સ-
ર્વભવઃ સ્મૃતઃ ॥

અત્ર યદપિ દોષત્રયલિંગાનિ નોક્તાનિ તથાપિ
તાનિ જ્ઞેયાનિ ત્રિદોષજત્વાત્ । અપમસાધ્યઃ ।
અતएવાહ ‘નૃણાં દુષ્ટઃ પ્રતિશ્યાયઃ સર્વજથ ન
સિદ્ધયતિ’ ।

વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પાકીને કે
પાક્યા વગરજ ખંધ પડી જાય, તે પ્રતિ-
શ્યાય ત્રણે દોષોનો જાણવો. એમાં ત્રણે
દોષોનાં લક્ષણો પશુ થાય છે અને તેથી
તે અસાધ્ય છે. કહ્યું છે કે—“ત્રણે દો-
ષોથી ‘મથેદો તથા દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય અ-
સાધ્ય છે.

દુષ્ટપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

પ્રક્રિયતે મુહુર્નાસા પુનથ પરિશુષ્યતિ ।
પુનરાનલ્લતે વાપિ પુનર્વિશ્રિયતે તથા ॥
નિઃશ્વાસો વાપિ દુર્ગન્ધો નરો ગન્ધાક્ષ વે-
સિ ચ । एवं દુષ્ટં પ્રતિશ્યાયં જિનીયા-
ત્કુચ્છસાધનમ્ ॥

આનદ્યતે શ્વેદ્રા ભવતિ । વિશ્રિયતે અવિશ્રદ્ધા
સ્યાત્ । ક્લેદશોષાવિભન્ધાશ્ચ નૈકકાલં ભવન્તિ,
કિન્તુ યદાયદા યદયત્ દોષાધિક્યં ભવતિ તદાતદા
તત્તદોષકૃતઃ સસંબોદ્યઃ । इति न विरोधः ।
કુચ્છસાધનં અસાધ્યમ્ ॥

વારંવાર નાક બીનું થયા કરે, બંધાઈ બળ, વારંવાર ખુલ્લું થઈ બળ, શ્વાસ દુર્ગંધી યુક્ત નીકળે, અને સારી નરસી વાસની ખબર ન પડે. તે દુષ્ટ પ્રતિશ્વાય કહેવાય છે, અને તે કષ્ટસાધ્ય છે, તથા અસાધ્ય પણ થાય છે. નાકની બીનાશ, સૂકાવું, અને બંધ થઈ જવું, એ બધું સાથે થતું નથી, પણ જ્યારે જ્યારે જે જે દોષોનું અધિક પણ હોય છે, ત્યારે ત્યારે તે તે થાય છે.

રક્તપ્રતિશ્વાયનું લક્ષણ.

‘રક્તજે તુ પ્રતિશ્વાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તેતે ।
પિત્તપ્રતિશ્વાયકૃતૈર્લક્ષ્ણેશ્ચાપિ સમન્વિતઃ ॥
તામ્રાક્ષથ ભવેજ્જનુરુરોઘાતપ્રપીડિતઃ । દુર્ગન્ધોચ્છ્વાસવક્ત્રશ્ચ ગન્ધાનપિ ન વેત્તિ સઃ ॥
ઉરોઘાતપ્રપીડિતઃ ઉરોઘાતેનૈવ પ્રપીડિતઃ ॥

રક્તનો આવ, પિત્ત પ્રતિશ્વાયનાં લક્ષણો, આંખો રાતી થવી, છાતીમાં વાગવાની ખીડા, મુખમાંથી દુર્ગંધી શ્વાસનું નીકળવું, અને સારા માઠા ગંધની ખબર નહિ પડી શકવી. એ લક્ષણો રક્તથી થયેલા પ્રતિશ્વાયનાં છે.

પ્રતિશ્વાયોની અસાધ્યતા.

‘સર્વે એવ પ્રતિશ્વાયા નરસ્યાપ્રતિકારિ-
ણઃ । દુઘૃતાં યાન્તિ કાલેન તદાઽસા-
ધ્યા ભવન્તિ ચ ॥

ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો તે માણસને કાળે કરીને સર્વે પ્રતિશ્વાયો દુષ્ટ થઈ જઈને અસાધ્ય થઈ પડે છે.

પ્રતિશ્વાયોમાં કૃમિઓ થવાવિષે.

મૂર્ચ્છન્તિ કૃમયશ્ચાત્ર શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાસ્ત-

**યાળવઃ । કૃમિજો યઃ શિરોરોગસ્તુર્યં તે-
નાત્ર લક્ષણમ્ ॥**

અત્ર એણ પ્રતિશ્વાયેષુ કફજા એવ કૃમયો ભવન્તિતિ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચ ॥

પ્રતિશ્વાયોમાં કફથી ઘોળા, સ્નિગ્ધ, અને ઝીણા કીડાઓ થાય છે, માટે એવા પ્રતિશ્વાયોનું લક્ષણ કફથી થતા શિરોરોગના જેવું થાય છે.

પ્રતિશ્વાયોના ઉપદ્રવો.

‘વાધિર્યમાન્ધ્યમગ્રત્ત્વં ધોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ।
શોષામિમાન્ધકાસાંશ્ચ વૃદ્ધાઃ કુર્વન્તિપીનસા
ધોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ઇતિ વચનેઽપ્યાન્ધ્યગ્રહ-
ણં પુનર્વિશેષાર્થે । અગ્રત્ત્વં ન જિપ્રતીત્યગ્રસ્તસ્ય
માયોઽગ્રત્ત્વમ્ ॥

પ્રતિશ્વાયો વધી બળતો બેહેરાપણું, ગંધ ઓળખવાની અશક્તિ, નેત્રોના ભયંકર રોગો, શોષ, મંદાગ્નિ, અને ઉપરસ, એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રતિશ્વાયોથી બીજા કરતાં અંધાપો વિશેષે કરીને થાય છે. તેથી નેત્રના ભયંકર રોગથી બુદ્ધો અંધાપો પણ બતાવેલ છે.

નાકના બાકીના રોગો વિષે.

‘અર્બુદં સપ્તધા શોથાશ્ચત્વારોઽર્શશ્ચતુર્વિધમ્
ચતુર્વિધં રક્તપિત્તમુક્તં ઘ્રાણેઽપિ તદ્વિદુઃ ॥

અર્બુદાનિ સપ્ત । વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતરક્તમાં-
સમેદોજાનિ શોથાશ્ચત્વારો વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપા-
તજાઃ । અર્શાસિ ચત્વારિ વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપા-
તજાનિ । રક્તપિત્તાનિ ચત્વારિ વાતપિત્તશ્લેષ્મસ-
ન્નિપાતજાનિ । એતાનિ યથોક્તલિપ્તાનિ ઘ્રાણેઽપિ
ભવન્તિ ।

વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, માંસ, અને મેદના અર્બુદએમ સાત પ્રકારના અર્બુદો; વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાત, એમ ચાર પ્રકારના સોજાઓ; વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાત, એમ ચાર પ્રકારના અર્શો; વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાત, એમ ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત; એ સર્વ પશુ નાકમાં થાય છે, તેમનાં લક્ષણો તે તે પ્રકરણોમાં કલા પ્રમાણે સમજી લેવાનાં છે.

પીનસનું કાચાપણું.

શિરોગુરુત્વમરુચિર્નાસાસ્ત્રાવસ્તનુસ્વરઃ ।
ક્ષામઃ ધ્રીવતિ ચાર્શીક્ષ્ણમામપીનસલક્ષણમ્ ॥

નાસાસ્ત્રાવ તનુસ્વરઃ ક્ષામ ઇત્યન્વયઃ ।

માથામાં ભાર, અરુચિ, નાકમાંથી પાતળા આવ, અને ડુધ સ્વર, તથા વારં-વાર થુંકવું પડે, એ પીનસ કાચો સમજાયો.

પીનસ પકા પણું.

આમલિઙ્ગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા ઘનઃ લેષુ નિમજ્જતિ । સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિશ્ચ પક્વપીનસલક્ષણમ્ ॥

આમલિઙ્ગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા આમલિઙ્ગેઃ શિરોગુરુત્વાદિભિર્યુક્તઃ । પશ્ચાત્ ઘનઃ નિબિડઃ । અથવા લેષુ નાસારન્ધ્રેષુ નિમજ્જતિ સત્કો ભવતિ । વર્ણવિશુદ્ધિઃ શ્લેષ્મણઃ પ્રકૃતવર્ણતા ॥

માથાનો ભાર વગેરે કાચાપણાનાં લક્ષણો સહિત કફ પાછળથી ઘાટો થઇ જાય કે નાકમાં ચોંટી રહે, અવાજ સાફ થાય, અને કફનો વર્ણ સ્વાભાવિક થઇ જાય, ત્યારે પીનસ પકી ગયો જાયો.

નાકના રોગોની ચિકિત્સા.

સર્વેષુ સર્વકાલં પીનસરોગેષુ જાતમાત્રેષુ ।
મરિચં ગુડેન દધ્ના યુઙ્ગીત નરઃ સુખં લભતે ॥ કદ્દલં પૌષ્કરં ગૃજી વ્યોષં યાસશ્ચ કારવી ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादा-
र्द्रकजै रसैः ॥ પીનસે સ્વરભેદે ચ તમકે ચ હલીમકે । સન્નિપાતે કફે કાસે જ્વરે શ્વાસે ચ શસ્યતે ॥ કલિઙ્ગહિન્દુમરિચલાક્ષ-
સ્વરસકદ્દલૈઃ । कुष्ठोप्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः
प्रशस्यते ॥ પીનસાદિષુ ॥

વ્યોષચિત્રકતાલીસીતિતિહીકામ્લવેતસ-
મ્ । સચંચ્યાજાજિતુલ્યાંશમેલાત્વકપત્રપા-
દિકમ્ ॥ વ્યોષાદિકમિદં ચૂર્ણં પુરાણગુહ-
મિશ્રિતમ્ । પીનસશ્વાસકાસઘ્નં રુચિસ્વરકરં
પરમ્ ॥ વ્યોષાદિવટી ।

વ્યાઘ્રીદન્તીવચાશિગુમુરસાવ્યોષાસિન્ધુ-
જૈઃ । સિદ્ધં તૈલં નસિ ક્ષિપ્તં પૂતિનાસાગદા-
પહમ્ ॥ વ્યાઘ્રીતૈલમ્ ।

શિગ્રુસિંહીનિકુમ્ભાનાં બીજૈઃ સવ્યોષસૈ-
ન્ધવૈઃ । વિલ્વપત્રરસૈઃ સિદ્ધં તૈલં સ્યાત્પૂ-
તિનસ્યનુત્ ॥ નિકુમ્ભીદન્તી પૂતિનસ્વનુત્ નસ્યાત્

ઘૃતગુગ્ગુલીમિશ્રસ્ય સિવથકસ્ય પ્રયત્નતઃ ।
ધૂમં ક્ષવથુરોગઘનં અંશથુઘનં ચ નિર્દિશેત્ ॥
શુઠ્ઠીકુષ્ઠકળાવિલ્વદ્રાક્ષાકલ્કકષાયવત્ ।
તૈલં પક્વમયાજ્યં વા નસ્યાત્ ક્ષવથુનાશ-
નમ્ ॥ નસ્યં હિતં નિમ્બરસાઙ્ગનાઙ્ગ્યાં દીપ્તે
શિરઃસ્વેદનમલ્પશસ્તુ । નસ્યે કૃતે ક્ષીરજ-
લાવસેકાન્ શંસન્તિ યુઙ્ગીત ચ મુદ્ગપૃષ્ઠૈઃ ॥
નાસાસ્ત્રાવે ઘ્રાણયોર્શૂર્ણમુક્તં નાઢ્યાદિયં ।

યેડવપીઠાશ્વ પથ્યાઃ । તર્કિમાન્ ધૂમાન્ દે-
વદાર્થમિકાભ્યાં માંસં સ્વાજં પથ્યમત્રાદિ-
શ્ચાન્તિ ॥ પ્રતિશ્યાયેષુ સર્વેષુ મૃદં વાત-
વિવાર્જિતમ્ । વસ્ત્રેણ ગુરુણા તેન શિરસો
વેષ્ટનં હિતમ્ ॥ વિદક્ષસૈન્ધવં દિક્ષુ ગુ-
ગુલ્લુઃ સમનઃશિલા । ષષ્ટૈતચ્ચૂર્ણમાઘ્રાતં
પ્રતિશ્યાયં વિનાશયેત્ ॥ ઘૃતતૈલસમાયુક્તં
શ્વતુધૂમં પિવેન્નરઃ ॥ સધૂમઃ સ્યાત્ પ્રતિ-
શ્યાયકાસદિકાહરઃ પરઃ ॥ પ્રતિશ્યાયે
પિવેદ્ધમં સર્વગન્ધસમાયુતમ્ ॥ ચાતુર્નાત-
કચૂર્ણં વાઘ્રેયં ચા કૃષ્ણજીરકમ્ ॥

કૃષ્ણજીરજમત્ર કલૈંજી ।

પુટપકં જયાપત્રં તૈલસૈન્ધવસંયુતમ્ । પ્ર-
તિશ્યાયેષુ સર્વેષુ શીલિતં પરમૌષધમ્ ॥

જયા વિજયા । મજ્જેતિ યાવત્ । શીલિતંશુક્રમ્ ।

પિપ્પલ્યઃ શિશુવીજાનિ વિદક્ષમારિચાનિ
ચ । અવપીઠઃ પ્રશસ્તોડયં પ્રતિશ્યાયનિ-
તારણે ॥ શિરસોડ્યઙ્ગજનૈઃ સ્વદૈર્નસ્યૈર્મ-
ન્દોષ્ણભોજનૈઃ । વપનૈર્ઘૃતપાનૈશ્ચ તાન્યથા-
સ્વમુપાચરેત્ ॥ ક્રિમિઘ્ના યે ક્રમાઃ પ્રોક્તા-
સ્તાન્વૈ ક્રિમિષુ યોજયેત્ । નાવનાનિ કૃ-
ષિપ્લાનિ ભેષજાનિ ચ શુદ્ધિમાન્ ॥ રક્ત-
પિત્તાનિ શ્લેષ્માંશ્ચ તથાશ્વત્સ્યર્ધુદાનિ ચ ।
નાસિકાયાં સ્યુરેતેષાં સ્થંસ્થં કુર્યાદ્ધિકિ-
ત્સિતમ્ ॥ ગૃહધૂમકળાદારુક્ષીરનક્તાદ-
સૈન્ધવૈઃ । સિદ્ધં શિશ્વરિવીજૈશ્ચ તૈલં ના-
સાર્શસાં હિતમ્ ॥ ઇતિ નાસારોગાધિકારઃ ॥

સર્વ પ્રકારના પીનસો થાય કે ગુસ્ત
જ હમેશાં ગોળ અને દહિની સાથે મરી
ખાવાથી માણસને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાર્શીંગી, સૂંઠ,
મરી, પીપર, જવાસો અને અજમાતું
ચૂર્ણ અથવા તેનો કવાથ આઢાના રસ સાથે
પીવાથી પીનસ, સ્વરભેદ, તમક શ્વાસ,
હલીમક, સન્નિપાત, કફ, ઉધરસ, જ્વર
અને શ્વાસ એ સર્વ રોગો શાંત થાય છે.

ઈંદ્રજવ, હિંગ, મરી, લાખનો રસ,
કાયફળ, કઠ, વજ, સરગવો અને વાવડી-
ગતું અવપીઠ નસ્ય દેવાથી પીનસ વગેરે
રોગો મટી જાય છે.

વ્યોષાદિવટી.

સૂંઠ, મરી, પીપર, તાલીસપત્ર, ચિ-
ત્રક, આંબલીનાં ફળ, અમ્લવેતસ,
ચવક અને જીરું એ સમભાગે લેઈ તેમાં
એલચી, તજ, તમાલપત્ર, ચતુર્થાશ મે-
ળવીને તેની જુના ગોળમાં ગોળી બાળી
ને ખાવાથી પીનસ, શ્વાસ તથા ઉધરસ
મટી જાય છે; અને રૂચિ ઉત્પન્ન થઈ સ્વર
સારો થાય છે.

વ્યાઘ્રી તૈલ.

લોંરીંગણી, નેપાળો, જવ, સરગવો,
તુલસી, સૂંઠ, મરી, પીપર અને સૈન્ધવના
કલ્કથી પકાવેલ તેલના નસ્યથી પૂતિન-
સ્ય મટી જાય છે.

શિશુ તૈલ.

સરગવો, લોંરીંગણી અને નેપાળાનાં
ખીજે; તથા સૂંઠ, મરી, પીપર, અને સૈન્ધ

ધવના કદકથી ખીલીપત્રના સ્વરસમાં પકાવેલ તેલના નસ્યથી પૂતિનસ્ય મટી જાય છે.

ધી તથા ગુગળ અને મીઝુનો ધુમાડો પ્રયત્નથી પીવાથી ક્ષવથુ તથા જંશથુ મટી જાય છે.

સંક, કઠ, પીપર, ખીલી અને દ્રાક્ષના કદકથી તેમનાજ ક્વાથમાં પકાવેલ તેલ કે ધીના નસ્યથી ક્ષવથુનો નાશ થાય છે.

લીમડો અને રસવાંતીનું નસ્ય તથા માથાને થોડોક શેક કરવાથી દીપ્તરોગ મટી જાય છે. નસ્ય દીધા પછી દૂધ અને જળનાં સેચનો અને મગના ચૂપનું લોજન કરવું.

નાસાન્નાવ માટે કહેલાં 'ઐષધોનું' ચૂર્ણ નળીથી નાકમાં નાંખવું, પથ્થ અવ પીડો આપવાં, દેવદાર તથા ચિત્રકના તીક્ષ્ણ ધુમાડા પીવા, અને બકરાનું માંસ ખાવું.

સર્વ જાનના પ્રતિશ્યાયોમાં વાયુ વં. ગરના સ્થાનમાં રહેવું, તથા જડું લુગડું માથે વીંટી રાખવું, એ હિતકર છે.

વાવડીંગ, સૈંધવ, હિંગ, ગુગળ, મણુ શીજ, અને વજનું ચૂર્ણ સુંધવાથી પ્રતિશ્યાયનો નાશ થાય છે.

ધી તથા તેલ સાથે સાયવાનો ધુમાડો પીવાથી પ્રતિશ્યાય, ઉધરસ, અને હેડકી અવસ્ય મટી જાય છે.

તજ, એળચી, તમાલપત્ર, આદિ સર્વ સુગંધી પદાર્થોનો ધુમાડો પીવાથી; અથવા તજ, એળચી, તમાલપત્ર, અને નાગકેશરનું ચૂર્ણ સુંધવાથી, અથવા ક-

લોંજી જરાતું ચૂર્ણ સુંધવાથી; પ્રતિશ્યાય મટી જાય છે.

ભાંગનાં પાનનો પુટપાક પકાવી તેલ અને સૈંધવ સાથે ખાવાની ટેવ રાખવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો મટી જાય છે.

પીપર, સરગવાનાં ખીજ, વાવડંગ, અને મરીના અવપીડનસ્યથી પ્રતિશ્યાય મટી જાય છે.

સ્વેદનો, માથાના અભ્યંગો, નસ્યો, થોડાં થોડાં ગરમ લોજનો, વમનો, અને ધી પાવા વગેરેના ઉપચારો પ્રતિશ્યાયો ઉપર યોગ્યતા પ્રમાણે કરવા.

પ્રતિશ્યાયમાં કીડા પડ્યા હોય તો ખુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે કૃમિધ્ન ઉપાયો, નસ્યો, અને ઐષધો કહેલ છે તે કરવાં.

નાકમાં રક્તપિત્તો, સોજાઓ, અર્શો, કે અર્બુદો થયેલ હોય તો તે તે પ્રકરણોમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ કરવી.

ધરના ધુમાડાની મેંશ, પીપર, દેવદાર, દૂધ, કરંજ, સૈંધવ, અને અથેડાનાં ખીજથી પકાવેલ તેલ નાકના અર્શો ઉપર હિતકારી થાય છે.

મોઢાના રોગોનો અધિકાર.

મુખનું સ્વરૂપ.

ઓષ્ઠૌ ચ દન્તમૂલાનિ દન્તા જિહ્વા ચ તાલુ ચ । ગ્લો મુખાદિ સફલં સપ્તાર્ધં મુખમુચ્યતે ॥

ઉપલો હોઠ, નીચલો હોઠ, દાંતનાં જળ, દાંત, જીભ, તાળવું, અને ગળું એ સાત અંગો સહિત મુખ કહેવાય છે.

મુખરોગોની સંખ્યા

ચ્યુરણાવોત્પયોર્દન્તમૂલે તુ દશ પદ તથા ।
દન્તેષ્વઘૈ ચ જિહ્વાયાં પચ્ચ સ્યુર્નવ તા-
લુનિ ॥ કળ્થે ત્વષ્ટાદશ પ્રોક્તાસ્ત્રયઃ સર્વેષુ
ચ સ્મૃતાઃ । एवं मुखामयाः सर्वे सप्त-
षष्टिर्मता बुधैः ।

ખંને, હોઠોમાં આઠ, દંતમુળમાં સો-
ળ, દાંતમાં આઠ, જીભમાં પાંચ, તાળ-
વામાં નવ, ગળામાં અઠાર, અને આખા
મુખના ત્રણ, એમ મુખરોગો મહસૂઠ છે.

મુખરોગોનાં નિદાનો.

आनूपपिशितक्षारदधिमाषादिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्युः कुट्टादोषाः कफोत्तराः

જમપ્રાય દેશોનાં પ્રાણીઓનાં માં-
સો, ક્ષારો, દહીં, અને અડદ વગેરેના
સેવનથી પ્રકૃત પિત્ત કફાદિ દોષો મુખરોગો
ઉત્પન્ન કરેછે.

(હોઠના રોગો વિષે.)

હોઠના રોગોનાં નિદાનો.

पृथक् दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांस-
जस्तथा । मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौ-
ष्ठजा गदाः ॥

વાત, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષ, રક્ત, માંસ,
મેદ, અને અભિઘાત એમ હોઠના રોગોના
આઠ પ્રકારોછે.

હોઠના વાતરોગનું લક્ષણ.

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्र-
गन्धितौ । दाहयेते परिपाच्येते ओष्ठौ मा-
रुतकोपतः ॥

પરુષૌ રુક્ષૌ । દાહયેતે વિદાયેતે । પરિપાચ્યેતે
કિંચિદ્વિદીર્ણત્વચૌ ક્રિયેતે ॥

હોઠો ખરસટ, રૂઠ, સ્તબ્ધ, કાળા,
ત્રીન્ન વેદના વાળા, ચીરાયલા, અને કધક
ફાટેલી આમડી વાળા વાયુથી થઈ બચે.

પિત્તરોગનું લક્ષણ.

चीयेते पीडिकाभिस्तु सखजाभिः समन्ततः
। सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ।
सखजाभिः पैत्तिकरुगन्विताभिः ॥

હોઠો ઉપર પીડા કરનારી ફેડકીઓ થાયછે,
પીળા રંગના હોઠ થાયછે, તથા ફેડકીઓમાં
દાહ અને પાક થાય છે, તે પિત્તથી થાય છે.

કફરોગનું લક્ષણ.

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडिकाभिरवेद-
नौ । कण्डूमन्तौ कफात् भेतौ पिच्छिलौ
शीतलौ गुरु ॥

આમડી જેવાજ રંગની ફેડકીઓ,
થોડી વેદના, ચળ, ધોળાશ, ચીકાશ,
શીતળતા, અને ભારેપણા વાળા હોઠો
કફથી થાય છે.

ત્રિદોષ રોગનું લક્ષણ.

सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृच्छ्वेतौ
तथैव च । सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपि-
डकान्वितौ ॥

હોઠો કોઈવાર કાળા, કોઈવાર પીળા,
કોઈવાળ ધોળા, અને કોઈવાર ફેડકી
ઓવાળા થાય તે ત્રિદોષથી થયા બાણવા.

રક્તરોગનું લક્ષણ.

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडिकाभिर्निर्नि-

દિતૌ । રક્તોપસૃષ્ઠૌ રુધિરં સ્રવન્તૌ શો-
નિતપ્રમૌ ॥

હોઠો ખભુરીના ફળ જેવા રંગની
ફેડકીઓથી પીડાયલા, રક્તના આવવાળા
અને ચતા રંગના રક્તદોષથી થઈ બળ્ય છે.

માંસરોગનું લક્ષણ.

માંસદુષ્ટૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિન્ડવદ્દુ-
તૌ । જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ નરસ્યોભય-
તોમુખાત્ ॥

જન્તવઃ ક્રમયઃ । મૂર્છન્તિ વર્વન્તે । મુખા-
દુમયતઃ સુક્ષિપ્તોઃ ।

હોઠો ભારે, બડા, અને માંસના
પિંડની પેઠે ઊંચા થઈ જઈ બને ગલોફાં
ઓમાં કીડાઓ થાય, તે માંસથી થાય છે.

મેદરોગનું લક્ષણ.

સર્પિર્મળપ્રતીકાશૌ મેદસા કણ્ડુરૌ મૃદ્ ।
સ્વચ્છસ્ફટિકસઙ્કાશમાસ્રવં શ્રવતો મૃશમ્ ॥

હોઠો ધીના મંડ જેવા, ચળ વાળા,
કોમળ, અને સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવા આવ-
વાળા મેદથી થઈ બળ્ય છે.

અભિઘાત રોગનું લક્ષણ.

ક્ષતજામૌ વિદીર્યતે પીડ્યેતે આભિઘાત-
તઃ । મથિતૌ ચ સમારૂયાતાવોષ્ઠૌ કણ્ઠસ-
મન્વિતૌ ॥

મથિતૌ મૃદિતાન્નિવ । અત એવ ક્ષતજામૌ રુ-
ધિરામાવિતિ સજ્જતમ્ ।

અભિઘાતથી હોઠો ચોળાઈ ગયા જે
વા હોઠીના વર્ણના, પીડા તથા ચળવા-

ળા, અને ચીરાયલા થઈ બળ્ય છે.

હોઠના રોગોની ચિકિત્સા.

ગલદન્તમૂલદશનચ્છદેષુ રોગાઃ ક ૧-
સ્રધૂયિષ્ઠાઃ । તસ્માદેતેષ્વસક્રુધિરં વિ ૧
વયેદુષ્ણમ્ ॥ ચતુર્વિધેન સ્નેહેન મધુષ્ણિ-
ષ્ટયુતેન ચ । વાતજેડમ્બજનં કૂર્યાન્નારી
સ્વેદં ચ બુદ્ધિમાન્ ॥

ચતુર્વિધેન તૈલઘૃતવસામજારૂપેણ ।

વેથં શિરાણી વપનં વિરેકં તિક્તસ્ય પા-
નં રસભોજનં ચ । શીતાઃ પ્રદેહાઃ પરિષે-
ચનં ચ પિત્તોપશ્લેષ્ઠેષ્વધરેષુ કૂર્યાત્ ॥ શિ-
રોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ ચ ।
હૂતે રવતે પ્રયોક્તવ્યમોષ્ઠકોપે કફાત્મકે ॥
મેદોજે શોધિતે મિષ્ઠે સ્વેદિતે ક્રવલો દિ-
તઃ । પ્રિયકુત્રિફલાલોઘ્રં સક્તૌદ્રં પ્રતિસા-
રણમ્ ॥

દન્તજિહ્વામુખાનાં યચ્ચૂર્ણં કલ્પાવલેહ-
કૈઃ । શનૈર્વર્ષણમકુંડલ્યા તદુત્તં પ્રતિસાર-
ણમ્ ॥ ઓષ્ઠરોગેષ્વશેષેષુ દૃષ્ટ્વા દોષમુપા-
ચરેત્ । તેષુ વ્રણત્વં યાતેષુ વ્રણવત્ સમુપા-
ચરેત્ ॥

ગળું, દંતમૂળો, અને હોઠોમાં થતા
રોગોમાં કદ અને રક્ત પ્રાધાન્ય હોય છે,
માટે તેમાં વારંવાર ગરમ રક્ત કબવું.

વાતરોગમાં તેલ, ધી, ચરખી, મ-
જા, અને મીઠૂનો અભ્યંગ તથા નાડી
સ્વેદ બુદ્ધિમાન વેધે કરાવવો.

પિત્તના રોગમાં નસો વીંધીને રક્ત

કઠાવણું, વમન તથા વિરેચનો દેવાં.તિક્તક
ધૂત પીણું, માંસનો રસ આવો, તથા શીતળ
લેપ અને સેચનો કરવાં.

કફના રોગમાં લોહી કઠાવીને શિરો
વિરેચન, ધુમપાન, સ્વેદન અને કવલના
પ્રયોગ કરવા.

મેહના રોગ ઉપર વિરેચનાદિ શોધન
દેવું, શસ્ત્રક્રિયા કરવી, શેક તથા કવલ
દેવા, અને ઘઉંલો, ત્રિકુળા, અને લોહર-
ને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણુ દેવું.

પ્રતિસારણુનો વિધિ.

ચૂર્ણ, કંક, કે અવલેહુથી દાંત, જીભ,
અને મુખને આંગળીવડે ઘસવાં, તે
પ્રતિસારણુ કહેવાય છે. હોઠોના સર્વરોગો
માં દોષ નક્કી કરીને તે દોષને મટાડ
નારું પ્રતિસારણુ કરવું; પણ એ રોગો
એ મળુરૂપ થઈ જાય, તો તેની ચિકિ
ત્સા મળુ જેવી કરવી.

इति मुखरोगाधिकारः ॥

(દાંતમૂળના રોગો વિષે.)

દાંતમૂળરોગોનાં નામો.

શીતાદો ગદિતઃ પૂર્વે દન્તપુષ્પટકસ્તથા ।
દન્તવેષ્ટઃ સૌપિરશ્ચ મહાસૌપિર એવ ચ ॥
તતઃ પરિદરઃ પ્રોક્તસ્તતસ્તૂપકુશઃ સ્મૃતઃ ।
વૈદર્ભશ્ચ તતઃ પ્રોક્તઃ સ્વલિબ્ધન એવ ચ ॥
અધિમાંસકનામા ચ દન્તનાદયશ્ચ પચ્ચ
ચ । દન્તવિદ્રધિરપ્યત્ર દન્તવેષ્ટેષુ ષોડશ ॥

શીતાદ, દાંતપુષ્પટક, દાંતવેષ્ટ, સૌ-
પિર, મહાસૌપિર, પરિદર, ઉપકુશ, વૈદર્ભ,
અલિબ્ધન, અધિમાંસક, પાંચ પ્રકારની

દાંતનાડીઓ અને દાંત વિદ્રધિ, એ સોળ
રોગો દાંતના મૂળમાં થનારા છે.

શીતાદનું લક્ષણ.

શોણિતં દન્તવેષ્ટેભ્યો યસ્યાકસ્માત્પર્વત-
તે । દુર્ગન્ધીનિ સકૃષ્ણાનિ પ્રક્લેદીનિ મૃદ્-
નિ ચ ॥ દાંતમાંસાનિ શિર્યન્તે પચન્તિ ચ
પરસ્પરમ્ । શીતાદો નામ સવ્યાધિઃ
કફશોણિતસમ્ભવઃ ॥

દન્તવેષ્ટેભ્યઃ દન્તવેષ્ટનમાંસેભ્યઃ । અકસ્માત્
અભિઘાતં વિના । શિર્યન્તે પતન્તિ પચન્તિ, ચ
પરસ્પરં પાકોષ્મણા માંસાનિ શોણિતં પચન્તિ ॥

અભિઘાત વગરજ દાંતોનાં પેઢાંમાંથી
અકસ્માત લોહી નીકળવા લાગે, તથા તે
પેઢાંઓ દુર્ગંધી અને કાળાં કચકચતાં
થઈ જાય, તે કુણાં થઈ પડવા લાગે, ત-
થા પાકવાની ગરમીથી લોહીને રાંધવા લા-
ગે, તે રોગ કફ તથા રક્તદોષથી થતો
શીતાદ કહેવાય છે.

દાંતપુષ્પટકનું લક્ષણ.

દન્તયોસ્ત્રિષુ વાપ્યત્ર શ્વયથુર્જાયતે મ-
હાન્ । દન્તપુષ્પટકો નામ સ વ્યાધિઃ ક-
ફરક્તજઃ ॥

એ કે ત્રણ દાંતોમાં મોટો સોજો થા
ય, તેને કફ અને રક્તદોષથી થતો દાંત
પુષ્પટક રોગ કહે છે.

દાંતવેષ્ટનું લક્ષણ.

સ્રવન્તિ પૂયં રુધિરં ચલા, દન્તા મચન્તિ
ચ । દન્તવેષ્ટઃ સ વિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસ-
મ્ભવઃ ॥

અત્ર દન્તમૂલાનીતિ કર્તૃપદમધ્યાહરણીયમ્ ॥

પેદાંમાંથી લોહી તથા પરનો આવ થાય, તથા દાંત હાલી જાય, તે રોગને રક્તદોષથી થનારો દાંતવેદ કહે છે.

સૌષિરનું લક્ષણ.

અયથુર્દન્તમૂલેષુ રજાવાન્ કફવાતજઃ । લાલાસ્રાવી કણ્ઠરશ્ચ સ જ્ઞેયઃ સૌષિરો ગદઃ ॥

પેદાંમાં પીડાકારક, લાળ પાડનાર, અને અળવાળો સોજો કફ તથા વાયુના ઠોપથી થાય છે, તેને સૌષિર કહે છે.

મહાસૌષિરનું લક્ષણ.

દન્તાશ્ચલન્તિ વેપ્રેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્ય-
તે । દન્તમાંસાનિ પચ્યન્તે મુલ્કં ચ પરિ-
પીડ્યન્તે ॥ યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યાધિર્મ-
હાસૌષિરસંજ્ઞકઃ ॥

તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે । ચકારાદન્તવેદઃ ચા-
પ્યવદીર્યતે સત્તરાત્રાન્મારકશ્ચાયમ્ । યત આહ
ભોજઃ ‘મહાસૌષિર ઇત્યેપ સત્તરાત્રાન્નિહન્ત્યસૂન્’
इति ॥

દાંતો હાલી જાય, તાળવું તથા પે-
દાંકાટે, પેદાં પાકે, અને મૂખમાં અત્યં-
ત પીડા થાય, એ મહાસૌષિર રોગ
ત્રણે દોષોથી થાય છે. આ રોગ સાત
રાત્રીમાં મારી નાંખે છે, કેમકે લોજો ક-
હ્યું છે, કે—“આ મહાસૌષિર નામનો
રોગ સાત રાત્રીમાં પ્રાણ હરે છે.”

પરિદરનું લક્ષણ.

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્ છીવતિ
ચાપ્યમૃક્ । પિત્તામૃક્કફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ
પરિદરો હિ સઃ ॥

દાંતોનું માંસ વીખાઈ જવા લાગે,
તથા મૂંકમાં લોહી નીકળે, એ રોગ રક્ત
તથા કફના પ્રકોપથી થતો પરિદર નામ
નો કહેવાય છે.

ઉપકુશનું લક્ષણ.

ઘૃષ્ટેષુ દાહઃ પાકશ્ચ તાઘ્યાં દન્તાશ્ચલ-
ન્તિ ચ । આઘટ્ટિતાઃ પ્રસ્રવન્તિ શોણિતં
મન્દવેદનમ્ ॥ આઘ્માયતે મૃતે રક્તે મુલ્કં
પૂતિ ચ જાયતે । યસ્મિન્નુપકૂશઃ સ સ્વા-
ત્ પિત્તરક્તસમુદ્ભવઃ ॥

આઘટ્ટિતાઃ ઘૃષ્ટાઃ ॥

પેદાંમાં દાહ તથા પાક થાય, દાંતો
હાલીજાય, દાંતને હલાવતાં મંદ વેદના
સાથે લોહીનો આવ થાય, અને એ આવ
થવાથી મુખ સૂઝી જઈને દુર્ગંધવાળું થઈ
જાય, એ રોગ પિત્ત તથા રક્તથી થતો
ઉપકુશ કહેવાય છે.

વૈદર્ભનું લક્ષણ.

ઘૃષ્ટેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે વહા-
ન્ । ચલન્તિ ચ રદા યસ્મિન્ સ વૈદર્ભો-
ઽભિઘાતજઃ ॥

સંરમ્ભઃ શોથઃ । ચલન્તિ ચેતિ ચકારાદ્વેદના
દાહપાકઃ ॥

પેદાં ઘસાવાથી મોટો સોજો થાય,
દાંતો હાલી જઈ વેદના થાય, અને અળ-
તરા થાય, એ રોગ વૈદર્ભ નામનો કાષ્ઠા-
દિકના અભિઘાતથી થાય છે..

ખલિવર્દનનું લક્ષણ.

મારતેનાખિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદનઃ ।

સ્વલિવર્ધનસંજ્ઞોઽસૌ સજ્ઞાતે રૂક્ પ્રશામ્ય-
તિ ॥ સજ્ઞાતે દન્તે ॥

તીવ્ર વેદના વાળો એક દાંત વધારે
જાગી નીકળીને પછી વેદના ઓછી થાય
તે રોગને વાયુથી થતો ખલિવર્દન કહે છે.

અધિમાંસકનું લક્ષણ.

હાનવ્યે પશ્ચિમે દન્તે મહાશોથો મહારુ-
જઃ । લાલાસ્રાવી કફકૃતો વિજ્ઞેયઃ સો-
ઽધિમાંસકઃ ॥

હાનવ્યે હનુભવે । પશ્ચિમે દન્તે અન્યજે ॥

નીચડી પંક્તિના છેલ્લા દાંતમાં મોટી
પીડા તથા લાગ પાડનારો ભારે સાન્ને
કફથી થાય છે, તેને અધિમાંસક કહે છે.

પાંચ દાંતનાડીઓનાં લક્ષણો.

દન્તમૂલગતા નાડ્યઃ પશ્ચ જ્ઞેયા યથે-
રિતાઃ ।

યથા નાડીવ્રણે વાતપિત્તકફસન્નિપાતશલ્યાનિ-
મિત્તાઃ પશ્ચ નાડ્યઃ કથિતાસ્તથાત્રાપીત્યર્થઃ ॥

જેવી રીતે નાડીવ્રણમાં વાત, પિત્ત,
કફ, સન્નિપાત, અને શલ્ય, એમ પાંચ
પ્રકારો કહેલા છે, તેજ પાંચ પ્રકારો દાં-
તમુળની નાડીઓના પણ છે, અને તેનાં
લક્ષણો પણ એ પ્રમાણેજ સમજી લેવાં.

દાંત વિદ્રધિનું લક્ષણ.

દન્તમાંસમલૈઃ સાસ્રૈર્વાહતઃ શ્વયથુમહા-
ન । સદાહરુક્ સવેદ્રિમઃ પૂયાસં દન્તવિ-
દ્રધિઃ ॥ દન્તમાંસમલૈઃ દન્તવેદ્યગતદોષૈઃ સાસ્રૈઃ
સરકૈઃ હેતુભિઃ ॥

પેઢાંમાં રહેલાં વાત, પિત્ત, કફ અને

રક્તને લીધે ખૂબી થતી વાળો તથા
પીડા વાળો મોટો સાન્ને થાય છે, તે લેલા-
યાથી પણ તથા લોહીનો આવ થાય છે,
તે રોગને દાંતવિદ્રધિ કહે છે.

દાંતમૂળ રોગોની ચિકિત્સા.

શીતાદે હૃતરક્તે તુ તોયે નાગરસર્પપાન્ ।
નિઃકાથ્ય ત્રિફલા ચાપિ કુર્યાદ્રણ્ણ
ધારણમ્ ॥ કાસીસ લોધ્રકૃષ્ણામનઃશિ-
લાસપ્રિયઙ્ગુતેજોદ્વા ॥ एषां चुर्णं मधुपुक्
શીતાદે પૂતિમાંસહરમ્ ॥

તેજોદ્વા તેજવલ્કલ इति લોકે ॥

તૈલં છૂંતં વા વાતપ્તં શીતાદે સંપ્રશસ્યંતો
દન્તપુષ્પુટકે કાર્યં તરુણે રક્તમોક્ષણમ્ ॥
સ પશ્ચલવળક્ષારઃ સક્ષૌદ્રઃ પ્રતિસારણમ્ ।
શિરોવિરેકશ્ચ હિતો નસ્યં ક્ષિપ્તં ચ મોજ
નમ્ ॥ વિસ્લાખિતે દન્તવેદ્યે વ્રણં તુ પ્રતિ-
સારયેત્ । લોધ્રપતન્નમધુકલાક્ષાચુર્ણૈર્મધુ-
પુતૈઃ ॥

પ્રતિસારયેદહુલ્વા ધર્મયેત્ પતન્નઃ ચોક इति
લોકે ॥

કવલે ક્ષીરિણો યોગ્યાઃ સક્ષૌદ્રઘૃતશર્ક-
રાઃ । ચલદન્તસ્થિરકરં કાર્યં વકુલચર્ચ-
ણમ્ ॥ મદ્રમુસ્તામયાવ્યોષવિદ્ઙ્ગારિષ્પલ્લ-
વૈઃ । ગોમૂત્રપિષ્ટૈર્ગુટિકાં છાયાશુષ્કાં પ્રક-
લ્પયેત્ ॥ તાં નિધાય મુખે સુપ્યાચ્ચલદ-
ન્તાતુરો નરઃ । નાતઃ પરતરં કિશ્ચિચ્ચલ-
દન્તસ્ય મેષજમ્ ॥

તુલાવૃતં નીલસદાચરં તુ દ્રોણામ્ભસા
સંશ્રપયેદ્યથાવત્ । તનશ્ચતુર્ભાગરસે તુ તૈલં

પચેચ્છનૈરર્થપલપમાણૈઃ ॥ કલકૈરનન્તાશ્વ-
દિરેરિમેદંજઙ્ગામ્રયઘીમધુકોત્પલાનામ્ ।
તત્તૈલમાઙ્યં ચ ધૃતં મુખેન સ્થૈર્યં દ્વિજાનાં
વિદધાતિ સઘઃ ॥

નીલસદાચરઃ નીલપુષ્પકટસૈરયા । અનન્તા
દુરાલભા । તદલાભે યવાસો ગ્રાહ્યઃ । શ્રિમેદો
દુર્ગન્ધલાદિરઃ ॥

સૌષિરે હૃતરક્તે તુ લોધ્રમુસ્તારસાઙ્ગનૈઃ ।
સક્ષૌદ્રૈઃ શસ્યતે લેપો ગણ્ઢૃષે ક્ષીરિણો હિ-
તાઃ ॥ ક્રિયાં પરિદેરે કુર્યાચ્છીતાદોક્તાં વિ-
ચક્ષણઃ । સંશોધ્યોભયતઃ કાર્યં મુખં ચો-
પકુર્થં તથા ॥ કાષ્ઠોદુશ્ચારિકાપત્રૈર્વ્રણં વિ-
સ્રાવયેદ્વિપક્વં । લઘૈઃ ક્ષૌદ્રયુક્તૈશ્ચ સવ્યો
ષૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ શસ્ત્રેણોધ્ધૃત્ય વૈદર્ભ
દન્તમૂલાનિ શોધયેત્ । તતઃ ક્ષારં પ્રયુક્તીત
ક્રિયાઃ સર્વાશ્ચ શીતલાઃ ॥ ઉદ્ઘૃત્યાધિક-
દન્તં તુ તતોઽગ્નિમવચારયેત્ । કૃમિદન્તક-
વચાત્ર વિધિઃ કાર્યો વિજાનતા ॥

• હ્ય ચલિવર્વનસ્ય ચિકિત્સા ॥

હિત્વાધિમાંસં સક્ષૌદ્રૈરૈતૈશ્ચૂર્ણૈરુપાચરેત્ ।
વચાતેજોવતીષાઠાસ્વર્જિકાયાવશૂકર્મૈઃ ॥
તેજોવતી તેજોબલકલઃ સ્વર્ણજીવન્તી ચ ॥

ક્ષૌદ્રદ્વિતીયાઃ પિપ્પલ્યઃ કવલે ચાત્ર કી-
ર્તિતાઃ । પટોલનિમ્બત્રિફલાકષાયશ્ચાત્ર
ધાવનૈઃ ॥ નાદીગ્રંથહરં કર્મ દન્તનાદીષુ
કારયેત્ । યદ્દન્તમધ્યે જાયેત નાદીદન્તં
તમુદ્ધરેત્ ॥ ક્ષિપ્ત્વા માંસાનિ શસ્ત્રેણ યદિ
નોપરિનો ભવેત્ । ઉદ્ઘૃત્ય ચ દહેચ્છાપિ
ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ॥ મિનશ્યુપેક્ષિતે દન્તે

હનુકાસ્થિગતિર્ધુવમ્ । સમૂલં દશનં તસ્મા-
દુદ્ધરેઙ્ગમસ્થિ ચ ॥ ઉદ્ઘૃતે તૂતરે દન્તે
શોણિતં પ્રસ્ત્રવેદતિ રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા
ઘોરા રોગા ભવન્તિ હિ ॥ કાણઃ સઙ્ગાયતે
જન્તુરર્દિતં તસ્ય જાયતે । ચઙ્ગમપ્યુતરં
દન્તમતો નૈવોદ્ધરેઙ્ગિષક્ ॥ ધાવનં જાતિ-
મદનસ્વાદુકણ્ટકલાદિરૈઃ ॥

કષાયૈરિતિ શેષઃ ॥

કષાયૈર્જાતિમદનકણ્ટકિસ્વાદુકણ્ટકૈઃ ।
મઙ્ગિષ્ઠાલોધ્રલદિરયષ્ટચાઢૈશ્ચાપિ યત્ કઃ
તમ્ ॥ તૈલં યત્ સાધિતં તત્તુ હન્યાદન્ત-
ગતાં ગતિમ્ ॥

જાલ્યાદિચતુષ્ટયસ્ય કષાયેણ મઙ્ગિષ્ઠાદિચતુષ્ટયસ્ય
ચ કષાયેણ તૈલમિદં પચેત્ । જાતી ચમેલી ઇતિ
લોકે । તસ્માઃ પત્રં ગ્રાહ્યં । મદનો ધતૂરસ્તસ્યા-
પિપત્ર ગ્રા કળૂકી ઘડી કટૈયાતસ્યા
મૂલં ગ્રાહ્યાસ્વાદુકણ્ટકો ગોક્ષુરસ્તસ્ય પચ્ચાઙ્ગ ગ્રા-
હ્યમ્ । ઇતિ જાલ્યાદિતૈલમ્ ॥

વિદ્રધ્યુત્તં વિધિં યુક્તં વિદધ્યાદન્તવિદ્રઘૌ
શસ્ત્રકર્મ નરસ્તત્ર કુશલો નૈવ કારયેત્ ॥
શીતાદમાં લોહી કઢાવીને પછી પાણીમાં
સૂંઠ, સર્પવ, હરડે, બેડાં અને આમળાં
નો ક્વાથ કરી તેના કોગળા કરવા.

હીરાકસી, લોહર, પીપર, મણુશીળ,
ઘઉંલો, અને તેજળળનું ચુર્ણ મધમાં
કાલવીને ઉપયોગમાં લેવાથી શીતાદનું
સહેલું માંસ હરાઈ જાય છે.

વાતહર તેલો તથા ઘીથી શીતાદ
મટી જાય છે

દાંતપુષ્પુટક ધાય તેા તુરતજ લોહી

કઢાવી પાંચલવણુ તથા જવખાર મધમાં કાલવીને તેનું પ્રતિસારણુ કરવું. માથાને ખાલી કરનાર નસ્ય તથા સ્તિગ્ધ લોજન પણુ હિતકારી છે.

હંતવેષ્ટમાં લોહી કઢાવીને વ્રણ ઉપર આંગળી વડે લોદર, પતંગ, જેઠીમધ, અને લાખનુંચુર્ણુ મધમાં કાલવીને ઘસવું.

વડ વર્ગે પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોના ક્વાથ મધ, ઘી તથા સાકર નાંખીને તેના કોગળા કરવાથી, તથા બોલસરી આવવાથી હાલી ગયેલા હંતો દૃઢ થઈ જાય છે.

મુસ્તાદિ વટિકા.

ભદ્રમોથ, સૂંઠ, હરડે, મરી, પીપર, વાવડંગ અને લીમડાનાં પાનને ગોમુત્રમાં વાટીને ગોળી કરી છાંયડે સૂકવીને મુખમાં રાખીને સૂઈ જવાથી હાલી ગયેલા હંતો મજબુત થઈ જાય છે. હાલી ગયેલા હંતો માટે આના જેવી ખીજ દવા નથી.

સહચરા સતૈલ.

૪૦૦ તોલા કાળા કાંટાશરિયાનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી, ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં ધમાસો, ખેર, હુર્ગંધી ખેર, જાંબુ તથા આંખાનાં પાન, જેઠીમધ, અને કમળના બે બે તોલા કઢકો નાંખીને તેમાં તેલ પકાવવું. ધમાસો ન મળે તો જવાસો લેવો. આ તેલ મુખમાં રાખવાથી તુરતજ હંતો સ્થિર થઈ જાય છે.

સહચરાય ધૃત.

ઉપર પ્રમાણેજ તેલને બદલે ઘી પણ પકાવાય છે.

સૌષિરમાંથી લોહી કઢાવીને પછી

લોદર, મોથ, અને રસવંતીનું ચુર્ણુ મધ કાલવીને લેપ કરવો. તથા વડ આદિ ક્ષીરી વૃક્ષોના ક્વાથના કોગળા કરવા. વિચક્ષણુ વૈદ્યે પરિદર માટે શીતાદના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

વૈદર્ભમાં શસ્ત્રથી કાપીને પેઢાં સાફ કરીને પછી ક્ષાર મુકવો. તથા સર્વ શીતળ ક્રિયાઓ કરવી.

ખલિવર્ધન હોય તો વધારાના ફાંતને કાઢી નાંખીને તે ઉપર સમજી વેઢે ડામ દેવો, તથા કૃમિહંતની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે કરવી.

અધિમાંસઠને કાપી નાંખીને વજ, તેજબળ, કાળીપાડ, સાજીખાર તથા જવખારના ચુર્ણુને મધમાં કાલવીને વાપરવું; તથા પીપરના ચુર્ણુને મધમાં કાલવીને તેના કોગળા કરવા; તથા કડવાં પરવળ, લીમડો, અને ત્રિકુળાના ક્વાથથી ધોવું.

હંતનાડીની ચિકિત્સા નાડી વ્રણના જેવીજ કરવી.

જે હંતમાં નાડી થઈ હોય તે હંતનાં પેઢાંને શસ્ત્રથી કાપીને તે હંત કાઢી નાંખવો, પણ ઉપરના હંતોમાં એમ કરવું નહિ. હંતને કાઢીને ઉપર ક્ષાર મુકવો કે ડામ દેવો. આમ ન કરતાં ઉપેક્ષા કરવાથી તુરત દાઢીના હાડકામાં પડે જાય છે તેથી તે હાડકું ભેદાઈ જાય છે, માટે તે હંતને મુળ સહિત કાઢી નાંખવો, અને ભાંગેલા હાડકાને પણ કાઢી નાંખવું. ઉપરની પંક્તિના હંતને કાઢવાથી લોહીનો બહુ આવ થાય છે, તેથી પુર્વે કહેલા ભયંકર રોગ થાય છે, કાણાપણુ અને અદિત રોગ પણ થાય છે, માટે ઉપરનો હંત હાલતો હોય તો પણ વેઢે તેને કાઢવો નહિજ.

જાત્યદિ તૈલ.

અગ્નેલી તથા ધાતુરાનાં પાન, લોરી-
ગણીનાં મુળ, અને ગોખરૂનાં સર્વ અંગો
ના ક્વાથમાં; તથા ખેર, મજીઠ, લોદર,
અને જેઠીમધના ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ
દાંતમાંની પડની ગતિને હુણી નાંખે છે.

દાંતવિદ્રધિ માટે પ્રવીણ વેવે વિદ્ર-
ધિની ચિકિત્સા કરવી. તે વિદ્રધિના પ્રકર
ણમાં કહેવાયેલી છે; પણ તે ઉપર શસ્ત્ર
ક્રિયા માત્ર કરવી નહિજ.

(દાંતરોગો વિષે.)

દાંતરોગોનાં નામો.

દાલનઃ કથિતઃ પૂર્વ કૃમિદ તકણ્વ ચા
પ્રોક્તો મજ્જનકો દાંતર્હર્ષો વૈ દાંતશર્કરા||
કપાલિકાત્ર કથિતા શ્યાવદાંતક ણ્વ
ચ । કરાલસંજ્ઞં ઇત્યષ્ટૌ દાંતરોગાઃ પ્રકી-
ર્તિતાઃ ॥

દાલન, કૃમિદાંતક, ભંજનક, દાંતહર્ષ,
દાંતશર્કરા, કપાલિકા, શ્યાવદાંતક, અને
કરાલ, એ આઠ રોગો દાંતના છે.

દાલનનું લક્ષણ.

દીર્યમાણોશ્વિવ રુજા યત્ર દાંતેષુ જાયતે।
દાલનો નામ સવ્યાધિઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ॥

ચીરાઈ જતા હોય એવી દાંતોમાં
પીડા થાય, તે રોગ વાયુ પ્રકોપથી થતો
દાલન કહેવાય છે.

કૃમિદાંતકનું લક્ષણ.

કુળ્ણચિહ્નદ્રશ્યલક્ષ્મી સસંરમ્ભો મહારુ-
જઃ । અનિમિત્તરુજો વાનાત્ સ જ્ઞેયો કુ-
મિદાંતકઃ ॥

સંરમ્ભઃ દાંતમૂલશોથયુક્તઃ । તત્રૈવ સ્ત્રાવો વો-
દ્રવ્યઃ । અનિમિત્તરુજઃ અવગદ્ધનાદિનિમિત્ત વિનૈવ
મહારુજાવાન્ ॥

કાળાં છિદ્રો તથા ચ્ચક્ષિતતા વાળો,
પેઠામાં રોગ તથા ।વ વાળો, વેદના
તથા વગર હલાવ્યે પણ ખડું વેદના
વાળો કૃમિદાંતક નામનો રોગ વાત પ્રકો
પથી થાય છે.

ભંજનકનું લક્ષણ.

વક્ત્રં વક્ત્રં ભવેદ્યત્ર દાંતમજ્જશ્ચ જાયતે ।
કપવાતકૃતો વ્યાધિઃ સ મજ્જનકસંજ્ઞકઃ॥

મુખવાંકું થઈ જઈ દાંતો ભાંગી પડે
છે તે રોગ ભંજનક નામનો કફ તથા
વાયુના કોપથી થાય છે.

દાંતહર્ષનું લક્ષણ.

શીતરુક્ષવાતામ્લસ્પર્શનાપ્રસહા દિજાઃ ।
યત્ર સ્પુર્વાતપિત્તાભ્યાં દાંતર્હર્ષઃ સ કીર્તિતઃ॥

દાંતો શીતળ, રૂક્ષ, પ્રજળ પવન, અ-
ને ખટાઇના સ્પર્શનું સહન ન કરી શકે
તે રોગ દાંતહર્ષ (અંખાઈ જવું) કહેવા
ય છે, અને તે વાયુ તથા પિત્તના કો-
પથી થાય છે.

દાંતશર્કરાનું લક્ષણ.

મલો દાંતમતો યસ્તુ કપધ્વાનિલશોષિતઃ ।
શર્કરેવ સ્વસ્પર્શ સા જ્ઞેયા દાંતશર્કરા ॥
શર્કરા સિકતા ॥

દાંતમાંના મેલ તથા વાયુથી સૂકાયે-
લો કફ રેતી, જેવો ખરસટ થઈ જાય, તે
રોગ દાંતશર્કરા કહેવાય છે.

કપાલિકાનું લક્ષણ.

કપાલેષ્વિવ દીર્ઘત્વ દન્તેષુ સમલેષુ ચા
કપાલિકેતિ વિજ્ઞેયા દન્તચ્છિદ્દન્તશર્કરા॥
કપાલાનિ મૃમયચટાદિખण्डानि તેષ્વિવ સમ-
લેષુ દન્તેષુ મલસહિતદન્તાવયવેષુ દીર્ઘત્વ સત્ત્વ
યા દન્તશર્કરા સા કપાલિકેતિ વિજ્ઞેયા॥ સા ક-
પાલિકા દન્તચ્છિદ્ત દન્તનાશિની ॥

મેલ સહિત દાંતના ભાગે ઠીકરાની
પેઠે ફાટવા ભાગે, તથા દાંતશર્કરા પણ
થાય, તે તે રોગ દાંતોનો નાશ કરી
નાંખનારો કપાલિકા કહેવાય છે.

શ્યાવદંતકનું લક્ષણ.

યોસ્ટ્ઙ્મિશ્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશે-
ષતઃ ॥ શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ
ત્યાવદન્તકઃ ॥ દગ્ધઃ દગ્ધ इव ॥

રક્ત તથા પિત્તથી ખળી ગયા જેવો
થયેલો દાંત સંપૂર્ણ કાળો તથા નીલ
વર્ણનો થઈ જાય, તે શ્યાવદંતક કહેવાય છે.

કરાલનું લક્ષણ.

શનૈઃશનૈઃ પ્રકુરુતે યત્ર દન્તાશ્રિતોઽનિ-
લઃ । કરાલાન્વિકટાન્દન્તાન્ સ કરાલો
ન સિધ્યતિ ॥ કરાલાન્ મયાનકાન્ ॥

વાયુ ધીરે ધીરે દાંતોને બયાનક
અને વિકટ કરી નાંખે છે, તે રોગ કરાલ
કહેવાય છે.

દાંતરોગોની ચિકિત્સા.

લાક્ષણ તૈલ.

તૈલં લાક્ષારસં ક્ષીરં પૃથક્ પ્રસ્થમિતં પ-
ચેત્ ॥ દ્રવ્યૈઃ પલમૈતરેતૈઃ કાર્થૈશ્ચાપિ ચતુ-
ર્ગુણૈઃ ॥ લોધ્રકદ્ફલમાઞ્જિષ્ઠાપચ્ચકેશરપચ્ચ-

કૈઃ । ચન્દનોત્પલયઘૃત્યાદૈસ્તતૈલં વદને
ઘૃતમ્ ॥ દાલનં દન્તચાલં ચ દન્તમોર્ક્ષ
કપાલિકામ્ ॥ શીતાદં પૂતિવક્રં ચ વિરુચિ
વિરસાસ્યતામ્ ॥ હન્યાદાશુ ગદાનેતાકુ-
ર્યાન્તાનાપિ સ્થિરાન્ ॥ લાક્ષાદિકમિદં તૈલં
દન્તરોગેષુ પૂજિતમ્ ॥ લાક્ષાચં તૈલમ્ ॥

જયેદ્વિસાવળૈઃ સ્વિન્નમચલં કૃમિદન્તકમ્
તથાવપીઘૈર્વાતઘ્નૈઃ સ્નેહગण्डूषधारणैઃ ॥ મ-
દ્રદાર્વ્યાદિવર્ષાશૂલેપૈઃ સ્તિગ્ધૈશ્ચ મોજનૈઃ ।
કૃમિદન્તાપદં કોળ્ળં હિજ્ઞદન્તાન્તરે સ્થિતમ્ ॥
વૃહતીભૂમિકદમ્બં પશ્ચાદ્ગુલકण्टकारिकाका-
યઃ । ગण्डूपस्तૈલયુતઃ કૃમિદન્તકવેદનાશ-
મનઃ ॥ નીલીવાયસજઙ્ઘાકદુતુમ્બીમૂલમે-
કૈકમ્ ॥ સઙ્ગ્ચૂર્ણં દશનવિઘૃતં દશનકૃમિ-
નાશનં પ્રાહુઃ ॥ સ્નેહાનાં કેવલાઃ કોળ્ળાઃ
સર્પિષ્સૈઘૃતસ્ય ચ । નિર્ગૂહાશ્ચાનિલઘ્નાનાં
દન્તહર્ષપ્રમર્દનાઃ ॥

ઐઘૃતસ્ય સર્પિષઃ । ત્રિઘૃતાપક્કસ્ય સર્પિષઃ ક-
વલ इत्यर्थઃ ॥

સ્નેહિકોઽત્ર હિતો ધૂમે નસ્ય સ્નેહિકમેવ
ચાપેયારસયવાગ્વચ્ચ ક્ષીરસન્તાનિકાઘૃતમ્ ॥
શિરોવાસ્તિર્હિતશ્ચાપિ ક્રમો યશ્ચાનિલાપહઃ ॥

અત્ર દન્તહર્ષે ॥

અહિદન્દન્તમૂલાનિ શર્કરામુદ્રેદ્વિષકૂ ।
લાક્ષાચૂર્ણમધુયુતૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥
દન્તહર્ષક્રિયાં ચાત્ર કુર્વાન્નિશ્ચશેષતઃ । ક-
પાલિકા કૃચ્છ્રતમા તત્રાપ્યેષા ક્રિયા મતા ॥
એવા ક્રિયા દન્તહર્ષક્રિયા ॥

ફલાન્યમ્લાનિ શીતામ્બુરુક્ષાંજ દન્તધા-

વનમ્ । તથાતિકઠિનં મ્હયં દન્તરોગી ન મ્હયેત્ ॥

ચોસઠ તોલા લાખનો રસ; ચોસઠ તોલા લોદર, અને દૂધ, કાયફળ, મજીઠ, કમળકેસર, પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, રક્તકમળ, તથા જેઠીમધના ચોગણા કવાથમાં એજ આષધોનાં ચાર ચાર તોલા કલકો નાંખી ને તેમાં ચોસઠ તોલા તેલ પકાવીને તે મોઢામાં રાખવાથી દાદન, દાંતોનું હાલવું તથા પડવું, કપાલિકા, શીતાદ, પુતિ વક્ત્ર, અરુચિ, તથા મુખની વિરસતા તુરત હણાય જાય છે, તથા દાંતો મજબુત થાય છે. આ લાક્ષાદ તેલ દંતરોગો ઉપર ખડુ સારું ગણાય છે.

સ્થિર થઈ ગયેલા કૃમિદંતક રોગને સ્વેદન દેઈ, લોહી કઢાવીને, વાતહર અવપીડો, સ્નેહના કોગળાઓ, ભદ્રદારૂ આ દિગણનાં તથા સાટોડીના લેપો, અને સ્નિગ્ધ લોજનો આપીને મટાડવો.

હિંગને જરાક ગરમ કરીને દંતયુગ્માં રાખવાથી કૃમિદંતક મટી જાય છે.

જીભી લોંરીંગણી, લોંકદંબ, ઘોળો એરડો, અને જેઠી લોંરીંગણીના કવાથમાં તેલ નાંખી તેનો કોગળો રાખવાથી કૃમિદંતકની વેદના શાંત થઈ જાય છે.

ગળીતું, રાતી અથેડીતું, કે કડવી તૂંબડીના મુખનું ચૂર્ણ દાંતોમાં રાખવાથી કૃમિદંતકનો નાશ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

સ્કેવાય તેવા સ્નેહોના ગરમ કવલો, નસોતરથી પકાવેલ ઘીનો કવલ, અને વાતહર પદાર્થોના કવાથો દંતહર્ષને મટાડે.

સ્નેહના ધુમાડા તથા નરથો, પેયા, રસવાળી યવાગુઓ, દુધની તર, ઘી, શિરોળસ્તિતી, અને વાતહર ક્રિયાઓ દંતહર્ષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

દંતશર્કરા માટે વૈવે દંતમૂલોનું છેદન નહિ કરતાં માત્ર શર્કરાને શસ્ત્રથી કાપીને મધથી કાલવેલું લાખનું ચૂર્ણ તેમાં ઘસવું.

દંતહર્ષની ક્રિયાઓ દંતશર્કરા ઉપર પણ કરવી.

અત્યંત કષ્ટસાધ્ય હોવા છતાં પણ કપાલિકામાં દંતહર્ષની ચિકિત્સા પણ કરવી.

દંતરોગીએ ખટાઈ ખાવી નહી, શીતળ પાણી પીવું નહી, રૂક્ષ અન્ન જમવું નહિ, દાંતણુ કરવું નહિ, અને ખડુ કઠણ પદાર્થ ખાવા નહિ.

જીભના રોગો વિષે.

જીભના રોગોનાં નિદાન તથા નામો.

વાતજઃ પિત્તજઃપિત્તજઃપિત્તજઃ કફજો લાસસંજઃ કઃ । વપનિહિકા ચ ગદા જિહ્વાયાં પચ્ચ કીર્તિતાઃ ॥

વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલ, તથા અલાસ, અને ઉપનિહિકા, એ પાંચ જીભના રોગો છે.

વાતરોગનું લક્ષણ.

જિહ્વાનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુતા મ્હેચ્ચ શાકચ્છદનમકાશા ॥

સ્ફુટિતા મનાવિવર્દીર્ણા । પ્રસુતા રસાનામનમિજ્જતયા સુતેવ । શાકચ્છદનપ્રકાશા શાકો મરુભૂમિજદ્રુમસ્તદ્વત્ કણ્ટકાચિતા ॥

જીભ જરાક ફાટી જાય, ખાટા વ-
ગેરે સ્વાદ ઓળખે નહિ, અને નિર્જળ
દેશમાં થતા શાક નામના વૃક્ષનાં પાન
જેવી કાંટાથી ભરેલી હોય, તે વાયુથી થ-
યેલો જીભનો રોગ છે.

પિત્ત રોગનું લક્ષણ.

પિત્તાત્ સદાદૈર્યવીર્યતે ચ દીર્ઘઃ સર-
ત્તૈરપિ કણ્ઠકૈશ્વ ॥

અર્થ લોકે જલી રૂપે રહ્યાતઃ ॥

બળતરાવાળા, લાંબા, અને રાતા
કાંટાઓ જીભમાં પિત્તથી થાય છે.

કફરોગનું લક્ષણ.

કફેન ગુર્વીં વહુલાચિતા ચ માંસોચ્છૈયૈઃ
શાલ્મલિકણ્ઠકામૈઃ ॥

વહુલા સ્થૂલા । માંસોચ્છૈયૈઃ માંસજકણ્ઠકૈઃ ॥

જીભ ભારે, જાડી, અને શેમળાના કાંટા
જેવા માંસના કાંટાવાળી થાય છે, તે કફ-
થી થાય છે.

અલાસનું લક્ષણ.

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયથુઃ પ્રગાઢઃ સોડલા-
સસંજઃ કફરક્તમૂર્તિઃ । જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભ-
યતિ પ્રવૃદ્ધો મૂલે ચ જિહ્વા મૃશમેતિ પાકમ્ ॥

પ્રગાઢઃ પ્રકર્ષેણ ગાઢો દારુણઃ । કફરક્તમૂ-
ર્તિઃ કફરક્તાભ્યાં મૂર્તિર્યસ્ય સઃ । કફરક્તજ
ઇત્યર્થઃ । જિહ્વાસ્તમ્ભેન વાયુરગ્ન્યત્ર બોદ્ધવ્યઃ । મૃ-
શંપાકેન પિત્તં ચ । અતલ્લિદોષજોડયમ્ અસા-
ધ્યત્વં ચાસ્ય ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી જીભના
તળામાં અતિદારૂણ સોજો થાય છે. એ
અલાસ વધે છે તો જીભને અટકાવીને જી-

ભનું મૂળ પકવે છે. જીભ અટકે છે તે વા-
યુથી થાય છે અને તેનું મૂળ પાકે છે તે
પિત્તથી થાય છે. એ રીતે ત્રણે દોષો તથા
રક્તથી આ રોગ થાય છે, માટે તે અસા-
ધ્ય ગણાય છે.

ઉપજિહ્વિકાનું લક્ષણ.

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયથુર્હિં જિહ્વામુન્નમ્ય જાતઃ
કફરક્તયોનિઃ । પ્રસેકકણ્ઠપરિદાહયુક્તઃ
પ્રકથ્યતેડસાવુપજિહ્વકોતિ ॥

જિહ્વાગ્રરૂપઃ જિહ્વાપ્રાકૃતિઃ

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી જીભને
ઠાંચી કરીને સોજો થાય છે તે જીભની અ-
ણી જેવા આકારનો અને લાળુ ઝરવાથી
તથા ચળથી યુક્ત ઠાડવાળો હોય છે તેને
ઉપજિહ્વિકા કહેવામાં આવે છે.

જીભના રોગોની ચિકિત્સા.

જિહ્વાગતવિકારાણાં શસ્તં શોણિતમોક્ષ-
ણમ્ । ગુહ્ચીપિપ્પલીનિમ્બકવલઃ કડુભિઃ
સુત્રઃ ॥ ઓષ્ઠપ્રકોપેડનિલજે યદુક્તં પ્રાક્
ચિકિત્સિતમ્ । કણ્ઠકેષ્વનિલોત્થેષુ તત્કા-
ર્યં ભિષજા સ્વલ્પ ॥ પિત્તજે પરિઘૃષ્ટે તુ
નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે । પ્રતિસારણગણ્ઠવન-
સ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ॥ કણ્ઠકેષુ કફોત્થેષુ
લિખિતેષ્વસૃજઃ ક્ષયો પિપ્પલીનાદિર્મધુયુતઃ
કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ॥ ઉપજિહ્વાં તુ સંલિ-
ખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ । શિરોવિરેકગ-
ણ્ઠવધૂર્મૈથૈનામુપાચરેત્ ॥ વ્યોષક્ષારાભયા-
વહિચૂર્ણમેતત્ પ્રઘર્ષણમ્ । ઉપજિહ્વાપ્રશ-
ન્યર્થમોભિસ્તૈલં ચ પાચયેત્ ॥

જીભના રોગ માટે લોહી કઢાવવું, તથા તીખા ચઢચૌં સહિત પીપર, ગજો, અને લીમ-કાનો કવલ રાખવો, તે હિતકારી છે.

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગો ઉપરની કહેલી ચિકિત્સાઓ વાયુથી થયેલા જીભના રોગના કાંટાઓ ઉપર વૈધે કરવી.

પિત્તના રોગ ઉપર જીભને ઘસીને ખગડેલું લોહી કાઢ્યા પછી મધુર પ્રતિ સારણુ, મધુર કવલો, અને મધુર નરચો હિતકારી થાય છે.

કફથી થયેલા જીભના કાંટાઓને કાઢીનાંખીને પછી પિપ્પલ્યાદિ ગણુનું મધ મેળવીને પ્રતિસારણુ કરવું.

ઉપજિન્હિકાને ખોતરીને ક્ષારનું પ્રતિસારણુ, શિરોવિરેચન, કવલ, તથા ધુમાડા દેવા.

સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, હરદે, અને ચિત્રકનું ચૂણું ઘસવાથી; અથવા એ ચૂણુના કંદકથી પકાવેલ તેલના કોગળાથી ઉપજિન્હિકા શાંત થઈ જાય છે.

(તાળવાના રોગો વિષે.)

તાળવાના રોગોનાં નામો.

ગલધુન્ડીતુન્ડકેર્યંભ્રૂષઃ કચ્છપ એવ ચા તાલ્વર્બુદશ્ચ કથિતો માંસસજ્જાત એવ ચ ॥ તાલુપુષ્પુટનામા ચ તાલુશોષસ્તથૈવ ચ । તાલુપાકશ્ચ કથિતસ્તાલુરોગા અમી નવ ॥

ગલધુન્ડી, તુંડકેરી, અભ્રૂષ, કચ્છપ, તાલ્વર્બુદ, માંસ સંઘાત. તાલુપુષ્પુટ, તાલુશોષ, અને તાલુપાક, એમ તાળવાના નવ રોગો છે.

ગલધુન્ડીનું લક્ષણ.

શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં તાલુમૂલાત્ પ્રવૃદ્ધો દીર્ઘઃ શોથો ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ । તૃણાકાસશ્વાસકૃતં વદન્તિ વ્યાધિં વૈષ્યાઃ કઠધુન્ડીતિ નામ્ના ॥

ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ વાતપ્રતિર્ત્તર્મપુટતુલ્યઃ ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી તાળવાના મૂળમાં વધેલો, લાંબો, વાયુથી ભરેલા ચામડાના દડા જેવો સોજો થઈને તરશ, ઉધરસ, અને શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વૈધો ગલધુન્ડી કહે છે.

તુંડકેરીનું લક્ષણ.

શોથં સ્થૂલસ્તોદદાહપાકી શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં કીર્તિતા તુન્ડકેરી ।

તુન્ડકેરી વનકાર્પીસીફલંતતુલ્યા ।

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી તાળવામાં લોંકાયા જેવી પીડા વાળો જાડો અને દાહ તથા પાક વાળો સોજો થાય છે તેને તુંડકેરી કહે છે.

અભ્રૂપનું લક્ષણ.

શોથઃ સ્તબ્ધો લોહિતઃ શોણિતોત્યોજ્ઞેયોઽભ્રૂષઃ સર્જવૈસ્ત્રિરુક્ષ્વ ।

રક્તના કોપથી તાળવામાં અછડ, રાતો, જવરવાળો, અને તીવ્ર વેદના વાળો સોજો થાય છે, તે અભ્રૂષ કહેવાય છે.

કચ્છપનું લક્ષણ.

કૂર્મોત્સન્નોઽવેદનઃ શીઘ્રજન્મારોગોજ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણઃ સ્યાત્ ।

કૂર્મોત્સન્નઃ મધ્યે પ્રોચઃ પ્રાન્તે નતઃ ॥

કફના પ્રકોપથી તાળવામાં કાચબાની પેઠે મધ્યેથી ઊંચો અને છેડેથી નીચો અને થોડી વેદના વાળો સોળે થાય છે, તે કચ્છપ કહેવાય છે.

તાલ્વર્બુદનું લક્ષણ.

પચાકારં તાલ્મધ્યે તુ શોથં વિચાદ્રક્તાદ-
ર્બુદં પિત્તલિજ્જમ્ ।

પચાકારં પચ્ચકર્ણિકાવત્ કેસરેરિવ પાર્શ્વતો
દીર્ઘેર્મીસાઙ્ગૈર્વૈદિતમ્ ॥

રક્ત પ્રકોપથી તાળવાની મધ્યમાં કમળકેશર જેવા લાંબા માંસના અંકુરો થી પડખામાં વીંટાયેલો તથા સર્વ પિત્તનાં લક્ષણો વાળો સોળે થાય છે, તે તાલ્વર્બુદ કહેવાય છે.

માંસસંઘાતનું લક્ષણ.

‘દુષ્ટં માંસં શ્લેષ્મણા નીરુજં ચ તાલ્વન્ત-
સ્થં માંસસંઘાતમાહુઃ ।

કફ પ્રકોપથી તાળવામાં પીડા વગર નું બગડેલું માંસ, એકત્ર થાય છે તેને માંસસંઘાત કહે છે.

તાલુ પુષ્પુટનું લક્ષણ.

નીરુક્ સ્થાયી કોલમાત્ર કફાત્મા મે-
દોયુક્તઃ પુષ્પુટસ્તાલુદેશે ।

તાળવામાં કફના પ્રકોપથી પીડા વગર-
નો, સ્થિર, મેદવાળો અને બોર જેવો અધિ
ઉત્પન્ન થાય છે તેને તાલુ પુષ્પુટ કહે છે.

તાલુશોષનું લક્ષણ.

શોષોઽત્યર્થં દીર્ઘતે વાપિ, તાલુ શ્વાસો
વાતાતાલુશોષોઽયમુક્તઃ ।

વાયુના કોપથી તાળવામાં અત્યંત
શોષ પડે, અથવા તાળવું ફાટ્યા કરે અને
શ્વાસ થાય, તે રોગ તાલુશોષ કહેવાય છે.

તાલુપાકનું લક્ષણ.

પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થયોરં તાલુન્યેવં તા-
લુપાકં વદન્તિ ॥

પિત્ત પ્રકોપથી તાળવું બહુ બચકર
રીતે પાકે છે તેને તાલુપાક કહે છે.

તાલુરોગની ચિકિત્સા.

કુષ્ઠોષળવચાસિન્ધુકળાપાઠાણ્ઠૈઃ સહ ।
સક્ષૌદ્રૈર્ભિષજા કાર્યં ગલથુળ્લીપઘર્ષણમ્ ॥

પૂવઃ કેવટી મોથા ગુડતજી ઇતિ લોકે ।

અહુષ્ઠાહુલિસન્દંશેનાકુલ્ય ગલથુળ્લીકા-
મ્ । છેદયેન્મળદાગ્રેણ જિહ્વોપરિ તુ સંસ્થિ-
તામ્ ॥ મળદાગ્રેણ શસ્ત્રવિશેષેણ ।

અત્યાદાનાત્ સ્નેદનં તતઃ સ ઝ્રિયતે
નરઃ । હીનચ્છેદાદ્ભવેચ્છોથો લાલાસાવો
ભ્રમસ્તથા ॥ તસ્માદ્વૈદ્યઃ પ્રયત્નેન દૃષ્ટકર્મા
વિશારદઃ । ગલથુળ્લીં તુ સંઘિય કુર્યા-
ત્પ્રાપ્તમિમં ક્રમમ્ ॥ પિપ્પલ્યતિવિષાકુષ્ઠવ-
ચામારિચનાગરૈઃ । ક્ષૌદ્રયુક્તૈઃ સલવણૈસ્ત-
તસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥ વચાપ્રતિવિષાપાઠારા-
સ્ત્રાકટુકરોહિણીઃ નિઃકાથ્ય પિચુમર્દં ચ
કવલં તત્ર કારવેત્ ॥ તુળ્લીકેર્ચંદ્રુષે કૂર્મે
સંઘાતે તાલુપુષ્પુટે । ઇષ્ણવ વિધિઃ કાર્યો
વિશેષઃ શસ્ત્રકર્મણિ ॥ તાલુપાકે તુ કર્ત-
વ્યં વિધાનં પિત્તનાશનમ્ । સ્નેહસ્વેદૌ તા-
લુશોષે વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥

કઠં, મરી, વજ, સૈંધવ, પીપર, કાળીપાડ, અને કેવડીમોથનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને ઘસવાથી ગલશુદ્ધી મટી જાય છે.

ગલશુદ્ધી જીભ ઉપર હોય તો અંગુઠો તથા આંગળીના ચીપીઆથી ખેંચીને મંડલાગ્ર નામના તરવાર જેવા શસ્ત્રથી કાપી નાંખવી. તે બહુ કપાઈ જાય તો વધારે લોહી જવાથી મરણ થાય છે. અને થોડી કપાય તો સોજો, લાગનો આવ, અને ભ્રમ થાય છે; માટે એમાં છેદનો જેણે બહુ કરેલાં હોય એવા પ્રવીણ વૈદ્ય બહુ સંભાળથી તે કાપવી. કાપ્યા પછી પીપર, અતિવિષ, કઠં, મરી, વજ, અને સૂંઠના ચૂર્ણમાં મધ તથા સૈંધવ નાંખીને પ્રતિસારણ કરવું; તેમજ વજ, અતિવિષ, કાળીપાડ, રારના, કડુ, અને લીમડાના કવાથનો કવલ પણ કરાવવો.

તુંડકેરી, અબ્રૂષ, કચ્છપ, માંસસંઘાત, અને તાલુપુરુષ્ટ ઉપર પણ એજ પ્રકાર કરવો, પણ તેની ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં (સુશ્રુતમાં કદ્દા પ્રમાણે) ફેરફાર કરવો.

તાલુપાક ઉપર પિત્ત નાસક ચિકિત્સાઓ કરવી.

તાલુશોષ ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન, અને વાતહર ખીજ ક્રિયાઓ પણ કરવી.

(ગળાના રોગો વિષે.)

ગળાના રોગોનાં નામો.

રોહિણી પશ્ચંધા પ્રેક્તા કણ્ઠશાલૂક ઇવ ચ । આધિજિહ્વશ્ચ વલયો બલાસશ્વૈકવૃન્દકઃ ॥ તતો વૃન્દઃ શતગ્રી ચ ગિલાયુઃ ક-

ળવિદ્રાધિઃ । ગલૌઘં ચ સ્વરદનશ્ચ માંસતા નસ્તથૈવ ચ ॥ વિદારી કણ્ઠદેશે તુ રોગા અષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ ।

પાંચ પ્રકારની રોહિણી, કંઠશાલૂક, અધિજિહ્વ, વલય, બલાસ, એકવૃન્દક, વૃન્દ, શતગ્રી, ગિલાયુ, કંઠવિદ્રાધિ, ગલૌઘ, સ્વરદન, માંસતાન, અને વિદારી, એ રીતે ગળાના રોગો અઠાર છે.

રોહિણીઓનાં નિદાનો.

ગલેડનિલઃ પિત્તકફૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ પ્રદુષ્ય માંસં ચ તથૈવ શોણિતમ્ । ગલોપસંરોધકરૈસ્તથાકુરૈર્નિહન્ત્યમૂન્ વ્યાધિરિયં ચ રોહિણી ॥

અનિલઃ મૂર્ચ્છિતઃ પ્રવૃદ્ધઃ । કફાપિત્તૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ પિત્તં વા મૂર્ચ્છિત કફો વા મૂર્ચ્છિતઃ । નતુ ત્રયોડપિ મૂર્ચ્છિતાઃ । પૃથક્ પૃથક્ દોષજાયા અપિ વક્ષ્યમાણત્વાત્ ॥

ગળામાં વધેલો વાયુ અથવા પિત્ત કે કફ, અથવા એ ત્રણે દોષો, કે રક્ત, (એ પાંચવાનાં) માંસ તથા રક્તને દૂષિત કરીને ગળાનો રોધ કરનારા અંકુરોથી પ્રાણનો નાશ કરે છે, એ રોગરોહિણી કહેવાય છે.

વાત રોહિણીનું લક્ષણ.

જિહ્વા સમન્તાત્ મૃશ્વેદનાસ્તુ માંસાકુરાઃ કણ્ઠનિરોધનાઃ સ્યુઃ । સા રોહિણી વાતકૃતા પ્રાદેષા વાતાત્મકોપદ્રવગાઢજુષા ॥

જિહ્વા સમન્તાત્ જિહ્વાયાઃ સર્વતઃ વાતાત્મકોપદ્રવગાઢજુષા સ્તસ્માદિભિરતિશયેન યુક્તા ॥

જીભની આરેખેર અત્યંત વેદના વાળા

અને ગળાને રોકી દેનારા માંસના અંકુરો થાય છે, તેની સાથે વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધતા વિગેરે ઉપદ્રવો પણ બહુ થાય છે, તેને વાતરોહિણી કહે છે.

પિત્તરોહિણીનું લક્ષણ.

ક્ષિપોદ્ગમા ક્ષિપવિદાહપાકા તીવ્રજ્વરા પિત્તાનિમિત્તજાતા ।

ગળામાં માંસના અંકુરો જલદી થઇ, જલદી દાહ થઇ પાકે છે, અને તીવ્ર જ્વર આવે છે, તે પિત્ત રોહિણી કહેવાય છે.

કફરોહિણીનું લક્ષણ.

સ્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા ગુર્વીસ્થિરા સા કફસમ્ભવા તુ ।

સ્રોતોઽત્ર કળ્ઠસ્તોતઃ ।

ગળાની શિરાઓ ઝંધાઇને માંસના અંકુરો થાય છે તે મંદપાકવાળા, ભારે, અને સ્થિર હોય છે, તે કફ રોહિણી કહેવાય છે.

ત્રિદોષજ રોહિણીનું લક્ષણ.

ગમ્भीરપાકિન્યનિવાર્યવીર્યાત્રિદોષલિજ્ઞા ત્રિભવા ભવેત્ સા ।

ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો વાળા, બિંડાપાકવાળા, અને જોર ન અટકાવી શકાય એવા માંસના અંકુરો ગળામાં થાય છે, તે ત્રિદોષજ રોહિણી છે.

રક્તરોહિણીનું લક્ષણ.

સ્ફોટૈશ્વિતા પિત્તસમાનલિજ્ઞા સાધ્યા પ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકા તુ ।

ફાલ્લાઓ તથા પિત્તનાં લક્ષણો વાળી રોહિણી રક્તથી થાય છે, અને તે સાધ્ય છે.

મારી નાંખવાનો અવાધ.

સચ્ચિદોષજા દન્તિ ત્ર્યહાત્કફસમુદ્ગવા । પશ્ચાદ્વાત્પિત્તસમ્ભૂતા સપ્તાહાત્પવનોત્થિતા ॥

ત્રિદોષજ રોહિણી તુરત મારી નાંખે છે, કફની રોહિણી ત્રણ દિવસમાં મારી નાંખે છે, પિત્તની પાંચ દિવસે, તથા વાયુની રોહિણી સાત દિવસે મારી નાંખે છે.

કંઠશાલૂકનું લક્ષણ.

કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્ભવો યો ગ્રન્થિર્ગલે કળ્ઠકશૂકભૂતઃ । સ્વરઃ સ્થિરઃ શસ્ત્રનિપાતસાધ્યસ્તં કળ્ઠશાલૂકમિતિ બ્રુવન્તિ ॥

કળ્ઠકશૂકભૂતઃ કળ્ઠકવત્ શૂકવચ્ચ વેદનાજનકઃ ॥

કાંટા તથા ધાન્યની અણીની પેઠે ગળામાં વેદના વાળો, ખરસટ, સ્થિર, ખોરના ઠળિયા જેવડો, અને શસ્ત્રક્રિયાથી જ મટાડી શકાય એવો ગ્રંથિ થાય છે, તે કંઠશાલૂક કહેવાય છે, અને તે કફના પ્રકોપથી થાય છે.

અધિજિ બિહકનું લક્ષણ.

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયથુઃ કફાત્તુ જિહ્વોપરિષ્ઠાદસૃજૈવ મિશ્રાત્ । જ્ઞેયોઽધિજિહ્વઃ સ્વલુરોગેષ્વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥

અસૃજા મિશ્રાદેવેત્યન્વયઃ ॥

જીભની અણી જેવા આકારનો જીભ ઉપર થતો સોજો અધિજિ બિહક કહેવાય છે. તે પાકે છે તો તેનો ઉપાય કરવો જ નહિ. તે રક્ત તથા કફથી થાય છે.

વલયનું લક્ષણ.

બલાસ પ્વાયતમુન્નતં ચ શોર્યં કરોત્ય-

અગતિ નિવાર્ય । તં સર્વથૈવાપ્રતિવાર્યમેવ
વિવર્જનીયં વલયં વદન્તિ ॥

પ્રકોપ પામેલો કફ અન્નની ગતિને
અટકાવીને ગળામાં લાંબો ઊંચો સોળે
કરેછે. આ વલય મટે તેવો નથી, માટે
ઉપાય કરવાજ નહિ.

બલાસનું લક્ષણ.

ગલે તુ શોથં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધૌ શ્લેષ્માનિલૌ
શ્વાસરુજોપપન્નમ્ । મર્મચ્છિદં દુસ્તરમેનમા-
હર્ષલાસસંજ્ઞં ભિષજો વિકારમ્ ॥

મર્મચ્છિદં હૃદયમર્મણિ છેદેનેવ વેદનાજનકમ્ ॥

કફ તથા વાયુ વધવાથી શ્વાસ, પીડા,
અને હૃદયના મર્મમાં છેદન જેવી પીડા
કરનારો સોળે ગળામાં થાયછે. વેદલોડો
આ બલાસને કષ્ટસાધ્ય કહેછે.

એકવૃંદનું લક્ષણ.

હૃતો નતોઽન્તઃશ્વયથુઃ સદાહઃ સકણ્ઠુ-
રોઽપાક્યમૃદુર્ગુરુશ્ચ । નાન્નૈકવૃન્દઃ પરિકી-
ર્તિતોઽસૌ વ્યાર્ધિર્બલાસક્ષતજપ્રમૂતઃ ॥

અન્તઃ ગલમધ્યે । અપાકી ર્ષત્પાકી । અ-
મૃદુઃ ર્ષપ્મૃદુઃ ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી ગોળ, ચ-
ળવાળો, નમેલો, જરાક પાકનારો, જરાક
કોમળ અને મોટો સોળે ગળામાં એકવૃંદ-
નામનો થાયછે.

વૃંદનું લક્ષણ.

સમુન્નતં વૃત્તમપન્દદાહં તીવ્રજ્વરં વૃન્દ-
મુદાહરન્તિ । તદ્વાપિ પિત્તક્ષતજપ્રકોપા-
દિશ્વાસનોદં પવનાત્મકં તુ ॥

પિત્ત તથા રક્તના પ્રકોપથી અત્યંત
ઊંચો, ગોળ, બહુ ઠાઠ અને તીવ્રજ્વર
વાળો વૃંદ નામનો સોળે ગળામાં થાયછે
તેમાં વાયુ હોયતો ચળ પણ થાયછે.

શતધ્નીનું લક્ષણ.

વર્તિર્ધના કણ્ઠનિરોધની તુ ચિતાતિમાક્રં
પિશિતપ્રરોહૈઃ । અનેકરુક્પ્રાણહરીન્નિદોષા
જ્ઞેયા શતધ્નીસદશી શતધ્ની ॥

ધના કાઠિના । અનેકરુક્વાતપિત્તકફમતોદ-
દાહકણ્ઠાદિયુક્તા । શતધ્નીસદશીલોહકણ્ઠકસં-
છન્ના । શતધ્ની મહતી શિલાતત્તુલ્યા । યતઃ
પ્રાણહરી ॥

વાત પિત્ત તથા કફથી વ્યથા, ઠાઠ,
અને ચળ વાળી, કઠણ માંસના અંકુરો
થી બહુ વ્યાપ્ત અને કંઠને રોકી દેનારી
વાટ થાયછે, આ શતધ્ની જ્યેષ્ઠોષોથી
થાયછે, તેથી (લોહાના કાંટાઓથી ઠંકાય-
લી શિલાની પેઠે) પ્રાણ લેનારી હોવાથી
ને શતધ્ની કહેવાયછે.

ગિલાયુનું લક્ષણ.

ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ સ્થિરોઽ
લ્પરુક્સ્યાત્કફરક્તમૂર્તિઃ । સંલક્ષ્યતે સક્ત-
મિવાશિતં ચ સં શસ્ત્રસાધ્યસ્તુ ગિલા-
યુસંજઃ ॥

કફ તથા રક્તના કોપથી ગળામાં
આમળાના ઠંજિયા જેવડો, સ્થિર, થોડો
વેદનાવાળો, અને ગળામાં અન્ન અટકી રહ્યું
હોય એમ લાગણી કરતો ગિલાયુ નામનો
ગ્રંથિ થાયછે, તે શસ્ત્રક્રિયાથી મટેછે.

કંઠવિદ્રધિતું લક્ષણ.

સર્વે ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ શેષો
રુઙ્ગઃ સન્તિ ચ યત્ર સર્વાઃ । સ સર્વદોષા-
ર્ગલવિદ્રધિસ્તુ તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજન્મ ॥
સર્વ દોષોના પ્રકોપથી સર્વપ્રકારની પીડા-
વાળો આખા ગળામાં થયેલો સોજો થાય-
છે, તે પૂર્વ કહેવાયલા ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધિ
જેવોજ છે.

ગલૌઘતું લક્ષણ.

શોથો મહાનન્નજલાવરોધી તીવ્રજ્વરો
વાયુગતેર્નિહન્તા । ક્રફેન જાતો રુધિરાન્વિ-
તેન ગલે ગલૌઘઃ પરિકીર્તિતોઽસૌ ॥
વાયુગતેર્નિહન્તા ઉદાનવાયુગતિરોધકઃ ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી ગળામાં
અન્ન જળને રોકનાર તથા ઉદાનવાયુ-
ની ગતિને રોકનાર તીવ્રજ્વર વાળો મો-
ટો સોજો થાયછે, તેને ગલૌઘ કહેછે.

સ્વરધ્નતું લક્ષણ.

યસ્તામ્યમાનઃશ્વસિતિ પ્રસક્તં ભિન્નસ્વરઃ
શુષ્કવિમુક્તકણ્ઠઃ । કફોપદુષ્ટેશ્વનિલાય-
નેષુ જ્ઞેયઃ સ રોગઃ શ્વસનાત્સ્વરઘ્નઃ ॥

તામ્યમાનઃ તમઃ પશ્યન્ । શુષ્કવિમુક્તકણ્ઠઃ
શુષ્કો વિમુક્તોઽસ્વાધીનશ્ચ કણ્ઠો યસ્ય સઃ । અ-
સ્વાધીનતા મક્તં ગિલિતુમશક્યત્વાત્ । અનિલા-
યનેષુ વાયુતર્મસુ । શ્વસનાદ્વાતાત્ ॥

વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થયાથી અ-
ધારૂં દેખાય, હાંફોટો થાય, કંઠસૂકાય,
અન્નાદિક ગળી ન શકાય, તથા સ્વર બગડી
જાય તે રોગને સ્વરધ્ન કહેછે, અને તે વાયુ-
થી થાયછે.

માંસતાનતું લક્ષણ.

પ્રતાનવાન્યઃ શ્વયથુઃ સુકષ્ઠો ગલોપરોધં
કુરુતે ક્રમેણ । સ માંસતાનઃ કથિતૌઽસ્વલ-
મ્બી પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥

પ્રતાનવાન્ વિસ્તારવાન્ । સુકષ્ઠઃ અતિશયિતં
કષ્ટં યત્ર સઃ ॥

ગળામાં વિસ્તાર વાળો, લટકતો, અને
બહુ દુઃખ દેનારો સોજો થઈને કંઠને રૂ-
ધી દેછે. એ માંસતાન નામનો રોગ ત્ર-
ણ દોષથી થતો હોવાથી પ્રાણુ દેનારો છે.

વિદારીતું લક્ષણ.

સદાહતોદં શ્વયથું સુતામ્રમન્તર્ગલે પૂતિ-
વિશીર્ણમાંસમ્ । પિત્તેન વિચાદ્દને વિદારી
પાર્શ્વે વિશેષારસ તુ યેન શેતે ॥

સ પુરુષો યેન પાર્શ્વેન વિરોપાદ્ બાહુલ્યેન
શેતે તસ્મિન્ પાર્શ્વે । સા વિદારી ભવતીત્યર્થઃ ॥

પિત્તના પ્રકોપથી ગળામાં દાહ
અને તીવ્રવેદના વાળો અત્યંત રાતો અને
દુર્ગંધિવાળા ફાટતામાં સવાળો વિદારી
નામનો સોજો થાયછે. માણસ જે પડખે
વધારે સૂતો છે તે પડખે તે થાય છે.

ગળાના રોગોની ચિકિત્સા.

રોહિણીનાં તુ સાધ્યાનાં હિતં શોણિત-
મોક્ષણમ્ । વમનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ઠ્વો નસ્ય-
કર્મ ચ ॥ વાતજાં તુ હૃતે રક્તે લવણૈઃ પ્ર-
તિસારયેત્ । સુલેખાન્તેહગણ્ઠ્વપાન્ધાર-
યેચાપ્યપીલ્લગ્નઃ ॥ વિસ્તાવ્ય પિત્તસંભૂતાં
સિતાક્ષોદ્રપિયકુમ્ભિઃ । વર્ષયેત્કવલો દ્રાક્ષા-

પરુષઃ કથિતો હિતઃ ॥ આગારધૂમકદુકૈઃ
કફજાં પ્રતિસારયેત્ ।

આગારધૂમઃ કોલ ઇતિ લોકે । કદુકાનિ શુ-
ઠ્ઠીપિપ્પલીમરિચાનિ ॥

શ્વેતાવિહંગ્ગદન્તીષુ તૈલં સિદ્ધં સસૈન્ધવ-
મ્ । નરુચકર્મણિ દાતવ્યં કવલથ કફો-
ચ્છ્રયે ॥ શ્વેતા પરાજિતા ॥

પિત્તવત્સાધયેદ્વૈદ્યો રોહિણીં પિત્તસમ્ભ-
વામ્ । વિસ્ત્રાવ્ય કઠશાલૂકં સાધયેત્તુળિહ-
કેરિવત્ ॥ એકકાલં યવાન્ને ચ મૂઝ્જીત
સ્તિગ્ધમલ્પશઃ । રૂપજિદ્ધકવ્ચાપિ સાધયેદ-
ધિજિદ્ધકમ્ ॥ એકવૃદં તુ વિસ્ત્રાવ્ય વિધિ
શોધનમાચરેત્ । એકવૃદમિવ પ્રાયો વૃદં
ચ સમુપાચરેત્ ॥ ગિલાયુશ્ચાપિ યોઃ વ્યા-
ધિસ્તં ચ શ્લેષ્મણ સાધયેત્ । અપર્મસ્થં સુ-
સંપક્કં હેદયેદ્ગલવિદ્રધિમ્ ॥

સાધ્યરોહિણી માટે તો લોહી કઢાવવું
તે સાફ છે. વમન, ધુમપાન, કવલ, અને
નસ્યની ક્રિયાઓ પણ રોહિણી ઉપર
કરવી.

વાતરોહિણીમાં લોહી કઢાવીને સૈંધવ
વગેરે લવણોથી પ્રતિસારણ કરવું, અને
સહેવાય તેવા ગરમ રોગોના કવલો પણ
કરવા.

પિત્તરોહિણીમાં લોહી કઢાવીને સાક-
ર, મધ અને ઘઉંલાનું પ્રતિસારણ કરવું
અને દ્રાક્ષ તથા ફાલસાંના કવલ કરવો.

કફ રોહિણીમાં ધુમાડાની મેંશ, સૂંઠ,
મરી, અને પીપરના ચૂર્ણનું પ્રતિસારણ
કરવું, અને ઘોળીગરણી, વાવડીંગ, તથા

નેપાળાના કદકથી પકાવેલ તેલનું તેમાં
સૈંધવ નાંખીને નસ્ય દેવું; તેમજ ઘોળી
ગરણી, વાવડીંગ, અને નેપાળાનો કવલ
પણ આપવો.

પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સા પિત્તહર
ઉપાયોથી કરવી.

કંઠશાલુકમાંથી વેધે લોહી કઢાવ્યા
પછી તુંડીકેરીના જેવી ચિકિત્સા કરવી.
તથા ચોવીસ કલાકમાં એકવારજ ચોડુંક
સ્નિગ્ધ લોળન આપવું.

અધિજિદ્ધકની ચિકિત્સા ઉપલક્ષિક
જેવી કરવી.

એકવૃદમાં લોહી કઢાવીને પછી
શોધનવિધિ કરવો.

વૃદ માટે એકવૃદના જેવાજ ઉપા-
યો કરવા.

ગિલાયુને શસ્ત્રથી કાપીને મટાડવો.

કંઠવિદ્રધિ મર્મમાં ન હોય તથા
બહુ પાક્યો હોય તો કાપી કાઢવો.

ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

કઠરોગેશ્વમૃદ્ધમોક્ષેસ્તીક્ષ્ણેનસ્યાદિકર્મ-
ભિઃ । ચિકિત્સકશ્ચિકિત્સાં તુ કુશલોઽવ્ર
સમાચરેત્ ॥ કાથં દયાઞ્ચ દાર્વીત્વહ્નિસ્થ
તાર્ક્યકલિજ્જકમ્ । હરીતકીકવાયો વા
હિતો માક્ષિકસંયુતઃ ॥ કદુકાતિવિષાદા-
રુપાઠામુસ્તકલિજ્જકાઃ । ગોમૂત્રકથિતાઃ
પીતાઃ કઠરોગવિનાશનાઃ ॥ મૃદીકા
કદુકા ઘ્યોષા દાર્વીત્વક્ ત્રિફલા ઘનમ્ ।
પાઠા રસાન્મનં મૂર્ચાં તેજોઙ્ગતિ સુચૂર્ણિત-
મ્ ॥ ક્ષોદ્રયુક્તં વિષાત્તવ્યં ગલરોગે મહોક્ષ

શ્મ । યોગાશ્રિતે ત્રયઃ પ્રોક્તા વાતપિત્તક-
ફાળ્પ્રજ્ઞાઃ ॥ યવાગ્રજં તેજવર્તી ચ પાઠાં ર-
સાઙ્ગનં દારુ નિર્જાં સકૃષ્ણામ્ । સૌદ્રેણ
કુર્પાદ્ગુટિકાં મુલેષ્વ તાં ધારયેત્સર્વગલા-
મયેષુ ॥

ગળાંના રોગની ચિકિત્સા પ્રવીણ વૈવે
દોહી કંઠાવી તથા લીક્ષુ નસ્યો આપીને
કરવી.

દારુહળદર, તજ, લીમડો, રસવંતી,
અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ; અથવા મધ નાં-
ખીને હરડેનો ક્વાથ આપવાથી ગળાંના
સર્વ રોગો મટે છે. આ ઉપાય વાયુથી
થયેલા ગળાના રોગ માટે ઉત્તમ છે.

કડુ, અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાડ,
મોથ, અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ ગોમૂત્રમાં
પીવાથી ગળાના સર્વ રોગો મટી જાય છે.
આ ઉપાય પિત્તજ ગલરોગ માટે ઉત્તમ છે.

દ્રાક્ષ, કડુ, સૂંઠ, મરી, પીપર, દારુ
હળદર, પાતળી તજ, ત્રિકુળા, મોથ, કાળી
પાડ, રસવંતી, મૈ, અને તેજબળનું
ખારીક ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી કફથી થ-
યેલા ગલરોગ મટી જાય છે.

જવખાર, તેજબળ, કાળીપાડ, રસવં-
તી, દારુહળદર, અને પીપરની મધમાં
ગોળી કરી મુખમાં રાખવાથી ગળાના સર્વ
રોગો મટી જાય છે.

(સમસ્ત મુખરોગો વિષે.)

સમસ્ત મુખરોગોનાં નિદાનો તથા નામો.

પૃથક્ દોષૈશ્ચો રોગાઃ સમસ્તમુખજાઃ
સ્મૃતાઃ ॥

વાત, પિત્ત, અને કફથી થયેલા એમ
આખા મુખમાં ત્રણ જાતના રોગો થાય છે.

વાયુના મુખરોગનું લક્ષણ.

સ્ફોટૈઃ સતોદૈર્વદનં સમન્તાઘ્રાચિતં સ-
ર્વસરઃ સવાતાત્ ॥

આખા મોઢામાં ચારેબેર પીડાકારક
દોહાઓ થઈ જાય છે, તેને વાત સર્વસર
રોગ કહે છે, અને તે વાયુથી થાય છે.

પિત્તના મુખરોગનું લક્ષણ.

રક્તૈઃ સદાદૈસ્તજ્ઞાભિઃ સુપીતૈર્યત્રાચિતં
ચાપિ સ પિત્તકોપાત્ ॥

દોહવાળા તથા ખડુજ પીળા ઝીણા
દોહા આખા મુખમાં થાય છે તેને પિત્ત
સર્વસર કહે છે, અને તે પિત્તથી થાય છે.

કફના મુખરોગનું લક્ષણ.

અવેદનૈઃ કણ્ઠયુતૈઃ સર્વર્થેયત્રાચિતં ચા-
પિ સ વૈ કફેન ॥

યત ઉક્તં સુશ્રુતેન । અલ્પવેદનૈરિતિ ॥

થોડી પીડા તથા ચળ વાળા અને
મુખની આમડી જેવા વર્ણ વાળા દોહા
આખા મોઢામાં થાય છે તેને કફ સર્વસર
કહે છે, અને તે કફથી થાય છે.

અસાધ્ય મુખરોગો.

ઓષ્ઠપ્રકોપે વર્જ્યાસ્તુ માંસરક્તત્રિદોષ-
જાઃ । દન્તવેષ્ટેષુ વર્જ્યો તુ ત્રિલિંગગતિસૌ-
ધિરો ॥ ત્રિલિંગગતિઃ ત્રિદોષજા નાદી ॥

દન્તેષુ ચ ન સિપ્પ્યન્તિ ક્યાવદાલનખ-
જ્જનાઃ । ત્રિદોષોપેક્ષલાસસ્તુ તાલુમેષ્વ-
ર્વુદં તથા ॥ સ્વરગ્નો વલયો વૃન્દો વલાસ-
થ વિદારિકાઃ । ગલ્લોયો માંસતાનથ ક-

તટ્ટી રોહિણી ગલે ॥ અસાધ્યાઃ કીર્તિતા
જ્ઞેતે રોગા દશ નવોચારાઃ । તેષુ ચાપિ
ક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રત્યાખ્યાય સમાચરેત્ ॥

માંસ, રક્ત, તથા ત્રિદોષથી થયેલ હોઠના
રોગો અસાધ્ય છે. ત્રિદોષ થી થયેલી નાડી
તથા સોપિર, એ બે પેઢાના રોગો અસા-
ધ્ય છે. હંતરોગોમાં રથાપહંતક, હાલન,
અને બાંબનક, એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય
છે. જીભના રોગોમાં અલાસ અસાધ્ય છે.
તાણુ રોગોમાં તાલ્વર્ણુહ અસાધ્ય છે. ગ-
ળાના રોગોમાં સ્વરધ્ન, વલય, પૂંઠ, બલા
સ, વિહારી, ગદોધ, માંસતાન, શતધ્ની,
અને રોહિણી (ત્રણ હોષોની ત્રણ પ્રકાર
ની,) એ નવ રોગો અસાધ્ય છે. આ
ઓગણીસ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા વૈ-
દ્યે પ્રથમ ના પાડીને પછી કરવી.

આખા મુખના રોગોની ચિકિત્સા.

વાતાત્સર્વસરં ચૂર્ણેર્લવણૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥
પિત્તાત્મકે । સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિર્મ-
ધુરશીતલઃ ॥ પ્રતિસારણગણ્ઢૂષધૂમસંશો-
ધનાનિ ચ । કફાત્મકે સર્વસરે ક્રમં કુર્યા-
ત્કફાપહમ્ ॥ મુખપાકે શિરાવેધઃ શિર-
સશ્ચ વિરેચનમ્ । મધુમૂત્રઘૃતક્ષીરૈઃ શીતૈશ્ચ
કવલગ્રહઃ ॥ જાતીપત્રામૃતાદ્રાક્ષાયાસદાર્વા-
ફલત્રિકૈઃ । કાથઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ શીતો ગણ્ઢૂ-
ષો મુખપાકનુત્ ॥ કાર્યં ચ बहुधा नित्यं
जातीपत्रस्य चर्बणम् । कृष्णाजीरककुष्ठे-
न्द्रयवचर्बणतत्परात् ॥ मुखपाकप्रणलेद-
दौर्गन्ध्यमुपशान्त्यति । पटोलनिम्बजम्बा-

अमालतीनवपल्लवैः ॥ पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः
कषायो मुखधावने । पञ्चवल्कलजः काय-
स्त्रिकलासम्भवोऽथवा ॥ मुखपाके प्रयो-
क्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने । स्वरसः क-
थितो दाढ्या घनीभूतो रसक्रिया ॥ स-
क्षौद्रो मुखरोगासृग्दोषनाडीप्रणापहा ॥
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तक-
रोहिणीभिः । यष्ट्याहराजद्रुमचन्दनैश्च का-
थं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥

રાજદ્રુમઃ ઘનવેહરા इति लोके ॥

તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેઘ
ચ । ક્ષૌદ્રાઢ્યો દમ્ધવક્ત્રસ્ય ગણ્ઢૂષો મુખ-
પાકનુત્ ॥ આસ્વાદિતા સકુદપિ મુલન-
ન્ધં સકલમપનયતિ । ત્વર્ગ્મીજપૂરફલજા
પવનમપાચ્યં ચ વારયતિ ॥ હરિદ્રા નિમ્બ-
પત્રાણિ મધુર્કં નીલમુત્પલમ્ । તૈલમેધિ-
ર્વિપક્તવ્યં મુખપાકહરં પરમ્ ॥ યદ્દી મધુ
પલમેર્કં ત્રિશક્ષીલોત્પલસ્ય તૈલસ્ય ॥ મ-
સ્થં તદ્દિગુણપયો વિધિના પકં તુ નસ્યે-
ન ॥ નિશિ વદનસ્ય સ્ત્રાવં ક્ષપયતિ માત્ર-
સ્ય દોષસંઘાતમ્ । કચઘર્ષત્વમવશ્યં ક્ર-
મશોઽભ્યક્તેન જન્તૂનામ્ ॥

इति मुखरोगाधिकारः ।

આરાં ચૂર્ણેાનુ પ્રતિસારણુ તથા વાત-
હર પદાર્થોથી પકાવેલ તેલના કવલ અને
નસ્યોથી વાતસર્વસર મટીબાયછે.

શરીરનુ વિરેચન વગેરેથી સંશોધન કર-
ીને સર્વ પિત્તહર મધુર તથા શીતળ વિધિ
કરવાથી પિત્તસર્વસર મટી બાયછે. પિત્તસર્વ-

સર છીપર કવલો, પ્રતિસારણો, ધૂમપાનો અને સંશોધનો પણ પિત્ત હરનારો કરવાં. કફહર વિધિથી તથા પ્રતિસારણો વગેરે કફહર હોય તે પણ કરવાથી કફસર્વસર મટી જાયછે.

નસ વીંધીને લોહી કઢાવવાથી, શિરો વિરેચનથી, અને મધ, મૂત્ર, ઘી, દૂધ તથા ખીજ શીતળ પદાર્થોના કવલોથી મુખપાક મટી જાયછે.

જાવંત્રી, ગળો, દ્રાક્ષ, ધમાસો તથા ત્રિકૂળાનો ક્વાથ ટાઢો પાડી મધ નાંખી કોગળા કરવાથી મુખપાક મટી જાયછે.

હંમેશાં વારંવાર જાવંત્રી ચાવ્યા કરવાથી મુખપાક મટી જાયછે.

કાળીજીરી, કઠ, તથા ઈંદ્રજવને ચાવવાથી મુખપાક, મુખમણ, મુખનો કલેહ, અને મુખની દુર્ગંધી મટી જાયછે.

કડવાં પરવળ, લીમડો, જાંબુ, આંખો અને માલતીનાં નવાંપાતોના ક્વાથથી મુખ ધોવું તે બહુ સાફ છે.

મુખપાક ઉપર પંચવટ્કલ અથવા ત્રિકૂળાના ક્વાથમાં મધ નાંખીને તેથી મોં-દુંધોધને સાફ કરવું.

હાડહુળદરના ઘાટા સ્વરસમાં મધ નાંખીને લેવાથી મુખરોગો, લોહીનો અગાડ, તથા નાડીમણો મટી જાયછે.

સાત્વિન, વાળો, કડવાં પરવળ, મોચ, હરડે, કડુ, જેઠીમધ, ગરમાળો, અને રતાંજલીનો ક્વાથ પીવાથી મુખપાક મટી જાયછે.

તલ, નીલકમળ, ઘી, સાકર, દૂધ, અને મધના કોગળા કરવાથી મુખપાક મટી જાયછે. આ ઉપાય બળવાથી થયેલા મુખપાકનો છે. ખીજેરાંના ફળની છાલ એકજવાર ખાવાથી પણ મુખની દુર્ગંધ તથા અપાનવાંયુ મટી જાયછે.

હુળદર, લીમડાનાં પાન, જેઠીમધ નીલકમળ એ ચાર પદાર્થોથી પકાવેલ લના કોગળા વગેરે કરવાથી મુખ અવશ્ય મટી જાયછે.

જેઠીમધ ચારતોલા તથા ૧૨૦ તે નીલકમળના કલ્કથી ૧૨૮ તોલા માં પકાવેલ તેલના નસ્યથી રાત્રે થતો ખમ્ભાવ અને શરીરના પુષ્કળ દોષો શ પામેછે. આ તેલના અભ્યંગથી જુજંતુઓથી થતો વાળનો નાશ અટકી જાયછે.

વિષ(ઝેર)નો અધિકાર.

વિષના બે પ્રકારો.

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ દ્વિવિધં ત્રિપુરુષ્ય દશાધિષ્ઠાનમાયં તુ દ્વિતીયં ષોઢશાશ્રયં સ્થાવર અને જંગમ એમ ઝેર બે કારતું કહેવાયછે. સ્થાવરના દશ જંગમના સોળ આશ્રયો છે.

સ્થાવર ઝેરના દશ આશ્રયો.

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વક્ ક્ષીરં સાત્ત્વં નિર્યાસો ધાતવઃ કન્દઃ સ્થાવરશ્રયા દશ ॥

તથા મૂલવિષં કર્ધીરાદિ । પત્રવિષં લંબ ફલવિષં કર્કોટકાદિ । પુષ્પવિષં વેત્રાદિ । ક્ષારાનિર્યાસવિષાણિ કર્મમાદોનિ । ક્ષીરાવિહ્વાદિ । ધાતુવિષં હરિતાલાદિ । કન્દવિષં નામશક્તુકાદિ ॥

મૂળ, પાન, ફળ, પુલ, છાલ્ય, છીર, યુંદર, ધાતુ; તથા કંદો, એમ દશ રનાં સ્થાવર વિષોછે. કણેર વગેરેનાં કડવી દૂધી વગેરેનાં પાનો; કુકુડ વગેરેનાં ફળો; નેતર વગેરેનાં ફુલો; ચણોઢી વગેરેની છાલ્ય, સાર, તથા યથોર વગેરેનાં છીરો, હરતાળ વગેરેનાં

તથા વછનાગ અને શંકુક વગેરેનાં કંઠો
ઝેરી છે.

જગમ ઝેરના સોળ આશ્રયો.

દૃષ્ટિનિઃશ્વાસદંષ્ટાશ્ચ મૂત્રમૂત્રમલાનિ ચ ।
શુક્રં લાલામુત્રં સ્પર્શઃસર્પદંશશ્ચવિશદિતમ્ ॥
ગુદાસ્થિપિત્તશૂકાનિ દશ વદ્ જગ્મમાશ્રયાઃ ॥

તથા । દૃષ્ટિનિઃશ્વાસવિષાઃ દિવ્યાઃ સર્પાઃ ।
દંષ્ટાવિષાઃ મૌમસર્પાઃ । દંષ્ટાનલવિષાઃ વ્યાઘ્રાદયઃ ।
મુત્રપુરીષવિષાઃ ગૃહગોષિકાદયઃ । શુક્રવિષા મુ-
ષિકાદયઃ । લાઝાવિષાઃ લુતાદયઃ । લાઝાસ્પ-
ર્શમૂત્રપુરીષશુક્રમુલસંદંશાવશદિતગુદવિષાશ્ચત્ર
શીર્ષાદયઃ । અસ્થિવિષાઃ સર્પાદયઃ । પિત્તવિષાઃ
શકુલમત્રસ્યાદયઃ । શૂક્રવિષાઃ અમરાદયઃ ॥

દૃષ્ટિ. નિઃશ્વાસ, ઢાઢ, નખ, મૂત્ર,
વિષ્ટા, વીર્ય, લાળ, મુખ, સ્પર્શ, આંકડો,
અધાવાયુ, ગુદા, અસ્થિ, પિત્તાં, અને મુ-
ખની અણી, એમ સોળ પ્રકારનાં જગમ
વિષો છે. દિવ્યસર્પોની દૃષ્ટિ તથા નિઃશ્વા-
સ; ભયંકર સર્પોની ઢાઢ; વાઘ વગેરેની
ઢાઢ તથા નખો; ઢેઢગરોળી વગેરેનાં મૂત્ર
તથા વિષ્ટા; ઊંદર વગેરેના વીર્યમાં, કરોળિ-
યા વગેરેની લાળમાં; ચિત્રશિર્ષ પ્રાણી
વગેરેની લાળ, સ્પર્શ, મૂત્ર, વિષ્ટા, વીર્ય, મુ-
ખ, આંકડો, અધાવાયુ તથા ગુદામાં; સર્પો
વગેરેના અસ્થિઓમાં; શકુલ વગેરે મત્રસ્યો-
નાં પિત્તાંઓમાં; અને અમર વગેરેના મુ-
ખની અણીઓમાં ઝેર હોય છે.

(સ્થાવર વિષોનાં સંમાન્ય કાર્યો)

મૂળના વિષનું કાર્ય.

જંઘન મૂલવિષેર્મોહઃ પ્રહ્લવનં તથા ॥

મૂળના ઝેરથી ગોઠ્ઠીઓ ચઢે, અ-
ને પ્રતાપ થાય છે.

પત્રવિષનું કાર્ય.

જૃમ્ભણં વેપનં શ્વાસો નૃણાં પત્રવિષૈર્મૈત્ર ॥
પત્રવિષથી બગાસાં, કંપ, અને શ્વાસ
થાય છે.

ફળનાં વિષનું કાર્ય.

મુષ્કશોયઃ ફલવિષૈર્દાદોદ્વેષશ્ચ મોજને ॥

ફળના વિષથી વૃષણોમાં સોજે, અને
લોજન ઊપર અડચિ થાય છે.

ફૂલનાં વિષનું કાર્ય.

મંવેત્પુષ્પવિષૈર્જઙ્ગદિરાધ્માનં મૂર્છનં તથા ॥

ફૂલના વિષથી હલદી, આદુરો અને
મૂંછા થાય છે.

છાલ્ય, સાર, તથા ગુંદરનાં વિષોનાં કાર્ય.

ત્વક્સારનિર્યાસવિષૈરુપશુકૈર્ભવન્તિહિ ।

આસ્યદૌર્ગંધ્યપારુણ્યશિરોરુક્કસંસ્રવાઃ ॥

છાલ્ય, સાર, અને ગુંદરનાં વિષોથી
મુખમાં દુર્ગંધ, માથામાં વેકના, શરીરમાં
રૂક્ષતા, અને કફનો આવ થાય છે.

છીરવિષનું કાર્ય.

ફેનાગમઃ શીરવિષૈર્વિદ્મદો ગુરુજિહ્વા ॥

છીરના વિષથી મુખમાં શીળ આવે છે,
રેચ લાગે છે, અને જીભ ભારે થઈ જાય છે.

ધાતુનાં વિષનું કાર્ય.

દૃત્વીકર્મુઃ કાકુત્સ્થિર્મૂર્ચા દાહશ્ચ તાલુનિ

ધાતુનાં વિષથી હૃદયમાં પીડા મૂંછા,
અને તાલુમાં ઢાઢ થાય છે.

ઊપરનાં નવં વિષોનાં મરણુનો અવધિ.

પાયેળ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિનિ-
વિષેત્ ॥

પ્રતાનિ મૂલાદિવિષાણિ નવ કાલઘાતીનિ કા-
લંતરમારકાણિ ॥

ઉપર લખેલાં મૂલાદિનવ વિષો મધુ-
કરીને કાળાંતરે મારી નાંખનારાં છે.

કંદવિષનું કાર્ય.

કન્દર્જેર્વેપયુસ્તમ્મશિરોરોગાદયઃ સ્મૃતાઃ।

કંદવિષથી કંપ, સ્તબ્ધતા, માથામાં
ખીડા, પેટનો વધારો, ઉલટી, હેડકી, અને
સોબો, વગેરે થાયછે

કંદવિષના મરણુનો અવધિ.

કન્દજાન્યુગ્રવીર્યાણિ યાન્યુક્તાનિ ત્રયોદશ

સુશ્રુતાદિમાં કહેલાં તેર પ્રકારનાં કંદ-
વિષો ઉમ્મ શક્તિવાળાં (તુરત મારી ના-
ખનારાં) છે.

વિષની પરીક્ષા.

સર્વાણ્યેતાનિ કુશલૈર્જેયાનિ દશમિર્ગુણૈઃ॥

સ્થાવરં જન્મં વાપિ કૃત્રિમં વાપિ યદ્વિષમ્।
સર્વો નિહન્તિ તત્સર્વે ગુણૈશ્ચ દશમિર્યુતમ્॥

એરના દશગુણો ઊપરથી હુશિયાર
વેધે સર્વ વિષોની પરીક્ષા કરવી, સ્થાવર,
જન્મ, કે કૃત્રિમ એર બે એ હસે ગુણો
વાળું હોય તો તે તુરત મારી નાંખે છે.

એરના દશ ગુણો.

રક્તમુખં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્માથુ વ્યવાયિ
ચ । વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકી ચ તે
દશ ॥ તદ્રોક્ષાત્કોપયેદાયુષૌ વ્યાત્પિત્તં સ-

જોગિતમ્ । તૈક્ષ્ણ્યન્મતિ મોહયતિ મર્મવન્ધા-
વિછનત્તિ દિ ॥ શરીરાવયવાન્ સૌહૃદ્યા-
ત્પવિશેદિકરોતિ ચ । આશુત્વાદાથુ ત-
સ્મોક્તં વ્યવાયાત્મકૃતિં હરેત્ ॥ વિકાશિ-
ત્વાત્ ક્ષયયતિ દોષાન્ ધાતુન્મલાનપિ । અ-
તિરિચ્ચતે ચ વૈશ્યાત્ દુશ્ચિકિત્સ્યં ચ લા-
ઘવાત્ ॥ દુર્જરં ચાવિપાકિત્વાત્ તસ્માત્
લેશ્યતે ચિરમ્ ।

રક્ષતા, ઉબ્ધુતા, તીક્ષ્ણતા, સૂક્ષ્મતા,
આશુતા, વ્યવાયિતા, વિકાશીતા, વિશાદતા,
લઘુતા અને અપાકીપણું એ દશ ગુણો
એરના છે. એર રક્ષતાથી વાયુને કોપાવે
છે, ઉબ્ધુતાથી પિત્ત તથા રક્તને કોપા-
વે છે, તીક્ષ્ણતાથી બુદ્ધિને મુગ્ધ કરે
છે તથા મર્મોના બંધોને કાપી નાં-
ખે છે, સૂક્ષ્મતાથી શરીરના અવયવોમાં
પેસીભયછે, આશુતાથી શરીરમાં તુરત
ફરી વળીને વિકારો કરેછે, અને વ્યવા-
યિતાથી પ્રકૃતિને ફેરવી નાંખેછે; વિકાશિ-
તાથી ઢોષો, ધાતુઓ અને મળોનો ક્ષય
કરી નાંખેછે; વિશાદતાથી ભારેભેર રૂખાડેછે,
અને લઘુતાથી ચિકિત્સા માંડમાંડ થવાદેછે.
આવાગુણોથી એર લાંબા દિવસ સધી દુઃ-
ખકર થઈ પડેછે.

એરો શસ્ત્રનું લક્ષણુ.

સઘઃ પાકં યાતિ યસ્ય ક્ષનં તત્સવેદ્રક્તં
પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણમ્ । કુર્ણીભૂતં ક્ષિન્નમત્ય-
ર્થપૂતિ ક્ષતાન્માસં શીર્યતે યસ્યવાપિ ॥ તુ-
ષ્ણાતાપૌ દાઢમૂર્છે ચ યસ્યદિગ્ધૈર્વિદ્દં તં
મનુષ્યં વ્યવસ્યેત્ ॥

પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણં પુનઃ પુનઃ પાકમેતિ તાપઃ
બહિઃ સ્થિતઃ । દાહોઽમ્યન્તરે । યઃ કુર્યોદિત્યગ્ર-
ક્ષતં કર્તૃપદં બોદ્ધવ્યમ્ ॥

જખમ તુરત પાકે, તેમાંથી લોહી
નીકળ્યા કરે, તારવાર પામ્યા કરે, તેમાંથી

કાળું અતિ દુર્ગંધી માંસ પડ્યા કરે, બહારથી તાપ લાગ્યા કરે, અંદર પશુ ઠાઠથાય અને મૂર્છા થાય, તો તેને ઝેર પાયેલ શંકા વાગ્યું છે એમ ભણવું.

ઝેર ખવાયાની પરીક્ષા.

इक्षितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥
न ददात्युत्तरं पृष्ठो विबभ्रुर्मोहमेति चात्र-
पार्थ बहुसंकीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥
आकुलीः स्फोटयेदुर्वो बिलिखेत्प्रहसेदपि।
वेपथुभास्य भवति त्रस्तश्चैकमीक्षते॥ वि-
दर्भवक्रोऽध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेतासकुहीनः करेण च शिरोरुहान्॥
निर्वियामूरपदारैर्बीक्षते च पुनः पुनः। व-
र्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः॥

इक्षितમભિપ્રાયસૂચકમ્ । આકારં મુખવૈકૃતં મુખવૈવર્ણ્યાદિ । એમિલિંગૈર્વૈકલ્યમાણૈઃ । ન દદા-
ત્યુત્તરં પૃષ્ઠઃ । સ્વીયાસાત્કર્મજનિતવ્યમોહાત્ સં-
કીર્ણસ્વમ્ । અસ્ફુટં મપજનિતપર્વવ્યથાપાનોદા-
યાકુલીઃ સ્ફોટયેત્ પ્રહસેત્ । અહેતાષપિ ધ્યામઃ
દગ્ધસમાનવર્ણઃ । આલભેત્ સ્પૃશેત્ વિપરીતં યથા
સ્પાદેશં વર્તેતે ॥

માણસોની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓ ઉપરથી જનસ્વભાવને ભણી જનારા વિદ્વાન વેદે બ્રાહ્મી, ચેષ્ટા, તથા મુખના વિકારો રૂપીનીચેનાં લક્ષણો ઉપરથી ઝેર આપનારને ઓળખી લેવો જે માણસ પૂછ્યા છતાં પોતાના કુકર્મોનો જવાબ ભયથી ન આપી શકે; બોલતાં ગભરાઈ ભય, મૂઠતાથી થણું નકામું અને ગડબડીયું બોલે, ભયથી થતી શંકાની ખીડા આંગળીના ટચાકા

શાંદને મટાડે. કારણ વગર હસે, પૃથ્વી ખોતરે, ધુળે, ભયથી એક બીજાની સામું નેચા કરે, મુખનો વર્ણ બગડી ભય, વર્ણ બમલા જેવો થઈ ભય, નખ ખોતર્યા કરે, રંક બનીને હાથવડે કેશને અડયા કરે, બીજાં દ્વારાથી નીકળી જવાને વારંવાર નેચાકરે, વિપરીત રોતે વર્તે, તથા માન રહિત થઈ ભય, તેને ઝેર આપનારા ભણવો.

જંગમ વિધોનાં સામાન્ય કાર્યો.

निद्रां तद्रां क्लमं दाहं सन्पाकं लोषर्ष-
णम् । शीथं चैवासारं च कुर्वते जङ्गमं
विषम् ॥

જંગમ ઝેરા નિદ્રા, તંદ્રા, ગ્લાનિ, ઠા-
ક, પાક, શેમોઝૂમ, સોજે તથા અતિ
સાર કરેછે.

અતિ તીક્ષ્ણ સર્પો વિધે.

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजि-
लाः । यथाक्रमं समाख्याता इयन्तरा इ-
न्द्ररूपिणः ॥ फणिनो भोगिनो ज्ञेयाः स-
ख्यातास्तेऽत्र विव्रतिः । मण्डलैर्धिविविधौषि-
त्राः पृथवो मन्दगामिनः । षट् ते मण्डलि-
नो ज्ञेया उवलनार्कविषाः स्मृताः ॥ स्नि-
ग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च राजिभिर्ध
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि ते
ऽपि षट् ॥

एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । व्यन्तराः
इव अन्तरे भेदा येषां ते व्यन्तराः यथा भोगिनो
मण्डलिन्यां जाता इत्यादि ॥

મહાકર્મીને ભોગીભતના તથા મંડલી
અને રાજીભતના, એમ સર્પો ત્રણ ભે-
તના છે. તેમાં ભોગીસર્પો વાત પ્રકૃતિના,

મંડલી પિત્તમય, અને રાજિલ કફમય છે. એક જાતનો સર્પ અને બીજી જાતની સર્પિણી, એથી ઉત્પન્ન થતા સર્પો બે બે પ્રકૃતિના હોય છે. કૃણાવાળા સર્પો ભોગી કહેવાય છે અને તેઓના વીશ લેહો છે; વિવિધ મંડળોથી વિચિત્ર, પહોળા અને મંદગતિવાળા મંડલી સર્પો અગ્નિ તથા સૂર્ય જેવા અતિ ઉષ્ણ એરી હોય છે, તેના છ લેહો છે; અને સ્નિગ્ધ તથા આડી અને ઊભી વિવિધ વર્ણોની રેખાઓ વાળા, વિચિત્ર દેખાતા રાજિલ સર્પોના પાંચ છ લેહો છે.

સર્પ દંશોનાં લક્ષણો.

દંશો મોગિકૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકાર-
કૃન્ । પીતો મણ્ડલિનઃ શોથો મૃદુઃ પિત્ત-
વિકારવાન્ ॥ રાજિલોત્થો મહેદંશઃ સ્થિ-
રશોથશ્ચ પિચ્છિલઃ । પાણ્ડુઃ સ્નિગ્ધોઽ-
તિસાન્દ્રાસૃક્સર્વશ્લેષ્મવિકારવાન્ ॥

ભોગીનો દંશ કાંજો અને તે સર્વ વાત વિકારો કરનારો હોય છે; મંડળીનો દંશ પીળા સોબા વાળો તથા સર્વ પિત્તવિકારો કરનારો હોય છે; અને રાજિલનો દંશ સ્થિર સોબા વાળો, થીકણો, પાંડુ, સ્નિગ્ધ, અતિશય ઘાટા ફધિરવાળો, તથા સર્વ કફવિકારો કરનારો છે.

દંશનું અસાધ્યપણું.

અશ્વત્થદેવાયતનશ્મશાનવલ્મીકસન્ધ્યાસુ
ચતુષ્પથેષુ । યામ્યે ચ પિત્ર્યે પરિવર્જનીયા
ઋક્ષે ચરા મર્મસુ યે ચ દણાઃ ॥

યામ્યે ભરણ્યો । પિત્ર્યે મર્થાગામ્ ॥

દર્શીકરાણાં વિષમાથુ દન્તિ મેઘાનિલો-
ષ્ણે દ્વિગુણા ભવન્તિ ॥ ઉષ્ણે ઉષ્ણસંયોગો ॥

પીપળો, દેવમંદિર, સ્મશાન; રાફ-
ડો, ચોવટો, સંધ્યાકાળ; ભરણી નક્ષત્ર,
અને મધ્યા નક્ષત્રમાં કરડેલ સર્પનો દંશ
અસાધ્ય છે. મર્મસ્થળોનો દંશ પણ અસા-
ધ્ય છે.

દર્શકિર સર્પો વિષે.

રયાક્ષલાક્ષલચ્ચન્નસ્વસ્તિકાકુશધારિણઃ ।
જેયા દર્શકરાઃ સર્પાઃ ક્ષણિનઃ શીઘ્રગા-
મિનઃ ॥

દર્શકિર જાતિના સર્પોનું એર તુચ્છ
મારીનાં ખેંછે, અને તેઓ વરસાદ, પવન,
અને ગરમીના સંયોગમાં બમણા થાય છે.
જે સર્પો ચક્ર, હળ, સાથિયો, કે અંકુ-
શનાં ચિન્હોવાળા, તથા કૃણાવાળા અને
ઊતાવળી ગતિવાળા હોય છે; તેઓ દર્શ-
કિર કહેવાય છે.

તુરતે ભારતાર એર વિષે.

અજીર્ણપિનાતપપીઢિતેષુ બાલેષુ વૃદ્દેષુ
બુઞ્જિતેષુ । ક્ષીણે ક્ષતે મેહિનિ કુષ્ઠજુદ્ધે
રુક્ષે બલે ગર્ભવતીષુ ચાપિ ॥ શસ્ત્રક્ષતે યસ્ય
ન રક્તમસ્તિ રાજ્યો લતાભિશ્ચ ન સમ્ભ-
વન્તિ । શીતાભિરદ્વિશ્ચ ન રોમહર્ષો વિષા-
ભિભૂતં પરિવર્જયેત્તમ્ ॥ જિહ્વાં મુક્ત્વં યસ્ય
ચ કેશશાતો નાસાવસાદશ્ચ સકળકમજ્જઃ ।
કૃષ્ણશ્ચ રક્તઃ શ્વયથુશ્ચ દંશે હન્વોઃ સ્થિ-
રત્વં ત્ર વિવર્જનીયમ્ ॥

કેશશાતઃ આકર્ષણાદ નાસાવસાદઃ નાસાયાઃ
ક્ષતત્વમ્ । કમજ્જઃ ક્ષીણાનરણશક્તિઃ । હન્વોઃ
સ્થિરત્વં હનુર્દૃઢ્યસ્તમ્ ॥

વાતિર્ધના यस્ય નિરેતિ વસ્કાદ્રકે સ્વ
વેદ્ધર્મમથ્થ यस્ય । દંષ્ટાનિપાતાંશ્ચતુરથ
પદ્યેષસ્યાપિ વૈશ્યઃ પરિવર્જનીયઃ ॥

યસ્ય ચ નાસાનુલિઙ્ગગુદાદિમ્બોરક્ત સ્ત્રવેત્ ॥

ઝમ્મત્તમત્યર્થમુપદ્રુતં વા હીનસ્વરં વાપ્પ-
યવા વિવર્ણમ્ । સારિષ્ટમત્યર્થમવેગિનં ચ
જ્ઞાન્નરં તત્ર ન કર્મ કુર્યાત્ ॥

અસ્યર્થમુપદ્રુતં વા અપાતિસારાદિભિરતિશયેનો-
પદ્રુતં । હીનસ્વરં વક્તુમશ્નમ્ । વિવર્ણં કૃષ્ણવર્ણં
સારિષ્ટં નાસામજ્જાદિયુક્તમ્ । અગિનં વેગો વિ-
વેગઃ । હહી રૂપિતિ લોકે તદ્રહિતં ॥

અભ્યુષ્ણાળો, પિત્તવાળો, તડકે ચા-
લેલો, બળકે, વૃક્ષ, બૂખ્યાઓ. નખળા-
ઓ, ક્ષત તથા પ્રમેહવાળા, કેઢિયા અ-
ને રૂક્ષ દેહવાળા, નિર્બળો, તથા ગર્ભવતી
સ્ત્રીઓને ઝેર તુરત મારી નાંખેછે. ઝેર
વાળાને ટાંડુપાણી છાંટવાથી રૂવાડાં બાં-
થતાં હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જો-
તું મુખ વાંકું થઇ ગયું હોય, ખેંચવાથી
વાળ નીકળી પડતા હોય, નાક નમી ગયું
હોય, કંઠ સ્થિર રાખવાની શક્તિ જતી
રહી હોય, હંશમાં કાળો કે રાતો સોજે
થયો હોય, અને બંને જડખાં સ્તબ્ધ
થઇગયાં હોય, તેની પણ ચિકિત્સા કર-
વી નહિ. મુખમાંથી બહાર ઉલટી થતી
હોય; નાક, મુખ, ગુદા અને લિંગમાંથી
લોહી આવતું હોય; અને ચારે દાઢો પડી
ગયેલી દેખાતી હોય; તેની પણ વૈદ્યે ચિકિત્સા
કરવી નહિ. ઝંમત્ત, જગરવાળો, અતિસાર
વાળો, બોલી નહિ શકનાર, જેનો વર્ણ કાળો
પડીગયો હોય તે, નાક નમી જવા વગેરે
અરિષ્ટ વાળો, અને ઝેરની લેહરે વગરનો

બની ગયો. હોય, તેની પણ ચિકિત્સા
નહિ કરતાં છોડી દેવો; કેમકે એવા લો-
કો ઝેરથી તુરત મરી જાય છે.

દૂષી વિષ (ઝેર) વિષે.

જીર્ણં વિષત્રૌષધિદૂષિતં વા દાવાગ્નિવા-
તાતપશોષિતં વા । સ્વભાવતો વા ગુણવિ-
પ્રહીનં વિષં હિ દૂષીવિષતામુપૈતિ ॥

જીર્ણમ્ અતિપુરાણ વિષત્રૌષધિદૂષિતં વિષત્રીભિ-
રોપવીભિર્હીનત્રીયં કૃતં સ્વભાવતો વા ગુણવિપ્રહીન-
સ્વભાવાદેવ દશાનાં ગુણાનાં મધ્યે એકદિવ્યાદિ-
ગુણહીનમ્ ॥

અત્યંત ભૂંથ થઇગયેલ; અથવા વિ-
પહર દવાઓથી નખળું પડી ગયેલ; અ-
થવા દવાગ્નિ, વાયુ, કે તડકાથી સૂકાઇ
ગયેલ; અથવા દશ ગુણોમાંથી સ્વાભાવિક
રીતેજ એક, બે, કે ત્રણ ગુણો ઓછા થઇ
ગયેલ હોય; એવું ઝેર દૂષીવિષ કહેવાયછે.

દૂષી વિષનું કાર્ય.

વીર્યાલભાવાન્ન નિપાતયેત્તત્કફાન્નિવંતં
વર્ષગણાનુવન્ધિ । તેનાદિતો મિત્રપુરીષ-
વર્ણો નિગન્ધિ વૈરસ્યયુતઃ પિપાસી ॥ મૂ-
ર્ચાં શ્રમં ગદ્ગદ્વાગ્વર્ધિ ચ વિચેષ્ટમાનો
રતિમાપ્નુયાદ્વા ॥

ન નિપાતયેત્ ન મારયતિ । કફાન્નિવંતં કફેન
મન્દીકૃતોષ્ણાદિગુણમ્ । વર્ષગણાનુવન્ધિ કફેના-
મેર્માન્યાદપાકાચિરસ્થાયિ । તથા દૂષીવિષાદિતો
મિત્રપુરીષવર્ગઃ મિત્રપુરીષ ઉદ્ગતમઃ । મિત્ર-
વર્ણો વિવર્ણઃ વિચેષ્ટમાનઃ વિરુદ્ધાં ચેશં કુર્ન્ ।
મૂર્ચાંશીન્ વ્યાર્ષ્ણિકમતે ॥

થોડી શક્તિવાળું હોવાથી દૂધીવિષ ભારીનાં ખતું નથી, પણ તેના ઉષ્ણતા વગેરે ગુણો કદ્ધથી મંદથવાને લીધે, તથા કદ્ધથી મંદાગ્નિ થઇને એ ઝેર પાકતું નથી, તેથી તે ઘણાં વર્ષો સુધી શરીરમાં રહે છે. આવા માણસને ઠસ્ત પાતળો આવે છે, શરીરનો વર્ણ ખગડી બાંધે, દુર્ગંધપાણું થાય છે, મુખધિરસ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે. વિઘ્ન એટલો થાય છે. એન પકતું નથી તથા મૂર્છા અને ભ્રમ તથા વાણી ગદ્ગદ થાય છે. તથા વમન વગેરે વ્યાધિઓ થાય છે.

દૂધી વિષનાં સ્થાનો.

આમાશયસ્થે કરુવાતરોગી પકાશયસ્થેનિલપિત્તરોગી । મંદેત્સમુદ્ધસ્તાશિરોઽઙ્ગરુદ્ધકો વિલૂપસઙ્ગ યયા વિહઙ્ગઃ ॥

સમુદ્ધસ્તશિરોઽઙ્ગરુદ્ધકઃ સમુદ્ધસ્તાઃ શિરોરુહાઃ કેશાઃ અઙ્ગરુહાણિ લેખાનિ યસ્ય સઃ । એતદપિ લિઙ્ગં પકાશયસ્થે દૂધીવિષે બોદ્યવ્યમ્ ॥

સ્થિતં રસાદિવથ તદ્યથોક્તાન્કરોતિ ધાતુપ્રભવાન્વિકારાન્ ॥

તત્ર દૂધીવિષે યથોક્તાન્સુશ્રુતે વ્યાત્રિસમુદેશીયોક્તાન્ ॥

દૂધીવિષ આમાશયમાં હોયતો કદ્ધ તથા વાતરોગો થાય છે; પકવાશયમાં હોયતો પિત્તરોગો તથા વાતરોગો થાય છે, વાળ તથા રૂંવાડાં ખરી પડે છે, તથા પાંખો-કપાઈ ગયેલ પક્ષીના જેવી સ્થિતિ થાય છે; રસાદિ ધાતુમાં હોયતો સુત્રતમાં સુત્ર સ્થાનના વ્યાધિસમુદેશીય નામના ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ધાતુ સંબંધી વિકારો થાય છે.

દૂધીવિષના પ્રકોપના સમયો.

કોપં તુ શીતાનિલદુર્દિનેષુ યાત્યાશુ પૂર્વઞ્ચ નૃણુ તસ્ય રૂપમ્ ॥

અતિ શીતકાળ, અતિ પવનનો સમય અને અતિ વાદળોના સમયોમાં દૂધીવિષ તુરત પ્રકોપ પામે છે. હવે એ પ્રકોપનું પૂર્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો.

દૂધીવિષના પ્રકોપનું પૂર્વરૂપ.

નિદ્રા ગુહત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ વિશ્લેષદર્ષાય વાઙ્મર્દઃ ॥

વિશ્લેષઃ ગત્રશૈથિલ્યં । હર્ષઃ રોમાઙ્ગઃ ॥

નિદ્રા, શરીરમાં ભાર, બગાસાં, ગાત્રોની શિથિલતા, રોમેઝૂંમ, અથવા અંગભંગ, એ દૂધીવિષના પ્રકોપનાં પૂર્વરૂપો છે.

દૂધીવિષના પ્રકોપનું સ્વરૂપ.

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં મળ્ડલકોટમન્મ । માંસસયં પાણિપદં પ્રક્ષોથં મૂર્છાં તથા છર્દિમથાતિસારમ્ ॥ દૂધીવિષં શ્વાસતૃષે જ્વરાંશ્ચ કુર્યાત્પ્રવૃદ્ધિં જઠરરયં ચાપિ ॥

અને મુક્તે પૂગફલેનેવ મદઃ । અવિપાકઃ અનસ્ય ॥

દૂધીવિષ પ્રકોપ પામે છે ત્યારે સોપારીના જેવો મીઠો અન્ન જમતાં ચડે છે, અન્ન પચતું નથી, તથા અરૂચિ, મંડગ તથા મામઠાં થાય છે, માંસક્ષય થાય છે, હાથ પગમાં સોજો થાય છે, મૂર્છા તથા ઉલટી અને અતિસાર થાય છે, શ્વાસ થાય છે, તૃષા લાગે છે, જ્વર આવે છે. અને પેટ વધે છે.

દૂધીવિષના વિકારો.

ઉન્માદમન્યઝ્ઞનયેત્થાન્યદાનાદમન્યેસ્થ-
પયેચ શુક્રમ્ । ગાદ્દમન્યઝ્ઞનયેચ કુપ્પં
તાંસ્તાન્વિકારાંશ્વ બહુપ્રકારાન્ ॥

અમ્યત્ દૂધીવિષં તાંસ્તાન્વિકારાંશ્વિસર્પવિસ્ફો-
ટાદીન્ ॥

કોઈ દૂધીવિષથી ઉન્માદ થાય છે,
કોઈથી બાનાહ થાય છે, કોઈથી વીર્ય ક્ષી-
ણ થાય છે. કોઈ મદમદ વાણી કરે છે,
કોઈ કોઠને તથા કોઈ ઘણી બાતના વિ-
સર્પો તથા વિસ્ફોટકાદિને ઉત્પન્ન કરે છે.

દૂધી વિષનો શબ્દાર્થ.

દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વમૈરભીક્ષુગણઃ ।
યસ્માન્ સન્દૂષયેદ્દાતૂંસ્તસ્તદ્દૂધીવિષં સ્મૃ-
તમ્ ॥

દેશઃ આનુરાદિઃ । કાલો દુર્દિનાદિઃ । અન્નં
કુલ્લથતિલમસૂરાદિ । ધાતુદૂષકત્વાદૂધીવિષમ્ ॥

દેશ, કાળ, અન્ન તથા દિવસે સૂવાં-
થી વારંવાર દૂષિત થઈને ઝેર ધાતુઓ
ને દૂષિત કરે છે, માટે તે દૂધીવિષ કહેવા-
ય છે. જળપ્રાય દેશથી, વાદળાંના સમય
અને કાળથી, કળથી, તલ, મસૂર, વગેરે
અન્નોથી ઝેર દૂષિત થાય છે.

દૂધી વિષની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાંધ્યમાત્મવતઃ સઘો યાપ્યં સંવત્સરોત્થિ-
તમ્ । દૂધીવિષમસાધ્યં સ્વાત્સીણસ્વાહિત-
સેવિનઃ ॥

કૃત્રિમં વિષં દિવિષમ્ । એકં સત્રિષં દૂધીવિષ
સંજ્ઞમ્ । અપરમત્રિષં તદેવ ગરસંજ્ઞમ્ । તથા ચ

કાશ્યપસંહિતાયામ્ । સંયોગજં ચ દિવિષં દિત્રિયં
વિષમુચ્યતે । દૂધીવિષં તુ સાવિષમવિષં ગર
ઉચ્યતે ॥

ત્રિતે દ્રિય માણસનું દૂધીવિષ સહ-
જ સાધ્ય છે, એક વર્ષ પછી તે કષ્ટસા-
ધ્ય થાય છે, અને ક્ષીણ તથા અપચ્ચ ક-
રનારને અસાધ્ય થાય છે.

કૃત્રિમ વિષનું નિરૂપણ.

સૌભાગ્યાર્થં સ્ત્રિયઃ સ્વેદરજોનાનાઙ્ગજા-
ન્મલાન્ । શત્રુપ્રયુક્તાંશ્ચ ગરાન્પ્રયચ્છન્ત્યજ-
મિશ્રિતાન્ ॥

દૂધીવિષ અને ગર એમ બે પ્રકારનું
કૃત્રિમ વિષ છે. જેમાં ઝેરનો સંબંધ ન-
થી હોતો તે ગર કહેવાય છે. કાશ્યપ સંહિ.
તામાં કહ્યું છે કે—“સંયોગથી બનતા કૃત્રિ-
મ વિષના દૂધીવિષ અને ગર એમ બે પ્ર-
કારો છે. ઝેરના સંબંધ વાળું તે દૂધીવિષ
અને ઝેરના સંબંધ વગર પણ ઝેરનું કા-
મ કરે તે ગર કહેવાય છે.” પતિઓને વશ
કરવા માટે સ્ત્રીઓ પરસેવો, રજ, ત-
થા અંગોના ખીજ અનેક મેલો મેળવીને
પતિને અન્નમાં અવરાવે છે, એ મેલ વગેરે
પદાર્થો ગર કહેવાય છે.

ગરનું કાર્ય.

તૈઃ સ્વાત્વાણ્દુઃ કુશ્મોડ્લાગ્નિર્જ્વરશ્ચાસ્યો-
પજાયતે । મર્મપ્રથમનામ્પ્રાનં સ્પાત્ ક્ષયઃ ક્ષો-
થસમ્ભવઃ ॥

તૈઃ ગરૈઃ સ્વેદરજઃ પ્રમૃતિભિઃ ઘ્રસ્યોત્થોપજા-
યત્ત્વમિતિ અપાકાત્ । મર્મપ્રથમનં મર્મગ્રંથા ।
ક્ષયો ધાતુક્ષયઃ ॥

પરસેવો તથા રજ વગેરે ગરેથી પાં-
ડતા થાયછે, કૃશતા થાયછે, મંદાગ્નિ ત-
થા જ્વર થાયછે; મંદામાં પીડા અને
આક્રોશ થાય છે, તથા ધાતુઓનો ક્ષય,
અને સોજો થાય છે.

હૂતા (કરોળીયા)નામનાં જીવડાવિષે.

યસ્માલ્લુનં તૃણં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદચિન્દ-
વઃ । તેભ્યો જાતાસ્તથા હૂતા इति खयाता-
સ્તુ षोडश ॥

વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્દશિસત્તમમ્ ।
વીસષ્ટં કોપયામાસ ગત્વાશ્રમપદં કિલ ॥
કુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલાટાત્ સ્વેદચિન્દવઃ ।
અપતન્નદર્શનાદેવ ક્ષયસ્તાત્તીવ્રવર્ચસઃ । હૂને
તૃણે મહર્ષેસ્તુ ખેન્વર્યં સમ્પ્રત્યેષિ ચ । તતો
જાતાસ્તિવમે ઘોરા નાનારુરા મહાવિષાઃ ॥
તાંસામષ્ટૌ કષ્ટસાધ્યા વર્જ્યાસ્તાવત્ય એવ હિ ।

તત્ર ત્રિમણ્ડલપ્રમૃતયોઽષ્ટૌ કષ્ટસાધ્યાઃ । સૌ-
વર્ણિકપ્રમૃતયોઽષ્ટાવસાધ્યાઃ ॥

મુનિના પરસેવાના છાંટા કાપી નાંખે-
લા ખડકપર પડતાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થયે-
લા જીવડાઓ હૂતા કહેવાયછે, તે સોજામતના
થાયછે. “હૂ” ધાતુનો અર્થ “કાપવું” થાયછે.
એ ઉપરથી સુશ્રુત કહેછે કે-“રાજાઓમાં
ઉત્તમ વિશ્વામિત્રે કોઈ વેળાએ વસિષ્ઠના
આશ્રમમાં જઈને તેમને કચવાવ્યા હૂતા.
તીવ્ર તેજસ્વી વસિષ્ઠને વિશ્વામિત્રના દ-
ર્શનથીજ કોપ ચઢતાં તેમના કપાળમાંથી
પરસેવાનાં ટીપાંઓ ગાય માટે કાપીને
એકઠા કરી રાખેલા ખડકપર પડ્યાં, તે-
માંથી ભયંકર ભારે ઝેરી અનેકકૃપી હૂતા
નામનાં જીવો પેદા થયા, તેમાંના ત્રિમં-

ડળ વગેરે આઠ કષ્ટસાધ્ય તથા સાવધિક
વગેરે આઠ અસાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય હૂતાના દંશનું લક્ષણ.

તામિર્દષ્ટે દંશકોયઃ પ્રવૃત્તિઃ સતજસ્ય
ચ । જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ મદાઃ સ્પુષ્પ ત્રિ-
દોષજાઃ ॥ શિડિકા વિવિધાકારા મળ્દલા-
નિ મહાન્તિ ચ । શોથા મહાન્તો મૃદ્વો ર-
ક્તા ઇયાવાશ્વલાસ્તથા ॥ સામાન્યં સર્વહૂતા
નામેતદંશસ્ય લક્ષણમ્ ।

દંશકોયઃ દંશમયે પ્રતિભાવઃ ॥

દંશમયે તુ યત્કૃષ્ણં ઇયાવં વા જાલકા-
વૃત્તમ્ । દમ્બાકૃતિ મૃગં પાકફલેદશોયજ્વ-
રાન્વિતમ્ ॥ દૂષીવિષામિર્કુતામિસ્તદ્દશમિતિ
નિર્દિશેત્ ॥

આ હૂતા કરડે છે તો દંશ સડે છે,
લોહી નીકળે છે, જ્વર આવે છે, દાહ
અને અતિસાર થાય છે, ત્રણે દોષોના
રોગો થાયછે, વિવિધાકૃતિની ફાડકી તથા
મંડળા થાયછે, અને કોમળ તથા રાત
મોટા ચપળ અને કંઈક કાળા સોજા થાય
છે. હૂતાના દંશનું આ સામાન્ય લક્ષણ
છે. દંશ જો કાળો કે કાળાશવાળો, ભાંગાં
વાળો, બળેલા જેવા આકારનો, અત્યંત-
પાક તથા ક્ષેદવાળો, સોજા તથા જ્વર
વાળો હોયતો એ દંશ દૂષીવિષા નામની
હૂતાઓનો ભાણુવો.

અસાધ્ય હૂતાના દંશનું લક્ષણ.

શોષઃ શ્વેતા સિતા રક્તા પીતા ચ પિટ્ટિ-
કા જ્વરઃ । પ્રાણાન્તિકી ભવેદાહઃ શ્વાસ-
હિકાશિરોગ્રહઃ ॥

અસાધ્ય લૂતા કરડે તો શોષ તથા ધોળી, શતી, તથા પીળી ફેડકીઓ થાય છે; જ્વર આવે છે, તથા પ્રાણ હરે તેવી બળતરા થાય છે; અને શ્વાસ તથા હેડકી થઈ માથું પકડાય છે.

ઊંદરના વિખનું લક્ષણ.

આદંશાન્છોગિતં પાણ્ડુમળ્હલાનિ જ્વરો-
ઽરુચિઃ લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્વાપ્પાસુદૂર્બીચિષા-
ર્દિતે ॥

દંશથી માંડીને લોહી પીંગળું થઈ જાય તથા ધ્રામડાં, જ્વર, અરુચિ, રોમો-
દગમ, અને બળતરા થાય છે. આ લક્ષણો
ઊંદરના રૂપી વિખનાં છે.

પ્રાણહર ઊંદરોનાં ઝેરો વિષે.

મૂર્છાક્ષોથવૈવર્ણ્યં ભેદશન્દાશ્રુતિજ્વરાઃ ।
શિરોગુરુત્વં લાલાસકુ છર્દિશ્વાસાધ્યમૂષ-
કાત્ ॥

અક્ષરોથોઽન્ન મુષકાકારો બોદ્યવ્યં ઇતિ તન્ના-
ન્તરે ।

અસાધ્ય ઊંદરના દંશથી મૂછા,
અંગમાં સોજા, વર્ણનું બદલી જવું, કલેહ,
બેહોરાપણું, જ્વર, માથામાં ભાર, લાળનું
પડવું, અને રક્તની ઉલટી થાય છે. બીજા
અંશમાં લખ્યું છે કે—“ ઊંદરના દંશથી
અંગમાં થયેલ સોજા ઉંદરના જેવાજ
આકારનો થાય છે.

કાકીડાના દંશનું લક્ષણ.

શ્લોથસ્ય કાંશ્યમથવા માનાવર્ણસ્થમેવ
ષ । મોહોઽથ વર્ચસો ભેદો દષ્ટસ્ય કુક-
લાસકૈઃ ॥

કાકીડા કરડે છે તો અનેક વર્ણતા ત-
થા કૃશતા થાય છે, તથા મોહ થાય છે અને
હસ્ત લાગ્યા કરે છે.

વીંછીના દંશનું લક્ષણ.

દહત્યગ્નિરિવાદૌ તુ મિનત્તીવોર્ષમાશ્રુ
ત્ત । દૃશ્વિકસ્ય વિષં યાતિ પશ્ચાદંશેઽવ-
તિષ્ઠતે ॥

વીંછીનું ઝેર પ્રથમ તો આગ લાગ્યા
જેવી બળતરા કરીને પછી તુરત જિંચું
ચઢીને અંગોને ભેદી નાંખ્યા જેવું કરે છે,
અને અમુક સમય પછી પાછું દંશની
જગ્યામાં આવી રહે છે.

અસાધ્ય વીંછીના દંશનું લક્ષણ.

દષ્ટોઽસાધ્યૈસ્તુ હૃદ્ગ્રાણરસનોપહનો ન-
રઃ । માંસૈઃ પતદ્ઝિરત્યર્થં વેદનાર્તો જહા-
ત્યસૂન્ ॥

અસાધ્યૈર્વૃશ્ચિકૈસ્તેષામેવાનુવૃત્તેઃ । હૃદાદિષુ ઉ-
પહતઃ હૃદાદિકાર્યરહિતો ભવતિ અસ્યર્થં વેદનાર્ત
ઇત્યમ્બયઃ ॥

અસાધ્ય વીંછીના કરડવાથી હૃદય, ના-
ક, તથા શુભ જડ થઈ જાય છે. વેદના
થઈ માંસ પડે છે, અને તેથી પ્રાણ ની-
કળી જાય છે.

કણ્ઠની દંશનું લક્ષણ.

વિસર્પઃ ક્વચિથુઃ શૂલં જ્વરચ્છર્દિરથાપિ
વા । લક્ષણં કળભૈર્દષ્ટે દંશશ્ચૈવાવશીર્યતે ॥

કળમઃ કીટવિશેષઃ ॥

કણ્ઠ નામનો કીડા કરડે તો વિસર્પ,
સોજા, શળ, જ્વર કે ઉલટી થાય છે, અને
દંશની જગ્યા વિષ્ણુતી હોય એમ લાગે છે.

ચેળના દંશનું લક્ષણ.

કૃષ્ણલોમોચિટિક્કેન સ્તબ્ધલિજ્જો મૃશા-
ર્તિમાન । દદ્ધઃ શીતાંદકેનૈવ સિક્તાન્યજ્ઞા-
નિ મન્યતે ॥ કૃષ્ણલોમા અધિકતરકૃષ્ણરોમા ।
અચિટિક્કશ્ચીટા કીટવિશેષઃ ॥

કાળાં, તથા મોટાં રૂંવાડાં વાળી ચેળ
કરડે તો સ્તબ્ધતા, ખડુ પીડા, અને સર્વ અ-
ંગ ઉપર ઠાડું પાણી પડતું હોય, એમ
જણાય છે.

ઝેરી દેડકાના દંશનું લક્ષણ.

एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुजः पीतकः ॥
सतृद । सनिद्रच्छर्दिमान्दष्टो मण्डूकैः स-
न्निर्षर्भवेत् ॥ एकदंष्ट्रादितः स्वभावादेकयैव दं-
ष्ट्यादष्टो भवति ॥

દેડકું કરડે તો દંશમાં એકજ ઠાડ
ઉઠેછે, વેદના સહિત પીળો સોજે થાય છે.
તરશ લાગેછે, જાંઘ આવેછે, અને ઉલટી
થાય છે.

ઝેરી માછલાંના દંશનું લક્ષણ.

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं
तथा ॥

ઝેરી માછલું કરડે તો ઠાડ, સોજે, અને
વેદના થાય છે.

જળોના ઝેરનું લક્ષણ.

कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु ज-
लौकसः ॥ कुर्युरिति शेषः ॥

ઝેરી જળો કરડે તો ચળ, સોજે, જ્વર,
અને મૂર્છા થાય છે.

ઢેઢગરોળીના ઝેરનું લક્ષણ.

विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोपिकाः ॥
कुर्युरिति शेषः ॥

ઢેઢગરોળી કરડે તો ઠાડ, સોજે, ભોકા-
યા જેવી પીડા; અને પરસેવો થાય છે.

કાનખજુરાના ઝેરનું લક્ષણ.

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥
शतपदी गिजाई इति लोके ॥

કાનખજુરો કરડે તો દંશમાં પરસેવો,
વેદના; અને ઠાડ થાય છે.

મચ્છરના ઝેરનું લક્ષણ.

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवे-
दनः ॥

મચ્છર કરડ્યાથી ચળ અને થોડી વે-
દનાવાળો જરાક સોજે થાય છે.

અસાધ્ય મચ્છરના ઝેરનું લક્ષણ.

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥

અસાધ્યકીટસદૃશ અસાધ્યઃ કીટૈર્લતાદિભિઃ
કૃતં યત્ ક્ષતં તત્સદૃશવેદનમ્ ॥

અસાધ્ય મચ્છરનો કરડ અસાધ્ય ક-
રોળિયા વગેરે કીડાઓના કરડ જેવી વે-
દના કરેછે.

માખીના દંશનું લક્ષણ.

सद्यः संसाविगी इयाव दाहमूर्च्छाज्व-
रान्विता । पिडिका मक्षिकादंशे तपसां तु
स्थगिकाऽमुहत् ॥

તાસામિયાદિ તાસાં સુશ્રુતોક્તાનાં વર્ણનાં મક્ષિ-
કાળાં મધ્યે સ્થગિકાનામી શીઘ્રં પ્રાણં હરતીત્યર્થઃ ॥

માખી કરડે તો તુરત આવવાળી, કાળાશ તથા બગતરાવાળી, તથા મૂઠા અને જવરવાળી ફેાડલી થાય છે. સુશ્રુતે કહેલી છ પ્રકારની માખીઓમાં સ્થગિકા નામની માખી તુરત પ્રાણ લેનારી છે.

વાધ વગેરેનાં ઝેરાવિષે.

ચતુષ્પાદ્વિદિપાદ્વિર્વા નલૈર્દન્તૈશ્ચ યત્કૃતમ્ । શૂયતે પચ્યતે તત્તુ સ્થવતિ ઝવરય-
ત્યપિ ॥

ચતુષ્પાદ્વિઃ વ્યાગ્રાદિભિઃ । દ્વિપાદ્વિઃ વનમનુ-
વ્યાદિભિઃ । શૂયતે શૂનં ભવતિ ॥

થોપગાં વાધ વગેરે અથવા બે પગ-
વાળાં જંગલી માણસો વગેરેના નખ કે
દાંતો વાગે તો સોજો, પાક, આવ. અને
જવર થાય છે.

વિષ ઊતર્યાનું લક્ષણ.

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થધાતુમન્નાભિકામં
સમમૂત્રવિદ્કમ્ । પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તચેષ્ટં
વૈષોઽવગચ્છેદવિષં મનુષ્યમ્ ॥

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થદોષં । શેષે સુગમમ્ ॥

વાતાદિ દોષો સ્વસ્થ થાય, ધાતુઓ
સ્વાભાવિક સ્થિતિ વાળા થઈ જાય, અન્ન
ખાવાની ઇચ્છા થાય, મલમૂત્રાદિ યોગ્ય
સ્થિતિવાળાં થાય, અને વર્ણ, ઇન્દ્રિય,
ચિત્ત, ચેષ્ટા, વગેરે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે
માણસ ઝેર વગરનો થઈ ગયો છે, એમ
વેદે માનવું.

(વિષોની ચિકિત્સા)

સ્થાવર વિષોની ચિકિત્સા.

સ્થાવરેણ વિષેનાર્ત નરં યત્નેન વાપયેત્ ॥

વમનેન સમં નાસ્તિ યતસ્તસ્ય ચિકિત્સિ-
તમ્ ॥ વિષમત્યર્થમુષ્ણં ચ તીક્ષ્ણં ચ ક-
થિતં યતઃ । અતઃ સર્વવિષેષુકતઃ પરિષેકસ્તુ
શીતલઃ ॥ ઔષ્ણ્યાતૈક્ષ્ણ્યાદ્વિશેષેણ વિષ-
પિત્તં પ્રકોપયેત્ । વમિતં સેચેત્તસ્માચ્છી-
તલેન જલેન ચ ॥ પાપયેન્મધુસર્પિર્મૃગી-
વિષગ્નં મેષજં દુતમ્ । મોક્તુમમ્લં રસં દ-
યાદ્ધર્ષયેન્મરિચાનિ ચ ॥ યસ્યયસ્ય ચ
દોષસ્ય પડયેલ્લિજ્જાનિ ભૂરિશઃ । તસ્યત-
સ્યૌષધૈઃ કુર્યાદ્વિપરીતગુણૈઃ ક્રિયામ્ ॥ શ્ના-
લયઃ ષટ્કાશ્ચૈવ કોરદૃષાઃ પ્રિયક્ત્વઃ ।
મોક્તનાર્થે વિષાર્તાનામૂર્ધ્વં ચાધધશોધનમ્ ॥
પ્રિયક્ત્વઃ કક્તુઃ ॥

મૂલત્વક્ષપત્રપુષ્પાણિ વીજં ચેતિ શિરી-
પતઃ । ગવાં મૂત્રેણ સમ્પિષ્ટં લેપાદિપહરં
પરમ્ ॥ દૂષીવિષાર્તે મુસ્તિગ્નમૂર્ધ્વં ચાધધ-
શોધિતમ્ પાપયેદગદં મુલ્યમિદં દૂષીવિ-
ષાપહમ્ ॥ પિષ્પલીધ્યામકં માંસી લોષ્ઠમે-
લા સુવર્ધિકા । મરિચં વાલકં ચૈલા તથા
કનકગૈરિકમ્ ॥ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ કષાયોઽયં
દૂષીવિષમપોહતિ ॥

ધ્યામકં રોહિષં તક્લામે ડશીરં દેયમ્ કનક-
ગૈરિકમત્યન્તમારક્તમ્ ગૈરિકસોનાગેરુ ઇતિ લોકો ॥

(૧). સ્થાવર વિષવાળાને યતનથી
ઉલટી કરાવવી, કેમકે ઉલટી જેવો એનો
ખીજો એકે ઉપાય નથી. વિષ અત્યંત ઉ-
ષ્ણ અને તીક્ષ્ણ હોવાથી સર્વ પ્રકારનાં
વિષોમાં શીતળ સેચનો કરવાં, ઉષ્ણતા
તથા તીક્ષ્ણતાને ક્ષીધે વિષો ઘણું કરીને

પિત્તનો પ્રકોપ કરેછે, માટે ઉદરી કરાવીને પછી શીતળ સેચનો કરવાં. પછી વિષહર ઔષધ તથા મધ સાથે તુરત પાવું. ખટા-ઇ ખવરાવવી તથા શરીરે મરીનું ચૂર્ણ ચોળવું. જે જે દોષ અધિક જણાય તે તે દોષોના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળા ઉ-પચારો કરવા. તેને જમવામાં શતા ચો-ખા, સાઠીચોખા, કોદરા, અને કાંજ આ-પવાં; અને વમન વિરેચનોથી સંશોધન કરવું.

(૨) સરસડિયાનાં મૂળ, છાંચ, પા-ન, ફળ અને ખીજ, એ પાંચે પદાર્થો ગો-મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી ઝેર હણાઇ જાય છે.

(૩) સુગંધી રોહિસખડ, અથવા વાળો, પીપર, જટામાંસી, લોદર, એળ-ચી, સાલખાર, મરી; વાળો, ઝીણી એ-ળચી, અને સોનાગેડીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી દૂધીવિષ ટળી જાયછે. દૂધી વિષવાળાને આરીપેઠે સ્નિગ્ધ કરીને, તથા વમન વિરેચનથી શોધન કરીને પછી આ ઊત્તમ કવાથ તેને પાવે.

જંગમ વિષની ચિકિત્સા.

અમયાં રોચનાં કુષ્ઠમર્કપત્રં તથોત્પલમ્ ।
નલત્રેતસમૂલાનિ ગરલં સુરસાં તથા ॥
સકલિક્ષ્ણાં સમજિષ્ઠામનન્તાં ચ શતાવરી-
મ્ । શૃઙ્ગાટકં સમજ્ઞાં ચ પદ્મકેશરમિત્યપિ
કલ્કીકૃત્ય પચેત્સર્પિઃ પયોદયાશ્ચતુર્ગુણ-
મ્ ॥ સમ્યક્પકેડવર્તીર્ણે ચ શોતે તસ્મિન્વિ-
નિઃક્ષિપેત્ । સર્પિસ્તુલ્યં મિષક્ સૌદ્રં કું-
તરક્ષં નિધાવયેત્ ॥ વિપાણિ હન્તિ દુર્ગાણિ

ગરદોષકૃતાનિ ચા સ્પર્શાદ્દન્તિ વિષં સર્વં
ગરૂપહતાં ત્વચમ્ । યોગજં તપકં કણ્ઠં
માંસસાદં ત્રિસંજ્ઞતામ્ ॥ નાશયત્યજ્ઞનામ્પ-
ક્ષપાનચરિત્તુ યોજિતમ્ ॥ સર્પકીટાસુહ-
તાદિદદાનાં વિષહરત્તરમ્ ।

મૃત્યુપાશછેદિષ્ટતમ્ ॥

ધતૂરસ્ય શિક્ષા પેયા સ્તીરેગ પરિપેષિ-
તા ॥ અઙ્ગોટવંશના ચાપિ શ્વવિષઘ્ની પ્ર-
યત્નતઃ । રજનીયુગ્મપત્રકમ્જિષ્ઠાનાગકે-
શરૈઃ ॥ શીતામ્બુપિષ્ટૈરાલેપઃ સઘો લૂતાં
વિનાશયેત્ । જીરકસ્ય કૃતઃ કલ્કો ઘૃત-
સૈન્ધવસંયુતઃ ॥ સુત્વોષ્ણો મધુના લેપો
વૃશ્ચિકસ્ય વિષં હરેત્ ॥ ગન્ધમાર્ગાય મૃદિતં
સૂર્યાવર્તદલસ્ય તુ ॥ કાશ્ચક્રેન નરો વિદ્ઃ
ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્વિષઃ ॥

इति त्रिपाधिकारः ॥

મૃત્યુપાશછેદી ધૃત.

હરડે, ગોરચન, કઠ, આકડાનાં પાન,
ખરું મૂળ, કમળ, નેતરનાં મૂળ, વછનાગ,
ધોળું નસોતર, મજક, ધંદ્રજન, રાંતો,
ધમાસો, શતાવરી, શીંગોડાં, રીસામણી,
અને કમળના કેસરાના કલ્કથી ચોગણા
પાણી અથવા દૂધમાં પકાવેલ ધીમાં તે-
ધી જેટલુંજ મધ મેગવીને વેઢે તે મધ રાખી
મૂકવું. એ ધી ઝેરના સર્વ દોષોને તથા ઝિ-
રેને પણ હણી નાંખેછે. અંજન, અભયં-
ગ, પાન, અને પિચકારીમાં વાપરવાથી
આ ધીના સ્પર્શથી સર્વપ્રકારનાં ઝેરો હણા-
ઇ જાય છે; અને કૃત્રિમવિષ, તમકવા-

સ, ચળ, માંસસાદ, તથા બેભાનપણું નાશ પામેછે. સર્પો, ક્રીડાઓ, ઉદરો, અને કરોળીઆઓના ઝેરમાટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

પ્રયત્નથી ધંતુરાનાં મૂળને દૂધમાં વાટીને પીવાથી કૂતરાંનું ઝેર મટી જાયછે.

અંકોલનાં મૂળને દૂધમાં વાટીને પીવાથી પણ કૂતરાંનું ઝેર મટી જાયછે.

હળદર, દાડહળદર, પતંગ, મજીઠ, અને નાગકેશરને ટાઢા પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કરોળિયાનું ઝેર તુરત નાશ પામી જાયછે.

શુરાનો કદક, મધ તથા સૈંધવ નાંખીને જરા ગરમ કરી મધ મેળવી તેનો લેપ કરવાથી વીછીનું ઝેર તુરત નાશ પામી જાયછે.

કાળા ભાંગરાનાં પાનને ચોળીને તેનો ગંધ સૂંઘવાથી તો ક્ષણમાત્રમાં વીછીનું ઝેર ઊતરી જાયછે.

ઘોડાવજને ચાવીને મુખમાં રાખીને કંઠમાં કુંક મારવાથી વીછીનું ઝેર ઊતરી જાયછે.

શ્રીઓના રોગોનો અધિકાર.

પ્રદરનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિરુદ્ધમદ્યાધ્યશનાદર્જીર્ણાર્દ્રમપ્રપાતાદ-
તિર્મયુનાથ । યાનાધ્વશોકાદતિકર્ષણાષ
મારાભિધાતાઙ્છયનાદિવા ચા । તં શ્લેષ્મ-
પિત્તાનિલસંભિપાતૈશ્વંતુઃપ્રકારં પ્રદરં વદન્તિ ॥

અત્ર વાતપિત્તયોરાદૌ શ્લેષ્મણોઽભિધાનં શ્લેષ્મ-
કેઽતિપ્રવૃત્તિબોધનાર્થમ્ ॥

વિરુદ્ધ લોજનથી, મધપાનથી, ખાઇને ખાવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભપાત તથા બહુ મેથુનથી, વાહનોમાં બેસી બહુ ચાલવાથી, ઘણો પંથ તથા કર્ષણ કરવાથી, બહુ ભાર ઉપાડવાથી અભિધાતથી અને દિવસે સૂવાથી શ્રીઓને પ્રદર રોગ થાય છે. કફથી, પિત્તથી, વાયુથી, અને ત્રણે દોષથી થયેલો એમ પ્રદર ચાર પ્રકારનો થાય છે. કફના પ્રદરમાં લોહી વધારે જાય છે.

પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ.

અસુગદરં ભવેત્સર્વં સાક્ષમર્દં સવેદનમ્ ।

અસુગદરં અસુગદાર્યતે વ્યવ્યતેઽનેનેત્યસુગદરમ્ ।
અપ્રત્યયાન્તમ્ । સવેદનં સશૂલમ્ ॥

દુષ્ટ ઋતુનો અત્યંત શ્રાવ તથા અંગલંગ અને શળ થાય, તે રોગ પ્રદર કહેવાય છે.

કફના પ્રદરનું લક્ષણ.

આમં સપિચ્છાપ્રતિમં સપાણ્ડુ પુલાકતો-
યપ્રતિમં કફાત્તુ ॥

આમં અપકરસયુક્તમ્ । સપિચ્છાપ્રતિમં સપિ-
ચ્છા શાસ્મલ્યાદિનિર્યાસસ્તત્તુલ્યમ્ । પિચ્છિલમિ-
ત્યર્થઃ । સપાણ્ડુ સહશચ્ચ્છોદ્રેષદર્થઃ । તેનેષ્વપા-
ણ્ડુ । પુલાકતોયપ્રતિમં કફાત્તુ પુલાકસ્તુચ્છવા-
ન્યં તદ્વાવનતોયતુલ્યં રુધિરં સ્વેદિત્યર્થઃ ॥

કફના પ્રદરમાં કાચા રસ વાળું, શે-
મળા વગેરેના શુંદર જેવું ચીકણું, કંઈક પીંગળું, તથા તુચ્છ ધાન્યના ઘોણ જેવું લોહી નીકળે છે.

પિત્તના પ્રદરનું લક્ષણ.

સંપીતનીલાસિંતરક્તમુષ્ણં પિત્તાર્તિયુક્તં
મૃશવેગિ પિત્તાત્ ॥

સપીતનીલાસિતરક્તં પીતાદિવર્ણયુક્તમ્ । પિત્તા-
તિયુક્તં દાહાદિયુક્તમ્ । મૃશવેગિ ચારંવારં પ્રવૃ-
ત્તિયુક્તમ્ ॥

પિત્તના પ્રદરમાં પીળા, નીલા, કાળા,
તથા રાતા રંગનું, ગરમ તથા પિત્તની બ-
ળતરા અને વેદના વાયુ હોલી ચારંવા-
ર સ્વભાવ કરે છે.

વાયુના પ્રદરનું લક્ષણ.

રૂક્ષારૂપં ફેનિલમલ્મગલ્પં વાતાત્સતોદં
પિશિતોદકામમ્ ।

પિશિતોદકામં માંસધાવનતોયામમ્ ॥

વાયુના પ્રદરમાં રૂક્ષ, રાતું, શીથલાળું,
પીડાકારક તથા માંસના ઘોણ જેવું
થોડું થોડું હોલી નીકળ્યા કરે છે.

ત્રિદોષના પ્રદરનું લક્ષણ.

સક્ષોદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણ મજ્જપ્રકાશં કુળ-
પં ત્રિદોષમ્ । તં ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ ત-
જ્ઞા ન તત્ર કુર્વાતિ ભિષક્ ચિકિત્સામ્ ॥

સક્ષોદ્રસર્પિઃ ક્ષોદ્રાદિવર્ણસહિતમ્ । કુળપં શ-
વગન્ધિ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રદરમાં મધ, ઘી, અ-
ને હરતાળ જેવા રંગનું, મજ્જા જેવું ત-
થા શબ જેવા ગંધવાળું હોલી સ્વે છે.
વિદ્વાન્ વૈદ્યા આ પ્રદરને અસાધ્ય કહે છે,
માટે વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરી નહીં.

રક્ત સ્ત્રાવથી થતા વિકારો.

તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં શ્રગો મૂર્ચ્છા મદ-
સ્તૃષા । દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્દ્રા રી-
ગશ્ચ વાતજાઃ ॥

વાતજા રોગાઃ આક્ષેપકાદયઃ ॥

બહુ હોલી જવાથી દુર્બળતા, શ્રમ,
મૂર્ચ્છા, મદ, તરસ; બળતરા; પ્રલાપ; પા-
ડુતા; તંદ્રા; અને વાતાક્ષેપક આદિ રો-
ગો થાય છે.

કેની ચિકિત્સા નહિ કરવી.

શશ્વત્સ્વન્તીમાસ્રાવં તૃષ્ણાદાહજ્વરાન્વિ-
તામ્ । દુર્બલાં ક્ષીણરક્તાં ચ તામસાધ્યાં
વિવર્જयेत् ॥

જેને નિરંતર રક્તસ્રાવ ચાલુ રહે-
તો હોય; તૃષ્ણા, દાહ અને જ્વર રહેતો હો-
ય; નબળી અને ક્ષીણ રૂધિર વાળી હો-
ય, તે સ્ત્રીની ચિકિત્સા કરવી નહિ, કેમકે
તેનો રોગ અસાધ્ય હોય છે.

શુદ્ધ રજનું લક્ષણ.

માસાન્નિઃપિચ્છદાહાર્તિ પશ્ચરાત્રાનુબન્ધિ
ચ । નૈવાતિબહુ નાત્યલ્પમાર્તત્રં શુદ્ધમાદિ-
શેત્ ॥

નિઃપિચ્છદાહાર્તિ અપિચ્છિલમદાહમશૂલમ્ । એ-
તેન વિકૃતવાતાદિલક્ષણરહિતમિત્યર્થઃ । પશ્ચરા-
ત્રાનુબન્ધિ પ્રભૂતપ્રવૃત્ત્યા ત્રિરાત્રાનુબન્ધિ । તતો
મધ્યમપ્રવૃત્ત્યા પશ્ચરાત્રાનુબન્ધિ । તતઃ પરં કસ્યા-
ન્શ્વિચેત્સ્વવતિ તદા સ્વલ્પપ્રવૃત્ત્યા ષોડશદિનાનિ
યાવત્તદપિ શુદ્ધમેવ ॥

મહિને દિવસે ચીકણા તંતુઓ વગરનું,
દાહ કે શબ વગરનું, પાંચ રાત્રી સૂધીજ
રહેનારું, તથા બહુ પ્રણ નહીં અને થોડું
પણ નહિ એવું, સ્વે સ્વે તો બાણુવું કે રજ
શુદ્ધ છે. આબું રજ હોય તો પ્રદર મળી
ગયો છે, એમ બાણીને ચિકિત્સા બંધ

કરવી. એ રજ ધણું સવે તો ત્રણ રાત્રી સૂધી, મધ્યમ સવે તો પાંચ રાત્રી સૂધી અને બહુ થોડું સવે તો સોળ રાત્રી સૂધી સવે છે; તો પણ ઊપર પ્રમાણે રજ એ શુદ્ધ હોય, તો પ્રદર નથી એમ માનવું.

પ્રદરોની ચિકિત્સા.

દધા સૌવર્ચલં જાત્રી મધુકં નીલમુત્પલમ્ । પિવેત્ ક્ષૌદ્રયુતં નારી વાતામૃદરશાન્તયે ॥

ચૌહારજીરાયષ્ઠીમધુનીલકમલપુષ્પાણ્યેષાં પ્રત્યેકં માષદ્વયમ્ સર્વમેકીકૃત્ય દધા કર્ષચતુષ્ઠેન પિષ્ટા તત્ર.માષાષ્ટકં મધુ ક્ષિપ્ત્વા પિવેત્ ॥

મધુકં કર્ષમેકં તુ કર્ષેકાં ચ સિતાં તથા । તળ્ડુલોદકસમ્પિષ્ટાં લોહિતપ્રદરે પિવેત્ ।
વલા કઢ્કતિકાળ્યા યા તસ્યામૂલં સુચૂર્ણિતમ્ । લોહિતપ્રદરે સ્વાદેચ્છર્કરામધુસંયુતમ્ ॥ શુચિસ્થાને વ્યાઘ્રનર્યા મૂલમુત્તરદિગ્ભવમ્ । નીતમુત્તરફાલગુન્યાં કટિબદ્ધં હરદમૃક્ ॥ વ્યાઘ્રનર્યા વધનહીંતિ લોકે ॥

રસાઞ્જનં તળ્ડુલકસ્ય મૂલં ક્ષૌદ્રાવિતં તળ્ડુલતોયપીતમ્ । અમૃદરં સર્વભવં નિહન્તિ શ્વાસં ચ માર્જીં સહ નાગરેણ ॥

તળ્ડુલસ્ય તળ્ડુલીયકસ્ય ।

અશોકવલ્કલકાથગૃતં દુગ્ધં સુશીતલમ્ । યથાબલં પિવેત્પ્રાતસ્ત્રીવામૃદરનાશનમ્ ।

અશોકવલ્કલપલં દ્વિત્રિશત્પલસમ્પિતેન જલેન નિઃકાઢ્ય શેષં રક્ષેત્પલાષ્ટકં ક્વાથમ્ ॥ તેન ક્વાથેન સહ ક્ષીરં પલાષ્ટકમિતં વિપચેત્તત્ર દુઘાવશેષંઃ કર્તવ્યઃ । તમ્મધ્યે ફલચતુષ્ટયામિતં દુ-

ગ્ધં વાહિવલોપક્ષ્યા પેયમ્ ॥

કુશમૂલં સમુદૃત્ય પેષયેત્તળ્ડુલામ્બુના ।
એતત્પીત્વા ત્ર્યહં નારી પ્રદરાત્પરિ મુચ્યતે ॥
ક્ષૌદ્રયુતં ફલરસમૌદુસ્વરગવં પિવેત્ ।
અમૃદરવિનાશાય સર્શકરપયોઽન્નમૃક્ ॥

અન્નમોદનમ્ ॥

અલાબૂફલચૂર્ણસ્ય શર્કરાસંહિતસ્ય ચ ।
મધુના મોદકં કૃત્વા સ્વાદેત્પ્રદરશાન્તયે ॥
દાર્ધીરસાઞ્જનકિરાતટ્ટષાબ્દચિત્ત્વસક્ષૌદ્રચન્દનદિનેશભવપ્રસૂતૈઃ ॥ કાથઃ કૃતો મધુયુતો વિધિના નિપીત્તે રક્તં સિતં ચ સરજં પ્રદરં નિહન્તિ ॥ દાર્ધીરિકાથઃ ॥

રક્તપિત્તાધિકારોક્તં હિતં કૂષ્માણ્ડચ્છવઃકમ્ ॥ ઇતિ પ્રદરનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ॥

સંચળ, શંખજીરું, જેઠીમધ, અને નીલ કમળનાં પુષ્પ, એ દરેક બાર બાર રતિબાર લેઇ એકત્ર કરીને તેને ચાર તોલા દહિમાં વાટીને, તેમાં અડતાળીસ રતિબાર મધ નાંખીને તે પીવાથી વાધુનો પ્રદર શાંત થઇ જાય છે.

એક એક તોલા બાર જેઠીમધ તથા સાકરને એખાના ઘોણુમાં વાટીને પીવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

કાંશકીનાં મૂળનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધમાં ખાવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

પવિત્ર ત્ર્યણમાં ઊગેલી વ્યાઘ્રનખીના ઉત્તર દિશા તરફના મૂળને ઉત્તર કાદશુની નજરમાં લાવીને કમરે ખાંધી શખવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

રસવાંતી તથા ઝાંઘળબનાં મૂળને વા-

ટીને મધમાં કાલવી ચોખાના ઘોણુ સા-
થે પીવાથી સર્વ દોષોથી થયેલ પ્રદર પ-
ણુ મટી જાય છે.

સૂંઠ તથા ભારંગીને વાટી ચો-
ખાના ઘોણુમાં પીવાથી પ્રદર તથા શ્વાસ
મટી જાય છે.

ચાર તોલા આસોપાલવની છાદ્ય-
નો આઠ ગણા પાણીમાં કવાથ ક-
રી તે કવાથ જત્રીસ તોલા રહે એટલે તે-
માં જત્રીસ તોલા દુધ મેળવીને પકાવવું.
કેવળ દુધ રહે તે ટાકું પાડી પ્રાતઃકા-
ળમાં સોળ તોલા જેટલું તે પીવું. પાચ-
નશક્તિ ઓછી હોય તો એથી ઓછું પી-
વું. આમ કરવાથી તીવ્ર પ્રદર પણુ શાંત
થઈ જાય છે.

દર્લેનાં મૂળને ચોખાના ઘોણુમાં વાટી
ને ત્રણદિવસ સુધી પીવાથી સ્ત્રીનો પ્રદર
મટે છે.

ઊંઝરાના ફળનો રસ મધ
નાંખીને પીવાથી, તથા તે ઉપર દુધ સા-
કર અને ભાત જમવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

તૂંબડીના ફળના ચુર્ણમાં સાકર
નાંખી મધમાં લાડુ વાળીને તે ખા-
વાથી પ્રદર મટે છે.

દાઁર્યાદિકવાથ.

દાડુંજળદર, રસવંતી, કરિયાતું,
અરડુસો, મોથ, ખીલી, મધ, રતાંજળી;
અને આકડાનાં પુલનો કવાથ, મધ નાં-
ખીને વિધિવાર પીવાથી વેદના વાળો રા-
તો અને ઘોળો પ્રદર મટી જાય છે.

રક્તપિત્તના અધિકારમાં કહેલો

ખંડ કૃષ્ણાંક નામનો અવલેહ સે-
વવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

(સોમરોગનો અધિકાર)

સોમરોગનું નિદાન તથા સંભ્રાપ્તિ.

સ્ત્રીણામતિપ્રસજ્ઞેન શોકાચાપિ શ્રમદાપિ
અતીસારકયોગાદ્વા ગરયોગાત્તથૈવ ચ ॥
આપઃ સર્વશરીરસ્થાઃ ક્ષુબ્ધાન્તિ પ્રસ્રવન્તિ
ચ । તસ્યાસ્તાઃ પ્રચ્યુતાઃ સ્થાનાન્મૂત્રમાર્ગ
વ્રજન્તિ હિ ॥

અત્યંત મૈથુન, શોક, અને શ્રમથી
તથા અતિસાર અને ઝેરના યોગથી; સ્ત્રી-
ના આખા શરીરમાંનો પાણીનો ભાગ
ક્ષોભ પામીને સ્રવે છે, એ રીતે સ્થાનથી
બ્રષ્ઠ થઈને એ પાણી મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે.

સોમરોગનું લક્ષણ.

પ્રસન્ના વિમલાઃ શીતા નિર્ગન્ધા નીરુજઃ
સિતાઃ ॥ સ્રવન્તિ ચાતિમાત્રં તાઃ સા ન
શક્નોતિ દુર્બલા । વેગં ધારયિતું તાસાં ન
વિન્દતિ મુખં કચિત્ ॥ શિરઃશિથિલંતા
તસ્યા મુખં તાલુ ચ ક્ષુબ્ધતિ । મૂર્છા જૃ-
મ્ભા મલાપશ્ચ ત્વગ્રૂક્ષા ચાતિમાત્રતઃ ॥
મહર્ષ્યૈર્મોજ્યૈશ્ચ પેયૈશ્ચ ન તૃપ્તિં લભતે સદા
સન્ધારણાચ્છરીરસ્ય તા આપઃ સોમસંહિ-
તાઃ ॥ તતઃ સોમસ્યાત્સ્ત્રીણાં સોમરોગ
ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પ્રસન્ન, નિર્મળ, શીતળ, અગંધિત,
ઘોળાં, અને વેદના વગરનાં બહુ પાણી
સ્રવે છે. એ પાણીનો વેગ રોકી નહિ શ-

કાવાથી દુર્બળ થયેલી શ્રીને મુખ ચતુર્નથી. માથું શિથિલ થઈ જાય છે. મુખ અને તાંગવું સૂકાય છે, મૂર્છા અને બગાસાં આવે છે; પ્રલાપ થાય છે, ચામડી બહુ રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને ભક્ષ્ય લોભ્ય કે પીવાના પદાર્થોથી તૃપ્તિ થતીજ નથી. એ પાણી શરીરને ધારણ કરનાર હોવાથી સોમ કહેવાય છે, અને આ રોગમાં એ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી તે સોમરોગ કહેવાય છે.

સોમ રોગની ત્ર્યકિત્સા.

કદલીનાં ફલં પક્કં ધાત્રીફલરસં. સધુ।
શર્કરાસહિતં સ્વાદેત્સોમધારણમુત્તમમ્ ॥
માષચૂર્ણં સમયુક્તં ચિદારીં મયુશર્કરામ્ ।
પયસા પાયયેત્પ્રાતઃ સોમચારણમુત્તમમ્ ॥
સ એવ સરુજઃ સોમઃ સ્ત્રેન્મૂત્રેણ ચેન્મુદુઃ।
તત્રૈલાપત્રચૂર્ણેન પાયયેત્તરૂર્ણીં સુરામ્ ॥
જઞ્ઞેનામેલકીવીજકલકં સમયુશર્કરમ્ ।
પિબેદિનત્રયેણૈવ શ્વેતપદરનાશનમ્ ॥ તત્રકૌ-
દનાહારરતા સંપિબેન્નાગકેશરમ્। ત્ર્યહં ત-
ન્ક્રેગ સંપિષ્ટું શ્વેતપદરશ્ચાન્તયે ॥

(૧). પાકેલ કેળાં, આમળાંનો રસ, મધ અને સાકર મેળવીને ખાવાથી સોમરોગ સારી રીતે મટી જાય છે.

(૨). અડદનો લોટ, જેડીમધ, વિહારીકંદ, અને સાકર મેળવીને સવારમાં દુધ સાથે ખાવાથી સોમરોગ મટી જાય છે.

(૩). પીઝાકારક અને વારંવાર મૂત્રની સાથે આવતો હોય એવા સોમરોગ ઉપર તાજાં મદિરામાં એળચીનાં ફેતરાંનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવી.

(૪). પાણીમાં આમળાંના ઠંજિયાનું

ચૂર્ણ વાટી તે કદક મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ત્રણ દિવસમાં મેળો મટી જાય છે.

મૂત્રાતિસાર વિષે.

સોમરોગે ચિરં જાતે યદા મૂત્રમતિસ્રવેત્।
મૂત્રાતીસારં તં પ્રાહુર્વલવિધ્વંસનં પરમ્ ॥
इति सोमरोगमूत्रातीसारधिकारः ॥

લાંબા કાળથી થયેલા સોમ રોગમાં જો મૂત્ર બહુ નીકળવા માંડે, તો તે મૂત્રાતિસાર કહેવાય છે. તે બગનો અત્યંત નાશ કરી નાખે છે.

(યોનિરોગનો અધીકાર.)

યોનિના રોગોનું નિદાન.

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દુષ્ટદોષૈઃ પ્રવૃ-
તાત્ । આર્તવાહ્નીજતશ્ચાપિ દૈવાદા સ્યુર્થ-
મે ગદાઃ ॥

મિથ્યા આહારથી દુષ્ટ થયેલ વાતાદિ દોષોથી દુષ્ટ થયેલ રજ્જીથી તથા પુરુષના દુષ્ટ વીર્યથી, તથા વખતે દેવગતિથી પણ યોનિરોગ થાય છે.

યોનિરોગોનાં નામો.

ઉદાવૃતા તથા વન્ધ્યા વિપ્લુતા ચ પરિ-
પ્લુતા। વાતલા યોનિજો રોગો વાતદોષેણ
પશ્ચધા ॥ પશ્ચધા પિત્તદોષેણ તન્નાદૌ શ્લો-
હિતા ક્ષરા । પ્રસંભિની વામની ચ પુત્રગ્રી
પિત્તલા તથા ॥ અભ્યાનન્દા ક્ષમિની ચ
ચરણાન્દપૂર્વિકાં । અતિપૂર્વાપિ સા દેવા

શ્લેષ્મલા ચ કફાદિમાઃ ॥ પण्ड्यण्डनी
ચ વિવૃતા સૂચીવક્ત્રા ત્રિદોષિણી । પञ्च
તા યોનયઃ પ્રોક્તાઃ સર્વદોષપ્રકોપતઃ ॥

ઉદાવૃત્તા, વંધ્યા, વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા,
અને વાતલા, એ પાંચ યોનિ રોગો વાયુથી
થાય છે; લોહિતક્ષરા, પ્રસંસિની, વામ-
ની, પુત્રધની, અને પિત્તલા, એ પાંચ પ્રકારના
યોનિરોગો પિત્તથી થાય છે; અત્યાનંદા, કર્ણિ-
ની, આનંદચરણા, અતિચરણા અને
સ્વેષ્મલા, એ પાંચ યોનિરોગો કફથી થાય છે.
પંડી, અંડિની, વિવૃતા, સૂચીવક્ત્રા, અને
ત્રિદોષિણી, એ પાંચ યોનિરોગો ત્રણે દો-
ષોથી થાય છે.

યોનીરોગોનાં લક્ષણો.

સફેનિલમુદાવૃત્તારજઃ કૃચ્છ્રેણ મુશ્ચતિ
વંધ્યા નિર્મર્તવા જ્ઞેયા વિપ્લુતા નિત્યવેદ-
ના ॥ પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મે રુજા
શૃંગમ્ । વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂલીન-
સ્તોદપીડિતા ॥ ચતસૃષ્વપિ ચાગ્રાસુ ભ-
વન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥

અનિલવેદનાસ્તોદાદયઃ । વાતલાયાં ત્વાતિવાત-
વેદના બોદ્ધવ્યાઃ । વાતલેયન્વર્થાત્.

સદાહં ક્ષરતે રક્તં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષ-
રા । પ્રસંસિની સંસ્રવે ચ ક્ષોભિતા દુષ્પ્ર-
જાયિની ॥

ક્ષોભિતા વિમર્દિતા । સંસ્રવે સ્વસ્થાનાચ્ચવતે
દુષ્પ્રજાયિની દુષ્ટપ્રજનનશીલા ॥

સવાતમુદ્ધિરેદ્ધીર્યં વામની રજસા યુતમ્ ।
સ્થિતં હિ પાતપ્રેદ્ધર્મં પુત્રધી રક્તસંસ્રવાતઃ ॥

પુત્રરાબ્દોઽગ્રાપવ્યોપલક્ષકઃ ॥

અત્યર્થં પિત્તલા યોનિર્દાહાકજ્વરાન્વિ-
તા । ચતસૃષ્વપિ ચાગ્રાસુ પિત્તલિઙ્ગોચ્છ્ર-
યો ભવેત્ ॥ અત્યાનન્દાન સન્તોષં ગ્રામ્ય-
ધર્મેણ વિન્દતિ । કર્ણિન્યાં કર્ણિકાયોનૌ
શ્લેષ્મામૃગ્યાં પ્રજાયતે ॥

કર્ણિકા માંસસ્ય કર્ણિકાકારો ગ્રન્થિઃ ॥

મૈથુને ચરણાત્પૂર્વં પુરુષાદતિરિચ્યતે ॥

અતિરિચ્યતે રજો મુશ્ચતીત્યર્થઃ ।

બહુશશ્ચાતિચરણાત્તયોર્વૌર્ધ્વં ન તિષ્ઠતિ ॥

બહુશઃ વારંવારમતિરિચ્યતે । તયોઃ ચરણતિ-
ચરણયોઃ ॥

શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ઠ્યુક્તાતિ-
શીતલા । ચતસૃષ્વપિ ચાગ્રાસુ શ્લેષ્મલિ-
ઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥ અનાર્તવાઽસ્તની ષण्डी
સ્વરસ્પર્શા ચ મૈથુને ।

અસ્તની ઈષ્તસ્તનૌ યસ્યાઃ સ્મ । અત્ર લક્ષ્યા
ષण्डी ॥

મહામેદ્રગૃહીતાયા વાલાયા અण्डिर्नी
ભવેત્ ॥

મહામેદ્રઃ પુરુષસ્તેન ગૃહીતાયાઃ વાલાયાઃ સૂ-
ક્ષ્મયોનિચ્છિદ્રાયાઃ । અण्डिની અण्डવલ્લુમ્બમાના
યોનિર્ભવતિ ॥

વિવૃતાતિમહાયોનિઃ સૂચીવક્ત્રાતિસંવૃત્તા
સર્વલિઙ્ગસમુત્થાનં સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥
ચતસૃષ્વપિ ચાગ્રાસુ સર્વલિઙ્ગનિર્દર્શનમ્ ॥

ધણ કફથી ક્ષીણવાળું રજ નીકળે
તે ઉદાવૃત્તા યોનિ કહેવાય છે; હંમેશાં રજ

વગરનીજ રહેતી હોય અથવા રજસ્વલાપણું થતુંજ ન હોય તેયોનિ વધ્યા કહેવાય છે; જેમાં હંમેશાં વેદના થયા કરે તે યોનિ વિપ્લુતા કહેવાય છે; મૈથુનથી બહુ પીડા થાય તે યોનિ પરિપ્લુતા કહેવાય છે. કઠણુ, અ-
છડ, અને શળ તથા લોકાયા જેવી પીડા વાળી યોનિ વાતલા કહેવાય છે. ઉપરની ચારે પ્રકારની યોનિ પણ વાયુરોગો વાળી હોવાથી તેમાં પણ પીડા વગેરે થાય છે, તો પણ આ વાતલામાં પીડા વધારે થાય છે. દાહ સાથે લોહી ઝર્ષા કરે તે યોનિ લોહીતક્ષરા કહેવાય છે, ચોળવાથી પોતાની જગોએથી ખસી જનારી, તથા અરોળ બાળકો જણનારી યોનિ પ્રસ-
સિની કહેવાય છે; વાયુની સાથે રજ મિ-
ત્રિત વીર્યને બહાર કાઢી નાંખનારી યો-
નિ વામની કહેવાય છે; રહેલા ગર્ભને ર-
ક્તસ્રાવથી પાડી નાંખનારી યોનિ પુત્ર-
ધ્વી કહેવાય છે; દાહ, પાક, અને જ્વ-
રથી અત્યંત યુક્ત રહેનારી યોનિ પિત્ત-
લા કહેવાય છે. ઉપરની ચારે યોનિ પણ પિત્ત રોગો વાળી હોવાથી દાહાદિયુક્ત હોય છે, તો પણ આમાં એ દાહાદિ બહુ હોય છે; માટે તે પિત્તલા જૂદી કહેલી છે. જે યોનિ મૈથુનથી સંતોષ નજ પામતી હોય તે યોનિ અત્યાનંદા કહેવાય છે; ક-
ંડ તથા રક્તથી માંસની ટોડી જેવા આ-
કરની ગાંઠ જેમાં થઇ હોય તે યોનિ ક-
ર્ણિકા કહેવાય છે; પુરુષનું વીર્ય પડ્યા પહેલાંજ સુરત મૈથુનમાં રજને છોડના-
રી યોનિ આનંદચરણ કહેવાય છે, તે-
માં વીર્ય રહેતુંજ નથી; પુરુષની પહેલાં-
જ હંમેશાં વારંવાર રજ મૂકી દેનારી

યોનિ અતિચરણ કહેવાય છે. એમાં પણ વીર્ય રહેતુંજ નથી. ચીકણી, ચળ વાળી, અને અતિશીતળ યોનિ શ્લેષ્મલા કહેવાય છે. ઉપરની ચારે યોનિઓ પણ કંડ રોગો વાળીજ હોવાથી તેમાં ચીકણાદિ હોય છે; તો પણ આમાં તે વધારે હોય છે. માટે તે જૂદો રોગ કહેલો છે. રજ વગરની તથા મૈથુનમાં ખરમટ રૂપ-
થી વાળી રહેતી યોનિ પડી કહેવાય છે, આવી શ્રીમદ્દીપા રતનો બહુ નહાનાં હોય છે; જે યોનિનું છિદ્ર બહુ સાંકડું હોય તેમાં મોટા લિંગવાળો પુરુષ મૈથુન કરે છે તો તે યોનિ વૃષણની પેઠે લટકતી થઇ જાય છે તેને અંડિનીયોનિ કહે છે; અ-
ત્યંત મોટા છિદ્રવાળી યોનિ વિવૃતા કહેવાય છે; અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી યોનિ સૂચીવક્ત્રા કહેવાય છે; અને સર્વ દોષો-
ના કોપથી સર્વ દોષોનાં લક્ષણો વાળી યોનિ ત્રિદોષિણી કહેવાય છે. ઉપરની ચારે યોનિ પણ ત્રિદોષ વાળીજ હોય છે તેથી તેમાં સર્વ દોષોનાં લક્ષણો હોય છે જ, તો પણ આમાં એ લક્ષણો વધારે જોવામાં આવે છે.

અસાધ્ય યોનિરોગો વિષે.

પञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदो-
षजाः ॥ पञ्च पण्डोप्रमृतयः ॥

ત્રિદોષોથી થતા છેલા પંચ આદિ પાંચ યોનિરોગો અસાધ્ય છે.

યોનિકંદુરં નિદાન.

दिवास्वमादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथु-
नात्क्षताच्च नलक्ष्णार्थैर्वातायाः कुपिता
यथा॥ यथास्व निदानं कुपिता वातायाः ॥

દિવસે સૂવાથી, અત્યંત ક્રોધ તથા પરિશ્રમથી અને અત્યંત મેથુન તથા નખ કે કાંતના ક્ષતથી, પોત પોતાનાં કારણોથી પ્રકોપ પામેલા વાયુવગેરે દોષો યોનિકંઠ નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

યોનિકંઠય લક્ષણ.

પૂયશોષિતસદ્ધાશં લકુચાકૃતિસભિમ્બા
જનન્તિ યદા યોનો નાન્ના કન્દઃ સ
યોનિજઃ ॥

લકુચાકૃતિસભિમં લકુચાકારં ગુડકમત્ર ત્રિ-
શેષ્યં બોધ્યમ્ ॥

પરં તથા દોહી જેવો અને ફક્કસ જેવા
આકાર વાળો ગાંઠો યોનિમાં થાય છે તે
યોનિકંઠ કહેવાય છે.

યોનિકંઠનાં રૂપો.

રૂક્ષં ચિવર્ણં સ્ફુટિતં વાતિકં તં ત્રિનિર્દિ-
શેત્ ॥ દાહરાગજવરયુતં વિદ્યાત્પિત્તાત્મકં
યુતમ્ ॥ તિલપુષ્પપ્રતીકાશં કણ્ઠમન્તં ક-
ષાત્મકમ્ ॥ સર્વલિંગસમાયુક્તં સન્નિપાતા-
ત્મકં વદેત્ ॥

રૂક્ષ તથા ખરાબ વર્ણવાળો તથા
ફાટિલો યોનિકંઠ વાયુથી થાય છે; ખળ-
તરા, રતાશ, તથા જવરવાળો યોનિકંઠ
પિત્તથી થાય છે; તલનાં પુલ જેવો અ-
ને અળવાળો યોનિકંઠ કફથી થાય છે; અને
ઉપરનાં સર્વ લક્ષણો વાળો યોનિકંઠ
ત્રિદોષથી થાય છે.

યોનિરોગોની ચિકિત્સા.

આર્તવાદર્શને નારી મત્સ્યાન્ સેવેત નિ-

ત્યશઃ ॥ કાઙ્ગિકં ચ તિલાન્માપાનુદશિષ્ઠ
તથા દદિ ॥ રક્ષાકુવીજદન્તો ચપલા ગુ-
ડમદનકિષ્કવ્યવશૂકૈઃ સન્નુક્ક્ષીરૈર્વર્તિર્યો-
નિગતા કુસુમસંજનની ॥

રક્ષાકુઃ કટુતુમ્બી ॥ ચપલા પિપ્પલી ॥ મદનો
મયનફલમ્ ॥ કિષ્ક્યં સુરાવીજમ્ ॥

પીતં ય્યોતિષ્મતીપત્રં સ્વર્ગિકોગ્રાસનં ય્ય-
હમ્ ॥ શીતેન પયસા પિષ્ટં કુસુમં જનયેક્ષુવમ્ ॥
ય્યોતિષ્મતી કટમીવૃક્ષવિશેષઃ કરહીંતિ લોકો

અથવા ડમિજિની માલકંગુનીંતિ ચ ॥ અસનં
આસનેતિ લોકે ત્રિજયસારઃ ॥ પયસા
દુગ્ધેન ॥

બલા સિતાલ્યા મધુકં બલા ચ શૃંગં વ-
ટોત્યં ગજકેશરં ચ ॥ એતન્મધુક્ષીરઘૃતૈર્નિ-
પીતં વન્ધ્યાસુ પુત્રં નિયતં પ્રસૂતે ॥ અશ્વ-
ગન્ધાકષાયેણ સિદ્ધં દુગ્ધં ઘૃતાન્વિતમ્ ॥
ઋતુસ્નાતાઙ્ગના પ્રાતઃ પીત્વા ગર્ભે દધાતિ
હિ ॥ પુષ્પોદ્ધતં લક્ષ્મણયા મૂલં દુગ્ધેનં ક-
ન્યયા ॥ પિષ્ટં પીત્વા ઋતુસ્નાતા ગર્ભે ધસે
ન સંશયઃ ॥ કુરુણ મૂલં ધાતકયાઃ કુસુ-
માને વટાકુરાઃ ॥ નીલોત્પલં પયોયુક્ત
મેતદ્ગર્ભપ્રદં ધ્રુવમ્ ॥

કુરુણમૂલં પીતપુષ્પકટસરૈયા ॥

યાઽબલા પિવાતિ પાર્શ્વપિપ્પલં જીરકે-
ળ સહિતં હિતાશની ॥ શ્વેતગ્ના વિશિષ્ઠપુ-
હ્યા યુતં સા સુતં જનયતીહ નાન્યથા ॥

પાર્શ્વપિપ્પલં ગજહડ ॥ હિતલોકે શ્વેતપુષ્પયા શ-
રપુહ્યા સહ ॥

પત્રમેકં પલાશસ્ય પિષ્ટા દુગ્ધેન ગર્ભિણી ॥
પીત્વા પુત્રં સમાપ્નોતિ ॥ વીર્યવન્તં ન સંશ-

यः ॥ शूकरशिम्बीमूलं मध्यं वा दधिफलस्य संपयस्कम् । पीत्वाथो भवलिङ्गी बीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥

शूकरशिम्बी सुअरासेवी । दधिफलः कैयस्तस्य मज्जा । भवलिङ्गी पञ्चगुरिया ।

पुत्रकमञ्जरिमूलं विष्णुकान्तेशलिङ्गिनी-सहितम् । एतद्भर्भष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सूते ॥

पुत्रमञ्जरी पतञ्जिया तस्याः मूलं । ईशलिङ्गी पञ्चगुरिया ॥

पिप्पलिविडङ्गदङ्गणसमचूर्णं वा पिबेत्पयसा । ऋतुसमये न हि तस्या गर्भः सञ्जायते क्वापि ॥ आरमालपरिपेवितं च्चहं वा जयाकुसुममत्ति पुष्पिणी । सत्पुराणगुदमुष्टिसेविनी सन्दध्नाति न हि गर्भमङ्गना ॥ तासु योनिषु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते । वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेप-पिचुधारणम् ॥

वस्तिरञ्जोत्तरवस्तिः । पिचुः फाहा इति लोके ॥

नतं चार्वाकिनीकुष्ठसैन्धवाभरदारुभिः । तिलतैलं पचेन्नारी पिचुमस्य विधारयेत् ॥ विप्लुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशम्यति ॥

नतं तगरम् । चार्वाकिनी बरहेटा ॥

चातालां कर्कशां स्तम्भामपस्पर्शां तथैव च । कुम्भीस्वैदेरूपचरेदन्तर्वेगमनि संवृते ॥ धारयेद्वाऽपि योनौ तिलतैलस्य सा सदा । पिप्पलानां च पीनीनां सेकाभ्यङ्गपिचु-

क्रियाः ॥ शीताः पित्तहराः कारयोः स्नेह-नार्थं घृतानि च ॥ प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विभां प्रवेशयेत् । पिषाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् । शुण्ठीमरिचकुण्ठा-भिर्धान्यकाजाजिदादिभिः ॥ पिप्पलीमूल-संयुक्तैर्वेशवारः स्मृतो बुधैः । धात्रीरसं सि-तायुक्तं योनिदाहं पिबेत्सदा ॥ सूर्यकान्ता-मपि मूलं पिबेद्वा तण्डुलाभ्युना । चोण्यां तु पूयक्षाविण्यां शोभनद्रव्यनिर्मितैः । सङ्गोमूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ॥

दुर्गन्धां पिष्टिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषा-यजैः । पूरयेद्वावचेद्राजवृक्षादिकनाथिता-भ्युना ॥

पञ्च कषायाः वचाषासापटोलत्रियङ्गुनिम्बाः । राजवृक्षादिष्यथा घनवेहेरा ॥

पिप्पल्या मरिचैर्मधैः शताहाकुष्ठसैन्धवैः । वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ स्लेष्मवि-शोधिनी ॥

तुल्या प्रदेशिन्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ॥

कर्पिन्यां वर्तयो देयाः शोधनद्रव्यानि-र्भिता ॥ गुडचीनिफलादन्तीकवथितोदक-धारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्टः प्रशम्यति ॥ मुद्गपूवं सखादिरं प्रथ्यां जा-तीफलं तथा । निम्बं पुगं च संचूर्ण्य व-स्त्रपूतं लिपेज्जगे ॥ योनिर्भवति संकिर्णा न स्रवेच्च जलं ततः । कषिकच्छभवं मूलं क्वाथयेद्विधिना भिषक् ॥ योनिः सङ्की

ર્ષવાં યાતિ ક્વાથેનાનેન ધાવયેત્ । જીર-
કદ્ધિતયં કુળ્ણા સુષવી મુરખર્ષવા ॥ વા-
સકઃ સૈન્ધવશ્વાપિ યવક્ષારો યવાનિકા ।
एषां चूर्णे घृते किञ्चिद्भृष्टा खण्डेन मोद-
कम् ॥ કૃત્વા સ્વાદેષયાવાદિ યોનિરોગા-
દિમુચ્યતે ॥ મૂષકક્વાથસંસિદ્ધતિલતૈલ-
કૃતો પિચ્ચુઃ । નાશયેષોનિરોગાસ્તાનૃતો
યોનો ન સંશયઃ ॥ ત્રિફલાં દ્વૌ સહસ્રૌ
ચુર્ણૌ સપુનર્નવામ્ । શુકનાસાં હરિદ્રે દ્વે
રાક્ષાં મેદાંશતાવરીમ્ ॥ કલ્કીકૃત્ય ઘૃત-
પ્રસ્થં પચેત્ક્ષીરે ચતુર્ગુણે । તત્સિદ્ધં પાય-
યેન્નારીં યોનિરોગપ્રશાન્તયે ॥

ત્રિફલાઘૃતમ્ ॥

મઙ્ગિષ્ઠામધુકંકુઠં ત્રિફલા ચર્કરા બલા ।
મેદે પયસ્યાકાકોલ્યૌ મૂલં ચૈવાશ્વગન્ધ-
જમ્ ॥ અજમોદા હરિદ્રે દ્વે શ્રિયક્ષુઃકડુરો-
હિણી । ઉત્પલં કુમુદં દ્રાક્ષા કાકોલ્યૌ ચ-
ન્દનદ્વયમ્ ॥ એતેષાં કાર્પિકૈર્ભાગૈર્ઘૃતપ્રસ્થં
વિપાચયેત્ । શતાવરીરસં ક્ષીરં ઘૃતાદેયં
ચતુર્ગુણમ્ ॥ સર્પિરેતન્નરઃ પીત્વા સ્ત્રીષુ નિ-
ત્યં વૃષાયતો પુત્રાઙ્ગનયતે વીરાન્મેધાઢ્યાન્
પ્રિયદર્શનાન્ ॥ યા ચૈવાસ્થિરગર્ભા સ્યા-
ત્પુત્રં વા જનયેન્મૃતમ્ । અલ્પાયુષં વા જ-
નયેદ્યા ચ કન્યાં પ્રસૂયતે ॥ યોનિરોગે ર-
જોદોષે પરિસ્ત્રાવે ચ શસ્યતે । પ્રજાવર્ધન-
માયુષ્યં સર્વગ્રહનિવારણમ્ ॥ નાન્ના ફલ-
ઘૃતં શેતદશ્ચિખ્યાં પરિકીર્તિતમ્ । અનુકં
લક્ષ્મણ મૂલં ક્ષિપન્ત્યત્ર ચિકિત્સકાઃ ॥
જીવદત્સૈકવર્ણાયા ઘૃતં તત્ર પ્રયુજ્યતે । આ-
રબ્દગામયેનૈવ વહિજ્જાલા ચ દીયતે ॥

મેદામહામેદયોરભાવે શતાવરી દ્વિગુણા દેવા ।
પ્રયસ્યાત્ર ક્ષીરકાકોલી । યુગલાભાવે અશ્વગન્ધા
દ્વિગુણા દેવા । પ્રિયક્ષુસ્થાને કેચિદ્દિક્ષુ પઠમ્ભિત ।
પ્રયસ્યાકાકોલીત્યુક્ત્વા પુનઃ કાકોલ્યૌ શ્ચિત્ કા-
કોલીક્ષીરકાકોલ્યૌદ્વિગુણ્યાર્થ । એતસ્ય ફલઘૃતસ્ય
પાઠો નાનાવિધસ્તન્ત્રેષુ । તત્ર દિક્ષુવ-
ચાતંગરજીવકર્ષમકારવાધિકાઃ । જીવકર્ષમયો-
રભવિ વિદારીકન્દો દ્વિગુણો દેયઃ । ફલઘૃતં સ-
કલયોનિરોગેષુ ॥

ગૌરિકામ્રાસ્થિ જન્તુઘ્નં રજન્યઙ્ગનકદ-
ફલાઃ । પૂરયેષોનિમેતેષાં ચૂર્ણેઃ સૌદ્રસમ-
ન્વિતઃ ॥ ત્રિફલાયાઃ ક્ષવાયેણ સહૌદ્રેણ
ચ સેચયેત્ । પ્રમદાયોનિકન્દેન વ્યાધિના
પરિમુચ્યતે ॥

જેને રજસ્વલાપણું આવતું જ ન હોય
તે સ્ત્રીએ નિત્ય માછલાં, કાંછ, તલ, અ-
ડદ, અરધા જળવાળી છાશ, તથા ઢહિંતું
સેવન કરવું.

કડવી તુખડીનાં ખીજ, નેપાળો,
ખીપર, ગોળ, મીઠળ, મહિરાનો નીચેનો
રગડો, અને જવખારને થોરના છીરમાં વા-
ટીને તેની વાટ બનાવીને યોનિમાં ખોસી
રાખવાથી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે.

માલકાકણ્ણીનાં પાન, સાણખાર,
વજ, અને ખીબલાને ટાઢા દુધમાં વાટીને
ખીવાથી રજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બળદાણા, સાકર, જેઠીમધ, ખંપાટ,
વડવાઈના અગ્રનો ફૂલો ભાગ, અને નાજ
કેસરને મધ, દુધ, તથા વીમાં વાટીને
ખીવાથી વાંઝણી સ્ત્રી અવશ્ય પુત્ર પ્રસવે છે.

જતુસ્નાતા સ્ત્રી આસોઈના ક્ષવાથી

પકાવેલા દુધમાં ઘી નાંખીને પ્રાતઃકાળે પીએ તો તેને ગર્ભ રહે છે.

પુખ્ત નક્ષત્રમાં કાઢેલાં ઘોળી રીંગણીનાં મૂળને કુંવારી કન્યાના હાથથી દુધમાં વટાવી જે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી પીએ છે તેને ગર્ભ નિઃસંશય રહે છે.

પીળા કાંટાશરિયાનાં મૂળ, ધાવણીનાં પુલ, વડવાઈનાં કુણાં અન્ન, અને ક્યામ કમળને દુધમાં વાટીને પીવાથી અવસ્થ ગર્ભ રહે છે.

ભૂરું અથવા ઘોળા શરપખા સાથે પારસ પીપળાના ડોડવાને વાટીને પીવાથી તથા પથ્થ લોજન કરવાથી અવસ્થ પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ભિણીની ખાખરાના એકજ પાન ને દુધમાં વાટીને પીએ તો નિઃસંશય તેને બલવત્તર પુત્ર અવતરે છે.

કોચાંતું મૂળ, અથવા કોઠનો ગર્ભ, અથવા શિવલિંગીનાં ખીજને દુધમાં વાટીને પીવાથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને કદી પશુ પુત્રી અવતરતી નથી.

આઠ દિવસ સૂધી હયાપોતાનાં મૂળ, ફાળી ગરણી, તથા શિવલિંગીને વાટીને ગર્ભવંતી સ્ત્રી પીએ છે, તો તેને સર્વથા પુત્રી આવતી નથી.

ગર્ભ નહિ રહેવાનાં ઔષધો.

ઋતુ સમયમાં પીપર, વાવડંગ, અને ટંકણખારતું સમભાગ ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીને ગર્ભકંદીપણ રહેતો નથી.

ઋતુ સમયમાં બસૂદનાં ફૂલને આરનાલમાં વાટીને ત્રણ દિવસ સૂધી પીવાથી, તથા ચાર તોલા સારા જૂના ગોળનું સેવન કરવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહેતો નથી.

યોનિરોગોની ચિકિત્સા.

સાધ્ય યોનિરોગો ઉપર સ્નેહન ઉત્તરખસ્તિ, અભ્યંગ, સેચનો, પ્રલેપો, અને યોગ્ય ઔષધોથી ભીજવેલાં રૂનાં પુમડાં ખોસવા વગેરે ઉપાયો કરવા.

તગર, ઊભી ભોંરીંગણી, કઠ, સૈંધવ, અને દેવદારના કલ્કથી પકાવેલું તલના તેલનું પુમડું યોનિમાં રાખવાથી વિષ્ણુ-તાયોનિની પીડા મટી જાય છે.

વાતલા, કઠણ, સ્તબ્ધ, કે ખરાબ સ્પર્શવાળી યોનિ માટે પડદાથી બંધ કરેલા અંદરના ભરમાં વાતહર દવાઓના કવાથ માટલામાં ભરી, તે માટલાને અરધું કે પોણું જમીનમાં દાટી, ઉપર ધગધગતા લોઢાના કડકાઓ નાંખીને બાંધેલી; અથવા તલના તેલનું પુમડું યોનિમાં ખોસી રાખવું.

પિત્તના યોનિરોગ માટે સેચન, અભ્યંગ, તથા પુમડું રાખવા વગેરેની શીતળ અને પિત્તહર દ્રવ્યો કરવી, તથા સ્નેહન માટે ઘી ખનાવવાં.

પ્રસ્ત્રસિની યોનિ હોય તો તેને ઘીનો અભ્યંગ કરી, દૂધનો બાફ દેઇને, તેને અંદર પેસાડી દેવી; અને પછી નીચેના વેશવારથી તેનું મુખ બંધ કરી પાટો બાંધવો:—

વેશવાર (હવેજ).

સુક, મરી, પીપર, ધાણા, ભૂરું, દાડમ, અને પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ વેશવાર કહેવાય છે.

યોનિમાં બળતરો થતી હોય તો નિત્ય આમળાંનો રસ સંકેર નાંખીને પીવે;

અથવા કમલિનીનું મૂળ ચોખાના ધોણુમાં વાટીને પીવું.

ચોનિમાંથી પડેનો સાવ થતો હોય તો લીમડાનાં પાન વગેરે શોધન પદાર્થોને સંધવ સહિત ગોમત્રમાં વાટીને કરેલી ગાળીઓ ચોનિમાં ભરવી તે હિતકારી છે.

ચોનિ દુર્ગંધવાળી કે ચીકણી હોય તો વજ, અરૂંડસી, કડવાં પરવળ, લીમડો, તથા ધજિંલાનું રૂણ ચોનિમાં ભરવું, તથા ગરમાળા વગેરેના ક્વાથ (રાજવૃક્ષાદિ ક્વાથથી) તે ચોનિને ધોવી.

પીપર, મરી, અઠહ, સુવા, કઠ, અન્ને સંધવને વાટીને તર્જની આંગળી જેવી જાડી અને લાંબી વાટ બનાવીને ચોનિમાં ખોસી રાખવાથી કફ સંખંધી ચોનિરોગો મટી જાય છે.

કફ સંખંધી કર્ણિકા રોગ હોય તો ચોનિમાં શોધન પદાર્થોની વાટ ખોસી રાખવી.

ગળો, ત્રિકુળા, અને નેપાળાના ક્વાથની ધારાથી ચોનિ ધોવાથી તેમાંની ચળ મટે છે.

કાથો, હરડે, જાયફળ, લીમડાનાં પાન, અને સોપારીનું ચૂણું મગના ચૂપમાં વાટી વચ્ચેથી ગાળીને સકવવું. પછી તે ચોનિમાં રાખવાથી ચોનિ સાંકડી થઇને જળનો સાવ તેમાંથી થતો નથી.

કૌચાના મૂળનો વિધિવત ક્વાથ કરીને તેથી ચોનિને ધોવાથી તે સાંકડી થાય છે.

ભૂરું, શાહભૂરું, કલોંભૂરું પીપર, અરૂંસો, સુગંધી વજ, સંધવ, જ-

વખાર, તથા અજમાનું ચૂણું જરાક ધીમાં થેકીને તેમાં ખાંડ મેળવી લાડુ કરવા, તે લાડુ પાચનબળ અનુસાર ખાવાથી ચોનિના રોગો મટી જાય છે.

જિંદરના માંસના ક્વાથમાં પકાવેલ તલના તેલનું પોતું ચોનિમાં રાખવાથી ચોનિના રોગો નિઃસંશય મટી જાય છે.

ત્રિકુલા ધૂત.

ત્રિકુળા, ઘોળો તથા પીળો કાંટા શરિયો, ગળો, સાટોડી, સીવણુ, હળદર, દાડહળદર, રાસ્ના, અને બમણી શતાવરીના કલ્કથી ચોસઠ તોલા ધી ચોગણુ દૂધમાં પકાવી, પીવાથી ચોનિના રોગો મટી જાય છે.

ફલધૂત.

મજીઠ, જેઠીમધ, કઠ, ત્રિકુળા, સાકર, બળદાણા, બમણી શતાવરી, ચોગણી આસોંદ, આસોંદનાં મૂળ, અજમેદ, હળદર, દાડહળદર, ધજિંલો, કડુ, કમળ, પોચણું, દ્રાક્ષ, સુખડ, અને રતાંજળી, એ દરેકના એક એક તોલા કલ્કથી બમણા શતાવરીના રસમાં તથા બમણા દૂધમાં ચોસઠ તોલા ધી પકાવવું. આ ધી પીવાથી પુરૂષ મૈથુન કરવામાં બળવાન થઈ વીર, બુદ્ધિમાન અને રૂપાળા પુત્રો પેદા કરે છે. ગર્ભો પડી જતા હોય, એવી સ્ત્રી આ ધી પીએ તો તેને એ સર્વ હરકતો દુર થાય છે; તથા ચોનિનો સાવ, રજનો દોષ, અને બીજા સર્વ ચોનિરોગો પણ મટી જાય છે. સંવતિ તથા આયુષ્ય વધારનાર, તથા સર્વ જૂત પ્રેતાદિક મટાડનાર આ ધી અધિનીકુમારોએ કહેલું છે. આમાં ઘોળી રીંગણીનું મૂળ નાખવાનું કહેલું નથી, તો પણ વેદ લોકો તે

નાંખે છે. જેને વાછડો ભવતો હોય અને જેનો આખા શરીરનો વર્ણ એકજ હોય એવી ગાયના ધીમાંથી આ ફલધૂત બનાવવું, અને તેને પકાવવું તે અડાયાના અગ્નિથીજ પકાવવાની રીતિ છે. આ ફલધૂત બનાવવાના પાઠો ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારના છે, પણ તેઓમાં હિંગ, વજ, તળર, અને અમલું વિહારીકંદ, એ વિશેષ હોય છે.

યોનિકંદની ચિકિત્સા.

સોનાગેરૂ, આંખાની ગોઠલી, વાવડીંગ, હળદર, રસવતી, અને કાયફળનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ભરવાથી અને ત્રિકુળાના ક્વાથમાં મધ નાંખીને તેનું સેચન કરવાથી શ્રીઓનો યોનિકંદ નામનો રોગ મટી જાય છે.

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા.

દ્વીવેરંતિવિષામુસ્તમોચશ્ચૈઃ શૃતં જલમ્ ।
દધાદ્ધર્મે પ્રચલિતે પ્રદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥

કુક્ષિરુક્ ઉદરવ્યથા । ચલિતગર્ભસ્થાપનેદ્વીવેરંતિકાયઃ ॥

મધુકં ચન્દનોશીરસારિવાપદ્યપત્રકૈઃ । શર્કરામધુસંયુક્તૈઃ કષાયો ગર્ભિણીજ્વરે ॥
ચન્દનં સારિવાલોધમૃદ્વીકાશર્કરાશ્વિતમ્ ।
કાર્યં કૃત્વા મદદ્યાન્નગર્ભિણીજ્વરશાન્તયે ॥
પીત્તં વિષમજાશીરૈર્નાશયેદ્વિષમજ્વરમ્ ॥
ગર્ભિણ્યાઃ ॥

આમ્રજમ્બૂત્વચઃ કાર્યેલેહ્યેહ્યાજસકુક-
મ્ । અનેન લીલિમાત્રેણ ગર્ભિણી ગ્રહણી
જયેત્ ॥ દ્વીવેરંતરુક્તચન્દનચલાધાન્યા-

કવત્સાદની ॥ મુસ્તોશીરયક્ષાસર્પદંત્રિષાકાં-
યં પિવેદ્ધર્મિણી । નાનાબ્યાધિરુજાતિસા-
રગદકે રક્તસ્રુતૌ ના જ્વરો યોયોડયં મુનિ-
ભિઃ પુરા નિગદિતઃ સુત્યમ્પયેડ્યુચ્ચમઃ ॥

હીખેરાદિ ક્વાથ.

ગર્ભ પ્રચલિત ક્વાથ અથવા પ્રદર કે પેટમાં પીડા થતી હોય તો વેવે ગર્ભવતીને વાળો, અતિવિષ, મોથ, મોચરસ, અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ આપવો.

જેડીમધ, રતાંજળી, વાળો, ઉપલસરી, અને કમળપત્રનો ક્વાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી ગર્ભવતીને આવશે જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રતાંજળી, ઉપલસરી, લોદર, દ્રાક્ષ, અને સાકરનો ક્વાથ પીવાથી ગર્ભવતીનો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

બકરીના દ્ધમાં સુંઠ પીવાથી ગર્ભિણીનો વિષમજ્વર મટી જાય છે.

આંખાની તથા નાંખુની છાલ્યોનો ક્વાથ શ્રીઓની ધાણીના સાથવા સાથે આટવાથી ગર્ભવતીનો અહણીરોગ તુરત મટી જાય છે.

વાળો, અરહુ, રતાંજળી, બળદાણા, ધાણા, ગળો, મોથ, વાળો, જવાસો, ખડસલિયો, અને અતિવિષનો ક્વાથ પીવાથી ગર્ભવતીના અનેક પ્રકારના રોગો, પીડા, અતિસાર, રક્તપ્રાવ, અને ગર્ભપ્રાવ પણ મટી જાય છે. આ ઉત્તમ યોગ પ્રાચીન મુનિઓએ કહેલો છે.

(ગર્ભ પ્રકરણ.)

ગર્ભપ્રાવ તથા ગર્ભપાતનું નિદાનઃ
ગ્રામ્યધર્માન્નગમનયાનાયાસપ્રવીઢનૈઃ ।

જર્વોપવાસોત્પત્તનપ્રહારાજીનેધાવનૈઃ॥ વ-
મનાથ વિરેકાન્થ કુન્થનાદ્ર્ભપાતનાત્ ।તી-
ક્ષ્ણસારોળ્ળકટુકતિકેરુન્નિવેવળાત્ । વે-
ગાભિચાતાદિષમાદાસાન્ચયનાદ્વયાત્ ।
ગર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સંશૂલં દર્શનં ભવેત્ ॥
ગર્ભપાતનં નિયમેન ગર્ભપાતનશીલં દ્રવ્યમ્ ॥

મૈથુન, પંચ, વાહનપર ગેસવું, પરિ-
શ્રમ, અત્યંત દબાણ, જ્વર, ઉપવાસ,
ઠેકવું, પ્રહાર, અભુજ્ય, દોડવું, વમન, વિ-
રેચન, કલેશ, ગર્ભ પાડનારા પદાર્થોનો ઉપ-
યોગ, તીક્ષ્ણ ક્ષારો; અને ઉબ્બ, તીખાકડવા,
તથા રૂક્ષ પદાર્થોનું સેવન; વેગનો અભિ-
ધાત, વિષમ આસન, વિષમ શયન, અને
જાયથી ગર્ભઆવ કે ગર્ભપાત થાય છે.

ગર્ભઆવ તથા ગર્ભપાતનું પૂરૂપ.

ગર્ભે પતતિ इत्यादि ! પતતિ સ્ત્રાવેણ પાતેન
વા પ ષ્યતિ ॥

ગર્ભઆવ કે ગર્ભપાત થવાનો હોય,
ત્યાગે શળ તથા રક્ત આવ કેખાય છે.

ગર્ભઆવ તથા ગર્ભપાતનો અવાધ.

आचतुर्थात्ततो मासात्पञ्चवेद्वर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥

આચતુર્થામાસાદ્ચતુર્થમાસપર્યન્તં ગર્ભસ્ય વિદ્રવઃ
શોણિતરૂપઃ ગર્ભઃ સ્તવતિ । શોણિતમિતિ મોજ-
વચનાત્ । સ્થિરશરીરસ્ય કઠિનશરીરસ્ય ॥

ચોથા માસ સુધી રક્તરૂપે ગર્ભનો
આવ થાય છે, તેને ગર્ભઆવ કહે છે; કે-
મકે લોળે કહ્યું છેકે—“ ચોથા માસ
સુધીમાં ગર્ભ રક્તરૂપે અવી જાય છે. ”

ચોથા માસ પછી ગર્ભનું શરીર કઠણ થા-
ય છે, અને પાંચમા કે છઠા માસમાં જે
તે પડી જાય, તો તેને ગર્ભપાત કહે છે.

ગર્ભપાતનાં દષ્ટાંત.

गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः पक्वं
द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥

યથા વૃન્તલમ્ પક્વં ફલમભિઘાતેનાકાલે એવ
પતતિ તથા ગર્ભોઽપ્યભિઘાતાદિનાડકાલે પતતિ।

જેમ હીંટિયામાં વળગી રહેલું ફળ
વાગવા વગેરેથી અકાળે તુટીને પડી જા-
ય છે, તેમ વિષમ આસન, અભિઘાત, અ-
ને દબાણ વગેરેથી અકાળેજ ગર્ભ પણ,
પડી જાય છે.

ગર્ભઆવની ચિકિત્સા.

गुर्विण्या गर्भतोरक्तं सवेद्यदि मुहुर्मुहुः।
तन्निरोधाय सा दग्धमुत्पलादिकृतं पिबेत्॥

ઉત્પલં નીલમારક્તં કઠારં કુમુદં તૈથા ।
શ્વેતામ્ભોજં ચ મધુકમુત્પલાદેરયં ગણાં ।
સંશીલિતો દરત્યેવ દાર્દ્ર તૃષ્ણાં હ્રદામયમ્ ।
રક્તપિત્તં ચ મૂર્છાં ચ તથા છર્દિમરોચકમ્ ॥

ગર્ભવતીના ગર્ભમાંથી વારંવાર રક્ત-
આવ થવા લાગે તો તેને રોકવા માટે તે
શીએ નીચે લખેલ ઉત્પલાદિગણુનો કવાથ
પીવેઃ—

ઉત્પલાદિગણુનો કવાથ.

નીલકમળ, રક્તકમળ, રાત્રિ. વિકાંસી
કુમુદકમળ, ધોળુંકમળ, અને જેડીમધ,
એ ઉત્પલાદિગણુ કહેવાય છે. આનો ક-
વાથ પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દાહ,
તરશ, છાતીના રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા,
ઉલટી, તથા અરૂચિ મટી જાય છે.

ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો.

પ્રસૂતમાને ગર્ભે સ્વાસાહઃ શૂલશ્ચ પાર્શ્વયોઃ।
પૃષ્ઠરૂપપ્રદરાનાહૌ મૂત્રસન્નિજા જાયતે ॥

પ્રસૂતમાને પતતિ ॥

સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં તસ્મિન્ પ્રયાત્યપિ
ચ જાયતે । આમપકાશયાદૌ તુ ક્ષોભઃ
પૂર્વેડપ્યુપદ્રવાઃ ॥

પૂર્વેડપ્યુપદ્રવાઃ પાર્શ્વશૂલાદયઃ ।

ગર્ભપાત થાય ત્યારે બળતરા, પડ-
ખાંખાં શળ, પીઠમાં દુઃખ, પ્રદર, પેડુનું
ચઢવું, અને મુત્રની અટકાયત થાય છે.
ગર્ભ એક જગાએથી બીજી જગાએ જાય તો
આમાશય તથા પક્વાશય વગેરેમાં ક્ષોભ
તથા ઉપર લખેલા ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો પણ
થાય છે.

ગર્ભપાતની ચિકિત્સા.

સ્નિગ્ધશીતક્રિયાસ્તેષુ દાહાદિષુ સમાચ-
રેત્ । કુશકાશૈરુષ્કાનાં મૂલૈર્ગોશ્ચુરકસ્ય
ચ ॥ શૃતં દુગ્ધં સિતાયુક્તં ગર્ભિण्याઃશૂલહ-
ત્પરમ્ । શ્વદંટ્રા મધુકણ્ઠદ્રામ્લાનૈઃ સિદ્ધં
પયઃ પિબેત્ ॥ શર્કરામધુસંયુક્તં ગર્ભિણી-
વેદનાપહમ્ ॥

અમ્લાનઃ પુષ્પજાતિઃ । અયં વાળપુચ્છ ઇતિ
ગૌઢાદૌ પ્રસિદ્ધઃ ॥

મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્ભવા નવમાલિ-
કા । સમજ્ઞાં પાતકીપુષ્પં ગૈરિકં ચ રસા-
ઝનમ્ ॥ તથા સર્જરસથૈતાન્યથાલાભં
વિચૂર્ણયેત્ । તચ્ચૂર્ણં મધુના લિલ્લાદર્ભપા-
તમજ્ઞાન્તયે ॥

મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્ભવા કોષ્ટાગારકારિકિરેટો
તન્નિર્મિતગૃહમયા મૃત્તિકા । સમજ્ઞા લજ્જાદઃ ॥

કસેરુત્પલશૃંગાટકલંકં વા પયસા પિબે-
ત્ । પક્કં વચારસો નાખ્યાં શિશુગૃ સૌવર્ચ-
લાશ્વિતમ્ । આનાહે તુ પિબેદુગ્ધં ગુર્વિણી
સુશ્વિની ભવેત્ ॥

સૌવર્ચલં ચૌહાર ઇતિ લોકે ।

તુળપશ્ચકમૂલાનાં કલ્કેન વિપચેત્પયઃ ।
તત્પયો ગુર્વિણી પીત્વા મૂત્રસન્નિજાદિમુચ્ય-
તે ॥ શાલીકુકુશકાશૈઃ સ્યાચ્છરેણ તુળપ-
શ્ચકમ્ । एषां મૂલં તૃષાદાહપિતાસૃક્મૂ-
ત્રસન્નિજાત્ ॥

હાડુ વગેરે થાય તો વૈદે સ્નિગ્ધ ત-
થા શીતળ દ્રિયાઓ કરવી.

હળ, કાંસડો, એરડો, અને ગોખરૂ,
એમનાં મુખોના કલ્કથી પકાવેલ દૂધ
સાકર નાંખીને પીવાથી ગર્ભવતીનું શળ
મટી જાય છે.

ગોખરૂ, જેઠીમધ, લોંરીંગણી, અને
કાંટાશરિયો, એમના કલ્કથી પકાવેલ
દૂધ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી
ગર્ભવતીની વેદના મટી જાય છે.

ભમરીના દરની માટી, મોગરો, રી-
સામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, સોનાગેરુ, રસ
વંતી, અને રાળ, એમાંથી જેટલાં મળે
તેટલાંનું ઝીણું ચુર્ણ મધમાં ચાટવાથી
ગર્ભપાતની શાંતિ થાય છે.

કસેલાં, કમળ, અને શીંગડાંના કલ્ક
દૂધમાં પીવાથી ગર્ભિણીને સુખ મળે છે.

ગર્ભિણીને પેટ કે પેડુ ચઢી આવે
તો તેણે વજ તથા લસણના કલ્કથી પ-

હાવેલ દુધમાં હિંગ તથા સંચળ નાંખી-
ને તે ખીંધું, તેથી તેને સુખ થાય છે.

ચોખા, શેરડી, હલં, કાંસડા, અને
પાનખાલરિયાં એ સર્વનાં મુળોના કલકથી
પ્રકાવેલ દુધ પીવાથી ગર્ભિણીને મુત્રની
અટકાયત થતી જાય છે. આ પંચમુળ
તૃષા, હાહ, રતપિત્ત, તથા મુત્રાવરોધને
મટાડે છે.

ગર્ભિણીને કરવાના માસિક ઉપચારો.

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદારુ ચા
અશ્મન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણાતામ્રવર્ણી શતા-
વરીઃ। વૃક્ષાદની પ્રિયદગુશ્ચ લતા ચોત્પલ-
સારિવા । અનન્તા સારિવા રાસ્ત્રા પદ્મા
મધુકમેવ ચ ॥ બૃહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ
ક્ષીરિ શુક્લાસ્ત્વચો ઘૃતમ્ । પૃષ્ઠિપર્ણી વચા
શિશુ શ્વદંટ્રા મધુપર્ણિકા ॥ શુક્લાટકં વિસં
દ્રાક્ષા કસેરુ મધુકં સિતા । વત્સૈતે સપ્ત
યોગાઃ સ્યુરર્થશ્લોકસમાપનાઃ ॥ યથાસ-
્થ્યં પ્રયોક્તવ્યમ્ ગર્ભસ્થાવે પયોયુતાઃ । एवं
ગર્ભો ન પતતિ ગર્ભશૂલં ચ શામ્યતિ ॥

શાકવીજં શાકો મહાવૃક્ષઃ કર્કશપત્રસ્તસ્ય
બીજમ્ । પયસ્યાત્ર ક્ષીરકાકોલી । તદલામેશ્વ-
ગન્ધા ગ્રાહ્યા । અશ્મન્તકઃ કોવિદારસદશોઽમ્લ-
પત્રઃ । અમ્બોના ઇતિ લોકે । તામ્રવર્ણી રામકા-
ન્તા । મહિષ્ઠા ઇતિ લોકે । પ્રિયજ્ઞ કહગુઃ ।
અનન્તા ઉત્પલસારિવા । પદ્મા પદ્મચારિણી ।
માર્ક્કીતિ કેચિત્ । બૃહત્યૌ સ્થુલફલા
સ્વલ્પફલા ચ । કાશી શુક્લા । ક્ષીરિણી વટાદીનાં
શુક્લાઃ અધિકાશિતાઃ પ્રવાલાઃ । મધુપર્ણિકા ગ-
મ્ભારી પયોયુતાઃ પ્રતિમાસં અર્ધશ્લોકોક્તૌષધમિ-

લિતાઃ કર્કમિતાઃ શીતતૌયેન સંપિષ્ઠાઃ પલમિતેન
દુગ્ધેનાભોઢિતાઃ પાતવ્યા इत्यर्थः ॥

કપિત્થબૃહતીવિલ્વપટોલેશુનિદિગ્ધિકાઃ।
મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ દાપયેદ્વિષગઘ્નમે ॥

કપિત્થાદીનાં મૂલાનિ મિલિતાનિ પલમિતાનિ
પલાઘકમિતે ક્ષીરે દ્વાત્રિશજ્જલપલ્યુક્તે સ્વાથયિ-
ત્વા ક્ષીરમાત્રમવાશેષં પાતું દદ્યાદિત્યર્થઃ ॥

નવમે મધુકાનન્તા પયસ્યા સારિવાઃ
પિબેત્ ।

અત્રાપિ મધુકાદીનિ મિલિત્વા કર્કમિતાની શી-
તતૌયેન સંપિષ્ઠાનિ પલપરિમિતેન દુગ્ધેનાભોઢિ-
તાનિ પિબેત્ ॥

ક્ષીરં શુઠ્ઠી પયસ્યામ્યાં સિદ્ધં સ્યાદશમે
હિતમ્ । સક્ષીરં વા હિતાં શુઠ્ઠીં મધુકં
સુરદારુ ચ ॥

દશમે શુઠ્ઠીપયસ્યામ્યાં પૂર્વવક્કથિતં પિબેત્ ।
અથવા શુઠ્ઠી મધુકસુરદારુણિ શીતલજલપિષ્ઠા-
નિ દુગ્ધેનાભોઢિતાનિ પિબેત્ ॥

ક્ષીરિકામુત્પલં દુગ્ધં સમજ્ઞામૂલકં મિ-
વામ્ । પિબેદેકાદશે માસે ગર્ભિણી શૂલ-
જ્ઞાન્તયે ॥

અત્ર ક્ષીરિકાયાઃ ફલં દદ્યાત્ । સમજ્ઞામૂલકં
લજ્ઞાલમૂલમ્ ॥

સિતા વિદારી કાકોલી ક્ષીરી ચૈવ પૃ-
ણાલિકા । ગર્ભિણી દ્વીદશે માસિ પિવે-
દ્દૂલપ્રમૌષધમ્ ॥

કાકોલ્યભાવેશ્વગન્ધામૂલં ગ્રાહ્યમ્ ॥

પ્રવપાપ્યાયતે ગર્મસ્તીત્રા રક્ષ ચોપજ્ઞા-
મ્યતિ. ॥

પહેલે માસે જેઠીમધ, સાગનાં બીજ,
આસોંદ, અને દેવદાર એમાંથી જે મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

બીજે માસે અશ્મતક, કાળા તલ, મ-
જી, અને શતાવરી એમાંથી જે મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

ત્રીજે માસે શુદ્ધી. કાંગ, ઘઉંલો, અને
ઘોળી ઉપલસરી, એમાંથી જેટલાં મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

ચોથે માસે ઘોળી ઉપલસરી, ઉ-
પલસરી, રાતના, ભારંગી, અને જેઠી
મધ, એમાંથી જે મળે એનો એક તોલો કલ્ક
દુધમાં ઘોળીને પીવો.

પાંચમે માસે ઊલી તથા બેઠી લો-
રીંગણીઓ, સીવણ, વડ વગેરે પંચદશીરી
વૃક્ષોનાં નહિ ઉઘડેલાં કુણાં કુણાં કુંપ-
ળિયાં, એજ વૃક્ષોની છાદ્યો, અને ઘી,
એમાંથી જે મળે તેનો એક તોલો કલ્ક
દુધમાં ઘોળીને પીવો.

છઠ્ઠે માસે નાનો સમેરવો, વજ, સરગવો,
ગોખર, અને સીવણ. એમાંથી જે મળે
તેનો એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને
પીવો.

સાતમે માસે સીંગોડાં, કમળકંદ,
દ્રાક્ષ, કશેલાં, જેઠીમધ, અને સાકર,
એમાંથી જે મળે તેનો એક તોલો કલ્ક દુ-
ધમાં ઘોળીને પીવો.

આમ કરવાથી ગર્ભનો આવ કે પાત
મરો નહીં, અને યુગ પણ શાંત થાય છે.

ઉપરનાં ઔષધોને ટાઢા પાણીમાં વાટીને
તેનો કલ્ક દુધમાં ડાવી દધને પીવાય છે.

આઠમે માસે વેંચે કોઠ, ઊલી લોરીંગ-
ણી, બીલી, કડવાં પરવળ, શેરડી, અને બેઠી
લોરીંગણીનાં મૂળોને ટાઢા પાણીમાં વાટીને
તેનો એક તોલો કલ્ક નાંખી ૧૨૮ તોલા
પાણી તથા બત્રીસ તોલા દુધને ઉકાળીને
માત્ર દુધ રહે તે ગર્ભિણીને પાવું.

નવમે માસે જેઠીમધ, ઘોળી ઉપલ
સરી, આસોંદ, અને રાતા ધમાસાનો પા-
ણીમાં કલ્ક કરીને એક તોલો કલ્ક અર
તોલા દુધમાં ઘોળીને પીવો.

દશમે મહિને મૂંઠ અને આસોંદને ટાઢા
પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલો કલ્કથી
૧૨૮ તોલા પાણી તથા બત્રીસ તોલા
દુધને ઉકાળતાં દુધ રહે તે ગર્ભિણીને
પાવું, અથવા સૂકા, જેઠીમધ, અને દે-
વદારને ટાઢા પાણીમાં વાટીને તેનો એક
તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

અગિયારમે માસે રાયણનાં ફળ, કમળ,
રીસામણીનાં મૂળ, અને હરડેને ટાઢા
પાણીમાં વાટીને તેનો એક તોલો કલ્ક
દુધમાં ઘોળીને ગર્ભિણીને પાવો, તેથી
શ્વ મટી જાય છે.

બારમે માસે સાકર, વિહારીકંદ, આ-
સોંદનું મૂળ, અને પારશપીપળાનાં ફ-
ળ, તથા કમળનું નાળ. એઓને પાણીમાં
વાટીને તેનો કલ્ક એક તોલો પીવો; એ
થી શ્વ મટે છે, ગર્ભ પોષાય છે, અને
તીવ્ર પીડા મટી જાય છે.

મૂકાયેલા ગર્ભની નિષ્ક્રિયા.

ગર્ભો વાતેન સ્વપ્નકો નોદર પૂરયેચદિ ।

સા વૃંદળીયૈઃ સંસિદ્ધં દુરં માંસરસં પિ-
 બેત્ ॥ શુકાર્તવમજાતાઙ્ગં સંશુષ્કં મરુતાદિ-
 તમ્ ॥ ત્યક્તં જીવેન તત્તસ્માત્કાઠેનં ચાવ-
 તિષ્ઠતે ॥ શુકાર્તવાદકો વાયુરુદરાધ્માન-
 કુદ્રવેત્ ॥ કદાચિચ્છેત્તદાધ્માનં સ્વયમેવ
 પ્રશામ્યતિ ॥ નૈગમેયેન ગર્ભોઽયં હૃતો લો-
 કધ્વનિસ્તદા ॥ નૈગમેયઃ વાલગ્રહઃ ॥

સ પ્વાલપમવૃત્ત્યા ચેલ્લધુર્ભૂત્વાવતિષ્ઠતિ ।
 તદા સ ગર્ભો ભવતિ લોકે નાગોદરાદિ-
 યઃ ॥ ધાન્યકુટ્ટનમુલ્યા સ્યાચિકિત્સા
 તૂમયોરપિ ॥

વાયુથી સૂકાયાને લીધે ગર્ભથી ગર્ભિણીનું
 પેટ મોટું ન થાય, તો જીવનીયગણનાં
 ઔષધોનો કંઈક નાંખીને દૂધ ગર્ભિણીએ
 પીવું. અને માંસનો રસો પીવો. અંગ્રાની
 રચના રચાઈ ન હોય એવો કીર્ય તથા
 રજનો સંઘાત વાયુથી સૂકાઈને પ્રાણુવગરનો
 કંઈક થઈ રહે છે. એથી એ વીધ તથા રજને
 સૂકવી નાંખનારો વાયુ કોઈ વાર પેટને
 ઉપસાવે પણ છે, તો તે કૂલેલું પેટ એ
 ની મેજેજ પાછું બેસી જાય છે, અને
 તેથી લોકો કહે છે કે—“આ ગર્ભને
 નૈગમેય નામના બાલગ્રહે પકડી લીધો
 છે. એજ ગર્ભ જે થોડા ચલન વાળો અને
 ન્હાનો થઈને પેટમાં રહી જાય છે. તો
 તેને લોકો નાગોર કહે છે. આ બેમાંની
 કોઈ પણ પ્રકારની ગર્ભની સ્થિતિ થાય,
 તો ગર્ભિણી સ્ત્રીના હાથથી ધાન્ય ખંડા-
 વવા વગેરેનાં કામો કરાવવાં. તની એજ
 ચિકિત્સા છે. એવે તેથી તુરંત પ્રસવ થાય છે.

પ્રસવના મહિના.

નવમે દશમે માસિ નારી ગર્ભં પ્રસૂયતે ।

દ્વાદશે દ્વાદશે વા તતોઽન્યત્ર વિકારતઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી નવમે, દશમે. અગિ-
 ચારમે કે બારમે મહિને જણે છે. અને
 જે કાંઈ વિકાર હોય તો એથી પણ વ-
 ધારે મુદતે જણે છે.

પ્રસવ ન થતાં ગર્ભ પેટમાં રહી

જાય તેની ચિકિત્સા.

વાતેન ગર્ભસજ્જોચાત્પ્રસૂતિસમયેઽપિયા ।
 ગર્ભં ન જનયેન્નારી તસ્યાઃ શૃણુ ચિકિત્સિ-
 તમ્ ॥ કુટ્ટયેન્મુશલેનૈવા કૃત્વા ધાન્યમુલ્ક-
 ત્વલે । વિષમં ચાસનં યાનં સેવેત પ્રસ-
 વાર્થિની ॥

વાયુથી ગર્ભ સંક્રોચાઈ જવાથી પ્રસવ
 ના મહિના વીતી ગયા છતાં પણ પ્રસવ
 ન થાય, તેની ચિકિત્સા સાંભળે. એવી
 સ્ત્રીએ ખાંડણિયામાં ધાન્ય નાંખીને સાં-
 બેલાથી તે ખાંડવું, તથા વિષમ આસન
 તથા વાહનપર બેસવું.

કષ્ટ થાય અને પ્રસવ તુરંત ન

થાય તેની ચિકિત્સા.

પ્રસવસ્ય વિલમ્બે તુ ધૂપયેદમિતો મગ-
 મ્ ॥ કૃષ્ણસર્પસ્ય નિર્મોકૈસ્તથા પિળ્દીત-
 કેન વા ॥

નિર્મોકઃ સર્પકચુકઃ । પિળ્દીતકઃ મગનફલ
 ઇતિ લોકે ॥

તન્તુના લાઙ્ગલીમૂલં વધ્રીયાદ્ધસ્તપા-
 દયોઃ । સુવર્ચલાં વિશલ્યં વા વારયેદા-
 શુ સૂયતે ॥

સુવર્ચલા સુર્યકાન્તા । વિશલ્યા માટલા ॥

કરક્રીભૂતગોમૂર્ધ સૂત્રિકાભવનોપરિસ્થા-
 પિતસ્તત્કળાનાર્યાઃ સુત્રં પ્રસવકારકઃ ॥

કરક્રીભૂતઃ અસ્થિમાત્રેણ સ્થિતઃ ॥

પોતકીમૂલરુદ્ધેન તિલતૈલયુતેન ચા યો-
નેરમ્યન્તરં લિપ્ત્વા સુખં નારી પ્રસૂયતે ॥

પોતકી પોઈ રૂતિ લોકે ॥

કુળ્ળા વચા ચાપિ જલેન પિષ્ટા સૈરણ્ડ-
તૈલા સ્વલુ નામિલેપાત્ । સુખં પ્રસૂતિ કુ-
રુતેઝ્જનાનાં નિપીઢિતાનાં વહુમિઃ પ્રમા-
દૈઃ ॥ માતુલુજ્જસ્ય મૂલં તુ મધુકેન યુતં
તથા ॥ ઘૂતેન સહિતં પીત્વા સુખં નારી પ્ર-
સૂયતે ॥ રુત્તોરુત્તરમૂલં નિજતતુમાનેન
તન્તુના વધ્વા । કટિવિષયે ગર્ભવતી સુ-
સ્વેન સૂતેઽવિલમ્બેન ॥ તાલસ્ય ચોત્તરં
મૂલં સ્વપ્રમાણેન તન્તુના । વધ્વા કઢ્યાં તુ
નિયતં સુખં નારી પ્રસૂયતે ॥

જ્યુવા ટાણે જ્યુતાં વાર લાગે તો
યોનિને આરેમર કાળા અર્પની કાંચળી-
ઓની તથા મીઠાળની ધુમાડી દેવી, અથવા
દોરાવતે હાથ તથા પગમાં કલગારાનું
મુળ બાંધવું, અથવા સૂરજમુખી કે પા-
ડળ ધારણ કરવું, એથી તુરત પ્રસવ
થાય છે.

કેવળ હાડકાંજ રથાં હોય એવું મરી
ગયેલી ગાયનું માથું લાવી સ્ત્રાવકના ઘર
બિપર રાખવાથી સ્ત્રીને તુરતજ સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

યોથીનાં મૂળનો કઢક તલના તેલમાં
મેળવીને તેનો લેપ યોનિની અંદર કર-
વાથી સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ થાય છે.

મણી, મણી અફલતેથી સ્ત્રીઓ જ્યુ-
તાં કટાય છે, તો તેમને પીપર તથા વ-
જને બેળમાં વાટીને એરડિયા તેલમાં

મેળવીને તેનો લેપ નાભિ બિપર કરવો,
તેથી સુખથી પ્રસવ થાય છે.

ખીજેરાનું મુળ તથા જેઠીમધને વાં-
ડીને ઘી સાથે પીચરાવવાથી સ્ત્રીને સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

શેરડીનું ઉત્તર તરફનું મુળ ગભિ-
ણીના શરીર જેવડા લાંબા દોરાથી કમરે
બાંધવું, એથી સ્ત્રીને તુરત સુખથી પ્રસવ
થાય છે.

તાડનું ઉત્તર તરફનું મુળ ગભિણી
ના શરીર જેવડા લાંબા દોરાથી કમરે
બાંધવું, તેથી તે સ્ત્રીને અવશ્ય સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

મુઠગર્ભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

મૂઠઃ કરોતિ પવનઃ સ્વલુ મૂઠગર્ભે શૂલં
ચ યોનિનિઠરાદિષુ મૂત્રસંજ્ઞમ્ । મુમોઽનિ-
લેન વિગુર્ણેન તતઃ સ ગર્ભો સંલગ્નામતી-
ત્ય વહુથા સમુદૈતિ યોનિર્ ॥

અસ્યાયમર્થઃ પવનઃ સ્વહેતુમિર્દુષ્ટઃ । તતો મૂઠો
રુદ્રગતિઃ । મૂઠગર્ભે રુદ્રગતિર્ગર્ભમ્ । યોન્યા-
દિષુ શૂલં મૂત્રસંજ્ઞં ચ કરોતિ તતઃ તેન અનિ-
લેન વિગુર્ણેન રુદ્રગતિના સ ગર્ભઃ મુમઃ કુટિ-
લીકૃતઃ । ચતુર્ભિઃ પ્રકૌર્યાતીત્યેકે । અષ્ટમિર-
પરે । તત્સજ્જ્યાનિસર્વાધમાહ । સજ્જ્યામતીત્ય ઉ-
ક્તાં સજ્જ્યામતૈકમ્ય વહુથા વહુમિઃ પ્રકૌરૈઃ ॥

પોતાનાં કારણથી 'દુષ્ટ' થયેલ અને
રોકાયેલી ગતિવાળો વાયુ ગર્ભની ગતિને
રોકી દેઇને યોનિ તથા પેટમાં શુળ કરે છે
તથા મુત્રને અટકાવે છે. પછી એ ગતિ રોક-
નારા વાયુથી વાંકો થઇ ગયેલો ગભ કેટ-
લાકના કહેવા પ્રમાણે યોનિમાં આર રી

શબ્દેન પ્રસવલેક્ષાનિ મૂત્રકફપ્રસેકાદીનિ કથ્ય-
ન્તે તેષાં નાશઃ । શૂલઃ અન્તર્નુલ્લેપસ્ય મૃતસ્ય શિ-
શોરુષ્ટ્યનતયા ॥

અંદર ગર્ભ મરી ગયો હોય તો તે
આલતો નથી, પ્રસવની પીડા થતી નથી,
સુત્ર તથા કકતુ પડતું વગેરે પ્રસવનાં
ચિન્હો છે તે થતાં નથી, શરીર કાળાશ
સહિત પીંગળું થઈ જાય છે, શ્વાસ દુર્ગ-
ધવાળો થઈ જાય છે, અને મરેલો ગર્ભ
સૂકું જવાથી શળ થાય છે.

ગર્ભના મરણનું કારણ.

માનસાગન્તુભિર્માતુરુપતાપૈઃ પ્રપીડિતઃ ।
ગમા વ્યાપયતે કુક્ષૌ વ્યાધિમિશ્ર પ્રપીડિતઃ ॥

ઉપતાપો દુઃખં । માનસ ઉપતાપો વન્ધુધનક્ષ-
યાદિના । આગન્તુરુપતાપઃ પ્રહારાદિઃ ॥

માને પ્રહાર વગેરે વાગવાથી થયેલા
અંગનું ઉપતાપથી, અથવા અંધુ કે ધન-
નો ક્ષય થવાથી થયેલા માનસિક તા-
પથી, અથવા રોગોથી, ગર્ભ પેટમાંજ
મરી જાય છે.

અસાધ્યતાનું ખીજું લક્ષણ.

યોનિસંવરણં સઙ્ગઃ કુક્ષૌ મક્કલુ એવ ચા-
હ્યુઃ સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભો યથોક્તાશ્ચાપ્તુપદ્રવાઃ ॥

યોનિસંવરણં વ્યાધિવિશેષઃ ॥

વાતલાન્યજ્વપાનાનિ ગ્રામ્યધર્મ પ્રજાગરમ્ ।
અત્યર્થ સેવમાનાયાં ગર્ભિण्या યોનિમાર્ગઃ
॥ માતરિશ્ચ પ્રકુપિતો યોનિદ્વારસ્ય સંઘ-
તિમ્ । કુરૂતે ઊર્ધ્વમાર્ગત્વાત્પુનરન્તર્ગતોઽ-
નિલઃ ॥ નિરુણઙ્ગાશયદ્વારં પીડયન્ધર્મસં-
સ્થિતમ્ । નિરુદ્ધવદનોચ્છ્વાસો ગર્ભશ્ચાશુ

વિપચતે ॥ ઉચ્છ્વાસ ઊર્ધ્વહૃદયાભાગ્યત્વ-
થ ગર્ભિણીમ્ । યોનિસંવરણં નામ વ્યાધિ-
મેનં પ્રવક્ષતે ॥

સઙ્ગઃ કુક્ષૌ ગર્ભસ્ય લગ્નતા । અપવૃત્તિરિતિ
યાવત્ । કુક્ષૌ મક્કલુઃ રક્તમાસતજઃ શુભવિશેષઃ
। યદ્યપિ પ્રસૂતાયા મક્કલુશુલમુક્તમ્ તથાપિ સુ-
શ્રુતે પ્રજાતાયાએતિ ચક્રોરેણાપ્રસૂતાયા અપિ મક્ક-
લુશુલં ભવતિ इति बोद्धव्यम् । ઉપદ્રવાઃ આક્ષેપ-
કાસશ્વાસાદયઃ ॥

યોનિસંવરણ નામનો રોગ, ગર્ભ
નહિ ચળતાં કુખમાં વળગી રહે, કુખમાં
મક્કલ (રક્ત તથા વાયુથી થતું એક જા-
તનું શળ), ગર્ભનું સુઢપણુ, તથા ખીજ
આક્ષેપક, ઉધરસ, શ્વાસ, વગેરે ઉપદ્રવો
ગર્ભવતીને મારી નાંખે છે. યોનિસં-
વરણ રોગ વિષે ખીજ અંતમાં કહેલું છે
કે ગર્ભવતી સ્ત્રી વાયુ કરનારા અન્નપાનો,
મૈથુન, તથા ઉજાગરાનું સેવન બહુ કરે
તો યોનિના માર્ગમાંનો વાયુ પ્રકોપ પા-
મીને જાયો ચાલીને યોનિના દ્વારને બંધ
કરી દેછે; અને અંદર રહીને તે વાયુ ગર્ભને
પીડીને ગર્ભાશયના દ્વારને પણ રોકી ને
છે. આથી સુખનો શ્વાસ રોકાઈ જવાથી
તે ગર્ભ મરી જાય છે, અને હૃદયના જિંઘા
ભાગથી આલતો શ્વાસ તે સ્ત્રીને પણ મા-
રી નાંખે છે. એ રોગ યોનિસંવરણ કહે-
વાય છે. પ્રસવ કર્યો હોય એવી સ્ત્રીને મ-
ક્કલ નામનો રોગ થાય છે, એમ કહેલું છે.
તો પણ સુશ્રુતમાં પ્રજાતાયાએ એમાં ચક્રો-
રેણા હોવાથી પ્રસવ ન થયો હોય એવી
સ્ત્રીને પણ મક્કલ શળ થાય છે, એમ
સમજવાનું છે.

• મુઢગર્ભની ચિકિત્સા.

યામિઃ સફ્ટકાલેડપિ વદ્યો નાર્યઃ પ્ર-
સાવિતાઃ । સમ્યગ્લઙ્ઘં યશસ્તાસ્તુ નાર્યઃ
કુર્યુરિમાં ક્રિયામ્ ॥ ગર્ભે જીવતિ મૂઢે તુ
ગર્ભે ગત્તેન નિર્હરેત્ । હસ્તેન સર્પિષાક્તેન
યોનેરન્તર્ગતેન સા ॥ સા જનયિત્રી ॥

મૂઢે તુ ગર્ભે ગર્ભિણ્યા યોનૌ શસ્ત્રં પ્રવેશ-
યેત્ । શસ્ત્રશાસ્ત્રાર્થધિદુષી લઘુહસ્તાભયો-
ઞ્જિતા ॥ સચેતનં તુ શસ્ત્રેણ ન કથંચન
દારયેત્ । સ દીર્યમાણો જનનીવાત્માનં
ચાપિ મારયેત્ ॥ નોપેક્ષેત મૃતં ગર્ભં મુહૂ-
ર્તમાપિ પण્ડિતઃ । તદાશુ જનનોં હન્તિ પ્ર-
થૂતાન્નં યથા પશુમ્ ॥

પ્રથૂતાન્નં આતિમાત્રમન્નમ્ ॥

સંક્રાંત સમયે પણ ધણી શ્રીઓને
પ્રસવ કરાવ્યો હોય, તથા પુષ્કળ યશ-
મેળવ્યો હોય, એવી સૂચાણીએ આ ક્રિ-
યા કરવી. મુઢગર્ભ જીવતો હોય તો સૂચા-
ણીએ પોતાના હાથને ધી ચોપડીને
ચત્તથી યોનિમાં ખોસીને ગર્ભને બહાર
કાઢી લેવો. મુઢગર્ભ જો મરી ગયો હોય
તો શસ્ત્રવિદ્યાને બાણનારી, હલકા હાથ
વાળી, અને નિર્ભય સુચાણીએ ગર્ભવતીની
યોનિમાં શસ્ત્ર નાંખવું. ગર્ભમાં જીવ જ-
ણાય તો તેને શસ્ત્રથી કાપવો નહિ,
કેમકે જીવતા ગર્ભને કાપવાથી તે ગર્ભ
તો મરી જાય છે, પણ માતાને પણ મા-
રી નાંખે છે; પણ ત મરી ગયા હોય તો
તો વાર નહિ લગાડતાં તેને તુરત કાપી
નાંખવો; કેમકે મરી ગયેલ ગર્ભ બહુવાર
પેટમાં રહે તો બહુ આઘેલા અન્નની પેઠે
તે માતાને મારી નાંખે છે.

ગર્ભને કાપવાની રીતિ.

યદ્યદક્ષં હિ ગર્ભસ્ય યોનૌ સક્તં તુ તદ્વિ-
ષક્ । સમ્યક્ વિનિર્હરેષ્ણિત્વા રક્ષેન્નારીં
પ્રયત્નતઃ ॥ એવં નિર્હતશલ્યાં તુ સિશ્ચેદુલ્લે-
ન વારિણા । તતોડમ્યક્તશરીરાયા યોનૌ
સ્નેહં વિધારયેત્ ॥ એવં મૃદ્ધી ભવેચ્ચોનિસ્ત-
ચ્છૂલં ચોપશમ્યતિ ॥

ગર્ભનું જે જે અંગ યોનિમાં અટકી
રહ્યું હોય તે તે અંગને વેધે સારી રીતે
કાપીને કાઢી લેવું, અને પ્રયત્નથી શ્રીનું
રક્ષણ કરવું. ગર્ભને કાઢી નાંખ્યા પછી તે
શ્રીના શરીર ઉપર ગરમ પાણીનું સેચન
કરવું. તે પછી શરીરે અલગ કરીને
યોનિમાં ધી નાંખવું, આથી યોનિ કામજ
થઈને શુભ પણ મટે છે.

પ્રસવ પછીના રોગોની ચિકિત્સા.

તુર્મ્વીપત્રં તથા લોધ્રં સમભાગં તુપેપયેત્ ।
તેન લેપો ભગે કાર્યઃ શીઘ્રં સ્યાચ્ચોનિરક્ષ-
તા ॥ પલાશોદુમ્બરફલં તિલતૈલસમન્વિ-
તમ્ । યોનૌ ચિલિપ્તં મધુનાં ગાર્દીકરણ-
મુક્તમમ્ ॥ પ્રસૂતા વનિતા વૃદ્ધકુસીહાસાય
સંપિવેત્ । પ્રાતર્મયિતતસંમિશ્રાં ત્રિતપ્તાદા-
ત્કળાજડામ્ ॥

સમભાગે તુંબડીનાં પાન તથા લોહર
લઈ સારી પેઠે વાટીને તેનો લેપ યોનિમાં
કરવાથી યોનિનું ક્ષત તુરત મટી જાય છે.

ખાખરાનાં તથા જાખરાનાં ફળોને તલના
તેલમાં વાટીને તેનો લેપ યોનિમાં કરવા-
થી યોનિ સારી પેઠે મજબુત થાય છે.

પ્રસવ પછી પેટ વધ્યું હોય તો તે
ખેસાડવા માટે એકવીસ દિવસ પછી

પાતઃકાળમાં પીપરીમુગતું ચુર્ચ દહિના
દેખવામાં મેળવીને પીવું.

ઓરપેટમાં રહી જવાથી થતા ઉપદ્રવો.

પ્રમૂતાયા ન પતિતા જઠરાદપરાયદિતદા
સા કુરુ શૂલમાધ્માનં વહ્નિમદ્દતામ્ ॥

અપરા આમ્બર इति લોકે ॥

પ્રસવ થયા પછી ઓર બહાર ન
પડી હોય તો તેથી શુગ, આફરો, અને
મંદાગ્નિ થાય છે.

પેટમાં રહી ગયેલી ઓરની ચિકિત્સા.

કેશવેષ્ટિતયાજ્ઞલયા તસ્યાઃ કણ્ઠં પ્રવર્ષ-
યેત્ નિર્મોકકદુકાલાવુકૃતવન્ધનસર્પપૈઃ ॥
ચૂર્ણિતૈઃ કદુતૈલાકૈર્ધૂવયેદધિતો ભગમ્ ॥

નિર્મોકઃ સર્પકચુકઃ ॥ કૃતુવન્ધનં કોશાતકઃ ॥

લાજ્ઞલીમૂલકલ્કેન પાણિપાદતલાનિ હિ
પ્રલિમ્પેત્સૂતિકા યોષિદપરાપાતનાય વૈ ॥
હસ્તં છિન્નનखं સ્તિગ્ધં મૂતા યોનો જનૈઃ
ક્ષિપેત્ ॥ અપરાં તેન હસ્તેન જનયિત્રી
વિનિર્હરેત્ ॥ એવં નિર્હતશલ્યાં તાં સિચ્ચે-
દુષ્ણેન વારિણા ॥ તતોઽભ્યક્તશરીરાદા
યોનો સ્નેહં નિધાપયેત્ ॥

કેશોથી વીટેલી આંગળીવડે તે સ્ત્રીના
કંઠને ઘસવાથી, તથા સર્પની કાંચળી,
કડવી તુંબડી, કડવી ધીસોડી, તથા સર્પપ-
તું ચુર્ચ, સરસિયા તેલમાં ભીજવીને તેની
ધુમાડી યોનિની આરેમેર દેવાથી ઓર
તુરત પડી જાય છે.

સુવાવડીના હાથ તથા પગનાં તળિ
યાંઓ બિપર કલગારીના મુગનો કડક
ચોપડવાથી ઓર તુરત પડી જાય છે.

ચુયાણીએ પોતાના નખ બિતરાવી
નાંખીને હાથને ધી ચોપડીને ધીર ધીર
સુવાવડીની યોનિમાં નાંખીને હાથથી ઓ-
ર કાઢી લેવી.

એ રીતે ઓર કાઢ્યા પછી સુવાવડી
ની બિપર ગરમ પાણી રેડવું, તથા પછી
અભ્યંગ કરીને યોનિમાં ધી નાંખવું.

મક્કલતું નિદાન તથા લક્ષણ.

વનિતાયાઃ પ્રમૂતાયાઃ વાતો રુક્ષેન વર્ચિ-
તઃ ॥ તીક્ષ્ણગૌળસોગિતં રક્તં રુદ્ધાવા ગ્રન્થિ
કરોતિ હિ ॥ નાભ્યધઃ પાર્શ્વયોર્વસ્તૌ વ-
સ્તિમૂર્ચનિ વાપિ વા ॥ તતથ નાભૌ વસ્તૌ
ચ ભવેચ્છૂલં તથોદરે ॥ ભવેત્પક્વાશ્યાધ્માનં
મૂત્રસજ્જથ જાયતે ॥ एतद्विषाग्भिरुदितं म-
क्कलामयलक्षणम् ॥

રૂક્ષતાથી વધેલો સુવાવડી સ્ત્રીનો વાયુ
તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતાથી સુકાયવા લોડીને
રોડીને નાલિની નીચે, પડખાંઓમાં,
સુગ્રાશયમાં અથવા તેની ઉપરના ભાગમાં
ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી નાલિ, સુગ્રા-
શય, તથા પેટમાં શુગ નીકળે છે; પકવા
શય ફૂલી જાય છે. અને મુત્ર અટકી
જાય છે. મક્કલ નામના રોગનાં એ લક્ષ-
ણો વેધોએ કહેલાં છે.

મક્કલની ચિકિત્સા.

સુચૂર્ણિતયવક્ષારં પિબેત્કોષ્ણેન વારિણા
સર્પિષા વા પિબેન્નારી મક્કલસ્ય નિવૃત્તયો ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં ગજપિપ્પલી ॥
નાગરં ચિત્રકં ચવ્યં રેણુઃ કૈલાજમોદિકાઃ ॥
સર્પપો હિહુ માર્જી ચ પાઠેદ્રવ્યવર્જીરકાઃ ॥
મહાનિમ્બશ્ચ મૂત્રાં ચ વિષા તિલ્તા વિદફ્ફ-

કમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિર્ગળો શ્લેષ કફમારુત-
નાશનઃ । કાથમેષાં પિવેન્મારી લવણેન સ
મન્વિતમ્ ॥ ગુલ્મશૂલજ્વરહરં દીપનં ચા-
મપાચનમ્ । મક્કલશૂલગુલ્મઘ્નં કફાનિલહરં
પરમ્ ॥ ત્રિકટુકચાતુર્જાતકકુસ્તુચુરૂર્ણ
સંયુક્તમ્ । સ્વાદેન્ ગુદં પુરાણં નિત્યં મક્ક-
લહલનાય ॥

મક્કલની નિવૃત્તિ માટે સુવાવડીએ
જવળારનું ઝીણું ચૂર્ણ ગરમ પાણી અથ-
વા ધીની સાથે પીવું.

પિપ્પલ્યાદિગળ કવાથ.

• પીપર, પીપરીમળ, મરી, ગજપી-
પર, સૂંઠ, ચિત્રક, ચવક, મેંદીનાં બીજ,
એળચી, અજમોદ, સર્પપ, હિંગ, ભાર-
ંગી, કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ, ભૂઈ, બકાન,
પીલુડી, એતિવિષ, કટુ, અને વાવડી'ગનો
પિપ્પલ્યાદિગળ નામનો કવાથ સૈંધવ
નાંબીને પીવાથી ગુદમ, શળ, જવર, મ-
ક્કલ, મક્કલનું શળ, તથા ગુદમ, કટુ, અને
વાયુ છેક મટી જાય છે; અગ્નિ પ્રદીપ્ત
ચર્ધુ આમનું પાચન પણ થાય છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર,
એળચી, નાગકેશર, અને ધાણાનું ચૂર્ણ
જૂના ગોળમાં મેળવીને નિત્ય ખાવાથી
મક્કલ મટી જાય છે.

સુવાવડીને હિતકારી પદાર્થો.

• પ્રસૂતા યુક્તમાહારં વિહારં ચ સમાચરેત્ ।
વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતલેવાં ચ વર્જये-
ત્ ॥ મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુ-
પજાયતે । સ કુચ્છસાધ્યોઽસાધ્યો વા મ
દેવત્યધ્યમાચરેત્ ॥

સુવાવડીએ આહાર વિહાર યોગ્ય ક-
રવાં; પરિશ્રમ, મૈથુન, ક્રોધ, તથા શીતળ
પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. મિથ્યા આહાર
વિહારાદિ કરવાથી સુવાવડીને થતા વ્યા-
ધિઓ કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય પણ થઈ
પડે છે; માટે સુવાવડીએ પચ્ચજ કરવું.

સુવારોગનું નિદાન.

મિથ્યોપચારાત્સંકેશાદિવિમાર્જીર્ણમોજ-
નાત્ । સૂતિકાયાસ્તુ યે રોગા જાયન્તે દા-
રુણાશ્ચ તે ॥

મિથ્યોપચારાદનુચિતાચરણાત્ । પ્રવાતાદિસેવ-
નાત્ સંકેશાત્ ઉત્કેશ્યન્તે દોષા અનેનેતિ સંકેશો
દોષજનકમાત્રં તસ્માત્ । દારુણાઃ કષ્ટસાધ્યાઃ ॥

અત્યંત પવનવાળી જગેના સેવન
વગેરે અયોગ્ય આચરણથી દોષો પ્રકોપ
પામે એમ કરવાથી, વિષમ્ ભોજનથી,
અને અભૂણ્ણથી સુવાવડીને કષ્ટસાધ્ય
રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સુવા રોગોનાં નામો.

અઙ્ગમર્દો જ્વરઃ ક્રાસઃ પિપાસા ગુરુગા-
ત્રતા । શોથઃ શૂલાતિસારો ચ સૂતિકારો-
ગલક્ષણમ્ ॥

एतेऽङ्गमर्दादयः. प्रायेण सूतिकायाः भवन्ति
सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥

અંગભંગ, જવર, ઉધરસ, તરશ,
ગાત્રોનું ભારેપણું, સોજો, શુળ, અને અ-
તિસાર, એ રોગો ધણું કરીને સુવાવડીને
થાય છે, તેઓ સૂતિકા રોગ કહેવાય છે.

જવરોદિ રોગોનું બીજું નિદાન.

ज्वरातीसारशोष्नाश्च शूलानाहबलक्षयाः

। તન્દ્રાઽરુચિપ્રસેકાઘા વાતશ્લેષ્મસમુદ્ગ-
વાઃ ॥ કુચ્છસાધ્યા દિ તે રોગાઃ ક્ષીણ-
માસવલાશ્રિતાઃ । તે સર્વે સૂતિકાનાન્ના
રોગાસ્તે વાપ્યુપદ્રવાઃ ॥

સૂતિકાભવત્ત્વેન સૂતિકાનાન્ના । તે રોગાઃ અ-
શ્રયાશ્રિતયોરભેદોપચારાત્ તે વાપ્યુપદ્રવા इति । ત
एव अवरादयः । 'उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानी-
कृत्योपद्रवाश्च ॥

જવર, અતિસાર, સોજો, શુળ, પેડુ-
નો બ્લાકરો, બલક્ષય, તંદ્રા, અરૂચિ, અ-
ને ભોળ વગેરે રોગો સુવાવડીને માંસના ત-
થા બળના ક્ષયથી થાય છે. આ સૂતિકા
રોગ કહેવાય છે, અને તે કષ્ટસાધ્ય થઈ
પડે છે. આ રોગોમાં કોઈ રોગ સુખ્ય
હોય છે, તે જવરાદિક બીજા રોગો
તેના ઉપદ્રવોરૂપે થાય છે.

સૂતિકા રોગોની ચિકિત્સા.

સૂતિકારોગશાન્ત્યર્થં કુર્યાદ્વાતહરીં ક્રિયા
મ્ । દશમૂલકૃતં ક્વાથં કોષ્ઠં દશાદ્ ઘૃ-
તાન્વિતમ્ । અધૃતા નાગરસહચરમદ્રોત્કટ-
પચ્ચમૂલકં જલદમ્ । શૃતશીતં મધુયુક્તં શ-
મયત્યચિરેણ સૂતિકાતઙ્કમ્ ॥ દેવદારુ વ-
ચા કુઠું પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ । મૂનિમ્બઃ
કટ્ફલં મુસ્તં તિક્ત્વા ધાન્યં હરીતકી ॥ ગજ-
કૃષ્ણા સદુઃસ્પર્શા ગોધુરુર્ધ્નવ્યાસકઃ ॥ બૃહ-
ત્યતિવિષા છિન્ના કર્કટઃ ॥ કૃષ્ણજોરકઃ ॥
સમભાગાન્વિતૈરૈઃ સિન્ધુરામઠસંયુતમ્ । કા-
થમઘાવશેષં તુ પ્રસૂતાં પાયયેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥ શૂ-
લકાસજ્વરશ્વાસમૂર્ચ્ચાકમ્પાશિરોત્તિભિઃ ।
યુક્તં પ્રલાપતૃદદાહતન્દ્રાતીક્ષારવાન્તિભિઃ ॥

નિહન્તિ સૂતિકારોગં વાતપિષ્તકફોઞ્ઞવમ્ ॥
કષાયો દેવદાર્વાદિઃ સૂતાયાઃ પરમૌષધમ્ ॥
દેવદાર્વાદિઃ કાથઃ ॥

જીરકં સ્થૂલજીરશ્ચ શતપુષ્પાદ્યં તથા ।
યવાનીં ચાજમોદા ચ ધાન્યકં મેથિકાપિ
ચ ॥ શુઠ્ઠી કૃષ્ણા કણામૂલં ચિત્રકં હપુ-
ષાપિ ચ । વદરીફલચૂર્ણં ચ કુઠું કમ્પિ-
લુકં તથા ॥ એતાનિ પલમાત્રાણિ ગુઢં પ-
લશતં મતમ્ । ક્ષીરપ્રસ્થદ્વયં દશાત્સર્પિષઃ
કુઢવં તથા ॥ પચ્ચજીરકપાકોઽયં પ્રસૂતા-
નાં પ્રશાન્તયે ॥ યુજ્યતે સૂતિકારોગે યોનિ-
રોગે જ્વરે ક્ષયે ॥ કાસે શ્વાસે પાણ્ડુરોમે
કાર્શ્યે વાતામયેષુ ચ ॥ પચ્ચજીરકપાકઃ ॥

આજ્યં સ્યાત્પલયુગ્મમત્ર પયસઃ પ્રસ્થદ્વ-
યં સ્વળ્લહતઃ । પચ્ચાશત્પલમત્ર ચૂર્ણિતમથો
પ્રક્ષિપ્યતે નાગરમ્ । પ્રસ્થૌર્ધં ગુઢવદ્વિપાચ્ય
વિધિના સુષ્ટિત્રયં ધાન્યકાત્ । મિર્ચયાઃ પ-
ચ્ચપલં પલં કિમિરિપોઃ સાજાજિરાદપિ ॥
વ્યોષમ્મોદદલોરોગેન્દ્રસુમનસ્ત્વગ્રાવિહી-
નાં પલં । પકં નાગરસ્વળ્લહસંજ્ઞકમિદં તત્સૂ-
તિકારોગહૃત્ । તુટ્છર્દિજ્વરદાહશોષશમનં
સશ્વાસકાસાપહં ॥ પ્ત્રીહવ્યાધિવિનાશનં કુ-
મિહરં મન્દાગ્નિસન્દીપનમ્ ॥

દલં પત્રકમ્ । ડરોગેન્દ્રસુમનઃ નાગકેશરમ્ ।
દ્રાવિહી સૂક્ષ્મૈલા । સૌમાગ્યશુઠ્ઠી ॥ :

સુવારોગો બિપર વાતહર ઉપચારો
કરવા.

જરા જરા ગરમ દશમૂળનો ક્વાથ
ધી નાંબીને પીવાથી સુવારોગો મટી
જાય છે.

દેવદાર્વાદિ ક્વાથ.

દેવદાર, વજ, કઠ, પીપર, સુઠં, કરિયાતું, કાયકળ, કડુ, ધાણા, હરડે, જળપીપર, ભોંરીંગણી, ધમાસો, ગોખરૂ, ભીભી ભોંરીંગણી. અતિવિષ, ગજો, કાકડાશીંગી, અને કાળીજીરી સમભાગે લેઈ તેનો ક્વાથ કરી, આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેમાં સૈંધવ તથા હિંગ નાંખીને સુવાવડીને પાવાથી તેને શુભ, ઉધરસ, જવર, શ્વાસ, મૂરછા, કંપ, માથાની પીડા, પ્રભાપ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર, અને ઉલટી સહિત વાયુ તથા કફના સુવા રોગો મટી જાય છે. આ દેવદાર્વાદિ ક્વાથ સુવાવડીને માટે મહોપધ છે.

પંચજીરકપાક.

જીરું, કલોંજીજીરું, સુવા, વરિયાળી, અજમા, અંજમોદ, ધાણા, મેથી, સુઠં, પીપર, મીપરીમૂળ, ચિત્રક, પક્ષાશી, ખોરનું, ચૂર્ણ, કઠ, અને કપીલો, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; તથા ૪૦૦ તોલા જોળ; ૧૨૮ તોલા દૂધ; અને ૧૬ તોલા ધી; એ સર્વેને પકાવવાથી પંચજીરકપાક થાય છે. આ પાક સુવારોગો ઉપર, ચોના રોગો ઉપર, જવર તથા ક્ષય અને ઉધરસ ઉપર, શ્વાસ અને પાંડુરોગ ઉપર તથા કૃશતા અને વાતરોગો ઉપર હિંસકારી થાય છે.

શોભાગ્યશુઠી.

ધી આઠ તોલા, દૂધ ૧૨૮ તોલા, અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા, એ સર્વેને એકઠા કરી, તેમાં ખત્રીસ તોલા સુંકનું ચૂર્ણ નાંખવું. પછી તેને જોળની પેઠે વિધિ પૂર્વક પકાવીને તેમાં ખાર તોલા ધાણા, વીથ તોલા વ-

રિયાળી, અને ચાર ચાર તોલા વાવડીં, ધોળું જીરું, સુઠં, મરી, પીપર, મોઝ, તમાકુપત્ર, નાગકેશર, તજ, ઝીણી એળચી, નાંખીને રાખવું. આ શોભાગ્ય શુઠી સુવારોગો, તૃષા, ઉલટી, જવર, દાહ, શોષ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, ખરલનો રોગ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે; તથા મંદ થયેલ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

સુવાવડીએ પરહેજ રાખવાનો અવધિ

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા સ્વાત્સ્નામ્યપચાલ્ય-
ભોજના । સ્વેદામ્યજ્જપરા નિત્યં મથેન્ના-
સમતન્દ્રિતા ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા નિઃસ્તોશવદુષ્ટરુધિરા । અ-
તન્દ્રિતા પથ્યાદો સાવધાના ॥

પ્રસુતા સાર્ધમાસાન્તે દૃષ્ટે વા પુનરાર્ત્તેષો
સૂતિકા નામ હીના સ્યાદિતિ ધન્વન્તરેર્મ-
તમ્ ॥ ઉર્ધ્વે ચતુર્ધ્યો માસેભ્યઃ પરિહારં
વિવર્જયેત્ ॥

સઘળું ખસળ રૂક્ત નીકળી રહ્યા પછી સુવાવડી સ્ત્રીએ એક માસ સુખી સ્તિગ્ધ, પથ્ય, અને અદ્ય ભોજન કરવું; નિત્ય શેક તથા અભ્યંગ કરવો; અને પથ્ય માટે કાળજી રાખવી. દોઢ માસ પછી, અથવા ફરી રજેદર્શન થાય ત્યારે સ્ત્રીનું નામ " સુવાવડી " મટે છે, એમ ધન્વન્તરિનો મત છે. ચાર માસ થાય ત્યાં સુધી કંઈ પણ ઉપદ્રવ નથી, એમ જણાય ત્યારે સુવાવડી પરહેજ સુકાવવી.

(ખીજ સ્ત્રી રોગો વિષે.)

સ્તનના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

સક્ષીરો વાપ્યદુર્ગ્ધૌ વા દોષઃ પ્રાપ્ય સ્ત-

નો સ્ત્રિયાઃ । રક્તં માંસં ચ સન્દૂષ્ય સ્તન-
રોગાય કલ્પ્યતે ॥

અર્થ રોગઃ કન્યાનાં ન ભવતિ । યત આહ
સુશ્રુતઃ ‘ધમન્મઃ સંવૃતદ્વારાઃ કન્યાનાં સ્તનસંશ્રિ-
તાઃ । દોષાવિસરણાસ્તાસાં ન ભવન્તિ સ્તનામ-
યાઃ ।’ દોષાવિસરણાઃ સંવૃતદ્વારસ્ત્રેન દોષાના-
મવિસરણમસંસ્કારો યામુ તાઃ ।

તાસામેવ પ્રસૂતાનાં ગર્ભિણીનાં ચ તાઃ
પુનઃ । સ્વભાવાદેવ વિવૃતા જાયન્તે સંસ-
વન્ત્યતઃ ॥

દૂધવાળા કે દૂધ વગરના સ્ત્રીના સ્ત-
નોમાં રહીને દોષ રક્ત તથા માંસને
દૂષિત કરી સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.
એ રોગ કન્યાઓને થતો નથી, કેમકે સુશ્રુ-
તે કહ્યું છે કે—“કન્યાઓના સ્તનોની ધ-
મનીઓ બીડાયલા દ્વારેવાળી હોવાથી
તેમાં દોષોનો સંચાર હોતો નથી, તેથી
કન્યાઓને સ્તનરોગ થતો નથી. જેમને
પ્રસવ થયો હોય, તેવી તથા ગર્ભવતી
સ્ત્રીઓની ધમ્નજાઓ સ્વાભાવિક રીતે ખુ-
લ્લી થાય છે, તેથી તેમાંથી આવે થાય છે.

સ્તનરોગનાં લક્ષણો.

પશ્ચાનામપિ તેષાં તુ હિરવા શોણિતાવિ-
દ્રધિમ્ । લક્ષણાનિ સમાનાનિ વાહ્યવિદ્રધિ-
લક્ષણૈઃ ॥

પશ્ચાનાં વાતપિત્તકફસન્નિપાતાગ્નિજ્વરાનામ્ ।
આગ્નિજ્વરસ્તનરોગોઽભિઘાતેન શલ્યેન ચ બોદ્ય-
વ્યઃ । રક્તજસ્યાસમ્ભવાઃ સ્વભાવાત્ ॥

પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગનાં લક્ષણો
રક્ત પ્રકોપથી થયેલા વિદ્રધિ સિવાયના

ખહારના વિદ્રધિઓના જેવાંજ હોય છે.
આ બિપરથી સમજાય છે કે વાત,
પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અને આગંતુક, એમ
સ્તનરોગના પાંચ પ્રકારો છે. અભિઘાત
કે શલ્યથી થયેલ સ્તનરોગ આગંતુક ક-
હેવાય છે. રક્ત પ્રકોપથી સ્તનરોગ નથી
થતો એવો તેનો સ્વભાવ છે.

સ્તનરોગની ચિકિત્સા.

શોથં સ્તનોત્થિતમવેક્ષ્ય મિષગ્નિદ્ધ્યા-
ચદ્વિદ્રધાવમિહિતં बहुधा विधानम् ॥ પિ-
ત્તગ્નાનિ તુ શીતાનિ દ્રવ્યાણ્યત્ર પ્રયોજયેત્
। જલૌકાભિર્હરેદ્રવતં ન સ્તનાવુપનાહયેત્ ॥
ઉપનાહયેત્સ્વેદયેત્ ॥

લેપો વિશાલામૂલેન હન્તિ પીડાં સ્તનો-
ત્થિતામ્ । નિશાકનકકલ્કાભ્યાં લેપઃ
પ્રોક્તસ્તનાર્તિહા ॥ વિશાલ્કા ઇન્દ્રવાણી । ક-
નકસ્ય ધત્તૂરસ્ય પત્રં ગ્રાહ્યમ્ ॥

લેપાન્નિહન્તિ મૂલં વન્ધ્યાકર્કોટિસંભવં
શીઘ્રમ્ । નિર્વાપ્ય તપ્તલોહં સલિલે તદ્વા
પિવેત્તત્ર ॥ સ્ત્રીરોગાધિકારઃ ॥

સ્ત્રીના સ્તનોમાં સોજો દેખાય તો
વિદ્રધિના પ્રકરણમાં કહેલા ઘણા ઘણા
ઉપચારો વેધે કરવા. ગમેતેમ હોય તો
પણ સ્તનોને શેક વગેરે સ્વેદન તો દેવું
નહિજ.

સ્તનના રોગ બિપર પિત્તહર શીતળ,
ઉપચારો કરવા, તથા જળો સુકીને લોહી-
કઢાવવું. સ્તનોને સ્વેદન તો કદી આપ-
વુંજ નહિ.

ઈન્દ્રવાણીનાં મુળનો લેપ કરવાથી
સ્તનરોગ મટી જાય છે.

હજાર તથા ધંતુરાનાં પાનનો લેપ કરવાથી સ્તનની ખીડા મટે છે.

તપાવેલા લોહાને પાણીમાં ઠારીને તે પાણી પીવાથી સ્તનરોગો મટે છે.

વાંઝ કંટોલીના મુળનો લેપ કરવાથી પણ સ્તનની ખીડા મટી જાય છે.

इति स्त्रीरोगाधिकार संपूर्ण.

બાળકના રોગોનો અધિકાર.

बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥

અનાચારને લીધે બાળકને બાલગ્રહો પીડે છે. માટે બાલગ્રહોની ખીડાથી બાળકોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

બાલગ્રહોનાં નામો.

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च । शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥ पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखप्रण्डिका । नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥

સ્કંદ, સ્કંદાપસ્માર, શકુની, રેવતી, પૂતના, અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખમંડિકા, અને નૈગમેય, એ રીતે નવ બાલગ્રહો છે.

બાલગ્રહોની ઉત્પત્તિ.

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥ एते स्कन्दस्व रक्षार्थं कृत्तिको गणिकूलिभिः सृष्टाः शरवनस्थस्य रक्षितस्य स्वतेजसा ॥ स्कन्दः सृष्टो भगवता

देवेन त्रिपुरारिणा विभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥

अयं हि कार्तिकेयादन्यः ॥

•સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સોઽગ્નિનાં તત્સમ્યુતિઃ । સ ચસ્કન્દસર્વો નામ્ના વિશાસ્ત્ર ઇતિ ચોચ્યેત ॥ ગ્રહાઃ સ્ત્રીવિગ્રહા યેતુ નાનારૂપાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ગજોમાકૃત્તિકાનાં તે ભાગા રાજસતામસાઃ ॥ નૈગમેયસ્તુ પાર્વત્યા સૃષ્ટો મેપાનનો ગ્રહઃ । કુમારધારી દેવસ્ય ગુહસ્વાત્મસમોઽસ્તિ વૈ ॥ તતો ભગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે । ઉપદસ્થુર્ગ્રહા એતે દીપ્તશક્તિધરં ગુહમ્ ॥ ઝઙ્ઘઃ પ્રાજ્ઞલયથૈનં વૃત્તિર્નો દીયતામિતિ । તેષામર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમચોદયત્ ॥ તતો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાઃભગનેત્રહત્ । તૈર્ઘ્યયોર્નિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જગત્ ॥ પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતે તથા । દેવા નરાપ્રીણયન્તિ તૈર્ઘ્યયોર્નોસ્તથૈવ ચા ॥ યથાકાલં પ્રવૃત્તૈસ્તુ ઋષવર્ષહિમાનિલૈઃ । ઇજ્યાજ્જલિનમસ્કારૈર્જપહોમૈસ્તથૈવ ચ ॥ સમ્યવપ્રયુક્તૈશ્ચ નરાઃ પ્રીણયન્ત્યપિ દેવતાઃ । ભાગધેયવિભક્તં ચ શેષં કિશ્ચિન્ન વિદ્યતે ॥ તદુષ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલેષ્વેવ ભવિષ્યતિ ।

સ્કંદ વગેરે જે નવ બાલગ્રહો કહેવાય છે તેઓ સંપત્તિવાળા તથા દિવ્ય શરીરો વાળા છે. કેટલાક સ્ત્રીરૂપી અને કેટલાક પુરુષરૂપી છે. એ બાલગ્રહોને કાંસડાના વનમાં રહેલા અને સ્વાભાવિક તેજથી રક્ષણ પામેલા કાર્તિકેયની રક્ષા

માટે કૃત્તિકા, પાર્વતી, અગ્નિ, અને શંકરે ઉત્પન્ન કરેલ છે. આમાંનો પહેલો સ્કંદ નામનો બાલગ્રહ છે તેને તો મહાદેવે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલ છે, અને તેનું બીજું નામ કુમાર છે. સ્કંદ અને કુમાર એ બંને નામો કાર્તિકેયનું પોતાનાં પણ છે, તો પણ એ બંને નામો વાળો બાલગ્રહ એથી જુદો પણ છે, એમ સમજવું.

સ્કંદાપરમાર નામનો બાલગ્રહ અગ્નિ એ ઉત્પન્ન કરેલ છે. તે અગ્નિ જેવી ક્રાંતિવાળો તથા સ્કંદસખ અને વિશાળ એ નામોથી પણ ઓળખાય છે. શકુનીથી તે સુખમંડિકા સૂધીના બાલગ્રહો બીના દેહવાળા, અનેક રૂપોવાળા, તથા ગંગા, પાર્વતી, અને કૃત્તિકાના રમેશુણી તથા તમેશુણી ભાગોવાળા છે. નૈગમેષ બાલગ્રહને પાર્વતીએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે ઘેટા જેવા સુખવાળો અને કાર્તિકેયને બહુ ખ્યારો છે.

બ્યારે શંકરે કાર્તિકેયને દેવોના સેનાપતિ બનાવ્યા, ત્યારે આ સર્વ બાલગ્રહો પ્રદીપ્ત અંગોત્તરો કાર્તિકેયની સમીપમાં આવી ઊભા રહ્યા હતા, અને તેમણે કાર્તિકેયને હાથ જોડીને કહ્યું કે—“અમને આભવિકા આપો.” ત્યારે કાર્તિકેયે તેઓને માટે શંકર ભગવાનની પ્રાર્થના કરતાં મહાત્મા શંકરે એ સર્વ બાલગ્રહોને કહ્યું કે—“પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, અને દેવ જાતિમય આ જગત છે, તે પરસ્પરના ઉપકારથી વર્તે છે તથા તેથીજ તે ટકી રહેલું છે. દેવતાઓ યોગ્ય સમયે ગરમી, વરસાદ, ટાઢ, પવન, વગેરે ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્ય, તથા પશુપક્ષીઓને તૃપ્ત

કરે છે; મનુષ્યો યજ્ઞન, સ્તુતિ, નમસ્કાર, જપ, તથા હોમ, વગેરેથી દેવોને તૃપ્ત કરે છે; પશુપક્ષી વગેરે પોતાનાં દૂધ, માંસ, વગેરેથી દેવો તથા મનુષ્યોને તૃપ્ત કરે છે; અને પશુ પક્ષીઓને મનુષ્યો પણ પાલન વગેરેથી તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ વેદેયાર્થ ગચ્છે અને તેથી કાંઈ બાકી રહ્યું નથી; માટે તમારી સારી રીતે આભવિકા તો બાળકોની બિપર ચાલશે.”

બાલગ્રહો બાળકોને પકડે છે તેનું કારણ.

કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતરેષ્વ યા બ્રાહ્મણાઃ સાધવો વાપિ ગુરવોઽતિથયસ્તથા ॥ નિવૃત્તશૌચાચારેષુ તથા કૃત્સિતવૃત્તિષુ ॥ નિવૃત્તભિક્ષાબલિષુ ભક્ષકાંસ્યોપભોજિષુ ॥ તેષુ બાલાંશ્ચ તાંસ્તાન્ હિ શૂદ્ધીધ્વમવિશક્ષિતાઃ । તત્ર વો ત્રિપુલા વૃત્તિઃ પૂજા ચૈવ ભવિષ્યતિ ॥ એવં ગ્રહાઃ સમુત્પન્ના બાલાન્ હિંસન્તિ ચાપ્યતઃ ॥ ગૃહોપસૃષ્ટા બાલાઃ સ્યુર્દુશ્ચિકિત્સ્યતમાસ્તતઃ ॥

ભગવાન શંકરે બાલગ્રહોને કહ્યું કે—“આમ છે, માટે જે કુળોમાં દેવો, પિતૃઓ, વિદ્વાં, સાધુઓ, ગુરુઓ, અને અતિથિઓનું પૂજન થતું ન હોય, તથા જે કુળો અપવિત્ર તથા આચારથી રહિત હોય, કૃત્સિત વૃત્તિઓવાળાં હોય, ઊંઘને લિપ્તા કે બલિહાન આપતાં ન હોય, અને ભાંગેલાં કાંસાનાં વાસણમાં જમતાં હોય, તે કુળોનાં બાળકોને તમે નિઃશંક પણે પકડજો, એટલે તેથી તમારી માઠી આભવિકા ચાલશે, અને તમે પૂજન પ-

પામશે. ” આ રીતે બાલકોની ઉત્પત્તિ છે, તથા તેથીજ તેઓ બાળકોને પીડે છે, માટે જેને બાલકો વળગ્યા હોય તે બાળકોની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ થઈ પડે છે.

બાલકોના વળગાડનું

સામાન્ય લક્ષણ.

જ્ઞાનદુરિજને બાલઃ જ્ઞાત્ર ચ રોદિ-
તિ । નચ્ચેદન્તૈર્દારયતિ ધાત્રીમાત્માનમેવ
ચ ॥ ઝર્વે નિરીક્ષતે દન્તાન્સ્વોદત્કૂજતિ
જૃમ્ભતિ । શ્રુત્વૌ ક્ષિપતિ દષ્ટૌષ્ઠઃ ફેનં વ-
મતિં ચાસકૃત્ ॥ ક્ષામોડતિનિશ્ચિ જાગતિ
શૂનાક્ષો ભિન્નચિદ્સ્વરઃ । મત્સ્યશોણિતગ-
ન્ધશ્ચ ન ચાન્નાતિ યથા પુરા ॥ દુર્વલો
મલિનાક્ષઃ નષ્ટસંજ્ઞોડપિ જાયતે । સામા-
ન્યગ્રહજુષ્ટસ્ય લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥

બાળક લક્ષણમાત્રમાં ઉદ્વેગ પામી રડવા
લાગે, નખ તથા દાંતોથી પોતાને તથા
માતાને તોડવા લાગે, જાંચે જોઈ દાંતો
કરડે, કણકણે, બગાસાં ખાય, બમરોના
ન્યાળાકરે, હોઠ કરડે, વારંવાર શીજીવાળી
હિલટી કરે, દુબળું થાય, રાતે બગ્યા કરે,
શરીરમાં સોબ તથા ઝાડો પાતળો થાય,
સ્વર નખજો થાય, માછલાં તથા લોહી
જેવું અંધાય, પ્રથમની પેઠે ખાય નહિ,
નખજાળ આંચે, અંખી મેલાં થાય તથા બેલાન
થાય, એ સર્વ બાલકોના વળગાડનાં
સાધારણ લક્ષણ છે.

બાલકોના વળગાડનાં વિશેષ લક્ષણ.

શૂનાક્ષઃ ક્ષતજસગન્ધકઃ સ્તબ્ધિદ્ વકા

સ્યો હતચલિતૈકપક્ષ્મનેત્રઃ । ઉદ્વિગ્નઃ સસ-
લિલચક્ષુરલ્પરોદી સ્કન્દાર્તો ભવતિ ચ
ગાઢમુષ્ટિવર્ચાઃ ॥ નિઃસંજ્ઞો ભવતિ પુનર્લ-
ભેત સંજ્ઞાં સંસ્તબ્ધઃ કરચરણૈશ્ચ નૃત્યતીવ્ર
। વિષ્મૂત્રે સૃજતિ ચિરેણ જૃમ્ભમાણઃ ફેનં
વા સૃજતિ ચ તત્સસ્વાભિજુષ્ટઃ ॥

તત્સસ્વાભિજુષ્ટઃ સ્કન્દાપસ્મારયુક્તઃ ॥

સસ્તાક્ષો મયચકિતો વિદક્ષગન્ધઃ સા-
સ્તાવગ્રણપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ । સ્ફોટૈશ્ચ
મંચિતતનુઃ સદાહપાકૈર્વિજ્ઞેયો ભવતિ શિ-
શુઃ ક્ષતઃ શકુન્ધા ॥ રક્તાસ્યો હરિતમલો-
ડતિપાણ્ડુદેહઃ શ્યાવો વા જ્વરમુલ્પાકવે-
દનાર્તઃ । મૃદ્રાતિ વ્યથિતતનુશ્ચ કર્ણનાસં
રેવત્યા મૃશમભિપીડિતઃ કુનારઃ ॥ સસ્તાક્ષઃ
સ્વપિતિ મુષ્કં દિવા ન રાત્રૌ વિદ્ ભિન્નં
વિસૃજતિ કાકતુલ્યગન્ધઃ । છર્ધીર્તો હૃષિ-
તતનૂરુહઃ કુમારસ્તૃષ્ણાલુર્ભવતિ ચ પૂતના-
શુદ્ધિતઃ ॥ યોદ્વેષ્ટિ સ્તનમતિસારકાસદિકા-
જ્ઞર્ધીભિર્જ્વરસદિતાભિર્ધર્માનઃ । દુર્વર્ણઃ
સતતમથઃશ્ચયોડ્વગન્ધિસ્તં બ્રૂયુર્નનુ મિષ-
જોથ પુતનાર્તમ્ ॥ આક્રન્દત્યભિચકિર્તં
મુંવેપમાનઃ સંલીનો ભવતિ તથાન્નકૂજયુ-
ક્તઃ । વિસ્તાક્ષો મૃશમતિસાર્યતે ચ દસ્તં
સંબ્રૂયાદ્વિષગથ શીતપૂતનાર્તમ્ ॥ મ્લાનાક્ષઃ
સસ્થિરપાણિપાદવસ્તો વહાંશી કલુપશિરા
વૃતોદરો યઃ । સ જ્ઞેયઃ શિશુરથ વૃક્રમળિદ
કાર્તઃ સોદ્વેગો ભવતિ ચ મૂજતુલ્યગન્ધિઃ ॥
યઃ ફેનં વમતિ ન્વિનમ્યતે ચ મધ્યે સોદ્વેગો
વિહસતિ ચોર્ધ્વમીક્ષ્યમાણઃ । કૂજેશ્ચ મ્લ-

તમયો વસાસગન્ધિર્નિઃસંક્ષો ભવતિ સ નૈ-
ગમેષજુહુઃ ॥

સ્કંદ નામનો ખાલગ્રહ વળગે છે તો નેત્રો સૂએલાં, લોહી જેવો ગંધ, ધાવહાની અરુચિ, વાકુ મુખ, ખરાબ તથા ચલિત એકે પાંચણવાળું નેત્ર, ઉદ્વેગ, નેત્રામાં પાણી, થોડું રડવું, મજાપૂત મૂડી વાળવી, અને કંઠણ વિષ્ટા, એટલું તે બાળકને થાય છે. સ્કંદા પરમાર વળગે છે તો બાળક બેભાન થઇ ને વળી ભાનવાળું થાય છે, અછંડ તથા હાથ પગથી નાચતો હોય તેમ થાય છે, વિષ્ટા મૂત્ર કર્યા કરે છે, ઘણીવારે બંગાસું ખાય છે, અથવા મુખમાં ફીણો આવે છે.

શકુનીના વળગાડથી બાળકનું અંગ શિથિલ રાખે છે, ભયથી ચકિત રહે છે, પક્ષી જેવો ગંધાય છે, ચારેમેર આવવાળાં મણેથી પીડાય છે, અને શરીરમાં ઠાહવાળા પાંકેલા ફેફસાઓ થાય છે.

રેવતીની પીડાથી બાળક રાતા મુખવાળો, લીલીવિષ્ટાવાળો, બહુજં પીંગળા કે કાળાશવાળા શરીરનો, જ્વર તથા મુખપાકવાળો, અને શરીરની પીડાથી કાન તથા નાક તોડ્યા કરનાર થાય છે. પૂતના વળગે છે તો અંગોની શિથિલતા તથા રાત્રિ દિવસ નિદ્રાનો નાશ થાય છે. આડો પાતળો, ગંધ કાગડા જેવો, ઉલટી, રોમો દુર્ગમ, અને વારંવાર તરશ લાગ્યા કરે છે. અંધપૂતનાના વળગાડથી ધાવવાની અરુચિ થાય છે; જ્વર, અતિસાર, ઉધરસ, હેડકી, તથા ઉલટી થાય છે, ખરાબ બંધુ થઇ જાય છે, ઉંઘો સૂઈ રહે છે, અને લોહીના જેવા ગંધવાળા થાય છે. બાળક ચીસો પાડ્યા કરે, વારંવાર ભયથી ધ્રુએ, તાણ

થાય, આંતરડાંમાં અવાજ થાય, અને ડુંગ્રીધ મારે, અને વારંવાર પાતળો રહે આભ્યા કરે. તો વૈદ્ય તેને શીતપૂતનાને વળગાડ બાણવો. બાળકનાં અંગોમાં આગ થાય; હાથ, પગ, તથા મુખમાંથી લોહી પડે ઉદ્વેગ થાય; બહુ ખાધા કરે; પેટ ઉપમઝીન નસો દેખાય; અને શરીર મૂડ જેવું ગંધાયા કરે; તો તેને મુખમંડિકાને વળગાડ બાણવો. ફીણ વગરની બિલટ થયા કરે, કમરેથી વળી જાય, ઉદ્વેગ થાય જાંચે જોઇ હસ્યા કરે, બહુ કણકણ્યા કરે શરીર ચરબી તથા લોહી જેવું ગંધાય, અને બેભાની થાય, તો તે બાળકને નૈ ગમેષનો વળગાડ થયો બાણવો.

વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા.

સહામુણિહતિકોદીચ્યકાયસ્નાનં ગ્રહાપ-
હમ્ ॥ સહા માપર્ણી ॥

સપ્તચ્છદામયનિશા ચન્દ્રનૈશ્વાનુલેપનમ્ ।
સર્પત્વગ્લથુનં મૂર્વા સર્પિષારિષ્ટપલ્લવાઃ ॥
વિટાલવિટજાલોમ મેષગૃક્ષી વચા મધુ ।
ધૂપઃ શિશોર્જ્વરઘ્નોડશમશેષગ્રહનાશનમ્ ॥
વાલા શાન્તીષ્ટકર્માણિ કાર્યાણિ ગ્રહશા-
ન્તયે । વચા કુષ્ઠં તથા બ્રાહ્મી સિદ્ધાર્થક-
મથાપિ ચ ॥ સારિવા સૈન્ધવં ચૈવ પિપ્પલી
ઘૃતમથમ્ ॥ સિદ્ધં ઘૃતમિદં મેઘ્યં પિંબત્મા-
તર્દિને દિને ॥ દૃઢસ્મૃતિઃ ક્ષિપ્રમેધાઃ કુમા-
રો બુદ્ધિમાન્ભવેત્ ॥ ન પિશાચા ન રક્ષાં-
સિ ન મૃતા ન ચ માતરઃ । ને ભવન્તિ કુ-
મારાણાં પિંબતામૃષ્ટમજ્જલમ્ ॥

અષ્ટમજ્જલં ઘૃતમ્ ॥

જંગલી અડદ, ગેરખમુંડી, અને વા-
ળાના કંવાથથી બાળકને નહવરાવવાથી; અને
સાત્વિન, કઠ, હળદર, અને ચંદનનો લેપ
કરવાથી બાલગ્રહોનો વળગાડ મટી જાય છે.

સપની કાંચળી, લસણ, પીહુડી, ઘી,
લીમડાનાં પાન, ખિલાડીની વિષ્ટા, બક-
રીનાં રૂવાડાં, મરડાશીંગી, વજ, અને મ-
ધ એઓની ધુમાડી દેવાથી બાળકનો તાવ
ઉતરી જાય છે, અને સર્વ બાલગ્રહોનો
વળગાડ મટી જાય છે.

બાલગ્રહોના નિવારણ માટે બાલશાં-
તિ અને પૂજનાદિક પણ કરવાં.

અષ્ટમંજલ ધૃત.

વજ, કઠ, ગ્રાહી, સર્પપ, ઉપલસરી,
સેંધવ, અને પીપરના કલકથી પકાવેલ
ધી નિત્ય પ્રભાતમાં પીવાથી બાળકની
સ્મરણશક્તિ દૃઢ અને મતિ તુરત પહોં-
ચનારી થાય છે, અને તે બહુ વિચક્ષણ
થાય છે. આ ધી પીનારા બાળકને પિ-
શાચો, રાક્ષસો, ભૂતો, કે માતૃઓનડતાં નથી

વળગાડની વિશેષ ચિકિત્સા.

સ્કન્દગ્રહોપમૃષ્ટસ્ય કુમારસ્ય પ્રશાન્તયે ।
ચાતમ્નદ્રુમપત્રાણાં કાંચન પરિપચનમ્ ॥ દે-
વદારણિ રાસ્ત્રાયાં મધુરેષુ ગણેષુ ચ ।
સિદ્ધે સર્પિશ્ચ સર્ષારં પાતુમસ્મે પ્રદાપયેત્ ॥
સર્ષપાઃ સર્પનિર્મીકો વચા કાકાદની
ઘૃતમ્ । ઉષ્માન્નવિગવાં ચાપિ રોમાણુદ્ધ-
પનં ભવેત્ ॥ કાકાદની શ્વેતગુચ્જા ॥

સોમવહ્નીમિન્દ્રવૃક્ષે વન્દાકાં વિલ્વજં શ-
ર્મામ્ । મૃગાદન્યાશ્ચ મૂલાનિ ગ્રથિતાનિ ત્રિ-
ધારયેત્ ॥

સોમવહ્નીં સોમલતામ્ । ઇન્દ્રવૃક્ષં કકુભવૃક્ષમ્ ।
મૃગાદનીં ઇન્દ્રારુણીમ્ ॥

રક્તાનિ માલયાનિ તથા પતાંકા રક્તા-
ગૃન્થા વિવિધાશ્ચ મહ્યાઃ । ઘૃંઘા ચ દેવા-
શ્ચલિર્નિવેઘઃ સકુકુટઃ સ્કન્દગૃહે હિતાય ॥
સ્નાનં ત્રિરાત્રં નિશિ ચત્વરેષુ કુર્યાત્પરં
શાલિયવૈર્નૈવૈશ્ચ ॥ ગાયત્રિપૂતાભિરથાદિ-
ગ્નિં પ્રજ્વાલયેદાહુતિભિશ્ચ ધીમાન ॥ રક્તા-
મતઃ પ્રવક્ષ્યામિ બાલાનાં પાપનાશિનીમ્ ।
અહન્યદ્દનિ કર્તવ્યા યા ભિષગ્ભિરતન્દ્રિતૈઃ ॥
તપસાં તેજસાં ચૈવ યશસાં વપુષાં તથા ।
નિધાનં યોઽવ્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ વ-
સીદતુ ॥ ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવમેનાપતિર્વિ-
ભુઃ । દેવસેનારિપુહરઃ પાતુ ત્વાં ભગવાન
ગુહઃ ॥ દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ
સુતઃ । ગજોમાઠાત્તિકાનાં ચ સ તે શર્પ
પ્રયચ્છતુ ॥ રક્તમાલયામ્બરધરો રક્તચન્દ-
નભૂષિતઃ । રક્તદિવ્યવપુર્દેવઃ પાતુ ત્વાં
કૌશ્વસુદનઃ ॥

સ્કન્દ—સ્કન્દ વળગ્યો હોય તે બાળ-
કના શરીર ઉપર શાંતિ માટે એરડાનાં
પાનનો કવાથ સીંચવો; અને દેવદાર, રા-
સ્ના, જીવનીયગુણ, એમના કલકથી પકા-
વેલ ધી દૂધમાં પાવું; તેમજ સર્પપ, સ-
ર્પની કાંચળી, વજ, ઘોળી ચણેડી, ઘી,
ઉંટ તથા બકરીનાં રૂવાડાં, અને ગાડર-
નાં રૂવાડાંની ધુમાડી દેવી.

સોમવહ્ની, ઇન્દ્રવૃક્ષ આડ, ખીલી,
અન્યવૃક્ષ, ખીજડી, અને ઇન્દ્રિવારૂણીનાં
મૂળને એક દોરેથી બાંધીને બાળકને શ-
રીરે તે બાંધવું.

બાળકના હિતને માટે સ્કંદના મં-
દિરમાં રાતાં પુષ્પોના શણુગાર કરવા;
રાતી પતાકાઓ, રાતાં ચંદનો, વિવિધ ભ-
દ્યો, ઘંટા દેવી તથા કૂકડાંના માંસનું
બલિદાન, એ આપવાં; નવી શાળ તથા
નવા જવ પાણીમાં નાંખીને તે પાણીને
ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રીને રાત્રે ચોવટામાં
ત્રણ દિવસ સખી બાળકને હવરાવવું; તથા
નવી શાળ અને નવા જવની આહુતિઓ
અગ્નિમાં હોમવી.

હવે બાળકોની રક્ષાનો પ્રકાર કહું છું.
એ રક્ષાથી પાપ નાશ પામે છે. બાળસ
નહિ રાખીને વૈદ્યોએ નિત્ય બાળક પાસે
નીચેનો રક્ષાનો પાઠ ભણવો:—

“તપ, તેજ, યશ, તથા શરીર સા-
મર્થ્યના ભંડારરૂપ દેવકાર્તિક સ્વામી પ્રસન્ન
થએ. ગ્રહોની સેનાના પતિ, અને દેવોની
સેનાના પતિ તથા શત્રુઓને હણનારા, વ્યા-
પક અને મહા સમર્થ દેવકાર્તિક સ્વામી
મહાદેવ, અગ્નિ, ગંગા, પાર્વતી, અને કૃ-
ત્તિકાના પુત્ર છે, તે તારૂં શુભ કરએ.
રાતાં પુષ્પો તથા રાતાં વસ્ત્રોને ધારણ
કરનારા, રક્તચંદનથી શણુગારેલા, અને
દિવ્ય રક્ત દેહવાળા દેવકાર્તિકેય તારૂં
રક્ષણ કરએ.”

સ્કંદાપસ્તમ્ભર.

વિલ્વ: શિરીષો ગોલોમી સુરસાદિશ્ચ યો
ગણ: । પરિવેકે પ્રયોક્તવ્ય: સ્કન્દાપસ્મા
રશાન્તયે ॥ ગોલોમી શ્વેતદૂર્વા ॥

સુરસા શ્વેતસુરસા પાઠાં ફઞ્ચી ફણિ-
જ્જક: । સૌગન્ધિકં ભૂસ્તૃગકો રાજિકો
શ્વેતવર્વરી ॥ કટ્ફલં સ્વરપુષ્પા ચ કાશ-

મર્દશ્ચ શલ્કી । વિઢક્રમથ નિર્ગુઢીકર્ણિ-
કાર ઉદુમ્બર: ॥ વલા ચ કાકમાર્ચી ચ
તથા ચ ત્રિપમુષ્ટિકા । કફકુમિહર: રુપા-
ત: સુરસાદિરયં ગણ: ॥

સુરસા કૃષ્ણતુલસી । શ્વેતસુરસા શ્વેતતુલસી ।
ફઞ્જી માર્ફી । ફણિજ્જક: મરુત્તક: । સૌગ-
ન્ધિકં કહારં । ભૂસ્તૃગક: સુગન્ધતૃણં । અને-
નૈવ નામ્ના ગોઢાદૌ પ્રસિદ્ધ: । સ્વરપુષ્પાં વર્વરી ।
કાશમર્દ: કસૌદી અને નૈવનામ્ના પ્રસિદ્ધ: । ત્રિ-
પમુષ્ટિ: વકા ઇતિ ॥

અષ્ટમૂત્રવિપકં ચ તૈલમભ્યઙ્ગને હિતમ્ ॥
ગોડ્ગાધિમહિષાશ્વાનાં સ્વરોષ્ઠકરિણાં ત-
થા । મૂત્રાષ્ટકમિતિ રૂપાતં સર્વશાસ્ત્રેષુ સ-
મ્મતમ્ ॥ ક્ષીરીવૃક્ષકપાયેણ કાકોલ્યાદિ-
ગણેન ચ । વિપક્તવ્યં તત: પશ્ચાદ્વાતવ્યં
પયસા સહ ॥

કાકોલ્યાદિગણેન કલ્કીકૃતેન ઘૃતં પક્તવ્યમ્ ॥
ક્રાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્ષભકૌ
તથા । ક્ષુદ્ધિર્વૃદ્ધિસ્તથામેદા મહામેદા ગુ-
હુચિકા ॥ મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી પદ્મકં વૃંશ-
લોચના । શૃંગી પ્રપૌંડરીકં ચ જીવન્તી
મધુયધિકા ॥ દ્રાક્ષા ચેતિ ગણો નામ્ના કા-
કોલ્યાદિરુદીરિત: । સૂતન્યકૃદ્દંદ્રહ્નો વૃણ્ય:
પિત્તરક્તાનિલાપહ: ॥ ઉત્સાદનં વચા હિ-
ન્નયુક્તમત્ર પ્રકીર્તિતમ્ । ગૃધ્રોલ્કપુરીષાણિ
કેશા દસ્તિનસ્વો ઘૃતમ્ ॥ વૃંષભસ્ય ચ રો-
માણિ યોજ્યાન્યધ્ધૂરને સદા । અનન્તા
કુકુટીં વિમ્બીં મર્કટીં ચાપિ ધારયેત્ ॥
અનન્તા યવાસા । કુકુટી શાલ્મલી ॥
પકાન્યન્નાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના રુધિરં પ-

યઃ મુક્તૌદનો નિવેદ્ય સ્કન્દાપસ્મારિણા
વટે ॥ વટે વટતલે બલિર્નિવેદ્ય ઇત્યન્વયઃ ॥

ચતુષ્પંચે કારયેચ સ્નાનં તેન તતઃ પઠેત્ ॥

તેન સ્કન્દાપસ્મારિણા સ્નાનં કારયેદિત્યન્વયઃ ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ
સત્વા । વિશ્વાત્સઃ સ શિશોરસ્ય શિવાયા-
સ્તુ શુભાનનઃ ॥

(૧). સ્કન્દાપસ્મારની શાંતિ માટે
ખીલી, સરસડિયો, ઘોળી પ્રો, અને નીચેના
સુરસાદિગણ ક્વાથનું સેવન કરવું:—

સુરસાદિગણ.

• કાળી તથા ઘોળી તુળસીઓ, કાળી-
પાક, બાકંગી, મરવો, કલ્હારકમુળ, બૂ-
સ્તુષ્ક, રાઇ, ઘોળી જંગલી તુળસી, કાય
ફળ, રામતુળસી, કાસોંદરો, શલ્લકી, વા-
વડીંગ, નગડ, કણેર, જાંબરો, ખપાટ, રા-
તીઅચેડી, અને બકાન; એ સુરસાદિગણ
કહેવાય છે; તે કફ તથા કૃમિને મટાડે છે.

(૨) નીચેનાં આઠ મુત્રોથી પકાવેલ
તેલનો બાળકના દેહને અભ્યંગ કરવાથી
તે સ્કન્દાપસ્મારમાં હિતકારી થાય છે:—

ગાય, બકરી, ગાડર, પાડો, ઘોડો,
ગધેડો, જિંટ, અને હાથી; એ આઠના મુત્રો
છે. સર્વ શાસ્ત્રોમાં તેને મુત્રાદ્ય કહે છે.

• (૩). વડ આદિ ક્ષીરીવૃક્ષોનો ક્વાથ
તથા નીચેના કાકોલ્યાદિગણના કલ્કથી
પકાવેલ ઘી દૂધ સાથે બાળકને પાવાથી
સ્કન્દાપસ્માર, મટે છે:—

• કાકોલ્યાદિગણ.

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, અવક, ઋષ-

ભક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેઠા, મહામેઠા, ગં-
ળો, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, પક્ક,
વંશલોચન, કાકડાશીંગી, પુંડરીક વક્ષ,
ગળો, જેડીમધ, અને દ્રાક્ષ, એ કાકોલ્યા-
દિગણ ક્વાથનું વધારનાર, ધાતુ પૌષ્ટિક,
વાંછકશળ, તથા પિત્તહર, વાતહર, અને
રક્તહોષહર છે.

(૪). વજ તથા હિંગના કલ્કથી
બાળકનું શરીર ચોળવાથી સ્કન્દાપસ્માર-
નો વળગાડ મટે છે.

(૫) ગીધ તથા ધુવડની વિષા, કે-
શ, હાથીનો નખ, ઘી, અને બગદનાં ફૂં-
વાડાંની ધુમાડી નિત્ય દેવાથી સ્કન્દાપસ્માર
ની શાંતિ થાય છે.

(૬) જવાસો, શેમળો, કુંડની ટીંડો-
રી, અને કરંજ ધારણ કરવાથી પણ
સ્કન્દાપસ્માર મટે છે.

(૭). સ્કન્દાપસ્મારની શાંતિ માટે
પકવાનો, માંસો, મદિરાની આછ, લોહી,
દૂધ અને મગલાતનું બળિદાન વડની
નીચે મુકવું.

(૮). સ્કન્દાપસ્માર વળ્યા બાળકને
ચોબટામંદ નહવરાવીને તેની પાસે નીચેનો
મંત્ર બોલવો.

“કાર્તિક સ્વામીનો સ્કન્દાપસ્માર નામનો
પ્રિયમિત્ર વિશાખ નામથી ઓળખાય છે.
તથા સુંદર મુખવાળો છે, તે આ બા-
ળકનું ભલું કરજો.”

શકુની.

શકુનીગ્રહજુષ્ટસ્ય કાર્યં વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ।
વેજસામ્રકપિત્થાનાં કાથેન પરિવેચનમ્ ॥
હીવરે મધુકોશીરમ્પારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ॥

નિયમમજ્જિષ્ઠાગૈરિકૈઃ પ્રદિદેચ્છિથુમ્ ॥
પ્રદિદેત્ લિખેત્ । દિદ્યાદિનિ સિદ્ધે દિદેદિતિ
રૂપસિદ્ધિરર્પિત્વાત્ ।

સ્કન્દગ્રંથોક્તા ધૂપાશ્ચ હિતા અત્ર ભવન્તિ
દિ । સ્કન્દાપસ્મારશમનં ઘૃતમત્રાપિ પૂજિ-
તમ્ ॥ શતાવરી મૃગૈર્વાહનાગદન્તીનિદિ-
ગ્ધિકામ્ । લક્ષ્મણાં સહદેવીં ચ બૃહતીં
ચાપિ ધારયેત્ ॥

મૃગૈર્વાહડી રૂદ્રવારુણી । નાગદન્તી નાગદુ-
ર્લાતિ લોકે પ્રસિદ્ધા ।

તિલતળદ્વલકં માલ્યં હરિતાલં મનઃશિલા ॥
ચલિરેષાં કરજ્જે તુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ।
નિકટ્ટે ચ પ્રયોક્તવ્યં જ્ઞાનમસ્ય યથાવિ-
ધિ ॥ સ્વંતાશિરીપગન્ધાષ્ટયયોગુગુલુમર્ષ-
પૈઃ । મિદ્ધમમ્બઙ્ગજને તૈલં કારયેત્પૂર્વમેવ
તુ । શકુનીગ્રહશાન્ત્યર્થં પ્રદેહં કારયેદ્દિ-
તમ્ ॥ કુર્યાંચ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ
કુપુમૈઃ શુભૈઃ । નિકુમ્ભોક્તેન વિધિના સ્ના-
પયેત્તં તતઃ પઞ્ચેત્ ॥

નિકુમ્ભઃ શિવસ્ય ગણવિશેષસ્તેનોક્તેન વિધિના ॥

અન્નરિક્ષચરા દેવી સર્વાલક્ષારંભૂષિતા ।
અગ્રોમુખી મૂક્ષમતુળા શકુની તે પ્રસીદતુ ।
દુર્દર્શના મહાકાયા પિદ્માક્ષી ભૈરવસ્વરા ।
લમ્બોદરી શકુ કર્ણીશકુની તે પ્રસીદતુ ॥

(૧) શકુનીના વળગાડ ઉપર વિચક્ષણુ
વૈદ્ય નેતર, આંખો, અને કોઠનાં કંઠાથથી સેચ-
ન કરવું; તેથા વાળો, જેઠીમધ, કાળોવાળો, ઉ-
પલસરી, કમળ, પંચકાષ્ઠ, લોહર, ઘઉંલો, મ-
લ્લ, અને સોનાગેરનો લેપ કરવો. (સં-
સ્કૃત વ્યાકરણની રીતે વિદ્યુ ધાતુ અઘાદિ

ગણનો હોવાથી તેના સિદ્ધકારનું રૂપ
વિદ્યાત્ થાય, પરંતુ અત્ર મુળશ્લોકમાં
વિદેત્ રૂપ કયું છે, તે વૈદિક પ્રક્રિયાથી
કયું છે.)

(૨) સ્કન્દગ્રંથના ઉપચારોમાં જે જે
ધુપો કહેલા છે તે સર્વ, તેમજ સ્કન્દાપ-
સ્માર ઉપર કહેલ ઘી શકુનીના વળગાડ
માં પણ વપરાય છે.

(૩) શતાવરી, ઇંદ્રવારુણી, નાગ-
દમણી, ભોરીંગણી, ધોળીરીંગણી, ખપાટ,
અને ઊભીભોરીંગણી, એમને ધારણ કરવાં.

(૪) વૈદ્યે સાવધ ચિત્તરાખીને તલ,
ચોખા, ફૂલ, હરતાળ, અને મણુશીંગનું
કરંજના ઝાડ નીચે બલિદાન મૂકવું, અને
તેની સમીપમાં યથાવિધિ બાળકને
સ્નાન કરાવવું.

પ્રથમજ ધોળી ખો, સરસઠિયો, અ-
ષ્ટગંધ, દૂધ, ગુગળ, અને સર્પવના કલ્કથી
પકાવેલાં તેલથી બાળકને ન્હવસાવીને પછી
અભ્યંગ કરવો, તેથી શકુનીની શાંતિ
થાય છે.

સુંદર પુરુષોથી વિવિધ પ્રકારે શકુની
નું પૂજન કરીને પછી શંકરના નિકુલ
નામના ગણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે બાળ-
કને ન્હવસાવીને તેની પાસે નીચેનો પાઠ
કરવો:—

“અતરિક્ષમાં ફરનાર, સર્વ અલંકા-
રોથી શણગારેલ, અને નીચાંતથા સુક્ષ્મ
મુખવાળી દેવી શકુની તને પ્રસન્ન થા-
ઓ; ભયંકર દેખાવની, મહાન્ કાયાવાળી,
પીંગળાં આંખો વાળી, ભયંકર સ્વરવાળી,
લાંબા પેટ વાળી, અને ખીલા જેવા કા-
નવાળી શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થાઓ:”

રેવતી.

અશ્વગન્ધાજઘ્ની ચ સારિવાથ પૂનર્નવા ।
સહા વિદારી હોતાસાં કાથેન પરિવેચનમ્ ॥
અજઘ્ની મેઢાઘ્ની । સહા સેવંતી પુષ્પજાતિઃ ॥
તૈલમધ્યજ્જને કાર્ય કુણ્ઠે સર્જરસે તથા ।
પલંકપાર્યાં નલદે તથા ગૌરકદમ્બકે ॥

સર્જરસઃ રાલઃ । પલકુષ્ઠા ગુગુલુઃ । નલદં
લામજ્જકમ્ ડશીરવત્પીત્તચ્છવિ । ગૌરકદમ્બકઃ
હરિદ્રકઃ હરદુઆ કદમ્બ ઇતિ લોકે ।

ધવાશ્વકર્ણકકુમ્બશ્લકીનીન્દુકેપુ ચ ।
કાકોલ્યાદૌ ગણે ચાપિ સિદ્ધં સર્પિઃ પિ-
ષ્ઠેચ્છિન્નુઃ ॥

અશ્વકર્ણઃ સાક્કુ ઇતિ લોકે પ્રસિદ્ધઃ ।

કુલત્થં શઙ્ખચૂર્ણં ચ પ્રદેહઃ સાશ્વગન્ધિ-
કઃ । ઘૃષ્ણોલૂકપુરીપાણિ યત્રા યત્રફલો
ઘૃતમ્ ॥ સન્ધ્યયોરુભયોઃ કાર્યમેતદુદ્ધૂયનં
શિશોઃ ૧ યત્રફલો ધંશાક્કુરઃ

શુક્લાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શાલ્યોદનં
દાપિ ॥ ચત્તિર્નિવેદ્યો ગોતીર્યે રેવત્યૈ પ્રય-
તાત્મના ॥ ગોતીર્યે ગોષ્ઠે ॥

ક્ષાન્તં ધાત્રીકુમારાભ્યાં સક્ષમે કારયેદ્રિ-
ષ્ક ॥ નાનાશસ્ત્રધરા દેવી ચિત્રમાલ્યાનુ-
લેપના । ચલત્કુણ્ડલિની રૂપામા રેવતી તે
પ્રસીદતુ ॥ ઉપાસતેઃ યાં સતતં દેવ્યો વિ-
વિધભૂષણાઃ । લમ્બા કરાલા ધિનતા તં-
યૈવ बहुपुत्रिका ॥ રેવતી શુષ્કનાસા ચ
તુભ્યં દેવી પ્રસીદતુ ।

આસોંદ, મરડાશીંગી, ઉપલસરી,
સાટોંડી, ગુલાબ અને વિદારીકંદના ક્વા-
થનું સેચન કરવું. કઠ, રાગ, ગુગળ,

લામજ્જક, અને પીળા કદંબના કડકથી
પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ કરવો. ધાવડો,
સાગ, ઇંદ્રજવ, શઙ્ખકી, ટીંબરવો, અને
કોકોડ્યાદિગણ. એ સર્પના કડકથી પકાવેલ
મી પાવું. કળથી, શાંખચૂર્ણ, અને આસોંદનો
લેપ કરવો, ગીધ અને ધુવડની ચરકો,
જવ, વાંસના અંકુર, અને ધીની ધુમાડી
બંને સંધ્યા સમયે ખાળકને દેવી. ધોળાં
પુષ્પો, ચોખાનીં ધાણી, દૂધ, રાતા ચો-
ખાનો ભાત, અને દહિંતું બલિદાન રે-
વતીને ગાયોના વાડમાં સાવધાનપૂજે
વેવે આપવું. એ નદીના અથવા નદી અને
સમુદ્રના સંગમમાં વેવે ખાળકને અને તે-
ની માતાને ન્હવરાવવાં, અને પછી પાઠ ભાળુ-
વો કે—“વિવિધ શસ્ત્રો તથા પુષ્પોને ધારણ
કરનાર, વિચિત્ર લેપો તથા ચલિત કુંડ-
જોવાળી, અને શ્યામ વર્ણની રેવતી દેવી
તને પ્રસન્ન થાઓ । લાંળી, વિકાળ,
ઘણા પુત્રોવાળી, સૂકાયલા નાક વાળી, અ-
ને વિવિધ ભૂષણો વાળી દેવીઓથી સર્વ
દા સેવાયત્રી રેવતી. દેવી તને પ્રસન્ન
થાઓ.”

પુતના.

કપોતવક્ત્રાસ્પોનાકો વરુણઃ પારિભદ્રકઃ ।
આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સુર્વાક્ષાનાં પ-
રિપેચને ॥

કપોતવક્ત્રા બ્રાહ્મી । આસ્ફોતાડપમાનિતા ।

નવા પયસ્યા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિ-
લા । કુપ્તસર્જરસશ્ચૈવ તૈલાર્થે કલક ઇપ્યતે ॥

નવા પયસ્યા નૂતનાં ક્ષીરવિદરી । ગોલોમી
શ્વેતદૂતી ॥

રિતં પૂતં તુગાસીર્યા સંસિદં મધુકેડપિ
ચ । કુણ્ડાલીસલદિરાઃ સ્પન્દનોર્ઙુન ઇ-
વ ચ । પનસઃ કુકુભશ્ચાપિમજ્જાનો બદરસ્ય ચ ।
કુકુટાસ્થિ વૃતં ચાપિ ધૂપનં સહ સર્પપૈઃ ॥

સ્પન્દનઃ સ્પન્દન इत्येवं नाम्ना પ્રસિદ્ધઃ ।

કાકાદની ચિત્રફલાં વિમ્બીં તુઙ્ગાં ચ
ધારયેત્ ।

કાકાદનીશ્વેતગુઙ્ગા । મિત્રફલા મૃદિન્દ્રવાણી

મત્સ્યોદનં વલિં દધાત્કુશરાં પલલં ત-
થા । સ્વરાવસંપુટે કૃત્વા વલિં શૂન્યે ગૃહે
હરેત્ ॥ વત્સૃષ્ટાન્નાભિષિત્તસ્ય શિશોઃ સ્ત-
પનમિચ્યતે । કુણ્ડાલીસલદિરં ચન્દનં
સ્પન્દનં તથા ॥ દેવદાસ વચા દિગ્ધુ કુણ્ડ
ગિરિકદમ્બકમ્ । ઇલા હરેણવશ્ચાપિ યો-
જ્યા ઉધ્ધૂપને સદા ॥ મલિનામ્બરસંઘીતા
મલિના રુક્ષમૂર્ચજા । શૂન્યાગારાશ્રયા દે-
વી દારક પાતુ પૂતના ॥

પ્રાદ્વી, અરણુ, પાચવરણાં, લીમડો,
અને ગરણીના ડકાથથી બાળકને શરીરે
સેચન કરવું.

તાલે વિહારીકઠ, ઘોળી દ્રો, હરતા-
ળ, મણુશીળ, કંઠ અને રાગના કંઠકથી
પકાવેલ તેલનો ઉપયોગ કરવો.

વંશલોચન અને જેઠીમધના કંઠકથી
પકાવેલ ઘી પણ હિતકારી છે.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, અંરણુ, આ-
સોંદરો, ફેણસ; ઇંદ્રજવ, ખેરનો ગર્ભ,
ઘી, અને સર્પપની ધુમાડી દેવી.

ઘોળી ચણોડી, મોટી ઇંદ્રવાંરણી,

કડવી મોટી, અને રાતી ચણોડી અંમર
ધારણ કરવાં.

માછલાં, ભાત, તલની ખીચડી, અ-
ને માંસને ઠોડિયાંના સંપુટમાં રાખી
ઉજડ થરમાં પૂતનાને બલિદાન આપવું.

ઉચ્ચિષ્ઠ અન્નથી બાળકને લેપ કરીને
નહવશવું.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, ચંદન, અ-
રણુ, દેવદાર, વજ્ર, હિંગ, કંઠ, પહાડી
કદંબ, એળચી, અને હરેણુની હંમેશાં
ધુમાડી દેવી.

બાળક પાસે પાઠ કરવો કે—“મેલાં
વસોવાળી, મેડી, રૂક્ષ કેશ વાળા, અને ઉ-
જડ થરમાં રહેનારી પૂતના દેવી બાળક-
ની રક્ષા કરજો. ”

અધ્યપૂતના.

નિકતકદ્રુમપત્રાણાં કાયઃ ક્વાર્યોઽભિષેચનો ॥

નિમ્બઃ પટોલઃ છુદ્રા ચ ગૃહ્વી. વાસક-
સ્વધા । વિસર્પકુણ્ડનુત્પાતો ગળોઽયં પ-
ચ્ચતિકતકઃ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિ-
ત્રકો મધુકો મયુ । શાલિપર્ણી મૃદત્યૌ ચ
પૂતાર્થં ચ સમાહરેત્ ॥ સર્વગન્ધૈઃ પ્રદેહશ્ચ
ગાત્રે ચાક્ષ્ણોશ્ચ શીતલૈઃ ॥

સર્વગન્ધૈઃ કુકુમાગુરુકર્પૂરકસ્તૂરીચન્દનૈઃ સહ ।
અક્ષગોસ્તુ શીતલૈઃ ચન્દનકર્પૂરૈઃ । ન તુ કસ્તુ-
રંકુકુમાગુરુભિઃ તેષામુષ્ણત્વાત્ ।

પુરીપં કૌકુટં કેશાર્થમ્ સર્પંભવં તથા ।
જીર્ણં ચામીક્ષ્ણશો વાસો ધૂપનાયોપકલ્પ-
યેત્ ॥ કુકુટીં મર્કટીં વિમ્બીમનન્તાં ચાપિ
ધારયેત્ । માંસનામં તથા પક્વં ઓષિતં

ચ ચતુષ્પથે ॥ નિવેશ્યમન્તશ્ચ મૃદે સિન્ધોઃ
સ્તપન્નમિષ્યતો કરાલા પિફ્ફલા મુળ્હા કા-
ચાયામ્બરસંવૃતા ॥ દેવિ ! વાલમિમં પ્રીતા
રક્ષ ત્વમન્ધપૂતને ! ।

લીમડો, પરવળ, ભોંરીંગણી, ગળો,
અને અરડુસો, એ પાંચતિજ્ઞગણ્ય કહે-
વાય છે, વિસર્પ અને કોઠને મટાડે છે.
આ ગણના કવાથનું સેચન કરવું.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, જેઠી
મધ, મધ, સમેરવો, ઊભી ભોંરીંગ-
ણી, અને જેઠી ભોંરીંગણીના કદકથી પ-
કાવેલ ધી ખાળકને પાવું. કેશર, અગરૂ,
કપૂર, કસ્તૂરી, અને ચંદનનું શરીર લેપન
કરવું, તથા નેત્રો ઉપર ચંદન તથા કપૂ-
રનું લેપન કરવું. કેશર, કસ્તૂરી, અને
અગરૂ-ગરમ છે, માટે તેનું લેપન નેત્રો
ઉપર કરવું નહિ. કુકડાંની ચરક, કેશ,
સર્પની કાંચળી, અને જુનાં લૂગડાંની
ધુમાંડી વારંવાર દેવી. શેમળો, કરંજ,
કડવી ઘોઘી, અને જવાસો ધારણ કરવાં.
ઠાચા તથા પાકા માંસનું અને રક્તનું
અંલિદાન ચોવટામાં મૂકવું. અંદરના ઘરમાં
ખાળકને નહુવરાવીને પાઠ કરવો કે—
“હે અંધપૂતના દેવી, વિક્રાળ અને પીંગ-
ળા વર્ણવાળી તું મામે-મુડી તથા ભગ-
વાં વસોવાળી છે, તે પ્રસન્ન થઇને આ
ખાળકની રક્ષા કરજે ”

શીતપુતના.

ગોમૂત્રં ચાશ્વમૂત્રં ચ મુસ્તાં ચામરદારુ
ચાકુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્થમવધારયેત્ ॥
સર્વગન્ધાન્ ચન્દનાદીન્ ॥

રોહિણીનિમ્બસ્તદિરપલાશકકુખત્વચઃ ।
નિઃકાઠ્ય તસ્મિન્નિઃકવાયે સક્ષીરે વિપચેદ-
પૃતમ્ ॥ મૃદ્ધોલૂકપુરીષાણિ વસ્તગન્ધામ-
હિત્વચમ્ । નિમ્બપત્રાણિ ચ તથા ધૂપનાર્ય
સમાહરેત ॥ ધારયેદપિ શુઞ્ઞાં ચ લલાં
કાકાદર્નીં તથા । નચાંમુદ્ધૌદનૈશ્વાપિ તર્પ-
યેઞ્છીતપૂતનામ્ ॥ જલાશય્યાન્તે ચાલસ્ય
સ્તપનં ચોપદિશ્યતે ।

જલાશય્યાન્તે જલાશયતીરે ॥

દેવ્યૈ દેવઓપહારો વારુગોં રુચિરં તથા
। મુદ્ધૌદનાશિનીં દેવી સુરાશોગિતપાયિ-
ની ॥ જલાશયરતા નિત્યં પાતુત્વા શીત-
પૂતના ॥

ગોમુત્ર, ઘોડાનુંમૂત્ર, મોથ, દેવદાર, કડ,
કેશર, અગર, કસ્તૂરી, કપૂર, અને ચંદનથી
પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ ખાળકને કરવો.
કડ, લીમડો, ખેર, ખાખરો, અને કઠા
છાદ્યના કવાથમાં દૂધ સહિત પકાવેલ ધી
ખાળકને પાવું. ગીધ તથા ધ્રુવડની ચરકો,
તલવણી, સર્પની કાંચળી, અને લીમડાનાં
પાન એઝાની ધુમાંડી દેવી. ઘોળી તથા રાતી
ચણોઠી અને ખપાટ ધારણ કરવી. મગ
ચોખાથી નદીમાં શીતપુતનાને તૃપ્ત ક-
રવી. જળાશયને કિનારે ખાળકને નહુવ-
રાવવું. શીતપૂતનાને રક્ત તથા મદિરા
ચઢાવવાં, તથા ખાળકની પાસે પાઠ બોલવો
કે—“મગ-ભાત ખાનારી, રક્ત અને મદ્ય
પીનારી, અને જળાશયમાં રહેનારી શીત
પુતના દેવી હુમેશાં તારી રક્ષા કરજે ! ”

• મુખમંડિકા.

કપિત્થં ચિલ્લતર્કારી વાસા ગન્ધર્વહસ્ત-

મંડ, ખાટી કાંજી, અને ગોમુત્રથી પકા-
વેલ તેલનો અભ્યંગ કરવો. વજ, આમલી
અથવા ગળો, જટામાંસી, અને ઘોળીવજ
ધારણ કરવાં. સ્કંદાપસ્મારમાં જે ચોળવા
નું કહેલું છે, તે ચોળવું, એ પણ હિત-
મરી છે. વાંદરાની વિષ્ટા, ધુવડ તથા
ગીધની ચરકો, એની ધુમાડી દેવી. આ
ધુમાડી જ્યારે ધરનાં સર્વ માણસો
સૂઈ ગયાં હોય ત્યારે બાળકનું
હિત ઇચ્છનારે આપવી. બાળકના
હિતને અર્થે પીપરના થડમાં તલ, ચોખા,
પુષ્પ, અને વિવિધ અન્નોનું બલિદાન
દેવું, છીરવાળાં વૃક્ષોની નીચે બાળકને
ન્હવરાવીને પાઠ કરવો કે—“બકરાના જેવા
મુખવાળો, ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપોને ધારણ
કરનારો, બાળકનું રક્ષણ કરનારો, અને
નેત્રો તથા જમરો અલિપ્ત થયા કરે છે
એવો, નેગમેષ દેવ રક્ષણ કરે.”

બાળરોગોનાં નિદાન તથા લક્ષણ

ધાત્વ્યાસ્તુ ગુરુભિર્મોજ્યૈર્વિવર્મૈર્દોષલૈસ્ત-
થા । દોષા દેહે પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં પ્ર-
દુષ્યતિ ॥ મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા વા-
તાદયસ્ત્રયઃ । દૂષયન્તિ પયસ્તેન જાયન્તે
વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ વાતદુષ્ટં શિશું સ્તન્યં
પિબન્વાતગદાતુરઃ । ક્ષામંસ્વરઃ કુશાન્નઃ
સ્યાદ્દ્વિષ્ણુમૂત્રગારુતઃ ॥ સ્વિન્નો મિત્રમ-
લો બાલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ । તૃણા-
લુહમ્પસર્વાન્નઃ પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિબન્ । શ્લે-
ષ્મદુષ્ટં પિબન્ક્ષીરં લીલાલૂઃ શ્લેષ્મરોગવાન્ ॥
નિદ્રાદિર્તો જઢઃ શૂનો વક્ત્રાક્ષચ્છર્દનઃ શિ-
શુઃ ॥ જ્વરાગ્ન્યા વ્યાધયઃ સર્વે વક્ષ્યન્તે મ-

હતાં તુ ये । बालानामपि ते तद्वद्वोद्धव्या
भिषगुत्तमैः ॥ बालानामेव ये रोगा भवन्ति
महतां न च । तालुकण्डकमुख्यास्तानवधारय
यत्नतः ॥

• તાલુમાંકે કફઃ ક્રુદ્ધઃ કુરુતે તાલુકણ્ડક-
મ્ । તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિમ્નતા મૂર્ધ્નિ જા-
યતે ॥ તાલુવાતાસ્તનદ્રેષઃ • કુચ્છાત્પાનં
શકુદૂવમ્ । તૃડાક્ષિકણ્ડાસ્પરુગા ગ્રીવાદુ-
ર્ધરતા વયિઃ ॥

પાનં સ્તનસ્ય । શકુદૂવં દ્રવરૂપમ્ ॥

वीसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशमः शीर्षिवास्त-
जः । पञ्चवर्णो महापञ्चरोगो दोषत्रयोद्धवः ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्र-
जेत् ॥

पञ्चवर्णः लोहितवर्णः । तत्र शीर्षिजो वीसर्पः ।
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् । एवं
वस्तिजो गुदं याति । गुदतः हृदयं हृदयाग्निरो
याति इति बोद्धव्यम् ॥

કુકૂગકં ક્ષીણદોષાન્નિષ્ણનામેવ વર્ષ્યપિ
જાયતે સરુજં નેત્રં કળહરં • પન્નવેદ્ધહુ ॥

શિશુઃ કુર્યાલ્લાટાક્ષિકૂટનાસાપ્રવર્ષણમ્ ।

શક્તો નાર્કપ્રમાં દ્રુપું ન ચાક્ષુષ્મીલનક્ષયઃ ॥

કુકૂગકં કોથુગ્રાહં ઇતિ લોકે ॥

वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरु-
च्यते ॥ बालस्य गुदपाकारो व्याधिः
पित्तेन जायते ॥

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તે ડૌતે પાને શિશોર્ધવે-
ત્ । સ્વિન્ને ચાસ્ત્રાપ્યમાનસ્ય કળ્પ રક્તા-
કોદ્ગ્ધા ॥ ॥ કળ્પ્યનાત્તતઃ ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ
સ્તાવથ જાયતે । એકીભૂતં વ્રજં યોરં ત

વિદ્યાદિપ્તનમ્ ॥ સ્વિન્ને સ્વેદિતે ॥

સ્નિગ્ધા સવર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુદ્રસ-
ન્નિમા । કંફવાતોસ્થિતા ક્ષેપા ચાલાનામ-
જગણિકા ॥

ગ્રથિતા ગુન્ધિતેવ । મુદ્રસન્નિમા મુદ્રાકૃતિઃ ॥

માતુઃ કુમારો ગર્ભિण्याઃસ્તન્યં પ્રાયઃ વિ-
વન્નપિ । કાન્નાગ્રિસાદવમથુતદ્રાકાર્યારુ-
ચિન્નમૈઃ ॥ યુજ્યતે કોષ્ઠવૃદ્ધયા ચ તમાહુઃ
પરિગર્ભિકમ્ । રોગં પરિભવાશ્ચયં ચ તત્ર યુ-
ગ્મીત દીપનમ્ ॥

પિવન્નપીત્યપિશન્દાદપિવન્નપિ । પરિગર્ભિકઃ અ-
દીઢીતિ લોકે । પરિભવાશ્ચયં પરિભવેતિ નામાન્તરમ્ ।

દન્તોદ્ગ્રેદઃ શિશોઃ સર્વરોગાણાં કારણં
સ્મૃતમ્ । વિશેષાન્જ્વરવિદ્ભેદકાસચ્છર્દિ-
શિરોરુજામ્ ॥ અભિષ્યન્દસ્યપોથકયા વિ-
સર્વસ્ય ચ જાયતે ॥

કારણમિત્યન્વયઃ । પોથકયા વર્ત્તરોગવિશેષસ્યા ॥

ભારે, વિષમ, તથા દોષોને વધાર-
નારાં લોજનોથી માતાના શરીરમાં દોષો
કેપે છે, તેથી ધાવણુ દૂષિત થાય છે.
અયોગ્ય આહાર વિહાર કરનારી સ્ત્રીના
ઢેઢમાં દૂષિત થયેલા વાતાદિ દોષો ધા-
વણુને દૂષિત કરે છે, તેથી બાળકના શ-
રીરમાં રોગો થાય છે. વાયુથી દૂષિત
થયેલું ધાવણુ ધાવનાર બાળકને વાયુના
રોગો, દુર્બળ સ્વર, દુર્બળ અંગો, અને
વિષ્ટા, મૂત્ર તથા વાયુની અટકાયત થાય
છે. પિત્તદોષવાળું ધાવણુ ધાવનાર બાળ-
કને પરસેવો, પાતળો આડો, કમળો, પિત્ત
રોગો, તૃષ્ણા, અને સર્વ અંગોમાં ગરમી

થાય છે. કદથી દૂષિત ધાવણુ ધાવનાર
બાળકને લાળ, કદરોગો, નિદ્રા, જડતા,
સોજા, વાંકાં. નેત્રો, અને ઉલટી થાય છે.
જ્વર વગેરે રોગો જેમ મ્હોટાંને થાય
છે તેમ બાળકને પણ એજ રીતે થાય છે,
એમ મહાવૈદ્યોએ સમજવું. અત્ર જે તા-
લુકંટકાદિરોગો બાળકનેજ થાય છે અને
મ્હોટાંને નથી થતા, તે વિષે જે નિરૂપણ
કરેલું છે, તે સાવધાન થઈને સાંભળો.

તાલુકંટક (ગળું પડવું) નું લક્ષણુ

તાળવાના માંસમાં કેપેલ કદ તાલુ-
કંટક નામે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, આ રો-
ગથી માથામાં તાળવું બેસી જાય છે. એ-
થી ધાવવામાં અડચિ થાય છે, માંડમાંડ
ધાવે છે, ઠસ્તપાતળો થાય છે, તરશ લા-
ગેછે, આંખો તથા કંઠ અને મુખમાં પી-
ડા થાય છે, ડોક સ્થિર રહેતી નથી, અ-
ને ઉલટી થાય છે.

મહાપક્ષનું લક્ષણુ:

બાળકને માથામાં તથા મૂત્રાશયમાં
ત્રણે દોષોના પ્રકોથી પ્રાણનાશક રાતા
રંગનો વિસર્પરોગ થાય છે, તે મહાપક્ષ
કહેવાય છે. માથામાં થયેલ વિસર્પ લંભ-
ણાંઓમાંથી હૃદયમાં જાય છે, અને ત્યાંથી
શુદ્ધામાં જાય છે. મૂત્રાશયમાં થયેલ વિસર્પ
શુદ્ધામાં જઈને ત્યાંથી હૃદયમાં અને ત્યાં-
થી માથામાં જાય છે. એમ સમજવું:

કુકુલુકનું લક્ષણુ.

દોષોની અદ્યપતાથી બાળકની પાંખ-
ણમાંજ કુકુલુકરોગ થાય છે, તેથી નેત્રમાં
પીડા, ચળ, અને આવ થાય છે. અને
આ રોગથી બાળક પોતાના કપાળને
નેત્રોના ભાગોને, અને નાકને ઝોળ્યા કરે

છે. તે સૂર્યનું તેજ જોઈ શકતો નથી અને નેત્રો ઉધારી શકતો નથી.

તુંડીનું લક્ષણ.

વાયુથી ફૂલેલી નાભિમાં પીડા થાય છે, તે તુંડી કહેવાય છે.

ગુદપાકનું લક્ષણ.

પિત્તથી બાળકની ગુદાપાકે છે, તેને ગુદપાક કહે છે.

અહિપૂતનનું લક્ષણ.

વિષ્ટા મૂત્રવાળી બાળકની ગુદા ખરેખર નહિ ધોવાયાથી, તથા પરસેવો થાય તો પણ નહિ નહવરાવવાથી, રૂધિર અને કફના પ્રકોપથી ચળ થાય છે, અને ખણવાથી તુરત ફેલા અને આવ થાય છે. એ સર્વ પછી એકત્ર મળી જઈને ઘોર મુશ્કેલી થઈ જાય છે, તે અહિપૂતન કહેવાય છે.

અજગદ્ધાનું લક્ષણ.

શરીર જેવા વર્ણવાળી, સ્તિગ્ધ, ગુંધાયલી હોય એવી, પીડા બગરની, અને મગ જેવી ફેડકીઓ બાળકના શરીરમાં કદ તથા વાયુના પ્રકોપથી થાય છે, તેને અજગદ્ધા કહે છે.

પરિગર્ભિકાનું લક્ષણ.

ગર્ભવતી માતાનું ધાવણ બાળક ધાવે છે તો, અને વખતે ન ધાવતો હોય, તે પણ ધણું કરીને તેને ઉધરસ, મંદાસિ, વમન, તંદુર, ફૂંસતા, અરુચિ, બમ, અને ફાઠાની વૃદ્ધિ થાય છે. એ રોગ પરિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહેવાય છે. એમાં અસિદ્ધિપન્ન ઉપાયો કરવા જોઈએ.

દંતોદ્યોદકરોગો.

બાળકને દાંત આવવાનો સમય સમ-

જા રોગોના કારણ રૂપ કહેવાય છે, અને વિશેષે કરીને જ્વર, પાતળો ઝાડો, ઉધરસ, ઉઘટી, માથાની પીડા, ભરાધ આવવું, પોથકી નામનો પાંપણનો રોગ, અને વિસર્પ થાય છે.

બાલરોગોની ચિકિત્સા.

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किंतु दाहादिकं
विना ॥

દાહાદિકં વિના અગ્નિદાહાદિકં વમનવિરેચન-
શિરાવ્યધાદિકં વિના । મહાકષ્ઠે ચોત્પન્ને વમન-
વિરેકાદપિ દયાત્ । યત આહ સુશ્રુતઃ--'વિરે-
કચસ્તિવમનામૃતે કુર્યાચ્ચ નાત્યપાદિતિ' । અભ-
યાત્ વિનાશકરકષ્ટાત્ શ્રુતે વિના ॥

त एव दांषा दृष्याश्च ज्वराद्या व्या-
धयश्च ते । अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तत्र
कनीयसी ॥

વિદ્વજ્જ્ઞાનમાત્રં તું જાતમાત્રસ્ય ભેષજ-
મ્ । અનેનૈવ પ્રમાણેન માસિ માસિ પ્ર-
વર્ધયેત્ ॥

વિદ્વજ્જ્ઞાનપરિમિતં ભેષજં ચૂર્ણીકૃત્ય કિંવા ક-
લ્પીકૃત્યાઽથવાલેહીકૃત્ય દદ્યાદિત્યર્થઃ । તન્ના-
ન્તરે સ્વન્યધામિહિતમ્ ॥

પ્રથમે માસિ બાલાય દેયા ભેષજ્યરક્તિ-
કા । અત્રલેશ્ચા તુ કર્તવ્યા મધુક્ષીરસિતા-
દૃતૈઃ ॥ एकैकां वर्षे चत्वार्षावत्संवत्सरो
भवेत् । तद्धर्षं मापशब्दिः स्याद्यावत्षोडश
वृत्सराः ॥

एकैकां रक्तिकां तद्धर्षं वर्षोपरि मापशब्दिः

प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति ॥
गुञ्जापञ्चाद्यो माषक इत्यमरसिंहः ॥

ततः स्थिराः भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्त-
तिः । ततो बालकवन्मात्रा हासनीया शनैः
शनैः ॥

ततः षोडशवत्सरोपरि ॥

चूर्णकरकावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥
क्षीरपस्य शिशोर्द्वयमौषधं क्षीरसर्पिषा ।
धातुपास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि स-
र्पिषा ॥

क्षीरान्नादस्य पूर्ववत्क्षीरसर्पिषा ॥

येषां गददनां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गद-
ङ्करा । तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत्तु शि-
शुं स्तनौ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने न रोदि-
ति ॥ निमीलितान्त्रो मूर्धस्थे रोगे नो धार-
यच्छिरः । वस्तिस्थे मूत्रसङ्गर्तः क्षुधा तृ-
हपि गच्छति ॥ विष्णुमूत्रसङ्गवैकुण्ठ्याद्यो-
ध्मानान्त्रकृमनैः । कोष्ठे व्याधीन्विजानी-
यात्सर्वत्रस्थांश्च रोदनैः ॥

सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते ।
मात्रया लङ्घयेद्दार्ढ्यं शिशोरेतद्विलङ्घनम् ॥

मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत् ॥

भद्रमुस्ताभयान्निम्बपटोलमधुकैः कृतः ।
काथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषञ्चरना-
शनः ॥

भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥

घनकुण्डावगा शृङ्गी चूर्णं सौद्रेण संयु-
तम् । शिशोर्ज्वरातीसारघ्नं कासं श्वासं
वर्षिं हरेत् ॥

अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वरातिसारेषु ॥

बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं
सलोघ्नं गजपिप्पली च । काथावलेहौ
मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसा-
रितेषु ॥

जलं बाला बिल्वादिकायावलेहौ अतिसारेषु ॥

समङ्गाधातकीलोघ्नसारिवाभिः शृतं ज-
लम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समा-
क्षिकम् ॥

समङ्गालज्जालमूलम् समङ्गादिकाथो दुर्धरेऽतीसारं
विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पली तण्डुलानि
च । एषामालीढ्य चूर्णानि सुखनत्नेन वा-
रिणा ॥ आमे श्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पायये
द्विषक् ।

विडङ्गादिचूर्णमतीसारः ।

मोचारसः समङ्गा च धातकी पद्मे-
शरम् । पिष्टैतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारना-
शिनी ॥

मोचारसः लज्जालमूलम् । धानेकुलकमचकेश-
रसमुदित तोला १, तण्डुलकी वूरी तोला १,
जल तोला ११ सर्वमेकैकृत्यं यवागूः साधनी-
या । मोचरसादि यवागू रक्तातीसारः ॥

नारातिविषामुस्तबीलकेन्द्रयवैः शृत-
म् । कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारना-
शनम् ॥

नागरादिकाथः सर्वातीसोर ॥

लाजा सयथामधुका शर्करा क्षौद्रमेव च । तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥

लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥

रजनी सरलो दाह बृहती गजपिप्पली । पृष्ठिपर्णी शताह्व च लीढं माक्षिकसर्पिषा । दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतार्ति सकामलाम् । ज्वरातीसारपाण्डुग्री बालानां सर्वरोगनुत् ॥

रजन्यादि चूर्णं ग्रहण्यादौ ।

हस्तकातिविषा वासाकणा शृङ्गीरसं लिहेत् । मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥

• मुस्तकादिस्वरसः कालेषु ।

व्याघ्रीसुममसं जातकेशरैरवलेहिका । मधुना चिरसंजातान् शिशोः कासान्वयोहति ॥ कासैः ।

धान्यं च शर्करायुक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् । पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ।

• धान्यादिपानं कासश्वासयोः ।

द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा । लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥

• तमकं श्वासभेदम् । इति द्राक्षादिचूर्णं कासंश्वासयोः ॥

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् । हिकां प्रक्षमयेत्क्षिप्रं छर्दि चापि चिरोत्थिताम् ॥ हिकायां छर्दि च ॥

आम्नास्थि लाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दि-

नुदयेत् । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोक्तं च लेहयेत् ॥

द्विवार्ताकी बृहतीद्वयम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चण्डचित्रकनागरम् ॥ क्षीरार्घ्यम् ॥

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिहृभाक्षीरजोर्लिहन् आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥ इति आनाहे वात्शूले च ॥

कणोषणासिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कुतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ मूत्राघाते ॥

यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च बद्धिपान् । विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतसुतम् ॥ स्वादेयत्तदनु क्षीरं शृणुं समधुशर्करम् ॥ कार्शे ॥

मुस्तं कूष्माण्डबीजानि भेददारु कलिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेनः संलिम्पेत् लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥ शोथे ॥

पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्षवर्धितं पिबेत् । सतवीर्यवर्षविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥

इति क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥

गृहधूमनिशाकुपराजिकेद्रप्रवैः शिशोः । लेपस्तद्वेगे हन्त्याशु सिद्धमपामाविचर्चिकाम् ॥

इति सिद्धमपामाविचर्चिकायाम् ।

सारिवातिलोघ्राणां कषायो मधुकस्य च । संसाविणि मुखे श्वस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ मुखस्त्रावे ॥

अश्वत्थस्वद्बलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेनम् ॥

મુલપાકે ॥

પિપ્પલી ત્રિફલા ચૂર્ણે ઘૃતસૌંદ્રપરિણ્ણ
તમ્ । બાલો રોદિતિ યસ્તસ્મૈ લીઢં દયા-
સ્તુત્વાવહમ્ ॥ ઠોરે ॥

હરીત તીવ્રચાકુષ્ઠફલકં માશિકસંયુતમ્ ।
પીત્વા કુમારઃ સ્તન્યેન મુચ્યતે તાલુકણ્ટ-
કાત્ ॥ इति तालुकण्टके ॥

ફલત્રિકં લોઘંપુનર્નવે ચ સશૃંગવેરં બૃ-
હતીદ્રવ્યં ચ । આલેપનં શ્લેષહરં સુત્વોષ્ણં
કુકૂણકે કાર્યમુદાહરન્તિ ॥ કુકૂણકે ॥

મૃત્પિષ્ઠેનાગ્રિતપ્તેન ક્ષીરસિક્તેન સોષ્મ-
ણા । સ્વેદયેદુન્થિતાં નાભિં સ્નોથસ્તેનોપ-
શામ્યતિ ॥ નાભિશોથે ॥

નાભિપાકે નિશાલોઘ્રમિયક્ષુમધુકૈઃ શૃત-
મ્ । તૈલમભ્યઞ્જને શંસ્તમેભિશ્વાપ્ત્વધૂલન-
મ્ ॥ દમ્બેન છામશકૃતા નાભિપાકેઽવચુર્ણ-
નમ્ ॥ સ્વઋ ચૂર્ણેઃ ક્ષીરિણાં વાપિ કુર્યા-
ચ્ચન્દનરેણુના ॥ નાભિપાકે ॥

ગુદપાકે તુ બાલાનાં પિત્તગ્રી કારયેત્રિક-
યામ્ રસાઞ્જનં વિશેષેણ પરનાલેપનચાર્દિતમ્
સજ્જયટ્ટયાઞ્જનૈશ્ચૂર્ણે શિશૂનાં ગુદપાકંનુત્ ॥
ગુદપાકે ॥

શંખસૌંધીરયષ્ઠ્યાદૈર્લેપો દેવોઽહિપૂતને ॥
અહિપૂતને ।

પરિગર્ભિકરોગે તું પૂજયતે વહ્નિદીપનમ્ ॥
પરિગર્ભિકે ।

દન્તપાલી તુ મધુના ચૂર્ણેન પ્રતિસારયેત્ ।
ધાતકીપુષ્પપિષ્પલયોર્ધાત્રીફલસ્સેન વા ॥
દન્તોત્થાનભય રોગાઃ પીઢ્યન્તિ ન બાલ-

કમ્ । જાતે દન્તે હિ શામ્યન્તિ યતસ્તદ્દેનુકા-
ગદાઃ ॥

इति दन्तोद्भेदरोगेषु ।

સૌવર્ણ સુકૃતં ચૂર્ણં કુષ્ઠં મધુ ઘૃતં વચા ।
મત્સ્યાક્ષકં શંખપુષ્પી મધુસર્પિઃ સકાશ્ચન-
મ્ ॥ અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃતં ચૂર્ણિતં કનકં વ-
ચા । સહેમચૂર્ણં કૈટર્યં શ્વેતા દૂર્વા ઘૃતં મધુ ।
ચત્વારોઽભિહિતા યોગા અર્ધશ્લોકસમાપ-
નાઃ । કુમારાણાં વપુર્મેધાવલપુષ્કિરાઃ
સ્મૃતાઃ ॥

સૌવર્ણ ચૂર્ણમ્ । ચતુર્થપિ યોગેષુ મારિતમુવ-
ર્ણચૂર્ણમ્ । મત્સ્યાક્ષકઃ વ્રાહ્મી इति लोके । व-
मक इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पी लता ।
दूर्वा श्वेतदूर्वा । कैटर्यं कट्फलं । संवत्सरं यावदेते
योगाः प्रयोज्याः । द्वादशवर्षाणीति केचित् ॥

લાક્ષારસે સમે તૈલં મસ્તુપ્પથ ચતુર્ગુણે ।
રાસ્તાચન્દનકુષ્ઠાદવાંજિગન્થાનિશ્ચાયુતઃ ॥
શતાદ્વા દારુયષ્ઠ્યાદમૂર્વાતિક્ત્વાહરેણુભિઃ ।
સંસિદ્ધં જ્વરરક્ષોઘ્નં ચલવર્ણકરં શિશોઃ ॥

लाक्षादितैल बालेषु ।

ઈવેરં શર્કરા સૌંદ્રં લીઢં તૃણાહરંપરમ્ ॥
તૃણાયમ્ । इति बालरोगाधिकारः ॥

ખાટાને માટે જ્યારાદિ રોગોમાં જે ઔષધો
પ્રથમ કહેલાં છે તે બાળકને પંચ કરવાં; પરંતુ
કામ ક્ષારક્રિયા, વમન, વિરચન, કે કોહી
કઠાવણું; એ કંઈ કરવું નહિ. મહા પીડા.
થઈ હોય તો વમન વિરચનાદિ દેવાં, કેમકે
સુશ્રુત કહે છે કે—“મરણ થાય એવું સંકટ
પ્રાપ્ત થયા વિના બાળકોને વિરચન, અસ્તિ
અને વમન આપવાં નહિ.”

બાળકોને દોષો તથા દૂષ્યા પંચ એ-
નાં એજ હોય છે, અને જ્યારાદિ રોગો
પણ એના એજ હોય છે; માટે બાળકો

ને પશુ ત ત રોગના ઉપાયો તે તે રોગોમાં કહેવા છે તેજ કરવા: પશુ તેની કનિષ્ઠ માત્રા આપવા વિષે વિશ્વાસિત્ર કહ્યું છે કે—“ બાળકને જન્મ્યા પછી એક માસ સૂધીમાં વાવડીંગ જેટલું ઔષધ આપવું, અને પછી મહિને મહિને એજ પ્રમાણે વધારતાં જવું ” એટલે કે પ્રથમ મહિનામાં એક વાવડીંગ જેટલું ઔષધ લેઈ ચૂર્ણ કરીને અથવા કદક કે અવલેહ કરીને દેવું, બીજા મહિનામાં બે વાવડીંગ જેટલું, અને એ રીતે મહિને મહિને વધારવું.

બીજા ત્રયમાં વળી બીજી રીતે કહ્યું છે કે—“ બાળકને પેહેલે મહિને એક રતિભાર ઔષધ મધ, ધાવણ, સાકર કે ધીથી અવલેહ જેવું કરીને દેવું. પછી પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સૂધીમાં મહિને માંહને એક એક રતિ જેટલું વધારવું એક વર્ષથી સોળ વર્ષ સુધી દર વર્ષ પાંચ પાંચ રતિભાર વધારતાં જવું. સોળમાં વર્ષ પછીથી તે સિત્તેર વર્ષ સુધી માત્રા સ્થિર થાય છે. સિત્તેર વર્ષ પછી બાળકની પેઠે ધીરે ધીરે માત્રા ઓછી કરતાં જવું. ” એક રતિભાર વગેરે જે માત્રા કહી છે, તે ચૂર્ણ, કદક, કે અવલેહની સમજવી. કવાથની માત્રા તો એ. થી ચોગણી દેવી. જે બાળક કેવળ ધાવણ ઉપરજ રહેતો હોય તેને ઔષધ દુધ કે ધીની સાથે દેવું. માતાને ઔષધ દેવું હોય તો દુધ કે ધી સાથે નહિ આપતાં જેમ કહેલું હોય તેમજ આપવું. જે બાળક ધાવણ ધીવેછે તા અન્ન પાણી ખાય છે, તેને પશુ ઔષધ તો દુધ કે ધીની સાથેજ આપવું. સુશ્રુતે બાળકને પ્રકારાં તરે ઔષધ દેવાનું કહેલું છે કે—“ જે જે રોગોને માટે જે જે ઔષધો કહેલાં છે, તે તે રોગોમાં તે તે ઔષધોના કદકનો

લેપ માતાના રતનો ઉપર કરીને બાળકને ધવરાવવો.”

નહાના બાળકના અંદરના રોગોની પરીક્ષા.

બાળકના જે અંગ કે પ્રત્યંગમાં વેદના થતી હોય તે અંગને તે બાળક અડયા કરે છે, અને બીજું કોઈત્યાં અડે છે તો તે બાળક રડે છે. માથામાં રોગ હોય તો બાળક નેત્રાં મીચી રાખે છે તથા માથાને અઘડ રાખી શકતું નથી. મૂત્રાશયમાં રોગ હોય તો મૂતરી શકાતું નથી, તથા ભૂખ તરશ લાગતાં નથી. હસ્ત તથા મૂત્રની અટકાયત થાય છે, વિદૂળતા થાય, ઉલટી થાય, પેટ ચઢે, અને આંતરડાંમાં અવાજ થાય, તો જોડાનો રોગ જાણવો. બાળક રડ્યા કરે તો આખા શરીરનો રોગ જાણવો.

બાળકના જ્વરની ચિકિત્સા.

બાળકને સર્વ બાબતનો અટકાવ કરવો, પશુ તેને ધાવવાનો અટકાવ તો નજ કરવો. બાળકને લાંઘન કરાવવું હોય તો તેની માતાને હલકું લેસજન કરાવવું તેજ ખુસ છે.

ભદ્ર મુસ્તાદિ કવાથ.

ભદ્રમોથ, હરડે, લીમડો, કડવાં પરવળ, અને જેડીમધનો કવાથ જરાક ગરમ હોય ત્યારે બાળકને ધાવાથી તના સર્વ જ્વરો નાશ પામે છે.

ચતુર્ભદ્રિકા.

મોથ, પીપર, અતિવિષ, અને કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાંથી બાળકનો જ્વર તથા અતિસાર મટી જાય છે.

ગિલ્વાદિ કવાથ.

બીલી, ધવંબીનાં ફૂલ, વાળો, અને

ગજપીપરનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી બાળકનો અતિસાર મટી જાય છે.

મિત્વાદિશવલેહ.

ખીલી વજેરે ઉપરની દવાઓના ચુર્ણને મધમાં ચટાડવાથી પણ બાળકનો અતિસાર મટી જાય છે.

સમંગાદિ ક્વાથ.

રીસામણીનાં, મુળ, ધાવણીનાં ફૂલ લોદર, અને ઉપલસરીનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી બાળકનો ન રોગાય એવો ભયંકર અતિસાર પણ મટી જાય છે.

વિડંગાદિ ચુર્ણ.

વાવડીંગ, અજમોદ, અને પીપરનું ચુર્ણ જરાક ગરમ પાણીમાં ટાળને બાળકને કાચા અતિસાર ઉપર વેધે પાવું.

મેચરસાદિ યવાગુ.

મેચરસ, રીસામણીનાં મુળ, અને કમળના કેસરા, એ ત્રણે મળીને સવા તોલાભાર લેઈ તેમાં સવા તોલાભાર ચોખાની કણકી મેળવી, તે સર્વની અગિયાર તોલા પાણીમાં યવાગુ કરી બાળકને પાવાથી તેને રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

નાજરાદિ ક્વાથ.

સૂંઠ, અતિવિષ, મેથ, વાળો, અને ઉદ્રજવનો ક્વાથ પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

લાબાદિ ચુર્ણ.

શાળની ધાણી, જેઠીમધ, સાકર, અને મધને મેળવીને ચોખાના ઘોણામાં પાવાથી બાળકનો પ્રવાહિકા તુરત મટી જાય છે.

રજન્યાદિ ચુર્ણ.

હળદર, દેવદાર, દારૂહળદર, ઊભી લોરીગણી, ગજપીપર, નાનો સમેરવો, અને સૂતાનું ચુર્ણ મધ અને ઘીમાં ચ

ટાડવાથી બાળકોની ગ્રહણી, વાતરોગો, કમળો, જવર, અતિસાર, તથા પાંદુરો-વજેરે સર્વ રોગો મટી જાય છે અને જગ, ઠરગિન પ્રદીપ્ત થાય છે.

મુસ્તકાદિ સ્વરસ.

મેથ, અતિવિષ, અરડુસો, પીપર, અને કાકડાશીંગીનો સ્વરસ મધ નાંખીને ચટાડવાથી બાળકોની પાંચે પ્રકારની ઉધરસો મટી જાય છે.

વ્યાઘ્રોકેસરાવલેહિકા.

લોરીગણીના ફૂલોના કેસરાઓને વાટી મધમાં ચટાડવાથી લાંબા કાળથી થયેલી બાળકોની ઉધરસો પણ તુરત મટી જાય છે.

ધાન્યાદિ પાન.

ધાણા તથા સાકરને વાટીને ચોખાના ઘોણામાં પાવાથી બાળકોની ઉધરસ તથા શ્વાસ મટી જાય છે.

દ્રાક્ષાદિ ચુર્ણ.

દ્રાક્ષ, અરડુસી, હરડે, અને પીપરનું ચુર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકોનો શ્વાસ ઉધરસ, અને તમકશ્વાસ, એ તુરત મટી જાય છે.

કટુકરોહિણ્યવલેહ.

કટુનું ચુર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની હેડકી તથા લાંબા કાળની ઉલટી પણ તુરત શમે છે.

ખીજ અવલેહ.

આંખાની ગોટલી, ચોખાની ધાણી, અને સેંધવનું ચુર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની હૂધની ઉલટી મટી જાય છે. તેમજ ઉભી લોરીગણીનાં ફળનો રસ, ખેટી લોરીગણીનાં ફળનો રસ, પીપર, પીપરીમૂળ, અવક, ચિત્રક, અને સૂંઠને મેળવીને ચટાડવાથી પણ હૂધની ઉલટી મટી જાય છે.

સૈંધવાદિ અવલેહ.

સૈંધવ, સૂંઠ, એળચી, હિંગ, અને ભા
રગીનું ચુર્ણ ધી અથવા પાણીમાં ચટા
ડવાથી પેટનું ચઠી આવવું તથા વાયુનું
દાન મટી જાય છે.

સિતાદિ અવલેહ.

પીપર, સૂંઠ, ઝીણી એળચી, અને
સૈંધવનો ઉત્તમ અવલેહ ચટાડવાથી બા
ળકનો મુત્રાધાત મટે છે.

કૃશતાનો ઉપાય.

ખાતાં છતાં અને અગ્નિ પ્રહીન છતાં
બાળક દૂધનું રહેતું હોય, તો તેને
ચિઠારીકંઠ, ઘઉં, અને જવનું ચુર્ણ ધીમાં
ચટાડવું, અને તે ઉપર મધ અને સાકર
નાંખીને કઢેલું દુધ પાવું.

સોજાનો ઉપાય.

મોથ, કોળાંનાં ખીજ, તેલિયો દેવ
દાર, અને ઇંદ્રજવને પાણીમાં વાટીને લે
પ કરવાથી બાળકનો સોજો મટી જાય છે.

ક્ષતાદિનો ઉપાય.

કુંડવાં પરવળ, ત્રિકૂળા, લીમડો, અને
હળદરનો ક્વાથ પાવાથી ક્ષત, વિસ્તર્ય,
વિસ્ફોટ, અને જ્વર શાંત થાય છે.

કોઢવગેરેનો ઉપાય.

ધુમાડાની મેંસ, હળદર, કઠ, રાઇ,
અને ઇંદ્રજવને છાશમાં વાટીને લેપ કર
વાથી બાળકનાં સ્નિધ, ખસ, અને વિચ
રિકા વગેરે મટે છે.

મુખજ્વાલનો ઉપાય.

ઉપજસરી, તલ, લોહર, અને જેડીમ
ધના મ્વાથથી નિત્ય મુખ સાફ કરવામાં
આવે તો મુખનો આવ મટી જાય છે.

મુખપાંકનો ઉપાય.

ચીવણાની છાદ્ય તથા પાંદડાંને વા
ટી મધમાં કાલવી મુખમાં લેપ કરવાથી
મુખપાંક મટી જાય છે.

રડવાનો ઉપાય.

ત્રિકૂળા તથા પીપરનું ચુર્ણ ધી તથા
મધમાં ચટાડવાથી રૂંડયા કરતા બાળકને
મુખ થાય છે.

તાલુકંટકનો ઉપાય.

હરડે, વજ, અને કઠનો કટક મધમાં
કાલવીને ધાવણ સાથે પાવાથી તાલુકંટક
મટી જાય છે.

કુકુણકનો ઉપાય.

ત્રિકૂળા, લોહર, સાટોડી, સૂંઠ, અને
ઊલી તથા બેઠી ભોંરીગણીઓને પાણીમાં
વાટી જરાક ગરમ હોય ત્યારે લેપ કરવાથી
કુકુણક મટી જાય છે.

નાભિના સોજાનો ઉપાય.

માટીના પિંડને અગ્નિમાં તપાવીને
તેના ઉપર દુધ રેડીને તે જરા ગરમ હોય
ત્યારે તેના નાભિઉપર શેક કરવાથી ના
ભિનો સોજો શાંત થઈ જાય છે.

નાભિના પાંકનો ઉપાય.

નાભિ પાકે તો હળદર, લોહર, ઘઉંલો,
અને જેડીમધના કટકથી પુકાવેલ તેલનો
નાભિઉપર અભ્યંગ કરવો.

બકરીની લીંડીઓ બાળાને તેની ભ
રમ નાભિઉપર ભભરાવવાથી, અથવા વડ
આદિ પંચશ્લીરી વૃક્ષોની છાદ્યનું ચુર્ણ
નાભિ ઉપર ભભરાવવાથી, અથવા નાભિ
ઉપર ચંદનનું ચુર્ણ ભભરાવવાથી નાભિ
નો પાંક મટી જાય છે.

ગુદપાંકનો ઉપાય.

ગુદપાંક ઉપર પિપ્પહર ક્રિયાઓ ક
રવી. વિશેષ કરીને જસવંતી પાવી, રસ
વંતીનો લેપ કરવો, એ ગુદપાંક ઉપર
હિતકારી છે.

શંખ, રસવંતી અને જેઠીમધનું ચુ-
ર્ણ પણ ચુદાનાપાકને મટાડનારૂં છે.

અહિપુતનનો ઉપાય.

શંખ, ધેળો સુરમો અને જેઠીમધના
લેપથી અહિપુતન નામનો બાળરોગ મ-
ટી જાય છે.

પરિશર્લિકનો ઉપાય.

બાળકને પાંચઘડો થયો હોય તો
જઠરાગ્નિને દીપન કરે એવા ઉપાયો કરવા.

દાંત આવવાના રોગોનો ઉપાય.

ધાવડીનાં ફૂલ અને પીપરનું ચુર્ણ
મધમાં ઢાલવીને તેથી, અથવા મધ સહિ-
ત આમળાંના રસથી દાંતનાં પેઢાં ઘસ-
વાં. દાંત આવવાના રોગો બાળકને બહુ
પીડતા નથી. કેમકે દાંતો આવી રહે એ
ટલે તેઓ એની મેળે શાંત થઈ જાય છે.

બાળકને શરીરનું સામર્થ્ય આવવાના ઉપાયો.

સુવર્ણભસ્મ, કઠ, મધ, ઘી, અને વજ-
નું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળક-
ના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, તથા
પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, પ્રાક્ષી, શંખાવળી, મધ,
અને ઘી એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળક
ના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, તથા
પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, સૂરજમુખી, મધ, ઘી, અ-
ને વજ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળક-
ના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, અને
પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, કાયકૃળ, ધોળામે, ઘી,
અને મધ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળ-
કના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, અને
પુષ્ટિ આવે છે.

આ ઉપાયો એક વર્ષ સૂધી દેવા,
અને કેટલાક તો બાર વર્ષ સૂધી દેવાનું
પણ કહે છે.

તેલ તથા લાખનો રસ સમ ભાગે, ત-
થા તેથી ચોગણું દહિંનું પાણી લેઈ, તે-
માં રાસ્ના, ચંદન, કઠ, આસોંદ, હળદર,
સૂવા, દેવદાર, જેઠીમધ, મોરવેલ, અથવા
પીણડી, કડુ, અને હરેણુનો કદક નાંખી-
ને તેમાં પકાવેલું તેલ બાળકના જવરને
તથા ભૂતાદિ વળગાડને મટાડે છે, અને
બળ આપી શરીરનો વર્ણ પણ સારો
કરે છે.

બાળકની તૃષ્ણાનો ઉપાય.

વાળો તથા સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં
ચટાડવાથી બાળકની તરશ મટી જાય છે.
તરશની પીડા મટાડવા માટે આ ઉત્તમ
ઉપાય છે.

इति बालरोगाधिकार संपूर्ण.

इति श्री भावप्रकाशे ज्वरादि व्याधिनिदानं चिकित्सा

प्रकरण संपूर्णम्.



॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य उत्तरखंडः ॥

वाञ्छकरणुनो अधिकारः.

वाञ्छकरणुनं लक्षणम्.

यद्व्यं पुरुषं कुर्यादाजिवत्सुरतक्षमम् ।
तदाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजांवरैः ॥

ये औषधधी पुश्चने मैथुन क्रियाभां
घोडानां जेवुं अण भणे, ते औषधने मु-
निओ तथा उत्तम वैद्यो वाञ्छकरणु क-
डे छे.

नपुंसकं विधे.

कीचः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः कैव्यमु-
च्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य
कथ्यते । तैस्तैर्भावैरह्वैस्तु रिरंसोर्मनसि
क्षणे ॥ ध्वजः पतत्यथो नृणां कैव्यं समुप-
जायते । द्वेयस्त्रीसंप्रयोगाच्च कैव्यं तन्मा-
त्रं सं स्मृतम् ॥

तैस्तैर्भावैः भयशोकक्रोधदिर्भैः अह्वैः हृदया-
हितैः दुःखत्वात् क्षते पीडितैः अस्वस्थीकृते इति
यावत् । ध्वजः शिश्नः । तथा च । 'ध्वजं चिह्ने
पताकायां मेहने शौण्डिकेऽपि च' इति विश्वप्र-
काशः । पतति न तून्मति । संप्रयोगो मैथुनम् ।

कटुकाम्लौष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्तशूलकुक्षयो हृष्टः कैव्यं तस्मात्प्रजायते ॥
कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य
दम्बत्वात् कैव्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम् ॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रिया-
रतः ध्वजभङ्गमवाप्नोति सभुक्क्षयोहेतुकः ॥

शुक्रक्षयेन तृतीयम् ।

महता मेदरोगेण चतुर्थी क्लीबता भवेत् ।
वीर्यवाहि शिराच्छेदान्मेहनानुजातिर्भवेत् ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।
पष्टं कैव्यं स्मृतं तच्च शुक्रस्तम्भानिमित्तकम् ॥

बलिनः पुष्टस्य । क्षुब्धमनसः कामात्संचल-
मनसो ब्रह्मचर्यं अमैथुनं तस्मात्निरोधाच्छुक्रस्य
कैव्यं भवति ॥

जन्मप्रभृति यत्कैव्यं सद्भजं तद्विषयसमम् ॥

मैथुन करवाभां अशक्त पुश्च इत्ती-
ण (नपुंसक) कडेवाय छे, अने नपुंस-
कपणुं इत्तीण्य कडेवाय छे. ये इत्तीण्य
ना सात प्रकारो निदानो सद्धित नीचे
प्रमाणे छे.

१ मैथुन करवानी इच्छा वाणा पुश्चनुं भ-
न लय, शोक, अने कोध वगैरे दुःखद
विकारोथी अस्वस्थ थाय; अगर आणु
गमती स्त्रीना समागम थावाथी शिश्न
जेसी लय छे, तेने भौनसिक इत्तीण्य
कडे छे.

२ तीआ; अंटा; आरा; अनें गंरभ पदार्थो
नुं अतिशय सेवन करवाथी पित्त वधे
छे, तेथी वीर्य अणी जधने इत्तीण्य था-
य छे, तेने पित्तज इत्तीण्य कडे छे.

૩ જે પુરૂષ અત્યંત મૈથુન કર્યા કરે અને વાલકરણનો ઉપયોગ બહુ ન કરે તો શિશુ નથી જાગે છે, તેને “વીર્ય ક્ષયજન્ય કલૈખ્ય” કહે છે.

૪ શિશુમાં કોઈ મોટા રોગથી કલૈખ્ય આવે છે તેને “રોગજન્ય કલૈખ્ય” કહે છે.

૫ વીર્યવાહક નસ છેઠાવાથી શિશુ છેઠવામાં અશક્ત બને છે તેને “શિરા છેઠજન્ય કલૈખ્ય” કહે છે.

૬ પુષ્ટ શરીર છતાં અને કામાસક્ત અધિક હોવા છતાં મનને પરાણે રોકવાથી વીર્ય સ્તંભન થાય છે, તેથી થતા કલૈખ્યને “શુક્રસ્તંભજન્ય કલૈખ્ય” કહે છે.

૭ જનમથી કલૈખ્ય હોય તેને “સહજ કલૈખ્ય” કહે છે.

અસાધ્ય કલૈખ્ય.

અસાધ્યં સહજં કલૈખ્યં મર્મચ્છેદાચ યજ્જવેત્ ॥

યન્મર્મચ્છેદાર્દ્રીયવાહિ શિરાછેદાત્ ॥

આ સાતેમાં શિરાછેઠજન્ય તથા સહજ કલૈખ્ય એ બે કલૈખ્ય અસાધ્ય છે.

કલૈખ્યની ચિકિત્સા પદ્ધતિ:

જ્ઞેયાનામિહ સાધ્યાનાં કાર્યો હેતુવિપર્યયઃ । મુખ્યં ચિકિત્સિતં યસ્માન્નિદાનપરિવર્જનમ્ ॥

સાધ્ય કલૈખ્યે માટે તો તેનાં જે જે નિદાનો છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. નિદાનોનો ત્યાગ કરવો એજ મુખ્ય ચિકિત્સા ગણવી.

વાલકરણનો વિધિ.

નરો વાજીકરાન્યોગાન્સમ્પ્રકૃયદો નિ-

રામયઃ । સમ્પત્યન્તં પ્રકૃર્વાત વર્ષાર્ધે વુષોદ્ઘાત્ ॥ ન ચ વૈ વોદ્ઘાદર્વાક્ સમ્પત્યાઃ પરતો ન ચ । આયુષ્કામો નરઃ સ્ત્રીભિઃ સંયોગં કર્તુમર્હતિ ॥ સ્વયદ્વયુપદંશાઘ્યા રોગાશ્વાતીવ દુર્જયાઃ । અકાલમરણં ચ સ્યાદ્જનતઃ સ્ત્રિયમન્યથા ॥

સ્ત્રીમજનવિવિવિસ્તરતો રાત્રિચર્યાયાં લિખિતોઽસ્તિ તત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિનામ્ નરાણાં વહુભાર્યાણાં વિધિર્વાજીકરો હિતઃ ॥ સ્થવિરાણાં રિરંમૂનાં સ્ત્રીણાં વાલ્ક્રમ્ય મિચ્છતામ્ ॥ યોષિત્પ્રસન્નાત્સીણાનાં ક્લીંબાનામલ્પરેતસામ્ । હિતા વાજીકરા યોગાઃ પ્રીણયન્તિ વલ્લભદાઃ ॥ एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ।

રોગ વગરના પુરૂષોએ વિરંચનાદિથી સારી રીતે શુદ્ધ બનીને પછી સોળથી સિત્તેર વર્ષ સુધી વાલકરણનો ઉપયોગ કરવો. જીવનની ઇચ્છાવાળાએ સોળમા વર્ષની પહેલાં અને સિત્તેરમા વર્ષ પછી સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહિ. અયોગ્ય પ્રકારના સ્ત્રીસંગથી પુરૂષને ક્ષય, વધરાણ, ચાંદી, વગેરે અસાધ્ય રોગો થાય છે, તથા અકાળ મરણ પણ થાય છે. સ્ત્રીસેવનનો વિધિ પ્રથમખંડના રાત્રિચર્યાના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેલો છે. ત્રિદાસો, ધનરૂપ, અને યૌવનથી શોભી રહેલા તથા ઘણી સ્ત્રીઓવાળા પુરૂષોને વાલકરણ હિતકારી થાય છે. વૃદ્ધ છતાં રમણની ઇચ્છાવાળા, સ્ત્રીઓના અતિ પ્રેમની ઇચ્છાવાળા, સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ક્ષીણ બનેલા,

સાર્ય કલ્પવાળા, તથા અદ્યવીર્ય વા-
ળાઓને ક્રિતકારી તથા બદ્ધદાથી વાણ-
કરણો બહુ ખુશી કરે છે. પુષ્ટ શરીરવા
ળાઓએ પણ દેશકાળ ઉપર ધ્યાન આ-
પીને વાણકરણોનું સેવન કરવું.

વાણકરણો.

ભોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિ-
ધાનિ ચ । વાચઃ શ્રોત્રાભિરામાશ્વત્વચઃ
સ્પર્શાઃ સુવાસ્તથા ॥ યામિની સેન્દુતિલ-
કા કામિની નવયૌવના । ગીતં શ્રોત્રમનો-
દ્ધં ચ તામ્બૂલં મદિરાઃ સ્નજઃ ॥ ગન્ધા મ-
ન્મેજ્ઞા રૂપાણિ વિત્રાણ્યુપવનાનિ ચ । મન
સશ્વાપતીયાતો વાજીકુર્વન્તિ માનવમ્ ॥
માક્ષીકચાતુમધુપારદલોહચૂર્ણપથ્યાશિલા-
જતુવિદ્ઙ્ઘૃતાણિ લિહ્યાત્ । એકાગ્ર-
વિશતિ દિનાનિ નદાર્દિતોઽપિ સાશીતિ
કોઽપિ રમ્યેત્પ્રમદાં યુવેવ ॥ સત્ત્વં શુદ્ધ-
ચ્યા ગગનં સલોભ્યમેલાસિતામાગધિ-
કાસમેતમ્ । એતત્સમેતં મધુનાવલીઢં
રામાન્નતં સેવયતીવ પન્દઃ ॥ ગર્વાં વિરુદ્ધ-
વત્સાનાં સિદ્ધં પયસિ પાયસમ્ । ગોધૂમ-
ચૂર્ણં ચ તથા સિત્રામઘુઘૃતાન્વિતમ્ । શુ-
ક્ત્વા હૃણ્યતિ જીર્ણોઽપિ દક્ષદારાન્નજત્ય-
પિ ॥ દધ્નોર્ષાઢકમીષદ્મલમધુરં સ્વચ્છસ્ય
ચન્દ્રયુતેઃ । પ્રસ્થં ક્ષૌદ્રપલં પલં ચ દ્વિવિધઃ
શુષ્ઠ્યશ્ચ માષાષ્ટકમ્ ॥ તદન્માષચતુષ્ઠયં મ
રિચતઃ કર્ષં લવઙ્ગં તથા । ઘૃત્વા શુભ્રાઢે
શ્નૈઃકસ્તલિનીશ્ચામ્યં વિસ્ત્રાવયેત્ ॥ મૃદ્ધા-
ઢે મૃાનાભિચન્દનરસૈઃ સૃષ્ટેઽગુરુધૂપિતે
કર્પૂરેણ મુગન્ધિતં તદ્વિલં સંલોભ્ય સં-

સ્થાપયેત્ । સ્વચ્ચાર્થે મકરેશ્વરેણ રચિતાઃ
શેષા રસાલા સ્વચા પ્રોક્તુર્મન્મથદીપની શુ-
સ્વકરી કાન્તેન નિત્યે પ્રિયા ॥ ગોધુરેધુ-
રચીજાનિ વાગ્નિગન્ધા શતર્વિરી । મુસલી
વાનરીવીજં યદ્દી નાગવલા વલા ॥ પર્ણ
ચૂર્ણં દુગ્ધસિદ્ધં ગન્ધેનામ્યેનુ ભર્જિતમ્ ।
સિતયા મોદકં કૃત્વા પ્રક્ષયં વાજીકરં
પરમ્ ॥ ચૂર્ણાદઘ્નુર્ણં ક્ષીરં ઘૃતં ચુર્ણસમં
સ્મૃતમ્ । સર્વતો દ્વિગુણં સ્વચ્છં સ્વાદેદમિત્વલં
યથા ॥ વાજીકરાણિ શૂરીણી સંગૃહ્ય રચિતો
યતઃ । તસ્માદ્ બહુષુ યોગેષુ યાંગોઽયં
પ્રવરોમતઃ ॥ રતિવર્ધનમ્ ॥

ચત્વારો ધ્યોમભાગાસ્તદનુ નિગદિતં
ભાગયુગ્મં ચ વઙ્ગં ભાગૈકં શમ્ભૂવીજં ત્રિત-
યમપિ મૃતં તત્સમા સિદ્ધમૂલી । ચાતુર્નાતં
સજાતીફલમરિચકળાનાગરં દેવપુષ્પં । ના-
તીપત્રં ચ ભાગદ્વિતયમપિ પૃથક્ સર્વમેકચ
ચુર્ણ્યમ્ ॥ દ્વયંજ્ઞા સિતા સ્યાદ્ઘૃતમધુસહિતં
મોદકીકૃત્ય ચેતત્સ્વાદેદમિ રામીક્ય પ્રસભમ
મિત્તવાનન્દસંવર્ધનાય । યોગો વાજીકરા
રૂપોઽયમિહ નિગદિતો મૈરવાનન્દનાન્ના
નિઃશેષવ્યાધિહન્તા દલિતશુભ્રધૂમામકંદર્પ
દર્પઃ ॥ મદનમજ્જરી વટી ॥

પિપ્પલી લવઙોપેતે વસ્ત્રાન્દે ઘૃતસાન્નિતે
। કચ્છપાન્દં ચ વા સ્વાદેતસુ વાજીકરં
શુભ્રમ્ ॥ પૂર્ણં દક્ષિણદેશજં દક્ષપલોન્માનં
શુભ્રં કર્તયેત્તત્સ્વચ્છં જલયોગતો મૃદુતરં
સકુન્દ્ય ચુર્ણીકૃતમ્ । તચુર્ણં પદ્મશોધિતં વ.
સુગુણે ગોશુદ્ધદુગ્ધે પચેત્ । દ્રવ્યાઢ્યાઢ્ઞજલિ-

संयुतेऽतिनिविडे दद्यात्तु नाभीं सिताम् ॥
 पक्वं तड्ज्वलनात् क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पु-
 नःप्रतिपेत् । यद्यत्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टा
 दद्यात् संहिताः । एला नागवला बला स-
 चयला जातीफला लिङ्गजा । जातीपत्रकप-
 त्रपत्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ विश्वा-
 चीरगवारिवारिदवरा वांशी वरी । वानरी
 द्राक्षा सेक्षुरागोक्षुरार्थं महती खर्जूरिका
 क्षीरिका ॥ धान्याकं सकसेरुकं समधुकं
 मृदाट्टकं जीरकं पृथ्वीकाय यवानिका व-
 रटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ कन्देष्वत्र
 विदारिकाथ मुशली गन्धर्वगन्धा तथाक-
 चूरं करिकेशरं समरिचं चारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणाबीजं च
 राजीबीजं श्वेतं चन्दनमत्र रक्तपिपि च श्री
 संज्ञपुष्पैः समम् ॥ सर्वं चेति पृथक्पृथक्
 लभितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वज्रभुजङ्ग-
 लोहमग्नं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तु-
 रीघनसारचूर्णपि च प्राप्तं यथा प्रतिपेत् ।
 पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद्विल्वप्रमाणान-
 नव ॥ ताम् भुक्त्यातिमुदा यथानलवज्रं
 भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वस्मिन्नशिते गते प-
 रिणतिं प्राग्भोजनाद् भक्षयेत् । नित्यं स्त्री-
 रतिबलभारुयकृषिषं पूगस्य पार्कं भजेत् ।
 सस्यादीयेविष्टद्विष्टद्वमदनो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥ दीनाग्निर्वलवान्वा जी विरहितो दृष्टः
 सुपुष्टः सदा । वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि
 रुचिरः पूर्वेन्दुवत्सुन्दरः ॥

चमुगुणोऽटगुणः । अजलिर्धशरावः तुलार्धं
 पञ्चाशत्पलानि । यतः—द्विः पञ्चाशत् पलानः

मभिदधति तुलं संहिताः सुश्रुताद्याः । नागवला
 गुलशकरी । बला वरिभारा तस्याः मूलम् ।
 जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा शुण्ठी । वीरणमु-
 शीरं ग्राह्यं । वारि सुगन्धवाला । वारिदः मुस्त-
 कः । वरा त्रिकला । वांशी वंशलोचना । वरी
 शतावरी । वानरी कपिकच्छूः । इक्षुरः कोकि-
 लाक्षस्तस्य बीजं ग्राह्यं । गोक्षुरस्य च बीजं ।
 महती महःखर्जूरक । क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका
 कलौजी वरटी । 'साष्ट्रकमेषां कन्दः स्याद्वीजको-
 शो वराटिका' मांसी जटामांसी । मिसिः सोफ ।
 गन्धर्वगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं । श्रीसंज्ञः
 लवङ्गं । घनसारः कर्पूरः । विद्यमानान्पलप्रमा-
 णान् । इति रतिबलभारुयपूगपाकः ।

एतस्मिन् रतिबलभे यदि पुनः सम्य-
 क् सुराशाणिकाधसूरस्य च बीजमर्ककं-
 रभः पोथोऽग्निशोषस्तथा । सःमाज्जफलकं
 तथा खसफलत्वकार्षिकां निःक्षिपेच्चूर्णा-
 र्था विजया तदा स हि भवेत्कामेश्वरो
 मोदकः ॥ इति कामेश्वरमोदकः ॥

रक्तपित्ताधिकारोक्तखण्डकूष्माण्डको म-
 हान् । रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकरः
 स्मृतः ॥ पक्वाप्तस्य रसद्रोणे सितामादक-
 सम्मिताम् । घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य
 पलाष्टकम् ॥ मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पलीं
 द्विपलोमिताम् । सलिलस्त्राढकं दत्त्वा सु-
 र्वमेकत्र कारयेत् ॥ विपचेन्मृण्मये पात्रे
 दारुद्वर्णा प्रचालयेत् । चूर्णयिष्वं क्षिपे-
 तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ धान्याकं जीरकं
 पथ्यां चित्रकं मुस्तकं त्वचम् । वृहज्जीर-
 कपथ्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ एलाबीजं

लवङ्गं च पृथग्जातीं पलम्पलम् । सिद्धे
शीते प्रदद्यात् मधुनः कुट्वद्वयम् ॥ भक्ष-
येऽजनादर्वाकपलमात्रमिदं नरः । अथवा
नियता नात्र मात्रा स्वादेयथानलम् ॥ मा-
नवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
समर्थो बलवान्पुष्टो नित्यं स स्यान्निरा-
मयः ॥ ग्रहणीं नाशयेदेव क्षयं श्वासमरो-
चकम् । अम्लपित्तं महाश्वासं रक्तपित्तं
च पाण्डुताम् ॥

बृहज्जीरकमङ्गुरैला । इति आम्रपाकः ।

द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्द-
नम् ॥ पतङ्गमथ कालीयागुरुकुण्डागुरुणि
च । देवंतु सरलं पञ्च पञ्चकं तुणिकेऽपि
च ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च लता कस्तूरिका-
पि च ॥ सिंहकः कुङ्कुमं नव्यं जातीफल-
कमेव च । जातीपत्रं लवङ्गं च सुक्ष्मैला
महती च सा ॥ कङ्गोलफलकं स्पृका प-
ञ्चकं नागकेशरम् । बालकं च तथोशीरं
मासी दारुसिताऽपि वा ॥ कृतकर्पूरकश्वा-
पि शैलेयं भद्रमुस्तकम् । रेणुका च प्रिय-
ङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥ लाक्षा न-
खश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थि-
पर्णं च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ।
एलानिः शाण्मातानि कल्कीकृत्य शनैः
पचेत् । अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीति-
समोऽपि सः ॥ युवा भवति शुक्राढ्यः
स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः । वन्ध्यापि लभते गर्भं
वृद्धोऽपि तरुणायेत । अपुत्रः पुत्रपामोति
जीवेच्च शारदां शतम् ॥ चन्दनादि महा-

तैलं रक्तपित्तं क्षयं उवरम् ॥ दाहं प्रस्वेद-
दौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डू विनाशयेत् ।

पतङ्गं वकम इति लोके । कल्लीपकं कलम्ब-
कटु इति लोके । लता कस्तूरिका मुष्कराना ।
कङ्गोलफलस्यालाभे जातीपुष्पं प्राह्यं । तदलाभे
लवङ्गं प्राह्यम् । दारुसिता दालचिनी । शैलेय-
छरा । श्रीवासः गुग्गुलुः । ग्रन्थिपर्णी गठिवनं ।
अशीतिसमः अशीतिवार्पिकः । चन्दनादि तैलम् ॥

दशमूलकणावह्नि कपित्थं च विभीतक-
म् । कट्फलं मरिचं विश्वमूलं पिप्पलि
सैन्धवम् ॥ रक्तरोहीतकं दन्ती द्राक्षाज्जा-
जिनिशाद्वयम् ॥ धात्री शिखरि जन्तुर्घ्न
शृङ्गीदारु पुनर्नवा ॥ धान्याकं देवकुसुमं
राजवृक्षस्रिकण्टकम् । वृद्धदारु कुबेराक्षौ
मूलं बीरजिकाभवम् ॥ एतेषां पलयुग्मं
तु भेषजानां पृथक्पृथक् । आढकं चापि
पथ्यायास्तोये पञ्चाढके पचेत् ॥ स्वभा-
पथ्या भवेद्यावत्पश्चान्मधु विनिक्षिपेत् ।
गुरुपदेशाद्विधिवत्त्रिदिनं च ततः परम् ॥
पुनः क्षिपेत्पञ्चदिनं तथा च दशवासरम् ।
संसिद्धां चाभयां पश्चाद्घृतभाण्डे निधाप-
येत् ॥ विमले सुहृदे क्षौद्रपीरपूर्णे मयत्नतः ।
पश्चात्पूर्वोक्तभाण्डे तु क्षिपेद्बुद्धिपरायणः ।
एतां हरीतकीं चैव धन्वन्तरिकृतां शुभाम् ॥
भक्षयेद्यो नरो नित्यं रोगा नश्यन्ति स-
र्वशः । श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं हिक्कां छदि
मदभ्रमान् । मुखरोगं तथा तृष्णामरुचिं
वह्निमन्दताम् । यकृच्छीहोदराणां च वात-
रक्तं सुदारुणम् ॥ गिरोऽक्षिकर्णजां पीडी

તથા વદનુદોદ્ભવમ્ । પ્રદર્શી કુર્વિકારાં ચ
શ્લોષ દોષત્રયોદ્ભવમ્ ॥ મધુરકેતિ ત્રિલ્લખાતા
રૂપિત રોગાનનેકશઃ । ઇતિ મધુરપદ્મવૃત્તકી ।

શીજાનાં કપિકચ્છાઃ કુદ્ધવં સંસ્વેદયે-
ચ્છનકૈઃ । પ્રસ્યે ગોભવદુગ્ધે તાવચાવદ્ધ-
વેદ્ ગાઢમ્ ॥ ત્વગ્રહિતાનિ ચ કૃત્વા મૂક્ષં
સમ્પેષયેત્તાનિ ।-વિષ્ટિકાયા લઘુવટિકાઃ
કૃત્વા ગચ્ચે પચેદાર્જયે ॥ દ્વિગુણિતશર્કર-
યા તા વટિકાઃ સમ્પકયા લેપ્યાઃ । વટિ-
કા માસિકમધ્યે મજ્જનયોગ્યે પૃથક્ પૃથક્
સ્થાપ્યાઃ ॥ પચ્ચટકમિતાસ્તાસ્તુ પ્રાતઃ સાયં
ચ ભક્ષયેત્ । અનેન શીઘ્રદ્રાવી યો યશ્ચ
સ્યાસ્પતિતદ્વ્રજઃ ॥ સોડપિ માપ્નોતિ સુરતે
સામધ્યમતિવાજિવત્ । નાનેન સદૃશં કિ-
ંચિદ્દ્રવ્યં વાજિકરં પરમ્ ॥ આનરીવટિકા ।

આકારકરમઃ ગુણી લવઙ્ગં કુકુમ્બકળા ।
જાતીફલં જાતિપુષ્પં ચન્દનં કાર્પિકં પૃથ-
ક્ ॥ ચૂર્ણયેદરિકેનં તુ તત્ર દદ્યાત્ પલો-
ન્યિતમ્ । સર્વમેકીકૃતં માત્રમાત્રં ક્ષૌદ્રેણ
ભક્ષયેત્ ॥ ગુક્કસ્તમ્બકરં પુંસામિદમાનન્દ-
કારકમ્ । નારીણાં પ્રીતિજનનં સેવેત નિ-
શિ કામુકઃ ॥ વાજીકરણાધિકારઃ ॥

વિચિત્ર લોજનો, વિવિધપાનો, કંઈ
પ્રિયવચનો, આમડીને સુખ વળે એવા
સ્પર્શો, ચંદ્રમાં તેજથી શોભી રહેલી રા-
ત્રી, નવયૌવન વાળી સ્ત્રી, કાન તથા
અનને ગમે એવાં ગાયનો, નાગરવેદ્યનાં
પાન, મદિરાઓ, મળાઓ, સુગંધો, સુ-
દર રૂપો, ખગીયાઓ, અને મનોહર ન
થયેલ હોય એવી સ્થિતિ, એ સર્વ પુર-
વને વાળકરણુરૂપ છે.

સોનામખી, મધ, પારો, મંદુર, હ-
રડે, શિશાન્જિત વાંદડીંગ, અને ધીને મે-
ળવીને આટવાથી પુરૂષ રાગી હોય કે
એ'શીવર્ષનો વૃદ્ધ હોય, તો પણ જીવાન
ની પેઠે સ્ત્રીને રમાડી શકે એવો થાય છે.

ગળોતું સત્ત્વ ચબ્રક ભસ્મ, હરતાળ, એળ
ચી, સાકર, અને પીપરને મધમાં આટવા-
થી નપુંસક પણ સો સ્ત્રીઓને રમાડી
શકે એવો થાય છે.

મોટા વાછડાવાળી ગાયોના દૂધમાં
પકાવેલ દૂધપાક તથા ઘઉંનો રવો, સા-
કર, મધ, અને ધી મેળવીને ખાવાથી
વૃદ્ધ પુરૂષ પણ કામાતુર થઈને દશ સ્ત્રી-
ઓને પણ રમાડી શકે એવો થાય છે.

જરાક ખટાશવાળું મીઠું ઠાંઠું ૧૨૮
તોલા, ચંદ્રમા જેવાં સફેદ ખાંડ ચોસઠ
તોલા, મધ અને ધી ચાર ચાર તોલા,
સૂંઠ ૪૦ રતિમાન, મરી વીંશ રતિમાન,
અને લંચીંગ એક તોલા, આ સર્વને મેળ
વીને ઘોળા કપડામાં ઘાલી ધીરે ધીરે
હાથથી ઓળીને તેના રસને--કસ્તૂરી
તથા ચંદનના રસથી વાસેલા અને અ-
ગર ધુપ દીધેલા માટીના વાસણમાં રા-
વાવવાં. પછી તેમાં ભીમસેની કપૂર નાંખી
હલાવીને રાખવું. આને રસાલા (શિખ'ડ)
કહે છે, તે કામદેવે પેતાને માટે ખનાવેલ
હતી, આ રસાલા ખાનારને કામદેવ પ્રદીત
થાય છે. સુખ મળે છે, અને તે કામી-દીની
પેઠે હમેશાં પ્યારી લાગે એવી છે.

રતિવર્ધન.

ગોખરૂ તથા એખરાનાં બીજો, આ-
સોંઠ, શતાવરી, ઘોળી મુસળો, કોચાનાં
બીજ, જેડીમધ, નાગખલા, બલા, આ

સર્વના ચૂર્ણને દુધમાં પકાવીને પછી ગા-
મના ધીમાં કીટી કરવી. પછી તેમાં સા-
કર, નાંખીને લાડુ બનાવવા. આ લાડુ
ઉત્તમ વાણિકરણ છે. ચૂર્ણથી આઠગણું
દુધ, ચૂર્ણ જેટલું ધી, અને એ સર્વનાથી
બમણી ખાંડ લેવી. તે અગ્નિના બળ
પ્રમાણે ખાવા. ધણું ધણું વાણિકરણોનો
સંગ્રહ કરીને આ પ્રયોગ રચેલો છે, તેથી
સર્વ યોગોમાં આ યોગ ઉત્તમ મનાય છે.

મદનમંજરી વટી.

અષ્ટક ભસ્મ ચાર ભાગ, કલર્ધભસ્મ એ
ભાગ, એક ભાગ મારેલો પારો, એ ત્રણેના
જેટલી ભાંગ (સાત ભાગ), અને બળે ભાગ
તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, જ-
યફળ, મરી, સુંઠ, પીપર, લવંગ, અને
ભવંત્રી, તથા એ સર્વ ચૂર્ણથી બમણી
સાકર, એ સર્વને મેળવીને તેના મધ
તથા ધીમાં લાડ વાળી અગ્નિના બળ
પ્રમાણે ખાવા, એથી તુરંતજ કામાનંદ
પ્રબળ વધી જાય છે, — જગતમાં ભૈરવા-
નંદ નામના યોગીએ કહેલ આ વાણિક-
રણ સર્વ વ્યાધિઓને હણી નાંખે છે, તથા
ધણી ધણી શ્રીઓના પ્રબળ કામદેવના
ગર્વને તોડી નાંખે છે.

ખસ્તાંડ તથા કચ્છપાંડ.

બકરાનાં વૃષણો કે કાચખાનાં ઇંડાંને
ધીમાં પકાવી તેમાં પીપર તથા સેંધવનું
ચૂર્ણ નાંખીને ખાચથી મેથુનમાં પુરૂષ
લોકો, જેવો અત્યંત પ્રબળ યાય છે.

રતિવર્ધન પુખપાક.

૪૦ તોલા દક્ષિણ દેશની સોપારીનું
ઝીલું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ખાણી, બહુજ

કોમળ થાય ત્યારે તેને કીટીને વચ્ચેથી
ચાળી લેવું. પછી આઠગણું (૩૨૦ તોલા)
ગાયના દુધમાં સોળ તોલા ખાચનું ધી
નાંખીને તેમાં એ ચૂર્ણને પકાવવું. અત્યં-
ત ઘાટું થઈ જાય એટલે તેમાં ૨૦૦
તોલા સાકર નાંખવી. પુખ પાકી જાય
એટલે ચુલેથી ઉતારીને તેમાં એળચી,
નાગબલ્લા, બળદાણા, પીપર, જયફળ,
લવંગ, ભવંત્રી, તમાલપત્ર, લાલીસપત્ર,
તજ, સુંઠ, કાળોવણો, વાજો, મેથ,
ત્રિકળા, વંશલોચન, શતાવરી, કોચાનાં
ખીજ, દ્રાક્ષ, એખરાનાં ખીજ, ગોખંડનાં
ખીજ, મોટું ખજૂર, કસેલાં, તવખીર,
ધાણા, જેડીમધ, શીંગોડાં, છૂંડ, કલોંછ
છૂંડ, અજમા, કમળકાકડીનો ગળ, જ-
ટામાંસી, વરિયાળી, મેથી, વિહારીકંદ,
કાળીમુઝળી, આસોદનાં મૂળ, કચુરો, નાગકે-
શર, મરી, નવી ચારોળી, શેમળાનાં ખીજ,
ગજપીપર, જેમાં કમળ કાકડીઓ ઘાચ
છે તે હુચો, સુખડ, રતાંજળી, અને લ-
વંગ, એ દરેકનાં ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ
નાંખવાં. તેમજ સારી રીતે મારેલો પારો,
સારી રીતે મારેલી કલાઈ, સારી રીતે
મારેલું સીસું, મારેલું લોડું, અને અષ્ટક ભસ્મ
ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાં નાંખવાં; અને કસ્તૂ-
રી અને ભીમસેની કપૂર મળે તો તે પણ
નાંખવાં. પછી તેના ચાર ચાર તોલાના
લાડુ બનાવીને બહુ પ્રસન્નતાથી અગ્નિ-
ના બળ પ્રમાણે તે ખાવા. પ્રથમ ખાધેલું પ-
ચી જાય ત્યારે પાણી લોજન કયા પહેલાં
આ લાડુ ખાવા. આ લાડુ ખાનારાએ ખટાઈ
ખાવી નહિ. આ પાકમાં નાંખવાના પદાર્થો
મેં ચુસતાદિ સંહિતા ગ્રંથો એમને કાળ-
જીવી કહેલા છે, આ શ્રી રતિવર્ધન ના-

મનો પૂગપાક (સોપારીપાક) નિત્ય સેવવાથી વીર્ય અને કામદેવ વધે છે, મૈથુનમાં ઘોડા જેટલું બળ આવે છે, જઠરાગ્નિ અને બળ વધે છે. દેહમાં વળીઓ પડતી નથી, હૃદય પુષ્ટ થવાય છે, અને દૃઢ પંચ આ પ્રયોગથી જીવાન જેવો રૂચિ આપનાર અને પૂનમના ચંદ્ર જેવો સુંદર થાય છે.

કામેશ્વર મોહક.

ઉપર કહેલો રતિવલ્લભ પૂગપાક તે-યાર થયા પછી તેમાં ચોવીશ રતિલાર મધ, તથા ધતૂરાનાં બીજ, અકલકરો, બાલછડ, સમુદ્રશોષ, સાડું માયું, અને અફીણનાં ફળની છાદ્યનાં ચુર્ણો એક એક તોલા લાર, અને એ સર્વ ચુર્ણોથી અઢભાગે ભાંગ નાંખવી, એટલે કામેશ્વર મોહક થાય છે.

મહાખંડ કુખમાંડ.

રક્તપિત્તના અધિકારમાં કહેવાયેલ મહાખંડ કુખમાંડ નામનો અવલેહ રક્તપિત્ત વગેરે રોગોને હણનારો તથા મોટું વાજકરણ પણ છે.

આમ્રપાક.

પાકેલી કેરીનો રસ ૧૦૨૪ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૪ તોલા, સૂંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, અને પાણી ૨૫૬ તોલા, એ સર્વ ને એકત્ર કરીને માટીના વાસણમાં પકાવતાં લાકડાની કઠછીથી હલાવવું. ઘાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં ધાણા, જીરું, હરડે, ચિત્રક, મોથ, તજ, કલોંજી, જીરું, પીપરીમુળ, નાગકેશર, એળચી,

લવંગ, અને બયફળનાં ચુર્ણો ચાર ચાર તોલા નાંખવાં. ટાડું પડયા પછી તેમાં બત્રીસ તોલા મધ નાંખવું, એટલે આમ્રપાક બને છે. આ પાક લોબ્ધન કર્યા પહેલાં એક તોલા જેટલો પુરૂષ ખાવો, અથવા માત્રાનો નિયમ નહિ રાખતાં જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો. તેના સેવનથી પુરૂષ મૈથુનમાં ઘોડા જેવો સમર્થ, બળવાન, પુષ્ટ, અને હૃદયમાં રોગ વગરનો થાય છે. આ પાકથી પ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરોચક, અન્નદિપ્તિ, મહાશ્વાસ, રક્તપિત્ત, અને પાંદુરોગ પાણી મટી જાય છે.

ચંદનાદિ તૈલ.

સુખંડ, રતાંજળી, પતંગ, દારૂહળદર, અગર, કાળો અગર, દેવદાર, સરલ દેવદાર, કમળ, પારશ પીપળાનાં પંચાંગ, કપૂર, કરતુરી, મુસક કરતુરી, શિલારસ, નવું કેશર, બયફળ, લવંગ, બત્રી તથા ઝીણી એળચીઓ, બવત્રી, કંકોલફળ (અથવા બવત્રી અથવા લવંગ), કપૂરી મધુરી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, કાળોવાળો, મુગધીવાળો, જટામાંસી, તજ, વંશલોચન, છડિલો, લઘુગોચ, મુગધી મેદીનાં બીજ, ઘઉંલો, લોખાન, ગુગળ, લાખ, નખલો મજીઠ, તગર, મીજી, રાળ, ધાવડીનાં ફૂલ, અને તગર ગઠોડા. એ દરેક ચોવીસ ચોવીસ રતિ લેઈ, તેના દરેકથી તેલ પકાવી શરીરે અભ્યંગ કરવાથી એવી વર્ષનો જીવો માણસ પૂણ જીવાન, વીર્યવાન, અને સ્ત્રીઓને બહુજ પ્રિય થાય છે. એ તેલના અભ્યંગથી વાંઝણીને પુષ્ટ આવે છે, આયુષ્ય સો વર્ષનું

ધામ છે, અને પુત્ર વગરનાને પુત્ર થાય છે. આ અંદનાદિ મહાતેજ રક્તપિત્ત. ક્ષયઃ જવર, હાહ, પરસેવો, હુંધ, કોઠ, અને અળને મટાડી દે છે.

મધુપકવ હરીતકો.

દશમૂળ, પીપર, ચિત્રક, કોઠ, બેડાં, કાયકળ, મરી, તૂંઠ, પીપરીમુળ, સૈંધવ, રક્તરોહિડો, નેપાળો, દ્રાક્ષ, જીરું, હળ, હર, હાડુહળહર, આમળાં, વાવડંગ, અથેડો, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળો, ગોખરૂં, વરધારો, કાઠેચિયાં, અને કાળાવાળાનું મુળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા નાંખી રપર તોલા હરડેને ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં બાફવી. બાફી જયા પછી ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક તેમાં મધ નાંખવું. પછી ત્રણ દિવસ ખમીને, પછી પાંચ દિવસ ખમીને, અને પછી દશ દિવસ ખમીને તેમાં મધ નાંખ્યા કરવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલી હરડેને નિર્મળ, મજબુત, અને મધથી ભરેલા ધીના રીઠા વાસણમાં પ્રયત્નથી રાખી મુકવી. ધીના રીઠા વાસણમાં એ રીતે રાખ્યા પછી બુદ્ધિમાન વૈદે તેમાંથી કાઢીને તેને ખીજ યોગ્ય વાસણમાં રાખવી. આ મધુપકવ હરીતકો પ્રવંતરિની રચેલી છે. તે જે માણસ નિત્ય ખાય છે, તેના સર્વ રોગો નાશ પામી જાય છે. શ્વાસ, ઉષ્ણ, ક્ષય, પાંડુરોગ, હેડકી, ઉલટી, જઠ, બમ, મુખરોગ, તરશ, અરૂચિ, મંદાગ્નિ, સારણગંઠ, બરલ, ઉદરરોગો, મંદાગ્નિ, વાતરક્ત, માથાનું દરદ, આંખ તથા ફાનવાં દરદો, બંદગુદ, હૃદય વિકારો, રોષાળી ગ્રંથણી, ત્રણે દોષોથી થયેલ

સોજો, અને ખીજ પણ ઘણા ઘણા રોગો આ હરડેના સેવનથી મટી જાય છે.

વાનરી વટિકા.

સોળ તોલા કાચાંનં. ખીજોને ૬૪ તોલા ગાયના દૂધમાં દૂધ ઘાટું થાય ત્યાં સુધી પીરે પીરે પકાવી તેની છાંચો કાઢી નાંખીને ઝીણું વાટવાં. પછી એ વાટેલા મેંદાની નાની નાની વડીઓ કરી ને ગાયના ધીમાં પકાવીને તેને સ્વકરની ખમણી ચાસણી પાવી. પછી તેને ડુબી જાય એટલા મધમાં જુદી જુદી રાખી મુકવી. એમાંથી ૧૨૦ રતિભાર જેટલી નિત્ય સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે ખાવી, તેથી જેનું વીર્ય તુરત પડી જતું હોય, તથા શિશુ નમી જતું હોય, તે પુરૂષ ઘોડા જેવો મૈથુનશક્તિવાળો થાય છે. આ વાનરી વટિકા જેવો ખીજો કોઈ પદાર્થ વાણકરણ નથી.

આકાર કરભાદિ વટી.

અકલકરો, સુંઠ, લવંગ, કેશર, પીપર, જયફળ, જવત્રી, અને મુખડ, એ દરેક એક એક તોલો લેઈ તેનું ચૂંચું કરી તેમાં ચાર તોલા અક્ષીણ મેળવીને પાંચ પાંચ રતિભારની ગોળીઓ કરી નિત્ય એક ગોળી રાત્રે મધ સાથે ખાવાથી પુરૂષોને વીર્યનું સ્તંભન થાય છે. મૈથુનમાં ભારે આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ હુ રાજ થાય છે. કાસી પુરૂષ આ ગોળીનું સેવન કરવું બેઈએ.

રસાયનનો અધિકાર.

રસાયનનું લક્ષણ.

યજ્ઞવલ્ક્યાયિ વિધ્વંસિ વયઃસ્તસ્મકરં
તથા । ચધુષ્યં મુંહણં મુષ્યં મેષજં તદ્રમા-
યનમ્ ॥

જદ્વાયસ્થાં તથા રોગોને મટાડનાર,
જીવાનીને સ્થિર રાખનાર, નેત્રોને હિત-
કારક, ધાતુપુષ્ટ કરનાર, અને મેથુનશક્તિ
વધારનાર ઔષધ રસાયન કહેવાય છે.

રસાયનનાં ફળ તથા વિધિ

દીર્ઘામાયુઃ સ્મૃતિ મેધામારોગ્યં તરુગં
વયઃ । દેહેન્દ્રિયબલં કાન્તિ નરો વિન્દેદ્ર-
સાયનાત્ ॥ નાવિજુદ્ધસરીરસ્ય યુક્તો રા-
સાયનો વિધિઃ । ન ભાતિ વાસસિ શ્લિષ્ઠે
રક્તો યોગવિવાદિતઃ ॥

રસાયનના સેવનથી માણસ લાંબું
આયુષ્ય, સ્મરજીવશક્તિ, તરતબુદ્ધિ,
આરોગ્ય, જીવાની, પેદુ તથા ધંદિયોનું
બળ, અને સુંદર કાંતિ મેળવે છે. વિરો-
ચનાદિથી હેલની શુદ્ધિ કરીનેજ રસાયનનો
ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કેમકે સારા યો-
ગથી ચલાવેતો રંગ પાણી મેલાં કપડાંનાં
શેષનો નથી.

રસાયનનાં ઉદાહરણો.

ત્રીતોદકં પયઃ સૌંદ્રં ધૃતમેકૈકશોદિશઃ ।
ત્રિશઃસમસામથજા પ્રાકર્ષતં સ્થાપયેદયઃ ॥
મળ્લકપર્ણાઃ સ્વરસઃ પ્રભાતે પ્રયોજ્ય ય-
દીમધુકસ્ય ચુર્નમ્ । રસો મુદ્ગ્યાસ્તુ સ-
મૂલપુષ્પઃ કર્કઃ પ્રયોજ્ય તલ્લ શંભુપ-

ર્ણાઃ ॥ આયુઃ પ્રદાપ્યામયનાશનાનિ વ-
લામિવર્ણસ્વરવર્દનાનિ । મેધ્યાનિ ચૈતાનિ
રસાયનાનિ મેધ્યાચિન્નેષેષે ચ સદ્ગુણી ॥

મળ્લકપર્ણી પ્રાક્ષી । તદલાભે મઙ્ગિત્રા પ્રાક્ષી ।
તસ્યા અપિ રસાયનત્વાત્ ॥

માસિકેન તુગાક્ષીરી પિપ્પલ્યા લવણેન
ચ ॥ ત્રિફલા સિતયા વાપિ યુક્તા સિદ્ધિ
રસાયનમ્ । સિન્ધૂત્પન્નકેરાગુણીકૃષ્ણા-
ધુગુદૈઃ ક્રમાત્ ॥ વર્ષાદિશ્વભયા પ્રાપ્ત્યા
રસાયનગુઘૌષિગા । પુનર્નવસ્યાર્દપલં નવ
સ્ય પિષ્ટં પિવેચઃ પયસાર્દમાસમ્ । માસ-
ત્રયં તત્ ત્રિગુણં સમં વા જીર્ણોઽપિ ભૂયઃ
સ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥ યે માસમેકં સ્વરસં
પિવન્તિ દિને દિને મૃદ્ધરજઃ સમુત્થમા સ્ત્રી
રાશિનસ્તે ચલવીર્યયુક્તાઃ સમાઃ શર્ત જી-
વનમાપ્નુવન્તિ ॥ શતાવરી મુણ્ડતિક્કાગુ-
હૂચી સહસ્તિકર્ણા સહ તાલમૂલી । પ્તા-
નિ કૃત્વા સમભાગયુક્તાપ્યાજ્યેન કિંવા
મધુનાવલિભ્રાત્ ॥ જરારુમા મૃત્યુવિયુક્તદે-
હો ભદ્રેશ્વરો વીર્યવલાદિયુક્તઃ । ત્રિપાતિ
દેવપ્રતિમઃ સ નિત્યં પ્રપ્રાપ્નયો મૂરિવિવૃદ્ધ
બુદ્ધિઃ ॥ પીતાશ્વગ્ન્યા પયસાર્દમાસં ઘૃતેન
તૈલેન મુલામ્બુના વા । વીર્યસ્ય પુષ્ટિ વ-
પુવો વિધત્તે ચલસ્ય શત્પસ્ય યથામ્બુવૃષ્ટિઃ
॥ અયઃપલં ગુગુલુરત્ર યોજ્યઃ પલત્રયં
વ્યોષપલાનિ પશ્ચ । પલાનિ ચાર્દૌ ત્રિફ-
લારજશ્ચ કર્ષે લિહપાત્યમરત્વમેવ ॥
દિનિ લોહગુગુલુઃ ॥

એક ભાગ ટાંકુ આખી, એક ભાગ

અને એક ભાગ મધ, બે ભાગ ઘી, લોજન પહેલાં મેગવીને પીવાથી; અ ત્રણ ત્રણ ભાગ ટાકું પાણી, દૂધ, અને ઘી મેગવીને લોજન પહેલાં પીવાથી જીવાની સ્થિતિ રહે છે.

પ્રભાતમાં પ્રાણી તથા ગળોના સ્વરસો, શંખાવળીનાં મુગ તથા પાનનો કટક, અને જેડીમધનું ચૂર્ણ પીવાથી તે મહા રસાયન છે. આમાં પ્રાણીના સ્વરસ આ દિ આરે પદાર્થો આયુષ્યને વધારનારા, સ્નેહનો નાશ કરનારા, બુદ્ધિદેનારા, તથા બળ, અગ્નિ, વર્ણ, અને સ્વર સુધારનારા છે તેથી રસાયન છે. એમાં પણ શંખાવળી વિશેષ કરીને બુદ્ધિ દેનારી છે. પ્રાણી ત્ર મધે તો મળું લેવી, કેમકે મળું પણ રસાયન છે.

મધુ, પીપર, અને સેંધવથી યુક્ત વંશલોચન, અને સાકરથી યુક્ત ત્રિક્ષ્ણ પણ સિદ્ધ રસાયન છે.

રસાયનના ગુણોને ઇચ્છનારા માણસે વર્ષાઋતુમાં સેંધવ સાથે, શરદ ઋતુમાં સ્પર્કર સાથે, હેમંત ઋતુમાં સુંઠ સાથે, શિશિર ઋતુમાં પીપર સાથે, વસંતઋતુમાં મધ સાથે, અને ગ્રીષ્મઋતુમાં મેગવી સાથે હરડે ખાવી. આ પ્રમાણે હરડે ખાવાથી રસાયનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

જે માણસ એક પખવાડિયા સુધી કે ત્રણ માસ સુધી, કે નવમાસ સુધી, કે એક વર્ષ સુધી નવી સાટોડી વાટીને તેનો જે તોલાખાર કટક દુધસાથે પીએ, તે માણસ વૃદ્ધ હોય તો પણ પાછો જીવાન થાય છે.

જે માણસ એક મહિના સુધી નિત્ય ભાંગરાનો સ્વરસ પીને દૂધનું લોજન કરે તેને બળ તથા વીર્ય વધે છે, અને તે સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

શતાવરી, ગરખમુંડી, ગળો, કસેલાં, અને કાળીમુગળી સમભાગે એકત્ર કરી ધીમાં કે મધમાં ચાટે તે માણસ યજ્ઞાવસ્થા તથા રોગવગરનો, અકાળમૃત્યુ વગરનો, વીર્ય તથા બળવાળો, દેવતા જેવો, તેજસ્વી, અને અત્યંત બુદ્ધિથી વધેલો થઈ હોમેશાં શોભે છે.

એક પખવાડિયા સુધી ઘીની સાથે, તેજ સાથે, કે રહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે આસોંડ પીવાથી, જેમ જગની રહિ થી ધાન્યને પુષ્ટિ મળે છે તેમ, એ આસોંડ વીર્ય તથા શરીરના બળની પુષ્ટિ કરે છે.

લોહગુગ્ગુલુ.

મંદુર ચાર તોલા, ગુગળ બાર તોલા, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપર) વીસ તોલા અને ત્રિક્ષ્ણ (હરડે, મેડાં, આમળાં) બત્રીસ તોલા, એમનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી નિત્ય એક તોલો ચાટે, તેને અમરપણુ પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાયનનું વિશેષ ફળ.

ન કેવલં દીર્ઘમિહાયુર્યુતે રસાયનં યો વિવિધં નિષેવતે । ગતિં સ દેવેષામિષેવિતાં શુભાં પ્રપચતે વ્રજ તથૈવ ચાક્ષુષ ॥

इति रसायन-त्रिकारः ॥

જે માણસ વિવિધ રસાયનનું સેવન કરે છે તે માણસ આ લોકમાં લાંબુ

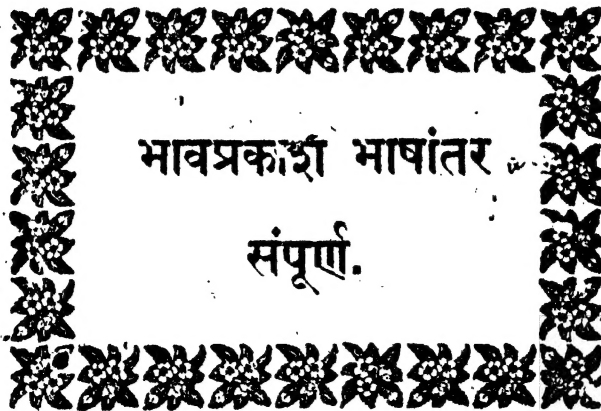
આયુષ્ય લોગવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે દેવર્ષિની શુભ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભિનરશી પ્રસપ્ત રૂપ મોક્ષને પણ પામે છે.

યાવત્ ક્યોમનિ ત્રિમ્ભવમ્બરમણેન્દ્રોશ્ચ
વિદ્યોતતો યાવત્સપ્ત પયોધયઃ સગિરયસ્તિ-
ષ્ઠન્તિ પૃથ્વે મુવઃ ॥ યાવન્નાવનિમળહલં ફગિ
પતેરાસ્તે ફગામળહલો તાવત્સદ્વિષજઃ પઠ-
ન્તુ પરિતો ભાવપ્રકાશં શુભમ્ ॥ ગ્રન્થસ્પા-
ર્યઃ ક્યાપકાનાં જનાનામધ્યેતુળામાદરં કુ-
ર્વતાં ચ । શ્રીસોમેશાદિત્યવિપ્રપ્રસાદાદાયુ-
ર્દૌર્ધ સૌહ્યમાસ્તાં સદૈવ ॥

જ્યાં સુધી સુખ તથા ચંદ્રનાં બિંબ-
કાશમાં પ્રકાશે, જ્યાં સુધી પૃથ્વી-
સાત સમુદ્રો રહે; જ્યાં સુધી પૃથ્વી
પર પર્વતો રહે, અને જ્યાં સુધી પૃ
ત્વું મંડળ શેષ નાગની ક્ષણના મ
ઉપર રહે, ત્યાં સુધી દેશો દેશનાં
રા દેશો આ શુભ ભાવપ્રકાશ નામનો
ગ્રંથ લખુને.

આ ગ્રંથને લખુનારા લખાવનારા, અને
આ ગ્રંથ ઉપર આદર રાખનારા લોકોનું
શ્રી સોમેશ્વર સૂર્ય નારાયણ, તથા બ્રાહ્મણો
ના પ્રસાદથી સર્વદા લાંબું આયુષ્ય હોજે;
અને તે લોકોને અવિચળ સુખ પણ
પ્રાપ્ત થજે.

इति श्री.भावप्रकाशे उत्तरखंडः समाप्तः ॥



શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનાં સાધનનો અર્પવ્યથ.

આજ સુધીનાં બહાર પડેલાં ભાષાંતરોમાં કનમ, ઉચ્ચ કામળો, સુંદર મોટા અક્ષરની છાપ, પુસ્તકના સુંદર ચિત્રો અને સુંદર સોનેરી પાંચથી સુશોભિત લગભગ ૧૦૦૦ કરતાં વધારે



માટે આવા કળિ યુગના સમયમાં આવા ઉત્તમ ધર્મ પુસ્તકો પશુ કેવળ પાણીને મુલે વેચાય છે. તેમ છતાં સાંસારિક કાર્યોમાં લુબ્ધ થઈ ગયેલા, અને કે- વળ રાધેતાંજ સગાં એવાં કુટુંબીઓનું તથા આ નાશવંત દેહનું પોષણ કરવામાંજ મચી રહેલા અધુષજનો તેના તરફ નજર પુણ કરતા નથી. એ કેવી ખેદજનક વાત કહેવાય!!! વ્યવહારિક વિચારો તે આ નાશવંત દેહની હયાતિ- માંજ ઉપયોગતા છે; પરંતુ ધર્મ સંબંધી વિચારો તે આ જના હનિયાને છોડીને જતી વેળાએ સુખદાયક થઈ પડે છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે, માટે આ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ રસથી ભરપુર અવશૂનીય અંથની એક પ્રત તો દરેક સુગ પુરૂષે પોતાના ધરની લયઘેરીમાં અવશ્ય રાખવી જોઈએ. આ દેહ ક્ષણભંગુર છે, માટે અંતે ધર્મ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિજ રહાય કરનાર છે, એમ સમજીને તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એજ ઝીંઘા માણસનું ઉદ્દાપણ છે. કાકી વ્યવહારિક કાર્યમાં મગ્ન રહી એકલાખ ફૂંપીઆ પાછળ છેકરોને માટે મુકી આખો મીઠો દાક્ષાદાયે આપ્યા જઈશું, અને ધન મેળવામાં દેરીથી બાંધળનો જવાબ ધણીને દેવો પડશે, માટે એ સુગ પુરૂષે કહે. જતન થાઓ, ને એતો, 'સુગેષુ કિં બહુના ?'

આ ભાગવત જેવા અમુક અને જગપ્ર- સિદ્ધ અંથની વખાણ કરતા એમનું એ મોક્ષનાં

મીઠાંને ચિતરનાનું ઉદાપણ ઉઠાવવા જેવું છે. માટે કુંકાનાં એટલુંજ કહેવું પાસ છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અર્થ સાધન જોખમે તો આવાં અમુક ચિંતામણિ જેવાં ધર્મ પુ- સ્તકોજ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સ્વમુખે કહેલું છે કે "શ્રીમદ્ ભાગવત એ માફ રચય છે અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ માફ હૃદય છે." ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનાદર કરે એના બેવં મૂર્ખ કોણ ?

આ અંથનો સૌ કાલ સરખી રીતે લાંબ લઈ શકે એવા હેતુથી શ્રીમદ્ ગૃહ્ય સ્વર્ગવાસ ગીરધલાલ મોરલીધરદામની સુગ બલિ ગંગારવ રૂપ લક્ષ્મીબાએ પોતાના મિત્રિની યાદગીરી માટે સારી મજૂ કરી છે, તેથી સેમની આજ પ્રમાણે આ અંથની આકાંક્ષાવાળા અણાઉનાજ આહ કોને માત્ર એ રૂપીયા લઈ આપવામાં આ વશે પાછળના આહકોને રૂ. ૩) પડશે.

ઝવેરભાઈ ઉર્મદભાઈ પટેલ.

વિદ્યા વર્ધક પુસ્તકાલય—ચીચીદાડ, અમદાવાદ

જાહેર ખખર.

આ સાવકાશ તથા નીચે લખેલાં વેદક વગેરેનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી

મંજશે.

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા
સુશ્રુત સહિતા મૂળસહિત ગુજ- રાતી ટીકા.	૧૦-૦-૦
શારંગધર સહિતા.	૨-૮-૦
દ્વાસીત સહિતા	૩-૦-૦
વાયુભટ્ટ ઉત્તરાધ	૪-૦-૦
મેઘચિંતામણી	૧-૪-૦

આધ્ય નિર્દેશ	„ „	૧-૮-૦
બોપદેવ શતક	„ „	૦-૬-૦
વૈદ્યજીવન	„ „	૦-૩-૦
વૈદ્ય વલ્લભ	„ „	૦-૩-૦
વૈદ્યામૃત	„ „	૦-૩-૦
નાડીજ્ઞાન અને અનુપાન તરંગીણી	„ „	૦-૧૨-૦
નવસંકાનંદ મંદાર બા. ૧ ભા.	„ „	૦-૬-૦
„ „ બા. ૨ ભા.	„ „	૦-૬-૦
હિનોપદેશ વૈદ્યક ગ્રંથ	„ „	૧-૦-૦
આયુર્વેદ સુધાકર	„ „	૧-૦-૦
બાળ સંરક્ષણ	„ „	૦-૧૦-૦
અબળા સંજીવન	„ „	૦-૮-૦
ચરક સંહિતા મૂળ શ્લોક સંહિત હિં.		
દુસ્તાની ટીકા	„ „	૮-૦-૦
બૃહત્ નિધંતુ બૃષણ	„ „	૮-૦-૦
રસરાજ મહોદધિ બા. ૧ ભા. પુનાની		
દવાઓ વીજેરે	„ „	૦-૧૨-૦
„ „ બા. ૨ ભા.	„ „	૦-૧૨-૦
રસરાજ સુદર-રસને ગ્રંથ	„ „	૩-૦-૦
રસ રત્નાકર	„ „	૫-૦-૦
અમૃત સાગર હિંદુસ્તાની ભાષામાં	„ „	૨-૦-૦
અમૃત આગર ગુજરાતી ભાષામાં	„ „	૧-૮-૦
શારીર અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર ડૉ. ત્રિભોવ-		
નદાસ કૃત	„ „	૧૬-૦-૦
આર્યઓષધ ગુજરાતી, ડૉ. વીરજી ઝી-		
ણા કૃત	„ „	૨-૮-૦
આર્યભિષક યાને હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરા-		
જ બા. ૧ ભા. અને બીજો બન્નેના	„ „	૭-૮-૦
ઔષધીકાશ ગુજરાતી, તમામ જાતની		
ઔષધીનાં અનેક ભાષામાં નામો વગેરે.	„ „	૧-૮-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ગુજરાતી ટીકા		
રેશમી પૃથ્ઠ	„ „	૦-૮-૦
પંચરત્ન ગીતા ગુજરાતી ટીકા	„ „	૦-૧૨-૦
પંચીકરણ રમણના કૃત મોટું	„ „	૧-૦-૦
મણી રત્નમાળા મોટી	„ „	૧-૮-૦
ચંદ્રકાન્ત બા. ૧ ભા.	„ „	૨-૮-૦
ચંદ્રકાન્ત બા. ૨ ભા.	„ „	૨-૮-૦
ગુજરાતી રામાયણ મળ, નાનો ગુ-		
ટકા હોદી	„ „	
„ „ મોટા	„ „	
„ „ મધ્યમ	„ „	
„ „ મોટી	„ „	૪-૦-૦
„ „ ગુજરાતી ટીકા	„ „	૫-૦-૦
„ „ હિંદુસ્તાની ટીકા મધ્યમ	„ „	૪-૦-૦
„ „ મોટી	„ „	૮-૦-૦
ગીરધર કૃત રામાયણ મોટી અત્યુત્તમ	„ „	૧-૧૨-૦
યોગદિવાકર યોગનો ઉત્તમ ગ્રંથ		
ગુજરાતીમાં	„ „	૩-૦-૦
મહાભારત પદ્યાત્મક મોટું બે ભાગમાં	„ „	૨-૮-૦
શીવપુરાણ જ્ઞાનસંહિતા પદ્યાત્મક	„ „	૨-૮-૦
એ સિવાય વેદ, વેદાંત, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, કર્મ-		
કાંડ, જ્યોતિષ, નાટક, દત્તિહાસ, કાવ્ય ગરેના		
ગ્રંથો તથા ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી સ્કૂલ-બુકો,		
નકશા વગેરે તમામ જાતનાં પુસ્તકો તથા ડાપ-		
રીઓ, પંચાંગો તમામ જાતનાં અમારે ત્યાંથી		
મગશે. અમારે ત્યાં વ્યાખ્યાની કીમત પ્રમ. સિં-		
કપણથી લેવામાં આવે છે. માટે દેશવરના આ		
હુકમો અવશ્ય એકવાર કામ પાડી નેહ ખા-		
કરતી. પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે રાખવો.		

ઝવેરભાઈ ઉમેદભાઈ.

વિદ્યાવર્ધક પુસ્તકાલય—રીચીસ્ટડ.

અમદાવાદ.

